

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

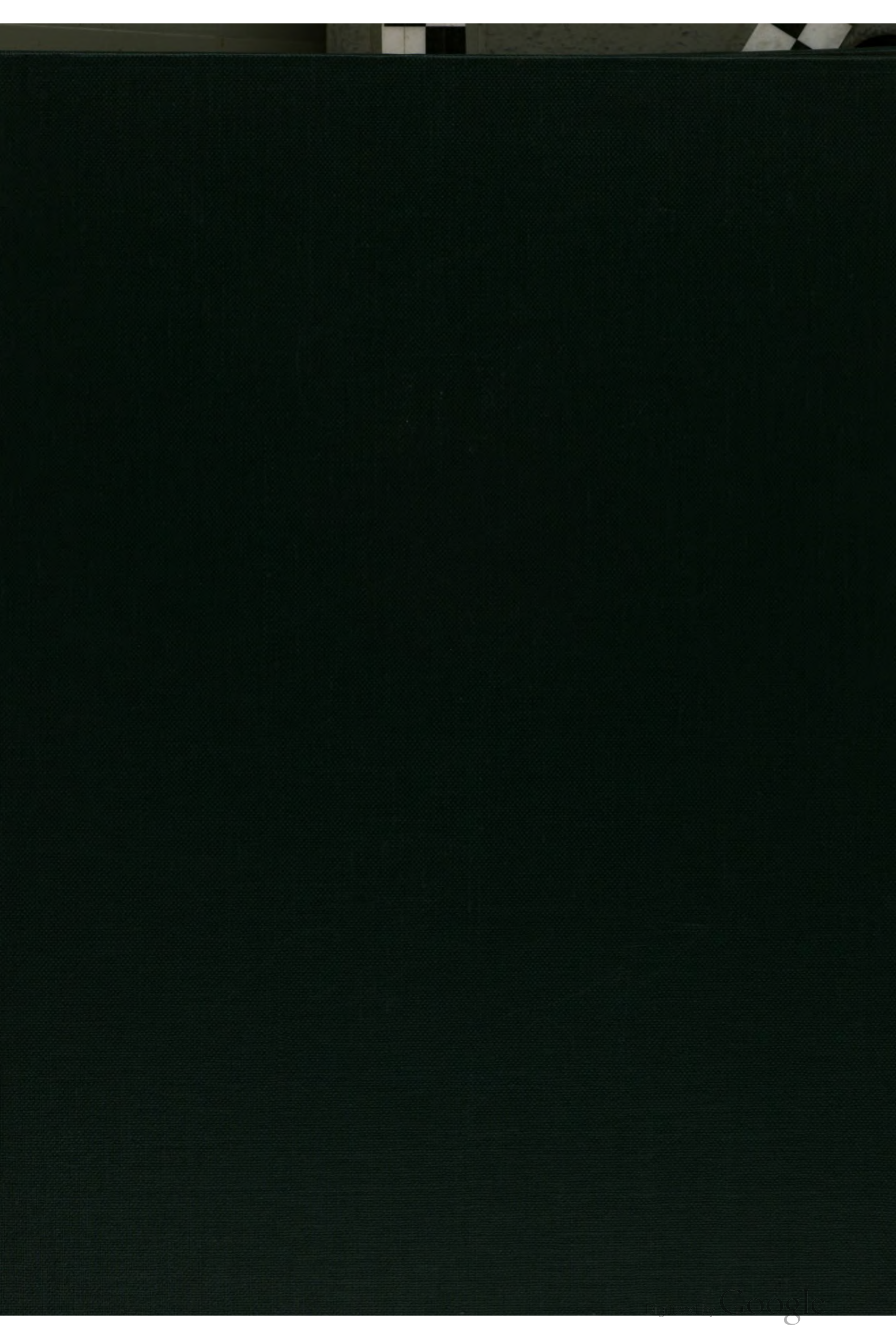
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ORIENTAL INSTITUTE
LIBRARY

OXFORD UNIVERSITY

FOL. 694.45

ALI

694.45

305033588Z

$\frac{68}{243}$ *Sisagru*

ՄԻՍԱԿԱՆ

Ս Ի Ս Ա Կ Ա Ն

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ս Ի Ի Ն Ե Ա Ց Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ի

Ի Զ. ՂԵԻՈՆԴԵԱՅ Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Մ. ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

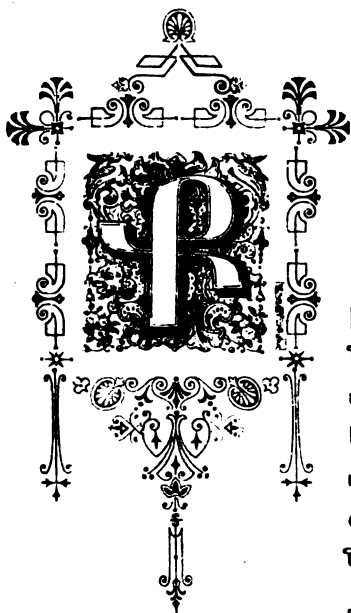
Ի ՄԻԻԹԱՐԱՅ ՎԱՆՍ, Ի Ս. ՂԱԶԱՐ

1893

14 MAR 1968

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԱՆՋԻ զծանօթս երկոցուն յառաջ քան զայս տեղագրութեանց աշխարհաց Հայոց՝ համարիմ խնդրողս երրորդիս այսորիկ, ի յառաջաբան նոցին՝ եւ մանաւանդ երկրորդին (Այրարատայ) յուշ առնեմ՝ ալն արկանել, եթէ կամիցին, առ ի գիտել զդիտումն գրողիս եւ զօրէնս կամ զհանգամանս գրուածոյս, եւ մի՛ երկրորդել ինձ զնոյնս. մանաւանդ զի եւ հարկ ժամանակիս զգուշութիւն պահանջէ եւ լուծիւն. զոր եւ ես յօժարութեամբ համբուրեմ. առ որ՝ եւ շրջան կենաց խոնարհեալ ի բոլորումն՝ իւրովք անհրաժարելի սայթաքանօք, ոչ նուազ յարտաքնոցն՝ ի ներքուստ յորդորէ. Զայս միայն ծանուցից. զի զոր ի նախայիշեալ յառաջաբանի սնդ ասէի՝ ըղծացեալ տեղագրել մանրամասին զքսանեսին եւս Աշխարհս Մեծաց եւ Փոքուն Հայոց, վստ ուրեմն՝ երեսուն եւ աւելի ամօք յառաջ՝ արարեալ իսկ էի չափաւոր իմն քանակաւ, զերեք մասն (ի չորից), ըստ այնր ժամանակի գիտութեանս եւ կամաց. յետ որոյ աճելով աճեցին ծանօթութիւնք աշխարհագիտականք՝ տեղագրութեամբ, պատկերագրութեամբ, հնաքննութեամբ, եւ այլն. յորմէ յայտ է՝ զի առ չափով նորոց գրելոցս (Սիսուանայ, Այրարատայ եւ Սիսականի) համառօտք եւ նուագունք էին նախագրեալքն, միահամուռ իբրեւ զմի եւ կէս հատորոցս այսոցիկ. եւ ի դէպ էր ըստ իւրաքանչիւր արժանեաց՝ աճեցուցանել զնոսին, եթէ կամք էին ի չափ երեցունցս հասուցանել, զմասնս թերեւս յողջոյն հատոր մի, զայլս երկուս երկուս կամ երիս՝ ամփոփելով ի միում. զի ոչ ամենայն աշխարհք Հայոց ընդարձակք եւ ծանօթք են ի պատմութեան՝ որպէս սոքա, կամ Գուգարք, Տուրուքերան եւ Վասպուրական, այլ գոն եւ անծուկք եւ սակաւածանօթք կամ ոչ հայաբունք, որպէս, Փայտակարանն եւ Պարսկահայք, մասամբ եւ Արցախ եւ Ուտի, եւ մեծ մասն հարաւային Հայոց, Աղծնիք, Կորճայք եւ Մոկք. Թող եւ զաշխարհս Փոքուն Հայոց, որք թէպէտ եւ յոյժ հետաքննականք իցեն՝ այլ խառն՝ եւ ուրեք առաւելեալ օտարագգի բնակութեամբ, եւ յորս չէր իմ ձեռն արկեալ, բայց միայն յեզերական նահանգս Պոնտոսի. Այսպէս գիտասցեն յետամնացք իմ, որոց թէ աւանդեսցի հին գրածն այն, թերակատար գոլ եւ ոչ անթերի. եւ եթէ գայցէ ինչ նոցա ի պէտս եւ թէ ոչ՝ լիցի ըստ կամս նոցա, ոչ եւս է ինձ փոյթ.

Իսկ նորընծայս այս ՍԻՍԱԿԱՆ կամ Տեղագրութիւն ՍԻՆԵՍԱՅ ԱՇԻՍՏԻ, մի ի *քաղաքանկոյն* ի հնգետասան հին աշխարհս մեր, (որպէս յուսամ հաւաստել ստորագրութեամբս), բովանդակեալ տասն ամալ յառաջ՝ ուղղեցաւ եւ յաւելաւ ցվերջ տպագրութեանն, գիտելեօք նորոց ճանապարհա- գրութեանց եւ պատկերագրութեանց՝ որ ի ձեռն ազգայնոց եւ որ օտարաց։ Ի յետնոցս յայսցանէ՝ հնոց եւ նորոց՝ քաղեալ է իմ ինչ ինչ, այլ ոչ բազում ինչ։ Վասն որոյ եւ ոչ կարգեցի ցանկ հե- ղինակաց՝ որպէս յԱյրարատն, ուր կարեն գտանել խնդրողք եւ զմակագիր գործոց նոցին, զորոց ուրեք ուրեք նշանակեմ եւ ի ստորոտս լիցի այսր մատենի՝ զանուանս եւ զգիրս, զանց զբազմօք եւս արարեալ նշանակելովք յիմում բնագրիս, զի ոչ համարեցայ ի պէտս կամ դիւրագիւտ բազմաց։ Կամաւ յանձն առեալ զայս Թերութիւն, եթէ այսպէս դատեսցի ի մանրախնդիր եւ տարրալոյծ բանասիրաց ոմանց, քան բազմախուռն անուամբք, Թուօք եւ չափովք ճապաղել զլուսանցս եւ զքղանցս մատենին։ սակայն, որպէս ախորժէ որ այնպէս վարկցի։ սոյնպէս եւ զամենայն գրած իմ եւ վարկած, եթէ յայսմ եւ եթէ յայլ երկասիրութիւնս։ շատ է Թէ եւ իւր վարկածն ընդ- ունելի իցէ ողջախոհ գիտնոց, եւ ոչ ըստ իւր ուրոյն կարծեաց եւ քմաց, որպէս յաճախեալ իմն երեւի արդ առ մերայինս, յաջ եւ յահեակ դատել եւ դատափետել, եւ քան զհեղինակն հեղինա- կագոյն պանծալ, կամ զսխալանս ինչ նորուն ցուցանելով՝ գիտնագոյն եւ ծայրագոյն։ Քննադա- տութիւն՝ զգուշագոյն է ի գիտութիւնս, նա եւ գիտութեանց գիտութիւն։ Այլ ես, որպէս յառաջ- նում քան զայս մատենի, ինքնին խոստովանիմ, եւ ամենայն հմուտ արգահատէ, զի չիք ի գիտու- Թիւնս փոփոխական քան զաշխարհագրութիւն եւ դժուարին ի ճշտել եւ ճշգրտել զբնականն եւ զբնակչական։ մանաւանդ ուր ի միում (որպէս ի սմին ի Սիսականի) ոչ ընդարձակ աշխարհի կամ նահանգի՝ իբրեւ 3000 տեղիք իցեն յիշեալք՝ հին եւ նոր, յորոց կարեւորքն եւ ծանօթագոյնք մուծեալ են ի տեղացոյց տախտակին, որ ըստ նիւթական տարածութեանն փոքր է քան զԱյրա- րատայն եւ զՍիսուանայ, այլ հաւասար է նոցին աշխարհագրական չափովն, 1/800, 000. եւ յանձնու- Թեան անդ իւրում յօլովագոյնս բովանդակէ անուանս, զորս եւ հարկ էր նրբագունիւք գծագրել տառիւք, որ եթէ ոչ ամենեցուն աչաց է դիւրամատոյց, բայց լաւագոյն դատեցաւ՝ առ ի զնոյն զառաջնոց քարտիցն չափ անփոփոխ ունել, զապակիս օգնական ընծեւել աչաց, քան ի բաց Թօ- Թափել զհնաւանդ եւ զպանծալի անուանս հայութեան, որք յաճախ՝ առ ի չգոյէ այլոյ իրիք յի- շատակի նոցուն՝ ինքնին իսկ մէն յիշատակարանք են յաւէտալուրք։ Նա զի ըստ բաղդի եւ ըստ անկշիռ երախտեաց պատմչի աշխարհին Սիւնեաց՝ ՕՐԲԵԼԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, յո- գնաթիւ քան զայլոց աշխարհաց՝ աւանդեալ են մեզ անուանք տեղեաց սորին։ եւ ըստ մեծ եւս բաղդի՝ ոչ սակաւք յայնցանէ ծանօթք են ցարդ եւ դրիւք եւ նովիմք կամ այլայլեալ կոչմամբք, շատից եւս ունելով յիշատակս պատմականս եւ արձանս եւ ձեռակիրոսս, զորովք զանց առնել՝ անհնար էր ինձ եւ աններելի։

Աթոռակալք եւ յաջորդք հեղինակի այնր պատուական մատենի, յաւելեալ են ըստ իւրաքան- չիւր ժամանակի՝ ի վերջ գրոցն՝ զԹեմս, զԵօղս եւ զաւարակս նորուն, հանդերձ չափով եւ հա- մարով հասից նոցին, որ եւ առաւել մասամբ մուծան ի կարգի տեղագրութեանս։ Յետ սոցա՝ յազգայնոցս գրողաց՝ օժանդակք եղեն ինձ ըստ տեղեաց սեղեաց, ԵՐԵՎԱՆ Գ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ Պատ- մոտքիւն անցից իւրոց և Նատր Շահի. — Պատմութիւնն Ղափանցոց կամ Դաւթի Բէկի, զորոյ հեղինակ անծանօթ՝ ծանուցեալ է իմ (յէջ 301). — ՄԱՍԻՔԻՆ Գ. ԿԻՏԻԿԵԹԱՆՑԻՈՑ Սիւնեայ վանից Պատմութիւն, տպագրեալ յԷջմիածին յամի 1871. — ԱՐԻՏՏԱԿԵՍ Գ. այժմ Եպիսկոպոսի ՍԵՐԱՔԵԱՆ՝ Երևան կամ Հնոտքիւն Հայրենեաց, 1872. — ՄԵՐՈՎԱՅ արքեպիսկոպոս ՄԵՐԱՏԵԱՆ, ծանօթաբանութեամբ հայրենեացն եւ ազգատոհմին. — սակաւ ինչ եւ վաղածանօթ տեղագրութիւնք ՇԱՀԵԹՈՒՆԵԱՆ եւ ՋԱԼԱԵԱՆ եւ պիսկոպոսաց։ — Սոցին աթոռակից ՄԱՅԱ Եպիսկոպոս Լուսարար Երուսաղեմի վանաց Ս. Յակովբեանց՝ այլ ազգ ձեռնտու եղել ինձ, փոքր ի շատէ, պատմական յիշատակարանօք ձեռագիր մա- տենից, էր որ իմ խնդրով եւ էր որ իւրով ինքնայօժար նուիրմամբ։ Վասն որոյ եւ յայտնապէս շնորհի ունիմ նմա եւ կալցէ մատենանս ի ձեռին նորա։ — Բայց քան զամենայն ազգային գրուած եւ գրող՝ պատուական եղել ինձ ՊՐ. ԳԱՐԻԵԼ ԹՈՎՃԱՆՆԻՍԵԱՆ գիտնական բժիշկ, ՔԱԶԲԵ- ՐՈՒՆԻ անուամբ հրատարակող Ճանապարհորդական Ախտորոշեանց իւրոց, յԱրարատ օրագրի էջ-

միածնի. ոչ միայն զի հաճոյ էր ինձ եւ ի պէտս, այլ զի եւ աւագ աչօք քննեալ եւ ոճով եւ ուշով գրեալ քան զայլս ի համազգեաց. յորս՝ յաւել ինձ եւ նախակաւ հարցեալ՝ գիտելիս ինչ վասն որոյ եւ ընկալցի արդ լիուլի զշնորհակալիս իմ, եւ ի ժամու՝ զբովանդակողն յինքեան զօժանդակութիւն իւր. Ըղծալի էր յոյժ, եւ աւաղ, զի չէր նմա գործի կամ առ նմա անձն Լուսանկար, որպէս Պ. ՄԱՏԹԷՈՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ. սա՝ յայսմ մասին՝ (զարդու եւ ակներեւ ցուցակութեան տեղագրելոցս վայրաց) երախտաւոր քան զայլս է. 50 եւ աւելի պատկերահանութիւնք նորա՝ երեւին ի կարգի գրոցս, յանուանէ նշանակեալք եւ ի ցանկին. յորս է ինչ՝ զի ըստ իւրոց կամաց՝ շրջեալ եւ հանեալ էր, եւ է որ ըստ խնդրոյ իմոյ. ընկալցի եւ նա ընդ շնորհակալեացս՝ որպէս երբեմն զդոյզն նուէր քաջալերական, եւ այժմ զբովանդակութիւն տեսարանացն ի Սիւսականիս, ընդ նմին եւ զմաղթանս իմ յառ յապա յաջողութիւն իւր. — Բստ այսմ մասին՝ մարթ էր ինձ յիշել յօտարաց՝ զծանօթն արդ կովկասաքնակ համազգեաց մերոց՝ զԵՅԵՐԻ փռանկ մարդաբան, ընդ որում փոխանակեցաք ծանօթութիւնս ինչ, նա ի տեսոյ, ես ի գրոց. որ եւ մինչ չեւ էր հրատարակեալ ի ձեռն տիկնոջ ամուսնոյ իւրոյ զուղեւորութիւն իւր, *À travers l'Arménie Russe* (յօրագրին *Tour du Monde*, Հատ. ԿԱ, 369-416, ԿԲ, 225-288. ԿԳ, 179-224), ետ ինձ քանի ինչ ի լուսատիպ պատկերացն. այլ իբրեւ խնդրեցի ի տպագրողէ գործոյ նորին՝ զերիս ի հրատարակելոցն (զտեսարան Մեղրոյ եւ այլն), տալ իմովսանն փորագրել վասն Սիւսականիս, սա ոչ հաւանեցաւ.

Արդ որ զիարդ եւ է, եթէ ոչ ըստ չափու ըղծիցս եւ ոչ ըստ յուսադրութեան ումանց ի սատարել իւրք, (այլ որպէս յաճախն՝ եւ ոչ իւրք), գէթ ըստ չափու կարողութեանս գլխաւորեալ զյետին զայս երկասիրութիւն տեղագրական Հայաստան կողմանց, ընծայեմ ոչ սոսկ հայրենասիրաց՝ այլ մանաւանդ եւ բանասիրաց, որք կարողք իցեն ոչ միայն հասարակօրէն ընթեռնուլ կամ դիտել զսա իբրեւ զմասն ինչ Հայաստան պատկերի, այլ իբրեւ զմասն՝ որ ընդ նմանեաց այլոց ունիցի եւ սեփական տիպս, եւ ըստ բնութեան երկրին եւ ըստ բնութեան բնակչացն. որպէս անկ իսկ է ուն ունել եւ պահանջել զայս ի միոյ միոյ աշխարհաց կամ նահանգաց՝ որոյ եւ է երկրի եւ հայրենեաց. զի թէպէտ նոյն հող եւ ջուր է ամենայն ուրեք՝ այլ ոչ եւ նոյն բերք եւ բոյսք. եւ ոչ փոքր եւ վարկպարագի տախտակ պարզէ Սիւսական, տառատպեալ ի համագոյից Հաստչէն, առ քնաքնին եւ հասու տեսանելիս, կոյտ կոյտ կոհակացեալ եւ բրգածեւ բարձամբն, եւ որակ որակ քարեղէն մետաղական եւ բրածոյ կազմուածովք, որք բազում ինչ ունին ասել եւ ուսուցանել մտացի քննողաց. այլ եւ ի վերին երեսս նայողաց՝ չեն անգանազանք. շատ իցէ ակն մի եւեթ արկանել ընդ չորեսին կողմանս երկրին. եւ ահա յինքն կրթէ հիւսիս՝ հրաշատեսիկ կասլուտակային ծաւալմամբ գեղածիծաղ ծովուն Գեղամայ, ընդարձակագոյն եւ բարձրագոյն քան զգերաբարձեալ լիճս եւ ծովակս Հելլուսիոյ եւ իտալիոյ, եւ հոխագոյն վտառ վտառ ծննդովք համեղամաշակ լուղակացն. — հարաւ՝ վակժոյժ սպառաժափոս՝ այլ եւ քերդողաշարժ՝ քարավէժ վազիւք Երասխայ, յոր՝ իբրեւ յըղծալի ծոց մայրական՝ խուռն խայտալով եւ կայսուելով խաղան թափին գետակք եւ վտակք բազմահերձ ծորոց եւ գաւառաց, եւ քամիք լեռանց Դարուայ, եռացուցանել երիտասարդացուցանել իմն գոգջիր զանհերանալին զայն այրարատեան մայր եւ մատուռակ արգասու արտորայից եւ հուժկու արանց եւ հզօրեղ եւ հանճարեղ կանանց. որպէս յանդիման արասցէ եւ դոյզն յիշատակ ի բնագրիս (յէջ 7). եւ որպէս, օրինակ իմն, անջինջ եւ անգեղջ կան եւ մնան կերպարանք երկրին, նոյն գունակ փոքր ի շատէ եւ բարք բնկացն՝ ի սկզբանէ յայտնութեան նոցին ի պատմութեան մինչեւ ի մերս ժամանակ, ընդ այլեւայլ անկեալ եւ անցեալ իշխանութեամբք տոհմից եւ լեզուաց, այլ զնոյն իշխողական եւ տիրական կրելով ոգի՝ յաւուրս Հայկազնեան եւ Սիւսական նահապետաց, ի նախարարութեան խորիտ տերանց Սիւնեաց, առ նորագոյն հարրստութեամբք Հայոց, մինչեւ կանգնել ինքեանց եւ թագաւորական գահոյս, եւ յես այնր իսկ պերճանալ եւ սիգալ ի համահոգի տոհմս Տաթեւեանց եւ Օրբելեանց, Զուանշերեանց, Մահեւանեանց եւ Համուռնեանց. եւ հուսկ՝ տանուտերութեամբք մէլիքաց Գեղաքունեաց, որք զչորեքհազարամեայ թագաւորս աւուրց Աբրահամու եւ Յեսուայ յիշեցուցանեն. — Մեծոգի եւ աշխարհաշէն բարուց նոցին ոչ փոքր նշանակք նշմարին եւ ի գիրս,

ինծ չյառել միանգամ եւ բազում անգամ եւս պշուցեալ աչօք եւ մտօք՝ ի յետինն յայն կենդորն հայոգի հանճարոյ, որ ղողեալ իմն յանձուկ եւ ի զանխուկ խորշ մի լերանց, յանդիման առնէ, յաջմէ անզուգական օժանդակին իւրոյ Երասխայ՝ զերկայնատող ուղտերամակ կարաւանաց, բարձողս աղխամաղխի բազմաբիւր բեռանց տարուբերեալ մեծերից եւ պայուսակաց ոսկւոյ եւ արծաթոյ, ի վայելս եւ ի գրգանս կենաց իսկ յաիեկէն, աւարդ, կուռն ի կուռն տողեալ կանգուն եւ կիսականգուն կոթողք՝ իբրեւ շտեմարանք հասկ հասկ հնծեալ հասակաց. — անտուստ՝ հնարք եւ հայթհայթանք՝ իբրեւ անսպառ բարեկեցութեան, խաժամուժն շարժմամբ եւ խառնախօս աղաղակաւ. աստուստ՝ անխրացբառնալի խման մուայոյզ եւ սրտատրոփ անցաւորութեան, սպառման եւ լուծեան համահարակ մահու. Գերեզմանք մոռացեալք... Այլ օ՛րն անդր, թողեալ իմ զայսոսիկ եւ զայսպիսիս՝ ի հանճար եւ ի հանոյս ընթերցողաց զտեղագրութիւն վայրացս, յետ միանգամ եւս շնորհ ունելոյ վերոյիշեցեալ երախտաւորացն ինծ՝ որպիսի եւ է ծանօթութեամբ, զնոյն շնորհ ունիմ եւ հասարակաց, որոց միանգամ երկամաւ յառաջ կամեցան եւ բաժանորդակից եղեն գրոցս՝ այսքան յապաղելոյ յամբոկ տպագրութեանն, (մասամբ՝ ի սակս ոչ թեթեւ խօթութեան պատահելոյ՝ յորմէ հաճեցաւ Տէր Թափել զիս)։ այլ եւ Հօր եւ եղբարց կրօնակցաց, ըստ առաջին նուագին պէսպէս օրինակաւ օգնական եղելոց. — յորոց ի վերագոյն եւս ակնարկեալ՝ ի Հեղինակ կամ ի հիմնադիր ուխտիս, որոյ սիրա վերջացեալս այս ամ (1893) երկերիւրամեակ է. յղութեանն ի լուսաւորեալ միտսն, ՏԵՐԵՃԵՐԻ ՏԻՐԱՊՈՐԷ ի ՍԵԼԱՆ ԿՂԸԼՈՅ (տ. յէջ 88), յայսր յիշատակէ՝ ըղձամ նմին ինքեան

ՄԵԾԻ ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԱԲԲԱՅՈՐ

վերագրել պատկառանք՝ զդուզնաքեայս զայս վաստակ, աղերսելով ներողութիւն, եթէ զառանցայ ինչ երբէք ընդ երկար դեգերանօքս ի ստուերական Հայրենիսս, եւ շնորհս՝ արժանաւորելոյ անստուերին եւ անդրժեւոյ ի փոփոխմանց եւ ի յաչաղանաց. ողորմութեամբ յուսոյն իմոյ ՅԻՍՈՒՍԻ եւ ԿՈՒՍՄՄՈՐՆ. որոց՝ երկրպագութեամբ՝ փառք ի կենցաղումս եւ ի յաւիտեանսն։

ՄԵՓԱԿԱՆ տիպը հայկականը
 ոչ ուրեք՝ բաց յԱյրարատեան բլն-
 աղխարհէն՝ այնպէս ճշգրիտ երեւին յերկրի Հայոց,
 որպէս յաղխարհիս Սիսական. զի թէպէտ և Տու-
 րուբերան կենդրոնագոյն է քան զայլսն և հարուստ
 ազգային յիշատակօք, այլ Սիւնիք յամառագոյն իմն
 թուին հանդիսացեալ ի պահուստ ազգային ոգւոյ և
 տաանդից, յօլովագոյնս ունելով նշխարս և արձանս նախնեաց
 դրաւորս և անդիրս. և այս իսկ է զարմանաց, զի որ ի վաղ
 ժամանակս ոչ այնքան սերտ երեւէր յարեալ ընդ համալիսարհական վարչու-
 թեան ազգին, սերտագոյն պահեալ է զազգային ոգի. և այս անշուշտ սակս

ազատաւէր բուսոյ բարուց բնակչացն, և զոյգ նմին կորու-
վոյ քաղութեան. որով և ընդերկարագոյն դիմակալեցին
օտարաց բռնութեան, օժանդակս ինքեանց ունելով և
զբնական հաստուած և զդէրս երկրի իւրեանց, որպէս
յետագայք ցուցցեն բնական և պատմական ծանօթու-
թիւնք. և որոց գլխաւոր այն, զի յետ վաղ ուրեմն խա-
փանման հնոյ Հայկազնեանն իշխանութեան և անուան՝
յերկրէ անտի զոր կալան Արշակունիքն, և յետ նոցին
հարստութեանն բարձման, միայն Սիւնեաց իշխանք կո-
չին Հայկազունք, առ հարստութեամբ Բագրատունեաց,
որպէս և յառաջ և յետ նոցին: Ընդ սմին ոչ աննշա-
նական է և այն, զի աշխարհագրական դրիւքն՝ օտարա-
խառն իմն է երկիր Սիւնեաց. զի թէպէտ ի միոյ կողմա-
նէ փարեալ է հարազատ հայկական գաւառք Այրարա-
տայ և Վասպուրականի, այլ յայլոց կողմանց այլալեւ-
զուօք կամ կիսահայովք, եթէ օրէն իցէ այսպէս ասել.
որպիսիք են Ուտիացիք ի մասնէ հիւսիսոյ, Արցախայինք՝
յարեւելից կուսէ և մարապարսացի Ատրպայիկէ՝ ի հարաւ-
ւոյ. թող և զմերձաւորութիւն վրախառն Գուգարաց:

Պարզագոյն եւս կամելով նկատել զդէրս՝ Սիսական
նահանգի, հին աշխարհագիր մեր համառօտիւ սահ-
մանագրէ զՍիւնիս, ասելով. «Յելից կայ Այրարա-
» տոյ, ընդ մէջ Երասխայ և Արցախայ»: Արդարեւ ընդ
բնաշխարհին Այրարատայ զօդեալ է աշխարհն Սիւնեաց
յարեւմտից կողմանէ, հաւասար ի հիւսիսային ծագացն
մինչեւ ցհարաւայինն. այսինքն է, ի վարաժնունեաց
մինչեւ ցՇարուր և ցՈտն Մասեաց, անջրպետ ընդ նոսին
ունելով զարեւմտեան պար լեռանց ծովեզերն Գեղա-
մայ, և որ ի նորին հարաւոյ են լեռինք Վայոց ձորոյ.
զորոց սպառուածով քերելով Երասխայ՝ բոլորեալ պատէ
զամենայն զհարաւ-արեւմտեան և զհարաւային սահմանս
Սիւնեաց, անջրպետելով ընդ նա և ընդ Վասպուրական
և ընդ Ատրպատական Հայոց, մինչեւ յանուանի կա-
մուրջն Խիւտաֆէրիյն, և ի ստորոտս լեռանց կամ բար-
ձրաւանդակին՝ որ անջրպետէ ընդ օժանդակս իւր և ընդ

Կուր գետ, ուր և գործէ զարեւելեան սահման աշխարհին,
զատուցանելով յԱրցախայ. թէպէտ և ոչ է քաղանիշ
յայսմ մասին սահմանագիծն, որպէս և ոչ քաղաքական
վարչութիւնն, մինչեւ կցորդաբար կոչիլ Արցախոյ՝ Փոքր
Սիւնիք: — Հիւսիսակողմն Սիւնեաց անձուկ է, փակեալ
ընդ մէջ արեւմտից հիւսիսոյ Ուտիացուց աշխարհի և ա-
րեւելից հիւսիսոյ Այրարատայ, յորս գրեաթէ խառնին
և արեւելեան հարաւային եզերք Գուգարաց: — Այլ յուշ
լիցի աստէն ի սկզբան բանիցս, զի զԵրասխ սահմանելով
յարեւմտից Սիւնեաց աշխարհին՝ ի ներքս ի նոյն փակե-
ցաք և զգաւառն Նախճաւանի, որ առ նախնեօք երբեմն
և յաճախագոյն իսկ՝ ի համար Վասպուրական աշխարհի
էր կարգեալ, վասն որոյ և սաստիկ վէճք հակառակու-
թեան եղեն տերանց երկոցուն աշխարհացն. այլ բնական
դիրք՝ Սիւնեաց պահանջն զայն, ըստ այժմեան ընթա-
ցից գետոյն մեծի, որ թերեւս յառաջին ժամանակսն
հպագոյն էր յայլ գաւառս՝ աշխարհին, և արտաքս (յաջ-
մէն) թողոյր զՆախճաւանն գաւառս:

Երկու մասունք որիչք են աշխարհին Սիւնեաց. մի
հիւսիսային՝ անձուկ և բարձր, այն է պարատափ կամ
տաշտ Ծովուն Գեղամայ, որ՝ եթէ ոչ զկէս՝ գրեաթէ
զերիւր մասն երկրին ծաւալեալ գրուէ. և ամենուտ
լեռամբք շրջապատեալ՝ ընդունի գետակս, անհաղորդ
մնալով այլոց մասանց երկրին և գետոց, բայց միայն ի
միոյ ծայրէ արձակելով զառուն Զէնկի, որ գործէ ըզ-
Հրազդան գետ Այրարատայ. և զի այսպէս զատուցեալ
է ի բնուտ ի մեծէ զանգուածէ աշխարհին Սիւնեաց,
մինչեւ առանձինն իսկ Երզնի կամ Աճառչ Գեղաքոս
կոչիլ, թողցուք զբնական նկարագիր նորին ի տեղագրու-
թիւն երկոցուն գաւառացն (Գեղաքունեաց և Սոթից)
զոր նայն բովանդակէ: Իսկ երկրորդ և մեծագոյն մասն
աշխարհին Սիւնեաց՝ է հարաւայինն, որ յատկապէս ընդ
մէջ կայ Երասխայ, և աշխարհացն Վասպուրականի և
Արցախոյ, ձուածեւ իմն ձգեալ ի Հս. Մ. ընդ Հր. Ել. իր-
եւ հարիւր մղոն ընդ երկայն և եօթանասուն ընդ լայն:

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԻՆՔ. — Գրեթէ բովանդակ երկիրն Սիւնեաց լեռնակոհակ է, ի հիւսիսակողմանն և ի միջակողման՝ բարձր ց' 8000', յարեւմտակողմն խոնարհեալ ի դաշտ Երասխայ, ընդ որում եւս քան զեւս գիջանի ընդ հարաւ ց' 1800', և եւս նուազ յելս սահմանացն: Թէպէտ և ոչ որպէս զԳեղամայ պարատափին՝ միայաբ գօտիք իցեն լեռանցն Սիւնեաց, այլ և զատ ի մեկնակ լեռանց երեւին և կցորդեկամ չարք ինչ նոցին, որք և յայլ և այլ դէմս իջուցանեն գետս. և գլխաւոր նոցին գրելի է զմիջակացն պար, որ ի հիւսիսայ կուսէ, այսինքն ի հարաւ-արեւելեան ծայրէ Գեղամայ պարատափին (կամ լեռանց Սոթից) խաղայ ուղիղ ընդ հարաւ արեւելախառն, մինչեւ Երասխ, և զարդիս յանուն հարաւագոյն գլխաւոր գագաթանցն՝ առ հասարակ կոչի Ղազանկէրոս լեռինք. յորմէ ի վեր ընդ հիւսիս ելանելով՝ նշանակին ի պարուն լեռինքն Շէքեր-սոռ, Ալուն? — բարձրագոյն լեռանց աշխարհին որպէս և մի ի բովանդակ Հայս, Գափոնձիկ, 12060'. — Ալանկէզ, Սարմուշագլը, Ալլի, Արաստան, Տէվէկէօզ, որ հիւսիսագոյն սար համարի պարուն, որպէս հարաւագոյն Սարիփափախ ի Մ. ի Հր. Ալանկէզի և ի Հս. Մեղրեայ: — Հիւսիսային մասն պարուն յարեւելից կուսէ, և հարաւակողմն պարատափին Գեղամայ՝ ի հիւսիսայ կուսէ՝ պարսպեն զՎայոց ձոր գաւառ, որպէս և այլ լեռինք ոչ նշանաւորք՝ ի հարաւոյ, և նուազագոյնք եւս յարեւմտից, գործելով լայնածիր ձոր մեծ. զորոց հաւաքելով զաղբերս՝ յօրանայ Արփա գետ, և հուն գործեալ ընդ արեւմուտս՝ իջանէ ի դաշտն Շարուրայ, թափել Երասխ: — Նման իմն՝ այլ երկայնաձեւ տաշտ կամ ձորագաւառ գործեն լեռինք չրափակք ոչ բարձունք՝ ի հարաւակողմն աշխարհին՝ զհովիտ Չափնեղոտ գետոյ, որ և վասն այդ օրինակ առանձնութեանն և ամրութեանն՝ կոչեցաւ ի հնումն յատ.

կապէս Չորք, և յետոյ՝ Աշխարհ կամ Երկիր ՂափաՆու, այսինքն կապանու, յանուն գլխաւոր և իշխանանիստ ամրոցին. և լստ ռամկաց՝ վասն չրապարոյր ամրափակութեանն՝ ծուղակ իմն համարեալ և կոչեցեալ, զի զայս նշանակէ անունդ ի Թուրք լեզու: — Արեւմտեան պատուար ձորագաւառիս է հարաւային մասն վերոյիշեալ Ալանկէզ լեռանց. հիւսիսայինն՝ խաչպօղոս լեռինք կոչին¹. Իսկ հարաւակողմանն գլխաւոր լեռն է Խոռստոռփ, 9885' — Արեւելեան լեռինք անջրպետք օժանդակաց Երասխայ և Կուրի և երկոցուն աշխարհացն Սիւնեաց և Արցախոյ՝ չեն ինչ բարձունք, կամ ոչ նշանակեալ այնպիսիք. իսկ արեւելեան հիւսիսայինք՝ որք զայժմեան նահանգն Գանձակայ գատուցանեն ի Գարապաղէ (Սիւնեաց), յայտնանիք և հաստակաւոյցք եւս են. որպէս արեւելագոյնն Գրքք-կօզ, 8770', Շալփա, Խաղիսոռ, և բարձրագոյնն Սարիկեար-Սրսլառ, 10705', որ կայ յարեւելեան հարաւային ծայր պարատափին Գեղամայ և ի Հս. Տէվէկէօզի: — Ի միջնաշխարհին, ընդ մէջ գետոցն Որոտան և Հազարու՝ կան սեպուհ լեռինք Ծղկաց՝ Գրգըլ-պօղազ, որ Թուրի նոյն ընդ կոչեցելումն (ի Տիպուլայ) Ողլախ-աքմազ, իրր 11070'. Ըշխառ, 10870'. Քէլաշ տաղ, 9990'. Ճանգոտրարան, և այլն: — Յարեւելից հարաւոյ Տաթեւու նշանակի Թափասար լեռն², և ի Մ. Հր. սորա՝ Քամկի 10800': — Ի վայոց ձոր յիշի Այրիձոռ լեռն. ընդ մէջ նորին և Ծղկաց՝ Մեխդոնիսան բարձր լեռն 11180': Ընդ մէջ Ծղկաց և Չորոց՝ Իշքիփէ լեռինք 9000'. Կասպէլ որ է Գագրոյլք նախնեաց, «մեծ և դիտաւոր սար» կոչեցեալ ի Մ. Տաթեւոյ, ուր նշանակին յաշխարհացոյցս Գարսուսայա և Մոշրոշ կամ Մոշրային?: — Ի Հարանդ նախնեաց յիշի Չագեճորոյ լեռն՝ ի կողմանս Շնհերոյ և Խոտոյ. իսկ յԱղահէճք՝ Եղեղոտի-խոռ սար. զարդիս նշանակի Չաչպոտոն 8900': Խնդրելի է ի սոյն կողմանս և Քոռախախաղաց լեռն³: — Իսկ յարեւմտակողմն

1 Ըստ Պատմութեան Ղափանեցոց, կամ Գաւթի բէկի:
2 Փոխանակ պարոնի՝ յայլ քարտս գրի Արփա լեռնն?:

3 Ուսակախաղաց գրեալ յայժմեան օրինակս պատմութեան Ստեփանոսի Օրպելեան:

Սիւնեաց յԵրնջակ և ի Նախճաւան՝ Օրաժիմ? 9910'. Երջակա (Օձուտ), 7482', ի Հս. Ե. Զուղայ, Թիւո? 8428'. Դարո՜ ի Հս. Զուղայու և ի Հր. Երլանլուի, (Թըւի գրեալն Տաղրի ի ոսւս աշխարհացոցի, 8980'), որ է նոյն իսկ լեռն Գարոնայ, այսպէս սխալ ընթերցեալ կամ գրեալ ի պատմութեան Սիւնեաց Օրպելեանի: Ի կողմանս յայտոսիկ և Զորոց գաւառին են և Շըխ եռոր, 11178'. Ազնաքերդ, 8900'. Սարիփափա կամ Սարիեադափ¹ ընդ մէջ Որդուատայ և Մեղրեայ, 8322':

3. ԳԵՅՔ. — Ելով Սիւնեաց լեռանց աշխարհին Սիւնեաց ինքնին յայտ առնէ և զլուրցն յորովութիւն և բազմադիմի ուղղութիւն. որոց վկայէ և հին աշխարհագիրն՝ ասելով զգաւառացն, «անցնիւր համանուն գետովքն»։ որոց գլխաւորք են Արփա ի վայոց ձոր, որ ի չըմբողոր լեռանց իւրոց ժողովէ գբամիս նոցին և խաղացոցանէ յԵրասխ, անցեալ կտրեալ զդաշտն Շարուրայ. օժանդակք իւր՝ յաջմէն կամ ի հիւսիսայ՝ են Ճանի-լայ, Քէրան-լայ, Ալագեազ որ է Եղեգեաց գետն, Ապանա, Էրիին, և այլն. յահեկէ և ի հարաւայ, Քեովիւր լայ, Եագո? Եռարք լայ, Բոնաք-լայ, Գիւնիլի լայ (Կնիլիկ), Թամաշա լըգ կամ Ախոշա լայ, և այլն: — Ետ Արփայի գետք արեւմտեան կողման Սիւնեաց՝ են Նախճաւանո գետն, որ ի Թիկանց լեռանց վայոց ձորոյ և Եղկաց իջանէ, ոչ սակաւ օժանդակք. — Երբնջակո գետն՝ Ալընճա-լայ ըստ Թուրքաց, որ առ Զուղայիւ անկանի յԵրասխ: Ի հարաւային դիմին են ոչ սակաւ մանր գետակք հնոյն Գողթան և Արեւեաց գաւառի, և կոչին այժմ Գիլեան լայ, Տիւիս լայ, Որդուատայ գետ, Մեղրայ գետ, և այլ ոչ սակաւ գետակք, զորս ընկալեալ Երասխ ի հարաւագոյն մասին՝ դառնայ ընդ արեւելս հիւսիսայ: — Եայսմ արեւելեան փեղկի կամ պառակի բարձրաւանդակին Սիւնեաց՝ հզորագոյնք են գետք, յարեւմտից կուսէ՝ դիւնեալք. և նախ՝ սկսեալ ի հարաւայ կուսէ՝ ուր ժամանեցաք՝ Պասուդ, ապա Զաւրնդուրայ գետն, որ է Զորոց գաւառին (կամ Ղափանու) և Կովսականի (Գրհամ). և որ յաջմէն՝ ի հարաւայ արեւմտից ընդունի ՂՈՂԻ գետակ: Ի հիւսիսայ և յելից Զաւրնդուրի երկրքին հզորագոյն գետք՝ Բարկոշատայ և Հագարո՜ զմեծ մասն Սիւնեաց ոռոգանեն, և մերձ ի վախճան ընթացիցն՝ յիրար խառնեալ անկանին յԵրասխ ի սպառուածի անդ սահմանաց աշխարհին: Առաջինն բազմաթիւ վտակք իջեալ ի Թիկանց լեռանց վայոց ձորոյ և Սոթից՝ արբուցանէ զմեծ և զմիջին մասն Սիւնեաց, յագումբ օժանդակք մանր գետակք. որպիսիք են յահեկէն՝ որ է ի հիւսիսայ՝ Պալլըղ, որ Թուի Զինարածի գետն ըստ նախնեաց, Մոնիսոքոյեան, Քէլի սոռ, Կորեաի լուրն, Հայիճորոյ գետն, և այլն. յաջմէն կամ ի հարաւայ, Ախիլի լայ, Սիսիանո գետն, Այրի լայ, Որդուատ գետն, Տարեշոյ

լուրն, Զեռո գետակն ի Բաղս, և այլն: Ի սկզբանն՝ գետս այս մեծ կոչի Պագար լայ, ի միջակողմանն՝ յանուն Որդուատ, և ապա յանուն Բարկուշատայ: — Զուգակից նորին Հագարո գետն, որ Թուի կոչի ի հնուն Ագարակի, (զի է գեօղ մի յԱղահէջ Ագարակու գետ անուանեալ), զարեւելեան մասն Սիւնեաց ոռոգանէ, զԱղահէճ, զՀաբանդ, զՔաշունիս, և գետանայ յաղբիւրաց լուրց իջելոց ի Թիկանց լեռանց Սոթից և Արցախոյ, մանունս ընդունելով օժանդակս յահեկէն, զի անձուկ է մասն այն հովտին, յերի կալով լեռանց Արցախոյ. և են գետակքն՝ Ալեաքի, որ Թուի Աղահէջոյ գետն ըստ անուն գաւառին, Զաւմանի, Միլիք, Մոնսոնիմա, և այլն. աշակողման օժանդակք են Ղորլի լայ, ինտերմ և Ղոյախ-լայ, որք յիրար խառնին, Ագողան կամ Ագսոռ, որ ընդ այլոց վարարէ գրուն գետն. Թուին սոյա Քաշաքաղոց գետ կոչեցեալ ի հնուն. յետ այսոցիկ փոքունս ոմանս ընդունի վտակս Հագարի յայսմ կողմանէ (յաջմէ), զի անձուկ երկիր անջրպետէ ընդ նա և ընդ Բարկուշատ: Այսոցիկ ամենեցուն խառնուողք գործեն զգլխաւորս զայս գետոց Սիւնեաց, (զայժմանս Պագար լայ — Բարկուշատ — Հագարի), որ կոչէր առ նախնիս Աղահէջոյ գետ Սիւնեաց, ըստ վկայութեան Սարգսի կաթողիկոսի Ա, զորմէ ասէ (ի կոնդակի միում), ընդ Աղահէջ գաւառ իջեալ «հատանէ մինչեւ ի Քարաւազին կամ մուրջն»։ — Երկին ի նախնեաց և Գիւնական գետ փոքր, ի սահմանս Ենիքոյ. — Վարարակ որ և Զագեճորոյ լուր՝ ի սահմանս Տաթեւու, Թերեւս նոյն իսկ գետակն որ առ նովաւ անցանէ, և բոլոր ի համանուն Զագեճոր լեռնէ: — Են և ոչ սակաւ գետք՝ գետ բառիւ բարդեալք ի նախնեաց անտի, նշանակք գետակաց՝ յորոց առին կամ ետուն զանուանս. այսպիսիք են ի վայոց ձոր՝ Ալաի գետ, Արտոց-գետ, Երտոց-գետ, Միլագետք. յԱղահէճ՝ Արտագետ, Ագարակո-գետ. ի Եղուկս՝ Ապարանից-գետ և Գետակիցք. ի Բաղս՝ Կրաշագետ և Արաշագետ. յԱլախ՝ Բողոսի լուր, Գիւնական-գետ և Ուռական-գետ. ի Ճահուկ՝ Արկու-գետ. Թերեւս և Շախ-գետ ի Կովսական, որ Շախիկտ գրի: Ի Սոթս խորրա-գետ գիւղ: — Դարձեալ յորովագոյն եւս (ոչ պակաս քան գերեսուն) համարին գետք Զորս բառիւ բարդեալք, որք նոյնպէս երեւին նախակիչք մանունց վտակաց, միանգամայն և խորանիստ գրից կողմանց իւրաքանչիւր գաւառացն³, յորս են և ոմանք փոքր բառիւ կցորդեալք, որպէս Բակափոր և Ամեմափոր ի Սոթս, և այլր այլուր:

4. ԼԻՃՔ. ԱՂԲԵՐՔ ԵՒ ՀՅՔՔ. — Արեւմտեան հիւսիսակողմն միջնաշխարհին Սիւնեաց կամ Եղուկ գաւառ՝ մինչեւ ի սահմանս վայոց ձորոյ, ամայի և ոչ փոքր մասամբ քարուտ և խճուտ է, այլ և ճախնային. և են անդ չորր կամ հինգ լիճք Ալլահ-կեօլ կոչեցեալք, միոնաշափ

¹ Որպէս սորա և այլոց եւս ոմանց վերոյիշեցելոց երկբայական են ինձ անուանք նշանակեալք ի քարտս. վասն որոյ և զանց արարի և զայլովք, ոչ գտեալ ստուգագոյն ինչ լեռնագրութիւն:

² Օրպելեան, Գլ. Ե՛՛:

³ Ի գաւառին Բալայ են Արկանաձոր, Արձանաձոր, Աղբերաձոր, Հիւնեաց-ձոր, Եղեգեաց-ձոր, Ուղէձոր, Կարմրեաձոր: Ի Միւս Բաղս՝ Տաճկաձոր, Անատաձոր. — ի Եղուկս՝ Մեծաձոր, Մըշ-

կաձոր, Սապատաձոր. — յԱլախ՝ Գոթաձոր գետք երկու, Մեծաձոր, Սաղատաձոր. — յԱղահէճ՝ Քեղաձոր. — ի Հաբանդ՝ Զագաձոր, Մարգաձոր, Բախիլաձոր. — ի Կովսական՝ Խողաձոր, Վարաանդաձոր, ուր և Լիմախովիտ. — յԱրեւիս՝ Վարդանաձոր. — ի Սոթս՝ Բերդաձոր, Սնաձոր, Զաղաքաձոր գետք երկու, Ուշի ձոր, Ագարակի ձոր. — ի Գեղաքունիս՝ Ուփեաց ձոր, Գողաձոր, Գոնոյ-ձոր:

երկայնութեամբ, առաւել կամ նուազ, թերեւս մնացուածք Շադատոյ լինի ըստ նախնեաց. մեծագոյն եւս լճակ Գարակեօյ անուն կայ ի բարձրաւանդակի ի միջի բարձրաբերձ լեռանցն Ըշխլը, Քէշալ տաղ, Ճանդուրթաւան, թերեւս բաժակ մեծի հրաբլդի շիջելոյ: — Են եւ ի կողմանս Դնհերոյ յամայի վայրս լճակ մանունը, յորոց մին յիւր անուն կոչի. ուրանօր եւ հանքաղբերք ոչ սակաւք ընդ մէջ Խչթէփէ լեռանց, ի հիւսիսոյ նորին եւ ի հարաւոյ Բարկուշատայ գետոյն. որպէս Խալիլ պոչագ, Էտի պոչագ, Սոռգ պոչագ, եւ այլք: Ի եւ ի միջոցի Ագալուլագ եւ Ղօշախ գետոց աշակողմեան սժանդակաց Հազարեայ՝ անապատ տեղի Գարաքէշիշ կոչեցեալ: — Հանքաղբերք ածխայինք եւ երկաթահամք գտանին բազում ուրեք, որպէս յԱխլաթեան գեղջ Ծղկաց, ի Գարապապա Նախճաւանու. — Զերմուշք առ Սատանայի կամ մըրլաւ Տաթեւու, ուր եւ բաղանիս հաստատեալ է: — Երմախոյնք Տանձիկայ ի վայոց ձոր: — Նշանաւորք եւ պիտանիք քան զլուրսն են Աղանանք Նախճաւանու, զորոց ճառեացի ի տեղագրի գաւառին:

Յազգա հողային եւ հանածոյ բերոց՝ ծանօթք են Ոխրա զեղնագոյն՝ որով ներկեն զասր, ի վայոց ձոր, ուր եւ Արշապա եւ Պաղեղ. գտանի Արշապա եւ Շնհեր. Երծոմբ, Գաձ, Սոտա ի Նախճաւան. — Զառեկ առ Եպսփ գիւղիւ յԱրդուատ. ուր յայտնեցաւ եւ Կապար արծաթախառն. որպիսիք գոն եւ ի վայոց ձոր, ուր եւ վասն արծաթոյն գետն կոչի Կիւմիշխանե, թէպէտ եւ չեն ի գործ արկեալ տեղիքն. նոյնպէս եւ որ ի Նորաշէն գեղջ նոյն գաւառի: — Յայտ է ի հողային նիւթոցս եւ յողովութիւն պէսպէս քարանց. յորս պիտանեգոյն ի տնտեսութիւն է Երկանաքար Երնջակայ: Ի հրահալելեաց՝ միայն Պղինձ հատանի առատապէս ի Գեղաբունի գաւառի, յԱրեւիս՝ յԱգարակ գեղջ, ի Կաւարտ եւ յայլ ինչ գետոս Բաղաց:

5. ԲՈՒՍԱԳԱՆՔ ԵՒ ԿՆՏԱՆՔ. — Պիտանեգոյն բերք Սիւնեաց՝ են բուսականքն, անտառայինք եւ դաշտայինք, որովք մեծ մասն երկրին ծածկեալ է, միայն արեւմտեան մասին Ծղկաց նուազեալ գոլով. վասն որոյ եւ բովանդակ երկիրն՝ հանդերձ դրացեալն Արցախաւ՝ Գարապաղ անուանեցաւ յայլազգեաց, որ նշանակէ Սեւալ այգի, իբրու եթէ յայգեաց բազմութենէ ստուերացեալ: Հին աշխարհագիր մեր յիշէ ի բերոցն բուսականաց՝ զՄոռտ՝ ի վայրի ծառոց, զՆուսն՝ ի պտղոց, եւ զԳերեթի. զայս՝ Ստեփ. Լեհացի գետ-երի համարի, նոյն ընդ անուանելոյն Potamogeton, որ թարգմանի ստուգիւ Գետաւներձ, այլ յայժմուցս՝ Նայադ (Najade) կոչի. եւ արդարեւ նշանաւոր է մեծութեամբ դիտոյն Նուսնու Ռադաբերդու. սակայն հին բժշկարան մեր գրէ. «Գերեթի՝ քիմն է». իսկ Ամիրտօլլաթ ասէ, «Քոռոմ՝ Գիմն է, Խաղողին տակն է»: Փռանկ հայագէտն Սէն

— Մարգէն՝ Geranium թարգմանեալ է զԳերեթի, որ է ծանօթ ծաղիկն Աղանակտուց ի մերոցս արդ կոչեցեալ: — Ի վայրի կամ յանտառային ծառոց՝ ծանօթագոյնք են Կաղնիք ոչ բարձունք, որպէս եւ ոչ այլք ի ծառոց, վասն գետնոյն բարձրութեան եւ ցրտութեան, բաց յափանց Երասխայ, ուր մեծամեծ Սօսիք լինին. Թեղի, Գի, Տօսախ, եւ նմանիք սոցին: — Մայրեաց գաւառք են եւ գետք պղու անուամբ լծորդեալք, որպէս Դիցմայրի եւ Լոցմայրի ի Կովսական, Թաղաւայրի յԱրեւիս, ուր եւ լոկ Մայրի գիւղ, որպէս եւ Մայրադոռք ի վայոց ձոր, Ըշխաւայրի ի Ծղուկս, եւ Գանձադանտառ ի Գեղաբունի: — Ի պտղաբերաց՝ ունի զամենայն ազգ հասարակ պտղոց. յորոց եւ զազնուպոյնսն յիշէ Ստեփ. Օրպելեան՝ ի սահմանս տարփալոյն իւրոյ Տաթեւոյ, զԶիթեկ եւ ըզթգեկի, որ արդ ոչ երեւին. թերեւս յետինս Կոյի յԱրախեան ձորահովտի: — Ի կարեւոր տնտեսական բուսոց՝ բաց ի հասարակ ընդեղինաց, հատեղինաց եւ խաւարտից, մշակին ի Սիւնիս եւ Բրինձ եւ Նիսախոտ, Մեկոն, Բաւրակ, Կանեփ. եւ ի ձորակողմանս Երասխայ՝ Թրեմի շատ՝ ի դարման չերամ որդան, յորմէ հանեն մետաքս պատուական, մանաւանդ ի կողմանս Ագուլեաց եւ Մեղրոյ. ուրանօր են եւ ազնիւ Այգիք, որոց՝ բնակիչքն ճարտարք են ի մշակութիւն, որպէս եւ ի դարման մեղուաց, հանելով Մեղր ազնիւ: — Ի բազում կողմանս են ընդարձակ եւ պատուական պաճարասուն արօտավայրք:

Ի սեռս կենդանեաց՝ լերինքն եւ անտառք գուլակին ասպնջականք երէց վայրենեաց. զազանպոյնքն որ ի նախնեաց յիշին, Ասիւս եւ Իմձ, ոչ յայտնին արդ. իսկ յերէց անտի ճանաչին Այծեմեռնք եւ Ասիւք, Եղջերու եւ վարագ, եւ չորքոտանիք մանունք. թող զընտանի անասունս եւ զհաւս, յորոց սեռէ գտանին Կաքաւ, Տուռեձ, Փասիանձ, եւ գիշատիչք: Միով բանիւ համառօտէ զճառութիւն կենդանական սեռի՝ պատմիչ աշխարհին. «Լեւրինս որսասուն եւ բազմաշօյր վայրացն Սիւնեաց», աւսելով. այլ ցաւէ մեզ զի պակասէ սկիզբն բանից երրորդ գլխոյ մատենին, յորում ըստ վերնադրին՝ ցուցանելոց էր, «Թէ զինչ ունի պարարտութիւն ի պէտս մարդկան». եւ ի վախճանին ասէ. «Եւ արդ այսքան տեղեկութիւն քեզ քերոց պարարտութեանց». այլ ի միջին չկայ ինչ, ըստ առ մեզ հասելոց օրինակաց մատենին:

Յերեցուն եւս ազգաց բնական արգասեաց, ի բրածոյից, ի բուսականաց եւ ի կենդանականաց՝ գոյ ակնունել պիտանեաց եւ կարեւորաց յաշխարհիս Սիւնեաց, ի յաշտել մանր խաղարկութեան գիտնոց. զի թէպէտ եւ երկիրն անվտանգ է արդ, այլ ըստ անհարթ բնութեանն ոչ ունելով պողոտայս եւ ռահս արքունիս, յոյժ սակաւուց եղեւ ցարդ անցանել ընդ այն Եւրոպեացոց եւ բնազնին արանց, բայց եթէ իցեն ոմանք անծանօթք ինձ:

1 Ըստ Շահնազարեանի, ի Պատմ. Սիւնեաց, Ա. 16:

2 Ստեփանոս Օրպելեան, Գլ. ԺԱ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄՏՄԱԿԱՆ. — Սկզբնաղբիւրն ընակութեան՝ որով և պատմութեան աշխարհին Սիւնեաց՝ ըստ աւանդութեան պատմչաց մերոց, գրեաթէ անհրկայ՝ ի զարմից Հայկայ է, այլ և յառաջնոց եկաց. և թէպէտ այլ եւս տոհմք խառնեալք ի նոսրն և զրաւեալ իցեն զկողմանս կողմանս, այլ միշտ՝ և մանաւանդ ի վերանորոգութեան իշխանութեանց ազգիս յ'Թ և ի Ժ դարս, հռչակեալ է Հայկազանց տոհմ յաշխարհի աստ: Մովսէս Խորենացի (Ա, ԵԲ) և այլք ըստ նմանէ ասեն, հինդերորդ ի Հայկայ ճետ լինել զՍիւսակ՝ զանուանատու աշխարհիս, «զայր սէգ և անձնեայ, բարեգեղ, կորովաբան և զե» ղեցկաղեղն». որոյ հայրն Գեղամ, «Սմա՝ զմեծ մասն» ընչից իւրոց տուեալ, և ծառայս՝ անձինս բազումս, «սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան» ի Մովէն «(Գեղամայ) ընդ արեւելս մինչեւ ցդաշտ մի, ուր գետն» Երասիս հատեալ զքարանձաւս լեռանց՝ անցանէ ընդ» խոխումս ձիգս և նեղս, ահագին զըզըշմամբ իջանէ ի» դաշտն: Աստ ընակեալ Սիւսակ՝ ընու յինութեամբ զսահ» մանս ընակութեան իւրոյ. և զաշխարհն կոչէ իւրով» անուամբն Սիւնիք. այլ Պարսք յստակագոյն եւս Սիւս» և ան կոչեն»: Արդարեւ յստակագոյն և ընական էր ի Սիւսակայ՝ կոչումն Սիւսական, որպէս ոչ միայն Պարսք այլ և յետ նոցա Արարացիք կոչէին ܣܝܣܝܐ ܐܝܠ ܗܝ ܥܝܠ ܕܝܠܐ. յորմէ անընական և անյարիւր է ածանցել՝ զՍիւնեաց անուն. վասն որոյ հաւանելի և ընդունելի եւս է ինձ միւս աւանդութիւն՝ այլոց պատմչաց, Սեւուկ անուն նահապետ մի լինել, յորմէ և Սեւորդեացն ազգ, գրակից Սիւնեաց. աստուստ թերեւս և անուն կղզւոյ ծովուն Գեղամայ՝ Սեւան, և ի սմանէ Սիւնիք՝ իբր Սեւունիք: Հարկ իսկ էր ստոյգ և նշանաւոր լինել Սեւկոյ նահապետի, կամ որոյ և է առն՝ յորմէ Սիւնեացդ անուն ածանցի, զի այդպէս սովորաբար կոչիցի աշխարհն այն ի համօրէն ազգայնոց մերոց՝ ի սկզբանց և այսր, որպէս և յերկրորդի նորոգմանն՝ նովին անուամբ ծանօթանալ և զրիւ եւս ի Յունաց ժամանակին՝ Սիւնիս, Σουνίς. բայց առ հին հեղինակս նոցին և լատինաց՝ անծանօթ են երկրքին եւս անուանքդ. և ոչ առ նոսա միայն, այլ և ոչ ի հնագոյն յիշատակս պետութեան ազգիս՝ յիշին Սիւնիք, և գրեաթէ ոչ յառաջ քան զմուտս քրիստոնէութեան: Մի յառաջնոց անտի գրչաց մերոց (Կորիւն)՝ ՍԻՒՆԵԱՆ աշխարհ կոչէ զերկիրս այս, որպէս յետինքն՝ ՍԻՍԱԿԱՆ աշխարհ. իսկ Կաղանկատուացին՝ հանդերձ ընակչքն՝ ՍԻՒՆԱՍՏԱՆԻՔ:

Եւս յառաջնում վերանորոգութեան ազգիս յետ աշխարհակալութեան Մակեդոնացւոց՝ ի ձեռն Պարթեւս, զանց, նահապետն Սիւսականց ոչ միայն կարգեցաւ կողմնակալ արեւելեան մասին Հայաստանեայց, այլ և ի նմին ցեղէ գտեալ ոմն «Աւան՝ անուանի և քաջ՝ կար» գեցաւ ի Պարթեւէն վաղարշակայ կողմնակալ բիրա» լոր»): Այս անուն Առան քաջ ծանօթ է առ արեւելեան պատմիչս, և ի մերոցս՝ ի Մովսիսէ Կաղանկատուոյ և այսր, որք այնու իմանան և նշանակեն զմիջագետս Երասիսայ և Կուրի, յաւէտ զերկոսին աշխարհս Հայոց զԱրցախ և զՈւտի, այլ ընդարձակօրէն և ի վերայ արեւելեան մասին Սիւնեաց ձգի, որում և ի ճահ գայր լինել կողմնակալ բիրաւոր, որպէս և էր Սիւնեացն նահապետ գլուխ արեւելեան զօրաբանակին Հայոց, գրեաթէ համակ յիւրոյին աշխարհէն հաւաքելով զմարտիկսն՝ իբրեւ երկուս բիրս արանց: Այլ թէպէտ և այսպէս կարգեալ ի վաղարշակայ և յայլոց, չերեւի սերտ հաղորդութիւն Սիւնեաց ընդ այլոց տոհմից Հայոց և ընդ պետականին, մինչեւ ցաւուրս Տրդատայ. նա և առ սովաւ իսկ և յետոյ՝

1. Եթէ արժան իցէ զԳեղնի Ս. Գրոց՝ ի նշանակի անդ եղեմական վայրացն՝ համարել զԵրասիս, ըստ բազմաց ի մեկնչաց նոցին Գրոց, քաջ իսկ և զանուն Եթովպացւոցն, (զորովք փարէր գետն այն, և որոյ անուամբ զՍիւսա իմանան մեկնիչք), ոչ իցէ

անճառ պատշաճեցուցանել անուան Սեւունեացդ Սիւնեաց:
2 Կոստանդին Պերթեռուսեն այսպէս գրէ զիշխանն Սիւնեաց, Ἀρχων τῶν Σουνίς.
3 Մովսէս Խորենացի, Բ. Ը:

յաճախ առանձնութիւն իմն, կամ ապստամբութեամբ և ինքնակացութեամբ, կամ միաբանութեամբ ընդ այլոց դրացի ազանց, և առաւել միտելով և հպատակելով տիրապետաց Ասիոյ, իմա Պարսից, ի ծանօթագոյն ժամանակս պատմութեան. և այս ըստ նախնոյն իւրեանց Սիւսակայ սեգ բարս ունելով, որով և կորովութիւն և քաջութիւն. զոր ոչ միայն լռելեայն յայտ առնէ պատմութիւն, այլ և յայտնաբան գրիչը մեր. յորոց երիցագոյն Վորին՝ կոչէ իսկ գազանաւիտ, փոյրենագոյն, ձիւադաբարոյ կողմանս զՍիւնեաց սահմանս, « և ի նոցունց իսկ » ի վայրենեացն՝ եպիսկոպոսս տեսուչս եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել, որոյ անուն կոչէր Անանիաս »։ — Ոչ ինչ ընդհատ յարանց՝ մեծ ոգիք և վեհազունք հանդիսանան ի վէպս՝ և կանայք Սիւնեաց, պէպէս չքնաղ և վսեմական կերպարանօք, առաւել քան յայլ աշխարհս Հայոց. զոր օրինակ, ճարտարաբան աշխարհածուհիքն Սահակիա և Բիւրեղ. մուսայասարաս կուսանակն Սահակադուխտ՝ քոյր մեծին Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ. քոյրն Վահանայ Գողթնեցւոյ, կամ ուր և իցէ երգահան Զարմանայի շաւրականի նորին. հրաշագեղն և հրանժոյգ Շահանդուխտ. վկայաշնորհն Շուշան՝ կին Աշոտոյ որդւոյ Փիլիպպէի, որ չքեղ յոյժ արար յուղարկաւորութիւն առն իւրոյ, իսկ ինքն, աւաղ, առաքինորէն ժուժկալութեամբ մեռեալ բանտարգել ի Դունի՝ բացընկեցիկ լինէր. — և պատուաստն զուգեալ ի տէրն Սիւնեաց՝ Սոփիա, դուստր Դերենկանն Արծրունւոյ, այն որ գիտաց պատշանեցուցանել ի կապիճ մատանւոյ հրաշակերտից Վայոց ձորոյ՝ զակնն դերափայլ. — Մարիամ տիկին, դուստր Աշոտոյ, քաջաց և առաքինեաց մայր. և դժպտոնիս անդամ սպանիչ մեծին այն Ստեփանոսի քերդողի, սեւաշուք նշուլիւն և ինքնադատ ապաշաւանօքն՝ սոսկումն ածէ, իսպա և հիացումն։

7. Առիթ իմն այսպիսեայ բնաւորութեան լինէր և երկրին բնութիւն և դիրք, լեռնաշատ գոլով և ամուրս տպաստանի բնականս և ձեռագործս ընծայելով, ազատաբար, բոյութեան տաժիշ, որք և մի ի նշանաւոր երեւութից են աշխարհին. յոր սակս հին աշխարհագիրն յետ սակաւուց բերոց երկրին՝ կնքէ գրանն, « և ամուր տեղիք ». նոյնպէս և սեփական պատմիչն (Որպեւան) անդատին յետ առնունց գաւառացն յաւելու. « Ամուրք անառիկք ի ամա, » որ ի մարդկան հնարից հեռացեալ են, բայց միայն թէ « Տէր մատնեացէ », դարձեալ, « Ամուրք գովելիք, անվախ » և անսասան ի հնարից մարդկան. ապա թուեալ յառնունէ իրրեւ քսան և չորս բերդս, յաւելու. « Եւ այլ եւս » յոյսեւ, զորս աւելորդ համարեցաք գրել »։ Եւ յետոյ այլ ուրեք վասն Բաղաց թագաւորութեան միայն՝ որ ի ԺԱ-ԺԲ դարու, իսէ բերդս ունել 43։ Նշանակեալքն ի պատմէն Սիւնեաց ի սկզբան անդ բանիցն և յիշեցեալքն յայլ և այլ գլուխս, և ի ցանկի գիւղորայից կամ յայլոց, այսօրիկ են, այբուբենական կարգաւ, յորոց շատք ծանօթացին ի տեղագրութեանս, և ոչ սակաւք անծանօթք։

Ազնաբերդ
Աղընցոց բերդ
Անապատ բերդ

Անդուկաբերդ
Արփաբերդ
Բաղաբերդ
Բաղակայ բ. կամ Քար Բաղակու
Բարկուշատու բ.
Բերդ
Բերդաթաղ
Բերդածոր (գիւղ)
Բերդատակ գ.
Բերդի գլուխ
Բերդիկ (յերնջակ)
Բերդիկ (ի Բարկուշատ)
Բերդի մայր գ.
Բղենոյ բ.
Բոլորաբերդ
Բորոտնոյ բ.
Բորտոյ բ.
Գեղաքունոյ բ.
Գեղի
Գիւրաբերդ
Գրիամ
Դայեկի քար
Դղեակ խոսրովու?
Եղնաքար
Երնջակայ բ.
Եօթնաբերդ (վիճակ)
Ընջղակաբերդ
Լիգբերդ
Խոգաբերդ
Խոժուաբերդ
Շիճուանաքար
Կապան որ է Բաղաբերդ
Կապոյտ բ.
Կարճաւան
Կաքաւաբերդ կամ Կաքաւուց քար
Կկուաքար կամ Կըկոց քար
Համբատայ բ.
Հայրաբերդ
Հրաշկաբերդ. Հրասեկայ բ.
Զագաբերդ. Զագեծորոյ բ.
Ճանճի բ.
Մացրի
Մեղրոյ բ.
Նորբերդ (ի Ճահուկ)
Նորբերդ (ի Վետի)
Շահապօնից բ.
Շամբ
Շլորուտ
Ործաբերդ
Ործաքար
Որոտն
Ոււաց - քար
Պահու բ.
Պաղաբերդ
Պելեւ

Պուղաքար
Պուղաքար
Սիւնեաց Բ.
Սմբատայ Բ.
Սուլիմաքերդ
Վահանայ Բ.
Վայոց ձորոյ Բ.
Վժնաքերդ
Յախաքար
Յուր
Քաշէթաղուց Բ.

Եթէ նոյնը և եթէ օտարը յանժանութից սոցին՝ ոչ գիտեմ, յիշին արդ և թուրք անուամբ բերդորայքս.

Ազգալի (Սպիտակ Բ.)

Գղըձա (Կարմիր)

Կեսալուր գալէսի

Սագաղան գալէսի (Կաշաղակի կամ Անձեղի Բ.)

Քէշի գալէսի (Ալթուց Բ.):

Իսկ ըստ զրիցն՝ որպէս վերագոյնդ ցուցաւ, Սիւնիք՝ յարեւմտից միայն ունէր սահմանորդ զբնաշխարհն Հայաստանեայց, իսկ յայլ ամենայն կողմանց զխորթացեալսն, Գրուգարս, ԳԱրցախ, և զայլս. վասն որոյ և լեզու բնակչաց իւրոց ընդ եզերական բարրառս Հայոց համարեալ լինէր՝ հանգոյն այլոց հնգիցն կամ վեցից, որպիսիք Կորձայն, Տայեցին, Արցախացին, և այլն: Բայց արժան է արտաքոյ այսր վայրենութեան և օտարաձայնութեան՝ ունել զպարատափ Մովսէս Գեղամայ, ուր երիցագոյն սերունդք Հայկայ ափեցան, և հարուստ դարս հարազատաբար Հայկազունք կոչէին, որպէս ի վերդ նշանակեցաք. և ի դէպ էր որիչ իմն աշխարհ համարել զայն, ըստ անհաղորդ բնութեան երկրին, որպէս ի տեղագրին ցուցցի:

8. Երկոտասան գաւառս Սիւնեաց համարին ամենայն պատմիչք մեր և աշխարհագիրք, յորոց հնագոյնն (Մ. Խորեն.) յարեւմտեան սահմանաց աշխարհին սկսանի թուել և դասել. իսկ Օրպելեանն՝ որ և զնորագոյն աւանունս իւրոյ ժամանակին ընդ վաղեմեացն զուգաւորէ, ի գլխաւորէն՝ այսինքն է յիշխանականէն (որ և մէջերկրեայն է) սկիզբն արարեալ, այսպէս կարգաբանէ. «Գաւառս ունի երկոտասան. Առաջինն՝ որ ունի զբուն » գահ իշխանացն և հայրապետաց՝ Մովսէս գաւառ, աւանունեալ ի Ծղկայ գաւառապետէ: Բ. ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ, որ ի հասարակական դիպուածոց ողորոց և աշխարհացն՝ կոչեցաւ Վայոց ձոր: Գ. ԳԵՂԱՔԵՐԴ, որ ի Հայկեան » Գեղամայ կոչեցաւ Գեղարքունի: Դ. ՍՈՔԻՑ ԳԱՆԱՔ, որ սակս հանապազորդեան բերդ և դառնալունչ օղորդն՝ կոչեցաւ Սոթք: Ե. ԱՂԱՆԷՃ ԳԱՆԱՔ, որ այժմ կոչի » ՔԱՇԱՔԱՂ և ԽՈՃՈՒՄԱՐԵՐԴ: Զ. ՀԱՐԱՆԴ ԳԱՆԱՔ, ի » ԲԱՂԱ ԳԱՆԱՔ, որ այժմ կոչի ԱՃԷՆ, որ ի Բաղակայ » անուանեցաւ: Ը. ԿՈՎՍԵՅԱՆ ԳԱՆԱՔ, որ այժմ ԳՐԶԱՍ » կոչն: Թ. ԱՐԵՆԻՔ ԳԱՆԱՔ, որ այժմ կոչի ԴԱՇԵՐ, և » ՄԵՂՐԻ: Ժ. ԶՈՐԱ ԳԱՆԱՔ, որ ունի զանմատոյց ամուրն » Բաղաքերդ, և այժմ կոչի ԿԱՊԱՆ: ԺԱ. ԵՐԱՅԱՆ ԳԱՆԱՔ և ԳՈՂԱՆ: ԺԲ. ՃԱՆՈՒԿ ԳԱՆԱՔ, որ և ԶՈՐՆ, որ

» ՇԱՆՏԱՅԵՍ կոչի: Ահա այսոքիկ են գաւառք երկոտասանը գլխաւորք Սիւնեաց. բայց այլ եւս ունի գաւառս » յովով՝ զոր ոչ յիշեցաք. է որ փոխեալ են անուանք սո » ցա, է որ յայլ եւ այլ գաւառս բաժանեալ են »:

Քաշիկ և Բարուք զայս ծանուցանէ պատմիչն, այլ լաւ եւս էր մեզ աւանդել զայլոցն եւս փոփոխեալ անուանոն և տրոհմունս առանձնակ գաւառացն. զոր ոչ ունելով ճշդիւ գտակաւ՝ ոչ ռակաւ տարակոյս է մեզ զսահմանաց ոմանց նոցին իսկ երկոտասանեցուն հին գաւառացն: Զէր ինչ ապաքէն զժուարութիւն այլեւայլ անուանս ունելն միոյ և նոյն գաւառի, որպէս Վայոց ձորոյ կոչել և ԵՂԱՔԱՅԵՍ ԶՈՐ, կամ նա և միոյ գաւառի բաժանիլ յերկուս ծանօթ մասունս, որպէս Ճահուկն և Շահապօնք, այլ շփոթումն ածեն միով նոր անուամբ կոչիլ մասանց երկուց գաւառաց, որով զժուարանամք և անկարողանամք ճշգրտել և զսահմանս հնոց պատմական գաւառաց. մասնաւոր զի հանդերձ հնովքն այնոքիք երկոտասանեցունք՝ քառասնիւ չափ անուանք լաին գաւառաց Սիւնեաց տուրիւն և յետին գրիչս մեր: Արդ որչափ ինչ հաւատի կամ հաւանական երեւի մեզ, կարգեցուք աստանոր, մինչեւ միեալ ի տեղագրութիւն միոյ միոյ ի նոցանէն, զի և կարեւոր իսկ է ի ծանօթութիւն պատմական յիշատակաց աշխարհին:

Եւ նախ ի պարատափի Մովսէս Սեւանայ՝ են երկու գաւառք, յորոց առաջինն ԳԵՂԱՔՈՒՆԻ՝ կոչի և ԳԵՂԱՄԱՑ ԵՐԱՐ, և ըստ մասին ԿՈՔ, և յայլազգեաց՝ ՄԷՂԵՐԷ. — Երկրորդն՝ ՍՈՔԱ, որ արեւելեան հարաւային մասն է պարատափին, կոչի և ԱՐՏԻՑ ԳԱՆԱՔ, և երբեմն ընդ սահմանակից մասին Արցախոյ՝ ՄԱՐՏԱՑ ԵՐԱՐ: Կից հարաւոյ ծովուն Գեղամայ՝ է գաւառն (Գ) ՎԱՅՈՑ կամ ԵՂԱՔԱՅԵՍ ԶՈՐ, զարդիս Տարալաղը ըստ այլազգեաց. յերկից նորա կայ (Գ) ԱՂԱՆԷՃ, զորոյ միջնադարեան աւանունս ծանոյց պատմիչ աշխարհին, իսկ զարդիս մասն է Զանկեազօր գաւառի: Սոցին ի հարաւոյ (Ե, նա և առաջին գաւառաց ըստ Օրպելեանի) ՄՈՒՍԵՅԱ, որ ՎԵՐԻՑՈՐ կոչի ըստ հիւսիսային մասին, և ԱՅԼԱՐ ըստ հարաւայնոյն, ըստ արդեաց Պաղարքէնտ, գէթ ըստ մասին: Երկրից սորա հարաւախառն (Զ) ՀԱՐԱՆԴ, որ մասամբ կամ բոլորով կոչի և ՔԱՇԱՔԱ, և մասն համարի Զանկեազօրի. նոյն դարձեալ և ընդ Ծղկայ կոչի ՍԻՍԱՆ ի մերոցս, աղաւաղմամբ Սիսական անուան, որպէս և ընդ Աղահէնոյ մասնակցեալ՝ միւս ՔԱՇԱՔԱ կոչի: Ի հարաւոյ և յերկից հարաւոյ սոցին կան Է և Ը, ԲԱՂԱ և ԶՈՐԱ, որոց սահման զժուարորոյ է, քանզի և ի նախնուն թուին մի գաւառ կամ վիճակ լինել Բաղաց քաջահին տոհմի, ապա տրոհեալ յերկուս, ԲԱՂԱ և ՄԻՍ ԲԱՂԱ կոչելով. պատմիչն՝ զբուն Բաղս ասէ ԱՃԷՆ կամ ԱՃԱՆԱՆ կոչիլ, որ և թուի արեւմտեան հիւսիսային մասն երկրին. իսկ ՄԻՍ Բաղքն՝ կոչի և ՔԱՇԱՔԱՆԻՔ, այլ և ՄՈՒՍԱՆ, և միանգամայն ի յետնոց՝ ԲԱՐԿՈՒՆԱՆ: Իսկ ԶՈՐՔ՝ նոյն համարի ընդ արեւմտեան Բաղաց, զի մայրաքաղաք Թագաւորաց նորին էր Բաղաքերդ, յոր անուն եւս կոչի երկրին, որպէս երբեմն և ԳԵՂԱՔԱՅԵՍ. դարձեալ ի յետին ժամանակս երկրին ևս Բաղք և ԶՈՐՔ՝ յարակից սահմանորդքն՝ ԿԱՊԱՆ կոչեցան ի սակս ամուր ամուր տեղեաց և

բերդին, և ասվորէն Ղափան, որով անուամբ ծանօթագոյն է ի յետին ժամանակս: — Ի հարաւոյ համօրէն Սիւնեաց առ Երասխա կայ (թ) գաւառն Արեւծեաց, տրուեալ ի զանազան վիճակս, որիչ կամ խառն, Մեղրի, Տաշթու, Մաթրի, Կաթառեբերդ: — Յելից նորին առ գետովն է (ձ) Կոզմազ, որ նոյնպէս առ յետինս պէս անուամբ կամ մասամբ կոչի, ոչ միայն Գրչաք ըստ պատմիչին, այլ և Գիւլաբերդ, Չալքնոփոր, Խորզոր, Կեւառն: յետինս այս՝ ըստ ոմանց՝ Թարգմանութիւն է Արեւեաց անուան, իբրու Կիւն-եհիզ, արեւադէմ նշանակելով Թուրքարէն: — Արեւմտեան գաւառք Սիւնեաց առ եզերք Երասխայ, են (ձա) Ճաշոփ հանդերձ Դաշա Պոնեւեաց ձորով, և (ձբ) Երեւա, Ալինեայ՝ ըստ այլադ գեաց, որ ի քաջ հնունդ բովանդակիւր ի պարագրեալն իւր արդ (ձգ) ի Վոլթու. ընդ սին իբրեւ առանձին վիճակք յիշին Արոնիս, Որոնիս (Օրոնուպատ), Տաւրու, Պելեի, Զուլեւա. և հոչակագոյն քան զբնաւս Վաւառ, խառն ի սոցունց մասանց, որոց՝ կրելով զանունս մեծամեծ գիւղականից՝ յայտնի են և գիրք: — Յայսոցիկ վերայ յաւելումք մեք ձր և զՆաւաշու գաւառ, որ ի հնունդ և ըստ Խորենացւոյ՝ ի Վասպուրական համարի էր. այլ անդոտին ի սկզբանէ Ը դարու համարեցաւ ընդ Սիւնիս, որպէս և պատշաճ ցուցաւ ի բնական գրիցն: — Զարդիս ընդ Ռուսաց տէրութեամբ՝ երկուց նահանգաց նոցին բաժին է աշխարհս Սիւնեաց, Երեւան, Նեանի և Գանձակեան, այսինքն է Երեւանեթոփոփոփո, առաջնունդ վիճակեալ է պարտաւին Սեւանայ ծովու՝ Նոր Պաշտօն և Գաւառ կոչեցեալ, և Նաւաշու. երկրորդուն՝ բովանդակ մնացեալ մեծ և բուն մասն Սիւնեաց՝ Զաւաշու զոչմամբ:

Ոչ առ ընդարձակութեան ինչ, թէպէտ և կոչիցի Մեծ Սիւնիք յորոշումն ի Փղբունէն, (որ է մասն մի Արցախոյ և կողմն Ամարասայ), ունի սյրբան յորովութիւն գաւառաց, կամ մանաւանդ մանրամասն բաժինս, այլ յաւելտ վասն նախասացեալ բարուց բնակչացն՝ սիւնեական և խորխուման, որով բազումք գլուխ ամբարձեալ տիրանային զանազան կողմանց ինքնիշխանաբար. բայց զօրէն այլոց աշխարհաց յաջորեաց և միոյ ի տերանցն (որպէս Թուրք բնիկ Հայկազնոյն կամ լաւ եւս զարմին Առանայ), նուաճել զայլն ընդ ձեռամբ՝ ըստ տանուտիրական օրինաց, և պերճանալ բարձրագահութեամբ, նա և ի կարգի այլոց նախարարաց և ազատաց Հայաստանեայց, և կոչել Սիւնեաց Տէր. այսպէս և յեկեղեցականին տեսչութեան՝ վերամբառնայր եպիսկոպոս մի Սիւնեաց ի վերոյ այլոց գաւառական եպիսկոպոսաց: Ի ճաշ գայ ասացելոցս և բան չըլբերական թղթոյ Սարգսի Ա կաթողիկոսի՝ ի սկզբան ԺԱ դարու (յամի 1006), յորում և զգաւառս Սիւնեաց թուէ և զթեմս եպիսկոպոսին, և ըզՆախճաւան ի նոսին, ասելով. «Այս իսկ են գաւառք» վիճակեալք հօտի նոցա. Սիւնիք, Բաղք, Արեւծեաց՝ Տոնու, Որոնիս, Արոնիք, Վաւառ, Երեւա, Նաւաձաւան, Զոնաւա՝ որքան Երասխայ գետն հատանէ,

» Ճաշոփ, Վաւառ քոր՝ Խաչերոյ խոռոչն, Կեւառնիս՝ Կոզմազ, Երեւա, Զաւաշու, և Փոքր Խաչ բոլորովին, յորում՝ բազում հակառակութիւնք լեալ էին, և մեծամեծ նշովիւք ամրացուցեալ էին կաթոս ղիկոպն Հայոց: Հատանէ և զսահման Աղուանից (Լուրի խոռոն, Դաւ գաւառ, Արաշէք՝ ընդ որ Աղուանոյ գետն հատանէ մինչեւ ի Քարավազին կամուրջն, և Հաւառ. և յերնկակայ սահմանին Բոսի քոր, զոր Գողթնացիքն էին առեալ. նա և Վաւառ և Գողթն բոլորովին. որոց թէպէտ եպիսկոպոս լեալ էր և կայր սա. կաւ վայրացն, այլ ի ներքոյ Սիւնեաց վիճակեալ էր՝: Յայսմ բանի բաց ի Կովսականէ յիշատակին ամենայն հին գաւառք Սիւնեաց, առաւելաւ հանդերձ, թէպէտ ոմանց անուանք լուրեայն կամ փոխանակութեամբ. որպէս, փոխանակ Ծղկաց՝ Սիւնիք ասին, զի անդ էր ոստան Սիւնեաց, Բաղք՝ բովանդակեն և զԶորս, Զաղացաձորն և այլք ընդ Գեղաքունեաց թուեալք՝ յայտ առնեն զՍոթս, որպէս և Դար ի սահմանին Աղուանից, այսինքն Արցախոյ:

Յ. Դանուգաք վերագոյն, զի թէպէտ հաւաստի է ըսկիզբն բնակութեան երկրին Սիւնեաց, մանաւանդ ի պարտաւին ծովուն Սեւանայ, այլ ոչ և մեծի մասին աշխարհին, և ոչ զէպք և անցք իրաց տեղոյն, մինչ գրեալ թէ ցվերին դար հարստութեան Արշակունեաց. որպէս զի յետ երկուցն նախահարց ազգին (Սիսական և Առանայ), առաջին նահապետ՝ կամ նախարար՝ յիշի զկիսով Բարու Քրիստոսի, Բակուր առ ԱՏիւնեալ, զորոյ զհարձ չքնաղաքեղ զՆազինիկ անուն՝ ի ժամու ընթերցաց, մի ի կոչնականէն՝ Տրդատ Բագրատունի՝ «յիւրն քար» չեսց ի բազմականն... և զբարձակիցսն ի բազմակալ» նացն ի բաց պուղեաց... և այնպէս յիւր վանսն եկեալ, իսկոյն ի ձի երեալ՝ հանդերձ հարձին ի Սպեր գնաց»: — Յետ դարու և կիսոյ՝ ի սկիզբն ԴԺ, ի ժամանակի լուսաւորութեան Հայաստանեայց, ընդ յուղարկեալն ընդ Լուսաւորչին ի Կեսարիա, առանց անուան ի կարգի վեշտասանիցն դասի իշխանն Սիւնեաց՝ յԱգաթանգեղոսէ, ըստ մերս օրինակաց. այլ պատմիչն Աղուանից (Մովսէս Կաղանկատուացի) ասէ յիշեալ եօթնեւտասն բարձս, և զՍիւնեացն՝ ԴԺ. յայտ ուրեմն զի յազոյն էր հին օրեւակ գրոցն. ուր՝ երկրորդ անգամ ի կարգի երեքտասան իշխանաց թուելոց աղեկցաց Տրդատայ և Ս. Կրիզոթի՝ յերթն առ Կոստանդիանոս, ք դասի Սիւնեացն: Սա ընդ արիագոյնս ի նոցանէ նահատակեցաւ ի դարձին ի Կեսարիոյ՝ ի պատերազմունս, ընդդէմ քրմացն Տարսնոյ և առաջնորդին նոցա Արձանայ. և զգասալիք՝ այլ զգոռ իշխանին Հաշտենից՝ Խորճէմն կոչեցելոյ, որ խորխտայրն ի վերայ իւր, «հարեալ մրճովն զսաղաւարտն՝ և կտրեալ» զնա ի զօրացն, փախստական արար... և հանեալ հան» դէպ իննականեան վանուցն՝ մղեալ ընկէց յերկաւրէն, և ի իջեալ դանակաւ կտրեաց զգլուխ նորա՝: Նա ինքն և իբր առաջնորդ բանակին՝ յետ սպանման քրմապետացն՝ հնչեցոյց զփող պատերազմին ի խաղաղութիւն:

1 Սահփանոս Օրպելեան, ԳԼ ԵԷ:

2 Մասնաւոր յիշատակք գաւառաց տեսչին ի տեղագրութեան:

3 Զայն երկրորդէ և Օրպելեան յիւրն պատմութեան, ԳԼ Թ:

4 Զնոր Գլակ ի Պատմութեան Տարսնոյ:

Յետ ամաց ի դառնալն ի Հոռովայ և գալ ի նոյն տեղիս ի Կուռուս, արքունի բանական և Ս. Գրիգորիւ, հրամանաւ սորա կանգնեաց անդ իշխանն Սիւնեաց թալմեծ, որոյ առաջի զպաշտօնն մատուցին. ուրանօր ի գալ և յարձակել հիւսիսական հինիցն Կեդոնհոնի, Տրդատ արքայ յիշխանս այս Սիւնեաց տայր զալ թեւ բանակին իւրոյ, որով եհար զՀոնն, և զթեւապետ աղայ գնդի նոցին ի մենամարտ կարդաց. և զերիվարս միմեանց նախ սպանեալ՝ « երկոքեան զոյգ ի վայր անկան և բուռն հաւ » ըին զմիմեանց... և աճապարեալ նստաւ (Սիւնեցին) » ի վերայ (այլոյ երիվարի), և դարձեալ կտրեաց զգլուխ » նորա, ձգեալ ի մախաղն, և դարձաւ » : Եւ ի վաղիւն ի միւսանդամ բաղխիլ բանականն՝ ի նեղ անկեալ իշխանին Մոսիսոյ՝ յագնուիւն կարդայր զՍիւնին. « և նորա » հասեալ իրրեւ զարագաթուիչ արծուի՝ հալածեաց » զսորսն ի նմանէ » : — Սա ինքն խնդրեալ էր ի Ս. Գրիգորէ և ընկալեալ զոմն Ասորի վարդապետ և ուսուցիչ քրիստոսական օրինաց. ընդ որում « մեծաւ ուրախու » թեամբ եկն յաշխարհ իւր, և զամենայն ընտանիս՝ իւր » մկրտեաց աւազանին լուսաւորութեամբ, և կործանեաց » զամենայն բազինս կոռն. և դարձոյց զաշխարհն ամե » նայն ի քրիստոնէութիւն » : Ապա ի գալ մեծին Գրիգորի քարոզութեամբ անդր, « ընդ առաջ ելեալ մեծ նախ » արարն Սիւնի, բերեալ յաշխարհ և ի տուն իւր, և » մեծածախ ընծայիւք և արքունական պատարագօք պա » տուէ զնա . և յիջեցուցեալ ընդ գաւառսն ամենայն » հաստատէ ի հաւատս . և ի պատշաճաւ տեղիս շինէ » եկեղեցիս, և կանգնէ զնշանն տէրունի » . և յետոյ խընդրեալ առաջնորդ ազգային, ընկալաւ ի նմանէ ի Վաղարշապատ զԳրիգորիւս ոմն աշակերտ նորին, « լի ամե » նայն հմտութեամբ, երիտասարդ հասակաւ... տանել » վիճակեցուցանել յեպիսկոպոսութիւն աշխարհիս Սիւնեաց . աստանօր սկիզբն եղեւ եպիսկոպոսութեանս » Սիւնեաց. որ և եկեալ մեծաւ ջանիւ հաստատէր ի » հաւատս զնորածին քրիստոնէայսն » : Զիղլ է զի ոչ յիշն պատմիչք մեր զանուն այսքանոյ քաջի և մեծահաւատ նախարարի. այլ պատմիչ մի Վրաց յիշէ, ոչ զիտեմ զսա թէ՛ զայլ ոք ժամանակակից՝ օտարախորթ իմն աւուսամբ, Պետլուծավոր Սիւնեցի, առննթերակայ գտեալ փոխման սրբոյ կուսին Նուենայ, յամի 333 :

Ոչ հետեւող նմին՝ այլ և ամենեւին օտար երեւեցան իշխանք Սիւնեաց ի վերջին ամս կենաց մեծին Տրդատայ. զոր և դաւաճանել կամելով ընդ այլոց ոմանց անզգամաց, սաղրանօք Սասանեանն Շապհոյ, իրրեւ խոյս ետ ծերունի Արշակունին ի գաւառն Եկեղեաց, « զկնի նորա » զնացին մանաւանդ ազատքն Սիւնեաց, որք առաւել » հրամանակատարք Շապհոյ լինէին, վասն աշխարհին » իւրեանց խաղաղական մնալոյ. յորոց և խոցեալ լինի » թագաւորն, որպէս թէ յանգէտս ուստեք դիպեալ պա » տահեաց նետն » : Զէր համախոհ նոցին որ աւ որդուով մեծին Տրդատայ նահապետն Սիւնեաց, Վաղինակ աւուսն, սիրելի խորովու, որում ետ սա ի կնութիւն զմա,

տաղ դուստր Բակրոյ ապստամբ բղելսին Աղձնեաց՝ սպանելոյն, և զտունն Աղձնեաց, և արար « զնա բռ » դեաշի, և պայազատ տան նորա. ժառանգն բազմացաւ, » և հանդերձ աշխարհաւն և ամենայն ուժովն կայր բռ » դեաշին Վաղինակ ի ծառայութեան արքային հանա » պաղ¹ » : մինչեւ յետ ժամանակաց դարձաւ ժառանգու թիւնն ի թիշա որդի Բակրոյ, զերծեալն ի կոտորածէ աղաւաղումին² : — Վաղինակայ որդի թուի Անդովկ իշխանն Սիւնեաց, որ ընդ այլոց տարաւ ի Կեսարիա զՍ. Ներսէս ի ձեռնարդութիւն, և անուանի եղեւ ի բազում դէպս առ Արշակաւ Բ, պայազատեալ զՎաղինակ՝ նա և յիշխանութեան Աղձնեաց. քանզի սահմանակցի նորին մեծի քաղաքին՝ Տիգրանակերտի, այն է Ամդայ, քաղաքապետ ասի լինել ի ժամանակի պաշարմանն ի Շապհոյ, և զգէմ ունել նորա զառաջինն՝ որեւրիմ թշնամութեամբ. քանզի յորժամ մեծաւ եղեռնագործութեամբ էառ Արշակ ի կնութիւն զդուստր նորա զգեղանին Փառանծնմ, դաւաճանելով զայրն՝ զեղբորորդին իւր Գնէլ, և յետոյ Շապհոյ առ ի ձգել զԱրշակ յիւր հաւատարմութիւն՝ կամէր զիւր դուստրն տալ նմա ի կնութիւն, ըստ Բուզանդայ պատմութեան, կասկածեալ հօրն ընդ անարգանս դատեր իւրոյ թագուհոյ՝ խորամանկեալ և կաշառեալ բազում ոսկով զհաւատարիմն երկոցուն թագաւորացն՝ ուժացոյց զնոսա ի միմեանց, և արկ թշնամութիւն և պատերազմ ի միջի նոցա, որով ոչ փոքր վտանգեցաւ աշխարհս Հայոց : Բայց այլ պատմիչք (Աղուանից և Սիւնեաց) այլ իմն պատշաճս տան թշնամութեան Անդուկայ (եթէ նոյն նա իցէ), միանգամայն և նշանակ սէգ և խորխտ բարուցն. զի ի նուաճել Շապհոյ զաշխարհս մեր՝ յետ գերութեանն Արշակայ, քննեալ զկարգ բարձից նախարարացն Հայոց, ըստ գրոց Ագաթանգեղոյ, հրամայեաց Անդովկայ ունել ի խնջոյն՝ զ՝ճԻ գահ. « և նա » հպարտացեալ ոչ ինչ ճաշակեաց. և զգացուցին թա » գաւորին վասն այնր. ոչ ինչ փոյթ լինէր նմա » : Եւ իրրեւ դէպ լինէր յայնմ ժամանակի՝ խաղաղ արշաւել ի սահմանս Պարսից, և Շապհոյ զօրաժողով եղեալ յամենայն ազգաց որ ընդ ձեռամբ իւրով, հանդերձ իշխանօքն և զօրօք Հայոց՝ խաղալ ընդդէմ նոցա, գրեալ թէ թա փուր թողլով զաթոռանիստն իւր զՏիգրան քաղաք, խորհուրդ քաջայանդուզն կամ յուսահատ վրիժու արկ ի միտս իւր Անդովկ, և հատուածեալ յարքունի բանակէն « զօ » բօքն իւրովք՝ հազար ութսուն (կամ հազար եօթնհա » ռիւր³) արամբք, ժիւր և քաջազնաց երիվարօք հասա » նէր ի Տիգրան, և զզօրսն թաքուցանէր արտաքոյ քաղա » քին. (և ապա մուծեալ ի ներքս)... առին զզանձ ոսկոյ » և արծաթոյ անհամար, և գոհարս ակունց պատուակա » նաց, և զաւարն բազմագին, և զոր ինչ բառնալն կա » բացին ի թագաւորական տանէ և յամենայն մեծամե » ծաց տանց՝ աւար առեալ յոյժ անբաւս. ժողովէ զա » մենայն ի Բաղարբերդ, և զամենայն զաւառացն իւր » դարմանս անասնոց այրել հրամայէր. և զոր ինչ ու » տելի է մարդոյ ի բերդն հաւաքեալ, և զէն, օճառս և

¹ Բուզանդ, Գ. Թ :

² Բուզանդ, Գ. Գ :

³ Եւստէ թէ երկաթազէր առուիք զրեալ էր թիւն ի հին օրէնակին, զոր ոմն ՌՁ ընթերցեալ է, և այլ ոմն ՌՁ :

» կազմած» հեծելոց. և տուեալ հրաման Անդոկայ՝ ա-
» մենայն Սիւնեաց փախչել, և գտունս և զհամբարս այ-
» բել... ցրուեցան ընդ ամենայն երկիր. և ոչ ոք իշխէր
» զանուն Սիւնեաց ասել. և զքսան և հինգ տարի՝ յա-
» պալեր անմարդ կայր երկիրն այն: Ապա եկեալ Շա-
» պուհ... լի ցասմամբ ետ ամենայն զօրացն հրաման՝ ե-
» լանել ի Սիւնիս, գերել զիստուն և զանասուն. և ե-
» կեալ ոչ ինչ գտանէին... (և ոչ կարելով առնուլ զա-
» մուրն Բաղարբերդ, ստիպէին) շուրջ զամրոցաւն աւե-
» բել: Թայնժամ Անդոկայ պարապորդ գտեալ ժամ,
» թողու զբերդն, և մեծ աւարովքն անցանէ յաշխարհն
» Հռովմայեցոց. և անդ մեծագոյն առեալ պատիւ՝ ան-
» դէն մեռանի: Իսկ Շապուհ առ քէն վրիժուն հրամա-
» յեալ էր զնել յարքունի դրանն « ասնդ պղնձի... լի մո-
» խրով հնոցի. և որ գայրն ի սեղին յայն՝ կոփէր ի նմա
» և ասէր. Սիւնեաց տէրութիւնն ընդ այս մոխիր ի վայր
» լիցի, և կեանք և խորհուրդ՝: Այլ յաջորդեաց բառ-
» նալ զսանդն այն և զվրէժ՝ նորին իսկ Անդովկայ որդին
» « սօսաաւարտան և զիրստուն պերճապաճոյճն և գեղանին
» այն Բաբիկ, գործով գովելի և հաւատով գերազանց
» բնաւից», որպէս գրուատէ պատմիչ տոհմին՝, մենա-
» մարտեալ և սպանեալ զշոնն Հոնանգոյր, որ զՇապուհ
» ինքն ի կռիւ կարգայր. և սա դարձոյց ի Բաբիկ զտէրու-
» թիւն աշխարհի նորա, « և աւանդէ նմա պատիւ ընդ Բա-
» գրատունիս և ընդ Մամիկոնեանս համապատուի»: Այս
» յետին դէպք Բաբիկայ պայազատութեան՝ իրբեւ յամի
» 378 յինն՝. եկաց նա յիշխանութեանն ամս քսան և մի:
» Թալորդ նորա Սամ՝ ոչ էր յազգէն Սիւնեաց, այլ
» Գնթունի, և Սենեկապետ Բարկայ, և զամ մի կալաւ
» զգահ իշխանութեանն (399-400). բայց ըստ բանից Բու-
» զանդայ թուի և նա ի նմին Սիսական տոհմէ, քանզի ա-
» սէ, ի նաւաճելն Մանուկի մամիկոնեանի յետ վտարան-
» դութեան Վարադգատայ (377-80), և ի գալ առ նա
» մնացորդացն « ի տանէն Սիւնեաց, պատանեակը երեք
» մնացեալք ի կոտորածէն Պարսից... և անուանը նոցա՝
» միւսմ Բաբիկ, և միւսուսմ՝ Սամ, միւսուսմ Վաղի-
» նակ. և ընկալաւ զնոսա զօրավարն Հայոց Մանուէլ,
» և եղև նոցա սգնական, և դարձ արար նոցա յերկիրն
» իւրեանց, և կայոց զԲաբիկ ի վերայ երկրին, և զեր-
» կուն եւս ըստ իւրաքանչիւր չափու. և էր Բաբիկ՝ նի-
» զակակից զամենայն աւուրս կենաց նորա»: Ի մեծի
» պատերազմին Բագաւանայ՝ ի մենամարտել ուրացելոյն
» Մերուժանայ ընդ Մանուելի, և յանկանել սորա յերի-
» վարէն՝ « Բաբիկ տէր գաւառին Սիւնեաց՝ հասանէր,
» նիզակաւ ի վերուստ ի վայր ի կողին կարէր ընդ գե-

» տինն, և ոչ կարէր յառնել... և զՄերուժանայ զգլուխն
» ի բաց հատանէին» : Զդուստր Բարկայ էառ ի կնու-
» թիւն արքայն Արշակ Գ, որ ի Յունաց բաժնին՝ Հայոց
» Թագաւորէր. վասն որոյ հաւատարիմ եկաց առ նմա
» Դարա որդին Բարկայ, կարգեալ ի նմանէ սպարապետ,
» և քաջութեամբ մարտուցեալ ընդ Խոսրովայ Գի արեւ-
» երեան Թագաւորի Հայոց, յերեւել դաշտի Վանանդայ,
» մեռաւ անդ ի պատերազմին:

Յետ Սամայ պայազատեաց Վաղինակ եղբայր Բաբ-
» կայ՝ յամս 401-410 : Առ սովաւ մեծ վարդապետն Մեա-
» րովկ, վասն հրատարակելոյ զնորագիւտ հայերէն տառն
» « ի Սիւնական աշխարհն ելանէր. և անդ աստուածասէր
» հնազանդութեամբ ընկալեալ զնա իշխանին Սիւնեաց՝
» որ էր Վաղինակ անուն, բազում օգնութիւն գտեալ ի
» նմանէն վասն իրացն առաջի արկելոցն, մինչև հասա-
» նել նմա բովանդակ ի վերայ սահմանաց Սիւնեաց. և
» ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն...
» ապա և զերկիրն Սիւնեաց դաւաճ վանականաց լը-
» նոյր» : Զսա յաջորդեաց նշանագոյնն ի տեարս Սիւ-
» նեաց, այլ ձախողակ նշանաւ, վատշուէրն Վասակ, որ-
» դի Բարկայ, կատարեալ օրինակ սիսական սիգնութեան,
» կրկին մասամբք՝ լաւութեանց և յոռութեանց, որ զառա-
» ջինսն ծածկեցին և անջնջելի անուամբ ոչրացեղոյ կնքե-
» ցին: Երիցագոյն Թարգմանիչք մեր ժամանակակիցք նո-
» րին՝ գովութեամբ յիշեն. Խորենացի՝ լուելայն, յիշելով
» զփոյթ նորա, զի « անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վա-
» սակ Սիւնեաց՝ տէր (զԲենիամին Թարգման), ի ձեռն
» Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ», առ մեծն Մեսրովկ,
» հնարել զտառս Աղուանից. իսկ Կորիւն՝ յայտնապէս և
» յերկար. « Երբում ժամանակի պարգեւեալ յԱստուծոյ
» հասանէր ի զլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց քաջն Սի-
» սական Վասակ, այր խորհրդակսն և հանձարեղ և յա-
» « ռախմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ՝
» բազում ինչ նպաստութիւն ցուցանէր աւետարանա-
» գործ վարդապետութեանն, իրբեւ որդւոյ առ հայր՝
» հպատակութիւն ցուցեալ (Մեսրովկայ), և ծառայեալ
» ըստ աւետարանին վայելչութեան, մինչ ի վախճան
» զհրամայեալն ի գործ բերէր»: Իսկ կրսեր Թարգ-
» մանիչք (Եղիշէ և Ղազար) մեծապէս դարովն զնա
» վասն յետին գործոցն, և զառաջինն իսկ՝ որ ինձ երկ-
» բայութեան թուի, զայն՝ զոր ի դատապարտութեան
» նորին յուշ առնէր նմա սենեկապետն Յազկերտի, եթէ
» « ոչ ըստ կարգի ունէր նա զտէրութիւնն Սիւնեաց
» աշխարհին, այլ նենգութեամբ և քսութեամբ ետ
» սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղինակ, և յինքն տա-

1 Եթէ ամբ իշխանութեան յաջորդաց Անդուկայ ստոյգք իցեն
նշանակեալք, զիպողագոյն թուի 13 ամ ասել զմիջոց անիշխանու-
թեանն քան 25:

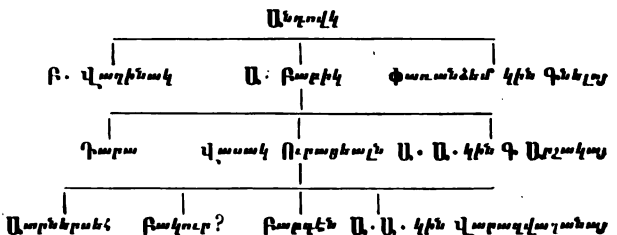
2 Մովսէս Կաղանկատ. Բ, Ա:

3 Ստեփ. Օրդեղեան, ԺԳ:

4 Որ և ի դէպ դայ 68 ամի Թագաւորութեան Շապուհ, որպէս
ասէ զառամիշն Սիւնեաց. այլ ոչ համաձայնին այլ թուականք զոր
առ նմին կարգէ, և ոչ Կաղանկատայոյն՝ որ քսան կամ քառա-
սուն ամառ յառաջ ասէ քան զԹագաւորութիւն Զարին Յազկեր-
տի (440), թերեւս և ոչ քսանէ. հինգ ամ ամապութեանն Սիւնեաց:
5 Բուզանդ, Ե.

6 Կորիւն:

7 Ըստ պատմաց պայազէս երեւի ազգատոհմն Վասակայ.

» րաւ զտէրութիւնն իբրեւ քրտիկար յարքունիս »• քայց ժանուցանէ պատմիչն (Եղիշէ) զի այս յանցանք ոչ յիշեցան յարքունի ատենին ընդ այլ ոճիրս նորա, կամ զի ոչ էր ստոյգ, և կամ զի նախատինք հասանէին յիշատական և թագաւորին Պարսից ¹։ Այլ ստոյգ ասի վասն գոռոզ մեծագութեան նորա, զի յորժամ աւետեաց նմա Սամ² եթէ տուաւ նմա յարքունուտ տէրութիւնն Սիւնեաց՝ յետ մահուան հօր իւրոյ, « ոչ եթէ աւետեաց ինչ » շնորհէ նմա, այլ ցուրտ և ապաշնորհ պատասխանի աւարեալ նմա՝ ասէ։ Բայց եթէ զիս առնէ տէր, մինչ » բնական իմ հարցն է ժառանգութիւն Սիւնեաց »• վասն որոյ և թագաւորն Պարսից (Վաւ) սրտմտեալ՝ զՍամ կացոյց տէր Սիւնեաց, և յետ նորա զՎաղինակ։ Սակայն Վասակայ էր ընդ հպարտութեանն և հնարագիտութիւն և պնդասրտութիւն, որով յաջողեաց ոչ միայն նկուն առնել զհակառակորդն, որոց գլուխ՝ իւր իսկ զստրայրն էր Վարազվաղան սեպուհ Սիւնի, (որ և հալածեալ յաներոյն չողաւ ի դուռն Պարսից, և նախ առաջին ընկալեալ զդեն նոցին՝ պատճառք եղեւ ամենայն չարեաց աշխարհիս), այլ և յառաջագոյն գտանել աւագութեամբ՝ քան զամենայն նախարարեանն Հայոց, մինչեւ կարգել մարգարէն բովանդակ աշխարհին, որ է ասել երեսփոխան թագաւորին Պարսից. և ի վեր եւս ամբարձեալ զակնկալութիւնն՝ ի գլուխ իւր խոճոճէր նորոգել զթագ արքայութեանն Հայոց, որ միայն պակասէր ի լըրումն չքոյ տարազուն. յորժամ՝ « ըստ կարգի օրինացն » արքունի՝ արկանէր զպատուական հանդերձն, զոր ունէր ի թագաւորէն. կապէր և զպատուաւորան, և ըզւ խորն ոսկեղէն դնէր ի վերայ, և զկանակուռ ձող » ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք » պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր, և զգինդան յաւ կանջն, և զգումարտակն ի պարսնոցին, զսամյոյրան » զթիկամբքն, և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ » արկեալ... չքեղ և երեւելի քան զամենեանեան երեւէր » բազմութեանն ³։ Եւ ինչեցաք զայս ոչ ի բարանս նմին, ըստ պատմիչին, այլ ի ցոյց օրինի հանդերձանաց նախարարաց մերոց և տերանց Սիւնեաց ⁴. յորոց յամենայնէ, այլ և ի պատուոյն և յառաջին գովանի անուանէն, և ի սուրբ կրօնից և ի կենաց գլխովին զրկեալ մերժեցաւ, աւաղելի կատարածիւ, որ ամենեցուն է ծանօթ մերայոց, ի պատմութեանց Փարպեցւոյն և Եղիշեայ։ Սա արդարեւ սրտառուչ և կսկծագին իմն նկարագրեալ զխաւարային ստորանկումն փայլակնաձեւ բարձրացելոյն, խոստովանի զրեալ զայն՝ « ի կշտամբումն յանգիմանութեան մեղաց » նորա. զի ամենայն որ զայս լուեալ գիտացցէ՝ նզովս ի » հետ արկցէ, և մի լիցի ցանկացող զործոց նորա », ուրացութեանն և մատնութեան. յորս զթեաց յաւէտ չարաչար ռիսութեամբն ընդ փեսային և նախանձորդին

իւրոյ Վարազվաղանայ, և անարի սիրով որդւոցն երկուցուն՝ Բարկայ և Ատրնեքսեհի (Ամիրնեքսեհ), զորս ստեպեալ էր թողուլ պատանդ ի դրան արքունի։ Զսմա իբրեւ քառասուն (412-53) կալեալ էր Վասակայ զտէրութիւն Սիւնեաց, « և ի նմին աւուր (մերժմանն) զթշնա » մին նորա զսեպուհն Սիւնի զուրացողն զՎարազվա » ղան, տէր ի վերայ աշխարհին Սիւնեաց կացուցա » նէին », զվատթարագոյնն քան զաներ իւր, որ և յերկարակեաց լեալ յիշխանութեանն ամս 25 (452-476), « բազում արարեալ անիրաւութիւնս, և բազում մոխրա » նոցս շինեալ յաշխարհին Սիւնեաց, ի գայթակղութիւն » տանն իւրոյ, բազմաժամանակեայ տանջեալ ի դիւէ, » դաւն մահուամբ սատակեցաւ չարաչար ⁵ »։

Միւս եւս ամպարիշտ փոխանակեաց զնա (480-486) յազգէ Սիւնեաց, այլ անյայտ տոհմիւ, « անհեղեղ հակայն » Գեղիհոն, որ անպարտելի էր զօրութեամբ և միշտ պա » տերազմէր ընդ մնացորդս Հայոց ⁶ », յաւուրս ասլըս տամբութեան քաջին Վահանայ մամիկոնեանի. մինչեւ ի միւս նուագի յԼշտէ գեղ Շիրակայ՝ « հարեալ խոցէին » (զնա) նիզակաւ ընդ անութ կարեվէր... և զահաւորա » լուր ամբութիւն զինուն՝ յոր պանծացեալ յուսայր ան » օրէնն, ցելեալ վեր ի վայր թափ ընդ լեարդնն զնիզա » կատէգն հասուցանէին. որոյ դաւնակողոչ չարալլուկ » հեծմամբ յաւուրս սակաւս վճարեալ զոգին՝ սատակէր » անխոստովան. որ պարծէրն ամբարտաւանութեամբ և » ասէր, թէ Ես՝ ընդ Վահանայ և ընդ այլ Հայերդ՝ ոչ ե » թէ նետիւ կուռիմ, այլ զղզղելով պոզեալ զբալորս » ցնդեմ, օ՛ն և անդր, ցիր և ցան արկից ձորոցդ և » դաշտացդ... (Եւ իբրեւ ոչ զգաստացաւ) ընկալա » զսատակումն ամօթոյ իւրոյ զաստիւս և զհանդերձելոյ ⁷ »։ Որքան դժխեմ գտաւ նա և անիծապարտ, այնքան վսեմ և երանելի՝ եղբայր նորին սեպուհն Բազը ⁸. որ գերեալ ի Պարսից ի մարտի, վկայական մահուամբ կատարեցաւ ի Բագաւան Բագրեւանդայ, առ Նպատ լերամբ, ի 16 Հոռի ամսոյն ⁹։

Անդրանիկն Վասակայ Բաքիկ՝ թուի վաղաժաման լեալ և ոչ հասեալ պայազատութեան, յանիրաւ բռնա » կալութեան երկոցուն ուրացողացն, քեռառն իւրոյ և Գեղիհոնի. այլ զովի ըստ հաւուն իւրոյ հոմանունն՝ լի » նել « Լաւ այր Բաքիկն Սիւնի... (որ յետ գերժմանն ի » դրանէ Պարսից, երկուցեալ՝ ըստ նմանեաց իւրոց) ի » հոգեպանութենէ մոլեկան թագաւորին և ի կատա » ղութենէ ամպարչտեալ ժամանակի իշխանացն, որպէս » նապաստակք ի սլացմանէ գիշակեր արծուեաց ի ծերպս » վիմաց և կամ ի մացառուտ տեղիս մայրեաց զօղեալք » թաքչէին. կարեւոր համարէին համբերութեամբ ի » քրիստոնէական կարգի վախճանել՝ քան թէ փառա » խնդիր յաժմամբ պատահել ուրացութեան և կորլըս »

¹ Թերեւս Սամ էր դաւաճանեալ, զորմէ ասէ պատմիչն Սիւնեաց՝ վախճանեալ արքունցմամբ մուկիսեղի, այլ չասէ որդի ձեռամբ։

² Եղիշէ, է՝

³ Օրպելեան (Գլ. Դ) մեծացուցանելով զիշխանս տոհմին իւրոյ՝ ոչ միայն ասէ զնոսա մեծապէս պատուեալս ի թագաւորաց Հայոց, Պարսից և Յունաց, այլ և « գաւոյս ունել արժամքի և զարսակալ ածել մարգարտեայ, և մատանի ունել վարազագիր, »

» նաև կօշիկ կարմիր, և մական ոսկի՝ ունելով ի վերայ գրեալ զա » նուն և զպատիւ ցեղին »։

⁴ Վազար Փարպեցի, ԽԶ։

⁵ Ստեփ. Օրպելեան, ԺԷ։

⁶ Վազար, ԶԳ։

⁷ Օրպելեանն կուէ զնա եղբայր կայնաւորապէս Գեղիհոնի։

⁸ Ըստ Վազարայ Փարպեցոյ, ՀԶ, և ըստ Յայմառուրաց։

» տեան¹ »: — Մերձաւոր սորա, այսինքն տոհմակից թուին երկրորդն եղբարքն Բարգէն և Բակուր. զի և պարագլուխք դասին առաւինի ազատորեայն՝ « որք կա » մաւ յօժարութեամբ վասն սիրոյն Գրիստոսի ետուն » զանձինս ի կապանս արքունի »: և յետ արձակման իւրեանց անտի՝ Բարգէն նիզակակից եղեւ հաւատարմացն Վահանայ, վասն որոյ և առ բռնակալքն՝ զնա « անուա » նեցին ի ժամուն իշխան տէրութեան Սիւնեաց² »: և ըստ Բարկայ կոչէին և զնա « Լաւ Սիւնին Բարգէն »: որ և յետ բազում անգամ առաջնորդելոյ միոյ ի թեւոց բանակին, ի մեծի մարտին զոր մղեցին ի Վիրս ընդդէմ Պարսից, յորում նահատակեցան Վասակ եղբայր Վահանայ, անկաւ և ինքն խոցեալ « ի զօրացն Պարսից կա » ընկէր. զոր հեծուցեալ (Վահանայ) ի վերայ իւրոյ » նժուգի և հանեալ ի պատերազմէն ապրեցուցանէր³ »: Սա իցէ թերեւս որ յետ Վլաւմայ յաջորդին Գրիհնի (հինգ կամ եօթն ամ), Վասակայ (մետասան ամ), Աշիրայ (ինն ամ) և երից եւս ամաց պարագայ, պայազատեաց զտէրութիւն նախնեաց իւրոց ամս տասն, յառաջին քառորդի 2 դարու: — Յառաջ քան զսոսա առկայսերութեամբ Լեւոնի՝ յիշէ պատմիչն Վրաց՝ զԱրեւոմն տէր Սիւնեաց, որ ժամանակակից հանդիպի Վարազվաղանայ, և երկրայելի է: — Բարգենի կամ լաւ ևս Աշիրայ՝ թուի կին Սահակիա (գուցէ զուստր Սահակայ Կամսարականի), որ յետ մահուան առնն՝ ի պարագլութեան գահուն Սիւնեաց՝ տիրաբար յանձանձէր. և ի մեռանել եպիսկոպոսին իւրեանց Մուշէի, զեսպանս առաքեալ հրաւիրէր և բերէր յոստան իւր զկաթողիկոսն Մուշէ, ընդ առաջ ելեալ նմա « որդւով իւրով և ամե » նայն ազատագունդ հեծելքն, և բազում ամբոխիւք » քահանայիւք և տանուէրօք... և հեծուցանէ զնա » յոսկիապատ կառս սպիտակ ջրուց », և տարեալ յԵրիցու վանս, տայ ձեռնադրել զճգնաւորն Երիցուկ յեպիսկոպոսութիւն: — Սակաւուք յետ սորա կացեալ թուի և միւս տիկին Սիւնեաց Վարազդուխտ անուն, որ յառաջ քան զհայ թուականն (551) չինեալ էր զՍիոնի վանս ի Վայոց ձոր:

Յետ Բարգենի մի ըստ միով է ի 2 դարու կարգէ Օրպելեան զյետագայս, հանդերձ որքանութեամբ ամաց իշխանութեան նոցին, այլ ոչ թուականան յորում կացին, և ասէ. « Կալան զիշխանութիւնն որդի ի հօրէ պայազա » տելով, թուով քսան, ամս 333 »: այլ այս գումարի ի Բարկայ Ամինչեւ ցՔուրդոյ. հանդերձ միջոցովք պարագայ, որոց առաջին ասէ յետ Բարկայ՝ եղեալ ամս 11, և ասպա,

Յովհան, ամս	18
Վասդուշ?	1
Գրիգոր	10
Միհր - Արտաշիր	23
Ընդ մէջ	3

1 Ղազար, ԿԴ:

2 Ղազար, ԿԵ:

3 Ղազար, ԶԴ:

4 Սա թուի « Տիգրան մեծ նահապետ ի Սիւնեան տունէ », որ

Տիրան ⁴	1
Ընդ մէջ	2
Սարգէս	2
Ընդ մէջ	3
Սահակ	10
Պարսիկք	13
Գրիգոր	16
Հրահատ	16
Յովհան	27
Քուրդոյ	18

Ի սկիզբն իշխանութեան Բարկայ որ է հաւանորէն ամս 379, յաւելեալ զ'332 ամս յաջորդացն և զպարագայ, վերջ իշխանակալութեան Քուրդոյ ժամանէ յ'711 ամ փրկչական թուականին, որ և ճշգրիտ է. այլ թիւ կամ կարգ տերանցն Սիւնեաց և ամբ իւրաքանչիւր պայազատութեանց և միջոցն՝ անստոյգք. որպէս, վասն Վարազվաղանի 25 ամբ և Գրիհնի 17 ամբ իշխանութեանն (եթէ այսպէս գրեալ իցեն և ի հեղինակէն) սխալ են, և ի դէպ է միոյն տասն ամբ նուազ լինել: Գումար ամե նայն ամաց նշանակելոց ի պատմէն, ըստ մերս օրինակաց՝ պակաս լինի իբր 10 ամբ (քան զ'332) և ժամանէ յ'702 թիւ Փրկչին: — Բայց Սերիոս պատմիչ յիշէ և այլ իշխանս Սիւնեաց յայսմ միջոցի՝ յերրորդ քառորդի 2 դարու. զՎահան, յառաջ քան զպատմաբնէն Հայոց. և սպաննեն զՍուրէն մարզպան (571), որ և զատուցեալ ի միաբանութենէ այլոց նախարարաց՝ « խնդրեաց » ի Խոսրովայ արքայէն Պարսից, զի տարցնէ զգիւհան աշ » խարհին Սիւնեաց ի Դունայ՝ ի Փայտակարան քաղաք, » և կարգեացէ զքաղաքն ի Շահր - մար (մայրաքաղաք?) » Ատրպատականի, զի մի եւս կոչեցի անուն Հայոց ի » վերայ նորու. և կատարէր հրամանն »: Նովին ազգուրաց ոգւով և (որպէս թուի յաջորդ նորա) Փիլիպպոս Սիւնեաց Տէր՝ զօրավար իսկ եղեալ Խոսրովու Անուշուռանայ, իբրեւ յամս 573-4, երկիցս մարտ տուեալ ընդ Հայոց « և յերկոսեան պարտեցաւ. եկաց նա (անդ) ա » միս եօթն և զնաց⁵ »: Արդ սոցա ժամանակ ի դէպ է միջոցի 26 ամաց՝ զոր Օրպելեանն գրէ Միհր - Արտաշի ի պարագայ: Առ յետինս այս իշխան՝ գրեաց Յովհաննէս Բ կաթողիկոս (557-74) թուղթ ժողովական, կոչելով « Մեծավայելի և փառաւորելոյ Միհր - Արտաշի Սիւ » նեաց տեառն »: Ըստ Սերիոսի՝ Սահակ Սիւնեաց տէր կեայր յելս 2 և ի սկիզբն է դարու. զի յամի 595 ընդ այլոց ոմանց նախարարաց գնաց ի դուռն Խոսրովու Ապրուէզի՝ եղբորորդի նորա Ստեփանոս, և կացեալ ամս ինչ և մղեալ զպատերազմունս թաղաւորին, իբրեւ դարձաւ « պայքարէր վասն տանուտէրութեանն ընդ հօրեղբոր » իւրում Սահակայ. իսկ Սահակ գրէր ի վերայ նորա գիր » մահապարտութեան, և կնքէր մատանեաւ իւրով և » տանն եպիսկոպոսի, և մատանեօք այլ եւս իշխանաց, յի » շեցուցանելով թաղաւորին զմնաս նորա ապստամբու »

Եւ ի յարձանագրի ուրեմն Սոգեց գաւառի յամի 925, և ասի իւր խառնութեամբ տուեալ նորա զՎաղարշ գիւղի կալուած եկեղեցւոյն Տաթեւոյ:

5 Առ Սերիոսի ընթեռնութեամբ ամս եօթն, այլ սխալ է:

» Թեանն: Յայնժամ հրաման ետ արքայն կապել զՍտե-
 » փանոս և զնել ի բանտի. և գլխատեցին զնա ի բուն
 » աղուհացն ի զատկին շարաթուն:» — Ի յետին ամս այսր
 Բ Խոսրովու (590-628) կեցեալ է և Գրիգոր՝ որ Քա-
 չաց Նոնիրակ կոչեցաւ. և յարքունիս Պարսից գոլով եր-
 բեմն, ի ժամ խնջոյից ի բացավայրի (որ նստոյ-դարպաս
 կոչէ Օրպելեանն), իբրեւ գիշակեր հաւ մի մեծ և սեաւ
 (Թալմաքաշտ¹ կոչեցեալ) կամէր ինչ յափշտակել ի սե-
 ղանոյ Թազաւորին, և ոչ որ շարժէր վանել զնա, « ապա
 » Գրիգոր առեալ զհաստաբեւտ աղեղն իւր, և լայնալիճ
 » գրկօք կորովակի փրթուցեալ զնեան ի վեր յօղն՝ յոյժ
 » բարձրագոյն, ընկէց զթռչունն ի վայր առաջի Թազա-
 »ւորին, առ սեղանոյն. իսկ Թազաւորն լցեալ խնդու-
 » Թեամբ՝ կոչէ յառաջ զԳրիգոր. և հրամայէ նմա զծան-
 » րագոյնն խնդրել խնդիր. և Գրիգոր Սիւնեաց տէր ա-
 » սէ. Տէր իմ արքայ, մինչ հրամայեցեր խնդրել՝ տացի
 » զուստր արքայի ինձ ի կնութիւն: Եւ առժամայն կա-
 » տարեցաւ խնդիրն, բազում և մեծ պարգեւօք և բար-
 » ձրագոյն փառօք. և խնդացին ամենայն տունն Սիսակա-
 » նու. ընդ որս կանխեալ և պատմին՝ պանծայ ընդ
 ազգախառնութիւն տերանց Սիւնեաց և ընդ Արշակու-
 նիս. և այլուր՝ սսէ զնոսա խառնեալ « և երբեմն ընդ
 » Խաղրաց թագաւորութեանն. և հուսկ յետոյ ընդ Բա-
 » գրատունիս²:» — Թէ այս կին ընկալաւ և զհաւատս
 Քրիստոսի, և թէ ոյլ որ, սակայն ի զէս զայ այսմ ժա-
 մանակի, Բիւրեղն կոչեցեալ Տիկին Սիւնեաց, որ ել
 ընդ առաջ կայսեր Հերակլի՝ ի խաղալ նորա ի վերայ
 Պարսից (627-8), և մատոյց նմա « գանձս բազումս և
 » հանդերձս, ձիս և խորիս, և սպառազէնս, զրահս հա-
 » զար, և զէնս ոսկէկոտոս չորս հազար, և սաղաւարտս
 » հազար, և արբ պատերազմի 3000 զկնի նորա. և էր
 » կինն գեղեցիկ և իմաստուն յոյժ:» որ և ի դառնալ
 կայսերն յաղթութեամբ և սրբազան աւարաւ քրիստո-
 տակիր խաչին՝ գերեթափ արարելոյ, իբրեւ « եկեալ բա-
 » նակեցաւ ի Դաշտին Գերատայ՝ մերձ ի քաղաքն Սա-
 » նատրուկ Շաւարշայ, եկն դարձեալ տիկինն Սիւնեաց
 » ընդ առաջ արքային, և խնդութեամբ երկիր եպագ
 » սրոյ խաչին, բերեալ պատարագս բազումս առաւել
 » քան զատմիկն:» և խնդրեաց մասն ի կենարար փայ-
 տէն, որ և հրաչիւք, ասեն, հատաւ ինքնին. և տարեալ
 տիկնոջն ինեաց եկեղեցի և վանս ի Հացիւնեաց աւանի,
 և անդ հանգոյց³: — Ոմն ի հնագոյն պատմեաց մերոց⁴
 սսէ զԽոսրովայ, ի վերջին ամսն, « զՍիւնեաց իշխանն
 » ձեռացկոծ հանել տայր՝ որպէս զնենգաւոր և զխա-
 » բող ազգ:» ոչ յիշելով զպատճառն, զոր մարթ էր կար-
 ծել միտումն ի Յոյնս, ընդ արեւմտեան Հայոց. այլ Գրի-
 գոր երեւի կացեալ հաւատարիմ Պարսից՝ որպէս և ամե-
 նայն նախորդք իւր, և վասն նոցին՝ առ Յազկերտիւ յետին
 թագաւորաւ մարտուցեալ հազար զօրականօք իւրովք ընդ
 Արաքացւոց՝ անկաւ ի մեծի պատերազմին Վաղեսեայ
 ընդ սպարապետին Պարսից Ռըստամայ, հանդերձ միով

որդւով իւրով, յամի 636: Յետ ամաց ինչ ի միսել Արա-
 քացւոց ի Հայս և նուաճել ի հնազանդութիւն զնախա-
 րարսն, տէրն Սիւնեաց յաջորդ Գրիգորի՝ զդէմ կալաւ
 մարտիւ. բայց զօրավար նոցա Հապիպ յաջողեաց առ-
 նուլ զամուր Բերդն Հայոց, որով և այլքն զիջան ի դաշն
 հաշտութեան և հարկի⁵: — Յետ բարձման պետութեան
 Սասանեանց՝ ի գալ Կոստանդին կայսեր ի Հայս (652),
 հնազանդեցաւ նմա և տէրն Սիւնեաց, որ Թուի Հրա-
 փատ: Նոյնպէս և յերկրորդում նուագին (657) միաբա-
 նեցան ընդ նմա Սիւնիք սարտուցեալք յԱրաքացւոց.
 յորում ժամանակի տէր Սիւնեաց Թուի Յովհանն, որոյ
 27 ամք համարին իշխանութեան. այլ Թերեւս յայն ամս
 կամ ընդ մէջ նորա և Քուրդոյի՝ դասելի է և Բաբգէն,
 զոր ի կարգին ոչ յիշէ պատմիչն, այլ յետոյ ուրեմն ընդ
 Քուրդոյի, որպէս և Կաղանկատուացին ի վարս Ստե-
 փանոսի մեծի եպիսկոպոսի Սիւնեաց: Առ սովաւ կամ
 գէթ յայսմ ժամանակի (յամի 683-4), ի շփոթս բար-
 ձաձգութեան ամիրապետաց՝ ապստամբեցին Հայք, ընդ
 որս և Սիւնիք, որք և գերի վարեցին զմայր Եգիպտի որ-
 դոյ Էսէխտայ, « գոտեր նախարարին իւրաթայ», ըստ ա-
 րաբացի Պէլաժօրի պատմիչի:

10. ՆՈՐ ՆԱՀԱՅԵՏԷ ԵՒ ԹԱԶԱՒՈՐԻ ՍԻՍՆԵԱՆ. — Յետ
 Քուրդոյի « Սիւնեաց տէր և իշխանաց իշխեցող » ճանաչի
 Վասակ. առ որով Մովսէս որդի Մուհամմէտի ոստիկան
 (յետոյ ամիրապետ) կարգեալ ի Հայս, եկն ի Սիւնիս,
 զոր աւերել կամէր, ըստ պատմիչ մերոյ. այլ Վասակ
 օգնութեամբ Բաբանայ Պարսկի բռնակալի կողմանց
 Ատրպատականի՝ հանէ զնա յաշխարհէն, և ինքն ի նմին
 ամի (734) վախճանի: Սակայն չփոթէ Օրպելեանն զան-
 ձինս և զժամանակս, իբր դարու միով կանխելով զապա-
 գայնս: — Ատրնեքսեմ որդի Փիլիպպէի՝ որ յիշի ուրեք
 « աստուածապաշտ և բնիկ տէր Սիւնեաց » կոչմամբ,
 կեայր ի կէս Ը դարու, և յետ կիսոյն: Օրպելեանն յետ
 Վասակայ կամ Քուրդոյի ցմիւս Վասակ նահապետ նո-
 րոց իշխանաց Սիւնեաց՝ երկուս կամ երիս ազգապետս
 եւս կարծէ լինել՝ անժանօթս ինքեան. այլ մարթ է
 զայդոսիկ համարել զյիշեալք Ատրնեքսեմ, և համարել
 սորա որդի մի Փիլիպպէ անուն, Թէպէտ և ոչ ուրեք յի-
 չի. այլ զի յայդ անուն կոչին հայր Ատրնեքսեմիդ և որ-
 դի նոր նահապետին Վասակայ, մարթ է համարել ի նոյն
 անուն և զհայր սորա, և կարծել որդի յիշեցելոյ Ատրնեք-
 սեմի, և կեցեալ յետ կիսոյ Ը դարու: — Եթէ սորա որ-
 դի իցէ և եթէ ոչ՝ ի վերջ կոյս այնր դարու ի բարգաւա-
 ճելն Բազրատունեաց և պայազատել ի Շիրակ, երեւի
 արծարծեալ և Սիւնեացն իշխանութիւն. և Վասակայ
 միապետական իմն ձեռնբերիցութեամբ նուաճեալ զբա-
 զում կողմանս աշխարհին՝ անուանի նոր Նախապետ տոհ-
 մին, որ դարս երիս և կէս ազգաւ պայազատեաց, հա-
 սեալ և ի Թագաւորական փառս, որպէս ցուցցէ և ազ-
 գաշառաւել պատկերդ, յերկուս զատուցեալ զխաւոր
 ոստս, յերկուց որդւոց Վասակայ. որ զանդրանիկ իւր

¹ Եթէ չիցէ ընթերցել թուոյստը:

² Օրպելեան, Երեւ:

³ Պատմութիւն Հացիւնեաց խաչի:

⁴ Յովհաննէս Մամիկոնեան:

⁵ Պէլաժօրի պատմիչ արաբացի. Թերեւս փոխանակ Հայոց
 Վայոց կամէր ասել:

Փիլիպպէ՝ կարգեաց տէր ընոյն և միջակողման Սիւսնեաց, զկրսերն Սահակ՝ տէր երկրին Գեղամայ, որոյ սերունդքն կոչեցան Հայկազունք, վասն ժառանգելոյ զպարատափն զայն Ծովուն Գեղամայ Հայկազնոյ. զորս թողում յիշատակել ի տեղագրի այնր երկրի. նոյնպէս և զայլ իշխանս ոմանս, որք տիրէին առանձին գաւառաց. քանզի, որպէս ասէ և պատմիչն, «ի ցեղէ Հայկական» յորովք էին զարմբ և արհնր, բայց մեղ փոյթ զգլխաւոր» գահակալ իշխանացն միայն էր»:

Արդ առ Վասակաւ նահապետաւ երկոցուն զլխաւոր իշխանութեանց Սիւնեաց, յամի 811, Սելադա ոմն այլազգի ի Կայսրիկ տոհմէ, զոր Առաքանդան կամ Առաքանդան մականունն պատմիչք մեր, յետ ասպատակելոյ յայլեւայլ կողմանս Հայոց, «դառնայ ի Սիւնիս, և ամ» ընայ ի բերդատեղն աւանին Շաղատու, որ է ի գուսա» ընայ ի Եղկաց, և տէր Վասակ Սիւնեաց՝ ածեալ զԲա» թան ի Պարսից՝ եհար զնոսա և արար փախստականս. և Սիւնեաց տէրն ի նմին ամի վախճանեցաւ. և նոյնժա» մայն առ Բաբան զդուստրն Վասակայ Սիւնեաց տեա» ըն ի կնութիւն... Յետ այնորիկ անհրամանակատար» եղեւ գաւառն Բաղաց յանօրէն Բաբանայ»։ որ աւե» ընեաց և զԳեղամայ երկիրն և զայլս. մինչեւ յետ իբր եօթնեւտասն ամաց (837) քաջն Սմբատ Առանշափիկ (յԱղուանից իշխանաց) կալաւ զնա և մատնեաց ի ձեռս ամիրապետին, յորմէ և պատուեցաւ մեծապէս։ — Առ պայազատ որդեով Վասակայ, այն է Փիլիպպէ, արաբա» ցին իպն խալիս ասպատակեաց յԱղահէջ գաւառ Սիւ» նեաց (846-7), և յարկանելն զձեռն յաւեր եկեղեցւոյ միոյ՝ հուլածական եղեւ, ըստ ոմանց և սպանաւ իսկ. վանողն էր Բաբգէն, որպէս թուի եղբայր Փիլիպպէայ. իսկ յաղթեալն կոչի յոմանց Ապրիլեք Ջափապեան։ — Յետ Փիլիպպէի († 848) մի ըստ միովէ պայազատեցին երեքին որդիք նորա, Բաբգէն, (որ սպան պատերազ» մաւ զԳրիգոր Սուփան Հայկազնն ի կէս Թ դարու), Վա» սակ՝ իշխանիկ մականունեալ, և Աշոտ, ոչ սակաւ տառապեալք և տարազեալք ի հարստահարութեան Բուղայի, և զերի վարեալք հանդերձ մարք իւրեանց ի դուռն ամիրապետին. այլ յաջողեաց նոցա յետ զարձին ի գերութենէ և սրբելոյ զաղտ ակամայ ուրացութեան՝ օգնականութեամբ և խրատութեամբ Աշոտի Բագրատունոյ (յետոյ Թագաւորի), խաղաղութեամբ տիրել, և երկա» րակեաց ինեւ Վասակայ անդր քան զԹագաւորել Աշո» տոյ Բագրատունոյ (886) Ա՛, և Աշոտոյ անդր քան զըս» կիզըն Ժ դարու, իբրեւ յ'909 ամի², որպէս գուշակի յար» ձանաց եկեղեցւոյն զոր կանգնեաց այրիացեալ տիկինն ու» րա Շուշան, առնելով նմա մեծաշուք յուղարկաւորու» թիւն, յոր եկն և Թագաւորն Հայոց Սմբատ Ա ամենայն իշխանօք իւրովք³։ — Յաջորդեաց զնա անդրանիկն Սըմ» բատ, առեալ իւր առանձինն բաժին զՎայոցձոր և զՃա» հուկ գաւառս, թողեալ եղբարց իւրոց՝ Սահակայ, Բաբ» գէնի և Վասակայ՝ զԾղուկ, զԲաղս և զայլ կողմանս, և

Փիլիպպէի՝ որդւոյ եղբոր իւրոյ (Վասակայ) զՀաբանդ։ Առեալ էր ինքն ի կնութիւն զՍովի դուստր Դերենկան՝ զմեծի նախարարին Արծրունեաց։ Վտարանջել երբեմն (903) խորհեցաւ ի Սմբատայ Աթագաւորէ Բագրատու» նեաց, և զհարկն՝ ինքնին տալ կողմնակալին Պարսից. «և» ինքն ժողովեալ զզորս իւր տասն հազար արանց զօրա» լորաց՝ եկն եմուտ յամուրսն Վայոց-ձորոյ»։ այլ ի հա» սանել ի վերայ նորա Թագաւորին՝ քսանեւհինգ հազա» րօք, և Աշոտոյ տայգեր իւրոյ տեառն Արծրունեաց, միջ» նորդութեամբ սորին հանդարտեաց, «մինչ գալ Սահա» կայ եղբոր (իւրոյ), ընդ իւր բերելով զհարկս»։ ի հը» րոսել Յուսիպ ի վերայ Թագաւորին Սմբատայ՝ կամէր ըմբռնել և զՍիւնին Սմբատ. այլ սա ժողովեալ զզօրսն՝ եղբարքն հանդերձ «կալաւ զանցս և զկիրճս ճանապար» հացն, և զբազումս սատակեցին»։ սպա առեալ զմայր իւր և զկին և զնու, ստնդեայ մանկամբն, ամրացոյց յան» առիկն Երնջակ. և ինքն գնաց յերկիր աներոյ իւրոյ, որպէս և Սահակ յիւրոյն (ի Գուգարս). իսկ Վասակ զնաց յուսով առ Յուսուփ, և խաբեալ և ի բանտ ար» կեալ տարեւոր ժամանակաւ ի Դուին, «յաւուր միում» ի նսեմանալ երեկոյին՝ կոչեալ յօգնութիւն զվերին» կամս, և կնքեալ զինքն՝ ասէ. Օգնեցէք ինձ Սիւնեաց» եկեղեցիք. և առեալ զսուրն պողովատիկ և ի գործ ա» ծեալ՝ զպահապանս դիմաւալ կացոյց. և ինքն վա» զեալ հարուստ մի՝ գնաց, և կախեալ ընդ պարիպն» իջաւ. և զի ունէին ծառայք նորա ձի պատրաստական,» ել յերկարն և փախեաւ... ընդ այլեւայլ ճանապարհս,» անց գնաց յամուրս աշխարհին իւրոյ»։ Տիրացեալ Յուս» փայ բերդին Երնջակայ՝ զերի վարեաց զտիկնայսն ի Դուին, ուր ի բանտի մեռան Շուշան (913) և մանկիկն Սովիպ. իսկ զսա և զկինն Սահակայ՝ վարեցին յԱտր» պատական, ուստի և զերծեալք յետոյ ուրեմն եկին յեր» կիր իւրեանց. այսր կանխեալ հասեալ էին և արք իւ» րեանց և տայգերք, և լային՝ տեսանելով «քակեալ զար» քունական ապարանսն իւրեանց, աւերեալ զեկեղեցիս,» և անքնակ անապատացեալ զմեծամեծ աւանսն և ըզ» զեղեցիկ դաստակերտսն, ունայնացեալ զամբարս ցո» ընոյ և խորտակեալ զգուրս գինւոյ... (այլ յետ սա» կաւուց) աւերն ամենայն փութապէս յառաջին լրու» թիւն շինութեան հասեալ լինէր յապարանս նոցա»։ Միաբանեալ ապա չորից եղբարցն՝ պահանջեցին զԵրն» լակ ամուր իւրեանց ի գրաւողէն՝ յամիրայէն Գողթան. և յոյն կամել նորա տալ, կոչեցին յիւրեանց թիկունս» «զՍկիւթացի Թուրքս, որք խորանօք բնակեալ էին յաշ» խարհի նորա⁴»։ և հարին զՀազարացիս. բայց Թուր» քացն «խորհուրդ իմն դիւարախ ի մէջ առեալ, և միա» բան ի վերայ Վասակայ յարուցեալ դիմաւալ յերկիր» ընկենուին (յետուստ հարեալ), և ինքեանք դէմ եղեալ» փախչէին զկողմամբք Նախիջեւանու. իսկ զգիսկ գե» ղեցիկ երիտասարդին բարձեալ եղբարքն՝ ի տեղովէ» ճակատուն, անբաւ ողորմք և բարձրակառաշ աղաղա»

1 Օրդեւեան, ԼԵ, և Յովհան Կաթողիկոս։

2 Օրդեւեան, ԼԶ։

3 Օրդեւեան, ԽԴ։

4 Այս առաջին յիշատակ է Թուրքաստանեաց յաշխարհի մե» բում. զորս Յովհանէս Կաթողիկոս Գաբաւառացիս կոչէ, որպէս սովոր է մերոյոց կոչել և զԳնչուս (Չինիւսէն)։

» կաւ, տարեալ եղին ընդ հօրն իւրում Աշոտայ, արաւ...
 » բեալ կոծ մեծ ի վերայ նորա : — Յեա ամաց ինչ (933)
 Նշոր փոխանակ առաքեալ ի Յաւփայ, խաբէութեամբ
 կալաւ և արգել ի բանտի ի Գաւին՝ զՍտանկ և զԲարգէն,
 որք խանդային միմեանց, եմաւ և ի Սիւնիս. այլ տե-
 սեալ զպատարաստութիւն Սմբատայ և զամբութիւն ու-
 տանի նորա Եղեգեաց, խօսեցաւ ընդ նմա ի խաղաղու-
 թիւն, և առեալ փրկանս՝ արձակեաց զեղբարս նորա.
 և այնուհետեւ միարան սիրով կեցին : — Յեա մահուան
 Սմբատայ պայազատեաց որդի իւր և արի և հանձարեզ
 » իշխանն վասակ » (Գ), որպէս կոչէ պատմիչն. և զի
 անդորրացեալ էր յայնժամ երկիրս Հայոց ի հորտաւ-
 թեան Բագրատունեաց, խաղաղութեամբ թուի կեցեալ
 և սորա ի միջոցի 958—963 ամաց, « յետ բազում իշխա-
 » նութեանց ¹ և զովքի գործոց » : Արագավանսն քան
 զնա թուին եղեալ երկորին որդիք նորա Սմբատ և Գա-
 վիկ, որք միանգամ եւեթ յիշին ². ապա զգահերէց իշ-
 խանութիւնն ժառանգեաց Սմբատ (Բ) որդի Սահակայ
 հօրեղբոր վասակայ. սա առաջին թագ կապեաց ի Սիւ-
 նիս հրամանաւ սուլտանին Պարսից, ըստ պատմիչին,
 և բարեխօսութեամբ Սթապէկին Ատրպատականի, ա-
 միրային Աւանայ և իշխանացն Աղուանից, զորոց զիսա-
 ւորին զՍեւադայի դուստր՝ Շահանդուխտի՝ առեալ էր
 ի կնութիւն, և խնամեցեալ Գազկայ Ա թագաւորի
 Բագրատունեաց, տիրապետողին և սահմանաց վայոց
 ձորայ, տալով նմա կին զթոռն իւր կատրամիդէ ըզ-
 դուստր վասակայ անդրանկան իւրում. ոչ յիշի ամ
 թագաւորելոյ նորա, այլ լեալ է յետ 963 ամի. յորում
 իբրեւ իշխան միայն յիշի յարձանս. Արդ թագ կապեալ
 Սմբատայ՝ « ճոխ և երեւելի փառք յարդարէր զարքայու-
 » թիւնն, ըստ օրինակի ինքնակալ թագաւորաց. և յետ
 » բազում ճոխութեանց և երեւելի արքունական գործոց՝
 » վախճանի (իբր յամի 998), և դնի զի նորա ի մեծ
 » սրբարանին և յաստուածաբնակ աթոռին Տաթեւոյ,
 » բազում և աշխարհագումար հանդիսի » : Եւ պայազա-
 տէ « զտէրութիւն նորա մանուկ որդին իւր վասակ (Դ).
 » որ և սա մեծահանդէս ժողովով և ազատակոյտ բազ-
 » ութեամբ օծանի թագաւոր Սիւնեաց և Բաղաց, ձե-
 » ուամբ Տեառն Գրիգորի Սիւնեաց եպիսկոպոսի. և
 » զեղբայր իւր զՍեւադայ՝ կացուցանէ իշխան իշխանաց
 » ազատակոյտ զօրաց իւրոց » : — Բառաջին ամի ԺԱ դա-
 բու վախճանեաց բարեպաշտ թագուհին Շահանդուխտ,
 և հանգուցաւ ի դրան դաստակերտի իւրոյ Ս. Ստե-
 փանոս եկեղեցւոյ վաղաղնոյ վանաց : Ըստ պատմիչին՝
 էր « վասակ այր քաղցր և աստուածասէր և յաջողած
 » յամենայն գործս. որ տուեալ էր զքոյրն՝ կին Աշոտայ
 » ի նոյն Սիսական տոհմէ, որ էր իշխանաց իշխան ամե-
 » նայն Կազաւորութեանս, և ունէր երկուս որդիս, Սըմ-
 » բատ և Գրիգոր » : Սրբա մի զհետ միւսոյ պայազատե-
 ցին և թագաւորեցին, զի չգոյր ժառանգ որդի վասա-

կայ, և թուի վախճանեալ նորա յետ առաջնոյ քառօրոցի
 ԺԱ դարու ³. սրբա կոչեցան Աւագ Աշոտանք. Սմբատ
 արագավանսն եղեւ, այլ Գրիգոր յերկարակեաց, բայց
 երկօրին եւս անդաւակք. վասն որոյ եւս բերել Գրիգոր
 յԱղուանից՝ զեղբայր կնոյ իւրոյ Շահանդիսայ (գտներ
 թագաւորացն իշխանին Սեւադայ և Սոփիայ), զՍեւադ-
 քերիմ « մանուկ յայտ գեղեցիկ տեղեւամբ և առջգ հա-
 » սակաւ, հանձարեղ և իմաստուն, նաեւ երկիւղած
 » յԱստուծոյ. և ստանայ զսր ժառանգ իւրեանց թագա-
 » ութութեանն՝ ամս ինչ. և վախճանի և սա », որպէս
 թուի, յերրորդ քառօրոցի ԺԱ դարու. իսկ կին նորա Շա-
 հանդուխտ յամի 1118 :

Առ սոփաւ նուազեալ էր իշխանութիւն Սիւնեաց, որ-
 պէս և ամենայն Հայոց, յարչաւանաց և ի տիրապետու-
 թենէ Սէլուկեանց. առ սուլտան սոցա Մելիք-Շահ՝
 գնացեալ Սենեքերիմայ և մեծարեալ՝ ընդարձակեաց
 զառնմանս իւր. ընդ որ նախանձեալ կողմնակալին Առա-
 նայ և ոչ կարացեալ մարտիւ և պաշարմամբ տիրել ա-
 մուր բերդին Բաղաց, նենգաւ կոչեաց զնա ի ձեռն Ղրի-
 գորի Ապրիտաի ⁴. իշխանի Շիրակայ, և սպան անգթու-
 թեամբ յեւս կոյս ԺԱ դարու. թագեցաւ նա ի վահանու-
 վանս, թողլով երիտ որդիս՝ զԳրիգոր, զՍմբատ և ըզ-
 Սեւադայ, և դուստր մի կատա անուն : Թաղորեաց
 Գրիգոր նուազեալ թագաւորութեամբ, վասն ասպատա-
 կի և յափշտակութեան երկրին ի մերձաւոր ամիրայից
 Թուրքաց, որոց զիսաւորն Չորքման՝ սխալեալ քինու ընդ
 Սենեքերիմայ, զի շեռ ինքեան զգուստր իւր, պաշարեալ
 էառ զամուր քաղաք թագաւորութեանն՝ զկապան, այլ
 ոչ կարաց ի բուռն արկանել և զբերդն. սակայն յեր-
 կրորդում ամին էառ զԱրտան, և ի միւսում՝ զԲիշն : Յետ
 նորա և այլոց՝ Հարոն օմն ամիրայ « բնաշինը արար զտուն
 » կապանին և զԱրեւիք դաւառ, և էառ զբերդն կալաւ.
 » և և զԳարն Բաղակու ». և այսպէս մի ըստ միով
 զամենայն ամուր տեղիս : Զայսսօսիկ տեսեալ թագաւո-
 րին Գրիգորի, քանզի և չունէր որդի արու, որպէս և ոչ
 եղբայր իւր Սմբատ, « ետ ածել ի Խաչենոյ իշխանացն՝
 » մանուկ մի, Հասան անուն, (որդի վախտառայ Սակը-
 » ւեանց), ի Գետաքարեանց, և ետ զգուստր իւր կա-
 » տայն նմա ի կնութիւն, և կացոյց ժառանգ թագաւո-
 » թութեան իւրոյ. և ինքն և եղբայր իւր Սմբատ յառաջ
 » քան զառնու (Բաղայ) բերդին մեռանին ի ՈՒԵ
 » (1166) թուին : Իսկ իբրեւ յամի 1170 Թուրքք պաշա-
 րէին պնդութեամբ զանառիկն Բաղարբեղ, զապաւէն և
 զոստան թագաւորաց Բաղաց և Սիւնեաց, « Հասան՝
 » կացոյց բերդապաշտ. և ինքն առեալ զկին իւր և զըն-
 » տանիս, ի գիշերի ել ի բերդէն, և անց գնաց ի գա-
 » ւառ և ի տուն իւր ի Խաչէն » : Յրուեցան և Մնացեալ
 իշխանքն Հայազունք յայլեւայլ կողմանս աշխարհին կամ
 արտաքոյ նորին, ուր և անբոյթ կարծէին : Եւ « ահա
 » զայս օրինակ, ասէ պատմիչն Սիւնեաց, բարձաւ տէ-

¹ Որովհետեւ թերեւս չենք տեսնուիլ ինքնին էր :

² Որովհետեւ Կ. կոչէ զստա որդիս « մեծ իշխանաց իշխանին վա-
 » սակայ, որ էր իշխանոց Հայոց և Վրաց, որովայն մեծին Սմբատայ
 » Սիւնեաց գահերէց իշխանի » :

³ Վասակ թագաւոր յիշի յարձանս և յամի 1025 :

⁴ Վարդան՝ Վասակ կոչէ զիշխանն Շիրակայ, թերեւս վասն
 մոտանութեան, և կամ սպանութեան Սենեքերիմայ, յամի 1084.
 այլ յարձանս յիշի նա և յամի 1086 և 1089 :

» րութիւն Սինեայ և Բաղաց. և եղեւ վախճան տոհմին
 » Սիսակայ և նախարարութեան Սինեայ. քանզի ամե-
 » նայն որ կային յառաջագոյն՝ յաւուրս Սմբատայ և
 » Սահակայ, իւրաքանչիւրքն՝ էր որ անգաւակ մնացին,
 » և էր որ կիսօրեայ փոխեցան. էր որ սպանան և գերեւ-
 » ցան »: Եւ ունէր յայնմ ժամանակի թագաւորութիւնն
 Բաղաց « բերդս 43, և անուանիքն ի նոցանէ երկոտասան.
 » և վանորայս 48, և գիւղս 1008, և մայրաքաղաք ըզ-
 » կապանն »: — Այլ թուի յետ մեկնելոյ Հասանայ
 թագաւորեցելոյ՝ ի բնիկ երկիր իւր ի Խաչէն, համանուն
 իւրոյ իշխանի որդւոյ Համտունի՝ մնացեալ տակաւին ի
 Բաղս. որոյ որդի Համտուն Բ երթեալ ապա կրօնա-
 ւորեցաւ յանապատի Նորալանից, առ եղոր իւրում՝
 Տեառն Յովհաննու եպիսկոպոսի, և անդ վախճանեցաւ
 յամի 1231 ²:

Գլխաւորեալ համառօտիւ զազգաբանութիւն և ըզ-
 պատմութիւն տերանց Սինեայ, առաջի կացցէ աստա-
 նօր վերստին ժամանակագրութեամբ՝ կարգ յաջորդու-
 թեան նոցին, ի սկզբունէ Հայկազանց մինչեւ ի կէս ԺԳ
 դարու.

Նախարարք եւ թագաւորք Սինեայ.

Ն. Քա.	
2100	Սիսակ
150	Առան
Յ. Քի.	
150	Բակուր
301	Ա. Ա. մրցող և յաղթող քրմաց Տարօնոյ
332	Պետրոսավը?
346	Վաղինակ (Ա) առ Բ Խոսրովու
363	Անդովկ
	Պարապ 15 ամ
379	Բաբիկ (Ա) 21
400	Սամ Գնթունի 1
401	Վաղինակ (Բ)
402	Վասակ (Ա) 39
452	Վարազվսղան 15
468-470	Պարապ
471	Գրիգոր 15?
...	Արեւ
480	Բաբգէն առ Վահանաւ
492	Վռամ 5 կամ 7
497	Վասակ (Բ) 11
508	Աչիր 9
517-9	Սահակիա տիկին խնամակալ
520	Բաբգէն (Բ) 10
530	Յովհան 18
547	Վասդուղ 1
548	Գրիգոր 10
558	Միհր - Արտաշիր 23 (13)

570	Վահան
574	Փիլիպպոս
585	Պարապ 3
588	Տիգրան 1
590	Պարապ 2
592	Սարգէս 2
594	Պարապ 3
597	Սահակ 10
	Պարապ
608	Պարսիկք 13
621 + 36	Գրիգոր, Քաջաց Նուիրակ, 16
637	Հրահատ 16
655	Յովհան (Բ) 27
683	Բաբգէն (Գ)
693	Քուրդոյ 18
712 + 34	Վասակ (Գ)
735	Փիլիպպէ (Բ)
750	Ատրնեքսեմ 1
	Փիլիպպէ (Գ)
7... + 821	Վասակ (Գ) նոր նահապետ Սինեայ
822	Սահլ բռնակալ
822 + 48	Փիլիպպէ (Գ) որդի Վասակայ Նահապետի
849	Վասակ (Ե) իշխանիկ որդի Գ Փիլիպպէի
890 + 91	Աշոտ որդի Գ Փիլիպպէի
91 ..	Սմբատ Մեծ որդի Աշոտոյ
958? - 63	Վասակ (Զ)
964 + 998	Սմբատ (Բ) առաջին թագաւոր
999 + 1010	Վասակ (Է) թագաւոր
10 ..	Սմբատ (Գ) թագ. որդի աւագ Աշոտոյ
10 ..	Գրիգոր թագ. եղբայր Սմբատայ
1084	Սենեքերիմ թագ. որդի Սեւադայ
11... + 1166	Գրիգոր թագ. ո. Սենեքերիմայ
1166-1170	Կատայ դուստր Գրիգորի եւ Հասան Խաչենցի
1170	Վերջ թագաւորութեան Բաղաց և Նա- հապետութեան Սինեայ
1170	Համտուն Ա. իշխան Բաղաց
1200?	Հասան որդի Համտունի
+ 1231	Համտուն Բ կրօնաւորեալ.

11. Ոստան Տեարց Սինեայ ի հնումն էր ի Մշկաց
 գաւառի, այլ Վասակեան հարստութիւն հաստատեաց
 զիւրն ի Վայոց ձոր, երկրորդական զարմին թողեալ ըզ-
 Մղուկս, որպէս յայտնապէս ասի վասն Մեծին Սմբա-
 տայ՝ հօրեղբօր առաջնոյ թագաւորին Սինեայ. իսկ սա-
 թուի հաստատեալ զաթոռ թագաւորութեանն ի Կա-
 պան քաղաքի Բաղաց, առ անաթիկ ամրոցան Բաղա-
 բերդի, որոց առանձինն իշխանք տիրէին յ'Ը—Ժ դարս,
 յովովք Զագիկ և Զուանշէր անուամբ, որպէս տեսցի
 յուրոյն տեղագրի գաւառին: Մղուկք, ըստ որում ան-
 շուշտ և Աղահէճք մինչեւ ցգետն Հագարու՝ ժառանգու-

1 Ի չորս կամ հինգ գաւառս միայն Սինեայ՝ որք էին ընդ իշ-
 խանութեամբ Բաղաց թագաւորաց՝ հազարիւ չափ գիւղից գոլով,
 իսկ ի չորեքասան գաւառս աշխարհին 677 թուելով յանուանէ,
 և զայն ցանկ համարեալ յառաջ քան զթագաւորելն Սինեայ,
 Նահապետեան վարդապետ հակառակասաց համարի զՍրաբէնան.

առկայն սա ոչ զամենայն գետն Սինեայ ի համար արկանէր, այլ
 զհարաւորեալ եկեղեցւոյ. որով չիք երկբայեւ եթէ էին ի Բաղաց
 թագաւորութեան 1008 գետք, և ըստ այնմ ի բովանդակ Սինեա
 եռապատիկ է կարօնել:

2 Օրդուէտն, ԿԱ:

Թիւն եղեն Սահակայ եղբոր Մեծին այն Սմբատայ. իսկ Բաբգեն եղբայր նոցա տիրէր փոքու միոյ մասին, որպէս Թուի արեւելեան հարաւային կողման Սիւնեաց. մինչ Փիլիպպէ հօրեղբորորդի նոցա տիրէր Հաբանդ գաւառի, Չագիկեանք՝ Բաղաց, Հայկազունքն Սիւնիք՝ Գեղաքունոյ և Սոթից. և այլ մանր իշխանք՝ փոքունց վիճակաց ի կողմանս Բաղաց և Փաշունեաց. յետոյս՝ ի կէս Թ դարու՝ տիրէր Հրաբատ որդի Հայկազնոյն Սահակայ, ընդ նմին և Կովսական գաւառի, ըստ Օրպելեանի (16)։ Իսկ արեւելեան Սիւնեաց և հարաւայնոյն (Նախճաւա նու և Գողթան) այլազգիք տիրէին. բայց Ճահուկ բաժին էր իշխողացն Վայոց ձորոյ։ — Մնացին անշուշտ ի տոհմէ իշխանաց Սիւնեաց անշահք ոմանք յերկրի նախնեաց իւրեանց և յետ մեկնելոյ Հասանայ, ընդ բունակալութեամբ այլազգեացն, այլ չեհաս առ մեզ յիշատակ նուցին. մանաւանդ զի յետ իբր քառասուն ամաց բարձման Թագաւորութեան Բաղաց, վերանորոգողք հայկական պայազատութեանց՝ Զաւարեանքն աշխարհակալք մեր՝ Թաիեցին և զՍիւնիս յայլազգեաց, յամի 1211. և յետ ամաց ինչ Աթաբկէն Իւանէ զմասն մի երկրին՝ զՎայոց ձորոյ և զԾղկաց՝ ժառանգեցոյց Լիպարտի՝ յՕրպելեան տոհմէ, Թոռին համանունն դաւաճանելոյ Վլրաց (յա. մի 1177). որոյ և հայրն իսկ Ելիկում արդէն տիրէր կողմանց Ճահկոյ և Երնջակայ, հրամանաւ Ելտկուզ ա. միրայի մեծի. իսկ զմեծ մասն մի եւս Վայոց ձորոյ՝ ետուն Հաղբակեան կամ Վարդանեան քաջարի իշխանացն՝ Վասակայ և որդւոյ նորա Պուօշի, որոց զարմ աւելի քան զգար մի փայլեաց զօրութեամբ և յինութեամբք ի Սիւնիս և այլուր, նոյնպէս և Օրպելեանցն, ցվերջ ԺԴ դարու. զորոց տեսցի յետոյ ի տեղագրին Վայոց ձորոյ, զի այն էր սեփական երկիր իշխանութեան նոցին։

Ետ համայնալին չհրոսից աշխարհաւերն Լէնկթիմուրի, որք ըստ ասից Մեծօփեցոյն, « չուեալ ի Նախ » նաւան քաղաք և յամենայն երկրին Սիւնեաց՝ յերկու » տասան գաւառն՝ աւերեցին, և զբազումս սպանին և » գերեցին » և յետ հակառակութեանց և պատերազմաց որդւոց նորա և երկուց խոյանչան Թուրք տոհմից (Սեաւ և Սպիտակ), որք ուժաբեկ արարին զմիմեանս, յալողեաց սերնդոց ոմանց նախայիշեալ տոհմից մերազնեայց, տանուտէրաբար ունել զվիճակ նախնեաց իւրեանց, կոչելով զինքեանս մէլիքս. որպիսիք կային և ի դրակից աշխարհին Արցախոյ՝ հարստագոյնք եւս. այլ և ի բնիկ յայսմ աշխարհի հիւսիսակողմանն, յերկրին Գեղամայ. յորոց ի սկիզբն ԺԶ դարու, յամի 1513, յուխտ եկեալ երկոտասան տանուտէրք և մէլիքք (որպէս կոչեն զինքեանս), ի Տաթեւ, ձեռնագրով հաստատէին զերկիր իւրեանց թեմ լինել այնր աթոռոյ։ — Ի նմին դարու բարգաւաճանք վաճառականութեան Հին Զուղայի և կողմանց Երնջակայ և Կողթան՝ յայտ առնեն և զչափաւոր իմն ազատութիւն և անդորրութիւն բնակչաց նոցին և մերձակայիցն, որք ոչ սակաւ վրդովեցան յարշաւանս Շահ Աբասայ և ի վարել նորա զբազմութիւն Հայոց ի Պարսս. ընդ որոց իշխանութեամբ և յետ այնր ոչ սակաւ տառապանք հասին Սիւնեաց, մանաւանդ յազաւտազլուիս և բռնաւոր իշխողացն Գարապաղու և ապրս-

տամբաց ի դրանէն Պարսից։ Ի վերջ կոյս ԺԷ դարու (1693) զրէ երէց ոմն Սիւնեցի՝ զՊարսից, « իբրեւ զա » հեղ զազանն տեսլեան Դանիէլի՝ մանրեն ուտեն և » զմնացորդն առ ոտն հարկանեն։ Եւ եղեւ զի ի սոյն » ժամանակի չարագոյն զօրագլուիս ոմն եղեալ ի Թագա » ւորէն... մինչեւ եօթն անգամ չրլեցաւ յերկիրս Ա » ղուանից, Կանճայու, Գեղարքունեա, Սիւնեաց և » Բարգուշատու և մասն ինչ ի Գողթնեաց. ոչ կայ առ » նելով ի տեղի ուրեք, և ոչ ամենեւին կասկած ունելով » ի Թագաւորէն և կամ այլոց մեծամեծաց. և բազում » սուտ քրիստոնեայք զսուրբ և զհմարիտ հաւատս Քրիս » տոսի փոխանակեցին ընդ օրինացն Մահմէտի և միա » բանեցան ընդ Պարսից. և այնքան վնաս և աւերս գոր » ծեցին, և մանաւանդ որդիք անիծելոյն Վասակայ՝ Սիւ » նեցիք, որ բազում սուտ կարգաւորք և օրինազանց աշ » խարհականք, որք անուամբ միայն են քրիստոնեայք » և գործովք վատթար քան զայլազգիս, և զնացեալ » յարեցան ընդ զօրս նորա, և առեալ սիւնեցան ընդ ա » մենայն երկիրս. զգաւաւս, զգեօղ, զվանք, զանա » պատ, որք ի լերինս և որք ի դաշտս, ազգ և ազգ ստու » թեամբ պատճառս յօղելով, և ոչ մնաց տեղի որ ոչ կո » խեցին ոտք նոցա. և այնպէս աւեր դարձուցին զեր » կիրս ամենայն և կողոպտեցին ի ստացուածոց առ հա » սարակ զամենեւեան, ահաբեկ և սրտակոտոր արարին. » վայ և եղուկ անձանց մերոց »։

Եսպիսեաց հարստահարութեանց ինքնազլուիս բռնաւորաց և ընդդիմամարտութեանց երկոցուն տէրու թեանց Օսմանեանց և Պարսից, որք բաժանեալ ունէին զաշխարհս մեր, և ի յարձակմանց Լեկաց կովկասայնոց, զօրս ոչ կարէին կամ ոչ կամէին արգելուլ նոքա, զգուեալ յոյժ բնուկչաց Աւանայ և Սիւնեաց՝ ի սկիզբն կոյս անցեւոյ դարու, խնդրեցին և ընկալան առաջնորդ ի Թագաւորէն Վլրաց՝ Գիւալիմ ոմն բէկ Հայկազն. և առաջնորդութեամբ նորին և զօրաւարաց իւրոց՝ որք էին Մխիթար, Պալէ, Պապ, Տէր Աւետիք և այլք, զամս իբրեւ տասն (1722-30) արութիւն մեծ քան զկարծիս ցօցին, սակաւաւոր զնդովք զդէմ կալեալ բիւրաւորաց, ամուր ապաստանի և իբր ոստան կարգելով զԲերդն Հալիձորոյ, ազատեցին զբազում վիճակս միջնաշխարհին Սիւնեաց ի լծոյ այլազգեաց, ոչ աւելի քան զ5000 ունելով զօրս, ընդ ձեռամբ քառասուն և աւելի մեծ և փոքր զօրավարաց. այլ ի մեռանել Դաւթի (1738) և ի սպանանել Մխիթարայ (1730), նուաճեցան անորէն ընդ իշխանութեամբ Օսմանեանց՝ զօրացելոց յայնմ ժամանակի ի վերայ Պարսից։ Սակայն և ի վերջ կոյս անցելոյ դարու և ի սկիզբն մերոյս՝ կային տակաւին տանուտեարք պերճացեալք իշխանօրէն և արիաբար, ի բուն ի միջնաշխարհին Սիւնեաց, այսինքն գաւառաց Ծղկաց, Բաղաց և Հաբանդայ, և ոմանք ի կողմանս Արեւեաց. որպիսիք, Դաւիթ Բէկ ի Տեղ, Մէլիք Քէսրամ ի Բարկուշատ, Մէլ Սաֆուազ ի Սիւսիան, Մէլ Փարսադան ի Հաբանդ, Յոհան ի Մեղրի, և այլն։ — Նա եւ առ մեծք յետ նուաճման աշխարհին ի Ռուսաց՝ յիշատակին պատուաւոր տանուտեարք Օրպելեան տոհմէ, Մանուկար և Ռոստոմ և եղբարք նոցին ի Տաթեւ. յայլոց զարմից՝ Մէլիք Թան

կրի և եղբարք իւր ի Բռնակոթ. Մէլք Ֆարամազ ի Խնձորէսք. Մէլ. Յարուծիւն ի Կորէս. Մէլ. Յովնան Փարսադանան ի Հաբանդ, և այլն: Յայտ է զի սղա և զարմք սոցին և նմանիքն կացին և կան արդ ի սպասու և ի բանակի Ռուսաց տէրութեան. զնախնեաց իւրեանց հաւաստելով արութիւն քաջութեան, անմոռաց յիշատաւ կօք աշխարհին իւրեանց:

12. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՏԵՍՏԱԹԻՒՆ. — Ոչինչ ընդհատ յաշխարհական ազգային տնտեսութենէ, նշանաւոր և յատկաշնորհ գտան Սիւնիք և յեկեղեցականին. զորոց, շնորհիւ պատմչին իւրեանց Ստեփանոսի Օրայեւանց և այլոստ սթանդակութեամբ՝ սենիմք գրեթէ անպակաս զլար եւ պիսկոպոսաց ի Դ կամ ի Կ դարէ անտի ցմբոս: Ըստ աւանդութեան նորին և Խորենացւոյն՝ անդստին յԱռաքելոց Քրիստոսի ծագեաց լոյս կենսաբեր կրօնից ի Սիւնիս, գէթ ի մասին միում հարաւայնում, ի Գողթն, ի Բարդղղիմեայ և ի նորին աշակերտաց, որպէս աւանդեսցի յուրոյն տեղագրութեան այնր գաւառի. և աղստ աղօտ մնաց ուրեք, մինչեւ յերկրորդ լուսաւորութիւն ազգիս՝ ի Ս. Գրիգորէ: Սա նախ՝ ըստ խնդրոյ հաւատացեալ սեռան Սիւնեաց՝ ետ զԱսորի ոմն առաջնորդ, և ապա զԳրիգորիս զիւր աշակերտ և մերձաւոր. որոյ յաշնորդ ցԱնանիա՝ ի սկիզբն Ե դարու, ոչ յիշին անընդհատ: — Ըստ աւագութեան՝ ի կարգի երեսնից բարձրեկալ զլիաւոր եպիսկոպոսաց Հայոց՝ եօթներորդ կարգեալ էր Սիւնեացն ի Ս. Լուսաւորչէն, այլ յետոյ յառաջացաւ պատուով և բարձիւ. նախ, առ վերոյիշեալ Անանիայիւ, որում ետ, ասեն, Թագաւորն Աղուանից՝ զվառ իւր ոսկեղէն գնտու՝ տանել առաջի. և ապա յեւս կոյս Զ դարու՝ ի կաթողիկոսաց և ի ժողովոյ իսկ՝ տուաւ եպիսկոպոսին Սիւնեաց նախագահութեան պատիւ և մետրապօլիտութեան, այլ անուամբ և խաչակրութեամբ և գաւազանաւ եւեթ, և ոչ ձեռնադրութեան իշխանութեամբ. և այս վասն զերծանելոյ ի բամբասանաց Յունաց, իբրու ոչ ունել Հայոց պատրիարք, այնու զի ոչ գոյին եպիսկոպոսապետի նոցա աւագ եպիսկոպոս ընդ ձեռամբ. վասն որոյ, ասի, զկաթողիկոսն Աղուանից՝ (որ ի մերոյս առնոյր զձեռնադրութիւն) Արքեպիսկոպոս կոչել, և զՍիւնեացն՝ Մետրապօլիտ. այսպէս պատուեալ զսոսա վասն զգօնութեան և իմաստութեան առաջնոց եպիսկոպոսացն և հպատակութեան առ կաթողիկոսն, յորմէ ընդվզել իմն համարեցան զեպիսկոպոսն Մարդպետական, որում նախ տուեալ էին զպատիւն, և նա կամէր ընդ ձեռամբ իւրով ունել գէթ երկուս կամ երիս եպիսկոպոսունս: Էլին և ընդ ձեռամբ Սիւնեաց եպիսկոպոսին՝ բնական իմն կամ քաղաքական իրաւամբք՝ եպիսկոպոս ղմանց ի գաւառաց աշխարհին, այլ իբրեւ քորեպիսկոպոս համարէին, և միշտ իբրեւ միապետ յիշի Եպիսկոպոս Սիւնեաց երկոտասան գաւառացն. և զայս բազում անգամ յիշեն և պատուիրեն կոնդակք կամ չրճաբերական թուղթք կաթողիկոսաց ի ձեռնադրութեան նոր եպիսկոպոսաց Սիւնեաց: Յելս Ժ և ի սկիզբն

ԺԱ դարու՝ ոմանք ի ռոցանէ անհնազանդութիւն ցուցին առ կաթողիկոսն, որպէս և յելս Զ դարու յերկփեղկել կաթողիկոսութեանն Հայոց, և ոչ ի նմանէ՝ այլ յԱղուանիցն առնուին զձեռնադրութիւնն և զմիւռոն. այլ ի միանալ կաթողիկոսական աթոռայն՝ միաբանեցին և նուաք. իսկ ի վերջնում նուագիս հարկ եղեւ կաթողիկոսին (Անանիայ) զալ ի Սիւնիս և ընդ բանիւ առնել զանհնազանդն և աւերել իսկ զաթոռն, մինչեւ ի զեղջ զալ և նուաճիւ. այլ առ ի պատիժ՝ բարձաւ ի նմանէ առ ժամ մի սլատիւ խաչին և գաւազանին և նախագահութիւնն. և յետ ոչ բազմաց դարձեալ շնորհեցաւ (ի Սարգսէ կաթողիկոսէ): Զայսոսիկ մանրամասն յիշէ պատմիչն Սիւնեաց, որպէս և զիւր ձեռնադրութիւնն յելս ԺԳ դարու և զպատուին ի կաթողիկոսէն և ի Թագաւորէն՝ Բ Լեւոնէ Ռուբինեանց, « կարգեալ յաստիճան մետրապօլիտութեան, և կոչիլ Պատօթրոնդէս՝ պատրիարքին » Հայոց », զոր մարթ էր վերատեսուչ անուանել: Յայնմ դարու կամ զկնի երեւին հաստատեալ օրէնքն չձեռնադրելոյ կաթողիկոս Հայոց՝ առանց հաւանութեան կամ ներկայութեան շորից զլիաւոր եպիսկոպոսական աթոռոց ժամանակին, յորոց մին էր Սիւնեացն. և էր սա հաստատեալ ի Տաթեւ յ'Թ դարէ հետէ, զի յառաջն ի զլիաւոր գաւառին Ծղկաց և յոստանին Սիւնեաց նըստէր: Յ'ԺԳ դարու ի շինութեան Նորավանից՝ հաստատեցաւ և անդ եպիսկոպոս, որով յերկուս հերձաւ տեսչութիւնն, այլ անդրէն միապետեաց Օրայեւանն Ստեփանոս, վճռելով, մի եպիսկոպոս՝ այլ երկուս ունել նիստս, երբեմն ի Նորավանս և երբեմն ի Տաթեւ, զի մի լիցի խռովութիւն վիճակելոցն, և զի ի խափանել կամ յաւերել միոյն՝ միւսն լիցի աթոռ միապետական: — Տեւեալ անընդհատ աթոռակալութեան եպիսկոպոսացն մինչեւ ցմբոս դար, ապա յամի 1837 դադարեցուցին զայն կաթողիկոսունք Էջմիածնի, ընդ երեսփոխանիւ իւրեանց արքեպիսկոպոսան Երեւանու՝ արկեալ զթեմն Սիւնեաց, և փոխանորդ մի առաքելով ի Տաթեւ:

Թէպէտ եւ ըստ վերոյգրեւոցս երեւին երբեմն և գաւառական եպիսկոպոսունք ի Սիւնիս, այլ ոչ միշտ և ոչ յամենեպիս. դարձեալ, ի յետին դարս նստոց եպիսկոպոսաց լինէին և մեծամեծ վանորայքն, զսեփական վիճակ կամ կալուածս նոցին հովուելով կամ ժառանգելով: Արդ աւանայն եպիսկոպոսանիստ տեղիք (գաւառք կամ վանք), զորս գտաք ի գիրս, հանդերձ նորովք որ ի ցանկին Ոսկանայ, այսպիսի են.

- 1 Սիւնիք (զլիաւոր կամ միապետ եպիսկոպոսն)
- 2 Գողթն
- 3 Ծղուկք
- 4 Երնջակ, Ս. Թովմաս
- 5 Մաղարդ, Ս. Ստեփանոս վանք
- 6 Վանանդ
- 7 Նախճաւան
- 8 Տաթեւ
- 9 Նորավանք

1 Φροντιστής, նշանակէր Հոգեւոր և մի էր ի պաշտօնէից պառիւրքարանին Յունաց, որոց զլիաւորին հարկ էր Πρωτοφροντής

կոչել, այլ ոչ գիտեմ թէ գոյր այսու պետական կամ առաջնութեան պատուով կարգեալ ոք ի Հոգաբոյս եկեղեցւոյ նոցին:

- 10 Օճոպ
- 11 Վանական
- 12 Խրամ. Ս. Ստեփանոս Տարաշամբի
- 13 Աստապատ
- 14 Սեւան
- 15 Հայր Յովհաննանականք
- 16 Մաքենոց
- 17 Շողագայ վանք
- 18 Կապոյտ վանք
- 19 Հերմոնի վանք
- 20 Մեղրի
- 21 Ածպտեր ? Ի Շահապուհնիս
- 22 Կապիս ? վանք, յԵղեզնաձոր
- 23 Դերբավանք

Տասն կամ մետասան առաջինքն են յիշեալքն Ի գիրս Իբրեւ Թեմբ, հետեւեալքն՝ յՈսկանայ ծանուցեալք յ'ԺԷ դարու, յորս Սծպտերն և Կապիսն, (Carpis գրեալ լատիւ նարէն), անծանօթք իսկ ինձ են անուամբ և դրիւք:

Այսչափ ինչ շատ համարեալ ասել վասն եպիսկոպոսական վիճակաց Սիւնեաց, կարգեսցուք զշար գլխաւոր եպիսկոպոսացն կամ մետրապօլիտաց, յարմարեալ ըստ կարի զժամանակացոյց թուականն, ըստ չափու ամաց աթոռակալութեան իւրաքանչիւրոցն, զոր միայն նշանակէ պատմիչն, ուղղելով ըստ կարի զկարգեալսն Ի նըմանէ և յաւելլով այլուստ զմնացեալսն կամ զյետինսն:

Եպիսկոպոսունք Սիւնեաց

- 303 Մովսէս Տարօնացի, որ Թուի Ասորին
- 320 Գրիգորիս, ամս 46 (?)
- 366 Մաշտոց, կարգեալ Ի Մեծէն Ներսիսէ Տիրոտ
- ... Յովակիմ
- ... Պարապ քսանեհինգ ամ.
- 415 Անանիա, կարգեալ Ի Վասակայ, 43
- 458 Նուհ, 8
- 466 Գաղատ, 17
- 483 Մուշէ, 36
- 519 Երիցակ, 1
- 520 Մակար, 20
- 547 Պետրոս, 10
- 556 Գիգան, 3
- 558 Վրթանէս, 23
- 580 Գրիգոր, 15
- 595 Քրիստափոր, 10
- 605 Դաւիթ, 27
- 631 Մամուսաղայ, 18 ?
- 645-52 Պարապ, 8

- 652 Աբրահամ, 30
- 681 Յովսէփ, 19
- 700 Յովհան, 12 ?
- ... Մովսէս, 7
- 720 Անանիա, 7
- 736 Յովհան, 9
- 736 Ստեփանոս Մեծն, 1
- 736 Յովսէփ, 13 ?
- 749 Յովակիմ, 17
- 764 Սաղովկ, 38
- 801 Յովհաննէս, 2
- 803 Սողոմոն, 7
- 808 Եղիա, 8
- 815 Թէոդորոս, 18
- 832 Գէորգ, 8
- 839 Դաւիթ, 17
- 856 Յովհաննէս, 10
- 866 Սողոմոն, 17
- 882 + 918 Յովհաննէս, 38
- 918 Յակոբ, 41
- 958 Վահան, 6
- 963 + 992 Աշոտ, 17 ?
- 985 Յովհաննէս, որդի Աշոտոյ, 8
- 993 Սամուէլ, 5
- 999 Յակոբ
- ... Գրիգոր
- 1006 Յովհաննէս, 50
- 1057 Գրիգոր, 58
- 1117 + 1143 Ստեփանոս, 27
- 1143 Բարսեղ, 5
- 1149 + 1168 Գրիգոր, 20
- 1170 + 1216 Ստեփանոս, 46
- 1216 + 1251 Յովհաննէս, 36
- ... Ի Նորավանս
- 1216 Յովհաննէս Կապանեցի
- Սարգիս, 20
- Ստեփանոս, 12
- Գրիգոր, 1
- Սարգիս (1285), 24
- 1251 + 1290 Հայրապետ, 40
- 1271 Սողոմոն ընդ Հայրապետի, 20
- ? Յովհաննէս, 3
- 1286 + 1309 Ստեփանոս Օրպելեան
- ? Շմաւոն
- 1310 Յովհաննէս Օրպէլ
- 1329 Ստեփանոս Օրպէլ, որդի Զաւալայ
- 1337 Սարգիս¹ և Ներսէս
-

¹ Օրպելեան է և սա, գրելով որդի Հասանայ և Վախախայ, և եղբայր իւանէի հօր Յովհաննու Որոտեցւոյ: Ընդ Սարգսի յիշի, և պատկերաւ նկարեալ կայ Ի Մանրուսու ժառանգի գրեւոյ Ի Թուին 229, և ներսէս. այսպէս ասելով գրչին (Աւագայ). «Մեծ և ամենեւեմ ի մետրապօլիտն և արհիպիան գլուխն այսմ նա. նաեղի» Տէր Սարգիս, խնդրող լեալ... Ի վայելումն անձին և իւրոյ արքայանի և եղբորդւոյ իւրոյ Յովաննիսի՝ կուսակցոն քա-

ն նաեղի, որ բազում ժամանակս դիզերի յուսումն անտուգա- ղունչ հին և նոր կտակարանաց և արտաքնոցն եւս:... Այլ և ա- ղաշեմ. յիշել յամենայն արաւ զարհիպկան գլուխն զՏէր Ներ- սէս, և զաղբայինս նորա զամենայն, զհայրն Գրիգոր, և զեղբայ- րն նորա Սարգիս սարկաւազն՝ Ի Քրիստոս: Եւ զարձեալ կրկին աղաչեմ յիշեցէք և Աստուած ողորմի տաացէք ներսէս Բաբու- և Ոսկանիսիմ, որ թուի որիչ յարհիպկան գլխոյն. սորա տնուն

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՏԲԱՊՈԼԻՏ ՍԻՆԵԱՅ ԵՒ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍ, Ի ԹՈՒՒՆ 222

SERGES ET NERSÈS ARCHEVÊQUES ARMÉNIENS

PEINT PAR **AVAC**, EN L'AN 1337

- 1407 Առաքել, քեռորդի Գր. Տաթեւացւոյ
1433+ Ստեփանոս, որդի Սմբատայ Օրպելեան
1464 Ստեփանոս միւս, որդի Խանէի? Որոտ-
նեցւոյ
... Շմաւոն յազատ տանէ
1478 Յովհաննէս
1483 Ստեփանոս, եղբորորդի Շմաւոնի
1495-1533 Եղիշէ Օրպելեան
1571 Առաքել
1576 Ստեփանոս
1611 Աւետիք
1630—43 Մեսրոպ
+ 1651 Զաքարիա
+ 1652 Ներսէս
1653 Ստեփանոս
+ 1673 Մեսրոբ
... Սիմէոն Ընկեղակոթեցի
... Յովհանն Շապանօղի¹
Զաքարիա
Մարտիրոս Մեղրեցի
Յովսէփ Սղուերծեցի
Առաքել Սատախ-օղլի
Կիրակոս Սղուերծեցի
Թումաս
Ներսէս
Աստուածատուր Մըզմըզ-օղլի
Յովհաննէս Տաթեւացի
Մինաս Շինաթաղեցի
Ղազար Բեղեցի
Աբրահամ Աստապատցի + 1777
Յովակիմ
1830 + 1830 Մարտիրոս Սիւնեցի
1837+ Սիմէոն Ուստա-քէօլէեան Տաթեւացի
... Թադէոս Տէր Դանիէլեան
... Յովհաննէս Ասլանեան
1886 Յովհաննէս Վ. Ղալամեան

Եւսեփի որդի չկան Թուականք, առաջնորդք են Տա-
թեւու, ոմանք եպիսկոպոս և այլք ոչ. բայց անյայտ է
ինչ ստույգ կարգ յաջորդութեան սոցին և ժամանակ.

13. ՎԱՆՈՐԱՅՔ.— Մեծ վկայ կրօնական բարգաւա-
ճանաց և բարեպաշտութեան Սիւնեաց են բազմաթիւ և
նշանաւոր վանորայք աշխարհին, յորոց միայն ի Թագա-
ւորութեան Բաղաց լուսաք քառասունեութ վկայեալ ի
պատմէն, այլ Թուի ինչ եթէ զմեծագոյնն եւեթ նշա-
նակիցէ դա. և ըստ այնմ ի համօրէն Սիւնիս հարկ էր
հարկաւորաց լինել, որոց և ոչ սակաւուց մնան ցարդ
շատ կամ սակաւ աւերակք, ոմանք յայտնիք և ոմանք
անյայտ անուամբ. որպէս և յիշատակեալքն ի նախնեաց՝
կէսք յայտնի են և այժմիկ և այլք ոչ, և յոյժ սակաւք
ոմանք ցարդ ի շինութեան, որպէս տեսցին ի տեղագրու-
թեան իւրաքանչիւր գաւառաց. յոր՝ մինչչեւ միտեալ՝
պատշաճ համարիմ կարգել աստանօր որչափ ինչ գտի

անուանս վանաց, ծանօթս և անծանօթս. ընդ նոսին
կարգեալ և զգեօղս որոց անուանք վանք բառիւ բար-
դեալ են, համարելով այնպէս կոչեցեալ՝ վանն լինելոյ ի
նոսին և վանաց:

- Աբկայ վանք.
Ադա Անապատ (ի ցամաքակղզւոյ Արեգունոյ)
Աճորի վ.
Ագուլեաց վ. Ս. Աստուածածին
Արեւմտի վ. որ և Քարէվանք
Աղբերք վ. տ. Գլածոր
Աղուոյ վ.
Ամաղու Անապատ
Ամասոյ վ.
Ամենափրկիչ վ. (Զուղայի)
Անհից Անապատ (Ս. Մինաս)
Ապարաներոյ վ.
Ապրակունեաց վ.
Աստապատայ վ. Կարմիր վ. Ս. Ստեփանոս
Աստուածածնի Անապատ (ի Յախաց-քար)
— — ի Հալիձոր (Կուսաստան)
— — ի Շինահեր (Կուսաստան)
— — ի Նորատու (Կուսաստան)

Ս. Աստուածածին վ. ի վայոց ձոր

- Արանց Անապատ
Արատինից վ.
Արարուց վ.
Արտաւազի ապարանք, Անապատ
Բակուրի վ.
Բաղակու քար վ.
Բիւրոտի վ.
Բոլորաբերդ Անապատ
Բըստոյ վ. Ս. Ստեփանոս
Բրտիայրեայ Անապատ
Գաղավանք
Գանձափարախու վ.
Գարավանք?
Գլածոր (Գայլեձոր) վ.
Գնդայի վ.
Գեղոյ վ.
Գէթի վ.
Գնդեվանք. Գնդայի վ.
Գողեվանք. Գուղավանք
Գոլոշտի վ.
Գողորեաց վ.
Ս. Գրիգորի վ. ի վանեվան
Դադէի վ. Դուդէի վ.
Դափուց վ.
Դերբավանք
Երիցավանք.
Երկտասանց վ.
Երնջակու վ. Ս. Կարապետ
— Ս. Գէորգ.

զբեալ է ի վերայ գլխոյ միոյ յերկուց եպիսկոպոսան նկարելոց,
միւսոցն անորոշ Թայ, այլ հաւանօրէն է Սարգիս, և յիս նորա
կոչեալ Ներսէս յաթոն, զոր ոչ զաի ոչ ի կարգի եպիսկոպոսաց

Սիւնեաց և ոչ յայլ յիշատակարանս. ոչ յիշին և յաջորդք սոցա
մինչեւ ի սկիզբն Ժեղաբու՝ ցամա 70:

1. Յիշի առ Թագաւորութեամբ Շահ Հիւսէյնի (1694—1722):

Զաւազրի վ.
 Զուարի վ.
 Թանառտի վ.
 Թանառէ վ.
 Թովմայի վ. յԱգուխ
 Իկէվանից Անապատ Կուսանաց
 Լատիկ Անապատ
 Լերինդ ? վ.
 Լէհէվանք Կամ Լոհայ վ.
 Լուսկէվանք
 Խաչասորոյ վ.
 Խաչի վ. ի վանանդ
 Խոլավանք
 Խոտակերաց վ. Քարակոփ
 — Հին վանք. Ուռոց քար
 Խորուծոր Անապատ
 Ծիծեռնավանք
 Կալերոյ վ.
 Կաչավանք
 Կապից վ. վանք ?
 Կատարոյ վ.
 Ս. Կարապետի Աւագ Անապատ
 Կարճեւանու վ. Ս. Ստեփանոս
 Կարմիր վ. ա. Աստապատու և Որոտան վ.
 Կթանոցի վ. վանական
 Կնեվանք, Կիւնէի վ.
 Կոթայ Անապատ Կուսանաց
 Կուռափայ ձորոյ վ.
 Կուսանաց Անապատ ի Նորատու
 Կուրավանք
 Կուքի վ.
 Կտչոյ վ.
 Հալի ձորոյ Անապատ Կուսանաց
 Հայր Յովհաննավանք
 Հարանց Անապատ
 Հերմոնի վ.
 Զեւատի վ.
 Զիւնասարայ վ.
 Ղօշայ վ. Յախագ-քար
 Մաղարդայ վ. Ս. Ստեփանոս
 Մամասայ վ.
 Մանլեւու (Ամենափրկիչ) Անապատ
 Մասրուց Անապատ
 Մաքենոց վ.
 Մեղրոյ վ. Ս. Յովհաննէս
 Մկրտչի վ.
 Մցգուլի վ. Ս. Ստեփանոս
 Յովհաննավանք
 Ս. Յովհաննու վ. յԱստապատ
 Նորավանք. Ամաղու
 Նորավանք միւս (ի Բղենս)
 Շահապօնից վ. Ս. Աստուածածին
 Շամբի վ. ա. Մաղարդայ վ.
 Շաղատայ վ.
 Շաղուագայ վ.

Շատանեայ վ.
 Շատի վ.
 Շատիկ Անապատ
 Շաքէի վ.
 Շոռոթայ վ. Ս. Լուսաւորիչ
 Ոստին գեղ վ.
 Որդիշոյ վ.
 Որոտնայ վ. Կարմիր վ.
 Պաղաւերճի վ.
 Պատանդավանք
 Պետրոսկայ վ.
 Պուհավանք
 Պօղոսի վ.
 Զաղաց վ.
 Զուղայի վ. ա. Ամենափրկիչ
 Սալկուտի Անապատ
 Սափչի Անապատ
 Սեւան
 Սիոնի վ.
 Սիւնի վ. Կամ Անապատ. ա. Շաղատայ վ.
 Սպիտակաւոր Աստուածածին. Կիւլվանք
 Ս. Ստեփանոսի վ. ա. Մաղարդ, Շամբ, և այլն.
 Սրկղօնից վ. Ս. Գէորգ
 Վահանու վ.
 Վաղանդնոյ վ.
 Վանավան, ա. Կթանոց
 Վանաց վան Կամ Վանական միւս
 Վառիոյ վ.
 Վարդավանք Կամ Վարդանեաց Անապատ
 Վարոսի վ.
 Տաթեւու վ.
 Տանձափարախ
 Տեւնավանք
 Տեւի վ.
 Յախագքար վ. Ղօշավանք
 Յուրայ վ.
 Յուրտաքերդի վ.
 Փառաւորոյ վ.
 Քարատակի վ. ա. Աստապատու վ.
 Քարեվանք
 Քարկոփ. ա. Խոտակերից վ.
 Քոնոյ վ.
 Քոլատակի Անապատ Աստուածածնի
 Քրօնից վ.
 Օծոպոյ վ. Ս. Աստուածածին

Ասորքի թերեւս սակաւք ի բազմաց: Բայց Սիւնիք ոչ
 յաշխարհի իւրեանց միայն, այլ և ի հեռաւորն յերու-
 սաղէմ վանալէնք գտան քան զյուզիս ի տոհմից Հայոց.
 Քանզի յիշին անդ յանուն նոցա վանք Ս. Գէորգայ, եր-
 կու եւս վանք առանց անուան՝ յարեւելակողմն Երուսա-
 ղեմի, և միւս ի Զորն Սարայի, դարձեալ միւս եւս ի Զո-
 րըն Յովսափատու. նոցին շինած Թուի և Բատրոյ ա-
 նուանեալ վանքն:

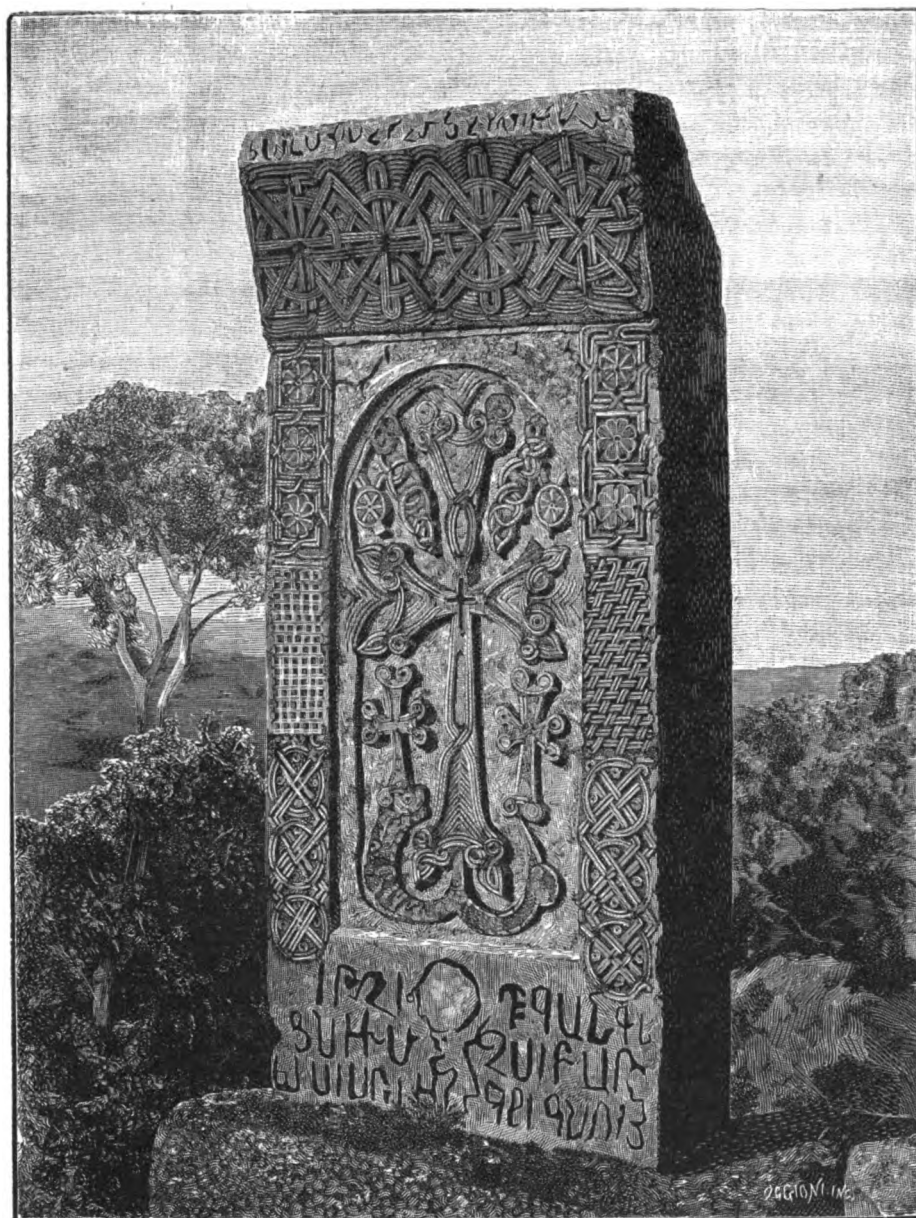
Նոյն ինքն պատմիչն (Օրպելեան) Թուի ի վախճան
 գրոցն կարգեալ և զորքանութիւն հասից Եկեղեցւոյ,

այսինքն եպիսկոպոսական աթոռոյ, ըստ հին սահմանին, գիւղորայից երկոտասան գաւառաց աշխարհին, և դասակարգեալ են յանուանէ 677 գեօղք, յայտ է թէ հարկատուքն միայն, և նշանակի իւրաքանչիւր շափն, որ է քեան ցորենոյ. չիք նուազ քան զվեց բեռն, և ոչ աւելի քան զքսան, (բաց ի միոյ Շնոյնեքք աւանէ, որոյ հարկ է 34): Ի յետին դարս նուազեալ է հարկն, մանաւանդ թէ թիւ գիւղորայից՝ աւերելոց կամ բնակելոց յայլազգեաց. և ընդ ժամանակս ժամանակս միաբանից Տաթեւու արարեալ է նոր ցուցակս հարկաց կամ տրից վանիցն, երբեմն շահի և աքսսի դրամը Պարսից, և երբեմն չափուք արմտեաց, որպէս յիշեսցի և ի տեղագրութեան Տաթեւու:

Աթանի է նկատման ոչ սակաւ վանաց կոչիլ կամ նուիրիլ յանուն Ս. Ստեփաննոսի Նախավկայի, որպէս թանահատին. Մաղարդայ կամ Շամրի, Աստապատուն, Վաղարշոյ, Կարճանանի, Նորավանից, Բլատոյ, Մցգունի, Գլաձորոյ, և այլն. Թուի թէ մասն ինչ նշխարաց Սըրբոյն էր բերեալի Հայս. գուցէ յառաջ իսկ քան զլուսաւորին մեր, և բաժանեալ յայլեւայլ կողմանս նահանգիս, մանաւանդ յեզերս Երասխայ. — Նշանաւոր է ի սմին և յուլութիւն Անպատից Կուսանաց, որպիսիք Շնհերոյն, Հօշանցն, Դափուց, Իլկեվանից, Նորատուաց, և այլն. յայտ է թէ ի նորոգութեան վանական կարգաց յ'ԺԷ դարու, հաստատեցան և Կուսաստանք, այլ և յառաջին դարս երեւին ծաղկեալ կուսութեամբ և անպատը Սիւնեաց: — Նշանաւոր հանդէս կամ երեւոյթ մի եւս կրօնական ի Սիւնիս՝ եղեւ կարգն և եկեղեցի անուանեալ Միաքանդաց (ընդ Հռովմէականին) յԵրնշակ գաւառի և ի Ճահուկ և ի մերձաւոր սահմանս ուրեք, որ և տեւեաց անդ առանձին եպիսկոպոսաւ և վանորայիք աւելի քան չորս դար (ԺԴ—ԺԷ), որպէս յիշեսցի ի տեղագրի կողմանցն՝ ուրոյն դրուագաւ:

14. Ըստ եկեղեցականին յառաջագէմ գտան Սիւնիք և յիմաստասիրականն կամ ի դպրութիւնս, մինչեւ առաջին և երեւելի լինել ընդ բովանդակ Հայս՝ Վարդապետարանի Սիւնեաց. զորոյ սկիզբն՝ սիրէ պատմիչն հանել մինչեւ ի սկիզբն դպրութեան ազգիս, կամ յաւուրս Մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, յաշակերտեալն նոցին Անանիա եպիսկոպոս. որ արդարեւ մեծ սատար եղեւ վարդապետին իւրում Մեսրոպայ, նախ յաշակերտութիւն իւրոյ աշխարհին, ապա և ի ձեռն ընկերակցի իւրոյ Բենիամինի Թարգմանչի՝ ի յօրինուած տառից լեզուին Աղուանից և Թարգմանութեան գրոց: Յետ հարիւր ամաց քաջանշան հանդիսացաւ զըշութեամբ Պետրոս եպիսկոպոս Քերդող մականուանեալ, զոր և մեծի Քերդողաւորն Մովսիսի ասեն աշակերտեալ, թերեւս ի յոյժ ծերութեան միոյն և ի տղայութեան միւսոյն: Նշանաւոր եղեն և Վրթանէս եպիսկոպոս՝ նոյնպէս Քերդող կոչեցեալ՝ յելս կոյս 2 դարու, և ի սկիզբն Էփ Մաթուսաղայ, զոր վեհագոյն ամենայն վարդապետաց համարեալ՝ Կոմիտաս բանիբուն կաթողիկոս, նմա հաւատաց ի դաստիարակութիւն զթէոդորոս զեղբորորդի իւր: Քաջուսուան էր և Մովսէս եպիսկոպոս յելս կոյս Է դարու, յորմէ մարգեցաւ վեհագոյնն իմաստասիրաց Սիւնեաց և

անհամեմատն Ստեփանոս. աւաղ տարածամ դժպիհ մահուանն, և նուազեալ նշխարաց ինքնագիր գրուածոցն, եթէ չիցեն նմա շատ յանմահութիւն՝ Շարականքն Խաչին, և յաւէտ Վազ օրհնութիւնք Յարութեան կարգին. ունեւոյլ յայսմ մասին (երգահանութեան) մրցակից՝ դիւր զհարազատ քոյրն Սախալ(աւուլխաւ, որոյ՝ նոյնպէս աւաղելի է մեզ կորուստ երգոցն՝ զորս նուագէր հրեշտակներպ ձայնիւ՝ ըստ վկայելոյ պատմեաց, յորմէ չիթ մի միայն մնալ մեզ կարծի, տուն Շարականին՝ « Սրբունի Մարիամ Սափոր ոսկի », և այլն. — Վարդապետարանն անուանի հաւանելի է թէ առ սղբք էր ի նոյն ինքն ի նստոցի իշխանաց և եպիսկոպոսաց աշխարհին՝ ի Շաղատ. այլ յետ սոցա յ'Ը և յ'Թ դարս բարգաւաճեցին՝ որպէս կրօնաւորական կարգք՝ այսպէս և դպրութեամբ՝ վանորայք Սիւնեաց, մանաւանդ Մաքենոցացն (յորմէ ընծայեցան կրկին Սոլդումոն վարդապետը), որոյ հայրենաւանդ կարգաց պահպանութիւն հռչակէր և յաւուրս Ն. Շնորհաւոյ յետ կիսոյ ԺԲ դարու, որ և ետ բերել անտուստ (որպէս և ի Թեղենեաց) զօրէնս ժամասացութեանց: Իսկ ի յաջորդ դարուն՝ Գայիճորոյ վանքն զլեաց զամենեւումբ որ ի ժամանակին, և կոչեցաւ Համալսարան վարդապետաց, ուր Եսայի Նչեցի՝ յելս դարուն և ի սկիզբն յաջորդին՝ երկար ամօք համարէր վեհագոյն վարդապետաց, և ասի 360 աշակերտաց տուեալ գաւազան վարդապետութեան, յորոց մի և Յովն. Երզնկացի, որ՝ ըստ մնացելոց գրաւոր վաստակոց նորին, գերազանց գտանի քան զիւր վարդապետն. և ունէր իսկ սա օճան և նպաստ աւաւելութեանն՝ զհետաքնին ուղեւորութիւնն ընդ բովանդակ Մեծ և Փոքր Հայս և ի Վիրս, և զընտելութիւն լատին լեզուի, որ առ իւրեւ մուծաւ ի Փրանկիսկեան և յաւէտ ի Դոմինիկեան քարոզչաց, յորոց և Միաբանողացն հաստատեցաւ կարգ ըստ կանոնաց Ս. Դոմինիկոսի. սղբաթարգմանեցին աղաւաղ ոճով, ոչ սակաւ հոգեւոր և աստուածաբանական գրեան ի Լատինաց, ընդ որս և զՍ. Թովմայի Ակոբինացոյ գերագոյն Աստուածաբանի: — Եսայեայ ժամանակակից դրուատեալ է Բաքունապետ և մեծ վարդապետ և հետոր կոչմամբ Տիրատուր՝ ի Հերմոնի վանս, ուր յետ դարու միոյ համարէր Յովնաննէս վարդապետ՝ նոյնպէս Հետոր անուանեալ: — Յետ Գլաձորոյ համալսեցաւ Տաթեւու վանքն, ի վերջ կոյս ԺԴ և ի սկիզբն ԺԵ դարուց, հռչակաւ երկոցուն վարդապետաց, Յովնաննու Որոտնեցոյ յՕրպելեանց տոհմէ, և Գրիգորի Տաթեւացոյ Եսամեծն անուանելոյ, Էին թերեւս սղբա գիտնագոյնք ի համանմանս, այլ ոչ հաւասարեալք Գլաձորոյ վարդապետացն, ոչ կարգաբանութեամբ և ոչ հայկաբանութեամբ. բայց Տաթեւու վանաց համբաւ, որպէս յառաջ քան զնոսա դրուատեալ էր յՕրպելեան պատմէն, յերկարեաց և յետ նոցա. և ցայսօր իսկ գէթ իբրեւ զմի ի հռչակաւոր վանորէից Հայոց լսի, թէ և գրեալթէ նուազեալ յամենայնէ, այն զի խափանեցաւ և եպիսկոպոսական աթոռն Սիւնեաց, որ յանուն սորին Արքա Տաթեւու հռչակիւր ի յետին դարս. այլ զայսմանէ տեսցի ի տեղագրութեան գաւառին և վանացն, յոր արդ ժամ է մեզ բուռն հարկանել:

1. Խաչարձան Գրիգորոյ ի Լոռ գեղ (Ատիկանան*) .

*Ի տեղագրութեան Գեղարշունեաց տեղի և ընթերցել ծանօթութիւն և գրուած Խաչարձանիս պատրիկ :

ԳԵՂԱՔՈՒՆԻՔ ԵՒ ՍՈՒՔ

ՄԻՍԻՍՍՑԻՆ մասն Սիւնեաց՝ որ է երկիր զուգալից գաւառացն Գեղաքունեաց և Սոգից, մի ի յաւէտ սքանչելատեսիլ մասանց է բովանդակ Հայաստան աշխարհի, ընդարձակ և կապուտակ կոնքովն, և շրջապարտը բարձրակառոյց շրթամբք նորին¹։ համայն և պայծառութեամբ օդոց և

լուրց, պողպատմամբ պորփիրեայ քարալեռանց, վայրենագեղ բուսաբերութեամբ, երէնովքն և լուղակաւնձը։ Ի միջոյ բարձրատափ սահմանորդ աշխարհաց Աւարատայ, Գուգարաց, Ուտիոյ, Արցախոյ և բնիկն Սիւնեաց², բարձրագոյն եւս կառուցեալ սա՝ հին հըրաբուղիս ներգործութեամբք, արդ իբրեւ մեծ տաշտաձեւ բաժակ մի բիւրղափայլ՝ թուի ի բնաբոյս յատակէն կարկառել յերկինս։ զխոտոտութիւն իսկ ժայռիցն՝ խաժագոյն ալեօքն զուարթացուցեալ, և զսաստկութիւն ձմերային եղանակին՝ գարնանային առոյգ ծաղկաբերութեամբն մոռացուցեալ։ Մովակն և տաշտն կամ շրջապատ երկրին՝ զնոյն զմի ձեւ ծովուն ունին, ընդլայնեալ յարեւելից հարաւոյ, ձգելով ընդ հիւսիս արեւմտախառն,

և անձկանալով՝ տկաձեւ իմն քան ձուաձեւ։ զի նեղ ի հիւսիսային մասին, և եւս նեղանայ ի միջակողմանն, վասն երկուստեք ցամաքին անդանօր ի ներքս խաղալոյ, յարեւելից՝ բարձրակարկառ հրուանդանաւ, իսկ յարեւմտից կուսէ՝ ցածագոյն ցամաքակղզեաւ։ Իբրեւ զքառորդ կամ զ $\frac{2}{3}$ մասն բովանդակ շրջապատի երկրին ունի ծովն այն, 1200 քառակուսի բնամղոն³ տարածութեամբ, 180 շրջապատաւ, և իբրեւ 70 ընդ երկայնն, 34 լայնագոյն մասնն հարաւային, և կիսով չափ նորին՝ հիւսիսակողմն։ Եւ է իբրեւ 6000 (6996) ոտնաչափ բարձր յերեսաց Պոնտոս ծովու⁴։ յորմէ յայտ է զի բարձրագոյն եւս է պարատափն, զրեաթէ քան զամենայն ընդարձակ բարձրաւանդակս աշխարհիս Հայոց, քան զՎարին և զՎանանդ, և զայլս։ Իսկ շուրջ պատուար սահմանափակ լեռանցն՝ երեք և չորք և հինգ հազար եւս ոտնաչափ բարձրագոյն կատարս ունի։ Են և ի միջոցի և ի կռան տաշտին լեռինք անջատք կամ շեղձաձեւք, ոչ սաւ կաւ բարձունք։ և զրեաթէ ամենեքին զհրաբոյսի հաստուած արտայայտեն, իբրու հասարակաց խառնարան ունելով զծովակն ծաւալասփիւռ։ « Մարթ է, ասէ ոմն » ի գիտնոց, առանց ինչ աւելազանցութեան նմանեւ » ցուցանել զլինն այն՝ կապուտակ կապերտի՝ տարածեւ » լոյ ի պորփիրեայ տաշտի⁵։ Լեռինք պորփիրեայք՝ աւ » մենայն հնարաւոր զանազանութեամբ կարմիր և մա-

¹ ԺԻԼ (յէջ 293 գրոցն) կուէ զլինն, Ce lac qui est une des merveilles de cette partie de l'Asie. — Եւ Բոխ ասէ, մի 'ի յաւէտ սքանչելի երեւութից Հայ աշխարհի։ Eine der interessantesten Erscheinungen Armeniens. — KOCH, Kaukas. Istm. II. 441.

² Առաքել պատմիչ համառօտիւ սահմանագրէ, ընդ մէջ Եղեգնաձորոյ (Վայոց ձորոյ) և Լօռւոյ (Տաշրաց) ասելով։

³ Ըստ վիկնէրի 1126 վերստ քառակուսի։

⁴ Բեցնուտ ասէ 6570 անգղիական ոտս բարձրութեան։

⁵ On peut, sans exagération, comparer ce lac à une

nappe d'azur étendue dans une coupe de porphyre. — Montagnes de porphyre offrant tous les tons rouge-violet possibles : rochers pareils, de la forme la plus bizarre : du porphyre partout, jusque dans les constructions les plus humbles ; (une étable par exemple, dont les murs étaient en blocs de cette belle pierre) : une terre arable noire, à fond rougeâtre, formant des champs encadrés dans une steppe d'un vert sombre. Tel s'offrait le paysage autour du moi. J'en étais émerveillé. — GILLES. Lettres sur Caucase, 293.

» նիշակային գունոց. հանգոյն նոցին և քառաժայռք ի » սպառ անհեղեղ կերպարանգը. ամենայն ուրեք պոր. » փիւր, նաեւ յամենեւին անշուք շինուածս (օրինակ » իմն, յախոռ մի, որոյ որմունք կանգնեալ էին ի կոշկո. » ռոց գեղեցիկ վիմիս). հոգ դիւրափութար թխորակ » կարմրայատակ՝ կազմէ զարտորայսն, զորս չուրջ պար. » փակէ երէզ թխականաչ. երեւոյթ զարմանալեան»:

16. ԼԵՐԻՔ ԵՒ ԳԵՑՔ. — Թերեւս աւելի քան զհա. ռիւր որիչ կատարք լերանց իցեն ի չրջատափ պատուարի անդ և որ ի մէջերկրեայս. յորոց զգլխաւորագոյնսն յի. շեսցուք, սկսեալ ի հիւսիսոյ արեւմտակողմանն՝ որ ան. ջրպետ կայ գաւառաց Սարաւաթեան նահանգի: Ի ծագ հիւսիսակողման լճին և հանդէպ կղզոյն Սեւանայ ամ. բառնան բլուրքն Մաշտոցներ կոչեցեալ. որոց մերձագոյն ի Հր. Եւ. և առաջին բարձր լեռն է Պոռնա-թէփէ (Յա. գոռիս), զոր սմանք Պոռնա-թէփէ (Յորենասար) գրեն, 7410'. ի հարաւոյ նորին Գզըլ տաղ (Կարմիր Լ.), և ի. նեկ-տաղ (Կով-սար), և ի նորին հարաւոյ բարձրն Ահ. մանկան 9545'. և ի սորին հարաւոյ բարձրագոյն եւս լեռն 10084', իւշթէփէր (Երեք գագաթունք). բայց կռ. չին յայս անուն և այլ երեք լեռնակք գրեալէ հաւա. տար բարձրութեամբ, շեղջաձեւք, հրաբխայ կազմու. թեամբ և մնացուածովք՝ ընդ մէջ սոցին և ծովափին ի զառիճակի անդ յերի նոցին կան և այլ լեռնաբլուրք: Երկրորդն սոքա Աճմանկան և Եռագագաթնեանն՝ համա. րին բնիկ լերինք Գեղամայ, յանուն նահապետին, որ՝ ըստ Խորենացւոյ՝ ի շինելն զեզր ծովակին՝ «յիւր անուն և » զլեռնան անուանէ Գեղ»:. և սա ցարդ անաղարտ պահէ զձեւ երբեմն հրաբուդիս բաժակին: Միւս եւս կա. տար ի հարաւոյ Եռագագաթանն՝ յոմանց նոյնպէս Ահ. մանկանկոյի և յայլոց Գանջը կեօլ (Արեան լիճ), յանուն փոքու լճակի որ ի ստորոտ նորին: Ի հարաւոյ սորին ամ. բառնայ բարձրն Նալ-թէփէ մահկաձեւ կամ պայտաձեւ սար, և ի սորին հարաւոյ արեւելից ի ծովակողմնն՝ լեռ. նակն Քէլի-գալեփի (Ալթից բերդ). յորոց յերկոցուն միջի կայ լճակ Արփա-կեօլ անուն. Յետ որոց՝ Ագ-տաղ (Սպիտակ լեռն) հաւասար բարձրութեամբ Աճման. կանի: Ի սարաւանդակի ուրեմն Ագ-տաղ լերին նշմա. րին առնապատկեր անդրիք երկու, և յայլում կողման՝ գերեզմանք, և սինք երկու գլորեալք. զորս՝ ոչ գիտելով առ որով գիւղիւ լինել, յիշեցաք աստանօր: — Ընդ մէջ Աճմանկանայ և ծովուն՝ Արուն-տաղ (Ոսկի լեռն) լեռնակ. ի հարաւոյ նորին Սըլան-տաղ (Մկնա. լեռն), կշիւ հանդէպ հարաւային արեւմտեան ընջոյ ծովուն. յորոյ ի հարաւագոյն մասին արեւմտակողման պատուարին՝ կան լերինքն Տէվէկեօզ (Ուղտու ակունք), Արիաշան, Իրիճիլէր, այսինքն Երկեակք կամ Երկգա. գաթն 8345' բարձր: — Աստի և անդր լերինքն զհարա. ւային պատուար տաշտին Գեղամայ բլուրեն ի հեռուստ, և հրաբղխեայք են բնութեամբ, որպէս և արեւմտեայքն. նախ ի մէջերկրեայն, այսինքն ընդ մէջ Երկեկի սարիցն

և ծովուն՝ ամբառնայ մեկնակ տափագագաթն հրաբուդ. խըն, Արշա-սար կամ Ապտիւլ-սար, 8753'. այսպէս կոչեցեալ ասեն յանուն նահատակի միոյ, զորոյ կրէ և զուխտատեղի գերեզման ի գագաթանն²: Նման իմն նմին կան գերեզմանք և ի հանդիպակաց Դիտափանք կամ Դիտափանք լերին, և ի միջի երկոցուն՝ երկվար մի քարեղէն³: — Ի բնիկ հարաւակողմանն ի պատուարի լեռ. նագօտուոյն ամբառնայ բարձրն Ճանի-Գանտիլ լեռն, 10610'. և ի հիւսիսոյ նորին ի բազուկ մի երկայնեալ ի ծովն կոյս՝ Ճանիկ կամ Եանըզ (Բորբաքեալ), 10474'. երկոցուն եւս անուանք զհին հրաբղխայ բնութիւն յայտ առնեն. յետինն կոչի եւս Շանկուլազ (Արքայաղբիւր), որպէս և որ յելից կուսէ առաջնոյն ամբառնայ՝ միւս եւս լեռն համանուն (Հաչպուլազ): Ի սորա հիւսիսոյ ա. րեւելից բարձրագոյն քան զառաջինն կայ Կիզգէլ-տէրէ (Աջնուածոր) 10888'. որոյ ոստք ձգին ընդ հիւսիս ի ծռ. վակողմն՝ ի հովիտս Կոթայ գետոյն, ուր ամբառնան լեռ. նակն Գարա-եղ-խանա և Ալաշալի-թէփէ. Թուի մի յայտցանէ կամ մերձաւոր լեռն մի՝ կոչեցեալ Սիւլէյ. մանայ-սար յԱռաքէլ պատմէ: Կշիւ յարեւելեան հա. րաւային անկեան տաշտին Սիւնեաց ամբառնայ Տիք-Փի. լաքան կամ Տիքձի փիլեաքենտ, և յարակից նմին Տիք-Լի. նիլի-քենտ. յելից նոցին Գզըլ-տաղ, Թուի ինձ առա. ջինն կոչեցեալ՝ Կոթայ կամ Կոթակայ-քար, յոր անուն յիլի գեղ մի կամ երկու՝ տուեալ ի կալուածս Վանա. վանու, որ կայ յեզր Կոթայ գետոյն, որպէս ցուցցէ տե. ղագրութիւնն: — Ի հարաւոյ սոցին առանձնակ իմն ամբառնայ պարատափ փոքր, հաւանօրէն փորակն յի. շեցեալ ի Սարգսէ կաթողիկոսէ, իբր 10 մղոն ընդ եր. կայնն (Մ. — Եւ.) և կիսով չափ ընդ լայն, և Թուի յա. ռալն երբեմն ծովակ եղեալ, զի տանիւ չափ լճակք են ի նմին, որոց մեծագոյն Ալաճ-կեօլ կոչի, իբր երկու մղոն ընդ երկայնն, և շատք՝ առուք հաղորդին ընդ Ի. րեարս: Ի լճէ անտի մեծէ ելանէ առու մի Մաքենոցաց գետոյն, և առ նմին ամբառնայ շեղջաձեւ չիլեալ հրա. բուդիս լեռն Ալաճ-կեօլ Երախն: — պաշ կոչեցեալ: Թուին երկուք ի սոցանէ կոչեցեալքն Գետափանաց ծով և Արարովանաց ծով յարձանս Վանեվանայ: — Աստի ընդ արեւելս դառնայ պատուար լերանցն, յորս համա. րին ոմանք մշտաձիւն գագաթունս լինել⁴. և են լերկ և մերկ պորփիւր քարաժայռք: Եւ նախ ի հարաւակողման անդ՝ լերինքն կոչին յանուն Քէրի աւանի. և ապա ի վեր ընդ Հս. Եւ. խաղալով, Գեղալ-պաձար? լեռնակ. Քէօլիւր տաղ, և Գըզ-գալեփի, բարձրագոյն քան զմեր. ձաւորսն, Ռաւքաւայ հայկական անուամբ, զոր օտարք յեղեալ են յ'Ուռուլ-պաւար: Բարեւելագոյն անկեան տաշտին ամբառնայ բարձրն Գունկուր տաղ⁵ 10373'. և յարեւմտից Հս. նորին Ագճա գոռ. և այսպէս ընդ Մ. Հ. խաղալով մի ըստ միոյ՝ Շիլ-գայա, Սատանախալ (կամ Սադանախալ), Գարա-արիսալ, 9458', Հաճ-տաղ, եր. կայնալար լեռնագօտի՝ որ զմիջին և զանձկագոյն մասն

1 In deren Umgebung allenthalben mächtige vulcanische Auswürflngee, worunter auch glasiges Krater — gestein wie Pechstein, Perlstein und Obsidien mit weissem Bimstein, vorkommen. — WAGNER, Ararat, 41.

2 Տիւպուա, Գ. 310:

3 Արբիւր, Գ. 452: — Տէր Աւետիքեան, 39:

4 Տիւպուա: — Քուի, Կովկաս, Բ. 441:

5 Ի ոռու աշխարհացուցի գրի Թիւրքոս:

Ժովուն պարսպէ, յորում պարու ամբառնայ Սյրիճէ, 8187', յարեւելից Ատա-թէփէ ցամաքակղզւոյ. և ի Հս. Մ. նորին կիզգէլ-տաղ լեռնակ. ի սորա Մ. ֆիրքիթի տաղ, 8462'. մերձ նմին Օձաղ-տաղ. յորմէ և անդր զհիւսիսային արեւելեան մասն ժովուն զրեաթէ անընդմէջ պատեն լերինք անջրպետք սորա և Միափոր գաւառի Ուտիոյ, որոց զխաւոր է Սոռգ-պուշագ 8112', և մերձաւորն ի Հր. Շիշ-թէփէ. մերձագոյն ի հիւսիսային արեւելեան ունջ ժովակին՝ Մարաղա լեռն ի Հս. Ճապոտիկ գեղ, 8022'. և յարեւելեան հիւսիսային անկեան տաղտին ֆէօմիւրի, 6982'. — Աստի մինչեւ ի Յապուխն, յորմէ սկսաք զլեռնագրութիւնս, չիք լեռն, զի ընդ այս միայն կողմն գիլանի երկիրն և խառնի ի դաշտավայր չիք գաւառի Արարատայ, և ընդ այն արձակէ գաւառն Զանկի՝ զօթանդակն Հրազդանայ. միակ առու ելեալ ի ժովէն, ըստ ոմանց՝ բնութեան ինչնին գործեալ նմա զելան, և ըստ այլոց՝ ձեռին մարդոյ օթանդակեալ ի նոյն, վասն որոյ և Սուտ Զանկի կոչեն:

Փոխանակ միոյն այնորիկ փոքրաքանակ արտաՀոս ջրոյ՝ 26 գետակք համարին¹ մտանել ի Ծովն. յայտ է թէ հզօրագոյնքն ի հարաւոյ կուսէ, ուր ընդարձակ են ափունք տաղտին, և նուազունք յարեւելից՝ ուր անձկազոյն է սահմանն, և պատուար լերանցն զրեաթէ ի վերայ ալեացն կարկառի: — Առաջին գետ որ ի հիւսիսոյ կուսէ ի կողմանէ Ուտիոյ մտանէ ի ժովն՝ կոչի Պալլագ-չայ (Չկնագետ), և թուի ի համանուն լճակէ ուստեք ելանել, ի վարամունեաց գաւառի, արտաքոյ երկրիս Գեղամայ, զսա կոչմէք Ճապոտիկ գետ, քանզի և այժմ յոմանց կոչի ի ռամկական անուն գեղին, Չիպուզդու: Արեւմտակողմանն մեծագոյն գետ է Գաւառագետ, յաւուն այժմեան զխաւոր աւանի գաւառիս, ուրանօր և միանայ յերկից գետակաց, այսինքն են Գանձակայ գետ, Գոշէլի, և Տիշի-գարտաշ, և անցեալ ընդ Նորատուս թափի ի ժովակն, յանձկագոյն մասին անդ նորին. յառաջագոյն կէօք-չայ կոչէր յայլազգեաց, հանգոյն ծովուն. — Չագայ գետակը երկու, որք յիրար անկեալ երթան ի ծով. մի ի սոցանէ կամ որիչ վտակ մի թուի Սիւսիսանի ջուրն. — Մարաղայ ջուրն, այսպէս կոչեցեալ վասն անցանելոյ ընդ կամրիձեւ քարայրիւ, յորոյ վերայ անցանեն կարաւանք: — Շողագայ գետն, իջեալ յԱթուն տաղ լեռնէ. — Կողայ կամ Կողակայ գետ յանուն ձկանց ժովուն, յԱրգլասարէ իջեալ, հանդերձ Արիտ օթանդակաւն՝ որ յԱրգլասն և ի հարաւային Աճմանկան լերանց իջեալ թափին ի հարաւ-արեւմտեան ծոց ծովուն. նոյնպէս և որ յալմէ նոցին և յարեւելից՝ փոքրիկ վտակն Եղնանիստ կամ Էղնանիստ. և յերկից սորա՝ Կոքայ գետն, օթանդակօքն Ատինաւան, Աղրի կամ Այրի լայ, զոր ասեն այսպէս կոչեցեալ վտան յովով քարայրից լերանցն, յոր սակս և Մարաղայանէ կոչն Թուրքը: — Կղնուտնեթի գետ, զի յերկուց վտակաց միացեալ, և յայլազգեաց Գարանլիգ-չայ կոչին Վերին և Ստորին.

¹ Ոմանք ասին մինչև 30 և 35. զի կէսք միայն զբերանն կամ զմասն թուին, և կէսք նաեւ զհզօր գետակիցսն ուրոյն գետս համարին: Մորիէ ասէ 13 գետ, Ժիւլ ասելի քան 20, Տիւպուս՝ 55, Գիւլի՝ 40. Զաքար Գուլասպեան, 26. Շահաթուրեան, 24:

սգբա ի հարաւոյ կուսէ յարեւմտից յարեւելս գնալով թափին ի ծովն. — Վարդենունց գետն՝ Թուշպուշու կոչեցեալ յայլազգեաց. — Գոշառակոչ գետն՝ որ է ըստ այլազգեաց կիզգէլ-տէրէ. — Կոքիկ գետակ (Ալիշալու), որ և Կրանոց ըստ նախնեաց, և վաղագոյն եւս կոչեցեալ Վանախունց ձորակ. — Մարքենոց գետն (Գորլ փանք-չայ կամ Երափուզդու) համարի երկայնագոյնն գետոց Գեղամայ, և չէ աւելի քան զ35 բնամղոն. — Ի հարաւային արեւելեան ծոց ժովուն թափի հզօրագոյնն գետոց տաղտին, Սողից գետն՝ Մէգրէ կոչեցեալ զարդիս, երկուստեք ժողովելով բազում գետակս օթանդակս. որպիսիք են յահեկէն (ի հարաւոյ)՝ Ականից գետակն, Կարմիր-աղբիւր (Գորլ-պուշագ), Կարմուշ-ջուր (Գորգպուշագ), Վասակաշէնի ջուր (Խօշապուշագ), Գէրի ի Սիւսիսոյ գետակք (Թամուշ պուշագ). — յալմէն (ի հիւսիսոյ)՝ գետակքն Նիշարոց և Ջաղագաձորի, և այլք մանունք եկեալք ի կողմանց Գեօրանի կոչեցեալ հանգրուանաց Թուրքաց: Այս ամենայն գետակք որք յալմէ և յահեկէ Սողից գետոյն՝ թափին նախ ի շամբուտ լճակ մի սակաւուք տարանշատ ի ժովէն, և անդուստ միաձոյլ մտանեն ի ծովն. — ՅԱրեգունի կողման երկրիս՝ ըստ անձկութեան նորին յայտ է զի և մանունք են գետակք, և կոչին յանուանէ գիւղորայից. ի հարաւոյ արեւելից ընդ հիւսիս գնալով՝ Շիշչայա կամ Շիշթէփէ, Կուշ՝ որ ցուցանէ զհին կուշկուսիք գետը Սողից, Շընփուշ կամ Շամփուշ կամ Շնփուշ, Ճիլ կամ Ճիշ, Արտաշուճ, Գետիկ (Ագպուշագ) և Դրախտիկ (Թօխուճ), հիւսիսագոյն վտակ Արեգունայ:

17. ԾՈՎ ԳԵՂԱՄԱՅ. — Յայսքանեաց բազմաթիւ և ի մշտահոս գետակաց՝ ծովն Գեղամայ, ըստ մանր հաշուի գիտնոց ոմանց, ընդունելով աւուր աւուր 33,000,000 քառակուսի ոտնաչափ ջրոյ, և արձակելով միայն ի Հըրազդան 432,000՝ քառակուսի, զարմանս ածէ հանապազ ի նմին չափու կալով, և ոչ ըստ սահմանն արտաքս ելանելով և ողողելով. ընդ որ հիացեալ բնագիտաց՝ համարին առատապէս կամ սաստիկ շոգիանալ և յամպ լուծանիլ ջուրցն. քանզի և յաճախ տեսանի մառախուղ մակաւասար զերեսօքն², և այսու նուազէ յաւելուածն և ի հաւասարութեան մնայ: Սակայն բնակք կղզւոյն Սեւանայ և Գեղարունեաց՝ երկար տեսութեամբ վկայեն, զաղտնի իմն օրէնս ունել Ծովուն, պարագայիկ ամբարձման և զիջման, կամ աճման և նուազման. և ընդ այս չիք երկբայել. քանզի բազում դէպք ակներեւ ցուցին և ցուցանեն զնշանս վերացման և ցածման ջուրցն, ըստ որոց մերթ ծածկին և մերթ մերկանան ժայռքն և եզերք, և երեսք իսկ ցամաքակղզեաց. մերթ խափանեալ անշարժ մնան ջրաղացքն, և մերթ ստիպին բնակք զտունս և զարտորայս պատսպարել ի յորդութենէ ջուրցն հոսանաց. այլ տակաւին ոչ է ճշգրտեալ (կամ մեզ ծանուցեալ) ժամանակ և չափ այլալուծենէ ժովուն. զոր ոմանք երկմարդաչափ ասեն բարձրանալ կամ ցածնուլ, այլք

² One of the characteristics of the lac is the constant array of clouds by which it is surrounded, caused by the evaporation, which returns again in frequent showers. — MORIER, 337.

կրկին և եւս առաւել. իսկ զժամանակն՝ ոմանք տասն
ամ ասեն և այլք քսան կամ չորեքտասան զվերանալոյն
և զցածնրոյն: Կարծիք են այլոց՝ ստորերկրեայ գնացս
և ելս անել չուրցի զանազան կողմանս, և վարարել ըզ-
գետս Այրարատեան նահանգին և զԱրցախոյ: — Ոչ
է ինչ յայտ ճշգրիտ չափ խորութեան զանազան կող-
մանց ծովուն. այլ այս ինչ, զի արկեալ երբեմն Ռուսաց
լար ի միջակողմանս և ի լուցեալ Չափս 80, ոչ գտին
զյատակն:

Առ բարձրութեան դրից երկրին՝ ի ձմերանի զուգա-
խառնութիւնն իջանէ ց—200 Ռէոմ. շատ կամ սակաւ պա-
զին լուրքն և երբեմն բովանդակ մակերեւոյթ ծովուն՝
ոչ սակաւ թանձրութեամբ, մինչեւ հետիոտս երթեակել
ընդ այն: Սաստկասառոյց եղև պաղու մի ծովուն յամի
1660. քանզի կարի ցրտային ծանր ձմեռն եղև, « և
» պաղեցաւ ծովն Գեղամայ և Սեւան կղզին որ է ի մէջ
» ծովուն. սորին բնակիչքն՝ որքան աժուր էր պաղն, գե-
» րեազ պաղին երթային և գային. և յորժամ թուլացաւ
» պաղն՝ ոչ բառնայր զմարդ. յայնժամ կամեցան չարգել
» զսառն, զի ճանապարհ արարեալ արտաքս գայցեն ի
» ծովէն: Վասն որոյ առաջնորդ վանից կղզւոյն Բար-
» սեղ անուամբ վարդապետ՝ էառ ընդ իւր զմէկ արեղայ
» և զմի սարկաւազ և գերիս աշխարհականս, մտին ի
» տուփ և սկսան կոտորել զպաղն, և կոտորելով հա-
» սին ի կէս ծովուն. յայնմհետէ սկսաւ հնչել հողմն
» ուժգին, և կամեցան յետս դառնալ ի կղզին. ոչ ե-
» թող հողմն, որ ալեօք չուրցն զկոտորեալ սառն բե-
» րեալ՝ բառնայր ի վերայ տփոցն, որով ծանրացեալ
» տուփքն՝ անցին ի ներքոյ սառին, և սուզան ի ծովն վար-
» դապեան և արեղայն և երկու աշխարհականք. իսկ
» սարկաւազն և մէկ աշխարհականն փրկեցան ի հեղձ-
» մանէ ողորմութեամբն Աստուծոյ: — Այս եղև յա-
ռաջնում աւուր ապրիլի, ըստ ժամանակագրին, յորմէ
առեալ աւանդէ Աւաքէլ վարդապետ. իսկ Մարգարիտ
Գալիբ համառօտիւ ասէ. « Ապրիլ ամսոյ Ա. կարի ցուրտ
» եղև. ծովն Գեղամայ պաղեցաւ, և ոմանք ի մէջ ծո-
» վուն պաղասուցեալք կթխեցան » — Բամին 1834՝ յու-
րում ճանապարհորդէր հետաքնին Տիւպուս, ի 4 փե-
րուարի ամսոյ պաղեալ էր բովանդակ երես ծովուն, և
ի սակաւ աւուրս գնալի եղեալ ոտից: Ի գէպ էր յաճա-
խագոյն և թանձրագոյն եւս սառնամած լինել նմին, ե-
թէ չէր մրկաց և սաստկաշունչ հողմոց ստէպ յուզեալ
զայն: Սաստկագոյն հողմն յարեւելից շնչէ, ի Սողից
կողմանէ, վասն որոյ և յայս անուն կոչի, իսկ հիւսի-
սայինն՝ Քոչ, որ անտառային նշանակէ. արեւմտեանն՝
Դաշտի քամի, զի յԱրարատեան դաշտէն գայ. հարա-
ւայինն՝ Չրնկիլնէրոչ քամի, յանուն գեղի միայ Վայոց
ձորոյ: — Ի հանդարտութեան ժամանակի ականակիտ և
պայծառ են լուրքն, և յոյժ կապուտակ երեւին, նաև ի
բարձանց և ի հեռուստ գիտելով. վասն որոյ և պատշա-

ճեցուցին նմա Թուրք զկոչումն կեօքձէ տեքեա կամ
կեօքձէ տէնիզ, Կապոյտ կամ Երկնագոյն ծով. իսկ
Պարսք կոչեն Տերեայի Շիրին, Գեղեցիկ կամ Քաղցր
ծով. և այս նա և ի սակա քաղցր որակութեան չուրցն.
զոր ոմանք ասեն բարեհամ որպէս զլաւագոյնս յաղբե-
րաց. իսկ այլք ոչ նոյնպէս ի մերձավայրս արանցն, ի-
բրեւ ի սակա խառնրոց օտար տարերաց, կամ հանքային
չուրց որ ի յատակէ արեւելակողմանն վերաբոխեն². Ե-
մանք ասեն և քարացուցիչ բնութիւն ունել չուրցն³:

Պատուականագոյն քան զլուրսն և ի լուրսն՝ են բնակք
նորին և բերք, այսինքն՝ Չկունքն, հաշակեալք համեղու-
թեամբ և զանազանեալք տեսակօքն. ըստ այսմ՝ ծով-
եզերեայ բնակիչք և կղզեբնակքն աւանդութեամբ համա-
րին երկոտասան ազգս ձկանց ուրոյն ուրոյն անուամբք.
որք են, կողակ, պարարտ և համեղ և առատ քան զայլս,
և ծանրութեամբ աւելի քան զերկու կշիռ (kilog.). որ և
յաճախ գտանի ի գետս կամ ելանէ ընդ նոյնս ի վեր, և
մտանէ ի չրագդան, և անտի ասեն յԵրասխ եւս. աղած
սորին ընտրելագոյն համարի քան զԹարմն: Ոմանք ըզ-
ձագոս կողակի՝ և այլք այլ տեսակ ձուկն՝ համարին զԵրա-
պուսն կամ զԵրապիտ կոչեցեալ. — Իշխանաձուկն, որոց
պատշաճ համարի ոմն արդարանալ անուանն՝ վասն մե-
ծութեան մարմնոյն, զի լինի աւելի քան զ15 կշիռ. ըստ
մեծութեանն և համեղ է, և որսացեալ լինի յամարանի.
այլք համարին այսպէս կոչիլ նմին կամ վասն յաճախելոյն
յիշխանագետն, և կամ վասն որ առ գետովն այնաւիկ
գերեզմանի և մահարձանի իշխանի ուրուք նահատակի.
Ի կողմանս Գուգարաց Խրանուշա կոչի սա, քանզի լինի
առատ ի Խրամ գետ. իսկ ըստ բնախօսից՝ է Cyprinus,
և ըստ Փռանկաց Carpe, զոր Կուլտէնչուսո՝ հայախառն
անուամբ զանազանէ Cyprinus Capoeta. Եւ սորա ձագ-
կարծի կարապետիկն կոչեցեալ ձուկն, որ ըստ այլոց ո-
րիչ տեսակ է: — Անառն, Աղինձան, Բեխու, Իրուր Թէ
մուղս կամ պերեւելտս ունելով. հարկ է թէ իցէ սա
յազգէ իշխանաձկան, զի այսպիսումն նշանակեն բնա-
խօսք մուղաւոր տեսակ յազգի Cyprinus barbatus ձկանց,
որ է ըստ Փռանկաց Barbe.— Չախաձուկն, Պեօձէկ, որ
յարեւմտակողմն ծովուն առատապէս գտանի. — Կար-
մրախայտ⁴ ընտիր, և Չուար կամ Դուար, որ սակաւա-
գիւտ է, և ի սեպտեմբերի երեւին. — Գեղաքոնի, որ
ընդ Գաւառագետ ի վեր խաղայ, ի վերին ամիսս տա-
ւոյ. — Բաղդակ, որ առատանայ ի ձմերանի. ունի խա-
շանման ոսկր ի գլուխն, վասն որոյ այլադէնք խորեն
ուտել. սորա ձագք համարին Ճանար, և մանրագոյնն
Մոռքի. — Կապիտոց, ըստ ձեւոյ ցուկանն, սակաւա-
գիւտ է և սա, և ի ձմերանի երեւի: — Ոմանք ի գիւ-
նոց քննողաց յերիս եւեթ ազգս վերածեն զայս ամենայն
զանազանեալս անուամբք, և ըստ չափու առաւել կամ
նուազ մեծութեան նոցին համարին այլեւայլ ազգս
կարծել ռամկաց. զմի ազգն կոչեն՝ Օձաձուկն գետային,

1 Շահաթունեան, Բ. 208:

2 Ըստ կարծեաց Տիւպուս: — Աւանդեն տեղացիք եթէ և ի
հետիոտային եզեր կղզւոյն բլիւէ ի ծովէ աղբիւր՝ յոյժ ցուրտ ամա-
րանի, չիմիկ ի ձմերանի, որպէս զի անտառոյց ձնայ կալալափ
տեղի յայնմ կողման՝ ի պաղել այլոցն, բայց միայն ի սաստկագոյն

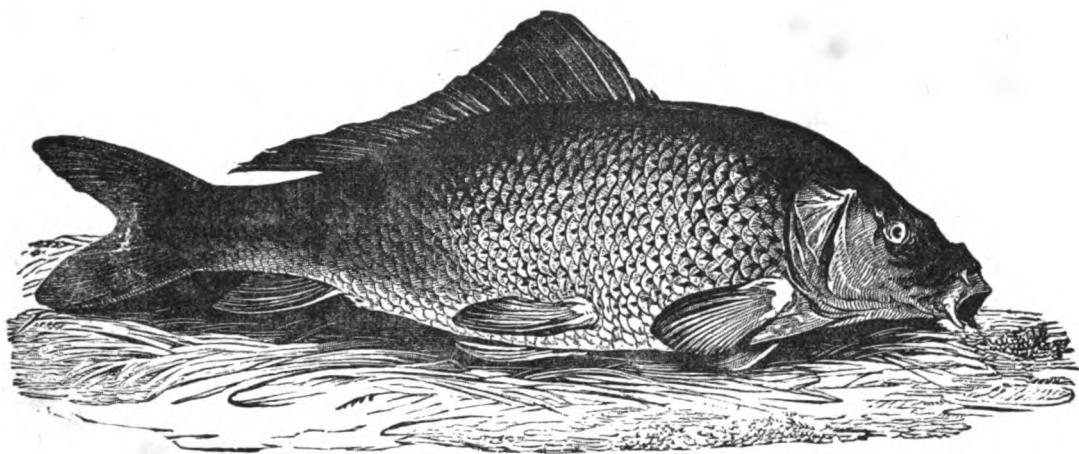
ձմերուսն պաղի և այն եւս մասն որպէս զհասարակն:

3 Մորիէ:

4 Մորիէ (337) յայլքան տեսակ ձկանց ծովուս զլիսաւոր
միանգամայն և յոյժ առատ և համեղ զկարմրախայտս ասէ, և ի
Պարսից կոչիլ Գուլ-Աւան:

Anguilla fluviatilis, և զմին *Salmo Fario*, տասն տեսակաբ. բայց ոչ միարանին ոչ յանուանան և ոչ ի տեսական: Շարտէն որ աւելի քան երկու դարուք յառաջ անցանէր քննութեամբ ընդ կողմանս այսօսիկ, ինն ազգս ձկանց ասէ, ընտիր կարմրախայտ և մեծամեծ եռոտնաչափ իշխանաձուկն (*Carpe*)¹: Բայց, գիտուն և տգէտ դովին զհամեղութիւնն և զմտալիր պարարտութիւն նոցին, զի չեն շատ փշուտ որպէս զայլս ի գետային ձկանց. և յայտակա յաւուրց անտի ազգայնոց մերոց պայազատաց կողմանց՝ տէրունի համարեալ էր որս նոցին և ընդ հարկաւ արկեալ, կամ կապալաւ տուեալ ի վարձու, որպէս և յայտմուս վարձէ պետութիւնն իրեւ 30,000 ֆրանկաց առաւել կամ նուազ². (իսկ կապալառուն միայն յորոց Գաւառ և Մակքար գետոց՝ ստանայ աւելի քան զ'50,000 ֆր.³). և այս վասն այնոցիկ որոց որսացեալ բազմութեամբ տանին թարմ քան աղած յայլեւայլ կողմանս, մինչեւ ի Տփղիս և ի Գանձակ, և անդր եւս. իսկ ծով-

եզերեայքն վասն առտնին պարենի իւրեանց որսան անմաքս — Որինակ որսալոյ ձկանցն այլեւայլ է ըստ ազգաց ձկանցն, է որ փոքր կարթիւ, և է որ երկաթեայ միասայր կամ երկսայրի սլաք, զոր վարսեն ի ձուկնն անցաւոր, կամ ժանեւոր տախտակաբ, զոր նոյնպէս ի վերայ կորզեն. դարձեալ, երկայնաձիգ ուռկանաբ (աւելի քան զհազար 2.), զոր չարքասան կոչեն, և ցանցատեսակ կողովաբ կամ պարկաբ. այլ և ուր մարթ է՝ խոտորեցուցանելով զընթացս գետակացն: Դարձեալ, և ըստ յիշեցելումն յաճախ առ նախնիս՝ քարք գործելով. այսինքն ի ծովեղրն կամ ի գետս՝ ուր դարավազ հոսանք իցեն ջուրց՝ չրջափակ գործել փոս, և ուռնի կամ այլ վայրենի ոտովք վանդակ ի վերայ ածել, ընդ որ հոսիցի ջուրն, և ձկունքն մնայցեն ի վերայ վանդակին և ըմբռնիցին: Այսպիսի էր կռակածին որսն՝ որ հաւանօքէն հին անուն է ձկան, ի Մակքար գեղջ՝ առ համանուն գետալու, զոր Աշոտ Ա յառաջ քան զթագաւորեն շնորհեաց

2. իշխանաձուկն. *Carpe*

ի հասոյթ նորաչեն եկեղեցւոյն Սեւանայ. որպէս և Գրիգոր Սուփան վասն դաստակերտին իւրոյ՝ Աստուածածնի եկեղեցւոյն Մաքենեաց՝ զորսն Բողաքնի (կամ Բաղաքէն):

Ի ջրային հաւուց յաճախեն ի ծովուս ազգ ազգ ճայից

1 On y prend de neuf sortes de poissons. Les belles Truites et les belles Carpes de 3 pieds qu'on apporte à Erivan viennent de là. — CHARDIN. — Այսպէս նկարագրէ ռուսաձկան լաւին լեզուաւ զերիս ազգս ձկանցն զոր ծանեաւ. Ա. *Salmo Fario*, կարմրախայտ = *Forelle*. Argenteus, dorso cinereo, pinnis omnibus ex rubro nigrescentibus, dorsali parvulis maculis nigris notata, lateribus corporis nigris maculis rarioribus, nonnunquam rubris, nigris admixtis: linea laterali recta, prope caput deorsum flexa, squamulis prosilientibus; iris aurea capite postice, nigro maculato: longitudo corporis ad 1/2 uln. ross. In speciminibus junioribus pinnae lucidiores, immo rubicundae, pinna adiposa nigricans. Maxillae validis dentibus armatae, inferiore paxum brevior.

Բ. կապույտ կամ խրամուլա. — *Cyprinus Capota* (*Carpe*). Macrolepidotus, rostro prominulo, maxilla inferiore bi-

և բաղից, գորշագոյնք և կանաչորակք, որպէս և Որորք, Զկնկոչք և Հողամաղք, որք և ի ցահաքի ի մօրացեալ տեղիս խայտան⁴: Բայց մեծագոյն և նշանագոյն քան զսոսա հաւ՝ յիշէ Առաքել Սինեցի, քեռորդի Գր. Տաթեւացւոյ, զկարապն, ասելով այսպէս. « Կարապն

vior, capite alepidoto, laevissimo, dorso nigro, abdomine ex flavo-albido, pinnis omnibus nigris, cauduli medio subexcisa, lunari: longitudo ultra 1/2 uln. ross.

Գ. Բեխլու (Մուրաւաթ). — *Cyprinus Barbus* (*Barbe*): macrolepidotus, rostro acuminato, cirrhato, cirris 2 maxillae superioris et totidem inferioris prominulis: iris aurea, corpore ex viridi nigrescente, nigro maculato: dorso nigriore, abdomine argenteo-albo, microlepidoto, linea laterali recta, post caput adscendente: dorsali pinna abdominali opposita, caudali lunata, omnibus nigrescentibus. Longitudo ultra 1/2 uln.

Զերկայնութիւն այսր ազգի ձկան (Բեխլու) ասէ քառորդ կանգնոյ Ռուսաց և աւելի, որ է իրեւ 18 չարիւրդաւաք և աւելի. իսկ զառաջինն կրկին մեծ քան զսոս, այսինքն 0, 36. զերկարութեն մեծագոյնն եւս:

2 ԺԷ 7000 ռուպլի ասէ. Գրի 3 կամ 400 մանէթ:

3 Մշակ, Գ. 2:

4 Վարկեր, 43:

» մեծ հաւ է որպէս զոյխար մի, և բովանդակ սպիտակ,
» որպէս զձիւն. և լինի ի Ծով Գեղարքունի »¹:

18. ԲԵՐՔ. Այսօրիկ իրայինքն. իսկ ցամաք երկիր Գեղամայ՝ որպէս ի սկզբանդ ցուցաւ՝ ըստ կարծրագոյն մասանցն, այսինքն հաստուածոյ լեռանցն՝ պորփրեայ է, և մանաւանդ Արեգունի անձուկ կողմն՝ գրեթէ համակ ապաւեր պալպալուն քառաժեռուտ. այլ արեւմտակողման լեռինք՝ թէպէտ և ի նմին նիւթոյ ըստ յուրով մասին, բայց ոչ նոյնպէս ողորկք և անգէղք, այլ և քայքայեալք և բուսական հողոյ ունակք. վասն որոյ և ի հալիլ ձեանց՝ դալարագգեստ լինին, և ըստ լանջաց լեռանց և գոգոց հիւսիսակողման և ընդարձակ հովտի հարաւակողման՝ իրեւ կանաչագեղ մանեակ մի մեծաբոլոր պատելով զկապուտակ ծովական, գոյն ի գոյն և գեղ ի գեղ յաւելեալ. թէպէտ և առ բարձրութեան գետնոյն և յերկարութեան ձմերայնոյ՝ ոչ կարեն ծառս մեծամեծս և պտուղս և արմտիս պիտանեգոյնս հասուցանել, այլ թուփս, մարգս արօտից, բանջարեղէնս և ընդեղէնս սակաւ. որպէս Գարի, իսկ Յորեան՝ և ընտիր իսկ, միայն ի սահմանս Հապոտիկայ լինի ի Հ. Ծովուն². Բայց յաճախ ի կարկըտէ ի խոնաւոյ ապականին հունձքն, և հազիւ ընդ միոյ 4 կամ 5 արդիւնացուցանեն. — Գտանին անշուշտ և ծառք Ուռնիք և նմանիք նոցին, թերեւ և միգարերք վայրենիք, զորս հաւաստեն և բուսաբերութիւն Սեւան կղզոյ յետոյ տեղագրելի, և զուգնաքեայ մնացորդք եւս բանից նախնեաց մերոց. այլ և անուանք ոմանց գիւղից, որպէս Բոփեաց ձոր, որ յայտ առնէ զկաղամախեայ պուրակս, Գանձադանդաւ, որ այլ իմն ազգ մայրոյ ցուցանէ, Սնձաձոր, Կնձաձոր, և այլն. և վկայութիւն հին պատմիչն՝ վասն ցանկալի պտղատաժող արգասեօք պարարտութեան երկրին: Այլ աներկրայապէս յաղթական սեռք բուսոց կողմանցս՝ են Ալպինայքն կոչեցեալք, Ստորինք և Վերինք, և անկ է յուսալ ծաղկունս գեղանիս ի գեղանուն երկրէ անտի, որոց քով քննութիւն ինձ անծանօթ է. զի Քոխ մանրաքնին բուսարան՝ քերեալ էանց յարեւմտից Գեղարքունեաց, և ոչ բաւեաց ստուգել ինչ. Վալկնէր՝ յետ նորա պատահեաց անդ ի սկզբան դարնայնոյ, մինչ հազիւ լուծեալ էին սաւառանիքն, և սակայն երեւէին ի խոռոչս և ի տափս հիւսիսակողմանն՝ գունագոյն ծաղկունք պայծառք, Հիրիկք կամ Պոռտք վարդակապոյտք, Բոքք կամ Ոճիստորք լեղակակապոյտք, Մանուշակք երկնագոյնք, բոսորագոյն Ծան-ձորք (Orchides), ասկեղեղին Խառածաղիկք (Ranunculus), և Թաւրիկնակք (Primula), ընդ արծաթափայլ կորրնգան: Հարաւակողմն երկրին ըստ հարթութեանն՝ քաղաքոյս եւս է, այլ անծանօթ ի քննութենէ քան զարեւմտակողմն և զհիւսիսային, ընդ որս անցք են արքունի պողոտայի:—

Այսպիսի Գերմանացի, որ յառաջ քան զվերոյիշեալ բնախօսս քննեաց սակաւ մի զհիւսիս — արեւմտեան կողմանս ծովատաղտին, նշանակէ անդ, որպէս և ի սահմանս նորին ցԳարադիլիսէ Բամբակայ և զայսոսիկ ըոյսա³.

Խազիրան, *Astragalus lagurus*, W.

Աւազուկ, *Arenaria heteromalla*, Gers.

Ա. Ա. *Arnacantha*, M. B.

Գազ վայրի, *Pseudotragacantha*, Pall.

Աստղիկ լեռնային, *Aster alpinus*.

Նապաստակի ականջ, *Bupleurum baldense*, Host.

Ջանգակժաղիկ եղինջտերեւ, *Campanula lamiifolia*.

Տերեփուկ երկայնգլուխ, *Centaurea macrocephala*.

Տգիա կովկասեան, *Erigeron caucasicus*.

Բոխ գօտեւոր, *Ferula nodiflora*.

Յակինթ. . . *Hyacinthus comotus*, L.

Լուաղեղ, *Inula Oculus Christi*.

Խաղ փղբոսպտուղ, *Isatis brachycarpa*.

Երիցու աղցան, *Peucedanum alsaticum*.

Վարդ փոշեւոր, *Rosa pulverulenta*.

— Նկուն, *Repens*.

— Սիգատերեւ, *Pimpinellifolia*.

Ճլելեկ ոստին, *Silene saxatilis*.

— տերեւասիւիւ, *Spergulifolia*.

Ճակնդեղ. . . *Beta trigyna*.

Գառնաղմակիկ փղբ, *Sempervivum microcarpa*.

Փշականգառ, *Cirsium scleranthum*.

*Վշինիկ դալմատացի, *Linaria dalmatica*.

Խստորուկ սպիտակ, *Allium albidum*.

Ի սեռս կենդանեաց (որ նոյնպէս կարօտին գիտնական քննութեան) հարուստ երեւին միջատք. յերեսս յուրի լեռնային մարգաց ետես Վալկնէր յորովս ի *Dorcadion* ազգէ, և երիս նոր տեսակս ի նոսին. ի վերայ խոնաւ ձիւնաթաց խոտոց զսեփականն երկրիս մերոյ՝ պատնաթեւ փղբ և փափուկ, անուանելով *Carabus pumilis*, որսորդ մանրիկ երկթեւենից (Diptères). Դիւս եւս տեսակ այնր ազգի, *Carabus cribratus* պիտակաթեւ. և նոր ազգ մի միջատ պէսպէս գունով, սեւաւ, կանաչ կամ ոսկեգոյն, որ անուանեցաւ *Euctroctes mæstus*. և զայսոսիկ հաւաստի նշանակս համարէր այլոց յուրից եւս լինելոյ անծանօթ միջատաց⁴:

Չորքոտանեաց, թէպէտ ոչ բազում ազգք կարծին լինել յերկրի աստ, այլ գոն և սեփական տեսակք, յորս նշանաւոր Այծեամն կամ Վիր մի մեծ, ի դժուարութեամբ ժայռից, ուստի երբեմն հարեալ ընկենուն որսորդ Թաթարք, որպէս պատմեցաւ Վալկնէրի: Ի վայրենեաց՝ Ադուես կարճամազ. վասն որոյ և ոչ յարգի մորթով. Աքիս և Հոլավկունք:

19. ԳԵՂԱՔԱՆ. — Պատմական ծանօթութիւն տալտին Սեւանայ զուգածամանակ է, մանաւանդ թէ երկցագոյն քան զհասարակն Սիւնեաց, որ ըստ ազգային անուանութեան՝ ի Սիսակայ Հայկազնոյ, իսկ սորայս ի հօրէ նորին ի Գեղամայ, որդւոյ Ամասիայ Թոռին Արմենակայ. որոյ թողեալ զհայրենի տունն Արմաւրայ՝ յանդրանիկ որդի իւր Հարմա, «ինքն գնացեալ զմիւս կողմ» մամրն (կամ լեռամբ) արեւելեան հիւսիսոյ, յեզր Ծովակի միոյ, շինէ զեզր ծովակին, և թողու անդ բնաւ.

4 Mancher deutsche Insectenfreund würde an diesem Armenischen See über seine Beute laut aufgejubelt haben.— WAGNER, 144.

1 Լուծմունք Սահմանաց, Ի:

2 Ըստ Տիւղուայ, Գ. 314:

3 Այսպիսի, Բ. 314.

» կիչս. և յիւր անուն և սա զլեռնն անուանէ Գեղ
 » (այժմ Նալ-թէփէ), և զէնն Գեղաքունի, որով
 » կոչի և ծովն: Աստ ծնաւ զորդի իւր զՍիսակ... բայց
 » ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն ի դաշտ անդր» (Արա-
 բատեան), և շինէ զդաստակերտն Գեղամէ, որ յետոյ
 կոչեցաւ Գառնի: Այս աւանդութիւն է ըստ Խորենա-
 ցոյ կամ ըստ Մարիբասայ. այլ, որպէս բազում ուրեք
 նկատեցաք, անիմանալի է մեզ այլալուծիւն կամ ան-
 նմանութիւն կոչման շինից և շինողին, մանաւանդ աս-
 տանօր. զի դաստակերտն յանկագոյն նահապետին կոչի
 Գեղամէ կամ Գեղամի, լեռնն՝ կիսով եւթ անուանն՝
 Գեղ, իսկ այլ չէնք և ծովն, ապա և գաւառն ողջոյն՝ Գե-
 ղԱՔԱՐԱՆԻ: Հետաքննութեան արժանի էր յետինս այս
 անուն գլխաւոր, որում գիպողագոյն էր Գեղամունի կո-
 չիլ, եթէ արդարեւ Գեղամ էր անուն նահապետին, որ-
 պէս գրի միշտ. իսկ տեղին և ծովն նոյն օրինակ հաստա-
 տապէս գրին Գեղաքունի¹, այլ առ յետինս մերթ այս-
 պէս և մերթ Գեղաքունի, զոր և ստուգարանն ոմանք
 Գեօղ-արքունի. իսկ ոմն ըստ պարսիկ ձայնի ստուգարա-
 նէ Գեղաքունի, իբրու լեռն Գեղոյ²: Այսպէս անուա-
 նէ և յետ Խորենացոյ զտեղին՝ գրիչ Տօնական գրոց,
 « ի գաւառին Գեղաքունի, որ յորջորջեցաւ յանուն նախ-
 » արարին Գեղամայ»: Որքան անստոյգ կամ անյայտ
 է լեզուական ծագումն անուանդ կամ մասնականդ, այն-
 քան ստոյգ համարի յառաջագայութիւնն ի Գեղամայ
 նահապետէ կամ նախարարէ, եթէ իցէ դա և թէ ոչ
 այնքան հին՝ որպէս ազգայինս ցուցանէ աւանդութիւն:
 Բայց յաճախ և անհակառակելի եւս կոչի երկիրն՝ Գե-
 ղԱՔԱՐԱՆ, որպէս է տեսանել առ Մովսիսի կա-
 ղանկատեցոյ, և յիշատակագրի միոյ ի կէս է դարու,
 որ յետոյ առաջնով անուամբն եւս վարի, ասելով, « Գա-
 » լառն իմ Գեղաքունի³ »: Նոյնպէս կոչէ և Աշողիկ (Բ-
 Ե): Եւ որպէս երբեմն առանց յարադրութեան գաւառ
 բառի սոսկապէս Գեղաքունի ասի, այսպէս երբեմն և
 առանց այնր՝ սոսկ Գեղաք կոչի երկիրն. զոր օրինակ
 Միսիթար Գոշ ասէ, « ընդ լեռնակողմ Գեղամայ »: և
 Աւագէլ, « Երկիր Գեղամայ՝ որ է Գեղաքունի »: իսկ
 Երեմիայի ի վարս Միս. Գոշի կոչէ և ԱՇԵԱՐՀ Գեղաքուն:
 Յետինքդ անուամբ Երկրի Գեղամայ՝ իմանան զքո-
 վանդակ տաշտ կամ պարատափ ծովուն, որպէս և մեք
 կամիմք աստանօր. այլ յայտ է զի առ նախնիս՝ բնիկ
 Գեղաքունի էր արեւմտեանն և մեծ մասն հարաւակող-
 ման նորին, իսկ արեւելեան հարաւայինն և արեւելեան
 մեծ մասն՝ ուրոյն գաւառ էր Սողից, զորմէ և ուրոյն
 լիցի բան. իսկ հիւսիսային և հիւսիսային արեւելեան
 մասն՝ ոչ գիտեմ ստուգիւ ո՞ւմ վիճակէր: Ստեփ. Օրբե-
 լեան ուրեք զՍողս բովանդակէ ի Գեղաքունի, յասելն
 վասն Աշոտոյ Ա, եթէ, « Տայ և ի Գեղաքունի՝ ի Սողից
 » գաւառի՝ զՍողասանիբակ »: Այլ ինչ յաւելու Սար-

գիս կաթողիկոս ի սկիզբն ԺԱ դարու (ի կոնդակին) ի
 թուելն զգաւառս Սիւնեաց, « Գեղաքունի՝ Գուգարա-
 կովն », որ է՝ անշուշտ մասն մի նորին՝ երբեմն ուրոյն
 վիճակ համարեալ, ի հարաւային արեւմտեան կողմանն:

Ի նախագրեալ հին յիշատակարանի Տօնական գրոց,
 յԸ դարու, անուն կամ մականուն մի եւս ընծայի Մովա-
 կին, ոչ գիտեմ որպիսի իմաստիւ, « Դաշնաւոր անուա-
 » նեալ ծովուն Գեղաքունեաց »: Այսպէս հասարակօրէն
 յրով կոչի մեծս այս ժողով լուրց, այլ գրի երբեմն (ի
 Թովմ. Արծրունեայ) և Լիճ Գեղաքունի, որպէս յայժ-
 մուս սովորաբար Սեւանայ Լիճ կամ յրով յանուն կըղ-
 զոյն. յաճախ եւս ի միջին և ի յետին դարս՝ ըստ կոչման
 գաւառին, յրով կամ յրովակ Գեղամայ⁴:

Որպէս ընդհանուր աշխարհին Սիւնեաց, նոյն և ա-
 ռաւել եւս այսր Իրկրի Գեղամայ անյայտ մնան անցք և
 դէպք հազարամեայ ամօր, և զրեւթէ անյիշատակք յեր-
 կոսին հին հարստութիւնս ազգիս, ի Հայկազանցն և
 յԱրշակունեաց. և թուի յառաջին դարս՝ լեռանցն Գե-
 ղամայ ոչ լինել անշրպետս քաղաքական տեսչութեան,
 այլ երկոցուն եւս կողմանց նոցին ընդ միով իշխանու-
 թեամբ գոյ. այսինքն և Գեղաքունեաց և գաւառին՝ յո-
 րում դաստակերտն Գեղամէ (Գառնի, ի Մազազ Այ-
 րարատայ): Յիշի ի սկիզբն կոյս Բ դարու բանակել առ
 վայր մի Սմբատայ Այրաքաջի՝ « մանկամբն Արտաշիսի »
 (Բ) առ ափն ծովուն Գեղամայ. (մինչ) աճապարէին
 » հասանել ի բանակն Երուանդայ: — Ի ծագման հա-
 յերէն դպրութեան՝ որպէս մեծ Սիւնիք և այս մասն նո-
 ռին նշմարի արժարժեալ մտաւորական հրահանգօք և
 բարեպաշտութեան կարգօք, զոր տայ գուշակել և ազգ-
 արարութիւն Խորենացոյն ի խնդիր Թարգմանութեան
 Եկեղեցական պատմութեան Եւսեբեայ, « ի Գեղաքունի
 ի գաւառին Սիւնեաց », և չասէ՝ ի վանս ուրեք արդեօք,
 եթէ առ քորեպիսկոպոսի, կամ առ Թարգմանիչին: —
 Ի վերջին ամս տէրութեան Սասանեանց (629) յարչա-
 ւանս Խազրազ կամ Հոնաց, հրոսակք նոցա և Պարսից՝
 առաջնորդութեամբ Շահր-Վարազայ զօրավարի՝ հա-
 րան ընդ միմեանս բուռն զօրութեամբ զեզերթ ծովուն
 Գեղամայ. « ի պարտութիւն մատնեալ կոտորեցան Պար-
 » սիկք. (և) ոչ ոք էր որ գուժկան լինէր այնչափ
 » արանց⁵:

Ի սկիզբն Ը դարու (703) դէպք ինչ դժնդակ անցին
 յերկրի աստ, յարչաւանս Մահմէտի ոստիկանի, որ եր-
 կար պարսկամբ տիրեաց Սեւան կղզոյ. ոմանք ի պատ-
 մըրաց համառօտիւ մթին իմն ասեն զնմանէ, եթէ « Ար-
 ձակեաց զՄովս Գեղամայ և առ զՍեւան⁶ ». և տան կար-
 ծել արուեստահարութեամբ կամ ցածուցանելով զլուրս
 ծովուն դիւրամատոյց եղեալ ի կղզին, կամ ողողեալ
 զայն լրովք ծովուն: — Յետ ամաց ի բռնանալ Բաբանայ
 Պարսկի ի վերայ Սիւնեաց, առնլով զգուստր նահապե-

1 Թերեւս յանկագոյն է այս կալումն՝ անուան Գղ-ի նահապետի,
 որ դասի յառաջ քան զնախորդն Զարմայրի: — Նշանելի է և այս
 զի յիշէ ոչ միայն բերդ մի յանուն Գեղ-սանի, այլ և գեօղ ի Բար-
 կուշտա կամ ի Բաղս:

2 Զաքարեայ Վ. Գաւառական, (Հայրենասէր, Թ. 103):

3 Ի ստորեւ յիշէ դարձեալ զանունն, որ ի գաղափարոյն յա-

մի 1203 զրի անդ Գ. Կառնի Գեղաքունի:

4 Ասողիկ, Սամ. Անեցի, Երեմիայ, Յայսմաուրք: Երբեք
 քին հին հեղինակաց ոչ ոք յիշէ զծովս զայս, գէթ այսպիսի կամ
 ծանօթ անուամբ:

5 Կաղանկատուցի, Բ. 62:

6 Սամուէլ Սեպի, Երեմիայ:

տին Վասակայ, (յորոյ եկեալ էր յօգնութիւն ընդդէմ Մրուանայ ոստիկանի, յետ 727 ամի), «գնաց և ի գաւառն Գեղաքունոյ, և էարկ ի սուր սուսերի զբնակիչսն», որք իբրև 15, 000. և զհաշակելի ուխտն Մաքեւնոցաց այրեաց և քանդեաց... Բայց կրօնաւորքն նախիմաց եղեալ «փախեան յայլեայլ կողմանս, ընդ հօրն Սողոմոնի»: Զայս պատմէ Օրբելեանն (ԼԳ), որպէս և Յովհ. Կաթողիկոս զդէպս Սողոմոնի գաղթելոյն. այլ ոչ զՄրուան յիշէ և ոչ գրաբան. Թո՛ւ պատմելին Սիւնեաց շիթելի մի զերկուս դէպս և սրչաւանս այլազգեաց ի Գեղաքունի, առ երկոքումք համանուն Վասակ իշխանօք, և երկուս Բաբանս համարել կամ կանխել զժամանակ սորա. որպէս և Այրիվանեցիին՝ ի միջոցի 720—40 ամաց՝ աւել, «Բաբան զՄաքեւնոցաց ուխտն այլ» րեաց»: Այլ զի երկոքին եւս մի անգամ յիշեն գրաբան, և յայլոց ստոյգ պատմչաց յայտնի է ժամանակ հաշակաւորն Բաբանայ, դարու միով զինի լինել, խնդրեսցի յետոյ յիշատակ նորին: Այս յայտ է զի ի վերջ կոյս Ը դարու պայազատէր զՍիւնիս՝ Վասակ նոր նահապետ տեւրանց աշխարհին. սա, որպէս տեսաք կանխաւ, զբուն զմեծ մասնն թողեալ անդրանկան իւրում Փիլիպպեայ, զԳեղաքունի կամ զամենայն ոլորտս ծովուն ժառանգեցոյց երկրորդի որդւոյն, Սահակայ, և սորա զարմ և պայազատք կոչեցան՝ Սիսակեանք և Հայկազունք, անշուշտ վասն յայտնի մնալոյ միշտ ի կողմանս անդ սերունդոց Հայկազնոյն Գեղամայ. զայս հաւատաւ և յիշատակութիւն նոցին ի սկզբան Արշակունեաց պետութեան, յորժամ Վաղարշակ՝ առ ի հալածել զմնացուածս Մակեդոնացւոց կուսակալաց, զօրաժողով լինելով արի տրանց, ընդ Բագրատունեաց զումարեաց «և զծովագեւ» րեայն մանկունս, որք ի Գեղամայ, և ի Քանանա» ցւոց», և այլն: Եթէ ընդ ծովագերեայնս Գեղամեանս հարկ իցէ լմանալ և զՔանանացիս եկս, թէ միայն սահմանորդ նոցին գաւառակիցս, ոչ ունիմ ասել:

Արդ, որպէս բնիկ նահապետութիւն Սիւնեաց՝ այսպէս և Հայկազանցս այսոցիկ Գեղամեանց՝ յ'թ դարէ սկսաւ քարգաւառել և պայծառանալ, հանդերձ շինութեամբք եկեղեցեաց և վանորէից, գէթ դարս իբր երկուս՝ յորում պայազատեցինն, որոց սերունդ և յաջորդութիւն տեսցի ի պատկերին զոր կարգեցաք ի պատմութեան նահապետացն Սիւնեաց, քան զորս կարճատեւ է սոցայս, կամ թէ ոչ յիշին ի պատմչաց սերունդք անդր քան զկէս Ժ դարու. այլ որք յիշինն՝ զովանիք վկային բարեպաշտութեամբ և շինարարութեամբ, և ըստ գահերէց կամ անդրանիկ տոհմին՝ կոչին և սոքա Տեառք Սիւնեաց: Առաջինն սոցա Սահակ որդի Վասակայ՝ տարապարտ ընկալաւ վախճան, թէ և փառաւոր քաջութեամբ. քանզի նիգակակցեալ Սմբատայ Սպարապետի Բագրատունոյ և Սեւադայ Կայսիի (Արարացւոյ) խնամեցելոյ սմին (փեսայանալով յԱրուսեակ Բագրատունի), ել ի

մարտ ընդդէմ Հօլայ ոստիկանի, ոչ անսացեալ ողորդական բանից սորա և Դաւթի կաթողիկոսի, և սպանաւ ի մարտի ի Կաւակերտ առ Հրազդան զետով, ուր անկաւ և սպարապետն Սմբատ, (821). «Բայց զմարմինն» Սահակայ Սիւնեաց տեառն՝ բարձեալ տանէր մեծ հայրապետն Դաւթ ի հայրապետանոցն սուրբ (ի Դուին), և անդ զնէր ի քնարանի մերձ ի սուրբ քաւաւ րանն: Իսկ զկնի Սահակայ պայազատէ զտէրութիւնն զայն Գրիգոր (Ա) որդի նորին, որ փաղաքական աւնուամբն Սուլիան անուանէր¹: Զայսու ժամանակաւ հանդիպի հաշակաւորն Բաբանայ (որ է Պապէք Արարաց) աղանդաւորի՝ ապստամբել յամիրապետաց և բռնանալ ի միջոցս երկոցուն աշխարհաց՝ Ատրպատականի և Հայոց (յամս 817—37), զոր Վասակ հաւն Գրիգորի կոչեալ էր յօգնութիւն ընդդէմ Սեւադայ Կայսիի, և այն ինչ վանեալ զսա, ինքն վախճանեցաւ. և բռնաւորին առեալ զդուստր նորա ի կնութիւն՝ տիրացաւ և գաւառաց երկուցուն բաժնից եւս Սիւնեաց. զորս ապա կալաւ ընդ գերագոյն իշխանութեամբ և Սահակ Սմբատեան Առանշահիկ կամ Հայկազն՝ ըստ Կաղանկատեցւոյ², ըմբռնեալ զԲաբան (յամի 837 սեպտ—հոկտ). և մեծարեալ յամիրապետն և յԱփշինէ զօրապետէ առաքելոյ ընդդէմ Բաբանայ. կոչի սա և Տէր Սիւնեաց, զի «բռնազօրութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ». որում առ վայր մի յաջորդեալ երեւի և որդի նորա Ատրնեքսն. սորա կինն Սպարամ դուստր Վարազդուրդատայ իշխանապետի Աղուանից՝ ի դերութեան առնն իւրոյ ի Պարսս, շինեաց զՆորաւանս ի գաւառին Սողոմոն³: Այլ յետ դարձին ի գերութենէն, երեւի դարձ արարեալ առնն ի հայրենիս իւր ի Խաչէն, ուր միւս անգամ ըմբռնեցաւ ի Բուղայէ. և Գրիգոր Սուլիան պայազատեաց զվիճակ հօր իւրոյ: Յովհ. Կաթողիկոս պատմիչ՝ ոչ յիշէ բնաւ զդէպս Բաբանայ և զՍահակ, և ցուցանէ միակնտ իշխանացեալ Գրիգորի յետ Սահակայ, և յամի 840 միաբանեալ ընդ Սմբատայ սպարապետի՝ ի հաստատել վերստին յամրուն զՅովհաննէս Ե Կաթողիկոս, զմերժեալն ի Բագրատայ իշխանապետէ Հայոց, բանսարկութեամբ ոմանց: — Գժպիսի եղեւ կատարած Գրիգորի քան զհօրն, զի ոչ գիտեմ յինչ պատճառս, սա և հօրեղբորորդի իւր «Բաբ» զէն Սիսական նահապետ՝ զրգուութիւն չար ընդ մէջ իւրեանց զարթուցեալ, և գումարտակ ի վերայ իրերաց կարգեալ ի պատերազմ (յամի 851), սպանանի ապա Սուլիան ի Բաբգենայ⁴. և պայազատէ զտէրութիւնն Վասակ որդի նորա ընդ նորա, որ ըստ փաղաքական աւնուանն Գաբուռ անուանէր... (Եւ) վասն զի փեսա» յացեալ էր Աշոտոյ իշխանաց իշխանի (Ա թագաւորի, սա) իշխան զնա Սիւնեաց տապ կացուցանէր, յարքու» նուստ նմա առնըլով պատիւ. որ բազում ճոխութեամբ վարեալ զիշխանական պետութիւնն իւր՝ տիրելով մի» անգամայն Սիսական ազգին»: Զեղեւ և սա երկարաւ

¹ Յովհաննէս Կաթողիկոս:

² Կաղանկատ. Գ. Ի. «Սահակ Սմբատեան ձերբակալ արաւ րեալ զապստամբն Բաբան, զմարդախողտող աշխարհաւոր աւրիւնարքու գազան, ետ ի ձեռս Ամիրմոնոյ. և ըստ վաստակոցն առնու յարքունեաց... իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և

Արուսեակ, տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար»:

³ Կաղանկատ. Գ. Ի. Ի:

⁴ Գրիգոր կամ միւսեալ էր ի սահման Բաբգենի ի Վայոց ձոր, կամ զերեւել և անդ սպանեալ. քանզի պատմիչն Աղուանից ասէ (Գ. Ի), «Տէր Սուլիան վախճանեցաւ ի Վայոց ձոր»:

կեաց¹։ քանզի յամի 855 «վախճանեալ և եղեալ ի շիրիմս
» հարցն իւրոց, պայադատէր զհայրենի տէրութիւնն
» Գրիգոր (Բ) որդի նորա, որ Սուփանն յորջովհէր։ Սա
» իմաստութեամբ և աշուղաձեռնութեամբ բազմաւ անդր
» եւս քան զպայմանն ընդ զչափ հարցն իւրոց - բայց ա-
» ռաւել յեկեղեցեաց Քրիստոսի ի շինութիւն և ի նորո-
» գութիւն զինքն վերաբերէր²»։

Յաւուրս իշխանապետութեան և թագաւորութեան
Աշոտայ և ի սկզբան «որչոյ նորա Սմբատայ, եղեն ար-
դարեւ մեծամեծ շինութիւնքն»։ քանզի իշխողք կողմանց
կողմանց՝ «հանգուցեալք ի հինից ասպատակաց, շինէին
» եկեղեցիս վիմայարդ հաստահեղոյս ձուլեալ հրով, ի
» մենաստանս և յաւանս և յազարակս. բայց առաւել
» եւս քան զյուրիս՝ Հայկազանցն գրոհ, իշխանն Գրիգոր
» և նորին եղբարք, Սափակ և Վասակ, որք հայրենա-
» կան սեպականութեամբ տիրէին գաւառացն՝ որք չըր-
» լապատեալ կան շուրջ զեղբոր ծովակին Գեղամայ վի-
» ճակին, ցանկալի պողատածող արգասիւք պարար-
» տութեամբ³»։ Գլխաւորք շինութեանց Գրիգորի՝ են
Մաքեհոցաց եկեղեցին⁴ Ս. Աստուածածին, Կոթայն՝ ի
նոյն անուն, զորս և ճոխացոյց բազում պարգեւովք, որ-
պէս տեսցի ի տեղագիրն, և Ս. Շիմոն եկեղեցի, յա-
րում և թաղեցան, գաղտ դեղակուր լեալ յանողորմն
Յուսիպ (909), որում անձնատուր լեալ էր յուսով ապ-
րեցուցանելոյ զանձն և զիւրսն։ Իսկ եղբարք նորա Սա-
փակ և Վասակ՝ առեալ զճգնազգեցիկ մայր իւրեանց
Մարիամ (զքոյր Բագրատունեայ Սմբատայ Ա), ամուս-
ցան նախ ի Սեւան կղզի, և անտի անցին ի Միափոր
գաւառ (Ուտիոյ), ուր վախճանեցաւ Մարիամ, յամի
910, զոր բարձեալ՝ յետ երկուց ամաց՝ ի խաղաղել եր-
կրին՝ բերեալ հանգուցին «ի քնարանի իւրում, մերձ ի
» ձեռակերտ եկեղեցին իւր ի Շողագայի»։ — Սափակ
պայադատեաց զեղբայր իւր, ընդ որում և Վասակ եւս
պատուեալ յԱշոտայ Բ, «ի նոյն պատիւ պերճութեան
» վայելչական կարգը մեծարէր»։ Յետ սակաւ ամաց
վախճանեցաւ Սահակ, «թողով իւր ուստր մի մանկիկ
» տղայ փոխանորդ. և զնեն զնա ի քնարանին առ դուրս
» ձեռակերտ եկեղեցւոյն իւրոյ ի գետն Նորատուն»,
ուր և կարգեալ էր նորա բազմութիւն քահանայից։ Միա-
պետարար պայադատեալ եղբոր նորա Վասակայ՝ խըն-
դորեաց յԱշոտայ Բ «յետկար երգման, զի անկասկած լի-
» ցի ի մտանելն առ նա և յելանելն»։ քանզի թուէր յա-
չըս նորա միտեալ ի հակառակորդն իւր միւս Աշոտ.
առ որ միջնորդեալ Յովհ. Կաթողիկոսի պատմչի, «իմ
» իսկ ընկալեալ, ասէ, յարքայէ զնամակն, և տուեալ
» առ Վասակ, ապա չուէ զնայ առ թագաւորն. և յա-
» աջնում նուագին իրրեւ զհամամիտ գործակից և զեղ-
» բայր սիրելի հաւատարմացուցեալ իւր՝ ընդունէր զնա
» պատուով մեծաւ. իսկ զկնի ապա հրապուրեալ յա-
» մանց... կալեալ կապէ զնա երկաթի կապանօք և զնէ
» յամրոցի անդ որ Կայանն կոչի... և փոքր ինչ աւուրս

» ժամ եղեալ՝ յանձն առնոյր արձակել ի կապարանէն,
» և հաստատել զնա յաշխարհ տէրութեան իւրոյ»։ Յոր-
մէ յետ ոչ բազմաց արձակեաց զնա Սափակ Սեւա-
ղա աներ Աշոտայ՝ ի տուն հօր իւրոյ, հակառակ յա-
րուցեալ փեսային իւրում, և ինքնին անկեալ ի բուռն
նորին և պատուհասեալ աչացն խաւարմաբ։ Իսկ զինչ
յետ այնր եղեւ Վասակայ կամ մանկան եղբոր նորա
Սահակայ, ոչ է յայտ. և ոչ եւս յիշին Սիսականքս Հայ-
կազունք տեարք Գեղամայ. հաւանօրէն գրաւեցաւ սա
յԱշոտայ, և ոտնակոխ եղեւ յասպատակաց Նսրի և Բշրի
տեղակալաց Յուսիպ, յորոց «աւերեալ և անմարգա-
» ցեալ էր ի բնակչաց աշխարհն ամենայն»։ այլ և յետ
այնր՝ Բշրն այն հետամուտ եղեալ Աշոտի (Բ Երկաթ
մականուանելոյ), զիմէր «յեզր Ծովակին, հանդէպ ամ-
» րոցին Սեւան կղզւոյ, զի թերեւս անզգուշարար ի վե-
» րայ հասեալ Շահանն կոչեցեալ Շահայ, որոգայթս
» մահու կամ՝ կապանաց նմա մարթացէ հաուցանել։
» Իսկ նա... վաղվաղակի պատրաստէ նաւս տասն մի,
» և ամբառնայ ի նաւս անդ իրրեւ արս եօթանասուն,
» արս ազատս և զծառայս իւր՝ լայնալիճ աղեղամբ,
» արս քաջակորուս և հմուտս ի ձգումն նետաձգու-
» թեանց, որ գրեթէ ի մազոյ ոչ վրիպէին։ Եւ ապա
» ինքն եւս ընդ նոսին ի նաւսն վերելակեալ, գնային
» ծովամարտիկ առ թշնամիսն. և միջամուխ լեալ աղողա-
» ձեռն նետաձգութեամբ, զամանս միականիս ի թշնա-
» մեացն առնէին, և զայլս բազումս կարեւիւր վիրաւո-
» րեալ սատակէին։ Եւ այնպէս հատեալ շարժեալ ի բաց
» զմարտ ուզմին բազմութեան թշնամեացն, ի փա-
» խուստ առաջի նոցա դառնային»։

Յետ Աշոտայ թագաւորի ի յաջորդել եղբոր նոր Աբա-
սայ, ի խաղաղել աշխարհիս Հայոց յիրենամեայ հինից
Յուսիպ և արքանեկաց նորին, երկիրն Գեղամայ թուի
կացեալ մարդ թագաւորութեան Բագրատունեաց, ունե-
լով տանուտեարս փառնես, և զայլոց գաւառաց անց-
կրեալ յաշխարհակալութեան Թուրքաց (Սէլջուկեանց)
և մնացորդաց Արաբացոց, մինչեւ ի զօրանալն Վրաց
յետ կիսոյ ԺԲ դարու, և յելս կոյս նորին՝ Զաքարեանց
զօրավարաց քաջաց և աշխարհաշինաց, որք ընդ առա-
ջինս գաւառաց կորցեցին և «զգաւառն որ շուրջ զԾովու-
» լին Գեղարքունեոյ⁵»։ ուր բնակէին Թուրքք անթիւ
բազմութեամբ, ըստ պատմութեան Վրաց, և հարեալ
զնոսա՝ մինչ բազում աւարաւ յետս դառնային, ժողո-
վեալ Թուրքաց առաջնորդութեամբ Ռոստոմայ ուրումն
և Ելսկուզի (յԱթապէկաց զարմէ), անկան ի վերայ
վերջապահ գնդին Վրաց, այլ վերստին հարեալք չարա-
չար խորտակեցան, և նուաճեցաւ երկիրն, մինչեւ ցաշ-
խարհակալութիւն Թաթարաց։ — Մեծ զօրավար սոցին
Զօրմաղան՝ յառաջ քան զառաւմն Անույ՝ աստանօր
«հարիալ էր զխորանն առ ափն ծովուն Գեղարքունեոյ»,
յորժամ անձնատուր եղեւ նմա մեծ իշխանն Սադո՝ որ-
գին իւանէի։ Որպէս յայսմ նուագի և յառաջինսն զոր

¹ Թուի և Վասակայ բռնամահ եղեալ, կամ ի պատերազմի ու-
րիւք վրանդեալ։ զի վերջգրեալ պատմիչն Աղուա՝ ից ընդ գալլա-
տեան հարկահանի զսրծակալին Բուզլայ՝ յիշէ զգէպսն. «ի չորրոր-
» գում ամին (գալլապատեան Բուզլայի) եղեւ գալլն Համադայ՝ խալքի

» որչոյ, և մահ Տեառն Վասակայ Գաբրէլն»։
² Յովհաննէս կաթողիկոս։
³ Շողայոյ պատմչի Բագրատունեաց թուի հատուած բանիս։
⁴ Կերակոս պատմիչ։

յիշեցաք (Արտաշիսի Ա, Խազրաց և Շահրվարազայ), և յ'գլխինս բազում անգամ դադարը զօրաց և կռուստեղի եղեալ են գեղեցիկ հովիտը Գեղամայ, Հայոց և յաւէտ օտարաց. ի մերայոցս յիշի և Աշոտոյ Ա յառաջ քան ըզ-թագաւորեն, յերթալն ի նուաճել զելուզակս կողմանց Վրաց՝ առ կուր գետով, «եկեալ գումարեցաւ ի տեղով միով հանդէպ կղզւոյն (Սեւանայ), որ կոչի Բանակետդ»¹. ուր հանդիպեցաւ նմա շինող անապատին հաշակաւորն Մաշտոց, և ընկալաւ յիշխանապետէն զմասն կենարար խաչին զպարգեւեալն նմա ի վալէ կայսերէ: — Առ իշխողութեամբ Թաթարաց՝ յես ԺԳ դարու, յիշէ Մաղաթիա ժամանակագիր, եթէ «Վէլիտ պէկն Թալանեաց» ղերկիրն Գեղամայ»². այլ ճիշտ և որպէս ոչ է ինձ յայտ: — Ետ քսան ամաց (1319) այլ ազգ աւերած ահաւոր եհաս, երկրաշարժ մեծ, «և ի Գեղաքունի ընկողմնաց զբազում գետոյս, հանդերձ արամբք և կանամբք»³: — Միւս եւս աշխարհագրոյժ աշխարհաւոր բանակեցաւ յերկրի աստ յամի 1387, կազն Թիմուր ի դարձին ի կողմանց Վրաց, և լուեալ զգալուստ դշտոյին իւրոյ (Սէրայի — Միւլք — Խանու, որդեկօքն Շահ — Ռուհ և Միրզա Խալիլ), եւ ընդ առաջ նոցա մինչեւ ի Մալանդ, և էած այսր, և աստի չուեաց գնաց ի վերայ ամրոցին Երնշակայ:

30. Ի ԺԶ դարու երեւի անդորրացեալ երկիրն Գեղամայ և բազում մէլիքաց Հայոց պայազատօրէն տիրեալ և շինեալ զվիճակս իւրեանց: Գտանի, յամի 1513, ձեռնարկ մի տան կամ երկուստան Տանուտեարց մէլիքաց՝ ի դիւանն Տաթեւոյ վանաց, զայս օրինակ. «Մեք Գեղաքունու մէլիք ու տանուտէրքս եկաք ի Սուրբ աթոռս» Ստաթէ, կոնդակն կարգացաք, որ Գեղաքունու թեմն Տաթեւու աթոռինն է. մեք եւս տեսեալ և լուաք որ ստոյգ էր. ինչ մարդ որ հակառակի՝ նալլաթ լինի. Ես Փիրիամգէս որդի Եղիշին և Թոռն Մէլիք Միրզին. Ես Թանկրի-ղուլս որդի Մէլիք Ղուկասին և Թոռն Պուղլիկին. Ես Էլիէս որդի Պուտախին, Թոռն Տէլու-ղարտաշին. Ես Թարխանս Քեմաշինեցի. Ես Շահալ պաթս Գաւառնեցի որդի Աստուածատուրին. Ես Թոռն Միրանշին. Ես Պաշարաթս Կոթեցի. Ես Մամէթս Կաթեցի. Ես Այսմալուլս Կնճուտեցի. Ես Փիրի որդի Ղուբաթին, Թոռն Պերամին. Ես Կունդուլս Գանձակեցի. Տէվուլ՝ Արտաշի որդի: Հաստատեն զձեռնարկ սոցա սարկաւազունք ոմանք Գեղաքունոյ ի կամնուց և ի Գարանակուց գլուղի. «Վկայենք որ Գեղաքունոյ տանուտէրքն զայս բանս գրեցին, որ ճշմարիտ է Աստուծով»: — Գետ ամաց ինչ (1519) վկայէ այսմ և «Տէր Մէլիքսէմ որդի Միրզա. Գանին, Թոռն Մէլիք իրիցու»: Հաւանութեան է թէ նոցին զուգակից էր, և Թերեւս որդի յիշեալ Մէլիքսէմ թի՛ Մէլիք Արովն՝ պայազատ կողմանցս և աւանին Սոդից, որոյ որդի Մէլիքքէգ + է յամի 1578. և յարձանագրի ուրեմն կոչէ զինքն «շինող տան» Գեղամայ»⁴. սորա անդրանիկն Մէլիք Շահնազար (+ 1606) կոչի

«Տէր և իշխան երկրին Գեղամայ»⁵. և յայլում յիշատակարանի՝ «Պարոնաց պարոն և իշխանաց իշխան». սորա յիշին չորք եւս եղբարք մէլիքք, և որդիք բազումք, յորոց մին Եւսրիթիկ, «անողորմ մահուամբ» վախճանեալ ասի. և մին Թուր եպիսկոպոս եղեալ, զի կոչի Պարոն Տէր Բովհանէս. այլք՝ Բեսարէկ, Հախնազար քեկ. Դիլանջի քեկ, Քամալ քեկ, Նիսաք քեկ, և դուստրն Խաթունչա. իսկ աւանն կնոջ իւրոյ Պարոնիչանն, մօրն՝ Խաթունչա. Թուրինն՝ Նազարին, Թերեւս որդի Հախնազարայ: Սոքա զերծան ի գաղթել մերձակայ գաւառացն յերկիրն Պարսից՝ բուռն հրամանաւ Շահ Աբասայ, որ և ինքնին յետ այնր և յետ դարձին ի Տիգրեաց՝ եկեալ բանակեցաւ ի կողմանքս. որպէս ասէ Աւաբել պատմիչ՝ «Ինքն Շահալ բանն իշխանեցաւ ի տան Մէլիք Շահնազարին, որ էր ի գիւղն Մազրայ (ի Սոդս), բնական ի նոյն գեղ. էն. և էր Մէլիք Շահնազարս յազգէն Հայոց, և հաւատով քրիստոնեայ, իշխան հզօր և փառաւոր. որ աւար հիւրընկալութիւն Շահին, որպէս վայել է Թագաւորի. և էր ինքն բարեկամ և մտերիմ և արդոյ առաջի Թագաւորին. վասն որոյ և Թագաւորն պատուաւ կան և ազնիւ զգեստուք չքեղացուցեալ խիւայեաց, և պարգեւեաց նմա զիշխանութիւն մէլիքութեան գաւառին, և այլ ևս դաստակերտս և գեղորայս, նմա և եղբարց նորա, և հաստատուն նոմոս գրեաց և կնքեաց Թագաւորայիսն կնքով, և ետ նոցա, զի անփոփոխ լիցի ժառանգութիւնն այն նոցա և զաւակի նոցա յազգէն յազգ մինչեւ յաւիտեան»: — Բառալ քան զարդաւանն Շահին՝ երկիրն ընդ իշխանութեամբ Օսմանեանց էր, և Մոլմայդանի որդի ոմն էր կուսակալ ի Գեղամ. յորոյ վերայ առաքեալ Ամիրգինէ զանի (Երեւանայ) Պարսից զԻստաթէկ ոմն՝ կոտորեալ էր զԹուրքան. վասն որոյ զանգիտեալ Շահնազարի ի վրէժիկորու թենէ սոցին, ի հեռանալ Պարսից՝ «հրաման տայր երկրիս, թէ եկայք մոտոք ի յամուրս, զի մի լիցուք կոխան այլազգեաց. և ինքն գնաց ի Մար և ի Տպէլ? և որք զհետ նորա գնացին՝ զերծան ի սրոյ և ի գերու. թենէ այլազգեաց. (սոքա) յետ սակաւ աւուրց (եւ կեալ ի կողմանց Գանձակայ) զոմանս կոտորեցին և զոմանս գերեցին, երեք անգամ. Թողին մեծ սուգ և կակիծ մեզ ամենեցուն»: Զայսոսիկ գրէ ոմն ժամանակից, որ և յիշէ զգիշերութեւ Շահին ի տան Պարոն Մէլիք Շահնազարի, և խրախանալ ի խնջոյս, հանդերձ «քահանայիւք և ազգականք, (որք) հետն կերան և արբին. և շնորհեաց պարգեւս և խիւայս ամենեցուն, մեծի և փոքու. փառաւորեալն յԱստուծոյ և մարդկան՝ կրկին փառաւորեաց»: Վկայէ և այլ ոմն ժամանակակից և բնիկ երկրիս Գեղամայ, Գաւիթ եպիսկոպոս Շողազավանեցի, եթէ յետ գաղթելոյ այլոցն, «Երկիրն Գեղամայ յորժամ տեսին բազում տեղիս անմարդաբնակ եղեալ, ուրախացան ի սրտէ, թէ նոքա զրկեցան ապրանաց և հայրենեաց, մեք վայելեմք զպատրաստեալ բարիսն մեր. Երբ Շահն հե-

¹ Վարք Մաշտոցի կաթողիկոսի գրեալ ի Սանփանոսէ:

² Սամուէլ Անեցի: — Բայսմ շարժէ կործանեցաւ և Թաղէի

վանքն յԱրտաշ, և ոչ սակաւ աւերեցաւ մայրաքաղաքն Անի:

³ Այսոսիկ ըստ յիշատակարանաց ձեռագիր մատենից:

» Բացառաւ, Օմարաց ազգն բազում տեղիս ունէին, ան-
» Եղորմաբար յարձա՛նեցան ի վերայ երկրի... երկու և
» երեք անգամ բազում զօրք եկին յերկիրն Գեղամայ,
» բազումս թալանեցին և բազում ոճիրս արարին յա-
» ւուրս ձմերայնոյ, ոչ տեղի թաքելոյ ունէին և ոչ ու-
» մեքէ այլ տեղի երթալոյ»... Թերի մնայ գրուածն ։
Նախայլշեալն Մէլիքի Բէկ և Եւս որդի Մերզին, կոչի իշ-
խան Գեղամայ՝ յարձանի միում յամի 1602: — Յիշին և
այլ մէլքք երբեմն հանրաբար յանուն երկրին Գեղա-
մայ, որպէս Մէլիք Բէկ ի կէս ԺԷ դարու, և երբեմն
միոյ միոյ վիճակաց երկրին ի ԺԶ և ԺԷ դարս, ընդ գե-
րագոյն իշխանութեամբ Պարսից, ոչ փոքր ազատութիւն
ունելով և ինքեանք. զոր սրինակ մէլքք և աղայք գիւ-
ղից և կողմանց Գաւառայ, Գանձակայ, Աւենդի, և
այլովք հանդերձ ։

Նշանաւոր և ճոխ իշխանութեամբ երեւի եղեալ յե-
տին յիշեալն Մէլիք Բէկ, զի յետ կողմնակալին (խա-
նին) Երեւանայ կարգէ զնա գրիչ ոմն ժամանակին յա-
մի 1657, « Եւ ի մէլքութեան երկրիս Գեղամայ՝ Մէլք
Բէկին » . զորոյ յայտնէ և զազգարանութիւն՝ ծագեալ
յԱւանայ իշխանացն, ի սկզբանէ ԺԳ դարու, որպէս զի
ԺԵ սերունդ լինել նորա ի մեծ իշխանէն Ղարա Գրիգոր
կոչեցելոյ, որոյ առեալ ի կին զԳաւառի քոյր մեծին Զա-
քարէի՝ յանուն նորին կոչեցաւ « Կոմիտաս » : Մէ-
լիք Բէկ կոչէր և նախահաւ սորա՝ ԺԲ ի Ղարա Գրիգոր-
է. որ և ժամանակակից հանդիպի վերոյիշեալ Մէլք
Բէկի հօրն Շահնազարս, այլ ոչ կարեմ և նոյն ասել-
երկու որդիք յիշին սորա յազգարանութեանն, մին եպիս-
կոպոս Գրիգոր, միւսն քահանայ Յովնանէս . սորա եւս
մի յորդոցն արքեպիսկոպոս վկայի Ստեփանոս անուն,
միւս՝ Մէլք Պալասան, հայր վերջին Մէլք-Բէկի ի
գաւազանի՝ Կոմիտաս, որոյ կին կոչիւր Մահպուտ, մի
յեղարացն Ղատիքէկ, միւս՝ Ուլուքէկ, իսկ որդին
պայազատ Միրզախան, որ յիշ յամս 1670—94¹, և եղ-
բարքն՝ Աթա Բէկ, Մանուշար Բէկ, Ղարա Բէկ, Հա-
սան Բէկ, Պետրոս վարդապետ՝ Բաբունապետ կոչե-
ցեալ առաջնորդ Գաղի վանաց, և միւս եւս եղբայր արք-
եպիսկոպոս Գրիգոր անուն։ Թուի իմն եթէ ճոխաբար
ոչ միայն քաղաքականին, այլ և եկեղեցականին թեկն
ածէին պայազատք տոհմին։ Ութ կամ տասն որդիք սոցա
յիշին յանուանէ, այլ ոչ որոշակի՝ որոց ի հնգեցուն աշ-
խարհական որդոց Մէլք Բէկի գաւառիցն, այլ թուի
անդրանկանն (Միրզաքէկի) որդի և պայազատ՝ Եւալի
Բէկ, որ ընդ հօրն, հօրեղբարցն և հօրեղբորորդեաց յիշի
յամին 1684, և լինի ազգ ԺԷ ի Ղարայ Գրիգորէ անտի
յընթաց հնգից դարուց (ԺԳ—ԺԷ), ըստ այսմ կարգի,
(տես յէջ 37), եթէ չիցէ ուրեք սարդեալ վրիպակ։

Եկեղեցական տեսչութեան ոչ յիշի առ հինս առան-
ձին եպիսկոպոս երկրիս Գեղամայ, որ՝ կամ ընդ Գաւառայ

վիճականէր, և կամ ընդ մեծաւ եպիսկոպոսաւ Սիւ-
նեաց. բայց ի վերջին դարս երեւի իւրաքանչիւր զխաւոր
վանաց գաւառին բաժանեալ զգեօղեանն յիւրաքանչիւր
վիճակս, առանձին եպիսկոպոսք կամ թեմակալք. որ-
պէս և վերոյգրեալ տանուտեարք երկրին՝ ի ձեռնարկի
իւրեանց յամի 1513, ի հաստատելն զԳեղաբունիս լինել
սեփական վիճակ Տաթեւու եպիսկոպոսին, յիշն և ար-
գելուն՝ զի մի լիցի « Երկրիս եպիսկոպոսացն... Հակառա-
» կութիւն անել հետ աթոռիս » (Տաթեւու)։ Եպիսկոպո-
սացդ այդոցիկ՝ ըստ ցուցակին Ոսկանայ վարդապետի՝
աթոռք էին Սեւան, Մաքենոց, Շողազայ և Հայր Յով-
հաննաւանք. զորս յիշէ և Սիմէոն կաթողիկոս ի Զամ-
բըս մատենին (283—4) և յետ կիսոյ ԺԸ դարու, հան-
դերձ իւրաքանչիւր վիճակեալ գիւղորայիք. Սեւանայ
19 գեօղ, յորոց զոմանս համարի լինել ի Մաղկունեաց
նահանգի. Մաքենոցաց՝ 49 գեօղ և 5 վանք. Շողա-
զայ՝ 21 գեօղ և մի վանք. Հայրավանից՝ 22 գեօղ և 33
(?) վանս, — Բայց յառաջ քան զայն ժամանակ ի ԺԵ և
ԺԶ դարս յիշի եպիսկոպոս երկրին Գեղամայ, այլ նըս-
տոցն ոչ անուանի. բայց զի ի միում ուրեք յիշատակի
եպիսկոպոս ի Կաթ (կամ Կաթիք), մարթ է զայն համա-
րել աթոռատեղի։ Ի յիշատակարանս գրոց գալի զայսո-
սիկ միայն եպիսկոպոսունս յանուն Գեղամայ,
յամս, 1468 Ստեփանոս եպիսկոպոս .

1505 Գրիգոր³.

1559 Մելքիսեդ արքեպիսկոպոս .

1578 Կարապետ արքեպիսկոպոս .

1587 Դաւիթ եպիսկոպոս ի Շողազայ³.

1670 Խաչատուր Բաբունապետ ի Մաքենոցաց .

— Մկրտիչ Պարոն տէր (Եպիսկոպոս) Շո-
ղազայ, ի նմին ամի։

31. ԱՇԽԱՏԱՆԳԱՅԻՆ ԲԱԺԻՆԵՐ. — Երկուս գաւառս
տրուեալ տեսաք ստոյգ գերկիրս Գեղամայ՝ ի նախնեաց
մերոց, ի ԳԵՂԱՔՈՒՆԻ և ի ՍՈՂՈՐ որ և ԱՐՅՈՑ գաւառ . ա-
ռաջինն յարեմտակողմն, երկրորդն յարեւելեանն, որոց
անլրպետ թուին միջագետք Կթանոցի և Մաքենոցի՝ կո-
հակքն Տիգրէ փլեաքան լերանց . երեւի, թէ և ոչ վանն
ընդարձակութեան երկրին՝ այլ վանն բազմութեան չինից
և բնակութեան՝ ի հնումն իսկ զատուցեալք էին յառանձ-
նակ վիճակս, զոր հաւաստէ մեզ յառաջաբերեալ բան
Սարգսի կաթողիկոսի. զի ուրոյն՝ այլ յարակից մասն Գե-
ղաբունայ համարի զԳՈՋԱՐԱՅ. և փոխանակ Սողից՝ կար-
գէ մասունս, « ԳԵՐԻՇԱՅ, ԶԱՐԱՏԱՅՈՐՆ և ՓՈՐԱՅ իսկ
» բոլորովին » . յետինդ՝ որպէս և այլուր յիշեցաք, թուի
լեռնափակ ճախճախուտ երկրին սահմանակից Արցախայ
և Մարայ. թէպէտ և այլ բան վճռազրի միոյ ի նմին ժա-
մանակի (յամի 1019) ընդարձակ իմն ցուցանէ զՓորա-
կըն, մինչեւ առանձին եպիսկոպոս իսկ ունել, զոր այ-
լովքն հանդերձ՝ վասակ թաղաւոր դարձուցանէ յաթո-

¹ Եւսամ յետին թուականի (ՌՃԽԳ) զրէ ոմն « ի գիւղն Հըմդ-
» զաթ (?) . Մէլք Միրզախանին ժամանակին ։ Անծանօթ է ինձ
գիւղն, այլ հաւանիմ լինել ի Գեղաբունիս և ընդ իշխանութեամբ
որդւոյն Մէլք Բէկի ։

² Սա ոչ ի գրոց, այլ յարձանագրութենէ հետեւի, չստի յայա-
նապէս եպիսկոպոս Գեղամայ, և թուականն ևս թերտաւ է ։

³ Ստակապէս Դաւիթ եպիսկոպոս յերկրէն Գեղամայ կոչէ զԻւ-
քն՝ յայսմ նշանակեալ ամի (1587), յորում և զաթեալ ի թեմա՝
գրէր գիրս ինչ ի Գեղարքունի գեղջի։ Նոյն դարձեալ յամի 1610 յիշի
Իրեւա առաջնորդ Խորոսկայ Աստուածածնի վանաց ի Զակամ վի-
ճակի՝ արտաքոյ Սիւնեաց։ Գրեալ է նորա և չափաւ բանս ի գա-
ղուք Հայոց ի Շահաբասայ, որ տեսցի ի տեղագրութեան Զաւղայի ։

աւն Տաթեւու, «զվայոց Զոր, գեղաբունի, զՓորակն,»
 « զՀամբատ, զԶուղայ, զԵրնշակ »: — Ծառ եւս յաճախ
 մասն համարի Սողից, թէպէտ և ուրոյն գաւառ կոչի,
 և Աղուանից՝ այսինքն Արցախոյ՝ մասն համարի յայլոց.
 և է իսկ այնպէս համարելի ըստ աշխարհագրական գրիցն,
 զի թէ և կից՝ այլ արտաքոյ կայ տաշտին Սեւանայ. բայց
 ըստ քաղաքականին երեւի ի հնուան՝ որպէս վասն Նախ-
 ճաւանի վէճ էր Սիւնեաց և Արծրունեաց, այսպէս և
 վասն սորա՝ Սիւնեաց և Արցախեցեաց. յայս ակնարկեն
 և բանք Սարգսի կաթողիկոսի, զի յետ յիշելոյ զՓորա-
 կըն՝ յաւելլու. « Թորում բազում հակառակութիւնք լեալ
 » էին, և մեծամեծ նզովիւք ամրացուցեալ էին կաթողի-
 » կոսն Հայոց (զթեմ Սիւնեաց եպիսկոպոսի). հասա-
 » նէ և զսահմանն Աղուանից՝ Ըւմբի-Խոռն, Ծար գա-
 »ւառ, Աղահէճ», և այլն: — Ի վերջին ժամանակս Գե-
 ղաբունի՝ վասն արեւմտեայ գրիցն կոչեցաւ ԾԾԱՎ, որ-
 պէս և հանդիպակողմն ծովուն՝ արեւելեայն՝ Արեգոնի-
 այս է ստեղծ Զաքարիայ Սարկաւազի, « Ի գաւառէն Գե-
 » ղամայ Ծմակ կոչեցեալ »: Զարդիս՝ կողմն այս կոչի
 ԳԱԻԱՌ յանուն զխաւոր աւանին. հարաւակողմն՝ յա-
 նուն երկուց մեծ գիւղից՝ ԿՈԹ, (որ և ի հնուան ուրեմն
 Գաւառ կոչի առանձնապէս, և պատշաճի եւս հին Գրու-
 ղարակ վիճակի), և Գարանլըգ յիւրից Կոթայ, զոր
 լաւ եւս է հին անուամբ գիւղիցն կոչել ԿՂՈՒՍ: Իսկ
 արեւելեան հարաւային կողմն և բովանդակ արեւելեանն
 (Արեգունին) մինչեւ ի հիւսիսակողմն Ծովուն՝ կոչի
 յանուն ՄԷՂՐԷ մեծի գեղի, որ է ՍՈՒՐ: Հիւսիսակող-
 մն ծովուն համարի արդ ի բաժնի Վարաժնունեաց, յոր
 և մեք գրեցաք ի տեղագրութեան Այրարատայ, դարեւ-
 մտեան մասնն, զի կայ ի հովտի Զանկի առուի որ խո-
 նարհեալ խառնի ի Հրազդան՝ յերկրի Արարատեան նա-
 հանգի. այլ գրուն հիւսիսայինն փոքրիկ մասն՝ որոյ գե-
 տակն (Ճապոտիկ) ի ծովն խառնի՝ համարիմք սորին
 տաշտի պատշաճ, և մասին Արեգունոյ:

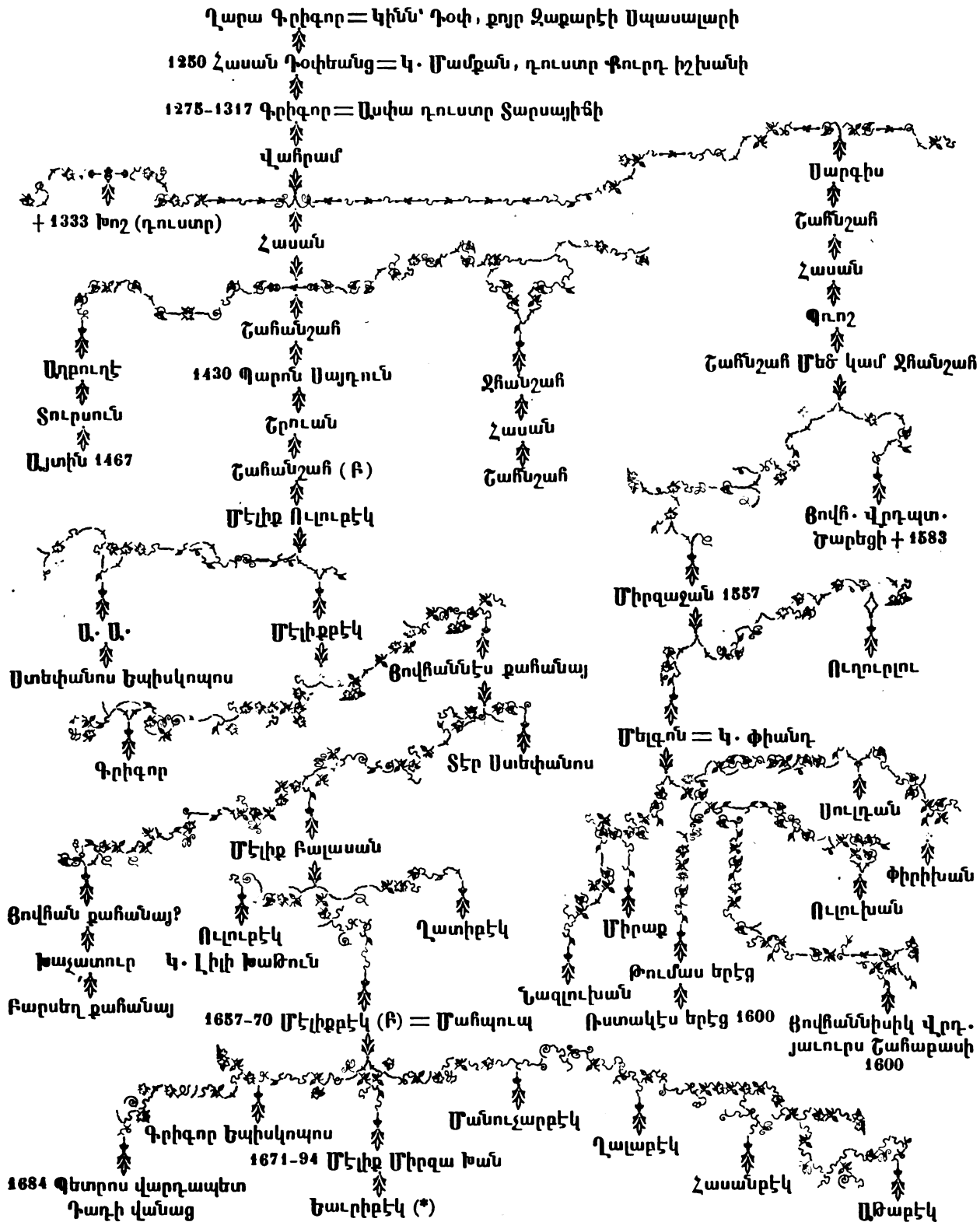
Արդ այսպէս տրոհելք ի տեղագրութեան Սիւնեաց՝
 զհին վիճակս երկրիս Գեղամայ կամ երկոցուն գաւա-
 ռացն Սիւնեաց՝ Գեղաբունոյ և Սողից, ի չորս մասու-
 նըս. Ա. Գեղաբունի=Ծմակ=Գաւառ. Բ. Գոզա-
 բակ=Կոթ. Գ. Սողք=ՄԷՂՐԷ. Դ. Արեգունի. և ար-
 տաքոյ սոցին՝ այլ առաջնուան պատշաճագոյն՝ Ե. Սեւան
 կղզի, և որ ի հանդիպոյ հուպ նմին ծովեզրն: — Ըստ քա-
 ղաքական տեսչութեան Ռուսաց՝ երկիրս Գեղամայ՝ ա-
 րեւմտեայ սահմանակցան Մազազաւ, (որ արդարեւ ի
 սկզբան անորից տուն էր Գեղամայ նահապետի), մի
 է ի հնգեցուն վիճակաց կամ Գաւառաց. Երեւանեան
 նահանգի, 8440 վերստ քառակուսի, և 36, 000 բնակչոք

ըստ մարդաթուի 1878 ամին, և կոչի ՆՈՐ ՊԵՏԵՂԵՑ,
 զի զքաղաքաւանն Գաւառ՝ յայդ անուն կոչեցին նոր
 բնակիչքն Հայք՝ գաղթեալք ի Պայեգիտոյ Կոգովտի,
 յամի 1828 — 30 (տունք իբր 400, իսկ այժմ իբրեւ
 1000). կոչի և ԿԵՕՐ-չայ գաւառ՝ յանուն ծովուն:

Յանկ անուանց գիւղից հարկատուաց եպիսկոպոսա-
 կան աթոռոյ, ըստ հին սահմանին, որ գտանի առ Օրբե-
 լեանի, ընծայէ 47 անուան Գեղաբունեաց, 78 Սողից,
 կամ 80 (ըստ այլ ձեռագիր օրինակի), միահամուռ 122
 կամ 127. այլ ի նորագոյն ցանկս հասից կամ պտղոց աթո-
 ռոյն Տաթեւու, (յորոց մին արարեալ յամի 1693 յԵրեմիայ
 Վարդապետէ ումեքէ), ոչ նշանակին ընդ այլոց տաճնեակ
 գաւառաց Սիւնեաց (որպէս ասին)՝ ոչ Գեղաբունիք և
 ոչ Սողք. վերստին ուրեմն անջատեալ էին յաթոռոյ
 անտի՝ յետ միաբանութեան և նզովից տանուտեարցն
 Գեղամայ, և տրոհեալ յառանձնակ վիճակս չորից զխա-
 ւոր վանորայիցն յիշեցելոց ի Սիմէոնէ կաթողիկոսէ-
 սա միահամուռ թուէ ի նոսին հարիւր գեղոս, (ի բաց
 թողլով զորս ի բաժնին Վարաժնունեաց), թէպէտ և
 անուանքն չեն նոյնք, կամ ըստ մասին միայն: Աւելի
 քան զ՝120 գեղք հաշուին և արդ յերկրի աստ, յորոց
 կէս բնակեալք, և կէս անբնակք. ի յետնոցս իբրեւ քա-
 ռասնից և անուանք իսկ մոռացեալք են, մանաւանդ
 որոց ի լեւնակողմանն, ի ստէպ հարստահարութեանց
 և հինից երկրին ի յետին դարս. և բնակեալքն՝ յանուա-
 նէ կարգին ի չորեան վիճակն, ընդ մեծ և ընդ փոքր
 վաթսունեակու գեղք. յորս բնակիչք՝ ըստ յետին
 ծանօթ վիճակագրութեանց, ողիք աւելի քան զ՝78, 000,
 երկու մասամբ Հայ և մի մահմէտական. բայց յայտ է
 թէ յայժմուս յաւելեալ է թիւ բնակչացն: — Տեսցին ի
 մուտս տեղագրութեան գաւառացն՝ հին և հայաշունչ
 անուանք գիւղորայից ըստ հին ցուցակին, զոր մի ի ցան-
 կալի նշխարաց պատմութեան կամ աշխարհագրութեան
 երկրիս Հայոց համարիմ, և պիտանի աւանդից պատմին
 Սիւնեաց, որում հարկ իսկ է մեզ աստուտին երախտա-
 պարտ լինել: Յաւելեալ ի նոսին և զառ յայլոց յիշեցեալս՝
 գտանեմք անուանս ընդ հին և ընդ նոր աւելի քան զ՝220
 յինից, ի յիշատափի աստ ծովուն Գեղամայ. որք յուշ
 առնեն եթէ քանի՞ն բազմալէն և մարդախիտ էր երկիրն
 յաւուրս պայազատութեան Հայկազուն տեարց Սիւա-
 կանաց: Այժմեան բնակիչք բնիկ Գեղաբունոյ՝ առա-
 ւելագոյն մասամբ Հայք են, Սողիցն՝ Թաթարք. սոցա
 սկիզբն բնակութեան կանուխ է քան զհասարակօրէն
 ծանուցեալ եւս Թաթարաց ճինկիգիտանի և զմուտս նո-
 ցին յաշխարհ մեր յ՝Եր դարու. Թաթարք Գեղամայ չե-
 րանց կոչմամբ յիշին ի մերոցս և ի կէս Եր դարու:

ՊԱՅՍԱՋԱՏՔ ՀԱՍԱՆ ԴՕՓԵԱՆՑ

Մ Է Լ Ի Ք Ք Գ Ե Ղ Ա Մ Ա Յ Ե Ի Ծ Ա Ր Ա Յ

* Յիշեն սորա եօթն չորեքսորոց-որդիք. այլ ոչ որդիակի յանուանէ հարց իւրեանց, վասն որոյ և չէր մարթ դասել յազգացուցականիս :

Ա. ԳԵՂԱՔՈՒՆԻ = ԾՄԱԿ = ԳԱԽԱՌ

33. Այսօրիկ են անուանք քառասունեւեօթն գեօղից
Գեղաքունեաց ըստ եկեղեցաւարկ ցուցակին. յորոց, որ-
պէս տեսցի ի ստորեւ, սակաւք ոմանք արդ ճանաչին նո-
վին անուամբք. իցեն թերեւս և այլք ցարդ ի շինու-
թեան, բայց այլազգական կոչմամբք թաքուցեալք, և ո-
մանք ի սպառ անհետացեալ: Դասակարգ ցանկի գեղո-
ւայիցս՝ թուի ցուցանել զմերձաւորութիւն իրերաց. իսկ
որ ի հանդիպոյ թիւն՝ ցուցանէ զչափ հարկին, յորմէ գու-
շակի և մեծութիւն կամ ճոխութիւն նոցին. բայց տեսակ
հարկին և չափոյն ոչ նշանակի ի հեղինակէն, այլ թուին
արմտիք, սովորական արմտեաց չափով ժամանակին, և
կամ դրամն վարուն:

Կոթ կամ Կոթի	20
Կտկոյք	12
Գոցոյ-ծոր կամ Կոցոծոր	12
Սկերտ կամ Ըսկերտ	10
Յըցնի	7
Խնծի-Թաղք	7
Յոփեաց ծոր կամ Ոփեաց-ծոր	6
Նորաշէն	7
Եւանակաց կամ Յիւնակաց հուն	7
Ողենի. Ողնի	12
Գանձաղանտառ	7
Գողծոր	7
Երիզկայք. Երիսկոյք	15
Դաստակերտ	10
Վասակաշէն	10
Զառագարակ. Զառանագարակ	7
*Ամասրիա, (Մասրիք)	15
Վաժոց	10
Կամբրիւն	15
Հոգք. Հագք	15
Խոկառինճ	12
Խորոտն	15
*Արգիճի. Արգանճին	10
Թմոկ	15
Մեհոգաց. Մեհոգած	10
Հովուաց ագարակ	7
*Զագ	17
Կածիք	15
Ութբրուն	12
Յուշապերեկ. Յուլաբերէք	6
Վարդենիք Վերին	6

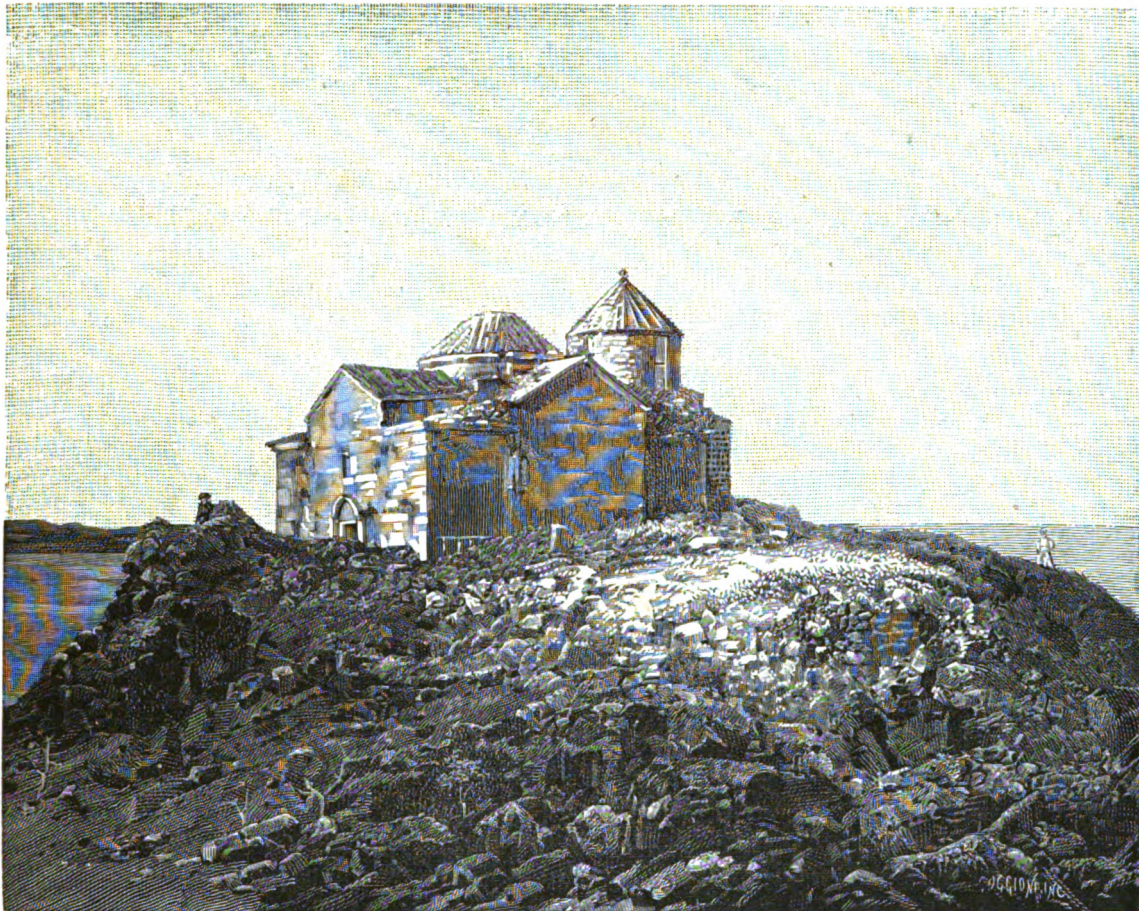
Վարդենիք Ներքին	15
Թամբարարք	12
Երերուք	15
Աւնճոյ կամ Աւնջոյ հուն	15
Գոմք	12
Պահաւանք կամ Զահաւանք	6
Կուտրակագումք	10
Վսնաւան	7
Փառականք	10
Բերան	12
Ղեխք. Ղիղք	10
Բրտի պրք	12
Շիկակարքն	15
Գերափու	15
Շաղկայ. Շախկայ	7
Ախայիւնք. Ախայենք	15

Յարեսցուք ի սոսա և զհայանուն գեօղեանն յիշատա-
կեալ ի Սիմէոնէ կաթողիկոսէ ըստ թեմից վանորէիցն,
Ա, Սեւանայ. Բ, Հայրավանից. և Գ, Շաղուազայ, ի բաց
Թողեալ զայլազգականսն. իսկ վասն անուանց որ գտա-
նին և ի հին վերոյգրեալ ցուցակին՝ նշանակեցաք անդ
առ նոսին աստղանիշ*, կամեցեալ ազդ առնել զի նոյնք
յիշեալք են և ի Սիմէոնէ:

Ա. Կաղմախի	
Բատակալ	
Վարզել	
Վարզել միւս	
Փշմակալ	
Կորատեղ	
Բ. Փոնաղար	
Իլկավանք	
Ափասար	
Բիդնի	
Նորատուս	
Աւնեղի	
Գանձակ	
Պարոնբէկի (գիւղ)	
Խշլածագ	
Բերդ	
Ազատքաղաք	
Կարմիրշէն	
Գ. Կորգաբակ (Գուգաբակն հին)	
Զագ փոքր	

Եզնիստ
Շղուաք
Ծակքար
Քեմափոր (Թուի Քեմաշէնն)
Կարմիրքար
Կարմիրքար միւս
Բալախատափ
Վրացաշէն
Ամրբար ?
Կարմիր աղբիւր
Գառնակեր

Գիւլիշէն
Հաքուլ
Մասրուց անապատ վանք
Իսկ այլազգի կամ Թուրքանուն գեօղք յիշեալք ի Սի-
մէոնէ, ըստ երից Թեմիցն՝ են,
Ա. Պոռտաքէփէ. Ղարադաղու.
Բ. Տէլի դարտաշ. Ղուշայի. Գըշլագ կամ Ղշլախ. Պոզ-
խանէ. Գարա գիլիսէ. Դիւդանկի. Եկդանկի. Սե-
դանկի (Երկաղանկ, Միաղանկ, Եռաղանկ). Քեա-
մանուպուշագ. Հասանպուշագ.
Գ. Տիլիէնի. Եսատիեօյում. Ալթունքախտ:

3 Հայր Թովմանափանք.

23. Գլուխ գաւառիս Գեղաբունեաց, հիւսիսային ա-
րեւմտեան մասնն՝ որ անընդմէջ կայ ի հարաւոյ գետա-
հովտին Վարաժնունեաց (Չէնկի) մինչեւ ցԳաւառա-
գետ, իբրեւ տասն մղոն կամ աւելի ընդ երկայնն և սուղ
պակաս ընդ լայն, երկիր ամայի և անջրգի է արդ, Թէ-
պէտ և նշանակին իսկ աղբիւրք ի ստորոտս (Գզըլ-տաղ)
Կարմիր քար և Իւլ-Թէփէլէր լեւանց, այլ ոչ ժամանեն
ի ծովն. և գրեաթէ և ոչ մի չէն կայ բազմաբնակ ի մէջ
երկրին, այլ ի ծովեղբուն, և այնոքիկ սակաւք. — Առա-
ջին չէն հուպ ի Պորտակ Վարաժնունեաց՝ է Զէյնէլ-քէնտ
որ և Սարաչլու, գիւղ փոքր և Թուրքաբնակ, ի վերայ
արքունի պողոտային որ տանի ի Գաւառ և Երեւան:
— Ի Հր. Մ. սորա ամբառնայ Պոռտաքէփէ լեւան,

զոր ոմանք Պոռտաքէփէ ընթեռնուն, որ նշանակէ Յա-
գլուխ, իսկ առաջինն՝ Յորենոյ սար, իմերեւս շեղձեւ
գոլով: Սիմէոն կաթողիկոս յիշատակէ և գեօղ մի յայն
անուն Պոռտաքէփէ ի Թեմի Սեւանայ վանաց: — Ա-
ռաջին պահակատուն յետ Չէյնէլ գեղջ կայ ի ստորոտս
Իւլ-Թէփէլէր լեւանց, վասն որոյ և յայն անուն կոչի ի
Ռուսաց (Իւլ-թէփէլէրաքայա). երկրորդ հանգոյց ի հա-
րաւային ստորոտս նոցին, առ միւս եւս Սարաչլու աւե-
րակ գիւղիւ, որ կայ յարեւելեան ստորոտս Ահմանկան
լեւին. յորոյ յԵլ. Հր. կայ այլ գեօղ աւերակ համանուն
Իւլ-թէփէլէր լեւանց, իբր փարսախաւ հեռի ՚ի Գաւա-
ռայ. և մերձ նմին յարեւելից՝ յերի արքունի պողոտա-
յին միւս եւս գեօղ ամայի՝ Գոշլու կոչեցեալ:

Իսկ ծովեզերեայ գետըք են, առաջին, Պեկնիի Հիստին — քենտ՝ կիսով եւեթ փարսախաւ հեռի ի Պորտակայ. սա եւս մակակոյի Սարաշու, որով գուշակի յայդ անուն մեծի թաթար տոհմի բնակեալ ի կողմանդ. յորոց 43 տունք էին աստ յամի 1873: Հուպ նմին է և Աշխսան տրովքա գիւղիկ 25 տանց մալական Ռուսաց:— Յելից Հր. սորա՝ Էֆենտի-քենտ կամ Ռահման-քենտ 35 տամբք թաթարաց:— Առ սղբք ծովեզերքն մինչեւ յԱգ-գալէ հերձակտուր սարաւանդեալ են. ի միում յայսպիսի վայրուց կառուցեալ կայ Հաձի-Մոշղան կամ Մոշղան գիւղ երկու մղանա յԵՂ. Հր. վերայգրելոյն, յորում 55 տունք թաթարաց:— Ի հարաւոյ սորին գոգ իմն կամ խորշ գործէ ծովն. և յանկեան նորին կայ Ախիթէր կամ Աղ-գիպի գետը 30 տամբք այլազգեաց:— Երկու եւս մղանա յԵՂ. Հր. սորին կայ Հայրուանք գետը, Այրի վանք կոչեցեալ ի ռամկաց, 30 թաթար տամբք, յանկեան այլոյ խորշի ծովուն. և յերկոցուն միջի գոգոցս՝ կարկառեալ տարածանի ցամաք իբրեւ թերակղզի՝ երկու մղոն կամ աւելի լայն, հերձակտուր և ժանեւոր ափամբք. ի հարաւային ոստ մի նոցին մերձ ի Հայրուանս կայ Ագ-գալէ (Սպիտակ բերդ) բերդաւոր գետը 30 տամբք: Բովան դակ ցամաքակղզիս այս լի է աւերակզ մեծագործ հայկական դաստակերտաց. որպէս խնամով ազդէ և ուղեւոր մի Եւրոպացի՝ որ և նշանակէ ի տեղացոյց տախտակի իւրում ի հիւսիսային անկեան ցամաքակղզոյն կամ յառաջ նում խորշի ծովուն՝ զԳրչլվանք, աւերակ (Վարմիր) վանաց, որ ոչ լսի առ այլս, և թուի ինձ նոյն ընդ Այրիվանից. փոխանակ այնր՝ տեղացոյց Ռուսաց նշանակէ աւերակս աշտարակաց յայլեայլ հրուանդանս կարկառեալս ի ծովն: Իսկ ի մերագգի գրչաց՝ հաւաստէ և եպիսկոպոսըն Շահխաթունեան, եթէ, է անդ «տեղի մեծի աւերակ» ըպկի մինչեւ կարծել իսկ քաղաքի... աւելի քան 2000 » գերդաստանաց. ի միջին տեղով այս աւերածի ի փո» » քըր ինչ բարձր դիրս՝ կային կանգուն ուղղաբերձ որ» » մունք քարամբք և կրով ձուլեալք. անմիջոյ յեզերս

» իւրոց ծովակին՝ հիմունք տանց և հովանոցաց. և չէնք » նոցին բոլորովին խոնարհեալ և քայքայեալ. որոց տե» » սիլ եւեթ գրաւէ զուշ մարդոյ ի զարմանս, և զոգի » հայրենասէր՝ ի հառաչանս հոգւոյ ի խորոց սրտէ» — Միակ շինուած նշանակեալ ի սմանէ և ի տախտակս՝ է ի հիւսիսոյ գեղն Հայրուանից և անուանատու նմին՝ Հայր-Յովման վանք, մերձ յԱգգալէ բերդ, ի հրուանդան մի քարակտուր կարկառեալ և մխեալ ի ծովն. և անուամբն յայտնէ նշանաւոր մենաստան մի եղեալ ի հնուան, որիչ ի համանուն վանից որ ի մեծ Սիւնիս. միայն եկեղեցին կանգուն կայ տակաւին, փոքր և անսին, սրագագաթն գմբեթիւ. ունի և գաւիթ՝ կրկին մեծութեամբ տաճարին ի վերայ երկուց սեանց, այլ թուի յետոյ շինեալ յառաջ նորդութեան տեղոյն՝ Յովասափայ, ի կէս Եր դարու: Է նորա և ներքնատուն եկեղեցի, այսինքն անձաւաձեւ դասարկ քարափոր. թերեւս պահարան կահից և ոպասուց: Յարեւմտից և ի հիւսիսոյ կուսէ՝ աւերակք են վանացն և հանգստարանք. իսկ յարեւելից և ի հարաւոյ՝ ծովն կոծէ զպարիսպս. և այնպէս ի հարուստ դարուց հետէ կանգուն կացեալ՝ աստի ի միջի սփիւռ աւերակաց դաստակերտաց, և անտի՝ անդադար ծփանաց ծովակին, դէտ իմն թուի և գուշակ անցից ժամանակաց, զորոյ զաղտնիս ըղձակերտ առնէ հայրենասիրացս հետազոտել. և կարծել զԳրչլվանքն՝ որ յայն կողմն ցամաքակղզոյս՝ գոլ կարմիրէն կոչեցեալ ի Սիմէնէ կաթողիկոսէ, և զքաղաքատեղին աւերակ՝ Ազատ-քաղաք գիւղ, յորում նշմարին պարիսպք իջեվանից կամ կարաւանատանց, անյիշատակք առ ի նախնեաց: Մարթ է և զմի ի տեղեաց աշտարակացն համարել Բերդ գիւղ, և զմին՝ Գեղաքունոյ բերդ. զոր ընդ զխաւոր բերդորայս Սիւնեաց կարգէ պատմիչ աշխարհին. — Իսկ Հայրավանիցս գրաւոր յիշատակք են սակաւ, այլ և ոչ քաջ վերձանեալ մնացորդք արձանաց յորմունս եկեղեցւոյն, որոց զխաւոր է գրեալն յալակողմեան որմն թուականաւ 1211 ամի. երկրորդն որ հնագոյն թուի՝ յահեակ որմն.

Թվին ՈՎ. Նորոգեցաւ եկեղեցիս առաջնորդութեամբ Յովասափի եւ Անարայիսի ? մեծ սպարապետ Բուբայ ? տէր երկրիս ետ առու ինչք ? զայգին Ոսկեքաւայ, Առուքանակ, (որ է առու Քանաքեռու)՝ Բ ակն ջաղացին, Աշիկ, Տէր վանական իւր Խալթի ձագն ? իւր բերդաժողովուրդն վանիցս. կարգեցաք զՅայտնութեան ճրագալոյցն, Զատկի ժամն Կատային տան, մեք տուաք վախմ. ով (ղ)վախմ(ս) հանէ՝ դատի ի Տեառնէ: Դեւ Աջահարս ? եւ Մուծկանց Գրիգորս, Աբելս եւ Առաքելս միաբանեցաք եւ տուաք զՍապուանց այգին ? Երկեւան մուս ի պագան ? եկեղեցւոյս Հայր—Յոհան. Եւ առաջնորդք սորա արասցեն Ժ ժամ. Ով խափանէ դատի ի Տեառնէ:

Զատ յերկուց աստի՝ ի վերայ հարաւային դրանն արձանագրեալ կայ և յետագայս.

1 Առ իւրէ՝ է Տիւղուս. Toute la presqu'île, principalement depuis l'église (d'Aïrivank), jusqu' à Akhkala, est

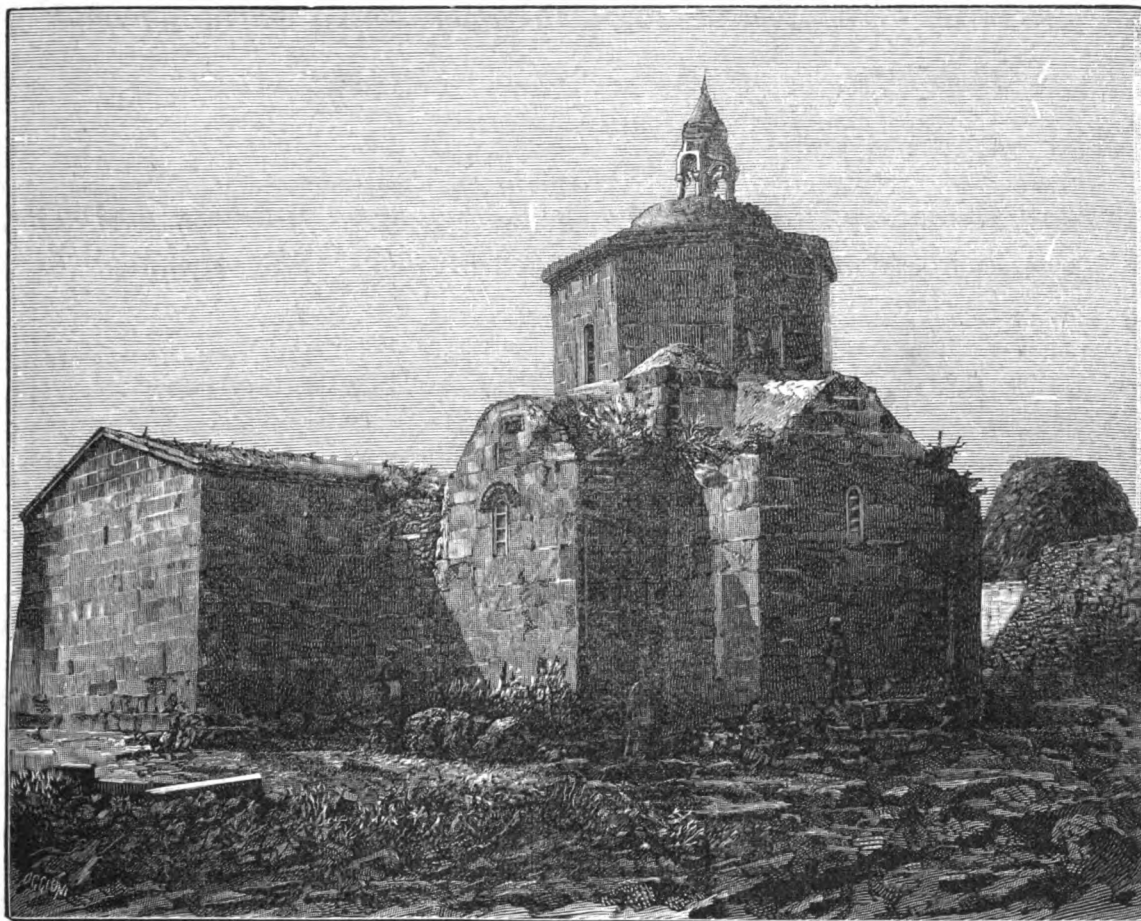
couverte de grandes ruines.— DUBOIS, III. 312.

2 Փակագծեալս բառ թուի ծանօթութիւն ընդօրինակողին:

Ես Սարգսուկ եւ Բահր չինեցաք երկու խորանս . ես Վահրամ, Ստեփաննոս , Խաչատուր , տուաք այգի ի Ժամանակս Յովասափ առաջնորդի .

Ջալալեան գաղափարող կամ հրատարակող արձանացս՝ համարի զայս մենաստան նոյն լինել ընդ Մարդադանեաց վանացն, զորմէ տարօրինակ իմն սքանչելիս աւանդէ Ղազար կաթողիկոս, այլ ոչ պատշաճի տեղւոյս . քանզի անդ առ զետով միով աւանդի լինել մատրանն, յորում գործեցան իրքն : Իսկ յարձանագրութեանց աստի՝ հաւաստի վերանորոգութիւն վանացն ի սկիզբն ԺԳ

դարու, և առաջնորդ նորին Յովասափ ոմն, որում աստար լինին բազումք ի նորոգութիւնս և ի հասոյթս վանացն : Փափագելի է վերստին քննութիւն և ստուգութիւն արձանացն, մանաւանդ անուան սպարապետին և տեառնն երկրիս : — Գտանի ի Տիրիկ քաղաքի Փոքուն Հայոց՝ աւետարան մի գրեալ յայս վանս, որոյ Թուական Թուի սխալ կամ Թերի գաղափարեալ ի քննողէն, ճշթ,

4. Անեկ. — Ս. Գրիգոր վանք.

զոր կարծեմ ՋՀԹ, (1830), « ի հայրապետութեան » Տէր Գրիգորի... յերկիրս Գեղամայ, ի սուրբ ուխտս որ » կոչի Հայր Բոնան, ի դառն և ի նեղ Ժամանակի. (յու » բում) եկն յերկիրս մեր Տաճիկ մի, հարկ խնդրէր, ոչ » համարաւք, այլ Թաւարուք¹, որ է հարկ բեռին» : Գրիգորդ համարելի է ԺԱ կաթողիկոս, որ սովորաբար կարծիւր յամի 1836 յաջորդեալ զՍարգիս Գ, այլ ըստ սովորութեան դարուն ի դէպ է Ժամանակակիցս ասել զնոսին² : — Յիշէ զովութեամբ զեկեղեցի Հայր-Յովհաննա-

վանից՝ Տիւպուա ուղէգիր քննող մերձակայ սահմանացս³ (յամսեան փերր. 1834), և ասէ միայն չէն մնացեալ ի միջի բազմախուռն աւերակացն, այլ և վերստին նուիրեալ ի պաշտօն Աստուծոյ, ընդ հնգեցուն այլոց հին եկեղեցեաց գաւառիս³ :

Յ4. Երկու մղոնօք ի Հր. Հայր-Յովհան վանից՝ առ ծովեզերքն՝ կայ Այսպուղան կամ Այսպուղան (Արլախեղդ?) գետը ամայի, առ որով ի հարաւոյ կուսէ հին եկեղեցի կամ մենաստան, որոյ ոչ նշանակի անուն կամ

¹ Թէվար ۱۳۳۵ զարսիւրէն նշանկէ կաղանս բեռանց :

² Մանաւանդ զի վայել ոմն Վարդաշէ կեցեալ երկուր ի վերս :

³ Un autre endroit célèbre, le monastère de Aïrivan

... n'a gardé d'intact que son église... Six des belles églises des temps passés ont retrouvé des troupeaux.— DUBOIS, III. 311.

այլ նշմար: Մղոնաւ եւս ի ստորեւ ի հարաւոյ առ ծով, եղբորն միւս այլ նման գեօղ Ապուշար անուն, Թուի մերձաձայն գեօղն Ափատար՝ յիշեալ ի Սիմէոնէ կաթողիկոսէ: — Աստի իբրեւ փարսախ մի է մինչեւ ի բերան Գաւառագետոյ՝ ընդ արեւելս հարաւոյ, ի ներքսագոյն անդ ծայր ցամաքի արեւմտակողման Գեղաքունոյ, և հանդէպ մեծի ցամաքակղզոյն Արեգունոյ, որք երկուս տեք անձկացուցանեն զԹոմն ի միլոցին, հնգիւք եւեթ մղոնօք չափ տարակաց մնալով երկոցուն ավանցն:

Ի վերնակողմանս գետոյս՝ որ ի բարձր բարձր լեռանց անտի Գեղամայ և ի լճակէ միոյն Արփա կոչեցելոյ իջանէ

յայլեւայլ կողմանց, յարեւմտից և ի հարաւոյ, կայ աւերակ և ամայի գեօղն Գարալ: Ի հարաւոյ նորին առ հիւսիսային օժանդակաւ գետոյն՝ Քեարիմ քենտ, գեօղ չէն այլ սակաւաքնակ: յորոյ յարեւելից առ գետեղբորն յաւհեկէն՝ Գանձակ, այժմ ըստ այլաղբեաց Քեօսէ-Մէհմետ, որ է հաւանօրէն Գանձաղանտառ հին ցուցակի Սիւնեաց, բարգաւաճեալ ի նոր գաղթելոց Հայոց, զարդիտ իբրեւ 150 տանց, ընդարձակ քաղաքոյս վիճակաւ: Ունի եկեղեցի հնաշէն յանուն Ս. Գեորգայ, հաւասար մեծաւ թեամբ Նորատուաց եկեղեցւոյն, կիսաբոլոր խաչաձեւ: Թորմն աշակողման արձանագրեալ է:

**Ես Կուտուղս եւ որդիքս Գանձակայ տուաք վախմ զկալերն չըր-
չապատ եկեղեցւոյս:**

Արձանագրէ և որդի Կուտուղի այսպէս:

**Կամաւն Աստուծոյ ես Ստեփաննոս քահանայ որդի Կուտուղ աղ(այ)ի չի-
նեցի զըրչապատ եկեղեցւոյս, յիշատակ ինձ եւ մաւրն իմոյ Արզինին եւ եղ-
բարց իմոց:**

Գոյ և տապան մի մեծ յեկեղեցւոյն ի հարաւակողմն, այսու արձանագրութեամբ, յամի 1513:

**Թվ. ԶԿԲ. Այս է հանգիստ Ազարիին, որ էր առաջնորդ Գանձակիս.
յիշեցէք ի Քրիստոս. Ես Գունաղս կանգնեցի զտապանս:**

Գմբեթ եկեղեցւոյն կործանեալ է, և փայտայարկ ծածկեալ արդ, կատարի ի նմին պաշտօնն: Թամին 1889, Արսէն Զարարեան իւրովք ծախուք ած պարիսպ զեկեղեցեան, յարդարեալ ճեմելիս հովանաւորս ուռնեմք:

Մղոնաւ ի ստորեւ կայ ի Հս. Գանձակայ Աւնետձ գիւղ Հայոց իբր 200 տանց¹, յայլաղբեաց կոչեցեալ Փաշաքենտ կամ Մէհմետ աղայի, և նոյնչափ հեռի ի Հր. Գաւառ աւանի, ի ստորոտս երկարաձիգ քարաբլրոց, յորոց բղխէ մի յօժանդակաց գետոյն, կեօք-չայ կոչեցեալ յայլ-

աղբեաց: Մնացուածք հին շինուածոց են և ի սմին, թէ և գեօղն ոչ յիշատակի ի գիրս Ժանօթս մեզ. և է եկեղեցի մի մեծ, այլ ի սպառ քաջայեալ, և միւս փոքր անկործան, սրբատաշ քարամբ և փոքու կաթուղիկէիւ, յանուն Ս. Գրիգորի. որոյ ժամանակ շինութեան և դէպք անծանօթ մնան, զի ոչ յայտնեցան արձանագրութիւնք ի նմին. այլ միայն բացագոյն ի վէմ մի անշատ և ի բաց անկեալ՝ կայր գրեալ յիշատակ տիկնոջ միոյ, յամի 1549, այսպէս:

**Կամաւն Աստուծոյ Տատուղան դուստր Պարոն Դաւթին կենակից Փիր-
համզայ աղին (աղային), որ նորոգեցի չըչապատ Սուրբ Գրիգորիս, յի-
շատակ հողւոյ իմոյ. ԶՂԸ.**

Գուցէ Փիրհամզէդ իցէ առաջինն ի մէլիքաց Գեղաւայ յիշեցելոցն յամի 1513, որդի Եղիշէի, որդւոյ մէլիք Միրզայի, և հայր Զօհրապի + 1505:

25. Իբրու մղոնաւ եւեթ ի Հս. Աւնեղի և չորիւք հեռի ի ծովեղբէն, ի գլուխ արքունի պողոտային որ տանի յԵրեւան, կայ այժմեան շինագլուխ համօրէն երկրին Գեղամայ կամ Կէօքչայ գաւառի՝ Գաւառ,

առ իւրանուն գետով, յորոյ վերայ արկեալ է կամուրջ վայելուչ, աւանացեալ ի գաղթականաց Պայէզիտոյ (Դարսինց), վասն որոյ յայժմուս Նոր-Պայէզիտ կոչի. հին անունն Գաւառ՝ դուն ուրեք գտանի ի գիրս ոչ հինս, և ոչ ի ցուցակի գեօղից պատմչին Սիւնեաց. այլ ի տապանագիրս տեղւոյն յայտնի յառաջին կէս ԺԶ դաւրու, և ի ձեռնարկ մէլիքացն Գեղամայ յամի 1513, յո-

¹ Ըստ Զաւալեանի (Բ. 124), 30 կանգուն երկայն, 20 լայն:

² Կաշիկի գրաւան՝ երկապական թուի:

³ Գուցէ առ նեղութեան ծովուն անգանօր հանգէպ գեղին՝ կո-

չեցեալ իցէ անուն նորին Աւ-Նեղ:

⁴ Այս ըստ Նոր Դարի, Զ, 87: Ախարազիւր 1873 յամին նշաւ նախէ 170 տունս և ոգիս 1407:

բուսմ տէր Գաւառայ կոչէ զինքն «Շառուբան որդի Աւ» տուածատուրի, թոռն Միրանշին»։ Երկոցուն սոցական տապանովէմք ընդ այլոց բազմաց՝ յարեւելից կուսէ աւանին, ի սարաւանդեալ քարաբլրի վայելչագեղ ձորակի ռւրեմն, որոյ մի կողմն եւեթ դիւր զոլով՝ պարսպեալ էր ի Հնումն բերդակերպ, իսկ այժմ քայքայեալ, յայն սակս և կոշի Բերդի գլուխ. առ որով են քարայրք և ձեռագործ սենեակք պաղպաղունք, և զետնափոր ուղի աւելի քան մղոն մի՝ տանելով ի գետն, յորում գտան կաւեղէն պատկերք կռոց, և ուլունք ազուցեալ յաչս նոցին¹։ Խանգարեալ էր և եկեղեցին Հին, զոր փայտայարկ

ծածկեալ զաղթականացն՝ կոչեցին Ս. Կարապետ, յանուն եկեղեցւոյ Հայրենեաց իւրեանց Հին Պայէզիտոյ. և յանուն միւսոյն կոչեցին զմեծն² և զնորաշէնն իւրեանց՝ Շիրանաշոր Ս. Աստուածածին. ի շինութիւն սորին առատապէս սատարեաց Բարսեղ Աղայ Արծրունի, որպէս և յայլ շինութիւնս, կրպակաց, և այլն. որովք վաղվաղ սկսաւ բարգաւաճել տեղին և զքաղաքի ըստացաւ պատիւ. բայց զի արտաքոյ գտանիւր գծից վաճառականութեան, ոչ սակաւք ի ճոխից բնակչացն լքեալ մեկնեցան անտի. այլ են տակաւին Հանդերձ չրկայիւքն իրրեւ 1800 տունք³։ Բնակիչքն՝ յաւէտ յերկրագործական

Ճ. Գաւառ—Նոր Պայէզիտ.

վաստակս պարապին քան յարուեստս և ի տուրեւառս. յամի 1873 արուեստաւորք համարէին 390 ոգիք։— Ի գաւաթան բերդատեղւոյն ի միջի գերեզմանաց է մատուռն Ս. Ստեփանոս, և մատրանաձեւ շիրմերէց եղբոր Բարադի Աղայենց Մկրտչին գլխաւորի շինութեան քաղաքաւառնին, և կոշի Աղայենց Գմբէք։— Ի ստորեւ յարեւելակողման է տափարակն Ս. Թովհաննէս լիւսն (մարգ) կոչեցեալ. մերձ սմին՝ այլ ի դժուարակոխ վայրի՝ է Ս. Գեորգ մատուռն ուխտատեղի։— Երկու գպրոցք են քաղաքին,

մին պետական 60 ուսանողք, միւսն 120 աշակերտաք։ Ի սպասս գլխաւոր եկեղեցւոյն կան մատենաք ինչ սրբազանք, նշխարք բազկի Մեծին Ներսիսի, և երկու խաչք երկաթեղէնք, ակունս ի միջակին ունելով, զորս աւանդեն շինեալ Ս. Թադէի, ի կոնքոյ՝ յորում մանկացեալ Տէրն մեր Քրիստոս լուսցաւ⁴։ Աստի փոխադրեալ է յԵջմիածին և արծաթեայ տապանակ նշխարաց առաքելոցն Անդրէի և Մատթէի, նորոգեալ յամի 1725 հրամանաւ Գաւառեցի Սիմէոն վարդապետի։— Հետա՝

1 Մշակ, Թ. 172։

2 Ըստ Զաւալ. Բ. 124 յերկայնն 54 կանգուն, 54 ընդ լայն։

3 Աշտարկադէր 1873 ամին նշանակէր 804 տունս, ոգիս 5363։

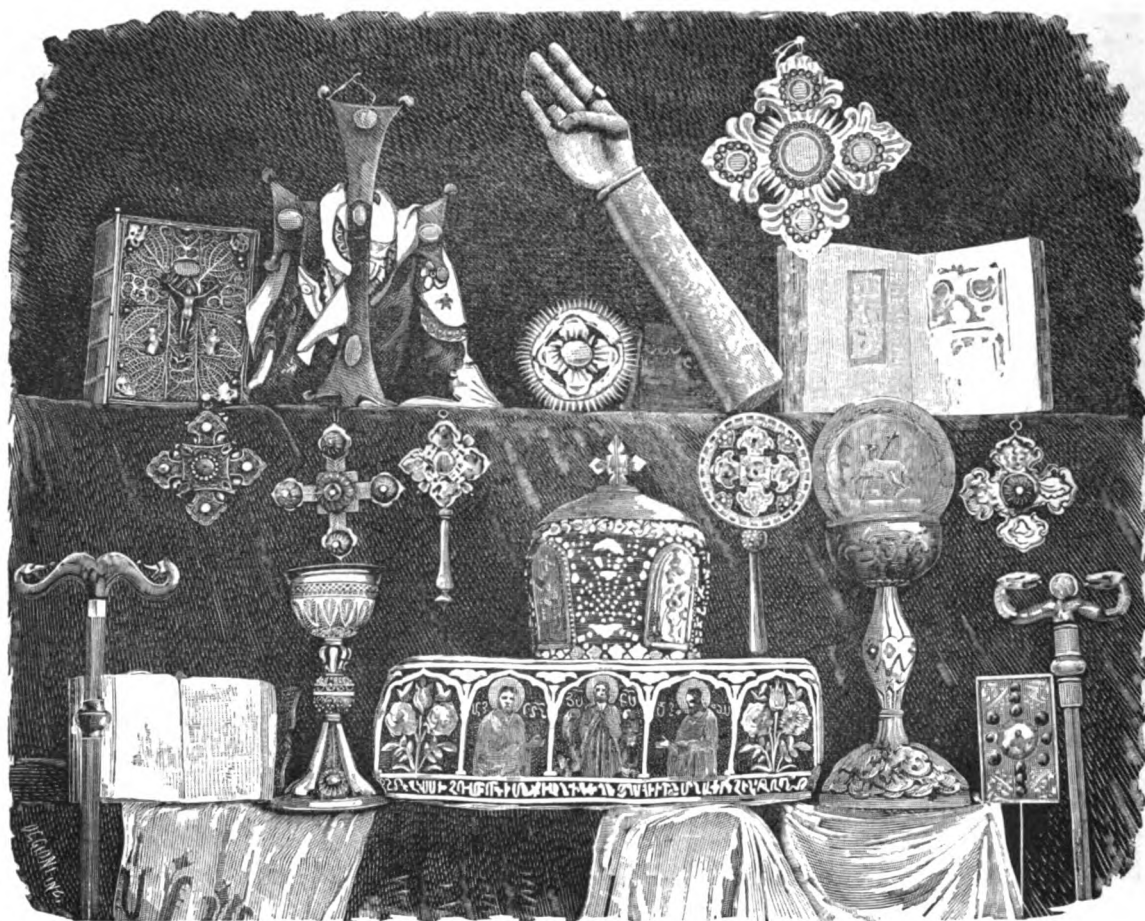
4 Երբ վաղապէս հիւսեալ է բուն նուիրողին համառօտագրութեամբ. Յիշատակ է վակասս Խաչումի որդի Միքիլիմ ի գեղմ Յղեցի (?) ի դուռն Ամնափրկչիմ. ԹՎ. ՌԾԾԹ. (1710)։

քննելի եւս են վերոյիշեալ գերեզմանք գեղեցիկ քան, հանեալ է ի պէտս շինութեան նորոյ եկեղեցւոյն: Շիր-
դակք և մահարձանք. այլ ցաւէ, զի զշատս քակեալ մին յիշեցելոյ Շաղուբաթի՝ այս է արձան յամի 1594.

Մեծ սուգ եւ տրտմութիւն եղեւ. Այս է հանգիստ Շաղուբաթ աղային, որ էր տանուտէր Գաւառին. փոխեցաւ առ Քրիստոս. — Սուրբ խաչս բարեխաւս Շաղուբաթ աղային. ԹՎին 22Գ.

Իսկ հօր նորա տապանագիր տասն ամաւ կանխագոյն ունի զթուականն, այն է 1534.

† **Այս է հանգիստ Աստուածատուր աղային որդի Միրանչին. ԹՎին 23Գ.**

6. Սպասք եկեղեցոյ Գաւառի.

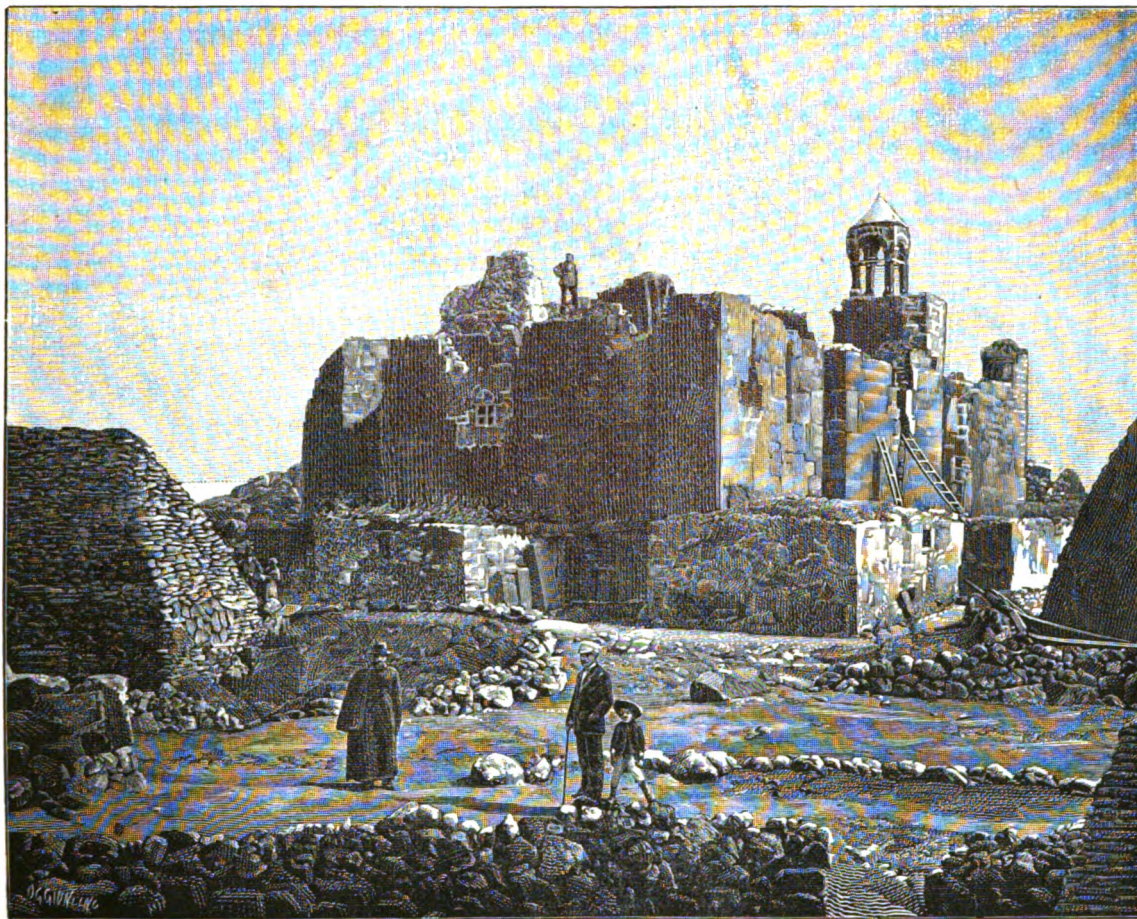
Ի բազմաց անտի գերեզմանաց ընդօրինակեալք են սակաւքս այսոքիկ տապանագիրք.

- † Սուրբ խաչս բարեխաւս Շահ—Սուլթանին. ԹՎին 22Գ. (1534).
- † Այս է հանգիստ Փիրի բէկին որդի Թուման աղային. 2Դ. (1541).
- † Շնորհիւն Աստուծոյ կանգնեցաւ խաչս (բարեխաւս) հոգւոյն Պարոն Հեղինին. ԹՎին 2ԴԵ^հ. (1548).
- † Սուրբ խաչս բարեխաւս Դավլաթին. Թուվին Ռիսե^հ. (1596).
- † Սուրբ խաչս բարեխաւս Աղին. ԹՎին Ռիսե^հ. (1596).

† Կանգնեցաւ խաչս փրկութեան թուման աղային, որ է որդի Սարուր Աղային. թվին Ռիթե^հ. (1596).

† Սուրբ խաչս բարեխաւս Գիւլ աղային. թվին Ռիթ^հ. (1597).

Ամենեքին սորա միոյ մեծատոհմ տան սերունդք եւ, որոց հնագոյն կամ նախնին՝ ըստ ցուցակութեան արձա-
րեւին, կեցեալք ի ԺԶ դարու, յերկու կամ չորս ազգս, նազրութեանցն ծանուցելոց՝ է Միրանշահ:

7. Նորատուս. — Ս. Աստուածածին եկեղեցի.

Տապանագիր մի եւս յաւելու Ջալալեանն, ոչ նշանակելով զտեղին ուր գտաւ, և նոր գրուած երեւի.

Վիշապ հողոյս բացեալ զբերան
Սա կլանէ զամենեսեան .
Ո՛վ առիւծ մահ առեր դու դիս ,

Գերեալ եղեր ներքեւ վիմիս .
Չարչարեցայ ի Գաւառիս ,
Փող մի չունիմ պահեմ առ իս :

36. Երկու մղոնաւ կամ դոյզն աւելի բացագոյն յա-
րեւելից Գաւառայ, և նոյնքան հեռի ի Նորատուաց և ի
Ժովեղերէն՝ կայ Ղըչախ գիւղ Հայոց տանց իննըսնից,
յովմէ գետոյն, Ս. Աստուածածին եկեղեցեաւ. անծա-
նօթ մնայ հին անուն գեղիս, այլ բաղդիւ ծանօթ է Նո-
րատուս¹ կամ Նորատուաց գետը, որ արդ Նորատուոց
կոչի, երկու մղոնաւ ի Հս. Ղըչախայ, եւ իրրեւ մղոնաւ՝

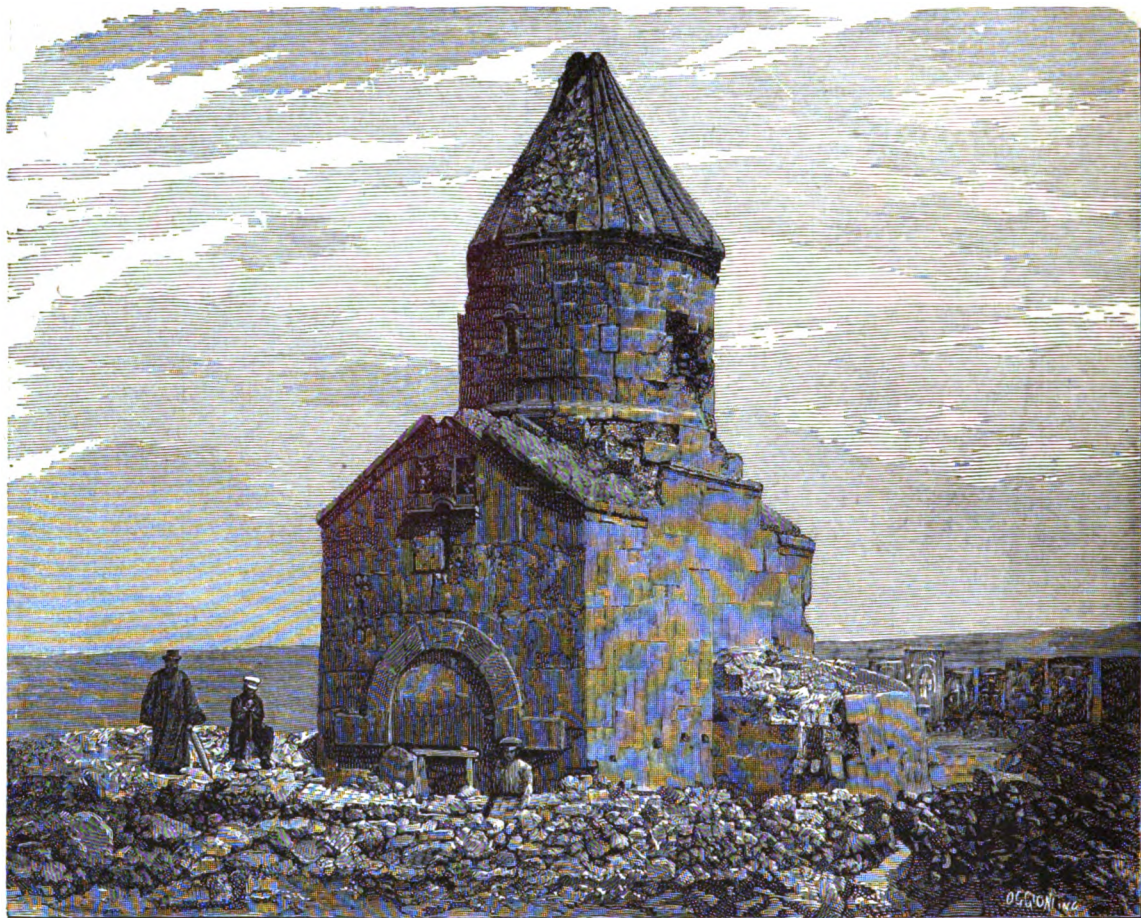
աւելի կամ պակաս՝ ի Ժովէն, յերկուց կողմանց, ի Հս. և
ՅԵԼ. գի կայ ի ներքոյ լեզուաձեւ երկրին որ գործէ յայսմ
կողմանէ զնեղուց Ժովուն. և ոռոգի ի ձկնորքեր գետոյն
Գաւառայ, չրջակայ սահմանօքն «սիզուէտ, Ժաղկաւէտ
և պարարտարօտ», ըստ Ջալալեանն եպիսկոպոսի. այս-
պէս վայելչացեալ ջրովք և բուսովք և քաղցր օդով, և
Ժովուն ծիծաղմամբ. յոր և առաւել քան զայլ Ժովեղե-

¹ Ախաւամբը ընդօրինակողաց թուի Նորատուսմ՝ գրեալ ի կարգի բանից Պատմութեան Յովհաննու Կաթողիկոսի :

րեայ գիւղականս՝ յածին բնակիչքն նաւարկութեամբ յերթեւեկ այցելուաց կղզւոյն Սեւանայ. և են գաղթականք կողմանց օսմանեան Հայոց, յորս յաւելեալ և այլոց՝ են արդ տունք իբրեւ 280¹:

Աստանսր յեւս կոյս թ՝ դարու « եղբայր Գրիգորի (Բ » Սուփանայ) Սահակ՝ շինէ զպանծալի յարկն (եկե- » ղեցւոյն) մեծածախ յսրինուածովք. ի Նորատուս գիւ- » ղըս, և կարգէ ի նմա բազմութիւն քահանայից. յորոյ » դրան և ինքն հանգուցեալ կայ ի տապանի », յետ 918 ամի: Սրբատաշ և մեծամեծ քարամբք շինեալ է եկեղե-

ցին խաչաձեւ կիսաբոլոր², անսիւն կամարակապ. այլ տանիքն անկեալ են, որպէս աւանդեն, հրձգութեամբ լեկաց, ի վերջին ժամանակս, հեղձամղձուկ առնելով զապաւինեալսն ի նմին. զորոց ոսկրոտի գտին նոր բնա- կիչքն գաղթականք, ի մաքրելն և ի նորոգել զեկեղեցին փայտայարկ ծածկելով: Արձանադիր սորին ոչ յիշի, և ոչ այլ ինչ. բայց են տապանք և խաչվէմք գեղեցկաբան- դակք շուրջ զնովաւ, յորոց մին մեծ յոյժ, և է Մէլիք Բարեքսէի? իսկ Սահակայն Սիւնեաց իշխանի շինողի տաճարիս՝ ոչ յայտնեցաւ: Ի հարաւային որմն արտա-

8. Նորատուս.— Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի.

քուստ քանդակեալ է ժամացուցակ արեւու, երկոտա- սան այրուբնն տառիւք և երկաթի սլաքսու, որպէս զը- տանի յորմունս և այլ ոչ սակաւ եկեղեցեաց: Յարեւմտից կուսէ եկեղեցւոյն կայ այլ եկեղեցի փոքր քարաշէն, ան-

սիւն գմբեթաւոր յանուն Ս. Գրիգորի, կառուցեալ ի սկիզբն կոյս ԺԳ դարու, նորոգեալ կամ յաւելեալ այ- լովքն մասամբք յամի 1344, որպէս գուշակի յարձա- նացն, յորոց մին անթուական՝ է զայս օրինակ.

Ի պարոնութեան Իւանէի եւ Շահնշահի ես տէր Պետրոս Վարդապետ հանդերձ եղբայրք ընչիւք եւ ստացուածովք շինեցի զեկեղեցիս:

Դարու միով և աւելի եւս ժամանակաւ յետ այսորիկ արձանագրեալ կայ յամի 1344՝ հետեւեալս.

¹ Շահնաթուն. զբեր յամի 1842՝ տունս 96, Շոբէն՝ յամի 1832՝ տունս 103, ոգիս 603. Զաւալեանի ի 1858՝ տունս 180. Աշխարհա-

գիր 1875 ամի՝ տունս 136, ոգիս 364. Փիւլցեան՝ 250 յամի 1888՝ ² Լստ Զաւալեանի, 44 կանգուն յերկայն, 24 լայն:

ԹՎԻՆ ԶՂԳ. Շնորհին Աստուծոյ ի պարոնութեան Բուրթելին եւ աստուածատուր զաւակաց իւրոց իշխանաց Բեշքենայ, Իւանիկայ եւ Սամեղայ, Ես ծառայ Աստուծոյ Աւագս վասն երկար (կենդանութեան) Պարոնաց մերոց, կամակից եղէ շինութեան վանիցս, եւ ետու իմ հալալ ընչիւք գնած Նորատըվաց ջրոյ մէկ ջրաղաց ի Սուրբ Գրիգորս. միաբանքս սահմանեցին ի տարին Գ պատարագ ինձ Աւագիս. Կատարիչք ակրհնին յԱստուծոյ:

Ի պատուանդանի խաչվիմի միոյ քանդակեալ է արձանագիրս այս հին զուգածամանակ առաջնոյն յամի 1211.

Ի ԹՎԻՆ Հայոց ՈԿ, ի Թագաւորութեան Աղին¹, ի պարոնութեան Իւանէին ես Քաջալարս շինեցի զՄամոռքս, կանգնեցի զԽաչս:

Է և արդ կամուրջ ի հարաւոյ գեղջն, այլ ոչ գիտեմ հին եթէ նոր: — Ընդարձակ գերեզմանատեղի գեղջս ձգի յայս կողմն արեւելից ի ծովն կոյս, և են ի նմին չիւրիմք և խաչվէմք խուռն և խիտ, պէսպէս ճարտար դըրուագօք և նշանօք արուեստի կամ վիճակի թաղելոցն, արժանիք մանր քննութեան և վերծանութեան: Նշաւ նաւորք են և խումբ մի եօթանց խաչարձանից՝ զորս

ճառման խաչս կոչեն, իբրեւ ի պահպանութիւն պատաւ հարաց չարաց, ախտից, վնասուց օղոց, և այլն. վասն որոյ և ժողովուրդն գնայ անդր յուխտ և ի մատաղ: Են ի միջի անդ խուռն գերեզմանացն և մատրուք երկու. մին հին, առ Զաքարէի մեծ սպասալարիւ շինեալ յամի 1211, որպէս արձանագրի ի սալաթոռ մեծի խաչի միոյ ի հիւսիսակողման նորին.

Ի ՈԿ ԹՎ. ի ժամանակս բարեպաշտ իշխանաց մերոց Զաքարէի եւ Իւանէի ես Մխիթար Փէճարենց որդի Դաւթի, շնորհին Աստուծոյ եւ հրամանաւ մեծին Իվանէի եղէ առաջնորդ մեծահռչակ գեօղիս Նորատուաց. կամ եղեւ ինձ կանգնել զԽաչս ի փրկութիւն ննջեցելոց իմոց. Ողք երկըր պագէք յիշեցէք ի Տէր:

Կայ և ի վերայ որմոյն հետեւեալս այս արձանագիր, խանդարեալ և թերացեալ.

..... Թագաւորութեան որդի Մխիթարս որ եղէ առաջնորդ մեծահռչակ գեղիս Նորատուաց, կամ եղեւ ինձ եւ կանգնեցի զխորանս եւ ըզնչանքս տէրունական յիշատակ հոգւոյ իմոյ և Զուգային, եւ հաւր իմոյ Մխիթարայ² եւ համաւրէն ննջեցելոց իմոց. Ողք երկրպագէք սմա զմեզ յաւալաթս յիշեցէք:

Խաչ մի եւս նշանաւոր կայ բացադոյն ի վերայ ճանապարհին, խազախալ կոչեցեալ, ընդ որով աւանդեն երկուց ծաղկահասակ տարփածուաց թաղեալ, վասն որոյ և յայց ելանեն նմին նմանիք նոցին. իսկ զանունն ստու-

գաբանեն Հազախալ, որպէս թէ բժշկարար հազի:

Իսկ միւս մատուռնն որ ի հիւսիսակողման գերեզմանատեղոյն է, շինեալ է յամի 1714, ըստ արձանագրութեանցն որ առ արեւմտեան դրամբ նորին.

Ես Սարգսի թոռ Միրզայի որդի Ալեքսանս շինեցի սուրբ եկեղեցիս. ԹՎ. ՌՃԿԳ էր. Ես Ատիս գրեցի անարժան: — Ես Ալեքսանս որ եկեղեցիս շինեցի խիստ դառն դժար ժամանակ էր:

¹ Այսպէս գրէ Զաւուլ. յայտնի ըլլալ, թերեւ լաշիմ, այսինքն լաշայի, և տասնորդական թուականն ևս պակաս թուի, կամ առանձն Զաքարիայ, որ կենդանի էր յամին 1211, և յիշել էր եթէ

այդ էր Թուականն, որպէս յիշի ի միւսում արձանագրի:

² Եթէ վերոյգրեալք Մխիթար է կանգնողն, ապա Դաւթի պիտի գրել աստ, և ոչ զարձեալ Մխիթարայ:

Հանգոյն վերոյիշեցելոցն են խաչարձանք ինչ յարեւմտակողմն քաղաքաւանին ի մարգարոտս, զոր միահամուռ թաւեր կոչեն, յորոց միջի բղխեն քաղցրահամ սղ-

բերք, և ազուգայիք ընդ երկրաւ անցեալ արբուցանեն զչէնն. և յայն սակս և մի ի թաղիցն թաւեր կոչի, իսկ մի յաղբերացն՝ յանուն վերոյիշելոյն՝ թագախայի աղբիւր:

9. Գերեզմանք ի սահման Նորատուաց.

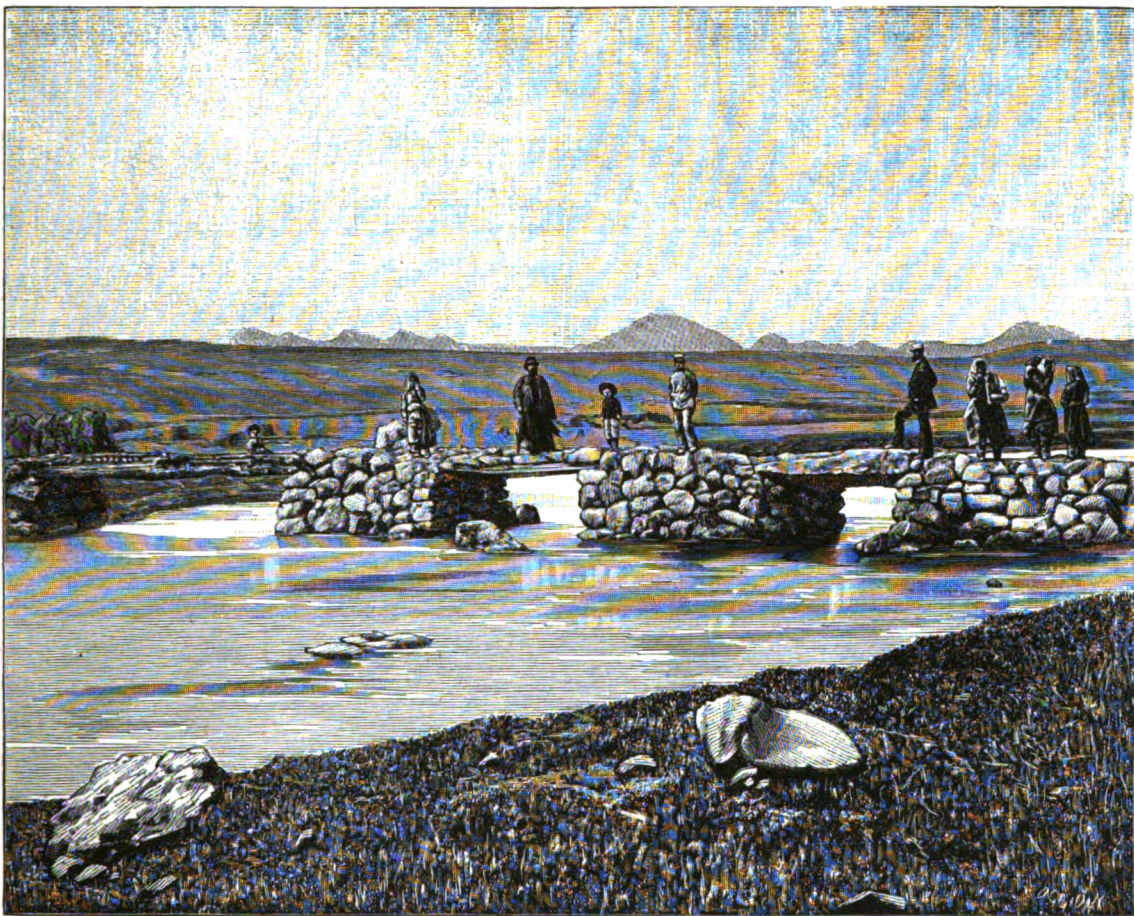
ի հարաւակողմն Նորատուաց ի սիւրբ անդաստանացն՝ կան աւերակք փոքր կուսաստանի, Դափուց-վանք կոչեցեալ ի Սիմէոնէ կաթողիկոսէ. կանգուն կայ եկե-

ղեցեակն հին՝ սրածայր կաթողիկէիւ, յանուն Ս. Գրիգորի. որոյ ոչ տեսան արձանագիրք յիշատակի, և ոչ այլ ինչ ունիմք ծանօթութիւն: — Նշմարի վանատեղի կամ

եկեղեցատեղի աւերակ և ի ծայր սարաւանդի ցամաքաւեզուին, որ նոյնպէս անծանօթ մնայ յինչն: Կաթողիկոսը զԴափուց վանս՝ Կոնստանդ ասէ, առ երի Նորատուաց, և միւս եւս Սնապատ Կոնստանց ի նոյն Նորատուս գեղջ. Թերեւս ուս է որ ի հարաւոյ գեղջն կայ. իսկ Դափուցն վանք՝ յետին նշանակեալ տեղին ի ծովնգերն:

Հարաւային արեւմտեան կողմն կամ գլուխ հովտի Գաւառ գետոյ, բարձրաւանդակ ստորոտք լերանց Գեղայ, Նալ Թէփէի և Ազ տաղի՝ նշանաւորք և արժանաւորք են քննութեան ըստ երկրաբանական տեսութեան. փոքրիկ բոլորակ լճակն Արփա¹, յորմէ ելանէ առու մի գետոյն, և որ ի Հս. նորին երկաթահաւ² աղբիւրն, ուր

և աղբիւրք պէսպէս, յորոց մին կոչի Շաշին, միւսն Արոն տաղ՝ յանուանէ լերինն և երկուց ամայի գիւղից, վերին և ներքին Արոն-տաղ. կարծէ ոմն զմի ի յետնոցըս լինել հինն Թառեաց-տափ կամ Ուռեաց-տափ՝ (ըստ այլ ընթերցուածի), զոր Աշոտ Ա արքայ ետ ի կալուած եկեղեցւոյն Սեւանայ. սակայն ոչ է հաւանելի. այլ որպէս այլք ի գեօղից ընդ նմին պարգեւելոց՝ յայտնի են մերձ ի ծովնգերս կղզւոյն լինել, անկ է և այսմ ի նոյն գտանել սահմանս:— Ի հարաւագոյն կողմանս արեւելեան վտակի գետոյն և ի հիւսիսային ստորոտս լերին միոյ (7544՝ բարձու) որ յիւր անուն կոչի՝ կայ գիւղն Պաշ-քիւնտ իբր առաջին գլուխ շինից այնր մասին, երիւք

10. Նորատուս.— Կամուրջ.

մղանօք տարակաց ի ծովէն. սորա բնակիչք խառն են, իբր 40 տուն Հայ, 25 Թաթար:— Սակաւութիւն ստորեւ ի հիւսիսակողմն՝ Քիւզաձիկ³ գիւղ Հայոց, (60 տանց յամի 1873), Ս. խաչ եկեղեցեալ:— Խոնարհագոյն եւս մղանաւ և աւելի ի Մ. Հս. սորին և երիւք ի Հր. Գանձակայ է Տէլի-գարտաչ մեծ գիւղ Հայոց, Թերեւս 300 տանց Ս. խաչ եկեղեցեալ. յորոյ արեւելեան սահմանս բղխեն

աղբերք, և առու գործեալ Թափին յարեւելեանն յայն օժանդակ գետոյն Գաւառայ, որ բնիկ կեօք չայ կոչի:— Առ սովին գետակաւ՝ մղանաւ հեռի յարեւելից Գանձակայ՝ կայ Գոռլի կամ Ղոռլայի մեծ գիւղ Հայոց, առ որով յիշեալ վտակքն միաձոյլ խառնին ի Գաւառագետ: Ունի քարալէն եկեղեցի հին յերի գիւղ վայրին՝ զոր կալ յերի տիւղ (դուրան) կոչեն, Ս. Ստրատիմոն անուն,

¹ Ուրի ի համանուն լճէ վայրցաւոյ, յորմէ գետն Արփա:

² Մերձանուն սմին գետք մի Գիւղ-գետ, 46 տուն բնակչոց, առանց եկեղեցւոյ, յիշէ յորադրի միում, յամի 1889 (Նոր Դար, 2, 87), զոր ոչ գտանեմ ի քարտս նշանակեալ, և երկրայիմ. քանզի

և մերձ աւել ի Նոր-չիլ և ի Գիւղ գետքս. անծանօթ է և յետին գետքս յայսմ գաւառի, այլ ի կովսականն յիշէ ի նախնեաց:

³ Աշխարհագիր Ռուսաց 1873 յմի նշանակէ տունս 126, ոգիս 1060. բայց Շոբէն բաղում ամօք յառաջ 140 տուն գրէր ի նմա:

որոյ խորանն միայն կամարայարկին մնայ կանգուն, այլ մասունքն փայտաշէն յարդարեալ են ի բնակչացն. բայց

արձանագիր մի ի ներքոյ կամարի սեղանոյն ցուցանէ ոչ վազեմի զշինուածն, բայց եթէ նորոգութիւն իցէ հնոցն.

Շնորհաւքն Քրիստոսի ես տանուտէր Գասպարս եւ քահանայքս եւ ժողովուրդս միաբան շինեցաք սուրբ Տաճարս յիշատակ հոգւոց մերոց :

Յարեւելակողմն գեղջն է գերեզմանատեղի, յորում ոչ սակաւ գեղաբանգակ մահարձանք և խաչվէմք, որոց

գլխաւոր ունէր գիր կիսեղծ կամ ոչ քաջ վերծանեալ, կիսատ թուականաւ.

... (Բ) ԾԴ Փիրհամգէս.....¹.....տանս Գեղամայ ետու կազմել տապանս եւ նկարել զխաչս : Ողբ կարդայք յի(շեցէք)... ես Գրիգոր եպիսկոպոս նկարեցի զխաչս ի խնդրոյ Փիրհամգին ի փրկութիւն հոգւոյ որդւոյ իւրոյ Զաւրհապին :

Արեւելեան մասն կէօքայ գետոյ մինչեւ ի ծովն՝ աւայի է և անջրդի ձորափոր, Մանիչար կոչեցեալ. յեզերլս ծովուն են աւերակք ոչ սակաւ գեօղից, յորոց հարաւագոյն կոչի Գոռոռ-խարապա, որ է Զոր աւերակ :

Ի կողմանս յայտոսիկ, ի թեմի Հայր Յոհան վանից, ըստ Սիւէոնի կաթողիկոսի, խնդրելի է և իւրիշ վանք գեօղ, հանդերձ մենաստանաւ, որ Կուսանաց էր անապատ, և որոյ յիշատակ չիք ի գիրս :

Բ. Կ Ո Թ = Կ Ռ Զ Ա Բ Ա Կ

27. Երկրորդս այս վիճակ երկրին Գեղամայ ունի զհարաւային մասն Գեղաքունեաց, կամ զհարաւային արեւմտեան տաշտի ծովուն, և զկէս մասնն հարաւայնոյն. յորում այլեւայլ գետակք և հովիտք են, մանունք և միջակք. ըստ որոց կարգեմք զտեղագրութիւնս, սկըսեալ ի հիւսիսոյ արեւմտից և դառնալով յարեւելս հարաւախառն : Վասն բնակութեան գաղթականին Ալաշկերտեայց, մասն մի վիճակին Նոր Ալաշկերտ կոչի ի Հայոց : — Առաջին ի գետակացն է Զագ, որ գործէ ձորակ փոքրիկ, իջեալ ի ստորոտից Պաշքէնտ լեռին, և գեօղք երկու կամ երեք ի նմին : Երկրորդ է միայն անուանաւոր գետակին՝ Զագ գիւղ հին, որ այժմս կոչի Երանոս, Ս. Աստուածածին եկեղեցեաւ Հայոց, որոց տունք էին 106 յամի 1873 : Սիւէոն կաթողիկոս երկուս գեօղս առէ Զագ Մեծ և Զագ Փոքր. որոց մերձ ցուցանէ լինել զկուղարակն կամ Գուղարակ՝ զոր Կորգաբակ կոչէ, և

հարկ է ի հնումն լինել մեծ չէն, զի յանուն իւր կոչէր մասն մի Գեղաքունեաց, որպէս կանխաւ ցուցաք :

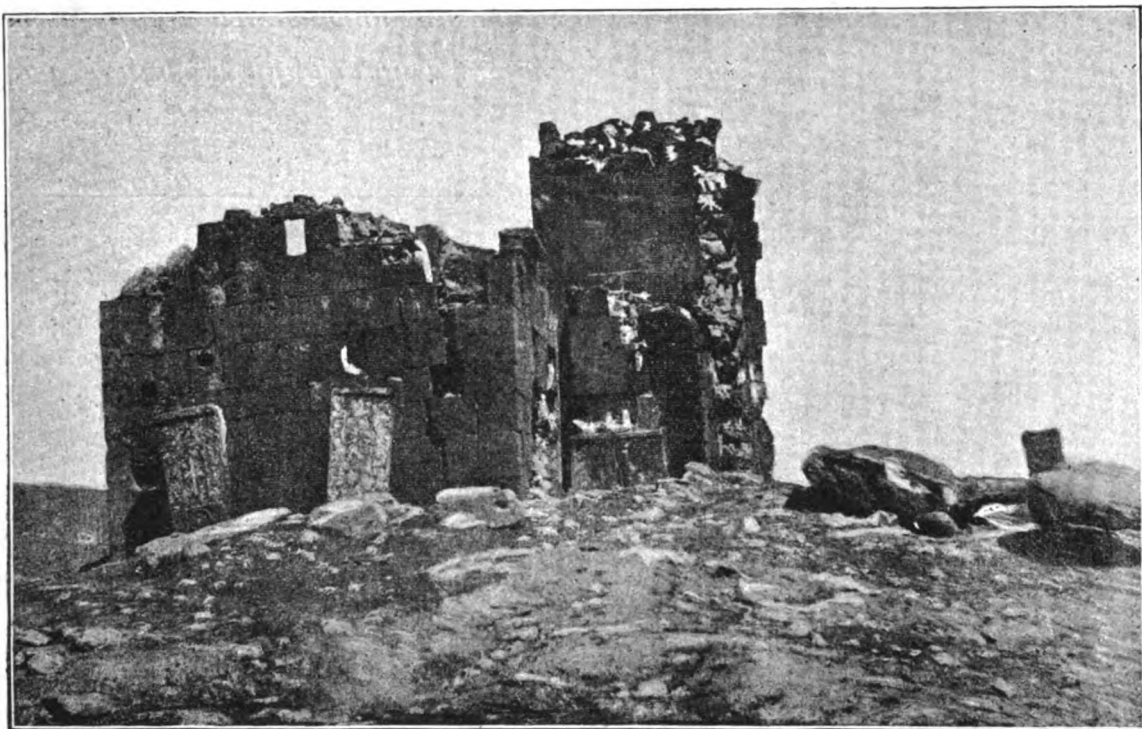
Յերի բերանոյ գետակիս հրուանգան մի է կարկառեալ ի ծովն և կաչի յայլազգեաց, Շէյրան-թէփէ (Դիւասար) : Իսկ իբրեւ մղոնաւ ի բացեայ ի հարաւոյ նորին՝ Թափի ծովն փոքր մի մեծագոյն քան զայն գետակն Շողագայ, այժմ վէշի-աղայ կոչեցեալ, որպէս և գիւղն՝ յանուն Թուրքի միոյ բնակելոյ երբեմն ի նմին, որ թերեւս իցէ բէկն վէշիտ՝ որ քաղանեաց զԳեղամ... և կայ ի ձորավայրի ի վերայ վտակին ի միջի բարձր առապարից. ի հնումն կոչէր Շողագայ կամ մանաւանդ Շուղուագայ, «յաղագս ծագման իրիք լուսոյ աստուածոյն» ըստ Ասողկայ պատմչի. կոչի եւս ի յետոյն և Շաղավանք. 93 տունք Հայոց նշանակէին ի նմա յամի 1873, զարդիս թերեւս աւելի քան զ100 : Յարեւմտակողմն գեղջն ի լեզուաձեւ սարաւանդակի՝ որ ի միջի երկուս.

¹ Շախաթունեան ընթերցեալ է զայս տեղի որ «Երթման» 3-րդ. յորմէ չիմանամ և չկարեմ ստուգել ինչ. եթէ իցէ փիրհամ.

զէս որդին Եղիշեայ յիշեալն յէջն 34 և 42 խոր Տառուղանի, տեղ է Թուականին լինել ԶԾԴ, 1505 :

տեք քարաժեռից, կայ սակաւ և սգալի մնացուած սրբա-
տաշ անսին եկեղեցւոյ¹, դաստակերտ մեծողւոյ և մե.
ծահաւատ տիկնոջ՝ Սիւնեաց՝ Մարեմայ, դստեր Աւշ-
տոյ Թագաւորի Բագրատունւոյ, կնոջ Գարուն վասա-
կայ. որ՝ ըստ պատմիչին, « Շինէ զմեծապայծառ եկեղե-
» ցին ի Շողուազայ, յանուն սրբոյ Առաքելոյն Պետրոսի.
» և կարգէ ի նմա կրօնաշորանոց, դասս բազմահոյլ քա-
» հանայից, վասն հոգեաց տեառն իւրոյ վասակայ իշ-
» խանի Սիւնեաց. և գնեալ ի հազարացի մարդկա-
» նէ զգեօղն Շողուազայ՝ ընդ վաթսուն հազար դրամի,
» ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց, ընծայէ ի
» քաղաքական ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն. նմա-
» նապէս և գեօղ մի ի Մազազ գաւառի ընդ երեք հա-
» զար դահեկանի գնէ և տայ ի սուրբ եկեղեցին, որոյ

» անուն գեղջն՝ Գմեր². և հաստատէ արձան անջինջ յի-
» շատակի առաջի Գէորգեայ կաթողիկոսի և Թովհանի-
» սի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, և Գագկայ Սիւնեաց տեա-
» ռն, և Հրահատայ՝ եղբօր վասակայ, և Արտաւազ-
» դայ Շաղասնեցւոյ, և այլ բազում ազատաց և իշխա-
» նաց»։ Բարձանագրութենէ եկեղեցւոյն Թուի սուսեալ
զայսոսիկ պատմիչիդ. ըստ որոց՝ ժամանակ շինութեանն
պատշաճի միջոցի 877—886 ամաց, զի է յաւուրս կաթո-
ղիկոսութեան Գէորգայ և յառաջ քան զԹագաւորելն
Աշոտոյ՝ հօր տիկնոջն շինարարի։ Այժմ եկեղեցւոյն մի-
այն հիւսիսային որմն մնայ կանգուն և խորանն. իսկ
գրուածն պատէր շուրջ զգլխով որմոյն ի հարաւոյ կուսէ
սկսեալ և յարեւմուտս աւարտեալ անշուշտ. յորմէ սա-
կաւ ինչ այս բան վերծանի արդ.

11. Շողուազայ. Ս. Պետրոս եկեղեցի.

..... ի Թագաւորութեան կանգնեցի ղեկեղեցիս ... հաստատ է սու-
յանուն գլխաւոր առաքելոյն Պետրոսի³. . . վասն յիշատակի ծնողացն իմոց
գնեցի զգլխս :

Արժանագով տիկինս որ յառաջ քան զայս շինեալ էր
զգերահռչակ եկեղեցին Սեւանայ՝ ի նոյն Առաքելոյ ա-
նուն, և յետոյ վերակացու կացեալ շինութեան վանե-
վանայ տաճարին՝ ըստ յանձն առնելոյ եղբօր իւրոյ Շապ-
հոյ Սպարապետի Հայոց, յետ բազում եւս այլ շինու-
թեանց և տարաշխարհիկ հալածանաց՝ յել եսաց թշնա-

մոյն իշխանաց՝ Յուսիպ, հանդերձ որդւովք իւրովք
մերթ « ի կատարս լերանց և ի ծործորս ծերպից վի-
» մաց (աշխարհին իւրեանց, մերթ) գնացեալ արա-
» վար նաւակաք ի Սեւան կղզին, (և մերթ) ելեալ ան-
» տի եւս ի գիշերի բազում նաւակաք... յամուր գաւառն
» Միափորայ... (և անտուտ) յամուր տոյսարհն Գարդ-

1 Ըստ Զաւլեանի՝ 20 կանգուն յերկայնն, 14 ի լայն :

2 Երկբայելի անուն. թուի վերջ բառիդ երբ, իսկ սկիզբն

պալատ կամ աղաւաղ. վասն որոյ ոմանք ընթերցան գծեր :

3 Զաւլեան փոխտեալ Պետրոսի ընթերցան Պեդրոս :

ԴԱԼԻՌ՝ այս եպիսկոպոս էր բնիկ գեղի Շողուազայ, և ի գերեվարութեան Շահաբասայ գնացեալ յերկիրն Զակամայ՝ առաջնորդ եկաց Խորոտկան Ասաուածածնի վանաց, և գրեալ է շափաւ ողբախառն զանցս զաղթին Հայոց ի Պարսս, և զսովոյն յամս 1606-7, որպէս ասէն.

« Հազար յիսուն և հինգ թուիս
Սաստկացաւ սով վերայ երկրիս....
Երկու ամ բոլոր սով տեսաք,
Օտար երկիր վրտարեցաք...
Վայ քեզ Դաւիթ Գեղամեցի.
Վասն քո մեղացն ամենայնի», եւայլն:

Իբր կիսով փարսախաւ յԵՂ. հիւսիսոյ Շողուազայ առ գետեղերն կայ Ողբալ-խան փոքր գիւղ Հայոց 70 տամբք, Ս. Աստուածածին եկեղեցեալ: Ի սահմանս գեղիս գտաւ բեւեռքանդակ արձանագիր (թիւ 13): — Մերձ ի բերան գետոյն առ ծովեղերն գետը մի է անբնակ և անանուն:

28. Ի հարաւոյ ջրոյն Շողուազայ և հպագոյն ի Կոթայն՝ միւս այլ վտակ է Դրակքար կոչեցեալ, զի անցանէ ընդ փորուած վիմաց, կամրջաձեւ թողլով ի վերայն. յայն անուն կոչի և գիւղն Դակքար և յայլազգեաց Տէրիք-բաշ. յորում բնակէին Հայք 36 տուն յամին 1873. եկեղեցին կոչի արդ յանուն Ս. Աստուածածնի, իսկ հին

13. Դրակքար. — Բնակամուրջ.

եկեղեցին Ս. Պողոս: — Այս գիւղ համարի Կոակածն կամ Կոակիծ, զորոյ որս՝ Աշոտ Ա յառաջ քան զԹաղաւորեն՝ շնորհեաց ընդ հնգեցուն գիւղից ի հասոյթ վանաց Սեւանայ. քանզի ընդ Իււրս այս ի վեր խաղան ի ծովէն վտառք Կողակ, Աղինճան, Կոակտուց և Զալս անուանեալ ձկանց:

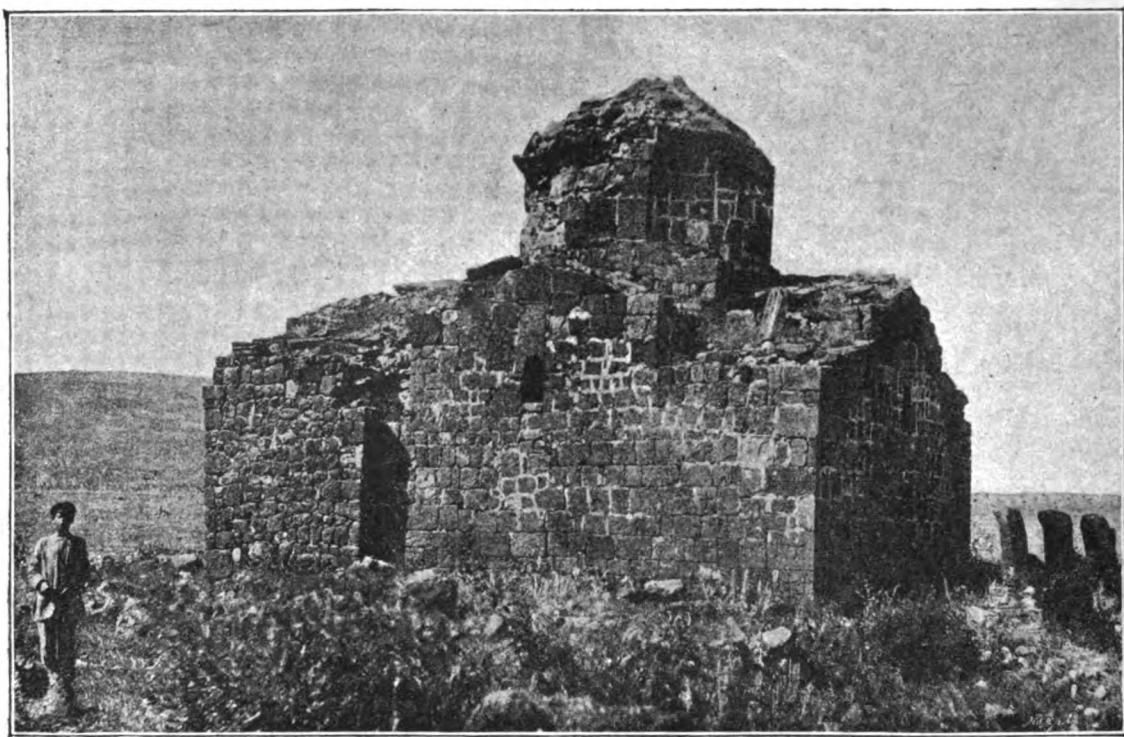
Յետ Գաւառագետոյ ընդարձակագոյն քան զնախա. գրեալսն է ձորահովիտ Կողայ կամ Կողակագետոյ, յառաջ ձկանցն որ առատաբար գիմեն ի սա և ըմբռնին. յայլազգեաց կոչի յանուն Թաղաքենտ գեղը փոքու, զոր Հայք կոչեն Նոր գիւղ, ոչ զի նոր է, այլ զի ի նորոյ բնակեցաւ յետ ամայութեանն, և էին նոցա տունք 60 յամին 1873. ի ստորին կողմանս ձորոյն է գետըն երկւք կամ շո-

րիւք մղոնովք տարակաց ի ծովէն: Ի վերին կողմանսն նշմարին աւերակք շինից ի ծործորս լերանց. մի յայսցանէ (լեռնաբլուր) կոչի Նաղիթ-խանէ, և զի ըստ պարսիկ ձայնի (որպէս և ըստ հայումն՝ նախիր) նշանակէ դադար կամ փարսխ անգէոց, համարիմ ի հնումն կոչիլ ի մեթոցս Եզնանիստ, Թէպէտ և ոչ գտանեմ յառաջնոցն գիրս զայս անուն, այլ կայ ի թիւս գիւղիցն յիշեցելոց ի Սիմէոնէ կաթողիկոսէ, և ցարդ յայդ անուն կոչի յամանց ի մերազնեայցս վտակ մի փոքրիկ կամ աղբիւր, որ յեղից կուսէ Կողակայ թափի ի ծովն, անցեալ նախ ի լճակ մի եղեգնուտ, յոր խառնին և այլ աղբիւրք, և դոյզն ցամաքաւ զատուցեալ է ի ծովէն: Յարեւմտեան հարաւային եզերս նորին տարածեալ է գետըն Կէօք-քենտ

(Լճագիւղ) բնակեալ ի Հայոց 80 տանց յամի 1873. եկեղեցին Ս. Ստոյանտաթիմ¹ փոքր մի ի բացէ կայ ի բարձրաւանդակ վայրի, և շուրջ ղնովաւ գերեզմանք և խաչ-

վեմք, յորս երկուք մեծամեծք ի վերայ բարձր սալաթառոց. և արձանագրեալ ի նոսին, ի միումն յեւս կոյս ԺԳ դարու, այն է յամի 1284.

Ի ԹՎ. ԶԼԳ. ի հապ. (Հայրապետութեան) Տէր Գրի(գորի) մեք եւ Եղբայր Աբրահամ քահանայ անարժան Հայրաձայն ? եւ այլքս կանկնեցինք զխաչ հաւրեղբաւր մերոյ Հայրապետին կուսակրան քահանայի բազմաչարչար սնուցողի, եւ ծնողաց մերոց Հայրուտին եւ Խաթունին եւ քվեր մե(րոյ)... յաղաւթս յիշ:

14. Ս. Պօղոս եկեղեցի ի Մակքար.

Ի միւսումն խաչվիմի վերժանի կիսակտուր այսչափ ինչ բան.

Եւ էր մեր Բաւկանի¹ ջաղացաքար ի նախնեաց չինած², սլահող էաք դաւրապիս³ գանձին արքունեաց:

Նշանաւոր են յետին բանքդ և ցանկալի էր լրութիւն արձանագրին. զի ընդ գանձին արքունեաց յիշեալ բառդ Դարապ յայտ առնէ զարարականն ԲԱՆԺՈՐ և զարպ, նշանակէ դրամահատութիւն. և արձանագրողքդ յայտնին գոլ ոստիկանք Դրամանոցին. այլ ոյք ոմանք և որոյ արքայի գանձապահք: — Թուի ինձ թաթար զանից:

Մեծագոյն ձորահովիտ քան զվերոյգրեալսն ի Գեղաքունիս⁴ է յարեւմտեան հարաւային անկեան գաւա-

ռին և ծովուն, գետոյն կորայ, որպէս կոչի յանուն մեծի աւանին, և ըստ նոր անուան տեղւոյն՝ Ստիւնաւան-չայ, այլ և իշխանագետ կոչի ի Հայոց, ըստ նախ յիշեալ աւանդութեան նոցին: Այլեւայլ առաջք և վտակք են գետակին իջեալք ի լեւրանց անջրպետաց վայոց ձորոյ, յորոց հարաւագոյն կոչի Աղրի կամ Էջրի-չայ, և Ժողովեալ ի հարաւային ստորոտս Արդլասարի ի ճահիճ մի, անտի ընդ անձկացեալ ձորահովիտն իջեալ անկանի միա-

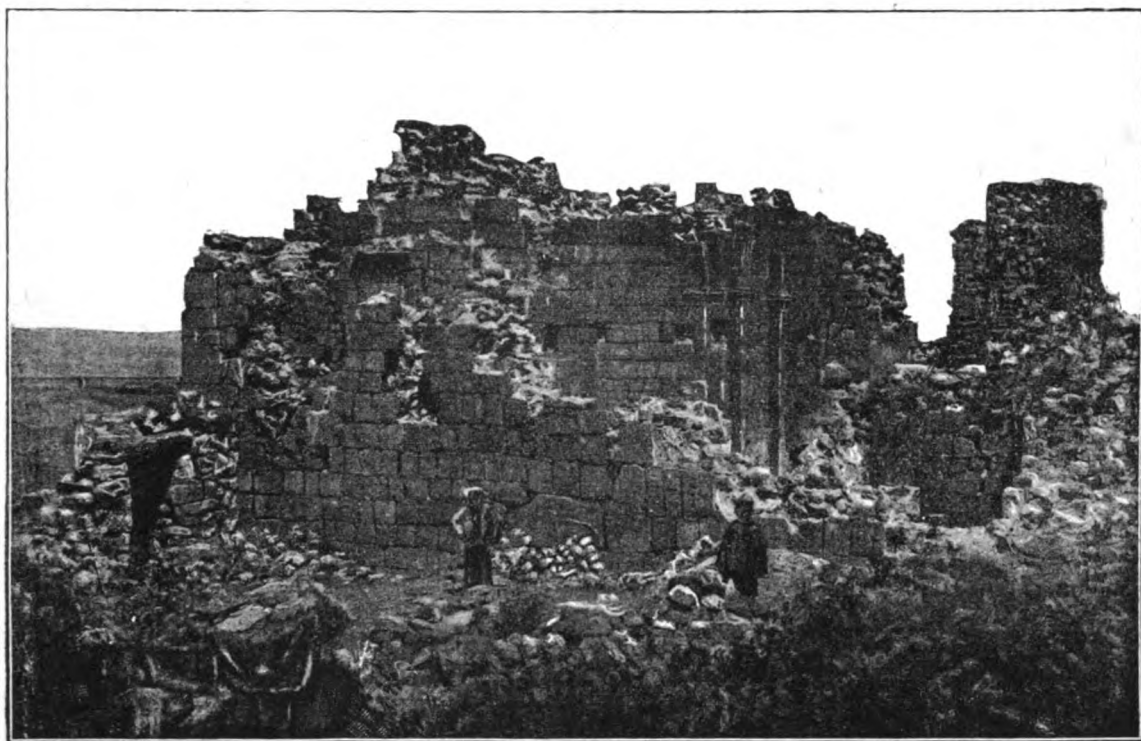
¹ Երկուականի՝ այսինքն ընդ երկու բերան հոսեալ ջրաղաց:

² Շահաթունեանն գրէ. **Ի նխա . . . օչէնած:**

³ Յորմէ Գորո-Իանէ կամ Գորդիանէ, ասուն և տեղի դրամահատութեան կամ դրամա չինեւոյ:

ձոյլ ի ծով: Ըստ (Համեմատական) ընդարձակութեան երկրին և գլխաւոր իշխանանիւտ տեղւոյն՝ կոչէր երբեմն Կոթ գաւառ (ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ), որպէս և չէնն մեծ՝ Կոթ՝ քաղաքագիւղ կամ գիւղաքաղաք և առանձն. որ է մերձ ի ծովեզրն և ի բերան գետոյն, կիսով եւեթ փարսախաւ ի Հր. Ել. Կէսլ-քէնտ գեղջ. և կոչի ի Թուրքաց Ստորին Ատիեանան. Սա էր աթոռ Սիսական Հայկազուն իշխանաց Սիւնեաց, տերանց երկրին Գեղամայ, որպէս վկայէ արձանագրաւ ինքնին բազմաշէն իշխանն Գրիգոր Սուփան Բ, որդի վասակայ և Մարե-

մայ զշխոյի. որ՝ ըստ պատմին, « շինէ զգարմանակերտ » փարախն բանաւոր հօտի ի դիւղաքաղաքն Կոթայ, յառնուն Սաշր Ստորին Ատիեանան, և զարդարեալ մեծամեծ » սպասուք կարգէ ի նմա դասս պաշտօնէից և պարսպէ » մեծամեծ վիմօք, և մեծաւ ժողովով արարեալ նաւառ և կատիք, խնդրէ ի կաթողիկոսէն և յեպիսկոպոսացն » և յիւր եպիսկոպոսէն տէր Յովհաննիսէ, երեք քառառ » սունն... և կարգէ յիշատակագիր արձանի ի վերայ » սուրբ եկեղեցւոյն, որ ունի օրինակ զայս. (իւր իսկ պատմին ընթերցեալ զայն մինչ դեռ չէն էր եկեղեցին).

15. Եկեղեցի Կոթայ վանից.

Ինձ Սուփանայ յիշատակարան Հաստատեալ հոգեւոր ի Քրիստոս ի քաղաքագիւղս Կոթայ ի կացուածի իմոց նախնեացն, զոր նախ քան զայս պարսպապատ շրջապատեալ էին ի բազմածախ գանձուց յոլով աշխատութեամբ. Յետ այսր ապա իմոց նախնեացն խորհրդակցեալ կամաւքն Աստուծոյ շինեցի տուն Տեառն եւ յարկ Աստուծոյն Յակոբայ, անուանակոչութեամբ Արքուհայ Տիրամաւր Աստուածածնին, վիմատաշ կոփածոյ քարամբք, եւ ի սմա սենեակս ութ ի վերոյ եւ ի ներքոյ. եւ ապա ի սմին սուրբ քաւարանիս կարգեցի քահանայս եւ զարդարեցի. զԱստուածածնի քահանայքն նախնեաց իմոց եւ այլ սպասաւորս բազումս, ազատ արարի յարքունական ծանրութենէ, եւ ի բեկարէ. եւ սահմանեցի հոգս եւ ջուրս. եւ ետու միոյ միոյ քահանայի յիսուն դրամ ի տարւոյն, որ լինի հնգեցիկս. եւ սահմանեցի չորիցս քառասունս եւ սաղմոս զԵղութեան կանոնն եւ զառաւարտուն

սաղմոսն, զի որչափ ես եմ ի մարմնի՝ յաղագս կենացս յաջողման լիցի, եւ յետ վախճանի կենացս մեղուցեալ հոգւոյ իմոյ կատարեն: Եւ յամենայն ամի իւրաքանչիւր դք ի քահանայիցն չորիցս քառասունս առնիցեն վասն իմ: Եւ արդ՝ եթէ որ ձեռնարկէ յայս եւ յափշտակել ջանայ զիմ հոգեցատուր հողսդ եւ զայլ ընծայսդ ի քահանայիցդ, եւ կամ զքահանայ ի չար՝ ընկենու զոր ազատեցի ես յամենայն ուրեք, կամ ի զարմից իմոց կամ ի ժառանգաւորաց կամ յայլ աւագաց զկնի մեր, այնպիսւոյն բարձցի անունն յերկրէ եւ յիշատակն, եւ դատապարտեալ եւ ամօթալից եղիցի յահեղ

16. Կենդանութիւն. — Ղարանդապ.

հրապարակին Քրիստոսի, եւ մեղաց իմոց համարս տայցեն յաւուրն դատաւ տանի, եւ ժառանկեսցեն զհուրն անշէջ եւ զտանջանսն յաւիտենական: Եւ եթէ քահանայքդ երբէք ստունգանիցէք եւ մոռացումն առնիցէք կարգեալ չարագրութեանցդ եւ կամ ծուլանայք յեղեալ քառասներոյդ, տէր Աստուած դատապարտեսցէ զձեզ զաւակօք եւ զարմիւք, եւ բաժին ձեր ընդ տիրասպան քահանայիցն լիցի:

1 իմա, եթէ պարտաւոր առնիցէ զժառանգաւորս եկեղեցւոյ զքահանայս հատուցանել որպիսի եւ է հարկս:

— Այլ, աւա՛ղ, դի եկեղեցին այն հոյակապ քարակոփ, թէ և ոչ շատ ընդարձակ, իբր 30 Չ. ընդ երկայնն և ընդ լայնն, քառակուսի արտաքուստ, կիսաբոլոր իմն ձեւով ի ներքուստ և հնգախորան, կիսաւեր է արդ. յարկն ի սը պառ կործանեալ, որով և շերեւի արձանագիրդ՝ զոր ընդօրինակեալ հասոյց մեղ երախտաւոր պատմիչն Սիւնեաց: Ըստ զարմանակերտ շինուածոյն, որպէս ասէ սա, գեղադիտակ են և դիրքն ի սարաւանդակի քարափան գետոյն, յարեւմտից կուսէ գեղջն, զորով նոյնպէս աւերեալ զնին պարիսպքն և բնակարանք. կանգուն մնայ խորանաձեւ մահարձան մի անգիր վիմաւ, զոր Ամենափրկիչ անուանեն Հայք և ուխտիւ պատուեն: Ոչ իշխեմ համարել զսա կամ առ սովաւ և զքնարան մեծողոյն այնորիկ և լաւագունի արժանաւոր բաղդի՝ տարածամ զրաւելոյն ի կենաց Գրիգորի իշխանին, դաւադիր դեղատուութեամբ մահահոտն Յուսիպ, յամի 909 կամ զկնի. «զոր սգացեալ Գագկայ Թագաւորի (Արծրու» նւոյ) և Աշոտոյ (Բ) Բագրատունւոյ, ընդ մօր նորա» Մարիամայ և ընդ եղբարցն Սահակայ և Վասակայ, «բարձեալ տարան և եղին ի տապանի յիւրումն ձեռա» և կերտ սրբարանին ի Սուրբն Շիմոնեայ»: — Անժանօթ է տեղի սրբարանիս, ուր խնդրելի էր զհանգստարան կանգնողին. բայց աւանդութիւն բնակչաց տեղոյն համարի զայն ընդ խաչարձանին՝ որ յերի մեծի եկեղեցւոյն ի

ստորեւ քարածեռի միոյ (տես թիւ 1 յէջ 24). որոյ արձանագիր վկայէ արդարեւ Գրիգորի ումեք լինել զայն, այլ նորագոյն թուականաւ 1295 ամի, և է այսպէս.

Ի Թ. ԶԽ | Դ կանգնե
ցաւ Խա | չս ի բար
եխաւսութիւն Գրիգորոյ՝.

Յեկեղեցւոյ անդ կոթայ պահիր երբեմն սքանչելագործ երկաթեայ խաչ մի (այժմ ի Սեւան), մի յայնցանէ զորս աւանդեն մերայինք ձեռագործս լինել Թադէի առաքելոյ, և կոչիր կորայ Ս. Նշան: — Ի հիւսիսակողմն հին եկեղեցւոյն ի գերեզմանսն գտանին խաչարձանք՝ գրութեամբ ԺԶ և ԺԷ դարուց, որք ցուցանեն լինել առ տեղեաւս կնիգ կամ կնիք իմն անուն քաղաքի, որ ոչ ուրեք յիշի ի գիրս, վասն այնորիկ և ընդ երկրայութեամբ է. և աւանդէ զայս Պողոս Վ. Պետրոս, սեւան յամի 1850, առեալ յԱմսոն. Վէ. Տէր Ստեփանոս, սեւան, իբրու անձամբ ընդօրինակող. բայց և չարադրութիւն բանիցն ոչ է անստգիւտ, և են երեքին այսօրիկ, յամի 1517, 1524, 1657.

† Սուրբ Խաչս կանգնեցի Յակովբ քահանայս կնիքեցի քաղաքի բարեխաւս ամուսնոյն իմոյ Մարթայի. ի Թու. ԶԿԶ.

† Սուրբ Խաչս կանգնեցի Մատթէոս վարդապետ կնիգ քաղաքի, բարեխաւս ինձ. ԶՀԳ.

† Ես Մարկոս կնիք քաղաքացի կանգնեցի սուրբ Խաչս բարեխաւս. ի Թիւ Հայոց ՌՃԶ՝

Այժման նոր եկեղեցի եւս անշեքեցեալն և նուազեալ գեղջ կոթայ՝ կոչի նոյնպէս Ս. Աստուածածին. բնակիչքն Հայք էին՝ տունք աւելի քան զ'100 յամի 1873: — Դէպս կամ զրոյց իմն աւանդէ Կիրակոս պատմիչ, յամի 1250 համբաւեալ աստանոր. «Յեզր ծովուն Գեղամայ աւան մի է կոթ անուն. ի սահմանս այնր գեղջն հուպ ի լեռնն՝ գտին մարդ մի հսկայաձեւ, մեռեալ և կիսա» թաղ, նոր հանդերձ ունելով և կօշիկս նորս, և հան» գէպ սրտին ծակ, որպէս թէ խոցած էր աշտէիւ, և ի վերայ սակաւ մի բամպակ. և յորժամ առին զբամպա» կըն՝ սաստիկ վիժէր արիւնն, և իբրեւ դնէին ի վե» րայ՝ դարձեալ արգելոյր արիւնն. և թէ այլ նոր բամ» պակ դնէին և ոչ զիւրն՝ նոյնպէս հոսէր արիւնն, մին» չեւ դնէին զառաջինն. Զայսոսիկ յուրմէ շաղակրա» տէին. թէ ճմարիտ և թէ սուտ, մեք ոչ գիտեմք»: Նման իւրք այսմ՝ դէպք զարմանալի հանդիպութեամբ եղեն սառագիւ զվայրօքս՝ ի սկիզբն կոյս ԺԷ դարու, յետ գաղթելոյն Հայոց ի Պարսս, առ Շահաբասաւ. յորժամ

Յիսուսեանք երկու՝ յընկերաց այնոցիկ որք ամօք յառաջ գողացեալ էին զնշխարս Սրբոց Հռիփսիմեանց, ելեալք յԵրեւանէ գային յերկիրս Գեղամայ և անցանէին ընդ լեռնն Սիւնիքեանայ-տար՝ առ եղեր գետոյն, քանզի նախատեալ էին զմարգարէն մայրմանաց ի Նախիջեւան առաջի կուսակալին, զօրականք սորա ուղեկցեալ նոցա խաբէութեամբ՝ հարին զնոսա և սպանին. նոյնպէս և զընկեր մի նոցին մերազգի՝ Աղամիր անուն՝ յԱպրակունեաց գեղջէ հռովմէականաց, որ փախչէր ի կողմն քարանձաւի միոյ. հարին զնա «սրով ի գլուխն, ի պա» րանոցն, յուսն և յարմուկն. և վիրաւորեալ այրն ան» կեալ ի գետնի ձեւացուցեալ զինքն թէ մեռայ»: և կարծեալ թէ մեռեալ իցէ՝ վիրաւորողն «հարեալ է զայ» րըն ոտիւք և ի բարձանց ի գլխոց քարանձաւին ար» կեալ է զնա ի ներքոյ վիմին»: Իսկ Աղամիր յետ բա» զում ամաց պատմէր Առաքէլի պատմիչի՝ որ գրեաց զայ» սոսիկ, «Թէ յորժամ արկին զիս ի քարանձաւէն ի վայր» ՝ ընկեցայ ի մէջ ջրոյ գետին՝ զոր կոթայ գետ ասեն, և

1 ի փորագրեալ պատկերիս խանգարեալ է յոյժ ձեւ տառիցն:

2 Հրատարակեալք ի Մասեաց Աղանի օրագրի, Դ. 60:

» Լուր գետոյն առեալ տարաւ զիս և էարկ ընդդէմ վիւս
 » մի միայ, և վէմն այն եղեւ արգելիչ ինձ, և արգել զիս
 » մինչ ի մթանալ երեկոյին ցելս աստեղաց... ելի ի գեւ
 » աոյն և գնացի ու, եւ այլն. և պատահեալ գիւղականաց
 բառնան զնա ի գրաստ, և տարեալ դարմանեն. իսկ
 զմարմինս սպանելոցն « անդէն » ի վերայ ճանապարհին
 » փորեցին վիհ, և ընդ հողով արարեալ ծածկեցին զնո-
 սա » : Յետ ամաց եկեալ այլ ոմն կրօնակից Յիսուսեանց՝
 Մեղքիոր (Մեղգոն) անուն ընդ Շահ Արասայ՝ յերկիրն
 Գեղամայ, և խնդրեալ ի նմանէ՝ երարձ զոսկերս նոցին
 և տարաւ յԵրոսպէ : Արժան համարեցաք յիշատակել
 զայստսիկ՝ զի ի սահմանս Կոթայ են հանգիսեալ, և թեր-
 եւս աւանգութեամբ ծանօթ իցեն իրքն և տեղին : — Ի
 նախալիշեալ ձեռնարկի տանուտեարց Գեղամայ՝ վառն
 թեմին Տաթեւու, ի սկիզբն ԺԶ դարու տեաւ և Պաշա-
 րաթ Կոթեցի (յէջ 34) :

Կիսով փարսախաւ ի Հս. Կոթայ առ եզերք գետոյն կայ
 և վերին Արտեմանս ի բարձու ձորեղերն. բնակիչքն են
 Հայք, 34 տունք. եկեղեցին Ս. Գեորգ կոչի : — Աստի ի
 վեր ընդ ձոր գետոյն ելանելով ընդառաջն հանգրուանք
 չուարնակաց, Մատինա կամ Մեդինա Ստորին և վե-
 րին՝ 30 տամբք Թաթարաց. Ըյըգ Գերման սեռայ, (աւե-
 րակ կարաւանատեղւոյ), ընդ որ մարթ է համարել
 զճանապարհ վերոյիշեալ Յիսուսեանց, և զդէպս Աղամի-
 րի, զի և առ երի կայ ջրոյն : Ի վեր քան զսա միւս եւս
 աւերակ գեօղ Այրիձե, առ գետակցութեամբ երկց օ-
 ժանդակաց Կոթայ, ուր ջրեղջն է. թերեւս խանգարեալ
 անուն է սա Արգիճի գեղը որ դասի ի հին ցուցակին,
 և Էրքեձի կոչի ի Սիմ. կաթողիկոսէ ի թեմի Շողուա-
 զայ վանից : — Յեզր արեւմտեան օժանդակ գետակին
 կայ Աք-բաշ (Քարաձի) ամայի գիւղ, անշուշտ ի սակս
 մեծի քարեղէն երկվարի՝ յեզր գետոյն, ի ստորոտս Աք-
 դըլասարի¹. և ի ստորեւ ի նոյն անուն աւազուտ ճա-
 հիճ. նման նմին ճախնային է և միւս գետակիցն որ կոչի
 Աղլի-չայ, եթէ չիցէ և սա ի նոյն Արգիճի կամ Էրգե-
 ճի անուանէ աղաւաղեալ. բայց չէն կամ լքեալ տեղի
 քնակութեան ոչ նշանակի ի վերնակողմանս ձորոց գե-
 տակացս :

Հանդէպ վերին Ատիեամանայ յարեւելակողմն գետոյն,
 ի ձորամիջին կայ անուանեալ Գեղեզմանն իշխանի, չիրիմ
 մեծամեծ վիմաք. աւանդեն² զբարեպաշտ իշխանէն յոր-

դորեալ երբեմն զժողովուրդն յազօթս, յորժամ փոխա-
 նակ ձկանց օձք ընդ գետն ելանէին ի ծովէն, և աղօթք
 քաջահաւատիցն նհանջեցին զնոսա անդրէն ի ծով, ուս-
 տի ապա բղխեցին ձկունք առատապէս, զորս և ի պա-
 փու նորա՝ իշխանաձուկն կոչեցին. և ի մեռանել նորին՝
 ամփոփեցին ի տեղւոյս, յոր և ցարդ քան յուխտ և յա-
 զօթս : Առատ լինի և որս Կողակ ձկանց ի սկիզբն յուլիս
 ամսոյ ի միջոցի ծովուն և Կոթ աւանի. ուր յերկուս բա-
 ժանեալ առուս զՂուրս գետոյն՝ ի դիմել ձկանցն ի վեր,
 զԼուր միայն խառնեն ի միւսն, և ծանծաղ կամ ցամաք
 գործեալ՝ անարգել ժողովն զուղակոն : Զի ի վաղուց
 հետէ հաշակեալ էր առատութիւն որոյ ձկանց Կոթայ,
 սկնարկէ և զաւելտական բան Գրիգորի Մագիստրոսի,
 գրելով « Առ կարծեցեալ ամն գիտնական », զգէպս հա-
 մանմանոյ նորա տգիտի ուրուամն ժամանակակցի. որոյ
 « Գորտ գտեալ ի վերիացոցն կողմանէ, ասեն, ապուխտ
 » արարեալ, և ի Կոթ գաւառին Գեղամայ ձայնէր, ձու-
 » կըն զնա կարծելով, զի գնեսցին. որոյ ըստանձնեցու-
 » ցեալ բառնան նմա յարտակիտեղոցն կողից, կարկա-
 » տուն կեմովքն կաշկանդեալ ու Կող աստանօր զձուկն
 Կողակ կամիցի ասել Մագիստրոսդ, եթէ զկճղս զբոտու
 բեր ըստանձնողին, թողում ի քննութիւն բանասիրաց :

39. Մերձակից ձորոյ և բերանոյ Կոթայ յարեւելից
 կուտէ կայ բերան անձուկ և երկարածիգ ձորոյ ԿՈՂՈՒՄ
 ների գետոյն, յանուն գիւղիցն. այլ յի՛նչ պատճառս
 այսպէս կոչեցին, ոչ զիտեմ, ի սակս Կոթ չորքոտանայ,
 եթէ Կղունեաց տոհմի հնոյ, թէ յայլ ինչ. Գեօղքն զար-
 դիս կոչին Գարանըգ կամ Ղարանըգ, և են երեք, վե-
 րին, Միջին և Ստորին. բայց մին ամայացեալ է. իսկ այլքն
 երկողքն բնակեալ ի Հայոց. զլիւսւորն է Ստորինն՝ հուպ
 ի ծովեզրն աւելի քան 100 տամբք, և Ստոր Ստատաձա-
 ծին եկեղեցեաւ. վերինն ԿՈՂՈՒՄ, 90 տամբք և Ս. Գեորգ
 եկեղեցեաւ, յանձուկս ձորոյն յարեւմտից ջրոյն : Զառա-
 ջինն երեւի Մեծ և Փոքր մակակոշեալ գիւղիցն, զի գրի ի
 յիշատակարանի 1673 ամի, «գիւղն ԿՈՂՈՒՄ Փոքրիկ»,
 յորում Գրիգոր ոմն քահանայ կազմէր « ահիւ և դողու-
 » թեամբ զսուրբ աւետարանս... ընդ հովանեաւ մեծա-
 » հուշակ Ս. Աստուածածնին Մաքինանց » : Յերի կայ վե-
 րին գեղն Գերեզմանոց՝ բազում խոյածեւ չիրմաք և խաշ-
 աթոռովք, յորոց մի, այլ ոչ հնագոյն (1685-8 ամի) է
 այս (Թիւ 17), համառօտ արձանագրաւս :

Սուրբ Խաչս բարեխաւ Զաքարին եւ կենակցին.

Յելից Կղնուտներ ձորոյն՝ կայ միւս կամ կրկին ձո-
 րակք փոքունք նուազ ջրով, յորոց մին կոչի վարդեմնոց
 գետակ, և յայլազգեաց Թոնիսոյրու. զմիւսն ի դէպ է
 կոչել յանուն Զօրախայի : Երկուցուն եւս վերնակողմանք
 անշէնք են. յառաջնումն մերձ ի ծովեզրն է գիւղն Ապ-
 տալ-աղաշը, հայաբնակ, 40 տամբք, և Ս. Աստուածա-
 ծին եկեղեցեաւ. Ընդ մէջ սորա և Ստորին Կղնուտի
 բղխեն աղբերք մանուկ և թափին ի ծովն : Յելից հա-

բաւոյ նորին կայ Այի-ղաշիս կամ Այի-ղառաիս գիւղ,
 նոյնպէս հայաբնակ 85 տամբք և Ս. Պետրոս-Պօղոս
 եկեղեցեաւ : Թուի ինձ եթէ երկողքն սղա գիւղք իցեն
 վերին և Ստորին վարդեմնիք նշանակեալք ի հին ցու-
 ցակի գեօղից Գեղաբունոյ : — Յերկրորդում ձորակին
 նշանաւոր տեղի է Զօրախաշ կամ Զօրախաշ գիւղ, յա-
 նունէ մեծի միատարր խաշվիմի իրերեւ 4 Չ. բարձր, և
 մի Չ. լայն, որ ունի և պատուանդան և քանդակո, պա-

¹ Ն. Տէր Աւահեքեան, յէջ 39 :

² Շահխաթունեան, Բ. 245 :

տունալ և յայլազգեաց. կանգնեալ է, ըստ Զալալեանի,
ի յիշատակ որդւոյ Հասանայ ուրումն իշխանի՜: Եկեղեցին
Ս. Գեորգ յարեւմտից գեղջն կայ ի բարձրաւանդակի,
առ որով և գերեզմանք վաղեմիք. յորոց ի միումն վէմ

սեւորակ՝ նշանաւ վարդապետական գաւազանի, և արձա-
նագրաւս,

Դաւիթ յաղաւ(թս) յիշեցէք.

17. Խաչարձան ի վերին Կղնոշտ (Ղարանդուխտ)։

Առ ընթեր սորին էլակ խաչվէմ՝ յորում դարձեալ յիշի անուն Դաւթի, այսու արձանագրութեամբ.

**Յանուն Աստուծոյ ես Դաւիթ Երէց կանկնեցի զԽաչս յիշատակ հոգւոյ
իմ ծնողաց (եւ) իմ:**

Թերեւս Շողագացի Դաւիթն է, եպիսկոպոսն: Բնա-
կիչք Զօրախաչի Հայք են աւերի քան 180 տուն և 1400

սգիր: — Կիսով փարսախաւ ի Հս. Զօրախաչի կայ փոքր
գիւղիկ կամ հանգրուան վերին Այի-ղըռախ: Սիմէոն

1 Ըստ Զալալեանի տակւոյ, Բ. 192, Զօլ նշանակէ երկայն, զի

և խաչն այն երկայնաձեւ է ինն կանգուն ի բարձրութիւն:

կաթողիկոս յիշէ և զԱնաստ (վանք) վարդենեաց, որոյ որպէսն անծանօթ է ինձ: Թերեւս իցէ կոչեցեալն Անճից անապատ, Ս. Միհայր եկեղեցեալ, որում՝ յամի 1670 ընծայեն վարդենեցիք աւետարան մի, կոչելով զինքեանս՝ վարդենեցի ձապիարս (ժողովուրդ): և ստորադրութեամբ վկայեն զատ յայլոց՝ Մկրտիչ պարոնտէրն Շողազայ, և Կիրակոս տանուտէր Կանխէի. միւս եւս տեղի կամ գեօղ՝ անծանօթ յայժմուս, և թերեւս նոյն ընդ Կնիքն վերոյիշեալ:— Առնթեր վարդենոց ձորոյն է Ագնոաճորն, որպէս կոչի ցարդ գետն այլազգական թարգմանութեամբ Կիւզէլ—տէրէ, յերկուց առաջից ձուլեալ, յորոց մին կոչի այսպէս ի համանուն բարձր (իբրեւ 11000) լեռնէ իջեալ, միւսն՝ յարեւմտից կուսէ՝ Շահպոչազ կոչի. ոմանք Գօրատակոս գետ (կամ Գորատակ) կոչեն: Գեօղն Կիւզէլ—տէրէ փարսախաւ հեռի ի ծովէն՝ կարի ընդարձակ է իբր 200 տամբք, յարեւմտից կուսէ գետոյն ի տափ մի ձորոյն, Ս. Աստուածածին եկեղեցեալ:— Ի հանդիպոյ յարեւելից կուսէ (յաջմէ) գետոյն կայ հին գերեզմանատեղի և մատուռն աւերակ ի նմին: Ի հարաւակողմն գեղջն աղբիւր մի է բարեհամ. և ժամաւ և աւելի ի Հս. կուսէ կայ այլ գիւղ համանուն, այլ լքեալ և ամայի: Ի ձորահովտի աստ խնդրելի է և « Գորատակոս անապատն՝ որ է անուամբ Ս. Աստուածածին », ըստ Սիմէոնի կաթողիկոսի, ի թեմի Մաքենոց վանաց: Մերձ ի ծովեզրն՝ յաջմէ՝ որ է յարեւելից գետակին՝ կայ Գեօրադան կամ Գօրսնը—գրան (համետարեկ) գեօղ հայաբնակ առ քարաբլրով, 75 տամբք և Ս. Գեորգ եկեղեցեալ:

30. ՎԱՆԱՎԱՆՈՒ ԶՈՐ.— Սահմանորդ Ազնուածորոյ և նման նմին է անձկավայր ձորն, որ այժմ յանուն Ալաչալոս գետոյ կոչի, այլ ի հնումն Վանափանոս ջոռ կոչէր, և ի մերազգեաց այժմ Կրանոց, յանուն գեղձաւանին, եւս և Կորիկ աղբիւր, որպէս թուի յանուն Կոնճակայ—քարի. և զսա համարիմ լինել Ալաչալոս—քեփէ լեռնակ ընդ մէջ Վերին Կթանոց գեղջ (ի Հս.) և Գարա—Խոյնաւի լեռին (ի Հր.), ի վերնակողմանս ձորակին:— Երեք Ալիալոս գեօղք են. վերինն՝ այսինքն հիւսիսագոյն՝ ի ներքոյ արդ յիշեալ լեռնակիդ, բնակեալ ի Թաթարաց 85 կամ 80 տանց. հանդէպ նորին՝ յարեւմտից կուսէ, իբր մղոնաւ եւեթ ի բացեայ՝ յեզր ձորակի միում օժան.

դակի՝ Միլիկն, որ ի սպառ ամայի է. Ստորին թուի կոչեցեալ ի հնումն Կոնճալար գիւղ, որ ընդ այլոց շորից տուաւ ի կալուած վանեմանայ, և է հայաբնակ աւելի քան 80 տամբք:— Ընդ մէջ սորա և Ստորին Կթանոցի կայ և ամայի գեօղատեղի Գիլիսէ—Խարապա (Աւեր եկեղեցի) կոչեցեալ, որ ըստ Ջալալեանի է վերին Կթանոցըն, յորում կայ արդարեւ կիսաւեր եկեղեցի մի գեղեցկաչէն, համակ սրբատաշ քարամբք, ութանկիւնի կիսաբոլոր ձեւով: Թուի աստանօր եղեալ Միւս վանեմանն, զոր ընդ վանորայս Գեղաբունեաց և ընդ գլխաւորս աշխարհին Սիւնեաց՝ կարգէ պատմիչն. այլ հաշակաւոր քան զայս էր Ստորին Կթանոցն, որ է բուն վանեման գիւղ, մղոնաւ եւեթ հեռի ի ծովէն՝ յարեւմտեան գետեզրն, Ս. Աստուածածին եկեղեցեալ: Ոչ է յայտ ժամանակ հաստատութեան վանացն, այլ սակաւ ինչ երիցագոյն երեւի քան զչինութիւն հոյակապ եկեղեցւոյն՝ յամի 903, որ կայ ի հանդիպոյն յարեւելեան դետեզրն, ի ստորոտս սարաւանդի միոյ ի վայելուչ դարատափի. փորրիկ է չափով, և առանց սեան զմթթաւորեալ, որ և ըստ բաղդի մնայ կանգուն, շնորհագիւտ լեալ քան զայլսն զոր յիշեցաք յերկրիս Գեղամայ և զոր յիշելոց եմք. անաղարտ պահելով և զարձան յիշատակի արժանաւոր շինողին և վերակացուն, զոր և պատմիչն Սիւնեաց դադափարեալ էր շորեհարիւր ամօք զկնի շինութեան, և հնգիւք հարիւրովք նախ քան զմերս ժամանակ, և մարթ է բաղդատել ընդ նորայումն զքնագիրն (ըստ խնամով ընդօրինակութեան Շահխաթունեան եպիսկոպոսի) մինչ չեւ է լուսազրութեամբ կամ նկարահալ նութեամբ ի սպառ ճշգրտեալ: Արդ ըստ պատմիչն՝ տեսեալ զչինութիւնս վանաց և եկեղեցեաց Սեւանայ, Շաղուազայ, Կոթայ և Մաքենոցաց, զդաստակերտս Մարեմայ և Գր. Սուփանայ, զքեւ և զքեւառն իւրոյ, առոյց սպարապետն Շապուհ եղբայր Սմբատայ Ա, ի ձեռն քեռն իւրոյ « շինէ զփառաւոր տունն Աստուծոյ » յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորիկն Չորակին վալ » նեմանաց, որ այժմ Կթանոց կոչի. և պայծառապէս » զարդարէ զնա. և բազում տուրս ընձեռէ ի պէտս եղ » բարցն, և հաստատէ տուն կրսնաւորաց. որոյ յիշատա » կազրութիւն արձանին ունի օրինակ զայս », գրեալ զգմբեթաւ տաճարին յարեւմտից կուսէ ընդ հարաւ:

Յանուն Աստուծոյ. Ես Շապուհ Բագրատունի, Հայոց սպարապետ, տեւրանց տէր, որդի Աշոտի¹ Հայոց թագաւորի, ի ժամանակս Հայոց թագաւորի մեծի Սմկատայ հարազատ եղբար իմոյ, եւ վերադիտողի Հայոց հայրապետի Տեառն Յեւանիսի², իմացայ եւ ծանեայ թէ ամենայն փառք եւ մեծութիւն սպառելոց են ի վաղիւն եւ կորնչելոց, եւ մեծափափազ տենչանովք վերակացու եւ տեսուչ առնելով զքոյր իմ Մարիամ Սիւնեաց տիկին՝ յիւրում³ իշխանութեան ի վանաւանս տունն Աստուծոյ կանգնել վիմատաշ

¹ Եւս սակաւ ժամանակի շինութեան տաճարին, Շապուհ « Կիսապատուր կենդ Վանալեալ զանոթաւոր կեանս, վախճանեցաւ... » (և թաղեցաւ) ի քաղաքագեօղն Բագրատուն. — Յճ. Կթիկս:

² Օրբելեան, Ալապոյ:

³ Օրբելեան, Յովնիսի:

⁴ Օրբելեան, յիշում... վալեման... խնդրեալ: իւրաքանչիւր:

կոտիածովք շատածախ գանձիւք եւ մեծաջան վաստակովք կատարել: Թերեւս լիցի ողորմութիւն յայնմ աւուրն յորժամ բանք սպառին եւ գործք թաւաւորեն. Եւ տուաք ի քեզ Վանավանու վանական Հայր Արքաանաւ, աղաւթել, եւ վայելել եւ որ այլ յետ քո այլ յաջորդին. Եւ պաշտոնեայք խորանիդ յորժամ ժողովիք միաբան յաղաւթս եւ կերակրիք յանմահական կեանքով, յիշեալիք զիս եւ զիման, զի արասցէ ողորմութիւն ողորմածն Աստուած. Դ դեղս սահման. Դրամք ի Կոթաքար՝ ՇԼ, ի Բ... տէլեացն. ՈԿ յԱղիբողանաց, ԶՂ ի Կարբին գետերէն եւ նաւերէն: Տէր Սողոմոն. Տէր Աթանաս. Սմիլատ... Աստուծով բերաւ չուր յՈՆճոռ... են. ի թուիս Հայոց ՅԾԲ:

Զվերջին հատուած բանի տրից կալուածոցն՝ այլապէս և սակաւ ինչ երկարագոյն եւս բանիւք գրէ Օրբելեանն, զոր և Զալալեանն ընդօրինակեալ է աղաւաղանգք. և է այս ըստ պատմագրին.

Եւ ետու հինգ գեղոց սահման. Կոթաքարն, Աղաքոյ-վանուն, Շաշառնաւնոյն, Գետաւեջն, Կթանոցն, Գետաւիւնաց ծովն. ՄԿ դրամ ի Կոթաքարէն, ՇԼ ի Բրտեւնեացն, ՈԿ յԱղաքոյ վանացն ծովէ, ԶՂ ի Կարբին գետերէն եւ ի նաւերէն: Որում մի դք իշխեսցէ հակառակել. եւ թէ յանդգնի դք յ'ՅԾԲՀ հայրապետացն նզովեալ եղիցի, եւ մասն եւ բաժին զՅուդային առցէ. ի թուիս Հայոց ՅԾԲ: Աստ կան ի չիրմի աստուածասգեաց տէր Սաղոմոն եւ տէր Աթանաս, Սմիլատ բազրատունի:

Մի ի խաղաղելոցդ՝ յանուանէն և ի մերձաւորութենէ ժամանակին թուի Սողոմոն Բ եպիսկոպոս Սինեաց. Աթանասդ՝ թերեւս առաջնորդ մի է Վանեվանայ. իսկ Սմիլատ՝ որ ի Բազրատունեաց անտի իցէ. — ի դէպ էր լինել Ա, նահատակեալն ի Յուսիայ. Զտեղի չիրմացն կարծէ Զալալեան, և ոչ անհաւան թուի, լինել ի յետնալէն և վարկապարզի ժամատան եկեղեցւոյն ի միջոցս խորանացն, յերեսին փոքրիկ մատրոնս: Ոչ է յայտ ժամանակ և չինող ժամատանդ, որ ոչ միայն քան զՇապուհ յետոյ է՝ այլ և քան զԳագիկ Ա. զի սա

յառաջեան ղթագաւորութիւնն, ըստ պատմիչին, սնորոգէ, » զհրաշակերտ եկեղեցին Վանեվանաց, զսուրբ Կաթողիկէն, և տայ զԴեղծանագետ ի նա, և պարսպէ շուրջ » զեկեղեցեալն. և գրէ արձան անիծից ոչ յափշտակել » զայն ի սուրբ եկեղեցւոյն »: Բայց ոչ թուի սորա նորու գածն յապուհալէն եկեղեցին, զի նա Ս. Գրիգոր կոչէր, սա Ս. Կարողիկէ, այլ ըստ ոմանց Միւսոյ Վանավանաց եկեղեցին է, կամ այլ հին և զխաւոր եկեղեցի այսմ Ստորին Կթանոցի և մեծի Վանեվանաց: — Ի ժամատանն՝ ի վերայ աշակողմեան խորանին՝ գրեալ կայ.

Կամաւ Բանին Աստուծոյ եւ Գիշտեւն եւ ամուսինն իմ միաբանեցաք սուրբ ուխտիս Սուրբ Գրիգորոյ. միաբանքս խոստացան Յայտնութեան Բ պատարագ տալ Գիւտին. որ խափանէ դատի ի Տեառնէ. կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ:

1 Զալալ. Բ. 12, այսպէս ունի. « Դ դեղ սահման. Կոթաքարն, Շաշառնաւն, Գետաւեջն, Կթանոց գետ, Սինեայ ծովն. Մ դրամ Կոթաքար, ՇԼ ի Բրտեւնեաց, ՈԿ յԱղիբողանաց,

» ԶՂ ի Կարբին գետերէն և ի նաւերէն. Տէր Սողոմոն, Տէր Աթանաս. Սմիլատ Բազրատունաց Աստուծով. բերաւ չուրս Անճոռին. » ի թուին Հայոց ՅԾԲ »:

Գեոզք և շահաբեր տեղիք յիշեալք յարձանին Շապհոյ ի դէպ է թէ մերձաւորք իցեն և ի ձորակիս Վանեվա, նայ, որպէս յայտ առնէ և Կթանոցն ծանօթ, և Կոթա, քարն՝ հաւանական. իսկ ծովակքն Գետավանաց և Աղա, բովանաց իցեն թերեւս երկու լճակքն փոքունք ի գլուխ ձորոյն, մերձակիցք, ի Հր. Գարաիւլիսան լերին. որք և թափն ընծայել ձկունս, որպէս և անծանօթն Կարբ կամ Կարբին. են ի Հաբանդ գեոզք Կարբինք, այլ յայտ

է թէ որիչ է յիշեալս աստ, և անկ է ի ծովեզերն լի, նեւ և նաւակայս եւս ունել և նաւարկութիւն:

Ի Հս. Կթանոցի մերձագոյն ի ծովն կայր փոքրիկ թուրքաբնակ գիւղ կամ հանգրուան Գրչլագ կամ Գարա, սագալ գշաղը, այլ այժմ ոչ գիտեմ թէ շէն իցէ՞: — Հնագոյն քան զքրիստոնէական շինուածս՝ մնայ բեւեռ, քանդակ արձան յիշատակի ի սահմանս Վանեվանայ, առ Ստորին Կթանոցաւ, որպէս տեսանի (ի թիւ 18):

Գ. ՍՈՒՔ

31. Որպէս կանխաւ ազդեցաք՝ արեւելեան և արեւելեան — հարաւային մասն երկրիս Գեղամայ՝ ի հնումն առանձնակ գաւառ էր, մի յերկոտասանից ախարհին Սիւնեաց, այլ ըստ երկրագրական դրից անբաժ մասն է տաղտին Սեւանայ, յոր սակս և վաղ ուրեմն յարեալ ի Գեղաբունիս՝ իբրեւ վիճակ մի նորին. որպէս է տեսանել և առ պատմիչն Սիւնեաց, որ ուրեք զԽորասանկիւրակ գիւղ ասէ «ի Սողից գաւառի՝ ի Գեղաբունիս», այլ ուր զՎաղաւեր՝ «ի Գեղամ գաւառի՝ ի Սողից սահմանի»: Անունն յաճախ թ տառիւ գրի, այլ և Դ և երբեմն ևս Տ. եթէ ըստ կարծեաց ոմանց և ըստ բանից Օրբեկեանի «սակս հանապազորդեան բքոց և դառնաղունչ» օղոցն կոչեցաւ Սթք», ի դէպ է թաւ գրել, քանզի սթ նշանակէ խիստ. (որպէս Սթաներ՝ խստամազ). այլ ստուգագոյն ինձ թուի աւանդութիւն ոմանց ի տեղացեացն իսկ, յանուն տոհմի միոյ կամ ազգի այդպէս կոչիլ, զոր ինձինքեան և այլ ոմն բանասէր համարի նոյն ընդ Սողացիս յիշեալս ի Պտղոմեայ աշխարհագրէ, թէպէտ և բանք նորա խորագոյնս ընդ մէջ Աղուանից և Վրաց ցուցանեն զազգոյ, և թերեւս զԾաղկացիս: Բայց զի էր անդ յայդ անուն հայկական տոհմն Սողացի, յայտէ և ի զօրաբաժնէն զոր տայր յազգային բանակն, 80 այր, որով ցուցանի և փոքրկութիւն տոհմին և երկրին, այլ անունն գրի անդ Դ տառիւ. հաւանօրէն յանուն տոհմիդ գրի և Սողէից գաւառ: Ի հին օրինակի միում Աշխարհագրութեան Խորենացոյ՝ Ոսոտը գրեալ է անունս այս: Դարձեալ ոչ գիտեմ վասն արտօրայիցն ինչ՝ եթէ յայլ սակս՝ կոչեցեալ է երկիրս և Արտից գաւառ:

Յարեւելից կոսէ դրակից գոլով Արցախոյ, յետ բարձման թագաւորութեան Հայոց խառնեցաւ ընդ նմին,

կամ անկաւ ընդ իշխանութեամբ Հայ — Աղուանից, զուգեալ ընդ Ծարայ վիճակին, մինչեւ ասել աշխարհագրին Վարդանայ, եթէ «Սողից գաւառն՝ Ծարայ երկիրն է»։ այլ զսա գիտեմք ի Վայկունիս Արցախոյ գոլ, և թողումք ի նոյն՝ կցորդովքն, որք միահաղոյն Փոքր Սիւնիոյ կոչէին: Յերկուցն միջի կայ Փորակն այն՝ զոր ի սկզբան բանիցս յիշեցաք, և պատշաճի Սողից, զի եւ գետ ի մեծէ լճէ նոյրին ելեալ մտանէ ի Սողս, և թափի ի ծովն Գեղամայ:

Եւ զի խառն և զուգակցեալ է Գեղաբունեաց՝ ի պատմութեան ոչ է յուսալի գտանել առանձին քաղաքական յիշատակս և դէպս Սողից, որպէս և ոչ յեկեղեցական տեսչութեան առանձինն, զի ոչ բնաւ յիշի սմա եւ պիտկոպոս. այլ միայն ի վերջկոյս Զ դարու, յաւուրս Մովսիսի Բ կաթողիկոսի, ի ժամանակի յուզման խընդրոյ պատուոյ պատկերաց, «Յեսու անուն քահանայ և թաղեոս և Գրիգոր... գնացին ի Դունայ և ելին ի Սողից գաւառն, և բնակելով յանապատն, զի կրօնաւորք էին, սկսան ուսուցանել, թէ զպատկերս որ յեկեղեցիս են նկարեալ՝ ի բաց ջնջեցէք, և ընդ աշխարհական քահանայս մի հաղորդիք: Եղեւ խռովութիւն ի գաւառին, և համբաւ եհաս առ Մովսէս հայրապետաւորն. իսկոյն գրեաց թէ փութով այսրէն եկայք. նոքա ոչ անսացին հրամանին, այլ անտի գնացեալ բնակեցան յԱրցախական գաւառս... պղտորեցին զերկիրդ: Ապա Գարդմանայ Տէրն կալեալ զերեսին արսն. ետ կապանօք ածել ի Հայս», առ Արարհամ կաթողիկոս, որ խրատեաց զնոսա ի ժողովին, յորում էր և Մայրապետեան Յովհանն վարդապետ պատմող դիպացս, որ և աւարտէ ասելով «զթիւրութիւն նոցա ուղղեցաք»։ — (Իսկ զիւրն ում արդեօք թողոյր ուղղել):

1 Զի ոչ գտանեմ նշանակեալ յաշխարհացոցի Ռուսաց, այլ ի Շորէն, որ միայն երկուս անուն գրէր լինել ի նմին:

Ի ցուցակի հարկատուաց եկեղեցւոյն Սիւնեաց ըստ հին սահմանին՝ 80 գեօղք յանուանէ համարին Սողից, ընդ որս և Մար, զորս նշանակեմք հանդերձ բաժնիւ հարկին, որպէս զԳեղաբունեացն:

Սոմք	20
Մափամաղք	7
Ունջի ծոր	7
Հովուամափք. Հաւսամաղք	7
Աւազան	12
Համամաբակք	7
Արախսաբակք	6
Գուկառինճ	15
Տրէտուք. Բէտուք	8
Սափչի անապատ	8
Խորթագետ	8
Վարդանաբակք	6
Նորաբակք	6
Վասակաշէն	10
Կուծն	12
Անապատ	12
Արփունջն	12
Շատրէք	10
Կուչկունիք	10
Բարկոյք. Պարկիս	12
Վաղաւեր	10
Ուռակարք	15
Ամեռնափոր	15
Շատվան	10
Շինիք	15
Աստուածածին	10
Երէզ	12
Բակափոր	12
Մաքենոց	15
Ետեցիք	12
Ջերիշատ	12
Ասխոզ	10
Աղբերածոր	7
Արմնայ. Արմնալ	7
Անապատ	7
Շապուհամաղ	7
Կուտակք. Կատակ	10
Վաջէիբակք	6
Ջաղացածոր	10
Ջաջուրաբակ	7
Պաշուք. Բաշուք	12
Տեռնատեան	12
Բերդածոր	8
Դրունք. Տրունք	12
Որթնիք. Որդնիք	15
Դարանք. Տարօնք	15
Դարանակ	15
Ախոռատուն	15
Ոզմունք	12
Պաշոյ	12

Ջահոյ	12
Խորասանաբակ	6
Որոկիք. Որոգիք	12
Ականք. Ակոնք	10
Գողոց ագարակ	12
Այրք	15
Գեղամաբակ	10
Կախանաղբիւր	8
Սահակաբակք	7
Խոնթաբակ. Խոնթանաբակ	7
Ջաղացածոր	6
Որուց. Որբուծ	8
Դպրաբակ	6
Տկուլաբակ. Դկուլաբակ	6
Ատրմղենաբակ	12
Խորժայ	12
Մնածոր. Մնծածոր	6
Մար	15
Գետաբակ	10
Երերի	8
Վարժանկայ աղբիւր	10
Հոնջէնք	7
Եղջերուենիկ	8
Անապատ	10
Օծիգետ. Աղծի գետ	6
Քեթաշէն	
Գաւառնի	
Կնծուտ	
Դարանակ	
Կաթունիք	

Նշանելի է յօլովութիւն թակը յօղիւ անուանելոցն:
 Հնգեքին յետինքդ՝ որոց ոչ նշանակի հարկ՝ ոչ գտա-
 նին ի ցուցակի օրինակաց մերոց, այլ յօրինակի Շահա-
 թունի, որ դասէ ընդ նոսին և զԴիլի-դարտաշ գիւղ:
 Յաւելցուք ի սոսա և զթուեալսն ի Սիմէոնէ կաթո-
 ղիկոսէ ի Թեմի Մաքենեաց, ի բաց Թողով զորս գրե-
 ցաքն ի բաժնի Գեղաբունեաց, և զԹուրքանուանսն:

Յրտագետ	Ոսկէշէն
Հոտած աղբիւր	Անմեռ
Նշխարք	Խսլինակ
Կածի	Էտիլ ?
Բար	Դաւալանոց
Քաւմառանոց	Կալեր
Սալկուտ	Աղքառունէր
Փառակունիս	Երիցաշէն
Ախէնիք	Համարիար
Կաթիկ	Երիշատ
Կաթաշէն	Ոկունիս
Կարմիրշէն	Ջիւ
Բաստամ	Արտաւունճ
Մուկրուկ	Գետիկ
Խօշկաշէն	Կարմունջ

Յետինք ի սոցանէ Արեգունեաց պատշաճին, որ և մասն է Սողից ըստ նախնեաց: Ոչ միայն յուրմութիւն գիւղորայիցս՝ իբրեւ հարիւր և տասանց հայանուանց, ուրոց կէս թուով շափ գտանին և օտարաձայնք, այլ և անուանքն իսկ յայտ առնեն՝ ճոխից և ազատ արանց բընակութիւն եղեալ երկրիս ի հնումն. որպիսիք են, նախ՝ նահապետին և սկզբնաշինողի նորին Գեղամայ, (Գեղաւմարակ), ապա այլոց նովին բակ և շէն բառիւ զուգելոց, զոր է տեսանել ի ցանկիդ, և ցաւել՝ զի գրեաթ է արդ աւմենայնն անժանօթացեալ է, բաց ի վասակալինէ, կէսք այլազգի կոչմամբ և շատք եւս ամայացեալք ի սպառ:

Ընդ իշխանազնեայ հոյակապ արանց՝ ընծայեաց գաւաւ

ուրս այս փոքրիկ՝ և արս քաղանչանս յեկեղեցական կարգէ, յորոց՝ անուանք երկու անմոռացք ընուն և զամայութիւնս երկրին, Մաշտոց և Սողումոն, անբաժանելիք ի Սեւանայ և ի Մաքենեաց. մի ի սոցանէ՝ բաղգիւ բնակաւոց և ծովապարփակ դրիցն՝ արդ ի հազար տմաց հետէ կայ տակաւին ի շինութեան և ի պաշտաման, միւսըն պաղատի վերանորոգումն:

Ի բաց առեալ զԱրեգունի՝ բովանդակ վիճակն Սողից յերկուս գետահովիտս բովանդակի, ի Մաքենոցին և ի բնիկ Սողից կամ Մէզրէի, որ է յարակցութիւն յուրմից ձորոց կամ գետոց հաւաքելոց ի մի ժողովարան ջուրոց՝ ի լճակ մի, և անտի խաղացելոց ի ծաղն մերձակայ:

19. Ճամբար լեւնաբնակ թարաւաց ի կողմանս Կոթայ:

33. Ձորաւորս ՄԱՔԵՆԵԱՑ, ընդ մէջ կալով Սողից և Վանեվանայ, անձուկ և փոքրասահման է. և կուշի այսպէս յանուն գերահռչակ վանացն, որ զի յայլազեաց Գղու-Վանք (Վարմիր վանք) կոչի, նոյնպէս և գետակն, այլ ի սկզբանն Ալլահ-կէօլ-չայ. զի ելանէ ի համանուն լճէ Փորակին, և կտրելով զպատուարս լեւանց սորին՝ իջանէ խաղայ ընդ 'Հո. ի ծոցն Գեղամայ, յերկուս բերանացեալ. այլ ի վերոյ երեք առաջք են նորա՝ որք առ Մաքենոցաւ միանան. աստի և անդր կոչի և Երափոզգուշ, յանուն գլխաւոր գեղջն մերձաւորի ի ծոցն: Ի գլուխ ձորակացն կամ աղբերաց գետոյս՝ կան

երկու լճակք սակաւ ինչ մեծագոյնք քան զՎանեվանայ ծովակսն, և այլք փոքրագոյնք, աւելի քան զտասն ի բովանդակ Փորակին: Հազիւ չորք կամ հինգ բնակութեան տեղիք չէնք նշանակին ի ձորահովտիս Մաքենեաց, յուրմագոյն բնակութեամբ թաթարաց. բայց առաջինն, Զաղալոշ՝ հայաբնակ է 60 կամ 70 տամբք, յեզր ծովուն յարեւելեան սահմանածայրն: Առ սովաւ յամին 1882 ի քարաւիան ուրեք գտաւ բեւեռագիր արձան ինն տող. իսկ ի բարձրաւանդակի հին գերեզմանատեղոյն՝ նշանաւոր է անդրի երկվարի բնականին մեծութեամբ: — Երափոզգուշ՝ յալմէ՝ որ է յարեւելից գետոյն, կիսով

փարսախաւ եւեթ հեռի է ի ծովեզերէն (40 տամբք Թաւ. Թարաց)։ — Գզըլ—վանք երկու մղոնաւ ի վերոյ (ի հաւաւոյ) առ գետովն, 48 տամբք նոցին։ — Չամուրդոս մղոնաւ ի Մ. Հր. նորին, 35 տամբք. և մերձ ի գետաբեւրանն Գզըգ պոչագ, որ նորալէն Թուի, հայաբնակ, 50 և աւելի տամբք։ Հանդէպ նորին յալմէ գետոյն նշանաւ կի աւերակ գետը Գզըլ—Դաշ, Թերեւս Կարախիշէն Սիւմէնի կարթողիկոսի։ Ընդ մէջ գետիցս յիշեցելոց երեւին ընդարձակ տեղիք աւերակաց, պարսպօք և աշտարակօք և եկեղեցեաւ, զոր տեղացիքն ասեն՝ ի հնումն Ազատ քաղաք կոչեցեալ, ըստ գրութեան ինչ Պետրոսեան Պօղոս վարդապետի¹, որում ասէին Սեւանեցիք՝ ազատագիր եւս ունել ի Շահից Պարսից վասն ապահարկութեան տեղոյն, և պահիւր յէլմիածին։

Մաքենոց մենաստանն բազմադրուատ, հնագոյն հրուշակաւ քան զայլսն ամենայն յերկրիս Գեղամայ, յայսպիսեաց միջի օտարաբնակ չինից՝ կիսականգուն կիսաւեր կայ յարեւելից հարաւոյ Չամուրդուի և Գզըլվանք գեղը, (ըստ կարմրագոյն նիւթոյ քարանց շինուածոցն)։ Ի հնումն և գիւղն և վանքն նովին միով անուամբ կոչէին Մաքենոց կամ Մաքենիաց կամ Մաքենոցաց, այլ և Մաքեստենից. ո՛ր, յուսմէ՝ առեալ զկոչումն ոչ գիտեմ. զի սովորաբար վաներն կամ անապատն ի չինէն առնուն. իսկ վասն այսր տեղոյ ասի այդպէս կոչիլ մենաստանին՝ ռակ մաքենի կամ օգենի նիւթոյ զգետուց միանձանցն, յորմէ ապա և գետն։ Մի ի հնագոյն կրօնաւորանոցաց է սա, աներկայ յառաջ քան զ'ը դար, Թերեւս զուգակից այրարատեան հին վանորէիցն միաբանակեցաց, և ըստ այսմ՝ յատկապէս յիշեալ և պատուիրեալ ի ծերոյ անտի բնակելոյ ի վանս Ակոռոյ՝ ի լերին Մասեաց, առ իշխանն ապաղիարող, երթալ բնակել ոչ յանապատս, այլ ի վանս միաբանից, « յերաշխաւորսն կամ ի Մաքենոց »։ այլ զհամբաւի հարաւ ի սկիզբն և ի բովանդակ ը դարու, յերկուց (Թերեւս և երից) Սողոմոնից. յորոց երիցագոյնն՝ յառաջին կէս դարուն, վասն շինութեան և բարեկարգութեան վանացն և իմաստութեանն և սրբական վարուցն, միանգամայն և յորոշումն յայլոցն՝ կոչեցաւ Հարանց Ռայր. և ի վերայ այլոց պիտանի գործոց՝ յաւել մեզ զպանծագոյնն ըստ կրօնական և ըստ դպրութեան հրահանգաց, զՏօնական մատենան, մի ի նշաւաւոր եկեղեցական գրոց Հայաստանեայցս. զոր Այրիւ վանեցի ժամանակագիրն՝ ի սկիզբն ը դարու ցուցանէ հրատարակեալ, ի միջոցի ՃԾ—ՃԿ Թուականաց (701—711) գրելով, « Հայր Սողոմոն արար զՏօնականն ի Մաքենիսն »; Թերեւս զսկզբնաւորութիւնն. զի բուն յառաւարան նորին իսկ գրոցն՝ վկայէ ի ՃՂԶ Թուականի, որ է 747 ամ Փրկչին. և զհեղինակէն ասի հին և խրթին և բարձր ոճով. « Այր ոմն իմաստուն՝ որոյ անուն Ս. » զոմոմն, ոչինչ հարուստ ամօք նախագոյն ելեալ յաշխարհէ արեւելից՝ Դաշնաշոր անուանեալ ծովուն Գեւղաբունեաց, վանաց վանական Մաքեստենից ուխտաւ կան, սրբազանից արանց առաջնորդ... հաստատեալ » կանոն տօնից, ժողովոց, և զվսեմական արտադրու-

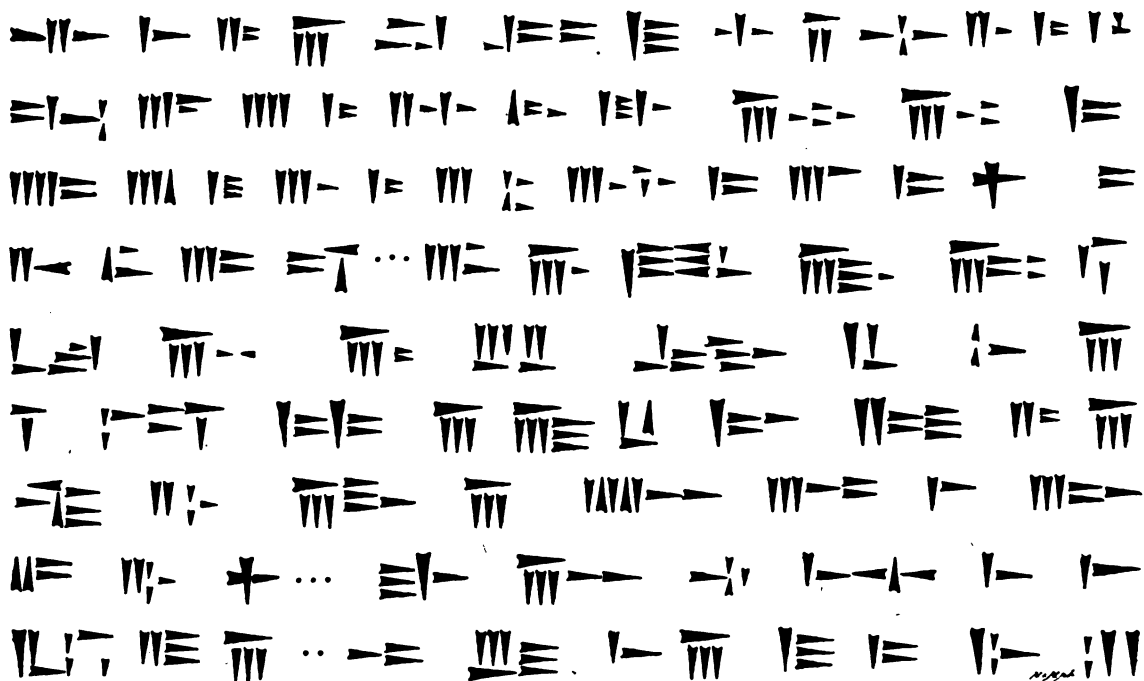
» Թիւնս հոգէպատումն ճառից պատմութեանց, և զժողովոց արդարաց զգինուորական գովութիւնս... ծովա, » ցեալ բանն Աստուծոյ և գերապանծեալ գիտութիւնն » նորա յորդահոս՝ ելից զվայրս զայս... Սա է ծովն տիւ, » եզերական՝ զորասաց նախագոյն մարգարէիցն Մովսէս, » Թէ Հոգին Աստուծոյ չրլէր ի վերայ իրոց. որում հովա, » նացեալ Հոգի Աստուծոյ՝ դայր և երթայր ի վերայ » ծովուս այսորիկ, ծնանելով ի սմա զկայսառուսս վա, » յելլատեսակս։ Սա է լեառն բարձու աստուածական » ցօղով պարարեալ, որով խրախանան ի ամանէ և ի ճար, » պոյ սորա հօտք և հօտապետք. անդաստան հովուաց » լերինն գեղեցկութեան, ի բազմաց լսելիս և ի քիմս... » Սա առականոր բանն Աստուծոյ որ յաւետարանոն, Թէ » Հանէ ի գանձէ իւրմէ զնորն և զհինն. վասն զի սա » շարադրեալ օրինաւոր մասամբք, հնախօսեան վկայու, » Թեամբք, զարմազան նորոգ պատմութիւնս »։ և այլն։ Եւ համառօտիւ զբովանդակութենէ Տօնական գրոցն ա, » սէ կանխաւ. ի « սկզբան տարւոյն մինչեւ ի կատարումն » նորա, որ ունի զընթերցումն դիւերային պաշտամանն, » զտէրունական տօնից և զյիշատակ սրբոց մարգարէից » և զառաքելոց և մարտիրոսաց և հայրապետաց և Թա, » զաւորաց »։

Այսպիսոյ խոհական և հոգեւելից առն՝ եղեն և աշակերտք արժանաւորք, յորս գերազանցեալն բնաւից յառաջին ամս ը դարու, Ստեփանոս իմաստասէրն դէտն Սիւնեաց. որ ըստ գրելոյ համանունն պատմչին (Սրբելեան), յետ զարգանալոյ « ուսմամբ ի տան կարթողիկոս » սարանին Հայոց (ի Դուին)... հրաժարէր ի բազմամ, » բոխ քաղաքէն, և գնայր ի համբաւատենչ և ի մեծա, » պանչ Հանդիսարանն, ի հրեշտակեամբ կրօնաստանն » սուրբ և յաստուածարնակ առաքինարանն Մաքենո, » ցաց, առ աստուածագեցեաց և սերովբատիպ Հարանց » հայրն Սաղոմոն, որ էր Լգոնոմոս մեծի ուխտին, որ » պայծառանայր յայնմ ժամանակի մեծամեծ ճգաբք և » անտանելի խստամբեր վարուք... և անդ տուեալ զան, » ձըն ի մեծամեծ տընութիւնս և յանըմբերելի վարս » մշտման առաքինութեանց »։ Յետ ամաց ինչ եկն առ Սողոմոն այլ ոմն այր զարմանալի այլով կարգաւ.— » մեծ նահատակն և Տէրն Գողթան Վահան, — մինչ » եղեալ էր ի մտի « գնալ ի դուռն արքունի (Ամիրապե, » պետին), և յայտնապէս խոստովան լինել զքրիստո, » նէութիւնն... Եւ հասեալ ի վանսն Մաքենոցաց՝ ծա, » նուցանէ զամենայն՝ հօրն՝ ստուգութեամբ... Եւ ընդ, » ունէր ի նմանէ յորդորական խրատս և քաջալերու, » Թիւնս որ ի Քրիստոս. որում անուն էր առաջնորդին » Սաղոմոն, և հաղորդէր մարմնոյ և արեան Տեառն՝ » ի տօնի Սուրբ Խաչին... նա և տեսիլ իմն պանչելի » ցուցաւ (նմա անդ), լոյս անճառելի երեւեալ և ձայն » լսելի եղեւ որ ասէր, Քաջալերեաց, Վահան, և այլն... » Եւ ամենեցուն փառատրելով զԱստուած՝ յուղարկե, » ցին զնա մեծաւ սիրով և արտասուք »։ — Սուղ զկնի » այսր բարոյ դիպուածի՝ շար մեծ հանդիպի վանացս » Մաքենոցաց, որպէս և այլոց կողմանց Գեղամայ և

¹ Եթէ չիցէ չփութեալ ընդ նախալիշեցելոյն Ազատ քաղաքի, որ ի Գեղաբունիս. տես յէջ 38. 40։

Սիւնեաց, զոր խառնակ իմն պատմէ Օրբելեանն, որ պէս և այլուր յիշեցաք. զերկուս նման դէպս ի մի ձուլելով, զՄրուանայն և զԲաբանայ: Առաջինն էր անուանի ոստիկանն՝ (յետոյ ամիրապետ), որ յամի 734 առաքեցաւ ի Հայս և ի Հոնս. Օրբելեանն (ասէ յամի 737) « ելանէ... աշխարհաւերն Մրվան բաղում զօրօք ի Հայս, » և իբրեւ հուր սաստիկ այրեաց և հրդեհեաց զգեղեցւոյ կութիւն աշխարհիս » և ընդդէմս որս ասէ Վասակայ Սիւնեաց նահապետի ածեալ զԲաբանն պարսիկ, որ յետոյ ուրեմն յամի 831 եկեալ է. իսկ զարդիս ոչ է յայտ յոյր ձեռն եհաս վնասն. այլ ստոյգ է պատմեալ աւետարան վանացն. « Բայց կրօնաւորքն նախիմաց եղեալ և յերկուս բաժանեալ, կէպն գնացին ընդ հօրն Սողոմոն » նի... ի գաւառն Շիրակայ ի սուրբ ուխտն Զրեակ... և կէպն գնացին յԱղուանս... ի Միհրնբրսեհայ վանքն՝

« որ է Զրվշտիկ » : Դարձեալ սխալէ աստանօր Օրբե-
լեանն ասելով վասն Հօր Սողոմոնի (զոր Սաղմօ կոչէ),
Թէ ոչ էր առաջինն՝ « որ Հարանց հայր կոչեցաւ, այլ նո-
» րին աշակերտն ». ընդ հակառակն, երիցագոյն պատ-
միչն Յովհ. Կաթողիկոս, առանց յիշելոյ զպատճառն,
ի ճառելն զՍողոմոնէ կաթողիկոսէ ասէ. « Բագրում ա-
» ռաքինալան երկոց զանձն տուեալ ի մեծ ուխտին Մա-
» ճենոցաց, այլ և վարժեալ եւս էր (անշուշտ անդ) ի
» փիլիսոփայական արուեստս, և առաւել եւս հմուտ
» լեալ փառաշուքեան կրթմանաց: Եւ վասն զի ի ժամա-
» նակս Սողոմոնի Հարանց հօր՝ յերկուս լինէր բաժա-
» նեալ ուխտն Մաքենոցաց, և Հայրն հարանց հասարակ
» բաժնիւ կրօնաւորական դասուն երթեալ բնակէր ի
» Զրեակ՝ որ ի Շիրակ գաւառի, զհետ նորա և այս եւս
» Սողոմոն յուեալ գնայր », և այլն: Ոյ յիշի յարձ Սո-

20. Բեռնարձան ի Զադալուռ (տես յէջ 65).

դղումնի անդրէն ի սիրելին իւր դաստակերտ, այլ եթէ անդ գրեաց և աւարտեաց ըստ հին յիշատակագրին զՏօնականն յամի 747, ապա և անդրէն դարձեալ էր և ի նմին հանգուցեալ. բայց, ցաւ է, զի չնհաս մեզ ի գրոց՝ յիշատակ հանգստարանի նորին, առ որ կենդանեաւ դէ մէին ամենեքին ի սատար սրբութեան և գիտութեան. զոր օրինակ կաթողիկոսն Աղուանից յառաջնում քառորդի Ը դարու՝ կոչեաց զնա ի խրատել ողորձով և անխիղճ՝ զիշխանս աշխարհին իւրոյ վասն խոտորագնաց վարուցն և ազգախառն ամուսնութեանց։— Իսկ Սողոմոն աշակերտըն՝ յետոյ կաթողիկոս՝ եհարց «զվարդապետն իւր» Սողոմոն որ Մաքենեցացն էր հայր, և նա զրով ուսոյց՝ զպատճառս հակառակութեան Յունաց ընդ Հայս, վասն ոչ ունելոյ զինն դասս քահանայութեան, և Հայոց՝ յրնտրութեան Աքրահամու ի կաթողիկոս՝ կոչել

զնա պատրիարք, զկաթողիկոսն Աղուանից՝ արքեպիս-
կոպոս, և զեպիսկոպոսն Սիւնեաց՝ մետրապօլիտ։ Այլ
չատ լիցին այսօրէի ի յիշատակ բազմարդիւն և բազմա-
շնորհ Հօրն այն հարանց և պարծանաց Մաքենացաց։ —
Համանուն նորին և համանման երկրորդն Սողոմոն
մինչ հասեալ ի խորս Ժերութեան՝ տքնէր տակաւին ի
Զրեակ, հրաւիրեալ և երթեալ ի կաթողիկոսութիւն
տանն Հայոց, առ ի սեւել, որպէս ասէր, զԺւրեալ
դէման ի շարս նախորդացն ի մեծի կաթողիկէ եկեղե-
ցւոյն, ի սուղ և ի լոկ տարեւոր ժամանակի հայրապե-
տութեանն՝ անմոռաց երախտեօք հոգացաւ նորոգել ըզ-
վարժոց մանկութեան իւրոյ. զոր և ընդ նշանաւոր դէ-
պըս ազգիս նշանակէ համառօտիւ ժամանակագիր ոմն.
« ՄԼԷ Թուին՝ Տէր Սողոմոն յինէ զՄաքենիան »։ այն է
ստուգիւ ամ Տեառն 788։ — Հազիւ քառասուն ամաց

ի վերայ անցեալ վերաշինութեանն՝ միւսանգամ եհասնը մին քանդու մն ի վերոյիշեալ բռնակալէն Բաբանայ աղանդասար պարսկէ, որ ոչ շատացեալ կոտորածիւ Գեղաքունեաց, « և զմեծ մայրաքաղաքն Մաքենոցաց վանսն » այրեաց. և էր Թիւս Հայոց ՄՀԶ » (837): Այլ յետ սակաւուց յանկանել նորա ի ձեռս քաջին Սահլի, ընդ այլսն սկսանէր վերստին շինութիւն առնուլ և տեղիս այս, մանաւանդ զի յայնմ հետէ ցդար մի՝ խաղաղութեամբ տէրեցին և պայազատեցին Հայկազունքն Սիսականք՝ տեարք Գեղամայ. յորում ժամանակի յամին 844 յիշատակի Սաեփաննոս Մաքենոցաց վանական, ընդ ձեռնարկողս պայմանագրի տուչութեան Տաթեւու ի կալուած եպիսկոպոսարանին. սմա աշակերտէր միւս եւս պարծանք Գեղամայ և հեղինակն Սեւանայ վանաց՝ մեծանունն Մաշտոց, որոյ հայր՝ Գրիգոր երէց Եղիվարդեցի՝ ի ժառանգաւորաց Ս. Թէոդորոս եկեղեցւոյ, ի բռնութենէ Տանկաց կողմանցն խոյս տուեալ եկեալ էր ի գաւառն Սողից, և աստ « ծնաւ զգեղեցիկ աղանին Գրիստոսի՝ զՄաշտոց », որպէս գրէ առ կենդանեալ իսկ սորին՝ աշակերտ իւր Ստեփաննոս, և ետ « ի ձեռն կրօնաւորազգեցի ուրումն » որոյ անուն կոչի Թեոդորոս. վարժեցաւ... ի կրօնա » ստանին որ կոչի Մաքենոց, ի գաւառին Գեղամայ. և ըն » կայեալ զաստիճան քահանայութեան » ի Դաւթէ եպիսկոպոսէ Սիւնեաց, ապա ել յանապատս միայնութեան, և դադարեաց ի Սեւան, ուր գտցուք զնա ի մտոյ: — Աստուծոյ յամի 854, Յովնաննէս Ե կաթողիկոս Ուլայեցի, մինչ « չըլէր ընդ վիճակեալ կողմանս գաւառին Գեղ » արքունւոյ, լցեալ զկէտ կենաց իւրոց վախճանի ի մեծ » ուխտ կրօնաւորական կայանին Մաքենոցաց, և ի նմին » ուխտի սրբոյ ի հանգիստ զնա փոխէին »:

Որպիսի ինչ էին շինուածք վանացն յայնժամ կամ յառաջն եւս, (զի երկիցս աւերեցաւ և այրեցաւ), ոչ է մեզ յայտ. Թերեւս առաջին մենաստանն շինեալ էր հեռի և ի հիւսիսոյ կուսէ գեղջն՝ ուր նշանակեցաք զաւերակն Գղըվանք. իսկ յետին և այժմու հազարամեայ շինուածոցն միացուածք՝ են ի հարաւոյ անշքեցեալ գեղջն Մաքենոցաց՝ որ նոյնպէս Գղըվանք կոչի, և կայ ի վայել

շաղիտակ վայրի ի լանջակողմն լեռնակի, զեզերք զետոյն, երկու մղոնաւ ի Հր. Երափուզլուի և երեք ժովէն. տեղի պարսպապատ, բայց մասամբ քայքայեալ, որպէս և բնակարանք միանձանցն կամ վանատեղին. ի միջակին ունելով կանգուն զեկեղեցին Տիրամօր, ի յետին դարս Աստուածածին Գեղամայ հռչակեալ, և աթոռ եղեալ հոգեւոր տեսչի բովանդակ գաւառին կամ վիճակին: Չափաւոր է ընդարձակութեամբ եկեղեցին (28 կանգուն յերկայնն, 24 լայն, ըստ Ջալալ.)։ Խաչաձեւ կիսաբոլոր կամ յուր խորշս տրոհեալ ի ներքուստ. զի Ջալալեան ասէ ինն խորանս ունել կամ սեղանատեղիս, իսկ Շահ-խաթունեան՝ մի միայն սեղան, և մի դուռն ի հարաւոյ կուսէ. ի վերոյ այսր դրան՝ ի ներքուստ՝ ճարտարապէս քանդակեալ է երկվար յընթացս, զոր գովութեամբ յիշեն մերսգգի նոր քննողք կողմանցս, այլ ոչ ընծայեն և զպատկերն: Գեղեցիկ է գմբէթն ամբարձեալ ի վերայ կամարաց՝ առանց սեան, բայց քարինքն չեն քալ սրբատաշք, եթէ չիցեն մաշեալք ի ժամանակէ, որ ոչ սակաւ խախտեալ և խրամատեալ է զորմունսն և ի վտանգի կործանման կացուցեալ, եթէ ոչ հասցէ այցելութիւն նորոգման: Յայսպիսում վիճակի կայր գրեաթէ և վեց դարուք յառաջ քան զմեր ժամանակս, և չորիւք զկնի շինութեանն՝ յես Թ դարու, որպէս հաւաստէ պատմիչն Սիւնեաց, յիշելով և զշինութիւնն և գաղափարելով զարձանագիրն նորին, որ յայնժամ կիսամասն երեւիւր, այժմ ի սպառ աներեւոյթ: Գրիգոր Սուփան Բ յետ շինութեան Կոթայ եկեղեցւոյն՝ « Շինէ և (զայս) զերկնանձեմ » խմբարան՝ ի հրաշազան մենարանին ի փառաբնակ » ուխտն Մաքենոցաց, զգմբէթայարկ եկեղեցին յանուն » Սրբոյ Աստուածածնին, և պարսպէ վիմօք. և այլ բա » զում շինուածս յորինեալ զարդարէ զնա անխնայ գան » ձիւք և փարթամացուցանէ բազում ընչիւք, նա եւ գե » ղօք և սգարակօք և այգեստանօք՝ ի Գառնի և յԵրե » ւան և յայլ տեղիս. և կարգէ ի նմա արձան յիշատակի » հարստայոյս արդեանցն իւրոց, ըստ այսմ օրինակի » որ և ունի բազում նմանութիւն ընդ արձանագրին Կոթայ (տես յէջ 55).

Կամաւն Աստուծոյ եւ Սուփան Սիւնեաց իշխան շինեցի զՄաքենոցաց եկեղեցիս եւ անխնայաբար զարդարեցի պատուական սպասուք եւ աստուածային կտակարանաւք. եւ ետու զսեփական գեղն մեր ի սա որ ըստ անուան եկեղեցւոյս Աստուածածնի ասի, իւր ամենայն սահմանաւք լերամբ եւ դաշտիւ, եւ ետու որս ձկանց գիողաշէն՝ սեղանոյն, եւ Չ դրամ ի Դեղ-ճանազեւոյ զապալէն, Մ դրամ ի Կոթկայ, 30 յԱննեռէն, որ լինի ՌՄԾ դրամ. ետու եւ հինգ կուզպակնի յԱնի, եւ է այգի յԵրեւան, եւ Ե առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի, եւ Բ այգի յԵղեգիս, եւ զամենայն պէտս սուրբ եղբայրութեանս լցի առատապէս եւ փարթամացուցի ներքոյ և արտաքոյ. ետու և ջուլիւս եզանց և ջոկս զուարակաց եւ անդեայս եւ հաւտս ոչխարաց: Եւ արդ մաղթեմք զամենայն աստուածուոցելոյ

սուրբ ուխտիդ պաշտօնեայսդ, որում Աստուած է միջնորդ, կատարել վասն մեղուցեալ հոգւոյս զերկու քառասունսն տէրունի պատարագ ինձ. եւ ան- խափան երգել զերեկորին սաղմոսն զոր կարգեալ եմ յամենայն եկեղեցիք: Եւ Տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոսն, ի տանէս մի իշխեսցէ դատ կամ փայքար հանել, եւ մի յիմ որդեաց կամ ի ժառանգաւորաց. այլ որ ընծայիս հակառակէ կամ հանել ջանայ եւ որ հակառակ անուանեսցի՝ նզովս չա- րաչար ընկալցի յԱստուծոյ եւ յամենայն աթոռակալաց Արքայն Գրիգորի, եւ մասն ընդ Յուդայի մատնչին եղիցի: Եւ դարձեալ խաւսիմ ընդ ձեզ, առաջնորդք եւ կրօնաւորք վանացս, հաստատուն կալ մինչ ի գալուստն Քրիստոսի. եւ վարդապետեւն եւ սաղմոսեւն վասն իմ անխափան եղիցի. եւ եթէ որ ծուլացի ի քառասնեակ աւուրսդ ամ յամէ կատարել զմեղսա- քաւիչ սուրբ խորհուրդն յետ ելից իմոց ի կենցաղոյս, ի Քրիստոսէ որոշեալ եղիցի, եւ մասն ընդ Սիմոնի կախարդի ընկալցի, եւ ի սուրբ ժողովոցն նզո- վեալ եղիցի: Շինեցի եւ զեկեղեցին ի գիւղաքաղաքին Արթայ. եւ ի նմա Ը սենեակ. եւ արարի պատիւ ի տան Տեառն, զոր շինեցաք. եւ զԱստուածա- ծրնին քահանայքն ազատ արարաք յամենայն արքունի չարէ. ընդ նոսին և զայլ պաշտաւնեայս եկեղեցւոյ որք ի քահանայական կարգէ:

» Ահա այս իսկ էր արձան Մաքենոցաց, բայց վասն
» հնութեանն և խախտելոյ քարանցն՝ ոչ կարացաք զբո-
» վանդակն իմանալ. այլ բազում բանք և տուրք իշխա-
» նացն պակասին. զայս փոքր ի շատէ եղաք, զի մի բնաւ

» չնկեալ կորիցէ յիշատակ նոցա» — Յետ կիսոյ ժէ-
դարու, յամի 1661, նորոգեալ է եկեղեցիս այս ըստ ար-
ձանագրութեանն որ յորմն մի հարաւոյ տաճարին. (քանի
ստորին և օտար ճշով ի վերոյգրելոյն):

Կամաւն Աստուծոյ, որ Սիւնեաց Սուրբ ուխտիս իշխան շինեաց Մաքենուց ե- կեղեցիս ի ԳՃ Թվին, ես առաջնորդ սուրբ ուխտիս Զոռայեցի Խաչա- տոշր վարդապետս որդի գուրվ Յակոբաւ վերստին նորոգեցի եւ պայծա- ռացուցի ի ժամանակս սրբազան հայրապետութեան Յակոբայ. եւ միաբանք սուրբ վանացս զՏէր Պարսաւմն, զՏէր Գրիգորն, եւ զսարկաւազունս զԳրիգորն, Ղազարն եւ Ստեփաննոսն, տնտես Սարոշխան, յի շեցէք ի Քրիստոս Աստուած: Եւ որք յիշատակէ զմեզ՝ յիշատակ նոցա խա- ղաղութեամբ պահեսցի. ամէն. Հայր:

Կայ և յարեւմտեան ճակատու տաճարին միւս այլ արձանագիր յետին դարուց.

Շնորհաւքն Աստուծոյ ես Մէլիք Մէլիքբէկեան որդի մեծ պարոն աստուած(ասէր) Ապաշին եւ շինող տանս Գեղամա վերստին նորոգեցաք եկեղեցիս յիշատակ իմ եւ իմոցն, ամէն. Յիշեցէք Նիսազ վերակացու:

Այս նորոգութիւն կանխէ դարու և աւելի քան զԽա- չատոշն, զի Մէլիք բէկդ որդի Արովի իշխանի Գեղա- մայ + է յամի 1678, որպէս կանխաւ ցուցաք յէջ, 34:

Առաջի տաճարին կայ և ժամատուն յետնաշէն (30 կան- զուն յերկայնն, 8 լայն):
Յարեւելից կուսէ դաստակերտիս Սուփանայ կայ այլ

եկեղեցի¹ փոքր սագալէն (16 կանգ. երկայն, 8 լայն), ի միջոցի բարձրապարիսպ վանացն, յորում ոչ սակաւ սենեակք են, սեղանատուն ընդարձակ, գոմք և փարախ, հանդերձ այլովք, դուռն յանկեան արեւմտից հարաւոյ, և քարայտակ մեծագործ ագուգայ կամ ճանապարհ ջրոյ: Են և այլ երկու սագալէն եկեղեցիք արտաքոյ պարսպի վանացն, մին հաւասար մեծութեամբ արդ յիշեցելոյս, միւսն փոքրագոյն եւս (14 կանգ. երկայն, 6 լայն). թերեւս ոմանք ի սոցանէ իցեն հնագոյն քան ըզտաճարն Ատուռաժաժնի: Ի միջոց ժամանակի ընթացիւ, յետ պէսպէս անցից աւերանաց, յոյժ պայծառացեալ և բարի կարգօք հռչակիւր մենաստանս Մաքենցաց, և մանաւանդ յետ շինութեան տաճարին ի Քր. Սուփանայ, որոյ պայազատ ժառանգք ձեռնտու եղեն շքոյ և բարգաւաճանաց տեղոյն, մինչեւ գրաւել զերկիրն Գեղամայ ի թեմ և վիճակ նմին, որ զրկանք համարեցաւ միապետական աթոռոյ Սիւնեաց. վասն որոյ ասէ պատմիչն. « Մաքենցացիքն զԳեղաքունի էին յափըջ » տակեալ ». այլ ի սկիզբն ԺԱ դարու (1006) ի կարգել Սարգսի կաթողիկոսի զՅովհաննէս՝ յեպիսկոպոս Սիւնեաց, անդրէն և զայն՝ որպէս և զայլ վիճակս՝ դարձոյց առ սա. սակայն յետ դարուց. դարձեալ Գեղամ սեփականեցաւ այսմ վանաց, որպէս վերոյգրեալ նորոգողք վկայէ յամի 1661: Բետ տասն ամաց (1670), կոչի առաջնորդ երկրին Գեղամայ՝ Մաքենեաց նորոգողն արքեպիսկոպոս և աստուածարան Խաչատուր րաքունապետ: Սակաւ ամօք յառաջ քան զնա, այն է յամի 1657, յիշի առաջնորդ վանացն Գրիգոր վարդապետ. ոչ գտի զանուանս յաջորդաց՝ որպէս ոչ և զնախորդաց սոցուն: Ոսկան եւս ընդ եպիսկոպոսական թեմս կարգէ զՄաքենց, որպէս յետոյ և Սիմէոն կաթողիկոս, թուելով ընդ նորին տեսչութեամբ գեօղս 50, այլ և զԱնապատս Կոթայ և Վարդենեաց, զՔոյառակի և զՍալկուտի և զԱլա՝ որ ի ցամաքակղզւոյ Արեգունոյ: — Ի սրբազան սպասուց վանացս յիշատակի Մաքենցաց սուրբ Նշանն, որ յելս ԺԱ դարու պահիր յՈւռհայ, առ Թորոսի Կիւրապալատի, զոր և առեալ նորա իբր երայխաւոր ուխտի Փռանկ իշխանին, ել ընդ առաջ նորա անձնատուր լինել, այլ դաւաճանեցաւ ի նենգախոհիցն: — Առաւել քան զնիւթականս՝ պատուականագոյնք պահէին ի մեծ նաւատանիս Մաքենեաց աւանդք կարգաց սահմանելոց ի նախնի հարց եկեղեցւոյս Հայոց, որպէս զի և բազմեալստ հայրապետ մեր Ներսէս Շնորհալի՝ ի նորոգելն զկարգս եկեղեցւոյ, խնդրեալ զայնոսիկ, « ետ բերել ի » սուրբ և ի հռչակաւոր աստուածարնակ և հրեշտակակրօն » սուրբ Հարցն մեծ ուխտին Մաքենեացն. և ամենայնիւ » ամենայն կամօք հաճեալ և հաւանեալ՝ զպական ելից » և զսխալն ուղղեաց, և կարգեաց ամենայն Հայաստան » նեայց եկեղեցւոյ անջրելի և հաստատուն աւանդ ա-

» առաջնորդութեամբ Հոգւոյն Աստուծոյ, որ յաջողէ զա- » մենայն բարի յամենայնի »:

Մակդիրքք գովասանականք՝ զորովք գրեաթէ երբէք ոչ առնեն զանց՝ ամենայն յիշողք մենաստանիդ յայլեւայլ դարս, հաւաստեն ոչ միայն զընտիր ընտիր կարգս և կարգապահս տեղոյն, այլ և զյարատեւելն ընդ երկար յոր սակս և առաւել ողբալի առնեն զայժմեան ամայութիւն և զլքումն ի ձեռս և ի վայելս վարկապարզի այլ ազգոյ Պարսկի կամ Թաթարի, որոյ միայն այս շնորհ է (եթէ իցէ տակաւին), զի յաւուրս կիւրակէից լուցանէ ճրագ ի վերայ տապանի միոյ ի տաճարի անդ, ոչ է յայտ որոյ առաջնորդի կամ նշանաւոր հանգուցելոյ: Փափաքելի է փութալ բաղդի և մինչեւ կործանեալ սուփանալէն գմբէթին՝ ամրացուցանել զայն, և գարձուցանել զտեղին առ փոքր փոքր գոնեալ ի մասն ինչ առաջնոյ վանելութեանն, իբրեւ զմի յարժանաւորագոյն կացրդոց մեծոց նախնեաց. յոր և ի յետին ամբս ասի ձեռնարկեալ վարդապետի միոյ, ըստ իւրում կարի նորոգելով կամ մաքրելով զեկեղեցին⁴:

33. ԳԵՏԱՆՈՎԻՑՔ ՍՈՒԴՔ. — Արեւելագոյն հարաւային մասն, որ է բնիկ սահման Սոդից, ընդարձակագոյն և հարթագոյն է քան զամենայն կողմանս երկրին Գեղամայ, և թերեւս յայս սակս Արտից գաւառ կոչեցեալ. յորում մեծագոյն գետակն՝ այժմս Մեզրէ՝ իջեալ յարեւելեան հարաւային գոգոյ լեռանց տաշտին, ճապաղեալ ի դաշտագետինն՝ խաղայ յարեւմտաւ անկանել ի ծով, անցեալ ընդ լճակն Թիլի, յոր խառնին ուրոյն ուրոյն յարեւմտից կուսէ և յելից Մաքենեաց՝ երեք գետակքն, Արանից, Կարմիր աղբիւր և Կալեթ: — Առ առաջնոյն՝ Արանից գետակաւ, մղձաւ տարակաց ի ծովէն և իբր երկուք ի Զաղալեայ՝ կայ փոքր գեօղ մի այլազգեաց՝ Գեղարիսպաղ կոչեցեալ 30 տամբք. ի ձորագլուխ երկրորդին՝ Գըրլ պոչագ, որպէս կոչի և գետակն և թարգմանի Կարմիր աղբիւր, կոչի եւս Զախարտա՝, նոյնպէս բնական յայլազգեաց, 85 տանց: Գոյ ի սմա փոքրիկ և կիսաւելրեկեղեցի հին՝ Ս. Բեդդեհեմ անուն, յորոյ ներքուստ սեղանոյն ելանէ աղբիւր յորդ, բաւական ի պէտս միոյ ջրաղացի. երկու աւազանս կամ գուբս գործեալ են ջրոյն ի յատակ եկեղեցւոյն ի պէտս տեղոյն. իսկ յաւելեալն արտաքոյ ժողովի լճաձեւ, սնուցանելով կարմրախայտ ձկունս: — Զաղալեան առանց ընծայելոյ զարձանագրութիւնսն՝ ասէ զեկեղեցիս այս շինեալ ի Վասակայ ի Սիւսակայ, (որ թուի ինձ Վասակ Սիսական) և ի Սարգսէ: — Հուպ է ի Զախարտա և Գանլը Ալանվիտի գիւղ այլազգեաց 25 տամբք:

Ի ձորագլուխ գետոյն Կալեթու կայ Գըրլ-պոչագ (Քառասուն աղբիւր) կամ Գարապոչագ (Սեւա աղբիւր), իսկ ըստ Սիմէոնի կաթողիկոսի՝ Հոռած աղբիւր,

¹ Շախաթունեանն թուի զսա կոչել մատրանաձեւ շինուած կէտակոթան, զոր չկարաց քննել վասն բնակելոյ անդ այլազգւոյ:

² Այսպէս կարգի խորագիր Խորատու ժամակարգութեանց:

³ Զաղալեան կարծէ զՅովհաննու Ե կաթողիկոսի, առ որով չեւ եւս էր շինեալ տաճարս:

⁴ Տէր Աւետիքեան, 58:

⁵ Զաւալ. Բ, 149. Զախարտա կոչէ. Շախաթուն՝ որիչ գրէ զԶախարտա 16 տամբք, Գըրլպոչագ 48 տամբք: Իսկ Տիւպուս և Շոբէն ոչ յիշեն զԶախարտա. Ռուս աշխարհացոյց միացուցանէ, որպէս եղաք:

գիւղ Հայոց իբր 60 տանց, մերձ յոյժ երկոցուն վերոյ գրեկոցդ. այսպէս կոչի վասն բազմութեան աղբերաց որք ի ծործորոց լեռնոտիցն բղխեն, և յորդազոյն ի նոսա հարաւայինն՝ բաւական ի պէտս երկուց աղբերաց. տունք Հայոց են 40 կամ աւելի, եկեղեցին Ս. Գեորգ հնաշէն, զոր նորոգեալ և ծածկեալ փայտայարկիւ յամին 1834

օծին և պաշտեն:— Ի հիւսիսոյ սորին ի դժուարագնաց առապար ձորամիջի կայ աւերակ այլոյ գեղ չին— Գորգ. պաշտոն կոչեցեալ, և են ի նմա գերեզմանք և խաչվէմք ոչ սակաւք, նշանակ մեծ և բազմաթիւ լինելոյ տեղւոյն. որում վկայ և երկոքեան արձանքս. մին գրեալ յամին 1297 ի խաչվիմի, այսպէս.

Կամաւն Աստուծոյ եւ յիշխանութեան իշխանաց իշխանին Գրիգորի եւ Տաշոշոս տէր Զոռնայ՝ կանգնեցի զԽաչս ինձ եւ ամուսնոյն իմոյ Թամ Թայի հոգւոյ փրկութեան, զի էաք անդաւակ. որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս:

Քննութեան արժանի է ընթերցուած արձանիս, որպէս և յետագայն, մանաւանդ անուն տեղւոյն Զոռնայ:

Յայլում խաչվիմի գրեալ է յամի 1553, աւաղական մի. անգամայն և աղուական բանս.

Ես Սարգիս երեց կանգնեցի զԽաչս հոգւոյ իմոյ եւ կողակցոյն իմոյ Մէլիք խաթունին. չորս որդիքն իմ փոխեցան ի Քրիստոս. Աւետարանի հրամանք է, ամէն ցաւոց փախած ? կը պիտի. մահովն տեսանք փախած ապրեցան, մնացածն մեռան. այսքանս բաւ է իմաստնոց. ի թվին Հայոց (ՌԱ՞ն):

Կիսով փարսախաւ ի Հս. Հոտած — աղբեր ի դաշտաւայրի յալմէ գետոյն (Կալերու) որ է յարեւելից, կայ վասակաշէն գիւղ Հայոց իբր 130 տանց³, զոր այլ ազգեաց կամակորեալ փոխեալ է ի Պասար — Կէշէր ա. նուն. Թերեւս Սիսականին վասակայ Գարուռն կոչեցելոյ դաստակերտ. այլ եթէ ցուցակն գեղորէից հարկատուաց եկեղեցւոյ հնագոյն քան զնա իցէ, որպէս կարծեմ, հնագոյն եւս է գեղդ, զի յիշի ի ցանկի անդ, որպէս և այլ գեղ համանուն ի Գեղաբունի, և յորվազոյն եւս վասակակերտք յայլեալ զաւառս Սիւնեաց: Եկեղեցին հին քարաշէն՝ կիսով չափ քայքայեալ էր. արդի բնակչացն կրով և փայտի բարձրացուցեալ և յարկեալ ի պաշտօն վարեն³. և կոչի յանուն Ս. Աստուածածնի: Ի միջի նորա ի տեղով դասուն կան դամբարանք երկուց վարդապետաց, Սարգսի և Յովհաննու Մալքեցոյ ժամանակագրի 1571 — 1583 ամաց, որոյ գրածն տպագրեալ է ի Պատմագիրս Առաքելի, որ և ասէ զսմամանէ. « Պատուական մարմինն եղեալ կայ ի յերկիրն » Գեղամայ ի գիւղն վասակաշէն, հուպ դամբարանի » վարդապետին Սարգսի »: Են և չուրջ գեկեղեցեան տապանք և խաչվէմք, յորս արձանագիրք ԺԵ դարու.

† Մայր Փաշախանում. ԶԵ.

† Այս է հանգիստ որդւոյ Աւագ խանին:

Ի վերնակողմանս ձորոյս Կալերու՝ նշանակի և ամայի գիւղ մի Քաֆի կամ Քեարի անուն:

34. Յարեւելից և ի հիւսիսոյ ձորահովտաց երից գետակացս՝ տարածանի լայն գետահովիտ Մէգրէի, յերից գետակաց ձուլեալ և սա, որոց մեծագոյն կամ երկարագոյն արեւմտայինն է Քէրի կամ Քէյրի, միջինն Երիշատ և ըստ յետնոց Արշալատ, արեւելեանն՝ բուն Սողից գետ, զի անցանէ առ նովին աւանաւ: Այժմեան գլխաւոր չէն և աւան վիճակիս է անուանատու գետոյն Մէգրէ կամ Մագրա, Մեծն 125 տամբ Թաթարաց, (զի կայ և փոքր). և է ի ստորեւ խառնրոց երից գետոցն, ի հարթ դաշտավայրի, հաւասար հեռի (5 մղոնա) ի Մովսէս և ի Սողաւանէ: Ի սփիւռ աւերակաց բնակարանաց և մեծաշէն եկեղեցւոյն⁴ յայտնի քաղաքաւան մեծ լինել ի հնումն, այլ և ի ԺՁ դարու՝ նորոց տանուտեարց Գեղամայ, առ որս իջեանեցաւ Շահաբաս ի դարձին ի Տփղեաց, որպէս յիշեցաք ի սկզբան (յէջ 34). գերեզմանք նոցին նըր բազանդակք կանգուն կան. որպէս ՄԵԼԻՔ ԲԵԿԻ որդւոյ Արովայ, յամի 1578.

† Յովհաննէս Ազայ.

† Քալ Զոհրաբ, ի Թուին Հայոց ԶԵ.

1 Ըստ Զաւալեանի Իւնիստիտուտի... Տեղ-բ-բեր... Թմբ-յի:

2 Շորէն 31 տուն գրէր, Շահաթուն 63. աշխարհաւամարն 1873 ամի, 115 տուն և 1300 ուղիս:

3 Զաւալեան, Բ, 119. գլխով կրամած որմնից կողէ Սիւնեաց, այլ ոչ յիշէ զԹուականն:

4 Միայն զորմունս եկեղեցւոյն կրաշէն լինել ասէ Զաւալեան (Բ, 111), և զապն՝ 40 կանգուն ընդ երկայնութիւն և 24 ընդ լայնութիւն. այլ ոչ գիտեմ որպիսի փաստիւ համարիցի զսա լինել նոյն և մի ընդ Մարայ եկեղեցւոյն յիշեցելոյ ի Գրիգորէ Մալ գիտորոսէ:

Ի ԹՎԻՆ Հայոց ՌԻԷ. Կամաւն Աստուծոյ, մեք հինգ եղբարքս, ես Պաւրոն Շահնազարս, Մայիլ բէգս, Տաթևու բէգս, Միրզա բէգս, Մեւքուն բէկըս, մայր մեր Խանում Աղէս կանգնեցաք զԽաչս բարեխաւս հաւրն մերոյ Մէլիք բէկին:

Սորա որդոյն արձանագիր յիշատակարանի է այս, յամի 1606.

Այս է հանգիստ Պարոն Մէլիք Շահնազարի, որ էր սա տէր եւ իշխան երկրիս Գեղամայ, մեծաշուք եւ աստուածասէր իշխան էր սա. բարւոք ծերութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, ի թագաւորութեան Շահ Աբասի. ԹՎԻՆ ՌԾԵ:

Եւ սորա որդւոյն.

Այս է հանգիստ պարոն Եաւրի բէգին որդի Պարոն Մէլիք Շահնազարին. անողորմ մահուամբ փոխեցաւ:

Առ երի եկեղեցւոյն է խաչարձանս այս.

Կանգնեցաւ սուրբ Խաչս բարեխաւս հարազատ մեծ իշխանին Մէլիք բէկին՝ հանգուցեալ Հախնազարին, յամի նեղութեան ? Շահ Թահմազին սա փոխեցաւ առ Քրիստոս. Արհի եպիսկոպոս Տէր Մէլքիսէթին, ձեռամբ Յակորին:

Հնագոյն ևս խաչվէմ մի բարձր (8 կանգուն) կայ ի նի, որ Գրիգորի Սուփանայ ընծայէ զայն, թէպէտ և սաղաչէն մատրան, ՅԼ, ? 881 թուականաւ ըստ Զալալեա. զայլոյ Գրիգորի անուն ընթեռնու և գրէ.

Ես Գրիգոր Ամիր Աղուանից իշխան կանգնեցի սուրբ Խաչս աւգնական հաւատացելոց. որք երկրպագէք սուրբ նշանիս յաղաւթս յիշեցէք:

Փոքրն Մէգրե կայ ի Մ. Հս. Մեծին, մերձագոյն ի ծովըն, 185 տամբք այլազգեաց: — Դարձ աստի առնելով ի հարաւակողմն, ի գլուխ ձորոյն Քէթեայ, առաջին գետոյ հանդիպի Շորձալի. բնակեալ ի 15 տանց Թաթարաց, ի ստորոտս Աղա-թէփէ լերին, ի միջի ձորակաց գետոյն: Ի Հր. նորին փարսախաւ խոնարհագոյն՝ վերին կամ Նոր-Քէթի կամ Պաշ-Քէթի, 55 տամբք Թաթարաց, որոյ յարեւմտից հարաւոյ Ստորին Դաշ-Քէթի կամ Սիւղիմանքէնտ, և ըստ Տիւպուայ՝ Սինկուդագ ? կոչեցեալ, 70 տամբք. — մ'լս եւս Գաշ-Քէթի՝ Սարի Եա.

դռայ մականունեալ, 30 տամբք: Ի միջի սոցին յարեւմտակողմն և ընդ մէջ Կարմիրաղբեր և Քէթի գետոց՝ կայ Դաշքէնտ գիւղ մեծ, 70 տամբք այլազգեաց, երբեմն քաղաքաւան, որպէս է գուշակել յաւերակացն և ի պարոսպաց, առ որովք են և քարանձաւք փորածոյք. յորոց սակս արդեօք կոչեցեալ ի հնումն Բրտի-այլը¹, այլ ի Գեղաբունիս և ոչ ի Սողս դասի այս գիւղ ի հին ցուցակին: Երկու եկեղեցիք են ի նմին սաղաչէնք հասարակ կոփածոյ քարամբք. մին ունի և ժամատուն, յորոյ դրան վերայ արձանագրեալ է.

Կամաւն Աստուծոյ. Յաշխարհակալութեան Աբաղայ խանին եւ յիշխանութեան մեծին Հասանայ, մեք որդիք Հայրանունայ ? անարժան քահանայ Ստեփանէս, երեք եղբարք մեր Զունաթ, Սասանայ եւ Վահրամ շինեցաք զե.

¹ Զալալեան (Բ, 114) ասէ Բերդէ-շրէ կոչիլ գեղէն ի հնումն. ոչ գիտեմ յաւանդութենէ՞ եթէ գուշակելով ի քարանձաւացի:

կեղեցիս Սուրբ Աստուածածնի եւ զԺամատունս ի հալալ արդեանց, ի փըր կութիւն հոգւոց մերոց եւ ի վայելումն զաւակաց մերոց: Աղաչեմ, ժառանգաւորք եւ սպասաւորք եկեղեցւոյս յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր:

Յաջմէ դրանն արձանագրի բանս յիշատակի Մամբանայ կնոջ Հասանայ, ի զարմէ իշխանաց Խաչենոյ.

Յանուն Աստուծոյ եւ Մամբան (դուստր) Գրիգորոյ, զԶորի ջաղացն, զՃալի հողն, Ստեփանոսի Զաւացադրան խոտն, Սուրբ Աստուածածնիս տուաք. (Հայր) Ստեփաննոս սահմանեաց ճրագալուցի յայտնութեան Գ. ժամ Պարոնին Հասանայ. որ խաւիանէ դատի ի Տեառնէ:

Առ սմին կայ խաչվեմ արձանագրեալ յամի 1046, եթէ ստոյգ իցէ Թուականն ՆՂԵ.

Ես Գրիգոր Իքամէ ? որդի կանգնեցի զԽաչս :

Ի ճակատ միւսոյ եկեղեցւոյն՝ դրեն վերոյիշեալքն և որդի նոցա Գրիգոր և կինն Ասփէ դուստր Տարսայիճի.

Կամաւն Աստուծոյ ի հայրապետութեան Տէր Գրիգորոյ, յիշխանութեան Հասանայ ու Մամբանին, Գրիգորոյ, Ասփէին, մեք միաբան եղբարքս Ուհան եւ Սարգիս, Յովհաննէս եւ ամուսին իւր չինեցաք զկաթուղիկէս ի փրկութիւն հոգւոց մերոց:

Յորմն եկեղեցւոյն կայ խաչվեմ այսու գրութեամբ.

Ես Յովհաննէս կանգնեցի զԽաչս.

զորոյ Թուական ասէ Զաւալեան

Ի Թվին Հայոց ՆԿ.

որ եթէ ստոյգ է՝ այլուստ բերեալ և ազուցեալ է յորմն. զի եկեղեցին ժամանակակից է վերոյգրելոցն, որք ցուցանեն զվերջ ԺԳ դարու և զսկիզբն ԺԴԻ:

Սակաւութեամբ հեռի ի Հս. Սարի Եղուկ Գէլթեայ կայ փոքրիկ գիւղն Գայա-պաշի, (Քարապուխ), 18 տամբ՝ և ի Մ. Հս. սորա Ղոջա պոչագ, տունք 30:— Այս ամեւ նայն գեօղք բնակեալք են յայլաղեաց Թուրքաց կամ Թաթարաց Գեօյանի անուանեցոց, ոմանք հաստատարընակք, այլք չուարնակք:

Հովիտ միին գետակցի Մէզրեայ է հին փոքր վիճակն Երիշատ. յիշեալն ի կոնդակին Սարգսի կաթողիկոսի.

զի և ցարդ առ մերայինս պահեալ էր անունն այն յԱղա շատ փոխեալ ի վերայ գետոյն. որ և փաստ մի ընծայէ ի մանր մանր վիճակս բաժանման երկրիս Գեղամայ ի Ժ. և ի ԺԱ դարս, և մանաւանդ Սողից զաւառի, որոյ իշխանք նման էին մէլիքաց տանուտեարց յետին դարուց:— Ի փոքու հովտիս յայսմիկ (Երիշատայ) նշանակին գեօղք Գարազօյունչոն (Սեւախոյ) ի բարձրագոյն և ի լեռնոտ մասին. մերձ նմին Էյլիճէ գեօղ բազմաբնակ, զի 71 տունք էին ի նմա, ըստ Շորէնի: Սա Թուի Զերիշատ ըստ հին ցուցակին, և Երիշատ ըստ Սարգսի կաթողիկոսի: Ընդ մէջ երկոցուն սոցա չեն մի՛ թերեւս նոյն ինքըն Գարազօյունչոն՝ նշանակի (ի Տիւրքաւայ) Ս. Խաչ անուամբ, զոր արժան է հետաքննել:— Երկու մղոնաւ կամ աւելի ի Հր. սոցին՝ ի միջագետս Երիշատայ և Սողից՝ կայ Խակաւարնակ և բազմաւեր գիւղ Ագ-գիլիսէ կոչեցեալ (Սպիտակ եկեղեցի), զոր ընդ հակառակն Զաւալեանն Գարա-գիլիսէ գրէ. անշուշտ մի ի գլխաւոր գիւղից Սող զաւառի, թէպէտ մնացեալ եկեղեցին սագաւ չէն ոչ է հին՝ ըստ արձանագրութեանն որ ի ճակատուն.

Ի Թագաւորութեան Աբաս Շահին, ի պարոնութեան Խան Սուլթանին, ի կաթողիկոսութեան Ազուանից Տէր Յովհաննիսի, կամաւն Աստուծոյ եւ Յովհաննէս վարդապետ չինեցի զեկեղեցիս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ եւ կրկնակի ծնողաց իմոց. Ուրք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս:

Դարձեալ, ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն գրեալ է կարեւոր արձանս, որոյ փափագելի էր գիւտ թուականին.

Կամաւք եւ ողորմութեամբ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. Աքդ եւ Յովհաննէս վարդապետս որդի Մելքոնին որդւոյ Միրզաջանին որդւոյ մեծին Շահնշահի որդւոյ Պռօշայ որդւոյ Հասանայ որդւոյ Շահնշահի որդւոյ Սարգսի, թոռնեայն Դոսիայ քոյր մեծին Իւանէի եւ սպասաւար Զաքարէի¹, հանդերձ հարազատ եղբաւորորդւովք իմովք Աթանաս եպիսկոպոսիւ եւ Գրիգոր եպիսկոպոսիւ, յոյժ ջանիւ եւ մեծ յուսով եւ բազում փափագանաւք շինեցաք զՍուրբ Աստուածածինս բարեխաւս եւ փրկութիւն հոգւոց մերոց եւ ծնողաց իմոց Մելքոնին եւ Փիանդին, եւ բազմերախտ ուսուցանողին իմոյ Յովհաննէս ընթերցողսին Տերանց? Ողորմի ասացէք որք հանդիպիք աղաչեմ. Աստուած ողորմի մեզ եւ ծնողաց մերոց. ամէն:

Ունի եկեղեցին և ժամատուն, յորոյ վերայ քանդակեալ են բնական մեծութեամբ պատկերք և անուանք վերոյիշեալ հարազատ եպիսկոպոսացն, որպէս յայտ առնէ ներքոյ գրեալ տողս.

Աթանաս եւ Գրիգոր եպիսկոպոսունք:

38. Բնիկ գեղեցիկ գետահովիտն Սոգից՝ յարեւելից յարեւմուտս ձգի, ուր ի բարձանց լեւանց ֆիւմիւր, Գրգ. գալէ, ինակ տաղ և Ռումբխար՝ իջեալ վտակաց, առ քաղաքաւանան յիրար խառնեալ միաձոյլ ընթանան ի Մէզրէ, ի Թիլլի լիճ և ի ծովն. և են երեք գլխաւոր գետակք և ձորակք. յորոց հարաւագոյնն ունի ի լեռնոտին զառաջին գետն Պաշ-քէնտ (Գլուխ գետից), այլ ամալի և աւերակ. յորոյ Հս. Մ. կիսով փարսախաւ հեռի կայ Զար-գիպիլ գիւղ այլազգեաց իբր 45 տամբք: Առ միջնովն կամ արեւելայնով որ ի Ռումբխար լեռնէ իջանէ՝ (Ռումբխար ըստ այժմեայց), ոչ նշանակի շինաբնակ տեղի, այլ ի ստորոտ լերինն հին կարաւանատուն մի՞. ի կոնդակի Սարգսի կաթողիկոսի գրի Ռումբիխոռ, իբրու վիճակ միջասահման Աղուանից (Արցախոյ) և Սիւնեաց, խոռ կոչեցեալ ըստ դրիցն յանձուկ խոռոչս լերանց գոլով: — Հիւսիսային գետակն իջանէ յինակ

(Կով) լեռնէ, որ ի դաշտագետնոյ վերամբառնայ՝ ոչ շատ, ունեւով յարեւմտեան ստորոտին զինատեղիս ինակ անուն, նոր առ հնով: — Ի սպառուած հարաւային արեւելեան ոստոյ լերինն առ գետեզերքն կայ աւերակ Զաման գեղ, թերեւս հինն Ոզմունք:

Ի կիցս գետակացն, հինգ մղոնաւ յԵւ. Մէզրէի, չինեալ է հին գլխաւոր չէն իշխանանիստ և անուանատու բոլոր վիճակիս և միոյ յերկրտասան դաւառաց Սիւնեաց և հին տոհմի, Սոգ. կամ Սոմից աւան, որ և ի յետին դարս (յամի 1878) մայրաքաղաք կոչի ի յիշատակագրէ. այժմ բնակեալ ըստ մասին յայլազգեաց 120 տանց, և Զօր կամ Զօտ կոչեցեալ ի նոցանէ, զորով շուրջ ընդարձակ աւերակք են. յորոց միջի ամբառնայ վայելչակերտ որոցաձեւ եկեղեցի մեծ ի վերայ չորից սեանց (44 կանգուն յերկայնն, 24 ի լայն), չինեալ յամի 1276 ըստ արձանագրութեանն՝ ի զարմից Պռօշայ և Խաչենեցեաց.

Ի թագաւորութեան Աբաղայ խանին, ի կաթողիկոսութեան (Աղուանից) Տեառն Ստեփաննոսի, եւ ի պարոնութեան Հասանայ, աւգնութեամբ ամուսնոյն Մամբանայ եւ անարժան Աւաքելս շինեցի զեկեղեցիս (յիշատակ կամ ի փրկութիւն հոգւոյ) ամուսնոյն իմոյ եւ զաւակաց միւրոց եւ ծնողաց մերոց:

Երկուստեք սեղանոյն են աւանդատունք. թէպէտ և խախտեալ են քարինքն, այլ տակաւին կանգուն կայ եկեղեցին, զոր պահէ այլազգի ոմն պարսիկ, ընդունելով

նուէրս ի Հայոց. և յարեւմտից կողմանէ ընդարձակ գերեզմանոց, ոչ սակաւ գեղաբանդակ շիրմք և խաչվիմք, յորոց երկուք ի վերայ քառակուսի պատուանդանաց

¹ Առ ի վերանալ մինչեւ ի Զաքարէ և յիւանէ հարկ էր բազում և այլոց ազգաց կամ սերբնդոց լինել ի միջի արձանագրելոց:

² Զայս գուշակելով առեմ ըստ նշանակաց տեղացոյց տախտակին Տիւղուլայ:

կանգնեալք՝ կաթողիկէս ունելով ի գագաթան. և այլ չորք դրուագեալ սինաձեւ մահարձանօք և գրութեամբս.

Յակոբ, Բաղասան (որդի) Դօրվաք բեկին, Սոչխան եւ Մելքուն, եւ Գրիգոր Եպիսկոպոս:

Ի վերայ այլոյ մեծի միոյ պատուանդանի հինգ խաչվէմք են գեղեցիկք, նոյնպէս և ի վերայ տապանի

Ստեփանոս եպիսկոպոսի,

որդւոյ Մէլիք Բէկի, Թոռին Մէլիք Բաղասանի: Կայ ի միջի գերեզմանացն և մատուռն մի կիսաւեր ի մանր քարանց հիւսեալ:

Բացադոյն յաւանէս ի ստորոտս լերանցն որ ի հարաւոյ և յարեւելից՝ երեւին գմբեթաւոր եկեղեցիք, այլ ոչ է քննեալ ուրուք և ստորագրեալ, որպէս կարծեմ:

Ի հիւսիսակողմն Սոգից և Մէլիքէի են գետակք մանուշ, աշակողմանն օժանդակք միաձոյլ գետոյն, յոր երբեմն ոչ ժամանէն ոմանք յայնցանէ, սպառեալք ի դաշտամիջին, նուազալուրք գոլով. են ի խաղա նոցին և ի ստորոտս լերանց անխրպետաց Միափոր գաւառի՝ գեօղք, Սոչխան-Ալի-ղլչաղոր, 40 տամբք. — (Ողորոձա, իբրու փարսախաւ յԵՒ. Հս. Փղոր Մէլիքէի, (30 տամբք). — Քեաւաման ի հիւսիսոյ բնակից և մերձագոյն ի պար լերանցն, (40 տամբք կամ աւելի): Նշանակի և աւերակ գեօղ Աջաւ-գոռ (Սպիտակ հաւ) ի հիւսիսային արեւելեան անկեան վիճակին Սոգից, ի ստորոտս համանուն լերին՝ որ կայ ի Հս. բարձու Գունկուր լերին, և յերկուցն միջի անցք ճանապարհի որ տանի ի Գանձակ:

Ի հիւսիսայ արեւմտից փղբունց գետակացս՝ են երկու եւս գետակք զուգընթացք որք անկանին ի հիւսիսային ափունս Թիլի լճի, յոր և այլք ի գետոց Սոգից. հարաւայինն Նիխարոց գետ կոչի, հիւսիսայինն հազիւ մղնալափ մի տարանջատ ի միւսոյն՝ Զաղացաճոր, որ և կէօք-լայ. վասն որոյ և չիք շինանիստ յանձուկ միջոցի անդ, բայց յալմէ երկրորդիս և միւսոյ եւս գետակի՝ որ առանձնակի մտանէ ի ծովն, կայ Շիշգայա կամ Շիշթէփէ գիւղ մեծ, 75 և աւելի տամբք սլազգեաց: Ի հնումն հանգոյն Երիշատայ կամ զոյգ նմին իբրեւ վիճակ կամ թեմ առանձնակ յիշի և Զաղացափոր ի բազում անգամ յիշեալ կոնդակի կաթողիկոսին Սարգսի — ի ծովեզրն առ բերանով Շիշգայայ՝ նշանակի յաշխարհացուցի Ագ-գիլիսէ եկեղեցի հին, թերեւս և վանք, այլ որպէսն անծանօթ ինձ:

Յայտ վայր համարիմ զսահմանս վիճակին Սոգից, և այսչափ ինչ տեղիք ծանուցեալք մեզ զարդիս, մանաւանդ թէ մնացորդք և նշխարք տեղեաց գաւառին այնուրիկ, որ և յանձուկ տարածութեան ձորոց իւրոց՝ ունէր աւելի քան 130 գեօղս, որոց անուանք հայկականք հըն-

չեն պայծառ ի լսելիս, այլ տխուր առ միտս, վասն բազմաց ի սպառ ամայութեան, և այլոց բնակութեան յանազայնոց և յանքրիստոնէից, տաւաղելոց՝ ոչ միայն յարձակ չէնսն՝ այլ և յաղթատեղիս և ի կրօնաւորանոցս, յորոց զսակաւս ի բազմաց յիշեցաք:

Յիշէ կաղանկատուացի պատմիչն կամ շարայարող նորին պատմութեան՝ և մենաստան մի Նորավանք առնումք, որիչ ի համանունացն որ ի Մեծ Սիւնիս, չինեալ ի գաւառիս Սոգից յԱպրսամիկ տիկնոջէ՝ դատերէ վարազորդատայ մեծի իշխանի Աղուանից Հայոց, մինչ երկիրս այս անկեալ էր ընդ իշխանութեամբ Սահլի՝ ի նոյն զարմէ իշխանաց, և ամուսին նորա Փիլիպպէ որդին Սահլայ՝ կայր յօտարութեան ի դրան Ամիրապետին, յառաջին կէս Թ դարու. այլ ոչ է յայտ տեղի վանացս, որպէս և ոչ Սալկուտ Անապատի՝ զոր Սիմէոն կաթողիկոս յիշէ, և այլոց գիւղից՝ զորոց անուանս ցանկեցաք. և որոց յուսալի է գէթ կիսամասնեայ ծանօթութիւն՝ ի փութոյ հայրենասէր հետամտից, և յայտնութիւն ինանիստ տեղեաց՝ ի լճաշտ լեռնափակ սահմանի անդ, ի հարաւոյ Սոգից վիճակիս և յարեւմտից Մարայ, զոր համարեցաք կոչեցեալն Փորակ ի Սարգսէ կաթողիկոսէ՝ յամի 1006, և ի վասակայ Թագաւորէ ի վճռագրին յամի 1019, որ նոյնպէս մերձակից Գեղաքունեաց ցուցանէ զնոյն, յորում՝ յընդարձակ տեղացոյց տախտակս իսկ բնաւ և ոչ մի գիւղ կամ հանգրուան ոչ նշանակի. Դարձուցաք ասէ յաթոռն եպիսկոպոսին Սիւնեաց գրողոր վիճակս երկոտասան գաւառացն, « զՎա- » յոց-ձոր, զԳեղաքունի, զՓորակ, զՀամբուդ, զԶու- » ղայ, զԵրնլակ » . որոց երեւի ի բանէդ՝ առանձինն եպիսկոպոսունս կարգեալ ինքեանց, և ըստ այսմ ի դէպ է ընդարձակագոյն լինել վիճակի Փորակին քան զնշանակեալն առ ի մէնջ լեռնափակ սահման ճախնային:

Յայտ վիճակի կամ մերձ ի Մաքենոց՝ անկ է որոնել զԲարկոյք գիւղ հին ցուցակին, նոյն ընդ Պարկիս՝ Սիմէոնի կաթողիկոսի, որպէս կոչէ և յիշատակարան աւետարանի գրելոյ յամի 1687, այսպէս ասելով գրչին. « Գրեցաւ սուրբ աւետարանս յերկիրս Գեղամայ, ի գեղս » որ կոչի Բարկիս. և ես Սարգիս գրիչս եմ ի յերկրէն » Ղափանայ, ի գեղջէն Գորիսայ. որ յազգմանէ չարին » փախեալ եկաք բնակեցաք ի գեօղս Բարկիս... ի դա- » նութեան Երեւանայ Ղազախ խանի որդի Նալափ- » ղուլուն, և ի մէլիքութեան երկրիս Գեղամայ՝ Մէլիք » Բէկին » : Գրել տուողքն են Միսիթար որդի Խեչումի և Խաթունճանի և կին իւր Մահրիթ. զատ ի սոցանէ յիշէ գրիչն մի առ մի զեղբարս և զորդիս և զթոռունս Միսիթարայ, այլ և զհաւ նորին Աղբերչաճ և զհանրի Երեւիսի:

Գ. ԱՐԵԳՈՒՆԻ

36. Յայս անուն իմանամք զարեւելեան անձուկ ափն ծովուն Գեղամայ, որ ի հնումն՝ հաւանութեան է Սողոմոնի լինել մասն, և ըստ արեւելեայ դրիցն՝ այսպէս յորջորջի ի յետնոց, որպէս և յայլազգեաց՝ Կիւսէիք. են և ի սմին գետակք և ձորակք այլ մանունք՝ ըստ անձկութեան երկրին մօտագոյնս պարսպելոյ ի լեռանց, յորոց իջեալ ուղղակի թափին ի ծովն։ Սոցա առաջինն, ի հարաւոյ ի հիւսիս գնալով, ի Հս. Շիշգայայ իջանէ ի Սարանար լեռնէ, յոր անուն և գետը մի փոքր առ եզերքն։ Դման նըմին և երկրորդն ի Սատանախայ կամ Սատանաղաձ լեռնէ, նոյնանուն հանգրուանաւ 15 տանց. երրորդն ի Գալաարխայ լեռնէ, առ որով առ ծովեզերքն կայ կարաւանատուն մի լքեալ և աւերակ, և փոքր հանգրուան մի մերձագոյն եւս ի ծովն։ Չորրորդն կոչի յանուն գեղին Գոռնի-տերեւի (Հաւուց կամ Հաւորսի ձոր) 30 տամբք. արդեօք Հաւսաթաղը գետը Սողոմոն, ըստ ցուցակին ? — Հինգերորդ ձորագետակն ունի մերձ ի բերանն զամայի հանգրուանն Շամիօշոյ կամ Շիմիօշ, ազաւաղեալ աւանուն հայեցի, այլ օտար յեղելոցն ի ցուցակին — Վեցերորդն իջեալ յինէկ-տաղ լեռնէ, առ ծովեզերքն ունի հանգրուան Քապաձան-տերեւի անուն, 15 տամբք. որոյ անուն պատշաճի և գետակին. առ որով ի բարձրաւանդակս կան հանգրուանք կամ արօտավայրք բնակչաց Շամիօշոյի և Ճիւլայ։ Յանուն յետնոյս կոչի եօթնէրորդ ձորագետակն ի պարուէ Դաւ-տաղ լեռանց իջեալ, ունելով զՃիւլ կամ Ձիւ գետը համանուն 15 ? տամբք, ըստ Շորենայ, մինչ Դահլաթուն 18 գրէր։ Դանակի առ նուաւ և աւեր մեծի եկեղեցւոյ, զորմէ շունիմք ծանօթս։ Բժշկարան մի միւս եւս անուն ընծայէ գեղն և սակաւագիւտ բոյս մի, « Այս է Ոսկիխոտն (Sanguinaria Can- densis) », և բուսանի յերկիրն Գեղամայ, որ է Գիւղ-արքունի, ի գիւղն որ կոչի Ջիւ և Կարմունջ. Սեւա-նուծովի անտիի կողմն է. այսպէս իմա — Ութերորդ գետակ է Արտանիձ կամ Արտաշուձ համանուն գիւղի, զոր Դահլաթ. Օրթանիձ գրէ (30 տամբք). հայ-անուն և սա՛ այլ ոչ գտանի ի ցուցակին հնում, բայց մերձաձայն նմին Արփունջ։ Է արդարեւ գետն յունջ մի ցամաքի առ մէջերկրեայ գոգով ծովուն յայնմ կուսէ, և ընդ լայն գոգոյն Շորենայ յայնմ կողմանէ (յարեւ-

մտից) գործէ զմեծ ցամաքակղզի ծովուն Գեղամայ, հանդէպ Նորատուաց. իբրեւ չորք մղոնք են երկայնու-թեան ցամաքակղզւոյն ի Հս. ընդ Հր. և երեք լայնու-թեան յԵւ. ի Մ. ի միջակին ամբարձեալ ձգի քտրա-բլուր Առա-բեփե կոչեցեալ, յորմէ և ողջոյն իսկ ցամաքն այն, որ թուի Աղա կոչեցեալ ի Հայոց. զի յայս անուն ասէ Սիմէոն կաթողիկոս, « Անպատ մի եւս ի մէջ ծո- » վուն որ Աղա կոչի » և կայ յարեւմտեան սպառուածի կամ ի հրուանդանի. իսկ մերձ հարաւայնումն՝ աւերակ բերդի. որոյ հանդէպ յարեւելեան հարաւային եզերն աւերակ Այրան-սէրայ կոչեցեալ։ Այս ամենայն ցուցանէ ի հնումն՝ ըստ պատշաճի անգուգական գրից տեղւոյն՝ բարեչէն և վայելուչ գոլ, և արժանի հետազօտութեան. զի ցարդ կարծեմ չէ ուրուք ի մերայոց տուեալ ծանօթս ինչ ղոտեղոյս, ոչ զչինութեանց և ոչ զբնական հանգա-մանաց. քանզի և ըստ այսմ մասին նշանաւոր երեւի բար-գաւաճ բուսաբերութեամբ, թերեւ և պուրակօք վայրե-նի թփոց. են և երկու լճակք ի նմին, մի առ արեւմտեան լեզուաւն, միւս մեծագոյն ի հիւսիսային արեւմտեան անկեան։ Բերի այսր լճի արտաքոյ ցամաքակղզւոյն կայ Շորժա կամ Շորձա գետը Ռուսաց, ուր գան նաւք ի Նորատուաց — ի հիւսիսոյ սորին ի վերայ լերին՝ Ագ-պոռնագ, 25 կամ 30 տամբք։ Ի Հս. սոցին է լեռանցա-մէջ ձորակն Գետիկ, որ յայլազգեաց Արտա-ւայ կոչի, յալմէն ունելով զՏալմա լեռն։ Եւ ի սորա Հս. ա-րեւմտից տասներորդ ձորագետակ Դրախտիկ, յայլազ-գեաց Թօխուձա կոչեցեալ, համանուն գիւղիւ, 65 տամբք, ի միջի Գարա-իմէկ և Օձագ-տաղ լեռանց։ Յի-շատակագիր ոմն ծանուցանէ զի յամի 1800 « Յովհաննէս » արեղէն մարտիրոսացաւ ի գետոյ (յայս) որ կոչի Դը-րախտիկ, ի դանութեան Աւվանդ Փաթշահին. Թվ. » Ջիւթ » ։ Փափագելի է գիտել զօրինակ նահատակու-թեանն։ Աստի մինչեւ ի հիւսիսային արեւելեան ծայր ծովուն՝ իբրեւ մղոնաչափ մի միայն է լայնութեան ցա-մաքին ընդ երկայնութիւն տասն մղոնից, երկիր անլրդի և անչէն, մանաւանդ թէ ափափայ անգնալի, զի ոտք լեռանց իջանն մինչեւ ի ծովեզրն։

Ի հիւսիսային ծայր ծովուն կիսով մղոնաւ հեռի ի վերայ արքունի պողոտային որ տանի ի Գաւառ, ի Տըփ-

1 Այլ Բժշկարան ասէօ « Գտանի ի Մասիսու տակն », և մեք ի աեղազրութեան լերին Մասեաց՝ Զլաեակեցաք անդ, հանդերձ

բացատրութեամբ ձեւոյ բուսոյն՝ ըստ հեղինակի բանիցն։ (Տեա յԱրարատ, 463)։

դիւ և յերեւան, կայ նշանաւոր՝ մեծ և բարգաւաճ գետը Հայոց 120 կամ աւելի տանց, զարդիս Զուպոշխոշ կոչեցեալ, ի դիտակ վայրի լանջակողման Մարաշլճայ լերին, ի միջի աղբերաց և հուպ ի բերան Պալըզ-չայ գետոյ (Չինագետ)։ բնակիչքն գաղթեալ են յԱրծափայ կսգովտի։ ունին եկեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնի, և վիճակս բարգաւաճս մշակութեամբ¹։ Ճապոտիկ կոչի ըստ մեր լեզուիս գետոյս այս։ զոր յիշէ Կիրակոս պատմիչ յառանձին վարս Մխիթարայ Գոչի, յասելն զնմանէ տեսեալ ի տեսլեան « յերեսս դաշտին մերձ ի գետոյն Ճապոտիկ, զոր աշխարհական բառիւ Զիքուկոշ ասեն, ի ներքոյ գիւղին մերձ ի ծովն կոյս, վրանս բազումս իրս » բեւ զաստեղս երկնից, և զօրս անթիւս որպէս զաւազ » առ ափն ծովուն։ և հիացեալ զարմանայր ընդ միտս » իւր և ասէր... Ահա երեւի տեսիլդ որպէս երկնային և ոչ երկրաւոր », եւայլն։ և էր այնպէս ըստ պատմողին։

Սակաւութեամբ հեռի ի հարաւոյ գեղջն է պահակատուն և սուրհանդականոց պետութեան ի վերայ արքունի պաղատային։

Յաւարտ տեղագրութեան երկրիս Գեղամայ նշանակեցութեւ և զնոր անուանս ինչ ամայի գիւղից՝ որոց գիրք անժանօթ են։

Թարգմանիչ զշարք

Ազ ևօգոշ

Համի Մոսի խան

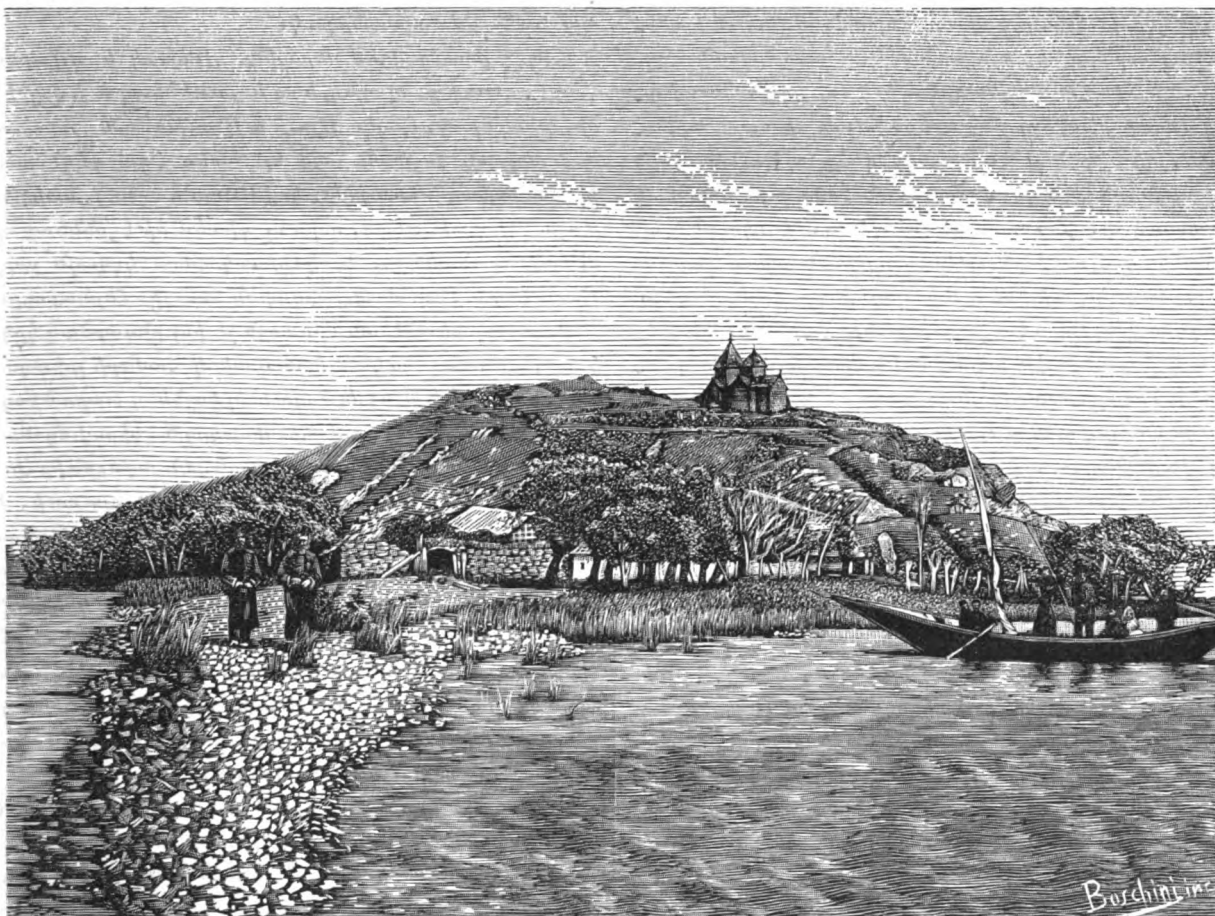
Պեոյիւկ աղա

Տեսիլի Պօղոս

Ախսախ Թառզ

Պաշ կիզէլ տէրէ (Ազնուաճոր)

Տէրի Թարգմանիչ

21. Գեղամայ ծով եւ Սեւան կղզի։

¹ Տիւպուա որ ի չորրորդում ամի գաղթելոյ սոցա յայց եւ գեղ-
լը (1834), վկայէ այսմ։ Ils cultivent d'excellent froment,

possèdent de fort beaux pâturages et jouissent déjà
d'une assez grande aisance.— DUBOIS, III, 314.

Ե. ՍԵՒԱՆ ԿՂԶԻ

37. Զետեղեալ ի միջի կանաչազարդ կատարաց՝ իբրեւ ակն շափիղայ ի լայնալիճ կապիճս՝ ծիծաղախիտ ծովն Գեղամայ, ունի յանկեան միում գոհար ակնախտիղ զկղզին ՍԵՒԱՆ, միակ մենարան մարդկան ի կենսունակ ամայութեան լայնասփիւռ տատանական դաշտին. զի թէպէտ և իցեն երկու եւս այլ կղզիաձեւ փռքորիկ ժայռք ցցուեալք ընդ երեսս ջուրցն՝ ի հարաւակողմանն, այլ անքնակք են և անկենդանք¹. Սեւան միայն եղեալ է կենդրոն կենդանութեան ծովուս յանյիշատակ ժամանակաց. քան զոր անծանօթ եւս է սկիզբն կառուցման կղզւոյն ի բնութենէ, այսինքն արտակիտումն ի հրամուղ զօրութենէ, յետ ընդերկար զօղեալ կայոյ յընդերս ջրոց, որպէս յայտ առնեն քարինքն. զի թէպէտ և ի հասարակի նման իմն են վիմաց լերանցն յըջակայից, որձաքար չիկազոյն յատակաւ, և ի վերայն պասալտեան հրաբղխեայ որակաւ, և ցուցանեն չեղքարս, այլ փայլուն հրաքարք և հետք զուղակի չերեւին ի նմա, և հաւաստի բազում դարուք յառաջ քան զԱրարատեան լերինս ներգործեալ և դադարեալ. բազում ուրեք յայտնին և կոչկոռք տփի (Tuf) ջրային ներգործութեամբ այլայլեալք։ Դուռն ուրեք երեւին արդ մասունք վիմաց ի սպառ լերկք և ապալեք, որպէս ի հարաւային և յարեւելեան կողմանն, ուր գրեալթէ և առլեփ զառ ի վայր ի ջաննն ի հաւասարութիւն մկանանց ջուրցն. այլ ի հասարակի երեք կղզւոյն մաշեալք և հերձեալք յօղային և ի ջրային ազգմանց՝ վերարկեալ են բուսաբեր տարբոք. և չէնք և տունկք ծածկեն զառհասարակ մակերեւոյթն. քարեղէն կողքն եւս զաղտնասերմն բուսովք կամ մամուռք վերարկուեալք են։ Այսպէս կերպարանի Սեւան աչաց դիտողացն ի մօտակայ ծովափանց, և ի մտազոյնս մատուցելոց լաստիւ կամ նաւակաւ գոյնագոյն իմն կուտակ հաճոյակերպ կառուցեալ ի վերոյ կապուտակային ալեանցն, սրահաւաք կատարաւ գմբէթարդ եկեղեցեաց. մանաւանդ յօրժամ յետ ոչ կարճատեւ և ոչ թեթեւ ձմերայնոյ, ի լուծանել ծովուն և սառամանեաց, վաղ վաղ սկսանի բուսարձակութիւն,

և մրցելով իմն ընդ ձեռատընկոց՝ քան զպարտէզս և պահէզս մենաստանին՝ կանխեն բնամատոյց մարգք և գոյն ի գոյն ծաղկունք հոտաւէտք, պճնազարդելով զապառաժն այն ծովապարփակ։

Յազգէ բուսոց յիշեն մերայինք զՄեխակ և զՎարդն վայրի, զատ ի բանջարեղինաց և յուռենեաց և ի վայրենի մրգաբերաց, որպէս Աշուի և Մամխի. ոմն յօտարաց որ ի սկզբան գարնան յայց ել՝ ետես հոյլս դեղնորակ խաւածաղկաց և Թաւրիկնչակս (Primula veris), նախընթացս այլոց տեսակաց, զորս ոչ գիտեմ եթէ քննեաց որ մանր և նշանակեաց։ Ի հիւսիսակողման կղզւոյն շարք Ոսեմեաց և Բարտեաց յարդարեն ճնմելիս հեշտաքայս։

Ըստ տարածութեան երեսացն չէ ինչ ընդարձակ կղզին², սուղ ինչ պակաս մղոնաչափ մի համարի յըջապտըն. և ձեւովն նման իմն ծովուն՝ երկայնեալ տարածեալ, միայն լայնագոյն ունելով զհիւսիսակողմն. կիսով մղոնաւ կամ սակաւուք աւելի հեռի է ի ցամաքէն յարեւմտից հիւսիսոյ, հանդէպ հայելով Վարաժնունեաց գաւառի, և նաւամատոյց ունելով անդ զՅամաքաբերդն։ Չայնահաս մերձաւորութիւն ցամաքին և կղզւոյն՝ գուշակէ զփառ ժամանակեայ հաղորդութիւն նոցին, որգունակ և միջնորդութիւն լաստափայտից. և ըստ այսմ մասին՝ մարթէ ասել ոչ շատ աւելի քան զերեսս բնութեան վայրացն՝ կերպարանափոխ լեալ արուեստին, զի տակաւին վարկապարագի լաստիւք կամ անհարթ նաւակաք լինի ծովազնացութիւն յայնմ կարեւոր միջոցի։

Հարկ է թէ ի սկզբանց պատմական ժամանակի՝ եթէ ոչ մշտակայ բնակութիւն՝ այլ դաստակերտ իմն հաստատեալ էր մարդկան ի կղզւոյն, և նախ աստուածեղէն զօրութեան նուիրեալ՝ պատկերաւ կամ բազնաւ, կամ զնոյն ինքն զծովարոյս կարկառն սրբազործեալ և դիւցական իմն համարեալ. և այսպէս իսկ աւանգեն եղեալ և բաւեալ մինչեւ ցաւուրս լուսաւորութեան ազգիս ի Ս. Գրիգորէ. որ փոխանակ հեթանոսական պաշտմանց՝ չինէ, ասեն, տաճար փոքրիկ ի գաղաթան քարակղզւոյն յանուն Ս. Թարգիսեան. որոյ ցարդ եւս կարծի

¹ Ոչ նշանակին յընդարձակ տեղացոյցս ժայռք. միայն Վակնէր գերմանացի յիշէ... Erheben sich noch zwei kleine unbewohnte Felseilande in Süden, über die blaue Wasser-

flache.— WAGNER, 40:

² Հաշիւաթուշեան ասէ երկու վերստ, այլք 800 սաթէն, որ է 1730 Չ. քառակուսի։

Մնալ հիմանցն և որմոց ինչ, և խաչվիմի յարեւմտից կու-
տէ՝ օծելոյ ի նմին Նուսաւորչէ՝¹ որոյ, աւանդեն պարզ-
մըտութեամբ, հաճեցեալ յոյժ ընդ անգրադ միայնու-
թիւն տեղւոյն և ասացեալ, արդարեւ Այս է փան, այսին-
քըն վանատեղի, և թողեալ անդ զմանս ի միանձանց
ընդ իւր եղելոց՝ հաստատել վանս, և անտի կողումն
Սեւան՝ ընդունելի իցէ այս յաղուական գրոյցս. ոչ հա-
կառակելի և հաստատութիւն միանձանց յառաջին դա-
րուց անտի քրիստոնէութեան ազգիս. այլ անուան Սե-
ւանայ հարկ է հնագոյն յոյժ լինել, ի Հայկազանց ան-
տի, և թերեւս պատճառ ողջոյն աշխարհին Սիւնեաց
այսպէս կոչելոյ։ Բայց զարմանալի իմն շնորհ է նորա
նախարականութեան. զի ցարդ ոչ միայն ազգայինք մեր,
այլ և Պարսք և Թաթարք յայց ելանեն և կան անդ յա-
ղօթս իրբեւ ի տեղւոյ սրբազանի. մերազգի ուխտաւորք
յաճախեն յաւէտ ի տօնական աւուրս Վարդապետի և
Վերափոխման։

Ի պատմական դարս մեր յառաջ քան զվանսն յիշի
Ամրոց կամ Բէրք Սեւանայ, և այն նախ յաւուրս տիրա-
պետութեան Արաքացոց. յորոց՝ ի սկիզբն Ը դարու
(յամի իրր 703) եկեալ, ասէ Յովհաննէս կաթողիկոս,
ոստիկանն Մահմէտ (որ Բ կոչի), «մարտ ընդ բոլորից
» իսկ ամրոցաց Հայոց դէնէր, և զորս միանգամ յինքն
» գրաւէր՝ տո հասարակ քանդեալ աւերեալ կործանէր.
» իսկ Սեւան կղզի որ ի ծովակին Գեղամայ, Թէպէտ և
» յի սկզբան նուագի անդ ոչ ըմբռնեցաւ ի ձեռս նորա,
» ստկայն զինի երկեամ մի ամաց մատնեցաւ ի ձեռս
» նորա. և որ միանգամ բնակեալ կային յամրոցի անդ՝
» գերի առեալ տանէր, եւ զկապուտ կողոպուտն յաւարի
» առեալ՝ սպառսպուռ քանդէր աւերէր զամրոցն»։
Իսկ այլ պատմիչ հին ասէ. «Դարձաւ Մահմէտն ի Չո-
» բայ, գայ պաշարէ զՍեւան ծովապատն բերդ ամս երեք,
» և ապա առնու, և ի սուր սուսերի արկ զորս ի նմայն
» եգիտ»։ Յայսմ դիպուածի ոչ կարելով այլազգ յաջո-
ղել յառումն ծովապատ ցամաքին, զՄովսէս արձակեաց
ասեն այլ պատմիչք համառօտիչք, և նուաճեաց զկըղ-
զին. «որպէս, զիարդ. ցանկալի էր մանրագոյնս պատ-
մել նոցա կամ անկորուստ մնալ ժամանակակից պատ-
մըչի, ի ծանօթութիւն պատերազմական և արուեստա-
կան հնարողութեանն, զոր կարեւորագոյն է մեզ արդ
գիտել՝ քան զաղէտս ամրականացն և զաւերս ամրոցին,
որոյ դերբուկք, ասեն, երեւին տակաւին ի ստորոտս
կղզւոյն ի չուրս ծովուն. և զի հնարիւք իմն ցածոյց զծո-
վըն, զայս տայ կարծել արձակումն չուրցն, զոր այլով

բանիւ՝ փոքրացնել ցուցանէ վիպասանն Սիմէոն Ապա-
րանեցի։

«Յետ երեսուն և ութ ամին՝ դիմեալ ի Հայս Մահ-
մէտ վերջին,

Այն՝ որ փրոյց զԳեղամայ ծովն, առեալ յաւար
զՍեւան կղզին»։

Այլ ջրեղէն պարիսպքն մշտակայունք առձեռնպատ-
րաստամբութիւն էին տեղւոյն, որպէս զի և առանց ձեռա-
գործ աշխատութեան պատուարաց, բազում անգամ և ի
զինիսն ապաւէն եղեւ կղզին մերայոցս՝ յերեսաց Հա-
գարացոց, անհմտից ի ծովամարտ. եթէ վտանգ եւս
սպառնայր ի հինէ յարեւմտից կուսէ, ամրականքն ա-
նապարեալ նաւեալ անցանէին յարեւելակողմն ծովուն,
յ'ամրագոյն և յանմատոյց լերինս Արցախոյ և Գարդմա-
նայ։ Աւանդի և յայլում նուագի բազում փորձս փոր-
ծեալ դաւաճանից ասպատակաց, և ոչ կարելով այլազգ
ի բռնն արկանել և յաւարի առնուլ զտեղին, մուծա-
նել արս մարտիկս յարկեղս ոմանս, և իբրեւ բռնինս
վաճառուց հանել ի կղզին, Թախանձելով զմիանձունսն
պահել առ սակաւ մի ժամանակ մինչեւ անցնէ վտանգ յա-
փշտակողաց, որպէս ասէին. այլ միանձանցն ըստ գիպաց
լուեալ ձայն մարդոյ յարկեղացն, խորհուրդ արարեալ
մի ըստ միոյն ընկենուն զայնոսիկ ի ծովն, երգելով զտունս
Շնորհաւ մեզ Տէր երգոյն՝ որ ի Խաղաղական ժամասա-
ցութեանն պաշտի արդ, և ի նոցանէ իսկ յարմարեալ ասի
վանս դիպացս. յայս միտս մեկնեն զբան Խորոզմու՝ հօր
Ս. Գրիգորի՝ Նարեկացոյ, ի մեկնութեան Ժամուց, ե-
թէ, «Դեւք և մարդիկ անյազարար միշտ խոկան ի նեն-
» գել, որք յայնոսիկ են պարապեալ... Որպէս և ի Սե-
»ւանայ կղզւոյն յայտ է. վասն որոյ և զԵրզս ասի եր-
»գել՝ ի յայտնել դաւաճանող թշնամեացն»։ ասելով.
«Չխորհուրդն զոր խորհիք՝ խափանէ Տէր, զի Աստուած
» ընդ մեզ է. և զբանն զոր խոսիք՝ մի մնացէ առ ձեզ,
» զի Աստուած ընդ մեզ է», և այլն. — Աներկբայ Թուին
դէպքս, այլ հանգամանք և ժամանակն անստոյգ, և
հաւանօրէն յետ յինութեան վանացն ի Մաշտոցէ։

Այս բարեբոյս քաջընտիր այր՝ յետ վարժիցն ի հոգե-
ւոր հրահանգս ի Մաքենիս, ուր տեսաքս, և առանձինն
կրթութեանց յանժանօթն արդ մեզ «յլևս պատն Ար-
» տաւազի ապարանք», տակաւին ի տիս գոլով երի-
տասարդութեան, անգրաղագունի ցանկանալով սրբա-
զան օթարանի խոհից և աղօթից, «գնացեալ բնակեցաւ
» յապրաշիրին յայսմ կղզւոյն», ասէ աշակերտ նորին. և
ցուցանէ այնու անբնակ լինել զտեղին, զի և անժանօ-

¹ Գոյ ի խաչվիմին Թուական ՊՂԵ, 1446-7, (ըստ Ջալալ. Բ. 109)։ Ամիւսկալ զերմանացի (Բ. 510) յամի 1826, յիշէ տեսեալ երիտ խաչվիմի ի Սեւան, և միւս մեծագոյն ի պատուղեան տախ-
տաձեւ վիմի քանդակեալ գրուագրք, և շուրջ գրուած՝ զոր կարծէր
հնագոյն հայերէն տառս, յորոց քաջորոշագոյնս ասէ զայսոսիկ,

ծոյն խոսոր կամ յետս չըլեալ, զոր և մեր չըլելով յանդիման լի-
նի այս ձեւ։

ԳԵՐԿԿՈՑԻՆՅԱՆ

ԺԲԵՃԻՍՏԵՂՅՈՐ

զոր և ցուցեալ բազմաք՝ ոչ կարացին ստուգել ինչ. և արդարեւ
չէ մարթ իմանալ կամ լուծանել այտի. ըսց թուի սող գրուա-

յորում մարթ է ընթեռնուլ՝ յետ առաջնոց երկի տառիցն,
Զկարապետ Քաջամաթ յԱՂ (օթս յիշեցէք կամ աղաչեմ)։
Որիչ ի սմանէ կարծեմ զմեծ առիթաբար խաչն, յորում և քան-
գակապակեր խաչեցելոյն. (Թիւ 28)։

Թանալ ի մարդկանէ փափագէր աստուածասէրն այն. և այս լինէր յամի 871-2. այլ շնորհք նորին փայլեալք՝

յաղթէին փափագանացն. հռչակ առաքինի վարուցն վաղվաղակի տարածանէր շորջանակի¹. զոր և ընդ ա-

ռաջինսն լուեալ և ծանուցեալ մեծահաւատ տիկնոջն Սիւնեաց Մարեմայ՝ դստեր Աւշոտոյ Թագաւորի, Թախանձ արկանէր նմա, «կանգնել զսա (զՍեւան) ուխտ, և » ժողովել եղբարս միանձնականաց դասս, » և վասն հոգեաց Տեառն իւրոյ արեւպէտ » վախճանեցելոյ՝ Վասակայ Սիւնեաց իշ- » խանի։ Որում քաղում անգամ անունկըն- » գիր եղեալ, յետոյ հաւանեցաւ ասելով. » Եթէ յԱստուծոյ է հրամանս՝ ես ոչ ընդ- » դիմացայց»։ Աւանդէ պատմիչն Սիւնեաց, եթէ և «հրաման առնու ի անսրիան» շինել » եկեղեցի յանուն Երկոտաւան Առաքելոց, » և սահմանել միաբանականացս. յաղագս » որոյ և գային առ նա Երկոտաւանքն ի » վերայ ծովուն, յանուրջս. և նշանէին » զտեղի եկեղեցւոյն։ Ահա սոյն երեւմամբ » վերին ազգեցութեամբ շարժեալ մեծ » Թագուհին Մարիամ... քաղում Թախան- » ձանգը ի հաւան ածեալ զնա, (բայց ժա- » մանականից և ականատեսս աշակերտ » Մաշտոցի ոչ յիշէ զանսիրդ), ձեռն ի » գործ արկեալ շինեն զգեղապանոյճ եկե- » ղեցիսն յանուն Սոսրք Առաքելոց, և ըզ- » միւսն յանուն Տիրուհւոյ Աստուածածնին. » և զարդարեալ մեծամեծ սպասուք՝ կանգ- » ոնեն զնա տուն Աստուծոյ և բնակարան » աստուածազգեաց արանց յ'Յիգ Թաւ- » կանին Հայոց ». որ է 874 ամ Փրկչին։

Ժամանակակիցն Ստեփանոս՝ փոխա- նակ երկուց՝ երիս ասէ եկեղեցիս, նաեւ զքարալեւանն իսկ յորոյ վերայ վանքն՝ հաւասար ի մի անուն կոչէ, ասելով. «Բը- » նակեալ էր (Մաշտոց) ի վանս (ըստ » ալլոյ օրինակի՝ ի յերինս) յայս, որ է » անուամբ Սուրբ Առաքելոցն եկեղեցիք » երեք»։ Եւ են արդարեւ զատ յայլոց ինչ երեք եկեղեցիք հնաշէնք. առաջին և զլիա- »ւոր Առաքելոցն, զոր ոմանք յանուն զլիա- »ւորի նոցա Ս. Պետրոս միայն կոչեն, ի հարաւոյ կուսէ վերոյգրեալ նախկին Բա- » րդաբնան տաճարին, ի տափարակի միւսմ, փոքր տարածութեամբ², խաչաձեւ կիտարա- » լոր անսին ի վեր ունելով զկաթսղիկէն- » երկոքումք փոքր աւանդատամբ, որոց հիւսիսայնոյն դուռն հանէ ի վեր ի պատու- » հան մի ի վերայ դասին, ուստի ասեն տի- » կնոջն Մարեմայ ունկն դնել ժամասացու- » թեան։ Երկու դրունք են եկեղեցւոյն. ա-

¹ Միւս աշակերտ նորա Բ. Կաթողիկոս գրէ. «Ընդ այն ժամա- » նակն փայլատակեալ պայծառանայր սուրբ պրն Աստուծոյ Մաշ- » ղոց որ ի Սեւան կղզւոյ, որ զքառացն Աստուծոյ անշխնելի » հառազայրութուն յինքն նկարէր, աստուածային ծաւալմամբ և » արեափայլ կրօնիւք կենդանականք, և հոգիախաղաց տեսու-

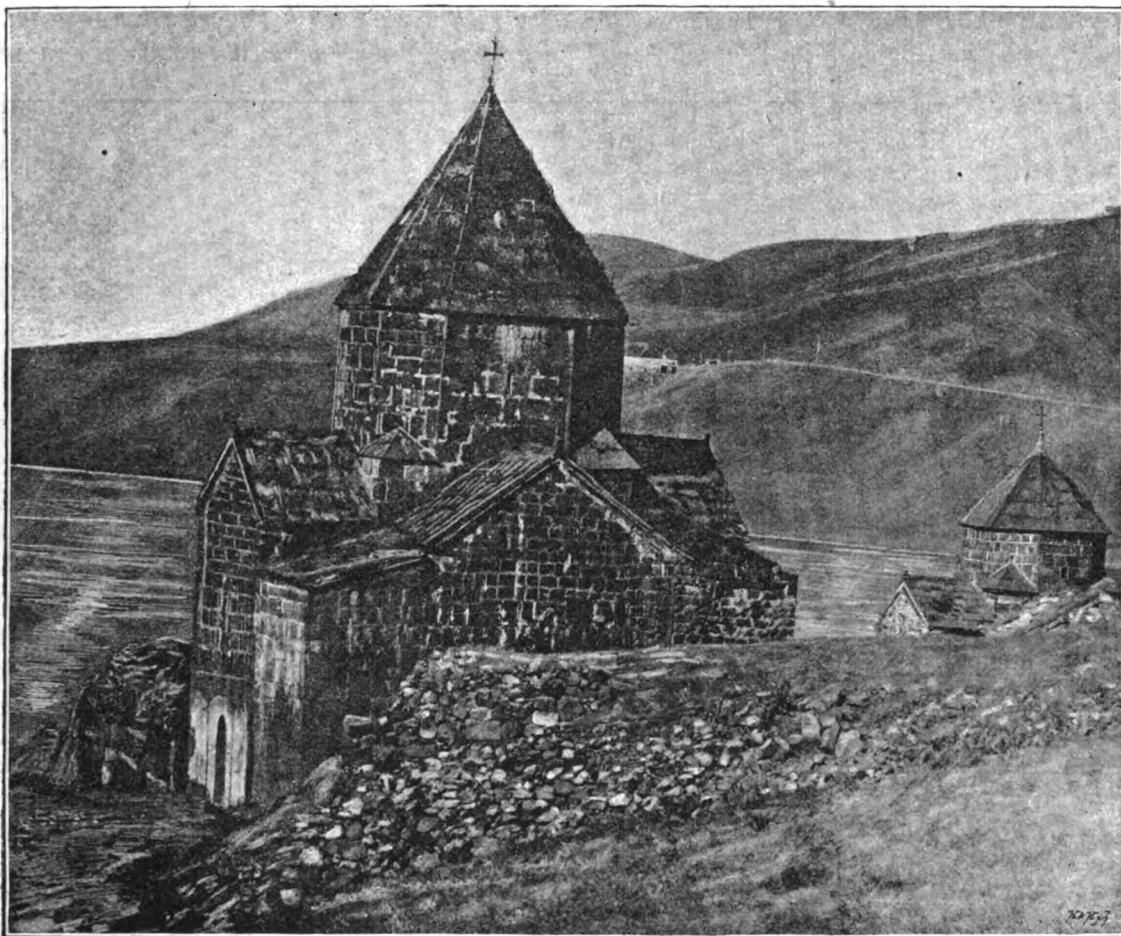
» Թեամբք ի տեսականն անդ զանտեսն տեսանէր. սակս այնորիկ » ամենեցուն աչք ի նա հայէին, յաղաքս արուհի ճանաչել մար- » թեւոյ նորա զհոգեւորացն մասանց ընտրութիւնս ստուգադէտ, » ² Զալալեան՝ 20 կանգուն երկայն ասէ, 18 լայն. իսկ Մանուէլ վարդապետ՝ 21 1/2 քայլ երկայն, 15 լայն։

33. Արեւմտեան Գեղարքայ Ժողով.

առաջին արեւմտայնոյն՝ փայտակերտ գաւիթ յորինեալ է յետդարուց։ Չերեւի արդարեւ արձանագիր հին, որպէս թուի անյայտացեալ ի ժամանակի նորոգութեանն, այլ յայտ է թէ՛ գոյր և յաւուրս պատմիչին Սիւնեաց, յեւ ՃԳ դարու և անտի համարիմ կարգեալ նորա զանուանս գիւղիցն և կալուածոց եկեղեցւոյն։ որք են, Վարսեր, Յամաքարերդ, Գոմաճոր, Բեյդքն, Ուսեաց տափ, Որսն Կոսակրծին, « և » այգիս ի Վառնի և յԵրեւան և յայլ տեղիս »։ աւանայնն պարգեւեալ յԱզոտոյ Ա՝ ի հօրէն Մարեմայ։ որ և յամին 883, ի դառնալ իւրում ի կողմանց Վրաց՝ մինչ բանակեալ էր ի Բանակատեղի առ ծովեզերքն, ցանկացաւ տեսանել զդրուատեալ ճգնազգեցիկն. և

« Իբրեւ տեսին զիրեարս՝ բազում ուրախութիւն եղեւ » երկոցունց. ապա յոյժ սիրեցեալ զնա բարեպաշտ իշխանին, շնորհէր երանելոյն Մաշթոցի զլոյսն մշտնջնաւոր (Խաչափայտն), զոր արձակեալ էր նմա արքային Բունաց Վասի... զոր պնդեալ էր օսկով և զարդարեալ գեղեցկազան գործով, ընդելուղեալ մարգարտով. և առեալ եղ ի վերայ աչաց իւրոց և համբուրէր զնա... Եւ ողջունելով զմիմեանս՝ իշխանն զընաց զճանապարհ իւր, և նա դարձաւ ի մենաստան իւր »։ — Երկրորդ եկեղեցին որ յանուն Տիրուհւոյ Ս. Ստորաճածնի՝ կանգնեալ յարեւմտեան հիւսիսային կողման կղզւոյն ի դիւրի, մեծագոյն է քան զառաջինն, և

23. Առաքելոց եկեղեցի ի Սեւան. հարաւային կողմն.

նոյնպէս քարակերտ, այլ անգմբէթ սագալէն, երկու երկու սեամբք, դրամբք և աւանդատամբք. չիք և ի սմա հին արձանագիր. առաջին արեւմտեան դրանն յետոյ չիւնեալ է ժամատուն փայտայարկ՝ յամի 1664, ի Չիրադեան աղջատոհմէ. և անդ թաղեալ են ոմանք ի վանահարց և ի միաբանից, այլ անգիր են տապանքն։ Յայսմ եկեղեցւոյ կատարեն օովորաբար զպաշտամունսն. և կից նմին են՝ յարեւելից և ի հարաւոյ՝ փոքր և խրթնի

խցկունք միաբանիցն. իսկ յարեւմտակողմն՝ նորաչէնք (յամի 1834) և ընդարձակագոյնք, թուով քսան և հինգ։ Ի հրապարակին որ ի միջի հին և նոր շինուածոցն՝ կան չորք մեծամեծ ուռնի ծառք։ — Երրորդ եկեղեցին զոր արդ ոմանք Ս. Ստեփանոս կոչեն՝ ըստ աւանդութեան կոչի Ս. Կարապետ, յարեւմտից կուտէ Առաքելոցն, անսին գմբէթաւոր, նորոգեալ յամի 1714, որպէս և ծանուցանէ համառօտ արձանագիրս այս.

ԹՎԻՆ ՌՃԿԳ նորոգեցաւ Սուրբ Կարապետ :

Ոմանք ասեն տանուտեարց Գեղամայ շինեալ զեկեղեցիս զայս ի ԺԵ դարու: Այսոքիկ են երբեակ եկեղեցիքն յիշեցեալք ի հին ժամանակագրէն: Կոնդակ վանացն զշինութիւն նոցին ասէ յամի 880, զոր ի դէպ է իմանալ զաւարտմանն ամենայն ուրաք:

Ընդ եկեղեցեացն զայդ շինեաց Մաշտոց և զվանսն, « և ժողովեաց եղբարս կրօնակիցս, և զարդարեալ բազմախումբն պատուիրանօք (Ս. Գրովք), և վայելչական » սպասուք. և անձամբ իւրով օր ըստ օրէ յաւելոյր ըզգործ մշակութեանն և առաքինութեան շնորհօքն Քրիստոսի. և այնչափ յաւելեաց ի մարմնոյ իւրոյ տանջանքս, մինչ զի մեկնէր եւս ի մրգոց և ի ջրոյ անգամ... » զաղօթօն հանապազ անխափան կատարէր, և զընթերցասիրութիւն Գրոց սրբոց ոչ պակասեցուցանէր. » այլ ինքն և առնէր և խրատէր զամենեւեան ի նոյն

» կարգո: Զայսոսիկ աշակերտն ականատես՝ Ստեփանոս, որ և յաւելու, (և ոչ է մեզ զանց առնել, զի և այնպիսեայ և այնպիսեաց գտանին յաշաղկոտք). « ի բազում սուտ եղբարց յոլով աշխատութիւն գտեալ... » համբերութեամբ տանէր... այլ և յարտաքնոց նշանաւորաց և յաննշանից... Եւ այնչափ ճգնութեամբն » հեզ էր և լաւակն (կամ լաւակամ), և տեսակաւն » զուարթ և առատամիտ և ընտրող յոյժ, և վայելուչ » հասակաւ մարմնոյն, և մխիթարական բանիւ առ գաւառնալսն խորհրդով, և զօրաւոր և ահարկու առ հզօրս: Զճաշակ երկոցուն եւս բանիցն, զմխիթարականին և զխրատականին, խնամով պահեալ աւանդէ մեզ աշակերտակից պատմիս՝ մեծագոյն պատմիչն Յովհաննէս Զ կաթողիկոս. որոց մին է Թուդրն (իւր յամի 891) առ Աբաս սպարապետ եղբայր Աշոտոյ Ա, որ մախայր ընդ

24. Ս. Աստուածածին եկեղեցի ի Սեւան.

եղբորորդին իւր Սմբատ Ա, ակն եղեալ Թագին, և կուսակից նմա համարեալ զկաթողիկոսն Գէորգ՝ դրդէր զայլըս եւս ընդդէմ նորա՝ բծադրութեամբ. և զի յոյժ մեծ էր վարկ Մաշտոցի յաշա ամենեցուն՝ ջանայր որոալ զնա հրապուրական թղթովք. որոց պատասխանի առնէ սա խոհական և հզօր բանիւք պաշտպան կալով հայրապետին, և կշտամբելով զգաւաճանսն, միանգամայն և ողորջելով. որով ի զգաստութիւն էած զխրոխտ սպարապետն և խոնարհեցոյց՝ խնդրել թողութիւն ի կաթողիկոսէն: Գտցեն ցանկացողք զերկար գրուածն ի պատմագրութեան Յովհաննէս Միւսն՝ մխիթարականն թուղթ գրեալ է առ ապրեալսն ի սոսկալի երկրաշարժ կործանմանէ մեծի մայրաքաղաքին Գուռնի (893), որ յականք թիւն փոխեցաւ յաւեր և ի գերեզման ցաւագին. կամ, որպէս գրէր ինքն Մաշտոց, « բուռն զօրութեամբ ման, » ըեալ ճմլեաց աստուածայինն հնձանահար... և փըշ

» ըեաց զմայրս մարդկեղէն անտուաց »: Զայս եւս գտցեն որք կամինն՝ առ նմին պատմիչի, և ի մերումս տեղագրի Այրարատ աշխարհի. — Զայսպիսի շնաշխարհիկ այր և ամենահաս առ մեծամեծս և առ փոքունս, չէր մարթ երախտագէտ մարդկան թողուլ ի ստուերի հեզաշուք խոնարհութեանն. վասն որոյ ի վախճանել Գէորգեայ կաթողիկոսի յամի 897, Թագաւորն Սմբատ « և » համազգիք իւր... և զահամեծար իշխանք և պատուան կան արք ազատք... կացուցին զնա յաթոռ Ս. Լուսաւորչին Գրիգորի... Բայց սուրբ այրն Աստուծոյ մինչդեռ սքանչելագործ գովելի վարդապետութեամբն իւրով շինէր, հաստատէր և յարդարէր ի կարգս բա. » ըեաց գնացից և գործոց զհօտ իւր հաւատացեալ, ար. » տալոյ բոլոր վշտակիր հեծութեան՝ հանգեալ ի Քրիստոս, ամիսս եօթն միայն կալեալ զաթոռն հայրապետական » տակուն »: ամաց գոլով իբրեւ վաթսուներկեց կամ եւ

Թանասուն։ Եւ յաջորդեաց զնա որ զայսոսիկ գրէր՝ աշակերտ իւր Յովհաննէս Զ։

Ի միաբանութենէ և յառաջնորդութենէ Սեւանայ վանաց՝ ընծայեցան և ի յաջորդ Ժ դարու կաթողիկոսունք, Ստեփանոս Գ (970) և Սարգիս (992), «իրելին Քաղկայ արքայի, որոյ տուեալ էր նմա յառաջն զՇողագայ վանս, յետոյ առաջնորդ կարգեալ այսմ Սեւանայ. ուր և «էր առ սնեալ և զարգացեալ առ հօրեղբոր իւրոյ, առաւ» քինալան և ժիր մշակին Քրիստոսի... առաքելական խոսք րանացն սպասաւոր եղեալ»։ — Որպէս զՄաքենեաց՝ և զՍեւանայ վանաց մեծամեծ գովութեամբ գրեն մեր.

ձաժամանակ պատմիչք. որ և ի վերայ այլոցն զանմատոյց դիրսն պաշտպան ունելով՝ տեւեաց բաւեաց ի շինութեան, առաւել կամ նուազ, մինչեւ ցմեր ժամանակս. և վասն ամրութեանն՝ որպէս յառաջ քան զչինութիւն վանացն՝ նոյն և յետոյ բազում անգամ եղեւ ապաստանարան վտանգելոց. և նախ նորին ինքեան սատարողի շինութեանն՝ Մարեմայ բարեպաշտ տիկնոջ. զոր առեալ որդւոց իւրոց՝ պայազատաց վազամեռ ամուսնոյն Վասակայ, ամրանային աստառ վայր մի յերեսաց Յուսիայ. որպէս և յետ սակաւ ամաց խոյս տուեալ ի գործակալէ նորին ի Բչրայ (Պէշիք)՝ Աշոտ արքայ Բ, «յան.

25. Հարաւային Դռան Առաքելոց եկեղեցւոյն.

» մարտնչելի ամրոցին ի Սեւան կղզւոյ առկայանայր»։ յորմէ և ելեալ՝ նաւամարտութեամբ վանէր զթշնա. մին որ ի ծովեզերին։

Յետ այսոցիկ յիշեցելոց հոյակապ արանց Ժ դարու՝ փայլէր անդ յառաջին կէս ԺԱ՞ առաջնորդն Սարգիս վարդապետ իմաստասէր¹, արժանաւոր թղթակից Գրիգորի Մագիստրոսի և ողբակից հասելոց ազգիս ազէ.

տից ի բարձման Բագրատունեաց Թագաւորութեան². Իսկ յետ այնր մինչեւ ի միւս եւս Սարգիս, ի սկիզբն ԺԳ դարու, ոչ գտանի յիշատակ վանացս. իսկ սա՝ կոչի ի Կիրակոսէ «միայնակեաց Սեւանայ», որ գտաւ ի ժողովին Լօռոյ ընդ Մխիթարայ Գոշի և այլոց։

38. Այլ զայսու ժամանակաւ ընդ այլոց վանորէից և եկեղեցեաց՝ յաւուրս զօրանալոյ Թագաւորաց Վրաց և

¹ Զեռագիր սորոս եհաս մեզ և հրատարակեցաք նմանահանութեամբ ի տեղագրութեան Շիրակայ։

² Ի միւսմ ի թղթոցն Գրիգ. Մագ. յառաջ բերէ զբան Սարգսի,

եթէ, «կարօռէի տեսնել զքեզ, և եկի յԱմբերդ առաքեալ ի մահկամիտ արքայէ... Արքայն մեր զտոռալինն վերջին առնէ և ազաշուանգք զայ ի լաւն»։

իշխանացն Օրբելեանց և Զաքարեանց, արծարծի և Սեւան. որոյ նշան համարելի է զարեւմտեան հարտար ման.

րադրուագ ընկուզենի դուռն տաճարին Առաքելոց, յորում փորագրեալ է բանս՝ ի 1243 ամի¹.

Ի Թուին Հայոց ՈՂԲ նորոգեցաւ դուռն սուրբ Եկեղեցւոյս հրամանաւ իշխանաց իշխան Քրդին, եւ ձեռամբ Յովհաննիսի հիւսանն. որք ընթեռնոյր՝ յիշեսցիք:

Իշխանն Քուրդ յիշեալ յարձանագրի դրանդ՝ Թուեցաւ ոմանց ըստ ՈՒԵ համարեալ Թուականի՝ մայրենի հաւ Զաքարեանց. այլ Զաքարիա պատմիչ յայտնապէս ծանուցանէ զՔուրդը՝ որդի Վաչէի ծառայի Զաքարեանց, որ յետ շինութեան գաւթի Յովհաննաւանից յամի 1250, «Եւ ինքն իշխանն Քուրդ Թողեալ ըզ» մարմնաւոր փառան՝ հետեւեցաւ անանց փառացն. և «գնացեալ ի Սեւան կղզին՝ զգեցաւ հանդերձ միայնա» կեցի և եղեւ կրօնաւոր. և վախճանեցաւ անդ և կեն» դանացաւ առ Քրիստոս. և Թաղեցաւ ի գաւիթ եկե» ղեցւոյն՝ որ յանուն սուրբ Կարապետին. զի յարեցէ «փառօք և պսակեցի ի Քրիստոսէ»։ Ի սկզբան դարուս յամի 1815, և յետոյ ի մաքրել ոմանց զյատակս եկեղեցեաց և զժամատանց Սեւանայ, գտաւ ընդ հողով տապան սորին՝ գրովս.

Այս է հանգիստ Պարոն Քուրդայ:

Զիք երկրայել զի և եկեղեցիքն նորոգեալ են յայնմ ժաւանակի, որպէս և յետոյ եւս: Ճարտարագոյն եւս են քանդակք հարաւային դրանն, ծաղկաձեւք և պատկերք, այլ նորագոյն յամի 1523 կամ 1557, ըստ գրուածոյս².

ԶՀԱ Թուականի

ԼԵ Թիւ աւելի,

Յաթուակալութեան Տեառն Սարգսի Ի խանութեան Յաղուպ բէկի,

**Ծաղկեցաւ դուռն տաճարիս
Առաքելոցն Քրիստոսի,
Հրամանաւ սուրբ վարդապետի
Եռամեծիս Դանիէլի,
Եւ սիրելի որդւոյ սորին
Եպիսկոպոսիս Տէր Ներսէսի.
Ձեռամբ սորին աշակերտի
Անարժանիս Աքրահաւի,
Նաեւ եղբաւր մեր սիրելի
Շնորհաւք ի լի Գրիգորիսի:
Յոտս անկանիմ ամենայնի
Հայցեալ Տեառնէ պարգեւ ձրի
Րաբունապետիս համայն ազգի,
Եւ ծնողացն իւրոց բարի
Կարապետ քահանայի
Եւ մուրն (իւրոյ) Համաւորի:**

Եկեղեցին Առաքելոց նորոգեալ է և ի կէս ժէ դարու ըստ արձանին գրելոյ յամի 1654 յորմն հարաւային աւանդատանն.

Շնորհաւք եւ ողորմութեամբ ամենազօր Էին Աստուծոյ մեք երեք հարաւատ եղբարքս Սոշիսան, Զալ եւ Զօրապ տվաք նորոգել սուրբ եկեղեցիս յիշատակ մեղ եւ մեր ննջեցելոցն, հաւր Թաղիին եւ մաւրն Բէկի Սուլթանին, հանգուցեալ եղբօրն Պապին եւ ամենայն աղգայնոց: Այլ եւ խոստացաք չահ ստացուածոց ընդ սմայ տասանորդեսցուք. եւ միաբանք սուրբ ուխտիս խոստացան յետ ութօրէիցն աւուր տօնի Սուրբ Կարապետին պատարագ մատուցանել վասն մեր. Նորոգեցաւ ի Թուականիս Հայոց ՌՃԳ, ի հայրապետութեան Տեառն Փիլիպպոսի, առաջնորդի Մխիթարի³:

¹ Շահխաթ. և Մանուէլ վարդապետ ՈՒԵ (1176) գրեմ ըզ-Թուականն, որ անճաշ է, զի ըստ ստորեւ գրելոյս՝ Քուրդ յետ կէսոյ ժ. դարու եկեալ և վախճանեալ է ի Սեւան:

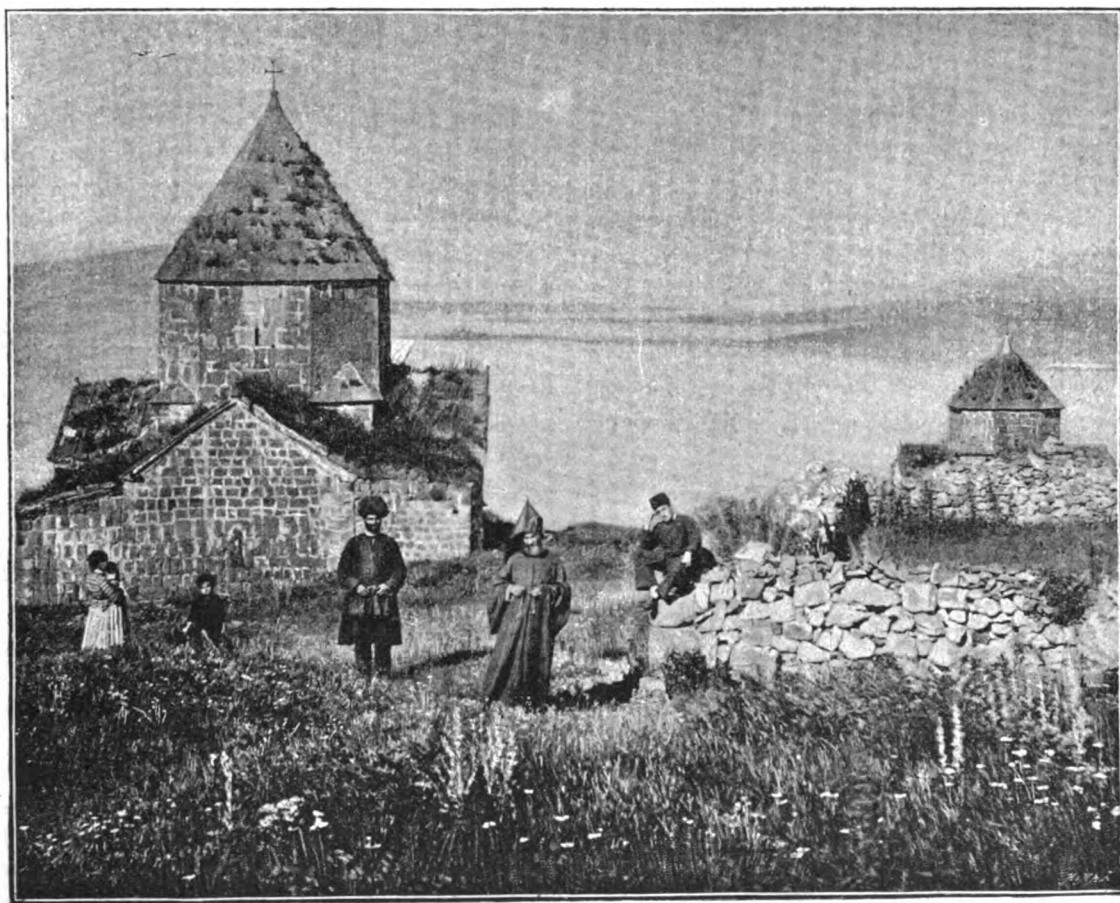
² Վաչէի Գեղամանցի գովելով զհարաւորութիւն քանդակագործին՝ ասէ լինել զնա արգելական ող միանձն. Die Eingangsthuere zur hauptliche besteht aus ziemlich hübschen Schni-

tzwerk, welches allerlei Zierathen und Figuren darstellt, und die Arbeit eines zur Strafe hieher verbannten Mönchs war, den in seinem armen Exil die Langeweile ärger geplagt haben mag, als seine übrigen Klostergefahrten.— WAGNER, 80.

³ Այսիկքն, յորում գրեալ է Մխիթարայ, աստ յէջ 88.

Յետ եօթն ամաց (1670-1) երկրքին եղբարքն (զի զեկեղեցի Տիրամօրն, որպէս և արձանագրեն յամի 1664 միւսն՝ Զօրապ՝ մեռեալ էր յայն ամս) նորոգեալ են և ի վերայ հարաւային սեան նորին.

Յամի Ռ^{երօրդի} ՃԳԺ^{աներօրդի} շնորհօք Աստուծոյ հարազատ եղբարք Խօճայ Սուլխանս եւ Զալս ի քաղաքէն Տփխեաց ապէն Չիթղենց որդիք Թաղայի, եկեալ ի սուրբ Անապատս ի Սեւան ծովապատ, զոր ի բազում ժամաւ նակաց մեր կամաւ խոստացաք մեր շահն տասանորդի տանք Սեւանայ. աւմէն. զոր շինեցաք Սուրբ Աստուածածնիս եկեղեցիս. յիշատակ մի արծաթի կանթեղ, խաչ, բուրվառ, սկի, հոգոցս հօր մերոյ Թաղային մօր Բէկի-Սուլթանին, եղբար Պապին, Զօրապին, քվերանց որդոց բաժինին. Նա եւ միաբանքս խոստացաք տարին Գ ժամ մատուցանել. կատարողք վարձս առցեն. ի հայրապետութեան Տեառն Յակորայ:

26. Ս. Առաքեալք (արեւելեան կողմն) եւ Ս. Ստեփանոս եկեղեցիք.

Դարձեալ գրեալ է երկոցուն սոցա եղբարց և ի ճակատ եկեղեցւոյս այսորիկ, ի վերոյ նշանակեալ ամի.

Յամի Ռ^{երօրդի} ՃԳԺ^{աներօրդի} Շնորհաւք Աստուծոյ մեք հարազատ եղբարք Սուլխան, Զալս ի քաղաքէն Տփխաց, ապէն Չիթղենց, որդիք Թաղայի որդւոյ Միրվէլու եկեալ ի սուրբ Անապատս Սեւան, տեսեալ սուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս շինեալ յիշատակ մեր ապրանաց շահի Ժ^{անորդ} տար ? զտեղի

բնակողաց. եւ միաբանքս խոստացաք զտարին Գ ժամ մատուցանել սուրբ Զատկին, Վարդավառին, Զրօրհնեաց տաւնից. Այս եղիւ ի Հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ. Առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոս, Բարսեղ վարդապետ Հանգուցելոյ¹:

Զորքին բարեպաշտ նորոգողք եկեղեցեաց Զիթա, ղեանք՝ Թաղեալ են ի գաւթի նոցին, ի վերայ միոյն թուական ՌՃԼԳ, 1684. արձանագիրքն մաշեալ և եղ-

ծեալ են:— Զմիւսանգամ նորոգութիւն եկեղեցւոյս յետ իրրեւ դարու միոյ ժամանակի՝ յամի 1740, ցուցանէ այս արձանագիրք.

Շնորհ(աւք) Քրիստոսի եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ նորոգեցաւ եկեղեցիս իւր կնածովն? ի թուին ՌՃՁԹ, ի Հայրապետութեան Տեառն Ղազարի, եւ առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետի. Աստուած ողորմի ասացէք տուրք եւ ողորմութիւն տվողացն սուրբ տանս եւ աշխատողաց. եւս Մարտիրոս վարդապետի որդի Աթապէկի որ տուաւ Բ թուման ողորմութիւն:

Վերջին նորոգութիւն Ս. Աստուածածնի և որ շուրջ զնովաւ՝ եղեալ է առ մեզ յամս 1832–36, որպէս ցուցանեն արձանքն²:

Գոյ և այլ եկեղեցեակ կամ մատուռն մի խարխալեալ ի հիւսիսոյ կուսէ Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն, յաւնուն Ս. Մինասայ, անթուական և անյիշատակ:— Ընդ եկեղեցիս պատուի և տեղի ճգնութեան Մաշտոցի, ըստ աւանդութեան, ի դժուարեւանելի բարձրաւանդակի ի հարաւային արեւելակողման կողմոյն, ուր արդ կան երկու քարաշէն խցկունք փոքրիկ դրամբք և լուսամտիւ, և կոչին Մաշտոցներ:

Հին բնակարանք միանձանցն՝ որպէս և ի վերդ նշա-

նակեցաք՝ փոքունք, մթինք և խրթինք էին, շուրջ զեկեղեցեալ Աւաքելոց և Աստուածածնի, և այլ ուրեք ուրեք, ի յետին ժամանակս նորոգեալք յայլևայլ նուագս, և շատք ի մերում յայսմ դարու. այլ չիք ինչ ի նոսին նշանաւոր:— Իսկ ի սպասս կամ ի սրբութիւնս եկեղեցւոյ, ոչ գիտեմ եթէ պահիցի ցարդ Աշտոնեան կամ Մաշտոցեանն այն իաչ, որպէս պահի կոթայ Ս. Նշանն, զորմէ ասեն Թաղէի առաքելոյ յորինեալ ի Տաշոտ լուսեման Յիսուսի. Նշխարք Ս. Կարապետին, Ս. Պետրոսի Առաքելոյ, Ս. Գեորգայ ի պահարանի աւետարանի միոյ, և այլն: Է և իսպ մի արծաթեայ յեկեղեցւոյ՝ արձանադրութեամբ վերոյգրեալ Տիմիթեոսոց, այսպէս.

¹ Ըստ այսմ և յարեւմտեան լուսամտին արտաքուստ.

Յամի ՌՃԳԺսերորդի, շնորհօք Աստուծոյ, մեք հարազատ եղբարքս Սուլիան, Զալս ի քաղաքէն Տփլիսեաց, ազգէն Զիթաղեանց, որդիք Թաղայի, որդւոյ Միրվէլոյ, եկեալ ի սուրբ Անապատս Սէվան տեսեալ զՍուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս, զոր շինեալ յիշատակ մեր ապրանաց շահի Ժանորդ տալ զտեղի բնակողաց, եւ միաբանքս խոստացան տարէն Գ ժամ մատուցանել, սուրբ Զատկին, Վարդավառին, Զրօրհնեաց տաւնից: Այս եղիւ ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ, Առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոսի, Բարսեղ վարդապետ հանգուցելոյ:

² Ի վերայ փայտեայ սեան գաւթի նոյն եկեղեցւոյ.

Յամի Տեառն 1836. Նորոգեցան ի հիմանէ գաւիթըս Սուրբ Աստուածածնի, եւ մէկ մեծ մառան.... չորս օդայ, մէկ երկար քուչայիւ. արդեամբ եւ ծախիւք Լմեցի ծերունազարդ ի Քրիստոս հանգուցեալ Ստեփաննոս ճգնագգեաց վարդապետին, որ նախ քան զվախճանն իւր կտակաւ աւանդեաց զճախսն այսոցիկ՝ միում միաբանից անապատիս՝ Նիկողայոս

վարդապետին, գիտութեամբ առաջնորդի տեղւոյս Յովմաննէս վարդապետին եւ բոլոր միաբանիցս, որ եւ աւանդեցաւ օգնականութեամբ Աստուծոյ, եւ ձեռնտուութեամբ բոլոր միաբանիցս:

Եւս նմին գրեալ է.

Կայսրն Ռուսաց Նիկողայ Պաւլովիչն եկն յաշխարհս մեր ի Հայաստան յամի Տեառն 1837 եւ եւ մուտ ի սուրբ Էջմիածինն ի հոկտեմբերի 4. եւ ի 8 սոյն ամսոյս՝ յերեւան, եւ ի 6 ի մուտս արեգական յաւուր չորեքշաբաթի՝ էանց հանդէպ նաւաւ հանգստի Անապատիս, օթեւանս արարեալի գիւղն Զիբուխլու մէկ գիշեր, եւ աստի ի Տփլիս քաղաք, եւ անտի եւս էանց գնաց խաղաղութեամբ յաթոռն իւր ի Ս. Պ. բուրգ:

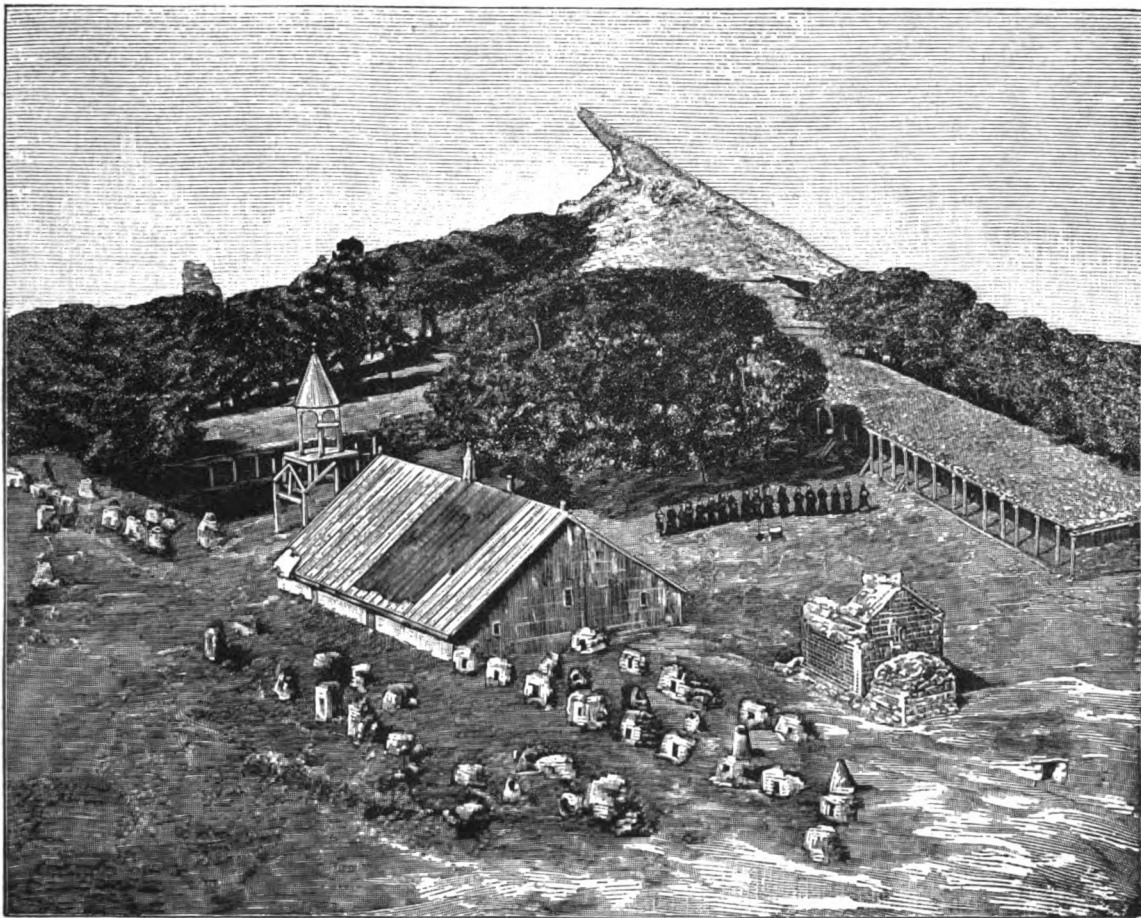
Առաջի արեւմտեան դրան գաւթի նոյն եկեղեցւոյ ի վերայ որմոյ արեւմտեան հիւսիսակողման սենեկաց միաբանիցն գրեալ է.

Շնորհիւն Աստուծոյ շինեցան սենեակքս արդեամբք Տփլիսայ Հայոց ժողովրդոց, ձեռնտուութեամբ Տեառն Յովմաննու կաթողիկոսին, յառաջ նորդութեան բնիկ միաբանի տեղւոյս Յովմաննէս վարդապետին Ղազարեցւոյ, աշխատութեամբ միաբանից տեղւոյս. ՌՄՁԳ:

Սուրբ Խաչս յիշատակ է Չիթաղ(ենց) Սուլխանին, իւր եղբայր Զալին, Պապենին, Զուրաբին եւ իւրեանց ծնաւզացն, հաւրն Թաղուն եւ մաւրն Բէկի Սուլթանին, ի դուռն Սեվանայ Անապատին. ով դք էս յիշատակս յափրշտակէ Կուրս տանէ՝ մասն Յուդայէ Կայենէ տուցէ. Թվին ՌՃԵ:

Իսկ պատուական հին ձեռագիր մատենանք՝ որք յաւուրց անտի Մաշտոցի ամբարեալ էին յանքոյթ կղզւոյն յայսմիկ, անայցելու մնացեալք՝ Թերեւս յաղթասէր այլ ոչ լընթերցասէր միանձանց, ըստ պատմելոյ ամենայն

գրողաց զվանացս, նոցին իսկ ձեռք ծովակուր եղեն յաւուրս Աիմէոնի կաթողիկոսի, մինչեւ հասեալ սորա յայցելութիւն կղզւոյն, զի մի տեսցէ զսմայի և զապականեալ դիրս նոցին. և որպէս ասին ոմանք, վտա-

27. Մենաստան Սեւանայ.

ցեալ կաթողիկոսին՝ նզովս արձակեալ ի վերայ նոցա ի բաց դնաց արտմութեամբս Գտանին և յետ այնր հաւաքեալ ինչ ինչ մատենանք ձեռագիրք իբրեւ 300, և տըպագիրք 400:

Սեփական կալուածք վանացս պարգեւեալք նախ յԱշտոյ առ Մաշտոց և այլք յետ այնր, զինի ժամանակաց կողոպտեցան յամայանալ Գեղաղունեաց ի բնիկ ժողովրդենէն, և ի վերջոյ դարձան առ նոյն երկրին գեողքն Գոմաձոր և Յամաքաբերդ, և նորոգատուր կրպակք և աղօրիք. այլ զարդիս ընդ տեսչութեամբ վիճակաւոր արքեպիսկոպոսին Երեւանայ անկեալ է ուխտս, և նա տնտեսէ զելեւմուտն:

Երթեւեկ միաբանիցն և այլոց ի կղզին և անտի ի ցա-

մաքն՝ լինի անհեղեղ լայնատարր լաստիւ, եօթն ստուար գերանօք և տախտակօք և վանդակապատ խելօք կազմեալ, և երկրորմբք մեծամեծ և հաստաբետ թիովք վարեալ մէն յերկուց և երբեմն յերից արանց. որոց հասանէ ոչ սակաւ աշխատել և տառապիլ ի շնչել սողից հողմոյ, թէ և չիցէ երկար ուղին, և երբեմն ոչ կարելով զդէմ ունել՝ վարին ի հեռաւոր ափունս: Բայց են յայժմուս և երկու նաւակք չափաւոր մեծութեամբ, այլ չեւ ևս է հաստատեալ բարեձեւ նաւուց և նաւարկութեան, թէ և երբէք երբէք փորձ փորձեալ: Դժուարութիւն մատչելոյ ի կղզին յապահովէ զանգրօս առանձնութիւն միաբանակեցացն, վասն որոյ և իրաւամբ Անապատ կոչի տեղին քան վանք. և ի սկզբանէ ցայժմ՝ խստակրօն ա-

նապատակեցական կանոնս եղեալ է կրօնաւորելոցն անդերկար սորոթակացութեամբ, տքնութեամբ և պահգը. և զի սակաւուց տուեալ է այսպիսի հրահանգաց տանել, չէ և բազմաթիւ լեալ ընկերութեանն, որպէս երեւի և ի հնուան և ի նորումս, և ի չափոյ բնակարանացն. այլ յաճախ զթերին ընուն կամաւոր ճգնասէրք և ուխտաւորք, կամ ապաշխարողք՝ ի կաթողիկոսաց առաքեալք և ի դիպահոյ արգելեալք. յորոց սակի յիշին և ըստ ժամանակին անուանի վարդապետք ոմանք, որպէս Յովնան Բեւրիացի՝ հրամանաւ Յակոբայ Գ, Պետրոս վ. Բիւնիւր կաթողիկոսացեալ և բանտարկեալ ի Ղազարայ (1745)¹, և ինքն Ղազար առ ժամանակ մի, 1748, Յարութիւն վարդապետ Ալամուարեան զգայուն երգահան, Պողոս վ. Տէր Պետրոսեան առ մեզ, և այլք:

39. Առաջնորդք հռչակաւոր վանացս և անապատիս, առաջինք և վերջինք (զի միջինքն չեն յայտ) որչափ ծանուցանն, են յետագայք, և դէպք ինչ որ առ նորք, զատ ի վերոյ նշանակելոցս, և ամբ յորս յիշին.

872 — 897 Մաշտոց հիմնադիր վանացն.

965 — 69 Ստեփանոս (յետոյ Գ կաթողիկոս).

985 — 91 Սարգիս (Ա կաթողիկոս).

1040 Սարգիս վարդապետ Թղթակից Գր. Մազիստրոսի.

1205 Սարգիս վանական.

1471 Դանիէլ վարդապետ, գովեայն՝ հռետոր, բանիրուն, քաջ ռաբունի, ճգնազգեաց և որբանեալ կոչմամբ. շատ առաջնորդ՝ այլ յեռանցի եւեթ:

1557 Ներսէս եպիսկոպոս: Սա Թուի յիշատակադիր ճշտոյցի միոյ, որ ասէ.

«Ես Ներսէս (որդի Շապանայ) գնացի Սեւանայ Սուրբ Առաքեալք, 33 տարի կացի վանքն. դաւի են» (էին) ձգել ի գիրս թէ մեր այ. ես ալ գացի ի մօտ Սառնախ խալիֆէն. մարդ բերի, խիստ դժար դուրս բերի զգիրքս»:

1610. Կարապետ եպիսկոպոս Էջմիածնի, որ յարեալ ի Սարգիս եպիսկոպոս նորոգիչն անապատական կենաց, «զկնի գնաց ի Սեւան կղզին, և զայն տեղին չինեաց» Սեւանայ, և կայ հաստատ մինչեւ ցայսօր»։ Առաքելի են բանքս, յորոց գուշակի զի խափանեալ էին և ի Սեւան միանձնական կարգք և կեանք, եթէ գոյին եւս սակաւ առանձնականացք, և ի սկիզբն ժէ դարուս ընդ այլոց անապատից Սիւնեաց և ծովուն վանայ՝ նորոգեցաւ և Սեւան:

1650 ? Ոնոփրիոս, անարժան կարգին, որ բազում

վտանգ հասոյց աթոռոյն Էջմիածնի. և յետ աստանդական կենաց և դաւաճանութեանց, ըմբռնեալ և աքսորեալ դարձեալ ի Սեւան կղզի, աստ մեռաւ անարգաբար: Զայսու ժամանակաւ յամի 1652 Յովհաննէս ոմն Շոթրոքի գրէ. «Եկի յանապատս Սեւան կոչեցեալ՝ որ» ի կղզիս ծովուս Գեղամայ... առեալ բերի (զԳան. ձարան գիրս) ի մեծավայելուչ աթոռս Բջնոյ Սուրբ Աստուածածնիս, և նորոգեցի և դարձուցի ի տեղի իւր յԱնապատս Սեւանայ»:

1663 + Մխիթար եպիսկոպոս, որ զառաջինն երէց էր Տէրիգարտաչ գեղջ Գեղաքունոյ և խոյս տուեալ ի բռնութենէ փարսաղանի տանուտեառնն, առանձնացաւ ի Սեւան, և ձեռնադրեալ եպիսկոպոս ի Փիլիպպոս. «է կաթողիկոսէ՝ կարգեցաւ առաջնորդ անապատին. Սորա գործակից էր Բարսեղ վարդապետ, որ սառնասոյդ ծովակուլ եղեւ յամի 1660:

1695 + Մխիթար միւս. առ որով համանուն իւր և հայր ուխտիս մերոյ Սեբաստացի Սարկաւագն Մխիթար, յայնժամ 18 ամաց, եկեալ այսր յուխտ, յամի 1692, արժանաւորեցաւ հրաշալի տեսլան և խոստման Տիրամօրն, օգնական լինելոյ աստուածասէր ըղձանացն, մինչ աղերս արկանէր առաջի պատկերի նորին. որ և ցարդ պահի անդ, թէ և հնացեալ և խանդարեալ, որոյ է օրինակս². և քաջալիբեալ՝ յաջողեցաւ նորին Տիրամօր շնորհք հաստատել զկրօնս իւր (1700), չինելով վաշտս՝ նախ ի Մեթոն Մոռէայ, և ապա (1717) ի Վենետիկ, անուանելով զմիաբանն Որդեգիրս Կոռնիս աստուածայնոյ, որում յանձն արար զնոսա:

1740. Մարտիրոս եպիսկոպոս Զէրքէզեանց Շահրիզեհի:

1747—52. Յովնանէս վարդապետ Նորատուցի, առ որով յարձակեալ երբեմն Լեկաց ի կղզին, յոր ապաստանեալ էին բազում ժողովուրդ և տանուտեալք, զիմելով ի վերայ սառին, զի ձմեռն էր և ճրագալոյց Յայտնութեան, մինչ նա զպաշտօնն կատարէր, բեկեալ սառին ընկղմեաց դասապատակողսն:

1753. Սամուէլ վարդապետ:

1770 ? Յովնանէս վարդապետ պարսաւեալ, մանաւանդ վասն ծովակուր առնելոյ զնախնեացն ձեռագիր մատենաս, ըստ վերոյգրելոցս:

17. . Աթանաս վարդապետ Մակոնցի, հինգ ամ:

17. . Ազարիա եպիսկոպոս Գանձակեցի, իբրեւ ամ մի:

17. . Եղիազար եպիսկոպոս Գանձասարեցի, երեք ամ:

1793—1805. Գրիգոր վարդապետ Գանձակեցի:

1807. Սարգիս վարդապետ Ոսկանապատեցի, որ սա

¹ Սա (Պետրոս վարդապետ) պատմէ և զնորս փոխատեան իւրոյ յարգելանցն, յետ ամի միոյ (յ'13 սեպտեմբերի) միացնակ նաւարկելով. այսպէս գրէ. «Մէկ նիգով խաչայի ընդ նաւին (շարժեւ կամելով). տեսի յանկարծակի ընդոստուցեալ սողալով թըռուցեալ անկաւ ի ծովն. և էր ծովն ի սաստիկ խռովման և յուզման. և մէկ կտորած թի առեալ ի ձեռս իմ և միով մաշկաւ մօր ի նաւն. ոչ գիտելով զկերպ նաւելոյն կամ շարժելոյն: Իսկ վերանախամ գթութիւն Աստուծոյ զխռովեալ ծովն հաշարտեցոյց, և եղեւ իբրեւ զկաթ կայուն. երկու սահաթվայն հանապարհ մէկ զաւովէ եփելու չափ ոչ յամեցայ. եհան զիս ի ցամաք ի մէջ խաչանց և հովուաց և պատահող շանց. զի սորա

» յեղ ծովուն հեծեալ արտի ի մէջ հանգուցեալ էին. ի միջի նոցին անցանելով գնացի. և ոչ ոյք ի նոցանէն իմացան: Եւ ելեալ ի գլուխս բարձրագոյն լեբանց ի մէջ անառատիս ծառոց և խորափոս ձորոց անցանելով երթայի, ոչ գիտելով զարշաւանս իմ. այլ գիտէր նա որ զօրացուցանէր զիս և ուղղէր զգնացս իմ: Եւ բազմակերպ զազանաց հանգիւղելով, և ոմանք յանց ճանապարհին կալով, և ոչինչ փառս կրելով ի նոցանէ. շնորհքն Քրիստոսի, զինչ և իցէ հինգ և վեց աւուր ճանապարհն երկու օրն հասի ի կարս, երբեմն բոկ ոտամբ և երբեմն մաշկաւ. և անտի եկի ի կարին»:

² Նմանակերպ նկարու գերագունին նկարաց Ռաֆ. Սանցիոյ:

ՏԻՐԱՄԱՅԻ ՄԵԻԱՆԱՅ

ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՐԿԵՐԻՒՐԱՄԵԿԻ (1692-1892) ՏԵՍԼԵԱՆ
ՄԻԻԹԱՐԱՅ ԱԲԲԱՅԻ.

տարուծեամբ Տփղիսեցի բարեպաշտից՝ արար բազում նորոգութիւնս ի կղզւոյն. որում գործակից և աշխատաւոր իսկ լինէր Մելքոն ոմն ի նմին քաղաքէ, զամս քառասուն կացեալ ի Սեւան, ձեռք իւրովք վաստակելով ի մաքրութիւն և ի յարգարումն եկեղեցեացն: Առ սովաւ համբաւէին բարեկրօն քաղաքավարութեամբ վարդապետէն միաբանք Ռափայէլ, Մխիթար և Մակար. յետինս ջրասոյզ եղև յերթալն ի վերայ սառին, (1-13 մարտի, 1835): Յետ սակաւուց յայց ել վանացս (յ'7 Օգոստոսի 1813), Մորիէ անգղիացի ընկեր դեսպանին ի Պարսս, և ընծայէ զպատկեր կղզւոյն, առաջնորդ ունելով զԲարսեղ աղայ տանուտէր. և էին յայնժամ 13 միաբանք. ըստ ասից սորա, երեք կամ չորս քահանայք, այլքն աշխատաւոր եղբարք: Յետ ամաց ինչ և հայրենակից նորա Քեր-Ֆորդըր ետես և ետ ծանօթս ինչ զծովուն Սեւանայ. իսկ յամի 1826 Այխալտ երկրաբան գերմանացի:

1819 + 1840 Յովնաննէս վարդապետ ի Հաշիուր գեղջէ Աղստեւու, վասն որոյ և Ղազախեցի կոչի: Առ սովաւ երկու բանասէրք՝ Չաքարիա եպիսկոպոս Գուլասպեանց Տփղիսեցի յամի 1825, և Մանուէլ վարդապետ

Կիւմիշխանացի յամս 1828-30, կամաւորապէս կացեալ ի Սեւան՝ զրեցին զպատմութիւն վանացն. յառաջնոյն օժանդակեցաւ Շահխաթունեանն ի Ստորագրութեան իւրում, յերկրորդէն և ես զրոյս: Յետինն նախանձախնդիր փայլման վանացն՝ խնդրեաց և հաստատեաց կոնդակաւ կաթողիկոսի զկալուածս ինչ և զթեմ նորին. յաւել և ինքն տալ յիւրոց ընչից սպասս և ձեռագիր մատենաս, և յաւարտ պատմութեան իւրոյ մի առ մի նշանակէ զանուանս միաբանիցն այնր ժամանակի (1829-30), վարդապետս Հինգ, արեղայս չորս, սարկաւագունս երկու, ուրարակիրս երկու, եղբարս և ուխտաւորս (մահոտսի) եօթն: — Առ սոքօք յամի 1834 (փերուար) Տիւպուա ճանապարհագիր բնախոյզ քննեաց զՀիւսիսային ոլորտս ծովուն, զոր և նկարեաց, այլ ոչ ժամանեաց մտանել ի կղզին:

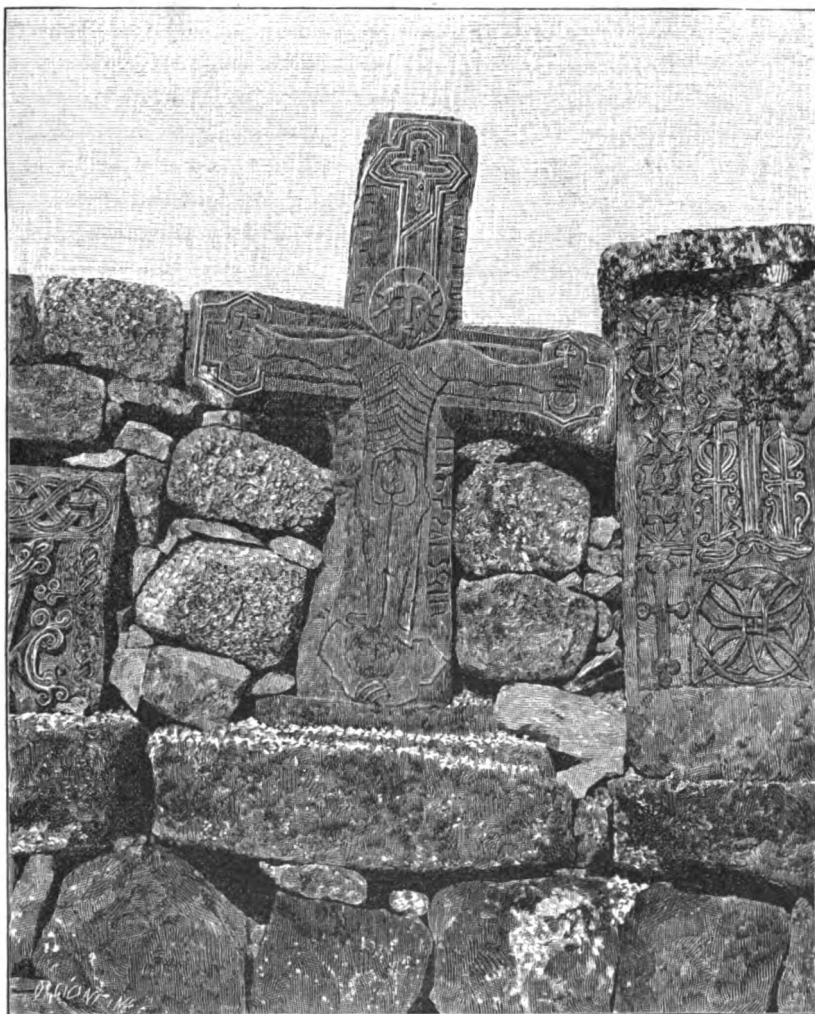
1840 Մինաս վարդապետ ի Ճաթղաւն գեղջէ Կոտայից, իբր ամ մի:

1811 Յարութիւն եպիսկոպոս Դանձակեցի, ամիսս:

1842 Յովնաննէս վարդապետ Սևոռնեան Տփղիսեցի:

18... Յարութիւն վ. Մէրչանեան:

1880 Կարապետ վ. Պիւլպիւլեան:

28. Խաչքանդակ տոփաքար ի Սեւան. (տես յէջ 79, ի ծանօթ.)

ՎԱՅՈՑ ԿԱՄ ԵՂԵԳԵԱՅ ԶՈՐ

ԱԶՄԱՅԻՇԱՏԱԿ պատմական և քաղաքական դիպօք և բարգաւաճ վանորէիւք քան զբնաւ գաւառս Սիւնեաց, յարեւմտակողմն աշխարհին, կամ ըստ Առաքելի պատմիչի՝ «առ եզերք Գեղամայ և Լուռոյ», և յարեւելից Այրարատեանն բնաշխարհի՝ կցորդութեամբ Շարուրայ գալտին, և յարեւելից Հիւսիսոյ Նախնական գաւառի,

ի հիւսիսոյ Ճահկոյ, և յարեւմտից բնագաւառին Սիւնեաց Մղկոյ, գետեղեալ կայ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ գաւառ։ Հարաւային չրթունք տալտին Սեւանայ՝ բնական և ծանօթ սահմանք են նորա ի հիւսիսոյ կուսէ։ յարեւմտից միայն ոչ յայտնի բնական սահման, այլ ազատօրէն իմն թուի որոշեալ ի դաշտավայրի, յոր իջեալ գետն Արփայ՝ երթեալ խառնի յԵրասխ, ի Շարուր գաւառի։ ի հարաւոյ կուսէ կանգնին լեռինք անյրպեաք Նախնականի գետոյն և Արփայի։ որք են՝ յարեւմտից յարեւելս գնալով, Գարա գոշ, Քէչաշ տաղ, 8490՝ բարձր։ յորոյ Հս. զրեաթէ համահաւասար բարձրութեամբ թաքնանին ? գալեսի։ յետ այլոց՝ Քեօքիւ տաղ, 9645՝ իսկ զարեւելեան սահմանն ընդ մէջ Մղկոյ՝ ձեւեն Ալանկեզ լեռանց շղթայաշար պարք, որք ի հարաւային եզերաց Գեղամայ ծովուն զրեաթէ անընդհատ ձգին ընդ հարաւ մինչեւ ցԵրասխ գետ։

Երկիր բարձրաւանդակ է վայոց ձոր հանգոյն սահմանակցացն, յերից կողմանց։ միայն, ընդ արեւմուտս կոյս յորսայսեալ զիջանի ի դաշտակողմն Այրարատայ, բայց ոչ զոյգ նմին հարթայատակ։ այլ բովանդակ երեսք երկրին բաւիղ իմն է բարձանց և ձորոց, կամ հանգոյստես

իմն թոհ և բոհ, անսոգիւտ անկանոնութեամբ բնութեան յարդարեալ, այլորակ քան զԳեղամայն ծով լեռնակոհակ, յախէաձեւ տարածութեան։ յորոյ չընկալար եզերացն բարձանց ի Հս. յԵլ. և ի Հր. ժողովելով վտակս յորդաղեղս գետանայ Արփա, և խուռն ալեօք զեռեալ ծաւալեալ ընդ ամենայն բաւիղս և խինձս ծործորոցն, հարստաբար խաղալով ընդ արեւմուտս՝ ելանէ ի Շարուր, արբուցանել զբազմաբնակ գեօղեանն և մտանել ի ծոց Երասխայ, հազիւ երիս կամ չորս փարսախս արտաքոյ սեփական աշխարհին Սիւնեաց։ Երկուս բաժանէ զբնիկ գաւառիւր, ընդ Հս. և ընդ Հր. ընդարձակագոյն գոլով առաջնոյն, վասն այն և հզօրագոյն օժանդակ ունի անդ զԱլագեազ։ ինքն բղխէ յաղբերաց բազմաց ի Հս. Ել. ծայրէ գաւառին և ի գօգոյ անտի փորակին Գեղամայ և երկրին Շարայ, ի թիկանց բարձու լեռին Սարխար Սրբալառ։ (10705՝)։ մի յաղբերացն վտակացեալ կոչէր ի հնուն Ալանարաժ գետ։ Զառաջինն խաղայ ընդ Հր. ապա յետ ընդունելոյ զՆուրս ձորոյն Քէթեայ ի հիւսիսոյ կուսէ՝ և զՔեօմիւր-չայ ի հարաւոյ, դառնայ յարեւմուտս։ Բալմէ կողմանէ, ի Հս. յետ Քէթեան գետոյ (զոր կարծեմ Գոռտեմի կոչելի ըստ հին անուան գեղջ միոյ), ընկալեալ զմանր գետակս Արկազանի և զմիւս եւս՝ ապա ընդունի զհզօրագոյնն օժանդակացն՝ զԵղեգեաց գետն, (Ալագեազ), զՃանի-չայ՝ այլովք օժանդակօք նորին, որ ի թիկանց լեռանց Սոթից և ի կիսգեղտեղէ-սպալի լեռնէ բարձուէ իջեալ՝ հանգոյն Արփայի խաղայ ընդ Հր. Մ։ Ետ սորա ընդունի Արփա գետակս մանուշա, զԱպաւնա, և զԵլլիկն, (որ թուի յեղեալ յԱղոպեն գեղջ անուանէ)։ Զախակողմեան օժանդակք Արփայի են Քեօլպէկ ?, Քեօմիւր հզօրագոյնն, որ թուի յանուն Գումբ գեղջ, Մարտիրոս, Բոշազ, Այրի և Ախուրի կամ Ախուրա, որ մտանէ յԱրփա ի սահմանածայր գաւառին։

Աղբերավայրք Արփայի հանգոյն փորակին՝ յորոյ ի

հարաւայ կան, յանթիւ ձորափորս և ծործորս հատուա-
ծեալ դժուարամատոյցք և ամպիք են. այլ ի բարձանցն
միայն Երար-թեփե լեռնակ նշանակի յարեւելս հիւսիսոյ,
յորմէ գօտի երկայն այլ ոչ բարձր՝ ձգի ընդ Հր. ուր ամ-
բառնայ թորս տաղ լեռնոն. ի գլուխ Քէթեան ձորոյ
է Մարտառ քեփեայ լեռնակ, և ի միջակողմն Գարան-
քք քեփե. յանդրայտս ձորոց Արփայի և Արկազեանի
կայ (Մակ-գազաթն) թեփեփե-տէիկ լեռնոն. — ի գլուխ
Եղեգեաց ձորոյն յանդրայտս Գեղամայ ծովատաղտին՝
ամբառնայ Շահպոյազ. — յարեւմտագոյն սահմանս օ-
ժանդակաց նորին՝ Հորս և Թառաւ լեռնակք. յորոց ա-
րեւմտից ի գլուխ ձորոց Ելքին գետոյ՝ բարձրագոյն լեռն
թօփ — տաղ 89ԵՃ՝ Բազում և այլ լեռնակք և լեռնաբը-
լուրք են անդրայտք յոգնաթիւ ձորակացն յերկոսին եւս
կողմանս գետոյն Արփայ, այլ լերինք բարձրաբերձք ոչ,
բայց միայն սահմանահատըն գաւառին:

Նշանաւոր է Վայոց ձոր բուռաբերութեամբ, և ընդար-
ձակ արօտավայր մարգօք, որ ասպնձականք են յընա-
հոյլ տուարածից. մանաւանդ արեւելակողմն գաւառին
երկուստեք գետոյն, ձորահովիտն Գոմերոյ, ձորահովիտն
Քէթեանայ, և հիւսիսակողմն՝ որ է ավակողմն Եղեգեաց
ձորոյն, նոյնպէս և ձորակք Ելքինայ. ուր ընդ մարգաց
և արօտից՝ անեն առատութեամբ և կարեւորք ի սնունդ
մարդկան, ըստ տանելոյ բարձրութեան երկրին, որ սա-
կըս արտաքոյ կարոյ արքունի պողոտայից հաղորդակցու-
թեան քաղաքաց, ոչ է քաջ ծանօթացեալ և քննեալ ի
գիտնոց բնաբանից. այլ շատ համարեացի սուղ բան մի
ծանօթ պատմին, որ կոչէ զայն « Գաւառ բարեկից »:

Ի հանգային արտաբերմանց ծանօթ են հին Զեքունիքն
ի ծործորս անդ աղբերականց Արփայի, իբրեւ 12 մղո-
նաւ ի Հր. Մ. հռչակաւոր Ներմկացն Մարայ: — Արժա-
քախառն կապար յայտնեալ մերձ ի Գնգեվանս, ուր
լի ցարդ անուն կիւմիշխանէ գետոյ՝ որ արծաթահանս
նշանակէ: — Բրաթայ հանից կարծիս տայ և անուն փոխա-
հանք գեղլ. որպէս և Դարբն և Դերք՝ Երկաթոյ, քանզի
և կոչին իսկ յայլազգեաց Տեմիրաիլեր:

41. Սկիզբն շինութեան և բնակութեան գաւառիս
Վայոց՝ անյիշատակ է, թէ և աներկբայ ի զարմից Սիսա-
կայ, որպէս և այլք ի գաւառաց Սիւնեաց. իսկ կոչումն
անուանն նորագոյն է. այլ ոչ որպէս պատմին ասէ,
« Ի հասարակական դիպուածոց ողբոց և աշխարանաց
» կոչեցաւ Վայոց ձորը. որպէս թէ վասն սպանման մե-
ծի եպիսկոպոսին Ստեփանոսի յ'Ղ դարու՝ ձայնս և ող-
բըս արձակելով բնութեան աւուրս քառասուն. և զիարդ
ոչ յիշէ՝ զի անդստին ի Ե դարէ գրեն նախնիք մեր
զայդ անուն՝ և յաշխարհագրութեան և ի յիշատակի
հայրենեաց Յովսեփայ երիցու, որ կալաւ զաթոռ հայ-
րապետութեան յետ Ս. Սահակայ և Մարութայ: Երթ
հաւանելի է ինձ այսպէս կոչումն յանուն տոհմի Վայ-
կուն յելուզակի, որ յաւուրս Արշակունեայն Տիգրանայ,
յորմէ և գաւառ մի Արցախոյ Վայկունիք կոչեցաւ, և
կայ գրեալ թէ ի կուան այսր ձորագաւառի: Ի դէպ է թէ
և չէնք կամ բերդ մի էր ամուր և աթոռ իշխանի յայս ա-

նուն, որ տարածեցաւ ի վերայ համօրէն գաւառին. և
Թէպէտ պատմիչք մեր ոչ նշանակեն որոշակի զՎայոց
բերդ, այլ երիցագոյն եւս պատմիչք Արաբաց աւան-
դեն, և շինեալ ասեն յԱնուշտան Խոսրովայ ի կէս
Ջ դարու, հանդերձ այլովք բերդորայիւք Սիւնեաց. և
այս արդարացուցանէ զյարուսն նահապետաց Սիւնեաց
ի Սասանականն, որպէս յիշեցաք ի ծանօթութեան քա-
ղաքական անցից աշխարհին. և կոչեն (Վայոց քերդ) Հըս-
նի — Վայս, وایس, وایس. Գանդի ոչ յիշի այլ տեղի
կամ աթոռ գաւառապետի Վայոց ձորոյ՝ զսա անկ էր
համարել. այլ յետ անցից անցից աշխարհին՝ ի նորագման
ազգային պայազատութեան յ'թ դարու, գահերէց իշ-
խանք Սիւնեաց նստան յԵղեգիս, յորոյ անուն կոչէր
ձոր սեփական գետոյն, որոյ հռչակաւ՝ ողլոյն իսկ գաւառն
կոչեցաւ ԵՂԵԳԵԱՑ — ձՈՐ, մինչ յառաջն փոքր մասն մի
էր առ ընդարձակութեամբ ձորահովտացն Արփայի-
բայց և ոչ առաջինն խափանեցաւ անուն, այլ մերթ այս
և մերթ այն վարի. և աշխարհագիրն Վարդան ասէ համ-
արձակ « Վայոց ձոր՝ Եղեգից ձորն է »: Սոյն անուն
յեղեալ յայլազգեաց յիւրեանց բարբառ՝ մնայ ցարդ և ի
պաշտօնական դիւանս իսկ Ռուսաց՝ Տարալաղը, այս-
պիսին Տերէի ալ — Աղդ, Ձոր Եղեգեաց, որպէս կոչի
և առ մերայինս, եւս և ԵՂԵԳԵԱՑՈՐ. ըստ այսմ և զգե-
տըն Եղեգեաց այլազգիք կոչեն Արաղը կամ Անաղաղ:
Նորալուր իմն՝ այլ ոչ անախորժ անուն ընծայէ գաւառիս,
ոչ շատ հնագոյն գրիչ ոմն (Շարականի) յամի 1476, « Ի
» յերկիրս Վարդի-ձորոյ, զոր այժմ Վայի-ձոր և Եղե-
» գիս յորջորջի », գրելով զայս ձեւ օրինակի:

Դժարեմբեալ չարուն ակա՝ ի դանուաճ
հասանքեկին՝ Թուրքն պայլըրդոյ
զորութեանց (Թաւ (Թեա հաւաւայ) իւ-
սեքրու (մե հայկազեաւ. զՔէ. Ե. Ե.
յաւ Թոսակալութեան Արաղաղաբառ
ՄԵ. յու, անիւն ի յերկիրս վարդէ-ձորոյ
զորայիւս վարդէ-ձոր և եղեգիս յորջորջի

Ոչ առ հարստութեամբ Արշակունեաց և ոչ առ ոս-
տիկանօք առանձինն յիշի Վայոց ձոր՝ ի քաղաքական
դէպս, անորիչ գոլով յայտոսիկ ի համօրէն մարմնոյ աշ-
խարհին Սիւնեաց. աւանդէ միայն պատմին՝ յետ նա-
հատակութեան Վարդանանց՝ առ Յազկերտի կամ առ
Պերոզաւ, փախստէից ոմանց Հայոց նահատակեալ ի
զօրացն Պարսից « Ի գաւառաւիշն Վայոց ձորոյ. ի գե-
» տամիլին Եղեգեաց և Մոզանի ». և այլոց ոմանց՝ « Ի
» ստորոտ բերդաբարի միոյ ի նեղ ձորակի... որ և տեղն
» կոչեցաւ Անգեղ ձորը. և այլոց եւս՝ « Ի ջրկիցն՝ որ Ու-
» տինք կոչի և Արտաբոյնք ». և ոմանց դարձեալ՝ « Ի
» մէջ սահմանաց երկուց գեղին (յիշեցելոց)... կոտորեալ
» յոյժ բազմութիւնք սեպուհ արանց և ընտիր զօրաց »,
մերձ ի Յախաղ-քար մենաստան. զորոց ամփոփեալ զնը-
խարս հանգուցին ի հոյակապ եկեղեցւոյ, ի ձեռն Գիւ-
տայ հայրապետի և եպիսկոպոսին Սիւնեաց¹, յամի իբր
173: — Յետ այսր դէպք նշանաւորք են գաւառիս քա-

¹ Օրբելեանն՝ (Գլ. ԺԹ) Անանիս կոչէ զեպիսկոպոսն. այլ ոչ
կարի հաւանական թուի այսքան երկարակեաց գլխ սմա. զի ի

սկզբան դարութեան Հայոց Վայի նա կացեալ եպիսկոպոս, և ընդ
ընտ աղք 42 միայն ընծային նմա տիտուկալութեան:

ռասնօրեայ դորդումն և պատառմունք, յամի 735-6, զոր վասն սպանման մեծին Ստեփանոսի եպիսկոպոսի ասեն պատմիչք, և ահեղ իմն նկարագրեն. որպէս Օրբելեանն ասէ. « Կալաւ խաւար շօշափելի զգաւառն ա. » մենայն՝ զաւուր քառասուն, և շարժումն և գլորդու. » մըն սոստիկ. զի եռայր երկիրն ահեղ դողացմամբ » յանդընդոց և բարձրանայր մինչեւ ի վեր, և անդէն » իբրեւ զայլս ծովու փուղանիւր. լերինք տապալէին, » վէմք ի հիմանց քակտէին, տունք և ապարանք գեղե. » ցիկք՝ լինէին գերեզմանք բնակչաց. աղբիւրք խղէին, » գետք կորնչէին, և ամենայն տեղի երբէր տատան. » մամբ. և ձայնք մարդկեղէն բարբառոյ լսելի լինէին ի » ներքուստ յանդընդոց և ի վերուստ յօգոյ՝ վայ ձոր, վայ » ձոր (!), և կենդանոյն ընկղմեցան ոգիք իբրեւ 10, 000, » զորս գիտէին և ի թիւ արկին, և զանծանօթիցն ոչ ոք » գիտէր զհամարն: Յաղագս որոյ կոչեցաւ անուն զաւա. » ռին Վայոց ձոր » . լաւ եւս էր ասել եթէ ճահագոյն հին անուանն հանդիպեցաւ պատահարս ոյս: Ժամա. նակագիրն Մխիթար նշանակէ ի համառօտութեանն, « Վայոց ձորոյ ընկղմումն ». և զի և այլք յիշեն զայս, ոչ է երկայնելի եթէ սասանութիւն մեծ եղեալ է երկրին՝ վերազարթմամբ հին և հանդարտեալ հրաբուդիս մթերից, թերեւս նոյն իսկ Մակգագաթն լերին՝ որ առ երկ կամ ի կենդրոնի կայ պատմեալ տեղոյդ:

Յառաջ քան զվերանորոգութիւն նահապետութեան Սիւնեաց՝ ոչ յիշին առանձին իշխանք Վայոց ձորոյ, բայց միայն Դաւիթ ռմն ի սկիզբն Ը դարու, եթէ ստոյգ է բան զանձասացին ի Վահան Գողթնեցի, եթէ եկեալ նորա « Ամուսնանայ ի Վայոց ձոր,

Ի տան Դաւթի մեծի իշխանի »:

Իսկ ի նորոգել տէրութեան Սիւնեաց՝ զահրեցեց իշխանքն, անդրանիկ զարմն Վասակայ նահապետի, ժառանգեցին զՎայոց ձոր հանդերձ արեւմտեայ մասամբք աշխարհին, և նստան « յարձուական յապարանսն՝ որ » ի գիւղաքաղաքն յեղեգիս » . վասն որոյ Թովմա Արծրունի յատկաբար ասէ, « Իշխանականն Վասակ՝ Վայոց » ձորոյ տէրն » . որ ի կէս Թ դարու ընդ այլոց իշխանաց ի Բուղայէ գերի վարեցաւ ի Սամառա, և ապա դարձաւ: Այսպէս և Բիւզանդացիք զիշխանս Վայոց ձորոյ ճանաչէին և կոչէին և գրէին առ նոսա յարձուական թուղթս, Α'ϛ'χω τοῦ Βασιλεως. որով վկայի և ինքնիշխանութիւն տերանցն այնոցիկ, թէպէտ և զառաջինն ոչ բացարձակ. այլ նախ Սմբատ որդին Վասակայ ի սկիզբն Ժ դարու

ապստամբել խորհեցաւ ի Սմբատայ Թագաւորէ, որպէս ի սկզբսնն յիշեցաք, վստահացեալ յամուրս գաւառին իւրոյ, բայց ապա սկն ածեալ ի բազմութենէ զօրաց նորին՝ հանդարտէր, անբաւական կամ անպատրաստ վարկուցեալ զբերդորսյան բուռն պաշարման, և ոչ յոյժ անկասկած՝ զանհարթութիւն վայրացն Վայոց, յոր սակս և նախնիք իւր յասպատակին Յուսիպայ՝ լքին զերկիր իւրեանց և յամրապոյնն եղեն ապաստան. յայս սակս թուի և յաւորդացն թողեալ ի սպառ զնոյն, և երթեալ հաստատեալ զոստան իւրեանց ի Բաղս, յամուրն Կապան, ուր և յետոյ Թագաւորեցին. բայց ի Վայոց ձոր՝ սահմանորդ Թագաւորութեան Բագրատունեաց՝ ասի իշխանական նախապատուութեան գաւառին դրոշաւ և զեկեղեցականս բարձրացուցանել զպատիւ իւրեանց կամ զաթոռ, և ի նմին փառաւոր դարու՝ այսինքն ի ԺԶ, կողոպտելով զիրաւունս միապետ մետրապօլիտին Սիւնեաց՝ կարգել առանձին եպիսկոպոս Վայոց ձորոյ. զոր նուաճեաց անդրէն Սարգիս կաթողիկոս ի միութիւն նախնաւ կան. այլ յետ երկուց դարուց դարձեալ երկփեղկեցաւ, միոյն աթոռ հաստատելով ի Նորավանս և փհակելով զՎայոց ձոր և զԵրնջակ, և միւսոյն ի Տաթեւ՝ գրաւելով զայլ կողմանս Սիւնեաց. մինչեւ յեր ԺԳ դարու, ի զօրանալ իշխանութեան Օրբելեանց՝ չառաւել սոցին պատմիչն Ստեփանոս հաւանեցոյց ի միութիւն զերկոսին վիճական ընդ գաւազանաւ իւրով, որպէս և այլուր յիշեցաք:

42. ՕՐԲԵԼԵԱՆԻՔ. — Յետ բարձման Թագաւորութեան Բագրատունեաց և ի տիրապետել Թուրքաց Մէլլուկեանց՝ նուազեցին և ազգային իշխանք գաւառիս, մանաւանդ ի բառնիլ և Թագաւորութեանն Բաղաց. այլ իբրեւ յաւորեաց Զաքարեանց ի սկիզբն ԺԳ դարու Թափել յայլազգեաց զբազում կողմանս աշխարհիս Հայոց, ընդ նոսին կորցեցին և զայս գաւառ, և բաշխեցին յաւորեալեան և կորովի ազատաց նորին. զմեծ մասն մի ետուն լիպարտի թողին համանուանն զրկելոյն ի Գէորգայ Թագաւորէն Վրաց, զորոյ և զիշխանութիւն և զկայս ժառանգեալ էին ինքեանք (Զաքարեանք). վասն որոյ և ինամով ետուն սմա վիճակ տէրութեան, « զՀրաշկա. » բերդ իւր գաւառովն (սահմանօք) և այլ բազում գիւ. » զորէս ի Վայոց ձոր», ընդ որս և զՈրոտն և զԲարկուշատ՝ յայլում կողման Սիւնեաց. իսկ զմասն մի եւս Վայոց ձորոյ ետուն Վասակայ Խաղբակեանց Խաչենեցոյ, հօր քաջին Պուշայ. և զայլ եւս մասն մի գաւառին՝

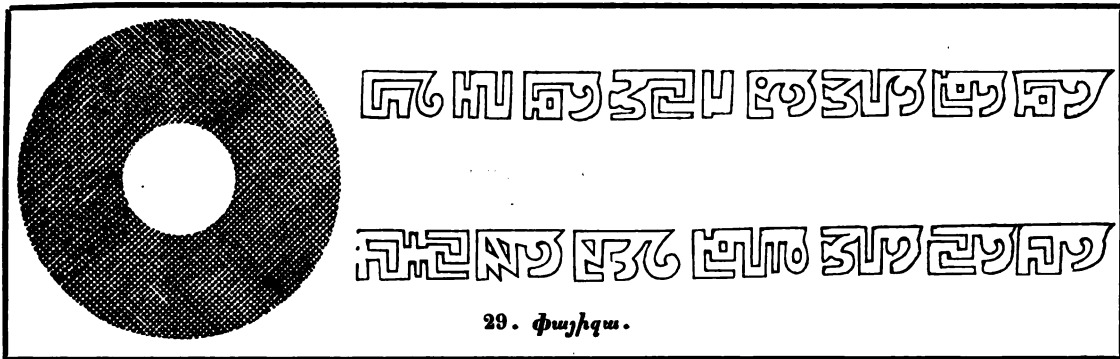
1 Գրեաթէ ի սկզբսն ԺԱ դարու յերեան գան ի պատմութեան Վրաց և Հայոց՝ Օրբելեանք, զառաջինն առանց իսկ յիշատակութեան տունին. այս և համանունութիւն յաւորից ի նմին տունէ և ոչ բացապայտ զրոյց պատմչաց, զժուարացուցանեն որոշել զնոսին և զազգասերութիւնն. վասն որոյ իբրեւ հաւանական՝ եթէ ոչ հաստատի՝ ընդունելի են կարգեալքն և յիշեալքն նախ քան զերկոսին զպատմիկ լիպարտոս. և են նախ Ռաւտ կամ ԸՈՒՄ ռմն անուանի քաջութեամբ զօրավար Վրաց, յիշեալ յԱրիստակեայ լատովարտեցոյ և ի Մամթ. Ուռհայեցոյ, որոյ մարտուցեալ ընդ Յոյնս և ի տղմուտ վայրի ի կռիւնս Բասենոյ անկեալ յերկարէն՝ սպանաւ, իբրեւ յամի 1022. զրեաթէ ի նմին ժամանակի եղբայր նորա լիպարտ (Ա) ի Նախնական պատահեցաւ առաջին ասպառակի Սէլուկեանց (բաւ Վարդանայ, ԾԳ) և խոյս ետ. յետ բաւ

զում ամաց (1048) սա առաջնորդ կարգեալ համախումբ բանակի Հայոց և Վրաց բաղխեցաւ ընդ խուսն և ընդ Տուրքիլ շահ, յորմէ և զերի վարեալ՝ արձակեցաւ պատուով, և ոչ սպանաւ, որպէս պատմիչ տունին Ստեփանոս զրէ. քանզի պատմիչք Վրաց յիշատակեն զգոռալ նորա ընդդէմ նոցին իսկ Վրաց երկպառակելոց, որոց Թագաւոր Բագրատ եգիտ նստաւ ըմբռնելոյ զնա և արձակել (իբր յամի 1059): Նոյնպէս և որդի սորա իւլաթէ զնոյն կիւրաւ և զէպս կրեաց, ի բարձաձգութեան Թագաւորազանց Վրաց, ոմանց զօրավիգն և ոմանց հակառակ կաւով, և զերի վարեալ երբեմն (իբր ի 1086) ի Մէլլե Շահէ և արձակեալ: Սորա որդի և եղբայր Սմբատայ (Գ) Թուր Ուլուլէթ, որոյ որդի իւլաթի շատ հաւան իւրոյ համանունս վարեցաւ ընդ Վրաց, և ողապարհ ի նմեմարեայ Թագաւորէ՝ յամի իբր 1145. յորմէ խոյս տուեալ որդի նորա Թիւր-

Աթաբէկն իւանէ ետ Մաքսեանայ որ ի զարմէ իշխաւ նացն Բաղաց, ցուցեալ նմա նստոց զՆերսիս բերդ. և սա յետոյ՝ անգլաակ գոլով՝ պարգեւեաց եկեղեցւոյն Նորավանից, մասամբ միով վիճակին իւրոյ, զմիւս մասնն թողեալ եղբորորդւոյ իւրում Ամիրայի: Բայց առաջին երկուքին տոհմն արուորագոյնք և շինարարք, Օրբելեան, քըն և Խաղբակեանք, բարգաւաճեցին զվիճակս իւրեանց, և հաճոյ գտեալք յաչս աշխարհակալացն Թաթարաց՝ պայազատեցին առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ և փառք: Առաջնոյն պայազատք ցերկոտասան ազգ մինչև ի կէս ԺԵ դարու յիշին անընդհատ, որպէս ցուցցէ Յառդ. գտանին և առ նոքոր և յետ այնր սեբունդք զարմին, այլ ոչ է յայտ յորմէ՝ շառաւիղէ, ի նշանակելոցք ի դմին՝ եթէ յայլոց հին ոստոց:

Նախահայր պայազատացս այսոցիկ Լիպարիտն (Գ) որդի Ելիկումի որդւոյ Լիպարաի Բ, որդւոյ Սմբատայ, յետ մտից Թաթարաց ի Հայս՝ (ընդ որս մարտեաւ ի Գառնի՝ ընդ ձեռամբ Աթաբէկին իւանէի), զերծեալ ի մարտէն եկն յերկիր իւր, և շինեաց եկեղեցի հոյակապ ի Նորավանս. « յետ ամաց ինչ ի միջորեայ հասակի առ » նու հարուածս ի ճանապարհի յ'անկարծադէպ նետից, » ի զլուխ լերինն որ հանդէպ բերդոյն Բորոտնայ », վախճանի ի Գոլոյտի վանս և բերեալ Թաղի ի Նորավանս: Պայազատէ զնա անդրանիկ իւր Ելիկում Գ. և ի միւր Թաթարաց ի վիճակ իւր՝ առաջնորդութեամբ Ասլան-Նոյին զսրավարի, ապաստանի յոստանն Հրաշկարերդի, այլ յորդորեալ ի Թաթարէն՝ իջանէ առ նա և հաճոյ եղեալ նմա՝ ժառանգէ կամօք նորին « զՎայոց ձոր » և զԵղեգիս մինչև Ելիքոն գիւղ, որ է հանդէպ Գառնոյ... և ապա հաստատեցաւ այս լինել հայրենիք տանն » և ազգին Օրբելեանց »: Ետ ամաց ինչ զնացեալ ընդ զօրուն Թաթարաց յառուժն Մարտիրոսաց քաղաքի՝ անդ հիւանդացեալ մեռանի (1286), և բերեալ Թաղի ի Նորավանս, առ հօր իւրում: Յաջորդէ զնա երկրորդ եղբայրն Սմբատ, « որ էր հանճարով մեծ, խորհրդով ուժեղ, խելօք աննման, հնարիւք բազմագէտ, բանիւ առատ և քաղցր, լեզուաց հմուտ և ճարտար, ի դատարանի դիւանին անպարտելի. զի խօսէր լեզուս հինգ, հայ և վրացի, ուղուր և փարսի և զմուղալն իսկ »: Կասկածեալ սորա յԱւագայ որդւոյ իւանէի՝ իբրու նախանձորդի, չոգաւ առ Մանկու զան ի Թաթարս, հաճոյացաւ յաչս նորա, « և անուանեցին զնա Ենքոռ, որ է Տէրունի... և » ետուն նմա փայկզայ՝ ոսկի, որ էր տախտակ՝ ունելով զանունն Աստուծոյ և զարքայի գրեալ յինքեան. և այս

վախճանի ի Գոլոյտի վանս և բերեալ Թաղի ի Նորավանս: Պայազատէ զնա անդրանիկ իւր Ելիկում Գ. և ի միւր Թաթարաց ի վիճակ իւր՝ առաջնորդութեամբ Ասլան-Նոյին զսրավարի, ապաստանի յոստանն Հրաշկարերդի, այլ յորդորեալ ի Թաթարէն՝ իջանէ առ նա և հաճոյ եղեալ նմա՝ ժառանգէ կամօք նորին « զՎայոց ձոր » և զԵղեգիս մինչև Ելիքոն գիւղ, որ է հանդէպ Գառնոյ... և ապա հաստատեցաւ այս լինել հայրենիք տանն » և ազգին Օրբելեանց »: Ետ ամաց ինչ զնացեալ ընդ զօրուն Թաթարաց յառուժն Մարտիրոսաց քաղաքի՝ անդ հիւանդացեալ մեռանի (1286), և բերեալ Թաղի ի Նորավանս, առ հօր իւրում: Յաջորդէ զնա երկրորդ եղբայրն Սմբատ, « որ էր հանճարով մեծ, խորհրդով ուժեղ, խելօք աննման, հնարիւք բազմագէտ, բանիւ առատ և քաղցր, լեզուաց հմուտ և ճարտար, ի դատարանի դիւանին անպարտելի. զի խօսէր լեզուս հինգ, հայ և վրացի, ուղուր և փարսի և զմուղալն իսկ »: Կասկածեալ սորա յԱւագայ որդւոյ իւանէի՝ իբրու նախանձորդի, չոգաւ առ Մանկու զան ի Թաթարս, հաճոյացաւ յաչս նորա, « և անուանեցին զնա Ենքոռ, որ է Տէրունի... և » ետուն նմա փայկզայ՝ ոսկի, որ էր տախտակ՝ ունելով զանունն Աստուծոյ և զարքայի գրեալ յինքեան. և այս

29. փայկզա.

» էր մեծազոյն պատիւ նոցա. և զրեն եառչեխ՝, որ է հըր-
» բաման, զոր մեք սիգէր կոչեմք. և տան նմա զամենայն
» առածն թրով՝ Ասլանին, և զՈրոտն իւր երկրաւն... և
» զբերդն Բորոտնայ իւր կերովն, վասն սպանման հօրնորա
» անդէն Լիպարտի, որպէս գին արեան լեալ. և եհան
» զՍմբատ ի դուրս յամենայն դաշտարաց ի Վրաց և յայ-
» լոց »: Դարձ արարեալ և ծանուցեալ Բաշու Նոյինի
զհրաման զանին, « էառ և Թափեաց զերկիրն Որոտան
» բովանդակ մինչ ի սահմանն Բորոտնայ և Բղենոյ, յո-
» բում և կայր ընդ աւեր աթոռն Սիւնեաց Տաթեւ: Է-
» առ և զԵղեգիս և զամենայն գաւառն Վայոց ձորոյ,
» զՓողանանան, զՈւրծ, և զՎէդի իւր ձորովն մինչև
» Ելիքոն և ի Կոտայսն և ի Գեղաքունի բազում չէնս

» և աւանս »: Այլ նախանձորդըն Աւագեանք՝ ի ձեռն
Արղունի մեծի կողմնակալի Թաթարաց « առին ի Սըմ-
» բատայ բազում տեղիս, և զմնացեալն կեղեքէին
» սաստկապէս. վասն որոյ հարկ եղեւ նմա վերստին զը-
» նալ առ Մանկու զանն » (1288). որոյ առաջի՝ խորա-
մանկութեամբ արդարացոյց զԱրղուն՝ զոր ի բանտ ար-
կեալ էր զանին. և սորա հաւատացեալ արծակեաց անդ-
րէն յառաջին գործ կուսակալութեանն կողմանց Հայոց
և Վրաց, յանձն առնելով զբարեխօս իւր զՍմբատ. « և
» վասն մեծի երախտեացն ոչ գիտէր Արղունն, եթէ ո-
» բով պատուեցէ զՍմբատ... որ և տիրեաց ամենայն
» գաւառաց և գիւղից իւրոց. բայց յետոյ իւր կամաւ
» վասն սիրոյ և միաբանութեան ոմանց՝ դարձոյց և ե-

քաշ անկաւ առ Թուրքս: Նմանապէս և միւս իւրաց որդի Սմբատայ (Գ) կուսակից եղեալ Գեղեկոյ որդւոյ Գառնի Թաթարաբի, յետ բազում արութեանց՝ սախաղեաց անձնատուր լինել ի Գեորգի բռնակալ, յորմէ և զբեկեցաւ ի լուսոյ սլացն և յորդույն՝ Սմբատայ, զոր սպան Գեորգի, նոյնպէս և զԶաւթար զեղբայր նորա, կամ եղ-
բորորդի, եւ և զԶիմա որդի եղբոր (1177) նորա Լիպարտի (Գ): Իսկ սա խոյս տուեալ ի Պարսս, անդէն մեռաւ. ապա երկուքին միւս որդիք իւր դարձան յետս, որոց երկուքոցն Ելիկում (Ե) առեալ կին զԵթովն դուստր Արասայ ճակեցեալ ծնաւ զԼիպա-

րիտ (Զ), յորմէ սկսանի կարգ պատմութեանս Հայոց-Օրբելեանց:
1 Ի շինաց՝ առ որս Ծեփեօ կոչի, առեալ էր Թաթարաց զայս նշանակ, զոր ընկալան և Պարսիկք, և կոչէին այսպէս, پاييزه կամ ֆայիշه پاييزه. իսկ Բեփեօ կամ Պեփեօ بالش ստորեւ յիշելի, Բեփեօ նշանակելով ըստ Պարսից, յաճախ և զուսուր ինչ զբամայ նշանակէր:
2 Ենքոռه پاييزه, Հրովարտակ կամ հրամանագիր, լսի և առ Պարսս:

» Թող յետս աստ և անդ ի գիւղից և յազարակաց, և
 » զայլն հաստատեաց սեպհական հայրենիք իւրոյ ազգի
 » և զաւակաց: Սա չինեաց զհրաշակերտ ժամատունն
 » ի Նորավանս ի վերայ գերեզմանաց իւրոց, և արար
 » բազում արդիւնս և փարթամացոյց զնա», և այլն: Սա
 » տուեալ էր ի բաժին իշխանութեան եղբոր իւրոյ Տար-
 » սայիճայ, յետ մահուան այլոցն, զՈրոտն, յորոյ վիճա-
 » կի գոլով Տաթեւոյ աթոռոյն, նորոգեաց և զարդարեաց
 » զայն, և յարձանագրին (յամի 1274) կոչէ զինքն «Իշ-
 » խող այսմ գաւառաց, ի դրանէն Բարկուշատայ մինչեւ
 » ցահմանն Բլինոյ»: յայտ է թէ այս իշխանութիւն եւ
 » զեւ յետ մահուան եղբորն՝ Սմբատայ՝ ի Դավրէժ (1273),
 » զոր՝ անժառանգ գոլով նորա՝ ինքն պայազատեաց¹. և
 » ըստ գրելոյ որդւոյ իւրոյ Տեառն Ստեփանոսի, «պա-
 » տուեալ և սիրեցեալ յաչս աշխարհակալացն և ամենայն
 » մեծամեծաց՝ վարէր զիշխանութիւնն իւր բարձր և չը-
 » քեղ փառք, ահարկու ի վերայ ամենայն թշնամեաց:
 » ... Եւ զի այր ուժեղ և սրտեայ և պատերազմող էր,
 » և հասակաւ ահարկու, յամենայն պատերազմունս յոր
 » և երթայր՝ մեծամեծ քաջութիւնս և անպարտելի զօ-
 » րութիւնս ցուցանէր, ի Խորասան, ի Շամ, ի Հոռոմս,
 » ի Համս և ի Համայ ընդ Մարացւոյն, և ի Դարբանդ,
 » ինն անգամ վանեալ անձամբ զպատերազմ և մղեալ
 » մարտս. վասն որոյ մեծամեծ պարգեւք պատուեալ լի-
 » նէր յարքայից արքայէ. և առեալ զոսկի քալիճ՝ որ էր
 » տափարակաձեւ ի չափ թղոյ միոյ և կշիռ լտեր միոյ.
 » զի այն իսկ էր յաղթութեան պատիւն: Սա չինեաց
 » եկեղեցիս և արար բազում արդիւնս ի վանորայս...
 » նորոգէ և բազում եկեղեցիս խախտեալս և հնացեալ
 » լըս»: — Ի Թագաւորել Արղուն զանի (1284) ետ սի-
 » րելոյ իւրում Դեմետրի վրաց Թագաւորի «զամենայն
 » աշխարհս Հայոց, զտունն Աւագեան և զտունն Շա-
 » հանշահեան», այլովք հանդերձ. և Դեմետր առեալ
 » զՏարսայիճ «տարաւ ընդ իւր զնա յերկիրն Աւագեան՝
 » յԱյրարատ, և բազում թախանձանք բռնազբօսեաց
 » զնա, և եղ աթաբէկ ի վերայ ամենայն տէրութեան
 » իւրոյ մինչեւ ի Տփլիս և ի Կարս... և յայնմհետէ ու-
 » նէր Տարսայիճն զաթաբէկութիւն աշխարհիս Հայոց.
 » և բազում դիրութիւն և ողորմութիւն առնէր նեղեալ
 » ազգիս Հայոց. և գնացեալ ի Տփլիս՝ ետ բերել զդիւանն
 » արքունի... և զի էին գրեալ ի դաշքարն անուանք վա-
 » նորէից Հայոց՝ զի ի ներքոյ հարկի և դիւանի կայցեն,
 » ... եհան զանուանս վանորէիցն աւելի քան զ'150... և
 » այնպէս ազատեաց զամենայն եկեղեցիս: Նա և այն-
 » քան ողորմած և զթած եղեւ առ ամենեւեան, զի ի

¹ Ժամանակագիրն Մաղաքեա գրէ յայսմ ամի 1273. «Սղա-
 » նա ի Բուրթլինանց՝ Սմբատ իշխանն արեւելից, եղբայր Տար-
 » սայիճ իշխանին: Շփոթ և սխալ է ի բանսն, և ոչ հանաչին
 » յայնժամ Բուրթլինանք, այլ յորդւոյ նորին իսկ Սմբատայ. զուցէ
 » շփոթէ ընդ Բ Սմբատայ թոռին թոռին Տարսայիճայ, որոյ կատա-
 » րած անյայտ է, կամ թէ սպանեալ նոյնպէս ի Դաւրէժ: Առաջինն
 » այն Սմբատ՝ Արտայ կոչի ի տաղանազրին, և յարձան ուրեք: Եւ
 » սորա եղբայր մի Բուրթլի տնուն, որ սակաւ ամբ յառաջ քան
 » զվերոյգրեալ թուականն սպանաւ ի մարտի ի Ղաջաղս, մարտա-
 » կեց գոլով Բերքայ զանի Թաթարաց:

² Թուի ի միոյ յորդւոցն՝ զոր ծնաւ նմա Մինա խաթուն՝ սեւ

» Նետիս գիւղ՝ որ է ի վերայ Հրազդան գետոյ՝ խաչ
 » կանգնէին և անուամբ նորա կոչէին զնա»: Թամի 1280
 » ետ ձեռնադրել զորդի իւր Ստեփանոս ի քահանայ՝ մե-
 » ծաւ հանդիսիւ ի Նորավանս, և յետ ամաց հնգից առա-
 » քեալ ի Կիլիկիա ետ ձեռնադրել յեպիսկոպոս, և «մեռ-
 » » յապօղիտ մեծ աթոռոյն Սիւնեաց ի վերայ այլոց եպիս-
 » » կոպոսացն որ կային աստ և անդ, ոմանք ի Վայոց ձոր
 » » և ոմանք ի Տաթեւ», ըստ գրելոյ նորին ինքեան Ստե-
 » փանոսի. որ և յաւելու, զի գնացեալ առ Արղուն զան-
 » ահիւ նորա նախ նուանեաց զնոսա, և ապա յանձն էառ
 » զի կացցեն յաթոռսն մինչեւ ցմազ իւրեանց, և յետոյ
 » միացի եպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց: — Իսկ հայր նորա
 » «Իշխանաց իշխանն Տարսայիճ... վախճանի յիւրում
 » » զարապասին յԱրփայ» յամի 1290, և Թաղի ի Նորա-
 » վանս: Բայց զործ մի ապօրէն գործեալ էր սորա, զի առ
 » կենք առաջին ամուսնոյն, (որ էր Արզու խաթուն
 » զուստր իմայեւացի իշխողի կողմանց Սիւնեաց և դար-
 » ձեալ ի քրիստոնէութիւն), էառ ի Խաչեն միւս եւս կին
 » զՄինա խաթուն զուստր Զալալի մեծի իշխանի, յորմէ
 » ծնաւ «որդի մի գեղեցկուղէշ և անուանեաց զնա Զա-
 » » լալ, և զստերս երկու, յորոց զաւագն ետ ի կնութիւն»
 » Գրիգորոյ իշխանի Խաչենոյ, և կրտսին յետոյ հարսնա-
 » ցաւ Մանուելի՝ եղբոր Դաթի վրաց Թագաւորի: Ընդ
 » այս գործ հօրն՝ «ոչ հաճեցան, ասէ պատմիչն, օրէնք և
 » » վարդապետք եկեղեցւոյ», ընդ որս և ինքն անշուշտ,
 » որպէս արժանն պահանջէր: Այլ ըստ քաջութեանն և
 » պերճութեանն՝ ոչ միայն առ կենդանեան, այլ և յետ
 » մահուն այնքան հաշակեալ էր Տարսայիճ, զի Խաչա-
 » տուր Կեչառեցի ժամանակակիցն՝ յՈղբս իւր վասն ան-
 » չըքութեան Արեւելեան տանս Հայոց, բաղձայր տա-
 » կաւին տեսանել ընդ Պառլեանց և այլոց քաջաց,

«ԸզՏարսայիճ՝ զարմըն վեհազգի,

Զեղբայր մեծին որ Սմբատ կոչի,

Որ պատուեցաւ ի դրան արքունի,

Այնմ որ անուն էր Մանուէլ զանի»:

Եւ յերգ մի հարսանեաց, որոյ հեղինակ անյայտ, ասի.

«Այս խաչեղբայրս որ մշտանէ ընդ դրունս քո,

Սա նման է Տարսայիճ զօրավարին»²:

Բետ մահուան նորա ի վիճել որդւոցն ի վերայ տէրու-
 » թեանն, Արղուն զան զանդրանիկ նորա զԵլիկում կար-
 » գեաց իշխան ի վերայ ամենայնի. այլ նա իւրովք կամօք
 » և ժողովով եպիսկոպոսաց և վարդապետաց՝ ետ բաժինս
 » անհամամայր եղբոր իւրոյ Զալալայ, և Լիպարտի որ-
 » դւոյ հօրեղբոր իւրոյ Խանէի. «և այնպէս կային միաբա-
 » » նութեամբ և վարէին զտէրութիւնն յայսմ նահանգի՝

բեալ տունի միոյ Տարսայիճեանց, զորոյ ոչ գիտեւով ստուգիւ
 » զազգս՝ ոչ կարացաք յօգել ի Մոռն. այն զի զառաւաճ իսկ էր
 » Թուին միոյ նորա կոչել յիւր տնուն Տարսայիճ. և յիշի ոչ յայս
 » տնուն (Բ) յամի 1314. Թեքեւս սորա որդի է Խոսրովիկն Տար-
 » սայիճեան, զորոյ զուստր Գոմցէ՝ էառ ի կնութիւն իշխանն
 » Վաթրամ Շառուռ (1345). յիշեացի յետոյ (յեւ 96) (Գ) Տարսա-
 » յիմ աւեր Եղեղեաց ի սկիզբն Ժեղ դարու (1408), եթէ չիցէ որդի
 » Գուգունի կամ Գորգունի՝ Թուին Թուին հաշակապետն Տարսայիճ
 » ճի. յորմէ Թեքեւս այլ ոմն (Գ) Տարսայիճ՝ Մեծ մակաղիւտալ, ու-
 » թոյ որդի Սմբատ յիշի յամի 1498, և սորա որդի Տէր Եղիշէ.
 » զուցէ եղբայր սորա էր վերջին ծանօթ (Ե) Տարսայիճ յամի 1533:

» մեծարգոյ և շքեղաշուք իշխանութեամբ, պատուեալ
» և փառաւորեալ յաշխարհակալացն և մեծամեծաւ,
» ցըն, պահելով զաշխարհս զայս ի խաղաղութեան և ըզ-
» վանորայս ի շինութեան »: — Լիպարտին յիշեցելոյ էին
որդիք հինգ, յորոց երկրորդն Յովնաննէս մտեալ յուր
եկեղեցւոյ յաջորդեաց զՍտեփանոս յեպիսկոպոսու-
թեան Սիւնեաց, ի 1311 ամի: Տէր Ստեփանոս Տարսա-
յիճեան վերստին շինեաց զՍ. Գրիգոր եկեղեցի Տաթե-
ւոյ, և առեալ յեղբորէ իւրմէ Ելիկովմէ զԱրիս գիւղ ի
բաժին ժառանգութեան իւրոյ՝ նուիրեաց այնմ եկեղե-
ցւոյ. արար շինութիւնս և ի Նորավանս, որում նուիրեաց
զՉոսայ գիւղ, գնեալ 31,000 դրամի ի միւս եղբորէ իւր-
մէ Զաւալայ. հանդերձ այլովք, յորս են և Արատիս և
Քարկոսի գիւղք, որք « իմ հալալ հայրենաբաժին (էին
» ասէ), որ ոչ աւագի և ոչ իշխեցողի, ոչ այլ ումեք ոչ
» ինչ հաշիւ կայր ի ներս »: Իսկ մեզ ժառանգութիւն
պատուականագոյն և վայելս եթող Ստեփանոս՝ զՊատ-
մոսքիւն տանն Սիւնեաց, « բազում ջանիւ և յորով աշխա-
» տութեամբ, (որպէս ասէն), որոնեալ հաւաքեցաք ի
» հին և նոր պատմագրաց Հայոց, նա և յարձանագրու-
» թեանց եկեղեցեաց և ի հնագոյն նամակաց... էր ինչ
» և որ յաւանդութեանց ստուգագէտ արանց, որում
» վկայէին իրքն և տեղիքն, զհետ մտեալ ամենայն ճշդիւ
» ստուգութեան... որ կոչի Յիշատակաց մատեան »:
Աւարտեաց զգրութիւնն ի Նորավանս յամի 1397, (ըստ
իւրում հաշուի յամի 1399 Երնդեան Քրիստոսի). և իւր-
բեւ ծնող ի վերայ ծանր երկամբք ծնիցելոյ՝ գգուական
բարձեալ բազկօք, որպէս ասէ, տարեալ ընծայեաց « ի
» տուն Տեառն՝ խայրիս խորհրդական և դահամունս նը-
» ւիրական » եկեղեցւոյ իւրում Տաթեւոյ. յորմէ և ժտէ
ընդունելի առնել զլիւթ իւրում Քրիստոսի, « յիւր աս-
» տուածային գանձարան զայս պտուղ յրթանց և ծնունդ
» հոգւոյ »: Յաւէ զի յաջորդք նորա ոչ յաւելին ըստ այ-
տում ոճոյ զշար պատմութեանն, և ոչ իսկ եհաս մեզ յի-
շատակ կատարածի կենաց և ամաց եպիսկոպոսութեան
երախտաւորին, (հաւանորէն յամի 1309-10), որպէս և
ոչ եղբոր նորա Ելիկովմի գործք և վախճան, և յաջոր-
դացն. զոր մուրացածոյ բանիւք յիշատակարանաց մա-
տենից՝ մնայ մեզ փոքր ի շատէ շարայարել:

ԶԵլիկովմի որդւոյ Տարսայիճի ոչ գտի այլ յիշատակս.

1 Եւս ԺԳ դարու տակաւին մանկահասակ կոչի սա և յուսման՝
ի Գալէճոր առ Խայեայ, ի յիշատակագրէ միոյ, որ աղաչէ յի-
շէլ « զգնաւորողքով ծաղիկն եկեղեցւոյ զՍիւնեանէս զմականունն
» Օրբէլ, զհամբաւն մշտափայլ, զուարեացեալ ի յիմաստս բանից »:
2 Մի յայսց պատմագրաց է Վարդան Մեծն, որոյ Պատմութիւն
գրեալն վասն Ստեփանոսի՝ և մաշեալ կերպութեամբ՝ կայ առ
մեզ, հակերձ յիշատակագրս.

Չ մտացող մտաքննող-խառնային նս ջոր ստեփանոս արհիեպիսկո ս ե-ջշնորհաշատվոյ յիշեցելոյ

« Զհաշտեղ չարապետն և զգործելի բարոնապետն զՏէր Ստե-
» փանոս ստացել սորա յիշեցել ի Քրիստոս »: — Միւս եւս ծա-
նօթ պատմիչ է Թովմա Արծրունի, որոյ ընդօրինակող Դանիէլ
վարդապետ յԱլեքսանդր՝ յամի 1303, այսպէս գրուածով յիշա-

ի տապանագրէն ճանաչի հայրանման կորովի և քաջա-
մարտիկ գոլ, այլ և վաղաժամեան յամի 1300: Եւս տա-
սըն ամի յիշին որդիք նորա իշխանք կողմանցս Սիւնեաց՝
Պարոն Բուրմէլ և Պր. Բուրմա, ընդ որս և Զայսար
կամ Զէսար որդի Սմատայ, որդւոյ Լիպարտի, կառու-
ցող հոյակապ հոգեւորան Սէլիմի. յիշի նա և յամի 1349:
Բուրմայն յետ բազում արութեանց տիգախոցեալ մե-
ռանի յամի 1318, ըստ տապանագրի իւրում, ի մեծի
պատերազմի. ըստ այլ յիշատակագրի հակառակորդ նո-
րա Խուռուճի Թաթար սպանանի հրամանաւ զանինս՝
« Եւս զայն յամի 1314 գրէ ոմն յիշատակագիր.
» « Համարողքն ի Վայոճոր եկին, ու մինչեւ ի յամական
» տղայն համարէին ». առ Թագաւորութեամբ Էօլայ-
դու կամ Խարբանտա զանի Թաթարաց հանդիպի այս:
Եւս սակաւ ամաց (1321) յիշին միանգամայն « ի զօրա-
» վարութեան և յիշխանութեան գաւառացս »: Բուրմել
և Ամիր Հասան Պաշեան, տիրող միոյ մասին գաւա-
ռին. յորում ժամանակի ի կողմանէ Թաթարաց կողմնա-
պահ կամ հարկահան կարգեալ էր Զօրան զօրավար ու-
մըն: Ճոխարար և պանծանօք եւս յիշի Բուրմել յետ
այնր, հանդերձ զաւակօքն. որպէս գրէ ոմն յամի 1337.
« Եւս յանութեան տանս Սիսակայ մեծ սպարապետին
» Հայոց և Վրաց՝ Պարոն Բուրմելին, և զաւակաց իւրոց
» Պէշքէնի և Իվանէի, որք յՕրպելեանց »: Այլ ոմն ի
նմին ամի՝ պերճագոյն եւս գրէ, « ի տէրութեան տանն
» Սիսակայ մեծի սպարապետին Հայոց և Վրաց՝ Թա-
» գադարմ իշխանին Բուրմելին, և լուսնծայ ծիրանա-
» ծին զօրու և գամիր քաջ զաւակաց նորին Պէշքէնի և
» Իվանէի, որ ամենայնիւ նման գոլ հօրն բարեպաշտի,
» այսինքն խոհականութեամբ և մատակարարութեամբ.
» քըն զաշխարհս և զզօրս, նա և յառաջագէտ յարքու-
» նիս և մեծափառ. զի մեծարանս արար Տէր երեսաց
» սոցա »: — Եւս ամաց (1341) յաւելու ոմն և այլ պա-
տուանուն մի, ընդ սպարապետութեանն կողմով գրու-
թել և հիշարարս: Եւս այսր Թուականի ոչ գտանեմ
զյիշատակ նորա, այլ զօրդւոցն. զորոց գրէ ոմն յամի
1348. « Եւս յանութեան և ի տէրութեան որ ի կայս և ի
» կոյս նահանգաց Սիւնեաց՝ Աստուծով զօրացեալ մեծ
» իշխանաց իշխանին Բէշքէնայ, և հարազատ եղբորն
» նորին Իվանէի, որդւոց բարի պաշտմամբ փոխեցելոյն

տակագրէ. « ի խնդրոյ աստուածաբեալ, գիտական և արդիւնա-
» կան վարդապետի, միանգամայն և արհիական աստիճանի արժա-
» նացելոյ Տեառն Ստեփանոսի, որ է ակն արեւելեան և արեւմտեալ
» մեծի Սիւնեաց տանն. և եթէ նախնեքն քննեցուք զնա, ոչ ոք
» է յիշխանացն և յիշխեցելոց արեւելից կողմանց՝ բարձրագոյն քան
» զնա. զի ամենեցուն քաջայայտ ազգքն և նախնիք նորա. և նա
» այնպէս է ի մէջ նոցա փառաւորագոյն և պայծառ՝ որպէս զարեւ-
» դակն ի մէջ աստեղաց. և նա վասն սիրոյն աստուածային՝ խնդը-
» բեաց զպատմութիւնս ի մերոյ աստուածընկալ և սրբաւեր և ա-
» թուական սուրբ Լուսաւորչին ի Տեառն Զաքարյայէ. իսկ սա
» մեծ ջանիւ եւս գծագրել զսա յազապ խնդրոյ նորա », և այլն:
Այլ ոմն յիշատակագիր ժամանակակից՝ սեփականելով նմա զհօրն
անուն, մաղթէ, « Տէր Եւստոս, փառակից արա սուրբ Աւագիլոյս
» (Պաշտօնի) զՏէր Ստեփանոս Տարսայիճ, զի սոցնպիտ յօժարու-
» թեամբ կերակրէ զիմ աղքատութիւնս », և այլն:

3 « ի հիւպատոսութեանն և ի սպարապետութեանն Հայոց Բուր-
» մելին », ի զէպ էր ի կայսերաց Յունաց ունել նմա զպատիւ
կողմանս. այլ ոչ գիտեմ եթէ լիւր զա տակաւին առ նոսա:

» առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն՝ Պարոն Բիրթէլին »
որ և երեւի ի բանէդ՝ սակաւութեամբ վախճանեալ
խաղաղութեամբ — ԶԲեշգէն յաջորդեաց հարազատն
իվանէ, որ յիշի և յամի 1377, յորում ժամանակի
« իշխանութիւնս Հայոց էր նուազեալ (զրէ ոմն), և մի-
» այն մնացեալ իվանի, որ կոչի ինամիկ, որդի մեծին
» Բուրթէլին, ի մէջ պայասեռից, բազում հարկապահան-
» յութեամբ »: Բառալ քան զարշաւանս Լէնկթիմու-
րի վախճանեալ է իւանէ. զոր պայազատեցին Սըմ-
բատ և Բուրթէլ (Բ) որդիք նորա յելս ԺԴ դարու և
ի սկիզբն ԺԵԻ, արդարեւ ի դառն ժամանակի. յորում
յետ ասպատակութեան և աւերանաց ամենայն երկրին
Սիւնեաց, Լէնկթիմուր՝ զՄիթրանշահ զորդի իւր կարգեաց
իշխան աշխարհիս մերոյ և մերձակայից, և նա զիւր որդին
զՕմար, « որ և յառաջին ամի իշխանութեան իւրոյ, երեք
» իշխան յաշխարհէս մերմէ՝ որ իրրեւ զճիւռ ի մէջ ողկու-
» զաց մնացեալ էր ի մէջ ազգիս, դարձոյց բռնութեամբ
» յանհաւատութիւն, զորդին իւանէի զթոռն Բուրթէլին՝
» զԲուրթէլ անուն՝ յազգէ Օրբէլեանց, զտէրն Որո-
» տան, և զեղբայրն նորին Սմբատ անուն, (զորս) տա-
» բան ի Սմբատն ընտանեւք իւրովք. որ յետոյ աս-
» տուածային ողորմութեամբն և աղօթիւք նոցա՝ դար-
» ձան ի հայրենիս իւրեանց. և զտէրն Եղեգեաց՝ Տար-
» սային անուն, զորդի Գորգին (կամ Գորգունին) ուրա-
» ցուցին »: այլ յետ դարձին ի գերութենէ՝ դարձան և
յուրացութենէն և « եկին ի հաւատք », ասէ նոյն պատ-
միչ: Բուրթել վախճանեալ է յառաջին ամի ԺԵ դարու,
քանզի Ասաբէլ եպիսկոպոս Սիւնեաց քեռորդի Գր-
Տաթեւացոյն ի յիշատակարանի Աղամգրոցն, նախ
տողելով,

« Զիշխանն մեծ Սմբատ և զՊարոն Բիրթէլ
Ազգօք և զաւակօք ծաղկեցուցէ Տէր¹ »:

յաւելու ապա.

« Ննջեաց իւր զաւակօք Պարոնն Բիրթէլ.

ԶՊարոն Սմբատ՝ որդովք պահպանեցէ Տէր »:

Առ սա (Սմբատ) եկեալ էր Գրիգոր Տաթեւացի ի ժա-
մանակի սովոյն, յետ ասպատակի Զաղաթայ հրօսից Թի-
մուրին: Ետ մահուան սորա և սպանման Միրան շա-
հի ի Գարա Երեսուֆէ, մինչ հակառակորդ նորա Սուլ-
դան Ալմատ տէրն Միջագետաց եկն էառ զԻսպրէժ,
« Սմբատ գնաց առ նա, խաբեալ ի խրատութեան իւրոց, և
» նորա մեծարեալ զնա՝ ետ զգիւղն Անգեղակոթ նմա
» պարգեւս »: Ընդ հուպ ի վերայ հասեալ Երեսուֆ՝ ի բու-
ռն արկ զԻսպրէժ և մարտիւ վանեալ սպան զԱլմատ.
և յամի իրր 1407 էառ զՈրոտն՝ զկայանս Սմբատայ:
Զի՛նչ յետ այնր եղեւ սմա, ոչ զիտեմ. այլ որդի նորա և
յաջորդ Բեշգէն (Բ²), որպէս թուի՝ նեղեալ ի բազում
ասպատակէ և յերկար հակառակամարտութեանց Աքան-

տար Թուրքի և Թիմուրեանն Շահ-աուհի (1421-1437),
որք երկիցս մտին և ոտնակոխ արարին զՍիւնիս, « ա-
» ռեալ զամենայն կողմն Սիւնեաց և զամենայն գաւա-
» ուս չրջակայ մերձ ի Սիւնիս, աւելի քան զ՛6000 քը-
» ռիստոնեայ տունս և ազատեալ ի Շահ-աուհէն՝ հա-
» սոյց ի կողմն Վրաց. և Թագաւորն (Աղեքսանդր Ա) առ
» երեսս պատուեալ զնա՝ տայ նմա զղղեակն Լոռու.
» իսկ նա բարեպաշտ և երկիւղած գոլով, սիրող կարգա-
»ւորաց և աղքատաց, ողորմած և խաղաղասէր առ ա-
» մենեան, ձայն տուեալ առ նա ժողովէին. և նա զա-
» մենեան պատուէր և մեծարէր հացով և սեղանով և
» հանդերձով, զամենայն դիմալս առ նա յազգաց Հայոց:
» Իսկ... անգութն երկուցեալ ի նմանէ սին և սնտի
» կարծեք, զի մի Հայք առ նա ժողովեցին և աւերումն
» լինի կողմանն Վրաց... զաղտնի դեղ մահու տան յայր
» մի Ամադին անուն յազգէս Հայոց, խոստանալով մե-
» ծամեծ պատիւս. և... տայ նմա յանպատրաստիցն դեղ
» մահու ի ժամ կերակրոյն: Եւ նորա իմացեալ՝ դեղա-
» թախս խնդրեալ և ոչ ինչ օգտեալ, աւանդեաց զհո-
» գին ի ձեռս հրեշտակաց. և տարեալ առ հայրն իւր
» Սմբատ և եղբայրն Ստեփանոս եպիսկոպոս սուրբ
» ուխտին Տաթեւու՝, ուր հանգուցեալ էին... և սուգ
» մեծ եղեւ ամենայն ազգիս Հայոց և յուսահատութիւն
» մերային ազանց. վասն զի ճիւռ մի կայր ի մէջ ողկու-
» զաց, և աստղ մի ի խաւար գիշերի, և տեղիք ա-
» պաւինի ամենայն քրիստոնէից ազգի: Եւ մնաց եղ-
» բայր մի նմա Շահ անուն, վարժեալ և սնեալ առ որո-
» վայնամոլ ազգին. և անարի գտեալ, ոչ ի խնդիր ե-
» լեալ հայրենի գաւառին: Եւ որդի մի փոքրիկ մետա-
» սան ամաց աւելի կամ պակաս. որոյ յիշատակն օրհ-
» նութեամբ եղիցի:... Եւ իշխանք նորա վրէժխնդիր
» եղեն անօրէն Ամնադին, ծայրակոտոր արարեալ յո-
» տից և ի մատանց, և ոչ կարացին ի խոստ ածել ըզ-
» տուողն մահաբեր դեղոյն՝ որ եհան գիշխանն մեր ի
» կենաց »: Այս եղեւ յամի 1438: — Բիշի Սմբատայ և
դուստր մի՝ զոր ինքն կարծեցեալ դաւաճանն Թագաւորն
Աղեքսանդր՝ առեալ էր ի կնութիւն³: — Զայսոսիկ ա-
ւանդէ մեզ Թովմա Մեծօփեցի յաւարտ պատմութեան
իւրոյ. անյայտ մնայ կատարած Շահի եղբորն Բեշգէնի,
և որդեկին. որք եթէ դարձան և թէ ոչ անգրէն ի Վայոց
ձոր, լռէ կարգ ազգաբանութեան նոցին. սակայն յիշին
տակաւին պայազատք տոհմին, որպէս Տարսայի ճեմանքն՝
զոր վերագոյնդ նշանակեցաք ի ծանօթութեան, և որք յի-
շեսցին յետոյ ի տեղագրի Եղեգեաց: — Սերունդք տոհ-
մին աներկբայապէս տեւեցին և յետ այնր, և ցարդ իսկ
տեւեն ռուսայանդ կոչմամբ Օրպելխանօֆ, որպէս և հե-
ռաւոր ազգակիցք իւրեանց ի կողմանս Վրաց. և մարթ
է մանր հետաքննութեամբ յերեւան հանել ըստ ազգա-

¹ Նոյն յայլում յիշատակարանի նման քերթութեան յամի 1403,
ասէ.

« Ալ և զիշխանն մեծ Սմբատ,

ԶԲիրթէլ եղբայրն հարազատ,

Զաւակք նոցա ծնըղեամբ առաւ

Զազգէս Հայոց լինել անհատ »:

² Թովմ. Մեծօփեցի զԲեշգէն որդի Սմբատայ և թոռն Բուրթե-
լի կոչէ, այլ յիշատակագիրք ցուցանեն լինել Թոռն եղբոր Բուր-

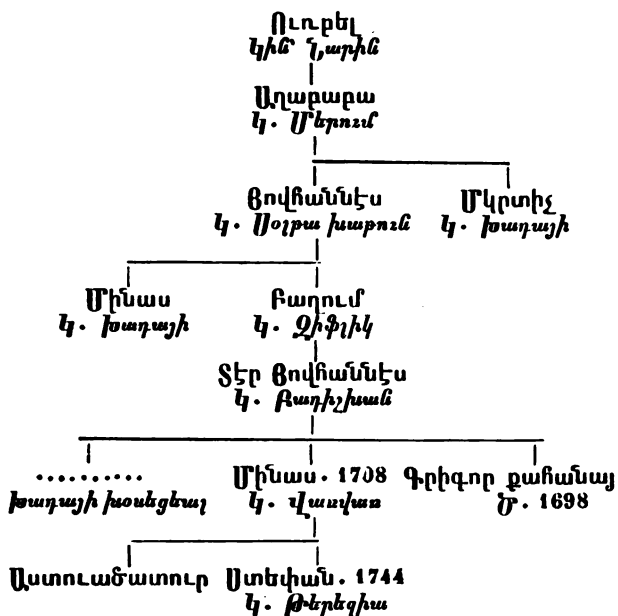
թէլի՝ այսինքն է իւանէի, որդւոյ Բուրթէլի, որդւոյ Երթկումի:

³ Բիշատակագիր մի կոչէ զնա ոչ միայն արքեպիսկոպոս Սիւ-
նեաց այլ և Պարոն Երեսուֆայ, և ասէ վախճանեալ ի Վիրս յամի
1423 յերիտասարդութեան, և սուգ մեծ թողեալ մօր իւրում:

⁴ Վրաց պատմիչք ոչ յիշեն զանուն կնոջ Աղեքսանդրի, այլ
զորդեան՝ Վախտանգ և Դեմետր, որք մի ըստ միովէ Թագաւորեցին
ոչ ընդ երկար ամս:

համարին և զդէպս անցից գաւառին վայոց ձորոյ. զորմէ յետ կիսոյ ժե դարու մինչեւ ի սկիզբն ժէ՞ն շունիմբ առանձին ինչ ծանօթս. յայտ է զի զհասարակաց աշխարհին բաղդ կրեաց և երկիրն այն, զնախկին հոյակապ իշխանացն պայազատս պահելով ուրեք ուրեք տանուտէրութեամբ Մէլիքաց:— Գտանին և առ մեզ համառօտ ազգարանութիւնք ինչ կամ ազգաշար անուանք Օրբելեանց ժէ-ժԸ դարուց, այլ ոչ նշանակին յորում գաւառի լինել. այսպիսի է առաջիկայդ, որ ընծայէ եօթն ազգքս՝ իւրաքանչիւր կանանցն անուամբ ի վերջոյ ժՁ դարու ցկէս ժԸ՞, ռամկաբան վերնագրաւս:

ՈՒՌԲԵԼԵԱՆՑ ՑԵՂՆ ԱՅ

Շահ Աբաս՝ ընդ այլս գաղթեցոյց զՀայս և ի գաւառէս վայոց ձորոյ, որպէս գրէ Գեղամեցին Դաւիթ.

« Զորն Եղեգան եւ Նախելվան՝

Զամենեսեան սուրկուն տարան »:

Ինքն իսկ Շահ Աբաս եկն երբեմն ի վայոց ձոր, ուր բերին առաջի նորա զՄելքիսեդ կաթողիկոս կապեալ՝ իբրեւ փախստական, և նա առանց տեսանելոյ առաքեաց զնա ի Նախնաւան նովին կապանօք:

43. ԲԱՅՄԱՔ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐՈՑ՝ ի Զաքարեանց տուեալք առ Օրբելեանս և առ այլս, յայտ առնեն զի և յիշխանութեան բնիկ տերանց Սիւնեաց՝ գոյին մանր ինչ բաժանմունք վիճակաց ի գաւառի անդ, թէպէտ և ոչ յիշին որոշակի, բաց յեղեգեաց ձորոյն, զոր և մեք ի տեղազրութեանս զատուցանմբ յառանձնակ վիճակ, և զմնացեալ մեծ մասն գաւառին յերկուս վիճակս եւս՝ ըստ գնացից գետոյն Արփայ, ի Հիւսիսային և ի Հարաւային վայոց Զոր:

Ի հին ցուցակի հարկաց եկեղեցւոյն Սիւնեաց՝ իննըսնիւ չափ գեօղք կամ տեղիք նշանակին յանուանէ՝ ըստ այսմ կարգի, հանգերձ բաժնիւ հարկին:

Գետիկ (Զայքենտ)	12
Դերբն	10
Գոլշտի վանք	6
Ուզի ձոր	10
Արտոց գետ	6
Տեառնավանք	12
Մարտիրոս	7
Ապարանք	6
Բարձիշէն	12
Մայրադուրք (Մարատուս)	12
Աջողք	10
Մոխրոց	6
Կապոյտք	12
Կտրօնք	10
Դեկն	10
Աղեաւ	10
Արուժ	12
Բոր	10
Աջառագաւիթ	6
Փշօնք	15
Գաղատայ. Գաղատատ	10
Խոպաւաս	10
Կորոտիւնք	10
Լիճ	6
Ըրվէնք	6
Կամրջոյ ձոր	8
Խորձայ	8
Աղուպէն	8
Զեղեայ	8
Քաղիմարգ	6
Եկեան	10
Երերունք	10
Գնշին	6
Բակերտ	10
Երդեչ	10
Որգոյերեգի	6
Ապանայ	6
Վարդենիք	10
Մսն	12
Հացիք	7
Ագարակի ձոր	8
Նրբիւն	12
Եղեգնաձոր	12
Նորիք	12
Բերդիւմայր	20
Ամաղու	10
Կուրանք	12
Արկադուկերտ	6
Հորք	12
Ողեան	10
Խարաշկօնք	10
Արտաբոյն	12
Արար. Արօր	7
Փրակայ	12

Անգեղի (Հասանքենտ)	12
Գրկիք. Գրկի	6
Եղեգիք	12
Սարկողովք	20
Մոզն	12
Ագարակ	12
Արկազն	12
Երիժու	6
Փշատիք	6
Արենի	12
Երերին	10
Ատշար (Աքաքենտ)	6
Խոտորձի (Չիբաք ?)	12
Երերունք միւս	10
Անգոնք. Անգանք	6
Կէչուտ (Գոշմի)	6
Պրակք (Պիլեաք)	12
Ջերմուկք	12
Աղծաբոյնք	6
Երկայն-արտ	6
Շատախ	6
Շատախ միւս	6
Գուտենի	12
Յրսուգետ	6
Հաւու	6
Միջագետք	6
Ըւեղի	8
Խնձորուտ	6
Եճեղի	10
Գրունք	10
Ուռիք	8
Կաքաւուց աղբիւր	6
Գոմք	6
Ունջոռք	10
Եզնանիստ	6
Աղնճոց բերդ	6
Գնդեվանք	10

Չատ յայտնէ յիշատակին առ պատմիչս և ի գիրս,

Հողոցիմ
Հրաշկաբերդ. Հրասեկայ Բ. կամ Կապոյտք
Ցախացքար
Ոստինք
Սուլիմաբերդ
Սրկոնք, Եթէ չիցէ Սարկողովք
Բոլորաբերդ
Փողափանք
Քարկոփ
Հաւուշ
Շատիկ
Զուա

Քարեվանք
Հերիեր

Չարդիս նշանակին իբրեւ 65 կամ 70 գեողք չէնք և 30 ամայիք և անբնակք, յորս հայանուանք են, զատ ի վե. րայիշելոցդ,

Ախուրա
Խաչիկ
Տանձիկ վերին և Ստորին
Մանիշկա
Սալ
Արտարաս
Ազատեկ
Աւինճ

Չատ յայտնէ գտանին և ի սպառ աւերակքս,

Վարդափուլ
Գանձակ
Վանք
Վարդանէս
Րուկերտ ?
Կիրակասար

Վանորայք յիշատակեալք ի վայոց ձոր՝ են.

Թանափատք
Թանատէի վանք
Խորածոր անապատ. Նորավանք
Նորավանք միւս
Խոտակերից վանք որ և Քարկոփ
Հերմոնավանք կամ Քարավանք
Կիւնէի վանք. Կնեվանք
Գայլեծոր
Սիոն
Չիւնասարոյ վանք
Ցաղաց-քար
Գնդայի վանք

Յետ յանդիման առնելոյ զնախնեաց մերոց կիսա. մասնեայ վիճակազրութիւն գաւառիս վայոց ձորոյ, ար. ժան համարիմ կարգել և զայժմուս, ըստ աշխարհահա. մարի 1886 ամի՝ որ ի պատճառս զինուորազրութեան, ըստ իւրաքանչիւր գաւառաց նահանգացն Կովկասու, յորոց մի և Զանկիզուր (Յլիսաբէթուպօլ նահանգի), որ բո. վանդակէ զվայոց ձոր և զՄղուկս, զերկոսին գլխաւոր գաւառս Սիւնեաց. յորում համարին գեողք իբրեւ 330, խմբեալք յ'75 Հասարակութիւնս՝ որք կոչին յանուն գըլ. խաւոր գեղլ կամ աւանի խմբիցն, և զորս դասեմք այբուբենական կարգաւ, նշանակելով զթիւ տանց և անձանց գիւղորայիցն Հայոց, իսկ զայլադեանցն՝ կամ զօտարաց՝ միայն զանձանց թիւ: Գումար միահամու. բնակչաց (Զանկիզուր) գաւառին է 124,000, յորս Հայք 57,500, տունք նոցա իբր 7000:

Աշխարհագիր Զանկիզոնը գաւառի, ըստ 1886 տւի.

ՀԱՍՄԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ	ՀԱՅՔ ՕՏԱՐՔ			ՀԱՍՄԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ	ՀԱՅՔ ՕՏԱՐՔ		
	Տուփ	Ողի	Ողի		Տուփ	Ողի	Ողի
Ախլու	79	562		Բարդազ (Բարդուեւաղ)			689
Գուշնի. Թագաքէնտ	69	481		Փուշանլու			265
Ախլուի Ուշաղի			493	Դալլաքլու			162
Քունապլու - Մուսխանլու			220	Բիջանիս			741
Քատիլու			211	Գարաքէկի			157
Շահվերտի Ուշաղի			238	Գասուժ ուշաղի			638
Կիւրնիլու			123	Բիրջեւան			211
Թամուր Մուսխանլու			311	Կէնլիք			318
Տօվուեւլու			143	Շէհէրնիք. Թաղլու			95
Նօվու տէրէ			113	Մալադաքէշին			565
Ախլուի Քէնտ	99	883		Բունակոմ	178	2060	
Հերու. Հայրի	58	446		Գալէ-տէրէսի	337	2631	
Մաղանջուկ. Մահանցու	23	263		Գարազլազ			1720
Քարաշէն. Դաշքէնտ	58	600		Ավրայան. Ալխասլու			182
Ախտարա			1077	Դարգիլի			1200
Մալվալան. Մալալան	41	281		Դարպաս	42	333	553
Մարգիկերտ ? Մատրակերտ			291	Գետաթաղ	33	265	
Ախլաթեան	111	1088		Լոր	37	384	
Տլորս. Տուլուս	60	563	176	Շինաթաղ	61	562	
Ագքէնտ	42	365		Լճեն	27	211	
Բնուհիս	36	282		Զանկեալան			226
Անգեղակոմ	179	1631		Ուսագում			71
Գարազիլիսէ (Գալաճուգ)	43	377		Դումպուլու. Թուրապատ			108
Պալազ. Պիլեազ	39	360	10	Գրախ Մուշուլան			186
Աստազոր	99	795		Թաթար			345
Թղուտ (Թուուեւ). Թխկոտ			199	Մէլիքլու			112
Արծուենիկ	98	855		Իշարի Մուշուլան			236
Զափնի	38	394		Իսկէնտէր Բէկլու. Տէմիրնիլէր			214
Միւլքէչան	23	258		Թաթար			251
Սեւաքար	84	694		Քիասլու			85
Եղինգն = Շապատին			261	Գարազօյունլու			142
Բաքալի Գայալի			166	Շամօվու			81
Գարա գայկա			132	Իկտալու կամ Իկիտ-Ալի			110
Խտրլու			170	Լեւազ. Լեկվազ			375
Լափա - Հէյրանլու			129	Թէյ. Հանիլու. Տեհի			174
Ապտալանլու			145	Ագարակ	17	142	
Պալա - Հասանլու			115	Վաղրավար. Պուղավար	19	176	
Կէսլնիք			64	Կուրիս	23	190	
Շարիֆ - Աղալու			37	Խալանի			308
Բազարչայ			465	Բայտաղ			58
Բայանդուր			869	Սէլիտէր Քամանլու			178
Քէօսալար			315	Շիրվանշահլու			68
Պինաեւերի			151	Գարաչիման			225

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՔ	ՀԱՅԲ ԾՅԱՐԲ		ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՔ	ՀԱՅԲ ԾՅԱՐԲ	
	Տուհք	Ողիք		Տուհք	Ողիք
Դաշնով		31	Խորամա		269
Քէդակլու		306	Պապա Եաղուպ		145
Խնճեվար		92	Միննեւան		53
Խանաճախ		164	Մուղանլու		136
Խոզնավար		102	Ճավատրէկլու		106
Խանտակ		112	Հանի Ալիլու		101
Գարահալու Կիւլապուր		198	Ճաղագուր. Ճաւածոր		287
Գարահալու Զէնալու		181	Զայքէնտ		226
Ճինիկ	613	1219	Սիւմիւքլու		144
Գարագաշլու. Գարահանիլի	188	1465	Գարային կամ Գարա եիւզ		105
Խնձորէք	57	509	Զապուկ		112
Խոտ	134	909	Սուս - Զապուկ		174
Քարունջ	106	976	Մուրատլու		190
Խօնաղան Ա.		87	Ճէնիմլու Ա.		686
Խօնաղան Բ.		337	— Բ.		151
Խօնաղան Գ.		42	Մալիքէկի		950
Ուլաշլու կամ Ուլահլու Ա.		77	Ճաղագուր Բ.		204
— Բ.		55	Մամէտի		219
Գլինան		74	Զինարլու		168
Ապուլնա		123	Կէվէրնիկ		142
Աթուննի		182	Խան - լաւա		63
Քէվսատիկ Ա.		175	Գարագշլաղ		52
— Բ.		57	Գուշնի		38
Կաւարտ	54	453	Մեղրի	167	947
Կատար		250	Մուսուլմանլար		830
Պառաւատուն	41	332	Տաքեաղան ?		174
Շահարնիկ		371	Մօլլալար		236
Կէօտաքլար. Կէտակլու			Ունանապաս	37	317
Դիւալու Մուսքանլու		212	Ապտալլար. Ուրուհլու		462
Դիւալու - սէրայ		236	Գզընըզ		306
Կիրաթաղ		108	Հոչաս. Հոչսնց		514
Կիկիլու. Քիդի		537	Զէյվա		268
Կիկի Սօֆուլու		416	Ծկրիկ. Զիկրիկ		95
Անիլու		254	Մօլլի վերին և Ներքին		637
Գուշնիլու Ա. և Բ.		153	Գարալար		129
Բահարլու		221	Հիւսէին ուշաղի		94
Փիրիլու		61	Քուրդուզան		64
Կորէս. Զանկէզուր	459	3142	Ռաշիտ		92
Կուռնիձոր. Կէրէնզուր	219	1334	Նիւղատի կամ Նիւվատի		1083
Կուտկում կամ Ուտկում	48	507	Այնազոր. Էյնէզուր		204
Զաքատին. Զքտէն	38	351	Շալվա		468
Բաղաւիրն. Բեխեւերջի	38	324	Գարա պայրամլու		462
Քեարխանա		135	Ռասուլլու		103
Վեչագան	43	385	Գարաչանլու Գումպազլու		118
Բեխ	29	267	Նամլու		162
Հալ		392	Ալագայա Գարաչանլու		187
Մամար		165	Շախսուվարլու		420
Միրլար		98	Պօզլու Աղնաքէնտ (Քեամալի)		443
Քազիան		161	— փուլ		181
Հարար կամ Խարալ	134	1004	Ագքէօրի. Պօզնալու		490
Ալիանլու		714	Ալքաուտ		85
Ալիանլու Պաշարամ		137	Վարագզուն Կէրիք		304
Միննեւանլու. Ճահանկիրպէկլի		218	Միրիկ - Հասանլու		192

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ	ՀԱՅՔ	ՕՑԱՐՔ	ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ	ՀԱՅՔ	ՕՑԱՐՔ
ՏՈՒՆՔ	ՈՂՔ	ՈՂՔ	ՏՈՒՆՔ	ՈՂՔ	ՈՂՔ
Մինքենտ	47	453	147		244
Շաղատ	125	1214	3		148
Մագրա	76	821			64
Շէքի			657		
Արիգլի			106		125
Պէրտի Գալահիկ - Մալիքի			209		202
Շուքեար			218		130
Գզընթ			287		169
Փուլքէնտ			121		81
Շըխար			306		148
Սօֆուլու					181
Հարթիքիշ - Արթէք			495		926
Ալիշար			138		903
Մուրուլզ			138		55
Բիվրաք			69		211
Բուսեակ ?			332		150
Շիկահողս	84	744			480
Գիլիսաքէնտ	19	154			174
Շաշկերտ - Շիշկերտ - Շաշիգետ	27	267			
Շիկաւա - Ղամազլու			500		
Մուրատխանլու			164		
Ագարլու - Հաքիրլու			170		
Գիլաքերդ - Գարահալլու			107		
Շնիեր	186	1509			129
Հալիծոր	66	534			
Գուրտար			123		
Եայնի	41	418	1		
Երիցամուր - Գուրդիկ	25	222			
Ուզ	125	904	8		244
Գարագիլիսէ	69	680	297		
Ռապանդ			242		
Թարաքէմէ			268		58
Շարիֆան			153		
Խոււմարլու Սարնալու 2 գետղք			97		
Սարիլ			119		
Գարագիլիսա			42		325
Սարալլու			1470		102
Սարիեամաղ			272		138
Մօլլապուրան - Էլիազլու			393		328
Սաֆիան			615		412
Սուլքանլու			258		524
Գուշնիլէր			117		326
Մախսուտլու			134		151
Պահիրքէկի - Շիվիտ			795		300
Սէիտլէր			191		210
Ալիգուլիքէնտ	76	643	157		105
Քայվանլու - Պապատինլու			445		127
Պապատինլու			250		88
Փիրիման			181		78
Արտաշաւա			240		35
Եաղագին			208		284
Սէիտլէր Գալֆալու գշլաղը			636		254
Սիսիան			633		200
			Հօմարդլու		
			Շէհիրնիկ - Արաւիս		
			Սապատածոր		
			Սօֆուլու		
			Սալտաշ		
			Պալլու գայա		
			Գիրս - Գիրկք		
			Աղբիս		
			Հէյեալ		
			Անիպանի - Աջրջէշ		
			Ջարալու		
			Վաղուտի - Վաղատու		
			Աղուտի		
			Պահարլու		
			Որոտն - Ուրուտ		
			Ռամիս - Իրիմիս		
			Վարդանածոր Ա		
			— Բ		
			Շեշկերտ - Լիշկ	48	364
			Դեշտին - Դաշտօնք	28	238
			Վանք	34	292
			Կալեր - Քեալուր	30	315
			Թաղամայրի - Թաղամիր		
			Վժանիս	36	382
			Ագարուկ	76	969
			Աղահորդ	67	700
			Սիրքեաղազ կամ Սուրքեաղազ	28	290
			Ջէյվա	59	592
			Էմազլու		
			Տամեւ	192	1865
			Սուարանց	21	269
			Խոտանան		
			Տանձատափ	31	312
			Տեղ	472	3159
			Արաւիս	15	134
			Տիրի - Տրեայ		
			Միննեւան		
			Դոււպուլ - Տամբատ		
			Տունտարլու		
			Տամուրնիլէր		
			Խօնա Մուսախլու		
			Քուպանլու		
			Ջարալու		
			Քազի Գուրտալու		
			Ալաշատրլու Մազմազակ		
			Քայքայլու կամ Կայկայլու Ա		
			— Բ		
			Շայիպլու		
			Պուլուտլու - Պիրինլու Ա		
			— Բ		
			Քէօրնալանլու Ա		
			— Բ		
			Խալայնի		

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԻՒՆՔ	ՀԱՅՔ		ՕՏԱՐՔ	ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԻՒՆՔ	ՀԱՅՔ		ՕՏԱՐՔ
	ՏՈՒՆՔ	ՈՂԷՔ			ՏՈՒՆՔ	ՈՂԷՔ	
Մախմուտլու			404	Փիրտովուտան			223
Հաճիլու			299	Շապատին Օխչի			582
Օխմար. Հողար			338	Քաջարանց. Կէճանան	46	465	
Նորաշինիկ	62	421		Օրտակլու. Էօրտէկլու			292
Խոտանան Վերին և Ներքին	41	446		Պահարլու Ա			432
Տակմատակլու			96	— Բ			138
Զօպանլու			338	Զօփատարա. Զօպան – տարա			219
Տօվրուզ			184	Ռիզա – տարա			286
Արջածոր	57	510		Գաղթականք ոչ հասարակորդք			
Ախտախանա	26	279		Մագրա			45
Գարատուզա			332	Տանծաւեր. Տանծավայր			75
Օխչի. Ողջի			1122	Սէյդազ			62
Բուհրուտ	23	242		Զարալու Քեհրիզլու			108
Բանիսլու	33	365		Սուլթանքէնտ (2 շէնք)			151
Քուրտքէնտ	36	442		Պախդիարլու			250
Աթքիզ. Աթղոյք			120				

Ա. ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ ՀԻՒՍԻՍԱՑԻՆ

44. Աղբերակայրք Արփայի՝ որ են բարձրատափք հիւսիսակողման Վայոց ձորոյ, նուազեալք այժմ ի բընակութենէ, թերեւս և ի հնումն՝ վասն դժուարութեան խորածոր և առապար երկրին, աննիազ ունին զգեղեցկութիւն և զհարստութիւն բնութեան՝ հանքային մասամբք, այլ և բուսարեութեամբ. ի Հս. և յԵւ. չրջափակեալ բարձրակարկառ պարու լեռանց, յորս գերածայրեալն յանկեան Հս. Եւ. Սարիեար–Սըրչալը, և ի Հս. Մ. Երար–քէփէ, ի Հր. Մ. Գոշոռ տաղ, ի Մտ. Մոշատ քէփէ։ Մարթ է զլեռնապատ բարձրաւանդակըս այս կոչել զքօսարանս իրոց, վասն բազմաթիւ կարկաշատահ աղբերաց և ականակիտ վտակաց, որք ընդ ծործորս անձուկս զեռալով իջանեն ընդ հարաւ, և միացեալ առ Կեչուտ կամ Գոշքի գիւղիւ՝ գործեն զԱրփա գետ։ Մի ի վտակացն՝ յարեւմտից եկեալ ի Մուրատ թէփէ լեռին կուսէ, և խաղացեալ ընդ քարածորս, անտի ապա վիժեալ ընդ ապառաժ գահաւանդս փրփրաղէզ վազիւք՝ անկանի ի գետն իբրեւ յ'85 Չ. բարձուէ, գործելով ակնախտիլ կամար իրեղէն, առ իսդի–սոռ թաթարաբնակ անշուք գիւղիւ կամ հանգրուանաւ, (20 տամբք), ունելով ի հանդիպոյ յարեւմտից հարաւոյ ըզճիւրեան գիւղ 15 տամբք, ի գեղածիժաղ վայրի. որում չէր մարթ անտես լինել ի նախնեաց մերոց, և թուի ինձ

գեղջս այսմ լինել հինն Անկանք, յանկմանէ ջուրցն, զի և աներկայս այս սահմանաց պատշաճի նշանակեալն ի հին ցուցակի գիւղորայից գաւառիս, գրեալ ըստ այժմու մերս գրչագրաց Անգանք կամ Անգոնք. նա զի և թուրք անունն ճէրեան՝ հոսումն նշանակէ։ Չեն քննեալ կամ ինձ ծանուցեալ սահմանք գեղջս, այլ յիսդի–սոռ վկային հետք ինուածոց և եկեղեցւոյ, խաչվէմք և գերեմանք, և արձանագիրք կիսեղծք, յորոց ինչ ոք ոչ ընդօրինակեաց. նոյնպէս և յայլմէ աւերակ գիւղատեղւոյ, որ սակաւութիւն բացեալ կայ ի հիւսիսոյ կուսէ։ — Իբրեւ փարսախաւ յԵւ. Հս. գեղջս կան Զերմուկը, յոր անուն գիւղ հին նշանակի ի Յուցակին, և յայտ է թէ ի վաղուց անտի ջուրքն երկաթահամք՝ վարէին ի բաղանիս բժշկականս, որպէս ցուցանէ և հին քարաշէն աւաղանն. ոչ սակաւ աղբերք են անդ, յորոց Հինն (որպէս կոչեն) հըզօրագոյն 300 Ռէօմ. ջերմութեամբ. առ նովաւ միւս եւս բղխեաց սակաւ ամօք յառաջ, որպէս ասեն, ի փըրթածոյ և յանկմանէ սառնածոյ վիմի միոյ, որ փոռացուցեալ զկակուղ գետինն՝ բղխեցոյց զջերմուկն։ Ի չրջակայ գաւառաց գան այսր բազումք, որպէս և ի Մար, ի բժշկութիւն և ի զքօսանս. քանզի և կուսակալ տեսուչք այժմեան գաւառին Եղեգնածորոյ՝ զայս տեղի ընտրեալ էին յամարանոց, ի միջի ծաղկազարդ բարձանց և ծիւ

ծաղաղանաց առուակաց: Մի ի տեսչացդ՝ ազգային Լուսնի Գեորգ Խանազանց՝ յամի 1863 չինեաց յարկ քա-
րակիր ի վերայ հնոյ աւաղանին: Յառաջ քան զնա այլ
ոմն և մեծապատիւ ազգային վերատեսուչ գաւառին,
զօրական և բանաստեղծ (Սէյադնովա) Պետրոս Մա-
տաթեան՝ ընդ այլոց բազում բարի կարգաց խնամ տա-
նէր և պիտոյից ջերմեկացն, այլ ոչ եգիտ իւր ձեռնտուս
կամ հետեւողս:

Ի Հր. Եւ. Զերմուկի ի լեռնակողմն Մղկաց սահմա-
նակցութեան՝ կայ Չիլրակ գիւղ փոքր Թուրքաբնակ, 38
տամբք, առ որով երեւին հետք հին հայութեան, աւերակ
եկեղեցւոյ, խաչարձանք և գերեզմանք: Աստի ընդ Մտ.
Հր. ցՊիլեաք գիւղ՝ ի սահմանի երեք կամ չորս մղոն
տեղւոյ՝ չորք եւս գերեզմանատեղիք են՝ վկայք հին կեն-
դանութեան: — Յիշեալ գիւղդ այժմ Թուրքաբնակ 42

տամբք՝ յեղափոխեալ պահէ զհին անունն Պրակք, որ ի
տրից հարկացն (12 բեռն)՝ յայտնի ոչ փոքր եղեալ. զնոյն
վկայեն և մնացորդք եկեղեցւոյն և գերեզմանքն. այլ
արձանագիր աշխուզեցաւ ի նոսին, որպէս և ոչ ի մեր-
ձաւորս նմին. յորոց սակի մերձագոյնն ի նա մղոնաւ
չափ՝ և հուպ ի գետն յահեկէն, և յալմէ այլոյ գետակի,
է Գոշշի ըստ Թուրքաց, և Կեչուլտ ըստ նախնեաց. զի
և ցարդ ոմանք ի բնակչացն, որք Հայք են տունք 40,
Կէլիս կոչեն, և են գաղթեալք ի բաժնէ Պարսից, Գոն
և աստ, (որպէս յամենայն կողմանս գաւառիս), կիս-
աւեր հին եկեղեցի, գերեզմանք և խաչվէմք մեծամեծք.
յորս նշանաւորք են երեքին ի գաղթական քարաբլրի
միոյ յարեւելից կուսէ, այլ անգիր ասին. կամուրջ նոր
արկեալ էր ի վերայ գետոյն, որ փլոյզ զայն, Թողեալ
զարձանս այս յիշատակի, ոչ հին.

Շինեցաւ կամուրջս ի հիմանէ կոփեալ քարամբ աշխատասիրութեամբ եւ հալալ արդեամբ Մարտիրոսի Մատթէոսեանի եւ կին (կնոջ) նորա Թեյլի Ղուկասեանի:

Ի Մ. Հր. Կէչուտի իրրեւ մղոնաւ հեռի, և ի նմանա-
տիպ գիրս, յանկեան գետոյն և գետակից վտակի՝ նշա-
նակի գետոյ մի, այլ անունն ոչ. — Ի սմանէ մղոնաշափ
ընդ Հր. յահեկէ գետոյն՝ կայ ամարանոց հանգրուանն
Մամարգա — գոշաւ գեղ 15 տամբք Թաթարաց, իրրեւ
երիւք մղոնք ի Մ. Հր. յալմէ գետոյն և յանկեանն՝
զոր գործէ վտակ մի ընդ նմին. կոչի և Գաղեղաշ ի սակս
բերդի փոքու ի քարաժեռի ուրեմն, և տայ գուշակել
զանուն Գուղտի բերդի և վանաց՝ որ էր հաւաստեալ
յայսմ սահմանի, որպէս տեսցի ի ստորագրելի արձանէ
Գնդեվանից, և որ յիշի ի հին եկեղեցական ճուղակին,
հարկելով վեց բեռն: Յայս բերդ Գուղտի վանից բա-
ւեաց անկանել Լիպարիտն նախահայր Օրբելեան ի խա-
նաց վայոց ձորոյ, նետահարեալ «ի գլուխ լերինն որ
» հանդէպ բերդոյն Բորտոնայ. « և կոչէ առ ինքն զեպիս.
» կոպոսն իւր զՏէր Սարգիս, և հաղորդեալ անդէն վախ-
» ճանի, և բերեալ զնի ի Կորսավանս »:

15. Ընդ մէջ Մամարգա գեղ և հանգրուանին՝ յա-
հեկէ գետոյն և իրրեւ կիսով եւեթ փարսախաւ յարեւ-
մտից լերանց անյրպետաց Մղուկ գաւառի, ի գեղադի-

տակ դալար բարձու ջրարրի վայրի կայ նշանագոյնն նախ-
նի շինից կողմանցս, և ըստ անմոռանալի բանի շինողին
իւրոյ Դիւսիլի՝ բովանդակ իսկ վայոց ձորոյ Ալին ի մա-
տանւոյ՝ Գնդեվանքն, կամ հոյակապ եկեղեցի նորին.
որ յաճախ հոլովական անուամբ կոչելով Գնդեվանս՝ ի
ռամկաց ծեփեալ է ի Գնդեվա կամ Գնդեվագ, և այս-
պէս արդ յորջորջի և գրի յաշխարհացոյց տախտակի
Գիւղն՝ որ ըստ հին ճուղակին տասն բեռն հարկէր եկե-
ղեցւոյ, յայտնի բաւական մեծ լինել յայնժամ. հանգոյն
այլոց լքեալ ի մերազգեաց՝ զրաւեալ էր յայլասեռից.
այլ ոչ բազում ամբք յառաջ գալով Հայոց յայլեալ գիւ-
ղից գաւառին՝ են արդ ի նմին 30 ? տունք, ընդ որս և 18
տունք մահմէտականաց: Ի Հս. գեղին երեւին աւերակք
բերդի. յարեւելակողմն՝ հին գերեզմանատուն և խաչ-
վէմք. իսկ ի գիւղամիջին՝ ի Թուրքաբնակ Թաղին՝ կայ ե-
կեղեցի մի ոչ վաղեմի, անտաշ քարամբք և պատկերա-
նկար որմովք, որոյ և հիւսիսային մասն վերնայարկին
քակտեալ անկեալ էր, և արդ փայտիւ կարկատեալ է. ի
վերայ դրանն արձանագրեալ է հետեւեալ բանս Թուա-
կանաւ 1686 ամի.

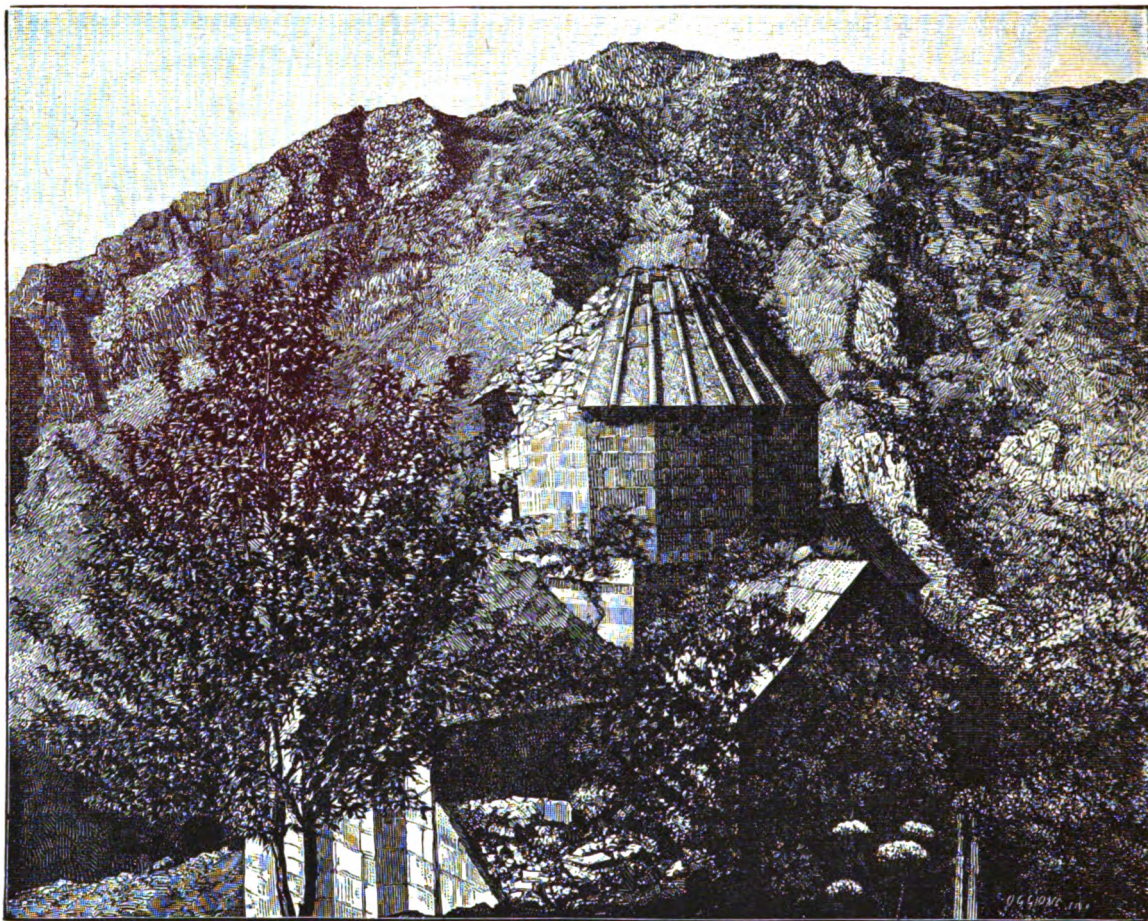
Ես անարժան Պետրոս վարդապետ յինեցի Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ ծնողացն Ովանէսին եւ Խանու- մին. Թվ. ՌՃԼԵ.

Իսկ ակնադիտակ չէն Գնդեվանից փոքր մի հեռագոյն
կայ ի հարաւոյ կուսէ գեղին, ի զուարճագեղ ձորամիջի,
զոր յարեւմտից պատէ կարկաշահոս Արփա, յարեւելից
այլ առուակ, ի միջի վայրենի և պտղաբեր ծառոց, ըն-
կուզենեաց, ծիրանեաց, չլորենեաց, կեռասեաց և նը-
մանեաց, և խապանացեալ այգեաց, յորոց միջոյ ի վեր
ամբառնան և կապուտակ գազաթունք ապառաժ բլրա-

կաց. զորոյ գիրս, զորպիսութիւն եկեղեցւոյն և զշինողն՝
այսպէս պատմագրէ Օրբելեանն: Յամի 936 կամ ամբք
յառաջ կին Սմբատայ Տեառնն Սիւնեաց՝ դուստր Ար-
ծրունեոյն Դերենկան, « Երանելի և բարեպաշտ տիկինն
» Սոփիա՝ զնաց ի խորածոր վայրն որ Գնդէվանս կոչի,
» ուխտի պատճառաւ, առ միայնաւորսն որ կային անդ
» բնակեալ. յորում տեղւոյ էին բազմութիւնք նշխարաց

» սրբոց վկայից ի վաղ ժամանակաց, զորս ոչ ծաննաք
 » թէ ոյք էին և կամ ուստի, և բազում մեծամեծ բժշկ.
 » կութիւնք լինէին. Տեսեալ տիկնոջն և յոյժ հաճեալ
 » ընդ տեղին, և մտախոհ լինէր շինել եկեղեցի և բնա-
 » կեցուցանել ի նմա դասս կրօնաւորաց. վասն որոյ և ի
 » գիշերին երեւեալ վկայիցն՝ խնդրէին կատարել զնոյն
 » խորհուրդ. ապա յարուցեալ տիկնոջն՝ ետ ածել վաղ-
 » վաղակի արուեստաւորս ի ճարտար քարատաշաց, և
 » սկիզբն առնէ շինուածոյն՝ կացուցեալ ի վերայ վանաց
 » երէցն զՀայր Սարգիս, և գործակալ զԵղիշա Երէց
 » և նկարիչ. և յանձնէ զնա Տեառն Յակոբայ մեծաւ հո-
 » զաքարծուքեամբ ի կատարումն ածել. Փայլէր և անդ

» մեծամեծ ճգնութեամբ հայրն Սուփան Գնդունի
 » կոչեցեալ. Կանգնէ զտունն Աստուծոյ և նկարակերտ
 » յօրինուածօք զարդարեն զառաստաղս և զօրմունս նո-
 » րա. և արարեալ նաւակատիս՝ մեծահանդէս ժողովով
 » սրհնեն զնա և անուանեն անուանակոչութեամբ Սուրբ
 » Վկայիցն. և կացուցանեն ի նմա դասս պաշտօնէից և
 » բազմութիւն կրօնաւորաց. — Նոյն զձորն զամենայն
 » ի պատշաճաւոր տեղիս ընուն անապատօք. և կացու-
 » ցանեն ի նոսա արս ճգնաւորս և խստակրօնս, յորոց
 » առաւել փառաւորեալ լինէր Աստուած՝ քան ի սինէա-
 » կան հարանցն. Եւ երանելի տիկինն անուանէ զվանսն
 » Գնդեվանք. և շինէ զգիւղն ի վերոյ վանիցն ի գլուխ

30. Գնդեվանք.

» քարին. և տայ ի ժառանգութիւն եկեղեցւոյն ազատ
 » յամենայն հարկաց. նմանապէս և ի միւս կողմանէն
 » զԱտշար գիւղ. և մեծամեծ նզովիւք փակէ՝ յետ ժա-
 » մանակաց ոչ հանել ի տեղւոյն. Եւ այս լինէր ի թուա-
 » կանին Հայոց 826: Իսկ զձորն ամենայն ի վեր և ի վայր

» մինչ ի Գողտշտին քարն, հրամայէ առնել տնկախիտս
 » ի մրգաբերաց ծառոց և յանուշաճաշակ պըտղոց. և տըն-
 » կեալ այգիս վայելուչս յոյժ բարութեամբ ի վայելումն
 » առատապէս սուրբ եղբայրութեանն և ամենայն կարօ-
 » տելոց. Գրէ արձան յիշատակի սակաւարան այսպէս.

**Ես Սուփիա տիկին՝ կին Սմբատայ աստուածապահ Տեառն Սինեաց, եւ
 դուստր Գրիգոր Դերենկի, շինեցի զեկեղեցիս ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ
 յարեւշատութիւն իշխանաց իշխանին Սմբատայ եւ որդեկաց մերոց, եւ զար-
 դարեցի զսա մեծածախ սպասիւք. եւ ետու զերկու գիւղս ի ժառանգու-**

Թիւն սմա, զոր մի դը իշխեսցէ խախտել կամ հանել ի սուրբ եկեղեցւոյս. ապա թէ ոչ՝ անլուծանելի նղովիւք անիծեալ լիցին յԱստուծոյ եւ յաստուա ծագումար Սրբոցս.

ՄԱՏԱՆԻ ԷՐ ԱՆԱԿՆ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ, ԾԻՆԵՑԻ ԶՍԱ, ԵՒ ԵԴԻ ԱԿՆ Ի ՎԵՐԱՅ՝:

« Դարձեալ յետ ամաց ինչ, ի ՆԽԸ Թուականին Հա-
» յոց՝ սուրբ հայրն Քրիստափոր շինէ զգաւթսն եկե-
» ղեցւոյն. ունի եւ բազում յիշատակ ի տանն յայն՝ երա-
» նելի եւ սուրբ հայրն Գուրգէն: Բայց յետ բազում ա-
» մաց, ի կաթողիկոսութեան Հայոց Տեառն Սարգսի, եւ
» ի Թագաւորութեանն Գագկայ՝ որդւոյ Աշոտոյ, իսկ ի
» Սիւնեաց եւ Բաղաց նորոգ Թագաւորութեանն՝ Վասա-
» կայ, կացեալ յառաջնորդութեան տանն այն հայր
» Սարգիս միւսն, եւ արարեալ բազում արդիւնս, եւ ա-
» ծեալ զլուրն ի լեռնէն ի մեծ Դիտաւոր սարէն,
» ուր ակունքն են քաղցրահամ գետոյն որ Զրկնարած
» կոչեն, աներեւոյթ հրեշտակի առաջնորդութեամբ,
» բազում ջանիւ եւ մեծամեծ ծախիւք բերեալ յան-
» դաստան վանիցն, եւ զանհուն առապարն անջրգի՝
» արար ջրարբի եւ զամենայն լեռնակողմն. յորում ոչ
» գոյ ումեք հաշիւ՝ ոչ Պրակեցեաց եւ Կելուտեցեաց եւ ոչ
» այլ սահմանակից գիւղարեւիցն եւ ոչ այլ ումեք. եւ այս
» ի Թուականին ՆԽԸ (1008), յեպիսկոպոսութեան
» Սիւնեաց Տէր Բովհաննիսի. — Եւ զրէ ինքեան ար-
» ձան ի վերայ եկեղեցւոյն սեւադեղով. եւ ահագին եւ
» մեծամեծ նղովիւք փակէ վասն ջրոյն, զի մի դը իշխես-
» ցէ կտրել զնա եւ կամ հարակաշ՝ գոլ եւ բաժինս առ-
» նուլ, բայց միայն թէ ըմպեն ի մատակէն մարդ եւ ան-
» ասուն. եւ կարգեալ յիշատակ զօր յիշատակի մեծ զօ-
» բաւարին Սարգսի ամ յամէ, եւ կատարել ութ քառա-
» սունս միանգամ. եւ թէ ծուլասցին՝ դատաստանս մե-
» ծամեծս ընկալցին »:

Յիշաւքն ի պատմութեանդ եւ յարձանս՝ Ատշար
գիւղ՝ է Ագճաքէնտ, զորմէ ի ստորեւդ. Զկնարածի
գետն է մի յօժանդակաց մեծի Բազար-չայ գետոյ ա-

րեւելեան Սիւնեաց, զոր ընդ մեծի լեռինն եւ Դիտաւոր
տարի, ըստ պատմչին (որ անջրպետէն ընդ Վայոց ձոր
եւ ընդ Մղուկ), խաղացուցեալ բերեալ է վանահայրն
Սարգիս. զի Արփա խորագնաց, երազասահ եւ սակա-
ւալուր գոլով շէր բաւական պիտոյից վանիցն եւ գեղջն.
ցարդ հոսէ առուակն այն, եւ ի լանջս լերինն երեւին կը-
րամած կամարք յարգելով զսորսորումն հողոյն եւ խճի առ
ի շխանդարել զագուգայն: Աւ մեզք եւս ի գետոյ անտի
Սիւնեաց առու հանեալ յայս մօտաւոր սահմանաց՝ մու-
ծին յԱրփա յոռագումն դաշտին Շարուրայ: — Մենա-
ստանն Գնդեվանից կայ ի սարահակի ձորոյն, յարեւելից
եւ ի հարաւոյ պատեալ քարորմն պարսպօք, որք արդ կի-
սաքանդ են, յարեւելից ունելով զդուռնն. հիւսիսային
եւ արեւմտեան կողմանքն՝ զձորն ունին պատսպարան. ի
հարաւակողմանն են սենեակք եւ այլ շինուածք ի պէտս
միաբանից, հանդերձ գոմովք անառնոց: Դաստակերտ
տիկնոջն կայ ի միջին, համակ մոխրագոյն սրբատաշ վի-
մօք կերտեալ, ոչ ընդարձակ մեծութեամբ, քառակուսի
կամ ութանկիւնի (10 քայլ ընդ երկայն եւ ընդ լայն, ըստ
Զալաւ.), գեղեցիկ կաթողիկէիւ ի վերայ չորից սեանց,
ունելով երկուս աւանդատունս փոքրկունս աստի եւ ան-
տի բեմին, երկու դրունս՝ ի հարաւոյ եւ յարեւմտից. ի
վերայ յետնոյս կայր եւ զանգակատուն վայելակերտ
կաթողիկէիւ, որ արդ անկեալ է. եւ համօրէն եկեղե-
ցին թէ եւ կանգուն՝ մեծապէս խարխալեալ, եւ քարինք
գմբեթին Թօթափեալ յետ առաջնոյ շինութեանն. զի
բազում անգամ երեւի նորոգեալ, որպէս յամի 1309
ի Կրիգորոյ ումեմէ, եւ յամի 1671 ի վերոյիշեալ Պե-
տրոսէ վարդապետէ շինողէ եկեղեցւոյ գեղջն. որ եւ զրէ
աստանօր ի ճակատու արեւմտեան դրանն, յամի 1671.

Շնորհաւքն Աստուծոյ եւ անարժան Պետրոս վարդապետս վերստին նո-
րոգեցի սուրբ եկեղեցիս, հանդերձ ժամատնաւք, շուրջանակի պարսպաւք եւ
ամարաթաւք ամենայն, ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ իմ ծնողացն. հաւրն իմոյ
Յովհաննէսի եւ մաւրն Խանումին. Թովին ՌձԻ (կամ ՌձԻս):

Ձերեւի արդ հին արձանագութիւնն այն տիկնոջն Սո-
փիայ՝ ըստ ընդօրինակութեան պատմչին, այլ հակիրճ յի-

շատակ մի նորին ի հարաւային արեւմտեան անկեան որ-
մոցն արտաքուստ.

Ես Սոփի տիկնաց տիկին, Դերանկին դուստր, կին Սմբատայ, որդւոյ
Աշոտի շինեցի զԵկեղեցիս.

Ի Զայս շինալ զիւս մտաց եւ ձեռին Սոփիայ զշրոյթ՝ կերպա-
բանէ վերին մասն պատկերի որ ի տակաւ մասենիս, այլ ոչ ըստ
արժանի մեծողոյն, որպէս եւ ոչ լուսաթաղ նշմար եկեղեցւոյն

(որ յէջ հանդիպոյ թիւ 50) զառաջի՝ վայելչութիւն նորին:
Զ Այլուր հոլորչ գրի, եւ նշանակէ մասնակից, բաժանորդ.
Իսկ յարմար՝ Թուի աւագանն կամ ագուգայ ջրոյն:

այլ և առ յարկաւ զանգակատանն, թուի ի յետնոց արձանագրեալ յանմոռաց յիշատակ գեղեցիկ ասացուածոյն.

Մատանի էր անակն, եղեր Սիւնեաց Սոփի տիկին:

Սոյն արձանագրութիւն երեւի և յայլում վիմի անկե- անձնապանծ այլ և պանծալի գլխոյին: Մնան և այլ հին նոյ առ ընակարանօք միանձանց. այսպէս կրկնութեամբ արձանագրութիւնքի ժամանակէ առաջնոյ շինութեանն. կամեցեալ ազնուայարգ մարդկան պատուել զյիշատակ որպէս յորմն զանգակատանն՝ յամի 931.

ՅԶ Թուականիս (ես Եղիշայ՝ երէց եւ նկարիչ) արարի առաջնորդութեամբ Սարգսի քահանայի. որք կարգայք Տէր ողորմէ ասացէք:

Դարձեալ յարեւմտեան ճակատու եկեղեցւոյն ագուցեալ կայ խաչվեմ, արձանագրեալ.

Խաչս Սարգսի առաջնորդի եկեղեցւոյ է.

ոչ է յայտ առաջնոյն Սարգսի՝ եթէ երկրորդին: — Ի հարաւոյ կուսէ արեւմտեան դրանն կայ այս արձան.

Ես Գրիգորէս նորոգեցի զայս վկայարանքս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ. Առաքեալն եւ այլ միաբանք սահմանեցին ինձ Բ պատարագ Աւագ հինգշաբթին. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ. խափանիչքն դատին ի Տեառնէ:

Ի հիւսիսային որմն զանգակատանն.

Անուամբն Աստուծոյ ես Աշոտ որւի Բաւկայ? Աստուած ինձ ողորմեցաւ. իմ աւագ որդին ի Քրիստոս փոխեցաւ. ես տուի զմեծ այգի Խարառու-նին ինողն յեկեղեցիս. ի տարին Բ աւր ժամ զՆոր Կիրակէն առնեն Հասա(նայ) . . . :

Ի մէջ կամարի արեւմտեան դրանն խաչվեմ մի է յոյժ տոսի, Սրբոց, հաւուց և ձկան քանդակեալ, և ի ներքոյ քաղմագրուագ այլեւայլ զարդուք և պատկերօք Քրիս- զրեալ է հակիրճ այս բան.

Ես Ղարտաշ կազմեցի զխաչս. Թվին ՌԻԲ.

որ է ամն 1873: — Եկեղեցին՝ որ ըստ արձանագրին՝ Ս. Են գերեզմանք և խաչվեմք. յորոց մին փոքր և ի կա- վկայից վերագրի առանց յատուկ անուան Սրբոյ ու պուտակ քարէ, ունի զայս հին արձան, թուականաւ յուր, այժմ յանուն Նախավկային ճանաչի: Շուրջ զնովաւ 967 ամի.

Զհայր Սոափաւն կանգնող սուրբ Նանիս յաղաւթս յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս. ՆԺԶ Թուին շինեցաւ Սրաին:

Կանգնող խաչին ժամանակակից և երիցագոյն եւս նող սրահին եւ գրող Թուականին: — Ի հիւսիսակողմն գոլով քան զինութիւն եկեղեցւոյն, թերեւս չիցէ եւ չի- եկեղեցւոյն ի վերայ տապանի միոյ գրեալ է յամի 1543.

Այս է հանգիստ Պարոն Սուլթանղովին ? եւ Պարոն Նազանայ խաթու-նին. Թվին ԶՂԲ.

1 Քաջբերունիի գրէ. «Ես Եղիշայ Է Զ Կռիւն — Զ արարի » Եւայլն. յայտ է թէ այլ ինչ էր գրեալ և վասն խանգարման ան- վերնոյն և զայս յետնոց է գրեալ ըստ մտաց իսկական հին ար- յատուց մնացեալ. թուի թէ հանգոյն ասացուածոյ տիկնոջն՝ ընդ ձանի: Իսկ երեցդ Եղիշայ Նիւրի, իմա քանդակագործ, բազում և այլ ուրիշ գրէ զանուն իւր ընդ պէսպէս քանդակօք:

քանդակեալ են ի վիմին պատկեր թաղելոյն՝ ձիառա-
րեալ յորս կաքաւուց արչաւելով, և մատուակք առ ե-
րի:— Գոն և այլ ոչ սակաւ խաչվէմք կիսեղծ արձանօք,
ԶԾԸ (1309) թուականաւ յորոց մին համանման է և
համագիր արձանին Ղարտաշի՝ որ ի ճակատ եկեղե-

ցւոյն. գտանին առ տեղեալս յաճախ ընդ հողով և ա-
նօթք բրտի, թակոյկք, թոնիրք, կահք տնականք, և
գուրք կամ հորք դատարկք. և ի միում յամի 1878 գտան
անօթք պղնձեայք, կատսայք, ունելիք, զանգակք, և այ-
լն, հանդերձ արձանագրութեամբք որպէս

Յիշատակ է Գնդեվանաց Սուրբ Նախավկին .

Ի վերայ միոյ յերից պղնձեայ բուրվառից գտելոց՝ գրեալ էր .

Յիշատակ է Ծատուրի որդի Ակոբին, որ ետ ի դուռն Նախավկային .

Իսկ ի վերայ ծնծղայից գրեալ էր հանդերձ թուականաւ 1691 ամի .

Յիշատակ է Գնդեվանաց Սուրբ Նախավկայի . ԹՎ. ՌՃԽ .

Դարձեալ և ի հնագոյն զանգակի միում մեծի՝ յիշատակ 1307 ամի .

ԶԾԶ . ԶՍարկաւագ քահանայ յիշէք ի Քրիստոս, որ ստացաւ զսա :

Ի հատուկտիր արձանագրութեանցս և ի վկայութենէ
պատմչին յայտնին առաջնորդք վանացս, նախ .

Սուրբ Գնթունի ճգնաւորն յառաջ քան զ՝930

931—6 Հայր Սարգիս

999 Քրիստաւոփոր

... Գուրգէն

1008 Սարգիս Բ

1307 Գրիգորէս

? Առաքէլ

1688—91 Տէր Պետրոս

1878 Բովմանէս Տէր Բարոտրիանեան

վարդապետ ծերունի . որ բնակեալ աստ՝ սկսաւ ըստ կա-
րի սրբել և յարդարել զտեղին, և եգիտ զվերոյիշեալ կահս
և անօթս, յորոց գոյ յուսալ զգիւտ և այլոց նմանեաց,
միանգամայն և հաւաստել, եթէ ընդ երկար ժամանակ
չէն եղեալ իցէ տեղին . թէպէտ և ի ԺԱ դարէ ց՝ ԺԳ և
անտի ցվերկոյս ԺԷ, և անտի ցայժմս՝ ոչ յիշատակք և
ոչ անուանք առաջնորդաց լին, այլ մարթ է մտադւար
քննութեամբ խաշարձանացն գտանել գէթ զոմանս եւս :
Յանկալի եւս է զյիշատակ այնքանոյ նրբաճաշակ զչխոյի
վերականգնել և միւսանգամ ցոլացուցանել զակնն վա-
յոց ձորոյ, յորոյ յինուսն՝ թերեւս ոչ խնայեաց մեծոգին
այն յականս զարդուց գեղոյ և շքոյ տիկնութեան իւրոյ :

46. Բարեւմտից Գնդեվանաց կիսով փարսախաւ հե-
ռի, յաջմէ գետոյն, ի բարձրաւանդակ դալարազուարճ

վայրի կայ Ագձա գետոյ, որում ի դէպ է լինել Ատչարն
հին, պարգեւեալն ի Սոփիայ՝ ձեռակերտի իւրում . յայլ-
ազգէաց բնակեալ է արդ 15 տանց, այլ երեւին և ի սմա-
աւերակք եկեղեցւոյ և տապանք, որոց արձանագիրք ոչ
հրատարակեցան :— Նոյնքան հեռի ի Գնդեվանաց ի
հարաւոյ կուսէ, յահեկէ գետոյն, ի լեռնակողմն կայ Գը-
լիչի կամ Գըլիչ գետոյ 8 կամ 10 տարբ թաթարաց :—
Աստի կամ ի Մամարզայ մինչեւ ի խառնուրդս ձախա-
կողմեան գետակաց օժանդակաց ց՝ վեց կամ եօթն մղոն,
ընդ ձորավայր դալարուտ՝ երազընթաց խաղայ Արփա,
ոչ ունելով յինանիստ յափունսն :

Առաջին յիշեալ օժանդակացդ է Կիւմիւշխանէ չայ,
որոյ անուն յայտ առնէ զԱրծաթահանսն ոչ անծանօթս
և յայժմուս՝ կապարախառն նիւթոյն, ուր երեւին և
գուրք կամ հորք ի վաղ ժամանակս պեղեալք : Ոմանց
թուեցաւ եթէ այս տեղի իցէ Փողափանքն յիշեալ ի
պատմչէն Սիւնեաց, զոր ասէ վասն հօրեղբոր իւրոյ Սըմ-
բատայ նուաճեալ ընդ իւրով իշխանութեամբ, հաճու-
թեամբ թաթարաց . այլ զի կարգէ ընդ նմին վիճակս
մեծամեծս, այլ տեղի թուի ինձ : Յերկուց վտակաց ձու-
լի գետակդ, մին ի Հս . Եւ . միւս ի Հր . Եւ . և կոչի սա
Քիւմիւշի—չայ ? : Ի զլուս առաջնոյն՝ որ է բնիկ Կիւմիւշ-
խանէի իւրն՝ կայ համանուն գիւղն, կիսով փարսախաւ
ի Հր . Գըլիչեայ, բնակեալ յայլազգեաց 28 կամ 30 տանց .
չին և աւեր եկեղեցի գեղջս կայ ի բարձրաւանդակի, առ
որով և տապանք և խաչվէմք . ի միում գրեալ յամի 1309 .

Ես Գրիգորէս կանգնեցի զԽաչս յիշատակ հաւր իմ Աղբայրանոյդ ? եւ
մաւր իմ Գոհարին . եւ աղբաւր իմ Բէկին . ի ԹՎ. ԶԾԸ . Ով կարդաք
յաղաւթս յիշեցէք .

Երկու մղոնաւ ի Հր . սորին և յանկեան կցուածոյ
երկոցուն վտակացն՝ կայ հին գետն Դերն, նշանակեալ

ի ցուցակի եկեղեցւոյն Սիւնեաց . մերձ նմին յարեւմտից
միւս գիւղ համանուն կամ մերձանուն՝ Դարբ գրեալ,

որ ոչ յիշի ի նախնեաց. երկոքին եւս թուրքարնակք են, ընդ ամէն 40 տամբք. և են առ նոքոք աւերակք հին եւ կեղեցւոյ և գերեզմանք: Ի հարաւոյ երկրորդին կայ Տեմիրձիկէր գիւղ (Երկաթագործք), 10 տամբք Թաթարաց. որով յայտ լինի զի և առաջինքն նշանակեն գոյարքնաց գիւղս, և հաւաստեն լինել ի կողմանքս բովուց երկաթոյ և արծաթոյ: Ի մնացուածս նախնեաց երեւին բա-

զում խաչվէմք, ի միումն թուական ԶԽԲ (1493). յայլում,

Սուրբ Խաչս բարեխաւս Աղաջանին.

Ի հիւսիսոյ յեաին գեղջո նշանակի համանուն հանդրուան մի կամ ամրոց. իսկ ի հարաւոյ սակաւուք հեռի՝ Զիդախոս գիւղ փոքրիկ: Երեւին և ի սմա աւերակք եւ կեղեցւոյ և խաչվէմք դամբանականք. ի միումն գրեալ,

Կանգնեցի Խաչս (բարեխաւս) հոգւոյ Խոցդեղին. տղայ աւրաւք ի Քրիստոս փոխեցաւ. Յիշեցէք. ԹՎ. ԶԲԺ.

որ է ամն փրկչական 1461. յայլում խաչվիմի թերի կամ խանգարեալ արձանս այս.

Սուրբ Խաչս բարեխաւս Նասիպին. ՈՎ կարդէ ի Քրիստոս (յիշէ) ԹՎ... ՂԵ.

Յայտ է թէ հարիւրանիշ թուականն ջնջեալ է, և էր թերեւ Զ, այսինքն 1548 ամի: Հնագոյն եւս յամի 1432,

Այս է հանգիստ Սաւլթան բէգին, որ կիսաւրեայ ի Քրիստոս փոխեցաւ. յիշեցէք ի Քրիստոս. ԹՎԻԱ ՊԶԱ.

Յայլում խոյանման տապանաքարի. **Այս է հանգիստ Ուջալ բէգին.**

Ի գլուխ ձորակին (Քիչնէի)՝ որ ի Թիկունս Խախի լեռին անկղպտի Մղկաց՝ է գեօղ՝ Քօւլպակ կամ Քէօլպէկ իբր 50 տամբք Թաթարաց. առ որով աւերակք եկեղեցւոյ և հին գերեզմանք Հայոց: Մերձ ի սա է և Լէյլիկալան՝ գիւղ Թաթարաց 25 կամ 30 տամբք, կամ Լէյլիկալան (Սիրուհւոյ փախուստ): Հուսկ ի ստորեւ յարեւմտակողմն յանկեան խառնրոցք Արծաթահանից գետակին ընդ Արփայի՝ կայ Զայքէնտ գիւղ (Գետագիւղ), ի դալարագեղ և ծառուտ գետամիջի անդ. ուր երեւին հետք և մնացուածք նախնի շինութեանց Հայոց, և մեծատարր երկանաքար մի ձիթահանից. Թաթարաբնակ է և սա, 15 տամբք. Թերեւս ըստ նշանակութեանն իցէ Գեւտիկն հին Յուցակին, յորում՝ առաջին գիւղ ի Վայոց ձոր կարգի, և երկրորդ՝ Դերբն:

Առ խառնրոցովք Արծաթահանից գետոյն ընդ Արփայի, կամ առ գիւղին (Գետկայ) գետակ մի եւս փոքրիկ խառնի ի նոյն՝ ի հարաւոյ կուսէ, հանգոյն նմին բղխեալ յողնաշարէ արեւելեան սահմանահատ լեռանց Մղկոյ, գեղեցիկ և ծառաւէտ ձորակաւ. յորում երկու միայն գեօղք են մերձակիցք, Զուլ կամ Ճուլ յարեւմտից, 30 տամբք Թաթարաց, և Մարաստիս յարեւելից՝ 25 տամբք: Առաջինն թուի ինձ Աջողք հին Յուցակին, երկրորդն՝ (առ Գիլիսէ-պուլագ վտակաւ) Մայրադուրք, որ ի

հարկէ կոչէր և Մայրադուրս, յորմէ դիւրաւ աղաւաղեալ յայլազգեաց ծագէ անունդ նոր. բնութիւն իսկ տեղւոյն (կանաչախիտ) ի անարս լեռանց և զուգադրութիւն միւսոյ գեղջն առ նմին, ըստ ցուցակին, յաւելուն հաւաստիս. մնայ բարւոյ բաղդի ոչ միայն հաստատել զայս, այլ և քննել զբնական և դիւնական հանգամանս տեղւոյն. դի են իսկ անդ մնացուածք ազգային շինուածք, և ձեռագործ ջրամբար մեծ. որոյ ջուր անցանէ ընդ կիսաւեր եկեղեցեաւ Մայրադուրս գեղջն, որ փոքր է և կրաշաղախ քարամբ, այլ են քանդակք ի նմին, կերպարան արծուոյ և ցլու: Ի մերձակայ բլրին են գերեզմանք. ի միում գրեալ է.

Այս է տապան Նազարէթի.

և յայլում մեծի տապանի քանդակեալ տեսարան խընջոյից և որսոց և նուագածուաց: Կայ և ի Զուլ աւերակ եկեղեցի մի, չափաւոր մեծութեամբ, այլ ոչ հին թուականք. որպէս յամս 1703 և 1731.

Շինեցաւ եկեղեցիս ԹՎԻՆ ՌՃԾԲ.

եւ ի տապանի միում վերագրեալ է.

Այս է տապան Յուստատէին ? հանգեաւ ԹՎԻՆ ՌՃՀ.

Ի միջակի գլխոյ երկոցուն ձորագետոց Քիչնէի և Ճուլայ (յորոյ վերայ կամուրջ քարայէն), ամբառնայ շեղաձեւ Զոյուռն տաղ լեռան ի հարաւ-արեւելեան սահմանաւ,

ծայր Վայոց ձորոյ. յորմէ կայ մեզ արդ վերադառնալ անդրէն յաջակողմն Արփայ գետոյ, ուստի հեռացաք ի սահմանս գեղջն Գետկայ:

47. ՁՈՐԱՆՈՎՅՑ ԳՈՒՏԵՆԻՈՑ. — Ընդ մէջ պարսպա՝ ձեւ երկայնաձիգ լեռանց որ յալմէ (յարեւմտից) աղբե՝ րականց Արփայի՝ (զոր ցայս վայր տեղագրեցաք), և նոյ՝ նատիպ զուգահեռական երկարաձիգ գօտոյ լեռանց՝ որք ի միջակին ունին զՄակ-գագաթն, ձգի ձորահովիտ Քէօթանդոս գետոյ՝ ընդ համանուն գեղին, ի Հս. ընդ Հր. ընդարձակ առապար խորափոր գոլով վերին մասամբն, անձուկ՝ այլ քաջ տնկախիտ մայրեւոր դալարագեղ հարաւային մասամբ. ի Հս. կուսէ շարայարեալ լեռինք անջրպետ կան ընդ սա և ընդ Եղեգնեաց ձոր. յորս և Մոռ րատ-թեփեսի, յորմէ իջանէ համանուն գետակ օժանդակել յարեւելից կուսէ (յահեկէ) զՔուտենի. սորա աղբերակունք են յանկեան պար և նախայիշեալ լեռնա՝ գօտեաց, սակաւաք հեռի յԵղեգեացն աւանէ։ Ի բնական մասանց նշանաւոր է յիշեալ լեռնա՝ արդարեւ ըստ անուանն Մակ-գագաթն (թեփե-տէլիկ), իբրեւ 8000՝ բարձր, լայնանիստ ստորոտիք, կոնաձեւ սուրեալ ի վեր, լայն տափարակ և մասամբ խորտակեալ չրթամբք անդնդախոր վնին, յորմէ ժայթքեալ են պէսպէս գու՝ նով քարինք մանաւանդ չեղաքարք, այլ ոչ է խրթնատեւ.

սիլ, զի բուսաբերութեամբ կանաչացեալ և ծաղկեալ է, որպէս և արսաքին ոլորտք լեռինն։ Ի խորունկ կամ ի յատակին, որոյ տարածութիւն է իբրեւ 150-300 քայլ¹ կայ աւերակ մատրան (7 քայլ յերկայնն, 5 ի լայն), և ջրեղջ մի կամ աղբիւր առ երի, և վէմանգիր տապանի, և շուրջ վայրք ապակինի, ըստ անուանութեան, միանձանց աղօթականաց և փախստէից ի ժամանակի արշաւանաց հինից։ — Իբրեւ մղոնաւ հեռի՝ ի ստորոտս լեռինն կայ կոփածոյ կարկառ քարանց (25 կանգուն բարձր, 4 լայն), ի վերայն երկու դրուագեալ խաչվէմք. մին անկեալ, ի միւսումն պատկերքանդակ ալեւոր առաքելոց, ի ստուրեն գրեալ անուանքն,

Սուրբ Պետրոս. Սուրբ Պաւղոս.

է և այլ արձանագիր՝ զոր քննողք ոչ կարացին վերծանել վասն խանգարանացն, այլ թուականն երեւ էր 218. (1281)։ Ի հարաւային դիմի կարկառին քանդակեալ է կիսաբոլոր ժամացոյց, հայերէն տառիք, և շուրջ տապանք և խաչվէմք ոչ սակաւ. ի միւսումն արձանագրեալ ի 1330.

Այս է հանգիստ վարդապետին Յակովբայ, թվին 248.

յայլում՝ 1279 թուականաւ. Եւ իւր եղբայրն Սարգսին.

† Այս է հանգիստ Մանուչարին. թվին 218.

Ի Հս. Մ. կողմ լեռինն կայ Նովոն կամ Նաչոս փոքր գիւղ թաթարաց, և մերձ նմին միւս եւս համանուն Նով. րար կամ Մոգ-Նովար — Ոչ հեռի ի ստորոտս Մակգագաթան՝ ֆէնդէրէ գիւղ 30 տանց թաթարաց։ Մերձ ի կիցս երկոցուն գետակացն որ գործեն զգետն, արտաքոյ յարեւմտից կայ նորն ֆէօթանդոս (զի հինն լեռն առ պականութեան ջրոյ), ըստ իս յանուն Գուտենի գեղլ հնոյ, և ի գոգ նոցին կէօթաքաւ. երկրքին եւս թաթարարդնակք։ Առաջինն աւանդի մի ի գլխաւոր գեօղից գաւաւ.

ռիս լինել ընդարձակութեամբ և յինութեամբ, 40 տամբք. որպէս և է իսկ յարգաւանգ և ի ղուարճագեղ դիրս, առատութեամբ ջուրց և դալարեաց, և ծաղկաւէտ մարգօք, յորոց քաղեն մեզուք զմթերս քաղցրութեան ընտիր և հոշակեալ աստ մեղեր։ Ունի աւերակ եկեղեցի սրբատաշ քարամբք (12 քայլ ընդ երկայնն, 9 ընդ լայն), որոյ արձանագիր ոչ ծանուցաւ. բայց յերի նմին ի բլրի կան գերեզմանք և խաչվէմք. յորս ոմանք ունին թուական 1606 և 1639 ամաց, այլք՝ ոչ.

Սուրբ Խաչս բարեխաւս է Դաւիթ բէկին. թվին 1128.

† Կաման Այստուծոյ ես վարդան կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հոգւոյ Միքայէլ Աղին.

† Այս է հանգիստ Գրիգոր բէկին.

† Այս է տապան Սէթա Խա(թու)նին. թվին 1156.

Կայ և այլ ընդարձակ գերեզմանատեղի յարեւմտական կողմն ի սարահարթ վայրի, յորում նշմարին քսանեւ հինգ խաչվէմք գեղաքանդակք, կէսք կանգունք այլք

տապալեալք, յորոց երեքին յարակիցք. ի միւսումն գրեալ, Գրիգոր նահատակ. յիշեցէք ի Տէր.

¹ Իբրեւ 20,000 ! ոգիք կարեն, զբէ Զաւալեան. (Բ. 135), զհտեղիլ ի խորս գրիս պատրիկ լեռնականի։

† Ես Յովհաննէս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւն Հոգւոյ իմոյ:

† Ի Թուին ԶԱ. Ի բարեպաշտ իշխանութեան Արսէնի կանգնեցաւ Խաչըս. ես Սահակ որդի Սիմոնայ (?), մեծ յուսով կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն Հոգւոյ իմոյ:

Անծանօթ է Արսէնը իշխան, և ստուգութեան կարօտին անուանքն և թուականն (ԶԱ, 1353):

Իբր երկու մղոնաւ բացագոյն¹ կայ նման վերոյիշե-

լոյն աւերակ կոփածոյ եկեղեցւոյ, որոյ չյայտնեցաւ ար. ձանագիր. այլ ի մերձակայ խաչվէմն չիրմացն են և կարի հնագոյնք իսկ. որպէս ի միում.

Թովին ՅՀԴ կանգնեցաւ սուրբ Խաչս... յանուն Տեառն Աշոտոյ որդւոյ Սահակայ Սիւնեաց:

Յագագար պատկերի իշխանաց Սիւնեաց՝ ոչ գտանեմ Աշոտ որդի Սահակայ. ժամանակն՝ 928 ամ ի դէպ գայ երկոցան Սահակեանց Հայկազնեայց՝ եղբոր և որդւոյ Բ Գրիգորի Սուփանայ, այլ ի պատմութեան ոչ յիշին

սոցա որդիք. իսկ տեղին՝ պատշաճի բնիկ իշխանաց ան. գրանիկ տոհմին: — Յայլում նրբաքանդակ կապուտա. գոյն խաչվիմի (Իբր երկու և կէս Զ. բարձր), առ հարա. ւային դրան եկեղեցւոյն՝ կայ արձանս 990 ամի.

Ի Թու. ՆԼԹ՝ ի Թագաւորութեան Սմբատայ որդւոյ Վասակայ կանգնեցաւ Նշանս ի ձեռն Գրիգորիկայ.

Ի Թիկանց նորին՝ երախտաւոր ոմն իրայարգ և յարգելի, արձանագրելով ժանուցանէ.

Ես Գրիգորի որդի Գէորգ... աստուածային տեսչութեամբ գտի զարձանս բազում աշխատութեամբ եւ մեծ յուսով բերի ի դուռն եկեղեցւոյս, կանգնեցի զնշան սուրբ Խաչիս իմ զաւակաց արեւշատութեան. որ յաւուր գալստեան Որդւոյն Աստուծոյ առեալ զամբար լուսոյ ընդ առաջ (ելցեն) տեսանել զփառս Քրիստոսի. Ուր ընթեռնուր զգծագիրս ի վէմն քանդակեալս՝ յիշեցէք եւ զիս զյաւգնամեղս.

Թուականն պատշաճի Ա Սմբատայ Թագաւորի Սիւնեաց, Վասակայ որդի լինելն՝ Թուին նորա Բ Սմբատայ, ըստ պատմիկն բանից, եթէ ոչ վրիպիմ:

Ի կէս ԺԳ դարու Դաւիթ Թագաւոր Սուանաց՝ փախուցեալ ի կարանաց Բաշու Նոյին զօրավարի Թաթարաց՝ բնակելոյ ի Զագեձոր Հաբանդայ, « անցանէր ընդ » գլուխ գեղջն » Գուտենոյ, որոյ տէր Թանկրի-դուշի յազատաց Սմբատայ Օրբելեանց, հեծեալ ձիարձակ լինէր ունել զնա. իսկ նորա իմացեալ զի յարանց Սմբատայ է՝ արկ նմա զքսակն յորում պահէր գոհար ակն մի լուսաւոր յոյժ և մեծագին. զայն մատուցեալ ապա Սըմբատայ առ զանն Թաթարաց, եգիտ մեծ շնորհս:

Երկրորդ գիւղն Կեօքաքաւ կամ Կեօյաքաւ՝ առ երի առաջնոյն ի հարաւոյ կուսէ, 20 տամբ, կայ առ Պոլսոյ լագ (Յորդաղբիւր) վտակաւ՝ որ խառնի ի Գուտենի գետ.

անուն գեղջ օտարոտի իմն լսի և ոչ գտանի մերձաւայն հին անուանց Յուցակին, բայց եթէ Խոզաւանս: Յելից հաւաւոյ գեղջն ամբառնան կապոյտ լերինք, ըստ Զաւարենի, այլ գեօղն կապոյտ շատ հեռի է ի հարաւոյ Արփայ գետոյ: Են ի գեղջն կէօքաքաւ աւերակք կոփածոյ եկեղեցւոյ (18 քայլ երկայն, 10 լայն), և առ արեւմտեան դրամբն երկու խաչվէմք յոյժ գեղեցիկ քանդակաք. « Ի » վերին ծայր միոյ խաչին, գրէ Զաւարեան, կայ պատկեր » փրկչական՝ ունելով ի ձեռին զխաչ. յերկուց կողմանց » նորին աղանիք թռուցեալք. յաջմէ և յահեկէ պատ » կերք արանց կանգուն կացելոց, նոյնպէս խաչակիրք. » ի ներքոյ այսոցիկ արանց նրբաքանդակ պատկեր արծ » ւոյ և ցլու, որոց մերձ լուսնաձեւ բոլորակ շրջանակն » շղթայաշար մանուածովք մանր յորինեալ, զորով կայ » գրեալ յամի 1545.

1 Զորս ասպարեզ, առ Զաւար. այլ ընդ որ կողմն՝ չասէ:

2 Զաւարեան՝ ՅԼԹ ընթերցեալ է:

Ի ԹՎԻՆ ԶՂԴ՝ ՅԻշատակ մաւր իմոյ Ուլու խաթունին .

և ի ճակատ խաչին .

Ես Վարդանս՝ կազմեցի զԽաչս ի փրկութիւն խաչատուրին :

Արձանագիր միւսոյն է յամի 1489-90 .

Կաման Աստուծոյ ես խաչատուր Երէց կանգնեցի զայս խաչս հոգւոյ փրկութեան Պարոն Սմբատին եւ իւր թողին . ով կարգապէս յիշեցէք ի Քրիստոս . Թուին ԶԼԸ :

Են և առ հարաւային դրամին խաչվէմք երեք՝ կիսեղծ արձանագրութեամբք . յորոց մին է ,

Ես Արղուծէս կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հոգւոյ . . . իմոյ Բաբին . յիշեցէք ի Քրիստոս .

միւսն՝ յամի 1400 .

Յանուն Աստուծոյ ես Սալամա կանգնեցի զԽաչս եղբաւրն Աթմանդին ? որ մնաց . . . ով կարգապէս յիշեցէք ի Քրիստոս . ԸՃԽԹ .

Իսկ ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն տապան մի է քանդակեալ պատկերաւ նիզակաւոր ձիաւորի , արձանագրաւս .

Ես Մարդարս կանգնեցի զխաչս եղբաւրս Թադէոսին , որ է որգի Մէլիք բէկին . ՌԾԲ ԹՎԻՆ :

48. Կիսով փարսախաւ ի Մ. Հր. Կէսքաբառայ յաջմէ Գուտենւոյ և յարեւելից փախանոռզ սարի կայ Հերմեր գիւղ մեծ իբր 100 տանց Հայոց և 80 Թաթարաց . ի հընումն ասի քաղաքաւան մեծ լինել , որոյ նշմարին և մընացուածք , այլ ոչ յիշի ի հին Յուդակին : Թէպէտ քաւրուտ այլ գեղեցիկ և բարեբեր են սահմանքն և առաւտալուրք , յորս և հանքային աղբերք : Եկեղեցին ամայի

ի միջակի կայ գեղն , (24 քայլ երկայն , 19 լայն) , ամբարձեալ ի վերայ չորից վայելչաձեւ սեանց , երկուս ունելով աւանդատունս աստի և անտի խորանին , որոյ մընայ և վէմն խաչանիչ . լուսամուտքն են լայնք և քանդակազարդ չրջանակօք . բայց արձանագիր և ժամանակ չի նութեանն ոչ յայտնեցաւ : Ի վերոյ միոյ ի սեանցն ընդ խաչքանդակաւ գրեալ է յամի 1447 .

Ես Աղբաստ կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հոգւոյ Գամրեկէլին . Թըվին ՊՂԶ .

Ի ճակատ արեւմտեան դրանն .

Աստուած ողորմի Խոնդալին եւ դստերն Ղադամչին , եւ ծնողացն հաւրն խաչումին՝ եւ մաւրն Մարպատին . ով կարգէք . . .

Ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն կայ ընդարձակ գերեզմանատուն խուռն խաչարձանօք , յորոց մի յամին 1290 .

Կաման Աստուծոյ Ես Ռատակէս կանգնեցի զԽաչս ինձ եւ ամուսնոյս . ԹՎԻՆ ԶԼԹ .

1 Թուականն է ըստ Քաջբերունւոյ . Զաւալեանն ունի ԶՂԴ :

2 Քաջբերունի , Վարդանագրութիւն ? :

3 Խաչմարմարեալ էր յօրինակողէն . ընդ որում ստուգելի են և այլք յանուանքն :

Մեծ խաչարձան մի եւս կայ ի հիւսիսոյ կուսէ գեղջն ի վերայ ճանապարհին, այսու գրութեամբ, յամի 1383.

Ես Գրիգոր որդի Վահրամայ Հայրին՝ որ մնաց ի պատերազմի¹, հասայ՝ կանգնեցի Ղիսաչս. յիշեցէք. Թվին ԶԼԱ.

Մերձ ի խաչարձանս ի տան ուրեմն երեւի գետնափոր ուղի՝ որ Թերեւս հանէր յայն կողմն գետակին յարեւելս կոյս. գոն շուրջանակի և հեաք բնակարանաց և գերեզմանատանց:

Յարեւելից Հերհերայ յապառաժի ուրեմն յոստ մի լեւրին Կէօք տաղ կոչեցելոյ՝ կայ քարաշէն բերդ պարսպօք և աշտարակօք. և ի միջի մատուռն անգիր, և երեք խաչվէմք, որոց մին ունի զայս արձան, յամի 1347.

Ես Մարգարէս որդի Գագիկ երիցոյ աթոռակալի Կեցոյ՝ կանգնեցի լճաւաչս. Թվիս ՈՂԶ.

Այս բերդ՝ ըստ նշանակութեան Թուրք անուանն կարծի կապոյտ բերդ Սիւնեաց, յորմէ և լերինքն. ըստ նոցին պատմի՝ մի ի նշանաւոր բերդորէից Վայոց ձորոյ էր կապոյտն, այլ ի պատմութեան ոչ յիշի. և Թուրք սա՝ և ոչ որ յերասխաձորն է համանուն բերդն, աղարտեալ ի Վասակեանց և ի Պարսից առ Վարդանամբք. քանզի Եղիշէ՝ յետ այնր անընդմէջ յիշէ և գերկոսին բերդորայս Սիւնեաց՝ զՈրոտն և զՎասակաշատ. նոյն

և զկնի (յ՛է Յեղանակի) ասէ վասն գերծելոցն ի Պարսից՝ ապաւինել « ի մեծ ամուրս կապոյտ լերինն », առանց որոշելոյ զաշխարհն կամ զգաւառ, և ի ճաչ գայ կողմանրս, ուր երկայնաձիգ են լերինք և ամալք. և ի պատմւչէն Սիւնեաց յիշի գալ ոմանց ի փախստէից Հայոց ի կողմանս Եղեգնեաց ձորոյ և նահատակիլ ի Պարսից — ի հարաւակողման բերդասարիս գլորեալ կայ կողմու մի մեծ, և երկար արձանագիր գծեալ ի նմին, յամի 1343.

Ի Թուականիս Հայոց ՈՂԲ՝, ես Գրիգոր անարժան կրաւնաւոր ի հայրապետութեան Յովանիսի մեծահամբաւ լուսաւորչի եկի ի տեղիս յայս եւ բնակեցայ ի տան մեծապատիւ քահանայի Գագիկ երիցոյ աթոռակալ եկեղեցւոյ եւ իշխան ժողովրդեան, եւ եղէ ես ընդ ժառանգորդս նորա, կացի ի միասին. եւ էր պակասեալ քահանայ ի տանէ նորա ի բազում ժամանակաց. Սարկաւազն տղայ հասակաւ էառ զպատիւ քահանայութեան եւ կիսաւրեա ժամանակաւք փոխեցաւ առ Քրիստոս, եւ էաժ խաւար յետամնաւ ցաց իւրոց. եւ⁵ որ ի խաւարեալ ի յաչաց տեսութենէ. եւ նա էր լոյս կենաց նորա չիջաւ⁶ մեք զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն հոգւոյ իմոյ եւ յաւգնութիւն աշխատաւորաց, ի հաստատութիւն մանկանս իմոյ Գրիգորի եւ յառաջումն Սարգսի վերակացի ժողովոյս եւ տանուտիրա . . .

Յայլում սեպացեալ վիմի, ի նմին կողման գեղջն և լեւրին կայ փղբրիկ սագաշէն մատուռն մի (4 քայլ երկայն, 3 լայն), քարակոփ և բռեալ ի ներքուստ, յանուն Ս. Գեորգայ, փղբրիկ սեղանով, յորոյ որմն քանդակեալ է ա-

ղանի՝ նշանակ Ս. Հոգւոյն. ունի և գաւիթ քառակուսի փղբր մի ընդարձակագոյն, որոյ ձեղուն կամ երդիք՝ երկու մեծատարր քարինք միայն են. վերին շրջակ որմոցն քանդակազարդ՝ ունի զարձանագիրս այս, յամի 1347.

Կամաւ հղաւրին Աստուծոյ, ես Շաչս միայնակեաց եւ հարաղատ եղբայրն իմ Մաթուխն չինեցաք ղսուրք եկելոցիս յաղագս փառաւորելոյ սուրբ Նշանիս որ յանուն Սրբոյն Գէորգայ Զաւրավարին, որ յաղագս

1 Զաւրեան գրէ, Վահրամայ ու Մանգի ղոտբերդի:

2 Քաջբերունի Հոմար:

3 Ընդորինակողն Քաջբերունի կարծէ, և ոչ անդէպ, զմասն եկեղեցւոյ բառի. քանզի և յայլում արձանագրի տեսցի ստուգելու այնպէս գրեալ:

4 Թուականն ՇՂԲ (1143) գրեալ է ի Քաջբերունոյ կամ ի

աղագրէն, այլ ոչ միտքանի ընդ վերոյգրելոյն ի Մարգարէ երկուցուց որդւոյ Գագիկայ աթոռակալի՝ յիշեցելոյ յերկուսին եւս արձանքս. այն զի չիք Յովանիւնս հայրապետ՝ այսինքն եպիսկոպոս Սիւնեաց ի կէս ԺԲ դարու, այլ դ՛ր մերձ ի կէս ԺԳին:

5 Ընդորինակողն գրեալ է Ալեքիս:

6 Մէնէ?:

հանդերձեալ արքայութեանն յուսոյն բազմաչարչար սախատութեամբ եւ մեծ ջանիւ ի յաւարտումն ածեալ կատարեցաւ, ի թվին ԶԽԶ ի հայրապետութեան Տեառն Ստեփանոսի աթուակալի եւ ի պարոնութեան այսմ տեղւոյ գեղապան՝ իշխանիս Վարհամայ¹ եւ բարեպաշտուհոյ Մամբանայ, եւ ամուսնոյն իւրոյ Գոնցային, եւ գեղեցկապտուղ շառաւիղացն Ուքանայ եւ Հասանայ, Ամագնայ... հեղ? սիրոյն Քրիստոսի յիշեցէք զՇաշ միայնակեացս եւ զծնողս իմ ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր. եւ որ սպասաւոր լինիք փառազարդ խորանիս պարտիք ինձ Գաւր պատարագ ի տարին, զՍուրբ Գրիգորին, զԾառզարդարին եւ զԱւագ հինգշաբաթին ինձ մատուցէք Շաշիս վասն սիրոյն Քրիստոսի անխափան. եւ որ անիոյթ առնէ, դատի յամենակալ բերանէն Աստուծոյ:

Ի Հս. արեւելից Հերկերոյ սակաւուք հեռի ի ձորեզեր ուրեմն կան մնացուածք Ս. Սիրոն անապատի, ի համանուն լերին. որ ըստ պատմչին մի ի հնագոյն վանորէից Հայոց է, շինեալ յառաջ քան զՀայ թուականն ի տիկնոջէն Սիւնեաց վարազդուխտ կոչեցելոյ. ցանկալի էր գտանել աւելի ինչ յիշատակ զայնր ժամանակի եւ զինոյն: Ի սկիզբն Ը դարու, յաւելու պատմիչն, «պայծառ»
 « Բանայր ճգնաւոր արամիք յայնմ ժամանակի քան ըզ»
 « Սինայն եւ զՍկիւթայն յեղիպոս»
 « ուր զառաջինն կամեցան փոխադրել զարինաշաղախ մարմին Ստեփանոսի Իմաստասիրի եպիսկոպոսի Սիւնեաց, այլ Արկադնեայքն յանկուցին յինքեանս. էր անդ յայնժամ «Երա»
 « նեալ ճգնաւորն Աստուծոյ Նուն (կամ Նոյ), որ էր «բազու»
 « ամօք բնակեալ ի սուրբ լեռն Սիրոյն, եւ հը»
 « բեշտակացեալ ամենայն վարուք»
 « սա ետես զոգի

Ստեփանոսի վերացեալ առաջի Աստուծոյ, եւ գուշակեաց զպատուհաս գաւառին, ըստ աւանդութեան պատմչաց վարուց նորին եպիսկոպոսի: Այժմ երկու եկեղեցիք փոքունք են ի տեղւոյն (մէն 6 քայլ քառակուսի), քարաշէնք, մի քան զմի հնագոյն, եւ դրամբ հաղորդեալք ընդ իրեար. վասն որոյ եւ Ղօշափանք իսկ կոչին ի Թուրքաց, որ զոգս նշանակէ. ի վերայ արեւմտեան դրան հնագունին կան խաչվէմք նրբաքանդակք, ի վերայ նոյնպէս քանդակազարդ լուսամուտ, եւ ի վերայ քանդակեալ արծուի մեծ՝ ունելով մագլճն խոյ կամ այլ արջառ, եւ թուական ԶԱԱ, (1382). ի հարաւային որմն քանդակեալ է ժամացոյց հայատառ:

Յակնկէ արեւմտեան դրան եկեղեցւոյն գրեալ կայ արձան եպիսկոպոսի միոյ Սիւնեաց յամի 1389-60, եւ միւս եւս անթուական.

ԹՎ. ԶԼՅ. Ես Ստեփաննոս Սիւնեաց արհի եպիսկոպոս զմեր հայրենի գիւղն Զակոշ (կամ զԱկոշ) ի վանս սուրբ ուխտ(իս) տուաք հայրենիք իւրով ժողովրդով ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ. ով որ հակառակ կայ՝ ՅԺԸ սուրբ հայրապետաց նզոված:

† Ես Յակոբ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս. միաբանք Ա ժամ սահմանեցին Սուրբ Յակոբի տաւնին:

Ի ներքին որմն նորագոյն եկեղեցւոյն՝ որ Ս. Յովհաննէս անուանի, արձանագրեալ է յամին 1321.

Կամանն Աստուծոյ ես Բերդակս եւ ամուսին իմ Խաթուն ի Սուրբ Յովհաննէս ուխտս տուաք զինչ այլ հոգւոյ բաժին կէր³. վարդապետք եւ միաբանք Բ պատարագ սահմանեցին Յովհաննու տաւնին, մէկ ինձ Բերդակիս, Ա Խաթունին. Կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ. ԶՀ. թվին:

¹ Թուի աստածոր պակաս անուն հօր Վահրամայ եւ բառն «բգ»
 յարձանագրի միւսմ Ս. Սիրոնի՝ Վահրամ կոչի որդի Շահունեցոյ:

² Եթէ ասոյդ է թուականն՝ պատշաճի Ստեփանոսի եպիսկոպոս

սի Նորավանդից:

³ Այսինքն իւր. Զաւալեանն (140) գրէ. « Զսուրբ Յովհաննէս » ի սուրբ ուխտս տուաք, զինչ այլ հոգւոյ բաժին կէր »:

ի խորանի այսր եկեղեցւոյ երկու սեղանք են պատա- սիսակողմանն արձանագրեալ է յամի 1291, ի հարաւա-
րագի՝ սեամբ միով զատուցեալք յիրերաց. ի հակառակ հիւ- կողմանն՝ յամի 1308. անուանքն ստուգութեան կարօտին.

Յանուն Աստուծոյ եւ Կուկորս . . .¹ զԿաշարտին հողն տուաք ի սուրբ ուխտս. վարդապետք եւ միաբանք ղսուրբ Սարգսին Բ պատարագ սահմանեցին, Ա Խէրխանին, Ա Հուլին²(?) . ով խափանէ դատի յԱստուծոյ. ԹՎ Վին ԶԽ.

† Կամաւն հզարին Աստուծոյ. եւ Վարդան վարդապետ զսրանոցիս³ չարէքն ի հիւսնէն գնեցի ի սուրբ ուխտս տվի. միաբանքս զՍուրբ Աստուածածնին Փոխման Ա պատարագ ինձ պարգեւեցին. ով խափանէ դատի յԱստուծոյ. ամէն տարի? . ԹՎին ԶԾԷ:

Ի հարաւակողման եկեղեցւոյն գրեալ կայ հնագոյն եւս թուականաւ 1283 ամի՝ արձանս այս.

Կամաւն հզարին Աստուծոյ այս գիր յիշատակի եւ արձան անջնշելի մեծաշուք Պարոնին Վարհամայ որդւոյ Վասակայ թոռն Մեծին Մագիստրոսի եւ բարեպաշտուհւոյ. Սանդղտոյ ամուսնոյ իւրոյ, եւ գեղեցիկ պտղոյ նոցա Ուքանայ եւ քաջազարին եւ մեծ սպարապետին Վարհամայ եւ քրիստոսասէր մաւրն իւրոյ Մամբանայ, եւ բարետոհմիկ աւրիորդ ամուսնոյն իւրոյ Գոնցային, որ մեծաջան աշխատութեամբ շինեցին ղեկեղեցիս եւ բազում սպասիւք զարդարեցին յաղագս արքայութեան? իմոց եւ երկարութեան կենաց ամուսնոյ՝ եւ ղարմիցն իւրեանց Ուքանայ, Հասանայ. նուէր ի սուրբ ուխտս ղՔարաթաղին այգին վերին հատովն . . . կող արտով . . . եզրն մեծ առչն? է գնալա ի վերոյ . . ընկոյզին յԵրիցակալերէն Գ հոգոյ չորբարբ? . կողճիքն մինչեւ վանքն եւ մեծապատիւ? հատուցաք պարոնացն Դ մաս . . . Դ պատարագ Ուքանայ . . զատկին, Դ Մամբանայ Վարդ(ավառին) կատարեն. Ով խափանէ դատի յԱստուծոյ . . մարմնով. ԹՎ. ԶԼԲ գրեցաւ⁴.

Առ հիւսիսային դրանն կան արձանքս գրեալք յամս 1308 և 1317, և միւս ի 1326.

Կամաւն Աստուծոյ եւ Մամաք դուստր Հասանայ (եւ) իմ որդի Վաղթանկ զիմ ոսկի առպնջանի (ապարանջանք) գոնցէն տուաք, սուրբ Սիաւնի տակի հոլն . . . եւ ի սուրբ ուխտս տուաք. Վարդապետք եւ միաբանք Բ պատարագ սահմանեցին Ծառզարդարին, Ա ինձ Ա իմ որդւոյն Սեւադին. ով խափանէ դատի յԱստուծոյ. ԹՎին ԶԿԷ.

† Կամաւն հզարին Աստուծոյ եւ Սմբատ որդի Լիպարտի յազգէն Աւր-

¹ Յայտմ տեղւոյ ի Զաւալեանն գրի գտնուի:

² ԹԿ-ՅԷ, ըստ Զաւալեանի:

³ Սրանոյ՝ աղբիւք է, զորոյ չորբորդ մասն գնէ, եւսյն:

⁴ Կարելոր արձանագիր, ոյլ ուղղագրութեան կարօտի մեծաղէս, առ ստուգել եթէ ո՞ր Մամբան է որոյ իցէ կին, և երկիցս յիշեալն Վաւրամ՝ նոյն թէ որիչ, և Հասան ո՞ր որդի:

սլէշեանց որ ի Մար գերի կացի, կամաւն Աստուծոյ աղատեցայ¹. Ղամուսին իմ Ութոգ ? . որ յետ Բ ամի փոխեցաւ... եւ յետ իմ եղբայրն բաժանեցայ... ինձ հասաւ... ես Սմբատ Վրդապետին² հոգն Ս. Աստուածածնիս (տուի) անչարութեամբ. Վարդապետք եւ միաբանքս ետուն ամեն (տարի) Համբարձմանն ինձ Սմբատիս. Ով իմ ազգէս կամ յաւտարէն... եկեղեցոյս... Աստուծոյ ամենակալ բերանէն նշոված եղիցի եւ ՅԺԸ հայրապետաց կապած. ի ԹՎ. Հայոց ԶԿԶ.

31. Հերնե՛ր.— Ս. Սիւրն եկեղեցի.

† Ես Սաթուն իմ որդիքս Սարգիս Շահերշ ղմեր Սուրբ Սիւանի տակի հոգն ի Սուրբ ուխտս տվինք. Վարդապետք եւ միաբանք սահմանեցին Ա պատարադ Յակոբայ՝ Վարդանանց տաւնին անխափան. ԹՎին ԶՀԵ.

Ի վերայ հարաւային որմոյն արտաքուստ գրեալ կայ յամի 1315.

Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ եւ իշխանութեամբ մեծ Պարոն Բուրթէ

1 Այս Սմբատ Թոռն է Իւանէի Էղբօր Տարսայիւի:

2 Զաւաւեան ընթերցեալ է ՄԻ-ԻՆԻ:

լին եւ որդւոց իւրոց Բէշքինայ եւ Իւանէին, ես Գոնցէ ամուսին Վարհամայ, որդւոյ Շահուռնեցոյ?, դուստր Խոստրովիկայ յազգէ Տարսիճեանց եւ տու յիմ հալալ արդեանց եւ հայրենեաց իմոց ի սուրբ ուխտս վասն հողւոյ որդեաց իմոց Ուքանայ եւ Ամադինայ, որ տղերաւք՝ ի Քրիստոս փոխեցաւ. անդ ի սուրբ գիրքն իւր հայրենիքն իւր խաչին մտաւքն յԱրմարտեսան ըզ- Գապարափոսին էգին ԲՈՒ դեկան գնուած, ու ձ դեկան գնուած Բամբակ-հող եւ ի յԱրմարտեսն ու զՈրձաքարին հողն յԱղջրտափի. եւ միաբանքս հաւ տատեցին ի տարին ԺԲ պատարագ Սուրբ Խաչի տաւնին, Ամադենին Դ, Ուքանայ Դ, Քառասնից տաւնին Բ Գոնցին, Բ Թուխտինայ. կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ, եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ. Ով հակառակ կայ մերոց կամ աւտարաց մեր մեղացն տէր է սուաջի Քրիստոսի. ԹՎին ԶՂԴ՝:

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Սերովբէ արեղէս առի Բոչարաթի հողն Զաղա- ցի դուռն, տվի վախմ Սուրբ Աստուածածնիս. ով հակառակի անիծած է:

Թուի թէ արեղայս այս յետոյ եպիսկոպոսացեալ է, ցին քանդակպատկերաւ ալէզարդ և երկայնազգեստ ծե- և վասն սորա կանգնեալ է խաչվէմ մերձ ի հին եկեղե- րունոյ՝ խաչ ի ձեռին, արձանագրաւս այսուիկ.

Ես Յակոբ արեղէս կանգնեցի զխաչս հողւոյ փրկութեան Սերովբէ եւ պիսկոպոսի. ԹՎիս ՌԺԸ.

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Գրիգոր Դաւիթն որդի յԱւինջ Խաչիտափի այ- գին ի սուրբ ուխտս տվի վասն ամուսնին իմոյ Ասփին՝. վարդապետք եւ միա- բանք սահմանեցին Բ պատարագ Ասփնայ փոխման Աստուածածնի շաբաթ աւրն. կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ. ով զայն այգին յայս ուխտէս հանէ, յԱստուծոյ նզովեալ եզիցի. ԹՎին ԶԿԶ.

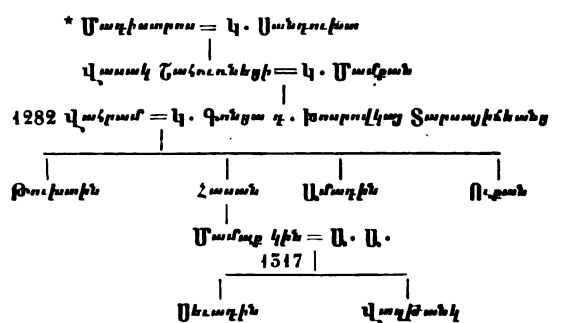
† Կամաւն Աստուծոյ եւ Կարապետս եւ ամուսին իմ Տիկնաց տիկին՝ զմեր հողւոյ բաժին ի սուրբ ուխտս տուաք. Վարդապետ եւ միաբանք Բ պատարագ տվին Սուրբ Գրիգորի տաւնին. Ա ինձ Ա ամուսնին իմ. կատա- րիչք աւրհնին յԱստուծոյ:

1 Ի դէպ է ընթեռնուլ ուղայ ուրդ, այսինքն կարճօրեայ ի տիս տղայութեան վախճանեալ:

2 Յայտ է խառնակութիւն գրուածոյս որ քաջ քննութեան կա- րօտի. Թուականն եւս գրեալ էր ԶՂԴ (1545), զոր ուղղեցի ըստ նախագրեալ արձանագրութեանց, յորս 200 ամաւ յառաջ յիշա- տակին Վահրամ և Գոնցա և որդիք նոցա Ուքան և Ամադին, եւս և Հասան. որոց զարմն՝ ըստ արձանացս՝ լինի այսպէս*.

3 Ասփա դուստր է Տարսայիճի և Մինա խաթունի:

4 Թուի թէ անուն կնո՛ն էր Տիկնաց (անուն որ յա՛ւիս վարէր), և ընդօրինակողին յաւելեալ է առ նմին և զ«իկն»:

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Քօքօրս¹ զԱղբերկայ հողն Աղջրատաւիի ոսկովք գնեցի ի սուրբ ուխտս տուի . Միաբանք մի պատարագ տուին իմ հաւր Սարգսին՝ Սուրբ Գէորգի տաւնին . Կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ :

Առ դրան հին եկեղեցւոյն կայ խաչվէմ՝ պատկերաւ Խաչեցելոյն և բազկատարած ընթերակայիւք, գրութեամբս .

ԹՎ. ԶԽ. Ես Աղբարոս կանգնեցի զԽաչս որդւոյ իմոյ Շահակին, յաղակթս յիշեցէք :

Յայլում խաչարձանի գրեալ է յամի 1310 .

Կամաւ հղարին Աստուծոյ յարհիական քաւչապետութեան՝ Տեառն Յով. եւ ի պատրոնութեան տեղւոյս Ուքանայ, Հասանայ, Ամադենայ, եւ նուաստ հոգի Վարդան վարդապետս կանգնեցի զսուրբ նշանս ի փրկութիւն ինձ եւ հարաղատին իմոյ Մխիթարայ եւ որդւոց նորին . . . ի ԹՎին ԶԾԹ .

Ի ստորեւ կամ այլուր գրեալ է . Սուրբ Գրիգոր .

Մերձ ի սոսա ի հիւսիսոյ կուսէ եկեղեցեացն է և տա . որսորդի, բազէ ի ձեռին, և ցուլ և առիւծ ոգորելով, պան մի, ի վերայն քանդակպատկեր հեծելոյ աղեղնաւոր մատուռակք և արբանեակք մահակաւորք, և գրեալ .

Այս է հանգիստ Ղարապարին², որ կիսաւրէ հանգեաւ ի Քրիստոս . ԹՎ. ՌԸ .

Յայլում գեղեցկաքանդակ խաչվիմի .

Ես ապաշխարողս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ եւ եղբարց իմոց եւ բովանդակ ազգականաց :

Երեւին առ սղօք և դերբուկք պարսպաց վանաց և լինէ . — Ի քարաժեռի ուրեմն՝ յարեւելակողմն եկեղեցւոյն 30 սենեկաց, և ձիթահանից բոլորչի երկանաքա . ցւոյն ի տափարակ տապանի գրեալ է յամի 1296 .

Ես Վարդան վարդապետ կազմեցի տապանանիս ամուսնոյ Աթերոյս, ոչ որդի ունէր, ոչ աղբեր . ով կարդէք յիշեցէք . ի ԹՎ. ԶԽԵ :

Առ սովաւ երկու խաչվէմք են, մին կանգուն և միւսն կործանեալ, երկոքին եւս 1649-50 թուականաւ .

Ես Հայրապետ եպիսկոպոս կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հոգւոյ Մարինային . յիշեցէք ի Քրիստոս . ԹՎ. ՌՂԸ .

† Խաչս փրկութիւն հոգւոյ Հայրապետ եպիսկոպոսին . ԹՎ. ՌՂԸ :

Ի կիցս երկոցուն վերոյգրեալ վտակաց գետոյս, կայ համանուն երկրորդին Պօլպուշագ կամ Պոշագլար փոքր գիւղ կամ հանգրուան, 10 տամբք Թաթարաց, հին գերեզմանօք . ի հարաւոյ նորին՝ յահեկէ գետոյն և յանկեան նորին և վտակի միոյ փոքու՝ Աւինն գիւղ հայանուն,

այլ Թուրքաբնակ, 30 կամ 35 տամբք, որ ոչ յիշի ի հին ցանկին, այլ ի վերոյգրեալ արձանի Գրիգորի որդւոյ Դուփին: Գեղեցիկք են սահմանքն ըստ դրիցն և բուսարեւութեան, այլ անծանօթ հին յիշատակքն . մնան միայն որմունք և քառեակ սիւնք եկեղեցւոյ, սեղանով միով և

¹ Ոչ կարծեմ այսպէս գրեալ յարձանին, այլ կամ Քօփօր կամ Քաւքաւր, և կամ Ափօր, որպէս տեսաք յայլում արձանի (ԵԸ 114) :

² Քաջբերունիի և Զաւալեան Քալապետութեան ընթերունու :

³ Զաւալեան՝ Ղաթալի :

աւազանաւ, և արձանագրաւս ի վերայ պատուհանի.

Աստուած ողորմիա Եղիսաբեթի:

Աստի մինչեւ ցիւանուորդս Գուտենոյ ընդ մեծի գեւորոյն Արփայ՝ չիք այլ շէն, բայց առ խառնըրդովքն կայ փոքրիկ գիւղն Գայալոս՝ որ թարգմանի ապառաժուտ. առ որով երեւի յայժէ գետոյն՝ մնացուած կրամած քարեղէն կամրջի:

49. Հովսէ Մոզես.— Յարեւմտից պարու լեռանց՝ (յորում Ծակ—գագաթն, թեփեփ տեղիկ) պարսպողաց զձորահովիտն Գուտենոյ, կայ փոքրիկ հովիտ մի, որոյ գետ յանուն հին գեղջն առ որով խառնի յԱրփայ՝ ի դէպ է թէ կոչէր Մոզես կամ Մոզան գետակ, և յերկուց վտակաց զուգեալ իջանէ ուղիղ ի հարաւ կոյս: Սակաւ գեօղք են ի փոքու անդ տարածութեան (որ և ոչ է քաջարոյս որպէս գետորին մասն Գուտենոյ, այլ ըստ վերնոյն առապար), բայց ոչ աննշանք ըստ ազգային յիշատակաց: Մի ի գիւղիցդ՝ փարատխաւ կամ աւելի յարեւմտից յիշեալ լեռինդ և յահեկէ արեւմտեան վտակին, է Արկազ կամ Արկազն որ և Արկազան գեօղ, զարդիս Արգեազ կամ Արդեզ կոչեցեալ, ի գոգս զուարճատես լեռանց գետեղեալ, գրեթէ հաւասար բացակայ յերկից գետոց՝ Մոզան, Եղեգեաց և Գուտենոյ, բնակեալ ի Թաթարաց 40

տանց: Միակ հին յիշատակ գեղջս է սակաւաժամանակեայ հանգստարանն լինել Մեծիկ Ստեփանոսի եպիսկոպոսի, զորոյ մարմին՝ ի տանել պաշտօնէիցն ի մենաւանն Ս. Միովն, «լուեալ Արկազան գեօղն՝ տերամբն» իւրեանց ելին ընդ առաջ, և հաւանեցուցին զսպասաւանդոն՝ հանգուցանել ի սենեակն որ յանուն Սրբոյն Քրիստոսիորի անյաղթ զօրավարին շինեալ էր. զոր տարեալ անդէն հանգուցին ի սենեակին... Իսկ յետ քառասուն աւուր պատուհասի (Վայոց ձորոյ)... Ժողովեալ մնացորդք գաւառին կոչեն զկաթողիկոսն և առնեն ժողով վանականաց. և բազում աւուրս ցայգաւ պաշտօն կատարեալ, փոխեն զնիսարս սրբոյն ի միաբանակեաց վանան Թանահատի վանից: — Սակաւութիւն բացեայ ի հարաւոյ կուսէ գեղջն՝ կայ Ս. Խաչ վանք. որոյ եկեղեցի էր կոփածոյ քարամբք շինեալ (16 քայլ յերկայն, 14 ի լայն), երկրորմբք աւանդատամբք: Այժմ կոչի սա Արգեազոյ Ս. Խաչ, վասն մասին միոյ կենաց փայտին, զոր ասեն զՀացիւնեացն գոլ, այսինքն զտրւեալն ի Հերակլեայ կայսերէ առ Բիւրեղ տիկին Սիւնեաց, և աւանդութեամբ համարին այժմ ժածկեալ զայն ի հիման եկեղեցւոյն, և զան յուստ նմին մահմէտականք անգամ: Յերի արեւմտեան դրանն կային երեք գեղաքանդակ խաչվէմք և տապանք, այլ արձանագիրքն եղծեալք կամ անվերծանելի մնացեալք, բաց ի միոյն, որ է այսպէս, թուականաւ 1304 ամի.

Աստուած ողորմի . . . Ոչաւայ խաթունին . ամէն . Թվին ԶԾԳ.

Հաւանորէն առ հնութեանն քանդեալ է հին եկեղեցին յետ 1887 ամին, և շինեալ նոր և աւարտեալ օծմամբ յամի 1873, կապուտագոյն այլ դիւրափութար տաշածոյ վիմպ, բարձր գմբեթաւ, որպէս տեսանի ի պատկերիդ. (22 քայլ ընդ երկայնն, 17 ընդ լայն), ի վերայ չորից ըստուար սեանց, մէն միայն պատուհանս ունելով ի կողմանն, այլ յուրիս ի գմբեթին: Է եկեղեցւոյն և գաւիթ փոքր, և չորս զնովաւ 12 սենեակք միարանից և ուխտաւորաց, և 14 վարկպարագի կրպակք վասն աւուրց տնաւանտի, ի տօնի Խաչին կամ յամանն հոկտեմբերի, յոր գան բազմութիւն՝ ոչ միայն ի Սիւնեաց կողմանց, այլ եւ յԱյրարատայ, արք և կանայք, հետի և հեծեալ, մինչեւ 6000 թղիք. ընդ որս և Թուրքք և Քուրդք՝ ոչ այնքան յուստ որքան ի կողոպուտ, ըստ Քաջբերունոյ, որ ընդ երկար խորհրդածէ ի ստորագրութեան տեւ

ղոյս, ոչ գովութեամբ: Ըստ իւրաքանչիւր յօժարութեան տան նուէրս ուխտաւորք Ս. Խաչին, յորոց մասն մի առաքի յիշմիածին:

Ի հարաւոյ կուսէ Արկազան գեղջ ի գագաթան բլեր միոյ կայ փոքրիկ քարաշէն եկեղեցի (7 քայլ երկ. 5 լայն), յոյժ վայելուչ դրուագք, այլ խախտեալ և անյայտացեալ յարձանագրութեանց. ի ճակատ արեւմտեան դրանն է խաչվէմ ի խորանաձեւ շրջանակի, յորում ընթեռնու Զալաբան,

Վարհամ խաթուն յաղաւթս յիշեցէք.

այլ ոչ է հաւանելի Վարհամայ՝ խաթուն լինել: Նոյնպէս ոչ ամենեւին աներկայ թուին յետագայ գրուածք այլոյ խաչվիմի՝ յեկեղեցւոյն, և որ ի հիւսիսոյ դրանն.

Ի Թուին մերոյ ԷՃԿԹ Յակոբ երէց կանգնեցի վիթաչս ինձ եւ ամուսնոյն իմոյ. որք կարդայք յաղաւթս յիշեցէք.

1 Աւանդէ Քաջբերունին և գովասանութիւն մի ի Ս. Խաչն Արկազու, երգեալ ի Ստեփանոսէ ուսմէն, ի կէս մերոյ դարուս.

Քրիստոսեայք, եկէք անկաճ արեւելք,
Գովասանքը կը տամ պարոն Սուրբ Խաչիս.
Ով որ ուխտ ունի՝ կ'առնու մուրադը.
Կը տան ողորմութիւն սէրը Սուրբ Խաչին:
Սարերը ընկել այ մէկմէկու զօշոյս.
Ուխտաւոր կը գայ թողաւոր փաշայ.
Զորս կողմին մատաղ կը գայ համէլայ.

Կը զոհն մատաղ սէրը Սուրբ Խաչին:
Ուխտաւոր կը գայ ոսկիէ ռախտով,
Մէջքերին կողած է Թիւմայի շալով:
Զորս կողմին կ'աղաչեն ողբաւով լալով,
Արտասուք կ'թափեն սէրը Սուրբ Խաչին:
Մեղաւորին իրենց մեղքը ասել այ.
Չենը գնաց Դաղստանը հասել այ:
Նուստ Ստեփանը զօրութիւնը տեսել այ,
Էլ չի մոռնաւ սէրը Սուրբ Խաչին:

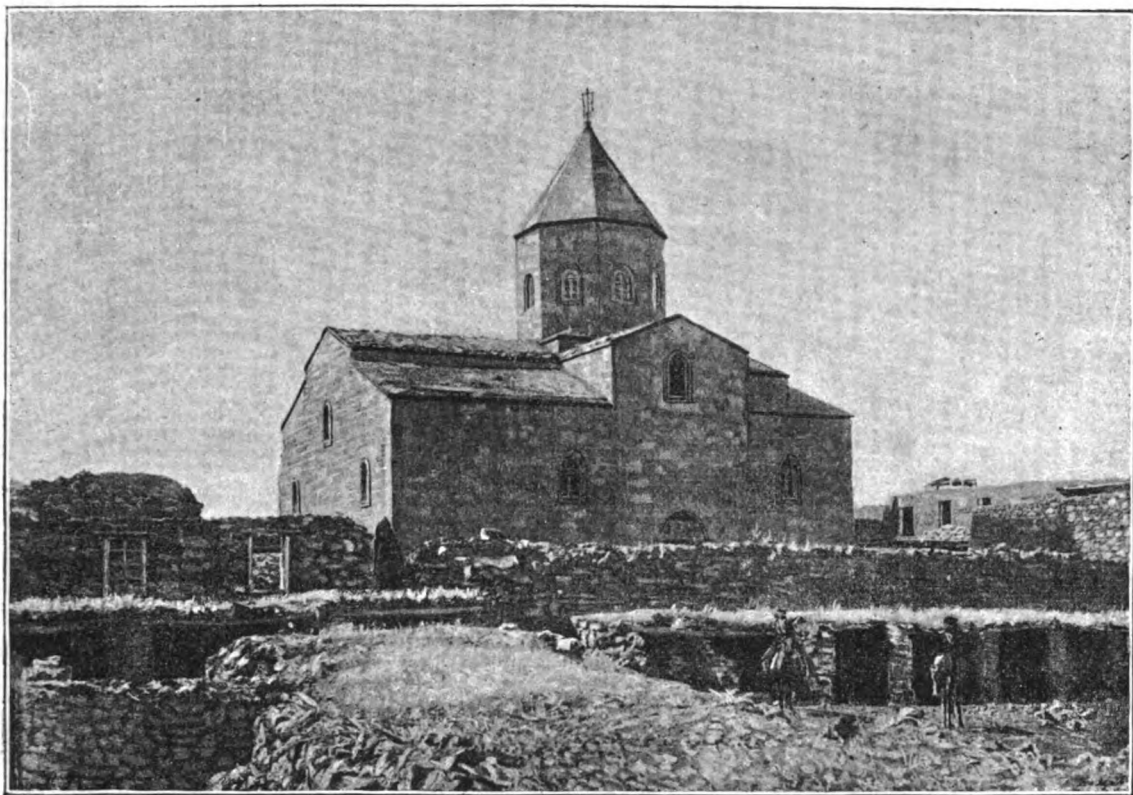
† Եւ ամենավեհ իշխանի Պուշոյ եւ մանկան Էաշոյ եւ մեծահաւատ տիկնոջ Խոտանայ¹ ? յորժամ տէր էր տեղւոյս . . . :

Ի ստորեւ սորին ի փոքու խաչվիմի վերժանի Թուականաւ 1297 ամի .

Կանգնեցաւ Խաչս ի փրկութիւն Զնաբուղայ ? աղին . Թվին 2109 :

50. Յարեւմտից հարաւոյ Արկազան առ միւսով վը տակաւ կայ Թաթարաբնակ գիւղն Ղարափանք, 20 տամբք. այսպէս կոչեցեալ վառն սեաւ քարամբ յինուածոյ մերձաւոր աւերակ վանացն, որ յարձանագրաց տեղւոյն՝ և ա.

նուամբ եկեղեցեացն և վանացն իսկ՝ յայտնի լինել Թա. նատի վանք. Պատմիչն Սիւնեաց ի Թիւս վանորէից աշ. խարհին յանուանէ յիշեցելոց, յետ Տաթեւու՝ առաջին կարգէ զԹանահտի վանս, և ԼԵ մերձանուն նմին զԹա.

33. Արկազն. — Ս. Խաչ.

նատէի վանս, և զսա ասէ լինել ի Վայոց ձոր, և ի նմին «ՉՆխարք Սրբոյն Ստեփաննոսի»։ Անուանք վանացն և Ս. Ստեփաննոսի՝ չփոթ արկանեն. քանզի և եկեղեցի Թանահտի հին վանաց՝ նուիրեալ էր Ս. Ստեփաննոսի՝ Նա. խաչկայի, և ողբերգօրէն խողխողեալ մեծ եպիսկոպոսն Սիւնեաց կոչի Ստեփանոս և իբրեւ Սուրբ Թաղեցաւ ի միում յերկուցս. և յարձանս վանաց տեղւոյս յիշին երկուքին եւս Ստեփանոսը. արդ եթէ որիչ են վանքդ՝ որպէս և են իսկ, հարկ է թէ որ աստ ի Քարէվանք գեղ. իւր է, (յորում և վկայութիւն արձանաց Ստեփանո.

սեանց)՝ Թանատէի վանքն իցէ. զի և յերկոսեան ար. ձանագիրս՝ (յորս միայն ի բազմացն միջի յիշի անուն վա. նացս)՝ գրեալ է Թանատի վանք. այսպէս գրեն և Յայամ. աւուրք, Վարդան և Կիրակոս պատմիչք, և հնագոյնն Թովմա Արծրունի՝ Թանաղայ կամ Թանատի վանք՝ զհանգստարան եպիսկոպոսին. իսկ Օրբելեանն ի պատ. մութեան անդ եպիսկոպոսին՝ Թանահտի գրէ, ըստ մե. ըստ օրինակաց, որով առթէ չփոթ²։ Միւս եւս չփոթ կամ անկատար զրոյց է պատմիչին՝ ի նշանակելն զփափա. գելի տեղի վանացն. « Որ կայ, ասէ, ի վերոյ Սիւնեաց,

¹ Զաւլւեան (թ. 134), համարի յոտամ կոչել անուան կնոջ Պաշայ, բաց զիսեմք յայլոց արձանաց զի կոչէր յովթիւ խա. թում։

² Այսպէս սակաւ ինչ պլպլուրէեամբ գրեն զվանահտի թաղ.

ման իմաստասէր եպիսկոպոսին, Թանաթի, Թանաթի, Թանաթայ, Թանաթայ, Թանաթի, և ոչ մի ոք ներմութեալ զ'Ն առաւ, բաց յՕրբելեան պատմչէն Սիւնեաց, յորմէ ակն ունեի էր քան յայ. լոց՝ ստուգադոյն ընթերցուածն։

» յ'ստորոտ լերինն, (որոյ), ի բարձրաւանդակի միոյ, ի
» մէջ անտառին »: Եթէ զաշխարհն իմանայ Սիւնիո՝ ա-
պա արտաքոյ նորին խնդրելի էր զԹանահատ, այլ ըզ-
Մղկաց գաւառն՝ զգլխաւորն Սիւնեաց իմանալի է ան-
շուշտ. իսկ զլեւոռնն և զանտառն՝ մինչեւ յայտնեացէ
նա՝ համարենցուք զԹաքեայ-տօյտոշրանն:

Եկեղեցին որ արդ ի միջի գեղջն կայ, փոքրիկ է, կա-
մարոյյարկ (9 քայլ ընդ երկայնն և ընդ լայն), և տայ ցոյ-
ցըս Պռոշեան դաստակերտաց. հոյակապ և քանդակա-
զարդ դրուագեալ, չորիւք որմնայար սեամբք և գեղապա-
րոյր կամարօք ամբառնալով գմբէթ երկայնապարանոց,
որոյ անկեալ է գդակն. չորք լուսամուտք են նմին և քան-
դակք ցլաբարձ արծուոյ և առիւծոյ և ցոյ ոգորելոց.
զատ յաւազ խորանէն են և վեց եւս սեղանք յեկեղե-

ցւոյս. յորոց երկուք յաջմէ և յաջեկէ աւազ խորանին,
և երկուք հինգ աստիճանքք ի վերոյ նոցին, իսկ այլ եր-
կուքն յերկոսին կողմանս դրանն: Արտաքին որմուռքն
պէսպէս դրուագս քանդակաց ունին խաչաձեւա՝ հիւսի-
սայինն և հարաւային, յորում և ժամացոյց արեգակնա-
յին առանց տառից. արեւմտեանն՝ ունի չրջանակ ման-
րազարդ զլուսամտին. և ի վերոյ քան զայն կից յորմն
հիւսիսային՝ կայ մնացորդ վայելչակերտ մատրան (4—6
քայլ). յորոյ դրան վերայ ի բոլորաձեւ վիմի քանդակեալ
է երիտասարդ հեծեալ, փաթութաձեւ գլխանոցաւ, մը-
խելով զնիզակն յերախս առիւծու, և ի վերոյ նորին սի-
րամարդ և հաւ մի. այլ հաւ և այծեամն ի վերայ ձիոյն:
— Գլխաւոր արձանագրացն՝ թէ և թերատ ի սկզբա-
նէ՝ կայ ի հիւսիսոյ կուսէ արեւմտեան դրան եկեղեցւոյն.

... Թագաւորին եւ խաչեցելոյն Քրիստոսի, յարքայութեան մեծին
եւ բարեպաշտին Աբաղայ զանին, հայկազնեայ տոհմիս եւ սեռիս Թորգոմեայ
ի կաթողիկոսութեան Տեառն Յակոբայ, եւ յարիական եւ քաջատոհմ իշ-
խանութեան Պռաւշայ եւ որդւոցն՝ Պապաքին, Հասանայ, մանկանն Էաչոյ,
չինեցաւ սուրբ եկեղեցիս բնակարան փաւացն Աստուծոյ եւ յարկ Սրբոյն
Ստեփաննոսի, յերկար կենդանութեամբ Պարոնացն. Եւ սահմանեցաք
Փոխման Գ աւր ամէն եկեղեցիքս պատարագել զՔրիստոս մեծ Պատրոնին
մերոյ Պռաւշայ. Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ. Մեք Պարոնայքս եւ միա-
բանքս արձանագրեցաք . . :

Իսկ յարեւելեան որմն գրեալ է ի միջոցի 1263—7 ամաց.

Կամաւ կենարարին եւ կուսածին անմահ Թագաւորին. աշխարհակալ
Արշունին իշխանութեան Խաւչաքին¹, ողորմութիւն Պապաքին, Հասանայ,
Էաչոյ . . . բէկ թոռն Խալայշահին. որդի Մխիթարայ տվիզմեր ձեռատունկ
այգին զԳայլայից ? հողն ուրբ Ստեփաննոսի. Միաբանքս սահմանեցին
ի տաւնի սուրբ Սարգսի Գ պատարագ Հասանայ եւ Սարգսիս ? իմ աղբե-
րացն հոգւոյն. ի Թվիս Զ. . Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ.

Բազում և այլ արձանագիրք են ի ներքոյ և արտա- զերս խորանացն, այլ կարօտին ստուգագոյն վերձանու-
քոյ եկեղեցւոյն, յորմունս և չուրջ զլուսամտիւք և յե- Թեան. և են այսոքիկ.

Կամաւն Աստուծոյ եւ Յուսիկ չինեցի զայս Սրանոցս², եւ տուի Վարա-
զա սուրբ Ն(շա)նիս. Տէր Ստեփանոս Վդ. (եւ) միաբանքս տվին Դ ժամ
Քառասնից տաւնին. Կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ. Թվին ԶԿ :

† Եւ Ամիրշահս տվի զԺախս մատրանս յիմ հալալ արգեանց. եւ սպաւ

¹ Ստուգութիւն կարօտի արձանս, զի անյարմար են բանք որ
զլինողացն և Արշուն զանի, և խաչաքին, յոր անուն կոչէին մայր

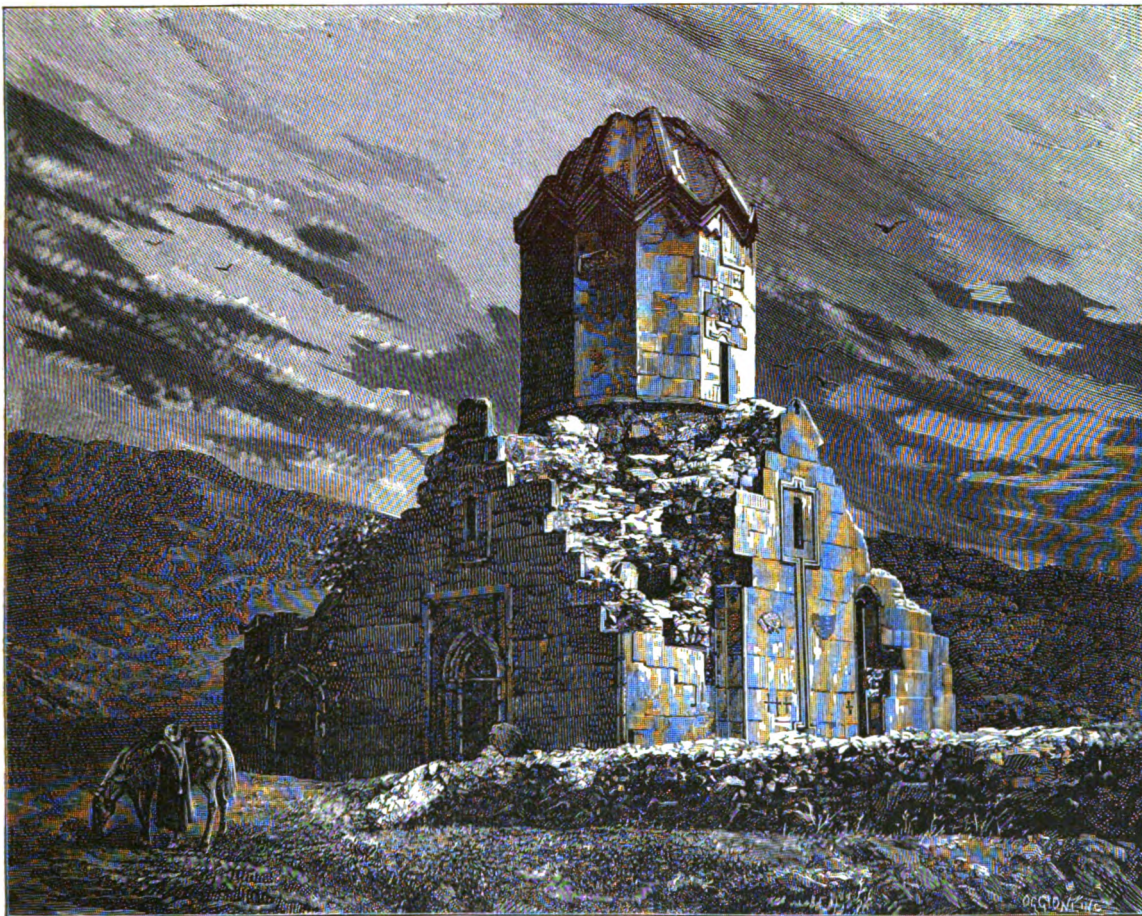
Աւագայ մեծի իշխանի և նու նորին :

² Սրբ-ն-ն տպագրեալ յընդօրինակողն :

սաւորք սուրբ ուխտիս խոստացան Բ պատարագ Դաւթի եւ Յակովբայ տաւնին . կատարիչք արհնին յԱստուծոյ . ԹՎ. 215:

Այս ի վերայ կիսաքանդ մատրանն է գրեալ .

Ի ԹՎին . 202. Կամաւն Աստուծոյ եւ Թաշեր դուստր Ուքանի աւուսին Հասանայ ասպարապետին Հայոց որդւոյն Պռոշայ, ետու ընծայ հալալ ընչից իմոյ հայրենի տանս մեր Թաւնադի վանից սուաշի սուրբ Նըշանիս . որ Հայրաստ եւ միաբանք սահմանեցին Դ պատարագ ինձ աւագ հինգշաբթին աւրն , Հոգւոյն գալստեան , Բ Փոխման Աստուածածնին . Կատարիչքն արհնին :

33. Թաւնադի վանք .

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Աիմէոնս տվի զմեր հայրենիքն Պարոնացն ու զորմութեամբն Էաչոյ (եւ) Մամայխաթունին Սուրբ Ստեփանոսիս եւ սուրբ Նշանիս (վասն) Մխիթարայ Հոգւոյն . միաբանքս սահմանեցին Գ ժամ Տեառնընդառաջին , Բ Մխիթարայ , Ա ինձ . ԹՎին 22Ը :

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Խուրթլուքէկս Պարոնացն ողորմութեամբն Էաւ

չոյ (եւ) Մամախաթունին զԱղաղտեղին? Հողն Սուրբ Ստեփանոսին տվի. միաբանքս կարգեցին Բ Ժամ մեր? Սուրբ Ստեփանոսի տաւնին.

† Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ եւ Զումէս թուն Ամիր Հասանայ որդի Էսաչոյ եւ կենակից իմ Խոնդչին տվաք զԱւագական ջրաղաց Սուրբ Ստեփ. գերեզմանիս. վարդապետք եւ միաբանք սահմանեցին Սուրբ Խաչի տաւնին Բ (պատարագ) իմ եղբաւրն.

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Ուքանս որդի Վահրամայ Շահուռնեցի՝ տէր միաբանեցայ Սուրբ Ստեփանոսի եւ տվի հալալ հայրենեացն որ ինձ բաժին էր հասել զԽալին Ըղանին? Հողերն իւր Դ հատովն եւ թմբերովն. վարդապետ եւ միաբանք սահմանեցին Բ Ժամ Սուրբ Նշանին տաւնին. Կատարի...? Թվին Զ՝..

† Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ եւ Բենա? որդի Սմբատայ՝ թուն Լիպարիտի տէր Փանձաթաղին՝, եւ ամուսինն իմ Սուսայ միաբանեցաք Սուրբ Ստեփանոսիս եւ տուաք մեր հալալ հայրենեացն որ ի Փանձաթաղին զՄազմանեց եւ զԱշնաշինեց եզին մեր հողւոյ բաժին. Եւ փրեմ վարդապետ եւ միաբանք սահմանեցին մեզ Աստուածածնի տաւնին Զ պատարագ. եւ ով որ մեր տված վոխմիս հակառակ կայ ԳձԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի. Թվին ԶՂԵ՝.

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Թեկղի միաբանեցայ սուրբ ուխտիս եւ տվի ընծայ. միաբանքս տվին Բ Ժամ Թեկղի տաւնին. Կատարիչքն աւրհնին:

† Կամաւն Աստուծոյ, եւ Ասլան ափայս՝ եւ իմ որդիքս միաբանեցաք Սուրբ Ստեփանոսիս եւ Սուրբ Նշանիս եւ տվաք ձ դեկան ընծայ. վարդապետք եւ միաբանք սահմանեցին զպարաթն Զատկին. Կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ. Թվին ԶՀԵ.

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Աւագ Խաթունս ամուսին Վախտանգայ որդւոյ Խալաչահի տվի ձ դեկան Սուրբ Ստեփանոսիս (եւ) Վարսագայ Նշանիս. վարդապետք եւ միաբանք սահմանեցին Դ պատարագ. Բ Ծառ զարդարին, Բ Զատկին. Կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ. խափանիչք դատին ի Տեառնէ:

1 Զաւալեան (Բ. 20) վհուր շահաւանցի... և Դեթան:

2 Հաւանորէն պակասեն տասնորդական թիւքն յաւելիչք 2 Թուական տասնի, որ է 1251:

3 Զաւալեան, Եւ Բեւաբէթի Մահ. Գաջեբուռնին, Եւ Բեւաբէթի Վիթաթաւ Բեւա: Յազգացուցակի Օրբելեանց երկու Սմբատք նշաւ:

նակեալ են որդիք Լիպարիտայ, այլ պատիսի անուն Բենա? ոչ է ծանօթ, այլ Զինա կամ Զինան:

4 Տաշթաւ ըստ Զաւալեանի:

5 ԶՂԴ ըստ Զաւալեանի:

6 Թեկեալ Ասլան ափայ:

† Կամաւն Աստուծոյ ես Բաւրինայ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս եւ տվի յիմ հալալ արդեանց ընծայ Սուրբ Ստեփաննոսիս . միաբանք սահմանեցին Ա աւր պատարագ Սուրբ Խաչին . Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ :

† Կամաւն Աստուծոյ ես Արեւհար միաբանեցայ Սուրբ Ստեփաննոսիս եւ տվի ի դեկան եկեղեցւոյս . եւ միաբանք սահմանեցին Ա ժամ Խաչգիւտին . Կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ :

† Կամաւն Աստուծոյ ես Սեթար միաբանեցայ (ի) սուրբ եկեղեցիս եւ տվի ի դեկան եւ միաբանք սահմանեցին Բ ժամ Երեւման խոսչին . Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ :

† Կամաւն Աստուծոյ ես Անի ? եւ ամուսին իմ Վախախ¹ եւ Մուրադփաշէս միաբանեցողք սուրբ Նշանիս (եւ) Սուրբ Ստեփաննոսի, եւ տվի զմեր գնած էգին :

† Յանուն Աստուծոյ ես Բուբայիս Թոռնս Սամազալին² որդին յանուն Աստուծոյ ? ես Սարգիս որ տվի Թանադի վանից Սուրբ Ստեփաննոսի Զարնավարին ? հողնացան հայրենիք անքակ . տվին ինձ զՅայտնութեան աւր Թ խորան . Ով խափանէ ԳՃԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի :

† Կամաւն Աստուծոյ ես Սանջար ? եւ Թաճմէլիքս³ միաբանեցաք Սուրբ Ստեփաննոսիս , տուաք զԿկուաքարին հողն Հովուենց հողովն . Միաբանքս տվին հինգ ժամ Վարագայ խաչին . աւգնել տուաք ? :

† Կամաւն Աստուծոյ ես Թաճմէլիքս դուստր Մխիթարայ Թոռն Խալաշահին տվի մէկ վեցկի իմ դերեզմանատունս . միաբանք սահմանեցին Դ ժամ Սանդխտոյ տաւնին . Բ ինձ Բ իմ մաւրն . Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ :

† Ես Աւագ Սուլիմս⁴ ի դեկան տվի եկեղեցւոյս . (միաբանքս սահմանեցին) Բ ժամ Ս . Սարգսին . Կատարիչքն աւրհնին :

† Յանուն Աստուծոյ ես Դեղս Գ դեկան տվի մատրանս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց :

† Կամաւն Աստուծոյ ես Ռոստոմ եւ ամուսին իմ Գուռճիկ միաբանե-

¹ Զաւալեան՝ Ս-ի-ի :

² Յաւաշ կամ յեւ անուանս պակասէ ոյլ անուն :

³ Զաւալեան՝ Ա-Բ-ճ Միլի-ի :

⁴ Քաջբերունի՝ Ս-վ-ր-ս :

ցաք Սուրբ Ստեփաննոսիս եւ տվաք ի հալալ ընչից մեզ հոգւոյ բաժին. վարդապետք եւ միաբանք սահմանեցին Մառզարդարին Ձ պատարագ. Դ ինձ եւ Բ Գուռճիկին. Կատարիչք աւրհնին:

† Կանգնեցաւ Խաչս բարեխաւս Պետրոսին եւ ծնողաց իւրոց:

† Կամաւն Աստուծոյ ես Պետրոս յիմ հալալ արդեանց ետու ծախս Զանգակին. Միաբանք սահմանեցին Բ Ժամ Երեւման խաչին:

† Որք աղաւթէք յայսմ քաւարանիս զԱհակ յաղաւթս յիշեցէք:

Գրեալ է այս առ խորանաւ միով. որպէս և որ յառաջ քան զայս խաչարձանն:
Զատ յայսցանէ և արտաքոյ գեղջն յարեւմտից կող-

մանէ՝ ի բլրակի ուրեմն կան մահարձանք. ի միում միայն Թուականն ԶԽԶ (1297-8). միւս Թուականաւ 1296 ամի. և միւս եւս անթուական. և են սղբա.

Ներսէս քահանայ որ տարածամ փոխեցաւ առ Քրիստոս. Աստուած ողորմի. Թ. ԶԽԴ:

† Դաւիթ քահանայ. յիշեցէք յաղաւթս:

Յարեւելակողմն զճանապարհայն որ տանի յԱրկազ և ի Ս. Խաչ վանս, անկեալ կայր խաչարձան մի գրութեամբս.

Ես Մանուէլ քահանայս կանգնեցի զԽաչս բարեխաւս հարազատ եղբար իմոյ Խաչատրոյ. յաղաւթս յիշեցէք. ԹՎ. ԶԻԶ:

Անդրազոյն եւս այլ խաչարձան կանգուն, բայց անթուական.

Կանգնեցաւ Խաչս (ի) բարեխաւսութիւն Զաղեխիս եւ եղբարց իւրոց:

Ոչ հեռի ի սոցանէ և այս խաչվէմ արձանագրեալ անստոյգ անուամբ.

Կանգնեցաւ սուրբ Խաչս բարեխաւսութիւն Էսվէոյին?

Այս ամենայն արձանք վկայք են երկրորդի շինութեան կամ նորոգութեան վանացս Թանատէի, շինալու ինչ յառաջնոյն յիշատակ վաղեմի անցից տեղւոյն. ընդ որ ցաւ է, զի այնքանոյ բազմադրուատ մենաստանի ցամա գրեթէ հազար, ոչ այլ ինչ յիշի՝ բայց բերումն նշխարաց Ստեփանոսի եպիսկոպոսի, և առաջնորդն Միսիբար, որոյ և ժամանակ անստոյգ: Եւ նոր յիշատակք իսկ արձանացս, յայտնիքն Թուականաւ, հազիւ ի դար մի ամաց ձգին, ի կիսոյ ԺԳ դարու ցկէս ԺԴԽ. յորոց ստուգի տեղին ժառանգութիւն լինել կամ ընդ իշխանութեամբ Պառչեան մեծի տոհմի. երկուք միայն յիշին վանահարք յայս միջոց ժամանակի, Հայրապետ՝ յամի 1307, եւ Եփրեմ յամի 1345: Իսկ սրբարանքն են՝ եկեղեցին Ս. Ստեփանոսի Նախավկայի և հանգստարան Ստեփանոսի եպիսկոպոսի, և Ս. Նշան կամ Ս. Խաչ վարա-

գայ. յորմէ կարծելի է երբեմն աստ պահել մեծահռչակ այնր խաչի, որ ի բազում և յայլ տեղիս փոխադրեցաւ՝ իբրեւ զմի ի յոյժ նախանձելի սրբութեանց եկեղեցւոյն Հայոց: — Իբրեւ յետին յիշատակ՝ Գալթերունին Նշան, բեաց յարեւելեան որմն եկեղեցւոյն զԹուականն ՌԺԴ (1865), այլ ոչ կարաց ընթեռնուլ զարձանն, զի շատ եղծեալ էր: — Ի տեղեաց յիշեցելոց յարձանս՝ Եկուաքարն Թուի ոչ հեռի լինել ի վայրացս, որում մերձ էր և Հովոնեց հողն. իսկ Փանճաքաղն (զոր Տանձաթաղ ընթերցեալ էր Զալալեան, և ճանաչի իսկ յայս անուն գետը հուպ ի հարաւոյ գեղջ Տաթեւոյ, այլ ոչ յիշի ի գիրս), հաւանորէն որիչ է ի յետնոյս որ ի Մղուկս և ի Վայոց ձոր. զի «հեւ հալածումն ի Վայոց ձոր, (ասէ գրիչ ոմն Մաշտոց գրոց յամի 1498-9, ուր սկսեալ էր գրել զգիրսն), ի գիւղս որ կոչի Փոնձաթաղ».

փախուցեալ գնայ ի Ձորոյ վանս, և «անտի ի Ձորակն» որ կոչի Ծակքարն» յետինս՝ յայտ է թէ չէ Ծակքարն Գեղաբունեաց (տ. յէջ 83), այլ յիշեալն ի կողմանս Եղեգեաց յարձանագրին Կենվանից (տես յէջ 96)։ Աստա նոր պատմէ աղուարար գրիչն այն վաճական անուն, եւ թէ և ոչ անդ «ետ Թուլ (թոյլ) սատանա (այլ) ած ի վեւ» ըստ տաճիկ մի փիստայ (հետեւակ), և փախստական «արարեալ զկրօնաւորքս. և իմ առեալ զօրինակն (գրոց) Մաշտոցի» փախչէի ի ստորոտ չերինն. և նորա հետաւ մուտ եղեալ զհետ իմ, և ես առ Տէր աղաղակելով փախստայ միւս. և զերծոյց գիտ Տէր ի նմանէ, և ոչ կաւ ըստ հասանել. (իսկ) նորա դարձեալ ի տեղին՝ որում «զխրճիթն արարեալ էինք, տարաւ դաւանակն վանիցն, և և եթող զբեռն ի վերայ միաբանիցս. զի տէր Աստուած» զիցէ զբեռնին մեղաց սոցա ի յուս նորա, և առաքես. «ցէ՛ ուր ինքն կամեսցի... Եւ իմ դարձ արարեալ ի տեւ» զին՝ որում հալածեաց տաճիկն, զծագրեցի (զմասն ինչ մաշտոցին)։ և անտի ոչ ետ Թուլ ոսոխն. էած ի վերայ իմ իժ մի, և իմ հայել(ով) ի յօրինակն՝ կայր իժ մի մերձ ի յօրինակն, և բանայր զբերանն առ իս. իմ «զայն տեսեալ զահի հարեալ՝ փախեա, և իջի (ի) վանքս» Ձորէվանս»։— Տես զվանացս յետոյ ի կարգին։

51. ՀԵՐՄՈՆԻ ՎԱՆՔ.— Սկիզբն և յինութիւն վանաց Հերմոնի այսպէս պատմի յՕրբելեանէ. «Երեք հարիւր ութսուն և հինգ թուականին (936 ամ) աստուածազօր իշխանն Սմբատ (Սիւնեաց Տէր) ելեալ յաւուր միում յարքունեաց իւր՝ որ էր Եղեգիս գիւղաքաղաքի, և երթայր ի գրօսանս որոց. և պատահեալ խոտակերաց աստուածազգեաց ճգնաւորաց՝ զօղեալ ի ծերպս արձաւ նականդ վիմացն, որ ի վերոյ Եղեգեաց՝ ի ձորն բար. ձրահայեցիկ ի վերայ գետոյն, որոց տեղիքն Քարէվանս կոչիր. և զարմացեալ ընդ ներքեւեալ և ընդ անշքաւ ցեալ տեսիլս նոցա, հարցանէր ի նոցանէ զկեանս նոցա. և նոքա հեղիկ պատասխանեալ ասեն. Հալածեալ փախստական եղաք յաշխարհէ, Թերեւս կարասցուք ապրել ի դառն ալէկածութենէ սորա։ Ապա այնուհեւ տեւ խնդիր առնէ իշխանն եպիսկոպոսին իւր Տէր Եւ կորայ. և հրամայէ ձեռն ի գործ ածել և փութապէս յինել եկեղեցի ի պատշաճաւոր տեղի, զի անդ բնակեցուցէ զսուրբ ճգնաւորսն։ Եւ նորա եկեալ առ սուրբ հարան՝ հարցանէ զկամս նոցա. և նոքա ցուցանեն տեւ զի մի տափարակ ներքոյ քարոյն ուղղորդ ի վայր. յորում տեղով սկիզբն առնէ կոփածոյ քարամբք, և չի նէ եկեղեցի զմբէթայարկ յանուն Սրբոյն Գրիգորի. և բերէ զաւագագոյն ծերն՝ որում անունն Արեւմոն, և զաշակերտն իւր զԱզարիա, այլովք եղարարքն, և բնակեցուցանէ անդէն։ Եւ եկեալ իշխանին օրհնէ զեկեղեցին. և բարեպաշտ տիկինն Սովիա գնէ զգիւղն ՀԱՆՈՒՆ՝ որ հանդէպ վանիցն կայ, իւր սահմանովն, և տայ ի ժառանգութիւն եկեղեցւոյն, և այլ եւս այգիս և ծաղկոցս յԵղեգիս։ Եւ զարդարէ զնա բազում ըսպասուք, և փարթամացուցանէ ամենայն պիտոյիք, և մեծամեծ նզովիք հաստատէ զՀաւու գիւղն, որ ոչ հանեն ի նմանէ։ Եւ կատարեն ինքեանց յիշատակ ըզ

» տօն Սրբոյն Գրիգորի, և քառասուն մի պատարագ ըզ» վարդաւառին. և կոչեն զտեղին յանուն ծերոյն՝ Արեւմոնի վանք»։ Այլ ապա սովորութեամբ Հերմոնի վանք կոչի, որպէս և ինքն պատմիչն կոչէ ի կարգի վանորէից վայոց ձորոյ, նոյնպէս և վարդան աշխարհագիր. բայց յայլ գիրս ոչ գտանեմ զյիշատակ վանացս, բաց ի սակաւ յիշատակարանաց գրոց. յորս յիշի յամին 1318–9 եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ, և Յովհաննէս ոմն գիտնական սպասաւոր բանի՝ որ ընդօրինակէ զգիրս ինչ Նիւսացւոյն, առ ոտս մեծ վարդապետին Եսայեայ (Նւշեցւոյ), առաջնորդի հռչակաւորն Գայլեծօրոյ։ Առ սու վաւ գրեալ է և Աւետարան մի, յորում ըստ հին աւետարանն Արեւմոնի վանք կոչի, և որ նշանաւոր ևս է եկեղեցին՝ յանուն Ս. Գրիգորիսի։— Սակաւ ամօք յետ սոցա, այսինքն յամի 1338, Գրիգոր ոմն բանասէր զըծագրէ աստ զգիրս Ս. Դիոնիսեայ Արիոսպագացւոյ, «ի նահանգիս վայոցձոր, ի վանս Հերմոնի, ընդ հո» վանեալ Սրբոյն Գրիգորի... յիշխանութեան և ի տեւ» թուութեան տեղոյսմեծ և բարեպաշտ իշխանին Բուր» թէյի. և զաւակաց նորին՝ Պէշէնի և Իւանի. և ի վարժապետութեան ընդհանուր Հայկազեանս սեռի երջանիկ, մեծի և երիցս երանեալ Հանտրի Տիրատուր՝ առձայնելոյ. առ որ կամք զեգրեալ ի վարժս կըր» թութեան... որպէս զաւակ առ ծնող, որ սփռիէ զկեալ նրա մեր՝ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ»։— Յայլմէ զըշէ ի նմին մատենի՝ առաջին գրիչն Մեծն Գրիգոր կոչի, և աշակերտ նորա Սարգիս մեծ թաթռնապետ։ ՉՏիրատուր մեծ վարժապետ կոչմամբ նաև ի կէս ԺԴ դարու (1350) յիշէ Մովսէս մի ի միաբանիցն, ընդօրինակելով անդ զաղթագիրս Գր. Նարեկացւոյ, զոր և տայ առ Նահապետ արեղայ, և աղաչէ յիշել «սեռն սիրով ի միտս բարիս և ի պատկանաւոր խնդրուածս զսուրբ վարդապետն իմ և զհայրն ըստ հոգւոյ զվերոյսացեալք (Տիրատուր), այլ և զՍմանդի կուսակրօն քահանայ և զԹովհան» նես... և զկրսեր եղբայրն իմ Ներսէս, որ սպասաւոր էր ինձ պղերգութեամբ և յոչ կամաց»։ Այլ ոմն Սարգիս որդի Հաքիմի, տեղեալ Ղրիմեցի՝ «վարժապետական տթոռ» կոչէ զվանս Հերմոնի՝ յամի 1418, ընդօրինակելով աստ զգիրս Ս. Կիւրղի, յառաջնորդութեան Յովհաննու աշակերտին Գրիգ. Տաթեւացոյ, ռուսմանկից ունելով «զհեղահոգին Տէր Ղազար սպա» սաւոր բանի»։ Ի նմին ամի և մեծահռչակ ոմն Սիմէոն թաթռնապետ Սիւնեցի՝ բնակութեամբ Տաթեւացի՝ տայ աստ ընդօրինակել զՆերսիսի Լամբրունեցւոյ Մեկնութիւն Երկոտաւան մարգարէիցն, ի ձեռն Գրիգորի ուրումն, որ գրէ այսպէս.

«Եւ զգրեցաւ այսի վանքս Հերմոնի, ձեռնաւոր գրեալով ըստ նմին հոգւոյ զՂրիգ. թաթռնապետն աղաւթն զամենեւեալս ի յիշեալ զվերոյսացեալք զմեծ և բարեպետսն. որոնց ի նամիցն և տնայնաց միւս ժողովքս վն տեղոյն և արքայսն ընդդրեցաւ զվայել տուցէ և նմին մատուց

34. Մեկն. ԺԴ Մարգարէից գրեալ ի Հերմոնի վանս.

— Յետ տասն ամաց Գրիգոր արքայ ընդօրինակէ Շա-
րական, « յաստուածախնամ և ի հրեշտակահիմն վան-
» քըս... ընդ հովանեաւ Ս. Գրիգորի և Ս. Յակովբայ և
» Ս. Սահակայ, և այլ կենսաբեր սուրբ չափաց՝ որ աստ
» գումարեալ կան. ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս
» տիեզերալոյս և մեծ հոգեւորի Յովնաննէս վարդա-
» պետի, ի դառն և ի նեղ ժամանակի: Արդ ետ գրել
» Յովնանէս օր այժմ կրօնաւոր է և ի մերձակայ աւուրս
» վարդապետ լինելոց: Իսկ ինքն գրողն Գրիգոր ան-
» մեղադրութիւն խնդրէ վասն խորութեան գրչութեանն.
« զի ժամանակս ձմեռն էր, և խուցս մութն և ցուրտ, և
» նիւթս պակաս, և թանաքս աւեր. և իմ պիտոյքն ողինչ
» այլ՝ բայց միայն ցամաք հաց, և խոցած ներքինս թանու
» արկունէն, և արտաքինս՝ ի բնութեան տկարութենէս¹ »:
— Պատմիչն Թովմաս Մեծօփեցի գլխորդիշեալն Յովնան-
նէս՝ կոլտիկ կոչէ « ի յեղեգեաց, ի վանից Հերմանի ».
և ի ժողովի նորոգութեան աթոռոյն Եմիածնի՝ նախա-
կարգէ զանուն նորա քան զնաւից, « Յովնաննէս վար-
» ժապետն և ուսուցիչ Ս. ուխտէն Հերմանի վանիցն ».
և սա ինքն յայսմ ամի (1441) ընդօրինակելով աստ
Ճառըստի մի՝ կոչէ զինքն « Սեւակիր Հերմանի վանից »:
Եղեւ առաջնորդող ընտրութեան կաթողիկոսութեան
Կիրակոսի, և նոյն ինքն դարձեալ մերժման նորա յաթու-
ռոյն, յետ երկուց ամաց, թէպէտ և հրապուրեալ և խա-
բեալ սաղարանօք աշակերտի իւրոյ Մարկոսի եպիսկոպո-
սի և այլոց ուսանց հակառակորդաց Կիրակոսի. զի ինքն
կոլտիկն անցեալ էր զաւուրք և խլացեալ ականջօք.
սակայն ձեռներէց ոմն երեւի և յառաջնմէն. քանզի մե-
ղադրէ զնա պատմիչն բարաւնաբար. « Ո՛վ մեծ վար-
» ժապետ Յովնաննէս, զաթոռն Աղուանից յերկուս
» բաժանեցեր, և նախանձաւ և դառն ատելութեամբ
» ի հայրապետական աթոռոյն պարտեցեր զընտրեալն ի
» Հոգւոյն Սրբոյ.... և ի միւս օրն վարդապետութեան
» գաւազան ամենայն վարդապետօք ի ձեռն նորա եղեր.
» այժմ զգաւազանն ի ձեռաց նորա յափշտակեցեր, (եւ
» այլն). դու սկանջօք խլացեալ, սպիտակ մարութի զե-
» ղին է փոխեալ, մօտեալ գերեզմանի. Գիասատունս
» Հայոց ուղղափառ աստուածաբանութեան խափանե-
» ցեր... դու զամենեցուն բերանն բացեր. կիլիկեցիքն
» զհամբաւ անգիտութեան և անհամութեան քօ լսե-
» ցին »: — Երկասիրութեանց Յովնաննու՝ յիշին Լուծ-
մանք գրոց Ս. Դիոնէսիոսի, և Քաղաւած Մեկնութեան
Երայեայ: — Յետ սորա և յետ կիսոյ Ժե դարու յիշի
առաջնորդ վանիցս առ կաթողիկոսութեամբ Գրիգորի
Մակունեցոյ՝ փոխանորդին Կիրակոսի, միւս եւս Սար-
գիս վարդապետ վերադարձող և քաջ յարունի կոչմամբ,
յամս 1460 և 1465. յառաջնումն (1460) Զաքարէ ոմն
ընդօրինակէր Աւետարան մի, « ի Ս. մենաստանս Հեր-
» մանի վանք, ի առաջնորդութեան Սարգիս վարդապե-
» տին, ընդ հովանեաւ Լուսաւորչիս մերոյ, և Ս. Յակով-
» բիս կենաց բարեխօսի, և Ս. Ստեփաննոսի և Ս. Յու-
» փաննիսի, և այլ սուրբ չափաց և նշխարաց Ս. Հեր-

» ման Ճգնաւորի, և սուրբ Վարդապետաց՝ որք աստ հան-
» ղուցեալ կան առ Քրիստոս »: Գրել տուողն է կին « Մը-
» խիթայ ժամակոյի... (և տայ) ի Մեղիթիթ քահանայն
» վասն իւրոյ յիշատակի », և մահտառի Սամուելի հանգու-
ցելոյ, որ ետ գրեալթ աւետարանին գրեցելոյ: — Աստիկ
յետին յիշատակք են Հերմանի վանաց, ըստ իմս գիտու-
թեան. յորմէ հաստատի և այն, զի ի նաւազել կամ թեր-
եւս և յաւերել Գայլեձորոյ վանից, այսր ի Հերման փո-
խեալ իցէ աթոռն վարժապետական. յորում վեհա-
գոյն գաւաւ, որպէս և ի նախակարգեալ յիշատակացդ
գաւալի՝ Տիրատուր Վարդապետ, մինչեւ դասել զնա ի
չարս յաւէտ հոշակելոց վարդապետաց, և յեկեղեցա-
կան երգարանի Դանճուց, ընդ

« Վըկայասէրն եւ Երակացին,
Գոշ, Վանական, Տիրատուր արին,

վարդան մեկնիչ եւ սուրբ Եսային », և այլն:
Եւ գրիչ ոմն յամին 1428 գովելով զայլ ոք իւր վարդա-
պետ գիտուն, ասէ զնմանէ, « Հետեւեցաւ սուրբ հա-
» բանցն և առաջին վարդապետացն, Եսայեայ, Տիրա-
» տոյ, Վարդանայ, Գոշի, Վանականայ », և այլն: Գըլ-
խաւոր գրուածք Տիրատուր երեւին եղեալ Քաղաքն, յո-
րոց յիշին երեսնիւ շափ, յայլեայլ տօնս տէրուականս,
և ի « Էսպէս բանս Ս. Գրոց՝ մեկնողաբար. այլ և « Պե-
» ռիարմենիաս Գրոց (Արիստոտելի) յարմարեալ յաղա-
» զքս Աստուածաբանութեան »: Գրիչ վարուց կամ վկայա-
բանութեան Գրիգորի Խլաթեցոյ (+1428) ասէ զսա աշա-
կերտեալ ճգնաւոր վարդապետին Վարդանայ, « որ հնգե-
» տասան ամ յանապատի էր բնակեալ, առ մեծ Վարդա-
» պետն Տիրատուր »: Սակաւս ի բանից կամ ի քարոզից
Տիրատուր գտեալ իմ յընթեռնուլ՝ ոչ կարեմի վերայ հա-
սանել հոշակի անուանն, թէ և շափաւոր գտանեմ զբա-
նակարգութիւն նորա: — Ընդ գրուածսն յիշի և Տեսութիւն
Մարգարէին Դաւթի, ոչ գիտեմ ճառ եթէ մեկնութիւն
Սաղմոսաց նորին, որպէս և Տեսութիւն Աւետարանին
Մատթէի: Զատ յայսցանէ ծանօթ են Հանգրուակ նորին
առաւել քան 420. ոճով Ենորհալոյ, այլ անժամանք ի
չնորհս նորին. յորոց շատք ակնարկեն յանձինս ծանօթս
ի Ս. Գիրս և յազգային պատմութեան մերոյ, և դիւրաւ
ճանաչին կամ լուծանին. որպէս.

« Ոմն էր յազգէ արշակունի,

Մայրն վաւաչ եւ խիստ մոլի.

Տեսումն աշացն էր անբարի,

Հանց որ յաղթէր որձաքարի »: (Երուանդ).

« Է զգալի եւ շերեւի

Չէ կենդանի ու կու խօսի.

Թէ ոք ընդդէմ նմա խօսի՝

Չնոյնն առնէ պատասխանի »: (Արճաքանգ).

Ընթերցողին Թողցի լուծանել և զայս.

« Բանս ի զարմացք ի մեզ լինի,

Բայց անվարժիցն անգիտելի.

Չի ճոխութեամբն նըւազի

Եւ նուազութեամբն ճոխ լինի »:

1 Յիշատակարան գրոցն յորմէ զայս յիշեմ՝ երեւի գրեալ յամի
1465, « ի հայրապետութեան Տէառն Գրիգորի ընդհանուր Հայոց

կաթողիկոսի ». Թէպէտ ըստ հասարակ կարծեաց՝ Գրիգոր համա-
րի վախճանեալ յառաջ քան զԹուականդ այդ:

— Մի ի բանիցն կամ ճառից (զոր չէ իմ տեսեալ), ի բանն՝ «Զգոյշ լին որպէս ցուցաւ քեզ առնել», վերագրի վառն իշմիածնի. զոր թէ այսպէս էր գրեալ հեղինակն՝ գուցէ կրսեր ոմն Տիրատուր էր և ոչ հռչակեալս այս ի սկիզբն ԺԵ դարու, այլ թուի ընդօրինակողին պատշաճեցուցեալ զվերնագիր բանին՝ որ յԵկեղեցի։ — Յաւելցուք և աղուական ինչ, ըստ գրելոյ ուրումն յՈսկեփորիկ գիրս. «ԶՏիրատուր վարդապետն ի պաշտօն տարան, և այն օրն հաց մոռացան տան ուտելոյ. յերեկոյն ժաւ մուն տարան ի տուն. ասէր Պարոնն. Վարդապետ, քանի տարոյ մարդ ես։ Աթէ. Քառասուն, մէկ պաւ կաս։ Ասէ (հարցանողն). Մէկն էր պակաս։ Աթէ (Տիրատուր). Օրս այս որ քաղցած պահեցիր, ի ժաւ մանակի կարգ ոչ է»։

Հին գիւղն ՀԱՆՈՒՆ՝ որ հանդէպ կայր վանից Հերմոնի՝ ըստ պատմիչին, և ըստ տրիցն յաթոռն Սիւնեաց (6 շափ) գուշակի փառքիկ լինել. անհետացեալ յայժմուս, ճանաչի անուամբ անտառի.՝ որ կոչի Հառոն մեշէ։

Մղոնաւ և կիսով, ի հիւսիսոյ Մոզան, (յահելէ սորին) կայ մեծ գիւղն Մալիշկաւ. տարածեալ ի միջի պարտիւզաց, այգեաց և ծառաւէտ պուրակաց։ Ոչ յիշի և սա առ նախնիս և ոչ իսկ ցուցանէ հնութիւնս, այլ կարեւոր նորութիւն. քանզի ի գաղթականացն Հայոց որ ի բաժնից Պարսից և Թուրքաց՝ բնակեալ իրեն ի 135 տանց, բարգաւաճեաց լանիւք բանաստեղծ ազգայնոյ, և քաղաքական տեսչի գաւառիս՝ Շամախեցի Պետրոսի Մատաթեան. սա յամի 1857 խնդրեաց, և ընկալեալ հրաման ի պետութենէ հաստատեաց տօնավաճառ ի գեղին, (ի 23 մայիսի—4 յունիսի), հանդիսիւ օրհնեալ զհրապարակն կամ զվաճառատեղին. ուր և փոյթ ընդ փոյթ շինեցան կրպակք վաթսուն. յորս կամէրնա հաստաւ տեղ արուեստաւորս և վարժարան եւս, այլ ոչ յաղողեցան իղձ նորա, և շինուածքն իսկ ամայացան. բայց կամք նորա և անուն պատուի ցարդ առ Մալիշկացիս և առ այլ ազգայինս գաւառիս, զորս ամենայնիւ հոգայր յանդորրու պահել ի հարստահարութենէ այլազգեաց։ — Ի Հս. կուսէ գեղին կայ աղբիւր երկաթահամ ջրոյ։

82. Ի Մալիշկայ մինչեւ ի գետն Արփայ առապար է երկիրն և թոհ և բոհ իմն լեռանց և վիմաց. յորս յանուանէ նշանակին մերձ ի գիւղն, (մին ի հիւսիսոյ արեւելից) Երարմիս սար կոչեցեալ հայերէն (8371՝ անգղ.), միւս մերձագոյն եւս իբր երկու մղոնաւ, յոռոյան քեազախ?, և շուրջնոք կարկառք և կոտորք ցնդեալք և ցրուեալք, որպէս թուի ի Թեփեպի—տեղիկ՝ (Մակաբաթն) լեռնէ կամ յայլմէ, հրամուղ բռնութեամբ արաադրեալ. յորոց սպառուածս ի միջի աւերակաց բնութեան և շինութեանց՝ առ գետեզերքն Թանգուզեալ դնի Մոզն աւան ամայացեալ, 10 տամբ Թաթարաց, քստմնափուշ յիշաւ տակաւն յաւերժացեալ ի 1150 ամաց հետէ. ուրանօր աննման ի պատմութեան մերում, (գոգլիր հազիւ յընդհանրականն), գործեցաւ գործ ժպիրհ եղերան, ի կնոյէ միոյէ արբեցելոյ քինու և տուփանօք, խողխողմամբ գերագոյն հանճարեղի և վսեմագունի բանասիրաց Հայոց՝ մեծի եպիսկոպոսին Սիւնեաց՝ Ստեփանոսի. զորոյ զոր

պիսութիւն դիպաց թողում պատմել անուանակցին և աստիճանակից յաջորդողի. «Հանդիպեալ սորա (յամի 735 ի 21 յսպիսի) սակա հողեւոր հարկին՝ ի դաւառս» բարեկից ի Զորն Եղեգեաց՝ յաւանն Մոզան. յորում բնակեալ էր կին մի սեղեխ արեալ յիմարութեան ախտին, զոր յառաջ քան զայն երիցս անգամ զգուշացուցեալ էր զնա ըստ Տեառն հրամանի, և ոչ էր զղլաւ. ցեալ. վասն որոյ այն անգամ սաստիկ ցասուցեալ Սըրբոյն և վճիռ հատեալ մեծ պատուհասի՝ ելանէ ի գեղ. ջէն. և վասն ասթաժամուն գնայ յակն քաղցրահամ աղբերն զոր Առագ ակն (կամ Առագական) կոչէին, զոր վանալ ի նմա. և հրամայէ հարու գիւորանն իւր. և ինքն զնն ի վերայ ուռոյ միոյ դնէ զմահիճան հանգստեան. և ելեալ առանձինն աղօթէ ժամս յովս. և ննջէ ի վերայ նորա։ Իսկ կինն հերատուկ չարժեալ ի կատաղի բոցոյ ցանկութեանն, առնու ընդ իւր զհամանին իւր և զայ սպանանել զՍուրբն, զի համարձակ լիցին ի գործն. և մերձեալ ի ծառն՝ հանէ ի վեր զայրն, եղեալ զսուրբն ի ձեռն՝ զի սպանցէ զՍուրբն։ Ելեալ առնն տեսաւ նէր զՍուրբն ննջեալ, և իբր զբոց ցուանայր շունչն ի վեր, և ճախր առեալ դառնայր անդրէն. և հրեշտակ մի կացեալ ի անարսն հովանի ունէր նմա թեւօքն։ Տեսեալ զայն առնն՝ կարկեալ թուանայր, և ամենայն յագուածքն խաղայր, շարժէր, դողայր մեծաւ սոսկմամբ. և այնչափ ուշաբերէր՝ մինչ անդրէն իջանէր ի ծառոյն, և պատմէր կնոջն։ Ապա կրկին յորդորէր կինն, և սաղորէր քաղցր բանիւք պոռնկութեան, և քաջախելեալ անդրէն յուզարկէր. և նորա հրաշափառագոյն իմն տեսեալ տեսիլ քան զառաջինն, սաստկապէս եւս թուանայր, և անզգայ մարմնով իբր մեռեալ անկաւ. նէր ի ծառոյն։ Ապա կինն՝ մինչ ետես յանհարին պատուհաս ըմբռնեալ զայրն, փոխանակ զղլման՝ առաւել եւս զչարեալ, և արեալ ի բանսարկուէն՝ առեալ զսուրբն հուանեալ ելանէր ի ծառն. և հարեալ զսուրբն ի փողոն Սրբոյն՝ հեղոյր զարինն ամբիծ ի վերայ փայտեղէն մահճին, որպէս զՏեառն իւրոյ ի վերայ փայտեղէն գործարանին մահու։ Վասն այսպիսի անպարտ մահուան և մեծի զրկման ազգիս և եկեղեցւոյ, աւանդի քառասնօրեայ պատուհաս երերման և աւերման գաւառին, և բիւրու միոյ մարդկան ընկլուզանել յանդուռն. զրս։ Բայց հաւասար անլուր և անհեղեղ ժպրհութեանն՝ արար կինն այն հերատուկ և հատուցումն ապաւխարութեան տարօրինակ. քանզի «անագան ուրեմն» եկեալ ի սգաւորութիւն, մերկացեալ զհանդերձն և առեալ քարինս ծեծէր զկուրծսն. և այնքան բաղխէր՝ զի իջանէր վտակ արեանց. և մեծ ողբովք և դառն աղաղակաւ ճչէր և խայտառակէր զչար գործսն իւր։ Եւ եկեալ հանդէպ վանացն յարեմուտս կոյս, յայն կոյս ձորակին փորեալ զտեղին, և թաղեալ զանձն մինչ յստինսն՝ զամուռն և զձմեռն տապակէզ և ցըր. տահար լինելով, վայէր և ողբայր զցայգ և զցերեկ, և վմեզս իւր խոստովանէր։ Բաղազս որոյ շարժեալ ի գութ հայրապետին՝ խնդրէր ի Տեառնն ողորմութիւն նմա։ Եւ յաւուր միում ի ժամ պատարագին ելանէր գոյիւն ահեղ ի տապանէ սրբոյն. Թողեալ լիցին քեզ

» մեղքս քո, ով կին դու: Եւ լուեալ ամենեցուն փառս և
 » գոհութիւն Աստուծոյ մեծի մարդասիրութեան և ան
 » յիշարարբերարութեան մատուցանէին: Բայց կինն
 » թէպէտ էառ զթողութիւնն, ոչ ել ի տեղւոյն. այլ կա-
 » ցեալ ի նմին՝ վախճանեցաւ և թաղեցաւ յապաղխարու-
 » թեան գրին իւր. և կայ հանգէպ վանացն» — Յառաջ
 նուա՛ն ամի եպիսկոպոսութեանն նահատակեալ Ստեփա-
 նոսի՝ ի դէպ է թէ չէր տակաւին ծերացեալ. նոյնպէս և
 հարազատն իւր արեամբ և երգահան շնորհ ջոյնն Սա-
 Ռակաղուխոս, դեռ եւս հաւատալի է յանձաւս և յան-
 ձուկս ծորոյն Գառնոյ, ընդ Հովանոցաւ մենասիրին Խոս-
 րովիդիտոյ՝¹ նայապէս լինել մենացեալ, յաստուածա-
 խոհութիւն և յաստուածօրհնութիւն. այլ ցանկալի էր
 մեզ հաւաստել զայս, և մանաւանդ գտանել առ ի նմանէ
 նուազ մի ողբերգական, զփափկագոյնն և զսրտառուչ
 նուազաց նորին՝ յայսպիսի ողբերգայր և յայսպիսի ողոր-
 մամահ դէպս նուագեալ, յորում՝ կարէր հոլանել զքոզ
 պարկեշտ դիմացն՝ թանձրագոյն եւս սգով վարագու-
 ընելոց. նուազ՝ որ աներկբայապէս ոչ լինէր պակաս, եթէ
 ոչ և աւելի՝ քան զերգս սիրայնոյն այնորիկ քիռ կամ
 զուգակցի Գողթնեցւոյն Վահանայ: — Առաւել քան
 զքսան գրաւորական գործք յիշատակին Ստեփանոսի,
 շատք մեկնողականք, կարծեմ բոլորից Հին և Նոր կտա-
 կարանաց, և Թարգմանութիւնք Ս. Հարց, այլ և ար-
 տաքին ինչ գրոց, յորոց սակաւ ինչ մասն եհաս կամ ծա-
 նուցաւ մեզ: Բայց՝ ըստ բաղդի, գեր ի վերոյն բնաւից այ-
 դոցիկ՝ սաւառնացեալ բարձրանայ անկորուստ և անկո-
 ընչելի յեկեղեցւոյ մերում, անզուգական Կանոն Աւագ
 Օրհնուքեանցն ի Յարութիւն Քրիստոսի. որք բաւական
 էին ոչ նմա միայնոյ ի փառս, եթէ և չէր այլ ինչ մնա-
 ցեալ յերկոց նորին, այլ և համօրէն ազգի նորին՝ եթէ
 ջնջեալ բարձեալ էր բնաւ այլ դպրութիւն սորա: Ի նշուլից
 մնացուածոյ այդմ՝ միակ գոհարի՝ մարթ էր ի մաստասի-
 ընել բանագիրաց, եթէ որպիսիս և որքանիս արժան էր
 յուսալ բանաստեղծս յայնպիսեւ ազգէ և ի լեզուէ. գո-
 հար, որ արդ և ի միջի ոչ սակաւուց զերծելոց և յայտ-
 նի բերոց դպրութեան մերոյ, մանաւանդ ի շարս սրբա-
 զան երգոց, զերազանցօրէն փայլէ, և փայլեացէ՝ մինչեւ
 երգարանեալն ի նմանէ Յարուցեալն ի մեռելոց՝ յա-
 րուցէ զնշնեցեալն յուսով՝ յանմահութիւն: — ՅԺԷ
 հրօտից ամսոյ, որ է 23 յուլիսի, կարգեալ է ի Յայսմաւու-
 ըրա՝ Յիշատակ նմանելոյն Յովհ. Մկրտչի՝ նահատակի
 արդարութեան և պարկեշտութեան, որ առաւել քան
 զնա միով մասամբ. այնու՝ զի ոչ դահճին սրովն դաւա-
 ճանեցաւ, այլ նորին իսկ աղճկին՝ սիսակաճն Հերովդիա-
 դայ, որ անսարսափ կաքաւելով ընդ մահաբեր սանդուղ-
 սըն ելանէր և ինքնին վճարէր զամենայն, զքէն և զե-
 ղեռն. թերեւս ժպիրհ քան զդուստրն Հերովդիայ, զի
 զնա՝ մայրն սրացոյց և թիւնացոյց, իսկ սա անձամբ զան-

ձըն. այլ և բարեբաստիկ յոյժ քան զնա, զի զղջացաւ.
 և զանպարտ արին նորոյ նահատակին Ստեփանոսի
 փոխանակ բողոքոյ, դարձոյց յողոր և ի բարեխօս. և ո-
 ղով շարաշարն աղտեղացաւ, նովիմբ և լուացաւ և սրբե-
 ցաւ: Արժան և իրաւացի էր արդ Սահակաղխատոյ կամ
 որոյ և է հոգէկրի նորին և նրբազգած իսկուհւոյ, հա-
 մանմանել օրիորդին այնմ կամ տիկնոջ Գողթան, և փո-
 խել զերգսն տխրականս և զղլականս՝ ի «հոգեւորս և
 » ուրախարարս, յորդորականս և ներբողեանս», ի պան-
 ծալիս յայս դիտապետ եկեղեցւոյ Սիւնեաց:

Որքան եղբրական և ողբերգելի դիպուած եղբօրն,
 նոյնքան սիրասարաս և նազելի աւանդեալն զքեռէն, որ
 «ստացեալ զվարս կուսութեան և առանձնացեալ ի ձո-
 » րակին Գառնոյ՝ յայրի միով, անտանելի վարս ճգնու-
 » թեան կրէր յանձին... Բոյժ հմուտ էր երաժշտական
 » արհեստին. որ և ի ներքոյ վարագորի նստեալ ուսու-
 » ցանէր զբազումս»². Թաղուցանելով յաչաց զշնորհս
 կուսական երեսացն, զի մի զմայելալքն յանուշութենէ
 ձայնին՝ ցանկացին և ի տեսոյն յագնեալ:

Աւագական աղբիւրն յիշեալ յայսմ պատմութեան՝ է
 վտակ փոքր, որ ի հարաւոյ Արկազան գեղն անցանէ ընդ
 արտորայս և ընդ աղօրիս Մարիչկայ և գայ ի Մոզն: Ի
 հինն Մոզն երեւին բազում աւերակք յինուածոց, այլ ոչ
 և մի կանգուն, և ոչ արձանագիրք յայտնեալք, բայց
 խաչվէմք ԶԻ (1471) և ԶԼԲ (1483) թուականօք: Յա-
 րեւմտակողմն հին աւանին կայ նոր գիւղ համանուն բը-
 նակեալ ի Թուրքաց:

Հովտիս Մոզան պատշաճ համարիմ և զմիջոց երկրին՝
 որ յաւանէ անտի մինչեւ ի լերին անխրայետս ձորահով-
 տին Գուտենւոյ, ուր զեղբր (ալակողմեան) Արփայի են
 մանր գեօղք ինչ այլազգեաց. որոց զլիաւոր երկը մզո-
 նօք յերկց Մոզան՝ փաշատիզ կոչեցեալ այժմ, անշուշտ
 է Փշաւոխ կամ Փշաւոխը հին Յուցակին. ուրկան և ա-
 ւերակք ինչ, և բլրաձեւ կուտակ մի մանր քարանց, զոր
 ասեն դրամս լինել ազահի ուրումն առն անառակի, քա-
 րացեալս աստուածային ցամամբ:

Հուպ և զրեաթէ կից է Փշատեաց այլ գիւղ կամ հան-
 զըրուան այլազգեաց Դայրախոյ, և սակաւուց հեռի յԵՒ-
 Հը. սորա Դաշ-աղբը (քարատակ): Եւ ի սմանէ սակա-
 ւուք հեռի ընդ ԵՒ. հանգէպ Հախոյ գեղը՝ որ ի ձախա-
 կողմն կամ ի հարաւոյ գետոյն Արփայ, կամուրջ մի է
 քայքայեալ յեցեալ ի քարածեօս, յորոյ վերայ սենեակք
 պահապանաց փայտալէն յարկաւ և պատուհանօք, այլ
 արդ անանց և ամայի: — Սահմանքն մինչեւ ի խառ-
 նուրդ Գուտենւոյ՝ ծառաւէտք և խոտաւէտք են, և ի
 ստորեւ յեզր գետոյն կան Հին և Նոր Սոյան կամ Սայ-
 յան գեօղք, մին աւերակ, միւսն շինեալ խնամով Բորե-
 ցւոյ ուրումն Մանուկի: Յաւերակս հնոյն նշանաւոր է
 խաչարձան մի սեւաքար (ստուգագրելի) արձանաւո-

¹ Տես յԱյրարատ, յԷջ 364-6

² Նշանաւոր քան մի հմուտութեան նորա արտաքնոցն և զասըն-
 տիւր մատենագրաց Հելլենաց, (չորս հաւանօրէն ի Կ. Պօլիս ըն-
 թեռնոյր), է պատերազմն Դարեհի Ա ընդ Յունաց, զորոյ զերեսին
 զօրավարսն յիշէ ուղիւ յանուանէ, «գլխատին, զՏիափեռնին
 » և զՄարտոնին»: Զայս աւանդէ մեզ Վարդան հմուտ վարդա-

պետն ի Մեկեղեցեան մարգարէութեան Դանիելի:

³ Ստեփ. Օրբելեան, ԱԼ:—Սմին նման աւանդեն իտալացիք
 առնել և համազգւոյ իւրեանց Նովելլա դատեր Անդրէի իրաւագի-
 տի վարդապետողի ի Պատաւիւն, ի կէս ԺԴ դարու. զի զքեռեալ
 նստեր առ աթոռով հօրն, և ի վաստակել նորա կամ ի տկարա-
 նալ, ինքն քոզածածուկ և զիզածածուկ բացատրէր զքանն:

Ի Թուականին ՈՀԱ կանգնեցաւ Խաչս . Ով եղբարք զյոգնամեղս Առաքեալ յիշեցէք . զախմար գրիչս Շապուհ յիշէ ի Քրիստոս եւ Աստուած ըզմեզ յիշեսցէ :

Գոյ և եկեղեցի փայտաշէն լքեալ ի Հայ բնակչացն, ընդ որոց և Թուրքք ի բաց մեկնեցան, վասն անհարթութեան տեղւոյն :

Յետին գիւղ յայսմ կողման ընդ արեւելս, և մերձ ի Գայալու է Կեօկէրձին. ընդ մէջ գեղջս և Սոյլանայ և յանուն յետնոյս կայ բերդ աւերակ ի քարաբլրի, 10 տամբք Թաթարաց :

ՅՅ. ՀՈՎԻՑ ԳԱՏԼԵՅՈՐՈՑ.— Ընդ մէջ ձորագետակին Մոզան և մեծի Զորոյն Եղեգեաց կայ ձորահովիտ մի եւս փոքր, որոյ գետոյն ոչ նշանակի անուն, այլ պատշաճ հաւմարիմ կոչել յանուն Գայլեճորոյ կամ Սրկղօնից . զի ըստ բանից պատմին Սիւնեաց (Ի Գլ. ԺԹ), և ըստ վկայութեան նորոյ քննողի՝ յայս անուն կոչէին լերինքն, յորոց իջանեն վտակք գետակին, և գեօղ մի եւս յիշեալ ի գիրս, որ իցէ Թերեւս կոչեցեալն Սարկղողվք հին Յուդակին . քանզի և ըստ կարգի անուանցն մերձ վայրացս պատշաճի գօլ, ընդ մէջ Անգեղի, Եղեգեաց, Արկազանն և Մոզան . — Զորք եւեթ գեօղք չէնք են արդ ի ձորահովիտս . առաջին ի հիւսիսակողմին կիցս վտակաց կամ աղբերաց՝ որովք գետակն յորանայ, Պիւլպիւլ—օլան, Թաթարաւ, բնակ ՅՅ տամբք . ի հարաւոյ նորին են երեքին այլքն չիւնեալք ի Հայոց գաղթականաց ի Պարսկահայոց . որոց ա-

ռաջին ըստ ընթացից գետակին ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ՝ է Պաշքէնտ գիւղ, յընդարձակ մշակեալ հովասուն վայրի, տաւածեալ յերկասին կողմանս ջրոյն, իբր 40 տամբք . սագաւ չէն եկեղեցեալ ի վերայ հին ստուար սեանց . յորմունսն ագուցեալ են խաչվէմք և քանդակք գտեալք առ տեղեան, որովք գուշակի եղեալ հին գիւղ, որում վկայ և ընդարձակ գերեզմանատեղիք . ի քանդակսն գրեալ կան ի կիսարդուրակի այս բանք .

Յիսուս Քրիստոս Տէր Աստուած .

Ողորմի Սարգաթանէ ? քահանային .

† Թ . ԶԻԶ . Սուրբ ՅԲ . ՄԽ . ՎԴ .

Յետին զոյգ տառից երեւին նշանակել Միսիրար վարդապետ . իսկ առաջինն՝ Յակովբ ?

Կիսով փարսախաւ ի Հր . վերին գեղջն կայ միջինն յորաքէնտ, նոյնպէս վայիւուչ դրիւք, և իբր 50 տամբք . են և առ սովաւ մնացուածք հնութեան, աւերակ բրգաւոր շինուածոյ ի Մ . Հր . վարդանի բերդ կոչեցեալ . խաչվէմ մի Զկ Թուականաւ (1311) . և այլ խաչարձան ի բարձրաւանդակի՝ այսու գրութեամբ .

Այս Խաչս Քրիստոսի արեամբ ներկած է . ԹՎ . Զ .

Են առ նովաւ և տապանք արձանագրեալք, մին ԶԼԹ Թուականաւ (1550), միւս հնագոյն՝ 1338, որ է այս .

ԶԶԷ . Այս է հանգիստ Գրիգորի :

Եկեղեցի Օրթաքէնտի կոչի յանուն սրբոց Հրեշտակապետաց, որպէս ցուցանէ արձանագիր աւաղանին .

Շնորհաւք ամենազաւրին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Արքոյ . Ի Թուոյ մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ ՌՈՂԲ, ի Հայկական տումարի ՌՃԽԱ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս յանուն սրբոց Հրեշտակապետացն Գարբիէլի եւ Միքայէլի .

Կանգնեցաւ աւաղանս Մկրտութեան հոգւոյ եւ Թուլութեան մեղաց, Վարդավառի երկուշաբաթի աւրն, յուլիս ամսոյ քսանին .

Նոյնքան հեռի ի միջնոյն որքան սա յառաջնոյն՝ կայ Ստորին և մեծադոյն գիւղն Քեշիքէնտ (Երիցագիւղ) . ի Թերակղզւոյ գետոցն Արփայի, Եղեգեաց և Սրկղօնից, իբր 100 տամբք, գրեալք է նոյնաթիւ այգեօք, և յուրով պտղատու և անպտուղ ծառաստանաւ, ունելով և հօտս ոչխարաց և փեթակս մեղուաց, ձեռագործս և արուեստաւորս, այլ և դատաւորս . Եկեղեցին նորոգ յարգարեալ

է ի վերայ հնոյն, յորմէ շման հին յիշատակք : Բնակիչքն համարին գտեղին կոչեցեալ ի հնումն Տանձաթաղ, Թերեւս Փոնձաթաղն յիշեալ յէջ 124 :

Վերագոյն քան գերեսին գեօղքս՝ յաղբերավայրս, յարեւելից լերանց անյրպետաց Զորոյն Եղեգեաց և յարեւմտից Սրկղօնից լերանց, կայ ամայի հին գիւղն Պաշքէնտ, ունելով ի հարաւոյ նոյնպէս ամայի և աւերակ քերդ համ-

անուն՝ ի միջոցի կրկին ոստոց լերանց։ Այս գիւղ լքեալ՝
 Թուի ինձ հինն Սրկղօնք կամ Սրկղունք և հնագոյնն
 Սարկղովք. քանզի պատմիչն Սիւնեաց ստուգեալ յար.
 ձանագրութեանց, ի գրոց և յաւանդութենէ, և ականա-
 տես վայրացն, վիպէ այսպէս. յետ նահատակութեան
 Վարդանանց՝ գունդ մի փախստէից Հայոց «կամէին ան-
 » ցանել յամուր աշխարհն Արցախայ. որոց զկնի պնդեալ
 » անիծեալ Աթախուդայն (կրակապաշտն)՝ չարահնար
 » զօրօքն Պարսից, և հասեալ ի գաւառամէջն Վայոց ձո-
 » րոյ, մերձ ի քլուրն որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վա-
 » սըն ամրութեան, ի գետափին Նղեգեաց եւ Մոզան,
 » և մարտուցեալ եղին արեան ճապաղիս. և կոտորեցին
 » զբազումս և զեղեցիկս՝ որ էին յազատ տոհմէ Հայոց,
 » վասն անուանն Քրիստոսի. յորոց վերայ եղեն նշանք
 » զարմանալիք ի վերուստ»։ Յետ կոտորածի այլոց եւս
 նահատակաց, «զառաջին Սուրբն՝ որ կատարեցան
 » առ բլրաւն (Պաշէնտ բերդի) ի ժամուն ամբոփեցին
 » ոմանք քրիստոնեայք. և յայնժամ կաթողիկոսն երա-
 » նելին Գիւտ լուեալ՝ հրամայէր լինել վկայարան մեծ ի
 » վերայ Սրբոցն. և ժողովեալ զոսկերսն նոցա ի վկայա-
 » րանն, ապա ձեռն ի գործ արկեալ Յրեւ և Շաֆիրէտ
 » և Արշէն երէց և Արդիւ, հիմն արկին սրբոյ կաթո-
 » ղիկէին, յիններորդ ամի Գիւտայ երանելոյ Հայոց կա-
 » թողիկոսի, յամարան ամսամոտին որ օր հինգ էր ամսոյն.
 » և կատարեալ զնա մեծածախս գանձիւք՝ կանգնեցին ճե-
 » մարան իմն երկնանման հրաշայարդար շինուածովք եր-
 » կազմէթս և եռախորանս, և յերկուց կողմանէ գա-
 » լիթս և սրահակս, վերնատունս սեամբք և սրանելի
 » յօրինուածովք լինեալ։ Եւ վայրն ամենայն ի մեծ գե-
 » տոյն մինչ ի վեր ի լեռնակողմն որ Սրկղօնք կոչի, ըն-
 » ծայեցաւ ի ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն պաշտօ-
 » նէիցն։ Իսկ ի կատարման գործոյն գան հրանելի կա-
 » թողիկոսն Գիւտ և Անանիա (!) Սիւնեաց եպիսկոպոս,
 » և բազմամբոխ ժողովով փոխեն ի հանգիստ զՍուրբն,
 » և առնեն նաւակատիս սուրբ եկեղեցւոյն ութ օր, ի
 » փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ սրհնելոյն յաւիտեա-
 » նըս։ Բայց այժմ յետ աւերման տեղոյն՝ եղեւ լինա-
 » նիստ գեղիկաց, և կոչեցաւ տեղին Խստորալէզ։ Եւ
 » ահա զայս ամենայն ծանեալք յիւրոց արձանագրու-
 » թեանցն, և այլն՝ էր որ ի գրոց և էր որ ի տեղեացն և
 » ի վկայիցն և յանուանցն և ի հաւաստի աւանդու-
 » թեանց հնոցն ծանեալք, և տեղեկացեալ ամենայնի ըս-
 » տուգիւ՝ աւանդեցաք ձեզ»։ — Արդ ըստ այսց բանից
 Թուի ինձ՝ Թէ քլուրն այն մեծամեծ վիմօք պատեալ
 և ամրացեալ՝ այժմեան աւերակն է Պաշէնտ բերդի.
 և նոյն դարձեալ Բոլարաբերդ կոչեցեալ երբեմն, յոր
 անուն և Անապատ մի, այսինքն մենաստան՝ յիշի յե-

լըս կոյս Ժե դարու, յերիցուէ միոյ Դաւիթ անուն,
 որ ասէ. «Ի յերկիրս Վայիձորոյ, ի գեղոս որ կոչի Սըրկ-
 » ղունս, ընդ հովանեաւ Ս. Գեորգի և Ս. Յակոբի, և
 » այլ սուրբ Նշանացս՝ որ աստ կան. առ ոտս արիա-
 » նան և բանիբուն Աւագ տէր վարդապետի հօրեղբօր
 » մերոյ, և եղբարցս իմոց, Տէր Զաքարիայ արեղային և
 » Տէր Արաւսիւ ծաղկողին՝ որ է փարթամ շնորհօք ի լին
 » և Ակոր միակեցին, և Նահապետ արեղային, և հօրն
 » իմ Տէրտէր միակեցին, և Աղաձան և Ղուկաս և Աթա-
 » նաս և Աղայրէկ դարացս, որք են ի յԱնապատն Բո-
 » լորաբերդոյ, առ դուռն Ս. Աստուածածնին և Ս. Կա-
 » ռապետին և Կիւրդի սուրբ աշոյն... և Տէր Եղեկիէ ըն-
 » կերակցին իմոյ, և այլ եղբարցս... (ստացող գրոցն է)
 » գովեալն յամենայն լեզուաց, սուրբ և ընտիր, ժառան-
 » ք միւս ի պաշտօն, գրեալէր և հրեշտականման Տէր
 » Սարգիս ճգնաւոր և մահդասին, կրօնաւոր և արե-
 » ղայն, խոյրաբարձ և վակասաւորն», և այլն։ Յետ
 տան ամի նոյն Դաւիթ գրիչ յայլ զիրս գովէ զնոյն Ա-
 լագ տէր վարդապետ զհօրեղբայր իւր՝ քրտնաջան, ադի
 և քալ կոչելով, «Ի դառն և ի նեղ ժամանակի, զոր նե-
 » ղեալ եմք յանսրինաց և յանիրաւ պահանջողաց»։ և
 զստացող գրոցն կոչէ Աղա Բեկտօղմիշ, զկինն՝ Դիւլաւո-
 տատ, զօրդին սրբասնեալ տէր Սիմօն, և այլն։

54. Ի հարաւոյ Պաշէնտ բերդի և ի հիւսիսոյ Պիւ-
 չիւլ - օլան գեղ՝ մղնաւ շափ հեռի յերկրոցուն եւս, յա-
 ձուկ միջոցի երկուց վտակաց գետակին՝ նշանակի ամայի
 գեղատեղի փեռոյսաւ կամ փռոյիսիւնս անուն, որ Թուի
 նշանակել զԳայլածոր կամ Գայլիծոր կամ Գայլածոր մե-
 ծախչակ մենաստանի ԺԳ-Դ դարս, յաճախ եւս գրեալ
 Գլածոր։ Զարմանաց է՝ զի պատմիչն Սիւնեաց ոչ յիշ-
 զայս վանս, թերեւս զի նոր էր հաստատեալ. այլ աշ-
 խարհագիրն Վարդան ընդ վանորայս Վայոց ձորոյ դա-
 սէ և «զԳայլիւծոր, ուր Վարժարանն է, և աթոռ սուրբ
 » Վարդապետաց մերոց»։ Իսկ բառակարգ աշխարհագի-
 ըն ճշգրտագոյն ևս ասէ. «Գայլիւծորն՝ ի սահմանս Ե-
 » ղեգեցձորոյ»։ Բառալքան զայդ երեւի ունել այլ ա-
 նուն, քանզի ի վարս Միսիթարայ Սանեցոյ ասի. «Ի
 » վանսն՝ որ այժմ ասի Գլածոր»։ Իսկ ոմն ի յիշատակա-
 գրաց (Յովհաննէս) յայտնէ զառաջին անունն, զրեւով
 յամի 1291 «Ի մենաստանս՝ որ կոչի Աղբերց վանս և
 » մականուն Գլածոր»։ այլ ոք իբր տասն ամաւ երիցա-
 գոյն առանց մականունեղ նոյնպէս կոչէ, յաւելու և ըզ-
 մերձաւորութիւնն ի հանգստարան Ստ. Սիւնեցոյ.

«Եկեալ յայս գաւառի

Որում անուն Վայձոր կոչի,

Հուպ ի Շիրիմիւն Սիւնեցի,

Ի յԱղբերց վանս մենաստանի»։

Եւսուր աւագ հինգշաբաթի 1478 ամին, ի խիստ ցուրտ տեղում և
 ըր որ տարւոյն,

«Ի զանութեան նոր փաթշաղոյս

Խուլ Սուլեան նստեալ սյամոյս,

Ահաբեկեալ ի Վրացոյս», և այլն։

Այլուր յիշէ զՊարոն Գաւառն, և ասէ. «որ մեզ նոր կարասն
 » գինի էր յուղարկել մին գաւ»։

3 Ընդօրինակող գրոց Մեկնութեան Յովհաննէս աւետարանի։

1 Որոյ ձեռագիրք՝ ձառնութիւն մի գրեալ յամի 1478 պահի
 յԵմիթիս, և Շարահան մի եւս (1487), զոր տեսի ի Լոնտոն առ
 սեպի միոյ։

2 Յիշէ ապա և զԺնոզս Սարգսի՝ զԶ-տէր և Դ-նորէլ, զԷզ-
 բարան՝ Իսթր, Զ-տի, Լ-ոգ-հիւլի, Ա-րիւս, և Դ-նորէլ սարկա-
 լագ և Ստիւն... և զհոգեւոր եղբայր նորա զՄիւր-ժ արեղայ և
 զԿլար-դիւ, և զհոգեւոր չայր զՇ-տիլի և զԴիւլ-տ քոյրն. և զԷր
 Ժակ չայրն զՏէր-տէր, զմայրն Գ-նոյ, զեղբայրն Մ-ր-տէրոյ, զԿին
 Ժ-ր փ-լ-տիւն, զԷր-դիւն Ա-լ-տիւն և Բ-լ-տիւն... — Գրէ ուրեք

Արդարեւ ի միջ երկց և չորից աղբերաց կամ վտակաց զետեղեալ է չէնն, որք սուգ ստորեւ միակցին առ Պիւլ-պիւլ-օլան գիւղիւ։ Ոչ ժամանակ շինութեան վանացս է յայտ և ոչ առաջին և ոչ վերջին դէպք։ այլ այն՝ զի յետ կիսոյ ԺԳ դարու ցկէս ԺԴ-ին հռչակեալ էր քան զամե-նայն վանորայս ժամանակին՝ բարգաւաճանօք դպրու-թեան, մանաւանդ յ'երկար առաջնորդութեան Եսայեայ վարդապետի Նշեցւոյ (1284—1338), որ յաջորդեացն զՆերսէս Մշեցի (+ 1284)։ զայն որ յոյժ հմուտ ասի լե-զուի, և ժամակարգութեան Յունաց, եկեալ այսր և աշակերտեալ վարդանայ (աւուկերտի վանական վար-դապետին) «մեծ և հոգեւոր վարդապետի... և յետ» փոխման նորա յաստեացս՝ նստաւ յաթոռ նորին, և լու-ն ստիպելեաց զազգս Հայոց ուսմամբ գրոց. և հասեալ

վ. Արճիշեցի Ոսպնակերն, և Մատթէոս ոմն վար-դապետ Կիլիկեցի, գրիչ վերոյիշեալ չափաբան տողի-ցըն, որ և յաւելու յետ այնոցիկ.

«Յերկրորդ յԱրհերս պանծարի.

Առ ոտըս հօր մեր Ներսէսի

Եւ բարունեաց վարժապետի.

Հասեալ ի քայր իմաստ բանի...

Ի գիշերի և տուրնջնի

Աստուածային բանիւ բերկրի»։...

Նոյն և արձակ բանիւ յիշէ զնա իբրեւ աշխարհածանօթ ի ժամանակին՝ «վարժապետ և խրատիչ սուրբ վարդա-» պետն Ներսէս. որոյ հրամանաւ ընդօրինակեաց անդ յամի 1283 զԼամբրունեցւոյ Մեկնութիւն Յայտնութեան և զՀանգստեանն Յովհաննու։— Այլ գերազանցեաց զՆերսիսիւ աշակերտ նորին և յաջորդ Եսայի, որ իբրեւ յիսունեւհինգ ամ² եկաց առաջնորդ և վարդապետ, մա-նաւանդ թէ վարդապետաց վարդապետ. քանզի ասեմ երեքհարիւր և վաթսուն սպասաւորաց բանի տուեալ գա-ւազան վարդապետութեան. յորս վեհ բնաւից՝ և քան զնոյն ինքն Եսայի (ըստ մնացածոյ գրուածոց երկոցուն եւս) է Եզնկացին Յովհաննէս, որ զի և տիգր ոչ կըր-սեր քան զԵսայի երեւի գոյ և վաղու իսկ յայտնեալ բանասիրութեամբ, կամ զիւր յոյժ մեծ ուսումնասիրու-թիւնն յայտնէ կրկին աշակերտութեամբն (գէթ լսո-ղութեամբ), և կամ զարդարեւ մեծ արժանաւորու-թիւնն Եսայեայ, զոր ոչ կարեմք հաւաստել ի գրուա-ծոցն առ մեզ հասելոց. որպիսիք են Մեկնութիւն Եզնկիւի մարգարէի, Քերականոքիւն, Բան վասն կարգաց եկե-ղեցւոյ և Ժամասացութեան, ի խնդրոյ վարդապետացն Սիւնեաց, Լուծմունք յԵսայեայ Մարգարէութեան, Ճառք ինչ մեկնողականք, որպէս, ի բանն՝ Սիրեցից զքեզ, Տէր զօրութիւն իմ, Դաւանոքիւնք հաւատոյ, և այլն։ Յորս թիւեւս զիսաւոր է Մեկնութիւն Քերականու-թեան, կամ որպէս ինքնին իսկ գրեալ է իւրով ձեռաթիւ վերջածոքիւն. և գրածն է զայս օրինակ. (Թիւ 36)։— Վերնագիրդ միայն իւր իսկական ձեռնագիր է, և սրբա-գրութիւնքն կամ եղծածքն կարմրաղեղով՝ յառաջնումս աստ իջի գրոցն, յորում կամեցեալ է նախ եօթն պատ-ճառս կամ խնդիրս քննել զՔերականութենէ, և ապա ի չորս ամփոփեալ³. և այսպէս (չորս) գտանի յայլ օրի-նակս. և նշանաւոր է մերս այս՝ իբրեւ սկիզբնագիր, յո-րում զոն պէսպէս ուղղագրութիւնք և յաւելուածք ի լուսանցս գրեալք, որք յետոյ միահետ գրեալ են ի մա-քուր օրինակս, յորոց գտանի և առ մեզ Հնագոյն մի-իսկ ի սմա՝ որ սկզբնագիր կամ մի յառաջին թելադրե-լոցն է, պակասէ առաջին տառն ի, որ յայտ է թէ թո-ղեալ էր վասն զարդագրութեան. մասն մի գրոցն և ուղ-ղագրութիւնքն Եսայեայ ձեռնին են, և մասն՝ այլոց. յաւարտ իջի ուրեք դարձեալ ինքնին՝ գրեալ է Եսայի յիշեցի։— Չատ յայսցանէ են Եսայեայ գրեալ և

Ի Թիւ : շէ : Գր եցաւ
Մեկնութի կարծողէնէն.
ճեռամբ բաւմամեղ Կարա-
անուէ կրուէն աւորի յոհաւ
Խի աշէ երտիբույնի. Ի Մեա
տաւա որ կուէ 'աղբերց վաւա.
և մականուէն զւա ճոր լեղհոյ
աւեաւ արբայնաւաւնիսի. Ի լե-
րիս պետո-ժմա գիտնաւան
Լարդիւնական մեծհաւտո
րի յեւառ. զարշար հէսցեղ
ամեղտը լեղհոյնաւաւրս.
Լարդաւաւ լեղհամեւնաւաւ
բք. հաւ գիպիք այսմ մասեւ
Ի Նիդաւ-թի իւրոր եւիտէ իմ

35. Մեկն. կարողիկեայց գրեալ ի Գայնեճոր.

» բարիքը ծերութեան՝ հանգեալ ի Քրիստոս ի նոյն վանս
» Գլաճորոյս Թերեւս ընդ իւր բերեալ էր այսր զաշա-
կերտ իւր Եսայի, որպէս յառաջն երեքմն խոյս տալով
յասպատակութենէ Մարաց՝ ի կողմանց Տարսնոյ տա-
րեալ էր զնա ի գաւառն Քաղբերունեաց, փոխադրելով
« ի Ս. ուխտէն Ղազարու, զոր և (ուր) ԺԵ ամ անդ էր
» փոխեալ Դասատուն վարդապետացն մերոց», ըստ
Յայտնաւորաց, Ներսէսի աշակերտեցան Մխիթար վ.
Կերմանեցի կամ Սասնեցի¹ (+ 1337), Յովհաննէս

¹ Արժան է դիտել, զի գլխաւոր վարդապետք վանացս՝ Եսայի, Ներսէս, Մխիթար, Յովհաննէս, և այլն, Տարսնեցիք և Սասնեցիք են. և ի դէպ է կարծել զնոսին իսկ ինքնող վանացն և հռչակեալ վարժարանին, պատճառաւ իւրիք ի հայրենեաց իւրեանց ելեալ և պանդխտեալ ի Զորս յայս։

² Ամբիցին Միւսա զվախեան Եսայեայ գնէ յամի 1543, որով յիսուն և ինն ամբ լինին վարդապետութեանն, ուլ սովորաբար ասի յիսուն ամ։

³ Ի պարզութիւն բանիցս առաջին առնեմք զնախագրեալն և զուղ-ղագրեալն յետոյ, որպէս գտանք յայլ օրինակս (տ. Թիւ 36)։

Թուղթը կրօնականը առ այնպիսի անձինս չատագուրվու
թիւն ազգային ծիսից և աւանդութեանց և ընդդէմ ջա
տագովաց լատին եկեղեցւոյ՝ Թէպէտ ի յետին ամս կե
նացն և ի հաստատել կարգի Միաբանողացն ի մերձա
ւոր սահմանս անդ (յերնկակ), լուեալ ստուգիւ զվար
դապետութիւն նոցա յիւրոյ իսկ աշակերտէն ի Յովհ.
Քոնեցւոյ (որ գլուխ և առաջնորդ եղեւ նոցին), երեւի
և ինքն ոչ անհաւան մնացեալ. նա և յառաջ քան զայն,
յամի 1325 Թորոս ոմն գրիչ ընդօրինակէր անդ «Տօտ ի
» մեծ վարժապետին Եսայի», զաստուածաբանական գի
րքս Թովմայի Ագուինացւոյ, զթարգմանեալն երկու ա.

մօք յառաջ ի 8. Եղնկացւոյ. և հակառակորդ իսկ նորին
հետեւողաց՝ Մխիթար Ապարանեցի վկայէ բազում ան
գամ, զի և Եսայի Ջաբրառնաւոր էր, այսինքն կրէր զկրն
կուղ կամ զգեցեալ զձեւ. սքեմի լատին միանձանց— Թէ
պէտ չէր եպիսկոպոս՝ այլ վեհադոյն եւս վարկ և պատիւ
ունէր Եսայի. և կաթողիկոսունք ժամանակին՝ (յորում
վէճ և խնդիր էր համաձայնութեան ընդ գահուն Հռովմայ)
առ սա եւս ուղղէին զչրլաբերական կոնդակս, որպէս
Գրիգոր Անուարդեցին, և ի յետին ամսն (1333) Յակովբ
Բ գովութեամբ՝ Մեծ վարդապետ³ կոչէ զնա՝ Նոյն ինքն
անձնապանծ մետրապօլիտն և պատմիչն Սիւնեաց՝ ի պա.

Քէրտիսնէն— Թէն վերն— Ժո— Թի,
Բանաւքան. Ճեռամբ Եսայ
Ես յա— արեալ: ...

Ճեռնատու— Թննէ կողոյն հն
դերձեալ եմք բուռն հարկանել
առաջիկա երոգու— Թննէս; նախառ
սանել արձանէ, Թեզինչէ քերական
նա— Թեւն, Երեւոյն Կիւսիւն յայ
տը նէ անուրբ քերականութեան: Ե
կողոյն Թե վասն էր քերականութեան
կոչէ: Երեւոյն ոյք եղենգտաւոր
այսմ արուեստի: Երեւոյն Կիւսիւն
հետոյ գոյնվոյս: Երեւոյն Կիւսիւն
և կատարումն: Երեւոյն Կիւսիւն
էր անհազա— Կոյ Թ յան ճին կալեալ
եղենվասն քերականութեան: Երեւոյն Կիւսիւն

«Ի ձեռնտուութենէ Հոգւոյն հանդերձեալ եմք
բուռն հարկանել առաջիկա իրողութեանս Նախ՝
ուսանել արժան է, Թէ զինչ է քերականութիւն,
և երկրորդ՝ կամ զինչ յայտնէ անուն քերական
ութեան: Երրորդ, Թէ վասն էր քերականու
թիւն կոչի: Չորրորդ, ոյք եղեն գտաւոր այսմ
արուեստի: Հինգերորդ, արհեստ գոյով սա, ու
նելով ենթակա և կատարումն: Վեցերորդ՝ եթէ
էր աղագաւ՝ փոյթ յանձին կալեալ եղեն վասն
քերականութեան: Եւթներորդ՝ » . (չյաւելու
ինչ յետ այսորիկ, այլ սկիզբն առնէ մեկնու
թեան, Եւ արդ նախ եկեացուք, և այլն:

Իսկ ուղղագրեալ օրինակք ունին այսպէս.

«Ի ձեռնտուութենէ Հոգւոյն հանդերձեալ եմք
բուռն հարկանել առաջիկա իրողութեանս. նախ՝
ուսանել արժան է Թէ զինչ է քերականութիւն,
կամ զինչ յայտնէ անուն քերականութեան. և
վասն էր գրեալք քերել կոչի: Երրորդ՝ ոյք եղեն
գտաւոր այսմ արուեստի: Չորրորդ՝ եթէ էր
աղագաւ փոյթ յանձին կալեալ եղեն վասն քե
րականութեան: Եւ արդ նախ եկեացուք» և այլն:

36. Նախագիր քերականութեան Եսայեայ Նիցեոյ:

տասխանի թղթին և ընդունելութեան Մեկնութեան
Եղեկիւի, զոր ըստ խնդրոյ իւրոյ արար Եսայի, գրէ մե
ծամեծ գրուատիւք, խանդաղատանօք և խոնարհու.

թեամբ⁵. յայտ է Թէ ոչ վասն գիտութեանն միայն՝ այլ և
վասն վարուցն ազնուութեան և ծայրացեալ հասակին
պատկառելի և սիրելի էր ամենեցուն. զոր և յայտ առնէ

1 Ապաղիսիէն, Թուղթ առ Պր. Հիւսէն Տէրն կողմնորոյ
(Պատմիչ), յամի 1306.— Առ Գրիգոր Ե Անուարդեցի, 1307.—
վասն խնդրոյ Ջաբրառնութեան ի բաժակն սուրբ, 1309.— Առ
Տէր Մարտիոս յետ զալլոյ Բարթողիմէոյ Քարողի, 1328.— Առ
վարդապետս Սիւնեաց վասն կարգաց եկեղեցւոյ, և այլն:— Առ
Սահփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս ընծայական Մեկնութեան Եղե
կիւի, 1303:

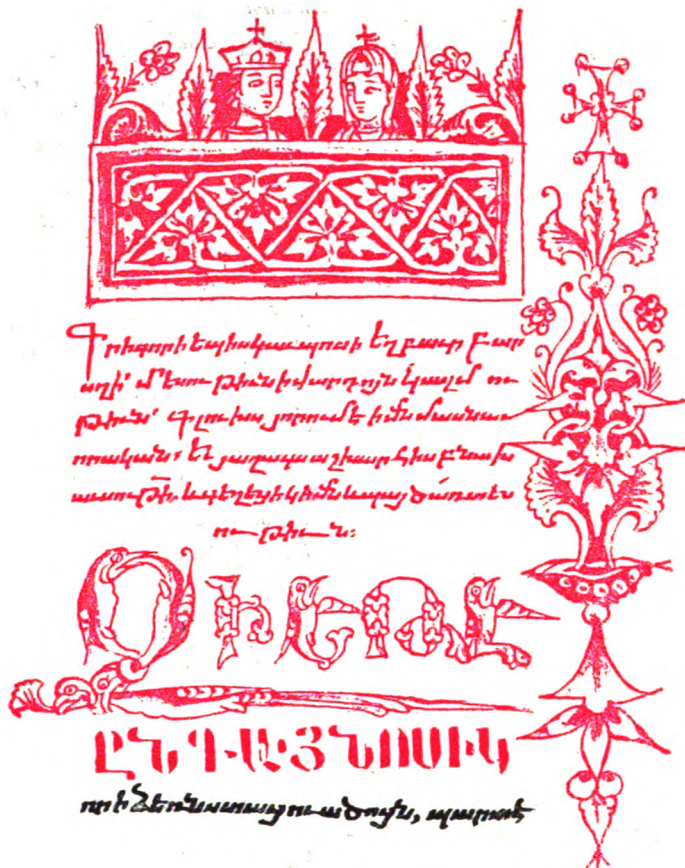
2 «Մեծ վարդապետս Եսայի ի Գալլէձորն իւր ամենայն աշա
» կերտօք ընտրելովք կրեալ է զԼեւոնն » :... « Ընկալան ի Սիւս և
» ի Գալլէձորն և ի յալլ տեղիս՝ Լեւոնն » :

3 « Գատասխամի շնորհակալութեամ Տեսում Ստեփանոսի
» առ վարդապետմ Նսայի:

« Երեսուական համալսարանաց պետ և ձեր իմաստից, պուեա
» պարու պօղեմն ? ճեմարանին, ճեմալ Նոխապետ առ բոցեղէն
» ասպարիզաւն, ուր յանախքն ի գիտութիւն և ճշմունչն իմաս
» տութեան. ով զպրապետ անհառ զպրոցացն, և համակ—գիւսն
» անհասական խորոցն, վարդապետ Եսայի. ի նուառ Ստեփանո
» սէ ծերականգոյց գաղաթամբ ողջոյն և գիտութիւն: Չէ հասա
» առ մեզ Թուղթ ձեր բերկրալից ցնծութեամբ, հանդերձ երկնա
» ուք պարզեւօքն, զոր ունկանաւ մտացը հանեալ ի խորոց անտի

Երիցագոյն քան զվերոյիշեալսդ՝ Ոսկան ոմն վարդապետ յամի 1304 ընդօրինակելով աւետարան մի «ի վան» Գլաճոր Ս. Ստեփաննոսին», ասէ զժամանակն «ի դաս» տիարակոչքեան Հայոց Դպրոցի՝ Եսայի վարդապետին» Ի հոյս յոգնաթիւ աշակերտաց Եսայեայ՝ զատ ի վերոյ յիշեցող են և խաչատուր Կեչաւոցի, ծանօթ վասըն սրբազրութեանց Պատմութեան Ազեքսանդրի և յաւելեալ Բարառնութեանց ի նոյն. զոր և երկասիրեալ ի Հռովմ, և զարդարեալ զմատենան «ոսկով և տնօրի» նականով և ոտանաւորով. բերեալ ի Հայս պարզեալ՝ մեծ վարդապետին և քաջ վարպետին (Խմոյ) Եսայեայ» ընծայէ. — Միսիմար Յաղմնացի (1314), Ներսէս

Սաննեցի (1330)¹, Յովնաննէս Սսեցի, Կիրակոս Եզընկացի (1317), Մատթէոս Եպիսկոպոս Դաւիթիճո (1331), Յովնաննէս Որոտնեցի՝ գերաւորապետ յետ Եսայեայ և յաջորդ նորին, և այլն². — Որպէս զիարդեղեւ կատարած կենաց Եսայեայ և այլ եւս դէպք, ոչ գտի գրեալ առանձինն, այլ անշուշտ գտցի ի յիշատակարանի ուրեք զրոց. բայց վասն այնքան յաճախ գովութեանց առնն և տեղւոյն (զորմէ կարօտիմք կարեւոր զի տեղեաց) արժան համարեցաւ հիւսել զյիշատակքս, հաճեալ գերձ իսկական ձեւօք ինչ մատենից գրելոց ի վարժարանի նորին. Ընդ նմին ըղձալի էր մեզ գիտել «Դաւիթն այն էր զուգապատիւ մեծին այնորիկ վարդապետի՝ յիշե

38. Գիրք Մարդակազմութեան (Դիւսացոյն) գրեալ և նկարեալ ի Գլաճոր, յամի 1375.

ցեալ ի Կիրովէ կամ Կերիոնէ ումննէ սպասաւորէ բանի, որ և կոչէ իսկ զնա «միշտ յիշելին մեր Բարունայետ» Դաւիթ» և նոյն ինքն Դաւիթ ի գիրս³ ուրեք գրէ. «Նօւաստս ի շարս Ոչսոցնայետաց Դաւիթ, շնորհեցի ըզ

» սուրբ աւետարանս՝ Ս. Աստուածածին, և առաջնորդի սուրբ Անաստին՝ Մկրտչին՝ հոգեւոր որդեկին ի մոյ. Գրիստոս Աստուած շնահաւոր առնէ»։ — Ի միտքս նական Թղթի զոր առաջնորդութեամբ Ստեփանոսի Որ

վասն յայտնելոյ զտարազ զգեստու առն և կնո՞ մերազգեաց կողմանցս տեղադրելոց՝ ի սկզբն թի գարու։ Ոչ է անարգ և պատկեր Տերմօրն և ձեւ ակնոյն՝ յայս այնոցիկ մանաւանդ՝ որք քննողք և սիրողք են սրբազան հնազիտութեան։

1 Սա գրէ ի յիշատակարանի ուրեք. «Ելէ ցանկացող ուման, և ընթացայ յարեւելս ի դաւառն վառմոր ի վանքն Գայլիճոր, և եօթն ամ աշխատեցայ ի վարժուիլն ին և նոր տառից և այլ բազում սրբոց բանից»։ Յետ ամաց «զնացի միտանգամ ի Գայլիճորն, և կաւայ միշնորդ գեղեցիկն Միշնի զեղբայրն իմ հոգեւոր, որ առնէր միշնորդութիւն ընդ իս և ընդ երկու գրադէր, ընդ Եփէմէ և ընդ Դաւիթ, որ էին կուսան քաշա

» նոյք»։ որոց տոյ գրել վասն իւր զԱստուածաշունչ գիրս, և հառուցանէ 1800 դրամ։

2 Յիշիւ և Ստեփանոս և Յովնաննէս ոմնեք աշակերտք Եսայեայ՝ առանց մահանաւան. — և վարդապետն, որ ի վերոյիշեալ ձեռագրի զործոց Նիկաոսեոյն և Կլայսեոյն գրէ չափաւ բան մի, տեղադրութի կարգելով զտառս անուան իւրոյ, և ի վերջին տողան յաւելու.

«Եսայիտ վարժապետի,
Զեմանալի հաց ծաւկողի,
Ի վարդապետ աշտկերտի» եւ այլն։

3 Աւետարան փոքրիկ գրեալ յամի 1321, որ գտանի արգ ի Բերտանեան Թանգարանի Անգլիացւոց։

բերանաց եպիսկոպոսի Սիննաց՝ գրեցին վարդապետը և եպիսկոպոսունք արեւելեայց առ Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոս, ստորագրէ Դաւիթս այս յետ Եսայեայ, այսպէս. «Ես Դաւիթ նուաստ ոգի քարոզ բանի և Վարդապետ Հայաստան եկեղեցւոյ (1)։ Համախոհ և միաբան եմ», եւ այլն. Առ այն Դաւիթ կամ ի սոյն Դաւթէ՝ գտանեմ գրեալ թուղթ իմն երկար շափական բանիւ, ի զովստ վարդապետին մեծի։

... « Ի խորս իջեր անհասական
Վասն զանձուն անյայտական,
Ի վեր բերող անայթական,
Խրթնացն յայտնող և վիպասան։

Թուով զակունս երկոտասան
Եւ զմարգարիտս անհասական
Ամբարեալ ես ի շտեմարան,
Ո՛վ գերահաշ Վաճառական։

Ներանձնական վերնոյն կայան
Ներհուն իմաստից կրթական,
Ո՛վ ներամիտ հոմերական
Եւ ներշնչական անհասական...

Այդ առաւօտ արեգական,
Վրճիտ լուսովն արփիական,
Մերժիչ խաւարի ես մըթութեան,
Եւ լուսատու ազգի մարդկան։

Սուրբ և մաքուր հայր սրբազան,
Պարծանք բարուց բեռորական,
Յեզեր անհաւ և անյաղթական
Անհուն բանից քերթողական։...

Արի և քաջ հայր պատուական
Պուճտիկոս աստուածաբան.
Տէր վարդապետ այր հրաշազան,
Պատմող բանին անհունական։...

Յամենագով սուրբ մենարան
Որ Գլաձոր կոչի անուամբ,
Անդ՝ ուր կայ գանձ անապական
Կարապետին սուրբ գերեզման,
Կաս ի սպասու առ սուրբ տապան
Եւ յաջորդես նորին պայման,
Մեծ աթոռոյդ արհիական
Քաջ Բարունիդ եղեր արժան։

Տէր վարդապետ հայր պատուական,
Նամակս առ քեզ աղերսական.
Չքեզ հարցանեմք ամենեքեան,
Քո սուրբ ուխտիւքը միաբան։...

Սուրբ բարունի աստուածաբան,
Սակաւ նամակս քեզ արմաղան.
Թէ զմեզ հարցման առնես արժան,
Չեր աղօթիւքդ կամք ի կենդան։...

Ամենայն յիշողք վանացս Գլաձորոյ՝ վկայեն զի եկեղեցին նուիրեալ էր և կոչէր յանուն Ս. Ստեփանոսի կամ Ս. Նախապկայի. և զատ յայնմանէ թուի մատուռն մի լինել յանուն Ս. Նշանի, զոր յիշատակագիրն յամի

1314 կոչէ « կենսակիր և աստուածաբարձ սուրբ Նշանիս, որ է ճշմարիտ ի կենաց փայտէն »։ Նոյն գրիչ իբրեւ սրբազան իմն յիշէ և « զԴամբարան սուրբ վարդապետին Ներսէսի », զվարդապետին Եսայեայ։ Իսկ ի վերոյգրեալ ոտանաւորն բանի՝ յիշի սուրբ Գերեզման Կարապետին, զոր և արժան է համարել մեծի Սրբոյ

*Եւ երբեք
ստորագրեցաւ աստուծոյ՝ իշխանութեանցոյ
Չկէ։ Յաշխարհս արեւելեայ, իբրատախ
մեծեաց՝ ի հրեշտակաբանս մեծաւորսն
արեւելեայ, զոր համարձակեմք քաղցի
երկրորդաձեւս և անյայտաբար ու խնամողս
ընդհանրեալս սրբապետին՝ և կենսակիր
անարժեքս և շտեմարան արեւելեայ ի կենաց
փայտէն և արամբարանս արեւելեայ Ներսէս.
Ի վերջապետութեան քաջ հոգեւոր և ամ
նա խնամա զիշխանութեան և աստուծոյն եւ
այնոյ՝ ճշմարիտ պատկերից և հոգեւոր
ներքաւարտի խորհման հեղեղաբեկ յայնոյ*

39. Թիշատակ. Մարդակազմութեան գրոց (տ. յէջ 133).

Մկրտչին Գրիստոսի քան այլոյ ուրուք՝ հանգոյն դամբարանի Ներսէսի վարդապետի։ — Զէ ինձ յայտ որպիսութիւն շինուածոց և դրից վանացն. միայն զի ի բանից առաջնոցն և ի լուսթենէ յետնոց՝ երեւի ի զանխուլ ուրեք ջրարուղի վայրի լինել և ի բարձու, և ի հարկէ ցուրտ ի ձմեռանի. յոր ակնարկէ ռամկարար և աղուարար տաղաշափելով (յիշատակագիրն այն 1314 ամի) Մխիթար Եզնկայեցի.

- « Արք ընթերցմամբ հպիք ի սա,
- » Եւ հանդիպիք գանձու սորա,
- » Տես թէ քանի աշխատեցայ
- » Ես Մխիթար գրիչ սորա։
- » Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ,
- » Աւուրքս ցուրտ ու պարզկայ.
- » Չարտախս՝ բարձր ու կրակ չկայ.
- » Դռներս չոր ու սպաս չկայ.
- » Եւ այս Գլաձորն օվ դիտենայ։
- » Ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ.
- » Գիրքս յերկար ու եզր չկայ
- » Եւ ես պանդուխտ, ու վեղար չկայ.
- » Ինձ հատուցումն յիշման արա
- » Վասն փցուն գրի սորա »։

Յայլում արձակ յիշատակարանի, որոյ է պատճենն (Թիւ 42), տայ ծանօթս զանձնէ և զվարդապետէն իւրոյ Գրիգորիսէ, այլ և զճարտար ծաղկողէ գրոցն՝ զԹորոսէ Տարօնացւոյ. առաջնոյն է իսկագիր յիշատակարան բանի (Թիւ 41), իսկ երկրորդին նշմար մի ծաղկողութեան աւադիկ կայ ի ներքոյ գրածոյն Մխի.

1 Քանզի սկզբնապէս անցնէ՝ կապեն զայս բան. Ի Դաւիթի Նախապկայի (Եր) ԴԵՄ Գ։

2 Վկայութիւն բարձրութեան դրից և շինուածոց վանացն։
3 Դաւ նշանակէ գիրքուն չոր հաց, Կեկե՛ք ըստ Թուրք լեզուի։

թարայ, ուր ի լուսանցան թերեւս յանդիման առնէ զսա-
ինքն կամ զվարդապետ նորին զԳրիգորիս՝ աղօթական
ձեւով և կնկղաւոր։ Սորին թորոսի թուի և զարդանկար
ճակատ թղթոց Ն. Շնորհալույ (Թիւ 40), ընդ այլոց
գործոց հաւաքագրեալ Սարգսի ուրումն, որ ասէ գինքն
համբակ և բանի սպասաւոր։

Նշանաւոր քան զսա էր աստ ի Գլաճոր՝ միւս Մխի-
թար նախայիշեալ (յէջ 131) Սասնեցիկ կամ Կերմանե-
ցիկն, երբեմն աշակերտեալ Ներսիսի Մշեցւոյ, և ապա Ե-

սայեայ, (զոր կոչէ յմտրեալ վարդապետ), ընդ ուսու-
մնակցին իւրոյ և սիրելոյ Յովհաննու Արճիշեցւոյ
Ոսպնակեր կոչեցելոյ. որոց առեալ զգաւազան վար-
դապետութեան յեսայեայ՝ դարձան յերկիր իւրեանց և
ի վանս Մեծոփայ։ Բայց մինչ զեռ ի Գլաճոր էին, նըս-
տելով երբեմն ի մարմնաւոր սեղանի, որպէս պատմէ
ինքն Մխիթար (յետ 30 ամի դիպացն), վիճէին վասն ջը-
րախառնութեան ի խորհրդեան պատարագի, նորա մե-
ղադրելով զխառնողսն, և սորա պաշտպան կալով պա-

40. Թուղթք Ներսիսի Շնորհալույ գրեալ ի Գլաճոր ի Սարգսի, յամի 1317.

հողաց իւրաքանչիւր աւանդութեանց. և ի նմին գիշերի
ասէ տեսեալ զերազն, զոր յիշն և Յայսմաուրք (փերբ.
11), և ինքն յաւելու, եթէ « Կարգաւ առաջի նորա »
(Ոսպնակերին) պատմեցի՝ ըստ ճշմարտութեան օրի-
» նակի. վկայութեամբ գիտողին Աստուծոյ, զի ճշմա-
» րիտ է զոր ասեմս » : — Սիրող կամ սովոր թուի Մխի-
թար երազապատում լինել. զի և մերձ ի վախճան կե-
նացն՝ բազում տեսիլս անըջականս պատմէր, ըստ վկա-
յութեան գրչի մեծ վարուց նորին, որ է Մկրտիչ Մե-
ծոփեցի ծանօթ Թովմայի պատմչի։

Այլ մեք յաւարտ բանի ծանօթութեանցս որ զվանաց
Գայլեճորոյ և զբարեբանեալ հեղինակէ նորին Եսայեայ,
յուշ և յանձն առնեմք միւսանգամ բանասիրաց՝ զար-
ժանին քննութեանց. նախ, զկայս և զդիրս տեղայն,
զմեացուած շինուածոցն, և մանաւանդ զարձանագրու-
թեանց եկեղեցեացն և զգերեզմանաց. որովք մարթ է
ընդարձակել կամ յերկարել զյիշատակ վայրացն և զան-
ձանց, որ՝ ըստ նախահաւաքեալ մերս ծանօթութեան՝
ամփոփի կենսք չափ մեծի վարդապետին. և յետ նորա
թերեւս միակ յիշատակ իցէ անծանօթ մեզ Թուղթ մի

Յակովբայ Բ Կաթողիկոսի, զորմէ ասէ Մխիթար Ապա-
րանեցի. « Զոր և զմի նամակն այժմ ունիմք առ մեզ,
» այսինքն գրեալն առ աշակերտու Եսայի վարդապետին
» ի Գայլաձորն »: Երկրորդ փափագելի խնդիր է այլոց
եւս զրոց Եսայեայ և վանակցաց նորին և աշակերտաց,
առ ի վերայ հասանել, եթէ զի՛նչ և ո՞րքան շնորհք էին
նորա և տեղւոյն, որովք այնքան դրուատեցաւ և հռչա-
կեցաւ Վարժարանն այն և Վարդապետարանն, Երկրորդն
Արեւնք!, որպէս թէ և ոչ մի այլ տեղի ուսման կամ վանք
ի համօրէն ի Հայս, և ոչ իսկ սուղ ինչ յետ այնք գերա-
հռչակեալն Տաթեւ և շահատակ նորին Գրիգոր. Ըղձա-
լի եւս էր գիտել զառանձին կենցաղ վարուց Նչեցուցն,
առ կենօրն իսկ (1325) կոչեցելի՛ » Սոսոր՝ երիցս երա-
» նեայ առն Ստտոժոյ Իսայիսս յարունապետի »:

**ՅՏ. Ս. Աստուածամհնի Անապատն ի վերոյիշեալ բա-
նի Դաւթի վարդապետի, որոյ առանձնորդ էր Մկր-
տիչ 'ի սկիզբն ժոյ դարու, Թուի նոյն աւերակ վննա-
ստանն՝ որ հազիւ կէս մղոնա բացագոյնն ի հիւսիսոյ կու-
սէ կայ Քուրիւպինայի, առ աղբերակամբը գետակին՝ առ**

որով երեքեան գեօղեանդ գաղթականաց. այսու ճշմարտել համարիմ եւ գԱղբերց - վանք կոչումն Գայլեծորոյ, ի վայելուչ վայրի. յորոյ սահմանս, եւ յողոյն իսկ ձորաւիրն, աճեն առատապէս ընկուզենիք եւ այլ պտղաբեր ծառք, հաւասար բաժին գէղէիցն: Վանքն կոչի այժմ Մարիամ Աստուածածին, կամ Սպիտակաւոր Աստուածածին՝ վասն պաղպաղուն քարանց եկեղեցւոյն, իսկ Թուրքք կոչեն Լիւշ վանք, ի սակս յուր վանդ աճման վարդից վայրենեաց: Պարսպապատ է տեղին՝ ի հիւսիսոյ կողմանէ, յալ կողմանս են սենեակք իբրեւ 30, ոմանք կամարակապք: Եկեղեցին բարձրագմէթ քառակուսի փոքր է, քառեակ սեամբք դեղնագոյն վիմօք, վայելուչ քանդակեալ պատկերօք ի վերայ սեղանոյն եւ զրութեամբ Յիսուս Քրիստոս, որպէս եւ ի ներքուստ գմբէթածեւ խորանին՝ քանդակեալ պատկերք Քրիստոսի եւ աւետարանչաց, եւ ի վերայ վրիթ սեղանոյն՝ այլ քանդակ ձեռամբարձ քահանայի. ի վերայ արեւմտեան դրանն՝ Տիրամայրն Յիսուսի եւ գրկի՝ ի սպիտակ վիմէ. ունի եւ գաւիթ փոքր եւ գեղեցկալէն զանդակատուն. ամենայնն վայելյալօրէն դրուագօք յարգարեալ, որպէս եւ յրժա-

Ա ըդ յեղանել օյն ագաւան ի գրաւուէն, մինչ իյօարտոումն զրոցս էր թիւ ժամանակիս
վնջ հազար նահնկ Կարտէն և չորս ամ: զԵղանել օյն ագաւան մինչ ի քս էր Թ Խ Դ Ը.
նի՞ն ընդենէն քի Դ Ե Ժ Գ ամ: իսկ Ը մեծ հայոց էր Ն Կ Գ Ե ամ գորի գորիս Բաղժա
մէր և ծանր ամէղ ոգի: Կտարագեւոյ յոթ բարի Եղեան եւլ յոթ ըստ անհրաժեշտ անտրժա
յապատաճի: զԵ իտալայական հասակի, զվան ական քիւ Թ Է Բոսն հարի ճեւն տո
լիւ հոգեւոր Կորսնոյ Կոստանդեա՝ Եղեւ թի իկաւար եւլ հասակի Բալց յան Կասա
ր հոգոյ՝ ցանգացա ընծերց ման զրոց ան իմաստ մաօք զինչ գիտացի զչափ մեծ պոծ
և զն ծնող եմք էր յերկր էն իսարդ բերդոյ ի գաւառէն ցաղման կոչեցեալ Լամարայան
Կրկօք եկեալ ի գոառն եկել եաց Լանդան եւլ ի թեժեա հոշակ վանն տիրաշէն Լանդ
ոս եւլ Բալասացի Լորօնօրեալ: իսկ յետոյ ի գալ վրին մալուխի ի կուկոյ Բաղժա
զրենօք յորդոր եւլ Լաղ-Եալ զմեղ Բնակեցաք ի դարանաղեաց գոառն ի Լաղճալ
Լանդոսօր չին մերոյ ամս վեց.

41. Զեռագիր Գրիգորիսի վ. Ցաղմանեցոյ ի գիրս Լուծմանց, ի Գրաճոր, յամի 1314.

Նաև աւագանին որ կանգուն կայ: Նշանաւորք եւս են ի հիւսիսակողմանն՝ քանդակպատկերք մեծաւոր լայնագգեստ խորակիր առն, աղեղն ի ձեռին, որպէս Թուի՝ Պոռ իշխանի. առ որով երիտասարդ մի հանգրիւնեալ կարճ զգեստաւ. նոյնաձեւ շարդարուն եւս զգեստաւ պատանեակ մի հեծեալ, գրկալիւ լարելով զաղեղն, և եղբրու նետաւար. առ գլխովն գրեալ,

վէմք. ի հարաւայնումն՝ քանդակ երկուց խաչակիր ձեռաց, և՝ Թուական 999 (1334). քանդակքն այժմ անկեալք ի կայիցն՝ եղեալ կան յեկեղեցւոյն: Էտրա և դաւիթ համեմատ չափով, (9 զայլ լայնութեամբ և 7 երկայն), փոքրիկ կաթողիկէի կամ զանգակատամբ յալմէ կողմանէ, կրկնայարկ. ի զմբծի փոքու զանգակատանս եղեալ կան, ասէ Քաջերունին, երկու զընդակք ի վերայ միմեանց. կարծեմ թէ յետ քննութեանց նորա զատուցեալ են, զի համարիմ զայնսիկ նշմարել ի գազաթան վայելուչ կամարի որ տեսանի ի պատկերիդ (Թիւ 43) յաշկողման նայողին. Զժամանակ շինութեանն յայտնէ արձանս, որ յամի 1331 .

Ամիր Հասան որդի Պռաւշայ.

Քարեւելեան «ՐՄՆ» եկեղեցւոյն ագուցեալ կան խաչ-

**ԹՎ. ԶԶ. Կամաւն բարերարին Աստուծոյ եւ Յովհաննէս եւ Կենակից իմ
Թաճնայ, յինեցաք զանկալի դտունս Աստուծոյ. տուաք...**

— Յարեւելեան որմն առ դրանն որ մեծանէ յեկեղեցին՝ գրեալ են արձանքս (յամս 1331. 1346 և 1433) .

Կամաւն Աստուծոյ ես Պարսամ արեղայ միաբանեցայ ... փոխան այգի տնկեցի Սուրբ Աստուածածնիս , եւ տուի արձանագրով յիշատակ հոգւոյ իմոյ . միաբանք սահմանեցին Բ պատարագ . Հակառակողն զՅուդային եւ զԿայենին առցէ . ԹՎ. 22 .

† Ես Մկրտիչս զիմ հոգւոյ բաժինն տվի Սուրբ Աստուածածնիս . միաբանք ի պատարագն յիշեն . ԹՎ. 27Ե .

† Զպարոն Խոնթբարն յիշեցէք ի Քրիստոս . ԹՎ. ՊԶԲ .

42. Գրեալ ի Գայլեճոր ի Միսիրարայ Եղեկայեցոյ , ժողկեալ ի Թորոսէ Տարօնեցոյ . (տ . յէջ 135-6)

— Են և յեկեղեցւոյն արձանագրութիւնք յայլեալ կողմանս նորին .

Կամաւն Աստուծոյ ես Սմբատ որդի Լիպսորտի միաբանեցայ Աւագ աւանապատի Ս . Կարապետիս եւ Սպիտակաւոր Աստուածածնիս , եւ տուի ըզՎախտանկինց այգին իւր ամէն հատով զծառ եւ տունկ , որ հանապազ զմեզ ի պատարագն յիշեն . հակառակն եւ խափանողն դատին յԱստուծոյ . եւ նա է ... բառցէ ? յամէն խարճէ ազատ . ԹՎ. 22Ը .

† Յուսովն որ առ Աստուած ես Ամիր Հասան որդի Յէաչոյ ... ես Բուբար Տէր Զաքարեանցս ի Խառոբրայեզ զՆախասպար ... Շաչիկեկ

այգին, զԴթենց (Դաշթենց?) այգին, Այտեղին կին ? տուաք Սուրբ... եւ Գրիգորին գերեզման(ին) ի ձեռն սուրբ... մեծ յուսով յիշատակ մեզ եւ (որդ) եցն մերոց սուրբ Հարանց սուրբ... կարգեցին տարին Դ ար պատարագ, աւագ Հինգշաբթի...

† Յուսովն որ առ Աստուած ես Բուսէս ? զԱռաւելականց այգին որ ի հալալ (արդեանց) գնուած.. տուի յԱնապատն Սպիտակաւոր Աստուածածնիս ի հոգոյ բաժին, ի ձեռն սուրբ Հայր Մկրտչին. եւ սուրբ Հայրն եւ միաբանքն գրեցին փոխարէն Աստուածածնի Բ պատարագ. ի ԹՎ. 22Թ.

43. Սպիտակաւոր Աստուածածին—Էհոյ վանք, ի Հերկեր.

† Կամանն Աստուծոյ ես Ամիր Հասան որդի Պուաւոյ տուի զիմ հոգոյ բաժին ի Սխտորալէզն. ի Ազատ եղբրեղին ? Արահոգենց քէյի ? գետառէն ի գեղէն ի վեր բուռն... ընծայեցի Սպիտակաւոր սուրբ Աստուածածնի բարեխաւս առ Քրիստոս. Սուրբ Վարդանէն ? եւ այլ միաբանք եւ սուրբ Հարք սահմանեցին Խ ար... Հակառակոզն սմա զՅուդայի առցէ զվճիռ. Կատարողքն աւրհնին.

† Ես Մարգարէ վարդապետս եւ... Գրիգորս եւ կինս Շնորհաւոր տուաք ընծայ Աստուածածնի զԹաճեք? հողն...

Ընդօրինակող արձանացա խոստովանի հաւատարիմ մտօք, զի սակա դժուարութեանն և փակագրոցն չիցէ թերեւս յաջողեալ ուղիղ ընթեռնուլ, վասն որոյ և զանց արարեալ զայլովք, յորս նշմարէր զթուականն ՉՀԱ (1322). դուն ուրեք փոփոխեցի ինչ յընթերցուածին: Նոյն ծանուցանէ զի ի վիճակի հողոց Պաշտէնտի է տեղիս այս, վասն որոյ և զերծ մնայ ի պղծութենէ աւանանց այլադենից:

Յելից վանաց Ս. Աստուածածնի իբր կիսով փարսախաւ հեռի՝ անցանէ վտակ Գղղ—պուլագ կոչեցեալ, զի ի հոսանան նշմարի ոսկեգոյն աւազ, և ընդունի յարեւելից կուսէ միւս եւս վտակ, որոց խառնուրդ գործէ զգետակն Սրկղօնից կամ զերից գիւղիցն: Յանկեան սոցա ի բարձու քարաժեռի կայ բերդ դժուարամատոյց, բնական և ձեռագործ բրգամբք. ի միջոցին (իբր 80 քայլ

տրամագծաւ), նշմարին 40 կամ 50 կամարակապ սեւեւեւեւ: Բնակիչք կողմանցն համարին զբերդն լինել քաջին Պուօշի, և յանուն նորին կոչեն զկիրճս դժուարակոխ ձորոյն՝ Պուօշի—կապ, և Թուրքք Պօշ—քեարի, զոր այլք՝ Բուրջի այսինքն Բրգանց կապան: Երեւին ի բերդին քարափոր գուրք ջրեղջից և այլոց պիտոյից: Ի հիւսիսոյ կողմանէ միայն կան պարիսպք ծածկեալք մացառք և առատաբեր ընկուզենեզք, զայլ կողմանն պարսպեն քարաժեռք: Հաւանութեան է կարծիք քննողի վայրացն (Քաղբերունոյ), եթէ սա իցէ յիշեալն ի պատմէն Սիւնեաց « Բիւրն, որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վասն » սրն ամբութեան, ի գետամիջին Եղեգեաց և Մոզա » նի »: Բայց ոմանք ոչ աւտանօր, այլ բացագոյն ի հաւաւկողմանս Վայոց ձորոյ ասեն լինել զՊուօշի կապն, որոյ տեսիլ նշմարի աղօտ ի հանդէպդ (Թիւ 14):

Բ. ԵՂԵԳԵԱՑ ԶՈՐ=ԱՆԱԿԵԱՑ

ՅՅ. Դանուցաք կանխաւ զի թէպէտ յանուն Եղեգեաց ձորոյ կոչի սովորաբար բովանդակն իսկ Վայոց ձոր, այլ ոչ այսպէս ի քաջ հնուան. ի դէպ էր յայնժամ՝ որպէս և յայժմուս՝ յայս անուն կոչել միայն զընդարձակ ձորն՝ որ ի հիւսիսոյ արեւելից գաւառին ձգի ընդ արեւմուտս, և յանուն զխաւոր հին աւանին Եղեգեաց կոչի. և այսպէս իմանամք ի տեղագրիս զերկիրն մինչեւ ի խառնուրդ գետոյն յԱրփա, յարեւմտից կուսէ ընթացիցն դառնալով ի հարաւ ընդ անձուկ ծործորս, ի ստորեւ Ղոյրազ գեղ, յորոյ անուն կոչի ստորին և ըստուար մասն գետոյն այնորիկ: Հանգոյն Արփայի՝ և սորա ակունքն են յարեւելեան հիւսիսային սահմանաժայրս գաւառին՝ ի թիկունս բարձր բարձր լեւանց Գեղամայ, Տիգրիսեազանայ և Շահպուլագի, յորոց ժողովէ տասնիւ չափ գետակս փոքուն: Քանզի անձուկ է հովիտ իւր 6 կամ 6 մղոնաչափ եւեթ. իսկ ի հարաւոյ կամ յահեակ կողմանէն ամենեւին անձուկ, ուրեք հազիւ թէ մղոնաչափ միայն, զսպեալ ի լեւանց անջրպետաց ձորագետոց Արփայի ցարդ տեղագրելոց. որով յայտ իսկ է զի յայսմ կողմանէ աղբերս ինչ կամ վտակըս եւեթ ունի օժանդակս, և չէնս սակաւ. ընդ նմին յայտ և այն՝ եթէ քանի՜ բնագեղ ախորժատեսիլ հարկ է լինել կերպարանաց երկրի կողմանդ. և ոչ միայն այստորիկ՝ այլ և ավակողմանն, ուր խուռն հոսանք են գետակացն ընդ ծործորս զուարճատեսակ ձորակաց. մանաւ

անդ զի ոչ լոկ խոժոռագեղ քարաժայռք են անդ, այլ և փառաստանք զալարագեղք հարուստ բուսաբերութեամբ. որով գեղեցկագոյն մասն Վայոց ձորոյ անկ է ճանաչել զբնիկ Չորս Եղեգեաց. մանաւանդ եթէ և ըզմտաւ ածիցեմք՝ զի յայսմ մասին էին արքունիք կամ ապարանք հին և միջնադարեան իշխանաց գաւառիս Վայոց ձորոյ. և հարկ է թէ բազում հին շինուածոց մնացուածք գուցեն ի նմա, առաւել քան որչափ ծանօթ է յայժմուս: Ընդ բնիկ Չորոյս Եղեգեաց զօղեմք ի տեղագրիս և զոր յարեւմտից նորին մասն Վայոց ձորոյ յովմէ Արփայ, յի, մինչեւ ի դարձ նորին ի հարաւ կոյս հանդէպ դաշտին Շարուրայ:

Նկարագեղ զլուխ Եղեգեաց ձորոյն՝ այս ինքն արեւելեան մասնն՝ զուրկ է ի շինից, գէթ անծանօթ մեզ, մինչեւ ցհարուստ սահման. ապա ընդ առաջ լինին աւերակ կամ ամայի գեղքն Հին և Նոր Ճանի, յորոց սակի և մերձ Հնոյն՝ Հասանքեկո գեղ հայաբնակ 30 տամբք, առ որով հին կամուրջ միակամար ի վերայ Սիւնի—չայ գետակի առ խառնուրդն յԱւակէզ գետ: Խոսնարհագոյն ի ստորոտս երկայնաձիգ լեւանց որ ի Մուրաւքեփէ ընդ արեւմուտս ձգին, Ստորին Ճանի կամ Զանի, Ճանի աշաղս կոչեցեալ թաթարաց բնակելոց ի նմին սակաւ տանց: Թուի մեծ աւանի և չէն տեղոյ լինել հընդին Ճանեայ, զի յայն անուն կոչին երեք գեղք, և զըլխաւոր վտակացն (Ճանի—չայ). — Առ կցուածով եւ

րից և չորից գետակաց նշանակի փոքր շինատեղի Գա-
վառաֆն անուն, (որ արդարեւ Թուրքարէն կցուածս և
փարմունս նշանակէ), ոչ գիտեմ ըստ զիպաց, եթէ վա-
սըն խառնրդոց ջուրցն այսպէս կոչեցեալ, զի Թերեւս սա
իցէ Գրկիք գեօղ հին Յուդակին, որ ըստ տրիցն երեւի
փոքրիկ եղեալ: Գրեթէ կից նմին է յարեւմտից հիւսիսոյ
կալասէր գիւղ Թուրքաց: Յարեւելից սոցին Գապախոռ
կամ Ղափախի, առ որով կանգուն կայ եկեղեցեակ մի

սագալէն կամարակապ, և խարխիս միակամար կամըրլի:
Մերձ սմին ի հիւսիսոյ կուսէ և ի հարաւոյ արեւմտից ճա-
նի գեղջ՝ երկու գեօղք ելիւլիս տիւզ անուն, որ նշանակէ
վարդահարթ կամ վարդամարգ, և արդարեւ ժողկաւէտ
են սահմանքն, այլ ամայացեալ արդ ի շինից: զորոց եր-
բեմն յօլովութիւն վկայեն աստ և անդ կանգուն կաման-
կեալ խաչվէմք: որպիսի են և արձանագրեալքս այսո-
քիկ, որոց Թուական ժամանէ մինչեւ իսկիցն ԺԶ դարու:

**Ես Սանէս (Թերեւս Յովանէս, կանգնեցի) զիտաչս բարեխաւսու-
թիւն ինձ եւ եղբաւր մեր. ձեռամբ բարեմիտ պատանի Սմբատայ որդւոյ
մեր. Ուր կարդաք յիշէք ի Քրիստոս. Թ. Զիս.**

† Այս է հանգիստ Յովհաննիսին. ԶԾԲ.

44. Պոռչի կապ եւ Գնդեփանք.

Իբրեւ երկու մղոնաւ ի Հս. վարդամարգ գիւղիցս կայ
Գառազայա (Սեւ սար) գիւղ Թուրքաց, յորոյ սահմա-
նըս գտանին հետք եկեղեցեաց և գերեզմանաց Հայոց.
որպէս և ի Գոտուս վանք գեղջ փարսախաւ հեռի՝ յա-
րեւելակողմն, յորոյ միում մատրանցն Զի Թուական նըշ-
մարի: Յայս յետին անուն վանք յիշի յՈրբերեանէ (ԽԲ),
այլ ի Գառնիձորի որ յԱյրարատ: Մատուռնն յիշեալ
կամ այլ եկեղեցեակ մի ի Գոտուս՝ Սորիկ - վանք կոչի:

Իբրեւ երկու մղոնոք ի Հս. կալասերի առ փոքու վը-
տակաւ ի բարեբոյս հովտի կայ Այասս կամ Այասաի
Թաթարաբնակ գիւղ 45 տամբք, յարձանագրութեանց
հին եկեղեցւոյն ստուգեալ գոլ Արատնք կամ Արա-
տէս գիւղ հին Յուդակին, յորում և վանքն Արատէ-
սի, ընդ նշանաւոր վանորէից յիշեալ ի պատմէն Սիւ-
նեաց, որում և մասն ժառանգութեան վիճակեցաւ ընդ
այլոց՝ ի հօրէ իւրմէ Տարսայիճէ. և ինքն իսկ Ստեփանոս

1 Այսպէս գրէ յօրինակս ինչ, բայց յայլ օրինակս վերջապահիւ, Գոտուս. տես յԱյրարատ, էջ 317:

ետ ի կալուածս և ի բնակութիւն ամարայնոյ՝ միանձանց մեծի ուխտին Նորավանից, գրելով արձան յիշատակի, զոր և ընդօրինակէ յաւարտ պատմագրութեան իւրոյ. « Սահմանեցաք զԱրատեսի վանքն՝ որ ի վերոյ Եղեգեաց, » տուաք ամենայն հաստատութեամբ զվանքն և զգիւ. » զըն իւր ամենայն չրջակայ սահմանօքն և հոգեցատուր » ժառանգութեամբքն ի սուրբ եկեղեցիս (Նորավանից), » զի սորա կալցին հայրենեօք և վայելեսցեն զնա. բայց » շինութեան տեղոյն և լուսաւորութեան եկեղեցւոյն աւ » մենայն ջանիւ փոյթ տարցեն, որպէս այսմ տան » : Տաւ կաւին կանգուն կան եկեղեցիք վանացս, թէ և յոյժ խար

խարեալք. որոց գլխաւորն ի վերայ չորից որմնապատ սեանց հաստատեալ, երկոքումք աւանդատամբք կամ մատրամբք յալմէ և յահեկէ խորանին, յորս և գոն սեղանք պատարագի : Ունի և ժամատուն նոյնպէս ի կոփածոյ քարանց (8 քայլ ընդ երկայն և ընդ լայն), վեցեքումք որմնապատ սեամբք և երկու խորանօք և պատուհանօք : Արտաքոյ հարաւային որմանն նկարեալ է ժամացոյց արեւային 12 հայկական տուփք : Աւ ստորոտով արեւելեան որմոյ եկեղեցւոյն կայ որոցածեւ տապան, արձանագրաւ 1280 ամի. և այլ արձանագիր ի հարաւային որմն ժամատանն. որք են.

Զերջանիկ Բաբունապետն Հայրապետ նորագող այսմ ուխտի յիշեցէք. Թվին ԶԼԹ.

† **Ես Մամաքս միաբանեցայ եւ ետու զինչ ունէի ի սուրբ եկեղեցի. Սպաւ սաւորք սահմանեցին Ա աւր պատարագ Փոխման Աստուածածնի. Կատարիչքն աւրհնին Աստուծոյ, եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ.**

— Դուռնն հիւսիսակողման մութանէ յերկրորդ եկեղեցի կանգնեալ ի վերայ չորից որմնապատ բարձր և նորր սեանց : Աւ ժամատամբն է Զանգակատուն վայելուչ կաթողիկէիւ, ութ սեամբք, յորում ճարտար քարաշար քանդակք և պատկերք են Տիրամոր՝ Բիսուս ի գրկի եր-

կոքումք ընթերակայիւք¹ : Ճարտարագոյն եւս են քանդակք և դրուագք դրան երկրորդի եկեղեցւոյն, պէսպէս ձեւովք խաչից, ողկուզոց և կենդանեաց : Բարձանագրութեանցն որ ներքուստ դրանն և յորմունան՝ յայտնին եկեղեցիքս կոչիւ Ս. Սիոն և Ս. Աստուածածին :

Ի Թվին ԶԺԹ. Ի տէրութեան փառաւոր իշխանին Սմբատայ եւ հարազատի իւրոյ Տարսայիճին, ես նուաստ արեղայ Հայրապետ անուն սպասաւոր բանի կրկին շինեցի զվանս եւ նորոգեցի զեկեղեցիս, շինեցի զգաւիթս եւ զայլ ինչ որ... զԿոչոց՝ այգին յՈստին Եւ զԹեղոշտն²... Մճռակաճորում... գնեցի եւ տվի ի Ս. Սիոն... հաստատեցաք զսուրբ Գրիգորի շաքաթն եւ կիւրակէն ինձ յիշատակ կրկին... Կատարիչք աւրհնին յամէն Արքոց, եւ հակառակաւ զնոն ջեցին ընդ Յուդայի եւ ընդ Բելիարայ ի մեծի աւուրն. ամէն.

† **Կամաւ կարաւ հղարին Աստուծոյ ես Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս որդի մեծի եւ բարեպաշտ իշխանին Տարսայիճի, ծանեալ զի բազում ժամանակաց ժառանգութիւն էր լեալ այս եկեղեցիս Նորավանից սուրբ ուխտին, հաստատեցի ես զԱրատէս որ մեր սեփական հայրենիք էր, իւր ամէն սահմանաւքն գիւղ եւ³ հայրենիք հաստատ, ժառանգութիւն եւ հայրենիք սուրբ եւ գերափառ դամբարանին սուրբ Նորավանից. զոր մի ոք իշխեսցէ խախտել եւ խափանել կամ յիշխանաց կամ ի ձեռնաւորաց մերոց եւ կամ յաւտարաց. եթէ հակառակին՝ անէծս եւ նզովս առցեն ի սուրբ Երրորդութենէն եւ յամենայն Արքոց. եւ մեր պարտեացս տէր է առաջի**

¹ Զորս Մարտիանոս կարծէր Զաւախան, այլ Քալբերունի գիրն՝ մօրունդ հոռն :

² Երեւալ յէջ 99 :

³ Գիւղւ, ըստ Քալբերունոյ :

Աստուծոյ . եւ թէ Տաճկի աւագ փոխի եւ հանել ջանայ , յԱստուծոյ եւ յիւրոյ Մահմէտէ կապի . ապիզար եւ Ռ Ռ նալաթ լինի .

† Ի թագաւորութեան Վրաց Լաշային եւ յաշխարհակալութեան Իվանի Աթաբէգի , Ես Վասակ որդի Խաղբակայ կողմնապահ ի ի Գառնւոյ մինչեւ ի Բարկուշատ , եւ առի զամրոցանիս Եղեգեաց Զորոյս աւգնականութեամբն Աստուծոյ ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի եւ յառաջնորդութեան վա- նացս եւ Նորավանացն . . հաստատեցաք Գ Ժամ . զՀամբարձման ղերեք աւրն զամենայն եկեղեցիք Զորոյս՝ Վասակայ կատարեն . եւ կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ . ամէն .

43. Արատես .

† Ես թաշմելիքս միաբանեցայ սուրբ ուխտիս . միաբանք սահմանեցին Սուրբ Խաչին շաբաթ աւրն Ա պատարագ .

† Կամաւն Աստուծոյ Ես Նուրունս աղախին Քրիստոսի միաբանեցայ ի սուրբ ուխտս Արադէս արդեամբք . եւ սահմանեցին միաբանքս զՍուրբ Սարգսի շաբաթ աւրն պատարագ ինձ յիշատակ , եւ կիւրակէին առն իմոյ Հասանայ . կատարիչքն աւրհնեալ եղիցին յԱստուծոյ .

Ի հարաւային որմն ժամատանն ի ներքուստ գրեալ է դարձեալ Որբելեան եպիսկոպոսին զայս արձան յամի 1301 .

Կամաւ կարաւղին եւ հզաւրին Աստուծոյ ես Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս որդի մեծի եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայիճի ետու սուրբ Սիւանիս եւ Աստուածածնիս (եւ) Սուրբ Կարապետիս մեր սեփական վիճակէն ի Գեղաքունւոյ ղդեղն վանեվան, զԿթանոցն, զՓառագունի, Մշալաշէն¹, զՇիկարբն², Խուշինակն Քաւթարեանց, զՏարաբանդն³. զի մի ոք իշխեսցէ խախտել կամ խափանել ի մերոց կամ յաւտարաց, զի մի պատիժս կրեսցէ. վասն Աստուծոյ սահմանեցաք որ տեղս մեր նստագահ է, ու մեծ իշխանաց իշխան իմ փառաւոր հարազատին Էլիկումին յիշատակն այլ աստ էր կարգած: Ամ ով զմեր սահմանած կտակն այլ ցեղ առնէ, մասն ու բաժին զՅուդայի առցէ եւ զսյլ խաչահանուացն. եւ մեր պարտեացն տէր է առաջի Աստուծոյ. Թվին 24 .

Ի զանգակատանն առ դրամն կայ տապան գեղաքանդակ և արձանագիրս այս .

Ստեփանոս պատանին շինեց զԱրատես. Թվակ. 22Բ.

Այս ըստ Քաջբերունոյ. իսկ ըստ Զալալենի կանխէ թուականն 200 և ամբ աւելի (1303-1533).

Ստեփանոս պատանի որդի Կարապետ աղին կրկին նորոգեցի զԱրագէս. Թվին 2ԾԲ.

Երկրին եւս չեն աներկբայք: — Ի խաչվիմի ուրեմն յորմն ագուցելոյ, և ի պատուանդանի այլոյ խաչվիմի գրին.

Սուրբ Խաչս բարեխաւս Մէհրաբին.

† Սահակ երէցս յաղաւթս յիշեցէք. Թվին ՆԻԴ.

Եթէ ստուգիւն իցէ առաջին թուագիրն՝ նշանակէ զամի 978. — Երբի եկեղեցւոյն ի վերայ տապանի միոյ գրեալ է.

Այս յարկ տապանի Յովսէփու աստուածախաւս վարդապետի. Թվ. 2ԼԱ.⁴

Նորագոյն արձանագիր է ի խաչվիմի յորմն միոյ յեկեղեցեացն, այսպէս.

Սուրբ Խաչս կանգնեցաւ (յիշատակ) Ուլուքէգին⁵. Թվին ՌՀԵ.

Փոքր ինչ հեռի յեկեղեցեացս է հանգստարան, յորում խաչարձան վերոյգրեալ Յովսէփայ վարդապետին, և միւս.

Խաչս բարեխաւս Նատարգուլին որ տղայհասակ մեռաւ. Թվին 22.

Բացագոյն ի սոցանէ այսր անդր գտանին այլ եւս մահարձանք. որպէս, նորագոյն թուականաւ 1714 ամի.

Այս է հանգիստ Սարգսի. Թվին ՌՃԿԲ.

Հեռագոյն եւս ի հարթ դիմի քարաժեռ գետեզերն կամ ձորակին քանդակեալ կան աւելի քան զ'30 խաչվեմք.

Թվին 2ԺԳ. Տէր Աստուած ողորմէ Այսախուխին. ամէն.

† Թվին 2ԺԲ. Նշանս Թանկին է. Աստուած ողորմի նմա. ամէն.

¹ Հաւանորէն Շիւխ-Իւրէն Գեղաքունեաց. տես յէջ 38:

² Դուրեմ-Նոբ, ըստ Քաջբերունոյ:

³ Քաջբերունի զթուականն 22 գրէ, զանունն ոչ:

⁴ Քաջբերունի գրէ Խաչի-Կոյսի Գուլ-Բեգին:

† Սուրբ Նանս Հասան(այ) Է. որը կարդաք յիշեցեք ի Քրիստոս. Թվին ԶԺԵ.

— Անուանք յիշեցելոցն նորագոյն թուին քան զթուականսն:

57. Կիսով փարսախաւ ի հարաւոյ արեւմտից Գաւուշու գեղջ առ գետեգերբն Եղեգեաց, և իբրեւ նոյնչափ յարեւելից Ալագեագի (Եղեգեաց), կայ փղբրիկ շինաւ տեղին Կիւնէի-վանք, իբր 10 տամբ Թաթարաց. այն է հինն Կնէվանք մենաստան. «զորմէ ասեն. մանկունք» անդէորդք արածէին ջուրիս եղանց, և սկսան խաղալ. «և կտրեալ կնին մի՝ արարին խաչ և եղին ի վերայ» քարի մի, և սկսան երկրպագել և ասել. «Չոր ինչ եւրէցն ասէ և ընթեռնու, այն ի վերայ քո եղիցի. և յայս եղանցս երեքն քեզ մատաղ եղիցի: Եւ զոր նո» քա ընդ խաղս արկին՝ Հոգին Աստուած իջեալ տնո» ըրինէր նոյնպէս: Ապա ի ժամ երեկոյին սկսան գնալ. «և թէպէտ ջանացին՝ զայն նուիրեալ մատաղան ոչ կա» րացին յարուցանել ի տեղւոյն. գնացին և ազգ արա» ըին տերանցն. և նոքա եկեալ՝ ոչ կարացին շարժել. «և հարցեալ զպատճառն ի մանկանցն՝ խոստովանեցին

» զուղիղն. Կոչեալ այնուհետեւ քահանայս՝ օրհնեցին » զխաչն և գնին զեզինսն, և պատուեցին զտեղի կը» » նիւնին: Ազգ լինէր այս իշխանացն Սիւնեաց, և գա» » յին ի տեսութիւն. և հրամայեցին շինել եկեղեցի ի » տեղւոյն, և սահմանեցին զնա տուն կրօնաւորաց. » բայց զտեղի կնինին թողին ի մէջ եկեղեցւոյն փոս » մի դուզնաքայ. և մինչ յաւեր տեղւոյն՝ ձէթ բղղ» » խէլ ի փոսոյն այնքան՝ զի օտար ձիթոյ ոչ կարօտա» » նային, այլ եկեղեցւոյն կանթեղունքն նովաւ կերա» » կրիր: Եւ դեռ եւս կայ եկեղեցին և տեղի կնինին, » և խաչ եւս, որք վկայեն անսուտ գոլ»: Այսպիսի ըստ պատմչին Սիւնեաց, որ և ցուցանէ բանիւք առ իւրեւ ամայացեալ և լքեալ զտեղին, որպէս և այժմս. այլ երեւի եկեղեցին սագալէն կոխածոյ քարամբք (10 քայլ յերկայնն, 8 ի լայն), չորիւք բռածոյ սեամբք, երկուքումբք աւանդատամբք, մանր դրուագօք քանդակաց: Ի վերայ հիւսիսային որմոյն երեւի արձանագիր եղծ գեղծ, յորում նշմարի անուն հօր պատմչին.

Տարսայիճ իշխան տուի տաճարիս զխոպանի այգին (ի) սուրբ Գրիգոր յիշատակ հոգւոյ իմոյ. սպասաւորք.. Աստուածածնի տուին.. պատարագ... Նորողեցաւ... թեան... Դաւթի Անյաղթ ?.

Նշմարին և մնացուածք սենեկաց միանձանցն: Ի դոյզըն արձանէդ յայտնի անուն եկեղեցւոյն Ս. Գրիգոր, որպէս յայտնապէս գրեալ է յորմն հարաւակողման.

որ արգարեւ ոչ ցուցանէ զհնութիւն բանից պատմչին: Են զմենաստանաւն վայրենի և պաղարբեր ծառք ամայացեալք յեղտիրս կնինարբերս. յարեւելեան կողմանն դամբանք ի շարի, մին Սերովբէի ուրումն եպիսկոպոսի, քանդակաւ օձանիչ գաւազանի. ի միւսում գրեալ է,

Նորողեցաւ Սուրբ Գրիգոր.

Այս է հանգիստ Մահաւզունի. ԶՀԲ.

Ի վերոյ արեւմտեան դրանն գրեալ կայ կամ յետոյ եղեալ վէմ արձանի թուականաւ 1524 ամի.

Խաչս բարեխաւս Տէր Եղիշա . . . Թվակ. ԶՀԳ.

Յերկայելի թուականաւ և գրութեամբ յիշատակաւ Գանձակայ, կան այս նշանաւոր՝ այլ ստուգելի բանք բանի աւետարանի միոյ, որ գտանի արդ յԱբլահ գեղջ պատմականք և անուանք անձանց և տեղեաց.

Ի թվականս ԲՃՂ՝ ? ամին, ես Ամի(ր) Վահագ եւ Սուղի Վասիլ իշխանս շինեցի եկեղեցիս, եւ Գաւառաւու առուն հանեցի Ելինեվանոց ձորերէն ու սարերէն. բնակիչք գեղիս խոստացան տարէն Գ ժամ. կատարողն Աստուծոյ աւրհնի: Դարձեալ, Ելանոջըն շինեցի ու Ելապն կապեցի. ԹՃ ? անծին յերինջ մորթեցի, ոչխարաց, ղօշից, գառնից սաւս ? այս եղաւ: Դարձեալ, Բոշխաւնի մուքն իմն էր, ջուր չունէր, շապտէնս (շաբաթ) մէկ օր Ծակքարոյն ջուր տվի խթն (խաթունիկն?) համար:

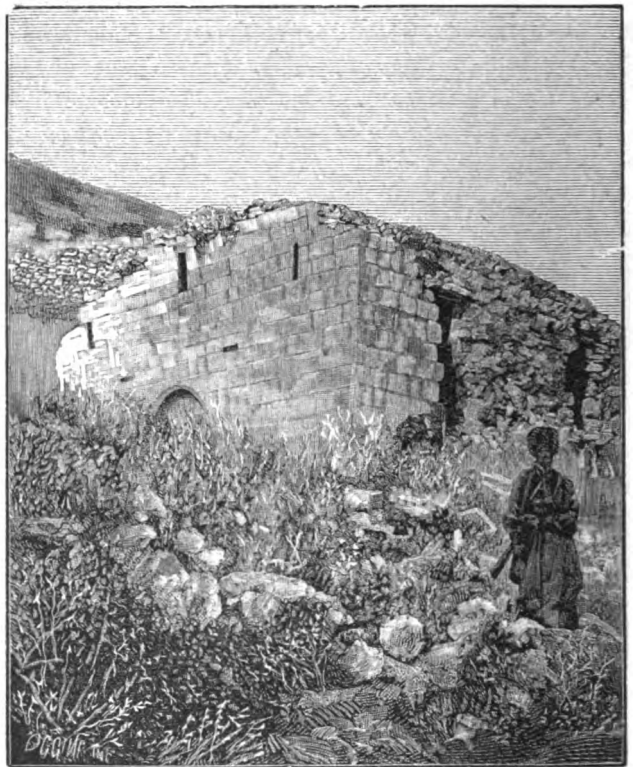
1 Անհատաւոր է հնութիւն թուոյն պայման 841 թուական փրկչին, Թերեւս ԹՃՂ էր գրեալ, որ է 1451:

58. Եղեգիը կամ Եղեգեաց աւան, յայժմուս Այս-
գեագ' ըստ սյուղագեաց բնակչաց նորին իբր 38 տանց.
փոքր շինավայր է և մեծ աւերակ, ի բարձրանիստ գե-
տամիջի Արփայ (յալմէ նորին որ է ի Հս.) և վտակաց
օժանդակաց իջնոց ի թիկանց բարձու (10610') Ճանի-
գանտիլ-տաղ լերին՝ անջրպետի Գեղամայ ծովատաշտի,
երբեմն աթոռ պերճափառ իշխանաց Վայոց ձորոյ և համ-
օրէն իսկ տերանց Սինեաց երկրորդի հարստութեան,
և յետոյ Օրբելեան մեծաշուք իշխանաց և զարմից նո-
ցին ցվերջին դարս. վասն որոյ և ոչ միայն գիտաքաղաք
կոչեցեալ այլ և մայրաքաղաք. որոյ մեծութեան և չքոյ
վկայեն ընդարձակ աւերակքն. զորս առանց մանրախոյզ
առնելոյ հարեւանցի իմն ակնարկելով (Ջալալենի կամհե-
ղինակի գրուածոյն յանուն սորա), զբնական և դարտա-
քին երեւոյթն ստորագրէ այսպէս, համարելով յանուն
բերդին և վանաց զշինավայրն իսկ Յախաքար կոչե-
ցեալ, որ ոչ ոտուգի ի նախնեացն բանից. « Է, ասէ,
» արուարձան Յախաքար քաղաքի, այժմ տաճկաբնակ՝
» օղն առողջարար, ջուրն բարեհամ, և երկիրն ահա-
» ւէտ, ղետեղեալ ի բարելի ձորամիջի, չընպատեալ
» բարձրակատար լեռամբք. ուստի յորդառատ խոխոլն
» անուշահամ առուք, և միացեալ կազմեն զվճիտ վտակ,
» յորում են կարմրախայտ ձկունք, և այնպէս սրընթաց
» սահեալ սողոսկեալ ընդ թաւաթուփ անտառս ձորոց
» չընպատոյտ ակօսիւ և փրփրադէզ կոհակօք մերթ ար-
» ծաթափայլ շողալով ի ներքոյ մթին անտառաց, և
» մերթ աներևութանալով յաչաց ի խորածորս նորին,
» և մարտ ընդ ապառաժից եղեալ գահավէժ ի բարձանց
» որոտալով հոսի, և ապա կարկաշելով ընդ պարարտ-
» արստ և ընդ ծաղկածին վայրս իջանէ ի դաշտն, կազ-
» մելով միանգամայն զսքանչելի տեսարան բնութեան:
» Ի հիւսիսակողմն այսր վտակի, անկանի պանչիլի և
» միանգամայն ողբալի աւերակն Յախաքար քաղա-
» քի, յորում են հոյակապ և վիմարդեան եկեղեցիք կա-
» ռուցեալք վսեմ ճարտարութեամբ և ամրութեամբ:
» Աւերակք չքեղաշուք տանց և պալատաց մերոց իշխա-
» նաց, արդէն է բուռց բնակարան և որջ գաղանաց: Պա-
» հին աստանօր նա և նշխարք յորով նահատակաց և
» մարտիրոսաց և այլոց Սրբոց. երեւին դեռ եւս ի քա-
» ղաքամիջի և ի չընպատոս նորին գեղեցկաբանդակ շի-
» րիմբ և հոյակապ կոթողք և մահարձանք ականաւոր
» արանց ի զգալի սուգ հայրենասէր սրտից: Դեռ եւս
» կան մնան հատուածք ընդարձակ փողոցաց և երբե-
» մըն ճոխութեամբ լցեալ կրպակաց և այլոց հոյակապ
» շինուածոց, բայց արդէն ընկղմեալք ի խորին տխրու-
» թիւն՝ ծածկին վարպետութեամբ սգոյ և կան ի լուծեան,
» ակնկալեալ միայն վերին այցելութեան »:

Ոչ է յայտ ժամանակ շինութեան Եղեգեաց, այլ
գուշակի մի ի հնագոյն շինից աշխարհին Սինեաց լինել
և աթոռ գաւառապետին, և այսպէս կոչեցեալ վասն
եղեգնաբեր եղտիւրից կողմանցն. ի նորոգութեան իշխա-
նութեան Սինեաց ի Վասակայ նահապետէ աստ երեւի

1 Ըստ Եղեգի (կիսով դարու յառաջ) և տունք միայն էին
Տահկացդ, իսկ Հայոց նորեկաց ի Պարսից բաժնէ 22 տունք, և

հաստատեալ գահու մեծի իշխանին, որպէս վկայի յայտ.
նապէս վասն Սմբատոյ Մեծի՝ Թոռնորդւոյն Վասակայ,
որ յարչաւանս Բչրայ կամ Նսրայ զօրավարի առաքելոյ
ի Յուսիսայ յամի 923, « հորդան տունալ զօրացն՝ ամբոխս
» բազումս սպայակոյտ զօրու շուրջ զիւրեաւ կացուցանէր
» յիւրում յարքունական սպարանան՝ որ ի գիտաքաղաքն
» յԵղեգիս. եկեալ ապա Նսրն, և տեսեալ զնա այնպի-
» սի պատրաստութեամբ և անվանելի զօրութեամբ,
» զգուշացեալ՝ ոչ ինչ կարաց յայտնել յիւրայոց անտի,
» այլ ի խաղաղութիւն խօսեցեալ ընդ նմա... չուէ և եր-
» թայ »: Երբմէ երեւի զի ոչ միայն մեծ այլ և քաջ ա-
մուր և դժուարամատոյց էր տեղին: Եւ յիւր Օրբելեանն և
յամի 936 զսոյն իշխան Սմբատ « ելեալ յաւուր միում
» յարքունեաց իւր՝ որ էր յԵղեգիս գիւղաքաղաքի »:

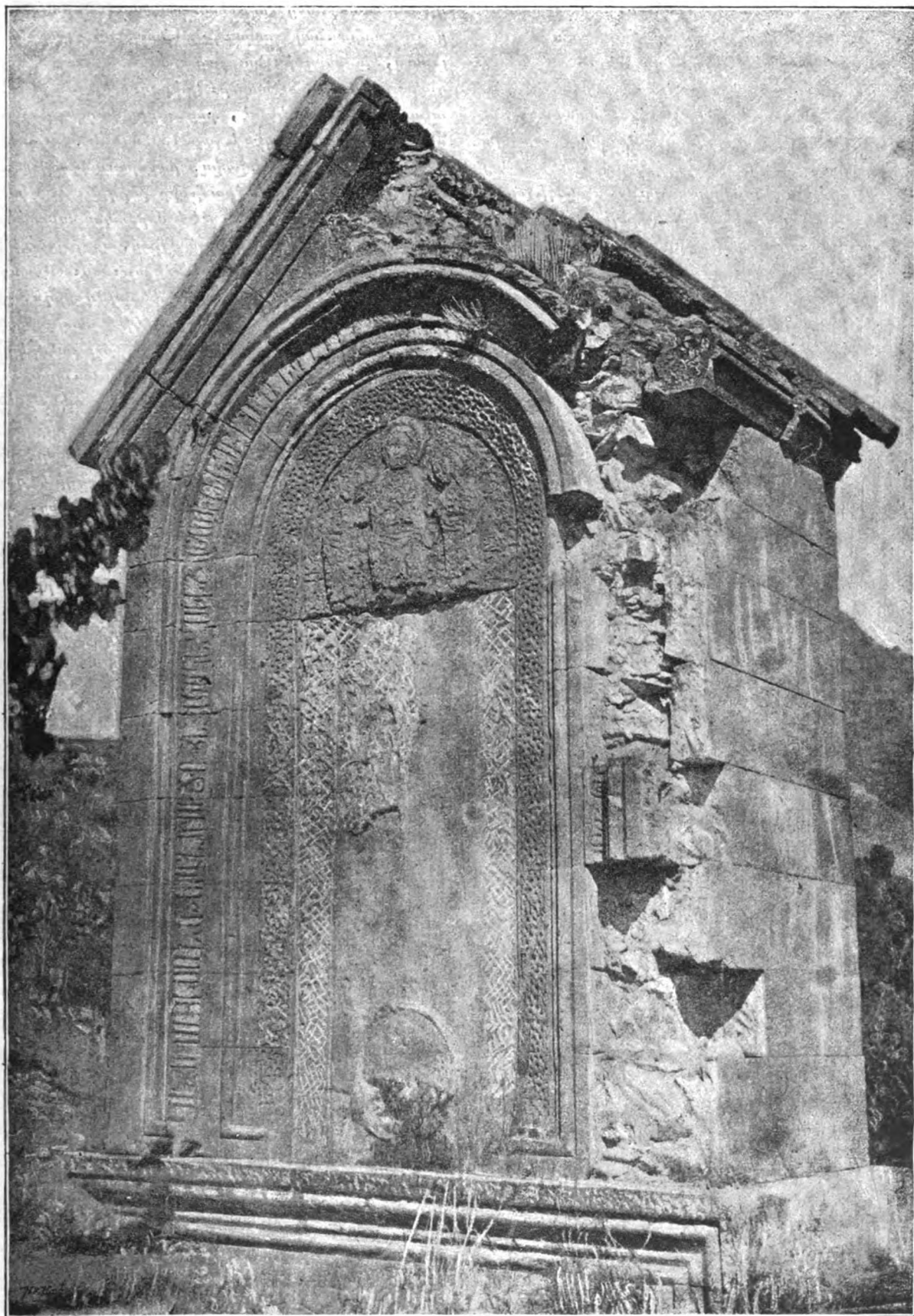

46. Կնեվանք կամ Կիւնեի վանք.

Պայազատը սորա յետինք, որպէս նշանակեցաք ի յի-
շատակի նորոց իշխանաց Սինեաց, այլոց ոմանց Թո-
ղեալ գտեղին՝ փոխեցին զգահ իւրեանց ի Բաղս և ի Կա-
պան. այլ ի Թափել Զաքարեանց և զկողմանքս յայլազ-
գեացն ձեռաց և տալ Օրբելեանց, աստանօր հաստա-
տեցին սղքս զաթոռ իւրեանց, Ելիկումն և որդի նորա
Սմբատ. իսկ եղբայր սորա Տարսայիճն մեծ՝ ընտրեաց
յետոյ իւր կայան զԱրփա. բայց Թուի որդւոյ նորին Զա-
լալայ (որ յերկրորդ կնոջն՝ ի Մինայ խաթունէ) ժա-
ռանգեալ գտեղիս. քանզի յիշի իշխող տեղոյս Տար-
սայիճ միւս յամի 1314, զորմէ գրէ ոմն յայնմ ամի ի Գը-
լաճոր՝ չափաբերական բանիւ, այսպէս.

տուն մի միայն ի վաղեմի բնկացն Հայոց:

2 Այս ըստ Յովհաննու կոթողիկոսի պատմութեան:

47. Պատկերադրակ ի Ս. Աստուածաժին եկեղեցւոյ Շղեզեաց.

» Կանե կարեկից մեծազարմիս
 » Աթոռակալ Տարսայիճիս,
 » Որ է մեզ կարեկից յամէն բարիս,
 » Եւ օժանդակ յիւր գաւառիս:
 » Յիշման զսա առնել արժանիս
 » Մնողիւք եղբարքք օրհնել յաստիս »:

Ի դէպ է թէ Զաւլայ որդի իցէ Տարսայիճն այս, յանուն հռչակաւոր հաւուն կոչեցեալ, որպէս և ամենայն թոռանց զարմից նորա յազգս բազումս. « քանզի (որպէս նշանակեցաք ի ցեղաբանութեան Որբելանց յէջ 35-6) յիշի և այլ Տարսայիճ որդի Գորգեայ կամ Գորգունի յելս ԺԴ դարու, զոր բռնաւորքն Լէնկթիմուրեանք ստիպեցին յուրացութիւն հաւատոյ: Դարձեալ, չորրորդ Տարսայիճ և մեծ կոչմամբ ցուցանէ: ոմն յիշատակագիր¹ կեցեալ՝ զկիսով ԺԵ դարու, զի զորդի նորա Սմբատ՝ զհայր Եղիշեայ արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց՝ յամի 1495 կոչէ իշխանաց իշխան « ի նախնային վայոց՝ ձորոյ ի մայր » րաբաղաքիս Եղեգիս »: որում հաւանօրէն կացին պալատաւոր և յողոյն յաջորդ ԺԶ դարու, մինչեւ ի սկիզբն ԺԷ, յորժամ Շահաբաս ընդ այլոց գաւառաց և զԵղեգեաց ձորոյ բնակիչս վարեալ վտարեաց ի Պարսս. թերեւս զերծան ոմանք ի սերնդոց նոցին ի ծերպս անշքեցեալ ոստանի պանծալի իշխանացն Սիւնեաց և Որբելանց, որք զամս 700 աւելի կամ նուազ պերճութեամբ պայազատեալ ի զանխուլ ձորամիջի անդ, հասուցին ցվերլին դարս զանուն իշխանոջեան՝ իրեւ կայծ մի թաքուցեալ ի մոխրի երբեմն մեծահրատ վառարանի:

Զայս ասելի է և զմնացորդաց հին շինուածոց տեղոյն, որք հարկ է թէ ըստ պերճասիրութեան սօսաւորաւ Սիւնեցունցն՝ հոյակապք և չքեղք էին. որոց զըլխաւոր համարելի է Բերդն, պահապան արքունեաց և ամենայն ճոխութեանց տեղոյն, կանգնեալ ի Մ. Հս. քաղաքաւանին, կիսով փարսախաւ հեռի ի միջի երկուց ձորակաց, հզօր պարսպօք ամրացեալ տաշածոյ և անտաշ քարամրք, տանեակ խրոխտ աշտարակօք, որք երեքկարգեան են առ դրամբն կամ տկարագոյն կող-

մամբք բերդին որ է ի հիւսիսի, մի ի վերայ միւսոյն. քանզի յայլոց կողմանց քարածայռք պարսպեն զնա. ի հարաւոյ ամբառնայ ապաւէն անմատոյց օրադադաթն լեռն, կոչեցեալ ի Թուրքաց Թաքնատոյտոյտան (Գըղակալի) իրր 3000՝ բարձր: Երեք դրունք են բերդին, աւագն ի հիւսիսոյ կուսէ, որոց տեղիք փեղկիցն և նգաց նշմարին ցարդ. նոյնպէս և իրր 130 սենեկաց առ ստորոտով պարսպացն և ի միջավայր բարձրաւանդակին. անազարտ կան տակաւին չրամբարք բերդին: Ի դէպ էր Բերդիս կոչիլ Յախաց քառ, թէ և մերձակայ մենաստանն եւեթ յայս անուն կոչի ի պատմաց, այլ յայտ է թէ ի քարէն և յամրէն էառ վանքն զկոչումն: Աւանդեն բնակիչք կողմանցն՝ Սմբատայ շինեալ զբերդս, յիւր անուն Սմբատայ բերդ կոչելով. եթէ ստոյգ իցէ՝ ի ճահ գայ այս Մեծն անուանեալ Սմբատայ գահերէց իշխանի, որ՝ ամրութեամբ կայանին ձեռնունայն դարձոյց զգօրավարն Յուսիայ. բայց, որպէս ակնարկեցի, ոչ յիշի ընդ ամուրս Սիւնեաց՝ յայս անուն բերդ: Առ ստորոտով բերդին և շուրջ զգեօղին և ի խոնարհ մինչեւ յՈստին գիւղ, դժուարակոխ ձորավայրն լի է գերբկօք տանց, աղօրեաց, ձիթահանից, խաչվիմաց. զորս հետախոյզ առնել գործ տաժանելի է, թերեւս և ոչ անվտանգ: Մնացուածք նոյնգունակ շինուածոց զըլտանին և ի գեղին իսկ Այակեազ, որ արդ թուրքաբնակ է: — Յետին յիշատակողն Եղեգեաց, զոր գտաք, յելս ԺԵ դարու, երիս ասէ՝ այլ չորս եկեղեցիս անուանէ ի նմին. ասելով, « ընդ հովանեաւ երից տաղաւարացս, » յորոք Կարաշիկիս և յորոք Աստուածածնիս և յորոք » յտեփաննոսիս, և կենդանարար յորոք Նշանիս »: չորս եկեղեցիս առանց անուան յիշէ և Զաւլեանն յայլեայլ կողմանն աւանին և բերդին, որ թէ նոյնք և թէ այլք իցեն՝ ոչ գիտեմ, այլ յիշին այսպէս. մին յարեւելս կոյս ամրոցին ի միջի պարսպապատ գերեզմանատան, վալ յելուչ կաթողիկէիւ, շինեալ ըստ արձանագրին՝ որ ի ճակատու լուսամբտի արեւելակողմանն՝ ի Ստեփանոսէ պատմէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ, այսպէս ունելով.

Ես Տէր Ստեփաննոս որդի իշխանաց իշխանի մեծի Տարսայիճին հիմնաւր կեալ շինեցի զեկեղեցիս ի յիշատակ հաւր իմոյ...

Զեզերքք լուսամտին գրեալ է. Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած աւգնէ Բուրթէլին, Բէշքէնին եւ Իվանէին.

Եւրջ զեկեղեցեան կան դամբանք, մին արձանագրեալ յամի 1333, միւսն յամի 1344.

ԹՎ. 22Բ. Այս է հանգիստ Խաւչին դուստր Դովինց Պարոն վահրամին:

¹ Բանք յիշատակագրիչ այսպիսիք են. « Եւ վերագիտող այսմ նախնայի Պր. (Պարոն) Տէր Եղիշա արքեպիսկոպոսի որդոյ իշխանաց իշխանի Պր. Սմբատ (Սմբատայ) որդոյ մեծին Տասաւ Վր. և այլն »:

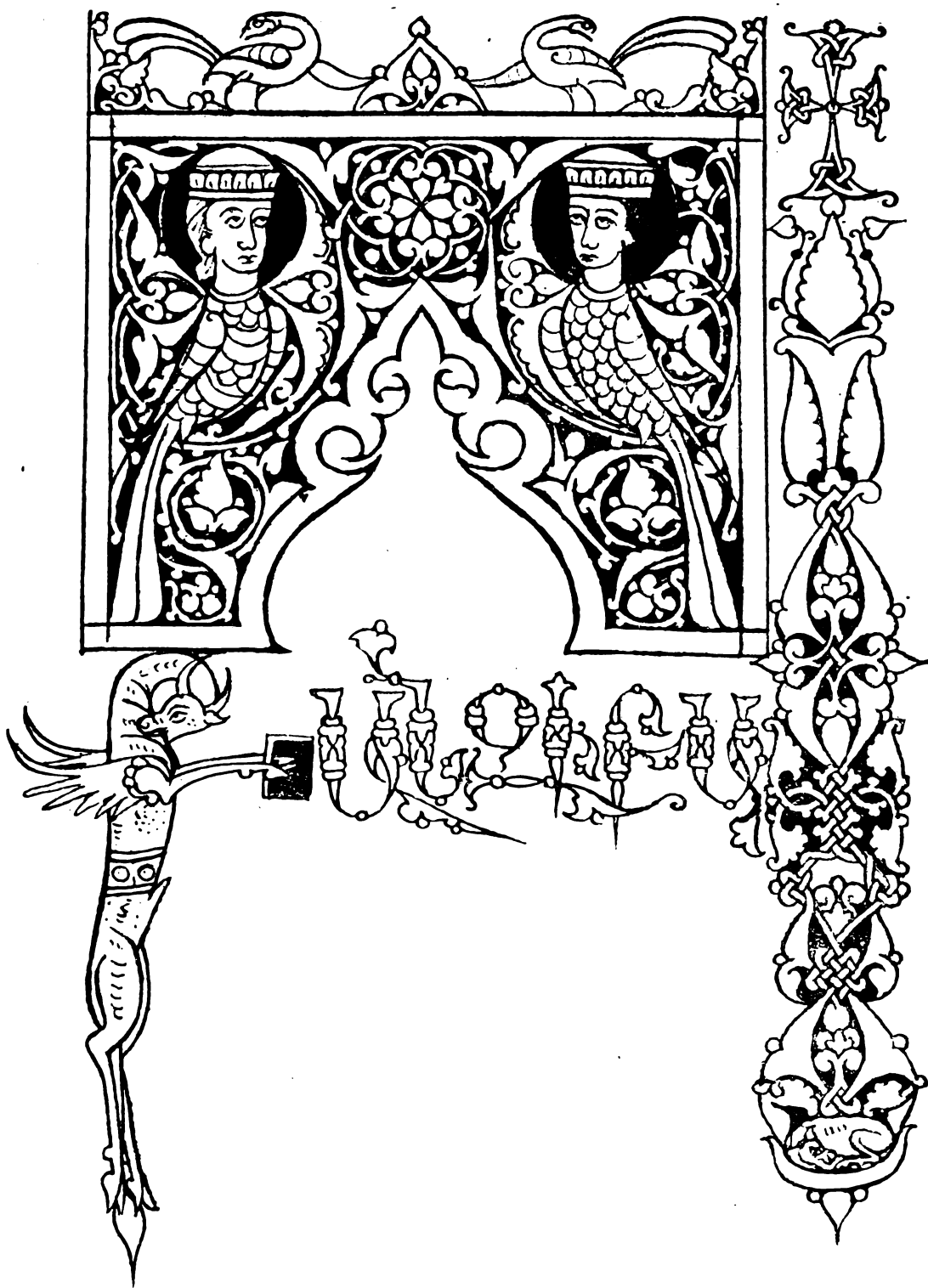
² Զաւլեանն Կահանայ, որոյ գրեալ է յԵղեգիս, աւետարան

մի վասն Դհրաթի Աղաթիւի աշխարհիկ երեցու, (որդոյ Սահալ և Սիւ խաթունի և Նօր Սահալ քահանայի), որ յետոյ կրօնաւորեալ կոչի Կոստանտնուպոլիս և Բէշկոյ. և նա վաճառէ զգերսն եօթն Դալիս (մարշիլ?) Բարդի ումեմ եպիսկոպոսի. յիշէ ընդ այլս և զՆօրեղայր նորա Յիւրի ձգնաւոր:

† ԹՎԻՆ ԶՂԳ. Այս է հանգիստ Պարոն վաղթանկին որդւոյ Պարոն Ոմեկին.

Սակաւուք հեռի յեկեղեցւոյս ի ստորոտ քարածեռի միում քանդակեալ է խաչարձան բարձր իբրեւ 3 ջափ.

Թ. Հայոց ԶԻԸ. ի բարեպաշտ իշխանութեան Տարսայիճին Շիրինշահի ?

48. Աշտարտն գրեալ յԵղեգիս ի վերոյիշեալն Զաքարիայէ (տ. յէջ 148) յամի 1495-6.

որդի Գրիգոր կանգնեցի խաչս ի . . . ամուսնոյ իմոյ(եւ) զաւակաց իմոց .
Աստուած ողորմի Տիկո ! . . .

— Երկրորդ եկեղեցին յարեւելակողմն քաղաքաւանին ունի և գաւիթ ընդարձակ (18 քայլ ընդ լայն և ընդ երկայն (10 քայլ յերկայնն , 8 ի լայն) , այլ քայքայեալ է . կայն) ի վերայ չորից սեանց . գրեալ է յորմն յամի 1290 ,

Այս է հանգիստ Տէր Աւագին . Թուին ԶԼԹ .

— Երրորդ եկեղեցին բացառոյն ընդ արեւելս , ընդարձակ քան զերկրորդս (20 քայլ երկայն , 18 լայն) ի վերայ չորից սեանց ամբարձեալ սագալէն , յոյժ մանր քանդակօք դրանդեաց և լուսամտից և աւազանին . ունի երկուստեք խորանին աւանդատունս հանդերձ սե . ղանովք պատարագի . սալարկեալ է և յատակն . յեզերս աւագ սեղանոյն ի միջի քանդակաց նշմարին կիսեղծ անուանք Սմբատ , Աշոտ , Շահնշահ . և ի վերայ դրանն ,
Այ : է հանգիստ . . .

Արդ՝ գրեցաւ ար
աւ-էտարամս , ի Թվ
աննս հայոց . Չիտ ,
իւրաթողիկոս . Էն ան
Լարգսի յաթոտար
կղմիածնի . Էւ վերա
դիտողայսմ նա հա
նգի պրտրեղիչա
արքեպիսի որդոյ եւ
իտանայ եղիանի պր
ամայս՝ որդոյ մեծին
առաւանձի . զորտրած
առայի զաւմէլ ընդ

Էրկայնս . տրած տղի
ղ վերակացո . Թք :
իդանու Էն տ-տ-ա
տամ փնթշահի .
ի նա հանդիս վայ
ո ճորո , իմայրա քա
ղաքս եղեղիս , Էնդ
հովան Էտ-Էրից
առաւա-առաւայս ար
կաթողիկէիս և ար
անծածնիս և արատ
Էիանուիս , և կէնդ
արարար ար նշանփա :

49 . Յիշատակարան Աւետարանին գրեւոյ յԵղեգիս , յամի 1495 (տ . յէջ 148-9) .

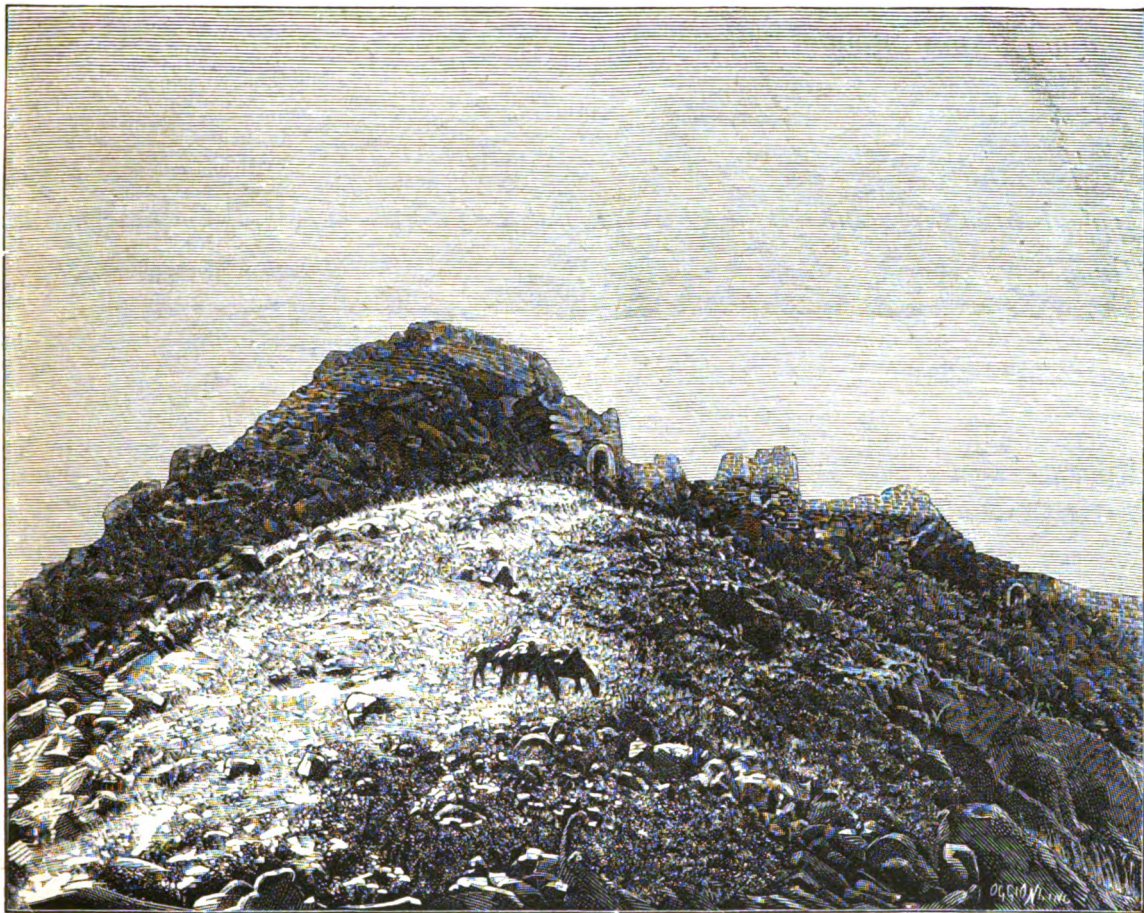
Ի հիւսիսոյ արեւելից եկեղեցւոյն է ընդարձակ գե . ի սոցանէ ի միում սալաթոռի կանգնեալք ունին զար .
րեզմանոց , և բազում տապանք և խաչվէմք ի նմին . չորք ձանագիրքս՝ աղօտացեալս ի պատկերիդ (Թիւ 51) :

1. Մխիթարս կանգնեցի զխաչս հաւրն իմոյ Ամլկան եւ մաւր իմոյ Ամիսթէ :
2. Ես Ասլիկ գնեցի հողս քսան եւ եաւթն դեկանի եւ արարի Գե .
րեզմանատուն Հայոց .
3. 4. Թիվ . ԶԲ . Կամաւն Աստուծոյ Ես Մարգարէս կանգնեցի զխաչս
ի բարեխաւսութիւն հոգոյ իմոյ եւ ամուսնոյ իմոյ եւ զաւակաց իմոց .

Զորորդ եկեղեցին փոքրիկ (6 քայլ ընդ երկայնն և ընդ լայն) է ի շր. գերեզմանատանս ի ձորափն գետոյն, վայելուչ կաթողիկէիւ. որոյ մէջ յօրինեալ է կարմիր և սեւ քարամբք, ի վերայ երկուց որմայեց սեանց, ու նելով աւազան յաջմէ և պատուհան յաշեկէ, և գաւիթ յառաջոյ (10 քայլ երկայն, 8 լայն), մանրաքանդակ չըր.

Նանակաւ դրանն: Բորմն հարաւային քանդակեալ է վի. չապ երկգլխի և ժամացուցակ ի միջին: — Յարեւմտակողմն գերեզմանատանն կայ տապան նահատակի միոյ պատուեալ ի Հայոց և ի Պարսից կողմանցն, յորոյ վերայ գրեալ է և նոցա ինչ, որ որպէս և հայերէն գրուած ըն խանգարեալ է, այլ վերծանին բանքս.

... Զհոգիս՝ ճշմարիտ հաւատով եւ ուղիղ սրտիւ եւ լի շնորհաւք. նահատակեցաւ եւ Քրիստոսի լուսոյն արժանի եղեւ, եւ Քրիստոսի ողորմութեանն հասաւ... ամենայն ցաւոց բժիշկ... յաղօթս յիշեցէք եղբարք մեր Սուրբ Ներսէս... վասն անուանն Քրիստոսի.

50. Սմրատայ բերդ.

Ի վիմի միում երեւի Թուական ՊԱ (1352):—
Ի հարաւակողմն պարսպի գերեզմանատանն ագուցեալ է վէմ մի նշանաւոր, քանդակ պատկերօքն Տարսայիճի և կնոջ իւրոյ Մինայ, այրն պերճազգեսաց, մա.

նեկաւոր և թագակիր¹ բազմեալ ի գահոյս. կինն գանգրահեր և պանծազգեստ և խոյրակիր, աջ զգօտուով ածեալ, զձախն ի վերայ ծնկանն ունելով. իսկ արձանագիր վիմին է Թուականաւ 1274 ամի՝ այս.

Աստուած շնորհաւոր առնէ (զ) դարբաս Պարոն Տարսայիճի եւ ամուսնոյն իւրոյ Մինայ խաթունին. ի Թվին Հայոց ԶԻԳ՝.

¹ Ըստ «Քաղաքացիական» ճանաչող լուսոյ են զգլխովն: Սա առէ գահաւ զքանդակն ընդ հողով և վերստին ծածկեալ, զի մի խոր. տակիցի յայլադեմիցն: Ընթալի էր բառաւ և ընդօրինակել:
2 Զաւալեան գրէ զԹուականն ԶԻԳ, որ է 1294, անպատշաճ.

զի Տարսայիճ մեռեալ էր յամի 1290. իսկ առ ԶԻԳ, 1274, առաջին ամ է իշխանութեան նորա, յորում՝ ոչ գիտեմ առեալ էր զՄինա ի կնութիւն եթէ ոչ. վախճան նորա եղեւ ի Դուրդաթի իւրում յԱրփա, և ոչ յԵղեգիս:

ի հիւսիսակողմն բերդին կայ ընդարձակագոյն եւս գերեզմանատուն ի ձորամիջի, բազում մանրաքանդակ մահարձանք, յորս նշանաւորք են երկոքին մեծամեծ

խաչվէմք ի միում սալաթուռի, յոյժ ճարտարօրէն դըրուագեալք. մին միաստանի վէմ (10 կանգուն բարձր), ունի արձանագիր, յորում պակասէ ինչ բառ.

Ի բարեպաշտ իշխանութեան Տարսայիճի եւ Աւետիս Մխիթարայ որդի Խոցադեղոյ ... ԹՎԻՆ ԶԼԲ.

Միւսն (18 կանգուն) հիւսեալ քարամբք և խաչվի մաւ ի միջի, պատկերօք և անուամբք Քրիստոսի, Ս.

Աստուածածնի և Յովհաննու աւետարանչի, և ի շրջա նակին գրեալ է այս ինչ, յամի 1340.

Այս գայիսոն մխեալ արեամբ աւծելոյն Յիսուսի, կանգնեցաւ իշխանութեամբ Բուրթլին¹. մեք Գրիգոր (եւ) Մխիթար (ի) բարեխաւսութիւն մեզ եւ ծնողսց մերոց. ԹՎԻՆ ԶԶԹ.

Կէս արձանագրիդ երեւի (ի պատկերին, Թիւ 47) և կէս եղծեալ Թուի արդ. Ոչ հեռի աստի կայ այլ արձան-

քանդակ, յորում առ պատկերաւ Տիրամօրն² գրեալ է, յամի 1273,

Աւրհնեալ Աստուածածին (եւ) իւր միածին Յիսուս Քրիստոս Աստուած. եւ Թուական ԶԻԲ.

— Մերձ խաչարձանացս կայ մեծատարր կոչկոռ վիմի, վերին երեսն սեղանաձեւ տաշեալ և կոփեալ: — Ամենայն յիշատակարանքս նշանակեալք ցուցանեն զբարգաւաճ ժամանակ իշխանութեան Որբելեանց, ի կիսոյ ԺԳ դարու ցկէս ԺԴին, որոց յետագայիցն ծանօթութիւն ինդրելի է յարձանս տապանացն:

59. Յարեւելից հիւսիսոյ բերդին իբրեւ երկու մղոնաւ բացագոյն ի սարահարթ լեւնավայրի կայ հռչակեալ մեծ նաստանն Յախագ-քար կամ Յախաքար, գրեալ եւս Յաղացքար, մի յայնց վանորէից՝ որ թ կէս Ժ դարու հաստատեցան առ Թագաւորութեամբ Արասայ Բագրաւատունոյ, որոյ հիմնադիր կամ առաջին վանահայր եղեւ Ստեփանոս ոմն, գովեալ յԱսողկայ՝ (Բ, է.), վասն բարեւոք կարգաւորելոյ զվանսն՝ հանգոյն այլոց վերահաւ տուտողաց վանորէից ի նմին դարու, ուսուցանելով կեալ «միաբանական օգնութեամբ անզբաղ յամենայն ինքեաւ սիրութեան հոգոց», և այլն. Բստ այսմ և պատմիչն Սիւնեաց, «Բարձրահռչակ և սուրբ առաքինարան» կոչէ: Յետ իբր դարու միոյ հաստատութեանն՝ յամի 1041 «ի

» Թագաւորութեանն Գագկայ (Բ), հայր ոմն վանիցն
 « Վարդիկ անուն՝ չինէ պայծառ եկեղեցիս երկու ի
 » հանգստարանի սուրբ հարցն. զմին զմեթապարկ, յա-
 » նուն սրբոյ Կարապետին, և զմին սագալէն՝ հրաշալի
 » յօրինուածովք: » Գրեաթէ յիրար կիցք են եկեղեցիք-
 » քըն. վասն որոյ արդ յայլազգեաց Ղօշափանք կոչի տե-
 » դիս (զոյգ նշանակելով, որպէս Ղօշափանքն-Հերհերոյ, և
 » Հոռոմոսին). և ըստ բաղդի կանգուն կան թէ և ոչ բո-
 » լորովին: Եկեղեցին Ս. Կարապետի յարեւմտից միւ-
 » սոյն (10 քայլ երկայն, 8 լայն) մեծամեծ յղկեալ վի-
 » մօք պատեալ, ըստ բանից պատմիչն ունի սրածայր զըմ-
 » բէթ՝ ի վերայ շղթայաձեւ դրուագեալ շրջանակի բոլո-
 » լորակին՝ ամբարձելոյ ի վերայ վեցից որմնայար կարմրա-
 » գոյն սեանց. բաց յաւազ խորանէն են ի նմին և այլ
 » չորք մանունք: Ի հարաւային որմն արտաքուստ՝ քան-
 » դակեալ է ի ճարտարակերտ շրջանակի՝ արծաի մագլեալ
 » զցուլ. ի հիւսիսակողմանն՝ ցուլ և առիւծ սպառնա-
 » լեօք ընդդիմահայեացք. նորին արուեստակեալ են և
 » քանդակք արեւմտեան և արեւելեան երեսացն: Ի վե-
 » րայ հարաւային դրանն արձանագրեալ է մեծատառ.

Տէր Աստուած ողորմեա Գագկայ ի քում գալստեանդ եւ պահեա ի չարէ ...

Վերոյիշեալ Հօր Վարդկայ մնայ կիսեղծ արձանս. և միւս ի ներքուստ կողմանէ դրանն գրեալ կարմրագեղով.

Ողորմեա Քրիստոս Աստուած մեր Վարդկայ ի քում գալստեանդ, որ-

¹ Հաւանօրէն Բուրթլէս այս Թոռն է Տարսայիճի և որդի Ելի-կումի՝ հօրք պատմիչին և մետրապօլիտին Սիւնեաց:

² Լուսազրոյն զայս արձանքանդակ ետես յայգւոյ մերձ յեղե-զիս, ուր յայտ է թէ փոխադրեալ է. զպատկերսն համարի Ս. Աս-

տուածածին և երկուսն Մարեմանս. սակայն կերպարանք փոքր-չին նշմարին ի վերոյ՝ և յերումն իսկ լուսաաւարդի:

³ Պատկերն (Թիւ 59) ցուցանէ զի յետ ստորագրութեան Զա-լալեանի՝ բթացեալ է գմբէթն, անկանելով զագաթանն:

Յ1. Խաչադանի զերեզման Ծախացարի (տ. յէջ 150)․

պէս աւազակին ի խաչին եւ մաքսաւորին ի տաճարին . Ես Վարդիկ Հայր... այլ սուրբ Կարապետս... արդ' որ Սուրբ Սարգիսոյ աւր այս հինգ եկեղեցոջն ժամ Վարդկայ չառնողն ի Սուրբ Կարապետէս եղիցի նզովեալ. իսկ առնելին աւրհնած եղիցի¹.

† Ի ԹՎԻՆ Զ². Այս գիր ճշմարիտ յուսոյ յիշատակ հոգւոյ առաջն տեղի ? Տարսայիճի իշխանաց իշխանին որդի մեծին Լիպարիտի, եղբայր Սըմբատայ արքայի կողմնակալի այսմ նահանգի, որ իշխեցաւ է ի Բարկուշատայ մինչ ցԳառնի սահմանք մեր ? Երասխայ . մեր յոյս Քրիստոս է... զհոգւոց մերոց տուաք ի սուրբ ուխտս զՅախաքարի հողն ի հայրենեաց մերոց, ի Գեղարքունի զգեղն Գառնի եւ ի Մանսկանոր զմեր ձեռատունկ այգին Ա... ութից. Սպասաւորք Տէր Գրիգոր եւ այլ միաբանք սահմանեցին Զատկի սուրբ տաւնին, առաքելոց Պետրոսի եւ Պաւլոսի. եկեղեցիս ամենայն պատարագն Ա աւուր ինձ առնեն Տարսայիճիս, Ա աւրն ամուսնոյ իմոյ Մինայ խաթունին. Արդ թէ ի մերոց կամ յաւատարաց կամ յիշխանաց հակառակի, ՅԺԸ հայրապետացն նզոված լինի.

Վկայ արձանիս որդի արձանագրողին Ստեփանոս եւ պիսկոպոս ի պատմութեան իւրում³ ուղղէ զայժմեան ընթերցուածն, այսպէս. « Ետ եւ ի վանսն Յախաքարոյ՝ » զիւղ ի Գեղարքունի զԳառնակերն, և այգի մի ի Ման. » ռակաճորի, և գրէ ինքեան արձան ի վերայ Սրբոյ » Կարապետին, և կարգէ պատարագս երիս ամ յամէ. » և փակէ ահագին նզովիւք, զի մի խախտեսցեն զհո. » գեցատուրն զայն »: — Երկրորդ եկեղեցին՝ զորոյ ա.

նուն ոչ յիշէ պատմիչն. Սուրբ Յովնանեա կոչի այժմ, և է փոքր, սրբատաշ քարամբք ցերտեալ, նոյնպէս և գաւիթըն փոքրագոյն յառաջոյ՝ յարեւմտից կուսէ (չորս քայլ քառակուսի), յորոյ ի վերայ դրանն մատրանաձեւ իմն է փոքրիկ՝ սեղանով պատարագի. յաջմէ և յահեկէ դրանն մէն քանդակագործ խաչարձանք մեծամեծք, իբրեւ երկու և կէս Զ. բարձրութեամբ: Ի վերայ դրան գաւթիս կայ հին արձանագիր շինողի եկեղեցեացս այսպէս.

Ես Հայր Վարդիկ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Յախաքարիս շինեցի ըզսուրբ կաթողիկէս եւ կանգնեցի զՆշան⁴ Սուրբ Երրորդութեան վասն իմ հոգւոյս փրկութեան, թերեւս ողորմութիւն գտից ի յապագային, ի տիեղեքական հրապարակին ուր բանքն սպառնի եւ գործքն թագաւորեն. Արդ ով սրբազարդ քահանայք որք զսուրբ պատարագն համարձակ մատուցանէք, զիս յաղաթս յիշեցէք առաջի զենլոյն Քրիստոսի. Ամէն չաբաթ աւր զայն ինձ առնէ այն քահանայն որ ի սմա պատարագ մատուցանէ.

Իսկ ի ճակատ արեւմտեան դրան եկեղեցւոյն որ հայի ի գաւթն՝ գրեալ է նոյն առաջնորդ յամի 1061.

Թուին ՇԺ⁵ կամ եղեւ ինձ Հայր Վարդկայ եւ ամենայն⁶ եղբայրք գրել զյիշատակ վասն Վարդայ՝ Զաքարէի որդւոյ, որ մեծ յուսով երեստ զԲվեայ

¹ Ըստ Քաջբերունւոյ՝ « աւրհնած է յԱստուծոյ »:

² Թուահշանն Զ նշանակ է 1251 թմի, քայց պակասն մանր թիւք, և հարկ է թէ յետ 20 ամաց եւս գրեալ իցէ:

³ Զաւալեան գրէ, կաթողիկէ տիւն, քիչցի, եւայլն:

⁴ Զաւալեանն և Քաջբերունի ԶԺ ընթերցումն՝ այլ վերոյգրեալ բանք պատմչին Սիւնեաց և վայելչակերտ շինուածն, յայտ առնեն զհնութիւն, որ է ի կէս ԺԱ դարու և ոչ ԺԳ ի:

⁵ Փոխանակ տիւնայի Զաւալեան գրեալ է որո:

ւնարգ եւ Սիդայի աշգիւն եւ այլ շատ իրք. եւ մեք գրեցաք որչափ ի հաստատութեան է եկեղեցիս զՎարդապետին շաբաթն թե ժամ. Որ խափանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված է եւ մեր մեղացն տէր է.

Յարեւմտեան որմն ի ներքուստ գրեալ է յամի 1230. նոյնպէս և ի հարաւային որմն գաւթին.

Թվին ՈՀԹ. զՍամուկնայ յիշեցէք ի Քրիստոս.

ՅՅ. Յախաց քար (Ղոշայ փանք).

† Յանուն Աստուծոյ, ես Մարտիրոս զիմ Եղեգեաց հայրենի հողն զՓռադափնին, զԿայոռմեռանէ ? ի Յաղացքարի Սուրբ Յովհաննէս տուի. իմ հայրենեաց անդարձ էր որ իմ մահուն յետեւ Յաղացքարէն որու ոչ ում հետ ոչինչ հաշիւ (չկայ)... Որ զիմ անդարձն յետ դարձուցանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված եղիցի.

Սակաւութեամբ ի Յախացքար վանաց յարեւմտակողմէն կայ այլ վանատեղի պարսպափակ, թէ և զարդիս քայքայեալ, յանուն Ս. Աստուածածնի, փոքր եկեղեցեալ (9 քայլ երկայն, 8 լայն) ի վերայ չորից որմնայար

սեանց, հինգ սեղանովք. ունելով և ժամատուն ընդարձակ (30 քայլ երկ. 8 լայն) ի վերայ վեցից որմնայար սեանց, որոյ յարկն անկեալ է: Դուռն ի հարաւոյ կուսէ մուծանէ յայլ մատուռն կամ ժամատուն (12 քայլ

երկ. 5 լայն) հաստատեալ նոյնպէս ի վերայ վեցից որ տապան Ուքանայ որ թուի յիշխանազանց խաչենոյ, այնայար սեանց, համակ կոփածոյ քարամբք. և ի միջի սու արձանագրաւ 1336 ամի.

Ձագնիւն յընտրեալսն եւ ղքաջն ի զաւրականսն զՊարոն Ուքանն յիշեցէք. թվին 226.

Ի հարաւակողմն պարսպի վանացս կայ միւս եւս եկեւ և 8 ի լայն), և աւերակք բնակարանաց, և զերեզմանք ղեցի բարձրայարկ ի վերայ շորից որմնայար սեանց հաս շուրջանակի: Ի վերայ դրան պարսպի վանացն արձանատեալ, ընդարձակ ժամատամբ (20 քայլ յերկայնն գրեալ է յամի 1222.

Թվին ՈՀԱ. Նորոգեցաւ սուրբ Աստուածածինս ի ձեռն Գրիգորայ, եւ միաբանքս գրեցին իւր տաւնիս Ա ժամ. Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ.

Իսկ ի վերոյ դրան եկեղեցւոյն արտաքուստ, և ի ներքին կողմն դրանն, և ի հարաւային որմն գրեալ են.

Ես Գրիգոր որդի Սմբատայ Ոստնի տէր, երկու դռնիս ? տնկեցի, ետու ի Ս. Յովհաննէս. Գրեցաւ ի տարին ԺԲ աւր ժամ պատարագ. Որ գրոյս հակառակ(ի) ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի.

† Կամաւն Աստուծոյ ես Էաչի որդի Հասանայ թոռն Պռաւչայ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Յախաքարոյ, եւ ետու յիմ հայրենեաց ի Արկղունիս զմեր ձեռատունկ այդին Նորակերտ իւր ջրովն, մեր ? եղբաւրն Տէր Աւրբէլի Ովանէի ? Միաբանքն սահմանեցին ի տարին Գ պատարագ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ ամուսնոյն իմոյ Մամայ խաթունին ի տաւնի Դաւթի եւ Յաւկորայ. Կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ. թվ. 242.

† Ի թվին 242. Կամաւն Աստուծոյ ես Գրամիկ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Յաղացքարոյ եւ ետու ի հալալ ընչից իմոց... նոյն այգոյն...

Յետնագիր ծանօթ արձան է ի ստորիւ արձանին Էաչոյ, յոյժ Թերի ընթերցեալ, գրեալ յամի 1367.

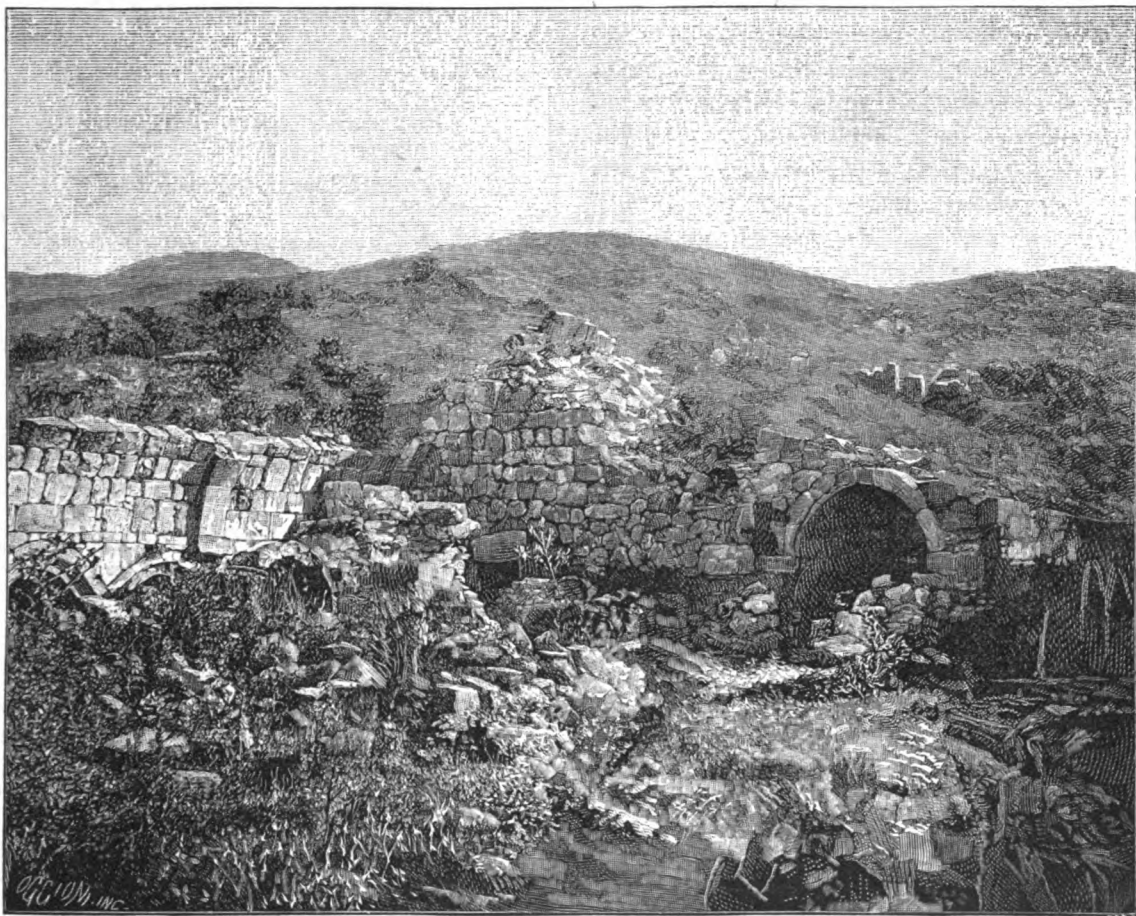
Կամաւն Աստուծոյ յիշխանութեան Իւանէի, ի հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի... որդի Սամիսոնայ (եւ) ամուսին իմ Արուղ խաթունս թաղեցաք մեր Սամիսոն որդիս ի վանքս, մեք էլ գերեզմանահարաք ? մատաղ արարաք եւ ելք ? մեր ապրանաց հրամանաւ ? Արտափինեցի Ք... մուխի ար ? ծախեցի ամենայն հարկէ ազատ. Սիրկնայ ? այգին ագինն Բուրզա թուրքի... գեղոյ... գերի... թափեցին ք ? այգի... չորեքս. Ա իմ հոգւոյս, Ա ամուսնոյ խաթունի հոգւոյն. Ա Սամիսոնայ հոգւոյն. տուաք ի Սուրբ Յովանէս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց. Սպասաւորք Ներսէս (եւ) այլ միաբանքս տարին վեց պատարագ տուին մեզ (եւ) ծնողաց մե-

1 Իմա ոչ զկաթողիկոս այլ զեպիսկոպոսն Սեւեանց, որոյ է Թերիւս պատկերն նկարէն յէջ 20:

րոց. ով Հակառակի դատի յԱստուծոյ. մասն ու բաժին Յուդային այլ խաչահանուացն առցէ. Թվին ՊԺԶ.

Գուցէ այս եկեղեցիք են հնգերեակն՝ յորս աղօթել վա-
սն իւր արձանագրէ Վարդիկ Հայրն: Ընդ այլոց վանո-
րէից և զՅախագքար սեփականեալ էր Տարսայիճ ի մասն
ժառանգութեան որդւոյ իւրում եպիսկոպոսի Սիւնեաց:
Այբան յովութիւն եկեղեցեաց և արձանք հոյակապ
իշխանաց և եպիսկոպոսաց Օրբելեանց՝ յայտ առնեն զի
նշանաւոր կրօնական այլ և իշխանական տեղի եղեալ է
Յախաց քար, և եպիսկոպոսանիստ իսկ. որպէս ծանու-
ցանէ յիշատակարան աւետարանի միոյ ստացելոյ ի Տէր

Ստեփանոսէ եղբորորդւոյ պատմին, գորմէ ասի (յամին
1333) լինել «զլուիս արհի երից աթոռոցս Սիւնեաց, Տա-
» Թեւոյ և Նորավանից և Յաղագքարոյ, պետ ԺԲ դաւա-
» զանաց»: Բայց առանձին յանուանէ զոք եպիսկոպոս
տեղւոյս ոչ գտի և ոչ զժամանակն: Վերջին ծանօթ ինձ
յիշատակ չէն լինելոյ տեղւոյս՝ է 1462-3 ամի. յորում
գրեալ է անդ աւետարան «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուա-
» ծածնիս, և Ս. Երարապետիս երկնամասն կաթողիկէի»: Իբր
25 ամօք յառաջ քան զայս գտանի գրեալ Շարական

53. Աւերակ Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ մերձ ի Յաղաց քար.

մի ա ի գաւառիս Եղեգեաց, ի վանս Յաւղաց քար ընդ
» հովանեաւ կենսարեւ Ս. Նշանիս.. ձեռամբ Մատթէոս
» քահանայի»: Մարթի վրիպմամբ գրեալ Յաղաց, բայց
պիտանի է յայտնութիւն անուան (Ս. Նշան) եկեղե-
ցւոյ: Արժանի քննութեան է և որ շուրջ զեկեղեցեօքն
գերեզմանոցն, ուր խուռն բազմութիւն է խաչարձանաց,
յորոց մարթ էր ստուգել ոչ սակաւ ինչ՝ եթէ ուշի ուշով
հետազօտեալ էր:

60 ի Հս. արեւմտից Եղեգեաց իբրեւ երկու մղոնաւ
բացադոյն յեզր գետակի միոյ ի դալարազուարճ վայրի

է արդ Թաթարաբնակ գիւղն Հորվատիս կամ Ղորթա-
ղիկ 30 տամբք, որոյ մերձաւորութիւն ի քաղաքաւանն
պահունջէ ոչ աննշան տեղի լինել երբեմն. բայց անունն
այլանդակեալ ոչ ներէ գուշակել որպէս ինչ կոչէր ի հը-
նումն. ունի ինչ մերձաւորութիւն ընդ Կորոտիւնը ա-
նուն գեղջ նշանակելոյ ի հին Յուցակին, այլ ոչ կարեմ
հաստատութեամբ ինչ ասել: Աւերակ նոր կամ նորո-
գեալ եկեղեցւոյ է ի սմին, զորոյ շինութիւն յայտնէ նոր
արձանագիր 1692 ամի. է ի նմին և վիմափոր աւազան
կիսեղծ արձանագրու.

» տոնեայ, և զամենայն աւուրս իւր սպազաւորէր Սրբո-
» ցըն. որ և յետոյ երթեալ քրիստոնէիցն՝ ամբիփեցին
» զՍուրբան, և շինեցին մատուռն ի վերայ »:

Հանդէպ Ոստին գեղի, սակաւութիւն բացեալ, ի հա-
րաւոյ իւր և գետոյն խորացեաց (որ է յահեկէ սորա)
յարեւելից Հասանդէնտ գեղի և ի հիւսիսոյ Նաճաֆ Ս-
րբայ, գրեալ է հաւասար հեռի յերեցուն եւս կիսով
փարախաւ չափ, ի բարձու ծառաւէտ և պողաւէտ սա-
րահարթի կայ Շատի վանք, որ և Շատիկ անապատ,
զոր ոչ յիշէ յանուանէ պատմիչն, այլ տեղադրութեամբն
յայտնէ զնոյն. քանզի ասէ. « Երանելի եպիսկոպոսն
» Սինեայ (Յակոբ յամի 939) պատահեալ ի տեղի
» մի յերեցեաց ձորի. ի վերայ Ոստին գեղի, և յոյժ հիւս-
» ցեալ ընդ նա վասն առաւել գեղեցկութեան վայրացն և
» յոյժ զառանց և ապահով գոյն, և շարժեալ ի (վերին)
» տեսչութենէն՝ սկիզբն առնէ շինուածոյ, հրամանաւ
» Սմբատայ իշխանի և Սոփիայ կնոջ նորա, և Սահակայ
» եղբոր նորին. և կանգնէ ի նմա տուն Աստուծոյ ի քերս-
» ժոյ վիմաց, և զանազան երանգօք զարդարէ զնա ի նկարս
» գեղեցկիւ. և կոչէ զՍմբատ և զՍահակ ի նաւակատիս
» տաճարին: Եւ սահմանեն ժառանգութիւն նմա զամե-
» նայն լեռնակողմն և զառ ի ներքոյն նորա ի գետ ան-
» դըր, բոքրաստանս բազումս և արտորայս. և հաստա-
» տեն զնա տուն կրօնաւորաց ի փառս Աստուծոյ »: —
Վասն դրիցն գրէ Ջալալեան, (բայց չփոթեալ ընդ Շա-
տանեայ վանից), « յարեւելից ունի զբարեբեր ծառա-
» զարդ խորածոր, ընդ որով անցանէ կարկաշտասէ և
» քաղցրահամ վտակ լուրց, ի կարմրախայտ ձկամբք.
» իսկ ի հիւսիսոյ և յարեւմտից՝ զծաղկածին և զպա-
» րարտարօտ բարձրաբերձ լերինս »: Բայց ոչ ընծայէ
արձանագիր ինչ հին. և զի ի պատմեաց եւս ոչ յիշի
մենաստանս, անծանօթ մնան մեզ անցք և յիշատակը
նորին ի սկզբանէ անտի ցկէս Ժէ դարու. յետ որոյ,
ըստ պատմելոյ Զաքարիայ Սարկաւագի, « Եկին մուղ-

» տեսիք յերեցեաց ձորոյ՝ ի Շատիկ անապատէն՝ (առ-
» Յովհաննէս Կարբեցի ճգնազգեսաց առաջնորդ Յով-
» հաննավանից և Սաղմոսավանից), աղաչէին և ասէին.
» Մեք ոչ գիտեմք զկարգ և սահմանք անապատի. դու-
» եկ և կարգաւորեալ զմեզ: Եւ ըստ աղաչանաց նոցա ե-
» լեալ զնաց. և ըստ կարգի անապատի կարգաւորեաց զնո-
» սին ուղղութեամբ և ամենայն բարեձեւութեամբս Վա-
» սըն որոյ մասաց սատանայ ընդ բարի վարս նորա »: զի
մի ոմն ի միանձանցն Սահակ Շահախեցի՝ դեղ մահու նիւ-
թէ նմա. այլ նա զգայ, և « զանխլարար ելեալ անտի
» միաբանօք իւրովք դառնայ յէջմիածին և ի Սաղմո-
» սավանս »: — Թերեւս առ նովաւ իսկ կամ դոյզն յետոյ
յամի 1666 առաջնորդ վանացն էր Սարգիս վարդա-
պետ: — Եւտ սակաւ ամաց, այն է յամի 1674, Զու-
ղայեցի վաճառական մի ծերունի եօթանանամեայ, որ-
պէս պատմէ ինքնին ի յիշատակարանի յիւրում ձեռ-
նագիր Մաշտոցի, եկեալ կրօնաւորի աստ « յԱնապատի
» որ Շատիկոյ վանք կոչի, բազում սիրով, յուսով և հա-
» ւատով, բախմամբ սրտիւ... գրէ զկէս դրոցն և իւ-
րովք ձեռօք դեղադործեալ գծէ, « Թէ կանոնն, թէ ծաղ-
» կի Թուփն »: Յիշէ ընդ ծնողացն (Աւագ և Եղիսա-
բեթ, և կնոջն՝ Անճրեշվարդ), « զԱնապատիս Հայրն՝
» Տէր Մովսէս վարդապետ, որ բազում տքնութեամբ
զանապատս նորոգեաց և շինեաց զեկեղեցին՝ որ զա-
» նուն Սոփի Սիօն կոչէ: Յիշեցէ զՋուղայեցի Ընտրեանս
» որ վերակացու եղեւ անապատիս, բազում անօթք եկե-
» ղեցոյ զարդարանք երբ (ի) Զուղայոյ: Դարձեալ
» յիշեցէ յանապատիս միաբանքն, որ յիշուն վաքսոսն
» կրօնաւոր կայ ի ներսն. Տէր Աստուած անփորձ և ան-
» սասան պահեսցէ »: Կանգուն կալ շինուածոցն՝ յայտնէ
և զնորութիւնն, այն զի չգտանի և հին յիշատակարան.
և որ կայն՝ այլուստ բերեալ և ագուցեալ է, որպէս առ
հարաւային դրան եկեղեցւոյն և ի վերոյ նորին արձան-
քըս այսօրեկ.

(Հրամանաւ կամ կամօք) Բարեպաշտ իշխանին Սմբատայ եւ Վահրամ եւ ամուս-
սինն իմ եւ որդիքն իմ Սմբատ եւ Ուքան տուաք Վաղցաւնոյ ոռոյց ար-
տըն ի Ս. Սիոնս Գ. Ժամ. Բ. ինձ. Ա. ամուսնին իմոյ.

† Եւ Տէր Սարգիս տվի Սուրբ Մարտիրոսի իւր մտաւն ու Անգեղի
ու Եղնիս Ժողովրդի Սուրբս...

Գտանի և Թուական ԶԾԹ (1810) ի խաչվիմի ա-
գուցելոյ յորմն կամարակապ սենեկի միոյ յարեւելակող-
մըն եկեղեցւոյն, որում կից են և այլ երկու կամարակապ
տեղիք. նոյնպէս և յարեւմտակողմանն, ուր և մեծ կը-
րպաւոր գուր կամ հոր ցորենոյ: Ի նմին արեւելակող-
մանն են երկու տապանք, ի վերայ միոյն քանդակեալ ձեւ
աւրն գաւազանակիր, և գրեալ,

Դաւիթ Վարդապետ.

Միւսն ունի զքանդակ ողջոյն կերպարանաց հանգու-
ցելոյն, նոյնպէս գաւազան յաջում և գիր յամի 1708.

Սոյն այս տապան Պետրոս դիտի,
Գոլով տեղեաւ Աստապատցի.

Սորին ջանիւք ջուրս բերի.

ՌՃԾԶ ԹՎԻ

Առ Տէր մահուամբ վերափոխի.

Ոչ գիտեմ ստուգիւ այս թէ այլ անապատ է Շատի-
կու, որ հրեշտակաբնակ անուանի, և ուր մեռաւ Նահա-
պետ կաթողիկոս յամի 1706, առաջնորդ գոլով նորին

յայնմ ժամանակի Ստեփանոս վարդապետ (1708). և ուր Ղազար Զահկեցի, յետոյ կաթողիկոս, գրեաց ըզպատմական գիրս իւր յաստուածաբանակ և ի հրեշտակակրօն յանապատն Շատիկու, «հրամանաւ գիտնաւ» կան վարժապատին (իւրոյ) Մեսրոպայ քրիստոսակիր «առաքինապետն անձին սրբասնելոյ»։ — Արդ յայտ յայտոցիկ է՝ զի զանխլացեալ ի միջին դարս չէն էր ի վերջինս. կանգուն կան բրգաւոր պարիսպքն քառակուսի՝ երկու դրամբք ընդ Եւ. և ընդ Մ. յորոյ միջի

յոտին կայ և եկեղեցին տապալէն կանգնեալ ի վերայ չորից սեանց, ութ պատուհանօք. որմունք բեմին նըկարեալ են պատկերօք տնօրինականաց Փրկչին, և հինգ խորշք են ի նոսին, երկուստեք ունելով աւանդատունս. որոց մին ունի սանդուղս ելանելիս ընդ մէջ որմոյն ի վերայ տանեաց սեղանոյն, հանելով մինչեւ յարեւմտեան դուռնն. յորոյ վերայ կայ խաչ կանգնեալ ի վերոյիշեալ ծերունոյ վաճառականէն Յակօբայ, բազումամօք յառաջ քան զկրօնաւորելն, այսպէս գրեալ.

Սուրբ Խաչս յիշատակ է մահտեսի Յակօբ Զուղայեցուն եւ ծնողաց Աւագին եւ Եղիսաբեթին. Թվին ՌՃԵ.

Առաջի դրանս է ժամատունն ութ սեամբք (18 քայլ երկայն, 8 լայն) քանդակազարդ շուրջանակաւ տանեաց։ Ի հարաւակողմն պարսպափակ միջոցի վանացն են երեսնիւ չափ սենեակք քարաչէնք կապուտագոյն վիմով, և ներքնատուն սեղանատամբք ընդ նոքօք (երկայն 100 քայլ, 15 լայն). ի ճակատ բարձու բնակարանի վանահօրն արձանադրեալ են տիրական անուանքս.

Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս.

եւ ի վերայ այլոյ սենեկի,

† **Տէր Յովհաննէս.**

Քարաչէն է և Սեղանատունն յերկուս բաժանեալ, 12 սեամբք (25 քայլ երկայն, 10 լայն), և աւագան յարեւելեան ճակատուն։ Կան և այլ քարաչէն սենեակք յայլ կողմանս, զատ յաւերակացն. գոն և ի միջի աղտաւակացն մանր խցկունք։ Երկու դուռնք են վանացն, մի յարեւելեան միւսն յարեւմտեան կողման։ Արտաքոյ պարսպին են գոմք անասնոց նոյնպէս քարաչէն (23 քայլ երկայն, 11 լայն) արձանադրաւս յամի 1739.

Շնորհաւքն Քրիստոսի ի հայկազեան Թուին ՌՃՁԸ^{րդ} եւ յաջորդ սուրբ Ռախտիս Անուոն վարդապետս նորոգեցի զտեղիք անբանից, ի վայելումն միաբանից.

Յիշատակ շինողի վանացս կայ և ի խաչվիմի ի տապանատանն որ ի Հս. Եւ. վանացն՝ ի բարձրաւանդակի.

Խաչս յիշատակ է Զուղայեցի մահտեսի Յակօբ վաճառականին. Թվ. ՌՃԺ.

Առ նմին կան այլ եւս տապանք. միոյն արձանագիր է,

Այս է տապան Բստեցի մահտեսի Պետրոսին.

միւսոյ՝ որ որորոցաձեւ է. **Այս է տապան Աստապատցի մահտեսի Պօղոսի.**

Ի Հր. արեւմտից վանացս և Ոստին գեղջ մերձ ի խառնուրդս Սուլեմայ գետակին յեղեգեացն, յահեկէ սորին կայ Հասան-քէնտ, հայաբնակ, փոքրիկ գիւղ, 30? տամբք, հաստատեալ ի գաղթականէ եկելոյ ի Պարսկահայոց։ — Ըստ նախագրեալ պատմութեան նա հատակելոցն ի Պարսից՝ յայտնի լինել յայսմ սահմանի Անգեղ գիւղ հին Յուդակին, որ և վկայի ի քննողաց՝ իբրեւ մղոնաւ և կիսով հեռի լինել ի Հր. նորոյ գեղջն։ Անդ յետ կոտորելոցն ի Սրկղօնս, Պարսիկք «հասեալ

» կիսոց՝ յստորոտ Բերդաքարի միոյ ի նեղ ձորակի անդ, » կոտորեցին, որոց գլխաւորին անուն Մարտիրէ. որ » և տեղն կոչեցաւ Անգեղծոր»։ Է արդ ընդ բերդաքարին կամ ի լանջս բլրոյ միոյ մատուռն մի քարաչէն յոյժ փոքրիկ (6 քայլ երկայն, 4 լայն), գոր և Ընգեղի մատուռն կոչեն մերձաբնակքն և գան յուխտ. այլ նա հատակի նորոյ համարին զայն հանգստարան, աղկան միոյ կամ Թուրք երիտասարդի հաւատացելոյ. է ի միջին վէմ տապանի, յորում գրեալ այլ ոչ ճշգրիտ ընթերցեալ.

Զնորոգող սուրբ Նահատակիս ղհոգեւորն Պլձոնց յաղաւթս յիշեցէք ՂԿիրակոս միակեց ի Քրիստոս Յիսուս.

Կայ և խաչվէմ առ երի մատրանն ԶԽ Թուականաւ (1291)։ Զալալեանն՝ Սուրբ Եկիրակոս կոչէ զմատուռ.

նրս, և զնահատակն ասէ՝ ի ժամ պատարագելոյն ըսպանեալ ի հինից, ըստ աւանդութեան։

Արտաքոյ արեւելեան դրանն և ի ներքս եւս երեւին հետք իրմըղի բերելոյ ի Թաքեատուտուրան լեռնէ։

Ոչ կարեմ ասել ստուգութեամբ մի՞ յայտնեաց յիշեցելոց վանորէից Եղեգեաց ձորոյս՝ եթէ արդեօք որիչ այլ իցէ Եղեգեաց Անապատն, յիշատակեալ յեւ ժ. Ե դա. բու. (յամի 1498), Ամենափրկիչ եկեղեցեալ. որում ընծայ ետ աւետարան մի Մամէ կին բարեպաշտօն, գուռա տըր Ղուսպարի և Գոռահանի։

61. ՍՈՒԼԵՄԱՅ ԶՈՐ.— Վերջին և հզօրագոյն օժանդակ Եղեգեաց գետոյն է արեւմտագոյնն, որոյ ոչ նշանակի արդ. անուն, այլ ըստ հնոյ նշանաւոր շինին և բերդի՝ կոչելի է յանուն Սուլեմայ, նովիմբ և զգեղեցիկ ձորն սկահաձեւ տարածեալ, յալմէ և յահեկէ յրջակայ

լեռանցն ընդունելով վտակս մանունս, որք մանրագոյն եւս ձորակս առանձինս ձեւացուցանեն, և առաւել ի հիւսիսոյ, ի թիկանց լեռանց ծովատաշտին Գեղաբունոյ. յորոց գետն կոթայ իջանէ անդուստ ի ծովն, և աստի գետակս այս Սուլեմայ, որ առ վերոյգրեալ Հասան—քէնտիւ կամ Անգեղեալ խառնի յԵղեգիս։ Հանգէպ գեղղէ և սակաւուք յոյժ ի բացեայ՝ կայ հին կամարլ քարաշէն միակամար ի վերայ գետակին՝ սուղ ի վերոյ խառնորոցն, և կոչի Չոպուզ քեօփրիս, անծանօթ մնալով հնոյ անունն. քանզի և մաշալ է արծա. նագրութիւնն որ ի վերայ երկուց խաշվիմաց կանգնելոց ի միում պատուանդանի, սակաւուք հեռի յարեւմտակողմն կամրջոյն՝ ի կռան բլրակի միոյ. յորում այսքան ինչ միայն վերծանեալ աւանդեցաւ։

Շինեցի զկամուրջս (եւ) Հոգշոյտոռնս, գնեցի հողս իւր սահմանով (ի) հայրենասիրաց եւ տուի ի սուրբ ուխտս Յախաբար. ով որ յետ մեր առաջնորդ լինի...

Թէ ոչ Չեսար՝ առաջնորդ մի Յախաբար վանաց շինեալ է զկամուրջն և ընդ նմին զՀոգշոտոռն, որպէս առաջնորդ Շատի վանաց շինեալ է զկամուրջն Մատուրի, որ ի ստորեւդ տեսցի։ Երբեւեակողմն կամրջին սակաւուք ի բացեայ ընդ վիմաւ միով եգիտ ոմն ի մերազգի բնակչաց Հասան գեղլ (յամի 1867 կամ 1868), դրամս և զարգս ոսկեղէնս, այլ ոչ ծանուցաւ որպիսի ինչ էին։

Ընդ ձորս Սուլեմայ ի վեր գնալով՝ առաջին գիւղ՝ այլ աւերակ՝ ընդ առաջ լինի յովակողմանն, որ է յարեւմտից, կիսով փարսախաւ հեռի ի գետակէն առ ձորակի փոքու, վախսէ անուն, ի բուսազեղ վայրի, որոյ հընութիւնք և յիշատակք անյայտ մնան, որպէս և անունն՝ ի

գիրս Մղոնաւ հեռի ի Հս. Մ. որա զեգերքք այլոյ ծառազուարճ և պտղաբեր ձորակի՝ կայ մեծ գիւղն Հորս կամ Հորք 80 տամբք Թաթարաց. նշանակեալ է ի հին Յուցակին, այլ ոչ և ի պատմութեան, և ըստ չափու տրիցն գուշակի մեծ լինել ի հնումն. որոյ վկայ և աւերակքն, այժմայլազգեաց բնակութիւնն. յորս է եկեղեցի մի փոքր՝ արքատաշ վիմօք ունելով զխորանն, իսկ զայլ մասունս՝ հասարակ կրաշաղախ քարամբք։ Ի հիւսիսակողմն գեղղն է հին գերեզմանատեղին, յորում ոչ սակաւ խաշվեմք կանգունք և կործանք. ի միումն երեւի արծաճանգիր 1349 ամի, պայազատի միոյ Որբելեանց, կամ ընդ իշխանութեամբ սոցին եղելոց աւագաց։

Թովին ԶՂԸ, իշխանութեամբ Պարոն Չեսարին ես Տիրի կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ.

Յայլում, նոյն անուն կանգնողի սորին նշմարի ի կիսեղծ և թերատ գրութեան.

Կանգնեցաւ Խաչս... հոգւոյն Պարոն Խորշահին... Տերին.

Նշանաւոր է և քարաշէն տուն մի (13 քայլ երկայն, 10 լայն) բարձր և կամարակապ գրամբ, յորոյ երկուս ոեք յորմն արեւելեան ի ներքուստ չորք չորք խորք են պատահանաձեւք՝ մի ի վերայ միւսոյ. յարեւմտեան որմն գոյ բացեալ ընդարձակ եւս խորլ (5 քայլ երկայն, 3 լայն). ի հիւսիսայնումն՝ կամարակապ բուխերիկ, որպէս և յանկիւնան թոնիրք երկու։ Աւանդեն Հայ բնակիչք կողմանցս՝ Չեսարի Որբելեանց դարպաս լինել զայս, որոյ

չքնադագոյն եւս դաստակերտ տեսցի ընդ հուպ ի գըլուխ ձորոյս։ Համանուն կամ մերձանուն՝ այլ երիցագոյն քան զկանգնող խաչարձանին՝ Տիրիկ ոմն յամի 1285—6 ընդօրինակեալ է աստ զՎարդանայ Մեկնութիւն Դանիելի մարգարէի, «ի գեղս որ կոչի Հորս, ընդ հովանեալ Սուրբ Աստուածածին, իշխանութեան բաւ» բեպաշտ Պարոնին Լիպարտի, յառաջնորդութեան արծաճանգիր 1349 ամի, պայազատի միոյ Որբելեանց, կամ ընդ իշխանութեամբ սոցին եղելոց աւագաց։

1 Յիշիւ և եղբարք Մամէի՝ Գեղալթ, Աւգիստոս, Հապել, Ղազէ, Մարգարէ, քորք Սեւիկի և Մարիամ. այր՝ Գամարալ?, որդէք՝ Աղբը, Վրթանէս, Վարդան. դստերք՝ Զուլալ, Զուլում, Գայիսէ. հարսուկք՝ Եղիսաբեթ և Աւիսաթուն. մերձաւոր՝ Հէկաղն, (Հայկաղն), Բաբէ, Նուկար, եւ այլն. և հոգեւոր որդին

Ստեփանոս. իսկ ընդօրինակող գրոցն է Աստուածատուր ոմն։

2 Գաշթերունի տաճկաբնակ ասէ զգիւղս, այլ Շորէն՝ առ իւրեւ միայն երիս տունս Թուրքաց նշանակէր ի նմա, իսկ Հայոց աւելի քան զՅՈ. Թեւեւս յետ այնր թողեալ իցէ Հայոց զանգիւս։

3 Յիշիւի է զի Խորիշահ կոչէր և կին Չեսարուն։

Յանկեան խառնրդոց վտակիս Հորսայ ընդ Սուլեմայ գետոյն (յալմէն) կայ Շահկէտի փոքր գիւղ 10 տանց թաթարաց: — Ի Հս. սորա կիսով փարսախաւ վերա գոյն յահեկէ գետոյն՝ Եսփար կամ Ռասիւլ—գըլլաղը, փոքր գետը Պարսից, ուր երեւին հետք հին բնակու թեան Հայոց, տապանք և խաչվէմք. և ի սորին հիւ սիսոյ սակաւուք հեռի՝ Սալի կամ Սալի:

Մղոնաւ ի Հս. Մ. Սալեայ առ եզեր փոքու վտակի միոյ կայ հնանուն գիւղն Քարազլուխ, թէպէտ ոչ յիշի ի Յու

ցակին և ոչ ի գիրս, որպէս այլ համանուն գետը յայլ գաւառս Սիւնեաց. այլազգիք Քեայաքիչի կոչն կամ Քեայաքիչի. բնակիչքն Հայք են գաղթականք ի Պարսկահայոց, տունք 35 (յամի 1873), անդէորդք և մշակք. զուարճագեղ և արգասաբեր են սահմանքն, այլ առ բարձրութեան երկրին անընդունակ քաղաքեր այ գեաց: Ոչ սակաւ հետք հնութեանց գտանին ի սահմանքս Քարազլուխ, մօտ և հեռի. որպէս ընդ կողմն հաւառոյ խաչարձան մի մեծ կանգնեալ յամի 1290.

Ի Թալին ԶԼԹ ես Թայիկա դուստր Սարգսի որդւոյ ? Խորիչահի կանգնեցի զԽաչս ի բարեխաւսութիւն եւ յողորմութիւն. յազաւթս յիշեցէք.

Ի հիւսիսակողմն իբրեւ մղոնաւ և կիսով հեռաւ գոյն ի բարձրաւանդակի ուրեք կայ հիւղեցի աւերակ՝ քարամբք և փայտիւ ծածկեալ արդ յազայնոց, որք

գան այր յուխտ՝ թռչի Մանուկ կոչլով, և են ի նմա վիշտասան տապանաբարինք, ի միումն արձանագրեալ յամի 1533.

Այս է հանգիստ Պարոն Գրիգորի որդւոյ Դամուրդաչի. Յորժամ հասաւ վախճան իմ՝ եղայ ի դուռն տաճարիս. Ով կարդէք յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Քրիստոս զձեզ յիշէ ի կեանս. Թվ. 22Բ. Հայրապետութեան ? Տարսայիճին հանգեաւ՝.

Են և արտաքոյ եկեղեցւոյն տասնիւ չափ տապանք ան գիրք: — Սակաւուք հեռի աստի ի ձորամիջի կայ աւերակ գեղ՝ որ համարի հինն Քարազլուխ, և Քեայա կոչի յայլազգեաց: — Յարեւելակողմն սորին ի ծործորս փոքու վտակի՝ աստ անդ երեւին խաչվէմք և դամբանք անգիրք, պէսպէս քանդակօք կենդանեաց և անօթոց և

որսորդ մարդկան. ի միումն գոյ թուական ոչ հին՝ ՌՃԾԳ, 1704: Յայտմ գերեզմանատան է աւերակ զոյգ և յարակից եկեղեցեաց փոքունց, որոց մին (հիւսիսակողմանն) ունի բեմ մի պատարագի, միւսն՝ երկուս. և ի միջի երկուսն սեղանոց սորին՝ ի ճակատ որմոյն արձանագրեալ է կարեւոր այլ անթուական յիշատակս.

Ի ժամանակին յորում եւ զաւրն Պարսից յաշխարհս Հայոց՝ եւ զբաղում գաւառս աւերեաց եւ բազում արիւնս հեղին զանմեզաց եւ զայլն գերեցին, ընդ որս եւ զՀայր Պաշտոն զպատուական քահանայն զսնուցիչն իմ սպանին. եւ մեք որք մնալով փոքր մի ի խաղաղանալ երկրիս ես Սեթս քրոջ որդի Պաւղոսի չինեցի զեկեղեցիքս յանուն նորա բարեխաւս նորա. եւ տուի ընծայ յԱրփի զԾաղկելոյն ? այգին գնեցի եւ տուի Սոշրք Մամուսայ. եւ գրեցաք ի տարում Դաւր ժամ Պետրոսի եւ Պաւղոսի տաւնի. Բ սուրբ Պաւղոսիս, (Բ) Սեթիս անսխալ բնաւին. Հակառակողն ՅԺԸ հայր. նզ(ովեալ եղիցի) եւ մեր մեղացս տէր է.

Ի ստորեւ խանգարեալ և թերատ գրուած մի է, և յայլում կողման որմոյն այլ գրուած յամի 1291.

Սուրբ արէ ճորտս ? տուի Սուրբ Մամասա զԾաղկելոյն այգոյն զՄարփածին ? Միսիթ... հոգւոյն... իմ հակառակողքն ՅԺԸ հայրապետաց նզովեալ եղիցին.

1 Քննութեան կարօտի յետին բանս. պակաս երեւի անուն հայրապետին, թերեւս և բառն ինքնակա Տարսայիճի:

2 Զժամանակ էլիցի Պարսից և զիինոգաց եկեղեցւոյս ցուցե պատմին Սիւնեաց ի ստորեւ:

† Ի Թու. ԶԽ. Կամաւն Աստուծոյ եւ Խուրչիթ Ուրանշահի (ԹուՄի-
րանշահի) որդի..... ուխտի Սուրբ Մամասայ ետու զիմ հայրենիքս Մա-
րաք անուամբ.....

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Գրիգոր որդի Ասպատայ տուի Սուրբ Մամա-
սայ զիմ Դոկարչին հողն.

Ձեկեղեցւոյս Ս. Մամասայ աւանդէ պատմիչն Սիւ-
նեաց, եթէ զնշխարս նորին՝ «հին և հարուստ ժամանա-
» կօք բերեալ էին յաշխարհիս յայս և հանգուցեալ ի գա-
» առիս վայոց ձորոյ, ի սահմանս անառիկ Դղեկին
» Սուլեմայ, ի ժամանակս Թագաւորութեանն Հայոց
» ցեղին Արշակունեաց . . . իշխանքն Սիսական, որք
» գնացեալ էին յարածամ ի Կեսարացւոց քաղաքն ընդ
» Սրբոյն Գրիգորի և ընդ Սրբոյն Ներսիսի և յայլ ժա-
» մանակս. որք ի խնդիր լեալ մեծածախ գանձիւք և
» անհուն աշխատութեամբ, եւս առաւել... նշխարաց
» երանելի և մեծ ճգնաւորին Մամասայ՝ որ բնակեալ էր
» ի մերձ լերինն Կեսարիոյ... առեալ զանկրօնի գանձն
» զկէս նշխարաց Սրբոյն Մամասայ ի միջն ի վեր գլու-
» խովն և բազկօքն հանդերձ... և կազմեցին կառս ի
» սպիտակ լորւոյ, և կողորս արծաթիս արարեալ եղին
» ի նմա զնշխարս Սրբոյն, և բարձին սաղմոսիւք և օրհ-
» նութեամբ, և տանիկ նժուգօք սրավար երկվարք իրր
» օղապարիկ Թեւօք Թուրքեալ անցին ընդ լայնածիր
» ասպարէզ երկայն ռահին, և հասին ի բնիկ սահմա-
» նըս իւրիանց ի Մազազ գաւառ, և անցեալ ընդ Գե-
» դամ մտին ի վայոց ձոր. զի դէմ եղեալ էր տանել ի
» Սիւնիս յարժունական գահոյս իւրեանց, Այլ կամքն
» վերին ոչ թողացուցին ի կամս նոցա... զտեղի առին
» կառքն ի հարթ տեղւոյ մի ի ձորին Սուլեմայ՝ որ Դեզ-
» պանարտ կոչի... և հազիւ ուրեմն յարուցեալ զկառան՝
» վարեցին իրր ձայնընկէցս երկու. և անդէն գարձեալ
» զտեղի առին լորիքն ի պատշաճաւոր տեղի մի ի սահ-
» մանս գիւղին որ Խարաշկօնք կոչի, և այլ ոչ ելին
» անտիւ։ Ապա կոչեալ զեպիսկոպոսն Սիւնեաց, և ժո-
» ղովեալ բազմութիւն հարց վանականաց՝ փոխեցին ի
» հանգիստ, եղեալ ի քարեայ տապանի. և շինեցին
» մերձ նմին վկայարան կրաշաղախ քարամբք. և ետուն
» զլայրն չրջակայ՝ ի սահման անդաստանի վանիցն, և
» բնակեցուցին ի նմա արս կրօնաւորս սպասաւորել Սրբ-
» բոյն։ Իսկ ի ժամանակս յետինս յաւուրս սնիշխա-
» նութեան աշխարհիս, ի բռնակալութեան Աթաբակ Ի-
» ւանէի, երկու եղբարք ճգնաւորք և քաջակրօնք, ա-
» ռաջնորդք սուրբ ուխտին, Սէթ և Պաւլոս կոչեցեալք,
» բազում աղօթիւք և խնդրուածովք հանեն զտապան
» Սրբոյն և շինեն խորան մի փոքր, և հանգուցանեն
» յայտերեւակի տեսողաց զկափարիչն, ի Թուականին
» Հայոց... իսկ զաջն ետուն ի սուրբ ուխտն Այրիվա-
» նից։ Պակասէ Թուական շինութեանն ի պատմիչդ,

որ հարկ է թէ էր նախ քան զ'1240 ամն, իսկ ելն զօրաց
Պարսից՝ Թուի շէլալտտինեանց արշաւանքն. զի նու-
թին երկրորդ կամ երկուց եկեղեցեացն ի Սեթայ՝ Աթէլ
վարդապետ Միթրաբեան ասէ յամի 1251, Թերեւս
յայլմէ արձանէ ստուգեալ։

Յիշեալք ի պատմութեանս Խարաշկօնք գիւղ Թուի
այժմեան աւերակն կարակոչէյ¹, որ ի հարաւոյ կայ Քարա-
գլուխոյ յովմէ ձորագետոյն Սուլեմայ. իսկ Գեզպանարան
խնդրելի է ընդ մէջ սոցա և Թաւաթուն գեղջ, որ կայ ի
Մ. Հր. Քարագլխոյ՝ իրեւ մղոնաւ լոկ հեռի, և բնակեալ
է ի Հայոց 18 կամ 20 տանց². ոչ յիշի գիւղս ի հին Յու-
ցակին, և ոչ հնութիւնք յայտնեցան ի նմին։ — Սակա-
ւօք հեռի ի Քարագլխոյ ի Հս. նորին կայ Ագ-քենտ
(Սպիտակ) գիւղ Թաթարաց, 60 տամբք աւելի կամ
պակաս. ստացուած Թաթունեանց Գեորգեայ ուրումն
Շուշեցւոյ, գնեալ ի Քեալիկալի պարսիկ խանէ։ Սակա-
ւամբ յառաջ յայտնեցան ընդ երկրաւ աւերակք եկեղե-
ցւոյ, զորոյ քարինս վարեցին ի պէտս շինուածոց իւ-
րեանց այժմեան բնակիչքն, որք ոչ միայն աւերիչք այլ և
գողք կծիլք համբաւին լինել։ — Ի Մ. Ագ-քենտի, յալ-
մէ դետոյն Սուլեմայ, և մերձ ի Թաւաթուն՝ կայ փոքր
գիւղն ալազգեաց Ագ-տերե (Սպիտակ ձոր) ի ստորու-
տըս լեռանց անլրպետաց Այրիճու և Ատիեաման (կամ
Կոթայ, գետոց Գեղաբունեաց), յորոց ընդարձակ սա-
րատափս են արտավայրք Քրդաց առ Գարա-կեօլլէր լը-
ճակօք, ուր և Նամագ-Այի գիւղ նոցին։

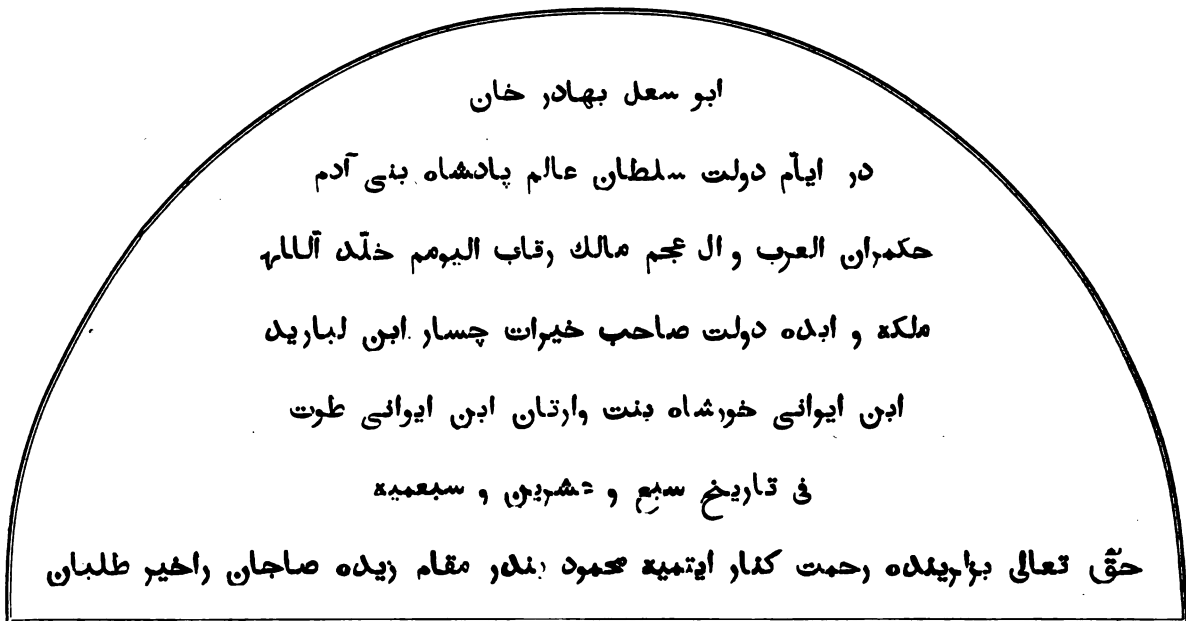
Ի վեր քան զԱգքէնտ և զԱգտերէ չկան գիւղք կամ չի-
նանիստք, մինչեւ ի գլուխ ձորոյն Սուլեմայ և ի սահմանս
Գեղաբունեաց այլ հին կարաւանատունք, աներկբայ վը-
կայք վերոյիշելոց բանից պատմութեանն, եթէ ընդ այս
էր ճանապարհ լեռնագնաց ընդ Գեղամայ երկիրն և ընդ
վայոց ձոր և ի բնագաւառն Սիւնեաց։— Սուղինչ ի վերոյ
յեւ. Հս. Ագ-տերէի և ի Մ. Հս. Ագքէնտի կայ կարաւա-
նատուն՝ Ըրդ կամ Իշէկ քերփանսերայ կոչեցեալ յայլազ-
գեաց յահեակ ձորեղբր Սուլեմայ, շինուած երկայնածեւ ի
Հր. ընդ հիւսիս ի վերայ եօթանեցունց որմնայար սեանց՝
նոյնքան կամարօք, համակ կոփածոյ քարամբք. առաջին
կամարն՝ յորում և դուռնն ի հարաւոյ կուսէ՝ կործա-
նեալ է. անձուկ է մէջքետինն, զոր ի գոմս անասնոց
փոխեալ այժմս մերձաբնակ շինականացն՝ աղտեղու-
թեամբք լցեալ են զտեղին, և չերեւին ի նմա արձանա-
գրութիւնք, և ոչ հին անունն յայտնի։ — Աստի մին-
չեւ ի միւս նշանագոյն կարաւանատուն (Սէլիմի) որ ի

1 Կարակոչէյ ըստ Քաթրեբուշոյ քրդարէն Թարգմանի անաբեւ։

2 Շոքէն 10 տուն գրէր յիւրում ժամանակի։

զուրկ ձորոյս Սուլեմայ, որ և Եղեգեաց և Վայոց ձորոյ, և ի սահմանակցութիւնն Գեղաքունեաց՝ իբրեւ երեք մը՝ ղոնաչափք են. ճանապարհն անձուկ ընդ լերինս և առաւ պարս՝ նախ անցանէ առ շիկաքար բլրով, ուր և քարայր մի, յորում գտան փայտածուղ, և ոսկերք և ափսէ մի պղնձեայ։ Սակաւութիւն ի վերոյ ի Հս. ի միջի երկուց ձուրակաց ամբառնայ լեռնաբլուր քարաժայռ գազաթամբ, ի Հս. ձգեալ ի հարաւ, և յայսմ կողման սակաւ մի տափարակ է. երեւին անդ մնացուածք հին Ռերդին Սուլեմայ, զորմէ ասէ պատմիչն, ի վաղ ժամանակս ի Սուլեմայ տանուտեառնէ շինեալ. երեւին ցարդ տեղիք բնակարանաց, գուրք բռեալք, և այլն, բայց պարիսպք և աշտարակք ոչ, զի և անկարօտ էր նոցին՝ ի բնէ անմատոյց։

Բաց մզոնաւ և աւելի եւս վերագոյն ընդ հիւսիսի՝ ի սարատափ վայրի է կողեցեալն յայժմուս Կարաւաճաւոուն Սէլիմի, շինուած մեծ և հոյակապ, յարեւելից հարաւոյ կողմանէ ունեւով զմուտսն կամարակապ և քանդակազարդ ի վերայ երկուց սեանց, յորոց ի կամարամէջն ի կիսաբոլոր վիմի կայ արձանագիր, խառն արաբ-պարսիկ, զոր օրինակ և ի միում սեանցն. ի վերայ խոյակաց սեանցն քանդակեալ են առիւծ վիշապա՝ տուտն և ցուլ։ Արձանագիրն այլազգի՝ զորոյ պատճէն առաքեաց մեզ Գալթերունին, տուեալ օրինակել գիտնոյ, ոչ է ամենեւին անողալ, և որ գրեաթէ Թարգմանութիւն է հայերէնին, որ տեսցի ի ստորեւ, և է այսպիսի ինչ՝.

և Թարգմանի. «Էպուսաիտ Պէհաստիր Խան. ի ժամանակս տիեզերակալ տէրութեան Թազաւորին ամենայն որդւոց մարդկան (կամ Ադամայ), իշխեցողին Արաքացուց և Պարսից, և նուաճողի ազգաց և ազանց, զոր հաստատուն պահեացէ Տէր յիշխանութեան նորին, և յաւերժացի Թազաւորութիւն նորա. Մեծագործ բարերարն Չեսար որդի Ենարիտի (Լիպարտի) որդւոյ Իւանէի (և կին նորա) Տուրշահ (Խորիշահ) դուստր Վարդանայ եւ Թիւփի (Դիւսիփի). Տուեալ (կամ շինեալ) ի Թուին (հէճիրէի) 727 »:

Չլերդին տողն որ յետ Թուականին՝ ոչ կարացին վերածանել և Թարգմանել՝ քննողքն, այլ միայն զի մաղթաւ նաց բան է, որպէս Թուի՝ արձանագրողին Մանուշանուն։ — Մեծանէ դուռնն ի դահլիճ մի հաստատեալ ի վերայ չորից զոյգ որմնայար սեանց, ի ձեղուանէն ընդունեւով զոյս. երկուստեք առ որմովքն են վիմատաշ նստարանք լայնք. ընդ կամարաւ արեւելակողման դահլիճս ի վերայ սեաւ վիմի արձանագրեալ է կարեւոր՝ այլ ստուգութեան ինչ կարօտ՝ յիշատակարան հայերէն, հանդերձ ազգային Թուականան որ է ամ Տեառն 1332.

Յանուն ամենակարող հզաւորին Աստուծոյ, ի թվին 99Ա, յաշխարհակալութեան Բուսայիդ Ղանին եւ Չեսար որդի իշխանաց իշխանին Արմբատի եւ մաւրն Անայի¹, թոռն Խվանէին եւ եղբարց իմ առիւծագեղ իշխանաւ

¹ Հայերէն տառիւք այսպէս լսի. «Էպուս Սա'տ Պէհաստիր Խան. Տէր Էյեսամի տէվլէթի սուլթանի ալէմ, փառաշահի պէնի տաէմ, իւրեմիրան Իւլ Արէպ վէլ Անէմ, մալիքի բեգապ Իւլ Իւմէմ, Խաւլէտ Ալաւուս միւլթէնու վէ Էպպէտէնու տէվլէթէ. Սաիպի Խալարթ Չէսար իպնի Էնարիտ իպնի Իվանի. Տուրշահ պիւթի

» Վարդան իպնի Իվանի. Թաութ Քի Թարիտ սէպա վէ Էյէրիէ վէ սապաթիէ։ — Չլեստին բառն՝ յառաջ քան զԹուականն՝ պէտքէն ընթերցեալ, Թուի, Թուաւ, Թիւղէ, կարծեցին անուն զգրեան չին Չեսարուն։
² Աստ ընթերցուու Քալթերունին անշախակ ինչ Ես Ներսէսաւ։

ցըն Բիւրթելին եւ Սմբատայ եւ Ելիկումին, յազգէ Աւրբէլեանց, եւ կենակից իմ Խորիշահն դուստր իշխանին Վարդանայ եւ Դուսիենի յազգէ Սենիքարեմանց ի հալալ արդեանց մերոց շինեցաք զնոգնաւորսն ի փրկութիւն հոգւոց մեր ծնողաց եւ եղբարց ի Քրիստոս ննջեցելոց. եւ կենաց իմոց եւ որդւոցս Սարգսի եւ Յովհաննիսի քաջի, Քրդին եւ Վարդանայ. Աղաչեմք զպատահողդ յիշել զմեզ ի Քրիստոս. Սկիզբն (սորա)... րաբունապետին Եսաւոյ եւ կատարումն աղաւթիւք նորա. ԹՎԻՆ ԶԶԱ.

55. Սելիմի կարաւանատուն.

ի ներքոյ արձանիս կայր դուռն՝ այժմ անկեալ՝ որ հանէր յայլ սենեակ հինգ կամարօք կապեալ. Դուռն մի եւս մեծագոյն եւ կամարակալ՝ յարեւմտից կուսէ մուծանէ ի մեծ բակ կամ գաւթ յերիս բաժանեալ սրահս կամարօք ընդ երկայնն, որոց միջինն բարձրագոյն՝ հաստա տեալ ի վերայ ութ զոյգ քառակուսի բռեալ սենանց, յարեւելից կուսէ ընդ արեւմուտս ձգելով, եւ ի մէջ ձեղունան

կամար զկամար հատանելով աղեղնաձեւ. ի միջոցս սենանցն են ութ աստի եւ ութ անտի փղբր սենեակք եւ մըսուրք նաւակաձեւք, միոյ միոյ ի սոցանէ չորք չորք ծակք տեղիք կապանաց ձիոց դէմ ընդդէմ միմեանց, զգաւական տալով յորմունս, ընդ Հս. եւ ընդ Հր. ընդ մէջ չորրորդ զոյգ սենանցն՝ որմն ածեալ զատուցեալ է տեղի հանգըստեան կամ ննջարան ուղեւորաց ի վերայ բարձր սալայա.

Այլ կարեւոր եւ երկրայելի խնդիր է ազգ կամ զարմ Զեսարի, որ ի տաճիկ արձանին գրի որդի Լիպարոսի եւ Թոռն Իւանէի, իսկ ի հայում որդի Սմբատայ եւ Թոռն Իւանէի. քայլց յայլ գրութեանց ցուցանի լինել որդի Սմբատայ, որդւոյ Լիպարոսի, որդւոյ Իւանէի՝ եղբոր Տարսայիւհի. սակայն եթէ որդի է Սմբատայ՝ զիարդ ունիցի եւ եղբայր Սմբատ անուն, որպէս գրի ի հայերէն արձանիդ. յորում

եւ հռոմէական անունաց եղբարցն ի սեռական՝ ոչ յարմարի շարաքանութեանն ցնեցաւ. վերջ արձանիդ Թոռն ասել զսկզբնաւորութիւն շինութեան տեղւոյն եղեալ օրհնութեամբ մեծի վարժապետին Եսայայ որ ի Գալլիճոր, եւ զաւարտն եւս նորին աղօթիւք. իսկ շինուածն Հ. Ե. Կ. Կ. զի ողորմածութեամբ եւ սիրով շինեալ էր ի պատասպարան ուղեւորաց:

տակի: Երեք լուսամուտք են յերդիսն ի վերայ միջնա-
կամարին, որ սալարկեալ է մեծամեծ վիմեղէն տախտա-
կաք: Զերկայնութիւն բակիս 40 քայլ ասէ Զալալեան,
զլայնն 30: Յարեւմտեան կողմն են երկու դրուներ որք հա-
նեն ի մէն մի սենեակ: Ի հիւսիսային արեւմտեան ան-
կեան կարաւանատանս կայ մեծ աւաղան քարեղէն, և
խողովակ, ընդ որ դայր ջուր յաղբերէ՝ որ սակաւուք հե-
ռի է ի շինուածոյս. էր և այլ աւաղան նման նմին, զոր
բարձեալ տարեալ է բնակչաց վերին Գարանլըզ (58)
գեղը: Ի մեծ է սասանութենէ 1840 ամին մեծապէս վը-
նասեալ և խախտեալ է հոյակապ Հոգեւորանս այս, մի ի
նշանագոյն շինուածոց վայոց ձորոյ և աշխարհին իւրոյ,
և յայսպիսում կառուցեալ հրաշադիտակ բարձու, աստի
ի կանաչորակ ձորավայրսն վայոց հայելով, անտի ի կա-
պուտակ Թովն Գեղամայ:

63. Դարձ արասցաւ անդրէն ընդ կրունկն մինչեւ ի
ձորաբերանն Սուլեմայ՝ ուստի սկսաքն զվերելքս, և իջ-
ցուք ընդ հարաւադէմ հովիտ Եղեգեաց մինչեւ ի խաւ-

նուրդսն ընդ Արփայի: Հզօրագոյն և ստորինս այս մա-
սըն գետոյն Եղեգեաց Քոյրուլ կամ Ղոյրուլ կոչի յա-
նուն մեծի գեղը, այլ ձոր նորին անուանի և Հաջի-սամ-
լու, որոյ ընդարձակագոյն է վերին կողմն, անձուկ ստո-
րեն, և կայ ի միջի ձորոյն Սրկղօնից յարեւելից, և Ապա-
նայ՝ յարեւմտից. չէնք սակաւք են ի նմին և ոչ ինչ կար-
ծեմ նշանաւոր յայտնեալ՝ բայց ի կամրջացն: — Իբր եր-
կու մղոնաւ ի Հր. նախայիշեալ Զիպուգ կամրջի և Հա-
սան գեղը՝ յահեկէ գետոյն կայ փոքրիկ վայելչադիր գիւղ
այլազգեաց Այիսան-փայապի, իբր 10 տամբ: — Կի-
սով մղոնաւ կամ նուազ եւս ի Հր. գեղըս արկեալ է ի
վերայ ձորոյն կամուրջ փոքր՝ Երատարի անուանեալ,
քարաշէն և միակամար, կմբածեւ բարձրացեալ ի միջա-
կին, 13 Չ. երկայնութեամբ կողմանէ ի կողմն, իբրեւ
4 1/2 լայնութեամբ և իբրեւ 9 ի բարձրութիւն: Ի հիւ-
սիսային դիմի արեւելակողմանն ի օրոտտալ վիմի արձա-
նագրեալ է բանս չափաւ, զոր բազում աշխատութեամբ,
վասն բարձրութեան տեղոյն, ընդօրինակեալ է Քալթե-
րունի, և յայտնէ զամ շինութեան 1666.

**Ի թուին Հայոց հազար ամին — Հարիւր եւ հնգետասան աւելին,
Շնորհաւք ամենազաւրին — Աւարտ եղեւ այս շինուածին.**

**Կամաւն Աստուծոյ եւ Սարգիս վարդապետ առաջնորդ Շատիկու
անապատին միաբանեցաք ձեռնտվութեամբ Ղ միաբանիս (կամ միաբան-
քըս) եւ բազում ողորմութեամբ շինեցաք զկամուրջս ի հայրապետութեան
Հայոց Տեառն Յակոբայ, ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սիւլէյմանի.**

Ոչ յարձանէ աստի և ոչ այլուստ ուսանիմք զպատճառ
Ծատուրի կամուրջ կոչմանն:

Երկու մղոնաւ յեղից հարաւոյ նորին առ լեռնոտամբ
անլրպետաւ Սրկղօնից ձորոյն՝ կայ հանգրուանն Քեա-
ղիդ, որ թուի ինձ նշանակել զանուն Գաղատայ գեղը
հին Յուցակին, այն որ հարկէր 10 բեռն: — Դոյնքան հե-
ռի ի սմանէ ի ստորեւ (ի հարաւոյ) և յամէ գետոյն կայ
միակ մեծ և հուսկ գեղ ձորագետոյս՝ Քոյրուլ, զոր ա-
նուն ոչ կարեմ յարմարել ընդ հին Յուցակին. բայց ասի
արդ կոչիլ և կոտոր. միթէ նշանակիցէ՞ սա զկտրօնք
գիւղ վայոց ձորոյ. — բնակեալ է արդ ի Հայոց գաղթակա-
նաց ի Պարսից մարզէ. տունքն աւելի քան զյիսուն՝ հո-
ղաշէնք են և տափարակք, այլ ի միջի ծառոց և այգեաց
վայելչանիստք և ի բարձրաւանդակի: Ի գալ գաղթակա-
նին Հայոց յամի 1829, տեղի ետուն 4 կամ 5 տուն բնա-
կիչքն Թաթարք. Հայք տնկեցին այգիս, յորմէ և գործեն
արդ գինի առատ. են նոցա և մրգաբերք, ծիրանիք, խնձո-
րենիք, փշատենիք, այլ և անդք բամբակի, արտորայք
ցորենոյ և գարւոյ. գործեն և կտաւ: Բայց զի տեղին սե-
փական կալուած է Հասան Ալի սուլթան պարսկի Չուա-
ցոյ, հարկին նմա ամ ըստ ամէ չափ ինչ ցորենոյ և գարւոյ:
— Երկու մղոն բացագոյն ի Ղոյրուլայ ընդ հարաւ ըն-
թացեալ գետն Եղեգեաց՝ թափեալ խառնի ի ծոց Ար-
փայի, յորոյ վերայ սակաւուք հեռի ի խառնրդոցն՝ յարեւ-
ելից կուսէ, և մղոնաւ ի Հր. Քէշիւքէնտ գեղը Սրկղօնից՝

կայ կամուրջ մի եւս կրաշաղախ քարամբք, միակամար,
անգիր և անծանօթ ի շինողէ: — Աստ սպառնի և սահ-
մանք գեղեցիկ և արժանայիշատակ Չորոյն Եղեգեաց.
այլ որպէս ի սկզբան ասացաք, յարեմք ի նոյն և զձո-
րակսն որ յարեւմտից կամ յալ կողմանէ Հալիսամ-
լու ձորոյ, և յարեւմտեան մասին աշակողմանն Արփայի:

63. ՉՈՐԱՆՈՎԻՏԻ ԱՐԵՒԻՏՏԱՆ-ՀԻՌԻՍՏԱՆԻ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐՈՑ-
Բազում ձորակք և գետակք են և յայսմ մասին, այլ
երկու գլխաւոր գետակք, Ապանա և Արտակն (Երին),
յորս խառնին և այլքն: Առաջինն որ յարեւմտակող-
մն է և յերի ձորագետոյն Հալիսամլու (Ղոյրուլի), յե-
րից վտակաց օժանդակի (ըստ նշանակելոյ յաշխարհա-
ցուցի), որք իջան են ի լեռնագետոյ հարաւակողման
Սուլեմայ ձորոյն. առ միջնովն կան աւերակք Ապանայ
գեղը յիշելոյ ի հին Յուցակին, որ ըստ տրիցն յաթոն
Սիւնեաց (6 բեռն) փոքր լինել գուշակի. այլ զի յանուն
իւր կոչի գետն՝ ոչ աննշան հարկ է լինել, կամ թէ ոչ
գոյլ այլոց գեղից ի ձորակին, որպէս և ոչ այժմ նշանա-
կին: — Ոչ գիտեմ ըստ պատեհի՞ եթէ և ըստ մերձաւո-
րութեանն՝ առ սմին յիշէ Քալթերունի դրեալիդ պա-
րագ տեղի, որ է թարգմանութիւն անուան գեղին կա-
քաւուց աղբիւր ըստ հին ցուցակին, և որոյ հարկ՝ էր
ըստ վերոյն 6 բեռն: — Յեզերս արեւելեան ժամդա-
կին կամ ձորակին ոչ նշանակի բնաւ չէն. իսկ ի գլուխ

միջնոյս այսորիկ ձորոյ՝ կայ փոքրիկ գիւղն Թաթարաց Գոշրպան քեֆիէն (Զոհկտուր կամ Մատաղենիք Թարգմանելի)։ ուր թէ գուցեն հնութիւնք՝ ոչ գիտեմ։ — Ի ձորագլուխ արեւմտեան օժանդակին կայ աւերակ գիւղատեղի Իւզգիարտ կոչեցեալ այժմիկ։ որոյ փոքր ինչ մերձաւոր ըստ ձայնին և ըստ դասաւորութեան գիւղից՝ գտանի ի հին Յուցակին օտարոտի իմն կամ սխալ գրեալ

Որգոյերեգի ? Թէպէտ տեղայինք ասեն զայն լինել հին Ռինտ գիւղ, որոյ փոխան բացագոյն կայ նորն, զոր և ընդ հուպ տեսցուք։ Առ երի աւերակաց տանց ամայացեալ գեղջա մնան և որմունք քարաշէն եկեղեցւոյ միոյն յանուն Սրբոյն Ստեփաննոսի, որպէս ցուցանէ արձանագիրն աղաւաղեալ՝ որ ի ճակատ բեմին, ունեւով զթուական 1293 ամի։

Կամաւ ողորմածին Աստուծոյ մեք Աւատարկայ ? որդիքս Հասան եւ Խոցադեղ մեր եղբարորդովքս մեր սրտի յաւժարութեամբն զմեր հայրենական հողն ի Խու... քանին տուաք ի Սուրբ Ստեփաննոս (վասն) հոգւոյ եղբար մերոյ Մխիթարայ փոխեցելոյ առ Քրիստոս. Մխիթար երէց՝ ժառանգ սուրբ եկեղեցւոյս հաստատեաց Աւար պատարագ անեն՝ Յայտնութեան. Արդ թէ մեք կամ՝ ոք ի մերոց կամ յաւտարաց աւագաց հանէ զհողն ՅԺԸ հայրապետացն նվովեալ եզիցի. ի Թվին ԶԽԱ.

Սակաւօք ի բացեայ աստի յարեւելակողմն կայ վա... (7 քայլ ընդ երկայն, 4 ընդ լայն), տանիքն կործանեալ. նատեղի Սուրբ Աստուածածնի՝ վանքի տիւղ (վանաց ի ներքս ի հարաւային որմն գոն յիշատակք արձանատափ) կոչեցեալ, ուր և փոքրիկ կամարակապ եկեղեցի գրեալք յամս 1288. 1308. 1323 և 1347.

Ես..... ետուն մեզ պատարագ զՂազարու տաւնին եւ զԾառզարդարին. ով խափանէ մեր մեղաց պարտական է. Թվին ԶԷ.

† Ես Թամթա խաթունս տուի Աստուածածնի սուրբ վանուց քա... բաժակ ի Մարոկաճոր. իմ յետոյ իմ որդիքն տան անխափան. ով չըտայ իմ մեղացն տէր է. ԶԾԷ.

† Ես Տորս ? Սարգսի որդիս զԵտեքոստո ? հողն ու զՏանձինս սեւորն, մին կով տուի Ս. Աստուածածնիս. Միաբանքն տուին Բաւր պատարագ Հոսիկին աւագ հինդշաբթի աւրն. Ով խափանէ մեր մեղացն պարտական է. Թվին ԶՀԲ.

† Ես Դաւիթս... միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս. Սպասաւորք սուրբ ուխտիս Պետրոսի եւ Պաւլոսի տաւնին (տուին) Ա պատարագ անխափան. Կատարողքն աւրհնին յԱստուծոյ եւ խափանողքն դատին. Թվին. ԶՂԶ.

Շուրջ զեկեղեցեան են դամբանք և խաչարձանք. յոմանս ի նոցանէ գրեալ են այսպիսի բանք.

Ես Յովհաննէս կանգնեցի Խաչս ի բարեխաւսութիւն...

† Գրիգոր քահանայ յիշեցէք... † Տղայ տիաւք կատարեալ քահանայ.

1. 2. 3. Քաշեւ. Միւլի-Երեւան. — Գէ. ... Խաչ... մարթ է լինել երկրորդին՝ ի դասէ Յայտնութեան :

Մղոնաւ ի Հր. Իւզգուրտի կայ Բզնածոր¹ և ըստ Թուրքաց՝ Այնաղիւր գետը Հայոց 43 տանց։ Բնակիչք գեղըս (իր 400 ոգիք) են բնիկք և ոչ գաղթականք. այլ ի ժամանակի պատերազմին Ռուսաց ընդ Պարսից (1827-8) Աղասէկ ոմն Թուրք զանկեազուրցի եկեալ ի կողմանքս՝ ի դարձին վարէր և զՀայ բնակիչնս յերկիր իւր. բայց հզօրագունից եւս Թուրքաց ի վերայ հասեալ դարձուցին յետս։ Թէպէտ և հին երեւի գիւղս, որպէս և է իսկ ի վաղուց հայաբնակ, այլ հնութիւնքն ոչ քննեցան և ոչ արձանագիրք, այսինքն եկեղեցւոյն և գերեզմանաց և կարաւանատան։

Յելից հարաւոյ Բզնածորի, երկու մղոնաւ ի բացեայ՝ առ Ապանայ գետակաւ կայ Նամագ-Այի անուն փոքր գիւղ մի Գրդոց 35 — 40 տանց, որք աստ միայն գտանին ի Վայոց գաւառիս։ — Ի ստորին կողմն ձորոյս Ապանայ երկրք մղոնսք ի Հր. Բզնածորի կայ միւս հին քարաշէն կարաւանատուն կիսակործան, իր 85 Չ. ընդ երկայնն և սուղ պակաս կիսով չափ լայն, ամբարձեալ ի վերայ երկկարգեան բոլորի սեանց, որոց միջնոյն ձեղուն բարձր է քան զկողմանցն, հանգոյն Սուլեմայ հոգեւորանուն. զարդիս ի գոմ հստից փոխեալ է ի մերձաբնակ Հալոց և Թուրքաց, և աղտեղութեամբ լցեալ, ոչ ցուցանելով արձանագիր։ — Սակաւուք հեռի ի խառնրդոց գետոյն Ապանայ յԱրփա՝ յեղեր սորին յաջում կայ Գղըզ-գըշագ գիւղ այլազգեաց, 20 կամ աւելի տամբք։ Իսկ ընդ մէջ դետախառնիցն և գեղջն՝ կամուրջ մի է ի վերայ Արփայի։ — Մղոնաւ կամ գոյզն աւելի ի Մ. Հր. Բզնածորի յուրոյն ձորակի առ իրոյն կայ Ռինտ նորաշէն գիւղ Հայոց գաղթականաց ի Պարսից բաժնէ, յորում 23 տունք էին յամի 1873։ Մերձ ի խառնուրդ գետակին Ռինտայ յԱրփա, յեղեր սորա կան աւերակք շինատեղւոյ և եկեղեցւոյ, յժախալ անուն. քանզի կաթնակարօտ ստնտու կանայք համարին օգտիլ ուխտաւորութեամբ առ խաչվէմ մի տեղւոյն, և յայն սակա այնպէս կոչի։ Ըստ այսմ իմաստի՝ սա Թուի կամ մերձաւոր սմին քարաբլուր և քարաբերդ՝ կոչեցեալ ի հնումն Դայեկի քար, յիշեալ ի պատմութեան Սիւնեաց²։

64. Զորուի Աղոգեւոց. — Այսպէս հաւանիմ կոչել ըզհովիտ գետակին Լլքինայ, որպէս և կոչի յանուն զլիւսւոր գեղըս, և Թուի ինձ յեղեալ յանուանէ Աղրպէն գեղը հնոյ. յերից կողմանց պարփակեալ ի լեւոնց և ձորոց, յարեւելից ունելով զնստագոյնս զանրպետս Ապանայ ձորոյն, ի Հս. Եւ. զՍուլեմայ ձորոյն կողմնական լերինս, որպիսիք Թառամ, Հորս, և այլն. ի Հս. զԹօփ տաղ, ի կուան լեւոնց հարաւային Գեղամայ. յարեւմտից զանրպետս Չանախնի հովտին Դարուրայ, ի Հր. զԱրփա գետ։ Գետակն Լլքինայ իջանէ յարեւմտեան լեւոնց անտի, այլ օժանդակս ընդունի ի Թիկանց Սրկղօնից ձորահովտին։ Առ առաջնոյն սկսեալ յարեւելից և յարակից Ռինտայ ձորակին, ի գեղեցիկ քաղաքոյս ձորավայրի՝ առ եզերքն կայ փոքր գիւղն այլազգեաց Կօզլուձա, որ Թարգմանի Ընկուզուտ, այլ ոչ յիշի ի գիւ-

րըս այս անուն գիւղ ի կողմանքս։ — Ի Մ. Հր. սորա կիսով փարսախաւ ի ստորեւ յաջմէ իրոյն (յարեւմտից) կայ աւերակ գիւղատեղի Գեանավիզա? գրեալ, ոչ գիտեմ ստոյգ անուն թէ Կենաուզ, և որպիսի ինչ ունիցի մնացուածս հնութեան։ — Ընդ մէջ այսր և երկրորդի վրտակին օժանդակի ամբաւնայ յեառն Արտաշիգի՝ յանջրպետս անդ երկոցուն ձորակացն, յորոց ի զլուս այսինքն ի վերնակողմանս մերձ ի սահմանս Հորայս՝ մեծագոյն եւս լեառն Ալեւոյտ։ Առ վտակաւս այսու կան գետք մանունք, բնակեալք ի Միլլի տոհմէ Թուրքաց, Ալգգիլիւս (Սպիտակ եկեղեցի) ի բարերոյս յիճակի. ի Հր. Նուրին Վարքանէս, և ի սորին Հր. Հէշին. յերեսին եւս գոն մնացորդք ինչ ազգային դաստակերտից, ոչ մանր քննեալք, զի և ոչ նշանաւորք ինչ համարեալք։ Երկրորդ գիւղն հաւանօրէն է վարդենիք հին Յուցակին, զի պատշաճի տեղւոյս և ըստ դասակարգին և ըստ պատմական ինչ աւանդից։ Յելից հարաւոյ կուսէ գեղջն կայ փոքր լճակ կամ գուր իրոյ խորայտակ, զորոյ և զմի կողմն պատեալ է ձեռագործ պատուարաւ և ազուգայս գործեալ յոռոգումն անդաստանաց։

Ի հնումն՝ ըստ ակնարկութեան իրիք պատմին Սիւնեաց՝ վիճակեալ էին տեղիքս այսօրիկ Մանեւանեան տոհմի իշխանազանց Բաղուց, զորս փոխադրեալ անտի «յաւերման ժամանակին» բերեալ էր (այսր) Աթաբէկըն Իւանէ... և տուեալ հայրենեք զՆրբոյն բերդ, «այլովք ագարակօք»։ Մանեւանայ յաջորդեաց որդի Նուրա Ջուրջ, և սմա որդին իւր Մանեւան Բ. յետ կիսոյ ԺԳ. դարու, որ «անգաւակ գոլով բաժանէ զհայրենիս» իւր ընդ եղբորորդւոյ իւրում Ամիրայիլն. և առնու ըզկէս բերդին, և որչափ իւրն հատանէ զանդաստանն «որ ի վարդենեաց կողմանն... և ընծայէ դիւր հայրեն» նարաժինն զՆրբոյն և գտուն և զայգիս որ յԱրփայ, և «զամենայն ստացուածս իւր» ի Սուրբ Նշանն (Նորավառնից Ամաղուայ), և գրէ ինքեան արձան յիշատակի, «զի յետ ժամանակաց մի՛ դը իշխեսցէ խախտել զայն հո» գեցատուր ի սուրբ եկեղեցւոյն. և սահմանէ ինքեան «քան օր պատարագ ամ յամէ անխափան»։ — Յիշեալ բերդն Նրբոյն կամ Նրբիւն, յոր անուն և գետը մի նըշանակի ի հին Յուցակին, և ի տրիցն գուշակի ոչ փոքր լինել, հաւանօրէն է աւերակ բերդն որ ի գագաթան Շրեշ բլրի, յերկայնածիգ գօուռը բարձանցն որ զերկրորդըս այս վտակ անջրպետն յարեւմտայնոյն ի բնիկ Լլքինայ։ Այսպէս կոչի լեռնաբլուրն այն կոնաձեւ ամբարձեալ՝ վասն բուսոյ չրէշի՝ առատապէս աճելոյ ի նմին. յորոց միջի ցրուեալ են մնացորդք բերդին քայքայելոյ. ուր ոչ բազում ամգը յառաջ Պարսիկք ոմանք յուսացան գտանել զանձս ծածկեալս յայրս ուրեք, և ձեռնունայն ելին։ Ճանապարհ որ տանի անդր յԼլքինայ և ի վարդենեաց՝ առապար է խոժողագեղ տեսլեամբ անհեղեղ քարաժեռից։

Երկու կամ երեք վտակք յարեւմտակողմն Շրէշի և բարձրաւանդակին զուգեմ զգետակն Լլքինայ, ունելով ձորակս քաղաքուսակս և զուարճատեսս. յեղր միոյն ի

¹ Ի նմանութենէ տառիցն վրիպեալ Բզնածոր գրի ուրեք։

² Օրբելեան, գլուխ ԿԵ. խմբ. Գր. և Դ-56-է քար։

Հս. այլոց գիւղից՝ կայ խնծորուտն հին, Էլմալու թարգմանեալ ի Թաթարաց 33 տանց։— Ի ստորեւ ի կցուածի երկուց վտակաց զետեղեալ է փոքրիկ գիւղն Գեօյնալու։ յորմէ իբր կիսով միոնաւ ի ստորեւ միւս եւս վտակ կցի ի նոյնս, և ի խորշ մի նոցին յահեկէն (յարեւելից) կայ Էլքին գիւղ իբր 50 տանց Հայոց գաղթականաց ի Պարսից բաժնէ։ յորոց խոյս տուեալ յառաջագոյն բնակեալ այլազգիքն գնացին ընդ հիւսիս յԱրտաշատ գիւղ ի գրլուս ձորակի նոյն վտակին։ Ըստ անուանն և գրադարձութեան սա թուի ինչ Աղուլէն գիւղ հին Յուդայական ի վաղեմի շինուածոց չերիւսի ինչ ի նմա նշանաւոր, և ոչ արւանդադր ի գերեզմանն։ այլ հարկ է թէ մանր խուզարկութեամբ գտցին ինչ ինչ ի գետեանդ։ ընդ որս դասելի է և Գեօմիւրի (Աժդուտ) փոքր գիւղ այլազգեաց՝ մոլոնաւ ի բացեայ ի Մ. Էլքինայ, ի ստորոտս համանուն լերին։

Յետ միութեան ամենայն վտակացն՝ գետակն Էլքինայ խաղայ արեւելախառն ընդ հարաւ, և ի Հս. Արփայ գեղ խառնի ի համանուն գետն մեծ։ Միակ գիւղ և ոչ փոքր ի հզօրագոյն մասին աստ գետակին յերկուսին ափունս նորին, այլ յաւէտ յահեկէն՝ որ է յարեւելից՝ է Զուա, առ բերանով վտակին՝ առ որով Ընկուզուտն գիւղ, իբրեւ փարսախաւ հեռի յԱրփայ գետոյ, և սակաւ մի առաւել յԷլքին գեղէն։ Բնակիչք գեղին խառն են Թաթարք կամ Պարսիքք և Հայք։ ի սոցանէ են և տունք ինչ ի վաղեմի բնիկ տեղացեաց։ բայց գիւղն ողջոյն կալուած է Հաւան Այի սուլդանի, որոյ է անդ և տուն մեծ, և ի պարտիզին աւազան կամ շատրուան, շուրջ պատուարեալ քարամբք դամբանաց Հայոց։— Երբեւ մըտակողմն գեղին ի լանջ լերանց որ սահման հատան են ընդ ձորահովիտս և ընդ Չանախանի Դարուրայ, կան աւերակք հին գեղին Զուայ, որ ոչ յիշի ի Յուդայական, այլ ի պատմութեան Ստեփ. Օրբելեան, որոյ և հօրեղբայրն Սմբատ այգիս և անդաստանս ի գեղէն աստի նուիրեալ էր Նորավանից։ և յետոյ ինքն իսկ եղբորորդին եւ պիսկոպոսն պատմիչ, զողջոյն իսկ զգիւղն՝ զմասն բաժ-

նին Զալալայ՝ ոչ համամօր եղբօր իւրոյ, գնեալ ի նմանէ 33,000 դրամոյ, «ամէն սահմանազն, հողով և ջրով և այգեստանեօք և բոլոր բնակչօք», նուիրեաց սիրելոյ աթոռոյն Նորավանից։ «ազատ յամենայն հարկաց և ի ղիւանէ անդաշի (անվէճ) և անհաշիւ յամենայն կողմանց, յեղբարց և յաւագաց»։— Ի սպառուած ձաւահովտին Էլքինայ առ եզեր Արփայի, յալմէն, կան աւերակ գետաւանիք, որոց որպէսն ինչ անծանօթ։

65. ԱՐԵՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՂԵԳԵԱՆ ԵՒ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐՈՑ.— Միջնոյ մասին գաւառիս Վայոց ձորոյ, այն է Եղեգեաց, մասն ասացաք (յէջ 140) գրել զարեւմտեան եզերսն որ ընդ մէջ նոցա և Դարուրայ դաշտին, յորոց անջրպետ խաղայ Արփայ գետ, ընդունելով և գետակս ինչ մանունս, որք յարեւելից յարեւմուտս կոյս ընթանան, ի հիւսիսոյ կալով Նախճաւան գաւառի։ Զմի յայսցանէ՝ յանուն միակ գեղ ձորակի իւրոյ՝ ի դէպ վարկանիմ կոչել Ճաւաձոր, որպէս և կոչի ի պատմութեան Սիւնեաց։ Ի հիւսիսակողմանն ամբառնայ Սայեադ տաղ, յարեւմտակողմն՝ Գարա տաղ, Միր տաղ, լեռնակն Տօլունան գրեալ ի քարտի, այլ թուի ուղղելի յանուն գեղին Տէվէօլան։ յորմէ բղխեալ աղբիւր խառնի յարեւմտից եկեալ գետակն, որովք ձեւանայ ձորակն, և ի կիցս երկուցուն վտակացն կայ Ճաւաձոր գիւղ, յայժմուս Ճաղագոյր կամ Ճղագիւղ, բնակեալ ի սակաւաթիւ տանց այլազգեաց։ Յիշի Ճաւաձոր յարձանի ուրեմն Սմբատայ որդւոյ Լիպարտի, որ ետ անդ հողս ի կալուած իւրաշէն եկեղեցւոյն Նորավանից։ Են ի սմին աւերակք Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ՝ յոր գան յուխտ ի Վարդաւառի տանին, և խաչվէմք անյիշատակք։

Ի գլուխ ձորակին կայ ամայի գիւղատեղին Գեալադախ կամ Քալադախ, առ ստորոտով լերանց անլրպետաց ձորահովտին Գնիշիկայ, իբրեւ կիսով փարսախաւ ի Հս. Խաչիկ գեղ, և առ նմին նոյնպէս ամայացեալ՝ մի յանունի վանորէից Վայոց ձորոյ, Խոտակերացն կամ Քարկոփ յառաջագոյն կոչեցեալ։ զորմէ այսպէս գրէ՝

1 Հրատարակեալն ի Զալալեան (Բ, 165) Թուի կամաւ և ակամայ չփութեալ զՔարկոփախառնակեաց վանս ընդ Հերմոնի վանաց, նոյն համարելով, և ընդօրինակելով զբանս և զթուակաւս պատմիչին՝ որ զԵրկուցուն եւս վանացն։ ոչ խորհրդածելով զի ըստ այնմ նորագործին վանացն (մի և նոյն կարծեցելոյ) 28 ամաւ կանխէ քան զՅիւսէփին։ և զԵրկար արձանագիրն ի զրոց պատմիչին առանց ինչ այլալուծեան ընդօրինակէ իբրեւ գտեալ ի հարաւային որք յարաւորին կողմանէ ի վերայ լուսամտին։ յորք ազատ ի նոյն զԵրբառ արձան Սմբատայ Օրբելեան, վկայելով «ըստ մեզ, զի մասին եղծեալք զուրիս Գալիքերունի աշխատ լեալ ընդօրինակեալ է զբուն արձանն որչափ ինչ մարթ էր ընթեռնուել, ընդ զՔարկին՝ բանիւ պատմիչին։ ԶԵրկուսին եւս ուրոյն կարգեմ, զառաջինն (զպատմիչին) ի կարգի տեղագրութեանս, զԵրկրորդն ի կարգի աստ ծանօթութեանց, որ է այս։

Նախ եւ առաջին վանս զի աւերեալ էր կրանաւորանոց ուխտս եւ քաւարանք որ ի սմա ի վաղընջուց հետէ, այսինքն վանքս Խոտակերաց։ իսկ ապա տէրն իմ Իրանելին Աշոտ Սիւնեաց աշխատուածեամբ շինեաց զսուրբ զեկեղեցիսն, միանգամայն իսկ նորոգապէս զարդարեալ զամենայն շինուածս

կրանաւորական դասիւք։ իսկ եւ իսկ եղեւ տեաւուն իմոյ Աշոտոյ ելանել ի մարմնոյ աստի առ Բաւրս իւր։ (Սահմա)նեցին որդեակք մեր զգիւղս Արաստամուղ ի սուրբ ուխտս սահմանովք, զոր իւրեանք Բարքն կերեալ են վանս երանելի իշխանին, եւ իմ Շուշանայ Սիւնեաց... արեւշատութեան... Եւ եղեւ զի Բիւնաշարժ... եկեղեցիքն տեառն իմոյ Աշոտի կենաց Բաղդուր կամելով նորոգել զյիշատակ... ան տեառն իմոյ փոռ... շինուածս յանուն Սրբոյ եւ միշտ կուսի Մարիամու... տեառն իմոյ Աշոտի Սիւնեաց իշխանի եւ իմոյ մեղուցեալ Բուգոյս... գիւղն զԱրաստամուղ ամենայն սահմանաւ... մինչեւ ցայսաւր... առաջնորդիս Բաստաւ տեցի անխախտու պայմանով ի սուրբ Աստուածածնիս... կամակցութեամբ որդեկաց իմոց։ Եւ զայս պայման... կրանաւորանոցի աստ, զի ի Բիւնգ եկեղեցիսդ այդ վոր ես շինեցի... (մին) եկեղեցիդ որ է (Աստուածածինդ) տեառն իմոյ Աշոտի եւ յիմ

պատմին Սիւնեաց. « Յառաջ քան զայս ի բազում
 » ժամանակաց բնակեալ էին խոտաճարակ և խարազ-
 » նազգեստ մարդիկ յստորոտն Վայոց ձորոյ՝ ի սահմա-
 » նին Հրասեկայ քերոյ մերձ յԱրաստամուղ գետը, որ ի-
 » բր զիտանոց բարձր հայէր ի վերայ դաշտին Շարըրոյ.
 » և էին յոյժ բազմութիւնք հեռացեալք ի հանդերձից և
 » ի մարմնաւոր կերակրոց, և ցրուեալք ընդ քարաժայռս
 » և ընդ խորածորս վայրիցն՝ մշտնջենաւոր աղօթից պա-
 » րապէին. և ի կիւրակէիցն առ միմեանս ժողովէին և
 » երկնաւոր զենմանն (հաղորդէին). և այն լինէր նո-
 » ցա վայելումն ի հաց և ի գինի. զայլ աւուրսն բնա-
 » կէին ոմանք ի ծերպս, ոմանք ի նեղսագոյն խղի, ո-
 » մանք՝ բացօթեայք, լուռք և անմոռնչք, և սակաւ
 » ոգեպահովն ի հնդոյ կամ ի բանջարոյ շատանային.
 » ոմանք շինէին մատուռն ի նեղ ձորակի մի առ քաղ-
 » ցրահամ աղբերն և անդ բնակէին. որ այժմ Ուռոյ
 » քաղ անուանի, յորում կան գերեզմանք նոցին, և
 » մեծամեծ բժշկութիւնք լինին. ոմանք ի միւս արձակ
 » ձորին շինեցին խորան, և անդ բնակէին, զոր Հիւն
 » վանքն կոչեն. և այլքն աստ և անդ ցան և ցիր, և բուն
 » տունն իւրեանց և եկեղեցին էր մերձ յԱրաստամուղ
 » գետը, ի պատշաճաւոր տեղի՝ յորում բնակեցուցեալ

» էին զահարկու և զաստուածահարալ սուրբ Նշանն որ
 » Խոտակերաց խաչ կոչեն. Եւ յաւերմանէ աշխարհիս
 » ցրուեցան կրօնաւորքն այն. և տեղին աւերակ և անբը-
 » նակ մնաց մինչև յաւուրս Տեառն Աշոտոյ՝ Սիւնեաց
 » իշխանի։ Ապա զգացուցանէ նմա զիրն մեծ եպիսկոպոս-
 » սըն Սիւնեաց Տէր Յովհաննէս. և նա հրամայէ վերբոս-
 » տին շինել զեկեղեցին և զվանքն և ժողովել զկրօնաւոր-
 » սըն, և տայ զգետնն Արաստամուղ ի ժառանգութիւն
 » եկեղեցւոյն, որ եղեւ իսկ։ Եւ ապա վախճանի բարե-
 » պաշտ և արքայաշուք իշխանն այն Աշոտ. և ի սաստիկ
 » շարժմանէ տապալին եկեղեցիքն և ամենայն շինուածք
 » վանիցն. զոր և վերստին ծանուցանէ եպիսկոպոսն եւ
 » բանելի տիկնոջն Շուշանայ. և նա առաւել աստուա-
 » ծաւէր գլուխ և բարեպաշտոն՝ հայցէ յեպիսկոպոսն
 » փութապէս ձեռն ի գործ ածել և շինել զեկեղեցին և
 » զտեղին պայծառ քան զառաջինն, զի մի կորիցէ. ասէ,
 » յիշատակ տեառն իմոյ Աշոտոյ. զոր և անյապաղ փու-
 » թով կատարեաց եպիսկոպոսն Տէր Յովհաննէս։ Եւ կո-
 » չեն ի նաւակատիւ զմեծ կաթողիկոսն Հայոց զՏէր Յով-
 » հաննէս. և պայծառապէս զարդարեցին զվանքն առա-
 » լել քան զառաւել, և գրեն տրձան յիշատակի ի վերայ
 » եկեղեցւոյն Աշոտոյ և Շուշանայ, որում էր օրինակ այս.

Նախ եւ առաջին իսկ լեալ էր վանքն Խոտակերաց. եւ վասն զի աւե-
 րեալ էր կրօնաւորանոց ուխտս եւ քաւարանս որ ի սմա ի վաղնջուց հետէ,
 իսկ ապա տէրն իմ երանելին Աշոտ աշխատութեամբ շինեալ էր զսուրբ ե-
 կեղեցիքն՝ միանգամայն իսկ նորոգապէս զարդարեալ զամենայն շինուածսն
 կրօնաւորական դասիւք. իսկ եւ իսկ եղեւ տեառն իմոյ Աշոտի ելանել ի
 մարմնոյ աստի փոխելով առ հարսն իւր. սահմանեցին որդեակքն մեր ըզ-
 գեաւղս Արտասամուղ ի սուրբ ուխտս սահմանաւքն իւրեանց (ղոր) հարքն
 կերեալ էին, վասն երանելի իշխանին Աշոտի եւ ինձ Շուշանայ՝ Սիւնեաց
 տիկնոյ, հոգեաց արձան եւ յիշատակ մեզ եւ յարեւշատութիւն որդեկաց
 մերոց։ Եւ եղեւ զի հիմնաշարժ լինելով աւերեցան եկեղեցիքս. եւ իմ տեա-
 ռըն իմոյ Աշոտի կենաց հաղորդ կամելով լինել, (առ ի) նորոգել զյիշա-
 տակ նորա փոխելոյն առ Քրիստոս, նոր շինեցի զսուրբ եկեղեցիս կրաւնա-
 ւորանոց շինուածովք՝ յանուն Արթուհոյ եւ միշտ Կուսին Մարիամու Աս-
 տուածածնին. Եւ վասն փրկութեան երանելի Տեառն իմոյ Աշոտի՝ Սիւնեաց
 իշխանի, եւ իմոյ մեղուցեալ ոգւոյ եւ որդւոց մերոց Սմբատայ եւ այլոցն
 երկարաձիգ կենաց եւ յաջողման, իբրեւ զնոյն դիւղն Արտասամուղս ամե-

անուն լիցի (ի տարին Գ) քառասունք (կատարեն
 մեր)ոց մեղուցեալ հոգեացս. Թերեւս գտցուք ողոր-
 մութիւն յահեղ ատենին Քրիստոսի.... չորս եկեղե-
 ցիքդ եղիցին որդեկաց իմոց յարեւշատութիւն եւ ի
 հոգեացն փրկութիւն, եւ ի հոգւա.... քառասունս.
 Եւ սորդ մի ոք իշխեսցէ այսմ անսուտ վճուխ....
 ընդդիմակացութիւն եւ խափանումն առնել. ա-

պա եթէ ոչ այնպիսին ընդ Յուդայի.... լիցի եւ մե-
 դաց մերոց համար տացէ յաւուր անեղ ատենին
 Քրիստոսի։ Եւ մեք Տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողի-
 կոս վկայ եմք այսմ վճուխ.... անխափան.... ունեց
 ... այնպիսին նզով չարաչար ընկալցի ի Սրբոյ Լու-
 սաւորչէն Գրիգորէ.... ամենայն սրբոց Հայրապե-
 տաց.... Գրեցաւ յիշատակարան կտակիս.... Յ....

նայն սահմանօրն նորա զոր կերեալ էին մինչեւ ցայսօր ժամանակի, ի ձեռս վանացս առաջնորդիս հաստատեցի անխախտ ապամանաւ ի Սուրբ Աստուածածինս, ի վանս Խոտակերաց մինչեւ յաւիտեանս ժամանակաց, կամակցութեամբ որդեկաց իմոց. եւ զայս ապաման հաստատեցի ի սուրբ կրօնաւորաց նոցի աստ, ի հինգ եկեղեցիսդ այդ զոր ես շինեցի. մին եկեղեցիդ որ է Աստուածածինդ՝ Տեառն իմոյ Աշոտի եւ յիմ անուն լիցի, ի տարին երեք քառասունք կատարեն մեղուցեալ հոգւոց մերոց, թերեւս գտցուք ողորմութիւն յահեղ ատենին Քրիստոսի. այլ եւս չորս եկեղեցիքդ լիցին որդեկաց մերոց յարեւատութիւն եւ հոգեացն փրկութիւն եւ ի պէտս վանացս: Արդ մի դը իշխեսցէ այսմ անսուտ վճուիս եւ ապամանիս ընդդիմակաց լինել եւ խափանող. ապա թէ ոչ՝ այնպիսին Յուդայի մատնչին մասնակից լիցի, եւ մեզաց մերոց համարս տացէ յաւուր ահեղ ատենին Քրիստոսի. եւ մեք Տէր Յովհաննէս՝ Հայոց կաթողիկոս, մերովք եպիսկոպոսօք, եւ Տէր Յովհաննէս՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, վկայ եմք այսմ գրոյ եւ վճուի. Գրեցաւ յիշատակ կտակիս այս յ'ՅԾԹԹ Թուականիս Հայոց ի կամս ամենակալին Աստուծոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն.

Զբովանդակ իսկ զերկար բանս պատմին կրկնեցաք, այն թերատն այն արձանագիր գրեալ յորմն եկեղեցւոյ քանդի եւ չիք այլ քան զայն յիշատակ վանացս, բայց մի. գեղջն Քեաղատադի, եթէ իցէ այն Խոտակերացն.

... Իշխանաց իշխանի կողմնակալի այսմ նահանգի նորոգեցի վերստին, յիշել յաղաւթս ձեր զիս զԱմբաստ եւ զեղբայրն իմ զՏարսայիճ եւ զմայրն իմ զԱսփայն եւ զամուսինն իմ Ռուզուբան.

Անուն Սմբատայ՝ Սմբատ արքայ փակագրովք նշմարի ի բարձու ուրեք եկեղեցւոյն: Առ Ստեփաննոսի եպիսկոպոսաւ թուի ամայացեալ վանացս կամ նուազեալ ի միաբանից. զի գրէ սա. « Ետու զՔարկովի իւր ամենայն » սահմանօք ի վայելումն եւ ի ժառանգութիւն առաջնորդաց տանս եւ այլ եղբայրութեանս » Նորավանից: Եւ զայս առնէր Ստեփաննոս տիրաբար. քանզի ասէ. « Արա. » տէս եւ Քարկովին՝ իմ հալալ հայրենաբաժին էր, որ ոչ » աւագի եւ իշխեցողի ոչ այլ ումեք ոչ ինչ հաշիւ կայր ի » ներքս» — Եկեղեցին, ըստ Զաւարեանի, հոյակապ էր եւ վայելուչ քանդակօք, ամբարձեալ ի վերայ չորից որմնածեալ սեանց, չորիք պատուհանօք, յորոց կամուրս են քանդակք աղանեաց եւ առիւծուց. բաց յաւագ խորանէն ունէր եւ երկուս երկուս աստի եւ անտի. դարձեալ եւ զան.

գակատուն եւ գաւիթ ի հիւսիսոյ կողմանէ քառակուսի (15 քայլ). այլ զարդիս առաւել եւս խաթարեալ է: — Արձանագիր Շուշանայ վերաշինողի վանիցն Խոտակերաց ասէ հինգ եկեղեցիս շինեալ, յորոց զմին՝ զՍ. Աստուածածին՝ սեփականէ ի պատարագիս վասն իւր, եւ զչորեօին վասն որդւոցն չորեցուն, ի դէպ է ըստ բառին ուրոյն ուրոյն եկեղեցիս համարել եւ ոչ լոկ խորանս ի միում եկեղեցւոյ՝ որպէս որ ի գեղջս այս ասի: Կիւտ հետոց եկեղեցեացն՝ դիրեացէ եւ զհետազօտութիւն յիշելոցն յարձանին Հին վանիցն եւ նեղ եւ արձակ ճորակացն եւ Ուսոյ քարի. սա թուի քարանձաւ կղաւոր աղբերն, որ յիշեսցի ի ստորեւ: — Առ երի եկեղեցւոյն երեւին եւ հիտք բնակարանաց միանձանցն, իբրեւ 38 սենեկաց. առ որովք գտաւ ընդ գետնաւ տապանագիրս.

Այս է տապան Մկրտիչ սրբազան կուսակրաւն քահանային. յիշեցէք ի Քրիստոս. ԹՎ. 22Բ.

Եւ գրութեանն նորագոյն է քան զթիւն: Ստիկա ինչ հեռագոյն առ ագուգայիւք հին ջրմղի որ բերէր ջուր ի

Շաշան անուանեալ աղբերէ՝ կայ խալվէմ բարձր ի վերայ պատուանդանի, Պորտաշոր կամ Սաւմի (Յասման)

Խաչ անուանեալ: — Ի հարաւակողմանն են մնացորդք ջրաղացի, և մեծամեծ հատորք վիմաց աւազանի, որոց

մին պահ է զարձանս այս յիշատակի պատմիչ եպիսկոպոսին Սիւնեաց, գրեալ յամի 1298.

Զամենարարին եւ զլուսաւորինն եկեղեցւոյ զՏէր Ստեփաննոս ի բարի յիշեցէք. Թ. ԶԽԷ.

Սակաւութեամբ բացագոյն է ի հարաւակողմն ամայի գիւղն Ղարդայ քաղաք, յորում գիր խաչարձանիս.

Ի ԹՎԻՍ ԶԼ. Ես Սարգիս կրաւնաւոր կանգնեցի զԽաչս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ Դաւթին.

Անդր քան զայն է անուանեալն Ոչակերի աղբիւր:

86. Անձուկ այլ երկարագոյն եւս ձորակ կայ ի Հր. Ճաւաձորոյ և ի Հս. Ակոռոյ, զոր մարթ է կոչել խաչկաձոր՝ յանուն խաչիկ գեղջ. Թերեւս յանուն սորին ողջոյն մասն մի գաւառին վայոց ձորոյ կոչէր երբեմն խաչերոյ — խոռ, ըստ չլիարերակների Սարգսի կաթողիկոսի, որ ի Թուրքն զգաւառս Սիւնեաց՝ յետ ճահկոյ ասէ, « վա. » յոց ձոր՝ խաչերոյ խոռովն. և արդարեւ ոչ միայն տեղիս սահմանորդ է հիւսիսակողման ճահկոյ, այլ և բոս վանդակ երկիր արեւմտակողման վայոց ձորոյ՝ յահեկէն Արփայի՝ խոռ իմն ձեւանայ ընդ մէջ լեռանց ձորաւորութիւն կնիչիկայ և գաւառաց ճահկոյ և Նախճաւանի:

Այլ այս գիւղը և է, գեղն խաչիկ՝ որ իբր մղոնաւ ի հարաւոյ կայ Քալատաղի և Խոտակերաց վանաց, և Թերեւս ի նորին իսկ ի սակա հռչակաւոր Խոտակերաց խաչին այսպէս իցէ կոչեցեալ, բարձրանիստ և վայելչագիր, մի է ի սակաւութեամբ գիւղից գաւառիս՝ յորում տեւեցին մնացին ի զարմից նախնի բնակչաց Հայոց, և ոչ են նորեկ գաղթականք, ոգիք իբրեւ 700: Եկեղեցին սաղաչէն ընդարձակ (21 քայլ յերկայն, 14 ի լայն) յանուն Ս. Աստուածածնի, հնացեալ այլ ոչ է հին ըստ չինութեանն ժամանակի, քանզի կանգնեալ է յամին 1681 ի վերայ չորից սեանց, և զարդիս փայտեղինօք ամրացուցեալ, ունի զայս արձանագիր.

Ի ԹՎ. ՌՃԼ. չինեցաւ սուրբ եկեղեցիս յանուն Աստուածածնին, ի Թագաւորութեան Դաւ Սուլեմանին, հայրապետութեան Տեառն Յակոբին. ամէն.

Ի յետին ամբս Գաբրիէլ Յովհաննիսեան Աղեքսանդրապոլսեցի հաստատեաց դպրոց ի գեղջս յայսմիկ: — Վասն հովասուն վայրուցն՝ բարեկեցիկք մերձակայ և հեռաւոր չինից քան ամարանի ի խաչիկ: — Երբեմնից խաչկայ ի միջի դաշտին ամբառնայ բլրակ մի Թաւառայ

քախտ անուանեալ, ոչ է յայտ վասն էր: Ի հարաւոյ կուսէ երեւին դերբուկք գեղջ Մուսիկոյ կոչեցեալ, ոչ յիշեալ ի գիրս: Ենե այլ ոչ սակաւ հետք ամայացեալ բնակարանաց՝ գերեզմանաց և ձիթահանից մերձ ի սոսա. ի միում ի ձիթահանիցն արձանագրեալ է, ոչ ի վաղուց,

Կուկեցի ուստայ Յովհաննէս նկարաքար. Ես Սամոն որդի Տէր Յովհաննէսի Տէր Սամուէլի.

Իբրեւ մղոնաչափ մի հեռի յարեւելից հարաւոյ խաչկայ ամբառնայ կատաղաքս բլուր, յորում նշմարի աւերակ գեղջ, եկեղեցեաւ և գերեզմանօք, զոր Հին գիւղ կոչեն խաչիկեցիք: Հուպ նմին ի հարաւոյ յայլում քաւառայրի կայ աւերակ բերդի, զոր Բերդաքաղ անուանեն: — Իարձեալ յարեւելակողմն խաչկայ ամբառնայ կէլինգայս կամ Գեւալինդայս (Հարսնասար) լեռան, յորոյ հիւսիսոյ սրաշագաթն և բարձրագոյնն լեռանց կողմանցս իբր 8500' (9187' անգլ.) Ղուլան օյնախ, հաւանորէն ըստ նախնեաց Գոռաւախաղաց, ընդ մէջ սուրա ի Հս. և կնիչիկայ ի Հր. է փոքր հովիտն Մահրասայ (վարդապետի): — Ի նոյն կողմանն է և բլրակ մի, յորում գոգաւոր կամ ծակ քար, զոր նուիրական իմն

համարին և բուժիչ ականջացաւոյ, վասն որոյ և կոչեն Անկաձաղոս խաչ: — Միւս եւս ուխտական վէմ է նոցա խաչանիչ, զոր Ընկզարաք կամ Հագարափրիչ անուանեն, և հանդիսի պատուեն ի սօնի Համբարձման: Ի հարաւոյ խաչկայ և ի հիւսիսոյ Աւէշի երկուս եւս ձորաւոր մանունս յիչէ Քաղբերունին, զՊոպոքոս և զՈւսոստ. որ եթէ այսպէս ցարդ կոչի՝ յիշեցուցանէ զՈւսքի գեղ վայոց ձորոյ, որոյ և դասաւորութիւն ի կարգի գիւղորայից ըստ հին ցանկին՝ երեւեցուցանէ յայս կողմանս լինել:

Սակաւ ինչ ի բացեայ ի Հս. Քարկոփ վանաց առ աղբերք միով գտաւ խաչարձան՝ գրութեամբ 1271 ամի. մի. Թէ յանուն գրողին կոչեցեալ իցէ գիւղն խաչիկ.

Ի ԹՎ. ԶԼ. Կամաւն Աստուծոյ ես խաչիկ կրաւնաւոր կանգնեցի զԽաչս ի բարեխաւսութիւն ծնողաց իմոց. յիշէք.

Հուլայ սմին են աւերակք եկեղեցւոյ, խաչվեմք և տապանք անգիրք: — Սակաւ ինչ եւս վերագոյն ի հիւսիսակողմն կայ Առնէտ հայանուն գիւղ, որ ոչ յիշի ի գիւրջս. Գաջբերունին զսա համարի լինել հինն Արաստա մուղ: Աստի մինչեւ յԱմաղու կամ ի Նորավանս՝ ընդ հիւսիս՝ իբրեւ փարսախ մի է հանապարհի:

Ի ստորին կողմն ձորոյն երկու մղոնաւ եւեթ հեռի յեւրոյ Արփայ գետոյ, առ գետակաւ իսկ ձորակիս՝ ի գոգ յրճապատ լեռանց, կայ մեծագոյն ամենայն այժմու շինից գաւառիս Վայոց ձորոյ, Երզնի աւան այլազգեաց 330 տանց. ունելով ի միջի ի վերայ բլեր բերդ ապաստանի կաւակերտ, ոչ հին: Էր արդեօք և ի հնումն գեօղ մեծաչէն, կամ թէ ի նոր ժամանակս շինեալ և ընդարձակեալ, ոչ ունիմ ասել, և ոչ գուշակել աստանօր զմի ի գեօղից հնոյ Յուցակին, յորս միայն սակաւ ինչ մերձաւայն գտանի անուամբ Եմեղի գիւղ, այլ ոչ հաւաստի յայսմ կողման լինել: Պաջբերունին յանկագոյն համարի լինել զսա հինն Հողոցիմ, ըստ վկայութեան արձանագրին Նորավանից, զոր նշանակեցաք ի վեր անդր. և չիք երկրայել զի չէր հեռի ի վայրացս՝ ուր յայտնի են երկու գեօղք յիշեալք յարձանին, յորս յաւելու հետաքննողն լինել և զյիշեալն Քոռաակախաղաց սար: — Դրու նաւ ի Հս. Երզնայ քարայր մի է ի Խզանգի անուն լեռին, դժուարամուտ և մթին՝ այլ կարի ընդարձակ, սիւնաձեւ պաղակաք ի յատակին և ճրագաձեւիւք ի վերուստ կողմանէ:

Ի Հր. Երզնայ նշանակի կամրջատեղի, յորմէ սակաւ ինչ հեռացեալ է գետակն. և ի նորին հարաւոյ Դափախառ կամ Գապախառ ? անուն լեռնակ: Ի ժամանակի պատերազմաց Ռուսաց և Պարսից (1828) գեղջաւագ էր Հիւսէին Ալի Սոյրան, որ մասամբ բնակչացն խոյս ետ ի Գիլիսէ-տէրէսի (Եկեղեցաձոր) ի վերոյ քան զՃաւաձոր:

Վերջին և ընդարձակագոյն ձորահովիտ այսր մասին Վայոց ձորոյ է Ակոռի, այժմս Ախուրի կոչեցեալ յանուն գեղջն, որ առ կցուածով երկուց վտակաց գետակին. ի գլուխ միոյն կայ Հաւուշ կամ Ալուշ թաթարաբնակ գիւղ փոքր, երկու մղոնաւ յել. Հր. Խաչկայ, և է հինն Աւէշ, յիշեալ յարձանագրին Սմբատայ որդւոյ Լիպարտի յամի 1261, հանդերձ Ակոռեաւ. զի, որպէս ասէ, ի շինելն և ի նորոգել զեկեղեցիս Նորավանից, «ետու» նախ յիմ հալալ հայրենեացն երկու գիւղ, զԱւէշ և «զԱնապատ, որ յափշտակած էր ի տեղւոյս, և յԱկոռի»

» զնորատունկ մեծ այգին իւր կիշրակաւրովն». յետ այս նորիկ ասէ յաւելեալ և գետինս ի Ճաւաձոր «և ի գլուխ» խրն Ակոռոյ», հանդերձ այլովք. և ի նոյն յարէ. «Ընդ» մաս և զիմ ձեռատունկ այգին ի Ծաղկածոր»: Զյետին տեղիս եւս համարիմ լինել յայսմ կողման և ոչ յայս համանունս: Բնակիչք Ակոռոյ են այժմ մահմետականք, տունք 60 կամ աւելի: — Ի գլուխ միւսոյ (հարաւայնոյ) ձորակին ի սահմանս արտորէից Աւէշի կայ Տաւաշախ կամ Թաւաշալիս գեօղ ամայի, յորոյ անուն և ջուրն կոչի: Ի հիւսիսակողմն Աւէշի առ ստորոտով քարաժեռի կան աւերակք եկեղեցւոյ փոքու և տապանալէմք անգիրք: — Մերձ նմին յապառաժից միջոյ և ի քարանձաւէ ծորին ցուրտ ջուրք, զոր Թուրքք Զորաղիսանայ կոչեն, իսկ Հայք՝ Կզաւոր, և համարին յանձաւին լինել գերեզման ճգնաւորի, յոր և գան յուխտ կանայք ամուլք, որպէս և Թուրքք, կախելով զնուէրս իւրեանց ցնցոտիս զմերձաւոր ծառոյ միոյ, որպէս է նոցա սովորութիւն առնել յայսպիսի ուխտատեղիս: — Ի ստորին կողմանս ձորահովտին յաջմէ գետակին են գիւղք այլազգեաց Տօղ-Ալիպի տիգա, Համզալի տիգա 30 տամք, յանկեան խառնրդոց գետոյն Ակոռոյ ընդ Արփայ, և է չէն ընդարձակ, սակաւուք հեռի ի Հս. Պաշ-Նորաչէն գեղ Շարուրայ: — Ի հարաւոյ ձորահովտին Ակոռոյ կայ փոքրիկ ձորակ մի եւս, գոյզն բարձամբք զատուցեալ ի նմանէ, և են ի նմին սակաւ գեօղք փոքունք կամ հանգրուանք այլազգեաց:

Երկիր աջակողմեան Արփայի արեւմտեան Վայոց ձորոյ՝ որ ընդ մէջ կայ արդ տեղագրելոյ ձախակողմեան ձորահովտացս և ձորահովտին Աղոպենայ, և յայսմ կուսէ՝ այրարատեանն Սաղարակայ և Շարլոյ, ընդարձակ իմն խոպան է, Սանդիզգան ? կոչեցեալ, ունելով լեռնակս ուրեք ուրեք, որպէս Գայա տէրէ, Շափալախ՝ ի միջովայրին, Գրդ - գալէսի ի հարաւոյ: Հաղիւ ուրեք չէնք նման լին, որպէս ի հիւսիսակողմն Հիւնուտ գեօղ փոքրիկ, յարեւելակողմն մերձ ի սահմանս Զուայ Զարտի տէրէ աւերակ գեօղ, յոր անուն կոչի և լեռնակ և վտակ մի որ անկանի յԱրփա մերձ ի Տանձիկ Վերին: Արգասիք երկրին են՝ զատ յայլոց ինչ՝ կանեփ և բրինձ: Դրակցութիւն Այրարատեան աշխարհի յարեւմտից և բարգաւաճ ձորակաց Վայոց ձորոյ՝ պահանջէր և զբարգաւաճանս այսր մասին գաւառիս ի հնումն, այլ անծանօթ են մեզ հանգամանք և մնացորդք հնութեանց նորին, և ոչ ստոյգ անջրպետք սորին և Շարուր գաւառի Այրարատայ:

Գ. ՀԱՐԱՒԱՑԻՆ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ

67. Ի բերանոյ ձորագետակաց Կիւմիւշխանէի և Գուտենոյ յոր դադարեցուցաք զտեղագիրս արեւելակողմանն Վսյոց ձորոյ, սկսցուք խաղալ ընդ արեւմուտս, յահեկէ գետոյն Արփայի՝ որ է ի հարաւոյ, մինչեւ ցելս սահմանաց նորին ի Շարուր Այրարատայ։ - Ետ ձորակաց Կիւմիւշխանէի և Քիչնէի, առաջին գետաձորակ է Քեօսիւր, յորում և գեօղ համանուն, թերեւս յանուն Գոմոց գեղլ հին Յուդակին այսպէս կոչեցեալ, որ ի թիկանց լե-

րանց անջրպետաց Մղկայ և Բաղաց իջեալ, որպէս և որ յարեւմտից հզօրագոյնն քան զնա Եագեռչոտ կամ Մարտիրոս, յարեւելից հարաւոյ ընթացեալ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ, Թափի յԱրփա, ոչ հեռի ի խառնրդոց Գուտենոյ։ Անձուկ է ձորակն և ի միջի կայ այլոց զուգադիր ձորակաց, և ի ռամկաց կոչի Խալ-տէրէսի (Խաչաձոր) վասն մեծի Խաչարձանի միոյ, յորում և գրեալ է սյսբան, յամի 1288-9.

Ի Թվականիս Հայոց ԶԼԷ, յիշխանութեան Պապաքին եւ Ամիր Հասանայ, ես Սարգիս եւ որդին իմ Պետրոս շինեցաք զՍյրքիշրս եւ կանգնեցաք զԽաչս...

Ի գեղլն (Քեօսիւր) կայ մատուռն հին՝ մեծաւ խաչվիմով, և արձանագիր 1263 ամի շուրջ գնովաւ.

Ի Թվ. Հ. ԶԺԲ. Ի բարեպաշտ իշխանութեան Պռոշոյ, Մխիթար, Արեւիկ որդի Խոյդանայ կանգնեցաք Խաչս եւ մատուռն. ի գիւղն եկեղեցիս իսկ չկար շինած. զեկեղեցիս այս մեք շինեցաք մեր հալալ արդեամբք բազում աշխատութեամբ մեզ եւ ամուսնոց մերոց. Որք կարդաք յիշեցէք յաղաթս.

Գրեա թէ նոյն բան գրեալ է և ի ստորեւ.

Ի Թվ. Հ. ԶԺԲ. Ի բարեպաշտ իշխանութեան Պռոշայ եւ Մխիթար ու Արեւիկ որդի Խոյդանայ հիմնարկեցաք զեկեղեցիս եւ զժամատունս. շինեցաք զեկեղեցիս եւ կանգնեցաք Խաչս, բազում աշխատութեամբ, մեզ եւ ամուսնաց.

Եւ առ երի յորմն. Մխիթար, Շնոհոր աղբար քարգործ. յիշեցէք.

Ի չորեսին երեսս մատրանն են քանդակք կենդանեաց, և ժամացոյց արեգակնային։ Ի հիւսիսակողմանն արձաւ և սովորական արծուին խոյաբարձ, պէսպէս դրուազք նագրեալ է զխաչիւ՝ ի վերոյ դրանն.

Կազմեցաւ Խաչս ի բարեխաւսութիւն Եզիսէ քահանայի. Որք պատարաւ գէք յիշեցէք ի սուրբ պատարագս ձեր.

ի ներքուստ յարեւմտեան որմն երեւի կիսեղծ արձանագիրս այս.

Կաման Աստուծոյ Հասանս Պապաքի... Պռոշոյ պարոնութեամբ տուի Շինագլուխն...

Արտաքոյ մատրանն ի խաչվիմի միում.

Խաչս յիշատակ հոգւոյ Հայրապետին (եւ) կնոջ Գիւրբաշին.

Քանի ինչ քայլաչափ ի բացեայ՝ կայ այլ եկեղեցի աւայի եւ խոպանեալ, անդարդ եւ անթուական:

Սակաւ գեղք մերձակիցք նշանակին ի ձորակիս, ի վերնակողմանն (ի Հր. Նլ.). որոց առաջին ի ձորագլուխն՝ Թրքաքանակ փոքր գիւղն Կապուտ, որ ի հնումն մեծ եւ անուանի գուշակի՝ ըստ չափու տրից եկեղեցւոյն (13 բեռն). եւ անդ մնացուածք հին եկեղեցւոյ, այլ թէ որպիսի՝ ոչ գիտեմք: Կիսով մղոնաւ ի ստորեւ կայ Ախտա վերին, եւ դոյզն աւելի հեռի ի սմանէ՝ Ախտա Ստորին. որք թուին լինել միով անուամբ կոչեցեալն ի հին Յուցա. կին Աղթարոյնք: Մերձ ի վերինն ի ձորամիջի ի բարձու քարաժեռի կայ եկեղեցի աւեր, եւ խաչք քանդակեալք ի վիմի. եւ ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն մահարձան բարձր՝ պատկերաւ Տիրամօր եւ Բիսուսիւ ի գրկի. իսկ արձանագիրն եղծեալ է եւ անվերծանելի (ըստ Զաւալ.

Բ. 105). տեղաբնակ Պարսիկք համարին սրբազանի ուրուք թողեալ անդ, եւ տեսանել ի գիւղերի լոյս ծագեալ ի վերայն. Եւ առ նովաւ եւ այլ խաչվեմք կանգնեալք ի ժամանակի իշխանութեան Պռոշոյ յայս կողմանս. մին ի թվին ԶԺԵ, 1266, ի Ղուկասայ եղիայէ վասն հօր իւրեանց Տիրայ երիցու ծերոյ. միւս ի թուին ԶԺԱ, 1262, ի Մխիթարայ եւ ի Դեղէ վասն Շաշի. միւս եւս ի սմին Դեղէ կանգնեալ յամի 1286, յաւուրս Պռոշի եւ Ամիր Հասանայ. դարձեալ միւս այլ յամի 1271 (ԶԻ) ի Սարգըսէ եւ ի Գրիգորէ. Զայստիկ յիշէ Զաւալեան, առանց ընծայելոյ զարձանագիրսն, որպէս թուի՝ կիսեղծս գլուղ, եթէ չիցեն նոյնք ընդ ստորեւ գրելոցս:

Ի ստորինն Ախտայ կայ մատուռն փոքր (երեք քայլ քառակուսի) քարաշէն. ի վերայ միոյ դրանցն կայ խաչվեմ փոքր արձանագրաւս.

Կազմեցաւ Խաչս ի բարեխաւսութիւն Եղիսի քահանային. որք պատաւ րագէք յիշեցէք ի սուրբ պատարագս ձեր.

Ի վերայ պատուհանի միոյ քանդակք են խոյարարձ արծու եւ անգեղաց. Թարեւմտից մատրանս կանգնեալ կայ մեծ մահարձան, (25 կանգուն բարձր, 10 լայն), եւ խաչ.

վեմ ի գագաթան (10 կանգուն երկայն, 4 լայն), քանդակաւ երկուց չղթայակապ առիւծուց եւ գրուածովս յամի 1263, նման վերոյգրելոյն եւ ստորեւ գրելոց.

Ի թուին Հայոց ԶԺԲ ի բարեպաշտ իշխանութեան Պռոշոյ (ի ձեռն) Մխիթարայ որդւոյ՝ Խոյդանայ կանգնեցաւ խաչս եւ մատուռս. ի գիւղս եւ կեղեցի չկար շինած, զեկեղեցին այլ մեք շինեցաք հալալ արդեամբք բազում աշխատութեամբ (ի բարեխաւսութիւն) մեզ եւ ամուսնոյն մերոյ. որք կարդայք յաղաւթս յիշեցէք զորդին Խոյդանայ՝ Մխիթար. — Շնորհաւոր ախպար քարգործ:

† Կազմեցաւ Խաչս ի բարեխաւսութիւն Աւտարշահին թոռան Խոյտանայ:

† Թվին Հայոց ԶԺԲ. ի բարեպաշտ իշխանութեան Պռոշոյ եւ Մխիթարըս ու Արեւ՝ որդի Խոյդանայ հիմնեցաք զեկեղեցիս եւ զժամատունս, շինեցաք եւ կանգնեցաք բազում աշխատութեամբ, մեզ եւ ամուսնոյն մերոյ:

Յերի մատրանն է եկեղեցի կամ ժամատուն սագաշէն (16 կանգ. երկայն, 10 լայն) չորիւք սեւամբք: — Մերձ յԱխտա եւ առ համանուն նորին վտակաւ ամբառնայ

Քիլիգայա (որ թարգմանի Կառափնասար) քարաբլուր, եւ ի կողս նորին Տիբեքեկտ կամ Դարաքեկտ փոքր գիւղ թաթարաց:

1 Զաւալ. գրէ. Միւլիւրայ եւ Կարթի Խոյդանայ:

2 Զաւալ. Յիւլիւրայ եւ Կարթի Միւլիւրայ Միւլիւր:

3 Զաւալ. Եւ Միւլիւրայ եւ Կարթի Խոյդանայ:

4 Ոչ է անգեղայ եթէ նոյն չիսողք զնոյն վերոյգրեալ բանս ար.

ձանագրեալ իցեն անփոփոխ կամ սակաւ փոփոխութեամբ՝ յայլեւ այլ կողմանս դաստակերտացն. սակայն մարթ է եւ արձանացն փոխադրեալ լինել տեղւոյն ի տեղի, կամ ընդօրինակողացն վրիպել յանուանս տեղեացն:

68. ԶՈՐԱՀՈՎԻՑ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ.— Յարեւմտից Քէօմիւր գետաձորակի տարածանի բազմավտակ գետակն՝ որ ի վերնակողմանն Երզնէտըտ կոչի յանուն լերին միոյ կամ լեռնատափի, և ի ստորեն յանուն գլխաւոր գեղն՝ Մարտիրոս. աղբերք նորա իջանն ի Քեօքի լեռնէ բարձուէ (9550'), և յարեւմտից նորին ի Մարտիրոս սարէ (Մարտիրոս-պաշի), ընդ ծործորս և անձուկս վիմաց խաղացեալ յեկից կուսէ ի մուտս, զուգին երեք և չորք վտակք յընդարձակ ձորաբերանն, որ մինչեւ յափունս Արփայի ձգի ընդ հարաւ՝ տնկաւէտ անդովք և այգեղք.

յաջակողմանն ունելով երկուս կամ երկու լճակս, որոց մեծագոյն կէս մղոն երկայն: Սուղ ի ստորեւ գետակցացն յահեկէ կուսէ ի զուարճալի և յարգաւանդ վայրի կայ հին գիւղն Մարտիրոս, ոչ է յայտ յորոյ վկայի յիշատակէ սյսպէս անուանեալ և ի հին Յուցակին: Մեծ մասնն բնակչացն մերաղգիք են գաղթականք ի Պարսից բաժնէ, տունք 75 կամ 80¹, ընդ որս և Պարսիկք իբր 20 տուն: Յերի եկեղեցւոյն (12 կանգուն երկայն և 8 լայն) առ աղբերք միով գոյ խաչվէմ մեծ (11 կանգուն բարձր, 4 լայն) գեղաքանդակ, արձանագրաւս յամի 1283.

Ես Մխիթար որդի Դեղկայ հրամանաւ իշխանաց իշխանին Պռաւշոյ եւ որդւոյ իւրոյ Հասանայ շինեցի ղգիւղս Մարտիրոս, եւ կանգնեցի զԽաչս ի դուռն սուրբ վկայարանիս, ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ ամուսնոյն իմոյ Մամիրին եւ որդւոյ իմոյ Խարիւշահին եւ դստերն իմոյ Ռուզուքանին². Կազմեցաւ ձեռամբ Շնորհաւորին. ի ԹՎին ԶԼԲ. որք ընթեռնուք յիշեցէք.

Յարեւելից ? գեղն, մղոնաւ ի բացեայ կայ այլ փոքր եկեղեցի՝ (9 քայլ ընդ երկայնն և ընդ լայն), համակ վիմափոր քմբեթածեւ ձեղումբ, յորում և բոլորչի լուսամուտ, փղբրիկ գաւթիւ (3 քայլ քառակուսի). ի յատակին նշմարին 11 դամբանք հողոյ հաւասար: Դուռն ի հարաւոյ մուծանէ յայլ եկեղեցեակ նոյնպէս վիմափոր (5 քայլ քառակուսի) չորիւք միաստանի սեամբք, արձանագրաւս յամի 1286.

տակին նշմարին 11 դամբանք հողոյ հաւասար: Դուռն ի հարաւոյ մուծանէ յայլ եկեղեցեակ նոյնպէս վիմափոր (5 քայլ քառակուսի) չորիւք միաստանի սեամբք, արձանագրաւս յամի 1286.

Կամաւն Աստուծոյ, ի հայրապետութեանն (Տեառն) Յակոբայ եւ ի քահանայապետութեանն գաւառիս Տէր Սարգսի, եւ ի տէրութեան իշխանաց իշխանին Պռոշոյ եւ որդւոց նորին Պապաքայ եւ Հասանայ... եւ որդւոյ (նորին) Պարոն Եաչոյ եւ մաւր նորին Պարոն... Ես Մատթէոս վարդապետ կանգնեցի... եւ կատարեցի զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ Պետրոսի եւ ծնողաց մերոց եւ պարոնաց մեր եւ ամենայն հաւատացելոց. որք մտանէք Աստուած ողորմի ասէք մեզ, եւ ձեզ եղիցի. ԹՎին ԶԼԵ.

Յարեւմտից եկեղեցեացս ի բլրակի ուրեմն են գեւրեմանք և խաչվէմք. մին գեղեցիկ քանդակք (10 կան-

գուն ի բարձրութիւն և 4 ի լայնութիւն), ունի արձանագիր զվերայգրեալ վարդապետին յամի 1298.

Կամաւն Աստուծոյ. իշխանութեամբն Ամիր Հասանին ես Մատթէոս վարդապետս կանգնեցի վնշանս ինձ եւ Պետրոսի եւ ծնողաց իմոց. որք երկրպագէք Աստուած ողորմի նոցա³. ԹՎին ԶԻԴ⁴.

Յայլում համաչափ խաչվիմի գրեալ է յամի 1279.

Կամաւն Աստուծոյ եւ իշխանութեան Պռոշոյ եւ որդւոյ նորա Հասանայ կանգնեցաւ Նշանս յիշատակ Քաւթարին⁵. Աստուած ողորմի նոցա. ամէն. ԹՎին ԶԻԸ:

1 Զաւալ. Բ. 280, գրէր 36 տուն, Շորէն յառաջ քան զնա՝ 40, և 19 տուն ժաճէտականս, Քաւթարունի՝ 73 տուն, ոգիս 644:
2 Զաւալ. և Քաւթար. Դուռնաւի:
3 Թերեւս պակասէ բունն ասոյի:
4 Այսպէս ընթեռնուն զթիւն Քաւթարունի և Զաւալեան, որ

է 1275. այլ զի ոչ յիշի յարձանին Պռոշ՝ որ կենդանի էր յայնմ ամի, թուի ընթեռնելի ԶԻԴ, 1298:
5 Զաւալ. ծանուցանէ զի Քաւթարս էր եղբայր Խանէի Օրբէլեան սպանելոյ ի Գէորգեայ վրաց թագաւորէ. բայց այս գէղք հարիւր ամաւ յառաջ եղեալ են:

Յայտում եւս գրեալ է յամի 1384.

Յիշխանութեան բարեպաշտ իշխանին Ամիր Հասանայ ես Արիստակէս, Աթանէս եւ Յովհաննէս կանգնեցաք զԽաչս հաւր մերոյ Մխիթարայ. Ողբ կարդայք յազաւթս յիշեցէք. Թվին ԶԼԴ.

Ի միւսում եւս խաչվիմի բարձու (6 կանգուն և 3 լայն) գրեալ է յամի 1386.

Կամաւն Աստուծոյ եւ իշխանութեամբ Ամիր Հասանայ մեք եղբարքս Աւետիս եւ Մխիթար կանգնեցաք զԽաչս հաւր մերոյ Մխիթարայ եւ ամուսնոյն վահրամայ ?... տիկնոջն. որք կարդայք Աստուած ողորմի ասացէք. Թվին ԶԼԵ.

Են և ոչ սակաւ գերեզմանք առ եկեղեցեօքն. յորոց ի վերոյ միոյն արձանագրեալ է յամի 1478.

Այս է տապան Յովհաննէս բէգին. Թվին ԶԻԷ.

Դոյ և քարայր մի և մատուռն փորրիկ վիմափոր, զոր ձգնաւորի բնակարան համարին շինականքն, որք զան յուխտ գլխաւոր եկեղեցւոյն ի տօնս Տիրամօրն, և յանուն նորա կոչն զայն:

Երբեմնից Մարտիրոսի, ասէ Զաւալեան լինել զՀռոմ ընդմ գիւղ, իբրեւ ականատես. այլ զի ըղձիւք միայն կարծեմ տեսող լեալ է վայրացն և ոչ իսկապէս, երկաթայելի են դիրքն, մանաւանդ զի բաց ի վարկապարզի խորհրդաժողովեանց՝ չոյս ինչ նշանակ աներկեան. սակայն չէ անհաւան թէ յայտ հովտի իցէ գիւղն այն ի Հ. Մ. Մարտիրոսի, վերագոյն քան զայն, մանաւանդ եթէ Արտակի գիւղ (98) իցէ հինն Ազատ, զորմէ ասէ Աբմբատ իշխան Օրբելեան յարձանագրի Նորավանից, եթէ. «Տուաք զԱզատ գիւղն՝ իւր ամէն սահմանովն, չրկակայ յերամբ և դաշտով, սկսեալ ի բարձր դիտաւոր սարէն որ «Քառասկախադաց կոչի՝ մինչ ի յերեւանն Հոգոցմոց և յՃաւաձոր եւ ի գլուխն Արտուկոյ: Ամենայնիւ արժան էր ինդրել և ճշգրտել զտեղին որ ընծայեաց ի լոյս կենաց զՍ. Յովսէփ երէց գնդն և զգօն, զարժանաւորն յամենայն ուխտի եկեղեցւոյն Հայոց՝ փոխանակելոյ զմեծն Սահակ և Մեսրոպ, և զբացազոյն յոյժ ի հայրենեաց՝ յԱպրիլ աշխարհի Պարսից նահատակեալն վսեմական վկայութեամբ. որ թէպէտ և կալաւ զաթոռն հայրապետական զամս հնգետասան, յայնպիսում տաղնապալից և զժաւարուղղելի ժամանակի, վասն անիշխանութեան ազգին, հալածանացն Բաղկերտի, և վասն շփոթմանցն և փոփոխութեան եկեղեցական դասակարգութեանց, ոչ ժամանեաց առնուլ հանգիստապէս և զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան, թէ և ի գլուխ ժողովոյն Արտաշա-

տու կալով (յամի 450) ստորագրէ կամ գրի ի պատմէն Եպիսկոպոս Այրարատայ. Գիւղն թուի պիտի եթէ ոչ իսպառ անծանօթ, այլ ամայացեալ. պատմիչքն ժամանակակիցք Յովսէփայ՝ ոմանք Հ և ոմանք Խ տառիւ գրեն, ոմն եզակի և ոմն յոգնակի տառիւ՝ Հոդոցիմ, Խոդոցիմ, Հոդոցիմք, Խոդոցիմք, և զհոլովականն՝ Հոդոցմանց, Հոդացմանց, Հոդոցիմաց: Ի գեղջէ աստի էր և պատմիչն Մեսրոպ երէց որ զվարս Մեծին Ներսիսի գրեաց յեւ ժ դարու, (967), որպէս ասէ յաւարտ պատմութեանն. «Ես Մեսրոպ նուաստ քահանայ ի վա-» յոց ձորոյ ի գեղջէ Հոդոցմանց, ուստի Յովսէփ էր երա-» նելի նահատակն յաւուրս Սրբոյն վարդանայ... Ես » Մեսրոպ, ազգակից սրբոյն Յովսէփայ երիցու իմացու-» ցանեմ¹ (զի Յովսէփ չէր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս), » այլ մնաց երէց և ի նմին վախճանեալ: Եւ արդ զայս » (Պատմութիւն) հանեալ յԱրեւելից գրոց ի Հայոց Մը-» նագորդացն պատմութեանց, ետու որդիացելոյ իմոյ » սուրբ աւագանին ծննդեամբ՝ վահան Մամիկոնոյ, ի » գեղն որ կոչի վարժի »: - Անծանօթ է իսպառ և տեղի այսր յետին գեղջ, և լինելն ի գաւառի կամ յաշխարհի աստ Սիւնեաց, կամ ի Տարսն և կամ ի վարաժնու-» նիս:

Իբր չորիւք մղոնք ստորեւ Մարտիրոսի (ի Հր.) յանկեան խառնրդոց վտակի միոյ ընդ գետոյն՝ կայ փաշալու գիւղ 55 կամ 60 տամբք Հայոց գաղթելոց ի Պարսկահայոց, Թերեւս հինն Փշոնք. այլ ոչ դիտեմ ունիցի՝ ինչ ի մասնէ հնութեանց. որպիսի է խաչարձանն (ստուգելի) որ գտանի ի մերձաւոր նորին նորայէն մատրանն Ս. վազմառէ կոչեցելոյ, թուականաւ 1397 ամի.

Տէր Աստուած ողորմէ Ասլանին, Էլիկո ? բէգին, Թորոսին (որ) ի Քրիստոս իոխեցաւ երիտասարդ. Թվին. ԶԽԶ.

¹ Զայս վաղաքս իմացուցեալ էր հնազոյն պատմաց, որպէս Ղազար փարպեցի. «Յովսէփ՝ Թէպէտ և երէց եր ըստ ձեռնա-

դրութեան, այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն ունէր ի ժամանակին »:

ի հարաւոյ փաշալուի է մեծագոյն լճաց, և կարծելի է անդ լինել զհին գեօղն Լիճ, զի և ի դասակարգին չէ հեռի անունն ի Փշնից և ի Բորայ: — Իսկ մերձ ի խառնուրդս գետոյն Մարտիրոսի ընդ Արփայ, յահեկէ առաջնոյն (որ է ի Մտ.) կայ թաթարաբնակ փոքր գիւղըն Գարալար, մերձ ի Սէօյլան և ի Կէօկէրճին:

69. Ընդ մէջ ձորագետոյ Մարտիրոսի յարեւելից և մեծագոյն ձորոյ Կեիշիկ գետակի յարեւմտից, են ձորակք և գետակք մանունք հինգ կամ վեց, որք ուրոյն ուրոյն ի հարաւոյ ի հիւսիս ընթացեալ թափին յԱրփա, հան-

դէպ միջոցի բերանոց գետոցն Գուտենույ և Եղեգեաց՝ որ յաջմէն Արփայ: — Առաջին ձորակ անընդմէջ Մարտիրոսի՝ ունի զփոքրիկ գիւղն Բոր (Փոռ ըստ Քաջբեր.), որ նշանակի և ի հին Ցուցակին Սիւնեաց. բնակեալ է ի Հայոց 80 տանց գաղթելոց ի Պարսից բաժնէ, և ի սակաւուց այլազգեաց. այլ ոչ գիտեմ զինչ ի հնու թենէ ունիցի. վէմն երկուս հին թուականօք 1373 և 1307 ամաց՝ ետես Քաջբերունի ի գերեզմանն, բայց այլուստ բերեալս համարի. երկրորդն սնէր և զայս արձանագիր ոչ անթերի.

Ես Սարգիս, բարեխաւս. հաւր. ԹՎին 202.

Սահմանք Բորի գեղեցիկը և քաղաքոյս երեւին գոլ. իբր կիսով փարախաւ ի Մտ. կայ Փաշալուի, նոյնքան հեռի ի Մտ. ունի զմեծագոյն և վայելչանիստ գիւղն Ուզատակ, առ աղբերք վտակի միոյ. բնակիչքն են Հայք

գաղթեալք ի Պարսից բաժնէ, տունք՝ որպէս Թուրի՝ աւելի քան 480: Ի հին Ցուցակին ոչ յիշի, այլ ի պատմէն կոչի Ազատ. չերեւի և հին յիշատակարան, զի և եկեղեցին նորոգեալ ունի արձանագիրս նորագոյնս, որպէս.

Կաման Աստուծոյ մեր Ազատակայ ժողովուրդս շինեցաք զեկեղեցիս ի հայրապետութեան Տեառն Յակորայ.

Ի նորոգութեանն ժամանակի գտեալ են քլոցս, ծլնծղայս և բուրվառ, գրութեամբ անուանց նուիրատուացն.

Յիշատակ է Աղայակի որդի Կիրակոսին՝ ի դուռն Սուրբ Ստեփաննոսի. ԹՎին ՌՃԻԶ.

† Յիշատակ է Շաղօի որդի Մարտիրոսին, Ազատակի Սուրբ Ստեփաննոսի. ԹՎին. ՌՃԾԱ.

† Յիշատակ է բուրվառս Շուլութցի Կրիքորի որդի Պետրոսին, որ ետ ի դուռն Ազատակու Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկային.

Սակաւուք ի բացեայ ի միջի աւերակաց կանգուն կայ մատուռն փոքրիկ, արձանագրաւ 1623 ամի.

Յանուն Աստուծոյ, ես աղքատ Մէլիքշահս շինեցի Ս. Ակոր... նա հանգիստ Շաքարբէկին. ԹՎին. ՌՀԲ.

Հնագոյն թուական ի խաչարձանս գտաւ ԶԿԲ, որ է 1313 ամի: — Ի մերձակայ բլրին երեւի եկեղեցեակ մի եւս աւերակ, Ս. Մարինոս կոչեցեալ, ունելով ի վերնակողմանն զԳապախոս կամ Ղափախոս գիւղ 35 տամբք թաթարաց, և առ բերանովն զՂախոս գետիկ, առ որով կայ հին կարաւանատուն:

Համանման ձորակ մի է ի Մ. սորին, որ ի վերնակողմանն բարձու ունի զհին գիւղն Զեղեայ, և կոչի այժմս Զէյդի կամ Զէյթա, բնակեալ յայլազգեաց տանց՝ 30 կամ առաւել: Յուսալի է գտանել ի ամին յիշատակս նախնեաց. Քաջբերունի ետես միայն գերեզմանս ոչ հին մահարձանօք, որպիսիք են.

Տիլան որդի Աւագին ԹՎ. ՌՃԽԲ. † ԹՎ. ՌՃԿԲ. Տէր Օվանէսի եղբոր.

† Տապանս կանդնեց ԹՎին. ՌՃԿԲ. Տիրղալի խանին.

1 Յախարհապոյց տախտակի նշանակի ընդ Զեղեայ և անուն Զօբէոյ Եփեմ, որ ոչ գիտեմ զինչ իցէ:

Գոյ և եկեղեցի մի աւերակ ի մերձաւոր բլերն:

Հուպ ի բերան գետակին նշանակի ճաղադաշի գեօղիկ:— Ի հարաւակողմն ի գլուխ ձորակին ամբառնայ լեռնաբլուր մի բոլորչի ի Թուրքաց կոչեցեալ Գոշրտ-գոշագ-տաղը (Գայլականջ):

Ի ձորամիջի-երկուց այլոց մանունց վտակաց կայ Գոշրտ պան քեփիկն (Չոկտուր) գեօղ:

Ի Մ. սոցին խաղայ հզօրագոյն գետակ փոշագ-չայ կոչեցեալ, այլ ոչ նշանակի չէն յայն անուն. իսկ ձորն

կոչի և կօզու տէրէ, այսինքն ընկուզաձոր, և են իսկ ի նմին ընկուզենիք և վայրի վարդենիք. այլ և հանքային կրակառն ցրտաղբերք բուժիչք համարեալ բորոտու-թեան: Ի վերնակողման ձորոյն է Գոշրտ-գոշագ գիւղ Թաթարաց 40 տանց, համանուն վերոյգրեալ լերին, ի-բրեւ մղոնաւ ի բացեայ յարեւմտից կուսէ, յորում եկեղեցեակ մի ամայի ՌՃԳ և ՌՃՁԵ Թուականօք, և ան-թուական արձանագրաւ՝ յայտնէ զհին և զնոր անուն Ծուկրուկ կամ Ծկրիկ, զի ասէ.

Յիսուսի Քրիստոսի հրամանաւ, մեք Ծուկրուկոյ ջամուհաթս կանգա-ցրինք Թուշխմանուշ եկեղեցիս, յիշատակ հոգոց մերոց:

Հուպ ի Ծուկրուկ կայ աւերակ եկեղեցի մի եւս, յորում ի խաչվիմի գրեալ է յամի 1740,

Խաչս յիշատակ է Խարոնին. Թվին. ՌՃՁԹ.

Ջտեղիս այս Հայք կոչեն Մորիկ. երկու քարեղէն աւազանք են ի նմին, յորս գայ չուր ընդ ստորեր-կրեայ խողովակս:— Մերձ է ի սա աւերակ բերդի վար-գաբլուր կամ վարդափառ կոչեցեալ, Թերեւս հինն Բերդիմայր գիւղ մեծ՝ որպէս գուշակի ի տրիցն (20 բռն). Թիկունք լերանց տեղւոյն որ սկզբնաւորեն զաղբերս գետոյն Նախնաւանի՝ ունին արդարեւ մայրիս: Ի Դաշխալ բլուրն է Եմկիմէ գիւղ փոքր հայաբնակ 25 տամբք, որ Թուի հինն Նորիք, ի Մ. լրոյն բացագոյն. իսկ առ բերանովն կամ յանկեան զոր գործէ՝ կցելով ընդ Արփայի, կայ մեծ գիւղն Ալար կամ Ագեար. և սա Թուի հինն Արաար, տարածեալ ի միջի այգեաց և սօսեաց, բնակեալ ի գաղթականէն Հայոց կողմանն Պարսից իբրեւ 40 տանց: Ոչ յայտնեցան ի սմա հնութիւնք, այլ արժանիքնութեան է ձորն ողլոյն, յորում կան ոչ սակաւ աղօրիք խափանեալք յեզեր լրոյն. և երկիրն իսկ հետաքննելի է, զի ասի ոչ միայն Զերմուշ ունել Թը-թուալուրս, այլ և խափանեալ կապարահանս Գեօղն Ալար ընդ մէջ կայ Մոզան և խառնըրդոց Եղեգեաց ընդ Արփայի կամ Տատաղոս կամրիլի:— Ի լեռնաձեւ բար-ձրաւանդակի արեւմտեան ձորափին կայ բերդատեղի

Շօրձա անուն, ոչ զիտեմ որպիսի շինուածս ունիցի:

Ընդ մէջ յիշեալ բարձրաւանդակիդ և արեւելեան լեռ-նապար անլրպետի Գնչինայ՝ կայ փոքրիկ ձորակն Էր-դիլայ, Մարմառ-տէրէսի կոչեցեալ ի Թուրքաց, վասն սպիտակ կնափայլ խրճիցն, և առ բերանով նորին յԱր-փայ՝ հին գեօղն Էրդէչ, այժմ Թուրքաբնակ, գեղեցկա-ղիւր և սօսիատունկ, ի հարաւոյ կողմանէ՝ ունելով բերդ աւերակ ի գագաթնաւ քարաբլեր, և գերեզմանս խանգա-րեալս, յորս խնդրելի են արձանագրութիւնք:— Յերից հարաւոյ գեղջն ի քարաբլի ուրեք կայ աւերակ այլոյ հին բերդի, որ կոչի այժմ յանուն Շիրալի խանի, և առ ըս-տորոտով նորին յարեւելից կուսէ՝ աւերակք տանց և գերեզմանք անգիրք. որպէս և ի Հս. կուսէ մնացուածք բնակարանաց, դուռն, քարեղէն սանդուղք ելից ի բեր-դըն. յայժմ կողման ածեալ է և պարիսպ կրաշաղախ-քանգի յայլոց երից կողմանց անմատոյց է քարաբլուրն. տասնիւ չափ՝ սենեակք են ի բերդին և իրամար. զար-դիս մակաղատեւ է անդէռց ամարանի:— Ի վերնակող-մանս վտակին երեւին գերեզմանական վէմք ոչ հինք, քանդակօք տանուտերանց բազմելոց ի սեղան, և ձիոց պատրաստելոց ի շու. ի միումն գրեալ է.

Ես Վերտիչայի (Էրդէչի) տէր Խաչումս կանգնեցի Խաչս ի փրկու-թիւն հոգւոյ Արրահամին:

Յայլում խաչվիմի՝ Թիւ 21, որ է 1371:— Վերագոյն եւս առ աղբերք վտակի կայ աւերակ գեօղն Մեքրէ կամ Մոգրով, և յարեւմտից նորին առ ստորոտով Էրդիլ-պաղք երկարաձիգ լերին՝ աւերակ Գանձակ գեղջ. որ ոչ յիշի ի հին Յուցակին, այլ ի պատմութեան Սիւնեաց (ԿԵ):

ՅԷրդէչայ մինչեւ մերձ յԱրփա գիւղ կամ ի գետաբե-րանն Գնչինայ՝ խորաձոր մեծի գետոյն Արփայ կոչի Ենդուլի - ձոր, որոյ քարաժայռ դարափունք անհեղեղ կերպարանօք երկուստեք կարկառին ի մեծէ բարձրու-թեւէ, ահեղագեղ տեսլեամբ, յորոյ տափարակ միջոցս աճեն Թթենիք, և արօք են անդէռց: Քննող վայրացս

Քաջբերունի՝ փոքրիկ իմն օրինակ կամ նմանութիւն ա-սէ զձորատեղիս՝ մեծի պահակին Ալանաց (Դարիալ):

Թմածոր կամ Ձոր Գնչինայ. — Մեծագոյն և նշա-նագոյն է քան զնախագրեալ ձորակսն արեւմտագոյնս, ձուածեւ իմն ձգեալ յԵլ. հարաւոյ ընդ Մ. Հս. և պա-րըսպեալ յերից կողմանց լերամբք, Էրդէչայ՝ յարեւելից (Էրդիլ պաղք), Թալեալին՝ - գայաղ (8580'). ի հարա-ւոյ, որ և անլրպետէ ընդ գաւառն Նախնաւանի՝ Խաչիկ և այլ երկարաձիգ պարու լերանց յարեւմտից. իսկ ի Հս. գետն Արփա ձեւէ զսահմանն, Գետակն որ ի հարաւայ-նոց անտի լերանց յայլեւայլ վտակաց հաւաքեալ՝ նախ

ընդ հիւսիս և ապա ընդ արեւմուտս կոյս խաղայ, վերջստին դարձեալ ընդ հիւսիս՝ Թափի յԱրփա, յեւից կուտէ համանուն գեղջն. և այժմ յանուն Ենիշիկ գեղջ այսպէս կոչի. և զի սա ի հնումն կոչէր Գնշին՝ այսպէս և զգետն արժան համարեցայ կոչել ի հայրմա: Այլ բան մի պատմչին Սիւնեաց (Գլ. ԿԵ) որ ասէ ըզ-Քուպակայ իշխանէ տուեալ կայուածս՝ Նորավանից՝ « զԱգարակն Աղբերիս իւրով սահմանաքն ջրարբի և ան- » ջրդի վայրաք, մեծ ձորովն որ Թւամոռ կոչի և Գրե- » շեաց սահմանոյն մինչեւ ի Գանձակայն՝ որ Հայրեացն » — տափ կոչի », ցուցանէ ինձ զայժմեան Կնիշիկայ գե-տրն և զձոր՝ ինեւ նոյն Թւամոռ, որ յօրինակի ուրեմն գրոցն գրի Քրմամոռ, որպէս և Հայրեացն տափ՝ Հայրե-նեաց տափ, և Թուի սա անուանեալն այժմ Երդիլ-պաշը, որ է իսկ արդարեւ անջրպետ Գանձակայ և Գրե-շինայ: — Ի լերինս որ ի հարաւոյ Կնիշիկայ գտանին քարացեալ ժամակք:

70. Ամաղու Զոր. — Զուգահեռական Կնիշիկայ ձո-րոյն ի Հր. ընդ Հս. ձգի սակաւ ինչ տարանջատ ի նը-մանէ՝ յարեւմտից կուտէ անձուկ ձորակս այս, անուա-նի վասն գերաշուշակ Նորավանից ուխտին և Աթուոյն և Արփայ գեղջ, որ գահանիստ եղեւ գոռոզագունին Օր-բելեան իշխանաց, Տարսայիճայ, հօր պատմչին. և հարկ էր յայն ժամանակս (ԺԳ-ԺԴ դար) շինաշատ և մար-դաշատ լինել. այլ այժմ հազիւ երկու կամ երեք գեօղք երեւին ի նմա շէնք, և ոչ մի ի մեծագոյն մասինն՝ որ է հարաւային արեւմտեանն: Ի կանխագոյն եւս ժա-մանակս՝ նշանաւոր էր վիճակս այս վասն ամուր բերդի միոյ ի սահմանս վանիցն, և կոչէր Հրաշկաբերդ. կամ լաւ ևս « Հրասեկայ բերդ, ի Հրասեկայ շինեալ, ան- » հընարին ամրութեամբ, աստուածաստեղծ պարսպք » ամրացեալ, որպէս ասէ պատմիչն Սիւնեաց. և յանուա-նէն գուշակի շինեալ ի Հայկազանց ժամանակս, իսկ պա-րիսպքն աստուածաստեղծք՝ յայտ առնեն զքնական ամ-րութիւն գրիցն ի քարաժեռս դժուարամատոյցս և ան-կարօտս բազում ինչ ձեռակերտի, վասն որոյ և ան-ասիկ դղեակ կամ ամուր կոչի ստէպ ի նմին պատմէ-լստ որում և վասն բարձրութեան դրիցն, « Իբր դի- » տանոց բարձր հայէր ի վերայ դաշտին Շարըրոյ » և ճգրտէ զայնարհագրական դիրսն՝ մերձ ասելով յԱ-րաստամուղ գիւղ հին, յայժմուս անծանօթ, և ի Նորավանս, որ ծանօթն է. այլ և Ստորոտն վայոց ձո-րոյ կոչէ զսահմանքս: Զարդիս ստուգապէս ոչ նշանա-կի տեղի բերդին ի տախտակս և ոչ առ տեղագիրս, զի քայքայեալ և անկերպարան Թուի եղեալ. բայց հարկ է թէ իցէ մերձ ի վանսն, որպէս բազում անգամ ա-սէ պատմիչն, ի դժուարութեամբ քարաժայռ խորանդունդ Ամաղուաձորին, որ արդ կոչի Ուլիի-ձոր և յայլազգեաց Զեանկեղոյ: յորում են բազում քարայրք և անձաւք, և ի նոսին գոգք ջրամբարք. վասն որոյ և ապաւէնք լինէին բնակչաց վայրուցն՝ ի վտանգս պատերազմաց և հինից, որպէս և ի ժամանակի յետոյ Ռուս-պարսիկ պատե-րազմի (1828): Մարթ է համարել զայդոսիկ ստորոտս

կամ արուարձանս իմն հնոյ հաշակաւոր բերդին Հրասե-կայ, անշուշտ յաճախագոյն պատսպարանս և պաշտպան եղեալս վիճակին յառաջին ժամանակն, զորոց լու-պատմութիւն, և առ Օրբելեան պայազատութեամբ յե-րեւան հանէ. որոյ նախնոյ ժառանգողի կողմանցս (Լիւ-պարտի) ի սկիզբն ԺԳ դարու, Աթաբէկն Խանէ « հը- » ռամանաւ Թագաւորին (Վրաց) տայ փոխան հայրենեա- » ցըն Լիպարտի՝ անանցական գրով զՀրաշկաբերդ, իւր » գաւառոյն և այլ բազում գեղօրէս: Բայց բերդն այն ժամու չէր նախկին ձեռակերտն Հրասեկայ. քանզի իւ-րեւ դարու միով յառաջ ի նուազել Թագաւորութեան Բաղաց՝ սպանմամբ Սենեքերիմայ, Յովհաննէս եպիսկո-պոս որդի Հասանայ որդւոյ Համուռնի իշխողի կողման միոյ այնք գաւառի, խոյս տուեալ եկեալ նստէր ի խորա-ձորի աստ Ամաղուայ՝ յԱնապատն Ս. Կարապետի յըս-տորոտ բերդին, և նեղեալ ի Խորասանիկ պարսիկ բեր-դապահէն, ժպտեալ ի ձեւ պարսիկ՝ գնաց առ սուլտանն Մահմուտ (Բ) ի Սպահան, և հաճոյ գտեալ յաշս նորա, մանաւանդ վասն բժշկութեան մանկան նորին ի ձեռն իւր, « տայ զՀրասեկայ բերդ մանշոր գրով ի ձեռն ե- » պիսկոպոսին, և առաքէ ընդ նմա արս հաւատարիմս » սատակել զբերդապահն իւրովք ընտանեօք, և տալ ըզ- » տեղին յեպիսկոպոսն: Ընդ նմին շնորհէ և մայր Սուլ- » տանին զԱնապատ բերդն 13 ագարակք՝ նմին Տեառն » Յովհաննէսի, և անսուտ սիգեւաւ և անանցական ման- » շուրաւ շնորհէ ժառանգութիւն Ս. եկեղեցւոյն Նորա- » վանից: Բայ սպա մեծաւ խնդութեամբ եպիսկո- » պոսն ի տեղի իւր հանդերձ հրոսակօքն, և ըմբռնեալ » զամիրայն ընտանեօք իւր ի Հրասեկայ բերդ՝ քարավէժ » սատակէ, և զտեղին քանդեալ աւերէ: Եւ զմիւսն՝ » որ յԱնապատի՝ հալածեալ, զբերդն ագարակօքն հան- » դերձ սեպհականէ եկեղեցւոյն: Բայց յետոյ Հրասեկայ » բերդն շինեցաւ, և բնակեցան ի նմա Պարսիկք. զոր և » վերստին առին յաւուրս Աթաբէկ Խանէին ի ձեռն » Արփայեցի Ախթամարին և վասակայ իշխանի Խաչե- » նեցւոյ, որ էր հայր Պաշայ, հրամանաւ և ուժով Իւ- » անէի. իսկ Անապատն մնաց առ սուրբ եկեղեցւոյն » մինչեւ ցայսօր: — Արդ յայտ նորաշէն բերդի նըս-տէր Լիպարտի, տէր կարգեալ կողմանցս, և յետ նո-րա որդի նորա անդրանիկ Ելիկում, առ որով Թաթարք աշխարհակալեցին, յերկրորդ քառորդի ԺԳ դարու. և կողմանքս վիճակեցան Աւան Նոյին զօրավարի մեծի, յորոյ ահէ « էր Ելիկումն ա րացեալ իւրայովքն յանառիկ » ամուրն Հրաշկաբերդի. եկն Աւանն այն և չրջեցաւ ընդ » բերդովն, և ծանեաւ զի անհնարին էր ի մարդկանէ. ա- » պա իլանէ հանդէպ բերդոյն, և յղէ պատգամաւորս » առ նա և ասէ. Արա ընդ մեզ սէր, և եկ առ մեզ, և » բազում բարութիւնս գտցես ի մէնջ. ապա թէ ոչ՝ մին- » չեւ յե՛ր նստցիս ի քարիդ յայդ. մեք չեմք գնալոց յայ- » սըմ աշխարհէ, այլ Աստուած հայրենեօք ետ զսա մեզ. » երբ և ելանես ի դմանէ՝ կորուստ լինի քեզ և տան քոյ: » Լուեալ զայս Ելիկումին՝ ոչ ընդդիմացաւ բանիցն... » Եւ ընդ առաջ նորա բազում ընծայիւք: և ոչ միայն

1 Զստ վերագոյն կոչէ Խաւար, որ Թուի ընդ ձեռամբ գոլ բերդապահին Հրասեկայ, և պահող այսմ բերդի Անապատի:

գրեցի իւր անդրէն կալաւ, այլ առաջնորդ լեալ Ասլա-նայ՝ հրամանաւ նորա տիրեաց մեծի մասին Վայոց ձորոյ և Եղեգեաց, մինչեւ յԵրեբունա ի սահմանս Գառնոյ։ Յայս սակս թուի փոխեալ նորա զնիստ իւր յաւանն Եղեգիս՝ ի հին գահ իշխանաց Վայոց ձորոյ, ուր նստաւ ապա և եղբայր նորա Սմբատ, իսկ միւս եղբայր նոցա և յաջորդ Տառնայիձ, որ կայրն յԱրփա, կտակաւ եթող զՀրաշկաբերդ որդւոյ իւրում Ստեփանոսի եպիսկոպոսի, որպէս արձանագրէ սա ի Նորավանս, յիշելով և զտեղի կամ տուն մի « ի Հրաշկաբերդ՝ Քարկոփեղեանքն իւր սահման » նախն։ Թերեւս Քարկոփայ—վանք ընթերցելի իցէ, զոր և ի պատմութեան իւրում ասէ տուեալ կալուած Նորավանից։ Յայնմհետէ անյիշատակ մնայ Հրաշկաբերդն։ Քաջբերունին ել և եգիտ ի քարաժեռի ուրեմն աւերակս բերդի միոյ, սենեկաց և գոց ի Հր. Մ. Ամաղու գեղ և ի Հ. ելից Աւնէտի, և զայն համարի Հրաշկաբերդ. և զի անդրագոյն քան զայն յԵլ. Հր. յայլում ժայռի կայ գոգ մի խորանանձեւ՝ զոր ճգնաւորի տուն անուանեն մերձակայ բնակիչքն, ի նոյն տնուն հաւանի կոչել և գրեւորէն։ Ի նմին կողման (ի Մ. Ամաղուայ և Աւնէտի) են անուանեալ լեռնիքն (ըստ քարտից) Միտ տաղ, Դոյուպան (6385՝ անգղ.) որք արդարեւ հային ի դաշտն Շարլոյ ըստ պատմիչին, և չէ անդէպ միոյ յայսցանէ լինել Հրասեկայ բերդին. եթէ զքարձրագոյնն քարձանց կամէր ցուցանել պատմիչն, խնդրելի է յարեւելակողմն վրձակիս, ուր ի միջի ձորահովտաց նշանակի ի քարտս լեռն մի անանուն՝ չափեալ և գրեալ 8273՝ անգղ. գրեալ է հաւասար հեռի՝ յեռանկեան Խաչկայ, Կնիդիկայ և Աւնէտի, քան զոր բարձրագոյն ևս է այլ լեռն անանուն 9181՝ անգղ. մերձ ի Հարսնասարն (Կէլին գայա)։ Բայց սոքա հեռագոյն են քան զվերոյգրեալսն։ — Բերդ մի եւս թուրք անուամբ Սաղաղան գայեպի (Կաշաղա կաբերդ) ետես Քաջբերունի ի Հր. Ճգնաւորի բերդին, մերձ յԱւնէտ, բայց ոչ ի բարձու լեռնակի։

71. Ոչինչ պակաս քան զբերդն հարկ է հին և նշանաւոր լինել և Արփա որ և Արփա գեղ կամ աւանի ի հնումն, որպէս զի յանուն նորին կոչիլ արդ մեծի գետոյն Վայոց ձորոյ, այլ չէ յայտ յորմէ ժամանակէ հետէ, զի առ նախնիս սա իսկ թուի ինձ Սղաւնոյ գետն։ Առ եւ զբերդ նորին կայ գետն սակաւութեւ հեռի ի խառնըրդոց Փնդինեայ ի նոյն, յարեւմտից կամ յահեկէ սորին. այլ հինն Արփա՝ որ այժմս աւերակ է՝ մերձագոյն եւս էր ի սա, որ է ասել յարեւմտեան անկեան երկոցուն գետոցն, ի բարձրաւանդակի, գիտելով զհոռանս ջուրցն յերկից կողմանց, նա և ի ջորից իսկ, զի ի Հ. նորին Աղուպէն գետակ անկանի ի գետն մեծ։ Յառաջ քան զՕրբելեանս՝ զխաւորք բնակչաց աւանիս էին « Ախթամարեան » զարմէն, որ ի հին ժամանակաց բնակեալ էին յԱրփայ « գիւղն »։ սոցա պայազատն՝ սգնականութեամբ վասա-

կայ Խաչենեցւոյ, որպէս ի վերդ տեսաք, թափեաց ի Պարսից գրեւորն Հրասեկայ. որք և ի շինութեան եկեղեցւոյ Նորավանից ետուն « յիւրեանց հայրենեացն ըզ. » Դայեկիքարոյ այգւոյն զվերին բաժինն »։ Աստուծոյ խորհտ իշխանն Օրբելեանց և Չորապետ առձայնեալ, Տարսայիձ՝ յինեալ էր իւր դարպաս, զորոյ վէմ յիշատակի տեսաք փոխադրեալ այլուր, և աստ վախճանեցաւ յամի 1290, և տարեալ թաղեցաւ ի Նորավանս՝ — Առ սովաւ և Տէր Սարգիս եպիսկոպոս Նորավանից « ա. » ըրար գործ մի երեւելի. զի ի գիւղն Արփայ ի վերայ գետոյն կանգնեաց կամուրջ զարմանալի, տաշա. » ծոյ վիմօք, յոյժ բարձր և ընդարձակ և լայն, հիացու. » ցիչ տեսողաց, բազում ծախիւք և անչափ աշխատու. » թեամբ, հրամանաւ քարեպաշտին և մեծափառ իշխա. » նին Տարսայիձին »։ Զգովասանական բան պատմիչս հաւաստեն ցայսօր աւաղելի մնացուածք արդարեւ մեծի և մեծագործ կամուրջին, որոյ խարխիւք ի ջուրս և արտաքոյ յաշակողմն գետոյն յայտնեն եռակամար լինել, համակ սրբատաշ մոխրագոյն քարամբք։ — Եւ պատմիչն (ՆԱ) ի Կաշաղաքիս, « և երկու ակն ջրաղացս » առ կամուրջին. և այս ամենայն հալալ և անխախտ հալ. » ընեիք էր և ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Նորա. » վանից »։ Եւ յոր յաւել ինքն՝ այլ այգի գնեալ 2500 դրամի « ի բոլոր-ժակոյս քարէն մինչ ի վեր ի սպառուած » այգւոյն՝ ուր մեծ յայն է »։ — Առ սոքօք բնակէր յԱրփա բնիկն և պայազատ Մահեւանեան Կապանեցի իշխանաց՝ Ամիրայ որդի Զուրքի, որ գնեալ Տարսայիձայ զՍղաւնայ այգին յԱրփա՝ 4000 դրամի, ետ ի կալուած Նորավանից ի ձեռս Ստեփանոսի, և սա սահմանեաց վասն նորա « հինգ պատարագ յամենայն ամի անխա. » փան կատարել »։

Զիք մնացուած գաստակերտի սորա և ոչ նախագունիցն, այլ յետ սակաւուց Յովհաննէս եպիսկոպոս յաջորդ Ստեփանոսի և թոռն հօրեղաւոր նորին՝ յինեաց փոքրիկ վայելուչ եկեղեցի, յանուն Ս. Աստուածածնի. խախտեալ ի մեծէ սառանութենէն Արարատայ, յամի 1840, և զըմբէթն վայրանկեալ, համակ սրբատաշ քարամբք, քառակուսի ձեւով, ի վերայ չորեցունց սեանց, ունելով և լուսաւ մուտս չորս, և դրունս յարեւմտից և ի հարաւոյ, երեք աստիճանօք ելից ի բեմն. ի վերայ սեղանոյն կայ տակաւին վէմն պատարագի. պատկերք կամ նշանք աւետարանչաց յանկինս կամարաց ձեղունան քանդակեալք, յորմէ կախեալ մնան երկաթեայ օղք՝ երբեմն բարձիւք կանթեղաց։ Աւերեալ է գեղեցկալէն ժամատունն, յորոյ ի մուտս դրան տաճարին ի վերայ կիսաբլուրին կայ քանդակպատկեր Տիրամօր Յիսուսի ի գրկին և ի վերայն գրեալ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ, ի նրբադրուագ չրջանակի ողկուզոց և ծաղկանց, և ի ներքոյ գրեալ արձան յիշատակի յինոդին, յամի 1322.

Ես Տէր Յովհաննէս Աւրպէլ Սիւնեաց արհի եպիսկոպոս շինող սուրբ եկեղեցւոյս, յիշել աղաչեմ (զիս) եւս եւ զքարեպաշտ իշխանաց իշխան

1 Եւս 600 ամաց, այն է հետո 1890, Քաջբերունին ասէ անփութ գտեալ զսակերս հզօրին ի կաւային կարմիր հող, և առեալ մասն։

զարեան մերձուորն իմ զքաջ մենամարտիկն զԲիւրթէլն եւ զղշխոյափառ քրիստոսասէր զոյգն իւր Վախախն, նորաբողբոյ զաւակաւքն իւրեանց Բէշքէնիւն եւ Իւանէիւն. ԹՎին. ԶՀԱ.

Ի ներքոյ արձանիս են և այսոքիկ. ի վերայ հարաւային դրանն արձանադրեալ է յամի 1299.

ԹՎ. ԶԽԸ. Ես տէր Բա(րսե)ղս ? կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հաւր իմոյ Սահակայ. յիշեցէք ի Քրիստոս.

† Մոմիկ վարդապետ, շարժ եղեւ.

Ի գաւթին են բազում խաչվէմք և տապանք քանդակատկերօք, և արձանադիրք ի նոսին.

Ես Մխիթարս կանգնեցի զԽաչս... ուրք կարդէք յիշեցէք ի Քրիստոս. ԹՎին ԶԴ.

† Ես Մեհրապս... կանգնեցի զԽաչս.. որդւոյ.. ԹՎին. ՌԵ.

† Ես... Մելիքբէկս կանգնեցաք Խաչս Պարոն Յակոբին, Նիկողոսին. ԹՎին. ՌԸ.

† Ես Աղաճանս կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հոգւոյ Աշոտին, Միւրաքին եւ հաւրն Ափրիզոնին եւ մաւրն...

† Սուրբ Խաչս բարեխաւս Զոհրապին.

† Այս է հանգիստ Պարոն Մեհրապին. ԹՎին. ՌԸ.

Ի վերայ յետնոյս պատկերեալ է արձանադրեալն բազմեալ ի խրախճան, խորոված և գինի առաջի, մատը, ուռակք ի գունճս, աղեղն և կոպարճ և նրան ի վերայ վա- հանի, երկվար և որսական բազայն առ երի: Դարձեալ

յայլում գիմի վիմին պատկերեալ նոյն հեծեալ ի ձի, բա- ղէ ի ձեռին, և սպասաւորք զինամատոյցք. զգեստքն լայն և կարճ ցծունկս, գլխարկն խոյր օղենի: — Միւս եւս տապան ունի զայս արձանադիր.

Այս է հանգիստ Զաւրհապին,
Եղբայր Պարոն Մերապին,
Որ է որդի Փիրիբէկին,

Ու անմեղ ? կոտորեցին
Ախճվանց ճանապարհին,
Եւ թողին սուգ անմխիթար. ԹՎ. ՌԵ.

Ի վերայ սորին եւս քանդակեալ է սեղան պատրաստ և ձի կազմ, հանդերձ մատուռակաւ և գուսանաւ և բա- ղէիւ. և յերկրորդում գիմի վիմին նոյն հեծեալ յ'որս

եղջերուաց հանգերձ որսակցօք: — Են և շուրջ զեկեղե- ցեաւն այլ եւս բազում տապանք և խաչվէմք՝ նմա- նակերպ քանդակօք և գրութեամբք. որպէս.

Այս է տապան հանգստեան Վառանանին, որ է որդի Փիրվէրաթին. ԹՎին. ՌՃԽԴ.

† Այս է հանգիստ Բաբին, որ է որդի Պարոն Փիրիբէկին, եղբայր Պա- րոն Թհրէգա ? ԹՎին. ՌԺԴ.

Առաջի հարաւային դրանն գտանի տապան քահանայի պատկերեալ ի դիրս հանգստեան փիլոնաւ, սաղաւար-

տաւ, խաչիւ և գաւազանաւ, համառօտ արձանադրու- Թեամբ 1709 ամի.

ԹՎԻՆ . ՌՃԾԷ . Ծատուրի որդի Տէր Ովանէսին .

Յարեւելակողմն տաճարին երեսնիւ չափ խաչվէմք են հասարակք . յորոց յոմանս են այս գրուածք .

Այս է տապան Փիրվէլաթին , որ է որդի Առաքելին . ԹՎ . ՌՃԼԵ .

† Այս է հանգիստ Թադոսին , որդի Տէր Զաքարին , թոռն Թամաղուլին . ԹՎԻՆ ՌՃԻԱ .

Յարտաքին որմն հիւսիսոյ եկեղեցւոյն՝ ազուցեալ կան երկու մեծ անգիր խաչվէմք , մին անկեալ է ի գետին : Գոն և նոր գերեզմանք , զի և այժմու Արփայեցիք զմե-

ռեալս իւրեանց թաղեն առ քնարանօք նախնեաց իւրեանց , բնիկք գոլով հին գեղջս , և ոչ եկք գաղթականք . այլ լաօն մաշելոյ գետոյն զհողաբլուրն՝ յորում շինեալ է

56. Արփա . — Եկեղեցի աւերակ .

գիւղն , իբր դարու և կիսով յառաջ՝ իջեալ սակաւ մի ի խռնարհ յարեւմուտս՝ հաստատեցին զբնակարանս իւրեանց , և ոմանք թողեալ գնացին ի կողմանս Շարուրն դաշտի . են այժմ իբրեւ 40 ? երդք յԱրփա :— Փոքր մի բացագոյն ընդ արեւելս առ աղբերք միով որ Գարա—սու (Սեւ ջուր) կոչի , առ ատորոտով քարաբլուր են հանգատարանք երկուց Նահատակաց , ըստ աւանդութեան , եղբոր և քեռ , կոչեցեալոց Գրիգոր և Մարիամ . ի կողմանս ժայռին հատեալ են խաչաձեւք , և ի նիւթոյ մատուռն յոյժ փոքրիկ ,

որ է հանգիստ Գրիգորիդ . և ի վերայ տապանին կան թեղք ուխտաւորաց , որք բազմութեամբ գան ի մերձաւ կայ գիւղից աշակողման Արփայի և մեծարեն աղօթիւք , նուիրօք և ազապիւ զտեղիս այս , սրբազան իմն համարելով նա և զծառս փշատենիս և զյունսպենիս վայրուցրն , և ոչ հատանեն : Յարեւմտակողմն աւերեալ կամրջին վերոյիջելոյ ի բլրակի ուրեմն՝ որոյ սահման կոչի Վարդապետի հող , եթէ իցէ որիչ ի Մահրասայ (172) , կայ խաչարձան որմնայարկ , հին արձանագրաւ 1303 ամի .

Յուսով ողորմածին Աստուծոյ եւ աւժանդակութեամբ տեսուն իմոյ Տէր Ստեփաննոսի եւ Սարգիս որդի Սողոմոնի եւ ամուսինն իմ Աբէժա կանգնեցաք զխաչս բարեխաւսութիւն մեզ եւ ծնողաց մերոց. ԹՎԻԱ ԶԾԲ.

Ի սկիզբն ԺԷ դարու մասն մի բնակչաց Արփայի վարեցաւ ընդ այլոց զաղթականաց ի Պարսս. յորոց մի ոմն Գրիգոր անուն « պարթեւահասակ եւ յաղթանդամ, և » սրտին արի, բանիւք և խելօքն հանճարեղ, և հաւա » տովն և սիրովն Քրիստոսի հաստատ և ջերմագոյն »¹, բնակեալ ի ներքին Խոյիկան անուանեալ գեղ Փարիոյ դաւառի, քաջալերէր զգերեկիցսն պինդ ունել զհաւատս իւրեանց, զորս յուրացութիւն յորդորէին արբանեակք Շահ Արասի. առ որ և իշխեաց մատչել բազում անգամ և թախանձանօք ստիպել՝ և առնուլ բանիւ և գրով հըրաման համարձակ պաշտելոյ զքրիստոնէութիւն: Բայց նախանձեալ այլադեմիցն ընդ յաղթութիւն նորա՝ ամբաստանեցին որպէս սպանող սպանելոյն յինքեանց, և ստիպէին յուրացութիւն կամ ի մահ. գլխտինս ընտրեաց մեծահաւատն այն, և կատարեցաւ վկայօրէն, յամի 1621: — Ի գեղջէ աստի Արփայ՝ էր և Ազիզ, դուստր խաւկայ խօսեցեալ Միսմանի ումնն, զոր մատնեցին Մուրատ խանի սուլդանին Նախճաւանի, իբրու զի յառաջ քան զօրինաւոր պսակն եղեւ ընդ խօսեցելոյն և ծընաւ որդի. և ստիպեալ յուրացութիւն՝ եկաց անդրդուել լի ի հաւատս, և կաշեալ պարանաւ ի միւրայէ արտաքայ քաղաքին՝ արկաւ ի վայր, և բարձեալ պատուով ի քրիստոնէից թաղեցաւ ի նմին քաղաքի, յամին 1679²:

72. ՆՈՐԱՎԱՆԻԳ. — Սուղ աւելի քան մղոնաւ ի Հր. Արփայի առ եզերք Կնիշիկայ, կամ յԱմաղուաձորին՝ յարեւմտից կուսէ, կայ գիւղն Ամաղու, ի բարերոյս բարձու գետամիջաց Ամաղուաձորոյ և Գնշինաձորոյ, որ ըստ հին Յուցական հարկէր 10 բեռն յաթոռն Սիւնեաց. վասն մերձակայ վանացն և անապատին՝ հարկ էր լինել չէն նըշանաւոր ի միջին դարս, այլ այժմ անշքացեալ բնակութեամբ 30 կամ 30 տանց մահմէտականաց, ընդ որս կայ յին յառաջ քան իբրեւ զամս 30 և Հայք, որք նորոգեալ պահէին զհին եկեղեցին, և ապա լքեալ թողին զտեղին, որ յայժմուս սեփական ստացուած է Եղիազարեան Ստեփանոսի Երեւանեցոյ հանգերձ լեռնոտամբն՝ որ կոչի Արաս բիւլանագ:

Զիւ առ պատմիչս առանձինն ինչ յիշատակ գեղջս, իբրու ընկզմելոյ և ծածկելոյ ի նշոյս մեծամեծ յիշատակաց որ առ երի մենաստանին Նորավանից, որ մի ի յոյժ հուշակագոյն վանորէից է Սիւնեաց, և գլխաւ զամենեւեմք ի գաւառին Վայոց ձորոյ՝ ի նուազել հընադուներն, Թանահտի, Գնդեվանից և նմանեաց. մանաւանդ աթոռ լինելով երբեմն ինքնագլուխ եպիսկոպոսաց Սիւնեաց, և երբեմն առանձին եպիսկոպոսաց Վայոց ձորոյ և Նախճաւանի, և տապանատուն մեծափառ իշխանացն և եպիսկոպոսաց Օրբելեանց: Զսկզբնաւորութիւն և զիշխութիւն տեղւոյս այսպէս պատմէ պատմ.

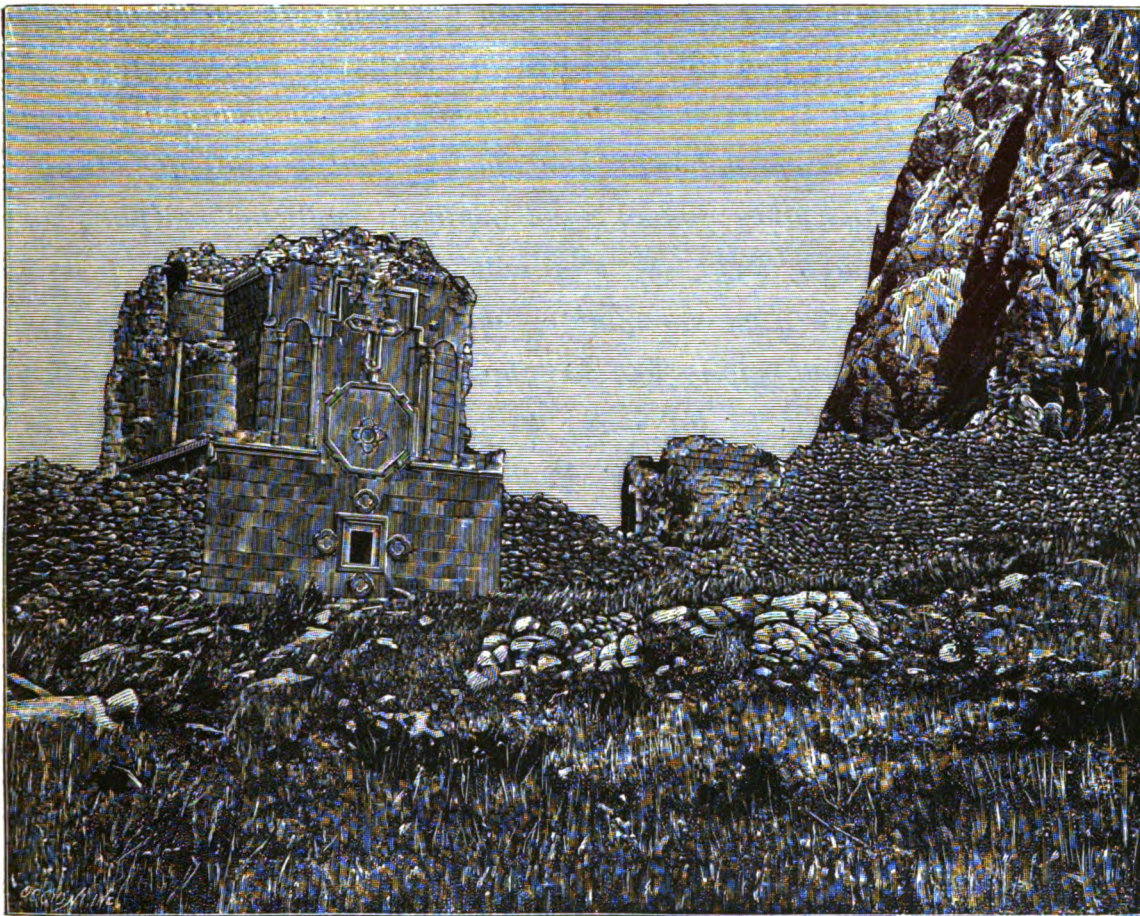
միշ տոհմին Ստեփանոս, որ և ժառանգ և տէր սորին եղեւ. « Յառաջ... բազում ժամանակօք և վաղ ա » ւուրբք և հնազոյն ամօք, ի նեղ և անձուկ ձորակին » յայնմ (Ամաղուայ) ի պատշաճաւոր տեղւոյ էր լինեալ » եկեղեցի մի կրաշաղախ վիմօք յանուն Սրբոյ Կարապէ » տին, յոյժ պսնջեղագործ և ահարկու և անուանի մեր » ձակայ սահմանացն. և բղխէր մերձ նմին աղբիւր քաղ » ցրահամ. և ձորն ամենայն գեղեցկացեալ էր այգեօք և » թանձրախիտ ծառօք մրգաբերօք. նա և ի բանձրամած » կաշկառուտին ի նոյն ձորին կայր եկեղեցի մի յանուն » սրբոյ Հայրապետին Փոկասու լինեալ. և ի մէջ եկե » ղեցւոյն բղխէր ջուր սակաւ ի ներքոյ բեմին, և ընդ ջը » լոյն ելանէր ձէր թշկարար. զորմէ լուսք ի հնազոյն » աւանդութեանց, եթէ բերեալ եղեւ ի նշխարաց սրբ » բոյ Հայրապետին Փոկասու և անդ հանգուցեալ, յորոյ » անուն և տեղին Փոկաս կոչեցաւ, և առնէր հրաչս զար » մանախիս... և վասն այսր մեծապէս լինէր հնչեալ համ » բաւ տեղւոյն ընդ ամենայն աշխարհ: » Բայց յայտնի ժամանակաւ չիք ինչ պատմական յիշատակ տեղւոյն և ոչ մնացորդ կամ արձանագիր հնաշէն եկեղեցեացն յիշեցելոց, այսինքն Ս. Կարապետին և Ս. Փոկասու, մինչեւ ի սկիզբն ԺԲ դարու. յորում՝ Յովնաննէս եպիսկոպոս որդի Համոռնեանն Հասանայ՝ « եկն ի Վայոց ձոր » գաւառ, և կամեցաւ բնակել ի Խորաձոր Անապատին » Նորավանից, մերձ անառիկ դղեկին Հրասեկայ բեր » դոյն, առ հիւսիս և մեծաքանչ եկեղեցւոյն Սրբոյ Կա » րապետին... համարձակ բնակէ ի նմա, ժողովեալ արս » կրօնաւորս և ճգնագգեացս, և հեռացուցանէ ի վայրիցն » զամենայն արս աշխարհականս. և շրջապատիւ սահմանէ » զվայրն ամենայն կանգնելով զնշանն տէրունի, զի միան » ցանիցեն ընդ այն կանայք և կտի մարդիկ. և առնուն ի » սահմանակցացն հողս և անդաստանս ի ժառանգու » թիւն եկեղեցւոյն, ի Գանձակեցեացն և ի Տրխարբե » ցեացն: » Ընդ որս սեփականէ և գերեզն կամ զտեղի բերդին Հրասեկայ, զոր ետն կործանել հրամանաւ սուլ » տանին Պարսից. նոյնպէս և զԲերդն Անապատին. « և » այսպէս կեցեալ բազում առ վախճանի ի Թուրք Հայոց » ՈՂ (1188), և դնի յիւրում աղօթարանին ի մէջ եր » կուց վիմացն, ի նմին ուխտի. և զօրութիւնք մեծա » մեծք ելանեն ի գերեզմանէ նորա: » Առ նմա հանգու » ցաւ յետ երից ամաց և եղբայր նորա Համսուն իշխան, որ եկեալ կրօնաւորեալ էր աստ ի Նորավանս, և վախ » ճանեցաւ յամի 1187: Անդ հանգուցաւ և Գրիգոր ե » պիսկոպոս Մեղրեցին + ի Խարծայ գիւղ յամի 1168: Յետ որոյ որդի նորա « եկն Տէր Ստեփանոս շնորհա » զարդն, որ և Փախըլմսեմ կոչեցաւ (յշխուզ) յԱ » թաբէկէն, և բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Նորավանից » (յերբորդ քառորդի ԺԲ դարու), զի հին աթոռն (Աւա »

¹ Աւագել զամբիւ. ԺԳ:

² Զաքարիա Սարգիսազ զամբիւ. Բ. Ա:

» նեոց) աւերեալ էր և ապականեալ... և հաստատեալ
 « զնա տուն աթոռոյ եպիսկոպոսութեան» չըլաբերական
 թղթով Գրիգորիսի կաթողիկոսի եղբոր Շնորհալույն,
 և հրովարտակաւ Ելտկուզի, յորմէ ընկալաւ ի պարգեւի
 զԱգարակի ծոր գիւղ. « և զամենայն որ ինչ էր վանի-
 » ցըն արարազատ յամենայն աշխարհական հարկաց, ըզ-
 » հող և զլուր, զայգի, զգիւղ և զագարակ, և զԲերդն
 » իսկ Անապատայ » : Սա վախճանեալ յԱրփա՝ յամի
 1316, Թաղեցաւ ի սիրելի վանս իւրում. յառաջագոյն
 հոգացեալ և տուեալ ձեռնադրել յեպիսկոպոս զքեռ-
 որդի իւր Սարգիս (որ և յաջորդեացն), և առաքեաց
 զնա առ Աթաբէկն Խանէ՝ խնդրել զԱզադ անուանեալ

Խաչ, զոր ընդ երկուց այլոց խաչից՝ Կամարակապ և Թի-
 րեղնակապ կոչեցելոց՝ եղեալ էր ի գրաւական. իսկ Վա-
 սակայ Հաղթականց յափշտակեալ՝ տարեալ էր յիւր
 վանս ի Կեչառուս, և զառաջինն ընծայեալ Խանէի. և
 զի յաջորդեցաւ սա ի զալստեան Սարգսի՝ առնուլ զքեր-
 դըն Չարեքայ, շնորհեաց նմա զխնդրեալն, և բերեալ
 Սարգսի հանգոյց զայն ի Նորավանս. ի փրկանս նորին
 1000 դահեկան ոսկի ծախեալ էր Լիպարիտն Օրբելեան
 նախկին ժառանգորդ կողմանցս՝ շնորհիւ նորին Խանէի
 Դարձեալ յետ ամաց վէճ մեծ եղեւ ի վերայ խաչիս,
 յերկփեղկել եպիսկոպոսութեան Սիւնեաց. զի Տէր Յով-
 հաննէս հօրեղբորորդի Տեառն Ստեփանոսի՝ որոյ վիճա-

57. Եկեղեցի Նորավանից Անապատայ.

կեցաւ Տաթեւ, կամէր ընդ իւր տանել զայն. յայս սակս
 գիմեցին առ Խանէ, և նորա գումարեալ ժողով եպիս-
 կոպոսաց, մեծամեծ իշխանաց, իրաւագիտաց, ընդ որս
 և չէյիս և զատիս մեծամեծ քաղաքաց, և վճռեցին Սար-
 գընի լինել, իբրու զի գերեթափ արարեալ էր զայն. « և
 » որ ոք զգերեալ Թափէ՝ ոչ է ստացողին յայնմ հետէ,
 » այլ գերեթափին » : Այս « Տէր Սարգիս խորհեալ ընդ
 » Մեծ Լիպարտի՝ սկսանին միաբան մեծավաստակ աչ-
 » խատանօք և անչափ ծախիւք շինել զգեղեցկայարմար
 » եկեղեցին ի Նորավանս (յամի 1316), և աւարտեն
 » զնա ամա եօթն, ութ խորանօք, ի Թուականին Հա-
 » յոց ՈՂԲ (1323), և մեծահանգէս ժողովով եպիս-

» կոպոսօք, վարդապետօք, իշխանօք, ազատօք և տա-
 » նուտէրօք, առնեն նաւակատիս սրբոյ տաճարին. ընդ
 » որում էր և մեծ իշխանն Բուպակ, որ և ընծայէ սուրբ
 » և նորակերտ քաւարանին՝ յիւրոց հալալարդեանց և հայ-
 » բենեաց՝ պտուղս բոլորահաւատ զագարակն Աղբերիս՝
 » իւրով սահմանօքն և անջրդի վայրօք, մեծ ձորովն որ
 » Թմաճոր կոչի և Գեղեաց սահմանովն, մինչ ի Գանձա-
 » յայն՝ որ Հայրեացն տափ կոչի. և հրամայէ գրել վը-
 » ճիւ արձանի անխախտ պայմանաւ, և հաստատել ին-
 » քեան յիշատակ յամեն տարի առնել տասն պատա-
 » րագ մօր իւրոյ. և աւանդէ զայս ի ձեռն Տեառն Սար-
 » գընի. և էր օրինակ վճռին այսպէս.

Ի ժամանակի թագաւորութեանն որդւոյ Թամարին Լաչային, յամիր ըս-
պասալարութեան Հայոց եւ Վրաց Շահանշահի, եւ յաթաբէկութեան Իվա-
նէի հաւրեղբար նորին, եւ մեղուցեալ ծառայ Քրիստոսի Բուպակ՝ իշխա-
նաց իշխան, եկի ի նաւակատիս սուրբ եկեղեցւոյս Նորավանից առ երջանիկ
հայրապետս մեր Տէր Սարգիս. եւ ընծայեցի ի հալալ հայրենեաց իմոց
զոր իմ բաղկաւս առեալ էի յայլազգեաց եւ իմ արեամբս թափեալ, եւ իմ
պարոնայքն մեծ սիգելով այլ ինձ էին որոշեալ, զԱղբերիս գիւղ իւր ամէն
սահմանան, ի սուրբ եկեղեցիս Նորավանից ի սուրբ Կարապետս եւ ի
սուրբ Նախապետս տուի, ազատ յամեն հարկաց. եւ չունի որ հրաման
յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան հակառակիլ այսմ, ոչ յաւագաց, ոչ յիմոց,
ոչ յօտարաց. Եւ Տէր Սարգիս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին ի տարուամբ
տասն պատարագ՝ ի վարդավառին տաւնին իմ մաւրն հոգւոյն. Արդ թէ
որ յանդգնի եւ հակառակել ջանայ այսմ տրիցս՝ մասն եւ բաժին զՅուգա-
յին եւ զխաչահանուացն առցէ՝ եւ ընդ ամենայն չարագործացն ի Կայենէ
սկսեալ մինչեւ ի Նեոն դատապարտեալ պատժեցի, եւ ի Սուրբ Եւրոր-
դութենէն եւ յամենայն Արքոց եւս եւ յերից սուրբ Ժողովոցն նշովեալ ե-
ղիցի ի մահ եւ ի կեանք. եւ իմ ազգք եւ զաւակք չունին ոչ ձեռն, ոչ իշ-
խանութիւն ի վերայ այսմ տեղեաց. Բայց թէ Տաճիկ աւագ փոխի եւ հա-
կառակել ջանայ՝ յիւր Աստուծոյն ապիզար լիցի, եւ յիւր փեղամբարէն
որոշած. եւ անհամար հաղար նալաթ ի վերայ նորա եւ յորդւոց եւ յազգի
նորա եղիցի յայսմհետէ մինչեւ յաւիտեան. Ի Թուիս Հայոց ՈՀԲ.

«Եւ զի յառաջ քան զայս (եւ քան զչինութիւն եկե-
ղեցւոյն) յափշտակեալ էին զգիւղն Ագարակի ծոր,
» վասն որոյ խնդրէ Լիպարիտն բազում թախանձանօք
» յամիր սպասալարէն Զաքարէէ, եւ թափէ զգեօղն. եւ
» հրամայէ գրել ինքեան յիշատակ ի վրանս Նորավանս,
» եւ նշովիւք հաստատել, զի մի որ իշխեսցէ հեռացու-
» ցանել զնա ի սուրբ եկեղեցւոյն. եւ ինքն (Զաքարիա)
» գրէ իւրով ձեռամբն, այսպէս. Ես մեղուցեալ ծա-
» ռայս Քրիստոսի Զաքարէ Ամիր սպասալար, որդի Մե-
» ծին Սարգսի, Հայոց եւ Վրաց սպարապետի, դարձուցի
» զԱգարակի ծոր գիւղն ի Նորավանս, ազատ յամենայն
» հարկաց. եւ խնդրեցի ի Տէր Սարգսէ առաջնորդէ սուրբ
» ուխտին՝ ի տարուամբ ինձ Ժ. օր պատարագ, զոր պար-
» տին անխափան կատարել. եւ յետ մեր մի որ իշխեսցէ
» ի մերոց կամ յօտարաց յափշտակել զայս գիւղս ի սուրբ
» եկեղեցւոյն. ապա թէ յանդգնին՝ նշովեալ լիցին յԱս-
» տուծոյ ամենակալէն եւ յամենայն Արքոց, եւ մասն եւ
» բաժին նորա ընդ Յուգայի եւ այլ խաչահանուացն եւ
» ուրացողացն եղիցի, եւ մեր մեղացն պարտական լիցի.
» Հաստատ է կաման Աստուծոյ. ի Թուականիս Հա-
» յոց ՈԿ» (1211):

Բայց յեկեղեցեաց եւ ի դամբանաց սակաւ ինչ մնայ ի

հռչականուն մենաստանէս. հիմունք պարսպացն քայ-
քայեալք ի մեծէ սասանութենէ 1840 ամին, յորոց հիւսի-
սայինն կանգուն կայ կրեւով ի վերայ մեծի դրանն զչ-
րեքկերպեան քանդակս աւետարանչաց. իսկ ի միջի եկե-
ղեցիքն, են Ս. Ստեփանոս հին, եւ Ժամատուն կամ Սո-
րարան նորին շինեալ ի Սմբատայ յեղբորէ Տարսայիճի.
սորա շինածն Ս. Գրիգոր որ Դամբանարան պայազա-
տաց տուին. Ս. Կարապետ շինեալ ի հօրէ նոցին ի Լի-
պարտէ, եւ Ս. Աստուածածին ի Բուրթելէ: Յիշի յար-
ձանս եւ Ս. Նշան, բայց թուի փոխանակեալ զսա Ս. Կա-
րապետն՝ այնքան խնամք շինեալ եւ զարդարեալ եւ փար-
թամացուցեալ ամենայն գոյիւք եւ ժառանգութեամբք,
որպէս լուաք ի պատմէն, եւ այժմ յանշնութեան մնա-
ցեալ կամ մատնեալ ի ձեռս այլադեմից, զրկեալ առ
հնութեան ի փառապանծ գմբեթէն, որոյ փոխան փայ-
տայարկ ծածկեալ է ի նորումս. կանգուն կայ այլովք
մասամբք, համակ սրբատաշ կարմիր քարամբք, չորիւք
աստիճանօք բարձրացեալ ի գետնոյ. արտաքուստ խորշ
սրանկիւնս ունելով, որպէս կաթողիկէն Անոյ եւ այլ հին
եկեղեցիք ոմանք. քառակուսի ձեւով համաչափ ընդ եր-
կայնն եւ ընդ լայն, (13 քայլ), հաստատեալ ի վերայ չ-
րից վայելչաձեւ որմնայար սեանց, չորիւք պատուհանօք

և ութ խորանոց կամ սեղանովք, որպէս և պատմիչն գրէր, զատ յաւագ խորանէն. խորանքն երկու երկու ի վերայ իրերաց կանգնեալ են յաջմէ և յահեկէ բեմին և դրանն, որ բացեալ կայ յարեւմտից կուսէ, ուր և չքնազաշէն յամատոմն հանդերձ կաթողիկէիւ կամ զանգա-

կատամբ, ի վերայ վեցից որմնայար սեանց, վեցիւք լուսամտիւք, յորոց միջի սինակք խաչազուլիք ճարտար դրուագօք քանդակաց յամենայն կողմանս. որպէս և խաչըն որ ի կիսարդուրի ի վերայ դրանն՝ համառօտ վերադրութեամբ փրկական անուանցս,

Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս.

Ի հիւսիսակողմանն քանդակ — պատկեր կարճագոյն և սաղաւարտեալ երիտասարդի հեծելոյ (միոյ ի քաջացն Օրբելեանց) մենամարտողի ընդ վազեր կամ առիւծու. իսկ ի ճակատ դրան ժամատանդ՝ պատկեր Տիրամօր

բազմելոյ ի գահ, (առ որով գրեալ է Բանն Աստուած ի դրուագրեալ քանդակի), ունելով՝ զՅիսուս ի գրկի, Հոգին Սուրբ ի վերոյ, և ծերունիք ոմանք յաջմէ և յահեկէ, և գիր 1231 թուականաւ.

Այս է . . իմ աւրհնեալ ահեղ անուն Աստուծոյ ի ծագաց մինչեւ ի ծագս ծագի? լոյս . Թուին ԶՀ.

Ի վերոյ քան զայն քանդակպատկեր Հօր Աստուծոյ ձեռն եղեալ ի վերայ գլխոյն Ագամայ և աղօղն օրհնեհինաւորց կերպարանօք և լայն հանդերձիւք, զձախ լով, և գիր.

Հինաւորցն Աստուած . ընդ ստեղծանելն Ագամայ նորոգեցաւ երկինք եւ երկիր, որք միշտ աւրհնեն զԱստուած.

Թախմէ և յահեկէ պատկերք խաչելութեան Քրիստոսի, Աստուածածնի, գրեալի վերայն Աստուածածին, Մագդաղենացւոյ և այլոց: — Սատարող շինութեան եկեղե-

ցւոյն Լիպարիտ գրէ ինքեան երկար և կարեւոր արձան յիշատակի՝ ի վերայ (հիւսիսային որմոյ ի ներքուստ), յամի 1233, այսպէս.

Ի ՈՀԱ թուականութեանս Հայոց. Կամաւն Աստուծոյ ես Լիպարիտ որդի Ելիկումին թողն մեծի (Լիպարիտին) Աւրբելեանց, որ եւ Հայրն իմ վասն մեծի քինոյն եւ ի հայրենի աշխարհէն իւրմէ եւ ի Թագաւորէն Ափխազաց, եւ գնաց ի տունն Պարսից առ Աթաբէկն Ելտկուզ. եւ նա մեծաւ փառաւք եւ գորովագութ սիրով ընկալաւ զնա եւ պարգեւեաց նմա զմեծ քաղաքն Համիան. եւ յետ ժամանակաց եթող զիս որք. եւ մեք անգիտու թեամբ խաբեալ ի նոցանէ, ծանեայ ապա զհաւատն իմ հայրենի, եւ ի մանկական հասակիս՝ դարձայ վերստին ի լուսաւոր հաւատ Սրբոյն Գրիգորի, եւ եկի առ մեծ Աթաբէկն Իւանէ. եւ նորա բաղում սիրով ընկալեալ զմեզ ետ փոխան հայրենեաց իմոց զՀրաչկաբերդ իւր կերովն, եւ այլ բաղում գիւղս ի Վայոց ձոր, ի Գեղաբունի, ի Կոտայսն եւ ի Կայէն. եւ ես մեծ յուսով շինեցի զվանքս որ կոչի Նորավանս յառաջնորդութեան Տեառն Սարգսի Սիւնեաց վերադիտողի եւ կանգնեցի զսուրբ եկեղեցիս մեծածախ գանձիւք, եւ դարձուցի զԱւագ սուրբ Նանս բազում ծախիւք ի տանէ Աթաբէկ Իվանէի եւ բնակեցուցի ի սմա. Թափեցի եւ զԱգարակի ձոր իւր սահմանովն. ետու եւ զՏխարբ գիւղն իւր ամեն սահմանաւքն, եւ Թաղք մի

1 Բայց Քաջբերդի հաստատապէս գրէր և առանձին կարծեալ՝ թէ զՅիսուս բազմեցուցեալ յառանակի:

2 Այս արձան՝ զոր յեռեալ է պատմիչն ի գիրս իւր, կայ Քաջ

ցորդ անեղծ, զոյգն զանազանութեամբ, ընդօրինակեալ առ Զաւալեի (Բ. 174) այլ ոչ քով հշգրիտ:

3 Զաւալ Ես Լիպարիտ մանուկ գուլով դարձայ, և այլն:

ի Հաւնաւարի գիւղ¹։ Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցին ինձ ղաւազ խորանն Գ ակր ժամ կիրակէն, շաբաթն եւ զհինգշաբաթն ի յամէն շաբաթում. եւ կենակցին իմոյ Ասփային սահմանեցին Տեառնդուռաջ ակրն ղամեն եկեղեցիքս... Արդ որք ընթեռնուք զգիրս խնգրեցէք ի Քրիստոսէ իմ որդւոցն Էջիկումին, Սմբատայ, Իվանէի, Փախրադաւլային, Տարսայիճին արեւշատութիւն. Արդ որ այս հաստատուն գրոյս հակառակ կայ յիմոց կամ յաւտարաց ի Հայոց կամ ի Վրաց, զայն գիւղորէքն հանել ջանան կամ զժամն խափանել, ՅԺԸ հայրապետացն նշոված է, եւ մեր մեղացն պարտական է. եւ թէ Տաճիկ յաւազ փոխի ու հանել ջանայ, իւր հաւատքէն ու իր Մահմէտէն ապիղար է. Ռ Ռ Ռ նահլաթ նահլաթ.

58. Դամատուն Եւրապանից յինեալ ի Սմբատայ.

¹ Յայս վայր գրեալ Պատմիչն ըստ մերս օրնախոյ, յարէ զարձան Սմբատայ, և ապա զարձեալ զվերջաբան Լիպարտի.

Եւ ելցեն մեզ պատարագ յամէն շաբաթուն յաւազ խորանն Գ ակր, զկիրակէն, զշաբաթն եւ զհինգշաբաթն. զկիրակէն եւ զշաբաթն՝ իմ մեղապարտ հոգւոյս Լիպարտի, եւ զհինգշաբաթն՝ իմ կենակցին Ասփային։ Արդ որք լինիք ժառանգաւորք սուրբ եկեղեցւոյս, խնդրեցէք մեզ մեղաց թողութիւն, եւ որդեկաց մերոց Էջիկումին եւ Սմբատայ եւ այլոցն՝ արեւշատութիւն. եւ զմեր յիշատակս կատարէք անխափան։ Եւ թէ ոք հակառակի այս հոգեցատուր

գիւղիս եւ կամ այլ արարուածիս, եւ յափշտակել ջանայ ի սուրբ եկեղեցւոյս՝ նզովեալ լիցի հոգւով եւ մարմնով յերից սուրբ Ժողովոցն եւ յամենայն Սրբոց անիծեալ լիցի. ընդ սասանայի եւ ընդ Յուդայի եւ ընդ նեոխնն եւ ընդ ամենայն ուրացողաց դատապարտեսցի յահաւոր ատենին Քրիստոսի. իսկ կատարիչքն աւրինեալ եղիցին։ Եւ թէ Տաճիկ աւազ փոխի եւ շորթել ջանայ՝ յիւր հաւատէն ապիղար եղիցի եւ յիւր փեղամբերէն Ռ Ռ նալաթ լինի. երկինքն նորա մի ցաւեցէ եւ երկիրս նորա մի պլտաւաբերեսցէ։

Իսկ Տէր Սարգիս փնամով չինող եկեղեցւոյն գրեաց հակիրճ գլխատակ իւր ի ճակատ դրան զանգակատանն .

Ես Տէր Սարգիս քեռորդի Տէր Ստեփաննոսի Սիւնեաց արհիեպիսկոպոսի շինեցի զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ Լիպարտին եւ նախնեաց մերոց եւ երկուց հարազատ եղբարցն որ սպանան ի Թուրքաց պատերազմաց . վասն որոյ աղաչեմ հանդիպողացդ յիշել զմեզ ի Քրիստոս .

« Յետ ամաց ինչ ի միջօրեայ հասակի . . . յանկարծադէպ » նետից հարուածեալ Լիպարտի հանդէպ բերդին Բո . . . րոտնոյ » և վախճանեալ ի Գոլոշտի վանս , բերեալ Թաղեցաւ ի դրան Ս . Կարապետի , ուր հանգուցեալ էր և մայր իւր քեռուստրն Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի , « մեծաւ ճգնութեամբ ապաշխարեալ (անդ) բազում ամս » ի նեղսագոյն խրճթի » :

Յայլ արձանս փոխանակ Ս . Կարապետի յիշի ստէպ եկեղեցի Ս . Նախավկային , յորոյ դրան Թաղեցաւ Ելի . կում անդրանիկն և յաջորդ Լիպարտի . զոր փոխանա . կեալ եղբայր նորա Սմբատ որ Թագաւոր անուանի , շի . նեաց (անդ) գհրաշակերտ խանատոռնն ի Նորավանս , ի վերայ գերեզմանաց (նախնեաց) իւրոց . և արար բազում արդիւնս և փարթամացոյց զնա , և զարդարեաց զեկե . ղեցին , և ետ գեղանս և այգեստանս , որպէս գրէ պատ . միշն ¹ . և այլուր դարձեալ ² , եթէ , « Շինէ ժամատոռն մի

» հրաշակերտ յօրինուածովք՝ տեղի Աղօթարանի , ի դը . » րան Ս . Նախավկային , ի տաշածոյ վիմաց և ի կոփա . » ծոյ քարանց . և . . . աննման զարդուք զարդարէ զեկե . » ղեցին մեծածախ գանձուք յոսկւոյ և յարծաթոյ և ի » պատուական մետաքսէից , և շնորհէ հայրենական ժա . » ւանդութիւն սուրբ ուխտին գեղս երիս և այգիս յԱ . » կոռի և ի Հողոցմոց , յԱռփայ և ի Զուայ և յԱմաղմա » ձորի » : Հաստատեաց զայսոսիկ արձանագրով ի ներ . քուստ ժամատանն տողեալ յարեւմտեան և ի հարա . ւային գօտուջ որմոցն , յամի 1261 , որպէս երեւի ցարդ մասամբ եղծեալ , իսկ անթերի մնայ ի պատմութեան եղ . բօրորդւոյ իւրոյ Ստեփաննոսի , յորում և յիշին նորոգու . թիւնք այլ եւս եկեղեցեաց , և սահմանք պատարագաց վասն ծնողաց իւրոց և եղբարց անդ Թաղեցոց ³ , որոց արդ չերեւին տապանք , որպէս իւրն և յետնոց յայլում դամ . բանատան : Այս է արձանագիրն յամի 1261 .

Ի Թվիս ԶԺ . Այս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի իմ Սմբատայ իշխանաց իշխանի որդւոյ մեծին Լիպարտի շինեցի զեկեղեցիքս , վերջստին նորոգեցի պահարանաւք եւ ետու իմ հայրենեացն Բ գիւղ ի Սուրբ Նախավկայս , զԱշէշ ու Անապատ , և յԱկոռի զնորատունկ մեծ

¹ Օրբելեան , կԶ :

² Օրբելեան , կԵ :

³ Այս է արձան դատարկերոյն աւանդեալ ի պատմէն . . .

Ի Թուականիս Հայոց ԶԺ . Այս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի իմ Սմբատայ է իշխանաց իշխանի . որդւոյ մեծին Լիպարտի որ զԱղօթարանս շինեցի եւ զեկեղեցիքս նորոգեցի վերստին , եւ զաստուա . ծամուխ սուրբ Նշանքս եւ զսուրբ Նշխարքս որ հաւա . քեցաք աստ , զարդարեցի ոսկի պահարանօք . եւ ե . տու նախ յիմ հալալ հայրենեացն երկու գիւղ՝ զԱ . շէշ եւ զԱնապատս որ յափշտակած էր ի տեղւոյս , եւ յԱկոռի զնորատունկ մեծ այգին իւր կիւրակա . քրովն : Եւ Տէր Սարգիս եւ միաբանքս սահմանեցին յիշատակ մեզ զաւագ բեմն՝ բովանդակ տարին անխափան պատարագօք՝ զկիրակին , եւ զշաբաթն Լիպարտի , զհինգշաբաթն՝ Ասփային , զերկուշա . բաթն եւ զերեքշաբաթն՝ Ելիկումին , չորեքշաբաթն՝ Իվանէին , ուրբաթն՝ Փախարդուլային :

Դարձեալ ետու եւ զՀողոցմոց այգին եւ զԶոռոյ այ . գին . եւ հաստատեցաք յամէն եկեղեցիքդ մին օր պատարագ հանին միւրոյ Խաթունին : Յետ այսմ եւ տուաք զԱջառ գիւղն իւր ամէն սահմանովն , շրջա . կայ լերամբ եւ դաշտով՝ սկսեալ ի բարձր դիտա .

ւոր սարէն որ Քոռաակախաղաց կոչի , մինչ ի յԵրեւանն Հողոցմոց եւ Ճաշաձոր , եւ ի գլուխն Ակոռոյ : Ընդ սմա եւ զիմ ձեռատունկ այգին ի Շաղիաձոր վասն հոգեաց եղբորորդւոյն իմոյ Բուրմեւլին որ տղայ հա . սակաւ սպանաւ ի պատերազմի յաշխարհն Խալան . դրաց ի դաշտին Խազրաց՝ զոր այժմ Խփչախք կո . չեն : Իւ սահմանեցաք նմա պատարագ Ժե աւր , որ ամ յամէ անխափան կատարեն՝ զԺ աւրն յԱւագ . տաւներին Դաւթի եւ Յակոբայ եւ այլոցն , եւ զԵ . աւրն ի Նոր կիւրակէին : Արդ եթէ ոք ի մերոց կամ յաւտարաց , յաւագաց կամ ի ձեռնաւորաց զմեր յի . շատակս խափանել ջանայ , եւ ինչ եւ իցէ պատճա . ռաւ հակառակել կամ յափշտակել խորհի՝ յամե . նաստեղծ հրամանացն Աստուծոյ անլուծանելի անխ . ծիւք ընդ բելիարայ եւ իւրոցն եւ ընդ օծին նզովեալ եղիցի . եւ յառաքելոց եւ ի մարգարէից եւ ի հայրա . պետաց եւ ի մարտիրոսաց եւ ի սրբոց հրեշտակաց որոշեալ եւ անիծեալ լիցի . ընդ Կայենի եւ Քամայ , Կորխայ եւ Դադանայ եւ Աքիրոնի , Եգաբէլի եւ Գեեգի , Յուդայի եւ Արիոսի եւ ուրացեալ վասա . կայ դատապարտեալ անշէշ հրովն պատժեսցի ինքն :

այգին իւր կիւրակաջրովն. Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցին զաւագ խորանն որ հանապազ պատարագ պարոնացն առնեն, զչաբաթն ու զկիրակի՝ Լիպարիտի, հինգչաբաթ՝ Ասփային, զերկուշաբաթ ու զերեքշաբաթն՝ Ելիկումին, չորեքշաբաթն՝ Իվանէին, ուրբաթն՝ Փախրաթուլային..... Արդ որ յետ մեր ժառանգեն ի տեղոյս յիմոց կամ յաւտարաց եւ այս հաստատեալ պայմանիս հակառակել ջանայ եւ կամ ի սուրբ եկեղեցոյս հանել կամ զժամն խափանել՝ մեր մեղացն սլարտական է, եւ զանէծս ցաւագին զկայէնին եւ զՔայիզին առցէ ի բաժին զՅուզային եւ զԽաչահանացն. եթէ դէ ի Տաճիկէ յաւագ փոխի ու հանել ջանայ յԱստուծոյ....

Ի վերայ դրան ժամատանն կայ յիշատակ մի եւս Սմբատայ, անթուական զայս օրինակ.

Յուսովն Աստուծոյ եւ Սմբատ իշխանաց իշխան իմ սրտի յաւժարութեամբ տվի ի Սոշրք Նախարկայս իմ հայրենեացն զԱզատուն իւր սահմանաւքն լերամբք եւ դաշտաւք, եւ զիմ... Գիւնէշիկաճոր վասն փրկութեան հոգւոյ եղբարորդւոյ իմոյ Բուրթէլին որ դեռաւոյս նորափթիթ փոխեցաւ առ Քրիստոս պատերազմաւ ի դաշտին Ակիւթացւոց, խաւար էած տեսողաց, եւ.... Գ. իւր.. նովաւ զաւակ յիշատակի. Տէր Սարգիս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին ԺԵ աւր պատարագ. Ե աւրն աւագ տաւ ներն, Ե Պետրոսի եւ Պաւղոսի տաւնին եւ Յովհաննու եւ Յակովբայ եւ Նոր կիւրակէին. Կատարիչքն աւրհնին եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ. եւ որ զգեզն եւ զայգին հանել ջանայ, ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի.

Հանդէպ առաջնոյ արձանագրութեանն որ ի ժամատանն, կայ և ի հիւսիսակողմանն կիսեղծ արձանագիրս.

Յանուն Աստուծոյ. Ես Սարկաւագ երէց որդի Մկրտչին եկի ի Նորավանս.... Նշանիս առաջի, իմ սրտի յաւժարութեամբ զիմ գնած հայրենիքն... զԽաչ... ըդենց իգին (այգին), եւ զիմ հոյնատոռնս իւր ամենայն... եւ խոտափատուն?... Եղեղնաճոր իմ գնած՝ եկեղեցոյս տվի, որ ի տարին Ե ժամ տան... յիմ հայրենեաց... ԹՎ. ԶԻ.

Յետ մահուան Սմբատայ ի Դավրէժ յամի 1273, և մեծահանգէս յուղարկաւորութեամբ Թաղմանն աստ «ի հայրենի դամբարանն սուրբ ուխտին Նորավանից...» չինէ եղբայր իւր Տարսայիճն նմա Տուն տապանի և եւ կեղեցի յանուն Սրբոյն Գրիգորի և անդ փոխէ ի հան. «գիտս զեղբայր իւր Սմբատ»։ Այս եկեղեցի յարեալ ի

հիւսիսային որմն Ս. Կարապետին՝ սագաչէն է ի վերայ չորից որմնայար սեանց, և Դամբարան կոչի. անդ յետ Սմբատայ Թաղեցաւ և ինքն չինողն Տարսայիճ և որդիք իւր, որպէս տեսցի ի ստորեւդ. զեղեցիկ և նուրբ են քան. դակք սեղանոյն և խաչվիմացն, մանաւանդ որ ի ճակատ խորանին արտաքուստ, յորում Թեւս գրեալ է.

Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս աւգնեա Բուրթելին.

Ի վերայ դրանն և ի վերոյ պատուհանի դրանն արձանագրեալ են երկոքին այսոքիկ ի 1278 ամի.

Կամաւն Աստուծոյ եւ Տարսայիճ իշխանաց իշխան չինեցի զԴամբարան.

րանն յաղադս եղբար իմոյ Սմբատայ արքային . վասն որոյ ազաչեմ յիշել . Թուին ԶԻԴ .

† Տէր Աստուած Զիսուս Քրիստոս աւգնէ Տարսայիճին .

Նոյն գրէ և ի հիւսիսային որմն եկեղեցւոյն զայս բան , յորում քննելի և պարզելի են բառք ինչ .

Կամաւն Աստուծոյ (այս) իմ գիր է Տարսայիճիս իշխանիս , որ իշխեցող էի Սիւնեաց նահանգիս Որոտան եւ Շնհերոյ . որ եկեղեցի տուի շինել Սիրանէս վարդապետին , ու Հալէճորոյ (ու) Շնհերոյ հայրենիքն տուի իւր սահմանաւքն յորդէց յորդիքն նորա հայրենիքն տվի . ու ինչ զեկեղեցիս լմնեցին խիշայ (?) կու տայաք սպիտակի , այն խիշային փոխան զԱղազար Ըղերձեցիմ տվաք , նրա հայրենիքն լինի , նորա գեղին կայ յազգէ յազգ . ու զՀալէճորոյ հարկն սահմանեցաք ի տարում վաթսուն սպիտակ տայ , այլ ազատ է յամեն հարկաց . այլ ոչ ամիրայ ոչ պարոն ոչ ձեռնաւորի ոչինչ հաշիւ չկայ հետ Հալէճորոյ , ոչ շոր տայ ? ոչ այլ ոչ ում . Ով յետ մեր զայս հաստատ վճիռս խափանէ ու զմեր հրամանքս ունայն առնէ , յերից սուրբ Ժողովոյն որոշեալ եղիցի եւ ընդ խաչահանուացն եղիցի . Ես Տարսայիճս իմ ձեռաւքս հաստատեցի զգիրս զայս :

Ի ներքին երես նոյն որմոյ արձանագրէ Մինա խաթուն , երկրորդ կին Տարսայիճի՝ յամի 1292 .

Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ այս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի Մինայ խաթունիս է դստեր մեծի արքային Զալալին եւ ամուսնոյ մեծարգի իշխանի Տարսայիճին , եւ իմ որդւոյս Զալալիս , որ գնեցաք ի մեր հալալ ընչից զՆորբերդին այգին ի Վէգի եւ զայն ի կորդւոյ գնեցաք ի հայրենաւ տիրացն եւ տնկեցաք , եւ բոլորեցի պտորս դեհն . մէկ ճակատն Բնաչահու Ահնուէլըղումին ? այգին , մէկ ճակատն իրիցին այգին , մէկ ճակատն Ողբէգին . (?) այգին , մէկ ճակատն Բրէհիմին այգին , տեղն ԺԲ գրքի ? զոր յառաջ այլ տուած էր վանիցս՝ մեք մեր յաւժարութեամբ վերստին տուաք ի Նորավանս յԱւագ սուրբ Նշանս եւ Սուրբ Ստեփաննոս . վասն հարկից արքայաշուք տեառն իմոյ Տարսայիճին . Իսկ Տէր Ստեփաննոս եւ միաբան եղբարքս կարգեցին ժամ՝ յիշատակ անջինջ զտարին Համբարձմանն . զի յայնմ աւուր հանդիսիւ աւրհնեսցեն զչիրիմս նորա եւ Ժ աւր պատարագ մատչի . եւ այս տուրքս ոչ ի զրկանաց ոչ ի գեղէ ? ոչ ի պարոնահողաց , այլ մեր ազատ դրամագին ազատ յամեն հարկաց , որ ոչ ում հաշիւ չկայ ի հետ . Արդ թէ ի մերոցն կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց կամ ի ձեռնաւորաց զինչ եւ իցէ պատճառաւ նենդել կամ հանել ջանան զայս այգիս ի Նորաւ

1 Թերեւս Լաւաղոյն իյէ ընթերցուածն կօրէից կամ կօրէիցին ինչ ժամ , այլ ոչ ոմ :

վանից կտրեալ լիցին նոքա յերկուց կենաց, ընդ առձին եւ ընդ սատանայի նղովեալ եզիցի յամենակալ բերանէն յԱստուծոյ. զկայէնին եւ զՅուդային զՅուլիանոսին առցէ վարձ ընդ Վասակայ ուրացողին դատեսցի, յերից սուրբ Ժողովոցն եւ յամենայն Սրբոց անիծեալ լիցի ի մահ եւ ի կեանք. Եւ թէ Տաճկաւ որ փոխի եւ հնարել ջանայ Ռ Ռ Ռ նահլաթ լինի. իւր Մահ մէտէն ապիղար լինի. Ի Թվիս ԶԽԱ. Հաստատ է գիրս կամաւն Աստուծոյ.

Նշանաւոր կամ խորհրդաւոր ինչ են քանդակք լեւ. զուարճակ օձից ի վերայ որմնայար սեանց բեմին, և ի վերոյ լուսամտին հանդէպ նոցին. — Իսկ առաջի բեմին դնին յերկարդ շարի լոին և երկրամած մետասան տաւ պանք հոյակապ և պերճասէր իշխանաց և իշխանուհեաց

Օրբելեանց, պէսպէս քանդակք, իւրաքանչիւր Թուականք և մի քան զմի ազդողամիտ հանճարեղ արձանաւորք, արժանաւորք փառապանծիցն այնոցիկ և հմտից դպրութեան. որոց առաջին՝ արքայաշուքն Սմբատայ շինողի ժամատանն.

Ա. ՍՄԲԱՏ ԱՐՔԱՅԻՆ Է ՏԱՊԱՆՍ. ՅԻՇԵՑԷՔ.— Թ. ԶԻԲ.

Բ. Ի ԹՎԻՍ ԶԼԸ.— ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՐՔԱՅԱՇՈՒՔ ԿՈՂՄՆԱԿԱԼԻՆ ՀԶԱԻՐ ԵՒ ՄԵԾ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻՆ ԵՒ ՔԱԶԱՊԱՀ ՄԵՆԱՄԱՐՏԻՆ ԱԹԱԲԱԿ ՏԱՐՍԱՅԻՃԻՆ.

Թուականն՝ ըստ պատմչին՝ կանխէ ամառ քան զմահ հզօրին, գուցէ վաղագոյն պատրաստեաց զհանգիստ իւր:

Գ. ԱՅՍ ՅԱՐԿ ՏԱՊԱՆԻ ԲԱՆԴ ԲԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Է ԵՒ ԳՈՒԲ ԳԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԸՐԱՇԱԳԵՂ ՄԱՆԿԱՆՆ ԵՒ ՔԱԶԱԶԱԻՐ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻՆ ՓԱԽՐԱԴԱԼԻՆ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵԾԱՓԱՌ ԻՇԻԱՆԻՆ ՏԱՐՍԱՅԻՃԻՆ. ՎԱՍՆ ՈՐՈՑ ԱՂԱԶԵՄ ՅԻՇԵԼ.— ԹՎԻՆ ԶԽԵ.

Ըստ սրտառուչ արձանիս աղէխարչ սրտիւ և բանիւ յիշէ և եղբայր երիտասարդին՝ եպիսկոպոսն պատմիչ՝ յաւարտ գրօցն. « Յիշեմ և զխոցուած սրտի իմոյ, զի... »
 » Հասաւ մեզ սուգ անվերանայի. զի կրտսեր և սիրելի եղ.
 » բայրն իմ փախրադուլայն ի զարդ և ի գեղ մանկական
 » հասակի, մինչ տէգ մարուացն փաղփեալ լինէր թխա.
 » տիպ տեսական շուրջ բոլորեալ զպատշաճագեղ ծնօտիւ.
 » քըն, և սիրտ նորա զուարճ խնամտական խորհրդօք
 » ի վայելս քաղցրագօր կենցաղոյս, և կամք նորա ի
 » վազս և ի թիւս իշխանաշուք փառաց, յանկարծակի

» հասեալ օրհասն կենաց՝ խղեաց զրոյսն քաջաղէշ և
 » խլեաց զտունկն ծաղկափթիթ, եբարձ տարածամ
 » զբաղձալին ինձ. որ և հրաժարեալ ի մէնջ՝ գնաց յաս.
 » տեսաց առանց իրիք յիշատակի. զոր և տարեալ եղին
 » ընդ հօրն իւրում ի տապանի: Որում տէրն իմ Յիսուս
 » փոխանակ աստի զրկանացս՝ անդ ողորմեսցի, և ան.
 » տես արարեալ զմեղստեսակ կիրս մարմնոյ նորա՝
 » զուարճացուցէ ի վայելսն անմահական և յուրախու.
 » թիւնսն անգրաւական. ամէն: — Թերեւս իւր իսկ
 Տեառն Ստեփանոսի է յօրինեալ զտապանագիրն:

Դ. ԹԱԳԱԶԱՐՄ ԱՐՔԱՅՈՒՆՆ Է ՄԻՆԱՅ ԽԱԹՈՒՆՆ ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾ ԿՈՂՄՆԱԿԱԼԻՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԶԱԼԱԼԻՆ.

Ե. ԹՎԻՆ ԶԽԹ.— ԶԳԵՂԵՑԿԱՏԻՊՆ ԷԼԻԿՈՒՄ ՈՐԴԻ ՄԵԾԻՆ ՏԱՐՍԱՅԻՃԻՆ ՈՐ ԱՌԻԻԾԱԻՐԻՆ ԽՐՈՒՏ ՄՈՆԶԷՐ ԸՆԴԴԷՄ ԱՅԼԱՍԵՌ ԳՆԴԻՆ, ԱՂԱԶԵՄ ՅԻՇԵԼ ՅԱՂԱԻԹՍ.

Ըստ մակդրին քանդակեալ է ի վերայ տապանին պատկեր սիգապանձ Թագակիր և Թաթեղ առիւծու:

Զ. ԶԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ԴՇԻՈՅԱՓԱՌ ՊԱՐՈՆ ԶԹԱՄԹԱՅ ԽԱԹՈՒՆՆ ՄԱՅՐ ԲՈՒՐԹԷԼԻՆ ՅԻՇԵՑԷՔ.— ԹՎԻՆ ԶԿԱ.

Սա էր կին Ելիկումի անդրանիկ եղբոր Սմբատայ և Տարսայիճի, դուստր Գրիգորի Մարգարանեանց: Սորա

կանգնեալ էր խաչարձան մի, (արդ խորտակեալ) արտաւ. զոյ դրան տապանատանն՝ ի յիշատակ առնն և որդեկաց.

Զայս նշան Յիսուսի խաչելոյն . . . Տեառն Աստուծոյ վասն փրկութեան

մարդկան՝ կանգնէ յուսով քրիստոսասէր իշխանուհի Թամթա խաթուն ի բարեխաւսութիւն գլխ . . . իւր մեծափառ իշխանին Էլիկումին, եւ վասն յերկար կենաց զաւակաց իւրոց Բուրդելին եւ Բուրդային .

Է. ՎԱՐԴԱԳՈՅՆ ՏՂԱՅՆ ՍՄԲԱՏ ՈՐԴԻ ԲՈՒՐԹԷԼԻՆ. ՅԵՇԵՑԷՔ.

Քանզի անթուական է տապանս, և երեք և չորք պա- ռիկ լինել, զի փոքրիկ է և տապանն. և ի վերայն երկու յազատք են տոհմիս Բուրթէլ անուամբ, սա անծանօթ աղանիք են քանդակեալք վարդ ի բերան, որպէս թէ միայն զոլ որդի. բայց յայտնէ զնա գրուածն վաղամե, ոչ միայն վարդագոյն՝ այլ և քաղցրաբարբառ էր:

Ը. ԵՂԱՍՅՐ ՄԵԾ ԲՈՒՐԹԷԼԻՆ ԶԳԵՂԱՀՐԱՇ ԲՈՒՂԴԱՅԻՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՍԱ- ԿԱԻ, ՈՐ ՅԵՏ ՅՈՒՐՎ ՔԱԶ ՄՐՑՄԱՆՑ ՏԻԳԱՌՈՑԵԱՆ ԶԱՆԹԱՌԱՄՆ ԸՆԿԱԼԱԻ ԶՊԱՍԿ. — ԹՎԻՆ ԶԿԷ.

Սա որդի է Ելիկումի և Թուն Տարսայիճի: Զայլ երեթին տապանս (ի մետասանիցն) չկան ար- ձանագիրք, այլ յայտ է թէ Օրբելեան պայազատաց են: Մեծագոյն եւս Դամբանարան է Օրբելեանց նախա- յիշեալ սմբատայէն ժամատունն, յորում գերեզմանք չարեալք կան ի յատակին, յուրմք հանդերձ արձանա- գրովք և ոմանք անգիր կամ շնորհիր. ընդ բնաւ 37 տա- պանս որոշեաց Քաղբերունին, յերիս կարգո, այսու իմն օրինակաւ, զոր Թուանշանգ և սոսկ անուամբքն նշանա- կեմ ի դիւրութիւն ընթերցման և արդման դրից դամբա- նացն իւրաքանչիւր և արձանագրութեանց՝ միահամուռ ի ստորեւ կարգելոց:

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ	Ժ
Պր. Թազեմց	Թամթիկ	Ալիկում	Իվամէ որդի Լիպարտի	Փախրա- դօլա	Ասփա տի- կիմ	Յովհաննէս Նպիսկոպոս	Ստեփանոս Նպիսկոպոս 1260	Գրիգոր Նպիսկոպոս 1305	Սարգիս Ն- պիսկոպոս 1298
	ԺԱ	ԺԲ	ԺԳ	ԺԴ	ԺԵ	ԺԶ	ԺԷ		
	Պր. Նաթել. 1313	Նաթիլ տիկիմ	Կայամէ	Սամուէլ	Ա. Ա.	Ուլուս պատածի	Իվամէ. 1294		
		ԺԸ	ԺԹ	Ի	ԻԱ	ԻԲ	ԻԴ		
		Ա. Ա.	Յովհաննէս	Ստեփանոս Նպիսկոպոս	Ա. Ա.	Ա. Ա.	Առաքել Նպիսկոպոս		

Ա. ՊԱՐՈՆ ԹԱՂԵՆՑԻ, (կամ Թազենցի, անծանօթի առն և անուան):

Բ. ԱԻՐԻՈՐԴ ԹԱՄԹԻԿԻՆՆ Է.

Ոչ է յայտ ոյր դաստի է Թամթիկ. մարթ է համարել յիշատակ Թամթայ կնոջ իւրոյ յեա իւր յերկարակեաց Թուն վերոյիշելոյն Ալիկումի (Ելիկումի), յանուն և ի եղելոյ՝ կոչեցեալ:

Գ. ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ԱՅԼԻԿՈՒՄԻ Է ՏԱՊԱՆՍ.

Սա է անդրանիկ եղբայր արքայաչուք պայազատացն Սմբատայ և Տարսայիճի, + յամի 1253-4:

Դ. ԳԵՂԵՑԿԱՄԱՂԻԿՆ Է ԻՎԱՆԷ.

Եւ սա այոպէս անուանեալ ի պատմէն՝ միւս հօրեղ- Քերիտասարդական տիս վախճանեալ է սա յամի 1280, բայր իւր. զորոց արձանս կամ ինքն Ստեփանոս գրեաց այլ Թողեալ զաւակ զԼիպարիտ՝ հայր Յովհաննու եպիս- կամ ըստ բանից պատմութեան նարա այլք գրեցին: կոպոսի և հաւ Զեսարի:

Ե. ՔԱԶ ՍՊԱՌԱԶԷՆՆ Է ՓԱԽՐԱԴՈՒԼԱՅՆ.

Այսպէս մտակոչեալ և յեղբորորդւոյն ի պատմէն, այսինքն եղբայր Տարսայիճի և Սմբատայ, եւայն:

Զ. ԶԲԱՐԵՊԱՇՏ ՄԱՅՐ ԻՇԽԱՆԱՑՍ ԶԱՍՓԱՅՆ ՅԵՇԵՑԷՔ.

Կին է սա Լիպարտի հորն Տարսայիճի, դուստր Բուբայ կամ Բուբաբայ իշխանի, և մեռեալ է յամի 1963:

Է. ՏԵՐ ՅՈՂԱՆՆԷՍ ՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ...

Ը. ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.— ԹՎ. ԶԹ.

Թ. ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.— ԹՎ. ԶԾԴ.

Ժ. ԱՅՍ ՇԻՐԻՄ ՇՆՈՐՀԱԼԻՐ ՍԱՐԳՍԻ Է ՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՒ ԱՆՅԱՂԹ ՀՈՒՅՏՈՐԻ.— ԹՎ. ԶԽԷ.

Երկուցուն եւս յիշեցելոց Յովհաննէս եպիսկոպոսաց լինել որդի Լիպարտի՝ Թոռին միւսոյ Լիպարտի՝ հորն ցանկալի էր գտանել և զթուականն. ի դէպ է միոյն Տարսայիճի:

ԺԱ-ԺԶ. Զայտոցիկ միայն զանուանեն յիշէ ճննողն ինչ կայր ի վէմն. իսկ ԺԲ Թին բնաւ և ընդ անանուան (Քաջբերունի). Թուրթէ և ոչ աւելի քան զայնս գրեալ սըն ոչ յիշի ի նմանէ:

ԺԷ. ԶԳԵՂԵՑԿԱՓԹԻԹ ԾԱՂԻԿՆ ԶՔԱԶՈՒՂԷՇ ՄԱՆՈՒԿՆ ՎԱՂԱԹԱՌԱՄ Ի ՎԱՆԷ ՅԵՇԵՑԷՔ.— ԹՎ. ԶԻԳ.

Թերեւս Զեսարի որդի է մանուկս ոյս. այլ հաւանորէն բազում և այլ համանուանք էին ի տոհմին:

ԺԹ. ՏՈՒՆ ԻՄԱՍՏԻՑ ԵՒ ՀԱՆՃԱՐՈՑ ԱԻՐՊԵԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀՈՋԱԿԱՒՈՐ ՄԵՏՐԱՊՈԼԻՏ ՍԻՒՆԵԱՑ.

Ի. ԹՎԻՆ ԶԾԲ.— ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՄԵԾԻ ՄԵՏՐԱՊՈԼԻՏ ՍԻՒՆԵԱՑ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ.

Արձանագիրս ի ճաչ գայ հռչակեալ պատմիչ եպիսկոպոսին որդւոյ Տարսայիճի, այլ թուականն՝ ոչ. զի ոչ յամի 1303 այլ ի 1309 երեւի սա վախճանեալ, ապա փոխանակ Բէ ընթեռնելի է Ը:

ԻԱ. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՌԱՔԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ ԹՎ. ՈՒ.

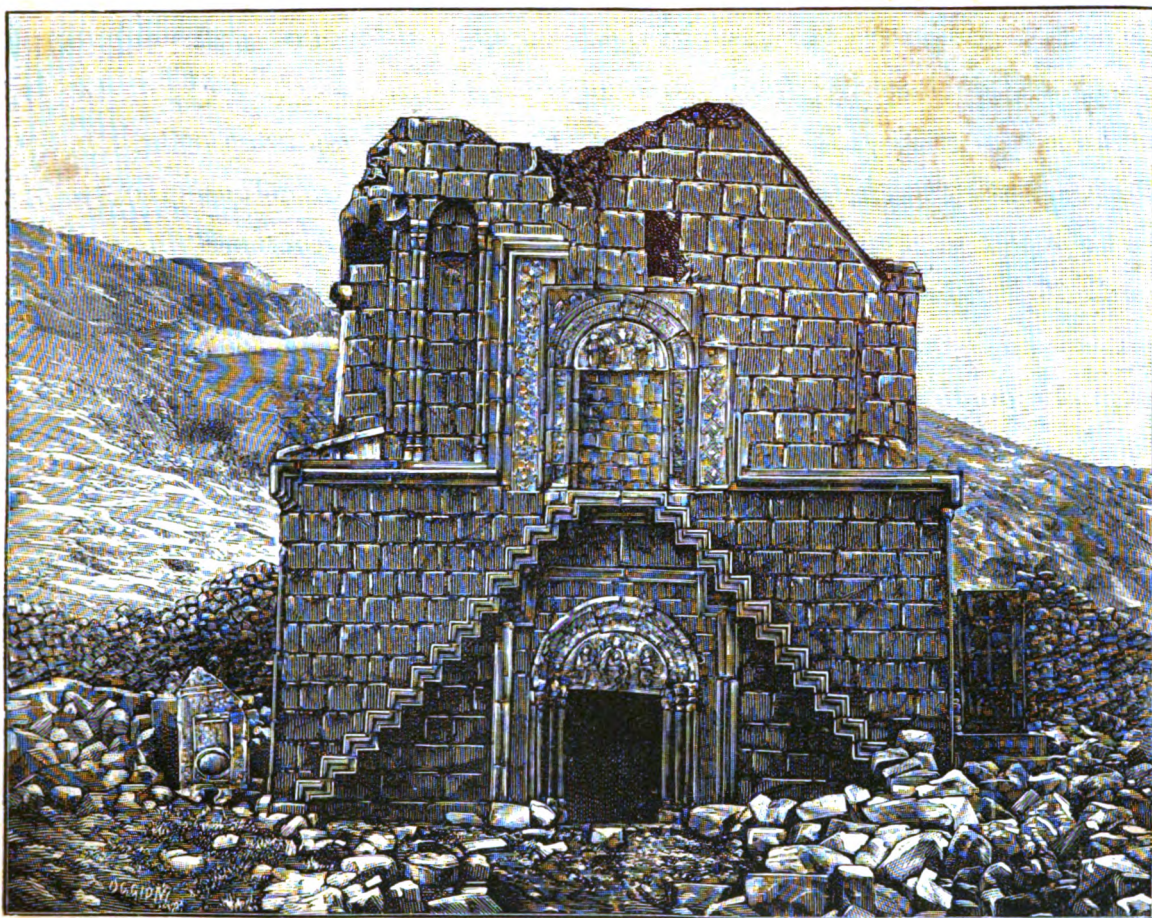
Յառաջում շարի ի հիւսիսակողմանն նախ քան զԱթին՝ կան երկու եւս դամբանք անգիրք. հաւանորէն և յերկրորդում և յերրորդում շարի այնր կողման են անյայտ դիրք հանգստեան ի ներքոյ նոցին՝ յերեւեալ դատարկ տեղումն, այլոց պայազատաց տոհմին այնորիկ Ուրբելանց. որոց մեծասիրտ գիտակցութիւն անպէտ իմն վարկուցեալ զգեղութիւն շիրմաց և հոյակապ մակարձանաց, տալարկեայ երկրամած տախտակօքն, և մանաւանդ փայլակնացայտ խորիմաց սղաքանութեամբ՝ սոսկացուցանէ և յապուշ կրթէ զնկատողն: Ոչ ուրեք ի գերեզմանս և ի տապանատունս Հայոց (վերջին և ոչ անշան հաւաստիք անցելոյ մեծութեան ազգին), և ոչ ի հռչակաւորսն և ի դրուագաւորսն անգամ ի Հոռոմոս, ի Հաղբատ և Սանահին, ի Տարօն և ի Վարազ, կարծեմ թէ ոչ և ի Թանգուգեալն՝ Իրազարկ, կամ այլ ուր և յայտնիք իցեն, գուցէ թէ ոչ և առ օտարս, ոչ ուրեք յայդքան հակիրճ բանս՝ այնքան հզօրեղապէս արտադրին ազգունք զգացման գորովոյ և գեղոյ, փառաց և արիութեան, և անմուռնչ հառաչանաց կենցաղասէր ոգւոյ՝ վարողացն այնոցիկ զաշխարհ՝ պերճութեամբ, զօրութեամբ և ազատօրէն, անահ և անկասկած, նա եւ ընդ տիեզերասաստ աշխարհակալութեամբ նետակոտոր խուժիցն Թաթարաց: Ընդարդոյս իմն աւիւն Թուր պայազատացդ այդոցիկ կրեալ յինքեանս՝ իբրեւ ի գործ ինչ կամ ի վայելիս եկեալ յաշխարհ, և փոքր ի շատէ փառեալ զնո-

վաւ. ոչ յուժեքէ զանգիտեն ի տապանական կտակոն ծառուցանել, զի կամեցան և եղեն յերկրի, և ի Հայաստան երկրի, և յայնպիսուան ժամանակի՝ իշխանք և իշխանաց իշխանք, մեծափառք և արքայաշուք, այլ և արքայ և բազաւոր, և զիւզակիցս և կողակիցս ունել Տիկնաց տիկնայս, դշխոյափառս և արքայաւիս. և ոչ անջան ժառանգութեամբ՝ այլ արդեամբք եղեալ մեծք և հաջաւորք. մանաւանդ յարիական մասին՝ որ վեհագոյն է յառաքիւնութիւնս հոգւոյ, խոստովանին հօգօրք և խորհուրդք, քաջագօրք, քաջապանք, քաջ սպասազէնք և մեծաւարտիք, այլ և առիժագեղք և առիժապէս մեղադրք ի վերայ ախոյեանից և մահուչափ մրցողք. այլ և անհաղթ ընդ բոլորութիւն մահու. ընդ որ և զարեալ՝ բողբոջն անբարբառ բերանովք՝ իբրեւ ի յանկարծաւաս գիշերազնաց գաղտագողի հինէ դաւեալք և արկեալք ի բանդ քարկոշքեան և ի գոռ գերոշքեան, երիտասարդ հասակօքն և կարճօրեայ կենօք, ի միջօրէի պէսպէս փայլմանցն՝ վաղաթառամ եղեալ գեղածիժաղ ծագկանցն. մանկուկն այնոքիկ և տղայք, օրիորդք և երիտասարդք՝ դեռաբոյսք և նորափոքրք, չքնաղք և շնորհալիք, հրաշագեղք, գեղաւորալիք, գեղեցկատիպք, գեղեցկաժաղիկք, քաջադէշք, վարդազոյնք. որոց, որպէս և յետ խամրելոյն՝ անուշաւասութիւն ցամաքեալ թերթից ցուցանէ զօրպիսութիւն ծաղկանցն, այսպէս և սոցին քնքոյ անուանք, Գոռգոռն, Օյիկ, Փալիկ, Թաւրիկ և նմանիք: Եւ յարիականն և ի

1 Նորավանդից եպիսկոպոսն է, այլ Թուականն յերկրայոյ կացուցանէ, և ի ճաչ գայ ամի մահուան Պատմիչն (ԹԻՆ Ի):

գողարական՝ հզօրք են ի բացատրութիւն. նշանակ ան-
 նըկուն մեծատար ոգւոյ: Որք և գհարազատս իւրեանց
 նուիրեալս ի կրօնս հեղութեան յուխտ եկեղեցւոյ, կա-
 մին տունս իմաստից և հանձարոյ, հետոքս անյադրս, և
 երկոտստան գաւազանաց վիճակաւորս, միակ մետրապօ-
 յիտ անուանեալ ի Հայս: Օ՛ն անդր, և գործի տրուեստի
 ինքեանց հանապազակիր ունելով զգէնս, նա եւ զգերա-
 գոյնն զքրիստոսեանն՝ զպարծանս պսակաց և դրօշուց՝
 փոխանակ խոնարհ (խաչ) անուան՝ Գայիսոն կոչեն,
 աստուածամուշիս արեամբ ամրապնդեալ: Արիակտն մը-
 տացն և վսեմականին է՝ նշանակ՝ և ուրեք միով լոկով

անուամբ և մակդրաւ բովանդակել զկենցաղականն ա-
 ւանդելոյն ի հող. (օրինակ իմն. Գեղեցկաճաղիկն է ի-
 վանէ. կամ Օրիորդ. Թամթիկինն է): Շուարին աստա-
 նօր միտք, արձանանալ արդեօք ընդ արիական ոգիւն, ե-
 թէ կորանալ ընդ վաղաթարչամ ծաղկահասակսն. թեր-
 եւս և. յերկբայս լինել՝ թէ արդարեւ իցե՛ն և դոքա ի
 համարի յաւիտենից ննջեցելոցն, եթէ ընդ դոյզն հօլա-
 պատենիւ կենդանաթաղք հսկեն ակնկալուք ծայրակար-
 միր վաղորդայնոյ՝ արագ արագ վառելոյ պայծառագոյն
 քան զերեկն՝ զվարդագոյն ծնօտան և զծղիս... այլ անու-
 չակ և անգիշեր նշուիւ արեգականն անմահութեան:

ՅՍ. Ամադու. Բուրբեղաչէն եկեղեցին.

Աւաղի դրան ժամատանն խաչվեմ մի է գեղաքանդակ այլ կործանեալ, ունելով զայս արձան.

Յիշատակ է հաւրեղբար իմոյ Աւաքէլ եպիսկոպոսին. Թվին ՌՃԺ.

Աւ նմին միւս եւս խաչվեմ կործանեալ, հնագոյն արձանաւ Որբելեանց դարու, 1308 ամի.

**Ես թամթայ խաթունս կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հոգւոյ Աթաբէկ
 Տարսայիճին եւ յարեւշատութիւն որդւոց իմոց Բուրթէլին եւ Բուզդային.
 Թիւն ԶԾԷ. — Մոմիկ վարդապետ յիշեցէք՝**

1 Թամթա կեն է Էլիկուսի որդւոց Տարսայիճի. իսկ վարդապետ Մոմիկ Թուր քանդակողն կամ յորինող բանիս որ յիշէ և յէլ 182:

Յեշատակարան մի Ստեփանոսի եպիսկոպոսի պատմչի գրեալ յեկեղեցւոյ Ս. Կարապետի ընդ արձանաւ հա-
համաձայն աւանդելոցն ի վերջ գրոցն՝ գտանի արձանաւ, լուն իւրոյ Լիպարտի, երկար բանիւ, յամի 1296.

Շնորհաւք եւ ողորմութեամբ Սուրբ Երրորդութեան, յուսովն որ առ
Քրիստոս, Ես յղենամեղ եւ ապիկար Ստեփաննոս, որդի իշխանաց իշխա-
նին Տարսայիճին, եպիսկոպոս Սիւնեաց եւ տեսուչ երկնահանգէտ աթոռոյս,
Տաթեւոյս (եւ) Նորավանից, յիշելով զունայնութիւն վայրկենի կենացս, ե-
տու զիմ հոգւոյ մասն եւ բաժին եւ ժառանգ(ութիւն) սուրբ եկեղեցւոյս
զԶովայ գիւղն իւր բոլոր սահմանաւքն ազատ յամէն աշխարհական հարկաց
ի դիւանէ ի խալանէ եւ յամէն չարէ, զոր գնեալ էի յիմ ախբարէն ի
Ջալալէն եւ տուեալ իԱ հազար դրամ եւ փողոսանքն, զՍոչրք Սա-
հակ եւ զԱքսառաշէն. եւ այլ ետու յիմ հալալ հայրենաբաժնէն ի Հրաշ-
կաբերդ Քարկոփիղեանքն իւր սահմանաւքն յեղեգաձորին, զԱրադէսն
իւր գեղաւքն. եւ զամեն հայրենիքն իմ արարի ժառանգութիւն սուրբ ուխտիս
Նորավանից անխախտ եւ անվաղք ? մինչ ի գալուստն Աստուծոյ, եւ այլ
բազումս. Եւ կամաւ միաբան եղբարցս հաստատեցի ինձ յիշատակ, զի ըզ-
կնի Կրկնազատկին պատարագեսցեն եւ յամէն աւր Անբիծ եւ աւետարան
ինչ ի Հոգւոյն գալուստն. եւ զաւր Պենտէկոստէին մեզ յիշատակ կատա-
րեն զենմամբ զուարակաց եւ առատ ռոճկաւք, եւ յամէն եկեղեցիքս մեզ
պատարադ. թերեւս գտից յԱստուած Հոգւոյն ողորմութիւն եղկելի հոգ-
ւոյս ի մեծի աւուրն աներեկի, ուր բանքն սպառին եւ դործք թագաւորեն.
Եւ արդ եթէ որ զայս խափանել խորհի կամ յափշտակել զտուրքս եւ կամ
ի ժառանգաւորացդ ծուլանալ եղեալ սահմանիս, ընդ անլոյծ նզովիւք ե-
ղիցին յԱստուծոյ ամենակալէն եւ յամենայն Սրբոց յերկնաւորաց եւ
յերկրաւորաց, ընդ Կայէնի եւ ընդ Յուդայի եւ Արիոսի պատժեալ խայ-
տառակեսցին եւ մեր մեզացն պարտական եղիցին. եւ թէ Տաճիկ փոխի եւ
խլել ջանայ, յԱստուծոյ եւ յամենայն Սրբոց նզոված եզիցի եւ յիւր փէղամ-
բարէն ի Մահմատէն ապիզար հազար նալաթ լինի մեռելեալք եւ կենդա-
նեալք. ի թվիս ԶԽԵ. հաստատ է.

Առ երի արձանագրաց որդւոյն և հօրն՝ կայ համառօտ թերեւս և թերի արձան մի Տարսայիճի.

Կամուռն Աստուծոյ եւ Տարսայիճս ետու Էրեւնարտն (?) իւր սահմա-
նաւքն Նորավանից վանիս.

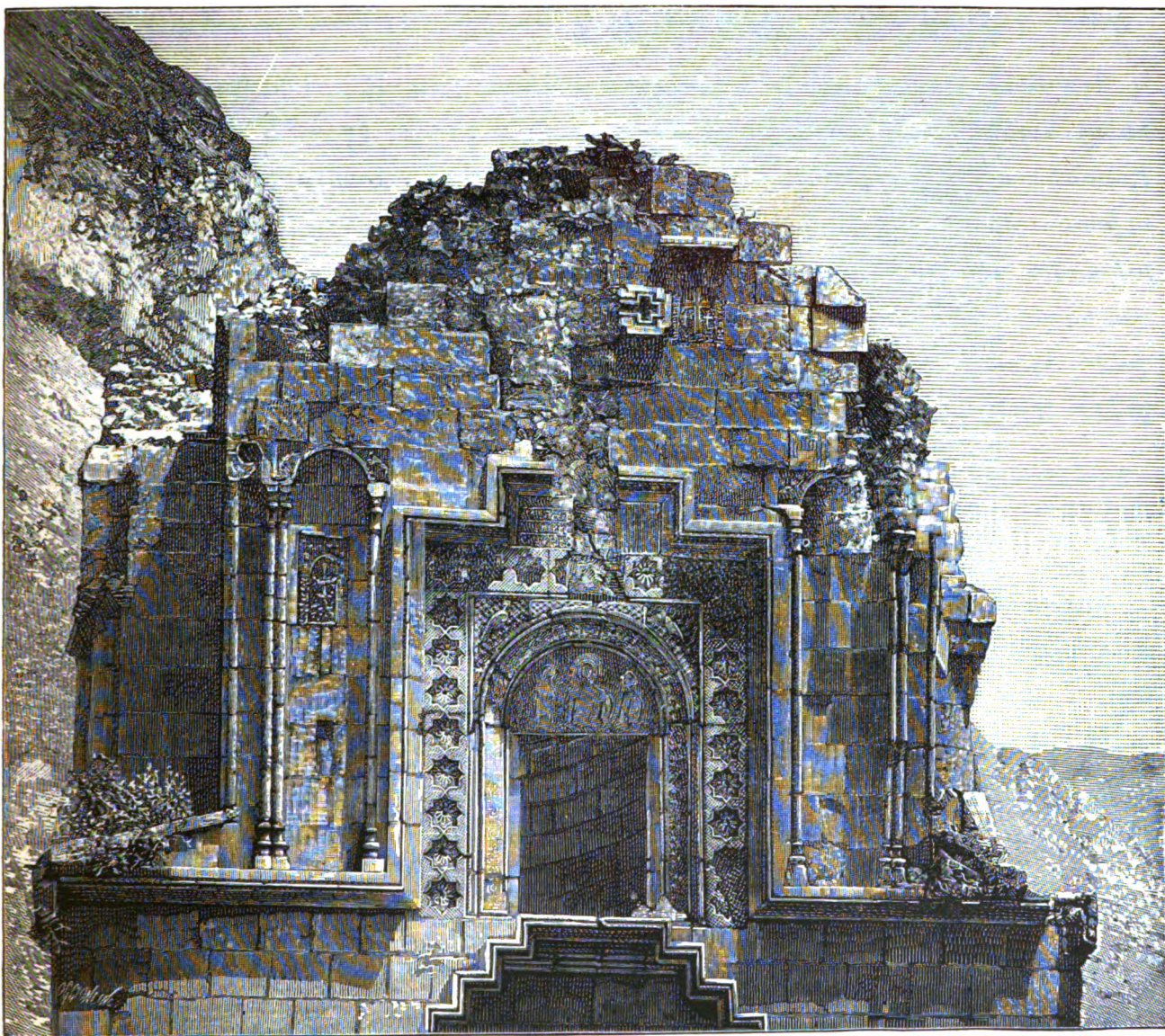
Բազում և այլ արձանագիրք են յերկոսին եւս եկեղե- գոյն՝ եթէ ստոյգ է ընթերցուած թուականին ՈԾ (1301),
ցիւք և ի զանգակատանն ի ներքոյ և արտաքոյ, և յոր կանխէ քան գլինութիւն Ս. Կարապետին, ի խորանի
առ նոքս խալլէմս՝ ի կանգուն և յանկեալ. որոց հնա- միում ի խալլիմի. և միւս յայլում խորանի անթուական.

Յիշեա Քրիստոս Աստուած զՍարգսի հոգին եւ ողորմեա. ԹՎ. ՈԾ.

† Յանուն Աստուծոյ . այս գիր է Տէր Սարգսի եւ սպասաւորաց Սուրբ Կարապետիս, որ տուաք զխորանս Հասանայ Ամաղուեցւոյ, որ նորա հալալ արդեամբք շինեցաւ . ի տարին Բ ար ժամ հաստատեցաք զՊետրոսի եւ զՊաւղոսի տաւնին, Ա Հասանայ, Ա իւր կնոջն, եւ որ հակառակ...

— Ի ներքին ճակատ դրան եկեղեցւոյս կայ թերատ կամ ընդհատ արձանս այս .

... Թագաւորին միաբանեցայ սուրբ Նախավկայ վանից եւ տուի իմ հայրենեացն ի սուրբ Նշանս ... եւ զիմ բաժին զոր գետու հումա ? արած էր ըզ-

60. Վերնայակ բոլորեղան եկեղեցւոյ Նորավանից .

Ճոկանադոկ ? ... Տէր Սարգիս եւ միաբանք հաստատեցին ... պատարադ Ե ար Զուրջին, Ե Խութլու խաթունին Զուրջին մաւրն ... Տիկնաց տիկին . Հասանայ Ա . եւ էր վճ(իւ) ... յիշխանութեան Տարսայիճի մեծ իշխանի եղ-

բաւրն Սմբատայ արքայի եւ ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին որ դուստր էր Զալալին Աղուանից արքայի. Եւ որ այս հաստատ վճիռս խափանել չանայ թէ յիմոց թէ յաւտարաց թէ յիշխանաց թէ ձեռնաւորաց, յերից սուրբ ժողովոցն նզովեալ եղիցի, ՅԺԸ հայրապետացն որոշեալ եղիցի, մասն ու բաժին զՅուդայի եւ զԿայէնին առցէ. թէ Տաճիկ յաւազ փոխի՝ յԱստուծոյ եւ յիւր (փեղամբէրէն) Մահմէտէ ապիղար եղիցի Ռ Ռ Ռ նալլաթ. Ե աւր Յայտնութեան. Ե աւր Շառզարդարին. Գ Զատկին. Գ Վարդեւորին. Գ Սուրբ խաչին.

Յեկեղեցւոյ (Տապանատան) Ս. Գրիգորի յերի արձանի Մինայ խաթունի գրեալ է և այս բան յամի 1313.

Կամաւն Աստուծոյ. Ի հայրապետութեան Տէր Աւրբէլի Յովանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր Թոռն Դոփին գնեցի Սյամե... քարոյ ըզՇատենց եւ զՄարգարտայ այգին ՌՇ (1500) սպիտակ, եւ ետու ի սուրբ ուխտս. վասն որոյ ի տարին ամուսնոյ իմոյ Ասիային դստեր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին պատարագ Գ աւր Փոխման Աստուածածնին, Ա Տեառնընդառաջին, Բ Բուն բարեկենդանի չաբաթ աւրն եւ կիւրակէն անխափան. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ. Թիւն ԶԿԱ.

Յօղովադոյնք եւս են յիշատակք և արձանագրութիւնք նէ Բարայեանց ի խնդրոյ Զալալեան Սարգսի եպիսկոպոսի որ և հրատարակեացն. այլ ոչ գիտելով ստուգիկ կեղեցեացն, և ի խալվէման, ընդօրինակեալք ի Յովհանն. զզիրս իւրաքանչիւր, կարգեմք աստանօր միահամուռ.

Կամաւն Աստուծոյ. Ի տէրութեան իշխանաց իշխանի Սմբատայ եւ յառաջնորդութեան Գրիգորի եւ Ալիասլան (եւ) Մխիթար քահանայ Աստուծոյ... եւ տվի զԴահեկոյ – քարոյ այգին Նախավկայի(ս) կախովն ? եւ գետովն. Գրիգոր եւ այլ միաբանք տվին Համբարձման աւրն զամենայն..... տիրացու ? Դաւիթ. եւ եկեղեցիքս պատարագ Ը աւր. Ա Թամարին, Ե Ալիասլանին, Բ Դամային. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ.

Ալիասլանս այս յիշատակեալն է ի պատմէն:

† Գնեալք արեամբ գառին Աստուծոյ երկրպագողք սրբոյ խաչիս զՄխիթար քահանայ հանդերձ ծնողաւք (յիշեցէք).

† Կամաւն Աստուծոյ եւ խաթունս դուստր խալայշահի միաբանեցայ սուրբ Նշանիս ու տվի Յ սպիտակ, ի յԱւփա այգի գնեցի մաւտ ի... Տէր Սարգիս ու միաբանք սահմանեցին Բ աւր պատարագ խաթունիս.

† Կամաւն Աստուծոյ եւ Գոնցէ Թոռն Հասանայ դուստր Պարոն Խոստ.

րովիկայ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Նորավանից վասն բարութեան իշխանաց իշխանայ Բուրթելին եւ տվի զԽանակեալի էգին Ամագինի հոգւոյն . միաբանք խոստացան Ձ պատարագ Յայտնութեան ութաւրացն . Բինձ . Բ Ամագինայ . Բ Հասանայ . Այս մեր թուղթն է . Թվին ԶԽԴ .

† Ես Աբաս կանգնեցի զԽաչս որդւոց իմոց Սմբատայ եւ Դաւթի որ կէսաւրիայ փոխեցան առ Քրիստոս եւ թողին ինձ կսկիծ . Ուր երկրպագէք յաղաւթս յիշեցէք . ամէն .

† ԶՏիրատուր եւ զամուսին իւր Խաթուն յիշեցէք . Թվին ԶԽ¹ .

61. Քանդակ դրան բուրթելաշէն եկեղեցոյ Նորավանից .

† ԶԽաչատուրն զԳրիգորն յաղաւթս յիշեցէք ի Քրիստոս .

† ԶՄնոն ապաշխարաւղս յիշեցէք . գրեալ ի վերայ լուսամտի միոյ . որպէս յայլում ,

† Գթա Քրիստոս ի հոգի Գրիգորիս վարդապետին եւ ողորմիա .

† Գթա սուրբ Նշան Աստուծոյ՝ ի հոգիս Սարգսի եւ ի ծնաւղս նորա .

† Յանուն Աստուծոյ , ես Շատույս եկի ի Նորավանս , եւ եկեղեցւոյս միաբանեցայ ու զիմ ձեռատունկ այգին ի Սուրբ Նախավկայս տվի . Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանք Հաստատեցին Աստուածածնի տաւնին Ա պատա-

¹ Յորինչի Զաւակնի Թիւն է ՄԽ (791) յայտնի սխալ . ինձ Թուեցաւ ԶԽ (1291) , մանաւանդ եթէ Խաթունս այս իցէ գուտար

վերոյգրեալ Խաւաշակի :

² Յորինչի Զաւակնի Նշանս :

բաղ ինձ Շատույսի. Արդ որ մեր բանիս հակառակ կան ի մերոց կամ յաւտարաց կամ պարոնաց կամ ձեռնաւորաց հակառակին, ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի, իմ մեղացն պարտական եղիցի. Ի ԹՎին ԶԵ. Հաստատ է.

† Կամաւն Աստուծոյ. Ես Ամիրայս Թոռն Զուրջին եկի ի Նորավանս առաջի սուրբ Նշանիս՝ ու զՅաղթայ այգին որ ի Պարոն Տարսայիճէն գնեցի չորս հազար դրամաւ եւ Գ. Նորի տփի սուրբ ուխտիս վասն իմ հոգւոյս եւ իմ մաւրն Գոհար խաթունին. Տէր Ստեփաննոս (եւ միաբանք) կարգեցին Դ. Ժամ. Բ. ինձ. Բ. իմ մաւրն, Հռիփսիմեանց տաւնին. Արդ թէ ի մեր յետամնացաց կամ պարոնաց եւ յաւազաց հակառակել ջանայ ու զիմ չորս հազար դրամն եւ զՆորին ի Նորավանիցն (հանէ)... ի Սուրբ Երրորդութենէն եւ յերից սուրբ Ժողովոյն նզովեալ եղիցի եւ բաժին զՅուդային առցէ, եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի. Ի ԹՎին ԶԽ. Հաստատ է գիրս կամաւն Աստուծոյ.

† Կամաւն Աստուծոյ. Ես Հաջարի եւ ամուսինն իմ Մէլիք ոչ ունէպը զաւակ, երբ որ խոստացաք զմեր կանգնած երանելի սուրբ Նշանս եւ տուաք զմեր ձեռնաւորունկ այգին ու չորս դուռն տուն մեր շինած ի Զվայ. Տէր Սարգիս եւ միաբանք հաստատեցին ի տարին Դ. պատարագ. կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ. ով որ հակառակ կայ ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի.

† Կամաւն Աստուծոյ. Ես Սանջար որդի Տանաղուին ոչ ունելով զաւակ յերկրի՝ ոտացայ ինձ զաւակ զսուրբ Նշան, եւ տուի յիմ հալալ հայրենեաց զՏանձիկ իւր սահմանաւքն եւ այգւոյն ի Նորավանքն. եւ Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանք սահմանեցին ինձ ի տարին Ե. Ժամ. թէ դք խափանել ջանայ, ի Սուրբ Երրորդութենէն որոշեալ եղիցի եւ մասն զՅուդային եւ զխաչահանուացն առցէ, մեր մեղացն պարտական եղիցի. Ի ԹՎին ԶԾԲ.

Ի վերայ այլեայլ քանդակազարդ խաչվիմաց գտանին յետագայ արձանք, յորոց հնագոյն է անթուականս այս.

Այս Նշան աւծելոյն Աստուծոյ կանգնեալ ի բարեխաւսութիւն իշխանաց իշխանի Հաւառնայ որդւոյ Սենեքերիմայ արքայի որ կէսաւրեայ փոխեցաւ առ Քրիստոս զրկեալ ի հայրենի փառացն աւտար.....

† ԶԺԸ Թուին. Ես Դեղ կանգնեցի զԽաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ բարեխաւսութիւն ապագայիս իւր ?.

1 Յիշէ զայս և պատմին (ՀԱ), որքէ Զուրջին կոչելով զԱմիրայ. «Եւ մէք սահմանեցաք նմա, առէ, հինգ պատարագ, եւ այլն»:

† Այս Գայիսոն մխեալ արեամբ աւծելոյն Յիսուսի, որով հարեալ խոցեցաւ գոռոզն անմարմին. եւ կանգնեցաւ հրամանաւ Սմբատի ի փրկութիւն որդւոյ իւրոյ Բուրթէլին, յիշեցէք.

Սմբատս այս հաւանօրէն արքայաշուք երէց եղբայրն է Տարսայիճի, որ պայազատեացն զնա:

† Ես Եղիշայ Իպիսկոպոս կանգնեցի զԽաչս ի փրկութիւն հաւրեղբար իմոյ Աւաքէլ Եպիսկոպոսին. Թվին ՌԺԸ.

Յայլում գեղեցիկ խաչի ձեւակերպեալ է քանդակ մազաղաթի ի ձեռս Փրկչին, և ի նմին գրեալ,

Ես եմ լոյս աշխարհի.

† Ի Թվիս ԶԺ. ի կամս ողորմութեան Արարչին ես Բուրթէլ որդի Էլիկումին որդւոյ մեծ Լիպարտին կանգնեցի զԽաչ աստուածընկալ սուրբ Նշանս մաւր իմոյ Թամթայ յիշատակ յաւիտենից. Աղաչեմք յաղաւթս յիշեցէք ի Քրիստոս.

† Զհայր Տեառն... յիշեցէք ի Քրիստոս.

Այսպէս գրեալ է ի խաչվիմի միում ագուցելոյ ի վե. արձանաց՝ յայտնի թերացեալ յանուանցն. իսկ երկուքն որդի դրան եկեղեցւոյն, և յերկոցուն ի ստորեւ գրելոցս այն ոքիկ արձանք հակիրճք են սղբա.

Զհայր Տեառն Սարգսի ղՅովսէփ յիշեցէք ի Քրիստոս.

† Զհայր Տեառն Ստեփաննոսի Տէր Գրիգոր յիշեցէք.

Արտաքոյ եկեղեցւոյ Ս. Կարապետին, առ աստիճանք կամ սանդղաք (չորեքուկ) վերելիցն՝ ի հարաւոյ կուսէ կայ փոքր տապան մի Օլիկ անուն մանկան. որ թուի նուազական կամ փաղաքական ելիկում կամ Ալիկում անունն: Առ նմին և այլ փոքր տապան իվանէի որդւոյ Զեսարի՝ Նոյնպէս ի տիւ մանկութեան վախճանելոյ, որոյ գիրն է չափաւ, այլ անթուական.

Կայ հանգուցեալ յայս տապանի
Զքնաղ մանուկ զարմանալի,
Որ իվանէ անուն կոչի.

Եղիւր ծաղեալ Աւրբեւեցի,
Որդի Զեսար մեծ իշխանի.

Սակաւ քայլաչափ հեռի ի հարաւոյ կուսէ ժամատանն են այլ եւս դամբանք. ի միումն գրեալ է,

Պարոն Մահեւանայ է.

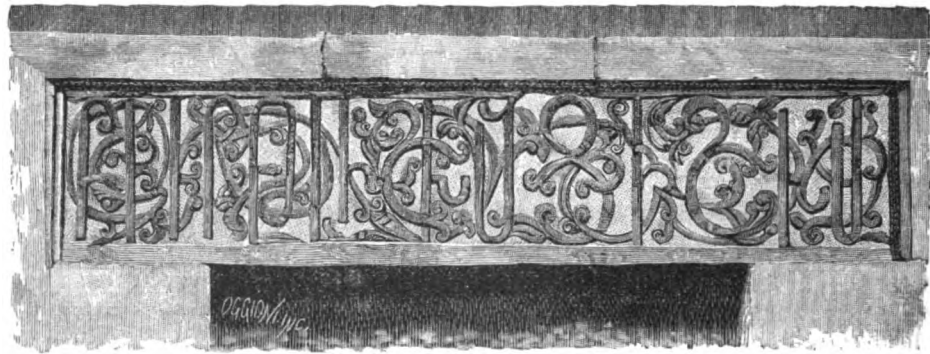
(Տես զազգատոհմ Մահեւանեանց յէջ 168)։- Մերձ ի սոսա են երկու խաչվեմք այսու արձանագրովք.

Կամաւն Աստուծոյ. Ես Կոռգոր որդի Ախթամարին կանգնեցի զԽաչս յաղաքս մաւր իմոյ Ասիային. Որ երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս. ի Թժվիս ԶԼԳ.

† Կամաւն Աստուծոյ. Ես Կուկոր որդի մեծ Ախթամարին կանգնեցի զԽաչս եղբար իմոյ Փալկայ որ կիսաւրեայ փոխեցաւ ի Քրիստոս. Թժվ. ԶԼԴ.

Սակաւ ինչ քայլս ի բացեայ կիսականգուն կայ եր-
րորդ եկեղեցի Նորավանդաց, որոյ անունն ոչ յայտնի,
այլ Թուի նուիրեալ Ս. Աստուածածնի. դաստակերտ է
Բուրթել իշխանի, ոչ ընդարձակ՝ այլ յոյժ վայելչակերտ
և նորաձեւ աննման, կրկնայարկ գոլով, որպէս է նշմա-
րել և ի պատկերիդ (Թիւ 59). գեղեցիկ է տեսանելով և
գոյն կոփածոյ դեղնորակ քարանցն: Ի վերայ մանր դը-
րուագեալ դրան ներքնայարկին կայ քանդակ պատկեր

(Թիւ 61) Ս. Աստուածածնի՝ Յիսուս ի գրկին, բազմեալ
ի բարձի. ի վերայ գլխոյն բարձրաքանդակ գրեալ «Մայր
Աստուծոյ». յաջմէ և յահեկէ Գաբրիէլ և Միքայել
հրեշտակապետք Թեւաքն հովանի առնելով Տիրուհւոյն:
Բարաւորք դրանն եւս ունին պատկերս հրեշտակաց կամ
Թռչնախառն մտացածին էակաց: Ի ներքոյ արեւելեան
լուսամտին արտաքուստ գրեալ է անուն շինողին ի միջի
դրուագեալ ծաղկանց, այսպէս օրինակաւ.

26. Երազիագիր անուն Բուրթելի.

Բուրթել իշխանաց իշխան(ի) Տէր Աստուած աւգնէ.

Երեք կամ չորք աստիճանք սանդղոց իջուցեալ մու-
ժանեն ի ներքս՝ ի սենեակ կամարակապ կամ ի ժա-
մատուն, ի վերայ չորեցուն որմնամած սեռնց, երկւոյ
պատուհանք. յերեսս որմոցն քանդակեալ են կեն-
դանակերպք աւետարանչաց. ի յատակին են սակաւ
դամբանք անվերնագիրք: Երկուստեք դրանն 13 կամ
15 զոյգք քարեղէն յոյժ նեղ սանդղամատունք առ փոքր
փոքր յիրար մտեցեալք՝ հանեն ի վերնայարկն նոյն,
պէս կամարակապ նուրբ որմնայար սեռամբք, և մանրա-
զարդ քանդակեալ զրամբ (Թիւ 60). ի ճակատ աւագ սե-
ղանոյն քանդակեալ կայ Քրիստոս ի վերայ չորեքկերպեան

աթոռոյ, ի միջի երկուց հրեշտակաց. ի վերոյ լուսամտին՝
Աղաւնին խորհրդական, ծաղկահիւս տառիւք գրեալ
Հոգին Սուրբ: Երկուստեք բեմին են և փոքրիկ մա-
տրունք կամ խորանք, ի վերոյ միոյն քանդակեալ գլուխ
սլակաւոր: Ի վերոյ դրանն արտաքուստ քանդակեալ է
պատկեր Քրիստոսի՝ աւետարան ի ձեռին, կարկառեալ
զաջ օրհնարալիս, և ի ներքոյ գրեալ Յիսուս Քրիստոս.
Երկուստեք առաքեալքն Պետրոս եւ Պաւլոս գրով ա-
նունանցն, և բազմաք կամ արծուիք սաւառնաթեւք. իսկ
ի վերոյ փրկչական պատկերին բարձրաքանդակ տառիւք
գրեալ է յիշատակ Բուրթելի Թուին մեծին Տարապիճի.

**Կամաւն Աստուծոյ եւ Պարոն Բուրթել իշխանաց իշխան եւ ամուսինն
իմ Վախախ եւ որդիք իմ Բէշկէն եւ Իվանէ կանգնեցուք ղեկեղեցիս ի մեր
հալալ արդեանց.**

Առ մանրադրուագ հիւսիսային լուսամտին եւս քան-
դակեալ է պատկեր Փրկչին աւետարանաւն և օրհնա-
բալիս աջով և երկուստեք հրեշտակաք: Գմբէթն՝ որոյ ի
դէպ էր հրաշակերտ ինեւ ըստ պատշաճի ստորին չքնաղ
մասանցն, ի սասանութենէ 1840 ամին կործանեալ ման-
րեալ կայ ի յատակին՝ խառն ընդ փլածոյ որմոցն. ի վե-
րայ միոյ կանգուն մնացելոյ սեան՝ երեւի քանդակ մո-
րուեղ սրախոյր երկայնահանգերձ առն գտեւորելոյ և
ազուցելոյ հարթ կոյիկս, զահեակ ձեռն ի վայր արկեալ:
Նմանատիպ և յայլում սեան կայ պատկեր, որ և ունի

ի ձեռին զձեւ եկեղեցւոյն, յայտ է թէ շինող նորին է,
և ի միւսում եւս բազէակիր ոմն. Են և արտաքոյ եկե-
ղեցւոյն սինք խորտակեալք, միոյն ունելով զպատկեր
Տիրամօր Աստուածորդւովն ի գրկի. յորոց գուշակի սիւ-
նազարդ լինել զմբէթին: Ի խառն դերկացն որ ի ներ-
քոյ և որ արտաքոյ եկեղեցւոյս՝ հաւանօրէն գտանին և
նշմարին իսկ ոչ սակաւ քանդակեալ վէմք և խաչարձանք.
յորս նշանաւոր է արուեստակերտ պատկերաք նման վե-
րոգրելոցն՝ խաչվէմն կանգնեալ ի Բուրթելէ վասն եղբօր
իւրոյ, գրութեաւսս.

**Ես Պարոն Բուրթել կանգնեցի գլխաւս ի փրկութիւն հոգւոյ վասն եղ-
բար իմ Բուղդային.**

Թերեւս զինքեանս զհարազատսն (Բուրթել և Բուդ-
դա) կերպարանն քանդակապատկերք երկուց աղօթկեր
արանց ի ծունր անկելոց առ ոտս Խաչին:

Արտաբոյ պարսպաց վանացն՝ յաւերածոց միջի սն.

աւեր կամ կիսաւեր մնայ փոքրիկ սենեակ մի Հիւրա-
տուն կոչեցեալ, իբր 5-3 քայլ. ի հարաւային որմն ա-
գուցեալ կայ խաչվէ՛մ՝ այսու երկար և կարեւոր արձա-
նագրութեամբ.

Յոսուփն որ առ Աստուած եւ Սարգիս անարժան եպիսկոպոս կամաւ
եւ հրամանաւ ամենաւրհնեալ պարոնացն իմոց Տարսայիճին եղբար Սմբա-
տայ արքայի եւ ամուսնոյ իւրոյ Մինայ Խաթունին եւ եղբարց իւրոց Լիբա-
րիտի եւ Թաղային շինեցի զՀիւրատունս, եւ ետու հիւրանոցս գիւղ
զԱւէշ իւր ամէն սահմանաւքն, եւ զերկու ակն ի ջաղացն յԱրփայ, եւ այգի
զԱխթամարենց բաժին ի վանքս զԹումային, զՈվանէսին եւ զՊետրոսին,
յԱկոռի՝ զՆժնասդոռն?, ի Վէդէ՝ զՊարոնէ գնած բաժին հող, ի
Նրքոյն զՄարակաւ փորակ, յԱգարակի ձոր՝ Վարդոռնուն, յԱ-
գատին՝ զՃագոռնուն, Սարին՝ զԱկներ, յԱնասիւտ՝ զԹգենիին.
Որ զայսոց մուտքն ի հիւրերին պէտքն անց(ւ)որ աւտարքն եւ կամ ու-
տելիքն ուտեն, պարոնացն աղաւթք երախտաւորացն աղաւթք եւ Աստուած
ողորմեայ ասին. Յիշելով զիս եւ զիմ աշխատասէր Առաքելն. Որ յետ
մեր զայս սահմանեալն... յոյս Հիւրատնէս հանել ջանայ կամ խափա-
նել ինքն յԱստուծոյ (գատի) եւ մեր մեղացն պարտական է.

Ձպակասութիւն թուականի արձանիս՝ ընուն ա-
նունք Տարսայիճի և Մինայի, յայտնելով զվերին քա-
ւորդ ԺԳ դարու, և զգեղեցիկ խնամածութիւն և զա-
ռասածեմութիւն շինողաց Հիւրատանն: Մարթ է կար-
ծել զմի յեկեղեցեաց Նորավանից՝ սեփականապէս Ա-
մաղուայ, և իբրու առանձին վանք, կամ թէ նոյն ինքն
Անասիւտն կոչեալ Վերին Նորավանք, որպէս գրի ի
յիշատակարանի միում գրոց յամի 1329 և վկայի ի սին
Վայոց ձոր գաւառի լինել և յիշխանութեան Պարոն
Բուրթելի, առաջնորդ ունելով զԵրիւրոն Բաբունապետ՝
ստրք և այր Աստուծոյ կոչեցեալ և «սպասաւոր սուրբ»
«գերեզմանի Բաբունապետին Դաւթի» (տես յէջ 134).
բայց եկեղեցին կոչի Մայր յուսոյ և Ս. Սիոն, վասն ո-
րոյ և քննութեան կարօտի:

73. Մինչեւ հեռացեալ ի քաջանշան վայրացս և վանա-
ցըս՝ կարեւոր համարիմ յուշ առնել, զի յետին յիշատակ
բանիս եցոյց երկուս լինել սաստանօր Նորավանի, և Վերին
կոչելով զմին՝ յայտ լինի երկրորդին լինել Ստորին կամ
Ներքին, որ հաւանօրէն է նոյն ինքն հռչակաւոր մենա-
ստանն խնամարկեալ յՈրբելեանց յԱմաղու. յառաջ քան
զայսոսիկ յիշեցաք զՆորավանս Գեղաբունեաց (յէջ 78),
և յետոյ ուրեմն յիշեցի Նորավանք Բղենեաց, որ ի կէս
Ժ դարու շինեալ է թուականէ սորին և յանուանց չի-
նողացն յայտ է աներկբայ՝ զի «րիշ է միւս» եւս (հին.
գերորդ) Նորավանք, որոյ տեղի ոչ նշանակի, այլ շինո-
ղըն և թուականն ի վերջ կոյս Ժ դարուն: Եթէ էր այս
մի ի զուգիցն Վերին և Ստորին Նորավանից (որոց հիմն-
արկութիւն ոչ ցուցանի բացայայտ ի պատմէն Սիւ-

նեաց), զարմանք լինէին լռութիւն սորա կամ անգի-
տութիւն. ապա յայտ է թէ զատ և որիշ էր յամենայն
վերապոյն յիշեցելոց. սակայն դարձեալ ոչ փոքր զար-
մանք են չիշել նորա զյետինս (զորմէ ահա ճառելոց
եմք), և որոյ սկզբնաւորութիւն այնպէս նշանաւոր և
զուգադէպ իմն է՝ որպէս Բղենոյ Նորավանիցն, զոգչիր
և Ամաղուայն: Արդ զանձանօթս այս կամ զքննելի Նո-
րավանս ծանուցանէ յիշատակագիր հռչակեալ փողոսկրա-
պետ Աւետարանին Էջմիածնի, գրելոյ յամի 989. որ
յետ միին ինչ բանից յայտնէ՝ զի հօրեղբայր իւր Ստե-
փանոս ի զարմէ Հայկազանց անտի Սիւնեաց «Թողեալ
» զՀայրենական շքեղաշքութիւնն, քանօն կրօնից միան-
» ձանց եղեալ յերկրի, զանմարմնոցն բերեալ օրինակ՝
» նոցին եղեւ հաղորդ, թողով յերկրի իւրայոցս աշակեր-
» տելոց՝ օրինակ գնացից կենաց պողոտային, և սան-
» դուս ի վերինն Սիոնի՝ զանուանեալ Նորավանս,
» հիմնարկեալ ի սմա զվկայարանն նոյնանուն իւր Սըր-
» բոյ Նախավկային Ստեփաննոսի: Իսկ ես յետին և ա-
» մենանուաստ Ստեփաննոս, մոլորական կրօնաւոր և
» անարժան քահանայ, նորին աշակերտ և եղբորորդի,
» ոչ ըստ նորին օրինակի՝ այլ յոյժ մեղուցեալ, որ թէ-
» պէտ եւ ըստ ոին և անտի խաբկանաց կենցաղոյս
» Հայկազնեա գոլ ստէին ցիս, այլ եմ ըստ ճմարտութեա-
» նըն որում եսն վկայեմ ինձ, աննշան և վաթթար և
» յետին քան զամենայն մարդիկ... Եւ արդ մեծաւ
» զարմացմամբ ցանկացայ գրել զվսեմափայլ չորեք-
» ծագեան զհոգեբուղիս տառս սրբոց աւետարանչացս ի
» զարդ գերարփի վայելչութեան եկեղեցւոյ... Եւ արդ

» մի՛ դժիշխեսցէ ի տանէն Աստուծոյ հեռացուցանել զսա
» իւիք պատճառանք ի Նորափանից սուրբ եկեղեցւոյս. և
» Թէ՛ դժ յանդգնի որոշել զայս Աւետարանս ի սուրբ խո-
» րանէս, յափշտակողն ի փառաց Որդւոյն Աստուծոյ ու-
» րոշեալ լիցի:... Եւ գրեցաւ յամի Թուոյ Հայագանց
» ՆԼԸ, և ըստ Թուոյ Հոռոմի ԶԽԲ, յիսմայելական բրդ-
» նակալութեան 82թ¹:

+ Տեառն Ստեփաննոսի է սուրբ Աւետարանս: Տա-
» ցէ զսա Տէր ի վայելումն մանկանց նոր Սիովնի»:

Յետ իբր 300 ամաց (1173) Գոռթի ոմն որդի Վահրամայ՝
գնեալ զայս աւետարան՝ տուեալ է ի Մաղարդի վանից
Ս. Ստեփաննոս — Թողում ապագայի և ապագայից ըզ-
լուծումն խնդրոյս նոյնութեան կամ որիշութեան Նորա-
վանիցս, ի քնին առեալ և զյետին յիշատակն 1173 ամի.
յորում՝ եթէ չէն էր վանքն՝ ուր գրեալն է, առ նոյն ան-
շուշտ դարձուցանէր. զայն գնողն բարեպաշտ, և պատ-
միչն Սիւնեաց եցոյց զի յետ կիսոյ դարու այնր Թուա-
կանի սկսեալ է վերաշինութիւն իւրոյ Նորավանիցն Ամա-
ղուայ. և զի Թէպէտ սորայս գլխաւոր եկեղեցի Ս. Կա-
րապետ կոչի յաճախ, այլ և Ս. Ստեփաննոս, որպէս
չինեալն ի համանուն Հայկազնոյն, նա և հին եկեղեցի
գոլ նշանակի Ամաղուայն:

Սակաւ ինչ հեռի ի Նորավանիցս ի հարաւոյ կուսէ ի
բարեբոյս ձորահովտին՝ կայ անկցորդ այլոյ շինուածոյ՝
սենեակ կամ մատուռն մի փոքր, ոչ հին, քարաշէն կը-
րամած կամարակապ, աւազան ի միջի՝ յոր հոսի նրբա-
ծորան ջուր բոշկարար համարեալ, և գան այցելուք յար-
բուռն և յածումն: Ունիցի Թերեւս դա զտեղի կամ շինեալ
իցէ առ յիշատակէ քաջահին Եկեղեցւոյ Ս. Փոկրասայ, զոր
յիշեցաք ի սկզբան տեղագրութեան վանիցս, (տես յէջ
184), և զի ջուրն այն «առնէր հրաշա զարմանալիս»:
» զի ամենայն անբուժելի ցաւք և անհնարինք ի մարդ-
» կանէ, գողութիւնք և բորոտութիւնք և վէրք բազ-
» մաժամանակեայ նեխեալք և ապականեալ, ի ժա-
» մանելն ի տեղին յայն հաւատովք և ի լուանալ ի ջու-
» րըն և յածանելն ձիթով բոշկեալ լինէին. և Թէ՛ մա-
» հացու լինէր՝ առժամայն վախճանէր: Եւ վասն այսր
» մեծապէս լինէր հնչեալ համբաւ տեղւոյս ընդ ամե-
» նայն աշխարհ: — Ապա ի նուազել ժամանակաց...
» ի ՇԾԳ Թուականին (1108) էր եպիսկոպոս ոմն ի
» վանս Յովհաննու՝ Բովանէս անուն, լցեալ ամենայն

» առաքինութեամբ և բոլորովին զգեցեալ զՔրիստոս,
» յազգէ ազնուական, որդի մեծափառ իշխանին Բա-
» ղաց Հասանայ... մեծ որդի մեծին Համուռնայ: Այս
» Յովհաննէս յետ աւերման իւրոյ աշխարհին՝ բազում
» ալէկոծեալ այսր անդր, եկն ի վայոց ձոր գաւառ, և
» կամեցաւ բնակել ի Խորաձոր անապատին Նորավա-
» նից, մերձ անառիկ դղեկին Հրասեկայ բերդին, առ
» հիւզօր և մեծապաշտ եկեղեցւոյն Սրբոյ Կարապե-
» տին. և երթեալ յանդիման լինի մեծի արքային Պար-
» սից Մահմուտ սուլտանին, ծանօթանայ նմա և առնու-
» ի նմանէ փարման և մանչուր՝ վասն սուրբ տեղւոյն
» այնմ. համարձակ բնակէ ի նմա, ժողովեալ արս կրօ-
» նաւորս և ճգնազգեսաց, և հեռացուցանէ ի վայրիցն
» զամենայն աշխարհականս, և շրջապատիւ սահմանէ
» զվայրն ամենայն, կանգնելով զնշանն տէրունի, զի
» մի անցանեն ընդ այն կանայք և լկտի մարդիկ: Եւ
» առնու ի սահմանակցացն հողս և անդաստանս ի ժա-
» ւանգութիւն եկեղեցւոյն՝ ի Գանձակեցեացն»: Յետ
» այսոցիկ պատմի հարստահարութիւն բերդապահին Հը-
» րասեկայ և քանդումն սորին (տ. յէջ 180):

Զերկոսին եւս տեղիքս՝ զՆորավանս և զԱնապատն Ա-
մաղուայ, Տարսայիճ իշխան հանդերձ այլովք վանորէիւք
և նոցին վիճակօք՝ տուեալ էր ի ժառանգութիւն որդւոյ
իւրոյ Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի, որ իրաւամբ իսկ նշա-
տէր աստ իբրեւ յաթոռ եպիսկոպոսութեան կիսոյ մա-
սին Սիւնեաց, զոր և միացոյցն յետոյ, (որպէս գրեցաք
յիւրում տեղւոյն). և զտեղիս զայս որպէս սեփական հայ-
րենի կալուած՝ բազում խնամով յարդարեաց նա ինքն,
և ճոխացոյց կալուածովք, սեփականելով նմին զիւր
հայրենաբաժին գեօղոն, յորոց սակի գանձագիրն Չուտ
(169), և վանորայք Գարկոփ և Արատէս. և զատ յայ-
լոց նուիրաց՝ ընծայեաց և խաչ մի հրաշափառ, զոր յեր-
կրէն Արցախոյ բերեալ էին յայս գաւառ, և տեւաբն
Դլիննանք՝ առ կարօտութեան կամէին օտարացուցա-
նել. գնեաց ի նոցանէ Ստեփաննո 800 ոսկւոյ, և զպա-
հարանն դարձոյց ի նոսա ի հաշիւ 100 ոսկւոյ. և ինքն
չինեաց նոր պահարան յոսկւոյ և յարծաթոյ, շքեղա-
փայլ չորիւք մարգարտօք և հնգիւք մեծագին ծիրանա-
տեսիլ շափուղայիւք, որոց ընդ միջնոն եղեալ զմասնն
կենարար փայտին՝ յաւել զրեւ ի Թիկանց կուսէ նշան
բանից համառօտ:

Այս աստուածընկալ սուրբ Նշանս կազմեալ ի Տէր Ստեփաննոսէ Սիւ- նեաց եպիսկոպոսէ, բնակեսցէ ի յաւիտեան ի սուրբ եկեղեցւոյն Նորավանից.

Արար միւս եւս մեծագոյն պահարան աղիւսաձեւ,
գրեալ ի նմա երկուր յիշատակարան²: Եւ զի յամարայ-
նի տօթ անհնարին նեղէր գրնակիչ տեղւոյն, սահմա-

նեաց վասն եպիսկոպոսին և սպասաւորաց եկեղեցւոյն
«զԱրատէսի վանքն որ ի վերոյ Եղեգեաց... ամենայն
» շրջակայ սահմանքն և հոգեցատուր ժառանգութեամբ

¹ Հրատարակող յիշատակարանին ապագրութեամբ (առ Միխ.
Թարեանս ի Վիեննա) (Strzygowski ի Byzantinische Denkmä-
ler) անհամաձայնս ասէ զերեսին Թուականքս, և սխալէ ինքն,
զՀոռոմի կարծեալով Յունաց Թուական, որ ոչ է, այլ Հռովմայ
երկրորդ հազարեկէն է, սկսելոյ յամի 248 Փրկչիւն, յոր յաւե-
լեալ Վ742 (2ԽԲ) լինի 989-90 Թիւ Փրկչիւն՝ որ է ՆԼԸ, Հայոց-
իսկ զիսմայելական Թուականն՝ գրիչ աւետարանին ոչ ի հէ՛հէ-

բայէ սկսանի (622) այլ յառաջից ամէ քարոզութեան Մահմէտի,
որ է 610 ամ Փրկչիւն, յոր յաւելեալ Վ739 (82Թ) աւա լինի
989-ՎԼԸ. և այսպէս միաբանին Թուականք երեցուն եւս ազգաց:

² Որ է այսպէս. Բամս կործանման աշխարհին Հայոց,
ի դառն եւ ի դժնդակ ժամանակիս, յորում էր
Թուականն ԶԽԳ (1204) ի ժե յորեկինիս, յաշխար-

» բըն ի սուրբ եկեղեցիս », և այլն: Եւ յետ կարգաւորելոյ զայս ամենայն, գրեաց և կնքեաց զգիրս իւր Պատմութեանն Սիւնեաց յամի 1397, ի սոյն յայս « վանս » վսեմական և սրբաւորական ուխտիս Նորավանից, ընդ հովանեաւ աստուածաբանական տաճարացս և աստուածակիր նշանացս, ի նժդեհ և ի դառնագաժան աւուրալըս: Կեցեալ յետ այնորիկ աւելի քան զտասն ամ մինչեւ ի 1309 կամ 1310:

Ի տեղեաց անտի յիշեցելոց յարձանսն՝ Տիարը գիւղ թուի յարեւելակողմն հարաւոյ Ամաղուայ լինել և մերձասահման Գանձակայ: առ որով՝ պատմի, զի ի ժամանակս Յովհաննու եպիսկոպոսի Համուռնեանց «կին մի և մանուկ ստնդիայ անկեալ պատահմամբ ընդ մեծ Բարն» որ հանդէպ վանիցն ի Տիարայ շինոյն. տեսեալ զըրբայն և կնքեալ նշանաւ խաչին հանդէպ, անվնասք մնացին և ամբողջ դարձան անդրէն ի տուն իւրեանց, և ևս էին. Տէր Յովհաննէս կայր ի յատակ քարիս, և երկու ձեռամբ ըմբռնեալ ապրեցոյց զմեզ»: — Համսարի գիւղ իցէ թերեւս Ամսորիս գիւղն Գեղաբունոյ. իսկ Ագարակի ծոր գիւղ և Աղբերիս ագարակ, հարկ է թէ ի մերձաւոր սահմանս Նորավանից իցեն: — Ազատ թուի Ազատակն որ ի կողմանս Բոր գեղի: Այլ ինչ տեղիք, որպէս Ճաւաձոր, Աւէշ, Ակոռի, Տանձիկ, յիշեալ են յառաջագոյն: — Ի սկիզբն դարուս ժառանգութեամբ ունէր զտեղի Նորավանից Պետրոս Բեգ որդի Մէլիք Սամբէի, հրաւիրտակաւ Ֆէթհալի շահի հաստատեալ ի նոյն յամի 1813: Բայց զարդիս Ամաղու և վանքն մերձակից սահմանաբար՝ ստացուած են Ստեփանոսի Եղիազարեանց Երեւանեցւոյ, և շատք ի հին կալուածոց աթոռոյն՝ Չուացի Հասանալի սուլդանի այլազգւոյ:

Ոչ հեռի ի կողմանցս և մերձ ի Կնիշիկ գեօղս (180), ի վերայ ճանապարհին մատուռն մի է անշուք շինութեամբ՝ Տէրիխալ անուանեալ, յոր գան յուխտ: Անկ է հետադօ-

տել և ի վերնակողմն ձորոյն, ուր ոչ նշանակի ի քարտի և ոչ մի շէն, որպէս գրեալ է ոչ և ի բովանդակ ձորահովտիս. միայն ի ծայր արեւմտեան սահմանացն, առ եզերք իսկ մեծի գետոյն Արփայի՝ կայ Վերին Տանձիկ գիւղ, զի իբր կիսով փարսախաւ ստորեւ կայ Ստորին Տանձիկ յաջմէ գետոյն, ոչ նշանակեալ ի հին Յուցակին, այլ յիշեալ յարձանագրի անդ Սանջարի որդւոյ Տանաղուի, որ իբրեւ տէր տեղոյն ետ զայն ի կալուած Նորավանից յամի 1303 ի ձեռն պատմչին Ստեփանոսի: Այժմեան բնակիչք երկոցուն եւս գիւղիցս են ոյլազգիք մահմէտականք, իբրեւ տունք 60: Ի միջոցի երկոցուն՝ յաջակողմն գետոյն՝ է անձաւաձեւ սոր մեծ՝ ի բռնութենէ ջուրց փորեալ, զոր ուս միկն համարի գոմս ձիոյ Քէօրօղլու դիւցազին և երգչի: Չերեւին ինչ նշանաբան հնութեան և եկեղեցեաց ի գիւղքս, այլ աւերակք ի քարակտուր մի յարեւմուտս նոցին, ուր համարի հինն Տանձիկ, թէպէտ և ոչ իսկ անդ յայտնեցաւ նշանաւոր ինչ. բայց բնակքն մահմէտականք պատուեն տեղի մի իբրեւ գերեզման առն սրբազանի՝ ի միջի ծառոց թեղենեաց, զորս և զգուշանան հատանել՝ նուիրականս համարելով: — Մերձ ի Տանձիկ ընդ կողմն Արփայի՝ ծծմբահոտ ջրոյ աղբիւր մի է. իսկ յարեւելից կուսէ (և ի Մտ. Ամաղուաձորոյ) ամբառնան քարաժայռք, յորոց երկուք մերձ ի գետն Արփա՝ ունին ի դադաթան ջրամբար և աւերակս բերդի և բնակութեանց կրաշաղախ քարամբք. մին կոչի Վէյսալի գայէսի, միւսն իռլ գարառաջ գայէսի (Բերդ երկից եղբարց): Մի՛ այսոքիկ արդեօք իցեն մնացուածք հաշակաւոր բերդիցն Վայոց և Հրասնկայ, և Անապատն բերդ: — Դոյզն ինչ վերագոյն քան զՎերին Տանձիկ յաջմէ Արփայի պատուեն բնակիչք կողմանցն և մահմէտականք վէմ մի սեւացեալ ի ծխոյ նուիրաց, զի համարին ընդ նովաւ եղեալ զճգնարան Յովրայ, և զքարացեալ ճհիս բրածոյցն՝ անկածս ի վիրաց նորին. և այս՝ քանզի Օստեր կոչի կողմն այն, որպէս թէ իցէ Ասիդն հայրենիք համբերող նահապետին:

Բակալութեան Քեղաթու ղանին, ի կաթողիկոսութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի եւ ի Թագաւորութեան Վրաց Դաւթի, յիշխանութեան այսմ նա, Բանգի ամենօրինեալ զարմիցն Ելիկումին եւ եղբարց իւր, Ես յոգնամեղ պարտաւորս Տէր Ստեփաննոս՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, որդի մեծափառ իշխանին Տարսայիճին, առաջնորդ վսեմական եւ աշխարհադէտ տանցս Տաթեւոյ եւ Նորավանից, վերին տեսչութեամբն պատահեալ անպատում պարգեւացս Աստուածընկալ սուրբ Նշանիս. եւ տեսեալ ի սմա զներկուած արեանն Յիսուսի, զոր բերեալ էին ի գաւառէն Արծախայ, եռաց յիս տարփումս սաստիկ եւ զնեցի զսա ի բուն հայրենատէրանցն՝ ի թողանցն Դիւնայ 500 դահեկանի՝ միագլուխ ի յայլ քաղոււմ պարգեւացն, զոր վասն դառն եւ չար

կարեացն եւ պարտուցն իւրեանց մեծայօժար կամաք ծախեցին մեզ: Եւ մեք առեալ զարդարեցաք յոսկւոյ սրբոյ եւ յականց պատուականաց՝ նախ գիտալն եւ ապա զպահարանն, ի յոյս ի բարեխաւս առ Քրիստոս վասն եղկելի հոգւոյս. Թերեւս գտից ողորմութիւն յանաչառ ատենին: Եւ ընծայեցի զսա սուրբ եւ գերափառ ուխտիս Նորավանից հայրենի դամբարանիս մեր: Թէ ոք նենգել կամ Բանել քանայ զսա աստի՝ ընդ կայենի եւ Յուդայի եւ Արիոսի դատեսցի, յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց եւ յամենայն Սրբոց նզովեալ եղիցի:

Աղդ յիշեցէք զիս եւ զեղբարսն իմ զարի եւ զհաւոր իշխանսն, զԵլիկումն եւ զԼիպարիտն եւ զայլ եղբարսն եւ զբարի քոյրն իմ զՄամբանն. եւ դուք յիշեալ ի ջիւղք ի Քրիստոսէ Աստուծոյն մերոյ. ամէն:

Ծ Ղ Ո Ի Կ

ԾԻՋԱԿԻ այլոցն կայ զահանիստս այս գաւառ տեարց Սիւնեաց, մասամբ միայն հիւսիսոյ սահմանորդ գոլով Ծարայ՝ երկրին Արցախոյ. յարեւմտից ունելով զՎայոց ձոր և իջևտորեւ զՃահուկ, ի հարաւոյ՝ զԵրնջակ և զԱրեւիս, յարեւելից՝ զԲաղս, զՀաբանդ և զԱղահէճք։ Ընդարձակ է, որպէս Վայել իսկ էր լինել գլխաւորի գաւառաց աշխարհին, այլ արդ գրեալ է կիսով մասամբ չափ՝ հիւսիսայնովն՝ ամայի և անշէն և անծանօթ իսկ. զի և ոչ մի գետ ու կամ հանգրուան նշանակի անդ և ի մեծի աշխարհացոյց քարտի, այլ և մեծատարած քարուտ կամ առապարախտ երկիր մի բարձր Ձինկի կոչեցեալ, լճակք չորք կամ հինգ ի միջին, Ալաւիկ ու կամ Ալլաճ կեօլ անուանեալք, նմանեալ այսու համաքուն սահմանորդացն, ձորակին Սոթից և Ծարայ. որովք միանգամայն արժանի է քննութեան երկրաբանից. գուցէ մեծի իրիք ժողովոյ ջուրց աւազան եղեալ ի վաղ և յանյիշատակ ժամանակս, զի և ոչ լերինք նշանակին ի նմին, բայց միայն ի սահմանածայրսն. Թերեւս և ի սակս այսպիսի դրից երկրին չընկալուեալ ի լերանց և խորանիստ գոլոյ ի միջին՝ ասիցէ ուրեմըն պատմին, յիշելով զանուշահոտութիւն բուրբալ ի նշխարաց սրբոց և լցեալ «զամենայն զիորակ գաւառին»։

Սահմանորդ լերինքն այնպիսի անջատք՝ յարեւմտից հիւսիսոյ են՝ Տէփե-կեօղի (Ուղտու ակն), Թերեւս նոյն կոչեցեալ և Այ-լիկիկ. Մոսիստրոյիան?, յոր անուն է և վտակ և թուի ածանցեալ յանուանէ Միսոս գետը. ի սոցանէ բոլին վտակք ինչ Արփայ գետոյ որ երթայ ընդ արեւմուտս, և Պազարչայ որ ընդ արեւելս հարաւոյ. — ի հիւսիսակողմն ձգին Մոսիստրոյեան բարձր լերինք 11150' անջրպետք Արցախոյ՝ որ ընդունի ի նոցունց զվտակս Տրտուական գետոյն (Թարթաւ), որ երթայ ընդ

հիւսիս. իսկ ընդ հարաւ արեւելախառն իջանէ Հագարի՝ զուգակցան Բարկոչառաւ, որք են գլխաւորք գետոց Սիւնեաց։ Յարեւելակողմանն՝ ի սահմանակցութեան Աղահէճի են բարձր բարձր լերինք Գզըլ-պողազ (կարմիր կապան) և Գըլալի և Գըլըքիէ, մին 11066', միւսն 10370'. որոց ի հարաւոյ միջասահման Մղկոյ և Աղահէճի խորտր տաղ, Գըլըքի քիփե և բարձրագոյնն Քէլալ տաղ որ և Ըլըլիլ Փոքր և Մեծ 10976', ի միջի Բարկուշատայ և Հագարու։ Երեւմտակողմն բարձրաւորակին՝ Քէրի տաղ և երկայնաձիգ պար Գըլըքի-տաղ լերանց, անջրպետք Սոթից, Վայոցձորոյ և Մղկոյ։ ի միջասահմանի արեւելեան կողմանն են Քէնպիլի և Այրիլի տաղ?։ յետինս հաւանորէն է Արագի լեռն յիշատակեալ ի նախնեաց. ընդ մէջ երկոցուն սոցա տարածեալ ընդ արեւելս Ագ տաղ, Շոքար տաղ. — ի հարաւոյ արեւմտից՝ Սալվարդին 10000', Օրածին?, Չիւրախի. և ի հարաւոյ՝ Տեմիրի?, Դարոչ գայա. — ի հարաւոյ արեւելից բարձրն Կամպի կամ Դանպիլոս լեռն, 10, 800', իբրեւ երկու փարսախաւ հեռի ի Տաթեւոյ. — Արեւելեան սահման Մղկոյ անստոյգ է, և անյայտ մեղ բարձունքն անջրպետք ընդ նա և ընդ Հաբանդ և ընդ Աղահէճ։

Չամայի երկիրս այս զատուցանէ ի հարաւոյ կուսէ գետ մի մեծ. զոր՝ քանզի բոլին է զաւառի աստ և ի սըմին խաղայ կիսով չափ և աւելի, արժան էր կոչել Մըղկոյ գետ, մանաւանդ եթէ և արժան իցէ լսել հին աշխարհագրին, որ առէ վասն գաւառաց Սիւնեաց ունել իւրաքանչիւր զիւր գետ, և յաւելու առանձնակի, « և Այ » դաւնոյ գետ »։ որ ոչ գիտեմ վերոյիշեալս այս իցէ եթէ այլ գետ. զի թէպէտ յիլի և ի պատմութեան գետն Աղանոյ, այլ ոչ քաջ որոյի կողմն նորին. իսկ յայժմուս գետն այն մեծ որ ի գաւառիս հասարակօրէն Պազարչայ անուամբ կոչի. և արտաքոյ նորին անցեալ ի Հաբանդ և ի Կովսական՝ կոչի Բարկոչառ, և խառնի ընդ հզօրագունի եւս գետոյ՝ Հագարոչ. բայց և յանուն գըլ-

խաւոր չինից ի սահմանս նոցին՝ կոչի Որոտնայ գետ, Հալիճորոս գետ, և այլն: Այնպէս և Լաւանակեցաքի վեր անդր զական աղբերս նորին մերձաւորս գետոյն Վայոցձորոյ Արփայի յարեւմտից, և Տրտուի յարեւելից Հիւսիսոյ. ուստի և ընդունի ի հարաւոյ Մարայ երկրին ոչ սակաւ գետաւորս, յորոց հզօրագոյն Մոսիսորոյն: յորոյ յալմէն (յաւրեւմտից) խաղայ ընդ անձուկ ձորակ (որպէս և սա իսկ) Պալլաքը վտակ յանուն Չինարած գեղը գաւառիս. յաւհեկէն՝ Գեւոր-սո. համախառնութեամբ սոցին և այլոց բազմաց վարարեալ գետոյն՝ կոչի յայնմհետէ Պազար չայ. յետ այնր ընդունի յայսմ կողմանէ՝ որ է ձախակողմին իւր և Հիւսիսային, գետակ մի Երաղիսիւնէի: գրեալ յաշխարհացոյց քարտի (Երաղը սո.?), որ փոքր մի մերձաւայն է Ալլախ անունն որեւելեան մասին Ծղկաց. անդրագոյն ի սահմանին Հարանդայ հզօրագոյն եւս գետակ, զոր ի դէպ է կոչել Կորէս յանուն մեծի աւանին՝ առ որով անցանէ. յետ այնր՝ զի անձուկ միջազտը են սորա և Հազարու գետոյ՝ ոչ ունին և օժանդակս յայնմ մասին: Իսկ յալմէ կողմանէ յառաջ քան զխառնուրդս վերոյգրեալ գետակաց ընդունի վտակս մանունս, և ապա զԱլլաքի գետակն, և այլ եւս վտակս. յետ որոց մեծագոյնս, զՍիսիսանոս, որ առ Ոյժաւ Թափի ի գետն, օժանդակ իւր առեալ զԱլլաքի առ Կիրակոսիկ գիւղիւ, զորոս կամ Գետաբաղոս գետակն՝ որոյ բերան մերձ է յՈրոտն, և զՏարեւոյ չորն՝ որ ընդ մէջ անցեալ գեղին և վանացն՝ առ Սատանայի կամըրլու Թափի ի գետն: Արտաբոյ Ծղկայ՝ ի Հարանդ՝ զխաւոր օժանդակ գետոյն է Չինոս գետակն: Ի հարաւային արեւելեան սահմանածայրս գաւառիս ընդ մէջ մեծի գետոյն և Կորէս գետակի՝ կան լճակք մանունք, և աղբերք վիմաբուղիք, որպէս և վերագոյն ի սահմանակցութեան Ազահէճի: Ի Թիւս չինից և տեղեաց Ծղկայ հարկատուաց եկեղեցւոյն՝ դասին և Ապարանից գետ, Ուտական գետ, Գիւնական գետ, որք կարծեցուցանեն գետառուս մանունս, յորոց որոս ձկանցն՝ մասն ելանէր եկեղեցւոյ: Բաց ի նախայիշեալ մանր լճակաց (Ալակէօլ) բարձրաւանդակ երկրին, ի փոքու եւս բարձրատափի՝ յարեւելից հարաւոյ նոցին և ի Հիւսիսոյ Լըրիսը լերին՝ մեծագոյն քան զնոսին կայ լիճ, Դարա կիօլ անուն, յ'8038՝ բարձու, Թերեւս ի հրաբխային ներգործութեանց գոգացեալ, զի այնպիսի են երկրաբանական կազմած կամ տարերք գետնոյն, և ձեւ իսկ լճին բոլորակ:

Հարաւակողմն գետոյն Ծղկոյ և բովանդակ գաւառին, մանաւանդ արեւելեան մասն, գետաւորիտ Տաթեւոյ, Լորու, և այլն, բարգաւաճ է բուսաբերութեամբ, քաղառագեալ աղբերօք և վտակօք, որոց և ծործորք անձուկք և դժուարագնացք՝ յաւելուն զահեղախառն գեղեցկութիւն վայրուցն. այլ մանրամասն դիտնական քննութիւն և ծանօթութիւն բնութեան նոցին չէ քաջայայտ, զի սակաւուց եւրոպէացի անցորդաց հանդիպեալ է կողմանցս այսոցիկ, և Ռատտէ՝ որ հերու (1890) չրջէր բնագննութեամբ ի Գարապաղ՝ յաւէտ զըջակայ գաւառաց քան զԾղկոյ երկրին տայ ծանօթս:

75. Վասն կարգի և անուն գաւառիս համառօտիւ չըզրտէ պատմիչն Սիւնեաց. « Որ ունի, ասէ, զբուն գահ

» իշխանացն և հայրապետացն՝ Ծղկոյ գաւառ, անուա՜ն նեալ ի Ծղկայ գաւառապետէ »: Վասն որոյ և առաջին գաւառաց աշխարհին դասի ի Յուցակի անդ հարկատուաց եկեղեցւոյն: Ո՞ր էր գաւառապետն այն և յորում ժամանակի, ոչ է յայտ, բայց չիք երկբայել եթէ ի Հայկազանց անտի իցէ և ի Սիսականց, յառաջ քան զԱրշակունիս. անունն ստուգիւ Թուի Ծղուկ քան Ծղուակ, որպէս կարծեցաւ ոմանց, և հոլովի Ծղկոյ և Ծղկայ, գրի և յոգնաբար Ծղուկը: Եւ զի սա էր բուն գահ Սիւնեաց, ապա և յատկաբար կոչի յոմանց ի նախնեաց Սիւնեա և Սիսեա գաւառ, զոր յետիւք այլայլեալ կոչեցին Սիսեա, որպէս ցարդ անուանի մի կամ երկու ի գիւղից զլիսոյ գաւառին, առ որովք խնդրելի է և Ծաղկայ գիւղ, որպէս կարդ անուանց գիւղորայից Յուցակին պահանջէ, ունելով յայտնապէս զանուն գաւառապետին հնոյ կամ զնահապետի բնակչաց երկրին, Թէպէտ յետոյ տեսարք Սիւնեաց նստէին ի Շաղատ, որ և այն չէ հեռի ի սոցանէ: Ի դէպ է թէ ի յետին դարս, յորս յաւէտ յիշի այս անուն Սիսիան՝ ընդարձակեալ ձգիցի և անդր քան զսահմանս Ծղկայ, որպէս մի ի յետին պատմիչաց մերոց անցելոյ դարու (Արաւհամ կաթողիկոս) Թուէ գաւառս, « Գանձասար, Ղաթան, Սիսիան », և այլն. և ժամանակակից նմին պատմիչ պատերազմաց Գաւթի Բէկի, յաճախ կոչէ Սիսիան գաւառ և Տուն Սիսիանայ, բովանդակելով ի նոյն և դարտաբոյ Ծղկոյ վիճակս: Զհնութիւն և զգլխաւորութիւն անուանն յայտ առնէ և Գահնամակն Ներսիսեան, ըստ աւանդութեան Մեսրոպայ Երիցու ի Ժ դարու, որ ի շարս յոգնահոյլ բարձից իշխանաց կամ տոհմից Հայոց՝ կարգէ ի զՍիսանեանք. իսկ պատմիչն Սիւնեաց՝ զնախահայր նոցին կամ զառաջնորդ՝ ի սկիզբն Արշակունեաց հարստութեան հանէ, յասելն զՎաղարշակայ կարգել զօրավարս արեւելեան բանակին Հայոց զտեսարս Սիւնեաց, « որոյ » անուն առաջնոյն Սիսան կոչիւր: Ի Յուցակի աւանաց հարկատու գիւղորէիցն յերկուս երեւի վիճակս տրոհեալ գաւառիս, ի բուն Ծղկոյ և յ'ԱՅԼԱՌ. զի առանձինն կարգին առաջնոյն չէնք 75 և երկրորդին 26. բայց առ պատմիչս ոչ ուրեք լսի յետին անունդ, ոչ առ հինս և ոչ առ նորս. սակայն յայտ է թէ յառաջ քան զՕրբելեանն ճանաչիւր բաժինդ այդ, զի յարեալ է ըզհետ պատմութեանն զհինն զայն վիճակագիր. և աւանդք գիւղից ինչ նորին գուշակին արեւելեան մասն լինել գաւառին ի ձախակողմն գետոյն, ի յետին ժամանակս կամ յայլազգեաց կոչեցեալն Պազարքէստ: Փոքր մասն մի ևս Ծղկայ առանձինն ի յետին դարս կոչի ՎԵՐԻՆ ԶՈՐ, և է գետաձորակն Լորու՝ ընդ մէջ Տաթեւու և Ալլաքի: յորում՝ վիճակագիր ոմն կրսեր քան ըզպատմիչն՝ եօթն գեօղս Թուէ հարկատուս եկեղեցւոյն յիւրում ժամանակի, և 30 ի Սիսիան, զի այս անուն լըսի առ նմա փոխանակ Ծղկոյ. բայց կիսով չափ անուանցըն նորք են, այսինքն ոչ գտանին ի հին Յուցակին, վասն որոյ և զհետ նոցին յարեմք զայնոսիկ ի ստորեւդ: Յանուն հոշակաւոր գեղին Որոտան կոչին ի յետին դարս սահմանք իւր ԳԱԻԱՌ ՈՐՈՏԱՆ:

Քանզի աթոռ տեսարց Սիւնեաց էր գաւառս Ծղկոյ,

ոչ էր ի դէպ առանձինն ունել իշխանս. և որպէս սոցա՝ նոյն և մեծի եպիսկոպոսի կամ եպիսկոպոսապետին Սիւնեաց աթոռ էր ի սմին, ի Շաղատն քաղաքաւանի, որոյ եւ երիցունք նախապատիւք և նախաթոռք կարգեցան հանուրց երիցանց Սիւնեաց ի Բաբկայ՝ ի հօրէն ուրացելոյն Վասակայ, յելս Դ դարու, և նոյն կարգ հանդերձ այլովք՝ զոր սահմանեաց Հայրն Տիրոտ եպիսկոպոս, ասի հաստատ պահեալ ցամա 300. յորմէ ի դէպ է կարծել եթէ ցայնքան ժամանակս անդ կայր մնայր աթոռն եպիսկոպոսական, և յայնմհետէ փոխադրեցաւ այլուր ընդ իշխանական գահուն. և որպէս Թուականդ ի Բաբկայ ց' 300 ամ հասանէ ի սկիզբն Ը դարու, ի դէպ զայ ժամանակին Սեւադայ Աւարանչաւ նւն կոչեցելոյ այլազգւոյ՝ բռնացելոյ անդ ի Շաղատ, յորմէ հալածեացն զնա իշխանն Վասակ յամի 737. և եթէ ոչ ի սմին ժամանակի՝ այլ գէթ ի սկիզբն յաջորդ դարու՝ միւս Վասակ նահապետ նորոց պայազատ Սիւնեաց՝ հաստատեալ էր զգահն ի Վայոց ձոր. ապա և եպիսկոպոսական աթոռն բարձաւ ի Շաղատոյ, և յետ ոչ բազում ժամանակի հաստատեցաւ ի Տաթեւ. բայց վասն առաջին պատուին տակաւին մեծարեալ երեւի Ծղուկ և յեկեղեցական տեսչութեան, զի յիշի նորա Քորեպիսկոպոս Մանկիկ անուն յամի 841:

Ոչ միայն նախագահ աթոռ Սիւնեաց եպիսկոպոսաց էր աստանօր, այլ և հռչակեալ վարդապետարանն Սիւնեաց. սակայն՝ որպիսի ինչ էր, նայն իսկ եպիսկոպոսարանին կղերանոց՝ եթէ զատ ուսումնարան, ոչ ունիմ ասել ստուգիւ. աւանդութիւնք բանից պատմին Սիւնեաց և այլոց ոմանց՝ Թուեցուցանեն անդատին Արքոց Թարգմանչաց մերոց Սահակայ և Մեսրոպայ հաստատեալ կամ հաւանեալ նախապատուութեան վարժարանի կամ կղերանոցի Սիւնեաց քան զհանուրց Հայոց, և կոչեցեալ յայնմհետէ վարդապետարան Սիւնեաց, և գերահռչակեալ բնաւից ցղարս երիս կամ չորս. զի ոչ միայն ի Ե և Զ դարս հռչակին վարդապետք նորա և Քերդոյք, Պետրոս և Վրդանէս, այլ և ի սկիզբն Էն, յորում՝ որպէս յիշեցաք ի ներածութեան գրոցս, Կոմիտաս կաթողիկոս առաքեաց զեղբորորդին իւր Թէոդորոս ի վարժս ուսմանց, և ի սկիզբն Ըն, զերագոյնն ի մաստասիրաց աշխարհին Ստեփանոս եպիսկոպոս անդ ուսաւ նախ առ ոտս Մովսիսի եպիսկոպոսի. և ի կէս այնր դարու առ Յովակիմաւ եպիսկոպոսի և Ատրնեբոս հիւ տերամբաշխարհին, «զվարդապետութեանն Սիւնեաց» զնախագահութեանն զնիստ՝ հրամայեցին Գէորգեայ «Շաղատայ վարդապետի. ընդ որ յոյժ զչարեալ Փա.» «նոսի Ոյժեցւոյ Սիւնի վանականի՝ ակամայ գնաց, և ոչ ինչ ումեք ի ժողովոյն փոյթ զայնմանէ լինէր»։ Բայց յելս յաջորդ դարուն ի հաստատել եպիսկոպոսարանի Սիւնեաց ի Տաթեւ՝ անդր փոխեցաւ, կամ այն եղեւ զըլխաւոր վարդապետարան աթոռ աշխարհին, ըստ ասից պատմին. որ և ժովացեալ փիլիսոփայիսք համարի զայն. անդ Թերեւս ուսեալ էր ի սկիզբն ԺԱ դարու և Տիրատուր Կապանեցի, զոր ընդ հռչակագոյն վարդապետս ժամանակին տարաւ ընդ իւր ի Կ. Պօլիս՝ Պետրոս Գե. տաղարձ։ Բայց որ ինչ զՏաթեւոյ է՝ գտցի ի նորին տեղագրութեան:

76. Գեօղք և շէնք Ծղկայ գաւառի և յարակցին Ա. լախայ, ըստ հին Յուցակի եկեղեցւոյ Սիւնեաց, ենայտաբերիկ, հանդերձ բաժիւ հարկին կամ տրոցն.

Նորիք	12
Տաթեւ	10
Յուր	6
Ծաղարդ	10
Խովիտ	8
Տաշու	8
Հարժիք	10
Արիտ	6
Բերդկաներեչի	6
Արծիւ	6
Խոսուք	8
Լծէն	6
Ախնէն	8
Որոսն	10
Բերդն	10
Ունի	6
Երիծ	6
Երեմի	6
Ըղուերձ	10
Մոգոյք	10
Մրուց	8
Լոր	12
Մարդակայր	6
Մշկածոր	6
Տատան	6
Սապատածոր	8
Մազագնի	6
Փոքր Ոյծ	8
Տորնիք	12
Տորունիք	10
Տորունկայ	8
Տիւունիք	12
Արածի	12
Թործողու	6
Դաստակերտ	10
Գրուակ	6
Մեծիք	12
Պիսակ	6
Աղաթմարաթ	6
Խուրեք	6
Յողունի	10
Մորենի	12
Արեւէս	7
Բնունիք	6
Արծէք	10
Աթղէք	12
Ծնի	12
Որդիքիք	12
Ոգիկի	10
Ըշտկամայրի	12
Գետակից	12
Բղեան	6

Խանք	12	Տնկուլափոս
Ործաքերդ	12	Բարձրաշէն
Ծաղկայ	12	Սղափի
Կորովի	12	Կարմիրշէն
Հեղձի	12	Կլեւանց
Կիրակոսիկ	12	Բլեկանց
Բռնակոթ	12	Արուճըլուն
Ագարակիկ	7	Խոնձուղ
Կամավանք	10	Փուլ
Գայլոց վանք	10	Բերդատակ
Վասակակերտ	12	Պագարչայ
Մուգք	10	Խարձանց
Շաղատ	12	Մխուր
Շաղատոյ վանք	6	Գեթեվանց (? Գոթածոր)
Ապարանից գետ	10	Շինաթաղ
Շոքար	10	Շինատեղ
Մեծածոր	10	Աղանձ
Փեթականոց	6	Սուարանց
Վաղատին	12	Ալէլուա
Աղիտու	12	Ալխաթեան
Գոմեր	7	Տանձատափ
Կուրավանք	7	Ոչ սակաւք ի գիւղորայիցս ծանօթք են և այժմ ա-
Կաքաւարտի	12	նուամբ և դրիւք. փոխանակ այլոցն բազմաց նշանակին-
		արդ այլ գետդք՝ Թերեւս անուամբ եւեթ օտարք և
		նորք, այլ իսկապէս նոյնք ընդ յիշեցեւոցն ի ցանկիս,
		զորս ստուգեսցէ արդեօք ժամանակն, ընդ նոսին և ըզ-
		տահմանս երկոցուն բաժնից դաւառիս, Մզկայ և Այլա-
		խայ. զոր մեր ոչ կարելով որոշել, որպէս և ոչ զնորա-
		գոյն բաժանմունս Սիսիանու, Վերիձորոյ և այլոց, ըստ
		սովորութեան մերում տեղագրեսցուք ըստ հովտաց և
		ըստ ընթացից գետոց երկրին։
Բ. ՅԱՅԼԱՅ		77. Միակ շինավայրք՝ Թէ և ամայիք՝ նշանակին արդ
Քաղատակ	12	առ խառնրդօք Պալըզը և Մխուր վտակաց ի բուն սկիզ-
Շաքէ	12	բն գետոյն Պաղար-չայի, յորոյ անուն կոչի առաջինն
Շաքէի վանք	12	յերկոցուն անտի գիւղից ամայեաց, Պագարչայ կամ
Լերին վանք	12	Պագարքէնտ, իբրեւ յ'3100 Չ. բարձու. զոր և հարկ է
Դաստակերտ	10	ճանաչել իբր զլուխ հիւսիսագոյն գիւղից վիճակին, զի
Անգեղակոթ	10	տուեալ է զանուն իւր բովանդակ գետոյն մեծի. և ցան-
Քարունջ	10	կալի առնէ զյայտնութիւն հնոյ անուան, որ իցէ Թերեւս
Բորտի (Ներքին)	12	Վասակակերտ, յայս ձեւ (Պաղար) Թեքեալ ի Թուր-
Բորտի վերին	12	քաց. զի և ըստ դասակարգութեան գիւղորայից Յու-
Գղվրձոտ	6	ցակին՝ այսմ կողման պատշաճի հինդ այդ գիւղ։ Թերեւս
Բիւրոտի վանք	6	ոչ միայն գլխաւոր չէն էր կողմանցս, այլ և յիւր անուն
Խղոտամաղք	12	կոչէին սօքա. զի գերկոսին եւս մարթ է իմանալ ի յիշա-
Սարափարախ	6	տակի անդ ազուարանն վանականի, որ «ատմէ, «Չի
Ուռական գետ	10	» եկն Մուրատ խանն ի Շամախոյ, որդի Յաղուպ բէ-
Գինական գետ	10	» կին, և չուեալ եկն (յամի 1488-9) ի Բագարչայն.
Գոթածոր Ներքին	7	» էած հալածումն ի վերայ քրիստոնէից. տանջէր զաշ-
— վերին	10	» խարհականս և զկարգաւորքս, և ասէր. Տոք զէր-
Որդանմայր	10	» զայն. Թաւառքի չիգրայն. բախսիր ի բաւոք ¹ . զի
Ականք	10	» ոչ գիտէին Թէ զինչ բարբանջեսցեն և տանջեսցեն
Ջկնարած	12	» զհաւատացեալս։ Եւ եղեւ հալածումն ի յերկրիս Վա-
Մեծածոր միւս	12	» յստորոյ. փախեաւ ամենայն երկիրս ի լերինս և ի ծեր-
Չղափայրեանք	10	
Կոռոշովոր	7	
Սապասաածոր	8	
Բողոտիջուր	6	

Ի նորագոյն ցուցակս հարկաց եկեղեցւոյն Տաթեւու՝ ի
 դաւառս Սիսիանու և ի Վերիձոր, զատ ի նախայիշելու
 ցըդ նշանակին և այսպիսիկ։

¹ Այսինքն պահանջելով զհարկն՝ բռնադատէին և ասէին, Տոք զհարկն, և վաղվաղակի ասէք։

» պըս վիմաց» . և ինքն՝ յայլեւայլ տեղիս (տ. յէջ 125): Այլ յետ ամսոց հնգից «եկն իպի Սոլտանն ի Դայէ. » վրէժոյ, և եղեւ ճակատ առ ճակատ. և ախտահարեալ » (յաղթահարեալ) զՄուրադխանն, և արար զնա ձեր. » բակալ և եղ ի բանտի. և ինքն գնաց ի Արզրում, ի վե. » րայ Ղասում բակին »¹: — Յոյժ ամայի և առապար են սահմանք Պազարքէնտի, լքեալ ի բնակչացն Հայոց և Թաթարաց, և զարդիս բնակեալ ի Մալոկան ալանդաւոր Ռուսաց, որք ի Պոլսնայ գեղջէ Շուշայ եկին յամին 1877, տունք 80, իսկ յայժմուս (1890) 72, ըստ Ռատ. տէի, որ ազաւ առ նոսա. տնակքն քարաշէնք և հողա. յարկք և ցածունք, այլ սպրկիկք և բարեյարդարք. բայց վասն բարձրութեան և քարուտ բնութեան երկրին՝ ոչ յաջողէ նոցա մշակութիւն, այլ դարման անանոց. հա. ըրտտագոյն տանուտեարք ունին մէն 80 եղջերաւոր պանարս, 100 ոչխար, և 3 — 8 գրաստս, ընտանի հաւս և սաղ բազում. իսկ դետն մատակարարէ նոցա կարմրա. խայտ չկունս պատուականս, այլ Հայք ճարտարագոյնք են յորսալ և ի բաց տանել: Վասն այսոցիկ ամենայնի՝ կամէին և Մալոկանքդ լքանել մեկնիլ ի տեղւոյն, որ Թէպէս ցուրտ յոյժ, այլ չէ վատասուն, և դեղ հար. քղղխի ունէին զՆերմաշուրս Գորդ? — Խոսիսունի՝ ի հիւ. սիսակողմանն, յ'2800 Չ. բարձու:

Հուպ է ի Պազարքէնտ ի հարաւոյ կուսէ Տոտագ. ջի? գեօղ աւերակ. երկրքին եւս յաջմէ գետոյն են. յա. բաձայն երկրորդիս ոչ գտանի ի վերոյգրեալ Յանկի գիւղորայից: — Յետ միութեան վտակաց Չինարածի (Պալըզլը), Միւրի, Քէշի սուի, որովք յորանայ Պա. զարչայ գետ, ընդունի նախ յահեկէն վտակ մի փոքր, առ որոյ խառնրդովք կայ չէն գեօղ փոքր, նոր Գարագի. չիս որ և Պերտի Գաշէձիկ, Թերեւս Բորսի, յոր անուն երկու գեօղք յիշին յԱլլախ՝ Վերին և Ներքին. զի և հուպ նմին կայ յեղից կուսէ Քէրան քէփէ լեռնակ, որ յիշեցուցանէ զանուն Գեթիվանաց կամ Գեթիվանց. յե. տին անունդ գտանի յերկրորդ հարկացուցակին Տա. Թեւոյ ի Թիւս գիւղորայից Սիսիանու. իսկ առաջինն (Գեթիվան) յիշի յՈրբիլեանց պատմութեան, յորում և ասի, Տարսայիճ իշխանի «ի Բորտի՝ զԳեթիվանս » տուեալ կալուած Տաթեւու. ի Յուցակի անդ յիշին եր. կու գեօղք եւս յարանունք՝ Գոթամօր Ներքին և Վե. քին յԱլլախ վիճակի Ծղկոյ. և մարթ է ամենեցուն այ. դոցիկ լինել յայսմ կողման, սուղ ինչ այլայլեալ յոր. ջորմամբ: Թարեւմտից գեղջն մղոնաւ հեռի առ գետ. եզերքն կայ Շաքարձիկ ամրոց կամ պահակատուն:

Երկրորդ գետակ յաջմէ կողմանէ Թափի ի գետն, իբր երկու մղոնաւ ի հարաւոյ առաջնոյն, և է Արագի լուրն, ի համանուն իջեալ լեռնէ, ընդ որ են անցք ճանապար. հի երթեւեկելոյ ընդ Նախճաւան և ընդ Ծղուկ գաւառս, որոյ կապանն բարձր է իբր 6610՝. ի դիւրութիւն անցից՝ կարաւանատունք կամ փուտկայք կան հաստատեալք զե. զերք գետակիս, զորով պատի պողոտայն յահեկէ նո. րին. մի յայնցանէ նշանակի և յաշխարհացուցի Քերվանէ ահրայ Մէլիք կէնիլի գրեալ: Վերջին շարայարող պատ.

մութեան Սիւնեաց կամ վիճակին Տաթեւու՝ ծանու. ցանէ զի ի մերում դարու Բռնակոթեցի Մէլիք Թան. կրի և եղբայր իւր Ղուկաս և որդին Ղազար զըստ բարե. » գութ Ներմեռանդութեանն իւրեանց չինեալ են ի » գլուխ Արեգլու լեռնն կոչեցելոյն բազում աշխա. » տութեամբ՝ զերկոսին քարաւանսարայ Թաղբանդ՝, ի » պահպանութիւն և յապահովութիւն երթեւեկաց ի » ժամանակս ձմեռնային սաստկութեան. և մէկ պա. » տուական կամարակապ կամուշոյ անխախտելի չինեալ » ի վերայ Բազարչայ անուանեալ մեծ և ահեղագոյ » գետոյն »: Ի վաղուց ժամանակաց իսկ հարկ է այս. պիսեաց կարաւանատանց լինել ի կողմանքս, ընդ որս և 1200 ա խք յառաջ՝ այնր ժամանակի պատմին Սե. րիոս՝ ասէ վասն կոյսեր Ներակլի, « գնաց ընդ Ծղու. » կըս, և Թափեցաւ ընդ լեռնակողմն ի դաշտն Նախ. » լեւանի, ի ձմեռան ժամանակի », զորոյ զհետ պըն. դէին Շահէնն և Շահվարազ զօրավարք Պարսից: — Միակ գիւղ հին յանուանէ ծանօթ և արդ. նշանակեալ ի գետաձորակիս՝ է Շորար կամ Շուքար, որ և ըստ տրիցն (ԺԲ բեռն) ճանաչի ոչ փոքր լինել. իսկ այժմ Թէ որպիսի կամ զինչ ի նմին՝ ոչ գիտեմ. ի սմանէ ե. րեւի առեալ զանունն և վերոյիշլալ բերդն Շէքէրճիկ:

78. Հուպ ի բերան Արագի գետակի ընդունի գետն յաջմէ կողմանէն, որ է յարեւելից՝ վտակս երկուս կամ երիս, որոց մի է անշուշտ Ապարանից գետ, ընդ հարկա. տուս եկեղեցւոյ Թուեալ ի հին Յուցակին, զի նշանակի առ երի անուան գահանիստ քաղաքաւանին, որ է Շա. ղաւս. և կայ սա ի միջի վտականոյն, կիսով մղոնաւ ի հարաւոյ գետոյն, և մղոնաւ յԱնգեղակոթէ՝ որ ի ձախ. մէ գետոյն, և կիսով փարսախաւ յԵլ. Հր. Շաքարայ. այլ այժմեանս գեօղ՝ Թէ և ոչ փոքր՝ սակաւ մի հեռա. ցեալ է ընդ հարաւ ի բուն ի հին ոստանէ սիգապանծ տերանցն Սիւնեաց, որոց քաղաքական իմն խորագիտու. Թեամբ ընտրեալ է զայս վայր՝ յարեւմտեան միջին սահմանածայրի ընդարձակ աշխարհին իւրեանց, մերձ յաշխարհն Վասպուրականի և յԱլլարատ. և ըստ պեր. ճութեան իւրեանց յարդարեալ և ամրացուցեալ էր զքա. ղաքաւանն, ուր մեծափառ ապարանք իւրեանց և հայրա. պետանոցն հաշակաւոր: Ոչ է յայտ յորոյ անուն և երբ այսպէս կոչեցաւ գահս Սիւնեաց. յիշի զառաջինն յետ կի. սոյ Դ. դարու ի դէպս Անդովկայ նահապետի հաւուն վա. տակայ, որ իրեւ զքաջայանդուզն գործեաց գործ՝ ի Տիգ. բոն, յաւարի առնելով զմայրաքաղաք Արեաց պետու. Թեան, և զիւր աշխարհն ոչ կամելով տալ յաւար վրէժ. խընդորութեան գոռ արքային Շապհոյ, հրամայեաց ամե. նեցուն աղարտել զիւրեանց արարս և փախել և Թաքել յո՛ և դէպ. և « Բազմութիւն ամենայն գաւառացն Սիւ. » նեաց ժողով արարեալ եկեղեցեացն պատուիրանաց » կտակարանաց, և սրբոց խաչից ոսկւոյ և արծաթոյ աւել » Թիւ, և նախարաց սրբոց պատուական և սուրբ մարտի. » ռոսաց, հաւաքեցին զամենայնն ի Շաղատոյ եկեղեցին » քարկոփ գմբէրաւոր. ոմանք յորմս եկեղեցւոյն պա. » տուհանս գործեալ երկաթով զքարկոփ եկեղեցին,

¹ Տես յԱլլարատ, յէջ 329:

² Կամարակապ, طاقباند.

» գնէին զիւրաքանչիւր սուրբս ի ներքս յորմս եկեղեցւոյն. և ոմանք ի ներքոյ եկեղեցւոյն ընդ բեման դաւաճեցան, և ոմանք ի ներքոյ եկեղեցւոյն արկեղծք ի վայր իջեալ. և համարութիւն լալով և արտասուելով զիւրաքանչիւր զխաչս և զսուրբ վկայիցն զնշխարս և զկտակարանս սուրբ աւետարանաց, մարգարէից և առաքելոց, յանձն արարեալ սրբոյ եկեղեցւոյն Ս. Ստեփաննոսի. և զուրբ օր խնդրուածոց ցայգապաշտօն աւարեալ ի նմին եկեղեցւոյն ամենայն Սիւնեաց, և կուռն ձամբ թաղեալ բազմութեանն և հողարլուր արարեալ ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյն Շաղատայ, որ է ի Եղուկս գաւառի. փախուցեալ ցրուեցան ընդ ամենայն երկիր... և շատեալ զօրն անաստուած պարսկական ի Եղուկս գաւառի Շաղատս զիւրաքանչիւր, և անցեալ յեկեղեցւոյն ընդ ընդ որով սուրբ եկեղեցին թաղեալ էր, իմացեալ թէ ընդ բլրովն լինի ինչ ի ներքոյ՝ չարիմաց և չարահնար ազգն Պարսից. և ոմանք ի պարսկական պայրկացն ի վեր յեկեղեցւոյն ելեալ, և յանկարծօրէն թնդին որստման և շարժումն եղեւ. և յեկեղեցւոյն արտաքս զքս ձգեալք վերելեալքն Պարսից՝ սատակեցան. և աւարտեալ թաղապիսն պարսկական գնդովն իւրեանց ի փախուստ դառնային ի սաստիկ յահի եղանակովն: Յետեւ մաց քսանեւհնգից աւելի կամ ոչակաւ, առեալ Բաբկայ զհայրենի իշխանութիւնն՝ հաւանութեամբ նորին Շաղատ, և յայց ելեալ աշխարհի իւրոյ, «ապալերկ ի մարդոյ» և յանասնոյ և հիմնախիւ արարեալ զգեղեցկայարմար տաւան շինից, զիւրից և ազարակաց... անցեալ ի գաւառն Եղուկաց հասանէ յաւանն ի շինանիստն Շաղատայ, և ելանէ յարեւելից կողմանէ ի հանդիւոյ ընդ լուր մի», և անտի յեկեղեցւոյն, ուր՝ սքանչելիօք իմն տեսեան եղբորու ի անուշահոտ բուրման՝ իրազգաց լեալ՝ հրամայէ «բազմութեանն պեղել զհող բլրին. և տեսին ի ներքոյ եկեղեցի քարկոփ չքնաղաղէն, որ ոչ ուրեք էր այնպիսի հրաշաճարտար շինուած. զմէթն և խորանքն չորեքկուսի, մի յարկ մի տանիք, և ոչ ուրոյն ուրոյն որպէս և այլ գաղատոսաղէն եկեղեցիք. և բացեալ զգրուան սրբոյ եկեղեցւոյն Նախապկային Ստեփանոսի, և տեսին բազմահոյլ բազում խաչս ոսկիս և արծաթիս, և այլ սպասս ամենայն եկեղեցեացն Սիւնեաց իւրաքանչիւր գրով զիւրաքանչիւր. և նշխարք սուրբ և պատուական մարտիրոսացն անհամար, անթիւ, որ յորմն եկեղեցւոյն մնաց: Եւ (եղեւ) յայտնու թիւն և գիւտ սրբոյ եկեղեցւոյն Շաղատայ ի Հոռի ամսոյ որ սր մի էր ամսոյն». որ և տօն տարեկանի կարգեցաւ. և ի լինել բժշկութեանց՝ զարմացեալ՝ «հաւատացին և մկրտեցան Գոր և Գազան երկու եղբարք՝ հանդերձ պարսկական բազմութեամբ գնդին իւրեանց, որ եկեալ էին ի Պարսից գհետ Բաբկայ Սիւնեաց Տեառն. (որոյ) վիճակ արկեալ... քաջարի արիացելոյն, լալամարտիկն Գազանայ՝ հասանէ վիճակաւ զիւրաքանչիւր Շաղատայ հանդերձ սուրբ եկեղեցեան, որ յայնմ ժամանակի Մայր եկեղեցեաց անուանէին: Եւ Բաբկայ Սիւնեաց տէր՝ վանական կացոյց և սպա-

» սաւոր զընտրեալն Տիրոտ, հաւատարիմ սուրբ և ներանձնաւոր քահանայ... սքանչելագործ»: Յիշին յըսքանչելիսն և «թաղք մի Շաղատայ ի լեռնեմ ծովուն? յեղր ծովակի միով», զորոյ գորտոց զձայնս լռեցուցանէ զբազում աւուրս, և դարձեալ հրամայեալ լուծանէ զլուռութիւնն: Ոչ նշանակի արդ ծով կամ լճակ մերձ ի Շաղատ, այլ կղզիացեալ երկիր ի միջի գետոյն և այլոց երկուց գետակաց, որ թերեւս յայնժամ ծովացեալ էր ջրով: Յայլ ինչ սքանչելագործութեան նորին յիշի «Խոռքն Աւ» ծնատու, որ է յարեւմտից կոյս եկեղեցւոյն՝ իրբեւ քար ընկէց մի. և յայլում, զի «Գետոյ միոյ յայնմ կողմանէ էր ջրաղացք մի. և երանելին Տիրոտ ի գետակաւ» րարան հանապազ զնշան խաչին արարեալ անցանէր ընդ գետն աներկեղարար... Եւ վախճանեալ Սրբոյն՝ եղաւ ի դիր յարեւելից կողմանէ սրբոյ եկեղեցւոյն. որ և բազում այցելութիւնք լինին ի սուրբ գերեզմանէ նորա՝ հիւանդաց: Եւ կանանց ոչ հրամայեցաւ ի նմանէ՝ ի սուրբ եկեղեցին մտանել. և ոչ դարձեալ կանամբ թի քահանայի սպասաւորութիւն առնել սրբութեան տեղոյն. և այսու կարգաւորութեամբ կրօնիւք եկաց սուրբ եկեղեցին Շաղատայ մինչեւ յամս 300... Դարձեալ յետ բազում ժամանակաց... յանկարծակի շարժումն եղեւ անուշահոտ բուրմամբ. և յարեւելից կուսէ խորանին յեկեղեցւոյն աղիւսաձեւ քար վազեաց յորմոյն, և զյատակն եկեղեցւոյն էառ ի վերայ բեմին. և (եկեղեցւոյ պահ Յովնանու) քահանային ելեալ ի բեմն մեծաւ երկրկղիւ, տեսանէր պատուհան մի բարձր, և ի ներքս բազում նշխարք Սրբոց, զորով իւրաքանչիւր աւանդեալ էր կողմիս, ի անուշահոտ ցանկալի բուրմամբ. և փոյթ ընդ փոյթ ընթացեալ պատմեաց աստուածապահ Տեառն Խոսրովայ՝ որ էր ի զարմից Իսահանայ... Եւ հրամայեաց նոյն քարին աղիւսաբարտալ թուծակե զտեղի հանգստարանի սրբոյն: Այս զէպք լինին ի կէս Ը դարու. քանզի պատմի զկնի այսր հակառակութիւն լինել վասն նախազահութեան երիցանց եկեղեցեացն, և Խոսրովու՝ որ ի զարմից Գազանին՝ առաջի առնել լիտնեբսեհի Սիւնեաց Տեառն զվճիռ Բաբկայ՝ վասն նախաթոռութեան երիցանցն Շաղատայ, և վերստին զնոյն հաստատեալ կարգ. յորում ժամանակի և վարդապետութեան նախազահութիւն տուաւ Գեորգեայ Շաղատայ վարդապետի. յայնժամ այլոց եւս եկեղեցեաց մերձաւոր գիւղաւանից դասակարգք սահմանեցան. (այսինքն, յետ Շաղատայ լինել Բ՝ Եպիս, Գ՝ Աղիտու, Գ՝ Մորենի, Ե՝ Ոյծ): Ի տալ Բաբկայ զՇաղատ եկաւ՝ անտ պարսկին՝ Թուի ինքն այլուր հաստատեալ ըզգահ տէրութեան Սիւնեաց, և զհին ոստանն պայազատեալ սերնդոց Գազանի. յորոց յետ Խոսրովու յիշեցելոյ ի կէս Ը դարու, Թուի յելս Թիւ Արտաւազը Շաղատեցի. յետ որոյ ոչ եւս յիշի գեողաւանս այս. այլ զի տեղի էր անուանի և ճոխ միանգամայն և հզօր, յայտ է և յասպատակէ Աւարանանն Սեւադայի, որ յամի 737 յետ ապականելոյ զերկիրն՝ մտեալ ամրանայր «ի բերդ» զատեղն աւանին Շաղատու: Եւ այլ վասակ տէրն Սիւնեաց սգնութեամբ Բաբանայ պարսկի հալածեաց զնա-

1 Եւաղակաւ. Գ. ԺԹ: Իսկ Սրբեւանն, ԼԳ, որ համարի զՄրուան բռնացեալ, «Բերդէիւ Շաղատ» գրէ:

Ձատ յաւանէն Շաղատոյ՝ Թուէ հին Յուցակն և ըզ-
 Շաղատոյ վանք, որ և հարկէր եկեղեցւոյն Գ բեռն կամ
 չափ. Թուի Թէ նոյն էր և Սիւնի վանքն (եթէ չէր սա
 ի Սիսիան), զոր ընդ նախադասս կարգէ պատմին, զի
 այսպիսի ընդհանուր տոհմական անուն վայելէ այնմ վա-
 նաց՝ որ առ երի գահանիստ տեղւոյն կայցէ. երաշխաւո-
 րեն այսմ և բանք պատմին, ոչ միայն վասն հնութեա-
 նըն, զի ասէ յառաջ քան զհայ Թուականն յինեալ «ի
 » մեծ բարեպաշտութեան վարագոյնստոյ Սիւնեաց Տիկ-
 » նոյն. . . յանուն սրբոյ Լուսաւորիւն » . այլ զի « և առա-
 » յի վանացն ի մէջ քաղցրահայեաց մէջդանին՝ զնեն իւ-
 » խանքն տուն արքունի և ապարանք ի խանանիստ, և
 » յամենայն աւուր, ասեն, գային ի ժամ պատարագին » :
 Նշանաւոր էր և եկեղեցին ճարտարպետութեամբ, « չըք-
 » նաղ և նորակերտ ձեւով կանգնեալ, գմբեթայարկ
 » խորան երկնաման » : Բայց ի պատմութեան չիք այլ
 յիշատակ վանացս, բաց յառաջնորդէ միոյ նորին յամի
 854, այն է « Սիմէոն՝ Շաղատոյ վանական », որ ընդ
 այլոց՝ ձեռն արկ ի պարգեւագիր Փիլիպպէի Տեառն
 Սիւնեաց՝ տալոյ զգիւղն Տաթեւոյ յեպիսկոպոսն գա-
 ւառին. — Յետ հազարամեայ մոռացութեան անուան
 տեղւոյն ի գիրս, յայտնեցաւ ի գալստեան գաղթակա-
 նին Հայոց ի կողմանց Խոյի այսր, յամի 1839, իբրեւ
 տանց երեսնից, առ որս իջեւանեալ ագաւ Եղիա Սիսիան
 Ամերիկացի քարոզիչ¹ (ի 6-7 նոյեմբերի, 1830) գիւե-
 րու երկու, մինչեւ էր նոցա կանգնեալ եկեղեցի, բայց
 ունէին երէց մի. այլ ոչ ինչ² յիշէ զինէ կամ զաւերոյ
 տեղւոյն, բայց միայն զի տունքն չէին որպէս զայլոց
 կողմանց Գարապաղի՝ ստորերկրեայք, այլ կանգունք
 յերեսս գետին, վասն որոյ և յոյժ ցրտինք յայնմ եղա-
 նակի, որպէս զի և թոնրիւ ջեռուցեալ զսենեակն, հա-
 զիւ աստիճան մի քան զկէտ սառուցին վերացաւ անդի-
 կըն. յոր սակս և փութացաւ քարոզիչն ընդ այցն եր-
 կուշարաթին անցանել ընդ կապանն (Արագի լեռին),
 քան զոր ոչ շատ ինչ ցած էր Շաղատ, և իջանել ի ջեր-
 մագոյն հովիտս Նախնական գաւառի. « քանի՞ զուար-
 » թագին էին (ասէ) առաջին ճառագայթք արեգակա-
 » նըն, մինչ ցրտացեալք և բրտացեալք դժուարաբայ-
 » լէաք ի վերայ ձիւնապատեալ Թխորակ լեռանցն » :

79. Հանդէպ Շաղատայ յայնկոյս գետակին (յարեւե-
 լակողմն) սակաւութեւ հեռի նշանակի (ի Ռուսաց աշխար-
 հացուցի) Պալեստինա՞ անուն գետոյ մի, որ է անշուշտ Բլե-
 կանցն երկրորդ Յուցակին Սիւնեաց. ոչ յիշի ի պատ-

մութեան, և ոչ գիտեմ զայժմու հանգամանսն, այլ ե-
 րեւի չէն և ոչ ամայի. — Ի հանդիպոյ սորա ի հիւսիսոյ
 կուսէ և յահեկէ մեծի գետոյն (Պաղարայ) իբրեւ կի-
 սով մղոնաւ հեռի և մղոնաւ չափ ի Շաղատայ կայ միւս
 եւս մեծ գետոյ, Անկեղակոմ, որ յԱլլախ վիճակի գրի ի
 հին Յուցակին. յայտ է չէն և ընդարձակ լինել և ունել
 եկեղեցի, այլոյն ամենայնիւ անյայտ ինչ, զի բազմա-
 գումար էին տուրք նորա ըստ երկրորդ Յուցակին
 (10,500 ապաւի) քան զամենայն գետոյց Սիսիանու,
 բաց ի Բանակոթէ. Ըստ յիշատակարանի աւետարանի
 միոյ գրելոյ ի կէս ԺԵ դարու, եկեղեցին կոչի Ս. Սար-
 գիս, սր Ստեփանոս եպիսկոպոս գնէ զգիրան, առ Շմա-
 ւոնի ընդունապետին. և չէն կոչի գիտաբազաղ Անի-
 դակոթ. Յայլում յիշատակարանի Աղօթաբոց Նարե-
 կացւոյն, գրիչն Մամոս երէց, յամի 1431, նոյնպէս
 գիւղաքաղաք և Անկեղակոյտ կոչէ զտեղին, իսկ զե-
 կեղեցին Ս. Լուսաւորիւ, այլ և Ս. Թագաւոր (Սիմէոն?)³
 Յետ սակաւ ժամանակի, յամի 1459, Գրիգոր Խոն « Սե-
 » գեղակոյցեցի ծիւր և ծերացեալ », որպէս զրէ ինքն,
 որդի Թեոդորոսի և Սիմիկի, և եղբայր Շալիկի և Կոնիկի
 (քեռ), գաղթեալ գալով ի Ճաւախէդ, ընդօրինակէր
 աւետարան մի ի Կիկէթ, որբալով զհարուածս երկրին
 ի Ջահնյահէ, մանաւանդ զմայր իւր, զորոյ « իբրեւ զԱ-
 » կովիկ՝ հատեցին ասէ, զերկու ձեռն, յարիւն թաւա-
 » լեցուցին » :

Յեւ կոյս ԺԵ դարու տանուտէր Անկեղակոթի էր
 Մէլիք Շաֆուազ, առ որ ժողովեցան 9 կամ 10 տա-
 նուտեարք մօտաւոր աւանաց, թելադրութեամբ բազմա-
 հնար ազգասիրի կամ բաղդախնդրի Խորայէլի Որի ա-
 նուանելոյ, ի զարմէ Պաշեանց, յամի 1699, ի խոր-
 հուրդ հնարից ազատութեան յայլազգեաց բռնութենէ,
 և վերականգնելոյ զտէրութիւն Հայոց, որպէս և յառա-
 քան զքսան ամ խորհեցեալ էր, և յայն սակաւ զեգեբեալ
 Որեայ ի դրունս կայսեր Պերմանիոյ և կայսրընտրի Պա-
 լատինեան ի Տիւսսէլտորֆ, յանկուցեալ զսա ի կամս
 իւրեանց. և զրեալ երկարօրէն զիրացս (ի 39 ապրիլի)
 առ քահանայապետն Իննովկենտ ԺԲ, առաքեցին ի ձե-
 ուն նորին Խորայելի. որոյ յածեալ այլ եւս ամս յԵւրո-
 պա, շահելով և զհաճութիւն մեծին Պետրոսի, զեապան
 ի նմանէ առաքեցաւ առ շահն Պարսից. այլ քաղաքա-
 կան տղմուկք Եւրոպիոյ խափանեցին զգործն յուսա-
 դրեալ, և Խորայել յԱժտէրխան բարի համբաւով. —
 Յանցելում դարու (ԺԲ) Յովսէփ եպիսկոպոս չինէ

¹ Missionary, Researches. 251.

² Այլ ընդ երկար խօսի, ըստ ոճոյ նորազանգ քարոզչաց, զշա-
 քաթանալոյ Հայոց յաւուր կիւրակէի, և. այլն :

³ The highest ridge we crowd was but little more e-
 levated than Shaghad. — A smiling sun soon rose wit-
 hout a cloud. How cheering were his first rays, as chil-
 ted and benumbed we plodded over the black and snow-
 covered mountains ! — ELI SMITH. p. 253:

⁴ Չափական բանիւ յիշէ Մաթոս զազգաառնէ իւր նորալուր
 անուամբք. հայրն

« Ազ- Սալ- անուն կոչի,
 Եւ մօրն իմ Դեղայ մեծ թափինի...
 (Այլ և) Եղբարցն իմ կենդանի,

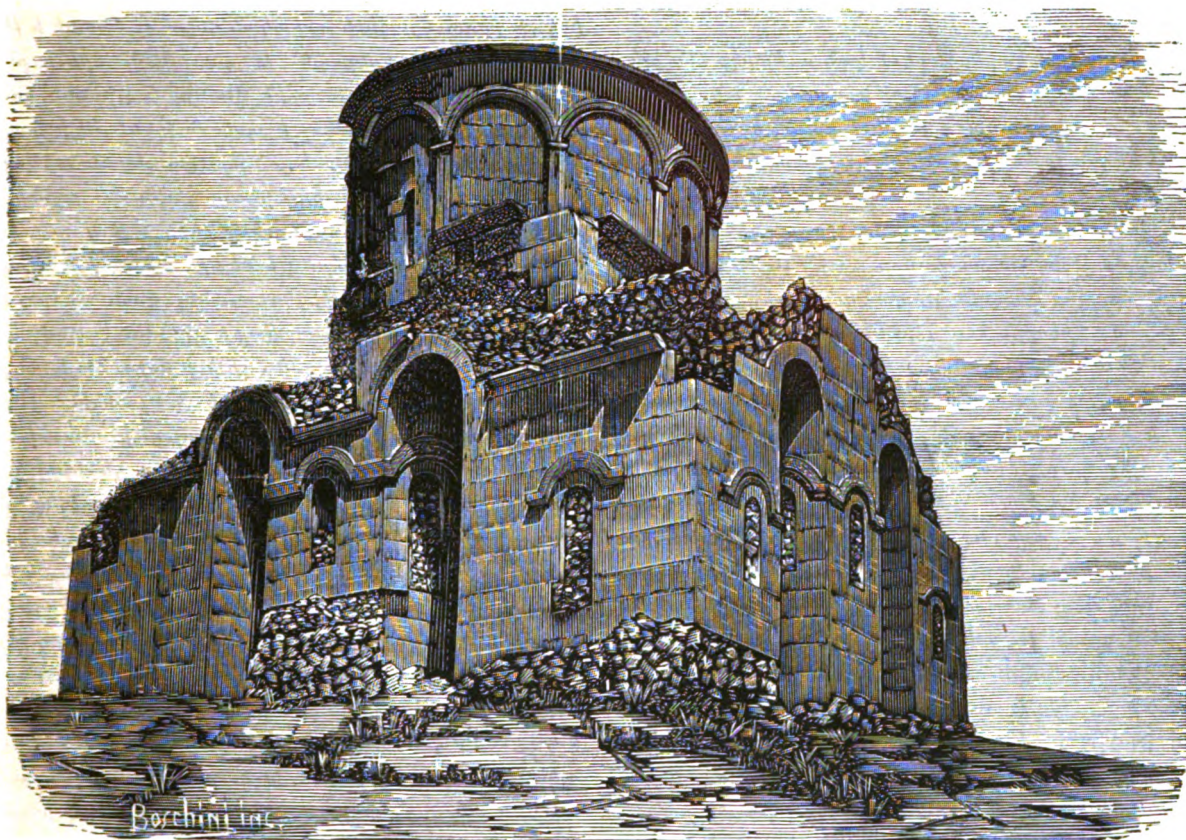
Ձոր փառաւոր- հ կու անուանի,
 Կրսեր եղբօրն հեղաւորի
 Սալ- անուն քալ մըլակի.
 Եւ հօրեղբօր իմ անորդի
 Իմ- անուն զործովք բարի,
 Եւ ամուսնոյն իւր թափինի.
 Որք են ննջեալ ի տապանի,
 Եղբօրդ անուն իմ Սալ- անունի
 Գալ կարգացող սարկաւորի.
 Որ վախճանեաց...
 Իմ- անուն կարգացողի.
 Ու լաւազին մօրն իմ Հա- փինի
 Վասն իւր որդեցն վախճանի... »

առտ կամ նորոգէ եկեղեցի: Այժմեան եկեղեցին կոչի Ս. Ստեփաննոս, ըստ Արարատ Օրագրի:

Ի Հր. Շաղատայ առ նովին գետակաւ կայ մղոնաւ և աւելի հեռի՝ Մեգրէ գետոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցեալ: — Զորիք մղոնօք կամ աւելի յելից Անկեղակոթի, յայ. նրմ կողմանէ (յահեկէն) խառնի ի Պազար գետակն Եղիյի-սիւնէի? նշանակեալ. սակաւութի վերոյ քան ըզ. խառնուրդն է մի ի գլխաւօր գետոյից Այլախայ՝ Շա. քէ, Թերեւս և բնաւիցն, զի յետ Շաղատոյ նախակար. գեցան երիցունք սորա յաթուակալութեան, որպէս ի վեր անդր ցուցաւ. զատ ի գեղջէն կարգի ի Յուցակի հարկատուաց և Շաքէոյ վանք, այլ ոչ յիշի ի պատմութն, ոչ ի Թիւս վանսրէից Սիւնեաց և ոչ յայլ դէպս:

անծանօթ են ինչ արդ և այժմու վիճակ գեղջն և մնացուած վանացն՝ եթէ գուցէ: Թաթարք բնակեն այժմ ի գեղջն, առ որս ագաւ Ռատտէ ի գիշերի 28 յունիսի, 1890: — Երկու մղոնաւ բացագոյն յելից Շաքէոյ կայ Գզլըշա բերդատեղի, և բացագոյն ևս ի սմանէ ընդ ա. րեւելս՝ ի ստորոտս լեռանց սահմանորդաց Աղահէճոյ՝ հանգրուանն Գիւմիսի անուն, Թերեւս Գոմեր Մղկոյ, որ մի ի վերջին գետոյից նորին է ըստ հին Յուցակին: Ի սորա եւս յելից Հր. կայ այլ հանգրուան Գիւմիս: զը. րեւալ, մերձագոյն ի լերինս:

Երկու մղոնաւ ի Հր. բերանոյ գետակին Շաքէոյ (Եղալը-սիւնէի?) յալմէ կողմանէ անկանի ի գետն վտակ մի փոքր, առ որով կայ Բոնակոթ, գիւղ հին և մեծ, հան.

63. Գարագիլիսէ.

գերձ Ս. Գրիգոր եկեղեցեալ, ոչ գիտեմ հին եթէ չի. նեալ ի Յովասափայ կպիսկոպոսէ յ'ԺԸ դարու: Յեր. կրորդ Յուցակի հարկաց Տաթեւոյ՝ բազմատուր քան զա. մենայն գետոյ Սիսիանու նշանակեալ է սա: Ի սկիզբն դարուս էին առտ մէլիքն զոր յիշեցաք վերագոյնդ՝ չի. նողք կարաւանատանց Արագլի լերին և կամրոյն, որ ի. ցէ Թերեւս մերձաւորն ի բերան գետառուիս, առ որով կայ Բանակոթ, ի վերայ Պազարչայ գետոյ, յերի Գա. րագիլիսէ գեղջ: Ճանապարհորդ ոմն ազգային յամի 1884 տունն 200 հաշուէր ի Բոնակոթ, յորոց 60 ազատք ի հարկէ. ի նորումն կառուցաւ վարժատուն ի գեղջս, առատաձեռն սատարութեամբ Կարապետի Մէլիք Թանկեան, որոյ նախնեաց եւս բազում պիտանի ձեռա.

կերտք են ի կողմանքս, կամուրջ և կարաւանատունք: — Վերոյիշեալ քարոզիչն ամերիկացի էանց առ գիւղիւս՝ յերթալն ի Սիսիանէ ի Շաղատ (6 նոյեմբ. 1830):

Գետոյ մեծ է և Գարագիլիսէ (Սիւս եկեղեցի), այսպէս կոչեցեալ վասն գունոյ քարանց հին եկեղեցւոյն, յորմէ և հնութիւն գեղջն գուշակի, որոյ անուն թէ և նոր Թուի. ցի Թուրքալէն կոչմամբ, այլ գտանին անդատին յ'ԺԳ դարէ այսպիսի կոչմունք յայլ և այլ կողմանս աշխարհիս մերոյ, ի ժամանակէ անտի աշխարհակալութեան Թուր. քաց և Թաթարաց. և այս իսկ գետոյ Գարագիլիսէ՝ յիշա. տակի ի Սահմանագրի ուրեք Կիրակոսիկ և Բնունիք գիւղից, յամի 1291, որպէս տեսցի փոքր մի ի ստորեւ: Բնակիչքն են 70 տուն Հայք, 40 տուն Թուրք: Եկեղեցին

յանուն Ս. Յովնանու, հին է, և յարտաքին որմն ար-
ձանագրեալ կայ (եթէ չիցէ այլուստ բերեալ) վէմ 1017

Թուականա Քրիստոսի Գոյ և քանդակ արեգակնային
ժամացուցի, յիշատակաւս.

ԹՎ. ՆԿԶ. Սմբատ որդի Աշոտոյ Սիւնեաց իշխանաց իշխան. Յա- ղաթս յիշեցէք.

† Զգրող ժամացոյցիս յիշեցէք. Ես Գրիգոր գրեցի:

Է առ երի և դպրոց փոքր, որոյ տախտակափակ եր-
դիք՝ նորանշան կամ անսովոր յայտ կողմանս երեւեցան
Ռատտէի, յանցանելն ընդ այն (25 յուն. 1890). յիշէ
նա և առ գետեզերքն ոչ սակաւ ջրաղացս ընդ միով
յարկաւ ի միջի ուռնեանց և կաղամախեաց և ոչ այլ ազգ
ժառոց:

Բացագոյն ընդ կողմն Կորէսի կան աւերակք հին իջե-
վանի առ Եկտի. պոչազ (Եօթն վտակք) անուանեալ
տեղւոյ, զի աղբերք եօթն բղխեն առ տեղեան. և ոչ
շատ հեռի լճակք եւս են, մերձ յիշքփոյիք լերինս:

80. ՁՈՐԱՀՈՎԻՑԻ ՍԻՍԱԿԱՆԻ ԵՒ ԱՅՐԻՉԱՅԻ.— Կիսով
փարսախա յեկից հարաւոյ գետառուն Բունակոթի Թա-
փի ի Պաղարչայ գետակն Սիսիանու՝ Այրիչայ օժանդա-
կաւ իւրով. երկրորդն եւս գործեն առանձնակ գեղեցիկ
հովիտս, ընդարձակագոյն գոլով առաջնոյն, որ ի լերանց
սահմանորդաց գաւառացն Ճահկոյ և Երնջակայ յարեւ-
մտից և ի հարաւոյ, և յանջրպետաց երկոցուն հովտացն
յարեւելից կուսէ, ընկալեալ աղբերս և վտակս յովս
խաղայ ընդ ծործորս ծիծաղախիտս, ի Հս. Ել. և առ
Ոյծ գիւղիւ խառնի ընդ գետոյն մեծի. ի հարաւակող-
մանն ի միջի աղբերականցն են գետղք ամայիք յայժ-
մուս, որոց և ոչ անուանք նշանակին. այլ ի միջակողմա-
նըս՝ մեծ գետն իշխամի գրեալ յայնարհացոյց քարտի,
Թուի Ըշտկամայրի գետը հին Յուցակին՝ յահեկէ գե-
տոյն. որոյ յայմէ և սակաւուք հեռի կայ միւս հին և մեծ
գետը Որդիքիք, ի քարտին գրեալ Այրիչայս. երկրորդն
եւս հարկէին եկեղեցւոյն Տաթեւու 13 բեռն, որ նշանա-
կէ զմեծութիւն նոցին. Նշանակի և բարգաւաճ բուսա-
բերութիւն վայրացն, որով հաւաստի և լծորդ կողմն
առաջնոյ գեղին մայրի հաւեալ. իսկ առաջին մասն ա-
նուանն՝ ոչ գիտեմ զինչ նշանակիցէ կամ որպիսի ինչ
ժառ. — ի ստորեւ սոցա, ի հիւսիսակողմանն՝ երկու
մղոնաւ չափ կայ գետն Չապղատտոր գրեալ, որ է ան-
շուշտ Սապատաճոր հին Յուցակին. այլ և ոչ միոյ ի սո-
ցանէ առանձինն յիշատակ գտանի ի պատմութեանս: —
Սակաւուք հեռի ի յետնոյս յահեկէ վտակին կան երկու
քին համանուն գետղք Սիսիանս, երկրորդն եւս ընդար-
ձակք. ի վերնումն՝ որ է հարաւայինն՝ նշանակի և եկե-
ղեցի. Ներքինն կամ հիւսիսայինն՝ կիսով մղոնաւ չափ
տարակաց՝ ղետեղեալ է յանկեան գետոյն համանուն
և վտակի (Ալէլուայ) օժանդակի յահեկէն (յարեւմտից):
Կրկնութիւն չինիցն, որ զՍիսան նահապետի կամ զօ-

րապետի առ Վաղարշակաւ կրեն զանուն, որպէս և վի-
ճակն համարէն, փոխանակելով զհին անուն Ծղկայ գա-
ւառապետի, և այլ ինչ նշանակք (յաւէտ հետաքննելիք),
յայտ առնեն՝ զի յետ Շաղատայ աստ եղաւ զահ իշ-
խանաց կամ տեարց Սիւնեաց, եթէ ոչ և յառաջագոյն
իսկ. և իբրու այսպիսի տիրական վայր՝ ոչ մտանէ ի Թիւ
հարկատուոց եկեղեցւոյն. և զառաջինն՝ երեւի բնիկ
անուամբ համարէն աշխարհին Սիւնիք և Սիւնիս կոչե-
ցեալ, որպէս է գուշակել ի պատմութենէ եպիսկոպո-
սութեան Տեառն Երեցակայ, զոր Օրբելեանն առեալ ի
նախնեաց ուրուք գրուածոց՝ յեռու յիւրումն. քանզի ա-
սէ վասն Մուշէի կաթողիկոսի ի սկիզբն Զ դարու հա-
սանել նախ ի սահմանս Սիւնեաց, մտանել ի Վայոց
ձոր և հայցմամբ աղօթից ռոգանել զայն անձրեւօք.
ապա՝ «մերձենալ ի գահ իշխանաց ի Սիւնիս». որով յայտ-
նի ոչ աշխարհն՝ այլ ոստանն. զի և ի մերձենալն անդր՝
«աւետաւորքն առաջի ընթանային. և ել տիկինն (Սիւ-
նեաց Սահակիս) որդւով իւրով տղայոյ (որում խնա-
մակալ էր), և ամենայն ազատագունդ հեծելովքն և
«բազում ամբոխիւք քահանայիւք և տանուտէրօք՝ ընդ
«առաջ կաթողիկոսին. և մեծաւ խնդութեամբ պա-
«տահալք՝ իջանէին ամենեքեան ի վերայ ծնկաց և եր-
«կիր պապանէին. կէպ հետեւակք, կէպ հեծեալք ըն-
«թանային յայմէ և յահեկէ, և մեծաձայն աղաղակաւ
«հնչէին գոչէին գերգս օրհնութեան, այնքան՝ մինչ լի
«լինէր փորակ գաւառին իբրեւ յորոտմանէ ամպոց.
«և այնպէս փառաւորութեամբ տարեալ իյուցանէին ի
«խորանն արքունական, և նստուցանէին ի վերայ ոսկե-
«թել և մարգարտաշար բազմականին, ի գահ իշխանա-
«ցըն, ի տեղին՝ որ կոչի Կից վտակաց». (անունդ
այդ ի դէպ գայ միութեան երկուց իրոցն զոր ի վեր ան-
դըր յիշեցաք). իսկ տիկինն Սահակիս «ընծայէ նը-
«մա զվրանն արքունի՝ ամենայն կահիւքն և բազմա-
«կանօքն. և հեծուցանէ զնա յոսկիապատ կառս ըս-
«պիտակ ջրուոց. ընդ որում և ամենայն բազմութիւնն
«գրոհ տուեալ զնացին զկնի», ընդ կողմն Բաղաց գաւա-
ռի՝ յերցու վանս, ի խնդիր և ի ձեռնադրութիւն Հօր
Երեցակայ յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց, Թերեւս ար-
ժան իցէ աստ ի վերինն Սիսիան խնդրել զՍիւնի վա-
նըս՝ զոր նշանակեցաք ի Շաղատ: — Մինչեւ ի վերանորո-
գութիւն տէրութեան Սիւնեաց ի Վասակայ յիշդարու՝
ի դէպ է աստ համարել յարակայեալ զգահ իշխանացն,
և ապա փոխեալ յիշեցիս Վայոց ձորոյ. այլ ոչ ի սպառ

1 Ըլտի Թէ Շէրի կամ Շոտի ընթեռնի. ի հին բժշկարանի
յիշէ Շոտի հունդ, այլ ինչ անծանօթ:

2 Հարաւայինն կամ վերինն Սիսիան գրի ի մեծի աշխարհացու-
ցի Ռուսաց:

անշքեցեալ և առաջնոյն. զի և ի կէս ԺԳ դարու յաշխարհակալութեան Թաթարաց՝ առաջնորդ նոցա որ ի Հայս՝ մեծ զօրավարն Բալուշ Նոյին, աստանօր օթազայէր հանգեւրձ գլխաւորօք բանակին. ուր հանդիպեցաւ նմա Թագաւորն Հրթրու՝ ի դարձի իւրու. ի Թաթարաց՝ յամին 1255. « և նա յուղարկեաց զնա առ Խօճա Նոյին, զոր Թագաւորն էր փոխանորդ իւր գլխաւոր զօրուն»։ — Յաւուրս արիական մրցմանց Դաւթի բէկի ընդ այլազգիս՝ էր և ի Սիսիան զօրավար մի, որ ոչ յիշի յանուանէ, և 300 մարտիկք ընդ ձեռամբ նորա, այլ Թուրի պայազատաց նախնի ազնուատոհմաց, որք մէյիք պատուանուամբ յաջորդեցին ցաւուրս մեր, և յորոց ի վերջկոյս անցելոյ դարու անուանի էր աստ Մէլիքն Սաֆուազ, « ճարտարախօս » և հանճարիմաց, ըստ յաւելուածի Կոնդակին Տաթեւու։ — Արրահամ կաթողիկոս յիշէ զտոհմ կամ ըզտոհմապետ մի Թուրքաց վիճակիս Սիսիանու Ղուշիպէկ անուն, որոյ հանգրուանաց հանդիպեցաւ ի կողմանս Խնձորեքի։ — Ի վերնակողմանս վտակին զոր ասացաք խառնիլ ի գետն Սիսիանու և գործել զկից վտակաց, կայ գեօղն Ալէլուայ կամ Սիլիւս, որ յիշի ի նորագոյն Յուցակի կալուածոց Տաթեւու, և ըստ տրիցն երեւի գոյ ոչ փոքր և աննշան. ունի և եկեղեցի յանուն Ս. Գեորգայ որպէս Թուրի հին. բայց ի պատմութեան ոչ յիշի. տունք 54 հաշուէին ի նմա յամի 1884, գաղթականք ի Պարոկահայոց։ Սահմանքն բերեն կանեփ առատ, այլ բնակիչքն պարապին և ի խաշնադարմանութիւն։

Օժանդակ Սիսիանու դետոյն որ կոչի ի ստորեւ Այրիայ կամ Այրի առ բղխեալ ի համանուն (Այրուտաղ) լեռնէ բարձուէ 10160', սուղ ինչ անձկագոյն քան զայն ունի ձորահովիտ. ի վերնակողմանն բղխէ աղբիւր Թթուաջուր։ Ռատտէ որ յելս կոյս յունիսի (24) հերու (1890) էանց ընդ ձորակս այս, յիշէ բարգաւաճ դալարիս, Գիւնգիս Կոնգիս, (Hedysarum, Epacret) Զափ մի (մետր) բարձրութեամբ, և զգետեգերբն ուռնիս և կաղամախիս. խոնարհագոյն յելս ձորակին գեղեցիկ Կոնոժ մի ծաղկեալ երկու փուտ ոգնիանման կուտովք (Acantholimon bracteatum Gir.) իսկ ի վերնակողմն ի լանիլ լերինն ի մէջ բարձրութեան 7400-8300', զԵրշանն վայրի (Yris Sambuccia), և յայերս խոյացեալ ըզմեծ անգղն Լաշնաւ, Gypetus. Գեօղք ոչ նշանակին ի բարձու անդ, այլ փոքր մի ի ստորեւ Դաստակերտ հին Յուցակին, յաջմէ ջրոյն (յարեւելից). իսկ յահեկէն՝ ի ջանելով ընդ հարաւ՝ նշանակին մի ըստ միովէ Մոսիստոս ի 6300' բարձու, որ ի դէպ է թէ իցէ հինն Մրուց, (Թէպէտ նորանունն յանկագոյն է Մոսիստոս գեղը Վայոց ձորոյ). ոչ նշանակի հնութիւն ինչ ի նմին, այլ տունք անշուքք հողով և անտաքարամբք շինեալք ի կողս լերին։ — Այիշար և Շիխար մեծ և բարենիստ գեօղք, զորոց ոչ կարեմ գուշակել հին անուանս, եթէ իցեն և սղա հնաշէնք։ Խոնարհագոյն եւս ընդ հարաւ յանկեան գետոյն

և վտակի փոքու ի տափ լերին կայ Ախլաքեան գեօղ, որ յիշի այսու անուամբ ի սահմանագրի 1291 ամին, իսկ ի յետին Յուցակի կոնդակին Տաթեւու՝ գրի Ախլաքեան. եկեղեցին կոչի Ս. Սարգիս։ Ունի արդ 300 տուն բնակիչքս, յորոց ժմանք գործեն ասուեայս, ոմանք տանին աղ ի Նախճաւանայ ի Եուլի. են և վաճառականք ոմանք։ Աստ գիշերօթեաց Ռատտէ ընկերաւն ի 24 յունիսի (1890), և զձեռն և փողտ կոչէ՜, այլ զոհութեամբ՝ զհիւրընկալն։ Խոնարհագոյն եւս իւր իբրեւ մղոնաւ մերձ ի խառնուրդս երկոցուն գետոցն (Սիսիանու և Այրիայի) յաջմէ յետնոյս կայ գիւղն Տրուրք կամ Տրուր, որ և Թուրի ոչ փոքր լինել, ըստ հին Յուցակին, յիշի և ի վերոյգրեալ սահմանագրի 1291 ամին. ունի արդ իբր 140 տուն բնակիչս։ — Յանկեան կցուածոյ գետոցն կայ կոչեցեալ յայժմուս Աղքէնտ կամ Ագքէնտ (Ապիտակ գիւղ), որ է հինն Կիրակոսիկ, մի ի սեփական կալուածոց Տաթեւու. եկեղեցին կոչի Ս. Աստուածածին։ — Ի հարաւոյ կամ ընդ մէջ սորա և Ախլաքեանի՝ անկ է խնդրել զմիւս եւս հին և նշանանուն գիւղ Բնուկիք, 30 տամբք, և Ս. Աստուածածին եկեղեցեալ, զի զտոհմի միոյ տայ նշանակ. զոր յելս Թ դարու կամ ի սկիզբն ԺԳ գահերէց իշխանն Սիւնեաց Աշոտ՝ ընծայեաց Թեմին Տաթեւու, և ըզտեղին հչգրտէ ասելով, ըստ պատմչին, « Բնուկիք ի Սիւն » նիս ի Մղուկք գաւառի », որով հաստատի առանձնակ վիճակ մի մեծի գաւառին Մղկաց գոյ Սիւնեացս, որ է Սիսիան։ Յելս կոյս ԺԳ դարու տէր երկոցուն եւս գիւղիցս, Կիրակոսիկ և Բնուկեաց՝ էր Մարտիրոս օմն, ի նախնեաց իւրոց ժառանգեալ, որ (կնաւն իւրով վանեցնի, տարածամ մահուամբ որդւոյ իւրեանց Օրթիլի, անպայաւ զատ մնացեալ), վիճակեցոյց աթոռոյն Տաթեւու զհայրենիս իւր՝ ամենայն սահմանօք նոցին, զոր և որդակի նշանակեն. բայց մեր չունելով զբնագիրն, այլ զփառնկութեամբիւն (Պրոսէի, յորոյ ձեռագիր օրինակի գտանիւր բանն), այսչափ ինչ կարեմք ի Թարգմանութենէ անտի հաւաստել, զի ջրանցքն որ յայնմ կողմանէ Ախլաքեան գեղը և պողոտայն որ տանէր ի Կիրակոսիկ՝ Բնուկեաց պատկանէր, մինչեւ ի գետահովիտն Սիսիանու. սահմանք Կիրակոսիկ էին սարն Կաւախի, և պողոտայն որ անտի տանի ի Բոնակոթ, անտի ճանապարհն որ յարեւելս կոյս, ապա երեքին Սեաւ քարինք որ Եղնաքար կոչէին. անտի պողոտայն Արայկեայ (Թերեւս Արայի), որ բաժանեալ տանի ի Գարագիլիսէ և ի Բոնակոթ, և անտի Ամիրգիւնէ և Քարն Կիլիկ գայս և Ագսոն գետակ որ Թափի ի մեծն (գետն), և յետ խառնդոցն ձգի սահմանն ի վեր կոյս ի Գողաթափ, և ի մօտաւոր ճանապարհն որ տանի ի Նախճաւան. հիւսիսակողմն ճանապարհին պատկանի Կիրակոսիկ, հարաւայինն՝ Բնուկեաց։ Առ միով յերկոցուն գիւղիցս Թուրի սոցա կանգնեալ զմահարձան որդւոյ իւրեանց, և գրեալ ի նմա այսպէս՝, յամի 1291.

1 Wir .. stiegen zum unansehnlichen Dorfchen Achlatjan herab, welches grau, staubig und armlich ansieht.

2 Ghogha-Thaph, գրեալ առ Պրոսէի.

3 Զայս ընդօրինակեալ Պրոսէի վրիպակքն՝ յօրինակէ գրոց իւրոց, առաքեաց ինձ։

Այս է արձանագիր մեծի իշխանիս Օրբելի, որ գրեցաւ ի վերայ չիրմի իմոյ. Երկրպագաւդք աստուածընկալ սուրբ Նշանիս խնդրեմք ի ձէնջ մեք ծնաւդքս սորին, Մարտիրոս եւ Վաննիս, վասն քաղցրիկ եւ անուշատես արեգակնանման եւ ծաղկատեսիլ զաւակին մեր Աւրբելին որ էր աստուածային շնորհաւք լցեալ այնչափ, մինչ զի ի կէս տարւոյ զհայ գիրս եւ ի մի ամուռջ զՄուղալին ուսաւ, զտեսաւղսն զամենեսեան զարմացոյց եւ սէրն իւր յորգորէր զամենեսեան. ի նոյն գործ իմաստութեան լինէր սիրելի ամե նեցուն, պիտանի Պարոնաց եւ շինականաց, աստուածասէր անձն. ապա կիսաւրեայ փոխեցաւ յաշխարհէ դասեալ ընդ նահատակս Աստուծոյ. թուղեալ մեզ դառն կսկիծ եւ անմխիթար սուգ, յիշատակ տեսաւդաց իւրոց. Արգ աղաչեմք զձեզ յիշել ողորմեայիւ զորդին մեր զԱւրբելն եւ զանմխիթար ծնաւդքս ի Քրիստոս. Այս եղեւ ի թուականութեանս Հայոց ԶԽ, յամսեանն յունիսի ԺԱ^{ին}.

Յժէ դարու ի գեղջէ Բնունեաց ընծայեցաւ Զաքարիա վարդապետ Աղամեան, զորոյ վարս և գովութիւն բովանդակէ տապանագիրն, լատին և աղաւաղ հայ լեւ.

զուաւ ի Ս. Մարիամ Եգիպտացի անուանեալ եկեղեցւոյ Հիւրատանն Հայոց ի Հռովմ, ուր և հանգուցեալ կայ, յամի 1688.

Յիշատակ Զաքարիայ վարդապետի որդոյ Ազամի ի գաւառէն Սիսիանայ ի գեղջէ Բնունեաց, առն զանազանիւ լեզուագիտութեամբ հմտացելոյ, առաքելականի առ Հայս Քարոզողի, ն' այսմիկ եկեղեցւոյ խոստովանահօր Հայոց ազգի. գրեանց հայկականաց ի տպարանի սրբոյ Ժողովոյն սրբագրողի. Որ լցեալ աւուրբք Հէ ամաց վճարեաց զկեանս իւր եւ փոխեցաւ առ Տէր լի արդեամբ եւ աշխատանօք, թողլով զինչս եւ զստացուածս իւրս այսմ եկեղեցւոյ. ի ԺԵ օգոստոսի, յամի Տեառն ՌՈԶԸ, եւ Հայոց ՌՃԼԶ.

81. Խառնուրդ երկացուն յիշեալ գետոցս ընթացեալ իբրեւ երկու մղոնչափ եւս՝ Թափի ի Պաղարայ. առ արեւելեան կամ աջակողմեան անկեամբ սոցին կայ Ոյծ գիւղ, Ուզ կոչեցեալ յայժմուս. ի հին Յուցակին գրեալ է Փոքր Ոյծ, յորմէ յայտ է Թէ գոյր և Մեծ Ոյծ, այլ չտայր հարկ յաթոռն. նշանակի և եկեղեցի նորա հին: Ի վերոյիշեալ վիճինորին ընդ այլոց մերձաւոր գիւղից ի կէս Ը դարու, երեւի յանձնապատասխանութիւն և աւագասիւրութիւն Ոյծեցեաց. այլ ի քննութիւն մատուցեալ և հարցեալ զհնագիտակս, «զՈյծեցեացն հաստատեցին ի Վրաց» աշխարհէն լինել պանդուխտ և նժդեհ գոլ ամենայն «Սիւնեաց... (վասն որոյ և զյետինն) զհինգերորդ գահն» հրամայեցաւ Ոյծեցեաց ունել. ընդ որ Թէ և դժկամակեցաւ Փանոս Ոյծեցի՝ Սիոնի վանից վանական, այլ չեղել ինչ փոյթ ժողովոյն: Բայց յետ դարու միւր (յամի 844) ի պարգեւագրի Փիլիպպէի Տեառն Սիւնեաց ի ձեռնագրողս նորին նախակարդի «Յակոբ Ոյծայ ա» ւագերէց, ոչ միայն քան զՍիմէոն՝ Շաղատոյ վանականն, այլ և քան զՄանկիկ քորեպիսկոպոս Մղկաց,

եթէ արդարեւ այսու կարգաւ գրեալ էին ի վաւերականին: Յայլում պարգեւագրի (Հրահատայ և Գրիգորի տերանց Կոփական գաւառի) ի նմին ամի, ստորագրէ և Մարուշաղա որդի սորին Յակոբայ: Ի կէս ԺԱ դարու ընդ գիտնական վարդապետս Հայոց դասի և Գէորգ Ուծեցի: Յայտ ուրեմն է յայսցանէ զի նշանաւոր և բանիբուն անձանց տեղի էր Ոյծ ի նախնուն, և փափագելի է հետազոտութիւն սահմանացն, որպէս և համարէն զուզակ ձորահովտաց Սիսիանու իշխանանիստ վիճակին, զոր մարթ էր կոչել Սիւնիք առանձնակ: Եկեղեցին Ոյծայ կոչի Ս. Գրիգոր. բնակիչք՝ տունք 180:

ՅՈյծայ մինչեւ ցՈրոտն՝ հինգ մղոնից ճանապարհ ուղիղ գծաւ՝ անձուկ հովիտ է մեծի գետոյն, և շմարթի երկարագնաց վտակս ընդունել. ի կէս ճանապարհից յահեակ կուսէ առ գետեզերքն կայ Աղուտի գիւղ, որ է հինն Աղիտու. այն՝ որոյ երկցունք երրորդ կարգեցան յաթոռակարգին: — Առ երի նմին կայ ի Հս. Տարիքնտ, որ Թուր գիւղ նորաչէն ի ստորոտս միջառահման լեռանց Ծղկայ և Աղահէճու, ի 8770՝ բարձու: Ի սորա

Հս. ամբաստնայ ի բարձու անկատ լերին Արփա բերդ ի 7418՝ բարձու. և ի նորին Հս. Պոչոտա լեռնաբերդ, յարեւմտից հարաւայ Գոմերայ:

Ի միջոցի Ագիտուի և Որոտան՝ վտակ մի փոքր իջեալ ի կողմանց Արփայի Թափի ի գետն մեծ. յանկեան նոցին է անուանի գիւղն Վաղաղին, յաճախ գրեալ Վաղանդնի գիւղ, հայրենիք Յովհաննու Որոտնեցւոյ. աստանօր Շահանդուխտ առաջին Թագուհի Սիւնեաց՝ ի 1000 Թուականին Քրիստոսի, «Շարժեալ աստուածային» իմն ակնարկութեամբ չինէ զգեղեցկայարմար և զվառ յեղադիտակ Վանսն Վաղաղնոյ, որ էր ի վաղուց հետէ տեղի ուխտական արանց. զի եկեղեցի մի էր անդ ի հին ժամանակաց յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաորային, զոր և կարծեմք նորին հիմնարկեալ, և յետոյ շինեալ ի Ստեփաննոսէ հօրէ և ի սուրբ ճգնաւոր բէ. և առնէր բոլոր թիւն խածկելոյ ի Թիւնաւոր օձից, որպէս Փարբույն, որ զկատաղիցսն անբժշկելի՝ բուժէ ի մարդոց և յանասնոց, Ջսորայս և այժմ իսկ տեսառնեմք անպատմելի հրաշս. զի զհարեալսն ի Թիւնաւոր րաց և զսեւացեալսն և զուռուցիկսն մերձ ի պայթել, հանեն ի բարձրաւանդակ լերինսն և ցուցանեն զվանսն, և կամ սակաւ մի հող յեկեղեցւոյն հասուցանեն, առ ժամայն լուծումն առնէ մակարդեալ Թիւնիցն, փութալ պէս բժշկէ: Վանս որոյ շինեալ մեծ բարեպաշտուհւոյն Շահանդիսոյ կոփածոյ քարամբք եկեղեցի յանուն Սրբոյ Նախավկային Ստեփաննոսի ի Նիթ Թուականին Հայոց. և կարգէ ի նմա տուն կրսնաւորաց և բազմամբ բոխ պաշտօնէից: Հինէ և տուն աղօթից կրաշաղխ վիմօք ի դրան եկեղեցւոյն, և համբարանոցս և գործատունս. և շուրջ պարսպէ զվանքն. և որպէս նմա անդաստանս ի Վաղատնոյ, և տայ զՊոմեր արքարակ ի վանսն. և պայծառապէս զարդարէ զեկեղեցին զանազան զարդաւ: Եւ ինքն վախճանեալ դնի ի դրան այնր որբարանի: Ապա յետ ամաց ինչ ի Նիթ Թուականին Սեւաղայ որդի նորին Շահանդիսոյ՝ եղբայր Վասա կայ Թագաւորի, չինէ և մեծածախ աշխատութեամբ եկեղեցի մի յոթ պայծառ և գեղեցկայարմար, գմբէթայարկ յանուն Սրբոյ Խրապետի, և գաւիթ ի դռն րան նորին. որք և կան հանգուցեալ ի դրան նորին. որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և վարձս բիւրապատիկ ի Քրիստոսէ Աստուծոյն մերոյ: — Յայս «վանս Վաղաղնոյ, (որպէս գրէ Գրիգոր Տաթեւացի) ընդ հովանեաւ Սուրբ Խրապետին ի Սիւնեաց գաւառին», յարմարեաց նա զՔաղուածոյ մեկնութիւն Եսայեայ, «ի լուսաւոր բանից տեառն (իւրոյ) և վարժապետի Յովհաննու Որոտնեցւոյ», յամի 1385: Ի գեղջէ աստի էր և աշակերտ իւր Քալուստ վարդապետ: — Յամի գետոյն յայսմ միջոցի (յՈյժայ ցՈրոտն) չիք չէն. այլ հանդէպ Որոտան փոքր ինչ վերագոյն վրտակ մի օտոսկեալ ընդ գեղեցիկ բուսաբեր վիճակ՝ անկանի ի նոյն, ունելով յահեկէն՝ որ է յարեւմտից, ըզ-

գետոյն Արաշիս և Պահարշու. Թուի սա Թուրքաշէն և նոր ըստ անուան. իսկ առաջինն հաւանօրէն է Արեւէս գիւղ հին Յուդակին, որ ի պատմութեան ոչ յիշի, այլ ի յիշատակարանի գրոց գրելոյ յամի 1487, և յայլում յամի 1471 նշանակի եկեղեցի նորին Ս. Գրիգոր. ի յետին Թուականին (1487) յիշի և առաջնորդն Յորդանան վարդապետ, յորմէ գուշակելի է և վանս լինել անգ. և Սարգիս քահանայ, որոյ ծնողք Սաղաւանդ և Քոյիկ ստացողք են գրոցն (աւետարանի):

82. Ի վտակէ աստի փոքուէ մինչեւ ցերեան գետակին Լճուս որ ի նմին (յալ) կողման, կէս փարսախ ճանապարհի է անչէն. այլ ի հանդիպոյ վտակին, որպէս ակնարկեցաք սակաւութեամբ, կայ մի ի նշանաւոր վայրուց Սիւնեաց, ի հնումն վանս ամրոցին և իշխանական կայից, ի վերջին դարս՝ համբաւով Յովհաննու վարդապետի կախիկն կոչեցելոյ. այն է Որոտն, յորմէ և նա Որոտնեցի: Ընդ գլխաւոր բերդօրէից աշխարհին կարգէ զայն պատմիչն, և էր մի յայնց ապաստանաց Հայոց պետութեան, զոր ի ժամանակս հալածանաց Յազկերտի ԲիՊարաք ի բուռն արկին, և Վարդանանք Թափեցին ի նոցանէ՝ յետ բազում դարուց և բազմապատիկ անցից պաշտօնութեան և Թագաւորութեան տեարց Սիւնեաց, և յետ սպանման Սենեքերիմայ Թագաւորի և առման Կապանն մայրաքաղաքի, առաւ ի Թուրքաց-Պարսից և Որոտն՝ յամի 1104. յորոց յետ 115 ամաց Թափեաց Աթաբէկն Իւանէ՝ յամի 1319. և յետ ոչ բազում ամաց ի կրկին նուաճման աշխարհին ի Թաթարաց՝ Սըմբատ Օրբելեան որդի Լիպարտի՝ հաւանութեամբ Բաշու Նոյն կողմնակալի վերստին կալաւ «զամենայն երկիրն Որոտան մինչեւ ի սահմանս Բորոտնայ և Բղեճնոյ» և որպէս Թուի՝ ետ զայն եղբոր իւրում Տարսա յիճայ՝ որ տէր կոչի վիճակիս, յառաջ քան զյաջորդելն զեղբայր իւր երէց և երթալ բնակել ի Վայոց ձոր: Ի սոցին զարմէ կացին մնացին պայազատողք ոչ միայն Որոտնայ այլ և Տաթեւու՝ մինչեւ ցմեր ժամանակս, զառաջինն տիրարար, յետոյ ժառանգութեամբ մասանց ինչ և հողոց: Ի նոյն զարմէ էր հաւանօրէն և վարդապետն Յովհան, զի հայր նորա Իւանէ որդի Հասանայ և Վախախի, և եղբայր Սարգսի արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց՝ կոչի ամիրայ և պետ երկրին Որոտան, յամի 1337, յորում միւս որդիք նորա Հասան և Զաքարի՝ անուանին հըսկայազօր և հաստաքազուկ մանկտի. իսկ Յովհաննէս՝ նորընծայ քանանայ, (ծնեալ յամի 1313 կամ 1313): Բայց յեւս կոյս ԺԴ դարու և ի սկիզբն ԺԵ՝ տեարք Որոտան էին Օրբելեանքն, պայազատք հզօր և արքայական իշխանացն Տարսայիճի և եղբարցն, որպէս ասացեալ եմք ի տեղագրի Վայոց ձորոյ, յիշելով անդ և ըզգերութիւն Բուրթելի տեառն Որոտան, որդայ Իւանէի, որդւոյ մեծին Բուրթելի, և զդարձ նորա վերստին, և զմահ եղբոր նորա Սմբատայ, յորմէ կորցեաց զբերդն բռնակալ Թուրքն Գարա-Երուսուֆ յամի 1406 կամ 1407, ոչ

1 Եղիշէ, Գ. յեղանակ:

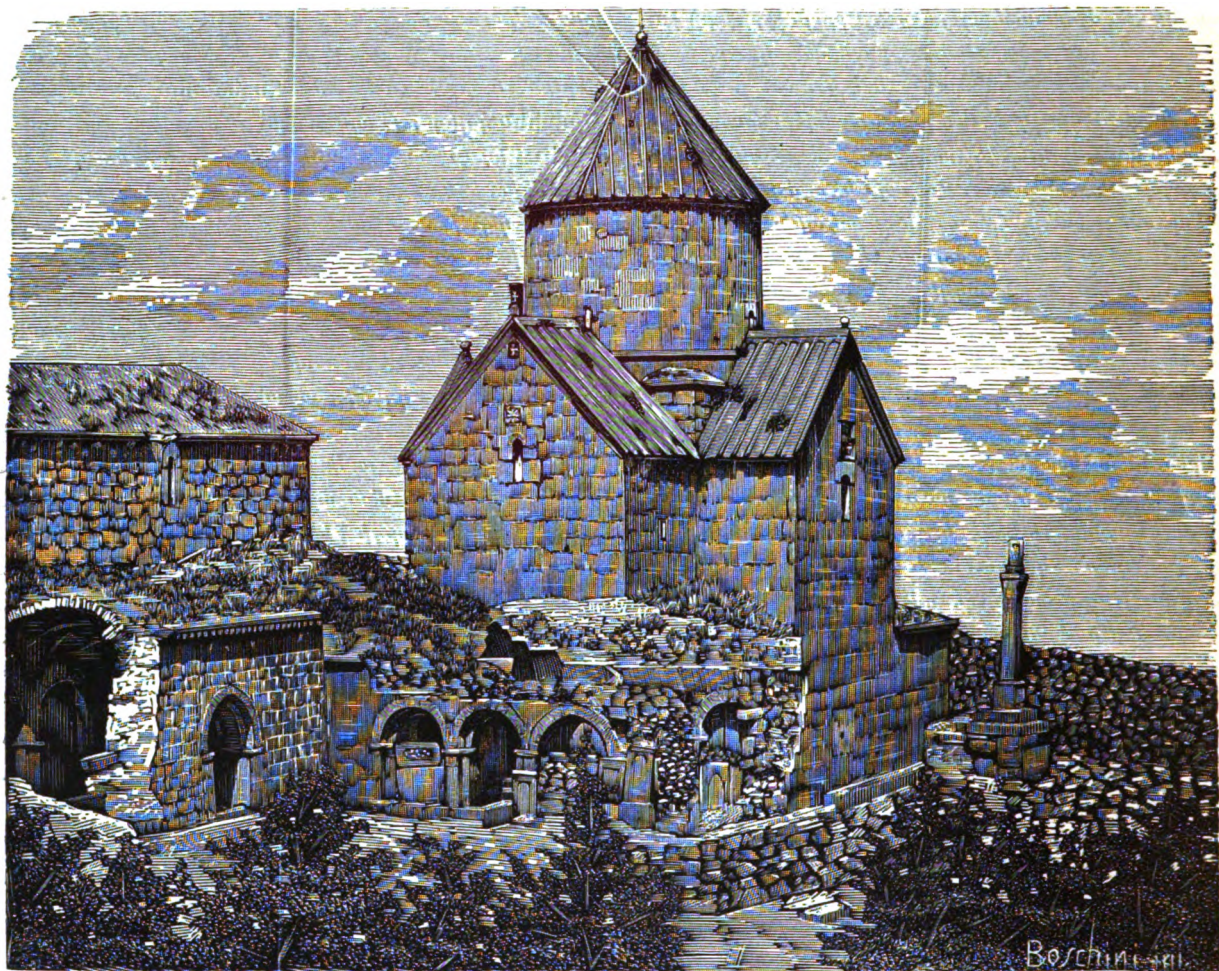
2 Ստեփաննու Օրբելեան, ԿԱ:—Ջնոյն կանխաւ գրէր և Վարդան պատմիչ, (էջ 40-4). «Մեծն Իւանէ... ի Ուլ Թուին առնու զՈրոտն և զմերձակայ գգեակսն, Թեպէտ ոչ զըմանալակ. քանի

ն երբ ունէին զեւս Հայկազունքն՝ 43 բերդք էին նշանաւորք և 1400 զեղք, և 48 վանորայք»:

3 Յայսպիսի ինչ ակնարկէ և համառօտաբան ժամանակագիր ԹԵ. «ի Թուին ՊԼԻ (1386) Թուրքն էաւ զՈրոտն»:

լուեալ ազաչանաց Գրիգորի Տաթեւացւոյ, ըստ Թովմայի Մեծօփեցւոյ: Յիշի զրեաթէ և ի կէս ԺԵ դարու (1447) Տէր Ստեփաննոս եպիսկոպոս Սիւնեաց որդի իւանէի՝ Տեառն Որոտան. հարկ է թէ որիչ ի նախորդէն նոյն պէս իւանէի որդւոյ, զի նա մեռաւ յամի 1433. բայց այս իւանէ՝ որոյ որդի և զիարդ էր տակաւին Տէր Որոտան, ոչ գիտեմ. — Յետ երից դարուց՝ յորս ոչ գտանեմ զյիշատակ տեղւոյս, յամս շահատակութեանց Դաւթի Բէկի՝ նպատակ եղեւ Որոտն նախ Յովնաննու Աւան-խանի իխանի կողմանց Գուգարաց, զոր՝ պատմիչ զիպացն ասէ, 56000! հայազունդ զօրօք եկեալ պաշա-

րեալ և ոչ կարացեալ առնուլ. այլ յետոյ ի նմին ամի 1723, ինքն Դաւիթ պաշարեաց, և յաջողելով անձրեւի յորդութեան փլուզանել զմասն մի պարսպացն, հորդան ետ ընդ այն և տիրացաւ ամրին, և ընդ սուր եհան զայլ ազգիս: — Որպէս երեւի ի բանիցս ցարդ յիշեցելոց՝ Որոտն գլխաւոր զիւղ կամ աւան էր կողմանս՝ ԵՃԳ դարէ և այսր, մինչեւ կոչել կողմանցն Երզնի Որոտն՝ ի վարդանայ, կամ Որոտն Ձոր, որպէս գրէր և Գետաթաղեցին փորգատէ ի ԺԶ դարու, (330) իբրու առանձնակ վիճակ: Զարդիս իսպառ աւերեալ և ամայացեալ է գիւղն. իսկ բերդն հզօր հանդէպ նորին յայն կոյս գե-

64. Եկեղեցի Որոտան.

տոն տակաւին կիսականգուն կայ. քանզի յերից կողմանց անձեռագործ պարիսպս ունի զքարաժայռս, չորրորդն ձեռագործ խանգարեալ է. ի ստորոտէ բերդին

փող գետնուղի հանէ յեզր գետոյն առ ի հսինել ջուր ի վեր: Ի բերդամիջին թաւալեալ կայ տապանաքար՝ այսու արձանագրաւ.

Այս է հանգիստ բարեպաշտ իշխանին արքայադուն Սմբատայ՝ որ կիսաւրեայ ի Քրիստոս փոխեցաւ. Յիշեցէք ի Քրիստոս. Թւին ՊՀԹ.

Ոչ սակաւ ահեղագեղ է տեսիլ բնութեան ձորոյն, « ընդ որ անցանէ ահագին դժնձմամբ գետն Որոտան.

» և ձորն այն լի է այգեստանեօք և դրախտացեալ զանազան բուրաստանօք», ըստ բանի պատմչին՝ զսահմանաց

1 Ո՛ր որդի կամ պապաւա է Սմբատի վաղամեռ, ոչ գիտեմ. Թերեւս Բեշեմայ՝ որ հինգերորդ դարմ է ի Տարսպիւղէ:

Տաթեւու, որ չէ այնքան մերձ ի գետն՝ որպէս Որոտնս այս գիւղ։ Յերի սորա կայ վերոյիշեալ Վանքն Վաղարշնի, որ արդ կարմիր Վանք կոչի, և պահէ զհամբաւ Յովհաննու Կախիկ վարդապետի. ամայացեալ է արդ, թէպէտ և ի յետին ամբս Մկրտիչ վարդապետ Տէր Գէորգեան խնամով հսկէ ի վերայ տեղւոյն. յիշին արձանադրութիւնք յեկեղեցւոյն, այլ ոչ են հրատարակեալք, զէթ ըստ իմս գիտութեան։— Յետ Եսայեայ Նչեցայ մեծի վարդապետին Փայլեծորայ՝ որում աշակերտեցան, Յովհաննէս Որոտնեցի եղև անուանի ի վարդապետս յաջորդս նորա, դրուատեալ ի ժամանակակցացն, մանա-

ւանդ յաշակերտէն իւրմէ ի Գրիգորէ Տաթեւացայ, որ ոչ կարէ յիշել զնա առանց տնուանելոյ մեծ վարժապետ, ոչ միայն իւր՝ այլ երբեմն և հանուրց. զրէ ներքողս և ողբս, յորս ոչ Օրբելեան ծագմամբ ճանաչէ զնա, այլ « Սգատ պայազատ յապնէ Սիսական բնիկ Հայկազնի »։ Իսկ ըստ բարեմասնութեանցն՝ « Փայլակն արեւելեան » և լոյսն անստուեր ազգիս Հայկազեան, զմեծն ասեմ » զՅովհաննէս բարբառայ ձայնն և զաստուածաբանն Ուրտման, պետն բարունեաց, մականունն Կախեալն ի » սէրն Յիսուսի »։ Յայլում չափաբան գրուատի ճոխագոյնս ճառէ, այսու իսկ ձեւով և ձեռամբ գրելով։

Ո մն ի յաղանտ ազգաց և ազանց. և պայազատս
 Բաղատհարէ. ի հայկական հասուց նաեւ
 նախան. և ի սկզբանց յայտնա բանսն. ց
 ի սխաւայ ցեղապետսն. տէր գող Վեճակ եւ
 երկրն որոտան. Այսպէս դրուան լմե եր
 ճոխացեալ. զոր բազմաբնին ինձ վիպաբանեշ.
 բաց միայն զճաշկի աղդումն ընկաղեալ. շա
 րաւ եղին ոչանգիտացեալ. Որ յովհաննէս ա
 նուն յորեղեալ. մականկոչմամբ ի սէր սիրոյն
 կախեալ և կանխեալ. Որեւ մանուկ գողով մը
 տալանով. ի տղայւն դիպեալ առ բարին.
 Այսպէս ընծացեալ մեծ վարժապետին. որ
 համանունէր ամուսնա ծնին.
 Այլ նա ի դեգերանա հորով ետացեալ. հանա
 սիրաբար ի յերկա աշխատեալ, և արդ խնայեալ.
 Եւ զարմանալի յորումն երեւեալ. ի պէ ետաւան
 զահ պիտապագին, յատեան հանդիս ին.
 Եւ կատարման սպաստ. ինքորոյն. շօնե
 Վեհացեալ համալսարանին. իբր զհակայ Վե
 նական պնդին, բոլոր կամարին.
 Եւ աղում զիշխանացն փառապատեալ, մե
 ծաշաք պատուեալ. Որեւ զՎեճակ միւն եաց
 յաջորդեալ. փառաց ի փառս գերազանցեալ.
 Լափաւ ինչ առաջ գոյս ամաչեցեալ. և զարմեծա
 ցեալ զոր ոչ ախոս մեալ.

68. Իսկաճեւ ձեռագրի Գր. Տաթեւացայ.

Ի նորագիր չարակարգի եպիսկոպոսաց Սիւնեաց յետ
 գրելոցն ի պատմչէն (Ստեփանոսէ), առաջին կարգին
 Որոտնեցին և Տաթեւացին. թէպէտ յաւելու գրողն, զի
 սոքա ոչ վասն եպիսկոպոսական յաջորդութեան՝ այլ վա
 սըն համբաւոյ դիտութեան և երախտեաց՝ արժանացան
 ի թիւս նոցին դասիլ. սակայն Տաթեւացին՝ յետին իս.
 կագիր տողիւքն՝ ցուցանէ և ստուգիւ յաթոռ Սիւնեաց
 հրաւիրեալ Յովհաննու, այլ հրաժարեալ կամ առ ակն.
 աժութեան կամ առ անգրաղ պարապելոյ ի մականու.
 թիւնս և յաղթս.

« Որ և զվիճակ Սիւնեաց յաջորդեալ
 Փառաց ի փառս գերազանցեալ », եւայլն.
 Յետ այսորիկ յաւելու գրել,
 « Ապա յետ օրոյ տարաշխարհ գալոյ
 Խաղաղութեան տեսլեանն ուխտելոյ », եւայլն.
 Նշանակելով զուխտագնացութիւնն յԵրուսաղէմ, և ըզ
 չրիւն ի բազում կողմանս, ապա գերթալն ի Տփղիս,
 ուր՝ ըստ հանութեան գրուատողին՝ վիճաբանի ընդ Քաղ
 կեդոնականաց. յետ մահուան Դաւթի Թաղաւորի վը
 րաց՝ երթայ յուխտ յԵրուսաղէմ, անտի ի Սեպուհ լեա.

1 Եւ յաղթէ, ըստ նորին Գրիգորի, որ և խիզախ գիւնա
 ւոր յաղթութիւնն այն ասել « Վեճ իմ երեւեալ », քան զառա.

գիւնն Պետրոսի և Յովհաննու որ ի վերայ կախաբաւարացն Աւ
 մովն և Կիւովղայ :

բըն, ուր և մնայ տարեւոր ժամանակաւ. ապա գնայ ի Տրապիզոն ի դռն կայսեր, անդ եւս քաջ հանդիսանայ, ըստ տփղիսեան տարազուն, և ապա,

« Ի Սիւնական վիճակ հասեալ և գահոյս բազմեալ » . աւարտէ զյինութիւն Չանգակատանն Տաթեւոյ. և գրէ կամ խօսի յայնժամ « Յօրհնութիւն նորակերտ շինուա » ծոյտաճարին և Չանգակատանն առաքելական աթոռոյ » վանիցն Ստաթէի, որ է աթոռ Սիւնեաց վիճակի, ի » բանն, Տէր ի տաճար սուրբ իւրում¹ » : Այլ յիշատակա գիրք յամի 1378 այլում եւս մեծի աթոռոյ վիճակեցուցանեն զՅովհաննէս, գրելով. « Որ ունի զվիճակս Հաղ » բատայ և է սպասաւոր սուրբ Նշանիս » : Յետ այլոց եւս շինութեանց և բարեկարգութեանց, մեռանի յամին 1385 (կամ 1386) ամաց 73, ի պատկեր աւուրն (6 յա նուարի ի տօնի Յայտնութեան) յորում և ծնեալ էր. զոր և նշանական իմն համարին աշակերտքն, որպէս և զամենայն ինչ զնորա՝ հանդերձ գիտութեամբն, այլ և զկազմուած կերպարանացն, « Քաղցր դիմօք, մեծահա » սակ և բարետեսիլ, զուարթամիտ և ողորմած », և այլն². կամ ըստ Տաթեւացոյն, « Գեղեցիկ տեսչեամբ » առ որդիս մարդկան կերպացեալ, ըստ կարի իշափ հա » սակի ընտրելոցն նախնի » : — Պիտանի քան զվարկ պարագի վէճան մարթ է համարել զգրուածս Յովհաննու, որք բազմաթիւք են, և ի հասարակի մեկնողականք Սուրբ Գրոց, Աւետարանաց, Սաղմոսաց, Թղթոց Պօղոսի և Կաթողիկեայց և մարգարէին Եսայեայ, վերլուծութիւնք փիլիսոփայական գրոց Արիստոտէլի, Պորփիրի, Փիրոնի, և այլեւայլ ճառք. ի հասարակի ցամաք և դըպրոցական ոճով. յոր ոճ աղաւաղ մարթ է զսա առաջին անուանել ի նուազման անդ ժամանակի դպրութեան մերոյ, և տակաւին լաւագոյն քան զհռչակեալ աշակերտն իւր Գրիգոր, որպէս և ոգւով մեղմագոյն և գրչութեամբ զգուշագոյն : — Կիսով դարու յետոյ Ստեփաննոս Որոտնեցի ոմն ի Լով (Լեմպէրկ) քաղաքի Լեհաց գրեալ է յիշատակ ինչ յամի 1435 :

83. Լորագոր. — Ի զանազան աղբերաց լերանց ան ջրապետաց Եղկոյ և Բաղաց, ի վանէ գետակն Լորոյ, յաւրեւմտից ունելով զգետաձորակն Այրիչու, յարեւելից

զՏաթեւուն, իրրեւ 26 բնամղոն եւեթ ընդ երկայնութիւն, և թափի յՈրոտն : Երկուստեք բարձունք լերանցն սիգաւէտք՝ մակաղատեղք լինին խաշնարածաց այլազգեաց, ստորոտքն այգեւէտք են : Ի պարու բարձանց ան ջրապետաց Այրիչու՝ նշանակին տարքն Գարա-գայա (Սեւսար) և Մոնրուզ-տաղի : — Գիւղն Լոր՝ Ս. Գեորգ եկեղեցեալ, որ ի միջակի ձորոյն կայ՝ յահեկէ ջրոյն, զլեւաւոր եղեալ է ի հնումն այլոցն որ ի նմին, քանզի յիւր անուն կոչի Լորածոր, և յիշի ի սահմանս Արծիւ և Բերդկա. ներէջ գիւղից, որք տուան յամի 839 ի կալուած Տաթեւոյ, մերձ նմին գտնով, « յարեւմտից կողմանէ Լորա ձորդ՝ քնասարաւն » . կամ, « ի խոռին ճանապարհն՝ որ Լորածորին ասանանէ » : Ի նոր ժամանակս վերին-ծոր կոչի վիճակս այս կամ ձորակ : Իսկ զգիւղն Լոր՝ յորում են արդ 110 տուն բնակիչք, առանձնակի ի պատմութիւնս ոչ գտանեմ, բայց ի յիշատակարանի ոչ հնում յամի 1669 :

Երկու մղոնաւ կամ աւելի ի Հր. կուսէ Լորոյ՝ ի կցուածս աղբերաց գետակին՝ կայ Շինամաղ գիւղ ի լեռնամէջս, Ս. Մարտիրոս եկեղեցեալ, և 100 տուն բնակչօք. ոչ յիշի ի հին Յուցակին, այլ ի յետինս ոմանս : Ի գեղջէ աստի էր Յովհաննէս եպիսկոպոս Սիւնեաց Շապան օղի մականունեալ՝ յելս Ժէ դարու, կամ կանխագոյն ի նորին զարմէ էր և Մինաս եպիսկոպոս ի կէս Ժէ դարու : — Իսկ ի ներքոյ Լորի, այն է ի Հո. կայ Գետամաղ 90 տամբ, առ գետեգերբն և յանկեան զոր գործէ ընդ նմին վտակ մի, որոյ և գեղեցիկ և բարգաւաճ նշանակի բուսաբերութիւն. ոչ յիշի և սա ի հին Յանկին, և ոչ ի պատմութիւնս : Ի գեղջէ աստի ելեալ Փիրզատէ ոմն ի Բաստամանց ազգատոհմէ յամի 1586-7, երկար ճանապարհորդութեամբ, անցեալ ընդ Մեծ և ընդ Փոքր Հայս և ընդ Փոքր Ասիա ի Կ. Պօլիս, և անտի ընդ Թրակիա և ընդ Դանուբեան գաւառս՝ ի Լեհաստան, յածեալ է ընդ ամենայն աշխարհս միջին և արեւմտեան Եւրոպոյ, Թուրք վաճառականութեան աղապա. քանզի Թերի մընայ ինքնագիր յիշատակարան նորին անոճ և անհարթ³ :

Սակաւութիւնստորեւ քան զԳետամաղ, ի նմին կողման կայ գիւղն Դարապաս, բարգաւաճ պտղատու պարտիզօք ի խորածորի ամայի լերանց. ոչ յիշի առ հինսն, այլ

1 Երկար ճառ և մեկնութիւն եղեւոյ բնաբանին, այլ չիք բնաւ բան յիշատակի որպիսութեան շինութոյն և ոչ նաւակատեցն հանգիսի :

2 Այլ ոմն աշակերտ նորա (Մելքիսեդ) որ օրինակէր զԳիրս Առաքելութեանց յՈրոտն, յամի 1576, և աւարտէր ի Տաթեւ ի միւսում ամի, ասէ. « Ի դառնութեան ժամանակս... բարեբարն Աստուած լոյս ծագեաց մթացեալ և խաւարեալ ազգիս՝ զմեծ վարժապետն մանկանց Սիոնի... զբաւրումս վարդապետաց, զՅովհաննէս վարդապետ Որոտնեցի, որդի Խանէի. որ վերջստիս զարգարեաց զեկեղեցի, և սնուցանէր զմանկունս Սիոնի, շամբելով զկերակուրն կենաց հոգւոյ, և զհանգիստ մարմնաւոր պիտոյից, և զցրուեալսն ի բազում թշուառութեանց՝ ի մի ժողովէր, և աներկիւղ պահէր ի գէմս ամենայն պակասութեանց հոգւոյ և մարմնոյ » :

3 Օրբելեան ԼԹ. ԽԳ :

4 Ի շարադար պատմութեան եպիսկոպոսաց Սիւնեաց ասի յաւուրս Շահ Հիւսէինի լինել, յելս Ժէ և ի սկիզբն Ժէ դարու այլ

յա՛ւորդ իւր Լարդի Ներսէս յաւուրս Փիլիպպոսի կաթողիկոսի, որ էր յառաջին կէս Ժէին :

5 Անգրագէտ, այլ բազմաշրջութեամբն և սուղ դիտողութեամբն և աշխարհիկ լեզուան (քաւ ի ողջազրուութենէն), ոչ անարժան նշանակութեան. վասն որոյ և ցաւէ զի Թերի Պոյ բանն, սկսեալ այսպէս. « Ես մեղաւոր Փերզատա Պիլիպպոսէն, երկիր » Ղապանէն, իւրոտէն ձորէն, կէ լոս (ի գեղջէ) Գետամաղէն, Պատմաբանաց ասքեն, Զ-տիւր թոռն, Միւրի (և) Հոստիֆի » տաւայ (որդի), Ի-տի-տ, Փառան, Պահլիս աղբեր. Ես տարին որ Հայոց Թվ. էր Ռիլ, որ ես իմ ասնէն ելայ, զլոխա առայ, ասկական մուրոցի, օտար աշխարհ եկայ : Առջի քաղաքն վան. Ենկից ելայ կիսեցի Պաղիլ քաղաքն. Ենկից կիսեցի Հիզու քաղաքն. Ենկից կիսեցի Լարա Հեմիլ քաղաքն. Ենկից կիսեցի Ուրալ քաղաքն. Ենկ. կիս. Ենկից քաղաքն. Ե. Կ. Ատանայ քաղ. Ե. Կ. Գոնիայ քաղ. Ե. Կ. Ղարաւաւէր. — Քաթիլայ — Իլիլիլ. — Իլիլայիլ. — Ատանալիլ քաղ, որ խոնգարին Թախանայ : — Են. Կ. Ատանայ քաղ. — Ե. Կ. Ղարաւաւէր երկիրն, յիլ

գաղակի մեծ և ոչ աննշան լինել սեղի, որպէս և յաւուրըս պատերազմաց Դաւթի պէկի, որ յամի 1737 գումարեաց աստ զորս ի Հայոց կողմանցն և ի Սիսիանէ. և խաղացեալ ի սահման Նախճաւանի եհար գիշխան նորին որ զայր յիւր վերայ: Չատ ի նորոյն է ի գեղջ և հին եկեղեցի Ս. Ստեփաննոս, յինեալ անդստին յաւուրց Լիւպարտի, այլ ոչ գիտեմ որպէս նորոգեալ: Բնակիչքն են 75 տուն Հայք և 100 տուն մահմէտական: Յանուն գեղջ կոչի վտակ մի խաղացեալ ի մացառուտ ձորակ, յորոյ վերայ արկեալ է կամուրջ քարալէն և թափի ի գետն Որոտան: Յայնկոյս հաստատեալ է Դարպասեցւոց սամարանոց և արտորայս, և զտեղին Շամբ կոչեն, զի են իսկ անդ եղտուրք և ճահիճք, վասն որոյ և ոչ առողջատուն: — Մերձ ի Դարպաս յանտառամիլի են հանգըրուանք երկու կամ փոքր գիւղք Թուրքաց, իմիրիս և Բանդրաշ: Դարձեալ, մերձ է ի Դարպաս Կարմիր կոչեցեալ եկեղեցի աւերակ, 2 ի թուականաւ ըստ աւանդութեան՝ յինեալ ի Տարսայիճայ, եթէ չիցէ նոյն ընդ Ս. Ստեփանոսի:

Վերջին գետը Լորաձորոյ մերձ ի խառնուրդսն ընդ Որոտան գետոյն և մերձագոյն ի սա յալմէն, է Լծեն հին գիւղ, Ս. Ստեփանոս եկեղեցեալ, որ ոչ թուի մեծ և նշանաւոր ինչ լինել կամ ունել. 30 տունք են Հայոց արգ ի սմա. ոչ յիշի ի պատմութեան. սակայն բովանդակ իսկ գեղեցիկս այս Լորաձոր կարօտի խնամով քննութեան, և հարկ է թէ ունիցի յիշատակարանս ինչ նախնեաց:

Ի Լծենոյ մինչեւ ի սահման Տաթեւոյ կամ ի Կամուրջ ըն Սատանայի մի միայն գիւղ կայ ի ձորեզրն Որոտան՝ յահեկէն, գրեթէ միջասահման երկոցուն, այն է Եւայձի, որ ի գրիցն՝ ըստ պատմութեանց և թուրքացի աղաւաղութեան անուանն՝ գուշակի լինել Հարժիք հին գիւղ Յուցակին և պարգեւագրաց տերանց Սինեաց. յորս յիշե նախ յամի 837 իրբեւ սահմանակից Արծիւ գեղը՝ ի սորին հարաւայ, և Արիտայ. զոր՝ Սմբատ Ա թագաւոր

Բագրատունի՝ յամի 906 գնեալ ի տերանց Սինեաց, պարգեւեաց նորալէն եկեղեցւոյ եպիսկոպոսարանի նոցին. յետոյ Հասան որդի Կորայ գնեալ էր և փոխանակեալ ընդ այլոյ գեղը, այլ հրամանաւ Վասակայ մեծի իշխանի դարձոյց յեկեղեցին. բայց վերստին կորզեցաւ ի նմանէ, և միւսանգամ յամի 1091 Սենեքերիմ արքայ հրամայեաց ժառանգողացն՝ Մանանայ մեծի իշխանի և Գեորգեայ՝ դարձուցանել ի նոյն, գրեալ վճիռ երկար: Թուի վասն հեռաւորութեանն յԱթուոյն դիւրաւ բռնաբարեալ, վասն որոյ և միւսանգամ յետ իբր 300 ամաց՝ մեծ Սրբեւեանն Տարսայիճ յամի 1274 գանձագին աւարեալ զկէս նորին՝ բոլորովին դարձոյց յաթուոն, որպէս և արձանագրէ ի սեան նորին եկեղեցւոյ. Եկեղեցին Եւայձեայ կոչի Ս. Մինաս: Ի Յուցակի միւսմ հարկատուաց թեմին Տաթեւո՝ ընդ վեցեցուն գիւղիցս յիշեցելոց աստ ի Վերին Ձոր վիճակի, եթեքերոգ մի դասի, կամ առաջին յեթեանսին՝ Ըղուերծ յիշեալ և ի հին Յուցակին, և մերձ ի Լոր և ի Մուրց դասեալ, յորմէ երեւի որիչ յայնցանէ լինել և ոչ նոյն ընդ Դարապասի, որպէս ասէ նոր ոմն նկատող ճանապարհագիր: Երի Ըղուերծ յամի 1574-8, և եկեղեցիքն Ս. Ստեփանոս և Ս. Աւտաժածիմ, ընդ որոց հովանեալ խաչայէլ ոմն ընդօրինակէ Շարական մի:

Միակ ծանօթ եւրոպէացի ուղեւոր այցող կամ անցող զանխու վայրացս Լորաձորոյ՝ է Սմիտ Եղիս ամբրիկացի քարոզիչն, որ գիշերս երկու (4 և 5 նոյեմբ. 1830) ագաւ ի Լոր գեղը, և արգելեալ վասն փոթորկի և սաստիկ ցրտոյ՝ ի տան գեղջաւագին որդւոյ երիցուն, երկարօրէն գրէ՝ գրնակութենէն, զձեւոյ և զհանգամանաց կէս ստորերկրեայ տանցն, և զլեռուցիչ թոնոյն, զիւսալ հացէ նոցին. այլ առաւել եւս զեկեղեցական կարգաց և զերիցանց, զհասից նոցին, եւ այլն. գովելով զուշխմութիւն տապնականին և զհարցասիրութիւնն ցիտոր գիշեր, զի և հայր նորա երէցն՝ երբեմն զցայգն մինչեւ

(Եւլ)։— Ե. Կ. Լէի (Լեւոյ) երկիրն. առի թաղաքն Կամայից, 400 տուն Հայական սակ (աղբ) այ. Լուսայ (որչի կայ. մէջն 12 պարսն Հայ շարէթ (զատաստան) կ'անեն. 6 եկեղեցի Հայոց աս. քին կայ։— Ե. Կ. Իւլով թաղաք, Հայոց աս. կայ 100 տուն. ա. մէն պարսնէք են, ուրանց գլուխ են։— Ե. Կ. Ձամոցայ ք. Հաւալեան սակ շատ կայ մէջն. իսկի խար(ա)՝ չեն տալ. ուրանց գլուխ պարսնէք են։— Ե. Կ. Գրալք ք. որ Լէի Թագաւորին թախթն այ։— Ենկից կիսեցի վարչովք։ Ենկից կիսեցի Դանձ. կայ. ձովի պանդեր այ (շահաստան ծովեզեր)։— Ե. Կ. Աւամանաց երկիրն. փառակայ ք. (Պրակա), որ Եւրոպ թագաւորի թախտն այ։— Ե. Կ. Դեյիսանայ (Խաւիս) երկիրն. վէնեաիկ, 12 պարսնի ձեռն այ. որ Ս. Մարքոս աւետարանիչին մարմին այ. ձովի մէջն այ. 6000 կարմունկ կայ մէջն, 6000 պարսպ կայ իւր մէջն. խիստ (լաւ?) քաղաք այ։— Ե. Կ. Եւանդոսայ ք. (Անգուս)։— Ե. Կ. Հուսմայ ք. Ս. Բողոս, Ս. Պատրոսայ մարմին այ. փափին աթոռն այ. շատ Սրբոց մասն կայ։— Ե. Կ. Յեանաւի (Նաւուի) ք. որ թագաւորին թախթն այ։— Ե. Կ. Ճիւնիւայ երկիրն (Սիկիլիայ), ձովի մէջն այ. թագաւորին թախթն այ, սարայ այ. իւր մէջն 620 քաղաք ու գիւղ. աղա բուլորն 665 աղաճ այ (մզան). աղէք քիւսոնէք (քրիստոնեայք) են. Հայական սակն խիստ կ'ուզեն։— Ե. Կ. Կաւալ Մալիսայ երկիրն. ձովի մէջն այ. Սուրբ Ովանէսին խաւճէրցին (խաւճէր տապեան) 60 պարսն զովի կ'անեն։— Ե. Կ. ձովով փլ. լորենայ երկիրն. մեծ պարսն զի նիստի։— Ե. Կ. Լուսայ ք. 12 պարսն կի նիստի։— Ե. Կ. Միւնեան ք.։— Ե. Կ. Թուրքի ք. որ մեծ

պարսն կայ իւր մէջն։— Ե. Կ. ի Սպանիայ Մարթիլ ք. Ե. Խաղան (?), մեծ թագաւորին թախտն. յանունն այ Թագաւորին փլիւթ. Թագաւորին իւր ձեռաց սակն կայ, ունի 11 թագաւոր գեղ (11 թագաւորութիւն). 15 մեծ պարսն երկիր. ամեն իւր ձեռաց սակ այ. տարին կէլուր ունի 50 միլիոն կարմիր փլուրի. մէկ միլիոն 10 գէր այ, 100,000, փլուրի այ։— Ե. Կ. ձովով ինկէզաց երկիր, Լուիցյան թագաւոր այ ինկէզն երկիրն, Դեյմալքայ երկիրն, իշկոցայ (Սիկովիս) երկիրն, Շիվեցայ երկիրն. 4 թագաւորի երկիր այ. Գրիստոս կայ հաւատան, Միսուան, Չարչարան, Խաչիլուիթիւն, Հա(մբա)րձու. Գամեն ալէն կիսեցին մեռունուն, Էն աղայ կիսունք կիսայն. Էն եկեղեցին երեք իրեք գիրքայ (անգամ) կ'անի Անուն Հաւր և Որդու և Նոգին Սրբուն. պատարաքին չեն հաւատալ ընդ Գրիստոս, մէկ գիրքայ խաչ ելաւ, ամեն սուրբորոյ կի հաւատան. Ս. Մարիամայ սուրբէն պատեխուս (բարիսոս) չեն ստին. խաչ չեն անիլ. զարեքին խիստ հարկիչք կ'անեն. Գրիստոսայ ձինունքին 15 աւր ութուրէք գի պակեն. պէնիլ չեն (ոչ գործեն). զուտեն խիմեն, ուրախութիւն անին։— Էնկից կին. փառանկ երկիր փաթիլ քաղաք, թագայ (որին թախթն այ)...

Աստ թերի ձայ ձեռագիրն, որով և հետաքննական տեսութիւնք փերզատէի ի քաջանայ երկրի անդ փառնկաց և յանապիտակ մայրաքաղաքին. յորմէ ոչ է յայտ ուր զնաց և ուստի դարձաւ ի գիւղ իւր Գեոտաթալ։

1 Նոր դար, Է. 180։

2 Տասն էլ բան, 240-250 դրոցն։

ցառաւօտ յընթերցմունս և ի հոգեւոր բանս տայր նոցա հսկել: Ըստ բանից նոցա՝ գիւղ մեծ էր երբեմն Լոր և բարգաւաճ, որում վկայ մեծաշէն և հին եկեղեցին. զոր թէպէտ արձանագիր դրանն թուեցուցանէ գրեալ իբրեւ յամի 1686, այլ թուի ինձ հնագոյն, թերեւս թուականն այն նորոգութեանն իցէ կամ այլ ինչ յիշատակի. և էին ասեն յայնժամ 300 գերդաստանք ի նմին. այլ յաւուրս բռնակալութեան Նատիր Դահի խոյս ետուն բնակիչքն յերկիր Թուրքաց ի կողմանս Կ. Պօլսի, և յետ քառասուն ամեայ ամայութեանն թոյլտուութեամբ Խանին Դուշայ՝ եկին նոր բնակիչքն, (յամին 1830 էին 13 տունք). զորս հովուէր երէցն այն հայր գեղջաւագին և այլ երէց մի, և աւուցանէր մանկունս հինգ. նոքա հովուէին և զերկուս մերձաւոր գիւղիկս, մէն 15 տամբք, որք թուին ինձ Գե. տաթաղն և Դարապաս, զի ընդ այնս է ճանապարհն որ տանի ի Սիսիան, ընդ որ երթայր քարոզիչն (ի 6. նոյեմբ.) անցանելով ընդ գեղսն երկուսին, զորոց չյիչէ զանուանս. « Ի դադարել փոթորկին ի գիշերին, որ»
 « պէս զրէ, և առաւօտ անամպ հոլոնեալ յանդիման
 « կացոյց զմեծութիւն լեռնասահման տեսլարանին, որ
 « զատուցանէր իմն յաշխարհէ զխորանիստ և զխաղաղաւ
 « կան ձորահովիտն, ուր ապաստանեալ կայաք ի խստու
 « թենէ մրկկին՝ զաւուրս երկուս: Գօղ նորընծայ սպիւ
 « տակափայլ ձեան պօղէր զամենայն կողմանս մինչեւ
 « ցկատար բարձրագոյն սարից, որք ի բարձրանալ արեւ
 « զական ընդ ոլորտս, պայծառափայլ ճառագայթիւք նու
 « թինչողային: Կազդուրիչներգործութիւն սառնատեսակ
 « օդոց՝ յորում ջերաչափն եկաց ի-23°, տայր իմն առաւ
 « ձգութիւն ոգւոց մերոց, և յագելաբար զմայլել բովան
 « գակ ազդմամբ մեծութեանն և գեղեցկութեան որ զմեզ
 « չընկալատեալ կայր: Սիրալիր հրաժարմամբ ի վանաւ
 « տրէն մերմէ յուղի անկաք (յինն և 1/4 ժամու) առաւօ
 « տուն, և ընդ ձորն ի վայր զնալով սակաւուք այսր անդր
 « դարձմամբք, անցաք ընդ հուպ ընդ երկուսին նախայիւ
 « շեալ հանգրուանս: Դեռ այն ինչ երեալ էր հովուաց
 « հանել զհօտս իւրեանց ի ճարակ թփոց և զաղձից ի մի
 « ջոյ ձեանն ցցուելոց, մինչ գեղմնաբարձ թիկունք նոցին

1 The storm passed away in the night, and a morning without clouds unveiled to us the grandeur of the mountain scenery, that shuts out from the world the deep and quiet valley, where we had found a refuge from the blasts of the last two days. A drapery of virgin white snow veiled every part to the top of the highest peaks, and, as the sun rose above the horizon, they were brilliantly gilded by his rays. The bracing influence of a frosty atmosphere, in which the thermometer stood at 23°, gave elasticity to our spirits, and enabled us to drink in the full effect of the grandeur and beauty that surrounded us. With an affectionate farewell from our host, we started at 9 and a quarter A. M., and following the valley through a few windings, soon passed the two little hamlets already alluded to. The shepherds were just conducting forth their flocks to browse upon the shrubs and weeds that peered up through the snow, while their fleecy backs afforded a warm and undisturbed footing to a species of magpie, which in these part dares to face the severity of winter. In ascending the mountain

» ընծայէին ջերմիկ և անընթ ասպաւնն աղբ ինչ Սեծեղ
 « (Magpie) հաւուց, որք ի կողմանս յայտատիկ իշխեն ըզ
 « դէմ ունել սաստկութեան ձմերայնոյ: Յեղանել մե
 « ռում ի լեռնն հանդիպակաց՝ երկվար գլխաւոր ջորե
 « պանի մերոյ՝ ոչ գաեալ կռուան ոտից յանձուկ հետսն՝
 « ի սակս ձեանց, սահեալ անկաւ, և թաւալելով ընդ
 « գահավէժս՝ գլորեալ զնայր զառ ի վայր ընդ սպա
 « առածսն. մինչև բարձրագոյն քան զայլն ժայռ մի
 « 50 կամ 100 ոտնաչափ բացագոյն՝ արգել զնա. որոյ
 « ունելով զգերազանց քաղապնդութիւն ձիոց կողմանցս
 « այսոցիկ, ոչ կրեաց վնաս տեսողական. այլ պատաւ
 « հարն այն առաւել եւս զգալի արար մեզ զվտանգն
 « որ ի վերայ կայր՝ յանցանքն մեր ընդ գետն Տաթեայ
 « աւուրքք յառաջ (3 նոյեմբ.): Ի գլուխ լերինն (ժամաւ
 « նեայ) գտաք պուրակ մի նկուն կաղնեաց. յետին ծառք
 « անտառաց լերանցս ընդ որ անցաք. և արդարեւ յե
 « տինք՝ զոր տեսաքս այնուհետեւ զճանապարհայն իբր
 « յ'800 մղոն ընդ զանազան դէմս, մինչև ան ցաք անդր
 « քան զէրգիւում յուզով դարձի մերոյ ի Կ. Պօլսի»:

84. ՍԱՀՄԱՆԻ ՏԱԹԵՈՑ.— Վերջին մասն զաւառին Մղկայ, այն է արեւելեան հարաւայինն, ընդ մէջ նաւ խաղրեալ Լորանոյ յարեւմտից, և զաւառին Բաղաց՝ ի հարաւոյ և յարեւելից, և Հարանդայ՝ ի հիւսիսոյ, նշաւագոյն քան զընան եղև ի հազար ամաց հետէ մինչեւ ի մեր ժամանակս, հաստատութեամբ ի նմին աթոռայ եպիսկոպոսացն Սիւնեոց, և փոխելոյ ապա ի հռականուն վանս Տաթեայ: Թէպէտ և ոչ ընդարձակ երկիր և առանձինն ինչ վիճակ կարգեալ ի նախնեաց, այլ զի յաճախ շուրջ սահմանքն սեփական գրին աթոռոյն, զոր և մասամբ ցարդ ժառանգէ Ուխտն այն, ոչ է անճաչ առանձնակ իմն վիճակ նկատել զնոյն. որում օժանդակ է և բնութիւն կամ գիրք երկրին, գետահովիտ մի գուղ ընդ մէջ յիշեալ սահմանացդ, ի հարաւոյ ընդ հիւսիս ձգեալ. որոյ գետակ (զոր ի դէպ և արժան է Տաթեայ շուրջ կամ գետ կոչել), եկեալ ի կամպիս լեռնէ բարձուէ 10800, և ընկալեալ վտակս ի լերանց անխափտաց

beyond, the horse that carried our chief muleteer, falling by reason of the snow to secure a firm foot-hold in the narrow path, fell, and turned many a somersault as he rolled over and over down the rocky declivity, till arrested by a rock more prominent than the rest some fifty or a hundred feet below. Possessed of the exceeding hardness of the horses of this region, however, he sustained no permanent injury, and the incident only served to make us more sensible of the danger to which we had been exposed in the passage of the river of Datev on the 3rd. On the summit we found a grove of stunted oaks, the last forest trees we passed on these mountains, and in fact the last we saw in travelling not far from 800 miles in different directions afterward, till we were beyond Erzroon again on our return to Constantinople! — ELI SMITH and H. G. O. DWIGHT. p. 250.

2. Յամենայն քաղաք Ռուսաց և տեղազբաց կողմանցս (Պոլս. Սպիւր, Ռաստէ, և այլն), նշանակի լեռնս այս սակաւ զանազան իութեամբ գրութեան (Kambil, Kjambil, Kembil) ի Մ. Հ. Տաթեայ, և յոմանց նաև Թրաքսի (Trapaşar գրեալ) մերձաւոր

Լորաձորոյ, առ երկ մեծի Անապատին և Սատանայի կամրջին թափի ի յորձանս Որոտան: Թուի ինձ ի հնու մըն՝ մինչև էր նշանաւորեալ Տաթեւու եպիսկոպոսա կան աթոռովն՝ Գիւնական գետ կոչել գետակիս, ըստ սահմանադրութեան Շահանդիսոյ՝ որ ի ստորեւդ տես ցի, ի տեղւոյ վաղից նորին. և միայ ի վտակացն՝ զոր յաշկեկէն ընդունի՝ յարեւմտից, ի դէպ է լինել Յոռայ գետն. զի յայտ է թէ Յուր յերի Տաթեւոյ էր. զարդիս՝ Զորափան կոչի, ըստ ոմանց: Երբիս վտակս կամ օժանդակ ջուրս երեւի բաժանեալ գետոյն Տաթեւոյ, գեղեցիկ բուսաբերութեամբ այգեաց և անդաստանաց. այլ ի խաղըս նոցին ոչ նշանակին ոչ գետը և ոչ մի չէն՝ ի բազմապատիկ տեղեացն մեծաց և փոքունց, ստէպ յիշեցնոց ի պատմէն ի սահմանագրութիւնս և ի նուիրատուութիւնս աթոռոյն. բայց միայն ի ստորին կողմն հովտին՝ երկու գեղք՝ Տաթեւ յաշկեկէ և Տանձատափ յամէն, և վանորայքն, ոչ ինչ կարի հեռիք ի ձորոյ Որոտան գետոյն. և ոչ միայն սակաւանդանքն տեղիք, այլ և հոչակեալ անապատիցն դիրք և հոչակագոյն Հարսնավազն՝ կամ ոչ բնաւ կամ ոչ քաղ նշանակին յաշխարհացոյց քարտի և ոչ ի մերայոց, մինչև չիշխել անգամ զանուն Շահանդիսոյ՝ և զվաղիցն: Դոյզն ինչ բանք գիտնոց հանդիպողաց կողման՝ տան գուշակել խոժոռագեղ երեւոյթս հիւսիսակողման վիճակին, ի բնիկ սահմանս Տաթեւոյ և անապատիցն, որոց նիստը վկայեն լինել լեւրինս ոչ ցածունս, այլ և ահաւորահայեացս ի վերայ մօնունց ձորակաց և մեծի ձորոյն Որոտան. և ոչ միայն հաստատուն կերպարանս է անդ նշմարել, այլ և յեղափոխեալս ոմանս ի ներգործութենէ տարերաց. որպէս փրթած լեւրին և պատառումն երկրի, և վարումն անչէն և յինուածոյ մասանց՝ բացէ ի բաց, հանդիպեալ յամի 1658, զոր յերկարօրէն ընթերցցուք յԱւաքել պատմիչ. իսկ հնագոյն պատմիչն Սիւնեաց յիշէ ի սասանութեանց երկրի խախտեալ և յառաջ քան զիւր ժամանակ՝ յինուածոց աթոռոյն, և այն ոչ մի անգամ միայն, սակայն ոչ մանրամասն ինչ աւանդէ: Ռատոն որ հերբո յայց ել և ագաւ ի Տաթեւ (39 մայիսի, 1890), դիտելով յարեւելեան պատշգամբ վանացն՝ նշանակէ զգմբեթաձեւ պատկերան կուտակս և զսեպաձեւ կրաքար ժայռս 100՝ ի բարձրութիւն, առ ափամբք Որոտան գետոյն, և անտառակս յայն կողմն գետոյն. առ որով ի Հա. սահմանաց Տաթեւու յիշէ զՍյուրքեփե կոնաձեւ լեռուն, և պուրակս ցածուն ծառաց, և ի բուռնոց գետնոյ զմտրակաձեւն Habenario յազգէ Շանձուոց:

Հին սահման թեմի եպիսկոպոսարանին Տաթեւոյ անդըտին յ'Թ դարէ սկզբնաւորեալ, և հաստատեալ վերջստին յամի 906 առաջիկայութեամբ Սմբատայ Ա Բագրատունեաց Թագաւորի և Յովհաննու կաթողիկոսի պատմիչի, տեսարց և եպիսկոպոսին Սիւնեաց, Գագկայ Արծրունեաց տեսուն, և բազմաչոյլ աւագաց և ուսմկաց,

զոյն ի Տաթեւ. առ մերայինս ոչ յիշի կամովի. ընդ հակառակն Եւրպոպոսիք ոչ յիշեն զկապելի, որ է Գագկայ, որոյ դիրք տեսցի ընդ հուլ՝ վկայեալ ի նախնեաց մերոց լինել յարեւմտակողմն Տաթեւու, և զաղջիւր ի նմին տեղւոյ ուր կամովի նշանակի: Ինքե՛ն կրկին լեւրիք, եթէ նոյն և մի, որպէս կարծեմ, մեով տառիւ

այս է. « Յարեւմտից կողմանէդ սկսեալ ի մեծ գիտաւոր » սարէդ Գագրոյոյ (այն է կապել կոչեցեալն) չրա. » քափովն մինչ ի խոսին ձանապարհն որ Լորաձորին » (230) սահմանն է. և ի հիւսիսոյ գեհաց՝ բնասեռովն ի » վայր ի գետն հանդէպ խոտայ. և գետովն ի խոտանան, » և անցեալ ընդ գետն փոքր ձորակովն որ ելանէ յԱ. » շագեաց խոտ ի խոզաց, բլուրկովն նորին, բարակ ճա. » նապարհովն բացանորինն ? , նուրբ անլուր ձորակովն ի » վայր ի Դեղնաձորն և ի Կամառչոյն, և ի կարմիլէն ի Քաւ » ընդուն. և Քարաձորին մեծ բնասեռովն ի Սարն, և ի » բուն ճանապարհն որ գայ սարովն ի Հարսնավազն. և » Հարսնավազին ձորակովն՝ դառ ի կողմն յեկեղեցին՝ որ » ի պառակով ճանապարհին. և սաղարովն հատեալ ըզ. » Մեծ ձորովն ի միստոր քարն՝ որ կայ հանդէպ ի յայն » կողմն մեծ ձորոյն. և հատանելով զմեծ Տափն ի Եր. » կայն խալն, և ջրաթափովն ի մեծ խոտն, և ի ճանա. » պարհն՝ որ գայ ի Բաղացձորոյ, և անտի ի նոյն լեռա. » նըն Գագրոյ » : Հիւսիսային սահմանն ցուցանի ձոր գետոյն Որոտան, այլ որ անտի ընդ արեւելս և ընդ հարաւ՝ ոչ է ինձ արդ քաջայայտ, զի ոչ իսկ նշանակի խտրոց կամ դարձուած արեւելիցն և հարաւոյ, այլ Թուի լինել բուն ձանապարհն՝ որ սարովն գայ ի Հարսնավազն. և Մեծ ձորն Թուի նոյն իսկ ձոր գետոյն Տաթեւոյ. իսկ որ ընդ մէջ արեւելից և հիւսիսոյ Սարն ի միջոցի բնասեռի Քարաձորին և բուն ճանապարհին՝ Թուի ինձ լեռունն այն՝ « յորոյ վերայ Թանահտի վանքն կայ յինեալ », ըստ Աւաքելի պատմիչի: Զիարդ և է, այս սահմանք գրեթե հաւասարաչափ երեւին ինձ բնական սահմանաց ըն Վիճակին Տաթեւոյ զոր ի սկզբանդ նշանակեցի, քան թէ հնագոյն սահմանին՝ որոշելոյ յամին 839 ի Փիլիպպէէ Սիւնեաց գահերէց իշխանէ՝ որ վաճառեացն, և ի Դաւթէ եպիսկոպոսէ՝ որ դնեաց 10, 000 դրամոյ. « Եւ » ռամբ և դաշտիւ, զոստին և զյրարբին և դարօտ երկիր, » զարտ և զմարգ. և այս էին սահմանքն. Երեւելից » կողմանէ ուղեկիցքը՝ որ ի Հարժեաց և ի Բերդկաներէ. » լոյ ի գետը հատանի, և անտի ի բլրոյ որ ի շինագրը. » խիդ, և անտի չրքափան յՍտերչաց գաւալ, և բնա. » սեռիդ ի վարդանայ մարգի խոտն, և անտի յԱրժիսա » կատար. և յարեւմտից կողմանէ Լորաձոր՝ բնասա. » ռաւդ. և ի հարաւոյ կողմանէ Հարժիք՝ որ ի ճանա. » պարհէ ի խոշոյ ելանէ, ձորովդ ի վայր ի Սեւաշոռոյ, » և ի վեր ի սարն վաւեաց ձորոյն սեռիդ » : Սեւաշոռն կարծի միջին կամ հիւսիսային օժանդակ Տաթեւոյ գետոյն: — Զայսոսիկ կանխեցաք նշանակել առ փոքր ի շատէ ծանօթութիւն յղափայրաց Տաթեւու և համօրէն տեղեաց վիճակին. յորում զատ ի վերոյիշեցող՝ կային և Յուր և մերձ նմին Տամաղէկ և Արիտ, և Սառնաքար՝ զոր էառ Փիլիպպէ յեպիսկոպոսէն Դաւթէ փոխան կիսոյ Բերդկաներէ՝ գեղջ տուելոյ նմա: Անուանք և տեղիք վաղ ուրեմն լեւեալք և շատք անյայտացեալք, որոց

Մ և Ս ոյլովեալ անուանցն: Կողմն լեռուն յիշի ի պատմութեան Դաւթի բէկի, որոյ զունդ մի զօրաց հարին անդ զպաղաքիս, և Թափեցին ի նոցանէ 900 տեսունս:

Ի Զաւալեան որ մեակ տեղագրող է կողմանցս անձամբ կամ յայլոց առեալ, ոչ յիշէ զայս տեղի:

փոխան յ'Ժէ դարու ժազեցան և պայծառացան Անա-
պատքն Արանց և Կանանց, այսինքն վանորայք ճգնազգե-
ցից, ի հիւսիսոյ և յարեւելից վանաց Տաթեւու, առ ձոր-
եզերք Որոտան, յորոյ հանապազմառնչ խոխոյանս,
աւաղ է, զի ոչ եւս խառնին մրմունջք մենասէր աղօթա-
ւորացն: — Մատիցսք արդ ի քնին սակաւուց յայտնի
տեղեաց վիճակիս. յորս՝ եթէ և շատք եւս այլք ծանօթք
լինէին, տակաւին ծանօթագոյն և քաջանշան մնայր

85. ՏԱԹԵՒ. և ոչ այնքան գիւղն որքան վանքն՝ որ զնո-
րայն կրէ կոչուան: Սա՝ եթէ արժան իցէ հետեւել հա-
սարակեալ աւանդութեան, կոչեցեալ է յանուանէ Եւ-
ստամէի կամ Ստամէի ուրումն առաքեալ կոչեցելոյ, և
աշակերտի Ս. Թադէի, իրրու եկելոյ և քարոզողի ի Սիւ-
նիս, և անդէն կասարելոյ, և աղաւաղելով անուանն ի
բերանս ռամկաց փոխեալ ի Տաթեւ: Բայց ոչ միայն երկ-
բայելի յոյժ է՝ այլ և անհաւան ինձ. որում գլխաւոր նը-
շանակ այն իսկ, զի պատմիչն Սիւնեաց Ստեփանոս՝ որ
այնքան խնամով մանրոսպատում առնէ գլինութիւնս
երկրին և զայլն ամենայն, որպէս սիրելոյ սեփական ա-
թոռոյ իւրոյ, և յիշէ զհին և զնոր սրբութիւնս հաւաքեալ
լլա անդ, բազում անգամ արդեօք յիշէր և զայս, եթէ
լուեալ կամ ստոյգ համարէր, ալ և ոչ մի անգամ յիշէ-
կարծեմ նախ աշխարհագիրն Վարդան ի ԺԴ դարու այդ-
պէս գրեալ է ըստ գրուցաց. այլ թուի թէ և ոչ Եւստա-
թէոս ղը աշակերտ Թադէի եղեալ է. զի ոչ միայն ան-
ծանօթ է այլոց եկեղեցեաց, այլ և ի մեր իսկ Յայսմա-
ւորս ոչ գտանի սր տօնի նորա, այլ միայն ի յիշատակի
այլոց ոմանց Սրբոց ի հարեւանցի. այն զի, եթէ ստոյգ
էր աւանդութիւնն՝ հարկ էր յառաջ քան զայլոց Սըր-
բոց նշխարս՝ զնորայն պահել և գտանել ի Տաթեւ. և ա-
հա ոչ գտանէ և ոչ գիտէ ինչ Որբելեանն: Լաւ եւս էր ար-
դեօք կարծել ըստ ումեմն, յանուն Ս. Թադէի առաքելոյ
զվանն և ոչ Ստամէի կամ Եւստամէի: Ինձ ամենեւին
հայկական և հին թուի անունդ Տաթեւ, և հաւանութն
երիցագոյն քան զժամանակս քրիստոնէութեան. երաշ-
խաւոր հնութեանն և հայութեանն է և այն՝ զի ի Ներսիս-
սեան Փահլանավանի ընդ բարձականսն դասին և Տաթեւ
ւեանք. որ միանգամայն յայտ առնէ և զայս, զի ոչ լոկ
հին, այլ և նշանաւոր էր տեղի, և բնակալք աւագաշուք
տոհմի միոյ, զոնեա իշխողի գետածորակիս այսորիկ-
բայց զի ոչ յիշի յառաջին ժամանակս պատմութեան մե-
րոյ՝ չեն ինչ զարմանք, զի ահա և այլ բազում և հռչա-
կագոյն եւս տեղիք Սիւնեաց՝ Թաքուն մնացին: Քրիստո-
նէական յիշատակօք եւեթ ծանուցաւ տեղիս այս, և այն
ի շնորհս եպիսկոպոսական աթոռոյն հաստատելոյ ի վա-
նատեղւոյն, յ'Ժ դարու, թէ և յառաջնոց դարուց անտի
լուսաւորութեան ազգիս՝ սրբարան կամ վանատուն
հաստատեալ էր անդ, ըստ պատմութեան երախտաւոր
հեղինակի ծանօթարարի աշխարհիս Սիւնեաց: Եւ զի ա-
նուամբ Տաթեւոյ երկրորդն եւս տեղիք՝ և գեօղն և վան-

քըն լսին, և անունն սեփականագոյն է գեղլն, իսկ համ-
բաւն՝ վանացն, արժան է ճանաչել ուրոյն զդիրս նոցին:

Գիւղն Տաթեւ յահեկէ գետակին կայ և սակաւուք հե-
ռի, ի ստորոտ հրաբխեայ լեռնակի, իբր մղոնաւ և կի-
սով ի հարաւոյ ձորոյն Որոտան. վանքն յալմէ ջրոյն ի-
բըր կիսով մղոնաւ հեռի ի գեղլէն, ի Հո. ելից նորին, և
կշիռ ի հիւսիսոյ և հուպ Տանձատափ գեղլէ Յիշատակողք
կամ տեղագրողք ինչ վայրացս՝ շրջեալք շքով վանացն,
մոռանան զգիւղն¹, զբնականն և զքաղաքական նիս-
տոհմին Տաթեւեանց, որոյ դիրք և հայեացք և յախուռն
հասանք գետոյն՝ հարկ է թէ ոչ սակաւ շքեղք և ահեղք
իցեն, և ոչ վայրապար ընտրեալ տեղի բնակութեան
տոհմապետին, ի բարերոյս, յառողջարար և ջրառատ և
ի շափաւոր գիտակ վայրի, ոչ կարի հեռի ի Գազրոյ լեռ-
նէ՝ յիշելոյ ի հին սահմանին. թերեւս առաւել քան զվան-
սըն մերձ և չուրջ ունելով ձորս և խոխոմս խորագոյնս,
անապառելի վիժանքն և բժժանք, որք երբեմն և հեղեղս
յարուցանեն աւերածուս և մահաբերս իսկ. որպէս և
սակաւ ամբ յառաջ (1887, ի 14 սեպտ.) ի յորդութենէ
անձրեաց վարարեալ գետակին, ոչ միայն փլոյց և ջրա-
տար արար աղօթիս շորս, և անասուն ոչ սակաւ, այլ և
խեղդամահ տարաւ երիտասարդս երիս: Վարի իսկ ընդ-
արձակ է չենն, և մի ի սակաւուց դիւղորէից աշխարհին՝
որք համակք հայաբնակք իցեն, 200 չափաւոր բարձեւ
տամբք, որոց երեւք հային ընդ հարաւ, և հին եկե-
ղեցեալ Ս. Մինասայ: Միակ ծանօթ ինձ եւրոպէացի
որ էանց ընդ գիւղս, է քարոզիչն ամբրիկացի Սմիտ, զոր
տեսաք ի Լորաձոր, տեսցուք և ի վանսն՝ ուր ե-
կաց ընդ երկար, իսկ ընդ դիւղն էանց հապնեալով, և
խոստովանի՝ զի ոչ ժամանեաց քննել, վանս ցրտոյ և
ձիւնելոյ յայնմ աւուր (4 Նոյեմբ. 1830), և ի ժամս չորս՝
եհաս ի Լոր, հատեալ անցեալ ընդ ձիւնապատ լեռինս,
ուղեկից ունելով ի վանացն մինչեւ ի գիւղն Տաթեւ՝ զա-
ռաջնորդն, որ գայր ի պաշտօն հանգստեան նախորդին
Իւրոյ Մարտիրոսի (+ 16—28 հոկտ.):

Նախնի աւագամեծարութեան Տաթեւոյ յայտարար է
և գոլն սեփական ժառանգութիւն նահապետաց Սիւ-
նեաց, որպէս գրէր ի վճռին ինքն Փիլիպպէ տէր Սիւ-
նեաց և գեղլն, յամի 844, յընծայելն զայն, (յետ հնգից
ամսց վաճառելոյ զսահմանս՝ Դաւթի եպիսկոպոսի,
որպէս տեսաւ ի վերդ), եկեղեցւոյ եպիսկոպոսարանին.
այլ յայտ է թէ կային տակաւին ի գեղլն առանձինն
տանուտեարք և աղնուազգիք, ընդ որս յետոյ և Որբե-
լեանքն, որոց ցարդ գտանին սերունդք, և գլխաւոր ի
նոսա Մէլիք Մանուկար, արժանապատիւ այր: Ի ժա-
մանակի գալստեան Դաւթի բէկի յազատութիւն երկ-
րիս Սիւնեաց, յամի 1722՝ Դաւիթ ոմն էր մէլիք Տաթե-
ւու, այլ ուրացեալ և Բաղրի կոչեցեալ, հաւատարիմ
կուսակալին Պարսից. վասն որոյ և զինեալ զարս Տաթե-
ւու և ամրացուցեալ զգիւղն՝ պատրաստէր ընդդէմ Դաւ-

¹ Կարապետ Մատիեան Աղեքսանդրապոլսեցի կարեւոր գի-
տէիս հրատարակեալ է զգեղլէս յԱրարատ օրագրի Էջմիածնի,
Գ. 227—232. և ըստ յուսոյ նորա յարգեմք զգրուածն: Բազում
զովութեամբ խօսի զբնակչացն, մանաւանդ բազմատեղով ընդ
հայրենակեցս իւր Շիրակացիս: Յետ նորա Արզամ ոմն (կեղծունուն)

ստորագրէ զՏաթեւոյ վանս (ի Ճանապարհորդութեան Կարապետի
Իւրում Շաւուշի Տաթեւ, հրատարակեալ ի Նոր Դար, Ե, Թիւ
40), աւագելով զխանդարեալ և զանխամ վիճակ վանացն:

2 Եղիս Սմիտ յամի 1830 առէ, ոմանք 50, այլք 80 տուն ա-
սէին: Տեղացիք ոմանք գրէիք (ի Մշակ Գ. 8. Գ. 9) տուն 200:

ցուցանէ արդէն նշանաւոր լինել եկեղեցւոյն Տաթեւոյ՝ որում աւանդեաց նա ընդարձակ կալուածս:— Ո՞րք եւ իցէ առաջին եկն՝ երբ ընդ իւր զսպաս սրբութեանցն. « զաստուածամուկ սուրբ Նշանն՝ որ էր ի կենարար » փայտէն, բերեալ ի յունական աշխարհէն, և ընձե. » ռեալ եպիսկոպոսացն Սիւնեաց, ի պահպանութիւն » վիճակըցո սոցա առաջին իշխանացն... և զաստուած. » ընկալ խաչն Բարդեսեան՝ որ ի վասակայ որդւոյ Բար. » կայ որդւոյ Անդոկայ՝ կազմեալ էր յարծաթոյ, ի չափ » հասակի առն միոյ, և ունէր յինքեան մասն ի փրկա. » կան փայտէն... Ընդ որս էր և նշխար մեծին Յովհան. » նու, և Ստեփաննոսի Նախավկային և ԺԱ առաքելոց, » և Սրբոյն Գրիգորի, և ալ Սրբոյն Հովսէփմեայ՝ նոյն » մարմնովն. և այլ բազումք որոց ոչ գոյր թիւ. եւս և » գերազանցն մարդկային բնութեան՝ Հերք Սրբաւոյ » Աստուածածնին: Զայս ամենայն բերեալ հանգուցին ի » սուրբ եկեղեցւոյս, և կազմեցին զսա փարթամ գան. » ձարան աստուածութեանն: Զէր անդէպ անբիւ առել » զՍուրբսն և զսրբազանս, եթէ էին անդ հաւաքեալ 9800 » Սրբոց նշխարք, որպէս գրեն յշատակագիրք ոմանք ի » յետին դարս:

Յայտնադոյն ժամանակ հաստատութեան և յինու. » թեան եպիսկոպոսարանին և վանացն՝ սկսանի յարժու. » ակալութենէ Դաւթի եպիսկոպոսի՝ յաջորդին Գեոր. » քեայ, որ և յամի 839 զնեաց ի Փիլիպպէէ նահապետէ » Սիւնեաց 10,000 դրամոյ զլուրջ սահմանս նոցին, որպէս » վերագոյնդ գրեցաք ըստ պատմին. « և գրեցին կտակ » յաւիտենական, և կնքեցին իւրեանց մատանեալ. » և յետ ամաց հնգից (844) նոյն « Փիլիպպէէ՝ ըստ իւրում » մեծահաւատ և մեծախորհուրդ բարեպաշտութեանն՝ » կամէր փարթամացուցանել զվանս Տաթեւոյ, և կեն. » սացուցանէր զամենայն արտաքին գոյսն իւր՝ յիմանա. » լին և յանեղծն. միաբանեալ սուրբ եկեղեցւոյն և զո. » գի իւր ի Ս. Խաչն և ի Տէր Դաւիթ. ընծայէ զմեծա. » գոյնն պարգեւ՝ զսեպհական գիւղն իւր զՏաթեւ՝ ի » սուրբ եկեղեցին, հաստատուն և անխախտ պայմանաւ... » և է այսպէս վճիռ գրին. « Յերկերիւր իննսուն և երեք » թուականութեանս Հայոց, որպէս կամ եղև ինձ Փի. » լիպպէի որդւոյ Վասակայ Սիւնեաց Տեառն, ետու » զՏաթեւ վանս իմ հոգեացս՝ ի ձեզ ի Տէր Դաւիթ՝ » Սիւնեաց եպիսկոպոս, յիմ հօրէն յիս հրիտակ հա. » սեալ էր. անխու, հշարէ¹, ամենայն սահմանաք լե.

» րամբ և դաշտիւ, այգեք և ընկոյղեք, մարգագետնեք » և ջաղացանով, և որ ինչ համօրէն սահմանք են. և մի » ղք իշխեսցէ յետ իմ անցման՝ իմ որդիք կամ եղբարք » կամ այլ խոստակաբար², հեռացուցանել զայդ գիւղդ » յայդ եկեղեցւոյդ և ի Ս. Խաչդ. եթէ ոչ՝ նզովեալ լիցի » յԱստուծոյ և ի սուրբ եկեղեցւոյդ և ի Ս. Խաչդ, և » ի Հոգեւոր Տեառնէ անէծս կրեսցէ. Ես ետու ամենայն » արտի մուք ի ձեզ՝ ի Տէր Դաւիթ Սիւնեաց եպիսկո. » պոս, վայելել խաղաղական կենդանութեամբ, և որ » յետ ձեր այլք նստին յարժուր՝ վայելեցէք մինչեւ ցը. » զալուստն Քրիստոսի», եւ այլն: Վկայ և ձեռնարկու » վճառգրին նշանակին ութ աւագ իշխանք Սիւնիք, երե. » քին որդիք իւր, և հնգետասան յաղասաց իւրոց, և ինն » վանահարք և երիցունք, յորս Գրիգոր՝ դրաներէց, և » միւս Գրիգոր՝ Սիւնեաց վարդապետ, Մանկիկ՝ Ծղկոց » քորեպիսկոպոս: Զայս վճառգիր ունէր ի ձեռին պատ. » մին Ստեփանոս յետ 850 ամաց, և « մատանեալն որ » կայր ի վերայ մագաղաթի, ասէ, ունէր վեց կնիք զմե. » ժամեծ իշխանացն վանս առաւել հաստատութեանն:

Յորդորեալ աստի և այլոց իշխանաց ձեռնարկողաց » վճառգրին՝ յաւելին և ինքեանք տուրս. որպէս, Հրախատ » Տէր Կովսական զաւառի՝ զգիւղն Նորայիցիկ, գրեալ ի » նմին ամի, 844, հաստատուն վճառգիր և կնքեալ մատա. » նեալ իւրով և Գրիգորի Սիւնեաց Տեառն: Յերկոցուն » եւս վճառգրոց յայտնի՝ զի եկեղեցի ժամանակին՝ չինեա. » լըն ոչ յաւուրց Ներսիսի և Սահակայ, այլ յեպիսկոպո. » սաց եկելոց այսր և բերողաց երկոցուն պատուական » Խաչիցն, ի նոյն ամուն Ս. Խաչ կոչէր. իսկ յայսմ ժա. » մանակի յամի 848, « երանելի և փառաւոր իշխանն Փի. » լիպպէ՝ չինէ եկեղեցի մի գեղեցկալին՝ մերձ հին եկե. » ղեցւոյն, ի հարաւայ կողմանէ, յանուն Ս. Լուսաւոր. » լին Գրիգորի. և ինքն վախճանեալ դնի անդէն ի զը. » րանն... իսկ եպիսկոպոսն Դաւիթ կտմեցաւ մեծապէս » կարգել յիշատակ մեծի երախտեաց նորա ամ յամէ, և » արձանացոյց գրով³:— Սողոմոն որ յետ Դաւթի և » Յովհաննու եկաց եպիսկոպոս Սիւնեաց ի յետին կէս թ. » դարու, « մեծաշնն ճգնութեամբ զարդարեաց զսուրբ ա. » թոռս զանազան կարգաք. և էր հանդիպեալ սմա մա. » քնն ինչ յաստուածաբարձ խաչն՝ որ ունէր յինքեան » նիշս ներկուածի արեամբն Յիսուսի, յորմէ ահագին » և մեծամեծ նշանք լինէին. տայ կազմել խաչ յոսկայ » ի մեծարհատ ճարտարաց և զարդարէ մեծագին տ.

¹ Օրբել. Լթի— Անի, այսինքն առանց խուկնոյ, ոչ յափըշ. » ատկեալ, անբռնազատ. իսկ եղիւրբի, որ և ոչուրայ գրեալ առ » նախնիս մեր, բառ պարսիկ՝ յայս յանդիման նշանակէ:

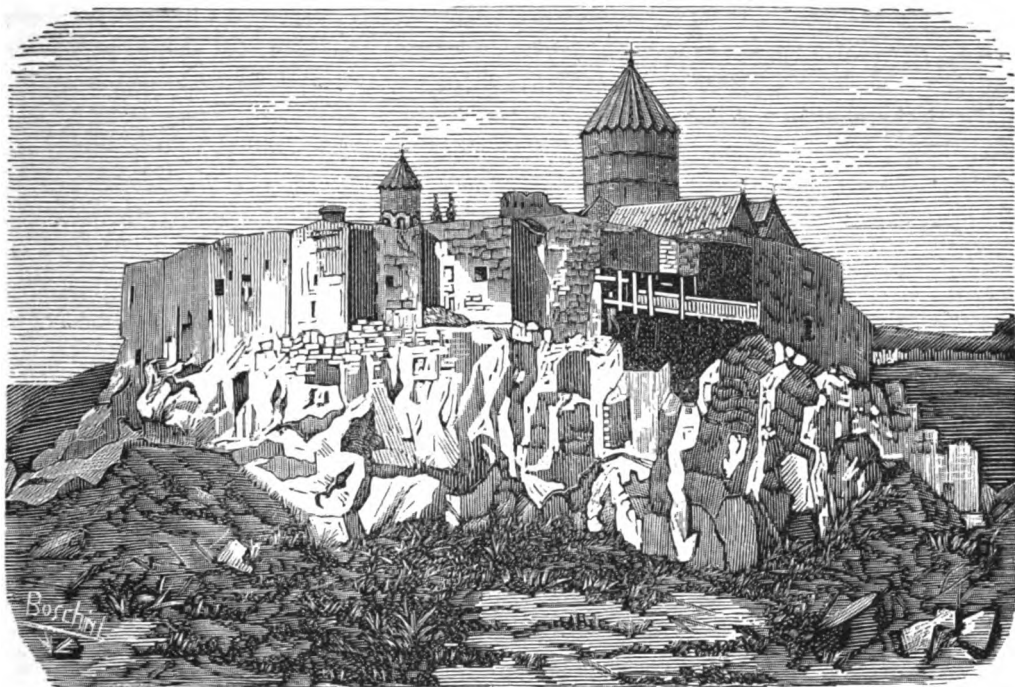
² Որպիսի և իցեն ժառանգք:

³ Եւ էր գրեալն այս ինչ. « Կամ եղև ինձ Դաւթի՝ Սիւնեաց ե. » պիսկոպոսի, յաղագս աստուածապա՛ Տեառն Փիլիպպէի ինքեա. » ցըն փրկութեան եւ լուսաւորութեան, եւ մշտնջենաւոր. եւ ան. » մահական կենացն արժանի լինելոյ. վասն զի նա զիս առ նոյն » կատարեալ մագաղաթն և օգնական իւր արար առ Աստուած՝ » վասն հանգերձեալ կենդանութեանն. եւ թէպէտ և ամենայն » ազգ մարդկան ընդ մեզք փակեալ է ի կամս իւր, ըստ իմաստ. » նոյն բանի, թէ չիք մարդ որ ոչ մեղանչէ. քանզի ոչ ոք ի հոգե. » ժնելոցո կարաց հասանել նշմարապէս սրբութեան և կատա. » րեալ արդարութեան, թէպէտ և բազումս գործեցին զառաքե. » նութիւնս. թողումս ասել զայնոսիկ որք ի կամակատար իշխու.

թիւնն են հաստատութեամբ վայելութեամբ. սակայն նորա մա. » քնն ինչ երամանակատար եղեալ իմում բանի՝ բազում ինչ բարե. » պաշտութիւնս գործեաց. յաղագս որոյ ակն ունէի կատարեալ իսկ » թողութեան հասանել ի Տեառնէ. իսկ հասարակացն ժամանեալ » վախճան կենացս պարսիկ՝ ոչ ետ ժամանել ըստովմիւր մագաղա. » թիւնս գործել ի ձեռն զլլմամբ աղաշտանաց, և այլ ինչ պէա. » պէս հոգեւոր շինողութեան. այլ ամենայնքն խափանուի գործե. » ցաւ սկզբանցն բարեաց. և մեծապէս տարակուսանք նշխարառու. » թեան շրջապատեաց զիս յաղագս պարսիկ: իսկ ապա աստուա. » ծային թե ազգեցութեամբ, մանաւանդ զի արժանի իսկ էր, ըստ » իւրում կատարելապէս երախտագործութեանցն առ սուրբ եկեղե. » ցիս սահմանոց և ընչիւք և այլ բազում պայծառութեամբք հա. » տատեցի ի սուրբ տեղիս յայսսիկ բարւոյ յիշատակ զկնի նորին » հատուցումն փոխարինի բարեացն. զի յամենայն տարաւ զուր » ի սուրբ եկեղեցւոյն էք բնակեալ ի Տաթեւոյ վանս, զմին քառա.

» կամբք և մարգարտով, և զնէ ի նմա զփայտն, և գրէ
» ի վերայ զիւրն տնուն, և ընծայէ ի սուրբ եկեղեցին, և
» տայ ի Ս. Խաչն. և գրէ ինքեան յիշատակ կտակաւ »,
յամի 881. յորում ծանուցանէ զի զկոտաւար Խոտ գեղ
տունեալն ի Տէր Գէորգայ ի կալուած Ս. Խաչին և յայ-
լոց յափշտակեալ, դարձուցանէ ի նոյն. և յաւելու զԴա-
րատափ՝ գնեալ ի Հրահատայ իշխանաց իշխանէ 1200
դրամի, որ յայտ է թէ սահմանակից էր Խոտայ, զի տէր
սորա Վասակ նախ ձեռնարկէ ի վճռագիրն. և զմասն
« Աղբնդին չինին (յորայ) առաջեւ էր երեք դռնք երկիր » :
— Տառն ամառ յառաջ (871), Զուանդէր իշխան որդի
Սահակայ Տեառն Սիւնեաց փոխանակեաց զԱրուքս
գիւղ իւր որ ի Բաղս՝ և ետ ի Ս. Խաչն, փոխանակ թիւ
գեղջ Կովսականի, և էառ զայն, երկուստեք հաւանու-
թեամբ գրեալ վճիռ : Եւ եւս յառաջագոյն յամի 867

Քուպիդուխտ դուստր Վասակայ նորոյ նահապետի տե-
րանց Սիւնեաց և կին Հրահատայ իշխանի, անորդի գո-
լով, զիւր սեփական գիւղն Ման որ ի Բաղս, զժառան-
գեալն յեղորէ իւրմէ յԱտրնեբսեհէ, և յ'առնէ իւրմէ
Հրահատայ, պարգեւեալ էր ի Ս. Խաչն, հաստատուն
վճռագրով : — Յաջորդեալ զՍողոմոն՝ Տէր Յովհաննէս,
որ ամս երկար եղեալ էր յեպիսկոպոսարանին և փա-
կակալ եկեղեցւոյ Ս. Խաչին, « տեսանէր (զայն) հնա-
» ցեալ ի բազում ժամանակաց, նաև ի շարժմանէ իսկ
» խարխալեալ, երկիցս և երկիցս երեւեալ նմա հրեշտակ՝
հրամայէր քակել զայն և չինել նոր և մեծ « յանուն սուրբ
» և զյիսաւոր Առաքելոցն, Վիմին Պետրոսի և առաքելոյն
» Պօղոսի... և իւրով մականաւ ծրագրէր զտեղին » : զոր
ծանուցեալ նորա միաբանիցն և ամենայն իշխանաց Սիւ-
նեաց, յորդորէին և ձեռնտու լինէին ի չինութիւնն :

67. Տաթեայ վանք.

« զյետովին իսկ մեծ իշխանն Աշոտ և եպիսկոպոսն Տէր
» Յովհաննէս՝ մեծամեծ ծախիւք և աշխատութեամբ կա-
» յին ի վերայ գործոյն. և աստուածային կամակցու-

» թեամբն սկիզբն առնեն չինուածոյն և արկանեն հիմն
» յ'ՅԽԻ (895) Թուականին Հայոց » որպէս և արձանա-
գրեաց իսկոյն ի սկզբան չինուածոյն :

**Յամին յորում Թուականն Հայոց ՅԽԻ էր, եւ Զատիկն ի նաւասարդի
Դ, ես Տէր Յովհաննէս որ երկրորդ կարգեցայ եպիսկոպոս Սիւնեաց ղկնի
Տեառն Սաղաւմանի, արարի սկիզբն չինուածոյ եկեղեցւոյս .**

Մետառան ամ տեւեաց չինութիւն եկեղեցւոյն, յոր՝
աւանդի, վաստակեալ հարիւր քարահատաց. և այսպէս

կատարեալ ղեկեղեցին (յամի 906) « կամար երկնանման
» գմբեթայարկ ճեմարան իմն հրեշտակաց և քաւարան

տունս հարկաւորաբար կատարեցէ վաս՝ նորա հոգեացն փրկու-
թեան, և զչորանի ում Թողութիւն եղև մեղաց սաղմոսը՝ յորում
տեղւոյ կարգեալք եմ՝ յամենայն աւուր անխափան աստալիք, և
Տէր սղորմեա վաթսուս ի վերայ. Եւ զոր մահուան նորա հանգու-

ցելոյ պաշտամամբք յիշատակ առնելով, որ է ի քաղց ժնին...
Եւ կընցի զայս գիր յիշատակի առ ձեզ, սրբասէր քահանայք և
հղանալեաց կրօնաւորք, վասն առ յապաղալիցն հաստատութեան՝
իմով սովորական մատանեալ, յ'ՄԼԷ Թուականին Հայոց :

» մարդկան. ի տալածոյ վիմաց և ի քերածոյ քարանց,
 » քաղատեսալէն իմն յարմարեալ, ակնախտիդ տեսու-
 » դաց. ի 100 կանգնոյ բարձրութիւն նորա, և ի 48 կան-
 » գնոյ երկայնութիւն նորա, և ի 24 կանգնոյ լայնութիւն
 » նորա, ունելով յինքեան չորս խորանս՝ բաց յաւազ
 » խորանէն. և ըստ Սաղմոնեան յարկին կամ Զորա-
 » բարելանին կառուցեալ ի մէջ տանն երկուս սիւնս
 » հրաշակերտս, զԲայոս և զԲաքոսմ¹, որը հաստակե-
 » ղոյս խարսխօք և բարձրաբերձ թակաղակօք պարա-
 » բարձեալ ունին զաւագին թանձրութիւն երկնաձեղուն
 » քարակարկաւս յարկին. և այս ի խորհուրդ երկուց զըլ-
 » խաւոր առաքելոցն՝ Պետրոսի և Պօղոսի, յորոց նըլ-
 » խարացս եղան ի ներքոյ սեանցս. և բազմութիւնք սըր-
 » բոց նշխարաց անդ զուսուրբեց... եղան ի հիմունս և
 » յանկիւնս եկեղեցւոյն » 1.—Այժմեան չափ և ձեւ կաթո-
 » ղիկէի վանացս ոչ պատշաճի ըստ ամենայնի՝ ստորա-
 » գրութեան պատմիչի. և այս ի սակս կրկին շինութեանց,
 » որպէս տեսցի յառաջիկայսդ: « Անգնէ և մերձ եկեղե-
 » ցւոյն՝ հանդէպ դրանն հարաւոյ, յիւն մի գաղմանայի,
 » յանուն Սրբոյ Երրորդութեանն, ի մանր քարանց պա-
 » տուածեալ, ի չափ երեսուն կանգնոյ. պարսպէ և զե-
 » կեղեցին սրբաքարով, և ապա զվանսն կոփածոյ քա-
 » րամբ: Եւ զի էր նիստ տեղւոյն անյարմար, հարթէ
 » զթանձրութիւն գետնոյն, և զխորութեան վայրսն
 » բարձրացուցանէ կրաշաղախ որովք: Դիւնէ և Գաղտա-
 » նոցս գետնափորս ի ներքոյ վանիցն ծածուկ երկրաւ,
 » բազում տունս և դարանս ի պէտս եկեղեցւոյն, և
 » հարթեալ հաւասարեալ զվայրն՝ շինէ և սրբալէն Տրա-
 » պէզս և Գործատնէրս, Հաւթարանոցս և Սրբատունս և
 » Գրատունս: Եւ ի գրան եկեղեցւոյն՝ Տուն աղօթից, և
 » տեղի Դաւթանի իշխանաց և եպիսկոպոսաց Սիւնեաց:..
 » Եւ պայծառանայր (տեղին) քահանայական և կրօ-
 » նաւորական դասուք ի չափ հինգհարիւր եղբարց. լի էր
 » և ծովամատոյց փիլիսոփայիք երաժշտական երգոց. ճոխ
 » էր և վարժարանն վարդապետական կրթութեամբ. նա
 » եւ արկնատառք Նկարչացն և Դրողացն՝ անհամեմատը:
 » Ապա ի խնդիր լինէր աշխարհախումբ հանդիսի, առ ի
 » կատարել զնաւակատիս մեծի և առտուածահրաշ տա-
 » ճարին » . յոր եկին Թագաւորն Հայոց Սմբատ Ա. Եւս-
 » ճաննէս կաթողիկոս Պատմիչն, Գագիկ Տէր Վասպուրա-
 » կանի և յետոյ Կազաւոր, Աղուանից կաթողիկոսն Սի-
 » մեոն. ամենեքին սոքա իւրեանց իշխանօք և եպիսկոպոսօք.

որպէս և ամենայն իշխանք Սիւնեաց և ուխտ եկեղեցւոյն
 և վանականքն. և յետ ցայգապայտամանն՝ « ընդ լուսա-
 » նալ առաւօտուն՝ զգետաւորեալ սուրբ Հայրապետացն
 » և ամենայն եպիսկոպոսացն, ելին ի բնմն. և կատա-
 » րեալ զհոգեւորական օրհնութիւնն՝ օծանէին աստուա-
 » ծազործ իւղովն. և յասելն՝ Օրհնեացի, օճցի, ամենայն
 » բազմութիւնն այնքան հնչեցուցանէին զԱմեն, մինչ
 » թուէր լսողացն ահագին որոտմունք և ճայթումն յամ-
 » պոց հրեղինաց եկեալ. և զղղղէր երկիրն և շարժէր վայ-
 » րն... Եւ այսպէս կատարեալ զօրհնութիւնն՝ ութ օր
 » նաւակատիս առնեն ի փառս Աստուծոյ » : Ոչ երկրայիմ
 զի քան զնկարագիրդ՝ մեծափառ եւս էր աշխարհախումբ
 հանդէսն այն, որոյ նման թերեւս հազիւ ուրեք երբէք ե-
 ղեւ ի Հայս ի միջին դարս, բայց եթէ որ ուղղ զկնի ի
 նաւակատիս Աղթամարեան շինուածոց Գագիկայ, որ և
 ճարտարագոյն հանդիպեցաւ հռչակողի, Թովմայի Պատ-
 միչի « Բայց Թագաւորն (Սմբատ) և իշխանքն Սիւնեաց
 » տեսեալ զայնպիսի հանդէս և զայնքան շքնաղագոյն
 » յօրինուած, առաւելապէս սիրեն և պատուեն զտեղին
 » և մեծ տրօք փարթամացուցանեն, և յոյժ ընդարձա-
 » կեն զսահման տեղւոյն » . Թագաւորն զանձագին տ-
 րարեալ պարգեւեաց կաթողիկէին՝ աւանս և զեօղս,
 զԿարճաւանս ի Մեղրաձորի, զՀարժիս ի սոյն սահմանս,
 զԽորասանիքակ ի Սոթս, զԳոտոյ վանս ի Գաւնի ձորի.
 Այստեղ հանդիպեց իշխան Սիւնեաց՝ զՅովնանի ի Հարանդ,
 զԲնուանիս ի Ծղուկ, և ի սոյն սահմանս՝ զՅոռն և զՅոռ-
 րագետ, զՏանձատափ և զԴեղձաձոր. իշխանք Բաղայ՝
 զՏաղու և զԵղիգն. Սուփանեանք՝ զԱրթուր ի սոյն սահմա-
 նրս, իսկ յիւրեանցն՝ զԵրտոյնս. և տիկինն Սիւնեաց
 (քոյր Սմբատայ) զՄաթարդ և զՔարաւանիս. Համաս-
 պուհի գուտոր Բարգենի իշխանի՝ զՀայիս գիւղ ամե-
 նայն սահմանօքն: Եւ զայսոսիկ ամենայն վաւերացուցին
 իշխանքն Սիւնեաց վճռագրաւ և սահմանագրաւ հրաւի-
 րելոցն, Թագաւորին, կաթողիկոսին, և իշխանաց աւա-
 գաց. զոր և յետ 400 ամաց, ասէ պատմիչն, « տեսեալ
 » զայս ամենայն նամակ վճռի ձեռագիր իւրեանց իսկ
 » շնորհողացն, հնացեալ և ծայրատեալ. զոր ի բազմացն՝
 » զսակաւն կարացաք ընթեռնուլ. և վասն երկարու-
 » թեանն տաղտկութիւն համարեցաք լսողացդ... բայց
 » զմեծագոյն սիգէլն՝ որ զըջլակոյ սահմանն ցուցանէ՝
 » գրեցից աստ » :

Յաջորդն Յովհաննու, Տէր Յակոբ Դուռնացի (918 -

1 Արհարկէ ի բան գրոց Գ. Թագր. Է. 21. « Կանգնեաց (Սաղմո-
 մոն) զսիւնս կամարի տաճարին... զմի սիւնն... կոչեաց Յառաժ...
 զսիւնն եր'որդ... Բողո: Անուանքս թարգմանին ի նոյն Ս. Գի-
 րլս (Բ Մնաց. Գ. 17). աշակողմանն՝ Ուղղութիւն, ձախակող-
 մանն՝ Զօրութիւն:

2 Իմա ընդօրինակողաց մասենից և զարդազրդայ նոցին:

3 « Գիր վճռի շրջակայ սահմանին Տաթեւոյ:

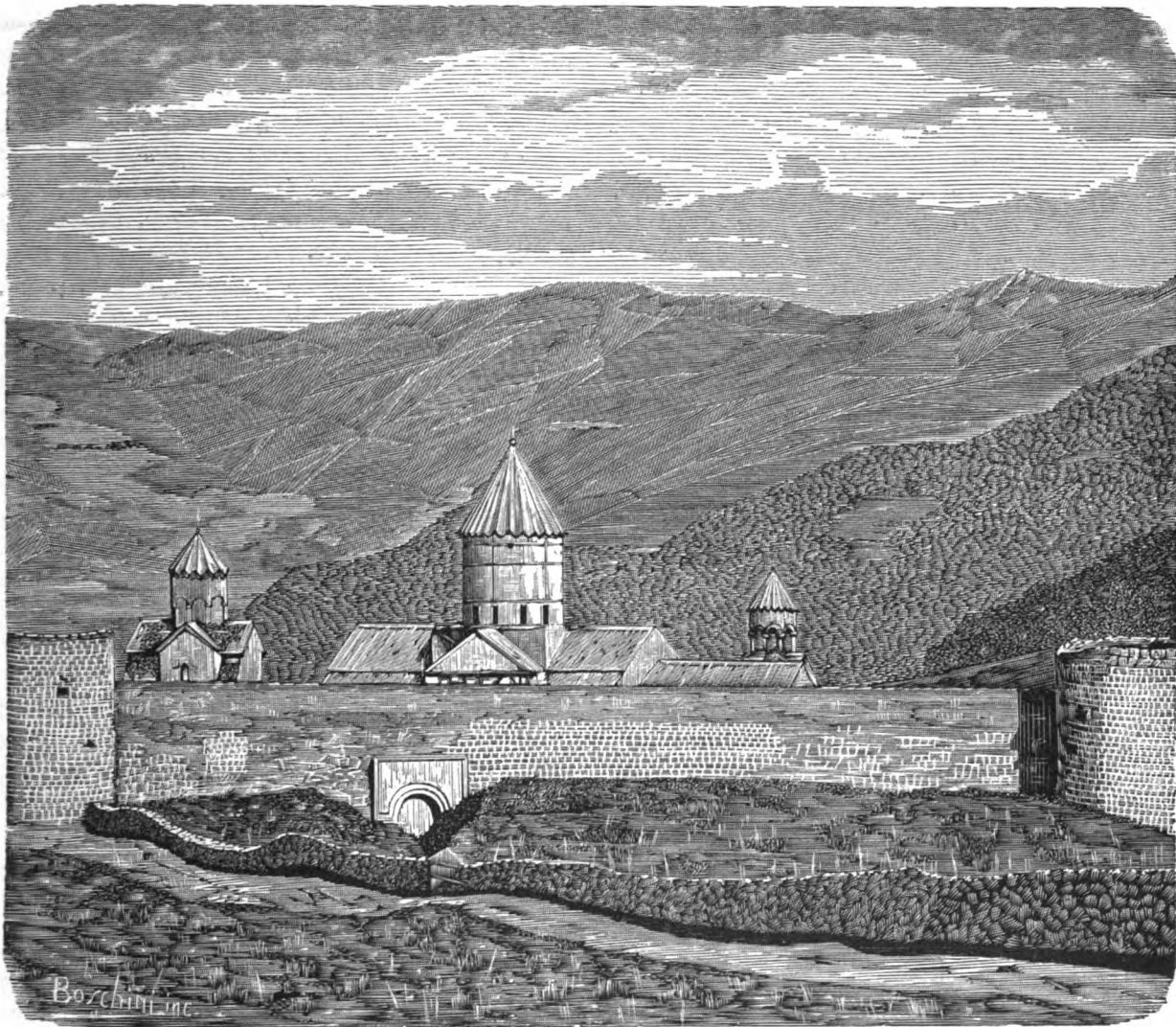
Ի ժամանակս աստուածազօր Թագաւորին մերոյ Սմբատայ, և
 աստուածազեաց կաթողիկոսին մերոյ Տեառն Յովհաննիսի, և
 աստուածապառիւ և հոգեւոր Տէր Յովհաննիսի՝ եպիսկոպոսի Սիւ-
 նեաց, մէք նուազս ծառայքս Աստուծոյ Հայկազնի իշխանքս Սիւ-
 նեաց, Տէր Աւրա՝ որդի ֆիլիպպէի, և որդիք իմ Սմբատ, Սահակ
 և Բաբգէն, և տէր Գրիգոր Սուփանի եղբարք իւր Սահակ և Վլա-
 սակ, և տէր Զաքէի և որդի իւր Զեւանէր, և այլ աղաքք և համ-

աղաքք մեր, առաջի աստուածազօր Թագաւորիս և սուրբ կաթո-
 ղիկոսիս և Աղվանից Հայրապետիս և իշխանաց, և տեսան Գագ-
 կայ և Գուրգենայ՝ Վասպուրականի իշխանաց, և այլ եպիսկոպո-
 սաց և քահանայից և ազատաց և տանուտերաց, արարաք զայս գիր
 պղծմանի հաստատուն և անխախտ վճռի վասն շրջակայ սահմանի
 մեծի, սուրբ և առաքելական աթոռոյն Սիւնեաց՝ մարտադաւաքին
 Տաթեւոյ, յաւուր յորում ծողովեցաք ի նաւակատիս սուրբ եկե-
 ղեցւոյս, և առատաձեռն պարգեւք փարթամացուցաք զտունս, զոր
 մեր յայսմ աւուր և զոր ի նի ժամանակաց Խախնիքն մեր՝ առա-
 ջին իշխանքն Սիւնեաց:

Եւ ընթերցաք զհին նամակն զոր մեր հարցն և հաւուց գրեալ է-
 ին, և ծանեաք զժառանգութիւն Սուրբ Խաչիս և հոգեւոր տէրան-
 ցըս որ ի մերում իշխանութեանս, և զսահման տեղւոյս՝ զոր և մեք
 հաստատեցաք և ընդարձակեցաք աստուածնկալ սուրբ Խաչիւս.

958) եղբորորդի և ձեռնասուն Յովհ. Զ կաթողիկոսի օ-
ժեալ ի նմանէ, և « եկեալ բազում և երեսելի կայիւք
» պայծառացոյց զսուրբ եկեղեցին, և փարթամացոյց ա-
» ռաւել քան զսաւել... Սա... քանձագին առնէ զլուրն
» Չագեճորոյ որ վարարակն կոչի, ի Տեառն Փիլիպպէէ
» արդւոյ Վասակայ (որդւոյ Ա Փիլիպպէի) ընդ 13,000
» գրամի և մի լուսաւոր շաւառի... և բերեալ ի Յաքոնտն
» որ հանգէպ վանիցն՝ յայնկոյս գետոյն. և արար զամե-
» նայն վայրն առապար և փշալից՝ վարդուտ և տնկալից.

» տնկեաց բազում այգիս. և որթս սորեկս, էարկ տունկս
» ի զանազան պտղաբերաց, ձիթենիս և թզենիս և նըռ-
» նենի, և յամենայն մրգաբերաց. արար դրախտս զար-
» մանալիս. և զարգարեալ զբոլոր վայրն ընգարձակա-
» գոյն թանձրախիտ ծառովք և քաջուղէշ որթովք, ի
» վայելումն եղբայրութեանն, և ի պէտս ամենայն կարօ-
» տելոց և աղքատաց: Եւ ապա տեսեալ բլուր մի գեղե-
» ցիկ ի մէջ դարաստանաց, և հարթեալ զգլուխ նորա՝
» արար պարսպափակ, և ելից զմէջն իրր բարձր դիտա-

68. Եփեղեցի Տաթևոյ փանաց.

» նոց, որ հայէր ի վերայ ամենայն այգեստանոյն. և շինէ
» ի վերայ նորա գմբեթայարկ խորան մի յոյժ հրաշակերտ
» յօրինուածովք. և զորմ և զձեղուն նորա ետ զարդարել

» նկարչաց զանազան երանգօք. նկարել զամենայն տնօ
» ըրնական և տէրունական պատկերս և զառաքելոց և
» զհայրապետաց, և բոլոր շուրջ զեկեղեցեանն՝ սրահակս

և ամեն ժողովով զնացաք ոտիւք մերովք, կտրեցաք զսահմանս
ըջակոյ, որք են այսպէս. Յարեմոյից կողմանէդ (տես յէջ 223):
...Այս այս իսկ են սահմանք զոր մեք ոտիւք մերովք կոխեալ և ա-
լօք մերովք տեսեալ և ձեռք մերովք նշանեալ, առանց զրկու-
թեան և յափշտակելոյ զբեցաք և կրեցաք մատանեալ մերոյ ար-
քայիս և կաթողիկոսիս և մեր իսկ: Եւ յայսմնեալ մինչև յաւի-
տեսն այս քնքի սահման Տաթևոյ սուրբ ուխտիս. և մի ոք իշխեա-
ցէ այսմ հակառակել, մի բաղադրէ և մի՛ Որոտնեցիք և մի՛ վա-

զանգացիք և մի՛ Շնչհրացիք և մի՛ Նորեցիք: Եթէ ոք ընդհակա-
ռակս ելանէ ի մերոց կամ յօտարաց, յաւազաց կամ ի ձեռնառու-
րաց և ի խոստովաբարաց կամ ի տանուտէրաց, ի Սուրբ Երբորդու-
թենէն որոշեալ լիցի, և յերից սուրբ Ժողովոյն նշովեալ եղիցի,
ընդ Յուդայի և խաչահանուացն և այլ չարագործացն պատժեալ
զառանցի: Եւ թէ ի Տաթևոյ առաջութիւն փոխի, և կարեն լինել
իշխեցող, և յափշտակել շահան, յերեսնց հաւատոյն աղիւզօր և
զենակորոյս լիցին, և ի քեզմբարեւ ներքեալ եղիցին, զեւս-լան

« գաւթաց, և զրէ ինքեան արձան յիշատակի », յա-
մին 932¹ : — Երկամալ յառաջ (930) « Այս Յակոբ ետ
» ամեւ նկարիչս և զառապիս՝ որ է պատկերագործ, ի
» հեռաւոր աշխարհէ, ֆռանդ ազգաւ. և զլուսանեմ
» յարկս աստուածարնակ տաճարիս բազում և անհուն
» ծախիւք ետ նկարել զբովանդակն, ի վերուստ մինչեւ
» ի վայր. և զփրկչական պատկերն՝ յոյժ ահաւոր տես-
» լեամբ ետ նկարել հանդիպակիւ աստուածագործ սեւ-
» ղանոյն, ի վերոյ, զբոլոր երկինն աւագ կամարին. և
» ներքոյ նորա շուրջ զսեղանովն՝ զմարգարէական և զա-
» ռաքելական և զհայրապետական կենդանագործութիւնս՝
» յոյժ խորհրդարար. նմանապէս և զբոլորն համակ զար-
» դարեաց, այնքան՝ զի տեսողաց տեսարանքն չլանային
» ի նայելն, և երբէք ոչ թուէր ի դեղաց և յերանգոց յո-
» բնեալ, այլ համայն կենդանիք. յորոց զարհուրեալ
» խուսափէին տեսողքն... Եւ ապա մեծածողով հան-
» դիսւ կոչեաց զկաթողիկոսն Հայոց բազում եպիսկո-
» պոսաք և զիշխանսն, ի նաւակատիս օրհնութեան և
» սրբագործութեան պատկերացն. ոչինչ ընդհատ քան
» զառաջին հանդէսն՝ որ վասն օրհնութեան տաճարին : —
Տասն ամալ յառաջագոյն (930) Սմբատ Տէր Սիւնեաց
պարգեւեաց վճռագործ զգեօղն Կոնկոյս որ ի Գեղաւունի,
« Ի Սիւնեաց եպիսկոպոս ի Տէր Յակոբ, ի մեր Ս. Խա-
» չըն, և ի լուսանեմ և յաստուածարնակ սուրբ եկեղե-
» ցին, վասն հոգեաց մերոց » . և Տէր Յակոբ պատուի-
» բեաց գրով և կնքով՝ անմոռաց կատարել զյիշատակ
» Տեառն Սմբատայ, և հայցել թողութիւն մեղաց նորա,
» և ամ յամէ մին քառասունս առնել նմա » : — Սորա
հօրեղայրն ֆիլիպպէ՝ վերոյգրեալն, պարգեւեաց ի Ս.
Խաչ երկուս գեօլս ի Հարանդ գաւառի՝ զԱղառեք և զԷ-
Յոռականիս, զբերով ի վճախն յամին 943, եթէ, « ի-
» մացայ և ծանեայ զի վաղն թառամելոց է ամենայն
» մարդ իբրեւ զխոտ, և թօթափելոց է ամենայն փառք
» մարդոյ իբրեւ զծաղիկ խոտոյ. և սարսափմամբ սասա-

» նեալ դողաց անձն իմ, եթէ իբր փրկեցայց. ապա յոյս
» եղեալ յայտ աստուածարնակ ուխտս՝ ստացայ զՍուրբ
» Խաչս յիշատակ հողոյ իմոյ և ընծայեցի լիապտուղ հա-
» ւատով... և ետու իւր սահմանօրդ բոլոր՝ լերամբք և
» դաշտովք, հողով և ջրով, այգօք և ընկուզօք, ջրաղա-
» ցովք և ամենայն մտիւք » : — Յամի 935 Ձագիկ իշխան
Բաղաց փոխանակեաց Յակոբայ զգիւղ իւր Տաշտակերտ
ընդ Վաղաւեր գեղը Գեղաւունոյ, « զոր տունեալ էր վազ
» ժամանակիւ Տիգրան՝ մեծ նահապետ ի Սիսական տոհմ-
» մէ » ի սուրբ եկեղեցին Տաթեւոյ » : — Մեծոգի, այլ և
մեծամիտ եպիսկոպոսս այս Յակոբ որ 40 ամ կալաւ
զաթոռն և վայելչացոյց, « քանզի էր այր անձեայ և սէգ,
» բարձրայօն և մեծաբարոյ, բնութեամբ ազատ և բանիւ
» ճոխ, հանճարով պայծառ և չրթամբք յոյժ քաղցր. սա-
» կըս որոյ ինքեան հաւանեալ՝ հպարտացաւ սակաւիկ
» մի » . և ծանր համարեալ երթալ առ կաթողիկոսն Հա-
յոց ի յարգութիւն և ի խնդիր մեռնի, էառ զայն ի
կաթողիկոսէն Աղուանից. վասն որոյ կոչեաց զնա Անա-
նիս կաթողիկոս, և իբրեւ ոչ լուսաւ՝ ինքնին եկն ի Սիւ-
նիս՝ յեպիսկոպոսարանն Տաթեւ, ուր պատկառեալ Յա-
կոբայ յիշխանացն Սիւնեաց՝ անկաւառ ոտս կաթողիկո-
սին և եգիտ թողութիւն. այլ յետ սակաւուց դարձեալ
ամրաստանեցաւ յապստամբութիւն և ի հաղորդութիւն
ընդ հաւանողս քաղիքոնեան գաւառութեան, վասն ո-
րոյ միւսանգամ (յամի 949) եկն Անանիա (ի դարձին
յԱղուանից) ի Տաթեւ, ուստի խոյս տուեալ Յակոբայ
զօղեալ էր յամուրն Բաղաց, և ոչ զայր ի կոչ կաթողի-
կոսին. որոյ ստիպեալ ի դարձ յաթոռ իւր, « սաստիկ
» ցասմամբ բարկացեալ... աւերեաց զտեղին և քան-
» դեաց, և շարաշար նզովիւր կապեալ... գնաց յիւր ա-
» թոռն » : Յետ վախճանին Յակոբայ (958) երրորդ ան-
գամ եկն Անանիա « յանրնակ տեղի եպիսկոպոսարանին
» Սիւնեաց. և հրաման տայր ժողովել կրօնաւորացն և
» շինել զտեղին, և ինքն գնայր ի Կապան քաղաք » . ուր

և իւր-յիւր աւանդոյ ուրացեալ եղիցին, և զեպիսկոպոսն անարգել
եղիցին. իւր-յիւր հարձակիցին. և մինչ ի հազար առ իւր-յիւր
ի վերայ նորա Թաւադէ. երկինք նորա մի՛ ցօղեցէ. և երկիրս նորա
մի՛ դաւարեցէ : — Եւ Յովհաննէս շնորհին Աստուծոյ կաթողիկոս
Հայոց, վկայ եմ այսմ անխախտ և անխափան վճռոյս՝ որ առնե-
լեցաւ ի մեծ իշխանացն Սիւնեաց, և կնքեց իմով սովորական
մատանեալս : — Եւ Սմբատ Բագրատունի՝ թագաւոր Հայոց, հա-
տառեց իմով ձեռամբս զայս վճիռս և եղի ի վերայ զիմ թագա-
ւորական մատանին ի ստորեւ : — Եւ Գագիկ՝ Վասպուրականի և
Արծրունեաց Տէր, որդի Գրիգորոյ Դերեմիկ, վկայ եմ այս ընծա-
յից և սահմանադրութեանց աթոռոյս Սիւնեաց : — Եւ նուստ ծա-
ռայ Աստուծոյ և Աղվանից արքեպիսկոպոս Տէր Սիմէոն, վկայ
եմ այսմ վճիռս, և իմով մատանեալ կնքեց զսա : — Եւ Գրիգոր
Սուփամ Սիւնեաց իշխան, վկայ եմ և հաստատելս այսմ վճիռն զոր
մերեղեւ սահմանեալ : — Մէք Գրիգոր և Նսայի և Ատրմիւրսի՝ Աղ-
վանից իշխանք, վկայ եմք այսմ վճիռի : — Մէք Ձագիկ և Հրաթատ
Սիւնի վկայ՝ մք այսմ վճիռի : — Մէք Սահակ Գարգամապ տէր, և
Աշոտ Վասակ Գոթովմի վկայ եմք այսմ : — Եւ Յովհաննէս՝ Սիւ-
նեաց եպիսկոպոս, հաստատեց զվճիռս իմով ձեռամբս և կնքեց
իմով մատանեալս. Աստուած շնորհաւոր արասցէ՝ Սուրբ Խաչիս
և սուրբ եկեղեցոյս և աստուածաբեալ խորապետացն որ աստ
նախին : Եւ իսկ այս ի թուականութեան Հայոց 856 թ. — Ստեփ.
Օրբել. ԽԳ :

1 « Եւ Յակոբ շնորհին Աստուծոյ Սիւնեաց եպիսկոպոս, զնեցի

զՎասպուրակ լուրն յաստուածապաճ Տեառն ֆիլիպպէ՝ Սիւնեաց
Տեառնէ, ընդ 12,000 զբաժնի և մի պատուական զուարի, և բա-
զում ծախիւք և մեծամեծ տախտակութեամբ վերին օգնականու-
թեամբն ածի զլուրն ի լեռնէն Ձագէձորոյ և բերի ի Վարդաշատ,
և անկեցի որթս որեկս և այգիս վայելաւս և գրախոս բազմա-
ծաղիկս և պաշարիցս, ի վայելուած սուրբ խորապետացն որ ի սուրբ
աթոռս հաստատին և սուրբ ժողովոյս և ամենայն հաստատեցեալ
փրկաստի : Եւ արդ Աստուած ի վայելուած արտացէ հասարակաց
ամենեցուն. և աղերս մատուցանեմ հասարակաց անմոռաց յիշման
արժանի առնել ի սրբամտոյց յաղթս՝ մեր զաստուածապաճ հոգիս
իմ : Եւ զկայ յայս Գոյս հաշիւ ոչ Նորեցեաց, ոչ Խոտանեա-
ցեաց, ոչ Դեհերացեաց կամ Հալեցեաց, ոչ այլ մարդոյ, ոչ յարա-
կարել և ոչ ի մարդ և ոչ պարտիկ լուր տալ, զատ ի մատա-
կէդ ընդկելոյ մարդոյ և անասնոյ : Եւ թէ ոչ յանդգնի և զսո-
լուրս կարէ, այնպիսին եղովեալ լիցի յԱստուծոյ և ի սուրբ Նը-
շտեւ և ՅԺԸ խորապետացն որ ի Նիկիոյն գումարեցան, և յամե-
նայն Սրբոց և ի մէն ? . և բաժին նորա ընդ ուրացողս և կախարհո-
լիցի յաւար ահեղ առնին փրկաստի. և ընդ աստուածոցի և հեշ-
տակաց նորա հարակ լիցի անշէլ Լորյն տանջմանց. ուր հուր նա-
ցա ոչ շիջանի և որդն նոցա ոչ վախճանի : Եւ թուականութիւն
զբեցաւ վճիռս այս իմով ձեռամբս և կնքեցաւ մեր սովորաբան
մատանեալս ի կոմս Աստուծոյ : — Օրբել. ԽԺ :

2 Ոչ է յայտ աղաւթաւ Տիգրանայ, որ զի իւր թաւանալօտ ածի
քան 935 թուականն՝ զէթ յիսուն ամօք յառաջէ :

զորդի իշխանի՝ երկրին՝ Զուանդիթի՝ զՎառան ձեռնա-
դրեաց եպիսկոպոս, որ յետոյ եղեւ յաջորդ իսկ նորա
կաթողիկոս: Սա ոչ միշտ ի Տաթեւ կայր, այլ երբեմն և
յիւր ձեռնադրութեան տեղին՝ ի Յովհաննու վանս Բա-
ղաց. քանզի տակաւին չէր վերադիմեալ Տաթեւ, և «բա-
» զում բարեկարգութիւնք խափանեալ ի բազում աւուրս,
» և յովով ժառանգութիւնք պակասեալ և յափշտակեալ
» յեկեղեցւոյն ի մեծ մայրաքաղաքէն Տաթեւոյ, զոր և առ
» սակաւ սակաւ անդրէն դարձացանէին իշխանքն»: յոր
յաւելան յետոյ այլ եւս. որպէս Շահանդուխտ Թադու-
հի՝ կին առաջնոյ Թադաւորին Սիւնեաց, յամի 998 ետ
զգիւղն Տոդ որ ի Հաքանդ, և որդիք նորա 6000 դրամ, ի
Տէր Թակոր եպիսկոպոս, և Փարաջ Բորդի Զազկայ զԲալ-
բաքար՝ ի Վրիգոր՝ յաջորդն Թակորայ: — Իսկ սորա յա-
ջորդն Յովհաննէս, երկարակեաց (1006-87) հաւասար
առաջնոյ շինողի եկեղեցւոյն գտաւ ի շինել և ի բարե-
զարդել, և ըստ առաջին եպիսկոպոսացն միապետել ըզ-
հագեւոր իշխանութիւն աշխարհին, և զմտարապօլտական
պատիւն՝ զոր Անանիայ բարձեալ էր յապստամբութեանն
Թակորայ, և արդ Սարգիս կաթողիկոս կոնդակաւ դար-
ձոյց զամենայն ի սա: Մեծ սփանդակ եղեալ նմա Թա-
դաւորն Վասակ՝ դարձոյց անդրէն զյափշտակեալ կա-
լուածն, ընդ որս և զԳողական գեօղ Մղկոյ. և Սակ-
ուեանք ետուն զգեօղն Շոռթ: Արդ այսպէս յաջորդեալ
նմա զառաջինն «դարդարեաց... զՏաթեւ զանազան
» զարգաւք և մեծամեծ սպասուք, և գեղեցիկ կարգօք առ-
» տուածայնովք, և ելից բազմութեամբ կրօնաւորօք,
» անյաղթ փիլիսոփայիք և աննման երաժշտօք և բա-
» նիւրն վարդապետօք և աստուածազգեաց ճգնաւորօք,
» նաեւ յոգնապատիկ արհեստաւորօք. և էր այնուհե-
» տեւ տեսանել զտունն զայն իբր զմայրաքաղաք բազմա-
» ժողով. քանզի և յինեալ կայր բազմութիւն երդոց և
» ամբոխութիւն իբրեւ հազար արանց... Ապա խանդա-
» ցեալ ընդ այս չարին... մտեալ ի սիրտ իսմայէլական
» զօրագլխացն որ ի Մովկան և ի Թալիշ, յԱՆՐ և յԱՐ-
» տաւէլ և յԱրապատական... խորհուրդ արարին գալ
» գաղտագողի ի վերայ վանացն, և յաւարի առնուլ զան-

» հուն կարասիս նորա, այսինքն զկահ սպասուց և սըր-
» բութեանց եկեղեցւոյն. և յարուցեալ անցին ընդ Ե-
» րասիս, և զանխաբար եկեալ հասին յանկարծակի ի
» վերայ սրբոյ ուխտին, և իբր զհուր սառսիկ հեղան ի
» մէջ վանիցն. և որք կարացինն Թափեցան ի վայր ի
» խրամն և զերծեալ փախեան. և եպիսկոպոսն Յովհանն-
» նէս ոչ պատահէր ի տեղին. իսկ զայլն ամենայն սրոյ
» ճարակ տային. և գեկեղեցին՝ որ յանուն Սրբոյն Գրի-
» գորի Լուսաւորչին էր՝ յցին փայտիւ, և հուր հարեալ
» հրդհհցին զգեղեցկայարմար շինուածն, և քանդեալ
» կործանեցին: Կամեցան և զքանչիւ սիւնն կործանել
» զՄեծ Տէր Յովհաննիսին, որ երկու ամաւ յառաջ քան
» զմեծ եկեղեցին կանգնեալ էր. և տեսեալ հրաշս ինչ՝
» ոչ իշխեցին հպել. նմանապէս և ոչ ի մեծ եկեղեցին
» (Առաքելոց). այլ զամենայն շինուած վանացն այրե-
» ցին, և քակեալ յատակեցին զԳործատներն և զՏը-
» բապէզն մարմնաւոր սեղանոյն, և զամենայն յարկս
» կրօնաւորացն և այլ բնակչացն. և զոր ինչ գտին՝ յա-
» ւարի առեալ զնացին սուտի եկին: Սեփ սգոյն և
» արգահատութեան, ձեռն արկեալ եպիսկոպոսին՝ վերա-
» տին կանգնեաց գեկեղեցին Ս. Գրիգորի գեղեցկայար-
» մար շինուածով, Թաքուցեալ ի գլուխ սեան աւագ կա-
» մարին զմասն աջոյ Լուսաւորչին, զոր ի կրկին նորոգմանն
» եգիտ Ստեփանոս պատմիչն: «Կանգնէ սա և կամարս
» ի վերայ աւագ դրան վանացն որ հայէր ընդ արեւմուտս,
» և շինէ ի վերայ նորա երկու խորան՝ յանուն Սրբոյ Կա-
» րապետին ի քերեալ քուաքատակայ քարանց: Հինէ և
» զամենայն տունս հասարակաց և զյարկս կրօնաւորա-
» ցն յոյժ վայելուչ քան զառաջինն զայրեալն և զքան-
» դեալն յայլազգեացն: Հինէ յետոյ և գաւթս սրբաքա-
» րով՝ ի հարաւոյ դրան մեծ եկեղեցւոյն, սրահս յոյժ
» յարմարս ի հանգիստ եղբայրութեանն. և ժողովեալ
» զցրուեալ եղբարսն՝ պայծառացոյց յոյժ քան զառաջի-
» նն: Հինէ և խորան մի ի վերայ փոքր դրանն՝ ընդ որ
» մտանեն ի գաւթ եկեղեցւոյն: Ի վերայ սորա է,
» կարծեմ, ներքոյ գրեալ արձանագիրն շինող եպիսկոպոսին
» որ մնայ ցարդ անեղծ:

ԶՏէր Յովհաննէս Սիւնեաց Եպիսկոպոս շինող սուրբ եկեղեցւոյս յիշե- ցէք ի Քրիստոս:

Նոյն ինքն «կազմէ ի համակ ոսկւոյ զօխրալին բնաւից
» զհաւարկու և զմեծապանչ սուրբ Նշանն... և խորհըր-
» դապէս յօրինուածովք զարդարեաց զնա, եղեալ ի վե-
» րայ պատուական քարանց Թուով 34, և ընդելուզեալ
» մարգարտայեռ գեղեցկութեամբ. և եղեալ ի նմա ըզ-
» կենսաբաշխն արարածօք զփրկական և զաստուածըն-
» կալ սուրբ փայտն... և ունէր յինքն յայտնի տեսողաց

» զկաթուած արեանն Յիսուսի Քրիստոսի, յորմէ ելանէ-
» ին զսրութիւնք և նշանք ահաւորք. և էր այս փայտ
» խաշանիչ ձեւեալ, և կայր ի ներքոյ միջի ականն, որ
» էր ի սպիտակափայլ բիւրեղանման յակնդաց, ընդ ո-
» թով Թափանց երեւէր սուրբ նշանն. և ետ գրել փո-
» րուածով ի Թիկանց կուսէ յիշատակ բանի զայս, (յամի
1017 փրչական Թուականին):

Տեառն Յովհաննիսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի է Սուրբ Նշանս, ի Թուա- կանիս ՆԿԶ կազմեալ:

Առ սովաւ յամի 1046 Դլեն ոմն իշխան որդի Խաղապայ
ետ ի սուրբ Նշանն «զթոտ գիւղն և զթոտագետոյ մեծ
» այգին, և ի Վժանիս՝ զԾաղկիկ, որ է տեղի վասն

» բազում անդաստանաց: և ըստ խնդրոյ նորոտ սահմա-
» քեաց եպիսկոպոսն «ամ յամէ Ե օր պատարագ յեղիա-
» կան պահոց շաբաթ օրն:»

Յաջորդ Յովհաննու Գրիգոր երկարագոյն քան զնա ժամանակս կայեալ զաթոռն (ամս 38), «Կանգնեալ » կամարս ի վերայ դրան վանացն որ հայէր ընդ արեւ- » ելս. և մերձ նմին տունն արաղէն. և ի վերայ սոցա եկեւ. » ղեցի մի գմբեթաւոր գեղեցկայարմար յանուն Սրբուհւ- » լոյ Աստուածածնին. և էր նա իբր դիւանոց բարձր՝ » որ հայէր ի վերայ վանացն. և ի չորեքսին կողմանսն յս- » րինեաց գաւիթս. բայց յառաջի կողմն բարձրաբերձ » սեամբք շինէր արանս վայելուչ՝ իբր քաղցր Հովանոց. » և գրէ ինքեան արձան յիշատակի ի վերայ եկեղեցւոյն. » և հաստատէ ի մի կատարել անխափան ի յիշատակ » իւր... Սա առնոյր և զԲողոքաբարն Նորեաց բաժինն » ի Դշենէ՝ որդւոյ խաղբակայ, և հաստատէր նզովիւք ի » սուրբ եկեղեցւոյն. Ետուն ի նա և թագաւորն Սենեքե- » րիմ և քոյր իւր Շահանգուիտ զԱրիտն աւան. — Ի միւ- » սում ամի (1086) Հասան իշխան որդի Գրիգորի դարձոյց » յուխտ Տաթեւոյ զՆորաշինիկ գիւղ Կովսականի, և ըզ- » Ջեռատի վանս. նոյնպէս և զայլ գիւղս կորզեալս յե- » կեղեցւոյն՝ դարձուցին իշխանքն և թագաւորն, յամի » 1091. «Գարձեալ և այլ բազում ժառանգութիւնս եւ » տուն ի սուրբ ուխտն... այդի մի մեծ ի Մեղրոյ ձորի. » զմերդ-աւագեանց սյգիմ՝ Արուսաւոյ ոմն տէր Մեղրոյ » բերդին, ի թուականին ԵԼԲ (1083). ետուն և գեղ ի » Բարկուշատի. ետուն և զԽողվանի գեղ ի Վանանդայ. » ձորի. ետ և իշխանն Աշոտ (որդի Կարապիւնդայ) զԱմ- » բրաւաքար ի Ս. Նշանն... ի Թուիս Հայոց ԵԼԸ».

Առ յաջորդան Գրիգորի՝ Ստեփաննոս եպիսկոպոս- » աւ՝ պատահեցաւ մեծ «չարժն Գանձակայ ի ԵՁԷ » (1138) թուականին, և դողաց երկիր ի հիմանց. և զբմ- » բէթն մեծ եկեղեցւոյն ի Տաթեւ բողոքապարտոյ շրջ- » կան թուեաւ և անկաւ ի վերայ Ս. Գրիգորոյն և գաւ- » թին՝ որ ի դրանն կայր, և փոյց առ հասարակ». և » վանն շիրթելոյ ժամանակին, և բառնալոյ թագաւորու-

թեանն Բաղայ, և առման Բաղաբերդի (1170) յորում » գերեցան և սպառք եպիսկոպոսարանին և վանաց Տա- » թեւոյ, ընդ որս և 10,000 մատեանք), Ճեաց Կեւրաժն » մինչեւ յես կոյս դարուն. ապա ի զօրանալ աշխարհաշէն » քաջացն Զաքարեանց, Ստեփաննոս եպիսկոպոս որդի » Գրիգորի Մեղրացոյ եպիսկոպոսի, «նորոգեաց զխախ- » տեալ եկեղեցին ի Տաթեւ, զՍ. Առաքեալքն. և ետ » դնել զգմբէթն ի ձեռն Հօրն Յակոբայ ճառկեցոյ»:

Ետ մահուան սորա յԱրփա յամի 1216, և Թաղման » ի Նորավանս, իբրեւ նստաւ աստ յաջորդն և քեռորդին » իւր Տէր Սարգիս, հօրեղբորորդի նորա Յովհաննէս » ձեռնադրեալ յԱզթամարայ կաթողիկոսէն նստաւ ի Տա- » թեւ. այս եղեւ ակիզքն յերկուս բաժանելոյ եպիսկոպո- » սութեան Սիւնեաց, որ և տեւեաց ց'ելս այնր (ԺԳ) » դարս, մինչեւ միապետեաց Օրբելեանն Ստեփանոս » պատմիչ. — Հայր սորա խրոխտն Տարսայիմ՝ «զարդա- » ղեաց զմեծ եկեղեցին Տաթեւոյ ի սպասս և ի զգնաստ » գեղեցիկս. և ետ ի սուրբ եկեղեցին զվաղնոց յափըշ- » տակեալ ժառանգութիւնսն, զՀարժիս՝ իւր սահմանո- » վըն, զՅուր իւր սահմանոյն, և զիւր ձեռնառունկ այ- » զին ի Խոտագետ, զՔեթեվանս իւր սահմանոյն. և գրէ » ինքեան արձան յիշատակի՝ ի վերայ սեանն հարաւա- » յին», յամի 1271: Ի նմին ժամանակի և եպիսկոպոսն » Հայրապետ եղբորորդի վերջին յիշեալ Տեառն Յովհան- » նոս, որ նստէր ի Տաթեւ, «յես յիշութեան սրբոյ ուխ- » տին Տաթեւոյ, նորոգէ զխախտեալ և զծակոտեալ զը- » լուխս սրբոյ եկեղեցւոյն՝ որ ի շարժմանէ և ի վաղ ժա- » մանակաց հնութենէ ապականեալ էր. և ի ձեռն մե- » ծահնար ճարտարաց՝ քերածոյ քարամբք և կրաշաղախ » ձուլմամբ յօրինէ զսալայարկս ծածկութի գմբեթին և » սաորակայ սաղիցն և գաւիթն որի դրանն. և ի սրբել զհին » կազմուած աղիւսածոյլ և վիմակարկառ դերբկացն՝ որ » ի վերայ ձեղուանն, գաւանեն ի զլուխ առաջին խորա-

1 «Այս գիր յիշատակի եւ արծան անջնջելի է իմ » Տարսայիմիս՝ իշխանաց իշխանի, որդւոյ մեծին Լի- » պարտի՝ եղբաւր Սմբատայ՝ մեծ իշխանի, կողմնա- » կալի յայսմ նախնադի, որ իշխեցող էի այսմ գաւա- » ռաց ի Դրանէն Բարկուշատայ՝ մինչեւ ցառմանն » Բջնոյ. միաքանեցայ Տաթեւոյ Սուրբ Առաքելոցս, » եւ տվի զիմ հոգւոյ մասն ի յիմ սեփական ուխտս » ի սուրբ եկեղեցիս՝ գիւղս վեց, զոր լուեալ էաք ի » հին ժամանակաց ժառանգութիւն լեալ սմին. ըզ- » Շնիէր, զԽոտն աւան սահմանօք իւրովք, լերամբ » եւ դաշտիւ, եւ ի Խոտագետ եւ ի Խոտ զմեր ձեռա- » սունկ այգին, եւ զՅուր եւ զՀարժիս իւր սահմա- » նովն, զորոյ զկէսն գանձագին էի արարեալ. եւ ըզ- » Բորտի, զՔեթեվանս իւր սահմանովն. եւ եպիսկո- » պոսք տեղւոյս Տէր Հայրապետ եւ Տէր Սողոմոն » հաստատեցին մեզ յիշատակ, եւ կարգեցին պատա- » րագ յամենայն ամի մին քառասունք, զԺ՝ զՅայտ- » նուծեանն, զԺ՝ Զատկին, զԺ՝ Աստուածածնին, զԺ՝ » Աւագ տօներին, զԻ՝ օրն ինձ Տարսայիմիս եւ զԻ՝ » օրն իմ եղբաւրն Սմբատայ: Արդ որ յետ մեր ի » մերոց կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց կամ ի ձեռ- » նաւորաց այս հաստատ պայմանս եւ անքակ վճի- » ռս խափանել ջանայ, կամ զայն գիւղաւրէքն

կամ զայգին յայս եկեղեցւոյս հանել խորհի, բաժին » ընդ Յուրայի եւ ընդ այլ խաչառանուացն եղի- » ցի, եւ զկայենին եւ զամենայն չարագործացն առ- » ցէ պատիժս, եւ յերից սուրբ Ժողովոցն նզովեալ » լիցի. եւ Թէ տաճիկ աւագ փոխի եւ յափշտակել » ջանայ, յԱստուծոյ եւ յիւր փեղաճարեմ ապիգար » եղիցի, եւ ընդ սատանայի ի դժոխս իջցէ, եւ » տամբք եւ զաւակօք ջնջեալ եւ բարձեալ եղիցի. » իւր հարաւ լինի հարաւ, եւ հազար, հազար, հազար » մարտ լիցի. Ի Թուիս ԶԻԳ, յամենանս նոյեմբերի » ԺԳ. եւ է վկայ այսմ վճուիս Տէր Սարգիս՝ Նորավա- » նից եպիսկոպոս, եւ Սարգիս փակակալ սուրբ եկե- » ղեցւոյս. եւ յիմ ազատաց Հասան՝ Կարապետի որ- » դի, Որոտշահի՝ Լորայ Թոռն, Միրան՝ Նուերեայ որդի: » Հաստատ է կամաւն Աստուծոյ. Աստուած շնորհա- » լոր արասցէ սուրբ Ուխտիս. — Բուսովն Աստուծոյ » եւ Տարսայիմս իմ ձեռագրովս հաստատեցի զընծայ- » քըս. Արդ որ յետ իմ յիմ գաւակացս եւ Թոռանց » կամ յայլ իշխեցողաց զմեր հոգիս զրկել խորհի եւ » զմեր յոյսն խափանել եւ զմեր սահմանեալս քակել » ջանայ, յԵԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի ի մահ » եւ ի կեանս, կտրեալ եւ ջնջեալ լիցի յայս կենացս » եւ ի հանդերձեցն. ամէն». — Օրբել. ԿԶ.

«նին հիւսիսային կողման՝ առն զաղտանոց, և ի նմա
» մթերս անհուն սրբութեանց և նշխարաց առաքելա-
» կան, Հայրապետական և մարտիրոսական. յորում և
» կայր աստուածընկալ խաչն Բարգնեան. և մեծապէս
» գոհութեամբ իջուցանեն յեկեղեցին. և անհուն լինի
» խնդութիւն եղբայրութեանն »:

Եպիսկոպոս ծերունի յուստ երթեալ յերուսաղէմ և
ի դարձին հանդիպեալ ի Կիլիկիա Թագաւորին Լեւոնի Բ,
վառեաց զիղձ նորա ի միաբանութիւն, այսինքն ի նուի-

րատութիւն եկեղեցւոյն Տաթեւու. որ և ոչ վիայն ա-
ռաքեաց ի ձեռն նորա «ընծայ Թագաւորական սուրբ և
» երկնաճեմ եկեղեցւոյն, զգետ սեղանոյն յարքունա-
» կան մետաքսից զթագանդացին¹, որ ի Յունաց հարսա-
» րացն աննման կերտուածօք, և խաչ պատուական ըս-
» պիտակափայլ և ռաճատեսակ քարանց, համոկ կեր-
» պացեալ և պնդեալ յոսկում, և սկիբ պատուականք
» ի զուտ արծաթոյ, և այլ բազում պարգեւս եպիսկոպո-
» սին. (այլ) և զրէ իւրով ձեռամբ յիշատակ ինքեան.

«Մարդիկ՝ որ հոգւոյ աչօք յամվախճամ կեանլս հայեցամ՝
Միմչեռ ի մարմնի էլիմ՝ փրկութեամ հոգւոյն չամացամ.
Յաղագս որոյ ես Լեւոն Թագաւորս ազգիս հայլազեամ,
եւ խոստովամող ուղիղ հաւատոյ համագոյ Սուրբ Երրորդութեամ,
Յայս աստուածընկալ սուրբ ուխտ խնդրեցի լիմել միաբամ,
Որպէս զի հաղորդ եղէց ի մմանէ ամենից որ աստ բարութեամ.
Որ եւ աղերսեմ առ ձեզ աստամօր, ամծիմք սրբազամ,
Ջի մեզ եւ մսխնեաց մերոց որք համգեամ յուսով յարութեամ,
Լիցի աղօթիւք ձերովք հասամել մեղաց թողութեամ,
եւ արքայութեամ երկմից արժամի լիմել համգստեամ.
Ըմդ որս եւ որւոց մերոց եւ զարմից որ գամ մեր փոխամ,
Մնալ ի յերկրի կեմաք ըմդ երկայն աւուրս բարութեամ.
Ի թվիս հայոց ՁԱՆՑ:

Ձայս գեղեցիկ արքայազիր յիշատակ՝ հաստատեաց եպիսկոպոսն վճռով, արձանագրեալ այսպէս.

Յեպիսկոպոսութեան Սիւնեաց Տէր Հայրապետայ եւ Տէր Յովհաննիսի,
հօր եւ բարեպաշտ արքայն Հայոց Լեւոն տիրապետեալ արեւմտական նա-
հանգի Կիլիկիոյ, մեծագոյն յուսով եւ առատ պարգեւօք միաբանեցաւ ի
սուրբ ուխտս միեղէն եղբայրութեանս, որպէս յայտ առնեն վերոյգրեալ
բանքք: Արգ որ զկնի մեր գայք բնակել յայս աստուածաբնակ տեղի աղաւ-
թից, եւ ամենայն բարեգործութեան որ աստ կատարին, հաղորդ կալլիք ըզ-
բարեսէր Թագաւորն Հայոց Լեւոն հանապազորդ յիշմամբ առ Տէրն մեր
Փրկիչ օրհնեալն յաւիտեան: Յաղագս այսր յուսոյ եւ սիրոյ աստուածազօր
Թագաւորին եղբայրութեամբս կարգեցաք զաւր սրբոյ Զատիկի յարութեան
միաշաբաթուն յիշատակ նմա, որ կատարեն զպատարագն յամենայն եկեղե-
ցիս անխափան մինչ ի վախճան.

Բաշորդեալ զՀայրապետ Ստեփանոս Օրբելեան պատ-
միչն², յետ ոչ սակաւ ընդդիմութեանց յաջողեաց միա-
բանել զերկփեղկեալ աթոռ եպիսկոպոսութեանն, իրա-
ւախօհ լեալ ընդ Նորավանեցիս և ընդ Տաթեւացիս. և
խկոյն ձեռն արկ յերրորդ անգամ շինութիւն Ս. Լու-

սաւորիչ եկեղեցւոյ, «զի փլեալ էր և քակտեալ մինչեւ
» յատակն... հաստահեղոյս քարամբք և գեղեցկատեսիլ
» ձեւով». և ի բանալն զհիմն հիւսիսային որմոյն՝ եղիտ
զնշխարս Սրբոյն «ի փոքրիկ անդուկ փայտեայ՝ կուպղեալ
» և մատանեալ կապարեայ կնքով: Եւ յետ շինութեան

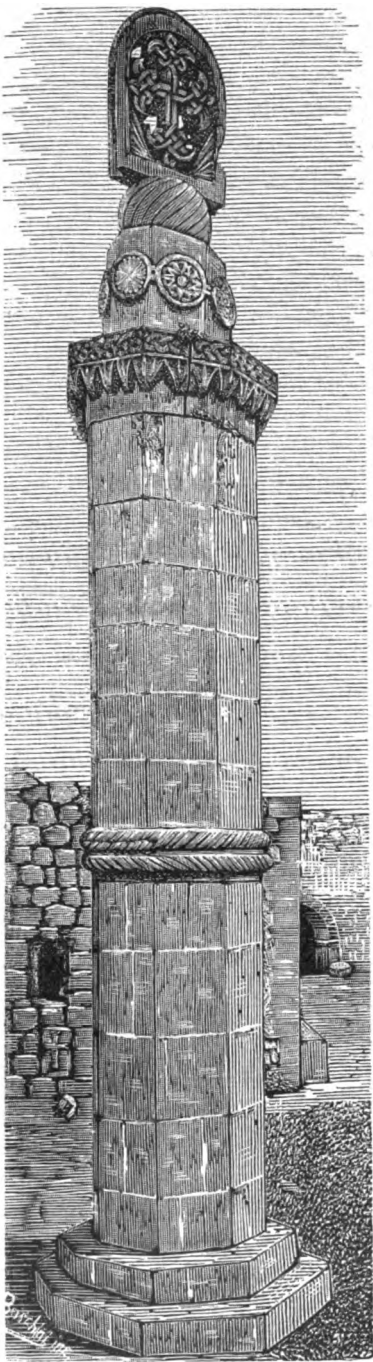
¹ Այսինքն իսուած կամ տեկուած կիրպասեայ կամ յայլ նիւ-
թոյ, ըստ բիւզանդական նարազիտութեան:

² Յաւուրս օրին Ստեփանոսի՝ (1293-4) յազմիկ պայազա-
տութեան Թաթար Վանից և մարտից փեղաթուի կամ Փանհիտ-
Թուի եղբօր Արզունի, Թշնամիք նորա կալեալ «զմեծ հազարապե-
տքն Վլատաւիկ», զհաւատարիմ նորա և բերեալ ի վանս Տաթեւու
եղին «ի պահեստի աւուրս բազում», որ և յետոյ ազատեցաւ, ա-

տէ պատմիչն, և հասաւ յիւր իշխանութիւնն, հրաշիւք սուրբ եկե-
ղեցւոյն: Ի նմին շփոթալից ժամանակի Նաւարուզ զօրավար Ղա-
զան Ղանի, այր անուրմ և անպատկառ, հրամայեալ էր քանդել
զեկեղեցիս. որոյ զօրք «հկիւն և ի մեծ աթոռն Սիւնեաց, և կա-
» մէին քակել զեկեղեցին. զորս կայառօք և բռնութեամբ ոչ թո-
» ղացուցաք (տաէ պատմիչս, և յաւելու)... «Իսկ այլ աշխարհս
» Հայոց՝ զոր իշխանս գետն հառանէ՝ ձայն շնորհօք Աստուծոյ:

» եղաք (ասէ) ի նմին խորանի ի պատշաճաւոր տեղի
» անյայտ ի մարդկանէ » : Եւ յետոյ ինքն Ստեփաննոս
նուիրեաց եկեղեցւոյն զգլուղն Արիտ՝ զհայրենի զիւր շատակէ) յամի 1295.

**ԶԻՌ. ԶՏԷՐ Ստեփաննոս Մետրապալիտ Սիւնեաց որ է Պռաւաւաւ-
Ֆռանտէս Հայոց Մեծաց, որչի մեծափառ իշխանին Տարսայիճի եւ շինող
սուրբ Եկեղեցւոյս, յիշեցէք ի Քրիստոս .**

69. Սիւնն—Դաւազան

87. Յայս վայր ի գրոց սորին իսկ եպիսկոպոսի աթոռակալի և պատմի տանն Սիւնեաց՝ ծայրաքաղ արարեալ զոր վստն Տաթեւոյ բանք և յիշատակք, ակնարկեացուք յայ մեծան վիհակ եկեղեցեացն յիշեցելոց, և ապա յայլ եւս յիշատակս ինչ տեղւոյն — Հանգոյն մեծամեծ վանորէից Հայոց՝ և առաւել եւս շուրջ ամրութեամբ՝ պատեալ են հզօր պարսպօք վանքն Տաթեւոյ և որպէս ամուր ապաստանի կարգեալ յաճախ ի ժամանակս հինից, թուին ոչ փոքր մասամբ մնացորդ շինութեանց Բ Յովհաննու շինող եպիսկոպոսի յառաջին կէս ԺԱ դարու. բազմաթիւ են սենեակքն համակ քարաշէնք և կամարակապք. առաջնորդարանն յարեւելակողմն է ի բարձրաւանդակի, զեղահայեաց ի ձորն անդնդախոր շինեալ ի Շապանօղլի Յովհաննէս եպիսկոպոսէ յժէ դարու. և մասամբ ի Զաքարիայ եպիսկոպոսէ, դարձեալ և յերրորդ քառորդի ԺԸ դարու յԱրքանաւն Առաքապատեցոյ. բայց ոչ զիտեմ ստուգիւ զայժմեան ձեւ ներքին մասանց շինութեան, որպիսիք բնակարանաքն և Գործատեմքն յիշեցեալք և Տրապէզն (Սեղանատունն), և թէ իցեն արձանագրութիւնք ի նոսին. այն զիարդ (1891) վերստին նորոգի վանքն — Այլ զլիաւոր ամենայն շինութեանց տեղւոյն և աշորսակ, յայտ է թէ մեծ կաթողիկէն է, բազմադրուատ եկեղեցին այն Ս. Առաքելոց Պետրոսի և Պօղոսի. հրաշալի ծնունդ մտաց Ա Յովհաննու եպիսկոպոսի յեւս Թ դարու, և գոռոզ եղբորորդւոյ Յովհաննու պատմիչ կաթողիկոսի՝ Յակոբայ եպիսկոպոսի, և առատաձեռնութեան թաղաւորաց և իշխանաց. սակայն որպէս ի սկզբանն նշանակեցաք, ոչ համեմատին կերպարանքն ստորագրեցելոյն ի պատմելէն. այլ զի դարձեալ ոչ յիշի երկրորդ ամբողջական շինութիւն նորին, համարի հասարակ շինութեան՝ նոյն առաջինն, փոքու իւրք այլափոխեալ. չափ երկայնութեանն 48 կանգուն, և լայնութիւնն՝ կիսով չափ, ըստ պատմիչին. ըստ նոր սեղազրի, եթէ ոչ սխալէ (ասելով 25 և 12 սաժէն) լինի երկայն աւելի 950 Չ. և լայն կիսով նորին. այլ ոյսպիսի մեծ եկեղեցի ոչ ճանաչի ի Հայս, բաց ի Բագրեւանդայն Ս. Յովհաննէ. իսկ զբարձրութիւնն 100 կանգնեայ ասէ պատմիչն՝ որ կրկին է քան զերկայնն. նորն Օրբէլ նուազեցուցանէ կիսով չափ զբարձրութիւնն, 34 սաժէն ասելով, իբրեւ 50 Չ. թերեւս յետ վերոյիշեալ ժաժի 1138 ամին, որ խլեաց զգմբէթն, ի վերադիւնութեանն յեւրոս կոյս ԺԲ դարու՝ ցածուցաւ բարձրակառոյց կերտուած ծէնն՝ Ոչ իրեւին և հնգեքին խորանքն հինք, այլ ըստ սո-

1 Ըստ համեմատութեան չափոյդ՝ կանգուն պատմիչին սուղ ինչ պոկոս երեւի քան զպոմեան հասարակաց Զափն (mètre). սա-

կայն անհաստատի է ըստ այնմ հաշուի 130 Զափ բարձրութեան ինչեւ տաճարին :

վորական ստրագու՝ մի միայն. ոչ և երկրորդն սողոմոն-
նասարաս սինըն, Բաքույն և Բոթո, Թերեւս տապա-
լեալք յիմայելական հինէն. այլ կայ մնայ զարմանալին
այն երեսունկանգնեան մեկնակ Սիւնն ճոճուն, ի մա-
նունց քարանց պատուածեալ յառաջին շինողէն յանուն
ամենասուրբ Երրորդորոշան, զոր արդ Գառազան¹ կոչեն,
ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն. յորմէ նշանս ինչ տե-
սեալ երբեմն և զարհուրեալ հինիցն իսմայելեանց՝ ի բաց
կացին. և ցարդ ամենեցուն յայտնին հրաշք ճարտարու-
թեանն կամ ճարտարապետութեան. զի գրեթէ հա-

զարամեայ հնութեամբն՝ ոչ միայն կանգուն կայ, այլ և ի
յենուլ ուրուք ի նա՝ տառապանեալ շարժի և կայ մնայ ան-
կործան. զայս փորձեալ է ոչ միայն տեղացեաց, այլ և
գիտնական ուզեւորաց². զլուխ սեանն քանդակեալ է
պէսպէս դրուագօք՝ իրեւ պատուհան փորածոյ և խաշ
ի միջի. իսկ ընդ խորսիւս հիմանն հաւանօրէն եղեալ
կայ սրբազան ինչ նշխար:

Ի հնագոյն արձանագրութեանց սակաւ ինչ արդ վեր-
ծանի ի Ս. Առաքեալքս. և են այսոքիկ. ի վերոյ մեծի
պատուհանի արեւմտեան դրանն.

Աւգնեայ մեղ Քրիստոս. ԶՅովհաննէս անարժանս ի քահանայս յիշեցէք.

Եկուստեք ի հիւսիսային և ի հարաւային որմունսն՝ մեան համառօտ արձանքս.

† ԶՀայր Շապուհ յիշեցէք.

† ԶԳորգ երէց յիշեցէք.

† ԶՇապուհ երէց Խաւտեցի սրբոյ եկեղեցւոյս ծառայ յիշեցէք ի Քրիստոս.

† ԶՀայր Վասակ յիշեցէք.

† ԶՅովհաննէս երեց որդւովք յիշեցէք.

Վերին նորոգողք եկեղեցւոյս յիշին Կիրակոս եպիս-
կոպոս Աղաւերձեցի, օժանդակութեամբ Գարրիէյե վար-
դապետի՝ յժԸ դարու, Տէր Թովհաննէս Տաթեւացի և

այլք յետ սոցա՝ — Առաջի մեծի արեւմտեան դրան կա-
թողիկէին կայ գաւիթ կամ ժամատուն ոչ չքեղ, և ի
նմին գերեզման առաջին կնոջ Տարսայիճի, արձանաւս.

Այս յարկ տապանի եւ դիր գամբարան մեծահաւատ կնոջ Արուս Խա-
թունի դստեր Սադունի եւ ամուսնոյ Տարսայիճ իշխանին. Թվին ԶԼԵ.

Մերձ նմին այլ եւս քնարանք, յորոց մին ունի արձանագիր 1291 թուականաւ, և այլք նորագոյնգք.

Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս շինող եկեղեցւոյս. Թուին ԶԽ.

† Այս տապան հանգստարան սրբազան արհիեպիսկոպոսին Մեսրոպայ
Սիւնեաց նահանգի. ՌՃԺԲ.

† Այս հանգիստ Զաքարիայի երջանիկ արհիեպիսկոպոսի. Թուականիս
Հայկականի ՌՃ.

Ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն կայ մեծագոյն գաւիթ,
զոր նախ շինեաց Բ Յովհաննէսն եպիսկոպոս, ըստ
պատմչին, և յետոյ Առաքէլ քեռորդի Գրիգ. Տաթեւա-
ցւոյ ի սկիզբն ԺԵ դարու: Ոչ գիտեմ ի ճակատ այոր

գաւթի եթէ այլոյ տեղւոյ՝ կայ արձանագիր Յովհաննու
եպիսկոպոսի. նորին դարձեալ յիշատակ շինութեան Սը-
րահիցն յիշեցելոց ի պատմչէն, ի սեան միում մեծի գաւ-
թին, հանդերձ թուականաւ 1043 ամի. որք են.

ԶՏէր Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս շինող սուրբ եկեղեցւոյս յիշե-
ցէք ի Քրիստոս.

† Թվին ՆՂԲ. Ի Թագաւորութեանն Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ եւ Տէր
Յովհաննէս շինեցի զսրահս աւգնականութեամբ Սմբատայ, որք աղաւթէք յի-
շեցէք ի Քրիստոս.

¹ Եւջի և Գառազան ի քանդակչի, իբրու թէ առ նմին տունաւ
իներ դաւաղան վորդապետութեան կամ իշխանութեան:

² Ապիս գերմանացի հուշակաւոր երկրաքննող Կովչասեան նա-
հանգաց, որ և պատմեաց զայս Պրոսէի:

Ի գաւթի աստ է դիր շիրմի մեծահաշակ վարդապետի տեղւոյս՝ Գրիգորի Տաթեւացոյ, ի փոքրիկ մատրան, յոր մուծանէ դուռն ի տաճարէն, գեղեցիկ խաչանիշ քանդակօք դրուագեալ, զոր շինեաց Յովակիմ եպիսկոպոս Անկեղակոթեցի ի սկիզբն դարուս — Ի ծայր կամ ի գլուխ գաւթիս՝ յարեւմտակողմն՝ կայ վայելուչ Զանգառան, ամբարձեալ ի վերայ վեցից սեանց փոքու կաթողիկէիւ, շինեալ ի Յովհաննէ Որոտնեցոյ՝, զատ յայլոց ինչ շինուածոց, յետ դարձին յուխտիցն, որպէս գրէ

աշակերտ նորին Գրիգոր չափաբանօրէն.

« Ի Սիւնական վիճակն հասեալ և գահոյս բազմեալ, Սուղ ինչ ժամանակ անդ խաղաղացեալ, Զգանգակատունն որ էր հիմնարկեալ՝ նոյն նա կատարեալ¹ »:

Զանգակքն հնադոյն են քան զայժմեան տուն իւրեանց և հնչեցուցիչք յիշատակի մեծի մետրապօլիտն և պատմչին՝ Ստեփանոսի, կրելով զիւրեամբք զայսպիսի յարմարագիւտ բանս, յ'ամէ 1302 և 1304.

ԹՎ. ԶԾԱ. Լսելի արա ինձ, Տէր, ղձայն ցնծութեան եւ զուրախութեան, Անեղին ծննդեամբ. ԶՏէր ՍՓ. Սիւնեաց գահին կոչեա ի փառսդ հայրենեաց.

†. ԹՎ. ԶԾԳ. Լսելի արա ինձ, Տէր, ղձայն ցնծութեան եւ զուրախութեան. եւ ցնծասցեն ոսկերք իմ տառ. Գթա Քրիստոս Աստուած ի Տէր Ստփ.

Աս սոքօք երեւի յետնոյ ուրուք յարգողի նորին երախտաւոր Ստեփանոսի՝ գրեալ,

Այս Տէր Սփ. Օրպէլեանց մեծաւ ջանիւ ուղղափառ պահէ զաւանգս յեկեղեցիս Հայոց. Տէր Ստփ. մետրապօլիտ Սիւնեաց, որ է Պրօտօփրանտէս ամենայն Հայոց.

Ի գանգակատան աստ թաղեալ է Ներսէս եպիսկոպոս Տաթեւացի ի կէս ԺԷ դարու. զորմէ ասէ շարայարող պատմութեան եպիսկոպոսաց Սիւնեաց, եթէ « արար » բազում ուղղութիւնս և բարեկարգութիւնս եկեղեցաւս » կան և քաղաքական, և շինեաց արեւմտեան կողմի » խուցան և զերեսքացան, և զեկեղեցին ի գեղջիւրում² »:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցեական սագալէն է, և կայ ի ծայր հարաւային մեծի գաւթին, շինեալ նախ ի

Փիլիպպեայ Սիւնեաց իշխանէ ի կէս Թ դարու, յետոյ ի Յովհաննէ եպիսկոպոսէ Բ, և ի վերջոյ՝ ի պատմիչ եպիսկոպոսէն Ստեփանոսէ, զորոյ տեսաք և զհակիրճ արձան յիշատակի ի վերդ, և գնուէրս բարեպաշտիցն առաջնոց՝ ի նախակարգեալ բանքս:

Ի յառաջագոյն քան զպատմչին շինութեանց մնայ քիչատակ և արձանագիր մի ի վերայ գեղաքանդակ ընկուզենի դրան եկեղեցւոյն, յամի 1253.

Ես Տէր Հայրապետս ծառայ Բարձրելոյն կանգնեցի ղՌասերս եւ նորոգեցի ղՌուռնս. զիս յազաւթս յիշեցէք աղաչեմ.

Այց սմին է մատուռնն նորալէն (յամի 1787) ի յիշատակ հանգատարանաց Յովհ. Որոտնեցոյ և Գր. Տաթեւացոյ, արձանագրութեամբ անուանց Բունակոթեցի սատարողացն ի ծախս շինութեան, ի ձեռն Յովակիմայ արքեպիսկոպոսին — Յարեւելեան հիւսիսային կողմն վանացս

է քարակերտ փոքրիկ եկեղեցին Ս. Աստուածածին, շինեալ ի Գրիգորէ եպիսկոպոսէ ի սկիզբն աթոռակալութեան իւրոյ, վայելուչ ձեւով և սրածայր « գմբեթաւոր, զեղեցկայարմար », և վայելչագոյն գրիւք, ըստ նախակարգեալ պատմչին բանից, և արձանագրաւ.

Ի շրջագայութեան տումարի հայկական թուի ? յորեւեանց ՇԶ թուի՝ Ես Գրիգոր մեղապարտ ծառայ Քրիստոսի ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոս Սիւնեաց, կանգնեցի ղՎամարքս եւ ի վերա զեկեղեցիս. շինութիւնս է (?), եւ որ այլ աշխատութիւն իմ ի տանս եւ արդիւնք վկայեն եկեղեցիքս. եւ յորժամ յաւարսումն եկն ամենայն, կամեցան եղբարք եւ կարգաւորք տաւ նրս վարձահատոյց ինձ լինել, եւ խնդրանաւք իմովք կարգեցին իս մի որ յա-

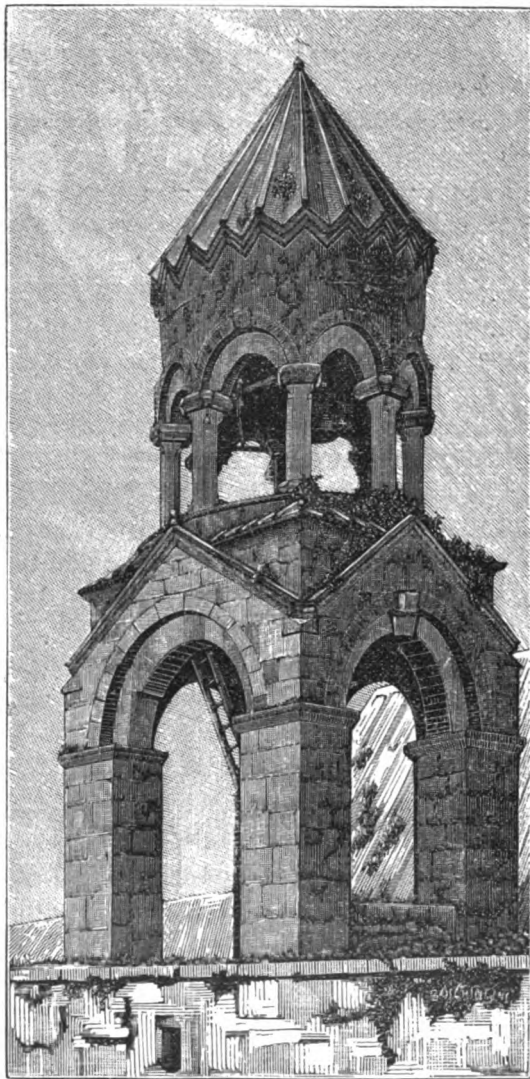
¹ Տես յէջ 221) զյիշատակ բանին զոր ասացեալ է շինողն վասն ձեռակերտին իւրոյ:

² Երեւելեան թուոյք գրեալ է. բովանդակ իսկ արձանն կտրուի սոյոգ վերծանութեան:

մենայն տարւոյ կատարեն վասն փրկութեան անարժան հոգւոյ իմոյ որչափ սուրբ եկեղեցիքս ի հաստատութեան են. իսկ արդ որ զկնի մեր յաջորդէք ի սուրբ աթոռդ հայրապետք եւ կարգաւորք տանս, պարտական են այդ Քառասնուցդ որ անխափան կատարեն յամենայն տարւոյ. Որ խափանման պատճառ լինի ինչ եւ իցէ պատճառանաւք եւ ոչ կատարէ եւ զրկէ զհոգիս իմ, եթէ ի հայրապետաց եթէ ի կարգաւորաց, զրկեալ են և որոշեալ (լիցի) ի փառաց Որդւոյն Աստուծոյ, այժմ եւ ի հանգերձելումն. եւ անէծս կրիցէ ի Սուրբ Երրորդութենէն, եւ մի գտցէ թողութիւն ի Քրիստոսէ. իսկ հաստատիչք գրոյս ակրհնեալ եղիցին.

Ջերեսին զեկեղեցիքս միանգամայն յիշէ Թովմաս Մեծափեցի յիսկագիր մատենի ուրեք գրեալ անդ յամի 1406 «Ի Ս. ուխտս Ստաթէի՝ Սուրբ Առաքելոյս և Ս. Աստուա» ծածնիս եւ Ս. Գրիգորիս» և զատ յերից աստի այլ ոչ յիշի, գէթ յանուանէ. իսկ հին և առաջին անունն Ս. Նշան՝ ոչ բնաւ. բայց որպէս և ի վերդ ասացի՝ կարօտիմ ստուգագոյն այցելութեան և քննութեան տեղոյս, ուր հարկ է թէ իցեն և այլ յիշատակք հնութեան և արձանք բաց ի գրեցոցս աստ, և ի սակաւուց ոմանց այլոց, որոց և շարագրութիւն և գիրք նոյնպէս ստուգութեան կարօտին¹:

89. Յաջորդ և ազգակից պատմիչ եպիսկոպոսին՝ Յովհաննէս Օրբէլեան՝ որ իշխանական պերճութեամբ վարէր յոյժ քան զեղբորորդի հաւուն իւրոյ, ոչ յիշի Թուեալ յիշատակս ի Տաթեւ. իսկ իւր յաջորդն և տոհմակից Սարգիս եպիսկոպոս՝ գովութեամբ յիշի և վաղագոյն քան զեպիսկոպոսութիւնն (1337), «գորով սպասաւ» և որ ուրբ ուխտիս և աստուածարեալ մենաստանիցս». յորում ժամանակի վարժէր անդ և եղբորորդին իւր նոր ընծայ քահանայն Յովհաննէս. այն է հռչակեալ Որոտնեցին, որ՝ որպէս տեսաք, բազում ամբ յետոյ շինեաց զՋանգակատունն. ի յետին ամս կենաց սորին, յեւ ժԴ դարու և ի սկիզբն ժԵ՝ պայծառացաւ բազում անգամ յիշատակեալ աշակերտ նորին Գրիգոր. որ վասն յերկար բնակութեանն, ուսման, գրութեանց և վարդապետութեան, մահուան և թաղման ի վանքս՝ կոչեցաւ յատկապէս Տաթեւացի, և ի յաջորդացն հռչակեցաւ ոչ միայն գերագոյն քան զամենայն յետոյ եկեալ վարդապետան, այլ և քան զյոյովս յառաջնոց. թող զանպայման դրուատս գովարանից կամ սքանչացողաց, որք գերագոյն ոմն իմաստուն և քաջաբան երեւեցուցանեն զնա. այլ ի կշռադատութեան բանից և յարուեստի՝ ստորեւ գտանի քան զվարժապետ իւր, և մարթի կոչիլ առաջին ի հետեւակ գրիչս յետին դարուց. առաջին թերեւս և ի շատագրութեան, և ոչ յետին յընտրութեան նիւթոյ գրե-

70. Զանգակատուն Տաթեւոյ վանաց.

լեաց. այլ թերեւս վասն բազմագրութեանն՝ յաճախ անընտրող, բռնագրօս ի մեկնութիւնս բազում ուրեք և

¹ Եւ են այսպիսի բոս գրութեան Զաւարէնի (Բ. 304-2). Արտաղ գրան մեծի եկեղեցւոյն յանկեան հարաւոյ.

Ի յայս ստապան քնարանի,
կայ հանգուցեալ նշխար մեծի

Ներսէսի րաբունեաց պետի
Եւ եպիսկոպոսի Սիւնեաց Նաթանգի.
Գորով տեղեւ Տաթեւացի
Եւ եկեղեցւոյ շինողի.

դիրահաւան¹ թող և զհնացեալ թերուղիդ տեսութիւնս՝ աստուածաբանական, որովք աղարտին յաշտ անգիտնոց անուանը և յարգ գերագունից և ճշմարտաճառ Հարց եկեղեցւոց, և ինքն ստգտանի ի գիտնոց: Այլ թերեւս առ այստիկ գրգեալ իցէ՝ կէս ի հակառակընդդէմ և երբեմն անխոհական բանից և գործոց Միաբանողացն անուանելոց Եղբարց, և էէս ի յորդորելոյ իւրոցն մտերմաց, գուցէ և ի յանձին ինչ վստահութենէ, և ի սովորական հետեւողութենէ նախառաջնոցն համակարծիք վարդապետաց. որովք պատճառեցին բանք ի գայթակղութիւն տգիտաց, և յարհամարհութիւն այնոցիկ՝ որք եթէ չէին զկծեալք յայնպիսի բանից, միաբանէին արդեօք ի զովեստ բարեմոյն բարուց, պարկեշտութեան և հոգեւորութեան նորին, յորս երեւի գոյ անստգիւտս:

Այլ թողեալ մեր զտեսականս, յիշեցուք զգործս ինչ կենացն և զգրուածս նորին: Էր հայր նորա (Սարգիս) յԱրճէշ քաղաքէ Քաջբերունեաց, իսկ մայրն ի Փարպոյ, և վասն ասպատակի հինից եկեալ էին ի Վայոց ձոր, ուր ծնաւ Գրիգոր. եօթնամեայ տուաւ յուսումն, և իբր հընդետասանմանի գոլով՝ հանդիպեալ Որոտնեցւոյն ի Տւփ Ղիս՝ աշակերտի նմա զամս քսանեւութ. և հետեւի ամենայն ուրեք. և ներորդէ զնա, որպէս տեսաք իսկատիպ ձեռնագրաւ նորին (219) որպէս թուի ի վասն Որոտան կամ Գլաձորոյ. յորում մատենի է և այս բան.

Այս եւս (Ձեռնամանք գրիգոր վերջինն) ինչո՞ւն էր եկեղեցւոյն և տաճարս բանին աշտատարաց. անտղմբէն զանունն ասացայ: Եւ նիւ ինքործն ոչ միեղայ: Եւ երեսն կենաց անցան զաշտատեալսն. այսմ գնեց յիշն բարիքի մասն. զմեղատալիքն. զգիտոյնեան. և որչափ յիշեց. բան մտապատիկ և ձեռք շնորհ եացի. և թէ:

71. Զնապիր Գրիգ. Տարեւազոյ.

Առեալ ի նմանէ իշխանութիւն վարդապետել և քարոզել, ի մահու նորա (1386) կարգի փոխանակ նորին վարդապետ և առաջնորդ ի Տաթեւ. (յառաջագոյն զամս երկուս

եղեւ փոխեալ ի կենաց աստի
Ռձերրորդ. Թուի. Յիշեցէք:

Ի վիժի սեմոյ որ հանն ի գաւիթն.

Կամաւն Աստուծոյ ես Գրիգոր փոխեցի զիմ հոլըն. զինչ որ հաստատուն կայր գնեցի եւ փոխեցի. եւ ետու յիշատակ սուրբ եկեղեցւոյս. Որ խափանել ջանայ՝ մեր մեղացս տէրն է. Թվին 297:

Ի սեան միում. Յանուն Աստուծոյ այս մեր գիր է Տէր Բարսիլ, որ առի զՏանծուտս ի հայրենեացս. ի տարւոյն Դ աւր ժամ Քրիստափորայ եւ Մխիթարայ. Կատարիչք հրամանացս աւրհին յԱստուծոյ:

Ի Յանուն Աստուծոյ ես Յովհաննէս քահանայ իմ հալալ ընչից գնեցի կոծմակոծն, տուի սուրբ Առաքելոյն յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տէր Հայրապետ Տէր Յովհաննէս ետուն ի տարին 2 պատաւարազ սուրբ Յակովբայ տաւնին:

Ի Այս է հանգիստ Տէր Մկրտչի
Որ ի Լեհաց եկեալ լինի.

Աստ սուրբ կրօնաւոր առ Տէր փոխի
Հազար հարիւր իմնեակ Թվի:

զնոյն պաշտօն վարեալ էր ի վարժարանս Երնջակայ. և ձեամ կայ յառաջնորդութեան. ստանայ աշակերտս բազում, որոց գլխաւորք համարին և յիշին յանուանէ հընդետասան վարդապետք, և առաջին ի նոսա Մխիթար Տաթեւացի, որ մեծ յարգեալսն կոչմամբ յիշի յառախ ի յիշատակարանս գրոց (յամս 1406-26), և երկստասան եւս ի Մեծոփայ եկեալ, ընդ որս և Թովմաս՝ անուանի պատմիչն արշաւանաց Լէնկթիմուրի, և վաթսուն քահանայք: Երթայ երբեմն և ինքն ի Մեծոփ, ուր աշակերտակից իւր Յովհաննէս վարդապետ չինէր զՍ. Աստուածածնի եկեղեցին, և զնաւակատիւն կատարեն ի միասին յամի 1408. դարձ արարեալ անտի յետ երկուց ամաց մեռանի ի Տաթեւ (1410 կամ 1411), իբրեւ եօթանասնամեայ, և թաղի մեծաւ յաղարկաւորութեամբ: Մեսրոպ վարդապետ գովասան նորին չափաբանէ.

« Զբանս հոգեւոր իբրեւ արձան մեզ թողեր,

Կըրկին տասամբ և քառ թըւով կազմեցեր,

Ոսկի պըսակ զլիտյ տոհմին մեր եղբեր »:

Վկայեն և այլք զատ յայլոց բանից՝ քսանեւորս գիրս գրեալ, գրեաթէ ամենայնն յետ մահուան վարդապետին իւրոյ Յովհաննու. միայն մեկնութիւնք կամ լուծմունք գրոց ինչ Արիստոտելի, ամաք յառաջ քան զայն (1383). յիսկագիր օրինակին ասէ գրեալ

... « Մատամբ տխելք և անարհեստ ձեռին ներհունհըս.

» կողի բանին խնդրողի, ի լուսաւոր բանից մեծ

» վարդապետին իմ Յովհաննու Որոտնեցւոյ,

» ի վարժումն աշխոյժ մտաց ուսումնասիրաց », և այլն. — Զորիք ամաք յառաջ (1379) գրէ յայլում մատենի Պարապմանց Ս. Կիրիլի, գտեալ զայն « ի յարկեղս գրոց առաքելական

» աթոռոյն Տաթեւու. որ և ես, ասէ, ըստ կա.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

» ըրիմում տխելք մատամբս մեծ ազրեցի զսա,

» առ ոտս մեծ վարժապետին իմոյ Յովհաննու... և ապա

» առեալ ընթացայ ի վերոյասացեալ գաւառն », այսինքն ի « գեօլն Քունա՝ չըլարնակ գաւառաք », որպէս գրէ վե.

բազմոյն. և համարի այնու յաղթահարեալ զերկարնակս, որք նովին իսկ զինու ընդ նմա և ընդ նորայոց պայքարին. և որ առաւել զարմանաց կամ դիտելի է, զնոցին իսկ Գանեցեաց Թարգմանութիւնն ընդունէին և Տաթեւեանք. որպէս և իբրեւ երիւք ամօք յառաջ քան զայդ Թուական (1377) գտանի Գիրք Առաքինութեանց՝ որոյ ընդօրինակութիւն սկսեալ յՈրոտն՝ « աւարտ սորա եղեւ » ի Տաթեւոյ Սուրբ Առաքեալքն: — Սակաւ ամօք յետոյ (1384) արար զհամառօտ Մեկնութիւն Երայեայ մարգարէի ի յուսառոր թանկի վարժապետին իւրոյ Որոտնեցոյ, որպէս ասէն, ի վաղադնոյ վանս ի Սիւնեաց գաւառին: — Միւս յերիցազոյն երկասիրութեանց նորին է կոչեցեալն փոքր Հարցմունք, զոր յամի 1387 գրեաց ի խընդրոյ Գէորգայ Եզնկացոյ վարդապետի, զոր հարադատ իւր կոչէ և երիցազոյն հարազատ. « ի խռովութեան ժամու, և յանձուկ տեղով, յորում պաշարեալք » ի հինից Նետողաց կրկին յարուցեալ խորազմ անուանեալ ազանց, որ և անբաւ բազմութեամբ ասպատակեալ աւերեաց զայնոց, Պարսիք, Վրաց, և զամենայն արեւելեայս... և մեր նստելով իբր ի մեռալս կամաւոր դիպահով Շահապօն կոչեցեալ ամրոցի: » ուր յարձակին հէնք յաւուր Նոր կիրակէի, և մանց նախնի գործեն. զհետ որոյ և սով զայս. « Եւ այսպէս տրտմեալ ոգով և Թաղծեալ մտք ընծայեցի տըխնի մատամբ զխռնախոյ նուէրս բանի »: Եւ այն: — Տասն ամաւ յետոյ (1397) հրատարակեաց զՄեծ Հարցմունք դիրսն՝ ի ինդրոյ Առաքի ուրուք, որ վազմահ լեալ ոչ ժամանեաց վայելել զգիրսն. և ասէ գրեալ » ընդ » հովանեաւ երկնահանգէտ մեծարգոյ ուխտի Սիւնեաց » նահանգի առաքելական աթոռոյ սուրբ Առաքելոյս, և » այլ չըլակայ հրեշտակարնակ սուրբ մենաստանեաց, որոց » խնամքն ահաւեցեալ փրկեցուք յամենայն փորձու » Թեանց »: — Բառալ քան զայս ի ինդրոյ նախագրեալ Գէորգայ Եզնկացոյ տարեալ էր զԼուծմունս « Կիրակի » Պարսպմունց գրոց, յամի 1391, ի նեղ և ի ստորասու » ղեալս ամանակաց. յորում սակաւ ինչ յառաջ հէնքայ » լասեա զօրացն զերկիրս մեր տապալեաց, զերեաց և ա » ւերեաց... և այժմ խնամք վերնական նայելով ի տա » ւապանս մեր՝ սակաւ ինչ թոյլ ետ չունչ կանելոյ. թէ » և տակաւին եւս ձեռնն բարձր է ի հարկանել »: Եւ ի սմա և ի նախայիշելումն և ի յովսիս զգրոցն՝ մարթանք երախտահատոյց սրտիւ և գովանի զգրոցմամբ առ յիշեալ վարդապետն իւր Գովհաննէս: Սակաւ ամօք յետոյ առ կենդանութեամբ հեղինակին, Թերեւս և ի նոյն վանքս ընդօրինակեալ զգիրսն զայն Մեղիքսեդ ոմն (յամի 1401-7), գրէ զայս չափաւ.

« Ի յուր հարիւր Հայոց Թուական
Եւ յիսներորդ սկսեալ նոր ամ,
Գիրքս գրեցաւ այս հրաշազան

1 Ի նմին ժամանակի գրէր և քննորդի նորա Առաքել եպիսկոպոս Սիւնեաց զչափաբան վիպասանութիւնս իւր, և ի յիշատակի ուրիշ Առաքելոցն մարթէ յիշել « Զմեծ մեծ բարունապետն » յոյժ իմաստասէր, Գրիգոր մեծ հզեալագոյն, ազեկութե առ Տէր: 2. Ժամանակակից Տաթեւացոյն և մերձաւոր բնակութեամբ յիշեցեալ քաղաքացի էր և Գրիգոր իւրաքանչիւ, և զի ի դուրս թղթոյն

Հարցարանումն և պատասխան.
Ի մեծ հռետոր վարդապետէ
Գրիգոր անուն և հակողէ.
Այն որ զանճառս խորոց յայտնէ,
Ճաշակ մըտաց մատուցանէ:
Նինեաց ըզգիրքս զայս պիտանի,
Որ դամենայն իմաստս ունի.
Թէ որ ի բան ինչ ծարաւի՝
Աստի ըմպէ որչափ կամի.
Զի այս հանճար է նորագոյն,
Զոր չէր յայտնեալ մինչեւ ի սոյն.
Սայ նոր ճաշակ է քաղցրագոյն,
Ախորժ կամաց ամենեցուն »:...

Բայց յետ ամաց ի յիշատակարանի Գաղուածոյ Մեկնութեան Սաղմոսաց, դարձեալ ողբայ գրել « ի նեղ և ի » ստորասուղեալ ժամանակի, յորում բռնակալն Թաւմուր՝ Թղլտուութեամբ վերին խնամոցն՝ տիրեալ էր » բազում աշխարհի և աւերեալ, և կործանեցաւ յայսմ » ամի ՊՄԻԹու (1406)¹: — Զայսու ժամանակաւ եկին ի Տաթեւ վարդապետքն խուսեալք ի կողմանց Վասպուրական աշխարհի, ընդ որս և Մեծփնեցին Թովմաս որ և անդ (յամի 1406) ի բնագրէ Տաթեւացոյն ընդօրինակեաց զԼուծմունս Առաքին գրոցն, այսինքն զԱրիստոտելի, զՊորփիրի, եւայլն, բայց աշխատութեամբ և շարժարանք. « զի ի շորս կողմանց նիւսխայ էր արաբեալ », ասէ. այսինքն, ծանօթութիւնս և յաւելուածս արարեալ ի լուստնցս գրոցն (Իսկագիր նորին և վերջին յիշատակարան է Թիւն 71): Նշանաւոր իմն բնական դէպս պատահեալս ի ժամանակի գրութեանն՝ ծանուցանէ ի ստորին լուսանցս մատենականն, այսու մանր ձեւով.

Կիրակի և Գեորգայ Եզնկացոյ տարեալ էր զԼուծմունս « Կիրակի » Պարսպմունց գրոց, յամի 1391, ի նեղ և ի ստորասու » ղեալս ամանակաց. յորում սակաւ ինչ յառաջ հէնքայ » լասեա զօրացն զերկիրս մեր տապալեաց, զերեաց և ա » ւերեաց... և այժմ խնամք վերնական նայելով ի տա » ւապանս մեր՝ սակաւ ինչ թոյլ ետ չունչ կանելոյ. թէ » և տակաւին եւս ձեռնն բարձր է ի հարկանել »: Եւ ի սմա և ի նախայիշելումն և ի յովսիս զգրոցն՝ մարթանք երախտահատոյց սրտիւ և գովանի զգրոցմամբ առ յիշեալ վարդապետն իւր Գովհաննէս: Սակաւ ամօք յետոյ առ կենդանութեամբ հեղինակին, Թերեւս և ի նոյն վանքս ընդօրինակեալ զգիրսն զայն Մեղիքսեդ ոմն (յամի 1401-7), գրէ զայս չափաւ.

« Ի յուր հարիւր Հայոց Թուական
Եւ յիսներորդ սկսեալ նոր ամ,
Գիրքս գրեցաւ այս հրաշազան

1 Զարմանալի շրջանաւ, զի շնորհաբար տաճարաւոր և զանկատաւոր և արաւազան՝ որք նոյնքն ի թիւ

իսկ ամն է 1407. քանզի յետ ոչ բաղում թղթոց աւարտեալ զընդօրինակութիւնն՝ Թուական տարւոյն ասէ ըզ ՊՄԵ. Ընդ շարժմանն նշանակելի է և դիւրաշարժ Գաւազանն սիւնեղէն: Թերեւս յայսմ պատահի զալստեան Թովմայի՝ տուեալ իցէ նմա Գրիգոր զգաւազան վարդապետութեան, որպէս յայտ ասնէ ի Թղթի գրելոյ ողջունի և առաքելական օրհնութեամբ՝ առ քաղաքացիս « Ար » ճիւղ և Բերկրոյ և Արծկոյ, և այլ չըլապատ գեղերէիցդ » և հրեշտակարնակ մենաստանացդ՝ որ ի կայս և ի կոյս » աշխարհացդ »:

Ի նմին ամի 1407 աւարտեաց Գրիգոր զգլխաւոր գը-

սոսկ տեւոն Գրիգոր վարդապետի գրի ինքեւ թանկ յաւելումն, որպէս գրէ և իւրաքանչիւ յայլում թղթի, մարթ էր զաս իսկ կարծեւ զաւազանաւոր Թովմայի. այլ զերեւոյն բանքն և զգուշացուցանելն յԱղթամարոյ աթոռոյն՝ հաւազոյն Թուին Տաթեւացոյ. քանզի գրէ. « Զեռնաութեամբ Հոգւոյն զսիրելի և զձեռնառուն » աշակերտ մեր զվարդապետք Թովմա, Թղթով և քանի առ մեղ

առեալ առաջընդ, եթէ ստուգէ բանն: Մի յիսկազիր գրութեանց նորին՝ Աւետարան մի՝ ասի ի յարգութիւն ուխտաւորաց պահել ի գամբարանի նորին, և ծածկոյթ նորին առդէնկար հիւսած քեռ նորա Հոփսիսեայ. թէ պէտ պատմութիւնն ասէ՝ մեռեալ ամենայն որդւոց ծընոցայ իւրոց յառաջ քան զծնունդ իւր:

89. Առ կենդանեալ Գրիգորի և վարժապետին նորա Յովհաննու՝ դէպք ինչ ոչ փոքր եղեն ի Տաթու և յառաջ նորոն, անծանօթ ի բազմաց, վասն որոյ արժան համարիմ յիշատակել համառօտիւ: Մի յարեղայիցն պատրեալ ի կրից, առեալ աղիկ մի «և գնացեալ ի գեղ մի այլ» ազգեաց, և մտեալ ի տուն դատաւորին՝ տանկանայ»։ Էր յայնժամ առաջնորդ ուխտին Տէր Ստեփանոս եպիսկոպոս, եղբորորդի Շմառնի եպիսկոպոսի, «յազատ» տանէ և ի մեծ ազգէ. . . (որ) քանզի ունէր բազում «նորա ալլաղիս» հեծեալ նաքս ի ձի և գնացեալ ի գեղն յայն, քարչեաց զարեղայն և զաղիկն բռնու. . . թեամբ և բերեալ զարեղայն կացոյց ի տեղի իւր, և զաղիկն եմոյծ ի Կոնստանդն, և յանձնեաց ի հաւատաւ. . . և ար կանայս և այնպէս արժանացոյց զերկոսին ապաշխարութեան»։ Վասն այսորիկ յետ ամաց ինչ (միջոց 1378—83) նենգութեամբ կոչեցեալ յիշխանէ կոյմանցն՝ որ կոչի Սոֆի Խալիլ, գնաց առ նա ընդ քեռորդոյն՝ որ եպիսկոպոս էր, և ընդ որդւոյ քեռայն՝ որ արեղայ էր. զորս անգութ այրն այն՝ առաջի Ստեփանոսի ետ զմին յեռացեալ կատապ խարչել, զմեան հրով խանձել և ըսպանանել, վասն չառնելոյ նոցա յանձն զուրացութիւն. և զնա ինքն բազում անգամ տանջեալ չարաչար և քստմընելի նորալուր տանջանք, զան հինգ նեղի ի բանտի. մինչև քոյր նորա երթեալ ի Դավրէժ առ մայր Եւդուպ շահի ծանոց զիրան. և զիսայն առաքեաց առ Սոֆին պատուէր՝ արձակել զչարարեալն. իսկ նա քանզի երգուեալ էր սպանանել քան թէ արձակել, ասաց՝ զալ և բռնութեամբ կորզել ի նմանէ։ Եւ արարին այնպէս. ընդ որ տրամեցաւ արձակեալն, զի ոչ մեռաւ վկայական մահաւամբ ի չարաբանն. եկեալ յաթոռ իւր, գնաց յուխտ յԵրուսաղէմ, և դարձ արարեալ յետ ամի միոյ վախճանեցաւ. այն է ամի 1383:

Յաջորդ Գրիգորի եկաց՝ բնիկ Տաթուացին Մխիթար, զլուխ աշակերտաց նորին, կոչեցեալն Մեծ Բարսեղապետ՝ ի բազում գրչաց. յորոց մի է Թովմաս Կաֆայեցի, որ մաղթէ (յամի 1433) յիշել զիւր «վարժապետն և զուսուցիչն» զանհատ երաժիշտն և զքաղցրաձայն փիլիսոս» փայն զմեծ Պարոն Սարկաւագն, զուսուցիչն մանկանց «նոր Սիւնի»։ — Միւս գրիչ է Երապետ քահանայ (1425—6) աշակերտ՝ Յակոբայ կուսակրօն ճգնաւոր փիլիսոփայ խորազնագգեաց և անյաղթ արեղայի, և էին նորա եղբարք Տէր Թուսն, և Սարգիս ոմի վարդապետ։ Իսկ եպիսկոպոս Սիւնեաց զայսու ժամանակաւ յայտնի Տէր Ստեփանոս, եղբայր Պարոն Բէշքենի և որդի Պրմասայ որդւոյ Իւանէի Օրբելեան տեառն Որոտան.

որոյ երթեալ ի Սիւն բերեալ էր անտի զՅայսմաւորս այնոր եկեղեցւոյ, յորմէ և Սիմէոն մեծ Բարսեղապետն կոչեցեալ առաջնորդ Այրիվանաց (+ 1438) ետ առնուլ զհաւասարն. իսկ ինքն Ստեփանոս՝ «յայսմ ամի (1433)» գնացեալ ի Տունն Վրաց՝ առ մայրն իւր, և փոխեցաւ «առ Գրիստոս, և բազում անմխիթար ոռւգ եթող»։

Լեւն յիշատակք ԺԵ-ԺԶ դարուց, որպէս գրեալ է յընդհանուր Հայաստանեայս, վասն աղմուկայից ժամանակի և աւերածոց Թիմուրեանց և Թուրքաց տոհմիցն Սեւա և Սպիտակ Խոյոց։ — Բայց յիշեցաք կանխաւ ըզգաւուստ մէլիքաց Գեղաբունայ յամի 1515 ի Տաթու և զվկայութիւն նոցա, զի երկիր իւրեանց թեմ և վիճակ է Տաթուոյ, զոր հաստատեցին և այլ Գեղարունցիք յետ ամաց։ Գրիչ ոմի յամի 1574—8, ընդ առաջնորդին Սիւնեաց Ստեփանոսի եպիսկոպոսի յիշէ և այլ չորս եպիսկոպոսունս ի Տաթու, երեքն Յովհաննէս անուն, չորրորդն Գրիգոր, փակակալն եւս Յովհաննէս. յիշէ յանուանէ և զմիաբանն, Մանուէլ Մտիստի, Ներսէս և Յովհաննէս կուսակրօնք. Դաւիթ, Շմառն, Մովսէս, Թովմաս, միւս Մովսէս, Ազարիս և Գանիէլ պտացող գրոցն (Շարականաց) որդի Թանուրի և Մանայ։ — Ի սկիզբն ԺԵ դարու յառաջ քան զվտարումն Հայոց ի Շահ Աբասայ, եկեալ էին ի Տաթու երկրորդ կաթողիկոսունքն Մելքիսեդ և Դաւիթ, փոխանակ իւրեանց ձեռնադրել և կացուցանել զՍրապիոն, այլ ոչ յաջողեաց. ի խաղաղել արժուոյն առ Մովսիսիւ և Փիլիպպոսիւ, որպէս այլք ի վանորէից՝ սկսաւ և Տաթու նորոգումն առնուլ. յորում յիշի յամի 1643 Յովհաննէս արքեպիսկոպոս իբրեւ առաջնորդ վանիցն, ուրոյն ի Մովսիսէ արքեպիսկոպոսէ. յետ նորա Ներսէս՝ առաքեալ ի Փիլիպպոսէ կաթողիկոսէ, զորոյ յինութիւնն նշանակեցաք վերագոյն, և ըզտապանն, որպէս և զյաջորդացն ոմանց, զորոց տեղի և ի կարգի յաջորդութեան եպիսկոպոսաց Սիւնեաց, ի վերջին ամս Փիլիպպոսի (1655) եղեւ բազում անգամ յիշեալ զաւուստ ուխտաւորացն ի վանորայս Հայոց, որք և

« ի սուրբ ուխտն Տաթու հասեալ՝

Զորութիւնսն որ գումարեալ

Սեւըն սիրով զնոքս փարեալ ».

այլ յանուանէ ոչ յիշին սրբութիւնքն. յորս օտարազգի ոմի այցելու (յամի 1863) յիշէ մասն Դոյնեան տապանի մատնաշափ Թանձրութեամբ և ձեռնաշափ մեծութեամբ, յոսկի տփի ամրափակեալ։ — Զայսու ժամանակաւ և սուր զկնի մի ի միաբանից Տաթուոյ՝ Գրիգոր արեղայ սարկաւագ, յուխտ Ս. Կարապետին երթեալ ի Մուշ (յամի 1676), և նեղեալ յայլաղենից հրապուրուցաց յուրացութիւն, կշտամբէր զնոսա և զդատաւորն՝ առ որ ձգեցաւ յատեան, և դատապարտեցաւ ի մահ, և ի հատանել զիսոյն՝ երիցս ասի ձայնեալ Օրննեալ Ե Ստուռաժ. և Թաղեալ պատուով ի նոյն վանս։

Յելս կոյս ԺԵ դարու, Ստեփանոս Զոռայեցի անուանեալ կաթողիկոս, խորհէր արգելուլ ի Տաթու զՆահա-

1 Եթէ սա տակաւին զՄիթար Բարսեղապետն, և զսա յայլոց զԵմէ և Սուրբիս սարկաւագունս սպասաւորս, և զԹորոս զեռարոյս կուսակրօն քահանայ:

2 Այսպէս աւանդի ի Յիշատակարանի Ոսկեփորիկ զոց՝ որ պահի յԵրուսաղէմ, ի Ս. Յակովբեանց վանս: Գաղափարեալ է սորա և զՔարոզչիւրս Գրիգորի ի վանս Տաթուոյ, յամի 1422:

պետ կաթողիկոս, յորոյ բռնութեանցն տաղտկացեալ էին միաբանք Եմիլիանի, այլ ինքն ըմբռնեալ մատնեցաւ յայլ բանտ: — Յայց ել Տաթեւոյ և Աբրահամ Գ. կաթողիկոս յուխտագնացութեան իւրում ի վանորայս և յանապատս և յիշէ ի պատմութեանն՝ «Գրիգորիոստեանցի Մեհ. » մանտար Տաթեւոյ Մկրտիչ վարդապետն»: Յաջորդ կաթողիկոսին Ղազար Զահկեցի յիշէ ի որոշութիւնս տեղւոյս «Գերազանցալ աթոռ Տաթեւոյ կոչելով, զՍաք սուրբ » Նշանն ի կենաց փայտէ, զոր ետ Հերակլ արքայն Յունաց » պարգեւատրինովն Սիւնեաց. այլ և 9800 նշխարս սորոցն » Աստուծոյ» (որոց արդեօք): — Ի վերջ կոչս ԺԸ դարու և ի մերումս՝ Թէպէտ ոչ սակաւ նորոգութիւնս արարին Աբրահամ, Յովակիմ և Մարտիրոս եպիսկոպոսունք, այլ տակաւին յոյժ անշքացեալ էր և յետնեալ յառաջին փառացն և համբաւոյն, մանաւանդ զի բարձաւ անտի և եպիսկոպոսական յաջորդութիւն (յամի 1837), և թողան տեղակալ առաջնորդը ընդ ձեռամբ աթոռակալին Երեւանայ. որք և հաստատեցին ի Տաթեւ գաղտն մի փոքր սակաւթիւ մանկտոյ: Ոմն ի ծանօթարարաց տեղւոյս յա մի 1875 զբէր երկուս վարդապետս միայն լինել անդ:

Զանազան ոմանց յառաջնորդաց յաջորդաց յետին եպիսկոպոսին (Սիմէոնի) նշանակեցի ի գաւազանի աթոռոյն Սիւնեաց (յէջ 21). յետ այնր ընկալեալ յայժմեան առաջնորդէ ուխտին զանթերի շար նոցին, որք ստէպ զիրար յաջորդեալ են, կարգեմ աստանոր.

- 1847 Մկրտիչ վ. Շուխեանց
 - 1850 Կարապետ վ. Շահնազարեանց
 - 1857 Յովհաննէս վ. Ասլանեանց
 - 1861 Կարապետ վ. Շուխեցի
 - Յովհաննէս եպիսկոպոս Ասլանեանց
 - 1864 Յովհաննէս վ. Աղազանեանց
 - 1865 Սարգիս վ. Տէր-Գասպարեան
 - 1867 Յովհաննէս վ. Ղալամեանց
 - Արիստակէս վ. Սեդրակեան (այժմ եպիսկ.)
 - 1868 Յովհաննէս վ. Ղալամեանց (Բանգամ)
 - 1870 Յովհաննէս վ. Ասլանեանց (Գանգամ)
 - 1873 Ստեփանոս վ. Միսիմարեան
 - 1876 Յովհաննէս վ. Երեմեան
 - 1879 Յովհաննէս վ. Ղալամեանց (Գանգամ)
 - 1884 Թադէոս եպիսկոպոս Տէր Դանիելեանց
 - 1885 Յովհաննէս վ. Ղալամեանց (Գանգամ)
 - 1886 Թադէոս եպիսկոպոս, միւս անգամ
 - 1887 Անանիա վ. Համազասպեանց Երեւանեցի.
- Սա յամին 1889 յորդորանօք և նպաստիւք նախանձաւոր ազգասիրաց՝ ձեռն արկ նորոգութեան վանացն:
90. Մի ի կարեւոր գիտելեաց Տաթեւոյ վանաց, մանաւանդ թէ թեմին, է հասք կալուածոց նորին, հսրուստ և ճոխ քան զյուրիս յաթոռոց Հայոց, ըստ առատատրուութեան մեծոգի և մեծահաւատ իշխանաց և դամկաց Սիւնեաց: Տուրք եօթնհարիւրիւ չափ գիւղորայից, զոր Ստեփանոս Օրբելեան նշանակէր իբրեւ հարկ ԺԲ գաւառացն յեկեղեցին, փոխեցաւ և խառնեցաւ ի վանքս Տաթեւոյ ընդ եպիսկոպոսական գահուն. որ՝ զատ յայնցանէ ունէր առանձին ողջոյն իսկ գեօղս և ագարակս, լերինս և դաշտս և շուրս, որպէս տեղաւ ի նախագրեալ վճարդիրս: Ի հոլովել ժամանակաց և ի վրդովել աշխարհիս՝ նուազելով նուազեցին և թիւ հարկատուացն և տրից. այլ տակաւին և ի յետին դարս՝ ոչ փոքր է թիւ գիւղիցն, այն է 260, բաժանեալ ի 14 գաւառս, որպէս և հին Յուցակն. այլ սահմանը նոցին և անուանք փոփոխեալ են, և կոչի Տաթեւոյ թեմի պտուղ, և հաշուին պարսիկ շահի՝ դրամով. որոց գումար՝ եթէ ստայգ է գրածն հաւաքի ի մեծաքանակ թիւ 880 կամ 600, 000.

Գեղուածոր 15,350
Բաղաբերդ 17,450
Կաքաւաբերդու գաւառն 66,700
Մացրու գաւառն 33,800
Աճանանու գաւառն 50,050
Գիլաբերդու գաւառն 21,700
Մաղանջու գաւառն 22,800
Բարկուշատու գաւառն 11,900
Զնախկազօրու գաւառն 46,400
Քաշաթաղու գաւառն 50,150
Զանդու գաւառն 48,700
Ղարատաղու գաւառն 54,462
Վերիծորու գաւառն 28,600
Սիսիանու գաւառն 116,900

Զատ ի պտղոյ 260 գեօղիցն, նշանակին և այլ կալուածք Հոռափարկոչեցեալ, Արտորայք իբր 30, Սրանօք (աղօրիք) 4, յորոց մին միայն չէն էր առննթեր վանացըն. Խոտատեղիք 5, Այգիք 10, Հնձանք 5: Զափք բերոց արմտեաց են Բեռն, Մարգարան և Զարեք: Ոչ է ինձ յայտ ժամանակ այսր վիճակագրութեան 260 գիւղից, այլ թուի յ' ժիւ դարու արարեալ. և ընդօրինակող ոմն յամի 1720 ծանուցանէ, «Զայս Յովհաննէս վարդապետի » դաւթարիցն առեալ՝ աստ գրեցաք, ԹՎին ՌՃԿԹ. որ » Երեմիա վարդապետին գրեալ ԹՎին ՌՃԾԱ (1702) » մայիսի 10 էր, Տաթեւոյ վանքին Բահրէքն, որ է մոռնք: » Ես Տէր Աղեքսանդրս գրեցի յայն սրայիցն»¹: — Ի նորագոյն ցուցակի՝ որ թուի յիշ ԺԸ դարու կամ ի սկիզբն ԺԹ՝ արարեալ, նուազեալ իլեալ է թիւ գիւղորայից յ'95, այսպէս ունեւով խորագիր. «Սրբոյ աթոռոյս բո » յոր թեմի և վիճակի տասնեակ գաւառքն և գիւղք՝ որք » ներկայապէս չէն են, նաեւ պտուղք նոցին՝ են այսո » քիկ, զորս ի ստորեւդ շարեցից»²: Եւ շարէ այսպէս, յանուանէ կարգելով և զգեօղսն, զոր մեք զանց առնեմք.

Մոլուկ գաւառ	Գիւղք 20	Պտուղ. Շահի 100,950
Բարկուշատ	7	...
Արեւիք	8	65,024
Ղարադաղ վերին	18	161,300
	53	327,174

¹ Շահի դրամ Պարսից համարի այժմ Ս. 25 ֆրանկի: Երկուց միայն գիւղից պտուղն եղեալ է աղաթի դրամով, որ սուղ ինչ նըւազ գրի քան զֆրանկի: Բարկուշատայ գաւառի բերքն չափով ար-

մտեաց զինն (մարդպան և շարեք), և յաւելուն ի նոսին թիւք հարիւրաւորք, որ հաւանօքն չ'հի են:

² Սլէւ թուրքարէն, կարգ կամ տող բանի:

	53	337, 174
Ղարադաղ Ներքին	7	30, 000
Չաւընդուր	2	30, 000
Ղափան	8	17, 000
Բաղաբերդ	6	38, 000
Անանան	7	30, 000
Ջանկեագոր	15	49, 000
	98	301, 174

որ է 120, 000 ֆրանկ, և աւելի.

Սարգիս Զաւալեան զարդիս ասէր 70 զիւղ միայն մը նացեալ թեմ Տաթևու. իսկ Արարատ Որագիր էլմիածնի՝ զոր մարթ է պաշտօնական կոչել, 83 գեղոս դասէ ի Յաջորդութեան (Թեմի) Տաթևու, բայց գէթ երեք ի նոցանէ կրկին գրեալք են, և մեան 80. զորս կարգեացուք ըստ այնմ ցանկի, յաւելեալ հանդէպ նոցին զհին գաւառըս նոցին, (և զանժտնօթիցն թողեալ դատարկ.) յորս ճանաչի զի ի յետին դարս միայն Ծղուկ, Բաղք, Զորք, Հաբանդ, Կովսական և Արեւիք մնացեալ էին ի Թեմին. ընդ երկրայութեամբ է և փոքր մասն մի Աղահէնի:

Շինամաղ	Ծղուկ
Լոր	»
Դարապաս	»
Գետամաղ	»
Լծէն	»
Ախլամեան	»
Կուրից	
Աղքէնտ (Կիրակոսիկ)	Ծղուկ
Աւելու	»
Թազագիւղ	
Բոնակոթ	Ծղուկ
Մագրա	»
Շատոտ	»
Անգեղակոթ	»
Գարագիլիսէ	»
Ոյծ (Ուշ)	»
Եայնի	»
Շիկահող	? Կովսական
Շրուանիծոր	Արեւիք
Մալեւ	»
Մեղրի	»
Լիճք	»
Վահրաւորա	»
Կորիս	»
Նորաշէն	
Դաշտօն	Արեւիք
Բաջարանց	?
Փիր-Մագրա, Բըլ Մագրա	Զորք
Բուխրուտ	»
Հանդ	»
Քրդեկանց	»
Բեխ	Կովսական
Գիւտկում	»
Մեղրի-Փոքր Թաղ	Արեւիք
Բաղաւերն	Կովսական
Ճտկէն (Զքատէն)	»

Պառաւամափ	?
Կաւարդ	Բաղք
Առաջածոր (Արջածոր)	»
Խոստանան	»
Նորաշէն	»
Շրուանենց	{ (Թուին կրկին գրեալ)
Խլամաղ	
Տանծատափ	Ծղուկ
Տաթև	»
Կարճեւան	Արեւիք
Կալեր	»
Երիցվանիկ	Բաղք
Չափնի	»
Սեւաքար	»
Էրկենանց, Ըրկեն	(Բարկուշատ)
Ջէլվա	Հաբանդ
Եղավերդ (Աղահորդ)	Բաղք
Ագարակ	—
Խնծորեսկ	Հաբանդ
Նորաշէն	—
Մաղուազ (Մակաղոց)	—
Տեղ	—
Կոռնիծոր	—
Ալիդուլի	—
Քարամուշ	—
Կէօրու (Գօրու)	—
Մուղանջուղ	—
Խոտ	Հաբանդ
Շինուհեր	—
Հալիծոր	—
Բալաք (Բլեկանց?)	Ծղուկ
Կորիս	
Միքէնտ	Աղահէնք
Երիցամուս	Բաղք (Մաղանջ)
Բնուհիս	Ծղուկ
Վաչագան (Վլքագան)	Զորք
Արաուս	Ծղուկ
Կուտիմնիս	Արեւիք
Վանք	—
Խոզնավար	Աղահէն
Չկտն (Կրկնեալ Թուի ճկտն)	
Տորտնի	Բաղք
Խտրանց (Խնդրանց)	Բարկուշատ
Վժենիս	Բաղք
Սուարանց	—
Ի միջակ կամ յերկրորդ ցուցակի պտղոց թեմին՝ բնիկ գեղը Տաթևու կարգին հուլավարք յանուանէ տանց կամ տոհմից, զոր՝ իբրեւ հետաքննական ինչ ծանօթութիւնս բնակչաց գեղին՝ նշանակեմ, ոչ երախաւորելով ստուգութեան անուանցն և թուոց.	
« Մատթէոս Իրիցանց աղբինքն, 12 մարդպան.	
» Աթին հողն, 5 մարդ.	
» Ղալամանց տներն և Քարվաւտին հողն, 12 մարդ.	
» Հնկերվանց, 4 մարդ.	
» Մուլքոնց տներն, 10 մարդ.	

» Արրահամանց տներն, 10 մարզ.
 » Գուլափտոնց տներն՝ թէ վար լինի և թէ ցել կամ
 » ոչ, 3 մարզական մաղթայէ տալ պարտին.
 » Ճհանկիրանց և Թաթոնց տներն, 6¹/₂ շարէք.
 » Աւանանց տներն, 7 մարզ. 8 շար.
 » Աւագոնց տղայքն, 9 մարզ. 3 շար.
 » Խսամանց և Ալթունանց, Գեղանցու և Թխկէ ձեռ.
 » նաւորին հողն. սոցա խուրձն կու հանեն.
 » Զիլիկանց Ծածարու հողն, որ այժմ Ելորի կոչեն.
 » սոցա խուրձքն կու հանեն. որք են հողերն վանքին ու
 » ընկերվանց. ու ամէն հողերի խուրձն կու հանեն,
 » տասնէն երկուսն կաւասանանց հողերին»:
 Աւանձինն եւս Տաթեւոյ գեղն տուրք և հարկք առ
 վանսն նշանակի այսպէս. «Տարէ. 24 բեռն ցորեն, և 4
 » լիտր մեղր տան, և գլխովին բոլոր գեղովն մէկ օր վար
 » անեն, երկու օր հունձ անեն, և մէկ օր ալ ջուռ անեն՝
 » ինչ բան որ լինի. և մէկ օր՝ եղնարածքն վանքիս հաւ.
 » մար խոտ հարեն»։ Յաւելեալ են հարկաւորքն և ծաւ.
 » նօթութիւն մի առ այս. «Տաթեւու հողավարքն՝ տարին
 » կէօրայ է, (այսինքն ըստ բերոց տարւոյն). զորն՝ թէ
 » վար լինի և թէ ոչ՝ կու տան. և զորն՝ թէ վար լինի
 » տան, (թէ) վար չլինի՝ չեն տալ. և այնպէս տեղ կայ
 » որ խուրձ կու հանեն տասնէն երկու. վասն այն որ մաւ.
 » լըն այն հողերու վանքիս տալիս հաքիմի են»։ Պի.
 » տանեգոյն եւս են արդեօք ըստ աշխարհագրական տեւ.
 » սութեան, անուանք Արտավարաց վանուցն, որոց դիրք՝
 » անծանօթք առ ի մէնջ՝ դիրազիւտք իցեն տեղացեաց.

Սատանայի կամուրջի բերանն
 Ուղտաքարն
 Յրուագետ
 Ածի հող
 Քրտնէս
 Հաղաւտ գլուխ
 Հոնճեր
 Ակրու խաչ
 Բոլորդուզ
 Ժողովարան
 Բոլորճոթ
 Ակուվար
 Ծովեր
 Տանձուտ
 Խաչի հողն
 Հաղարու դաշտն
 Օրթուխաներն
 Սուարանձու Հացամարգն եւ Խնձորու կապն
 Երկամճոթեր
 Աղանձու Արփալներն՝ եւ Աղբիւրին տակն
 Խանաղի երկու ճոթն, մին ճանապարհի գլխին
 եւ մինն ճանապարհի քաշն.
 Տանձատափու աղբինքների տակն, եւ
 վլասայ ճակատի հողն
 Հլածորու կարմիր յորուն ? եւ հողն,
 Տաշտունի հողն :

1 Աւագոնց, Թուրքարէն գարեհոց, վիճակ գարուց :

2 Որք էին, «վէց բեռն և 3 մարզական ցորեն, և մէկ հաղարդեան

Խոտատեղիքն են. Ղազարափայ, Գարահունջի գետէն
 մինչ ի Ծակոն. Յաջուտն՝ յԱնցի փոսէն մինչ ի Խաշն
 և մինչ ի Յից-խաչն. Կեոտաւախաչէն մինչ ի գետն.
 Երեւի և Քրդանոց մի լինել ի սահման Տաթեւոյ, այս.
 ինքն տեղի բնակութեան Քրդաց, յորում էր և սրանոց,
 որոյ հասից երկուքն վանացն էր և մին Քրդերուն. իսկ
 յարգասեաց երկրին՝ «երեք բեռն ցորեն, մէկ Թիլանի
 » լիտր մեղր, և մէկ ոչխար տան վանքիս : Այս է դաշինք
 » սահմանեալ»։ Ըստ այսոցիկ և գիւղից Հայոց սահմա.
 » նեալ են այլ և այլ շափք և տեսակ տրից, անհաւասար
 և աննմանք իրերաց. զոր օրինակ, Ենկեր, Խոտ և Հաւ.
 լիճոր՝ զատ յայլոց տրից՝ տան շափ ինչ Ընկոյզ, Հոն
 և այլ միւրս նմանիս. իսկ Լից գիւղ՝ 19 ոչխար. ամանք
 այսչափ բեռն, այլք 3/10 :

Յայսոցիկ արտավարաց և խոտատեղեաց՝ ոմանք ծաւ.
 » նօթ և պատմական իսկ տեղիք են հեռաւորք կամ մեր.
 » ձաւորք. և ի սոցա ի գիւտ և խնդիր ժամ է մատչել :

91. Աւաղին և Թերեւս գլխաւոր տեղի յետ Տաթեւոյ և
 հպագոյն նմին ծանուցեալ արդ՝ է Տանձատափ գիւղ,
 սակաւ խորոցաւ բացակայ յալմէ ջրոյն և յարեւելից վաւ.
 » նացն ի դալարաւէտ վայրի : Սա թէպէտ չէ կարգեալ ի
 հին Յուցակի հարկատուաց աթոռոյն Սիւնեաց, այլ յիշի
 ի պարգեւագրի նորաչէն եկեղեցւոյն Առաքելոց, յամի
 906, պարգեւեալ նմին յԱշտոյ գահերեց իրխանէ Սիւ.
 » նեաց. կայ և ի յետին Յուցակի թեմի և կալուածոց Տա.
 » Թեւոյ, ուր և գրի, զատ յայլոց հարկաց և պտղոց նորին
 յաթոռն³, եթէ «Թագաւորքն՝ այս Տանձատափու խաւ.
 » րաճն գլխոյ՝ վանքին լուսացու են տուել, որ խարածն
 » տան վանքիս. և ով որ խափանէ հին Թագաւորաց հրաւ.
 » մանքն՝ իւր հաւատոցն զրկուի, և իւր փեղամբերայն
 » դառնայ, և նզովից ներքոյ մնացէ», եւայլն. յորմէ եւ.
 » րեւի թէ ի ժամանակի գրութեանն՝ կամ մասամբ կամ
 բոլոր մայրմարնակ էր գիւղն : Ի վերոյ գրեալ Յուցակի
 ագարակաց վանացն՝ ցուցան և ի սմա երկուք, որոց և
 դիրք նշանակին յԱղբինքն, և ի վլասայ ճակատն, յորս
 երկու բեռն հող էր վանացն : Եկեղեցին Տանձատա.
 » փու կոչի Ս. Մինաս :

Նշանաւոր եւս տեղիք կային ի սահման Տաթեւոյ և
 վանացն, որոց դիրք և անուանք ծածկեալ կան ի մէնջ.
 » րայց զի մերձաւորք էին Աթոռոյն՝ չիցէ Թերեւս դժուա.
 » րին գտանել և սահմանել զնոսին՝ քննութեամբ վայ.
 » րացն և աւանդութեամբք : Սոցա գլխաւոր համարելի է
 Յուր, որ և ի հին Յուցակին նշանակի, և անունն իսկ
 տայ հաւաստիս հնութեան, և որ ի նմանէն անանք՝
 Յուրագետ, կամ Գետ Յուրայ, Յուրայ վանք, որ և
 Յուրանք, և Չորոյ-վանք. յիւս կոյս Թ դարու յամի 881
 յիշի նախ երէցն Յուրագետոյ Սմատ, և եկեղեցին՝ Տե.
 » րունական : Ի շինութեան մեծի եկեղեցւոյ եպիսկոպոսաւ.
 » րանին Տաթեւոյ՝ նահապետն Սիւնեաց Աշոտ՝ ընդ այ.
 » րոց չինից «շնորհէ (նմին) և զՅուր՝ Բերդովն և ագարաւ.
 » կաքն, և զգետն Յուրայ, և զվանքն... բայց թէպէտ և
 » զայս ամենայն տուրս արտին, զբնակիչս բերդին Յու.

3 Հուլավար տան. մէկ օր վարեն, երեք օր ննեն, մէկ օր խոտ հաւ.
 » նեն, և մէկ օր ինչ բան որ հանդիպի՝ ջուռ անեն վանքիս :

» րայ ոչ կարացին հանել ի տեղւոյն. զի հին հայրենաւ
» տէրք էին և բարբարոսք և պիղծ մարդիկ. այսպէս և
» ոչ զՏամաղէկա՝ որ մերձ վանին էր ի հանդէպն՝ կա-
» րացին սեպհականել. զի և նոքա նոյնպիսիք էին. էր
» և աւազականաց մի բերդ անուն հանդէպ վանինցն, յայն
» կոյս մեծի գետոյն, յափն քարոյն՝ որ Առաշխարհաշուն
» կոչեն, ի ներքին ուսական. և զայն եւս ոչ հալածե-
» ցին. յորոց՝ վտանգ ոչ սակաւ հասանէր եղբայրու-
» թեանն»։ Յետ իբր ինն ամաց (Յ15) « Բնակիչք բերդին
» Յուրայ... եկեալ ի գիշերի յեղակարծ ժամու՝ սկսան
» կողոպտել զեկեղեցին և զգործատներն և զյարկան
» կրօնաւորաց. և խնդրէին զեպիսկոպոսն զի թաքնցեն՝
» և ոչ գտին. ապա զմանս ի թերոցն սրով հարին, և
» զայլն փախտական արարին. զոր ինչ գտին՝ ին-
» քեանք առեալ գնացին ի Բերդն. տարան և արծաթի
» սափորով զվնռոնն և վայթեցին ընդ քարն. իսկ ընդ
» լուսանալն եկեալ եպիսկոպոսին և տեսեալ զայն ամե-
» նայն փնտն, ի վեր առին զսուրբ Խաչն և զայլ սրբու-
» թիւնսն, և նոյնքին ահագին նզովիւք զԲերդն և ըզ-
» բնակիչս նորա. և առժամայն չարժեալ գետնոյն՝ քա-
» ըն յերկուս ճեղքեալ, և ամենայն շինուածն փլեալ,
» և բազումք ի բնակչացն անյայտ կորեան. իսկ եպիս-
» կոպոսն ոչ իշխեաց բնակել ի տեղւոյն. այլ առեալ ըզ-
» խաչն՝ ամենայն պաշտօնէիւքն ել և գնաց յօտար աշ-
» խարհ»։ Այլ իշխանն Սիւնեաց զարձոյց զնա յաթոռ
» իւր, և հալածեալ զբնակիչս Յուրայ՝ « զտեղին իւր
» առհմանովն եւ ի սեպհական ժառանգութիւն եկեղե-
» ցւոյն... և հրամայեաց գրել վճիռ ահագին նզովիւք և
» կնքել և գնել ի սուրբ եկեղեցւոյն, զի մի ոք յանդըզ-
» նեացի չինել զնա»։ Այլ յեւս Ժ դարու յամի 999,

« Չայս տեղիս առին ոմանք և վերստին շինեցին, և յա-
» րուցին մեծամեծ հալածումն եկեղեցւոյն... և եպիս-
» կոպոս Տէր Յակոբ երթեալ էր ի Բաղս, և զարձեալ
» զայր անտի. իսկ շնաբարոյքն գաղտ պահեալ զճանա-
» պարհն որանցանէ ընդ Խոռն Յոռայ, յարեան ի վերայ
» և սպանին զեպիսկոպոսն. որ և Թաղեցաւ (անդ) ի յի-
» շատակ շար գործոյն. և մինչեւ ցայսօր բժշկութիւնք
» լինին ի տեղւոյն՝ ի բորոտս, ի պիսակս և յայլ արտա-
» ժէտս... (Իսկ Թագաւորն Վասակ ետ պատուէր Գրի-
» գորի եպիսկոպոսի) քակել և յատակել և բնակին ի բաց
» ջնջել զտեղի Բերդոյն, զոր և արար իսկ անյայտ զտե-
» ղին. և գրէ կտակ կրկին»։ Այս տեղի է հաւանորէն
» կոչեցեալն յԱռաքել պատմէ « Չորոյ վանք, որ ասի
» Յրուանոց », ուր եկին մենասէր խնդրողք անապատի
» սկիզբն ԺԷ դարու, և ոչ հաճեցան. Թերեւս նոյն է Յը-
» րուանոց ընդ Սուլարանց՝ զոր տեսաք երկիցս յիշեալ ի
» ցուցակս հասից Տաթեւոյ. և որոյ դիրք նշանակին յարեւ-
» մտից հարաւոյ սորա (Տաթեւոյ) առ նորին լրով. այլ թէ
» գուցէ՝ անդ նշմար Չորոյ վանաց, ոչ ունիմ ասել. իսկ ի
» գիրս ոչ գտի զսա յիշատակեալ, բայց միայն ի Վանական
» գրէ յեւս ԺԵ դարու (տ. յէջ 112, 131), որոյ փախու-
» ցեալ յասպատակէ Մուրատ խանի Շամախոյ, ելեալ ի
» կայից իւրոց (Փոնձաթաղէ) եկն այսր, և աստի զերծաւ
» այլուր. և յետ պատերազմի և պարտութեան Մուրա-
» տայ՝ դարձաւ այսր ի Չորեկանկա, որպէս գրէ, և յիշէ
» զեկեղեցին Ս. Աստուածածին, զՍՂ « Սրբոյն Կիւրդի
» հայրապետին, և Մար Մարոնհա Ս. Գարրիիի? և Սըբ-
» բոց Վարդանանց նշխարացս, և այլ Սրբոցս որ աստ
» կան հաւաքեալ ». ուր և աւարտէ զընդօրինակութիւն
» Մաշտոց գրոց, (զոր այսր և անդր գրէր ի փախստեանն),

1 Եւ է վճռագիրն այսպէս. « Ես Յովհաննէս՝ շնորհին Աստու-
» ծոյ եպիսկոպոս Սիւնեաց, գրեցի զայս վճիռ իմով ձեռամբս՝ հրա-
» մանաւ աստուածազօր իշխանին Սիւնեաց Սմբատայ. զի եհաւ մեզ
» վտանգ տաղանդի ի յար և յանաստուած ելուզական որ բնա-
» կեալ էին ի Յուրայ-բերդ անուն քարին, որք յանկարծակի յա-
» րուցեալ ի վերայ յաղածաղով կըրարցն ի գիշերի՝ կողոպտեցին
» զպապս ամենայն, և զմանս սպանին ի ծերոցն. իսկ մեք տեսեալ
» զպիղծութիւն աշխարհ՝ առեալ զսուրբ Խաչն՝ հալածեալ եղբայր յայլ
» աշխարհ. և կրօնաւորքս ամեն ցան և ցիր եղին. Ապա աղէ եղեալ
» աստուածազօր տեսան Սմբատայ, և եկեալ զարձոյց զմեզ այս-
» բէն. և ըստ քաջ սրբին և մեծայայտ հաւատոյն, իբրեւ զսուրբ
» միմեալ ի վերայ շարացն՝ ցան և ցիր կացոյց զամենեւնս. զիտե-
» լով ըստ մեծի իմաստութեան իւրոյ զանօգուտ փարն, զի չէ ումեք
» շահ ինչ և ոչ նեղէ զդք, ոչ ի Բաղեացեաց և ոչ յայլ կողմանց,
» բայց միայն զսուրբ եկեղեցիս և զիւր իշխանութիւնս տաղանդաւ
» վշտացուցանէ. զորս իւր և իւր հարանցն բազմաւաս և անշափելի
» ծախիւք և աշխատութեամբ պայծառաւորաւ վայելչացուցեալ էին
» և ցանկալի յարինեալ. և զերծուցեալ հանգստց զսուրբ Նշման և
» զեկեղեցիքս և զմեզ, և եւս յանդորր ի դառն նեղութենէ. և ա-
» տանդեաց ի ձեռս մեր զտեղին. զոր հատուցէ սմա նախ ի մարմնի
» տէր Աստուած մեզ ժամանակօք և խաղաղական թաղաւորու-
» թեամբ, զաւակօք և զարմիւք վայելել. և յաւիտեական կենացն
» և արքայութեանն լինել արժանի ընդ սուրբ թաղաւորացն։

Այլ հրամանաւ նորին Սմբատայ՝ Սիւնեաց իշխանի, գրեցի ի-
» մով ձեռամբս կտակ յաւիտեական, և կնքեցի իմով սովորական
» մատանեաւ, և եղի յեկեղեցւոյն, զի յետ ժամանակաց մի ոք
» հրամանիս մերոյ հակառակի, և առնու զՅուր ի սուրբ եկեղեցւոյս.
» և կամ կամի զսուտ փարք՝ բերդ տնական, և շինութիւն խորհել,
» և կնքին հալածումն յարուցանել սուրբ եկեղեցւոյս, այսպիսին

նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ ամենակալէ և յամենայն Սրբոց և ի
» մենչ, և մի՛ հասցէ ողորմութեան. այլ եկեղեցին ի վերայ նորա ա-
» նէք ցաւազինք, և եղիցին որդէք նորա ի աստուծումն, և յաղէ
» շնչեցին անուն նորա. և յետ այսր ինքն Նշմալ լիցի ի զարմութե-
» նէն կենաց. և մասն ընդ աստանայի առցէ յանշէլ հուրն. իսկ
» ժամանակին աւագն որ հաստատուն կայ այս պայսմանիս, որպէս
» Սմբատ աստուածաւոր իշխանս, զնորին՝ օրհնութիւն և զվարձ
» ժառանգեաց. ապա թէ մոռացեալ անփոյթ արացէ՝ գիրն մի՛
» վայելեցէ. և ամենայն նզովից որ ի գրեալ է՝ պարտական եղիցի
» Եղեւ այս ի Թուականին Հայոց ՅԿԴ (915). ահա այսպէս եղեւ և
» — Օրհնութեան, ԽԸ. ԾԶ։

2 « Շնորհին Աստուծոյ կամ եղեւ Վասակայ՝ աստուածաւոր և
» բարեպաշտ թագաւորի, և Սիւնեացի իշխանաց իշխանի, և մերն
» իւրեանց Շահնազխոյ, ըստ քաջահաւատ յուսոյն և երկիւզած
» բարոյն հաստատել զվերայ գրեալ վճիռդ երանեալ Տեսուն Յով-
» հանիսի՝ շինողի սուրբ եկեղեցւոյս, և շարաւար նզովիւք փակել
» յայժմոյս և ի հանդերձեալ կենան վտան Յուրայ քարէք շինողի։
» Արդ անփոյթ եղեալ անյոխից և աներկիւղից՝ սկսան և շինեցին
» բերդ վտան առժամանակեան օգտի. և ոչինչ չափեալ որդեայից
» աստուկեցան, պակասեցան, իորեան վտան անօրէնութեան. իսկ ի
» ժամանակս մեր հրամայեցին աւերեալ յատակել։ Որ այլ յանգչի
» շինել՝ նզովեալ լիցի ի Հօրէ և յՈրդւոյ և ի Սուրբ Շողոմոս. որդէք
» նորա մուրդք եղիցին և ելցեն ի բնակութենէ իւրեանց, և մի՛
» հաստարկեցեն զաւուրս իւրեանց. և թէ ի տանիկ աւագութիւն
» փոխի և յափշտակել շնայ զՅուր և կամ յինչ զբերդաբարդ,
» յԱստուծոյ անիծեալ լիցի. և յիւր Մանգեսէն աղէկաւ եղիցի, հ-
» լուն նմա հարաւ, և յիւր Ղուր-նիս յամբ և սեւերես լիցի։

Գրեցաւ այս կտակ իմով ձեռամբս Տեսուն Գրիգորի, և կնքեցի
» իմով սովորական մատանեաւ ի կամս Աստուծոյ և։

« առ ոտս աստուածաբան վարդապետացս՝ վարդան
 » վարդապետի և Արքանաւ հետորի, և առաջնորդ
 » սուրբ ուխտիս Տէր Զարարիա բարեմիտ կրօնաւորի և
 » այլ կրօնաւորացս. զՏէր վրդանէս հայրպետն, զմիւս
 » Տէր վրդանէս, որ զկէս գրոցս թուղթն կոկեց. և միւս
 » կեանք երկու, զԱկոր կուսակրօն և զընկեր նորին ըզ-
 » Ղուկանն¹ »:

Հանգոյն Յուրայ էր և մերձակայն նորին վար Տամա-
 լէկս, ի նորոց Տամբալէսը կոչեցեալ, և ընդ նմին պար-
 գեւեալ եկեղեցւոյն՝ յԱ Աշոտոյ Սիւնեաց, « Տեղի մի
 » ապստամբաց, (որք) բազում և մեծամեծ վիշտս և նե-
 » ղութիւնս հասուցեալ էին վանիցն. զոր Տէր Յովհանն-
 » նէս (Ա) թէ և բազում անգամ ջանաց՝ ոչ կարաց հա-
 » լածել զբնակիչսն և սեպհականել զտեղին: Ապա ի ժա-
 » մանակս աստուածապատիւ և հոգեւոր Տեառն Յակո-
 » րայ (եղբորորդւոյ Յովհանն. Զ կաթողիկոսի) եկն մեծ
 » տիկինն Սոփիա կին Սմբատայ՝ յերկրպագութիւն Ս.
 » Թադիս, և լուեալ զվշտալից դառնութիւն եղբարցն ի
 » նոցանէ, զուն գործեալ և հազիւ ուրեմն ածեալ ընդ
 » բաւմբ զտեղին՝ ընդ գնոյ 1000 դահեկանի, և տայ ի ձե-
 » ռն Տեառն Յակոբայ. և բառնայ զայն խոյ ի նոցա-
 » նէ. և այնուհետեւ լինէին յապահով: Եւ հրամայէ ե-
 » պիսկոպոսին շինել ի նմա եկեղեցի և բնակեցուցանել
 » անապատաւորս. և գրել արձան անիծից զի մի՛ եւս
 » բնակեցուցեն ի նմա աշխարհական ոք. զոր, և փոյթ
 » ընդ փոյթ կատարեալ երջանիկ եպիսկոպոսին գրէ ար-
 » ձան վճռի²: Զայս տեղի կարծեմ նշանակէ նոր Յու-

ցակ հասից Տաթեւոյ՝ գրելով ի թիւս ազարակացն,
 « Կեռ Տամպալաքէն մինչեւ ի գետն »: Յիշեալն Յակոբ
 եպիսկոպոս նուաճեաց և զ« Ասագախանցն որ հանդէպ
 » վանիցն կայր ի վերայ ուսոյն որ Աշխադաշտն կոչեն,
 » զոր վերագոյն ասացաք. լի էր երուզակ մարդովք՝ որք
 » բազում ոճիրս գործէին և յով յեղութիւնս հասու-
 » ցանէին եղբարցն և այլ շրջակայ սահմանացն. յայն-
 » ժամ խնդրէ եպիսկոպոսն յիշխանացն Սիւնեաց, և հը-
 » րաման առեալ՝ հալածական արար զորսն, և քան-
 » դեալ աւերեաց զապստամբանոց նոցին և հիմնախիլ
 » արար. և զտեղին՝ սահմանալն սեպհականեաց եկե-
 » ղեցւոյն, և մեծամեծ և հազարն նոյովիւք փակեաց, զի
 » մի՛ ոք այլ իշխեսցէ անդ բնակել կամ յիշութիւն առ-
 » նելոյ:

Մերձ ի սոսա հարկ է լինել և Գեղնաձորն (233) կամ
 Գեղնաձոր, որ ընդ նոսին պարգեւեցաւ յԱշոտոյ ի նո-
 րալէն եկեղեցին: — Ի Հս. Եւ. սոցին կարծեմ խնդրե-
 լի է և « զԱրիս գետոյ սահմանակից Հարժէից և Տա-
 » մալեկուց», որպէս հաւատտէ պատմիչն, զոր յամի 906
 Սուփանեան իշխանը Հայկազունը պարգեւեցին Տաթե-
 ւոյ. և յառաջ քան զայն յամի 881 յիշի երեցն Սարգիս,
 ընդ նմին և Պետրոս: Զայս տեղի՝ երբեմն օտարացեալ
 ի վանացն՝ դարձոյց ի նոյն, յամի 1085, « Սուրբ Թա-
 » գուհին Շահանդուխտ և բարեպաշտ Թագաւորն Սենե-
 » քերիմ եղբայր նորին, զԱրիտն առան, որ է մերձ և սահ-
 » մանակից սրբոյ և մեծի աթոռոյն Տաթեւոյ »: գրեալ
 Թագաւորին իւրով ձեռամբ վճիռ³: Յետ երկուց դարուց

1 Քանզի բազում ուրեք ի վկայութիւն կոչեցաք զաստուածաբան
 վանական, ներքեցի և զմասն աւարտաբանութեան նորին յաւե-
 լուլ: « Արք ես վանական չեզ փանեք որ միայն զանուն ունիմ և
 ոչ զգործս, շնորհք Ս. Հոգւոյն սկսեալ և ողորմութեամբ նո-
 թին կատարեալ, յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց հոգեւոր վարդապետին
 իմոյ Յովսէփ վարդապետի, և պապոյն մերոյ Առաքածոսէր անա-
 սի, և ծնողաց մերոց Երեմիայի, և զմայրն իմ Հեթիւհի, և եղ-
 բարցն իմ Դաւիթ, Միքայիլ, Իսա-հան-հի, և Զաւարիսի,
 զԱռաքածոսէրս, զԹաւոյ զպիւրն. զոր տէր Աստուած վայելել
 տացէ. և զքեռն մեր զհանգուցեալսն առ Քրիստոս, զՄիքայիլ-
 Բառ, զԵրեմիայ. և զԿենդանիս՝ զՄիքայիլ, և զՍարգիս մեր ըզ-
 Թաւիլայ և զԳաւաթի, զԿողակիցն Մանիլ, և սիրելի մօրաբուր
 մեր՝ զՄարգարէ փոխեցեալսն առ Քրիստոս ԶԻԶ ԹԻՄ (1497-8). և
 թող մեզ արտաւթիւն: — Դարձեալ կրկին անգամ աղաչեմք
 յիշել ի Տէր զվերոյգրեալսն ի սմա, զՏէր Զաքարիա բարեմիտ
 կրօնաւոր՝ առաջնորդ սուրբ ուխտիս, զեղբայր սորին զԱթի միայ-
 նակեացն, որ զօրինակն շնորհեցին և բազում ապաստ ջանացին
 առ մեզ: Տէր Յիսուս Քրիստոս, զրեա զմեզ ընդ առեալսն, զի մի՛
 անացուք երկայնի, և արուեստ զմեզ ի ձախայնոցն, և դասեալ ի
 դաս աշակողմանս »: . . Անխարկէ ի բանն Քրիստոսի. « Յայնմ
 (վերջին) աւուր եթէ երկուք աղայցեն ի մի երկանս՝ մին առցի և
 միւսն թողցի »:

2 « Այս իմ ձեռնի գիր է Տէր Յակոբայ Սիւնեաց եպիսկոպոսի.
 բազում ջանիւ և աշխատութեամբ թափեցի զՏամալէկս, որ քա-
 ղում նեղութիւն էին հասուցեալ տանս. և Տեառն Յովհաննիսի
 ջանացեալ էր և չէր կարացեալ թափել: Արդ նազաղեալ մեր
 հրամանաց Տէր Սմբատ և Սոփիա տիկին՝ առին ընդ գնոյ 1000
 դահեկանի, և ետուն ի սուրբ Նշանս. և հոգով և մարմնով զե-
 քանս մեզ յանձնեցին. և մեք առաք և եկեղեցի շինեցաք, և միայ-
 նաբան հաստատեցաք: Արդ զայս տեղս որ մեր մեծ ջանելութեա-
 լըս եւք և զկայրենատէրսն չանեալ, և անապատ հաստատեալ, և
 մասնէ ոք զսա ի նպրենատէրսն տալ կամ կանամբի մարդ ի սմա

ընտեղեցուցանել, կամ մի ծառայ և մի թփոյ տէր առնել, նշա-
 վեալ եղիցի ի միասնական Սուրբ Երբորդութեան և ի սրբոց եր-
 երշտակաց և յՅովհայրապետացն, ի սուրբ Նշանէս և ի մէնջ, ի
 մահ և ի կեանս. և բաժին նորա ընդ Յուդայի եղիցի, և չարաշու-
 ցաւք զիւր աւուրսն մի՛ հասարակեացէ. հարակ լիցի անշէ՛ կոյ
 գեղեցի, և մի՛ դոցէ ողորմութիւն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մե-
 րոյ »: — Օրբել. ԵՄԱ:

3 « Կամաւ կարող հօրին Յիսուսի, Ես Սենեքերիմ թագաւոր
 Հայոց կոչեալ ի Սիսական և Բաղայ աշխարհէս, ընթերցեալ զա-
 ռալին Նորապետացն և զԻշխանացն հաստատադէժ նամակ, կա-
 մեցաք վերադառնալ նորոգել և անգրէն դարձուցանել. և զրեցաք
 զայս վճիռ պայմանի իմ սրտի յօժարութեամբ, և հրամանաւ բարե-
 պաշտ և քրիստոսադեաց քերցս իմոց, թագուելոյս Շահանդիսոյ
 և սրբասնունդ օրորդիս կոտայիս, որք լինի զերկրաւոր փառս
 աշխարհիս և զհետ երանաւեալ ձայնին Քրիստոսի ընթացան հընա-
 զգեստ առաքինութեամբ: Եւ ետու զԱրիտ իւր ամենայն սահմա-
 նօքն շուրջանակի, հոգով և իրով և արտաւարօք և զամենայն որ
 ինչ իւրն էր, ի Տաթեւոյ սուրբ եկեղեցիքն՝ ի նորապետանիտս
 մայրաքաղաքն, ի Սուրբ Առաքելոյն և ի Սուրբ Գրիգորն. ի նոյ-
 րապետութեան Տեառն Գրիգորոյ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, և իւ-
 րեանն օրդիացելոյ Տեառն Ստեփաննոսի: Ետու անշայիւ, անեա-
 միմաշ՝, առանց զոք զրկելոյ, առանց ումեք արտնջելոյ. քանզի մեր
 սեփական (էր) և ոչ այլ ումեք, զոր ընծայեցի սուրբ ուխտիւ Տա-
 թեւոյ, յաղաքս փրկութեան հոգւոյ իմոյ և քառութեան մեղաց ի-
 մոց և նարազատաց իմոց քերցս, և որդեկաց իմոց կենաց և փը-
 կութեան, Գրիգորոյ, Սմբատոյ և Սիւնեացի և մօր իւրեանց ի սուրբ
 եկեղեցիքն՝ ի տէրունի քառասունցն, զքսան օր թագաւորին Գրի-
 գորոյ՝ որդւոյ Աշոտոյ, և զքսան օրն՝ իմ մօրն Սոփիայ, զքսան օրն
 իմ քուերն Շահանդիսոյ առնեն, և զքսան օրն՝ ինձ Սենեքերի-
 մայ »: — Օրբելեան. Կ:

* Հաճախ չափաւոր նշանակէ. ա. հաճախ՝ անհակառակ:

պատմիչ եպիսկոպոսն Ստեփանոս գնեաց զայս գիւղ յեղորէ իւրմէ յԵրեւոմէ, զի «վաղ ժամանակօք յափըշ» տակեալ էր ի սուրբ եկեղեցւոյն», և վերադարձոյց յիւրաքնեկեղեցին Ս. Գրիգոր, գրեալ և արձան յիշատակի յամի 1399: — Յարեւմտից Հո. Հարժեաց էր և գիւղն Սրժիւ, զոր յամի 839 Դասիք եպիսկոպոս գնեաց ի Փիլիպպէէ գահերեց իշխանէ Սիւնեաց, ընդ նմին և զԲերդկաներից գիւղ, 10,000 դրամոց. երկաթին եւս թուեալք ի հին Յուցակին, մէն վեց շափ հարկաւ, որոց նշանակին և սահմանքն ի կոնդակի եպիսկոպոսին. «Յարեւելից» կողմանէ ուղէկիցք՝ որ ի Հարժեաց և ի Բերդկաներէնոյ «գետոյ հատանի. և անտի ի Բյուրոյ որ ի շինազլիսիդ, և անտի ի Երթափաւն, Ստերչաց գաւառ, և բնասեռիւդ ի վարդանայ մարգի խոռն, և անտի յ'Արծիւախատար. և յարեւմտից կողմանէ Լորաձորդ բնասարաւդ. և ի հաւրաւ կողմանէ Հարժիք, որ ի ճանապարհէդ ի Խոշորդ ելանէ ձորովդ ի վայր ի Սեւալուրդ, և ի վեր սարն Վաւաք-ձորոյ սեռիւդ»: Ընդ Հարժեաց և ընդ Յուրայ դարձոյց Սենեքերիմ արքայ և զԲերդկաներէն վերստին յաթոռն Տաթեւոյ յամի 1091, կորցեալ ի ձեռաց Մառնանի և Գեորգայ իշխանաց, գրեալ և զվճիռ հաստատութեան¹: Յիշի և Բերդկաներիւց վանացերեցն յամի 881 Արիսողոմ անուն. իսկ սահմանք նորին առանձինն նշանակին ի վճառգրի Փիլիպպէի, որ զկէս գեղջն տուեալ էր յեկեղեցին, փոխանակեալ ընդ Սառնաքարի, « և այս է սահմանն. Երթափաւնոյդ ի վայր ի գետոյ, և ի վերի կատարն գետոյդ ի Սենեակն, Սենեակաւ ի ձոր, և աստի ի Գաւառ » Ստերչաց:

Նշանաւոր քան զսոսա էր Նորիք գիւղ մեծ և առաջին կարգեալ ի ցանկի գիւղիցն Երկոյ, որ ցուցանէ ի ծայրս սահմանաց գաւառին լինել և ի հարաւայ Տաթեւոյ. երիցունք նորին Սահակ և Սահարոն յամի 844 նշանակին ընդ ձեռնարկողս մուրհակի վաճառմանն Տաթեւոյ: Ի գեղջէ աստի էր Յովհաննէս՝ առաջին շինողն մեծի եկեղեցւոյն Առաքելոց, զոր ասէին «որդի գոլ առն» միոյ այրոյ և մուրացիկ աղքատի ի Նորեաց շինոյն. և առեալ էր յետոյ կին մի անզգամ՝ որ պահէր զերամս ընդ տանի թռչնոց տեսուն գեղջն, և վարէր խորթութեամբ «ոխարար» ընդ որդւոյն իւրոյ փղոր պատանեկին Յովհաննէս, և հանապազ գանալից և սովամահ առնէր

«գնա. և յաւուր միում կորուսեալ մարկանն բազում» ձագս ի թռչնոցն, ոչ իշխեաց մտանել ի տուն անդր, այլ փախստական գայ, Հոգւոյն առաջնորդութեամբ, ի Տաթեւ, և բնակեալ առ կրօնաւորի մի՝ զարգանայ «ուսմամբ և հասակաւ» և այլն. և հասանէ ի գահ եպիսկոպոսութեան յետ Սողոմոնի: — Յիշի և Նորեաց վանք, և մերձ նմին Բոլորաքար, զոր «իւր ամեն սահմանովն» էառ Գրիգոր Ա եպիսկոպոս ի Փարաշոյ որդւոյ Չագիկ իշխանի, յաւուրս Թաղաւորութեան վասակայ. բայց մասն մի տեղւոյն մնաց ի բաժին Նորեաց վանաց. զսա յիւս կոչս ԺԱ դարու՝ առ Թագաւորութեամբ Սենեքերիմայ, գնեաց միւս Գրիգոր եպիսկոպոս «ի Դլենէ՝ որդւոյ Խաղրակայ, և հաստատէր նզովիւք ի սուրբ եկեղեցին»:

93. Այս ամենայն գեղք և տեղիք հանդերձ այլովք, որք ի սահմանագրութիւնս և ի վճառգիրս յիշեցան և որք ոչ, ցուցանեն զխիտ շինութիւն ձորոյն Տաթեւոյ և զբարգաւաճանսն ի տէրութեան իշխանացն Սիւնեաց յ'Թ—ԺԱ դարս, և զնուազելն յ'ԺԲԻ, և միւսանգամ արժարժել յ'ԺԳԻ ի հարստութեան Որբելեանց, և դարձեալ յետ այնր անկանել և անշքանալ, և բազմաց իսպառ հետախաղաղ իմն լինել և զանխլանալ: Բայց փոխանակ նոցին՝ այլ ինչ ազգ տեղիք և շէնք յանշէնս ի վեր երեւեցան և պայծառացան ի յետին ժամանակս, ի սկիզբն ԺԷ դարու. վայրք խաղաղականք և հոգեհնէնողք. Անապատքն, կամ ճգնարանք սրբաորայ առանց և կանանց, որոց ճիգն և հաստատութիւն՝ մի ի յիշատակելի դիպաց է եկեղեցական պատմութեան Հայոց և ԺԷ դարու, յորում ընդհանուր յարեւմուտս և յարեւելս նշմարի խլրտումն նորոգութեան և բարգաւաճանաց. հաճոյ է և մեզ ի նկատի ունել զնոսին ի հուսկ սահմանս աստ գաւառիս Երկոյ, յոր հասարս, ըստ ոճով և խնամով պատմութեան Առաքելի վարդապետի նոցին մերձաժամանակի: — Պատճառք և նորոգողք միանձնական կենաց կոչին և իբր չորք հիմունք համարին՝ Սարգիս եպիսկոպոս Ամբերդացի յԱրենի գեղջէ, Կիրակոս երեց Տրապիզոնցի, Պողոս Վ. Մուկացի, Արիստակէս Վ. Շամբեցի: Առաջինն՝ զտեալ երբեմն զանծանօթ ոմն ճգնաւոր վախճանեալ ի ծերպս Արագած լեռին՝ Թաղեաց անդ, և փափագեցաւ նմա-

¹ «Այս ձեռագիր է իմ Սենեքերիմայ Թագաւորի՝ որդւոյ Սեւադայի, որ մեծ Աստուած անյիշատակ եղեւ առ իս, և ողորմեցաւ ինձ, և կրկին հաստատեաց ի յիս զհայրենի տէրութիւն իշխանութեան իմոյ որ խախտեալ էր ի ձեռն խմբակեղանացի. ևս ընթերցոյ զառաջնոցն զգրեալսն և զյափշտակեալ ժառանգութիւնսն սուրբ եկեղեցւոյս և երկնարաշ աթոռոյս Սիւնեաց, դարձուցի անդրէն ի մայրաքաղաքս Տաթեւ. և կրկին հաստատեցի իմով ձեռամբս անխախտ հայրենիքս սմա զՀարժիս, զԲերդկաներէնի, զԵրթափաւն, և էր այս չորրորդ անգամ հաստատութիւնս: Եւ առանգեցի զծոսս իմ ձեռագրովս՝ յաստուածարեալ և ի սուրբ հայրապետս մեր Տէր Գրիգոր: Եւ որք չէ որ կարող զիմ գիրդ և ըզհաստատեալ պայմանք ի սուրբ Առաքելոց խախտել կամ յափըշտակել յայսմէնս մինչեւ յաւիտեան, և կամ խանգարման պատճառ լինել: Եւ թէ յանգեմ որ և մտածէ զայդ՝ յԱստուծոյ և ի սուրբ Առաքելոցն նզովեալ եղիցի, և Յովհայի և Արիստի մասն նախից լինի, և ընդ սասանայի դատեցիցի, և զիւր կեանքն մի՛ վայելեացէ. և թէ տանիկ իշխանութիւն փոխի և իւրել և ապա-

կանել խորհի, նա յԱստուծոյն՝ որ արար զերկինս և զերկիր՝ նզովեալ եղիցի, և յամենայն ընտրեալ Սրբոց նորա. և ի մարգարէից զոր փեղաբար կոչեն՝ աղիւսը և անիծեալ լիցի, և յիւր օրէնքս զի Մահէտէն որոշած և Ն-լ-ի եղիցի յազգս: Գրեցաւ ի Թեւակտիս Հայոց ՇԽ. յանուն Աստուծոյ. Եւ ևս Մահեան և ևս Գեորգ իրաւունաւ աստուածապալ Թագաւորիս մերոյ Սենեքերիմայ դարձուցաւ զՀարժիս, զԲերդկաներէնի, զԵրթափաւն և ի Տաթեւոյ սուրբ Առաքեալքս, որ զրկեալ էին յաւերման և ի նեղ ժամանակի, և այժմ կայր առ մեզ: Եւ արդ ոչ մերոց և ոչ ուրիշ ըզկայ իշխանութիւն և հալիւ նետ այս շինորէիցս, ոչ չարի՜ ոչ Տաճկաց խորհի, ոչ բերդալարի, ոչ գունդգանի, և ոչ այլ իրաց. այլ միայն Սուրբ Խաչիս և հոգեւոր տեսունս է իշխանութիւնս: Եւ թէ ոչ յանգեմ՝ զվերոյգրեալ նզովդ ժառանգեցաւ: Եւ ևս Ռահիթի վկայ եմ Թագաւորիս անսուտ իրաւանացս և հաստատութեանս, և չմարի որ խանգարման պատճառ լինել, այլ հաստատ է կամուն Աստուծոյ»: — Որբել. Կ:

* Յայտնի է թէ Ն-լ-ի նշանակէ սակ կամ հարկ:

նագոյն կենաց. հրաժարեալ յաշխարհէ՝ զնաց յաւստ
յերուսաղէմ, յետ խնդրելոյ յարմար տեղի միայնու-
թեան. զայն լուեալ երկրորդին՝ չոգաւ եգիտ զնա ի
սուրբ քաղաքին, և միարան և միախոհ դարձ արարեալ՝
խնդրէին զերծ և անքոյթ տեղի. և լուեալ եթէ գտանին
այդպիսիք Սիւնիոս՝ եկին ի վանս Տաթեւոյ, և կացին սա-
կաւ ինչ ժամանակ ի վերոյգրեալ Յրուանս կամ ի Չորոյ
վանս, և ապա ի Թաւնահատի վանս, ի յարեւելից հիւսի-
սոյ կուսէ Տաթեւոյ, մերձ ի գետն և ձորն Որոտան,
ի վերայ համանուն լեւրին. ապա իջեալ անտի ի սուր-
ոտս ի Մ. Հս. յաջմէ իրոյն Տաթեւու և ի հիւսիսոյ Տան-
ձատափի, հաստատեցին զբնակութիւն կամ զմենարան
իւրեանց, որ անուանեցան Մեծ Անապատ կամ Հա-
րանց Անապատ, չինեալ եկեղեցեակ մի և խցկունս: Ի
լուր համբաւոյ նոցա եկին առ նոսա և վերոյիշեալ եր-
րորդ և չորրորդ հիմնադիրքն, և այլք հոգեւէրք, Մովսէս
վարդապետ՝ որ յետոյ կաթողիկոս, Ներսէս Մովկացի
(Բեխլու) քերթող, որ զլիմայ անապատն հաստատեաց:

« Իսկ ներքին մասամբ հոգւոյն երկիւղած և ըզգաստական,
Խոնարհ էր և հեզ բարուք և սիրող աստուածապաշտութեան.

Անապատի սիւն լինէր և գրգէր զըթով հայրական.

Մինչ յիշխանութեան միջին՝ լանջ դնէր անապատականն¹:

Ի հաւաքել բաւական թուոյ միարանից և չինել բնա-
կարանս, քննութեամբ վարուց Հարանց և նախնեաց ա-
ւանդից՝ կանոնեալ հաստատեցին զստոյգ սահման նախ-
նի անապատաւորաց միարանակեցից, և ձեռով զգես-
տուցն ասուեղինաց², և որովեալ եօթն ժամուք աղօ-
թից, ընթերցուածոց, և պատարագի ըստ ազգային ծի-
սի՝ սարկաւազօք և դպրօք, միաբան ճաշակմամբ՝ մի ան-
գամ միայն յաւուր, մշտնջենաւոր պահեցողութեամբ ի
մօոյ և ի գինւոյ, այլ և ձեռագործ վաստակովք. որոց
մատակարարութեան միտ դնէր և հոգայր Սարգիս ե-
պիսկոպոս, իսկ ուսումնական հրահանգացն՝ զուգակից

« Ուխտեալ ի միում ամի և մահուամբ առ Տէր փոխեցան.

Այս չորս սիւնքըս խարըսեալք՝ որ աթոռ Տեառն կազմեցան.

Խոհեմ արի և արդար ողջախոհ առաքինացան...

Քառադէմ կառաց նրման՝ որ առիւծ և եզն ասացան

Մարդ և արծըւոյ նրման, փութապէս առ Տէր սըլացան³:

Զայսոսիկ Մովկացին Ներսէս, որ եկաց առ նոսա ամս
չորս⁴, և ամալ յառաջ քան զվախճան նոցա եկեալ հաս-

թովմաս եպիսկոպոս Տաթեւոյ՝ յետոյ Շամախոյ, Կա-
րապետ եպիսկոպոս՝ որ նորագեաց զՍեւանայ անապա-
տըն, Արիստակէս Վ. Բարկուշատցի, որ զՏանձա-
փարախոյ անապատն հաստատեաց, Դաւիթ եպիսկո-
պոս ազնուազգի ի Շամքորոյ, ուր հաստատեաց զՀաթեր-
քաթերդի անապատն, և այլք ոչ սակաւք: Հռչակագոյն
ի սոսա գտաւ Մովկացին Ներսէս, զի ոչ միայն զլիմայն
կանգնեաց անապատ, այլ նովին պատճառ եղեւ և Եր-
տուցայ անապատին. և ի դպրութեան մերում եթող յի-
շատակս տաղաշափութեամբ՝ ոչ խոտելիս, այլ և գովե-
լիս ըստ այնր ժամանակի. ընդ որս և զչափարան ներ-
բողեան չորեցուն այսոցիկ հիմնադրաց, վասն որոյ հարկ
եղեւ մեղ յիշել զայսոսիկ. և յորում՝ չորրորդ հիմնադիր
ընդ Սարգսի, Կիրակոսի և Պօղոսի ոչ զայլ ոք ի նմա-
նեացն համարի, այլ զՀայկազն իշխանն, զորդի մեծի իշ-
խանին Հախնազարի, կամ Նազարի մտերիմ պաշտօնէ-
ին Շահ Աբասայ, զայր քաջամարտիկ և խոհական. ոչ զի
ընդ նոսին ճգնեցաւ յանապատի աստ, այլ զի էր

երկիւղած և ըզգաստական,

Խոնարհ էր և հեզ բարուք և սիրող աստուածապաշտութեան.

Անապատի սիւն լինէր և գրգէր զըթով հայրական.

Մինչ յիշխանութեան միջին՝ լանջ դնէր անապատականն¹:

Նորին Հ. Կիրակոս. որոց օգնական, մանաւանդ ճգնա-
կան կենցաղավարութեամբն յետոյ եղեւ Հ. Պօղոս Մո-
կացի, այրն բազմերախտ, հալածեալ ի նախանձուէ
կարգակցաց և կաթողիկոսաց. և այլք զիւսուրբ սո-
ցին յիտ ամաց ինչ մեկնեալ՝ ուրոյն անապատս կարգեցին
յայլեւայլ կողմանս. ընդ որս և ինքն իսկ Հ. Կիրակոս
ընդ Թումայի եպիսկոպոսի՝ զնաց ի Քչտաղս, և հաս-
տատեալ անապատ ի Հօշանք, անդ եկաց մնաց այնու-
հետեւ, մինչեւ ցմահ իւր, յամի 1631. յորում ամի վախ-
ճանեցան և այլքն եւս երեքին հիմնադիրք (Սարգիս,
Պօղոս և Հայկազն իշխան), որպէս եթէ,

« Ուխտեալ ի միում ամի և մահուամբ առ Տէր փոխեցան.

Այս չորս սիւնքըս խարըսեալք՝ որ աթոռ Տեառն կազմեցան.

Խոհեմ արի և արդար ողջախոհ առաքինացան...

Քառադէմ կառաց նրման՝ որ առիւծ և եզն ասացան

Մարդ և արծըւոյ նրման, փութապէս առ Տէր սըլացան³:

տատեալ էր զլիմայն անապատ. և յաւելեալ ի բանս իւր
յերկար դրուատէ, հրճուելով ընդ զոյգ հոգեհարազատսն.

« Որովք կարգ եկեղեցւոյ կանոնօք սահմանագրեցան.

Երկու պատուական ակունքս որ յերկու կուռն ահարոնեան...

Երկու ձիթ ենի ուղէչքն՝ որք յերկրի նոր արմատացան,

Գրնդին լուցելոյ յաջմէ և յահեկէ ոստովք բարձրացան.

Մինչ ի հովանին սոցա ախտաժէտք բազումք կուտեցան՝

Թաւնահատի անապատս, և ձիթովս այս բժշկեցան.

Պարարտ ձիթ ենի գուրով Տաթեւու գաւթիս տնկեցան,

¹ Նմանաբան այսմ և Զաքարիա Վ. առաջնորդն Բովանանա-
վանից դրուատէ զեղբայր սորա Խօշալ Սաֆուազ, ըստ աստուած-
ապաշտութեան մասին:

² Եսայիւմ քերդուս ծի ողբական Մեղադրութեան անձին Ներ-
սէս զանձնէ ասելով տայ նշմարս ինչ զտարազոյ սքեմին.

« Աբեայ անուն առի, յաշխարհէ շեւով մերկացայ...

Որպէս իսալ ուսով բարձեալ խաչելոյն հետեւեցայ...

Արկայ սորոսով հանդերձ, ժուկակի կերպիւ յաւանեցայ...

կընկըզով խորհուրդեաց՝ չեզ չարանցն նմանեցայ...

Մայրաւոր ողբաբարեւել թէ ողբալէս միւս վեր խեղայ...

Ուրբ և ինչ արկեալ թէ լծովս խոր խոնարհեցայ,

Որպէս ողբաւոր գուրով սոսա հաւալ անձամբ քաշեցայ,

Եւ սիրամարգի նման սիգալով փերեւեթեցայ:

³ Ի վերադարձ քերդուածոցն ասի. « Այս պն Ներսէսն է որ
Մովկացի է, և զնաց ի Տաթեւոյ Անապատն, եկաց չորս տա-
րի. և անտի եկաւ զլիմայ անապատն հաստատեաց, ի թիւ. Ռէշ:

Եւ պարտադրեալ պտղով՝ Գրիստոսի ոստ ընծայեցան...
 Ենովքայ և Եղիայի փոխանորդ յերկրի շրջեցան,
 Թէպէտ աննրման կենօք՝ այլ գործովք յոյժ համանրման,
 Դիմաք և ձեւովն իւրեանց, հանդերձիւքն խաղորական.
 Մանուցին սրդւոց մարդկան՝ զաշխարհի վայելս ընդունայն:
 Երկու գրուեց տեսանելիացս կենդանեաց՝ յԱրարչէն եղան,
 Յատուկ ի միմեանց գոլով մի շաւիղ տեսչեան ընթանան...
 Մի կամք, մի կարգ, մի կըրօնք, մի հոգի կառավարեցան:
 Յընծալ պարտի Հայաստանս և խայտալ խնջոյս հոգեկան,
 Պարանցի առնել յուսով և երգել զերգ համերական...
 Գրեւեան վաղընջուց փակած՝ ընթերցան, ոճով մեկնեցան,
 Եւ լապտերք եկեղեցւոյն զալլատեամբ սոցին վառեցան:
 Բարեւք մեզ նաւաստիք ի ծրփման ծովուս յայտնեցան,
 Վարեցին թեւք Հոգւոյն, և հասին յանբաւ խորութեան...
 Թէպէտ սերմանողքն անկան, սերմանեալքն յոյժ արդիւնացան.
 Մարմնով հեռացան ի մէնջ, բայց հոգւով ոչ որոշեցան.
 Միայն զյաղթանակն առին, յախտալից կենաց փոխեցան.
 Անդէն բարեխօս բարի վասն մեր առ Տէր կացուցան...
 Ըզ յետնամընաց սոցա պահեսցէ ի խաղաղութեան »:

Գլխաւոր ի յետամընացն էր Արիստակէս Շամբեցի,
 որ յաջորդեացն զՍարգիս ընդ երկար ամս. յիշէ զնա ա-
 չակերտակից իւր Զաքարիա Վալարչապատեցի, և այլոցն
 ամենեցուն աչակերտելոց Մովսիսի կաթողիկոսի զնա ա-
 սելով «Նախկին և առաջին, Մեծի Սնարատին Ստարեի
 » արի և ճգնազգեսց Արիստակէս Շամբեցի »: Միւս
 եւս հաշակեալ վարուք ընկեր սոցին էր ըստ Առաքելի,
 « ճգնաւոր և ընտիր և առաքինացործ արեղայն Տէր Բաւր-
 » « սնդ », որ ընդ նմին և ընդ երկուց զուգակցացն՝ Թաղե-
 ցաւ յուրոյն մատրան միում, յարեւմտից կուսէ Անապա-
 տին, ի գերեզմանատան եղբայրութեանն. և իբրեւ չաղ-
 կապեալք ուխտիւ կենաց և մահու՝ անբաժանք ի միմեանց
 և ի հող մահուն, միաձոյլ քետնաւն միաբան սահեալք՝ և
 ոչ տարորշեցան: Քանզի իբրեւ 48 ամաւ զկնի հաստա-
 տութեան մեծի Անապատին, այն է յամի 1658, նորատե-
 սիլ իմն աղայլութիւն և նախ պատառուսն եղեւ երկրի
 սահմանաց հիւսիսակողմանն, բովանդակ լեռնէ ի լեռուն
 յարեւմտից յարեւելս. « և այնքան պատառեցաւ լայն,
 » ընդարձակ և խորագոյն, զի թէ եղն և ձի կամ այլ անա-
 » ուն դէպ լինէր անկանել ի խորափտի պատառածին՝
 » ոչ կարէր ելանել: Յաման ասորիի՝ անձրեւային գո-
 լով եղանակին՝ սկսան լայնանալ պատառածքն, մինչեւ
 գաւազակ ամենեցուն, թէ « այսօր կամ վաղիւն սահեալ
 » հոսելոց է ստորակայ գիւղքն Անապատիս ». և արդա-
 րեւ ի 35 ասորիի (որ օր էր Աշխարհամատրան կիրակէ-
 ին) « ի մուտս արեւուն սկսաւ պատառել գետինն ի հա-
 » բաւոյ կողմանէ Անապատին ի բարձուէ ի լեռնէ անտի.
 » իբրեւ զմրկեալ ամազ գիմեալ գայր ի բարձանց լերին՝
 » ահագին դղորդմամբ և թնդմամբ և որոտմամբ ճայթ-
 » մամբ իբրեւ զորոտումն կայծակնացայտ ամպոց, այնքան
 » ահագին էր որոտումն և թնդումն, մինչ զի ամենայն բնա-
 » կիչք Շինահայր քեղջն և Հալիձոր գեղջն լուեալ ըզ-
 » ձայնն և ելեալք, յանդիմանակացէ տեղւոյէ գեղջն
 » իւրեանց՝ տեսանէին զարհաւիրն զայն. զի յաւիտենից
 » հաստակաւոյց լեռնական վէմք՝ պատառեալք յին-
 » քեանց՝ ի միմեանց ի բաց տրուէին. և յսկզբանց կառու-

» ցեալք վէմք՝ որք հիմունքն էին գետնոյն, եռացեալք ի
 » վեր գային յերես գետնոյ. և յոլովից ժամանակաց
 » ծառք և տունքք ամենեքեան, եթէ ընկուզի և թէ
 » կաղնի, և ընդ նսին մեծամեծ վէմք՝ զառիստորեւ
 » սուգեալ ի ներքս ի յանդունդս կլեալ աներեւութանա-
 » յին. և մեծամեծք վէմք հատեալք ի լեռնէն և զկնի մի-
 » մեանց հոլովեալ գային ի վայր. որոց ի բախելն ընդ մի-
 » մեանս՝ փշեալ և խորտակեալ ի բաց ցնդէին. և ուժ-
 » գնութիւն սոցին բախմանցն՝ թնդումն սաստիկ առնէր
 » ամենից վայրացն. և ձայն գոռալոյ և որոտման սոցա
 » խլացուցանէր զլեւիս և արտամեռ առնէր զամենեւ-
 » սեան: Եւ որովհետեւ երեկոյացեալ էր օրն և սակաւ
 » մնացեալ ժամ աւուրն, և այն եւս էանց և ժամանեաց
 » գիշերն ի վերայ, սկսաւ անձրեւ թորիլ, և լինել սաստիկ
 » մթնագիշեր, այնքան՝ զի և առնթրեակայ կացեալքն
 » զմիմեանս ոչ տեսանէին: Եւ ամենեքեան բնակիչք Ա-
 » նապատին ելին յանապատէն, և գնացեալ ժողովեցան
 » յարեւելեան կողմն յանապատին ի քարեայ լեռան. և
 » անդ գետեղեալ վառեցին զլապտերս և զմեծամեծ մո-
 » մրս, կային ահարեկ պակուցմամբ, և մնային կատարա-
 » ծին, և ըղձանային լուսոյ առաւօտուն: Բազումք հա-
 » մարեցան թէ Անապատն միահաղոյն քանդեցաւ ընդ
 » այլ սահեալ գետնոյն. բայց արարչական խնամ գթածին
 » Աստուծոյ հայեցեալ ի մշտապաղատ մաղթանս ողոր-
 » մելեաց եղբարցն, ոչ եթող իսպառաւերիլ՝ այլ սակաւ-
 » քանզի արեւմտեան կողմն Անապատին, պարիսպն և
 » հիւրատունն, ախոռք անասնոցն և համբարանոցքն, և
 » մասն ինչ ի սենեկէ եղբարցն, և արեւմտեան կողմն
 » մեծի եկեղեցւոյն յետուստ կուսէ արեւմտեան սեանցն,
 » սոքա ամենեքեան աւերեցան: Եւ յոյժ ահագին և ահ-
 » ընկէց էր գործեցեալ իրն. քանզի՝ որպէս լեռնացեալ
 » կոհակք ալեաց ծովու որք զհետ միմեանց սահեալ ըն-
 » թանան, սոյնպէս և հաստահիմ վէմք, քար և հող վայ-
 » րացն այնմիկ եղեն: Զի ի արտէ յերինն՝ յորայ վերայ
 » թանահատի վանքն կայ շինեալ, ի խորոց անդնդոց բը-
 » նական վէմք լերինն սկսան պատառիլ, և հողով և խը-

» ճով և մեծամեծիւք լիմօք իրրեւ զտունս՝ եկեալ զառ.
 » ի վայր հոսէր. և ի վերուստ եկեալ հոսանն իւրոյ բռնու.
 » Թեամբ և ուժգնիւ հոսամբն զիւր առաջի վայրն ի բը.
 » նականի տեղոյն ի բաց ոստոցեալ՝ ընդ իւր իմիասին
 » զկնի միմեանց ընթանային իրրեւ յորձանս ծովուց ել.
 » և էջն առնելով. և այսպէս սահելով գնացին և հասին ի
 » գետն մեծ Որոտան, որ ի մէջ ձորոյն անցանէ, և ար.
 » գելին զգնացս ջուրցն իրրեւ ժամս ութ. և ջուր գետոյն
 » որ ի վերուստ իջանէր՝ եկեալ ծովացաւ եւ լցաւ տեղին.
 » և ապա ի կողմանէ ինչ եգիտ ինքեան զտեղիս գնալոյ,
 » և քարինքն և հողքն որք արգելան յեզր գետոյն՝ եղեն
 » բլուր մեծ:

» Իսկ գերեզմանատուն անապատուորացն՝ էր յարեւ.
 » մրտեան կողմանէ Անապատին, և ընդ հոսի վայրացն՝
 » այս գերեզմանատունս եւս հասարակ միահաղոյն ամեւ.
 » նայն ի միասին խորագոյն և անդնդային յատակաւն
 » իւրով, ոստեալ ի տեղւոյն իւրմէ սահեալ գնաց բազ.
 » մաւ հեռաւորութեամբ ի վայրի ուրեմն զկայ առեալ կաւ
 » յացաւ: Այլ և ի սոյն տեղւոյն էին Թաղեալ սուրբ վար.
 » դապետ Պօղոս, (զորոյ զպատմութիւն արարեալ եմք
 » յայլում ճառիս, և Սարգիս Պարոնտէրն՝ (որոյ սա.
 » կըս յանցեալ ճառիդ պատմեցաք) և Արիստակէս
 » վարդապետն, որ զկնի Սարգիս Պարոնտիրին եղեւ
 » առաջնորդ Անապատին, և ճգնաւոր և ընդիր և
 » առաքելագործ արեղայն Տէր Բարսեղ. ողբա չորեւ.
 » քեանս առնթեր միմեանց Թաղեալք կային, և ի վե.
 » ռայ իւրեանց շինեալ կայր մատուռն. և ի ժամ հոսեւ.
 » լոյ տեղոյ գերեզմանատանն՝ խնամն Աստուծոյ իբր ըզ.
 » գործ ինչ զբանջեալ արար ի վերայ օրացս, զի ամեւ.
 » նեւին գերեզմանք սոցա ոչ խախտեցան, որ և քարինք
 » տապանացն ոչ Թիւրեցան, այլ զդիրս իւրեանց դէպ ու.
 » դիդ ընդ արեւելս ընկալեալ կայացան, որպէս և նախ.
 » կի Թաղեալք էին. բայց մատուռն որ ի վերայ սոցա
 » կայր՝ փլուզեալ ցնդեցաւ: Եւ ի լինելն այսց ամենից գոր.
 » ծոցս սոսկայի, խնամաբն Աստուծոյ ամենակալի՝ ոչ
 » ումեք եղեւ վնաս մարդոյ կամ անասնոյ, այլ միայն եղ.
 » բայր ոմն Մնաց ի մէջ իւրոյ խղին, և անդէն մեռաւ ի
 » ներքոյ հողին. զի ընդ սկսանիլ հոսմանն ի ժամ երեւ.
 » կոյին, ոմանք յեղբարցն գնացեալ ազդեցին նմա ելաւ.
 » նել անդի՝ զի մի մնացէ ի ներքոյ հողոյ. և նա ի վա.
 » ղուց ժամանակաց ցանկալով սպասէր մահու, ոչ
 » եկն արտաքս, այլ մնաց անդէն յուսով ակնկալեալ
 » Տեառն, զի Թերեւս վասն անպարտի մահուան իււ.
 » ռոյ ընկալցի զայցեկութիւն հոգւոյ իւրոյ, ի բազմա.
 » գութ տեսունէ Աստուծոյ: Իսկ միւս այլք բնակիչք
 » Անապատին ամենեքեան ժողովեալք էին ի լեռնն՝
 » որ կայր յարեւելից կողմն Անապատին, յորդարդիսիւք
 » արտասուօք և մեծօք հառաչանք կոծէին զանձինս,
 » և աղաչէին զԱստուած՝ զի Թերեւս զերծցին ի սա.
 » տակմանէ, և փրկեցի շինուած Անապատին ի փլմանէ.
 » քանզի յուսահատեալք էին վասն ահագին արհաւիրաւ.
 » ցըն եղելոց, մինչեւ ցլուսանալ ի լոյս առաւօտու երւ.
 » կուշաբաթին՝ իբր զպաղատաւոր օր յերկունս կային:
 » Իսկ այն որոյ գլխութիւնն բնութեամբ է, աղբիւրն ողոր.
 » մութեան՝ տէր Աստուած ոչ միայն զնոսա փրկեաց ի

» սատակմանէն, այլ և զԱնապատն եւս ամբողջ պա.
 » հեաց, և ոչ եթող աւերիլ. զի ամենազօր աշուին իւրով
 » անխախտ պահեաց զԱնապատն, բաց յառաջատեցեալ
 » աւերելոցն »:

Սակայն, որպէս Թուի, խանգարումն գետնոյն կտաւ.
 կածելի դտաւ քան զձեռակերտ շինուածան, և հարկ
 եղեւ լքանել զնոսին՝ յետ ոչ լուրում ամաց. վասն ու.
 ռոյ և « Եսկոր կաթողիկոս բերեալ զմիաբանսն՝ ի ներ.
 » քոյ Տաթեւու, և անդ հիմնարկեաց զԱնապատն և զե.
 » կեղեցին. բայց յետոյ աւարտեաց զայն Արիստակէս
 » վարդապետն » միւս. և ըստ առաջնոյն կոչեցաւ Մեծ
 Անապատ, իբր զլուսն և առաջին ամենայն անապա.
 տից որք յայլեալ զաւառս և աշխարհս Հայոց հիմնեցան.
 Իսկ հին մեծ Անապատն կոչեցաւ այնուհետեւ Հարանց
 անապատ, ի յիշատակ նախակիզքն հաստատողաց կը.
 րօնին. այլ որք յառաջ քան զշինութիւն երկրորդին զը.
 րէին, Աւաքէլ, Զաքարիա, Թովմաս վանանդացի և այլք,
 միայն Մեծ անապատ կոչին կամ Տաթեւոյ Անապատ,
 կամ Վերին Տաթեւոյ անապատ, կամ սոսկ Անապատ,
 բայց ի նկատի ունելով զՏաթեւ. որպէս Վանանդացին՝
 յետ այցելութեան ուխտաւորաց իւրոց ի Տաթեւ, եւ
 իւրեք ամօք յառաջ քան զպատառումն երկրին, ասէր.

« Եւ յԱնապատն անդուստ գիմեալ,

« Ուր է Սրբոցն բնակ եղեալ »:

Որպէս աւերակք հնոյ քաղաքի առ նորովն՝ պատ.
 կառելիք և հետաքննելիք լինին զգառոցից, սոյնպէս և
 տեղիքս այսօրիկ. այլ աւաղելի այն է, զի և Նորմ՝ արդ.
 հնացեալ և ամայացեալ է: Արահամ կաթողիկոս յայց.
 եկութեան իւրում ի վանորայս (1738), յամենան մար.
 տի, եկաց աւուրս ինչ յԱնապատի աստ նորում, և
 առեալ ընդ իւր ի միաբանիցն և ի վարդապետաց, « Գը.
 » նացի, ասէ, յուխտ ի Հարանց նախկի մեծ Անապա.
 » տըն, որ է մայր ամենայն անապատիցն յարեւելս և
 » յարեւմուտս ազգիս մերոյ, և ի մատուռն ուր Թա.
 » ղեալ կան պատուական նշանաբար սրբոց վարդապետացն
 » Պօղոսի, Սարգսի, Արիստակիսի, և Սարգսի արեղաւ.
 » յին. և յետ ուխտելոյ իմոյ և նկատելոյ զԱնապա.
 » տըն և զկործանեալ տեղի բարձրադոյն լեռան,
 » յորում հատեալ լերինն և խաղացեալ գետինն և
 » գերեզմանատունն ոստեալ, և գնալն նետաձիգ մի
 » տեղի և ապա զկայ յառնուլն, նոյնպէս և մատուռն՝
 » յորում Թաղեալ կային վերոյգրեալ սրբոց մարմինքն.
 » յորում յետ ուխտիս մերոյ, զճաշու ժամն յԱնապա.
 » տըն ասացաք, և ապա եկաք զառ ի վայր ի մատուռն,
 » որ է փոքրիկ եկեղեցի, ուր դամբարանք էին գրեւ.
 » ցեալ սրբոց, և անդ կատարեցին զերեկոյեան ժամն:
 » Եւ անտի անցեալ զգետն Որոտան՝ ձիով, որ է ի
 » մէջ մատրանն և Շնհերու Կուսանաց անապատին ».
 եւ այլն:— Ոչ գիտեմ յառաջ (որպէս հաւանագոյն Թը.
 ւի) եթէ յետոյ քան զԱրահամ կաթողիկոս, էին եւ
 պիսկոպոսքն Սիւնեաց Տէր Յովսափ Աղուերծեցի,
 և Տէր Ներսէս եղբորորդի համանունան աշակերտին
 Փիլիպպոսի կաթողիկոսի, յորոց առաջինն շինեաց՝ « Ըզ.
 » Մեծ Անապատին միաբանակեցաց խուցան », և երւ.
 կրորդն՝ արար շինութիւնս ինչ անդ: Զարդիս՝ Հարանց

Անապատն իսպառ ամայացեալ է, և աղօթանուէր վայր-
քէն «որը գաղանաց» ըստ Ջալալեանի. որ՝ և վառն նո-
րոյ Մեծի Անապատին գրէ «Շինեալ կայ ի լայնածոց
» ձորակի Տաթեւոյ վանից յորձանուտ վտակին Որոտնայ,
» ի հարթավայր լեզուակի. ձեն շքեղազարդ, և հա-
» մակ որբատաղ քարամբք, ի վերայ վեցից վայելչադիր
» սեանց. զառաջեալն ունի կիսարաց գաւիթ, կառու-
» ցեալ ի վերայ երկուց սեանց, յորս են գերեզմանք
» երեւելի վարդապետաց անդէն միաբանելոց. ի շըր-
» լապատի ունի զամուր և զլայնանիստ կրաշաղաղ պա-
» րիսպ, զարդարեալ մեծամեծ աշտարակաք. ի մէջ ա-
» նոր պարսպի գտանին վաթսուն և չորս կամարաշէն սե-
» նեակք միաբանից, նոյնպէս շքեղակերտ սեղանա-
» տուն և մեծ շտեմարան: Գրուծին տեղւոյն և շի-
» նուածք սենեկաց Անապատիս առաւել գեղեցիկք են՝
» քան զգրուծինս վանիցն Տաթեւու: Զորն՝ որ ի լանէ
» ի հարաւային կուսէ վանիցն Տաթեւու, սահելով ան-
» կանի յԱնապատս այս, ոռոգանէ զայգիս և գար-
» ձուցանէ զլրողացս: Կեան Որոտնայ լի համեղանա-
» շակ ձկամբք՝ որոտալով անցանէ զառաջեալն, ար-
» դարեւ զգալի զուարճութիւն ամենայն տեսողաց. ծա-
» ազարդ է չլձապատ մենաստանիս, նոյնպէս և ի
» մէջ պարսպի գտանին մրգաբեր ծառք բազումք. ընդ
» որովք և ազգիւր ականակիտ ի հնունս ի պէտս միա-
» բանից. իսկ այժմ պիտանի միայն վայրենի գաղանաց
» և թռչնոց երկնից: Ափսոս, առաջի բիրիցս անգամ.
» բայց զինչ օգուտ. զի երբ այսպիսի հրաշակերտ Անա-
» պատ մնացեալ կայ ամայի, որ երբեմն հանդիսարան
» էր միաբանից բազմաց, և սկզբնապատճառ այլոց մե-
» նաստանից, այժմ որպէս այրի մենացեալ՝ հաղ ի գը-
» լուխ եղեալ խոնարհի ի լաց: Իսկ ընթերցողաց՝ յոր-
» դորին արդարեւ տենչանք ստուգագոյն ստորագրու-
» թեան, այլ եւ պատկերազրութեան տեղեցաց, որպի-
» սի և է արուեստիւ, և ապա նորոգութեանն իսկ:

93. Յանկայի է ընդ սոսին մտադիր խուզողութեամբ
որոնել զհետո մեծի հնոյ և գերահաշակ վանաց Թա-
նախատի, զոր վկայութիւն Առաքելի հաստատեաց լի-
նել յարեւելից հիւսիսայ կուսէ Տաթեւոյ, ի զլուխ լե-
րին, որ անդնդամուղ բռնութեամբ տառանեալ ի վայր
ընկէց զայն, ի վերոյիեալ մեծի սասանութեան կողման-
ցըս. և զի նոյն իսկ երեւի կենդրոն շարժմանն, ապա
և նախ քան զայլ շէն և աւելի քան զնոսին քայքա-
յեալ քանդեցաւ, և ծածկեցաւ ընդ քարեղէն հոսանս.
Քրն, և ցարդ ոչ եցոյց նշանակ ինչ աւելի քան զհազար-
ամեայ հնութեանն և համբաւոյն: Փանգի գրէ պատ-
միչն Սիւնեաց զսկզբնաւորութենէ վանացն Թանահա-
տի, եթէ, « Գտաք յիւրոց արձանագրութեանցն եթէ
400 ամաւ՝ յառաջ շինեցաւ եկեղեցին (վանացս) քան
» զհայ թուականն, յիշխանացն Սիւնեաց, յանուն Նախա-
» վկային Ստեփաննոսի »: որ հանէ զժամանակն ի կէս
Բ դարու Պրիստոսի. այլ ոչ իսպառ անհաւատալի, եթէ
ստոյգ իցէ հաստատութիւն եկեղեցեաց կողմանցն Գող-

թան ի Բարթողիմեայ առաքելոյ և ի նորին աշակերտաց.
յոր սատարէ ինչ և նուիրումն տեղւոյն առ Ս. Նա-
խավկայն, որում նուիրեալ են և յալովք ի հնագոյն ե-
կեղեցեաց այնր գաւառիւ՝ Յութերորդ դարու, առ
պատմիչն, « Պայծառանայր սուրբ և երկնահաղ կար-
» գօք գերափառ և հաշակելի ուխտն Թանահտի վա-
» նաց.. Եւ էին սահմանաւորք մշտապաշտօնք, հեռա-
» ցեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, միայն աշտուհ
» հացիւ և լոկ ջրով վնարէին զպէտս իւրեանց, և զայն՝
» յաւաւրն միանգամ ընդ երեկս. լռիկք, հեղաշարժք,
» որք իրեւ կանթեղունս անշէջ կախեալք՝ լինէին յա-
» ղօթս, զցայդ և զցերեկ. և պաշտօնք իւրեանց եր-
» բէք ոչ խափանէին զցայդ և զցերեկ. և բաց ի սպա-
» աւարացն՝ ընդ դրունս վանացն ոչ ոք ելանէր արտա-
» քըս. և թէպէտ բազում անգամ հարկեցան յիշխա-
» նացն և յեպիսկոպոսացն Սիւնեաց, ոչ առին յանձն
» ի կիրակէքն ի Թան կամ ի պսնիր կամ յիւղ խթիլ,
» այլ բանջարօք և ընդով շատանային, վառն որոյ Թա-
» նահատք կոչեցան. և ի գլխաւոր տօնսն՝ ի ձիթոյ ճա-
» շակէին, և սակաւ բաժակօք: Եւ զայս ծանոյց մեզ
» Պատմութիւնն երանելոյն Մաշտոցի որ ի Սեւան »:
Ի պատմութեան վարուց Մաշտոցի գրելում ի Ստեփա-
նոսէ աշակերտէ նորա՝ չիք յիշատակ զվանաց Թանահա-
տի. թուի ուրեմն այս այլ Պատմութիւն, թերեւ զը-
րեալ ի նմին իսկ ի Մաշտոցէ, որ միանգամայն ցուցանէ
և զհնութիւն վանացն և զհամբաւ. զերկոսին եւս աներկ-
բայ առնէ և փոխադրութիւն մարմնոյ Ստեփաննոսի ի
մաստաւէր եպիսկոպոսի այսր՝ « ի միաբանակեցաց վա-
» նն Թանահտի վանից, որք էին մշտապաշտօնք հեռա-
» ցեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, վառն որոյ և
» Թանահատք կոչեցան. և չինեալ ի վերայ փորձիկ մա-
» տուռ մի. զոր յետոյ յԶԻԼ (1379) Թուականին չինե-
» ցին բնակիչք տեղւոյն եկեղեցի գմբեթայարկ գե-
» ղեցիկ յորինուածովք. և եղին զտապան սրբոյն ի հի-
» մըն նորա »: — Սակաւ յառաջ քան զայս ժամանակ,
և ըստ կարծեաց ոմանց անդառնին ի Ժումանակս ա-
ռաջնոյ նորին շինութեանն, « Էր եղեալ հայր վանիցն
» որոյ անուն Միսիմար, որ անցեալ էր ճգնութեամբ
» ընդ բոլոր հոյս առաքինեաց, և զգազանս վայրենիս՝
» զարկս և զգայլս՝ ածէր ի հնազանդութիւն սուրբ ե-
» կեղեցւոյն, և ծառայեցուցանէր վանիցս. զոր և ար-
» ձանն եցոյց եթէ արար հարկատու մեքորայ, այս ին-
» քըն եկեղեցւոյս: Գայլքն զլոյրս հօտիցն պահպանէ-
» ին զգուշութեամբ և զանդեայս արջառօցն, և արջն
» քամակօքն բեռնակիրք լինէին: Եւ հանապազ երթայր
» յանտառն՝ սուրբ հայրն Միսիմար, և նստէր հանդէպ
» վանիցն. և Ժողովէին ամենայն զազանքն և վայրիքն
» առաջի նորա, և որպէս զգայունք խնդրէին ի նմանէ
» աղօթս և ողորմութիւնս՝ ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից:
» Իսկ սուրբ հայրն կարգեալ սահմանաւ զվարոն. և
» յետ բազում ամաց փոխի ի կարգս հրեշտակաց. և զը-
» նի սուրբ նշխար նորա փայտեայ արկեղօք մերձ յեկե-

1 Եթէ ոչ բաց՝ այլ միայն նշանակաւ տառի գրեալ էր թիւն ի
հին օրինակի պատմիչն (Գլ. 17), զիւրաւ սարգէր սխալն. այլ ոչ
կարեւ զՆ գիր (որ ի Թուականագրի 400 նշանակէ), նմանեցուցա-

նել այլում տառի նախակարգելոյ քան զայն, (հարկաւորօք՝ Ճ.
Յ), Թերեւս է եր, որոյ յազգ ինչ գրութեան զոյ սակաւ մի նը-
մանութիւն ընդ Ն:

« զեցին՝ ի փոքր բլրակի միով, յորում շինեալ վիրապ
 « զեռնափոր և սրբալէն՝ հանգուցին զնա անդ. որ մին
 « չեւ ցայսօր կայ և կատարէ մեծամեծ սքանչելիս ի
 « հիւանդս և յախտաժէտս: Որոյ բարեխօսութեամբն
 « զթասցի Քրիստոս յաշխարհս այս և ի մեզ յետին
 « թշուառացեալքս »:

Առ երի հանգստարանի մեծարգի սպանդին (Ստեփան-
 նոսի եպիսկոպոսի) հանգուցաւ և սպանիչն, կինն այն
 զժպէի և ապաշխարող. զի ինքնին զգաստացեալ « ե-
 « կեալ հանդէպ վանացն՝ յարեւմտոս կոյս, յայնկոյս
 « ճորակին, փորեալ զտեղին, և թողեալ զանձն մինչ
 « յստինան, զամառն և զձմեռն տապակէզ և ցրտա-
 « հար լինելով, վայէր և ողբայր զցայգ և զցերեկ, և ըզ-
 « մեզս իւր խոստովանէր... Թէպէտ էառ զթողութիւնն՝
 « ոչ ել ի տեղւոյն, այլ կացեալ՝ ի նմին վախճանեցաւ
 « և թողեցաւ յապաշխարութեան զբին իւր, և կայ հան-
 « դէպ վանացն »: Ի վերոյգրեալ բանից պատմին յայտ-
 նի քակեալ հին եկեղեցւոյն և շինեալ նոր, որ հանգերձ
 հնովն և ամենայն արձանագրեալ և անգիր յիշատա-
 կարանք ի սպառ զանխլացեալ մնայ. բայց երեւի ոչ
 անբնակ գոյ մինչեւ ի գեանադղորդ կործանումն. նա
 զի և Մովսէսի գովասանն կարգադրաց Անապատից՝ վը-
 կայէ զնոցանէ, եթէ.

« Ի հովանին սոցա ախտաժէտք բազումք կուտեցան
 « Թանահտի յանապատս, և ձիթովս այս բժշկեցան »:
 Յառաջագոյն եւս յիշի յամի 1491, յորում քահանայ
 ոմն եկն անտի ի Քաւառ գիւղ Գեղամայ, և կոչի ի գրո-
 դէն (Ճաշոց գրոց) « Ուր է աթոռ սուրբ հայրապետին
 « Սիւնեաց Տէր Ստեփաննոսի »: Յատցեցոց ցայս վայր
 և ի գրեցոց ի տեղագրութեան Վայոց ձորոյ (յէջ 119-25)
 աներկբայ մնայ երկուս լինել և որիչ վանացս Թանահա-
 տի և Թանատէի. Թերեւս երկոցուն եւս տեղեացն՝ ի
 հեթանոսական դարս նուիրեալ Անահտի դիցուհոյ:

94. Սակաւաք ի ստորեւ ի հիւսիսայ մեծի Նորոյ Անա-
 պատին առ խառնըրդովք գետոյն Տաթեւոյ յՈրոտն՝ և
 րեւի հոչակեալ Սատանայի կամուրջն, որ յիշի ի Յու-
 ցակի հասից կամ պտղոց վանացն յԺԷ դարու, և
 ասի առ նովաւ լինել Ագարակ մի՝ երկու քոռ ցորենոյ
 շափ տեղի. անունն յայտ առնէ զխրթնատեօիլ զժուա-
 րութիւն վայրացն, և զփապարեալ քարածոցն գունա-
 ւոյն պաղանձաւք¹. Ընդ որ ուղիսորէն խոխովանք ուժ-
 գրնակի անցեալ գետոյն Որոտան, թողու ի վերոյ ըզ-
 կամուրջն անձեռագործ, իբրեւ 80 քայլ երկայն², յորոյ
 ի միոյ կողաց է անձուկ և զարհուրատեօակ ճանապարհ
 անցից երթեւեկի. և մերձ նմին աղբերք կամ լեռնուկք
 երկաթաձամ և ածղուտ չորոց. և ի վերայն բաղանիք
 քաղցր չորոյ. Չանցս զայս կամ զկապ ճանապարհի կա-
 մըրջին՝ նորոգեաց Մարտիրոս վերջին եպիսկոպոս՝ յա-
 ռաջին քառորդի դարուս, և ըստ գրեւոյ աշակերտի նո-
 րին, ընդ « որ յոյժ զժուարին էր ձին՝ քամբով անցա-
 « նելն, այժմ այնպէս քայքայել տուաւ և ետ նորոգել,
 « որ ձիանքն ձեռամբ անցուցանեն »:

¹ Յաւուրս տպագրութեան բանիցս ժանեայ ի յրազբոց Տփղեաց
 զի Շմամովսկի անուն Ռուս՝ քննեալ զգիրս և զքնութիւն տեղւոյս՝
 հառօթն քաղատեալ է ի վարժապետ Շուշեայ. այլ չեւ եւս էր

Յայտոսիկ կողմանս թուի լինել և կաքաւասար որոյ
 աղբիւր և ճանապարհ չորոյ յիշի ի շարայար պատմութեան
 եպիսկոպոսաց Սիւնեաց: Անցեալ ընդ կամուրջն վատ-
 անուն՝ յահեակ (որ է հիւսիսային) կողմն գետոյն Ո-
 րոտան (կամ Բարկուշատայ) ընդ առաջ լինին բարեւաբ
 Անապատք կուսանաց և գեղք Շնհերոյ և Հալիձորոյ,
 որոց սերտ առնչութիւն է ընդ Տաթեւոյ, և զխաւարք են
 կալուածոցնորին. այլ քանզի յառաջին ժամանակսն ոչ
 Մզկայ՝ այլ Հաթանդ գաւառի վիճակէին, և մեր հին բա-
 ժանմանցն հետեւեալ ի տեղագրութեանս, թողցուք
 քննել ի սոյն յետին գաւառիս, յոր և ընդ հուպ կայ
 մեզ միսիլ, յետ որոնելոյ և փափագելոյ գտանել և զար-
 ժանի յիշատակաց տեղի մի ի սահմանս յայս Տաթեւոյ,
 որոյ և անուն իսկ և դէպք հիացուցիչք են մտաց և սրբ-
 տի. և է

Հարմաւազն, կէյիս գայա (Հարսնեքար) ըստ այլ-
 ազգեաց. զոր և ըստ նախագրեալ սահմանագրութեան
 Թեմին Տաթեւոյ համարիմ լինել յեկից հարաւոյ վանա-
 ցըն, առ հին ճանապարհան՝ որ ի Բաղաց տանէր
 (ընդ Մզուկ) յԱյրարատ աշխարհ. և այսպէս աւան-
 դին դէպքն ի Սիւնեաց պատմութեան, զոր՝ յառաջնոց
 քան զինքն ճարտարագոյն զրոգաց առեալ յետեալ է
 Ստեփանոս յիւրումն (ԳԼ. ԼԶ). « Եւ դուստր մի Վա-
 րագորդատայ՝ Աղուանից գահերեց իշխանի (ի կէս է
 « դարու) որում անուն Շահանդուխտ, (որպէս կոչի
 « եւս տեղին՝ զոր քննեմք). և ունէր պատկեր նոր և օ-
 « տար, և գեղ նորա յոյժ չքնաղ և զարմացուցիչ տեսո-
 « լաց, որ և ոչ ումեք նիւթեղէն կարծիւր, այլ իբրեւ ի լու-
 « սատարր սղոյ և յանօսը շողից կերպացեալ. որ և խըն-
 « դրեցաւ հարսն ի տանէ Թորգոմեան: Եւ ել նա յաշխար-
 « հէն իւրմէ ի հայրենի տանէ, և գնայր ի կնութիւն Հա-
 « կազուն իշխանացն. և մտեալ ի Բաղաց սահմանն՝ եր-
 « թայր ի ճանապարհն յանքոյթ տեղիս յառապարի մի,
 « յորում էր փրթուած քարի մի ահագին խորութեամբ,
 « որ իբր յանդուռնոս հայէր, հանդէպ մեծի հայրապե-
 « տանոցին Տաթեւոյ: Եւ ահա անդ ղողեալ ծուարեալ
 « կային բազմութիւնք լէզէռնախումբ զօրաց սուսերա-
 « մերկաց, որք վասն սխրալի գեղոյ նորա եկեալ էին ի
 « Պարսից, և պահէին զանցս և զկիրճս ճանապարհացն՝
 « զի յափշտակեցեցն: Եւ նոքա անիրազեկ էին բանին.
 « յանկարծակի յարեան ի վերայ նոցա, և սուր ի վեր
 « կալեալ սկսան յանխնայ կատորել զքրիստոնեայան:
 « Ապա տեսեալ զայն մեծահաւատ օրիորդին՝ գիտաց
 « զպատճառն, և կնքեալ զինքն տէրունեան նշանաւն,
 « մտրակեաց զերկվարն և թռեաւ ընդ փրթուածս քա-
 « րին: Եւ զի զայս գտաք ի հնացեալ նախակի գրեալ
 « իւրով իսկ ձեռամբն, որ էր այսպէս. Ես մեղուցեալ
 « աղախինս Քրիստոսի Շահանդուխտ՝ դուստր Վարագ-
 « Տրգատայ, երթայի հարսն ի տանն Թորգոմեան. և ե-
 « կեալ ի սահմանս Բաղաց, ի գլուխ քարիս՝ ընդ որ ան-
 « ցանէ ճանապարհն. եւ ահա յանկարծակի պատահե-
 « ցան ինձ իսմայելացիք, որք վասն համբաւոյ գեղոյ ի-

հրատարակեալ տպագրութեան թեմաբ:

² Նոր ուղեգիր (Նոր Դար, Ը, 459) 300 քայլ ասէ ընդ երկոյն-
 նըն, 30 ընդ լայն:

» մոյ կամէին յափշտակել զիս . և սուր ի վերայ եղեալ
 » կատորէին զհեծելագունդն որ ընդ իս . ապա լաւ համաւ
 » բեցայ քան ի ձեռն այլազգեացն գայլապատառ կորըն .
 » չիլ, վասն Քրիստոսին իմոյ գահավէժ մեռանել . և
 » յիշելով զՍուրբ Աստուածածինն և զՍուրբն Հռիփսիմէ,
 » յանձնեցի զիս Սուրբ Երրորդութեանն . և կնքեցի զու
 » զորմելի անձն իմ սուրբ խաչիւն , և դարձուցեալ զերաւ
 » սանտկ երկվարին՝ Թռեայ ընդ քարս . և ապա յահաւ
 » գին շնչմանէ հողմոյ և աներեւոյթ գորութեամբ՝ իջայ
 » իբր կառօք ի խորութիւն ձորոյս , ես և երկվարն իմ ան
 » վնաս : Եւ դադարեալ անդէն՝ մեծաւ հիացմամբ գոհու
 » թիւն մեծ վերառաքեցի այնպիսի փրկողին զիս . և
 » իջեալ ի հեշտավայրն՝ նուիրեցի զանձն իմ Քրիստոսի .
 » և ուխտեցի այլ ոչ ելանել աստի մինչ ցվախճանն իմ :
 » Իսկ խմայելացուցն անսեալ զայն՝ մեծաւ զարմացմամբ
 » Թողին անվնաս զգորն իմ և զնացին . և ես աստէն ի
 » տեղւոջ շինեցի մատուռն մի և խցիկ մի . և կրօնաւո
 » բեցայ ի տեղւոջ զամենայն ժամանակս իմ . Թէպէտ
 » բազումս Թախանձեցայ ի ծնողացն իմ և ի հարսնաւ
 » ծաւ իշխանացն , ոչ շարժեցայ ի տեղւոյս : Եւ կոչեալ
 » զերանելի եպիսկոպոսն Սիւնեաց՝ յանձնեցի նմա զիս ,
 » և զամենայն ինչս իմ ետու ի ձեռս նորա , զկէս մասն

» ռախել ի կարօտեալս , և զկէսն աւալ ի սուրբ եկեղեցին
 » Տաթեւոյ : Նա և զտեղիքս զայս աւանդեցի սուրբ եկեւ
 » զեցւոյն ամենայն ձորովս , որ ի Շնհերոյ սահմանէն ի
 » վեր մինչ ի Գինական գետն : Ահա այս իսկ իւրով ձեւ
 » աւարն էր գրեալ Շահանդխտոյ : Եւ կացեալ ինքն
 » անդէն՝ այլ եւս կուսանս ժողովեաց առ ինքն , և մեծաւ
 » մեծ ճգնութեամբ կեցեալ ամս երեսուն՝ վախճանի :
 » Եւ երթեալ եպիսկոպոսին՝ դնէ ի հանգստի ի նմին
 » տեղւոյ զերանելի նշխարս սրբոյն . որոյ բարեխօսու
 » Թեամբ խնայեացէ Քրիստոս ի տունս յայս և ի վիճաւ
 » կեալ սեպհական հօտ սորա :

Սխրալի անշուշտ և նորատեսակ կուսական անապատ .
 որ և հազարամաւ երեցազոյն քան զորս ի վեր անդր յիշե
 » ցաք , և զոր յետոյ յիշելոց եմք . և վազքն աննմանք՝ երեւ
 » վարաթեւ Թռչանօք հրաշափառք վեհագոյնք արդեօք քան
 » զամենայն վազս՝ սուրբս և անսուրբս , ի լեւկադեանց
 » ցՊեղադեանս . հակառակատիպք գեռ իսկ յիշեցելոյ դրժ
 » նեայ Եւամբրլոյն , որ ի բարձանց անտի պակուցանողական
 » ճնշմամբ Թուի ի վհաքատակ խորս հեղձամղձուկ իջուցա
 » նել զոգի . մինչ սա՝ յանդնդախոր ալուց՝ Թեթեւաթիռ
 » ի վեր ի վեր սլացուցանէ զմիտս և զսիրտ : Փափագելի է
 » տեղանկարից ճշգրիտ յանդիման առնել մեզ զվայրսն :

ՀԱՐԱՆԴ

ՄԱՐԱՆԴ ԳՍԻԱՌ թէ-
պէտ եւ ի միջնախարհի
Սիւնեաց գետեղեալ կայ,
այլ վասն դժուարակոխ
վայրացն և ի չգոյէ արա-
հետ ճանապարհի՝ անայ-
ցելու և սակաւածանօթ
մնայ. և ոչ միայն յայժ-
մուս՝ այլ թուի և ի հնու-
մըն, զի դուն ուրեք յիշի ի
պատմութեան. և ի վաթ-

սուն և աւելի գիւղիցն ի Յուդակին հարկատուաց նշա-
նակելոց՝ վեց կամ եօթն միայն. վասն որոյ և դժուարին
է ստուգիւ գծագրել զգիրս նոցին. բայց աներկբայ է
յարեւմտից կողմանէ սահմանորդ գոլ գաւառիս՝ յետին
տեղագրեալ վիճակացն Որոտան և Տաթեւոյ. ի հիւսիսոյ՝
Աղահէն գաւառի, բարձամբք անջրպետօք Աջօղլան գետոյ
օժանդակի Հագարեայ. այս գետ յարեւելից կտրէ ըզ-
սահմանն, այլ ոչ գիտեմ որքան մօտուստ. իսկ ի հարա-
ւոյ՝ երկրքին Բաղք են սահմանակիցք, անջրպետ ունելով
զլերինս (Քեօքի, Պարտակաւոյն? եւ այլս), որք և անջրպե-
տեն զօժանդակս Բարկուշատայ ի գետոյն Չաւընգուրայ:

Հիւսիսային և արեւելեան մասն երկրին պատկանի գե-
տահովտին Հագարու. առաջինն՝ յատկապէս Աջօղլանի,
միջին մասն՝ օժանդակաց ինչ Բարկուշատայ (կամ Որո-
տան) գետոյ ի Հս. կուսէ ընդ Հր. իջելոց, որոց գնացք և
դարձուածք չեն քաջայայտք, և երկիրն թուի բարձամբ և
ձորովք վերիվայրեալ, ոչ ունելով հարթածաւալ տեղիս,
բայց եթէ մօտ յաջակողմեան ափն Հագարու: Թէպէտ
և յոլովք իցեն կուտակք լեռանցն, այլ ոչ շատ բարձունք
որչափ ինչ ստուգեալ է. բարձրագոյնքն յարեւմտեան
սահմանածայրն են, այլ գուցէ յաւէտ Մղկայ և Աղա-

հէճի պատշանելիք. իսկ որ ի բուն Հարանդ ծանօթքն՝
գրեալ է չանցանեն զ6000՝ բարձրութեամբ, բայց միայն
Գագի կիւղիւն? ի Հս. Կորէսի 6620՝. յելից նորին Չաւ-
պուռուն՝ 5700՝, և այլն: Նշանակին բազում ուրեք լեռնակք
կոնաձեւք կամ կոհակք մեկնակք, թերեւս հրաբղխից եր-
բեմն գործարանք. ընդ որս և յոլով աւազակոյտք շեղա-
ձեւք կամ գմբեթաձեւք, մանաւանդ առ երի զլիսաւոր աւ-
լանին՝ Կորիսայ, որպէս կոչեն տեղացիք և զկուտակն,
ըստ ձեւոյ նոցին և որ շուրջ զնոքօք խորափիտ վայրացն:
Մերձ ի լերինսն արդ յիշեալս յանուանէ և մերձագոյն ի
Քարաչէն գիւղ՝ կայ և ծծմբային հանքաղբիւր. և այսպիսի
փափագելի եւս առնեն զքնասիրացն հետաքննութիւն:

Հարաւային մասն կամ բուն հովիտ Բարկուշատայ որ
յահեկէ, ընդունի ի հիւսիսոյ զգետակն Չանկիւազուրի,
որպէս թուի կոչեցեալն վարարակ ի հնումն. իսկ յաջմէ ի
հարաւոյ՝ ունի համընթաց օժանդակ (յարեւմտից ընդ ա-
րեւելս) Զեմի-չայ կոչեցեալ, և յոյժ բարդաւաճ երեւի
բուսաբերութեամբ և արգասեօք, ունելով ձորակս և
հովիտս գեղեցիկս. զորոց ցաւէ չգիտել զորպէսն ստու-
գիւ. այն զի ուրեք ուրեք բնական և շինական տեղեաց
իսկ գոն նշանակք յընդարձակ տեղացոցի կողմանցն, այլ
ոչ և անուանք առ երի: Անգղիացի ոմն (Միկնեն, Mig-
nan), որ յամի 1830 ի Շուշեայ երթալով ի Դավրէժ,
էանց ընդ արեւելեան հարաւային կողմանս գաւառիս,
ետես ի լերինսն վիթս մեծամեծս, և մերձ ի դաշտն
Երասխայ փասխանս գեղեցիկս և մեծամեծս¹:

96. Ոչ է յայտ սկիզբն շինութեան և բնակութեան գա-
ւառիս, և ծագումն անուանն, որ ուղղագոյն է Հաքանդ-
զի այսպէս գրի ի ձեռագիր օրինակս աշխարհագրութեան
Խորենացոյ, այլ ուրեք Խաքանդ, Աքանդ, Համբատ,
յոր անուն կայ և գաւառ մի Արցախոյ՝ Միւս Հաքանդ-
կոչեցեալ, որպէս ի սմին աշխարհի Սիւնեաց են Բաղք

¹ Mignan's Winter Journey, through Russia, the Caucasian Alps and Georgia, into Koordistan. 1839

և Միւս Բաղը. յորմէ երեւի ի հնումն սահմանակից լիսնել երկոցուն. առ սր հարկ է այսմ Հաբանդայ՝ զորմէ բանքս են՝ ձգիլ և յայնկոյս Հագարեայ: Նշանակելի է վերջայանդ անուանն և զուգութիւն ընդ երկուց և երեց այլոց գաւառաց Հայոց, (Վանանդ, Մարանդ, Զարեւանդ): Բազմաց Թուի այսր անուան Հաբանդայ՝ յեղու ի ռամկօրէնն Ղափան. որպէս կոչի գէթ յերկուց դարուց հետէ մեծ մասն հարաւային արեւելեան Սիւնեաց. այլ ստուգագոյն Թուի ի կապակն Բաղաց փոխումն անուանն ի Ղափան քան ի Հաբանդայ. սակայն յետինս՝ այս տիրող անուն ոչ ի վերայ միոյն կամ միւսոյ միայն ձգի՝ այլ յերկոցուն եւս:

Ի նախնեաց Սիսականց լինելոյ բնակութեան գաւառիս, վկայէ պատմիչն ի յիշատակի Զագեճորոյ բերդին, որ և Հաբանդայ բերդ կոչէր, իբրեւ զլիաւոր այդպիսի շինից գաւառին, և ի Զագայ կամ ի Զագիկ նահապետէ համարիւր շինեալ, ի զարմից նախահօրն Սիւնեաց: Եւ ի յայտմութեան Զագիկ անուն պայազապ ի կողմանս Բաղաց, հաւանօրէն սերեալք յառաջնոյ անտի հին նահապետէ, և որպէս երեւի՝ յետոյ միանալով կամ խառնելով Հաբանդայ ընդ Բաղաց, յանուն յետնոյ յիշատակին իշխանքն: Բառալին կէս Ժ դարու Փիլիպպէ Թոռն մեծ Փիլիպպէի՝ տիրէր Հաբանդայ: Եւ անուն հնոյ բերդին (Զագեճոր) համարիմ, այլազգեաց բռնազրօս ծեքմամբ, ի յետին դարս և մինչեւ ցարդ Զանկեսազօր կամ Զանկէզուր կոչել զգաւառս Հաբանդայ, որպէս ի հնումն ներհակարար յանուն գաւառին բերդն. և միւս եւս ներհակութեամբ, մինչ ի միջին դարս Հաբանդ նուազեալ ընկղմեալ իմն Թուի ի միջի մերձակայ գաւառաց Բաղաց կամ Մզկայ, զարդիս Զանկեսազօր անուն՝ որոյ բունն ի Հաբանդ՝ տարածանի յընդարձակ սահման, պարագրեւ լով ոչ միայն զԲազս և զԱղազէճ և զԵօլմական, այլ և զՄոլուկս և զՎայոց ձոր մասամբ, որպէս նշանակեցաւ յառաջագոյն:

Հին Յուդակ հարկատուաց եկեղեցւոյն Սիւնեաց 59 գեօղս նշանակէ Հաբանդայ, որ են այսպիսի, հանդերձ չափով տրից նոցին.

Աղախերդ	13
Խալխալք կամ Խախալք	8
Կատավանք կամ Գաղավանք	8
Խնծորեսկ	10
Վանոցա կամ Վանացայ	20
Մրկաքար	13
Խորժայ	7
Շոռնոխոյ	13
Տանծեակ	7
Թաղթուն	7
Տեղ	13
Քօչագեղ կամ Քօչագիւղ	13
Պատանդավանք	7
Եզնի	7
Նորաշինիկ	6
Խոնածախ կամ Խանածախ	20

Վաղատու	13
Ակարդուն	10
Խորխոր	7
Մակաղոց	10
Մակաղոց միւս	7
Կարբինք վերին	8
— Ներքին	8
Տեղի կամ Դեղի	13
Գօրու	20
Կովայ կամ Գտաւայ	6
Լուսակունք	10
Բազմածակք	6
Շագուայ	10
Արտաշէն	6
Անծկայք	6
Քրվանք կամ Քրօնք	20
Գնննամաղք	6
Գնդաշէն	13
Ղոկոնի	8
Բողեան, Բուղեան	13
Յատղոնի, Յօղունի	13
Քարոսան, Քորոտան	15
Ագարակ	8
Ըղուերծ	13
Անծկայք	13
Ականայ	10
Զագածոր	13
Պետրոսկայ վանք	10
Նախանծփոր	8
Աղըլրիկ կամ Աղուոյ ջրիկ	α
Գորայք	10
Ուսկածակ, Ասկածակ	8
Խոտ	13
Սսորին ?	13
Մարգարծօր կամ Մաշկաղոց	8
Բախիզածօր, Պախիզածօր	18
Բոքս, Բաքս	10
Նափակաշէն	13
Արքոյ	10
Թաղարայ	8
Շաթիթաղք	8
Շնոյրներք	24
Հալէ	8

Ի յետին ցուցակս և ի գիրս յիշին և այսպիսի.

Հիւսնիդարա	
Ալիդուլիշէն	
Քարաշէն	
Արաւիս	
Մաղանջուղ	
Սուլդանի դշախ	
Կուլունիծօր	
Յերկուս վիճակս տրոհեմք ի տեղագրիս զՀաբանդ, ի Զոր Բարկուշատայ և ի Զագեճոր:	

Ա. ԶՈՐ ԲԱՐԿՈՒՇԱՏԱՅ

Ի ՍՍՏԱՆԱՑԻ ԿԱՄՐՋՈՑ ՄԻՆՁԵՒ Ի ԲԵՐԱՆ ՎԱՐԱՐԱԿԻ

96. Ի հուսկ սահմանաց Եղկաց կամ ի ձորոյն Տաթեւոյ, ուր դադարեցուցաք զսեղազորութիւնս, վերստին սկիզբ ընն արացուք, անցանելով ընդ անսւանեալ կամուրջն Սատանայի՝ ի ձախակողմն ձորոյն Որոտան կամ Բարկու շատայ. առ որով երեք մերձասահման հին գեօք են՝ սեփական կալուածք Տաթեւոյ վանաց և յաճախ յիշեալք ի պատմութեան: Առաջինն՝ իբրեւ մղոնաւ և կիսով յնչից Հս. կամրջին՝ Հալէ, կամ Հալիս, որ արդ սովորաբար Հալիծոր կոչի, հանդէպ Հարանց անսպասին՝ (որ յայն կողմն գետոյն), ի զառիվայրի և յառապարս ձորոյն կալով՝ դժուարամատոյց է, և ազարակքն հեռագոյնք. ունի եկեղեցի սաղաւեն, քառասին. բնակիչքն Հայազգիք իբրեւ 100 տուն կամ աւելի: Ի պատմութեան յիշի զառաջինն ի սկիզբն Ժ դարու, յորում՝ մեծահաւատ տիկին մի Համասպրուհի անուն դուստր Բաքցնի իշխանի՝ տիրաբար ընծայեաց նորայէն եկեղեցւոյն Տաթեւոյ, «նախ» զայգին մեծ որ ի Հալիսից գետասին, և յետոյ զգիւղն «իսկ զՀալիս» իւր ամենայն սահմանօքն. և զբէ կտակ «հաստատութեան մեծամեծ դաշամբք, զի մի իրենցեն» «խախտել»: Ոչ է յեռեալ պատմչին զպատճէն դաշանցդ ի պատմագրութեանն, յորմէ կարողանայաք գիտել զանունս շրջակայ սահմանաց գեղին. և միակ յիշատակեալն Փետառն կամ Փետառուն ոչ նշանակի ի տեղացոյց քարտի. Թուի փոքրիկ չուր ինչ լինել յայնժամ. նա և գետն փոքրիկ համարելի է, ըստ չափոյ տրիցն, առ համեմատութեամբ դրացեացն երկոցուն. բայց առնուն՝ յորմէ և Հալեցիք կողուին բնակչացն, հնութեան և տիրական շինութեան տայ ցոյցս: Սակայն մեծացաւ համբաւն և բնակութիւնն յառաջին քառորդի ԺԸ դարու, ի յարուցման Սիւնեաց Ղափանեցոց ընդդէմ այլազգեացն հարստահարողաց, և յընտրել առաջնորդի նոցա քաջին ԴԱԼԹԻ՝ զայս տեղի յիւր ոստան. թերեւ ոչ այնքան վասն ամրութեան տեղոյն, որքան վասն ամրասիրտ բնակչացն, յորոց անմոռաց անուն եթող ընդ նմին՝ Տէր ԱԼԵՍԻՍ ԵՐԵՑ ԵՂԻՍԱՐԻԿ, և աներ նորա փարսաղան մէլիք գեղին, և սորա որդին և յաջորդ Պալի զօրավար: Այս առ աներկեւան ապահովութիւն կառոյց Դալիթ բերդ հը

զօր ի Հս. Մ. գեղին՝ ի լանջ լերին, առ որով և Անապատ մի էր Կուսանաց. վասն որոյ և կորզել ջանացան զտեղին այլազգիք, բազում անգամ հարեալք ի նմանէ և ի նորին զօրավարաց. և ապա ժողովեալ, յամի 1726, բազմութիւն մեծ յամենայն մերձակայ գաւառաց և կուսակալութեանց, ընդ որս և Ղարաջօղոս անուանեալ Թուրք շուարանակք, այլ և Հայք ոմանք կամաւ կամ ակամայ վարեալք ի գործ մարտի, իբրեւ վեց կամ եօթն բիւր արանց, եկին պաշարել զբերդն ստնհար իւրեանց, մինչդեռ Դալիթ Թօթափեալ էր յիւրոց մարտկաց պակուցեցոյ յայնքան բազմութենէ. ապայն ըստ անյողդողդ բարուցն արութեան, զօրաւիգն ունելով զնմանիս իւր, զՏէր ԱԼԵՍԻՍ և զՓարսաղան, յաջողեցաւ գումարել զիւրեւ արս աննկունս. և իջեալ ի բերդէն՝ առաքեաց զունդ մի (160 արանց) ունել զանցս գետոյն, և արգելով զայլազգիսն: Իսկ նոցա գտեալ անցս ընդ այլ հուն, դիմեցին ի գիւղն. յորմէ՝ ահապարեալ Դալիթ 350 մարտկօք անկաւ յամուր իւր: Փութացան և Թնամիք պաշարել զայն, և շուրջ պատնիշափակ առնելով՝ ոմաւ կոծէին զառուրտ վեց. այլ ոչ կարէին ստնանել և մերձեալ, զի չարաչար հարեալք լինէին ի պաշարելոցն. ապա կազմեալ զկարեւոր մեքենայս և գործիս բերդառութեան և սանդուղս 26, յերից կողմանց յարձակեցան ելանել ի վեր. այլ առաւել քան զկարծիս գտին գիմակալութիւն. որպէս պատմէ ինքնին մի ոմն ի զօրավարաց անտի Հայոց՝ Եւ զի յետին գործ մեծի մարտի և յաղթութեան է յազգայինս պատմութեան, թոյլ տացուք նմա նկարագրել ըզգէպսն. «Անդ էր տեսանել զայն ահեղ տեսիլ կատաղեալ» զօրացն աղմուկ աղաղակին. զի իբրեւ մեքենայսն կանգնեցին, հարիւրաւոր և հազարաւոր դրօշակիրքն յառաջ խաղացին. ապա զօրքն ամենայն զկնի հեղանէ. «ին իբր յորձանս յորդախաղաց գետոյ՝ ահագին գողմամբ, և կամ իբրու ամեհի ալիս ծովու յուզեալք ի» «բռնութենէ հողմոց, և դարիւ դարիւ զային մի զմիով» «անցանէին, և ի մեքենայից անտի ի վերայ պարսպացն» «գիւնէին. և առ հասարակ յերկոցունց կողմանց Հայն փո» «ղոյ և Հայն Թմրկաց, գոչիւն զօրաց, շառաչիւն հրալից

1 Գրող կամ մանուկն Թեաղբող զպատմութեամ Դալիթ Բէկի կամ Ղափամեցոց, որպէս կոչի, համարեալ է Ստեփանոս

Շահումեամ, որդի Վարդանէսի. զորմէ տեսցի յետոյ ի տեղադրութեան և յիշատակի Եկատանց գեղի:

» զնդակաց, ճայթմունք հրացանից՝ զականջս խլացուցա-
 » նէին. իսկ որք ի ներքս էին, իբրեւ զայն ահեղ տեսիլ ի
 » յամրոցէ անտի տեսանէին, զզնդաց զնդաց այլասեռի-
 » ցնէ գրօշու գրօշու պատրաստութիւն, զնշանացն փող-
 » փողել և զհառազայթս զինուցն զինուորաց, զզանգակս
 » հնչեցուցանէին, զնշխարս Սրբոյն Միհրանայ ի բազմոցի
 » զնէին, և ամենեքեան անկեալ առաջի սրբոյ սեղա-
 » նոյն առ Աստուած գոչէին, եպիսկոպոսունք, քահանայք
 » և ամենայն ժողովրդականքն, և կուսանք, (զի էր անդ
 » նա և մենարան ինչ Կոստանց, ուր բնակէին քառասուն
 » կամ յիսուն կուսանք). զի ամենեքեան զմահն առա-
 » յի աչաց ունէին: Եւ ի յուրեքորդ ժամու առուրն, իբ-
 » րեւ տեսին՝ թէ բառնի այնուհետեւ յոյս կեցութեան,
 » Միսիմարս սպարապետն և Տէր Աւետիսն խրատոյս բար-
 » ձին, ի զէն յարձակեցան. յայնժամ զօրքն ամենե-
 » քեան առ նոսա կուտեցան, (բաց ի պահպանաց պա-
 » րըպացն), վառեցան պատրաստեցան. զէն զգեցան և
 » ի բարկութիւն բորբոքեցան ամենեքեան ի վերայ թը-
 » նամեցն: Ձի խօսիլ սկսան ընդ նոսա Միսիմարն և
 » Տէր Աւետիսն, և ասեն. Քաջացարուք, մի երկնիք, ե-
 » լէք զհետ մեր. եթէ հասեալ իցէ վախճան մեր՝ քալու-
 » թեամք մեռցուք. զի լաւ լիցի մեզ արիութեամբ ար-
 » տաւոյ պարսպաց մեռանիլ, քան աստէն առաջի աչաց
 » մերոց՝ տեսանել զմահ ընտանեաց և բարեկամաց մե-
 » րոց, և զայլ դժնդակութիւնս: Ձբանսն ասացին, և
 » ինքեանք յառաջագոյն անապարեցին ելին արտաքս ընդ
 » գաղտնի դուռն պարսպին, և երեք հարիւր վառեալքն
 » զկնի նոցա: Ո՛վ սքանչելեացս. ո՛վ մեծի բարեգոր-
 » թեանցն Աստուծոյ. զի երեքհարիւր վառեալք ի յուրե-
 » րորդ ժամու առուրն՝ ձայն ետուն, խրատոյս բարձին,
 » յարձակեցան միանգամայն ի վերայ եսթանասուն հա-
 » զարաց. զառաջին յանկարծակի յարձակեցան ի վերայ
 » աշակողմեան զնդի նոցա՝ յալ և յահեակ կոտորելով-
 » իսկ նոքա յանկարծակի իբրեւ տեսին զայն ահեղ յար-
 » ձակումն և կոտորած ի վերայ ինքեանց հասեալ, առ
 » հասարակ խռովեալք և խուճապեալք դիմեցին ի յերկ-
 » րորդ և ի յերրորդ խռովման, զաղաղակ բարձեալ՝ թէ հա-
 » ւին կոտորեցին զմեզ քրիստոնեայքն. և զայն իբրեւ լը-
 » ւան ամենեքեան՝ հրացան ակիցեցան, տկարացան ի խոր-
 » հուրդս իւրեանց, լքան լուծան, և անկաւ ահ ի Տեսա-
 » նէ ի վերայ նոցա. զի մինչդեռ՝ ակն ունէին մեծի յաղ-
 » թութեան, զբառմբ անելոյ զամուրն, յանկարծակի ե-
 » հաս նոցա այն անողորմ կոտորածն: Ուստի առ հասա-
 » րակ զարհուրեալք, և սասանեալք ասէին այր ցընկերն.
 » Որ ոք կամի զանձն իւր ապրեցուցանել՝ փախտեան
 » ուղ զիցէ. զի բազումք ի նոցանէ բազում անգամ
 » զփորձ առեալք էին քալութեանցն Դաւթի, և արանց
 » նորա. և զի ահն, աղաղակն և անհնարին կոտորումն
 » բանակի նոցա երթալով երթայր և զօրանայր, ուստի
 » ոչ ոք այնուհետեւ համարձակէր յետս ընդդէմ սոցա
 » դառնալ, այլ առ հասարակ խռովեալք և խուճապեալք
 » փախստեայ լինէին: Իսկ սոքա և որք ի բերդ անդր մնա-

» ցեալք էին՝ համարձակ ի վերայ յարձակէին, հասա-
 » նէին, հարկանէին, զբազումս առ ետեւ սատակէին, և
 » զայլս՝ խոցս, վէրս ի վերայ դնելով՝ հալածական առնէ-
 » ին անտի, մինչ ոչ թողուլ ի նոցանէ երկու ի միասին.
 » և ի նմին առուր անկան ի բանակէ օսմանցուցն երեք-
 » տասան հազար այր պատերազմող, իսկ ի սոցանէ յայժ-
 » սակաւ ումանք: Եւ առին ի նոցանէ յառուր յայնմիկ
 » հարիւր և քառասուն դրօշակս, և զայլ ամենայն կա-
 » պուտ կողոպուտ բանակի նոցա »:

Բազում և այլ դրօշուց, յաղթանակաց և գերեաց և
 գերութեանց՝ հանդիսարան եղեւ Հայիձոր այլ եւս ամս
 երկուս, ցմահ Դաւթի (1738) « խաղաղութեամբ ի տան
 » իւրում », յիշանութեանն և ի փառս: Այլ յերկրոր-
 դում ամի մահուանն ոչ կամեցեալ Հայեցեաց հնազանդել
 Միսիմարայ՝ որ փոխանակ նորա կարգեալ էր իշխան և
 սպարապետ, ետուն զբերդն ի ձեռս այլազգեաց՝ դա-
 ջամբք. իսկ նոցա դրժեալ՝ յամենայն ընչից կողոպտեցին
 զարս զօրաւորս, և զոմանս գերի վարեցին, ընդ որս և ըզ-
 կին և զորդիս՝ Միսիմարայ, թողնով վերականգու մնացոր-
 դացն զՏէր Աւետիս. որոյ ոչ հանդուրժեալ հակել ի
 վերայ աւերակաց այնքանոյ բերդի, զոր մինչեւ ի հիմու-
 նըս քանդեալ էին ոսոխքն, լուծեայն խոյս ետ յանդարձ
 օտարութիւն: Հաւանորէն յայնմ ժամանակի աւերեցաւ
 և զիւղն և լքաւ, և բնիկքն իջին յայժմեան ստորին դիրս
 և հաստատեցին նոր բնակութիւն: Նոյնպէս ամայացաւ
 և Ս. Աստուածածին Անապատն կուսանաց Հայիձո-
 րոյ, ուր յամի 1653, « Անապատիս Մայրապետ Հովի-
 » սիմէն », որպէս կոչէ զինքն, ընդօրինակէր զԽոսրո-
 վու Մեկնութիւնն ժամագրոց. յիշէ նոյն և « զմարա-
 » նապետ Ստեփաննէն. և այլ միեղէն մայրքս և քորքս »
 » այլ և « զերջանիկ և գերիմաստ Տէր Մելքիսեդէս, և
 » զվերականգու Անապատիս՝ զսրբամիտ Մանգասի Միքա-
 » յելս »: Կրկին անգամ յիշելով զսոսա զրէ. « զվերակա-
 » ցուք Անապատիս՝ զվաստակասէր և ժիր մշակք Յիսուսի
 » փրկչին մերոյ, զՏէր Մելքիսեդէս և զՄիքայէլս, որք ու-
 » նին սոքա բազում աշխատանք ի վերայ Անապատիս և
 » ինձ »: – Աստ սպանին նախանձողք զՍաղաղիւ (կամ
 Սանդախիւ) մականուանեալ Առաքել եպիսկոպոս
 Սիւնեաց, հատեալ նախ զլեզուն ճոռումբան: – Սակաւ
 ամբք յետ աւերման Բերդին Դաւթի (1785), յուստա-
 վնացութեան իւրում էանց Արարհամ կաթողիկոս և ընդ
 զիւղն Հայիձորոյ, այլ առանձինն ինչ ոչ յիշէ: Ի վերջ-
 նում ցուցակի հասից աթոռոյն Տաթեւու՝ 3000 շահի նը-
 չանակի տուրք գեղիս. իսկ նախ քան զայն՝ նշանակին
 պէսպէս չափք արմտեաց և պտղոց »:

Եկեղեցին Հայիձորոյ կոչի Ս. Միհրան: Մնան ցարդ
 կիսաքանդ պարիսպք բերդին և քառակուսի աշտարա-
 կացն, հանդերձ լքեալ և լռեալ մատրամբն, յորում
 համարի թաղեալ ի յետին դարու դիւցազնացեալն այն
 Դաւիթ. այլ ոչ է յայտ կամ անվերնագիր մնայ տա-
 պան նորին, որպէս և այլոց ումանց. իսկ սակաւ յայտ-
 նիքն են այսոքիկ, 1713 և 1743 ամաց թուականք:

1 « Ուր բնակէին քառասուն կամ յիսուն կուսանք »:
 2 Խոսիլ խօսիլ և մտախառն, 3 ու կէս հուն և ընկուղ. շիրէմ մա-

» սույնն կէտոյ ք. այսինքն քաղցուն կամ գինին՝ ըստ լափու առ-
 ւատութեան բերոց տարւոյն տուեալ լինի »:

Այս է տապան Առաքել վարդապետի առաջնորդի Ստաթէի վանուց. ՌՃԿ.

† Այս է տապան Փարսադանի կողակից Ռեհանին. ՌՃՂ.

Ունի եկեղեցեակն և դաւիթ կամարակապ և նկուղս կամ ներքնատունս:

Ի յետին ամբս ի ձորակիս յայսմ Հալէի յայտնեցան քանք պղնձոյ¹:

98. Երկրորդ գիւղ ձորագետոյս և մեծագոյն ոչ միայն քան զՀալիս և զԽոտ, այլ և քան զամենայն գիւղս գաւառին եղեալ է ի հնումն և ի նորումն՝ Շնհեր, և թերեւս յայս սակառմանց իմաստասիրեալ՝ Շինաւայր գրեն կամ Շինուհայր, և ամն անդրադարձօրէն Հայրաշէն. զի ի հին Բուցակին սա միայն ի գետոս գաւառին հարկէր 24 բուն, որչափ գրեաթէ և ոչ մի և յայլ գաւառս Սիւնեաց. և դարձեալ, Փիլիպպէ՝ զոր վերագոյնդ յիշեցաք, կոչի տէր Համպատայ և Շնհերոյ, որպէս թէ երկու մասունք իցեն գաւառին կամ երկօրումք անուամբքս ճանաչիցի: Արդ կայ Շնհեր ի նոյն դիրս Հալէի՝ ստորեւ քան զնա ի Հս. Ել. մղոնաւ կամ աւելի բացագոյն, զի ընդ երկար սփռեալ են շէնքն ի ձորամիջին, և մերձ և հուպ է ի Խոտ գիւղ ի Հր. Ել. նորին. որպէս զի երկուցուն միանգամայն մի սահմանապիւր կարգեալ է ի պատմութեան Սիւնեաց², արարեալ հաւանութեամբ Զոռանդերի և Զագայ իշխանաց և Յակոբայ եպիսկոպոսի, յառաջին քառորդի Ժ դարու, և հաստատեալ յԱշոտոյ Բ թագաւորէ Բագրատունեաց և ի Յովհաննէ Զ կաթողիկոսէ Պատմուչէ. յորժամ եղբորորդի սորա եպիսկոպոսն Յակոբ՝ ի ձեռն Գրիգորի ուրումն իշխանի « զՂուրն Զագէձորոյ բե. » բեալ են մինչեւ ի Խոտայ մեծ Բլուրն, մինչ ի Խաչաժ քարն և մինչ ի Գորգանց, և գետովն մինչեւ ցՈղա.

» կան իւր սահմանովն, և յՈղականայ ի Շրատափն, մինչ » չեւ ի Կոսպիձն, և ի Կոսպիձն մինչեւ ի Կոդովարին » միջին Խաչն և ի Կեօքարն, ի յԱրժուաքարին խոտն, » մինչեւ ի Յովեկայ սահմանն և Յովեկայ այգին, ի յԵր. » կար խաչն և յԱզագախոտն, և Աւագախոտովն ի Ծովն, » մինչեւ ի Սաքեան և ի Խոտումարգն: Այս են սահմանք » Շնհերոյ և Խոտայ ». որք վերստին հաստատեցան յամի 983: ի յիշխոցդ վայրաց՝ Արժուաքարն՝ ըստ անուանն թուի լեռուն կամ բերդ լինել, և հաւանօրէն նոյն որ ի պատմութեան Դաւթի բէկի Արժուաքար գրի, և ի տը պագրէն սխալակեալ՝ Արժանաքար. առ սովաւ էին երեք գետք Թուրքաց, զորս ետ կոտորել Պապ՝ զօրավար Բէկին: Իսկ Ծովն՝ թուի լեռն փոքրիկ ի Հս. Մ. Շնհերոյ, որ և ցարդ յանուն գեղջւ կոչի: — Ըստ Հալէի թուի ի հնումն վերագոյն ուրեք կառուցեալ աւանին Շնհերոյ, և յետոյ ի ինդիր ամրագունի՝ այլ և դժուարուտ վայրի՝ եկեալ այսր, և հաստատեալ բնակութիւնս ի միջի քարաժերպից և անձաւաց՝ ի փուլս ձորոյն. յորոյ ի լանջ ինչ տեղիս տնկեալ են ծառս պտղաբերս և այգիս, և դարմանեն ժրութեամբ. զի արք ուժեղք և հասակագեղք աւին գոլ Շնհերացիք³, և ի միջոյ գետոյն Որոտան շալաւաւ առնուլ հանել ընդ խորածորն ի վեր գերանս փայտից ի պէտս շինութեան: — Եկեղեցին մեծ և հոյակապ քառակուսի ձեւով (34 կանգուն յերկայնս, 23 ի լայն) յարեւելեան ծայր գեղջւ կայ, և թուի չափաւոր հնութեամբ. բայց անունն կամ արձանագրութիւն ոչ յիշին, բաց ի միոյ ի Խաչի ագուցելոյ յորմն, և է այս.

Ես Արզուս կանդնեցի զԽաչս Տեառն իմոյ Եզեկի եւ որդւոյ իմոյ Պապկայ հոգւոյն. յիշեցէք ի Քրիստոս. ԹՎԻՆ . . ԿԱ.

Յայտ է թէ եղծեալ է առաջին հարիւրորդ թիւն. որով անյայտ մնայ ժամանակ գրութեանն: Այժմեան եկեղեցին կոչի Ս. Ստեփանոս:

Առ երի Շնհերոյ էր մեծ Անապատն կուսանաց յաւուն Սրբոյ Աստուածածնին, որպէս և Հայիձորոյ յարեւմտից կուսէ ի բարձրաւանդակ սարատափի, որոյ կան

գուն կայ ցարդ եկեղեցին և պարիսպքն մասամբ սենեկացն⁴, շինեալք յամի 1676, յաւուրս Յակոբայ Դ կաթողիկոսի, այն որ և զմեծ Անապատն Տաթեւոյ զետեղեաց յետ սասանութեան և խանգարման Հարանց անապատին, որպէս ցուցանէ արձանագիրն յորմն սեղանոյ եկեղեցւոյն.

Շնորհաւք Սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս ապաւէն. ԹՎԻՆ Հայոց ՌՃԻԵ. ի հայրապետութեան Արքազան Տեառն Յակոբայ⁵.

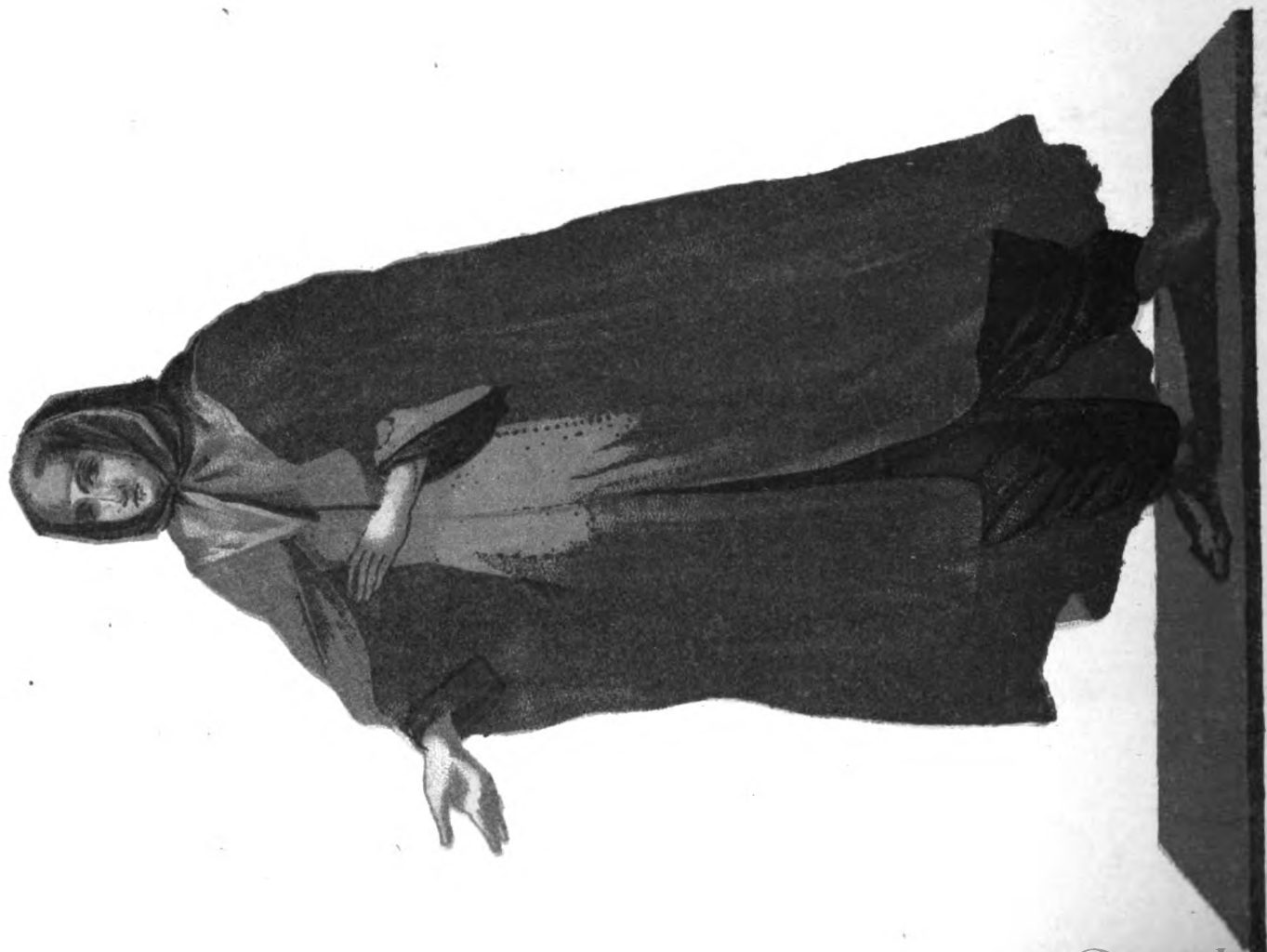
¹ Սյուդբիկ ըստ ուղեգրութեան հրատարակելոյ ի Նոր Դար լըբազրի (Ը, 439). ի ժամանակի տպագրութեան բանիցս, յորում չեւ եւս էր աւարտեալ գրութեանն ուն, վասն որոյ և գրուին տակաւին անժամօթ ինչ յանուանէ:

² Այս բան տնայրիւր կարգի յօրինակս ինչ պատմութեանն ընդ մէջ կթիւ և Հ գլխոց, և ի դէպ Գոյ Խթ գլխոյ, զի յերկուսին եւս բանք լինին զՂոյն Զագէձորոյ:

³ Այլ և երկայնամբօրուք, ըստ Զաւալ. Բ. 366:

⁴ Որտեւ որ Կերու (1890) էանք ընդ սահմանքս, չեւեւի տե եկեղեցին, այլ պարտեղք, և միանին մի բնակող:

⁵ Սոյն բան գրի է ի սեան միում. Շնորհաւք Սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս ապաւէն. ԹՎԻՆ Հայոց ՌՃԻԵ, ի հայրապետութեան սրբազան Տեառն Յակոբայ եւ ի Թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլէյմանին, յարքեպիսկոպոսութեան երկրիս Տէր Յովհաննիսի:

ՀԱՒԱՏԱԻՈՐՔ ՀԱՅՈՑ ՅԺԷ. ԴԱՐՈՒ

Դարձեալ և ի վերայ կամարի միոյ արձանագրեալ է յիշատակ Ագրի կամ Ազարիայ անուն շինողի յամին 1676.

Ազդմամբ Սուրբ Հոգւոյն ես ամենամեղս մահտէսի Ագրիս որ եմ տեղեալ Ագուլեաց դաշտէն, եկի ի Ժողովարանն կանանց և ետու շինել զեկեզեցիս չրջապատաւք եւ սուրբ տամբք. Լ որ. տաք էր ? որ էր յամի ծննդեան Փրկչին՝ Թովին ՌՈՀԶ. Եւ աղաչեմ զսմենեսեան որ աստ կայք յաղաւթս ի մէջ տաճարիս, յիշել զմեղ եւ զծնաւզս մեր, զհայրն իմ մահտէսի Եարդուլին, եւ զմայրն իմ Հռիփսիմէն, եւ զկենակիցն իմ զՈսկին, եւ զորդիքն իմ զՊետրոսն եւ զԲենիամին.

Յայտնագոյն եւս ծանուցանէ զԿուսանաց տեղւոյն արձանն գրեալ ի ճակատ դրանն, ի նմին ամի.

Ի Թովին Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՈՀԶ¹ եղեւ շինութիւն եկեղեցւոյս արդեամբ աղախնեաց որք ժողովեալ կայաք աստ յանապատս թուով անձինս ութսուն. զկնի ամաց շինութեան տանս՝ շարժեալ գնացաք ոմանք յԱգուլեաց երկիրն, եւ եկեալ աստէն բազում աշխատութեամբ ի հալալ վաստակոց իւրոց շինեաց (ն²) զեկեզեցիս. Ապրիլ Դ³ սկիզբն արարեալ սեպտեմբերի Ը³ կատարեաց. վասն որոյ ազաչեմ զկնի մեր եկեալ Քերցդ եւ Կուսանացդ զերախտիք եղբաւր մերոյ..

Յաւելու և որդի շինողի տաճարին գրել յետ բազում ամաց ընդ արձանաւ հօրն, յամի 1730.

Ես անարժսն մահտէսի Բենիամին որ եմ յերկրէն Գողթնեաց (յԱգուլեաց) Դաշտէն, եւ եմ որդի մահտէսի Ազարին, որ ետ շինել տաճարս. եւ ես (ետու) նորոգել սալն յիշատակ հոգւոյ կենակից Մարգարտին, հանգուցեալ եղբայր մահտէսի Պետրոսին, իւր որդւոյն Նիկողայոսին, որդիքն իմ Յովհաննէսին, Մկրտչին, Կարապետին. Թովին Հայոց ՌՃԿԹ³. Յիշեցէք Ուստայ Մուրատն յերկրէն Քրդստանու.

Գտանի և հին արձանագիր ի վերայ խաչվիմի միոյ, Թուականաւ 1281 ամի.

Ես Հոգեդեզս³ կանգնեցի գլխաւ հաւրն իմոյ Ատէսայ ? Թվ. Հայոց 21.

Սակաւ ամբ յառաջ (1673) քան զշինութիւն եկեղեցւոյն կամ զնորոգութիւն, մի ի Կուսանացն Երինի կամ Եռինէ անուն՝ ընդօրինակէր աստ « դեռ թերա » վարժ գոլով (ասէ ինքն) զԺամագիրս ատենի և ընծա. յէր Մանդասի Կարապետի և եղբոր նորա Տեառն Բադտասարայ ծերունոյ ի գետն Յօջաղ. և յետ կարգելոյ ի յիշատակարանին յերկար զանուանս ծանօթիցն, հուսկ ի վերջոյ յիշեցուցանէ, առ զկծանաց ինչ կամ ծաղու, զքան Հարանց վարուց. « վասն միոյ բաժակի անկաւ

» կամարն ի Սկիտէ » : — Ի նմին ամի և այլ ոմն կուսան Մարիամ³ անուն ընդօրինակէր զՈսկիփորիկ գիրս Գր. Տաթեւացւոյ, « ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս » և հրեշտակարանակ սուրբ մենաստանիս Շենհէր կոչեցեւ » լոյ, ի մէջ քաղմահոյ և խարագնագգնատ Կոշսանաց » :

Յամի 1735 յայց ելեալ վայրացս՝ Աբրահամ կաթողիկոս, եգիտ յաւեր և յամայութեան, « յորում բնակեալ » էին (ասէ, երբեմն) աւելի քան զ'150 կուսանս, իսկ » այժմ միայն երկուսասան ապաշխարողք կային, և նոքա

¹ Գորիսեանի փոխանակ փրկչին գրեալ է Ինչկին :

² Զաւալեան. Հ-Գի-Գրէ :

³ Առնէ յիշատակ ծնողացն, « Մահաթի Մարգարին և Աթա-

» ումին, և հանգուցեալ եղբոր Գասթարին, քեռն՝ Սողոմին, և » 'օրեղբոր' Տեառն Կիրակոսի երկիւղած և աստուածաւէր քաւչի, » և որդւոյ նորին Սուքիասին » :

» եւս չիւարեալք և յուսահատեալք... յուսադրեցի զաւս
» պաշխարողսն. և որ ինչ պակասութիւն գոյր եկեղեւ
» ցւոյն հարկաւոր, թէ գրեանք և ձեռք մի զգեստ, ըս
» կին, խաչ. այլ՝ կատաղունիսն՝ վերայ որոյ կանգնէին
» այր մարդիկ յորժամ հանդիպին, և Անապատն՝ էր
» քակեալ և աւերեալ. ուր և վաղվաղակի ետու գտանել
» հիւան մի, փայտ և տախտակ. և տուեալ զգինս նիւ
» թոցն և ճարտարին, հրամայեցի փութով շինել. և եւ
» լեալ գնացի. և... զոր ինչ կարացի ճարել ի գիւղն
» Տաթեւու յանօթոց եկեղեցւոյ՝ առեալ յղեցի. և վասն
» ոչ ունելոյ խորակ հացի, սակաւ մի ցորեան ի վանիցն
» պատուիրեցի տալ անճարացն»։

Ի միջոցի երկոցուն յիշատակացս (Բենիամինի և Աբրահամու) հանդիպի գալուստ Դաւթի բէկի. որ յառաջ քան զիհնութիւն բերդին իւրոյ ի Հալիձոր, բնակեցաւ ի Դնհեր, զի էր անդ ամրոց. յետ մահուան նորա հանգոյն կուսաստանին Հալիձորոյ՝ երեւի խանգարեալ և սորայս, որպէս և եգիտ կաթողիկոսն Աբրահամ. և նուազեալ չիւնութեանց և արդեանց մեծի գեղջն, որ ի խաղաղ ժամանակի հարկէր վանաց Տաթեւու (ըստ միջակ Յուցակի) 28 բեւն, մի մարդպան և 1/2, և յայլոց արմտեաց 1/3 չարեք առ մարդպան, և այգիք մեծամեծք. — Ի վաղուց սեփաւ կանեալ էր կամ ընծայեալ գիւղս յեկեղեցին Տաթեւոյ, յոր և անդրէն դարձոյց Տարսայիճ հայր Ստեփանոսի եւ պիսկոպոսի պատմչի. — Թիւ բնակչաց Դնհերոյ հաշուի այժմ 230 տուն Հայոց։

Ընդ մէջ Դնհերոյ և Հալիձորոյ դժուարուտ անցք են, զոր յետին շարայարիչ պատմութեան եպիսկոպոսացն Սիւնեաց՝ Խոռթի կապ կոչէ, և ասէ հարթեալ ի Մարտիրոսէ եպիսկոպոսէ վերջնոյ։

Երրորդ գիւղն Խոտ, 120 տամբ Հայոց, սակաւութեւ որպէս ասացաք՝ ի բացեայ կայ ի Դնհերոյ, յելից հիւսիսոյ, վասն որոյ և երկոցուն սահմանք խառն համարէին և ի հնումն. որպէս տեսաւ զյառաջին կէս ԺԱ դարու (1048), ժառանգութիւն էր Դիւն իշխանի որդւոյ Խաղաթակայ, որ և պարգեւեաց ընդ նմին « և զԽոտագետոյ

» մեծ այգին... վասն իւր հոգւոյն ի Տէր Յովհաննէս և ի Ս. Նշանն. և գրէ ինքեան կտակ վճռի. և խնդրէ ամ յամէ Ե պատարագ յԵղիական պահոց շարաթ օրն. և շարաշար և մեծամեծ նզովիւք փակէ, ոչ ումեք յաւ փրշտակել զայն հոգեցատուր ի սուրբ եկեղեցւոյն. և զնէ զՏէր Յովհաննէսի կնիքն վաւերական ի վերայ»։ Նոյնպէս և Տարսայիճ մեծ իշխանն Օրբելեան դարձոյց վերստին յուխտ Տաթեւոյ « զԽոտն աւան՝ սահմանովք իւրովք, լերամբ և դաշտիւ, և ի Խոտագետ և ի Խոտ (գիւր) ձեռատունկ այգին»։ Ի վերջին Յուցակս Տաթեւոյ՝ Խոտայ մասն էր 4400 շահի. և յայլում նշանակին տուրքն, « Տասն բեւն և 3 մարդպան ցորեան, և մէկ թիւ լանի լիւր մեղր, 7 մարդպան հուռ և ընկուղ», և այլն։ Այժմեան վիճակ գիւղս և եկեղեցւոյն, որ ոչ աննշան թուի, և կոչի Ս. Աստուածածին, ոչ է ինձ ծանօթ։

Ի Խոտայ և անդր ցիսառնուրդ Զագեձորոյ ի Բարկուշատ՝ չիք այլ շէն յահեակ ձորեղբուն. իսկ յաջմէն՝ երկու մղոնաւ ի ստորեւ (յարեւելից) յափն ձորոյն կայ՝ Շան վերտի գիւղ. և անդրագոյն առ ճանապարհաւն՝ որ քերելով զձորեղբուն տանի մինչեւ ի գետախառնուն Բարկուշատայ և Հաղարեայ, նշանակին հանգրուանք, որոց վերջին կշռակի ի հարաւոյ բերանոյ Զագեձորոյ լըրոյն՝ կոչի Խանապաւ ամրոց. ոչ գիտեմ զայն տեղի նշանակիցէ ի կարգի արտորէից Տաթեւոյ յիշեալն Խանաղաւ — Սակաւութեւ հեռի ի Խանապայ, ի Մ. Հր. կայ նման նմին տեղի Մեղրե կոչեցեալ։ — Ի հարաւոյ Խոտայ երկու մղոնաւ բացագոյն, և երկուք յելից Տաթեւոյ, ի լանջս լեւրին՝ որ անջրպետէ ընդ գետն Բարկուշատայ և ընդ օժանդակ նորին Զամի չայ, կայ Քուրդիկ բերդատեղի, քըննելի, զի լսեցուցանէ զանուն Քուրդոյ Տեառն Սիւնեաց, որ յեւս է դարու. այլ իցէ թերեւս նոյն Քուրդեր տեղի՝ որ յիշի ի Յուցակս պտղոց թեմին Տաթեւու, ուր սրանոց մի էր Հայոց, որոյ հասից երկու բաժինն տուեալ լինէր վանացն, մին Քուրդերին։ Նոյն թուի և Քուրդաշար աւանն՝ յոր առաքեալ ի Դաւիթ բէկէ Մխիթար զօրավար, եհար զայն և յաւարի էառ զինչս բնակչաց նորին։

Բ. ԶԱԳԵԶՈՐ = ԶԱՆԿԵԱԶՈՐ

39. Զանկեազօր կամ Զանկիզօր աւան, յորոյ անունը գաւառս, յայտ առնէ զԶագեձորն հին, ոչ այնքան մերձաւայն հնչմամբն, որքան նշանակաւ իրոյն, յորմէ՝ հոչաւ կաւոր եպիսկոպոսն Յակոբ՝ իբր հազար ամաւ յառաջ,

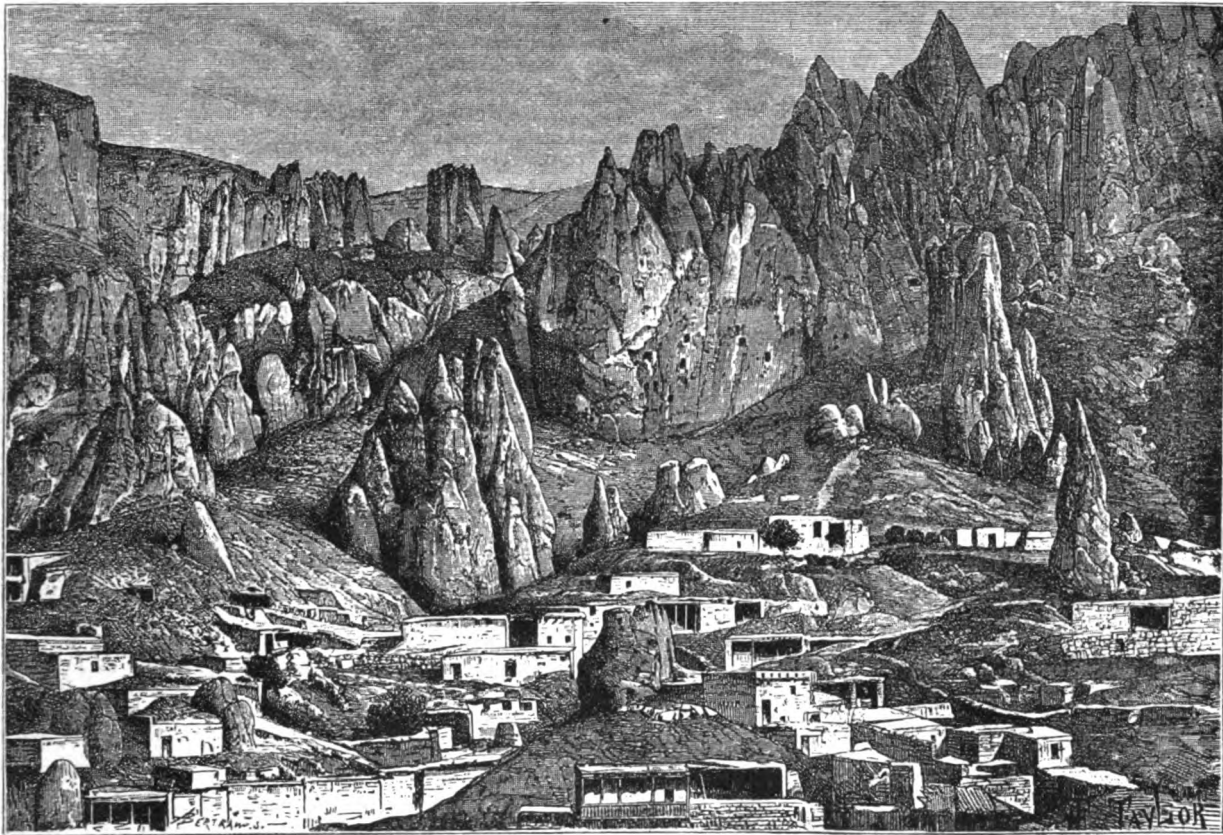
1. Վերնատունք. ի հասարակաց եկեղեցիս՝ կանանց կայան էին կառաղունիքն. բայց այս գի կանանց (կուսանաց) սեփական եկեղեցի էր, ապա արանց պատշաճէր կատաղունիքն, ուրոյն թերեւս և

ընդ բազմաշխատ և ճարտար ազուգայս՝ երբ հասոյց առու, մինչեւ ի սահմանս կամ կայուածս Տաթեւոյ աթոռոյն. և զի ասէ ի վճռագրին շունեւ ի իրոյն մասն Խոտեցեաց, Դնհերեցեաց և Հալեցեաց, յայտ ուրեմն է զի յաւ

անտեսաբար կալոյ։ Իսկ նորաւոր ձայնն թուի ինձ խանգարած Catacumenun բառի, որ նշանակէր զվերնատուն կամ զզոռաւոր զին եկեղեցեաց, ուր կային երախայ հաւատացեալք։

րեւելից կուսէ սոցին ածէր զյուրն, որպէս թուի ի միջոյ Գարահունջ գեղլ և ձորայն Բարկուշատայ։ Վարարակ կոչէր յայնժամ գետակն այն, և գայր ի Չափեձոր լեռնէ. առ աղբերօք նորին, որ արգ անշուշտ յանուն Չանկեղուրի կամ Կորէսի կոչի, բազում լերինք են բարձունք, որք և սահման հատանեն ընդ Ծղուկ գաւառ ի Մ. ընդ Ազահէն ի Հս., և ընդ Հաբանդ ընդ Ել.։ Ո՛ր յայնցանէ իցէ բնիկ լեռան Չափեձորոյ, ոչ գիտեմ. Թերեւս ոչ հեռագոյնքն և բարձրագոյնք որ ի Հս. Մ. այլ որ իւր երկու մղոնաւ ի Մ. Հր. կայ հնոյն Գորուայ (Կորէս), 7048' բարձր է։

Լուսք զաւանդութիւն պատմչին Սիւնեաց վասն Չափայ նահապետի ի զարմէ Սիսակայ՝ նախ աստ բնակելոյ, և շինողի Հաբանդայ բերդին, որ յետոյ յիւր անուն՝ յորմէ և սահմանքն՝ կոչեցաւ Չափեձորոյ բերդ, և ընդ նշանաւոր բերդորէից Սիւնեաց դասի ի կարգին, Թէպէտ ոչ յիշի յետոյ ի պատմութեան, և հաւանելի է լինել ի սահմանս հնոյն Կորէսի, որ կայ առ եզերք իրոյն յալմէն իւր երկւք մղոնօք ի Մ. Հս. նորոյ աւանին, ի 4780' բարձու. գի և վասն հնաչէն դաստակերտին ասէ պատմիչն, «Շինեալ ի վերայ գետոյ միոյ, կոչէ յիւր անուն զձորն» Չափեձոր, և զբերդն՝ Չափեձորոյ բերդ»։ Ի գեղեցիկ

73. Կորէս = Չանկեղաօր.

սահմանս սորին բնակեալ նստէր երբեմն Բաշու Նոյինն մեծ զօրավար Թաթարաց և հրամանատար արեւմտից, ուրանօր ի բանակին արգելեալ պահէր զԴաւիթ Թագաւոր Սուլայանց. իսկ սորա փախուցեալ երկւք արամբք, առ ի զերծանել ի ձեռաց հետամտիցն՝ ի բաց էարկ զճանաչաւէտ լուսաւոր կարմիր գոհար ակնն, յորում և մասն մի ի կենարար փայտէն. որ անկեալ ապա ի ձեռս Սմբատայ Օրբելեանց՝ եղբորն Տարսայիճայ՝ եղեւ սմա պատճառք մեծութեան։ Եր այսր Սմբատայ ձեռատունկ այգի ի Չափեձոր, զոր վասն հոգւոյ եղբորորդւոյ իւրոյ Բիւրթէլի՝ տղայ հասակաւ սպանելոյ ի պատերազմի՝ ի դաշտին Խազրաց, նուիրեաց եկեղեցւոյ¹, յամի 1261։

Ի Յուցակի հին գիւղորայից գաւառիս՝ կրկին, Թերեւս և երեք տեղիք են համանուանք, մին Գորու, որ ի տրիցըն (30 բեռն) վկայի մեծագոյն գոլ. միւսն Գորայք կոչի, և տուրքն կիսով չափ նուազ. ճանաչին և այժմ երեք տեղիք նման անուամբ. յորոց մին կոչի Հիւն և է վերոյնշանակեալն, ի ստորոտս լերին ի բարեգիր և անուշոք վայրի. այլ իբրու ոչ ըստ բաւականին անբոյթ՝ լքեալ ի բնակչացն՝ ոչ գիտեմ երբ։ Երկրորդն և այժմ գլխաւոր աւան, նա և քաղաքաւան բովանդակ գաւառին, կորէս կամ կորուս կամ Գորիս, որ և Չանկեղաօր, երկու մղոնաւ կամ աւելի յարեւելից հարաւոյ կայ առաջնոյն, յերկոսին ափունս կարկաշտահոս և սրընթաց Չա-

¹ Յեւ ժիշ գարու և ի սկիզբն ԺԼԻՆ (1699-1710) Թագոս ռեշ-նօգոյցէ գերմակ՝ կայր ի վեհաբիկ. այլ ոչ գիտեմ ստուգիւ ի բերդադաշտայ անին ծննդեամբ, ի՞նչ է գաւառէն։— Ի Յուցակի

Չափեձորոյ Էջմիածնի կարգի և Մաշտոց մի գրեալ ի գիւղն Հուր-բաշոյ յերկրին Մեծ-Վոյ. երկուքն եւս անուանքն երկրայինք։

² Նա և տեղոտ ասէ ռեշ բնկացն։

գեձորոյն, ի դժուարագնաց քարուտ և խարխարուտ ձուրավայրի ի 4000' բարձու, շրջապատելոյ բրգաձեւ բարձամբ և խորափիտ խողովովք, և սուղ աւելի հեռի ի Մ. Հս. երրորդին որ կերտն կոչի: Թէպէտ յատակ տեղւոյն խոժուատեսիլ է և ոչ դիւրամատոյց, և ի ձորեզերն փորեալ են շատք ի տանց՝ առ ի սլատապարուծիւն ցըրտոյ, այլ տեսարանքն չեն անգեղեայք, և օդն ջուրք պայծառք, բայց ոչ առողջասուն, որպէս գէինն և վերին Արէս: Երբ և յումէ՝ կարգեցաւ սա զխաւար ի շէնս կողմանցս և էսա զկոյուսն Զանկեագոր, յաւուրս իշխանութեան Պարսից և Թաթարաց, ոչ ունիմ ասել: — Գլխաւոր մասն աւանին կայ յաշեկէ գետակին. որ է յարեւելից, ունելով միահամուռ 800 տունս Հայոց և 50 այլազգեաց, շուրջ Թատերաձեւ կարգ ըստ կարգէ վերամբարձեալս՝ նորանշան իմն տեսլեամբ: Եւ զմէ գետակին տարածանին ագարակքն և կալտին: Այլ արգ հրամանաւ պետութեան հաստատին քարաշէն բնակութիւնք և պաշտօնարանք և եկեղեցի յայտ կողման, և բարգաւաճէ վայրն՝ միջադիր գոլով և անցք արքունի պողոտայի ընդ Շուշի և Նախաւան. յամաց հետէ հաստատեալ է անոյ և դպրոց փոքր: Բնակիչքն գրեթէ առ հասարակ հողագործք են. սակաւաթիւ ունելով կրպակս կարեւորագոյն պիտոյից, զի զայլ կարեւորն ի Շուշեայ տան բերել: — Գերմանացի ոմն ճանապարհագիր յամարանի 1850 ամի օթեկանեալ աստ առ գաւառապետին, որ էր հայկազն ազնուատոհմ Ճիմանկիր Բէկ անուն, գովութեամբ յիշէ զհիւրընկալութիւնն (և զարմացմամբ), զի և յայնպիսում հեռուոր վայրի պատուեաց զնա, ի վերայ այլոց՝ և Շաւրանեի և Բորոքի գինեգը: Եգիտ առ նմա և Սաքսոնացի մի առաքեալ ի պետութենէն՝ ի քննութիւն և ի չափումն երկրին: — Եւ մանակակիցք Հայ գաւառապետին յիշին բնիկք աւանիս «Մէլիք Յարու» Թիւն Մէլիք Հիւսէնեան, ի մեծ ազգէ. այր բարեւ պաշտ և քաջասիրտ, յաջողակ յամենայն բանս և ի «գործս իւր. նմանապէս եղբայր իւր Ալլահվէրտի Բէկըն»: Եկեղեցին կոչի Մ. Հովհաննէ, սագաշէն, յանհարթ և ի կոփածոյ քարանց: — Ընդ մէջ նորոյն և հնոյն կորէսի և մերձագոյն ի սա, ի 4335' բարձր տեղւոյ կայ ուխտատեղի մատուռն փոքրիկ, գերեզման աղկան միոյ, որպէս աւանդեն, որ առ ի գերծանել ի բռնարարութենէ՝ ամպարշտաց՝ գահալէժ հոսեալ է զանձն ի բարձանց ի Լիճն Սեւ, որ ի դագաթան լեռնակին. և առ ի վրէժ իմն քինու, կարծէ ուսմին, եթէ մնալով անդէն՝ ըմբռնիցէ զանկեալսն ի նոյն, և ոչ թողցէ գերծանել ելանել ի վեր արտաքս: — Խանիքով Նիկողայոս աւրեւելագէտ Ռուս՝ յայց ել աւանիս յամի 1848 (նոյեմբ. 16-28): — Ի յիշատակարանի աւետարանի միոյ գրելոյ «ի յերկիրս Զագաձոր, ի գեօղս՝ որ կոչի Կորէս», յիշին եկեղեցիքն Մ. Գրիգորիս, և Մ. Աստուածածին, յամի 1667: Յետ սակաւ ամսց (1683) Մոսկու երէց Գորիսեցի գրէ յայլում աւետարանի սակաւատող յիշատակարան ինչ ի Տանատափ գեղ ի Տանձատափն (324): — Յօտար երկրի՝ (Սիւրիստէ) յիշի Մկրտիչ որդի Կոչրուսեցի Մանուէլի, ընծայող եկեղեցւոյ քաղաքին, յամի 1745-6, աւետարան մի գրեալ ի Սեւով յամի 1628:

Ընդ մէջ Կորեսայ ի հարաւոյ կուսէ, և մեծի գետոյն Բարկուշատայ ի Հս. հաստար փարսխաշափ հեռաւորութեամբ յերկոցուն եւս, կայ Քարափունջ կամ Քարունջ գիւղ, Մ. Հովհաննէ եկեղեցեալ, յաջմէ վարարակի, և յանկեան՝ զոր գործէ ընդ նմին վտակ մի օժանդակ նորուն, (որոյ աղբերակունք են Սուգ պոչագ և Երտի պոչագ), յեռագագաթն իւր-թեփէլէր լերին. յորմէ իջեալ և անցեալ ընդ վերոյիջեալ լճակն, իբր յ'18 Զափ բարձանց քարածեփց վիժեալ Թափի մեծաւ շառաչմամբ, վասն որոյ և Շաւան կոչի. և Թերեւս աստի ծագեալ է անուն գեղին իբրու հնչողի քարանց: Հին Յուցակն ընդ գեօղս Այլախայ, այսինքն արեւելեան մասին Մղկոյ դասէ գեօղս զայս Քարահունջ. այլ եթէ արդարեւ կայ ի տեղւոյս ուր նշանակեցաք՝ ըստ ընտիր աշխարհացոցի, յանկագոյն է Հարանդայ. որում ի դէպ գայ և ճանապարհն զոր արար Արաշամ կաթողիկոս. զի ի Խնձորեակայ երթալով ի Տաթեւ՝ էանց ընդ գիւղս այս. և «Տեսաք, սսէ, աւեր գիւղ մի, զոր բանադրեալ էին առ ռաջնորդք Տաթեւու, Քարահունջ անուն. աղբիսեցին» զիս արձակել. որ և զտեղի առեալ՝ ետու զարձակումն, և օրհնութիւն գիւղոյն. յորում գոյր պատուական եւ կեղեցի մի սրբատաշ քարամբք յինեալ: Յայժմուս են ի գեղին 150 տունք Հայոց հողագործոց: — Սակաւուք ի բացեայ առ գետեզերքն են աղբերք Խիտահաւակ կրային ջրոց: Ի մեծի սասանութեան Արարատայ յամին 1840՝ եհաս աւերած և գեղին, յորում և երկու վիհք բացան պատումամբ, մին ի միջավայրի գեղին, որ և ի հերու (1889) վերստին ընդլայնեցաւ, վասն որոյ հրամայեաց պետութիւնն և հեռացոյց անտի զմերձաբնակն: Յերի գեղին յայտնեցան ի վերջին ամբս և գետնափոր բնակարանք և խեցեղէն անօթք:

Ոչ նշանակի այլ չէն յեզերս Զագեձորոյ, որ ի ստորեւ Քարահունջի իջեալ ի հարաւ՝ ըստ առաջնոյ ուղղութեանն, և մերձեալ ի գետն մեծ՝ ապա խոտորի ընդ արեւելս. և կշիռ ի հանդիպոյ Խանապայ բերդակի Թափի ի նոյն. մերձ ի խառնուրդսն նշանակի Տափաքոչ գիւղ և բերդատեղի, ոչ գիտեմ յանուն Կաթի Բէկի թէ այլում:

100 Մղոնաւ կամ սուղ աւելի բացագոյն յիւրեք Զագեձորոյ ընդունի Բարկուշատ այլ վտակ մի փոքրիկ, յորոյ ձորաբերանի կայ գիւղիկն Մաղանջուկ, Մ. Հովհաննէ եկեղեցեալ, ընդ մէջ Քարահունջի ի Հր. և Տափաթլուփ ի Հս. ոչ յիշի սա ի հնումն, այլ ի նոր Յուցակս Թեմին Տաթեւու, և գուշակի մեծ չէն լինել. զի ի սկիզբն Ժէ դարու գրի ոչ լոկ դեօղ կամ աւան՝ այլ եւ վիճակ մի, «յերկիրս Մաղանջուկս», յորում պարագրի Տանձաւեր գիւղ: — Մղոնաւ եւս ի սմանէ բացագոյն այլ գետակ մեծագոյն քան զայն՝ Թափի ի Բարկուշատ, զոր ի դէպ է կոչել յանուն Խնձորեակայ, այլեւայլ մանր վտակաց խառնուրդ գոլով ընդ ձորակս անձուկս, յորոց ի մուտս կան գեօղք երեք. մին Այի-Ղուշի քենտ կամ Այիդուշի շէն, կիսով փարսխաւս ի Հր. ելից Կորէս աւանի կայ, 150 տուն բնակչութ. սոցա պտուղք յաթոռն Տաթեւոյ նշանակին 3300 շահի դրամ: — Մղոնաւ ի Հր. նորին՝ Գօրու, որպէս գրի և ի հին Յուցակին, և ի արիցն (20 բռն) յայտնի ընդարձակ լինել յայժմամ:

Երբորդ գիւղն մեծագոյն և գլխաւոր յերեսին, և հիւսիսագոյն գրիւք, մղոնաւ չափ ի Հս. Եւ. Ալիդուլի — քէն տի կայ, և երիւք մղոնաք կամ սուղ աւելի յելից Կորէսի՝ Խնծորեսկ, ոչ մեծ ինչ ըստ հին Յուցակին, զի հարկն 10 բեռն միայն էր, այլ վասն միջակայ դրիցն և անցից պուղոսային՝ չէն է. ունի և եկեղեցի. Յաւուրս պատերազմաց Ղափանեցոց յիշի և թերթ նորին մեծ, ուր յետ մա հուան Դաւթի բէկի բնակեցաւ յաջորդ նորա Միսիթար սպարապետ. իսկ բնակիչք տեղւոյն ստիպէին զնա գնալ յիւր սեփական ամրոցն, և ի շանսալ նորա, « անդ յիւ » ըոցն հարեալ Թօփով մեռանէր յամի Տեառն 1730, « յետ երկուց ամաց իշխելոյն » Զինի ամաց հնգից Աւրահամ կաթողիկոս որ էանց ընդ այն ի գալն ի Մուղանայ ի Նախնաւան, յետ անցանելոյ ընդ Զորգիւղ, Պնաւնոր և « Ղուրդիպէկի ոպան » որ է Սիսիանցի », զրէ կարեւոր գիտելիս զԽնծորեսկայ. « Է ի մէջ քարաժեռ լեռնաց մեծամեծաց, որ ունի անբաւ բարձրութիւն. » նեղ և անձուկ ճանապարհաւ ¹ իջաք ի մէջ ձորուն, « վասն ահի Օսմանեանց և Ղարաչուլու Քրդերոյն. և » ի բարձրաբերձ տեղիս յայսկոյս և յայնկոյս դէմ յան « զիման միմեանց՝ փորեալ ապառաժ վէմս քարայր, որ » են մաղաթայք, իւրաքանչիւր ոք վասն իւրեանց տուն » բնակութեան շինեալ բնակէին. և այն էր զարմանք, « որ կաշէփոկովք ելանէին և իջանէին կանայք՝ զստնդեայ » տղայս կապեալ ի վերայ ողին իւրեանց, նոյնպէս և » զսափորն ջրոյ և հարկաւոր իրաց. այնպէս փոկով ելա » նէին ի վեր և մտանէին ի բարձրագոյն որջս վիմաց, » և քարէին զփոկէ առասանն ի վեր. մարդ ոչ կարէր ե » լանել. իսկ տունք նոցա ի գիւղքն՝ էին քանդեալք ի զա » րացն Օսմանեաց և ի յաւազակ Քրդաց Ղարաչուլուց. » Նախ գայր 3000 տուն ի Խնծորեսկ գիւղս այս, բայց այժմ » սակաւացեալք են. զի բազումք սպանեալք էին ի Թուր » քաց. քանզի փաշայք զօրք իւրեանց քանիցս անգամ » եկեալ էին ի վերայ սոցա, և ոչ կարացեալ մուտս առ » նել, այլ պատերազմեալ ընդ միմեանս՝ յետս դարձեալ » էին ամօթով. բայց զմի կողմն որ ոչ ունէին յանդիման » ինքեանց քարայր՝ որ սգնիցէին իրերաց, վասն որոյ » զայն կողմն աւերեալ էին. զկանայս, զորդիս և զարս ի » սուր մաշեալ. որք մնացեալ էին կէս մի և կամ երից » մասանց մի մասն զերծեալք՝ նոքա ունէին զքարայրս » իւրեանց յանդիման միմեանց, որք բռնփեկով կարա » ցին զմիմեանս պահել ի Թշնամեաց: Ի գիւղս այս պա » տուական շատ խալի խալիկայ գործէին յառաջ, բայց » այժմ նուազեալք են յոյժ, և հագիւ թէ ոմանք պառա » ւունք գտանին գործողք: Եւ աստ գիւղացիք զմեզ ճա » նապարհորդելով ի Թանձրութենէ ձեանն, և ինքեանք » զինուք և Թֆանկովք հասուցին զմեզ ի Մեծ Անապատն » Տաթեւու », անցեալք ընդ Քարահունջ: Վկայի և ի բա » նից կաթողիկոսին չուր զսահմանօքն բնակել կամ բանա » կել Ղառաօտոյն տոհմի Քրդաց կամ Թուրքաց, զորս ե » հարն Դաւիթ յիրեքգագաթնեան լեռնավայրս, և որք յե » տոյ գումարեցան ընդ այլոց այլազգեաց յաշխարհախումբ » րանակին ի պաշարել զԲերդն Դաւթի, և վանեցան ի քա »

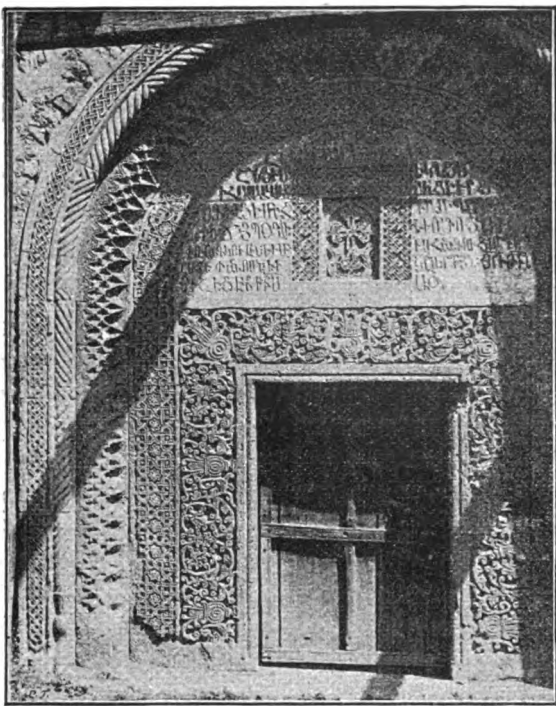
լացն Հայոց: Սոցա Թուր հաստատեալ կամ յանուն սո » ցին Ալիդուլիէն ի գլուխ ձորագետոյս, որպէս և ձմե » րոց նոցին Ալիդուլի — դշխա ի սպառուած ջրոյն կամ առ » խառնրդովքն ընդ գետոյն Ռարկուշատայ. յորոց յելից » կուսէ սակաւուք ի բացէ կայ կամուրջ մի Հիսսէին — քօփ » րիս կոչեցեալ — Զարդիս՝ Խնծորեսկ կոչի և Խըն » ծրիստան, և ունի 610 երդս Հայոց. եկեղեցիս երկուս, » յորոց մին յանուն Ս. Հովնաթիւնայ: Ի ժամանակս յե » տինս երեւելի էր ի գեղջն՝ « Մէլիք Ֆարամազ Գասպա » ւ քեան, այր երկիւղած և բարեպաշտ, խոնարհամիտ և » խորհրդակոն ի կառավարութեան », ըստ շարայարողի » Պատմութեան Սիւնեաց:

Ի Հս. Խնծորեսկի և Կորէսի լեռնավայրացն Ղա » զի կիւղին և Չալպուտուն՝ իջանէ գետակ մի, և խաղա » լով ընդ արեւելս Թափի ի մեծ գետն Հագարու: Ի գլուխ » ձորոյն՝ ի ստորոտս Չալպուտունի կայ Դաշքեւտ, այն է » Քարաշէն ըստ մերազգեաց, որոց են 80 տունք ի ամին. » ոչ յիշի ի հին Յուցակին, իսկ ի նորումն՝ 3000 շահի հարկ » տայր յաթոռն Տաթեւու: Առ սովաւ ի Հր. կուսէ բղխեն » ծծմբային և Թթուահամ ջուրք, զոր այլազգիք կոչեն Ղօ » քոսր սոս: — Ի ստորին կողմանս գետաձորոյն զգեղբք » նորին երկու գետք են Ճիձիւկի կոչեցեալք, մին յալմէ՝ » միւսն յահեկէ, կիսով փարսախաւ հեռիք յիրերաց: » Բանուն սոցա մարթ է կոչել զգետակն, և զուգութիւն » նոցա ներէ կարծել թէ իցեն մի յերկուց զուգից գիւղո » րայից Հաբանդայ, որք են Կարբինք վերին և Ներքին, » կամ Մակաղոց և Միւս Մակաղոց: Առ ստորնօղն՝ որ » է ի ձախակողմն ձորոյն և մերձագոյն ի Հագարի՝ իբրու » փարսախաւ կամ եւս նուազ, վտակ մի փոքրիկ անկա » նի ի գետակն, յորոյ ձորեղբն կայ Կուռնի ծոր կամ » Կուռնի ծոր գիւղ մեծ, 250 տումք, բարեբեր սահմա » նաք. (որոյ անուամբ անշուշտ և վտակն), և որպէս Թուր » մեծ է, և ունի եկեղեցի. բայց ոչ ի պատմութեան յիշի » և ոչ ի հին Յուցակին, այլ ի նորումն, հարկելով Տաթե » ւու 4000 շահի: Եկեղեցին կոչի Ս. Յովնանէս: — Անգ » ղիացի գնդապետն Միկէէն, որ ագաւ աստ երբմէ (ի » փերթ. 1830) բարեբիկ և պարզաշէն եգիտ զտնկունս » բնակչոցն, սրոց որմք էին ձողք երկու ոտնաշափ հեռիք » յիրերաց, չընապատեալ Թաղեք, այսպէս և ձեղունն՝ » ուռնի ձողողք ծածկեալ: Մերձ ի Կուռնիծոր ի Հս. Մ. » ամբառնայ սրակատար լեռնակն Փեօմիւր — քէփէ, 4180՝:

Ընդ մէջ Ճիձիւկեայ գետակիս և Կուռնիծորոյ, և ընդ » մէջ Ագ օղլան գետոյ՝ հզօր օժանդակի Հագարու, նա » նակի և գետակ մի փոքրիկ, սր առանձինն անկանի ի » գետս այս մեծ, ի նախայիշեալ լեռնակողմանց իջանե » լով յարեւմտից ընդ Եւ., յորոյ գլուխ ձորակին կայ Տեղ » գիւղ հին և մեծ, իբր 450 տամք Հայոց, և Ս. Գեորգ » եկեղեցեաւ և ագարակաք: Ի հին Յուցակին երկու տե » ղիք են գրեաթէ համանուանք, մին Տեղ, միւս Տեղի, » երկոցուն եւս հարկ 12 բեռն. նշանակեալս աստ կարծեմ » առաջինն է, երեք մղոնաւ կամ աւելի ի Հս. արեւմտից » Կուռնիծորոյ: Տեղ՝ դաստակերտ է Շահանդիստոյ դշխոյի, » յետ մահուան առն իւրոյ Սմբատայ՝ առաջին Թաղաւո »

¹ Թերեւս այս անուիք են Խնծի կամ յիշեալ ի Յուցակի հասից Տաթեւու, որոյ էր և ագարակ « մէջ բեռն տեղի »:

րի Սիւնեաց, վասն հոգւոյ սորին նուիրեալ յաթոռն Տաթեւոյ, յամի 998, գրելով վճիռ. « Յանուն Աստուծոյ. »
 « Կամ եղեւ ինձ Շահանդխտոյ դատեր Սեւագայի, տալ
 « ի Համբանդ գաւառի զանուանեալ շէնդ զՏեղ, իւր ամեւ
 « նայն բոլոր սահմանովն, լերամբ եւ դաշտիւ եւ այլ մը
 « տիւք. զոր իմ թագաւորին Սմբատայ ինձ տուեալ էր,
 « եւ իմ ի կորդոյ շէն դրեալ, եւ ես յետ ելից երանելի
 « թագաւորին իմոյ յաստեացս, իւր հոգւոյն ի Տաթեւ ի
 « սուրբ մայրաքաղաքն և ի Ս. Նշանն ետու, ի ձեռն
 « Տեառն Յակոբայ Սիւնեաց եպիսկոպոսի. Եւ յայսմէն
 « տէ անիշխան հմբ ես և իմ որդիքս Վասակ եւ Սեւադա.
 « զի ի ձեռն Աստուծոյ եմ տուեալ և ի Ս. Նշանս. եւ
 « պարտական են յամենայն տարի իմ թագաւորի հո-
 « զւոյն զՎարդապետին քառասունն պատարագ առնել.

74. Դռան եկեղեցւոյ Լոր գեղը * : — Տես յէջ 231.

» եւ յամենայն օր զԵրանի ում թողութիւն սաղմոսն ա-
 « սել ի նոյն քառասունն... Եւ վասն առաւել հաստա-
 « տութեան գրեցի իմ ձեռագրս զայս վճիռս եւ Վասակ
 « որդի Սմբատայ թագաւորի, հրամանաւ իմ մարտ-
 « Աստուած շնորհաւոր արասցէ. ի Թուխ Հայւց Նիշ-
 « եւ կնքեցաւ մերով մատանեալս : — † Այս պատուէր
 « հրամանի է իմ Յակոբայ (եպիսկոպոսի) ի տունդ Սիւ-
 « նեաց առ նախագահ աթոռդ եւ լուսաճեմ տաճարդ
 « Տաթեւոյ, յոր յոյս եղ երանելի թագաւորն մեր. զի
 « պարտիք անխափան կատարել զեղեալ յիշատակս եւ
 « քառասունն նորա որ վասն շինոյն Տեղայ. որում եւ

* Զ. բնապատկերներն որ նշմարի ի կամարամիջի դրանդոյն՝
 երկուստեք խաչքանդակին, այսչափ ինչ կարացի ընթեռնուել ի լու-
 սատիւ պատկերիդ. « Շինեցաւ եկեղեցիս ի հասարակ
 » տրից իւրեանց Ագ(ու)լցի մահդասի Պա.... որդի

» մեք վկայեալ մերով ձեռագրովս՝ կապեցաք անլուծա-
 » նելի կապանք զհակառակողսն այսմ, եւ կնքեցաք
 » մերով մատանեալս, ի կամս Աստուծոյ : — Յաջորդն
 Յակոբայ Գրիգոր եպիսկոպոս եւս հաստատեալ է ըզ-
 վերոյգրեալսն, այսպէս գրելով. « Շնորհիւն Աստուծոյ.
 » եւ ես Գրիգոր Սիւնեայ եպիսկոպոս հաստատեցի զայս
 » վճիռ որ վասն Տեղոյ շինոյն էր տուեալ սուրբ թագու-
 » հոյն Շահանդխտոյ՝ ի սուրբ եկեղեցիս եւ որդւոց իւ-
 » բոց, յազազս խաղաղարար եւ վայելուչ թագաւորին
 » իւրեանց Սմբատայ. զի մի դք իխեացէ խախտել ի
 » սուրբ աթոռոյս, եւ որ հակառակի », և այլն : — Յըս-
 կիզն դարուս զլիաւոր բնակչաց Տեղոյ էր Գաւիթ Բէկ
 ոմն ազնուազգի և խոհեմամիտ վկայեալ՝ ի վերջին շարա-
 գրողէ պատմութեան Սիւնեաց : — Յերի բերանոյ ա-
 ռուին Տեղոյ արկեալ կայ կամուրջ քարաշէն հաստակա-
 ռոյց և գեղեցիկ ի վերայ Հագարու գետոյ և կոչի Խան-
 քեօփրիս : Գերմանացի ոմն որ անցեալ էր ընդ Տեղ յամի
 1850, զտէր գեղջն կոչէ Լաստ Բէկ Թաթար, որոյ էին
 անդ կոյտք ընտիր ձիոց Գարապաղի, և մեծ մասն ի բնակ-
 չացն մահմետական էր. յիշէ նա և զքաղմութիւ վրա-
 նաբնական ի բարձրաւանդակի անդ : Իսկ հերու (1890)
 յամսհան մայիսի էանց ընդ Տեղ՝ մարդաքնինն Շանդր,
 հանդերձ կնուսն. սա կանխեալ ի տեղագրել, անշուք
 և անդալար այլ և աղտեղի ասէ զգիւղն, իոր 480 հողա-
 փոր տամբք ի լանջս բլրի, յորմէ հեռի են արտորայքն և
 ծառատունկք. բնակիչքն, որպէս երեւեցուցանէ, անշն-
 տելք և անծանօթք նորոց գիւտից, հողագործք և անաս-
 նադարմանք, խաւսափէին (մանաւանդ կանայք) ի տալոյ
 լուսազրել զանձինս և ի չափելոյ : Եկեղեցի գեղջն փքր
 և բարձր՝ կամարակապ, հնակարկատ վիմօք, յորս գոն
 և արձանք փափագելիք յընդօրինակութիւն, կոչի Ս.
 Գեորգ, և պատուի յախտաւորաց. առ երի կայ և ընդ-
 արձակ գերեզմանոցն, ոչ սակաւ խաչլիմօք և խոյածեւ
 գերեզմանօք : Գրեաթէ յարակից է Տեղոյ յարեւմտից
 նորին Արաւիս գետի փոր, որ ոչ յիշի ի հին Յուցակին.
 այլ ի յետնումն :

Յետին գիւղ Հարանդայ ի հիւսիսակողմն՝ ի խաղս վը-
 տակաց Ագողան գետոյ, չորիւք մղոնք ի Հս. Մ. Տեղոյ,
 ի գեղեցիկ ձորակի՝ է հինն Խոնաճախ, այժմս Խոնաճախ
 ձայնեալ, որ հարկէր Աթոռոյն 20 բեռն, յորմէ գուշակի
 մեծ ինեւ. ունի և եկեղեցի, այլ որպէսն ոչ է ինձ յայտ-
 բնակիչքն տունք 180, երկրագործք, հովիւք, այլ և վա-
 ճառականք և արուեստագէտք են բարեկեցիկք : Քառոր-
 դաւ ժամու ի Հս. Մ. սորա կայ Պայանդոյ դեօղ, և
 միւս եւս համանուն նմին ի վերոյ, կրկին նոյնչափ հեռի
 ի Խոնաճախէ, երկղքին եւս առ վտակաւ որ թափի յԱգ-
 օղլան. յորոց Մ. կուսէ ամբառնայ երկայնանիստ լեռն
 մի (Պեգօպի ? տաղ, 7930'), որ և յայնմ կողմանէ տա-
 ման հատանէ ընդ Աղահէճք և ընդ Հարանդ գաւառս :

» Խ(ո)նայ Պողոսի եւ որդոցն իւր Յուանգկուլին
 » եւ միւս հանգուց(եալ) որդւոց ըստեփանոսն եւ
 » Կրարքն ? Յարուծիւն. Յիշեցէք ի Քրիստոս Աս-
 տուած » :

Ա Ղ Ա Հ Ե Ճ Ք

ԲՔԱՆ ընդարձակ և ըստ բը-
նութեան հանգամանաց գեղե-
ցիկ թուի գուռառս այս, ըստ
ցուցակութեան տեղագիր տախ-
տակաց, այնքան և անժանօթ է
մնացեալ յայժմուս, կարծեմ
թէ և ի վաղուց իսկ Յարեւե-
լեան հիւսիսային կողմն աշխար-
հին Սիւնեաց գիտեղեալ, ի
հիւսիսոյ և յարեւելից սահմա-
նի լեռամբք անջրպետք Ծարայ և Ծղկոյ, ի հարաւոյ՝ Հա-
րանդաւ, այլ աստ չէ քաջայայտ բաժինն, թուի թէ աւար-
տի առ խան քեօփրիւ կամրջաւ մեծի գետոյն Հագարեայ,
և թէ ամին պատշաճի բան Սարգսի կաթողիկոսի. « Ա-
» ղահէն, ընդ որ Աղուանից գետն հատանէ մինչ ի Քա-
» րապետի կամրջին »։ քանզի արդարեւ անտի և ի վայր
(ընդ հարաւ) ծանօթանան գետոյ Հագարեայ։ Յուցանէ
այդ բան զՀագարա գետնոյն ընդ Աղուանից գետոյ. և
չէր անդէպ կոչիլ այսպէս վասն սահմանակցութեան ընդ
Արցախոյ, որ վաղու իսկ մասն համարեալ էր Աղուանից
աշխարհի. և ի հարկէ զգլխաւոր գետ գաւառին յիշէր
կաթողիկոսն. և չիք այլ քան զսա գետ մեծ, որ և գե-
տացեալ իսկ է ի բազում գետակաց, և հզօրագոյն գը-
րեաթէ քան զամենայն գետս Սիւնեաց. և ըստ այսմիկ՝
որիչ է յԱղաւնոյ գետոյ Սիւնեաց՝ զոր յիշէ աշխարհա-
ցիւրն հին, և խնդրելի է յայլում գաւառի։ Թերեւս յե-
տոյ երբեմն կոչեցաւ Ագարակոյ գետ, որպէս և գետոյն
այսու կոչմամբ յԱղահէն, յորմէ ցարդ Ագարա կամ
Հագարու գետ կոչի. և է սա նշանագոյն և ծանօթագոյն
ի բնական կերպարանաց գաւառին, քան զոր արտաքս
իսկ ելեալ և կտրեալ զՀագարեայ ընդունի յաջմէն (յա-
րեւմտից) զմիւս եւս մեծ գետն Որոտան կամ Բարկու-
շտայ, և միացեալ խաղայ ընդ Հր. Ել. և Թափի յԵ-
րասխ՝ ի սպառաւածս Սիւնեաց աշխարհի, կամ սուղ
ինչ անդր քան զայն. զի ոչ գիտեմ ստուգիւ՝ ստորին հը-
վիտ նորին՝ մանաւանդ ձախակողմանն՝ Սիւնեաց մա-
սըն էր եթէ Արցախոյ։

Յերից թեւոց զուգի գետս այս, Աղաւնոյ կամ Հագա-
րու (կամ Ագարակու), որոց արեւելեանն և գլխաւոր ի
սահմանակցութեան Արցախոյ՝ է բնիկն Ագարա գետ,
Հագարա-յայ կոչեցեալ յայլագոյնաց. և ինքն եւս երիւ
գլխաւոր վտակս կամ առաջս ունի, Ագարա, Մոնձոնիս,
և Նարոտան լայ. երկրորդն կամ միջին թեւն կոչի Հոյանց
գետ կամ Հոյաւ, և են սորա երկու առաջք ի վերնակող-
մանս հովտին իւրոյ, Ղորանքիս և ինտերեմ. Հոյանց
խառնի ընդ Ագարայ առ Սէխոլէր գիւղիւ։ Երրորդ և ա-
րեւմտագոյն առաջքն ի սահմանս Ծղկոյ՝ կոչի Աջ-օղլան,
բազմաթիւ՝ այլ մանունս ունեւով վտակս օժանդակս յաջ-
մէն՝ որ է ի Մ. Հր. և իբր 7 կամ 8 մղոնաւ ի ստորեւ
(ի Հր.) խառնըրդոց Հոյանցայ՝ խառնի յԱգարայ գետ,
սակաւուք ի Հս. վերոյիշեալ կամրջին (Խան-քեօփրիւ)։

Յուրմութիւն գետոց և վտակաց նոցին յայտառնեն զի
բովանդակ գաւառն հերձեալ է ի ձորակս, և զրեաթէ
ամենուրեք անտառախիտ, հանգոյն դրացւոյն իւրոյ Ար-
ցախական աշխարհի, համբաւելոյ ի հնումն վասն այսպի-
սի հանգամանաց երկրին և վասն ամրութեանն, յոր-սակս
և տեղի ապաւինի լինէր ի ժամանակս պատերազմաց և
վտանգաց. յայտ է եթէ և նմին բաղդի զուգակից էր Ա-
ղահէնք։ Յայս թուի ինչ յարմարել և բանից պատմին
Սիւնեաց ի պատմութեան վասակայ Գողթնեցւոյ ի Ե-
գարու, որ ի Բաղաց « անցեալ ընդ գաւառաւքն յեզր գե-
» տոյն Աղաւնոյ... (և անտի) անց ընդ միւս վտակն (?) ի
» կողմն բերդոյն՝ ի գաւառն Քաշունիք, որ այժմ Բարկու-
» շաւ կոչի... Եւ էր երկիրն այն վայր աւերանի, լի ան-
» տառախիտ ծառոց, և ի ներքոյ դաշտ անհուն լայնու-
» թեամբ մինչեւ յեզր Երասխայ »։ Ապաքէն վասն Քա-
շունեաց երեւի ասացեալ բանդ, այլ խառնակ թուի ինչ-
զի ըստ այնմ՝ Աղաւնոյ գետն լինի Բարկուշաւ որ և Որո-
տան, և միւս գետն՝ Ագարա, որ ոչ է. զի նախագրեալ
բանք Սարգսի կաթողիկոսի հաւաստեն զԱղաւնոյ գետն
լինել յԱղահէնս. և դարձեալ, Քաշունիք՝ որ է Միւս
Բաղք՝ թէպէտ և անտառաւէտ, այլ չէն երկիր էր, իսկ
Աղահէնոյ չիք ինչ զրեաթէ յիշատակ պատմական, և
գիպողագոյն էր սմա լինել անհարթ և մացառուս և ա-

մայագոյն: Բայց թէպէտ և այսպէս իցէ՝ հարկ է թէ ընդ անհեղեղ կերպարանացն՝ և ահեղս այլ և հաճոյականս ունիցի երեւոյթս, և յայտ փափագելի ի քննութիւն բնական նիւթոցն և բերոց: Ի բովանդակ սահմանս գաւառին որ ի հիւսիսոյ և յարեւելոյց, ոչ սակաւ բարձր միաշար գօտիք են լերանց, գուն ուրեք ունելով կապանս անցից և այն դժուարինս. իսկ ի մէջ երկրին՝ թէպէտ և ոչ սակաւ լերինք, այլ ոչ շատ բարձունք. և կարծեմ սակաւք ոմանք անցանիցն ըստ 7000՝ բարձրութեան, և շատք այնք իցեն որ իրրեւ 6000՝ ունիցին. որպէս տեսցին և ի կարգի տեղագրութեանս:

102. Որպէս բնութիւն երկրին այժմ, նոյն և պատմական գէպք գաւառիս անծանօթք են, և ոչ է յայտ պատճառ անուանն Աղահէճք կամ Աղահէջ, որ և յոգնաբար զրի. և գուշակի ոչ որպէս զխաղս կամ զՄղուկ՝ յանուն հին նահապետաց Հայկազնեայց և Սիսակեանց կոչեցեալ, այլ այլոյ իրիւք աղագաւ. և զի գետ իւր Աղաւնոյ՝ զրի ևս Աղունից, նոյն և ինքն գաւառն Աղահէճք, կարծիս տայ աղային իմն բնութեան. եթէ ոչ և հաճոյ ու մեք թուիցի ասել յԱղու անուանէ կարծեցեալ նախահօրն Աղունից, որոյ երկիր դրացի է սորա: Որպէս նախկին և հին անուան գաւառիս անծանօթ է ծագումն, նոյն և երկրորդի անուանն՝ ՔԱՇԱՅԱՂՔ, որպէս կոչէր ասէ առ իւրեւ՝ պատմիչն Սիւնեաց, և ի յետին դարս ազաւաղեալ՝ Քշտաղք. որոյ զուգակցութիւն կամ նմանութիւն ընդ Քաշունեաց՝ ակներեւ կայ, և այդու յետին օրինակաւ կոչէր երկրորդաբար արեւելեանն Բաղք: Միւս եւս անուն յաւելու պատմիչն զգաւառիս Աղահէճոյ, այն է ԽՈՃՈՐԱՅԵՐԴ. այլ ի դէպ է ասել թէ ոչ բովանդակ գաւառն՝ այլ մասն մի նորին այսպէս անուանէր և մասն մի Քաշաթաղք, զուցէ ըստ երից առաջից գետոյն՝ երեցուն եւս ձորահովտացն որոշեալ միով միով անուամբայսնքն բնիկ Ագարայ գետահովտին՝ Աղահէճ, Հոշանցայ՝ Քաշաթաղք, Ագ-օղլանայ՝ Խոժոռաբերդ. զի և ի նոյն հովիտս գտանին տեղիք ինչ նշանակեալք ի յետին դարս՝ յանուն գաւառաց կամ վիճակաց Քշտաղից և Խոժոռաբերդի, որպէս տեսցի յառաջիկայդ: Ինչպան կամ տէր Աղահէճոյ, որպէս այլոց գաւառաց՝ և ոչ մի յիշի, գրեաթէ և ոչ յէպք ինչ քաղաքականք, յորմէ կասկածելի է թէ վաղ ուրեմն օտարացեալ էր սա ի բնիկ տեղանց Սիւնեաց, և անկեալ ընդ Աղունից իշխանութեամբ, և կամ մանաւանդ ընդ բռնաբարութեամբ այլազգեաց, որք խափոնեցին զազգային յիշատակս և ըզվայիւս վայելչագեղ ձորահովտացն. յորոց յիշի միայն արշաւանք արաբացի ոստիկանի որդւոյ Վլթայ փառզոս կռչեցելոյ, յամի 847. որոյ եկեալ ի կողմանց Գանձակայ « յաշխարհն Սիւնեաց, գերի վարեալ զբազմացն ստճմա » նրս, գայ իջանէ յԱղահէճ գաւառ, յաւան մի Արքուն, նազետ կոչեցեալ. իսկոյն հրամայէ այրել զհեղեղեցին՝ « որ Սրբոյն Գրիգորիկայ էր անուանդրեալ. և յայնժամ » զօրութիւն աստուածային հասեալ, հեծեալ մի ի ձիոյն « ճերմակ՝ ճեպով ելանէ յեկեղեցւոյն արտաքս, ակն յայտ » նի ամենեցուն ընթացեալ ի բանակն, շիթեալ զոյրն » անօրէն հանդերձ զօրօքն իւրովք ի փախուստ դարձու » ցանէր ընդ սարն՝ որ կոչէր Եղջեր-խոս. և անդ հողմն

» դժնդակ մրկեալ չըլապատէ զնոսա. և միայն ի ձի ապաստան փախուցեալք զերծան. և պաղանաւորքն? առ » և ապուրք՝ լերանց վերայ կորեան, և գերեալքն մնա » ցին խաղաղութեամբ, փառս տալով Աստուծոյ »: Այս ըստ կաղանկատուացոյն (Գ. Ի): — Յօր կողմն գաւառին էր աւանն Արքունագետ, ոչ ունիմ ասել, զի ոչ նշանակի ի հին Յուցակին, և ոչ սարն Եղջեր-խոս, այլ յայտ է թէ յեղերս սահմանաց գաւառին էր սա, ի կողմն Արցախոյ:

Իսկ գեղք դասակարգեալք ի Յուցակի անդ հարկատուաց եկեղեցւոյն Սիւնեաց՝ են 43, և այսոքիկ.

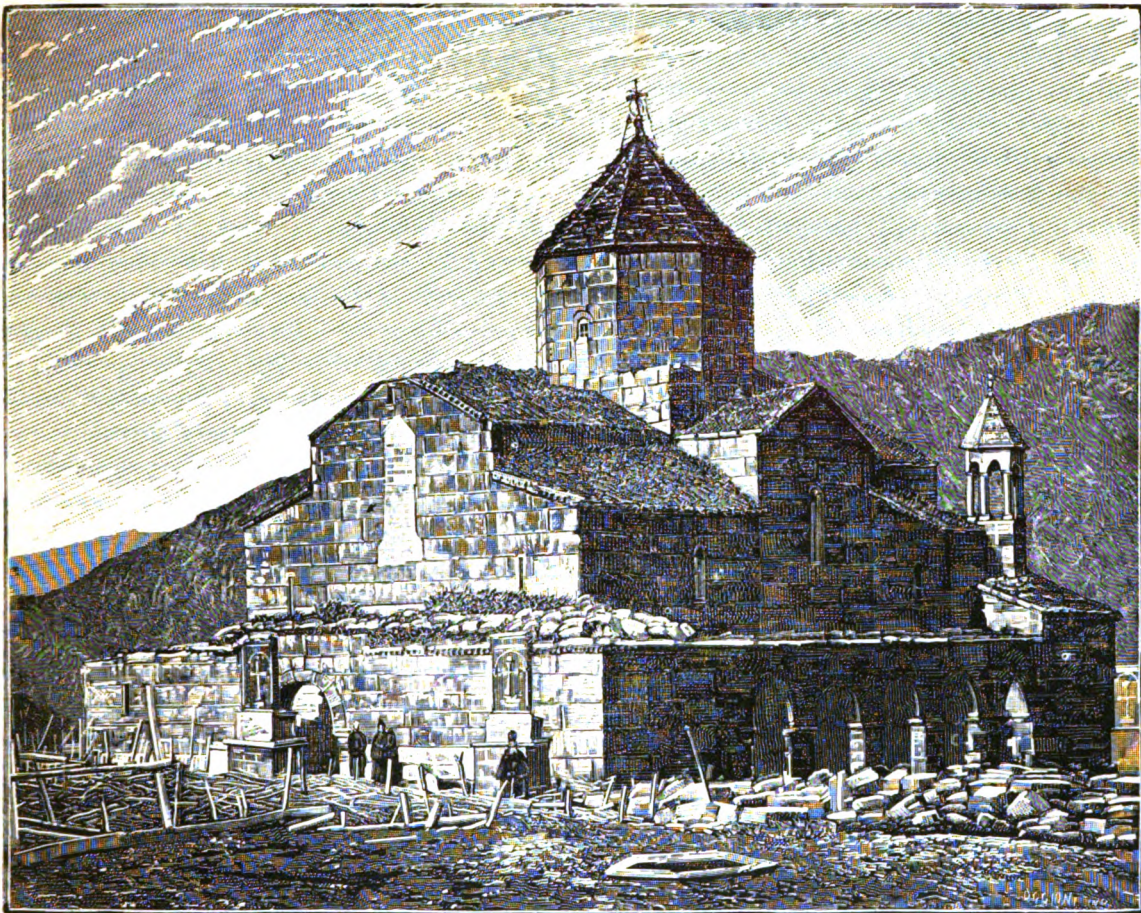
Աւժէն	10
Անէժ	12
Տանձուս	7
Հացեաց աղբիւր	12
Քեղածոր	40
Հակ	18
Արտանգետ	12
Մեղի	12
Ականք	8
Արուական	6
Մշենի	6
Քաշաթաղք	6
Վերին Շէն	6
Զիասար	6
Մատրակերտ	6
Մնի	6
Հունչաք	12
Մարգք	10
Պոխոցոխ	10
Սուրբ Գէորգ	8
Լսորք	8
Ագարակու գետ	10
Շապոկի	7
Կարկասան	6
Պախախոնիք	12
Մոշենք	10
Որբոքոյ քար	8
Արահուծ	6
Միծառնու վանք	10
Կատոհորինք	12
Հայեւեակ	6
Մախուլն	10
Խրու	8
Մորացիք	10
Խախիք	12
Վժնաբերդ	12
Հայրի	8
Անուշաւան	12
Սղտառ	6
Շամրթայ	8
Արքոյ	6
Վասակակերտ	12
Ասորոկ	10

Բաւելցուք ի սոսա և զյիշեալսն ի յետին ցուցակս ի Քաշաթաղ և ի Խոժոռաբերդ.

Սթուենիք
Աղուէսափագի
Եզնագոմեր
Փուլ
Սպիտակաջուր
Քարագլուխ
Շրուական
Խոզնավար
Հալաքս.

և Թուրքանուանք Դաշու, Ագձաքէնու, Երազուգտամ,
Ղուշձի, գուցէ և այլք սակաւք ոմանք:

103. Սկիզբն արասցուք տեղագրութեանս յարեւմտից
կուսէ, որ ժանսթացաւ մեզ նախագրեալ գաւառօք Մըղ-
կայ և Հարանդայ, և ի հովտէ Ագոլլան գետոյ, կամ ի
Խոտոռարերդ, վիճակէ, (համարելով զսա յայտմ հովտի) -
բայց գեղեանն որ ի նմա գրին՝ մասամբ պատշաճէին
Հարանդայ: Գլուխ ձորահովտին (զորոյ ոչ գիտեմ հին
անուն, այլ ախորժեմ անուանել Միծեռնալանուց գետ
կամ Խոտոռարերդոյ) միջասան է երկից գաւառացդ,
Մզկայ, Աղահէճայ և Հարանդայ, և անստոյգ իմն երկիր
կամ ամայի, որպէս նշանակեցաւ ի տեղագրութեան ա-
ռաջնոյ գաւառին (Մզկայ), և ոչ է յայտ ոյր յերեցուն

75. Պնայ վանք?

վիճակէր, կամ երկոցուն մանուանդ առաջնոցն. զի թէ
պէտ ըստ չուրցն հաւաքման (եթէ ստոյգ իցէ տեղացոյց
տախտակն) պատշաճի Աղահէճոյ, այլ մի ի վտակացն աղ-
բերականց կոչի Երեմէս, որ յիւնցուցանէ գերեմի գետ
Մզկայ, առ կուսն իակ կալով նորին սահմանաց, և ան-
լըրպետեալ Կարմիր լեռամբ, որք կոչին Գգրլպօղազ մեծ,
Գգրլպօղազ տերեւի (Ձոր Կարմիր կապանի) 10370՝ բար-
ձր, և Գգրլ քէփէ (Կարմիր սար) 9700՝. յերկուց յետնու
ցըս միջոյ խաղայ վտակն այն ընդ արեւելս կոյս, և ընկա-
լեալ յաջմէ և յահեկէ առուս, միաձոյլ ձեւանայ գետ
առ Միւնքէնու (?) գիւղիւ այլազգեաց, որ հաւանօրէն է
Մննի գիւղն Աղահէճոյ: Ի հիւսիսոյ սորին իրրեւ մղո-
նաւ ի բացեայ սար մի է չափեալ յուսումնականաց 5900՝

բարձր. որպէս և ի Հր. բացազոյն միւս, 6150՝. ի ստոր-
ոտս սորա առ վտակի միոյ որ յաջմէ գետոյն՝ Ապասու-
խիբ (?) գիւղ, ալաւաղեալ անուն, բայց հնութեան և
հայութեան վկայէ նշան եկեղեցւոյ հետաքննելի: Ի Հր.
սորա եւս նշանակի լեռնասար 6300՝ բարձր. և իբր եր-
կու միտնաւ յԵլ. Հս. գեղնառ գետեզերքն՝ յաջմէն՝ կայ
հին գիւղն Հայրի, Հէրիկ գրեալ, այժմ այլազգեաց
բնակութիւն, որպէս է գուշակել ի նշանակէ մզկթի. և
յահեկէ գետոյն՝ իրրու մասն մի նորին կամ թաղ՝ Պիւնոյ՝
առ որովք բարձրութիւն գետոյն նշանակի 4807՝: Ոչ
գիտեմ թէ առ սովաւ իցէ Պնայ վանքն, որոյ է լուսա-
գրեալ պատկերս (Թիւ 75): Մղոնաւ ի ստորեւի Հր. Ել-
Հայրեայ կայ Պոզոտու բերդագիւղ, յահեկէ գետոյն: Ի

հիւսիսայն ասոցա ամայի երկիր մի է ի միջի վտակաց՝ Գա-
րա- գլխագ կոչեցեալ՝ յանուն մեծի գեղլ, 8 կամ 600
տուն բնակչոք, որ փարսախաւ ի Հս. կայ Մինքէնտոյ,
և թուի սեփականութիւն տոհմի միոյ Թուրքաց. են ան-
դանոր և այլ գեղք նոցին Գամատի ? անուն ի 3970՝ բար-
ձու, և Չրադդու- Բելից Պոզտուի նշանակի փոքրագոյն
բերդ Գլըմը անուն, և ի Հս. նոցին Բըդըր քեփէ լեռան-
երկու մղոնաւ կամ աւելի յՅԷ. Հս. փոքու բերդի առ-
գետեղբերն յահեկէն (ի Հս.) կայ մեծ գիւղ այլազգեաց
Գարիպեարագ. յելից սորա կիսով փարսախաւ հեռի՝ Զէշ-
վա գիւղ այլազգեաց և սակաւուց Հայոց, ընդ բնաւ 50
տանց, ի 1360 Չ. բարձու, ի ստորոտս դեղնորակ փայլուն
կաւաքար բլրոց, չուրջ ունելով պուրակս կաղնեաց
և մեծամեծ ընկուզենիս և այլ պէսպէս ծառս և ծաղ-
կունս վայրիս. յորոց յիշէ Ռատտէ (որ ագաւ ի գեղ-
ջըն ի 11 յունիսի, 1890), Էրեսպակ (Salvia glutinosa),
Աղանակտոց (Geranium), *Հասկագլուխ (Cephalantho-
ra) կարմիր, Պատառտուկ (Sanicula europea, Զարոտր
(Cratogeomys), Վարդարաշ (Xylosteum), և այլն. և ի հա-
ւուց՝ Սնծեղ և Հաշիալ (Columbus Palumbus և Columb.
oenas)։- ի Հր. Զէշվայ յանկեան գետեղբերն և վտակի փո-
քու՝ կայ Սուրբան գիւղ. Եսուալ խաղալով ընդ գետոյն
ընդ Հր. Ել. յայտմ կողմանէ, յահեկէն՝ նշանակին Ճե-
ղագոր գեղ և բերդ. միթէ Զիսսան հին Յուդակին.
Պաշտոնը բերդիկ, Գըղլա բերդիկ, Մէշիքպէկ բերդիկ, և
մերձ ի կցուած գետոյն ընդ Ագարայ՝ Սիմէքիշ. գրեա-
թէ կից նմին Զապուխ, որ իցէ արդեօք հինն Շապուկի.
Առ սովաւ է օթեման կամ կայարան հասարակաց ճանա-
պարհի, յ'800 Չ. բարձու. նշանաւոր է ի գեղջն մեծ սօսի
մի, և պողաբեր ծառք, ընկուզենիք, թթենիք. ի դաշտա-
յին բուսոց ի սահմանս յայտոսիկ հաւաքեաց Ռատտէ ի
սկիզբն յունիս ամսոյ (1890) 60 տնակս. ընդ որս յիշէ
երկու տնակս վայրի վարդից և երկուս գիւղի ծառոց, եր-
կու *Պարոտակս կամ Փինչու (Spiraea crenata և Spiraea
filipendula). յառապարս և յամայիս՝ Դոն (Genista), և
Մեխակ, Մեկոն կովկասեան, Զանգաժաղիկ (Campanu-
la), վայրի Սատա (Eremostachys), Երիմանակ, Եզնալեզո, և
փշակազառ, խաղիւրան, իշառոտոյտ, *Պակուկ (Coro-
nilla), Ներգիւն, և այլն։- Իսկ յաջմէ գետոյն՝ յետ վե-
րոյիշելոցն՝ երկու միայն տեղիք նշանակին, յորոց մին
է Աձիւրս. մերձ ի սա առ գետեղբերն՝ հանդէպ Սուլ-
դանայ էր Միծառնավանքն, նշանակեալ ի հին Յուդա-
կին 10 բնուն հարկաւ. իսկ այժմ, որպէս երեւի, նշա-
նակաւ մզկիթի՝ տանկաբնակ եղեալ. Ընդ անուանի վա-
նորայս Սիւնեաց կարգէ Օրբելեանն զՄիծառնավանս,
որ կոչի և Միծառնավանք. յիշի և վանահայր նորին Ստե-
փանոս ի կէս Թ. դարու (844). այլ ոչ այլ ինչ ի յիշա-
տակս ուրեք գտի ծանօթութիւն զամանէ, բայց միայն
զՎանանդաւոյն Թովմայի, որ ընդ ուխտատեղիսն կար-
գէ և զսա.

« Անտի ի վանսըն մեծ անցեալ

» Ու Միծեռն էր կոչեցեալ ».

յայտ ուրեմն զի և ի կէս ԺԼ. դարու չէն կամ ծանօթ

էր տեղին. և ընդ հարկատուս Տաթեւոյ թեմին յիշի ի
յետին ցուցակս նորին, և ի միումն հուսկ տասնեակ վա-
նորայից թեմին կարգի « Միծառնեկու սուրբ վանքն ».
Ի ԺԵ կամ ԺԶ. դարու յիշատակի Միծառնեկու ոմն Աւ-
տուածատուր, այլ ոչ է յայտ ի կողմանց աստի Սիւ-
նեաց իցէ, եթէ ի Տարօնոյ կամ այլուստ. Զարդիս ուխ-
տատեղի է Հայոց, ի տանի Համարձման և Խաչի. որք
և աւանդեն ի ժամանակի յինութեան հարկաւոր մշա-
կաց ուսել ճաշ ի միոյ կատապէ, յոր անկեալ երբեմն
օձի՝ ագաւ մի թեւածեալ ղնովաւ ազդէ զվտանգն,
զոր ոչ իմացեալ նոցա՝ սպանանեն զհաւն, և ապա իրա-
զեկ լիալ, պատեալ թաղեն զգէշն պատուով, կոչելով
ցարդ զտեղին՝ Ագաւի Գերեզման, և պատկեր օձի կա-
խեն յեկեղեցւոյն. Իսկ զանուն վանացն ասեն ի սակս
նշխարի Սրբոյ ուրումն ճկոյթ մատին՝ զոր ժծեռն կոչեն.
Ի վերջ կոչս 1890 ամի վանապահ կարգեցաւ Մեղգոն Ե-
րէց Տերգրիգորեանց. - Երկրայութեամբ յիշեցից՝ ոչ կա-
րելով հաւաստել զտեղին, ասա՝ եթէ կողմանց Տարօնոյ
Միծառնավանքն իցէ, զկոչեցեալն Միծառնաքար Անա-
պատ, ի հին աղօթամատենի Սարկաւագ վարդապետի
(գրեւոյ յամի 1314), որոյ գրողն Գրիստափոս ասէ ըզ-
տեղւոյն, « Ի գաւառս Առանի ? Պարին, ի որբափայլ
» լերինս Հայր Մակար կոչելոյ, յԱնապատս դժուարաւ
» յարկ Միծառնաքար կոչելոյ, ի ծերպս և ի քարանձաւս
» վիմաց, առ ոտն Սրբոց Զորից Խորանաց ».
Դիք կամ բնութիւն տեղւոյն ի ճահ գայ կողմանցս Սիւ-
նեաց, անունն Պաղին՝ Պաղնատուն գաւառի Դ Հայոց.
Ելից կուտէ Միծեռնավանքից՝ բազում վտակք ի սահ-
մանաց Մզկոյ և Հաբանդայ եկեալք խառնին ի գիւտն.
զոր ի պատիւ վանացս ասացի ախորժել կոչել յիւր ա-
նուն, այլ զի սակաւ գեղեանն նշանակեալ ի համար
Հաբանդայ գաւառի կարգեալք էին ի հին Յուդակին՝
անդէն և յիշեալ եմք. որպիսիք են երկրորդն Պաղնաքար.
Խոնաժախ, և այլն. բայց վերագոյն և արեւմտագոյն և
մերձագոյն ի Միծեռնավանս է խոզնավար կամ խազ-
նավար ըստ այժմուս, գիւղ. որ թէպէտ ոչ է յիշեալ ի
հին Յուդակին, այլ ի յետինն նշանակի իբր վիճակեալ
Խոժառարեղի. և ի յիշատակարանի աւետարանի զը-
րելոյ աստ յամի 1490 ասի լինել ի « գաւառս Փաշթաւ
» զուց », և եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ, այ-
ժմ Ս. Միքայի կոչի. իբրեւ 70 տուն են Հայ բնա-
կիչք գեղի և 30 տուն այլազգիք, երկրագործք և խաշն-
արածք. քանզի ի ձորակի կայ գիւղն և երկուստեք լե-
րինք են, անձուկ է և սահման մշակութեան, այլ խնամով
յաղողեալ. նշանաւոր է ի պողատուս՝ կեռասենին, և
ի խաւարտս կամ տակս՝ գետնախնձորն. Մերաղնեայք
յայլեալ գիւղից կողմանցս գաղթեալ են այսր, յորս
զլիսաւոր ընտանիք են Միքայաբէկեան, Երազիւնեան,
Միշիք Եզնեան, Բանադորեան ²:

104. Զորուկուր, Զօշտեհ — Գլուխ միջին ձորոյ եւ-
առաջեանն Ագարայ՝ յարեւմտակողմն կայ այլոցն երկու-
ցուն. և աղբերակունք նորին են ի հարաւոյ երկրին Մա-

¹ Ըստ Առաքաւ Օրագրի Էջիւթանի, ԺԲ. 399:

² Նոր Դար, է. 72:

րայ, ի թիկանց Միխայիլի մարմնը լերին 11,120' և են երկու գլխաւորք, հիւսիսայինն յանուն լերին միայն՝ Գարաւնդ (Միխ) կոչի, հարաւայինն՝ Ինտերմ-լայ, անջրպետեալք երկայնահիստ լերամբ միով և միացեալք առ վերին Ագգերփի (Ագ քէօփրի)՝, գիւղիւ՝ որ ի 4300' բարձու. յորմէ կիսով փարսախու ի ստորեւ յԵւ. Հր. Ներքինն. երկրքին եւս յահեկէ գետոյն սր է ի Հս. — Ի սմին իսկ կողման յանձուկ ձորահովտիս առ գետեղերն նշանակին մի ըստ միով յարեմտից Հս. ընդ Եւ. Հր. գնալով՝ մինչեւ ի խառնուրդս նորին ընդ Ագարայ, Ագ-ձաքէնտ, երկու մղանա յԵւ. Ներքին Ագգերփեայ, Ագ-նաւառ, Գարաւնալը, Արասյոռ բերդիկ. իսկ յալմէ՝ հանդէպ Անաւառտայ և հուպ նմին՝ Շարքեար, Արպեան, որոց ի հարաւոյ համառնայ Դարաստս պաշի լեռան 6670' բարձր. և ի սորին հարաւոյ Չարագոռ սար. Սէյդէր ? գիւղ ի ձորեղբն. յորմէ մղանա կամ դոյզն աւելի ըստ սորեւ հին գիւղն Մշնին ըստ Յուցակին, այժմ Միշնի կոչեցեալ և տաճկաբնակ : Ի Հր. սորա Սոնգ-պոռ, լազ գիւղ ի ստորոտս երկայնաձիգ պարու սարից անջրպետաց ձորոյս ի Միծեռնալմանաց ձորագետոյն. նշանակի ի սմա եկեղեցի՝ ոչ գիտեմ շէն թէ լքեալ : Եթէ ոչ սա՝ ի դէպ է թէ ի մերձաւոր սահմանն իցէ լեալ Քաշա-Թաղը հին գիւղ, յորմէ և վիհակն մեծ՝ մասն գաւառին Աղահէնոյ էառ զնոյն անուն, զի դասակարգ գիւղորէից հին Յուցակին պահանջէ զայս մերձաւորութիւն : Հուսկ գեղ յայսմ կողման իբր փարսախու յԵւ. Սոռգ-պոռլազայ, և կիսով ի խառնուրդոց գետոյն՝ է աւանանաւուն նորին Հօլլաս, որ և Հօլլաս ի գիրս, և Հօլլանց ըստ Առաքելի. իսկ ի հին Յուցակին գրեալ Հունչաք, և ի տրիցն գուշակի մեծ լինել : Այս եկեալ Տէր Կիրակոս ամուլակից Սարգսի ի հաստատութեան Անապատից, յետ կարգաւորելոյ զՀարանց մեծ անապատն՝ ընդ Թովմայի եպիսկոպոսի՝ միայ ի զխաւորաց ճգնազգեցիցն, հաստատեաց նոր Անապատ և բնակեցաւ աստ « կրօնաւորական ժուժկալութեամբ, (և) ի նմին տեղ » « ւժ՝ մերձ ի գիւղն Հօլլանց յիւրում անապատին եղեւ » վախճաննորա ի թուականութեան մերում Ռ՛Հ (1621), « և գնաց առ սիրեցեալն իւր Քրիստոս, որում փափա » գեալ հանապաղ՝ կրէր ի յագին իւր, և ի նմին տեղով » կայ թաղեալ պատուական նշխար մարմնոյ նորա », ըստ Առաքելի պատմի. որ և ծանուցանէ զի էր նա հայրենեօք ի Տրապիզոնէ, զառաջինն « մտեալ ի կարգ աշ » խարհի, բայց ոչ վայելեալ. քանզի զկնի սակաւաւորց » վախճանեալ ամուսնոյ նորա, և ինքն մենացեալ իրեւ » զտառարակ ողջախոհ և հանապազօր խոկայր ի պատուի » բանս Աստուծոյ », եւայլն, մինչեւ լուաւ եգիտ և յարեցաւ ի Տէր Սարգիս :— Յաւուրս պատերազմաց Օսմանեանց առ Մուրատա Գ ընդ Շահ Սէֆոյ (1635), յորժամ Պարսիկ կուսական Երեւանայ Թահմազ Դուլի՝ ոչ վստահացեալ զդէմ ունել նոցա՝ թոյլ ետ ժողովրդեանն գաղթել յ՝ և կամիցին, « Կարբեցիք՝ ելին միա » հաղոյն ի բարեկենդան շարաթի օրն, և դիմեցին դէպ » յերկիրն Քաշաթաղ, և հասին մինչ ի գիւղն Հօլլաս » և անդ բնակեալ էին սեւա վրանօք բազում տունք » Քրդաց. իրրեւ տեսին զնոսա և սասցին, սղբա փա-

» խըստականք են, եկայք կոտորեսցուք զնոսա և կողոպ » տեսցուք զինչսն : Իսկ Կարբեցիքն իմացան զխորհուր » դս Քրդացն, զինեցան և նոքա ընդդէմ նոցա ի պա » տերազմ. և անկան Քուրդքն ի վերայ Կարբեցուցն » սաստիկ բախմամբ և սպանին հինգ այր, զՏէր Միխ » բար, զԴադոյութարն, զԴաշիթն, Գիլասն և Այվազն. » զի թէպէտ և Կարբեցիքն եւս սպանին ի նոցանէ, սա » կայն յաղթեցան. քանզի նոքա հանգիստք և անաշ » խաւք, և սղբա վաստակեալք և անպատրաստ և կօ » ղուպտեցին զնոսա, և զկանայսն մերկացուցին և հասու » ցին ի վերջին թշուառութիւն, և գերեցին զերիս ման » կունս և այնպէս կացին մերկ և կողոպուտ. քանզի » գիւղականքն եւս ձեռնտու եղին Քրդացն, վասն զի » երկեան ի նոցանէ, զի մի գուցէ և զինքեանս թալա » նեսցն : Իսկ Կարբեցիքն մնացին անդէն հայելով ի » կատարածն : Եւ էր այր մի ի Կարբեցուց՝ որում ասէին » Ժանտննց Միրզայ. և էր նա յայնմ աւուր ի Թաւրէզ » վաճառականութեան ալազաւ. լուաւ զկոտորումն գիւ » ղին իւրոյ և կսկծայր յոյժ »... գրեաց աղերս ի դիմաց Կարբեցուց և մատոյց առ Շահն. որոյ ընթեր » ցեալ «հհաս ի վերայ իրաւանցն. և առաքեաց բազում » զօրս ի վերայ Քրդացն. և ետ պատուէր ասելով, Մի » ռդորմիք նոցա. եթէ ոչ մի առեալ իցեն ի Հայոց՝ առ » ցնն ուղտս. փոխանակ հաւին՝ ձիս առցեն, և ա » մէն մի աշանելոյ առցեն տաան թուման... Իսկ » զօրականքն գրեցին զամենայն զոր ինչ վնասեալ էին » առ քրիստոնեայսն, և ապա ելեալ գնացին առ Քուրդ » սոն... կալան դարան Քրդացն ամենայն, և կապեցին » զձեռս յետս ամենեցուն և ձաղեցին անողորմ... յա » փըշտակեցին և կողոպտեցին զինչսն և զստացուածն, » և թափօր արարին յամենայնէ. և աշա կոչեցին ըզ » Կարբեցիսն և բաժանեցին առ նոսա զինչս Քրդացն, » և զգերեալ մանկունսն յետս դարձուցին, և զարեան » գինս սպանելոցն առին ինքեանք... Եւ այսպէս եղեւ » զրաւ գործոյն. և մնացին անդէն Կարբեցիքն՝ մինչեւ » էառ Շահն զԵրեւան. և ապա դարձան և եկին բնա » կեցան ի գիւղն իւրեանց ի Կարբի » :

105. ԶՈՐԱՆՈՎԻՏՔ ԱԳԱՐՈՒ.— Յառաջ քան զխառնուրդ Հօլլանց գետոյն ընդ բուն գետն Ագարու, յերիս կամ չա րիս գետակս բաժանեալ է սա առանձնակ ձորակօք, որոց արեւմտագոյնն և զուգընթաց Հօլլասի կոչի Նարվան-լայ. գետեղեանն հուպ առ գետեղերն են, սկսեալ ի հիւսիսոյ, Ղաուշոյս, Ագիդ-փաղեասի ? , Զօռ-քէշիշ, մերձաւորք միմեանց, յահէկէն. հանդէպ յետնոյս յալմէն՝ Գոռ յախքէնտի. և դարձեալ յալմէն՝ սակաւաւոր հեռագոյն յա փանց իրոյն՝ Ուշոյսան վերին և Ներքին. Ռուսուրոս առ իրոյն. Շալվա ի Հր. ստորին Ուլուխանի, և Դաշոյս (Քա-րուտ) ի 4630' բարձու. Թերեւս սա իցի՝ Քարագոռիս գիւղ Քաշաթաղոց. ըստ ցուցակի միայ թեմին Տաթեւու. Աստի և անգր ոչ նշանակի շէն, այլ լնակ մի փոքր յանկան խառնըրդոց գետակիս ընդ երկրորդին, որ է Մոռն. ձուխ : Անձկագոյն է ձորակ սորա ընդ մէջ Նարվանայ և բնիկն Ագարայ. Թերեւս այսպէս կոչի յանուն Մոռնի գեղի հին Յուցակին. այլ ի սկզբանն կամ գիւղին՝ Ղօր-

յի-էսայ կոչի, ուր գոյ և ընդարձակ միջոց լերանց, Պագար-տիւզի կոչեցեալ, և հանգրուան մի ամուր կամ բերդա-տեղի Շարի քէնտ անուն: Գեօղք ձորահովտին են Գա-րապայիլի, Լոյսփարոս, Քիւրձէ-պոչազ, յորոյ հարաւոյ համրառնայ Բէշիլ-թէփէ լեւան 7100' բարձր. և Ալեւաքի?

Ջորաճովիտ բուն Ագարայ կամ Հագարու գետոյ կայ յեւրոյ երկոցուն նախայիշելոցն, սահման ունելով յա-րեւելից զլեւինս անլրպետս Արցախոյ, զայժմու Գան-ձակ գաւառի. երկու փոքր վտակք են աղբերացն միա-կցեալք առ Ալեւաքի գիւղիւ, որ թուի Հալաքս ցուցակի միոյ Թեմին Տաթեւոյ, կամ Թերեւ Հայեւեակ հին Յու-ցակին: Ի Հ. սորա կայ փոքր ամրոցն կամ, հանգրուան Գապիւմ ուշադր. որոյ նման կայ և ի հարաւոյ Շար-քէնտ կո-չեցեալ: ՅԵՒ. Հր. սորա առ գետեզերքն՝ Ջորաճայի ի 4580' բարձու: Ընդ մէջ սորա ի Մ. Հր. և Քոչորիսանի յԵՒ. Հո. յանլրպետս երկոցուն ձորագետոց, ամրառնայ Աշփա-կէտիք լեւան 6475'. որպէս և յահեկէ գետոյն՝ Շարքար 6570' բարձր: Յայսմ կողման է Սոսատ գիւղ, և համանուն հանգրուան, որպէս և Նոշարտին հանգրուան. յորոց ի հարաւոյ ամրառնայ Ջիլեսա լեւան 6540' բար-ձր: Իսկ յալմէ գետոյն երկու մղոնու ի Մ. հարա-ւոյ Սուսատայ՝ մեծ գիւղն այլազգեայ Բլանին, թերեւս Վժնաբերդ հին Յուցակին: Ի կողմանց աստի մինչեւ ի խառնուրդս Հոյանց ընդ Ագարայ, Թափին ի սա երկ-ուստեք մանր վտակք. իսկ գեօղք ի խաղս կամ ի ձո-րակս նոցին՝ են, յահեկէն՝ Վաղազին, Արտաշաշի?, Պապատիւմ, և հանգրուանք ամուրք յոլովք. ի լեւնա-կողմանն ընդ մէջ գետոյն և սահմանաց Շուշայ, Հափ-նագար, Այպասար, Պիւշիւլ-տիւզ, Եաղին. Ագարայագ յալմէն, որ է անշուշտ անուանեալն Սպիտակաջուր ի նոր ցուցակի Թեմին Տաթեւոյ. Այիգոչի քէնտ գիւղ մեծ, Ենկիւն, Փիրսան, Արարոս հանգրուան, Սէյիտիք գիւղ յանկեան խառնըրդոց Հոյանց գետոյն յԱգարա:

Միջոց ձորահովտին Ագարայ ի խառնըրդոց Հոյանց գե-տոյ մինչեւ ի Միծառնաւանուցն (Ագողան), անձուկ է յալմէն, և երկու չէնք նշանակին Սոս անուն որ հընու-թեան ունի ցոյց, այլ ոչ յիշի ի ցուցակս, և Թարաշու-րան: Եարեւմտից սորա և հուպ ի ձորեզր Հոյանց գե-տոյ՝ ամրառնայ 4678' լեւանկն Մարգիզ գրեալ ի քար-տին, որ կրէ ըստ իս գանուն Մարգբ գեղլ հին Յուցա-կին՝ Իրբեւ Մարգս: Իսկ ձախակողմն ընդարձակագոյն է և խաղան ընդ նա վտակք իջեալք ի լերանց յարեւմտից Շուշայ. զիսաւոր գիւղ ի լեւանակողմանն ի 4480' բար-ձու՝ է Գալեփեփի, որ է Բերդաձոր ըստ Հայոց, և Թէպէտ ոչ յիշի ի գիրս, այլ գի այսպէս կոչէր և ի մեր իսկ ժամանակս, յայտ է ի ճանապարհագրութենէ Միկ-նէն Անգղիացւոյ, որ էանց ընդ գետակն առ նովիմբ, և աղաւաղելով գրէ Բարիսանձոր, Paredzour, Յոյժ ան-

տառամոլ են սահմանքն:— Ի Հս. Մ. Բերդաձորոյ ամրառ-նայ Լալին լեւան 5940' բարձր. և ի Հր. արեւելից Շաղ-նաքար? լեւան 6460'. առ գետեզերքն գեօղք, Ափտաքար, Գրգնաձա, Գարայիւլ. և հուպ ի խառնուրդս գետոցն՝ յա-րեւելից կուսէ Շիվիտ, կամ Պաղարպէկոս, հանդէպ Զս. պուրի:— Ի շարս հին գիւղորայից Աղահէճոյ ընթերցաք ընդ մէջ Մարգաց և Ագարակու գետոյ զանուանեալն Ս. Գէորդ, որ թուեցուցանէ մօտ չինին ունել և վանս յայն անուն. եթէ նոյն իցէ և թէ ոչ, սակայն ոչ հեռի ի վայրացս ի սահմանս Արցախոյ ծանօթ է Պտկի Ս. Գէ-որդ վանք՝, և զսոյն զայս համարիմ նշանակեալ ի քար-տի և առ Զալալենի Պտկիսի քերք. յորում ասէ և ուխ-տիւ պատուել զգերեզման Սրբոյ ուրումն Գէորգայ:

Երկոցումը օժանդակքն վարարեալ գետոյն Ագարայ խաղայ գրեաթէ անխոտոր ընդ Հր. ԵՒ. Հր. մինչեւ ի խառնուրդսն ընդ Բարկուշտայ, գործելով նովաւ ան-ձուկ միջագետս, որոյ վերին կողմն մասն է Հարանդ գաւա-ռի, ստորինն՝ ոչ գիտեմ ոյր. այլ նշանակեցից աստ զգեօղ-տին որ յալակողմեան եզերս Ագարու, ի հարաւոյ Ճիճիմի գետակի՝ զոր ի Հարանդ գրեցաք. և են Ղազի Գեորգոսո-րոս գեօղ փոքր, Մագմագակ, հանգրուան. Շոխալս ամուր գեօղ՝ որ յիշեցուցանէ զՇագուլայ գեօղ Հարան-դայ՝ ըստ հին Յուցակին. Գարաձաղ գիւղիկ և ամրոց, Գարաճաճի կամ Գարադաճ գիւղ, Բատար գիւղ ամուր. Սարիհադախ, Մալալրան, և այլն:

Իսկ ձախակողմն գետոյն Ագարայ ի Խանքեօփրիւ կա-մրջէ մինչեւ ի յիշեալ խառնուրդս Բարկուշտայ, երկիր ընդարձակ, անտառախիտ վերին (հիւսիսային) մասամբ, դաշտային այլ և ամայի՝ հարաւայնողն, անծանօթ եւս է ինձ, եթէ որում վիճակէր գաւառի. յայց հաւանական կարծեաք՝ Աղահէճոյ գրելի. յիշեցից և զոր ի նման գե-ղեան, ըստ աշխարհացոյց քարտի, ոչ ունելով այլուստ տեղեկութիւն. Ոչ սակաւ ձորք և վտակք նշանակին անդ իջեալք յարեւելից ի լերանց անլրպետաց գաւառին Շուշայ. որոց առաջին (ի Հս. ընդ Հր. գնալով) Մէշիք, որ խառնի ի մեծագոյնն Մոստուրման, յորոյ աղբերա-կանց միջի ամուր հանգրուանք, Բիճան, Մոստուրմանքար, Ճաւկերախալ (գուցէ Ճամբարախալ՝ նշանաւոր կողմն). Գարազըրազ, Բէշիլքէնտ, Տաշդան գիւղ յ' 3708' բարձու: Երկրորդ վտակ է Խանայի անուն. ի հարաւոյ նորին միւս անանուն, առ որով Հարար գիւղ. Գտանի աւե-տարան մի գրեալ ի գեղն յամի 1868 վասն Մատթէի քա-հանայի եղբոր Պետրոսի կաթողիկոսի Աղուանից, որ և ասի բնակեալ մերձ ի վանս կտցոյ. այլ ոչ է յայտ առ տանսր եթէ յայլում վայրի իցէ վանքոյ:— Ընդ մէջ Հա-րարայ և Մուսուրմանայ գետակին մերձ ի գետեզերս Ա-գարայ են գեօղք Չինարի, Սոֆիան, և հանգրուանք Տէ-կիւմէն, Գոշիւրար, Մախառնիւր, և այլն: Ի հարաւոյ ե-

1 Ագբիւր ամառգիր, Գ. 36:

2 Յիւրբայս գոլով նոյնութեան և դրից տեղւոյս ընդ Աղահե-նեան Ս. Գէորգայ, ընդօրինակեմ զբանս Զալալենի. « ցովիս բերդ. է ուխտատեղի, յորում է շինեալ զմբեթազարգ եկեղեցի ի վերայ բարձրաւանդակ տեղւոյ, ուստի երեւի շրջակայ գաղաւ-վայրն ի զուարճութիւն տեսանողաց: Այս ուխտատեղի ունի զե-կեղեցի վերանորոգեալ ի Յովհաննէս վարդապետե ումէն, որոյ

գերեզման է ի մէջ ալակողման խորանին, և անունն գրեալ է մեծ տառիւք ի վերայ առաստաղի նոյն խորանին. առաջի ուր խորանի է փոքրիկ գերեզման յանուն Սրբոյ Գէորգայ. ուլ թէ ով էր առ Գէորգ՝ չէ յայտ: Ի վերայ ալակողման օտանց եկեղե-ցոյն գրեալ է:

Ղուկաս վարդապետ ի թվին Հայոց ՌՄԼ (1781) շինեաց զմի քրաղաց եւ ես սմա յիշատակս:

լից վտակին Հարարայ մեծագոյն եւս գետակ կոչի Զան-
քանակեան, ասպնջական բազում վտակաց կամ աղբե-
րաց ի վերնակողմն (յարեւելից), ուրանօրնշանակին ամ-
բոցք կամ հանգրուանք յալովք. որպէս յալմէն կամ
յարեւմտակողմանն Դաշ-աղդը, Էլիէա՝ ի ստորոտս համ-
անուն լեռին բարձու 6630՝. Արփա-կետիք, Փառաճան
մերձ ի Հարար. և յահեկէն՝ Խոզաբերդ գիւղ, երկօ-
քին յետինքդ հայանուանք ոչ յիշին ի ցուցակս հարկա-
տուաց աթոռոյն Սիւնեաց և ոչ այլուր: — Մերձ սոցին
Ճաղատու լեռն երկայնածիք, և ի հարաւոյ նորա թօփ
աղաձ լեռն 6360՝ և խաղ գիւղ: Ի հարաւոյ ձորագետոյս
ձգի միւս հաւասար նմին, այլ սակաւալէն, յորոյ գլուխն
ի Հր. Խոզաբերդի ամբառնայ Զեմէն լեռն երկայնա-
նիստ, և Պօզալ տաղ լեռնակ կոնաձեւ. յորոց ելից մերձ
ի լեռնասահմանս Արցախական գաւառաց՝ Գինաքաղար
հանգրուան կամ ամրոց, որ յայտ առնէ զԳինեճաղք
գետոյ Հաբանդայ: — Ի միւսում եւս ձորագետի որ ի հա-
րաւոյ սորին՝ նշանակի Պաշայեդ հանգրուան, և Գոնէ-
ձուսքան աղբիւր: Ի միջի երկոցուն սոցա առ գետեզերք
Ագարու են գետոյք ամուրք Մուրատիւան, Խանտեք, Պա-
շաւաղանի, Ճիւնիք: — Աստի և անդր կերպարանափոխ
լինի երկիրն, պակասեն անտառք, եթէ ստոյգ ցուցանի-
ցեն տախտակքն. իսկ գետոյք՝ որ յեզերս Ագարայ միայն
նշանակին, են Խոնիկ հանդէպ Մալաթիանի, Էֆենտիէր,
Տանիյէր, Ռաշիտ Վերին և Ստորին, Խանուխ, Մաֆրուզ-
լու և Քիշտ Մաֆրուզլու, Սէրալի, և Աջալի առ գե-
տակցութեամբ Բարկուշատայ և Ագարու: Ընդ Մաֆ-

րուզլու էանց բնաբնինն Ռատտէ, (26 մայիսի, 1890) դի-
տելով զբազմութիւն սպիտակ արագլաց բունելոց ի կա-
ղաճախիս, և ի միում ծառի ետես ութ բոյնս: Ի Խա-
նուխ յիշէ զայգիս և թզենիս շերամարոյծս. ընդ սոսին՝
Սօսիս, Կաղամախիս բարձունս, Լիդենիս (Celtis) և Կե-
ռանենիս: — Նշանաւոր քան զսոսա երեւի գոլ որ ընդ մէջ
Ագարու գետոյ և լեռնասահմանին Արցախոյ՝ ի լեռն-
ոտին միում կայ՝ Թումաս գիւղ կամ Թումասլու և լեռն
համանուն՝ 4836՝. և ի հարաւոյ նորին Թումաս—գիւղ
պէզ, որ Թուի մզկիթ և ուխտատեղի մահմէտականաց.
և հանգրուանք ինչ մերձ նմին:

Յետ միութեան երկոցուն հզօր գետոց Սիւնեաց՝ Բար-
կուշատայ և Հագարու, հովիտն իբր 10 կամ 12 մղոն եւս
երկայնեալ ձգեալ մինչև յԵրուսիս, ոչ գիտեմ ստուգիւ որոյ
վիճակէր գաւառի, վասն որոյ նշանակեցից աստանօր ըզ-
գետոյն որի բուն ի ձորեզերս գետոյն են, Թողլով զոր առ
արեւմտեան կամ արևելոյմեան օժանդակ գետակաւն,
համարելով զայն Կովսական գաւառի մասն: Արդ առ
գետեզերք յետին մասին Ագարու, յալմէն՝ գետոյք են,
Գարագիլիս, Սօրալ գիւղիկ, Ռապեանդ, Թարար, Սա-
րիլ, Խարալան, Շարօֆան. և առ Երասխա՝ Խորոզ-
մա: — յահեկէն՝ Մուղանլու միայն, իբր փարսախաւ հե-
ռի ի վերոյ Երասխայ հանդէպ Խարալանի. այլ վերա-
գոյն եւս ընդ մէջ Մուղանլուի և Գարագիլիսէի՝ երկու
մղոնաւ ի բացեայ ի գետոյն Ագարայ՝ կայ մեծ գիւղն
Շարօֆան—աղալու ընդարձակ այգեստանօք և պարտիզօք:
Բայց չեն ինձ յայտնեալ ազգային յիշատակք ի սոսին:

Բ Ա Ղ Ք

ԵՏ վերանորոգութեան տէրութեան և պայազատութեան Սիւնեաց յ'Ը և յ'Թ դարս, ըսկըսեալ բարգաւաճել, յիւսկոյս ԺԻ մինչեւ ցկէս ԺԲՁ զառաջնութեանն ընկալաւ պատիւ ԲԱՂՔ ի գաւառս Սիւնեաց, վասն Թագաւորական գահու հաստատութեան ի նմին, յայսչմ հարաւակողման աշխարհի Սիւնեաց, այլ ոչ իսպառ յեզր հարաւոյ. զի յայնմ կողմանէ պատին զնովաւ Արեւիք և Կովական գաւառք, յարեւմտից հարաւոյ՝ Չորք, ընդ որում գրեաթէ անանջրպետ միացեալ էին Բաղք ի Ժամանակի Թագաւորութեանն. ի հիւսիսոյ արեւմտից՝ Ծըղուկք ի հիւսիսոյ՝ Հաքանդ գաւառ, և նոյն կամ Աղւահէճք՝ յարեւելից. զի յայսմ կողմանէ անստոյգ են ինձ սահմանք յարակից գաւառացդ, այլ Թուի Բաղաց ձգիլ մինչեւ ի ստորին ընթացս Ագարայ գետոյ։ Աշխարհագիր մեր և պատմիչն Օրբելեան և այլք՝ մի միայն Բաղք գաւառ գրեն ի Թիւս երկոտասանիցն աշխարհին, այլ ի հին Յուցակի գիւղից հարկատուաց եկեղեցւոյ՝ երկու առանձնակ գաւառք գրին. պատմիչն ասէ վասն Բաղաց կոչիլ այժմ ԱՏԷՆ, որ ըստ յետնոց Աճանան. իսկ Յուցակն որ Միւս Բաղք կոչէ զգատուցեալ կէս գաւառին, յաւելու ի խորագրին, «որ անուանի Քաշունիք»։ զնոյն և պատմիչն հաստատէ ասելով, «Գաւառն Քաշունիք՝ որ այժմ Բարկուշատ կոչի»։ Նոր ցուցակք և պատմիչք՝ Բարկուշատ կոչեն զայս միւս Բաղս, որով լինի եռանուն, իսկ առաջինն երկանուն. ի սմա համարին գեօղք 41, ի նմա՝ 53։ Որոշել զսահման բաժնի երկոցուն սոցա՝ մեզ զժողովրդն և աւելորդ իսկ, զի ըստ նախնի աշխարհագրութեան և պատմչաց առնեմք զտեղագրութիւնս. այլ

ըստ բերել կարգին՝ որոշեցուք երբեմն. և նախ աստէն իսկ, զի Միւս Բաղքն կամ Քաշունիք՝ կայ յարեւելից ԱՏԷՆն կոչեցելոյ, և ի հովտի Բարկուշատայ, գէթ յաջմէ սորին, վասն այսորիկ իսկ և Բարկուշատ կոչեցաւ. իսկ ԱՏԷՆն—Բաղք՝ կայ ի հովտի Չաքընդոր գետոյ՝ ի վերնակողմանն, յահեկէն։ Եւ զի զգետովս տարածեալ է գաւառն Բաղաց, ի յետնոց և ցայժմ՝ բովանդակ երկիրն կամ մեծ մասն մի նորին կոչի Չաւընդուր։ Դարձեալ և նոր ցուցակ մի Տաթեւոյ եկեղեցւոյն ուրոյն ուրոյն գաւառս գրէ, զԱճանան՝ 36 գիւղովք, զԲարկուշատ՝ 31, և զՉաւընդուր՝ 34. Եւ յարաւելու և զՄաղանջ 13 գիւղովք, որ մասն է միւս Բաղաց. որոց գումար՝ 94, համեմատի Թուոյ հին գիւղից երկոցուն Բաղաց, 91. այլ ոչ հաւաստեալ ամենայնն նոյնք են և ոչ բովանդակին ի սոսին. զի սահմանքն անցանեն և ի կողմանս Հաքանդայ և Կովականի. որովչէ մարթ հաւասարել զնոր բաժանմունս գաւառաց՝ ընդ առաջնոցն։ Վասն որոյ ստիպիմ՝ յետ յիշելոյ զսահմանս Բաղաց ըստ նախնեաց, ի տեղագրիս առաւել եւս խնամով միտ դնել ձորոց և գետակաց Չաւընդուր գետոյ, իմա ձախակողմանն, ուր ասացաք լինել զերկիր Բաղաց։

Չարմանք են զի ոչ յիշի (կամ ոչ գտանեմ ես) առ նախնիս՝ գրնիկ անուն հզոր գետոյս, որոյ են ձորք և հովիտք և առանձինն Թափի յԵրասխա. նախայիշեալ բան պատմչին Սիւնեաց՝ տայր կարծել եթէ սա իսկ իցէ Աղաւնոյ անուանեալ գետն, և ըստ այնմ բանի գետոյս լինի ընդ մէջ Բաղաց և Բարկուշատայ, և հարկաւ իմի ի ճահ վայ Չաւընդուրի միայնոյ. մանաւանդ եթէ կանոնական բան Սարգսի Կաթողիկոսի՝ զոր յիշեցաք իտեղագրութեան Աղահէճ գաւառի, որոշակի Աղուանից գետ կոչիցէ զԱգարա և ոչ Աղաւնոյ։— Արդ գետս այս բղխէ ի Թիկանց հարաւային արեւելեան լեռնոց վիճակին Տաթեւոյ և խաղայ ընդ Եւ. Հր. Եւ. և զը.

1 Տես յէջ 263։ Տղապիւր Շահնազարեանի ունի Ալւանոյ, իսկ օրինակք մեր Ալւանոյ, այլք Ալւանոյ կամ Ալւանոյ։

րեաթէ զնոյն պահելով ուղղութիւն մինչեւ ի սպառ, 6 կամ 7 եօթն մղոնօք յարեւմտից բերանոյ Ագարայ թափի յԵրասխ, վտակս մանուէն ընդունելով ի սկզբան՝ յահեկէն՝ ի բուն Բաղաց երկրի, ի Հս. ի թիկանց լեռանց անջրպետաց Զեմի գետոյ որ ի Հր. Հաբանդայ. ի ստորին մասին գրեաթէ և ոչ մի, վասն անձուկ յոյժ գոյլ ձորայն. իսկ յալմէն՝ ընդունի ի Չորոց գաւառէ զԿապանայ գետն, և այլս եւս յայնմ գաւառէ և ի Կովսականէ, ուր թողում քննել զնսսին։— Երկու եւս այլ գետակք փոքունք զուգընթացք Զաւընդուրի յարեւելեան հարաւային սահմանաց Հաբանդայ իջեալ խառնին յԱգարա գետ. ոչ նշանակին անուանք նոցին, այլ ըստ գիւղիցն որ յեզերսն՝ Կոչեսցուք զՀիւսիսագոյնն վաժնունեաց, զհարաւայինն որ ընդ մէջս է արա և Զաւընդուրի՝ Սգարակոչ գետ։

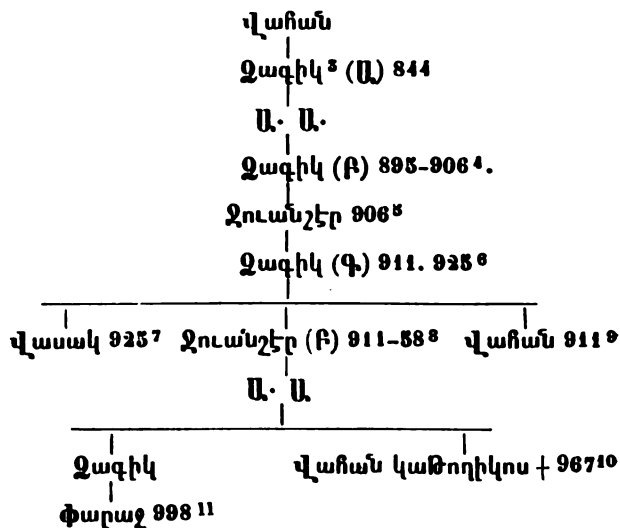
Հովիտք գետտակացս երկոցուն ի դէպ գան գօլ Միւս
Բաղք կամ Քաշունիք, սահմանորդք Բարկուշտայ գե-
տառովսին, և առաինն գրեաթէ ի նոյն խկ ի գետն այն
մեծ անկանի առ խառնըրդովք նորուն ընդ Ագարայ.
Երկրորդն սակաւուք ի ստորեւ երեւի անկանել ի նոյն
ինքն յԱգարա¹։— Ըստ նշանակեալ ընթացիք գետոցս
յայտ լինին դիրք երկրին Բաղաց ի՝ Հս. արեւմտից ընդ
Հր. արեւելից զիջանել. բովանդակն դար և թիւր է և
անտառախիտ. թէպէտ ոչ նշանակին ի միջին լեռինք մե-
ծամեծք, այլ և ոչ սակաւք են պարսպաձեւ բարձունք՝
որք զխօս և զփորս ձեւեն. և ըստ այսմ նման է սահ-
մանորդին իւրայ և զուգարադդի Ձորոյ գաւառի, հոյա-
կելոյ ամբութեամբն. վասն որոյ և անդ հաստատեցին
Թագաւորք Բաղաց կամ Սիւնեաց զաթոռ իւրեանց, և
կոչէր յատկապէս յանուն երկոցուն գաւառացս, Թա-
գաւորութիւն Բաղաց կամ Բաղարան. զի գրեաթէ ոչ հա-
սանէր ձեռն նոցա, գէթ ի յետին ժամանակս, ի վերայ
այլոցն, բայց թէ՛ փոքու մասին միայ Մղկան և Կովաս-
կանի և Արեւեաց։ Ըստ այսմ դրից և կերպարանոց՝
Քաղաքի եւս կոչեցեալ է ուրեք գաւառս այս ի սկիզ-
բն ԺԴ դարու։ Բայց զքնական կազմուածոց և զքերոց
երկրին ստուգիւ ինչ ոչ գիտեմք ակն արկցուք ի քաղա-
քականն։

107. Զանոն և ՂԺԱԳՐԱՆԻ ԳԱՐԱԹԻՍ՝ պատմիչն Սիւնեաց հաւատաւէ լինել ի Բաղդակայ, որ « ի զարմիցն Սիւսակայ... առեալ ըսպս գաւառ մասն ժառանգութեան » շինէ զքարն Բաղակու՝ ամրոց », և այլն. արդարեւ հընութեան ցոյցս ունի անունն, որոյ նախատիպն էր Բաղյորմէ Բաղը և Բաղակ, և ոչ ի Բաղակայ՝ Բաղ. և որպէս այլք ի նախնի և ի դիւցածամանակ նահապետաց՝ և ազգակիցք իւր Մշուկն և Զագ, շինէ և սա զամրոցն ի քարալեւրին, զմի յամրագոյն բերդորեից սշխարհին Սիւնեաց, նա և ողջոյն իսկ Հայոց, որ յետոյ պատուեցաւ ի նել ոստան Թազաւորաց Սիւնեաց, որպէս տեսցի ի ստորագրութեան Զորոց գաւառի, որում և պատշաճի. այլ և միանգամայն զգացուցանէ՝ եթէ Զորք և Բաղք մի իիճակ

1. Ի յձեռն աշխարհացուցի Ռուսաց՝ երկբայական նշանակին
վերջը գետակեա, կամ զի անասոյդ է, և կամ զի ոչ ժամանեալ
յնրանս՝ սպառի :

2 Ուրպէս Շահնազարեան ի ծանօթութեան Պատմութեան ՍԻՆ

էին ի սկզբան, և յետոյ բռնաբար իմն բաժանեալք, սս-
տանն մնաց ի միումն, անունն ի միւսում մասին . և են որք
ցարդ մի համարին զԲաղս և զԶորս³. այլ ամենայն օրի-
նակք աշխարհագրութեան Խորենացւոյ և Պատմութեան
Սիւնեաց՝ որիչ և երկուս յերկոտասան գաւառս Սիւնեաց
կարգեն զդոսին։ Առանձինն ինչ դէպք ոչ յիշին ի պատ-
մութեան ղգաւառէս՝ ի Բաղսկայ անտի վիպասանական
կամ աւանդական նահապետէ՝ մինչև գրեաթէ յաւու-
րս նորոգութեան իշխանութեան Սիւնեաց, ի սկիզբն
Թ դարու. յորում՝ յամի 831 Բաբան բռնաւոր կոտո-
րած մեծ գործեաց, որպէս ի ներածութեան Սիւնեաց
աշխարհիս ցուցաւ։ Զայնու ժամանակաւ, ի բաժանել
իշխանացն Սիսականաց ղգաւառս Սիւնեաց՝ երեւի վա-
րան ոմն ժառանգորդ գաւառիս Բաղաց, ժամանակակից
վասակայ Տեառն Սիւնեաց և նոր նահապետի Սիսա-
կեանց. քանզի օրդի նորին Զագիկ իշխան Բաղաց յիշի
յամի 844. այս յետին անուն (Զագ) և Զուանէշէ՝ յա-
նախ լինի ի պայազատս տոհմին ցվերլ Ժ դարու, և մար-
թի կարգել ծննդաբանութիւն այսու օրինակաւ։

Յետին Զուանշէրդ հայր կաթողիկոսին վահանայ, երբեմն ապանշական Յակոբայ եպիսկոպոսի ապստամբելոյ յԱնանիայէ կաթողիկոսէ, յայտնապէս կոչի իշխան Քաղաք և Եպպանի, ուր և ամրացոյց զեպիսկոպոսն այն ընդդէմ կաթողիկոսին. իսկ յետ Փարաւայ՝ ի ԺԱ դարու ի պայծառութեան Թագաւորութեան Սիւնեաց՝ երեւի սուցա տիրաբար կալեալ զգաւառն Քաղաք, և յանուն սորին կոչել Թագաւորութեանն, և ասել պատմչին Ողբան վաղարայպատու,

« Բայց միւս եւս այլ չա՛հ մեզ լուցին

Ի տուն Բաղրաց Սիսականին» .

և թէպէտ կային և սերունդք Ձագիկեանց և Զուանդի-
րեանց, այլ ոչ յիշին յանուանէ, ըստ իմա գիտութեան.
Իսկ յիշեալքդ այդոքիկ ի Ժ դարում՝ ինչ իրոտ սա-

ክፍል, ቁ. 515፡

3 ዐደደረጃጃ ሊቅ፡— 4 ኒግሥት፡ ሁሉ፡— 5 ኒግሥት፡ ሁሉ፡—
6 ኒግሥት፡ ሊቅ፡ ሁሉ፡— 7 ኒግሥት፡ ሁሉ፡ ሁሉ፡— 8 ኒግሥት፡ ሁሉ፡—
9 ኒግሥት፡ ሁሉ፡— 10 ኒግሥት፡ ሁሉ፡— 11 ኒግሥት፡ ሁሉ፡—

տար և հետեւողք եղեն նախագահ իշխանացն Սիւնեաց և Թագաւորաց, և առատ տրովք ճոխացուցին զեկեղեցին Տաթեւոյ. նա և պաշտօնեայք կացին ի պայազատ զարմից սոցին, որպէս Վահան եղբայր Զուանշիրի և Վասակայ, որ կրօնաւորեալ շինեաց զանուանի մենաստանն Վահանո՛ւ վանք որ և Բոնաննավանք, և եղբորորդի նորին համանուն՝ նախ եպիսկոպոս Սիւնեաց կարգեալ զամս վեց, և ապա ընտրեալ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց, նշանաւոր եղեւ վասն նորութիւնս ինչ մութանելոյ ի ծէսս, և աթոռանկ լինելոյ կամ հրաժարեալ խոյս տալոյ այլուր, վաղավախճան լինելով:— Յելս ԺԱ դարու և ցկէս ԺԲԻ՝ ի ժամանակի նուտգելոյ Թագաւորութեանն Սիւնեաց՝ իշխանափայլ ընծայի տոհմն Համտունեանց ի Բաղլաս, որոց առաջին Մեծ Համտուն մականուանեալ իսկ որդի նորա Հասան ի սկիզբն ԺԳ դարու կոչի « մեծաւ » փառ իշխան Բաղաց, « որ ունէր ընդ ձեռամբ զամենայն » ազատս Թագաւորութեանն այնմ » . սորա որդի և պաշտատ է Բ Համտուն, և միւս՝ որդին Յովհաննէս եպիսկոպոս ի Թովաննու վանս . որ և վասն աւերման աշխարհին գնաց ի Վայոց ձոր և շինեաց զհռչակաւորն Նորավանս, ուր նոյնպէս առանձնացաւ և եղբայր իւր Համտուն հրաժարեալ յաշխարհէ, « և անդ կրօնաւորեալ ի » նմին վախճանի ի ՈԶ Թուականին » (1231)¹. — Յամին 1104 առին այլազգիք զամուր մայրաքաղաք Թագաւորացն Սիւնեաց՝ զՎապան, և մի ըստ միովէ զայլ ամբողջն, և հուսկ՝ զբնակիցն ամրագոյն և զապաստանաբան Թագաւորութեանն զԲաղարբերդ, յամի 1170 . այլ Թագաւորին նախազգած լեալ՝ փախուցեալ գնացեալ էր ի հայրենիս իւր ի Սալէն . որով և բարձաւ, կամ ըստ պատմին չի՞լաւ և այս ջահ հայկական պայազատութեան. և երկիրն հանգոյն այլոց զաւառաց Սիւնեաց՝ կոխան և որս եղեւ օտարաց, և ոչ իսկ վայելեալ յազատութեանն յոր հանին զմմանս ի նոցանէ՝ Զաքարեանքն աշխարհակալք աշխարհալէնք:— Ի ժամանակի հարստութեանն ընդ իշխանութեամբ Թագաւորաց Բաղաց (զորոց սահմանս ի վերդ յիշեցաք), էին՝ ըստ պատմին՝ 2000 կամ 1008 կամ ըստ այլոց գրչագրաց և Վարդանայ երիցադոյն պատմի, 1400 գեօղք, 43 բերդք, յորս անուանիք 12, և վանորայք 48: Ետ 550 ամաց՝ յաւուրս ազատարարութեան Դաւթի Բէկի՝ ծագեաց և ի վաղեմի երկրիս Բաղաց Թագաւորութեան՝ նշոյլ ազատութեան և արիական գործոց, այլ յետ մահուան նորա դարձեալ ստուերացաւ . միայն՝ որպէս յայլ կողմանս Սիւնեաց՝ մնալով և աստ ուրեք ուրեք Մէլիք կոչեցեալ իշխանաշուք պայազատաց և տանուտեարց:

108. Գեօղք հարկատուք եկեղեցւոյն Սիւնեաց ըստ հին Յուցակին այսոքիկ են յերկոսին ի Բաղս, հանդերձ տրովքն .

Ա. ԲԱՂՔ=ԱՃԱՆԱՆԱՆ

Աչաղու, Աճիլու

8

Աճանան

12

¹ Օրբել. ԿԳ: Եպտանպէս վրիպակք են ի Թիւան . զի յառաջագոյն ասէ վասն Յովաննու լինել եպիսկոպոս ի Թովաննու վանս ի ՇԻԳ Թուի (1105), և զվախճան նորա ասէ ի ՈկԳ Թուի,

Բարձրվայր	6
Շէկք	12
Վարդավանք	6
Տորթն	26
Տափեար	6
Աւարագետք	10
Տագամայր	20
Խոտանան	12
Եղինգն	6
Նորաշինիկ	6
— միւս	6
Հիւնեաց ձոր	6
Ոպն	6
Կոտեվանք	12
Ատու	10
Արուքս	6
Հողար	8
Կրաւագետ	6
Խմայն	6
Կաւարտ	8
Արկանիծոր	10
Տոգող	6
Զարերիկերտ	10
Տատնեղիշէն	10
Տերոնդատ	8
Ագարակ	20
Թուրք	12
Մակարագ	6
Անագոն	7
— միւս	7
Պարքոն	6
— միւս	6
Գեղաքունի	10
Կմեզ	10
Գուկական	10
Փառաւակ	8
Մեծամարգ	12
Կովսական գիւղ	12
Արձանածոր	6
Բ. ՄԻՒՍ ԲԱՂՔ=ՔԱՆՈՒՆԻՔ.	
Երէց	12
Խողվանի	10
Դաստուկերտ	6
Տանձավայր	8
Վանանդ	10
Ման	7
Անաթտածոր	6
Շոռնոխոյ	8
Լերմենիլէ	6
Խախտք	12
Եւեղի	7
Հատատուք	6

(1214), որ է 110 ամաւ յետոյ . իսկ մահ եղբորն 17 ամաւ եւս յետոյ ! այլ եպիսկոպոսն մեռեալ է հաւանօրէն յամի 1164, շամտուն ի 1181 :

Մոզք	6
Մատախոնի	10
Իցան	6
Տողոր	6
Աւերք	6
Տանկածոր	6
Տեխք	8
Կոնարու	7
Մաղձնատուք	6
Խոտի	6
Ջաւթք	8
Տուտուտուք	7
Մնճնեակ	6
Ակն	6
Բակուրի վանք	12
Տախն . Դախն	12
Մերթակերտ	6
Հացնեան	6
Ծղու	8
Տատայ	12
Բարկուշատ	12
Խիրք	12
Տրեայ	12
Ագատի	8
Ճակկուծ	6
Կորակիծ	6
Անդուկաբերդ	12
Նակորզան	20
Արտէն	10
Նախջաւանիկ	10
Արծիկ	10
Թով	8
— միւս	7
Աղահորդ	10
Պահուբերդ	7
Աժդակ	12
Աթխոյք	12
Երուանդակերտ	6
Վաժուկիք	8
Կումեն	6
Ջատ յայսցանէ ի նորագոյն ցուցակն նշանակին սյլ եւս անուանք գիւղից, (Ա) յԱճանան, (Բ) ի Բարկուշատ (Գ) ի Մաղանջ և (Դ) ի Զաւրնդուր:	
Ա. Թիլիկանց	Թախսն
Հումմանց	Մողէս
Խլաթաղ	Արջածոր

Երուենանց	Կաշկառոտ
Ձորեր	Խոսորանց
Ղաթար	Գ. Երիցամոմբ
Հալիծոր	Պաշարաջուր
Խնկանց	Հուռիտափ
Ըստամանց	Մազմէ
Քօլու	Սեթանց
Վլքան	Շինոխու
Գրկոմ	Գուշվրանց
Սրիակ	Քօսաքարեր
Ըռակեան	Նոր գիւղ
Պէճանիշէն	Նակահդար
Բ. Փակահան	Դ. Նատիր
Բերդիկ	Ջաւն
Ջալինի	Սարաշէն
Ըրկենանց	Կեղցահանդ
Սեւաքար	Քարագլուխ
Երիցվանիկ	Թօփ
Սոսնակ	Աւտուռն
Կումէն միւս	Խործոր
Վթանանց	Տնկունակերտ
Խաչտափ	Կարմրահողուտ
Ծաւիկ	Հանդիքովշան
Աղնաթաս	Անձանալի
Ղարիպանց	Ջանալուշէն
Խաթունքաղ	Պրթելանց
Ակադի	Քօթանլար
Փռօջանց	Ղզրլարաղան

Հաւանական թուի յաւելից որք ի նոր ցուցակին են գեօղք՝ որիչ լինել ի կարգելոցն ի հնում ցուցակին. զի չիք ինչ պատճառ, նա և անմարթ էր, ի յետին դարս՝ հին գիւղորայից՝ նոր հայ անուանս առնուլ, որպէս հաւանական է շատից ի սոցանէ արդ փոխիլն ի տանկական անուանս. այնպէս զի ի հարիւր յիսնիւ չափ հայանուն գիւղիցս՝ արդ հազիւ թէ հնգետասան գտցին նոյնպէս հայանուն նշանակեալք ի տեղացոյց քարտի, որպէս տեսցի յառաջիկայդ. Թերեւս և յաւելից հին չի նիցն ամայացեալ և նորոց հաստատեալ յայլազգեաց անտի, զի բազմաթիւ են օտարանուն գեօղք ի ստորին հովիտս Բարկուշատայ և Ագարայ. բայց գուցէ ոմանք ի գեօղիցն նշանակելոց ի Զաւրնդուր վիճակի՝ պատշաճիցին Կովսական գաւառի:

Յերկուս վիճակս կամ մասունս՝ ըստ բնական դրիցն՝ զատուցանեմք զԲաղս, յԱրեւմտեան՝ որ և Աճանան, և յԱրեւելեան կամ ի Բարկուշատ:

Ա. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԱՂՔ=ԱՃԱՆԱՆ

109. Բարձրատափ աղբերակունք Աղանոյ գետոյ (Չաւնդուրայ) շրջափակեալ են յարեւելից կողմանէ լեռամբքանջրպետօք Տաթեւու վտակին, կամ բարձու Ղաւ պիլ լերին և Թեփեսարի. ի հիւսիսոյ՝ անջրպետօք Ջեմի գետակի, ուր Բեօքի լեռան և Պարտականդոն ? նշանակին. ի հարաւոյ՝ անջրպետօք գետոյն Կապանայ, յորս առանձին կատարք Մէլիքտիւզիւ, և Չիւկն տաղ, որովք յայսմ կողմանէ Թուին սահմանեալ Բաղք և Չորք. այլ ի նախնուսն՝ Թուի անդր քան զանջրպետս զայս ձգիլ Բաղաց և բովանդակել զփոքր վիճակն Գեղուաձոր, ցիւանուրդս գետակին ի գետն Կապանայ, առ որով նշանակի Սիւնիք գիւղ, եթէ չիցէ նոյն ընդ Օձնիւն, զոր և համարիմ Աչաղու՝ առաջին գիւղ գրեալ ի Բաղս, ըստ հին Յուցակին, որ յիշի և ի պատմութեան. և ընդ նմին իբրեւ որիչ գիւղ Աչաղուայ¹, տուեալք ի կալուած Վահանու վանից, հանդերձ Եկք և Գետարաւայր գիւղովք. առաջինն Եկքս գրի ի Յուցակին և ի կարգէն իսկ յայտնի՝ մերձ լինել Աչաղուայ. երկրորդն՝ Թուի գըրեալ անդ Բարեւայր, անընդմէջ յառաջ քան զԵկքս. բայց և ոչ զմի յայսցանէ գտանեմ նշանակեալ ի քարտի, և ոչ զկարեւորն քան զնոսա և անուանատու վիճակի՝ զԱճանան, որ յետ Աչաղուայ զառաջին տեղին ունի ի Յուցակին, և անուամբն և քանակաւ տրիցն՝ ի գէպ է թէ ունէր և զառաջնութիւն քաղաքական. Թերեւս զտեղի սորա ունիցի արդ Թուրքաբնակ մեծ գիւղն Շէհիթիկ կամ Շահաջուկ (Փաղաքիկ), յահեկէ գետոյն Կապանայ։ Այսօրիկ արտաքոյ բնիկ հովտին Չաւնդուրայ։ Բաֆֆի (ի վիպասանութեան Դաւթի Բէկի) համարի Աչաղուայ բերդ զկոչեցեալն յայժմուս Ղըրդաշայ, ի դաւաթան կոնաձեւ քարալերին, ի ձախմէ գետոյն, չուրջ պատեալ ի մօրեաց. յորում են աւերակք աղիւսալէն տանց, երկու դրունք պարսպաց յարեւելից և յարեւմտից, առ որովք ծակտի նետաձգութեան կամ ռըմբաձգութեան։ Աւանդեն բնակիչք կողմանցն, ծերոյ ուրումն իշխողի (մէլիք) բնակեալ անդ, և յայլում յարկի՝ զըստեր իւրոյ, յոր սակս Ղըրդաշայ (Աղլկաբերդ) կոչէր մասն այն. յորմէ փոխեցաւ օրիորդն ի միւսն՝ յետ մաւհուան հօրն, և ապա ել և գնաց այլուր. բայց մերձաբընակքն ի ժամանակս մարտից և վտանգաց ապաւինէին ի նոսին, ի յետին դարս։ — Առ ստորոտով բերդին կայ Օ-

ձաղու գիւղ Թուրքաց 30 տանց։ — Մերձ սմին կամ բերդին Թուի և Բաքուսը, անծանօթ ի գիրս, յիշեալ ի նոր գրչէ մերայնոյ²։

Յարեւելից հիւսիսոյ Շհարլուկի է Արջաձոր, որպէս գրի յերկոսին նորագոյն ցուցակս Թեմին Տաթեւու. Առաջաձոր կոչի այժմ, և Սիւնիք յաշխարհացոյց քարտս, մերձ ի Պրնճահանս, բնակեալ ի Հայոց, որոց է և եկեղեցի հին, և պարապին ի մշակութիւն և ի խաշնագարմանութիւն. երկիրն պողաբեր է, և յաւելուած պողոցն առաքի ի կողմանս Մեղրոյ և Նախճաւանու. ունի և ընտրի ձեռագործ անուանեալ Ղափանի կոսա։ Մեծ մասն երկիրն ոտացուած է Մէլիք Ստեփանեան տոհմի։ Երկու վտակք խաղան առ գեղիւն, մին ի հիւսիսոյ՝ յաւուն խաբաղ գեղ, միւս ի հարաւոյ՝ Չալիկ կէօլ. հզօրագոյն եւս գետակ յարեւելից կուսէ իջեալ ի Թրաւար (Դիւսասար ?) լեռնէ, բազում անգամ յորդեալ ապականէ զայգիս և զանգաստանս, այլ օժանդակէ աղօրեաց։ Բնակիչք Խլաթաղի են Հայք հողագործք, տունք 35, ունին եկեղեցի փոքր³։ Սակաւուք ի բացեալ, ի Հասորա և ի սմին կողման գետոյն (ի վեր ելանելով) կայ Ախտախանս գիւղ, անծանօթ ըստ ցուցակաց, նոյնպէս և որ վերագոյն եւս ի Հս. Գարաձա կամ Գարադաձա։ — Վերագոյն քան զսոսա գտանին գեղք յահեկէ գետոյն, և բնաւից հիւսիսագոյն Տորմնի որ և Տորմն ըստ հին Յուցակին. որոյ եթէ ստոյգ է նշանակեալ Թու հարկին յեկեղեցին, անկէ մեծ և ընդարձակ գոյ յայնժամ, զի 36 յափ (կամ կապիճ) է, որչափ և ոչ մի այլ գիւղ վճարէր, այլ առ առաւելն 30. բայց ի պատմութեան ոչ յիշատակի. եկեղեցին կոչի Ս. Հսիփսիմէ։ — Սակաւուք հեռի ի հարաւոյ արեւելից սորին կայ Դաշրուս, որ իցէ Թերեւս Տափեարն անընդմէջ յետ Տորթնեայ գրեալ ի հին Յուցակին, և Տափեարս եւս արդեօք կոչելով յեղեալ յայլազգեաց յայդ նոր ձեւ։ — Մերձ սմին Ս. Հր. և ուղղակի ի հարաւոյ Տորթնեայ՝ կայ Հոմանց, ոչ ըստ հինոյն այլ ըստ նոր ցուցակի Տաթեւոյ, ուր աշխարհացոյցն նշանակէ և ամրոց, և մերձ է ի գետեզրն. որպէս և որ յելից նորին՝ ի ստորեւ մղոնաւ կամ աւելի բացագոյն՝ Օխար ըստ աշխարհացոցի, որ է Թերեւս Հողար հին Յուցակին. որում գրեալ է կից յելից կուսէ՝ Սոսանդոն ?։ — Ի Յուցակի անդ հնում, առ երի

¹ Օրբէկեան, իւն։

² Նոր Դար, է, 129։ — ³ Նոյն, է, 81։ 129։

Հողարայ նշանակեալ է Արուքս գիւղ, զոր յամի 871 Ջեւանշիր իշխան որդի Սահակայ Սիւնեաց տեառն՝ ետ ի Սողոմոն եպիսկոպոս, և էառ փոխանակ զՔեիս գիւղ եկեղեցւոյն՝ որ ի Կովսականն գաւառի¹, և զըրէր ի վճռին, եթէ էր այն « յիմ հօշէն և յեղբարց յիս » հրիտակ հասեալ, և իմ հայրենի ժառանգութիւն էր ան և համիմաղ տեղի... Արդ իշխան էք դուք, Տէր Սողոմոն, ուսեւ և ժառանգել զայդ չէնդ զԱրուքսդ՝ իւր սահմանքն բաւորովմբ, ծառք և այգեք, գետով և ցաւ մաքով, արօտավարք և մարգար, ջրաղացովք և պարստիգք, եկեղեցեալ և այլ շինուածովք... Եւ սահմանքն զքն այս է Արուքսայ. յարեւելից կողմանէ կըմատուր և է սահմանակից, և յարեւմտից կողմանէ Հմանդ-րախս և է նոյն Ս. Խաչիդ սահման. և ի հարաւոյ կողմանէ՝ հին Ջրագնացովք է, մինչեւ ի Բելոյ սահմանն. և ըստ հիւսիսոյ կողմանէ Կաւարտոյ սահմանովն է... Եւ տըւաք զԱրուքս իւր սահմանովն և արքունի նեպակովն, որ էր ԺԲ դարմա՝ Եւ է վկայք վճռիս՝ Վասակ Սիւնեաց Տէր, և իմ եղբայրն Արուքս, և իմ որդի Տիգրան, և այլ Բաղաց տանուտէրք և Ս. Խաչին (Տաթեւոյ) պաշտօնեայք. կնքեցաք մերով մատանեալ »։ Փանգի յայտնի են դիրք Կաւարտայ և Բելոյ, ապա Արուքս յաւկողմն Չաւրդուրի անկանի. և որպէս թուի արտաքոյ նորին՝ ի մերձակայ ձոր Կապան գետոյ։

Ծանօթագոյն գիւղ մղոնաւ ի Հս. Հողարայ և Սոպանլուի է Խոտանան, Ս. Սարգիս եկեղեցեալ։ Յիշի գիւղն նախ ի սահմանագրութեան Տաթեւոյ յելս Թ դարու. յետոյ յամի 943 Փիլիպպէ Սիւնեաց Տէր ասէ գնեալ ի Խոտանեցեաց զԱղուերձ (գիւղ Հարանդայ)։ — Դնորհաւոր հանգիստանայ տեղին ի յետին դարս ընծաւ յելով զՄովսէս Բ կաթողիկոս (13 յանու. 1630 + 14 մայիս, 1633)։ որ յետ խառնակ ժամանակի և գործոց նախորդաց իւրոց, ի սկիզբն ԺԷ դարու և յելս ԺԹ, բարեք կարգաւորեաց զաթոռն Էլմիածնի։ Մի ոմն յաշակերտաց նորա, Երեմիա Կարճաւանցի, գրէր զնմանէ յառաջ քան զկաթողիկոսանալն, (յամի 1635-6)։ « յոբուսմ փայլէ վարդապետս մեր Տէր Մովսէս քաջ րաբունին, յաշխարհէն Սիսակայ, յերկրէն որ կոչի Աճառնան, ի գեղջէն Խոտանանու, և յաթոռոյն Ստաթէի, որ այժմ կոչի Տաթեւ², որ լուսաւորէ զազգս Հայկազանն, և ժողովեալ կրօնաւորական դասս, և նորոգեաց զվանորայս և զանապատս կրկին հաստատեալ պայծառացոյց »։ Եւ ապա պատմէ զերթալ նորա յԵրեւան և հաստատել վանս և դպրոց ի Ս. Անանիայ ճոռոմաբանն Զաքարիա Վաղարշապատեցի աշակերտ նորա՝ բազում գովութեամբ գրէ. « Տիեզերահռչակ երկրորդ լուսատու Հայոց և վերստին նորոգող Ս. Էլմիածնի... կրթեալ վարժեալ ի մամուլս առաքինութեան, ներքոյ ձեռնին Սրապիոնի Եղեմացոյ », և այլն։ Ընդ Զաքարիայ աշակերտեցան նմանաւոր վարդապետք, Փիլիպպոս յաջորդ կաթողիկոսն, Արիստակէս Շամբեցի, Խաչատուր Կեսարացի, Խարայէլ Մեղրեցի, վերոյիշեալն Երե-

միա, և այլք, զորս յանուանէ նշանակէ Առաքել պատմիչ, յերկար և ոճով գրելով զՄովսէսէ (ի գլուխն ԻԴ)։ և ամենայն յիշատակողք նորին ոչ կարեն առանց գովասանական բանից գրել։ Կարեւոր գործք նորա են, յետ նորոգութեան Էլմիածնի, լանք և յաջողութիւն ջնջելոյ զպարտս աթոռոյն զբարդեալն ի նախորդաց իւրոց, որպէս յառաջն երբեմն խորհրդակից լինէր վասն պարտուցն Երեւանդէմի աթոռոյն. կարգաւորութիւն Շարակաւնաց քաղաւածոյ ի ժամասացութեան, հաստատութիւն դպրոցաց և կրթարանին Ս. Անանիայ յԵրեւան և ի Յոհաննավանս. արուեստ զտեղոյ կամ սպիտակացուցանելոյ զմոմ, վասն որոյ կոչեցաւ և պատուեցաւ ի Դահարաւ սայ։ Յիշեալ լիցի և թուղթ նորա առ Վլատիսլաւ Թաւադոր Լեւոյ (30 օգոստ. 1632) ի խնամա Հայոց եղելոց յիշխանութեան նորին։

Ի սահմանս Խոտանանու խանն Բարկուշատայ բաղանցաւ ընդ Միխիթարայ զօրապետին Դաւթի Բէկի, յամի 1724, յորժամ դարձեալ զայր սա ի կոտորածէ Թուրքաց ի կողմանց Հարանդայ. և զի գտեալ էր յայնժամ ընդ Դաւթի, թուլարար կռուէր և յետս նահանջէր. վասն որոյ ոչ սակաւք ի քաջացն Հայոց անկան ի մարտին, և գերի վարեցաւ Դաւիթ Բէկին Ստեփանոս, աւանդող Իրացս, որ և բարեկամութեամբ Թուրքի միոյ զերծաւ։ Երբ ընդ անկեալան, ասէ, նաեւ Պալի զօրավար որդի Մէլիք Փարսադանին, զորոյ պարանոցն « կիսով չափ հատեալ ընկեցեալ էին ի բացի մերձ ի Խոտանան. ուստի յետ սաւկաւուց ուշաբերեալ լինէր, կայեալ ձեռք զգլուխն ի վերայ իւր, երթայր մտանէր ի մացառս վայրացն, մինչեւ ցմութ գիշերոյն, և ի գիշերի յուղի անկեալ գայր. և յետ երկց աւուրց ի Հայիձոր հասանէր. և եղեւ սքանչելոյ յայտնի ի մինչեւ ցայսօր, և է մէլիք ի Հայիձորն »։

Ի հին ցուցակս գիւղարայից հարկատուաց եպիսկոպոսարանին՝ անընդմէջ յետ Խոտանանի կարգի Եղիմէզն, և ըստ տրիցն գուշակի ոչ լինել մեծ. ոչ գիտեմ թէ իցէ այժմ ծանօթ անուն կամ տեղի գեղոյ, բայց յիշեսցի աստէն, վասն յիշատակելոյ նորին յամի 1616 (ԻԿԴ) ի Միլիսայ քաջանայէ, որդւոյ Զաքարեայ երիցու ընդօրինակողէ Հարանց Վարուց « ի տեղիս ուր գրեցաւ, երկրիս Էճանանու, և ի գեղջէն Եղիմէզան, ի ուխտիս Ըստաթէի Ս. Առաքելոյն », յորում էր յայնժամ բարունապետն Մովսէս վարդապետ վերոյիշեալ կաթողիկոսն։

110 Մղոնաւ ի Հս. Եւ. Խոտանանու նշանակի գետոյ մի Տայմա-տաղայա? Երկրայական ինձ անուամբ. և ի սորա Հր. Եւ. երկու մղոնաւ ստորեւ առ վտակաւ միով գետոյն՝ ի լեռնոտին՝ Սեւաքար, որ ոչ յիշի ի հին Ցուցակին, այլ ի յետնումն, և պտուղ նորա՝ այսինքն տուրք՝ յաթոռն Տաթեւու՝ 6 մարդպան. եկեղեցին՝ յանուն Ս. Աստուածածինի։ Մերձ է նմին յԵւ. Հր. և Զաւինի, կամ Զաւինիս, Ս. Գեորգ եկեղեցեալ. նոյնպէս ի նոր ցուցակի նշանակեալ ընդ գետու Քաշունեաց կամ Բարկուշա-

¹ Օրբելեան, Խ։

² Ի Ցուցակի գիւղարայիցն 6 նշանակի աւուրք Արուքսի, եթէ զը-

բամ իցէ և եթէ երկգրաման, կամ այլազգ ինչ։

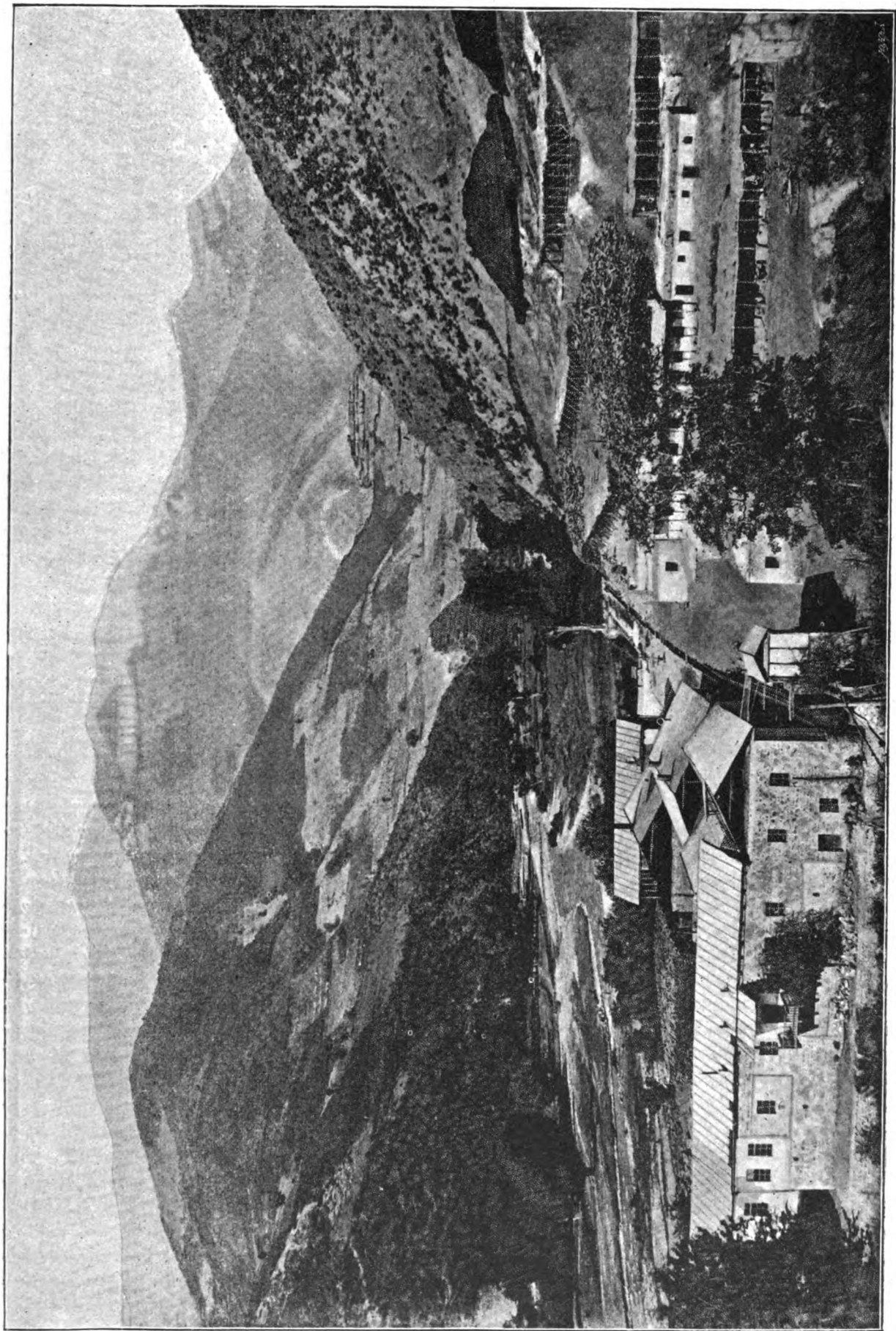
³ Վասն որոյ և Տաթեւացի կոչի Մովսէս։

տաւ: Ի սկիզբն յարուցման Հայոց ընդդէմ այլազգեաց առ Դաւիթ Բէկեւ, Սափի Ղուլի Մանիշարայ որդի կոչեցեալ, իշխող կողմանց Լեւազու և Մեղրոյ, 300 ըսպառազինք եկեալ բանակեալ էր ի Չափնի և սպասէր ժողովելոյ այլոց եւս գնդաց. զոր զգացեալ Թորոսի զօրավարի որ նստէր ի Խործոր՝ գիշերագնաց եգեալ՝ ի վերայ եհաս 300 արամք. յորմէ «զարհուրեալ Սափի Ղուլին» փախստեայ լինէր. և Թորոսն զհետ մտանէր և հարկաւ նէր ի նոցանէ արս 80: Եւ ի ժամանակին յայնմիկ հաւրին կոտորեցին երիս զիւղս Թուրքաց, և առին զամբնայն ինչս նոցա և դարձան ի Մանլեւ: — Ի Հս. Եւ Չափնեայ կիսով փարսախաւ բացագոյն կէրաքիչ գեօղ Թուի Գեղարքունի Հին Յուցակին, ի ծործորս անտառախիտս: Ընդ մէջ յետին յիշեցելոցս ի հարաւոյ արեւմտից և ընդ մէջ Չաւընդուր գետոյ՝ նշանակին ամուր հանգըրուանք Մադրի, Շորտերէ, Խալալ (Խմայն?), Չիւնարոյ, և այլն: Ի ստորեւ մերձ ի խառնուրդս կապանայ և Չաւընդուրի, ի սին ձախակողման՝ մեծագոյն եւս ամուր տեղիք են, Սէյիտէր կամ Սէյիտար?, Պայտախ?, Գարա-ձիւն, Զառիգեան, և այլք: Ի վերոյ առ գետեզերքն կիսով փարսախաւ ի Մ. Հողարայ կայ Նորաշէն գիւղ, մի յերկուց Նորաշինիկ անուանելոց ի Հին Յուցակին, Ս. Սմանափրիկ եկեղեցեալ: — Երկու մղոնաւ ի հարաւոյ Նորաշինի յայնկոյս գետոյն (յաջմէն) կայ միւս եւս ծանօթ գեօղ Բաղաց ըստ Հին Յուցակի՝ կաւարտ, զոր տեսաք և ի վերդ ի սահմանագրին Արուքայ՝ լինել ի Հս. նորին. եկեղեցին կոչի Ս. Գեորգ: — Կիսով մղոնաւ չափ կամ դոյզն աւելի ի բացեայ ի հարաւոյ կաւարտայ՝ յ'860 Չ. բարձու է Ղաքար գեօղ հայանուն, որ ոչ յիշի ի ցուցակս և ի պատմութեան, այլ միայն կատարոյ վանք: Ի վերջ կոյս մայիսի 1890 ամի Շանգր փառնկ մարդաքնին՝ արար և ի գեղջս յայնմիկ զնութիւնս մարդաբանականս: Ի սահման գեղջս, որպէս և կաւարտայ յայտնեալ են Պղնձահանք, կալուածք Յունաց ոմանց և Հայոց Ագուլեցաց, հաստատեալ անդ հալոցս և քուրայս զտեղոյ, որոյ աղաքաւ բարգաւաճել առնու գիւղն և սահմանորդն. որք և միաբանեալ ի սկիզբն 1891 տարւոյ հանգանակեցին զումար մեծ դրամոյ առ ի հաստատել դպրոցս: Չմի ի հարուստ Պղնձահանիցն և հալոցաց հաստատեաց Նազարեկեանց, որ ուսեալ էր ի Ֆրայպուրկ: Աւատ է պղինձն, անհալ իբր 360/0, և իբր 20,000 պուղ լինին տարեկան հանքն. առ տեղեալն վաճառի պուղ մի 11 ռուպլեաց. մասն ինչ առաքի ի Շամախի, և մեծ մասն ի Մոսկուա: Բայց նուազութիւն փայտի և նիւթոյ կրակի ոչ սակաւ ծանրացուցանէ զգործն. իշաբեռն փայտածղոյ արժէ 2 ռուպլ, իսկ օրավարձը գործաւ բաց 60-80 կոպէկ: Սյուրբիկ ըստ Ռատտէի որ քննեաց զտեղին (ի 11-12 յունիսի, 1890), գրեալ է ի նոյն աւուր ըստ յորս և Շանգր:

Թուի ի հարաւոյ սորին և ի թիկունս լերին անջրպետի ձորոց Չաւընդուրի և կապանի գոլ միւս եւս վանաց Նուրավանք կոչեցելոյ. քանզի ասէ պատմիչն Սիւնեաց վաւրն Ստեփանոսի. քահանայի ի Սիսական տոհմէ գկիսով Ժ դարու, յետ ձեռնադրութեանն ի Յովհաննիսէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ, «ցանկացեալ այնուհետեւ աստուա-

» ծային իմն գործոյ, կամեցաւ շինել եկեղեցի և հաստա-
 » տել ի նմա տուն կրօնաւորաց և դասս պաշտօնէից. . . զը-
 » նացեալ ապա ի թիկունց կուսէ կատարոյ վանից, և զը-
 » տեալ տեղի մի յոյժ գեղեցիկ և վայելուչ, ի մէջ երկու ձո-
 » րոց ի վերայ հարթ ուսոյ միոյ սկաւնի շինել եկեղեցի,
 » օժանդակութեամբ Հրապարակայ իշխանի, և կատարէ
 » զնա, այլ եւս զաւիթս և արահա եկեղեցւոյն, և բնակու-
 » թիւն կրօնաւորաց: Եւ կոչեալ ի նաւակատիս զՏէր Յա-
 » կոբ Սիւնեաց եպիսկոպոս՝ սահմանն զնա իշխոյրաւ-
 » նոց. և զվայրն ամենայն չրվակայ՝ ի ժառանգութիւն
 » եկեղեցւոյն. և զնեն Գոթեպոսն հանգէպ վանիցն, և
 » ժողովեալ ուրուկս բազումս անդ դարմանէին. և այս-
 » պէս պայծառացուցեալ ամենայն սպասուք և կարգք
 » զվանսն յ'892 Թուականին Հայոց, (936). ինքն երա-
 » նելին և անհամեմատն ի մարդկանէ Ստեփաննոս կե-
 » ցեալ բազում ամս հրեշտակարժն առաքինութեամբ
 » . . . այրն երկնաքաղաքացի, գնաց առ քաղաքապետն
 » Քրիստոս ի ՆժԹ (970) Թուականին Հայոց, ի նաւա-
 » սարդի ամսոյ Ժէ, յաւուր հինգշաբաթուոյ ի սուրբ
 » Պենտեկոստէին. և զնի ի քնարանի առ սուրբ եկեղե-
 » ցւոյն: Եւ յաջորդէ զառաջնորդութիւն ուխտին Նորա-
 » վանից Հայր Հրապար. և յետ նորա եղբորորդի նորին
 » Ստեփաննոսի՝ Քրիստափոր, աշակերտ սուրբ Հօրն,
 » յամենայնի նմանեալ վարդապետին իւրոյ. Բայց յետ
 » սակաւուց շինեցաւ և եկեղեցի յոյժ գեղեցիկ յորինուա-
 » ծք. և ի դրանն կամարք զարմանալիք ի պանշիլի
 » ճարտարաց յարմարեալք մեծամեծ վիմաք և խորոս-
 » խաւոր տեմաք, ի Հայր Գեորգեայ և ի Յովհաննէ
 » քահանայէ: . . . որոց ժամանակ ոչ յիշի, այլ է հաւան-
 » րէն ի ԺԱ դարու: Բայց երկրայական իմն է տեղի վա-
 » նացս, զի խորագիր պատմութեանս ասէ զայս Նորա-
 » վանս « ի գաւառին Բղնոյ. » և ոչ ուրեք այլ յիշի գա-
 »ւառ յայս անուն, այլ գեօղ մի ի Հաբանդ գաւառի,
 » և Բղնոյ քերդ, որոյ գաւառ ոչ նշանակի. յիշի Բղն
 » և այլ ուրեք ուրեք, սակայն դիրք դոցին ոչ ի միում վայրի
 » Թուին. զի Զուրն Բղնոյ Թուի լինել հարաւադոյն եւս քան
 » զտեղագրեալս վայր, իսկ Զուրն Չաքեձորոյ որ ընդ մէջ
 » սահմանաց Մղկայ ե Հաբանդայ՝ մերձ ինքեան ցուցանէ
 » և զԲղն ընդ Բորոտնայ, ըստ որում զոյգ յիշի և այլ-
 » ուր. և Բորտի է յԱյլախ, այսինքն յարեւելեան Մղուկս.
 » զոր իբրեւ գլխաւոր տեղի կամ ընդարձակ սահման Թա-
 » փեցին Չաքարեանք ի ձեռաց այլազգեաց, և ապա կա-
 » լու Սմատ Օրբելեան: Ի դէպ է կարծել թէ ոչ մի՛ այլ
 » կրկին Բղնք իցեն, որպէս և բազում համանուն գեօղք
 » են Սիւնեաց յայլեալ գաւառս, նա և ի նմին իսկ ի
 » միում գաւառի:

Չամանակի և պատեհի Թողեալ յայտնել զայս, խընդ-
 » դեցուք միւս եւս անուանի վանս, որոյ նոյնպէս ոչ ու-
 » րոշի տեղին և ոչ նշանակեալ ի քարտի, այլ է հաւան-
 » օրէն յարեւմտից հարաւոյ ցարդ տեղագրեալ մասին Բա-
 » դաց, ի հովտի ուրեք օժանդակի կապան գետոյ, և է
 » կոչեցեալ Տանձափարախ, որ ոչ նշանակի ի Յուցակս
 » Թեմին Տաթեւոյ և ոչ ի քարտի. այլ նախ յիշի ի սկիզբն
 » Ժ դարու ի շինութեան վահանու վանաց, ոչինչ կարի
 » հեռի ի սմանէ ի ստորոտ լերին Բաղարեւդու, որոյ հան-

76. Պրնձանեք Կատարայ.

դէպ կայր Տանձափարախ, զլեւոն մի և զձոր և զգետ անջրպետ ունելով, այլ և զգեօղան Աշաղու, Աշաղուայ, Գետարավայր և Շէկք. զոր և «Սուրբ առաքինարան» կոչէ՝ պատմին, և զմիայնակեացան՝ խարազնագգեացս, և սահմանադրու, ուր եկաց ժամանակս ինչ ի ճգնութան վլահան որդի Զագկայ իշխանի Բաղսց՝ ի հրաժարելն յաշխարհէ՝: — Յետ բազում դարուց, յամի 1393 ՄԱՄԼ Թէոս վարդապետ աշակերտ Գրիգորի Տաթեւացոյ աստանօր գրէր զքաղուածոյ Քարոզագիրս իւր, ընդ գրոց Եւագրի և Նեղոսի, որպէս ասէն, «ի ներքազոյն անա»
 » Կրտիս Տանձափարախոյ, յորում նստէաք լռիկ ի
 » տան »: Ոչ գիտեմ յառաջ թէ յետ նորա այլ ոմն ընդ
 » օրինակէր անդ այլ ինչ գիրս «ի գիւղս Խնկանց, ընդ
 » հովանեաւ սուրբ Անապատիս՝ որ կոչի Տանձափարախ,
 » յառաջնորդութեան, սուրբ մենաստանիս՝ Տէր Մովսէ.
 » սի, որ բարունական գաւազանաւ և քարձրագան իշխաւ.

» նաքեամբ տիրէ մերումս ժողովրդեան »: Ի նորոգու.
 թեան ճգնագգեցիկ կենաց ի սկիզբն ԺԷ դարու՝ Արիս.
 տակէս վարդապետ Բարկուշատեցի շինեաց աստ Անա.
 պատ, յայտ է օրիշ ի հնոյն, կամ նորոգեալ բոլորովին, սև
 » անդ եկաց մինչև ցվախճան կենաց իւրոց և անդէն թա.
 » ղեցաւ. և տեղին անապատ՝ կայ հաստատուն մինչև
 » ցայսօր »: Խնկանց գիւղդ յերի անապատին Տանձափա.
 րախու՝ դասի ընդ գեօղս Աճանանու ի նոր ցուցակի: —
 ի նոյն կողմանս հարկ է լինել և այլոց ոմանց գիւղից
 դասելոց ի հին Յուցակին ի Բաղս, և ի նորումս յԱճա.
 նան, յորոց յիսնիւ չափ մեան արտաքոյ տեղագրելոցս,
 և ոչ նշանակին ի քարտի. և զի չէ կարի ընդարձակ սահ.
 ման արեւմտեանս Բաղաց, թուի թէ խիտ առ խիտ առ
 երի իրերաց եղեալ էր անդ շինութիւն բազմաբնակ. և
 հարկ էր լինել այսպէս՝ առ ի բովանդակել ի փոքու թա.
 գաւորութեան անդ Բաղաց՝ 1000 կամ 1400 գիւղից:

Բ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԱՂՔ=ՔԱՇՈՒՆԻՔ=ԲԱՐԿՈՒՇԱՏ

111. Առաջին գիւղից Քաղունեաց կամ Միւս Բաղաց ըստ հին Յուցակին է Երեց, զոր սխալ համարիմ գրեալ յօրինակս ինչ Երէն. քանզի հաւանօրէն կոչեալ էր յա.
 նուն Երիցակայ վանահօր և յետոյ եպիսկոպոսի Սիւ.
 նեաց, որ շինեացն անդ զհաշակաւոր մենաստանն Երիւ.
 ցու վանք, յորմէ և գեօղն Երիցվանիկ², այլ արդ կոչի
 և Կարմիր վանք: Ի նկարագրէ բանից պատմին և ի
 կարգէ գիւղիցն, և յանուանէ վանք լերին՝ գուշակի գոլ
 ի սահմանամէջ Երկուցն Բաղաց, երկու մղոնաւ ի Հս.
 Եւ. Սեւաքար գեղջ և նոյնքան ի հարաւոյ Զեւու: Ան.
 այցելու կամ անծանօթ առ յետինս մնացեալ, երախ.
 տապարտ և յայսմ գտանիմք պատմին, որ վասն դրիցն
 առէ. «Էր վանքն այն տեղի գեղեցիկ և զարմանատիպ
 » ի վերայ բարձրաւանդակի միով, շինեալ եկեղեցի յա.
 » նուն Սրբոյ Նախավկային, նորին Երիցակայ ձեռամբ,
 » և պարսպեալ մեծամեծ քարամբ, և ի ներս ի պա.
 » րըսպին խցկունք թուով միայն 40. մշտնջենաւորք, խա.
 » րազնագգեստք, լուռք. որք իբր զկանթեղունս մշտա.
 » վառս և անշէջս յիւրաքանիւր խղի հանապաղ տքնու.
 » թեամբ վառեալք լինէին բոցով շնորհաց Հոգւոյն: Խակ
 » Երիցակս այս անեալ էր նախ բազում ամօք (ի յետին
 » կէս Ե դարու) ի Բաղք գաւառի, ի տեղի մի քարան.

» ձաւ. և ապա գնացեալ ի վանս երանելոյն Գիւտայ,
 » և անդ անցուցեալ բազում աւուրս անտանելի ճգնու.
 » թեամբ. և ապա օժանդակութեամբ և հրամանաւ սրբ.
 » բոյ Տեառն Գիւտոյ՝ եկեալ ի տեղին յայն 12 կրօ.
 » նաւորօք և բազում ընչիւք, զորս պարգեւեալ էր Հայ.
 » ընն Գիւտ. շինեաց զեկեղեցին որ կոչեցաւ Նոր Եւ.
 » յուսադեմ: Բայց ուրուկքն որ ի ժամանակին հալա.
 » ծեալ լինէին յանվայր տեղիս, բնակեցուցեալ էր Սուրբ
 » Հօրն Գիւտոյ յայնմ վայրի. որք հակառակէին շինու.
 » թեան Երիցակայ. զոր լուեալ սուրբ Հօրն՝ եկն և հա.
 » մոգեաց զնոսս ի խաղաղութիւն. և սահմանեաց զպէ.
 » տըն ընձեռել ի վանիցն ըստ չափոյ. և ինքն որ ըստ
 » օրէ գործակից լինէր շինուածոյն, և զճաշ շինողացն
 » յղէր: Եւ այսպէս շինեալ տուն Աստուծոյ և կանգ.
 » նեալ տեղի փառաբանութեան, յարդարէ զնա ի բը.
 » նակութիւն հրեշտակակրօն անձանց »: Յետ վախճանի
 Մուշէի եպիսկոպոսի Սիւնեաց (իբրու յամի 819) աշ.
 խարհատիկինն Սահակիւհ՝ ամենայն ժողովրդեամբն հը.
 րաւիրեալ զհամանուն կաթողիկոսն Հայոց Տէր Մուշէ,
 խնդրեաց տեսուչ աշխարհին իւրոյ զԵրիցակս զայս, որ
 չառնայր յանձն. վասն որոյ ինքնին եկեալ կաթողիկոսին՝
 յետ պատգամաւորացն, «ի սրահ նորա, և լի սրամտու.

1 Օրբէւեան, Լիւ. ԽԵ. ԿԲ:

2 Բաղքի նոյն համարի զԵրիցվանիկ և զՆախավկայի, դար.

ձեւ և երբորդ անուամբ կոչել Արծաւմիկ. այլ հին Յուցակն ու.
 բիւ գրէ զԵրեց և զՆախավկայի, իսկ երբորդ անունն ու յիշի:

« Թեամբ ցասուցեալ կնքեաց նշանաւ խաչին, ասէ. Ընդ-
 « էր այդպէս յամուռեալ կաս. դեւ գոյ ի քեզ. սաս-
 « տեացէ Աստուած ի շարն, և հալածեսցէ: Յայնժամ
 « ընդ բան սրբոյն ել ծախ Թանձր իբր զփոթորիկ հող-
 « մոյ և վերացաւ ի տանէն. և ապա եկեալ երամբ սպի-
 « տակ աղանեաց իջան ի ցուս սրահին. և մին ի նո-
 « ցանէ սլացեալ եկն իջաւ ի վերայ Երիցակայ, և չոր-
 « լէր ի վերայ խոշոր քուտիթային, և նուազ ձայնիւ խո-
 « տէր մարդկորէն, Արժան է, Արժան է. իսկ բազմաւ-
 « Թիւնն տեսեալ զայն, մեծապէս զոչէին միաբան. Ար-
 « ժան է, արժան է: Զայն տեսեալ սուրբ Հայրն՝ այլ ոչինչ
 « ի խեղաց ընդ իմաստանել, այլ ի գոհանկեալ առաջի կա-
 « թողիկոսին արտասուած թոր կականմամբ ասէր. Կամբ
 « Տեառնդ լիցի և ոչ իմս. ապա առեալ Տեառնն գնե-
 « ռանէն՝ տանի յեկեղեցին, և հանեալ ի բեմն՝ օծանէ
 « զնա մետրապօլիտ՝ Սիւնեաց, և բերեալ նստուցանէ
 « յաթուռ:... իսկ երանելին Երիցակ կալեալ զաթուռն
 « ամ մի՝ փոխի ի վերինն Երուսաղէմ »: — Եւ ի մե-
 « նաստանս և յաւուրս պայծառութեան նորոց իշխանացն
 « Սիւնեաց, և վանհայր նորին Ամարոն յամի 843. —
 « Ի վերջոյս դարուն (ԹՎ) Գէորգ Սիսական երիտասարդ
 « տոհմիկ ցանկացող ներանձնական կենաց՝ թողեալ ըզ-
 « կին և զծնողս, Երկրորդ անգամ խոյս տայր « զգեցեալ
 « մազէղէն խոշոր և զգլէնս պատառոտունս, գնայր
 « ի մեծ առաքինարանն Երիցու վանից, առ աստուած-
 « ազգեաց և սրբափայլ ճգնաւորն՝ մեծ էգոնոմոսն
 « Թէոդորոս քահանայ. և նա յոյժ ուրախութեամբ
 « ընկալաւ զնա. իսկ ի հացեալ մօր նորա և կնոջն, և առեալ
 « զհամագլխի իշխանսն Սիւնի, գիմեցին ի վանսն Երի-
 « ցու, և բազում և զանազան մողթանօք ջանացին, և
 « ոչ ինչ կարացին զնա շարժել յայնմ կամաց. Թողին
 « զնա ի կամս իւր և գնացին »: Որոյ երթեալ յիտոյ
 « ի Սեւան՝ առ մեծ ճգնաւոր Հայրն Մաշտոց, և մար-
 « զեալ ի նմանէ, դարձաւ անդրէն յԵրիցու վանս. միւս
 « եւս անգամ գնացեալ և առեալ ի նմանէ գիր՝ ձեռնա-
 « դրեցաւ քահանայ հրամանաւ Գէորգայ կաթողիկոսի,
 « և մխիթարէր թղթովք Մաշտոցի. զորոյ և յետ վախճա-
 « նի նորա՝ երթեալ « բերէր զդուրյառն և զկնկողուկն խոյ-
 « րակերպ, և զպարեգստ երանելոյն, նշան՝ յանուն Սիւ-
 « նեաց. և ինքն բնակէր յԵրիցու վանս ընդ Թէոդորոսի
 « հրեշտակակրօն վարուք. և անդէն վախճանեալ, եղաւ
 « արքանեալ մարմիննորա ընդ երիցս երանեալ սուրբ
 « հօրն Երիցակայ, ի նմին սրբաբոսնի »: — Ընդ նշանաւոր
 « վանորայս աշխարհին և ի կարգի մշտապաշտօնիցն խըս-
 « տակրօնից՝ դասի Երիցու վանքի պատմութեան Սիւնեաց:
 « Գեօղն յարեւմտեան ստորոտս է վանաց լերինն: — Բաւու-
 « ըըս Գաւթի բէկի Մէլիք գեղջն Ֆռանկուլ անհաւատարիմ
 « գտեալ ազգայնոցն և հաւատոց, և դաշնակցեալ փաթ Ա-
 « լի խանի Բարկուշատայ՝ նենգութեամբ ետ կոտորել ըզ-
 « զօրս Հայոց ի մարտի, յորում սպանաւ քաջ զօրավարն
 « Թորոս իշխան կողմանց Զաւընդուրի: Յետ սակաւուց
 « Մխիթար զօրավար հասեալ ի կողմանս գեղջն այսորիկ

« ի վերայ վրանաւոր Թուրքաց Բարկուշատու, յաւարի է-
 « առ զինչս նոցա և զանասունս: Պատմիչ իրացն ասէ
 « կոչիլ գեղջն և կարմիր վանք. իսկ կեղեցին Երիցականի
 « այժմ կոչի յանուն Ս. Աստուածածնի: — Արտաբոյ գեղ-
 « ջըն է գերեզմանատուն, և սուղ հեռի յուրոյն դիրս ընդ
 « կաղնեաւ միով ցուցանեն զգերեզման ուրացողին Ֆռան-
 « կուլի, և ցարդ ընդ վասակայն՝ նզովս զհետ արձակեն:

« Ի գլուխ գետակին հարաւայնոյ՝ զոր ի վերանդր յիշ-
 « ցաք յարեւելեան Բաղս, որ և մերձաւորն է Զաւըն-
 « դուրի, նշանակի Սիրիքեաղագ ? գիւղ, ոչ է յայտ գինչ ի
 « հեռեմ. այլ ծանօթ է որ մերձ նմին յարեւելից կուսէ
 « Աղափորդն՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցեալ: Աստուծոյ
 « մէջաց զվերայիշեալ պատերազմ փաթ Ալի խան ընդ Թու-
 « րոսի զսրավարի, պատրանօք Ֆռանկուլի եկեալ « ինքն և
 « ամենայն զօրք իւր և բանակեցաւ անդ: Եւ եկն տա նա
 « Ֆռանկուլն երկու հազարաւ, և եկաց ի մի կողմն Թու-
 « րոսին. եհաս անդր և փաթ Սլի սուլթանն, և եղբայր
 « նորին Սիլասի խանն բազում զօրք քան որչափ էր ընդ
 « Թուրոսին, կրկնապատիկ և եռապատիկ, և առաւել
 « եւս, իբրեւ ութեւսասն հազարաւ: Եւ իբրեւ ճակատե-
 « ցան ընդդէմ իրերաց զօրքն սուլթանին և զօրքն Թու-
 « րոսին, զօրքն սուլթանին փախստեայ լինէին, և սոքա
 « զհետ լինէին նոցա. և մինչդեռ վանեալս առաջի տա-
 « նէին զնոսա, անօրէն Ֆռանկուլն արս արձակէր զկնի
 « սուլթանին, և սսէ. Չինչ գործէք, զիսոյ փախչիք-
 « դարձարուք ի կրունկս, զի ահա ես ընդ ձեզ եմ. դուք ի
 « յաւաղոյ և ես զկնի սոցա, խորտակեսցուք զսոսա: Եւ
 « արարին այնպէս. և պաշարեցին զզօրսն Թորոսին ի
 « յառաջոյ և զկնի, և սկսան կոտորել. և զԹորոս սպա-
 « նին. և միայն չորս հարիւր արք գերծեալ ի նոցանէ՝
 « անկան ի Զավընդուր. և մնացեալքն ամենեքեան ան-
 « կան անդ: Զհետ նոցա անկանել և մխիլ ի Զաւըն-
 « դուր խորհէր փաթ Ալի, այլ լուեալ զի Նուբար և Պապ
 « զօրավարք գումարին ի վերայ իւր, դարձաւ յետո:

« Ի հարաւոյ Աղահորդի՝ մղոնաւ հեռի առ գետ-
 « եզերքն կայ Ագարակ գիւղ, որ ըստ հին Յուդայիկն ի
 « բաժնի (արեւմտեան) Բաղայ է: Նշանակի հեռի ի ամա-
 « նէ ի ստորեւ յԵլ. Հր. առ գետեզերքն նշանակի ամուր
 « հանգրուան Խմազտոյ: և այլ նոյնպիսի տեղիք երկուստեք
 « գետակին. որպէս, Արափն, գուցէ Արտէն հին Յուդա-
 « կին, Քեւապոս, Համգալոս, Գարազոյունցոս:

« Առ միւսով գետակաւ որ յաջմէ Բարկուշատայ գետա-
 « հովտին, ի վերնակողմն նշանակի ամուր գեօղն փառի-
 « ճան, որ ոչ յիշի ի ցուցակս Թեմին Տաթեւոյ: Ի Հր. նու-
 « րա հանգրուան Սալտաշ. յեղից սորա Զարիյի. յորոց ի
 « Մտ. Հր. և մղոնաւ և կիսով ի Հս. Աղահորդի՝ Վժա-
 « նիս կամ Վաժնուկի ըստ հին Յուդայիկն: Առ գետ-
 « եզերքն յեղից հարաւոյ սոցին նշանակի հանգրուան մի ա-
 « մուր Պոյնաքեար ? անուն:

112. Այսչափ ինչ սակաւ տեղիք գտանին նշանակեալ
 յաշխարհացոյց քարտի. և զի անմարթ է ի ձորահովիտս
 երկոցուն գետակացդ բովանդակիլ վաթսնիւ չափ գեօղից

1 Շատ կանխէ պատմիչն. չեւ եւս էր յայնժամ խնդիր կամ
 կարծիս մեարազողաւելեան:
 2 Բաթիքի Եղուարդ գլխէ գտնուեալ գեղջն ի վիպասանութեան իւ-

րում, և զհակասատեղ մարտին ի Պորսից կոչեցեալ Նուգիւլի զու-
 պսիւնքն՝ Մարդ Նարկէս ծաղկանց. և անդ թաղեալ ասի հաւա-
 տարիմ մելիքն Թորոս:

Քաղաքացի, հարկ է թէ և երկուստեք ստորին ընթացից Բարկուշատ գետոյ՝ օփառալք իցեն, յոր սակս և յանուն սորին իսկ կոչէին արեւմտեան Բաղք, և գետն յանուն միոյ ի մեծագոյն գեօգից գաւառին՝ Բարկուշատ, ըստ հին Յուդակի, որ ի յետին դարս ի տէրութեան այլազ. գետաց եղեալ է իշխանանիստ, ուր և Փաթ Ալին վերայի շեալ նստէր. այլ ոչ նշանակին դիրք նորին, հաւանորէն առ գետեզերքն. էր նորա ի հնումն և բերդ ամուր՝ ընդ նշանաւորս աշխարհին Սիւնեաց: Ընդ սոսին պատշաճ երեւի և երկայնածիղ անձուկ ձորագետոյն Չեմի-չայ կոչեցելոյ, որ ի հարսւոյ Հաբանգայ, մասն լինել Քաղաքնեաց, զի նշանակի անդ ի քարտի և տեղի ըստ նոր ցուցակի, անուանեալ Բերդիկ. դարդիս այդու անուամբ լեռնակ մի ճանաչի: Դարձեալ, այսմ ձորագետոյ պատշաճել թուի ինձ և Ման գեղը հին Յուդակին. զոր Ասորներսն որդի Վասակայ նոր նահապետի Սիւնեաց վաճառեալ էր քեռառն իւրում Հրաբատայ իշխանի. և զի անորդիք էին, տիկինն այն Քոսպիդոսիստ՝ ի ծերութեան իւրում, յամի 867, պարգեւեաց եկեղեցւոյն Տաթեւու ի ձեռն Տեառն Սողոմոնի եպիսկոպոսի, գրեալ և վճիռ, յորում աւետ... «Ետու ես Քուպղիդոսիստ զայդ չենդ՝ լերամբ և «զաշտով, մարգով և արտով, իրով և ցամաքով, ծառովք և անկովք ի Ս. Խաչդ և ի Տէր Սաղոմոնի Սիւնեաց եւ պիսկոպոս. ես զիմ հոգիս ի քեզ յանձն արարի. արդ իշխան ես դու Տէր Սաղոմոն, և որ յետ քո այլ յաւորքք ի սրբութեանց յաթուգ Սիւնեաց՝ եպիսկոպոսունք, ուսեւ և վայելել զայդ չենդ բողբոմիմբ իւր սահմանք մինչեւ յաւիտեանս ժամանակաց...: Եւ գրեցի «յ՝ ՅԺՁ Թուականութեանս Հայոց, վկայութեամբ իմ եղբորորդեացս, Տեառն Վասակայ և Տեառն Աղոտի և Տեառն Գրիգորայ և Տեառն Սահակայ, և իւրեանց ազաւ տաց, և ամենայն Շնհերեցեաց»... — Մերձ ի Ման կամ ի նմին ձորահովտի թուին ինձ և Տանձավայր գիւղ, ի յետնոց Տանձաւեր կոչեցեալ. և խողովանի, զոր՝ նոր ցուցակ թեմին Տաթեւոյ աւետ լինել մէգրե Մայրաշ գեղը՝ իսկ ի հնումն՝ առանձնակ վիճակ նորին ցուցանի կոչիլ Վանանդաձոր, յանուն Վանանդ գեղը, որ նոյնպէս ի կարգին մերձ Տանձավայրի դասի. ի վերջկոյս ԺԱ դարու, առ Թագաւորութեամբ Սենեքերիմայ «զխողվանի գեղ ի Վանանդաձորի», բարեպաշտօն տեաքք նորին ետուն ի կալուած Տաթեւոյ եկեղեցւոյն: Զսեփական վիճակ կամ գաւառ Տանձաւերի՝ Մաղանջուխ (որ է Մաղանջ) կոչէ խաչատուր քահանայ որդի Դավիթիժու և Ազիզու¹, և աշակերտ Դաւթի ուրումն եպիսկոպոսի, յամի 1619, գրիչ աւետարանի միոյ, ի խնդրոյ բարեպաշտ Խանի տիկնոջ և սուն նորա Խօճաձանի. գեկեղեցին կոչէ Ս. Ստեփաննոս. յիշէ ի կարգի բանիցն լինել յայնժամ ի Տաթեւ գերլանիկ Բարունակետն Տէր Մովսէս (կաթողիկոսն), «նմանեալ սրբոյն անյաղթ և քալ քերթողին Մովսէսի»:

Ստորին գետահովիտ Բարկուշատու՝ յարեւմտակողմն

¹ Յիշէ երեք գրիչ և զեղբոր իւր Խօճա, զկին իւր Դուդա, զորդի թօնաւանի՝ յառաջին կնոջէն Յուստիանայ՝ Խօճա, և ըզկին սորա Խօճա, զքեռաւորս որդիսն՝ Մուրաւապաշխ, յայնում և Նսաղուլ. և գծեալսն ի խանայ՝ Էվազ, Տէլիք պապ և Գաւար, և զժառանգիս նորին ի ծախս գրոցն՝ զկանայս, Սօլուս, Նսեն

լեռնային է. այլ և անհարթ և անտառային, և թուր բռնադատեալ մշակութեամբ. բայց բազում մանր բերդորայք են ի լանջս և ի զլուխս լերանց: Զախակողմն (արեւելեանն) թուի հարթագոյն, այլ ոչ քալ գալարաւետ: Ոչ դիտելով ստուգիւ զորպիսութիւն վայրացս՝ նշանակեցի զգետեանն և զբերդեան ըստ աշխարհացոյց տախտակի, ի Հիստէիք-քեօփրիս կամրջէ խաղալով և իջանելով ըստ գետոյն ի հարաւ կոյս: Առաջին բերդիկ յահեկէ գետոյն է Պապայրոս կամ Պեփայրոս, որում հաւ պի հանգիպայ թաւիկ կամ Մոսթիսանոս գետը ոչ փոքր. և մերձ սմա ի նմին կողման Ղօշիկ կամ Կեօշիկ? բերդագիւղ. և սմա մերձ առ գետեզերքն՝ Պապիպարոս բերդիկ. առ որով վտակ մի յարեւմտից ի սահմանաց Տաթեւոյ եկեալ անկանի ի Բարկուշատ, ունեւով յահեկէն որ է ի Հօ. զմեծ և զամուր գիւղն Գարապաշխագ. — երկու մղոնաւ ի Հր. սորա առ գետեզերքն, յալմէ, կայ Ճոմարոս բերդագիւղ. յորոց Մ. մղոնաւ հեռի ի գետոյն՝ Խաչապա ամրոց. որոց ի հանգիպոյ՝ յահեկէ գետոյն՝ գեօգքն, Քոսպիդոս և Գարապաշխագ. — ի Հր. Ճոմարոս լեայ (յալմէ գետոյն), ոչ սակաւ հեռի երկու բերդատեղիք Քերքաձանեան անուն. և միւս եւս առ գետեզերքն՝ Գոյալոս? հանդէպ սորա յահեկէ գետոյն ամուր և մեծ գետը Կետաքոս. և իւր կիսով մղոնաւ յԵ. Հր. Գոյալուի յալմէ գետոյն մեծ և ամուր գետն Տեփրիճիկ (Երկաթաւորք), ընդարձակ անգաստանք և պարտեզք, մինչեւ ի խառնուրդս Չեմի-չայ գետակի կամ Չեյվայ, որ գայ յարեւմտից ի թիկանց լերանց արեւելեան սահմանին Տաթեւոյ, և խաղայ ընդ անձուկ այլ գեղեցիկ գալարաւետ ձորակ, ի միջի Քափաս-տագ? երկայնանիստ լերին, յահեկէն (ի հիւսիսոյ), և Քեաքի և Պարտականոս, այլ և Ալմալոս և Բերդիկ լերանց ի հարաւոյ. ի սահմանս յայտարիկ՝ նշանակէր Ռատտէ (27 մայիս, 1890) ի Կորէս գնալով, յազգաբաւոց, Վանիճակ (Veronica multifida) կաթնակապոյտ ծաղկամբ, Եղեւոս (Xylosteum). Խաղիդան սպիտակածաղիկ, Էղեւոս թեզոս ծաղկագեղ, Թաւմիկ փայրի, Լօրտակ, Չեյսիս (Celsia), Կիսպսելի (Cypselus apus).

Ի միջակողմանս ձորակին՝ առ եզերք չոյն յալմէն՝ կայ Թաղախատար? ամրոց. բայց զլիաւոր չէն ձորահովտին է՝ Չեյվա, յալմէ նորին, փարսախաւ յիլից յիշեալ ամրոցիդ. իսկ յիլից կուսէ Չեյվայ բացագոյն նշանակին ամրոցքն Չօր և Մագանի? — Հուպ ի բերան գետակին Չեյվայ ի Բարկուշատ՝ կայ յալմէն իւր մղոնաւ ի հարաւոյ Տէմիրճիկէրի՝ նման նմին ամուր և մեծ գիւղ Տոնտարու. և ի սորին հարաւոյ առ եզերք Բարկուշատայ՝ Միլլար? յորմէ փարսախաւ ի ստորեւ և նոյնպէս առ գետեզերքն Կալ, և հուպ նմին ի Հր. Մալար. յԵ. յահեկէ գետոյն՝ Կիսնէիք հանգրուան: Երկու մղոնաւ ի Հր. Մամարայ յալմէ գետոյն՝ Ուշայրոս հանգրուան. և գրեալ է կից նմին Օպիճա կամ Տիլիճան² գիւղ. և սմա

² «որ աւետարանիս մէկ ուղղ երեւոյ (ազաւի դրամ), և Մարիանէ՝ որ ի նոյն պէտս ապա «մի փոքրիկ լալ?»:

³ Ռատտէ ի տեղագրութեան Գարապաշխի և ի քարտի նորին Չայի-Ք կոչէ զգետակս այս:

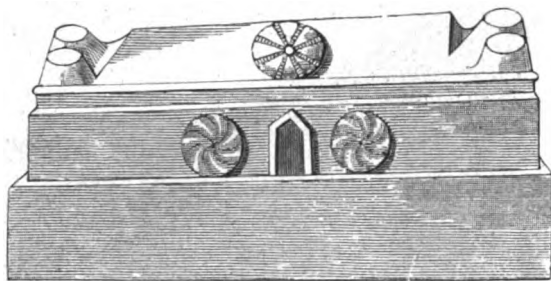
⁴ Այսպէս գրէ Տիւղուս, Դ, 60:

նայնպէս մերձակից խալիճան. առ որով աւերակ տեղի մի կամ ապարանք խալիճան—գարպասի կոչեցեալ, որոյ դուռն գեղեցիկ կոփածոյ քարամբք կերտեալ է, որպէս է և անդատակ ապարանիցն կործանելոց. և շուրջ զնոյաւ անգիր գերեզմանք Հայոց: Բնութիւն երկրին որ ի միջոցի գեղջի և Օպլիճայի՝ հրակաղմ է, ըստ քննութեան Տիւպուայի:— Կիսով մզնաւ ի Հր. խալիճանի է մեծագոյն գիւղ խօժախան, մերձ ի հուն անցի գետոյն. այսպէս աղաւաղ կոչեցեալ յայլազգեաց, յանուանէ Խօճայ Յովնան ճօխի առն վաճառականի, զորոյ ինչս յափշտակեաց Փաթ Ալի բռնաւորն՝ դիմամարտ Դաւթի բէկի, և ազգատ արար: Սակաւ մի եւս ի ստորեւ խառնուրդք են երկոցուն գետոցն Բարկուշատայ և Հազարու, և ի կիցս անկեան նոցին փոքրիկ բերդ կրաշաղախ քարամբք՝ Չիգ. մէլի անուն:

Ի հին Յուդակի Բաղաց՝ յիշեալն գիւղ Եղնիւզն՝ վկայի ի յիշատակարանի միում յամի 1671 ի Բարկուշատ գաւառի՝ Եղնիւզ կոչմամբ, զրելոյ վասն Տէր Մելիքիսեդ քահանայի որդւոյ Յովնանու քահանայի, որ էր ծննդեամբ ի Գաւառ գեղջէ Գեղամայ, և որդեգրեալ էր աստ Սիւմեթի ումեմ Բարեպաշտի առն, յաւուրս Ա. Շահաբասի, փեսայացեալ ի դուստր նորա Սիմա, և յետոյ մեկուսացեալ յԱնապատն առ ոտս Արիստակիսի վարդապետի. որպէս և դուստր մի իւր Սանդուխտ անուն եմուտ ի վանս կուսանաց, և Թաղեցաւ ի հօրէն: Երկարօրէն կարգէ յիշատակարանն զանուանս օրդւոց և Թուանց Մեղքիսեդեկի, յուստերացն և ի դստերաց սերնայս ցհինգ կամ վեց ազգ:

113. Բազում հաւանութեամբ արեւելեան Բաղաց մաւրն է և Ստորին գետափովիտ Չաւընդուրի, որում ի դէպ զան բանք պատմին Սինեաց և յիշեալն ի նոսին Աղաւնի գետ, զոր տեսցուք ընդ հուպ. կարգեալ նախ զանուանս նորոց գիւղորայից, ըստ աշխարհացոյցի, ըսկըսեալ ի խառնըրդոց փոքունց և յետին օժանդակաց գետոյն որ յալմէն, որ է հարաւայինն. յորում ի ստորեւ Քէղեալի գեղջ կայ Շայիպի, և ի հարաւոյ սորին Մերթիքար կամ Մերթիքարի լեռն ի պարու անջրպետաց Չաւընդուրի և Պասուդի, և Թուի բերել զանուն Մերթակերտ գեղջ հին Յուդակին՝ որ յայսմ վիճակի Բաղաց կամ Քաշունեաց: Ի սին կողման խոնարհադոյն մինչեւ ի բերան Չաւընդուրի յերասխ՝ են գեղք աւուրք Բիրչեան, Չարի—Մաշուրան, Դաշապատ կամ Դերի, որ Թուի՝ Տրեայ հին Յուդակին, և կայ յարեւելեան անկեան խառնըրդոց Չաւընդուրի ընդ Երասխայ,

ի կողս բլրոյ միոյ իբր 3-400՝ բարձու, յորոյ քարագազաթան կայ աւերակ բերդի:— Աստանօր առ գեղջաւագի Տրեայ ազաւ Տիւպուա, յամի 1834 (ապրիլ 13), և նստեալ ի վերայ դաւարոյ՝ օտորագրէր զՀարջալայ վայրսըն, որպէս երեւէին նմա, պղպլակեալ և պղտոր ալեաց գեղնորակ Երասխայ՝ ընդունելով զպայծառ վտակս Չաւընդուրի՝ սահագնացս ընդ մէջ Թփոց և արտորէից բըրընձոյ. անդր քան զգետախառնունսն՝ դաշտ գեղեցիկ, անդատունք և ծառաւորան, և արօտականք՝ որք իրեւ կէտ մի սեւորակ նշմարէին. ի ձախմէ կողմանէ՝ յայնկոյս Երասխայ՝ եռատակ պարսպածեւ կրային լերինք՝ պսակեալք մարգօք և զիհեօք. յալմէ՝ պար Աւանկիզի կամ լերանց կապանայ՝ որք աղխաղխեալ յափանց ծովուն Գեղամայ պատուար կանգնին Երասխայ. ի միջոյ ձիւնափայլ գազաթանց նոցին ուրեք ուրեք ցցուին յայտքար (diorite) կատարք ի սպառ ապալերկք. ի զոգ հովտին

77. Շիրիմ. ի խալիճան դարպաս

յորում զեռայ Երասխ՝ լերինք ամենակերպ ձեւօք, և ոմանք ձիւնապատք և ամպամածք. անդրագոյն եւս՝ բլուրք խոնարհեալք իջեալք ի հարթութիւն դաւարաւետ դաշտաց Առանայ, ընդ որս խաղացեալ զնայ գետն մեծ:

Յահեկէ Չաւընդուրի ամբառնայ Պեգիտ խանէ լեռն, ի ստորեւ առ գետեղերն Մարշալի հանգրուան, Ենեիք գիւղ կամ Հենիկ: Մարաքէյին?, Սաֆիտար, Թարար, ԳարաՄուշուրան հանդէպ Սարի Մուշուրանայ և Չանկեարան. և առ խառնըրդովք Չաւընդուրի յերասխ՝ երկուստեք յանկիւնս նոցին կան համանուն գեղքն Մինքեանի?, որ և հնութիւն հնչեն, Թէպէտ եւ ոչ նշանակին ի ցուցակս. ի ձախակողմեան ափին գոյ պահակատուն Թուսաց:

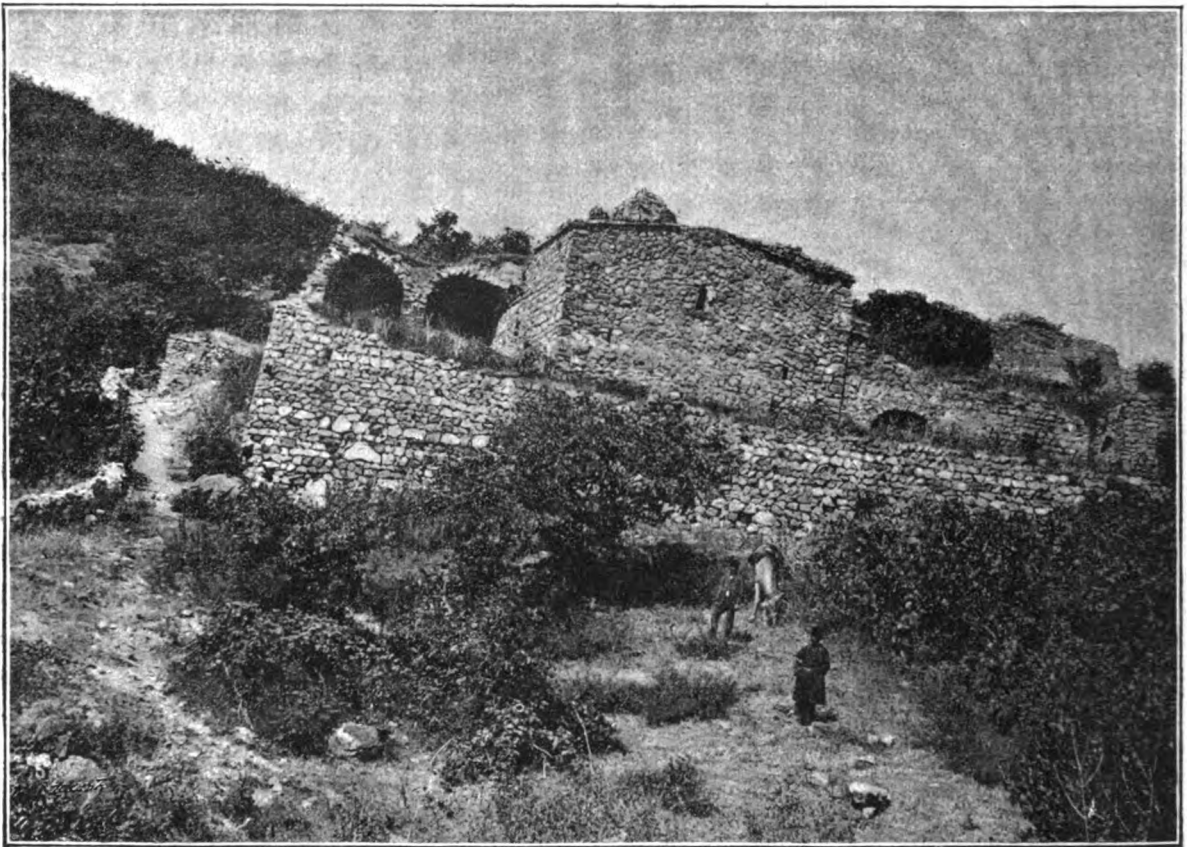
Յայսմ կողման վիճակիս Թուի ինձ լինել Նախկոր. զանն կամ Նակորզան գեղաքաղաք, դաստակերտ քաջին Բաքկայ հօր ուրացելոյն Վասակայ, զոր չինեաց ի

4 Superbe paysage: on plane sur l'Araxe, qui ralentit son cours en entrant dans le bassin du Karabagh, et qui serpente en formant plusieurs îles. Ses eaux troubles et jaunâtres se mêlent aux ondes claires et limpides du Tchalouder-tchaï, qui arrive en se glissant au milieu des buissons et des rizières. Derrière ce confluent se développe une belle plaine couverte de champs de céréales et d'arbres, sur laquelle de petits points noirs indiquent le bétail qui pait. A gauche, derrière l'Araxe, s'élance une haute paroi de calcaire jaunâtre, à trois étages, tapissée de gazon et de genévriers. A droite, derrière ces collines de molasse, s'étend toute la chaîne de l'A-

laghez ou de Kapan, qui des bords du lac de Sévang, vient barref l'Araxe. Ses sommets sont couverts d'une neige brillante que percent de temps en temps des pics de diorite tres-escarpée et entièrement nus. En avant, des collines arrondies et d'autres à parois escarpées, indiquent les serpentines et le calcaire noir. Dans le fond de la vallée où bouillonne l'Araxe, des montagnes de toutes les formes imaginables, et quelques-unes couvertes de neige, se présentent aux regards de l'observateur; les nuages coiffent leurs cimes. Dans le lointain, les collines s'abaissent au niveau des plaines verdoyantes du Karabagh, que traverse l'Araxe.— DUBOIS, *Voyage*. IV. 56-7.

դարձի իւրում՝ իբրու «նախ զնա կորգիալ առ յինքն» յիւր հայրենեացն», յետ երկտրամեայ տարագրութեանն և ծառայութեան ի Դրան Պարսից. առ որս ցուցեալ մեծամեծ գործաւորութեան, եգիտ շնորհ բառնալոյ զյաշարար նշան վրիժուց հօր իւրոյ Անդովկայ, (զսանդն մոխրալի) և արձակեալ յանշխաղեալ երկիր իւր հայրենի, զայս նախ չինեաց. և զի մեծ էր տեղին՝ ոչ միայն գիտաբանաց կողմամբն վկայի, այլ և յոլովութեամբ տըրիցն յեկեղեցին Սլանեաց, (շօ բեռն)։ Դրից սորա լինել յայսմ կողման՝ իսաստ լնծայէ և զրուցախառն պատմութիւն Հորն Գիւտայ. որ էր որդի Շարիմայ իշխանի Գողթան և զառաջինն անուանէր Վլասակ, և վասն ժա-

ռանգութեան՝ մարտիւ կռուեալ վիրաւարեալ էր զեղբայր իւր Շապուհ մերձ ի մահ. ապա ստրկացեալ մեծապէս՝ ուխտեաց հրաժարել յաշխարհէ, եթէ ողջացի եղբայրն. և եղեւ այնպէս։ Արդ, ելեալ նորա ի հայրենեացն «գնաց ընդ կողմն Բաղուց. և մինչ ի լարձրաւան» «դակ լերինն եհաս... անցեալ ընդ զաւառաքն յետ գե» «տոյն Աղաւնոյ, անդ վճարեալ զձմեռնային եղանակն, «անց ընդ միւս վտակն (որ թուի ինձ Զեմի գետակն) ի «կողմն Բեդդոյն (ըստ իս Բերդիկ լեռան), ի գաւառն «Քաշունիք... յորձ բլրին, զամս երեք և զամիսս վեց՝ ի «խղի միում. և էր երկիրն այն վայր աւերանի», և այն, որպէս նշանակեցաք յառաջագոյն. և զի անհանգստէին

78. Դաւթի բերդ ի Հայկձոր. (Տես յէջ 256).

զնա մերձաբնակքն՝ ել անտի ընդ երեկս, «և անկեալ ի «դաշտն՝ առաջնորդութեամբ հրեշտակի գնաց մինչ ի «ծագել արեգականն, և հասեալ յեզր Երասխայ, եգիտ «ձորակ մի, և ի միջի վէմ մի մեծ, և ի ներքոյ քիւ «փաքիկ. անդ արար զբնակութիւն իւր զամս տասն » ի կողմանց Բերդիկայ՝ ուր համարիմ զառաջինն մենաբանն՝ մինչեւ յԵրասխ, իցեն թերեւս մոլոր իբրեւ 20, զոր մարթ էր կտրել ի միում զիւրի, մանաւանդ առաջնորդութեամբ հրեշտակի. երկրորդ մենարանն ասի լինել «մերձ յեզր Երասխայ, ի տեղին որ կոչի Քարա «վազ, որ յերի՝ ճղէ զլուրն». ոչ կարծեմ զմեծ քառավազս գետոյն որ ի կողմանս Որդուատայ, այլ ընդ

մէջ բերանոց Զաւրնդուր և Պասուղ գետոց, և զանունն մնացեալ ի Քարաղէզ հանգրուան՝ որ յեզր երկրորդիս, փարոսխաւ չափ հեռի ի բերանոյն։ Այստեղ ասէ զըրուցարան պատմութիւնն (զրեալ ի Խովհաննէ Եկեղեցւոյն վանացն), պատահի Գիւտայ արքայորդին Պարսից՝ յորս ելեալ, և սքանչացեալ ընդ նա՝ զի կայր ի մէջ արլուց և բժշկէր զվէրս նոցա, հաւատաց ի Քրիստոս, և մկրտեալ կոչեցաւ Քրիստոսասէր. և բերեալ արծաթ բազում «չինեցին և ժողովեցին եղբարս բազումս». և սատարութեամբ հազար գործաւորաց առաքելոց ի Թագաւորէն Պարսից, առ սէր սրբալոյն, «փոխեցին զտեղին «ընդ վէմն ի վեր, և հարթեցին զվիմարդեանքն, և չի-

» նեցին եկեղեցիս երիս յանուն Ս. Երրորդութեանն. և
 » ել համբաւս այս ընդ ամենայն աշխարհ. և գային
 » բազմութիւնք եղբարց, և ընդ տունն Աստուծոյ: ...
 » Կարգեցին ի նմա եղբարս 500, երկերիւր ի վանքն,
 » և 300 ընդ քարանձաւսն և անտառսն, անապատաւ.
 » Լորս »: Ապա յայտնեաց Գիւտ զանձն ընտանեաց
 իւրոց, և բժշկեաց զմայրն կուրացեալ. և զեկեղեցին
 յանձնեաց եպիսկոպոսին Գողթան, հրաւիրեալ զնա ի
 տեղին. « և տայր ընծայ ամ յամէ ութ օր Կիտ (ձուկն)
 » ի գետոյն Երասխայ », ի կեր ժառանգաւորաց եկե-
 » ղեցւոյն »: Պատմի դարձեալ հաւատալ ի Քրիստոս և
 հօրեղբորորդւոյ Քրիստոսասիրին և փեսայանալ Վաչա-
 գանայ Աղուանից արքայի, և շինել « թերթ յեղր գետոյն,
 » զի անդ բնակեալ պահեցէ զեղբարսն: ... Սահման
 » հատին վանիցն և ետուն հինգ գիւղ, սկիզբն արա-
 » բեալ ի ՍԵՆՈՒՍԱՐԷ՝ ածեն ի Բոթիլթութիւր ի վեր և
 » վայր, մինչ ուր ի դռն թագնէոյն և յայգեստան Ուրխա-
 » նոցին, և անտի դնայ հասանէ մինչեւ ի չրվանս գետոյ
 » Աղանոյ, հանդէպ եկեղեցւոյն Նախորդանու, և ան-
 » տի (մինչեւ) ցտունն Աստուծոյ, գետօք հինգ, այսու
 » սահմանքս: Եւ փարթամացեալ էր տունն. զի էր նո-
 » բա արջառ 1000, ոչխար 1400, ուղտ 700, ձի 600, էշ
 » 400, և այգէգործս կատապանս 700 »: Ըստ այսմ,
 եթէ ոչ խաբիմ, տեղի Նախկորդանի ի դէպ գայ արեւ-
 մտեան Մինճեւանի, համարելով միշտ Աղանոյ գետ ըզ-
 Չաւընդուր: Յետ ամաց, ասի որդւոյ կամ թոռին թա-
 գաւորին այն Պարսից առաքեալ և աւերեալ զվանսն և
 զեկեղեցին, կոտորելով զյուրով ի կրօնաւորացն, և « ըզ-
 » Քարն արկանեն ի գետն »: այսինքն զբնակարանն
 վիմափոր. մնացեալքն « մեծ ողբովք լային ի վերայ ե-
 » կեղեցւոյն, և փոխէին զեղբարսն ի հանգիստ. և սկը-
 » սեալ այլ նոր կանգնեցին տուն Աստուծոյ պայծառ քան
 » զառաջինն. և ժողովեցան եղբարք 600. և շինեցին այլ-
 » ուր եկեղեցի, և ետուն զՄանակկայ ? ի ներս, որ կո-

» չի վանք նորա (կամ նոր). և սահմանեցին Ուրխանոցս,
 » և առատ տային զպէտս նոցա ի վանիցն: Եւ Հայր
 » Յովնաննէս ի Կապանէն եկն աստ, և առեալ ղեղ-
 » բարսն դնաց յեղր գետոյն. և խնդրեաց ի Տեառնէ
 » շնորհել ձուկն ի պէտս եղբարցն: ... և այնպէս պար-
 » գեւեցաւ վանիցն կէտ ի գետոյն: Իսկ սուրբ Հօրն Գիւ-
 » տոյ լցեալ զամս կենաց իւրոց ութսուն և չորս »: և
 տեսլեամբ Քրիստոսասիրի զգացեալ զմօտալուտ կատա-
 բուծն իւրեանց, յորդորէր զնա շերկնել. « և առեալ
 » կերակուր՝ չրջեցան ընդ անապատաւորսն, և կերա-
 » կրեցին. ողջունեցին և օրհնեցան ի նոցանէ, և գային
 » սաղմոսելով ընդ Մախաղատաւիսն դէպ ի վանքն,
 » և տեսին զբազմութիւն հեծելոց զի գային. փութա-
 » ցան յեկեղեցին, և մտեալ յաղբիւրն լուացին զին-
 » քեանս. և մտին յեկեղեցին. և համբուրէին զսուրբ
 » սեղանն և ողջունելով լային: Եւ ահա պատեաց զօրն
 » զեկեղեցին, և մտեալ խնդրէին զԳիւտ և զՔրիստո-
 » սասէրն. և նոքա յառաջ կացեալ ցուցին զինքեանս.
 » ապա ըմբռնեալ կապեցին և տարան ի Գողգորթայն, և
 » ընկեցին ի վայր. զառաջինն ոչինչ վնասեաց, և յերկ-
 » րօրդին՝ Հայր Գիւտայ գազաթն փեղկեցաւ, և կամէր
 » զօրդին արձակել. ձայնէր առ Քրիստոսասէրն. Ջանա
 » փութա, որդեակ, զկնի իմ. և նոքա սպանին զՔրիս-
 » տոսասէրն ի վերայ քարին. Եւ կատարեցան սուրբքն
 » ի քաղոց ամսին 15: ... Իսկ ցրուեալ եղբարքն ժո-
 » ղովեալ մեծաւ սգով լացին լալին մեծ և փարէին
 » զսուրբ մարմնովք Հօրն և Քրիստոսասիրին. և տա-
 » բեալ հանգուցին զԳիւտ ի գաւիթ եկեղեցւոյն, և ըզ-
 » Քրիստոսասէրն յեկեղեցին, և անյայտ արարին ըզ-
 » տեղին »: — Ի վանս յայս Հօրն Գիւտի մարգեալ էր և
 ճգնասէրն Երիցակ շինող Երիցու վանից և Սիւնեաց
 եպիսկոպոս, որպէս վերագոյնդ գրեցաք. բայց յետ այ-
 նըր ոչ ի պատմութեան լսի վանքս Գիւտի և ոչ ի կարգի
 երեւելի վանորայիցն Սիւնեաց թուեցելոց ի պատմէն:

Կ Ո Վ Ս Ա Կ Ա Ն

ԳՐԵԱԹԷ քան
զամենայն գա-
ւառս Սիւնեաց,
յետ ԱղաՀէճոյ,
սակաւածանօթ մը
նացեալ է ԿՈՎՍԱ-
ԿԱՆ. ի սակաւուց
անտի յայժմուս
յանուանէ յայտնի

եղելոց գիւղիցն՝ զուշակին դիրք նորին, ի հիւսիսոյ և յա-
րեւելից՝ երկրորմբ մասամբք Բաղաց սահմանեալ, յարեւ-
մտից՝ Զորովք, և ի հարաւոյ՝ Արեւեք ըստ մասին, և ըստ
մասին Նրասի գետով: Մեծագոյն մասն գաւառին Թուի
ինձ հովիտ Պասոնդ գետոյ, որ յարեւմտից Զաւրնդուրի՝
իր փարսախաւ հեռի ի բերանոյ նորին Թափի յերասիս,
կրելով զանուն Բոստ գեղ ի հին Յուցակին. իսկ փո-
քրագոյն մասնն է մանունց ձորակաց օժանդակաց Զա-
ւրնդուրի՝ յաջմէն (յարեւմտից), որոց և ոչ անուն նը-
շանակի ի քարտի, այլ ի դէպ է կոչել ըստ գիւղից որ
առ նորք. և զմեծագոյնն (որոյ երկայնութիւնն ոչ աւելի
քան զուրկ կամ տասն մլոն երեւի) մարթ է կոչել յա-
նուն խոշորոյն կամ խոտուի լերին բարձու 9885',
յորմէ բղխէ, և է ի սահմանամիջի Զորոց և Կովսականի.
յոր յարեալ և այլոց լերանց՝ ձեւն զբովանդակ արեւ-
մտեան սահման նորին և զարեւելեանն Արեւեաց,
որպէս և այլ շարածիգ լերինք կան անջրպետք յարեւ-
ելից ընդ նա և ընդ գետահովիտ Զաւրնդուրի. և դար-
ձեալ փոքր կամ կարճ շարք լերանց՝ հատանեն զերկիրն
ի ձորակս ձորակս օժանդակաց Պասուդ գետոյ: ի կողս
լերին խոտուիփայ անուանի ուխտատեղի մի է դժուար
ելանելի, և վերագոյն եւս գերեզմանք երկուց ճիւղ-
նուորաց, որպէս առի: — Ի Հս. Մ. սորին ամբառնայ
այլ քարաբլուր բարձր, Զրաջրս անուն, Թերեւս վասն
լրվէժ հասանաց՝ որ ցայտեալ ընդին յէջն: — Հանգոյն
արեւելեան Բաղաց՝ անտառախիտ երեւի երկիրն. հա-
ւանելի է և զոյգ Արեւեաց պողարեր և այգեւէտ լի-

նել. բայց առանձինն ինչ ծանօթս զկողմանցս ոչ ունիմ:

Պատմին Սիւնեաց ի կարգել զանուանս գաւառաց
աշխարհին՝ ասէ վասն սորա. «Արժանական գաւառ, որ այ-
» ժըմ ԳՐԶԱՄ կոչեն ». և յետինք ԳՈՒՐԶԱՄ. որոյ կոչ-
մանն պատճառ և ծագումն անծանօթ մեզ, որպէս և
հին անունն, որ ըստ այլեւայլ օրինակաց աշխարհա-
գրութեան Խորենացւոյն՝ գրի և ԿՈՒՍԱԿԱՆ և ԿՈՍԱԿԱՆ,
և որպէս այլոց գաւառաց ոչ ամենեւեմ պատշաճին
հին և նոր սահմանքն, այսպէս և Գուրհամայն առ յե-
տինս, զի Թուին խառնել ընդ մասին Արեւեաց:

Ըստ քաղաքական տեսչութեան՝ եթէ գոյր յառաջին
ժամանակս ուրոյն տէր և իշխող Կովսականի, ի կէս Թ
դարու մի էր սորայն և Քաշունեացն, այն է Հրախատ
որդի Սահակայ և եղբայր Գրիգորի և Ուրոմանայ: Ոչ
զտանեմ զայլոց տեսարց գաւառիս յիշատակս, բայց ըզ-
գեօղից ինչ՝ զոր ստորեւդ նշանակեցից:

Ի ցուցակս Թեմին Տաթեւու՝ փոխանակ Գուրհամայն՝
յիշի այլ անուն վիճակ ի Կովսական, այն է ԳՐԶԱՄ
և յայլում ցուցակի՝ յատկապէս ՂԱՓԱՆ կոչի մասն մի
գաւառիս, որպէս և ցարդ ընդ այսու յետին անուամբ
բովանդակին հինն Կովսական և Զորք, մասամբք ինչ
Բաղաց: Ի հին աթոռահարկ ցուցակի Սիւնեաց՝ 53
գեօղք նշանակին Կովսականի, և են այսոքիկ

Իցան	12
Բեխ	6
Շտատուկ	6
Ողոյնի. Ողուհի	12
Փառուարտոյ վանք	6
Բեխեւերցի	8
Լոսուձոր. Հոսձոր	6
Վաժնատուք	10
Բոստ	10
Մառակոմ. Մառագատ	12
Գագավանք. Կաչավանք	6
Մենիկ	6

Թաթումարգ. Թարումարք	6
Դալք	5
Մարուր	8
Վարոսի վանք	10
Գոն	5
Հոյնոց ծոր	5
Երեգիք	7
Դախարեան՝ Տախ	10
Համուլք. Համուլք	6
Վառամաղբիւր	6
Մաճկան	8
Մանուշակի մարգ	6
Նախկոտան	6
Գիրկն. Դիրքն	8
Լիմ Ստորին	8
Լիմ վերին	8
Չամորուր	8
Լիմախովիտ	6
Փշատեցարուս	6
Դից մայրի	6
Բերքի	8
Աշտարակ	6
Արգաբ	6
Կէրէն	12
Սղաթաղք	12
Շիկաճողք	12
Պողոսի վանք	7
Վախսանգածոր	7
Թեղոյկից. Թողոյկից	7
Շաշիկետ	10
Արծախամայրի	17
Ծանաղու	20
Մառի	6
Բարդուճաղք	6
Լուցմայրի	6
Նորաշինիկ	8
Առվանոտ	12
Խոզածոր. Խուզածոր	7
Դունակերտ. Տգեռնակերտ.	7
Ծորի	12
Կից	15

Ձատ յայսցանէ ի պատմութեան Սիւնեաց յիշին Տրի և Արտաւազուց գիւղք սահմանակիցք Նորաշինիկի, որպէս և Ձեռատի վանք և Խոշտատայ տափ: Իսկ յառաջ Գիւլաբերդ վիճակի՝ ըստ նոր ցուցակի Թեմին Տաթեւոյ, են,

Գուճկում	Ալթունանց
Ճգտէն	Ընոտմանց
Գիւմէշէ	Խազազածոր
Խուկիս	Նոր գիւղ
Նօխօթլու	Ձխուրուս:

115. Ի վեցից տասանց և աւելի եւս հայանուն գիւղիցք՝ և ոչ տասնեակ մի ծանօթ է արդ անուամբ նոցին կամ դրիւք. գրեթէ ոչ աւելի և քան զայս թիւ յիշին և ի պատմութեան. նա և այլազանուն գիւղք սակաւք են կամ ոչ նշանակին ի գետահովտի անդ Պառուշայ և հարաւային կամ աշակողմեան օժանդակացն Չաւրնդուրի, յորս համարեցաք բովանդակել զգաւառս Կովսական: Եւ են արդ ծանօթք և նշանակեալք, նախ ի ձորակս անդ օժանդակս Չաւրնդուրի, սկսեալ ի վերուստ, այն է ի Մ. Հս. ուստի խաղայ ընդ Ել. Հր. ի սահմանակցութեան Չորոց և Բաղաց, առաջին գիւղ ծանուցեալ ի հնումն և նորումս՝ Բեխ կամ Բիխ ի Հս. ստորոտս Խուստուփ լերին, ի քարաբլրի յանկեան գետառուի միոյ և մեծի գետոյն. որ և ի գլուխ այլոց գիւղից գաւառին կարգի ի հին Յուցակի հարկատուաց աթուոյն Սիւնեաց. զի « էր սեպհական ժառանգութիւն » Ս. Խաչին և եպիսկոպոսացն, ի հին ժամանակաց ».¹ զոր յամի 871 խնդրեալ ի Սողոմոնէ եպիսկոպոսէ Զեւանշէր իշխան օրդի Սահակայ Սիւնեաց Տեառն, փոխանակեաց ընդ նմա գիւր գիւղն Արուքս որ ի Բաղք գաւառի, որպէս և նշանակեցաք յայնր տեղագրիւ — Յաւուրս պատերազմաց Ղափանցւոց յամի 1736 կամ 1737, կողմնակալ զօրավար Օսմանեանց եկեալ բանակեալ աստ եօթնեակ մի աւուրց՝ հնարէր նենգել դիպալիք և զորս ընդ նմա. այլ սոքա գիւղերայն « ի վերայ » հասին նոցա, հարին կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, և « զփաշայն հալածական արարին »: Ի գեղջէ աստի էր Ղազար եպիսկոպոս Տաթեւու յերկրորդ կէս ԺԼ գաւու, որ գետամայն կորեաւ ի փութալն անցանել յառէ ի իշխողի կողմանցն: Փոքրիկ եկեղեցին Բեխայ նուիրեալ է Ս. Գեորգեայ. — Չարդիս իղձ է կանգնել նոր և ընդարձակ եկեղեցի: Բնակիչքն ազգայինք են 40 տունք երկր մասամբ ի տոհմէ փարսաղանեան մէլիքաց, որոց և ստացուած է գիւղն և սահմանքն, հանդերձ մերձաւոր Պղնձահանօքն ²:

Սակաւութիւն ի բացեայ ի Հս. Մտ. նշանակի ի քարտի՝ սրբազան տեղի, եկեղեցի կամ մենաստան. ըստ դասակարգի գիւղից հին Յուցակին՝ մերձաւոր ի Բեխ գտանի փառուարտոյ վանքն. իսկ յարեւելից Բեխայ՝ իրր մղոնաւ հեռի և մերձ ի խառնուրդ այլոյ վտակի ի գետն՝ նշանակի Կոզգանի բերդագիւղ: Յորմէ վերագոյն ի հարաւոյ՝ առ նովին վտակաւ, նոյնքան հեռի՝ կայ վիշաքեմտ գիւղ, որ և Թուի հինն վաժնատուր: Հանդէպ սորա յաջմէ վտակին, որ է յարեւելից իրր մղոնաւ ի բացեայ, կայ միւս եւս ծանօթ գեղ հին Յուցակին, Բեխեւերջի, արդ կոչեցեալ և գրեալ Պաղապոսի (Պաղաւերճ?), որոյ եկեղեցի կոչի Ս. Հռիփսիմէ:

Առ մեծագոյն վտակաւ օժանդակաւ Չաւրնդուրի՝ յառ հեկէն (յարեւմտից) միայն հանգրուան մի կայ կամ փոքրիկ գիւղն՝ Կիշտիւն կամ Գոշթիւն, որ ի Գիւլաբերդ գրի ըստ նոր ցուցակի Թեմին Տաթեւու. եկեղեցին կոչի Ս. Հռիփսիմէ: Իսկ յաջմէն՝ ի ստորին կողմանս, որ է ի հիւսիսակողմն՝ նշանակին հանգրուանք, Գազանձիլի, Ռաւ

1 Օրբէլեան, Ի:

2 Նոր Դար, է, 88. Ը, 159:

դա, և մերձ ի Չաւրնդուր գետ՝ Գեղեալի ամրոց և հան-
գըրուան յանուն մեծի գեղջ որ կայ յանկեան վտակաց
և խառնըրդոց ի Չաւրնդուր, որոց ի գլուխս փոքրիկ գիւ-
ղն Չոքատին. ի ցուցակի ուրիշ գրի Չկտեն կամ Ճըկ-
տեն, Ս. Հոփսիսմէ եկեղեցեալ: Ի գեղջէ աստի Անուս
ոմն, որ գրի Չքետեցի, էր ի վենետիկ յամի 1697:—Մերձ
ի գետն (Չաւրնդուր) կայ և փոքրիկ գիւղն Կիւն կոչե-
ցեալ, որ Թուիհինն Գոն, առ որում դասի և Հոյնոց ծոր
գիւղ, ի ձեռագիրս Հոյնոցկոր: Հինն Գոն Թուի ի վերջ-
նոց կոչեցեալն Կան կամ Կեան, յորմէ էր ի սկիզբն
ԺՂ դարու Մամոնսի Աքել փարթամ վաճառական ի
վենետիկ չորիւք որդւոյք, յորս երեւելի եղև և ճոխագոյն
ի վաճառականս Հայոց ի քաղաքի անդ Աւաքէլ (որ յիշի
ի 1728 ամէ, (եղբարքն՝ Յարութիւն, Պետրոս և Յովհան),
առեալ ի կնութիւն զդուստր այլոյ ճոխ վաճառականի
Մանուկ կոչեցելոյ, և ծնեալ ուրիշ 13, որոց զարմը՝
ցերիս և յորս ազգս և անդր քան զկէս այս դարու յի-
շին ի քաղաքի անդ նովին Աքել մականուամբ (Apele), և
ոմանք յորիորդացն հաւատաւորք եղեալ են ի կուսա-
ստանս: Ինքն Աւաքէլ վախճանեալ ամաց ութսունևվե-
ցից յամի 1793, կայ Թաղեալ ի Ս. Լաւրենտ եկեղե-
ցւոյ քաղաքին, այսու լատին տապանադրաւ.

D. O. M.
APOSTOLO D'APEL
PATRI AMANTISSIMO
ÆTATIS SUÆ ANNO LXXXVI.
VITA FUNCTO
THOMAS FILIUS MÆRENS
SIBI POSTERISQUE SUIIS
P. C.
V. KAL. SEPTEMBRIS. MDCCXCIII.

Յիշեալն յարձանագրիդ Թովմաս անդրանիկ Առա-
քէլի՝ սեղանաւոր էր, ծնեալ յամի 1745, ի Մեստրէ
աւանի վենետիկոյ յամի 1827:

116. Հովիտ Բոստ (Պասուղ) գետոյ՝ յարեւմտից ի
լեւանց անջրպետաց Մեղրոյ հովտին՝ ձգի սակաւ խո-
տորմամբ ընդ արեւելս, վտակս ինչ ընդունելով երկ-
ուստեք. երկու առաջը նշանակին սորա. ի գլուխ ձորոյ
միոյն՝ կայ գիւղն Շեշկերտ (կամ Խշկերտ), Շաշիգետ
հին Յուցակին, յորմէ հարիւր յիսուն վառեալք Հայոց
դարանամուտ լեալ յանտառախիտ վայրի, արգելին եր-
բեմն զանցս զօրաց Փաթ Ալի խանի Բարկուչատայ, և
սգնութեամբ այլոց գնդից՝ կոտորեցին ի նոցանէ արս
4000: Աստանօր յետ սակաւուց Դաւիթ Բէկ ետ գլխա-
տել զգորավարն Պապ, զի խոյս տուեալ էր յերեսաց
Սափիղուլի խանին Որդուատայ, և բազում ինչ ամբաս-
տանէին զմանէ: Անտի չուեաց գնաց Դաւիթ ի Կէման
զու դաշտավայրն, որոյ դիրք անծանօթ է ինձ:— Մերձ
ի կցուածս երկացուն գետառուացն կայ իմարիդ գիւղ.
յորմէ իբր մղոնաւ և կիսով ստորեւ՝ յահեկէ գետոյն՝ ա-

մուր գիւղն Պիւսին, յալմէն (ի հարաւոյ) Սափուրոյ:
յորոյ յեղից կուսէ վտակ մի իլեալ ի լեւանց հարաւա-
լին սահմանին՝ անկանի ի Բոստ: Ի միջակողման գե-
տահովտին ի կիցս գետակի միոյ զոր ի հիւսիսայ (յահե-
կէն) ընդունի, կայ գլխաւոր գետն Շախառզ կոչե-
ցեալ, յոր անուն և լեւան, որ է ըստ իս Շիկաֆոլ կամ
Շիկաֆոլը հին Յուցակին, ի տրիցն (13 բեռն) յայա-
նեալ՝ ոչ փոքր լինել. մանաւանդ գիւղայ և այլ գետը համ-
անուն ի գլուխ յիշեցելոյ գետակիդ, և ի դէպ է կոչել
զայն վերին Շիկաֆոլ, և զգետակն իսկ՝ Շիկահողոյ գետ.
յորոյ ի միջակողման՝ յալմէն՝ որ է յարեւմտից, նշանակի
փոքր գիւղիկ Գիլիսէքենտ անուն, որ նշանակէ Եկեղե-
ցագիւղ. և զի ի հին Յուցակի անդ անընդմէջ առ Շի-
կահողոց դասի Պողոսի վանք, մարթ է գնոյն կարծել այլ-
ազգի կոչմամբ, և արժանի քննելոյ զտեղիս. այնու ե-
ւրս մանաւանդ՝ զի լեւանն երկարածիդ որ անջրպետ
զձոր գետակիս ի Բոստայն՝ կոչի Ճանճի բերդ, Թէպէտ
և ի գիրս ոչ գտանի այս անուն:

Ի ստորին մասին գետահովտին Բոստայ մինչեւ ցե-
րասի, նշանակին գետը, Պէխարոյ, Աձիոյ, երկքին
եւս յահեկէն, Լորտեկոյ՝ յալմէ, մերձակիցք միմեանց.
Խոնարհագոյն եւս, Գարատեք (Սեւաձոր) յալմէ, Գա-
րադէզ, զոր համարեցաք Գարավազ՝ զյիշեալն ի պատ-
մութեան Հօր Գիւտայ. և Մոնղաւամ մերձ յերասիս՝
մեծ գետը, առ որով խառնի ի Բոստ վտակ մի անձ-
կածօր՝ յալմէն, ի հարաւոյ, ի Գոշկոյրապազ՝ լեւանէ
եկեալ. և են առ եզերքն գետը փոքունք, յորոց մին
Չալատեք:— Առ խառնըրդոյք Բոստի յերասիս յերի
Մուղատամ գետաւանի հաստատեալ կայ պահակա-
տուն Բուսաց յանուն Պէխարուլի (Պէխարլիսեքի):— Ի
հարաւոյ կուսէ Չալտէրէ ձորագետակի մերձ յերասիս
կան ամուր հանգրուանքն Համբա: Թերեւս Համուլը
հին Յուցակին, և Տոչաւնոյ:

Ընդ մէջ գետահովտին Բոստայ և Արեւեաց սահմա-
նին, կայ փոքրիկ ձորակ մի որ առանձինն բերանանայ
յերասիս, յերից այլոց կողմանց լեւամբ պարսպեալ,
որք են, (ըստ ռուս աշխարհացուցի), ի Հս. կողմանէ
Գոշկոյրապազ, յարեւմտից Շիխարապազ, ի Հր. Պար-
դազ¹. յայս յետին անուն կոչի և գլխաւոր գիւղիցն և
կայ յահեկէ գետակին, և Թուի աղաւաղ կամ կրճա-
տեալ անուն Բարդուեթաղս, կամ Բարդուեթաղը հին
Յուցակին: Հանդէպ նորին յայնկոյս գետոյն է Լազարեք
գիւղիկ. առ բերանով գետակին յերասիս՝ պահակա-
տունն Պարդազայ (Պարդազեքի), և ի պարու հիւսիսա-
լին լեւնասահմանին՝ ամուր գիւղն Սալաւոյ:

Ի գետից անտի դասակարգելոց ի հին Յուցակին՝
յիշատակին ի պատմութեան Նորաշխիկ, և այլք ու-
մանք մերձաւորք նմին, բայց Թուին լինել ոչ ի Բոստի
գետահովտին, այլ յօժանդակին Չաւրնդուր. վերոյի-
շեալն Հրահատ տէր գաւառիս՝ յամի 844 ընծայեաց
զայս գիւղ՝ եկեղեցւոյ Տաթեւու, ի ձեռն տեառն Դաւ-
թի եպիսկոպոսի, ինքնին այսպէս գրելով զպատճառ-
աւն և զսահմանն. « Ես Հրահատ բաղմամբդ, ե-

¹ Հարկ է նշանական ինչ լինել Դուլ ձայնի երեցուն եւս գետիցս, զոր ոչ կարացի ստուգել. զուրկ խանգարեալ հայ բառն է Թուլ:

» բանեղի Տեառն Սահակայ որդի, վասն իմ չար և ան-
 » իրաւ գնացից որ որսացեալ էի ի սատանայէ՝ բազում
 » և ազգի ազգի յանցանք, և լցեալ իբրեւ զծով ան-
 » թիւ չարեօք, ոչ ունելով ակնկալութիւն փրկութեան
 » յահեղ աւուր դատաստանին. զմտաւածեալ զանգաւ,
 » ակուրթիւն իմ, և զի ոչ գոյր յոյս ապաւինի հոգաւ,
 » լոյ զփրկումն հոգւոյս իմոյ, և գիտելով զի մահկանաւ,
 » ցու է ազգ մարդկան, զաստուածընկալ սուրբ Խաչդ,
 » ապաւէն ինձ արարի և փոխանակ որդեաց. Եւ գեօզ
 » մի ի կովսական գաւառի Նորաշինիկ անուն, որ ոչ
 » ի յափշտակութենէ և ոչ ի զրկանաց ուրուք և ոչ յայլ
 » ինչ անիրաւութեանց, այլ միայն յարգար վաստակաց
 » ստացեալ գնաց արծաթոյ, վասն իմ հոգեացս ի սուրբ
 » Խաչդ ապսպուարեցի, իւր բոլոր սահմանօք, լիւրամբ
 » և դաշտաւ, լեռնաւ և ցրտով, ծառով և տնկով. որոյ
 » սահմանքն են այսօրիկ. Բարեւելից կողմանէ Տորուաւ,
 » Նոտ սահման, և ի հիւսիսոյ՝ Ծորի, և յարեւմտից՝
 » Տրի և Արտաւազուց. ի հարաւոյ՝ կերէն և Բերքնի
 » Եւ ետու զայս հաստատնամակս՝ ես Տէր Հրաւ-
 » հատ՝ Տեառն Սահակայ որդի, քեզ Տեառն Գաւթի
 » Սիւնեաց եպիսկոպոսի. վկայութեամբ Հօր Բակոբայ՝
 » Վառլոյ վանականի, և Բովնանայ և Միսրատայ՝ Ներ-
 » աշինի որդեաց. և Բովնանայ՝ Բարկայ որդւոյ, և Ստե-
 » փաննոսի և Մուշեղի՝ Տեառն Տիրոցի որդեաց, և
 » Վիթանայ՝ Վարազաիրոցի որդւոյ, և Ընանծարայ
 » Գրիգորի որդւոյ, և Խուդափայ՝ Բովնանի որդւոյ, և
 » Համազասպայ՝ Սահակի որդւոյ, և Բարսղի՝ Մա-
 » ռաքատայ երէցու, և Սանդուկայ՝ Միսրատայ որ-
 » դւոյ՝ Ըղուերծոյ երէցու, Հմայեկի՝ Վանանդայ երի-
 » ցու, և Սահակայ և Արարունի՝ Նորեաց քահանայից,
 » և Մաթուսաղայի՝ Բակոբայ որդւոյ՝ Ոյծայ աւագերի-
 » ցու. Եւ կնքեցի զայս վճիռս ես Տէր Հրահատ իմ
 » ասվորական մատանեաւս. և վասն առաւել հաստաւ,
 » տութեան գրոյս՝ զաստուածապահ տեառն Գրիգորոյ
 » Սիւնեաց տեառն մատանին ի վերայ եղի. Տացէ Աւ-

» տուած վայելել յաւիտեանս ժամանակաց».— Թէպէտ
 այսպէս ամրացուցեալ էր զվճռագիրն և նշովիւք փա-
 կեալ զօտարացուցիչս գեղջն, այլ սակայն օտարացեալ
 էր. մինչեւ յամի 1087, յաւուրս Սենեքերիմայ արքայի
 Հասան իշխան որդի Գրիգորոյ վերադարձոյց յեկեղե-
 ցին, ընդ նմին և զՋեռատի վանս որ ի սմին կովսա-
 կան դաւառի. « որք և վաղ ժամանակօք տուեալ էին
 » ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Տաթեւոյ. զՆորա-
 » շինիկ տուեալ էր Հրահատ իշխան ի Տէր Գաւթի, և
 » զՋեռատի վանս՝ տուեալ էին յաւուրս Բակոբայ մե-
 » տրապօլտի. վասն որոյ և սա դարձուցանէ անդէն ի
 » ձեռն Տեառն Գրիգորոյ. և գրէ կտակ հաստատուն
 » վճռի առաջի Թագաւորին. որ էր այսպէս. Բանուն
 » Աստուծոյ. Այս իմ գիրէ Հասանայ՝ Գրիգորկայ որդւոյ.
 » այս օրս որ Աստուած ինձ յաջողումն երեստ, և ես գիմ՝
 » բերդն ի մշտագաղթեմէն առի, և զկովսական գա-
 »ւառ՝ իմ արեամբս յամիրայ Փատլնոյ՝ Թափեցի, ըզ-
 » Նորաշինիկ և զՋեռատի վանս այլ՝ Տաթեւոյ Ս. Նա-
 » նըս դարձուցի, իմ Թագաւորիս Սենեքերիմայ հրա-
 » մանաւ, ի ժամանակս աստուածապատիւ և հոգեւոր
 » Տեառն Գրիգորոյ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի և ամեն ա-
 » զատացս առաջի տուի զայս, սոցա ամենեցուն վկա-
 » յութեամբ, ազատ յարքունի հարկաց. որ չկայ ի հետ
 » այս գիւղորէիցս ումեք հաշիւ, կամ շատ և կամ սա-
 » կաւ. Ես Սենեքերիմ Թագաւոր իմ ձեռովս հաս-
 » տատեցի զՀասանայ վճիռս, որ զայս շինանիս՝ որ ի
 » Տաճկաց Թափեալ էր իւր արեամբն, այլ ի Տաթեւու
 » երեստ իմ հրամանաւ. և ես իմ որդւովքս և ազատօ-
 » քըս վկայ եմ, որ որչափ այս եկեղեցիքս ի հաստա-
 » տութեան կան՝ մի իշխեսցէ յանդգնել և ձեռնարկել
 » զք վասն յափշտակելոյ զայս տուրս. Եւ ես ետու ընդ
 » ոմին և զԽոշաւատայ տափն. Արդ Թէ զք հակա-
 » ռակի այլ՝ զվերոյգրեալ անէծող ժառանգեացէ. Եւ
 » ես Ռաֆիքս՝ վկայ եմ այս արարուածիս, զոր մի որ
 » իշխեսցէ հակառակ կալ. ի Թուակաճիս Հայոց ՇԼԶ»:

1 Փատլունս է առաջին տիրոջ Անոյ ի Շուարեան տունէ, որ յոտուի առնումբն Մանուէլէ կոչի:

2 Եթէ չիցէ այլազգի իշխան, կամ Գղիէ կամ Գրիչ Զորին իսկ Սենեքերիմայ է:

Չ Ո Ր Ք = Կ Ա Պ Ա Ն

ՓՈՔՐԻԿ գաւառս՝ որոյ և անուն յայտ առնէ անձուկս ունել լերանց, յետին հանդիսարան եղեալ հաւրստութեան Սիւնեաց, և զոգջիր վերջին գահ Հայթա գաւորացի բնիկ Հայս, ի բուրաձեւ իմն չրջափակի ստհմանեալ կայ ի միջի նախագրեւոցն, Կովսականի՝ յաւ

րեւելից, Բաղաց՝ յարեւմտից հիւսիսոյ, Ծղկոյ՝ յարեւելից հիւսիսոյ, Պեղեւ վիճակի Երնջակայ՝ յարեւմտից, և Արեւեաց՝ ի հարաւոյ։ — Բովանդակ երկիրն լեռնային և անտառային հովիտ է նապան գետոյ օժանդակի Չաւընդուրի՝ յալմէն, յոր և խառնի ի սահմանս Կովսակա նի. ունելով և ինքեան յատուկ գետակս օժանդակս, յալմէն՝ յարեւելից՝ զփոքրն, յահէկէ՝ յարեւմտից՝ զերկարագոյնն, որ է Գեղոռաձորոյ գետակն. ընդունի և ի հիւսիսոյ կուսէ՝ ի Թիկանց լերանց Լորաձորոյ և Տաթեւոյ վիճակաց Ծղկոյ՝ ոչ սակաւ վտակս, որովք քալ իսկ ճամարտի Չորք անուն գաւառին։ Աղբերք գետակցի Գեղուայ են յանուանի լերինս Ղազանկէյի՝ որ ընդ մէջ Չորոց և Պեղեւայ, յորմէ սկսեալ ընդ հարաւ գնալով արեւելախառն՝ լերինք անջրպետք յիշեալ վիճակիդ և Գողթան՝ ի Չորոցս գաւառէ՝ են, Հաճի տաղ, և բարձրագոյնն լերանց համօրէն Սիւնեաց՝ որպէս կարծի, և մի ի բարձանց երկրիս Հայոց, երկգագաթն որձաքար լեռն փափռաձոյ կամ Գափռաձոյ կամ Կապռաձոյ, 13060՝. յորոյ յելից հարաւոյ նշանակի անջատ և սուր լեռնասար Այրայքայի (Արագլի?) տաղ. որպիսիք են և ի պարուն անջրպետի Չորոց և Արեւեաց, և յանջրպետս երկոցուն ձորաշետոց Կապանայ և Գեղուայ՝ Մէլիս տաղ, Փիրեայի տաղ, և այլն։ — Ի բնական կերպարանս

երկրին ծանօթ է ջրվեժ մի մերձ ի Կապան, եթէ չիցէ Ջրաջրուն նախածանօթ (յէլ 286)։

Այսպիսի սակաւ ինչ ըստ վերին երեսս յայտ է ինչ ի բնութենէ երկրին, որ թէ ոչ ըստ յուսոյ հանգային և այլազգ բերոց՝ արժան էր քննութեան, գէթ ի դէպ էր ըստ շնորհի քաղաքական և ազգային դիպաց տեղոյն, յետին բնակութեանն առեմ Թագաւորաց Սիւնեաց, և մնացորդաց մեծահոգակ գահու նոցին Կապանն քաղաքի և ամրոցին Բաղաբերդու։

Չիք երկրայել զի ի սկզբան շինութեան և բնակութեան աշխարհին՝ նահապետն Բաղակ՝ յորմէ Բաղաց գաւառին անուն, աստ հաստատեաց կամ կառոյց ըզբոյն իւր ի Քարն Բաղակայ, որ յետոյ Բաղաբերդ, և վերջին ապաստան ազատորեւոյն Սիւնեաց. և բովանդակ գետահովիտ Չաւընդուրի վիճակէր տոհմի նորա, յետոյ բաժանեալ յերիս կամ ի չորս գաւառս, ի Բաղք Աճանան, ի Բաղք-Քաշունիս, ի Կովսական և ի Չորս։ Բետինս փոքրագոյն ամենեցուն պատուեցաւ քան զայլս՝ Թագաւորական գահով, ի շնորհս ամրութեանցն, մինչեւ Չորոց Թագաւորս կոչիլ պայազատացն. և վաւրն ամուր քաղաքի նոցին՝ գաւառն իսկ ողջոյն Կապան կոչէր ի ԺԱ—Բ դարս, նաեւ մինչեւ ցայժմ իսկ նոյնպէս կոչի, միայն աղաւաղելով ի Ղափան. բայց սահմանք անուանս ընդարձակօրէն ձգին ի վերայ Կովսականի և մեծի մասին գետահովտին Չաւընդուրի. որ է ասել վերադարձեալ ի վաղնջական սահմանս տուալին Բաղակայ։

Ոչ է քաջայայտ երբ Թագաւորք Սիւնեաց հաստատեցին զաթուռ իւրիանց յամուրս գաւառիս, փոխադրելով ի կողմանց Ծղկայ և Վայոց ձորոյ. այլ յայտ է զի ի ԺԱ դարու և անդր քան զկէս ԺԻՔ՝ աստ նրուտէին. և առ Սենեքերիմաւ յամի 1070 մինչդեռ «չէն

1 Բուզանդ հին պատմիչ մեր յիշէ յերկրորդ կէս Դ դարու ըզգորութ իշխան Չորոց աշխարհի, որոյ անուն և առ նմին յիշատակ Գողթնեաց իշխանին՝ Թուեցուցանեն ակնարկել յայս գաւառ. այլ զի առ նոքոք յիշի և Կողբայ իշխան, մարի է ընդ սմին համարել զՉորս՝ Չորոփոր գաւառ Գուգարաց, Թէպէտ և երկու

ցուն իսկ չափազանց թուի ընդարձակօրէն աշխարհ անուանիլ։ — Որպէս Չորոցս անուն երկուց տեղեաց՝ անտաղք Թուու զմիշտապէն, նոյն և Կապանին, զի զայ և ի Փոքր Հայս այդ անուն քաղաք, և ոչ գիտեմ յորմէ՝ էր Տիրամովս իմաստասէր վարդապետ Կապանեցի ի ԺԱ դարու։

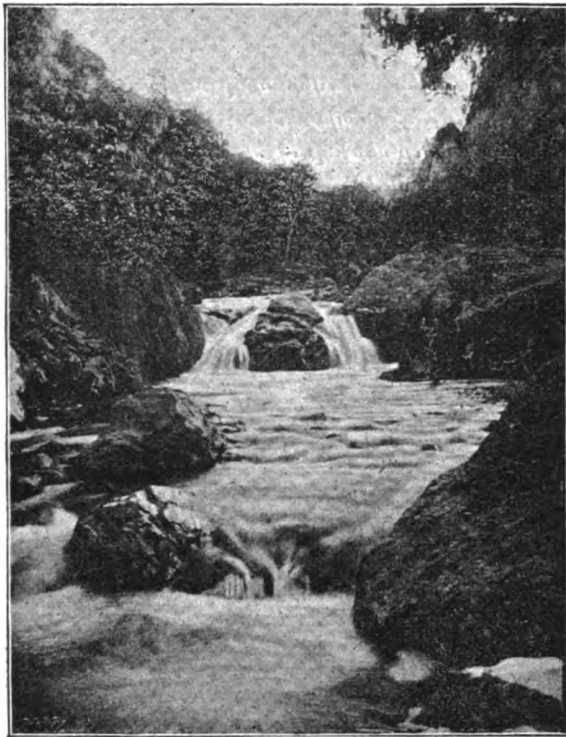
» էին գաւառք Կապանին », ըստ պատմիչին, որ այնու իմանայ զերկիր թագաւորութեանն Սիւնեաց ժամանակին, տառնէին յիշատակելու գաւառքն այնպիսի և բերդեան՝ չորեցուն հին գաւառացն պատշաճին, այսինքն են Ծղուկք, Ձորք, Արեւիք և Կովսական. և ոչ յիշի և ոչ մի տեղի Հարանդայ և Բաղաջ՝ որոց յառաջն տիրէին. յետ այնր թուականի սկսան այլազգիք առ փոքր փոքր նուաճել զգաւառս և զբերդորայս, և հուսկ՝ զամրագոյնն յամի 1170, զԲաղաբերդ. յորմէ՝ ամօք յառաջ խոյս տուեալ էր յետին թագաւորն Հասան՝ ի հայրենի երկիր իւր ի Խաչէն. և բարձաւ ի սպառ արքունի և արքունավայել իշխանութիւն Սիւնեաց ի կողմանց աստի. անմոռաց թողլով զԿապանն անուն իբրեւ հզօրագունի տեղւոյ նշանակ, և դժուարագնաց կրճից լեռանց, ընդ որս հարկ է անցանել երթեւեկողացն ընդ վիճակս այս և ընդ Արեւիս. և թերեւ ըստ իմաստից տեղւոյ անձով անցիցս՝ բարձրագագաթն լեռունն այն Քափուճուխ կոչեցաւ, (Դունակ), քանզի և անցք ճանապարհի են ընդ այն, որպէս նշանակէ գիտնական ումըն անզղիացի անգաքնին վայրացն. ոչ գիտեմ զիարդ ի հնունձ կոչէր, զի հարկ էր այնպիսւոյ բարձրութեան՝ ունել իւր անուն սեփական. ի վերանալ արքունեաց, մանաւանդ յոտնակոխ լինել երկրին յայլազգեաց, խոյս ետուն և ազապքն Հայոց յայլ գաւառս, ուր տակաւին յանդարձու էին ազգայինքն. և Ձորք՝ հանգոյն մերձակայ գաւառաց անցին և անկան ընդ փորձանօք Թուրքաց և թաթարաց, որոց սերունդք մնան ցարդ սըփռեալք ի կողմանս յայտոսիկ. բայց որպէս ի նոյն մերձակայ գաւառան՝ աստանոր եւս անչէ՞լ մնաց կայծ հրոյ աղգութեան մինչեւ ի մերս դար, ի ծովս Մէլիքաց, որոց ծանօթ են քաջառնութիւնք յառաջնորդութեան Դաւթի բէկի, որպէս և յիշեցաք ի տեղիս տեղիս նախազըրեալ գաւառաց, յիշեցուք և ի սմին և ի յետագայս:

Ի հին Յուդայի անդ աթոռոյն Սիւնեաց գետօք սակաւ կարգին Ձորոց՝ ըստ անձկութեան երկրին, և են, հանդերձ տրուքն.

ԲԱՂԱԲԵՐԴ	13
ՆՈՐԱԳԻԼՂ	13
ՏԻՆԻՔ	13
ԲԱԿԱՎԱՆՔ	13
ՇՐԱՂԹԱՆՈՒ	6
ԿԱՌՈՒՐՂ. ԳԱՌՈՒՐԱՅ	6
ԳԵՂՈՅ ՎԱՆՔ	20
ՈՂՃԷԹԻ	6
ԲԵԼՍՈՐՈՍ	8

ՇԱՐԱՔՈՅ	8
ԲԵՂ	6
ԿԱՃԱՏՈՒՍ (ԿԱՃԱՃԱ)	8
ԲՈԿԱԽՈՒ. ԲԱԳԱԽՈՒ	8
ԿԻՑՔ	8
ԱՋԱՔԱՋ	10
ՎԱԺՈՒՆԻՔ ԿԱՄ ՎԱԺԱՆԻՔ	13

Ի յետին դարս յերկուս վիճակս որոշեալ երեւի գաւառիս, ըստ նոր ցուցակաց թեմին Տաթեւոյ, և ըստ բնական զրոյց երկրին, այսինքն ըստ երկուց ձորագետոց

70. Ձրվեժ մերձ ի Կապան.

զոր ի վեր անդր նշանակեցաք, և են ԳԵՂԱՅՈՐ, և ԲԱՂԱԲԵՐԴ, այսպէս կոչեցեալ սորա յանուանէ հաշակաւոր ամրոցին. և մէն միոյ վեց վեց գետօք նշանակին, որք և են արտաքոյ վերագրելոցդ.

ԱՄԲԷԺ	ՀԱՆՂԻՉԷՆ
ԿԱՐՂ ՎԵՐԻՆ	ՔՆԱՆԱՆՑ
ԿԱՐՂ ՆԻՐՔԻՆ	ՓԼՄԱՂՐԱՅ
ՍԱԹՈՒ	ԱՐՋԱԺՈՐ
ՔՐՂԻԿԱՆՑ	

և արտաքոյ օոցս յիշին յայլ գրուածս կալեր և վանքն, և ՂԵՂՆԱԼՈՐ:

Ա. ԳԵՂՈՒԱԶՈՐ

118. Նշանակեցաք ի վեր անդր զգիրս և զսահմանս վիճակիս լինել հիւսիսային մասն Զորոց գաւառի, և կոչի այսպէս յանուն մեծի գեղ՝ որ ի միջակողմանս ձորոյն կայ յաջ եղերն, որ է ի հարաւոյ. ի հին Յուցակին Գեղոյ-վանք կոչի, և ըստ արիցն յեկեղեցին գուշակի լինել բարգաւաճագոյն կամ մեծագոյն քան զամենայն շէնս Զորոց, զի միայն սա վճարէ յաթոռն 20 թեռն, մինչ այլք ոչ աւելի քան զ'12. իսկ ի յետին ցուցակս զրի Գեղի¹, և ոչ յիշի վանքն. երեւի և ամուր լինել, քանզի դասի ընդ այլ ամրոցս՝ զորս մի ըստ միովէ կորգեցին այլազգիք յ'ԺԲ դարու թագաւորաց Սիւնեաց։ — Առ վտակոջ զորս ի հիւսիսոյ և յահեկէն ընդունի գետն Գեղուայ՝ ի լերանց անտի անջրպետաց Լորաձորոյ և Տաթեւոյ, նշանակին գեղքն Գիտա², Գիտրոտ, որ է անշուշտ Կառուրդ հին Յուցակին, յօրինակս ինչ Գառուրայ գրեալ. Զիշիչ, և ի հարաւոյ ոտցին բերդ Մանձարաղիւ³։ — Առ խառնըրդով միոյ ի վտակացս ի Գեղաձոր, յարեւմտակողմն՝ նշանակի արդ Կարդ գեղ մի միայն. առ միւսով՝ որ յարեւելից առաջնոյն՝ Մաննուտոն⁴ որ թերեւս էր Ներքինն կարդ. ի միոյ յերկրոցուն սոցա էր Թովմաս եպիսկոպոս Տաթեւոյ, որ գովի առաքինակըրօն վարուքն, և թաղեալ է անդ։ Կիսով փարսախաւ հեռի է ի Մահմուտլուէ ի Հս. Մ. Գեղույ և հազիւ մըղոնաւ բացակայ ի յետնոյս (ի Գեղույ) յահեկէ գե-

տոյն՝ Փիշիշի. իսկ յաջմէ գետոյն բաց ի Գեղոյ ոչ նշանակի այլ գեղ։

Ըստ նոր ցուցակաց՝ Գեղուաձորոյ վիճակեալ է Կից կամ Կիցք գիւղ հին, որ ի յիշատակարանի միւսմ⁵ յամի 1657 կոչի Գեց, և վկայի ի նմին լինել « յերկիրո » աստուածապահ Գեղուաձոր » թուի վասն ամրութեան,

գրեցաւ՝ աս ի յիշակիս ամրութեան գեղուաձոր ասի իրեանցեցն ընդ հարաւունս արդոյն լորաձորաձորս. նախա վկային ևս առ իննսն հարիւր իւրաքանչիւր զմեռնաւորացն որասա կան հաւ յիշ զ'ԺԲ դարէն առնեալ մեղս կարծեալսն ի միջ խորոս որոց

80. Շարական գրեալ ի Գեց.

որ նշանակէ և զանդորրութիւն բնակչացն. եկեղեցի գեղն կոչի յանուն Ս. Ստեփանոսի և Ս. Աստուածածնի և և ամենայն Սրբոցն որ աստ կան հաւատով⁶ » Գրիշն (Պօղոս կարգաւոր) ասէ աւարտեալ զընդօրինակութիւն գրոցն ի Ղեղնաւոր գեղ, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգիս Զօրավարին, և յայտնէ գրել յաւուրս ձմերայնոյ, զորոյ և զսաստկութիւն՝ ցուցանէ բանին եթէ « Թա » նաք կու սառէր.... չէր տայ. վա ինչ մեղաւորիս »

¹ Բաժժի ի վիպասանութեան Դաւիթ բէկի նոյն ասէ զԳեղի և զՋեւու բերդ, այլ զիւրք զոր ստորագրէ՝ ոչ պատշաճի տեղացոյց տախտակաց. այն զի՝ Հալիձորոյ գետն ոչ է հուպ ի նոյն։

² Շարական գրոց, որոյ յետին թուղթք խանգարեալ են, որպէս է գուշակել և ի նմանառիւ գրութեանէ (թիւ 80)։

³ Հաստիւ պիտէր գրել։

Բ. ԲԱՂԱԲԵՐԴ

119. Սեփական վիճակ Բաղաբերդոյ՝ զոր Պաղաբերդ-կոչեն այժմուքս, է ձոր Կապան գետոյ, ի բարձրաբերձ Գափուհուկ լեռնէ իջելոյ ընդ արեւելս կոյս ընթանալով հիւսիսասիւսաւն. ուր առ Աճրլը գիւղիւ ընկալեալ յալմէն՝ ի հարաւոյ՝ վտակ մի ի Կովսական կուսէ, սակաւաբ ի ստորեւ ընդունի զԳեղուածորոյ գետակն, յոր խառնի միւս եւս գետակ յանուն Ողլի գեղլ կամ Ող-լանց, ապա սակաւ մի եւս ընթացեալ ընդ Եւ. Հս. անկանի ի Զաւրնդուր:— Գեղաբ սակաւք նշանակին ի տեղացոյց քարտի վիճակիս. և են, խաղաշով ըստ ըն-թացից գետոյն, յահեկէ նորին Թապատի?— Ողլի. որ և Ողլից կամ Ողլանց գլխաւոր գիւղ, որոյ անուն ոչ լո՞ւ առ հինս. մերձ և գրեաթէ յարակից նմին ի Հս. կուսէ կայ գրեալն Արկիզի. յորոց իբր կիսով փարսախաւ յա-րեւելից առ գետեզերքն՝ Բանայոչ? և ի սմանէ մղոնաւ հեռի ի Հս. Եւ. Տէրուչեր:

Յալմէ գետոյն Կապանայ առ գետաւունի միոյ մղոնաւ ի հարաւոյ Ողլեայ՝ կայ փիրտառտան կամ Զիրտառա-տան գիւղ. բացազոյն փարսախաւ և աւելի մերձ ի գետն (Կապան) Մեղրէ գիւղ ի ստորոտս կամ ի լանջն լեռանց Կապանի. և մերձ ի վտակ մի՝ որ ի հարաւոյ գայ, և յոր մերձագոյն եւս է՝ Բուխրուտ, այն է Բեխորոտ հին Յուցակին, միակ գեղ Բաղաբերդոյ արդ ծանօթ դիւ-քնն և անուամբ, և Ս. Ստեփանոս եկեղեցեաւ. յանուն նորին կոչի և մերձակայ երկայնանիստ լեռանն, ըստ պատմութեան Ղափանեցեաց: Մերձ ի սա ի մտից կուսէ ինին խառնուրդը Գեղուչ և Ողլանց գետակաց, յորոց

անկեան միջի է բերդն Զեւուլ՝ ոչ հեռի ի Բաղաբերդէ: Աստ Ասլանազ Ղուչի դան կամ կողմնապահ Պարսից զօ-րաժողով լինէր ընդդէմ Դաւթի բէկի, որ փութացեալ իւրովքն գալ ի Ղարախմէն գիւղ, և անտի խաղացեալ « պաշարեաց զբերդն Զեւուլ, այլ դժուարին եղեւ առ- » նուլ զայն. զի էր բարձրաբերձ և անառիկ յոյժ. յետ « բաղիւնլոյն զայն աւուրս երկուս՝ Մխիթար Սպարա- » պետն և Տէր Աւետիքն զրոհ տուեալ ի վեր խաղա- » ցին, իսկ նոքա ի պարսպէ անտի զսոսա ի բաց մեր- » ժեցին. բայց Տէր Աւետիսն խաբանօք ի յամուր ան- » դրը ելանէր, և զգլխաւորն նոցա ձերբակալ առնէր: » Յայսմ վայրի զօրքն ամենայն որք շուրջ զբերդաւն է- » ին՝ ի պարսպացն ի ներքս զեղանէին, և սուր ի վերայ » եղեալ զամենեան զնոսա առ ետեղ սատակէին. » և ի նմին աւուր յամրոցի անդ կոտորեցին ի Թուրքացն » արս 4000. և ի սոցանէ մեռան սակաւք ոմանք¹:— Ան- » տի գան ի յԱրթէ (որ է Աջաբաջ հին Յուցակին) և » անդ եւս կոտորեն զամենայն այլազգի բնակիչսն:— Ի գեղլէ աստի էր Սողոմոն որդի Մովսիսի և Եղիսարեթի քեռ Բաղտասարայ Եաւրի Գաղեցոյ, որոյ լուեալ ըզ-մահ քեռուոյն ի Վենետիկ, չոգաւ անդր (1736), և դատ վարեաց առ ի պահանջել զինչս նորա կտակեայս Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ. ապա ստրկացեալ էառ միայն մասն ինչ՝ զկտակեալն վասն իւր (600 դուկատ) և զծախս ճանա-պարհի, և ստորագրեաց չպահանջել յայսմ հետէ բնաւ և ոչ ինչ²:— Աւերակ ամայի է արդ բերդն Զեւուլ, նոյն-պէս և համանուն գեղն:— Ոչ աւելի չէն կարծեմ և

¹ Բաճիկի յոյժ երկարէ զվեղատանութիւն պաշարման և առ-ման բերդիս, մտահար հանգամանք:

² Եթէ համարիցի ոչ հետաքննութեան արժանի կամ զբոսանաց՝ գիտեմ զգրուած նորա և զհաստատուսն, այսպիսի է. « Աստուծով. Թիւն ՌճՁՁ. Օգոստոսի Ժէ ուն, եկի վանայտիկին. եւս Թիւն ՌճՁԷ. մարտի 10 ուն, եղև ներքոյ գրեալն:— Պատճառ գրոյս այս է. Որ Ես Ղափանու յերկրէն, որ է գեղէն Արթէլիցի, ես Մա-սէսի որդի Սողոմոնոս, եկի վենետիկ իմ քեռի Եաւրի որդի Պաղաբաբին՝ որ Դ ամով առաջ վախճանեալ էր, և պար? ինչ աքրանք ունցեալ էր, և ում մտ որ փող ունցեալ էր, մեր լամիա-յաթի մօզն, զամենչն կտակ արարել և վախճար իւր հողոյն ժամ և պատարագ լինի. և ինչ համար վեց հարուր տուկազ թողել էր բանիւ բերանուն իւրով. որպէս մեր լուսիսաթիւն վկայեալսն. այս-պէս էր ասացեալ: Եւ ես զնայի դասապետին արդ արարի, թէ զամի (զատ) տամ. տեսի որ անօգուտ էր իմ մասնային, և իւրջը-մշտանայ դէմ և իմ հողոյս ֆլուս. վասն որոյ ես կամաւս և յա-մարովնեմքս զաղուլ արարի զիմ քեռի Պաղեկին արարեալ կը-

տակին, որ վասն Ս. Խաչի Հայրոց եկեղեցւոյն, և թէ Ս. Ղաղա-բիսի Հայրոց վանքին, և թէ իւր կողակից Անկոյն. Եւ ես վերստին հաստատեցի զնորա տացեալն և արարեալ կտակին. և զիմ 600 տուկազն տաի ի Ս. Խաչ եկեղեցուն և Ս. Ղաղաբու վանքիցին. և որքան կամէի ինչ ևս զնալուս և զանալուս խարջն ես տվին 260 տուկազ, և լուսն եղաւ 860 տուկազ. Եւ զիս համէն կողմէ շահեցան. և ես իմ կամովս և յոժարութեամբս այս գիրս գրեցի ամի լուսիսաթիւն. որ այսու յեղէվ ոչ ես և ոչ իմ որդին և ոչ իմ քեռի Պաղեկն ապրանայ և փողին կողմիսնէ զամի նիզա չու-նեմք բնակին, ոչ անդիս և ոչ չայլում յերկրի յերկէ հայ? որ մին յերկրում յարեալէլիս ում յարեմուտս զայս բանիս բերան բե-րիմ, և կամ զամի Թալար անեմ. հայս Հայր ամենակալէն և ԳճԺԸ (318) արքոյ Հայրապետացն նզովեալ պանագրեալ լինիմ. և յեր (երկրորդ) հայրիմին 1500 դուրուշ նպարիս լինի. Եւ տեսողաց զգրիս ընթեռնելի լինի: Եւ ձեռամբ իմով գրեցի ի ներքոյ, և վե-րոյգրեալն ինց զաղուլ է.

Ես Մուսէսի որդի Սողոմոն վերագրեալն ինչ զաղուլ է.

զՈղջանց, որ ի հարաւոյ կայ Զեւու. և ի նորին հարաւոյ՝ փոքր կամ սակաւաբնակ այլ մեծանուն գեղն Հայոց՝ Քաջարանց:

130. Ի հարաւոյ Բեխորոտի ձգին երկայնանիստ լերինք հորիզոնական դրիւք ընդ մէջ Արեւեաց և Զորոց. ուրաւոր յաշեկէ գետոյն կապանայ խնդրելի են երկրորդն զլիաւոր տեղիք սորին, որք ըստ ոչ բաղդի ոչ նշանակին ի տեղացոյց տախտակի. յայտ է զի աւերակք իցեն, այսինքն Բաղաբերդն կա՛ Բերդն Բաղա և կապան քաղաք՝, երկրորդն եւս անուանատուք ողջոյն զաւառաց, և ի վերին ժամանակս հարստութեան Սիւնեաց գերաւ հոչակեալք քան զամենայն հին շէնս և ոստանս ախարհին. Թէպէտ բերդն այն անուանի էր ի սկզբանէ անտի և գլուխ ամենայն բերդորէից երկրին համարէր, և անտուիկ. մի յայնպիսեաց ըստ պատմիչին, « որ ի մարդկան » հնարից հեռացեալ են, բայց միայն Թէ Տէր մասնեալ » ցէ, Բաղաբերդ. որ և մի ոմն ի զարմիցն Սիւսակայ Բաւ » զակ անուն, առեալ զայս գաւառ մասն ժառանգու » Թեան, ինէ զՔարն Բաղակու՝ ամրոց, որ կոչի Բա » զակի քար և ամրացուցանէ գրեթէ, և կոչէ Բաղա » բերդ »: Յայտ առնեն քանզի զի նահապետն այն Բա » զակ նախ զքարալեռնն՝ որ ուղղորդ ամրաւանայ ի ձո » րամիջն՝ այդպէս կոչեաց յիւր անուն, և կանգնեալ ի գա » զաթան նորին գրեթէ զժուարամատոյց՝ զայն եւս նոյն » պէս անուանեաց, և ցարդ իսկ նոյնպէս կոչի համբէն վիճակաւ և լերամբն, որ հայի ընդ հիւսիս. « Հանդէպ » Անանանու », այսինքն ի Բաղա, ի վերայ կողմանցն Ա » շաղուաց և Տանձափարախայ, կանխաւ տեղագրելոց: Զփորձ ամրութեան տեղոյն քաջ հաւաստեաց խորխորն Անդովկ մահուլափ իսութեամբն ընդ Շապհոյ մեծի ար » քայի Պարսից, յորժամ յաւարի հարեալ զարքունիս նո » րին ի Տիգրոն, մինչ նա ընդդէմ Խաղրաց գնացեալ էր ի մարտ՝ համախարհական բանակաւ, հրամայեաց սա, « և բերեալ զանթիւ զաւարն զամենայն՝ հաւաքեցին ի » Բաղաբերդ. և զամենայն գաւառացն (Սիւնեաց) ըզ » համբարս՝ զհացի, զխոտոց, զյարդի, և զքաղմութիւն » զինւոյ, իւրոյ և զզենւոյն և զմեղուի, զպէսպէս մըր » զոց համբարս անթիւս ժողովեցին ի Բաղաբերդ, և ըզ » կազմածս հեծելոց, զզէն, օճառս... Եւ եկեալ Շապուհ

» Պարսիցն արքայ ի վնարմանէ պատերազմին Խաղրաց, » մեծաւ ցասմամբ հրամայէր ամենայն զօրաց իւրոց ե » լանել յաշխարհն Սիւնեաց... և դարձեալ ժողով տը » լեալ ամենայն բազմութեան գնդին Պարսից և Ա » րեաց... տալ պատերազմն ընդ Բաղաբերդի. և ոչ ինչ » կարացեալ առնել ամրութեան տեղոյն. զի վէմս զը » լեալ ի տեղոյն զառ ի վայրն՝ զամենեան առ հասա » րակ սատակէին. և հրամայեալ Շապհոյ արքայի բա » զում քան զայն կրկնապատիկ զօրք զալ ի Պարսից, » վերջապահս թողեալ հրամայաց սաստկացուցանել ըզ » պատերազմն ընդդէմ ամրոցին: Եւ դարձեալ որպէս » յառաջնումն նոյնպէս և յերկրորդումն պարսաքարիւք » և վիճազլմամբք զանհուն բազմութիւն պարսկական զա » րուն զամենեան դիմաւաւ կացուցանէին: Եւ դար » ձեալ երեքկին քան զնոյնն այլ զօր բովանդակեալ Շա » պուհ, և հրամայէ սաստկացուցանել զպատերազմն, և » վերջապահս հրամայեաց թողուլ, և ասաց. Եթէ որ ի » վերդ որ դառնայ՝ սպանէք: Եւ սղբա նոյնգունակ վիճաք » և պարսիւք կոչկոճեալք՝ առ հասարակ սպառեցան... » Եւ դարձեալ զայրագին լի ցասմամբ եղեալ Շապուհ » արքայն Պարսից ընդ եղմունս իրացն, կամ եղեւ այլ » զօրս անթիւս բովանդակել, առ ի սաստիկ եւս տալ » պատերազմն ընդ Բաղաբերդի: Եւ նոյնժամայն իշխան » զքն մեծամեծ նախարարացն ի ծուր իջեալ առաջի ար » քային Պարսից Շապհոյ, աղայեցին մի եւս պատերազ » մել ընդ անպարտելի ամրոցին Բաղաբերդի՝ և մի տալ » կոտորել զԱրեւացն գունդս, և ասացին չուր զամրոցեան » յաւեր դարձուցանել, նոյնպէս և զամենայն զիշխանու » թիւն գաւառացն Սիւնեաց... Իսկ Անդովկայ Սիւնեաց » տեսաւ որ պարսպորդ գտեալ, և ելեալ յամրոցէն » Բաղաբերդի՝ մեծաւ աւարաւն, անցանէ յաշխարհն » Հոռոմոց, առ մեծ ինքնակալն Թէոդոս արքայն Յու » նաց. և ի նմանէ պատիւ մեծապոյն գտեալ, այսին » զքն Պատրկաց պատրիկ արարեալ զԱնդովկ, վախճանի » անդէն յաշխարհին Հոռոմոց »: — Բաղում անգամ » յետ այնր ապաւէն լեալ է բերդն և փրկիչ վտանգելոց իշխանաց և իշխեցելոց Սիւնեաց՝ յարշաւանս այլազ » գեաց, որպէս ի կէս Թ դարու յաւուրս հարուածոց Բու » զայի, « յալովք ի տերանցն կուսակալաց յանառիկ ամ

Եւ Միսիս ալ փերվադիան Արքայիկոպոս իվերնայ զայս զը » բիս միջի եղեալ բանն եւ իւրովի հոգացի, և ստորագրեալն Սու » ղոմոն ալ Մովսէսի ձեռնայդերն է. վասն որոյ եւ վկայեմ, գրեցի » և կնքեցի, տեսողացն ընդունելի լիցի:

Եւ Ըստէփան ալ Վարդանէն Շահումիս վերոյգրեալ պանին վկայեմ:

Եւ Նահապետ ալ Պողոս Շահումիս վերոյգրեալին վկայեմ:

Եւ Մանգեթի Պոլոսի որդի Մարտիրոսը վերոյգրեալ բանին վկայեմ:

Եւ զազարի որդի Ուանիս վերոյգրեալ բանին իւր Ղարաբոլն վկայեմ:

Եւ Գառաբի որդի Մանկուս վերոյգրեալ բանին իւր եղբարով վկայեմ:

Եւ Հայոց Ս. Խաչի եկեղեցուն երեցփոխան Զ. քարէ որդի Սա » ֆարիս վերոյգրեալ բանին վկայեմ:

Եւ Թաթաւթի մահապաի Անտոնի որդի Պաշտասարիս վերոյ » գրեալ բանին վկայեմ:

Եւ Բովանդի ալ Միսիսումիս վերոյ բանին վկայեմ:

Եւ Մուրաթի որդի Սարայի/անիս (Սարայիս) վերոյ բանին վե » կայեմ:

Եւ Ոսկանի որդի Նիկիդոսիս վերոյ գրեալ բանին վկայեմ:

Եւ Մաւուրի որդի Խաչիկ վերոյգրեալ բանին վկայեմ:

Եւ Մանկուրի որդի Հայրապետիս Ս. Խաչի Հայոց եկեղեցոյն և Ս. Ղազարի վանկէն վաքել էի. վերոյ պանին շինեցի և հաստա » տեցի, վկայեմ »:

Առաջինն ի ստորագրողաց վկայեցն (յետ Միսիսայ արքայիս » կոպոսի) է նշանաւոր անձն, գինեկից և սիրելի Դաւթի բէկի. յե » շեալ ի մասնին և յիշելի յատուկ եւս յետ սակաւուց:

Ի Բաթթի ասէ մերձ յանկին կցուածոյ զետոց Գեղուճորոյ և » Հալիճորոյ (?), չըջապատեալ լերամբք յանձուկ ձորակի կամ փո » ղոցի, յորոյ ի մի ժայր դէպ Նանդէպ կայցեն բերդք Հալիճորոյ և » Աշուղուց, ի միւսն՝ Բաղակոյ-քար և Շիւրուս: Իսկ նոր ուղէդի » բնն ասէ անընդմէջ յեղեք կամբքի զետոյն կապածոյ, յորոյ յեր » կոսին կողմանս ամբառնան մէն կէս շինւածոց բերդին, յորոյ են » աւերակք պարսպաց, գերեզմանաց և եկեղեցւոյ:

2 Ստեփանոս Օրբելեան, Թ:

» րոցն Բաղաց գիմեալք՝ հաւաքեալք փրժանէին ի ձեռն
» ւաց նեղչացն »¹ :

Այլազգ իմն օրինակաւ տեղի ապատանի եղեւ բեր-
դըս Բաղաց ի կէս՝ Ժ դարու՝ Յակոբայ սիգասիրտ ե-
պիսկոպոսի Սիւնեաց (եղբորորդւոյ Յովհ. Զ. կաթողի-
կոսի), յերեսաց Անանիայ Մովսէսեոյ կաթողիկոսի, յոր
մէ սարսուցեալ էր, զՋՈՒԱՆՆԷՐ իշխան Բաղաց և տէր
բերդիս՝ պաշապան իւր ունեւով, զամս տասն, մինչեւ
ցամառ իւր. զոր լուեալ կաթողիկոսին՝ եկն անդրէն ի
Սիւնիս, և յետ տալոյ հրաման չինել զեպիսկոպոսարանն
Տաթեւոյ՝ զոր ինքնին քանդեալ էր, « գնայր ի քաղաքն
» կապան. ընդ որոյ առաւ եկեալ բանադրեալ իշխանն
» Զուանէր մեծաւ զղմամբ զմեղայ խոստովանէր. նը-
» մանապէս եկեալ և գահերեց իշխանն Սիւնեաց Վա-
» սակ. և գեղեցիկ խոստովանութեամբ զմեղայ կար-
» դաց ի միտսին զթողութիւն յանցանացն. և տարեալ
» մեծապէս չքով հանգուցին յարքունական գահոյս ի
» կապան քաղաքի »: Անդ ձեռնադրեաց զորդին Զը-
ւանէրի զՎառան յեպիսկոպոս Սիւնեաց, և առեալ գիր
հաւատարմութեան՝ գնաց: Երեւի ի բանէդ՝ զի յայն-
ժամ կապան քաղաք՝ լոկ իշխանին Բաղաց էր նիստ,
և յետ այնր ոստան եղեւ նահապետաց Սիւնեաց, յոր-
ժամ հասին ի պատիւ Թագաւորութեան, և հնարէին
յապահովել զայն յանրոյթ վայրի, և չգոյր քան զայս տե-
ղի անկասկած. զի ոչ միայն ի կուսն կայր բերդն Բաղաց,
այլ և ինքնին կապան ամուր էր ի բնէ և յարուեստէ.
զորոյ հանգամանս սակաւուք յայտ առնէ պատմիչն՝ ի
յետին չարաչաք արկածի մատնութեան և խանգար-
ման նորին յայլազգեաց, յելա ԺԱ դարու կամ ի սկիզբն
ԺԻՆ, որեւթեամբ Զորթմանայ ուրումն ամիրայի Թուր-
քաց՝ սիրելոյ Մէլիքչահ օուլտանի. առ որ գոլով երբեմն
Սենեքերիմայ Թագաւորի Սիւնեաց՝ ազաչէր զսա այլ-
ազգին այն տալ ինքեան զդուստր իւր ի կնութիւն. և ոչ
հաւանէր Թագաւորն. այլ առ ի լռեցուցանել զնա ի
Թախանձանացն՝ խոստանայր ի վերին երեսս. և նորա
ոտոյդ համարեալ խնդրէր պահանջանք. և մերժեալ ի
Թագաւորէն՝ դարձաւ ի Թշնամութիւն. ապա յետ մա-
հուան Մէլիքչահի և Բէրկիարուխի՝ մխեալ ի սահմանս
Սիւնեաց՝ սկսաւ աւերել զերկիրն և քանդել զամուրսն.
և որպէս Թուրք սաղաւանք փառլուն ամիրայի Գանձա-
կայ, և սորա հրամանաւ Գրիգոր Ապիրատեան իշխա-
նըն Շիրակայ՝ եկն ամենայն զօրքն Առանոյ յանառիկ
ամուրսն « Բաղաց և կապանին, որ և խաբէութեամբ
» հնարեալ մտին անդր, և սպանեալ զՍենեքերիմ ար-
» քայն հայկազնի... չիլաւ ճրագն որ անդ, և տիրեցին
» Պարսք »: Ըստ Օրբելեանի՝ Գրիգոր Ապիրատեան խա-
բեալ և ստիպեալ յամիրայէն (Փառլուն) որ ասէր վառն
սիրոյ հրաւիրել զՍենեքերիմ, և թէ չածէր զնա՝ հատանել
զգլուի Գրիգորի, ի գալ Թագաւորին միամտութեամբ՝
» ստեաց ուխտին, և յարձակեալ միմուանօք ի վերայ՝ եւ
» պան զԹագաւորն, և ինքն անց գնաց յաշխարհ իւր...
» Եւ եկեալ մեծամեծացն և որդեացն իւր՝ կոծ մեծ ա-

» րարին ի վերայ, և բարձեալ տարան ի սուրբ Ուխտն
» Վահանոս, և անդ եղին ի չիրմի ընդ այլ Թագաւորսն »:
Յետ իբր տասն ամաց (1103), յաւելու նոյն պատմիչ,
« օր մի յանկարծակի՝ մինչ կային յանհոգութեան քա-
» ղաքացիքն, մատնեաց Տէր զանառիկն ի մարդկանէ
» զկապան քաղաք. և անիծեալն Զորդման վառն քի-
» նուն իւր յեղակարծում ժամու հեղաւ ի վերայ քա-
» ղաքին: Նախ բազում հետեւակազօր մարդիկ՝ սորա-
» մուտք և քարաքնացք ելին ի գլուխ ապառաժուտ լե-
» ռինն, և իջին ընդ մեծաւարի՝ հեղեղատն ի քաղաքն.
» զի այն վայր ոչ էր պարսպափակ վառն անհնարին
» գոլոյ մտից մարդկան. և սկսան կոտորել ի Զհոսաբա-
» ղոյն. և ապա բացին զդուռն քաղաքին՝ որ ի խնձորոյ
» գլուխ հայէր. և մտին զօրքն ամենայն, և հարեալ սա-
» տակեցին զամենեւեան առ հասարակ: Բայց ի բեր-
» դըն ոչինչ կարացին ձեռնարկել, այլ գնացին անդրէն
» ի տեղի իւրեանց: Ահա այս եղեւ սկիզբն աւերման
» աշխարհին, և օր ըստ օրէ սկսաւ նուազել և պակա-
» սել իշխանութիւնն այն »: զի մի ըստ միովէ առին այլ-
ազգիք զբերդորայսն. և հուսկ բնաւից յամի 1170,
« զապաւէնն ամենեցուն և զտեղի ապաստանի, զանա-
» ռիկ ամուրն զԲաղաբերդ, (զոր Տէր) մատնեաց ի ձե-
» ռս իսմայելի անիծեալ և զիշխանձ առն, որ բա-
» ղում զօրք եկն և ոչ կարաց հնարել ինչ. ապա պա-
» տորդ բանիւք խաբեաց զպարզամիտ արս քրիստոնեայս
» Աչաղուացիս, և նաքօք առ զՔարն կկոց. և ապա ի
» զիջերի այնու արամբք զօղացաւ զԲաղաբերդ և ա-
» ռեալ կոտորեաց սաստիկ: Եւ զի վառն անառիկ ամ-
» րութեանն՝ յամենայն վանորէիցն անդ էին կուտեալ
» զարքութիւնս և զգրեանս և զսպաս եկեղեցւոյ, եւս ա-
» ռաւել զանհամար և զանման սրբութիւնս և սպաս
» եկեղեցւոյն Տաթեւոյ փարթամ և հարուստ աթոռոյն,
» խաչ և վկայարանք յոսկւոյ և յարծաթոյ, և անգին
» ակամբք և անհուն մարգարտով զարդարեալ, և կտա-
» յարանք յովովք որք թուով աւելի քան զտասն հա-
» զար, զորս ամբարեալ էին անդ, ամենայնն առ հա-
» սարակ գերի վարեցան, և ցան և ցիր եղնն ընդ երեսս
» աշխարհի... Ապա մինչ մատնեաց զմեզ Տէր... զայլ
» բերդերն և զամուրսն՝ իւրեանց կամաւ ետուն յԵլու-
» կով պարէկն. և ընդհանրական տիրեաց Տաթիկն »:
Բայց յետինն պայազատաց Թագաւորացն Սիւնեաց՝
Հասան Խաչենեցի փեսայացեալն ի կասույ դուստր
Գրիգորոյ Թագաւորի (+ 1166), յառաւ քան զառնու
բերդին՝ խոյս տուեալ կնաւն հանդերձ՝ յապահովեալ էր
ի հայրենիս իւր ի խաչէն: — Թէպէտ յետ ոչ բազմաց՝
Զաքարեանք աշխարհակեցոյցք՝ « առին կարգաւ զաշխար-
» հըս ի Տաճկաց, ի կայնոյ մինչեւ ի Բաղաբերդ », և ոչ
սակաւ դիւր եղեւ երկրին յաւուրս պայազատութեան
Օրբելեանց յԺԳ դարու, այլ կապան և Բաղաբերդ ոչ
եւս յիշին. զի և ազատք երկրին՝ ի մեկնել անտի արքայ-
ազանցն՝ ցրուեալ գնացին յայլեւայլ կողմանս, Համ-
տունեանքն և Մահեանեանք. միայն իրեւ վիճակ՝ Բա-

¹ Յովհաննէս կաթողիկոս:

² Վարդան (ԾԹ) և Միւլիթար Այրիվանցի փախանակ Գրի-
գորի տանն վառակ որդի Գրիգորի Մազիսարոսի:

³ Ամպէս գրեալ յօրինակս զրոցն. քննելի է. բայց նշանա-
կել երեւի զհին կամ զմեր հեղեղատն, և կամ մեծամարտ և շա-
տալուր սակ զնոյն:

ղարբերդ կոչումն մնաց և մնայ ցարդ: Ի սկիզբն կոյս անցնելոյ դարու առ տիրապետութեամբ Դսաթի Բէկի՝ Աղամ ոմն էր զօրավար կողմնակալ Պաղարբերդոյ, 150 արամբք: Տակաւին կիսականգուն կայ ամրոցն այն ահաւոր յահեղախորտ սեպացեալ քարաժեռի, որ և թուի իմն շուրջանակի արձակել իուզս սրածայրս առ անմատչելի գործել զտեղին, առ որ սատարէ և գետն յորձանահոս շուրջ փարելով և ոչ թողլով հուն ճանապարհի, բայց կամուրջ մի. սակայն և այն երկուստեք զգուշացեալ ամրոցք, որք մինչեւ ցափունս ջրոյն կարկառին. իսկ պարիսպն և որ ի նոսին չէնք և եկեղեցին՝ քայքայեալ և խանգարեալ են, կարով և կապարաւ մածուցեալ քարինքն:

Ընդ կարեւոր հետաքննելի տեղիքս կապանայ և Բաղարբերդու, խնդրելի է և երրորդ զոյգ նոցին Վահանայ վանքն կամ Յովնանայ վանք, շինեալ ի Վահանայ որդւոյ Ձագիկ իշխանի և եղբոր Ջուանչէրի, յամի 911. որ երբեմն դիւաբախ ինելով՝ ապա զգաստացեալ հրաժարեցաւ յաշխարհէ, և եկեալ ձի ստորոտ բարձր լիւրին և յորում անառիկ ամրոցն կայ Բաղարբերդու... և զըստեալ տեղի մի հարթ և յոյժ ի ճահ... հրաւիրէ զեղբարս և սըն իւր ի նոյն գործ. և սկիզբն առնէ շինուածոյ եկեղեցւոյն և կանգնէ տուն փառացն Աստուծոյ, յոյժ գեղեցիկ յորինուածովք, գմբեթայարկ և եռախորան, և հաստահեղոյս և տաշածոյ վիմօք. և կարգէ զնա տուն և կրօնուորաց. և մեծամեծ և թագաւորական սպա և սուր զարդարէ զնա. և ժողովեալ եղբարս սրբակրօնս և աւելի քան զհարիւր. և հառտատեն մասն ժառանգութեան եկեղեցւոյն՝ որ յանուն Սուրբ Լուսաւորչիկն Գրիգորի, զՋորն գետովն, յայս գեհոն և յայն, յանդաստանս և յայգեստանս վանիցն. և զլեռնադոյն մինչ ի վեր ի ծայր քարճրասանդակին, ուր հօրանք հօտիցն ինէին և բնակեալ խաշանց. և ի քաղաքին կողմանէ՝ մինչ ի պատուար պարսպի արտաքին որմոյն, որ ի լեռնէն սկսանի, և ի Տանձափարախոյ կողմանէն մեծ քնաճորն որ ի լեռնէն սկսանի և իջանէ ի գետն, և զգեղանն որ ի հանդէպ վանացն, զԱշտոյ և զԱլա. և դռայ, զԳետարաւայր և զԵհիք. և այլ բազում տուրքս և ժառանգութիւնս եկեղեցւոյն հաստատեն ան-

և խախտ վճռաւ: Կոչէ Վահան զվանսն իւր՝ Վահանոս և փանք, և օր ըստ օրէ հանդիսանայր նա իրրեւ քաղաք և բազմաժողով: Եւ ինքն իսկ Վահան յետ բազում ճըստաց և աշխատութեանց վախճանի, դնի ի դրան և սուրբ քաւարանին: Բայց յետոյ միւս Վահան եղբորդի սորա, այսինքն Ջուանչէրի որդի, ոնեալ և ուսեալ ի մանկութենէ, վարժեալ աստուածային իմաստիւք ի սոյն տան, քահանայացաւ և եղեւ առաջնորդ և սուրբ ուխտին: Սա յաւել բազում շինութիւնս և զարեւոյց զվանսն հանդիսական կարգօք. ինէ զմեծ աղօթարանն ի դրան եկեղեցւոյն վիմարդեան մահարձաւ և նօք, յորում հանգուցեալ կան ի չիւրմի բազում թագաւորք և թագուհիք Աղուանից և Բաղաց՝ և բազում ի իշխանք փառաւորք Սիսական աշխարհիս: Շինէ և գեղեցիկ յորինուածով զգաւթ եկեղեցւոյն, մեծամեծ քերածոյ վիմօք, յերեսուն կանգնոց չափ կանգնէ կաւար ի դրան վանիցն, և ի վերայ երկու խորան յանուն Պետրոսի և Պողոսի սուրբ առաքելոցն: Շինէ և ի ձուլեալ կրաշաղախ քարանց տրապէզ մի մեծ. և բերէ փողովք զլուրն ի դուռն նորա. այսպէս գեղեցկացուցեալ զնա զանազան յորինուածովք: — Այս Վահան երկրորդ յետոյ եղեւ եպիսկոպոս Սիսանաց, և ապա ամբարձաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց, յորմէ և մերժեցան իրրեւ նորմաճութեանց մեծիկ կամ ընդունող քաղկեդոնական դաւանութեան: « Բայց յետ բազում ժամանակաց յաւուրս Գրիգորի թագաւորի Բաղաց, ի Շահանդիսոյ թագուհոյն և ի Կատայէ և ի Սենեքերիմայ թագաւորէ՝ բազում և գեղեցիկ շինուածովք առաւել գեղեցկացուցին զվանսն Վահանոս, կանգնեալ մեծամեծ կամարս, և ի վերայ եկեղեցիս և սրահս քաղմասիսն բարձրաբերձ, հովանի և խրախարան իշխանացն: Երեւոյ աւուրս եկն երջանիկ կաթողիկոսն Աղուանից Տէր Ստեփաննոս, և անդէն բնակեալ աւուրս ինչ՝ հանգեալ ի տեղւոյն, և եղաւ ի նմին սրբարանի ուր և կայ մնայ անդէն Շի (1091) թուականաւ և արձանագրով տապաւին. զոր վառն խանգարմանն ինչ՝ ոչ է ընդօրինակեալ նոր ոմն Ժանթարար, այլ ըստ բաղդի ընծայէ մեզ զարձան մի կարեւոր Շահանդիսոյ թագուհւոյ, 1086 ամի:

Ի Թուին ՇԼԵ. Ես Շահանդուխտ դուստր մեծի արքային Աղուանից թագաւորին եւ ամուսին Գրիգոր թագաւորին, որ է որդի Աշոտի կաւաւն? ոչ դուրով մեզ ի միասին? Ժառանգ ըստ մարմնոյ, ես եւ քոյրս իմ կատայ շինեցաք զՍուրբ Աստուածածինս, փոխարէն գթոց նորա. Որչափ կենդանի եմ կատարեն զսուրբ խորհուրդն. եւ յետ այնորիկ զմեզ կցորդ արասցեն...

1 Եանուանէ յիշի թագաւոր աստէն Սմբատ Բ թագաւոր Սիսանաց և Սենեքերիմ թագաւոր: — Օրբել. Եթ:

2 Նոր Դար, Ը. 159. — Ուզեղի Շահանդի զիւր չիւրմի չիւրմի, զվահանայ վանս ժամաւ միով հեռի ասէ ի Դսաթի բերդէ՝ որ

ի Հալիւր, և զսա մերձ ի Բեխ. բայց Պատմութիւն Սիսանաց յայլ եւայլ գաւառս հաւատաւ լինել զաւղերջ. այսինքն է, զՀալէ կամ Հալիւր՝ ի Հալաւի, զԲեխ՝ ի Կովսական, և զվահանայ վանս՝ ի Ջորք:

Յանկարի էր ստուգագրել և զայս արձան, և գտա-
նել զայլ եւս տապանագիրս ազնուազարմիցն այնոցիկ
և Երբազանից արանց, և հասու լինել պատմական ան-
ցից և ցեղաբանութեան Սիսակեանցն. զի հանգոյն
Հռոմէոսի վանաց և Հաղատայ և Սանահնի և մեր-
ձագունին՝ Նորավանից, ահա և սա երեւի հոնգստա-
րան լինել հռչականուն մահացուաց, եթէ ոչ ի սպառ-
սպառ եղծ պղծեաց քանդեաց զնոսին Հայոնն այն
ամիրայ, որ յամի 1126 էառ զԲերդն Կաքաւու (որ և
Կաքաւաւաբերդ), և զՔարն Բաղակոչ, որ էր Վանք,
յորում «մթերեալ կայր բազում սրբութիւնք, խաչ և
» վկայարանք ոսկի և արծաթի և կտակարանք որ գաղ-
» թեալ էին ի գաւառացն. և ամենայնն ի գերութիւն
» մատենեցան», ըստ պատմին:

Մի յամուր տեղեաց Թագաւորութեան Բաղաց էր

բերդն այլն Կաքաւուց, Թերեւս և նոյն որ կոչի Կը-
քերերդն, և ընդ ամրագոյնս աշխարհին Սիւնեաց դա-
սի ի պատմէն՝ ի սկիզբն պատմութեանն, այլ Արե-
ւեաց երեւի պատշաճել. նոյնպէս և յերկոսին եւս տե-
ղիս պատմութեանն յիշեալն ընդ նմին՝ Շլորուս ամուր
բերդ: — Պատմիչ գործոցն Դաւթի Բէկի և զօրավա-
րաց նորին՝ պանծանօք կոչէ զգաւառն Ղափանու՝ Եօթ-
նաբերդ, ոչ նշանակելով որոշակի զսր բերդս իմանալ-
ցէ. այլ յայտ է թէ նախ զԿապան և զԲաղաբերդ, թէ-
պէտ և զսա միայն հարեւանցի յիշէ ի Թուելն զգորա-
վարս Հայոց. իսկ զԿաքաւաբերդ և զՇլորուս՝ ոչ բնաւ.
և զի ըստ այժմեայցս ընդարձակին սահմանք Ղափանու՝
ի նմին գրելի են անշուշտ և Բերդն Դաւթի և այլք որ
ի Մղուկս և որ ի Բաղս, այլ և որ յԱրեւիս գաւառի,
յոր արդ աւասիկ կայ մեզ մտանել և քննել:

81. Քանդակ յեկեղեցւոյ Տաթևու*.

* Ընթերցիր (յէջ 231) զարձանագիր խաչքանդակիս Յովնանու եպիսկոպոսի, յիւս թ գարու, և սքանչացիր ընդ ձեւ տառիցն:

Ա Ր Ե Ի Ի Ք

ՊԱՅԾԱՌԱՆՈՒՆ գաւառս Արեւեաց՝ համանման իմն քաղցր անուամբ հովիտ ունի զՄեղրի գետոյ փոքու, որով և գրեաթէ բովանդակի, միայն յարեւելից կուսէ ունելով և ձռ-
րակս ինչ փոքրկունս,

որոց ջուրք ի թիկանց խաչպօղոս լերանց կովսականի հոսեալք, թափ ընդ թափ վազվազելով ուրոյն ուրոյն անկանին յԵրասխ, ուղղակի ի Հս. ընդ Հր. իջեալ Թիչեալ լերինք յայնմ կողմանէ սահմանեն զԱրեւիս, որպէս ի հիւսիսոյ լերինք կապանու կամ Զորոց. յարեւմտից՝ բարձր բարձր լերինք Դարուայ, յորս և Գափուհուն նախածանօթ, և պար Ալանկէզ լերանց, յորս բարձրագոյն Շըխ-եռչոտ 11,180՝. ի հարաւոյ Երասխ գետ պատի զեզերքք երկրին։ — Հանգոյն փոքունց ձորագետակացն՝ գետն Մեղրոյ՝ դոր ոմանք յանուն գեղջ միոյ Զուար լայ կոչեն, ուղղակի ի հիւսիսոյ ի թիկանց լերանց կապանոյ իջեալ խաղայ ի հարաւ, յաջէ և յահեկէ՝ ի պարուց Գարուայ և ի կովսական կողմանէ յողովս ընդունելով վտակս մանունս, որովք և ի ձորակս ձորակս արահեալ վայելուչ, այգեւէտս, ծառաւէտս և պտղաբերս, մի զեղեցկագոյն և բարգաւաճագոյն վիճակաց երկրիս մերոյ հանդիսանայ. բերելով առատ՝ զատ յայլ եւս արգասեաց՝ Շերամ և Բամբակ։ Բայց ոչ ըստ բերոցն և կերպարանաց երկրին են և օղք. սաստիկ է տօթ ամարայնոյ, և ցուրտ ձմե-
րանոյ՝ ի շնչելոյ հողմոց ի բարձրաբերձ լրանց անտի, որք հագիւ ուրեք գերծանին ի սառամանեաց. զայսր զփորձ առին Ռուրք յամի 1810, ի գրաւելն գերկիրն յառաջնում նուագին, և կորուսեալ սրածութեամբ աւելի քան զ՝ 1500 ոգիս, լքին զղաղարս իւրեանց՝ յետ երից ամաց։

Ի մնական և յանգործարան բերս երկրին՝ որ ի հասարակի պորփիրախառն յայտքարամբ (Diorite) զանգեալ է, նշանաւոր է՝ թէ և փոքր՝ Արծաթահանքն առ կարճաւանաւ, զոր և բրէին յամի 1831, ըստ վկայելոյ Տիւպուլայ՝, եթէ ոչ շփոթիցէ ընդ կապարահանսն որ նշանակին սակաւութի վերոյ ի հիւսիսոյ նորին՝ առ Ագարակ գիւղիւ։

133. Անձուկ են սահմանք երկրին Արեւեաց, որ է իբր 15 մղոն եւեթ ընդ երկայնն ի Հս. ընդ Հր. և գրեաթէ նոյնչափ և լայնութիւնն յԵլ. ի Մ. գի թէպէտ յայսմ կողմանէ երկարագոյն եւս է ըստ հարաւային մասին, այլ անձկագոյն ըստ հիւսիսոյ. իբր 320 մղոն գոլով ընդ բնաւ. այլ կարծեցուցանէ ոչ առանձնակ գաւառ կամ վիճակ իշխանութեան լինել ի նախնումն, գի ոչ իսկ յիշի նորա նահապետ կամ անձնական անուն. այլ ընդարձակագունի գաւառի (Թերեւս Գողթան) եղեալ մասն, յետոյ յերբեմն ժամանակի անջատեալ և համարեալ ընդ ինքնուրոյն գաւառս աշխարհին Սիւնեաց։ Անծանօթ մնայ ծագումն և պատճառ անունն, որ ի հասարակի գրի Արեւիք, այլ ի պատմութեան քարոզութեան առաւելոյն Բարթողիմեայ, զոր ի հնագունէ պատմչէ առնաւ Օրբելեանն, գրի և Արեւելք. իսկ Սարգիս կաթողիկոս ի կոնդակին կոչէ Արեւեաց Տուն. և տանն կոչմամբ ցուցանէ զփոքրկութիւն երկրին, որում աներկբայ հաւաստիք են և սակաւութիւն գիւղից նշանակելոց ի հին Յուդայի աթոռահարկին Սիւնեաց, 34 միայն. և են այսօրիկ, հանդերձ տրիւքն.

Աղվանք կամ Աղուոյ վանք	7
Կառատի	15
Մացրի	8
Աքկավանք	8
Մալունու (Մանլեւ)	8
Տափեար	8

1 Ի կարճաւանու հովիտն ասէ զայս ինեւ. La vallée de Gartchevan, célèbre par son vin mousseux et par une

mine d'argent assez pauvre, que cependant on exploite.— DUBOIS DE MONTPEREUX, IV. 44:

Մեղրոյ վանք	20	Ընծային, ՄԱՏՐՈՒ, և ԿԱՏԱԽԱՐԵՐԻ, յորս՝ զատ ի վե-	
Լսնավանք. Լսնավանք	30	րոյգրեկոցդ որ ըստ հնոյ Յուդայական նշանակին յառաջ-	
Որդիշոյ վանք	20	նում, (Մացրու) գեղք,	
Լուսկայ վանք	12	Թօս	Երկրորդում,
Խոլավանք	12	Աղանեսակ	Լիճ
Զուլարի վանք	12	Գոմերանց	Սեւատարա
Կարճաւան	12	Շուանիձոր	Տիկնատափ
Մուղշան	12	Իշխուն	Քարն
Տաշտուն	12	Նաւուն	Նորաշինիկ
Կուրավանք կամ Կորօնք	8	Մեհաձոր	Թաղ մեծ
Ագարակ	8	Կարթաթաղ	— փոքր
Մանաղու կամ Մանուղու	8	Մեզրէն (Մացրի ?)	— Միջին
Մել	6	Ափկէս	Թիկոտն. Թիկոտն
Տեմի	8	Երկտաստանց	Լէօք կամ Լեկ
Կորեկնեկ. Կորեկնէք	10	Կուրավանք. Կուրուս	Կառօն
Թաղամայրի	6	Վանքն	Քուջերդ
Խոզուղիւղ	6	Նուշանց	Կալեր:
Վարդանաձոր	6		

Սոցա՝ որպէս տեսանիդ՝ նշանաւոր է յաւիտի վանք բա-
ռիւ բարդութիւն, զոր աստանոր ըստ հասարակ նշանա-
կութեան իմանալ անկ համարիմ, այսինքն միանձնակա-
նաց բնակարանս. քանզի որքան անծանօթ և անյիշատակ
է գաւառս ըստ քաղաքական պատմութեան, այնքան նա-
խածանօթ երեւի ըստ քրիստոսական կրօնից, քարոզու-
թեամբ Բարթողիմեայ և աշակերտաց նորին, ի ժառանգ-
նորդ երկրէն Գողթնեաց (որոյ թերեւս և մասն էր երբե-
մբն) մտելոց այսր. և հաւանօրէն Լուսիկ կոչեցելոյ, ըստ
պատմութեան. բայց ոչ եթէ լոկ վանք միանձնաց էին
տեղիքդ ըստ ցուցակին, այլ և գեղք ոչ աննշանք, զո-
րոց հին և հեթանոսական անուանս թուին խափանեալ.
զի գոյ եւս կարծել յոյժ պաշտօնասէրս զբնակիչս կող-
մանցս՝ ընդ Գողթնեացն, և գրեաթէ աներկրայ արե-
գունապաշտս:

Մանուցանէ Օրբելեանն զի առ իւրեւ փոխանակ Ա-
րեւեաց՝ երկուս անուանս տային երկրին, ԴԱՏԵՑԻ և
ՄԵՂՐԻ, յանուն երկոցուն գիւղիցն, որոց մին գրեաթէ
ի գլուխ ձորահովտին կայ, միւսն գրեաթէ ի սպառուած
նորին առ Երասխ գետով. յետինս գլխաւոր գոլով համ-
օրէն չինից՝ գետն և ողջոյն իսկ գաւառն երբեմն կո-
չեցաւ եւս ՄԵՂՐԱՅՈՐ. այլ ի վերջին ցուցակս թեմին
Տաթեւոյ փոխան դոցին այլ երկու անուանք և վիճակք

Զատ յայսցանէ յիշատակին ի գիրս՝ յաւատ ի պատ-
մութեան Դաւթի Բէկի, և այս տեղիք.

Գտանիս (Գիտեմնաս)	Լեւազ
Վահրավայ	Լեւկին կամ Լեշկին
Պուղաքար	Քիս կամ Աքիս

Ի յիշեալ պատմութեան Դաւթի՝ միջակողմ Մեղրա-
ձորոյ կամ մեծ մասն՝ կոչի նոր անուամբ ԿԵՆԱՌԻՋ,
իսկ վերոյգրեալ անուանք վիճակացն՝ բնաւ ոչ յիշին:

Արեւեաց գաւառ հարաւագոյն մասն է Սիւնեաց
աշխարհի, որով և երկրի իշխանութեան թագաւորացն
Բաղաց կամ Կապանին, ընդ որում և քնաջինջ արար-
եալ ասէ զայն պատմիչն ի Հարոն ամիրայէ, յամի 1126
կամ 1128. և յայնմ ժամանակէ հետէ թուի ոմանց ի
գիւղիցն և բերդիցն աւերեալ և ծածկեալ ի մոռացոնս.
որպէս և անգղիացի ճարտար և ռազմագէտ տեղաբնին
ռմ. ի սկիզբն կոյս դարուս, ի ձեռագիծ ընդարձակ տախ-
տակի իւրում զրէ՛ յայսմ միջոցի, ի թիկանց լեռանց Կա-
պանայ, « ռազմութիւն աւերեալ եկեղեցեաց և գիւղո-
» ռայից՝ 1 » Այլ ի վերոյգրեալ վաթսնիւ չափ գիւղից
տակաւին երկր մասամբ ծանօթք են և անուամբք և
գրիւք ի Մեղրաձոր. և թերեւս էին ոմանք ի նոցանէ
ի ձորակս փոքունց գետակացն, յորս սակաւ գեղք նշա-
նակին օտար անուամբք, զորս և առանձինն երկրորդ վի-
ճակ համարեսցուք ԿԵՆԱՌԻՋ անուամբ:

1 Այն է Մոնթէիթ զօրապետ և աշխարհագիր. A great number of ruined churches and villages. — MONTHEITH.

Ա. ՄԵՂՐԱԶՈՐ

134. Վերին կողմն ձորահովտի Մեղրի գետոյ՝ ուր բազում ձորակք և վտակք ճղճղկէն իմն հատանեն գերկիրն, էր վիճակն ԴԱՇՅՈՒ, հիւսիսային մասն Արեւեաց, ըստ պատմիչին. քանզի անդ ի վերոյ (ի հիւսիսոյ) ամենայն գիւղորայից և ի գլուխ ձորոցն կայ գետն համանուն, որ գրի և Տաշտօն, և ըստ Բաղրամու՝ Դաշտունի. և հարկ է թէ բարգաւաճ և մեծ չէն էր, այլ ոչ գտանեմ ի պատմութեան գլխատակ ինչ նորին, բայց միայն ի յետին ժամանակս, յամի 1684 յիշի Գաղաւթի ոմն իրր կազմիչ գրոց ի Թագէի վանս. որ ասէ զինչն «ի յերկրէն» Ղափանոյ, ի գիւղն իմ որ կոչի Տաշտուն: Բաւուրս Դաւթի բէկի՝ յաւեր և յաւար մատնեցաւ գիւղս այս յասպատակաց խանին Որդուատայ, և բնակիչքն փախուցեալ գերծան ի Զաւընդուր: Եկեղեցի Դաշտունի կոչի Ս. Ստեփանոս:

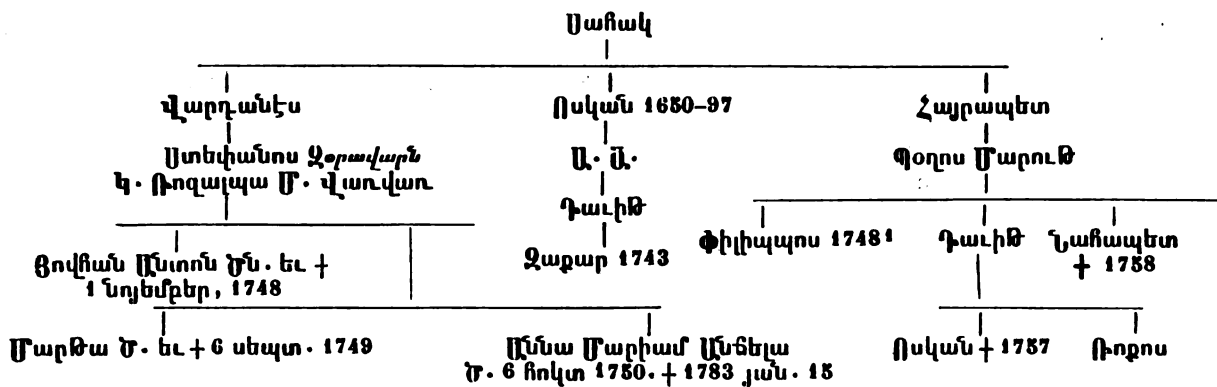
Սակաւուք ի հարաւոյ գեղն խառնի ի նորընծայ գետն Մեղրեայ՝ յամէն՝ որ է յարեւմտից, մի ի մեծագոյն վտակացն յԱլանկէզ լեռնէ իջեալ, Սարի տէրէ կամ Սառիտար, որ և լիջ կոչի յանուն գեղն՝ որ յանկեան խառնըրդոցն, և յաշխարհացոյց տախտակի՝ Եկեղեցի գրի. այլ կարծեմ սխալեալ և չփոթեալ ընդ գեղն Կովսականի. իսկ լիջ է ի Ղափանեցեաց պատմութեան կոչեցեալն Լէչկին կամ Լեչկին, ուր՝ և գետակն Ղօզ ղօզ կոչի: Աստանօր երկուք ի զօրավարաց գնդին Պապայ գումարեալ կամէին դաւաճանել զնս, յորոց խոյս ետ, և Դաւթի բէկ ի ձեռն այլոյ զօրավարի հաշտեցոյց զնոսա: Յիշեցուցանէ ընդ աղստ անուն գեղն զՀինն Լուսկաւանք Արեւեաց, և այս հաւանօրէն յանուն Լուսիկ կոչեցելոյ աշակերտի Ս. Բարթողիմէայ՝ վախճանելոյ ի կողմանս Վանանդայ, ըստ պատմիչին Սիւնեաց:

Ի հարաւոյ գետակիս և հուպ նմին միւս եւս անանուն և յոյժ անձուկ ձորակ խառնի ի նոյն, ուրանօր և յալմէն այլ եւս երկու գետակք կամ հեղեղատք, մին (աւրեւմտագոյնն) կոչի Թաղաւերի, յանուն Թաղամայրի հին գեղն որ յիւր կուսէ ձորեղբրն կայ. յաւուրս Դաւթի բէկի բնակէին ի սմա 60 տուն Թուրքք, որոց տեսեալ զկոտորած համազգեացն ի ձորն Լեւազու, աղերս արկին զօրաց Պապայ՝ խնայել յինքեանս, և խնայեցան. այլ իբրեւ խանն Որդուատայ Սափի Ղուլի՝ գիշերայն եկեալ կոտորեաց ի Սալպոն՝ երկուս գիւղս Հայոց, նոյնպէս արար և Միսիթար զօրավար համանաւ

Դաւթի՝ ընդ Թաղամայրացիս: Զերկորդ գետակն ի գէպ է կոչել յանուն Կալեր գեղն, (որ կեայի գրի ի մեծի աշխարհացոյցի Ռուսաց). աստի էր Պապ զօրավարն որդի Սրապիոնի, զոր բազում անգամ յիշատակեցաք, և որ ձերբակալ եղեալ աստ համանաւ Դաւթի բէկի՝ զլսապարտ զրաւեցաւ ի Եկեղեցի: Եկեղեցին նուիրեալ է Ս. Աստուածածնի: Բալմէ գետակիս Կալերու՝ մղոնաւ կամ դոյզն աւելի հեռի ի սմանէ, և մերձագոյն ի Թաղամայրի կայ Վանք գիւղ, որ ի Կալաւարեղ գիւղէի գրի, որպէս և Կալերն. ի սոցա երկուցուն միջոցս ամրացեալ կային բնակիչք մերձակայ գիւղորայից յարչաւանս անդ խանին Որդուատայ. և իբրեւ խոյս ետ ի սմանէ Պապ՝ փախեան և նոքա, և անցեալ ընդ լերինս Խաչալու գերծան ի Զաւընդուր գաւառ:

Ի հիւսիսոյ Կալերու առ միով ի վտակացն նշանակի Եկտաստան աւան, կամ Երդաստայց նոր ցուցակին, որ ոչ յիշի ի հնումն. և է հայրենիք Թեւադրի Պատմութեան Ղափանեցոց, կամ Դաւթի բէկի, որպէս և յիշեցաք ոչ սակաւ ուրեք. այն է Ստեփանոս Շահումեանց, որդի Վարդանիսի կամ Վարդանիսի, միւր ի զօրավարաց նոցին. զոր՝ իբրեւ զլսաւոր կամ սիրելագոյն անձն՝ ընտրեալ է Ռաֆֆի ի ծանօթ վիպասանութեանն, պէսպէս դիպուածս ստեղծաբանելով ըստ քմաց հաճոյից. որ ինչ ստոյգ էր՝ յիշեցաք ի կարգի տեղագրութեանս. իսկ որ յետ այնց դիպաց՝ անծանօթ մնայր նա, և զի մի եւս մնայցէ, և մի օտարոտի լիմ կարծիցի՝ զալուստ նորա յարեւմտս և յարիւ ընդ միաբանս Հովսէփեան եկեղեցոյ, (որպէս կարծէ հեղինակ յետին՝ ծանօթութեան վիպասանութեանն, և փոփոխէ զաթոռն յոր դիմեաց միւս եւս նշանաւոր ներգործող յոնցս պատերազմացն՝ Տէր Աւետիք), արժան համարիմ յայտ առնել, զի բազում ժամանակօք յառաջ ծանօթ էր տոհմն Շահումեանց ի քաղաքի աստ Իստալիոյ՝ յորում գրեմս, և ուր հօրեղբայր Ստեփանոսի՝ Ոսկան որդի Սահակայ՝ անդստին ի կէս Ժէ դարու (1650 կամ յառաջագոյն եւս) եկեալ և հաստատեալ էր տուն վաճառականութեան, ուր յիշի և ի վերջին ամս դարուն, և հաւանօրէն անդ վախճանեալ է: Ի պէսպէս գիւրեմաց Ս. Խաչ եկեղեցոյ և պետութեան Վեներայ, այսչափ ինչ ստուգի ազգաբանութիւն զարմին.

1 ի տպագրեալ Պատմութեանն պակասէ անուն գետակին, այլ գտանք ի բնագրին որ կայ ի մերում գրութեան:

Ի կիսոյ ժէ դարու ցկէ՝ ԺԼԻ՝ հաստատեալ բար-
գաւաճէր ի վենետիկ՝ վաճառատուն Շահումեանց, ու
րոյ գլուխ և առաջնորդ կացին մի ըստ միջէ, յետ մա-
հաւան Ոսկանայ, Պողոս որդի Հայրապետի, Զաքար
որդի Դաւթի, Նահապետ որդի Պողոսի (յամի 1738),
ընդ որում և Ստեփանոս, ապա Ռոքոս որդի (միւս)
Դաւթի։ Վկայեն այսմ ազգային վաճառականք՝ յատե-
նի դատաւորաց, ընդ նոսին և Մինաս Փէրվազեան
արքեպիսկոպոս Զմիւռնիոյ։ Վկայէ և Հայրս մեր Միւսի-

Թար Արքայ, զի երեքին պայազատքն՝ Շահումեանք՝
Ստեփանոս Վարդանիսեան, Զաքար որդի Դաւթի և
Նահապետ որդի Պողոսի, յամին 1736 ետուն չինել յե-
կեղեցւոյ վանաց իւրոց (ի Ս. Ղազար կղզւոյ) վայելուչ
խորան մի՝ պատկերազ հանդերձ, յանուն Ս. Լուսաւորչի,
և ապա (1737) առաջի սեղանոյն պատրաստեցին զտա-
պան հանդստարանի իւրեանց, արկեալ ի վերայ կա-
փարիչ վէմ կարմիր կճեայ քառակուսի (մի Զափ հա-
ւասար), և արձանազրեալ այսպէս։

**Ղափանեցի Շահումեանց տան
Պարոն Զաքարն որ է Դաւթեան,
Պարոն Ստեփան Վարդանեսեան,
Պարոն Նահապետն Պողոսեան։**

**Ետուն չինել զայս սուրբ Սեղան.
Եւ ընդ նմին զայս Դամբարան,
Ի յիշատակ եւ ի կայան
Բնաւից որք են ճիւղք նոյնոյ տան։**

Արդ յայսմ ժամանակի թելադրեալ է Ստեփանոս և
տունեալ յերկրել միոյ ի Հարց աշակերտաց Միւսի-
րայ, այն է Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացի,
(+ 1751), զՊատմութիւն մարտից Ղափանեցոց։ Նահա-
պետ + 50ամեայ ի 28 մարտի, 1758, բերեալ և թա-
ղեալ է ի դամբարանի անդ. Ոսկան + ամալ յառաջ
(12 մարտ, 1757) թաղեալ է ի քաղաքին, ի վենետիկ²։
Իսկ Ստեփանոս՝ զորմէ խնդիրն է, յայտ է զի + է նախ
քան զ1782 ա Ռ, այլ երբ և ուր, ոչ գտի։ Եամէ 1733 ցամ
1750 յիւր յայլեւայլ գիւղան Ս. Խաչ եկեղեցւոյ, որոյ
և կարգեալ էր Երեսփոխան, յամի 1743, այն է տեսուչ
և հոգացող (Guardian ըստ Խաւաքացոց), որ համարէր
գլուխ հասարակութեան Հայոց այնր տարւոյ, և յամ
1745—6, Սեդիկոս, զի այսպէս կոչէին երկու պաշտո-
նեայք՝ օգնականք Երեսփոխանին։ Ի դասակարգի ժողո-
վականաց Հայոց միշտ ընդ առաջինս կարգի, և ի նուի-
րատուն՝ առատագոյն, նշանակ փարթամութեան և յաջ-
ղութեան առի եւ տրին։ Եամի 1734 ի պէտս չինութեան
տապանակի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ՝ տունեալ է 100 լիւրայ վե-
նետկեան, որ ըստ այնր ժամանակի կրկին և աւելի ար-
ժէր քան յայժմուս։ և յազգահամարի Հայոց վենետկոյ

1750 ամի, յետ ազնուաշուք զարմին Շէհրիմանեանց և
Յ. Սեդրոսեան, և Միրմանեանց չինողաց եկեղեցւոյն,
առաջին կարգի քան զայլս³։ — Դիւսաւոր նիւթք վաճա-
ռաւաճութեան Շահումեանց՝ երեք ազգք էին, Դա-
մակեան կեղարաք, Հայեյիք և Ճրագարանք ապակեղէնք,
թող զայլեւայլ նիւթս արեւելեայս։ որոց որպիսութիւն,
գին և շահ՝ տեսցի յետոյ ուրեմն, յորժամ զընդհանուր
վաճառականութենէ Հայոց բան լիցի։ Յիւրի է զի գոր-
ծակից և վաճառակից Շահումեանց էր ի վենետիկ և
տուն Նուրեմնց։ Եամի 1735 ի զիւրութիւն տարուերի
վաճառուց՝ Ստեփանոս միարանեալ ընդ Նահապետի և
Աղամայ որդւոյ Մարկոսի, գնեցին մէն զչորրորդ մասն
նաւու միոյ (Ռոքոսի Պրիլի), գնոց աւելի քան զ'2000
դուկատի, և յանուն նաւուն որ կոչէր Ս. Մարիամ Շը-
նորմաց՝ յաւելին զՍ. Խաչ։ որ և շնորհս եգիտ ի պետու-
թենէն՝ վասն հալածելոյ երբեմն գլուղակս Բարբարո-
սաց և զերծուցանելոյ զայլ նաւ։ — Ոչ գիտեմ. յորում
ամի, այլ որպէս թուի՝ մերձ ի հասարակել (ԺԼ) դարուն
ամուսնացեալ է Ստեփանոս ի քաղաքի աստ (վենե-
տիկ), առեալ ի կին զՌոզալպա (Ճերմակ վարդ) Մա-
րիամ վառվառէ (ծն. ի 1733), դուստր Եարուծեան

1 Սորա որդի թուի Յովնանէս Շահում, որ յամի 1881 ի Լի-
վոնոյ էր, երկուստանամանի մուծեալ ի վան (1786) և ելեալ։
2 Ի Ս. Մարիամ Խորոսի (S^a Maria Formosa) եկեղեցւոյ,
3 Ոգիք 70 (արուք) են ընդ բնաւ ի ցանկին, յորս 12 Շէհրիմա-
նեանք, յետ որոց 4 այլք, ապա ժէ Ստեփանոսս այս։

(որդույ բանասիրի և բարեպաշտի առն Գէորգայ Գարա-
գաշեան¹) և Թագոռնոյ Անանիայ դստեր Զուլազ Խաչա-
տույ, զոր՝ Ռոսսի (Կարմիր) մականուանէին իտալացիք:
Երիտ միայն որդիս գտի նշանակեալ Ստեփանոսի՝ երկու
առաջինք Յովնան և Մարթա ընդ ծնանելն մկրտեալք և
մեռեալք, միւսն Մար. Աննա Անճելա (ծն. ի 1750) 30-
ամեան պսակեալ ընդ քաղաքացւոյ Մկրտչի Ռեադի (յ՝3
ապրիլի, 1780) ի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Հայոց, + է ի 15
յանուարի 1783, դժուարածին երկամբք: — Վերջին
յիշատակ Ստեփանոսի ի վեներտիկ ծանօթ ինչ՝ է վե-
րոյգրեալ ազգահամար Հայոց՝ յամին 1750, յամսհան օ-
գոստոսի, և ծնունդ երկրորդի դստերն յամսհան հոկտ-
ի նմին իսկ ամի: Յետ տակաւ ամաց այն է 1757 (յո-
րում + Ոսկան), ի կոտր անկեալ է, այսինքն անան-
կացեալ կամ փակեալ վաճառատուն Շահումեանց, յետ
հարկւրամեայ շահավաստակ գործառնութեանց. յորմէ
Թուի փնտռեալ և Ստեփանոսի², որ եթէ այնուհետեւ
մնաց աստէն ի վեներտիկ եթէ գնաց այլուր, ոչ գիտեմ.
բայց դեռաբոյս հասակ դստերն և կեալ սորա ի վեներ-
տիկ, չտան կարծել զհեռանալ հօրն անտի իսկոյն:

125. Զորեքին վերոյիշեալ գետակքն, երկու աստի և
երկու անտի, համահաւաքին ի մի ի Հր. Վանից և Թա-
ղաւայրեայ. և մերձ ի կցուածս նոցին գեօղ մի մեծ կայ,
զոր աշխարհացոյց Ռուսաց օտարոտի իմն անուամբ գրէ
Պինաքսիտըք³, բայց այլ տախտակ՝ որպէս պատշաճ-
գոյն Թուի՝ գրէ Զուլար, նշանակեալ ի հին Յուցակին
Զուլարի վանք. և ըստ պատեհ գրից սորա, Թուի և ըստ
մեծութեանն՝ գետն Մեղրոյ՝ որպէս ի վերդ նշանակեցաք,
կոչի և Զուար-չայ. ի պատմութեան անդ Ղափանե-
ցեաց առան կոչի. ուր առաքեաց Պապ զկապուտ կողո-
պուտ գիւղորայից Թուրքաց Լեւազու ձորոյն, և կայոյց
պահապանս ի վերայ նոցա: Սերեալ է սորդ գեօղն հին,
միայն եկեղեցին կանգուն մնայ, յոր և յուխտ գան ի
տօնի վարդապաւլին:

Ի հարաւոյ Զուարայ ընդունի գետն յաջմէն երկուս
եւս վտակս ի նոյն յԱլանկէզ լեւանց, յորոց երեցուն
անկեան միջի կայ կիսլ կամ կիսլ գիւղ, որ Թուի նշա-
նակել զԼիճք գիւղ Կաքաւաքերդ վիճակի, Ս. Գեորգ ե-
կեղեցեալ: — Ընդ մէջ սոցա և Լեւազու ձորոյն կայ յաջ-
մէ գետոյն փոքր գիւղ հին Յուցակին Տեհի, որ այժմ
Թեի գրի յաշխարհացոցի: — Երկու մղոնաւ ի Հր. սո-
ցա՝ անկանի ի գետն վտակ մի փոքրիկ իջեալ ի կողից
բարձու Շեյխ կամ Շրխեռնոտ կոչեցեալ լեւին (300), և
յանուն նորին կոչի: Յանկեան խառնըրդոցն յաճեկէն
կայ վերին Լեւազ գիւղ. բայց Թերեւս ոչ սա՝ այլ որ յա-
րեւելից հարաւոյ նորին մեծագոյն գետակն՝ իցէ բուն Լե-
ւազի ձորն, զի առ խառնըրդոք նորին յաջմէն՝ ի հա-
րաւոյ՝ կայ Ներքին Լեւազ, որ և մեծագոյն քան զՎե-
րին է, իբրեւ չորիւք մղոնք հեռի ի նմանէ: Ազգային

ոմն ստորագրող տեղոյն համարի՞ Լիճքիւզ կոչելի,
վասն հոսանաց ջուրց գետոյն, կամ լեակաց Ալանկէզ
լեւանց (զոր Արագած կոչէ), և այլ ոք Լեւազու գրէ⁴.
գեօղն ասի լինել ամարանոց Մեղրեցեանց, չրհապատեալ
վայրենի և ընտանի ծառովք (յորոց յիշին Տիկի. Մախ-
րի, Հացի, Հունի, Ողնի, Խնձորենի, Շերենի, Գայլ-կե-
ռասենի, Մասուրի, Թերրդի, Յախաւելի, Խէշի, Մա-
ցառի, Լայլն): Յիսնիւ չափ տունք են գեղն յափունս
լրոյն, այլուստ գաղթեալք իբր ի քառասուն ամաց հետէ
(1850), առ հնով գիւղիւն, որոյ երեւին հետք տանց և ե-
կեղեցւոյն: Յիշին առ նովին գետակաւ այլ եւս երկու
գեօղք Թուրքաց՝ Միւլք և Մնալ, որք Թուին յիշեցուցա-
նել զհին գեօղս՝ Մալուն և Մոլոյան: — Թերեւս զկարծիս
Լիճքիւզ կոչման յաւելցէ և լեակն ի բարձու լեւին, յոր-
մէ ասիականակիտ աղբեր հոսել, — Յերի տեղոյս Թուի
և յիշեալն ի նոր ճանապարհագրէ (1891) օտարալուր
Փերդոփտան ուխտատեղի հռչակեալ ի կողմանն, առ
Թուրքաբնակ գիւղիւ:

Ի զլուխ ձորակի փոքուն Լեւազու ի ստորոտս Շրխ-
եռուտ լեւին կայ Պոռնաքար գիւղ, յիշեալ ի պատմու-
թեան Ղափանեցեաց, յոր Թափեցան զորք խանին Ու-
ղուատայ՝ անցեալք ընդ լեւինսն, և զԹուրք բնակիչս գիւ-
ղորայից ձորոյն Լեւազու խաղացոցին յՈրդուատ, յա-
պահովել յերեսաց Հայոց. մնացին միայն երեք գեօղք,
Դամալի, Շրքի և Պիտեմայ, (չորրորդն Թուի Թաղամայ-
րի), զորս Պապ ետ հարկանել, և յաւարի ասնուլ զինչս
նոցա, և Դաւիթ բէկ բաժանեաց ընդ զօրս նորս և ընդ
ապստամբեալսն ի նմանէ երկուսին զօրավարս: Զգեօղս
զայսոսակ ձորոյն Լեւազու՝ պատմիչն Ղափանեցեաց ասէ
լինել ի կողմանս Արձանաքարին, որ ոչ գիտեմ զինչ իցէ,
լեւան եթէ յիշատականոց ինչ: — Հուպ և յանդիման
վերնոյն Լեւազու՝ յաճեկէ գետոյն կայ գիւղն Նոյնիկ
(գրեալ ի քարտի), որ է անշուշտ Նուլանցն Կաքաւա-
քերդ վիճակի: — Ի միջավայրս Ստորին Լեւազու-ձորոյ ի
հարաւոյ՝ որ է յաջմէ ջրոյն՝ կայ Վախրաւար գեօղ, որ
գրեալ է և Վայրաւաւ, Ս. Գեորգ եկեղեցեալ, ուր
գարձ արարեալ Պապ յաւերէ այլոց գեօղից Լեւազու, ե-
գիտ երիտ տունս ուրացելոց, կոտորեաց զամենեանս և
զինչս նոցա առեալ գնաց: Իսկ յաճեկէ հանդէպ Վաչ-
րաւարայ է հինն Աքլավանս, զի զայս համարիմ նշա-
նակեալ ի քարտին Տիւպուայ Abshavaza: — Մղոնաւ
ի հարաւոյ Ներքին Լեւազայ միւս եւս գետակ և հուսկ
յայսմ (յարեւմտեան) կողմանէ՝ յաջմէն, Թափի ի Մեղ-
րաձոր, եկեալ յԱղնաքերդ լեւնէ որ միջասահման է
Արեւեաց և Գողթան, 8000՝ բարձր, և ի ձորակի նորին
են Գտանիս և Ունանապաս⁵, աղաւաղեալ հայեցի ա-
նուն, և Ագարակ դասակարգեալ ի հին Յուցակին. առ
սովաւ գտանի Կապարահանք: Ընդ մէջ Ագարակու և
Գտանիսայ՝ Կոչրուս, որ նոյն է անշուշտ ընդ Կոչրսն

¹ Ի սակա վիճից և հաւածանաց վասն կրօնից խոյս տուեալ է
սորա ի Կոստանդնուպոլսոյ ընտանեօքն ի վեներտիկ, ուր է + յա-
մի 1729, եղեալ կայ ի տապանս Ս. Ղազարու եկեղեցւոյ վանաց
Միտիթարայ:

² Քանզի և դուստր նորա Մ. Աննա իբրեւ զմի ի կարօտեւոյց
օրիորդաց Հայոց ընդունէր զվեհակ 40 դուկատաց, (24 ապրիլ

1780), զոր ամի ամի հանէին ի տրից Եւալթի Բազմասարայ, (տես
յէջ 293) վասն այնոցիկ որք մտնէին ի կուսանոց կամ հարանա-
նային, որպէս և սա որ պատկեալ է յամի 1780:

³ Մշակ, ԺԲ, 160:

⁴ Նոր Դար, Ը, 439:

⁵ Ի ուսու քարտի կիճանս գրի:

կամ կուրավաճս հին Յուդայական, կամ կուրավաճս նոր Յուդայական թեմին Տաթևոյ¹:

Յահնկէ Մեղրաձորոյ, այսինքն յարեւելից, յետ կալերոյ ձորակին՝ մի միայն ձորագետակ է փոքր մի մեծագոյն, և մղոնաւ կամ դոյզն աւելի յՆՂ. Հր. Նուշանց գեղը թափի ի գետն, և անկ է կաշի գայն վարդաւնաւ ծոր, յանուն երկուց գիւղից որ յաւակողմանն, յարեւմտեան ձորափին: Յանկալ՝ անունդ գտանի ի հին Յուդայական, այլ ըստ տրիցն գուշակի փոքրիկ գիւղ մի լինել յայնմ ժամանակի, իսկ այժմ երկու գետոյք են և ոչ փոքունք: Վերինն կայ ի գլուխ ձորակին ի ստորոտս Անալի լեւրին, Ստորինն երկու մղոնաւ խոնարհագոյն, և իբր մղոնաւ և կիսով հեռի յերկից Տեհնայ: Առ բերանով վարդաւնաձորոյ կայ Լեկ կամ Լէօք գիւղ, յերկուսին կողմանս ջրոյն տարածեալ: Ի հարաւոյ սորին վտակ մի եւս փոքրիկ թափի ի Մեղրաձոր, որպէս և այլ վտակ ի ստորեւ Ներքին Լեւազու. ոչ նշանակին ի քարտի շէնք առ նոքոք, և ձորակքն անձուկք են և փոքրիկունք, որպէս ծործորք ինչ. այլ մի ի նոցանէ հարկ է թէ Շրուաւնի ծորն իցէ համանուն գիւղիւ. հանդէպ երկրորդին լինի խառնուրդ գետակին Ագարակայ:

126. Իբր կիսով մղոնաւ մերձ ի խառնուրդս դոցին՝ ի հարաւոյ կուսէ, և իբրեւ երկու մղոնաւ լոկ ի հիւսիսոյ ափանց մեծի գետոյն Երասխայ կայ գլխաւոր և գեղեցկանիստ շէն գաւառին Արեւաց և անուանատու գետոյն՝ Մեղրի աւան, տարածեալ յերկուսին եզերս նորին, և ի միջի այգեստանեայց, թթենեաց, անդաստանաց բամբակի և պտղատու պարտիզաց. և այսպէս աւանդի կոչեցեալ վան պատուական մեղեր կողմանցն: Տիւպուս ճանապարհագիր՝ որ ընդ կողմուտու կարճաւանի դժուարաբայլ եմուտ ի սահմանս Մեղրոյ (ի 11 ապրիլի, 1834), « Թուէր իմն, առէ, ի դրախտ անդրա » փոխիլ. ուսենիք գնտակս արձակեալ, ծորենիք ծաղկեալք, պահէ՞ք, այգիք տնկեալք ի դարեւանդս, տունք հողայարկք, սրագագաթն քարածայոք՝ կրելով » զաշտարակս հնաշէն բերդի, յանդիման առնեն տեսաւ » բան նկարագեղ ». այլ տակաւին ոչ բաւականաչափ զարգացեալ եգիտ գրուածութիւն յայնմ եղանակի, վասն խստութեան կլիմային, և այն ի պատճառս լեռանցն բարձանց արգելոյ գկանութն ժամանումն և զանագան վերացումն ճառագայթից արեգական, և ցրտագին սոսոց շնչելոյ յԱլանկէզէ. որոց ներհակաբար և տօթ աւարանի վատառող լաւնէ գտեղին. վասն այնորիկ բռնակիչքն ելանեն ի հովս Լեշկայ: Իսկ Ռատտէ որ ի կէս յունիսի (17, հերու 1890) ազաւ աստ, նոյնպէս գովէ զՆուրս և գոյսս Մեղրեայ, ամենուրեք դալարին նկատելով և պտղաբերս, թզենիս և Նունենիս, Թթենիս, Դլորիս, Կեռասենիս, լայնասաղարթ Սօսիս և բարձր բարձր կաղամախիս. և ի պարտէզսն վարդենիս Մայիսի անուանեալս ըստ Պարսից, և Լատտրի (Lavatera) յազգէ մոլոխից. յիշէ և զառատութիւն բամբակի և ըզբերս շերաւոյ, նա եւ զքարուտ և ապառաժ սահմանսն՝

ցամաքասէր բուսովք և փշովք պատեալ: — Յերիս թաղս տրոհեալ է Մեղրի, երբեմն քաղաք, գէթ քաղաքաւան բազմաբնակ. մին ի ձախմէ գետոյն կայ, որ է յարեւելից, երկուքն այլքն յաջմէն, բայց մի ի սոցանէ գրեալ է ի սպառ աւերեալ է ի դարէ հետէ, և մարթ է գտանել ինչ արժանի քննութեան յաւերակսն² և յաշտարակս կամ ի մանր բերդորայս, զորս յիշէր վերոյգրեալ ուղեւորն (Տիւպուս), և որք տակաւին փոքր ի շատէ կանգուն կան ի կատարս բլրոց պատեւոց զշինին, և քաջ ամուր վայր յարդարեն զաւանն, վասն որոյ և կոչի Մեղրոյ բերդ: Այսոքիկ են կոչեցեալքն Մեծ, Փոքր և Միջին բաղք ի նոր վիճակագրութեան թեմին Տաթևոյ, որոց միահամուռ բնակիչք են իբր ոգիք հազար³: Մի մի եկեղեցիք են թաղիցն՝ Մեծի և Փոքուն, և բարեշէնք, ըստ վկայութեան յետին յիշեալ եւրոպացի ուղեւորին⁴, այլ ոչ թուին և բարեխնամք. որպէս և ոչ Մեղրոյ վանքըն Ս. Յովնաննէս, որ կայ յարեւելակողմանն, աւակաւք հեռի ի շինէն. յորում բաց յառաջնորդէն թուի թէ չգուցեն միաբանք, այլ պահապանք ոմանք, թէպէտ և կալուածս ոչ սակաւ ունի մենաստանն: Ի սկիզբն ԺԸ դարու յիշի Դանիէլ վարդապետ Մեղրեցի ընդ ձեռնաւ կողս կտակի Աղեքսանդր կաթողիկոսի: Յետեալ գտանի Մեղրի և յուսումնական հրահանգս, որում ոչ թուի փոյթ մեծ ունել ժողովրդեանն զբաղելոյ ի մշակութիւն բամբակի, շերամոյ և այգեաց, որոց գովի կարմիր գինին: Գժուարիմանայի է և բարբառ նոցին, հանգոյն Գողթնեցեացն, խառնութեամբ պարսիկ ձայնից և ռոյ, և առաւել՝ ծեքանք հայերէն բառիցն: Այլ յուսալի է կրթութեամբ՝ որպէս կորովիս նոյն և արս հանճարեղս ընծայել Մեղրոյ, որպէս երբեմն յՍԺ դարու զԵրեմիա վարդապետ, յորինող Բառարանի միոյ կամ մեկնութեան բառից Ս. Գրոց, և զԽորալէ վարդապետ՝ աշակերտ Մովսիսի կաթողիկոսի: — Արբահամ կաթողիկոս Գ ի շրջագայութեան իւրում եկեալ սյար յամի 1735, գրէր. « Եկաք ի Մեղրի, յորում կայր փոքրիկ վանք մի պա » տուական և հանոյական. որ և մնացի անդ երեք օր, » սփոփելով և զնոսա » ի պատմութեան յեւս ԺԱ դարու, յամի 1083, յիշի Արուստիլ ոմն Տէր Մեղրոյ քերդին, որ ընծայեաց եկեղեցւոյն Տաթևոյ « այգի մի մեծ » ի Մեղրոյ ծորի, (զկոչեցեալն) Բերդաւագեանց այգի »: Յառաջին կէս ԺԲ դարու յաւանէ աստի ընծայեցան յեպիսկոպոսութիւն աթոռոյն Սիւնեաց երկու եղբորք, նախ Բարսեղ, որ « սակաւ ինչ կեցեալ՝ անկանի պա » տահմամբ ինչ ի գետն Երասխ, մօտ յԱստուպատ » գեղ, ջորւմն հանդերձ՝ յոր հեծեալ կայր. և մտեալ » լողորդաց հանին յայն կողմն, և լոյս մեծ ճառագայ » թեալ ի վերայ ջրոյն, և տարեալ թաղեցին զնա ի Մա » զարթոյ վանք »: Ապա Գրիգոր, որ աւագերէց էր Մեղրոյ աւանին, « յերիւրեալ (յորդորեալ) ի սրբասէր և ի » մեծահաւատ տիրուհւոյ իւրմէ Մամամ կոչեցելոյ. որ » առէր. Ով երէց, ամայացաւ աթոռն Սիւնեաց. փու » թաւ և լեր քահանայապետ. զի և որդեակս մեր լիցի

¹ Ըստ Տիւպուսի Kourouz . չիք ի ուսու աշխարհացոցի:
² Շտրեյ (Chantr.) փռանիկ մարդաբնի և հնախոյզ, յամի 1890 ի սկիզբն յունիսի, ետ բառու և կրկանել թիւ մի, ի սահմանս

Մեղրոյ, և եղիտ պղնձեայ զարդս, օղտանեալս և զէնս:
³ Մշակ, ԺԸ, 36, գրէ տունն 165, ոգիս 953:
⁴ Տիւպուս (Դ. 45), մի եկեղեցի միայն յիշէ:

» որդի քահանայապետի... Բորմէ Համարձակեալ գնայ
 » առ Տէր Գրիգորիս եղբայր Ներսէսի Հայոց կաթողի-
 » կոսի, և անդ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս՝ գայ ի վիճա-
 » կըս Սիւնեաց. և տեւեալ ամս քսան՝ մեռանի ի Վայոց
 » ձոր ի Խարաֆայ գիւղ, զի չըլէր ընդ վիճակեալսն, ի
 » Թուականին Ուիլ » (1168)։ — Տասն կամ մետասան
 ամառ յառաջ քան զայն՝ այլազգիք գաղտագողի յար-
 ձակմամբ տիրացան Մեղրոյ, և հանին ի ձեռաց վերջին
 տկարացեալ Թագաւորացն Սիւնեաց՝ Գրիգորի և Սըմ-
 բատայ. և ոչ յետ բազում ինչ ամաց առեալ զԲաղա-
 բերդ « բնաջինջ արարին զտուն կապանին, զԱրեւիքն
 » գաւառ », ըստ պատմչին։ Բայց և ցլետին դարս յա-
 ջողեաց Մեղրեցեաց պահել զէթ զազգային ոգի և զառ-
 տընին տեսչութիւն, նա և զճոխութիւն, քալ մշակու-
 թեամբ վիճակացն և տուրեւառիկ վաճառականութեամբ
 յօտար երկրի. և զի բազմաթիւ էին բնակքն և ձեռնտու
 ունէին զմերձակայ գիւղականս, զորք մեծ արուծեան
 ցուցին ընդդէմ այլազգեաց յաւուրս անդ պատերազմաց
 Դաւթի Բէկի. յորժամ եկին Որդուտոցիք և այլ Պարս-
 սիկք ի կողմանց Սեաւ լեռանց (Դարաստաղ), 18,000 աւ-
 և պաշարեցին զաւանն. առաջնորդք Մեղրեցեաց կոս-
 տանդին, Յովհան, Սարի, և Աւարէլ 400 զօրակա-
 նք, բաժանեալ յերեսին թաղան՝ վառեցան ընդդէմ
 նոցա. ոչ կարացեալ զառաջինն զդէմ ունել, իրեւ մը-
 խեցան այլազգիքն և կալան զՓոքր Թաղն, սոքա բար-
 ձեալ զկամուրջս անցիցն, հրաձգութեամբ վանէին և ոչ
 տային թոյլ մտանել յերկոսին միւս եւս թաղս. առաքե-
 ցին և առ զօրավարս Դաւթի խնդրել օգնութիւն. յորոց
 փութացաւ զալ դիմել Պայինգուր, գումարեալ ի կող-
 մանց կովական գաւառի 3000 մարտիկս. այլ մինչեւ
 էր հասեալ նորա, Մեղրեցիք գիշերայն յարձակեալ ի
 Փոքր Թաղն, արարին կոտորած մեծ, և զբազումս ի փա-
 խուստ դարձուցին յՈրդուտոց, հանդերձ զլիւսաւորսն նո-
 ցին։ Հասեալ և Պայինգուրայ ի վաղիւն, յերիս գուն-
 դըս բաժանեալ զզօրսն, մէն միոյ 860 արամբք, և ժա-
 մրս ետթն կառուեալ սաստկապէս՝ կոտորեցին ի թշնամեաց
 անտի 11,000 այր. կալան և զմի ի գլխաւոր առաջնոր-
 դաց նոցուն Հաճի Շափի անուն, և արկին ի բանտ, ա-
 ոին և աւար բազում. բայց անկան և յիւրեանց կողմա-
 նէ ոչ սակաւ արք քալք, ընդ որս քալանթարն Լեւա-
 զու՝ Մուրում, և հորեղբորորդի նորին։ Եւ իբրեւ ի միւ-
 սում ամին եկն եղբայր խանին Երեւանու յՈրդուտոց և
 լուաւ զգէպսն, կոչեաց ի դատ զՄեղրեցիս. այլ քնը-
 նեալ և ի վերայ հասեալ զի Որդուտոցիք նախ վնասե-
 ցին Մեղրեցեաց՝ արդարացոյց զսոսա և արձակեաց ա-
 ղատս. արձակեցին և երկոքին կողմանքն զգերեալսն
 իւրեանց, և արալին հաշտութիւն առ ժամանակ մի։
 Յետ սակաւուց (1726-7) փոխան Պարսից հասին Թուրքք
 հզօրագոյն եւս բանակաւ, զոր դարձեալ յայողեցան
 Հայք՝ դարանամուտ լինելով՝ առաջնորդութեամբ Մխի-
 թարայ և Տէր Աւետեաց՝ չփոթել և ընկրկել յանձուկ

կրճառ անցիցն Ուզունպէնա կոչեցելոց, որ տանի հանէ
 յԵրասխ, և անդ ի նեղ արկեալ էր զոր կոտորեցին և
 էր զոր գետամոյն արարին, և առին աւար անբաւ, ընդ
 որս և զծրարս թղթոց հարկին՝ Թուով 32,000, և հրով
 ծախեցին։ Սպանին և զխորվիլ ոմն Դաշտեցի՝ ուրացող
 քրիստոսական հաւատոցն։

Յաջորդք և ժառանգք քալացն՝ մէլիքութեան պայա-
 դատութեամբ տեւեցին և տեւեն ցարդ. յորս գովու-
 թեամբ յիշին յեւս անցելոյ դարու և ի սկիզբն ներկա-
 յիս, Մէլիք Յօհան և Պարոն Աղաբաբա։ Բայց ի բազ-
 մադէմ անցից պատերազմաց Թուրքաց և Պարսից և
 խանից Գարապազու նուազեալ է ժողովուրդն. յամի
 1879 Մեղրեցի ոմն՝ գրէր 728 ոգիս միայն լինել յաւա-
 նին ընդ այր և ընդ կին. նոյն և ի հնգեան գետուն՝ Դի-
 րուանի ձոր, Մանլեւ, Վահրաւա, Գիտենիս (զոր Գիտե-
 մընաս գրէ), և Կուրուս, 684 ոգիս միայն համազգիս։ Իսկ
 ալ ոմն Մեղրեցի յամի 1880 ասէ 160 ծուխ լինել ի
 Մեղրի, և Մէլիք սեղւոյն՝ Աւրանեանց։ Յերրորդում
 քառորդի անցելոյ դարուն (1766) Էմին Յովսէփ՝ յա-
 ցանեն ընդ Մեղրի՝ զոր քաղաք կոչէ, և հասարակա-
 պետութիւն իմն, 3000 տունս ասէ նմին. յիշէ և զմշա-
 կութիւն քալաբեր այգեաց, հառատութիւն մետաքսի և
 բամբակի, և զճարտարութիւն կանանց ի գործուած նո-
 ցին. գովէ և զքաջութիւն Մեղրեցեաց՝ զի մերժեցին ըզ-
 բոնաւորսն յարուցեալս յետ սպանման Նասիր Շահի,
 և ուր ուրիմն յանձն առին հնազանդել Խարահիմ խանի
 տիրոջն Գարապազու։

Ջի ոչ յերկրագործութիւն միայն պարապէին նախնիք
 Մեղրեցեաց, այլ և ի վաճառականութիւն հանգոյն այլոց
 Ղափանեաց, Վկայեացն անշուշտ դիւաւք երոպական
 քաղաքաց, մանաւանդ Վենետկոյ, ուր յաճախէին քան
 յայլ քաղաքս Խալիլոյ. անդ յառանձին դիւաւս Ս. Խաչ
 եկեղեցւոյ Հայոց, յիշին յ'Օւի և ԺԸ դարս, Մեղրեցիքն
 կոստանդնուպոլիս Աղամայ (յամէ 1676 ց' 1730), որ և երե-
 ւի մի ի գլխաւորաց ազգայնոցն, և ի տասանց ի նոցունց
 կարգեալ գործակալ և դատավար ընդդէմ նաւապետի
 միոյ (Copepsich). այրի գողով՝ առնու կին զԱզատիկէ
 Գաբըշերա, պատկի ի Մուրան կղզւով (27 ապրիլ, 1694).
 վախճանի 80 ամեայ (16 յուլ. 1730) ի Ս. Սեւեր Թաղի
 Վենետկոյ, ուր տայ առնել նմա յուղարկաւորութիւն կին
 նորա՝ պաշտօնէիւք եկեղեցւոյն՝։ — Յակոբ որդի Տէր
 Զաքարիայ, որ յամի 1689 ի նորոգ շինութեան Ս. Խաչ
 եկեղեցւոյ ընծայեաց կանթեղ մի պղնձեայ, և 20 դու-
 կատ ի շինութիւն արծաթեայ կանթեղաց։ — Ոսկան
 որդի Պապղուլի, որ յամի 1695 ընդ այլոց քանից համ-
 ազգեաց աղերսէր զՀասարակապետութիւնն միջնորդել
 առ Սպանիացիս և Թափել զվաճառս իւրեանց, զոր դե-
 րեալ էին դաշնակիցք նոցին Նէապոլեցիք նաւաւն հան-
 դերձ, և ասէին ի տասն ամաց հետէ կալով աստանօր (ի
 Վենետիկ) իբրեւ հպատակք պետութեանն, շահաբեր լի-
 նել նմին վաճառականութեամբ իւրեանց, մանաւանդ

1 Խաչատուր Մ. Մամուլեանց, ի Մշակ, Ը, 81։

2 Հաւ քալաթանթ բանասէր գիտնականին Մկրտչի Էմին։

3 Ի Պատմագիրս յիշեալ եկեղեցւոյն՝ Zancomar Պարսից կամ
 ի Պարսից անուանի կոստանդ, որ ոչ գիտեմ զինչ նշաւակէ. իսկ

ի մահացուցաւ նորին՝ պապէս Նշանակիմա՝ նորին. Il. Sig. Cos-
 tantin d'Adamo, Armeno, d'anni 89 in circa, amato da
 febre e paralisis, mesi 14 in circa. Medico l'Eccelente
 Cumano. Lo fa sepolir sua Consorte, con Capitolo.

յայնմ ժամանակի՝ զի նուազէր շահավաճառ վննետաց¹։ Նոյն և յերկրորդում ամի (1696) պահանջէր ի ժառանգաց այլոյ նաւապետի՝ (Ֆրանգոսիւ) զինչ իւրեանց բարձեալս ի Զմիւռնիա։— Սոցին ժամանակակիցք են Աւստրոն, Բաղի, Պօղոս ոմն, և Խաչիկ Արարոնենց որդի Մալումի, որ յիշի յամս 1738—1745։

Երկրորդ նշանաւոր տեղի յԱրեւիս՝ ի յետին ժամանակս՝ եղեւ Կարճաւան, որ ստուգիւ արտաքոյ երեւի բնիկ Մեղրաձորոյ (Թէ և պատմիչն ի սմին պարփակէ), հուպ նմին յարեւմտից լերանցն, և սահմանակից Ուղաւառայ, փոքրիկ առանձնակ ձորակաւ, գեղեցիկ և այգեւէտ սահմանսք, որոց գինի փրփրոտ գոլի. այլ յաւէտ եւս նշանաւոր է երկիրն վասն բովոց կապարի և արծաթոյ, կամ արծաթախառն կապարի, բայց զորպէսն ոչ գիտեմ։ Ի պատմութեան յիշի Կարճաւան ի սկզբանէ ժողովուրդ, յորժամ Ա Սմբատ Թագաւոր Բագրատունի ի գալն ի նաւակատիս եկեղեցւոյն Տաթեւոյ, ընծայեաց սմա՝ ըստ պատմըին՝ զսեօ առանձն Կարճուան «յԱրեւիք գաւառի ի Մեղրաձորի, ընդ գնոյ ստացեալ»։ Մի ի կարեւոր և ամուր շինից էր և առ Թագաւորքն Արեւեանց, յորոց ձեռս մնաց և յետ կորստեան Կապանին, անազան ուրեմն ընդ այլոց բերդորէից նուաճեալ յայլազգեաց։ Բնակիչքն մերազգիք, ի ժամանակի վիճակագրութեան Դոբէնի իրր 40 ամուս յառաջ՝ էին տունք 39, և ոգիք 154 համարեալք։ յաշխարհագրի 1873 ամի նշանակին տունք 35, ոգիք 366, և տուն մի Ռուսաց. յայտ է թէ զարդիս աճեցեալ եւս են։ Տիւպուա ի սկիզբն ապրիլի (1834) անցանելով ի Կարճաւանէ ի Մեղրի, ընդ սակաւուց ծաղկեալ բուսոց յիշէ տեսակ մի Աբար-

բիոնի (Euphorbia rigida), և առ նմին սողալով յաւազի և ի ժայռս զպարուրածեւ Կողղինջն Զուղայի²։ Եկեղեցի աւանին նուիրեալ է Ս. Աստուածածնի։— Իբր երկու մղոնաւ հեռի ի Մ. Հր. աւանին՝ առ այլով վտակաւ կայ Կարճաւանու Սուրբ ուխտն կոչեցեալ. կամ Ս. Ստեփանոս վանք։ Աստի էր Եսայի վարդապետ աշակերտ Մովսիսի կաթողիկոսի, որ շինեաց և առաջնորդ եկաց Ս. Կարապետի վանաց Երնշակայ. յիշի և յամի 1665. Նոյնպէս և եղբայր նորին Տէր Յովնաննէս, որ ազաչեալ զգիտնական վարդապետն Ստեփանոս Լեհացի, ետ Թարգմանել, յամի 1660, զՅովսէպոսի Պատմութիւն Պատերազմաց Հրէից՝ ի լատին լեզուէ, յոր յարէ և ինքն զյիշատակարանս այս. «Ես Բոհան զառածեալ մե» «դօք, անպիտան ի գործ պաշտաման բանին քարոզու» «Թեան, եղբայր ըստ մարմնոյ Եսայեայ շինողի Սուրբ» «Կարապետի վանիցն Ապրակունեաց, բայց քեցեալ և» «տարակացեալ ի գործոց արիւթեանց և քաջասրտու» «Թեան նորին, գաւառաւ ի Մեղրոյ և գեղջաւ Կարճա» «ւանցի. լսէի միշտ ի գիրս ամենայն պատմութեանց» «Հայոց՝ յաղագս Յովսէպոսի, և տեսանէի զվկայութիւն» «սըն առ ի նմանէ, և ցանկայի բազում ասարփանսք, և» «ոչ երբեք տեսանէի ի մէջ ազգիս մերոյ. վասն այսորիկ» «ընդ այլոց սրբազնագոյն եղբարց մերոց Թախանձէի» «զերջանկապատիւ զեղբայրն մեր զՏէր Ստեփանոս» «վարդապետն Լեհացի, առ ի Թարգմանել. որոյ խո» «նարհեալ յաղաչանս մեր՝ սիրով Թարգմանեաց. և ետ» «նորին ընչիւքն ընդօրինակել ետու»։

Ընդ մէջ բերանոյ երկուց վտակաց առ ափն Երասխայ կայ և իջեալն մի Կարաւանապոսն Կարճաւանայ կոչեցեալ։

Բ. ԶՈՐԱԿՔ ԱՐԵՒԵԱՅ=ԿԵՆԱԽՈՒԶ

137. Զմասն երկրին որ ընդ մէջ Մեղրաձորոյ և գեւառավորն Պատուդայ՝ համարեցայ արեւելեան մասն Արեւեաց գաւառի, և որպէս կարծեմ նոյն և Կենաւուզ պատմութեանն Ղափանեցեաց. գէթ արեւելեան մասամբ։— Եայտ վիճակի ի թիկանց լերանց անջրպետաց Կովսականի՝ իջնեն տաանիւ շափ մանր վտակք. և ընդ անձուկ յոյժ ձորակս ուղղակի խաղացեալ ընդ հարա-

ւակույմն՝ Թափին յԵրասխ. և են յետագայք, սկսեալ յարեւմտից ի սահմանակցութենէ Մեղրոյ։ Ի գլուխ առաջնոյն նշանակի աւերակ գետը մի Սեւաստանունն, որ թուի Սեւաստար նոր ցուցակին Տաթեւոյ. որում հուպ ի հարսւոյ կայ Կեյոյոյ կամ Գեյոյոյ (ըստ ռուս աշխարհացուցի), զոր կարծեմ լինել Գառաան, ընդ որ էանց Աբրահամ կաթողիկոս յերթալն ի Մանլեւէ ի Մեղրի։

¹ Նշան տնուանէր Ս. Աբու Պատուդայ. իսկ Ոսկան գրի յիտաւ լայնան Սկան di Babuli։— Ոստիկանք վաճառականութեան Հասարակապետութեան՝ Թէպէտ ոչ համարէին զՀայս հաստատութեան ի վիճակի, այլ քանզի հրաւիրեալք էին անդր յամէ 1623, արժան է ասն համարել կամաւոր նպատակս (devonsi con-

siderare in figura de sudditi volontari), և պաշտպանել զհոսս, մասաւանգ զի բացեալ էր նոցա և վաճառատունս ի մայրաքաղաքի աստ։

² Et l'Hélice de Djoulfa rampait sur le sable et les rochers. — DUBOIS, IV 54.

Ջերկրորդ ձորակն երկարագոյն քան զայլ՝ մարթ է կոչել յանուն Մանլեու, որ և Մալեու, մի ի գլխաւոր գետից գաւառիս ի յետին ժամանակս, առ կռան Մեղրաւ ձորոյ. ի հին Յուդայիս գրի Մալուու, (ի մեծի աշխարհացոցի Ռուսաց Մարտիկոսի)։ այլ ի պատմութեան ոչ յիշի, բայց միայն յաւուրս Դաւթի Բէկի, առ որով յիշեալն Սափի Ղուլի որդւոստեցի կամեցաւ առնուլ և աւերել զայն. բայց Հայք փութացան տմրացուցանել ըզտեպին, առաջնորդութեամբ Թորոսի զօրավարի կողմանց Չուրնդուրի. և ի գալ այլազգեաց զիւղիցն Քիս և Գաց կամ Իգաց (որք մերձաւորք և յարուեցեան եւ զերս Մեղրաւ ձորոյ թաւին), յապահովելով զընտանիս իւրեանց, « ի բարձրագոյն գագաթն՝ որ հանդէպ աւանի » նոցա էր, Թորոսն ի գլխոյ Մանլեուսն ընդ առաջ լի. » նէր նոցա, և ի դիմի հարեալ զբազումս ի նոցանէ » անդանօր սատակէր. և զսյլսն մինչեւ ցՔիս ի փա-

» խուստ տանէր. և ինքն հրաման տայր զօրացն՝ մի » եւս պնդել զկնի նոցա, այլ երթալ հարկանել և այրել » զտունս նոցա. առնուլ զամենայն ինչս նոցա և դառնալ։ » Եւ իրրեւ կատարեցին զայն ամենայն դարձան ի Ման- » լեւ։ Եւ եկաց Թորոս ի Մանլեւ զաւուրս երիս. և կա- » ցոյց անդ զՊապ Կալերցի, զորդին Արապիոնի՝ զօրա- » պետ և կառավար ի վերայ երկրին Կենտուզայ։ Ի միւսանգամ յորձակել այլազգեաց ի վիճակս յայս՝ Հայք պատսպարեցին զչինականսն ի միջոցի աստ Մանլեու և Կալերու, Քիսայ և Վանք գեղը, վասն ամրութեան վայրացն. ուստի յետոյ յամրագոյն և ի հեռագոյն եւս դիմեցին ի վայր, տեսեալ զերկմտութիւն Պապայ։— Բի շատակ միվանաականաց Մանլեու գտանի ի Վենետիկ ի Սթալ եկեղեցւոյ Հայոց, այն ի պատկեր Ս. Լուսաւորչին, նկարեալ յամի 1714, և ի ստորոտն զրեալ զա- նուանս նոցին և զթուակսն, այսպէս.

Յիշատակ է պատկերս Սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, Ղափանցի ի գեղըէ Մանլեւայ Անդրեասին եւ եղբօրն Ուփանեասին եւ Մարտիրոսին եւ ծնողացն մահտեսի Պօղոսին եւ մօրն Խաթունին, ի Սուրբ Խաչ եկեղեցոյ Հայոց. Նկարեցաւ 1714, եւ Հայոց ՌՃԿԳ ամի.

Բիշեալք մականուանէին Ջիւղիսեանք, և հաստա- տեցին զքնակութիւն իւրեանց ի Վենետիկ, (ուր և

Թաղեալ է Մարտիրոսը կոչեցեալ Սողոմոնեց (1743), ի նմին Ս. Խաչ եկեղեցւոյ, այսու տապանադրաւ.

Այս է տապան Մարտիրոսի Որդւոյ Ղափանցի Պօղոսի.

Որ փոխեցաւ առ Տէր աստի Յամի Փրկչին որ աստ գրի.

1743. 17 Ապրիլի՝.

Զայսու ժամանակաւ (յամի 1743) Վէրոգ ոմն արեւոյ Մանլեւցի գրեալ է գովեստ ինչ տաղաչափական ի Գրիգոր Տաթեւացի, ի Սալա գեղը Հոնաց (Ղրիմու). հեւ տեւակ բան, տպագրեալ յԱմարսն հատորի Քարոզգը- ռոց նորին Գրիգորի, աւարտելով այսպէս.

« Սղազեկ գրուածս այս երգարանեալ
Ի Վէրոգայ գործակալէդ պիտակացեալ,
Հազար ննջուին թուին լեալ,

Ներ գեղն Սալայ որ երկիր Հոնաց կոչեալ »:

Ի թեմի վանորէից Տաթեւու ըստ նոր ցուցակի՝ դասի և Մանլեու Ամենափրկիչ Անապատն կուսանաց, այլ ոչ յիշի ի պատմութեան, և ոչ յԱրարհամէ Գ կաթո- ղիկոսէ յուղեւորութեան և յանցանելն ընդ գեօղս այս։ Իսկ եկեղեցին Մանլեու նուիրեալ է Ս. Գէորգեայ։

Մղոնաւ ի Հո. Մանլեու ի ծայր ձորոյն կան աստի և անտի գիւղքն Գարապաղ յաջմէ, Ափկիս ի ձախմէ, հուպք յիրար. ոչ գիտեմ զայր ի հին գիւղորայից տեղի ունիցի առաջինն, զՔարն արդեօք եթէ զՄթնածոր,

եթէ զայլ տեղի. երկրորդն յիշի ի պատմութեան Ղափա- նեցոց ի հարեւանցի.— Նոյնքան հեռի ի Մանլեւոյ յե- լից կուսէ (ի ձախմէ ձորոյն) կայ աւերակ գիւղն Թիգ զրիւլ յաշխարհացոցի, որ է հաւանօրէն Թօս՝ Տաթե- լու ցուցակին։— Ի հարաւակողմն ձորոյն երկու մղոնաւ եւեթ ի բացեալ յԵրասխայ՝ զգեբրք Նոյն կան մերձք յիրար և դէմ յանդիման՝ Մարգիգետ և Ալիսերէ կամ Ալտարա. առաջինն անձանթ է ինձ, եթէ չիցէ Մէգրէն՝ նորոյ ցուցակին Տաթեւու. զերկրորդն՝ մեծ և զեղեցիկ գեօղ Թաթարաց կամ Պարսից՝ կոչէ Տիւպուա (Դ, 47), որ էանց ընդ այն (12 ապր. 1834) ի միջի այ- զեաց և ձիթենեաց, և պատուեցաւ ի գլխաւորաց գեղին։ Յանուն Ալտարայ կայ պահակատուն կամ իջեւան յափն Երասխայ ի բերան ձորագետոյն։

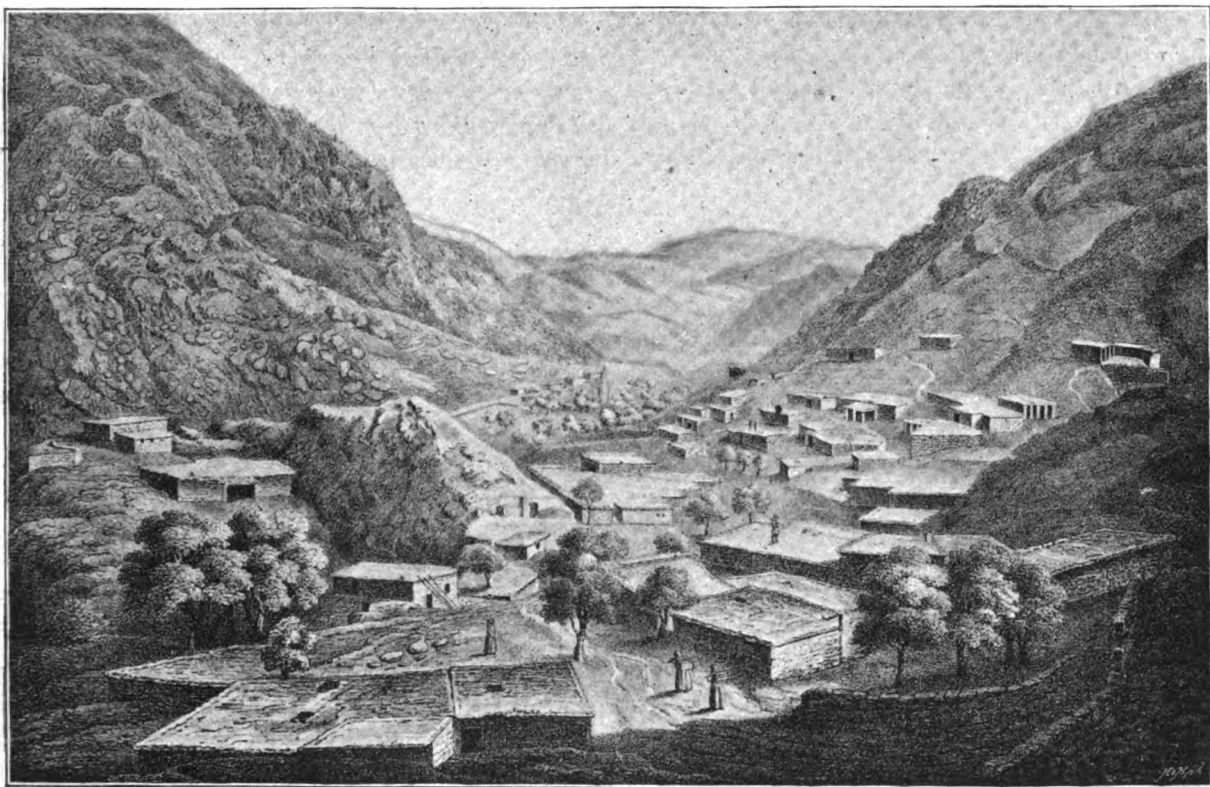
Երկրորդ ձորակն փոքրիկ է յոյժ և չէն ինչ ոչ նշանա- կի ի նմին. բայց դէմ յանդիման երկոցուն գեօղից երկրորդին՝ կան զոյգ մի գեօղից մղոնաւ եւեթ բացա- գոյն, յեզերս չորրորդի ձորակին, նոյն քան և յԵրաս- խայ հեռիք. հարաւայինն է Թխկոտն նորոյ ցուցակի

1 Ամաց 70 վախճանեալ է ի Թաղի Ս. Սեւեր եկեղեցւոյ. անդէ- կոս (համարակալ) գողով յայնժամ եկեղեցւոյն Հայոց, որում քանդի պարտական էր 280 լիրա վնեւտկեան, հատուցանէ եղբօր- որդի նորա Յակոբին։— Մեռեալներն իրաւացի ասէ. 1743,

April 20. Il Sig. Martino da Pauli d'anni 70 in circa, op- presso da gravissima malattia di petto, di mesi 2. passò di vita la notte decorsa: come dalla Fede dell' Ecc. Cumano: si sepolisce con Capitolo.

թեմին Տաթևոյ, որ ի քարտին գրի թուխտտ. այսպէս գրի այլ և թխտտ՝ ի յիշատակարանի աւետարանի միոյ, զոր յամի 1671 Նագար Ղափանցի ընծայէ Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ գեղջն: Հիւսիսայինն՝ իբրեւ քառորդաւ ժամու հետի՝ է Աստազոր որ արդ կոչի Ախտախան, և ոչ յիշի ի ցուցակս և ի գիրս. այլ վերոյգրեալ ուղեւորն ասէ բնակեալ ի Հայոց. միանգամայն և պանդաղեալ. անդ ընդ գեղեցիկ և բարձր կամրջածեւ միակամար ազուգայ ջրոյ ի վերայ ձորակին, վասն ոռոգման պարտիզաց: Հռչակեալ է ազնիւ գինի Աստազորի, զոր կշուով ասեն վաճառել, քաղցրահամ և սակաւ ինչ ածղաթթու¹: Յանուն Աստազորի կայ և պահակատուն

յեզր Երասխայ, առ բերանով Հինգերորդի ձորակին, առ որով ոչ նշանակի գետը, բայց աւերակ մի, նոյնպէս և առ վեցերորդաւն: Իսկ եօթներորդ գետաձորակն կոչի Սարի տէրէ, ունելով ի զլուխ միոյ ի ծործորոցն՝ գետը մի մեծ յարանուն կարճաւանի, զի զրի ի քարտին Գարալեփան. բայց ոչ գիտեմ նորաչէն իցէ եթէ Հին: Իսկ ի ստորին կողմանս ձորակին՝ յաջմէն կայ մեծագոյն եւս գետը Թաթարաց՝ Նիշդատի կամ Նիշվատի անուն, երկու մղոնաւ չափ ի Հս. Երասխայ: Վերոյգրեալ ուղեւորն Հելուեախացի, որ ի Մեղրեայ գայր այսր, հասանելով անցանելով ընդ դժուարին և դժոխածեւ սեւաւոյն ժանգաւար և ապալեր քարաժեռոս, բրդաձեւ ամբար-

82. Նիշդատի

ձեալս 1800՝ կամ 2000՝ յերեսաց Երասխայ, զմալեալ ի մուտս ձորահովտիս այսորիկ՝ ընդ գեղեցկութիւն վայրացն և ընդ խաղաղական նիստ գեղջն (զոր և գծագրեաց), նորսրինակ իմն ովասիս կոչէ, ճարտարութեամբ վաստակոց պտղաբեր գործեալ յամուլ վայրի. տունք ի սեաւ քարանց մի զմիով յեցեալք ի քարաժայռն, և վերամբարձիկ որմովք կայկայեալք են, և ազուգայք ոռոգմանց ի բարձունս առկախեալք. մշակութիւն այգիաց և թթենեաց ի պէտս որդանց չերամիւյ զոր դարմանեն, և

առ եղբրր գետակին ընդ մեծամեծ ընկուզենեպ վառարունս՝ զործեալ եռացուցանեն զբոժոժոն. իսկ զբերս այգեացն վաճառեն Հայոց, որք առաւել ցքի հանեն քան գինի. ընտիր են ի ստուղս և նռունք պարտիզացն: Գեղջ աւագն որ քաջ մեծարեաց զհիւրն, ասէր Թերեւս ի հարար ամաց հետէ հայրենի պայազատութեամբ ժառանգել զտեղին. զոր թէպէտ աւելազանց համարի ուղեւորն՝ այլ գուցէ ասէ ի Հայկազանց անտի սերեալ իցէ². և նովին պանշաւօք ընդ նորընծայ գեղեցկութիւն զարնայ-

¹ *Astasour*, petit village arménien, où, je fus étonné de voir un bel aqueduc d'une seule arche et d'une grande hauteur, qui conduisait l'eau d'un côté de la vallée à l'autre pour l'irrigation des jardins — DUBOIS, IV. 47.

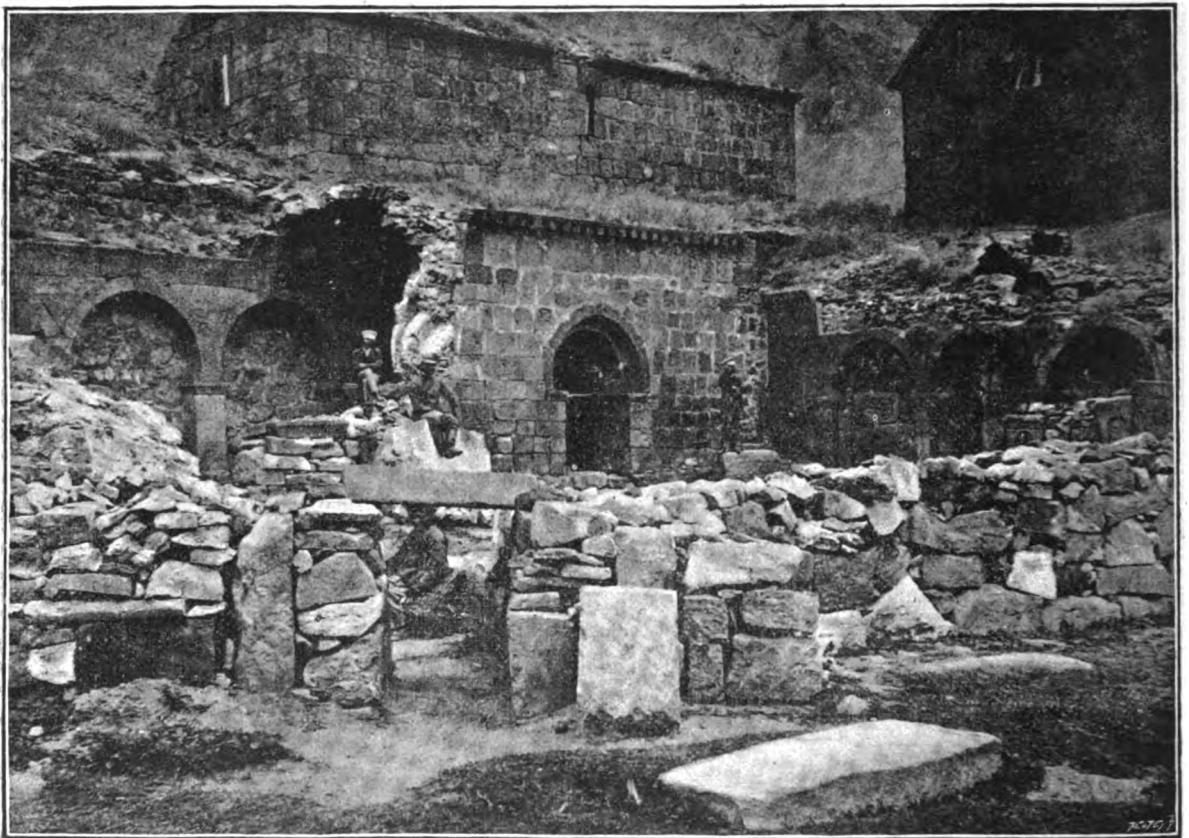
² Le Seigneur de ce village tatar, séparé du reste du monde, éloigné de toute communication, se trouva fort honoré de notre visite... Depuis une longue suite de siècles

il en n'avait changé dans Nougadi: notre hôte nous assurait que peut-être depuis un millier d'années, sa famille occupait et possédait ce village; il avait sans doute de l'exagération dans cette assertion; mais qui viendrait porter la guerre dans ces contrées, si bien défendues par la nature?... Mon hôte pouvait fort bien être un Haïgazni? — DUBOIS, IV. 49, 50 52.

նոյ՝ մեկնեցաւ յերկրորդում աւուր գիշերօթեալ (յ՝ 12 ապր. 1834)։ — Ռատտէ որ Հերու (1890, ի 16 յունիսի) եկն ի Ղիւղատի, ի խնդութեան եգիտ զընակիչն՝ վասն յալող և առատ բերոց շերամոյ, իբր զի միոյ սողոտնիկ (4, 25 գրամ) իտալական ձուոց որդանցն՝ բերեալ 30 ֆունտ բոժոժից, որ լինի իբրեւ 13 կշիւ (քիւղդր.) և չափազանց թուեցաւ նմա, զի ի Մեղրի հազիւ 23 ֆունտ համարէր յալողագոյնն։ — Ղանաւոր և չքնաղ ի բուսականս գտաւ ի սահմանն նորածանօթ բոյսն Միչաւիա (*Michauxia laevigata* Vent. յանուն փռանկ բուսախընդիր բուսաբանից, հօր և որդւոյ), որ ի ճառագայթածեւ արմատոց արձակէ բուն մի, 1 կամ $1\frac{1}{2}$ Չ. բարձր. ծաղկունքն դեղնորակ թերթիք կոր ի կոր վայրահակին. լի է բոյսն խիժային կաթամբ։ Ի կինդանական բերոց նշանաւոր է դեղթափ այծեամի *Bézoard*, որ յոլով գտանի ի մայրիս Ղիւղատեայ։ — Առ բերանով Սարի տէրէ ձորադետակին կայ պահակատուն մի եւս յանուն գեղջն. յորմէ սակաւութի վերոյ այլ ձորագետակ (աթերորդ) խառ-

նի ընդ առաջնոյն, ունելով ի վերնակողմանն զգիւղն Ըռնածոր, Խանազիդ գրեալ ի քարտի, յորոյ անուն ի գէպ է ստուգել և կոչել զձորակն. ի ծանօթ գեղոյ Արեւեաց՝ զոր կանխաւ դասեցաք, բաց յերկուցն յիշեցելոց ձոր բարդութեամբ՝ միայն մնայր Մթնածոր անյայտ գրիւք։

Իններորդ ձորակն յեղից աթերորդիդ՝ փոքրիկ է յոյժ, և միայն աւերակ գեղ մի նշանակի ի նմին վաղտ աւուն, որ ոչ յիշի ի գիրս կամ ի ցուցակս։ — Երկու եւս փոքրաքոյնք քան զայդ ձորակք են ի լեռնակողման սահմանաց Կովսական գաւառի, յորս ոչ նշանակի չէն կամ աւեր տեղի, այլ ստորեւ պահակատուն մի առ ափն Երասխայ, ուրանօր գետն մեծ կռուելով իմն ընդ կողմառ Քարաժայռ փրկիցն՝ յառաջէ վազելով. այլ յետ անցանելոյ ընդ սահմանն Արեւեաց՝ առ փոքր փոքր հանգարտէ, և հովիտն առ սակաւ սակաւ ընդարձակի, և օձաքարուտ և կրաքարուտ պորփրախառն քարածեռիցն յալորդեն դաշտակք փոքունք, յորս երեւի և թղենի վայրի, և այգիք յոլովք։

83 Աշտիշի վանքի վանքի (Տիւ յէջ 217. 218)

Ժ Ա

Փ Ո Ղ Թ Ն

ԻՒՆԻՔ և Վասպուրա-
կան՝ երկուքին նախանձ-
ընդդէմ ախարհք Հայոց,
մրցէին երբեմն սեփա-
կանել ինքեանց զփոքրիկ
զայս վիճակ, զետեղեալ
ի միջի իւրեանց. որ և ին-
քընիշխանութեամբ երեւի
վարեալ իբր առանձնակ

ի վաղընջուց. այլ զի ի յետին ժամանակս՝ Սիւնեաց աշ-
խարհի վիճակեալ էր անհակառակ, և մանաւանդ զի բը-
նական իսկ դրիւք նմա պատշաճի, ի նմին և տեղագրել
հարկ և արժան է. թէպէտ և Խորենացի յաշխարհա-
գրութեանն ի Վասպուրական դասէ, այնպէս Թերեւս
առ իւրով ժամանակաւ գոլով քաղաքական օրինւք. բայց
և ինքնին Երասխ գետ որ անջրպետ է երկոցուն աշխար-
հացն, ի Սիւնիս կցորդէ զԳողթն, ընդ այլոցն գաւառաց
ի միջի փակելով յահեկէն, որ է ի հիւսիսոյ — Սահմա-
նօրդք Գողթան են, յարեւելից կուսէ՝ վերջին տեղագը-
րեալ գաւառքն Արեւիք և Չորք. ի հիւսիսոյ՝ Մղուկ և
Երնջակ ըստ մասին, որ և յարեւմտից բովանդակ սահ-
մանակից է նորա. Հիւսիսակողմն ընդ մէջ Չորոց, Մըղ-
կայ և Երնջակայ անձուկ է, վասն որոյ և եռանկիւնու-
ձեւ իմն երեւութանայ երկիրն, երկարագոյն գոլով կող-
մանցն որ ձգին ընդ Մ. Հր. և ընդ Ել. Հր. իբր 215 մը-
ղոնաւ կամ պակաս, իսկ լայնութիւնն առ Երասխաւ՝
30 մղոնաւ չափ, կամ սակաւ աւելի: Մեծագոյն մասն
երկրին՝ արեւելեանն՝ յայսմ կողմանէ և ի հիւսիսոյ դէպ
յարեւմտեան հարաւ, զնստագոյն է, հերձեալ ի տաս-
նիւ չափ ձորակս, որոց չորք ըստ այնց դրից՝ ի թիկանց
Ալանկէզի իջանեն ընդ հարաւ արեւմտախառն յԵրասխ,
և ըստ տակաւ յառաջին յարեւմտաւ կոյս՝ մի քան զմի
երկարին, թէպէտ և ամենեքին փոքրասահմանք. իսկ ա-
րեւմտեան մասնն ունի միակ երկարագոյն քան զընաւս

գետ և ձոր՝ ուղղագոյն ձգեալ ընդ հարաւ, և է անուա-
նեալն Բստաձոր, այլ այժմ՝ կոչի Կիլիկան-չայ, Թուի ի
հին անուն Ազատ Գիրանայ: Զայլս ի գետակացն ի
դէպ է կոչել ըստ գլխաւոր աւանից որ յեզերս նոցին.
զառաջինն (յարեւելից սկսեալ), Գետամայ ջուր, որ իջա-
նէ յԱլքնաքերդ լեռնէ 8900՝ բարձուէ, ի հարաւոյ բար-
ձրագունին Շրխեռնոյ. երկրորդն Որդոռայ գետ, եր-
րորդն Ագոռեաց, չորրորդն՝ Տեռնիս, զոր մարթ է և
յանուն Վանանդայ կոչել. հինգերորդն որ ընդ մէջ
սորա և Բստաձորոյ՝ Ոչսոռնի, որ և Զինանար: Ո-
մանց ի սոցանէ են և օժանդակք կամ գետակիցք, կող-
մնական մանր ձորակօք — Զարեւելեան սահմանն՝ որ-
պէս նշանակեցաք՝ պարսպեն միայաբ բարձր բարձր լե-
րինք Ալանկէզի և Ղազանկէլի. յարեւմտակողմն՝ մի-
շասահմանք Երնջակայ ամբառնան Դիռն տաղ՝ ի հիւ-
սիսի՝ 8425՝ բարձր, Պելեզ գալէսի, Դաշ-պաշի (քարա-
գլուխ), և համօրէն լեռնագօտի ձգեալ մինչեւ ցԵրասխ,
այլ ոչ բարձր. ի մէջերկրեայս նշանակին Ոչուս և
Էլդի լերինք ընդ մէջ Ուտուփի և Բըստի. Կեալնոյ գա-
լէսի ի Հր. Ուլուսի, առ Զինանարաւ՝ Խարոռն-տաղ?
յարեւմտից Ստորին Ագուլեաց: — Հիւսիսակողմն եր-
կրին՝ մանաւանդ Բստաձորն՝ անտառային է, հարաւա-
յինն պիտանի բուսաբերութեամբ բարգաւաճեալ, այ-
գեօք և պտղաբեր ծառովք, և ըստ վաղեմի հռչակին՝
քաջ գինաւետ. և վասն այսր և վասն այլոց եւս հանգա-
մանաց՝ Գեղեցիկ առձայնեալ ի պատմէն: Յայժմուս
հաղորդ պարծանաց հին այգեաց Գողթան, և Թերեւս
չահարբեր քան զնոսին՝ գտանին և թրքենիք, սնունդք շե-
րամոց և նիւթք մետաքսի. թէպէտ և ոչ շատ բարգա-
ւաճեալ է անդ արուեստն, և յետնեալ գտանի քան
զՈրդուատ յայսմ մասին:

139. Ի սակաւ նշանակաց բանիցս գուշակի գաւառին
Գողթան կամ Գողթնեցեաց ի վաղ ժամանակաց մեծ
իմն հանդէս ցուցեալ յաշխարհիս մերում, զօրութեամբ

և կրթութեամբ, ըստ տանելոյ դիւցախառն դարուցն, և իբրեւ զմի յառանձնակ աշխարհաց և տոհմից Հայկազանցն պայազատեալ ընդ երկար ժամանակս, և առ փոքր փոքր նուազեալ, մարդ կալով երբեմն վասպուրական աշխարհի, որպէս և ի Ե դարու. զի որպէս վերագոյնդ յիշեցաւ, ընդ գաւառս նորին գրի յաշխարհագրութեան խորենացուց, և յետոյ Սիւնեաց. որպէս գրի յՈրբելեանէ, թէպէտ սա զՎողթն և զԵրնջակ մի գաւառ թուէ. Բայց Արծրունին թովմաս յայտնապէս վկայէ յետ նա. հաստակութեան Ս. Վահանայ՝ իբրեւ յամի 737, վիճակել Գողթան ի յամին Սիւնեաց՝ սրում և տնկ էր ոչ միայն ըստ բնական դրիցն (զոյգ և հաւասար այլոց նորին գաւառաց՝ որոց ի միջի անկեալ կայ), այլ և նոյն ինքն խորենացի խոստովանի, եթէ զԳողթնեցիս՝ գտի պատմեալ ի Սիսականէն արդարեւ հաստուած, « ոչ գի. » տեմ թէ յանուն արանցն զգաւառն անուանեն, եթէ » յանուն գաւառացն զնախարարութիւնն կոչեցեալ »¹։ Որ զհարդ. և է, անունն խորթալուր է և ոչ պայծառ որպէս զայլոց սիսական գաւառաց. և այս թերեւս վաւրն խառնութեան բնակչացն ընդ Մարաց գաղթականին և գերութեան, յորոց ի դէպ է կարծել և զլեզուին այլալուծին, որով և ի նոր ժամանակս և ցարդ զանազանի բարբառ Գողթնեաց. այլ հաւանական թուի ինձ յանուանէ առն միոյ նահապետի այնպէս կոչիլ երկրին, զի յիշի մերձայանդ Գորոշք իշխան սահմանակից վիճակին Վանանդայ. (յիշելի է և Շոքոթ աւան, և Շարիք՝ մի ի սովորական անուանց իշխանաց Գողթան)։ Ծանօթ էր անունն և հոռոմ աշխարհագրին Պողոմեայ², ժամանակակցի պայծառութեան գաւառիս՝ վիպասանաբն, յաւուրս Բ Արտաշիսի, այն է ի կէս Բ. դարու Քրիստոսի, համաձայն հայտմու (Փոյրիքի) Խոջապետի գրեւով, և ըստ Լատինաց Coltene. նշան մեծութեան կամ զօրութեան երկրին, որ անշուշտ յայն և ի հնագոյն եւս ժամանակս տարածանէր և ի վերայ սահմանակից գաւառաց. որոյ միւս եւս նշան՝ ընդարձականիլ կոչումն Գողթնաւստան³, և առանձնական Գողթան սուլուն⁴, այլ և Գողթանց գաւառ, որպէս կոչէ վերջին պատմեաց մերոց՝ Առաքել։

Ի պատմութեան մերում զառաջինն յիշի վեց դարուք նախ քան զգալուստ Փրկչին, Տիգրանայ Հայկազոնոյ ըզգերութիւն զարմից Աժդահակայ բնակեցուցեալ « մինչեւ » ի սահմանս Գողթան »⁵. այլ զի և ի նոյն ինքն ի Գողթնն էին գործա սփռեալք, տայ գուշակել այլ բան նորին պատմչի, որ ասէ վասն Արտաշիսի պարգեւել սպարապետին իւրում և գայեկին Ամրատայ՝ « զմասն արքունի » որ ի Գողթն »⁶։

Ի կարգի տեարց՝ նահապետք երկրին թէպէտ և սակաւք յիշին ի պատմութեան, վասն առանձնութեան տաւնըն այնորիկ, և ապա՝ ըստ այլոց Սիւնեաց՝ սակաւահա-

ղորդ գոյով ընդ թագաւորս Հայոց, այլ հնագոյն քան զյուդիս աշխարհաց և գաւառաց՝ յիշին, Շար կամ Շաբիթ ի կէս Ա դարու Քրիստոսի, և կին նորա Ննա, որդին խոսրով և թռն վախան. այս երկու անուանք եւս յաճախեալ են ի տոհմի պայազատաց Գողթան։ Յետ սոցա առաջին տէր Գողթան յիշատակի յերրորդ քառորդի Գ դարու՝ Ատոմ անուն⁷, յորում ժամանակի ի ներսիսեան Գահնամակի ի 466 բարձի դասի Գողթնեացն տէր, և ի Սահակայն՝ ի սկիզբն Ե դարու՝ բարձրագոյն եւս տեսանի ԺԵ գոյով ի Թիւս մնացելոց 70 ից անուանց գահուցն. իսկ յարքունի բանակին՝ զօրաբաժին Գողթնեաց էր 800 այր, որ է միջակ ընդ բազմաթիւն և ընդ նուազունս։ Ի սմին յիշեալս ժամանակի էր նահապետին Գողթնեաց (միւս Շաբիթ կամ Շաբամ⁸) որդի՝ Գիւտ, և սորա որդի եւս թուի կոչեցեալ Շաբիթ. սորա յելս կոյս այնր դարու՝ ծանօթ են որդիք Վասակ և Շապուհ. որոց « էարկ սատանայ աղմուկ և նախանձ » մեծ ի մէջ նոցա, վասն բաժնի ժառանգութեան հայ. » բնեաց իւրեանց, և կուռէին ի վերայ գեղեցիկ գեղին » Որդուատայ. և ի ճակատելն զօրք ընդ միմեանս՝ ե. » հար Վասակ սրով զեղբայրն, և խողխողեաց մերձ ի » մահ. և ապա զղլացեալ եղբայրական գթով, կոծէր և մաղձէր և գտանէր զբժշկութիւն եղբորն, և թողեալ նմա զամենայն ժառանգութիւնն, ինքն խոյս տայր ի տանէ և յաշխարհէ, և կրօնաւորեալ կոչիւր Հայր Գիւտ, որպէս է գուշակել՝ յանուն հաւուն իւրոյ։ զորոյ և զպատմութիւն աւանդեցաք այլուր։ Յետ սոցա դար մի ողջոյն անծանօթ մնան յինէն իշխանք և դէպք Գողթան. ապա ի սկիզբն Է դարու երեւի պայազատն Վուամ⁹. ի կէս դարուն (յամի 652) ասպատակեն Արարիսցիք ի գաւառս այս, և զգերութիւնն հանդերձ այլովք անցուցանեն ընդ հունն Զուդայու յայնկոյս Երասխայ¹⁰։ Յելս կոյս դարուն եկաց խոսրով, հայր երանելոյ և հռչակելոյ վկային Վահանայ, որ յատկաբար Գողթնեցի կոչի, նահատակեալ յամի 737. աշխարհածանօթ վկայարանութիւն նորին ծանուցանէ լռելեայն և զաւեր և զխաւար գեղեցիկ՝ և գինաւէտ գաւառին իւրում Գողթան, ընդ սահմանակցին Նախնաւանայ, և զարտառուչ հայցուած նորա, կամ զիմաստասիրութիւն պատմչին, մինչ ի դրան և ի սպասու ամիրապետին կայր յԱսորեստան, փափաքել և տեսել. « Արձակեցէք որ տեսանեմ զօրչափութիւն աւել » ըստ յերկրին իմոյ հայրենեաց » և առեալ հրաման՝ սլացաւ եհաս յըզմային։ Այլ տուաւ քան զինուածոցն և զայդեաց խոպանն և աւեր՝ ետես զիւր զներքին աւերած, թէ և զակամայ. զի չորեքամեայ գերի վարեալ՝ կրթեալ էր ի դեն կուրանին։ Գանձասացն Խաչատուր (Կեչառեցի) այսպէս նուագէ զիղծս Վահանայ, զգալուստն և զընդունելութիւն ի հայրենիսն.

1 Խոր. Բ. Ը. Զայս քան խորենացուց ընդարձակեալ Սահակաւս Սրբելեան՝ գրէ (ի գլ. Զ.) « իշխանք Գողթանն՝ ոչ եթէ յայլ. » մէ տահմէ էին, այլ ի նոյն Սիսական ցեղէ, ըստ մասին ի ժա. » ղաւագութիւն առեալ էին զայս գաւառ. որպէս ցուցանէ քեզ » Մովսէս խորենացի »։

2 Պաղմէոս, Ե, ԺԳ։

3 Թովմա Արծրունի։

4 Կարին։

5 խորենացի, Ա. Լ։

6 Նոյն, Բ, ԺԳ։

7 Բուզանդ, Գ. ԺԲ։

8 Որպէս գրի ի պատմութեան Կորեան։

9 Սեբեոս պատմիչ։

10 Դեւոնք պատմիչ։

« Թիւեաց զաւանդ ուխտին ազգայնոյ,
կարօտացաւ երկրին հայրենոյ.
Խնդրեաց հրաման վասըն իւր գնալոյ
ի բնիկ գաւառ Գողթըն կոչելոյ.
Համբաւ հասաւ իւր ազգակայնոյ.
Ելին ընդ առաջ. . . ողջունոյ.
Աւին զնշան խաչին Քրիստոսի,
Ելին ընդդէմ գալոյ Վահանին:
Տեսեալ զնշան մեր Մարգարէի.
Դարձուցանէր զերեսն յերկիւղին.
Ջարհուրանօք լինէր ընդ գործին,
Եւ արտասուէր յորդ ի հանդիսին.
Թիւէր զպատգամս աւետարանին,
Հեղձամղձուկ լինէր ի սրտին.
Ահապնախոց առնէր ըզհոգին
ի սպառնալեաց մեծի ատենին.
Լըւեալ բնակիչքն իւրոյ գաւառին
Եւ արտասուաւ յորդոր հոսէին.
Մի երկընչիր, որդի Խոսրովին,
Մէք պաղատիք մերոյ արարին,
Միջնորդութեամբ սուրբ Աստուածածնին,
Որ քեզ թողու զմանուկ հասակին
Ըզթողութիւն պարտուցն առաջին »:

Հատոյց նա զպարտան լի անթերի և առաւելեալ,
զկեղան բռնի և օտարոտի ջնջելով յորդ արտասուօք, և
ճգնութեամբք, ապա և նուիրական արեամբն. իսպառ
հրաժեշտ տուեալ և սիրոյ նորահարսին՝ (զոր ածին նմա
աւագ իշխանք տանն Սիւնեաց), և ցանկալի հայրենեացն
և բնաւ աշխարհի. Թերեւս ի սակա խնամութեանն՝ նոյն
իշխանք Սիւնեաց գրեցին յայնմ՝ հետէ զԳողթն ընդ գա-
ւառս աշխարհին իւրեանց. որում յետ 30 ամաց տէր ճա-
նաչի Սահակ, յիշեալ ի ժողովի Սիւնի կաթողիկոսի.
Իսկ յետ նորա ոչ եւս գտանեմ յիշատակ իշխանի կամ
տեառն Գողթան. և որ յետ կոյս Ժ դարու յամի 980
անուանի Խոսրով իշխան Գողթան՝ ի կտակագրին Հռի-
փսիմայ դստեր Աշոտոյ Ողորմածի, ընդ երկրպագութեամբ
է, վասն երկրպագան լինելոյ և գրուածոյն. նա զի և
յետ ոչ բազմաց թուի Արաբաց գրաւեալ և հաստատեալ
անդ ուրոյն կողմնակալ կամ բռնաւոր. յայտնապէս իսկ
յիշի Ամիրայ Գողթան ի սկիզբն Ժ դարու, յետ հարուա-
ծոց Յուսիսայ, յորմէ խնդրէր Սիւնա գահերէց իշխան
Սիւնեաց զԵրնջակ բերդ և զգաւառ՝ իրրեւ սեփական մա-
սըն վիճակի իւրոյ. « Զոր ամիրայն ոչ կամէր տալ, այլ
» ասէր, յարքունուստ ինձ իսկ պարգեւեալ է: Լուեալ
» ապա զայն Սիւնա, և զոր գումարեալ ի պատերազմ
» ահագին իմն սաստկութեամբ, ընդ իւր բերեալ և զՍկիւ-
» րացի թորքսն, որք խորանօք բնակեալ էին յաշխարհի
» նորա. ելանէ ընդ առաջ և ամիրայն. և ի խառնիլն ընդ
» միմեանս՝ յաղթահարեալ լինէր Հազարացին: Անդ ա-
» պա զօրքն թուրքաց՝ որ ի ձախ կողմանն՝ յետուստ թի-
» կանցն վասակայ կային, խորհուրդ իմն դիւարախի ի

» մէջ առեալ, և միաբան ի վերայ Վասակայ յարու-
» ցեալ, դիմաւալ յերկիր ընկենուին. և ինքեանք
» դէմ եղեալ փախչին զկողմամբն Նախաւանու¹ »:

Ի վերջ կոյս դարուն (Ժ) Ապուտոյոսի կամ Ապուտէրի
ոմն էր ամիրայ Գողթան, որ յամի 983 ասպատակեաց
ի Ճուաչ և ի սահմանս Վասպուրական աշխարհի. այլ
յետ ամաց ինչ՝ իւր իսկ երկիր աւերեցաւ յԱպրիկէայ որ-
դոյ Ռովադայ ի մեծէ ամիրայէ Վարպատականի. բայց
Ապուտէրի դարձեալ զօրացեալ էաւ և զԴուին քաղաք
յամի 989, և դաշն հաշտութեա՝ եղ ընդ Սիւնայոյ Շա-
հանշահի. սա ի դրժել ուխտին՝ ետ զօրս յազնականու-
թիւն Սալարի հակառակորդի նորուն: Ոչ գիտեմ ցերբ
տեւեաց աստ իշխանութիւն ամիրայիցն, այլ թուի թէ
ց'ելս Թաթարաց. յՈրդուստ հաստատեալ էր բնակու-
թիւն նոցա, ուր և ցմեր մամանակս կային կուսակալք
կամ գաւառապետք Պարսից. և ոչ է հաւանութեան ե-
թէ յառաջին կէս Ժ դարու Գէորգ եղբայր Յովհան-
նոս Քանեցոյ իշխան իցէ Գողթան, որպէս յիշատակա-
գիր մի ժամանակակից գրէ. այլ ի կողմանս Երնջակայ
ունէր նա իշխանութիւն. սակայն չիք երկրպել զի որ-
պէս յայլ կողմանս Սիւնեաց կացին մնացին հայազարմ
իշխանք կամ աւագ մարդիկ, մէլիքք, այսպէս և ի Գող-
թան վիճակի ընդ տիրապետութեամբ Պարսից, յորոց և
գտին շնորհս ազատութեանց յօլովից գիւղից իւրեանց,
ուղղակի ընդ արքունի պաշտպանութեամբ լինելոյ և նմա
վճարելոյ զհարկն, որք և կոչէին ըստ պարսիկ հրահան-
գաց խաւ գիւղք. այլ ոչ մնացին անվտանգ ի ժամանակս
պատերազմաց Պարսից և Օսմանեանց, անդստին յա-
ւուրց Շահ Աբասայ, որ կերպարանափոխ իմն արար ըզ-
կէս մասն աշխարհիս Հայոց, սրով, գերութեամբ և գաղ-
թիւ. և տազնապ տատանմանն եհաս մինչեւ ի սահմանս
Գողթան: Զդիպուածս իրացն թուի գրեալ ուրուք առան-
ձինն ոճով, այլ վերնագիրն միայն այլաձեւեալ գտաւ:
Պատմէ հակիրճ և յիշատակագիր ոմն յետ կոյս Ժէ դա-
րու (յամին 1692-6), զ'գալ ի Պարսից զօրագլխի ուրումն,
իրրեւ ի վերայ Վրաց երթալով, խաբէութեամբ ետրն ան-
գամ ասպատակել ի Հայ-Աղուանս և ի Սիւնիս և ի «մա-
» սըն ինչ Գողթնեաց... և բազում ոռւտ քրիստոնեայք
» զճմարիտ հաւատս Քրիստոսի փոխանակեցին ընդ...
» օրինացն Մահմէտի, և միաբանեցան ընդ Պարսից, և
» այնքան վնաս և աւերս գործեցին, և մանաւանդ որ-
» դիք անիծելոյն Վասակայ Սիւնեցիք, որ բազում ոռւտ
» կարգաւորք և օրինազանց աշխարհականք... գնացեալ
» յարեցան ընդ զօրս նորա, և առեալ սփռեցան ընդ ա-
» մենայն երկիրս, զգետը, զգաւառս, զվանք, զանապատ,
» որք ի լերինս և որք ի դաշտս, ազգ և ազգ ստութեամբ
» պատճառս յօդեւելով, և ոչ մնաց տեղի որ ոչ կոխեցին ոտք
» նոցա. և այնպէս աւեր դարձուցին զերկիրս ամենայն
» և կոլոպտեցին ի ստացուածոց, առ հառարակ զամե-
» նեսեան ահաբեկ և սրտակոտոր արարին»: Այսպէս և
յաւուրս գործոց Դաւթի բէկի Գողթնացիք և սահմանա-

varin Araradoi eu masin Chugtan chavari schsial i thsisin
hajozz 1034 en. որ է հայերէն այս բան. Սակս դիպուածոց Հա-
յաստանեաց եւ եւս գաւառին Արարատոյ և մասին Գողթան
գաւառի, սկսեալ ի թուին Հայոց Ռոմիին (1605):

1 Ստեփ. Օրբելեան. ԼԷ:
2 Դէպ եղեւ ինձ տեսնել ի մատենաստան Օքսֆորտ քաղաքի
Անգլիոյ ի Թերթ մի հայ-լատին այբուբենից, սոցին տառերք զը-
րեալ սղապէս. Sachs tibuaizuzz hajasdaneaizze eueus cha-

կիցք նոցին հակառակ նմին յաւէտ զկողմն Օսմանեանց կալան, օտարացեալք ի Պարսից, զորոց կողմն ունէր Դաւիթ և օգնութեամբ նոցին եհար զՕսմանեանս. այլ վասըն դաւաճանութեան Ազուլեցւոց ոչ կարաց իսպառ նուաճել, որպէս տեսցի ի տեղագրութեան այնր քաղաքաւանի: Արաւամ կաթողիկոս յայցելութեան իւրում ի կողմանքս, ասէ հրաւիրեալ յիշխանացն Գողթնեաց և երթեալ յԱզուլիս:

130. Աշխատուր է Գողթն քան բնական բերովքն՝ և քաղաքական անցիւք՝ յաւէտ կրօնական հանդիսիւ. Ժողովուրդն քաջ պաշտօնասէր գուշակի և ի հեթանոսութեան կրօնս, և պնդապահ հին աւանդութեանց, որոց որպէսն գրեալ է իսպառ ծածկեալ է արդ ի մէջ. բարեբաղդ գտաւ փոխանակ այնր կանուխ լուսաւորութեամբ քրիստոսական հաւատոց ի ձեռն Բարդուղիմեայ առաքելայ, որպէս աւանդեն պատմիչք մեր, Թերեւս և Թովմայի. և ըստ այսմ՝ ոմանք նախահաւատս ասեն զԳողթնեցիս և զՍիւնիս քան զամենայն Հայս. ի հարաւային գաւառս աշխարհին ասի քարոզեալ Բարդուղիմեայ, յԱրեւիս, յոր եմուտ յԱտրպատականէ գալով ի Բաղս և ի Գողթն. աստանօր շինեաց նախ եկեղեցի զոր կոչեցին Տեսան ընդ առաջ, և հետախաղաղ կորոյս զվնասակար ջուրս Որդուտայ. մկրտեաց զիշխանն Շար հանդերձ տամբն, և կացոյց առաջնորդ եպիսկոպոս զԵղմսի ոմն յիւրոց նախնի աշակերտաց և հետեւողաց. յորոց մի էր և Լուսիկ՝ որ վախճանեցաւն ի վանանդ, և հանգուցաւ ի մատրան փոքու. անդ շինեաց, ասեն. և վանս յանուն առաքելոյն Թովմայի, որ և կայ ցարդ. բայց ոչ է հաւանել շինութիւնն ի Բարդուղիմեայ, այլ ի յետնոց ոմանց: Յաշակերտաց անտի առաքելոյս համարի սկըզբնաւորութիւն և կարգ եպիսկոպոսաց Գողթն յառաջ քան զընդհանուր լուսաւորութիւն ազգիս ի Ս. Գրիգորէ, այսպէս.

Կուսմի, խաղաղական մահուամբ վախճանեալ.

Բաքելաս, ազգաւ Խուժիկ.

Մուշէ, ընտրեալ և ընծայեալ առ Թադէոս առաքեալ, բայց ոչ ժամանեալ Թուի առնուլ զձեռնագրութիւն, և խափանեալ եպիսկոպոսութեանն, այլ և քրիստոնէութեան, կամ սակաւուց մնացեալ անդ զաղտութեամբ, զօղելով ի լերինս Դարուայ, որպէս և ի վերին Հայս, մինչեւ ի ժամանակս Լուսաւորչին: Իսմանէ կարգեցաւ եպիսկոպոս Գողթնեաց Մովսէս ոմն, որ ԺԹ է ի Թիւս երեսնից վահակալաց և յայտնի անկախ զոյ յեպիսկոպոսէն Սիւնեաց, և ոչ որպէս Որբելեանն համարի, եթէ յառաջ քան զԼուսաւորչին առանձինն և ինքնակաց էին եպիսկոպոսունք Գողթնեաց. « իսկ ի լուսաւորեալ Սրբոյն Գրիգորի զՀայս և ի կարգաւորել զբարձ » և վաստիճան եպիսկոպոսացն, և զսոռա (զԳողթնեաց եպիսկոպոսունս) յանձնեաց եպիսկոպոսացն Սիւնեաց, » զի նոցա հրամանաւ և ի ներքոյ կացցեն հնազանդութեամբ. որում վկայ առաջին կաթողիկոսացն չրփարեալ, » րական Թուղթք և հին գաւազան գաւառացն՝ որ վասն » հարկաց եկեղեցւոյն. զի լիով ունի գրեալ յինքեան

» զբովանդակ գաւառն Գողթան »: Անմարթ էր այսմ այսպէս լինել ի սկզբանն. զի ոչ ունէր Գողթն ոչ յառաջ քան զԼուսաւորչին և ոչ առ նովաւ և ի մերձաւոր յետագայ դարս՝ մասն քաղաքական վարչութեան ընդ Սիւնեաց, Թէպէս և ի Սիւսականէն ծագեալ էր առհմն, այլ յաւէտ ի վասպուրականն յարեալ էր, և ի նոյն իսկ ի Յուդայի հարկաց եկեղեցւոյն, զոր ինքն Ստեփանոս կարգէ յաւարտ Պատմութեանն, ընդ գաւառս Սիւնեաց, չիլ ի նմին ոչ բովանդակ այլ և ոչ մասն գաւառին Գողթան, բայց լըրնլակ ուրոյն. ապա Թէ գրեալ եւս էին և գեղք Գողթան ընդ այլոցն՝ այդ յայտ է Թէ յետոյ եղեալ է, յորմէ հետէ և քաղաքական օրինօք անկաւ Գողթն ի բաժին իշխանութեան Սիւնեաց յԼ գարու կամ զկնի. զի եպիսկոպոսունք նորա առանձինն յիշին և գտանին ցայն ժամանակս, մինչ այլոց գաւառաց Սիւնեաց՝ ոչ բնաւ, կամ հազիւ երբեմն, և այն ոչ օրինօք, այլ իբր ապօտամբութեամբ. վասն այնորիկ և անդրէն վերածեալ մօտեալ ընդ իշխանութեամբ մեծի եպիսկոպոսին, որ յանուն բովանդակ աշխարհին Սիւնեաց կարգեալ նախ ի Լուսաւորչէն, և հաստատեալ ի յաջորդաց նորա, նախանձաւորութեամբ պահիւր ի տեսարց աշխարհին և ի նոյն իսկ եպիսկոպոսաց պահանջիւր յաթոռակալել իւրեանց. և զի յառաջ քան զԺԱ դար անկեալ էր և Գողթն ընդ նոցին վերատեսչութեամբ, հաւաստէ չրփարեալական Թուղթ Սարգսի կաթողիկոսի Ա, յամի 1006, զի ոչ միայն ի վիճակ Սիւնեաց եպիսկոպոսին Թուէ ուրոյն ուրոյն զՈրդուտայ, զԱզուլիս և զՎանանդ, որ Գողթնեաց գաւառիս է մասն, այլ և յաւելու դարձեալ. « Եւ յիշնլակայ » գաւառին՝ Բստեձոր, զոր Գողթնեցիքն էին առեալ, » նա և զՎանանդ և զԳողթն բալորովին, որոց Թէպէս » եպիսկոպոս լեալ էր և կայր սակաւ վայրացն, այլ ի » ներքոյ Սիւնեաց նուաճեալ էր »:

Արդ ի Լուսաւորչէ հետէ մօտ ց' Թ դար առանձնակ եպիսկոպոս Գողթան յիշեալք յամս 303, են

Մովսէս Տարօնացի

Սահակ Տարօնացի

Ջրուանդատ

Ստեփանոս

Յովհաննէս

500 — 550 Մուշէ

550 — 580 Անաստաս

594 Սիոն

628 Մարտիրոս

768 — 773 Եսայի (յետոյ կաթողիկոս).

Եթ դարէ գրեալք է ց' ԺԴ ոչ յիշին եպիսկոպոս Գողթան, յայտ է զի ընդ մետրապօլիսօք Սիւնեաց գալով գրաւեալ. այլ յայնմհետէ դարձեալ երեւին անկախք ի Սիւնեաց կամ ի Տաթեւոյ Թեմէն, և են ծանօթքն ինձ, ընդհատ ժամանակօք,

1280 — 1300. Սարկաւաճ

1424 Տէրունական

1669 Խաչատուր

1680 Պետրոս¹.

¹ Սա յետ մահուան Յակոբայ Դ կաթողիկոսի՝ հրաւիրակ առաքելաց առ Եղիազար և երբ յաթոռն կաթողիկոսական:

1691 — 1712 Թովմաս վանանդեցի
1708 Յովնաննէս
1737 Թովմաս
1740 Յովնաննէս
183.. Սիմէոն վերջին եպիսկոպոս.

զի յամի 1837 բարձաւ ամբողջ եպիսկոպոսութեանն և կարգեցան լոկ առաջնորդք. որոց յետինք են,

1870 Յակոբ վարդապետ
1871 Կարապետ վարդապետ
1881 Անանիա վ. Համազասպեանց
1883 Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրեան:

Ի սկիզբն ԺԸ դարու ի ձեռնարկողս կոնդակի Ագե-
քանդրի կաթողիկոսի (յամի 1708) յետ Արտագուարք-
եպիսկոպոսին՝ առաջին գրի Գողթն արքեպիսկոպոսն
Յովնան, նախ քան զԲՆՆոյն իսկ:

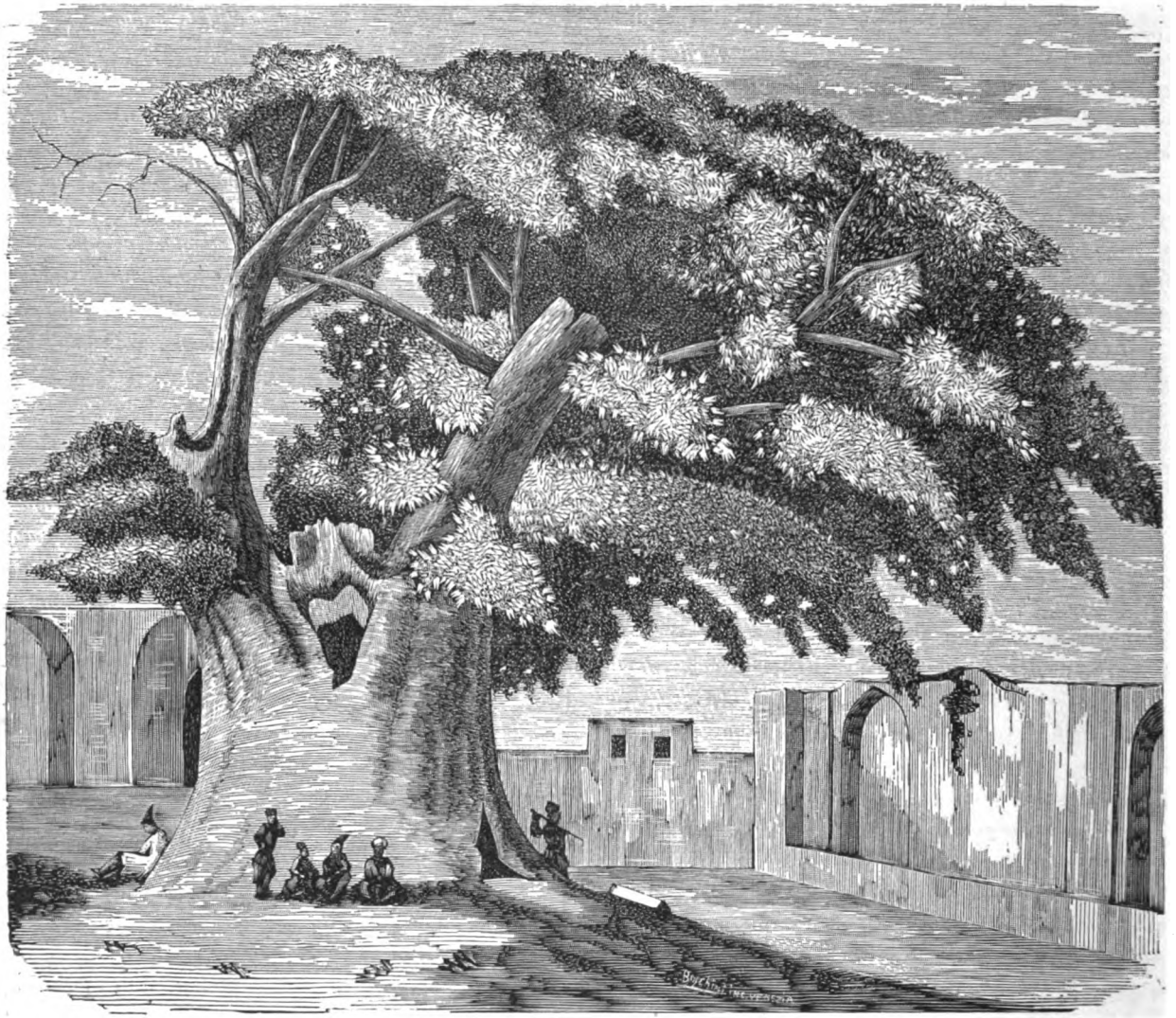
Ի կրօնական դէպս գաւառիս՝ յետ քարոզութեան ա-
ռաքելոյն Բարդուղիմեայ և Ս. Լուսաւորչին, արժանայի-
շատակ է լուսնի գործոց նոցին ի ձեռն հօր դպրութեան
մերոյ Ս. Մեսրոպայ, որ երկիցս լուսաւորեաց զսոյն,
նախ յառաջ քան զգիւտ հայերէն տառիցս, իբրեւ մե-
նասէր աստուածախոհ անձն մեկուսացեալ այսր. ուր
տեսեալ զի տակաւին մնայ «դժուալ աղանդն հեթանո-
» սական, թաքսեցեալ յաւուրսն Տրդատայ մինչև ցայն
» ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարիլ թա-
» զաւորութեան Արշակունեաց. զայն երարձ օգնակա-
» նութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շա-
» բիթ. ուր նշանք աստուածայինք լինէին, որպէս առ
» Սրբաշին Գրիգորիւ, հարածական լեալ դեւք մարմնաւոր
» տեսչեամբ ի կողմանն Մարաց»: Յետ գիւտի հայերէն
տառիցն վերադարձաւ Մեսրոպայ «ի նախնի աշակեր-
» տեալն Գողթն», որպէս ասէ Մ. Խորենացի, կամ
«յառաջին դաստակերտն իւր», ըստ Կորիւնի, և կրկին
աւետարանեալ «կարգէր յամենայն գիւղս գաւառին
» դասս սրբոց վանականաց. որում և հասեալ ժամանեալ
» հայրաբարոյն Գտայ՝ որդւոյ Շարաթայ, առն քրիս-
» տոսասիրի, բազում սպասաւորութիւն՝ իբրեւ հաւա-
» սարի որդւոյ՝ վարդապետին առնէր»: Եւ քան զվա-
ներդ՝ յառաջնում գայտեանն հաստատեալ էր վանս
մի, որ յիւր անուն կոչեցաւ յետոյ ծեղմամբ կամ համա-
ռօտելով Մասրեւան, ուր և կամէին ոմանք հանգուցա-
նել զմարմին նորա, բայց ոչ եթող վահան Ամատունի,
այլ յիւրականն տարաւ յՕշական: — Ի նոյն տեղիս ա-
ռանձնութեան և քարոզութեան Ս. Մեսրոպայ՝ ա-
ռանձնացաւ առ վայր մի և Աղան արծրունի առաքի-
նակրսն աշակերտ Ս. Սահակայ և ուսուցիչ Ղազարայ
Փարպեցւոյ: Զարմանալի իմն հանդիպութեամբ իբր 13
գարուք յետ նոյա՝ ի նոյն սահմանս քարոզէր և մի յե-
րից զլուսաւոր հարց նորոգողաց անապատական կենաց ի
Հայս, ի սկիզբն ԺԵ դարու, Պօղոս վարդապետ, որ և
հալածանս ոչ սակաւ կրեալ՝ ստիպեցաւ յետոյ երթալ
ի մեծ Անապատն Տաթեւոյ:

131. Երկրորդս այս գաւառս Մեսրոպայ ի Գողթն,
Թէպէտ և ոչ անմասն ի կրօնական կրթութենէ, այլ էր
յաւէտ վասն գրականութեամբ զնոյն յապահովելոյ և

անհեղուկանելոյ. զի յայսմ եւս մասին առանձնաշնորհու-
թիւն և սեփական կնիք ունի երկիրս այս, առաւել քան
զայլ կողմանս աշխարհիս մերոյ, ընդ հեթանոսական
պաշտամանց՝ պահելով պնդութեամբ և զդիւցազնական
աւանդութիւնս նախնեաց, և զարիական գործս քաջաց
և զթագաւորաց Հայոց, զանուանեալ Երգս բռնեցաց և
զՎ իսպասանութիւնս, զոր յայտոց և զոր յիւրեանց բնիկ
բանաստեղծից յօրինեալս. զորս բազում անգամ յիշէ և
ի վկայութիւն կոչէ պատմահայր մեր Խորենացի: Գլխա-
ւոր երկու վիպասանութիւնք երեւին առ նոսա պահեալք,
կամ երկու մեծ դրուագք ի միում երկարաշար վիպասա-
նութեան. այսինքն են՝ Գործք Տիգրանայ Հայկազնոյ,
կամ, Պատերազմն ընդ Ա ժողակայ, և գործք Արտա-
շեսի Բ, և որ առ նոցին ժամանակք. յետինս թերեւս
նորին իսկ Արտաշեսի որդւոյն Վրուրի բանաստեղծի էր
հիւսուած: Ի սոսա ակնարկել թուի և Բուզանդ մեղա-
դրելով զՀայս, զի սիրելով և երգելով զնախնեացն իւ-
րեանց Վիպասանութիւնս՝ Թուրանային ի քրիստոսա-
կանկարգաց, յետ մահուան Մեծին Ներսիսի, և չէ հեռի
ժամանակն յառաջնոյ քարոզութենէն Մեսրոպայ. զորս
«պահեցին ախորժելով իմն (ասէ Խորենացին), որպէս
» լսեմ, մարդիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Գող-
» թան», և համառօտէ զնիւթ բանից Երգոցն. յորոց
էր անշուշտ և քաջածանօթ հատուած երգոյն զՎահագ-
նէ, Երկնէր երկին, երկնէր երկիր. զոր «երգելով ո-
» մանց բամբաւմ» լուսք իսկ ակաւիջք մերովք», ասէ:
Ի վիպասանութեանց աստի թուի և երկտող բանն
բաղձանաց բարեկենդանութեան Արտաշիսի, ի ժամ
մահուն, և տեսանել տակաւին «զծուկն ծխանի և
» զառաւօտն Նաւասարդի, զվազելն եղանց և զվազել
» եղբորուց»: զոր ի ԺԱ դարու քաջիմացն Գրիգոր
Մագիստրոս աւանդեաց մեզ, ոչ գիտեմ յումմէ յառաջ-
նոց մատենագրաց մերոց առեալ: — Բայց մեր թողեալ
զհրապուրական իրացս քննութիւն, շատ համարեցուք
ձանաշել սովոր զբարս և զախորժակս Գողթնեցեաց,
ոչ պակաս քան զքաղցր գինւոյն իւրեանց՝ զքաղցրագոյնն
պաշտելով նուազս մտաւորականս, Որչափ ինչ հատու-
կտիր բանք երգոցդ գտանին առ երկուսին մատենագիրս
յիշեալս, յընտիր կամ ի պարզ հայկական բարբառ են,
և ոչ ի ռամկական լեզու Գողթնեաց, որ՝ որպէս և յա-
ռաջն յիշեցաք՝ վկայի ոչ սակաւ զանազանել յայտոց հա-
յերէն խօսից. հին քերականք մեր, յորոց և Մագիստրոս
և որք յետ նորա, յեզերական բարբառս Հայոց դասեն և
զՍիւնեցին, այլ ոչ և զԳողթնեցին, որ քան զայլ կող-
մանցն Սիւնեաց օտարանայ յԱյրարատեան լեզուէն.
Թէպէտ և առաւել ի ծեղանաց բառիցն և ձայնին է օ-
տարութիւնն, բայց է սակաւ ինչ և քերականական ոճով
կամ բացատրութեամբ. որ ոչ վրիպեցաւ ի յուշոյ կամ
ի լրոյ մերձաւորացն իսկ վայրք, որպիսի է Միւսիմարն
Ապարանեցի, ի սկիզբն ԺԵ դարու. որ ասէ ուրեմն զայս
բան վարկաբարդի. «Ի Գողթն գաւառ միշտ ասեն, Անա-
» գան հինգ անձինք, և գնացին այսքան անձինք. կամ,
» նստան կամ կեդան, եւ այլն. և, Այդ հանդերձդ կամ
» այգիդ ո՞ւմ անձին է. և պատասխանեն, իմ, քո, նորա

» անս, դմս, սոցա. որ և սղբա զանձն նշանակեն՝ ըստ » քերթողաց »: Նա և օտարազգեաց լեզուաքնին բա- նասիրաց Եւրոպէացեաց՝ նորալուր թուեցաւ բարբառ նորոց Գողթնեաց, իմա՝ Ագուլեցեացն, որոց վաճառա- կանք յ' ԺԷ և ԺԸ դարս յաճախէին յայլ և այլ շահա- ստանս արեւմտեան պետութեանց, որպէս յիշեցի և ըզ- կնի ի տեղագրութեանս: — Բարբառ Ագուլեցեաց յա- տուկ և հետաքննելի անուամբ Զօկ կոչի, զոր իմաստա- սիրեն ոմանք ի Զօհաք անուանէ (որ է Աժդահակ) ըստ

Պարսից, իբրու ի սերնդոց նորին խառնուրդ զուր Գողթ- նեաց: Սարգիս Սարգսեան՝ որ յամի 1883 հրատարակեաց ի Մոսկուա Լեզուաբանական հետազոտութիւն զԱգուլե- ցեաց բարբառոյ, Զօկերի լեզուն, և առ որ առաքեմ զգիա- փաքողս ծանօթութեան սորին, հաւանի իմն կարծեաց Պատկանեանի, եթէ Զօկ իցէ հայցական հոլով Զօկ կամ Օկ դերանուան, զոր յաճախ կրկնելով նոցա ի խօսք, յօ- տարաց նոնպէս կոչիցին հենգնօրէն: Ոչ յատուկ Ագու- լեցեաց բնակիչքն միայն՝ այլ և Յղնեցիք և այլք ոմանք

84. Մեծ Սօսի յՈրդուստ (Տես յէջ 318).

մերձաքնակք՝ վարին այդու բարբառով. որոյ մերձաւոր իմն համարի գրիչդ յիշեալ՝ զբարբառ Զեյթունեաց, ծա- գէ ի ծագ աշխարհիս Հայոց հեռաւորաց՝ կարծեցին ու-

մանք կամաւ ծեքել նոցա զբառս և զբանս, առ տնիմա- նալի լինել այլազգեաց՝ անբարեկամաց և ազաւորաց ընչից և վաճառուց իւրեանց. նա և յականջս ազգայնոց

1 Շրէտէր ի գերան Գանձ Արտիսն լիւնի, որիչ որիչ բարբառ- ունս համարի զՍիւնեաց, զԶուլպեցեաց և զԱգուլեցեաց. և ի դի- մաց սոցին և ի բերանոյ՝ գովէ զբարբառն, երգով.

« Խալի լեզուն՝ մոյն լեզու ա.
Մեծիւ (ժուռ) մեռ խօսուղ Զուլպեցին ա,
Որն տանելն՝ Գանձ Բօլման ա.
Լեզվի քանդուղ Վափանցին ա:
Մեր վիւրաթի լեզուն պօրզ ա.

Աման լեզու պօրզ խօսիւ ա.

Քօրդի, Ֆարսի, Թա Ֆրանդի ա.

Հէնց երգիս. Թա իւր լեզուն ա »:

2 Յերկուս մասունս բաժանեալ է զբառս Սարգիս Ա մասն 135 էջ, յեա պատմական տեղեկութեանց ինչ՝ Գերաբանական է. երկրորդն (72 էջ) Ժողովածու տնտեսեալ, պղտիսի իմն է արդարեւ պէսպէս տսից և բանից ի Զօկ բարբառ, ոչ սակաւ երկոր ծանօթութեամբք:

օտարալուր և աղուական իմն հնչէ բարբառն, վասն որոյ և լեզուակորոյսը կոչին Ագուլեցիք յերգ մի առմկական Նազելույ կամ Նազիլայի ուրեմն Մեղրեցւոյ: Այլ գիտարդ և իցէ լեզուն, խօսողքն հանճարեղք և բանագտակք վկային յաւանդութեանց անտի նախնեաց՝ զոր ի վերդ յիշեցաք. և թէ չգոյր նոցին այլ պարծանք՝ արժանաւոր էր յիշատակի երկայնամիտ լան և աջողութիւն երկոցուն վանանդեցեացն, Թովմայի եպիսկոպոսի և քեռորդայ նորա Ղուկասու, որք ի վերջին քառորդի ժէ դարու և յառաջնունն ժլին՝ բազում մատենա տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեցին յԱմսդերտամ քաղաքի Հոլանտիոյ, յառաջացուցեալ զսկզբնաւորեալն անդ յՈսկանայ վարդապետէ:

133. Յետ բարձման հայրենի սայազատութեան Գողթնեաց՝ բարձաւ և անուն նորին ըստ գաւառական տրումանց, և փոխանակեաց զայն Որդուատ, գէթ առ սյւտագգիս, յորոց ամիրայ ոմն նստէր ի քաղսքաւանի անդ և նուաճէր գրովանդակ հինն Գողթն. և յետ այնր ի Պարսից և յՕսմանեանց տիրապետութեան, և ապա ի Ռուսացն եւս, մինչեւ ցայսօր յայս անուն ճանաչի և կոչի գաւառս, վիճակակից կուսակալութեան Նախնաւանի. բայց Պարսք կոչէին զայն և Էզատ-Ճիրան, ըստ մեզ Ազատ-Գիրան, առ որ ընդ հուսկ դարձցի բանս: Թէպէտ և ոչ ընդարձակ երկիր և գետակք ոչ հզօրք ի նմին, այլ մէն միոյ ձորք և ձորակք (որ ի հնունն անշուշտ փոքրիկ գեհք և բաժինք էին իւրաքանչիւր տանուտեւումբք), ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց ի զանազան վիճակս զատուցեալ կային, և ցայսօր իսկ ճանաչին ի հինգ մասունս. որոց առաջին՝ սկսեալ յարեւելից (ուրտեղադրութիւնս դադարեաց յԱրեւիս), և զլիսաւոր ըստ քաղաքական տեսութեան՝ է Որդուատ, իւրով գետակաւ. Բ. Ագուլիք իւրայումն. Գ. վիճակն կոչի Տասղին, այլ ըստ մեզ ճահագոյն է կոչել վանանդ և վանանդաձոր վասն անուանի գեօղաւանին, կամ գուցէ պանծագոյն եւս Տրունիք, որոյ պատճառ ծանուցի ի կարգին: Դ. վիճակն կոչի այժմ Զինանաք որ ընդ մէջ է վանանդայ և Բատաձորոյ, և կոչելի է Յոնա: Ե. վիճակն կոչի արդ Պելեւ, այլ առ նախնիս գտանի ընդ այլոց գեղջ գետումն հանդերձ կոչեցեալ Բատաձոր, և Թուրի նախնազայն ժամանակս յատկապէս Ազատ կոչեցեալ և Գիրան, զի ցարդ գետն իւր կոչի Գիրան, և յայն անուն կայ եւս աւերակ տեղի:

Ըստ հնգից այսօրիկ տրուելոց վիճակաց՝ կարգեացի տեղագրութիւնս. յիշելով վասն գիւղորայիցն, զի Որթելանն զԵրնջակ և զԳողթն մի գաւառ գրէ և 30 գեօղից անուանա միայն նշանակէ. որոց՝ զի երկր մասն միայն ծանօթ է մեզ դրիւք, անգիտանամք որոյ յերկուց գաւառացն պատշաճիցին մնացեալ քսանեքին անծանօթքն. և միահամուռ կարգեմք աստ զամենայն, հանդերձ տըրովքն յեկեղեցի, ըստ այլոց գաւառաց Սիւնեաց, ի փակագծի նշանակելով զծանօթիցն գաւառ. զայս եւս առ-

նելով յայտ, զի յօրինակս ինչ գրոց պատմութեան նորին՝ միայն Երնջակ գաւառ կարգի, տասամբք հւեթ գիւղովք.

Բուստ	13 (Գողթն)
Տեւի	13 (Նոյն)
Ամասրոյ վանք ¹	13 (Նոյն)
Նորակերտ	13
Ողոհի	13 (Գողթն)
Թեղեակ	13
Գունդավանք	8
Ոսկեծոր միւս ²	13
Անգուղիք	13
Նորագիւղ	13
Արեւէք	8
Շաղկերտ	8 (Գողթն)
Ս. Գէորգ ³	(Երնջակ)
Ջաւաչրի վանք	13
Ապարանք	13
Վան	13 (Գողթն)
Դաղ	13 (Երնջակ)
Գոչն	8 (Գողթն)
Ոփիք	8
Մայրեակ	13
Վանանդ	13 (Գողթն)
Ագուլիք	13 (Նոյն)
Քէրէկունիք ⁴	13
Ամառաշէն	10
Ողդաւ կամ Ողդու	13
Քոլովնա	8
Ապրակունիք	13 (Երնջակ)
Քարկոփ	13
Բերդիկ	13 (Երնջակ)
Թապատ	13

Ջատ յայսցանէ յիշին սոյնքան եւս գեօղք ի գիրս և յարձանս՝ ի բաժնի Գողթան և ի նոր վիճակագրութիւնս,

Թագաւորամարգ ⁵	Գետցիկ
Դաշտ. Ստորին Ագուլիս	Գեղերեցիկ
Յոնա	Նունից
Թամիս	Որդուատ
Բուհրուտ	Վաղաւեր
Փառակա	Փառակերտ
Շրջու	Փորադաշտ
Աղաթցիկ	Մցգուն
Դաստակ	Աստուածածնի գիւղ
Տրունիք	Բազմաուի
Տնակերտ	Գանձի
Օթովանիս, Ունուս ?	Դեղսար
Քաղաքիկ	Սալ
Անապատ	Պելեւ
Անդամէջ	Խուրս
Վեւն ?	

1 Մասրեւանն ըստ նորոց:

2 Գայտ ուրեմն է զի կայր և այլ Ոսկեծոր գիւղ:

3 Ս. Գէորգայ կարէն նշանակի «Բ զահեկան և 8 դրամ»:

4 Ըստ այլ Օրինակի Բէքերունիք:

5 Քննելի ուր, զի ոչ գտանեմ ի Յիշատակարանս, և Թուրի նոյն ընդ աւերն Տարգամարդի որ յԵրնջակ:

Ա. ՈՐԴՈՒԱՏ = ԳՈՂԹՆ

133. Վիճակն Որդուատայ՝ հարաւային արեւելեան մա-
սըն է գաւառին Գողթնեաց, սահմանակից Մեղրաձորոյ,
ընդ մէջ բարձրաբերձ լեռանց Դարուայ, ձորոյն Ագու-
լեաց և Երասխայ, եռանկիւն իմն երկիր գրեթէ հաւա-
սարակոյցմն երկուս, ունելով գետակս, միզ Որդուատայն
և միւս ընդ մէջ նորին և Կարճեւանայ. երկիրն համարէն
լեռնավայր է և առապար, այլ ուր և մշակելի՝ քաղաքեր
է։ Փանգի ի գլուխ այլոց վիճակաց գաւառին Գողթան
կայ սա, ի բազում դարուց հետէ յորմէ անկաւ ընդ այլ-
ազգեաց իշխանութեամբ, հարկ է թէ և ի հնումն գլխա-
ւոր շէնն կամ ոստանն ի սմին էր, այլ ոչ Որդուատ, որ
առ մերովք ազգային պայազատօք՝ գիւղ մի եւեթ ճա-
նաչի. և ի դէպ է խնդրել աստ գրեմովայր բազմաշնորհ
գաւառին զԳողթն, թէ և ի գիրս նախնեաց յայս անուն
միշտ գաւառն յիշի, և ոչ շէն առանձնակ. այլ զի էր և
այն՝ ակնհերեւ իսկ կայ ցարդ յեզերն Երասխայ իբրեւ
շորիք մղոնօք յելից հարաւոյ Որդուատայ և հնգիւք ի
հարաւոյ Մ. Կարճեւանայ, Գեալիք կոչեցեալ ըստ այլ-
ազգեաց. այլ, աւաղ, անշեցեալ, անծանօթացեալ, և
թաթարաց եզեալ բնակութիւն իբրեւ տանց երեսնից՝
ոչ յումեքէ կարծեմ քննեալ, եթէ գուցէ մնացուած ինչ
ի դաստակերտաց և ի զթասարանաց խրախաւսէր և եր-
գասէր տերանց Գողթան, կամ եկեղեցեաց՝ փոխանա-
կելոց զմեհեանս վիպասանից գաւառին այնորիկ։ Բան
պատմին Սիւնեաց վասն գալստեան առաքելոյն Բարդու-
ղիմեայ ի Գողթն, և չինելոյ անդէն ի տեղւոյ բնակու-
թեան իւրոյ և աշակերտացն՝ զՏեառն ընդ առաջ եկեղե-
ցեակ, թուեցուցանէ աստ իսկ լինել զվայրն. բայց զի
անդէն և անդ յՈրդուատ փոխէ զբանն և ի մնաստե-
ր ջուր նորին, ընդ երկրայութեամբ մնայ. և ոչ գտանելով
ստոյգ և վաւերական վկայութիւն զտեղւոյս փոքրկա-
ցելոյ, միայն զհին հանդէս տերանց Գողթան ընդ աղօտ
կարծեօք նշմարեմք, զերգս վիպասանիցն, զգովեսոս
գուսանացն և զբարբառս բամբունցն. այլ առաւել եւս
սխտրթելի են մեզ և սրտաշարժ՝ հեկեկանք նորանշան
քաջագին և գողտրիկ գեղգեղանք վիհագնոյն. եղբու-
կան դէպք և նահատակութիւն Գողթնեացն աշխոյժ իշ-
խեցողի Ս. Վահանայ, և սրբազան ոգբերգութիւն սի-
րայնոյն. մի ի յաւերժայիշատակ դիպաց պատմութեան

ազգիս, որ թէ և ըստ փափկագոյն մասին՝ աւանդութիւն
լոկ իցէ, ի հազարամեայ դարէ հետէ բերան ի բերանոյ,
մանաւանդ թէ տիրտ ի սրտէ փոխանցեալ հառեալ մին-
չեւ առ մեզ, տակաւին և այնպէս ընդունելի և պաշտելի
է. և ոչ կրտսեր քան զկորուսեալ և զանծանօթ վիպա-
սանութիւնս հեթանոս երգչաց մերոց՝ գրելի են հինգ
տունք շարականին ի նոյն ի վահան Գողթնացի, զոր տ-
սեն քեզ նորին արտաբղխեալ. և անհնար է թէ չիցէ
քոյր կամ հարսն՝ սիրայինն այն, զմայլեալ ի ձայնս ող-
բոց սիրեցելոյն՝ քան յերգս երաժշտականաց. թէպէտ և
արիացեալ վսեմացեալ, գերազանցեալ քան զամենայն
քոյր և հարսն. քանզի և զգալով և զարհուրելով իսկ
ընդ խոտամեր նորա ճգնութիւնսն, եւս առաւել ընդ
արիւններանգ նահատակութիւն նորին, համայն և այն-
պէս չառնու յանձն զիջանել յանգուսպ դրդմանց արտին,
և յորինել երգս զղականս. այլ զի անպայման էր ցաւն
և գորովն և սաստկութեամբ և արբութեամբ, առ ոտն
հարեալ զտխրականսն՝ ընտրէ նուազս «հոգեւորս և ու-
» րախարարս, յորդորականս և ներբողեանս... աս-
» տուածարեալ և ոգեշահ»։ շին պատմութիւնք ազգիս
սիրեն երբեմն ընծայել մեզ զոյգս հարազատաց սիրե-
լեաց եղբոր և քեռ՝ (որոց սուղինք՝ Տիգրան և Տիգրան-
ուհի հայկազունք), և բաղդիւ իմն թուի սոցին իսկ
Գողթնեաց վիպասանից նուագեալ, և ԳԱԼՔԻ ուրումն
ի նոր ձեւ յեղանակեալ զնոցին գորովանս, յորմէ և առ-
ղըս երեք ոչ դիւրիմացս՝ ածեալ ի վկայութիւն՝ հին քե-
րականից մերոց, յիշատակողս մահուան Տիգրանուհեայ
մեկնեն, որպէս ասէ ոմն. «Այնպէս լաց ասէր փողարն,
» որ է շարական ողբերգական... որ զՏիգրանայ միտքն՝
» զինչ ի միտքն ցաւ և կակիծ էր և կայր՝ ցուցանէր»։
Իսկ աստանսր քանի՜ այլազգ ներգործէ քրիստոսաշնորհն
ողբերգուհի, ի վերայ սեւոյ սգոյն անթաւամս սփռե-
լով վարդս ուրախութեան... բայց և ի դասաւորելն իսկ
զնահատակն իւր սիրելի ընդ անմարմնականսն՝ ոչ մոռա-
նայ զի ի մարմնաւորացս աստի էր «Գողթնեացն իշ-
խեցող։ Ի Ռուծափ քաղաքի Միջագետաց յափունս
Եփրատայ կատարեալ վկային՝ անդէն և ամփոփեցաւ
ի քրիստոնէից տեղւոյն, ի փոքու վկայարանի առ մե-
ծալէն եկեղեցեալս. այլ եթէ և աստանօր առ մշտամը-

1 Շոքէն տունս 28 դրէր, և ոգիս 104. Իսկ յամի 1873 հա-
շուէին 168 ոգիք՝ յ'32 տունս։

2 Այսօրիկ են տողքն թերեւս աղաւաղեալք ի գրչաց։

«Նւարգ ներգործող ի միտս երեւիւր առ խորհուրդս փողարքն՝
Մեծօգոյ Տիգրանայ՝ գեղտիկ Տիգրանուհի իւր,
նորածեալ կուրաղ, նա և ողջամիտ յախարհածուհի»։

առնել արեգը Երասխայ կանգնեմք նմա շիրիմ կամ վը-
կայարան կամ արձան յիշատակի՝ նորն այն Խոսրովի-
գուխտ, լռեն զայն պատմութիւն և աւանդութիւն-
բայց հաւանին միտք և մանաւանդ սիրտ:— Հաճիմ հա-
ւանել եւս զի կայր անդանօր և դաստակերտ մի հօր
նահատակին և քեռն սիրայնոյ, Դղեակ Խոսրովու վե-
րակաշեալ, յորմէ և չրփակայ վայրքն. զի ի կոնդակի ու-
րեմն Ա. Խաչկայ կաթողիկոսի, ի կարգի դաւառաց կամ
վիճակաց (յարեւելից յարեւմտոս դասելով), յետ Մա-
րանդայ՝ կարգի անժանօթ Շիրին Թաղն, ապա ընդ մէջ
սորա և Աղատ-Գիրանայ՝ Դղեակն Խոսրովու, յետ

Գիրանայ՝ Զուղա և Աստապատ:— Ախորժեմ, գար-
ձեալ, յայս ձգել զբան երգչի կամ գանձասացի միոյ, որ
ասէ զՎահանայ.

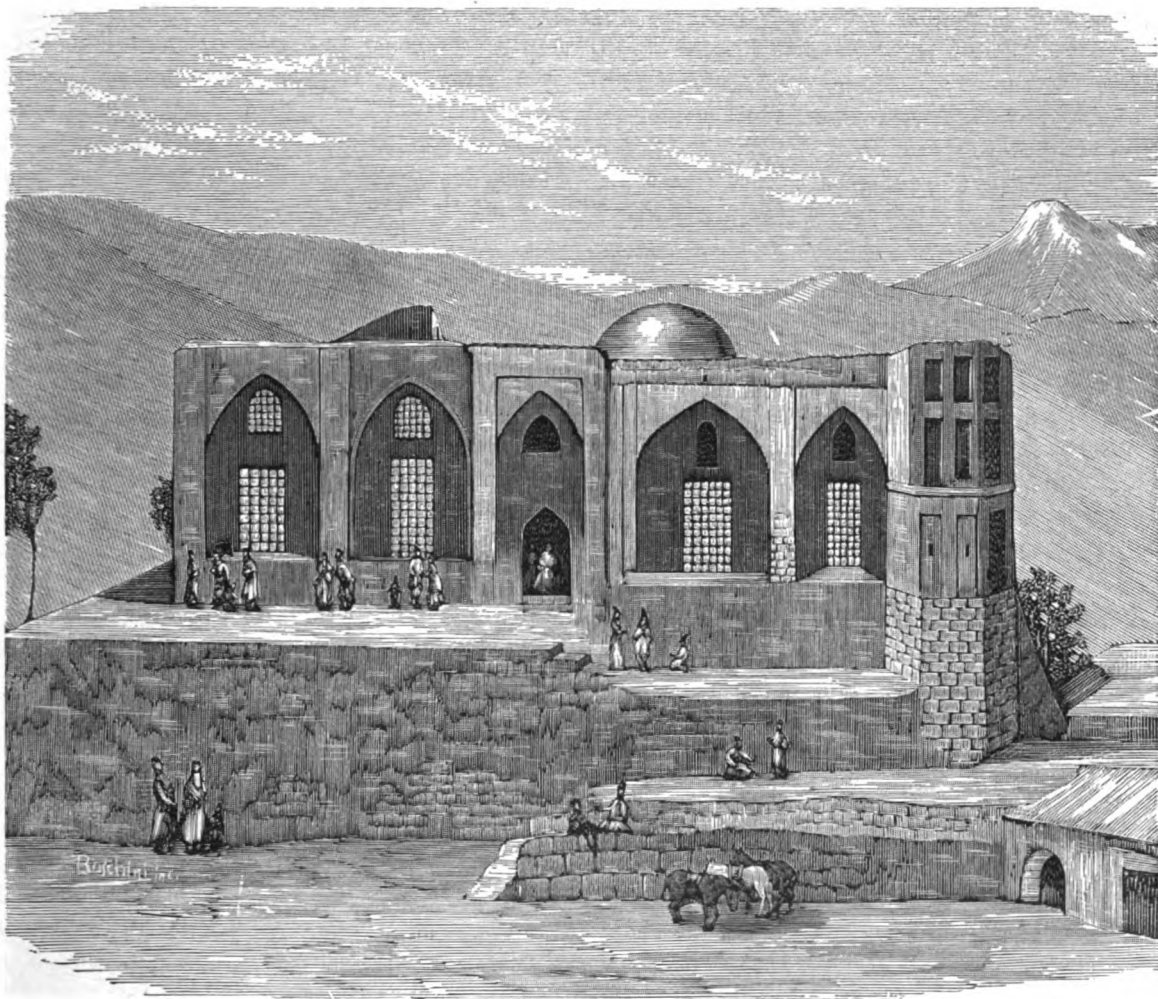
«Տեսեալ ըզԳողթըն իւր ցանկալի՝

Եւ միամըտեաց երկրին հայրենի.

Բնակի ի մեծ Դղեակն աւերոցի,

Եւ ապարանս շինէ հրճուալի»:

Իսկ եթէ հայր վկային Խոսրով՝ էր շինողն, եթէ այլ
աք, ստուգել անհնար թուի, միայն փափաքելի և յոյժ
փափաքելի քննութիւն վայրացս և յայտնութիւն վաղե-
մի յիշատակաց, և մի մնալ բնավայրին Գողթան յամա-

85. Որդուատ. — Ապարանք

յացեալ միայնութեան, որպէս երեւիդ ի տեղացոյց քար-
տի ի սահմանափակ ձորակի, ոչ մի շէն և ոչ այլ ջուր
շարժուն ունելով մերձաւոր, բայց միայն զհանապազա-
գնացն Երասխ, որ ահաւորագոյնս և առիւծօրէն իմն
աստանօր որոտայ և շառաշէ, ի միջակի գոլով կրկին քա-
րավազիցն, Որդուատայն և Մեղրոյ:

Յարեւմտից կուսէ մենացեալ վիճակին՝ կայ ձորակն
անձուկ յոյժ, որպէս թուի հազիւ կէս մղոնաչափ լայնու-
թեամբ, ընդ որ օձաձեւ սողոսկեալ վտակ մի յԱջնաբերդ
լեռնէ բարձուէ, 8810', սահեալ անկանի յԵրասխ,

մղոնաւ և կիսով յարեւելից բերանոյ գետակին Որդուա-
տայ, մի միայն շէն փոքրիկ ունելով յալմէն ի միջավայր
ընթացիցն, Գետաւ կամ Քեղան, զորմէ ինչ ոչ գիտեմ,
բայց զի յամի 1873 բնակիչքն էին Խաթարք 100 ոգիք:

134. Յարեւմտից սորա և յելից Ագուլեաց վիճակին՝
կայ ձորագետակն Որդուատայ գուգեալ յերկուց վտա-
կաց իջելոց ի բարձրաբերձ արեւմտեայ ուսոց լեռանցն
Դարուայ, յորս և բուն աղբերավայր լեռն գետոյն Ու-
ղուատայ Քիւան կոչեցեալ ի պարսիկ աշխարհագրէ (Եւ-
գութի). բայց կարծեմ զբովանդակ իսկ զպար Դարուայ

այսպէս անուանել նոցա, քանզի նոյնպէս Քիւսն կոչե-
այլ ոմն աշխարհագիր և զեւառն յորմէ ինչալ զայ գե-
տըն Աջատայ:

Ի ստորին կողման ձորոյն իբրեւ մղոնաւ և կիսով եւ-
եթ հեռի յԵրասխայ՝ կայ այժմու գլխաւոր շէն համօրէն
գաւառին Գողթնեաց, քաղաքն Որդուատ կամ Որդ-
վատ, և յառաջագոյն եւս՝ Ործվատ ըստ վարդանայ
աշխարհագրի, իսկ յայժմուս այլազգօրէն յորտուպատ
(ՅԱԶԳՅԱՆ) կամ ՈՒՐԱՍՈՒՄԱՆ. ստուգաբանութիւն ան-
ւանն և ծագումն անծանօթ է, յայտ է թէ հին, այլ ոչ յի-
շի ի պատմութիւնս իբրեւ տեղի նշանաւոր, բաց յաւան-
դութենէ գալտեան Ս. Բարդողիմեայ և հետակորոյս
առնելոյ զչար ջուրս տեղւոյն: Զառաջինն ի սկիզբն ԺԱ.
դարու ի կոնդակի Սարգսի կաթողիկոսի՝ յիշի իբրեւ
վիճակ կամ գաւառակ, յայտ ուրեմն գի և յառաջ քան
զայն ժամանակ աւան մի մեծ և բազմաբնակ լեալ էր. և
առ թագաւորութեամբ իսկ Սիւնեաց անկեալ ընդ իշ-
խանութեամբ այլազգեաց. գի գայս համարիմ նիստ ա-
միրային Գողթնի Ապուտփոյ, զոր յիշեցաքս ի վեր ան-
գլըր: Թէպէտ և ոչ ունի քաղաք՝ հին կամ երեւելի չի-
նուած, այլ գեղեցիկ է դրիւքն և չրկապակ ճոխ բուսա-
բերութեամբ, այլ և վայրենի իմն կերպարանս ընծայէ
անձկութեամբ ձորոցն երկոցուն, յորոց կցուածս կա-
ռուցեալ կայ, և փոքր մի ի վերոյ եւս, և յաւէտ ի ներ-
քոյ երկարեալ ձգեալ ըստ ընթացից գետակին յԵրասխ
կոյս, և մերձակայ խոժոռ և ապալեր լեռանցն կառուց-
մամբ, մանաւանդ յարեւելից կողմանէ, անանցանելի
պատուարաց Գարուայ, և ի հարաւոյ՝ մեծաշառաշ խո-
խոջանօք Երասխայ. յատակ և թիկունք իւր, եթէ օրէն
իցէ առել, յեցեալ են ի հերձուտ և ի պորփիւրեայ սեւու-
րակ ժայռս, յորս գահաւորեալ կայ իբր յ'2926՝ բարձու
քերեսաց ծովու, (ընդ 380, 49, 20՝ լայնութեամբ, և 630,
13, 20՝ երկայնութեամբ), հազար ոտնաչափ միայն ի վե-
րոյ ալեաց Երասխայ¹. և գի հազիւ երկու մղոնաչափք են
ընդ քաղաքն և ընդ գետն մեծ, յայտ է թէ մեծապէս առ
ի շեղ անկեալ խոնարհի երկիրն, և գետակն յոյժ երազա-
հոս իլանէ թափիլ յոչ նուազ քան զինքն երազասահն
Երասխ: Ըստ այսմ դրից՝ և տանցն վերուստ ի վայր ձգե-
լով և պարտիզաց և ծառոց ի մէջ անկանելով, ընծայեն
քաղաքին տեսիլ նկարագեղ. բայց մէջն տգեղ և ազտեղի
է, նեղ և դժուարանցանելի ունելով փողոցս, և գձուձ
չինուածս. միայն նորակառոյց շէնքն ինչ սակաւ մի շնոր-
հաւորք են. յորոց սակի եկեղեցին Հայոց (իբրեւ տանց
50ից) ի բարձու քարափան, յանուն Ս. Ստեփանոսի, որ
յառաջն Ս. Վարդան. պարզ և անպաճոյճ, այլ վայելուչ
սալայատակ ճեմելեօք կամ ռահիւ, որ իջուցանէ ի քա-
ղաքն: — Մեծագործ եւս է եկեղեցին Ռուսաց շինեալ
ծախիւք Արասխանեանց Պ. Ագուլեցոյ, որոյ յարդա-
րեալ է և զհաճաւ ճանապարհն յեզերն Երասխայ՝ որ
տանի ի Գարապաղ: Ի բռնութենէ Պարսից խոյս տը-
ւեալ մերայոցս ի քաղաքէս, յետ նուաճման ի Ռուսաց,
եկին գաղթականք ի պարսիկ մասնէ յամի 1837, և հաս-

տատեցին նոր բնակարանս: Մնայ անդ և աւերակ հին
աղիւսաշէն շուկայի կամ կարաւանատան նոցին, յորում
գոյ մուտք ստորերկրեայ՝ որ տանի յեկեղեցեակն չի-
նեալ որպէս առնն, ի Բարդողիմեայ Աւաքելոյ, ի կոչե-
ցեալն Տեառն ընդ առաջ². Ի հինգ թաղս բաժանեալ էր
Որդուատ առ իշխանութեամբ Պարսից, Աւարաւս,
Քիւսն, Բաշ, Սար-շաղար, Միսկիս, և իսլ տիւզանկայ,
յորս ընդ բնաւ 638 բնակարանք էին, 6 մեծ մզկիթք, 25
աղսթանոցք, 3 դպրոցք, 6 կարաւանատունք, 70 աղ-
բերք և կամուրջ մի քարաշէն. այլ յայտ է թէ զարդիս
յաւելեալ են կարեւոր շինուածքն: Բայց նշանաւոր քան
զձեռակերտս է յՈրդուատ՝ հինաւորաց հաստուած մի
բնութեան, Սոսի մի ստուարարուն (թիւ 81) զոր մեծա-
գոյն ի համացելուն կոչէ բնաքնին այցելուն Բեցհոլդ³,
յամի 1863, որոյ գազաթն շանթահարեալ՝ այլ ստորին
կողմն ընդլայնեալ է յոյժ. և կայ ի վերակողմն քա-
ղաքին ի հրապարակի մզկիթի միոյ. վեց ոտնաչափ ի
գետնոյ ի վեր՝ չրկապատ արմինն էր 32՝ ըստ չափելոյ
Տիւպուայ (ի 10 ապրիլի, 1834), և իբրեւ 40 ի տեղւոյ
բաժանման աճիւնաճիւղ ոստոցն. իսկ վերագոյն՝ միջին
չափ ստուարութեանն է 13՝. մէջն փապարեալ իբրեւ 8՝
կարէ տանել 10 մարդ. յորում ախորժեն պաշտօնայք
Ռուսաց կամ այցելուք տեղւոյն՝ դնել սեղան, ըմպել
թէյ և զբոսնուլ:

Իսկ յարուստէ կամ ի ճորտարութենէ՝ նշանաւոր են
գործարանք մետաքսի հաստատեալք ի Հանդամիլեցի
Փափազեան կարապետէ յամի 1870, շոգեշարժ մեքե-
նայիւք, գեղեցիկ խորհրդով յօգուտ ածեալ զառատու-
թիւն և զլաւութիւն թիւնեաց վիճակին Որդուատայ. եր-
կու ընդարձակ սենեակք կամ գործատունք են. ի միում՝
արք զառաջին գործ շերամեփեցութեանն կատարեն,
յերկրորդուն՝ կանայք հայազգիք քարշեն գթելուն և ո-
լորեն. երկոցուն եւս սենեկացն միանգամայն են իբրեւ
500 կաթսայք և ջահրուք, և գործաւորք 250 իւ չափ, և
երեք ազգ գործուածոց: Ոչ միայն յայսմ գաւառէ՝ այլ
և ի մերձաւորացն Սիւնեաց և Նախաւանի այսր առա-
քին բոժոժք, իսկ մետաքսն գործեալ սովորաբար առա-
քի ի Մոսկուա: Թէպէտ և ոչ այսպէս կատարեալ յար-
դարունք, այլ են և այլ գործարանք Արասխանեան և
Նուսնուսեան տեարց⁴. Եամի 1887 հրդեհ մեծ եղեւ ի
քաղաքին, և իբրեւ 100 կրպակք այրեցան, և համարեցաւ
կորուստ աւելի քան զմիլիոն ֆրանկաց:

Յայտ է եթէ մեծ մասն բնակչաց Որդուատայ թուրք
և պարսիկ է, յորս անշուշտ և սերունդք նախնի նուաճո-
ղաց տեղւոյս ի միջին դարս. որոց որպէսն և անցք ոչ յի-
շին ի պատմութեան, կամ ինձ անծանօթ. միայն առ
Շահաբասաւ յիշի Պարսիկ իշխող տեղւոյն Ղասապ Հա-
մի ոմն, զոր հալածեցին Ռամսնեանք. և ի գառնալ նորա
վերստին օգնութեամբ Շահին՝ յամի 1603, ձերբակալ
արարին: Յաւուրս պատերազմաց Դաւթի Բէկի յիշի
Սափի Ղուշի գլխաւոր և զօրավար Որդուատեցոց, որ
բաղում անգամ կուռեցաւ ընդ Հայոց. և օրքա հրամա-

¹ Ըստ Ապիխայ. քաղաքին բարձրութիւնն ըստ ռուս քարտի:

² Պետմիշն Սիւնեաց ասէ (ԳԼ. Զ.) վասն Աւաքելոյն, շինեալ
զայն եկեղեցի «ի Գողթն, յարեւմտից եղեւն, ի վերայ վիթի միոյ,

³ յիւրեանց հանգստեան տեղւոյն, ուր վաղքն էին կուլեալն:

⁴ Petzhold. Der Kaukasus, etc. 1867. I 263

⁵ Այսպիսի ըստ ազգային օրագրաց, յառաջ քան զամս ինչ:

նաև Դաւթի գիշերայն յարձակեալ ի քաղաքն՝ կոտորեցին ի զօրաց նորին 300 այր, և զայլոն հալածեալ ի քաղաքէն՝ առին աւար բազում: Դարձեալ և յետ մահուան Դաւթի՝ յաջորդ նորա Միսիմար՝ միւսանգամ պաշարեալ էառ զքաղաքն, և յուարի առեալ երարձան, տի 160 ուղտուց բեռնա կարասեաց, և մեկնեցաւ: — Ի ժամանակի նուաճման քաղաքիս ի Ռուսաց (1828), կողմնակալ տեղւոյն Եանես խան կոչէր. նա և յետ նուաճմանն՝ յազգէ Պարսից կարգեցան քաղաքապետք և վիճակապետք. որպէս Շէյխ Ալի խան և եղբայր նորա

Էքսան խան, ասպնջականք Տիւպուայ յամի՝ 1834: Վիճակագրութիւն Ռուսաց 1873 ամի 840 տուն, նշանակէ Որդուատայ, բնակիչս 3500:

135. Բարեւելից հարաւոյ Որդուատայ յեզերն Երասխայ հոստոտեալ է Ռուսաց պահակատուն՝ յանուն քաղաքին, առ բերանով գետակին Դետամայ. իսկ ի հիւսիսոյ արեւելից՝ մղոնաւ հեռի ի քաղաքէն՝ իրրեւ արուարձան նորին է գիւղն Անապատ. ըստ անուանն և իրքն. երբեմն քաղաքաւան ընդարձակ և բազմաբնակ, գուցէ և անապատաւորաց էր անդ միայնարան կամ կացարդք

86. Որդուատ. — Շուկայ աւերակ.

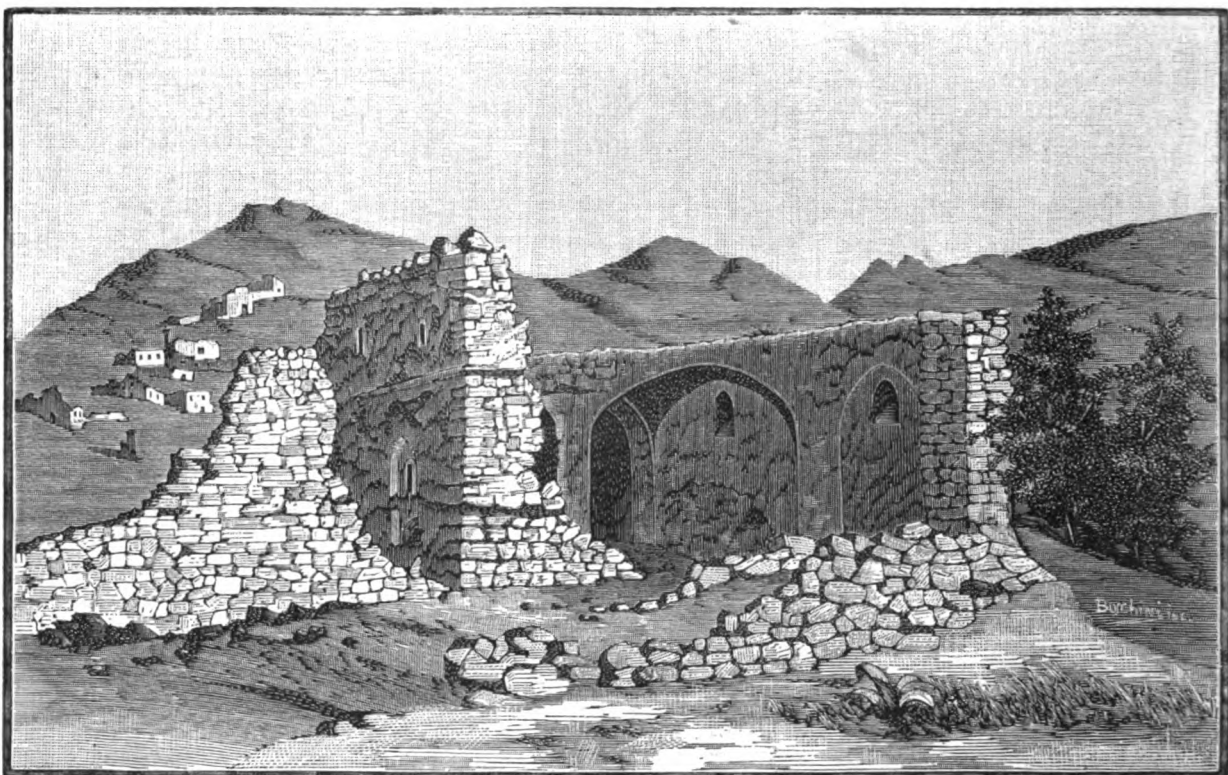
Ս. Մեսրովպայ, ուր և կամէինն ոմանք Թաղել զնա. և ի կամելոյ աստի յանուն նորին կարծի յոմանց Մասրեւան կոչեցեալ. քանզի գրէ ոմն յիշատակարան յամի 1387, գնեալ աւետարան մի ի գերութենէ Թուրքմանաց 500 դահեկանի, (վաճառելով զկապայ իւր և զզխանոց), և տուեալ «ի գերեզման Սուրբ Մեսրոբ վարդապետին». ի կէս ԺԷ դարու աւետարանն փոխադրեալ էր յեկեղեցի Տեւի գեղջ. յորմէ հաւատի՛ գի գերեզման

Սրբոյ վարդապետին զայս տեղի իմանալի է և ոչ զՕշական. նուիրատուն երեւի ընչեզ և տօճմիկ այր, Աւագ Սարգիս կոչեցեալ, (ոչդի Հնդուլի, և Արուստարունի, կինն կոչի Աշքաղեա): Մասրուանս այս Թուի նոյն սր և Ամասրոյ վանքն դասեալ ընդ վանորայս Սիւնեաց ի պատմէն: Ըստ վիճակագրութեան 1873 ամի 8 տունք Թաթարաց էին ի Մասրեւան, զարդիս (1890) յիշի 30 տուն Հայոց: Ունի աւերակ եկեղեցւոյ յանուն Ս. Ստե.

փանոսի, անտաշ քարամբք շինեալ, յորում խաչվեմք և աւազան քարեղէն: Յարուարձանէ աստի իսաղովի կամ իսառլ ոմն որդի Թադոսի յամի 1663 վկայեցաւ ի վենետիկ ի համագգեաց¹ և ի Պարսից, գոյ այր տոհմիկ և ընչեղ, և ինքնին զիւր վաճառս բերել², զորոց խնդիր լինէր և կարծիք՝ ստարաց գոյ, վասնորոյ և դատ վարէին ընդ նմա այլք ոմանք յազգայնոցն. և թերեւս յայն սակս հեռացեալ կամ տարագրեալ էր ի քաղաքէ անտի, ուր եղեալ էր ի շահասեղանս՝ արծաթ դրամս 2650 դու. կատաց, այսմանաւ առնլոյ ամսոյ ամսոյ 100 դուկ. և զի յապաղէին պաշտօնեայքն ի հատուցանել, ի ձեռն գործակալաց իւրոց բազում անգամ մատոյց աղերս առ ծերակոյտն, որ չորիցս վճռեաց, և հուսկ յամի 1678 ետ

հատուցանել նմա և զմնացորդ պահանջիցն: — Ի կէս անցելոյ դարու ասի բնակչացն զաղթեալ ի Զմիւռնիա, և զի Միաբանողքն կաթողիկէ գաղթեցին անդր յԵրնջաւայ, մարթ է կարծել նոյնպիսիս և զՍնապատացիքս³:

Մղոնաւ կամ սակաւ աւելի ի հիւսիսոյ Անապատի առ արեւմտեան գետակաւ որ մեծագոյն է քան զարեւելեան կցորդն, կայ Հանդամէջ կամ Անդամէջ գիւղ, յալմէ չրոյն, յերկուս բաժանեալ ի վերին և ի Ներքին. շրջաւայրն՝ որպէս և համարէն միջոց ճանապարհին ի քաղաքէն և այսր ծածկեալ է այգեօք և թթնեօք և պէսպէս պտղատու ծառովք, իբրեւ միատարր պարտէզ մի. այլ ունտի և անդր ամայութիւն է՝ անբոյս անդեղեայ քարաւայր լեռանց, յարեւմտից մինչեւ ի սահմանս Ազուլեաց,

87. Աւերակ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ յԱնապատ գեղջ.

ի Հս. ցղլուս գետաձորոյն. յորում՝ ի հիւսիսոյ վերնոյն Անդամիլի՝ կայ Գիւրեանան գեօղ, և երկու մղոնաւ վերագոյն Նուսնուս, որ Թուր Նուսնից գիւղ հին ցուցակին: Իսկ առ արեւելեան գետական կայ Գանձի գիւղ կամ Գանձակ, ըստ Թուրքաց Գասնայ կամ Գեանաւ. սա է հեռագոյնն ի գիւղից Միաբանող անուանեալ կաթողիկ Հայոց, որոց գիւղապետ (կամ Մէլիք) յիշի յամի 1542 Սիլուան⁴ անուն (Siluan գրեալ լատինարէն):

Ի սկիզբն ԺԷ դարու (1603) կային անդ նոցա տունք 70, չափահաս ոգիք 300 և 150 մանկունք, և 30 տունք մահմէտականք: Սակաւութիւն ի բացեայ էր ի գեղջէն վաճառուն մի փոքր և եկեղեցի յանուն Ս. Առաքելոց Անդրէի և Յակովբայ. այլ յետ կիսոյ դարու՝ մի տուն միայն և ոգիք հինգ մնացեալ էին ի նոցունց. և եկեղեցին կոչի յայնժամ յանուն Տիրամօր, զոր պահէին երկու միաբանք: Բայց Թուր և յետ այնր ոչ սակաւ ժամանակս

¹ Հայազգի վկայք էին Միքայիլ որդի Եւսեբի, Հայր-Կոնստանտին, Սահակ-Սահակ-Սահակ-Սահակ, որ և Թադոսի, Յովսէփ Զօհր-Սահակ, Ստեփան Կրօնք:

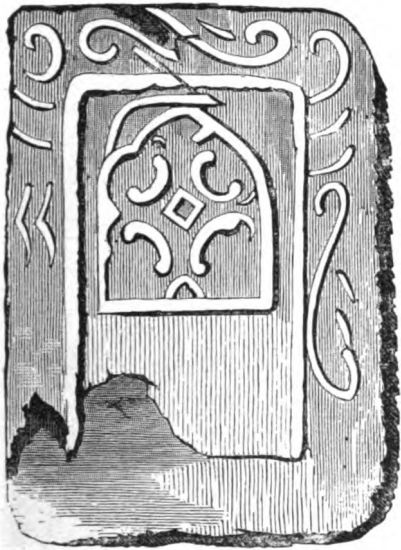
² Hanno... attestatoet attestano affermato affermano conoscere benissimo.. D. Isaul Tatos mercante Armeno-persiano, della città di Ordovar d'Anabat, nella Persia, esser persona civile gentilhomo.. qual era opulente di facoltà

et negociava del suo proprio grossissime mercantie, &c. — Յիշին ի դիւանս վիենտուկու ալ եւս խնդիրք և զառք իստուրի, պարտք 200 դուկատաց վարեալ առ զարծաղաւ Տէր Սահակայ քահանայի Հայոյ (1665). վէճ և իրաւաբանութիւն ընդ Նախագետի Գուրնազարոյ Ազուլեաց, զորմէ տեսցի ի տեղադրութեան Ազուլեաց, (1667, հոկտ. 2):

³ Ազուլեան, Ահմեթ:

բաւեալ մնացորդաց նոցին անդէն, քանզի և յամի 1725 վաճառար մի յիշեալ տեղւոյդ օտորագրէ ի միաբանական թղթի ուրեմն. « Ես Գանձակայ վանից մեծաւոր, » որպէս ի վերոյ, Տէր Պետրոս »: Յաշարհագրի 1873 ամին վերին Անդամիլայ գրին 33 տունք, ոգիք 277, թաթարք. Ստորնոյն՝ 18 տունք և ոգիք 167. Նուաւուսի՝ տունք 39, ոգիք 201, նոյնպէս թաթարք. Գանձակայ՝ տունք 26, ոգիք 150: — Յեկեղեցւոյ Գանձակայ է քանդակս այս, որ Թուի պատուանդան խաչարձանի, զի գրեալ է ի նմին յա մի 1577.

Խաչս յիշատակ. ԹՎ. ԶԻԵ.

88. Քանդակ յեկեղեցւոյ Գանձակայ.

Այսչափ սակաւաթիւ են տեղիք ծանօթք ի փոքու սեփական վիճակի Գողթան կամ յՈրդուատ. այլ ի վերայ պատմական սիրալի յիշատակացն և բնական բերոց, ունի միւս եւս սիրալի և ահեղաբանիչ տեսարան բնութեան՝ ի սպառուած հարաւային սահմանացն, այն է յափուեն Երասխայ, և յինքն իսկ յԵրասխ. որ, որպէս յայտ է՝ գալով յարեւմտից ի միջոյ Արարատեան դաշտին և Վասպուրական նահանգի, քերէ զհարաւով Սիւնեաց, և առ սակաւ սակաւ սահմանափակի, լերամբք երկուստեք ամփոփելով դաշտագետնոյն, մինչեւ մտանելով ընդ մէջ զաւառիս Գողթնեաց ի հիւսիսոյ և Գարատաղի ի հարաւոյ, պատահէ աստի և անտի կողից բարձրաբերձ լեռանց Գարունայ՝ ի Սիւնեաց կողմանէն, և քեամ ջիւղ կոչեցելոյն ի Պարսից՝ ի Վասպուրականէ. — և զի աղխաղխեալ սոցա պարսպածեւ ձգին անընդհատ, որպէս լեռինքն Դարուայ՝ ի հարաւային ափանց ծովուն Գեղամայ մինչև յԵրասխ, և յաջմէ սորին միւս այլ լեռինք՝ ցերկար սահման ընդ հարաւ, — հաւանին գիտուն երկրաբանք՝ զի անանձրպետ կցեալ էին երբեմն երկրքին պարք լեռանցդ, և հարկ էր Երասխայ ի հասանելն անդր՝

խափանիլ, ծաւալիլ և ծովանալ. այլ ի մեծէ իմն երկրագործ յեղափոխութենէ՝ պատուեալ լեռանցն բռնապէս, անժոյժ ալեաց գետոյն ուժգնակի անցա գործեալ է, աննկարագրելի իմն վազիւք, զեւամարք և ուղիւօրէն հոսանք, թաւալախառն ընդ կողոռու քարանց, իբրեւ ընդ խոխոմաձեւ խողովակս անցանելով և խնդրելով զդաշտն դիւրագնալի: Ի զէպ է յայս ձգել զքան պատմահօր մերոյ, եթէ, « Ուր գետն Երասխ հատեալ » զքարանձաւս լեռանց՝ անցանէ ընդ խոխոմա ձիգս և » նեղս, ահագին դժնշմամբ իջանէ ի դաշտն ». վասն այնորիկ և Քարավազք Երասխայ կոչեցաւ տեղին ի նախնեաց անտի, և յայլազգեաց այժմ կոչի Էրեւսպար: Աշխարհագիրք Պարսից գրոյցս իմն աւանդեն, ի պատուհաս բնակչաց երկրին ամպարչտաց՝ փակեալ զնոսա Ստորնոյ ի ձեռն Քաջաց ամանց՝ ի միջի կրկին լեռանց, ի ներքոյ Որդուատայ երես Երասխայ, որպէս ի վերոյ նշանակեցաք, բարձր է յերեսաց Կասպիականին 1940'. անտի և անդր մտեալ ընդ խոխոման անձուկս, խոնարհի գետինն հետ ընդ հետ, ամփոփելով ի միջի կատարահերձ կաւաքարուտ սեւագոյն ապառաժից, յորս ընդմտանեն և այլ տեսակք այլազոյն ապալեր վիմաց. առ որոց ստորոտովք գրեաթէ առ պղպլակեալ և արշաւասոյր ալեօք գետոյն՝ ձգի ահաւոր և նեղ ճանապարհ գնացից ի Մեղրի, և ընդ արեւելս՝ մինչեւ ի հոշակեալ կամուրջն Խուտաֆէրիյն. յետ իբր 9 կամ 10 մղոնաչափ ընթացից՝ և եւս անձկանայ հուն գետոյն ի խոխոմա ձիգս և նեղագոյնս, յորոց ահեկէ (յարեւմտից) ամբառնան պորփրեայ կատարք ցուրանաձեւք, բրգունք և կոթողք այլատարազք, ամենեւին լերկք և մերկք. և ի հեռուստ ի թիկանց նոցին բարձրանայ երկնաբերձ ձիւնագագաթն Ալանկէզ: « Զայսպիսի խոշ և խուժ գտեալ Երասխայ » սաստկացուցանէ զոյժ հոսանացն. զի ոչ եւս են կաւա » յին և կրային սեւա գայլախազուտ հերձոտեալ զան » գուածք դիւրամղելիք, այլ կողկոռք մեծամեծք իբ » բեւ զտունս, ընդ որս հարկ է ջուրցն յանձկութեան » անդ յատակին՝ փրփրել և վազս առնուլ: Զմի ի կոշ » կողոց այտի ցուցեալ Շահ Աբասայ առ դրանիկսն չո » ղոմարարս՝ ասէր. Ահա այդպէս արժան է զդէմ ունել » թշնամոյ: — Դիւրին է առնել զայդ, պատասխա » նեաց ոմն ի նոցանէ, զայսպիսի ունելով պատուարս. » և մատնանիլ ցուցանէր զստուարատարր զանգուածն՝ » որ յընթացտեն զքարավազսն: Զիք ուրեք տեսանել » վայր խոժոռագոյն և ամեհագոյն քան զընթացտեալս » այս դժոխաձեւ ջրովք. յաղօտապայծառ երեսս արեւ » մտեան ափանցն՝ թանձր և ուղղաձիգ ստուերք կերպա » բանեն ձեւս անկիւնաւորս և պատուռուածս երկայնս » գորշագոյն և ժանգագոյն ժայռից, զորոց հագիւ սա » կաւ ինչ բուսակ ծածկէ զմերկութիւն. կարկառք թա » ւայեալք և կուտակեալք՝ ամբարտակ իմն ահնկէց » կանգնեն ի գետեզերն, և ի միջոյ վիճիցն վերաձգին » թուփք ինչ հանապազ ողողեալք ի ցայտից խոնաւական » փուռոյ, զոր հոսանք գետոյն վերացուցեալ ցնդեն և

1 Զեշէ և Օրբել. ի Ա. « Էրբարովաք (Երասխայ) ուր յերես ճղէ տեւ, լուրն, բաց զտեղին ցուցանէ անդրագոյն յորեւելս ի կող »

մանս կովսեղանի, ուր Գիւսի վանքն էին, և ուր ձգեաց խաչ » եղլիւր երէն վայրի՝ զՔրիստոսասէր՝ որդի թաղաւորին Պարսից: »

» ընուն զայերս: Իսկ միւս գետափն խրթնագոյն և ա-
 » ռապարագոյն՝ ստուերանայ ստուարակարկատ սեւա-
 » սարաս ուսովք լերանց, որք թուին ջանալ պինդ ունել
 » զհաստուածսն մերձ ի տապալելն: Տիւպուա՝ որ այս-
 » պէս նկարագրէ, համարի յՈրդուստայ ցմեծ Քարավազն
 իբրեւ 800 ոտնաչափ խոնարհել ցածնուլ զետնոյն և
 զետոյն. զՔարավազն համարի գէթ իբր 100՝ վայրահակ,
 իսկ զմեծ քարահոս սահանս ջուրց Մեղրեայ 400՝, ընդ

բնաւ 1300՝, և անտի մինչեւ ցաւարտ ընթացիցն 1200՝.
 բայց չափազանց են թիւք, զի և ինքն խոստովանի կար-
 ծեօք ասել զայս, զի չեւ եւս էր յայնժամ գետնաչափեալ
 տեղեացն. զարդիս ի նոր և մեծ աշխարհացուցի Ռուսաց՝
 բարձրութիւն գետոյն ի ներքոյ Մեղրեայ՝ սակաւ աւելի
 քան զ՝300 ոտնաչափ նշանակի քան յՈրդուստ. և եթէ
 իցեն մղոնք իբրեւ 15 յայնմ միջոցի երկայնութեան գե-
 տոյն, ոչ շատ աւելի քան զ՝20՝ լինի ցածնուլն առ մէն

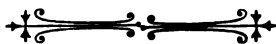
89. Քարավազը Երասխայ.

մղոն, մինչ Տիւպուա համարէր իբրեւ 80՝: Թողեալ զչափ-
 ալն և վերստին ակնարկելով ի տեսիլն, « անբաւաշափ
 » գեղեցկագոյն են, (ասէ նոյն այր) սահմանք ջուրցս,
 » թէպէտ և փոքրագոյն սահանքն քան զՏնեբեր գետոյ,
 » որոյ ափունք ոչ ի միջի այսպիսեաց հսկայաձեւ քարա-
 » ծեօից են պարսպեալք: Այլ ոմն նոր աշխարհագիր
 փռանկ՝ ասէ. « Ի բարձրաւանդակ երկրէ իջանէ Երասխ՝

» երկար յորձանօք, սահանօք և մղեղեալ ցայտիւք յՈւր-
 » տապատայ ցՄեղրի... Պատառուածս այս կամ բա-
 » ցուած Երասխայ որ խոժոռի ընդ կամեօրչս իւր¹, մի ի
 » յաւետահրաշ տեսարանաց է հնոյ աշխարհի»:

Այլ արդ կայ մեզ հակառակ ընդդէմ հոսանացն Ե-
 րասխայ, դառնալ յարեւմուտս կոյս, և մտանել յեր-
 կորդ վիճակ Գողթան, որ է ձորահովիտն Ագուլեաց:

¹ Ոչեւիմոս Ռեզլիւ, ակնարկելով ի հռչակաւոր ասացուածն վերգէլն այ լատին բանաստեղծի:

Բ. ԱԳՈՒԼԻՓ

136. Վիճակս Աջուլեաց սահմանի փոքրիկ և անձուկ ձորակա միով, ընդ մէջ Որդուատայն՝ յարեւելից, և Տրունեաց՝ յարեւմտից. հազիւ չորք կամ հինգ գեողք են ի նմին, յեզերս վտակին, որ ի Խօշլի լեռնէ իջանէ յերկուց աղբերաց¹, և առատացեալ ի հալս ձեանց՝ երկ-

ուստեք ձորափակ լերանցն՝ իբրեւ ի 20 աղբերակաց եւս, ոչ սակաւ յօրանայ և փնաս իսկ գործէ. որպէս յամի 1872 ի տարափառ անձրեւաց (յ՛շ ամսեան օգոստոսի ըստ նոր տօմարի). և սաստկագոյն և աղիտաբեր եւս յոյժ յամի 1884 (2 յունիսի)՝ գորմէ ի ստորեւ. այլ

90ա Աղբերակ.

ամարանի այնքան նուազէ մինչ գրեաթէ շժամանել յԱրասիս: Լերինքն ձորեզերեայք խափանելով զծաւալունն հառաքայթից արեգական՝ սաստկացուցանեն զցուրտ ձըմերանի, և չգերծանին ի սառսամանեաց մինչեւ ի յառաջել գարնայնոյ. ներհակաբար յամարանի՝ սաստիկ ցուա-ցուցանելով զհառաքայթսն, (քանզի ամենեւին լերկք և

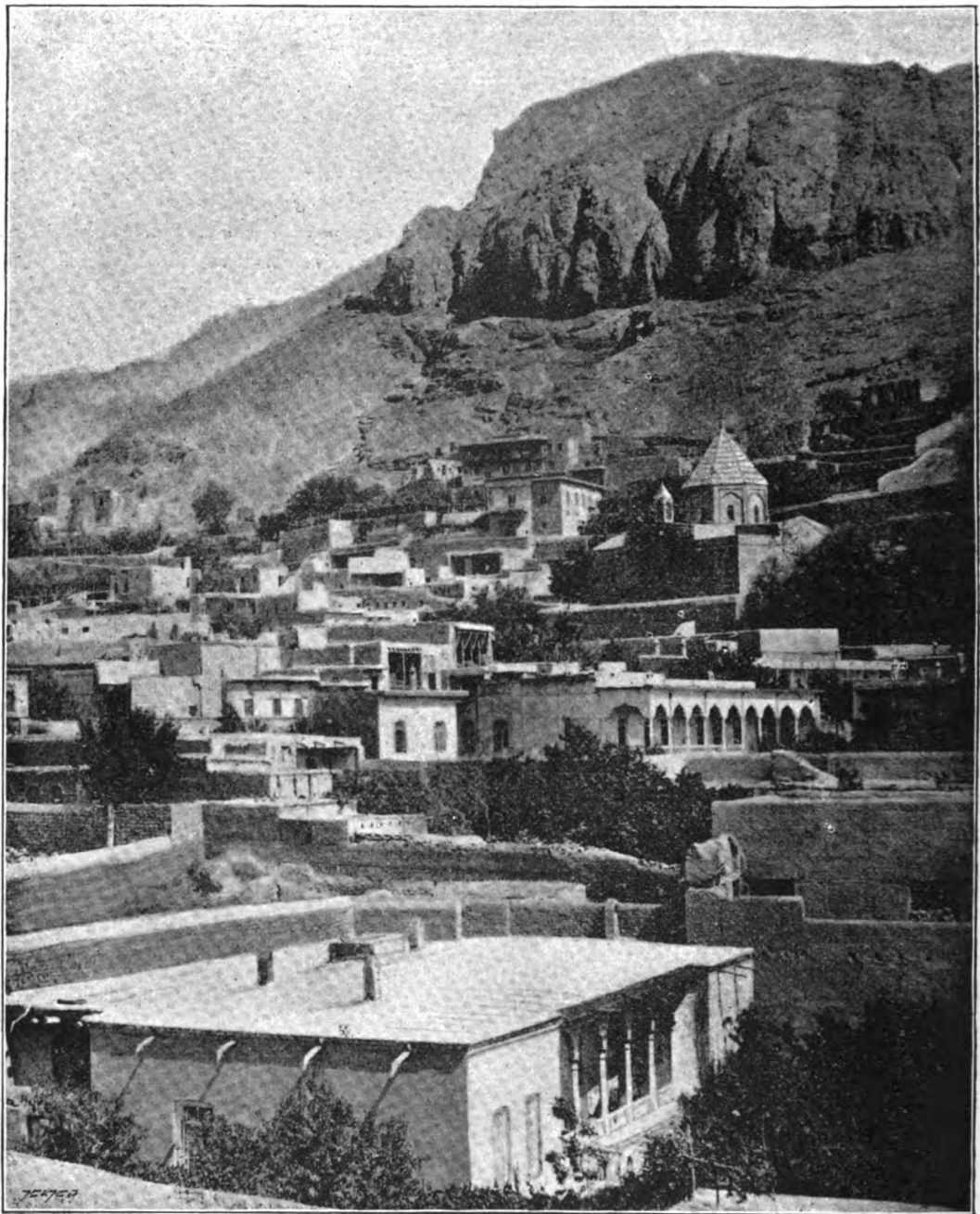
անբոյսք են), սաստկացուցանեն զտօթ: Այլ փոխարէն այսոցիկ զնուազութիւն ջուրց վտակին ընուն ամարանի՝ առատաբուրդի աղբերքն քաղցունք, ընդ որս են և յօռիք՝ վարեալք ի պէտս ոռոգման. իսկ զխստութիւն ձմերայնոյ մխիթարեն արգասիք երկրին, այգիք, թթե-նիք և ազգ ազգ պտղոց և մեղր պատւական:

¹ Շորէն կոչէ զաղբերսն անծանօթ և երկբայելի անուամբք, Վարդան և Խոն:

Բնակիչն բարեկազմը և արուսրագոյնք են և մորթին կոչիլ հարազատագոյն սերունդք Գողթնեաց, որք և կոչեն զինքեանս Չոկ կամ Չօկ, և զլեզուն, զոկերեն, որով վարին ի միջի իւրեանց, այլ ընդ արտաքինս խօսին պարզագոյն հայերէն։ Փափագողաց ծանօթութեան այսր բարբառոյ՝ յուշ առնեմք զողջոյն իսկ գրգոյկ (Չօկերի

չեզոռ) և զնաշակս ինչ բարբառոյն արձակ և չափական բանիւք, զոր ամօք յառաջ (1887) հրատարակեաց ի Մոսկուա բանասէր ոմն Սարգիս Սարգսեան, որ և ծանուցանէ յաւէտ յԱզուլիս և ի Յղնա գեղջ լսել բարբառոյն։

Ի գլուխ ձորոյն կամ գետակին կայ Նիգեդեն գիւղ Թուրքաբնակ, որ մեծապէս վնասեցաւ ի հեղեղէ 1873

91. Ագուլիս.

ամի, և որ յետ այնր. Շորէն, 14 ? (տունս) միայն գրէր ի նմին և ոգիս 61. ոչ յիշի յաշխարհահամարի Ռուսաց, այլ ի քարտս նոցին նշանակի յայնմ տեղւոյ Նիգեդի անուն։ — Ի միջին կողմանս ձորոյդետակին յահեկէն կայ փառանուն փառակերտ, բարեբեր այգեօք և պարտիզօք, այլ ոչ յիշի ի պատմութեան, ըստ մերս գիտութեան, և ոչ յայժմեան գրութիւնս։ Ըստ վիճակագրութեան Շո-

բէնի 13 տունք Թուրքաց էին ի նմին, և 36 տունք և 333 ոգիք Հայոց։

Իբրեւ մղոնաւ ի հարաւոյ փառակերտի կայ Ագուլիս տան, որ յետ Որդուատայ առաջին չէն է գաւառիս, ի վաղուց հետէ այսպէս եղեալ՝ յետ անշքանալոյ բուն տանին Գողթան. զանունն պիտակօրէն ստուգաբանն Ուգեօք-չիք, և է իսկ արդարեւ այգեւէտ։ Մաղրագոյն

եւս է աւանդութիւն ոմանց, իբրու թէ Թաղէի առաքելոյ ննջեալ ի գիշերի ընդ բարձրակարկառ վիմաւ միով, (զոր և ցուցանեն մերձ յԱնդամէլ), զարթնու ի լոյս տուրն, ջեան, վասն այն ասի Այն ի լոյս, յորմէ աղաւաղեալ Ագուլիս: Զայս գրէ Գերմանացին որ եհան զպատկեր վիմին, լուեալ ի տեղացեաց, որք և ցարգ պատուեն զտեղին լուցանելով ճրագունս, եւ այլն: Բայց յառաջնումն գրեալ է ի միակ հին յիշատակի տեղւոյս՝ ի կոնդակի Սարգսի կաթողիկոսի ի սկիզբն ԺԱ. դարու՝ գրի, յաւելուածով ը տառի՝ Արգուլիք. այսպէս գրէ և գիտնական վարդապետն Զաքարիա Վաղարշապատեցի ի կէս ԺԷ. դարու,

ի յիշատակարանի Աստուածաշունչ գրոց: — (Ընդ ձորակն ի վեր և մանաւանդ ի վայր ձգեալ տարածանի աւանն, և պարտիզօք և այգեօք ժամանէ մինչեւ ի Դաշտ գիւղ, որ կոչի արդ Ստորին Ագուլիս, վասն որոյ և բուն աւանն՝ վերին Ագուլիք. տունքն կառուցեալք յայսպիսի անփափայ դիրս ստուար որմովք՝ երկայարկ և եռայարկ իսկ են, նշանակ երբեմն մեծութեան և բարգաւաճանաց տեղւոյն, վասն որոյ և քաղաք իսկ կոչի ի սկիզբն ԺԷ. դարու, և ի պատմութեան Ղափանեցոց. ըստ որոց՝ (որ շափաղանց յոյժ թուի), 10,000 տունք էին ի նմա? ոչ փոքր էր եթէ և 10,000 ոգիք լինէին. սակայն և Նալեա-

92. Վիւմ հանգստեան Առաքելոյն Թաղէոսի:

նըն աւէ. «Այս գիւղաքաղաք Ագուլիս երբեմն ունէր » 8000 տուն Հայ, այժմ հազիւ թէ կայ 1000 տուն»: Շուրջն առ իւրեւ 50 տուն նշանակէ Թուրքաց որք ունէին յԱգուլիս մզկիթ մի, 122 տուն և 770 ոգիս Հայոց: Յամին 1872 ղմն ի տեղացեաց գրէ 165 տունս Հայոց, 63 Թուրքաց, այլ ցուցանէ ղմն անհաւանութիւն և նուազ զթիւն: Աշխարհահամարն Ռուսաց 1873 ամի՝ յերկուս բաժանեալ Թաղս զՎերին Ագուլիս, զԹաթարացն գրէ ոգիս 400 ի 54 տունս, Հայոց տունս 170, ոգիս 1200. իսկ ի Ներքին Ագուլիս՝ միայն Հայս 100 տուն, ոգիս 880. իսկ յամի 1880 քահանայ ղմն բնիկ՝ գրէր 400 տուն Հայոց ի Վերին Ագուլիս և ի վերին Գետ անուանեալ Թա-

ղի, և 50 տուն Պարսից. այլ ղմն յամի 1883 զթիւ բնակչացն համարի 4 կամ 5000. ի նմին ամի միւս եւս որ ազգային՝ 207 տունս և 1653 ոգիս Հայս՝ գրէ, 65 տուն և 453 Թուրք: — Ասի լինել 100 կրպակաց յԱգուլիս հասարակ արուեստաւորաց, յորս նշանաւոր կտաւագործքն և ասրագործք. դատարան և 3 դատաւորք, չորք գիւղագլուխք (չորդպիս ըստ Ռուսաց): — Զմեծութիւն և ճոխութիւն շինիս ցուցանէ և յուվութիւն եկեղեցեաց, ընդ մեծ և ընդ փոքր 11 Թուով. ի կէս ԺԷ. դարու՝ Առաքել վարդապետ, և յառաջին կէս ԺԸ. Բն Աբրահամ կաթողիկոս՝ չորս եկեղեցիս ասեն լինել յԱգուլիս, որք նորագեցան յաւուրս կաթողիկոսաց Մովսիսի և Փիլիպպոսի,

զատ ի վնանացն, որ ի լեռնակողմանն է, ընդ մէջ աւանին և Վերին-գետ թաղի: Մարթ է գլուխ կոչել և առաջին եկեղեցեաց, զՍ. Թովմաս վանս, հաստատեալ՝ ըստ աւանդութեան, յառաքելոյն Բարդուղիմեայ, այսինքն չինեալ ի նմանէ եկեղեցի և անդ թողեալ զաշակերտն իւր Կումսի. յոր սակա և յետոյ աթոռ եպիսկոպոսի եղեալ Գողթան, և մի ի նախագահ եպիսկոպոսաց, որպէս վերադոյնդ յիշեցաք: Չեն ծանօթ հանգամանք առաջին չինաւածոյն և բնակութեանն, զի ոչ ի զիրս առանձինն ինչ պատմի և ոչ արձանագիրք հինք յայտնեցան ի նմին. այլ որք ենն՝ ի յետին չինութենէն կամ ի նորոգութենէն անտի են, այն է յամէ 1694. յորոց մի արձանագրեալ ի ճակատ մեծի դրան եկեղեցւոյն (ուր քանդակեալ է և Ս. Թովմայի ձեռնմխութիւն ի կող Փրկչին), աւանդէ յետ Բարդուղիմեայ զգալուստ Ս. Լուսաւորչին և սեփականել վիճակին զգեօղս ինչ, այսու անարուեստ ոտանաւոր բանիւ թուելով յանուանէ.

Բարդուղիմէոս ի Հայս եկեալ,
Ջտուն Տեառն նախ աստ հիմնարկեալ,
Սուրբ Թովմայի առաքելոյն անուն կոչեալ.
Կումսի անուն գիւր աշակերտն
Տեսուչ տեղւոյս զնա եղեալ.
Որ եւ ըզտուն Գողթ գաւառիս
Ի նա յանձնեալ ըզհօտն ընտրեալ.
Մերծ Ագուլիս եւ Դաշտ գովեալ,
Յղնա, Բամիս սըմա յանձնեալ.
Բուստ, Փառակա եւ ըս տըվեալ.
Բուհրուտ, Տեւի անքակ եղեալ.
Եւ Շրջու ընդ Մասրեւան,
Աղահեցիկ ցանկ հաստատեալ.
Դաստակ, Վանանդ կցորդ եղեալ.
Տրունիս, Տնակերտ միաքանեալ,
Օբովանիս եւ Փաղաքիկ
Եւ Անապատն Հանդամիջաց,
Վեռն?, Գետցիկ եւ Գեղերեցիկ,
Նունիս, յՈրդւատ բաժին կարգեալ.
Սուրբն Գրիգոր յորժամ եկեալ՝
Ի Առաքելոյն նոմոս տեսեալ,
Չեռագրով զայն հաստատեալ.
Եւ նզովիւք ամրափակեալ.
Յամի Տեառն Գժ եւ հինգ հասեալ
Լուսաւորչին պատճէն գրեալ
Արձան գրիս որ աստ եղեալ.

Ի դէպ է համարել եթէ այսպիսի ինչ կայր աւանդեալ ի գաւազանս եկեղեցւոյն, ըստ բանից պատմին Սիւնեաց, և անտի առեալ նորոգողաց տաճարին՝ այսու ոճով փոխաբերեցին ի ճակատ նորին: — Ի յիշատակս զբոց՝ հնագոյն աստ գրեալ ծանօթ է ինձ Նարեկացւոյ աղօթագիրքն՝ յամի 1375, ի վարդաւանս ումեմնէ, և ապա

զիրք Հարցմանց Տաթեւացւոյն յամի 1434, յեպիսկոպոսութեան Տեառն Տէրունականի, զոր գրին գովութեամբ կոչէ սուրբ և երանեալ. զի ի « նեղ և յետին ժա. » մանակիս առաջնորդ և լուսաւորիչ է եկեղեցւոյ, և » քաղցելոց կերակրիչ և աղքատաց մխիթարիչ, գերեաց » ազատիչ և ամենեցուն սփոփիչ: Իսկ վարդապետ տեղւոյն ըստ այնր վկայութեան էր « քաջ և արդիւնական » բարեմտապետ և հոգեւոր հայր և վարժապետ Յակոբ. » յիշին և միաբանքն, Յակոբ արեղայ, Բարսեղ շնորհալի գրագիր, Յոհաննէս եկեղեցական, Ստեփանոս հայր վնանացն. յեղբայրական կարգէ՝ Սատուն, և « Մկրտիչ, » որ զարդինքս հասարակաց կու ժողովէ յեղեմարա. » նըս. և տնտեսս Յրատիս՝ որ կու սպասաւորէ միա. » բանիցս », և այլն: Իսկ գրողն է Մատթէոս վարդապետ եղբայր Խաչատուր քահանայի. որ և յիշէ ըզկարեւոր քաղաքական անցս ինչ ժամանակին, զմահ (Գարա) Եղսուֆի բռնաւոր թուրքմանի, և զթագաւորել որդւոյ նորին Սկանդարի. որ՝ զի « յոյժ ողորմած » էր ազգիս Հայոց, եւս առաւել մեր գեղիս Աջաւեաց, » իւր խաւս արար, և մէկ տարի քաղիսն արար » (ապա հարկ): Մանուցանէ եւս զի էին յայնմ ժամանակի « ա. » աջնորդք աստուածապահ գեղոյս Աղա Գեորգ, Լ. » ռախ՝ Սամիր Բէկ, և տանուէր՝ Էդիլչայ, որ բա. » ընպաշտութեամբն իւրեանց տաժող և խնամածու էին » Աջաւեաց, և հայր որբոց և այրեաց »: — Գրեալ է ի նոյն ամս (1436) զրեալ է աստ Պատմութիւն Ս. Թէո. դորոսի զօրավարի այսու յիշատակաւ և ձեւով.

Գրեցա զպատմութիւն
Բաւականութեանց ոյ.
Դէն. Ի Բերբէ. Բորգ
Ուն. ապիւնտարի. որդի
Ուն. Էֆին. Էֆի հայրույ
Ետ. Էֆին. Էֆի հայրույ
Եւ. Ի վանս յագոսէւոյ
Ընդհովանեաւ Էֆին
Այի. Էֆին. Էֆի հայրույ
Գրի. Էֆին. Էֆի հայրույ
Ապիւնտարի.

93. Գրեալ ի վանս Ս. Թովմայի.

Յետ այսր յիշատակի ցամա 300 անծանօթանայ ինձ տեղիս, ապա վերականգնի յամի 1636, ի ձեռն Խաչա. տրոյ առաջնորդի՝ աշակերտի Մովսիսի կաթողիկոսի. որ, ասի, « Նորոգեաց ի հիմանց զսուրբ ուխտս Թումայի, » բարձրաբերձ կամարակապ և զմրեթաձեւ՝ զսուրբ եկե. » ղեցին, և բարձր պարսպով և շորեքանկիւնի խուցերով » և մոտոյախերով զարդարեաց. և բազում նեղութեամբ » և չարչարանօք շինեաց »: Գրէ և աշակերտակիցն Խա.

1 Արդ ի գրառան Էջմիածնի:

2 Կազմող գրողն կոչի վարդան արեղայ որդի Քամեղայի և Նուշիաթունի:

3 Պատմէ և արկած ինչ. « Յայսմ ամի որ Թին Հայոց Պէրէր, զմեր աշակերտի եղբայրն՝ զեռ տարաւ և անյայտ արար. և ան.

միթիւր սուգ եղէ ծնողաց իւրոց և մեկ յոյժ զառնութիւն, որ չէ եղել նոյնց դառն կեկիծ՝ որ եղէ յանկարծակի. որ աղղղին անունն Յեսողմուրչայ էր. զոր Տէր Առտուած իւր տեսուն և երկնից ար. քայլութեանն արժանի արասցէ. ամէն »: Զինչ արեւոք տեւր զս վանս արկածից 1884 տարւոյ:

չատրոյ Զաքարիա վարդապետ վաղարշապատեցի. «Սա
» նոր նորոգեալ պայծառացոյց զաթոռն զայն, շքեղա-
» պանծ վայելչութեամբ, ի հիացումն կարգեալ տեսո-
» դաց, իբրեւ զգրախտ Աստուծոյ զարդարեալ ազգի ազ-
» գի ճսխութեամբ, հոգեւորօք և մարմնաւորօք»: Բայց
ամենայն արձանագիրք եկեղեցւոյն նշանակեն յամի

1694-Ց զշինութիւնն. որպիսի է և Թուական խաչքան-
դակի՝ յորոյ վերայ արձանագրեալ է Խաչատուր. բայց
կամ այլ ոք Խաչատուր է գրող քանդակին, կամ Թուա-
կանն յետոյ գրեալ յՈճոփրիոսէ ումեմէ. զոր այսու
ձեւով ընդօրինակեալ է գերմանացի նկարիչն Գէսդնէր
յառաջ քան ոչ սակաւ ամս.

94. Արձանագիր Մկրտարանի Ս. Թովմայի վանաց, յԱգուշիս.

Ուրի՛ն Թուականաւ , 1694-Ց ամի է և արձանագիր դրան եկեղեցւոյն.

**Յիշատակ է դուռնս Դաշտեցի Խօջա Սէթուն եւ ծնողացն Աստուատու-
րին եւ Խաթունջանին եւ եղբարցն. ԹՎ. ՌՃԽԳ.**

Հարկ է ապա վերաշինեալ ասել զեկեղեցիս, Թերեւս
խախտեալ գուր ի մեծէ սասանութենէն Արարատայ
յամին 1679, որպէս կասկածէ և Շահխաթունեանն:
Յառաջ քան զերկորդ շինութիւնն եկեալ էին այսր ուխ-
տաւորքն յիշեալք ի Թովմայէ վանանդեցւոյ, որք

«Զվանս Ագուշեաց համբուրեցին.

Որ է յանուն Սուրբ Թովմային.

Բազում աւուրս անդ արարին»:

Ի օկզրան ԺԸ դարու (1704) յիշին ի միաբանից վա-
նացս վարդապետքն Խաւանկ, Աստուածատուր, Յովնան-
նէս, Արեքսանդր, որք ընդ միաբանից Էջմիածնի և այ-
լոց՝ ձեռն արկին յանուանեալ կտակն Աղեքսանդրի կա-
թողիկոսի: Կանգուն կան և արդ յիշեալ պարիսպքն հը-
զօրք, քառակուսի չրկափակելով զմենաստանն. յան-
կեան հիւսիսոյ արեւմտից լուսելով զառաջնորդարանն
կամարակապ քարաշէն, զսենեակս միաբանիցն՝ ի հիւ-

սիսոյ կուսէ և յարեւելից. զնադրախերն (խոհանոցը)
գմբեթաւորս յանկեան Եջ. Հս. ուր և աղբիւր ինքնա-
բուղիս. զամբարանոցն ի Հր. Մտ. յորոց վերայ կառու-
ցեալ է ի վերջնոց՝ վարժարան մանկուոյ իբր 180 կամ
200: Յարեւմտակողման պարսպին է մեծ դուռն մտից
վանացն, որ հայի ուղղակի հանդէպ արեւմտեան դրան
եկեղեցւոյն: Սա կանգնեալ կայ ի միջակի պարսպացն
կամ վանացն, ըստ նորին ձեւոյ քառակուսի ընդարձակ,
չափաւոր բարձրութեամբ ի վերայ չորից ստուար սեանց,
յորոց վերայ ամբառնայ կաթողիկէն վայելուչ, որպէս և
երեք այլ փոքունք իբրեւ զանգակատունք՝ ի վերայ երե-
ցուն դրանցն չորիւք զանգակօք. երկուստեք տեղանոյն
են փոքրաւանդատունք. վէմն պաղպաղուն ալապասդրէ,
բայց նկարուք տգեղացեալ՝. ի վերայ հիւսիսային դրանն
գրեալ է յիշատակ վերջին շինութեանն. այլ Թուականն
կարծեցուցանէ յամի 1631.

Ի Թուականիւ Հայկականի.

Մի յորեւեան երկշրջանի,

Եռակ տասանց որով վարի,

Սա կառուցաւ քառակուսի.

Զեռամբ Յոնան վարդապետի

Որ է յաջորդ յայսմ գահի.

Բազում ծախիւք անթուելի.

Զորիւք ամօք սա կատարի,

Երեք դրամք ըստ խորհրդի,

Կամարակապ զարմանալի.

1 Քէսդնէր Առաքելոց պատկերս ասէ զեկարսն, զորս ի դէպ է կարծել նկարեալ ի կնափայլ որմունս խորանին:

Անուամբ մեծին Ս. Թուռնայի .

Նման վերնոյնըն Սիովնի .

Սա մեզ շնորհեաց պարգեւ բարի

Զաստուածամուկա աջըն ձրի ,

Ամուրք պատուարք բոլոր թեմի .

Պաշտոնէից իւր հովանի .

Պարծանք է սա Գողթ գաւառի

Եւ ցնծութիւն Հայոց ազգի .

Նպաստութեամբ Տեառն Յիսուսի .

մի եռակի :

Իսկ ի վերայ հարաւային դրանն ի ներքոյ կաթողիկէին գրեալ է .

Իշխանութեամբ Պարսից ազգի

Շահ Հիւսէին թագաւորի ,

Դիւանբէկութեամբ Մուսարէկի

Որ էր տեղեալ Ագուլեցի ,

Եւ Յովհաննու առաջնորդի՝

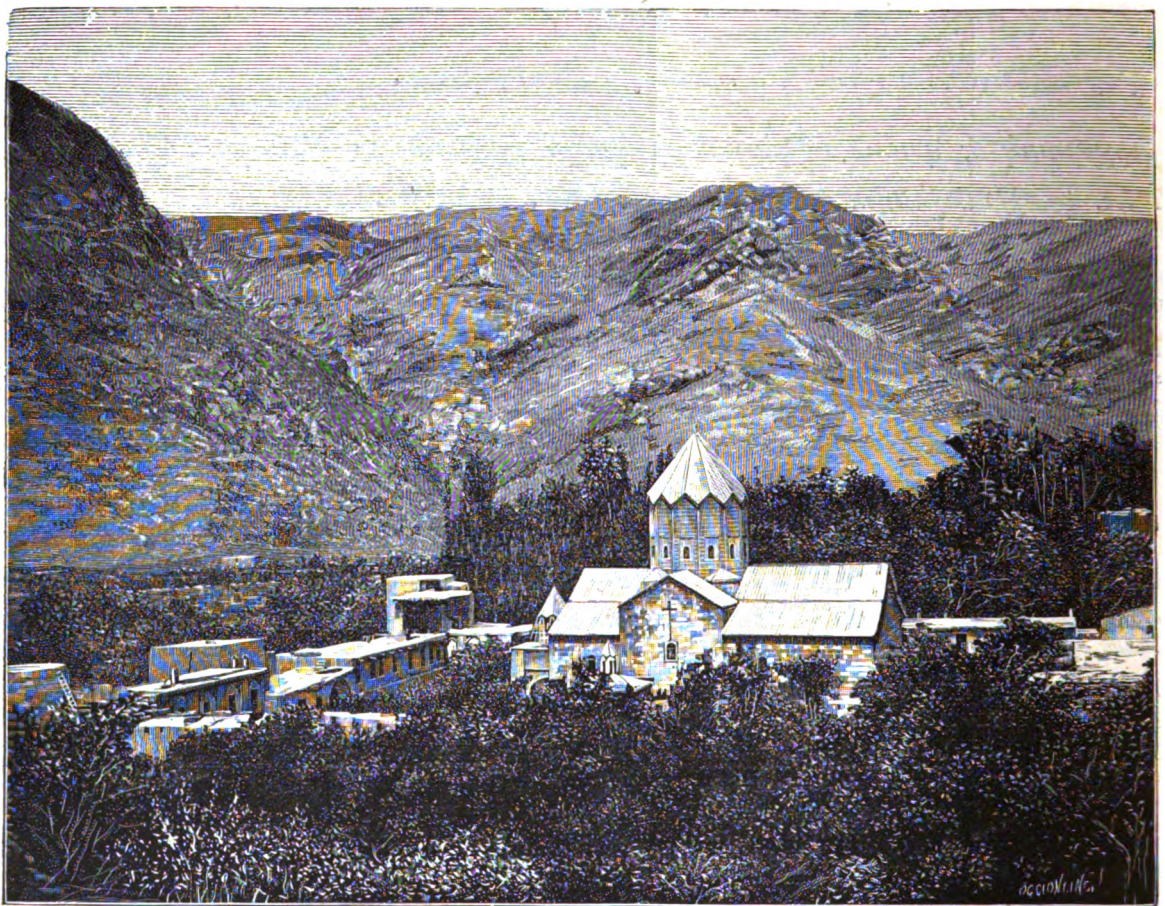
Վերաիշխող յայսմ թեմի .

Որոց յաւուրս սա կանգնի .

Այս վայելուչ եկեղեցի :

Ի վերայ այսր դրան ագուլեցի է վէմ յունագիր ար-
ձանաւ , և ի հանդիպոյ պարսկերէն գրուած յորմն փո-

քու զանգուկատանն : Իսկ յաջմէ և յահեկէ մեծի (արեւ-
մտեան) դրանն գրեալ են անսուանք շինողաց եկեղեցւոյն .

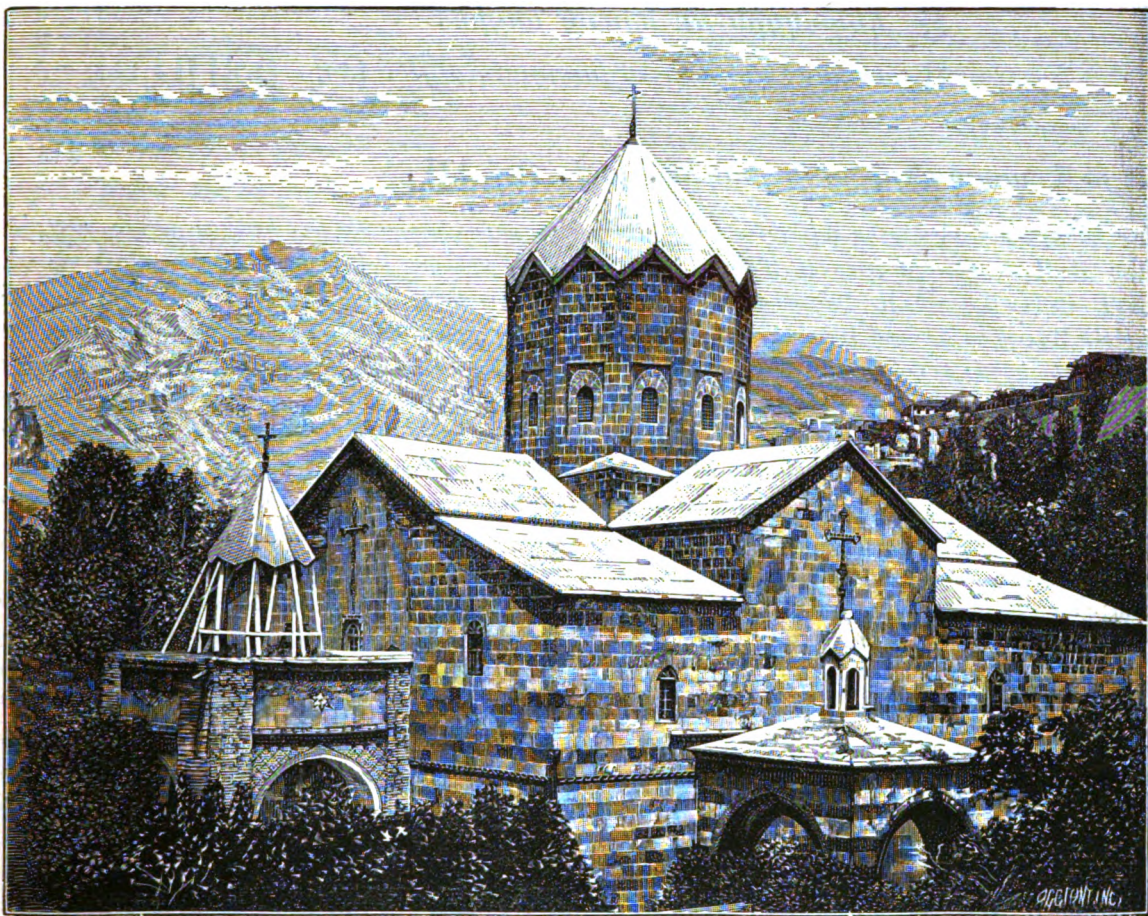

98. Ս. Թովմաս վանք Ագուլեաց .

Յիւեցէք Ագուլեցի քալանթար Ովանէսն , վանքիս վէրիւ Հայրապետն ,
Մէլիք Ասկարխան , Մզտեսի Հայրապետն , Վարդանն , Առաքէլն , Ալեք-
սանն , Աղամջանն , Ովանէսն , Նահապետն , Մեկրոնն , Թասալին , Աղա-

միրզէն, Մաթեոսն, Ամիրն, Ղուլին, Մուշկին, Գուլպասարն. որք օժանդակ եղեն սուրբ եկեղեցւոյս :

† Յիշեցէք Ռամեցի Խօշայ Աւետիքն եւ եղբարքն իւր Նաւասարդն եւ Նառնն?, եւ երէցփոխան Վարդանն, եւ Գրիգորն եւ Պետրոսն, Փիրին, Նուրին, Արզանին, Վարդանն, Բարաքեաշն, Գրիգորն, եւ Տէր Գրիգորն, որ բազում օժանդակ եղեն սուրբ եկեղեցւոյս :

96. Ագուլիք. — Եկեղեցի Ս. Թովմայի.

Ի վերոյ քան զսոսին ընդ մեծաւ պատուհանան փռագրեալ է միայն մեծատառ, ԹՎ. ՌՃԽԳ: Երբի վանացոյ ի հիւսիսոյ կուսէ կայ փոքր մատուռն Հին ցածուն սեամբք երկդեմաբք, զոր կոչեն յանուն աշակերտին Բարդղիմեայ Կուլմսի, և անդ համարին Թաղեալ զնա. աւանդեն և գտեալ երբեմն ի բրածա տեղւոյն բեկորս աւրինաշաղախ քարանց ծրարեալս ի կտաւի, և վերստին ծածկեալ ընդ հողով: Պարիսպ ածեալ է և մատրանս, զորով են և գերեզմանք, և համարեալ է ուխտատեղի:

Գլխաւոր եկեղեցի Ագուլիքաց զարդիս՝ է Ս. Քրիստաւփոր, որ յիշի և ի գիրս յառաջ քան զյետին վերալինու թիւն Ս. Թովմայի վանաց. աստ հաստատեալ է այժմ և վարժարան աղլկանց: Ի թաղի եկեղեցւոյս յամի 1683

Յովնանեան Շողոմեցի, որպէս Թուրք երգիչն, ընդօրինակեալ է զգիրս Յովսեփոսի պատմութեան պատերազմաց Հրէից զոր յայտ առնէ իսկատիպ գրուածն (Թիւ 97): Ի նախագրեալ յիշատակարանի 1424 ամի՝ ընդ եկեղեցւոյ Ս. Թովմայի յիշին և Ս. Նշանք, ոչ գիտեմ՝ ի նմին մեծաստանի գոլով եթէ արտաքոյ յայլ եկեղեցիս: Մի յեկեղեցեացն կոչի Ս. Աստուածածին, որ և Անպատ, սակաւ ինչ արտաքոյ կալով աւանին, յարեւելից կուսէ ի ձորատափի, ի գեղազուարճ գիրս, վասն որոյ և զբոսատեղի է Ագուլեցեաց: Միւս եկեղեցի է Ս. Սիմէոն կամ Շմաշոն յաւանամիջին, առ որով կարծեմ և կուստատան եղեալ. գտանին խաչվեմք յեկեղեցւոյս, համառօտ արձանագրութեամբք:

Խաչա յիշատակ փերղուլի. ԹՎ. ՌԾԲ.

† Խաչա յիշատակ Բինիթին. ԹՎ. ՌԾԲ.

† Սուլբ Խաչա յիշտկ Զրտ... ն... ԹՎ. ԶԷ.

որ է 1458, բայց երկբայելի է թուականն— Ս. Յովհանն. նեա եկեղեցի ի ստորոտ լերին, անհարթ վիմաք շինեալ, բայց ճակատն և զմբէթ՝ աղիւսով, զանգակատունն՝ փայ.

տայարկ. նշանաւոր է դուռնն բազմագրուագ, մանր մաւ սամբք փայտից, սատախով և փղոսկրիւ կիտուածեալ, յորում և գրուած յամի 1683.

Յիշատակ է գուռնս այս Հախումին.

Եւ կողակցին եւ որդոց նոցին.

Աստուած ողորմի աշխատաորացն. ԹՎ. ՌՃԼԱ.

է անդ և տապանագիրս այս 1663 ամի.

Այս է տապան Շայմուրադին. ԹՎ. ՌՃԺԱ.

Միւս եկեղեցիք և մատուռք Ագուլեաց կոչին, Ամե. մափրկիչ. Ս. Աստուածածին փոքր, Ս. Մինաս, Ս. Ստե. փանոս, Ս. Յակոբ Աշիեսան, Ս. Հնձանաց լոյս, Մի յայս. ցանէ թուի Ագուլեաց Ներքին Եկեղեցին որ և խզաճ. թի եկեղեցի կոչեցեալ և յիշեալ յԱռաքել պատմէ (Գլ. ԻԷ), ի պատմութեան նաշատակութեան Տեառն Ան. դրէի, որ հայրենեօք ի Նախնաւանայ էր, և զաղթեցաւ այսր ի ծնողացն, և ի Մովսիսէ (յետոյ կաթողիկոսէ) կարգեցաւ ուսուցիչ մանկուոյ. զորոց զազաթունս գեր. ծեալս նշմարեալ Շահ Աբասայ ի գալն այսր յամի 1617, և քննեալ թէ ո՞ր զայն արար, յառնուին Անդրէի յինքն զվնասն, (եթէ էր վնաս), մատնեցաւ ի զանս և ստիպեցաւ յուրացութիւն. զոր ոչ առեալ յանձն և քաջալերեալ ի ծնողաց իւրոց՝ առաքինաբար նաշատակեցաւ (յ'18 նո. յեմբերի):

Աւանդէ Առաքել պատմիչ ի վարս Պօղոսի վարդապետի Մովսիսայ, միոյ ի նորոգողաց անապատական կե. նաց, եթէ ի քարոզելն նորա յԱգուլիս՝ ի սկզբսն ԺԷ դարու, կայր եկեղեցի մի դաստակերտ Ս. Թադէի ա.

աւաքելոյ, որպէս ասէին, փակեալ դրամբ, զոր չէր լեալ հնար բանալոյ. իսկ Պօղոսի ցայգապաշտօն արարեալ ի կիրակամբտին, և յերկրորդում աւուր Դաւնբացէք, բա. խեաց երիցս և ինքնին բացաւ դուռնն. ընդ որ հորդան տուեալ եմուտ ժողովուրդն, և կատարեցին զպաշտօն աւուրն և զպատարագ. յորմէ և մեծապէս հաշակեցաւ համբաւ նորա, մինչեւ շարժել ի նախանձ զկաթողիկոսն Մեղքիսեդ և զայլս. և յետոյ սակաւ ժամանակս քարոզելոյ նորա աստ յԱգուլիս և ի սահմանսն, բռնադատեցաւ հրաժարել և մեկուսանալ ի Մեծ Անապատն Տա. թեւու, որպէս և այլուր յիշեցաք:

Չատ յեկեղեցեաց՝ նշանաւոր շինուած է Կրանուրջն քարեղէն, որ ի չուկայն, վայելուչ կամարաւ ի գեղադի. տակ դիրս (տես յէջ 334). աստի և անտի արձանաւ գրեալ է յիշատակ շինութեանն յամի ՌՃԿԲ (1713), հայերէն և տաճկերէն. զառաջինն նմանագրեալ է գեր. մանացի նկարիչն (Քէսդնէր), այլ ոչ աներկբայ է վեր. ծանուցն. նշանակին ի նոսին անուանք և տուրք սատա. րողաց շինութեանն.

Աղէն տվեց Ժ Թուման, Մանգասար տվեց Զ Թմ. Զարի տվեց Զ (?) Սիմոն (?) տվեց Դ Թմն, Հուռուցն տվեց Գ ոսկի. Դարալէ տվեց Ա ոսկի. Էլսիւր (?) տվեց ԺԵ ոսկի. Անասիոյէրս տվի... Սիմոն (?) Թ. ՌՃԿԲ:

Գոյ միւս եւս կամուրջ մերձ ի Ս. Թումանի վանս, այլ փոքր և աննշան: Տեղի չուկային մասն է հնոյ և մեծի գերեզմանատան, զորոյ և զայլ մեծ մասն կամ էր զար. դիս յարդարել ի պարտէզ հասարակաց, փոխադրելով զտապանաքարսն ի շինութիւն և ի նորոգութիւն եկեղեցեաց:

Ի պատմական յիշատակս Ագուլեաց վերջին դարուց (զի առաջինքն անյայտ են), գտանեմ զանուանս գլխաւորաց ոմանց նորին, որպէս թուի ի ԺԶ դարու, որք թափեալ ի գերողաց զաւետարան մի վարագայ վանաց՝ առաքեն անդր. և են «Սուրղաթմիշ և Սամբլմիշ և Տիրատուր

» յադգար (աքտեր) և Յօշուաշ Շաքար.... վասն այնոր ո ողարկեցաք յԱգուլեաց ի վարագ, որ լսել ենք թէ » վարագադիրքն գերի չէ լինել. և զմեզ յիշեցիք առաջի » սուրբ Նշանացդ »: — Յայսմ ԺԶ և մանաւանդ ի յա. ջորդ ԺԷ դարու, ընդ Զուղայի՝ և յետ աւերման նորին, երեւի բարգաւաճեալ յոյժ Ագուլեաց՝ առեւտրիւ վա. ճառականութեան և փարթամութեամբ. և այս շնորհիւ խնամարկութեան Թագաւորաց Պարսից. որոց, որպէս տեսաւ ի վերդ՝ անդոտին ի ԺԶ դարէ խաւ կարգեալ էր զտեղին, այսինքն սեփական ինքեանց հարկատու. այս. պէս թուի արարեալ և Շահաբասայ. վասն որոյ և յիշ

ԺԷ գարուն և ի սկիզբն ԺԸՆ գարնեալ քաղաք անուանի ի յիշատակարանս և ի պատմութեան Դաւթի Բէկի: Սա՝ քանզի Թուրքք ամրանային ի կողմանս, առաքեաց ըզ- զօրավարս իւր զՄխիթար և զՏէր Աւետիս ի վերայ նոցա, որոց եկեալ բանակեցան անդ ի վանս Ս. Թովմայի. եկն և Դաւիթ, և խիւյեաց զօրական տեղւոյն. գային և քաղաքացիքն համարել զձեռս նորա, ընդ որս և քաղա- քապետն (մէլիք) Մուսի. որ դաշնադիր էր Թուրքաց. վասն որոյ կասկածեալ Դաւթի կամէր ընդ կառափն հա- նել նորա, այլ միջնորդութեամբ մէլիք փարսադանայ՝

Արդ գրեցաւ զսա 'Էրֆան
արու-լիս Է-հալանեաւ արֆ
գրեաւստի օր վայրին քի:
Է-իմն ամրութե արքայն թալ
մոյն ասաքեղոյ. որ զձեռն իւր
վեհայ իմք կալն կենարին քի:
Հաւաղ նորդութե ԼՄՆ արտար
ոսի արհի էպիսկոպոսի:
Ի հայրապետութե ԼՄՆ եղի
աղարու կլմիսի. որ յայտ
ամի եղանեան օգոստոսի իք
եկեալ բնակեցաւ իմք ամր
ուն Էրֆանմիս: Ի թունակմիս
հայոց ուն լա: Ի թագաւոր
ութեն պարտոյ շահ պէշմանին:

Արդ գրեցաւ զսա ձեռագր
յով նաթան գարի .. ի գեւ
դին շառնոյ: և հայրն իմ ըզ
տէք յահանն հանգուցեալն
իք: և զձեռն իմ յիշեալիք
ի փրբարան: յիշաղար միշեալ
լիջիս ի անտունն:

97. Մատենան գրեալ ի փանս Ս. Թովմայի.

եթող նմա: Երեցս յայնժամ և չորիցս յարձակեալ Օս- մանեանց յԱզուլիս, հալածեցան ի Դաւթեանց. ապա ի հասանել զօրաց բազմութեան ի թիկունս նոցին և միւս- անգամ ի մարտ միսի, լքին Պարսիկք զՀայո. իսկ ոոցա արիաբար դիմակալեալ՝ վանեալ զթշնամիսն, յետս դարձուցին և զփախտեայ նիդակակիցսն, և զոչ դար- ձաղաց Խանից նոցին դուռնս և զընտանիս յաւարի ա- ռեալ վարեցին ի Հալիձոր: Այլ յետ աւուրց դաւաճան քաղաքապետն Մուսի գրգռեալ զքաղաքացիս ետ հը-

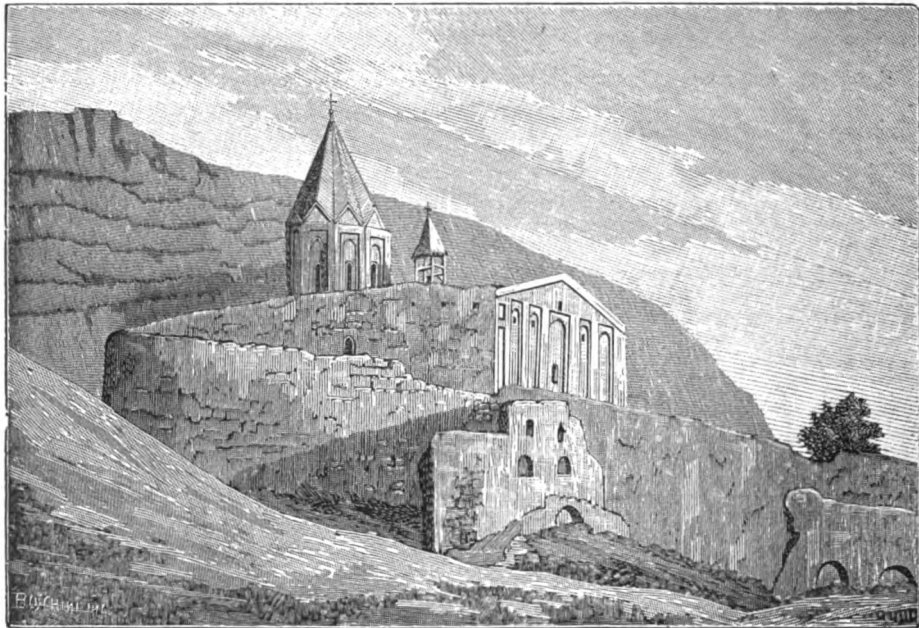
րացանաւ. հարկանել զհամազդիսն բանակեալս ի Ս. Թովմաս, սպանանելով և զՄէլիք փարսադան՝ որ գար- ձեալ միջնորդ խաղաղութեան կամէր լինել: Յայնժամ զօրք Դաւթի քակեալ զկողմն մի պարսպի վանացն՝ խոյո- եառն, զճանապարհայն յաւարի հարեալ զօր ինչ և զը- տին զԱզուլեցեաց, ընդ որս և 1300 ոչխարո զենիս: և վերստին եկեալ ի վերայ քաղաքաւանին՝ կրկին դարձան և ի բաց գնացին, քան զի ոչ կարացին արտաքս ձգել զԱզուլեցիս ի գրգիռ մարտի: — Յետ իրր տասն ամաց յայց ել Ազուլեաց յարահամ կաթողիկոս, օրպէս պատ- մէն. « Եւ ի նոր կիւրակէի, զի յանուն Ս. Թովմայի » Առաքելոյ էր վանքն, հիւանդի և զարմանդի տեսողաց. » զի և որդեակն իմ առաջնորդ նոցա Յովիմանէս վար- » դապետն պարկեշտաբարոյ հեղաճոգի և հանճարեզ. » վաղածանօթ գոլով ինձ, ի սէր նորա և վասն աւստի » վանիցն՝ որ լինի ի նոր կիւրակէի, և վասն ժողովրդ- » դեանն աղաչանաց, մնացի անդ այսքան օր. այլ և ի » չորս եկեղեցիս՝ զոր սւնին, հրաւիրեցին զիս, ի կիւրա- » կէին և յայլ պատշաճաւոր օրերն՝ ետուն ինձ մատու- » ցանել պատարագ, և օրհնել զնոսա, որպէս և եղեւ » իսկ. որ և ի նոյն օրն կարմիր կիւրակի՝ մատուցեալ իմ » զսուրբ պատարագն, ձեռնադրեցի եպիսկոպոս զաւագ- » երէցն Ազուլեաց զՏէր Թովմայն՝ միաբան սուրբ Էջ- » միածնի »: — Յիշեալք Յովիմանէս վարդապետ ձե- ռասուն Արահամու, յետ մահուան նորա եղեւ տեղա- պաշ աթոռոյն յամի 1737, ի մերժման Ղազարու կաթո- ղիկոսի յերեսաց Թահմազ Ղուլի Թազաւորի: — Յետ մա- հուան սորա յամի 1751 (Հոկտեմբ. 12), Ազատ խան կող- մակալ Ատրպատականի՝ Աթղան զօրականօն յաղարտ վարեաց զբարգաւաճ քաղաքաւանն, նախձիր մեծ գոր- ծեալ, և վարեալ գերի բազում, որով անչքեցաւ և ամա յացաւ տեղին. զի և ոչ սակաւք ի գերծելոցն գաղթեցին յարեւմուտս ի բաժին Օսմանեանց ի շահաստան քաղաքս և ոմանք ի Հնդկիս: Ժամանակակից ոմն այսպէս պատմէ զանցս աղետիցն, յիշելով և զանուանս ամենայն եկեղե- ցեաց աւանին:

Սուգ եւ կոծ ի վերայ զիւղաքաղաքիմ Ազուլեաց,
որպիսի լինելով.

« Աւաղ կարդալով սգալից սրտիւ, արտասուաթոր աչօք և Թարչամեալ բերանով, վայ տալով յանձինս մեր, յայտ առնեմ սիրելի հարցդ և եղբարցդ, և ի սմա հանդիպո- ղացդ ամենեցունցդ: Յայտ իսկ է, որ յերկիրն Արեւե- լեան յառաջմանէ էին փարթամ հարուստ և ամենայն ընչիւք ճոխացեալ և բազում զանազանիւք զարդարեալ, ևս առաւել յերկիրն Նախիջեւանու և ի գիւղաքաղաքն Ազուլիս. որ սա էր յոյժ և ամենայնիւ պերճացեալ ճոխացեալ և առատացեալ. և յայս գիւղաքաղաքում կայր կառուցեալ սրբալէն գմբէթով և խաչ զլիսուն կանգնեալ եկեղեցիք, որոց յատկապէս ծանուցանեմ որքան լինելն, և որում անուամբ կառուցեալն: Նախ՝ Աթոռն մեր, որ է բազում պայծառութեամբ շինեալ և գահիւք զարդարեալ, և անուամբ Սրբոյն Թովմայի

Առաքելոյն կառուցեալ, որ զայս Ս. Տաճարին փառա-
բանիչքն էին սեւազլուիք, և ի գաւառին Գողթնեաց
Հովուապետ և առաջնորդ կարգեալն ի սմա բնակէր-
ներորդն է Սրբոյն Յովնաննո: Մկրտչին անուամբ
կառուցեալ. ներորդն Սրբոյ Առաքելոյն Շմառնի.
Զարորդն Սրբոյն Յակովբայ Ասաքելոյն Արփեան. Հին-
գերորդն Սրբոյն Փրիստափոքին. Վեցերորդն Սրբ-
ոյն Ստեփանոսի Նախավկային. Եսթներորդն Սրբոյն
Մինասայ Զօրավարին. որ այսոյիկ էին բազում զարդուք
զարդարեալ և ամենայնիւ բարութեամբ լցեալ և անօթիւք
ճոխացեալ. որ միշտ Ս. Խորհուրդն և ամենայն փառաբա-
նութիւն կու մատուցանէին տիւ և գիշեր: Եւս այլ կայր
յեզր գիւղիս կառուցեալ անուամբ Ս. Աստուածածնայ.
որ այս Ս. տաճարս է տեղի ուխտից, որ ամենայնում ա-
ւուր փառաբանութիւն կատարի. կայ և ի մէջ գիւղիս
կառուցեալ տաճար՝ կրկին անուամբ Ստոր Աստուածած-

նայ, որ և առաի Կոչսանաց երգս ելանէ: Եւս կայ փոքր
տաճար անուամբ արքայն Ամենափրկչին. կայ եւս փոքր
տաճար անուամբ Սրբոյ Յակովբայ Մօթրնայ Հայրապե-
տին: Որ այս գիւղս այսպիսի բարիք ունեւի՜ իբր տկա-
րացեալ կեանք կենցաղավարի. բայց մեք հպարտա-
ցեալքս և գոռոզացեալքս լցաք ամենայնի չարութեամբ,
որ սիրտք մեր բնական սատանայի արարաք և ա-
տուածայինսն մոռացաք, այլ միշտ սատանայի հետե-
ւեցաք. զասն որոյ ամենազարն Աստուած սաստկացաւ
ի վերայ մեր. այսինքն՝ նախ ետ ի ձեռս անիրաւ դա-
տաւորաց, որ միշտ հարկապահանջութեամբ վշտացու-
ցանէին և պէսպէս տառապանս յարուցին ի վերայ մեր.
բազում արք և կանայք ի ներքոյ փայտի մեռան, և բա-
զումք ևս ցիր և ցան եղին. իսկ մեք մնացորդքս եղաք
չճաւորք. ոսկայն այլ ոչ դարձաք ի մեղաց մերոց, կըր-
կին ևս անօրինաբար վարեցաք, որ և Աստուածն ամե-

ՅՑ. Ս. Յովնաննէս եկեղեցի Ագուլեաց.

նայն ետ սաստկութիւն. այսինքն սով և սղութիւն, որ և
բազումք ևս եղին՝ սովամահ. իսկ մեք յիմարացեալքս
կրկնապատիկ յառաւելացուցաք զանօրէնութիւնս մեր,
որ ամենայնի բարեացն հեռացաք և ի պէսպէս մեղօք
չաղախեալ եղաք, և Արարիչն մեր կրկին ձանձրացու-
ցաք, որ առաւելապէս բարկութեամբ շարժեաց, որ ա-
տուածասաստ պատուհասն ետ. որ և ի սմին ամի ոչ գոյր
Թագաւոր յերկրի մերում, բայց մի ոմն ի մարդադէմ գա-
զանից անիրաւ դատաւոր և սաստիկ պահանջող և քա-
րասիրտ բռնաւոր, որ և լի ամենայն չարութեամբ, ի ցե-
ղէն Աղուանից Ազատ խան կոչեցեալ, որ և սա էր յերկ-
րին տիրապետ. Աստուածն հզօր մատնեաց ի ձեռն սորա,
որ այս պատառատու գազան բազում հեծելօք և անթիւ
զօրօք Թօփիւք և Թօփիւնօք եկն ի վերայ սգով լցեալ
գիւղիս Ագուլեաց. Թէ նոյնպէս կայր ի քաղաքի մերում
բազում մարտնչողք, բայց Աստուած մեր բարկացեալ

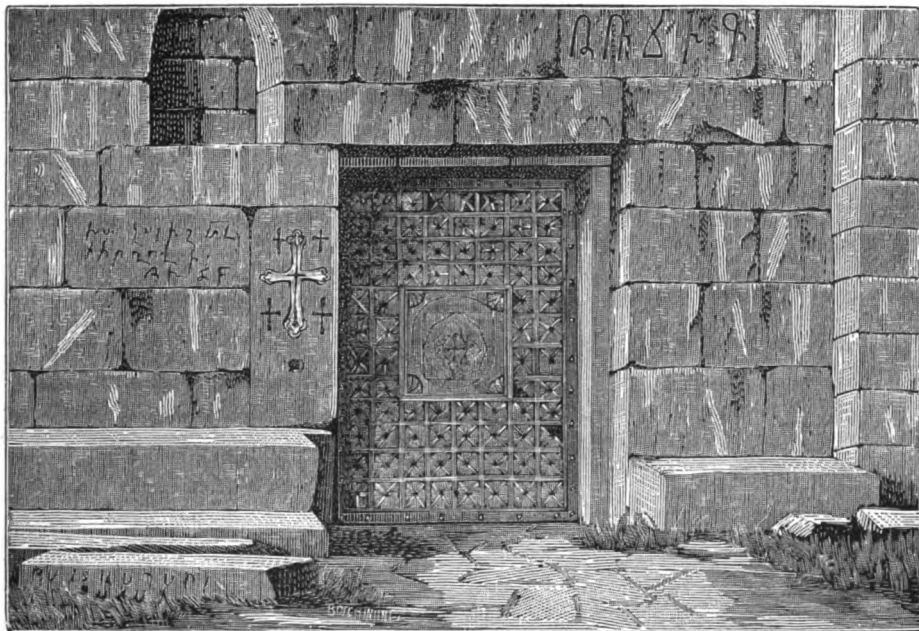
էր, ոչ ետ հանդուրժել, այլ սաստկացոյց սիրտն անօրէն
բռնաւորին, որ ի մէջ երրորդ ժամուն, Ս. տաճարն քայ-
քայեալ ջախջախեցին, և Սրբոց մաքուր մասունքն ամե-
նայնն գերեցին. փառաբանչաց բազումքն ոուր սուտերի
արարին, և անթիւ քրիստոնեայք արք և կանայք, երի-
տասարդք և մանկունք սրով անցուցին. որ զամենայն
հողն արեամբ ներկեալ շաղախեաց, և զաւուրս երիս
յայս գիւղս բնակեցան. Թէ եկեղեցիք և Թէ բնակա-
թիւնք ամենայնի մերկացուցին որ իբր մերկ ի մօրէ ծը-
նեցեալք: Եւ յետ այսքան արախողութեան յետ մնա-
ցեալ քրիստոնեայքն կողոպտաբար գերեցին. որ Թէ
ողորմելի Ագուլեաց և Թէ բոլոր շրջակայ գիւղաբնիցն
մինչ ի Ռօճ (1200) քրիստոնեայ գերեցին, և Ս. տա-
ճարն խանգարեցան և եղին անմարդաբնակ, իբր Թէ
տասնամեան տւերեալ: Որովհետեւ այսպիսի բարկու-
թիւն եկն ի վերայ մեր, ուրեմն պարտիմք մեք չարեօք

լցեալքս. և մեղօք շաղախեալքս դառնամք ի մեղաց, զզլամք և մեղայ գոչեմք, և մեր զանօրէնութիւն լալազին խոտտովանիմք, որ զԱստուածն ամենայն ի գութ շարժէ, որ մեր գերեացն ազատութիւն պարգեւէ:

» Եւ այս եղկելի սուգս և անախորժի տառապանս և աններելի ցաւքս և անբժշկելի վէրք եկն ի վերայ մեր թուականիս մերում ՌՄ, յամենանն. հոկոեմբերի ԺԲ, և օրն չարաթ»:

Ի խաղաղել երկրին Պարսից յերեսաց հակառակամարտ գահասիրացն, զիւր եղեւ և Ագուլեցոց հանգոյն այլոց՝ պարապել վերստին ի հայրենի վաստակս և ի վաճառականութիւն, յոր և ցարդ նկրտին յաջողութեամբ, առաւելապէս ի շահաստանս Ռուսաց ինքնակալութեան երթալով, և տանելով զվաճառս իւրեանց. սոցա գլխաւոր և գրեաթէ միակ՝ է մետաքսն, արգասիք ընտիր թըթենեաց իւրեանց, որոց մի ազգն ընտրեալդոյն քեդանայ

կոչեցեալ քաղցր է և գեղնագոյն պտղով, զոր և շորացուցեալ պահեն յուտեստ. միւս ազգն չառ կոչեցեալ մթագոյն և ոչ այնչափ քաղցր՝ վարի ի պէտս ցըւոյ: Պատուականազոյն քան զպտուղս՝ տերեւակեր շերամն էր, զորոյ սերմն ընտիր՝ գրեաթէ հատին սպառեցին Փռանկք՝ գնոյ առեալ, և զարդիս Ագուլեցիք ի Խորասանէ տան բերել զսերմն. դարմանեն, և ինքեանք հանեն զթելն և գործեն զմետաքսն. այլ գործարանք նոցին ստորին են քան զՌուսոտայն: — Բաց ի մետաքսէ առաքեն ի վաճառ և ասր, քաւքակ, կոսախ (չիթ) և մեղր: Սակայն այդու ամենայնիւ (ըստ փոփոխել ժամանակի և ճանապարհաց և օրինաց վաճառականութեան), ոչ կարեն հաւասարել յաւոյնութեան և հարստութեան նախնեաց իւրեանց, որք ոչ միայն ի Ռուսաստան այլ և ի զանազան կողմանս և շահաստանս Եւրոպոյ երթեւեկէին: Մանօթագոյն մեզ ի սոսա է քաղաքս Վենետիկ, յորոյ դիւանս և յեկեղե-

99. Ագուլիս — Դռան Ս. Յովհան եկեղեցոյ.

ցաւ Հայոց (ի Ս. Խաչ) գտանին ոչ սակաւ յիշատակք Ագուլեցի վաճառականաց: Այսպիսիք են Մելգոն Մէլքեան կամ Մալումեան, որ յամի 1660, (օգոստ. 6), գործակալ իւր կարգէ զՂազար որդի Պետրոսի և դատավար ընդդէմ Թումայի որդոյ Ոսկանայ. եւ (ի 24 հոկ.

տեմբեր) զԱղաւէտ կամ Աղապէկ որդի Աղամալի, վասն այլոյ ինչ խնգրոյ. ի միւսում ամի ի նաւելն ի Զմիւռնիա հալանկացի նաւու՝ մեռանի ի ծովու: — Նուրի Նուրնց, մեռեալ ի մաքսատան (Lazaretto) կղզեկի քաղաքիս յամի 1676, և անդէն թաղեալ և տապանադրեալ.

Այս է տապան Ագուլեցի Նուրենց Մարտիրոսի որդի Նուրին. Թ. ՌՃԻԷ.

— Ոսկան (Կոստանդին) մականուանեալ Ազուզ, որդի Տէր Մարտիրոսի որ ի բազում դէպս յիշի ի քաղաքիս՝ յամէ 1674 ցամ մահուանն (80ամենի) ի 1731. սա զատ ի սպասուց նուիրելոց յեկեղեցին Հայոց, իւրովք ծախուք տայ տպագրել ի Վենետիկ Աշետարան՝ յամի 1686, ընտիր տառիւք. առնէ կտակ գրեալ հայերէն ի ձեռն Խաչատրոյ մեծանուն վարդապետի եկեղեցապանի, (զոր

Միսիթար Աբրայ թարգմանեալ է իտալերէն), որով յետ բաշխելոյ զամենայն ինչս իւր յողորմութիւնս, առէ. « Ես » իմ յօժար կամաքս կացուցանեմ և հաստատեմ ժառանգ » իմ զիմ ամենասիրեցեալ հոգիս: Կացուցանեմ, հաստատեմ, յայտնեմ իմ յօժար կամաքն զիմ զօմիսարո » և կատարիչս կտակին իմոյ, զպարոն Պաղին և զԵրան » յի օղոր պարոն Բովանեան. և աղաչեմ զի յօժար կամաք

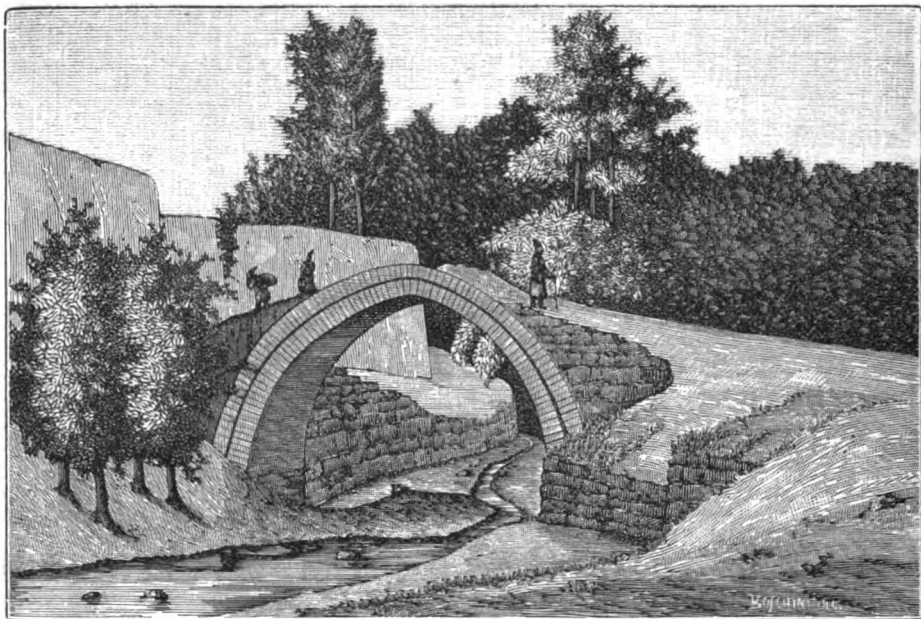
» հոգայցեն զհոգի իմ, զոր յանձնեմ ամենասուրբ Երրորդ
» դուքեան, զի բարեխօսութեամբ Սրբուհւոյ Ատուռա-
» ծածկին և ամենից Սրբոց՝ կարասցէ հասանիլ յերկնա-
» յին երանութիւն. որում և զձեզ արժանաւորս արաս-
» ցէ. ամէն. Ես Ագուլեցի Մարտիրոսի որդի Ոսկանս,

» որ ֆռանգայվար կ'ասեն Կոստանդին դէ Մարտին,
» իմ յօժար կամօքսվերայ գրեալ կըտակըս արի. ինչ դա-
» պուլ է, որ և մէրեցի ։ Թաղեալ է ի նմին Ս. Խաչ ե-
» կեղեցւոյ Հայոց, (յ'31 մայիս ամսոյ, ըստ նոր տօմարի),
այսու տապանագրաւ.

Այս է տապան Ագուլեցի Մարտիրոսի որդի Ոսկանին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս. Թ. ՌՃՀ. Մայիսի Ի.

Յիշէ Ոսկան ի կտակի իւրում և զայլ ոմն Ագուլեցի
Թովհանէս անուն։ — Այլ Ագուլեցիք յիշեալք ի վենե-
տիկ յեւ ժէ դարու (1694-97), Մարկոս որդի Թով-
հանէս, Եղմուր, Խաչասուր, եւայլն։ — Այլ քան
զամենայն վերոյգրեալն երեւելի հանդիսացեալ է հռ-
խութեամբ, ազնուութեամբ և ազգասիրութեամբ Նա-
հապետ որդի Գուլնազարայ, որ յիշի յամէ 1653 ցամն
1694, յորոյ տարէմտի աւուրն մեռեալ է (ամաց 65,
ջրգողութեամբ ախտացեալ)։ Բազում սպասս նուիրեալ
է ազգային եկեղեցւոյն (Ս. Խաչի), զատ յայլոց Թայս-
մառոյք մի տուեալ գրել ի Կ. Պօլիս յամի 1676, ծա-

խեալ 110 դուրուշ (ըստ ժամանակին իբրեւ 800 ֆր.)
պայման եղեալ՝ զի Թէ ոք կամիցի բառնալ կամ տալ-
գրել, տացէ նախ հաւասար զնոյն նշանակելոյ՝ անօթ
ինչ յեկեղեցին։ Ուսումնասիրութեան նորին և բարե-
պաշտութեան վկայեն և գրեանն զոր ետ տապագրել. որ-
պիսիք են Թոռոյն Դադանց յամի 1695, գործակցու-
թեամբ Զուղայեցի Խարտաղենց պարոն Անտոնին, Պար-
գարանոյքի Սաղմոսաց՝ ի ձեռն Տեառն Թովհանէս
վարդապետ ի Կ. Պօլսեցոյ, յամի 1687, յորում նախա-
կարգեալ է զպատկեր իւր այսու տարազու, և յերկար
չափական բանիւ յիշատակագրեալ.

100. Կամուրջ յԱգուլիս.

« Ես Նահապետ նուաստ հոգի,
Որ եմ որդի Գուլնազարի.
Գեղջիւ բընիկ Ագուլեցի,
Զոտանաւորս շարագրեցի
Ի նախերգանս Մեկնելի
Բուն Սաղմոսին մեծին Դաւթի.
Զոր փափաքմամբ յոյժ խնդրեցի
Եւ օգնութեամբ Տեառն գտի.
Տեառնելով ի յայլ լեզուի
Յօժարեցայ յայսրմ բանի.....
Աշխատանք Բոհաննիսի.

Ստամպօցի վարդապետի...
Բազում դրամբս վատնեցի
Ի նեղութեան ժամանակի
Մինչդեռ ըզոտ տապագրեցի
Եւ ի վախճան իւր հասուցի ։

Դրամքն ծախեցան, որպէս արձակ յիշատակարանն
ասէ, « Ի ձուլումն գեղեցիկ տառիս, ի շինումն նորա-
» կերտ Տպարանիս, ի գտումն պատրաստական թղզ-
» թոյս, և ի յօրինումն ամենայն իրաց պիտանաւո-
» րաց..... Յիշեցէք ևս զԱգուլեցի Մարտիրոսի Ատուռածա-
» տրի որդի զսպասաւորն իմ զԹովմայն, որ ամենայն Հա-

» նա անձանձիր աշխատեցաւ ի տպագրատանն և օգ-
 » նեաց արտադրութեան սորին, և ձեռնառւ եղև միշտ
 » Յոնանեն վարդապետի » : Զսպասաւորս զայս գործա-

կալ իւր արարեալ է Նշահապետ, և կտակաւն պարգեւէ
 նմա 40 ոսկի վենետիկեան . իսկ վասն հոգւոյ իւրոյ՝ (նշա-
 նակ բարեպաշտութեանն և փարթամութեան), զատ ի

101. Նշահապետ Ագուլեցի որդի Դուլնագարի, յամի 1687.

տաճմանեղեացն ի կտակակատարէն, պատուիրէ ի սա-
 կաւ աւուրս տալ մատուցանել երկու հազար պատարա-
 դքս . Թողու նմա 800 դուկատ . ընդհանուր ժառանգ կար-
 գէ զԹառունս իւր, զորդիս դստեր իւրոյ Թէրիֆաղայ

և զփեսային Աւաքելի օրդոյ Թէսսալեայ Ագուլեցոյ .
 փափագէր Թաղել ի Ս . Խաչ, յոր սակս կտակէ 300 դու-
 կատ, և սպասաւորի իւրում 250 . բայց ոչ գիտեմ վասն
 էր ոչ յեկեղեցւոյն Հայոց՝ այլ Թաղեալ է ի մերձաւոր

Ս. Յուլիանոս Թաղերիցական եկեղեցւոյ Լատինաց՝ յուրոյն տապանի: Ինչք և վաճառք նորա գտանէին ի Կ. Պօլիս, ի Զմիւռնիա, ի Հոլանտա և ի Լիվոնոյ: —

Ի վերջում յայտ քաղաքի Տոսկանայ եւս գոն տապանք և տապանագիրք Ագուլեցւոց ոմանց, որպէս յեկեղեցւոյն Հայոց.

Այս է հանգստարան Ագուլեցի Մկրտչի որդի Սիմոնին. հանգեաւ ի Տէր Թիմէ ՌձԿԻ. սեպտեմբերի Ժ.

Բազում ամօք յառաջ քան զնա, մինչ չեւ էր չինեալ եկեղեցին Հայոց, փանոս Աղաքնց յամի 1668 Թաղի

յեկեղեցւոյ Փրանկլիական միանձանց, որպէս ցուցանէ տապանագիրս.

Այս է հանգիստ Ագուլեցի Աղաքնց Խաչատուրի որդի Փանոսին, որ հանգեաւ ի Քրիստոս ՌձԺԷ. հոկտ. Ծ. ամաց.

Յիշին ընդ այլ Սիւնեցի նուիրատուս վանաց Դաղատիոյ՝ ի Փոքր Ասիա, և Ագուլեցիք. որպէս Ծատուր ոմն Ի. Կէս ԺԷ դարու. յորում ժամանակի և Շահնազար տարկաւագ Ագուլեցի ընդօրինակող գրոց ինչ Տաթեւացւոյն: Ի յիշատակելս զհանգիստ Ագուլեցւոց յօտար կողմանս, չկամիմ զանց առնել և զմիով՝ զորոյ տապանագիր միայն գտի և ոչ գիտեմ ուր և որպէս. այլ յօրինուած բանին գուշակէ զնոր ոճ, Թերեւս մերոց Հարց ի վենետիկ. և է այս.

« Կարթ մահուն կարծրառասան
Որսայ յայս անձուկ ուռկան՝
Զծերունիս յոյժ պիտեւան
Մահտեսիս Զօսէփի դիպան.
Էր որդի տնձին Ոսկան¹,
ՅԱգիւղեաց արեւելեան.
Հոգվերտի տոհմին պատկան,
Դիւցագինս վեհանձնական:
Սա գովուց ճահ եւ արժան,
Զի բարեօք էր ուռճական.

Աստ ժբտէ աղերսարան
Աւ ասել զՏէր ողորմեայն » :

137. Երկու մղոնաւ չափ ի հարաւոյ բնաւանին Ագուլեաց կայր Դաշտ գիւղ, յիշեալն յարձանագրին Ս. Թովմայի, « Մերձ յԱգուլիս և Դաշտ գիւղ գովեալս. զորի միւլցի 1820—5 ամաց՝ գնեցին Հայք յԱպպազ Միրզայէ Թազաժառանգէ Պարսից, և կոչեցին Ներքին կամ Ստորին Ագուլիս. են արդ ի նմին տունք իբր 200, համակ Հայոց. երեք եկեղեցիք, Ս. Երրորդօրօքիւն, Ս. Սարգիս և Ս. Միհայ. Հուպ ի գետոյս յայս ի Մ. կռտէ յանջըրպետս Տրունեաց ամբառնայ Խարոմ? լեառն 4378՝. ընդ որով ասեն լինել ստորերկրեայ ուղի որ տանիցի հանել յեզր Երասխայ. — Յելս կոյս ԺԷ դարու գտանէին ի վենետիկ և Դաշտեցի վաճառականք, Յովսէփ և Մալոսկ որդիք Սիմոնի, յամի 1689, Յովհաննան, 1697, նուիրատուք Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Հայոց, որպէս և Մկրտուում, որ յամի 1698 տունեալ է նկարել զպատկեր Մըկրտուութեան Քրիստոսի, և ի ստորեւն գրեալ.

ՅԶ. (յիշատակ) է Խապալանցի Դաշտեցի Մկրտումին եւ որդի Յարու-Թիւնին.

Ի նմին եկեղեցւոյ Թաղեալ է և Աճապխան (Աննա) զուստր Դանիէլի Դաշտեցւոյ, կին Ռափայելի Բաբու.

մեկ, վախճանեալ յամի 1773, որպէս յայտ առնէ և տապանագիրն.

**Այս է տապան բարեպաշտի
Պարկեշտ տիկնոջ Աճապխանի,
Դատեր Դաշտցի Դանիէլի,**

**Կնոջ Բաբումէնց Ռափայելի.
Հանգեաւ ի Տէր յամին 1773.
Ի յուլիսի 15.**

Կայ և ի Լիվոնոյ յեկեղեցւոյ Ս. Գրիգորի՝ տապան կարեւոր արձանաւս.

Այս է տապան հանգստեան Դաշտեցի Գաապարի Որդւոյ Յովանջլան, որ հանգեաւ ի Քրիստոս ամաց Զից, եւ աւելի. Քանզի սա երգեաց քաղցրանուագ ձայնիւ ժամակարգութիւն եւ՝ դպրութիւն սուրբ պա-

¹ Ի մեռելագիրս եկեղեցւոյ միոյ վենետիկոյ. ուր ոչ տակաւ Հայք Թաղեալք են անգառնի ի ԺԶ դարէ, նշանակի իտալուէի վիշ-

գնախա՝ պրի Յէլէպօ Ուշան, d'Iseppo Oschan, մեռելոյ ամաց 86, ի սկիզբն դարուս (3 Նոյեմբ. 1806) և Թուրքի և Ագուլեցւոց:

տարագին . Հանգեաւ ի Տէր ամի Տեառն 1746 , ամսեանն մարտի 31 , ի Լօռնո .

Ընդ մէջ վերնոյն և ներքնոյն Ազուլեաց՝ մերձագոյն ի սա կայ Հանգրուանն կամ փոքր շինատեղի Դիզա կամ Միրզա - Ճեաֆէր Դիզէ անուանեալ, յորում տուն մի միայն բնակիչ նշանակի ի վիճակագրութեան Շոբէնի . իսկ յաշխարհագրի 1873 ամի երկու տունք և 10 ոգիք , Թաթարք : — Միջոց կամ ի միջոցի Ազուլեաց և Երաս . խայ է Կոչեցեալն ի պատմութեան Դաւթի բէկի՝ Մա . րաւու Դաշու , ոչ գիտեմ յէր սակս կամ յոյր անուն , բայց զհնութեան ունի ձայն :

Յաւարտ տեղագրութեան և յիշատակաց Ազուլեաց՝ զոր վաղագոյն հաւաքեալ էր իմ , յաւելաւ աղէտալի ար . կածն , ի 21 մայիսի = 3 յունիսի 1884 ամի , յետ միջօրէի . նախ կարկուտ ձուալափ մեծութեամբ , որ ապականեաց զայգիս աւանին և եհար զգեհն հօտից Նիգեդեհի . ա . պա տեղատարաւ ուժգին , որ վարարեալ յարոյց զգե . տըն , և անհնարին ոստկութեամբ հեղեղեաց զմեծ մասն աւանին , իրատար արարեալ ոչ միայն զժառա . ստան և զայգի , այլ և տունս իբր 70 հիմնովին կամ մե

102. Շիրիմ մերձ յՈրդոշատ .

ծաւ մասամբ , ընդ որովք և 44 ոգիք կորեան . և լցաւ ա . ւանն տղմով , և մանաւանդ սեաւ սգով , ի վերայ կորու . տեան գեղեցիկ այգեացն և բնակարանաց , միլիոն կամ առաւել ֆրանգաց արժէից , ի գեղեցկագունից եւս մա . տաղ հասակաց անկանգնելի Թառամելոց , զորոց ողբու . լով գրեցին լրագիրք ժամանակին , որպէս Մշակ (ի թիւ 58 ԺԳ տարւոյ) , և Արձագանգ (ի թիւ 23 Գ տարւոյ) ,

առ որոս երթիցեն խնդրողք մանրագոյն եւս գիտելեաց արկածիցն : Ի նպաստ մնասելոցն և ի դարման՝ հան . գանակութիւնք եղեն յայլ և այլ քաղաքս , և ձեռն արկին ի վերանորոգութիւն : Սակաւ աւուրբք յետ աւերածու . հեղեղին վախճանեցաւ յԱզուլիս՝ հիմնարկու վարժարա . նաց տղայոց և աղկանց Աւետիս Տէր Մկրտչեան , ա . մաց 93 , այր փարթամ և շինարար :

Գ. ՎԱՆԱՆԴԱԶՈՐ = ՏՐՈՒՆԻՔ = ՏԱՍԴԻՆ

138. Սակաւ ինչ ընդարձակագոյն քան զԱզուլեացն և երկարագոյն է ձորակն որ յարեւմտից նորին, նմանապէս զսպեալ ի միջի երկարաձիգ պարսպաց լեռանց, և նոյնպէս զուարճացեալ այգեզք և պտղաբեր ծառովք, յորս առաւելապէս գովի յիշրան ընտիր, և առատագոյն եւս ջրով ոռոգեալ. վասն որոյ ծանօթագոյնն և երախտաւոր ի տեղացեաց Թովմաս եպիսկոպոս՝ առաջնորդ Ս. Խաչին, ի յիշելն զՀայրենիսն ի պանդխտութեան յօտար աշխարհ (Հողանտա), միշտ կոչէ վայելոյ կամ ամենապաշելոյ Զոր Վանանդու, Գողթնեաց գաւառին. և զինքն « ի մասնէ տենելալի վայրից Վանանդու »։ Քանզի յանուն գեղջն, այսպէս կոչէր երբեմն վիճակս այս և Զոր, իբրեւ զխաւար մասն մի Գողթնեաց, որպէս ասի և վասն Ս. Վահանայ գալ յօտարութենէն ի Գողթն և ի Վանանդու։ Այլ թերեւս յառաջ քան զայն և յետոյ իսկ կոչէր և Տրունեաց ծոր, յանուն այլոյ գեղջ կամ աւանի. որպէս սոյն իսկ յիշեալս Թովմաս՝ գրէ ի չափաբանութեան ուխտատեղեացն.

« Ապա ի վանք Խաչին ելին,
Որ կառուցեալ յանընթ վայրին
Ի գազաթան Տրունեաց ձորին »։

Անունդ ծագեալ է ի Տուրայ ումեմէ, որ ընտանի գոլով և յարժունիս Երուանդայ արքայի՝ քսութիւն առնէր առ Սմբատ դաստիարակն Արտաշիսի Բ. և իմացեալ Երուանդայ՝ սպան զնա. իսկ Արտաշիսի յաջողեալ թագաւորել՝ իբրեւ փոխարէն արեան երախտաւորի իւրոյ, « զորդին Տուրայ պատանիս հինգ հանդերձ տասամբ՝ » յանուն հորն իւրեանց Տրունիս» անուանեալ՝ կարգեաց ի տոհմն ազատաց Հայոց. յորս ի Գահնամակի Ս. Սահա-

կայ դասի Ծէ, և ի զօրարածնին ընծայէ 300 մարտիկըս։ — Սակաւք ոմանք յիշին տեարք կամ տոհմապետք Տրունեաց, և այնք ընդ ազատս Վասպուրական աշխարհի, որպէս և Գողթն ինքն մարդ էր երբեմն այնմ աշխարհի։ Թութերորդ դարու յապստամբութեան Հայոց ի Հագարացոց և ի մարտս, ընդ զխաւորսն յիշին Տրունիք, յորոց և սեպուհք ոմանք անկան մարտնչելով յԱրճէշ։ Ի կէս Թ դարու յիշի Վահրամ Տրունի առ Բուղայիւ, և ի սկիզբն յաջորդին՝ Յիսէ Տրունեաց տէր, որդի Հունաւարայ։

Զարդիս Տասդին կոչի վիճակս այս, և գուշակի յանուն Տասդ աւանի, որ կայ յեւ ձորոյն անընդմէջ յեղերն Երասխայ, և է Դաստակն յիշեալ յարձանագրի թեմի Գողթան, յեկեղեցւոյ Ս. Թովմայի։ — Յաղագս այսպիսի գետեզերեայ դրից հարկ է թէ և ի հնումն բարգաւաճ էր, թէ և ոչ յիշի ի գիրս. այլ վկայեն մեծութեանն և այժմեան բնակիչքն մահմէտականք՝ յորովութեամբն, զի գրեաթէ երկր մասն էին բովանդակ բնակչաց վիճակին 14 դեօղից. առ Շորենիւ տունք 116, իսկ ի բովանդակ վիճակին էին տունք 379, ոգիք 1879. յորս միայն 62 տունք Հայոց և ոգիք 346. իսկ յաշխարհագրի 1873 ամին 200 տունք և ոգիք 1300։ Այլ գիտեմ թէ գուցէ՝ ինչ ի գեղջն մնացորդ ազգային շինուածոյ կամ հնութեանց. նոր ոմն համագգի ուղեւոր՝ յիշէ միայն հրապարակ մի գեղեցիկ և մեծաւ սօսեաւ հովանացեալ, և աղբիւր ընդ նովաւ։ — Ժրութեան և վաճառասիրութեան նախնի բնակչացն վկայ է յօտարութեան, ի Լիվոնոյ քաղաքի Խտայիոյ, յեկեղեցւոյն Հայոց՝ տապան մի, արձանաւս 1734 ամի.

Այս է տապան հանգստեան Դաստակեցի խօջայ Պեգի որդի Պաղտաւարին, որ հանգեաւ ի Քրիստոս, թիւ. ՌՃՀԳ, նոյեմբերի ԻԹ.

Այս գեօղ է անշուշտ որ գրի Դաստակելոտ ի կոնդակի թուրք Գաղատիոյ վանաց, յիշելով ընդ նուիրատուս եկեղեցւոյն զՓիլի որդի Մարգարէի Դաստակերոցի, ընդ որում յիշատակին բնիկք այլոց եւս մերձաւոր գեօղից կողմանցս։

139. Իբրեւ փարսախաւ ի Հս. մեծի գեղջս՝ ընդ ձորն ի վեր, մերձակիցք իրերաց կան թուրքաբնակ գեօղք մաւնունք Խան – աղա 36 տամբք, Աղդի 16 տուն, և Ալլահովեր.

տի Դիզապի. որոց ի Հս. նոյնքան վերագոյն յալմէ ձորաւիին յարեւմտից, կայ հին անուանատու վիճակին գեօղն Վանանդու. վերջ անուանն և զուգութիւն ընդ գաւառի միոյ Այրարատայ՝ նշանական է. այլ ցաւ է զի ոչ են յայտարար ի նմա ազգային յիշատակք, որպէս էր ակն աւնել. այլ և հուպ նմին յահեկէ ձորոյն կայ տխրակոյն Վաղաւեր. և երկրորդն եւս յայլազգեաց բնակեալք, առաջինն 115 տամբք և 600 ոգւով, երկրորդն 20 տամբք։ Մի ի

1 Շորեն առ Խրեւ գրէր միանգամայն 64 տունս երկօցուն գիւղիցն վանանդայ և վաղաւերի։

դպրութեան. անդստին յամէ 1652 երկասիրեալ արարեալ է հաւաքումն ինչ Նախադրութեանց Ս. Գրոց և Յանկու, օգնականութեամբ այլոց. կոչի յայնժամ առ կենդանեաւ ծնողացն՝ լոկ բանասեր: Յետ երից ամաց (1655) գրեալ է չափաւ (284 տող) զՈւխտատեղեաց Հայոց, (գորոյ բազում անգամ տողս ի մէջ ածաք), ի խնդրոյ երկուց եղբարց՝ Սահակայ և Ասլանի որդւոց Աւագայ յԱրարատեան երկրէ. որոց ձանձրացեալ յայնարհէ փափաքեցին տեսանել զսրբազան տեղիս, գորս մի առ մի թուէ թովմաս, յիշելով զոր ի նոսին սրբութիւնն. այսպէս ասելով զպատճառս գրութեանն և զթուականն՝ այլաբանօրէն.

« Եսմին յորում ըզսա չափեալ՝
Թիւն Հայոց զՆոնդ ¹ ցուցեալ.
Աւարտագիծ այս բանիս ճառ,
Ի սակաւուց խնդրոց պատճառ.
Ի ձեռն ումեմն որ է անաճ
Եւ յիմաստից տկար և կարճ:
Չձեզ աղաչեմ բաղձանօք յոյժ՝
Տալ մեղապարտ անձինս ոյժ »:

Յետ երեքտասան ամաց (1668) գրէ և ի հեռագոյն եւս ինեւ ափունս. « Ես յետինս ի բանասիրաց և անարիս ի » հոյս սպառազինաց, նուաստ ոգի թումա, գոլով յԱւ » տըրպատական նահանգէ, ի մասնէն Գողթնեաց, ի » վայելչադիր գեղջէն Վանանդայ, պատճառանօք չըլա. » գայութեան անցեալ եղէ յամենավայելուչ կղզին Կիպ. » ռոս ասացեալ, յամի ՌՃԺՉ թուականիս մերոյ, և ա. » բարեալ ի կղզւոյն յայնմիկ տարի մի և կէս. և յաւուրն » յայնոսիկ եղեւ նորոգումն Սրբոյ տաճարիս, որ է յա. » նուն Ս. Աստուածածնին », ի Նիկոսիա. և պատմէ զգիւտ Անձրեւարեր Խաչի և զպատմութեան նորին, ե. ղելոյ յամի 1457 և կազմելոյ յամի 1460: Յետ ոչ բա. զում (ամաց 1680), թուի կացեալ եպիսկոպոս Գողթնի, կամ որպէս ինքն ասէ Սրբոյ Խաչին. զի յայնմ ամի յիշի տակաւին Պետրոս եպիսկոպոս. ոչ է յայտ յորում ամի էանց յարեւմուտս և զլուիս եկաց տպագրատանն յԱմբաս. դերտամ, ի ձեռն վերոյիշելոցն, Ղուկայ վարժ և հմուտ բանասիրի, և Մատթէոսի, որ հանգոյն համանունն Մարեցոյ սկզբնաւորողի տպագրութեան յայնմ աշխարհի, յոյժ ճարտար և աշղղակ գտաւ յարուեստին, վարժեալ նախ 14 ամ առ Ոսկանայ, և իրաւամբք կոչի « յոգնեալիս և միակ բուն տպագիր Հայոց »: որպէս թուի ի խափանել զսրծատանն ի ձեռն յաշղկոտաց՝ հրաւիրեաց զհօրաքննորդին իւր զեպիսկոպոսն, և զեղբորորդի նորին, և միաբան ջանիւք տպագրեցին ոչ սակաւ մատեանս ցամն 1717: Առաջին տպագրութիւն թովմայի (յամի 1695) է ցանկալի մատեան պատմութեան Մովսիսի Խորենացոյ, որոյ և գեղեցիկ յառաջարան կարգէ, և կոչէ ի նմին զհայրենիսն՝ « Վայելուչ քաղաք

Վանանդու Գողթնեաց »: այլ Մատթէոս 20 ամօք յառաջ ի յիշատակարանի գրոց ճարտասանութեան տպագրելոյ ի Մարսիլիա, գիշոյ կոչէ.

« Ես Մատթէոս Յոհաննիսեան
Որ ի գեղջէ եմ Վանանդեան,
Եղէ բարդող փոքերս գրքկան »:

Ի նմին ամի (1695) թովմաս հանդերձ եղբորորդւովն վասն բանի տպագրութեան մատենից՝ եկեալ էր ի Հա. նովէր քաղաք, ուր հանդիպեցաւ մեծի փիլիսոփային Գերմանացոց Լայպնիցի, որ և գրէ առ հայագէտն Ա. կոլուտոս (ի 10 հոկտ.) զթովմայէ, լինել ծեր և անգէտ եւրոպական լեզուաց. իսկ երիտասարդին բանք ոչ թուեցան նմա հաւաստիքը: ²

Երկրորդում ամին (1696) ընծայեցին զպանծայի և զմեծածախ Աշխարհացոյց, զերկնագունտն և զերկրագունտ յընդարձակ ճարտարագիծ պղնձեայ տախտակս, որոյ քան զտառսն գերազանցեն պէսպէս պատկերք դիցարանականք յանկիւնս և ի միջոցս քարտին գծեալք սքանչելի ներութեամբ. գործ արդարեւ վեհագոյն քան զպայման ազգիս ի ժամանակին. արարին և զըջոյկ մի՝ Բանայի Համատարած աշխարհացոյցին անուանեալ, « զոր » ի լոյս էած (ասեն) հայկական տառիւք՝ վեհանձն և » սրբափայլ հայրն մեր Տէր Թովմաս աստուածազգեստ » բարունին և առաքելագործ եպիսկոպոս Սրբոյ Խաչին. » Շարադրեցեալ ի Ղուկասէ ապաշորհ ջահընկալէ Վա. » նանդեցոյ. տպիւք և ծախիւք Թովմասու վարդապետի. » Շարաքարդութեամբ քաջ զպիր Տեառն Մատթէոսի » ներհուն տպագրի Հայոց »: Ոչ գիտեմ երբ և ուր վախճանեցաւ եպիսկոպոսն երախտաւոր, այլ ի յիշատակարանաց տպագրեալ գրոցն երեւի կենդանի և յամի 1705, և վախճանեալ նախ քան զ'1713, կամ մերձ յայս ժամանակ. զի ի սմին ամի ի յիշատակարանի Հայնի Ա. տոռածաշունչ Գրոց՝ որքայ Ղուկաս գորբանալն ս ի հեզա. » հոգի հաւուն (իւրոյ) Թովմայ եռափայլ եպիսկոպոսէն » ի Տէր հանգուցելոյ »: Իսկ զինքն Ղուկաս՝ հօրեղբայրն անդստին յամի 1695 կոչէ « Գիլիսօֆա, որ է վարժ գա. » նազան լեզուաց »: և ինքն զինքն յայնմ ամի կոչէ « Տրուպ զպիրս Ղուկաս, ծնունդս Գրիգորի, սերունդս » Նոյրիջանի, սնունդս Հռոմայու, և մատուցողս այսր » Գործակի »: Վերջին յայտնի մեզ երկասիրութիւն և տպագրութիւն նորա է համառօտ Ժամագիրք վասն վա. ճառականաց, յամի 1717, որոց վասն իբր 20 ամաւ յառաջ (1699) արարեալ և տպագրեալ էր զպիտանի գըրքոյկն « Գանձ Չափոյ, Թռոյ, Խշոյ »: յետ այնր ծածկի և անուն նորա և գործակցին իւրոյ Մատթէի, հանդերձ տպագրատամբն. զորոյ տառս՝ յետ երկոտասան ա. մաց՝ ի ձեռն բարեկամաց ոմանց ետ գնել Մխիթար Աբբայ և փոխադրեաց՝ ի նորաչէն վանս իւր ի Ս. Ղա. զար, ի Վենետիկ:

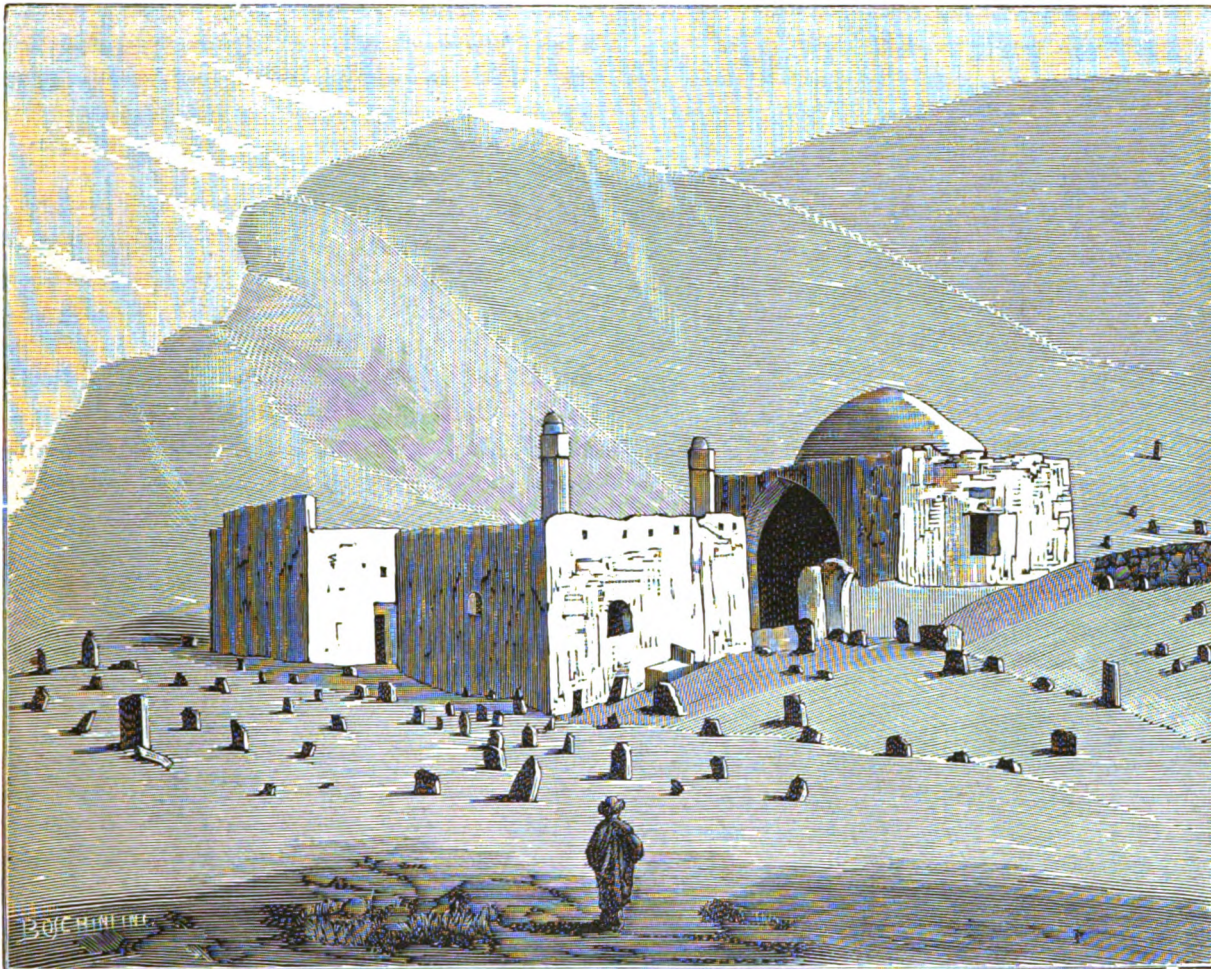
¹ Աստիճի Բիւքն Ն 400 + Ո 600 + Ճ 100 + Դ 4 = 1104 թուական Հայոց, որ է 1655 ամ ֆրեւիսն:

² Fuere apud nos nuper duo Armeni, unus senex, qui se dicebat Archiepiscopum Coctanensem, alter ejus comes ætate vegeta, qui te vidisse ante annos ajebat, quod et credo: de cætero narrationes hujus mihi non vide-

bantur sinceræ: variabat enim et diversis narrabat. Senem illum ajebat libros in Batavis excudi curasse; mox dictitabat typographum cum omni apparatu in Armeniam ducere constituisse.... Ipse senex ex nostris linguis nullam callebat; unde muta cum ipso conversatio erat. (LEIBNIZ. VI. II. 141).

140. Երկու մղոնաւ ի Հս. Վանանդայ յահեկէ գե. տաճորոյն կայ Սալ կամ Սաղ փոքրիկ գիւղ այլազգեաց: Ընդ մէջ երկոցուն սոցա խնդրելի է Դեղսար գիւղ, խա. ուն բնակեալ ի Հայոց 12 տանց և Թաթարաց 17 տանց, զոր ոմանք Դիսար գրեն, ընդ մէջ Ազուլեաց և Յընայ: Ի սահմանս Դեղսարայ Ռատտէ բնաբնին նշանակէր (ի 31 յունիսի, 1890) վայրենի ցամաք բոյսս, Կոժոժ, Խա. զիրան, և տեսակս Ափարրիոնի (Euphorbia gerardiana և Euph. glareosa.):- Յելից Հս. Սալայ մղոնաւ տարա. կաց է Լիւրֆալի - Սուրբան փոքր գիւղ Թաթարաց, առ

որով և Տնակերտ գիւղ Հայոց, 60 տանց և աւելի եւս: Ի Կոնդակի Գաղատիոյ վանաց Տօնակերտ գրի անուն գեղջս, որ և ուղղագոյն երեւի, յիշելով անդ զոմն նուի. բատու բնիկ տեղոյս, Առաքէլ որդի Յովհաննու, ի կէս Ժէ դարու: - Ի սմին Կողման սակաւութ ի վերոյ ի ձոր. եղերն կայ և Տրունիս, այժմ Տեռնիս կոչեցեալ, յայտ. նապէս հին ստանն Տրունեաց, յորմէ և անուն ձորոյն. յորում յամի 1873 էին 63 տունք և 317 ոգիք Թաթարք. Շորէն յիշեր և տունս չորս Հայոց 35 ոգւոց: Փափաքելի է քննութիւն երկոցուն ևս հայանուն և հնանուն տեղեացս.

104. Մզկիթ և Շիրիմ Ալիթականայ՝ մերձ յՈրդուատ.

նայնպէս և Քաղաքիկ հայաբնակ գեղջ, որ վերագոյն եւս կայ ի նմին Կողման ձորոյն, յորում միայն 24 տունք Հա. յոց 260 ոգւոց և եկեղեցի հին նշանակի: — Դարձեալ խնդրելի և յայտնելի է աստանօր և Ս. Խաչի վանքն, որոյ եպիսկոպոս վկայեցաւ ի յիշատակարանս տպագրեալ գրոցն՝ Թովմաս Վանանդացի, որ և ասէ.

« Կառուցեալ յանքոյթ վայրին,
 Ի գագաթան Տրունեաց ձորին ».

և յայլում գրուած ի կոչէ զինքն, « Եպիսկոպոս Ս. Խաչի » վանիցն Գողթան, որ կառուցեալ կայ ի կատար վայե. » լուչ Զորոյն Վանանդու. և այսպէս յայտնէ զերկու. սին անուանս ձորոյս. մինչև ցարդ ուխտատեղի է Ագու.

լեցեաց. այլ որպէսն ինձ ոչ է ծանօթ: Քաղաքիկ յալմէ կայ ջրոյն, առ նմին և սակաւութ ի վերոյ՝ Ունուս դիւղ, որ Թուի Որովանիս արձանագրութեան Ս. Թումայի, և կայ ի կիցս երկոցուն վտակաց՝ յորոց զուգի ձորն Վա. նանդայ. բնակեալ է ի Թաթարաց 30 տանց: — Առ արե. լեւիան վտակուն կայ Բազմառի գիւղիկ հայանուն այլ Թաթարաբնակ, որպէս և հանգրուանն Դիզաձի ճեա. ֆար-խան:

Ի պատմութեան Սիւնեաց յիշի և տոհմական անուամբ գեօղն Խողուանք ի Վանանդայ-ձորի, զոր տեաքն ետուն ի կալուած Տաթեւոյ եպիսկոպոսական աթոռոյն, յիւս կոյս ԺԱ դարու:

Դ. ՏՂՆԱ = ՉԻՆԱՆԱԲ

141. Թերեւս ընդարձակագոյն քան զվանանդայն իցէ ձորն որ յարեւմտից՝ ընդ մէջ նորին և Պելեւայ, յանուն գեղվ միոյ և գետակի՝ արդ Չինանար կոչեցեալ, որ երբեմն և յանուն Ռամիս գեղ. սորա բնակիչքն Հայք են, 30 տունք և 350 ոգիք, և տեղին որ արդ Ուրուսիս կամ Ռուսիս կոչի, թուի լինել ի գլուխ ձորոյն, կամ ի միջոցի երկուց և երից ձորակացն՝ յորոց զուգի ապա բուն ձորն և գետակն ի ստորեւ։ Ի ներքոյ խառնըրդոց երկոցուն զխաւոր վտակացն, յալմէն (յարեւմտից) կան մերձ յիրար գեօղքն Ուսղուփի և Չինանար. առաջինն Թրքարնակ է, 85 տամբ կամ աւելի։ Ի սահմանս սորին քաղեաց Ռատտէ (31 յունիս, 1890) 60 տեսակս բուսոց, յորս նշանաւոր երկու տեսակք գեղաղէշ *Տարաթելիկ ծաղկան (Aethionema pulchellum). առ գեղջաւագին ետես Բազայս որսականս՝ որք բերէին նմա կաքաւս։ Երկրորդն (իրեւ ի 1500 Չ. բարձու), որ և զխաւոր գիւղուրայից և անուանատու վիճակին հայարնակ է, 76 տամբ և 800 ոգուով՝ (յամի 1873), ընդ որս երեք միայն տունք էին մահէտականաց։ — Երեւմտից գեղջն ամբառնայ Կեաւ վոշր գալէփ լեռն։ Բնիկ հայկական անուն գեղջն է Յոնա, որ հարկ է թէ մեծ և նշանաւոր էր ի հնումն. որոյ եկեղեցին կոչի մեծ և բարձրագոյն, նորոգեալ առ Մովսիսի կաթողիկոսիւ։ Յոնացւոց յատուկ է բարբառն Զոկաց։ Ի դարուց հետէ յայտնեալ են Յոնացիք իբրեւ սիրողք վաճառականութեան, վասն որոյ և բազմալըր. ջիւք. հաստատեալ են ի գեղջն և գործարանս մետաքսի։ — Յառաջին ամս Ժի դարու՝ ոմն յաւագաց գեղջն Յոնայ Խօջայ Հայրապետ անուն, հրաւիրեաց և եբեր զՊօղոս Մոկացի առաքինակրօն վարդապետն ի քարուղութիւն. և միւս ոմն ցոնացի վաճառական Մարգարա անուն Թաքոյց ի բեռինս կարասեաց իւրոց զԱՂ Սրբոյ Լուսաւորչին, յամի 1638. զոր Փիլիպպոս կաթողիկոս Թափեալ էր ի Սաֆարեանց՝ ի Նոր Զուղա, և հասոյց յԵմիածին ի ձեռս կաթողիկոսին։ Զայսու ժամանակաւ, յառաջին կէս Ժի դարու, ի կոնդակի միում վանաց Քաղատոյ՝ զրի այսպէս. « Աստուած ողորմի Յոնեցի վաճառականացն որ ի քաղաւս (Անկիւրիա) են, մանաւանդ » Խոնանց Աղումին, որ խիստ օգուտ (բերին) վանիցս, » Թէ ողորմութեան թէ ձէթի և թէ ժամուցի. Սուրբ Աստուածածինս իւրեանց բարեխօս, ինչպէս որ նոքա են

» այս եկեղեցւոյս. Աստուած հետ իւրեանց լիցի. Աստուած ողորմի։ — Աստուած ողորմի ցոնեցի » խօճա Պոնիաթի ծնողացն, որ լաւ փէշքի մի ետուր. » Աստուած ողորմի ասէք։ — Աստուած ողորմի խօճա » Պաղու մի ծնողացն, որ մէկ օկու ծածկոց ետուր, և » մէկ փէշտէ, և կով մի, Աստուած ողորմի ասէք »։ Յելս կոյս այնր դարու, յամս 1688–89 գտանէին ի վե. նետիկ ցոնացի վաճառականք Յակոբ և Սոլեման որդի Փանոսի։ — Ի նոյն ամս (1691, փերր. 3) յերթալն ի Կա. ըին՝ ագաւ ի Յոնա Հ. Վիլլոյ Բիսուսեան, որ գեօղ մեծ կոչէ զայն (Tsogha) և Թուրքարէն Ճալանա (Dehale-na), 300 տամբ Հայոց, և գեղեցիկ եկեղեցեալ, յորում ետես զպատկերս Ս. Լուսաւորչին և Ս. Սեղբեստրոսի. իսկ տէր գեղջն էր ի յխան ոմն Վրացի Տառնք Միդա ա. նուն²։ Զարդիս բնակիչք Յոնայ ազգայինք են իբր տունք 60 կամ 70։ — Ի նոր Դար օրագրի, (Չ, 103), երկար յօդուած մի բանի է զբարուց և սովորութեանց ցոնայեցւոց։ Քտանի յիշատակ յամի 1549 (զի այսպէս կարծեմ ԶՂԸ ընթեռնուլ՝ ղընդօրինակեալն ԶՂԸ՝ ի նոր գրէ)։ « Աստուածային զինու վառեալ և շնորհք Ս. Հոգւոյն » զարդարեալ, ի բարեաց բարոնակէ շառաւիղեալ, » աստուածասէր և բարեպաշտ տանուտէյն Դանիէլ կո. » չեցեալ, որդի Խաղոսքին որդւոյ Պետրոսի, ազգաւ ցըղ. » նայեցի... ի դառնացեալ և վշտայից ժամանակին, յո. » բում զօրացեալ է ազգն Խամայէլի, և բազում նախա. » տանք և արհամարհանք տանջն և նեղն զազգս » քրիստոնէից, մինչեւ զոմանց տունս քոչիտանք (զըր. » պարտութեամբ) և հերձք և զուր բանիք աւերել լա. » նան. զոր և ամա իսկ Դանիէլ տանուտէյն՝ բազում » անգամ արարին, որ ի սուր և ի ջուր մատնեցին, և հա. » զար դահեկան առին... ստացաւ զսուրբ աւետարանս » յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնողաց իւրոց՝ Խաղութնի, » Շնորհքորի, և կենակցի իւրոյ Թաճին, և զաւակացն՝ » Խաղութնի և Խեթմի և Առիւծուն... եւ ետ զսա » անջինջ յիշատակ ի գեղեցիկ և աստուածաբնակ տա. » ճարս Յիւնոյ մեծի Ամենասուրբ Աստուածածնին »... — Մի յաւագ տանուտէրանց Յոնայի էր առ Դահաբա. սաւ՝ Խօջայ Անձրեւ, զորոյ կին մայր կոչմամբ պատուէր Դահն, այլ ոչ լուաւ աղաչանաց նոցա յԱղուլիս, ի խըն. դրելն արձակել զՏէր Անդրէաս. (զորմէ տես յէջ 330)։

¹ Անհամեմատ երեւի թիւ տանց և բնակւոց։
² C'est un fort gros village habité par plus de 300 familles arméniennes: le Prince Géorgien (Daut - Mirsa)

en était le seigneur, aussi bien que des autres villages d'alentour. — Voyage d'un Missionnaire, 148. Աստուած վե. բազրի մատեան, ծածկելով ճեղքնակին զանուն իւր։

Հաւասար հեռի ի Յղնայ ի Հր. և յՆրասխայ ի Հա. այն է իբր չորիւք մղոնոք յերկոցուն եւս, յաջում ձոր- եզեր կայ Տիւղիան գեօղ Թաթարաց 46 տանց, և հան- զրուան մի նորին համանուն Տիւղիան դիգէ Յ տամբք, և Թուի աղաւաղեալ անուն մի հայերէն:

Զատ ի շինից աստի սակաւածանօթից նշանակին և

գետոք ինչ աւերակք յայսմ ձորակի. որպէս, Քեաշան որ է Գոչեն հին ցուցակին, սակաւաք ի բացեայ ի հիւսիսոյ Տիւղիանի. Աստուածածնի գիւղ, և Միւղիան, որ- պէս կոչէ և Արրահամ կաթողիկոս յԱգուլեաց եկեալ « ի Յղնա, Միւղիւնոյ վանքն », և աստի անցեալ ի Հին Զուղա. յառաջ քան զնա ծանօթ մեր Վանանդացի

103. Եկեղեցի Յղնայ.

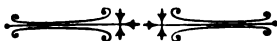
եպիսկոպոսն Թովմաս, զրէ վասն ուխտաւորաց իւ- րոց. « Եկեալ հասին

- » Ի Գողթ գաւառն ցանկալի,
- » Յեկեղեցին Սոքփանոսի,
- » Ու մականուն Մցգուն կոչի.

» Եւ խնդութեամբ այնու լցեալ

» Տեսլեամբ մասին Յովհաննու լեալ »:

Զգիրս սոցին ոչ գտի յաշխարհացոյց տախտակի, այլ գուշակին լինել ի հարաւակողմն ձորակիս և մերձ յԵ- րասխ. յորս կարեւոր է քննութիւն վանացն Մցգունի:

Ե. ԲՍՏԱԶՈՐ = ԱԶԱՏ ԳԻՐԱՆ = ՊԵԼԵԻ

143. Ընդարձակագոյն և երկարագոյն քան զամենայն ձորահովիտս Գողթնեաց է Բստաձոր, որոյ գետոյն զարդիս Գիրան կամ Կիլեան կոչեցելոյ և հնոյն Գիրանայ՝ յատուկ աղբերակունք ուղղակի ի հիւսիսոյ իջանեն, ի թիկանց լեռանց Չորոց գաւառի, առեւալ և օժանդակս ի բարձրագոյն լեռանց Դարուայ կամ ի Կապանայ. որոց վերին կողմանք անտառախիտք են, ստորինն հանգոյն արեւմտեայ վիճակացն քաջ արգասաբեր: Առ մեզք Ս. շետիս Տէր Մկրտչեան էարկ կամուրջ քարաշէն ի վերայ գետոյս: Բայց որպէս դրակից վիճակքն՝ և սա անծանօթ մնայ և անայցելու ի բանասիրաց, և գեղեցիկն գրեթէ անյիշատակ ի գիրս. այլ միայն, որպէս յըսկըզբան յիշատակեցաք, հին անուն վիճակիս Բստաձոր՝ անդատին ի ԺԱ դարէ յայտնի ի կոնդակի Սարգսի կաթողիկոսի, և իբրեւ արժանաւոր ինչ մասն երկրի, զոր եպիսկոպոսն Գողթնեաց գրաւեալ էր և հանեալ ի մեծ աթոռոյն Սինեաց, առ որ վերադարձոյց կաթողիկոսն. ի հնագոյն եւս ժամանակս, որպէս յաւուրս Ս. Վահանայ Գողթնեացոյ կոչէր Ազատ և Գիրան: Իսկ նոր անունն Պելեւ, Բելեւ գրեալ յԱռաքել պատմէ, յանուն գլխաւոր գեղջն՝ անծանօթ է ի պատմութեան, և ոչ գիտեմ երբ յառաջացեալ:

Սկսեալ ի վերուստ ձորոյն, առ վտակաւ միով՝ զոր յարեւելից կուսէ ի թիկանց բարձու Կափուճիկայ ընդունի, կայ Նապիտապատ գետը ի բարձրաւանդակ վայրի, յորում յամի 1873 էին 18 տունք Հայոց, ոգիք 200, և 11 տունք Թաթարաց: Վերագոյն եւս քան զայն Թուի գոլ Փէրիմ-դաշի դիզէ, Թաթարաբնակ: Եւ եւս վերագոյն առ բնաձորով կայ Նոյրդոյտ? կամ Տէրե-Նիշրդիստ 25 տամբք Թաթարաց. և ի հարաւոյ յանտառամիջի կան ամայացեալ գետիքն Խոշրս և Ազնաւիդի: Հանգէպ սոցա առ փոքրիկ վտակաւ օժանդակաւ՝ նշանակի երկրայելին անուամբ Տարեա-Մարիկ կամ Տարդաւնաւ: Առ կցուածով վտակիս ընդ բուն գետակին կայ Ողոմի գիւղ հին ցուցակին, այժմ կոչեցեալ Ալեադու կամ Ղեւմանի, բնակեալ ի Հայոց աւելի քան 30 տանց: Մերձ ի սա է հանքային աղբիւր Թթուաջուր: Իբրեւ փարսախաւ ի ստորեւ օժանդակ վտակն այն արեւելեան (առ որով Նասիրապատ) խառնի ի գետակն Բըստոյ, և յանկեան նոցին կայ Բուստ կամ Բիստ անուանատու վիճակին ըստ նախնեաց, իբր 70 տամբք Թաթարաց և 100

1 « Հասցէք ի քաղաքս յիտալիս (Ատալիս?)... Տէրն առաջնորդէ որ քեանք ի սուրբ Երուսաղէմ »:

տանց Հայոց, հին եկեղեցեաւ և վանօք: Ի գեղջէ աստի էր Յակոբ վարդապետ աշակերտ Յովհ. Որոտնեցւոյ և Գր. Տաթեւացոյ, յորոյ խնդրոյ գրեաց սա զՓոքր Հարցմանց Գիրան, որպէս և յիշատակագրէ չափաւ բանիւ.

« Այլ և զըրոյս այս խընդրողի
Յակոբ րաբուն համբիրակի
Ի տանէ Գողթնեաց ի Բուստ բնակողի,
Որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի »:

Ի սկիզբն ԺԼ դարու (1708) յիշի Տէր Ղուկաս Բըստացի, որ ընդ Տեառն Փիլիպպոսի Ագուլեցոյ, և Դաշտեցի Պարոնի միոյ և այլոց երթայր յԵրուսաղէմ. որպէս գրէ ի կողս գրոց ուրեք¹: Աբրահամ կաթողիկոս յաւտական այցելութեանն՝ դրուատեալ կոչէ. « Պուստ » մեծ գիւղն, յորում կայր պատուական եկեղեցին. և « յետ ուխտելոյ յեկեղեցին, ելի ի վանքն աղանա »: Նման աղինասարաս, ի վայելուչ բարձրանիստ տեղի, « լի պարտիզօք, ջրարբի և բարբեր հողով, և պարզ » և առողջարար օգով. զուարճացաւ սիրտ իմ, մոռանա »: Ըով զայնաստութիւնս ճանապարհին. այլ և առաջնորդ » Տէր Պետրոս վարդապետն այր խոհեմ և բարբարոյ. « միաբանք՝ սիրով և հնազանդ. և մնացի անդ երկու » օր »: Եւ այցէ՝ արդեօք և արդ կանգուն վանքն այն, և որպէս կոչիցի. ոչ գիտեմ: Ի բերոց դրուատեալ պարտիզաց Բստոյ ընտրեալագոյն յազգի իւրեանց ասին Ընկոյց և Խնձոր²:

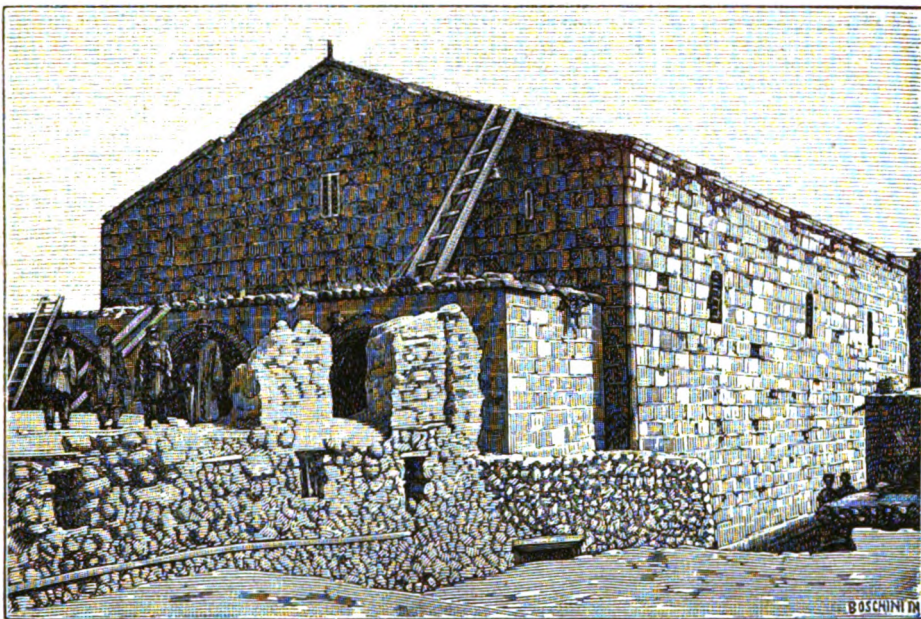
Հանգոյն Բըստոյ զուարճալի և քաջաղիտակ հարկ է լինել և Տեւի (Դիւլա յայժմուս) գեղջ հնոյ, կիսով փարսախաւ հեռի ի հարաւոյ կուսէ, առ վտակի միոյ օժանդակի, յանտառաւէտ վայրի, յորում 68 տունք Թաթարաց էին յամի 1873, իսկ առ Շոբենիւ էր և տուն մի Հայոց: Աբրահամ կաթողիկոս ասէ զտեղւոյս յամի 1733, յայցելութեան վայրացս, « կայր աւեր, և վանքն ամա » յի, և ի կուսանաց անապատն եօթն միայն ապաշ » խարօղ. որ և նոցա այցելութիւն արարեալ, վանիցն » և Անապատին, անցեալ գնացի ի նոյն օրն ի Պուստ » մեծ գիւղն »: Առ նոյն վտակաւ ի վերոյ նշանակի աւերակ գիւղ մի Սիւրգին? արդեօք Շըջու արձանագրին Ս. Թովմայի, զի և անընդմէջ յետ Տեւեայ կարգի անդ:

Յետ այլոյ փոքրագոյն վտակի միւս այլ մեծագոյն ընդունի Բստաձոր յահեկէն, որպէս և զայլս՝ ի բարձ-

2 Ըստ Նոր Հոյաստան աշխարհագրութեան. ցանկալի է Խորագլխի քննութիւն սահմանացս:

րազոյն լեռնէ անտի պարուն Դարուայ, զոր և մարթ է կոչել յանուն Փառական գեղը, զի կայ սա ի միջակողմանս ձորակի նորին յալմէն, ուր և կամուրջ արկեալ է, այլ ոչ գիտեմ հին եթէ նոր. զի ոչ յիշի գիւղս քաջանուն ի հին պատմութեան, բայց յարձանագրի թեմին Գողթան: Ի միջոցի 1653-65 ամաց Փառակցի ոմն Մանուէլ վաճառական՝ որդի Տեառն Ոսկանի՝ գտանի ի վենետիկ, և ընծայէ անդ եկեղեցւոյն Հայոց խաչիւայ մի (կապերս): Է ի Փառակա մենաստան շինեալ կամ նորոգեալ ի սկիզբն ԺԸ դարու, խնամով բնակչացն, յանուն Ս. Բակովբայ Հայրապետի, ուր և Աբրահամ կաթողիկոս իջեւանեցաւ ի գալն ի Շոռթայ և յերթալն ի Տեւի: Փառակա յալմէ կայ վտակիս, ի հիւսիսոյ, և են ի նմին 60 տունք Հայոց. ըստ աշխարհագրի 1873 ամի՝ տունք Հայոց էին 44, այլ ոգիք աւելի քան 550 գրին,

և 8 տունք Թաթարաց. եկեղեցին հին կոչի՝ յանուն Ս. Սիմեոնի: Ռատտէ՝ որ ագաւ աստ (ի 22 յունիսի, 1890), միայն շի մահմէտականս ասէ զբնակիչսն: Առնակէ սա յազգս բուսոց տեղւոյս գեղեցիկ Մեկոն, Մանդանակ (Lathyrus tuberosus), Եղեսպակ (Salvia), Կատախոտ, Խոյորձ, Եղնալեզոս, և այլն. այլ պիտանի քան զսոսա են Թրեմիքն գովեալք, և ի կենդանական սեռից մեծ կաքան (Ուր քեքլիկ, Megaloperdix): Բազեկէ ջրոյն ի հարաւայ, մղոնաւ հեռի է Բուրլուտ կամ Բելլուրլուտ գիւղ փոքր, Թաթարաբնակ: Ի գեղլէ աստի ընծայեցաւ ի սկիզբն ԺԸ դարու նահատակ մի յստար աշխարհի, Սաճակ անուն, իոր 17 ամաց վաճառականութեան աղագաւ երթեալ յԱզախ քաղաք շահաստանի, յունջ համանուն ծովակին. ուր այլադէնից հարեալ ի գեղ և ի հասակ ազնիւ պատանեկին բազում

106. Բուստ.— Ս. Ստեփանոս եկեղեցի.

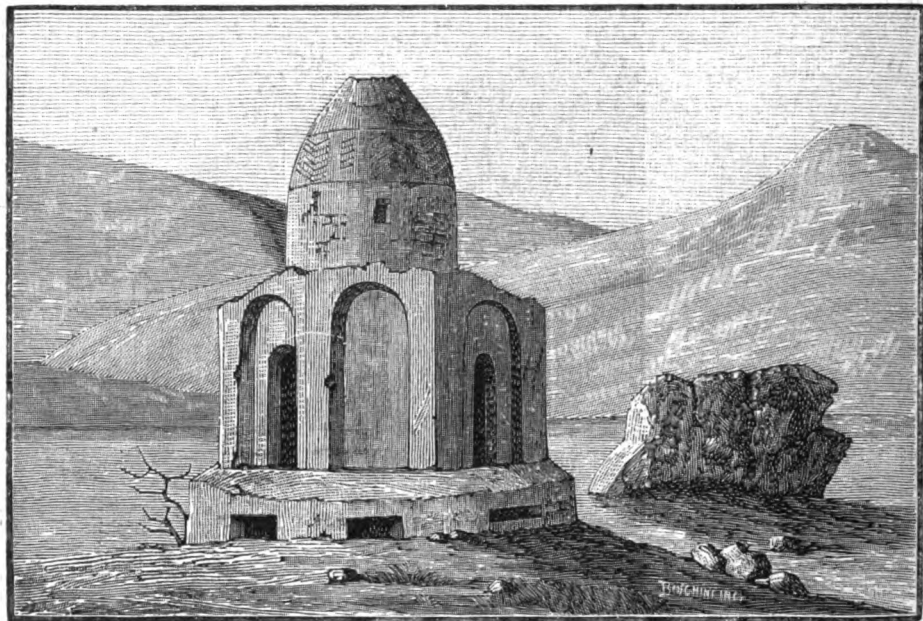
հնարիք յորդոր լինելին յուրացութիւն, խոստմամբ և սպառնալեզք, բանտիւ և խոշտանգանք. այլ նա ի վեր քան զհառակն արիարար ընդդիմանայր, և ի մաստուութեամբ առնելով պատասխանի՝ զմահ քան զանքրիստոնեայ կեանս ընտրէր. ընդ որ պանչացեալ գրչի նահատակութեանն (Ստեփանոս քահանայ Եպիսկոպոսի), բացագոչէ. « Ո՛վ երանեալ մանուկ, զայդ մեծ պատերազմ ուստի՞ ուսար, կամ ո՞ ցոյց քեզ. զիարդ իշխես զայդ առնել. ո՞ւմ վասն մերկանաս. ո՞ւմ վասն կապեցար. ո՞ւր գնաս. » քանզի յիշատակ մահուն դողացուցանէ զմեզ. փոխաւնակ կաթին բաժակ մահու ըմպես »: Եւ յորմաւարտ այլ և ոգորմամահ եղեւ կատարումն մանկանն. զի և դահիճն Թուրքեալ երկիցս հարկանելով եհատ զուս և ըզմասն երեսացն, յարին յապաժոյժ Թաւալելով գնա. և ապա սաստիւ հրամանաւ դատաւորին՝ եզնն զնա իբրեւ զգաւն, և արկ զսուրն ի գետին, յորմէ ձայնք արհաւիրաց

հնչեցին, ըստ պատմչին, որ այսպէս աւարտէ. « Ի Թուաւ կանիս Հայոց Ռճկի (1715) ի հոկտեմբերի 25, կատարեցաւ սուրբ վկայն Սահակ, ի փառս Քրիստոսի » օրհնելոյն. ամէն: Ի ձմեռայնի զբաղեալ սուղ ժամաւնակի՝ երեւեցաւ վարդ մի փթիթ և զարմանալի և աւուշահոտ, որ ելից զտիեզերս ամենայն. Գեղ աւետիւն երկիրդ Գողթան, և ուրախ լեր որ ունիս արմատս բաւութեան և հիւղս օրհնութեան: Ուրախ լեր երկիր Ղրիմու, որ Թուաւ յարեւելից ակն մի պատուական և հանգեաւ ի քեզ »: Անուն հայրենի գեղը նահատակին Բրուտա գրի ի վկայաբանութեանն: 143. Միջոց երկոցուն գիւղիցս Փառակայ և Բուրլուտի՝ քաջ մշակեալ ծածկեալ է պարտիզօք և անդաստանօք: Իբրեւ մղոնաւ ի բացեայ ի նմին կողման վտակին և հուպ ի խառնուրդսն ընդ Բստաձորոյ կայ զլիսաւոր գետի և անուանատու վիճակին՝ Պելլու, Թաթարաբնակ, 120

տամբը կամ եւս աւելի¹։ — Ի հարաւոյ արեւմտից Պեւելի մերձ նմին և գետոյն ամբառնայ Եղբի, և յեղից նորին Ուղուս լեռն. առաջինն յեղեցուցանէ ըստ ձայնին, զՈՎԴՈՒ գիւղ հին ցանկին։ — Ի Պեւելայ և ի վայր անձկանայ Բստաձոր և ցերկու փարսախ չկան շէնք՝ ի ձորեզերսն, յետ այնր սակաւ և փոքր գետոյք ալլազգեաց Դիգա կոչմամբ բարդեալք, որ նշանակէ ամրոցս. զիսաւոր ի նոսա հիւսիսագոյնն է յահեկէ գետոյն, Խիստաւերտի պեկ-դիգէ 30 տամբք. Հիսսէին խան պեկ-դիգէ կամ Բոշա-դիգէ, Միրզահասան-դիգէ, Քալանդար-դիգէ, Սոսպարան-դիգէ։ Յետ սոցին ի ստորնագոյն մասին ձորոյն և մերձ Երասխ ևն երեք գետոյք մեծագոյն մասամբ հայաբնակք։ Տէր, Թերեւս գրեալն Տեռն յարձանագրի Թեմին Գողթան, հազիւ մղոնաւ չափ տարակաց Երասխայ, յալմէ գետոյն Բստոյ, համակ հայաբնակ, յորում 60 տունք էին յամի 1873 և՞ ոգիք 430. առ սովաւ

անցանէ արքունի պողոտայն որ տանի յՈրդուատ, և ի Նախնաւան. առ որով և ի հանդիպոյ յահեկէ գետոյն հուպ ի Տէր և ի Քալանդար-դիգէ կայ վերին Ազա գետոյ, որոյ անգաստանք են բամբակի կէս մղոնաչափ ձգեալք ընդ հարաւ, ուր յարակցին ընդ Ներքին Ազայն. աստի և անդր կէս մղոն համապարհի է ցափն Երասխայ, առ որով պահակատուն Բուսաց յանուն Ազայ։ Վերին Ազայի 130 տունք են Հայոց (700 ոգիք) և 4 տունք Թաթարաց, Ներքինոյն 30 տունք Հայոց (ոգիք 100), 40 տուն Թաթարաց. միայն ի վերնումն գոյ եկեղեցի։

Ընդ մէջ Տէրի և վերնոյն Ազայ արկեալ է կամուրջ հնգակամար, ծախիւք Տէր Միրզան Անտոնաց Ազուլեցոյ։ Թուի ինձ երեցուն գիւղիցս ունել զտեղի հնոյ մեծի շինի Ազատն կոչեցելոյ, որ զոյգ ընդ Գիրանայ վիճակ մի էր հնոյն Գողթան։ Ոչ գիտեմ եթէ գուցեն անդ այլ եւս հետք հնութեանց, բայց վերագոյն ի հիւսիս-

107. Շիրիմ յԱզա.

սակողմն երեւին աներկբայ աւերակք հինն Գիրանայ, եկեղեցիք և տունք, արժանիք խնամով քննութեան, և տեղին կոչի ցարգ Խարապա-Գիլան։ Ոչ նշանակին դիրքն յաշխարհացուցի. Թուի ի միջոցս օտարաբնակ Դիգէիցն։ Իսկ ընդ մէջ գիւղիցս Ազայ և Երասխայ կան երկու աւերակք գմբեթաւոր շինուածոց՝ որպէս Թուի չիրմաց կամ մզկթաց, աղիւսաչէնք բռնալք ի ներքուստ. են առ նոքօք և այլ ինչ գերեզմանք։ Յարեւմտից յիշեալ գիւղիցս ձգի երկայնաւոր պար ցածուն լեռանց, որք անջրպետեն զվիճակս զայս Երնջակայ, յորս և քարալեռնակ մի Սարս-գայա (Դեղին-սար) երկու մղոնաւ ի Հս. Երասխայ։ Անդր քան զայն (յարեւմուտս) ի լեռնակաց անտի իջանէ վտակ մի փոքր ի գետն Երասխ, առ որով ի գլուխ ձորակին կայ Դիգէ-Քեարիմ-գուլի գիւղ Թաթարաց։ Իսկ յաւարտ ձորակին, այն է առ բերանով վտակին յԵ-

րասխ, մեծ գետաւանն Թաթարաց Եյաձի, 150 տամբք և նոյնպէս ընդարձակ ագարակօք, առ որով և պահակատուն։

Յաւարտ տեղագրի գաւառիս Գողթան՝ ընդ փոքր չատէ ծանօթ վայրաց՝ յիշեսցի և անծանօթն ինձ զԵրիւք Շաղկերտ. զոր որիչ համարիմ ի Շանկերտե Երընջակայ, և զոր Առաքէլ պատմիչ ասէ մերձ լինել ի Նախնուան, իսկ զՇաղկերտ՝ Զաքարիա պատմիչ ասէ լինել ի Գողթն. երկուքին եւս քաջ հմուտք հանաչին դրից վայրացն յիշատակելոց։ Գետոյ այս յիշի ի յետնոյն Երեւ հայրենիք Թամամ (Կատարեալ) օրիորդի, դստեր Մալխասայ գիւղապետին, յորմէ պահանջէին գիւղականքն զհամար տանուտէրութեանն, և նա « ետ զհա- » մարն, այլ և մնաց ի վերայ նորա բազում եւս. և խըն- » դրէին ճնշիւ։ Իսկ նա պատրեաց զնոսա, և ասէ. Թոյլ

¹ Ի Նոր Դար օրագրի 1890 ամի (թիւ 99) յոյժ առաւելութեամբ 300 տուն գրին բնակիչք Թաթարք։

» տուք ինձ աւարտ երիս, և ես հատուցից. և նա ելեալ
 » փախստեամբ գնաց յԱպական առ իշխանն Նախ-
 » ջուանու Մահմատ Ազայ-խան և ասէ. Ձդուսոր իմ
 » տաց որգույ քում. և դու զերծ գիս ի գեղականաց ան-
 » տի: Իսկ իշխանն արար ըստ կամաց նորա. զրեաց առ
 » չինականն Շաղկերտոյ, թէ՛ ես առի զհամար դորա, և
 » ինձ եհաս ամենայն. և դուք շունիք հրաման խօսիլ ընդ
 » դմա »: Գրեաց և առ որդի իւր Մուրթուզայ Ղուլի:

որ « էր յԵրեւան նստեալ տեղապահ յետ Զալին. . . թէ,
 » առաքեալ Շաղկերտ, և բեր առ քեզ զգուստր տան-
 » ուէր Մալխասին »: Բերաւ առ նա կոյսն. որ և հաւա-
 տարիմ պահելով զկուսութիւնն և զհաւատս, քաջու-
 թեամբ նահատակեցաւ ի ձեռն այլոյ վատասրտազոյն
 գիւղապետի Եղուարգայ, յամի 1891, որպէս աւանդեալ
 է մեր ի տեղագրութեան այնր աւանի, և զայլ ինչ գէպս
 արիական սրտի նորա: (Տես յԱյրարատ, էջ 198-9):

308. Զրադացք յՈրդուստ.

Ե Ր Ն Ձ Ա Կ

Չ ընդարձակ քան զյետին տեղադրեալ գաւառս Սիւնեաց, այլ սակաւ ինչ երկարագոյն է զրիւք գաւառս Երնջակայ, ըստ ընթացից գետոյ իւրոյ ձգեալ ի հիւսիսոյ ի հարաւ. և ունի սահմանորդս՝ յարեւելից զԳողթն, յարեւմտից զՃահուկ և զՆախահաւան, ի հարաւոյ զԵրասխ.

զարձեալ ի հիւսիսոյ սահմանակցի Ճահկոյ և Մղկոյ. — ի Թիկանց լեռանց յետնոյս՝ ի բազում աղբերաց բըղխեալ Երնջակայ գետն՝ որ կոչի յայլազգեաց Ախնա-չա-յի, զրեաթէ ուղղակի իջանէ յԵրասխ, սակաւ ինչ ընդ արեւմուտս խոտորեալ՝ ընդ երկար ձորահովիտ, զըսպեալ ի միջի լեռանց, մանաւանդ յահեկէն, որ է յարեւելից կողմանէ, ուր և բազում ոստս տարածեալ լեռանց ընդ գործեն ձորակս անձուկս, հունս վտակաց սփանդակաց, պէսպէս անուամբք, Մոռգա-դոյի, Ծոր-չէշլի (Աղի աղբիւր), Խօշ-չէշլի (Գեղեցիկ աղբիւր), Խաչափառայի, Դաշպոյազ, Հոփփախկ (որում և ախտարոյժ դոբութիւն ընծայեն տեղացիք), Հաձի ֆէրիս պուշագ, Սարը չէշլի, ֆէօր չէշլի, Ուրաշեակ, և այլն. աջակողմեան գետահովիտն, հարթագոյն է, և սակաւ և փոքունք են վտակք այնր կողման։

Ի միջնագաւառին և առաւել ի հարաւակողմն՝ երկու չափաւոր բարձրութեամբ նշանուոր լեռինք են ի գաւառիս, երկրքին եւս բազում ոստս կամ ոտս տարածեալ չուրջանակի. մին՝ իբր ի միջակի երկրին յահեկէ գետոյն,

1 Ի պատմութեան Սա. Օրբելեան՝ ի ծանօթ օրինակս գրոցն Գորսոյ լեռն գրեալ է. բայց այսպիսի տնուն ոչ լիւրագ. այլ զլեռանս այս սահմանաց Երնջակայ և Գողթան՝ որովակի Գորսոյ Dary, զրէ Ապիի ի քարտի իւրում, իսկ Ռասաւէ և մեծ քարս Ռուսաց՝ Տալէի կամ Գալէի, Dagry, ֆախ՝ Տալէ-լ, Dagrul. Ընդ նախառանկ երեքին եւս յետինքդ Գորսոյ, կամ Գալէի կամ Գիւրի գրեմն զլեռան մի արտաքոյ սահմանաց Սիւնեաց, ի Հս. Խիւսաֆէրիյն կամըրլի, 783 Չ. բարձրութեամբ։

որ է ի կողմն Գողթան՝ Երչան կամ Երչանդոս տաղ (Օձա-սար) կոչեցեալ յայլազգեաց, երբեմն և ինան կամ Խրան). իսկ ի Հայոց սովորաբար կոչի Ռոշո կամ Ռօշո-Սար, աշտարակակերպ վերացեալ ի ձորահովտէն, 7803՝ բարձ. բութեամբ։ Միւսն՝ չըլատարած եւս՝ Դարոշայ լեռան 1, Դարոշ կամ Տաղրի տաղ կոչեցեալ և յայժմուս, 6450՝, յարեւելից հիւսիսոյ Ջուղայի և սակաւ մղոնք ի Հս. Երասխայ. յորմէ հատանեն ընտիր երկանաքար, ի վաճառս կոչեցեալ յանուն Նախահաւանի, և առաջեալ ընդ ամենայն հայկական գաւառս Ռուսաց։ Եթէ ոչ բարձ. բութեամբ այլ պատմական դիպօք նշանաւոր է և լեռան բերդին Երնջակայ, յաժմէ գետոյն, և անշատ լեռնակք, որպէս Պալլը գայա (Մեղրասար), ի հարաւոյ Շահկերտի, այսպէս կոչեցեալ վասն մեղուաց բունելոց յանմատոյց գազաթան նորին, յորմէ առատապէս ծորի մեղրն՝ ի վայելս մերձակայ աւանին, որոյ և ինքն լեռանն ամուր ապաւինի է ի ժամանակս պատերազմի։ Այլ քան զընաւս հոշակեալ է նախայիշեալն (Օձալեռն) Բօլուսար, որ Թէպէտ 5 կամ 6000՝ եւեթ ի վերոյ կայ Երասխան մկանանց, այլ յոյժ բարձր և բրգածեւ կառուցեալ երեւի. Դասեռնիէ՝ որ ետեսն զայն՝ նմանեցուցանէ սրա կատարն Տեներիֆայ, և ձեւոյ գիր մի չաքարի. և առէ զաղբերս իրոց ստորոտիցն՝ բուժիչս օձահարից, և սատակիչս օձից 2։ Իսկ Օգոստինոս Բալենց 3 նման առէ Մոնսերադոյ լեռին Սպանիոյ։ Ոմանք առասպելեն ամի ամի գումարել անդ օձից յերկուս բանակս, և տալ պատերազմ, կոտորելով յոյժ զիրեար. այլք առասպելածոցն եւս, իբրու զի եթէ կարիցէ մի յօձից լեռինն կեալ ամս

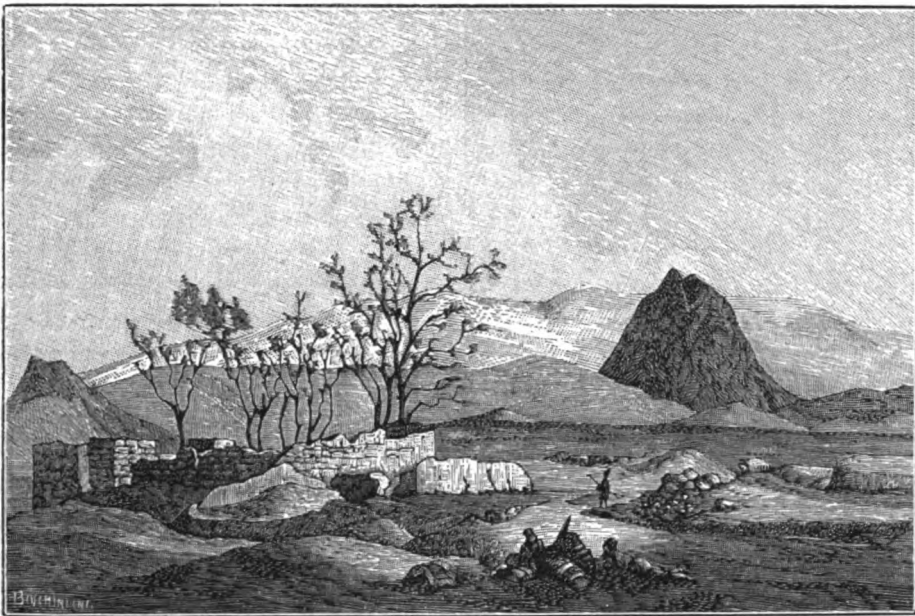
2 Il y a une haute montagne séparée de toutes les autres, et faite en pain de sucre comme le Pic de l' Isle de Tenerife. Au pied de cette montagne il y a quelques sources qui ont la vertu de guérir ceux qui ont esté mordus d'un serpent; et mesme si l'on porte quelques serpens à cette montagne ils y meurent aussitost. — TAVERNIER, I. 42.

3 Եպիսկոպոս Միտրանոյ. Հայոց Նախահաւանի լեռնի։

25 անտես ի մարդկանէ, կարէ այնուհետեւ մտանել յոր և է կերպարան և պատրել զմարդիկ: Եւ այլք դարձեալ ասեն, եթէ Մեծին Աղեքսանդրի աստ է բնակեցուցեալ զկանայս իւր և զօձնս պահապանս կարգեալ նոցին: Ըստ ոմանց իրան-տաղը կոչի լեառնն, այլ ոչ է հաւանելի յանուն իրան աշխարհի Պարսից այնպէս կոչիլ: Կարեւոր եւս գրէ (յատինարէն) հայագգին Պետիկ ականատես լեւրինս և որսացող Այծեմանց և Կաջառաց ի նմին և այլոց նմանեաց (յամս 1672-4), յոյժ խոտաւէտ և ծաղկաւէտ գոլ, և նշանաւոր ի սոսին քան զբնաւս ծաղիկ մինմանածեւ օլնդրի, այլ ցած քան զայն, և անուշահոտ յոյժ մէկանման, վասն որոյ և Մշկի ծաղիկ կոչի ի տեղացեաց: Աւանգէ, ըստ նոցա, յայսմ լեւրին նահատակեալ 210,000 (Այրարատեան) վկայս, վասն որոյ և ամի ամի ի տօնի Ամենասուրբ Երրորդութեան գալ յամենայն

գեղջից վինակին բազմութեան հաւատացելոց՝ քահանայիւք, (այլ և մահմէտականաց), և զաւուրս երիս կատարել պաշտօն՝ պատարագաւ և ժամերգութեամբ. և զի դըժուարին են ելք լեւրինն՝ իբրեւ շորից ժամուց հետի ոտիւք զնալով, անգ օթեն բերեալ զկարեւոր պաշար կերակրոյ: Անդր ապաստանին և ի վտանգս մարտից, որպէս և ի յետին կռուի Պարսից և Օսմանեանց՝ զաւուրս հինգ անգ զերծեալ կային:

Ի բրածոյ բերոց, ոմն ի մերազգի տեղագրաց, ոչ մի. այն ազգս ազգս քարանց, կաւոյ, կըրի, գահի և ածղոյ, այլ և պատուական հրահալելիս, ասէ, ունել Երնջակայ, ոսկի, արծաթ և պղինձ¹, որ ստոյգ հաւաստեաց կարօտի. այլ պղինձն աներկբայ է, զի յարուեստէ պղնձագործութեան Շահկերտեայց՝ զեօղաւանն մինչեւ ցարդ Ղազանի կոչի: — Ի բուսական բերոց հարթավայրքն ըն-

109. Բօլոս սար—Երջան տաղ լեան.

ծայեն զպիտանի արմտիս առատապէս, եւս և Բամբակ և Ենջիթ և Կտաւատ, խաւարտս, և ազգս ազգս պտղոց, յորս ընտիր յիւրանն և Դամոն, այլ և ուրեք Եռուն և Թռնգ, և այգեստան ընդարձակ, գունագոյն զինեաւ: Ի բարձրադիր ի սակաւահող վայրս ընտիր և առատ արօտք են, մանաւանդ ի սահմանս Խաչափարախ գեղջ, ուր և զամն ողջոյն գտանի ճարակ պահարաց: Վերոյիշեալ մատենագիր մեր (Պետիկ) ազնուագոյն ի պտուղս Երնջակայ ասէ զՏանձն Մարաշի կոչեցեալ, հասարակ մեծութեամբ այլ զեղեցիկ սպիտակ և կարմիր գունով, յոյժ քաղցրահամ, և նրբակեղեւ, որպէս զի և առանց

ի բաց բառնալոյ զայն՝ չաքարակերպ հալի, և մարթ է պահել զամն ողջոյն, և պատեալ բամբակաւ առաքի ընծայ առ Թագաւորս և առ իշխանս հեռաւորս: Հ. Վիլլոդ կանաչագոյն ասէ գտանձն (Սպարաներոյ) և յազգէ Պերկանդ կամ Պէկ-արմուտ կոչեցելոյ:

Ըստ դրիցն և նկարագեղ կերպարանաց, ըստ առատութեան աղբերացն և պէսպէս բերոց՝ արժանապէս «Պեղեցկանիստ երկիր» կոչէ ոմն ի գիտնոց տեղացեաց, Յակովբ Թարգման սուղ ինչ կրօնք ժամանակաւ (յամի 1331) քան զՕրբէլեան պատմիչն:

145. Պատմիչս այս Սիւնեաց՝ ի յիշելն զանուանի բեր-

¹ Արխատկէս եղիսկոպոս Սեդրաքեան:

2 Ubi et genus omnes fructuum in copie habetur, speciale quoddam *Pyrorum*, quod *Malaci* vocant. Pollent pyra haec magnitudine ordinaria, coloris autem ab amoenitate rari laudem sortiuntur; alba enim et rubicunda sunt, odorisque suavis et dulcissimi saporis, una cum cortice

ori imposita liquefiunt ut saccharum. Cum aliunde humana solertia per annum integrum valeant asservari, manentia tunc eo in vigore ac si recenter arboribus essent decepta; prout et sic asservata transportantur nonnunquam ad principes et Regem, bombaci involuta, cistisque reclusa. — BEDIG, 381.

գորայս աշխարհին, ժանուցանէ, զի ա մի ոմն ի կանանց
 » նահապետացն (Սիսակեանց) Երնջիկ անուն՝ չինէ և
 » զանհնարին ամուրն Երնջակ, և յիւր անուն՝ բերդն և
 » զաւառն կոչի Երնջակայ. և զնեն ի նմա տուն զանձու և
 » հարկաց աշխարհին»։ Յամրութենէ տեղւոյն, որ տեսցի
 ստորեւ, տարածեցաւ համբաւն, և կրկնադիմի բաղդի եւ
 ղեւ պատճառք, փրկութեան և կորստեան. փրկութեան՝
 վասն բազում անգամ ապաւինելոյ անդր իշխանաց և
 ռամկաց ի վտանգս մարտի և զերծանելոյ, և կորստեան՝
 վասն ստէպ պաշարման և նեղելոյ ի թշնամեացն. և երւ
 բեմն և մատնութեան՝ նենգաւ կամ բռնութեամբ, և չաւ
 բաշար պատուհասի ամրացելոցն ի նմա՝ հեղմամբ բազում
 արեանց, որպէս ի Յուսիայ առ Ու. Սմբատաւ, ի Լէնկ
 թիմուրէ և յայլոց յետ նորա. յորոց և հուսկ գործոց՝ ի
 սպառ քանդումն բերդին, և համբաւոյն միայն մնալ
 տիրաբար։ Ոմն ի յետին դարուց զրչաց մերոց կոչէ և
 Արինջակ զգաւառն, ոչ գիտեմ ըստ արտասանութեան
 եթէ սխալագրութեամբ։

Եւտ մեկնելոյ աստի դժնդակ բռնաւորին Յուսիայ
 քառամեկի ոճրագործութեամբն, ամիրայք Գողթան գրաւ
 ւեցին զԵրնջակ. յորոց ջանահնար եղեն թափել ի խանք
 Սիւնեաց ի խաղաղել երկրին. և ի չկամելն նոցա տալ՝
 իրր յարգունուստ ընկալեալ, պատերազմաւ իւրել ջաւ
 նացան, և հարին զգորս ամիրային օգնականութեամբ
 թուրքաց ոմանց, որք յետոյ դաւաճանեալ սպանին զՎաւ
 սակ զեղբայր նախագահ իշխանին. զոր սգալով՝ մոռանայ
 պատմիչն յաւելլու զելս իրաց մարտին, եթէ տիրացան
 Սիւնիք և գաւառին եթէ ոչ և բերդին։ Այլ գուշակի զի
 և ի յետին դարս երբեմն ընդ հայկական ձեռամբ նուաւ
 ճեալ էր տեղին։

Նշանաւոր գտաւ Երնջակ և ըստ կրօնական տեսութեան.
 Երբեմն նախ առանձին եպիսկոպոս ունելով, թէ
 և ոչ օրինաւորապէս, որպէս ժանուցանէ Սարգիս կաթողիկոս
 ի սկիզբն ԺԱ դարու, յորմէ յայտ է ի Ժ դարու լինել
 անդ եպիսկոպոսացն, այլ երբ սխալաւ՝ այն ոչ է յայտ.
 իսկ ինչն խափանեաց և խառնեաց ի մեծատարած թեմն
 Տաթևոյ. բայց դարձեալ յետ ժամանակաց կացին անդ
 եպիսկոպոսք, թէպէտ նոյնպէս պարականոն, ըստ պատմիչին.
 զի ասէ վասն Յովնաննու Ապրակու. Նեցոյ որդւոյ Սեդրաքայ
 երիցու, գնացեալ առ կաթողիկոսն Կոստանդին, յետ կիսոյ
 ԺԳ դարու, « և պաւ » տրեալ զնա խարող բանիւք՝ ձեռնադրի
 եպիսկոպոս, և » գայ յԵրնջակու վանս, յողելով պատճառս
 ոյսպիսի. » եթէ և այս աթոռ է եպիսկոպոսաց, զի գոն աստ
 գեւ » բեզմանք հայրապետաց. որք էին պատահմամբ
 եկեալ » վասն ամրութեան բերդին, ի ժամանակս եպիսկոպոս.
 » սացն Սիւնեաց, և անդ վախճանեալ։ Եւ թիկունս աւ
 » բարեալ յայլազգեացն հազարապետ մի, բռնաբար »
 յափշտակեաց զԵրնջակ գաւառ. վասն որոյ ելեալ եւ »
 պիսկոպոսացն Տէր Սարգսի ի Նորաւանից և Տէր »
 Յովհաննէս ի Տաթևոյ », գնան առ Յակոբ կաթողիկոս
 յաջորդ Կոստանդինի, զգացուցանեն զիրան, և առեալ
 ի նմանէ գիր արգելական, մատուցանեն առ Պառչ
 քալ և հզօր ի խան, թեւարկու եպիսկոպոսին, և առնուն
 ի նմանէ ձեռագիր հրաժարական. ապա կաւ

լեալ զՅովհաննէս կապտեն ի նմանէ զձեռն և զկարգ
 զընդ — Եւտ դարու միոյ ի շինութեան կամ նորոգութեան
 վանաց Ս. Կարապետի, թուի առաջնորդարան եղեալ
 վիճակին, այլ ոչ եպիսկոպոսարան. բայց յետ կրկին
 վերաշինութեան տեղւոյն ի կէս ԺԷ դարու, դարձեալ
 յերեւան գան եպիսկոպոսք Երնջակայ, և առաջնորդք
 Ս. Կարապետի, որպէս

16.. Առաքել Բագիկ, որ վախճանեալ է ի Հոովմ
 յամի 1680.

1693.. Մատթէոս Ապրակունեցի

1708.. Սիմէոն

1737 — 47 Մկրտիչ

1822.. Մատթէոս

Ջոսսա իբրեւ եպիսկոպոսութեամբէս համարիմք, իսկ
 զյաջորդսն իրր ոչ եպիսկոպոսունս՝ այլ առաջնորդս Ս.
 Կարապետի վանաց՝ յիշեսցուք ի կարգի տեղագրութեան
 հանդերձ նախորդք նոցին։

Երկրորդ և նշանաւոր կրօնական երեւոյթ յԵրնջակ՝ է
 ընկերութիւն Միաբանող անուանեալ Հայոց, և կրօնաւորաց
 նոցին յարեւոյ ի կարգ Քարոզողաց, այսինքն Դոմինիկեանց,
 որք զի ըստ մասին յեղին զծէս իւրեանց ի լատինականն,
 խորիմացեալ և օտարացեալ յոյժ համարեցան յազգայնոց,
 այլ և տարապայման կարծեալ տեսցողք նոցին. բայց
 յանաչառ քննութենէ՝ երեւի ի սկզբան յերկոցուն եւս
 կողմանց չարաչար նախանձաւորաց՝ ոչ սակաւ գործեալ
 անպատեհս, յետոյ ի հաստատել նորոյ ընկերութեանն
 հանդերձ առանձին եպիսկոպոսաւ՝ հաճութեամբ Հոովմայ
 Քահանայապետին, և կարգապետին Միաբանողաց յուրոյն
 գաւառ Դոմինիկեանց, Նախիջեւանեան կողմամբ,
 պարապեալ նոցա հոնդարտօրէն ի հովուութիւն հօտի
 իւրեանց, կրելով ստէպ հաւածանս յազգայնոց և յայլազգեաց,
 և պինդ կալով բաւել աւելի քան չորս դարս, թէպէտ և
 նուազելով, մինչեւ ի սպառ աւերած երկրին ի բանակաց
 Պարսից և Օսմանեանց, զաղթեցին յայլ և այլ կողմանս
 հեռաւորս. ընծայելով և անձինս առաքինակրօնս, գիտնականս
 և գործունեայս, մինչեւ դեպանութեամբ տուաքիլ ի դրաւնէ
 Շահիք Պարսից ի դրունս եւրոպական պետութեանց և
 Հոովմայ, և ի սոցանէ առ Պարսիկն։ Եւ զի տեսարան մի
 կամ զէպք մեծ և նոր է յեկեղեցական պատմութեան մերում,
 և բազմաց անծանօթ գործք և կարգ նոցին (բաց ի ծագմանէն),
 և վայրապար կարծիք և զրոյցք զնոցուն, ոչ անդէպ
 համարիմ, մինչ հասաք ի տեղի բազմաժողով կացրոց
 նոցին, իբրեւ աշխարհապատում տեղագիր տալ տեղեկութիւնս,
 զոր չէ ցարդ ուրուք ի մերայոցս լիովին հաւաքեալ.
 Թողով իւրաքանչիւր ախորժակաց ընտրել զդատելին,
 այլ արդարութեամբ կամ գէթ ճշմարտասիրութեամբ.
 Իբրեւ յաւելուած կարգեցից Դրուագ մի ծանօթութեան՝
 յետ ոտորագրութեան տեղեացն։

146. Ըստ տարածութեան երկրի ոչ մեծ ինչ առաջադ
 զԵրնջակ, զի մի գետ միայն ունի և ձորակս մանուշան,
 ոչ տրոհեալ յայլ և այլ դեհս կամ վիճակս, մանաւանդ զի
 և զմեծ մասն մի երկրին գրաւեն ոտք լեռանցն, յորս
 ոչ նշանակին չէնք. միայն յարեւելակողմն ի սահմանաւ
 կրցութեան Գիրանայ կամ Բատաճորոյ, կայ գետակ մի ի

Թիկանց լերանց սորին աղբերացեալ՝ յերկուց ականց,
(որոց մին կոչի ժարածուր), և մարթէ կոչել յանուն Շո-
ռոթն աւանի, բայց անյայտ է վերջը նորին, և թուի հե-
տախաղաղ լինել կամ սպառել մինչեւ հասեալ ի ծոց
զգետոյ: — Իսկ շէնք կամ գետը գաւառիս Երնջակայ՝
ըստ հին ցուցակի Սինեայ աթոռոյն, քանզի խառն էին
ընդ Գողթան՝ անդ է և նշանակեցան. իսկ աստանօր
կարգեսցուք զորս այժմեան վիճակագրութիւն ճանաչէ,
սկսեալ ի հիւսիսոյ՝ ըստ ընթացից գետակին և հանգու-
ցեալ ի հարաւ, յերասխ:

Լեաքամաղ

Արաւետակ. Արաւիս

Զուվալա

Ղազանճի. Շահկերտ

Թէյվազ

Անգիր վերին

— Միջին

— Ներքին

Շոռոթ Շոռոռոթ

Թերիս մասունս տրուհմբ զգաւառս ի տեղագրութեանս ի ժարածուր, յերնջակ առանձինն և ի Զուզա.

Կեալ = Գաղ = Ժարածուր

Փարադաշտ. Փորադաշտ

Խօշկաշէն

Խան - աղա

Նորաշէն

Խաչափարախ

Ուալիթաղ

Պանանեար. Ապարաներ

Քունա

Ապրակունիք

Գզըլճա

Արագին

Ճամալտին - Պաշ

— Եախ

Քիւզնիւտ. Կզնուտ

Զուզայ

Միւլախ կամ Միւլան

Եւ աւերակք, Մազրա, Բերդիկ, Տարգամարգ որ է

Թագաւորամարգ, և Հուզս, որոյ դիրք անյայտ:

Թագաւորամարգ, և Հուզս, որոյ դիրք անյայտ:

Ա. ԶՈՐԱԿ ԺԱՐԱԺՈՒՐԻ

147. Քանզի յարեւելից կողմանէ գաւառաց Սինեայ
յառաջ խաղամբ ընդ արեւմուտս ի տեղագրութեան
հարաւային մասին աշխարհիս, նշանակեսցուք և նախ
զարեւելեան մասն գաւառին Երնջակայ, թէ և զփոքր,
այլ և զանշատ՝ ի բուն գետածորոյ գաւառին. այն է
Զորակն ժարածուրի, որ յերկուց վտակաց և ձորա-
կաց ձեւանայ. որոց արեւելեանն անտառամբ երեւի
վայր, և թէպէտ ընդարձակ քան զարեւմտեանն՝ այլ
շէնք ոչ նշանակին ի նմին. իսկ երկրորդս այս դարձեալ
և ինքնին յերկուց փոքրագոյն վտակաց և ձորակաց զու-
գի (ըստ աշխարհացուցի), և յանկեան կցուածոյ նոցին
ի տափարակի կայ գլխաւոր շէն բովանդակ ձորոց Ժա-
րածուրի, մեծ և անուանին երբեմն գետաւան Շոռոթ
կամ Շոռոռոթ, փարսախաւ և կիսով յարեւմտից գեղջն
Բառոյ. Նորալուր անուն չինին յիշեցուցանէ զգողթնա-
կան հին անուանս, և սահմանակից գոլով Գիրանայ՝ ի
դէպ է առնչակից համարել Գողթնեաց: Բայց թէպէտ
և մեծ և բարդաւան և զիւզադաղաք եղեալ, անծանօթ
է մեզ ի պատմութեան և ի յիշատակարանս յառաջ քան
զժիշ դար. իսկ յայնմ դարու պայծառացեալ ճոխու-
թեամբ և վաճառականութեամբ, որպէս և չինութեամբ

կամ նորոգութեամբ եկեղեցեացն, յաւուրս Մովսիսի
կաթողիկոսի. որ և յառաջ իսկ քան զկաթողիկոսու-
թիւնն (1630-3) գործակցութեամբ Պողոսի վարդա-
պետի Մովսէսի (հիմնադրի Անապատի), հաստատեաց՝
որպէս յԱզուրիս՝ և աստ դպրատուն, « զի ի չրվակայ
» գիւղորէիցն անդր ժողովեցին մանկունք առ ի յուսու-
» մըն »: Եւտ կիսոյ դարուն (յամի 1630) յիշի ի Հոովմ
Տէր Զաքարիա Շոռոթեցի խոստովանահայր Հայոց,
ուր եկեալ էր յուխտ, և յետ երկուց ամաց գտանի ի
վենետիկ, և զրէ զինքն՝ « Գողթնացի ի գեղջէն Շոռո-
» թեցի »: այլ ուղղագոյն եւս այլ ումն (յամի 1652), « Բով-
» րաննէս՝ սպասաւոր բանի, (ասէ զինքն) յերկրէն Ե-
» ընջակայ որ յարեւելս Նախիջեւանայ, ի գետ Շոռո-
» թու »: ի գեղջէն աստի էր և Առաքել վարդապետ ի
նմին ժամանակի, երբեմն սպասաւոր Փիլիպպոսի կաթո-
ղիկոսի յերթալն ի Կ. Պօլիս և այլուր. և յամին 1648
էր եպիսկոպոս և առաջնորդ Երնջակայ, յետոյ արքե-
պիսկոպոս Նախաւանի, և հանգուցեալ ի Հոովմ յեկե-
ղեցու չայոց, յամի 1680, որպէս հանդերձ գործովքն
յայտնէ յերկար տապանագիրն ի հայ և ի լատին լեզու,
որոց առաջինն այս է.

**ԶԵՐՈՅԹԵՐԻ ԲՈՐԻԿ ԱՆԱՔԵԼ ՎԱՐՂԱՅԵՄՆ ՈՐ ՆԱԽ ՃԵՆՆԱԴՐԵՑԱԼ ԵՎԻՍ-
ԿՈՎՈՍ ՖԱՀՐԱՎԱՏՈՒ, ԵՆ Ի ԹՎԻՆ ՌՈՄԹ ՂԱԼԱՆՆԵԱԼ Ի ՀՈՎՄ զՀԱԼԱՄՆ
ՈՒՂԱՓԻԱՈՒ, ԵՂԵԼ յԵՄՈՅ ԱՐՔԵՎԻՍԿՈՎՈՍ ՆԱԽՂՎԱՆՅԱՅ ԵՆ ԱՈՒՄՆՈՐՂ ՎԱՆԻՅ ԵՆ
ՎԻՃԱԿԻՆ ԵՐՆՂԱԿԱՅ ԱՐՔՈՅ ԿՁՐԱՅԵՄՆԻՆ. ԻՍԿ Ի ԹՎԻՆ ՌՈՀԹ ՂԱՐՃԵԱԼ
ԱՈՒՄՔԵՑԱԼ ԱՅՍՐ Ի ՏԵԱՈՆԵ ՅՎԱԿՈՐԱՅ ՃՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷՆ ՈՒՂՂԱՓԻԱՈՒ
ՎԱՍՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐՅ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՂԳԻՆ. ԶՎԻՂՏԱ ԵՆ զՀԱԼԱԾԱՆՍ
ԿՐԵԱՅ ԲԱԶՈՒՄՆ. ԳՈՂՈՎ ԱՄԱՅ ԿԷ լԻ ԱՐՂԵԱՄԲՔ ԵՆ ԱՂԽԱՄԱՆՈՐ ՀԱՆԳԵԱԼ
Ի ՔՐԻՍՏՈՍ, յԱԼՈՒՐ Զ ՕԴՈՍՏՈՍԻ, ՌՈԶ, ԵՆ ՀԱՅՈՑ ՌՃԻԹ.**

ԸՆԴ ՎԷՂ ԳՐՈՒԹԵԱՆՍ ԵՆ ԼԱՏԻՆԱԿԱՆԻՆ ՔԱՆԴԱԿԵԱԼ Է ԿՆԻՔ ՆՈՐԱ ԲՈՂՈՐԱՃԵԼ ԱՅՍՈՒ ՆՐՂԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ.

**ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԺԱՈՒՅ ԱՆԱՔԵԼ ՎԱՐՂԱՅԵՄՆ ԵՎԻՍԿՈՎՈՍ ԱՐՔՈՅ ԿԱ-
ՐԱՅԵՄԻ. ԹՎ. ՌՂԷ.**

ԵՆ Ի ՄԻՂԱԿԻՆ, ԲՈՎԻԿ,– ՅԵԼԱ ԿՈՅ ԺԷ ՂԱՐՈՒ ԳՄԱՆԻ ԵՆ
ՍԱՐԳԻՍ ՈՒՄ ՇՈՒԹԵՑԻ յԱՍՏԱՎԱՏՈՒ, ՈՒՐ ԸՆԴՈՐԻՆԱԿԷՐ
ԶԴԱՍՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐԱ ՄԻԹԻԱՐԱՅ ԳՈՂԻ:

ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ ԵՆ ՏՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒԹԻ՝ ՏԻՐԱԳԳԵՑԻԿ
ՎԿԱՅ ԱՐՃԱՆԱՆԱՆ ԳԱՐՂ ՎԱՅԵԼԱՂԷՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆՔՆ, ԵՆ ԱՅԼ
ԿԱՐԵԼՈՐ ՏԵՂԻՔ, ԿԷՎՔ ԿԱՆԳՈՒՆ ԵՆ ԱՅԼՔ ԿԻՍԱԼԵՐ, ՈՐԱԿԵՆ
ԵՆ ԵՐԵՔԻՆ ԿԻՍԱՔԱՆԴ ՔԱՐԱՂԷՆ ԿԱՄՈՒՄՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐԵԼ
ՄՐՏԵԱՆ ՎՏԱԿԻՆ ԺԱՐԱԺՈՐԻ, ԵՆ ԱՂՔԵՐՔ ԵՆ ՆՐԱՄԲԱՐՔ
յՈՂՈՎՔ. ԱՅԼ ԲՆԱԿՈՒԹԻՆՆ ՆՈՒԱԳԵՄՈՒ ԻՐՐ Ի 40 ՏՈՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԵՆ ՈՂԻՍ 520, ԵՆ Ի 10 ՏՈՒՆ ԹԱԹԱՐԱՅ, ԸՍՏ ԱՂ.

ԽԱՐՀԱԳՐԻ 1873 ԱՄԻ: ԵԿԵՂԵՑԻՔՆ ՄԻԱՅՆ ՄԻԱՆ ԱՐՂ ԱՐ-
ԺԱՆԱՅԻՂԱՄԱԿՔ. յՈՐՈՑ ԳԵՐԿՈՒՍ յԻՂԱՄԱԿԱԳԻՐ ՈՒՄ
յԱՄԻ 1668, ԱՆՈՒԱՆԷ Ս. ԱՍՏՈՒԱԺԱԺԻՆ ԵՆ Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՒ-
ՐԻԼ. ԱՅԼ ԹԵՐԵԼԱ ԻՅԵՆ ՆՈՐԱ ՄԱՏՐՈՒՆՔ ԿԱՄ ԽԱՐԱՆՔ ՄԵ-
ԺԻ Ս. ՅԱԿՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՔՆ. ՍԱԿԱՅՆ ԷԻՆ ԵՆ ՆՈՅՆԱՆՈՒՆ
ՎԱՆՈՐԱՅՔ ԵՐԿՈՒ. ԱՈՒՄԻՆՆ ՍԱԿԱՒ ԻՆՂ ԱՐՏԱՔՈՅ ԳԵՕՂ-
ԱԼԱՆԻՆ՝ ԱՆԱՎԱՏ ԿՈՒՍԱՆԱՅ, ՔԱՈՒԱՆՆԻՅ ըՍՏ ԱԼԱՆԴՈՒ-
ԹԵԱՆ, ՔԱՐԱՂԷՆ ԵՆ ԿԱՄԱՐԱԿԱՅ, ԲԱԶՈՒՄ ԽԱՂՎԻՈՐ
յՈՐՈՒՆՍ ԲԵՄԻՆ. յՈՐՈՑ ՄԻՆ ՄԵԺ ԵՆ ԳԵՂԵՑԻԿ ԺԱՆՈՒՑԱՆԷ
ԶԻՆՈՂՆ ԵՆ ԶԺԱՄԱՆԱԿՆ, ՈՐ Է ԱՄՆ 1661.

**ՍՈՒՐՔ ԽԱՅԱ յԻՂԱՄԱԿ Է ՎԱՐՂԱՆԱ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՍԿԻՂՔՆ ԵՆ ՂԻՆՈՂ ՍՈՒՐՔ
ԱՍՏՈՒԱԺԱԺՆԻՍ, ԵՆ ՔԵՈՒ ԻԼՐՈՅ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ՄԱՐ՝ ՈՒԼԽՈՒՍ ԵՆ ՄԻԼԱ ՔԵՈՒ
ԵՂԻՍԱՐԵՐԻՆ. ԺՆՈՂԱՑՆ ՍՈՒԹԱՆ ԲԷԿԻՆ, ՄԻՀՐԱՎԻՆ. ԹՎ. ՌՃ. ԵՆ Ժ.**

ԳՈՅ ՀՆԱԳՈՅՆ ԵՆ ԹՈՒԱԿԱՆ ԱՈՒ ԴՐԱՆՆ Ի ԿԱՎՈՅՏ ԽԱՂՎԻՄԻ (1621 ԱՄԻ).

**ՍՈՒՐՔ ԽԱՅԱ ԿԱՆԿՆԵՑԱԼ ՀՈԳԼՈՅ ՓԻՐԿՈՒԹԵԱՆ ՂԱԳԱՐԻՆ? ՄԱՐԳԱՐԻՆ?
ՌՀ. ԹՎԻՆ.**

ՆՈՅՆԱԿԵՆ ԵՆ յԱՀԵԿԷ ԴՐԱՆՆ Ի ԿԱՎՈՅՏ ԽԱՂՎԻՄԻ ԿԻՍԵՂԺ ԱՆՈՒԱՆՔՆ,

ՄՐՔԻՆ ԹԱՌ ՄԻԹԵՐՆ.

ԳՈՅ ԵՆ յԻՂԱՄԱԿ ՆՈՐՈԳՈՂԻ ՏԵՂԼՈՅՆ Ի ՆՄԱՆԱՄԻՅ ՎԱՅԵԼՈՒՂ ԽԱՂՎԻՄԻ, ԱՅԼ ԹՈՒԱԿԱՆՆ ԵՂԺԵԱԼ Է.

**ՍՈՒՐՔ ԽԱՅԱ յԻՂԱՄԱԿ Է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՀՈԳԱՐԱՐՃՈՒ ԵՆ ՎԵ-
ՐԸՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳՈՂ ՍՈՒՐՔ ՈՒԼԽՈՒՍ, ԵՆ ԺՆՈՂԱՑՆ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՆ ԶՈՐԻԿԻՆ, ԿՈ-
ՂԱԿԻՅՆ ՍՈՂՎԻՆ. ՈՐՂ. ՄԱՐԳԱՐԻՆ. ԵՂՔԱՐՑՆ ԹԱԹՈՍՆ, ՀԱՅԿԱԶ.**

ԱՅԼ ԵՆ ԱՐՃԱՆՔ, յՈՐԱ ՀՆԱԳՈՅՆ ԱՅՍ.

ԽԱՅԱ յԻՂԱՄԱԿ Է ԽԱԹՈՒՆԻՆ, ԹՎ. ՌԾԴ.

**† ՍՈՒՐՔ ԽԱՅԱ յԻՂԱՄԱԿ Է ՓՐ... ՄԱԹՈՍԻՆ ԵՆ ՄԱՅՐՆ ՀՈՒՄՆԻՆ, ՄԱՐԻԱ-
ՄԻՆ, ԹՈՒՆ ՍՈՐԱ ՈՎԱՆԷՍՆ, ՈՐ ՓՈԼԵՑԱԼ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ. ԹՎԻՆ ՌՃԻԹ.**

կամարակապ դաւիթ եկեղեցւոյն կործանեալ է. երեւին ի նմին երեք սիւնք, յորոց առ միովն է գերեզման խօջայ խառովի, զոր խանն Նախնականու ետ խեղդամահ առնել յաղազս աւերելոյ նորա մզկիթ մի, ի վրէժ հրապուրելով կրօնաւատացի խալիֆաց զամանս ի ժողովրդեանէն և ի կուսանացն. ցուցանեն ցարդ զաւերակա

ապարանից Խառովի և կամարակապ ջրամբարից. 1800 տունք Հայոց էին, ասեն, յայնմ ժամանակի (յորոց 300 այլադենից), և 44 մեծատուն վաճառականք. կուսանաւն քարալէն շուրջ գեկեղեցեան և յաւէտ ի հարաւակողմն՝ կիսաւեր մնայ. ի հիւսիսակողմն են գերեզմանք 80իւ չափ. յորոց մին 1701 Թուականաւ, միւս՝ 1703.

Այս է տապան Պետրոսի դուստր Կռաքին. փոխեցաւ առ Քրիստոս ԹՎ. ՌՃԾ.

† Այս է տապան Փանկիկի դուստր Անուհիկն, փոխեցաւ առ Քրիստոս ԹՎ. ՌՃԾԲ.

110. Պ. Թակովր եկեղեցի Շոտորու.

Եւ ի կուսանաց Անապատիս՝ Գոմարինի կամ Գոմարանուն՝ յամի 1887-8 ընդօրինակեալ զԱղթադիրս Նոսրեկացւոյ, յիշատակ գրէ, յետ այլոց բանից. « Ես կոչու ստկրն Գոմարս եղէ ցանկացող և եռափափագ սիրով ո ստացող այս հոգիալուսնչ մատենիս. որ ջերմեռանդ սիւս բով զտա գրեցի ի փրկութիւն հոգւոյ և ի վայելումն » անձին իմոյ, և յիշատակ յաւիտենական ինձ և ծնունդաց իմոց Պետրոսի և Հռիփսիմի, և հարազատ եղբարցն՝ Պր. Գրիգորին, Պր. Պողոսին՝ հանգուցելոցն

» առ Տէր Յիսուս. և եղբորորդւոցն իմոց Պր. Պետրոսին, » Պողոսին և Նազարէրին, և քերցն իմոց Էղիսաբէրին և » Մարիամին, հանգուցելոցն առ Տէր, և եղբոր դստեւ » րացն իմոց՝ Մարիամին և Շահրխատանին, և հօրաքեռն » իմոյ կոյսակրօն Դաւիթարին, և հոգեւոր քոյրն իմ Մարիամին՝ որ յայսմ աւուր փոխեցաւ առ Քրիստոս. և » հոգեւոր դստերց իմոց՝ Էղիսաբէրին և Դաւիթարին և » Սանդուխտին »։. Նոյն և ի չափաբան յիշատակարանի՝ զոր Թերեւս այլուժ տուեալ իցէ յօրինել, աղերսէ

առնել յիշատակ ընդ վերոգրեցեալն, եւ ասէ այսպէս.

« Եւ իմ դասերն հոգեւորի՝

Կոկող Թղթիս Մարիենային...

Որ ծառայ եմք Աստուածածնին,

Եւ սպասաւորք սիրոյ նորին »...

Միւս եւս կուսան ծաղկեալ յԱնապատիս՝ Շուշան՝
Թուի ընդօրինակող զրոց պատմեաց մերոց Խորենացւոյ,
Եղիշէի, և այլն, որոյ զրուծեան իսկատիպ պատճէն է
մասնս յերկար յիշատակարանի արձակ և չափաւ բանիւ,
յորում Թաքուցանել ճգնի զանուն իւր, ծանուցանելով
լինել ամաց 43, այլ յայտ առնէ տնազուլս տառիւք մա-
սին միոյ յիշատակարանին, անուանիլ Շուշան (Շուշա-
շան) ըստ աւելորդ երկուց տողից.

« Ա արաւ վիրացս ո՛վ սրբեցէ.

Բայց կուսածինն միթէ բժշկէ.

Ճ ի՞նչ եղկելի և Թշուառացեալ

Անձն իմ մեղօք դատապարտեալ.

Դ իւթից շնորհաց Հոգւոյն եմ ծարաւեալ,

Եւ ողորմութեան Տեառն պաղքեալ.

Ը և եմ հոգւով հիւանդացեալ,

Բնաւ անկար եմ մընացեալ.

Ռ իւար եղէ զազիր գործով,

Ունայն գոսայ բարեաց յուսով.

Տ ոգութ սիրոյ զձեզ յանձնելով,

Միտ ի յաղօթս ձեր զմեզ յիշելով.

Ը ուստ ոգով և խոշոր արհեստով

Յերեսս անկեալ պաղատելով » . և այլն.

Յետ այլ եսս տողից ինչ աւելով զինքն,

« Յոյժ անպիտան կրօնս ապաշխարութեան,

Եւ տգէտ եմ խիստ գրչարհեստութեան »,
երեւի յապաշխարող կանանց դասուէ լինել, բայց ոչ

որպէս մեղադիր լինի անձին՝ խիստ տգէտ գրչարհեստա-
րեան և ի շարաքանութեան, այլ և չափաւոր դիտուն, և
պարծելի առ հաւատչեայ բարգաւաճանաց ընդ կրօնա-
կան կարգաց նա և դպրութեան՝ ի կուսական Անապա-
տըս անդ Սիւնեաց, մրցողաց ընդ Անապատս Արանց և
Հարանց, որոց ցանկալի էր առաւելագոյն ծանօթու-
թիւն. Յիշէ Շուշան և երկուս քորս Մարիամ և Եղիսա-
քեթ կուսակրօնս, և որոց էին այլ երկու քորք Մենիշ և
Սասա, վասն եղբոր սոցա « քրիստոսասէր և երկանիկ
ո վարդապետի » Ա, գրէր զմատենան. որ Թուի ինքն
Արիստակէս վարդապետ Շամբեցի, զոր սակաւ ամօք յե-
տոյ (1671) այլ գրիչ ասէ ստացող գրոցն. իսկ առաջին
գրիչն յիշէ զհամանուն հօրեղբայր նորա « Տէր Արիս-
» տակէս րաբունի հեղահոգի վարդապետ », և զծնօղս
նոցա Մահդասի Մկրտիչ (որդի Մարտիրոսի) և Դիշ-
խան կամ Երար. Կարենորագոյն եւս գիտելի է Հայրենիք
գրիչն (Շուշանայ), զոր այսպէս ծանուցանէ, ընդ տիոցն.

Շնորհաւք ամենազաւրին Աստուծոյ յինեցաւ կաթողիկէ եկեղեցւոյս աշ-
խատութեամբ Գրիգոր վարդապետին տրաւք եւ ողորմութեամբ Շոռո-
թու Ժողովրդեանն, օգնականութեամբ Մահդասի Յովսէփի որդի Նա-

1 Ոչ սակաւ գեղք են Նոր-Ջիկի անուն ի Սիւնիո. գուցէ մերձողոյն անգղոյս՝ որ ի Ճաւուկ՝ իցէ (պրեմիէ) Շուշանայ:

« Ո՛հ, անպիտան գծող տառիս

Նորաշինկեցի՜ զառածեալ գերի.

Յորժամ ի յայտ չափս հասի

Քառեակ տասնեակ եւ երրորդի,

Չգործեցի ժամ մի բարի.

Վայ որ մեղաց ծառայեցի.

Պարտական եղէ Փրկչին ձայնի,

Եթէ, Լուծ իմ քաղցր է և բեռն իմ փոքրօքի ».

Եւ մեզ շատ լիցի այսքանս ի հաւատարմ անապատա-
սուն բանասէր կուսանացս, և մեծօգութեան Սիւսակու.

աւագոս Էղե յայտնաբերի
ի Թվականիս հայկաջ սեռի.
Երկ քառեակ և երկ հարիւ-
րի. երկ յոբելեան և երկ հն
գեակ ինոյն յարի. և երբեկ
Թիւ այլ յարաբարդի. ԼԶՄ
սեանն յուսաց սպրիկելի.
Էռեակ հնգեակ և քառակի.
ԼԹիւ մի այլ աւելի. երկիքս
Էր ընթաց ասի ի վիճակս նք
կրտի. առաջնորդութե մոս
յեսայի հեղահոգի վրդարի.
Լկ թիկաութե հայոց նք էջ
միտնի յախորայ րաբու-
նապետի. գծադրեցաւ առ
ուս ցանկալի ասացեալ Էղի-
շէի Թարգմանողի. ի գէօղն
չօռօթ վերա կոչի ի դուսն
նրա՞ծածնի ի հոլման Էա-
մբ լուսաւորչին:

111. Պատմագիրք գրեալ ի կուսաստանի Շոռոթու.

հեաց՝ զորոց ոգւոյ և հանճարոյ ակնարկեցաք ի ներա-
ծութեան գրոցս (յէլ 7):

Բացագոյն յարեւելից կուսէ առաջնոյն, կայ երկրորդ
վանքն Ս. Լուսաւորիչ, վերանորոգեալ կամ վերստին
չինեալ, ըստ Թուականին (1708) գրելոյ շուրջ զաղիւ-
սակերտ կաթողիկէին՝ արտաբուստ.

զարեքին, եւ կողակից Մարիամին. ի թագաւորութեան Շահ Սուլան Հիւսէյնի, ի հայրապետութեան Տեառն Աղէքսանդրի եւ յառաջնորդութեան Սուրբ Կարապետին Սիմեօն վարդապետին, եւ գեօղիս մէլիք Փարսաղանին, եւ վանից միաբանիս Տէր Մարկոս, Տէր Միքայէլ եւ Տէր Յովսէփ. ԹՎ. ՌՃԾԷ.

Կաթողիկէն ամբառնայ ի վերայ երկուց սեանց, տանիքն սազաձեւ են, ունի եւ գաւիթ վայելուչ չորիւք սեամբք. յորմունսն երեւին հետք գունագոյն նկարուց: Առաջի դաւթին են երկու կիսաւեր սենեակք, եւ ի միմի գերեզմանք երկուց եպիսկոպոսաց՝ որպէս կարծի. չորջանա.

կի պարիսպքն կիսականգունք կան, բայց բնակարանք վանականացն աւերեալք եւ քայքայեալք են: Ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն կայ աղբիւր խանգարեալ, այլ պահեալ են զվէմ յիշատակարանին, որ ունի այսպէս, թուականաւ 1665 - 6 ամի.

Արդ ի թուականիս ՌՃԺԴ մեք Շօռօթացի Փշրկանց Խօճա Սահակս եւ Զարարեայս բերաք աղբիւր ի գեօղս յիշատակ մեզ եւ ծնողացն Մահդասի Մարդարին եւ Նազլուխանին, եւ կողակցացն մերոց Մարեամեանցն, եւ մեր որդւոցն Թումասին ... Ի ժամանակս հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ եւ թագաւորութեան Փոքր Շահաբասին. Յիշողքդ յիշեալ լիջիք.

Այս բան գրեալ է եւ պարսիկ լեզուաւ: Կան մնացորդք շինուածոց եւ արտաքային. որպէս, ի հիւսիսակողմն ջրամբար մեծ ի պէտս աղօթեաց վանիցն, զորոյ առաջեւ անցանէ առուակ մի: Մերձ ամին է եւ գերեզմանատունն, յորում երեք հոյակապ շիրիմք: Գեղեցիկ եւ շրջադիտակ են սահմանք վանիցն. ճախ էր եւ կալուածութիւն, զոր յայտնէ եւ վէմ մի հանեալ ի դարանաձեւ խորշէ ի հիւսիսակողման գաւթին, այսու գրութեամբ.

մանատունն, յորում երեք հոյակապ շիրիմք: Գեղեցիկ եւ շրջադիտակ են սահմանք վանիցն. ճախ էր եւ կալուածութիւն, զոր յայտնէ եւ վէմ մի հանեալ ի դարանաձեւ խորշէ ի հիւսիսակողման գաւթին, այսու գրութեամբ.

Մուլք վանիցն ԾԱ խաւվար.

Գլխաւոր եկեղեցի Շօռթու է Ս. Թակոբ յաւանամի. ջի անդ, մեծ եւ հոյակապ, քարաշէն, սազաձեւ, չորիւք սառուար սեամբք եւ աղիւսակերտ կաթողիկէիւ, երիւք

դրամբք եւ երկու աւանդատամբք. ի վերայ դրան միոյ ի նոցանէ արձանագլեալ է համառօտ արձանս, թուականաւ 1643 ամի.

ԹՎին ՌՂԱ շինեցաւ Սուրբ Յակովբս.

Առ նմին ի 1669 ամի յիշատակ մի եւս Փշրկանց տոհմի, որ գուշակի մեծատուն լինել.

ԹՎին ՌՃԸ կանդնեցաւ Խաչս յիշատակ Փշրկանց Խօճայ Մարգարին, կողակցացն Նազլուխանին եւ Մարգարիտն, որդիքն Սահակն, Զաքարէն, Սուքիասն եւ միւս մերձաւորք նոցա.

Թալմէ սեղանոյն ի վիմի որմասեանն գրեալ է յամի 1676.

Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս. Օրհնեցաւ սուրբ սեղանս ձեռամբ ... ամէն. ԹՎ. ՌՃԻԵ, յիշատակ Շօռօթայ հասարակութեան.

Երեւին եւ այլ հակիրճ արձանագրութիւնք յեկեղեցւոյն. իսկ չորջ զգմբէթին արտաքուստ մեծատառ գրեալ է.

Շնորհաւքն Աստուծոյ շինեցաւ կաթողիկէս եկեղեցւոյս ի հայրապետութեան Տեառն Աղէքսանդրի եւ առաջնորդութեան Սուրբ Կարապետին Սիմեոն վարդապետի. արդեամբ Շօռօթայ իշխանաց Սամուէլին, Էջիագին ... ԹՎ. ՌՃԾԳ.

1 Առ Սեդրակեանի վերջմամբ աղագրեալ է ՌՃԺԳ, 1664, յորում ժամանակի Յակովբ էր կաթողիկոս եւ ոչ Աղէքսանդր:

Հանգոյն եկեղեցւոյն էր վայելչալէն և գաւիթն չորիւք նմին խաչարձանք գեղեցիկք, մին Հնագոյն Թուականաւ սեամբք, որ կործանեցաւ ի ժաժէ 1840 ամին. էին ի 1493 ամի.

Սուրբ Խաչս կանգնեցաւ ի Թվիս ԶԽԲ, հոգւոյ փրկութեան Աղազարին եւ իւր կողակցին Նուշիկին, եւ իւր ծնողացն Խուրթի Բէկին, Զաքարին, Հուռումսին, Մեսիրին.

Յայլում խաչի գրեալ է յամի 1646.

Սուրբ Խաչս յիշատակ է Ամիրին, ծնողացն Մարիամին, որդւոյն Ազիզբէկն Ասպահանայ? Թվ. ՌՂԵ.

Պարիսպ ածեալ է գեկեղեցեաւս, այլ բնակարանք պաշտօնէիցն աւերեալ են: — Ի հարաւոյ կուսէ սոցին կայ և այլ եկեղեցի աւերակ, Ս. Նշան կոչեցեալ, որոյ ե-

րեւին տեղիք չորից սեանց, և գաւթին՝ երկզքումբք սեամբք, և արձանագիր ի ներքուստ հարաւային դրանն, պակասաւոր Թուականաւ, այլ գուշակի 1612 ամի.

Թվկ . . . ԿԲ. Սուրբ Խաչս յիշատակ է Սալուրբէկին, որդւոյն Հայրապետին.

Արտաբոյ գեօղաւանին ի հարաւակողմն ի բլրակի միում կայ աւերակ մատուռն Ս. Եղիա անուն, և բացա-

թան լերին այլ մատուռն Ս. Ստեփանոս անուն, խառն քարամբ, հողով և աղիւսով շինեալ, փղբրիկ խորանաւ. որոյ հանդէպ ի գեղեցիկ խաչվիմի գրեալ է յամի 1628.

Սուրբ Խաչս կանգնեցաւ հոգւոյ փրկութեան Ախթիարիս, Սաւլիանի, Նեկահ

և ի պատուանդանի խաչին քանդակեալ է աւարտ արձանագրութեանն և Թուականն.

Աստուածատուրի Շնահորին Սիրայմարգին Մեւքիսեթին, Տատում Ղադամին? Գուլիմին. Ի Թվիս ՌՀԵ.

Պաշի մատրանն Թուի լեալ գաւիթ կամ կրկնայարկ սենեակք երկու, այժմ աւերեալ, ի ժամանակս հեթանոսութեան կարծի տաճար կամ բազին կռոց լինել ի տեղւոյ մատրանս: Երկու եւս մատրանք յիշին իրրեւ Ուխտատեղիք, Ս. Յովնանէս ի հիւսիսակողմն աւա-

նին, և Ս. Սարգիս յարեւելակողմն:

Ի հիւսիսակողմն Շոռթի է ամայացեալն արդ վաճառանոց նորին, Բազարի-մէյտան կոչեցեալ. իսկ ի հրապարակամիջի անդ կանգեալ կայ խաչարձան մի՝ ջընջեալ Թուականաւ.

Սուրբ Խաչս կանգնեցաւ հոգւոյ փրկութեան Վարտին. . . Թվիս.

Անդր քան զայս է ընդարձակ գերեզմանատեղին, յորում բազում տապանք և չիրիմք վայելչակերպք, և գըլ-

խաւորքն՝ տոհմին Փշրկանց. տապանագիրք ոմանց են յամս՝ 1643, և Հնագոյնն 1599, ՌԽԸ.

Այս է տապան Ղազարի որդի Դիւանբէկի աղա Մուրատին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս Թվին Հայոց ՌՂԲ.

† Այս է տապան Փշրուկ հազարապետի տղա՝ Մուրատին որ փոխեցաւ առ Քրիստոս արքայն, Թվին Հայոց ՌՃԲ¹.

† Այս է տապան Փշրուկի որդի Խօջայ Սահակին², որ փոխեցաւ առ Քրիստոս արքայն, Թվին Հայոց ՌԽԸ¹.

¹ Աստղէս կարօնմ ընթանելի և ոչ ոչ:

² Թուի հաւ միւսոյ Սահակի՝ յիշեալ յէջ 355:

† Այս է տապան Սարումի որդի աւագերէց Տէր Օհանին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս ի թվին Հայոց ՌՃԾ^Ի .

Ի ժամանակի բարգաւաճանաց աւանիս, որ է ԺԷ դար և սկիզբն ԺԸԻ, հանգոյն հին դրացեաց իւրեանց Զուղայեցւոց, յաճախէին Շոռթեցի վաճառականք յերուպական շահաստանս . յորոց ծանօթ է մեզ յԱմսդերտամ Հոլանդաց՝ Մարգար որդի Գարիբջանի, որ յամին 1677 սատարեաց՝ ընդ երկուց այլոց ազգայնոց՝ ի տպագրութիւն Սաղմոսի ի ձեռն Տեառն Ոսկանայ։ Յառաջ քան զնա երեւեցան ի վենետիկ յամի 1681 Անանիա որդի Փանոսի և Տավում որդի Թումայ, զոր վերաւորեալ էր արքանեակ մաքսառուին և խնեալ զինչս նորա, վասն որոց գործակալս պահանջողս կարգեցին անդ զազգայինս ոմանս։ Յետ նոցա եկք և բնակք ի քաղաքի աստ (վենետիկ) գտանին և այլք որպէս, կարապետ որդի Սիմոնի, յամս 1683 - 1713, որ յառաջնում յիշեալ ամին ետ

տպագրել անդ Սաղմոս ի ձեռն Յովհաննու վարդապետի . իսկ ի վերջնում ամին հրաժարեցաւ ի պաշտամանէ միջնորդութեան վաճառուց . բազում անգամ կարգեալ էր գործակալ և թարգման ազգայնոց ի խնդիրս նոցին . հաւանօրէն և վախճանեալ է ի նմին քաղաքի . Երիցագոյն քան զնա է Աթիկ ոմն յիշեալ յամս 1670 - 80, Յերկարագոյն եւս ժամանակագրածանօթ է Առաքէլ որդի Նիկողոսի Քարաձգենց, մականուանեալ ինկիլիզ (յամս 1718 - 88) . որ և ամուսնացեալ ընդ Մագգալեայ կետիկ (Ghedini) վենետուհւոյ և ծնեալ որդիս, 88 ամաց մեռանի յամի 1788 (նոյեմբ. 20) : Նման նմին յերկարակեաց գտաւ և հոխագոյն՝ Գուլիազ որդի Արիստոյ (1710 - 1746), † ամաց 81, և թաղեալ ի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Հայոց՝ այսու տապանագրութեամբ .

Այս է տապան Աբեսաղումի որդի Գուլիազին. որ փոխեցաւ ի Քրիստոս յամի 1746 ապրիլի ԻԲ .

— Յառաջ քան զստան վախճանեալ է յամի 1735 Ասլան որդի Պողոսի վաճառական, որ յիշի անդ յամէ 1710, և պահի հայագիր կտակ նորին։ « Թիվն 1734 փետրվարի » 3, վենետիկ . Անուն Թիսուսի Քրիստոսի փառաւորեալ » է . Տէր Աբեսաղ, իմ հորդս քեզ աւանտումս Ես Պողոսի » որդի Ասլանս որ իմ հօժար կամօքս փայտայտ (կտակ) » արի առաջի Աստուծոյ, առաջի Մայր ողորմութեան որ » է Աստուածածին։ Այս է իմ Ասլանիս տղայ Զվան » Պատիշտայն (Մկրտիչ) լոկ խօսքս, որ ոչ պայջառ » չի գտանէ . Այս է որ իմ մեծ մօրէ է 2 . . սորայ մէրն » մին ստակ տօթ (օժիտ) չէ բերայծ . Էս յետի գինս » (Փասպարինա Բոնչի, Ronchi) պտղայքել (bagatella, » ընչին), տօթ է բերած . իմ վայսաթլամէս այս է . որ » չորս աղջիկ ունիմ (Աննա Մարիամ, Լուցիա Ռոզա » † 1791, Մարիամ Գոմինիկա, Վննա Մարիամ), երեք » տղայ (Մկրտիչն յիշեալ, Պետրոս Յովհան և Յովսէփ » Յովհան), որ է եսթն . եսթին էլ մին աղբէր լինեն . որ » ասան բոսպին զայդ (զատ ի կահուց տանն) ինչ փող » որ ունիմ՝ եսթին էլ պարապար աղբեր են . մնաց տանն » բոսպին, ինչ որ կայ՝ իմ կողակից Փասպարին լինէ . » Փասպարին էլ օրիշ տօթ չի արամիշ արէ։ Համ իմ կու » զակից Փասպարինայն՝ պարունայ է (տէր է, padrona), » ինչ որ գարէ՝ թէ փողին թէ տանին զայդերին՝ ինչ որ » զառէ (առնէ) պատրուս այ . օրիշ մարդ կօնթալ չիկայ » (հակառակ) . իմ էս 7 զավակիս որ մինն զայդը չի լի-

» նէ կոնթալ . կամ իւրեանց մօր Փասպարին, կամ իմ » կողակից Փասպարինայն, պատրուս, ինչպէս որ կ'ու » զենայն՝ իմ հորդս էնպէս հոգայ, ինչպէս որ կու կու » մենայ։ — Ես Ղափանցի Փասպարի որդի Բարիս՝ » Պարոն Ասլանին խօսկոյն գրեցի, որ ինքն կարաց ոչ » գրել, ինչ ասեց ես գրեցի . ինքն տակոյն ձեռն գրեց։ » — Ես Պողոսի որդի Ասլանըս վերոյգրեալ վաստթլա » մլա՝ աղայանք արի Ղապանցի Փասպարի որդի Պա » պին, գրեց . ինչ զապուլ այ վերու գրելն » . — Յետ » ասկաւ աւուրց (7 փետր.) վախճանեալ է Ասլան ամաց » 60, և հանդիսիւ թաղեալ ի Ս. Սեւերոս եկեղեցւոյ։ — Սորին ժամանակակից գտանի և Մկրտիչ որդի Մի » քայիյի, յամս 1710 - 1733, որ էր միջնորդ վաճառուց » (սէնսալ) նոյնպէս կանամբի և հայր զաւակաց . որոյ կին » երկրորդ (Nicoletta Ghedini) էր ի նմին Էլէտինի տոհմէ » յորմէ և Քարաձգենցն Առաքելի։ Յայտ է թէ և այլք » Շոռթեցիք, թէ ոչ հաստատուն բնակութեամբ ի քաղա » քի աստ, այլ կացեալ են ժամանակս ինչս — Ի կէս ԺԷ » դարու յիշին և Դաւիթ ոմն վաճառական Շոռտեցի » գրեալ, յԱնկիրիա, որ ետ ընծայ եկեղեցւոյն կան » թեղ մի արծաթեայ, և Սիմոն՝ որ ետ զգեստեղէնս։

— Իսկ ի բնիկն ի Շոռթ՝ յայս ժամանակս և յետոյ » եւս ծանօթ են ինչ գրոց աշակերտք, Յովնանման դը » պիր որդի Յովհաննոս երիցոս, որոյ ձեռագիր մատենանք » դտանին յամին 1683 . - Յակոբ երէց ընդօրինակող Շա-

1 Յամի 1732 (4 օգոստ.) ընդ այլոց ազգայնոց վկայէ զաւագ-
երէցուէ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ իւրեանց (ի վենետիկ), այսպէս .
« Ես Շոռտեցի Նիկողոսի որդի Առաքէլս խաղար ում (գի-
շտեմ), որ ինչ ի այս օր խաչայտուր վարդապետքն մեր խօսա-
ր (ոգ) անտար այ, մեզ քորուզիչ այ » .

2 Այս առաջին կին նորա կ-տորինէ զուսար Սիմոն, † է
21 ամեայ (29 նոյեմ. 1719), ծնեալ ուստերս 5 և զուսար մի, յու-

րոց միայն յիշեալն ի կապին Պաղդիսազ (Մկրտիչ) (Ծն. 18
յունիս, 1717) եկեաց և յետ մահուան ծնողացն։ Երկուք ի վաղա-
մեակն օրպէս և միւս յերկրորդ կնոջն՝ Պիտրոս անուանեցան,
յանուն հաւուն իւրեանց . քանզի և ինքն Ասլան որ որդի Պողոսի
գրեալ է՝ որդի է Պետրոսի, և ի մկրտագիրս մերթ որդի Պետրո-
սի գրի, մերթ Պողոսի։ Բայց մթին է բանն ի՞նչ ի՞նչ օրէ եւ, ասելի
էր կարծեմ յառաջին կնոջն լինել։

րականի, յամս 1661—7. — Սարգիս որդի Բագարատայ երիցու. և սորա եւս կան ձեռագիրք յամս 1688—1709. զմին գրէ վասն « մայրաքաղաքի բարեմիտ և յոգնահան. » հար Աղամալին ». սա ծանօթ է իբրեւ զմի ի տոհմիկ և մեծատուն արանց գիտաքաղաքին, որպէս կոչէ զհայրենիսն: — Ի նմին ժամանակի (յամի 1708) յիշատակի Գրիգոր վարդապետ Շոռթեցի ընդ ձեռնարկող թղթոյ Աղեքսանդրի կաթողիկոսի, և թուի առաջնորդ աւանին կամ վանիցն: — Յամի 1735 յետ այցելութեանն ի Ս. Երազմուս Երեմիայ՝ եկն այսր Աբրահամ կաթողիկոս, որպէս գրէն, « Եւ ի Շոռթուս վանքն » և յԱնաստու, և հրաւիրեցայ ի տուն հանգուցեալ » Պարոն Աղամալին (վերայիշելոյ). յորդոյ իրմէ նախա. » ծանօթ Պարոն Աղեքսանդրէ. և յերեկոյն կրկին ե. » լաք ի վանքն Ս. Խոստառչին. և յայգն գնացաք ի Փա. » ոսկայ »: Այսր Աղեքսանդրի որդի է անուանեալն առ մեզ Հ. Սուքիաս միաբան ուխտիս Մխիթարայ ի վեհե. տիկ, հեղինակ Թուարանութեան գրոց (1781), վախճա. նեալ ի Պենկալայ (ամաց 81) յամի 1789: — Յետ ոչ բա. զսւմամաց այցելութեան Աբրահամու կաթողիկոսի՝ հա. սին աղէտք Շոռթայ, ի պատերազմունս Պարսից առ կենդանեաւ և յետ մահուան Թահմազ Ղուլի խանի, որ ետ խաւարեցուցանել զաչս Աղեքսանդրի. վասն այնորիկ ոչ միայն ոչ վերադարձան վերայիշեալ վաճառականքդ ի հայրենիս իւրեանց, այլ և շատր որ էինն անդ՝ լքեալ թողին զտուն և զարարս և զաղթեցին յարեւմուտս յեր. կիր Օսմանեանց և անդր եւս, և նուազեաց յոյժ բնակիչ աւանին, որպէս և ի վեր անդր նշանակեցաւ, և ոչ եւս դարձաւ յառաջին պայծառութիւնն: Յետ այնր արկա. ծից յերկրորդ կէս ԺԸ դարու, յամի 1775, յիշի Մկրդ. տիլ արքեպիսկոպոս Շոռթեցի, իբրու « նախկին հե. » ղինակ. փորագրութեան ի պողոտատեայ », տառից և ձեռց տպագրատան Էլմիաթնի, զոր կանգնեաց Սի. մեոն կաթողիկոս, և այսպէս վկայէ ի յիշատակարանի Տոնացուցին տպագրելոյ, Գրեաթէ ժամանակակից սո. րին է Ղազար վարդապետ առաջնորդ Կարնոյ եկեալ,

յամի 1782, որպէս ինքնին գրէ ի Յիշատակարանի գրոց իրիք: — Նշանաւոր քան զսոսա մարթ է համարել, իր. րեւ գրագէտ, զՅովնաթան Նաղաշ Շոռթեցի, ոչ գիտեմ վերայիշեալ դպիրն եթէ որիշ, որոյ են երգք խրատականք ի գիներութաւ, յորոց յայտ է ի բարորու. թեան հայրենեացն երգեալ. այլ թերեւս և զապագայսն գուշակելով արկածս, յաւելոյր նուագել.

« Այլ կեր խրմէ հետ ընկերաց,
Քանի որ Ֆրսանտ կայ ձեռաց.
Գալ տարի ո՛վ սաղ ո՛վ մեռած .

Խարճէք, եղբարք իմ, ցնծալով » և այլն:

Ընդ քաղաքականին և կրօնականին՝ վկայեն և գրաւ. րական բարգաւաճանաց Շոռթայ յ'ԺԷ դարու, վերայ. գրեալքս, և ոչ սակաւ ձեռագիր մատենանք՝ որ ցարգ գտանին. յորոց գրողն այն Գոհարն կուսակրօն՝ յիշէ զա. ռաջնորդ թեմին այսպէս. « յաթոռակալութեան մերոյ » նահանգի Անդրէաս մեծ փարձապետի »:

148. Մղոնաւ հեռի ի հիւսիսոյ կուսէ Շոռթայ կայ մեծ ընծան Նրշեղլ, այժմ ցամաքեալ կամ խցեալ ի Խը. ճից և ի հողոյ հեղեղաց, մնայ միայն մասն ինչ չընապատ քարալէն որմոյն, և լայն խողովակք ագուգային. ի վիմի ագուցելոյ յորմն անդ հարաւային՝ արձանագրեալ է յի. շատակ շինողացն Փշրկեան եղբարց Սահակայ և Զա. քարիայ, որոց և այլ յիշատակք տեսան վերադոյնդ ¹:

Մղոնաւ և կիսով չափ բացադոյն ի Հս. Մ. Շոռթայ. ի սարահարթի ուրեք կայ փորադաշտ կամ փարադաշտ գիւղ, բնակեալ իբրեւ ի 40 տանց Հայոց. ունի փոքր և անլուք փայտայարկ եկեղեցի Ս. Գեորգ անուն, և մա. տուռն մի աւեր Ս. Եղիա անուն ի մերձակայ լեռնակին, յարեւմտից կուսէ: Սակաւ ինչ արտաքոյ այժմեան շինին է հին գիւղն ի զառիվայր լեռնակի, աւերակօր քարալէն տանց և եկեղեցւոյ, զոր Ֆրանկի եկեղեցի կոչեն, իբրու Միաբանողացն, որպէս և գերեզմանատունն ի ձորամի. շի. յաւերակս եկեղեցւոյն համառօտ արձանագիր մի միայն յիշէ քննողն, ի խաչվիմի, յամի 1627.

Թ. ՌԶԶ. Սուրբ Խաչս յիշատակ է Արունին Ղազարին.

Եամէ 1835 ցամն 1856 երէց գեղոս էր Տէր Աբրահամ Սմբատեան, ուր և ծնեալ է անդրանիկ Իւր Դրիգոր (10—22 մարտի, 1833), որ կոչեցաւն յետոյ Մեսրոպ, եպիս. կոպոս (1872), աւլա (1888) արքեպիսկոպոս Շամա. խեայ. որ և գրէր խնդութեամբ յայսմ ամի (1892). « Իմ » սիրելի հայրենիքն է փորադաշտ գիւղն, և հայրենա. » կիցքս՝ փորադաշտեցիք. յորս քանիք, Յովհան քահա.

» նայն, Մէլիք Թոռմանն, և այլն, դասընկերք են ինձ և խաղի ընկերք, ց'1847 ամն, ցգնալն իմ յԷլմիաթին »:

Երկու մղոնք ի Հս. կուսէ փորադաշտի ի սարատափ ձորակի միոյ կայ Ս. Ստեփանոս վանք, պարսպապատ, բարձր որմովք, այլ փոքր և անլուք փայտայարկ եկեղե. ցեաւ. ունի և աղբիւր Նահատակի կոչեցեալ, և գերեզ. մանս. ընդ որս և խաչվմ մի՝ արձանագրաւ 1683 ամի.

Ի հայրապետութեան Եգիազարու եւ մեր եպիսկոպոս Մարկոս վար. դապետին, ես Մուղղուսու Դանիէլս ձեռամբ իմով շինեցի զայս պարիսպս, եւ զայս յիշատակ ինձ եւ իմ ծնողացն, զհայրն իմ Սահակն եւ զմայրն իմ

¹ Զայս . իշէ ոյլ էէ ընդորինակեալ զարձանսն՝ Սեդրաքեան եպիսկոպոս: Տես յէջ 355:

Խուլածիկարն, եւ վանից միաբանքն . ամենեցուն բերան մի ողորմի ասէք թՎ. ՌՃԼԲ^{ին}

— Անուանի եղև Փորագաշտ վասն անդ մահուան Մաղաքիայ երիցու Ղրիմեցւոյ, յամի 1384, նախանձա-յոյզ հակառակորդի և հալածողի Միաբանողացն, յորոց հանեալ էր բազում վանորայս պէսպէս հնարիւք, և ի ջատագովութիւն իւրակողմանն հաստատեալ երկուս վարժատունս ի կողմանս Ապրակունեաց, և յանձնեալ ի Յովհաննէս Որոտնեցի, գերագոյնն վարդապետաց ժամանակին, և ի Սարգիս վարդապետ ճգնաւոր. վա-սըն որոյ ի մեռանելն ի ժամ կերակրոյ՝ համբաւեցաւ, եթէ « Դեղակուր եղև ի սանամորէն իւրմէ... զի կինն » այն ասեն աղթարմայ էր Ֆռանգ դաւանութեամբ եր-» կաքնակ ». որոց հակառակ և շարաշար գրէ Միքիթար Աղարանեցի ժամանակակիցն, պարագլուխ նախանձա-յոյզ՝ միւսոյ կողման. մարմինն բարձեալ թաղեցաւ ի Ս. Գէորգ վանս Երնշակայ. — ի լերինս սահմանաց Փորա-դաշտի յայտնեցան Պղնձահանք, զոր սակաւ ինչ բրեալ բնակչացն՝ առ ի չգոյէ կարեւորաց ի յառաջատութիւն դործոյն՝ լքեալ թողին:

Ընդ մէջ Շոթթայ և Բուլուսարի, առ ոստով սորին կայ Գաղ հին դիւղ, որ Գեալ կամ կեալ լսի ի բերանս ժողովրդեան, և Գեալ-Ժարաժոռք եւս. միացորդք չի-

նուածոցն մանաւանդ բերդի և քաղաքորմոց՝ վկայեն, զի հանգոյն Շոթթայ մեծ և հարուստ գեօղաւան էր. նա և բնակիչքն Հայք՝ (զարդիս 20 տունք), յորս և եկք ու մանք, աւանդեն երբեմն 700 երդս լինել անդ, և ճոխ վաճառականս, որք ի սակս հարստահարութեանց Նա-տիր շահի և յաջորդացն՝ խոյս տուեալ գնացին յայլ եւ այլ կողմանս, շատք ի Զմիւռնիա: Բաղմամարդութեա-նըն նպաստէր և օղոցն լաւութիւն և ջուրց, որովք և գեղեցիկ բուսաբերութիւն, յոր արդ վայելեն նուա-զունք, կէսք մշակութեամբ այգեաց և անդոց, այլք խաչ-նաղարմանութեամբ, եւս և մեղրաբուծութեամբ: Եւ կեղեցին մեծ և հաստակաւոյց՝ նորոգեալ (որպէս և այլք ոմանք սահմանակից գեօղից), յաւուրս Յակովբայ կաթողիկոսի, քարաշէն է, ի վերայ չորից ստուար սենեց բաւնալով զկաթողիկէն, խախտեալ ի սասանութենէ 1840 ամին. առ սեղանովն են և աւանդատունք փոքունք աստի և անտի, և ի միոյն մուտք և վերելք ընդ մէջս ձե-ղուանն, ի գաղտ դարանս. աւերեալ է գաւիթն ընդար-ձակ, խառն քարաշէն և աղիւսաշէն. զորովք երեւին և միացորդք սենեկաց բնակութեան: Ի վերայ դրանն ի խաչվիմի արձանագրեալ է յամի 1656.

Այս քարս յիշատակ է Մահդուի Սահլիբին, կողակցին, թոռան, դստեր Անդալի եւ Մարիամայ. թՎ. ՌՃԵ.

Յաջմէն գեղեցիկ խաչվէմ մի է, արձանագրեալ թուականաւ 1627 ամի.

Սուրբ Խաչս յիշատակ է հոգւոյ փրկութեան Զօհրապին եւ կողակցին Գիւլ խաթունին, ամէն. թ. ՌՃԶ.

— Ի ձախմէն նոյնպէս ի խաչվիմի Ռ. (1551) թուականաւ, եթէ չպակասիցին մանր թիւքն.

Սուրբ Խաչս (աստուածընկալ) աւգնական հոգւոյ փրկութեան Տէր Բարդուղիմէոսի որդի Ներսէսի. թՎ. Ռ.

Յայլում խաչվիմի, թուականաւ 1611 ամի գրեալ է.

Սուրբ Խաչս յիշատակ է Փախլաթին, Տաղմիլին. Խանուէկէ՞ Մկրտիչ բէկ՞ թ. ՌԿ.

Արտաքոյ գեղն յարեւմտակողմն կան մատրուներ, մին Ս. Յովհաննէս կոչեցեալ քարաշէն և անաղարտ. միւսն՝ յարեւմտից նորին առ ստորոտով լերինն, Նախատակ կոչեցեալ, հոգաշէն և փայտայարկ. յոր յաճախեն ուխտաւորք, և ախաթէտք՝ յաղբիւրն, որ ելանէ ի ներքուստ նորին գաղ ջրով. — Ի սորա եւս յարեւմտից ի բլրակի ուրեմն է Անապատ կոչեցեալ աւերակ մատրան. առ որով և աղբիւր, յորմէ երբեմն խողովակօք տանէին ջուր ի գեօղն: — Ի հիւսիսոյ կողմանէ գեղն ի սրածայր կա-

տար լերին միոյ Ս. Եղիա մատուռն կիսաւեր: Իսկ յա-րեւմտեան հարաւային կողման ի միջի այգեստանեաց երեւի աւերակ եկեղեցւոյ, զոր վանք կոչեն, զի և այնպէս եղեալ է երբեմն: Բերդ կիսաքանդ պարպօք կանգ-նեալ կայ ի կատար դժուարամատոյց լեռնակի յարեւե-լից գեղն, բազում անգամ ապաստան եղեալ բնակչացն, և վկայ քաջիկ դիմակալութեան նոցին. են և առ սովաւ բերդք, մին յարեւմտից կուսէ, միւս ի հիւսիսոյ՝ Սոռք Սարգիս կոչեցեալ, առ որով և խաչվէմք: Ի սմին կող-

ման է և մեծ ջրամբար մի Առաքելի կեօլ (լիճ) կոչեցեալ, յանուն շինողին, որպէս և միւս եւս առ Նահատակի աղբերն. է և ի շինամիջին ջրամբար կամ աւազան մի մեծ, յարբումն և յայլ պէտս:

Բարգաւաճանաց Քաղայ վաճառականութեամբ՝ միան վկայ և յիշատակք ինչ ի հեռաւոր օտար աշխարհս, որպէս ի Վենետիկ. ուր յիշին յամս 1693-1735 Տիրացու Աստուածասուր ոմն, Յովնան, և Յակոբ՝ որ փորաւ գրեալ է զանուն իւր ի վերայ արտաքին սեան միոյ դրան Ս. Մարկոսի մեծ ի եկեղեցւոյ. և երեւելին ճոխութեամբ Բաղի (Բաղտասար) որդի Երաշի, հաստատեալ անդ տուն

և բնակութիւն, և շ 85 ամաց, յամի 1733 (հոկտ. 24), գրեալ կտակ ի ձեռն մեծանուն վարդապետին Խաչատրոյ, կտակելով Եկեղեցւոյն Հայոց Ս. Խաչի, 4000 գուկատ (իբր 13,000 ֆրանգ), յորոց մի հազարն վասն պատարադի, միւս ի պէտս սպասուց եկեղեցւոյն, միւս վասն սպասուորաց նորին, և չորրորդն վասն օժտի տղքատ օրիորդաց ազգայնոց քաղաքին. յորմէ՝ ցրարձումն հասարակապետութեան Վենետաց (որով կորեաւ և դրամազուխն), ամի ամի հանէին երկուս վիճակս վասն ամուսնանալի կամ կրօնաւորելի օրիորդաց: Քաղեալ է ի նմին եկեղեցւոյ, և արձանագրութիւնն յայտնէ զի է կանամբիէր.

Այս է տապան Ղափանցի Եաւրուի որդի Պաղտասարի. որ հանդեալ յամի Փրկչին 1733, հոկտեմբերի 24^{էն}. Նա եւ յիւր կողակցին Ակնէսին.

ամա թողեալ էր 3000 դուկատ, զատ ի կարասեաց տանն¹: — Հնագոյն քան զվաճառականքս երեւին եկեղեցականք Քաղեցիք, ի Միաբանողաց անտի, ի Փլորեն, տիա քաղաքի Տոսկանայ, յամի 1571, ուր ի լատինահայճաւ շոցի գրէ ոմն «Տէր Աբէլ զաղեցի.» և այլ ոմն, «Ես Ֆրայ

» վարդանս որդի Յարութին, գրեցի զայս յիշատակաւ. «րան» ի թիւն մեր Հայոց ՌԺԹ» — Աբրահամ կաթողիկոս ի գալն յԵրնջակայ Ս. Կարապետէն և յերթալն ի Շոռթ, էանց ընդ Քաղ, այլ ոչ յիշէ զեկեղեցիս նորին, որպէս սովորաբար զայլոց տեղեաց:

¹ Յետ ամաց քեռորդի Նորա Սողոմոն բազում վէճս յուզեաց վասն ժառանգութեանն, որպէս յիշեցաւ ի տեղագրութեանս յէջ 293:

111. Սպիտակ Խաչ ի Լոր գեղջ Մրդկոյ. (Տե՛ս յէջ 320).

Բ. ԵՐՆՁԱԿ ԱՌԱՆՁԻՆ

149. Ի բարձրաւանդակ և յանտառագեղ աղբերավայրս
գետոյն Երնջակայ, ի սահմանակցութեան Մղկոյ և Ճահ-
կոյ են գետոջ ինչ մանուկ և սակաւածանօթք. որոց
անգրագոյնն է Լեւոնաթախ, անծանօթ ըստ գրոց, բնա-
կեալ ի Թաթարաց իբր 30 տանց, ընդ որս և 4 տունս
Հայոց նշանակէր Շորէն: — Յարեւմտից նորին իբր փառ-
սախաւ հեռի առ վտակաւ միով է հայսնուն գիւղն Արաւ-
սեակ կամ Արաւիս, այլ ոչ հայարնակ, 33 տամբք
այլազգեաց: Ի սորա եւս արեւմտից նոյնքան հեռի առ
այլով վտակաւ կայ Զոսպալա գետոջ սակաւաբնակ, որոյ
անուն մասամբ յուշ առնէ զՋաւալքի վանք գետոջ հին
ցանկին: — Ի հարաւոյ երկոցուն սոցա առ եզերք գետա-
ցեալն Երնջակայ կայ Միլակս գիւղ փոքր, որ արդ մասն
կամ յարակից համարի Ղազանճեայ:

Ի հարաւոյ արեւելից գեղջն հեռի փարոսխաւ առ ե.

զերք վտակի փոքու՝ որ առ հին աւանաւն Երնջակայ
խառնի ի գետն, կան երեքին Անգուր կամ Անգիր կո-
չեցեալ գետոջ, Վերին, Միջին և Ներքին, կամ ըստ
Թուրք բնակչացն Պաշ, Օրբա, և Տիպ Անգուր. զանունն
ստուգաբանեն յաղաւաղեալ Բնկուղաձոր կոչմանէ, զի
ընկուղենիս շատ ունի ձորակն այն. միահամուռ իբր 60
տունք են այլազգեացդ ըստ աշխարհագրի 1873 ամի, այլ
Թուրի նուազ նշանակեալ. յերեսին եւս գոն հայկական յի-
շատակք ոչ սակաւ, մեծամեծ քարալէն բնակարանաց,
եկեղեցեաց և շիրմաց. որովք յայտնի երեւի չէն մեծ և
բարգաւաճ լինել ի նախնուսն հանգոյն Շուռթայ և
Շահկերտի: Վերնոյն Անգուրի եկեղեցի փոքր է, տանի-
քըն կամարակապ սիւնաբարձ, բայց արդ անկեալ, առ
սեղանովն են փոքրիկ աւանդատունք աստի և անտի. ի
վերոյ դրանն արձանագրեալ է ի վիմի յամի 1719.

Հիմնարկեցաւ? ի Թուականիս ՌՃԿԸ, առաջնորդութեամբ մերս Տեառն Մատթեոսի արհի եպիսկոպոսի.

Ընդարձակ գերեզմանատուն է յարեւմտից գեղջ Վեր-
նոյն Անգուրի: Առաւել եւս աւերեալ է եկեղեցի Միջ-
նոյն, յորում չերեւի ինչ նշանաւոր. բայց ի հարաւոյ և

յարեւելից սորին եւս տարածանի գերեզմանավայր, յոր-
մէ գերկոսին զայսոսիկ միայն արձանագիրս ընդօրինա-
կեաց քննողն, 1681 և 1697 Թուականօք.

† Այս է տապան Մաթոսին. Թուին ՌՃԼ.

† Այս է տապան Աննիկին Տէրտէրին? Թ. ՌՃԽԶԻՆ.

Կիսաւեր է և Ներքին Անգուրի եկեղեցին, այլ մեծ և
հոյակապ երեւի քան զայլսն, չորիւք սեամբք: Կայ և առ
սովաւ ընդարձակ գերեզմանատեղի, յորմէ են տապա-
նագիրքս.

Այս է տապան Նաւասարդի որդի Աստուրին. Թվին Ռ.

որ է 1551 ամ. այլ Թուրի Թէ մանր Թուականքն պակասեն, զի այլքն ամենայն նորագոյնք են քան զսա.

† Այս է տապան Ծատուրին, որ հանգեաւ առ Քրիստոս. Թվին ՌՂԴ.

† Այս է տապան Նուաստ Սարգսին. Թվին ՌՃԺԶ.

† Տապանս է Վարդիկին. Թվ. ՌՃԾԳ.

Ի գիւղամիջին կայ անկեալ քար մի ձիթահանից արձանագրեալ Թուականաւ 1701 ամի.

Այս սրանոցն Աւէքսանի որդւոյն.... Թվին ՌՃԾ.

Սակաւաւք հեռի ի գետիցս, ընդ մէջ սոցին և Շահկերտի է Թեյվազ գիւղ, նոյնպէս անծանօթ ի գրոց, և

հանգոյն երեցուն նախայիշեցելոցն բնակեալ յայլազ-
գեաց 30 տանց . իսկ Հայոց Մեան աւերակք բնակարա-
նացն . եկեղեցին սակաւ ինչ խանգարեալ , չափաւոր մե-
ծութեամբ , վայելուչ ձեւով , չորիւք սեամբք և կամարաք ,

երկու աւանդատամբք . այլ արձանագիր ոչ յայտնեցաւ
քննողին . բայց գերեզման մի անդիր առ միով ի տեան-
ցըն . իսկ ի գերեզմանատանն խաչվէմ մի մեծ թուակա-
նաւ 1608 ամի .

ԹՎԻՍ ՌԾԴ.... ի բարեխաւսութիւն Դաւթի .

Յարեւմտից ներքին Անգլորի երկու մղոնաւ և աւելի՝
յանկեան գետոյն Երնջակայ ի ձախմէն , և վտակի միոյ
օժանդակի՝ նոյնքան հեռի ի հիւսիսոյ կուսէ բերդին Ե-
րնջակայ , ի բարձրաւանդակ վայրի կայ անուանին հզօր
դիմակալութեամբ բնակչացն՝ յանցելում դարու՝ ընդ-
դէմ առաջատակաց Պարսից , Շահկերտ գեօղաւան հին ,
որ արդ Ղազանէի կոչի (կաթսայագործաց գիւղ) , վասն
արուեստաւորաց պղնձոյ , զոր բրեն ի մերձակայ լեռանց ,
յորս և Մեղրածորն այն լեռուն ի հիւսիսոյ Ել . (Պաղլը
գայա) . մի ի բարգաւաճ աւանից կողմանցս , հանգոյն
Շոռթայ . թէ և սակաւք յիշին սորա վաճառականք բը-
նիկք՝ յօտար աշխարհս , քանզի և առաւել քան ի վա-
ճառականութիւն՝ յարուեստ պղնձագործութեան պա-
րապէին . ըստ աւանդելոյ բնակչացն երբեմն 1500 երդ
եղեալ է յաւանին , և 42 աղօրիք . զարդիս Միլախաւ
հանդերձ են իբրեւ 80 կամ 100 տունք , ոգիք աւելի քան
700 , կէսք տերունդք նախնի բնակչացն և հանգոյն նոցին
արիականք և կորովիք , և կէսք զաղթականք ի Պարսկա-
հայոց . են և Թաթարաց տունք իբրեւ 40 : Անծանօթ է
պատճառ անուանն , զոր այժմ ստուգաբանեն ի պարս-

կական լեզուէ Մուսք Շահի կամ Շահն եմաշտ (չաճ-
գիրդ) . այլ ընդ գեօղս Երնջակայ հարկատուս Աթոռոյն
Սիւնեաց՝ ի վազուց նշանակեալ է , թէ և ոչ գտանեմ
այլ յիշատակս պատմականս , և ոչ համարիմ զյիշեալն յԱ-
ռաքելէ՝ մերձ ի Նախլուան , զոր և յառաջն յիշեցաք (յէջ
350) : Ստէպ ի Պարսից նեղեալք՝ այսր անդր գաղթե-
ցին Շահկերտեցիք , և մեծ մասն ի Շուշի , ուր թաղ
մի քաղաքին և եկեղեցի կոչի յանուն Ղազանեյոց . ըստ
նուագելոյ ժողովրդեանն՝ զաղարեալ է և պղնձագոր-
ծութիւնն . ի հասարակ արուեստս պարապին արդ , յա-
ւէտ յերկրագործութիւն և ի դարման չերամայ և մե-
ղուի , այլ և պաճարաց : Մեծութեան և հին բարգաւա-
ճանաց աւանին մեան վկայք՝ աւերակք բնակարանացն ,
սղօրեաց , չրանցից , և այլն . Ալեհափրկիչ եկեղեցին մեծ
և հոյակապ , կոփածոյ քարամբք , չորիւք հաստամուր
սեամբք և կամարաք վերամբարձ ունելով կաթողիկէ փո-
քըր այլ վայելուչ , զորով ի ստորեւն գրեալ է արձանա-
գիր , կիսեղծ և անվերժանելի մնացեալ . յաջմէ խորա-
նին կան և այլ երկու սեղանք մանունք . և դաւիթ ա-
ռաջի , յորում տապան մի արձանագրաւ 1733 ամի .

Այս է տապան Խօճայ Յովհաննէսին , որ փոխեցաւ առ Քրիստոս , ԹՎԻՆ ՌԾԶԱ .

Ի խաչվիմի մեծի դրան եկեղեցւոյն գրեալ է յամի 1684 .

Թ . ՌԾԳ շինեցին .

Թուի թուական վերանորոգութեանն : Կայ և յաւանա-
միջի աւերակ հեղեղաքանդ եկեղեցւոյ Ս . Յովհաննէս
անուն , յորոյ դրան վերայ նշմարի թուական ՊԳ ,
(1355) :— Նշանաւոր ի շինուածսն է թէ և մասաւր

խանգարեալ՝ հին կարաւանատունն կամ իջեւան մեծ ,
զորով պատեն դերբուկք այլոց բնակարանաց :— Սակա-
ւուք ի բացեայ անտի կանգուն կայ մեծ խաչվէմ կիսեղծ
արձանաւս .

Ես Գրիգոր կանկնէցի զԽաչս զայս իմ հոգւոյս.... ԹՎ՝ .

Ի հարաւոյ կուսէ գեղջն կամուրջ քարաշէն կամարակապ
արկեալ է ի վերայ գետոյն ի Պողոսէ ումեմնէ , որոյ ար-
ձանագիր խնդրէ վերծանութիւն :— Չորն որ յարեւելից
աւանին՝ կոչի Շահբէկի ծոր , և աւանդի այսպէս կոչե-
ցեալ վասն գալստեան . այսր մեծ Շահ Աբասին , և մե-
ծարեւոյ խնջոյիք ի Խօջայ Դօստի մեծատուն հայազ-
գւոյ , որ՝ առեն հրամանաւ նորին շինէ զաւանն և կո-
չէ Շահ-գիրդ : Անստոյգ և անհաւան աւանդութիւն ,
այլ ստուգագոյն և արժանայիշատակ է գործ Յովհանն-
նու Խանդավիւրեան՝ Բերդիկն կիսաւեր , մզոնաւ չափ
և աւելի յարեւելից աւանին , ի կատար շեղման քարա-
լեռին . ամուր ապաստանի եղեալ յամի 1748 ի ժամանա-
կի շիփութեան իշխանութեան Պարսից և պատերազ-

մաց . յորում Հէյտար կուսակալ Նախնաւանի՝ թշնամի
գրով Հայոց՝ վասն ամբաստանութեան նոցա առ Խաչա-
հիմ խան Պարսից , կալաւ և սպան զՂազար քաջ զօրա-
վար Շահկերտցի , և եդ յարգելանի զՎարդազար եդ-
բօրորգի Խանդավիւրեանն Յովհաննու իշխանի աւանին ,
խաղաղով ի վերայ սորա բազմութեամբ զօրաց . իսկ Յով-
հաննէս գերծուցեալ յապահովի զբնակիչս Շահկերտի ի
բերդն և առ բերդին , էած փութանալի պարիսպ շուրջ
զնովաւ և զինեաց զկարողսն և զկորովագոյնս՝ արս 500 .
կառոյց և աշտարակ մի ամուր առ ստորոտոյն առ վտա-
կի միոյ , յորմէ հարկ էր հանել չուր ի վեր ի բերդն , զի
չկայր ի նմին ըմպելի . և կարգեաց անդ արս 15 հզօր .
որք լքին զայն ի դիմել անդր գունդագունդ Պարսից . և

1 Սիգրաքեանն յաւելու սակաւ մի բացաղոյն ի ԹՎ՝ Շ , որ է Թիւ Փրկչէն 1081 , այլ չէ հաւանելի , թերեւ յետին տաւ է Թուականին :

զի ապաստան սոցա լինէր տեղին ի մարտնչին ընդ բերդին, Գրիգոր օմն այր քաջասիրտ՝ տասն ընկերոք յարձակեալ տապալեաց զայն և դարձաւ ողջանդամ. ցարդ հռչակեն զնա Շահկերտցիք Սարու Գրիգոր կոչմամբ: Յետ բազմօրեայ կռուոյ և հրանսթովք բաղխելոյ զբերդին, անառիկ գտեալ, միանգամայն տեսեալ և զկռուատ ոչ սակաւուց յիւրոցն, զիլաւ Հէյտար հաշտութեամբ վճարել զգործն. առաքեաց արս աւագս պատգամաւորս, ընդ որոց խօսեցեալ կուրացեալն Աղեքսանդր Դոռթեցի, հաւանեցան ի խաղաղութիւն, իբրեւ ի պատանգ առաքելով զօմանս յազնուաց աւանին՝ բնակել ի Նախնաւանի, ընդ որս և զընտանիս Յովհաննու. որ և ինքնին յետոյ առ սէր նոցին չգրաւ անդր, և առ երեսս մեծարեցաւ ի Հէյտարայ. այլ յետ սակաւուց դաւաճանեալ ի խրախուս խնդրից դեղակուր եղեւ. յորմէ ոսկացեալ այլոց պատանդից՝ ճողոպրեցին զանձինս փախստեամբ: Յիշատակ քաջին Յովհաննու կենդանի է առ Շահկերտեայս, զորոյ ցուցանեն և զտեղի տան և զայգեաց և կոչեն զնա Խօջայ վանի (Յովհանն): Յիշատակի գեօղը՝ (միով տառիւ այլագրեալ), յամի 1673, յաւետարանի տունելոյ « յեկեղեցին ի Ս. Սմեան » փրկչին, ի յերկիրն Նախիվան, ի դաւառն Երնջակ, » ի Թեմ Ս. Կարապետին, ի գեօղն Շահկերտ » — Յեւ լս ժէ դարու գտանէին ի վենետիկ վաճառականք Ղազանճեցիք յամս 1697-9 Ամբրոս, Կարապետ, ՅարուԹիւն. և յետոյ եւս յամի 1741 Նազար օմն:

180. Յարեւելից կուսէ Բերդի իջեալ ձորագետակն Անգոսր խառնի ի գետն Երնջակայ՝ յահեկէն. որոյ հանդէպ յալմէն յանգի բազուկ մի բարձրաբերձ քարաժայռ լերին, յանկեան անդ երազագնաց խոխոլաձայն ջուրցն կրելով զհռչակաւոր և զաղիտայի Բերդն Երնջակայ ի 5650՝ բարձու, յորոյ ի ստորեւ կայ արդ անշուք գիւղն այլազգեաց խաւ- ադա 80 տամբք. և մղոնաւ հեռի ի Հր. Ելից՝ աւերակ չին, քննելի, առ փառու վտակաւ որ խառնի ի մեծագոյն, և սա ի ստորեւ կամրի Նորալէն գեղը՝ ի գետն Երնջակայ. և սակաւ ինչ ի ստորեւ մերձ ի գետն և ի վտակն՝ կայ միւս աւերակ Ենկիձէ կոչեցեալ: Մի յերկուցն է անշուշտ հին քաղաքն Երնջակ, բազմաբնակ և մեծ ի ժամանակի պայծառութեան իշխանաց երկրին, ոստան Երնջիկ տիկնոջ ի Հայկազնեայց դարու, որոյ անունն սփռեալ է ի վերայ համարէն գաւառին և գետոյն, չինիցն և բերդին. այլ միջոց երկոցուն աւելի է քան երկու մղոն, բերդն յալմէն, քաղաքաւանն յահեկէ գետոյն: Սակաւ ուրեք յիշի ի պատմութեան, և երեւի յ'Թ և Ժ դարս բարգաւաճեալ. յամին 840 անդ գումարեցան ի ժողով իշխանք և եպիսկոպոսներ ի քննութիւն և արդարացուցին զՅովնանմէս կաթողիկոս, զոր իշխանապետն Հայոց Բագարատ՝ մերժեալ էր յաթոռոյն՝ դիւրանսաց լեալ ամաստանողացն: Ի Ժ դարու յետ հարաւածոց Յուսիպ իշխանք Սիւնեաց պահանջեցին ի Հազարացուց զվիճակ Երնջակայ, յայտ է Թէ վասն բերդին և քաղաքին, որ յայնմ դարու վասն բարգաւաճանացն՝

եղեւ Թեմ առանձին եպիսկոպոսի, Թէպէտ և ոչ օրինապէս, որպէս յիշեցաք վերագոյնդ: Այլ արդ աւերք անգամ չինից քաղաքին զրեաթէ անհետացեալ են, է ինչ որ անխնամ մնալով և ընդ հողով ծածկեալ, և է որ քակտեալ ի բնակչաց Խան-աղայ գեղը և վարեալ յումպէտ, բայց եթէ մանր քննութեամբ գայցեն յերեւան. միայն գերեզմանք ընդարձակք կան ի տիրալի նշաւակի, և այնք եւս անայցելուք և ի կոխան այլադենից. յորոց զմիայ միայն Թուական (1873) յիշէ հարեւանցի քննողն.

ԹՎԻՆ ՌԻՐ.

Ոչ ինչ ընդհատ ի քաղաքաւանէն աւերակ և ամայի է և Ս. Գեորգ վանք Երնջակայ որ ի զլուխ դժուարեւ քարալերին ի Հս. նորին. որմունք եկեղեցոյն եւեթ կան կանգուն, երկու դրամք, և սեղանն. և կից նմին ի հիւսիսոյ աւերակ մատրան. և ի սորին հիւսիսոյ ոչ սակաւ բացագոյն՝ քարալէն սենեակ մի ի ստորոտ առապարի քանդակօք և նկարուք, և գերեզման ի նմին Ճգնաշորի ուրուք, որպէս կոչի, և պատուի իբրեւ ուխտատեղի. ի վերայ կափարչին խորտակելոյ երեւի հին թուական ՆՂԷ, որ է 1048, եթէ ստոյգ զննեալ իցէ: Յարեւմտից մատրանն ի զառիվայրի քարալերինն սփռեալ կան գերեզմանք յոլովք: Ի վանս յայս Ս. Գեորգայ թաղեցաւ Ղրիմեցին Մաղաքիա վարդապետ որ ի Փորագալտ յանկարծամահն եղեւ: — Ի սկիզբն ԺԸ դարու ընդ ձեռնարկողոս կտակի Աղեքսանդրի կաթողիկոսի դասի և Սիւնեոս վարդապետ յԵրնջակայ:

Առաւել յոյժ քան զքաղաքն և զվանոն, և զամենայն իսկ գաւառն, Բերդն Երնջակայ գրաւէ զուր քննողաց « անհնարին ամուրն », ըստ պատմչին, ի սեպացեալ սուրբեալ քարալերին, յերեւանի կալով չրջակայ ընդարձակ սահմանաց, որպէս ասէ ականատես լատինագիր հեղինակ մեր Պետրոս Պետիկ յամի 1678¹. երբեմն տուն հարկաց և գանձուց պայազատաց Սիսակեանց, և յետոյ բազում անգամ ամուր ապաստանի բազմաց ցոյց դար, և դժպէի թատր եղերական և արիւնըռուշտ պատահարաց, մանաւանդ անբաւալափ ողբալի կատարածի Սըմբատայ բարեպաշտ թագաւորի Բագրատունոյ. առ որով յարչաւանս ռեբրիմ բանաւորին Յուսիպայ՝ եղբայր նորա և իշխանք Սիւնեաց և այլք ոչ սակաւք՝ յամրութիւն տեղւոյն վստահացեալ, զգանձս և զցանկալիս իւրեանց քան զգանձս՝ զտիկնայսն՝ աստ յապահովեալ էին, կարգելով պահապանս բաւականս ի զգուշութիւն: Յոր դիմեալ անգամ ռոսիկանին, իբրեւ մարտիւ և պաշարմամբ ոչ բաւեաց ի բռնն արկանել զանձեռնարկելին, խորհեցաւ ի ձեռն Սմբատայ թագաւորի, (զոր օրինակ իջոյց զնա կամով յամրէն Արտագերից), զայս եւս կորդել ամրոց. և ի զլանալ բերդականացն՝ յանհնարին տանջանս մատոյց առաջի աչաց նոցին առ ստորոտով բերդին, զբազմերախտն և զյոյժ լաւագունի բաղդի արժանին թագաւոր. որ գերազանցեաց համբերատար ժուժկալութեամբ և աներկմիտ հաւատով՝ քան զյոլովս ի սրբոց նահատա-

1 Aix quendam visitur mirae et artis et naturalis structuræ iu summitate cujusdam montis non adeo lati,

altissimi tamen, et per totam undique planitiem eminentis, sub custodia militari cujusdam principis Naxiva.

կաց. այլ տանջանացն յիշատակ քստմունսն ածէ և սոսկումն և զայրոյթ, և ըստ ժամանակակից ծանօթ պատմիչին, « Տեսիլն տուեալ չարչարանաց նորա ի հայեցողսն » և առաւել ողորմելի և սարսափելի էր քան զգործսն զըլլալիս. որ և յիշատակուս իսկ եռ կշտամբեալ ցնդիմ « յարտասուս. » այսպէս արտասուէր և գրէր մտերիմն այն և զուգափառ Թագաւորի՝ կաթողիկոսն Հայոց Յովհաննէս Զ, և բուռն առնէր սրտին և գրչին նշանակել զանելուր զԵւրպի վերջին տանջանսն, զոր և ինձ կրկնել ծանր է. և յօժարիմ փութալ լսել, եթէ, « յետ այսպիսի » անհնարին և դառն կտտանաց և խոշտանկանաց և քրտնայնայնաց աշխատութեանց՝ հատանէին սրով զգլուխն և « րա, վճարեալ ի կենաց աստի. » և խորժելի եւս անշուշտ լսել ի նմին պատմէ, զի « ի տեղւոյ անդ յորում գե. » րանելի և զերլանիկ Թագաւորն բեւեռակապ ի փայտին « քարձու պրկեալ էին, ոմանք ի հաւատացելոց, և յան. » հաւատից եւս, ասէին, տեսանել լոյս ճառագայթաւէտ » վառեալ իբրեւ զճրագ ճաճանշաւոր նշողիք հարուստ » ի վեր քան զգլուխ Թագաւորին կշտադատեալ հաւա. » սար նմին. և որք ասէինն զայս՝ ստուգութեամբ իմն » հաւատի գրանն առնէին. բայց մեք զայսոսիկ ի տե. » քողս անդր Թողացուցեալ, և զոր աչք իսկ տեսեալ է » մեր, ոչ դանդաղեցուց պատմել. վասն զի հող երկրին » յորում ի պատուական մարմնոյն աւելքն որ անտի կա. » Թեալ իջեալ էր, բազում բժշկութիւնս հիւանդաց և » վտանգելոց և ախտաժէտաց կատարէր. և սակա այսո. » ցիկ նշանաց՝ ոմանք ի հեթանոսաց անտի ի հաւատս » քրիստոսականս զանձինս վերածէին: Բայց ոստիկանն » անօրէն արձանացեալ, և մարտ զամրոցանն յերնակու » եղեալ, ոչ հեռանայր անտի, մինչեւ գաղտաբար յինքն » գրաւեալ յափշտակէր զամրոցն, դուռն կորստեան բնա. » կելոցն ի նմա բանայր, և զբազումս ի նոցանէն բազմա. » խողիսող երկաթոյն տայր կերակուր » և զտիկնայսն վարէր ի գերութիւն ի Դուռն մայրաքաղաք. ուր մայր իշխանացն Սիւնեաց, և դեռաբոյս Թոռնիկ նորին վախ. ճանեալ Թաղեցան ի միասին. այլքն ռազմեցան յետ ոչ բազմաց. իսկ զամրոցն յերնակու ետ Բուռուփ « ի ձեռս Գողթան բռնակալին » և յորմէ՝ ի խաղաղել երկրին՝ պա. հանձնէին իշխանքն Սիւնեաց, և վասն այնորիկ մարտ ե. դեալ յաղթահարէին զնա, որպէս յիշեցաք ի վեր անդր. ընդ նմին և զտարակոյս մեր՝ եթէ նուաճեցաւ արդեօք բերդն այն ընդ ձեռամբ նոցա թէ ոչ: Անծանօթ մնայ մեզ ոչ այս միայն, այլ և ամենայն յիշատակք տեղւոյն ցԺԳ. դար. յորում յառաջ քան զելս Թաթարաց՝ աթաբէկն կամ սուլտանն Պարսից պարգեւեաց գերդն և զճահուկ և զսահմանս նոցին՝ Ելիկուսի Օրբելեանց. որոյ որդիք գտին շնորհս յաշս Թաթարաց և հաստատեցան ի նմին ժառանգութեան: Թուի ի ձեռս քրիստոնէից մնացեալ տեղւոյն ընդ երկար, զի Միաբանողքն Հայալատինք վստահաբար բնակէին ի գեօղս նորին ի ԺԳ. դարու, որ. պէս տեսցի յառաջիկայդ. և զայս հաստատէ ինձ կիսեղծ քան յիշատակագրի միոյ յամի 1358, ասելով. « Եկ ա. » նօրէն Սարգիսն ի բերդ յերնակայ, և շատ եկեղե. » ցիք տապալեաց վասն մեղաց իմոց. և զգիրքս գերի են » բերել ի բերդ... (պակասէ) բազում աշխատանք ու

» ընչիւք Թաթիցի զգիրքս » և յորմէ Թուի Թէ ասպատա. կողն այն անծանօթ՝ զսահմանս և եթ աւերեաց գերդին, ուր կային քրիստոնեայք, առ որս բերաւ գիրքն այն (Մեկնութիւն Պատարագի), և Թաթիցի քարկոփ ոմն, կամ Յովհաննէս երէց որդի Դաւթի երիցու: Եւ աշ այսչափ միայն, այլ ըստ Միաթարայ Ապարանեցւոյ ժամանա. կակցի, ի նոցին իսկ Միաբանողաց ձեռս եղեալ է բեր. պըն. քանզի ասէ վասն վերոյիշեալն Մաղաբիայ Ղրի. մեցւոյ, եթէ տարեալ ընդ իւր « զոմանս ի յաշակերտաց » Սարգիս վարդապետին ի բերդն յերնակայ, և ետ ա. » հացուցանել զնոսա չարչարանք մահու, զի ուրասցին » զճնմարտութիւնն, և ապա տարեալ զնոսա ի վասն իւր՝ » լլկեաց զնոսա բազում չարչարանք, և փետեաց զա. » մենայն հերս նոցա »:

Եւս սակաւ ամաց եհաս ի վերայ անառիկ բերդիս՝ համատարած հարուածն յինից և ամրից, հրոսն Լէնկ. Թիմուրի ի գարնայնի 1387 ամին, առաջնորդ ունելով զՄեհմեդեմ Տէրվիշ Պէրլաս, յորմէ խոյս ետ Գարա Երեսնօր քաղաքն իշխանն Սեւախոյ Թուրքմանաց, որք զտե. դեաւն դադարեալ էին, և ապա եթող օգնականն նմին զԹիմուր խօճայ որդի Ագառայի, յետոյ և զորդի իւր Միքայիլ Շահ, որ պաշարեալ նստաւ զբերդաւն ընդ եր. կար ամիսս. զի ոչ միայն ի պաշարելոցն եգիտ հզօր ընդ. դիմութիւն, այլ և ընդդիմամարտութիւն. քանզի ի Թի. կուսն հասին նոցա արտաքուստ Գէորգ արքայ Վրաց, օգնութեամբ Աւանաց (Օսից), և այլ իշխանք նեղեալք. եհար Թագաւորն զբանակ որդուց աշխարհաւերին առ բերդին, ազատեաց զբերդապաշն կամ զապաւինեալն ի նմին Թիւր կամ Դաւիթ, ըստ ոմանց որդի Ալմէտի Ճէ. լայրեան՝ իշխողին Բաղտատու. այլ Թուի տէր Գաղ. Թան, զի և պատմիչ ոմն Վրաց կոչէ զնա տէր Ճաւա. Թայ, և անուանէ Թիւր Սուլթան: Տարեգիր ոմն մեր գրէ համառօտիւ յամի 1391. « Եւ սուլթան Ալմէթի որդին » Դայիթ յԱլլընջոյ բերդն. և Վրաց Թագաւորն եկն ի » վերայ բերդին և էառ. սուլթան Տայիթ տարաւ ի Տըպ. » զիս »: Լուեալ զայն Լէնկթիմուրի և սրտմտեալ՝ հրա. մայեաց զանիւ պատուհասել զԹուրացեալսն և զփա. խրստեայ զօրավարսն, և առնուլ տուգանս զերկվարս նոցուն և բաշխել զօրակոնին. վարձատրեաց զԱպուպէ. քըր Թուր իւր, որոյ նստահար սպանեալ էր ի մարտին զՍիւտի Ալի տէր կամ Թագաւոր Շաքէոյ: Ի յերկարել դիմակալութեան յերնակեցեաց՝ աւելի քան զամս եր. կուս՝ հասին յօգնութիւն պաշարողացն նորանոր գունդք Թիմուրայ, ընդ որս և որդի նորս միւս՝ հուշակաւորն Շահ - Ռոշն, և Ֆիքրուզ - Շահ, և այլք. այլ մինչեւ հա. սեալ յետնոցս, ի սպառել պարէնի նա եւ մորթոց և նը. մանեաց՝ զոր առ ի չգոյէ այլոյ՝ ուտէին, ստիպեցան պա. շարեալքն անձնատուր լինել: Եւս ամաց յերթալն ի կողմանս Աղուանից ինքնին իսկ Լէնկթիմուր եկն տե. սանել զամրոցն՝ որ այնքան աշխատ արար զգօրս իւր, բե. րեալ ընդ իւր և զտիկնայսն և զսիրելիսն. եւ մինչեւ ի գագաթն քարալերինն, զնեաց խնամով զամենայն և դարձաւ. — Եւս մահուան սորա՝ Սեւախոյեան Թուրք. յաղողեցան, ոչ գիտեմ զորպէսն, Թաթիք զբերդն ի ձե. ուս Թաթարաց, և սնդ ամրացեալ պատերազմասէրն

խաչենտեր որդի Գարա Երուսուֆի՝ յորժամ Շահ-Ռուհ որդի Լէնկթիմուրի եկն ի վերայ նորա (1435), և պաշարէր մեքենայիք զբերդն, եգիտ հնարախոյս տալոյ, թերեւս և կասկածեալ ի մասնութենէ. և յետ այլ եւս աս պատակութեանց և արիւնհեղութեանց՝ յորմէ զզուեցան իւրքն և թողեալ զնա գնացին առ եղբայր նորա Ճիւհանշահ, « Ինքն մնացեալ սակաւ արամբք՝ մազապուրծ » եղեալ յեղբորէն իւրմէ, գաղտագողի երթեալ յամուրդն Երնջակու ձմեռն մի լման անդ անցոյց զկեանս իւր » ի բերդին, արբեցութեամբս իսկ եղբորն յրջապատեալ » պաշարեաց զնա զօրօք իւրովք՝ մինչ ի յեղանակ քար » նանային ժամանակին, ամբոցս և բնակութիւնս չինե » լով շուրջ զամրոցաւն։... Եւ էր Սքանդարայ որդի մի, » Շահուքաթ անուն, միաբանեալ ինքն և մայր իւր և » տասն զօրեղ զօրականս և քով մենամարտիկս, և ի » գիշերի երթեալ գահն զնա ի քուն, արբեալ ի գինւոյ, » հանեալ զսուրս իւրեանց արախողխող արարեալ սպա » նին զնա, ոչ գիտելով բարեկամաց նորա... և զզուխ » նորա հատեալ ետուն տանել զնա առ եղբայրն իւր » Ջհանշահ, որ շուրջ նստեալ պաշարէին զնա. և նորա » տեսեալ ուրախութիւն մեծ արարեալ և նաւակա » տիս կատարեալ՝ փառս տային Աստուծոյ, զի զթշնա » միս իւրեանց՝ ծնեալ որդին ի նմանէ սիրեցեալ՝ սպան, » և ոչ ինքեանք սպանին զնա. և բարձաւ շարն ի մի » լոյ ». այս եղեւ յամի 1437:

Յայտ է թէ յետ այնորիկ մնաց դարձեալ բերդն ի ձեռս նոցին Թուրքմանաց, այլ ոչ գիտեմ ցերբս Յամին 1480 յիշի տիրող տեղւոյն Սէյիտի Սէյիտի, ¹ առ որում արգելական կայր Ռիադէմ որդի Մազուստի, Թուրք կամ Թուրքորդի Ուզուն Հասանայ առաջին Թագաւորի Պարսից ի Սպիտակախոյ տոհմէ Թուրքմանաց, և արձակեաց զնա ըստ խնդրոյ իշխանաց Գարատաղի: Յետ ոչ բազմաց ի սկիզբն ԺՁ դարու ի Թագաւորել Շահ Իսմայէլի՝ այլոյ Թուրք Ուզուն Հասանայ, բերդատէրն Երնջակայ զամս հինգ հակառակ կալով նմա և հաւատարիմ ոստիի նորին Սլանդարի, ի մեռանել սորա՝ զիջաւ հնազանդել Իսմայէլի, տալով նմա զգանձան ամբարեալս յամրին: Վենետիկցի ժամանակակից պատմիչ իրացս (Կատերինոյ Մենոյ) անդատին Սլանդայ գալիսի կոչէ զբերդն (Alangia Calai), դեռ պանութեամբ երթալով առ Ուզուն Հասան: Իսկ զնուաճմանէն ի ձեռն Իսմայէլի՝ ժանօթս ետուն Հայք ոմանք ի Կիպրոս, և կուսակալ կղզւոյն Ժանոյց պետութեան Վենետիկոյ (յ՛. սեպտ) 1503, Լինգիա (Lingia) կոչելով և ընդարձակ երկիր (grossa terra), ուր բանակաւ գնացեալ բանագնացութեամբ աւարտեաց ըզգործն: Միւս եւս զնսպան Վենետիկոյ (Սլեսսանտի) իբր դարու միով յետ առաջնոյն (յամի 1571) երթալով առ Թահմազ Շահ, յահէ փաշային Կարնոյ որ հետամուտս առաքեալ էր, ապաստան եղեւ յամրոցս յայս Երնջակայ, և եկաց ի նմին աւուրս 18. զոր Ալինգրիա (Alingria) ² գրէ, և բնակեալ ասէ բովանդակ ի Լատինաց, այսինքն ի Լատինածէս Հայոց, զորս Պարսիկք Փռանկս կոչէին.

և զառաջինն ապահարկս արարեալ զնոսա՝ յետոյ յայնժամ խստիւ պահանջէին զհարկն: — Ի սկիզբն ԺԷ դարու յարաւանս Շահ Աբասայ ի վերայ Օսմանեանց, սիրելի նորա Ափրգիանէ խան՝ առաջին կուսակալն Երեւանայ, նստէր (յամին 1603) ի բերդիս Երնջակայ, յորժամ լուեալ զասպատակ Օսմանեանց յերկիրն Գեղամայ, առաքեաց ի վերայ նոցա զԳատարէկ և վանեաց ի սահմանս Կոթայ: Հաւանորէն և յետ այնր ի յետին դարս անցեալ են անցք ընդ բերդս այս, յոր պահապանս կարգէին կողմնակալք Նախճաւանի, մինչեւ ի սպառ լքումն և ամայութիւնն՝ հանգոյն քաղաքին իւրոյ, բայց դէպքն անծանօթ են ինձ. միայն զի որպէս Շահկերտ և այլ մերձաւորք՝ ի ժամանակս Նատիր շահի և յետ մահուան նորա վտանգեցան և անշքեցան, Թուրք ի նոյն ժամանակս ամայացեալ և սորա և լքեալ:

Բերդս այս անհնարին և անառիկ վկայեալ ի պատմյաց մերոց և հաւաստեալ ի պատմութենէ, մի ի կարի նշանաւորաց աշխարհիս Հայոց, երկուս ելս դժուարինս ունէր, ի հարաւոյ կուսէ և ի հիւսիսոյ, քանզի յարեւմտից լերինք և յարեւելից գետն Երնջակայ պատսպարէին. երկրքին եւս ելք զատ ի բնական արգելիցն՝ ունէին և ձեռագործս, մարտկոցս և պատուարս, որք երեւին և ցարդ ոչ փոքր մասամբ. ի հարաւակողմանն կան ի միջի պատուարացն և բնակարանք կամ ապաստանարանք քաղաքէնք. հիւսիսակողմանն չինածք և ճանապարհ՝ առաւել խաթարեալ են, և փրթածք քարանց և դերբուկք ծածկեն, սակայն մարթ է հետի կռուան ոտից գտանել և ելա նել: Երկուստեք եւս երրակի պարիսպք պատեն զերեսս լերինն մինչեւ ցարտեւանն. ստորինն կիսաքանդ է, մի յինն մասամբ եւեթ, իսկ վերինն կամ ներքին ստուար և հզօր՝ կանգուն կայ տակաւին. և առ նոքօք սենեակք քաղաքէնք և աղիւսալէնք, նոյնպէս և ի միջի յրջափակին բազմաթիւք այլ անձեղունք. յարեւմտեան հարաւային ծագ քարալերինն կանգուն կայ և աշտարակ դիտանոց: Ինն ջրամբարք են փորեալք ի քարածեփին քառակուսիք (24 քայլ ընդ երկայն, 6 ընդ լայն), յորս ժողովի լուր անձրեւաց և հալից ձեանց: Երկու գագաթունք են քարալերինն, արեւմտեան հիւսիսայինն բարձրագոյն է և լերկագոյն. ի սմին են վայելչագոյն շինուածք, կամարակապ ընդարձակ սենեակք և սրահք՝ քով ճարտարապետեալք, իբրեւ իշխանանիստ դղեակ մի կամ ապարոնք, զոր և կոչեն իսկ տեղացիք Շահ քախտը (Թագաւորագահ): Գեղեցիկ և ընդարձակածաւալ է և տեսարանն ի բարձուէ անտի, ի հարաւոյ նկատելով զԵրասխ և զԼերինս Գարատաղի, յարեւմտից զԱյրարատ՝ բարձրաբերձ լեռամբք նորին, ի հիւսիսոյ և յարեւելից՝ զբարձրաւանդակս Սիւնեաց: Նշմարին և առ ստորոտով բերդին հետք հիմանց սլարսպաց և պատնիսաց, որպէս և ի հիւսիսոյ կուսէ ի կողմն Շահկերտի ի բլրակի ուրեք աւերակք, զոր աւանդեն մերձաբնակքն՝ ինեւ բանակատեղի պաշարողաց բերդին, Թերեւս Լէնկթիմուրեանց: Ընդ մէջ սոցա երկոցուն ի կողմն լերինն՝ են գերեզմանք մեծա-

¹ Թերեւս և առ Թուրք Ուզուն Հասանայ:

² Alingria. . . abitato tutto da Latini, sebben non usi-

no altra liugua che turca, persiana ed armena, i quali oggi dalli Persiani sono chiamati Franchi. — Alessandri.

մեծք և բազմաթիւք, թերեւս կոտորելոցն յայլեւայլ նուազած՝ առ բռնաբարեալ և դժուարմբռնելի բերդին։ — Կարծէր արդեօք հայկապիրտ կինն այն Երեն-Ղիկ, կամ որ աւանդեացն նախ զայն վէպ, եթէ այդքան արեան ճապաղիք հեղլոց էին առ ոտամբ երկնաբերձ վիմին, յորոյ գազաթան խորհեցաւ զետեղել վստահաբար զգահ իւր. և թէ հոմասեռք իւր հովասուն տիկնայք սիսականք՝ անդ զերծեալք անտուտ և կալա-նակապ վարեցոց էին ի գերութիւն՝ ի Դուին, զհետ չա-րակաշկոճ դիական նահատակելոյն անդանօրթազաւորին Սմբատայ. որոյ արիւն՝ եթէ հաշտեալ եւս իցէ՝ ոչ արգելու տակաւին զարտասցուս ողորմագինս, և թերեւս առաւել ինչ պահանջէ, գէթ զտօնական յիշատակութիւն վկայական նահատակութեանն։

151. Երկու մղոնաւ յարեւելից աւերակաց Երնձակայ քաղաքի, նոյնքան և ի Հր. Մ. Փորադաշտի, սակաւ ինչ աւելի ի Հր. Ել. բերդին և Խանաղայ, ի հիւսիսային ստորոտս Բալուսար լեռին կայ Խօշկաշէն, մի ի վերջին հնգեցուն գեօղից Միաբանողաց Երնձակայ, որոյ եկեղեցին գրի նուիրեալ Ս. Գեղարդուն Քրիստոսի, զարդիս գրեալ թէ հիմնադրեալ եղեալ և փոխեալ ի պարտեզ միոյ ի մահմէտական 30 տուն բնակչաց գեղջն¹, որչափ էին ի սկիզբն Ժէ դարու. իսկ Հայոց յայնժամ 130 տունք, ոգիք չափահազք կամ հաղորդընկալք 700 և տղայք 300. իսկ ի վանսն էին միաբան Հարք հինգ, կղերիկուք երկու, և եղբարք աշխատաւորք հինգ։ Բամի 1641 աւետարան մի նուիրէր եկեղեցւոյս՝ Բարդողիմոս — վարդա-նէս ոմն, որդի Թանդրիվերմիլի և Խանգետէի, թուոն Թոռնանի, պանդխտեալ ի հայրենեաց անտի իւրոց և բնակեալ և ամուսնացեալ ի Սպահան²։ Արտաքոյ շինին ի վերայ լեռին կայր և եկեղեցի մի յանուն Ս. Առաքելոյն Թադէի. Պետիկ առ իւրեւ (1671) 70 տուն միայն ասէ զՀայս, և զեկեղեցին կոչէ յանուն Ս. Ստեփանոսի Նախավրայի. նոյնպէս Ստեփանոս կոչի և ի մատենի գրեւոյ յամի 1675, ի Տօնիկեան կղերիկոսէ։ Բառալ քան զնա Հ. Նազարեան 60 տունս միայն գրէ և ոգիս 700, իսկ յետ նորա այլ ոմն կրօնակից՝ յամի 1699 տունս 80։ Ի վանահարց Խօշկաշէնի յիշին, յամի 1540, (յորում ժա-մանակի գեղջաւազն կամ մէլիք էր Սափար անուն),

1540 Բովհաննէս

1684 Միքայէլ Թովհաննիսեան

1696 Անդրէաս

1 Հայրն Pio ի վարս Հ. Մաթէի 150 տուն ասէ։

2 Զաւետաբանն՝ որ արդ զտանի ի կողմոսն Սալմաստոյ՝ գրեալ

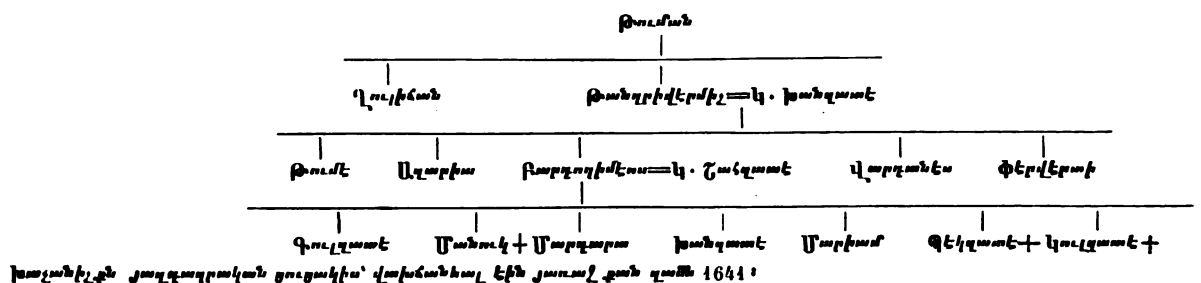
1703 Ստեփաննոս

1705 Պետրոս

1735 Գովհաննիկոս Մարիա իտալացի ի Լատի քաղաքէ։

Մի յերիցագոյն ծանօթ վանականաց Խօշկաշէնոյ է Ֆրա Զաքարիա որդի Նուրիճանի և Գառլապի, որ յամի 1568 եկեալ ի Հռովմ ընդ Նիկողայոսի արքեպիսկոպոսի, վասն ծերութեանն ոչ իշխեաց վերագառնալ ընդ երկար և դժուար ուղին, և մնաց յիտալիա. յամին 1570 էր ի Փլորենտիա, և զնեալ անդ հայերէն ժամագիրս մի կրօնին իւրոյ 14 ֆլորինաց, գրէր զգիշատակ իւր. յետ ամաց ինչ մեռաւ և թաղեցաւ յԱնգոնա, յեկեղեցւոյ Գովհաննիկեանց։ Ընդ նմին ի Փլորենտիա էր և այլ ոմն Խօշկաշէնցի, Թովհաննէս որդի Խոշրուպի։— Բամի 1598 դէպք իմն դժպհի անգթութեան հարստահարողաց եղեն ի Խօշկաշէն, ի վանսն. թուրք մի իշխանաւոր՝ եկեալ անգր 80 հեծելովք, մինչդեռ միաբանքն գնացեալ էին յայգիս, և կայր միայն առաքինակրօն Հ. Մատթէոս, և ի ժամուն պատարագ մատուցանէր. մտեալ յեկեղեցին՝ քարչեաց զգգեստուց պատարագողին՝ դի փութացի զալ ծառայել նմա. և յասել եղբօրն որ սպասաւորէր նմա՝ համբերել առ վայր մի մինչեւ աւարտեացի պատարագն, ոչ հանգուրժեալ նորա ժոյժ ունել, չեւ ընթերցեալ զվերջին աւետարանն՝ ձգեաց զքահանայն ուժգին և բաղխեաց ի քարինս սեղանոյն, պատառելով զզուխն, և հայհոյանգ յանդիմանելով վասն դանդաղանացն. և յասել նորա հեղօրէն թէ ոչ կարէր թողուլ զպատարագն, ընդ կառափն հանել հրամայեաց, և ետ նմա ծունր դնել։ Խնդրեաց նա սակաւիկ մի աղօթել, և այն ինչ աւարտեաց զաղօթան՝ յանձն արարեալ Աստուծոյ զհօգին, ի մի հա-րուած հհատ ընկէց ժանտն այն զզուխ պաշտօնէին Աստուծոյ, և մեկնեցաւ։ Դէպ եղեւ ի նմին ժամու կնոջ միոյ մտանել յեկեղեցին և տեսեալ լոյս մեծ ի վերայ արիւնա-շաղախ մարմնոյն, չգրաւ պատմեաց, և դիմեաց ամենայն ժողովուրդն ի տեսիլն յայն. վասն որոյ և մեծաւ յուզար-կաւորութեամբ բարձեալ թաղեցին ի նմին տեղւոյ նա-հատակութեանն առ սեղանոյն, և յիշատակ նորա անմո-ռաց պատուէր։ — Ի նմին ժամանակի էր ի վանսն Խօշ-կաշէնի և Հ. Մատաթիա համբաւեալ ընդ գիտնագոյնս ի կարգակցացն։ Ի գեղջէ և ի վանաց աստի էր և Հ. Մովսէս, որ յամի 1638 գրէր ի Հռովմ, « Թվ. ՌՈՒԸ յունիսի » իԴօրն, Բովհաննէս Մկրտչի տօնն, մտայ Հռուսմայ » ընդ նմա էր ուղեկից և « ՔՈՒԼՈՂ անուանեալն Տէր ԻՈ.

է Պետրոս քահանայ ի Լառու քաղաքէ Հնգկոց, յամի 1635, ի Իւն-գրոյ վարդանիսի։ Յիշատակարանն այսպէս ցուցանէ զզորմ սորոս։

մինիկոս »: — Ի հասարակաց գրատան վիճակաց քաղաքի իտալիոյ պահի թերթ մի գրչագիր հայերէն՝ Պարգարանորիւն Տերունական աղօթից, գրեալ « Ի յանպիտան քահանայ Պատրի (Հայր) Բօհաննիսէ Խօշկա » յենեցոյ, Ի կարգէ Քարոզողաց, Ի պրովինցէ (Provincia) և Ի գաւառէն Նախիվեանու »:

Ի սկիզբն ԺԸ դարու վաճառականք ոմանք Խօշկաշիներէ բարեպաշտօնք և ընչեղք ետուն տպագրել գիրս հոգեւորականս յիտալիա և Ի Փառնկաստան, ուր եկեալ էին. որպէս, Բունիաթ որդի Խօջայ Ազարիայի, յամի 1706 ետ տպագրել Ի վենետիկ զժամագիրք Ս. Աստուածածնի անուանեալ աղօթամատոյց, և զժամանատոյց յաղագս Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի եպիսկոպոսի անուանեալն. զառաջինն յետ 63 ամաց (1768) վերջստին ետ տպագրել Ի նմին քաղաքի՝ որդի նորա Հ. Թովմաս իսավերտեանց, յետին ծանօթ միանձն Ի կարգէ անտի Միաբանողաց կամ Դոմինիկեան Հայոց, որ յետ աւերման կամ լքման վանորէից իւրեանց յԵրընլակ, գեղերէր յարեւմտս: Սմին նման և Բովմաննէս որդի Միխասայ ետ տպագրել Ի Մարտիրոս, յամի 1708 զնոյն ժամագիրս Ս. Աստուածածնի. և զՄտաժախան աղօթից գիրս, զԹարգմանեալն Ի Պետրոսէ վարդապետէ Տփղիսեցոյ՝: — Սակաւ ամօք զկնի, ոմն Ի վանականաց՝ որ ղանուն իւր լուէ, վերստին յերկրեաց ըզթարգմանութիւն շաշոց գրոց (Միսասլ) կարգին իւրոյ, զԹարգմանեալն նախ Ի հիմնադրէն իւրեանց Եր. Բարդաղիմեայ և ապա Ի Գրիգորէ Մործոքեցոյ, որ և ապա

գրեալ է Ի Հոռով և Ի վենետիկ: — Զայնու ժամանակաւ (1738) յիշի և վաճառական ոմն Խօշկաշիներէ Պետրոս տի Միտսի Բովման, Թերեւս որդի վերոյգրեալն Բովմաննու, յԱմսդերամ մայրաքաղաքի Հոլանտաց:

183 Մերձագոյն բնակութիւն յԵրընլակ՝ է Նորաշէն գիւղ, իբր մղոնաւ և կիսով Ի Հր. Մ. բերդին, և կիսով շախ այսր միջոցի Ի Հո. Մ. աւերեալ քաղաքին, Ի սպառուած Բսլուար լերին, յալմէ գետոյն, յորոյ վերայ առկեալ է կամուրջ գեղեցիկ, որ ի բանութենէ հեղեղի 1871 ամին քայքայեցաւ. Թուի կառուցեալն յԱղամայէ Դոռ. Թեցոյ, երեւակ կամարօք: Բնակիչքն են իբր 46 տուն, Թաթարք, և իբր 40 տուն Հայք, շատք Ի սոցանէ գաղթեալք են Ի Պարսից մասնէ: Թուի լինել մի յերկուց գիւղից Երընլակայ ըստ հին ցանկին, Նորակերտ և Նորազիւղ, որոց առաջին յիշի յԱռաքել պատմէ համանուն վտական և գուշակի ընդ մէջ Դոռ. Թի և Յղնայ գոյ. համարի և սա ընդ գիւղս Միաբանողացն Հայոց, այլ ոչ յիշի Ի կարգի նոցին, վասն որոյ Թուի ինձ Թէ սա իցէ Մեծաշէնն Թուեալ ընդ նոսին յԱզարիայէ Ֆրիտոնէ եպիսկոպոսէ նոցին Ի սկիզբն ԺԷ դարու, զի և զեկեղեցին կոչէ Ս. Աստուածածին, որպէս կոչի և ցարդ, մեծ 5 և հոյակապ, հանդերձ կաթողիկէի Ի վերայ չորից ստուար սեանց, և ութ եւս որմասեամբք կամարակապեալ. երկուստեք խորանին կան աւանդատունք և Ի վերայ նոցին մատրոնք. երկու դռնք են եկեղեցւոյն, Ի վերայ հարաւայնոյն արձանագրեալ է Ի վիմի յամի 1593:

Հիմնադրեցաւ սուրբ եկեղեցիս Ի Թվ. Հայոց ՌԻԱ.

սակայն քննօղն և նկարող գերմանացին (Քէսդնէր) հրեացոյն քան զթուականդ եւս համարի զչինուածն, հիսգեալ ընդ մեծութիւնն և ընդ չքեղութիւն: — Ի ներքոյ արձանին գրեալ է յամի 1661 և այս:

Ես Նորաշէնցի Մարկոսս Ափռաօվս իմ յօժար կամաւս Ժ խաւվար Նախշվանի վախիմ արեցի Աստուածածնի յեկեղեցուն. ԹՎ. ՌՃԺ.

Ի վերոյ արձանագրութեանս կայ և այլ գրուած, որոյ վերջն միայն երեւի և Թիւն 1573:

Ի մնա... եծախ սուրբ յեկեղեցիս Ի Թվ. Հայոց ՌԻԱ.

Իսկ Ի վերայ մեծի արեւմտեան դրանն ազուցեալ է վեմ լոյ, այլ անթուական գրութեամբք. որոց վերջինն Ի վեմեծ երիւք խաչքանդակօք, մէն յանուն միոյ հանգուցեալայ սեան միոյ՝ է այս, և այլքն որ զհետ սորին.

Յիշատակ է Դուռս մահտեսի Աթանասի որդի Ղազարին.

† Յիշատակ է Խաչս մահտեսի Գրիգորին եւ որդւոյն Մանուկին.

† Յիշատակ է Խաչս Հայրապետի որդի Միքայելին.

† Յիշատակ է սիւնս մահտեսի Ազարեայ եւ ծնողացն մահտեսի Եղիայի եւ Խէր խաթունին.

1 Եւրոմ ամի տէ գեղք լինել ամաց 64ից:

2 Գրէ սա Ի յՂառակարանին. « Այս Դոմէնիս Եղիս եւ Խօշկաշիներէ Միտսի որդի Բովմաննու պատմայ ամի, ինձ յիշա.

» սակ և ծնողաց իմաց. ու զ հանդիպի կամ կարգայ և որինակէ » մեկ Հայր մեր եւ յիշէ »:

3 Սեպտեմբր 30 քալ տէ ընդ երկայնն՝ արտաբուստ, 18 Լպի:

կայ և գահի՞ք վայելուչ առաջի տաճարին՝ չորիւք սեամբք կամարակապ։ յորոց ի զլուխ պատկերք չորից աւե-

տարանչաց հանդերձ անուամբքն. ի վերայ հիւսիսային սեանն և հարաւային դրանն գրեալ են.

Յիշատակ է Խաչս Ուհանին, կողակցին Նազլույին .

† Յիշատակ է սուրբ պատկերս Մարկոսի որդի Ովանէս վարդապետին .

Յարեւմտեան որմն տաճարին ի վերայ քան զգահի՞քն՝ գրեալ է յամի 1638.

Յիշատակ է Սուրբ Խաչս Էյվազի որդի Հարօնին . Թ. ՌՃԵՒՆ.

Այլուր կայ և այս արձան թուականաւ 1611 — 3 ամի.

Խաչս յիշատակ է Մարտիրոսին եւ կողակցին Խաթունին դուստր Գուլի-խան . ԹՎ. ՌԿ .

Յարեւմտակողմն գահին է բնակարան երիցու, և նո-
րոգեալ ի նոյն պէտս վարի. յարեւելակողմն աղբիւր
քարալէն կրկին կամարակապ աւազանսք, այլ արդ ազու-
գայքն խցեալ են և անվարուն, — Է և մատուռն մի ա-
ւերակ Ս. Յովնանէն անուն ի միջի ծառաստանի գեղջն,
որոյ սեղանն և մոսն ինչ տանեաց կանգուն կայ. յորմն
խորանին եօթն խորք են պատուհանաձեւք մի մի խաչ-
վիմօք, ի միւսմն թուական 217, որ է 1488. երեւին և
հետք փղթոնց աւանդատանց յալմէ և յահեկէ։ — Գտա-
նին մատենանք ինչ գրեալք ի գեղջս յայսմիկ, մին յամի
1669, յորում և մեռեալ է գրիչն Ալեքսան քահանայ,
որպէս ծանուցանէ եղբայր նորին Դեմիւլա, տալով նկա-
րել զպատկեր նորին ի նմին մատենի¹. յիշէ նա զԹՎ.
հաննէն վարդապետ գիւր հօրեղբայր, զԹՎ. հան վարդա-
պետ հռետոր, զԹՎ. Կիսկի վարդապետ, հանդերձայլովք և
զհոգեւոր մայրն Հռիփսիմէ, որոյ միամօր որդի Աստուա-
ծատար « յերիտասարդական հասակի յստար աշխարհի
» փոխեցաւ առ Քրիստոս »։ Յայլում մատենի գրելոյ
յամս 1692 — 8 ասի վան եկեղեցւոյն, « ընդ հովանեաւ
» Սուրբ Աստուածածնի, Ս. Կարապետի և Սուրբ Նա-
» խավկայի տաճարիս, որ ի Թուրն ՌՃԼԶ (1687) ամին
» հիմն արկին բազում աշխատութեամբ և վշտակու-
» թեամբ, և յողով ծախիւք »։ յիշէ գրողն՝ Մովսէս ե-
րէց, զեպիսկոպոս փճակին Տէր Մատթէոս արհեսպիս-
կոպոս Ապրակունեցի, յայտ է թէ ոչ ի Միաբանողաց
անտի, և յաւելու. « Ի սոյն ժամանակի էին քահա-
» նայք մեր Տէր Աստուածատուրն, Տէր Ովանէսն, Տէր
» Թումայն, Տէր Գրիգորն, Տէր Գալուստն. և վերա-
» կացու ժողովրդեան էր վարպետ կողմասն »։ Ժո-
ղովրդեանդ՝ Թուի շինողացն ճարտարապետ. իսկ Թուա-
կան շինուածոյն ոչ միաբանի ընդ արձանագրութեանցն,
և հարկ է դարձեալ նորոգութիւն համարել, կամ մասն
ինչ շինուիման. — Ի հիւսիսակողմն գեղջս ի վերայ հա-
սարակաց ճանապարհին կայ հողակոյտ՝ յանուն Դանտի-
մազրայ կոչեցեալ, զոր աւանդեն լինել աւազակ ահար-
կու, բազում ջանիւ ըմբռնեալ և հրամանաւ Դահ Ա-

բասայ հեղձամղձուկ անդ արարեալ, կուտելով ի վերայ
նորա հող բազում պարկաք։

Մոռնաւ չափ ի հարաւոյ Նորայինի և Բօլուսար լերին
առ եզերր Երնջակայ է գիւղն Սալմաղ, մի ի շինից
Միաբանողացն, յորոց դրուածս ինչ կոչի և Սալիմաղ,
և ստուգարանի Թաղ Ապարաներ աւանի, շինեալ ի սա-
լաքարի լեռնոտին. ի վերջ ԺՁ դարու 120 տունք էին ի
նմա. վանքն և եկեղեցին փոքր կոչէր յանուն Ս. Գեոր-
գայ, որոյ վանահայր էր յամի 1540 Հ. Ջաքարիա, և
գիւղապետն կամ մէլիք Աղաբէկ, ստորագրողք Թղթի
միոյ վկայականի առ Պօղոս Քահանայապետ Հռովմայ.
Իսկ յամի 1696 վանապահն կոչէր Հ. Բարդուղիմէոս
Նազար, առ որով գրեալ է անրնակ էր գիւղն, գի և
ըստ Պետիկայ՝ որ իբր 25 ամօք յառաջ եկն անդր, 8
տունք միայն էին, և ոչ կարգաւոր վանականք, և եկե-
ղեցին էր ընդ տեսչութեամբ Ապարաներոյ քահանայից։
Ղազար Ճահկեցի կաթողիկոս տօժ ի սակս հալածա-
նաց և աղարտման երկրին՝ զքնակիչս Սալթաղայ դար-
ձեալ ի դեն մահմէտական, յորոց զարդիս են ի նմին
իրեւ 45 տունք երկրագործաց և խաչնադարմանից։ Ե-
կեղեցին իսպառ քանդեալ է, հիմունքն միայն երեւին.
և գերեզմանք և խաչվիմօք յոլովք առ ճանապարհայն՝ ի
հիւսիսոյ գեղջն. այլ և շատք ի նոցանէ խախտեալք և
վարեալք ի պէտս շինութեան նորոց բնակարանաց և ա-
զուգայի ջուրց։

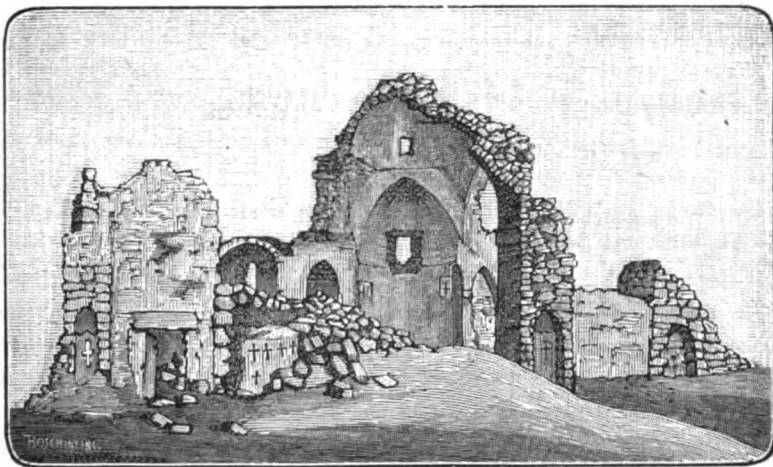
Ի լերին անդ Բօլուսարի՝ « որ է բարձր քարանձաւ »
ըստ Առաքելի պատմի, Թաքուցին երբեմն զմասն Նիխա-
րաց Ս. Հռիփսիմեանց՝ լատին կրօնաւորքն գողացողք
նոցին, և խոշտանգեալք յԱլքուն Անտիք Աստապատ-
ցւոյ, որ արքունի հրամանաւ առաքեալ էր ի խնդիր նո-
ցին, յայտնեցին զտեղին, յորմէ և բարձաւ. այլ առ յիշա-
տակէ շինեցաւ անդ մատուռն փղթիկ՝ որ ցարդ եւս կո-
չի յանուն Կոնստանց, և ուխտատեղի է մերձաքանակ Հա-
յոց, որք կոչեն անդ զլեռուն Հայրն ոչ փեսայ. աւան-
դելով, նորապսակ ամուսնաց փախուցեալ ի ձեռաց ա-
ւազակաց և ելեալ ի գլուխ լերինն և վիմատառեալ ան-

¹ Եթէ քահանայ ոչ իցէ պատկերին՝ երթիցէ խնդրել և քննել ի Սեւան կղզւոյ, ուր գտանի մատենան յիշեալ։

դէն. և զայս զրուցեն վասն երկնիւղ կամ կրկնազա-
գաթն ձեւոյ նորին: — Անշատ ոստ մի համարելի է նը-
մին զկոչեցեալն Տապան քեփեհի, բլուր մերձ յԱպա-
րաներ, յոր աւանդեն Պարսիկք թողեալ Ալեայ մարզա-
րէին իւրեանց զկնիք գարշապարացն. վասն որոյ և այն-
պէս կոչեն (կատար կամ Բլուր գարշապարի), և պո-
տունն անդ քար մի, ընդ մատրանաձեւ շինուածով, որ
թերեւս երբեմն սրբարան և ուխտատեղի էր Հայոց:

153. Գրեաթէ կից ի Սալթաղ ի հարաւոյնորին և առ
գետեզերքն կայ յալմէն՝ գեղոն Բանանեար, որ է Ա-
պարաներ կամ Ապարան, մեծ աւան կամ գիւղաքա-
ղաք, ըստ Օգոստինոսի Բալենց բնկի տեղւոյն, յը-
կիզրն Ժէ դարու. գլխաւոր չէն բնակութեան Միաբա-
նողացն եղեալ և աթոռ եպիսկոպոսի նոցին, փոխադրե-
լոյ այսր ի Նախնական քաղաքէ. բարգաւաճեալ ոչ միայն
կրօնական կարգօք, այլ և մշակութեամբ և արգասեօք

երկրի, ի ձեռն կարգաւորաց նոցին և աշխարհականաց:
Չայս սքանչանօք իմն յիշեն ամենայն արեւմտեայ ճանա-
պարհորդք որք անցին ընդ կողմանքս, և որք առ դա-
ւանակցութեան իւրեանց և գտանելոյ անդ լսողս և խօ-
սողս եւրոպական լեզուաց, գային և դադարէին անդէն
որչափ և կամէին. մինչեւ կոչել զայս միոյ ի ճանապար-
հագրացն սակաւ ամօք յետ կիսոյ Ժէ դարու, « Մի ի
» գեղեցկագոյն վայրաց բովանդակ Ասիոյ, զուարճացեալ
» այգեք և պտղաբեր ծառովք եւ ամենայն որ ինչ պի-
» տանացու է կենաց: 1 Երկիրն յայտ յանդիման հաստա-
տէ ցարդ զհաճոյական վկայութիւնդ, այլ ոչ և չէնքն,
զի գրեաթէ իսպառ խաթարեալ է վայելչութիւն ձեռա-
գործ, և միայն հետք երեւին ընդարձակ բնակութեանց,
քաղաքորմոց, և գերեզմանք բազում ի հիւսիսոյ և ի հա-
րաւոյ գեղջն, այլ և այնք իսպառեալք յայժմու պարս-
կադէն ընակչաց՝ իրրեւ 120 տանց. թուեցաւ ոմանց ե-

113. Ապարաներ.

թէ ի նախնուսն քաղաք մի մեծ էր տեղիս, և ըստ կար-
ծեաց Տիգրանակերտ մի, այլ չկան հաւաստիք. այն զի,
և ոչ միջնագարեան շինուածքն կանգուն կան: Ի սկիզ-
բն Ժէ դարու 800 տունք հաշուէին յԱպարաներ Միա-
բանողացն, և եկեղեցին մեծ և եպիսկոպոսական կոչէր
յոնուն Ամենայն Սրբոց, կառուցեալ խողոր քարամբք ի

բարձրաւանդակի յաւանամիջին, յերիս բաժանեալ երկ-
կարգ կամարօք. տանիքն աղիւսակերտ ի սասանութենէ
1848 ամին անկեալ են, և երեւին չորք սիւնք և երեք
գմբէթք ի վերայ երեցուն խորանաց, ի խորանի բեմին
կան խաչվմբ գեղաբանդակք. ի միումն թուական 1289
ամի կիսեղծ արձանագրաւ.

ԹՎ. ԶԸ. — Քրիստոս Աստուած յիշեալ ղՏիկին.

Են և այլ խաչարձանք հին թուականօք սակաւուք ի վերոյ ի յատակէն ընդ մերձաւոր կամարօք խորանին. ի միումն.

1 Դաւեանիւ. Ա. Aberener. ... Un gros bourg qui est
un des plus beaux lieux de toute l'Asie; le vin et les
fruits y sont excellents, et on y trouve en abondance
tout ce qui est nécessaire pour la vie. Ի բանից սորա և
պլուքն հաւաքեալ ուրուք պսպէս գրէ զարդասարքութենէ Ա-
պարաներոյ.

Le pays d'Abraner peut être regardé comme le plus
agréable de toute l'Arménie: il est couvert de vignes, de
jardins, et d'une infinité d'arbres, dont les fruits sont
d'un goût exquis: l'Abricot surtout y est délicieux,
aussi l'appelle-t-on en latin *Malum Armeniacum*, parce
qu'il n'en croît nulle part, ni en si grande quantité, ni
d'aussi excellent qu'en Arménie. Les abricotiers y sont

tous à haut vent, et l'on y en voit plusieurs aussi gros
et aussi touffus que les plus gros chênes de nos forêts:
ils sont tellement chargés de fruits, qu'en temps de leur
maturité on en trouve tous les matins la terre couver-
te; on les ramasse, on les fait sécher au soleil sur des
claies, pendant deux ou trois jours: on les garde tout
l'hiver et même durant plusieurs années: et en les cui-
sant doucement dans leurs propre suc, ils reviennent à
leur grosseur, à leur couleur, et à leur goût naturel, et
donnent un syrop qui vaut nos meilleurs confitures,
sans y mettre ni sucre ni miel.

Mémoires Géographiques, Physiques et Historiques. —
ՏԵՄ Ե ԵՂ 373:

ԹՎ. ՈԾԱ. Կանգնեցաւ Խաչս ի բարեխաւսութիւն Պատրոն Ճարին. Յիշեա Քրիստոս Աստուած եւ ողորմեա.

† Կանգնեցաւ Խաչս բարեխաւս.... ԹՎ. ԶԾ.

Երեք խաչվեմբ եւս կան ի հիւսիսակողման մատրանն ուսնոցն իցեն և այս հին արձանագիրք կիսեղծք. հնա-
կամ խորանին. ոչ գիտեմ ի միում ի սոցանէ եթէ յա. գոյնն յամի 1194.

ԹՎ. ՈԽԳ. Յիշեա Քրիստոս? զՄա.

† Ի ԹՎ. ՈԿԳ..... (որ) դի Եզիկ... անի.

† Ի ԹՎ. ԶԼԶ..... Կազմեւ եւ կանգնեւ.

... ան-նակ սուրբ Նշանս յինքեան ունելով ի բարեխաւսութիւն Մուսիսի Վարդա (պետի)ն. աղոյն....

Հնագոյն եւս Թուականաւ 1174 ամի և կարեւոր տապանագիր է այս.

ԹՎ. ՈԽԳ. Ես Վաչուտ Ժառայ Քրիստոսի կամ ի տապանի եւ սպասեմ գալստեան Տեառն, աղաչեմ յիշել.

Վաչուտութեան խաչայր Գորգ իշխանաց պաշտօնէից Սարգսի Սպասալարի — էր և ներքնատուն ընդ եկեղեցեան, որ յայտնեցաւ յամի 1870, յորմէ հանին այլազգի բնակիչքն սպասս ինչ և անթա, այլ նշանաւոր ինչ ոչ երեւեցաւ: Փոխանակ եկեղեցւոյն արդ կառուցեալ է մզկիթ մի Պարսից, որք պարապին ի մշակութիւն և ի խաչնադարմանութիւն, ոմանք ի վաղուց այլք ի նորոյ հաստատեալ անդ բնակութիւն, և բաց ի սակաւուց ոմանց՝ գռեհիկք և աղքատք են: — Թուականք նշխարեալ արձանաց եկեղեցւոյն յայտ առնեն զի և յառաջ քան զհաստատութիւն ուխտի Միաբանողացն՝ չէն էր տեղիս: Ի սկիզբն Ժէ դարու եպիսկոպոս նոցին յիշէ և այլ հինգ մատրունս ի սահմանս Ապարաներոյ, յորս միայն ի տօնական աւուրս կատարէր պաշտօնն: Նշանաւորն ի բնիկ տեղոյն և յանխոհական նախանձայուզութեան Մխիթար, որ Ֆրա Մխիթարիչ կոչէ գինքն, և 50 ամ ասէ դեգերեալ ի գիրս (1360—1410), զառաջինն աշակերտեալ Մաղաբիայ և Սարգսի վարդապետաց, ի յիշատակարանի այլոց գրոց (որիչ ի հակառակութեան խառնակ մատենէն), զեկեղեցի վանացն կոչէ յանուն « Սրբոնշոյ Աստուածածնին, և Ս. Ստեփանոսի Նախապը» կայի և Ս. Թակոբոսի առաքելոյ և Ամենայն Սրբոց, հա. » զարապետաց խորհրդոցն Աստուծոյ » և ապա առնէ յիշատակ միաբանիցն, « Ֆր. Տէրունական Փրիորի » (վանահօր), և Վիքարի (աթոռակալի) ԿԳ ? Ֆր. » Մխիթարիչ վարդապետի ձյմարտի. Ֆր. Գրիգորի որ » մականունն կոչեցեալ Մակւց, Ֆր. Մովսէսի, Ֆր. Մը. » խիթարի, Ֆր. Մկրտչի, Ֆր. Սիմէոնի, Ֆր. Յովնան. » նիսի, Ֆր. Զվանի (Յովհան), Ֆր. Ղուկասի, Ֆր. Յով. վանէս Միակեցի ». ոչ գիտեմ ինքն իսկ էր ձյմարտի

վարդապետն այն և վիքար Մխիթարիչ, եթէ այլ ոք համանուն. յիշէ և զտոհմայինան, զհայր իւր, « Գորգիկ որ » հանգուցեալ է ի Քրիստոս.... զմայրն իմ Երախ որ կու » աշխատի. երկրորդ զեղբայրն իմ զՇահն և զքոյր իմ » զԹուխտէնիկ » և վասն անձեւ գրութեանն խնդրէ չքմեղս, զի « Ժամանակն զայս երբ... և յօրէ յայնմանէ » յորմէ սկսայ զգիրքս՝ մինչեւ ի վերջին գիրն՝ Թալան » (աւար և աւեր) և փախուստն ոչ վերացաւ ի մէնջ »: — Եայլ ինչ գիրս գրեալ ի Մակու, յամի 1393, նոյնպէս կոչէ զինքն « Ֆր. Մխիթարիչ, սոսկ անուամբ քահանայ » և աշակերտ բանի »: — Գտանին ձեռագիրք և վերոյիշեալն Ֆր. Ղուկասու Ապարանեցւոյ, որ գրէ ուրեք և վասն մօր իւրոյ, « Սամուրտատն յիշեալիք ի Տէր, զի » հայցէր գրել զանունն ի Թխթիս »: — Ժամանակակից է Մխիթարայ և Թովմաս Ապարանցի, որ յամի 1435 (19 դեկտ.) ընտրեցաւ ի Քահանայապետէն Հռովմայ՝ եպիսկոպոս Սուլտանիոյ¹:

Յառաջնորդաց վանացս Ամենասրբոց և յանցից անցից տեղոյն, գտանեմ զյիշատակս Հ. Գրիգորի վանահօր, որ յամի 1475 ընդ գաւառահօր վանորէիցն՝ Հ. Մատթէի Քոնացւոյ՝ դառնայր ի Հռովմէ յերկիր իւր: Եամի 1540 վանահայրն էր Յովնաննէս, գիւղապետն Միւրանց կամ Միրանշայ. Թուի սոյն այս Տէր Յովհաննէս յԱպարանից վանից, որ յետ ամաց գտաւ ի Պաւլոս, առ Ապերտ դքսիւ, որպէս գրէ աղաւաղ² ի խորհրդաւ տետրի պահելոյ յարքունի մատենադարանի մայրաքաղաքին (Մոնակոյ): Ի նոյն ժամանակս գտանէր և Լուրնցիոս Ապարանցի ընդ այլոց Միաբանողաց՝ ի Ֆրանսիոյ, յամի 1570: Անդ էր և Ֆր. Մկրտիչ Ապարանցի յամի 1576, որ ասէ եկեալ ի Հռովմ « յուխտ, էն տա-

¹ Ռիբոլ (Ripoll Thomas, Bullar. Dominic). Բ. 680.

² « Ես Տէր Յովնանէս Ապարանցի վանից որ եկա քաղաք Բաւա-

» իւրոյ Սուրբ Յակովբայ գերեզմ Բաւարիայ քաղաք. Աստուած » պահէ Պարուն դուքս Ալբերգու Էրազմուս »:

որին որ սուրբ դուռն բացին, 1576 յ, այսինքն յամի յուրելինի, — Նշանաւոր յեպիսկոպոսունս վիճակին հանգիսացաւ Նիկողայոս Ֆրիտոն Ապարանեցի, երկար աւագ կացեալ յաթուռն, (1561-98), չորիցս գնացեալ ի Հռովմ, բազում տառապանս կրեալ յայլազգեաց և յազգայնաց. յորոց՝ ոմն ուրացեալ՝ կամելով շինել մզկիթ յԱպարաներ մերձ ի վանսն, իբրեւ չթողոյր եպիսկոպոսըն, ամբաստան եղեւ առ շահն. կոչեցաւ Նիկողայոս ի Սպահան 12 միաբանօք. եւ իմաստութեամբն հաճոյ եղեալ շահին, հրամայեցաւ հանդիսիւ պատարագ մատուցանել, ընդ որ հաճեցաւ շահն, այլ զպատարագի զգեստսն զրաւեաց. իսկ ուրացողն այն յետ սակաւուց սպանաւ:

Ի կորզել Օսմանեանց զկողմանքս ի ձեռաց Պարսից՝ բազում տաքնապ տառապանաց հասուցանէին քրիստոնէից. յորոց նեղեալ զեղջաւազն Ապարաներոյ Ասպահան անուն՝ գնաց ի Կ. Պօլս առ սուլտանն ի բողոք, և էաժ ընդ իւր լախշ մի դատող. ընդ որ զչարեալ կողմակային Նախնաւանի՝ ետ գաղտ սպանանել զԱսպահան, և համբաւել թէ Ապարանեցիք գետամայն հեղձուցին զնա. վասն որոյ և եկն խնդրել վրէժ յեպիսկոպոսէն և ի զխաւարացն. խոյս ետ եպիսկոպոսն (Նիկողայոս) միաբանիքն, թողեալ վանապահ զեղբայր մի Պօղոս անուն. զոր կալեալ բռնաւորին հանդերձ 15 ժերունեօք քաղաքաւանին՝ խոշտանգանօք և անհնարին տանջանօք ռոխպէր տալ խոստովանել զինքեանս սպանիչս. և ոչ առեալ նոցա յանձն զստուրթիւնն՝ Պօղոս և երկուք ի ծերոցն մեռան՝ ի տանջանսն (կախեալ գոտից գլուխ ի ջուր աղի). իսկ այլքն առ վտանգին մեղադիր եղեն անձանց, և դատապարտեցան ի մահ. բայց բարեխօսութեամբ վաճառականաց ոմանց մահվէտականաց զերծան ի մահուանէ, տալով տուգանս 8000 վահանադրոյմ դրամ. յայսմա նէ չբաւորեցաւ յոյժ աւանն բարգաւաճ. — Յետ տասանց ամաց եւս (1596) այլ իմն դէպք եղեն ողորմագին և սխրալի. փաշայ մի եկեալ յԱպարաներ ի գրօսանս, ետես աղիկ մի գեղեցիկ որ երթայր ի գործ յայգին ընդ մօր իւրում, և ետ յափշտակել և բերել յապարանս իւր. եւ գիտ կոյսն հնարս փախչելոյ, և խրատու ուրումն՝ գաղտ եմուտ և թաքեալ ի շտեմարանս վանացն. այլ գտեալ և անդ ի խնդրակաց չամբելոյն՝ տարեալ եղեւ առ նա վերստին. որոյ ոչ շատացեալ այնու յանցաւոր համարել զեպիսկոպոսն ժերունի (Նիկողայոս), եւ քարչել և գաւնակոծ առնել զոտս և զգլուխ և զթովանդակ մարմին նորա, գրեալ թէ ի դուռն մահու հասուցեալ. յայնժամ փոխանակ նորա զինքեանս ի գրաւ եւ ի մահ ետուն աթռակալ նորա Ազարիա Ֆրիտոն (և ապա յաջորդ յեպիսկոպոսութիւն), և հարք հինգ, (Թաղէոս, Պետրոս, Մատթիա, Յովնանիս և Բենեդիկտոս), և թափեցին զնա. իսկ ինքեանք կապեալ արկան ի բանտ ամբօրեայ ժամանակաւ, երկիցս և երեցս յեթնեկի գաւնակոծ լինելով և ստիպելով յուրացութիւն. և իբրեւ անդրդուելի մնացին, ետ բռնաւորն ի ձեռն դատաւորի վճիռ մահու հատանել ի վերայ նոցա, զերկուս ի խաշ հա-

նել, զերկուս ընդ ցից, և զերկուս ի հուր արկանել. և բարձեալ նոցա զփայտս պատուհասիցն վարէին ի բարձրաւանդակ մի արտաքոյ շինին, ուր սովորութիւն էր զմահապարտսն սպանանել. ոմն ի դատապարտելոցն յերթալն ի խարոյկ՝ լայր և ասէր. Միթէ անկ էր ինձ գեղբոր իմոյ փայտ խարուկի իմովք զրկօքս տանել. այսպէս և այլք, կէպք ողբային և կէպք քաջալերէին. և հասեալք ի տեղի կատարմանն՝ խնդրեցին տեսանել զժերունի և զչարակողկոճ եպիսկոպոս իւրեանց, խոստովանել և հաղորդել. արարեալ այնպէս, իբրեւ մերձենայր ժամ դժպիհ տեսարանին, և շուրջ կուտեալ էր ամբոխ բազում ի քրիստոնէից և յայլադէնից, իբրեւ 10,000 արանց, որք յերկօրեայ հեռաւոր վայրաց եկեալ հասեալ էին անդր՝ ի լուր իրացն, սկսաւ սքանչելի իմն վէճ հակառակութեան ընդ ութնամեայ կիսակենդան եպիսկոպոսն և ընդ վեցեակն դատապարտեալսն. զի նա ասէր ինքեան նախ վիճակեալ զմեռանելն, և ոչ կամել զի երաշխաւորքն փոխանակ իւր մեռանիցին, և նոքա պնդէին մինչեւ ցմահ յանձն առեալ զերաշխաւորութիւնն. և համօրէն տեսարանն ի գութ շարժեալ գորովէր: Ապա բարեխօս իւր գտեալ եպիսկոպոսին վաճառական մի պարսիկ իւր մշտեբիմ, անկաւ յոտս բռնաւորին, և տուեալ 600 վահանադրոյմ՝ զերծոյց որպէս հովուապետ քաջ՝ զընդ ձեռամբ իւրով հովիւս հօտին, և դարձոյց ի փարախ իւր. ուր և յետ ոչ բազմաց հանգեալ ինքն ի Տէր լի ամօք և արդեամբք: Այլ և յետ մահուն կրեաց հալածանս. զի շտուռն թոյլ այլադէնքն թաղել զնա, ասելով անժառանգ գոյ, և խնդրէին զինչս նորա. յոր սակս և զԱզարիա արկեալ ի կոճեղս՝ զաւուրս հինգ բրածեծ արարին. զրաւեցին և զայգիս և զկալուածս վանացն, մինչեւ վաճառականք Ջուղայեցիք տուեալ 3000 վահանադրոյմ՝ զերծուցին, և այլ եւս ինչս տուեալ հանին զդատաւորն ի վանացն՝ ուր կամէր բնակել, իբրեւ յարջունիս զրաւելով զստացուած անժառանգի: Իսկ Ազարիա ընտրեալ ի յաջորդութիւն աթոռոյն՝ զնաց ի Հռովմ, և ի խնդրոյ զըլխաւորաց եկեղեցւոյն և Հարց կարդին Դոմինիկեանց՝ ետ գրով ծանօթս զիրացս և զմիոյ միոյ յ'12 գիւղից և վանաց վիճակին. յորում ասէ վասն Ապարաներոյ ունել 500 տունս յիւրոցն, և 20 տուն մահվէտականաց. ի վանս Ալեքսանդրոյն՝ 15 Հարս քահանայս, նշանաւորս ի նոսա գիտութեամբ զՀՀ. Թաղէոս և Մատթէոս, 8 սարկաւադունս, 12 դպիրս և 30 միաբանս գործաւորս, յորոց մի էր և Եղ. Անդրէաս հարիւրեմեան առոյգ ժերունի որբակաց և ճգնազգեաց:

Ոչ ժամանեաց Ազարիա Ֆրիտոն դառնալ ի հայրենի իւր, զի ձեռնադրեալ յարքեպիսկոպոս յամի 1604, զընաց ի Սպանիա, և դարձ արարեալ անդրէն ի Հռովմ՝ անդ վախճանեցաւ ի սկիզբն 1607 տարւոյ, ամաց գոլով 45եց. եղբայր նորա Նիկողայոս շինեաց նմա տապան յեկեղեցւոյն շնորհելոյ Հայոց ի Ս. Մարիամ Եգիպտացի, զրեալ ի վերայ և արձան յիշատակի, զատ յերկար լատին տապանազրէն՝ և աղճատեալ հայերէն, զայս օրինակ:

Տէր Ազարիա Ֆրիտոնու առքեպիսկոպոս Նախճիվանի ի Մեծ Հայաստան.

Առ յաջորդաւ նորա (Մատթէոս) յետ նուանելոյ երկրին ի Շահ Աբասայ հանդիպեցան իրք զողութեան նըշխարաց Սրբոց Հռիփսիմեանց ի Բիսուսեան կրօնաւորաց, որք եկեալ այսր յԱպարաներ, Թաքուցին զմասն մի ի տան ուրեք և զմասն ի Բօլու-սար լերինն, որպէս վերագոյնդ նշանակեցաք (յէջ 368)։

ՅԱպարաներոյ էր հայրենեաք և Հ. Օգոստինոս Բաջնց, որ եկաց յաթոռ եպիսկոպոսութեան գաւառին յամս 1622 - Յ՝, բազում վաստակօք և ուղեւորութեամբք ի պէտս հօտին, որոյ վասն և հաստատեաց վարժոցս սատարութեամբ արեւմտեայց։ Գրեաց զպատմութիւն վարուցն և զանցս ժամանակին, յամի 1614, յորում ձեռնադրեցաւ քահանայ ի Հռովմ. և ասէ ութամենի մտեալ ի վասն Ամենայն Սրբոց յուսումն, և վարեալ ի Շահ Աբասայ ընդ ալոց՝ յօտարութիւն. « Թողին, ասէ, տունն » ապրանքով լի, հօտն ի դաշտին... մնացին եկեղեցիքն » Աստուծոյ առանց քահանայի և առանց պատարագի... » Յետեւ... (Շահ Աբաս) հրամանք առաքեաց մեզի » քոջ իշխանին, որ Նախիջևանայ գաւառին և Երինջա » կայ գաւառին ժողովուրդն դարձո՛ւ իւր տեղն. և դու » գնա ի մէջ նոցա նստիր պահէ... Եկինք հասանք մեր » աշխարհն, տեսանք ամենայն ապրանքն Թալանած. շատ » տուն և վանք կրակ տուած երած. դառն դարտակ ժռ » զովուրդն մնացին, Աստուծոյ փառք տալով » Պատմէ ապա զճանապարհորդութիւն իւր յարեւմուտս ընդ Փռանկաց դեսպանին, ընդ Ռուսաստան, Լեհաստան, Գերմանիա, Լուսիտանիա, Սպանիա և Իտալիա, մինչեւ ի Հռովմ, երեքամեայ ուղեւորութեամբ (1610). դարձ

առնէ ի Գրագով քաղաք Լեհաց, և կրօնաւորի ի վանս Դոմինիկեանց. յետ երից ամաց վերադառնայ ի Հռովմ և ձեռնադրի քահանայ (1614)։ Աստ սպառնին բանք նորա. այլ ժամանակակից նորին հուշակաւոր ուղեւորն իտալացի Պետրոս Della Valle, ծանուցանէ, զի Օգոստինոս դարձ արարեալ յերկիր իւր, յետ սակաւուց (1617) միւս անգամ գնաց յարեւմուտս, դեգերեալ յայլեւայլ արքունիս վասն պիտոյից վանորէից իւրոց. և յամին 1619 իբրեւ նուիրակ նոցին եկեալ ի Սպահան՝ մատոյց առ Շահաբա՝ Թուղթա ի Գահանայապետէն Հռովմայ և ի Թաքաւորաց Փռանկաց և Սպանիոյ, վասն պաշտպանութեան քրիստոնէից։

Մի ի վերոյիշեալ շարչարակից Հարցն, Հ. Մատթէոս Ապարանեցի՝ էր ի Հռովմ յամի 1630 - 4, որպէս ինքնին գրէ, իբրեւ խոստովանահայր և հրահանգիչ Հայոց՝ քահանայից և աշխարհայնոց։ Անդ ի Հռովմ ի մատենի ուրեք յիշատակագրէ յամի 1643 և այլ ոք ապարանեցի դայո ինչ գիտելի. « Ես Ֆրա Յակոբս Բիսուսի, (եւ) իմ » եղբարորդի Դոմինիկոսն եկինք ի Հռովմ, արտաքսեալ » Երնջակայ գաւառէն, անօրէն իշխանէն Պարսից, որ » կոչի իմամ զուլի Սուլթան, որդի Մաղսուտ Սուլթա » նին Քանկաուլու »։ Գրէ ինչ յիշատակ և եղբարորդին այն նորա Դոմինիկոս, որ ամաւ յառաջ եկեալ էր ի Հռովմ յուսումն լատին լեզուի։

Հանգոյն եկեղեցականաց և աշխարհիկ Ապարանեցիք ոչ սակաւք՝ եկեալ են ի Հռովմ, և ոմանք անդէն Թաղեալք յեկեղեցւոյ Հայոց, որպէս Թովմաս ոմն, յամի 1683, որոյ այս է տապանագիր.

Այս է տապան Սէվատուն որդի Թումասին Ապարանեցի. — Հանգեալ ի Տէր Թովին ՌՈ-ԼԳ.

Հարիւր ամաւ յիտոյ յայտնի անդ Յովնաննես ոմն որդի Թաղվերտիչի, որպէս յայտ առնէ տապանագիրն.

D. O. M.

Այս է տապան Ապարանեցի
Թաղվերտիչի որդի Օվանէ
սին, որ հանդեաւ ի Տէր լ
Թուն ՌՉԼԲ, փետվրի ի Գ.
Ով ոք ասիցի մի Հայր մեր
Եւ մի Ողջոյն վարձս Աստուծոյ առէ.
Ամէն.

Յայնմ ժամանակի էր ի Հայս անուանի քարոզիչն իտալացի Պիոլոս Պիրոմալի (Piromali), եկեալ յԱպարաներ յամի 1632, և զամս 22 կացեալ ի Նախնաւան, և ի գաւառի անդ Միարանոզաց, որոց և եպիսկոպոս եկաց յետոյ (1684). ուսեալ էր զհայ լեզու և գրէր, այլ

1 Սա ինքն Թուի գրիչ յիշատակարանի բանիս ի Ճալոց գիրս իւրեանց, յամի 1631. « Ես Ֆրա Մաթաոսս դպիր օրհնեցայ յունիս »

բազում անգամ և առաւելազանց վիճարանութեամբ. վասն որոյ և հարկ եղեւ դառնալ նմա իւր հայրենիս յիտալիա և անդ մնալ։ Առ սովաւ Հ. Դոմինիկոս Նազալեան հաստատեաց յԱպարաներ վարժարան մանկուոյ ձեռննորութեամբ Սրբազան Հայրապետին Հռովմայ Ը. Ուրբանոսի և Հաւատաստիւ ժողովոյն, յոր շէր յալողեալ Պիրոմալի, որպէս և ոչ այլք յառաջագոյն առաքեալք ի Գրիգորէ ԺԵ. (1621 - 3), որ սահմանեալ էր յայս սակաւ տալ 800 ոսկի։

Յաջորդ Պիրոմալիայ Մատթէոս Յովնաննիսեան, որ զամս բազումս աթոռակալ էր վիճակին, այր յաջողակ և եռանդուն, ի Հայրապետէն Հռովմայ և ի բազում պետութեանց դեսպան կարգեցաւ առ շահն Պարսից. զոր և յորդորեաց և յաջողեցաւ առաքել փոխադարձ դեսպան առ նոսա զերկուս յիւրոց միարանից Հայոց. և յերթալն միւսանգամ առ շահն ի Գաղուին վասն խնդրոյ իրիք, հակառակորդքն արքունցին նմա դեղ մահու, և մարմինն բարձեալ բերաւ և մեծահանդէս չքով Թաղեցաւ առաջի բեմի եկեղեցւոյն Ամենայն Սրբոց. (1674)։¹ — Առ սղօք յայց ելին Ապարաներոյ և այլոց վանորէից

» Ի՞նչ, Երեւոյն Յովնան Մկրտչին տօնին. օգոստոս ամսին ի Լ. Օգոստինոսի եպիսկոպոսի տօնին կիսաաղակաւ օրհնեցայ »։

Միաբանողաց՝ փուսնկ ուղեւորք. նախ Դաւեանի, զորոյ զգուծութեան բանս նշանակեցաք ի վեր անդր. ապա Շարտեն որ Սպարաներ անուն ստուգաբանէ՝ յայտարարեալ, իբրեւ վասն շահարերութեան արգաւանդ երկրին, Champ fertile. Յայսմ ժամանակի նորոգեցաւ եկեղեցին Ապարաներոյ հարուստ հանգանակութեամբ ոսկւոյ, զոր շնորհիւ թագաւորին Սպանիոյ վերոյիշեալն Հ. Յակոբ Յիսուսի մականուանեալ՝ ի Կէթկոյ և Հ. Անտոն Ապրաւկանցի, ձրի նաւարկութեամբ երթեալ (զկիսով Ժէ դաբու), հաւաքեալ էին յԱրեւմտեան շնչիկս (Ամերիկա), և մասամբն հատուցեալ զպարտս իւրեանց, և 12,000 դուկատ եղեալ ի շահ ի վենետիկ, ուստի ընդունէին միաբանքն և յետ աւերման վանացն, նա և ցամա 1781, զշահ կիսոյ այնր գումարի. — Ի սմին ժամանակի և ազգային մատենագիր մեր ի լատին լեզու՝ Պետրոս Պետիկ, եկեալ ի Հոովմայ՝ ընդ Մատթէի, եկաց զամս ինչ ի գաւառիս Երնջակայ, յԱպարաներ և յայլ վանորայս, զորոց տայ և ծանօթս. և զաւանէս ասէ 300 տունս ունել Հայոց, մէն 20 կամ 15 կամ 10 և առ նուազն 5 բնակչք, զորս ոչ բաւէր տանել եկեղեցին, վասն որոյ ցանկային ընդարձակել. կառուցեալ էր յանուն Ս. Յակոբայ Առաքելոյ, այլ սովորաբար կոչէր յանուն Ամենայն թրոց. վանականքն էին Հարք երբեմն 10 և երբեմն մինչեւ 30. էին յաւանին և 60 տուն մահմէտականաց: Ի նոյն ամս (1673-4) եկն անդր ի Հոովմայ իբրեւ Դուրիակ և քննիչ՝ Հ. Պիսկոպ (Piscopi) Նեպոլիտեցի Քարոզիչ, որ և դեւպան առ շահն երթալոց էր, որպէս և այլ անգամ գնացեալ էր. և գումարեաց ժողով համբռն վանականաց ամենայն վանորէիցն, և յետ մահուան Մատթէի՝ գնաց ընդ Պետիկայ առ շահն. — Ի նոյն ամս (1673) էր յԱպարաներ Հ. Գրիգոր Ծործորեցի, թարգմանիչ վարուց Սրբոց Դոմինիկեան կարգին և այլոց գրոց:

Սակաւ ամօք զկնի յիշի վանահայր Ապարաներոյ Հ. Օգոստինոս Բաջնց (1684) եղբորորդի համանուն եպիսկոպոսին. և Հ. Բենեդիկտոս Բազումնց (Pazon գրեալ իտալերէն), որ յամի 1688 էր ի վենետիկ և առնորդ զտոկոսիս 2800 վենետիկեան դուկատից եղելոց անդ ի շահաբեր պաշտօնարանի ուրեք, վասն պատարագաց եկեղեցւոյ վանաց իւրոց:

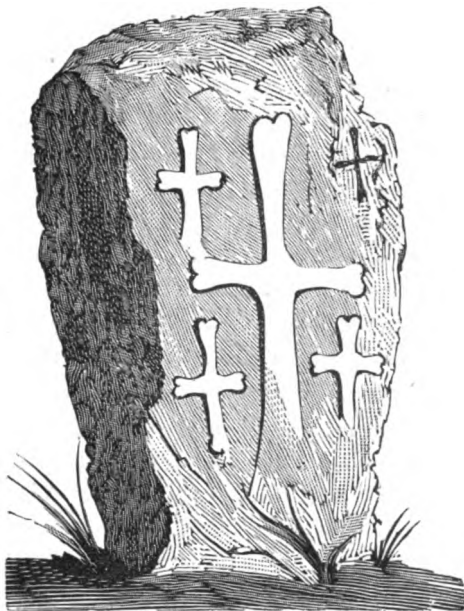
Յամարանի 1692 ամին (26 յունիսի) եկն յԱպարաներ Հ. Վիլլոդ. Յիսուսեան, և սքանչանայր ընդ առատութիւն և ազնուութիւն պտղոց երկրին, հանգոյն Շարտէնի և Դաւեանայ, և քաղաքերագոյն քան զամենայն կողմանս շայաստանի ասէր, դրուատելով մանաւանդ զծիրանն, որոյ հանգոյն ոչ ուրեք գտանի ազնիւ և առատ, և ծառքն մեծամեծք էին հանգոյն կաղնեաց անտառի. ի գիշերի թօթափէին անբաւ պտուղ, և ժողովեալ և չորացուցեալ աւուրս ինչ ամբարէին ի պահեստ ողջոյն ամի և ամաց իսկ բազմաց. յեփելն առնուին գաւառիցն գոյն և համ իւրեանց. իսկ օշարակ նոցին առանց չաքարոյ և մեղու լաւագոյն էր քան զհերոպական քաղցրաւենիս. Գովէ և զազգ պերկանդ չաքարահամ տանձի, որպէս յիշեցաք ի նորածութեան գաւառիս. — Սակաւ աւուրքք յառաջ անցեալ էր ընդ Ապարաներ և այլ

ոմն Յիսուսեան (P. Bauvoillier) իբրեւ դեսպան երթալով առ շահն. ի ձեռն սորա խնդրեալ էին միաբանքն՝ յետ հնձոց վճարել զսակն արքունի առ կուսակալն Դավրիժու, որ և հաւանեալ էր. այլ որդի նորա Միրզա ի հով ելեալ ի կողմանս աւանիս, խստագոյն պահանջեաց զհարկն. և իբրեւ ոչ ունէին առ ժամն հատուցանել, հրաման ետ զօրականին պատել պաշարել զվանսն, սպառնալով մի՛ մեկնիլ ի գեղջէն մինչեւ առցէ անթերի. միաբանքն, որպէս սովոր էին յայսպիսի դէպս, փախուցեալ փակեցան ի սենեակս իւրեանց, զոր չէր օրէն բռնաբարել Պարսից և միսիլ ի ներքս: Ի՛կ հիւրք նոցա Յիսուսեանք ոչ գիտելով զայսպիսի օրէնս՝ ի լսել զսղմուկն ելին արտաքս, և ձերբակալ եղեալ շղթայակապ արգելան ի սենեկի ուրեք ընդ պահպանութեամբ երկուց զինուորաց: Եկն յայնժամ հրամանատար զօրականին ընդ գեղաւազի Հայոց՝ քննել և տեղեկանալ, թէ ոչ իցեն արգելականքն. և մինչ դեռ խօսէին՝ հնչեաց աղաղակ մեծ ամբոխի ի սրահին. բազմութիւն կանանց Ապարաներոյ միաբանեալ զային զերծուցանել զկապեալսն. ի սպառնալ պահպանացն վարել ի բաց նաեւ հրացանութեամբ, նոցա ոչ ինչ զանգիտելով յառաջ դիմէին. փութացան պահապանքն անկանել ի սենեակն, և զդուռն ընդդէմ փակել. այլ աներկիւղ կանանոյն խորտակեալ զդուռնն ի ներքս խուժեցին, արձակեցին զկապեալսն, և նոցին կապանքք կաշկանդեցին զօրականսն պահակս. քանզի հրամանատարն ահաբեկ լեալ՝ ընդ պատուհանն ոստուցեալ զերծեալ էր. իսկ կանայքն յաղթողաբար մուծին զՀարան ի բնակարանս նոցա, և միաբանքն թագուցեալք ելին արտաքս: Յայս վայր գործ քաջութեան կանանց ազգի. բայց արքն ի խժդժագոյն արկին գործ գնեալ ի վրէժ հարստահարութեան Պարսից. հանեալ ի գերեզմանէ ըզդիակն երկօրեայ թաղելոյ աղջկան միոյ, և վիրաւորեալ և արիւնաներկեալ արկին առաջի դրան մենաստանին, գուժելով եթէ զօրք Միրզային արարին զայդ. յորմէ լցաւ խռովութեամբ աւանն համբռն. և սոսկացեալ Հարցն Յիսուսեանց փութացան խոյս տալ ի տեղւոյն և գնացին ի Զահուկ. Եթէ սակաւ երբեք այսպիսի պընդութիւն ցուցանէին բնակք գեղջիցս, այլ հարստահարութիւն և հալածանս ստէպ կրէին ի թուրքոց և ի Պարսից, որպէս ցուցաւ և այլուր և ցուցցի եւս:

Յետին ծանօթ վանահարք Ապարաներոյ են Յովնան. նէս, յամի 1695, Տէր Պետրոս տէ Մարիա Միրզեցի, ի 1698. Միքայէլ ի 1703. Յովնան, ի 1705. Հ. Թովմաս ի 1725, որ ստորագրէ յաղերսագրի ուրեք առ ժերակոյտն վենետկոյ. « Ես Ապարաներոյ վանից մե » ձաւորս Պ. (Պատրէ, որ է Հայր) Թոմասս որպէս ի » վերոյ »: Առ սղբք յիշի յամի 1708 Տէր Յովնաննէս Ապարնեցի, ոչ վանական, որ ի Մարսիիա գոլով՝ ընդօրինակեաց զԱստուածածնի Ժամագիրք անուանեալ գիրս, որ և տպագրեցաւ անդ ի նմին ամի: Աստի և անդըր ոչ գտի առանձին ինչ յիշատակս զԱպարաներոյ և զվանացն, որք յայտ է թէ հանդերձ այլովքն ի քաղաքական չիթոս և ի հակառակընդդէմ պատերազմունս Պարսից՝ լքին իսպառ զգաւառ իւրեանց և մեկնեցան

յարեւմուտս կոյս ի բաժին Օսմանեանց. բայց վաղու ուրեմն սկսեալ էր նուազումն աւանին, զի յորում ի սկիզբն ԺԷ դարու 800 տունս համարէր Ֆրիտոն, Պետիկ յետ եօթանասուն ամաց 300 տունս ասէ, և այլ ոմն յետ դարուն (1699) միայն 200 տուն. նուազագոյն եւս գրէ Հ. Դովինիկն Ազարեան յամի 1654, 150 տուն և ուրիս 1800. ըստ այսմ և Ֆրիտոն 500 ոգիս չափահասս:

— Իբր կիսով մղոնաւ հեռի յԱպարաներոյ ի վերայ պողոտային կայ սահմանախաւ մի յորում էր կարծեմ և արձանագիր կանգնողին:

114. Սահմանախաւ յԱպարաներ.

184. Կիսով մղոնաւ եւեթ ի հարաւոյ Ապարաներոյ, յահեկէ գետոյն Երնջակայ է ԲՈՆԱ գիւղ, ոչ մեծութեամբն ինչ այլ նախերիցութեամբ նշանաւոր ի չէնս Միաբանողացն, հայրենիք գոյով պարագլխոյ նոցին և հեղինակի, այն ինքն է Յովնաննէս վարդապետ, առաջնորդ հին վանաց ՔՈՆԱՅ, քեռորդի գեղաւազին (որ կոչէր Գէորգ և կին նորա Էլթին կամ Էլթիկ տիկին). էր նա մի զլիսաւոր աշակերտաց հաշակաւորն Եսայեայ Նչեցւոյ, և նորին թելագործութեամբ գնացեալ ի Մարաղա, յամի 1338, առ Բարդղղիմէոս եպիսկոպոս Պոլնիացի Դովինիկեան, աշակերտեցաւ նմա, և ուսաւ զլատին լեզու, և բերեալ զնա ընդ իւր ի ՔՈՆԱ (1330) ինքնայօժար կամօք, և ոչ եւս խրատու Եսայեայ վարդապետի, այլ և համախոհութեամբ այլոց 12 վարդապետաց և քահանայից և աշխարհայնոց հաստատեաց զկարգն Միաբանողաց Հայոց, ըստ ծիսից ինչ լատին եկեղեցւոյ և ըստ կանոնաց Դովինիկեանց, յոր մեծապէս սատար լինէր քեռի նորա Գէորգ. և մեծաւ եռանդեամբ վառեալ՝ յաւուրս 60 կամ 70 կանգնեցին եկեղեցի մի յանուն վերափոխման Ս. Աստուածածնի, զոր ոմն Ս. Եղիսաբէր կոչէ, ի բարձրաւանդակ քարատափին, յեզր գեղին. ուր յետ ամաց երից (1333) թաղեցաւ յար-

գութեամբ Բարդղղիմէոս, կրեալ ոչ սակաւ հալածանս յայլադեմից եւս, այլ յետ մահուն բազումք և ի նոցանէ գային յուխտ գերեզմանին, և պատուէին որպէս սքանչելագործ. վասն որոյ և ծակ արարեալ ի սնարս քնարանին, զրգալաւ հանէին ի հողոյն և տանէին ի բ՛շկու. թիւն մինչեւ ի յետին ժամանակս շինութեան տեղւոյն. որ իբրեւ խմբարան Միաբանողաց և կացուրդ Բարդղղիմեայ և Յովհաննոս՝ բարգաւաճ դտաւ զառաջինն, և ի սակաւ ամս թարգմանեցան և գրեցան բազում մատենք ի լատինէ. որպէս, մասն Աստուածաբանութեան Թովմա յի Ակոնիանցոյ և Ալքերտի, Գիրք Առաքիկոսեանց և Մոլոքեանց, Գիրք Դատաստանաց, Սոք Պետրոսի, Քաղաքագիրք, Ժամագիրք և Ճաշոց Դովինիկեանց, Գիրք յաղագս Հոգւոյ, և այլն: Գլխաւորք թարգմանչաց էին ինքն Բարդղղիմէոս հմուտ պարսկերէն լեզուի, և Յովհաննէս առաջնորդն, Պետրոս Արագոնացի ազգաւ, որ համարի և հեղինակ Դատաստանաց գրոցն, Յակոբ ոմն, և միւս Յովնաննէս վարդապետ: Գտանին բազում ուրեք ոչ միայն թարգմանութիւնքն, այլ և առաջին օրինակք գրոցն՝, գրեալք յամս 1344-Տ: Ի յիշատակարանս նոցին, որպէս (Դատաստանաց գրոց, ասի) յամի 1331, « Թարգմանեցաւ գիրքս Դատաստանացս ի լատին բար- » բառոյն ի հայս, հաւաքեալ ձեռամբ Ֆր. Պետրոսի ազ- » գաւ լատին և աշխարհաւ Արագոնացի, ի կարգէ Քա- » ռոզողաց Սրբոյն Դովինիկոսի, որոյ թարգման էր Յա- » կոբ վարդապետ ազգաւ Հայ, և նա ի կարգէն Քարո- » ղողաց Ս. Դովինիկոսի, ի վերին վանքս ՔՈՆԱՅ, ընդ » հովանեաւ Ս. Աստուածածնի, որոյ առաջնորդ և հո- » ցարարծու էր Յոհան վարդապետ, որ մականունն կո- » չի ՔՈՆԱՆԵԳԻ. յորոյ անուն շինեցին զսուրբ ուխտս աս- » տուածասէր և բարեպաշտ Պարոն Գորգն և ամուսին » իւր տիկին Էլթին. և սգբա երեքին, Յովհան վարդա- » պետ և պարոն Գորգն և տիկին Էլթին, ինքնայօժար » կամօք նուիրեցին զվանքս՝ կարգին Քարդողաց Սըր- » բոյն Դովինիկոսի, տուրք յաւիտենական: Արդ վեր- » ասացեալ վարդապետն Յովհաննէս՝ եղեւ պատճառ » բազում բարութեան. զի ժողովեաց աստ վարդա- » պետք ի Լատինացւոց և ի Հայոց, տաժելով վասն » ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ, և թարգմանէ գիրս բա- » զումս ոգեշահս և լուսաւորիչս »: Ի նմին ամի (1331) » ի նոյն վանս թարգմանեալ Յակոբայ վարդապետի գՔա- » ռոզգիրսն, գրէ յետ այլոց բանից. « Հասայ առ ոտս » առն Աստուծոյ Տէր Բարդղղիմէոսի, իբրեւ ծարաւած » ոք գտեալ ջրհորս ի կեանս լի կենդանի ջրով, և խեցե- » ղէն բեկեալ ամանով հանի սակաւ մի յաղբերէս, և զու » վացուցաւ զպապեղումն մեր. զի Տէր Բարդղղիմէոս ու- » սեալ էր զպարսիկ լեզուն. նա և ես սակաւ մի ծանօթ էի » պարսիկ լեզուին. որով զգիրքս զայս բազում ջանիւ փո- » խեցաւ ի Հայս, ի գեղեցկանիստ երկիրս որ կոչի Երնջա- » կոյ, ի գեօղս ՔՐՈՆՈյ, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածա- » ծնին, որ նոր շինեցաւ զօրութեամբ Ս. Կուսին, յեօ- » թանասուն օրն: Եւ այս ամենայն բարութեանցս եղեւ » պատճառ ուսումնասէր և արիալան վառեալ աստուա-

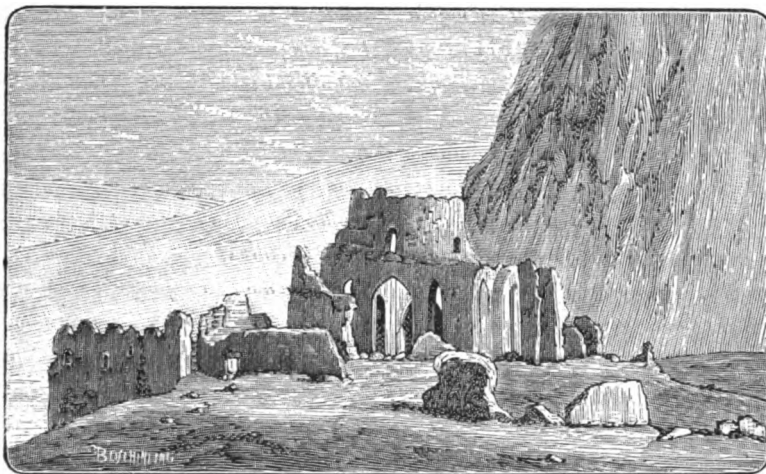
1 Որպէս ի գր. տան Էլթիմանի նշանակեալքն թիւք 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100

« Ժայռին հրովն ի սէր միաբանութեան սուրբ եկեղեցւոյն
 « Հռոմայ՝ Յռհան վարդապետ, որ Քրոնեցի կոչիւր,
 « եւս որ յոյժ հմուտ եղեալ էր ի մէջ ընկերաց իւրոց
 « Հայաստանեայցս ուսման. և այնու ոչ լցաւ փափաք
 « բանասիրութեան իւրոյ, զի առեալ էր սակաւ մի գնաւ
 « շակ գիտութեան Հռոմայեցւոյն... երբոր ի նոցանէ պլւ
 « տուղ գեղեցիկ և ողկայգ բարեհամ լծակաւ բազում նեւ
 « ղութեամբ, զվերոյ գրեալ այրն Աստուծոյ զՏէր Բար-
 « զուդիմէոս, և բնակեցոյց ի գեօղս Քռնայ, ծառայեւ
 « լով նմա իբրեւ մի ի Սրբոցն. և ետ չինել զհրաշլի եւ
 « կեղեցիս և զբնակութիւնս՝ բարեպաշտ առն պարոն
 « Գէորգ առաջնորդի գեղջս Քռնայ » և այլն։ — Մխի-
 թար Ապարանցի զվարդապետս զայս Բակոր՝ կոչէ
 « Ճարտասառ և խորիմաց քարգմանող » և սորա և տա-
 ղաշափ արուեստակեալ յիշատակարան թարգմանու-
 թեան ժամագրոց, յամի 1338, որոյ զոյգ տողազուխ
 տառք կապեն « Յոհան վարդապետն որ կոչեցեալ Քռնեւ
 « ցին », և անավերջ տառքն՝ « Բակորոս քարգման ի

« կարգէ Քարդոգոսցն եր » և միջին՝ զնոյն զվերոգրեալ
 բանս յիշէ, յաւելլով և զայլ ոմն,

« Նա և ուղղափառութեան ամոռն Մարգարէ
 Ներհուն դասէ յայսում խըմբէ,
 Է ընտրեալ յոյժ նպատաւոր,
 Եւ ի հանգէս մարտի քաջ զօրաւոր » :

Ոչ հեռի առաջ թուին և « կարապետ ոմն Յովնան
 » նաւանցի ի յազգէ Գնծկանն, » որ գրէ ի նոյն վանս
 Քռնայ զԱռաքինութեանց գիրս, և Ծր. Դոմինիկոս՝ որ
 ընդօրինակէ զՍուր Պետրոսի անուանեալ հաւաքածոյ
 գիրս։ — Ոչ միայն Միաբանողքն այլ և օտար վարդա-
 պետք հանգիպին աստ ի նմին իսկ ի ժամանակի կեն-
 դանութեան Բարդուղիմեայ. որպէս յամի 1333 գրէ ոմն
 փափաքող ստացման և գրել տուող Աստուածաշունչ
 գրոց, « Ներսէս, անուամբ վարդապետ, բայց գործով
 » վերջացեալ հող և մոխիր վարդապետաց, որդի Վահրա-
 » մայ յախարհէն Տարօնու, ի գաւառէն Սաննու, ի վա-
 » նացն Ղազարու, ի գեղջէն որ կոչի Կոռ... (յետ բա-

115. Ալեքսի Քռնայ փանից եւ Բօլոշաք.

զում ուրեք երթալոյ ի հաւաքումն դրամոյ վանս գրոցն)
 « պնդեցի զմէջս իմ և ուղղեալ գնացի ի Քռնայ առ
 « Սուրբ եպիսկոպոսն Տէր Բարդուղիմոս, և առ վարդա-
 « պետքն Հայոց որ առ նմա կային յայնժամ. և Մարգա-
 « րէ վարդապետ չէր անդ՝ որ կազմող էր գրոց, այլ գնա-
 « ցեալ էր ի Ճահուկ », և այլն։ — Որպէս յայտ է ի պատ-
 մութենէ, յետ մահուան Եր. Բարդուղիմեայ՝ Յովհան-
 նէս առաջնորդ Միաբանողացն գնացեալ առ Քահանա-
 յապետն Հռովմայ՝ ետ հաստատել զկարգն. և առա-
 ջնորդ նորին ծանուցեալ, հովուեաց նովին ժուրթեամբ
 մինչեւ ի սկիզբն 1348 ամի, յորում հանգեաւ (ի 6 յա-
 նուարի), և հաւանորէն թաղեցաւ ի նմին եկեղեցւոյ
 Ս. Աստուածածնի. զուցէ նորա իցէ մի յերկուց գերեզ-
 մանաց որ ցարդ տեսանին անդ։ Եթէ ամսօք յառաջ
 վախճանեալ էր (յ '3 յունիսի 1347) Հ. Պետրոս Արա-
 գոնացին, այն ինչ աւարտեալ զԹարգմանութիւն Եթէ
 Խորհրդոց՝ գրոց Ս. Թմայի Ալուինացւոյ, գործակցու-
 թեամբ Հ. Յակոբոսի յաջող Թարգմանչին։ — Զիք երկ-
 բայել զի ի սկզբան անդ՝ Քռնայ էր առաջնորդարան կամ

մայրավանք Միաբանողացն, և Նախճաւան՝ եպիսկոպո-
 սարան նոցին. այլ յորժամ փոխադրեցաւ անտի աթոռ
 եպիսկոպոսին յԱպարաներ, Թուի և գաւառահօրն ի
 վանս սորին հաստատեալ։ Իսկ ի Քռնայ՝ որպէս և ի
 նոյն իսկ ի մայրավանսն՝ կայր սոսկ վանահայր, զոր օրի-
 նակ և յիւրաքանչիւր ի վանորէիցն, Պրիոր (Prior) կո-
 չեալ և գրեալ լատին ձայնիւ, ըստ օրինի Դոմինիկեանց
 և այլոց արեւմտեան միանձանց՝ Առաջնորդ կամ Մեծա-
 ւոր նշանակելով, զոր մեք սովորաբար վանահայր ասեմք.
 և գտանեմք ի Քռնայ սակաւս ոմանս յիշատակեալ, նախ՝
 յետ Յովհաննոս՝ ի կէս ԺԶ դարու, յորում ժամանակի
 գեղջաւագն էր Պրոտասիս,

1540 Հ. Թովմաս

1600 Հ. Դոմինիկոս, քաջ գիտնական կոչեցեալ.

1646 Հ. Մատաթ Մուրախա կամ Մորազա

1671 Հ. Դոմինիկոս Խօշկաչինեցի

1696–1705 Հ. Ազարիա

1723 Հ. Թովմաս

1756 Հ. Ազարիա Ակուան. վերջինս այս յետ աւեր-

ման վանացն էր ի Զմիւռնիա, և ոչ ասի վանահայր: — Ի վերոյգրեւոցդ Հ. Մատաթ Մորաբա յամին 1646 էր ի Պարիզ, ի խնդիր նպաստի վանորէիցն հարստահարեւոց, և ետ Դոմինիկեանց Ս. Ոնորիու (St. Honoré) Թաղի, հայերէն գիրս եկեղեցականս:

Գլխաւորութեան Քոնայ վանաց յառաջնումն անդ դարու հաստատութեան կրօնին, վկայէ և Գրիգոր Տաթեւացի ի յիշատակարանի իւրագիր Պարապմանց գրոց Ս. Արարիկ, յամին 1379, ըստ իւրում ոճոյ մեղադրութեամբ յիշելով զընծիւղել քաղկեդոնական դաւանութեան « ի կոչեցեալ գիւղն Քոնայ՝ շրջաքնակ գաւառոք... » (ուր առեալ ասէ զգաղափարեալն զայն գիրս) ընթալ « ցաք ի վերոյ ասացեալ գաւառն, և պարսաքարեալ սո... » վաւ հարաք զ... ճակատն »: Եթէ անդ էր դիպեալ Մխիթարայ Ապարանեցւոյ հակառակորդի նորայոցն, զիարդ արդեօք կատարէր ճակատամարտն պանծայեալ: — Եւր յՊ դարու 70 տունք Հայոց էին ի Քոնայ, յորս 200 հազարընկալք. 15? տղայք, ի վանսն 5 Հարք, 2 սարկաւադունք, 3 աւիրք, 10 գործաւորք: Բնակէին անդ և 40 տուն մահմէտականք: Եւտ 70 ամաց գրեաթէ ի սպառնուազեալ էին քրիստոնեայք, և յամս 1654, 1671, 1691 երկու տուն միայն յիշի Հայոց և ոգլք տասն. բայց զեկեղեցին և զվանսն տակաւին պահէին, որպէս յայտ է և ի յիշատակէ վերոյնշանակեալ վանահարցդ. առ սաւտիկ հարստահարութեան հակառակողացն և այլազգեաց՝ սակաւաւոր մնացեալքն ի Քոնայ ասին շրջեալ ի դեն պարսկական, յորոց սերեալ համարին և այժմու 80 կամ 85 տունք պարսկադենք այգեգործք. զորս ցասկոտըս և կռուարարս բարուք ասեն լինել, վասն որոյ և կոչին յայլոց զեղլից Տէրի-Քոնայ (յիմար կամ գիծ Քոնայի): Եւսմի 1671 Պետիկ աւելի քան 160 տունս ասէր մահմէտականաց ի Քոնայ:

Եկեղեցին այն շինեալ յամի 1330-1 յամիսս երկուս, է չափաւոր մեծութեամբ, քառակուսի ձեւով, աղիւսակերտ, երկուս ունելով սիւնս և երկուս որմասիւնս, այլ գմբէթն արդ անկեալ է. հինգ դրունք են, և երեք խորանք և սեւանք, և բաղում խորշք քանդակազարդք, որ թոին նշխարանոցք Սրբոց, զի վկայի լինել անդ յուլովից նշխարաց. կոթող մի է ի միջի տաճարին, որպէս և արտաքոյ մեծի դրանն, որում մերձ ի ներքս երկու գմբէզմանք են. մին կարծեցաւ յոմանց լինել Եր. Բարդուղիմայ, այլ հին գրիչք ասեն զնա թաղեալ ընդ սեղանով միով կամ հուպ սեղանոյն: Երեւին և հետք վանացըն յարեւմտեան և հիւսիսային կողմանս եկեղեցւոյն, իսկ ի հարաւայնումն կից նմին մնայ աւերակ կամարակապ պաւթի կամ սենեկի մեծի, երկայն քան զեկեղեցին, այլ կարի նեղ քան զայն: Կոշտաքեր անուանեն արդ զեկեղեցիս զայս, և դիմեն յուխտ, և որպէս ասի ընդունին բժշկութիւն խելագարք և նմանիք, այլ և անասունք կատաղեալք. ի սակա նշխարաց Հոփսիմեանց բերելոց յայս գաւառ, կարծէ նոր տեղաքննողն (Արիստ. եպիսկոպոս Սեդրաք.) զանուեն Կուսաբեր. սակայն ռամկական աղաւաղանք են Լեւնաքեր կոչման, զի այդպէս մակ-

անուանէր եկեղեցին այն Ս. Առտուածածնի, յոր խօսուրն դիմէին ուխտաւորք՝ քրիստոնեայք և մահմէտականք յամենայն կողմանց գաւառին Նախճաւանի և ի հեռուստ եւս, որպէս պատմէ ակնաստեան Պետիկ (1671-5). քահանայքն ընթեռնութիւն ի վերայ նոցա աւետարան և սրկէին ջուր օրհնեալ, և նոցա ողորմ և լալով երկիւղածութեամբ ընկալեալ՝ գոչէին. « Հէյ Մէյ » յեմ անէ, անէ քէյեմ էյլէ պանէ ¹ »: և վասն այսորիկ ոչ միայն պատուէին զքահանայսն՝ Քէշիչ-պապս կոչելով, այլ և ոչ մերձենային ի կալուածս եկեղեցւոյն՝ յայգիս և ի սլարտէզս. նա մանաւանդ ի շքաւորել նոցին՝ սատարէին առ ի վճարել զսակն արքունի, զոր ծանրացուցեալ էր հարկահանաց մինչեւ ի 100 սակի կայսերական (Imperial). և ոչ տեղացիք միայն, այլ և եւրոպէացիք, առաքէին նուէրս. որպէս երբեմն Աննա Թագուհի Սպանիոյ (կին Գ. Փիլիպպոսի) առաքեալ էր սկիհ մի և բաժկամանս, ի ձեռն Հ. Թումայի Թաթուլմենց: Պատմէ նոյն Պետիկ և պանշելիս առ իւրեւ իսկ եղեալ, կնոջ միոյ Շոռթեցւոյ երկամեայ մանկիկ գոլով ախտացեալ անբուժելի, յետ միանգամ բերելոյ զնա ի Լեւնաքերն՝ ի կախարդասար հեթեթանս դիմեալ, և կշտամբեալ վասն այնր ի տեղեան, ապաւինեցաւ վերստին առ նոյն Լեւնաքեր Տիրամայրն, և վաղվաղակի առողջացաւ մանկիկըն, զոր և թափօրիւ և ջահիւք լուցելովք բերեալ էին ի տունարն, ուր հանդիպեցաւ պատմողն և զգուեաց զաւրդայն, մինչ սա համարձակ մարդէր զերբեմն կարկամեալ Թաթկունսն:

Մենաստանս այս Քոնայ՝ ըստ դրիցն համեմատելով՝ կոչեցաւ Վլերին, զի ի հարաւոյ նորին սակաւութի բացեալ ի ծայր ազարակացն, ի ստորեւ՝ ըստ գնացից գետոյն և ի դաշտավայրի՝ կայ մնացուած Հին Վանացն, որպէս և տեղացիք կոչեն զայն Թուրքարէն՝ Ղասրմի գիլիսէսի (հին եկեղեցի). սակաւ ինչ որմունք հիման փոքու եկեղեցւոյ կանգուն կան արդ, կոփածոյ քարամբք և կրով: Արձանագիր ոչ յայտնեցաւ և ոչ ի միում յերկոցուն վանացս կամ եկեղեցեաց: Եւրեւելից կողմանէ վերին վանացն գրեաթէ կից յորմն փորեալ և պատեալ է աւազան ագուզայիւք հանդերձ, ի հաւաքումն ջրոյ ի պէտս անդաստանաց: — Ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն ի բլրակի միում կայ գերեզման մի հին, ուխտատեղի տենդաւարաց, պատուեալ ի Հայոց և ի Պարսից, ի երեւս միոյ ի հիմնադրաց վանացն և միաբանութեանն. նոյնպէս և յայլում բլրակի յԵլ. Հս. առաջնոյն՝ կան երկու գերեզմանք հնացեալ կափարջք, որոց չերեւին արձանագրութիւնք: Դարձեալ և ի խորանիստ վայրի ի հիւսիսոյ կուսէ երկրորդի բլրակիս կան բաղմաթիւ խոյածեւ և այլաձեւ գերեզմանք Հայոց, որպէս և անուանեն զնոսա այժմու պարսկադենքն (Եյմանի գէպրիստան):

185. Կիսով մղոնաւ եւեթ հեռի ի Քոնայ յարեւմտեց նորին և յամէ գետոյն՝ կայ միւս եւս անուանի գիւղ Միարանդալ, և որպէս թուի հին՝ հանգոյն Ապարանեւոյ, այն է Ապրակունիք, որոյ և ձեւ անուանն ցուցանէ բնակութիւն հին և հարուստ տոհմի, յորմէ թերեւս

¹ Ասպէս գրէ Պետիկ լատին տառիւք. Hei Meiren ane, sen hiremh heile bane. — BEDIK, p. 371.

երկրին եւս գեղքն այնպէս կոչեցան. զարդիս ի Թուրքաց կոչի Գարա գիլիսէ (Սեաւ եկեղեցի), և այս ի սակրե հռչակաւոր վանաց Ս. Կարապետի որ առ երկ կայ յարեւմտից կուսէ: Հանգոյն Ապարաներոյն Թուի և եկեղեցւոյ գեղջն Ս. Գեորգ կոչեցելոյ հին լինել. ի նոյն անուն է և վանքն՝ զոր Մխիթար Ապարանեցի վերին վանք կոչէ, անշուշտ համեմատութեամբ Ս. Կարապետի վանաց, և ասէ խնդրեալ զայն Մաղաքիայ վարդապետի Կաթայեցւոյ և ճարտարութեամբ առեալ, և հաստատեալ ի նմին վարժարան ընդ ձեռամբ Սարգսի վարդապետի, և անդ թաղեալ. այլ յետ այն կարծեմ վերստին գրաւեալ ի Միաբանողաց: Յայս անուն յիշեն միշտ սղբազ վանս իւրեանց, յորում ի սկիզբն ԺԷ դարու 13 միաբանք էին, հինգն միայն քահանայք, և երկուք կղերիկոս. իսկ տունը նոցա էին յայնժամ 100, շափահասք կամ հաղորդակալք ողիք 400, տունը մահմէտականաց 40. այլ ի կէս դարուն մի ոմն ի նոցին Հայոց՝ 30 տուն միայն ասէ իւրեանց և ոչիս 200. սակայն և յետ այնր յամի 1671 Պետիկ 70 տուն գրէ, այլ ոմն յամի 1699 տունը 40: Ըստ Զահկեցւոյ կաթողիկոսի՝ մեծ մասն ի մնացեալ Ապրակունեաց դարձան ի դեն Պարսից, և մնացին նուազունք ոմանք հաստատուն ի հաւատս իւրեանց, և մինչեւ ցմերս դար նայնպէս մնային ծերունիք ոմանք:

— Ի վանահարց նոցին յիշին յամս

1540 Յովհաննէս, առ որով գեղաւազ Խաչիկ (Ազիկ գրեալ ի լատինն)

1653 Ա. Ա.

1684 Հ. Անտոն Նազար

1695-8 Հ. Գրիգոր, որ ստորագրէ, «Եւ Յր. Գրիգոր մեծաոր Ապրակունեց փանից սուրբ Գէորգայ»:

1703 Հ. Բաղտասար

1706 Հ. Գեորգ

1735 Հ. Գովհիկոս

Եղեալ էր սոցա ի պաշտօնարանի միում վենետկոյ գումար ինչ (1800 գումարից) վանս պատարագաց, և ցկէս ԺԸ դարու ընդունէին զահն. յոր սակս եկեալ էր ի քաղաքն յայն և յետին յիշեալ վանհայրն: — Անունի եղեւ ի նոսին Հ. Անտոն Նազարեան, քեռորդի կամ որդի եղբոր Օգոստինոսի եպիսկոպոսի Բալենց, գիտութեամբ և աշողակութեամբ ի գործս. վանս որոյ Մատթէոս արքեպիսկոպոս ի դառնալն յԵւրոպիոյ (1669) դեսպանութեամբ առ շահն Պարսից, ձեռնադրեալ զսոս ի քահանայ՝ տարաւ ընդ իւր ի Սպահան, և շահն ընտրեաց զնա և զՀ. Ազարիա Զահկեցի դեսպանս իւր առ արեւմտեայս, տուեալ Թուղթս առ Պապն Հռովմայ, առ Թագաւորն Փանկաց, առ դուքս Տոսկանայ և վենետկոյ: Յուդի անկեալ նոցա յամի 1670, ընդ աշխարհն Ռուսաց, վանս պատերազմի զկայ աւին ամիսս 33, և հասին ի վենետիկ յամի 1673 (յամսեան յունիսի), ուր և մնաց Հ. Ազարիա. իսկ Հ. Անտոն յետ կատարելոյ զդեսպանութիւն իւր ի Ֆիորենցա և ի Հռովմ, զնաց ի Պարիզ. և ըստ օրինի հրահանգաց և չքոյ դեսպանաց մուծաւ

առ Թագաւորն Լուդովիկոս ԺԴ. մատոյց զգիր շահին, և ընկալաւ ի նմանէ պարգեւ 1000 տուրնեան լիւսյս: Էր նա յայնժամ ամաց իբր 35. Ժամանակակից փռանկ պատմիչ Դոմինիկեան կարգի՝ մեծամեծ գովութեամբ նկարագրէ գրարս նորա, այլ և զկերպարանս, վայելուչ, շափ հասակաւ, սեւակն, մարուեղ, կարմրաշուրթն. ազնուարարոյ, զգուշախօս, սակաւապէտ, և ամենայն բարեձեւութեամբ լի: Խնդրեցին ի նմանէ կարգակիցքն, և նա զրեաց համառօտիւ զպատճառս դեսպանութեան իւրոյ ի հայ բան, և Թարգմանեալ ի լատին՝ ստորագրէր, «*Չգրող սորա Յր. Անտոն Նազարոս ծառայ, սուրբ առ*» տուածայրանութեան լէթօր. — Fr. Antonio Nazari » L. Armeno, Ord. Pred. Apracunensi, manu propria. » An. 1674, 24 Aprili ». Անդ ի վանս կարգակցացն (ի Ս. Ոնոր/ոս Թաղի) գտեալ զձեռագիր ուղեւորութեան Օգոստինոսի Բալենց ² զիւրոյ ազգականի, գրոյմեաց ի ստորեւ զյիշատակ իւր: Յետ վանահայրութեանն ի վերոյնշանակեալ ամի՝ իբր զկնի 10 ամաց երեւի միւսանգամ յարեւմտս (1693), և խնդրէ ի վենետիկ լինել քարոզիչ կամ հոգաբարձու Հայոց, մանաւանդ զի տեղեակ եւս էր լեզուաց. բայց ոչ Թուի յաջողեալ: — Համանուն սորա և հայրենակից երիցագոյն Հ. Անտոն Ապրակունեցի, յառաջ քան զկէս ԺԷ դարու ընդ Հ. Յակովբայ Կէթկացոյ երթեալ էր յարեւմտեան Հնդկիս և հաւաքեալ դրամ ի պէտս վանորէից իւրեանց, որպէս յիշեցաւ վերագոյն, և եղեալ մասն մի ի շահարանս վենետկոյ (1653). զայն գումար Նազարեանս այս խնդրէր փոխադրել յայլ տեղի ի նմին քաղաքի: — Ի լատին և յիտալական գրուածս որ զվերոյ գրելոցս ճառեն՝ պէսպէս օրինակաւ այլայլեալ գրի անուն Ապրակունեաց գեղջս, Abbaracundi, Agraveni, Agravari, Aragenense, և այլն:

Ի գեղջէ աստի էր Աղամիր ընկեր Յիսուսեանց հանուղաց նշխարաց Ս. Հռիփսիմեանց, զոր՝ սպանողք նոցին այլազգիք՝ վիրաւորեալ ընկեցին ի Սուրիմայ-բերդ լեռնէ ի վայր ի գետակն, և ելնա անվնաս, որպէս յիշեցաւ ի ստորագրութեան տեղոյն: Աստի էր և Մատթէոս եպիսկոպոս առաջնորդ Ս. Կարապետի վանից (1674):

Զարդիս 43 տունը Հայոց են յԱպրակունիս, սակաւք ի սերնդոց հին բնակչաց, յորոց մի է տուն Սահակեանց, որ և Ֆռանկեցն կոչի վանս լատինածէս նախնեանց. շատք ի Սալմաստայ գաղթեալք են. և են զգաստ և ժիր երկրագործք, որք յաւարտելն զհունձս իւրեանց՝ երթան ի Սիսիան (Մղուկ գաւառ), և անտի ի Շարուր օգնել հնձողաց ցորենոյ և բրնձոյ, և ի հեռագոյն գաւառս, և դարձ առնեն շահուք. զոն և արուեստաւորք ի նոսին, և ճարտար քարակոյժք: — Հին եկեղեցին այն Ս. Գեորգ՝ գրեալ է հիմնովին նորոգեցաւ յամի 1868 քարիւ և աղիւսով, պահելով զհին խորանն և զսեղան. ի բրել զհիմունսն՝ յայտնեցան խաչվէմք, ի միումն Թուական ՇԱ (1053), և գտնեալ պատկեր Տիրամօր՝ Յիսուս ի գրկի: — Սակաւք հեռի ի հարաւոյ կուսէ յառապար վայրի կայ կիսաւեր մատուռն մի յանուն Ս. Յովհաննէս, ուր յամս

1 Vir per omnia compositus, rari sermonis, urbanus, paucisque contentus. — ECHARD, Bibliot. II. 632.

2 Մատենան այն պահի որք ի մեծի հասարակաց մտտեմալ բանի մայրաքաղաքին Պարիզու:

նայն կիրակամուտս յանախնն պաշտօնասէրը՝ մանաւանդ կանայք ճրագալուցութեամբ: Կային և հնացեալ խաչվէմք առ նովաւ, որպիսիք գտանին և յայլում առաւպար բարձրաւանդակի ի հիւսիսոյ գեղջն, երեք մեծամեծ արձանք, զորս և ոահմանախաչս ասեն լինել. ի միումն երեւի արձանագիր եղծեալ և թուական ՌԾԳ (1604). առ ստորոտովն սփռեալ և գրեալ է ընդ հողով ծածկեալ են բազմաթիւ գերեզմանք Միաբանողացն այնոցիկ: — Աշխարհագիր Ռուսաց 1873 ամի՝ 68 տունս մահմէտականաց եւեթ գրէ յԱպրակունիս:

186. Յարեւմտից Ապրակունեաց իբրու երիր մասամբ մղոնի եւեթ հեռի կայ անուանի վանքն Ս. Կարապետ, որ և յաճախ յանուն բովանդակ գաւառին կոչի՝ Երընջակայ Ս. Կարապետ, ի գիւր և հարթ գեղեցկատես վայրի. և որպէս յայժմուս ուխտատեղի է մերձաւոր վիճակաց, այնպէս և ի վաղուց հուսանտի լինել, թէպէտ և ոչ լսի ց'ԺԴ դար ի գիրս. այլ ընդ սկզբնաւորութեան կարգի Միաբանողաց յիշի նախ վարդապետ մի յԱպրակունեաց, ընդ ժողովելոցն առ Յովհաննու Քանեցոյ ի հաստատել զկարգն. բաղում անգամ յիշեալ հակառա-

116. Ս. Կարապետ Երեւակայ.

կորդ նոցին Մաղաքիս վարդապետ՝ նորոգեաց զվանքս զայս, յորում ժամանակի Ստեփանոս ոմն էր փակակալ տեղւոյն, և էաժ անդր զմեծանուն վարդապետն Կախիկ, այն է Յովհ. Որոտնեցի, ժողովեալ աշակերտս բաղումս, յորոց միջի մեռաւ սա յամի 1388, և թաղեցաւ առ Մաղաքիայի ի Ս. Գէորգայ վանս: Եւրոպեաց զնա զխաւոր աշակերտացն՝ հռչակեալն Գրիգոր Տաթեւացի, զամս երկուս, և խոյս տուեալ դարձաւ ի Սիսական. քան զի որպէս գրէր ինքնին ի նոյն ժամանակս,

« Հէնք Նետողաց Թամուր Լանկի
Երկիրըս մեր կրկին չարժի.
Ի սով ի սուր ի գերութիւն
Աւար առնէ զամենսին »:

Մինչեւ ցկէս ԺԷ դարու դարձեալ անհետանայ ի պատմութեան ուխտս այս. յայնմ ժամանակի առաջնորդ նա լին գլով Եսայի վարդապետ ի Կարճուան գեղջէ Մեղրոյ, ըստ վկայութեան ուսումնակցին իւրոյ Զաքարիայի վ. Վաղարշապատեցոյ, յաշակերտաց Փիլիպպոսի կաթողիկոսի, « բազում աշխատութեամբ և անհոնգիտոս » տքնութեամբ ի հիմանց ի վեր նոր իմն դրանչեւատե. » սութեամբ շինեաց գեկեղեցի Սրբոյ Կարապետին, » պարսպաւն ամենայնիւ և կոփուածոյ վիմօք և ձուլա. » ծոյ կրով »: Մերձաժամանակ նորին և ականատես Պետիկ՝ յոյժ գերապանծ վկայէ զշինուածն ¹, և զթեմն մեծավիճակ: Պարիսպք վանացն հանդերձ բրգամբք հողալէն են, իսկ եկեղեցին քարակոփ հոյակապ և գեղեցիկ,

1 Conventus est superbissimus sub nomine S. J. Baptistæ, ubi et residet.. Archiepiscopus maximæ jurisdictionis.

չինեալ յԵսայեայ, օգնութեամբ Ղազարայ վարդապետի, յամի 1658. զմբէթն միայն աղիւսալէն է, կանգնեալ ի վերայ չորից մեծամեծ սեանց, և կամարակապ երկուստեք սեղանոյն են կրկնայարկ աւանդատունք կամ

մատրունք. ի միումն պահին պատուական նշխարք Սրբոց, և ներքնատունք ընդ նոքօք, յորս դտան ձեռագիր մատեանք առ մեզք: Ի վերայ դրանցն կան խաչվէմք, ի միումն գրեալ յամի 1475.

Սուրբ Խաչս յիշատակ է Տէր Աղարիայ եպիսկոպոսին եւ ծնողաց նորին, հաւրն Աթոռնդաշին եւ մաւրն Փայխաթունին. յիշեցէք ի Քրիստոս. ԹՎին ԶԻԴ.

յայտ է Թէ ի նախնի շինուածոցն պահեալ և ազուցեալ է աստ վէմն այս. ի վերայ միւսոյն գրեալ յամի 1608.

Սուրբ Խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս Մահտեսի Կիրակոսի և ծնողացն Շահումին... ԹՎ. ՌԾԴ.

Ի գմբէթին և ի վերնակողմն խորանին երեւին պատկերք ծին (արեւմտայնոյն) կայ խաչարձան և գիր ի ներքոյ և դեղանկարք: Երկու գրուներ են տաճարին. ի վերայ մե, ի միջակի խաչին.

Եսայի և Ղազար վարդապետ շինողք ԹՎ. Ռ...

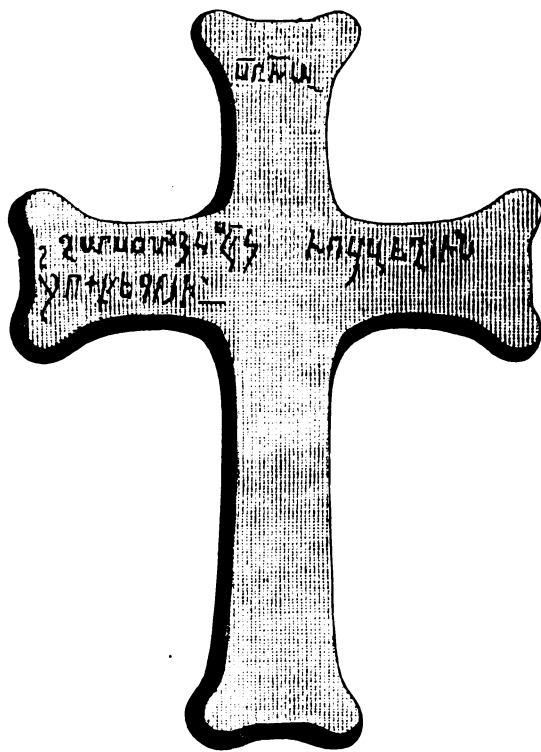
† ԹՎ. ՌՃԷ.

որ է 1658: Յորմն հիւսիսակողմանն եւս ի վերոյ պատուհանին կայ խաչվէմ և արձանագիր համառօտ 1655 ամի.

Եսայի վարդապետ շինող ԹՎ. ՌՃԴ.

— Խաչվէմ մի եւս մեծ կայ ոչ գիտեմ յորում կողման, այտու ձեւով և արձանագրաւ յանուն ուրումն խոցադեղի: Ժամատունն աղիւսակերտ զառաջեալ տաճարին քանդեալ է մերձ ցհիմունս, յորոց վերայ մի ի յետին առաջնորդացն Երեմիա վարդապետ՝ կանգնէր զանգակատուն, զոր ոչ կարաց աւարտել վասն կանխելոյ մահուն (1868): — Կից է ի հարաւային որմն մատուռն մի գեղեցիկ քարալէն յանուն Ս. Ստեփանոսի, որոյ Թուական շինութեան (1714) և յիշատակ շինողին կարմրադեղով գրեալ կայ ի վերայ կամարի ի ներքուստ.

**Ի Թուոյ ազինս մեր Հայկի
Հաղար հարիւր վաթսուն եւ երեքի,
Խօջայ Այվազըն գովելի
Յոյժ բարեպաշտօն եւ ցանկալի,
Տեղեալ գոլով Շօռօթեցի,
Շինեաց տաճարս այս նաղելի
Յանուն Ս. Ստեփաննոսի
Նախավկային մարտիրոսի.
Իւրն յիշատակ է միշտ կենդանի,
Որով Քրիստոս պատարագի.
Մասըն եւ բաժին իւրըն լիցին (րիւն
Եւ ծնողացն Մկրտչին և Կարուա-**

117. Խաչվէմ ի Ս. Կարապետ Երեմիայ.

**Եւ կողակցին Թառիկին,
Եւ քերցն Աննայուն եւ Փառան-
Եւ գստերացն, եւ իւր տան (կուն,**

Արքանեակն է Մարգարիտն .

Զոր Տէր Աստուածն ամենայնի

Զինքն ի ցաւմանց անփորձ պահի ,

Երկար կենօք յայս աշխարհի ,

Պայծառ փառօք ի յատենի .

Աթոռ մեծին Յովհաննիսի .

Իւրն օղնական միշտ լինիցի

Թէ առաջնորդ թէ միաբանք

Եւք յԱյվազէն շնորհակալ .

Ի վերայ զանգակատանն արձանագրեալ է յամի 1708 .

**Յիշատակ է զանգակատունս Նախշուանցի Աղաջանի որդի Պարոն Աղա-
մալին, ի ՌՃԾԴ Թուի .**

— Ի վերայ մատրանս ամբարձ վերոյիշեալ վարդապետն
Երեմիա միւս եւս յարկ ծախուք Շահմուրատեան կա-
րապետի Շուշեցոյ . Յիշատակագիր ժամանակակից
նորոգութեան տաճարին, յամի 1689, զուգարար առաջ-
նորդս Ս . Կարապետի կոչելով զԵսայի և զՂազար
վարդապետս՝ յիշէ և զմիաբանսն, Տէր Արիստակէս,
Տէր Շմառն, Տէր Զաքարիա, զսարկաւազունս Պարոն
Յակոբ և Մարգար, և Շմառն արեղայ (գրողն) . յի-
շատակէ և այլ եկեղեցի կամ մատուռն, և քահանայս
« Սուրբ Շողակարիս քահանայքն, Տէր Սիմեօն, Տէր
» Պօղոս, և զպիրքն Աստուածատուրն, Մարգարէն և
» Մարգիան, որ կան միշտ ի սպասաւորութեան սուրբ
» Շողակարիս... Ստացաւ զսուրբ աւետարանս Զահկե-
» ցի Շահրիստանն, կողակից Յովհաննիսին, հայրն Փիրիւ-
» ջան, մայրն Բեկոյն... ետ զսա յիշատակ ի դուռն նո-
» րակնունք Սուրբ Շողակարիս, որ յայսմ ամի օրհնե-
» ցաւ » :

Հռչակեալ է ուխտ Ս . Կարապետիս իբրեւ բուժիչ
օժահարից, որք դիմեն անդր, նա և այլադէնք . և առ-
նուն յօրհնեալ հողոյ որ պահի յաւանդատան միում տա-
ճարին, և զնեն ի վերայ խայթուածին և ի բերանն . զայս
յիշէ և տեղագրող ուխտատեղեաց՝ Թովմաս Վանանդե-
ցի, գրեալ է ժամանակակից նորոգութեան տաճարին .

« Եւ աստանօր եկաւորեալ

ՅԵՐԵՆՆԱԿԱՅ ՎԻՃԱԿ ՄԵՏԵՍԱՆ,

Հողն օրհնութեան օժահարի

Որ է յայտնի յամենայնի » :

Ի սրբութիւնս պահեալս աստանօր գերահռչակ է
Հագարափրկիլ խաշն յոսկէզօժ պահարանի, յորում
կարծի ամփոփեալ մանն ի կոնքոյ լուսոցարանի Քրիստո-
սի, կամ թաշկինակ նորին . ըստ ոմանց նոյն է սա ընդ
Մարդադաւանեաց Խաշին . յաճախ տանին թափօրով յայլ
եւ այլ կողմանս ի պէտս բժշկութեան, որպէս և ի սկիզ-
բն 1878 ամի յԱգուլիս, ի ճարակել անդ ախտից . —
Են այլ եւս խաշք յորս ամփոփեալ են մասունք նշխա-
րաց Սրբոյ Կարապետին, որպէս և աջ նորին և Ս . Ոս-
կիքերանի՝ յոսկէզօժ պահարանի . մի ի խաշիցն պար-
գեւեալ է ի Յակովբայ կաթողիկոսէ յամի 1686, յայտ
է թէ ի նորոգութեան տաճարին : Ընդ սոսին պահին և
ձեռագիր մատենանք ինչ հին և նոր կտակարանաց, զորոց

մին (Աստուածաշունչ) Խօջայ Իմիրզայ որդի Հայրա-
պետի Զահկեցոյ՝ յամի 1664 ընծայէ յիշատակ « առ
» սուրբն Սիօն (?) բարձրաբերձ գահն և յերկնաքատակ
» աթոռն Երնջակու » . միւս եւս Աստուածաշունչ գիրք՝
ամաւ յառաջ (1663) ընծայի « ի վանս Երինջակայ, ի
» վայելումն հեղահոգի մեծ վարժապետին Եսայեայ, զոր
» յայս աւուրս նոր նորոգեալ կոթածու վիմով և գեղեց-
» կազան յօրինուածով զսուրբ եկեղեցին որ Ս . Կարա-
» պետ վերաձայնի . որ և իսկ յորդորիչ եղեւ սուրբ
» գրոցս, զի անջնջելի յիշատակ կայցէ ի սուրբ ուխտս
» Ապրակունեաց » : Ի նոյն ամս և մահացաւ Հայրապետ
որդի Խոջենց Մակայի և Մարգարտի և եղբայր Երիվա-
նայ նուիրէ աւետարան մի « հոգեբաժին ի դուռն Ս .
» Կարապետին » : — Բնակարան վանացն քայքայեալ
էր, միայն առաջնորդարանն կայր՝ յոր յաւել Երեմիա
վարդապետ սենեակս ինչ :

Հուլի հիւսիսային պարիսպ վանացն է բլրակ մի գե-
րեզմանատեղի նորին, և առ ստորոտով պարսպացն
հնազոյն գերեզմանք խոյանձեւ վիմօք . յայտնեցան և
գետնափոր բռեալ սենեկաձեւ գերեզմանք ի հարաւա-
կողմն պարսպին, սոսկ ոսկերոտեաւ . — Են վանացն բա-
ւական կալուածք գետնոյ, ձիթահանք և աղօրիք, յորս
յաւելուն ոչ սակաւ նուէրս ուխտաւորք, մանաւանդ ի
տօնի վարդափառի, և սրբութիւնքն՝ զոր տանին յայլ
և այլ կողմանս Նախճաւան գաւառի . — Յարեւելից կու-
սէ եկեղեցւոյն կայ զուր մի քարափոր, որ ընդ ի կա-
թուածոց և ի քամեաց ջրոյ, վասն որոյ և կոչէր Ս . Կա-
րանք, սրբազան իմն համարեալ, և թէպէտ այժմս ցա-
մաքեալ, տակաւին պատուի խնկով և մոմով ի կիրա-
կամուտս :

Սակաւք ոմանք յիշին յառաջնորդաց ուխտիս, որպէս
վերագոյնդ ծանուցար, և նախ բազում անգամ յիշեալն
1648 Առաքել Բոպիկ, Շառութեցին .

1654 — 68 Եսայի Վարդապետ նորոգողն ¹ .

1674 Մատթէոս արքեպիսկոպոս Ապրակունեցի .

1708 Սիմոն Վարդապետ .

... Կարապետ Վ . Նախիջեւանեցի .

1820 Մատթէոս եպիսկոպոս Նախիջեւանեցի .

... Փիլիպպոս եպիսկոպոս .

... Կարապետ Վարդապետ .

¹ Ի Յեւտաակարանի ուրիշ իրիւս զուգամամանակ ի միասին
յիշին երկուքն սոքա յամի 1668 . « Ի յառաջնորդութեանս այ-

» սքմ նահապետի (Ս . Կարապետի) Յեսայեայ և Առաքեալ քալ
» բազումապետաց » :

1860 Երեսմիա վարդապետ Մեղիք Թանկեան Սիւնեցի
1890 Միքայէլ արեղայ, տեսուչ կարգեալ:

Յարեւմտից Ս. Կարապետի յերկարածիք լեռնա-
շարս երեւին կատարք բրգաձեւք, յորոց մին կոչի Եր-
լանք, զուգանուն Բալուսար լերին. Թերեւս ի սմա եւս
գտանին օձք, զորոց հարուածս բժշկէ հողն օրհնութեան:

187. Մշտնաւ հեռի յԱպրակունեաց յարեւմտից հա-
րաւոյ նորին, յահեակ գետեզեր Երնշակայ նորաշէն գիւ-
ղիկ մի է Գզլլձա անուն, ի սակս կարմրահող բլրոց հա-
րակողմանն, որք ոստք են պարու կցորդողի երկոցուն
բարձրաբերձ լերանց՝ Բալուի և Դաղրուի, յորոց հատա-
նի երկանաքար: Առ գետափին վէժ մի է մեծ վլանաքար
կոչեցեալ, զոր համարի տեղագրողն՝ սահմանածայր վա-
նաց Ս. Կարապետի: Բնակիչք գեղջն են 16 տունք.
յորս միայն հինգն Հայոց:

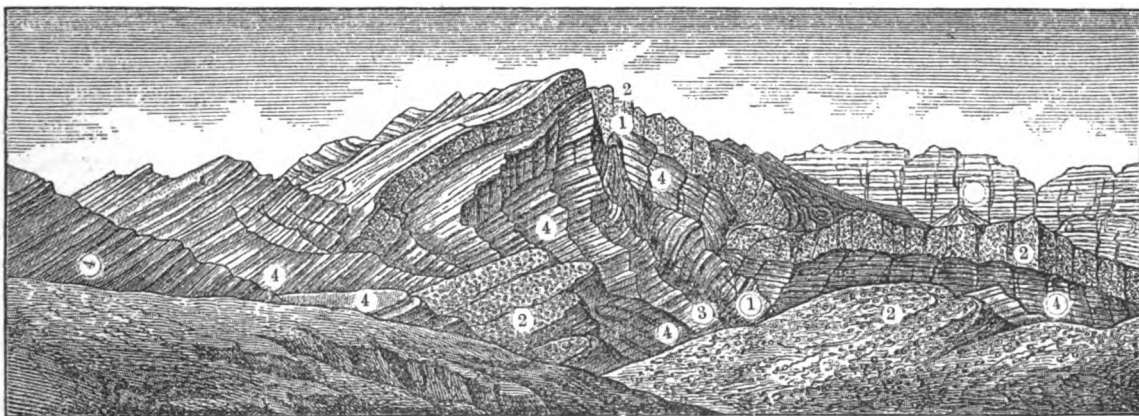
Իբրու փարսախաւ յարեւմտից հարաւոյ սորա՝ յալ-
մէ գետոյն և հեռի ի նմանէ ի վերայ արքունի պողոտա-
յին կայ Արագին գիւղ փոքր, ի միգաւտ սահմանի, զոր
մշակեն բնակիչք Թուրքք 40 տուն և Հայք 30 տուն, գաղ-
թեալք ի Պարսից բաժնէ, ունելով և եկեղեցի անշուք:

Կիսաժամաւ յարեւմտից հիւսիսայ Արագինայ է մեծ
գիւղն ԿճՈՒՆՈՒՄ կամ Գզնոք, որոյ անուն յայտ առնէ
զազգային հնութիւն, այլ ի գիրս ոչ յիշի. գեղեցիկ են
սահմանքն և բարեբոյսք, այլ սակաւաշուր. բնակքն հողա-
գործք Հայք են գաղթեալք ի Սալամաստոյ, տունք 300,
յորոց ոգիք 70 մեռան ի մաղձախտէ յամի 1871. գոն և
վանառականք ի բնակիչն և ընչեղք: Եկեղեցին նորա-
շէն է կաւակերտ, փայտայարկ և անշուք: Հասարակաց
արուեստ երկրագործութիւն է. առ ի չգոյէ այգեաց և
մրգաբերաց և առ նուագութեան ջրոյ, կամէին բնակիչքն
առու հատանել ի փնատուկ բլրոյ ի սահմանաց Ապրա-
կունեաց: Ոչ սակաւք ի մշակացն երթան ի վաստակ
յայլ՝ այլ դեօղս:

Սակաւուք ի բացեայ ի հիւսիսայ արեւմտից Կճնուտի,
փոքր գիւղ մի՝ որպէս Թուի նորաշէն և Թուրքաբնակ,
նշանակի յաղխարհացուցի՝ Չէշմէ պասար անուն:

Միւս եւս հայանուն գիւղ և հեռագոյն քան զընաւս
ի սահմանաց Երնշակայ ընդ արեւմուտս, հինգ մղոնք ի
Հս. Մ. Նորայինի է Խաչափարախ. և սա անժանօթ ի
զրոց և ի յիւստակաց, Թէպէտ և ի դիւրի կայ, այլ չըր-
շափակեալ է ի լերանց. իբրեւ 50 տունք են ի նմին մահ-
մէտականաց երկրագործաց և խաշնադարմանից: Բլր-
գաձեւ հողակոյտ մի է ի շինամիջին, ոչ գիտեմ յինչ պէտս
կանգնեալ, և աղբիւր մի, որոյ ջուր հոսեալ ի լճակ՝ վա-
րի ի պէտս — Յարեւմտակողմն գեղջն մղոնաւ և աւելի
բացագոյն կան ընդարձակ աւերակք հնոյ գեղջ, զորոյ ա-
նուն առեալ է այժմեանս — Ի հիւսիսայ արեւելից Խա-
չափարախի և յարեւմտից Շահկերտոյ լեռնաբլուր մի է
Ասապի-քեապ ձայնեալ ի մահմէտականաց, քարակոյտ ի
վերայն և դժնիկ ծառ ի միջի, յորոյ վերայ կախնն պա-
տառս հանդերձից, իբրեւ հմայս. և ասեն Թաղեալ ընդ
նովաւ շան ճգնաւորաց երկց փախուցելոց յերեսաց աս-
պատակաց Լէնկթիմուրի և սպանելոյ անդէն, և յարե-
նէն վերաբուսեալ դժնիկին այնորիկ՝ ունելով գորութիւն
յերմահալած. — Ի վերոյ քան զայն՝ առապար է դժուա-
րակոխ՝ յորոյ եզերս երեւին և որմածք, տանի ի քարայ-
րըս և խռռոյս. ի միումն կայ կամարածեւ խորշ և ի նը-
մին վէժ՝ սպիտակ պարսիկ արձանագրութեամբ. աստա-
նօր ասենն ապաստանեալ զճգնաւորսն այնորիկ, և 300
ամս ի քուն եղեալ, ապա զարթուցեալ և իջեալ ի շէնն
իւրեանց: Բազում և այլ քարոյրք և փապարք են աստ
և անդ, և մնացորդք պարսպաց, որպէս Թուի յամուր
ապաստանի գործեալք:

Երկու մղոնաւ ի հարաւոյ Արագինայ յահեակ գետա-
փին Երնշակայ է Ճամալտին գիւղ այլազգեաց, որ Նոր
կամ Այախ (Ստորին) մականուանի. քանդի երկու մը-
ղոնաւ բացագոյն ընդ արեւելս կայ և Հինն կամ Վերին՝
Պաշ Ճամալտին՝ սակաւաբնակ, ուր բազում աւերակք
են շինուածոց և կամարակապ բաղանեաց, և Թուի ի հը-
նումն քաղաքաւան եղեալ. երկոցուն միանգամայն 60
տունք են: — Մերձ ի գիւղն է Ալի-Մահմատ ձորակ,
որոյ ծառք իբրեւ սրբազանք պատուին ի գեղջիցն:

118. Դարուայ (Դաղրու) լեռինք. — Տես յէջ 298. 348.

1. Պատառուած. — 2. Խառնածոյլ կարմիր քուարց. — 3. Դեղին լումպիկ (nummulit). — 4. Կարմիր կրաքար.

Գ Ր Ո Ւ Ա Ք (Ա)

ՄԻԱԲԱՆՈՂ ԵՂԲԱՐՔ Ի ԳԱԽԱՌՍ ԵՐԵՋԱԿԱՅ ԵՒ ԶԱՀԿՈՑ

Թէպէտեւ փոքր ի շատէ ծանօթ է ծագումն և պատճառ կարգի Միաբանող կամ ըստ լատին բառի Ունիթոր անուանեալ կարգաւորաց և ժողովրդեան, որք ի Ժ'ի դարէ հաստատեալ՝ անդր քան զկէս ԺԼԻ տեւեցին, նախ ի գաւառին Երնկակայ և ապա Զահկոյ, և յայլ եւս կողմանս ինչ, մինչեւ արտայայտ աշխարհի մերոյ՝ ի գաղթականսն, ի Ապֆա, - այլ զի գրեաթէ անծանօթք են բազմաց դէպք անցից անցից որ ի վանորայս և ի գետողլս նոցին հանդիպեցան, յաջորդութիւնք եպիսկոպոսաց նոցին և գաւառահարց, այս ինքն ընդհանրական առաջնորդաց համօրէն վանորէիցն, և երթեւեկք նոցին և գործք յԵրոպա, կարեւոր համարեցայ տալ աստէն տեղեկութիւն, (զատ յորոց ըստ իւրաքանչիւր վանաց և գիւղից կարգեցի՝ զսեփականսն նոցին, և զոր կարգելոցս եմ ի տեղագրին Զահկոյ), որպէս պահանջէ ծանօթութիւն իւրաքանչիւր վայրի, ըստ իմա կալեալ ոճոյ. թող զի և ոչ փոքր նշանաւոր դէպք են ի քաղաքական՝ և առաւել եւս յեկեղեցական պատմութեան ազգիս, զորով չէ օրէն զանց առնել ազգայնոյ բանասիրի, և ապա որպէս արժանն է կամ ախորժէ՝ դատել:

Ի սկիզբն ԺԳ դարու և վերականգնման Թագաւորութեան Ռուբինեանց, հաստատեցան առ լատինս երկու կարգք կրօնաւորաց, աննմանք առաջնոցն (որք ի հասարակի հետեւողք էին Ս. Բենեդիկտոսի), յանուանէ հեղինակացն Սրբոց կոչեցեալք Փրանկիսկեան և 'իւմի. նիկեան. երկոցուն եւս ի գլխաւոր իրս նման էին օրէնք. մանաւանդ ի կեալ յոյժ աղքատօրէն և մուրողաբար իսկ, և ի քարոզել զբանն կենաց առ հաւատացեալս և անհաւատս. որ և առանձին իմն պարտք էին երկրորդ կարգին, վասն այնորիկ և Քարոզիչք կոչեցան (Predicadores)¹. Իսկ առաջինքն՝ զի առաւել իմն խնամով հետեւել ցանկացան երանելոյն ի Քրիստոսէ աղքատութեան և խոնարհութեան, ըստ խրատու և ըստ օրինակի հրաշալի և հրեշտակահանգէտ առաջնորդի իւրեանց (Փրանկիսկոսի), կոչեցան Մինորք (Minores) որ ի

գիրս մեր Մնուր գրի, և նշանակէ կրտսերս և նուաաստս: Հոգեկեցոյց վարք և եռանդն հեղինակի նոցին և աշակերտացն՝ սքանչացուցին զաշխարհ, նախ զԵրոպէ՝ զընթացեալն յայնժամ յասպետական շահատակութիւնս և ի նազանս, և ապա զաշալուրջն յԱսիա, յորս առաջին՝ թէ ոչ միակ՝ մերս գտաւ Հայոց ազգ: Քանզի, Թագաւորութիւն տանն Ելիիկիոյ այն ինչ բողոքեալ բարգաւաճէր, և յինքն ձգէր դասս դասս արեւմտեայց, ոչ միայն զմերձաւոր լատինական տէրութեանց երկրին Ասորոց և Պաղեստինոյ, այլ և զքնին Եւրոպիոյ. և այս թէպէտ վասն երթեւեկի Խաչակիր զօրաց, թէպէտ վասն վաճառականաց յաճախելոյ ի մեծ շահաստանն Ալասոյ, զոր ճարտարութիւն ազգիս գիտաց գրեաթէ առաջին եմփորիոն կարգել յայնժամ ժամանակի ընդ աշխարհ համօրէն. յոր սակս գրեաթէ յամենայն արեւմտեայ պետութեանց դաշինք առի եւ տրի ընդ մերումս կռէին. այլ և վասն անցից և զնացից դեսպանաց ընդ երկիրս Փոքուն և Մեծի Հայոց, մանաւանդ առ այն ժամու ինքնակալ տիրապետողն Ասիոյ, առ զանս Թաթարաց: Սոքա՝ զի չեւ եւս էին ընկալեալ զմահմէտական օրէնս, այլ հեթանոսք նանրահաւատք, դիւրալուրք գտան՝ քրիստոնէութեան, մանաւանդ զի և ռեսերիմ թշնամիք էին տիրողաց արեւմտեան Ասիոյ՝ առ հասարակ մահմէտականաց, յորոց նեղէին քրիստոնեայք. և զի մեծ էր յայնժամ յարեւմուտս հեղինակութիւն քահանայապետացն Հռովմայ, սոքա լինէին առաջնորդք բանազնացութեան ընդ ահարկու ինքնակալսն այնոսիկ Թաթարաց, ի նիզակակցութիւն ընդ քրիստոնեայ Թագաւորութեանց, և ի միաբանութիւն հաւատոց: Իսկ միջնորդ առ այսպիսի գործ և հրաւէր, Թուէր նախախնամութեան յարուցեալ ի նմին ժամանակի զանձնանուէր միանձունս երկոցուն կարգացն. որք ոչ միայն քարոզիչք առաքեցան, այլ և առաջին դեսպանք Քահանայապետին և Թագաւորաց արեւմուտից, որպէս յետոյ և աշակերտեալք նոցին և հետեւողք՝ մերազգի Միաբանողքն: Երախտապարտ է սոցա Եւրո-

¹ Զոր ի Փռանկաց և մանաւանդ յԱնգղիացոց լիզուէ լուեալ մերայոց՝ Ժեքմաքը գրեն երբեք Բիւրուր:

ՀԱՅ ՄԻԱՆՁՆ
ՄԻԱԲԱՆՈՂ ԿԱՄ ԴՈՄԻՆԻԿԵԱՆ

պէ, ոչ վասն սյսոցիկ եւեթ, այլ և վասն կարեւոր ծաւնութեանց հեռաւոր աշխարհացն, զորոց գրեաթէ բընաւ ինչ ոչ գիտէր, կամ յոյժ աղուաղ վասն որոյ և մեծ յարգիւ ընկալաւ, և ցարդ քննէ և լուսաւորի գրութեամբ առաջնոց քարոզիչ դեսպանացն, (որպիսիք Բլանգարբէն, Բիւպրիւք), և այլք, զորոց ոչ է տեղւոյս ճառել, այլ յիշեցուցանել միայն՝ զի անցին դըքա և ընդ երկիրս մեր, ծանօթացան և ծանօթացուցին. մանաւանդ յետինն, որ յամի 1254, յամենան փերրուարի, կայր և տեսանէր և նշանակէր զհարիւր եկեղեցիս Անուոյ, և յետ ամսոց ինչ յարժունիս Կիլիկիոյ՝ զուրախական հանդէս արքայորդեացն և զարքայահօր (Կոստանդնի), ընդ լուր յաղողակ ճանապարհորդութեան թագաւորին իւրեանց Հեթմոյ ի խորս Ասիոյ և ընդունելութեանն ի ճամբար մեծի զանին Թաթարաց: ԶՀետ Դոմինիկեանց եկին և Փրանկիսկեանք ընդ նոյն ճանապարհ. երկոքեան եւս ծանեան զուշիւթիւն և զընտելատէր բարս մերայոց, որպէս և զիսաւորք մերոցս՝ իշխանք՝ զնոցա հմտութիւնն և զգուշակեցաղ վարս, և զառաւելութիւն բազում մաւսամբք քան զիւրեանցայինս. վասն որոյ և ոչ միայն յօժարութեամբ ընդունէին, այլ և յարժունիս տային նոցա վասն բնակութեան. և ոչ լոկ այսչափ, այլ և ցանկացան թագաւորքն և թագուհիք ունել զմանս ի նոցանէ անմեկին առ իւրեանս՝ հաստատ բնակութեամբ. և զի փոքր ի շատէ փռանկ և լատին լեզու լսելի էր յարժունիս և յապարանս իւրեանց, խօսակից լինէին ընդ նոսա և ախորժէին ընդ բանն. կրթէին և նոքա ի հայ լեզու, Դարձեալ, ի սկզբանէ հաստատութեան նորոյ թագաւորութեան մերոյ գրեաթէ ցրարձումն՝ անլնդհատ լինէր թղթակցութիւն Փահանայապետաց Հռովմայ ընդ թագաւորս և կաթողիկոսն Հայոց, որոց յաճախ թղթաբերք լինէին յիշեալ կրօնաւորքդ: Եւ այս յառաջ իսկ քան զկէս ԺԳ դարու, որ է ասել ի ժամանակի պայծառութեանն Հեթմոյ Ա, քաջի և զգոնի, և համատիպ բարեպաշտուհւոյ դշխոյ նորին Զապելի. յորոց խնդրոյ, ասի, սահմանեալ ի ժողովի Դոմինիկեանց (ի Տրեվիր քաղաքի Փռանկաց) յամի 1265, հաստատել վանս մի ի Հայս, ընդ տեսութեամբ զաւառահօր Պաղեստինու. նոյն բան հաստատեցաւ յետոյ և յայլ ժողովս նոցին, ի վենետիկ յամի 1331, ի Պերպինեան 1337. յիշի և վանք մի նոցին ի Տփղիս անդատին ի 1242 ամէ: Եւ նոյնպէս և Փրանկիսկեանց յառաջ քան զԺԳ դար հաստատեալ ասի զաւառական վանս յաշխարհի մերում, յորոց և ոմանք նա հատակեցան յայլազգեաց յերզնկա, յամի 1314: Եւ ման սոցին և Դոմինիկեանց յառաջ քան զհաստատութիւն կարգի Միաբանողացն՝ հաստատեալ էր Գառառ Հայկական ի (Փոքր) Հայս. և յիշի իսկ յանունէ վիճեցեալ կամ վիճեալ աթոռակալ Գաւառին Հայոց յամի 1331, առ որ յանձնեաց Փահանայապետն (Եովհ. ԻԲ) քննել զգիրս Սանուդոյ Տորչելլոյ: Ի դէպ է ի միտ առնուլ յայսցանէ, զի և յառաջ քան զՄիաբանողացն՝ ոչ միայն մուտ գտեալ էր լատին կրօնաւորաց ի Հայս, այլ և Հայոց ոմանց ի կրօնս նոցին, և իւրեանց երկրի և ի նոցայն:

Ոչ ռք անգիտանայ զնորանշան գործ Հեթմոյ Բ՝ արքայի մերոյ, միանգամայն և Փրանկիսկեան կրօնաւորի՝

Եղբայր Յովնաննէս Կոչեցելոյ, անդատին յամէ 1293, որ առաւել քան յիւր ազգայնոց համակրօնիցն՝ ի Լատինաց պատուի Երանելի Կոչմամբ, և պատկերօք ձեւով Փրանկիսկեանց կարգի, թաւարծի ցնցոտեան, որ յամենայն վանորայս նոցին գտանին. և երբեմն եւս նովին տարազու կերպարանի հեծեալ և սուսերամերկ հետամուտ ասպատակաց երկրի իւրոյ և եղբորորդւոյն Լեւոնի Գ թագաւորի: Յիշի և յԵւրոպէ յամի 1318 Գուլտուն ռմն Հայ Դոմինիկեան ի վանս Բոլոնիայ, որ իբրեւ զգոն այր՝ ընդ այլոց ոմանց առաքեցաւ առ թագաւորս Նանզն Սիկիլիոյ, արգահատել զնա վասն վիրացն զոր ընկալաւ ի դաւաճանաց ի քաղաքի անդ: Այլ զայսոսիկ հեռագոյն ի մերոյ առաջարկութիւնէս համարեալ, մեր ձեւցուք ի սոյն:

Բ. Զվերոյ նշանակեալ հաղորդակցութիւն ընդ արեւելեայս և յաւէտ զլան ծաւալելոյ զքրիստոնէութիւն առ անհաւատս, և զհռովմէական դաւանութիւն առ քրիստոնեայս, աճեցոյց յոյժ Յովհաննէս ԻԲ քահանայապետ, որոյ կան հարիւրիւ չափ թղթեան առ թագաւորս և իշխանս և առաջնորդս եկեղեցւոյ մերոյ, թերեւս իցեն ոչ սակաւ և անծանօթք: Սա ինքն առ տեւողական առնել զգործ իւր, ոչ միայն բազում քարոզիչս առաքեաց, այլ և թեմս մեծամեծս հաստատեաց յարեւելս, երկոցուն յիշեցելոց կարգացն կրօնաւորաց, յամի 1318, Փրանկիսկեանց տուեալ զհեւսիսակողմն, Դոմինիկեանց՝ զարեւելեայն. զսոցա արքեպիսկոպոսն հաստատեաց ի Սուրտանիա մեծի քաղաքի Պարսից ինքնակալութեան, և ընդ ձեռամբ նորին եպիսկոպոսունս վեց. և ընծայական թղթով առաքեալ առ թագաւորն մեր Օշին՝ խնդրէր դիւրել նմա զճանապարհն և յանձն առնել ազգայնոց իւրոց. նոյնպէս գրէր և վասն այլոց եպիսկոպոսաց. առաքէր և առ նա ինքն թագաւոր մեր և թագուհի՝ զմանս ի Քալդայոց, ըստ նոցին իսկ խնդրոյ: Ընդ նոսին համարին ոմանք առաքեալ նա և զԲարդուղիմէոս փոքր կամ Պրոզ մականունեալն յիւրեանց լեզուն (Parsus), և ըստ աղգատուհմի Pisciculis կամ Pizzoli, ծննդեամբ ի Բոլոնիայ քաղաքէ Խաւիլոյ, ի կարգէ Քարոզչացն, հռչակեալ սրբութեամբ վարուց և գիտութեամբ, ըստ ոմանց՝ աշակերտեալ երբեմն մեծի և գերագոյն աստուածաբանին Ս. Թովմայի Ակուինացւոյ: Զեռնադրեցաւ սա յեպիսկոպոսութիւն Մարաղայ քաղաքի Ատրպատականի, բարգաւաճելոյ անդատին սօժանդակութեամբ Հուլաղու զանի և աստեղագիտի նորին (Նասրէտտին), վասն որոյ և զանուանի դիտարանն կանգնեաց: Առեալ սորա յընկեր զքաղաքակից իւր և զկարգակից Յովհ. Անգելոս կամ Անկլոս (Anglus, Angelus), որ յետոյ եղեւ եպիսկոպոս Տփղեաց, և զեղբայր մի Յակոբ անուն, եկն և հաստատեաց զաթոռն. և համարձակութիւն գտեալ ի կողմնակալէն, քարոզէր համարձակ և մկրտէր զհաւանեալսն. ապա ի յաղողել գործոյն՝ շինեաց և վանս ի զերծ և ի բարձրաւանդակ տեղով, յորմէ սփռէր զվարդապետութիւնն ի չրլակայ սահմանս: Եւ տարածեցաւ վաղվադակի համբաւ բանին և վարուցն հանդերձ սքանչելեօք, որպէս ասեն, զոր հռչակէին և մերազգիք այնր քաղաքի, ուր և յորդորեալ և եւս յաճախէին եկք. մա-

նաւանդ զի վարժեալ Բարդուղիմեայ ի պարսիկ լեզու՝ այնու քարոզէր և վիճէր, և գրէր և Թարգմանէր զիւր և զայլոց զիրս։ Դրոշեալ ի համբաւոյն համարի և մեծանուն մատենագրի մերոյ այնր ժամանակի և առն զգծնի, Յովհաննու Եզնկացւոյ՝ եկեալ առ նա, և սատարութեամբ իրերաց Թարգմանեալ զմեծի Վարդապետին Ս. Թովմայի զիրս զԵօթն խորհրդոց Եկեղեցւոյ։ Ի նոյն համբաւոյ ընդոստուցեալ միւս եւս և հռչակագոյն առ իւրան Վարդապետ և Վարդապետաց Վարդապետ՝ Եսայի Նչեցի, ցանկացաւ տեղեկագոյնս գիտել զվարդապետութենէ լատին եպիսկոպոսին. առաքեաց առ նա զՅովհան վարդապետ Քոնսացի՝ զառաջնորդ տեղոյն, զայր բանիրուն և խոհական. որոյ առեալ ընդ իւր զհայրենակից իւր Յակոբ վարդապետ, գնաց յամի 1328 ի Սուլտանիա, ետես, լուաւ զգործան և զբանս Բարդուղիմեայ. և գերագոյն գտեալ քան զոր ցայնժամ լուեալ և ուսեալն էր, կապեցաւ ոգի նորա ընդ նմա, նոյնպէս և ընկերակցին իւրոյ, վասն որոյ ոչ կամեցան դառնալ յետս. Թերեւս Թովմով ծանուցեալ զիրան, և կամ գնացեալ և վերստին դարձ արարեալ. և կացին առ նմա ամ մի և կէս, ուսան զլատին լեզու, և ուսուցին նմա, սակաւ մի և ընկերաց նորին՝ զիւրեանց հայ բարբառ. յորս քաջուս գտաւ Պետրոս ոմն Արագոնացի ի Սպանիոյ, որպէս և ի մերոցս՝ վարդապետն Յովհոր, որ և յայն սակա յատկաբար Թարգման կոչի. երկուքին սղա ձեռն արկին Թարգմանել ի լատին լեզուէ զիրս աստուածաբանական և խրատականս, ընդ որս զնորին իսկ Բարդուղիմեայ Քարոզս և զՄենկուշիւն վեցօրեայ արարչութեան, հանդերձ այլովք։ Եւ ոչ շատացեալ այսօրեւք, յորդորեալ բերին ընդ իւրեանս զնոյն ինքն զեպիսկոպոսն ի գաւառն իւրեանց և ի վանս Քոնայ (1330). որում ընդունեալութիւն մեծ արար գեղջաւազն Գէորգ քեռին Յովհաննու վարդապետի։ Իսկ սա հրաւիրեաց զբազումս յուսումնակցաց իւրոց ի Քոնա, յաշակերտաց Եսայեայ, յորս գլխաւորք յետ Յակովբայ՝ յիշին վարդապետն Մարգարէ յՕծոպոյ, Հայրապետ յԵթնաբլուր գեղջէ, Սիմէոն ի Բասենոյ, Յովհաննիս ի Ծուռնայ, Ներսէս ի Տարսոնէ¹, Առաքեալ և Լալ յԱրտազ գաւառէ, Գրիգոր յԱպրակունեաց, Կոստանդին և Յովհան ի Կաղզուանէ, Սիմէոն ի Խաչենոյ, և այլք ոչ սակաւք. որք ժողով իմն գումարեալ յետ երկար վիճման և քննութեանց՝ հաւանեցան բանից վարդապետութեան Բարդուղիմեայ, և դաշինս եղին ընդունել յամենայնի զգաւանութիւն տիեզերական եկեղեցւոյն Հռովմայ և հնազանդել։

Ոչ է յայտ զինչ բանք եղեն յայնժամ կամ խորհուրդք Եսայեայ մեծի վարդապետին, քանզի գրեալք է ի նոյն ամրս մեռաւ նա ալեւորեալ. Թէպէտ և ասի խրատեալ մի յախուռն և ինքնագլխաբար մուծանել նորածեւութիւնս. յայնպիսոյ ականածելի անձնէ աներկեւան մնացեալ միաբանելոցն ընդ Բարդուղիմեայ և ընդ Քոնեցւոյն, միանգամայն քաջ գիտելով զանցս ժողովոց Սոյ և Ատանայ և զշփոթան որ ի Կիլիկիա, ոչ յուսային հա-

ւանութիւն գտանել ի գլխաւորաց ազգին. սակայն հաւաստէ Մխիթար Ապարանեցի՝ Լատագով նոցին կացեալ զՅակոբ Կաթողիկոս՝ Թղթոմէ ի 6 մարտի 1333 ամին, գրելով. « Հասկացաք, եթէ ոմանք յաշակերտաց մեծ » վարդապետին Եսայեայ ի գիտնոցն և ի կատարելոցն » և ի պարկեշտիցն և ի մաքրիցն... ընթացան առ մայրն » ամենայն գիտութեանց, որ անխառն և յստակ ունի » զվարդապետութիւնն, ի համատարած ծովէն Հռովմայ » մայ »։ Յաւելու ապա պատմիչն, եթէ « յետ այսպիսի » գովասանական բանից, յորդորէ զամենեւեան ի նոյնն, » և իննել օգնական հոգեւոր և մարմնաւոր պիտոյիւք. » և հրամանակատար լսողացն՝ հաստատէ օրհնութիւնս » և փառս, և հակառակացն անէծս և վիշտս, որպէս » յայտ է ի նամակաց նորա »։ Շատ էր նոցա այս քաջաւեր, որով անկասկածք և անակնածութիւն եւս քան զեւս պնդեցան ի խորհուրդս իւրեանց և ի գործ. և առ տեւական առնել զայն՝ խորհեցան հաստատել և կարգ մի կրօնաւորական ըստ հրահանգաց արեւմտեան միաձանցն, և մանաւանդ Քարողչացն՝ զորս ակն յանդիման ունէին, և կոչեցին զայն կամ զինքեանս իսկ՝ Միաբանող Եղբարս ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, և ըստ Լատինաց Fratres Unitores, յորմէ և ժողովուրդն իսկ հետեւող նոցին նոյնպէս կոչեցաւ։ — Լուեալ՝ ըստ ոմանց, Քահանայապետին Հռովմայ զիրան, հաճութեամբ հաստատեաց նոր աթոռ եպիսկոպոսութեան ի Նախնական, և աթոռակալ զնոյն ինքն զԲարդուղիմէոս. բայց, ըստ այլոց՝ այս հաստատութիւն եղեւ յետ ամաց քսան և հնգից, Երիս ամս եւեթ եկեաց նա ի Քոնա, տնդու վաստակեալ ի կատարումն ձեռնարկեալ գործոյն, յոր սակա կարեւոր վարկաւ ըզԹարգմանութիւն հոգեւոր և աստուածաբանական գրոց, որոց արդարեւ կարօտէր ազգս մեր ըստ ժամանակին պիտոյից. և իբր ի տասնամեայ միջոց ժամանակի՝ և շատք առ կենդանեաւ Բարդուղիմեայ, Թարգմանեցան յաւէտ ի ձեռն նախագրելոցն Յակովբայ վարդապետի և Պետրոսի Արագոնացւոյ՝ ոչ սակաւ մատենաք, յորոց ծանօթքն մեզ տան գուշակել՝ որքան լան էր նոցա և որքան յովսէֆոյնք եւս յեղեալք էին ի լատին լեզուէ ի հայ, որք արդ ոչ իսկ երեւին. ծանօթքն մեզ հանդերձ Թուականք Թարգմանութեանցն՝ են յամս,

1339 Քարոզգիրքն Բարդուղիմէոսի.

... — Նորին Թարգմանեալ Կանոնական Թուոյր, յորմէ ծանօթ է մեզ բան մի վասն Յարութեան մարմնոց.

— Նորին Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան.

— Ս. Թովմայի Սկուինացւոյ, Յաղագս Խորհրդոց Եկեղեցւոյ, զորմէ գրէ Արագոնացին ի Դատաստանագիրն, եթէ « Բայր Թարգմանեալ է յԵ. » պիսկոպոսէն Բարդուղիմէ » 2:

— Նորին, Գիրք ընդդէմ Հեթանոսաց, սատարութեամբ Բարդուղիմեայ.

— Յաղագս Բնութեանց և Անձնաբանութեան Քրիստոսի. գրեցի Թարգմանօրէն յերիւրեալ Յովհ. Քոնեցւոյ և Բարդուղիմեայ 3.

¹ Գալաթիոս գրէ ի Թարսոն գաւառէ. Թերեւս ի Տարսոնց էր։

² Կանոնաւ եւս Թարգմանեալ վկայի այս ըստ վերոյգրելոցս։

³ Յաւարտն գրէ յօրինակի միում. « Կատարեցաւ Գիրք երկուց »

» ընութեանց և մի անձնաւորութեան ի Քրիստոս, ի ձեռն Յովհ. Կանոնաւ Քոնեցւոյ և Ս. Բարդուղիմէոսի եղեակագործի, ի փառս » Յետուսի Քրիստոսի », և այլն։

1334-5 Գիրք Դատաստանաց, Պետրոսի Սրազոնացւոյ յերիւրեալ և թարգմանեալ:

— Նշանաւոր և հարստագոյն ի գրեանքս համարելի է Կանոնագիրքն կամ Իրաւագիրք Արագոնացւոյն, զորմէ գրէ ինքնին ի յառաջաբանին, յետ յիշելոյ զի ոչ գտանէր առ արեւելեայս այսպիսի մատենան. « Յաղագս այնորիկ եւ Ֆրա Պետրոս » նուաւստ ի կարգս Քարոզողաց Սրբոյն Դոմինիկոսի. « Կոսի. » ձեռնարկեցի առնել համառօտ հաւա. « քումն Կանոնաց իրաւանց եկեղեցւոյ, եւս ա. » « աւել հաւաքեալ ի բանիցն Ֆր. Ռեմոնդի և » երանելոյն Թոմայի, և Գաֆրեոսի ¹, և այլոց » վարդապետաց իրաւագիրտաց, և թարգմանեալ » ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ. . . . Վասն որոյ » զսակաւ և զպատուական հաւաքումնս զայս՝ ա. » « զայնմ սիրով ընդունել. . . . Սալ յայտ ոչ համ. » « արձակեալ ձեռնարկեցի իմով զօրութեամբս, » « բայց յեցեալ յուսով ի ծայրագոյն բարին, որ » « սիրէ զարգարութիւն և զուղղութիւն, և առնէ » « միայն մեծամեծ սքանչելիս, և տայ խից լսել և » « համերց խօսել: Արդ բաժանի գիրքս այս ի Ե » « մասունս. Ա. է վասն Դատաստանաց (գլուխք 56). » « Բ. վասն Դատաստանաց (գլ. 26). Գ. ի վա. » « րուց և ի համեմտութենէ. (գլ. 42). Դ. ի Պաա. » « կէն (գլ. 29). Ե. ի Պատժոց մեղաց » (գլ. 51):

1334 Յաղագս Եօրն Մեղաց, զործ Արագոնացւոյն ², թարգմանեալ ի Սարգսէ վաշննց.

1339 Առաքինութեանց գիրք. ի ձեռն Յակոբայ վարդապետի և Պետր. Արագոնացւոյ.

— Յղ. Մոլորքեանց.

— Յղ. Խոստովանութեան, ի Բարդղիմեայ և յԱրագոնացւոյն.

133.. Գիրք Դժոխաց. թարգմանութիւն Բարդղիմեայ և Գնեցեւոյն.

— Սոթ Պետրոսի. թարգմանութիւն Յակովբայ վարդապետի և Արագոնացւոյն.

1333 Երանգիրք Դոմինիկեանց, ի Բարդղիմեայ և. — Միսաւ, որ է Պատարագամատոյց նոցին.

133.. Ալպերտի Աստուածաբանութիւն. թարգմանեալ յԱրագոնացւոյն.

1343 Վերջնութեան Ստորագրութեան Արխատոսի. Յակոբայ վարդապետի և Արագոնացւոյն.

133.. Կանոնք Ս. Օգոստինոսի.

133.. Կացոցմունք կարգի Եղբայրց Քարոզողաց. այսինքն, կանոնք կարգի Դոմինիկեանց, Քանեցւոյն թարգմանեալ. լատին բնագիրն կոչի Constitutiones Fratrum Ordinis Prædicatorum. գտանի ի ձեռս մեր թարգմանութիւն Ա. մասին, որ են գլուխք 30, յորս յաւելեալ է և գլուխ ԻԱ, Յաղագս Գործոց և Գործակալաց, որ չիք ի ծա.

նօթ լատին տպագրութեան Պարիզու յամի 1873:

— Գիրք յաղագս Հոգոց, և

— Յաղագս Հրեշտակաց.

— Կայծականց ? Գիրք Բեղայի. թարգմանեալ ի Յովհաննէ Զահկեցւոյ ³.

— Քանձ վարդապետութեան Քրիստոսի (?)

1354 Մեկնութիւն Պատարագի իննովկենտեայ Գ.

Թարգմանեալ ի Թարէէ եպիսկոպոսէ Կաֆայի:

Հանգոյն հնոց ձեռագիր մատենից հարազատ դպրութեան մերոյ, հալածանօք և հինահարութեամբ նուազեալ և կորուսեալ են և շատք ի լատինէ թարգմանելոցն, որպէս վկայեն յետին տպագրողք ժամագրոց իւրեանց Միաբանողքն՝ ի սկիզբն ԺԼ դարու. և ի գերծելոց անտի է գուշակել ոչ միայն զյուլիոսի թարգմանելոցն յառաջին ժամանակսն (ԺԳ դարու) և յըզկընիսն երբեմն, այլ և զաղղումն նոցին ի միտս և ի լեզու ազգիս. ի միտս, հարկ է խոստովանել, զի լոյս և գիտութիւն բազում մուծին, թէպէտ և ըստ դպրոցական յայժմուս անախորժ ոճոյ. այլ ի լեզուս՝ ոչ փոքր աղաւաղութիւն և այլաձեւութիւնս, զի լատին լեզու չէր իբրեւ զհիլէնն յանկազոյն ի յեղումն ի մերս, և զի շատք ի թարգմանութեանց եղեն ի ձեռն կամ գործակրցութեամբ նոցին Լատինաց թերահմտից հայկականս բարբառոյ, յորմէ հարկ իմն անհրաժեշտ և անհամբոյր էր խառնակութեանն, որ առաւել եւս յաւելաւ առ յետինս, հմտագոյնս թերեւս լատին լեզուի՝ քան նախնեացն իւրեանց յստակ բարբառոյ: Սակայն չէ օրէն այսու եւեթ խանդարիչս զսոսա ասել համօրէն հայ լեզուի կամ զըպրութեան, որպէս սովոր է ոմանց լայնաբար մեղադրել. դժուարին իսկ էր ստէպ ընթերցողաց զնոցա մատենան՝ չօտարանալ շատ կամ սակաւ ի յստակութենէ հայրենի բարբառոյ: Հարկ է դարձեալ խոստովանել, զի թէպէտ թերացան նոքա ի պարզութենէ լեզուին իւրեանց, և ի հայրենի ծիսից, այլ ոչ սակաւ օգտեցան յիմաստս կրօնականս և բարոյականս, որովք գերազանցէին քան զանհաշտ յամառեալսն յոր և է հայրենատուր համարեալ աւանդութիւնս, առ սրս ի ժամանակէ անտի ցմօտ դարս մեր՝ զրեաթէ չերեւեցաւ զրուած ինչ հանճարեղ և լուսաւոր, անհազորդ կալով գրոց և վարդապետութեան աւրեւմտեայց սովորեալք միայն զիւրեանց բնիկ վարդապետացն բանս յեղյեղել և ընդօրինակել. թէպէտ և ոմանք՝ մանաւանդ Տաթեւացին, հակառակք իսկ գոլով Միաբանողաց, ի նոցին թարգմանեալ գրոց յայտնի կամ լուրեայն՝ առնուին բանս և յերիւրէին բազում անգամ ի ճառս իւրեանց. և գտանեմք ի գրոցն անտի թարգմանելոց՝ զրեալս եւս ի վասն Որոտան և Տաթեւոյ, առ կենդանեաւ նոցին իսկ պարագլխոցն և եռամեծ անուանեալ վարդապետացն Յովհաննու և Գրիգորի:

Գ. Բայց ոչ այնքան լեզուին՝ այլ խնդիր հաւատոցն՝ յարոյց, որպէս յայտ է, երկպառակութիւն, խռովս և

¹ Կոփեռտոս Տրանիտայի (ի Trani քաղաքէ Իտալիոյ) հաւաքող և մեկնող օրինաց և կանոնաց. իսկ Ռեմոնդն թուի հռչակաւորն Լուլլեոյ, ժամօթացեալ մերայոց ի Կիլիկիա: — Տ. Սե. սոսան, 394:

² Որ գրէ ի յառաջաբանի. « Եւ վասն օգտակարութեան եղ.

» բարց և ընկերաց մերոց սիրելեաց ի սեռական ազգէ Հայոց և » սպասաւորաց դրոց, սկսայ զայս փոքրիկ գործիկս. Նախ, յոր » խօսիմք վասն հասարակաց մեղաց », և այլն:

³ Ըստ Պրոսէի (Voyage, I.) թարգմանող գրոցս է Թադէոս եպիսկոպոս յամի 1424:

կախու. և թերեւս չէր մարթ չլինել աստանօր այսպէս, մինչ ի բուն ի կայս Թագաւորութեան և հայրապետութեան ազգին՝ ի Նիկիիա՝ նոյնպէս լինէր, մինչեւ կաթողիկոսաց աթոռնկէց լինել և Թագաւորաց դաւաճանիլ. և այս՝ յաւէտ ի յետին կէս ԺԴ դարու, յետ վախճանի հիմնադրաց Միաբանողացն և խոհական վարդապետաց, և ի փոխել նոցին բազում մասամբք ի ծէս լատին եկեղեցւոյ, պահելով միայն զհայ լեզուն, ծայրայեղութեամբք հանդերձ, յոր՝ ոչինչ ընդհատ և հակառակորդքն բերէին. որպէս աներկբայ է տեսանել ի գրուածս մոլեռանդն Միաբանողին Մխիթարայ Ապարանեցւոյ՝ յեւս ԺԴ դարու և ի սկիզբն ԺԵԻ, որ ոչ պատկառի խոստովանել և գրել՝ զի կրկին մկրտէր. մկրտէին և իւրանումանքն զեկեղան կամ զդարձեալսն յիւրեանց դաւանութիւն. որոց փոխարէն և ընդդիմակքն նոյնպէս գործէին, կրկին ձեռնադրութեամբ. և այս ոչ ի բնիկ աշխարհին Հայոց եւեթ, այլ և յիտալիա, ուր յաճախէին յայնժամ Հայք՝ ի կրկին եւս դաւանութեանց: Սակայն այսպիսի անհեղեղ արարուածք նուազեցին՝ թէ ոչ և իսպառ դադարեցին. յետ այնր առաջնոյ դարու, մերկապարանոց եղեւ որոշումն երկոցուն կողմանցն. հատաւ իսպառ խորհրդակցութիւնն, մանաւանդ յետ փոխադրութեան կաթողիկոսական աթոռոյն յԵւփածին. Միաբանողքն կոչէին այնուհետեւ Լատինահայք, և յատկադոյն որպէս գրի իսկ ի ԺԵ = Է դարս՝ Գրանգանայք, Natio Franca - Armena ի լատինն, և Franchi - Armeni յիտալացի ճանապարհորդաց. և մնաց միայն խորշումն ի միւս մեանց, և անտի հալածումն կամ հարստահարութիւն բազմաւոր մասինն, սատար պատրաստական առ այս ունելով զայլադեման տիրողս կողմանցն. և սակաւաւորացն՝ ի պաշտպանութիւն անձանց, մերթ առ նոսին իսկ տիրապետողն դիմելով և մերթ ի դրունս Քահանայապետին Հռովմայ և եւրոպական պետութեանց: Տեսաք ի տեղագրութեան Ապարանեոյ և Խօկլալինի զինչ անցք անցին ընդ վանականն, և խոստովանողական մահունը, որպիսիս կայ և յետոյ տեսանել. ոչ անհաղորդ գտաւ ի հալածանաց և խոշտանգանաց՝ նոյն ինքն առաքինակրօն հեղինակ կամ առիթ Միաբանութեանն, եպիսկոպոսն Բարդուղիմէոս, որպէս շատք ի պատմաց վարուցն վկայեն, թէպէտ և այլք անգիտանան, որպէս և զայլ հանգամանս վարուց նորին և զժամանակ քարոզութեանն և մահուան: Զառաջինն՝ որպէս ի Մարաղա՝ և աստ յԵրբն, ջակ անարգել ընդունելի եղեւ նա ի Թաթար կամ ի պարսիկ կուսակալէ գաւառին, այլ յետոյ ի սաղրանաց հակառակորդաց՝ արկաւ ի կապանս և ի բանտ և ի խոշտանգանս. սակայն որ տայրն տանջել զնա՝ նոյն և ետ արձակել, տեսեալ զպանելի համբերութիւն նորին և զհեղաշայեաց զէման, և եւս հանել ի գոյ՝ յոր արկեալ էին զնա անագորոյնք ոմանք. այլ յետ սակաւուց դարձեալ կալան զնա և չարաչար եւս մատուցին տանջանս, եղեգունս արեալս վարելով ընդ ըղձնգունսն, և ապա ատարաշէկ երկաթովք խարուկելով գոտան, և սաղաւարտ ջեռուցեալ ի գլուխն աղուցանելով, և այնպէս կիսամահ թողին. զոր բարձեալ իւրայոցն տարան հանգուցին ի խշտեկին, ուր կեցեալ աւուրս տասն, անդադար խրա-

տելով զնոսա և յորդորելով ի համբերութիւն, և տուեալ նոցա յետ ամենայնի ռեմոն զկնիք իւր խաշանիչ, ննջեաց խաղաղութեամբ ի Տէր, ի 15 օգոստոս ամսոյ՝ յամի 1333: Թաղեցաւ մեծահանդէս յուղարկաւորութեամբ առաջի սեղանոյ Վերափոխման եկեղեցւոյն Քոնստ. և ցորչափ շէն էր եկեղեցին ցկէս ԺԼ դարու, հաւատացեալք և մահմէտականք իսկ հանապազ գիմէին յուխտ ի տապան նորին, առեալ անտի հող, յորմէ և բազում բժշկութիւնք եղեն: Դասս Երանելեաց պատուի նա արժանապէս և ի կարգակցացն Լատինաց, զոր առ կենդանեալ իսկ նորին ոմանք ի մերոց գրչաց ականատեսօք, և ի Միաբանողացն և յոչ միաբանողաց, կոչեն Սոչրք Վարդապետ: Զատ ի գրուածոց նորա և ի Թարգմանութեանց՝ զոր ի վեր անգր յիշեցաք, յիշի և այլ ինչ ճառ կամ գրքոյկ զպէսպէս դիպաց խղճի մտաց, և Թոռոյ մի առ Հայս, Թարգմանեալ ի Յովհաննէ Քաւեցւոյ, որ այժմ անծանօթ է:

Ետ արագահաս մահուան նորա՝ առ յապահովել զձեռնարկեալն գործ՝ փութացաւ Քոնստանտն Երթալ առ Քահանայապետն Յովհաննէս ԻԲ յԱւենիոն, և նորին հեղինակութեամբ խնդրեաց և ետ հաստատել զկարգ Միաբանողացն, ըստ կանոնաց Սրբոյն Օգոստինոսի և կարգաց Ս. Դոմինիկոսի, զորս և Թարգմանեացն ի Հայ. և դարձաւ առ իւրան, և նոքք հանդերձ՝ ըստ հրահանգաց արեւմտեան կրօնաւորաց ուխտեաց զուխտ կարգին՝ առաջի եպիսկոպոսի միայն Լատինաց, իբրեւ երեսփոխանի Սրբազան Քահանայապետին, և կարգեցաւ ի նորին դիմաց առաջնորդ ամենայն վանհարց ուխտին, որպէս մի ըստ միովէ գրէ ինքնին ի Թղթին՝ զոր առաքեաց առ Հայս, իբրեւ յայտարար նորոց իրաց: Ոչ գըտանի արդ անթերի և անտարակոյս այս թուղթ, որպէս ոչ և Բարդուղիմայն (և ոչ կոնդակ հաստատութեան կարգին ի Քահանայապետէն Յովհաննէ, կամ անծանօթ ման առ յինէն):

Դ. ի սկզբան անդ միաբանութեանն, ասեն, երեք քաղաքք և 30 գեօղք հաւանեալ ընկալան զբանն, ոչ յիշին յանուանէ քաղաքքն, այլ թուին Նախճաւան, Մարաղա և Սուլտանիա, թէ ոչ մերձաւորքն քաղաքաւանք Երբն. ջակ և Զահուկ. զի ոչ կարծեմ ականարկել ի հեռաւորսն ի Տիգրիս, Կաֆա, Աժտէրխան և ի Դարաքանթ (Քարաքէնտ) մերձաւոր նոցին վիճակ և աւան, յորս՝ կամ յեւս մերձաւորս ի Մակու և յԱրտազ՝ յամենեալն շատ կամ սակաւ ընդունելի եղեւ նոր վարդապետութիւնն: Ոմն ի պատմագրաց Դոմինիկեանց ասէ ի Հայկական Գաւառի կարգին եղեալ ի սկզբան 50 վանաց և 700 վանականաց, յոր՝ եթէ ստոյգ է, յայտ է թէ ոչ միայն զՆախճաւան և զԵրնջակ է իմանալ, այլ և զԱրտազ, զԱտրպատական (Մարաղա, Սուլտանիէ), զՂրիմ, թերեւս և զՎրաստան: Ոչ յիշին յայնմ ժամանակի և անուանք գիւղիցն, որոց թիւ նուազեաց առ փոքր փոքր՝ ի հալածանաց զոր կրեցին յայլախոհիցն և յայլադեմից դար մի և կէս՝ ի ժամանակի բազմութեան իւրեանց, իսկ յերրորդ քառորդէ ԺԵ դարու և այսր՝ բազում իտալացի և փառնկ ուղեւորք ականատեսք նոցին և եկեղեցապատումք՝ յիշեն և զթիւ գեօղից փռանք Հայոցն կամ Լա-

տինահայոց, որպէս կոչեն. հնագոյնքն մինչեւ 19 զեօղ, միջինք 10 կամ 12, վերջինք յետ կիսոյ ժէ դարու 8 կամ 7: Զարչարակիր եպիսկոպոսն Ազարիա Ֆրիտոն հարցեալ ի Հռովմ յամի 1602, ետ գրով զթիւ և զհամար բնակարանացն և զընակչաց, զչափահասիցն կամ հաղորդողաց և զմանկտույն, հանդերձ անուամբք եկեղեցեացն, և թուով տանց մահմէտականաց ի գեօղս ուրեք բնակելոց, զոր ցանկեալ կարգեցից աստ ի հանոյս հետաքննից. կանխելով ծանուցանել՝ զի զոն վրիպակք ի թիւսն՝ ի տպագրէն կամ ի գաղափարողէն սպրդեալք. ինքն զգիւղսն թուէ 12, զտունս հաւատացելոցն 1830,

ոգիս 14430, և հանդերձ ցրուելովքն՝ 19000: — Յետ կիսոյ դարու այլ ոմն ի Միաբանող եղբարց, Հայր Դոմինիկոս Նազարեան, մատոյց նոր վիճակագրութիւն, նշանակելով և զհասս միոյ միոյ պիւղիցն կամ վանաց, զչափ հարկին հաշուեալ վահանադրում (սկուտ) դրամով, զոր հատուցանէին պետութեան Պարսից: Թիւ բընակչացն կամ տանց յոյժ նուագեալ տեսանի ի ցուցակի «որա, այն զի և բազում ամօք յետ նորա գրողք՝ առականացոյն համարին, թէպէտ ազգ առնէ նոյն ինքն Նազարեանն, եթէ ի միումտան բազում ընտանիք բնակեն և ոչ մի միայն, որով հարկ է բազմաթիւ լինել անձանցն:

Վիճակագիր Միաբանողաց յամին 1604 .

Շէնք	Գուառ	Եկեղեցի	Տուրք	Հարկ - Ընկուլք	Տարբ	Տուրք մահմէտականաց
Նախնական քաղաք	—	Ս. Թովմաս	80			
Ապարաներ	Երնջակ	Ամնայն Սուրբք	500	5000?	250	20
Ապրակունիս	Ն.	Ս. Գէորգ	100	400	80	40
Գրունա	Ն.	Վերափոխումն	70	350	20	40
Սալմաղ	Ն.	Ս. Գէորգ	120 ¹	800		
Խօշկաշէն	Ն.	Ս. Գեղարդն	130	1000		20
Մոծշէն (Mettaseen)	?	Ս. Աստուածածին	50	250		2
Գանձակ	Գողթն	Ս. Անդրէաս և Ս. Յակովբոս	70	350		20
Շահապունիս	Ճահուկ	Մնունդ Ս. Աստուածածնի	150	600		50
Ճահուկ	Ճահուկ	Ս. Յովնանէս Մկրտիչ	50?	500		40
Գարագուշ	Ն.	Ս. Աստուածածին	50	150		1
Կէծուկ	Արտաղ	Ս. Աստուածածին	60	160		
Արդախ ?	?	?	30	100		

Յամի 1654 ըստ Հ. Դոմինիկ. Նազարայ՝ էին.

Շէնք	Տուրք	Ուրք	Հարք	Տարբ
Ապարաներ	150	1500	600	150
Ապրակունիս	30	220	70	20
Գրունայ	2	10	200	50
Սալմաղ	3	20		
Խօշկաշէն	60	700	100	20
Գանձակ	1	5		
Շահապունիս	35	250	50	16
Ճահուկ	100	1000	100	30
Գարագուշ	4	30		
Կէծուկ	9	50		

Խրաքանչիւր գիւղից էին մէն մի վանք, կամ լաւ եւս ասել՝ ամենայն եկեղեցականք էին կրօնաւորք կարգին Միաբանողաց, բնակեալք առ եկեղեցեօք՝ որք միանգամայն վանք կոչին և զրին. և ի յետին ժամանակս յԺԼ՝ դարու՝ եօթն վանք միայն յիշին յանուանէ: Ի վիճակագրութեան Ֆրիտոնի ի սկիզբն ժէ դարու էին 100 միաբանք կրօնաւորք, յորս 57 քահանայք, այլքն դպիրք և եղբարք: Բայց և յամի 1671 ոմն ի լատին Դոմինի-

կեանց յաղերսագրի առ ժերակոյտն վենետկոյ, աւելի քան 14 վանորայս ասէ լինել յայնժամ ի Հայոց գաւառին (Նախնականի): Եւ յամի 1692 Պօղոս Մկրտիչ արքեպիսկոպոս՝ ասէր առ նոյն ժերակոյտ 12 վանորայս լինել ի գաւառի անդ: Յելս այնր դարու Հ. Բարդուղիմէոս Ս. Յակինթեան լատին՝ միայն եօթն վանս յիշէ յանուանէ և վանականս ի նոսին իբրեւ 40, ոգիս 3000. երբեմն, ասէ, էին 10,000. այլ զի իբրեւ 600 տունս հաշուէ յայլեւայլ գեօղս, հարկ է թէ աւելի քան զ'3000 էին և բնակիչքն:

Ե. Յովհաննէս Քաւենցի հեղինակ Միաբանութեան վախճանեցաւ ի սկիզբն 1348 ամի (6 յանուարի). ոչ բազմօք յառաջ (յ3 յունիս, 1347) վախճանեալ էր արդիւնական մատենագիրն և թարգմանիչ Արագոնացին Պետրոս, հաւատարիմ կացեալ մինչեւ ցվախճան ընդ Հայս: Յակոբայ վարդապետի յաջող թարգմանին և այլոց երկոտասանից նախընծայ Միաբանող վարդապետացն՝ անծանօթ է ինձ կատարածն և ուրոյն ինչ գործք: Սոցա մերձաժամանակ թուի Ֆրա Մանէ Ղարաքանթեցի, որպէս կոչէ գինքն ի հակիրճ յիշատակարանի ուրեք (Դատաստանագրոց Արագոնացոյն):

Ի պակասել սոցա կամ ի նուագել, քանզի չեւ եւս էր քաջ ձեւակերպեալ կամ հաստատեալ կրօնի Միաբա-

¹ Միայն ի գեղջոյ յայտնի նշանակէ Հայրն Ազարիա Ֆրիտոն՝ զաս ի Միաբանողաց և 50 տունս էլ՝ միտանական Հայոց:

նողացն, հարկ եղեւ յապահովել դարձեալ զնոյն. յոր սակս ժողովեալ ընտրեցին զերկուս հարազատս Զահկեցիս, արս ուշիմս, զԹովմաս և զՍամուէլ, (զոր Ելեւթերոս կոչէ Դաւանոս), և առաքեցին առ Քահանաւայսն իննովկենտրոս Զ. և սա կոնդակաւ յամի 1386 (31 յանուարի) սահմանեաց զՄիաբանող Եղբարսն լիւնել ընդ իշխանութեամբ կարգապետի Դոմինիկեանց, և ունել նոցա յերկրի իւրեանց Կառավարիչ (Gubernator) վերատեսուչ համօրէն վանորէից տեղւոյն. զորոց և տեւառչս կամ վանահարս ինքեանց անկ էր ընտրել կամ փոխել, կամ յաւելուլ վանորայս, ամի ամի յաւուրս Պենտեկոստէից առնելով ժողով: Հաւանեցաւ ընդունել նոցա և վարել կանոնք Ս. Օգոստինոսի և կարգք Դոմինիկեանց, թոյլ տուեալ ըստ խնդրոյ նոցա՝ ուտել մըսեղէն (երիս աւուրս յեթնեկի), և տնտեսել զստացուածս իւրեանց, (քանզի ինքեանք իսկ էին և հովիւք ժողովրդեանն), և ընդունել երբեմն Այցելուս՝ զոր առաւ

քեոցէ ընդհանրական կարգապետն Դոմինիկեանց: Նովին կոնդակաւ՝ կառավարիչ կամ Քաւառահայր (Provinciale) կարգեաց զնոյն ինքն զՍամուէլ. իսկ զԵղբայր նորա զԹովմաս՝ ձեռնադրեալ՝ հաստատեաց յեպիսկոպոս Նախնաւանու, ընդ որոյ եկեղեցական գաւազանաւ փակէր զՄիաբանողս կողմանց Երնձակայ, Զահկոյ և Գողթան: Ի սոցունց սկզբնաւորեալ ողջոյն դարս չորս և մինչեւ ի սպառել կարգին՝ կացին մի ըստ միովէ գաւառահարք և եպիսկոպոսունք, յորս գոն ոմանք և լատինք ազգաւ, որոց գրեաթէ անընդհատ ժանօթ է յաջորդութիւն. իսկ առաջնորդացն ոչ անթերի, և ոչ է յայտ քանիսնութիւն ամաց կալոյ նոցին ի պաշտամանն: Արդ որչափ ինչ եհաս ինձ գտանել՝ կարգեցից աստէն, մինչ չեւ ճառեալ ըստ կարգի ժամանակաց զդէպս և զանցս իրաց նոցին. թողով տեղադրութեան միոյ միոյ գիւղորայիցդ ի վերոյ նշանակելոց զանձնիւր դէպո, որպէս արարաւ Երնձակայ գիւղիցն:

ՆԱԽՃԱԻԱՆ ԳԱԻԱՌ ՄԻՍԱԲԱՆՈՂԱՑ

Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Ո Ւ Ն Ք

- 1330 Եր. Բարդուղիմէոս Բուրնիացի
- 1356 Թովմաս Զահկեցի
- 1374 Գովմանէս Դաւրիժեցի
- 1396 Գովմանէս (յետոյ եպիսկոպոս Սուրբանիոյ)
- 1397 Փրանկիսկոս Դաւրիժեցի (անհրաման ընտրեալ)
- 1398 Ստեփան Պետրոսեան De Seghes, Միներ
- 1403 Գովմանէս (Լսենց?) Lyons
- 14.. Միխիթար + 1417
- 1419 Մարտինոս De Chiari
- 1431 Թադէոս
- 1433 Պետրոս Քոնեցի
- 1438 Մատթէոս կամ Գովմանէս Գովմանիկեան
- 1463 Գովմանէս Սիմոնեան
- 1478 Բենեդիկտոս Ա
- 1494 Մկրտիչ Ա (?)
- 1498 Մկրտիչ Բ (?)
- 1503 Բենեդիկտոս Բ
- 1511 Գրիգոր որդի Աստուածատրոյ + 1538
- 1543 Բենեդիկտոս Գ + 1543
- 1546 Ստեփանոս Գաբործեան + 1559
- 1560 Նիկողայոս Ապարանեցի + 1598-9
- 1604 Ազարիա Ֆրիտոն + ի Հռովմ
- 1607 Մարկոս կամ Մատթէոս + յուղւոյ
- 1607 Մատթէոս Երազմոս (Հայ) + 1620
- 1631-7 Պող. Մարիա Զիտտադինոյ Բուրնիացի
- 1637 Օգոստինոս Բաջենց + 1653
- 1653 Գակոբ ընտրեալ ի Հայոց
- 1654-64 Պողոս Փիրումալի
- 1668-74 Մատթէոս Գովմանիսեան
- 1674-83 Պարապուրիւն աթոռոյ
- 1676 Թովմաս Թադումեան (ընտրեալ ի 37 ապր.)
- 1682-91 Սեբաստիանոս Քնապ (Knab)

- 1693-1703 Պողոս Մկրտիչ Աւանիկեան
- 1703-8 Ստեփանոս Շիրան
- 1709 Գովման Վինցենց Կաստելլի, Լուբարտացի
- 1709-33 Պետրոս Մարտիրոս Պարմացի
- 1723-33 Արկանցելոյ Ֆինի իտալացի ի Պարրիսոյ
- 1732-66 Դոմինիկոս Մարիա Սալվինի Լոգիացի

Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Հ Ա Ր Ք

- 1333-48 Գովմանէս Գոնացի
- 1356 Սամուէլ առաջին Քաւառահայր
- 1399 Ղուկաս Շահապոնեցի
- 1415 Գովսէփ Շահապոնեցի
- 1423-43 Գովսէփ
- 1471-5 Մատթիա Քոնացի
- 1549 Անդրէաս, աթոռակալ
- 1586 Պողոս
- 164.. Անտոն Լուսիտանիացի
- 165..-60 Գակոբ Բիսուսի ի Կէթկոյ.
- 1673 Գրիգոր Ծործորեցի
- 167.. Անսոն Նազար
- 1676 Թովմաս Թադումեան
- 1693-1703 Ստեփանոս Շիրան
- 1703-7 Գակինթ Դաթեան
- 1709 Անցելոյ Սմոլինսքի, հայագէտ
- 1714-6 Պետրոս Շահապոնեցի կամ Ճահկեցի
- 1724 Բեռնարդին Ֆերտինանտ Պորկոմի Միլանցի
- 1729-37 Ալեքս Ալեքսանեան
- 1743 Պետրոս Ղօռան
- 175.. Թովմաս Իսավերտենց
- 1756 Եւսեբ. Ֆրանցոզինի
- 1763-9 Սերովբէ Բենդիլլոյ
- 1773 Թովմաս Վեգգիոյ
- 1782 Բենեդիկտոս Ումիտ, սնդիկոս

Յետ Դոմինիկոսի ոչ յիշի յատուկ եպիսկոպոս վիճակին, զի սպառեալ կամ ցրուեալ էին Միաբանողքն, այլ անուն Նախնականն աթոռոյ պահէր մինչեւ մերձ ի կէս մերոյ դարուս :

Նշան և կնիք Նախնականն գաւառի Հայոց—Դոմինիկեանց, որով վարէին ի պաշտօնական և հանդիսական գրուած՝ էր այս, լատին գրութեամբ. SIGILLUM PROVIN-
CIAE NAXIVANENSIS IN ARMENIA MAIORI. այսինքն, ԿՆԻՔ ՆԱԽԻՋՆԱՆԵՆՍԻ ԳՐԱԼԱՐԻ Ի ՄԵՍ ՀԱՅՍ :

119. Կնիք Նախնականն գաւառի Միաբանողաց .

Զ. Չեն յայտ գործք առաջնոց գաւառահայր վանորէնցն՝ սկսեալ ի Սամուէլէ մինչեւ յելս այնր առաջնոյ (ԺԴ) դարու, նոյնպէս և եպիսկոպոսացն Նախնականն, որոց առաջինն այն Թովմաս եղբայր Սամուէլի, Թարգմանող Կայծականց գրոց Բեդայի, ասի ի ծովագնացութեանն ի Պոնտոս նաւաբեկութեամբ վախճանեալ, ոչ գիտեմ յուրում ամի. և յաջորդացն եւս կարգ և ժամանակ աթոռակալութեան ոչ է աներկրայ. զի չիօթ էր ժամանակն իսկ գլխովին, յորում անցին անցք անշնորհ հակառակութեան երկոցուն ծիսից Հայոց, պատմեալքն յԱպարանեցոյն Միւթարայ, և ի յիշատակողաց Որոտնեցոյն, Տաթեւացոյն և Սարգսի, զորս Մաղաքիա վարդապետ Կաֆացի կարգէր վարժապետս իւրակողմանն, ոչ միայն բանիւ մաքառելով ընդ Միաբանողացն, այլ և ձեռնորդութեամբ քաղաքական իշխանաց կորզելով զվանորայս նոցին, մինչեւ, և Թէ արժան իցէ հաւատալ Միւթարայ, վասն զմի եւեթ վասն ի բուռն ածելոյ՝ տուեալ էր կաշառայլազգեաց 120,000 դահեկան, որպէս ասէր պանծալովի ի սակա չփոթիցս եւս ոմանք ի Միաբանող Եղբարցն, (որոց Թիւ էր իբր 100 յամի 1373), երթային յիտալիա, մտանել ի վանորայս Դոմինիկեանց և ոչ գիտելով լատին լեզու, նոր իմն չփոթութիւն լինէր և անդ յարեւմուտս և աստ ի գաւառին Հայոց. վասն որոյ Քահանայապետն Գրիգոր ԺԱ կոնդակաւ (6 մարտի, 1374) պատուիրեաց Կարդապետին Դոմինիկեանց՝ մի եւս ընդունել զոք ի նոցանէ, այլ եթէ գայցէ եւս ոք՝ դարձուցանել առ գաւառահայր նոցին ի Հայս, և օգնական լինել սմա խորհրդակցութեամբ և այցելութեամբ. Գրեաց (9 ապրիլի) և առ լատին Քարոզիչս որ ի Հայս, առաքելով անդր զՀ. Եղիա (Petis) փռանկ ազգաւ, երեսփոխան (վիգար) Կարդապետին, նորին ձեռամբ առաջնորդել, և ի մահու նորա՝ ընտրել զայլ ոք տեղակալ: Այլ յաջորդ Գրիգորի՝ Ուրբանոս Զ լուեալ զչփոթսն և զհայաժանս

Միաբանողաց ի Հայս, Թոյլ ետ (1381) կամեցողացն մըտանել ի կրօնս և ի վանս Դոմինիկեանց, և Կարդապետի սոցա ետ իշխանութիւն (3 ապրիլի), ըստ պատշաճի փոխել կամ հաստատել զգաւառահայր վանորէիցն Հայոց. և զի վախճանեալ էր ի Հայս Հ. Յովնան De Gallo, Քենիչ, ետ նմա և տեղակալի նորա իշխանութիւն՝ ընտրելոյ և կարգելոյ զայլ ոք, որում յանձն լիցի և վիճակն Վրաց. — Յայսմ ժամանակի յիշի յիտալիա Եղ. Օգոստինոս Աւետիք ոմն Միաբանող Կարնեցի, ի Վենետիկ, որպէս և գրէ ինքնին ուրեք, արձակ և շափական բանիւք.

« Յամի ծննդեան Տեառն Յիսուսի

Ռա և Յի և Չա Թըւականի,

Եւ Օգոստինոս Արգրումցի

Ըզրանքս զայս շարադրեցի »:

Եւս. « Զնուաստ Ֆր. Օգոստինոս երբեմն Աւետիք կո. » չեալ ի կարգէ սուտ (այսպէս) եղբարցն Փրէդիքաթօ. » րաց, յիշեցէք ի Տէրն Ե.

Ի վերջին ամս դարուն (ԺԴ) եկն ի Հուլիւս Հ. Ղուկաս Շահապօնեցի Գաւառահայր, խնդրել դարձեալ տնօրէնութիւն վասն պահոց, և ի Կարդապետէն՝ զի ըստ երից երից ամաց առաքեացէ Այցելու ի վանորայս իւրեանց. քանզի այլք ոմանք գլխաւոր եկեղեցականք կամ քարոզիչք ինքնիշխանաբար մխէին ի տեսչութիւն վանորէիցն և ի քննութիւն. վասն որոյ և Քահանայապետն Վնիփակիոս Թ կոնդակաւ (1 յունիս, 1398) պատուիրեաց Կարդապետին զի մի ոք յանգէտո նորա՝ ձեռնամուխ լիցի ի Միաբանողսն, այլ վայելիցսն սոքա ազատօրէն յամենայն շնորհս և արտօնութիւնս պարգեւեալս կարգին իւրեանց: Ի կոնդակի աստ Ընդհանրական մեծաւոր կամ Առաջնորդ կոչէ զգլխաւորն նոցա (Prior Generalis), զոր նախորդք իւր և ինքն յայլում կոնդակի Կառափարիչ կոչէին (Gubernator). Եւ զի ամալ յառաջ եպիսկոպոս գաւառի նոցին զԵովնանեա՝ փոխադրեալ էր յաթոռ Սուլտանիոյ, և փոխանակ նորա սահմանեալ զՓրանկիսկոս Դաշիթեցի Դոմինիկեան, և սա մինչ չեւ ընկալեալ զկոնդակ հաստատութեանն ի Քահանայապետէն՝ ձեռնադրեալ էր և կալեալ զաթոռն, փոխանակ նորա կարգէ (26 օգոստ, 1398) զՍտեփանոս Պետրոսեան, de Seghees, ի կարգէ Միւթարից: Նոյն Քահանայապետ այլով եւս կոնդակաւ ի միւսում ամի (28 ապր. 1399) ծանուցանէ, զի ընդ իշխանութեամբ Գաւառահայրն Հայոց էին և ի Կաֆա երեք վանք Միաբանողաց, (Ս, Յա. կոք, Ս. Նիկոլայոս, և Ս. Պետրոս—Պօղոս), ուր ապաստանէին նեղեալքն ի հարստահարութեանց ի Հայս, և գաւառահայրն զայր ի գաւառէ Նախնականի քննել զվաներն Կաֆայի, և աստի ծագէին դժկամակութիւնք. վասն որոյ պատուիրէ Կարդապետին Դոմինիկեանց զի ինքն այնուհետեւ երթիցէ կամ զտեղակալ իւր ամի ամի առաքեացէ այցելու ի Կաֆա, և զի և այցելուն մի կացցէ յերեսին անդ վանորայսն՝ ի ծանրութիւն նոցին, այլ յիւրեանց առանձինն վանս: Ի նմին աւուր այլով կոնդակաւ տայ իշխանութիւն ընտրելոյ 25 խոստովանահարս ի քահանայից իւրոց, որոց և առանձին կոնդակաւ շնորհէ իշխանութիւն արձակելոյ միանգամ զխոստովանողս ի վերապահեալ մեղաց: Ի սկիզբն ԺԵ դարու յա.

մի 1402 (յուլ. 26) նոյն քաղաքայապետ Վոնիփակիոս կոնդակա կարգեաց յարքեպիսկոպոս Նախճաւանու ըզ-
Յովհաննէս Lycopis Ալաման՝ ի Պրուժ քաղաքէ, փոխա-
նակ Յովհաննու փոխադրելոյ ի Սուլտանիա, ոչ յիշելով
զնախակարգեալն յիւրմէ Ստեփանոս Պետրոսեան: —
Ի սմին ամի դարձաւ Ղուկաս Շահապօնեցի ի Հռովմայ
(ուր թուի երկրորդ անգամ եկեալ), բերելով ընդ իւր
ի Հայս, զատ ի կոնդակացն վերոյիշելոց, և բազում
սպասս եկեղեցւոյ: Դարձեալ ի սմին ամի՝ աշխարհա-
սաստն Լէնկթիմուր ընկալեալ զեսպան զնախորդ արյ-
եպիսկոպոս Նախճաւանու՝ զՅովհաննէս (յայնժամ ե-
պիսկոպոս Սուլտանիոյ), զնոյն և ինքն առաքեաց յիւր-
մէն զեսպան առ Քահանայապետն Հռովմայ և առ Թա-
զաւորս արեւմտեայց:

Զայսու ժամանակաւ (1410) Մխիթար Ապարանեցի
յախուռն շահատակ Միաբանողաց՝ աւարտեաց զլիճու-
ղական մատեան իւր. մինչ ի նոյն ամս Հ. Յովսէփ Շա-
րապօնեցի, (որ թուի առաջնորդ կացեալ վանորէիցն, և
« գերապատիւ և գերաբարձ հայր մեր ըստ հոգւոյ » կոչե-
ցեալ ի ժամանակացէ), Թարգմանէր զմասն մի Աս-
տուածարանութեան Ս. Թովմայի Ակուինացւոյ. « և ոչ
» առեալ զաւարտն վասն վրդովման ժամանակին և
» խստութեան այլազգեացն, (թուի Լէնկթիմուրեան
» պատերազմաց), և մնացեալ թերատ բազում ամ, և
» յետոյ շնորհեաց մեղ ի խնդրոյ մեր ընդ զթերին ».
Զոր յամի 1415 ընդօրինակէ Ֆր. Գրիգոր ոմն որդի Խո-
ցադեղի և Թանկիկայ, և եղբայր Բէկի, վայելուչ ծանօ-
թութեամբք, յորս յիշատակ առնէ Եղբարց, « Ֆր. Լօ-
» ընց, Ֆր. Մարտիրոս, Ֆր. Կոստանդ, Ֆր. Յոք, և
» այլ նորարողոյ մանկանցս որք կան »:

Յետ վերոյգրեալ Յովհաննու Պրուժեցւոյ եկաց եպիս-
կոպոս Մխիթար, որոյ անուն յայտ առնէ և զազգն, այլ
ոչ յիշի գեղն և ազգատոհմն և ոչ այլ ինչ. չհաւանիմ
թէ Ապարանեցին իցէ: Ի վախճանել սորա յամի 1417,
յետ իւր երկուց ամաց Մարտիրոս de Chiari, որ թուի
ազգաւ իտալ, այլ առ Միաբանողան կրօնաւորեալ, քա-
հանայացեալ և ուսեալ հայերէն¹, ի համանուն Քահա-
նայապետէն Մարտինոսէ Ե. յամի 1419 (9 հոկտեմբ.)
կարդեցաւ եպիսկոպոս գաւառին. ի կոնդակի հաստա-
տութեանն բազում գովութիւնք ընծային նախորդի նա-
րին՝ Բենեդիկտոսի. Եւ զի իբրեւ երկամեայ ժամանա-
կաւ պարապութիւն լեալ էր աթոռոյն և մարթ էր դար-
ձեալ լինել, վասն հեռաւորութեան երկրին, շնորհեաց
Միաբանողացն (այլով կոնդակաւ ի 21 հոկտ. 1419) իշ-
խանութիւն՝ ցամա երեսուն, ընտրել ինքնին զյաջորդ ե-
պիսկոպոս, և տալ ձեռնադրել եպիսկոպոսին Կաֆա-
յի կամ այլոյ մերձաւոր եպիսկոպոսի, ընթերակայու-
թեամբ այլոց եւս երկուց՝ եթէ գտցին: Եւ միւսով եւս
կոնդակաւ (26 հոկտ.) վերահաստատեաց զամենայն
արտօնութիւնս շնորհեալս նոցա ի Վոնիփակիոսէ Թ: —

1 Te, Ordinis Fratrum Prædicatorum Unitorum in il-
lis partibus nuncupatorum, ordinem ipsum expresse pro-
fessum et in sacerdotio constitutum... et Armeniæ
fidelibus qourum idioma bene intelligis et intelligibiliter
loqueris, և այլն. այսպէս գրի ի կոնդակին:

Սա ինքն Մարտինոս հաստատեաց և զյաջորդ Մարտի-
նոսի վախճանելոյ յետ սակաւ ամաց, զՊետրոս Քանացի,
յամի 1423 (13 հոկտ.) գրելով ի նմին աւուր ուրոյն ու-
րոյն առ Միաբանան վանականս և առ ժողովուրդն՝ զե-
պիսկոպոսէն, և պատուիրելով հնազանդել նմա. գրեաց
և առ եպիսկոպոսն Սուլտանիոյ (Յովհաննէս) իբրեւ առ
մետրապօլիտ՝ յանձնելով նմա զնորընծայ եպիսկոպոսն:
Յետ երկուց ամսոց (12 դեկտ.) առաքեաց առ Միաբա-
նողան, ըստ խնդրոյ նոցա՝ զպատճէն կոնդակին Վոնի-
փակիոսի՝ որ վասն այցելութեան վանորէից նոցին ի
Կարգապետէ Դամիսիկեանց: Ի նմին աւուր գրեաց և
առ Յովսէփ վարդապետ նոցին² (Թերեւս վերոյգրեալ
Թարգմանիչն Ս. Թովմայի), շնորհելով իշխանութիւն
արձակելոյ զվերապահեալն առ Պապն, ի գաւառի անդ
Նախճաւանու և ի Սուլտանիա, ցամա 20: Առ Յովսէփս
այս արժանաւոր վարդապետ՝ Թուի գրել նախալիշեալ՝
Ղուկաս, յետ 20 ամաց (1442) ի Միասալ գիրս. « Պա-
» տուական վարդապետ Ֆր. Յովսէփ, վարդապետ կար-
» գիս Միաբանողաց, ընկալ զսակաւ աշխատող և զկար-
» կատող գրոցս զՖր. Ղուկաս զանարժան Շահապօնե-
» ցիս, և յիշեալ զիս ի քո սուրբ աղօթսդ, և Աստուած
» յիշէ և զքո ննջեցեալան ի յարքայութեանն երկնից,
» ամէն: Ի թուի Մարդեղութեան Տեառն Ռէնթիս »: —
Դարձեալ ի նմին աւուր կոնդակաւ հաստատեաց զՅով-
հաննէս վարդապետ ի Միաբանողացն կարգէ³ և զշն-
տրեալն ի նոցուն՝ յաթոռ արքեպիսկոպոսութեան Սու-
տանիոյ՝ փոխանակ համանունան նորին վախճանելոյ, ու-
րում յաջորդեաց յետ երկուց ամաց (1425, դեկ. 19)
Թովմաս յԱպարաներոյ. Թերեւս յիշեալն յամի 1415
Յովսէփ էր Մակուեցին, զոր նոյն Պապ՝ կոնդակաւ (յ. 13
մարտի 1424) կարգեաց յարքեպիսկոպոսութիւն Մա-
կուայ կամ Ս. Թադէի վանաց, մերժեալ անտի զՀրեո-
նիմոս ոմն անարժան այնր աստիճանի կամ ուխտա-
դրութ. — Ի սկիզբն 1431 ամի պատրաստեալ էր նոյն
Քահանայապետ թուղթ առ եպիսկոպոսն Նախճաւանու,
և մահուն ի վերայ հասեալ, յաջորդ նորին Եւզենիոս Դ
առաքեաց, իւրովն եւս նոր կոնդակաւ, (ի 11 մարտ),
տալ Յովսէփայ Ապարանեցւոյ գիտնոյ և քալ քարոզողի՝
գիտոյր (biretum) և զայլ ձեւս քարոզչաց, (զի նա՝ զգա-
ւազանն միայն շատ համարէր, և ստգտեալ լինէր յա-
մանց), նոյնպէս և այլոց հմտից և փորձելոց յաստուածա-
բանական հրահանգս. — Յիշի յայտմ ժամանակի և Յո-
վասափ Ապարանեցի ի Կաֆա: — Ի սմին յԵւզենիոսէ
Քահանայապետէ հաստատեցաւ յաթոռ Նախճաւանու
յամի 1438 Մատթէոս Աւենիկեան (Avenicensis),
մի ի գիտնագոյն բնիկ վարդապետաց Միաբանողաց,
որ յետ երկար ամաց (որպէս թուի) յուղեւորութեան
գլով հիւանդացեալ վախճանեցաւ ի Կիպրոս կղզւոյ,
և թաղեցաւ չքով մեծաւ: Յետ նորա յիշի Յովհաննէս
եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ի Հռովմ առ Պիոսիս Բ, որ

2 Dilecti filio Iosepho Ordinis Fratrum Prædicatorum
Unitorum nuncupatorum, in Armenia Majori, Magistri.

3 Te Ordinis Fratrum Prædicatorum Unitorum nun-
cupatorum Professore in Sacerdotio constitutum, և
այլն:

բազում նուիրօք և սպասուք և քաջայեր յորդորմամբ առաքեաց զնա (1462): Այս քահանայապետ յառաջելն յարեւելս զՊանդուխտ անուանեալ Քարողիչս (Peregrinantēs) յամի 1464, ընդ նոցին տեսութեամբ արկ զՄիաբանողսն: — Սակաւ ամօք յետոյ համանուն նորին Յովհաննէս Շմաւոնեան¹ յաջորդեաց յաթոն առ Պաւղոսի Բ քահանայապետաւ յամի 1463, և հովուեաց ցամն 1477: — Առ սովաւ յամի 1475, առաջնորդ գաւառահայրն Քանայի Հ. Մատաթիա էր ի Հոռով. և ընկալեալ թուղթս ընծայութեան առ համօրէն վանահարս Դովինիկեան կարգին, մեկնեցաւ անտի ընկերօքն, որք էին Հ. Գրիգոր կամ Գեորգ վարդապետ յԱմենասրբոց վանից Ապարաներոյ, և Հ. Լաւրիմտ Յովհաննիսեան²: Յազանել սոցա ի Գենուա ի վանս Քարողիչաց, հաշակաւոր հնասէր պատմիչն Աննիոս Վիտեբրացի, վանահայր տեղւոյն, ասէ, ի սոցանէ ընկալեալ՝ զմնացորդս հին և ցանկայի պատմիչաց, զոր և հրատարակեալ՝ անբաւ վիճաբանութեանց եղեւ առիթ, ոմանց ընդունելով և ոմանց մերժելով. զարդիս յամենեցուն խոտեալ են իբրեւ մտացածին կարկատանք. այլ ո՞րքէն հեղինակ խաբէութեանն, այս տակաւին ընդ վիճիւ է:

Ձայսու ժամանակաւ միապետեալ Պարսից աշխարհի Ուզուն Հասան կամ Հասան Պէկ, զահ իւր տարածանէր յարեւելս և զհամբաւ մինչեւ յարեւմուտս, և տայր յուսացուցանել ոգորել ընդ զօրութեան Օսմանեանց՝ նորոգ նուաճողաց և բարձողաց զարեւելեան կայսրութիւն Յունաց. յորմէ խրախուսեալ Վենետաց՝ նեղելոց ի նոցանէ, առաքէին ստէպ գեսպանս առ Պարսիկն ի դաշնակցութիւն պատերազմի: Յայս սակս դէպ լինէր դեսպանացն անցանել ընդ գաւառ և ընդ գեօղս Միաբանողացն և տայ ծանօթս զնոցանէ. որոց առաջին Ամբրոսիոս Կոնտարինի յամի 1474 նախ իջևանեալ (յուլիս 1-2) ի Ձահուկ առ Միաբանողսն, յ'3 օգոստոսի եկն յաւան մի Երնջակայ, զոր ոչ անուանէ, այլ յոյժ հաւանելի է Ապարաներն լինել, անցեալ ընդ գետն այլատարազ իմն նաւակաւ. « ի ձախմէ գետոյն՝ էին ասէ 11 » գեօղաւանք Հայոց մի առ միով, ամենեքին կաթողիկէ, » ունին իւրեանց եպիսկոպոս, և են հնազանդ Պապին. » ընդ բովանդակ աշխարհն Պարսից չիբ իբրեւ զայս եր. » կիր գեղեցիկ և ամենայի³ »: Ի միւսում ամի ի դարձի իւրում ի Դավրիժոյ դարձեալ եկն այսր (ի 28 յունիսի 1475) եկաց առ եպիսկոպոսին զաւուրս երիս⁴. էր ընդ նմա և Եղ. Լուդովիկոս ոմն Բողոմիացի Մինոր՝ Պատրիարք Անտիոքայ անուանեալ, դեսպան դքսին Բորգոնեայ, առ որ և դառնայր ընծայիւք յՈւզուն Հասանայ:

1 Cavalieri (պատմիչ) նախ որքն երկուս ցուցանէ և ապա մի միայն Յովհաննէս Միքնեան:

2 Գենուայի դուռնց Կաթայի և պաշտօնեայք յ'18 յուլ. 1474 ամին ընծայական թղթով գրեն զսոցանէ առ պաշտպանս դքսմաւսեղանոյ Ս. Գեորգայ ի Գենուա, զՄատաթիա կոչելով Generalis Ordinis Prædicatorum Armenus, զընկերսն Գեօրգ և Եղ. Լաւրիմտ, յոյժ զովութեամբ, զի երթային ի Հոռով վանս զգուանաց զոր կրէին ինքեանք և վանք իւրեանց Ս. Նիկողոս անուն: — Քահանայապետն կոնդակաւ հաստատեաց զԼաւրիմտ առաջնորդ Ս. Պօղոս — Պետրոս եկեղեցւոյ ի Կաթա:

Յայսմ նուագի ինն գեօղաւանս ասէ Միաբանողաց, յորոց առեալ պաշարս էանց ընդ գետն և գնաց ի Վրաց աշխարհ: Երկամաւ յետոյ (1477) եկն էանց ընդ գաւառս այս միւս եւս դեսպան հռչակագոյն, Յովսափատ Բարաբայոյ, նոյնպէս նախ ի Ջահուկ բերդ եկեալ (Cagri), զորով բազում գեօղք են ասէ Հայոց կաթողիկաց. զըլխաւորն կոչի Երնջակ (Alengia), և ունի 50 միանձունս որք կեան ըստ կանոնաց Ս. Բենեդիկտոսի, պատարաւ գեն ըստ մերս ծիսի, այլ իւրեանց լեզուաւ. յետ դարձին իմում, ասէ, ի Վենետիկ՝ մեռաւ վանահայրն, և եղբայր նորա եկեալ պաղատէր՝ զինքն (զՅովսափատ) միջնորդել ի ձեռն ժերակուտին առ սրբազան Քահանայապետն, վասն յաջորդելոյ զեղբայր իւր: Ոչ գաւառահայրն թուի՝ զորմէ ասէն, այլ եպիսկոպոսն, որ արդարեւ ի նմին ժամանակի վախճանեալ էր, զի զգաւառահայրն ինքեանք Միաբանողքն կացուցանէին:

Ջեպիսկոպոսն Յովհաննէս յաջորդեաց Բենեդիկտոս Ա որ եկեաց ցամն 1492: — Յաջորդ նորա եղեւ Մկրտիչ. ըստ ոմանց երկու համանունանք կացին մի ըստ միոյն⁵, այլ հաւանօրէն մի միայն է, ի նոցին հայագգի Միաբանողաց, յամէ 1494 ցամն 1501: Ձսա յաջորդեաց Բենեդիկտոս Բ, և եկեաց ցամն 1510: — Առ սովաւ եկն ի վիճակ նորա վաճառական ոմն (անանուն) Վենետիցի, որ տայ մանրապատում ծանօթութիւնս զգործոց Շահ Իսմայէլի, և ինչ ինչ զՄիաբանողացս. զտէր Երնջակայ բերդին (Alengiaehana), ասէ լինել քրիստոնեայ, և ի նուաճել ամենայն քաղաքաց ընդ իշխանութեամբ յաչին, սորա ժուժկալեալ զամս հինգ դիմադրութեամբ. այլ ի լսել զմահ Ալուանդ սուլտանի՝ հաւաակիրդի Իսմայէլի, զիջեալ ի հաշտութիւն և տուեալ ի ձեռս նորա զբերդն և զգանձան՝ զոր յապահովեալ էին անդ Ուզուն Հասան և որդի նորա Եաղուպ: Ի վիճակի անդ Երնջակայ ասէ գտանին իտալերէն մատենանք, յայտ առնելով զՄիաբանողացն. 18 գեօղս ասէ կաթողիկաց ընդ Երնջակաւ. պատրիարք կոչէ զարքեպիսկոպոսն, որ և ամի ամի, ասէ, առաքէ ի ձեռն երկուց նուիրակաց՝ խռնի՝ ընծայ առ Պապն, յորմէ առնու հաստատութիւն, և որ առաքեալ էր նմա միթր մի գեղեցիկ. և աղուարար իմն ասէ, զպաշտօնն կատարեն ի հայ լեզու, զի մոռացեալ են զիտալականն. և մինչ ինքն ի Դավրէժ էր, բերին առ նոսա իտալերէն քերականութիւն և գիրս աստեղաբաշխութեան: Յիչէ ի բերոց գեօղիցն զՈրդան կարմիր խոշոր: — Ի հանդարտել աշխարհին Պարսից ընդ իշխանութեամբ Իսմայէլի և յաջորդացն Սօֆեաց՝ յաճախեաց երթեակ Միաբանողացն յիտալիա:

Յետ մահուան Բենեդիկտոսի ընտրեցին Միաբանողքն

3 Con una barca d' una strana foggia.... Da banda sinistra vi sono 11 casali di Armeni, uno appresso l' altro, tutti catholici, ed hanno il loro vescovo, e sono sotto il Papa. Et per tanto paese la Persia non ha il più bello, nè il più abundante d' ogni cosa. — Ambrogio Conturini.

4 Arrivammo alli 9 casali d' Armeni Catholici, come habbiamo detto per avanti, dove fossimo ben visti et udimmo messa catholica: dimorammo quivi tre giorni, per formarci.

5 Ըստ Գաւառնոսի մի Մկրտիչ է կեցեալ ցամն 1510:

(1510) զԳրիգոր որդի Աստուածատրոյ, որ եկեալ ի Հռովմ (1511) և ոչ գտեալ անդ զՔաջանայապետն (Յուլիոս Բ) չգտաւ ի Բոլոնիա, և ըստ խնդրոյ Պապին ետ մանրապատում ծանօթս զվիճակէն իւրմէ (որ անծանօթ է մեզ)։ զարձաւ ի Հռովմ, ձեռնադրեցաւ, և բազում սպասուք և թողակաւ ճանապարհի դարձ արար յերկիր իւր, և հոլուեաց ցամառ 1537։ Նշանակեն պատմիչք կարգին, զի Թարգմանաւ խօսէր սա ընդ Քաջանայապետին, և ասէր, բաց յիւրոց ազգայնոց չլինել յայնժամ օտարազգեաց ի վիճակի իւրում։ տեսողքն ուշի ուշով քննեալ զծէսս նորա և զընկերացն՝ համամանս գտանէին լատինականին՝ բաց ի լեզուէն։ Յետ Գրիգորի Աստուածատրեան, ոմանց թուեցաւ կացեալ միւս եւս Գրիգոր, և մինչեւ ժամանեալ յաթոռն՝ վախճանեալ ի Կիպրոս։ այլ ոմն ասէ ոչ ի գրոց այլ յաւանդութենէ լուեալ, զի յետ Գրիգորի եկաց Բենեդիկտոս։ և յետ նորա միւս Բենեդիկտոս, որ ի դառնալն մեռաւ ի նաւի և թաղեցաւ ի Տրապոլիս։ սորա յաջորդն (Ստեփանոս) հանդիպեալ ի դարձին՝ երարձ զմարմին նորա և տարաւ յերկիր իւր։ Այլ հաւանութեան թուի մի միայն լինել Բենեդիկտոս որդի Փիրգատէի նախնականեցոյ, որ յետ երկուց ամաց մահուան նախորդին՝ ընտրեցաւ ի միաբանիցն յամի 1540 (յ'30 նոյեմբեր), որպէս և գրեն նոքա առ Քաջանայապետն Պօղոս Գ. ստորագրողքն (ի լատին, զի չերեւի հայ բնագիրն) են Հ. Անդրէաս, աթոռակալ Զահկոյ և փոխանորդ գաւառահօր Հայոց,

- Հ. Ազարիա Վանահայր Շահապօնից
- Հ. Յովնաննէս Վանահ. Ապարաներոյ
- Հ. Յովնաննէս Վանահ. Խօշկաշինի
- Հ. Յովնաննէս Վանահ. Ապրակունեաց
- Հ. Զաքարիա Վանահ. Սայթաղայ
- Հ. Թովմաս Վանահ. Քունայ
- Հ. Պետրոս Գանձակայ.

Յախարհականաց ստորագրեն գեղաւաղքն (Priores Villarum),

- Պետրոս՝ Զահկոյ
- Պետրոս Յովնան՝ Շահապօնից
- Միրանշայ՝ Ապարաներոյ
- Սաֆար՝ Խօշկաշինի
- Խաչիկ (Accio կամ Accioch) Ապրակունեաց
- Պուտուխ՝ Քունայ
- Աղաբէկ՝ Սայթաղայ
- Սիլուան ? Գանձակայ.

Ի թղթի անդ ծանուցանեն և գտառապանս իւրեանց յայլազգեաց, որք և զընտրեալն իւրեանց յեպիսկոպոսութիւն՝ կապեալ բանտարգել արարին ամիսս ինն, և հարկ եղեւ նոցա վաճառել զսկիհս և զխաչս անգամ՝ առ հայթաթել 300 ոսկի ի փրկանս և թափել զնա։ Քաջանայապետն տուեալ նմա բազում սպասս եկեղեցւոյ՝ յուղարկեաց. այլ նորա ոչ ժամանեալ ի հայրենիքն՝ որպէս վերագոյն ասացաւ, մեռաւ ի նաւելն։ — Մինչեւ եկեալ յաջորդին յիտալիա, Քաջանայապետն (Պօղոս, կոնդակաւ ի 27 փետր. 1544) պատուէր առաքեաց ամենայն վանորէից Դոմինիկեանց ընդ որս

անցցեն այնուհետեւ եպիսկոպոսունք Նախնականու և ընկերք նոցա, մեծարանօք ընդունել և դարմանել ցորչափ կացցեն առ նոսա, և ի սահմանս տէրութեան իւրոյ չպահանջել ի նոցանէ մաքս կամ այլ ինչ, և ի հասանելն ի Հռովմ բնակեցցեն ի Ս. Մարիամ Միներուայ՝ ի մայրութանս Դոմինիկեանց, և ծախք ճանապարհին՝ ի գալն և յերթն և ամենայն ուճիկն վճարեցին ի գանձուց քահանայապետին, հանդերձ սպասուք և որ ինչ կարեւոր իցէ նոցա. և ամենայն եպիսկոպոսք՝ ի գալն ի Հռովմ՝ լինիցին ի դասու և ի պատուի նախակարգից Տան Քահանայապետին (Praelati Domestici), վայելելով զամենայն շնորհս պարգեւեալս այնր դասու եկեղեցակա նաց և զայս ամենայն, առէ Քաջանայապետն, ինքնաբերաբար սահմանեալ մշտնջենաւորապէս, և ոչ յայլմէ օւմեքէ աղերսեալ։ Յիչէ եւս զի (որպէս ի վեր անդր տեսաւ) սովորութիւն էր Հայոց ութից վանահայրց զխաւօր վանորէից և ութից իշխանաց նոցին զիւղից ընտրել զեպիսկոպոսն։ Այսպիսի պատրաստ ընդունելութեամբ եւ հաս ընտրեալն՝ յաջորդ Բենեդիկտոսի՝ Ստեփանոս Գալործեան յելս 1545 ամի. և զի ըստ արեւելեան աշխարհիկ տարազու զգեցեալ էր ինքն և իւրքն, զի մի խուսցին ի ճանապարհին, ի մտանելն այնպէս առ նոյն Քաջանայապետ (Պօղոս Գ.), ասաց օտ. « Ահա մօզք » յարեւելից եկին » և նոցա իմացեալ՝ իսկոյն յաւելին. « Քանզի տեսաք զաստղն նորա յարեւելս և եկաք երկիր » պազանել նմա »։ Չեռնադրեցաւ նա ի 15 յանուարի 1556 ամի, և ըստ առաջնոցն և աւելի եւս շքով և սպասուք դարձաւ յերկիր իւր, (տարեալ ընդ իւր զմարմինն նախորդին իւրոյ թաղելոյ ի Տրիպոլիս)։ Իսկ ինքն վախճանեցաւ և թաղեցաւ յեկեղեցւոյ իւրում յամի 1559։ Չսա յաջորդեաց բազմաորդին և չարչարակիր և ամենայն մասամբ դուռաւտեալն և տեսլեամբն բարեձեւ և բարձր հասակաւ, Նիկողայոս Ապարանեցի, որ յերկտասարդական տիս իբր ամաց 33 կամ աւելի ընտրեալ, հոլուեաց ամս 40, բազում աշայլութեամբ, այլ և տառապանօք յայլադենից, որպէս և յիշեցաք ի տեղագրութեան Ապարաներոյ. բազում անգամ եկն յիտալիա, զի սահմանեալ էր ի Քաջանայապետէն յամենայն ութ ամի գալ եպիսկոպոսաց առ ինքն. զառաջինն յամի 1560 ի ձեռնադրութիւն (ի 25 հոկտեմբ.) առ Գ. Պիոսիւ. երկրորդ անգամ յամի 1568 առ Ե. Պիոսիւ. և զի սա եղեալ էր յառաջն ի կարգէ Դոմինիկեանց, բազում սիրով ընկալաւ զնա իբրեւ կարգակից, և առատատուր նուիրօք և արտօնութեամբք դարձոյց. բերեալ էր նորա ընդ իւր և զՀ. Զաքարիա Ժերունի Խօշկաշինեցի, որ մնաց յիտալիա, և յամի 1570 ընդ օրինակէր զԺամագիրս կարգին իւրոյ ի Փլորենտիա. « Ապա ես էի, ասէ, տկար » մարմնով և վատ աչք և տխուր օրտօք. և ոչ ունի ընկեր համեմատելի, էի միայն »։ յիչէ անդ զխոստովա նահայր իւրեանց զՀ. Բենեդիկտոս, որ թէ չէր Հայ, հարկ է թէ հայագէտ էր, զի ինքեանք օակաւ ինչ գիտէին իտալերէն. սա վախճանեցաւ յԱնգլոսիա իսկ եպիսկոպոսն՝ ընդ որ վանս և անցանէր, սիրելի լինէր, վաճարբասէր, ողորմած և միանգամայն զուարթ պարգունակ և ընտել բարուցն. զարմանային մանաւանդ կարգաւ

ւորքն արեւմտեայք՝ ընդ մկակական հմտութիւն նորա և իւրոցն. զի չընելով երբեմն ի պարտիզի վանաց նոցին յՈրվիետոյ քաղաքի, հանեալ զկտրոց իւր սկսաւ յստել զորթա՝ յոյժ բարեքիկ, որպէս պատմէ ընդունողն զնա հայր վանացն. զի սովոր էին վանականքն Միաբանողք գործել զերկիր կամ դարմանել զայգիս իւրեանց, յետ կատարելոյ զաստուածային պաշտօնն, վասն աղքատութեան իւրեանց և ստէպ հարստահարութեան այլազգեաց, հայթայթել քրտամբք երեսաց զպարէնիկն և զսակ հարկին առ կեղեքողսն: Զատ ի վերոյիշեալ Զաքարիայէ ունէր և այլ ուղեկիցս, զի ընդ սմա յիշին ի Փլորենտիա, իբր վկայք զնելոյ նորա անդ Միսալ մի 14 Քլորենաց, Տէր Աքել և Յր. վարդան Գաղեցիք, Յովհաննէս Խաչկաչիեցի, որդի Խուրամի, Լորենցիոս Ապարանեցի, Մեսրոպ Զաւղայեցի Փաշի որդի, Մուրատ Հասիլ Նախնականեցի. — Բառաշնում նուազի դարձին՝ Պիոս Դ (կոնդակաւ 33 յուլ. 1562) յանձն արոր նմա հաստատել զԱթոյի-Թեզդ ասորի արքեպիսկոպոս Գրիգէի՝ ի պատրիարք Քաղդէացւոց, և թողուլ առ նմա զամանա յիւրոցն՝ ի հրահանգիլ զհօտ նորա: Իսկ յայսմ նըւազի՝ Պիոս Ե յերկարեաց երկուս եւս ամա զպայման ժամանակի պաշտեան եպիսկոպոսացն, փոխանակ ութերորդ ամի զալ ի Ժու՝ սակայն Նիկողայոս մինչեւ լցեալ պայմանին՝ կանխեաց միւսանգամ զալ ի Հռովմ առ Գրիգոր ԺԳ. և յասել սորա՝ թէ վաղ եկիր, պատասխանեաց, Հռովմ հայրենիք իմ են: Հանեցաւ ընդ նա և Գրիգոր, և նոյնպէս բազում տրիւք արձակեաց: Ումա՞ք ասեն և յաւուրս Սեբաստիոս Ե եկեալ նորա ի Հռովմ, այլ ստուգալոյն գրող ստէ վասն ծերութեանն և հարկի գործոց՝ փոխանակ իւր սուպեալ զհամարարոյն իւր զաթոռակալն Հ. Ազարիա Ֆրիսոն: Յիշեցա՞ք ըզկիրս նորա ի տեղագրութեան Ապարաներոյ, նախ յուրացելոյ միայ յամի 1579, և ուպա (1586) ի թուրք հարստահարող կողմնակալէն Նախնականու, և յետ այնր յամի 1596 (յայլմէ փաշայէ, որ գրեալթէ ի դրունս մահու հասոյց զնա խոշտանգանգ, և զարտառուչ դէպս դատու պարտութեան վեցեցուն հարցն) և ողորտութեան. և ի արդեամբք և տառապանք և սիրով ոչ միայն իւրոյոցն այլ յողովից եւս այլոց, և նոցին իսկ այլադեմից, հասեալ ի վախճան խոստովանողական կենացն, խօսելով երկար յորդոր առ իւրսն, ինքնին էարկ զիւրեւ զպալիումն քահանայապետական, և ընդ երկինս նայելով՝ ննջեաց ի Տէր յեւ ԺԶ դարու կամ ի սկիզբն ԺԷ: — Թէպէտ բազում աղէտք անցին ընդ վիճակ նորին ընդ երկար ամա հովութեանն, այլ և առաւել հոշակեցաւ և ծանօթացաւ յարեւմտս, և առ նովա իսկ յամի 1583 դասեցաւ ուխտ Միաբանողացն հաւասարապէս ի թիւս կրօնաւորական գաւառաց Դոմինիկեանց. և յամի 1630 տաւալ գաւառահօր նոցին իրաւունք քուէի կամ վճռոյ յընդհանրական ժողովս կարգին Քարոզչաց:

Հոգեկիր նորին և շարժարակից աթոռակալ Ազարիա Ֆրիսոն ընտրեալ ի յաջորդութիւն աթոռոյն յետ բազում

տառապանաց և զրկանաց, անկեալ ընդ պարտութեան փրկանացն, մեկնեալ յամսեան սեպտեմբերի 1601 ամի, և անցեալ ընդ հարուային Հայս՝ ի Բերիա, անտի նաւեալ ի Կիպրոս, ի Զակիւնթոս, ի Վենետիկ, ի 15 օգոստ. 1602 ամին եմուտ ի Հռովմ, յետ կրելոյ ոչ սակաւ վիշտս և յուզում, ի ծովու և ի ցամաքի, ուր և թաքուցանելով զկարգ իւր, մերթ դարմանէր զգրաստս կարաւանին, մերթ իբրեւ բեռնակիր վարեալ լինէր ի գործ: Պատմեաց զամենայն անցս իրացս. այլովք հանդերձ, և ետ գրով ծանօթութիւն զվանորէից և զգիւղորայից թեմին, որպէս ի վեր անդր նշանակեցաք. զոր մտադիր հաւաքեալ գիտնական Դոմինիկեանն Հ. Գրաշմա եյեղ յիտալ լեզու, անուանելով զգիրսն Պատմութիւն քրիստոնէութեան Հայոց և վիճակի Դոմինիկեան Հայոց¹. յորում պատմէ և զվկայական կատարած ունեց ի նոցանէ յայն ամա, զՀ. Պողոսի, զՀ. Մատթէի Խաչկաչիեցւոյ և զՀ. Ռափայէլի Զահկեցւոյ, զորո յիշեցաք յանձնիւր տեղիս դիպացն: Իբրեւ զնահատակ կենդանի ընկալաւ զնա քահանայապետն Կղեմէս Ը. և ետ ձեռնադրել յիւրում մատարան, յամի 1604 (յ. 9 մայիսի) ձեռամբ Աւկոյ ծիրանաւորի, որ, որպէս այլ կարդինալքն՝ յոյժ մեծարեցին զնա և սէր բազում ցուցին, շինեալք ընդ քաղաքավարութիւն նորին, որպէս և ամենայն ականաւ տեսք, մանաւանդ ազնուատոհմն Ալտապրանտիսի կարդինալ, որ Պաշտպան Հայոց կարգեալ էր ի Քահանայապետէն, և նորին հրամանաւ յիւրում պալատան ի 4 յուլիոսի այնր տարւոյ՝ ետ նմա զՊաշտպան արքեպիսկոպոսական: Ի վաւերական օրինակի միում վկայականի տրից այսր Պալիումի, որ կայ ի ձեռս մեր, գրեալ է յայնժամ ոմն ի կռանն. « Այս է Պօլն Ռաչիմի, որ արքեպիսկոպոսի ուրար է, որ Հայոց հովապէտն լուսապայ » ծառ և պատուական Կարդինալ Սան Զոռօն Ալտո » պրանտին սուրբ Փափին քորոն որդին՝ առեալ ի սրբոց » առաքելոց գերեզմանէն ետուր Տէր Ազարիայ արքեպիսկոպոսի անարատ Նախնականու հովիւի. ի Թմն » ՌՈՒ. ի Հռովմ սուրբ քաղաք ու – Բազում շահ սգօրի և լուսաւորութիւն ժողովրդեան ակն ունելի էր անշուշտ յայսպիսոյ խոհական և հոգեջան անձնէ ի հովութեան իւրում. այլ վերին կամք այլ ազգ տնօրինեցին. զի տարեկան ժամանակիւք արգելեալ մնաց նա յարեւմտս, կամ վասն ուղեւորութեանն ի Սպանիա, և կամ յաւետ վասն քաղաքական վրդովմանց երկրին Հայոց, յընդգիմամարտութեան Օսմանեանց և Պարսից առ Շահ Աբասաւ, որ ընդ այլ գաւառս՝ վարեաց և զբնակիչս Երընշակայ զարթել ի Պարսկաստան, այլ ապա եթող զնոսա միայն դառնալ յետս՝ յեղծեալ և յստնակոխեալ հայրենիս իւրեանց. որ, ըստ Գալանոսի « խանգարեալ էր » յաղապս ժանդից, սրածութեան, գողոց և հարավայ » կողոպտութեան և մարախոյ », յամա (1604-5). և յետ դարձին ի Սպանիոյ՝ հանգեաւ ի Տէր ամաց գլով 45, ի քաղաքամայրն Հռովմ, յ. 9 յանուարի, 1607, և թաղեցաւ յեկեղեցւոյ Հայոց ի Ս. Մարիամ Եգիպտացի, ի

1 Breve descrizione dello stato della Christianità, e della Religione di S. Domenico nella Provincia d'Ar-

menia. Per il Rev. P. Domenico Gravina di Napoli, Lettore di Sac. Theologia, etc. etc. Roma, MDCV.

տապանի զոր պատրաստեալ էր վասն իւր եղբայր նորա Նիկողայոս, որ և ի ստորեւ երկար լատին արձանագրի գրէ հակիրճ և հայերէն. «Տէր Ազարիայ Ֆրիտունա» առքեպիսկոպոս Նախնիականութի Մեծ Հայաստան»:

F. AZARIÆ FRIDONIO ARMENO

Ordinis Prædicatorum

Qui præsens a Clemente VIII. Pont. Max.

Creatus Archiepiscopus Naxivanensis.

vii Id. Maij. MDCIV.

Cum inde mox ex Hisp. rediisset, hic

Obiit viii Id. Januarii, anno ætatis suæ

XLV. solutis. MDCVII.

Nicolaus Fridonius fratri carissimo

Quo loco is vivens sibi sepulcrum

Delegit.

F.

Նոյն հրաւէր մահու արագ արագ եհաս և յաջորդի նոյն Մարկոսի ի նմին իսկ ամի (1607), մինչ յետ ձեռնադրութեան չլիջր յուխտ սրբութեանց, և թուի յառաջագոյն իսկ գտեալ ի Հոռովմ, թերեւս և ընդ Ազարիայ ուղեկցեալ և եկեալ. որոյ միւս եւս ուղեկիցն ի Սպանիա՝ հաւանորէն է Հ. Անդրէաս, որ յամի 1608 յիշի գոյանդ (ի Սպանիա), ընդ նմին և յաշխարհականաց Անտոն Կէճկացի և այլք¹. որպէս և յետ սակաւ ամաց գնաց անդր եպիսկոպոսն Օգոստինոս Բաշենց Ապարանցի, նախ յուխտ ապա ի խնդիր դրամոյ ի պէտս գաւառին: Լուեալ Միաբանողաց զմահ Ազարիայ՝ ընտրեալ էին զՄատթէոս Ըմբ և առաքէին ի ձեռնադրութիւն. այլ մինչեւ հասեալ՝ լուաւ զի Քահանայապետն արդէն ընտրեալ և տուեալ էր ձեռնադրել (22 հոկտ. 1607) զայլ Ըմբ Մատթէոս որդի Միրանշայի, որ էր յիտալիա. զսա Երազմոս մականունեն Ռոմիկեան գրիչք պատմութեան կարգին իւրեանց. զմիւսոյն՝ ասէ Գալանոս, մեռեալ ի ճանապարհի: Սորա ուղեկից էին Հ. Պետրոս Միրանշայ և Եղ. Նիկողայոս, և վերայիշեալն Օգոստ. Բաշենց, յայնժամ երիտասարդ դպիր, որ գրէ զդէպս ուղեւորութեան իւրեանց՝ ընդ Պարսկաստան և Դարբանդ, ուստի նաւեցին յԱթտէրիան. անդ ասէ «գտաք Տէր» Պադիոսն վախճանաց, գնացինք գերեզմանն օրհնեալ» ցինք: Անտի ընդ ճանապարհ անապատ՝ յարեւելս Կազրիականին գնան ի Ռուսաստան. ի Կալուշա վախճանի Ե. Նիկողայոսն, մինչ Օգոստինոս գնացեալ էր ի Մոսկուս. ուստի դարձ արարեալ յառաջ խաղացին ի Լեհաստան, և անդ ի Գրազովիա մնաց Օգոստինոս ամ և կէս. իսկ ՀՀ. Մատթէոս և Պետրոս մեկնեցան գնալ ի Հոռովմ. և թերեւս յայտմ ճանապարհի վախճանեալ է ՀՀ. Մատթէոս իբր յամի 1608 կամ 1609. զի Օգոստինոս (յետ ամի և կիսոյ ելեալ և անցեալ ընդ Գերմանիա, նաւեալ ի Լիզպոնա, յամեալ ի Սպանիա, և ի Պարցելլոնայ նաւեալ ի Ճենովա, ուստի եկեալ է ի Հոռովմ յամի 1610), չյիշէ ինչ բնաւ զվարդապետն իւր Հ. Մատթէոս: Երջնալ ապա ինքն յուխտ և այլուր, զառնայ ի Լեհա ի Գրազովիա, զի ուսեալ էր զլեզու աշխարհին. և կրօնաւորեալ առ Ռոմիկեանս ամս երիս, վերադառնայ ի

Հոռովմ յամի 1614, և ձեռնադրի քահանայ (9 հոկտ.) խնդրէ ի Քահանայապետէն (որպէս թուի թելադրութեամբ արքեպիսկոպոսի իւրոյ Մատթէոսի) թուղթ առ Կարգապետն Ռոմիկեանց, և երթեալ առ նա ի Բոլոնիա, թախանձէ առաքել զոր ի բանիւրուն վանականաց իւրոյ ի Հայս, ի խնամս և ի հրահանգ Միաբանիցն²: Ընտրի առ այս գիտունն և մաքրակենցաղն Հ. Պողոս Մարիա Չիտտադիինի Բոլոնիացի, իբրեւ ընդհանրական երեսփոխան, զոր և հանդերձ այլովք միանձամբք ի կարգէ Կորմեզականաց և Օգոստինեանց, և նովմբ եպիսկոպոսաւն Մատթէիւ և Հ. Օգոստինեաւ, ընծայական թղթովք առաքեաց Քահանայապետն Պողոս Ե (1615) յարեւելս ի քարոզութիւն և ի դեսպանութիւն առ Շահ Աբաս արջայ Պարսից: Հասեալ առ սա յերկոյս այնր ամի, հանդիպեցան ի Ֆահրապատ քաղաքի (13 դեկտ.) մեծարեաց նա յոյժ զնուիրակ Քահանայապետին հրաւիրելով երիցս ի ճաշ, և ընդհեաց նմա զխնդիրսն որ վասն գաւառի Միաբանողացն Հայոց. այսինքն փոխանակ Պարսկի՝ կարգել Հայ վերատեսուչ. մի եւս առնել անդ մանկածողով. յետս դարձեցանել զամենայն սպասս եկեղեցեաց, զոր և թափեաց գնով, և այլս այսպիսիս. և հրովարտակաւ նորին Շահի եկեալ յԵրջնակ և ի Զահուկ, չրջեցաւ յամենայն վանորայս և յայլ եւս կողմանս Հայոց իբրեւ ամս երկուս կամ երիս (1616-18), և բազում ուղղութիւնս արար թիրութեանց և անտի կարծեաց սպրդելոց ի տգիտութենէ կամ ի սովորութենէ, յորս և էր ինչ անմեղադրելի՝ այլ օտար ի ծիսից Լատինաց, որ չար թուեցաւ նմա. բայց յիրս իրս ստգտունելի ցուցանէ զեպիսկոպոս ժամանակին: Զքննութիւն և զտեսութիւն իւր ի Հայս և ի Վիրս՝ հրատարակեաց յետ ամաց ինչ (1621) յիտալիա, համառօտ բանիւ: Շարադրեաց և զբոյսկս երկուս ի պէտս Հայոց գաւառին, ըզֆրիտոնեական վարդապետորէն ըստ Բելլարմինսի, և զՕգոստ Խոյրդոյ Ս. Հաղորդութեան և զվարդապետ աղօթից, զորոյ կիրառութիւն եմոյժ առ նոսաւ — Բետ կատարելոյ զքննութիւնն և զհրահանգս, ուղեւորեցաւ Զիտտադիինի ի Կոա յԱրեւելեան Ննդիկս, ի կալուածս Լուսիսանացւոց, հաւաքել դրամ ի պէտս գաւառին Հայոց, ուր՝ վասն ստէպ հարստահարութեանց՝ պակասէին յեկեղեցիս ուրեք և վայելուչ անօթք սրբոյ Խորհրդոյն: Յայս ապա, ոչ գիտեմ, ընդ նմին եթէ առանձինն յամի 1617 երթեալ էր և Հ. Օգոստինոս Բաշենց յԵրուսա, և չրջեալ ի բազում աշխարհս և պետութիւնս, ուստի դարձաւ յամի 1619. և ի 23 հոկտեմբերի յանդիման եղեալ Շահին ի Սպահան, մատոյց նմա զթուղթս Պապին, զթաղաւորաց Փռանկաց և Սպանիոյ և զգեպանի նորա Շէրլէյի անգղիացւոյ՝ որ ի Սպանիա, և պատկերս ինչ, զոր մեծազգի հաւատաւոր մի վեղարակիր փռանկ՝ առաքէր առ նա, և բերանացի պատգամաւ նորին խնդրէր զնիզակակցութիւն Շահին ընդ արեւմուտեայց ընդդէմ Թուրքաց. որում առ ժամս վեր ի վերոյ պատասխանի արարեալ նորա՝ յանձնեաց տալ թարգմանել զթուղթսն. որոց իմաստ էր աղերս առ Շահն ի

¹ Դիւաղք Նոստրաց վէնեոկոյ ժանուցանն զպատմիկ:

² Աստ սպառի ինքնազիր պատմութիւն Օգոստ. Բաշենց:

պաշտպանութիւն համադասանից իւրեանց Միաբանո-
ղացն. զի թէպէտ և յառաջ իսկ քան զՇահ Արաս թա-
գաւորք Պարսից առեալ էին ընդ սեփական խնամով իւ-
րեանց զգեօղեանն, ուղղակի պահանջելով զհարկն, վասն
որոյ և խառն կոչէին գեօղքն, առկայն հարկահանքն չա-
րաշար կեղեքէին:

Ի վախճանել Մատթէի արքեպիսկոպոսի յամի 1630,
վանահարքն ընտրեցին փոխանակ նորա զյաջողակն Հ.
Օգոստինոս Բաշենց. այլ Գահանայապետն Պօղոս Ե կան-
խառն իսկ պատրաստեալ էր յաջորդ զվերոյ գրեալ այց-
ելուն և զհայագէտն Հ. Պօղոս Չիտապիւնի, թէպէտ և
իրազեկ լեալ ասրա՝ խոյս առեալ մտեալ էր յուխտ խըս-
տակրօն կարողութեանց. յորմէ հանեալ ետ ձեռնադրել
արքեպիսկոպոս յանուն Միւրայ քաղաքի, իրաւամբք յա-
ջորդութեան Նախճաւանի, ուր և առաքեալն. իսկ ի
գալ Օգոստինոսի ի Հռովմ, Գրիգոր ԺԵ Պապ զսա ետ
ձեռնադրել փոխանակ Պօղոսի յանուն Միւրայ արքե-
պիսկոպոս, և յաջորդ նմին ի Նախճաւան. որպէս և ե-
ղեւ իսկ յետ փոխման նորա ի կենաց յամի 1637: Քա-
հանայապետս այս (Գրիգոր ԺԵ) հաճեցաւ ըստ ինդրոյ
կարգապետին Դոմինիկեանց հաստատել վարժարան ի
գաւառին Նախճաւանու. յոր սակս և ընտրեցաւ (1633)
ի մայրաքաղաքի Միներուայ գիտնական ոմն ի նոցանէ
Հ. Գրիգոր՝ Ուրախէյ մականունանեալ, որ ի նաւեին ան-
կաւ ի ձեռս յերուզակաց. յետոյ այլք փորձեցին զգործն
և ոչ յաջողեցան. մինչև ի Հ. Յովն. Դոմինիկոս Նա-
զարեան ի բնիկ Միաբանողաց անտի, որ ուղղեաց ըզ-
վարժարանն, և ընկալաւ ի Հաւատաստիւն ժողովոյ
800 վահանակ դրամ: Ընդ Գրիգորի կամ յետ նորա
առաքէր Գահանայապետն և այլ Հարս ի Քարոզչաց ան-
տի՝ ուսուցիչս (Professores), ի Հայո որպէս ծանուցա-
նէ կոնդակաւն, ի 4 փերբուարի 1633 ամի, շնորհելով
նոցա եկեղեցական ներողութիւնս:

Ի հասանել լրոյ մահուան Չիտապիւնեայ ի Հռովմ,
գնաց անդր Բաշենց՝ առնուլ զհաստատութիւն յաջոր-
դութեան. և թուի յամեալ անդ բովանդակ ամս, (զի
սչ համարիմ երթեալ և կրկին դարձեալ), քանզի յամի
1639 գտաւ անդ ընդ գլխաւորս կարգին Դոմինիկեանց
յընդհանրական ժողովի նոցա. և ի միւսում ամի (1630)
դարձեալ անդ գրէր վկայութիւն (իրբեւ հմուտ լեզուա-
գէտ) վասն Պարգաքանդաքիսն Քրիստոնեական փարսա-
պետութեան անուանեալ գրոց թարգմանելոյ ի Հ. Պե-
տրոս Պօղոս կրօնաւոր հայ քահանայէ. « Ես Ֆրա
» Օգոստինոս Բաշենց ի կարգէն Քարոզողաց Սրբոյն
» Դոմինիկոսի, յաշխարհէն Հայոց, յերկրէն Նախիջեաւ
» նայ, ի գաւառէն Երբնիկայ, ի գիւղաւորացէն Ապա-
» րաներ, զի եկի ի մայրաքաղաքն Հռովմ վասն հնա-
» զանդութեան գերադրական աթուոյն սրբոց գլխաւոր
» Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և յաջորդի նորին
» Ը Ուրբանոսի Փափին, ի թվին ծննդեան Յիսուսի
» Քրիստոսի Տեառն մերոյ ՌՈՒ. գրեցի զվկայութիւնս
» ձեռամբ իմով. Մայիսի Դ » Զնոյն վկայութիւն գրէ
և իտալերէն, համառօտիւ, և ստորագրէ. Fra Agosti-

no Bagezzi: Ընդ Օգոստինոսի գոյով և ոմն ի միաբա-
նիցն գրէր յայլ ինչ գիրս. « Ես Ֆրա Մատաթէս ի
» յերկրէն Նախիջեաւնայ ի գիւղէն Ապարաներոյ, եկի
» ի մեծն Հռովմ, թվին ՌՈՒ, Ապրիլ ամսին ԺԳ...
» Խոստովանահայր գաւառ? ¹ Հայոց տան: Դաւանեցաւ
» իմ ձեռամբս Տէր Զաքարիայ Շուռուկեցի սուրբ
» հաւատն ուղղափառ հոռմայական, թվին ՌՈՒԱ....
» Ես Տէր Մատաթէս Ապարանեցի ի կարգէն Սրբոյն
» Դոմինիկոսի »: — Երկամաւ յառաջ (1628, յունիս 24)
եկեալ էր ի Հռովմ և Հ. Ֆր. Մովսէս Խօշկաշինցի:

Հմտութիւն Օգոստինոսի Բաշենց, ծանօթութիւնն ընդ
արեւմտեայց և երկարատեւ եպիսկոպոսութիւն (1627-
1653) ոչ սակաւ զարգացուցին զվիճակ իւր բազում մա-
սամբք, հայթայթանալ բարեկեցութեան և մտաւոր հրա-
հանդաց. որոց սատար մեծ եղեւ վարժարանն հաստա-
տեալ յԱպարաներ և վարժիչքն հմուտք ուսալեալք յի-
տալիոյ. յորս գլխաւորք են երկոքին հայագէտ և հայա-
գիր Հարքն, միանգամայն և ծանօթացուցիչ վիճակի
գաւառին Հայոց, Պիրոմալի Պօղոս (յետոյ եպիսկո-
պոս տեղւոյն) ի կարգէ Քարոզչաց, և կլեմէս Գալա-
նոս ի Թէադինեան ուխտէ: Առաջինն ծննդեամբ ի Սի-
դեանոյ քաղաքէ կալարբիոյ, նախ եկն յԱպարաներ յամի
1633 յաւուր տօնի ծաղկազարդին, և եգիտ անդ 300
տունս կաթողիկաց. և մեկնեցաւ փութով ի Նախճաւան,
ուր յերկարեաց կալ տարեկան ժամանակաւ. և չրեալ
ի կողմանս Այրարատայ, յԵրեւան և յԷջմիածին յայլ-
եալ նուագս, եգիտ ընդունելութիւն, որպէս ասէ, և ի
կաթողիկոսէն, որ էր յայնժամ խոհականն Փիլիպպոս
Առ սա իսկ գրեաց Ուրբանոս Ը յամի 1640 (14 յուլ.) ի
ձեռն սորին Պիրոմալեայ ի կրկնում ուղեւորութեանն,
առաքելով ընդ նմին և զտպագրեալ պատճէն կոնդակի
Միաբանութեան Հայոց ի Փլորենտեան ժողովի. ի նմին
աւուր գրելով և թուղթ ընծայութեան Պիրոմալեայ առ
Թագաւորն Լեհաց, ուր նախ պատուէր տուեալ էր սմա
երթալ և խորհրդակցելով ընդ Թագաւորին՝ ջանալ խա-
ղաղել զվրդովեալ գաղթականն Հայոց յաշխարհածանօթ
գործոյ Նիկոլի եպիսկոպոսի նոցին: Թուի տարեւոր ժա-
մանակաւ յամեալ և աստ. և յամի 1642 երեւի վերըս-
տին ի Հայս, յետ գրելոյ Փիլիպպոսի (ի 20 յանուա-
րի 1642) երկար թուղթ գրուուն գնացից Նիկոլի, և չիշէ
ինչ բնաւ զթուղթ Պապին և զՊիրոմալի, առ որ դարձ-
ցի բանս ընդ հուպս — Երկրորդն, Գալանոս, հանդերձ
այլովք՝ յամի 1636 առաքեցաւ ի կողմանս Վրաց և Ե-
գերաց ի քարոզութիւն, յոր և եկաց զամս 13, այլ ա-
ռաւել յաճախեալ առ Հայս, զորոց ուսաւ և զլեզու, և
գրէր իսկ համարձակ. և անշուշտ յայսմ ժամանակի հե-
տախուզեալ ծանօթացաւ ծագման և անցից Միաբանո-
ղացն, և գրեաց ոճով զնոցանէ և զկարգ եպիսկոպոսաց
նոցին ցաւուրս իւր. այլ, որպէս երեւի, է ինչ որ ըստ
բերանացի աւանդութեան, զի գոն և սխալք ժամանա-
կի և անուանց, թերեւս և ի թարգմանութիւնսն: Սա
եւս գնաց ի Լեհո առ Հայս. և յետ ամաց դարձ արարեալ
ի Հռովմ, հրատարակեաց այլեւայլ գիրս կրօնականս և

1 Թերեւս դառնայ իբրեւ դառնայ կամ դառնայ, այսինքն կարգեցայ խոստովանելոյ:

իմաստասիրական»¹ ի պէտս Հայոց, ի նոցին բարբառ և ի լատին։ յորս գլխաւոր է մեծահատոր մատեան Պատմութեան Միաբանութեան եկեղեցեաց Հոգւմայ և Հայոց. յորում ոչ սակաւ պատուական գիտելիք են և նշխարք գրուածոց նախնեաց, մանաւանդ որ ի ժամանակս Ռուբինեանց, հանդերձ ծայրայեղ ինչ տեսութեամբ կամ եռանդեամբ, յսր շատք ի նմանեացն առաքելոց քարոզչաց զթեցին, այլ և թերուղիղ ինչ բանք։

Ի նմին ժամանակի յամի 1637, առաքեաց Քահանայապետն և զերրորդ օմն բանիբուն այր, Թովմաս Վիտալ անուն ի Մոնղէ — Ռէպէ քաղաքէ Իտալիոյ, ուսուցիչ վարժարանի Երնշակայ գաւառի, տալով նմա զիր ընծայութեան (յ' 13 հոկտ.) առ Շահն, և աղաչելով մարդասիրել առ դաւանակիցս իւր Միաբանոցս՝ յ' 300 ամաց հետէ հաստատեալս անդ, և առ ամենայն քրիստոնեայն պետութեան իւրոյ։ Սորա առանձինն զորժք չեն ինձ ծանօթ. այլ այս յայտ է, զի վարժարանըն բարեղ զարգանայր, վասն որոյ յընդհանուր ժողովի իւրեանց, յամի 1644, սահմանեցին Դոմինիկեանք, զուշեղագոյնսն ի մանկտայն վարժելոյ ի Հայս՝ տալ մերել ի Հռովմ, և աստ յաւարտ ուսմանց և կրթութեան հասուցեալ՝ վերադարձուցանել ի հայրենիս նոցին, և անդ տալ ձեռնադրել և կարգել ի հոգ վարժատանն և ժողովրդեան. զի մի քահանայանսլով յիտալիա՝ փափաքիցեն մնալ անդ, թերեւս պիտանի օտարաց լինելով այլ ոչ իւրեանց ազգայնոց. և այսպէս առնէին յայնմ հետէ և առ յապա։ Եւ տեսեալ զի օր ըստ օրէ աճէր և բարեկարգէր Քաւառն Հայոց՝ խնամով արթուն եպիսկոպոսին Բալենց և վարդապետաց վարժարանին, յամի 1650 սահմանեցին, որպէս նշանակեցաք ի վեր անդր, ամենեւին հաւասար այլոց գաւառաց կարգի իւրեանց համարել և զՀայոցն, և զգաւառահայրն ընդունել ընդ վճռատուս յընդհանրական ժողովս իւրեանց¹։ Իսկ ի նախայիշեալ ժողովի անդ (1644) սահմանեալ էին և զայս, զի ընծայեալքն ի կրօնաւորութիւն՝ ընկալեալ լինին և մարգեցին նախ ի վանս Զահկոյ, և ապա անցեալ յԱպարաներ՝ անդ զգեցցին զգեմ կարգին, և յետ փորձոյ տարւոյն առաքեացին ի Հռովմ, կրթիլ ի լեզուս և յիմաստասիրական և յաստուածաբանական գիտութիւնս, և տացի նոցա թոշակ ճանապարհի վասն զարձին՝ ամի ամի 65 վահանակ (ի գումարէն եղելոյ ի շահ առ

գլխին Պարմայ)։ — Մի յեկաւորաց անտի պատանեաց յաւարտումն ուսմանց ի Հռովմ՝ համարի Դոմինիկոս ի Կէթուկ գեղլէ Նախճաւանի, եկեալ անդ յամի 1642, որպէս և ինքնին յիշատակագրէ ի Միսսալի իւրեանց։ Սորա հօրեղբայր էր Հ. Յակոբ Յիսուսի մականուանեալն, որ զրէր ի նոյն գիրս, եթէ, « Եկինք ի Հռովմ արտաքսեալ » Երնշակայ գաւառէն, անօրէն իշխանէն Պարսից, որ կոչի իմամ Ղուլի սուլթան. որդի Մաղսուտ սուլթանին Քանկաուլու »։ Այս Հ. Յակոբ, (որ և ի կէս ամսեանն յունիսի 1643 ամին ի Հռովմ էր), թուի ի նըմին իսկ ամի ընդ Հ. Անտոնի Ապրակունեցոյ երթեալ ի Սպանիա, և խնդրեալ ի թագաւորէն (Փիլիպպոս Դ) հրամանագիր հաւաքելոյ տուրս ողորմութեան վասն պարտուց և յինութեան գաւառին Հայոց. և թագաւորին հարցեալ ի Հռովմ և ստուգեալ, ոչ միայն թոյլ ետ այլ և ձրի նաւարկութեամբ առաքեաց յԱրեւմտեան Հնդկիս, ուր և յամեցին երկար ամս (իբրեւ ութ կամ տասն), և բերեալ գումար մեծ (որպէս թուի աւելի քան 25,000 դուկատ ժամանակին), կիսովն հատուցին զպարտս վանորէիցն², և նորոգեցին զհնացեալսն և զաւերեալսն. և զկէս եղին ի շահ, ի վենետիկ, (1652) ի Դրամանոց՝ (Zocca), վասն պիտոյից վարժարանին։ Մեքալոյտն չճռեաց զառաջինն տալ շահ 70% յետոյ զիւնց ի 5 և ապա 30%։ զոր և տայր ի խնդրել նոցին կամ զործակալացն, և յետ բարձման իսկ վանորէից նոցին ի Հայս, և ի գաղթելն ի Զմիւռնիա։ — Վասն պիտոյից վանորէից Նախճաւանու գաւառին և պաշտպանութեան, եկեալ էր և Հ. Մատաթիա Մուրախա (Moraxa) վանահայր Փռնայ յԵւրոպա, և էր ի Պարթի յամի 1646 (յամսեանն ապրիլի), որպէս յիշեցաւ (յէջ 376)։

Միւս եւս նշանաւոր գիտութեամբ վարդապետ Միաբանողացն ծաղկեալ յաւուրս Բալենց եպիսկոպոսի և յետոյ յերրորդ քառորդի Ժէ գարու, էր Գրիգոր Ծործորեցի, քաջ հմուտ լատինականին, թարգմանիչ գրոց, առեալ զաստիճան ընդհանուր վարդապետութեան կարգին, և յետոյ և գաւառահայր կարգեալ. սա հրամանաւ հաւատաստփիւռ ժողովոյն քննեալ ետ գրով վկայութիւն վասն ուղղութեան իմաստից գրոց Միաբանութեան Քաւանոսի (17 մայիսի 1648), գրով « ի Հռովմ, ի վանս » Սրբոյն Կղէմէնտի »։ որպէս տեսանի տպագրեալ ի կուան Ա հասորոյ գրոցն, և ստորագրէ, « Տէր Գրիգոր

1 Այսպէս վճռելով ժողովոյն. Concedimus, quod P. Provincialis Armeniæ possit habere vocem in Capitulis Generalibus cum ejus Provincia tam Conventuum quam Fratrum numero incipiat reflorescere.

2 Պետիկ ասէ 16000 Իմփրէիւ ծախեալ ի հասուցումն պարտուցի, նոյնչափ եւս եղեալ ի Դրամանոցն վենետիկոյ։ Միւսեւցամս 130 (1782) ըստ պայմանեալ ժամանակի վաղ կամ անապառնաւորէն զշահ գումարին և զայլոց եւս մի ըստ միովէ եղելոց յայլ և այլ գումարանոցս Հասարակապետութեանն. այլ յետ 20 ամաց (1672) զիւնց պետութիւնն զտոկոսին ի 50%, և յետ երկուց ամաց 30%, զի այսպէս առնէր և այլոց։ Զառաջինն Հ. Յակոբ հաւաքող զբարձր, կամ այլ ոչ յիւրոցն առնայր զշահն. այլ իբրեւ Պիտոմալի յաշտեաց յեպիսկոպոսութիւն, խնդրէր ի ծերակուսէն ինքեան տալ (1658), ասելով Հարցն անհրաժան հաւաքեալ, և ամի ամի ընկալեալ 5000 դուկատ ծախել ըստ կամի։

Ընդդէմ որոյ բողոքեաց Հ. Յակոբ (1660), զի չէր եղիսկոպոսին իրաւունք ի վերայ նիւթական ընդից Միաբանութեանն. այն զի մինչ ինքն երբ և աւանդեաց զգումարն, Պիտոմալի ոչ միայն եպիսկոպոս չէր, այլ և գերի տնկեալ կայր ի ձեռս Թուրքաց։ Վճռեաց ծերակոյտն (14 օգոստ.) տալ նմա գիտականեալ շահն, և յայնմ հետէ ի վեց ամսոյ ի վեց ամիս։ Եւ զի չէր մարթ միւս գաւառէն Միաբանողաց ի վենետիկ, զմի ի Դոմինիկեանց քաղաքին, և ապա մշտնջենաւորապէս զլանահայր նոցին կարգեցին զործակալ, և վկայագրով իւրեանց վանահայրցն և կարգադեալին Դոմինիկեանց՝ ընդունէին ի ձեռն նորա, ոչ միայն զտոկոսին՝ այլ ըստ պիտոյից և փոխ, կամ մասն ի գումարէն հանէին, և զայտասիկ կամ փոխանակագրով կամ ծրարիւ առաքէին սովորաբար ի Զմիւռնիա. և անտի հասուցանէին ի Հայս։ — Յայլեալս գաւառ գիւղեանց վենետիկոյ պահին մուրհակք գումարիցս և տոկոսեաց, և թղթեան վանաւորց և զործակալաց նոցին վենետիկոս։

« Ծործորեցի ի կարգէն Քարոզողաց, հայկական սեռէ »:
 Յամի 1656 վերստին յերկրեաց սա զհին թարգմանու-
 թիւն յամագրոց կարգին իւրոյ, յաւելմամբ նորոց կա-
 նոնաց (տօնից, և այլն)։ որպէս յիշեն գովութեամբ՝ աս-
 տուածարան վարդապետ կոչելով զնա՝ տպագրողք մա-
 տենին յամի 1714: Ամս բազումն կացեալ է նորա յարեւ-
 մուտս, և ի բազում կողմանս. յամին 1673 (սեպտեմբ.)
 էր ի վենետիկ¹, և խնդրէր զտոկոսսիս դրամագլխոյ վա-
 նորէից գաւառին. ի միւսում ամի 1673, յԱպարաներ
 թարգմանէր զվարս Սրբոց կարգին Գովմիկեանց, որ-
 պէս գրէ յաւարտ վարուց Ս. Լուդովիկի Բերդրանդի.
 « Փութով ի կիր արկայ և աւուրս հինգ կատարեցի ի
 » մէջ բազմադիմի գրադմանց և արգելմանց՝ որ յարեան
 » ի վերայ իմ: Արդ թարգմանեցաւ ի թուին ՌՈՀԳ,
 » յունկարի Ե. Ֆր. Գրիգոր Ծործորեցի յետին պաշտօ-
 » նեայ, Ֆ. Թարգման Ֆ. ի գիւղաքաղաք: Ապարաներ,
 » ի վանս Ամենասրբոց »: Յետ երկուց ամաց չափաբա-
 » նութեամբ գրէ ի Հռովմ (յաւարտ վարուց Ս. Վար-
 դուհեայ (Ռոզայ)։

« Թարգմանեալ ի հայ բարբառ՝
 Զեռամբ փծնոյս մեղսամակարդ
 Գրիգոր Ծործորոյ սերեալ,
 ի յընտանեաց վրտարանդեալ,
 Բազում ամօք յաշխարհ յղեալ.
 Հուսկ յետին ի Հռովմ եկեալ.
 Եւ զվարս զայս սիրով տեսեալ,
 Բոլոր սրտին ըղձակեցեալ,
 ի բուն լեզու արտաբերեալ
 Առ ծննդական ձօն պարգեւեալ.
 Ի թիւն ՌՈՀԵ, գեկտ. ի Ե վերջ արարեալ »:

Թուի և այլ ևս գրաւոր վաստակս ունել սորա որք չեն
 մեզ ծանուցեալք, որպէս և ոչ գրուածք եպիսկոպոսին
 Բաշնեց, բաց ի հայագիր պատմութենէ առաջին կե-
 նաց իւրոց. յիշի և ի տեղեկութեանն զոր ի սկզբան ե-
 պիսկոպոսութեան իւրոյ ետ ի Հռովմ առ սրբազան
 Քահանայապետն, և համառօտ գրուած ինչ զխորհրդոյ
 Ապաշխարութեան, զոր՝ յիշողն ասէ պիտանի և խոստո-
 վանողաց և խոստովանահարց: Կնքեաց գրազմարդին
 կեանսն յամի 1653: Յետ 20 ամաց Հ. Անտոն Նա-
 զար քեռորդի նորա գտեալ ի Բարիզ զինքնագիր պատ-
 մութիւն վարուց նորա, յաւելու. « Յիշատակն օրհնու-
 » թեամբ եղիցի, զի անպատմելի է բարերարութիւն
 » սորա վասն վանորէից և ժողովրդեան մերոյ »: — Առ
 սովաւ Հ. Հռոտ (P. Rhodes) Երուսաղէմ եկն ի Նախ-
 ճաւան, յանձնել եպիսկոպոսին զպատանի մի Զինացի
 մկրտեալ, զի հնարեացի առաքել ի Հռովմ, քանզի զան-
 գիտէր ինքն յազէ Թուրքաց. և եպիսկոպոսին մեծա-
 րեալ զնա տարաւ ի մօտակայ վանսն, ուր էին 22 միան-

ձունք բարերարոյք, և ուսուցեալ պատանւոյն զհայ լե-
 զու, յետ վեցից ամաց՝ ի ձեռն ոմանց ի Հարց իւրոց հա-
 սոյց անվտանգ ի Զմիւռնիա, ուստի առաքեցաւ ի
 Հռովմ²:

Ի նմին ամի մահուան Օգոստինոսի դարձ առնէր Պիրո-
 մայի ի Հայոց յիտալիա, և ի նաւարկութեանն գե-
 րեալ ի հինից տարեալ արգելաւ ի Տունիս, և իրրեւ ա-
 զատեալ եկն ի Հռովմ, հասեալ էր լուր մահու Բա-
 շնեոյն. վասն որոյ Քահանայապետն իրրեւ գերախաւ-
 ւոր վասն 22 ամաց առաքելութեանցն յարեւել, և բա-
 զում գրուածոց յօգուտ նոցին քրիստոնէից, անուանեաց
 զնա յարքեպիսկոպոսութիւն Նախճաւանի, յամի 1654,
 մինչ Միաբանողքն ընտրեալ էին անդ ի միջի իւրեանց
 զՀ. Յակովբ. իրրեւ ամս ինն եկաց Պիրոմայի յաթոռ
 եպիսկոպոսութեան Քաւառին Հայոց. և թէպէտ լի էր
 ողմտութեամբ և անարատ վարուք, այլ առաւելագանց
 եռանդեմ և պահանջմամբ (որպէս է գուշակել ի վե-
 րոյգրեալ դիպաց տոկոսեաց գումարին գանձելոյ ի վե-
 նետիկ), վրդովեցաւ խաղաղութիւն տեղոյն՝ յոր վայե-
 լէին յաւուրս նախորդին. « Մինչ զի, ըստ գրելոյ Հ.
 » Անտոնի Նազարեան, կարգաւորք և աշխարհակալք
 » ընդդէմ եպիսկոպոսին, և եպիսկոպոսն ընդդէմ նորա
 » անձին՝ ամբաստանութիւն գրեցին առ Սուրբ հայրա-
 » պետն. և նա տեսեալ որ այսքան խռովութիւնս լինի,
 » առաքէ քննիչս զի իմացի ստոյգն, Տէր Անտոն Թա-
 » միֆի գեներալն: Յորժամ տոյ հասանի անդ՝ կամենայ
 » հաշտեցնել, այլ ոչ կարասցի. սայ զամենայն ի գիր
 » (հարկանէ) զոր ինչ անցանի. ընդ արքեպիսկոպոսին
 » դառնան ի Հռովմ. իսկ հասանելն նոցա ի Հռովմ, Ժո-
 » ճովքն դատի որ այլ ոչ դարձցին երկողեան, այլ մնա-
 » ցին ի տեղիս իւրեանց »: Յայնժամ (1664) Քահա-
 նայապետն Աղեքսանդր Է անուանեաց զՊիրոմայի ե-
 պիսկոպոս Պիսինիանոյ քաղաքի Նէապոլոյ ուր և վախ-
 ճանեցաւ յետ ամաց երեց (28 դեկտ. 1667): Բազում
 ինչ պատմի զմանէ գովութեամբ և սքանչելախառն, այլ
 և երկբայական, չփոթելով զգործս նորա ընդ Քալանո-
 սին, մանաւանդ զբոսն միաբանութեան Երուսկոսի պատ-
 րիարքի Կ. Պօլի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ³: Աներկ-
 բայ են գրուածք նորա ի հայ, ի լատին և ի պարսիկ
 լեզու. յորոց մի է և տպագրեալն հայերէն (ի Հռովմ,
 1674), « Յաղագս ձմարտոտքեան հաւատոյն քրիստոնէակա-
 » նի առ Շահ Ապպաս (Բ) արքայ Պարսից »: աղաւաղ հա-
 յարանութեամբ. — Յաղագս երկուց քնոտքեանց Քրիս-
 տոսի, ընդդէմ Սիմեոնի վարդապետի, ընծայեալ առ
 Փէորդ արքեպիսկոպոս Լիպարեայ. յորոյ ի Յառաջար-
 նին յիշէ, զի գրեալ էր այլեւայլ ճառս կամ զբրդկս զկրօ-
 նական խնդրոց, զմին առ Տէր Ստեփանոս, զմիւս առ
 Տէր Ներսէս, Թարգմանութիւնս թղթոց Ս. Լեւոնի և

¹ Ուր և յանդորրադրի մուհակի ուրիշ ստորագրէ. Io Fra Gregorio Zuorzoense Armeno... della nostra Provincia, և այլն:

² Aussitôt que ce bon et vertueux Archevêque sut mon arrivée, il n'attendit pas que je l'allasse voir en son logis; il s'en vint au mien avec des témoignages d'une très grande charité: il me pria d'aller avec lui dans un

monastère voisin des l'ères de Saint Dominique, où il y a vingt-deux religieux de très-bonne vie. — P. Rhodes, Voyages P. 419.

³ Քալանոս, Ա. 128. հրատարակէ և զթուղթ Պարպրեիոյ կարգինալի (31 մայիս, 1642) առ ինքն ի խնդակցութիւն վասն միաբանութեան Պատրիարքին (Երուսկոսի) ի ձեռն նորա ընդ ընդհանրական եկեղեցւոյ:

Կիրգի և Պատմաբան Ժողովոյն Գաղկեղոնի. և ի լեզուականին՝ ընդարձակ Բառագիրս Հայ — լատին, իբր 35,000 բուռից, որ անտիպ մնայ ի մատենադարանի Հաւատաստիւն Ժողովոյն. — Քերականոցիւն հայերէն, Բառագիրս պարսկերէն, և աշխատարան պարսկի-լատին: Չեռն արկ ի Թարգմանել ի լատինէ ի հայ և զՍ. Գիրս, և ուղղել զեկամուտ կարծեցեալ բանս ի Թարգմանութեան գործոց Հարց ի գիրս Հայոց: Զայսցանէ և զառաջին առաքելութենէ նորա ի Հայս գրէ մանրապատում եղբայր նորա Բովհան միանձն Մինոր յաստուածաբանական գիրս ինչ իւր, (Directorium Theologicum).

Յաւուրս եպիսկոպոսութեան Պիրոմալեայ յիշի ի Միաբանողաց Հ. Թադէոս, յամի 1657, որ գրէ խանգար լեզուաւ զանձնէ զգիտելիս. « Ես Ֆրա Դաթէոս » քահանայս յազգաւ Հայ և յերկրէն Նախնիկանայ ի » գիւղն Շահրունեցի և ի կարգէն Քարոզողաց, եկի » այս մայրաքաղաքս (Հոռում), Զ ամիս նստեցայ. այս » միսալիս օրինակովն մէկ միսալ գրեցի. յետոյ ելայ » այս տեղէս դէպ Ըսպանիա գնացի. Թվ. ՌՈՄԷ. յո. » գոստոս ամիս Զ. » ի նոյն ամիս (1659) Բուլիէ (Pouillet) ուղեւոր փռանկ յերթալն ի Դավրէժ ազաւ առ Միաբանողն, որք Փռանկք կոչին, ասէ, և պատարաւ գէն լատինարէն առանց հասկանալոյ. փոխանակ ասելոյ, Թէ լատին ծիսով պատարագեն հայերէն, զոր ինքն ոչ հասկանայր:

Առ սովաւ և յամի 1661 առաքեցաւ յարեւելս ի Հաւատաստիւն Ժողովոյ և ի Կարգաւորէն Դոմինիկեանց Հ. Սեդրեատրոս Բենտիզի (Bendis), որ ի նաւելն ի Լիվոնոյէ գերեցաւ ի հինից Տունիսացւոց (8 նոյեմբ). և տուեալ փրկանս ի միւսում ամի, ուղեւորեցաւ ուր դէմ եղեալն էր, և զրեաց զգործոց իւրոց առ առաքողսն, որ մեզ անծանօթ մնայ:

Աղեքսանդր Է Քահանայապետ խնդրեաց դարձեալ ի Շահէն յամի 1664, (որպէս Թուի ի ձեռն վերոյիշեալ քննչի գործոց Պիրոմալեայ), շնորել զՄիաբանողն ծանրութեամբ հարկաց. և դարձեալ սահմանեցաւ ուղղակի յարքունիս վճարել նոցա զսակն տարեկան (9000 իրա Փռանկաց): Այլ փոխանակ դիւրութեան (խորհրդածէ Շարտէն ուղեւոր), առաւել վնասէր նոցա այս. քանզի զչարեալ կուսակալաց Նախնաւանի՝ չարաչար կեղեքէին զգեօղեանն: Յետ մեկնելոյ Պիրոմալեայ ի Նախնաւանայ աթոռոյն, Միաբանողն ընտրեցին զխոհական և զառաքելնակրօն գաւառահայր իւրեանց Մատթէոս Բովանիսեցի (Avanicensis), և առաքեցին ի Հոռում, փորձելով եթէ իցէ մարթ նմա յընտրութեանն հաստատիլ. եկեալ նորա ի քաղաքն մեծ, յուղելով զդիւանս մայրավանից կարգին իւրոյ՝ եզիտ ըզպատճէն կոնդակի առաջնոց քահանայապետաց, վասն ընտրութեան եպիսկոպոսի գաւառին՝ յուխտէ նորին եկեղեցւոյ և յաշխարհականաց, և խնդրեաց զի յուղեցի և քննեցի և ի դիւանս Սրբազան Ժողովոյն, և ըստ զրեւոյն կատարեցի. և ինքն եթող և գնաց ի Պարիզ

(1667) Ժտել ի Թագաւորէն (Լուդովիկ. ԺԴ) Թուղթ առ Շահն Պարսից վասն պաշտպանութեան գիւղորէից իւրեանց. և ընկալեալ զոր խնդրէրն՝ դարձ արար ի Հոռում, ուր և անհակառակ ըստ հին արտուներթեան կոնդակին գտելոյ և ստուգելոյ, ձեռնադրեցաւ յարքեպիսկոպոսութիւն Նախնաւանի, ի 14 մայիսի 1668 ամին: Ընկալաւ ի Քահանայապետէն (Վղեմեայ Թ) զատ յընծայից և սպասուց, իբրեւ դեսպան՝ Թուղթ ընծայութեան առ Շահն, և մեկնեցաւ փութով, յետ տալոյ տեղեկութիւն զվիճակէ գաւառին իւրոյ: Էառ ընդ իւր անդ զճարտար և քաջուս երիտասարդն Պետրոս (երբեմն Մամուկ) Պեսիկ, հայրենեօք ի Քիլիսէ, որդի Մուրատայ, որդւոյ Պետիկի¹, որ ուսանէր յՈւրբանեան վարժարանի, և քաջ հմուտ գոլով լատին բարբառոյ գրեաց յետոյ (1678), մինչ ի սպասու կայր կայսեր Քերամանիոյ, նշանաւոր մատեան մի ի լատին լեզու անուանեալ Չիլ-Միմար, կամ զիրաց Պարսից, յորում գրէ երկարօրէն և զՆախնաւան գաւառէս, և զգործոց եպիսկոպոսիս Մատթէի: Ընդ սմա անցեալ Մատթէի ընդ Ֆլորենցիա, և ընկալեալ ի մեծէ դքսէն Թուղթ ընծայութեան առ Շահն, նոյնպէս և ի Վենետիկ՝ ի Մերակուտէն, (յորմէ և վասն ծախուց ճանապարհի ընկալաւ 158 դուկատ ի 11 օգոստ. 1668, և զեռամանայ հասըս դրամագլխոյն, 12,000 դուկատից), գնեալ եւս պէսպէս սպասս, վարդարանս և նկարեալ պատկերս, մինչչեւ մեկնեալ գրեաց աստի (15 յուլիսի), Թուղթ իտալերէն առ կարդիմալն, որում յանձն էին իրք արեւելեայց, խնդրելով զի ի լինել ընդհանրական ժողովոյ կարգին Դոմինիկեանց ի Հոռում, ընտրեցի Սահմանիչ (Definitor) և ընտրիչ մի յօտար գաւառէ, որ վաղվաղակի ազդ արասցէ ի Հայս, և Միաբանքն առաքեցեն երկուս իւրեանց ի ժողովն, ծանուցանել զպէտու գաւառի իւրեանց. Զայս Թուղթ կնքեալ յանձնեաց գործակալի իւրեանց (Զեյնտիմոյ Նեկրի կոչեցելոյ ի Հարց Դոմինիկեանց մեծի վանաց Ս. Բովհան-Պօղոսի ի Վենետիկ), զի ի դէպ ժամու առաքեցէ առ կարդիմալն: Առ որ գրեաց և ի Լիվոնոյ (19 հոկտ.), ուստի մեկնեալ ի 36 ամսոյն, նաւել կամելով ի Զմիւռնիա, մրիկ մեծ առ Ստրամբուրեալ ցրուեաց զնաւատորմն (8 նաւուց), և զիւրն՝ յորում կային չորք ի Միաբանից իւրոց, վարեաց յափունս Նէապոլոյ. ուր և ելին, յ12 նոյեմբ. ի Սուրբ Պետրոս վանս կարդին իւրեանց. զայս եւս զրով ծանոյց նմին կարդիմալի: Եւ յետ այսպիսեաց երկար դեգերմանց և չորեքամեայ պանդխտութեանն յայլեայլ կողմանս արեւմտից, ի խնդիր նպաստից վասն գաւառին իւրոյ, (Թէպէտ ոչ շատ ինչ եզիտ, ըստ ասելոյ իւրոյ առ Ժերակոյտն Վենետկոյ), հասեալ յաթոռ իւր Սպարաներ (1669) ձեռնադրեաց ի քահանայ զաջողակն Հ. Անտոն Նազար Սպարակունեցի. ապա ընդ Պետիկայ և ընդ այլոց գնացեալ ի Սպահան՝ մատոյց առ Շահն զԹղթեանն Պապին, զԹագաւորին Փռուանկաց և զերկոցուն դքսիցն. որ սմեծաւ պատուով » ընկալաւ (ասէ Նազարեանն) և կատարեաց զխնդրե-

¹ Ս ի ծառայութեան գոլով Օսմանեան դրան, առ նախաձեռնութեանց զխառնեցաւ առ Սուլտան իպրահիմա (1639-49):

» ին, և (գրեաց) պատասխանն ամենեցունց զորս ունէր... և այս պատասխանիքս յանցնեաց մեզ. քանզի » թագաւորն Պարսից այսպէս կամեցաւ, զի ինքն, այս » ինքն մեր արքեպիսկոպոսն տեղն մնացէ, և մեզ առաքեացէ առ ի հասուցանել զպատասխանին իշխաւնացն քրիստոնէից. և վասն այս պատճառիս զմեզ (զիս) » որ էաք ընդ ինքեան ի դուռն թագաւորին, և զՏէր » Ագարիայն Ճառկեցի Յովհաննիսեան, ի միասին » յղեաց աստի յԵւրոպայ. զորս պատուիրեաց այլ եւս՝ » զի ի վերայ Մոսկով գնալ » — Թուղթ Շահին առ Քահանայապետն գրեալ է ի 25 յուլ. 1669, զերից խնդրոց նորին, վասն նիզակակցութեան ընդ քրիստոնէից, որում ոչ համարի պատշաճ զժամանակն. վասն Նախաւանայ գաւառին, ասէ, առաքել պաշտօնեայ հաւատարիմ, և թեթեւացուցանել զչափ հարկին, զոր մի այլ ումեք լիցի իշխանութիւն պահանջել. և այսպէս ուղղեալ՝ բարգաւաճեցէ վաճառաշահութիւն բնակչաց երկրին. և վասն պաշտպանութեան քրիստոնէից՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ՝ խոտտանայ առնել այնպէս — Խրկոքին Հարքն դեսպանք՝ ըստ պատուիրանի Շահին ճանապարհ արարին ընդ Ռուսաստան, որպէս գրէ Նախարարն, « Նախ ի Դարբանդ, անտի Հանթարիան, անտի Մոսկովն, անտի Լէհն. ի Լէհէն՝ Վիէնայ. անտի » Վանայտիկ. Վանայտիկէն Ֆիրէնցիայ. Ֆիրէնցիոյ » Հռոմ. Հռոմայ՝ այլ Վանայտիկ. Վանայտիկէն Թուրին. Թուրինոյ՝ Փարիզ » Սակայն վասն խռովութեանց և արգելից ճանապարհին ի սահմանն Ռուսաց, գրեալ է երկու տմ յերկարեաց ուղեւորութիւնն. յամի 1673 հասին յԻտալիա, և ետուն զԹուղթս Շահին առ Քահանայապետն (Կղեմէս Ժ), առ դուքսն Տոսկանայ, և ապա առ Վենետիկոյն. որ և յանձնեաց նոցա զպատասխանին (ի 23 յուլ. 1673) պարգեւելով և 100 վահանակ արծաթի, և 50 դուկատ եւս վասն ճանապարհին մինչեւ ի Փլորենտիս. և Ն. Ագարիա մնաց յԻտալիա, իսկ Ն. Անտոն Նախարար միայնակ գնաց ի Փառնկաստան, յանդիման եղել Լուդովիկոսի Ժի ի Վերսայլ, որպէս յիշեալ եմք այլուր (յէջ 377), հանդերձ նկարագրաւ բարուց և կերպարանաց նորին. և ինքն համառօտ բանիւ ի մի թուղթ գրէ զայստիկ ի վերջ կոյս ձեռնագիր պատմութեան Օգոստինոսի Բալենց, ի 20 ապրիլի 1674 ամին, ի Պարիզ, ի վասն Դոմինիկեանց, ոտորագրելով հայերէն և լատինարէն, « Չգրող սորո՞ւ Անտոն Նախարարս ծառայ սրբոյ » աստուածաբանութեան լէքթօր. Fr. Antonio Nasari » L. Armeno. Ord. Pred. Apracunensi, manu propria. » An 1674-20 aprili ». Ի 21 մայիսի մեկնեցաւ ի Պարիզէ, թղթով պատասխանեայ թագաւորին, որպէս ընկալաւ և յայլոց՝ որոց մատուցեալ էր զԹուղթս Շահին, դառնալ առ նա իբրեւ պատգամաւոր նոցուն. — Ի նմին ժամանակի Ն. Ագարիա էր ի Վիեննա նոյնպէս նուիրակ և աղաչաւոր գնացեալ առ կայսրն. զորմէ գրէր առ գործակալ իւրեանց (Նեկրի) հայերէն. « Գիտեմ որ կայսրն » մեզի շուտով պատասխանի կու տայ. այլ ուրիշ պատճառ չէ ունիմ տեղս մնալոյ... գրեցաւ ապրիլի 15 » (15). Թիւն Ռոմի. Պատրի Ագարիա վարդապետ աղօ-

» Թող հրամանեցդ » Կատարեալ երկոցուն եւս զպատգամաւորութիւն իւրեանց՝ թղթովք Քահանայապետին Կղեմայ Ժի և Պետացն՝ վերադարձան ի Պարսկաստան, յելս 1674 ամի կամ ի սկիզբն 1675ի, իբրեւ պատգամաւորք նոցին. Նախարարն կարգեցաւ գաւառահայր յետ Գրիգորի Մործորեցոյ. այլ զեպիսկոպոսն Մատթէոս վախճանեալ գտին:

Սա մի ի նշանաւորաց և ի գործօնէից, ի սակաւ ամս աթոռակալութեանն արար ոչ սակաւ ուղղութիւնս, կրեալ նոյնպէս և վիշտս և նովին իսկ առեալ վախճան: Զառաջին յետ կատարելոյ զդեսպանութիւնն առ Շահն (1669) ի Սպահան, մեծարոյ գտաւ յաչս ամենեցուն, և անհաւատից անգամ, յորոց և ոմանք հաւատաղին ի Քրիստոս և մկրտեցան ի նմանէ, վասն որոյ հակառակորդն սպանանել կամէին զնա, այլ զերծաւ պաշտպանեալ յայլոց: Ի ձեռն սորա և մեծատոգմն և մեծահարուստ տունն Շէհրիմանեանց որ ի Նոր Զուղա՝ միաբանեցաւ ընդ ուխտի եկեղեցւոյ նոցին, և շինեաց անդ եկեղեցիս և վանս կաթողիկաց, առաջնորդութեամբ Հ. Ղուկայ, զոր առաքեաց անդր եպիսկոպոսն. յետ ամաց ինչ փոխաբերեալ զխաւորաց տոհմին. ընտանեօք ի Վենետիկ, և պատուեալ կոմսութեան շքով ի կայսերէ, պայծառացան ի քաղաքի անդ մինչեւ յաւուրս մեր:

Յամին 1673 կարգահայրն Դոմինիկեանց առաքեաց իբրեւ ընդհանրական երեսփոխան իւր և այցելու Գաւառին Նախճաւանու զՀ. Փրանկիսկոս Պիսկոպ (Franciscus Piscopus) Նէպոլսեցի, զայր փորձ և հմուտ, զոր յառաջն Աղեքսանդր է առաքեալ էր ի կողմանս Ալեքսու և ի Լեհս, և արդ Կղեմէս Ժ յանձն առնէր նմա զքարոզիչս արեւելից. առաքէր և առանձին թղթով առ Յակովբ Դ կաթողիկոս Զուղայեցի: Հասեալ սորա ի գաւառն Հայոց յամենան դեկտեմբերի, նախ ի Սալթաղ մատոյց հանդիսական պատարագ, յետոյ յԱպարաներ ժողով գումարեաց զամենայն վանականս, ըստ հրամանի կարգահորն (Roccooboni). այլ քանզի նախորդ սորա (Մկրտիչ Marini) բացարձակ իշխանութիւն տուեալ էր արքեպիսկոպոսին Մատթէի ի վերայ ամենայն վանորէից Գաւառին, ծանր թուեցաւ յաչս նորա գերիշխանութիւն քննչին, և յաւետ յաչս այլոց միաբանից և աշխարհականաց ոմանց, իբրեւ նուազեցուցիչ հեղինակութեան արքեպիսկոպոսի իւրեանց, յորմէ պատկառէին և Էջմիածնական Հայք և այլադէնք անգամ. բայց միջնորդութեամբ Պետիկայ (ըստ իւրոց բանից) առաքելի մըտօք միաբանեցան ի տեսութիւնս մտերմաբար, մինչեւ ի փոխանորդ իւր կարգել զնոյն ինքն զՀ. Պիսկոպ, յորժամ հարկեղեւ Մատթէի երթալ (1674) ի Գաղուին առ Շահն, վասն կարեւոր ինչ խնդրոյ վիճակին իւրոյ և ըսպանալեաց հալածանաց. և ոչ վերադարձաւ անտի կենդանի. քանզի թշնամիք ոմանք դեղ մահու ասեն տուեալ, և շիջուցեալ զլոյս նորա, (ի 14 ամսեան յուլիսի). իսկ հաւատարմացն բարձեալ զմարմինն բերին և հանգուցին առաջի բեմի եկեղեցւոյ իւրոյ յԱպարաներ: Քսան ամօք զկնի մահու անն՝ պատմագրող ոմն կարգին Դոմինիկեանց ¹ ի կարգել զյիշատակ սորա՝ Երաքայ Աս-

1 CAVALIERI, Galleria dei sommi Pontefici ecc... dell'ordine dei Predicatori. — Benevento, 1696.

տոռոյ կողմէ, որպէս կողին հանգուցեալքն սրբական համբաւով:

Յետ մահուան Մատթէի զամս ութ թափուր մնաց աթոռն, այլ յառաջին ամսն հսկէր ի վերայ հօտին կարգեալն ի նմանէ տեղակալ և երեսփոխան կարգապետին Քարոզչաց՝ Հ. Պիսկոպ: Սա ի ժամանել երկոցուն պատգամաբեր հարցն (Աղարիայ և Անտ. Նազարու), յորդորանօք Միաբանիցն՝ առեալ զնոսա ընդ իւր և երիս եւս ի գլխաւորայ աշխարհականաց, ի սկիզբն փերուար ամսոյ (1678) չոգաւ ի Գաղուին, մատուցանել առ Դահն զթուղթսն բերեալս ի նոցանէ. զոր և արարին յ' 12 մարտի, մատուցանելով և ընծայ ժամացոյց մի մեծ ի վերայ սեան, և այլ ինչ ինչ ոչ ծանրագին պատուով ընկալաւ զնոսա Դահն և կոշնովք մեծաբեաց. հասին անդր յետ սակաւուց և այլ ոմն ի Հարց և աշխարհիք երկու ի խորհրդակցութիւն, քանզի տարածայնէին երկրքին հարքն ի Պիսկոպայ. և միաբանեալ ամենեցուն մատուցին աղերս վասն թեթեւութեան հարկաց գաւառին և անդորրութեան. որոյ պետք (որպէս և այլուր նշանակեցաք) յաւուրց անտի Դահն իսմայելի արքունի սեփականութիւնք համարէին, և ինքեանք գեղջաւազքն հաւաքեալ զտուրն ի նաւասայ դս տարէմտին Պարսից (Նէ/րուզ) ինքեանք ձեռք մատուցանէին առ զանձապետն արքունի. և էր գումարըն իրրեւ 280 թուման ժամանակին. բայց ծանր թուէր այս յաշ խանին կողմնակալի Նախճաւանի, և մերթ սա, մերթ նորին իսկ գանձապետքն ի ժամու և տարածամու պահանջէին և կեղեքէին զգիւղորայսն¹, մոնաւանդ ի յամել սոցա քան զպայմանեալ ժամանակն. Ենորհեաց Դահն զոր միանգամ և խնդրեցին, եթող և զ' 70,000 լիրայ պարտս գեղջէիցն. և ըստ կամաց նոցա յանձնեաց զնոսա ի խնամս մեծի վզըրկին Դավրիժու (Միրզէ Խալիլադ): Այլ որպէս յայլ նուագս, յետ սակաւ ամաց նոյն տաքնապք հասանէին գաւառին: Խիլայեաց զՊիսկոպ, տուեալ ի պարգեւ հանդերձս և արծաթ 1800 ֆրանգաց ժամանակին, և արձակեաց յամամտին սեպտեմբրի տառն երիվարօք և վարչաւ միով, պատուիրեալ հասուցանել յանդորրու մինչեւ ի սահմանս Մոսկովաց. պատասխանի արարեալ ամենայն թղթոց զոր երբ Պիսկոպ, միայն անպատասխանի եթող զթուղթ կարգաւ հօր նորին, որ խնդրէր վսնս հաստատել ի Սպահան կամ ի Ջուղա, և բերանացի ետ առել եթէ գրեալ է զայնմանէ առ Պապն: Դարձ արարեալ պատգամաւորացն յերընջակ, յետ յարգարելոյ զառտնին իրս, յամսեան մարտի 1678 ամի մեկնեցաւ անտի Պիսկոպ ընդ Պետիկայ. և եկեալ յԵրեւան կատարեաց զպատուէր Քահանայապետին, խօսելով ընդ կաթողիկոսին Յակովբայ, և առնելով ի նմանէ թուղթ միաբանութեան առ Ս. Պապն, և միւս եւս թուղթ խնդրոյ առ կոյսր Գերմանիոյ: Ուղեւորեալ ընդ երկայն ճանապարհ յԱթտէրխան, ստիպեցան մնալ անդ զամիսս վեց, ի հրամանէ ինքնակալին Ռու-

սաց, և ապա անցեալ ընդ Մոսկուա եկին ի Վիննա. մատուցին կայսեր զթուղթ կաթողիկոսին և զողոյնս Դահն. ապա քնաց Պիսկոպ զճանապարհ իւր ի Հոմ, և անդ, հանդերձ այլովք, ետ (1677) ծանօթս զգաւառէն Հայոց առ Կարգահայրն և առ Սուրբ Ժողովն: Իսկ Պետիկ շնորհս գտեալ մնաց ի Վիննա ի սպասու դրան կայսեր, ուր ի միւսում ամի եկին և երկու Հարք Միաբանողք յաղերս առ կայսր:

Ի միջոց ժամանակի պարապութեան եպիսկոպոսական աթոռոյն յամի 1677. Մործորեցի գրագէտ վարդապետն Հ. Գրիգոր, զոր ի վերջ 1678 տարւոյն թողաք ի Հռովմ, ըստ սոսիցիւրոց վերատին յաշխարհ յոչեալ՝ եկն յԱղեքսան. դրեալ քաղաքէ մերձաւորին Կիլիկիոյ ի Վենետիկ, և յետ երկար հիւանդութեան՝ անդ կիւքեաց զվաստակաւոր կեանսն²: Էր ընդ նմա և Հ. Բարդուղիմէոս. ապա և Հ. Օգոստինոս ոմն ի Վենետիկ, ուր եկեալ էր և Հ. Ստեփանոս Եիրան Դահապունեցի, յետոյ գաւառաւայր, վասն հասից վանորէիցն³, և Հ. Բենեդիկտոս Բազումենց յԱպարաներոյ, որք դարձեալ գործակալ կարգեցին զՀ. Չելեստինայ Նեկրի:

Մինչ չեւ էր ուրուք յաղորդեալ յաթոռ Մատթէի, յետ մեկնելոյ Պիսկոպի՝ անտերունչ իմն համարելով զերկրին՝ առաւել եւս համարձակեցան հարստահարողք կեղեքել զընակիչսն. դիմեցին սոքա աղայանօք առ նորահաստաս փռանկ եպիսկոպոսն Բարիլանի՝ Պիքէ (Piquet), որ ի Պարսկաստան էր յայնժամ. գրեաց նա առ անուանի և կարող Յիսուսեան Հայրն Լաչէզ (P. La Chaise) խոստովանալայր արքունեաց ԺԳ Լուդովիկի, և թագաւորն գրեաց առ Դահն յամի 1682, առաքելով ընդ թղթոյն ի ձեռն Յիսուսեանց, մեծամեծ մեքենաւոր աստեղացոյցս և ժամացոյցս. յետ ամի միոյ, հասին սոքա ի Սպահան (8 հոկտ 1683): Ընկալեալ Դահն ի ձեռանէ նոցին և Պիքէի զընծայսն, հաճեցաւ յոյժ յոյժ, և ըստ խնդրոյ նորա խոստացաւ վերստին պատուիրել վսնս զգուշութեան գաւառին: Հայոց, որպէս և վսնս հաստատելոյ եկելոց նուիրակացն Յիսուսեանց վանատուն յԱրեւան: — Ի նմին ժամանակի և յետ ութամեայ պարապոյն կարգեալ էր արքեպիսկոպոս Նախճաւանայ Սեթաքսիանոս Քնապ (Knab), որոյ անուն երեւեցուցանէ լինել ազգաւ Հոլանտացի: Սա ի վերջ յոյս 1682 ամին եկեալ ի Վենետիկ աղերսէր զծերակոյտն, նախ վսնս տոկոսեաց դրամազլիսոյ Լարեանց, շնորհել ըստ առաջին սահմանին 7 0/0. և երկրորդ, թուղթ ընծայութեան առ Դահն, որպէս ընկալեալ էր ի Քահանայապետէն Հռովմայ և ի դքսէն Տոսկանայ. զոր և ընկալեալ, յերկար ուղեւորութեամբ ժամանեաց ի Հոյս. յետ երկուց ամաց գրէ ի (28 ապր. 1686) ի Սպահանէ ի Հռովմ, ծանուցանելով զի ի 20 մարտի նախընթաց ամին (1685) մատուց առ Դահն զթուղթ Պապին, զկայսեր, զթագաւորին Լեհաց և զայլոց, և ինքն արգելեալ կայր անդ ամիսս 18, օր յօրէ յերկարաձգելով Դահն զգործն, այլ

1 Այսոցիկ վկայէ և Դարուէն փռանկ ուղեւոր, որ հնոս ի Գաղուին յամամտուս յունիսի (1675), մինչ անդ էր Պիսկոպ. Les Gouverneurs oppriment (les villages) et surchargent d'impôts de temps en temps.

2 Յետ կիսոյ յուլիս ամսեան 1677 ամի, զի յայնժամ իբրեւ հիւանդ յիւր ի հալուէդէրս գործակալ Միաբանողացն ի Վենետիկ:

3 Եւ ընկալաւ 2280 դուկատ. զխափանեալ շահս ի մարտէ 1672 յուլիս 1678 ամի:

չդոյր ակնկալութիւն նիզակակցութեան նորա, և այլն: Չասէ ինչ զիւրոյ գաւառէն ի թղթի առտ, իսկ ի թղթին գրելոյ յԱպարաներոյ ի 24 օգոստոսի այնր տարւոյ՝ առ գործակալ իւրեանց ի Վենետիկ (Հ. Նիկրի), ծանուցաւ նէ զի ոչ մատոյց առ Շահն զթուղթ դքսին Վենետիկոյ, քանզի փոխանակ Շահ Սիւլէյման անուան նորա՝ գրեալ էր ի վերայն անուն հօր նորին Շահ Աբաս (Բ): Զթուղթս զայս երեք գաւառահայր վանորէիցն Հ. Պողոս Յովա. Նիսնցի (եղբորորդի Մատթէի եպիսկոպոսի), որ ամբ յառաջ էր ի Հռովմ, յամին 1693 ի Սպանիա, և ի սկիզբէն 1684 ամին ի Մարսիիա, ուստի գրէր առ նոյն գործակալ առաքել զհաստիւրեանց ի Լիվոռնոյ առ Հ. Թովմաս իսրայէլեան ի վանա Դոմինիկեանց, ուր և ինքն գալոց էր. և ի սկիզբն հոկտեմբերի տարւոյն (1684) ընտրեալ Գաւառահայր՝ գրէր առ նոյն յԱպարաներոյ, մուրհակ վասն ընդունելութեան 1000 վենետիկեան դուկատաց ի Հ. Լէոնարտոյ Մարքի (Marchi) վենետիկցի Քարոզչէ, հանդերձ ստորագրութեամբ եօթանեցուն վաճառար: Լ. Պող. Մկրտիչ՝ որ յայսմ նուագի (1686-7) եկեալ էր ի Հռովմ վասն կարեւոր խնդրոց Գաւառին իւրոյ, որպէս գրէր առ Նիկրի ի Հռովմէ յամսեան մարտի, ոչ գիտեմ դարձան ի հայրենիսն փութով՝ եթէ յամեաց յարեւմտոս քովանդակ ամս. քանզի յետ 1688 ամին ի Գաւառիցայ Սպանիոյ գրէր, գնացեալ ի Փառնկաստան ի խնդիր ողորմութեան վասն վանորէից իւրոց, այլ ոչ շատ յաջողեալ. անտի եկեալ ի Սպանիա, և աստի կամէր նաեւ ի Լիվոռնոյ, ուր խնդրէր զի առաքեսցի ի Վենետիկոյ շահ զրամագլխոյն առ Ամբրուս աղա Միրմանեան՝ վաճառական, զի առեալ դարձցի ի գաւառ իւր. զնոյն երկրորդէր և ի Լիվոռնոյ (6 մայիս, 1689) ուստի նաեւոց էր ի Զմիւռնիա. — Յետ երկուց ամաց դարձի իւրոյ ի հայրենիս՝ վախճանեցաւ արքեպիսկոպոսն Քնապ, և փոխանակ նորա ընտրեցաւ ինքն Հ. Պողոս — Մկրտիչ, վասն որոյ եկն միւսանգամ յիտալիա²: — Ի 24 մայիսի տարւոյն (1692), հաստատեցաւ նա յարքեպիսկոպոսութեան գաւառին Նախճաւանու յիննովկենտեայ ԺԲԷ, ամաց գոլով յայնժամ 1589. սովորական պարգեւօք

Պապին և ընծայական թղթովք եկեալ ի Վենետիկ, (ի 24 յունիսի) խնդրեաց և ի ծերակուտէն նոյնպիսիս գրել առ Շահն ի պաշտպանութիւն և ի վերականգնումն երկուց եկեղեցեաց կործանելոց, և վճռով սորին (ի 23 օգոստ. 1692) պատուիրեցաւ տալ նմա 150 դուկատ ի պէտս ճանապարհին, և (ի 3 սեպտեմբերի) թուղթ ընծայական. զոր ընկալեալ եպիսկոպոսին՝ հաստատեաց վերստին (25 օգոստ.) ի գործակալութեան զՀ. Նիկրի, յանձնելով նմա ընդունել և զտուրսն վասն ծախուց ճանապարհին, և վաճառեալ ինքն յուրի անկանել դառնալ ի գաւառ իւր: — Յայս ամս (1694) յընդհանուր ժողովի Դոմինիկեանց հաստատեցան վերստին սահմանեալքն 50 ամաւ յառաջ վասն դաստիարակութեան նորընծայից Միարանողացն՝ գալ նոցա յիտալիա, մարգիլ ի վանորայս իւրեանց և վերադառնալ անդէն³. Ի ամին ամի (1694) Պոլսնիացի Քարոզիչ Հ. Դոմինիկոս առաքեալ ի կարգահօրէն եկն յԱպարաներ (8 յունիսի):

Իրրեւ տառն ամեկաց Պողոս Մկրտիչ ի հովուութեան իւրում մինչեւ ի սկիզբն ԺԸ դարու. և ի դէպ է թէ ոչ սակաւ անցք անցին ընդ վիճակ իւր յամսն այնոսիկ, և վաստակեցաւ ըստ ժրութեան իւրում և ըստ շնորհաց հարեղոր իւրոյ, այլ անծանօթ մեան յինէն գործք նորա. քանզի յոլովք ի ճոխաբան պատմեաց կարգին Դոմինիկեանց՝ երիցագոյն են քան զնա, կամ առ նովմբ դադարեն ի գրելոյ. Տեսի զթուղթս ինչ նորա գրեալս առ նոր գործակալ իւրեանց ի Վենետիկ, այն է Հ. Գալլոյ Յրանչիսկոս, զոր յետ մահուան Նիկրեայ՝ կացուցին գաւառահայրն Ստ. Շիրան և եօթանեքին վանահարքն յամի 1695 (նոյեմբ. 7). որոց ստորագրութիւնքն են այսպէս.

« Ես Տէր Բովանէս մեծաւորս Ամենայն Սրբոց ի վանիցն Ապարաներոյ.

« Ես Տէր Թումայ մեծաւոր Ճահկոյ.

« Ես Տէր Անդրէաս մեծաւոր Խօշկանեց.

« Ես Տէր Բաղդասար Կէծկոյ.

« Ես Տէր Գրիգոր մեծաւորս Ապրակոնաց վանից Սուրբ Գէորգայ.

1 Որոց չորհրդերէն ստորագրեալ էին, երեք իտալերէն, այսպէս. Fra Antonio Nazarij Prior Agravenis (Ագրաւոնեաց). Fra Agostino Bacense Prior di Abaraner, (Գաւառեան եղբորորդի համանուն եպիսկոպոսին).

Fra Michiel di Giovanni Prior Cossanen (Խօշկանեց):

2 Ի Զմիւռնիոյ նաեւալ ի Լիվոռնոյ, ուստի գրէ (3 դեկտ. 1694) առ Նիկրի՝ առաքել առ ինքն զհաստ վանորէիցն, զի առեալ էին անդ փութ ի վաճառականէ միոյ աղգայնոյ 780 ոսկի ունկար. յայլում թղթի (1 յանուարի, 1692) խնդակցելով զի Նիկրի կարգեալ էր վանահայր, ծանուցանէ զի կարգակիցք իւր Հ. Հ. Ստեփանն Շիրան և Բիւրերիս (Բաղդասար) դարձ առեւելին ի Հնդկաց, այլ մեծի նաւակաժութեան նանդիպեալ՝ կորուսեալ էին զմեծ մասն արեւն հաւաքելոց. եկին ի Հռովմ, և զմասն մի արծաթոյն եղին ի Յառնէզեան շահատան, և ապա եկեալ ի Վենետիկ (8 յունիսի) եղին ի զրամանոցս նորին ի լաւ 7000 դուկատս, և կարգադրեալ փարողացն Հ. Քլոքէ (Cloche) ի Հռովմէ գործակալ կարգեաց դարձեալ զՀ. Նիկրի, յանուն երկուցուն Հարքն և վանաց Շահապոնեաց և Ամենաբարոյ:

3 « Quia in dicta Provincia (Armenia) adolescentes, habitum Religionis suscepuri, prius per aliquod annos

in nostris conventibus aluntur, instruuntur, et diurnis ac nocturnis precibus una cum aliis Fratribus adesse solent, statu mus primo, ut magis apti et idonei eligantur, et habitu ordinis inducti aptiores in Italiam transmittantur, ut philosophicum ac theologicum curriculum absolvere possint. Quibus Magister ordinis in Provinciis Italiae aut in aliis ad studia peragenda de conventu per assignationem providebit, injungentes R.R. PP. Provincialibus omnium Provinciarum Ordinibus ac Vicariis Congregationum ac Conventuum Superioribus, ad quos mittentur, ut eos in spiritu charitatis fraternae suscipiant, et ipsi vestiarium, sicut ceteris Religiosis assignatis subministrant. — Ordinamus ut studiis absolutis, ad propriam Provinciam reverti debeant, neque possint vel in Italia, vel extra in alienis Provinciis deputari, assignari, vel affiliari, unde omnes affiliationes dictorum Fratrum Armenorum factos vel faciendos in alienis Provinciis irritamus et irritas esse declaramus. » Զայսոսիկ ըստ ժողովի Դոմինիկեանց՝ երկրորդէ Բենեդիկտ. ԺԻ ի Կոնգրակ իւրում, յամի 1748:

« Io P. Fra Bartolomeo Nasario Vicario di Sibalt.
« Ես Տէր Ազարիայ մեծաւորս Քոնոյ վանքին »:
Յայլում գրի գործակալութեան Հ. Պետրոսի Ճումա-
նայ, ստորագրեն ի 25 օգոստ. 1698, այսօրիկ .

« Ես Տէր Պետրոս դէ Մարիա մեծաւոր Ապրաներոյ
վանից յԱմենից Սրբոց .

« Ես Ֆրա Զվան Թումաս մեծաւոր Ճահկոյ վանից .

« Ես Ֆրա Ազարէս Քոնոյ վանից մեծայոր .

« Ես Տէր Մատթիա Արաղիանի մեծաւոր Շահրու-
նեայ վանից .

« Ես Ֆր. Անդրիաս Թումեցի մեծաւոր Վօլկեցի (Խօշ-
կալէն ?)

« Ես Տէր Բենեթիկոս .

» Io Fra Bartolomeo Nazario Pred. Generale Vi-
cario di Convento di Siekal. (Սալթալ ?) .

« Ես Ֆր. Գրիգոր մեծաւոր Ապրակունոց վանից Ս.
Գէորգայ »:

Ի միջոցի երկոցուն այսոցիկ գրուածոց՝ գտանի միւս
եւս ի 1 մայիսի 1696, որոյ ստորագրողք են, Յովնան-
նէս՝ Զահկոյ, Յովնաննէս՝ Ապրաներոյ, Գրիգոր՝
Ապրակունեայ, Ազարիա՝ Քոնայ, Մատթիա՝ Շա-
հապօնեայ, Անդրէաս՝ Խօշկալիւոյ, Բաղդասար՝ Կէծ-
կոյ, Բարդուղիմէոս Նազար՝ աթոռակալ Սալթալայ¹ .
Թուղթ եպիսկոպոսին գրեալ է ի 6 յունիսի 1696 . յու-
րում յանձնէ Քալլոյի ընդունել ի ժերակուտէն զ150
դուկատսն շնորհեալս ինքեան . և զթղթոց նոցին ղոր
մատոյց առ Շահն, ասէ . ընկալեալ ի սմանէ պատաս-
խանիս, և յանձնեալ ազգայնոյ ումեմ, զոր սպանին ի
ճանապարհի աւազակք՝ յերկրին Օսմանեանց, և թուղթքն
կորեան : Գրէ առ նա և յետ երկուց ամաց (1 սեպտ.
1698), զի եհաս Հ. Յովհ. Ճուման՝ բերելով ի Հոռովէ
զհասոյթ իւր (400 վահանակ), և վերստին դառնայ ի
վենետիկ . աշխարհն Պարսից վրդովեալ է յապստամ-
բաց, յորոց և տաղնապք և զրկանք բազում հասաննն
իւրոյ գաւառին . իսկ ինքն յամէ հետէ հիւանդագին
կայ, և ոչ գտանի անդ ոչ բժիշկ ոչ դեղ, յԱստուած
միայն ապաստան լինի² :

Յիշէ զնա յանուանէ և (ի յաջորդ ամի, 1699, յամ-
սեան ապրիլի) լատին Քարոզիչն Հ. Բարդուղիմէոս Ս.
Բակիերեան (A Santo Hyacintho), ի Սպահանէ գրելով
առ Պրեններ Դուէտ, (որ տպագրեաց ի լատին լեզու
զհամառօտ պատմութիւն Հայոց Խորենացւոյն), և տայ
մանրամասն ծանօթութիւն զվանորէից Գաւառին Նախ-
ճաւանու, յորմէ նշանակեցաք ինչ ինչ ի վիճակագրա-
կան ցուցակին . նշանակէ և զամենայն ցեղ լատին միան-
ձանց վանորայսն (14 թուով) ի Հայս, ի Վիրս և ի

¹ Երեսփոխան առաքեցին սղա զՀ. Յովհաննէս Ճուման, որ զի
ոչ գիտէր քաջ իտալերէն՝ թարգման եկաց քաջամուտն Հ. Ան-
տոն Նազար, գոլով սորա ի վենետիկ, ընդ նմին վկայ Հ. Պետրոս
Ջահիլից : Առանձինն և գաւառաւայրն Շիրան և Հ. Բարդուղիմէ
Բազումեցի, վասն գումարին զոր յանուն իւրեանց աւանդեալ էին
ի դրամասնեղան, կացուցին զնա իւրեանց զործակալ (28 յուլ.
1697), և զթուղթ նոցա վաւերացոյց արքեպիսկոպոսն Պօղոս-
Մկրտիչ, և իբրեւ նօսար քարտուղար նորա Ֆր. Պետրոս Թումա-
Շահապօնեցի, զորոց զամենեցուն ձեռնադիրս ստոյգ լինել վկայէր
Հ. Անտոն Նազար :

Պարոս, և զԴոմինիկեանց ասէ ունել վանս մի ի Նոր
Զուղա ի Կարապատ կամ Քարակտուր թաղի . ուր կայր
և միարան մի յԱպարաներոյ, և միւս Լոմպարտացի քա-
հանայ, և էր ընդ իշխանութեամբ արքեպիսկոպոսին Նախ-
ճաւանու : — Թուի Պօղ. Մատթէի վախճանեալ յամի
1702, քանզի որ տակաւին յայնմ ամի գաւառահայր էր
Ստեփանոս Շիրան³, վկայի թղթով վանահարցն՝ ի նմին
ամի ընտրեալ յեպիսկոպոսութիւն, և յամեան նոյեմ-
բերի գտանէր ի Հոռով, ուստի և առաքէր զգիր գործա-
կալութեան իւրոյ ի դիմաց վանահարցն, որք են Յա-
կինթ Գաւեթան՝ գաւառահայր, Միքայէլ Ապարա-
ներոյ վանից, Ստեփանոս Խօշկալիւի, Բաղդասար Ա-
պրակունեայ, Ազարիա՝ Քոնայ, Յովնաննէս՝ Զահկոյ,
Մատթիա Շահապօնեայ : Յետ ձեռնադրութեանն
եկեալ ի վենետիկ փոխանակ իւր կարգէր վերստին (3
օգոստ. 1703) զՀ. Գալլոյ Դոմինիկեան, և մեկնէր ան-
տի թղթով Կղեմայ ԺԱ (17 ապրիլի) առ Շահն (Հիւ-
սէին), յորմէ խնդրէր Քահանայապետն ընդունել զսա,
թոյլ տալ Միաբանողացն յինել զեկեղեցիս իւրեանց,
մանաւանդ զԽօշկալիւի և զՇահապօնեայ, և մի ծան-
րացուցանել զսակ հարկի աղքատ քրիստոնէիցն : Երկու
մաւ յառաջ եւս գրեալ էր առ նոյն (30 ապրիլ, 1701)
ի պաշտպանութիւն քրիստոնէից Սպահանու և Քարոզ-
չացն զորս առաքէր, յանուանէ նշանակելով չորս իտա-
լացիս և մի Հայ անուն Յովսէփ Մարեսման, (Joseph
Mariae) . ի նմին աւուր նոյնպէս գրէր և առ Նահապետ
կաթողիկոս՝ անդորր առնել նեղելոցն ի դարէ հետէ :
Գրեաց դարձեալ առ Շահն ի պաշտպանութիւն քրիստո-
նէից և յամի 1705 (15 յուլ.) յանձնելով, նմա ընծայա-
կան թղթով զիսրայէլ Որի :

Ստեփանոսի՝ որ յերկար ամս վաստակեալ էր յօգուտ
վանորէիցն՝ պանդխտութեամբ և մուրալով յօտար աշ-
խարհս, գործակալութեամբ և վերատեսչութեամբ վա-
նորէից, յեօթնամեայ ժամանակի եպիսկոպոսութեանն,
(զի + յամի 1708), անծանօթ մնան առ յինէն գործք : Հա-
ւատարմիւն Ժողովն տայր նմա հասոյթ 3 կամ 400 վա-
հանակ, որպէս և նախորդին, ի ձեռն գործակալին Վե-
նետիկ, ուր երբեմն կարգէին վանահարցն (զատ ի Հ.
Գալլոյ) և զայլ ոք, որպէս յամի 1705 զկոմսն Ստեփ.
Շէրիմանեան⁴ . և ստորագրողքն հայերէն ընդ Յա-
կինթոսի գաւառահօր, են, Հ. Յովնաննէս Ապարանե-
րոյ, Յովնաննէս Զահկոյ, Ազարիայ Քոնայ, Գէորգ՝
Ապրակունեայ, Պետրոս՝ Խօշկալիւոյ . որոց ստուգու-
թեան վկայեցին ի վենետիկ (8 յանուար 1706) Հարքն
Պետրոս Մարեսման Մերսեքի (Mersechi) ի Շահա-
պօնեայ, և Պօղոս ի Բատաւանէ (Batavan) : — Յայնմ

2 Benedetto questo paese, non si trova nè medico nè
medicina; sto in mano di Dio.

3 Եղբորորդի սորա Թումա Շիրան յիշէ յամս 1700-1 ի Հոռով,
յուսուած :

4 Մեծատուն կոմսն Շէրիմանը անդաւորն ի նոր Զուղայ դա-
լով սիրով յարեալ էին ի Միաբանողսն, յորոց ձեռն ընկալան
զհոռովեական գաւառութիւն . յայնմ ժամանակի (1704) Սահրա-
որդի Մուրապայ՝ Նորեղբոր (Գասպար) Ստեփանոսի, տպագրեաց
իւրովք ծախիւք ի վենետիկ զչորրորդ մասն Քարոզագրոց երա-
նելոյն Բարդուղիմայ, զոր բերեալ էր ընդ իւր ի Պարսից աշխարհէ :

ամի (1706) քաջածանօթ Հայրն (և երբեմն դեսպան) Անտոն Նազար մեկնեցաւ ի Վիննետոյ, ուր յամի 1693 խնդրեալ էր կարգիլ հոգաբարձու եկեղեցւոյն Հայոց, դառնալ ի գաւառ իւր: Եւսամեաւ յառաջ (1703) ի 24 նոյեմբերի վախճանեալ էր միւս ծանօթ Ապարանեցին Հ. Բարդղղիմէ Բագումանց, ի վանս վեղարաւորաց, ի Մատրաս, ուր թրեալ էր ի մայր. և կարգաւայրն Դոմինիկեանց (Քլքէ) զրէր ուր գաւառահայր Հայոց (Բակինթ) ի միւսում ամի (30 սեպտ. 1704) տալ քննել անդր, և զհաւաքեալ դրամն անցուցանել ի Վիննետիկ ի շահաբերութիւն, ուր անդստին յամէ 1693 եպիսկոպոսն Շիրանեան եղեալ էր յանուն Շահապունեաց վանից՝ 3200 դուկատս:

Յաւուրս նորին Ստեփ Դերանայ հայկոսկոպոսութեանն լցեալ (վեցսմեայ) ժամանակ գաւառահայրութեան Հ. Յակննթեայ Դաւթեան՝ (1707), իբրեւ ամենեքին հրա- ժարէին յայնմ պաշտամանէ, կարգահայրն Քլըքէ աղա- չեաց զնա դարձեալ յանձն առնուլ (մայիս 30). զնոյն ծանոյց և արքեպիսկոպոսին. Յետ մահուան սորա (Շի- րանայ) իբրեւ շառնուին յանձն Հարքն Միաբանողք դալ յիտալիա և յամել յերկար ժամանակս, որպէս նախորդք իւրեանց, այլ առաքեալ էին զայիարհական ոռն Պօղոս Աբրահամեան ի Հռովմ, խնդրել ի Քահա- նայապետէն զյաջորդն, կարգահայրն Քլըքէ գրէր առ գործակալ նոցա (Հ. Գալլըյ) ի Վենետիկ, խօսել ընդ Ստեփ. կոմսի Շէհրիմանեանց բարեկամի նոցին, զի ա- ռաջարկեացէ զմի յարեւմտեայ Քարողչաց, այր պատ- շաճաւոր. և նա առաջարկեաց զՀ. Յովնան Վինգենտ Կաստելլի (Castelli) լոմպարտացի, ընդ որ ուրախ եղիւ կարգահայրն. բաց ոչ գիտեմ զիսորդ փոխանակ նորա ընտրեցաւ և կարգեցաւ Հ. Պետրոս Մարտիրոս Պար- մացի (Petrus Martyrus) յամի 1709, որոյ հայրենեաց անուն իտալական, այլ իւր կոչումն հայերէն լսի, և զոյ առ մեզ իսկագիր Թուղթ և ստորագրութիւն նորա ան- յոխալ հայերէն գրեալ ի 38 յանուարի (առ առաջնորդն կաթողիկ շայոց Կարնոյ, յորմէ խնդրէր ձէթ ի պէտս միւսեռնի և հիւանդաց իւղոյ օրհնութեան): Ի Պարմայէ կոչէ զնա (a Parma) և Կղեմէս ԺԱ յընծայական Թըղ- Թին առ Շահն (15 յունիս, 1709), աղաչելով զնա ընդ- ունել զարքեպիսկոպոսն և խնամ տանել կաթողիկաց քրիստոնէից հպատակաց իւրոց, և առանձինն Քարող- չացն: — Առ որ հոգացաւ Ս. Ժաղովն առաքիւ և ընծայ պատշաճաւոր 300 վահանակաց արժէիւք, զոր և ընկա- լաւ ի Վենետիկ վերոյիշեալ նուիրակն Միաբանողաց ¹, ի նմին ամին կարգահայրն (Քլըքէ) կարգեաց գաւառա- հայր շայոց զՀ. Միսնետլ Սմոլենսքի, որոյ մականունն

Հայտ առնէ զհայրենիսն, և էր ի Լէոպոլտ, ուր բազմութիւն գոլով Հայոց, ի գէպ է թէ ուսեալ էր անդ և զընդունոցին, զի վկայէ կարգահայրն զմաննէ հայազէտ լինել (8 յուն. 1709)․ ընդ նմա երկայսին ի Հայս և երկու կրօնաւորք ի նմին (Լէոպոլտ) քաղաքէ, և Հ․ Գրիգոր Կոստիւնար ի Հռովմէ։ Ի թղթի աստ ծանուցանէ կարգահայրն և զայն, զի և ի չահասեղանս դքսին Պարմայ կայր գումար ինչ վանորէից Միքայանողաց ²։

**Ոչ է ինձ յայտ չափ ժամանակի եպիսկոպոսութեան
Պետրոսի Մարտիրոսի և մահուան նսրին։ (որդ է այսօ-
րինակ կնիք հարեալ ի մուրհակի ուրեք։ է որ համարի**

յամի 1722 յաշորդեալ զնա Արզանսեւոյ Ֆինի իտալացւոյ ի Պարիսոսայ, սակայն վիայէ ժանօթ ոմն նորին կարմեղական կրօնաւոր ի Սպահան, յամի 1738, զի երկիցս խնդրեցաւ նա յեպիսկոպոսոսթիւն ւաթռոյն Նախաւանու, և ոչ միայն հրաժարեաց, այլ և խելայեղութիւն կեղծաւորէր՝ զի մի՛ բռնադատիցի յայն։ Թերեւս այլ ոք եկաց յետ Պետրոսի և յառաջ քան զԴոմինիկոս Սալվինի իտալացի ի Լոդի քաղաքէ, որ վերջին եղեւ արքեպիսկոպոս գաւառին, ի 1733 ամէ՛ ցխափանումն կամ աւեր վանորէիցն յամի 1787։ — Մի միայն թուղթ պապական առ Թազաւորն Պարսից ժանօթ է ինձ յայս միջոց ժամանակի, զՄիաբանողացս. այն է Կղեմայն ԺԲԻ յամի 1737 (յուլիս 17), յորում Նատիր Շահ Թահմազ — զուլի յինքն շորթեալ էր զԹազաւորութիւնն, յետ բազում վրդովմանց աշխարհին, և ոչ սակաւ վտանգաց Գաւառին Հայոց, (որպէս նշանակէ Փահնայապետն ի Թղթին), և ոմանց մահ իսկ ի սրոյ և ի սովոյ, քանդումն և այրումն տանց՝ և եկեղեցեաց, այլոց Թաթմազուր պանդխտութիւն, և այլն 3. և աղաչէ Թեթեւացուցանել զգլխահարկն, և մարդասիրել ի գաւառահայրն Հ. Ալեքսան Ալեքսիսիանոսեան, որ դայր անդր ընդ Հ. Պետրոսի Բովմաննիսեան։ — Հայրս այս Ալեքսան Ալեքսանեան (Alexius Alexij, Alessio Alessi կամ Alvisi կոչեցեալ ի լատին և յիտալական գրուածս), մի ի գլխաւոր Միաբանողաց առաջնոյ կիսու ԺԼ դարու է. յառաջին ամսն էր վանահայր Շահապունեաց, և նովին պաշտումամբ կարգեալ ի Միաբանիցն գործակալ՝ վասն հասութից նոցին առաքեցաւ ի Վենետիկ, որպէս դարձեալ և

1 Որ և ստորագրե մուգնակին, յ՛9 նշյեմբ. 1709. “ Վերայ
7 գերեալ երեւոյթիւր 29 ասկանն յիս խառաւ... Պողոս գէ Ա-
9 ըրեւմ. այս իմ ձեռնացոյցիս այ. ինձ զապուռ այ:

2 Io fò il possibile per ritirare dai ministri del Ser.^{mo} di Parma 200 Scudi romani dovuti di frutti scorsi a favore della Provincia d' Armenia.

3 Aliqui ipsorum fame, alii ferro absumpti, reliqui incensis domitibus dirutis, expilatisque templis, dispersi, profugi, errantes, vitam omni morte duriores vivunt, una christiana caritate istic detenti, ecc. ne Catholici Armeni, quos rerum sacrorum cultu instruere consueverunt, ope sua pænitus destituantur, etc.

յամս 1712 և 1718, յորս նոյնպէս վանահայր գործով
Շահապունեաց՝ եկեալ էր ի վենետիկ, և ի յետնումն
նուազի փոխանակ իւր կարգեաց զկոմսն Ստեփ. Շէհ-
րիման (19 փետր. 1719). իսկ յերկրորդումն ի դառ-
նալն ի հայրենիսն (1714) նաւարկութեամբ, ի վտառ-
գել նաւուն մերձ ի Դուրացոյ, (ուր մտեալ յայլ նաւ ի
մերձենալն ի Թեսաղոնիկէ՝) մատնեցաւ ի ձեռս յելու-
ղակաց, հանդերձ այլվիք ընկերօք, և միայն կինացն չը-
նորհս գտեալ՝ յետ լիկանաց, կապտեցաւ և ի հանգանա-
կեալ դրամոցն, ի տրից Հաւատաստիւ ժողովոյն և այ-
լոց, զորս յայլ լինից՝ և 600 ունկար ոսկւոյ, զոր տանէր ի
պէտս գաւառին և եպիսկոպոսին: Դարձեալ յամի 1729
գաւառահայր գործով եկեալ էր ի վենետիկ. ուր ի գան-
ձարան ոսկւոյ և արծաթոյ եղ 3000 դուկատ ի շահ 4%,
և մշտնջենաւոր գործակալ կարգեաց զվանահայր Դո-
մինիկեանց քաղաքին. քանզի ի մեռանել նախորդ գոր-
ծակալին (Հ. Գալլոյ, 1724) գաւառահայր ժամանակին
Մեդիոլանեցին Հ. Բեռնարդոս Պորկոմի որ և Ֆէրտի-
նանդ կոչի՝, և ամենայն վանահայրքն խնդրեցին ի ծե-
րակուտէն վենետիկոյ այնուհետեւ և առ յապա՝ վանա-
հօր յիշեալ վանացն լինել իւրեանց գործակալ և երես-
փոխան. և ստորագրողքն (ի 23 յուն. 1725) են, յետ
իտալացի գաւառահօրն՝ հայագիրք այսոքիկ.

« Ես Ապարնեոյ վանից մեծայորս Պ. (Պատրէ,
Հայր) Թումասս, որպէս ի վերոյ.

« Ես Ճահկոյ վանքի մեծաւոր Ֆր. Թովմաննէս.

« Ես Շահրունեաց վանից Պատրի Գրիգորոս.

« Ես Ֆր. Ազարեայ Դարայդուչոյ վանից.

« Ես Շահրունեաց վանից մեծաւոր Տէր Մադա-
թեայ.

« Ես Քրնոյ վանից մեծաւոր Պ. Թումասս.

« Ես Գանձակայ վանից մեծաւոր Տէր Պետրոս.

« Io Fr. Domenico di Abracunis, affermo.

« Io Fr. Domenico Maria di Lodi Superiore Co-
scasso.

« Ես Ֆր. Ակոբ Կոկոյ վանից մեծաւոր »:

Որոց վաւերութեան վկայեաց ի վենետիկ Հ. Թով-
սէփ Զաքարեան ի նոյն Հայոց գաւառէ, որ կայր
յայնժամ ի վանս մի Դոմինիկեանց (ի *Sulle Zattere*
թաղի քաղաքի):

Ի միւսում ամի, այն է 1730 նոյն Հ. Ալեքսան տպա-
գրեաց ի քաղաքի անդ զգրքոյն ժամք Կարգի անուա-
նեալ, իբրեւ ժամագիրս տօնից Սրբոց ոմանց, յորում
կոչէ զինքն « Լոյս Խոջ սորա՝ Ֆր. Ալեքսանս Ալեք-
ս սանտսեցի, ի գիւղաբաղաքէն Ճահուկու, և որդի Շահ-
» բոյնեաց վանից. ամի Տեառն ԹՅԼ »: — Ետին յիշա-
տակ Հօրս էր ի վերոյիշեալ թղթի Քահանայապետին առ
Շահն Պարսից, յամի 1737. Նոյնպէս յիշեալ գաւառա-
հայրն Պերկոմի ի միւսում տարւոյ (1738, ապր. 13) գո-
լով ի Ֆերրարա ի վանս կարգին իւրոյ, գրէ հայերէն
վկայութիւն ուղղութեան Թորոյ Գեորգայ վարդապետի

1 Թերեւս սխալմամբ վկայից՝ յիշեալ ստորագրութեանց: Սա
ինքն Պերկոմի յամի 1735 գրեալ է վկայութիւն ուղղաբանու-
թեան գրոց վարդապետի միոյ. « Ես Պատրի Պետնարոս Պեր-
կոմի, ի կարգէ Տօմիեիզանաց, երբեմն առաքելական քարոզիչ

կ. Պօլսեցւոյ առ Սարգիս Ղալֆայ որդի Համի Գեոր-
գի. « Ես Պատրի Պետնարոս Պերկոմի ի կարգէ Տօմի-
» նիզանաց, երբեմն առաքելական Քարոզիչ և գաւա-
» ռական առաջնորդ Գաւառին Նախնջեանու »:

Նշանաւորք գտան գործունէութեամբ և զրոց հրատա-
րակութեամբ և երկրքին Հարքն Ճահկեցիք, Պետրոս
Փեռլեւան և Գրիգոր Կուլնար. առաջինն տայ ծանօթս
զանձնէ յիշատակագրելով ի ձեռագիր մատենի ուրեք
յամի 1703. « Ես Ֆր. Պետրոս անպիտան կրօնաւորս ի
» կարգէն Քարոզողաց ազգաւ Հայ, ի Մեծէն Հայա-
» ստանոյ, ի գաւառէն Նախշուանոյ, ի գեղէն Ճահկոյ,
» եկի յայս սուրբ մայրաքաղաքս Հռօմ վասն ուսման,
» յամի փրկարար Մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսու-
» սի Քրիստոսի ԹՈՂՋ... և մնացի աստ ի մեծ վանն Քա-
» ռօզողաց որ կոչի Մինիւրիայ, մինչեւ յամին ԹՅԳ (յու-
» լիս 18)... պատճառաւ գալստեան պատուականագու-
» նեղի Տեառն Ստեփանոս Շիրան արհիեպիսկոպոսին
» աստ, վանս ձեռնադրութեան իւրոյ վերասացեալ գա-
» ռառին », և այլն: Ի նմին մատենի յաւելու գրել չափա-
» բերական բանիւ եւս.

« Կամիմ զի լիցիք դուք եղբարք

» Մարմնով առողջ հոգիով յօժարք.

» Ինձ եւս եղիցիք օգտակարք

» Թշվառականի եղկելոյս:

» Ոչ հրամանօք այլ մաղթանօք

» Խնդրեմ ի ձէն՝ աղաչանօք,

» Իսկ ընկալիք յօժար կամօք

» Յանձնել զիս յաղօթքս ձեր:

» Այլ ձեզ փոխարէն հատուցէ

» Որ զպէսպէս զաղտըս սրբէ,

» Տէրն այսինքն, որ փրկիչն է,

» Ի կապանոց զձեզ ազատէ:

» Պետրոս անուամբ Ճահկեցի

» Զիւրք բանս աստ գրեցի,

» Յամի Տեառն Յիսուսի

» Հազար եօթն հարիւր և երրորդի »:

Երկրորդն յիշի նախ յամի 1709, որպէս նշանակեցաք
ի վեր անդր, ընդ Սմալնեքի գաւառահօր ի հայրենիսն
երթալով, և թուի ընդ նմին կամ սակաւօք յառաջ զը-
նացեալ և Հ. Պետրոսի ուսումնակցին. զի յերկար և ի
կարեւոր յիշատակարանի լաւագորց իւրեանց զոր տը-
պագրեցին ի վենետիկ յամի 1714, ասեն. « Ետ դառ-
» նալոյն մերոյ ի յուսմանց ի համալսարանէն յարեւ-
» մտեան՝ ի գաւառն մեր, տեսեալ զնուազութիւն սրբոյ
» մատենիս. ճանաչելով ոչ պատճառեալ ի հեղգութենէ
» սրբակաց կրօնաւորացն այնոցիկ... այլ ի չքաւորու-
» թենէ և յանկարութենէ գրելոյ և տպագրելոյ, վասն
» ծանրութեան լծոյն հարկի որ ի վերայ կայ. ուստի...
» ընկալաք զհրաման ի գաւառական և ի վանական ա-
» ռաջնորդաց, և ելեալ ի գաւառէ և յերկրէ մերմէ...
» դիմեցաք ի կողմանս արեւմտեան, ոչ սակաւ ծախիւք

» և Գաւառական առաջնորդ գաւառին Նախնջեանու, մտադրու-
» թեամբ ընթերցայ, և այլն: Գրեցաւ ի Ֆերրարայ քաղաքին,
» ի ձէլ վանքին մերոյ Սրբոյ Տօմիեիզանի. Թուին Քրիստոսի
» ԹՅԼԵ. ապրիլի ԺԺ »:

« և աշխատանք ճանապարհի... և Հոսմ, ուր հնգամայ
 « ժամանակաւ աշխատեցաք սակա հրամանի տպագրու-
 « թեան սուրբ գրքոյս, զոր և ընկալաք իսկ յառաքելա-
 « կան իշխանութենէ և Սրբոյ Ժողովոյն, և զօգնութիւն
 « ինչ ի բարերարաց: Յետ որոյ դարձաք ի վենետիկ, ուր
 « սկսաք զտպագրութիւն մատենիս, թուին փրկչին 1713,
 « յամենան գեկտեմբերի, մեծաւ ճգնութեամբ. մինչ զի
 « եւս հարկ եղեւ զբոլորն կրկին անգամ գրել, և մեծաւ
 « զգուշութեամբ ըստ ամենայնի և ամենայն համաձայնել
 « ընդ լատին Ժամայրքոյն կարգին Քարոզողաց, նորոք
 « տպեցելոյն. ըմբոն համարեմիք յիշել ի օրբանուէր ա-
 « ղօթս զամենայն բարերարսն, որոց ողորմութեամբք և
 « զոյիւնքն սկսաք զսուրբ Գիրք», և եւս զամենայն աշխա-
 « տաւորս սորա՝ մանաւանդ զբոսնալան առաքելական
 « Միաբնոնարն զվերապատուելի Հայր Խաչատուր աս-
 « տուածարան վարդապետ Էրզրումեցի. որում յան-
 « ձնեալ էր ի Սրբոյ Ժողովոյն զվերատեսչութիւն և
 « զօղողագրութիւն սրբոյ մատենիս Աւարտեցաւ
 « տպագրութիւն սուրբ մատենիս... յամի փրկչին 1714.
 « հոկտ. 10 »¹.

Յետ 14 ամաց (1728) վերստին տպագրեցաւ անդ մա-
 տենան հանդերձ Միասայիշ (Պատարագամատոյց). քըն-
 նութեամբ նորին խաչատուր վարդապետի և Մխիթա-
 րայ Աբրահոր, որոց յանձնեալ էր Ս. Ժողովն, և վերջւ-
 տին յերկուամբ թարգմանութեանն ի խօշկալիներ
 Միաբնոնարէ, որ թաքուցանէ զանունն, թերեւ իցէ Հ.
 Թովմաս իսավերտենց, որ յայնժամ երկտասարդ էր
 24 ամեայ. հայր նորա և ինքն իսկ յետոյ տպագրեալ
 են այլ եւս գիրս: — Յետ աւարտման առաջնոյ տպա-
 գրութեան Ժամագրոցն յերկրորդում ամի (1715), նոյն
 երկրորդն Հարց տպագրեցին ի նմին քաղաքի Համաօտ
 Քրիստոնեական վարդապետներին: — Հ. Գրիգոր յետ

20 ամաց տպագրութեան ժամագրոցն (1735) էր ի վի-
 տերայոյ քաղաքի ի վանս կարգին Քարոզչաց (Madonna
 della Quercia), և ի վեց ամաց հետէ պարապէր ի Թարգ-
 մանել, որպէս գրէ առ Մխիթար Աբրայ (26 մարտի).
 « անպատմելի աշխատանք² Ֆրանկաց Այսմառոյն, որ
 « կոչի Ֆլոս Սանկթորում (Flos Sanctorum, Մաղիկ
 « Սրբոց), կամ Լեյլենդարիո (Legendario, Ընթերցա-
 « յան).... ոչ շատ գրաբար և ոչ շատ աշխարհաբար,
 « զոր օրինակ որպէս Սաղմոսի Մեկնիչն կամ Թէ Ա-
 « ռաքէլ վարդապետի Պատմութիւն »:...

Յայս միջոց ժամանակի յիշին եւս Հ. Պետրոս Ղօ-
 րան Ջահկեցի, որ յամս 1719 — 24 գնացեալ յԱմերիկա
 ի դրամատոգով, և կացեալ անդ ամս երես 3, ի հանգա-
 նակէն 3000 դուկատ եդ ի շահասեղանս վենետիկոյ,
 ուր և յիշի գումարն յամի 1758, և 1772 յանուն նորին.
 ինքն յիշի եւս յամի 1758: — Հ. Դոմինիկոս Ապրակու-
 նեցի, որ յամի 1723 բերէր ի Հոռովմէ ի վենետիկ ըզ-
 սորագրեալ Թարգմանութիւն Միասային. և յանուն իւր
 եդ անդ 1500 դուկատ ի շահասեղանս, որ և յիշի
 յամս 1739 — 59: — Հ. Դիոնեսիոս Ջահկեցի (1740),
 որ թարգմանէր զպատմական դործս ինչ բազմաճմուտ
 Հիւնդ եպիսկոպոսի Աւրանշայ:

Է. Մինչդեռ սղբա յօտարութեան ջանային յապահովել
 զհասոյթս վանորէիցն, տեղիքն ոտնակոխ լինէին զօրաց
 Պարսից՝ ի խաղալն նոցա ընդդէմ Օսմանեանց, յաւուրս
 Նասիր Շահի, և ոչինչ օգտէր աղերս կղեմայ (ԺԲ) առ
 խստասիրտն այն կամ առ ինքնազուհի զօրավարն և
 կողմնակալս. վասն որոյ խորհեցան վանահարքն հանել ի
 վենետիկեան շահասեղանոց զգումարս ինչ իւրեանց. ա-
 ռաքեցին անդր զՀ. Ազարիա Ակուան, որպէս թուի
 երբեմն վանահայր Գարագուշի. որոյ հասնալ ի վենե-
 տիկ յետ եօթնամեայ ճանապարհորդութեանն (10

1 Զոսա յայլոց՝ 77 օրեակս ի գրոցս յանձնեցին առ զործակալն
 իւրեանց (Հ. Գալլայ) առաքել է Հայս, որոց ժառը կազմին եղին
 55 դուկատ, ճանապարհին ի վենետիկոյ մինչեւ ի Հայս 50 դու-
 կատ. իսկ զմարտն ի վենետիկ կոչի Գ. Պօլիս՝ ազատ արար Հաս-
 րակապետութիւնն:

2 Որոյ պատճառ մի ասէ վասն « պակասութեան լուսոյ աչացն
 77 ժոց, քանզի շատ նուազեալ է, սակաւ տեսանեմ »:

3 Ի մտադաշտեայ կողմ թարգմանութեան միասլի Լատինաց
 դասնի ձեռնադիր ճանապարհադրութիւն Ղօրանի, այսպէս.

« Թովմի ՌՁԺԹ (1719) հոգանքերի ԺԲ օրն մասնք նաւ,
 77 վասն երթալոյ վանայտիկն. ԺԱ օր Գորպազ (Գորֆու) նըս-
 77 տեցինք. նովեմբերի 2 հասանք վանայտիկ. Գ օր Մալայ-
 77 մուք (Malamocco, կղզեակ) կացինք. նովեմբերի Ժ եկինք
 77 վանայտիկ կուշտիկ. արկաթ զցեց, նստեց նաղաբէթն. կամի
 77 (նաւուն) մէջ կայցինք: Դեկտեմբերի ԻԱ օրն ելանք կամեն (նա-
 77 լէն) գնացինք վանայտիկ մեր վանքն, որ անուն է Սան Զվան
 77 ֆաուլտայ. Բ ամիս տեղն կացինք:

Թովմի ՌՁԻ. փետրուարի ԺԲ, վանայտիկէն ելանք. մարտի
 ԺԳ օրն հասանք մեծն Հոսմ. կացինք ԼԸ օր: Հոսմս ելանք ծովով
 Ե օրուան հասանք Ալեկսանդ, մայիսի աւաշինն. տեղն կացինք
 իմ առաւ. Ալեկսանդ ելանք ծովով գնացինք Ճենովայ, Գ օրուան,
 մայիսի ԻԵ օրն. մին ամիս կացինք Ճենովայ մեր վանքուան, որ ա-
 նուն է Սոյս Գոթիթ: Սուրբ Յովնէս Միլարիշի տօնին հասանք
 նաւ, առ ի երթալ Ըսպանայ: — Յուլիոյ ԺԲ օրն հասանք Ըսպա-
 նիոյ, առաջի քաղաքն որ է Ալիսանդր. և այս քաղաքին մեր վան-
 քում օժաղ արինք ութ օր. ապա ելանք կուլէրով, Դ օրուան հասանք

Սան Ֆելիք, մեր վանքն. տեղ կացինք Ե օր. ապա գնացինք վալ-
 ճիայ. յուլիոյ ԻԲ գնացինք վալենցիայ. որ է Սուրբ Վենեսիոսի
 վանքն, որ է մեր վանքն, և պատարագ մատուցինք Սուրբ Վե-
 նեսիոսի խուցում. և ձեռքինք այս վանքուան ԼԺ յաւուր, վասն
 ծովովի. և ելանք այս վանքէն Սեպտեմբերի 2 յաւուրն դեպ ի
 մայրաքաղաքն Մոյարիդ: — Վալենցիոյ Ը օրուան հասանք Մա-
 րիդ. Սեպտեմբերի ԺԳ օրն Մոյարիդ. մին ամիս և Դ օր կացինք
 մեր կարգի օսպիցում. յետ նորա գնացինք Ե օրուան Սոսիայ (Սե-
 կովիա), մեր վանքն, որ է առջի վանքն Սուրբ հայրն մեզոյ Դովե-
 նիկոսի, որ Սուրբ Հայրն Դովենիկոս Սպանիայ յերկրումս սահմա-
 նել էր սրբազան կաղքն. և պատարագ մատուցինք ի վերայ բեմին
 և օթեանին, որ սուրբ մեր Դովենիկոս բազում ժամանակ այս վե-
 րորդեալ խցում կացել էլ: Եւ տեսինք Ուսանիոյ Թաղաւորն ֆել-
 լիոս Հիլիերոսը և Թաղուհին՝ մեր վանքի դասին: Այս վանքում
 ԺԴ օր. որ է Թովմի ՌՁԻ. հոգանք (ԻԸ) Սեմեթի և Յուզայի
 տօնին: ...

Թովմի ՌՁԻԲ յունվարի Ի մասնք ի երկիրն փորձուցալի, որ
 է Միլանո, ի վանն Սուրբ հարս մեր Ֆրանցիսկոսի. Հայր Պա-
 արի վարտեանն էր Պատրի Պետրոս Սանդայ կատարինայ:

Թովմի ՌՁԻԳ, յուլիոյ Ե օրն մասնք նաւ և Թ օրուան ելանք
 ճանապարհ. մէկ օրէն յեան՝ էլ երկիր չի երեւայ. մինչև Թ օրուան
 հասանք Կոնստանդնուպոլիս (կղզին). մէկ օրէն յեան էլ երկիր չի երեւայ,
 մինչև ֆօրթ Լիքո (Porto Ricco). վերջն կի օրուան հասանք
 Հնդուրան (յԱմերիկա). առաջի քաղաքն Լայ Սիւրայ Գոթու:

Եւ Ֆր. Պետրոս Ղօրան և Զվան Պրեդիկայթօր ճենիւրեալ
 գնացին նոր Հնդստան. ձեռքն գեղն Գ տարի: ...

Հոկտ. 1743), գրէր յարգելանէ զգուշատանն առ Մխիթար Արքայ. « Այս ներկայ ժամանակին՝ Պարսից... »
 « Թագաւորն՝ եկաւ մեր գաւառն, բազում հարկս ա... »
 « առ հնազանդելոց, շատ և շատ զուլմ և նեղութիւնս »
 « տվաւ քրիստոնէից ժողովրդեանն, մանաւանդ մեր »
 « ուղղափառ աղքատ Պրովէնցի (Պաւառի) վանօրէից »
 « և կարգաւորաց. որ վանքերն ամէն բազում պարտուց »
 « մէջ անկան, և ոչ ունին բաւականութիւն ապրելոյ, և »
 « բազում վիշտս և նեղութիւնս են գրում: Եւ վասն այ... »
 « սորիկ ժողովեցան մեր Պրովէնցի մեծաւորքն և ձայ... »
 « նաւորքն խորհրդով և կարգով, անարժանս վաբիլ և »
 « Պրէտեքաթօր շինեցին, ուղարկեցին այս յերկիրս որ »
 « գամ ի վենետիկ մեր նախնեաց թողեալ ստակ »
 « ունեմք, առնեմք և տանեմք առ Պրովէնցի մեր, և »
 « տամք վանօրէից պարտքն և պակասութիւնն, և ա... »
 « զատվիմք ի ձեռաց անսրենաց: Ետ նորս եթէ Ա... »
 « տուած կամենայ պիտի աստից երթամ ի Հռօմայ, »
 « վասն ծանուցանելոյ մեր Զենեքային մեր կարգի և »
 « վանօրէից գրեալ ցաւ և նեղութիւնն, և այլ ամենայն »
 « որպիսութիւնն հասկացցեն և իմացցեն. ապա ետ »
 « դառնալ Ալեկսանդ, և գնալ գաւառն մեր »:

Մինչև երթեալ նորս ի Հռօմ, հարցաւ անտի (25 յան. 1744) ի կարգահօրէն (Հ. Թովմա Ռիքոյ) ի ձեռն միոյ ի վենետիկեցի Դոմինիկեան Հարց, յորոց վանս կայր, եթէ ունիցին Միաբանողքն ի Սպահան վանա... տուն և վարժարան, ոչ միայն նորնծայից իւրեանց այլ և աշխարհիկ մանկանց, որոց վասն Հաւատաստիւ ա ժողովն յամէ 1699 մինչեւ ցայն ժամանակ ամի ամի տայր 180 վահանակ. ոչ շատացեալ պատասխանեալն կրկին գրէր (18 փետր.) կարգահայրն առ նոյն Հայր՝ տեղեկանալ ստուգագոյնս յԱլեքսանդ, և ի Հ. Պետրոսէ Ղօթան (զոր ընտրեալ էր ի գաւառահայր Նախճաւանի), և գերկոսին հա փութացուցանէր դառնալ անդր, ոչ կարելով ընդունել նպաստ ինչ ի Ս. Ժողովոյն. — Ոչ միայն Միաբանողքն այլ և լատին կարգաւորք նեղէին յայնժամ ի Պարսից. վասն որոյ գրէր Բենեդիկտոս ԺԴ մեծիմաստ Փահանայապետ՝ առ Նատիր Շահ, (30 յուն. 1742) զթալ ի նոսա, և յաւէտ ի վեղարաւոր միանձունն և ի հաւատացեալս կողմանց Վրաց, Պանձակայ և Սպահանու, և վանահօր մայրաքաղաքիս (Հ. Դաւիթան) քաղաքս մատուցանէր թղթով (14 սեպտ. 1743). յորմէ յայտ է զի և վասն Միաբանողաց նոյնպէս հոգայր և հնարէր. և յայտնապէս երեւին խնամք նորա և հոգ ի թղթին զոր գրեաց (10 ապր. 1748) առ Դոմինիկեանս գումարեալս ի Պոլոնիա յընտրութիւն կարգահօր, եթէ ի ժամանակի վրդովման աշխարհին Պարսից յետ սպանման Նատիր Շահի մինչ գաւառն Նախճաւանի՝ յորում ուղղափառ հաւատք մերձ էր ի կորնչել, պահեալ « բար... » գաւառեալ էին ի 400 և աւելի ամաց, սաէ, վաստա... » կովք և հեղմամբ արեան » և երդմնեցուցեալ յանուն հնազանդութեան՝ զամենայն փոյթ ի վար արկանել ի զարգացումն գաւառին, ըստ սահմանաց ժողովոց նոցին,

մանաւանդ որ յամս 1644 և 1694 վճռեալ էին, առաջումն աջողագոյն նորնծայից Միաբանողացն յիտալիա ի կատարումն վարժից և վերադարձ ի հայրենիս իւրեանց ¹: Այլ քաղաքական պատահարք աշխարհին Պարսից՝ ոչ ներեցին ըստ ըղձից Փահանայապետին վըճարել. յարուցմունք գահաթիւրաց ի վերայ իրերաց և բանակաց նոցին, և ինքնագլուխ տիրապետութիւնք ի կողմանս կողմանս ի կէս ԺԸ դարու, չար քան զառաջին ժամանակս ապականեցին և զգաւառն Նախճաւանի, և զգիւղորայս և զվանորայս Միաբանողացն. և ոչ միայն ընչից և շինից վնաս և աւեր հասուցին, այլ և կենաց և կրօնից. և զի ոչ ի մերձաւորաց ազգայնոց և ոչ յօտարաց գոյր յոյս օգնութեան, ի վերահաս տազնապ ժամանակին, խորհեցան զխաւարքն ապրեցուցանել նախ զօգիս, ապա և զկեանս և զինչա՝ որչափ ինչ մարթ էր, և բարեաւ — մեա ասել հայրենեաց իւրեանց, ուր զամս 120 գրեալէ անդու հալածանք և հարստահարութեամբք՝ պահպանէին զաւանդ դաւանութեանն՝ զոր ընկալան յերանելոյն Բարդուղիմեայ և ի Յովհաննէ Քոնեցոյ, և զանքով միաբանութիւն ընդ Հռովմէական եկեղեցւոյ: Արիասիրտ և զգօն գաւառահայր ժամանակիս՝ Հ. Թովմաս Խսավերտունց որ բազում վաստակօքն սիրելի իւրացոյն և պատկառելի էր օտարաց, և նոցին իսկ այլադէնից, (յորոց և զոմանս մկրտեալ, և ի նահատակութիւն իսկ ընծայեալ էր զոմն ի զխաւարացն, բազում հնարագիտութեամբ և հաւատով), նախ զմեծատունն՝ ընչիւք նոցին հեռացոյց ի բաժին Օսմանեանց, և ապա զեպիսկոպոսն Սալվիմի, յետոյ զամենայն կարող և առողջ անձինս: Իրողեկ այսոցիկ եղեալ տիրողաց տեղոյն՝ կալան և ի բանտ ուրկին զնա և դատապարտեցին ի մահ. այլ յաջողեաց նմա ոչ միայն զերծանել, այլ և զերծանել՝ բաց ի սակաւուց ոմանց՝ զամենայն միացեալն առ կարս, զծերս և զմանկունս և զկանայս, և եռամեայ դժուարակիր և տառապագին ուղեւորութեամբ հատանել անցանել ընդ բովանդակ Մեծ և Փոքր Հայս, և հասուցանել ի ծագ Փոքուն Ասիոյ, ի Զմիւռնիոս քաղաք, ոգիս աւելի քան զհազար. ընդ որս եկին և սակաւք ոմանք ի Հարց միացեալ վանօրէիցն. այլք ոմանք ցրուեցան յարեւմուտս, և ոմանք միացին ի Հայս: Ի Զմիւռնիա եկաց և յաշորդն Թովմայ գաւառահայր, իտալացին Եւսեբիոս Ֆրանցոզինի, որում յաջողեցին և երկուք ոմանք նշանակեալք ի ցուցակին. իսկ հունկ յետին Բենեդիկտոս Ումետ կամ Ումուտեան հայազգի, ոչ գաւառահայր կոչմամբ յիշի, այլ Սինդակոս (Sindacus) գաւառին:

Այլ յորում ամի եղեւ գաղթ սոցս, կամ զիարդ և սրով կարգաւ տեւեաց տակաւին ցամա 30 կամ աւելի և պակաս կրօն Միաբանողացն ի Զմիւռնիա, և երբ և որպէս իսպառ դադարեաց վանական միաբանութիւնն, զայսոսիկ ոչ կարացի ստուգել: Ի դիւանս վենետիկոյ մինչեւ ցամա 1782 գտանին մուրհակք պահանջից և տրից առ այլեւայլ Հարս կարգին, որք հրեմն զտակօսիս և

1 ... Cattolica fides.. in Provincia Naxuana Armeniæ Majoris confirmata, et per quadragentos et amplius annos tot laboribus atque etiam effuso sanguine con-

servata et aucta, ob tot elapsis annis in Persia concitatis et tandiu protractas seditiones rerumque publicarum perturbationes, prope ad interitum propa-

երբեմն զդրամագլուխս իսկ խնդրեն և անցուցանեն ի Զմիւռնիա. ակն իսկ ունելով վերադառնալ և վերականգնել զլքեալ դատականքսն ի հայրենիս իւրեանց:

Ջառաջինն ի սկիզբն 1758 ամի (37 յանու.) ժողովեալք ի միասին ի Զմիւռնիա ընդ Զրանցողիների գաւառահօր՝ Հարքն Յակինթ Աղազար աթոռակալ, Ազարիա Ալուան ի Քոնյո վանից, Հ. Թովմաս իսավերտնց ի Խաչկալինէ, հաւանութեամբ բացակայիցն Հ. Ալեքսի կուլինար և Հ. Օգոստինոսի Բանի, ընտրեցին վերջոսն իւրեանց գործակալ զվանահայր Ս. Յովհանն — Պօզոս վանաց Դովինիկեանց վճենտկոյ: Յետ երկուց ամաց (1758) Հ. Պետրոս — Յովհանն Ղօրան զ՝ 3000 դուկատս յանուն իւր եղեալս ի շահ՝ փոխադրելով յայլ շահատեղան՝ Թահմանէր յետ մահուան իւրոյ անցուցանել ի պէտս՝ Զահկոյ վանաց. նոյնպէս փոխադրէին և զ՝ 3000 դուկատս Դահապսնից վանաց, և յետ ամաց (1769) զ՝ 1500 դուկատ դրամագլուխ Ապրակունեաց վանաց զԵղեալն ի Հ. Դովինիկոսէ՝¹ վերջին գրուած դիրացս է թուղթ Հարցն յ՝ 18 յունիսի 1783 ամին, յորում չիք աւուն գաւառահօր, այլ Հ. Բենեդիկտոս Ումետ կոչի սընդիկոս, Հ. Պետրոս Մարտիրոս՝ աթոռակալ, և Հ. Դովինիկոս d' Artiren. ոչ վանս այլ վանատառն կոչեն զրնաւարան իւրեանց (Ospizio), և խնդրեն զի փոխանակ այլազգ դրամոց՝ վենետիկեան ծեղին ոսկիս առաքեսցէ գործակալն:

Յառաջին ամս պանդխտութեան իւրեանց յափունս Բանիականին՝ մինչ չեւ եւս էր հաւաքեալ անդր Հարցն ցրուելոց այսր անդր, այլ միայն ծերոց ոմանց տկարաց մնացեալ առ ժողովրդեանն, զրեցին սղբա աղերս առ Ս. Ժողովն (15 ապր. 1764), խնդրելով դարձուցանել առ նոսա զքաջ առաջնորդն իւրեանց Հ. Թովմաս իսավերտնց, որ գնացեալ էր յԱնկոնա (1763), պատմելով սրտառուէ բանիւք և կարեւոր գիտելիք զաղէտս իւրեանց և զողորմ վիճակ... «Ի ժամանակէն յերանելի»
 « Բարթողմէոսի մինչեւ ցայժմ շնորհքն Քրիստոսի
 « պահեցաք զսուրբ հովատն ուղափառ ի յերկիրն Պարսից
 « օհից ի մէջ անհավատից. բայց վանս մեղաց մերոց բազմացան
 « մացան նեղիչք մեր, որ ոչ կարացաք տանել. վասն
 « այսորիկ թողաք զհայրենի յերկիրն մեր և բնակու
 « թիւնն մեր, եկաք աստ ի քաղաքն իզմիւռ, և մասն մի
 « ի քաղաքն Թիրազիր (Թիւատիր), որ եմք թվով 700
 « անձինք... Այժմ որք մնացաք մեք և առանց հոգեւոր
 « մխիթարութեան, որպէս որդիքն խրայելի ասէին...
 « Առ գետս Բարեբաղցոց սովեալ նստեալք. նոյնպէս մեք
 « եղկելիքս հոգեւոր բանիւ սովեալ կամք... մեք ոչ լամք
 « վասն պայծառութեան աշխարհին մերում, և ոչ վասն
 « յայգեստանաց և բուրաստանաց, ընչից և ապրանաց
 « մերոց, զորս անդ թողաք. ոչ լամք վասն խանգարեալ
 « եկեղեցեաց մերոց, նա և վասն պակասելոյն հովուաց

« մերոց: Զի արդ ոչ է ամենեցուն յայտնի, որ ի ժամա
 « նակի յերանելի Բարթողմէոսի որքան յերանելի
 « պողապայծառութեամբ առատանային ի յերկրի մե
 « ռում, բազմացան սեղանք Աստուծոյ ըստ տեսեան
 « Սրբոյն Ղրիգորի, հօտքն լուսակիզն, արօտքն դալարի,
 « հովիւքն արթունք, լսողք քաղցրալուրդ... (Ապա
 « վասն մեղաց իւրեանց ասեն) յազթեցաւ ողորմու
 « թիւնն յարդարութենէն, և եթարձ ի մեղուցելոցս հո
 « զուով իրաւունքն և մարմնոյ խաղաղութիւնն... Թէպէտ
 « մեղաք, այլ ոչ եմք յուսահատեալք յողորմութենէն
 « Աստուծոյ... Աղաչեմք զի առաքիցէք մեզ խոստովա
 « նահայրս կամ քարոզիչս և ուսուցիչս օրինին Տեառն մե
 « ռոյ Յիսուսի Քրիստոսի. զի աստ ի մեր յազգէս գոյ եւ
 « թեք կարգավորք, երկունս ծեր և տկար, որ ոչ ունին կա
 « ռողութիւն հովուելոյ զմեզ. միւսն էլ հրամանաւ Պա
 « տրի Պրովենցիալին մէկ իտալիան կարգավորի հետ
 « գնալոց են ի գաւառն Նախնիկանոյ, առ ի այց առնել
 « և հովուել անդ մնացեալ ժողովուրդս, որք են թուով 60
 « կամ 70 անձինք. բայց մեք մնամք աստ որք և անմխի
 « թար. Թէպէտ գոյ աստ երկու փառօք (Paroco, Թաղ
 « երէց), բայց սոցա մէջ ոչ գոյ մեր հայ լեւուս գիտցող,
 « զի ընտանիքն մեր կէսն այլ ուրիշ լեզու ոչ գիտեն,
 « բայց միայն լեզուս Հայոց. ո՛վ պիտի սղբա խոստովա
 « նիլ, վասն որոյ աղաչեմք... պարգեւէք մեզ մեր գավառի
 « նորընծայքն որ յաժմուս կան ի իտալիայ. մանաւանդ
 « մեր բազմայայտատ և քարոզիչ Պատրի Թօմաս իսա
 « վերտնց, որ այժմուս կայ ի քաղաքն Անքոնայ, որ
 « երկու տարի եղեւ հրամանով Հայր Զէնէֆալին գնաց,
 « զոր ոչ գիտեմք զպատճառն. միայն զայս գիտեմք որ
 « մեր ուղղափառ ժողովրդեանն մխիթարիչն և քարո
 « ղիչն նայ էր... Կարգավորն մեր մեք անպիժ և անա
 « բատ գետեմք, և կու վկայեմք որ այսքան ամ Հայա
 « ստան կամ տեղս մեզ հովիվեաց. ամենայն կողմանէ
 « ոչ տեսաք արատ ինչ ի դմայ... Կրկին անգամ խնդ
 « ըմք որ մեզ անմխիթար չի թողնէք... մնամք մեք
 « հօտ առանց հովիվի, որպէս երկիր անդրդի, որպէս
 « կերակուր անաղի... մնամք միշտ ի վերայ այսր վիժի
 « հաստատ և անյաղթ մինչեւ ի կատարած աշխարհի.
 « ամէն. — Գրեցաւ քաղաքին իզմիւռ, 15 յովտն ա
 « պրիլի. 1764.

- « Օվանէս դի Դովինիկոս
- « Օվանէս դի Մուրատ
- « Թովմաս դի Մանուկրեկէնց
- « (Ալ)Բերթոս տի Մինաս
- « Յովանէս դի մահտեաի Պետրոս
- « Սիսկոս դի Գալուստ
- « Մկրտիչ դի Զաքարիայ
- « Ստեփան դի Մաթի
- « Բէնէթ դի Սավրիար

¹ Յամին 1763 փոխանակադրաւ անցուցանեն ի Զմիւռնիա 17700 լիւրս վենետիկեան. ստորագրողքն են Սեր-Վէն Pentillo գաւառահայր. « Յր. Ալեքս. Ալուան. Յր. Օգոստինոս դի Բանի, և Յր. Թօմաս Բարեբաղցի. » ի միւսում ամի (1764 սեպտ. 18) անցուցանեն այլ ևս 4720 լիւրս, որոյ ստորագրողքն են յիշեալ Գաւառահայրն, և Յր. Յր. Վէն-Վէն Եփեսոսեւ Սել-Վէն-Վէն? և Դովինիկոս d' Arthiren?

ren? Դարձեալ յամի 1769 նախն 5900 և 4130 լիւրս. ստորագրեն նոյն գաւառահայր և Հարք Թովմաս վիգիլայ աթոռակալ, Բեյ-Նեթիլոս Ուրտ. Դովինիկոս d' Arthiren. նոյնպէս և յամի 1772-3, յորս զատ ի վերադիւրեղք՝ ստորագրեն Հ. Պետրոս Մարտիրոս de Andrei, վիգիլայն Larosa. — ի գիւտեն վենետիկ գաւառին և այլ ոչ սակաւ այսպիսի մուրհակք:

» Ես Հանէս դի Միրզայ
 » Եղիա դի Հայրապետ
 » Դամինիկոս դի Մաթոս
 » Պողոս դի Դամինիկոս
 » Անանիա դի Ագարիա
 » Օվանէս դի Յաղմուր
 » Փիոս դի Հեաղուպ
 » Կառլոյ դի Հերեջան
 » Դամինիկոս դի Պետրոս
 » Մանուկ դի Ագարիա »:

Յետ հնգից ամսոց (17 սեպտ.) յաւելուն, զի զաղերս
 սագիրս այս տարան առ վիզարն¹ իւրեանց, և ոչ կամե-

ցաւ ստորագրել, ասելով.

« Այս ձեր խնդիրքն ես
 » կու հոգամ. այս եղեւ
 » պատճառն որ թուղթս
 » մնաց տեղս մինչեւ ցայ.
 » Ժամ: Վերոյիցեալ երկու
 » տկար կարգավորքն վախ
 » ճանեցան, և միւսս յի
 » չեալն գնաց ի յերկիրն
 » Պարսից, մեք մնացինք
 » լալով աչոք և անմխի.
 » Թար. մեզ այլ ուրիշ հո.
 » գացող ոչ գոյ. միայն
 » դիմեմք առ հայրութիւն
 » ձեր, որ մեզ անմխիթար
 » չի թողնէք, մեր հօքսն
 » քաշէք: Վերլ բանիս »:
 — Ստորագրեն հինգ ի
 վերոյ գրելոցն:

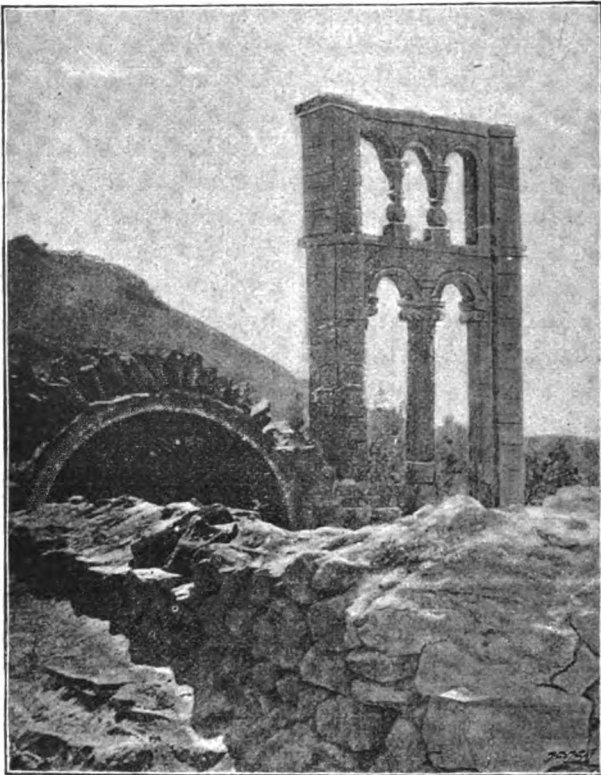
Հաւանօրէն մի յերկուց
 ծերոց Հարցն վախճանե-
 լոց՝ է Հ. Ագարիա Ալեան,
 որոյ ձեռնարկ գոյ ի մուր-
 հակի խնդրոյ տոկոսեաց
 իւրեանց՝ յամի 1763, այլ
 յերկրորդումն (1764) ոչ
 եւս գտանի ընդ այլոցն. միւսն թերեւս իցէ Հ. Պետրոս
 Յովհան Դօրան:

Իսկ քաղաքապետն այն և արդիւնաւոր Հ. Թովմաս
 իսաւլերտինց, առաջնորդ գողթականին և վերջապահ
 համօրէն Միաբանողաց կարգի, եթէ դարձաւ միւսան
 դամ յայցելութիւն հօտին հանելոյ յանդօրր, ըստ խըն-
 դրոյ նոցա, ոչ գիտեմ. այլ այս յայտ է ինձ, զի էր նա
 յԱնկոնա և ի սկիզբն 1767 ամի (38) յանու. ուստի գրէր
 առ յաջորդն Միաթարայ Աբրահօր (Ստեփանոս Մելգո-
 նեան տալ կրկին տպագրել 500 օրինակ ժամագրոց Ս.
 Աստուածածնի « վան մերոյ Նախիջեւանու և Ճահուկոյ
 » գաւառի ուղղափառ Ֆրանկ ասացեալ ժողովուրդոց ».
 զոր և ի յետագայ ամի տպագրեալ, գրէր ի յիշատակարաւ
 նին. « Ես անպիտան և անարժան քահանայ և յետեալ

» ծառայ փառաւորեալ Կուսին, Պատրէ Թոմաս իսա-
 » վերտեանց Խօկայինեցի, ի կարգէ Գարողողաց Սրբոյ
 » Հօրն Տօմինիկոսի և յազգէ Հայոց ի յերկրէն Հայա-
 » ստանու, ի գաւառէն Նախիջեւանու և Ճահուկու, նա
 » և Թոռն նոյն վերոյիցեալ խօջայ Ագարիայի, որ-
 » դի Բունիաթին, գոլով ի քաղաքն յԱնքոնա, մինչ
 » էի հասակաւ 64 ամսոց լսէի և տեսնէի զՎերմեռանդն
 » իղձս բազմաց, նա և անպիտան տենչայի և բաղձայի
 » մեծաւ փափաքանօք վերատին լուսածումն սուրբ մա-
 » տենիս: Արդ յաջորդութեամբ Տեառն... ի յամի կենա-
 » րարին 1768... ի Վենետիկ... նորատպեցաւ սուրբ
 » մատեանս, նոյն գաղափարաւ յորմէ տպեցաւ ի յամի

» Տեառն 1706 », ծախիւք
 հոր իւրոյ Բունիաթի:

Յետ այսր թուականի
 (1768) Հայրն իսաւլեր-
 տենց ոչ եւս տեսանիկամ
 յայտնի մեզ ի հասարա-
 կաց կենան. այլ թուի յետ
 առաջնորդելոյ և յապա.
 հովելոյ զվիճակ իւրայոցն,
 նոր իմն մովսիսաբար գաղ-
 թականութեամբ, ուր տե-
 ւաքն ի վեր անդր հաս-
 տատեալ զվանատուն, և
 ժողովեալ հարս Միաբա-
 նողս, հանդերձ գաւա-
 ռահարբ և անդիկոսիւ
 ցամն 1782, ինքն ոչ միայն
 հին հայրենեացն այլ և
 նորոյն և բովանդակ աշ-
 խարհի կրկին հրատարա-
 կան տուեալ, մեկուտա-
 ցեալ ի մենաստանի Ս.
 Դամինիկոսի՝ ի նմին յԱն-
 կոնայ քաղաքի, ներանձ-
 նական կենաց և պատրաս-
 տութեան հանդերձելոցն

131. Աղիտոս. (տես յէջ 216).

պարապելով իսպառ՝ ամս յոլովս, ի յազգուրդ « խորին մը-
 » տաց որտին »². ոչ ելանելով բնաւ արտաքս ի կամաւար
 արգելանէն, բայց միայն ի դօրձ հոգևոր խնամոյ ազգայ-
 նոց ոմանց աշխարհայնոց և եկեղեցականաց և կուտա-
 նաց զերծելոյ յայն քաղաք. բանիւք՝ և առաւել եւս
 օրինական շինելով զամենեանն, և առտնին զվանա-
 կանսն՝ յորոց միջի կեայր, յերկարակեաց եղեալ անցեալ
 զիննանմանիւք, ըստ մաքուր և ճգնազգեցիկ վարուցն
 կնքեաց զկեանսն քաջահաւատ մահուամբ. ունելով յա-
 ջում ձեռին զնշանն կենսունակ, և ի ձախում մօմեղէն
 վառեալ, ոչօք պղուցելովք ընդ երկինս. յ' 19 դեկտեմբե-
 րի 1794 ամի, և թաղեցաւ ի նոյն վանս: Այն ամ 165
 էր ի հաստատութենէ կարգին Միաբանողաց. և այս
 հուսկ յիշատակ նոցուն հասեալ յիմս գիտութիւն:

¹ Այսինքն, առ փոխանորդ գաւառահօր իւրեանց:

² Իւր իսկ ասացումս է այս բան ի վերոյիցեալ թղթին:

Ջ Ո Ւ Ղ Ա

159. Ի Ճամալտինայ և անդր, ուր դադարեցաւ տեղա-
գրութիւնս (յէջ 381), մինչեւ ցիսառնուրդսն յԵրասխ՝
ոչ երեւի այլ չէն առ եզերքք Երնջակայ, որ երկուստեք
զսպեալ ի լերանց, աստի յոստոց Կարուայ և անտի ի

կրաքարուտ կարմրագոյն և դեղնագոյն քարաժեռից,
երազասահ խոխոջանօք իջանէ ի գետն մեծ, ի յառա-
ջեալն ի գոգոյ հերձակտուր քարալիւրին, արմունկն իմն
նեղ գործելով: Ի հուսկ ասիւնս անդ Երնջակայ (ա-
ռաւել յաջմէն) և Երասխայ, յարեւմտեան անկեանն, ի
խորշս և ի խառնուրդս ջուրց և ժայռից՝ Թագուցեալ
Թուի մի ի քանդան լայնից հայկական ճարտարու-
թեան և ճոխութեան, միանգամայն և սրտառուչ հան-

122. Ի Մահարձանաց Հին Զուղայի.

գիտարանի սեռա դիպաց, զոր թերեւս անկ էր յարել ի պատահարն Անույ. այն ինքն է ճՈՒՂԱ կամ ճՈՒՂԱ, յայտնուած չին մակակոչեալ, ի սակա նորալէն սուանի միոյ (Նոր Զոռա) գաղթելոցն յիւրմէ յերկիրն Պարսից, որպէս և յայլագգեաց կոյի արդ Էսքի Ճոռֆա. զի այսպէս յաւելուածով ֆ տարի անուանեն զայն, որպէս և ամենայն Եւրոպէացիք պէսպէս այլայլեալ գրութեամբք, Djoulfa, Giulfa, Iulfa, Zulfa, Julfa, Sulfa, Diulfa, Tulfa¹ Iula², Chiulfa³, Zugba⁴, Usulfa⁵.

Ըստ աւանդութեան պատմութեան մերոյ՝ Հայկազնն Տիգրան ի բերելն ի Հայս զգերութիւն Մարաց՝ յետ պարտութեան Ասորականայ, զտիկնաց տիկին նորին զԱնույլ և զյուլիս ի հարճիցն և յարբանեկաց՝ բնակեցոյց ի միջոցի Մասեաց և Նախնաւանի, և առանձինն յերիս աւանս, յորոց մի էր այս Զուղա. որոյ և անուն ի դէպ գայ օտարալիզու ծագման, զի ոչ լսեցուցանէ զհայկական պայծառ հնչմունս ժամանակին։ Որ զհարդ և է, յայտնի անդստին ի վաղ ժամանակաց լինել ոչ վարկարարի չէն, այլ առան բազմաբնակ, որպէս յիշի և ի միջին դարս, և ի յետինսն քաղաքաւան, և քաղաք իսկ՝ ըստ յորովութեան բնակչացն ի ԺՁ դարու ի ծանօթ ժամանակի պայծառութեան իւրում. յորում՝ ոմանք աւանդեն 4000 տանց լինել ի նմին, և է որ 40000 բնակիչս ասէ, և ոմն 10000 տունս իսկ. այլք անմարթ ասեն այլք քանեաց տանել անձուկ տեղւոյն, և առ նուազն համարին 2000 տունս. ապա թիւ 10 կամ 12,000 բնակչաց՝ որ հասարակօրէն ընծայի նմին՝ ոչ է աւելագանց, գուցէ և շատ իսկ պակաս։

Յելս կոյս է դարու յաշարհաւեր ասպատակի Արաբացոց, յամի 688, ընդ երկոցուն զուգակից աւանացն տուելոց ի Հայկազնոյն ի բնակութիւն Մարաց, որ են խորամ և խօշակունիք, հազորդ գտաւ վնասու հարստաւ հարութեանց նոցին. « զի զարսն հարկապահանջու » թեամբ խորտանգէին, և զկանայս զազրալից պղծու. « թեամբ խորհէին խայտառակել... Ազդ եղեւ առ իշխանն Աշոտ՝ համբաւ չարեաց նոցա. և վաղվաղակի հրաման տայր զօրացն ելանել ի վերայ նոցա. հարին զամենեւեան սատակմամբ սրոյ, և զմնացորդսն փախըստական աւանէին։ Իբրեւ ետես (այլագգին) զհէնն ի վերայ սաստկացեալ, հրաման ետ զօրաց իւրոց ըզ. զանձան ժողովեալ՝ ցրուել ի դաշտին առաջի զօրացն ի Հայոց. իսկ նոցա անխորհրդաբար դարձեալ յաւարն, թուլացան ի հետոցն նոցա. բայց միայն իշխանն Աշոտ սակաւ արամբք պնդեալ երթայր զկնի նոցա. և զօրալ ցեալ թշնամեացն դարձան ի վերայ նոցա, և հարեալ ի վերաորեցին զիշխանն Հայոց. ապա ճիշ բարձեալ զօրացն, և նոքա վաղվաղակի հասեալ՝ հարեալ սաստկէին զթշնամիսն, և ինքեանք առեալ ածէին զիշխանն ի կողովիտ », ⁶ և այլն։

Յետ այսր բովանդակ դարս անծանօթանայ ի մէնջ Զուղա, բայց միայն ի գիւտի նշխարաց Սրբոյ Կարապետին՝ անդ ի սկիզբն կոյս Ժ դարու՝ ի յայտ գայ, զոր յա-

մի 962 բերեալ էին այսր ի Խրամ քաղաքէ։ Ի սկիզբն ԺԱ դարու Սարգիս կաթողիկոս ի կանգակին՝ ոչ միայն նշան տայ մեծութեան շինին, այլ և առանձին իմն գաւառակ ցուցանէ, զի ընդ վիճակս Սիւնեաց եպիսկոպոսին կարգէ ընդ այլոց գաւառաց, « Երնջակ, Նախուան, » Զուղայ՝ որքան Երասխայ գետն հաստանէ, Ճահուակ », և այլն։ Յերկրորդ կէս ԺԴ դարու աստի ընծայեցաւ Մատթէոս վարդապետ, մի ի գլխաւոր աշակերտաց Գրիգորի Տաթեւացոյ, և միակ իսկ՝ որոյ ինչ ինչ գրուածք հասին առ մեզ. — Յելս կոյս այն դարու (1386), առաջին յիշատակ լինի Զուղայ պատմական դիպուածով, և միոյ ի գլխաւոր շինուածոց նորին, որոյ միայն մնան տակաւին դոյզն նշխարք, յիշեցուցիչք նախկին մեծագործութեանց, յամենայն իրաքննին ուղեւորաց նշանակեալ. այն է Կամուրջն հոյակապ, և որպէս թուի եռատակ, յիշեալ նախ ի թուրք պատմէ գործոց Լէնկթիմուրի, որ էանց բանակաւն ընդ սա, և կոչէ զայն Զիա իւր միջք, իսկ զաւանն (Զուղայ) Երասխա կամ Ճոռսաւս ասէ, « գեղեցկագոյն քան զամենայն » կամուրջն երկրի, կոփածոյ քարամբք շինեալ. ան » ասանելի ամրութեամբ, հարթ և ուղիղ. ամրութիւնն, գեղեցկութիւն և պատշաճաւոր հիւսուածք » քարանցն՝ հիացուցանեն զամենայն ճարտարապետս. » երկուք ի կամարացն յոյժ բարձունք և լայնք են, մին » 60 կանգուն (կէզ), միւս 55, որպէս չափեցաւ ի նուա » զութեան ջուրց գետոյն. և զի ի բարձրանալ լրացն՝ » սաստկագոյն ուղիւք հեղեղացն անցանն ընդ կամա » բան մեծաւ, որ մերձ է ի լեռանն, վասն որոյ և ըզ » գլուխն յարեալ կցեալ են ի նոյն լեռան, իսկ փոքուն » դատարկ մնալով ի ջրոյ՝ շինեալ են ի նմին կարաւա » նատուն... Յերկոսին գլուխս կամրջին շինեալ կան » դրունք ի քարածեռի անդ, աննմանք գեղեցկու » թեամբ »։

160. Իբրեւ դարու միով յետ այսր, այն է ի վերջին քառորդի ԺԵԻ, սկսանի յիշատակ վաճառականաց Զուղայի, ոչ մեծահարուստ հոխիցն, այլ փոքրիկքն անուանելոց, որք ըստ Առաքելի պատմի, « գրաստուք և իշովք » չըլելով գիւղէ ի գիւղ... (երթան) վաճառել զկտաւ և » զաստար, զլիք և զալալայ, և զայլ ինչ »։ Այսու օրինակաւ ոմանք ի նոցանէ եկեալ մտեալ էին յԱղթամար կղզի, ուստի բարձեալ Վրթանիսի եպիսկոպոսի՝ այլափոխելոյ ի կերպ կաղ մղտեւոյ, զԱՂ Ս. Լուսաւորյիսն, այլովք նորին սպասուք, և թաքուցեալ և կարեալ ի կորդին իշոյ, առաքեաց ի Զուղա, ուր եկեալ և ինքն, յետ կատարելոյ անդ հանդէս տօնի, տարաւ ի Նախնաւան և անտի յԵմիածին։ Այս դոյզն այլ առաջին յիշատակ է ճարտար վաճառականաց Զուղայ, որ ի զանխուլ խօրշապն խառնըրդոց երկոցուն գետոցն՝ եղեւ մեծագանձ շահաստան աշխարհիս մերոյ, յետ անջրանալոյ և դադարելոյ հին և իշխանանիստ աշխարհամուտ վաճառաշատ քաղաքացն, Արծինն, Կարուց, Անույ, և այլն։ Այլ երբ սկիզբն և հաստատութիւն եղեւ այսպիսոյ իրագործու-

¹ Անաստուրի վենետիկցի, յառաջ քան զաւերն Զուղայի։
² 3. 4. Դիւանք վենետիկցի։

⁵ Պուլէյ Լըկուզ։
⁶ Ղեւոնդ երեց պատմիչ։

Թեան ի Զուղայ, Թաքուն մնայ ցարդ, զի քան զայդ յառաջ բերնալ յիշատակդ՝ ոչ գտանեմ հնազոյն. և յետ այնր յամի 1541 ի կոնդակի Գրիգորի ԺԱ կաթողիկոսի կոչեցեալ « աստուածախնամ զիւղաքաղաքն Զուղա », որով յայտ առնէ զբարգաւաճանսն: Իսկ կամուրջն վերայիշեալ և մանաւանդ կամրջավայրն ինքնին՝ յայտ առնեն վաղուց սկսեալ բարգաւաճանաց տեղոյն, զի այն է զլիսաւոր անցք գետոյն ի Հայոց և ի Վրաց՝ յաշխարհն Պարսից. և հարկ իսկ էր կայից այսքան յաճախեալ երթեւեկի կարաւանաց և սոսկականաց՝ չահաբեր յոյժ ինեւ տիրողի երկրին եւ բնակչացն: Ոչ է յայտ և առաջին շինող զիպողադիր կամրջին, որ նոյնպէս հարկ է թէ հին իցէ, և յողթող ըմբոստ ալեաց Երասխայ. և զի որչափ ինչ յայտնին ի նշխարաց աւանին կամ յիշին ի պատմաց, միայն հայաբնակ վկայի այն և ոչ օտարազգի, ի դէպ է համարել ի նոյն իսկ ի Հայոց կանգնեալ, որպէս էն ստուգել շինող կարաւանատանցն յերկոսին կողմանս նորին. և հաւանորէն ընդ իշխանութեամբ Պարսից և Թուրքաց կապալառու որ Հայ հաւաքէր զմարտն, հատուցանելով յարքունիս զսակն սահմանեալ: Ասի իսկ եթէ մինչ նուաճեալ էր ընդ ձեռամբ Օսմանեանց, Զուղա բռնիկ կարգեալ էր մեր սուլտանին (վալիսէ սուլթան), և պաշտօնեայք ի Գրանէն եկեալ առնուին զհասն: — Ի ժամանակի պատերազմաց սուլտան Մուրատի Գ ընդ Խիւտավէնտ շահի Պարսից ի վերջ կոյս ԺՁ դարու, Իէյվան փաշայ 1500 հրացանաւոր զորք եկն ի վերայ Զուղայի. բնակիչքն խորագիտութեամբ և առատ տրուք շիջուցին զցասումն նորա. և յետ այնր ի վերայ հասեալ Ալիդոշի խանի Պարսից 3000 զօրականք, զնա եւս նոյնպէս հաճեցուցին ի չքմեղս լինելով և զերծան: Իսկ ի յետնում նուազի ի մերձեալ Շահ Աբասայ նախընթաց առնելով զԶրագ Սոդդան, հալածեցին Հայք զԹուրք պաշտօնեայն (Մուսա դաֆա աղայ), և զգանձն հաւաքեալ մատուցին Շահին: Այլ Թուի Թէ առ իշխանութեամբ Պարսից՝ հանգոյն գեղորէից Միարանող Հայոց Երնջակայ՝ երբեմն և Զուղա խաւ էր արքունի, մերթ ապահարկ լինէր, և մերթ շարաշար կեղեքեալ: Պատմէ ականատես վենետիկցին վինչ. Ալեսանտրի, որ գտաւ անդ յամի 1571, առ Աթահմազ Շահիւ, զի ի վեց ամաց հետէ ապահարկ արարեալ էր նորա զԶուղա, և յայնմ ամի միահաղոյն պահանջէր զանցելոց ամաց հարկն, և զառ յայնմանէ՝ առաքեալ զվերակացու տան Քեարիմ բէկ Հայտար Միրզայի փոխարքայի, խնդրէր և ՁՅ բեռն հանդերձից և կօշկաց ի վաճառել ¹:

Ի յիշեալ Թուականէ աստի (1571) սկսանին ի յայտ գալ ինձ (ի դիւանաց վենետկոյ) Զուղայեցի վաճառաւ.

կանք, եկեալք յարեմուտս, և յաւէտ յիտալիա, մինչ ազգային յիշատակք գրեալէ իսպառ լաեալ զխնդագին աւուրս բարեկենդանութեան քաղաքաւանին, սկսանին և աւարտեն տխրական գաղթիւ բնակչացն և աւերածով բնակարանացն առ Շահ Աբասաւ, ի սկիզբն ԺԷ դարու. և թէպէտ ծանօթութիւնք պահեալք յօտար դիւանս՝ ոչ զնեղքին անցս և զհանգամանս Զուղայի յանդիման առնեն, այլ քաջիկ զժուրութիւն և զբազմութիւն վաճառականաց նորին, և զանուանս ամանց ի տոհմից և անձանց, զորս չէ մարթ գտանել այլուր, Թերեւս և ոչ ի քարինս անբաւ գերեզմանաց նոցին, վասն մամուլապատեղծման արձանագրութեանցն, կամ ցարդ անհետախոյզ մնալոյ. վասն որոյ և մինչ չեւ ի մահահոտ աւերակսն մեաւ, ոչ անհաճոյ համարի՞մ կարգել աստանօր զյիշեալսն յստար աշխարհի զբնիկս տեղւոյս — վերայիշեալ ուղեւորն և դեսպան Հասարակապետութեան վենետկոյ՝ ծանուցանէ ի թղթի միում, զի յառաջ քան զայն եկեալ էին ի վենետիկ գործակալք վաճառականացն, և արդ (ի կէս սեոստ. 1571) տեսար նոցա ի Գազուին հարցանէին, և ինքն հաւատարմացոյց, զի ծերակոյտն արձակեալ էր զնոսա ընչիւք նոցին. և էին նոքա (որք ի Գազուին) յաւագացն Զուղայ, որք և դիւրեցին դեսպանին զմուտս առ արքայորդին, զի համարձակ էին ի դրանն: Թեո դարձի նորա ի վենետիկ՝ գրէին առ նա (1 հոկտ. 1572 կամ 1573) զլիսաւորեն Զուղայ. Թէնէքսիս Բenechesiss, Միրիման և Մարուժա, ծանուցանելով, զի առաքեն ի վենետիկ գործակալ զՏէրման և զԿոնդուզ (կամ Սոնտուդ) վասն պահանջից իւրեանց ի Գոլֆին դրամասեղանոյ (Banca), և խնդրեն զի ձեռնտու լիցի նոցա, որպէս ինքեանք սգնեալ էին նմա ի դրան Պարսից, և խոստանան նոյնպէս առնել և այլոց հայրենակցաց նորին. միանգամայն և ազդ առնեն նմա լսել յեկեղոցն ի գաղտ՝ զքաղաքական գէպս ինչ. որ էր պատրաստութիւն Շահին ընդդէմ Օսմանեանց, սպարապետ կարգելով զկուսակալն Լյրեւանու, և նոցա ամրացուցանեն զբերդորայս իւրեանց: Թառաջնում ամին, 1570 գտահիւր ի Ֆլորենցիա Զուղայեցին Մեսսրոպ Փաշի՝ որդի Գայրի? (Gayri), որ ի վենետիկ հատուցանէր 285 դուկատ առ Ամգեցին Յովհաննէս որդի Տէվլէթեարի. ի նմին ժամանակի (1573) ի վենետիկ էր և Զուղայեցին Սկանդար որդի Էմերի և գործակալ իւր կարգէր զոմն ի Մուրան կղզեկէ վենետկոյ: — Ի միւսում ամի (1574), Շաւալաթ որդի Գուպաթայ հիւանդ գտնով մահացու՝ գրէր կտակ հայերէն ² ձեռամբ Նասիպայ (որդւոյ Մանուէլի) նոյնպէս Զուղայեցւոյ, և յետ երկից աւուրց (մարտ 4) տայր հաստատել զնոյն, Թարգմանաւ խօսելով Թուրք և պարսիկ, գործակալ և

1 Nel tempo che io mi trovava alla Corte, nella terra di Tultia, abitata tutta da uomini, i quali erano stati esenti per sei anni dal tributo; ed in una volta il volle tutto del tempo passato, con danno e rovina di quei poveri cristiani; oltre lo aver mandato Carimbeg maestro di casa di Sultan Caidar Mirza, luogotenente del re, a riscuoter detti denari con 25 some di drappi e scarpe da vendere. — VINC. ALESSANDRI.

2 Հայերէն բնագիր կտակին ոչ գտաւ, այլ իտալ Թարգմանութեան վաւերական պահի, յորմէ քաղմ գրանքս ինչ:

Io Sciavalat Armeno di Chiulfa sotto il Re di Persia, fù di Cubat... Perche non scio la lingua italiana, però ho pregato Messer Marcantonio di Elletti fù Mes. Michiel da Venetia, che vogli ad esso nodaro interpretar nella lingua persiana quello che io nella lingua turca dirò. Commissario di tutto quello che io mi ritrovo in

կտակակատար կարգեալ զՄուրվէլի որդի Յակոբայ հօրեղբոր իւրոյ. վկայեցին առաջի նօտարի այլ հայազ-գիք յստար քաղաքաց, զի յուր ամսոց հետէ ճանաչէին զՇաւաղաթ լինել որպէս ասէրն, և որպէս գրեալ էր ա-նուն նորա ի մաքսատան: — Ի նմին ամի մեռեալ էր և Յովսէփ Զուղայեցի որդի Պետրոսի Պասայ կամ Բաւ-սայ որդւոյ Մարգարէի, կտակելով զինչս իւր կնոջ իւ-րում (որպէս կարծիւր) Դոմինիէլայ d'Alà անուն. յետ երկուց ամաց եկեալ Բասսա և Յովհաննէս որդի Կա-րապետի, Աղեքսանդր որդի Անդրէի, Մուրատ, Կի-րակոս կամ Կիրակատում (Chiragatom), Միրիճան (Mirisajan), և այլ Զուղայեցիք, ասէին Յովսէփայ Թռ-ղեալ ի Զուղայ մանկիկ մի իննամեայ կամ եօթնամեայ. այլք հակառակէին ասելով, եթէ Յովսէփ ի 15 ամաց հետէ յիտալիա էր. իսկ կինն այն ասէր՝ խնդիր յու-զեալ զիրացս ի Գենուա և մերժեալ զհակառակորդոն. վասն որոյ ի դատ կոչեցան վկայքն, և իրեւ չեկին՝

բաց յերկուց, դատապարտեցան իրեւ սուտ վկայք ի տարագրութիւն և ի մահ իսկ. իսկ երկուքն եկեալքն՝ Բասսա և Յովհան որդի Կարապետի՝ որք պնդէին ստոյգ ասել, արկան ի բանտ. առաքեցաւ նօտար մի ի Գե-նուա՝ քննել զիրոն. և քննեալ եղիտ սուտ զԴոմինի-չելա. արձակեցան կալանաւորքն, և տուան Բասայի ամենայն ինչք Յովսէփայ, որոյ որդի Հայրապետ կո-չի, և կինն այն պարտաւորեցաւ հատուցանել զծախս դատին յիւրոց ընչից. յոր սակս և առեալ էր Բաս-այի փոխ յԱղեքսանդրէ, (որոյ հայրն Շաւաղաթ Բերիացի էր յայնժամ վարպետ ի դրամահատոցի Հալ-պայ, Mastro di Zecca), վկայ կարգելով զվերոյի-չեալն Նասիպ որդի Մանուէլի. և վճռեցան իրքս յ'3 սեպտեմբրի 1679 ամին: — Ամա յառաջ (1578) վախ-ճանեալ էր ի Հռովմ այլ ոմն Զուղայեցի, և Թաղեալ յեկեղեցւոյ անդ Հայոց, զորոյ անուն յայտնէ տա-պանագիրդ:

Այս է տապան ճուղեցի Նորիճանի. Հանգեալ Թվին Հայոց Ռիէ.

Յամի 1587 ի տպագրել Տէր Յովհաննու Տէրզնցոյ զՍաղմոս հայերէն, էին անդ ի վենետիկ Զուղայե-ցիք, յորոց եղիտ օժանդակութիւն, այլ յանունէ յիշէ միայն զԽոնա Շահուլու ձեռնատուր (ձեռնտու): — Յամի 1593 յիշի ի քաղաքի Տիրան Զուղայեցի, պար-տական (110 դուկատաց) Բարսղի Նախուսեցւոյ. և յամի 1599 (մայիս 7) Գէորգ Սէրտար, որ ընդ այլոց վկայեաց, զի Տէր Յակոբ Ամուլեցի գնացեալ էր ի Պար-սըս և ի Վիրս, տանելով Թուղթս, վասն որոյ կալան զնա Թուրքք ի Գանձակ, և այրել կամէին, այլ Զու-ղայեցի վաճառականք տուեալ փրկանս զերծուցին: — Առ սրբօք կամ յառաջ քան զսոսա Յակոբ Զուղայեցի էր ի Քալմիր Հնդկաց ի սպասու Էջպէր - շահ սուլտա-նի: — Ի սակաւ առաջին ամս Ժէ դարու, մինչ տակա-ւին ի իննութեան էր Զուղա, յիշին յայտարհաշրջիկ վա-ճառականաց նորին, յամի 1601 Կարապետ որդի Նա-սիպի կամ Ալեքսեաց (Carabiet de Iulfalini Persiano del q^m. Nassip, seu Ventura.), պարտատէր (360 դուկա-տից) Խաչատրոյ որդւոյ Յովսէփայ Հոմկրայեցոյ. — 1602, Աւետիք որդի Խուտապաղի պարտատէր (50 դա-ւէրից) Ղազարու Սսեցւոյ. Գրիգոր որդի Մարտիրոսի և Գէորգ՝ Սնտոնի որդի. որք վաճառեալ էին մետաքս՝ Գոնագոնիլի (Tornagoinci) փորենտեան վաճառակա-նաց բնակեցոց ի վենետիկ, որում վկայէր և այլ ոմն Զուղայեցի՝ Գանիէլ Տէրվիշի որդի. և սա յետ աւուրց գործակալ ինքեան կարգէր զայլ ոք վասն իւրոց պա-

հանջից ի բամբակագործէ միոյ՝ որում վաճառեալ էր 13 հակս մանուածոց. Ի սկիզբն յաւորդ ամի 1603 յ'3 յանուարի վախճանի ի քաղաքի աստ (ամաց 63) ի տան ազնուատոհմ վենետիկացի, Յովհան-նէս Պապայ որդի ¹, գրեալ կտակ (ի 16 դեկտ. 1602) և կատարիչ կարգեալ զուղէկից իւր և զհայրենակից Սի-մոն, պատուիրելով բառնալ տանել զինչս իւր ընդ Ա-սորիս ի Զուղա, և յանձնել Սէֆէրի՝ որդւոյ Խաչկայ հանգուցելոյ ². — Յառաջ քան զայս (1600 - 1), Էրտամ ոմն որդի Ստեփանոսի բերեալ էր բազում վաճառս յա-րեւմուտս, և որպէս Թուի ի սագրանաց այլադենի կառ-կածելի լեալ՝ ի բանտ արկեալ էր ի Սիկիլիա (1604 - 5), վասն որոյ հայրենակիցք նորա ի վենետիկ՝ Մուրատ որդի Խասուլի (Cossam), Սաֆար որդի Յակոբայ, Մուրատ՝ Մարգարայ որդի, վկայեն զմասնէ (25 մար-տի, 1605), ըստ խնդրոյ Յովհաննու ճիողան ³ մակա-նունելոյ, եթէ մեկնեալ էր նա ի Զուղայէ քառեմաւ յառաջ, և էր իրեւ 40 ամեայ, միջահասակ, կապուտ-ակն, չիկահեր: — Էր յայսմ ժամանակի և ի բազմաց հետէ ի վենետիկ Ղազար Յովհաննու որդի, փորե-զիկ, որ ի մեծի հրապարակի (Ս. Մարկոսի) քաղաքին նստէր ի վաճառել, և յիշի զառաջինն ընդ այլոց ազգայ-նոց յամի 1606, որք առաքեցին զքահանայ իւրեանց Տէր Յակովբ Մարգարեան ⁴ ի Հռովմ ի խնդիր Ա-տուածաշունչ գրոց: — Նոյնպէս յամաց հետէ բնակէր ի քաղաքի անդ Մուրատ կամ Ամուրատ Սէֆէրի

questa città... instituisco et voglio che sia Mureveli mio cugino, fiol fù de Iacob... Heredi certamente de tutto il mio lasso l'istessi a quali ho instituito in un altro mio Testamento fatto in lingua armena, scritto in questa città, già tre giorni in circa, per mano di Nascip Armeno; il quale in tutto et per tutto comfermo, et voglio che sia fermo et stabile, etc.

¹ Զսա յամի 1596 փոխանակ իւր կարգեալ էր Աւետիք Բերիա-ցի, առ ի հանգանակել ողորմութիւն վասն Թափելոյ ի գերու-

թենէ Թուրքաց զընտանիս իւր, ընկուլեալ յայս սակս Թուղթ վե-կայութեան ի Կիւմայ Ը (1595, յուլիս 12):

² Commissario di questo mio testamento voglio che sia Mes. Simon Armeno Chiulfalino, venuto insieme con me dal viaggio di Soria: potendo lui... finir la mia roba, ed il tratto di essa, voglio che 'l lo porti in Soria, et poi di Soria in Chiolfia mia patria, et che 'l lo consegui in mano del Signor Suffer q^m. Casich Armeno, pur Chiulfalino...

³ Այն է Ամուլեցին, յիշեալն սակաւուք յառաջ:

որդի, վաճառակից ֆրիստափորի կամ խաչատրոյ Ասուրոյ Տոնա կամ Տոնատոյ (Donà, Donado) կոչեցելոյ, ճոխ վաճառականի. Ընդ սոսին յայտ է թէ և այլք բազումք գտանէին միտ ի վենետիկ. վասն որոյ և ի յաճախութենէ նոցին՝ երբեմն զամենայն իսկ Հայս՝ Ջուդայեցիս կոչէին Վենետիկեցիք, (Chiolfalini, Քիոլֆալինի կամ Չիոլֆալինի), և շատք ի քաղաքագրաց նոցին՝ ըզփողոց մի քաղաքին՝ Ruga Gajusa կամ Giusa համարին յանուն Ջուդայեցւոցս կոչեցեալ, սակայն հմտագոյնք ըստ առեցեցին յայլ ինչ սակս անուանիլ տեղւոյն. բայց աներկբայապէս ի նմին փողոցի և ի մերձակայ թաղս բնակէին յուլփագոյնք ի Հայոց ի ԺԶ — Է դարս, և ոմանք ի հիւրատան Ս. Խաչ եկեղեցւոյն իւրեանց. Թող ըզցրուեալսն սակաւաւորս յայլեւայլ թաղս — Ի դիւանաց քաղաքիս Վենետիկոյ այսօրիկ ծանօթացան մեզ, բայց եթէ քննիցին և դիւանք այլոց վաճառաւաշահ քաղաքացիս խաչիոյ և այլոց եւս աշխարհաց, չիք երկբայել զի յայտնիցին և այլք (Ջուդայեցիք) յառաջ և յետ առման և աւերման քաղաքաւանին ի Շահ Աբասայ — Արդ զի ի սորա ժամանակս եհաս յիշատակ Ջուդայեցւոց, արժան համարիմ զկայ առնուլ, և յետոյ ուրեմն յիշել և զայլս՝ որ յետ այնր պատահարի գոն յերեւան. և մինչեւ տեսեալ զեղբերական հանգէս գաղթին, քննել փոխադարձօրէն և զեկս յօտար աշխարհաց ի Ջուդա, և զսա ինքնին առանձինն, այսինքն զի նաւածն և զորպէսն՝ յեւ ԺԶ դարու և ի սկիզբն ԺԷ՝

161. Տասն ամբ յետ Վենետիկեցւոյն Ալեսսանտրի, զոր տեսաք յամի 1571 ի Ջուդա, և 25 ամբ յառաջ քան զաւեր քաղաքաւանին՝ եկն անդր Անգղիացի ոմն Նիւպորի անուն (Newbery, ի 4 դեկտ. 1581), և մարթ է զսա ասել (ըստ մերս գիտութեան), առաջին ծանօթ վաճառական այցելու տեղւոյն, որ և յիշէ զքարայէն կամուրն Երասխայ, այլ վաղուց կործանեալ ասէ. և զի յետագայք չէն ասեն և ի Շահ Աբասայ աւերեալ, յայտ ուրեմն զի երկիցս և երկցս շինեալ և կործանեալ է. ըզթիւ բնակարանացն ասէ 3000, որով և զբնակչացն ի դէպ է համարել իբր 15 — 20, 000. ասէ և եօթն եկեղեցիս ունել, որում վկայեն յետոյ և ազգայինք — Տասն ամաւ եւս յետոյ (1590) եկն այլ ոմն անգղիացի վաճառական և ճանապարհագիր, Քարտրայտը, Cartwright, մականուն. սա նուազմամբ՝ 2000 տունս և 10, 000 ոգիս ասէ զբնակիչսն, Հայս և Վիրս, պարապեալս ի վաճառականութիւն մետաքսի և այլոց նիւթոց՝ քան ի զէնս։ Նշանակէ և զբնութիւն և զգիրս տեղւոյն, զի ափափայ և անբեր է, վասն որոյ ի Նախճաւանայ և յԱրտաշատայ ընդունի զպարէնն, բաց ի գինւոյ. զայս՝ չասէ ուստի ընդունել, այլ զընդունողսն՝ քաջ արբեցողս, սակայն անջնասս և անկռիւս, և յարբեցութեանն իսկ ազօթասէրս, ստէպ կարդալով զՍ. Աստուածածին. և ի հասարակի բարս համբոյրս և մարդասէրս ունել, Յիշէ ապա եթէ որպէս ի ժամանակի պատերազմաց Պարսից

և Օսմանեանց սակաւ ամբ յառաջ հարտաբութեամբ զերկոսին կողմանս եւս ողբեցին և զերծան ի հարստահարութենէ նոցին։ Իսկ վասն շինուածոցն վկայէ յոյժ վայելուչս լինել. ի հասարակի անտաջ քառակուսի քաւամբք կերտեալ՝ Եւ որպէս յետագայ ուղեւորք վկայեն, և ինքնին իսկ մնացորդք շինին, յերկոսին կողմանս գետածորոյն, և ի մերձակայ լեռնաբլուրս, հուպ և հեռի կանգնեալ էին ամրոցք և պարիսպք ի պահպանութիւն քաղաքին. որովք՝ եթէ յաշխարհակալաց ոչ մնացին ազատք, այլ զէթ յաշխարհաւեր հինից. և զսովորական հարկն արքունի՝ առաւել կամ նուազ վճարելով, պարապէին ըստ կարի յանդորրու՝ յարարս և ի վաճառս իւրեանց. և ըստ ներելոյ ժամանակին և աշխարհի հրահանգաց՝ ոչ անբարեբաստիկք ոմանք էին Ջուդայեցիք. և եթէ ոչ շատ պատերազմականքն՝ այլ յաւէտ տօնականքն հնչէին ի նմա փողք և տաւիղք, և անազան արձագանգք երգոց մերձաւորին իւրեանց Գողթան. — Ականատես շինութեան և ցնծութեան տեղւոյն, ապա և ամայութեանն, Դաւիթ Գեղամեցի, հաստատելով զդիտողութիւն նախայիշեալ անգղիացւոյն՝ զԹուոյ եկեղեցեացն, չափաբանէ այսպէս.

« Ջուդա քաղաք ազնիւ շինած,
Քօշք և սէրայք բարձրացուցած
Եւ գունըզգուն ծաղկեցուցած.
Նա հիացումն էր տեսողաց.
Եօրն ժամատեղ էր հաստատած,
Եկեղեցիքն զարդարած.
Բուրվառանին ոսկէլորած
Ծածկոցըններն ոսկէթելած,
Աւետարանքն եւ սուրբ խաչեր՝
Անգին ակամբք էր զարդարած.
Սեղանըներն եւ սրբութիւնն՝
Ուրախութիւն էր նայողաց »։...

Առաքել պատմիչ որ յերկարագոյն նկարագրէ զպատահարն և զգաղթ Ջուդայեցւոց, համառօտիւ յիշէ ուրեք զնախկի պայծառութիւնն. « գիւղաքաղաքն Ջուդայ, » որ էր մեծ և երեւելի ի ժամանակին յայնմիկ ի մէջ « արեւելիաց աշխարհիս »։ յիշէ և զպարիսպս քաղաքաւանին, զկարաւանատուն և զկամուրջ. այլ ոչ նա և ոչ այլ ոք՝ զորպիսութիւն և զանուանս եկեղեցեաց. բայց ի հարեւանցի ինչ յիշատակէ և ի դոյզն մնացուածոց արձանագրութեանց և յաւանդութեանց՝ յայտնին սակաւք ոմանք. որպէս Ամենափրկիչ, որ և վաղք կոչի արտաքոյ շինին ի բարձու քարաբլուրի. Ս. Գեորգ, Ս. Աստուածածին՝ վերին կաթան կոչեցեալ ի շինամիջին, և արտաքոյ պարսպացն՝ միւս եւս Ս. Աստուածածին եկեղեցի. Պրանկի եկեղեցի, որպէս Թուի Միաբանողացն Հայոց, որոց էր միւս եւս նովին անուամբ (Պրանկաց) եկեղեցի արտաքոյ շինին, և յայն կողմն Երասխայ — Ի վերջին ամս շինութեան և պայծառութեան սոցին, ըստ դրուատի Գեղամեցւոյն, ի սկիզբն ԺԷ դարու, եղեւ

1 Very faire, all of hard quarry stones. And the inhabitants very courteous and affable; great drinkers of vine, but not braulers in that drunke humour: and when

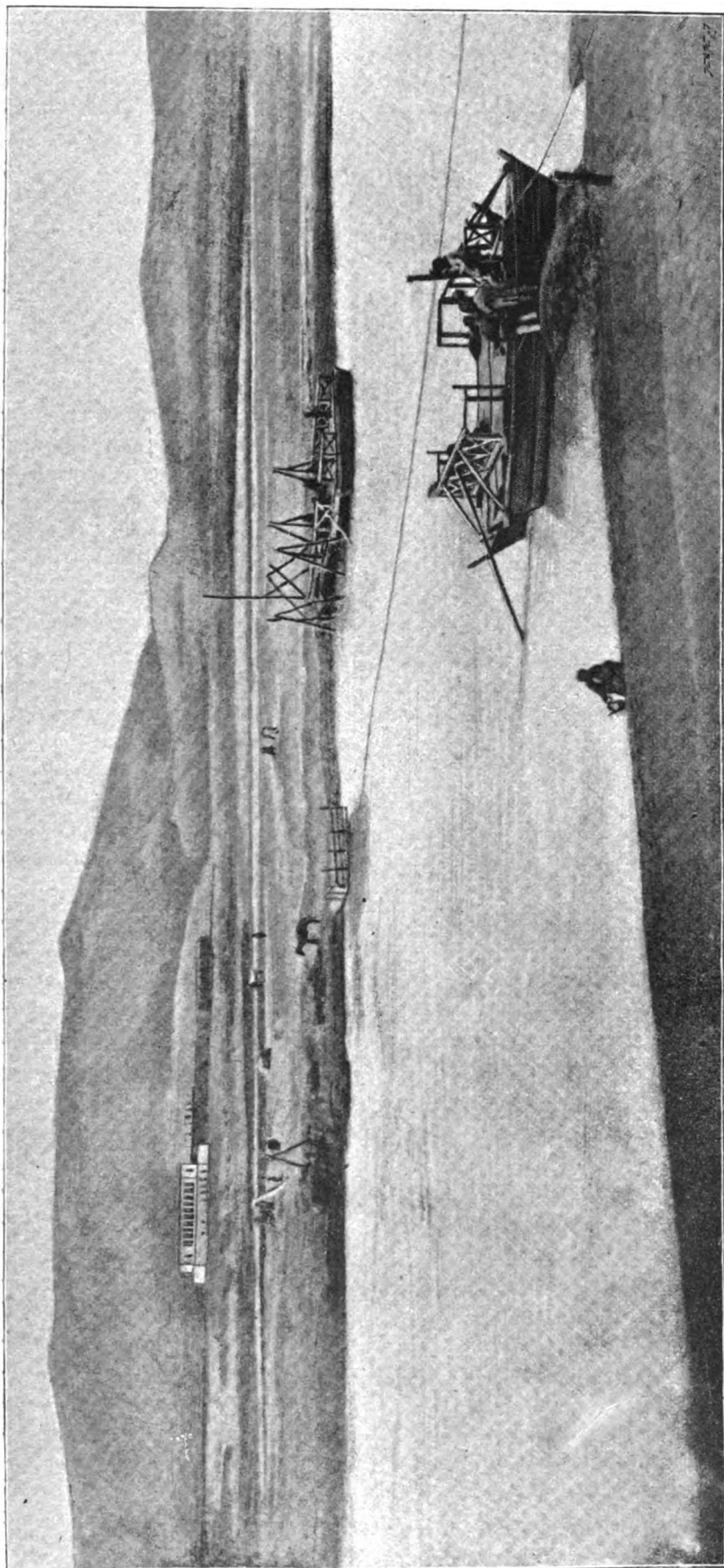
they are most in drunke, they poure their prayers especially to the Vergin Mary, as the absolute commander of her son, Jesus Crist. ecc. — CARTWRIGHT.

գալ այսր Սրապիոնի Ոռնայեցոյ արքեպիսկոպոսի Ամգայ, հրաւիրեալ ի կաթողիկոսաց ժամանակին՝ փոխա. նորդել ինքեանց և զերծուցանել ի պարսուց աթոռոյն Եջմիածնի. որում և ընդ առաջ ելին նոքին իսկ կաթողիկոսունքն և եպիսկոպոսունք, և ինքն մեծարեալ ի բնակչացն, կացեալ անդ աւուրս ինչ, « հանապազ ուսու. » ցանէր և լուսաւորէր զամենեան լուսառիւս վարդա. » պետութեամբն. առ որ հաճեալ և հաւանեալ Զուղայե. » ցոռն և ամենայն արեւելեայց, ուրախացեալք օրհնու. » թիւն ի բարձունս վերառաքէին: Ապա առեալ զվար. » դպպետն ածին ի բարձրագահ աթոռն... ձեռնադրեցին » կաթողիկոս », (ի 14 օգոստ. 1603): Այլ յետ սակաւուց՝ ուր փառք ընտրեցաւ՝ անդ դարձեալ (ի Զուղա) ըմբռնեցաւ ի հարկապահանջից Դահին, և բրածեծ գա. նիւ խաշտանգեցաւ. վասն որոյ առեալ փոխ և տուեալ նոցա որչափ ինչ կարաց, զերծոյց զանձն յառաջին ա. թոռ իւր, և անդ վախճանեցաւ (1606, յապրիլի 23):

163. Ի նոյն ամս ծագեցաւ մեծ պատերազմն Պարսից և Օսմանեանց. և իբրեւ կորզեաց ի սոցանէ Դահ Աբաս զԲալբէժ, խորհեցան Օսմանեանք յաւարի առնուլ ըզ. Զուղա և ի բաց երթալ. այլ կանխեաց փութացաւ Դահ Աբաս առաքել Հրոսակս ի վերայ Նախճաւանի. մի ոմն ի զօրավարացն նորին Զրագ Սոլիման՝ յաշնային 1603 ա. մին եմուտ ի Զուղա խաղաղութեամբ, զի բնակչացն կանխեալ հալածեալ էր զՄուստաֆա հարկահան թուրք. տիրեաց և Երեւակայ. յետ սակաւուց ինքնին իսկ յաղ. թականն և խորագէտ Դահն Աբաս ի խաղայն ի վերայ Նախճաւանի և Երեւանայ՝ եկն եմուտ ի Զուղա, ուր պատրաստեալ էր բնակչացն ընդունել զնա ըստ մեծութեան նորին և ըստ ճոխութեան իւրեանց. « Իշխանք և » ծերք և երիտասարդք ի զարդ և ի զէնս ոսկեհուռն » սիրաստեալ հանդերձիւք պճնագարդեալք ընդ առաջ » ընթանային. և նորաբողոք դեռահաս մանկունք ոս. » կի բաժակաւ զանուշահամ և զազնիւ գինի մատու. » ցանէին. լուցեալ մոմեղինք և խնկօք և կնդրկօք՝ » քահանայք և մարմնաւոր երգեցիկք առաջի ընթանա. » լով՝ յարմարական ձայնիւ նուագէին. և զճանապարհս » անցից արքայի զարդարեցին. և յեզերէ գետոյն մինչեւ » ցապարանս Խօջայ Խաչիկին՝ արկին փայտեալք առ. » աթուր թագաւորին պատուական և վայելուչ զու. » մաշս. որոց վերայ էանց թագաւորն և զնոց ի տուն Խօ. » ջայ Խաչիկին: Եւ ի տան անդր Խօջայ Խաչիկն զոսկի ըւ. » կուտեղ լցեալ ոսկեով, եղեալ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ՝ մա. » տոյց առաջի թագաւորին. նոյնպէս և ամենայն մեծա. » մեծք Զուղայոս մատուցին զընծայս, որպէս վայել է » թագաւորի: Եւ զաւուրս երեք եկաց անդ Դահն, և Զու. » զայեցիքն պատուեցին զնա համադամ կերակրօք և » ծաղկեհամ գինեաւ... Եւ յետ երեք աւուրց ելեալ ի » Զուղայոյ՝ գնաց ի Նախճաւան » — Անդանոր ի Զու. » զայ հանդիպեցան Դահին ընկերք դեսպանի Ռոտովփոս կայսեր, (որ ի ճանապարհի մեռաւ), որոյ զխաւորն Տեքտանդէր (Tectander Zalokemeny), որ և գրեաց զանցս դեսպանութեանն, յաւելու մեզ և այլ ծանօթութիւնս զհանդիսադրութենէ Զուղայեցոց, Souf'a կոչելով. և ասէ քաղաք ամուր լինել բնակեալ միայն ի Զայոց,

որք բազում սիրով ընկալան զթագաւորն. և ի պատիւ նորա լուսաւորեցին զէնսն. և զի տունքն ոչ ունէին եր. զիս՝ այլ պատշգամս, ծածկեցին զնոսին աւելի քան 80,000 լապտերօք, և լուցանէին զդիշերն ողջոյն:

Այլ այն ամենայն, աւաղ, յետին հանդէս էր բարե. բաստին այնր և ճոխահարուստ քաղաքաւանի. և թեր. եւս ի նոյն աւուրս տարէդարձին՝ վախճան եղեւ ի նմա, նա և ողջոյն իսկ տեղոյն. և այնքան աշխարհամուտ հրապարակ վաճառականաց դարձաւ ի համատարած գերեզման, լուռ և թափուր — Քանգի յետ մեկնելոյ անտի Դահ Աբասայ՝ պաշարեալ և առեալ զԵրեւան քաղաք, պաշարեաց և զվարս (1604). այլ իբրեւ լուռ եթէ մեծ սպարապետն Օսմանեանց Զրաջ օղլի՝ ծանու բանակաւ յարուցեալ ի Կարնոյ խաղայ ի վերայ իւր, փութացաւ և ինքն դառնալ ի Դալիբէժ. կանխեալ յա. ռաջագոյն պատուէր բուռն հրամանի առնել և ստիպել զբնակիչս ամենայն երկրին Զայոց՝ զոր նուաճեալն էր, թողուլ զտուն և զտեղի և զաղթել ի Պարսս. առաքեաց և ի Զուղա ոստիկան մի Թահմազ դոնի բէկ անուն, վը. րացի ուրացեալ, և հանգոյն այլոց գաւառականաց (որք արդէն հանեալ յիւրաքանչիւր կայանից բռնութեամբ, և անհնարին տաքնապաւ հասեալ էին ի սահմանս Զու. զայի), վարել և զԶուղայեցիս մինչև ի Սպահան՝ յիւր մայրաքաղաքն. և զի բանակն Օսմանեանց զհետ պըն. դեալ էր պարսկայնոյն, ոստիկանն երիս աւուրս միայն շնորհեաց Զուղայեցոց ժողովելոյ զինչս իւրեանց և լը. քանելոյ զհայրենիսն, մահ սպառնացեալ անհնազան. դիցն. և զերիս այն աւուրս մունետիկն մահագոյթ, ան. յոյս քան զՅովնանուն, ոչ դադարէր ի կարգալոյ ըզ. կորստական հրաւէրն: Ոչ գոյր հնար զերծման և ոչ օգուտ ի յապաղման. հարկն յուսահատ զօրանայր քան զամենայն կիրս, « և պատրաստեցան յիւանել »: Եւք զԺնդակ և սրտառուչ, ողբալի և զրեաթէ անլուր ի պատմութեան. զոր թողցուք Առաքէլի՝ մերձաժամա. նակ պատմի ստուգաբանել: « Բահէ սպառնացեալ մա. » հուռ՝ ոչ ինչ դանդաղեցին Զուղայեցիքն, այլ առժամայն » կատարեցաւ առ նոսա հրաման թագաւորին, և պատ. » բաստեցան յելանել: Բայց վասն փութով և յանկար. » ծակի ելանելոյն՝ ոչ գտանէին զգրաստ և բեռնակիր » անասուն, յոյժ վտանկէին ժողովուրդքն. զի ինչք և » ստացուածք նոցա ցրուեալ և անկեալ կայր առաջի իւ. » բեանց, և ոչ կարէին բառնալ ի տանիլ առ ի չգոյէ » գրաստուց: Եւ զոր ինչ կարացին բառնալ բարձին, » և զոր ոչ կարացին բառնալ՝ իւրաքանչիւր դե պա. » հուստ և թաքուստ արարեալ թաղեցին: Բայց ընչից » նոցա յուրվըն ի կորուստ և յափշտակութիւն գնաց. » քանզի ոչ միայն այն զօրքն՝ որ ընդ Թահմազ դոնի. » բէկին էին եկեալ՝ նոքա միայն հարկէին զժողովուրդն » վասն փութով ելանելոյ, այլ և բազումք ի մահմէտա. » կանացն որք ի շրջակայ գեղորէիցն գային, և որք ի » զօրացն Պարսից՝ որք ի բուն բանակէն իւրեանց յա. » ռաջեալ գային և խառնեալ լինէին ընդ զօրացն Թահ. » մազդուլի բէկին, և օր աւուր յաւելանային Պարսիկքն ի » մէջ Զուղայոս. և գումարեալ մահմէտականացն ի միա. » սին, էր որ տասն, էր որ քսան, էր որ երեսուն, մտա.

123. Համանք Երասխայ.

» նէին ի տունս քրիստոնէիցն. զնոսս ստիպէին ելանել
 » և գնալ, հարկանէին սաստիկ հարուածով, այլ և յըն-
 » չիցն և ի կարասեաց ինքեանք յափշտակէին, որոց միտք
 » իւրեանց հաւանէին՝ և զայլսն ցրուէին, զորս այլք
 » յափշտակէին. և այսպէս յափշտակումն և կորուստ
 » էր ընչից քրիստոնէից:

124. Մանարձան մի Զուղայի.

» Եւ ի դառնագոյն չարեացն Պարսից, զորս ածէին
 » ի վերայ ժողովրդեանն, հարկանել և կեղեքել և հա-
 » ռըստահարել, անճարակ լեալ ամենից բնակչացն Զու-
 » ղայու՝ յակամայ կամօք իւրաքանչիւր ոք ելին ի գնալ.
 » և թէպէտ կարօղքն մարմնով և կամ ուր ունէին
 » գոյք ստացուածոց, նոքօք հանդերձէին ի գնալ, բայց
 » որք էին տկարք, այսինքն տնանկը և այրիք և ծերք,

» ոչ կարէին ի գնալ. զաղաղակ բարձեալք աղիողորմ
 » ձայնիւ արտասուօք և աշխարհականիւ կականիւ առ
 » հասարակ ողբային. ոմանք զտունս և զյարկս, ոմանք
 » զքնակութիւնս և զհայրենիս, ոմանք զեկեղեցիսն, ո-
 » մանք զնախնի հարց գերեզմանս և զդամբարանս, և
 » ոմանք զանկարութիւն մարմնոյ առ ի գնալ. լային և
 » ողբային, և յորդ արտասօր յաչաց հեղուին. ոչ ոք էր
 » որ ողորմէր նոցա և օգնէր. քանզի փակեալ էր դուռն
 » ողորմութեան գթածին Աստուծոյ ընդդէմ նոցա: —
 » Եւ գրանալի եկեղեցւոյն՝ զոր վերին կաթան ասէին՝ ա-
 » ռին քահանայքն, և յորժամ ելին ընդ դուռն պարսպին
 » Զուղայու, և ի հասանելն առաջի եկեղեցւոյն՝ որ ա-
 » նուամբ Աստուածածնին կայ շինեալ արտաքոյ Զուղայոյ,
 » իբրեւ հայեցան և տեսին զԱստուածածին եկեղեցին, և
 » բազումք քրիստոնեայք եկեալ խառնեցան ընդ քահա-
 » նայսն որ և նոքա ևս բերին զքանալիս տանց իւրեանց,
 » և ի միասին զաղաղակ բարձին աղիողորմիւ ձայնիւ
 » փղծկեալ սրտիւ և արտասուալի աչօք, դուռային և
 » լային, և աղաղակելով կանչէին ընդդէմ Աստուա-
 » ծածնին և ասէին. Ո՛վ սուրբ Աստուածածին, այսպիսի
 » բանալիք արոյ եկեղեցւոյ մերոյ՝ և տանց մերոց քեզ
 » յանձին լիցի. և դու դարձուցես զմեզ ի տեղիս մեր՝
 » յօտար երկրէն ուր տանին. Եւ զայս առաջեալ արկին
 » զքանալիսն ի գետն, և մարմնալով յուրով ժամս ձայն
 » բարձեալ լացին. և ապա գնացին:

» Եւ այսպէս ժողովուրդք Զուղայոյ հարուստք և չքա-
 » ւորք ելին ի Զուղայոյ՝ և գնացին յեզր գետոյն Երաս-
 » խայ առ ի յանցանել զգետն. և անդէն բանակեալ
 » զետեղեցան մինչեւ ամենայն ժողովուրդքն ելին ի գեղ-
 » ջէն և ժողովեցան ի ժողովատեղն յեզր գետոյն. Եւ
 » յորժամ սպառեցաւ զայն ժողովրդեան, յայնժամ
 » հրաման եղեւ ի Պարսիցն առ ժողովուրդն թէ անցէք
 » զգետն. Եւ յաւուրս յայտասիկ թագաւորն Շահաբաս
 » հասեալ էր ի Զուղայ և բանակեալ յափն գետոյն Ե-
 » րասխայ. և յայնժամ ժամու իբր թէ առ ի յողորմիլ
 » և յսգնել ժողովրդեանն Զուղայեցւոց՝ թագաւորն
 » Շահաբաս հրամայեաց զօրապետացն իւրոց՝ զի և նո-
 » քա հրամայեցեն իւրեանց զօրացն զի օգնեսցեն ժո-
 » ղովրդեանն, և անցուցեն յայնկոյս գետոյն՝ երի-
 » վարօք և ուղտօք. և ի յանցուցանելն հեծելոցն Պար-
 » սից զժողովուրդան քրիստոնէից, որոց և հաւանէին
 » սիրտք իւրեանց, եթէ կանանց եթէ աղջկանցն, եթէ
 » տղայոց՝ եթէ ապրանաց, որոց և հաւանէին՝ առեալ
 » գնային ուր և կամէին. և տեսաք նոցա ոչ կարէին զը-
 » նալ զկնի նոցա. և նոքա գնային ի կորուստ և ի գե-
 » րութիւն. և որք տկարք էին թափեալք լինէին ի ջուրն,
 » և ծփալով և ճշալով գնային ընդ երեսս ջրոյն. և յո-
 » լովք հեղձնուին ի ջուրն՝ և մեռանէին. և յերկու կող-
 » մէ յեզրս գետոյն ցրուեալք էին գէշք և դիք մարդ-
 » կան խեղդելոց ի ջրայն. Եւ այսպէս տառապանօք ան-
 » ցին ժողովուրդք զգետն Երասխ. և սակաւ ինչ յառաջ
 » գնացեալ՝ բանակեցան մինչեւ ամենեքեան ժողովե-
 » ցան ի բանակետոյն:

» Եւ ի նմին տապնապելի աւուրսն հանճարեղն ի խոր-
 » հուրդս չարեաց Շահաբաս, նորագոյն չարիս խորհեալ

» վասն Զուղայու, կոչեաց առաջի իւր զնոյն հանիս ?
 » Թահմազդուլի բէկն, և հարցանէր, թէ յետ հանելոյ
 » քո զրնակիչան Զուղայոյ այրեցե՞ր զչինուածս նորա :
 » Իբրեւ պատասխանեալ եղեւ ի նմանէ՝ թէ ոչ էր հրա-
 » մայեալ մեզ ի թագաւորէն, վասն որոյ և ոչ այրեցաք :
 » և անդէն յետ բազում մեղադրանաց՝ հրամայեաց իս-
 » կոյն դառնալ յոլով զորօք, և այրել համենայն շի-
 » նուածս տանց և այլոց յարկաց : Որոց չեշտակի հասեալ
 » ի Զուղայ՝ բազում հրոսակօք, և առեալ ի ձեռս իւ-
 » բեանց լահս լուցեալս և ղամբարս ելեգանց, և նաւթիւ
 » կազմեալ լապտերս, և սկսան այրել և հրդեհել, և
 » քանդել զառաստաղս, և տապալել զչինուածս որմոց :
 » և ոչ բնաւ թողին յարկ ծածկեալ կամ շէն, այլ յա-
 » լեր և յապականութիւն դարձուցին : Իբրեւ կատա-
 » րեցին զչարեաց զործս իւրեանց, դարձան և եկին ի
 » բուն բանակն, և յանդիման եղեալ արքայի պատմե-
 » ցին՝ թէ եղեւ, տէր, զոր հրամայեցեր : Այնուհետեւ
 » հրամայեաց շահն՝ Թահմազդուլի բէկին, թէ մի եւս
 » թողուցուս զժողովուրդն Զուղայու նստել, այլ վարեալ
 » և տարեալ հասուցես ի Թաւրէզ : և նորա եկեալ իս-
 » կոյն շուեցոյց զժողովուրդն յետեղէն յորում բռնա-
 » կեալ կային : Եւ ի յօրն և ի ժամն յորում բառնայր
 » իւրաքանչիւր ոք զբեռն իւր, երկինք և սղօք իւր ի միս-
 » սին խռովեցան ի վերայ ժողովրդեան քրիստոնէից :
 » քանզի խառնակեցան ամպք և խռովեցան օդք, և
 » մթացան երկինք, հնչեցին հողմք ուժգնակի, փայ-
 » լատակեաց կայծակն մեծաւ ճայթմամբ, տեղացին
 » ձիւնախառն անձրեւք, և հարեալ տանջեցին զքրիս-
 » տոնեայսն : Եւ որք էին կարօղք մարմնով կամ զրաս-
 » տիւ՝ գնացին : Իսկ տկարքն յետ աւուրց ապա եկեալ
 » հասանէին բազում տառապանք և չարակրութեամբ :
 » Եւ բազում վշտիւք և տաժանմամբ բերեալ հասուցին
 » ի քաղաքն Ղաւրէժ՝ որ է Թաւրէզ : Եւ անդէն ի Թաւ-
 » րէզ չարք ոմանք ի շար գանձուց սրտից իւրեանց խօ-
 » սեցան զբանս շարս վասն Զուղայու՝ ընդ շարին Թահ-
 » մազդուլի բէկին : Վասն զի յիշեցին թէ տակաւին կան
 » ի Զուղայ մնացեալք ժողովուրդք, զի յոլովք ոմանք
 » փախստականք եղեալք ի լիւրինս և ի ձորս, և այլք
 » պատճառեալք զտկարութիւն և ոմանք զծերութիւն,
 » ոմանք զաղքատութիւն, և այլք այլ ինչ պատճառա-
 » նօք ոչ եկին՝ այլ անդէն մնացին, և այժմ կան ի Զու-
 » ղայ : Եւ ի լսելն զայս Թահմազդուլին ղայրացաւ յոյժ
 » սաստիկ բարկութեամբ, բայց ոչ կարէր շար ինչ առ-
 » նել՝ զի ոչ էր ձեռնհաս : և թողին մնալ մինչ ի դա-
 » բունն : և ի սկսանել գարնանն՝ պատրաստեաց զայր
 » ոմն երեւելի յիւրոցն արանց՝ որում անուն կոչէին
 » Հանքաւաղայ, յոլով զօրօք, այլ և զհրովաւրտակ հրա-
 » մանի առեալ ի թագաւորէն ետ ի ձեռս նորա, և ա-
 » ռաքեաց ի Զուղայ բերել զմնացեալ ժողովուրդն : Եւ
 » եկեալ Համդամ աղէն զօրօք ի Զուղայ, կոչեաց զմնա-
 » ցեալ ժողովուրդն առաջի իւր, և խոսեցաւ ընդ նոսա
 » սաստիւ և բռնութեամբ : Թէ հնազանդեալ անսաք
 » հրամանաց Թագաւորին՝ ելէք ձերովք ընտանեօք և
 » ստացուածովք, զի ի միասին երթլցուք, և թէ ոչ կա-
 » միք գնալ, զարուս և զկարօղս ձեր սրով կոտորեմք, և

» զինչս և զընտանիս ձեր ի գերութիւն առնումք : Այլ
 » և զնացեալ ի լիւրինս և ի ձորս ի տեղիս փախստէիցն՝
 » զտին զփախուցեալսն, և բերին ի Զուղայ : և յինանց
 » երկրորդում կիրակէի երկուշաբաթ սրն շուեցուցին ի

128. Ի Մանարձանաց Զուղայի.

» Զուղայոյ, և ուղեւորեցին դէպ ի Թաւրէզ : Եւ անցաւ
 » ցեալ զայնու՝ բերեալ հասուցին առաջին բանակին
 » ժողովրդեանն ի քաղաքն Ղաղբին, և ընդ նոսա զե-
 » տեղեցուցին անդէն ի քաղաքին Ղաղբինու և ի գեղո-

« Բեայս նորա, վասն ցրտոյ ձմեռան: Եւ ի շնչել հողմոյն
 » գարնայնոյ վերստին վարեցին զնոսա մինչև տարեալ
 » հասուցին ի քաղաքն Սպահան՝ և անդէն բնակեցու-
 » ցին զնոսա, տուեալ նոցա զտեղի շինութեան »:

Եթէ հաճոյ կամ հարկ թուիցի ազգայնոցս և յետ գը-
 րեաթէ երեց դարուց աղէկիզելով նկատել զայսպիսի
 պատահար, թերեւս աղետալի գտցէ քան զԱնույ լը-
 քումն ի մնացորդաց բնակչացն. գէթ անյայտութիւն
 հուսկ դիպաց սորին՝ չյաւելու յոյժ ծանրութիւն ի սիրտ.
 Իսկ աստանօր ամենայն յայտնի և գրեաթէ ակներեւ
 տեսանի, նորօրինակ իմն գերութիւն բիւրաւոր քաղա-
 քացեաց, և վարումն անբանօրէն. կսկիծք աղէկտուրք,
 մահունք պէսպէսք ի տարապարհակ ճանապարհի և ի
 ջուրս անդ ցանկալի գետոյն Երասխայ, որ երբեմն
 դայեակ հարստութեան նոցին, արդ կամ գերեզման
 կամ սահման անդարձութեան ճակատագրի. Թկլանելով
 անփոխարէն վերկնարացիկ բանալիս խնկանուէր եկե-
 ղեցեաց Տիրամօրն, և զծնելական կայանիցն, զոր այն-
 քան վսեմական, սրտակոտոր և անգերազանցելի ըզ-
 գայմամբ և բանիւք բռնածիգ արկին ի խորս ալեաց նո-
 րին: Եւ ոչ իսկ էին պէտք գիւտի նոցին. քանզի մինչ-
 չեւ էր շատ հեռացեալ բնակչացն ի ցանկալի բնակարա-
 նացն, ահա ծուխ հրակիզման և փոշի աւերածին ընդ
 մէջ անկանէր հայրենեացն և անծանօթ երկրին՝ յոր վա-
 րեալ լինէին. վարագոյր խաւարաբորբ և կրճիմն յուսա-
 սպառ: — Այս վախճան եղեւ յետին շահաստանի և
 կրթարանի ճարտարութեան շայոց, ճոխակեցիկն Զու-
 ղայի. զոր յիշելով ականատեսն այն Գեղամեցի, « Գե-
 » ղեցկալէն և հիանալի քաղաք, կոչէ, ի դառն և ի վըշ-
 » տաշատ ժամանակի, որ գրով ոչ կարեմք բաւել և կամ
 » ծանուցանել զեղեալ չարիսն և աւերումն բոլոր աշ-
 » խարհի »: այլ թերեւս միովն այն հիանալի մակդրիւ
 քաղաքաւանին, շատ իսկ ազդէ և տայ գուշակել քան
 զողորբեղեալն ապա զհետ գովական նկարագրի տե-
 ղւոյն, զոր ի վերդ կարգեցաք, յարելով այսպէս.

« Ժամատեղին խափանեցաւ,
 Պաշտօնէից ձայնըն հատաւ.
 Լայն և կանթեղքն խաւարեցաւ,
 Պայծառութիւնն աւեր դարձաւ:
 Զուղա քաղաքն և Երեւան՝
 Շօշ քաղաքին բնակեցան,
 Ի յայն տեղին հաստատեցան.
 Յետ դառնալոյ չըկայր հրաման »:

Այնքան արագ արագ կատարեցան ալէտք. Զուղայի
 ի սաստէ Շահ Աբասայ, զի որ գրեաթէ միօրեայ օթեվա-
 նաւ եւեթ հեռի գտանէր ի նմանէ՝ հետամուտ սպարա-
 պետն Թուրքաց Օսման Զղալիօղլի, լուեալ՝ « մեծաւ
 » զարմացմամբ հիացեալ ապուշ մնաց... վասն որոյ
 » պատրաստեաց լրտեսս երկուս, և հրամայեաց նոցա
 » գնալ մինչ ի Զուղա, տեսանել և իմանալ զիսկն բա-
 » նից և բերել նմա համբաւ ճշմարիտ. իսկ լրտեսացն

1 Փափաքելի և կարեւոր էր գիտել ստուգիւ զտիրակոտն օր և
 ժամանակ ելիցն Զուղայեցեաց ի չարեանց իւրեանց. ըստ Առա-

» գնացեալ տեսին զամենայն ըստ ասացելոց բանիցն
 » զրաւեալ, նա և շինուածքն Զուղայու հրդեհեալք, զի
 » տակաւին ծխէին խանձողքն. և անտի դարձան առ
 » Զղալօղլին, թէ ստոյգ են ամենայն ասացեալքն: Եւ
 » անդէն մտախոհ եղեալ Զղալօղլին ի սրտի իւրում

126. Ի Մահարձանաց Զուղայի.

» ոչ գնալ ընդ ճանապարհն Զուղայու... այլ չուեալ ի
 » Նախշուանայ և մերձ գեղջն Աստապատու Էանց զի-
 » րասխն, և գնաց ի քաղաքն վան »¹: Ոչ միայն ընդ

քելի պատմելի եղեալ են գլխաւ ի թուին Ռեյի, որ է ըստ սովո-
 բական հաշուի՝ 1608 հոկտ. — 1606 հոկտ. փրկչականին, և ի դար-

արագութիւն Պարսից էր զարմանք նորին, այլ ընդ բնա-
լինջ քանդումն այնպիսոյ շահաբեր տեղւոյ. բայց շառ-
նայր ի միտ, և ոչ այլ քը, եթէ խորհուրդ էր խորագէտ
բռնաւորին յետ այնքան շարեացն՝ հայթայթել բարի
ինքնան, և նոցին իսկ մնացորդաց Զուղայեցոց, յերկրի
նորոյ պանդխտութեան հնարելով նոր ասպարէզ և նոր
ճանապարհ ճարտարութեան, և ընդարձակագոյն եւս
վաճառականութեան, որպէս և օժանդակութեամբ իւ-
րով եղեւ և յաշտեցաւ այս ի Նորն Զոռնա, զոր ոչ պա-
կաս ի հնոյն, այլ մեծապէս եւս շինեցին և պայծառա-
ցուցին տարազրեալքն անտի. իցեն արդ և թերեւս ոչ
սակաւ տոհմէ՝ սերեալք ի գաղթականաց անտի Հնոյն
Զուղայ ի Նորն, ի Պարս, ի Հնդկիս և այլուր, որք ազ-
գարանութեամբ գիտցեն և ղանուանս ելելոցն անտի
նախնեաց իւրեանց, որպէս Լազարեանք և Սաֆարեանք,
և այլն. յորոց մի և Էմինեանց. գաղթեալն յայսմ տա-
նէ կոչիւր Աստուածատուր որդի Էմինի, յորմէ ու-
թերորդ սերունդ էր ծանօթ բանասէրն Մկրտիչ Էմին,
վախճանեալ հերու (1890) ի Մոսկուս:

Զճարտարո և զուշմագոյնս ի Զուղայեցոց՝ իւր իսկ
գործակալս վաճառաշահութեան առնէր Շահ Աբաս, և
տուեալ ի ձեռս նոցա մետաքս բազում՝ առաքէր ի շա-
հաստանս Եւրոպիոյ. այլ և պատգամաբերս և դեսպանս
ինոցանէ ընտրէր յաճախ. որով աւերեալն Զուղա ներ-
գործէր տակաւին ի ձեռն ծննդոց իւրոց ընդ ամս ոչ
սակաւ: Երեցագոյն ի սոցանէ է Խօճա Շիօշ որ յերկ-
րորդում իսկ ամի ամսյութեան հայրենեացն (1606-7)
առաքեցաւ յարքայէն՝ որպէս գործակալ և դեսպան ի
վենետիկ և յայլ արքունիս իտալիոյ, թղթովք նորին՝
ի սկիզբն 1609 ամի (16 յանուարի) մատոյց նա առ
գաւթն վենետիկոյ զթուղթն, և պարապէր ի վաճառել
զինչն զոր երեր, և զնել զխնդրեալն ի Շահէն: —
ի միւսում ամի եկն այլ ոմն դեսպան համաքաղաքացի,
Խօճայ Սէֆէր որդի խօճայ Եղիկեարի, սննեկապան
Շահէն, զգօն և զգուշխօս երիտասարդ 33 ամեայ,
թղթովք թագաւորին, որ գրեալ էր և առ դուքն Տոս-
կանայ, առ թագաւորն Սպանիոյ, և առ Քուհանայա-
պետն Հոսովայ. և (ի 22 յանու. 1610) մատոյց ըզ-
թուղթն. ծերակոյտն արար նմա ընդունելու ի իւրն և
պատիւ, ծախեալ 100 դուկատս, և ի պարգեւի մասին 200
եւս. հայրն Սէֆէրայ տուեալ էր նմա առանձինն թուղթ

նոցին յաշտեց ամի 1606 երթալն ի Սպանիս, (յետ ձմեռելոյ ի
Գաղուին, Սպանիս և այլուր). և զաւուրսն ասէ մերձ ի Գաղուին տան
Տաճկաց, որ է ի նոյնմեքերի: Զերկրորդ գաւթն Զաւուղուին ասէ ի
Ռիւք ամի (1606-7), ի վախոյ խոյս տուեալ նախ՝ յետ ձմեռելոյն
տեղ, և երթալոյ յԵրզնկում, և աստի գարձ տոնելով, և մղելով
պատեհաւմ մեծ առ Սֆէրեան, ի 25 նոյեմբերի, յորում պար-
տեալ փախչի զնոյ յԱմիդ, և անդ մեռան ի 6 փեր. Ռիւք (1608):
Միտաբանի պսոմ և յիշատակագիր ոմն ժամանակակից և ակնաւ-
անս. « Շահն որ զԵրուսալեան և զԶուղա և զՆախնիվան պրեաց, և
նախնիքն քնեց տարաւ ի Սպանիս, թիւն էր Ռիւք, և Բացպայ-
տառոյն կամարել անկ է զքանս 8-15. Միտաբան, որ զթիւն ասէ
Ռիւք, այլ յիշու աւելեաց և ի մուսոս նաւասարդի, որ է ասել զըս-
կիզբն վատարանութեան յետ կիսոյ նոկաների 1605 ամի, և ի
սկիզբն 1604 թուականին Հայոց: Համար գերմանացի ըստ պլոց
օսմանեան պատմաց, զառաջին զարուստ Զաւլի ասէ յամի 1604,
ի 15 յուլիսի մեկեալ ի Եւրոպիս, և յ'8 նոյեմբերի եկեալ ի

ընծայութեան առ վենետիկեան գունցն Ասորոց (Բե-
րիոյ). յորմէ յայտ է թէ և յառաջ քան զգաղթն ի Զու-
ղայէ վաճառակցէին ընդ միմեանս. գունցն հո նմա փախ-
300 ոսկի (ծեգին), և գրէր առ ծերակոյտն մեծարել
զՍէֆէր, որպէս և մեծարեցաւ աստ և ի Փլորենտիս,
Գրեաց ծերակոյտն և առ երեսփոխանս իւր ի Կ. Պօլիս
և ի Բերիս՝ մտադիւր ընդունել զնա և զիւրել ի պէտսն:
Յամանն յուլիսի մեկնեցաւ Սէֆէր թղթով զքսին և
բազում մթերութ, երթալ ի Հոսով և ի Սպանիս, և
դառնալ ի Պարս, նաւելով յՈրմոս. տարեալ ընդ իւր
և զինչն զոր այլ գործակալ Պարսիկ թողեալ էր ի վե-
նետիկ. յանդորրագրին զոր հո (17 փեր. 1610) ստո-
րագրեն իսմայէլ Զուղայեցի, և Կոստիս Հայ: Բառալ
քան զսոսա առաքեալ էր Շահէն և զՅովհաննէս Մար-
տիրոսի որդի Զուղայեցի՝ ընչիւք ի Կ. Պօլիս, զայր քա-
ռասնամեայ, շիկահեր, որում վկայեցին ի վենետիկ
(14 օգոստ. 1608) այլ Զուղայեցիք, Մուրատ՝ Անտո-
նի որդի և Անտոն՝ Զարուխի (?) որդի, և ծառայ նորա
Առաքէլ Լաթլու կամ Տարադլու: ի նմին ժամանակի
(սեպտ. 1609) եկեալ էին նաւաւ ի Կ. Պօլսոյ ի վենե-
տիկ Տէր Գաբրիէլ Անդրէասայ որդի, Գալաբէկ՝ Տէր
Սահակայ (Papas Taga) որդի, և Խօճայ Ուլուգ՝ Ա-
դի բէկի որդի, բերելով 31 հակա մետաքսի: — Յետ
ամաց ինչ (1613) Մարկոս և Մուրատ որդիք Միրի-
ճանի Զուղայեցիք, վաճառաբերք, եղեալ դրամս ի շա-
հասեղանս վենետիկոյ, կարգէին անդ գործակալ իւ-
րեանց զվերակացու տանն Հայոց (Գէորգ որդի Յով-
հաննէս): Յետ երկուց եւս ամաց էր ի վենետիկ և եր-
թալոց էր ի վիեննա Յովհաննէս՝ Աւետեաց որդի, կա-
թոլիկ դաւանութեամբ, որպէս վկայէին Անտոնի Գու-
պաթայ որդի և այլք: Յիշին անդ Զուղայեցիք և ի յե-
տագայ ամս, Պետրոս օմն մեծարոյ այր (յամի 1620). —
Մուրատ Խան (1623), որոյ եղեալ էր գումար մեծ
դրամոց ի շահասեղանս, ակունս և այլ ինչս, և կարգէր
վասն նոցին բազում գործակալս (ի 11 նոյեմբ.) և յե-
տոյ (ի 15 մարտի 1624) իրէր զգիր գործակալութեան
նոցին, և վկայ առ այս լինէր Զուղայեցին Պախի. —
Ծատուր՝ Յովհաննէս որդի (1631), որոյ բերեալ էր ի
վենետիկ 17 արկեղս խաշնդեղոյ և Որդնադեղոյ կամ
Աղուհիճակի (Semenecina), և ինն եւս հակա այլոց նիւ-
թոց, որոց վասն կարգէր գործակալս զերկուս ի Հայ

կարս. ձմեր է վաւ, և նաւեալ անտի յԱմիդէ՝ երթոյ յԵրզն-
կում, ուստի յամի 1605 զայ երկրորդ անգամ՝ ի սկիզբն օգոստոսի
ի Սալմաստ, ի 6 նոյեմբ ամսոյ լինի մեծ պատերազմ յափունս
Որմեայ ծովուն, պարտութիւնն և փախուստ, և մահ յԱմիդ յ'2
դեկտ. պեր 1605 ամի:

1 Խաւ թարգմանութիւն թղթոյ թագաւորին ասէ զամսնէ.
. Abbiamo determinato di mandar ora costì l'onorato fra
i pari e simili suoi Chogia Chieos, mercante cristiano Zul-
falino; così per fare questo complimento a lei come anco
per fornirsi di là di alcune robe e merci che fanno biso-
gno per uso della nostra real Corte.

2 Io Chogia Seffer figliuolo di Chogia Iadigar, Armeno
Zulfalino, agente del serenissimo re di Persia . . .

Io Ismail Zulfalino testimonio della ricevuta.

Io Codis Armeno testimonio come sopra.

3 Հաւանութն նախապր Ապրոյիսից աղնաւալոց տոհմի:

միջնորդաց քաղաքին: — Յիշին զայնու ժամանակաւ (1633) ճոխ վաճառականք Ջուզայեցիք (յանուանէ),

137. Մահարձան Սուրբան վաչէի (տ. յէջ 137).

Խօձայ միտսի Խաչատուր, Խօձայ Շերոմ, Խօձայ Շարլատ, Խօձայ Փիրիգուլ, Խօձայ Էյվազ, և այլն:

1 Ի մահադիրս վենեակոյ Actial կամ Aciar գրի տնուն սորա պապէս. 1637, adi 9 Genaro. — Actial Armeno d'anni 70 in circa, ammalato da febre et cataro, giorni 15; visitato dal medico Agapito կամ Agabieto. Յայլ գիւտնադիրս և ի կոտակէն՝ գրի Ectiar, ուլ և Vetiar del qm. (որդի) Giovanbacs.

2 Miei nepoti, cioè Pietro, Agapiri et Zuchias figliuoli de miei fratelli, che partino egualmente trà di loro: ma il primo di essi che venirà et che capiterà di qua, a quello sia consegnato non solo essi Reali 700 ma tutta la mia robba; cioè due *Sanduchi* overo cassette de *Smaltini* in mazzi 641; oltre le quali vi sono mazzi di *Collane* delli stessi *smaltini* N°. 186, cioè quatro dozene per mazzo. Et trovando anco creditor di *Balli* de Zuane Armeno *sanzer*, di Reali 106 $\frac{1}{2}$, anco questi lasso alli miei nepoti a tutti egualmente.

Ի սկիզբն 1637 ամի (յ' 2 յանուարի) վախճանեցաւ անդ ի վենետիկ ի տան Հայոց, Եղիկեար ¹ որդի Յովնան բէկի. 70 ամեայ, կտակելով (յ' 3 յանուարի) և աւանդելով ի ձեռս Մարկոսի որդւոյ Մարտիրոսի, 700 բէալ դրամ՝ եղբորորդեաց իւրոց, Պետրոսի, Աղափիրի և Սուքիասայ, և որում ի նոցանէ վաղ եկեացէ այսր՝ զվաճառան 641 որցակ խճապակոյ (*Smalto*) և 186 քայռամանեակս ի նմին նիւթոյ, և այլ պէսպէս ինչս ², հասարակ բաժանելիս ընդ երեսին եղբորորդիսն. և վասն գերեզմանի թողմանն ի Ս. Գեորգ կղզեվանս՝ թողոյր 30 դուկատս, յանձնելով զամենայն՝ հայազգի միջնորդաց քաղաքին. և այսպիկ վկայութեամբ Բարսղի որդւոյ Գեորգայ և Պալի միջնորդի որդւոյ Յովնաննու: Բայց արդ թողեալ զցրուեալոն Ջուզայեցիս, դարձցուք անդրէն յամայացեալ բուն նոցին:

163. Անյնիւնի սէր հայրենական վայրաց՝ Թէպէտ յօժարեցուցանէր զբազումս ի զաղթելոցն՝ դառնալ անգրէն ի նոյն, այլ սակաւուց ոմանց յաջողեաց Թաքլստեամբ և յամառութեամբ՝ որպէս հաստարմատ տունկո՝ կռուիլ մնալ ի կարկառոյտ դերբուկսն, և ոչ իսպառ թողուլ իբրեւ անկինդան և մեռեալ յաւիտենից զայնքան խնամով զգուեալ զոգն: Աւանդեն, եօթն արանց միայն թողեալ անդ Շահ Աբասայ ի պէտս նաւավարութեան անցից ընդ Երասխ, և ի նոցանէ աճեցեալ, և ի կէս ԺԺ դարուս յարեալ ի նոյնս նորոց զաղթականաց, որովք են արդ ի Հիմն Զուդա տունք Հայոց 80, և ոգիք իբր 800, բնակեալք սակաւուք ի Մ. Հս. աւերակաց նախնի շինին. առ որս խոտորեցան բազումք յուզեւորաց գիտնոց՝ ակն արկանել իբրև ի յիշատականոց մի մեծ, կամ ի ժանօթութիւն խանձարոց ճոխիցն սերունդոց, զորս տեսանէին առ երի մայրաքաղաքին Պարսից (ի Նոր Զուղա), և յիշեն պէտպէս տեսութեամբք. և շատք ի քննողացն են ազգաւ Փռանկք: Մի յառաջնոց անտի տեսողաց է Պուլէյ - լը - կուլ, յառաջ քան ըզկէս ԺԼ դարու, որ և ազաւ յերի աւերակացն (ի 35 նոյեմբ. 1647), և եզիտ հիւրընկալութիւն ի վարդապետէ տեղւոյն ³, Յետ իբր 12 ամաց (1639) էանց ընդ այն Բուլիէ (*Pouillet*), որ ի նշմարացն զուշակէր ⁴ մի յաւէտ բարեշէն քաղաքաց կողմանցն եղեալ զայն. տունքն համակ քարաշէնք, որ հազուադիւս է ի Պարսս, և հասարակաց տեղիքն ընդարձակք. նշանակէ և զգիրսն, ի միջի կրկին ափափայ ժայռից զետեղեալ շուրջ թատեր ձեւով,

3 Un village appelé *Eski Usul'a*, en françois *Le Vieil Usul'a* . . . A peine fusmes nous campez, que le Vertabète nous envoya un mouton bouilly tout entier pour faire *Korban*. Le Kiarvanbachi le fit distribuer à ceux de la Karavane, et ensuite fit faire la queste pour l'Évesque. Je reconnus que leur costume n'estoit pas de donner ce qu'ils vendoient. --- BOULLAYE LE GOUZ.

4 Les vieux vestiges de ceste ville marquent qu'elle a esté des mieux basties de ces quartiers - là: les maisons y estoient toutes de pierres, qui est une chose assez extraordinaire en Perse, et les lieux publics raisonnablement grands. La situation de ceste ville est enfermée entre deux grands rochers escarpez, et plus droits qu'une muraille, qui lui servent de closture, et qui s'arrondissent comme un amphitheatre, en sorte qu'il n'y a qu'un pas-

որոյ երկրորդն ծագքն անձուկ ելք էին գետաձորոյն՝ ընդ որ լաստիւ անցանն : — Դաւեոնիէ որ յամի 1668 (փերր.) էանց ընդ նոյն ճանապարհ՝ նոյնպէս գրէ զգիրսն, այլ զլինուածսն՝ ըստ մնացորդացն և ըստ գրիցն գուշակելով՝ ոչ գեղեցիկս ինչ համարի ելեալ, գթարինն անտաշս և անկիր կուտեալս, և զքնակարանս նման նկըղից քան տանց, յորոց չափք էին ի հիւսիսակողմանն. վասն պարարտութեան չրլակայ սահմանացն՝ եկեալ բնակեալ էին յայնժամ գերդաստանք ինչ Հայոց և կէին յանդարտութիւն : Եւ զկարաւանատունս զոր երկուստեք կառոյց խօնայ Նազար՝ քալանդարն Հայոց (Նոր Զուղայ) ի յիշատակ հին հայրենեացն, ծախեալ աւելի քան 100, 000 վահանագրամ, և ոչ կարաց աւարտել, կանխելով մահուն : — Միւս եւս անուանի փառնկ ուղեւոր տեղագրող, Շարտէն, որ յետ սակաւ ամաց (1673, ապրիլ 13) ետես, անուանէ թուրք կոչմամբ Էսկի շուլֆա, Esqui Sulfa, և համարի ըստ ոմանց զհինն Արիամնէ. և արդարեւ հին, ասէ, զի համակ աւեր և տապաստ կայ, և ոչ ինչ ճանաչի ի նմա, բայց որ երբեմն մեծութիւնն. անցքն ի բնէ դժուարինք և ամուրք ըզգուշացեալ էին բազում բերդորէիք. թէպէտ և 4000 տունս ասէին եղեալ ի նմա, այլ հազիւ կիսով չափ գուշակեն աւերակքն, և այնք ծակտիք են և քարայրք ի լերինն փորեալք, պաճարաց պատշաճաւորք քան մարդկան ի բնակութիւն. Թուի (նմա) Հինն Զուղա անբեր և անգեղեայ եղեալ քան զամենայն երկիր, ուր ոչ ծառ տեսանի և ոչ բոյս, թէպէտ և մերձաւոր սահմանքն բարեմայնք և արգաւանդք իցեն, այլ սա համակ քարուտ և ցամաք. բայց դիրքն գեղեցիկք իբրեւ զուրլ թատեր. բնակեալ էր յայնժամ յ30 տանց Հայոց². — Հայրենաւ կից քոցա Հ. Վիլլոր Բիսուսեան ետես գտեղիս յամի 1688 (1 փերր.) և նոյնպէս վկայէ զգիրսն մահկանայն և Թատերաձեւ յեղերս Երասխայ, հզօր ամրոցաւ յափափայ քարաժեռի և կործանեալ կամրջաւ³ :

Եւս Փառնկացս յամի 1694 (19 յունիսի) իտալացին Ճեմսլի՝ յանցանքն ընդ Երասխա՝ ետես զաւերակա

Զուղայի, և կոյտ մի կաւոյ կոչէ և ստորերկրեայ այրից. կործանեալ էին և կարաւանատունքն շինեալք ի խօնայ Նազարէ. բնակէին յայնժամ սակաւք ոմանք ի Հայոց, վասն պատուականութեան մօտակայ երկրին⁴ :

Յիշատակի և ի մերայոց զայսու ժամանակաւ Զուղա, ոչ միայն բնակեալ այլ և առաջնորդ ունելով յետ կիսոյ Ժէ դարու՝ գերախաւոր եպիսկոպոսն Յովնաննէս, որ ուսուս յիտալիա զարուեստ տպագրութեան և եմպօ ի Նոր Զուղա. ուստի յետ տպագրութեան այլ և այլ զըրոց՝ կարգեցաւ ի Փիլիպպոսէ կաթողիկոսէ առաջնորդ Ամենափրկիչ վանաց տեղւոյն. և եղերական մահուան հանդիպեցաւ ամենայն վանականսն, յանիրաւ որակաւութենէ Քանկարլու թուրքի միոյ, (յորմէ փրկանս տալով զերծուցեալ էր զգուստր տառապելոյ ուրուք, և զորդի նորա պահէր ի վանսն). սրիկայիւք մտեալ անօրինին ի վանսն խողեսողեաց զամենեւին և յաւարի առեալ զանթոսն ի բաց չոգաւ : Իսկ զիւղականացն ոչ զոք տեսանելով ելեալ ի վանացն յաւուրց հետէ, « ելին ի » զլուխս բարձր քարանցն՝ որ ի վեր քան զվանքն, և տե » օին փայտեայ տեղան ի վերայ դրան եկեղեցւոյն, և ի » վերայ նորա հաց և խորտիկ և պնակ գինւոյ և բաժակ, » և արք երկու անկեալ յերկիր. ծանեան թէ սպանեալք » են. և ազդ արարին գեղն, և զրոհ տուեալ գեղն և » եկին բազումք, բերելով ընդ ինքեանս սանդուխս. և » կապեցին երկու և երեք ի մի, և ելին ի պարիսպն. և » զոմն իլուցին ի մէջ պարսպին, որ երաց զդուռն, և » մտին ի ներքս. և տեսին կոտորեալ զամենայն բնա. » կիչս վանիցն և աւար առեալ զամենայն ինչսն. և » ազդ արարին իշխանին Նախնուանայ, և նա հրա » մայեաց թաղել զպանեալսն. և ապա որոնեցին ըզ » գողսն և գտին. բայց ոչ ինչ կարացին առնել, զի հա » ւատարիմք բազումք ունէին, այլ փոքր ինչ յանթոց » եկեղեցւոյն դարձուցին յետս, և այլն ամենայն կո » րեաւ : » — Եւ զսա (ոչ յանուանէ) Հ. Հոդ, (P. Alex. de Rhodes) քարոզիչ Բիսուսեան, որ յանցանքն ընդ Զուղա յամի 1648, հրաւիրեցաւ ի Վարդապետն ի

sage fort estroit aux deux extremités de la ville, qui n'a guère plus de largeur que le lit d'un fleuve passablement grand, le quel traverse ceste ville, et que l'on passe avec un baq. — POUILLET, II. 159.

1 Zulfa... est une ville pressée entre deux montagnes, où passe l'Aras qui laisse très peu de terrain de costé et d'autre... Ny par ce qui en reste ny par son assise on ne voit pas qu'elle ait jamais eu aucune beauté : les pierres estoient grossièrement assemblées sans ciment, et les bastimens ressembloient mieux à des caves qu'à des maisons. Le costé du nord-ouest estait le plus habité, et il n'y avoit presque rien d'autre. — TAVERNIER, II, 46.

2 On a veritablement raison d'appeler celle-ci Vieille, car elle est toute ruinée et abbatue, on n'y connoit plus rien, excepté la grandeur qu'elle avoit. Elle estoit située sur la pente d'une montagne, le long du fleuve et sur les bords. Les avenues, qui sont naturellement difficiles et fortes, étoient gardées par plusieurs forts. La ville avoit 4000 maisons, à ce que disent les Arméniens ; cependant à en juger par les ruines, il n'y en pouvoit pas avoir la moitié, encore n'étoit la plupart que des trous et des cavernes, faites dans les montagnes, plus propres à retirer

des troupeaux qu'à loger des hommes. Je ne pense pas qu'il y ait au monde un endroit sterile et plus hideux que celui de Zulfa la Vieille : on n'y voit ni arbre ni herbe : à la verité il y a dans le voisinage des endroits plus heureux et plus fertiles, mais toujours est-il vrai qu'il ne se peut voir de ville située en un lieu plus sec et plus pierreux. La figure en étoit belle en récompense, ressemblant à un long amphithéâtre. Il n'y a présentement qu'environ 30 familles qui sont toutes arméniennes. — CHARDIN.

3 C'étoit une ville de 3000 maisons, rangées en amphithéâtre et en forme de croissant le long des bords de l'Araxe, avec un fort château sur un roc escarpé, et un beau pont sur le fleuve qu'on ne passe plus aujourd'hui qu'en bateau. — Voyage d'un Missionnaire, 181.

4 Zulfa oggidì si può dire affatto disabitata... Quello nondimeno che ne rimane sotto aride pietre a sinistra dell' Arasse, fa ben conoscere non essere stata città molto ragguardevole, essendo un mucchio di fango e di caverne fabbricate sotto terra... E intanto v'abitano que' pochi Armeni, in quanto che un miglio indi lontano v'è un ottimo e fertile terreno. — GEMELLI, II. 20.

վանսն, մնալ անդ ամիսս ինչ, ոչ էսոռ յանձն, և յետ մեկնելոյն լուաւ զեղերական կատարած նորին ¹:

Յիւն և յամի 1678 ի Զուղա Գրիգոր նորընծայ եւրէց, և Յովհաննէս կրօնաւոր: Յաւուրս պատերազմաց Դաւթի Բէկի ընդ այլազգիս՝ եկին առ նա, և « որդիքն « Մաղամէլիքին Զուղայու », ի նիզակակցութիւն: — Աբրահամ կաթողիկոս ի շրջագայութեանն յուխտս և յերթալն առ Նատիր Շահ, հանդիպեցաւ « ի Հին Զուղայ, ուր կայ, ասէ, մեծ և զարմանալի կամորջն եւրէք — տակ, բարձր և հիանալի տեսողացն, զոր (ուր) » Մեծն Շահապաղն գայ ի ժամանակին զԶուղա քչեաց, » և այժմ աւեր կայ, և ճանապարհորդք նովաւ անցաւ » նեն ի Զուղայու և գնան ի Թաւրիզ »: — Թողով յիշել զայցելութիւնս յետին ուղեւորաց, որոց տեսութիւնք ոչ ընծայեն նոր ինչ, յիշեցից զՏիւպուայն միայն, որ դարու միով յետ յիշեալ կաթողիկոսիդ եկն և ագաւ ի Զուղա (1834, յ'8 ապրիլի) ի տան Վրթուն կամ Յարութիւն Մէլիքի որդւոյ Ստեփան Մէլիքի ²:

164. Զիք և ոչ մի շինուած կանգուն մնացեալ ի Հինն

Զուղա, այլ ամենայն խառն ի խուռն իմն կուտեալ յանձուկ և ի դժուարին ձորավայրի, ընդ որ ամենայն տեսողք զարմանան՝ եթէ զիարդ մարթ էր այնքան հազարաւոր ընտանեաց բովանդակիլ և բնակել: Կամ զիարդ իսկ անցեւորած առնել յափափայն: Ի կոյտս աւերակացն յընդարձակութենէ որմոցն գուշակին երկու մեծ շէնք իբրու կարաւանատունք: և մերձ յԵրասխ՝ բաղանիք մի կամարակապ սրահօք և սենեկօք, որոյ երեսին և լուսամուտք և աւազանք: — Սակաւօք հեռի անտի է ուր քարաբլուրն յորոյ գազաթան Ամենափրկիչ վանքն և եկեղեցին փոքր, այլ վայելուչ քարաշէն, կամարակապ, գմբեթաւոր, երկխորան, երկգումբ, ունելով և ժամատուն փոքր երկսիւն, և շուրջ խցկունս և այլ շինուածս, և պարիսպս: Ոչ միայն ի յիշատակ տաճարիս կանգնեցաւ Ամենափրկիչն Նոր Զուղայ, այլ և աւանդեն ի հողոյ և ի քարանց հնոյն փոխադրեալ և խառնեալ ի շինութիւն նորոյն: Երկուստեք դրան տաճարին են խաչվեմք, ի միում արձանադրեալ յամի 1894, ի միւսում յամի 1873:

Սուրբ Խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս փրկութեան Թէոդոսին. Թ. ՌԻԳ.

† Խաչս յիշատակ է Խօջայ Էպրումի. Խօջաջան Աղաբէկին . . . Խօջայ Նազար բէկի. Թ. ՌԻԲ.

Կսն և այլ խաչքարինք ագուցեալք ի ճակատ տաճարին և ի հարաւոյ նորին մերձ ի պարիսպն մեծամեծ խաչ-

արձանք, ի միումն գրեալ յամի 1846, և յայլ ի մերձաւոր նորին յետագայ ամս.

Կանգնեցաւ Խաչս բարեխաւս Իգնատիոս ար(եղայ)ին. Թ. ԶՂԵ.

Են անդ և մատրանածն շիրիմք, է որ անաւեր և է որ կիսաւեր, և խաչվեմք մանրաքանդակք, հանդերձ Թուա-

կանօք հանգոյն վերողրելոյն զկիսով ԺՁ դարու. որպիսիք են յետագայդք.

† Խաչս յիշատակ Մաթէոսին եւ ծնողացն Թադէոսին . . . Թ. ԶՂԹ.

† Կանգնեցաւ Խաչս փրկութեան հոգւոյ Տէր Հայրապետ եպիսկոպոսին ևւ իւր ծնողաց. Թ. ԶՂԴ:

† Խաչս յիշատակ է Խաչատուր արեղին, վարդապետին Տէր Պետրոսին եւ ծնողացն Մերուրին (?), Ա. Արդունին. Թ. ԶՂԹ:

† Խաչս յիշատակ Մանուէլ արեղին. Թ. ԶՂԹ:

1 Un célèbre docteur parmi les Arméniens de ceux qu'ils appellent *Vartapiètes*, avait bâti une église sur une montagne voisine, et y avait beaucoup de réputation, vivant en ce lieu désert, éloigné du commerce des hommes, il avait été autrefois à Rome où l'on disait qu'il avait bien amassé de l'argent. Aussitôt qu'il sut que j'étais arrivé à Julfa, il me vint voir avec beaucoup de courtoisie, et voulut à toute force que j'allasse visiter son église: il me pressa de m'arrêter quelques mois avec lui, me pro-

mettant qu'il mènerait à Rome avec assurance; je l'en remerciai, parce que je me tenais bien plus assuré avec ma caravane d'Arméniens . . . Quelques jours après que je l'eus quitté, les Curdes croyant qu'il était venu de Rome avec la bourse bien garnie firent un complot pour l'aller massacrer la nuit, pour avoir de l'argent: ce qu'ils firent, et tuèrent tout ce qui rencontra dans sa maison.

— P. Alex. de RHODES, Voyages et Missions.

2 DUBOIS, IV. 33.

Յարեւմտակողմն մահարձանաց վանացս հոսի աղբիւր
ի վիմէ ի միջի ծառաց, և անցեալ ընդ քարափոր ա-
գուգայս իջանէ մինչեւ յափն Երասխայ ոռոգանել զայ-
գիս վանատեղոյն, զոր կոչեն Վանքի Երակոտայ քաղ
(այգի)։ — Առ դրան հին աւանին արտաքոյ և յերի նո-
րոյն՝ կայ աւերակ այնր սգասարաս Ս. Աստուածածին

եկեղեցւոյ, որում՝ լալով յանձնեցին բռնաբարեալ գաղ-
թականքն Զուղայի գրանալիս այլոց եկեղեցեաց և ըզ-
տանց իւրեանց. որմն մի միայն նորա կարմիր կոփածոյ
քարամբք մնայ արդ յառակ յիշատակի, և գերեզմանք
հնացեալք շուրջ զնովաւ, գեղաքանդակ խաչվիմօք. որոց
միոյն արձանագիր է այս.

Սուրբ Խաչս յիշատակ Ղարդաշին, Վասաթին, Խաթունին հոգուն. ԹՎ. ՌԼ.

այսինքն յամի 1599. — Ի հիւսիսոյ եկեղեցւոյս ի սե-
պացեալ քարափանն Երասխայ երեւին պարիսպք և բնա-
կարանք և մատուռն մի յանուն Ս. Աստուածածնի, կա-
մարակապ կանգուն հանդերձ սեղանան. սա թուի

կաշեցեալն Վերին կաթան Աստուածածին, զորոյ գրանա-
լիս աւանդեցին ստորնոյն. Առ դրամբ սորին եւս կան
ազուցեալ կամ գերծ խաչվէմք արձանագրեալք և ան-
արձանագիրք. որպէս.

† Աստուած ողորմի Աղամալին.

† Խաչս յիշատակ է Մկրտչին. Աստուած. . . . ԹՎ. ՌԼ.

† Խաչս յիշատակ Սահակին:

Քարաժայռն բարձրակարկառ որ յարեւելից մատրանս՝
կոչի Աստուածածնի քաղ. — Յարեւմտից կուսէ սորին
ամբարձեալ քարալեւան կրէ զբերդն Զուղայի, զոր և
Դարպագրի գլխի քերդ կոչեն. զի ստորեւ նորա և առ
ափին Երասխայ եղեալ է մեծ Դարպաս, որոյ դոյզն ինչ
մասցորդք նշմարին. յորոց մի համարելի է և քարակոշ-
կոռ մի ի ջուրս Երասխայ գլեալ, Շահ — քախքը կոչե-
ցեալ, որպէս եթէ տաճար լինել սպարանից Խօջայ Խա-
չիկի, և անդ բազմել Շահ Աբասայ ի խնջոյս, և ընդու-
նել ոսկեզէն սկուտեղը մրգունս ոսկեզէնս. Եւ զի արդ
շուրջ զկոշկոռովն յըջան առնուն ջուրք գետոյն՝ կոչեն
Պտրտան. և անդ ասեն արկեալ գրանալիս ցանկալեացն,
յորոց արդեօք պատկառեալ գետոյն՝ սպաս հարկանէ
անդադար պարսոյիկ խուժանաւ ալեացն. — Ի միջի ա-
ւերակաց Զուղայ երեւին և տեղիք Ս. Գեորգ և Ֆրանկի
եկեղեցեաց. յայս անուն, (որ նշանակէ զեկեղեցի կա-
թողիկ կամ Միաբանող Հայոց), կայ և այլ եկեղեցի
յայն կողմն (ի հարաւոյ) Երասխայ, սրածայր կաթողի-
կէիւ, վասն որոյ Պոմբոյզ կամ Պօթօզ կոչի, մերձ ի կիս-
եզծ Լարաշանատունն շինեալ ի Խօջայ Նազարէ. որոյ
հանդէպ ի հիւսիսակողմն կայ զոյգ նորին, երկոքին եւս
սրբատաշ քարամբք¹. Ի միջի երկոցուն սոցա արկեալ էր
Երամուրջն մեծ և հիւսնալի, զորոյ առաջին շինութիւն ու-
մանք Պոմպէի ընծայեն. չորեքին մոյթք կամարացն եւեթ

նշմարին արդ վերամբարձք ընդ ջուրսն, և զամենայն
ուղեւորաց գերեն հայեցուածս. համակ կոփածոյ քա-
րամբք շինեալ էր, շորիւք կամարօք 80՝ բացուածով, եր-
կուքն ի ցամաքի էին և երկուք ի վերայ յորձնեռանդն
ջրօցն, զորս առ ի նուաճել՝ ստուարակարկատ յոյժ հա-
րուտեալ էին խարիսխքն, որպէս և ցարդ երեւին. Արդ
նաւակաւ լինին անցք ընդ գետն մաս ի կամրջատեղին:

Մերձ ի կամուրջն և յեզր Երասխայ կանգնեալ կայ ա-
ղիւսակերտ կամ կարմիր կակուղ քարամբ աշտարակա-
ձեւ շինուած երկյարկ, պարսիկ ոճով, կիշիստան կոչե-
ցեալ (վարդոց), և Գմբէթ օրիորդի Գիւնգեզ — ի — տոպա-
տէր. զօրիորդդ այդ համարին ոմանք ի լինել դուստր
Խօճայ Նազարի. 12 սնկիւնի է վերին յարկն, պէսպէս դը-
րուագք. ստորինն քառակողմն, ընդ որ մուծանէ դուռն
ի կամարակապ սենեակ, ունելով ի վերոյ գլանաձեւ ծակ
կամ բացուած. ընդ որ հայեցեալ ետես ոմն յուղեւորաց
ի սկիզբն դարուս, աղանիս բունեալս ի վերնաշարկին:
— Առ դրան Ֆռանկի եկեղեցւոյն՝ որ ի շինամիջին՝ ի
գեղեցիկ կճեայ տապանի թաղեալ կայ Խաչապապա
ճոխ Զուղայեցի, զոր ետ սպանանել Խիւտապէնտէ Շահ
յամի 1581. որպէս վկային արձանագիրքն, զոր անիոյթ
արարեալ է ընդօրինակել ազգային քննողաց տեղոյս, և
օտարազգին Տիւպուս փոանկ Թարգմանութեամբ ըն-
ծայէ, յորմէ վերափոխմբ ի հայ.

Այս է տապան հանգստեան Պարոն Խաչապապայի, որ յանիրաւի մատ-
նեցաւ ի ձեռս անհաւատից. Աղաչեմ որք ընթեռնոյք յիշել զիս յաղօթս.
Դարձեալ աղաչեմ յիշեցէք զիս ի սուրբ յաղօթս ձեր, զի եւ դուք յիշես-
ջիք առաջի դառնինն Աստուծոյ. Հանգեալ ի թուին ՌԼ. Հայր մեր:

¹ Տիւպուս ոչ զմեծ Խօճայ Նազարի որ առ Շահ Աբասու, այլ
զայլ ոմն առ Թահմազ Ղուլի խանիւ ստէ շինող կարաւանա-

տանցս. յայտ է ինչ սխալի զի փռանկ ուղեւորքն բաղում ամբ
յառաջ քան զժամանակս Թահմազ Ղուլի խանի յիշեն զոյգութիւ:

165. Այսպիսի են ծանօթ մնացորդը հասարակաց շի. նուաժոց Չուղայի. իսկ ի տունն որ առ հասարակ սփռեալ են յեզերս գետոյն և ի փուլս ձորոյն, յափափայ քարաբլուրս և ի խոռոչս, չերեւի նշանաւոր ինչ կամ անթերի. չիք ինչ կենդանի ի բնակարանս անդ, ասէ Տիւպուա, բայց կարիճք մեծամեծք քան զսովորականն, որք գրեալ է յամենայն ամի խայթեալ սպանանեն զմի ոք ի բնակչացն¹: Քննասէր ուղէգիրս այս և այլք ամենեքին, որ պէս տեսաք, աննշանս ինչ վկայեն գրնակարանս, որ չափ ինչ արտաքուստ նշմարէին ի դոյզն՝ մնացուածոցն, այլ ոչ նոյնպէս և զհանգստարանս մեռելոց. միաբանին աստանօր ամենայն տեսողք տեղւոյն յամենայն ազգաց՝ ի զարմանս և ի պակուցումն, ընդ համափիւռ տարաժութիւն խուռն բազմութեան կարմրաքար և գորշագոյն

գերեզմանացն, ընդ արեւմուտս կոյս քաղաքաւանին, արտաքոյ պարսպացն, զորս նմանեցուցանէ ոմն Հնձոց որայից. և բազմաց յառաջին ակնարկութեան ի հեռուստ՝ կարծեցան բանակք բազմութեան զօրաց հակա տելոց. զի են իբրեւ 3000 և աւելի, և ըստ ուղեւորի միոյ, ի կէս Ժէ դարու, աւելի քան զ 10, 000². յուրեք երկայնաձեւք են, 7'—9' բարձրութեամբ, կոթողեալք ի սնարոյ տապանի հանգուցելոցն, և ոմանք խոյաձեւք. զատ յարձանագրացն և գեղաքանդակ դրուագաց զարդուց, ունելով ոմանց և պատկերքանգակս խորհրդաւորս կամ այլաբանականս, կիրպարանս հեծելոց, և կամ բազմելոց ի խրախճան, սպասաւորաց և մատուակաց առ ընթեր կայով և գուսանաց, և այլք պսպիսիք³. յորս նշանաւոր է մեծ խոյաձեւ չիրիմ Մանուկ Նազարի.

Այս է հանգիստ Մանուկ Նազարին ԹՎ. ՌԻԷ.

Թուականդ է 1578—9 ամի. իսկ Թաղեալն համարի նախահայր մեծատուն տոհմի Լազարեանց հիմնողաց ուսումնարանին կամ ճեմարանին ի Մոսկուա: Չընտիրս ոմանս ի քանդակազարդ տապանաքարանցն (չորք

կամ հինգ) յամի 1871 բարձեալ տարան ի Թանգարան Տփղիսու: Գտանին և մատրանաձեւ չիրիմ, որպիսի է խօջայ խաչկի, որ Թուի որդի Մանուկ Նազարի, յորոյ խաչվիմի գրեալ է յամի 1604.

Սուրբ Խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս մեծ եւ անուանի քաղաքապետ Խաւջայ Խաչիկին, որ ի ՌԾԳ Թուականին հանգեալ ի Քրիստոս. Խաչս յիշատակ Խաւջայ Խաչիկին եւ կողակից Մարիամին:

Եթէ մանր որ քննէր՝ սրբելով զվէմն և վերծանելով կամ լուսազրելով, մարթ էր արդեօք բովանդակ գրեցոյ մի յօրինել և վերականգնել այնու զյիշատակ անբաւ մեռելութեանց: Սակաւք յոյժ ի բազմաց անտի գտեալք՝

կարգեցան աստանօր. ընդ որս և լուսատիպ պատկերք ոմանց՝ յորս աշխատութեամբ նշմարեցի աւելի կամ նուազ մասամբ զգրեալսն, և եթէ ոչ վրիպիմ՝ նա և հին Թուականս ԺԲ դարու:

† Այս է նշան փրկութեան բարեխաւս Խուամարզէ հոգոյն. (Տես ԹԻւ 124).
† Խաչս յիշատակ է Մարիֆարին (?) հոգւոյն. ՌԻԳ.

1 Tout autour, jusqu' à un verst de distance sur le bord uni du fleuve dans les ravins, sur les rochers pittoresques et contre leurs parois escarpées, sont disséminées les habitations, à demi-écroulées, à demi-enterrées, à demi-lavées par les pluies, à demi-entraînées par les torrents. Il n'y reste de vivant que le terrible scorpion noir de Djoulfa, plus grand et plus venimeux que les scorpions ordinaires... A ma grande surprise, je ne trouvais aucun des édifices de Djoulfa très-remarquables soit par la richesse, soit par la majesté de son architecture; l'incendie qui causa leur ruine les a trop maltraités. Toutes les maisons étaient en pierres de grès bigarré, liées avec de l'argile rouge. Les églises étaient un peu mieux construites, mais sans approcher du luxe ordinaire des églises arméniennes. — DUBOIS. IV. 26.

2 Հ. Հոռք Թիսուսեան տեսեալ յամի 1648, գրէր այսպէս. Hors des murailles de cette ville qui maintenant n'est qu'un desert, je vis un beau monument de l'ancienne piété des Arméniens. C'est une campagne fort étendue, où il y

a pour le moins dix mille tombeaux de marbre, merveilleusement bien travaillés. Sur chacun, on voit une grande pierre de marbre blanc de douze pieds de hauteur et huit de large, gravé de plusieurs belles figures, et au dessus une grande croix. Cette grande quantité de marbres est fort belle à voir. — P. ALEX. DE RHODES.

3 C'était dans leurs tombeaux que les habitants de Djulfa mettaient leur gloire et leurs richesses... Est il rien de plus beau que ces milliers de pierres sépulcrales dressées et pressées à côté les unes des autres comme une riche moisson d'épis, et qui recouvrent une grande étendue de terrain le long de l'Araxe. Ces pierres ont 8 à 9 pieds de hauteur, et présentent un labyrinthe de morts, où les vivants, après trois siècles, peuvent venir trouver toute une génération dormant comme si elle venait de mourir la veille: car ces monuments en grès de Tarvagh, couverts de sculptures, d'arabesques, de bas reliefs, sont frais comme s'ils sortaient de la main des sculpteurs. — DUBOIS, IV. 76.

128. Շիրիմ իօնայ Մանուկ Նազարայ.

† Սիրական Գրիգոր. Թ. ՌԻԹ.

† Սուրբ Խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս մանուկ Գրիգորին. Թ. ՌԻԹ.

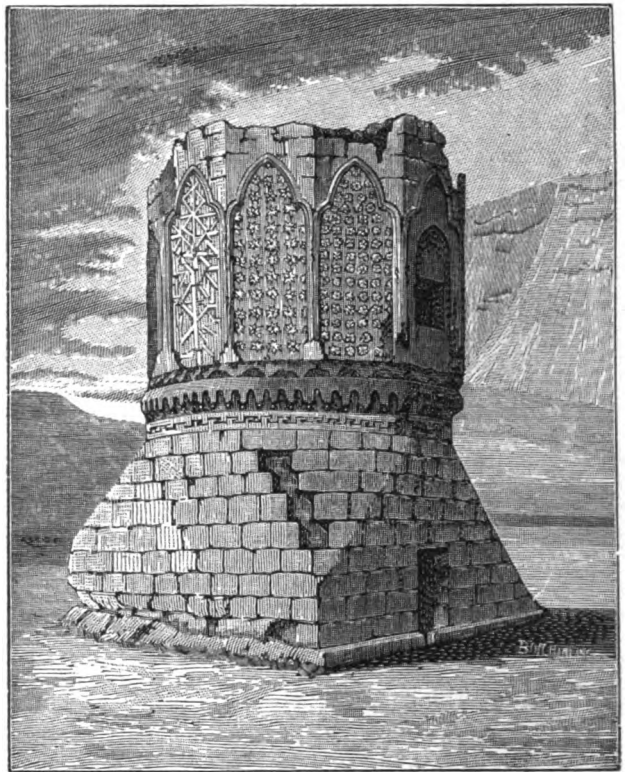
† Թ. ՌԻԿ. Խաչս յիշատակ է Գուհարի հոգուն.

† Սուրբ Խաչս յիշատակ է Աստուածատուրին. Թ. ՌԻ. Ի(սրայ)էլ կազմող.

† Սուրբ Խաչս յիշատակ է Աւետիսին. ԹՎԿՆ. ՌԻԶ.

129. Մանարձան ի Զուդա.

130. Կիչիստան. (տես յէջ 425).

† Ի Թվականիս ՌԻԴ. Սուրբ Խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս Սէրա-
նին հոգուն.

† Խաչս յիշատակ է Վարդազարին. Ղարիպ մնաց միայն. Միրաքն երեւոյ
ԹՎ. ԶՂԹ.

† Խաչս յիշատակ եւ բարեխաւս առ Քրիստոս փրկութեան հոգուն Խաւ-
շա Շիխէ ? Թ. ՌԻԿ.

† Գրիգոր վրդ. Թ. ՌԻԵ.

Այս է նշան տէրունական

Եւ բարեխաւս է փրկութեան ¹.

¹ Այս բանը փորագրեալ են ի խաչքանդակի մակարձանին, որ պատկերազրեալ է ի ԹԻԵ 426.

† Սուրբ Խաչս յիշատակ Խուժուլ — փաշին . Թ . ՌԻԷ .

† Սուրբ Խաչս յիշատակ Յովհաննիսին . Թ . ՌԼԱ .

† Սուրբ Խաչս բարեխաւս Աղա Փիրէ (կամ Քարէ) . Թ . ՌԻԱ .

† Թ . ՌԾԱ . Սուրբ Խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս Պարոն Յովհաննիսին հոգուն .

† Սուրբ Խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս վասն փրկութեան հոգւոյ Սալվար խանին .

Սուրբ Խաչս յիշատակ է Սալվար խանին . Թ . ՌԾԱ .

† Սուրբ Խաչս յիշատակ եւ բարեխաւս առ Քրիստոս Սալթան վալէ հոգոյն .

Զերեւի Թուական ի սմին, այլ նրբութիւն քանդակացն շատ ինչ ծանուցանէ . տես Թիւ 127 .

† Խաչս յիշատակ Յովանիսին որդոյն Մկրտչին .

† Սուրբ Խաչս յիշատակ է Պետրոսին հոգոյն .

† Սուրբ Խաչս յիշատակ Անդրիասին .

Զիք երկրայել եթէ հնագոյնք եւս քան զսոսին գտցին մահարձանք, ըստ ոմանց նա և յէ կամ Ը դարէ, այլ առ հնութեան և եղծման գրուածոցն, կամ առ ոչ մանր խուզարկութեան՝ ցարգ ծանուցեալքն հնութեամբ չան-

ցանեն քան զկէս ԺԵ դարու (ՋԺ = 1461), բաց յայն- ցանէ յորս նշմարեցի Ո Թուական, ԺԲ դարու նշա- նակ, և ոչ Ռ, որպէս այլքն . այսպէս և մահարձանն (Թիւ 128), որոյ այս է գրուած բաժանեալ յերկուս սիւնակս .

Սուրբ Խաչս բարեխաւս փրկութեան հանգուցեալ Գրիգորին հոգոյն . Մխիթ . . . նիսէ . . ՌԻ ԹՎ .

Սիւսենով ոմն ուսս որ առ մեզ իբրեւ 35 ամօք յառաջ տեսեալ էր զգերեզմանս Զուղայի, համարէր 3000 ար- ձանագրութեանց լինել ի նոսին :

Զճանապարհայն որ ի գերեզմանաց անաի տանի յԱ- մենափրկիչ վանս, քարաժայռ մի կայ սակաւ ինչ մար- դաձեւ, զոր ա՛ռւանին Կոզիկ Մամ, և ասեն լինել վի-

մատառեալ պառաւ մի՝ որ գողանայր զսոխ կամ զխստոր վանացն ¹ :

Ի նորաչէն գեղջ այժմեան Զուղայ չեիք ինչ տակաւին նշանաւոր . եկեղեցին Ս . Գեորգ՝ յանուն հնոյն և աւե- րելոյ, փայտայարկ է և անշուք . յորմն նորին հանգէզդ աւազանին ազուցեալ կայ վէմ մի արձանագրաւս .

Սուրբ աւազանս յիշատակ է Մխիթարի որդի Ովանէսին ի յարկս Սըր- բոյն Գէորգեայ Զօրավարին, ի Թուին ՌՃԼԶ .

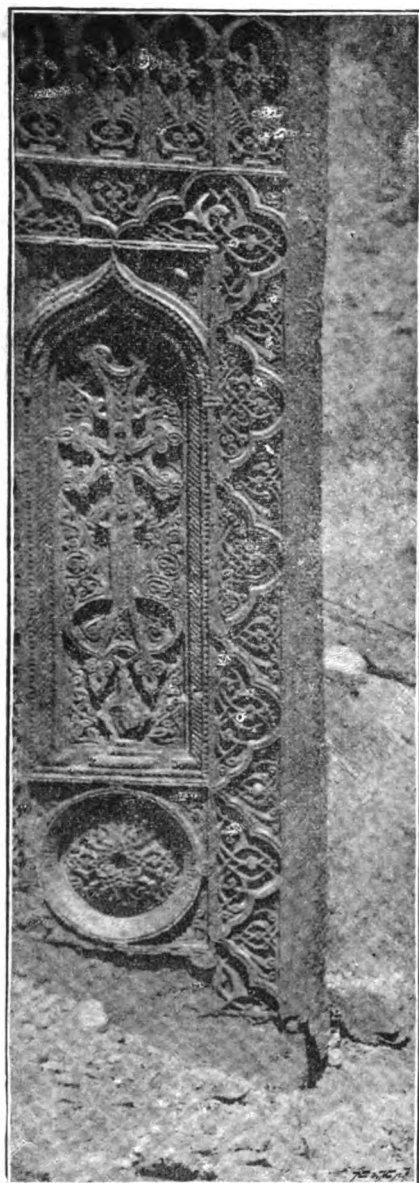
Հարկ ուրեմն է զի և եկեղեցիս այս հաստատեալ իցէ զայ- նու ժամանակաւ, այսինքն ի վերջին քառորդի ԺԷ դարու :

Յտրեւելից կուսէ աւերակացն Զուղայ անցանէ ար- քունի պողոտայն, և երկու մղոնաւ ի ստորեւ՝ ընդ գետն Երասխ (նաւակօք) . առ որոյ ափամբք երկուստեք հաս- տատեալ են մաքրատունք և մաքսատունք Պարսից և Ռուսաց . ի շինութեան են արգ և այլ կարեւոր իջեւանք

և պաշտօնարանք սոցա, որովք յուսայի է վերակենդա- նութիւն մեռելատիպ վայրացս, մանաւանդ եթէ յաջո- ղեացի ձգել մինչեւ այսր զերկաթուղին, որպէս ասի . և ի սակս այսոցիկ աճէ արդ բնակութիւն գեղջն, յորում իբրեւ 100 տունք են Հայոց ², որոց առաջին արուեստ է քարահատութիւն (երկանաքարի), ապա մշակութիւն և խաշնադարմանութիւն . կանայքն ճարտարք ասին ի հիւ-

1 Մեղու օրագիր, ԻԲ . 92 :

2 Ոմանք խուզազոյն գրեն զԹիւ բնակչացն :

131. Մահարձան մի Զուղայի.

սուած գորգոց և կապերտից: — Ի բնական կազմուածի երկրին նշանաւոր է ի սահմանս Զուղայ կարմրագոյն խճաքարն, և ի վերայ նորին գեղնագոյն կաւաքար, զանգեալ կմբրածեւ լումայիկ (nummulite) քարիւ. յորում գտանին քարացեալ ոստրէք և խխունջք բազմատեսակք, զանազան ձեւք որոշեալք Սպիտայ և յայլոց բնաբանից պէսպէս անուամբք, յորոց զսակաւս ի բազմացն յանդիման առնէ պատկերս, և ըստ նշանակեալ թուոցն այսոքիկ են ուսումնական անուանքն, զորս բացատրել դժուարին էր ինձ թերեւս և անօգուտ.

1. 1 ա. *Spirigera epigona* n. f.
2. 2 ա. *Nautilus convergens* n. f.
3. 3 ա. *Amplexus Henslovii* Miln. Edw.
4. *Amplexus corolloides* var. *geniculatus*.
5. 5 ա. *Zaphrentis Omaliusi* Miln. Edw.
6. *Macrocheilus* indetermin.
7. 8. *Michelina tenuisepta* de Kon.
9. 9 ա. 9 բ. *Amplexus cornubovis* Miln. Edw.
10. *Goniatites striatus* Mart.
11. 11 ա. *Amplexus cornubovis* Miln. Edw.
12. 12 ա. *Clisophyllum turbinatum* M. Coy.
13. 13 ա. *Orhoceras turritellum* n. f.
14. 14 ա. *Caratites tropitus* n. f.
15. *Polypora fastuosa* de Kon.
15. ա. *Ceratites Djulfensis*.
16. 16 ա. 17. 17 ա. *Chrinoiden Stielglieder Poterocrinus* ?
18. *Pecten Tortilis* Semenof aff.

Այսոքիկ և այլք յոլովք ըստ Սպիտայ բնաքննութեան՝ յանկենդանեաց հարըստութենէ. իսկ ի կենդանեաց՝ յառաջ քան զնա նշանակեալ էր Տիւպուա (Ի, 24.) զատ յայլոց և երկուս տեսակս իբրեւ սեփականս Զուղայի, կոչելով զմին *Schizaster Dulfensis*, զմիւսն *Helix Dulfensis*, կողղինձ պարունակածիւ, զոր ետես ի վերայ փնջից կորնդանի, և գեղեցիկ կապուտակ յակինթ ծաղկան՝ որ ի սորս ժայռիցն փթըթէր: Անժլատ շնորհք ամայութեանց, և սփոփիչք սգայիշատակ սահմանաց:

LIT. A. PELLIZZATO VENISE

ՔԱՐԱՅԵԱԼ ԺԺՄԱԿԲ Ի ՍԱՀՄԱՆՍ ԶՈՒՂԱՅԻ

Դ Ր Ո Ւ Ա Գ (Բ)

ՀԱՄԱՏԱՐԱԾ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

166. Յիշատակք և անուն իսկ Հնոյն Զուղայ, մանաւանդ եղբրական վախճանն կամ դադարումն յարաշարժ երթեւեկութեան համաշխարհիկ վաճառականացն այնուցիկ, խորամուխ իմն ազդէ զգացումն ի ծանօթս պատմութեան մերոյ, հաւասարեալ մասամբ գիպացն և արկածից՝ մեծամեծաց և վաղեմի բազմամբոխ և շահաստան քաղաքացն Այրարատայ, և մասամբ առաւելեալ քան զքնաւս. այնու՝ զի, (թէպէտ և զուրկ ի մեծաշուք յիշխանական և ի զինուորական փայլմանց նոցին), այլ աշաւոր լահալվաճառութեամբն ի փոքու սահմանի իւրում՝ և առանց արքունի կամ աստանիկ հովանաւորութեանց, թուի լուելայն մրցեալ և հանդիսացեալ ընդ նոսին. և այնու եւս, զի յետ ամենեցուն՝ յանկարծօրէն իմն երեւեալ է ինքնունակ հայաշարժ քաղաքաւան. մարթ է ասել՝ թէ և աւարաւն և աւերածով փակեալ զվերջին դրունս աշխարհամուտ քաղաքաց Հայոց. և դարձեալ այնու, զի մերձագոյն և նորագոյն է յիշատակութեան՝ ի շարս շահաստանացն այնոցիկ, ոմանց ամայացելոց և ոմանց այլափոխելոց։ Ի դէպ է իմաստասիրել կամ երեւակայել, եթէ հայկականն Տիր կամ Երմէս՝ զյետին կնիք թեւահղով ոտիցն՝ եթող ի Զուղա. որպէս և եցոյց կարծեմ փոքր ի շատէ կարգ բանից տեղագրութեան. և նոյն իսկ դրդէ զմիտս և հարկ իմն առնէ՝ աւագագոյն ակնարկութեամբ խնդրել զհետս նորին և ընդ բնաւ Հայս, կամ զհետս Հայոց ընդ բնաւ երկիր. զի շատ իսկ ծանուցեալ և հռչակեալ է յօտարաց՝ աշխարհաքաղաքացի գոլ Հայոյն, և ոգի կամ ընտելութիւն իմն բնածին ունել վաճառականութեան ի սկզբանցն և այսօր, և ի ժամանակի ինքնիշխանութեան և ի նուաճմանն յայլազգեաց. որոյ զի յետին կենդրոն կամ չուարան ի բնիկ ի Հայս՝ եղեւ տեղիս այս (Զուղա), պատշաճագոյն վարկայ աստանօր ղկայ առնուլ, և քննել զնշանաւորս զայս օեփականութիւն կամ հանճար հայութեան. բայց ոչ ըստ բազմադիմի տեսութեանց՝ յոր տարածեալ ձգէ քննութիւն պէսպէս գիտելեաց վաճառականութեան, (և վասն որոյ բովանդակ իսկ մատեան թերեւս չիցէ բաւական), այլ ըստ պատմական դիտման, և որչափ անհրաժեշտ հարկ իցէ ի ճառելն զվաճառակաւ նութենէ ազգի միոյ։

Աշխարհածանօթ գոլով վաճառասիրութեան Հայոց և երկրայածութեան, միտք քննաւէրք՝ իբրեւ ի համասփիւռ եզերաց՝ ի կենդրոն անդր ընթանան, ի բնիկ աշխարհ նոցին, գիտել թէ որպիսին ունիցի դիրս բարեպատեհէ ի բարգաւաճանս վաճառականութեան, հանգոյն աշխարհացն և ժողովրդոց համբաւելոց ի հնուն և

ի նորումս։ — Ի վերին երեսս ոչ երեւի Հայաստան զեւտեղեալ ի դիպողագոյն վայրի վաճառականութեան, հեռի կամ գէթ անհուպ գոլով ի ծովէ, որ համատարած և համաշարժ ճանապարհն է վաճառականութեան, և շահաստանքն կամ եմփոռոնք ծովեզերեայք՝ համամթեր շտեմարանք բերոց և գոյից ծագաց երկրի։ Սակայն անկ է յիշել, զի վաճառականութիւն ոչ ի ծովու ծնաւ, այլ ի ցամաքի, և առաջին առեւտուրք կամ փոխանակութիւնք վաճառուց՝ ընդ ցամաք եղեն. ընդ սա փորձեցան, բացան, զծեցան նախաշաւիղք վաճառականաց, օժանդակ ունելով արդարեւ՝ ոչ անագան՝ և զշարժուն շաւիղս գետոց, և յետ այնր առ սակաւ սակաւ կամ ահ ընդ ահ՝ մերձենալով, մխելով և յառաջելով ընդ ահաւոր ամայութիւնս երկդիմի ալեաց ծովու։

Առաջի ունելով զաշխարհացոյց քարտէս Ասիոյ՝ տեսանեմք զաշխարհս Հայոց ընդ միջերկրեայսն, այլ ոչ շատ հեռի ի ծովուց, մանաւանդ եթէ միանգամայն նկատեսցուք զՄեծ և զՓոքր Հայս, և ըստ ժամանակի ընդարձակագոյն տիրապետութեան Հայոց. ի հիւսիսակողման երկրիս մերոյ՝ զրեաթէ անանըպետ պարիսպ պատեալ կայ հարստակողն Կովկաս, որոյ անընդհատ շարք լեռանց՝ ոչ յորդորեն զընթացս վաճառականութեան, այլ թուին և փականս դնել սակաւուց դրանցն։ Բարեւելից կուէ՛ զարձեալ մասն մի Կովկասու և կովկասայնոց, և անդրագոյն երկարաձիգ և խորանիստ Ծովն Կազբից՝ նոյնպէս ոչ դիւրագնաց և դիւրահաղորդ երեւի։ Ի հարաւոյ Հայաստանեայց պատեն դարձեալ լերինք Տաւրոսականը, այլ ոչ միապաղաղք և անանցք, և ի ստորոտս նոցին տարածեալ լայնասփիւռ դաշտք Միջագետաց և տիեզերակալ աշխարհ տէրութեան Փաղդէացոց և Ասորեստանեայց, դիւրագնացք՝ և ըստ բնութեան երկրին և ըստ քաղաքական հնարից։ Իսկ յարեւմտից՝ չկան մեծ ինչ անըպետք լերանց ընդ Հայս և ընդ այլազգիս, այլ յաւէտ մեծ գետն Եփրատ և այլք մանունք, ոչ այնքան արգելք՝ որքան դիրիքք գնացից. բայց մանր մանր կոտորումն կամ բաժանմունք ազգաց և աշխարհաց հնոյն Փ. Ասիոյ, չեն քալ օժանդակիչք հարուստ վաճառակաւ նութեան, որ դիրս խնդրէ և համարձակ սահմանս տեղափոխութեան. միանգամայն և զյորդորական գնացս հզօր և լայն գետոց, մինչ չեւ եւս էին ճանապարհք յարդարեալք ի ցամաքի. իսկ ուր այսպիսի ձեռնտուութիւն կամ զուգութիւն չրոյ և ցամաքի, անդ վստահ բարգաւաճանք վաճառականութեան։

Եւ է տեսանել զայս յայտնապէս ի սկզբանց անտի, ի մեծամեծ և զլիաւոր կենդրոնս և ճանապարհս վաճառականութեան։

ճառականութեան. որպիսիք նախ, սկսեալ ի մերձաւորագունէն մերոյ աշխարհի, (յորմէ և ընծային իսկ) անգաղար գնացարանքն Եփրատ և Տիգրիս, ի կենդրոնս շահաստանաց Քաղաքացւոց և Արորեստանայս ի Բաքուն և ի Նիւնուէ, և ի քաղաքս ոմանս Միլադետաց և Ասորոց: Որոց յարեւմտից և ի հարաւոյ՝ ի Լիբիա՝ երկրորդ մեծ ճանապարհ և շտեմարան աշխարհաշուական է եգիպտական Նեղոս. երրորդ՝ յարեւելից հարաւոյ՝ Հնդկաստան՝ Փանգեպիս իւրով և Ինդոսիս: չորրորդ, ի հիւսիսոյ արեւելից սոցին և հանուրց՝ կիսաքողեալ աշխարհն Ճենաց՝ մեծամեծ գետովք իւրովք (Հոսնկոյ, Երանքսի): և ի միջոցի մեծատարած անապատաց Թուրքաստանի՝ Որոս և Երասխոս գետք, յարախաղաց հետք անհետ կարծեցեալ աւազուտ տարածութեանն, ճանապարհք մթազգածք և անհիւրընկալք ի սկզբանց մարդկութեան մինչեւ ցայժմ, և դեռ իսկ ի մեր աւուրս հարթեալ և յորդորեալ կամ բացածանուցեալ՝ հզօր զօրութեամբ պետութեան Ռուսաց և Նանիւ գիտնոց և քննողաց երկրին: — Սակայն և ընդ այս իսկ արեւելեան հեռաւոր և դժուարագնաց մարզս երկրի՝ վաճառականութիւն բացեալ և գտեալ էր հունս ի հնագոյն ժամանակաց հետէ, ոչ միայն յիշեցելովք գետովքն, այլ և մականուանեալ ցամաքայն: կենդանի նաւառք, այսինքն է կարաւանօք ուղտոց, որք ոչ միայն զԱրաքսոց անապատս կոխէին ստէպ անդղորդ գարշապարօքն, այլ և զընդարձակագոյն Թուրքաստանայց և Սկիւթացոց:

Բ. Ճանապարհք վաճառականութեան. — Բնաւոր և բռնաւոր բերումն ուղոյ յառեւտուր, կամ առ հարկի կամ առ հեշտութեան, որ հնարեաց զամբոխ կարաւանաց և տորմոցաց, յաճախագոյն եւս սոսկականօք ոմամք անձամբ՝ իրեւ լեւելայն և զանխակի կրթի ի վաստակ իւր. և հանգոյն գետոցն՝ զորովք քերէ յաճախ, բանայ բռնութեամբ անցս գնացից ընդ անծանօթ և ընդ անկոխ վայրս, մինչեւ հասցէ յեզերս համատարած սուպընլականին, ծովու, կամ յարգասու և ի շահաստան քաղաքս և ամբարանոցս. ոչ ինչ առնելով փոյթ և խռտիր ընդ աղզ և ընդ լեզու, որք փոփոխին, անկանին և կանգնին, և վաճառականն՝ հին կամ նոր՝ հանապազօրդէ ընդ նոյն ճանապարհ, կամ նորանորս և դիւրագնալիս եւս բանայ առ նոյնս և կամ առ նոր հանգոյցս և կայանս շահաբերս: Ոչ է ապա առաւելագանց գրաւոր աւանդութիւն հինաւորաց ազգին Ճենաց, որք (28 և աւելի եւս դարուք յառաջ քան զթուական Փրկչին) ասեն ընդ արեւելեան երկարաձիգ ճանապարհս երթեւեկեալ վաճառականաց, յարեւմտից ծովուն կազրից, և յանդրադոյն եւս մարզից, մինչեւ ի սահմանս իրեանց և Սերաց. և ի սոցունց սաստի յարեւմուտս անդր դիմեալ, գոնեա ի մերձաւորագոյն ինչ սահմանս Թուրքաստան անապատի, յորում էին ի վաղ ժամանակս ուրեք ուրեք կայանք, այլ և քաղաքք բազմաթիւս:

Սովորական ճանապարհ էր, ի նախայիշեալ գետոց Ճե-

նաց սկիզբն առնելով, գնացք Որոսի (Հմու տէրեա) մեծի գետոյ Սկիւթաց կամ Թուրքաց, որ ածէր ի Պատախ, շան և ի Բաղ մեծ շահաստան Բակտրաց, կամ ի միւսն՝ ի Մերոս (Մերով), բազում գարուք յառաջ քան զՎարդանանս ծանօթացեալ Հայոց¹, ոչ իրեւ շահաստան միայն, այլ և քաջաց նոցին շահաստանութեան հանդիսարան: Այս հասանէր և կարաւան մի մեծի համալխարհական շահաւաճառի Հնդկաց. և սաստի տանէր ճանապարհն կամ ի կողմանս Պարսից ընդ ցամաք, և կամ յափունս կազրիական ծովու և ի բերսն զաւաճոյլ գետոցն Հայոց և Վրաց, Էրրի և Երասխայ, ընդ որս յառաջ եւս անցեալ՝ հասուցանէր ի մեծ շահաստան աշխարհին Հայոց միանգամայն և յիշխանանիստն՝ յԱրտաշատ, (հաւանօրէն յառաջ քան զայն՝ յԱրմաշիր). յորմէ՝ ընդ այլ և այլ ճանապարհս՝ ի Միլադետոս ի Պոնտոս, և ի Փ. Ասիա²: Ի դէպ է յայս ձգել զբան հին աշխարհագրին մերոյ, եթէ իցէ արդարեւ Խորենացոյ կամ այլոյ ազգայնոյ՝ և ոչ յոյն բնագրի, ասացեալն վասն կազրիական ծովուն, եթէ, « Ջջունականան (ծով) » վով և զկազրիցն՝ և ի մէնջ մարդիկ շուրջ անցին, ոչ նոյնպէս վարկանիմ և զՀնդկայինն »: Բայց բազում անգամ, որպէս և ի միջին դարս, եկքն յարեւելից՝ որպէս խոտորէին ընդ հարաւ արեւմտից, հեռացեալք ի կազրից կողմանց, այսպէս և զհիւսիսով նորին պատեալ՝ միւսին ընդ կողմանս Սարմատացոց և Կովկասայնոց, ուստի հարկ էր ընդ հոշակեալ Դորանս կամ Պառնիս ճորայ և Արտաշատ մասնել ի Վիրս, ի Հայոս և յեզերս Պոնտոսի, և կամ շրջան առեալ գերկարաձիգ հիւսիսային ստորոտովք Կովկասեան լեռնապարօ՝ երթալ ի տաւրիական կողմանս:

Իբրեւ պատմական ստուգութիւն համարեալ է դեպանութիւն արեւմտեան ազգի միոյ (Թուրքաղաքացոց), 3350 ամօք յառաջ քան զթուական Փրկչին՝ առտիրապետն Ճենաց. ժամանակ յորում ըստ աւանդութեանց մերոյ տոհմիս՝ ծագէր և հարստութիւն Հայկականց, և Թերեւս հիմն արկեալ էր մայրաքաղաքին Արմաշայ, այն որ բարգաւաճէրն և յաւուրս առաջնոց Արշակունեաց մերոց ց՝ վերջ կոյս Ա. դարու Քրիստոսի, մինչեւ Երուանդ փոխադրեաց զգահն յիւր դաստակերտ հուպ ի բերանս Ախուրեան գետոյ. և ի դէպ է համարել զայն որպէս աթոռ իշխանութեան Հայոց՝ նոյն և առաջին շահաստան նոցին նախ քան զԱրտաշատ, զՎաղարշապատ և Գրուին: Եւ վայել իսկ էր այսմ այսպէս լինել. քանզի ոչ ունեւով աշխարհիս մերոյ ծովեզերեայս վաճառանոցս, ի դէպ էր ի մայրաքաղաք անդր ուղղել զեկս շահաբեր վաճառականաց, կամ զնոյն ինքն զմայրաքաղաքն յարդարել նոցին դիւրամատոց, բանալով և ձգելով անտուստ գիծս ռահից մինչեւ յեզերս սահմանաց Հայաստանայց, և կցելով զնոսին ընդ ճանապարհս համաշխարհական վաճառականութեան. և զի չորեքին եւս յիշեալ մայրաքաղաքք մեր (որք ստոյգ պատմու-

¹ Տես ի Ղազար Փարպեցի, էջ 238 (նոր աւել):

² Հռչակեալն ի սմա դարուք յառաջ և յետ Փրկչական Թուականին՝ շահաւաճառութեամբ միանգամայն և զեղիւնութեամբ՝ կո-

խան, մեծ տեւալաւաւանոց շրջակայ քաղաքաց և աղաւթ, վկայի ի Հայոց աշխարհէ ընդունել զնախն շահիցն և շաղկապեալն: — ՍՅՐԱՐՈՒ, ԺԲ, Գ, 36:

Թեամբ գէթ աւելի քան զհազար ամ, (մինչեւ ցԺ դար) բարդաւանդին, մերձակիցք իրերաց հաստատեալք ի կենդրոն Այրարատեան աշխարհի և փոխանակեալք մի զմիւս, ապա և չէր հարկ ճանապարհաց փոփոխութեան, որք միշտ վարուն մնացին, և մարթ է առել՝ եթէ են և մինչեւ ցարդ յետ միւս եւս հազար ամաց: — Յայլում մասենի ի տեղագրութեան Դունայ նշանակեցաք զգիծս ճանապարհացն որ ի մայրաքաղաքէ անտի ձգեալ ընդ այլեւայլ կողմանս տանէին յեզերս երկրիս Հայոց և յաշխարհս դրացիս, և կարեւոր մասունք էին հասարակաց կամ շահաւէ ճանապարհաց, որովք վաճառակաւ նութին՝ իրեւ սարդն որոսաէր (եթէ ներեսցի նմանութեան) ներգործեալ յինքնէ՝ զաւիղսն՝ յընդհանուր կողմանս ցանցակերպ պատէր զերեսս ցամաքի և հասոցանէր յեզերս ծովուց: Սիրողաց այսպիսեաց հայրենի հետոց և յիշատակաց՝ հէտ է քննել զվերոյիշեալ գրութեամբ, կամ զլուսագոյնս եւս և զլիազոյնս ի մատենան պատմութեանց վաճառականութեան, յորս զըսցեն և զգիտելիս զայլոց զերեսուն եւս մեծամեծ կենդրոնիցն և ճանապարհաց, զՀնդկայնոյն, զԵգիպտականին և զԲաբելոնականին. որք որպէս շահ-երակք են երկրի, և յորոց՝ կամ առ որս՝ ձգին մանր երակքն, պողոտայք փռքունց կամ առանձնակ աշխարհաց, անհրաժեշտ կարեւոր մասունք մեծամեծացն և արքունականաց. և որոց սկիզբն բացման և յարգարման, ըստ ռամկական առակին՝ այնքան հինք են՝ որքան երկիր մարդաբնակ, կամ ընկերական և ստացուածասէր ոգի մարդկութեան:

Գ. Ոգի փաճառակաւորեան, ասացից և վաճառաւորութեան կամ շահասիրութեան, որքան հզոր և ծաւալեալ է ի Հայլում, այն՝ գիտակցութեամբ իմն անձին՝ յայտնի է նմին, ոչ ինչ նուազ ծանուցեալ և վկայեալ

և յօտարաց, իրեւ զմի ի զլիաւոր կամ զլիաւորագոյն յայտկութիւն հայութեան, երբ և կամիցին ճառել զաղգէս՝ յաշխարհագրական, ի պատմական և ի ճանապարհական գիրս իւրեանց. և շատ իցէ յիշել զտեսութիւն առաջնոց անտի եւրոպեացի ճանապարհորդաց յարեւելս, և քաջանշան մատենագրաց ռմանց նոցին: Թորոց մի ի նշանաւորաց և ինքն իսկ անուանի վաճառական, Դաւեանիէ, ի կէս ԺԷ դարու, բազում անգամ ուղեւորեալ և դեգերեալ ի Պարսս, և երթեւեկեալ կարաւանք ընդ Հայոց, ծանաթ և մեծատանց նոցին ի Նոր Զուղա, յերկար նկարագրէ զբարս նոցին, մանաւանդ ըզհարտարութիւն, զերկայնմութիւն և զտակաւապիտութիւն, զոր և ամենայն ճանապարհագիրք դարուն և յետագայք կրկնեն և երեքկնեն. որպէս տեսցի ստորեւ ի ծանոթութեան:

Նշանաւոր լրագիր մի անգղիացի անցելոյ դարուն, անձնատուրս ի համաշխարհական վաճառականութիւն կոչէ զՀայս, և հռչակեալս ի հաւատարմութեան: — Ժողպէր որ յել ժԸ և ի սկիզբն ԺԹ դարու դեսպանութեամբ զնայր ի Պարսս, աներկբայ, ասէ, զհաւատարմութիւն և զհարտարութիւն Հայոց ի վաճառականութեան. և որպէս Յոյնք յԵւրոպիական Թուրքիա և Ղփտիք յԵգիպտոս, սորա ժառանգաւորք են բոլորում ասիական Թուրքիոյ, սփռեալք ընդ ամենայն երեսս Ասիոյ, մինչեւ ի Հնդկիս իսկ. ամենայն ուրեք վարին հլուաբար և բարեկարգութեամբ, վասն որոյ և ամենեքին վստաք են ի նոսս, և յաջողին:

Ըստ այսմ և Պոռտիէր. Սնձնատուրք ի վաճառականութիւն, և ուղեգնաց վաճառականք, զմեծ մասն կարաւանաց կազմեն. գրեթէ ի ձեռս նոցին միայն է առ և տուր Պարսից և Հնդկաց:.. Քաջ գիտեն յարմարել

1 Les Arméniens sont d'autant plus propres pour le negoce qu' ils vivent de grande épargne, et sont fort sobres comme j' ay dit, ou par vertu ou par avarice. Quand ils sortent de leurs maisons pour de longs voyages, ils font provision de biscuit, de chair de buffe fumée, d'oignons, de beurre cuit, de farine, de vin et de fruits secs... Toutes ces provisions leur coûtent peu de voiture; . . un marchand qui charge six chameaux de marchandises, en a un septième qui ne luy coûte rien pour porter toutes ses provisions et son bagage. . . Quant ils sont arrivés à une ville où ils doivent faire quelque sejour, ils se mettent cinq ou six ensemble, louent une chambre vuide qu' ils ont aussi-tôt meublée, chacun portant son matelas et sa couverture et ses ustensiles de menage, ce qui est assurément une grande épargne. Au reste ils sçavent si bien menager leurs provisions, qu' il est souvent arrivé qu' en revenant de France ou d'Italie ils en ont rapporté chez eux. Quand ils vont en Chrétienté, ils prennent avec eux du *Safran*, du *Poivre*, des *Noix muscades*, et d'autres épineries et c'est de cela qu' ils payent dans les villages le pain, le vin, le beurre, le fromage, les laitages et autres denrées qu' ils achettent des pauvres femmes. Quand ils viennent de Crétienté ils rapportent toutes sortes de mercerie et de quincaillerie de Venise et de Nurenberg, comme des petits *Miroirs*, des *Bagues de leton* et d'*Email*, des *Perles fausses*, et autres choses de cette nature, dont ils payent aussi les vivrens qu' ils prennent dans les villages. — TAVERNIER, liv. IV, 6.

ՍԴԻՆԻՑՍ զրէ Եւր 1672. Les Arméniens sont fort propres pour le negoce: et c'est à cause qu' ils sont fort sobres et qu' ils vivent d'économie. . . Le commerce des Arméniens s'etend si loin, que la plupart savent plusieurs langues, surtout la turque, la persienne, l'italienne et la françoise, qui leur sont presque aussi familières que celle qui leur est naturelle: et outre cela ils en ont une qui n'est sue que des Ecclesiastiques. Անշուղտ զգրոց մեր բարբառ իմանայ վարել եկեղեցականաց ի պաշտաման. այլ անուանի աշխարհագիր ոմ ժԶ դարու (Թարգմանեալ վաղ ուրեմ ի հայուն), հասարակէ և զնոսս ընդ աշխարհիկս, ասելով. «Քաւնայք և աշխարհականք (Հայոց) շրջին յերկրէ յերկրէ ի վաճառականութիւն»:

ՊԻՐԻԻՍ Սկզբութեք ի կէս ԺԸ դարու զրէր. De tous les peuples semés dans l' Orient, les Arméniens sont sans contredit, les plus remarquables pour leur patience et leur sobriété. Ils parlent en général les differents langages de ces contrées. Robustes, forts, extrêmement soigneux des animaux et des marchandises qu' on leur confia, et pleins de franchise et de bonne foi, ils se contentent d' un léger profit.

Ըստ այսմ և Ֆիլիպպի վենետիկցի ի Յիշատակս նախնի հայրենակցաց. Nell' Asia gli Armeni passarono sempre per la nazione più svegliata e più attenta e brava nel commercio, come ella era ed è in fatti. Seppero gli Armeni conservare la loro industria in mezzo a le oppressioni dei Persiani, Parti, Greci, Romani, Saracini, Tartari, Turchi, Crociati, ecc. — FILIASI, Memorie de' Venti Antichi.

զանձինս ընդ ազգաց ընդ որոց տուրեւառիկ լինին:

Ըստ այսոցիկ վկայեն և այլք մերձաժամանակք՝ եթէ ոչ միայն յառաջ քան զհաստատել Անգղիական ընկերութեանց ի Հնդկս՝ Հայք էին տեարք վաճառականութեան երկրին, այլ և սուղ ինչ յառաջ քան զմեր ժամանակս՝ բարգաւաճագոյն էին Հայ վաճառականք քան զգործակալս Ընկերութեանն Անգղիացւոց:

Նոքին իսկ անուանի աշխարհապատումք Անգղիացիք ԺԸ դարուն (այսինքն գրողք հռչակեալ Տիեզերական Պատմութեան ասեն). « Այժմեան Հայք, ըստ դիպաց » կամ բաղդի, մեծագոյնք են քան զամենայն վաճառաւորսն, այլ հարկ էր ի հաւուց և ի նախնեաց ժառանգութեամբ իմն կամ սերնդեամբ ունել զոգի և զարուեստ վաճառականութեան, առ որ դիրք կամ կայք երկրի իւրեանց և զրակցութիւն նախալիշեալ սղգաց, և ծանօթութիւն և եկք օտարազգի վաճառականաց՝ ոչ փոքր աստաղք էին: Ի դէպ էր և ի հնագոյն և գոգ ի նախապատմական դարս, (որպէս ի յետինս խոստովագոյնս յաւուրս ինքնակալութեան Մարաց և Պարսից) լինել և Հայոց ի դրան միահեծան աշխարհատեարցն Ասիոյ՝ Բաբելացւոց և Ասորեստանեայց, ոչ միայն պաշտօնեայս, գործակալս և զօրավարս, այլ և դեսպանս և վաճառականս նոցին. և եթէ յառաջ քան զմերս երկուս և երիս դարս՝ մեծ մասն կարաւանի վաճառականաց Ասիոյ՝ Հայազգեաց էր, ո՞չ հաւանեցի՝ եթէ և ի հնագոյն կարաւանս Ասիոյ և զրակցի նորին Ափրիկոյ՝ գոյր և տարր հայկական, և ոչ փոքր, և ՅՈՈՈ ամաք նախ քան զփրկչական Թուական՝ գնայր և գայր Հայկազնն ընդ մեռաւորաբերաց և մորթաբերաց ձենաց և Թուրքաց, ընդ ակնավաճառս և համեմաբերս Հնդկաց, ընդ խնկաբեր և ռետինաբեր վաճառական Խամայելացիսն՝ (որք զեղբայրադաւ նահապետն Բովսէփ գնեցին ի Պաղեստին, յոչ շատ հեռի սահմանս Եփրատական մարզից և իջուցին յԵգիպտոս): — Եւ եթէ գերահռչակ Արգոնաւորդք ի հելլենական և Թեսսալական մարզից եկին մինչեւ ի Կողքիս՝ ի խնդիր առասպելեալ Ոսկեգեղմանն, և ըստ ծանծաղ կարծեաց կամ առ ձեռն պատրուստ հնարագիտութեան Բունաց, ոմն նոցին նաւորացն՝ Սյունիոս՝ յայնժամ տալաւորեաց զանուն իւր ի վերայ աշխարհիս մերոյ (!), ո՞չ գիւրագոյն և զգոնագոյն իցէ մեզ ասել, եթէ յայնժամ լաւ եւս ծանեան նոքա զանուն մերոց նախնեաց Արմենացս կամ Արամազնեայց, որք և վաղագոյն քան զարգոսիկսն զայնոսիկ՝ եթէ ոչ ընդ ծով՝ այլ ընդ ցամաք տանէին պէսպէս վաճառս յերկիր նոցին և ի մերձակայսն: Եւ ոչ արդեօք խորագէտ և երկարատուկ

վաճառականքն Հայկազունք՝ ընդ առաջինս լինէին միւր յաւազուտ անապատն՝ զոր ասկեսփիւս յարդարէր իմաստունն Սողոմոն, կանգնելով զմենափառ շահաստանն Թաւուտը՝ զհրաշագեղն Պարկրա, զուգակից Արեւաքաղաքին (Պաւլապէքայ). յորում և յետ 1300 ամաց պանծայր Թագուհին հռոմէամարտ (Ջենոբիա) զահարկեալ ի Թադուհուղ անդ քաղաքաց ամայութեան, դաշնակիցս իւր ունել ընդ այլոց և զՀայս: Ոչ է անհաւան գայուստ սոցա (Արգոնաւորդացն) ի կողմանքս, ի Կողքիս և ի մերձաւոր նոցին ի Դրանախ (Կիւմիւշխանէ) և ի Սպեր, խնդրել և բառնալ ոսկի և արծաթ, որոց խանութք ի վաղուց մինչեւ ցայժմ ծանօթք են, և առ մեք իսկ յայտնեցան նորք որպէս ի միջին դարս՝ ի նոյն իսկ ի Մեծ Հայս: Համարձակագոյն քան զմեզ՝ Նեստոր աշխարհագրաց ժամանակիս (Սէն Մարգէն Վիլիէն) համարի զԱրգոնաւորդք՝ ճարտար բովազործս ելեայս ի Հայոց, ի խոյզ արծաթոյ հանից ընդ մէջ Պոնտոսի և Ալիս գետոյ: Ոչ երկային և այլք ի հմտաց եթէ ոսկեգործ Խալիսք Հոմերի իցեն Խաղտիք մեր, ուր արդ նշանակեալ ծանօթ բովքն են: Եթէ չէր Սպերս մեր Սովփերն Սողոմոնի (որպէս յանուանէն հրապուրեալ կարծեաց և պնդեաց հնասէր Հայրս մեր Ինճիճեան), սակայն չիք փաստ ժխտելոյ՝ եթէ գուցէ և աստուտ ի մերոց սահմանաց հատան ելին հարուստ բերք երկրի, զորովք Յոյնք հեաւորք և Փիւնիկեցիք վաճառայողք քան զբնաւս՝ չառնէին զանց. ընդ որս հարկ էր և Հայոց ունել գործ, Թերեւս և ոչ փոքր. և գուցէ ելով նոցա առաջինս կամ հեղինակս ծովաշու վաճառականաց, լինել յայնժամ և Հայոց առաջինս ի ցամաքագնացս, և հանդիպել իրերաց, Թէպէտ ի սահմանս Պոնտոսի՝ Թէպէտ յափունս Միլլերկականի. և աներկայ համարել զերթեւեկ Հայոց բնիկ և օտար վաճառաւոր՝ ի գերահռչակ և զոգչիր ի նուիրական եմիւռեմանս նոցին, ի Տիւրքս և ի Սիւրս, եթէ ոչ գրամք, այլ փոփոխութեամբ նիւթոց շահավաճառ լինելով:

Դ. Փիւնիկեցիք, և Եգիպտոս. — Ամենայն ճառողք զվաճառականաց Փիւնիկեցւոց, ընդ երիս ճանապարհս նշմարեն զնոսա երթեւեկել. մի ընդ հարաւ, յԱրաբիս, յԵգիպտոս և ի Հնդկս. միւս՝ յարեւելս, յԱսորեստան և ի Բաբելոն. և երրորդ՝ ընդ հիւսիս, ի Պոնտոս, ի Հայս և ի Կովկաս. յայտ ուրեմն է զի ընդ այս ճանապարհ և Հայք գնային առ նոսա, հանդերձ գրացեալ իւրեանց, զորս միանգամայն Եգեկիէլ մարգարէ՝ ի պանչելի նկարագրի մեծութեան Տիւրքսի (ԻԷ, 13-4), կոչէ Տոն Թորգոմայ, Թորեյ և Մոսք. և Թէպէտ ոմանք զՓուլգացիս և զՍարմատացիս, այլ ոչ սակաւ զՀայս ճանաչեն ի բանին, « Ի տանէ Թորգոմայ՝ Չիլվը և հեռ » ծեղօք և չորսովք լցին զվաճառս ք » քանզի երբայեցի բնագիրն՝ Թորգոմ զՀայն իմանայ, որպէս Հայք զնախա հայրն իւրեանց. Կրկին և երիցս աւերեալ և նորոգեալ ծովաբոյն շահաստանն այն՝ ոչ սակաւ բարգաւաճեաց առ Խալակրաք, յորոց՝ մեծապատիւ իխանի միոյ նիւտ եղեւ.

1 D'industriels mineurs, très probablement sortis de l'Arménie exploitaient les gites argentifères qui existent

sur la côte du Pont-Euxin, à l'Orient de Halys. — VIV. S. MARTIN, Asie Mineur, I, 181.

և այնքան յաճախէին անդ վաճառականք Հայոց յ' ԺԲ դարու, զի իշխանասպան Աւագակը (Հայկիք) ի տարազ Հայոց ծայտեալ մտին համարձակ ի քաղաքն, և սպանին զտէրն Տիւրոսի (Կոնրադ Մոնֆերրատոյ): Իսկ բերք նոցին ի ծովամայրն այն շահաստան՝ երկուս իմաստս ընծայեն. եւ բերել Չիւս և Զորիս, որք հաշակեալ էին ի Հայս, (և յորոց երբեմն բիւրս երկու հարկէին Պարսից), եւ նորիմք իսկ անդրուվարքն բերել այլ և այլ աղիսամաղիս. իսկատիպ իմն ազգային հնարագիտութեամբ՝ և զկրողսն և զկրեալս, կամ զբեռն և զբեռնաբարձ՝ փոխելով ի նիւթ վաճառոյ: — Այսպիսի իմն օրինակաւ ի նմին ժամանակի՝ ճանապարհ առնէին Հայք ցամաքախառն ի հարաւ կոյս. ընդ որ հիացեալ սքանչանայր և զբէր հայրն պատմագրաց՝ Երոզոտոս. եթէ, որպէս ի բարձրաւանդակ երկբէ անտի իւրեանց՝ նաւակս վաճանաձեւ ողորակողս և մորթապատս իջուցանէին Հայք ընդ Եփրատ, բարձեալ և գրաստ մի կամ աւելի ի նոսին, մինչեւ ցոր վայր մարթ էր նաւարկել, և բերել ի Բաբելոն զգլխաւոր վաճառ իւրեանց, զԳիւնի և զՕղի միջածոր, (Արմաւոզի ըստ հեղինակին), ապա ընդ նոսին վաճառէին և զկողս կամ զկմախս նաւուցն, իսկ զմորթեանն բարձեալ գրաստուց՝ դառնային ընդ ցամաք յաշխարհ իւրեանց. քանզի դժուարին էր ընդ զառ ի Թափ հոսանաց գետոյն ի վեր գնաւան վարել. Յետ ամենայն հրաշակերտից մեծի մայրաքաղաքին Բաբելոնի՝ երկրորդ զարմանալի զայնգունակ հայկական վաճառարութիւն համարեցաւ քննասէրն այն Երոզոտոս:

Ի վերոյիշեալ վաճառակարգութեան Եզեկիելի ի Տիւրոս՝ զՄոսոր և Թորել յիշեցաք ըստ երրայական բնագրին և լատին Թարգմանութեան, զի ի մերումս (ըստ «Եսթանասից») զրի, «Յոյնք և ամենայն որ շուրջ ըզն նովաւ էին՝ մարդավաճառք քո, և Անթուս պղնձիս եւ առն ի վաճառք քո». բայց զի Յոյնք յիշին և յայլ տունս նկարագրին (7. 19), վասն այնր և վասն մերձակարգութեան ընդ Թորգոմայ՝ ճահողագոյն է իմանալ զկողմանս վրաց և զՄեսխաց, ուր ծանօթ են պղնձահանք. Թէպէտ և յետ ոչ բազում ժամանակի, ասէ Քսենոփոն և զԿորդուաց՝ դրակցաց և կցորդաց Հայոց Մեծաց՝ ունել յօլովութիւն պղնձեայ անօրոց:

Հեղինակս այս (Քսենոփոն ի Կիւրամարգին) տայ նշանաւոր եւս հաւաստիս վաճառականութեան Հայոց յայն ժամանակս, (Զ դար նախ քան զՔրիստոսի Թուական). իբր զի պատուիրէր Կիւրոս՝ աղաչել զՀայս, զի բերցեն վաճառս կամ թռչիկս և ըմպելիս ի ճամբար զօրաց իւրոց, և առցեն զգինսն դրամով: Մարթ է Թէ ոչ վաճառականք մեծամեծք, այլ փոքունք և փերեզակք ու մանք էին ազերսեալ Հայքդ, սակայն յաճախ և փոքունք մեծաց են նշանակք, որպէս մեծքն փոքունց գրականանք. այն զի նոյն ինքն Քսենոփոն ի նոյն գիրս ասէ զԽաղտեաց և զՀայոց՝ ստէպ երթեւեկել ի Հնդկիս իսկ:

Թերեւս միայն ղյոյաւտակս զայսոսիկ Երոզոտոսայ և Քսենոփոնի յ' ուրի ունելով՝ Հէթերէն և հետեւող նորին, համարին առ հարստութեամբ Աքեմենեայց Պարսից՝ չեւ եւս կրթեալ Հայոց ի մեծաքանակ վաճառականութիւն, այլ ի դուզնաքեայ ասեւտուրս. սակայն նախա-

կարգեալ մեր բանք կարծեմ չընդունին զկատկածդ. և գէթ յաւուրց հզօրին Նաբուքոդոնոսորի տիեզերակալութեան, որոյ բարեկամ և նիզակակից դու աւանդին Հայք, համարձակեալ էին ճանապարհք վաճառականութեան սոցա. առ այս գործակիցս և սատարս ունելով և զեկսն Հրէից ի գերութեան Երուսաղեմի. որոց ազգակիցք գերեալք ի Հայոց՝ և յետ հնգից դարուց՝ առ Տիգրանաւ Արշակունով՝ նպաստաւորք եղեն ի նոյն. յոր սակս և յետ այլ եւս դարուց՝ Սասանեանք զսերունդս նոցին փոխադրէին ի Հայոց աշխարհէ յիւրեանցն:

Ե. Աղեքսանդր. — Պարթեք. — Հռոմ. — Նշանակեցաք յանյիլատակ դարուց բացեալ զճանապարհս վաճառականութեան ասիական կողմանց երկրի, որոց տիրապետք յաջորդեալ գիրեար, (այսինքն Ասորեստանեայց, Բաբելոնացիք, Մարք և Պարսք), զնոյն օրէնս և զնոյն ճանապարհս պահեցին. իսկ ի տապալել երկհազարամեայ նոցին հարստութեանց և ի միահեծան տիրապետել Աղեքսանդրի նաեւ կողմանց Հնդկաց և մասին արեւելեան Ասիոյ և Եգիպտոսի, ձեռն արկ գրեալք ի վերայ չորեցուն գլխաւոր ճանապարհաց վաճառականութեան, և առաւել եւս հարթեաց և յորդորեաց զնոսին, ազդեցութեամբ հելլենական կորովի հանճարոյ, փորձելով և նորանոր շահիղս յանժանօթ կամ ի սակաւածանօթ կողմանս, այլ հաստատուն ունելով կամ սակաւ ինչ այլայլելով և խոտորելով զնախակոխ վարուն գիծս. Օրինաք իսկ ասի պատուիրեալ նորա զայնոսիկ այնպէս ունել. որպէս հաւաստէ (Թէ և ոչ յամենայնի հաւաստապատում) որ ի մերում լեզուի կամ Թարգմանութեան գտանի Պատմութեան Վառնանց. Պատուիրեալ, ասէ Աղեքսանդրի (որպէս իմանամ), անկուի լինել այլեւայլ ազգաց՝ ոչ կրել զէնս, «բայց յաղաքս վաճառականութեան միայն» ապագէն (կամ սպառագէն). և այս իբրու քսան առնց. վաճառականք դարձեալ ամենեքին նովիմք այս սու գործելով վարեցին, որպէս առ Դարեհիւն կառարէիք. Զճանապարհս Պարսից զվաճառ առնել խառաղութեամբ հանդերձ հանդարտութեամբ. որպէս զի որք յԵլլադայն իցեն՝ դիւրաւ յորում կամին ի քառաքս Պարսից երթիցեն. քանզի յԵփրատայ գետոյն անցիցն և յիսկզբանէն ի ճանապարհի կէս շափ լարոյ, և լարով իւրաքանչիւր ումեք նախարարի՝ առաքեցի՝ ճանապարհ առնել և գրել ի վերայ՝ ուր ճանապարհն տանի, և նշանակ ինչ՝ եթէ երկու ճանապարհք գիպի. ցին և կամ յօլովք, որպէս և են լայն ճանապարհք և անբաւ ցամաք. և այս յայտ եղիցի, զայն որ ի ճանապարհսն եղեւ հոգ առ Դարեհիւ և կարգեցաւ ծախս սովորական՝ շնորհեմ ի մեհեանս աստուածոց: Ի մթին բանիցդ այս ինչ յայտնի, զի (Ա) պատուիրէ Աղեքսանդր վարիլ օրինաք որք պահէին ի ժամանակս Դարեհի, յաւէտ վասն եկացն յարեւմտից ի Բուռնաց կողմանց. (Բ) զի յԵփրատայ և անդր լարիւ, այսինքն մղունաչափով սահմանս տայր հատանել և նշանակս կարգել և արձանագրել զչափսն և զանուանս. և (Գ) որ ինչ վասն

ճանապարհաց պահպանութեան բաժ կարգեալ էր ցայն ժամ, զայն շնորհէ (Աղեքսանդր) ի նուէր դից ի մեհեանս: — Թերեւս առաւել եւս վարուն մնացին ճանապարհէն առ յաջորդօք Աղեքսանդրի ի բաժանման Թաղաւորութեան Սելեւկիացոց, Պտղոմէացոց և Բակարիացոց, զորս մի ըստ միովէ բարձին Պարթևք (առ ուրովք և մերս Հայ — Արշակունիք) և Հռովմայեցիք:

Սփռա յետինս հզարագոյն տիեզերակալք միանգամայն և զգոնագոյնք կամ քաջահրահանգք, ի դարձութիւն գնացից յաղթասէր լեզէոնաց իւրեանց՝ նորոգեցին և նորս եւս յարդարեցին ճանապարհս, նաեւ ի բնիկ մերում աշխարհիս Հայոց. յորոց է որ դեռ ի յետին ամբս յայտնեցան ի կողմանս Դ Հայոց, յանհետացեալսն ընդ Թափառական դարչապարօք Քրդաց:

Ձ. Շահաստանք Հայոց. — Յաւուրս մեծագոր և մեծատարած ինքնակալութեան սոցա՝ սկսաւ հռչակիլ ի գրչաց նոցին՝ մայր քաղաքաց աշխարհիս մերոյ, միանգամայն և մեծ շահաստան Արտաշատ, որպէս նշանակեցաւ ի վեր անդր, և զորմէ ընդարձակագոյն ճառեալ է ի տեղագրութեան Արարատայ, և զբարգաւաճելն անդր քան զԻ և Ե դարս. յոր ժամանակս սկսաւ պայծառանալ և գերազանցեաց մերձաւոր նորին կամ մասնակից Դոռի՛ն՝ ց՝ Ժ դար, այլ յաւէտ ի Ձ — Ը դարս. և այս յայտնապէս նշմարի՛ Դ դաշնաց երկուց հզոր ինքնակալութեանց ժամանակին, Ռիւզանդացոց և Պարսից ¹, որք բաժանեալ ունէին յինքեանս զաշխարհս մեր. զի մինչ յամի 410 առ Փոքր Թէոդոսիւ և Ա Յազկերտիւ ընդ երիս շահաստան կայանս կարաւանաց նոցին՝ հիւսիսագոյնն Արտաշատ դասի, յեա դարու և կիսոյ (564) ի դաշնադրութեան Յուստինիանոսի և Խոսրովու Ա ի Դարա քաղաքի, փոխանակ Արտաշատու կարգի Դուլին ². որ Թէ որքան զարգացեալ էր իբրեւ շահաստան մի մեծ ընդ մէջ արեւելից և արեւմտից, յայտ առնեն յիշատակեալ (հնգեքին) գիծք ճանապարհաց կարաւանից, որք ի կեդրոնէ անտի Հայոց Մեծաց՝ ճառագայթեալ շուրջանակի հասուցանէին ընդ այլեւայլ դէմս, մինչեւ ի սահմանս Ճենաց, Հնդկաց (ընդ Պարսկային ծոց), յԵգիպտոս, ի վաճառաստանս Միջերկրականի, ի Պոնտոս և մինչեւ յԵւրոպէ. Ձի ի վաղ ժամանակաց հետէ ծառնօթ էին մղոնաչափութեամբ՝ գիծք կարաւանաց՝ յԱրտաշատայ, վկայեն և յիշատակք ինչ Պլինեայ յԱ դարու. որ ի մայրաքաղաքէ անտի ց՝ Մծբին՝ ասէ (Ձ. ԺՁ) 175,000 քայլ, իբր 110 բնամղոն, իսկ ցԳանձակն Ատրպատականի (Ձ. ԺԵ) 45,000 (որ սակաւ է): — Ի միջակէտ ժամանակի բարգաւաճանաց երկոցուն զուգակից մայրաքաղաքացս (Արտաշատայ և Դուլնայ) գամ մի փայլեաց և Նոր քաղաքն վաղարշապատ, գահանիստ եղեալ երից հզոր Թագաւորաց մերոց վաղարշու, Խոսրովու և Տրդատայ ցդար և կէս. այլ և երկու և աւելի դարուք եւս յառաջ՝ ի նստուցանել անդ աշխարհակալին Տիգրանայ զգերութիւն Հրէից Պաղեստինոյ, եղեալ էր

այն քաղաքագիւղ վաճառօք, ըստ բացատրութեան Խորենացոյ (Բ. ԿԵ). Թերեւս զայս նշանակիցէ և Ըռոտտաւկ կամ Ռուստակ կոչուին նորին առ Ագաթանգեղոյ ³:

Պատուականագոյնք յաղխամաղխս այլեւայլ կողմանց: Թերեւս Հնդկայինքն էին, զորոց բերս յԱրտաշատ՝ յայտնապէս յիշէ Պոսկոպիոս (Պարս. Բ. ԻԲ), և այն երբեմն ընդ ծով Հնդկաց և Պարսից, և յաճախ ընդ ցամաք՝ ընդ Թուրքաստան, ուր միանայր զիծն հնդկային ընդ գծի խորին արեւելից, ի մետաքսաբեր Սերաց յառաջ. ձգեալ ի կասպիականն և յԵրասխ գետ. զսա՝ ի դէպ է նաւամատոյց Արտաշատայ անուանել, և նաւահանգիստ հեռաւոր՝ զՓայտակարան քաղաք համանուն աշխարհի կամ նահանգի միոյ ի 15 բաժնից Հայոց Մեծաց: — Հռչակեալ ճանապարհագիր և ուխտաւոր վաճառականն ճենացի (Հիուէն — ցանկ)՝ որ իբր յամի 620 կոխէր զհետս ճանապարհացս, յիշէ ի կողմանս Պամիւնայ (հիւսիսային Հնդկաց) ազգ մի վաճառակիր՝ որ տանէր զվաճառսն ընդ Հս. Մ. ⁴. և ըստ հաւանութեան քննաց՝ հասուցանէր զպատուական նիւթսն՝ մինչեւ ցԱրտաշատ, և կամ անտի ի Միջագետս, որոյ գլխաւոր շահաստանք և սահմանեալ հրապարակք վաճառականաց՝ ի դաշնադրութեան Յուստինիանոս՝ անուանեցան Մծբին և Դարա, և հեռաւորն կալինիկոն — Ռակկա՝ առ Եփրատու:

Ոչ փոքր հաճութեան և պանշանաց է յանդիման առնել մտաց զհրապարակս Արտաշատու և Դուլնայ՝ յառաջին ութ և ինն դարս փրկչական Թուականին, լցեալս Թանկագին և ցանկալի բերովք ծագաց հիւսիսոյ, արեւելից և արեւելեան հարաւոյ Ասիոյ. և մանաւանդ զայլատարազ և զայլալեզու բերողն, զմորթազգեաց և զմորթաբեր Սկիւթացիս, և զնրբազգեաց հոսաւոր Հնդկին, զԹուրքաւորակ Թուրքաստանիկն և զԲակտրիացիս, զԹուրքաւոր և Շախրիս, զՀոնն և զՀեփթաղ, և զԽոռթիկն՝ ոչ եւս խուժ դուժ, այլ երախաապարտ, յետին ոպաստորկու Ս. Ղեւոնդեանց, « որոյ ըստ օրինի վաճառականութեան շատ անգամ ճանապարհորդեալ էր թ » Հայս », (ըստ Փարպեցոյ). և զազգ ազգ խառնիճաղանճն միջին Ասիոյ, մինչեւ ցհեռաւոր և զգուլաքայլ խորագէտ Ճենացին, որոյ ազգակիցք՝ ըստ մերոցս աւանդութեան անդստին յՊ դարէ գաղթականութեամբ բնակեալ էին ի Հայս, և յորոց՝ ծագումն հռչակաւոր տոհմի Մամիկոնեանց մերոց. այլ եթէ զզուլահայեաց մետաքսաբերք նոցին ոչ միւսէին մինչեւ յայսկոյս Յազրից, հաւանութեան է զի յանդգնագոյնքն Հայկազունք հեռագնաց եղեալ կոխէին զսահմանս նոցին, և զՀնդկաց՝ ի նոյն և ի հետեւեալ դարս. քանզի Սասանեանց հաստատեալ էր դուրսն վաճառականութեան ընդ Ճենաց և զործակալս իսկ բնակութեամբ՝ ի Հնդկիս. և զի մեծ մասն Հայոց ընդ իշխանութեամբ էր նոցին (Պարսից), Թերեւս և յառաջագէտ քան զբնիկ Պարսն՝ լիւնէր Հայն ի հեռաւոր շահաստանն, ըստ բնաբեր ախորժակաց իւրոց և երկայնամիտ ժաժկալութեան:

¹ Յուստինիանոսն Օրէնք. Դ. Տիւրուս. ԿԳ:

² Պոսկոպիոս. Պատեքաղմ Պարսից, Բ. 25. 30:

³ Տես յԱրաբաւ, 204:

⁴ Հայտ, փառնիկ Թարգմանութիւն, Ա. 6:

Չ. Բնիկ Բերք և Վաճառք Հայոց աշխարհի և ներս-
մուտք. — Ի դարաւանդից Դուռնայ, ի Նախնական և ի
Փանծակայ դիմելով յայլեւայլ հետս հասնալս յերկրէ
իւրմէ՝ յուրաւս բարեբեր աշխարհաց, տանէր արդեօք
Հայն ընդ վաճառելեացն՝ զորս յայլեւայլ սղգաց ընկալաւ
յիւրում ուտանին, և զիւրոյ երկրին սեփականագոյնս,
զայնս՝ զորս նշխարեցաք ի Բարեւոն և ի Տիւրոս, և ընդ
նոսին զԱյս և զԲամբակ գունագոյն նարստիւք, և ըզ-
նիւթ գերաշոյն ներկոյն՝ զանգուզական Որդանն կար-
միր, ընդ նմին և զանուանեալն Romas քաղ կարմիր,
զոր հաստեալ և կապեալ խրճունս՝ տանէին ընդ Ուրմս
ի Հնդկիս, ի ներկանել զանուանի կտաւս աշխարհին. որ-
պէս վկայէ ականատեսն Դաւեանիէ, ի կողմանց Ատաւ
պատայ. — Մագտաքէ, Դորդր և Տորոն, այլովք եւս ներկ-
արար նիւթովք. ընդ որս և հողայինքն՝ Հայկան
համբաւեալ կամ Աղոնցի կաւ, Հայ-հողն (Armenio
Globa), Սոսրն, Աղն, Արջապն (Պրուս-Էրմանի).
Ծծումբ (յԱրագած, ի վան, և այլն). և պէտքէ՝ փա-
րինք մեծահամարք, յորոց զարմանալիքն Նինուէի և
Բաբելոնի կերտեցան, և կորոն բարձրարեւմ միաստա-
նի 180՝, ընդ եօթն հրաշալիս դասեալ. այլ և փայտք չի-
նուածոյ, և մետաղք, կապար, Երկաթ, Պղինձ շատ, (յոր-
մէ զանութան կազմէին կորդուացիք), տա որս և Չա-
սիկն, որոյ տեսակք յիշին ի գիրս Ներկարանութեան,
Քարազառնիկ, Ոսկեզառնիկ, Տաշեղ-զառնիկ. Թերեւս և
Արծաթ: Եւս առաւել պատուականագոյնք և կենսա-
տածք ընդեզէնքն, Յորեանն, և Գարին՝ որ և ինքնաբոյս
ասի ի Փայտակարանի. Պտուղք պատուականք պէս-
պէսք, մանաւանդ Երիտան՝ որ և յանուն Հայ աշխարհի
լիցարդ յԵրուպէ (Armeniaca)¹, և լիւնորին. — Խնձորն
(Խաթայ). որպէս և գերագունին պղտոց (Խաղողոյ)
Չամիւն, և Շիրեմիք, որոց բնավայր համարի Հայա-
ստան², և տեսակ մի քաղցրահոտ սեփական նմին դո-
վեալ ի Պլինեայ (ԺԵ. ԺԲ), զոր ոմանք համարին զնոյն
զծիրանն և այլք սայրս: Մանրագորն (Մոկաց), Խաշմ-
դեղն Տարսնոյ, Մեղրն և Մոմ, Փազպէն, և կտաւատի
իւղն: Արխանիք և այլ եւս մոշտակք հանդերձ խայտա-
բղէտ մարթովք գազանաց. Թերեւս և Հաշ պարարտք և
գեղափետուրք, բազմահոյք ի լիճս բարձրաւանդակաց
երկրին, որպէս ի շամբն կարնոյ: Ի չոքոտանեաց՝ զատ
ի գրաստեղինաց յորս պանծալի Երիվարն հայկական,
Պաճարեղենք, մանաւանդ Ուխտայք, և երէվայրիք՝ Վիթ,
Եղջերու, Կիւն, Յիւ, որոց հոշակեալ էին որսատեղիք
աշխարհին, յաճախեալք և յօտար իշխողաց և մեծա-
տանց: — Ի լուղակաց սեփականագոյնն ծովուն Բզնու-

նեաց Տառնին, յորոյ անուանէ Հելլէնք սովորեցան կո-
չել զամենայն ձկնաշիր, և զոր ի հազարաց ամաց հետէ
մատակարարէ ծովն այն՝ բնիկ աշխարհին և սահմանոր-
դաց, և մեղմէ նովաւ գիտութիւն պահոց: Յիշելի իցէ
արդեօք և աղիկքն (խաւեար), զոր ձկունք Երասխայ և
Վրդի ընծայեն ընդ բերան իւրեանց ի կասպականն
Թափելով:

Յայտոցիկ և ի նմանեաց՝ է ինչ զոր յանուանէ յիւն
աշխարհագիրք և պատմիչք, և է որ լուեւեայն իմանի-
է եւս որ ցարդ իսկ ծանօթ արտասուք բերք է երկրիս.
ճրքան և այլ արդեօք իցեն նիւթք երբեմն ծանօթք և
խնդրեալք և հանեալք յերկրէս Հայոց, որք կամ իսպառ-
անծանօթք են մեզ այժմ, կամ ոչ եւս մուծեալք ի վա-
ճաւ. յորս զլիսուոր համարելի են թշկական բոյսքն յի-
շեալք յոմանց բժշկապետաց Յունաց և Արաբացւոց,
Համմա (Amomum) կամ կիւնաւումն Տմորեաց և Ու-
տիոյ³, զորոյ հայկական տեսակն՝ Դիոսկորիտէս գերա-
գոյն (optimum) ասէ քան զՄարացն և զպոնտականն. —
Աղբերաց արիւն, Ալիզարի (Alizari). Սրոնունդ (Ri-
oidus). Հայ-Շէհ կամ Սերմն Եղեւնոյ, դեղ ճաղատ
գլխոյ. Գար կամ Խաշարծիլ. այլ և Քարախունիկ
(Արցախոյ) և Հայխունի փեճեկաւոր, յիշեալ ի հին և
նոր բժշկարանս մեր: Սակս սոցին և այլոց եւս անծա-
նօթ յայժմուս տեսակաց՝ խնկարքեր կոչեաց (thurifera)
փափկաբան քերթողն Լատինացւոց զմերս Հայաստան⁴:
Սոցին նման սեփական աշխարհիս մերոյ Թուի և յի-
շեալն ի հին բժշկարանի Հայ-Ֆիոյ⁵ ընդ Խնձորկոտիկ,
միւս եւս անծանօթ բուսաբեր, ընդ այլ դեղոց: — Խեժ
Հայկական (Gomma Armeniaca)⁶, և Ուպան կամ Ան-
ձիւտան որ և Չարսնոս (Laserpitium կամ Silphium), ո-
րոյ հոյգ այնքան ախորժիկի համարէր ի քիմս արեւե-
լեայց ոմանց այլ և Հառվմայեցւոց, զի դից վայել ուտելի
ասէին սղբա, և ընդ ոսկւոյ կոչէին: Ալլազք ցուցանեն
բժշկարանք: — Ընկոյզ Հայկական?, որ յԵգիպտոս ի
յունիս ամսեան հասողնանայր, ըստ կողմնայ աշխար-
հագրի Չ դարու:

Արծաւն իցէ յիշել և զհրաշխառն բոյսս զոր բերէր
բազմաբան երկիր Հայոց. զնորհաշատ Համապիտա կամ
Համապարամ, զՄարդատակ կամ Լոշտակ⁷: Որէն իցէ
յիշել և զառաւելահրաշ քարինսն. զՍիկիոն քար լե-
րանց Երասխայ, զոր մեծաւ զգուշութեամբ պահէին
կուսանք ի սրբատունն. և յորժամ պատգամ ելանէր
մարդասպանութեան, կուսանք երկու բերէին ի բազին
դից խնամակալուաց, և քրմին հատեալ դանակաւ՝ ցոյ-
տէր արիւն յորդ. և հանդիսականացն կական բարձեալ,

1. 2 Պլին ԺԵ, ԺԲ. Ingens turba Prunorum... nec non ab
externa gente Armeniaca, quæ sola et odore commendat-
tur.

3 Պլինիոս յիշէ յՈւտի (Otene). աշխարհագիր մեր (Խորենա-
սի) ի Տմորիս. Սալուստիոս և Յովսէպոս (Հեթան. Ի. Բ) ի
կորդուս: Յիշէ և Էլուս Սիւս, զիւնամոն բերեալ ի Լեւանց Հա-
յոց, որթանման պտտաուկ, բարձրոյն և անուշահոտ. զոր և
ի ԺՁ դարու նշանաւոր բուսախնդիր ուղեւորն գերմանացի Ռ-
ուս-Շէ՝ խնդրեալ ընկալաւ ի Հայոց: Ի նմին դարու և իտալացի ոմն
աշխարհագիր (Լորենցոյ Անտիոս) անանասիս՝ վկայէ բերել: Հա-

յոց. Molta copia d'Amomo, che gli è una semente, sicco-
me ho veduto, molto odorifera, della grandezza poco
maggiore del pepe. — LORENZO D'ANANIA, Cosmo-
grafia, 207.

4 Տերուլլոս:

5 Յիշէ ուղիւ իցէ գրեալն:

6 Մի յիտալական վաճառականաց յետին դարուց ի վենետիկ,
Գիւլ-Միլոն. յամի 1757 գրէր ի կատիկ իւրում, առաքեալ ի
Բերիոյ ի Լիւրոնոյ 220 ունիւ (rotolo) Հայկական խեթի:

Տես յԱրարատ, էջ 19:

տանէին անդրէն դքարն ի պահարան իւր: Զայս ասէ Պլուտարքոս (Յաղագս Գետոց) ընթերցեալ ի գիրս Դոմոթեայ Քաղղէացոյ, որ զՔարանց. — և Ղլլամանդիկն կարծրակուռ (Adamantis) ¹, զոր մերձեցուցեալ յառիւծունս՝ տապաստ անկանէին բերանարացք. — զկոսաստեաց Երասխեան խոտն, յոր՝ թէ մերձենայր կոյս՝ արիւն ցայտէր և թառամէր ². — նման նմին և Վլայրենի Գարի Կարան? լերին մերձ ի Տիգրիս, զոր եւ աւցուցեալ և իւղախառն օծեալ զմարմինս՝ մինչեւ ցմահ անխառն կէին. և բարեբաստագոյն ի նոսա Կաւրոն պարսիկ նախարար Հոգեանեայ կեցեալ 300 ամս թաղեցաւ ի Մգուր կամ Մնձուր լերին ³:

Այսպէս և նմանքն՝ բնական արգասիք երկրին Հայոց. իսկ ի Զեռագործաց նոցին առ օտարս առաքելոց, ոչ յիշի շատ ինչ, բայց ի զգեստեղինաց և հիւսածոց. որպէս Կապետոք ասուեալք, թերեւս և ստեղծեղն ⁴, Բամբակեայ բեհեզք նրբիք, յորոց սակի հոշակեալքն ի միջին դարս, Boccassini կամ Bucherami (Պոդասի) Եղընկայ և Կիլիկիոյ. և եթէ ըստ յետին դարուց տարազագործաց Հայոց, զորոց զանաւորիւ հնդկակտաւս և մասիանս (massolini) գերազանցս քան զբնաւ եւրոպականաց զրէք ոմն համալսարհական պատմիչ (Ֆերրարիոյ), գործէին և նախահարք նոցին, որպէս է հաւանութեան, ի դէպ է մի ի քաջահարք արտաշան վաճառուց նոցին ասել զնմանք ընկալ ձեռագործս. գուցէ այսպիսիք էին և պետադասիւն? կերպասագործեալ և գեղագեղեալ զարդք և պատանք եկեղեցւոյն Գարդմանայ՝ ի զմեթէն մինչեւ ցրաբաւորս զրանն, զոր բազում ծախուք տայր գործել Զուանէր իշխանն Աղուանից, (ըստ պատմիչի նոցին Մովս. Կաղանկատուացոյ) ի սկիզբն է դարու: Բայց և հազար ամբ յառաջ քան զայն՝ վասն Հայկազնոյն Տիգրանայ՝ որ առ Կիւրոսի, վկայէ Խորենացի (Ա. ԻԳ) զատ յայլոց ճոխութեանց, և « Մթերս . . . զգեստուց և » պէսպէս գունոց և անկուածոց արանց և զկանանց . . . » բազմացոյց, թէպէտ բնիկ և թէպէտ օտար արուեստագիտաց ձեռք: ⁵

Բայլ ազգ ձեռագործս յիշելի է քննելի է Ոսկեքարն ⁶, գործեալ ի Դավրէժ, զոր՝ որպիսի և էր՝ աներկայ տանէին և յօտար երկիր: — Յիշման արժանի են և տեսակք հայկական գինուց. Լայնալիճ Ողեղունք, Տեգք և Նիզակք, որք և զբովանդակ Հայաստան կամ զՀայ ազգ կերպարանէին ի դրամս և ի քանդակս Հռովմայեցոց. և ի նորագոյն ժամանակս՝ ահարկու Սոսերք և Սակերք Սեւորդեաց, զոր քստմնելով իմն յիշեն արաբացի պատմիչք (Մատուտի):

¹ Պլին. ԻԳ. 26. Aliam deinde Atamantida Armeniæ, Cappadociæque alumnâ. Hac admota leones resupinari cum hiatu laxo: nominis causam esse, quod conteri nequeat.

² Պլուտարքոս, Յաղագս Գետոց:

³ Այսպէս համարիմ կուլիլ զգրեալն ի յոյն Մատուտի. և զանուն նախարարին յորմէ և լեռան թուաբեր՝ Կորն կամ Կորմուլ. նշանական իմն նանգիպելով անուանն և զէղքն աւանդեալք ի մէջայնոց վասն Կոռնակայ սպարապետի մեքոյս Խոսրովու Ա. կեալ 160 ամ: Թերեւս Հայկազնոյն Կոռնակայ զիպեալ էր այս բազք:

Այսպէս, եթէ ոչ ամենայն՝ այլ ստուգիլ շատքն, բերք են երկրի Հայոց, արտաշանեալք ի մերոցս և տարեալք յօտար տղարհս. իսկ արտաքուստ եկամուտք ի Հայս, և աստանօր ծախեալք կամ անդրէն արտաշանեալք և սփռեալք ի խնդրողս նոցուն յայլ և այլ կողմանս, յայտ է՝ թէ ոչ անթիւք այլ բազմաթիւք և բազմորակք էին, և զորս աւելորդ է քննել և թուել, մինչ ծանօթ են բերք իւրաքանչիւր աշխարհաց, յորոց զպատուականագոյնս և զաւարեբոս՝ բառնային մերքս և բերէին և տունէին յով և պէտ, և զորոց թերեւս լիցին յետոյ բանք ի յիշատակելն զգնացս Հայոց յայլ և այլ աշխարհս: Բայց չկամիմ զանց առնել աստանօր գերեւելի ինչ նիւթով, որ կամ յաճախութեամբ բերեալ լինէր ի Հայս և կամ յաճախ ի Հայոց. զարմանալին այն ըստ հայթայթանաց, և զժուարագիւտ քան զբնաւս ի հնումն, և յոյժ ցանկալի և հեշտալի համարեալ՝ մինչեւ ցայժմ. այն է Մետաքսն, սեփական ճարտարութիւն և ճոխութիւն ձենաց. ուստի, որպէս յայտ է ամենեցուն, գայր Ապրիլոմն և Կերպասն յարեւմտս մինչեւ ի Հռովմ, անցեալ ընդ ահագին տարածութիւն Թուրքաստան աւապատի, ընդ յառաջ նշանակեալ ճանապարհս. մեծ շտամարան կամ վաճառանոց մի նորին լինէր և մերս Արտաշատ—Դուին, իսկ բերողքն՝ մինչեւ ցափ մի ճանապարհին՝ զառաջինն նաքին ինքեանք ձենացիք էին, ի քաղաքս կամ կայանս ուրեք ⁷. յորոց ապա բնիկք տեսեալն Սկիւթացիք, Թուրք և Պարսիկք՝ յառաջ վարլին յարեւմտս. և արեւմտեալք՝ ընդ որս և Հայք՝ ընդ առաջ ելեալ բառնային. այլ ցոր սահման արեւելից յառաջէին սաքս ի սկզբանն, ոչ գիտեմ, բայց առ փոքր փոքր մինչեւ յեզերս և ի մուտս իսկ ձենաց աշխարհին՝ ոչ է երկրայելի: Խորենացի ի պատմութեան հաստատ գալոյ անդուստ Մամիկոնեանից ի Հայս՝ յառաջին կէս Գդարու իբրեւ ականատես նիւթոց երկրին (ձենաց) առ բերելոց, կամ ականջալուր համազգեստն տեսողաց՝ յիշէ զնոսին և զաշխարհն (Բ. 28). « Քրքմաւէտ և սիրաւ մարգալտ և բազմամետաքս. (ուր) անբաւութիւն » Յամուրաց և Հրեշից, և որ Էշայծեմունդ անուանեն. » ուր հասարակաց կերակուր՝ ասեն՝ զառ մեզ պատուաւ » կան և սակաւուց ճաշակելիս՝ զՓասեան և զՊոր և այլ » այսպիսիս: Այլ զականց և զմարգարտաց՝ ոչ ասեն » գիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ » մեզ զգեստուց և սակաւուց ազանելիք, հասարակաց » նոցա է զգեստ », կերպասն մետաքսեայ անշուշտ. քանզի բամբակեայք, և կտաւիք, ասուեղէնք և բեհեզք և ծիրանք՝ այլուստ բերեալ լինէին և ի Հայս. իսկ մե-

և համբաւեալ առ Յոնս, որպէս Արայի զէղքն յիշեալ ի Պլուտարքոս, և յետեւ Հայոց մերձեցուցին յիւրեանց ժամանակն, այսինքն յԱրշակունեացն:

⁴ Այսպիսի կարծիմ զկուլեցեալն Խալիկէ Felzade, զորոց հակ մի բերէր Գիւրգի ոմն յամի 1587, ի Դուրաքոյ, և Յոնք զազանեալ ի նաւուն՝ փախեան:

⁵ Յիշեալ ի Պատմութեան Խալիկէ Հայիւնեաց:

⁶ Դուին ուրեք ի բնիկ արեւմտեան Արտաշատէն և տեղի եւս յԵրզրան մեծին ձենք, որպէս երբեմն զհազանք նոցին կամ Սեւորդէ առ Օդոստոս կայսր և յետոյ առ Մ. Արեւիկոս յամի 160:

տաքսդ յաճախութեամբ զայր մանաւանդ առ տիրապետութեամբ Բակտրիացւոց, Պարթեւաց և Սասանեանց, որոց և առանձինն սակս պատուականի այնր նիւթոյ՝ դաշինս գնոյ և բաժից հաստատեալ էր. որպէս յետոյ և Բիւզանդացւոց և յաւէտ առ Յուստինիանոսիւ. առ որ՝ դէպ եղեւ յամի 571-7, Վարդանայ Մամիկոնենի, ոչ վաճառականորէն այլ մարտկօրէն, սպանանելով զմարդպանն Սուրէն Պարսիկ՝ կողոպտել զաղիս նորա, և տանել մետաքս շատ. — Դրանթ է ամենեցուն յայնմ ժաւամանակի զառաջին նուագ գողունի բերումն սերմանց որդանն շերամոյ ի Բիւզանդիոն, և շերամատաժութեան սկիզբն, և անտի սփռել յարեւմուտս. յոր սակս և խնամով դարման թթենեաց և յաշխարհի մերում, զոր և նշանակեն յայնմ հետէ պատմիչք մեր՝ ուր ուրեք և դէպքն պահանջեցն. որպէս պատմին Աղուանից (Մ. Աղաւանկ.), սակաւուք յետ յայտնութեան շերամոյ՝ ընդ առաջինս ի բերոց իւրոյ աշխարհին գրէ և զԱլպիշիւմ. ուր և մինչեւ ցարդ ծանօթ և հռչակեալ են բերքն, ի Շամախի, ի Փանձակ, և յայլ մերձաւոր վիճակս: Իսկ Առողիկ (Փ. Գ.) թերեւս առաւելազանցութեամբ ասէ, յեւ թ դարուն և ի սկիզբն ԺԽ, այնքան անդորրանալ և ճոխանալ Հայոց ընչեղութեամբ, «մինչեւ հովուաց և » անդէորդաց, մետաքսեայս զգենուլ պատմուհանս »:

Է. Շահաստանք Հայոց ի Միջին դարս: — Ի Մեծ և ի Փոքր Հայս և ի Եփրատի, Թէպէտ և ոչ այլայեցան գիծք վաճառականութեան՝ ի բարձման տէրութեան Սասանեանց և ի տիեզերակալել Արաբացւոց յ' Է դարէ և անդր, այլ կենդորնքն մթերանոցք փոխեցան, և ուղղեցան ընդ հին ճանապարհն բարեկական ի նիստ Ամիրապետին, ի Սէրամէնուայ, և ի Նորն Բարեղոն, այն է Բաղտատ. որոյ Թէպէտ և յետ երկից դարուց նուազեցաւ միահեծան իշխանութիւն, այլ տակաւին ցրարձուցն նորին ի նորոց աշխարհակալաց Թաթարաց՝ ցկէս ԺԳ դարու, մի ի նշանաւոր շահաստանաց և համաշխարհական հրապարակաց վաճառականութեան եկաց. և զի խափանեցաւ կամ ամփոփեցաւ ուղղակի երթեւեկն ի շահաստան և յաթոռ կայսերացն արեւմտից՝ առ ստէպ թշնամութեան Արաբացւոց՝ ընդ Բիւզանդացիս, ոչ նուազեաց յալոդութիւն Հայոց, միջարնակք գողով երկոցուն մեծաց պետութեանցն. մանաւանդ ի թեւարկել ոստիկանաց Արաբացւոց խնամով յօգուտ իւրեանց և մերայոցս. որպէս նշանակէ զայս ուրեք Ղեւոնդ պատմիչ վասն Մահմէտի որդւոյ Աբդըլլայ յեւ Է դարու. եթէ, «Համարձակեաց զԴրոնս մարդից հանել զվաճառականս ի վաճառան իւրեանց. . . և եղեւ առատու. » Թիւն երկրի, և գիւտ արծաթոյ ընդարձակեցաւ »: Դրունդը մարդից՝ Թուին պահակքն, կամ սահմանեալ տեղիք գաւառաց և բաժտունք: Ըստ այսոցիկ սակաւուք յառաջ քան զայն՝ առ Հերակլիւ և Բ խորովու յիշին ի Մ. Կազանկատուացոյ՝ կիցք ձանապարհաց, զորոց գանգատէին Պարսիկք, թէ «մինչեւ ցե՛րք պնդեալ կապեալ » կայցեն, յարգելուլ զլահս վաճառաց կողմանց կող. » մանց »: Իսկ յորժամ սկսաւ նուազել զօրութիւն աւիրապետաց վասն խլրտման և ձեռներիցութեան Թուր.

քաց և պաշտօնէից նոցին, և ի զօրանալ Բիւզանդացւոց՝ ի կիսոյ թ դարու ցկէս ԺԱԽ, խրախուսեցին և Հայաստանեայքս արժարժել և վերականգնել զնախահարցն հարստութիւնս և նահապետութիւնս և Թադաւորութիւնս՝ յայլ և այլ հին աշխարհս իւրեանց, յԱյրարատ, ի Սիւնիս, ի Վասպուրական, յՈւտի, յԱռան, որպէս յայտ է ծանօթից պատմութեան մերոյ. ընդ նոսին յայնժամ երեւցան նոր շահաստանք կամ վերափայլեցին ճոխութեամբ. յայտ առնելով դարձեալ, զի ընդ քաղաքական իշխանութեան Հայոց անմեկին զարգանայր և արուեստ վաճառականութեան, մանաւանդ յիշխանանիստս նոցին, յորս անկ է արգ և մեղ կառուցանել զակն. Թէպէտ և աւաղ է, զի յարկածս անկման և եղծման նոցին՝ լինին յիշատակք հարստութեանն. իբր թէ յորհասի մահուան մեծի ուրուք՝ յայտանցին ցայն վայր անծանօթ կեանք նորին և դարձք:

Բայս յիշատակ՝ միտք իսկոյն ընթանան յԱՄԻ, ի գերահամբաւեալն յայնմ ժամանակի, ի գեղապաճոյճն և ճոխահարուստ ի քաղաքս Հայոց, աթոռ Թագաւորի և քահանայապետի, նոյն և շահաստան մեծ, Թէպէտ և արտաքոյ շահաւէ վաճառաքնաց պողոտայի. զոր ճիզն և ճարտարութիւն Բագրատունեացն և խուռն երթեւեկք ի մարզից մարզից՝ մերձեցուցին բազմամթեր բերովք աշխարհաց. որպէս շատ իսկ տան նշմարել և աւանդեալքն ի տեղագրի այնր քաղաքի (Շիրակ 91-2), փնդռալք նորին և կոռդպակք և բազմազան բաժք և մաքք, և դրունքն որ հանեալ տանէին դէպ ուղիղ յայլեւայլ շահաւէտ քաղաքս. նա և կշտամբանք ողբասաց պատմչին վասն վաշխառուաց բնակչացն, իբրու զի «ամուրն Անի և որ շուրջ զնովաւ դստերք իւր՝ առաւել » յամբարտաւանութիւն կրթեալ ընդդէմ երկնից կայթս » հարկանէին ». վասն այնորիկ համարի մատենալ յաւար և յաւեր Սէլուկեան Թուրքաց Արփասլանայ, յամի 1064. այլ որպէս ցուցանէ տեղագրութիւնս մեր՝ ոչ անազանեաց Անի կանգնիլ անդրէն և յօրանալ մինչեւ ցԺԴ դար, և թերեւս սակաւուք կամ ոչ ինչ ընդհատ՝ վարուն շարժուն ճոխ և փարթամ և զարմանալի երեւել յաչս բնկաց և օտարաց, և յառասպելաց կարգ անկանել ի զրոյցս: Բայց զի մի երկրորդեացուք զվաղ ուրեմն ասացեալքս այլուր, դարձցուք յայլ և ի մօտաւոր և ի զուգակից նորին քաղաք, ի Կարս: Այլ ոչ և աստ յերկար դեգերեացուք, զի և զսորա տեղագիր արարեալ և յիշեալ է մեր, (Այրարատ, 85-86). շատ լիցի և վասն սորա զնոյն ողբասաց պատմչին (Ղաստիվերտոյ) յիշեցուցանել մեղադրանս՝ զբնակչացն, զի «յանհոգս և » յանկասկածի էին, հարստացեալք բազում ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ. . . մեծա. » հարկի և պատուական վաճառականք » նորին: Ամաւ միով կանխեաց հարուած քաղաքիս քան զԱնոյ՝ ի նոցին աւերողաց, այլ և հանգոյն նմին՝ վերականգնեցաւ, և թերեւս առաւել քան զառաջինն, յետ եկաւորութեան Խաչակրաց յԱսորիս և յԵգիպտոս, և վաճառականաց ազատ քաղաքաց Խաչալիոյ սպրդելոց յԱսիա և ի կողմանս Հայոց. յորոց մի յ' առաւել զարգացելոցն՝ հասաւ րակապետութիւն Փենուայ, ասի ի սկիզբն ԺԳ դարու

գալինս վաճառակցութեան կնքեալ ընդ իշխեցողին
Կարուց, և յամի 1287 մի ոմն յատենակալաց իւրոց էր
եղեալ երբեմն վաճառաշահ ի Կարս. յորմէ ի դէպ է
գուչակել, եթէ որոց մինչեւ ի կեդրոն վանանդայ
գային յիտալիոյ, ոչ էր մարթ զանց առնել զմայրաքա-
ղաքան Շիրակայ. քան զոր քաջաբաղդ գտանի Կարս,
զի և յայնմ հետէ և մինչեւ ցարդ փոքր ի շատէ եկաց
մնաց ի գործ առի և տրի, յետ բռնադմադիմի անցիցն և
բռնաբարելոյ ի հզօր պետութեանց վասն հզօրագոյն ամ-
րոցին իւրոյ:

Ճոխագոյն իմն քան զերկոսին քոյրաթիւ քաղաքքս
(Անի և Կարս) և իբր 18 ամսք կանխեալ օրհասիւ (1080),
և ոչ եւս վերականգնողեալ՝ հուշակի բամբիշն Կարնոյ
գալտին՝ Արծն, որ «հոյակապ և ականաւոր էր ամե-
» նայն աշխարհաց, իբրեւ զքաղաք՝ որ ի վերայ լերին
» կայցէ. և ծով և ցամաք երկնէր և առատանայր կրել
» ի սմա զգօրութիւն իւր . . . նման իմն էր նորահարսն
» կնոյ, որ գեղոյն վայելչութեամբ և զարդուցն պայծա-
» ռութեամբ՝ ցանկալի զոլ ամենեցուն . . . վաճառականք՝
» եկեղեցւոյ շինողք և զարդարիչք, կրօնաւորաց օթե-
» ւանք: և հանգուցիչք, և առ աղքատս ողորմածք և
» դարմանիչք . . . փառաւորք և օգնողք թագաւորաց:
» Եւ իբրեւ ակն մի պատուական լուսազեղ պայծառու-
» թեամբ փայլէր ի մէջ ամենայն քաղաքաց, ամենեւին
» գեղեցիկ, ամենեւին զարդարուն»: Այլ զի յետոյ ու-
րեմի՝ ասէ ողբապատումն, յոռացան բարքն, յաճախե-
ցին կաշառառութիւն, «վաշխից և տոկոսեաց օրէնք եղան
» և ցորենոյ բազմապատկութիւն», ի վերայ եհաս և
պատուհասն սկիւթական, սրով և հրով, որում՝ և «ս-
» դոյ ձեռնտուութիւն եղև կործանական աւուրն. զի
» հողմ ուժգնակի շնչեցեալ՝ բորբոք արկանէր հրատին,
» մինչեւ ծուին ծառացեալ յերկինս հասանէր», շինա-
ծախ և մարդածախ, որպէս զի «ամենայն քաղաքն լի
» էր դիակամք անկելոցն. վաճառափողոցք, նրբափո-
» ղոցք և ընդարձակ սրահք»: Ընդ անկեալսն ի թիւ ար-
կան 150 քահանայք «որք վիճակի տեարք էին և եկե-
» ղեցւոյ. Բայց յեկամոցն, և որք յառնեայն աշխար-
» հաց անդր հանդիպեցան, զնոցա ով կարէ բերել զհա-
» մար ու Կրկնակի յողբս հատեալ Արիստակեայ (զի
բնիկ էր տեղւոյն), ոչ բաւէ մանր եւս յիշատակել զճո-
խութիւն և զաւար հայրենեացն. այլ յաջորդ նորա
պատմիչ Ուռհայեցին Մատթէոս՝ յաւելու, զի այն
«նուչակաւոր և քաղմամբոխ քաղաք Հայոց . . . ան-
» թիւ բազմութեամբ լցեալ արանց և կանանց (ուներ)
» և անհամար յափս ոսկւոյ և արծաթոյ . . . այլ զոսկւոյ
» և զարծաթոյ և զիւրաքանց՝ աւելորդ է ասել. վասն զի
» ոչ արկանի ընդ դրով . . . Քարեպիսկոպոսն՝ որ ասէին
» Դաւթոս, . . . 40 ուղտոյ բարձաւ զանձատուն նորա, և
» վեց գիւր եզանց ելանէին ի տանէ նորա»: Միաբանի
սոցա և յոյն պատմիչն Կեդրենոս՝ ասել, զի յետ այր-
ման քաղաքին՝ գտան ի նմին ոսկի բազում անհալ և
զէնք շատ: — Քաղաքս այս յգիտեցեալ մեծութեամբ, որ
զրեաթէ սակս յետին արկածիցն յերեւան գայ ի պատ-
մութեան, յայտ է թէ էր ի վերայ մեծի ճանապարհին
որ ի նախալիշեալ մայրաքաղաքաց Հայոց՝ այլ և ի հեռա-

ւոր ծագաց՝ ձգէր ի բուն Քաղաքն Կարնոյ ի Թէոդո-
սուպօլիս, և անտի տանէր յԵզնկա, ի Մաժակ, ի
Մելտենի, և ընդ այլ գիծ՝ ի վաճառատանս Պոնտոսի.
հարկ է թէ և ինքն մեծ քաղաքն Կարնոյ էր և յայնժամ,
(և առաւել եւս առաջնականելով զգերծեալսն ի հրոյ և
սրոյ Արծինն), որպէս և յետոյ, մի ի նշանաւոր շահա-
ստանաց համօրէն Ասիոյ, ոչ պակաս անուանի և ամրու-
թեամբն, որով և զերծաւ ի պատահարէ զուգակցին իւ-
րոյ Արծինն. զի աշխարհաւերն այն սուրտան «ելեալ ի
» վերայ գահին (Փայսնտէօքէն կամ Տէվէ պօյնու) որ
» հայի ի Կարին, ետես զքաղաքն վառեալ ամենայն
» պատրաստութեամբ. և նայեցեալ յերկար ժամս՝ դար-
» ձաւ անդրէն», ոչ յուսացեալ ստանալ նմին: Անեղ-
բայ ծանօթ է սկիզբն շինութեան միանգամայն և ամ-
րութեանն և մեծութեան քաղաքիս, յառաջին լէս Ե
դարու, ըստ միաբան պատմութեան մերոցս պատմեաց և
Բիւզանդացւոց, որոց նախապարիսպ գիմամարտ կար-
գեցաւ ընդդէմ Սասանեանց. և յայնմ ժամանակէ հե-
տէ կայ ի զլուս մեծի մասին աշխարհին Հայոց, երբեմն
հակառակորդ և հաւասար Դունայ, և մինչեւ ցայժմ այս
14 դարք հանդիսացեալ կրկին ձրիւքն, ամրութեան և
վաճառաշահութեան, ընդ ամենայն պետութեամբք որք
փոխանակելով զիրեար տիրեցին կողմանցս, Բիւզան-
դացիք, Արաբացիք, Սելջուկք, Վիրք, Թաթարք, Պար-
սիկք և Օսմանեանք: Յետինքդ առաւելուն զարդիս
թուով ի բնակիչսն, յորս գտանին և Պարսք և Յայք և
Փոչսք, և այլ եկամուտք, այլ յամենայն դարս զառաջ-
նութիւն կալեալ է Հայոց և բազմութեամբ և ճարտա-
րութեամբ արուեստից և վաճառականութեան. մարթի
և արդ նախադաս համարել զդա ի քաղաքս Հայոց. զը-
րոյ բարգաւաճութիւն և կեդրոնական դիրս յիշեն՝ յետ
Յունաց՝ և Արաբացի պատմիչք և աշխարհագիրք, և եւ-
րոպէացի ճանապարհադիրք յ'ՃԳ դարէ և այսր, որպէս
փոքր ի շատէ ծանօթ է հասարակաց:

Ջուգակից ժամանակաւ և բաղդիւ կամ անբաղդու-
թեամբ վերոյիշեցեալս՝ գտաւ և Մելտենի մայրաքաղաք,
խառն բնակեալ ի Հայոց և Յունաց, երկօրոն եւս մերք-
մամբ. այլ և թուրք և օսար եկազ ոմամք՝ յառաջեցեալ
ի շահավաճառութեան. որպէս զի նոյն ողբապատում
մեր՝ յատկաբար Շահաստան կոչէ զուս, և նմանեցուցա-
նէ երեմեան երընջի, ուժեղ, «գիրգ և փափուկ գլով.
» որով վաճառականք փառաշատք երկրի, և օգնողք սորա՝
» թագաւորք ազգաց, որք ի գահոյս փղոսկրեայս հանգ-
» չէին, և միշտ զպարզեալ գինին ըմպէին, և անոյշ իւ-
» ղով օծանէին»: և վախճան՝ ըստ նախագրեցոցն լի-
նէր, ի սուր և յաւար մատնել այլազգեաց (յամի 1058).
և առ փոքր փոքր վերանորոգիլ, և ընդ նշանաւոր քա-
ղաքս դասիլ ի ժամանակի խաչակրաց և յետոյ, և զար-
գիս իւր ոչ յետնեալ առ նմանեօքն:

Մանր համարիմ ճառել քննութեամբ և զայլոց փոքր
ի շատէ վաճառաշահ քաղաքաց, որք յերկրի կամ ի սահ-
մանորոս Հայոց, ի ժամանակի անդ տիրապետութեան
Արաբաց և Սկիւթաց. որպիսիք են, յարեւմտաւորդմանն՝
Բաբերդ, Սեբաստիա, Եզնկա, և այլն. յարեւելս՝ եր-
կոքին Դանձակք, որ յԱղուանս և որ յԱրապատականի

(Դավրէժ), որ և յատուկ Շահաստանն կոչի և է և յայժմուս. փայտակարան յեզր կասպից ծովու, Նախնաւան, վան, Մանազկերտ. և որ շուրջ կամ մերձ ի Հայս, Տփղիս ի հիւսիսի, Ամիդ, Մծբին, ի հարաւաւ կողմն, և այլն. յորոց ի շատս մերայինք էին առաջին վաճառականք կամ ընդ առաջինս. Թող զայլ և այլ քաղաքս Ստորոց և Փաքուն Ասիոյ, յորս յաճախ երթեւեկէին, և ոմանք հաստատարնակք իսկ էին, և յաւելուին ի տազնապել հայրենի աշխարհին՝ նորանոր դաղթականս առաքելով ընդ արեւմուտս, անդր իսկ քան զեզերս Ասիոյ մինչեւ յեգիպտոս:

Այսոցիկ ի վերայ եհտս յեղակարծուց իմն փոփոխութիւն մեծ և նոր զօրութիւն և շախիղ վաճառականութեան, ընդհանուր աշխարհաց ազգաց, և առանձինն մերոյս հայկականի, կրկին քաղաքական իշխանութեանց ծագմամբ. մի՛ տիեզերական կամ համասիական, Թաթարաց աշխարհակալութիւնն, որ տապալեալ զվեցդարեան տիրապետութիւն Արաբացոց, և զնորընծիւ խորազմայս և զայլս բնութիւն, կալաւ զընդարձակ մասն աշխարհի, ի խորոց անթափանցելի ձեռնաց՝ մինչեւ յափառն Միջերկրականի և ի սահմանս Եգիպտոսի. և զի զսա ոչ կարաց նուաճել ի սպառ զինու զօրութեամբ, հնարեցաւ նուազեցուցանել ի վաճառաշահութենէ, փոխելով կամ յորդորելով զվարուն ճանապարհ նորին ի Պնտոս կոյս, և հաստատութեամբ շէլաղունեան հարըստութեան յԱրոպատական. կրկին վերափայլեաց յայնժամ շահաստան նորին Դավրէժ, ի կենդրոնի կարաւանաց միջին Ասիոյ և Հնդկաց, և եկացն յարեւմտից: Որչափ ինչ մնասցին և որչափ ինչ չափեցան բարբառողք ի մերայոց, ծանուցանէ պատմիչ մեր ժամանակակից (Կիրակոս, ԵԵ). ի 1255 թուականի, ընդ հարկաւ առնելով զաշխարհս մեր, ասէ. « Ի վաճառականացն բազում ինչ առեալ և շահեալ, կուտեցին բա. » զում զանձս ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց . . . Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական Ուսմէկ անուն, զոր ինքեանք Ալի կոչէին », և այլն¹:

Իսկ միւս նորութիւն և զօրութիւն ի մասին վաճառականութեան ընծայեցաւ ի մերոյս ազգէ, հաւաքմամբ գաղթելոց ի Կիլիկիա և կանգնելով տէրութիւն արքայական ոչ անշուք, բազմաշնար ճարտարութեամբ Լեւոնի Ռուբինեանց, որ ոչ այնքան զաթոռ իւր բարձրացոյց, որքան զողջոյն ազգս Հայոց՝ ի մէջ ազգաց ժամանակին, և աշխարհածանօթս արար և ետ եւս առնել յաջորդօքն, մինչեւ ցայսօր: Ի հաստատել նորա ի գահ թագաւորութեան՝ հաստատեցաւ յայնմ մարզի (Կիլիկիոյ) և ոգի հայկական. շնչեցին շունչ մի և բնիկքն ի հայրենի իւրեանց աշխարհին և որք ի սփիւռս: Բարեւ-

բազմազտաւ և նա և իւրքն՝ յետ իւր յանձանձիլ և բարգաւաճող թողլով նորահաստատ տէրութեանն՝ զխորագէտ և հզօր ազգական իւր զԵդեսանդիս Պայլ, և յաջորդ՝ զորդի սորա հարամոյն և արժանաւոր իւր փեսայ զՀեթում Ա, առ որով ի գերագոյն ծայր բարգաւաճանաց եհտս պետութիւնն, ընդ նմին և վաճառականութիւն ազգին՝ կառուցմամբ և բացմամբ աշխարհամուտ նաւահանգստին Սլասայ, որ յաղթահարեաց առ վայր մի զհակառակորդ իւր զմեծն և զհին Ալեքսանդրիա², Թերեւս և զլեաց զամենայն շահաստանք նաւամուտ երկրի՝ յիւրումն (աւաղ, ոչ յերկար) ժամանակի. այլ և ի համառօտ պարագայի անդ տուրեւառիկ կենացն՝ Թերեւս այնքան յոյով վաճառականս յամենայն ազգաց Ասիոյ և մանաւանդ Եւրոպիոյ և առաւելապէս յիտալիոյ՝ ձգեաց յինքն՝ ի ծովէ և ի ցամաքէ, այնքան պատուական աղխամաղխս երկուստեք և փոփոխութիւնս նոցին, և այնքան ոսկւոյ և արծաթոյ ելեւմուտ ընդ հրապարակս, ընդ փնդուկս, ընդ բաժտունս իւր և ի դանձ արքունի, որպէս Թէ ոչ այլ մի ի քաղաքաց և ի հանգրուանաց նաւուց: Շահաստանն Այաս, կամ որ նոյն է ասել կենդրոն հայ վաճառականութեան, մի ի կարի նշանաւոր և նախադաս գիպաց և տեսարանաց է յընդհանուր պատմութեան վաճառականութեան ազգաց. վասն որոյ և արժանի էր երկար և մանրամասն ճառից և ցուցմանց. զոր և ըստ մերում կարի ջանացաք առնել և հրատարակել այլուր (Սիսուան, 355-89). և սիրողաց ծանօթութեան վաճառականութեան ազգիս Հայոց՝ յուշ առնեմք մտադիր վերծանել և ի վերայ հասանել փոքր ի շատէ, և եթէ հնար է՝ հասուցանել եւս զԵւրոպացի բազմաքնին հմուտս և անհմուտս, որոց Թէպէտ և չիցէ տեղին այն անծանօթ՝ այլ ոչ որչափ և արժանն է ծանօթ. ունիցի Այաս ինչ ինչ անուշտ յայտնել նոցա առ յապա, գէթ զյիշատակարանս և զմնացուածս նշխարաց նախնեաց նոցին անդ զեգերելոց, և զգաստակերտացն մոռացելոց, մանրելոց, ամայացելոց և ցարդ ոչ ըստ արժանւոյն բրելոց և ի լոյս բերելոց. — Ի տեղագրութեանն և յառանձին դրուագի անդ Բաժտան Այասայ՝ թուեալ են յանուանէ (յէջ 358-60) եկքն իտալացիք, Պրովենցալք և այլ Եւրոպացիք. յիշեալ են և փոխադարձ (յէջ 371-3) մերազգեացս յԱյասայ և յայլոց կողմանց Սիսուանայ գնացք յաշխարհս և ի քաղաքս նոցին և յաւէտ յիտալիա, և հաստատութիւն եկեղեցեաց և վանորէից՝ ոչ միայն ի ծովեզերս Ադրիականին և Տիւրենականին և Լիգուրեան գոգոյն, այլ և ի միջերկրեայ քաղաքանին³. յորս՝ հարկ է Թէ ոչ երիցունք և միանձունք միայն էին Հայոց, այլ և եկք աշխարհիկք, ոմանք առժամանակեայ և այլք հաստատ բընակութեամբ, որպէս աներկբայ յայտ է այս ի նաւագը-

¹ Խորհրդածէ և Ֆոսկարինի վեհեմ ի Պատմ. Դպրութեան ազգի իւրոյ. Tartari . . e insieme gli Armeni . . pensar dovettero a distogliere da quel cammino (յիտալաց) le mercanzie dei regni loro, portandole sulle spiagge del Mar Nero, verso dove i primi già incominciavano le conquiste. — M. FOSCARINI, *Storia della letteratura Veneta*.

² Սյանուայ հմուտ իրացս և ակաղտոտս պայծառութեան Ա-

յասայ ի սկիզբն ԺԴ դարու, վերադաս գրէր պատմականութեամբ զվաճառս Այասայ քան զԱլեքսանդրիոյ:

³ Որպէս, Դիւն-Կար-Կար ի Պերուզիա ի սկիզբն ԺԴ դարու (1316). յիւլ կոյս յաջորդին (1496) հայազգի ուսմէկ, Donado դրեալ յիտալացոց, Թերեւս Տէրապոլ, եկեալ ի առաւելառ Պեսարոյ (Pesaro) քաղաքի, և ի վեհեմիկ. որպէս և ուսմէկ ԺԶ դարու ի տեսնվաճառ Պատմութեան:

նաց քաղաքսն, ի վենետիկ, Գենուա, Սնդոնա, յետոյ և ի Լիվորնոյ. այլ և սղբա և մանաւանդ ցամաքայինքն՝ տակաւին կարօտ են քննութեան և յայտնութեան յիշատակաց, զորոց յետ սակաւուց յաւելցուք ինչ ծանօթս:

Ի պշնուլ մերում յառիթն հեռաւոր յիշատակացս այսոցիկ յԱլաս, յուշ լիցին և այլք ի նաւահանգստաց Հայակիլի, իոյ, որ փոքր և որ շատ ծաղկեալք յայն ժամանակս՝ վաճառաշահութեամբ և նաւարկութեամբ. Սատալիա, Կոռիկոս, Տարսոն, Աղեքսանդրեակ, և այլք, տեղացիեալք ընդ Ալասայ (ի Սիսուան): Այն արկեալ է մեր անդ յանհեղեղ կարծիս կամ զրոյց. (Թէ պէտ և ի փաստ մեծի բարգաւաճանաց և ընդարձակութեան ճանապարհաց վաճառականութեան, գործակցութեամբ Հայոցս և արեւմտեայց). որպէս թէ միոյ ի Թագաւորաց Հայոց կամեցեալ համառօտել զերկարութիւն ճանապարհին որ ընդ Պանայիս, ընդ Վոլկա և ընդ Մէուլտեան ծովալիճն, արկ 120 կամուրջս ի վերայ ձորոց լեռանց Կովկասու, ընդ 15 փարսախս ճանապարհի (ի միջոց Կուր և Ճորոխ կամ Փասիս գետոց). որով յաջողէր շահավաճառ ծովագերեայցն Պոնտոսի, Կաֆայի, Տրապիզոնի և Կ. Պօլսի, այլ Թաթարք եղծին զայն վայրապար, և ճանապարհ վաճառականութեան դարձաւ վերստին ընդ Ստորիս յԵգիպտոս՝ 1. Հիմն կամ ծագումն աւանդութեանս Թուր Կին, ըստ վկայութեան Ստրաբոնի (ԺԱ. Գ. 4), որ ասէ 120 կամուրջս արկեալ ի վերայ Փասիս (Ճորոխ) գետոյ, ի չորեքօրեայ միջոց ճանապարհի Ստրապան կամ Սարաւան քաղաքի Կողքեաց և Փոքիս կամ Իդիէսա քաղաքի վրաց. քանզի անմարթ էր կարաւանաց հատանել կտրել զկիրճս և զանձուկս լեռանց այնր կողման՝ ընդ որ հարկ էր անցանել. Սմին նման է և վարկածն, ի նմին ժամանակի Գենուացւոց շինելոյ բերդս կամ ամուր կարաւանատունս ի վերայ ճանապարհին որ ընդ Հայս անցանէր, յորոց մի ասի և ամուրն Աւնիկ, (տ. Ալլարատ, 28): Ոչ գիտեմ ո՞ր զառաջինն աւանդեալ է զայս. Թուր Կին հրաշացող զք ընդ ճարտարութիւն Հայոց, որպէս և միւսն ընդ աշաւրութիւն Գենուացւոցն. որում համախոհապէս խրատէ և զրիչ մի մեր յառաջ քան զամեն 1327. « Ամենայն իմաստուն վաճառաւ » կան, ասէ, այսպիսի արթնութեամբ պիտի հսկէ, » որպէս այժմ Ֆռանկ վաճառականք »:

Ը. Հայք ի Կաֆա եւ յԱլաս. — Զարմանալի իմն հանդիսութեամբ գրեալք է ի սմին յայսմ ժամանակի և շեշտ կշիռ ընդ նոյին աստիճանօք զրից երկայնութեան երկրի, այլ ի հիւսիսի իբր 10 աստիճանօք լայնութեան վերագոյն յափունս Պոնտոս ծովու, ոչ ի հարաւայինսն ծանօթս ասեմ (ի Տրապիզոն, Սինոպ, յԱմիսոս, և

այլն), այլ ի հիւսիսայինսն և յեզերս Մէուլտեան ծովալիճին կամ ծովուն Ալախու և Տարիական Պերսոնի, բարգաւաճել սկսան վաճառականութեամբ ի ձեռն Հայոց և իտալացի նաւողաց, մանաւանդ Գենուացւոց, վենետաց և Պիզացւոց, զիսաւոր երկու շահաստանք Կաֆա և Տանա որ և Ալախ: Յետինս յառաջին քառօրէի ԺԴ դարու շնորհեցաւ ի կայան յիշեցելոց ազանց իտալացւոց, իսկ մերայոցս՝ ոչ է յայտ սկիզբն բնական ի նմին. յիշին ի կէս այնր դարու (յամա 1355-8) զէպք վաճառականաց մերոց նաւելոց անդ գենուացի նաւօք և գերելոց ի ծովու ի վենետաց, և աղբորարկութեամբ առ Պերտի զան կողմանցն, ոչ միայն փրկելոց այլ և ըստացողաց զհաւասար ընչից իւրեանց կողոպտելոց, առաւ տաճեռնութեամբ Թայսէլու կամ Թայսոլա խաթան տիկնոջ Ճանիբէկի կուսակալի կողմանցն, որ յիւրոց գանձուց պարգեւեաց զմեծ մասն պահանջից նոցա. յորմէ գուշակի շնորհս ունել Հայոց յաշտ տիրողաց երկրին այնորիկ, որ կոչի երբեմն ի մերոցս Հոնաց երկիր և երբեմն՝ որպէս և յարեւմտեայց՝ Խազրաց երկիր, այլ և Կուլմանիա. և յայտ է թէ յառաջ քան զնաւարկութիւն իտալացւոց հաստատեալ էր ի կողմանսն բնակութիւն Հայոց, որպէս և զգերբք Թերակղզոյն Տարիոյ կամ Ղրիմու. և ոչ վարկապարզ բնականութիւն, այլ չորս սփռեալ զծովագերբքն, մինչեւ Կոչել նոցին յամանց ի միջին դարս՝ Երովեգերեայ Հայաստան, Armenia Marittima. զոր օրինակ և ի հարաւակողմն Փոքր Ասիոյ ի Միջերկրականին՝ Երով Հայոց կոչեցաւ Երոցն Խսոսի կամ Աղեքսանդրեկի. աշխարհալուր վկայք սփռման և վաճառականութեան Հայոց յերկստին եւս տարակց կէտս ծովուցն այնոցիկ միջերկրեայց. այլ ի միջի որպիսեանց այլազան և այլանուն ազգաց: Թերեւս ի սղբբան արշաւանաց Թաթարաց գաղթեցին Հայք ի կողմանքս, բայց վաղազոյն եւս է անշուշտ գալուստ վաճառականաց նոցին: Խորտառապէ արաբացի աշխարհագիր՝ ըստ այլ ճանապարհագրաց, ասէ ուրեք վասն Հրէից՝ յԱրմինիէ երթալ ի քաղաքն Խազրաց (Էթիլ, մերձ յայժմեանս Սփտէրխան), անտի ընդ ծով Կասպից՝ ի Բահլ և մինչեւ ի Չինս. ոմանց Թուեցաւ Ճերմինիէ ընթեռնուլ և իմանալ զԳերմանիա. այլ է՛ր յայնժամ տարակեալ յայնքան Հրէից մինչեւ դիմել նոցա յաշխարհս հեռաւորս, և մանաւանդ անտուտ առանց յիշելոյ զայլ աշխարհ՝ զալ յեզերս Կազրից. չիցէ՛ ուղղագոյն ընթեռնուլ զանուն Արմինիոյ, և զՀայս՝ փոխանակ Հրէից ձեռքել ի նշանակեալ շաւիղսն և յաշխարհս, և որպէս յայտ է և այլուստ, ոմանց ի վաճառականաց և նոյն իսկ Խազրաց ընդ (վոլկա) գետ ի վեր խաղալով՝ խոտորեալ ընդ արեւմուտս գալ յԱլախու քաղաքն ², և անտուտ եր-

1 Un Imperatore dell' Armenia diede comodità, che per la via degli Iberi, degli Albani che oggidì sono i Zorziiani, dette spezie si conducessero dal Mar Caspio sino al fiume Arasso... e di là nella città di Trapesonda. — RAMUSIO, Գ, 154. — Յաւելուածով գրէ Տարիս Պոնտոսեան վենետիկ, ԺԵ, Ե. — Un Roi d' Arménie imagine d' abréger ce trajet en évitant la navigation du Volga, Tanais et de Palus Méotides: il établit une communication di-

recte entre le Cyrus qui se jette dans la mer Caspienne, et le Phase qui court vers l'extrémité du Pont-Euxin. Le trajet par terre n'était que de 15 lieues. Cent vingt ponts furent jetés entre les montagnes pour rendre cette route praticable au commerce: et attestent encore la grandeur, l'utilité et les difficultés de l'entreprise. — DARU.

2 Արեւիք ի վերջելեալն Տանա իտալաց, Tana.

Թալ մինչև ի վ. Պօլիս: — Նշանաւոր յիշատակ է տեղւոյն և ժամանակիս տիկնոջ միոյ Հայայ, այն է Աֆէնտի գուստր Նասիաթունի, որ յամի 1341 — 2 երկու տու գըրամով՝ զնէ աւետարան մի, և տայ ընծայ « ի Ս. Գրի. » գոր յԱզախ քաղաքի եկեղեցին (ի ձեռն Տէր Մանուէ. » լի), յիշատակ հոգւոյ իմոյ (ասէ) և հանգուցեալ որդւոյ « իմոյ Սիր — պէկի, զոր Տէր Աստուած յարութիւն պար. » գեւեացէ նմա »:

Յայտ է ամենեցուն, զի ողջն գար մի յետ բարձման տէրութեան Ռուբինեանց մերոց, առաւել կամ նուազ տեւեաց վաճառաշահութիւն քաղաքիս, որպէս և քաղաքացն Ղրիմու ընդ իշխանութեամբ Գենուացւոց, մինչև ի նուաճումն նոցին ի Թուրքաց յամի 1475, և յայնմ հետէ մնաց ի ձեռն Հայոց և Յունաց, և մինչև ցայսօր իսկ այսպէս է մասամբ: Երկու ամբ յառաջ քան զյիշեալ Թուականդ, այն է, յամի 1472, զԳոնդարինի գեւ պան վենետաց, յանցանելն ընդ Վաֆա, յորդորեցին Հայք ոմանք երկու ի Դանա (Ազախ). բայց մի ի նոցանէ որ ասէր գեսպանութեամբ երթալ ի Հառվմ, նշաւաւ կեցաւ լինել խաբարայ զօշաքաղ:

Քաղաքայտ է զի երեւելի էր քան զԱզախ և զլիաւոր ամենայն քաղաքաց կողմանս և շահաստան մեծ՝ Կա. ֆա որ և Թեոդոսիա: Ոչ է գործոյս ճառել զժազմանէ քաղաքիս կամ զբարգաւաճանացն առ Հելլենոք և առ Բիզանդացւոք յառաջին դարս. այլ զի ի ժամանակս Թաթարաց եկաս Են Բանիս, ի ճաշէ յիշել՝ զի գրեթէ և առ նոքոր սկսանի նոր պայծառութիւն տեղւոյն, նաւարկութեամբ վաճառաւոր իտալացւոց. յորս՝ յաջողեաց Գենուացւոց՝ շնորհիւ մեծի Մանգու զանի և առանձնակ տիրողի տեղւոյն, գրեթէ սեպկականել ինքեանց զքաղաքն այն, յամի իբր 1267. յորում ժամանակի չիք երկրայել զի հաստատեալ էր անդ Հայոց և աճեալ բնակութեամբ¹. Ըստ սովորական աւանդութեան նոցին՝ գաղթելով յԱնուոյ, կամ Թերեւս յԱնեցւոց նախ այլուր գաղթելոց, օրինակ իմն յԱզատեայ, յԱտէր. խան. և անտի ի վեր կոյս վարեալք ընդ Աթիլ (Վոլկա) գետ և հասեալք յեզերս տուրիական Թերակղզւոյն, ի մայր քաղաքաց նորին ի Հին Ղրիմ, որ է Սուդաք, ի Սուտադ և յայլ քաղաքս, բայց առաւել ի Կաֆա. ուր յաւէտ բարգաւաճեցին, և Թուով առաջինք էին ի բազմաբնակ և բազմալեզու քաղաքին յայնմիկ, յորում՝ ի նուազմանն և յանկմանն ի ձեռն Օսմանեանց՝ 70,000 բնակիչք ասին գոլ յամենայն ազգաց, արեւմտեայց և արեւելեայց, և մեծ մասն նոցին՝ Հայք, 30,000: Բազում և յերկար յիշատակք են Հայոց քաղաքիս՝ ի վերջ կուսէ ԺԳ դարու մինչև ցայժմ, յընթացս 600 ամաց. զորոց ճառեալ է բազմաց և ի մերայոց² և յօտարաց. մեզ շատ լիցի առել աստէն, զի ի սկզբանէ ԺԳ դարու ճաշաչի անդ հաստատեալ եպիսկոպոսական աթոռ Հայոց, որ և տեւեաց մինչև ի սկիզբն մերոյ դարուս, և զի առաւ

ւել քան զ30 եկեղեցիք էին նոցա, և վանորայք զատ յեկեղեցեաց, այլ և վանք Միաբանողաց, որոց երբեմն եկաց անդ և աւանձինն եպիսկոպոս: Իսկ ըստ աւանդութեան և ճոխարան յիշատակագրին, « Զօրացաք » մեք, ասի, և քաղաքացաք, և շինեցաք զգիւղս և զգաւա. » ռըս՝ իշխանք և ազնուականք, ի Ղարապաղաբէն սկը. » սեալ մինչև ի Սուրխաթ և ի Ֆէօդոսիայ, ի Լերինս և » ի դաշտս լի արարին վանորէիք և եկեղեցեք. և չինե. » ցաք տունք 100,000 և զեկեղեցիս հազար, և ի ահէ Հռ. » նականաց պարսպեցին ի քաղաքն Ֆէօդոսիա »:

Հարկւաւոր ձեռագիր մատենք գտանիւ և պահին ցարդ գրեալք ի Կաֆա և յայլ քաղաքս Ղրիմու, վկայք բազմութեան բնակչացն, եկեղեցեաց և վանորէից, և ոչ արհամարհ յիշատակաւ: Եւս ամենայն հաւաստիք են բարգաւաճանաց և ճոխութեան վաճառականաց Հայոց Թերակղզւոյն և ի մասնաւորի՝ Կաֆայի, որ յետ ամայանալ Սուլղաթայ՝ առաւել եւս պայծառացաւ. դրաւ ողջ նորին երբեմն Գենուացիք՝ յիշն ի պաշտօնական Թուղթս իւրեանց՝ առ անուանեալ Պաշտօնարան Խազարաց (Officium Gazariæ), պատկառ կալ և զանգիտել ի Հայոց, զի մի յայլազգիս ձեռն տուեալ ընկճեցնեզինքեանս:

Բայց զի մի խոտորեսցուք յիշատակաւ՝ դարձցուք յառաջին կարգ բանիս և ի բուն հայրենիս մեր, յետ նուաղելոյ ստացական հայրենեաց Կիլիկիոյ, որ գերօրինակ գտաւ վաճառաշահութեամբ և վաճառակցութեամբ ընդ Եւրոպեացիս դարս երկուս (ԺԳ — Դ), և յետ այնր աշխատաւ կամ իսկոյն դադարեաց երթեւել երկոցուն կողմանց: Ծանօթ են փորձք դաշնակցութեան վենետաց ընդ նոր տիրողս կողմանցն, ընդ Գարամանեանս, ընդ զէմ Եգիպտացւոց և Օսմանեանց ի ԺԼ դարու, և եկք Հայոց ոմանց վաճառականաց՝ ի Սոյ, յԱտանայ և ի Կոստանդնուպոլսոյ, որպէս և յայլ կողմանց՝ ի Վենետիկ ի ԺԵ — ԺԷ դարս. մինչև նորոգել իսկ նոցա յամի 1496 զհին տուն իւրեանց ի Վենետիկ. և միւս անգամ եւս Թափել զայն (յամի 1579) յօտարազգի բընակչացն: Այլ՝ որպէս ամենայն քաղաքական և մտաւոր հրահանգք խանգարեալ և աղօտացեալ են նա և ի բուն ի Մեծ Հայս ի պատմութեան մերում, յետ նուաղելոյ միահեծան տէրութեան Թաթարաց, և արշաւանաց Կադին Թիմուրայ, և որ յետ այնր բարձաձիգ հարստահարութեան Խոյանչան Թուրքմանացն ի ԺԵ դարու, նոյնպէս և յոյժ ընդ աղօտ նշմարին հետք վաճառականութեան մերայոցս, Թէ և ոչ դադարեալք. և խուն առ խուն արծարծեալ ի կայկայել նորոյ հարըստութեան Պարսից ի տոհմէ Սօֆեաց ի սկիզբն ԺԶ դարու, — Յայսմ դարու (ԺԶ) ի համաշխարհական շահաստանս այս ժովու (Վենետիկ) յաճախէին Հայ վաճառականք յԱսորւոց երկրէ, ի Բերիոյ, ի Մէրսինէ, ի Դամասկոսէ, իսկ յետ կիսոյ նորին սկսանին երեւել վաճաւ

1 Սոմ, Sommo ըստ իտալաց, հուստար համարէր յայնժամ 5 հազար նոցին (զուկտու կամ ֆլորին):

2 Երկար յիշատակաւոր ոմ Յայմաուրաց ի ԺԷ դարու, ասէ վաճառականներն Հայոց նախ յԱտանայ դադարեալ յամի 1299, և յետ 30 ամաց եկեալ այսր ի Կաֆա. սակայն հնազոյն

եւս յիշատակք Հայոց գտանին ի Կաֆա: Տ. Ճանապարհորդք. Է. Լի. հոգաթ. 338:

3 Գլխաւոր և առաջին ի մերայոցս է պատմական գործ Հ. ՄԻ. նասոյ վ. Բաշկեան յովառէս Միլիթարայ, երկար տառաւոր գիրք իսկ Հայոց տարեկան կողմանց:

ռականքն ջրոյայ, որպէս նշանակեցաք ի տեղադրին, որք¹ առաւել եւս բազմացան յետ տեղափոխութեանն ի Հնայն և հաստատութեան ի Նորումն, հզօր ձեռնարկութեամբ Շահաբասայ:

Թ. Շահաբաս. Նոր ջրոյայ. — Հայք մետաքսաբերք (ի վիճեմտիկ): — Որպէս ի քաղաքական պատմութեան արեւելից, և մանաւանդ յիւրում սեփականին ի Պարսս, անուն մեծ և գրեթէ աշխարհաբարոզ արար և եթող Շահաբաս, և իրաւամբը Մեծ անուանեցաւ, ըստ վարկի մեծութեանց երկրի, նոյնպէս նշանաւոր գտաւ և յաճեցումն վաճառականութեան, ձեռնտուութեամբն և ձեռն երեցութեամբ Հայոց. որոց որքան աղիտաբեր և զնասապարտ եղեւ քանդմամբ Հնոյն Զուղայ և դաղթմամբ նոցին յԱրարատեան աշխարհէ՝ յօտար և ի հեռաւոր սահմանս, այնքան թերեւս և երախտապարտ՝ կառուցմամբ Նորոյն ջրոյայ, վերականգնելով և տարածանելով զանուն Հայոց յուրտա Սիոյ և Եւրոպոյ. և գէթ դար մի (ԺԷ) ճոխագոյնս և ճարտարագոյնս երեւեցուցանելով զսոսա ի վաճառականս երկրի, և յաւուրց անտի մինչեւ առ յապա ծանոթս ամենայն ազգաց. վերջին կամ հզօրագոյն դրող և հզօրիչ հայ հանճարոյ յայսմ արուեստի, այլ գողիւր և դաշնակից և ընկերակ նոցին. միմեամբ օգտեալ և յաղողեալ. նա պաշտպանութեամբն և սղա հնարագիտութեամբ. և որպէս ասաց ոմն յառաջին ճանապարհորդաց ԺԷ դարու և քաջ ծանօթից նոցին (յամի 1618, Պետրոս Տէլլա Վալլէ), այնպէս պիտանիք էին Հայք՝ Շահին Պարսից, որպէս Գե. նուազիք Թաղաւորին Սպանիոյ, զի ոչ սա առանց նոցա և ոչ սղա առանց նորա կարէին կեալ². — Սնդոսին ի հիւրամեծար ընդունելութեանն իւրում ի Հինն Զուղա, նկատեալ սուր և ազալ աչքն՝ զճարտարութիւն և զփարթամութիւն Հայորերոյն, երկնեաց ի մօր գերկ. դիմի խորհուրդն. և զի ակն ածեալ մեծի զօրութեան հակառակորդաց իւրոց Օսմանեանց, ոչ յուսայր ընդ երկար ընդ ձեռամբ իւրով նուաճել զՀայաստան, ապա հնարեցաւ զընակիչն տեղափոխել յաշխարհ իւր, արմատսքի իմն կամ կենդանւոյն խելով զնոսա, անհրաժարելի չարաչար խոշտանգանքն, որպէս յայտ է ամենեցուն ի պատմութենէ Առաքելի և յայլոց և ի տեղագրութենէ աստի: — Ետ գերութեանն և փոխարընակութեանն Հայոց ի Պարսս և կանգնման Նորոյն ջրոյայ՝ ի կռան մայրաքաղաքի նորին ի Սպահան, անդան.

դաղ ձեռն արկ Շահն յերկոսին դիտմունս իւր կարեւորս, ի բեկումն զօրութեան թշնամւոյն և ի բարգաւաճանս վաճառականութեան, առ հայթայթել ինքեան գանձս գործադիւրս: Առ ձեռն պատրաստ ունէր արդ զՀայս. այլ զի առ երկոսին եւս դիտմունսն՝ պիտոյանայր ճարտար և հզօր օժանդակութեան, եթէ ոչ ի ցամաքէ՝ այլ ի ծովէ, և յերկոսին միանգամայն աղողակ և գործակիցս՝ ըստ մօտացն և յօժարութեան՝ ծանեալ զհեռաւոր և ծովագօր հասարակապետութիւն վենետկոյ, զվաղեմի ոսոխն Օսմանեանց, և զհնազոյն եւս վաճառակիցն Հայոց, սկսաւ ի սկզբանէ ԺԷ դարու առաքել անդր դեսպանս և պնդադեսպանս և գործակալս վաճառականս: Յառաջ քան զգաղթն Հայոց առաքեալ էր Պարսիկս ոմանս, զԼ. ֆէտ պէյ գործակալ (1600), ապա զՅիւրի պէյ դեսպան (1603), հրովարտակաւ և ընծայիւք, որոց հաւասար փոխանակեցաւ նմա ի վենետկեան պետութենէ. այլ զի ի վերայ եհաս ծանր և երկար պատերազմն ընդ Օսմանեանս՝ արգելաւ դեսպանն յուղւոյ, և ընծայքն զոր բերէր՝ կէս առ գունց վենետաց ի Բերիա մնացին, և կէս յետս ի վենետիկ դարձան. ապա անդէն և անդ յաւարտել մարտին և կնքել դաշին խաղաղութեան, և ի գետեղել Հայոց ի նորատուր երկրին առ ոստանի իւրում, ընտրեաց և ի ձեռն էառ զմի ոմն ի նոցին ի Հայոց ազնուացն և ճարտարաց, Շիօշ անուն, (1607), թերեւս ի նախահարց անտի մեծառահմիկ Արղութեանց, յորոյ զարմա լսի այս առնուն³, և առաքեաց ի վենետիկ Թղթով. յորում՝ ասէր զսմանէ (ըստ իտալական Թարգմանութեանն յայնմ ժամանակի). « Առաքեմք զպատուականն ի հաւասարս և » ի նմանիս իւր զԽօշայ Շիօշ վաճառական քրիստոնեայ » Զուղայեցի, ի նշանակ բարեկամութեան, այլ և առ ի յայթայթել այդր ինչ ինչ կարասի և վաճառս պիտա. » նիս արքունի դրան մերում, վասն որոյ փափագեմք և » յանձն առնեմք », և այլն⁴. Հարցանէր և զնախառաքեալ դեսպանէն (Ֆէթհի) և զընչից նորին: Հասեալ Շիօշի ի վենետիկ՝ ընկերակցաք վաճառականաք և պէսպէս վաճառելիք, մօծաւ հանդիսիւ յատեան Դքսին և ծերակուտին (ի 16 յանուարի 1610), և ի ձեռն Նորէսի կրետացի Թարգմանի՝ մատոյց առ դուքսն զծրար Թղթոցն յոսկեճամուկ Թաւիշայ քսակի, համբուրելով ըզքղանցս զգետու նորին, ըստ օրինի հրահանգաց, ծանուցանելով եւս զի մնացէ աստ մինչեւ վաճառեացէ զոր ինչ բերեալն էր և զնեացէ զպատուիրեալսն ի Շա.

1 Յաւանիւղ Հայոց ի վենետիկ յայսմ ժամանակի վկայէ և մի յազնուականաց քաղաքին, Թոմմաս Կոնտարինի (Tommaso Contarini), ի խօսան առ Մերակոյտն՝ վասն հաստատելոյ դրամասեղան. քաց յայլոց ազգաց, ասէ. Qui si trovano tanti . . . Armeni . . . il Greco con l' Armeno, l' Armeno con l' Italiano . . . potranno unirsi a trattar i negotij con quella credenza, la quale supplisca ai bisogni.

2 Sono (gli Armeni) in somma al Re di Persia appunto come i Genovesi al Re di Spagna, che nè essi posson viver senza il Re, nè il Re senza loro. — PIETRO DELLA VALLE. III. 90.

3 Որպէս հօրեղբայրն և եղբորդին Յովսէփայ, արքեպիսկոպոսի Արղութեանց:

4 Essendoci levata l' occasione di poter mandare costì delli nostri uomini di corte, per esser impedito e vietato il passo, abbiamo determinato di mandar ora costì l' onorato frà i pari e simili suoi Chogia Ghieos, mercante cristiano Zu'f'aino; così per fare questo complimento a lei, come anche per fornirsi di là di alcune robe e merci che fanno bisogno per uso della nostra real corte. Però desideriamo che sia da lei commesso ed ordinato alli suoi onorati ministri ed agenti, che vogliano per amor nostro favorirlo et ajutarlo in ogni sua occorrenza; affinché egli possa spedirsi presto e bene delle sue faccende, e ritornarsene qui quanto prima può con le robe che gli sono state da noi commesse ed ordinate, etc.

հէն: Հաճութեամբ և գոհութեամբ ընկալեալ դքսին զթուղթն՝ յանձն արար ի Թարգմանիչն, և զգեսպանն՝ ի խնամա (Հնգեցուն Գիտնոց)՝ պաշտօնէից վաճառականութեան, զի կատարեցի անխափան ըստ կամաց իւրոց յոր գործ եկեալն էր: — Այն ինչ ձեռն արկեալ էր Դիօքի ի գործ իւր, եհաս ի Վենետիկ միւս եւս ազնուատոհմ Ջուդայեցի գործակալ Դահին՝ խօշայ Սաֆար, որդի Խօնա Խտիկարի. որոյ անցեալ էր և ընդ Փլորենցիա, պատգամաւորութեամբ և Թղթով Դահին և պատուեալ ի դքսէն Տոսկանայ, որպէս ինքնին պատմեաց, և գնեալ ի քաղաքի անդ ինչ ինչ վասն տեսուն իւրոյ. և յերթալ նորա յովստ Ս. Տաւինոսի Հայագղոյ ի Լուկա, պատուէր առաքեաց դուքսն այն առ քաղաքացիս՝ չքով մեծաւ պատուել զնա. ոչ և ըստ խնդրոյ նորին արձակեաց զՀայս ոմանս գերեայս ի Ժովու՝ Թուրքաց հպատակս կարծելով: Եւ Երանոյց Սէֆէր զի ունէր Թուրք ըստ յարքայէն և առ Պապ և առ այլ պետս վասն խընդրոյ պատերազմի Թուրքաց, եւս և Թուրքս ի Պարսից և ի Հայոց: 3. և էր ասի, ինքն սենեկապետ Դահին, ամաց 33. և մուծեալ առ դուքսն (33 յանու. 1610) չորիւք պարսկազգեստ արքանեկօք, արկաւ նմա աթոռ ի վերոյ քան զՀինգ գիտնոցն, և կատարեաց ըստ օրինի ըզպատգամաւորութիւնն, մատուցեալ և զթուղթ Դահին, յորում դարձեալ խնդրէր սա զինչս նախառաքելոյ դեսպանին: Գրեալ էր և գունցն Վենետոց Բերիոյ (Սալբետոյ), զի Սէֆէր որդի էր գործակալի իւրեանց ի Պարսս, այր հաւատարիմ, և արժանի խնամոց հասարակապետութեան, վասն որոյ և անկասկած տուեալ էր նմա փոխ 200 ոսկի: Սահմանեաց և դուքսն տունել նմա պատիւ 100 դուկատ ծախուք. և ի մեկնելն պարգեւել նմա 200 դուկատ. գրելով վասն նորա և առ գունցն և առ պայլն ի Լոստանդնուպօլիս: Եւս մեալ Սէֆէրի ի Վենետիկ բովանդակ ամիսս վասն գործոց յանձն նմա եղելոց յազգակցացն և ի Դահին, մեկնեցաւ (յամուեան յուլիսի) բաղում ընչիւք դուքսն ի Պարսս, երթալով նախ ի Փլորենցիա, ի Հոլով և ի Սպանիա, ընդունելով և ի պետաց նոցին Թուրքս առ Դահին: Եւս յայն նուշեցեալ և յաճախեցին վաճառականք Հայոց սփռիլ

յիւրոպա, մանաւանդ Ջուդայեցիք և հին դրացիք նոցին՝ Սպարթիք. զորոց վկայէր ոմն և յատենի նորին իսկ Դահարասայ, եթէ « Ժողովուրդքն Ջուդայեցւոց և » Գողթն գաւառին՝ յորոց բազումք են վաճառականու. » Թեամբ այժմ ի Ֆուանկաստան »:

Գլխաւոր գործ դեսպանացն Դահ Սրասայ էր հաստատել դաշինս վասն վաճառարեութեան Մետաքսի, որ յայնժամ նմա և Հայոց՝ գրեալք զողջոյն զայն դար առատագոյն աղբիւր եղեւ շահու. և անկ է ասել, զի յաւէտ ի ձեռն նոցա կատարէր այս գործ կարեւոր, առաւել քան ամենայն ազգաց. շահէին և մեծանային Հայք և խորագէտ ձեռնտու նոցա և տէր. որ կամէր մեծ իմն վաճառ առնել այսր պատուական նիւթոյ. այսինքն նախ ստանալ զամենայն մետաքս բերեալ որ յարեւելից և յիւրոց կազրիական գաւառաց, կամ յանձնել վաճառականաց, զի տարցն յարեւմուտս, վճարելով ինքեան զոր ինչ սահմանէր, կամ գնեցն յիւրմէ՝ տալով զգինն և զսակ, և աւելին ինքեանց լիցի: Եւ զի փորձեալ զայս ի ձեռն իւրոց Պարսից և Խաւարացւոց ոմանց յարեւելքս բնակելոց, ոչ յաջողեցաւ, սակս անհաւատարմութեան նոցա կամ նենգութեան, խորհեցաւ երբեմն իբրեւ կապալաւ կարգել իւր գործակալ զոր ռք առաւելագոյն հաստուցէ նմա սակ. և հրաւիրեալ առ այս զգեսպանն Սէֆէրոյ, գերեստիտանն Թագաւորին Սպանիոյ (որ էր առաջնորդն կարմեղական միանձանց), և զգլխաւորս Հայոց, յայտնեաց զկամսն. հրաժարեցան առաջինքն, իսկ Հայք յանձն առին տալ բաժ 50 Թուման 4 առ մէն հակ 36 պարմանց՝ որ էր կշիռ 650 լըտերց. ընդ որ հաւանեալ Դահին՝ ի Հայս միայն ապաստան արար հրապարակաւ զչափաւաճառ մետաքսի, և առանձին զՎենետիկ և զՍպանիոյ, յորժամ (1627) Վենետ ոմն սպան ի Սուրադ՝ զգործակալ իւր Սիտոնի d'Oro միջագետացի (խաւարացի կամ ասորի ազգաւ), զոր ռաւիկն և ճանապարհագիրք կոչեն խօժայ Արտասի — Յայնժամ բազմացան վաճառականք և կարաւանք Հայոց՝ յարեւելեան Ասիոյ և ի Կիլանայ, ի Նուխայ, ի Գանձակայ, և այլն, բառեալ մթերս անբաւ զուտ և անզուտ մետաքսի այլ և ոչ որակաւ և տեսակաւ, և ոչ

1 Այսպէս անուանէին, Cinque Savi, ինչ առաջ պաշտօնեայք կարգեալք ի վերառեւելքիւն վաճառականաց, մանաւանդ օտար ազգաց և արեւելեայց, որոց առանձինն վճռով և խնամով յանձն արարան Հայք յայլեւայլ նուազս:

2 Գերագոյն իմն խորհեցաւ առնել ճարեմտութեամբ ծերանաւոր եպիսկոպոսն Միլանու՝ Փրեսերիկոս, առաքել ի ձեռն Սաֆարայ զմասն ինչ ի չուրլառէ հրաշազարդ իօրեղբոր իւրոյ Ս. Կարոլոսի Պոռտուէնի, յուսով դարձի Դահին ի քրիստոնէական հաւատս, ըստ պատմելոյ Պետ. Վալլէի (Գ. 60). ոչ է յայտնի՝ եղեւ պատուական մասին. քանզի Սաֆար, ոչ զիտեմ առ ինչ երկմեալ յարքայէն՝ խոտորեցաւ երթալ ի Հնդկիս, ընդ իւր տարեալ զամենայն նամականի թագաւորաց և պետաց Եւրոպայ. և յեւ բազում ամաց (1619) մինչ ի Մոդուս էր, և Թերեւս անդ մեռեալ. Սպանիացիք առաքեցին զարկչ նորա առ Դահարաս, որ բացեալ եղիւ ընդ նամականոցն և զհալուէզիս Սաֆարայ, և ետ Թարգմանել կարմեղական միանձանց:

3 Ըստ վերոյգրեւոցն յանձն առնէր Դահ և զՍաֆար առ զազան. Venendo ora costì, con questa nostra real lettera, l'onorato fra i pari e simili suoi Chog'a Seffer figliuolo di

Chogia Jadigar, cristiano Sulfatino, nostro fidato agente, desideramo dalle loro eccelse persone, che siano contenti di fare consegnare tutte quelle robe che ritrovano costi di nostra ragione al sudetto Chogia Seffer nostro agente, bollate ed inventariate per mano delli loro onorati ministri ed agenti, acciocchè vengano da lui condotte qui sane e sicure, insieme con tutti quelli mercanti che saranno ricoverati nei loro paesi. E pertanto le pregamo a voler prestar per amor nostro ogni favore et ajuto al nostro inviato nelle sue occorrenze.

4 Թուման՝ ժամանակին ըստ Պետրոսի Տէլլա Վալլէ, հաւանար էր յայնժամ 40 Վենետիկեան ոսկւոյ (ժեզգիլ), ըստ այժմուս = 140 կամ 120 ֆրանկաց: Դաւեռնիէ ի կէս Ժիլ դարու հաւասարէ 46 փունչ լիբայից (Պարիզու) որ է գրեալքէ կէս հաւառին Վալլէի, իսկ յայժմուս արժէ իւր 8 ֆրանկ:

5 Ուր կոչէին Artassi, Heggi, Metaffi: ի նպազիր կառակի Պոռտուէ որդւոյ Աղազարի, (+ յամի 1675, 46 մարտի), նշանակի փեթ աղբիւր, փեթ լաւոյնքի աղբիւր. զորս Թարգմանէն իտալերէն Seda Ardasena և Ardasina.

Նոյն իսկ կարաւանս բեռնաւորեալս մետաքսիւ, ըստ ա, սից ականատես Գիսուսեան քարոզչի. և ըստ այլում քարոզչի (Հ. Լա Մազ) Առաջիկ ոմն Ժերոնի՝ ամի ամի բառնայր ի կիրանէ Յ միլիոն (լիւայից) մետաքս, տանել յԱսորիս, ի Կ. Պօլիս, ի Ռուսս, ի Հոլանտա, յայլ և այլ քաղաքս իտալիոյ, յաւէտ ի Լիվոռնոյ, և աւելի եւս ի Վենետիկ: Աստանօր անդստին յամէ 1576, յորում սկսաք նշմարել զՋուղայեցիս՝ սահմանեալ էր ծերաւուտին (օգոստ. 19) զեղշել զհարկ մետաքսի բերելոյ ընդ ցամաք, (որպէս յաճախ առնէին Հայք), և հաստատեալ զնոյն վճիռ յամի 1589 (դեկտ. 39): Իսկ զարդիս ի հաստատել դաշանց ընդ Շահարասայ և ի յաճախել նորոց Ջուղայեցւոց մետաքսաբերաց՝ նոր օրինօք և վճռաք յամի 1614 (5 մարտի, 2 մայիսի և 10 յուլ.) հաստատեաց զազատութիւն կամ զթեթեւութիւն հարկի մետաքսի բերելոյ ի Պարսից, կամ որ ընդ Սպալատրոյ քաղաք Պաղմատրոյ 1:

Առաւել եւս հաստատութեամբ և հոշակաւ վճռեաց Հասարակապետութիւնն յ7 սեպտ. 1623 ամի, զոր և բազում անգամ վերահաստատեաց, թեթեւացանել վասն Հայոց և Պարսից զբաժն զոր անկ էր վճարել առ Պայլս (Baillaggio), և սահմանեաց վասն նոցա 20% դուկատ ըստ արժէից, և գունցից Պամասկոսի կամ Բերիոյ 10%: Իսկ ի մուծանելն ի Վենետիկ՝ երբեմն ընդ Զմիւռնիս և երբեմն ընդ ցամաք, ոչ ըստ արժէից՝ այլ ըստ վարկի մաքսել 20%, և երբեմն 1 1/2%: Նոյնքան կամ աւելի ի հանելն ի Վենետիկոյ. և այս չորրորդ մասն էր հարկին՝ զոր յայլոց պահանջէին 2, Հակ մի մետաքսի (36

օրաթման) ըստ տեսակին համարէր կշռել 8 կոմ 600 լիւպրայ 3, և զին 850 կամ 600 դուկատ 1: Ի դէպ է անհամար տանել զքանակ մետաքսի բերելոյ ի քաղաքս յայս և ի Լիվոռնոյ. (ի յետնումս յիշի ուրեք բերեալ յամի 1640՝ հակս կամ ծրարս 900, զնով 500, 000 վահանադրամոց (սկուտ), 906 հակ՝ յամի 1693 - 4. Իսկ ի Վենետիկ յամս 1632 - 8 հակք 2452 = լիպրայք 713, 788, և ուրոց սակ մաքսի եղեն 41867 դուկատք. յամս 1640 - 58, հակք 5225. յամի 1653 հակք 1223. յամի 1653 հակք 710. յամի 1668 միայն մի ի վահանականաց (Գրիգոր որդի Մկրտումի) բերեալ էր հակս 810 3:

Հնազոյն ցուցակ մի Վենետաց նշանակէ ամ ըստ ամէ զքանակ մետաքսի բերելոյ ընդ երկիր Սպորոց, ի յաւիս ամսոյ 1590 ամի ցփերք: 1613, և գումարէ միահամու. հակս 23, 724. (ընդ այս միջոց ժամանակի՝ յամի 1608 յիշին երեք Հայք Խօճա Սպան, Գովհաննէս և Աբդրահմ Բերեալ հակս մետաքսի 25 = լիպրայս 6090): — Շարտէն ի կէս Ժէ դարու աօէ ամի ամի 22, 000 հակս մետաքսի հանել ի Պարսից երկրէ ի վահան. յայտ է զի եթէ ոչ բայր այլ մեծ մասն ի ձեռն Հայոց:

Ժ. Պեսպէս միքք վաճառու Հայոց ի Վենետիկ. — Ի զբոսանս այսպիսեացս հետաքննողաց կարգեմ ցուցակ մի 6 պէսպէս աղիւսմողիս զոր բերեալ էր Հայոց յամս 1709 և 1710, ի վերտասան նուազս, այլ և այլ նուաք, յորում մի առ մի նշանակի քանակ և զին նոցին ըստ վարկի, և սակ բաժին 3%, համարելով առ 100 դուկատ արժէից՝ կրող մի, որ է դոյզն ինչ աւելի քան զՖրանզ 7:

1 Եւստի 1659 վահանականք ոմանք Քլամոնք խնդրէին անմաքս հանել ի Վենետիկոյ զմետաքս, զոր բերէին անգոր ամենայն ազգք, Բոյս Դոնաուդ Հայտ, տանէ:

2 Վասն մետաքսի բերելոյ ի Հայոց ընդ Կ. Պօլիս, վճռեալ էր յ' 18 հոկտ. 1611, վճարել ի Վենետիկ միջոց զ Cottimo անուաւ նեալ սակ՝ զսահմանեալն վասն Լոնդոնի:

3 Բայց նորք կամ զանալ մետաքսի ծրարն կշռէր 278 լիպրայ. ըստ այսմ Նաւապետ Գուլնազար յամի 1667 վասն երկու հանից 556 լիպրայի՝ հատոյց մաքս 14 դուկատ, 20 կրոն:

4 Եւստի 1668 յամի՝ ուրեք յիշի զին լիպրայ մի մետաքսի 2 դուկատ. այլուք՝ զին 9 հանիք՝ 5520 դուկատ:

5 Ի նմին ամի բարձին ի Վենետիկոյ Զուկայս 5703 հակս. զին սոցա և մետաքսին միտնումու. համարեցաւ աւելի քան զ' 4,500,000 դուկատ, որ ըստ նիւթական արժէից է աւելի քան զ' 4,500,000 Քր. այլ ըստ իսկական կամ դոյական արժէից՝ Թերեւս կրկին:

6 Տես ի հանդիպակոյ էջն (445):

7 Զստ ի բաժն 30% պաշտօնեայքն առեալ էին վասն այսպիկ սակ 5927: 6. և զարձեալ աւելի 2767: 6. որպէս նշանակի մի առ մի, այլ ոչ զիտեմ յիշի հայիւ կամ յիւսուռնս. որովք միահամու. սակ 632,000 արժէից վահանոցն՝ լինի 40,838 դուկատ: Բայց Հայք ի բողոքի իւրեանց զոր հառն առ դուքոն յայսմ ամի՝ միայն զերբեմն յիշին զսահմանեալն ինքեանց յ' ամէ 1636. այլ զանգառին զի մաքսապետքն փոխանակ 300 լիպրայ համարելոյ զհակ մետաքսի՝ իբր նենդեալ և բարդեալ զբելով փոխանակ 550 դուկատ վարկի արժէից՝ 1000 դուկատ վարկանէին, և ըստ այսմ յաւելեալ պահանջէին զբաժն 30% ի մուտան, նոյնչափ եւս յելան. այլ զի ոչ զսահմանայն վահան արտաքս հանէին Հայք՝ շատացան զկէս բաժն միջին (8 կրոշ) պահանջել յելան, այսինքն 4 կրոշ առ 100 դուկատ: Պեսպէս Հայք զի լիպրայ մետաքսի արժէր 36 կամ 37 կրոշ և առ մէն հակ սահմանեալ էր հատուցանել 44 կրոշ. յիշե-

ցուցանեն և դայն՝ զի յորժամ ուր օրէնք սահմանեցան (յամս 1623. 1636. 1669) բարդաւանեալ էր վահանականութիւն և առատութեամբ բերէին, իսկ զարդիս (1710) յոյժ նուազեալ: Եւ յետ երկար վիճից ընդ մաքսաւորսն, Պեսպէսին վճռէ (1711, ապրիլ 4) ընդգէմ սոցա և ի նպաստ Հայոց:

Իսկ Անկիւրակոն ստեղծ՝ որպէս հակ մի համարեալ էր կշռել 500 փոքր լիպրայ, զառաջինն սահմանեալ էր մաքս 18 դուկատ ի մուտան, և 10 առ 0% արժէից՝ յետն ի Վենետիկոյ. այլ զի ծանր Թուրքաւ ալս, վճռեցաւ յամս 1657 և 1661 հատուցանել 6 դուկատ ի մուտան և 6 յելս. յետոյ յամի 1684 յօրինադրելն առնուլ դուկատ մի առ 100 լիպրայ, բողոքեցին Հայք և օտարք, ցուցանել լով մի առ մի զծախս հանապարհի և մաքսի զոր առնէին, ի Զմիւռնիոյ բերելով ի Վենետիկ՝ նուազ, անոք ընդ ցամաք տանելով յԱմստերդամ կամ յայլ քաղաք Հոլանտայ, առ մէն մի հակ լինէր 70 դուկատ. (ի Վենետիկոյ յԱմստերդամ 27 դուկատ). Իսկ ի Զմիւռնիոյ ընդ Լիվոռնոյ բերելով և տանելով անգոր (յԱմստերդամ) 62 դուկատ լինէր բովանդակ դուկատ ծախուց: Զայսոսիկ քննեալ ծերակուսին՝ շնորհեաց Թեթեւացուցանել զսակ մաքսին. բայց և յետ այնր զսահման նշանակեալք, ի հակաւ այլ և այլ վահանականաց,

	Հակ	Լիպրա	Մաքս
1685	2	350	5: 12
1687	2	370	3: 17
1689	63	20,808	208: 2
1690	17	5292	52: 22
1690	53	16,350	163: 12

Ի հաշուէգիրս ելի և մոխ պաշտօնէից վահանականութեան՝ նշանակի յամս 1693 - 4 ի Զմիւռնիոյ բերեալ ի Վենետիկ սակ

Սիրողաց թողցի համարել զտարեկան բերս մետաքսի ի Հայոց միայն յայս քաղաք (վենետիկ), (ի վերջին քառորդէ ԺԶ դարու ցառալին ԺԼԻ, յորում միջոց ժամու նակի գտի զայստսիկ նշանակեալ), և գումարել միլիոնը զգին, զսակ և զմաքս, ըստ վերոյնշանակելոցս, այլ և զլահ վաճառականացն և զթագաւորին Պարսից. զի յետ այնր՝ թուի վասն զարգացման և մրցման Անգղիացւոց և Հոլանտաց, և վասն յաճախելոյ շերամադարմանութեան յիտալիա, և ի սակս թուլութեան թագաւորաց Պարսից և շարաշար վարչութեան, թուլացեալ և Հայոց յայսմ շահաբեր տուրեւառէ. տակաւին ժրութեամբ բերելով զազգակից մետաքսի, զՅփսի, և զՄոնեանիստիան, որ հնազոյն և յայտնագոյն քան զմետաքսին էր շահավաճառ՝ ի ձեռս Հայոց, և անգստին յաւուրց թագաւորութեան տան նոցին Ռուբինեանց, ի նորաթել ստեւոյ ուլոց իւրեանց, և ի հիւսուածոյ գործարանաց Եզնկայ, որոց ձեռագործք, կամ ձեռահիւղք Bugram, և Bocassini կոչմամբ յ' ԺԳ դարէ ցվերջ կոյս անցելոյ դարուն՝ հռչակեալ են ընդ բովանդակ իտալ

լիա, այլ և յԱնգղիա և յայլ եւս աշխարհս Եւրոպոյ։ Ոչ պակաս ի մետաքսէ՝ օրէնս և հրամանս կարգեալ և կրկնեալ էր՝ Հասարակապետութեան վենետիկ և վասն այսր նիւթոյ, և սահմանեալ մաքս 1% ի քաղաքին. որպէս և թագաւորք մեր յիւրեանց ժամանակի կարգեալ էին սակս վենետաց և այլոց օտարաց վասն այսր նիւթոյ և Ասուի։

Միւս եւս յաճախաբեր նիւթ վաճառոյ Հայոց յայս քաղաք (վենետիկ) և յայլս՝ էին Կերպասք և ոսկեքնիք կամ այլ ազդ Դիպակք Դամասկոսի¹. ի սոցունց և յոսկի քիթրանց՝ միայն յերիս ամս 1740-3 տուն մի վաճառականաց (Նոնրի-Շահուսմեան) հանեալ էր ի վաճառ աւելի քան զմիլիոն մի ֆրանգաց ժամանակին. և յամս 40 (1703-43) երկուքին շահընկեր տունքդ² վճարեալ էին մաքս (արծաթի դրամովք ժամանակին) աւելի քան զ' 130,000 ֆրանգ. և զի այնքան թեթև տեսաք զմաքսն, ապա մեծ էր յոյժ և գրեաթէ հարիւրապատիկ գումար առեւտրի նոցա. և ըստ այսմ անբաւալատիկ մարթ է ստեղծման համար և այլոց եւս վաճառականաց Հայոց. ու

Նիւթ	Հակք	Կշիւ (լիպրայ)	Արժէք (դուկատ)	Բաժ 3/100
Մետաքս	214		117700	558
Մում	267	530000	91000	455
Մանած (Filladi)	870	870000	139300	696
Բամբակ	1890	945000	94500	473
Ստեւ ուղտու	225	225000	36000	180
Փափէ	90	45000	11250	56, 6
Կտակեղէն (Tellarie)	90	53250	33750	168, 18
Մորթ Հաս	10000		10000	50
Փղթոր	50	50000	35000	175, 12
Խաշնդեղ Արկղ	75	23500	28125	141
Սակամոնի Մրար	44	4400	5500	25, 12
Ստեւ այծենի	34	10300	5100	28, 20
Մաղթ (Փաղրան)	24	7200	6000	30
Փոճաղմ Մրար	10	2000	4000	15
Աղուհնակ. Ուլադեղ (Semenzina)	20	6000	2000	10
Ափիոն Արկղ	22	4000	4400	20
Ասր	50	25000	2000	10
Պիստակ	7		420	2, 4
Միաման (Pippe) Արկղ	9		800	6
Սեկ (Cordoani)	16		1500	7, 12
Լեղակ Արկղ	6		5000	25
		Գումար	633, 245	3130, 84

ւոյ հակա 1492, իսկ ի Զմիւռնիոյ ի Լիվոռնոյ՝ հակա 2900: Դարձեալ, յ' ամէ 1680 թ' 1690 նշանակի բերեալ 54,000 լիպրայ սակւոյ, որոյ մաքս 842 դուկատ։

Բաժնակի՝ որ մի էր ի բազմամթեր նիւթոց բերելոյ այսր ի մարտոյց, երեւի ի ցուցակէդ զին՝ դուկատ մի առ 10 լիպրա, մաքս 20%: Ի շահաբաժան յայսմ յեղանակի յիշին Ստիվուս ոմ Բաթիստայ՝ որդի Ֆրանչիսկո բերեալ 4 հակա բամբակի յամի 1595, և Ուզուրլո-որդի Յովիթայ՝ 9 պարկ յամի 1605։

1 Նահապետ Գալուպի (1667), վասն կերպասոց և ոսկեքնիպաց 23,000 դուկատից՝ վճարեալ էր մաքս 1574 դուկատ։ Ստիվուս

նախ որդայ 8-վեկայ պրեցան կերպասք ի Մարա, 60,000 դուկատաց, որպէս և ի նաւաբեկութեան (յամի 1683) կորեան վաճառք Հայոց 80,000 դուկատաց։ Յայսմ յեղանակի հնազոյն յիշատակ անկերական ցփսոյ բերելոյ ի վենետիկ դատենմ յամի 1590. յամի 1574 Ալուկիւ-ոմ երթալով ի Կ. Պօլոյց ի Լիւս, առաքէ ի վենետիկ, ի ձեռս արքանի իւրոյ՝ 18 ապառակ (Tavola) ցփսոց։

2 Տես զոր ասացաք զՀաւուսմեանց ի կարգի տեղադրութեան յէջ 300-4: Գտանին ցարդ տղադրեալ փութելը կամ դառը նոցա վասն վաճառական խնդրոց։

րոց և ի յետին նուազութեան ժամանակի ԺԸ դարու՝ էին տունք իբրու 30, ի ծովամայր քաղաքի աստ, յորմէ յամի 1733 — 88 ի բաց մեկնեցան 12 տունք, այլ մինչեւ ցելս դարուն (ԺԸ) կային մնային տակաւին նուազունք ոմանք:

Միւս գլխաւոր շահաբեր վաճառք Հայոց ի վենետիկ և յայլ մեծամեծ քաղաքս էին, Դոհար ակունք յաճախ ի Հնդկաց աշխարհէ բերեալք. յիշի երբեմն (յառաջ քան զ1639) բերեալ նոցա ընդ Պարսից ոմանց և Հնդկաց, ականս 300,000 դուկատաց, որոց մաքս (9%) եղեւ 18,000 դուկատ: Յիսուսեան Հայրն որ յամի 1688 վկայէր վաճառ յուրմութեան բեռանց մեաքսի գոր բառնալին Հայք, յաւելու գի մաքսիւ նոցին կուրացուցեալ զաշխարհքաց և Պարսից՝ ազատ անցուցանէին զկարկենան, զԱրամանց, զԳոճազմ և զայլ գոհարս բերեալս ի Պեկուայ և ի Կոլզոնտայ. և էին որք մի կամ երկու մի լիոն արժէից ականս թագուցանէին ի գրպանս իւրեանց: Զոխագոյնքն յեկա և ի բնակս վաճառականաց Հայոց ի վենետիկ, Շէհրիմանեանք յելս կոյս ԺԷ և ցկէս ԺԸ դարու ի վաճառոյ ականց ստացան զհաշակեալ փարթամութիւն իւրեանց, որոց հաշուեգրոցն՝ աւանատես եղաք խիտ առ խիտ տող առ տող նշանակաբանուանց գոհար ականց: Մանթ Է մերայոց և բազում անգամ յիշեալ մեծագին գահն արքայական, զոր ի ձեռն Զաքարայ որդւոյ Սահրատայ Շէհրիմանեանց ընծայեցին Հայք յամի 1660 Ալեքսի կայսեր Ռուսաց, յորում յեռեալ էին 2100 ընտիր ընտիր ակունք և երեք շարք մարգարտաց: Պատուական քարանցս իբրեւ զուգակից ընկեր է և ծովածինն Մարգարիտ. զորով չէր իսկ մարթ զանց առնել Հայոց յաճախելոց ի Մոցն Պարսից՝ դարուք յառաջ քան զՇահ Աբաս, և որ անդառին յաւուրս Ռուբինեանց մի ի շահաբեր գոյից նոցին էր յԱյաս: — Ընդ մարգարտոյ յիշի երբեմն և Քոստո բերեալ ի Հայոց, (որպէս յամի 1668). այլ մեծ եւս շնորհիւ, զի ասի Հայոց ուսուցեալ ի Լիվոնոյ՝ զարուեստ յղկելոյ և յարդարելոյ զայն:

Անբաժ է ի յիշատակէ Հնդկաց և ազգ ազգ Համեմանց նորին, զորոց ի միջին գարս վկայեն իտալացի գրիչք՝ եթէ բերեալ լինէին ընդ Ազախ, այլ ճարտարութիւն թագաւորաց Հայոց փոխեաց զճանապարհն, և տայր բերել ընդ Տրապիզոն. իսկ յայսմ նորոգեալ դարու վաճառականութեան (ԺԷ-Ը) յորում կանխեալ Լուսիտանացիք և այլք գրաւեալ էին զբազմադաշն զայն բերս՝ և մոծանէին յԵւրոպ, աստուատ եւս բառնային Հայք և տանէին ի Ռուսաստան և ի հիւսիսակողմանս:

Ընդ մեծաշահ և պիտանի վաճառս յիշիլի են և Մորթիք և Մոռտակք, զորս երբեմն վենետք երթային խընդրել ի Կլիկեան Հայս, և ի յետին դարս՝ Հայք և այլք յարեւելեայց բերէին այսր, ազգս ազգս Սեկի (Cordoani), Օդենի, (Moltoline կամ Moltoni), Արչանեմիս (Cuoi

bovini), և այլս նմանիս: Յամի 1660 աղերս արկանելով զքսին յիշեցուցին Հայք, զի ամի ամի 80,000 դուկատ շահ լինէր նմա ի մաքսէ մորթեաց: Յազգէ ազ. նուազոյն մորթեաց կամ մոռտակաց յիշին յամի 1644 Ալքիսենի և Կատոնենի, բերեալ ի Գեորգայ ո. Յակոբայ Բերիացոյ 3, — Ընդ մորթեղինաց ի դէպ իցէ արգեօք յիշել զընկերակից նոցին՝ այլ զոչ նմանի, զՄշխարտուն և զՄոռչկ 3:

Մի մուսացի ի շատ բերելոց նիւթոց և լեղակ, որ երբեմն հակիւ յիշի և արկեղք, և երբեմն կշռով (լիւպրայի). յառաջնումն նուազի, յամի 1618, յորում 13 Հայք, (որոց գլխաւոր խօշայ Մատուր, Ճիանտուր գրեալ յիտալականն, Giandur), բերեալ էին ի խորոց Պարսից 120 արկեղս, (և զի թերեւս վասն շատութեանն ոչ համարեցաւ յարգի և ստիպեցան գիւրազնայ վաճառել), խնդրէին բերողքն զի շնորհեացի նոցա զմասն ինչ գնոյն իբրեւ 1000 ուէալ՝ ոչ փոխանակութեամբ ընդ այլ վաճառուց, այլ իսկական դրամով՝ հանել տանել ի քաղաքէն: Ի սկիզբն 1636 ամի Ղազար Միթիդ (Մուրատ) բերեալ էր յայսմ նիւթոյ ի վենետիկ, և եղեալ ի գրաւ վասն 1000 դուկատ պարտուցն առ Յովն ո. Յովսեփայ: Յիշի դարձեալ յամի 1663, բերեալ Հայոց առատութեամբ 2000 լիպրայ:

Դարձեալ շահաբեր վաճառ ի վաղուց հաշակեալ ի բերս Հայոց, որ ի 1575 ամէ ց'դար մի ողջոյն յիշի աստ (վենետիկ), է խաշնդեղն, վասն որոյ յամի 1630 հատուցին մաքս 110 դուկատ. յամի 1643 բերեալ էր ուրուք 3450 լիպրայս. և այլ ոմն յամի 1668՝ զնով 814 ունկար (ոսկեաց), որ է առաւել քան զ10,000 Ֆր.: Նախ քան զնոսա Լիմն ոմն յամի 1602 բերեալ էր 444 ուէալ արժէից քանակաւ և զայլ եւս շահաբեր նիւթս, Սեֆոթատ կամ Մադր, Խեթ, (Սեֆոթ Staphysagria), և այլն, որպէս է տեսանել ի վերոյեղեալ ցուցակիդ:

Այլատեսակ վաճառ մի եւս և կարի պատուական բերեալ ի Հայոց յայս կողմն իտալիոյ, է Մոմ, երբեմն դեղին, և յաճախ զտեալն և սպիտակ, թերեւս յետ գիւտի արուեստիս ի ձեռն Մովսիսի Կարոյիկոսի յառաջ քան զյաջորդելն յաթոն. զի յիշեալ մոմաբերքն (հանդիպեալք ինձ ի գիրս) են յ' ու և յ' քառորդի ԺԷ դարու, աւելի քան 400 հակից կամ բեռանց (ոչ գիտեմ որքան և որպիսի կշռով). վերայիշեալ մորթեբեր աղերս արկուք մի յերից գլխաւոր բերոց իւրեանց անուանեն զՄոմ, ընդ Մետաքսի և ընդ Մորթեաց. յորմէ յայտ է թէ և բերէին շատ և մեծաւ շահիւ: — Աւելորդ համարիմ յիշել կամ երկրորդել զայլ եւս ազգս աղիամաղիս բերեալս ի Հայոց այսր (վենետիկ), ի Տոսկանա և ի Գե. նուա. այլ անկ է յիշել զի ի դարձի իւրեանց՝ ոչ միայն զգին վաճառելոցն տանէին ի սկզբան վաճառականութեան իւրեանց, աւելի քան զ800,000 վահանադրով՝ դրամ զատ ի նիւթոց, ասէ Դաւեանիէ (Գ. Թ), այլ և

1 Il y a tel Arménien qui passe impunément ayant dans sa poche des pierreries pour plus d'un ou deux millions.

2 Սեֆեր Սաեդ յամի 1620 բերեալ էր ի վենետիկ Օդենիս և այլ ազգս մորթեաց:

3 Միւրիւն ֆերլե-յի յամի 1635 առաքեալ էր ի Փլորենցիա 79

Միկաղորտս, 63 ունկի կշռով: — Յովն Լեֆոմիլ Լեհանց յամի 1634 վաճառեաց 200 Միկաղորտս, յորոց զտեղաւ 45 ունկի, մէն 30 դուկատ արժէիք, 9 ունկի եւս ոչ ընտիր, մէն 8 դուկատ: — Յովսեփ Գորեֆլե (1671) բերեալ էր ի Հնդկաց հազ մի Միկաղորտս և աման մի մեծ Ափետեթ (Zibetto, Civette).

պէսպէս վաճառու և ձեռագործս, մանաւանդ հիւստիստիս Դիպակաց և անկուածս, Չուխայս Սնդղիոյ և Հոլանտայ, Ասթիկի, Հայեյիս¹, Սկնոցս և Ռադանս Վենետիկոյ, պէսպէս Չարդս, Ժամացոյցս, Սար, Օմատ, Միսանելիս, Դաւակս և նմանիս. իսկ յանձնմանեաց՝ Հնդկանաւ և որձառս սրարարեայս, զոր Հայք ի Վենետիկոյ ուսնալ մուծին ի Պարսս, ի մեծ հաճոյս քմաց սոցին:

Յայսմ ամենայնէ ասացելոցս զվաճառականաց Հայոց եկելոց ի Վենետիկ՝ ի նորոգութեան վաճառականութեան օժանդակութեամբ Շահաբասայ, այս ինչ քաջայայտ լինի. նախ, յալովութիւն համազգեացս եկելոց յերեսին դարս ԺՁ-Ը, յաւէտ ի միջնումն, բազմաց անդրէն ի հայրենիս իւրեանց դարձելոց, այլ և ոչ սակաւոց տուն և բնակութիւն և վաճառանոց հաստատելոց անդ², առուանցելոց և մեւելոց. որոց միանգամայն աւելի քան զ՝2800 անուանս գտնալ և ցանկեալ է իմ. իսկ զբուռն զպէսպէս խնդրոց, առից և գործոց նոցա ի դիւանս քաղաքիս կարեն գումարել բովանդակ հասորս մեծամեծ քան զմատենան որ առաջի կայ ընթերցողիդ: — Բ. Անթիւ գումար արծաթոյ և ոսկոյ՝ զոր շահեցան և մեծացան, մեծանելով և հանելով զվերոյի

շեալ վաճառու և զայլս: — Գ. Շահ և օգուտ զոր գործեցին Հայք շահասէր և մեծահարուստ հասարակապետութեանն այնմիկ. որ եթէ առ անբաւ և աշխարհաքարոզ մեծութեամբ և հոխութեամբ նորին՝ ոչ էր մեծ ի դարս պայծառութեան իւրոյ՝ մինչեւ ցվեր կոյս ԺԵԻ՝, այլ յայնմհետէ՝ յորում սկսաւ նուազել Վենետիկ, և յետ գիւտի Ամերիկոյ և Գլխոյն Բարեյուսոյ, նուաճման Կիւպրոսի յՕմանեանց և աշխարհակալութեան սոցա, և բարգաւաճանաց Սպանիացոց, Անդղիացոց և Հոլանտացոց, այլ և Տոսկանացոց, արդարեւ մեծ եղեւ օգուտ և օգնութիւն՝ զոր Հայք գրեթէ անտէրունչք և անթիկունք, ինքնարոյս ճարտարութեամբ և հանճարով իւրեանց մատուցին. և յանգէտս իսկ մերայոցս՝ քաղաք անգամ յատենի մեծամեծաց և ծերակուտի նոցին՝ բերանով և գրով դքսին, աւագորներոյն և պաշտօնէիցն, դաւանեցան և հռչակեցան օգտաբերք, նրախոսաւորք, հաշտարիմք, այլ և միակ յոսին ունող զվաճառականութիւն Վենետիկ. վասն որոյ և ամենայն մտադիր մարդասիրտքեան, պաշտպանտքեան, արգահատտքեան արժանաւորք³: Այսոցիկ վկայք լռինք արձանանան դիւանք նոցին յ՝ԺԳ դարէ և այսր, ընդ այլոցն ամբա-

1 Յամբ 1635 Պեթրո Մոնտի գնեալ էր հայելիս 111 դուկատաց. Թերեւս նոյն Պետրոս է որ յիշէ և յամբ 1668 զնոց հայելեաց: Ամբ յառաջ (1667) Յոն. Եւթիմի զաղա ի տան իւրում ուսր զործել հայելիս, վասն որոյ և ի դատ ձեռքաւ իսկ ի միւսում ամբ (1669) Գրիգոր Ե. Առաքել պատուիրէր 1800 ապակիս (da ebreo) հայելեաց՝ մէն 2 լիրոյ զնոյ:

2 Նշանակեալ տունք վաճառականաց Հայոց ի Վենետիկ հաշտին, (Թող դմուսցեալս), յամս

- 1388 — 1750 Գերարդ Միքման
- 1650 — 1757 Շտեյնման
- 1612 — Մարկոս Շահնաւ (կառուավաճառ)
- 1697 — 1800 Շէրբմանեանք
- 1663 — 17.. Աթանահ
- 1663 — 1780 Ակահ
- 1667 — 1712 Սիւսան (Պետրոս)
- 1690 — 1737 Մարկոսեան (Մարտին խալատուր)
- 1703 — 1750 Նուրի
- 1716 — 1800 Մանուկեան
- 1690 — 1713 Զանդ Աւետիք Ալամիրի
- 1650 — 16.. Ռալուխան
- 1667 — 1700 Փանոս Շամբեկեանք
- 1633 — 1693 Գուշտալար Նահապետ
- 1633 — 1730 Վէլիւան
- 1670 — 1742 Դաւթեան Ստեփան (վանեցի)
- 1666 — 1789 Եւթիմի Երէմանեանք
- 1690 — 1713 Նահապետեան Ղափանեցիք
- 1718 — 1738 Աւագէլ Քարաձեկեց Շոտթեցի (տես յէջ 337)
- 1717 — 1757 Նորատունկեան
- 1732 — 1789 Ալտուլեան (Գրիգոր)
- 1742 — 1800 Աւագանեան (կ. Պուլեցի)
- 1733 — 1753 Նեկրի (Մեթուլէ)
- 1746 — 1830 Սեղբոսեանք
- 1733 — 1780 Աղաճեան
- 1712 Միսանեան (այժմ ի Տրեստ)
- 1741 — 1837 Գոռվալիկ
- 1729 — 1779 Աթեկեան
- 1707 — 1720 Բալառան
- 1740 Աւալան (Լիոնի) Բարսեղ
- 1689 — 1711 Պապոյ Զուլպեցի

- 1744 — 1780 Այաւ (Իբրահիմ)
- 1750 — 1769 Բարակ (խալատուր)
- 1750 — 1810 Բուզպեան
- 1761 — 1800 Ճիւրջուլի (Ֆիկեր, Figher)
- 1783 — 1826 Դաւապուտ խալիկ (Մեթուլեցի)

3 Անգարին յամբ 1591 պատուիրէր պետութիւնն առ դուքս և պաշտօնեայս իւր խնամով վարել ընդ Հայս. Usate ogni conveniente cortesia et buon trattamento, per beneficio del commercio.

1623 (յուլ. 13). « Յամենայն ժամանակի յանձն արարեալ են չայք Հասարակաց հաւանութեամբ, վասն անշահադ առեւտրի նոցա ի քաղաքիս յօգուտ հասարակաց ». Questa nazione Armena è sempre stata per Publica deliberatione raccomandata... Essendo grandemente in proposito per ogni rispetto di tener consolata questa Nazione, e di prestarle ogni giusto et conveniente sollievo per il continuo traffico che tiene in questa città con pubblico beneficio.

1632. Հայք և Պարսիկք դրեալէ միակ տաժոյք վաճառակաւ նուխեան յԱսորիս. Armeni et Persiani in particolare che trà forestieri sono li più frequenti, e quasi solo che sostengano il negotio in quelle parti.

1640 (օգոս. 28). Երախտաւորք և դրամաբերք. Questa Nazione (Armenia) benemerita, e che traffica summe rilevanti di denaro.

1643 (ապր. 24). Il consolare però questa nazione che frequenta il concorso di questa città con negotij et di Sed in particolare, sarà effetto del Publico servitio. « Հասա ռակաց օգուտ է արդարտանել զՀայս որք յանախեան դրերս վաճառաց ի քաղաքիս, մանաւանդ զմեղաքիս »:

1651 (յուլ. 7). Acciò il negotio de Armeni, che si può dir unico in questi tempi della città, possa maggiormente confluire, et essi esser prontamente espediti. « Յայսմ ժամանակի դրեալէ Գ-ի Հոյոց առեւտրէ է ի քաղաքիս, զոր արժան է եւս յորդորել, դիտելով նոյա »:

1653 (օգ. 13). Questa Nazione che con le mercancie apporta considerabili beneficij a questa città.

1654 (փեբր. 27). Hora mò che tanto s'è avanzato questo comercio (di Sede), et che hanno pur li stessi Armeni formato qui più di una Casa, con proposito di stabilirvi

ԺԱ. Հայ վաճառականը յիտալիա եւ յարեհատիւս. — Գանդի վենետիկ՝ նոր Տիւրքոս և Սիդոն միջին դարուց սքանչելի եղեւ ընդ ամենայն աշխարհ, և ցամաքաբնակ Հայկազն ի յետին դարս ոսկւով և արծաթով պնդելով զթուլացեալ Թեւս ծովածին առիւծուն՝ գործ մի մեծ կատարեաց զանխակի, ոչ վրիպեալ ի սրաքնին աչաց յարգարարատ պատմութեան, յայս վստահացեալ՝ յերկարեցան բանքս զվաճառաշահութեան Հայոց և վենետաց, արժան է յետ այնր ակնարկել և որոնել զմերայինս յայլեալ քաղաքս և կողմանս մերձաւորս Իտալիոյ՝ յորս յաճախեցինք քան յայլ կողմանս Եւրոպոյ։ Բայց յառաջ քան զայնոսիկ՝ ոչ անճաշ վարկաւ նիւմ ընդ վենետիկոյ յիշել և զմի ծովեզերեայ մարզից՝ ընդ սորին իշխանութեամբ եղելոյ, ի հանդիպակողմն Արքիականին (յարեւելս), զԳալմատիւս, յոր անուն նախնիք մեր կոչեցին երբեմն զԼատինս և զեզու նոցին, որպէս գրի և յաւետարանս (Ղուկ. ԻԳ, 38. Յովհ. ԺԹ, 20), յայտ է զի ծանօթագոյն էր նոցա աշխարհն այն ուրով և է պատճառաւ։ Ծանօթացան և վաճառաշահ քաղաքք նորին մերայոցս Զուղայեցոց՝ յայսմ յեղանակի, Ռաֆուզա, Սյուրատոյ, Մարա, Մաքարաքս, որպէս և Ալպանիականքն Դարացոց, Ալունա, գուցէ և այլք։

Նախ քան զԺԷ դար երեւին ի Ռակուզա Խաչատուր և Զատա (1588—91), առ ի Թափել զպահանջ իւրեանց ի ժառանգաց Բրոչիտայ ուրումն։ Բառալ քան զնոսա Ատանա Դովմիկ Հայ՝ կարգէ զեղբայր իւր Գրիգոր ի նոյն գործ՝ յայլմէ պարտականէ Ռակուզացոյ։ — Բամի 1613 Հայք ոմանք բարձեալ վաճառս ի Ռակուզայէ բերէին ի վենետիկ. անուանի հէնքն ծովուն Ռաքօք կոչեցեալք՝ կողպստեն զնոսա ի նաւուն և զոմանս կառափնատեն։ — Այսմ մի ի նախահարց ծանօթ և ճոխ տոհմի այժմու Արդոնանց՝ առաքէր անդր (1624) զԲակոր ընտանի իւր, և ի վաճառ՝ Պղպեղ բարձեալ յԱնկոնայ։ Բամի 1652, Հայ վաճառականք 23՝ որոց վաճառք վտանգեալ էին ի նաւաբեկութեան առ Տալամոտայ կղզեաւ, գործակալս կարգեն զՄոչրանուռ ո. Յովհաննու և զայլ ոք՝ առ ի խնդրել զինչս իւրեանց, և յետոյ խոստանան տալ զկէս նոցին յանձնառուին ի հանել զայնուսիկ ի նաւէ անտի ընկղմելոյ։ — Երկին և այլք նման սոցին և յերրորդ քառորդի ԺԷ դարու. ընդ որս արժանի է յիշատակի վախճանեալն անդ ի Ռակուզա յամի 1665 Գեորգ, հաւ համանուան հուշակաւոր գիտուն բժշկի Պակրիվի մականուանելոյ իտալերէն, և Թաղեալ յեկեղեցւոյ Դովինիկեանց։

Իսկ ի Սպալատոյ յիշին Միմաս Անկիարացի ո. Աւրա-

նայ յամի 1699, որ տայր բերել անդր ի վենետիկոյ Զուխայ նոնագոյն, և այլք յամս 1640. 1646, և այլն։ Անդ + էր ի սկիզբն 1678 ամի Սարգիս որդի Յովհ. Շատուկ, որ յԵւդոկիոյ բերեալ էր անդր վաճառս յանձնեալս նըմա ի Սոչրանկիչի ո. Թասադեայ։ — Այնաւոր եւս է ընդ գործակիցս Ռակուզեայց Պարսկահայ ոմն ո. Մոչրատայ իտալական Բենեարդին անուամբ, արուեստիւ նաւապետ, տէր Բարեյաջող կամ Անտարք Սոչր Աստաշաժաժին նաւու (S. Maria di Bonaventura), որոյ յիշի նաւարկութիւն ի Կորկիւրա և ի Մեսսինէ, յամս 1640—1, և խնդիրք կամ վէճ նորա ընդ Հայոց և Իտալացոց. պարտական գործով սորա ումեք՝ (Գիւրեային անուանեալ) պաշտօնեայք վենետիկոյ գրաւեցին զգործիս նաւուն (1640). իսկ նա երաշխաւոր կարգեալ ըզ-Գեորգ Գոքիլիոյ ծանօթ միջնորդ Հայոց, Թափեաց ըզ-գործիսն։ Ի Դոչրացոց յիշի՝ զէթ հանդիպեալ՝ Թարուրին Մերձան Բաղիւնցի, երկւք դարուք յառաջ (1587)։ — Բամի 1660 Բակոր Ամիր և Անտիք որդի Առաքելի Պարսկահայք՝ ի բերելն ի Կ. Պօլսէ Մետաքս, Յիսի, Մորթիա, Մոմ դեղին, Ականս գոհարա և այլ ինչս, գերեցան ի նաւու և վարեցան ի Մաքարաքս. Հայք 34 ի վենետիկ վկայեցին, առ ի զերծուցանել զնոսա առաջի նօտարի, զի ծանօթ վաճառականք էին ի քաղաքին։

ԳԵՆՈՒԱ (Ճենովա). — Ի ծանօթութեան Բաժտանն Այասոյ (Սիսուան) յիշեալ է դաշնակցութիւն հասարակապետութեան Գենուաց ընդ մեծին Լեւոնի, որ կանխէ ամառք ինչ քան զվենետացն, և տեւեաց ոչ միայն յաւուրս Թազաւորութեան Ռուբինեայց, երկիցս կամ երկիցս վերահաստատելով դաշնանցն, այլ և անակնկալ բաղդիւ դար մի եւս աւելի՝ յստար և ի հեռաւոր քաղաքս Եւքսինեան և Ազախու ծովուց, ի Դանա, ի Կաֆա և ի մերձաւորս սորին. յորոց յայտ է զի հարկ լինէր Հայոց Տաւրիոյ գործ ունել և ընդ մայրաքաղաքի պետութեանն՝ ընդ Գենուայ, բովանդակ դարս. այլ զի դիւանք սորին չեն ինձ ծանօթք որպէս զվենետիկոյ, յուսայի է հետամտից խուզողաց՝ ոչ սակաւ ինչ յայտնել ըստ այսմ մասին. այն զի զիտնական ոմն նոցին (կոմս Կոռնելիոս Տեսիմոնի) ի վերջին ամբս հրատարակեաց 200 իւ չափ մուհակս կամ գործս երկուց նօտարաց Գենուացոց յԱյաս, յամսն 1274 և 1279. գրաւական յուրովութեան այնպիսի գրուածոց եղելոց անդ՝ մինչ ի յաւերն Այասոյ ի կէս ԺԴ դարու։ Շատ լիցի յիշել աստանօր զի ի վտանգել մեծապէս աշխարհին Սիսուանայ՝ դժպչի դաւաճանութեամբ Թազաւորասպան Թաթարին

1547 Մաթեոսու Կաթողիկոս.

1553 Աւրիս ? և որդի իւր տեսուչը Հայոց տան.

1555 + Սիմոն ի Հայոց տան.

— + 1557 Սիմոն որդի Յակովբայ.

1557 Խաչատուր Եթովպացի չափաբան տեղագրող.

1557 Խաչատուր Դաւրիթեցի Թարգմանիչ զրոց.

1559 — 88 Անտոն Սուրբեան մեքենադէս և որդին Յովսէփ.

1565 Աբգար աղագիր.

1570 Գեորգ ո. Յովհաննու, սուրբանդակ.

1572 Յակովբ Մէրթիցի.

1572—5 Հին Զուղայեցի վաճառականք.

— Աղաքսանդր տնայալ Հայոց.

1573 — 93 Յովհաննէս, սենաւ.

1574 — 607 Գեորգ որդի Թեոդորի, սենաւ.

1575 Յովհաննէս որդի Խաչատուր, սենաւ.

1577 — 609 Գեորգ կարաւանապետ.

1577 Թադէոս կաթողիկոս.

1579 Հայք բաղմոյցեալք նորոգողք տան իւրեանց.

1585 — 608 Մկրտիչ որդի Զաքարիայ, Պարսկահայ, սենաւ.

1587 Տէր Յովհաննէս Տէրբեցի աղագիր.

Պիլարդուի, յամի 1307, խուսափողը յերկրէ անտի Հա-
յոց՝ նախ ի Գենուա հաստատեցին վաճառ, և եկեղեցի
յանուն Ս. Բարդուղիմեայ (1308), յորմէ ապա սփռեցան
և հաստատեցան վանորայք յայլեայլ քաղաքս մերձա-
ւորս, և վանականքն կոչեցան Հայ Եղբարք, Թէպէտ յու-
լովք ի նոցանէ, մանաւանդ յետոյ, Խալաթիք էին, և
յայս անուն Հայ Եղբարք տեւեցին ցկէս ԺԷ դարու,
կարգօք և սքեմա Դոմինիկեան միանձանց. մայրավանքն
(Ս. Բարդուղիմէոս Գենուայ) ոչ էր մոռացեալ ի Հայոց,
մանաւանդ զի դուքս պետութեանն (Լէոնարտոյ Մոն-
տալդոյ) շնորհեալ էր նմին (1376)¹ զԴաստառակն սուրբ,
որ և ցարդ պահի անդ և մեծահանգէս պատուի. և այլ
ոմն ազնուական (Մարկոս Սպինոլա) յամի 1430 ետ ըզ-
ձախ ոտն Ս. Բարդուղիմեայ, ի յատակի եկեղեցւոյն
վերժանի տապանադիր Դոդթնացւոյն կամ Ազնարե-
ղացւոյն Հայրապետի յամի 1687. (զորմէ տես յ' 309 էջ
գրոցս) Ետ 15 ամաց (1703, մայիս 10) արձանագը-
րեալ է յեկեղեցւոյ Տիրամօր Շնորհաց (S. Maria delle
Grazie) տապանադիր Գրիգորի Ղապանցոյ որդւոյ Ֆար-
վաննց Ամիրի. Եայտ է ապա զի մինչեւ ի սկիզբն ԺԸ
դարու զային և այսր վաճառականք մերս — Եամի 1633
(դեկտ. 30) յորում Հասարակապետութիւն վենետկոյ
շնորհեաց Հայոց արտունութիւնս և Թեթեւութիւն մաք-
սի, ընդ Գենուացւոց ոմանց միաբանեալ Հայք և Պար-
սիկք խնդրեցին և ի հասարակապետութենէ տեղւոյն, և
հաւանեալ հաստատեցին Ընկերոջք ինքն վաճառականու-
րեան Արեւելեան Հնդկաց, որում միայնոյ շնորհեաց յե-
տոյ (1647) պետութիւնն՝ նաեւ ի Հնդկիս, արգելով
զայլս և տուգանելով: Սակաւ ամօք յառաջ (1613)
միանձն մի Հ. Մարկոս մականուն Origerius, սերեալ
ի հայկական զարմէ կանգնեաց խորան յեկեղեցւոյ անդ
Ս. Բարդուղիմեայ յանուն Ս. Կատարինեայ վկայուհւոյ —
Յիշեցաք վերագոյն զաւանդութիւն բերդաշինութեան
Գենուացւոց ի Հայս, որ Թէ ոչ ստոյգ, այլ նշանակ է
յաճախելոյ նոցա վաճառականութեամբ յերկրի մերում,
որպէս և յիշի Հերոնիմոս Սան Ստեֆանոյ ոմն ի նոցանէ
յեւս կոյս ԺԵ դարու ի կողմանց Հնդկաց եկեալ յՈրմոս
և յարեալ ի վաճառականս Հայոց, ընդ նոսին գնացեալ
ի Պարսիս և յայլեայլ կողմանս Պարսից: Եաճախելոյ
եկաց Թերեւս և բնակութեան Հայոց ի Գենուա ց ԺԸ
դար, յետ վերոյիշեալ տապանադրաց, վկայեցէ և
Թուղթ Ստեֆաննոսի արքեպիսկոպոսի Զուղայ, յամի
1688, որ հասարակաբար գրէր « Գիր օրհնութեան աս-
» տուածաշէն քաղաքացն վենետիկ, Ալէկսոնայ և Զէն-
» վայ եղեալ քրիստոսասէր և բարեպաշտօն Զուղայեցի
» վաճառականաց, սիրելի և հարազատ եղբարց »:

ՏՈՍԿԱՆԱ. — Նախանձաւորք և հակառակորդք և ա-
պա ընկճեալք ի Գենուացւոց, Պիլագիք, ընդ հնա-
գոյն և ժրագոյն վաճառականս Խալաթիոյ հանդիսացեալք
ի ԺԱ-Դ դարս, վաղ ուրեմն ժանօթացան մերազնեայց
ի Սիսուան և Սլաւս. և հաւանօրէն հանգոյն այլոց ըն-
կալան ի մեծէն Լեոնէ պարգեւագիր և դաշինս վաճա-

ռականութեան. քանզի և սորին հաճութեամբ և ձեռ-
նադրով յամի 1316, եղբորթոռն նորա Ռուբէն Բրինձ
Անտիոքայ՝ նոյնպէս շնորհէր նոցա, որ և պահեալ մնայ
ցարդ ի դիւանս: Եւս կոյս դարուն (ԺԳ) յիշին Պիլագի
վաճառականք Սլաւս, և ի սկիզբն ԺԴ-ի գունց նոցա
Բինդոնէ, Bindone Seccamarenda անուն: Զիք ապա
երկրայեւ՝ եթէ և փոխանաբար և Հայք Սիսուանեայք որ-
պէս ի վենետիկ և ի Գենուա՝ զային և ի Պիլագ. այն
զի և յամի 1118 արեւելեայք այլադեմք յիշին եկեալ
ի նաւահանգիստ նորին. և զի յամի 1320 կանգնեցին
Հայք վանս և եկեղեցի յանուն Ս. Սթաստոնի, (ի S. Sta-
sento Թաղի Պիլագ), ուրանօր կայր յամի 1353-73 արք-
եպիսկոպոս Հայ Գրիգոր. յորում ժամանակի և Պե-
տրոս որդի Միքայելի կամ Միքանց, որդւոյ Սաղաւնոյ ?
Հայ վաճառական (+ 1366), և կին նորա Վալդէ կտա-
կաւ Թողին զամենայն ինչս իւրեանց առ ի կառուցանել
զանուանի Կարդուսարան վանս (Cortosa) մերձ ի քա-
ղաքն, ի (Val di Calce) ձորակի. հայրն Պետրոսի Մի-
քանց յիշեալ է ի դիւանս քաղաքին յամի 1382. յորմէ
զուշակի և այլոց վաճառականաց համադրեաց գալուստ,
ոչ միայն ի միջին անդ դարս, այլ և ի վերջինքս ի նորդ
արժարժման վաճառականութեան Զուղայեցւոց — Եւս
կոյս յետին դարուն (ԺԸ, 1788) տոհմիկ ոմն Կ. Պօլսեցի
Ղուլիկի Արքանաւ ընտանեօքն բնակէր ի Պիլագ:

Ի նուաճել երբեմն մեծի շահաստան քաղաքիս յեռ-
պէսպէս յեղափոխութեանց՝ ընդ իշխանութեամբ դքսին
Տոսկանայ, մայրաքաղաք սորին հոյակապս Փլորինցիա՝
(Firenze) առաւել եւս ձգէր յինքն զվաճառականս ա-
րեւելեայս. որ Թէպէտ և հետի ի ծովէ՝ անդստին առ
հարստութեամբ մերոց Ռուբինեանց՝ առաքէր ի Սի-
սուան զգործակալս մեծահարուստ սեղանաւորաց և վա-
ճառականաց իւրոց, Բարդի (Bardi) և Պերուցցի (Pe-
ruzzi) տանց, որոց գործակալ Բալդուլլի Պեկոլոտտի
(Balducci Pegolotti) ի ժամանակս Դ Լեոնի եկեալ ի
Կիլիկիա և ժանօթացեալ մերայոց՝ յիշատակ առնէ վա-
ճառոց և դրամոց Սլաւոյ, ի պատուական և հուշակեալ
մատենի իւրում վաճառականութեան, (որպէս նշանա-
կեալ է մեր ի Սիսուան), և խնդրեալ և ընկալեալ էր
անդ ի Թագաւորէն դաշնագիր, ըստ այլոց վաճա-
ռախդիր ազգաց. բայց յայտ է զի դարու եւս յառաջ
ժանօթացեալ էին Փլորինցեայք ընդ Հայոց. զի սպա-
գրեալքէ վաղ քան յայլ քաղաքս Խալաթիոյ, և յառաջ
քան զհասարակել ԺԳ դարու՝ հաստատեալ էին վանս
և եկեղեցի յանուն Ս. Բարսիլի՝ ի Փլորինցիա, որ և
տեւողագոյն գտաւ քան զայլ նմանիսն. մինչեւ յառա-
ջին կէս ԺԵ դարու զաւելտաբան քերդոյն Բուչիլլոյ
(Burchiello) լսէր զճպումայն եղանակ երգոց Հայոց,
(la zolfia degli Ermini), և անադան եւս, մայր վարդի
պատմիչի (+ 1568) պատմէր սմա զհայալեզու պաշտօն
մերազնեայցս. քանզի ցամն 1491 ասի տեւեալ անդ վա-
նականաց կամ քահանայից Հայոց. բայց (զարմանաց է)
զի ոչ յիշին ի հուշակաւոր դէպս մեծի ժողովոյն յամի
1430 և միաբանութեան Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Հոռովմայ

¹ Եայտ ժամանակի մի ի միանձանց վանացն վկայի ինչեւ Հայ ազգաւ, Հ. Մարկոս անուն:

ի ձեռն նուիրակաց կաթողիկոսին (Կոստանդնի), այլ ցարդ չեն քաջ յայտնեալ գրաւոր յիշատակարանք իւրացս: — Իսկ մեր աստանօր կարեւոր յիշատակ և խնկանաց Հայոց ի ծաղկելն Փլորենցիոյ, ուր յաճախ յիշին ի ԺԶ դարու եկք և երկար բնակութիւնք Հայոց, մաւնաւոր Միաբանիցն Ունիթորաց՝ ի Ս. Մարիամ Նոր վանս Դամիսիկեանց, ուր և ժողովն մեծ գումարեցաւ մի ի նոցանէ (Ֆր. Զաքար Խօշիպիկեցի) գնէր անդ լաւ տնտեսական ճաշից մի հայերէն, և վկայէին ստորագրութեամբ Գաղեցի, Ապարանցի, Նախիչեւանցի և Խօշիպիկեցի Հայք ոմանք ժամանակակիցք և թերեւս ընկերակից Հին Զուղայեցոց: Ի նոյն ամս (1574-8) այլք ոմանք վաճառականք նաւելով վենետիկեան նաւու ըզծովեղեք տէրութեան Տոսկանայ՝ գերեցան ի գինեալ նաւէ մեծի դքսին, և կողոպտեցան իբրեւ թուրքահայ տակը. վասն որոց դեսպան նորին և Աղեքսանդր Հայ գլխաւոր Հայոց ի Հռովմ՝ գրէին աղերս: Նոյնպիսի դէպք եղեն և յամի 1608-9, Հայոց վաճառականաց Բերիացոց և ընկերացն (Միանաւոր որդի Բերեայ?, Յաւոր ո. Սահակայ, Արապչան ո. Պալեայ, Մոռաստ ո. Սարգսի, և այլն). վասն որոց հատոյց դուքսն աւ Շիմազ որդի Սեֆերի կամ Զաֆէր) 7000 վահանագրով, և նաւանդէն ետ Միանաւորի կամ Միանաւորի զբաժին նորա 360 (սկուտ), և զայլոցն առաքեաց ի վենետիկ և ուր և էինն): — Յայսմ դարու (ԺԷ) եւս յիշին եկք եկեղեցականք և աշխարհիկք, յորոց և ոմանք Թուրին հաստատ բնակութեամբ, ընդ որս վերոյիշեալն Ղուկի Սարգսամ, որ զգլխակն որդւոյ իւրոյ Պետ. Մանուկ վախճանելոյ ի Բոլոնիա՝ յուսումնարանին, ետ փոխադրել այսր ի ձեռն Տեառն Միքայելի Մոռաստեան, որ և սա մեռեալ է ի սմին քաղաքի յամի 1799:

Բայց զվաղեմի և զպանծալի վաճառաշահութիւն քաղաքին (Պիզայ) և նաւահանգստին խանգարելոյ ի Դեւնաւացոց՝ ժառանգեաց մերձաւոր նորին և նորընծայ քաղաք Լիվորնոյ կամ Ալիվուռնա, յարգարեալ նաւահանգիստ և շահաստան դքսութեան Տոսկանայ, կամաք և լանիւ մեծի Դքսին Ֆերտինանտի. որ և յամի 1593 (ի 10 յունիսի) հրաւէր կարգաց ընդ այլոց ազգաց՝ և Հայոց գալ անդր ի շահավաճառութիւն, շնորհելով արտօնութիւնս և թեթեւութիւն մաքսի. և անդէն սկսան որք ի վենետիկ գային Հայք՝ մատչել և ի նորամուտ շահաստանն Լիվորնեան ծովու. յորոց յիշ ի սկիզբն ԺԷ դարու (1608) Պօղոս Կոզմի ոմն, որ և գործակալ իւր կարգէր (18 օգոստ.) զոմն ի վենետիկ. և առ սակաւ սկսան յաւելլուլ և հաստատել տունս և վաճառանոցս և անսանի լինել ճոխութեամբ. յորոց հրաշակէ յորդորեալ Յովն. Վ. Զոռայեցոյ՝ եկն յամի 1640 հաստատել տպագրատուն, երախարի վայելուլ ընծայելով զՄարմնոն յամի 1643-4, ձեռնտուութեամբ բարեպաշտ վաճառականացն. և ապա բարձեալ զգործիս տպագրութեանն տարաւ ի հայրենիս իւր ի Նոր-Զուղա:

1 Յիշատակարան մի գրոց ասէ. « Ի դուռն Ս. Եկեղեցւոյն (Կողմայ) ուր դեռեղեւ կան Հայոց վաճառականք », ուր և

իսկ աստ ապա եկեալ (1662) անուանի եպիսկոպոսն Ուկան, հաստատեաց նոր տպագրարան, յորմէ յ' ամէ 1670-ց՝ սկիզբն ԺԸ դարու ընծայեցան երկտառեակ մի գրոց: Թոհական խորհրդով առ խաղաղօրէն պարսպել ի վաստակս Լւրեանց՝ միաբանեցին յայնժամ Հայք կարգել իւրեանց գլխաւոր մի և վերակացու գործոց իւրեանց, և ընտրեցին ի բնկաց երկրին զփլորենցիացիին Ստոն Բորջի (Borgi) գունց (consolo) անուանելով, որ յիշ յամի 1646 և յետոյ եւս. յետ 30 ամաց յիշ Պետրոս Աւագ Հայ նովին պաշտամամբ: Ի սմին ամի (1646) ի կատարման մեծի հանդիսի ի Լուկկա քաղաքի ի պատիւ պաշտպանի նորին հայազարմն Սրբոյ Տաւրնոյ Կոչեցելոյ (Թերեւս Զաւէն), գնային անդր իբրեւ երեսփոխանք և ուխտաւորք ի Լիվորնոյէ 13 վաճառականք, յորս 6 Կեսարացիք էին, 3 Զմիւռնացիք, 2 Եւդոկիացիք այլքն Սնկիրացի և Սսեցի (Խօնա Սեֆեր, որդի Խօնայ Սինանի), և ստորագրեցին (30 յուլիս) վկայելով (ոչ գիտեմ որպիսի՞ հաւաստեօք) զի հայազգի էր Սուրբն. զորոյ և զմասն նշխարաց գողացեալ բերին ի Լիվորնոյ:

Յետ ամաց ինչ (1649) ի լինել խնդրոյ իրիք ի վենետիկ վասն Թովմայի վարդապետի՝ որ ասէր զինքն պատրիարք եղեալ Հայոց, հարցեալք անտի՝ հակառակ վկայեցին Հայք Լիվորնոյ, որք ասէին լինել անդ 150 ուղիք, և 40 ի նոցանէ յանուանէ գրով և մրով կնքեցին, որոց գլխաւոր (Patrono) էր Սաֆարն այն Սսեցի: Էր նոցա յայնժամ ժողովարան առ երի Ս. Կողմայ և Դամիանու եկեղեցւոյ¹, հաստատեալ ընկերութիւն կամ Եղբայրութիւն (confraternita ըստ իտալաց), ուր կատարէին զպաշտամունս իւրեանց, և զնշնեցեալսն Թաղէին յեկեղեցւոյ Փրանկիսկեան միանձանց, որոց ոմանց կան միան անդ տապանագիրք հայերէն տառիւք. հնազայն ծանուցեալ է իբր յամի 1651 Անտիք ոմն, որոյ որդիք էին ի վենետիկ. և միւս ոմն Աւետիք Բաթինենց, Զուղայեցի + 1657. յառաջ եւս քան զնա + էր Առաքել Վարդապետ, Թերեւս հովիւ նոցա, զորոյ հոգեբաժին խնդրէր թղթով (1657, մարտ 14) Աստուածատուր պատրիարք Երուսաղեմի, զրելով առ Խօջայ Թեոդորոս Քթուեղենց, յիշելով և զԽօջայ Գրիգոր Բաբելոնցի, և նպաստ հայցելով յայլոց եւս վաճառականաց տեղւոյն. որպէս ամաւ յառաջ գրեալ էր և առ Խօնայ Աւագ:

Ի կիսոյ ԺԷ դարու ցկէս ԺԸ-ն երեւի բարգաւաճագոյն յեղանակ վաճառականութեան Հայոց ի Լիվորնոյ, որոց առանձինն իմն խնամօք և մեծարանօք պաշտպան կային Դուքսք տեարք երկրին, և փոխարէն ընդունէին զմաքս շահավաճառին, որպէս դուքսն Վենետաց: Յերկոցուն վաճառաշահ քաղաքացս բազում անգամ երթեւեկէին վաճառականք մեր փոփոխութեամբ վաճառաց. որպէս յամի 1657 Սիմոն Պտոլմ բերէր ի Լիվորնոյէ ի վենետիկ վաճառս 40,000 ուէալից: Մի ոմն ի վաճառականաց ժամանակին Սուրբիաս որդի Վարդանայ որդւոյ Զաղլէի (յամի 1662) ռամկարար իմն գրէ (ի Զմիւռն

Թաղեալ վկայէ յառաջ քան զամ 1660: ՎԱԳՆՈՒՄՈՐՈՐԻՆ ՏԵՒԵՒԵՐ ԲԵՐԵՒԵՐ:

նիս) . « Էի վաճառական ընչից, երթայի քաղաքէ ի » քաղաք յայլ երկիր՝ որ կոչի Տալիա, ի քաղաքն Լիկուա . » նայ, ի Թագաւորութեան Գրան դուկայ (Gran Duca) » Ֆէրդինանդուս Մէդիչի . . . ուխտ եղի սրտի իմում . » ի տեղի երկրի Տալիու գնացեալ » , և այլն .

Յայնմ ժամանակի գլխաւորը ի վաճառականն էին վերայիշեալն Թէոֆորոս Քթաեչենց և եղբայր նորա Պետրոս, Ատեփանոս Խանոնց, (սատարողք Ոսկա- նայ տպագրութեանն), Մատթէոս Աթաման, Գրի- գոր Սուլթանում, Ստեփանոս որդի Եղումի, և այլն, և Սարգիս օմն Չէլէպի՝ Թուի յԱպրոյեան տոհմէ . որ զի գծտեալ էր ընդ Թէոֆորի, առ ի խափանել զգայ- քակղութիւնն՝ խոհական կաթողիկոսն Յակովբ Դ գրէր առ վաճառականն և առանձինն առ Ստեփանոս (1665, մարտ 10) ջանահար լինել ի հաշտութիւն, յոր սակս գրեաց և առ նոյն ինքն Մեծ Դուքան ¹ :

Ի բազմաճառ մերազգեաց ի քաղաքիս և ի հաստա- տել բնակութիւն, հարկ լինէր և կանգնել յատուկ ե- կեղեցի, զի ունէին ազգային երիցունս և արեւելեան տօմարաւ վարէին, զոր Թէպէտ կամ էր Հռովմայեցւոց փոխել ի նորն (յամս 1673 - 4), այլ Հայք ոչ առին յան- ձըն, բայց միայն (յամի 1699) հաւանեցան դադարել ի ծառայական գործոց ի հրամայեալ տօնս նորոյ տօմա- րին : Ետ 10 ամի այնր առաջարկութեան (1683, յ' 17 ամսեան յունիսի) գումարեցան Հայք ի ժողով, որոց 27 տունը ասին յայնժամ լինել անդ . իսկ ժողովեալքն էին 34 անձինք, յորս գլխաւոր մեծատոհմ և մեծատուն Գրիգոր Գերաք Միրման (յետոյ վերաշինող Ս . Խաչ եկեղեցւոյ Հայոց ի Վենետիկ), և ի խորհուրդ մտեալ վասն կառուցման եկեղեցւոյ, (որպէս յաճախ պատահէ յայսպիսի դէպս խնդիրս յուզել և դանդաղել), յետ իբր 10 ամաց (1692, փետրուար 19) առաջնորդութեամբ Գեորգայ որդւոյ Ապրոյ Չէլէպոյ գնեցին զեկեղեցա- տեղին 8490 իվանեան կամ փորեցեան (pezzo) դը- րամոց, որ է 26, 800 իտալական լիրայ կամ Ֆրանգո ինքնին դուքան Փերտինանտ հաճեցաւ տալ զձեւ շինու- թեան եկեղեցւոյն . այլ վասն կրօնական խնդրոց և հան- գանակի շինութեանն՝ յապաղեալ, ուր ուրեմն նախ ի ձեռն Ալեքսիայ Կաթողիկոսի Սոյ օրհնեցաւ տեղին (1698), ապա հռովմէական կոնդակաւ եղև հիմնարկու- թիւն ի մուտս ԺԸ դարու (1700), նախաձեռնութեամբ մեծատուն և ազնուատոհմ Աղայի Մամուս Տէրտէ- րեան Օղլանքէշիշեանց, որ և կանխեաց տալ 60,000 դրամ (pezzo), վերակացութեամբ Մարգարայ Ճլապ- խանի, և սատարութեամբ բազմաց, ոմանց հանգանա- կելով գումարս ինչ, այլոց շինելով զխորանս կամ զայլ

ինչ մասն եկեղեցւոյն, կամ սպասս նուիրելով . պայման եղեալ առ փոքր փոքր հատուցանել Աղայի՝ զառաւել մասն տրոց նորա . յոր սակս յետոյ բազում վէճք եղեն, և շար քան զայն՝ դաւաճանեալ սպանութիւն նորին (Ա- զայի) յամի 1709 յիւրմէ վրացի սպասաւորէ (Միրիման որդի Փարսաղանայ) : Բայց Հայք հնարս հնարեցան խնդրել ի զքեզն՝ զի յաւելցէ սակ ինչ ի վերայ վաճա- ռուց ի նպաստ, և այսու դիւր եղև խնդրոյն և հա- տուցման պարտուցն և շինութեան հայկապ և վայելչա- գեղ եկեղեցւոյ . որոյ՝ ի մուտս կաղանդաց 1714 ամի ե- ղեն նաւակատիք և օծումն հրամանաւ արքեպիսկոպոսին Պիզայ, յորոյ վիճակի էր քաղաքն . և յայնմ ժամանակէ մինչեւ ցայժմ պաշտի հայկական ծիսիւ և կաթողիկէ դաւանութեամբ, որպէս յանձն առին յառաջ և ի ժա- մանակի օծմանն՝ Հայք տեղւոյն միաբան ստորագրու- թեամբ . և անդ թաղեալ կան յորովք ի ննջեցելոց նոցին 30 ի չափ հայերէն արձանագրութեամբ . - Բովիման որդի և ժառանգ Աղայի այր գիտնական, եկաց հոգադող եկե- ղեցւոյն ընդ երկար ամս . և ցարդ սերունդք սակաւ ըն- տանեաց մնացելոց ի Հայոց իտալացելոց, նախանձու հաւուց իւրեանց պահպանեն զիրաւունս նախնեացն : Գլխաւոր և ազնուական ընտանիքն են Գերաքեանն որ և Միրման, Ադամեան (Adami), և Ալեքսանեան (A- lessandri), յորոց զարմէ ընծայեցան և գիտնականք և քաղաքապատիւ և քաղաքագլուխ արք . այլ երթեակ վաճառական Հայոց վաղ ուրեմն դադարեաց անդ ² :

ԱՆԿՈՐԱ. — Թէպէտ եւ ոչ նման Գեոնուայ և Վե- նետոյ մրցեցաւ ի շահավաճառ՝ քաղաքս այս և նաւա- հանգիստ վայելչադիր յափուռն Ագրիականին, այլ և ոչ յետեալ և յայնմ և յայլ պէսպէս շնորհաց . և որ զար- մանալին է՝ վազազոյն քան զյուրով յիտալական քաղա- քաց ասպնջական եղեալ ուխտաւորաց և վանականաց Հայոց, յայտ է թէ և վաճառականաց, նոյնպէս և գրե- Թէ անագանի եւս քան զյոգունս ունելով մերային յի- շատակս . տինա և հովանաւոր պաշտպան մի իւր՝ զօմն ի սրբազանից Հայկազանց, որպէս աւանդի և ցարդ պաշ- տի անդ . այն է կոչեցեալն Ս . Լիբերիոս . որ Ազատ Թարգմանի, և ասի յոմանց լինել որդի Հեթմոյ Թագա- ւորի Հայոց . կամ լաւ եւս հնագոյն Թագաւորի կամ մե- ծի իշխանի՝ յուխտ եկելոյ ի կողմանքս և անծանօթա- բար մեռելոյ, այլ յայտնութեամբ և մեծաւ պատուով Թաղելոյ ի ձեռն Ս . Տրասոսի եպիսկոպոսի տեղւոյն, յիւ Ե դարու կամ ի սկիզբն ՉԻ . յիշի եկեղեցի Սըբ- բոյն և ի կէս ԺԱ դարու . և կատարի մեծահանգէս տօն յիշատակի նորա ամ ըստ ամէ ի 27 ամսեան մայիսի :

¹ « Զինչ որ գրեալ եմ հասարակ վաճառականաց թղթին՝ յա- ղ մէնք սիրով յորդորէք, ամենեցուն խօսքն մէկ արարէք, որ լոխու- ղ լիզուի տէրն՝ քան չկարէ սերմանել ի մէջ Զէլէպոյն և Թէոֆորոս- սին . լինի բարեբարն Աստուած զթոյ նոցա, և մեր աղաչանքն ղ անտես չառնէ, և նոցա սէր և խաղաղութիւն պարգեւէ : Սիրե- ղ լի որդի, կամէի Ստեփաննոս վարդապետն առաքել վասն դոցա ի հաշտութեանն . այլ զիմաց և բանբասանաց՝ չառաքեցի . աս- ղ տուածային օրհնութեամբ և իմով թղթիւս զձեզ աղաչեմ, որ- ղ չափ ձեր կարն է չանք և հնարք արարէք դոցա հաշտութեանն :

» Դարձեալ, օրհնութեան և աղաչանաց թուղթ՝ գրեցի Գրանդու- ղ կէ վասն դոցա հաշտութեանն . որպէս պառաւ Կամարիք՝ այն- ղ պէս տուք » :

² Փափաղողք լիազոյն ծանօթութեանց զմերազնեաց ի Լի- վոնոյ, զայնն ի « Պատմութեան Հայոց Գաղթականութեան և ղ շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիվոնոյ քաղաքի Կանդերմ յա- ղ Լեւոնտովք . գրեաց Միսրոպ վարդապետ Ուզուրլեան (յետոյ) » Ժողովրդապետ ի Մեծ կղզի » , և տպագրեցաւ ի մերս Ս . Ղա- զար, ի հրու, յամի 1891 :

Բայց ստուգիւ առ Թագաւորութեամբ Հեթմայ Ս եղեալ է աստ սկիզբն բնակութեան Հայոց, որոց չէր անդէպ ի նաւերն ի վենետիկ՝ հանդիպել և յայս նաւահանգիստ։ Ըստ սովորութեան այնց դարուց՝ արտաքոյ պարբապաց քաղաքին զետղ առեալ էր Հայոց (առ Calamo առ նաւանալ դրամբ), հաստատելով զՀոգեւորական իւրեանց, զոր անդստին յամի 1248 (սեպտ. 22) Ս. Հոգի (S. Spiritus) կոչէ քահանայապետն Իննովկենտ Դ՝ ի կոնդակին, և Թոյլ տայ կանգնել եկեղեցի, և ընդարձակել զայն յետոյ յամի 1262, յորում ժամանակի Ուրբանոս Դ շնորհեաց 40 օրեայ հոգեւոր ներողութիւն նպաստողաց շինութեանն, Սլաւոս կամ Պանդարիտ Հայս զնոսա անուանելով (Pauperes Armeni). որով յայտնադոյն լինի ոչ լոկ միանձանց ոմանց այլ և աշխարհայնոց լինել ընդ նոսին, հաւանօրէն եկեալս վաճառականութեան աղագաւ. յոր սակս մատչէին անդ և այլք յարեւելեան ազանց։ Յօր ժամանակ Մնացին Հայք ի հոգեւանս յայտնիկ և պաշտօնցին զեկեղեցին, կամ զինչ անցք անցին ընդ նոսա, ոչ գիտեմ. այլ ոչ երկբայիմ՝ զի որպէս ոչ դադարեցին վաճառականք նոցին յայնմ դարու և ի միւսումն (ԺԴ) յաճախել ի Գենուա և ի վենետիկ՝ նոյնպէս և աստ, և զուցէ առաւել եւս. քանզի Մաղաքիս դպիր հաւաքող տարեգրութեանց՝ կարգէ այսպիսի ինչ յիշատակ. յամի 1402, « ի սոյն ժամանակ » յետ բառնարոյ Թագաւորութեան Հայոց ի Սոյ, Ժոս զսկիցան Թագաւորազունք և իշխանք և բազումք ի Ժոս զփորոց, մտեալ ի նաւ՝ գնացին ի Ֆրանգոստան. ի » յԱնգոնիա գոն բազում գերեզմանաքաղք հայ գրով » փորագրեցեալք. որք երեւին մինչեւ ցայսօր, որ եմք » ՌՃԾ » 1701. Աւաղ է զի ոչ և այժմ երեւին քարիւղք, և ոչ առ ստորագորոս քաղաքին գտանին նշանակեալք, որպէս յայլ ոմանս ի քաղաքաց Խտալիոյ. և հին հոգէտունն այն Հայոց առ դրան քաղաքին՝ ի սպառանայտաքեալ է, մանաւանդ ի շինութեան պատուարացն և պարսպաց յամի 1538 հրամանաւ Կղեմայ Է ի, յամրութիւն քաղաքին։ — Բայց գրեաթէ ի սմին իսկ յիշեալ տարուջ վերստին յերեւան գան Հայք յԱնգոնա և առ յապա, և ոչ աննշանք ոմանք. որոց առաջին Գէորգ որդի Մուրատայ, մեծափարթամ վաճառական, որ ընկալաւ (1539, մայիս 6) ազատագիր ի քաղաքապետէն (Անտոն Benerius) հաճութեամբ Պօղոսի Գ Պապի՝ երթեւեկել և բնակել անդ ընչիւք և սպասաւորք (mercibus, rebus, bonis, et famulis suis). Զառաջինն առ մի ամ սահմանեցաւ նմա ժամանակ բնակութեան, այլ յետոյ վկայի բնակիչ լինել քաղաքին (Giorgio Murato Armeno, in detta città habitante), և սատարեալ իսկ ի վայելչութիւն նորին. որպէս պատմէ Ժաւանակակից մեծ արուեստագէտ հեղինակն Վազարի, եթէ կոչեալ Գէորգայ զանուանի նկարին (Պելլեգրինո Գրանկիսկոս Պելլեգրինոյ Պելլեգրինի, Pellegrino Pellegrini, ըստ այլոց Պրիմիտիցիոյ, Primiticio), ետ նկարել յեկեղեցւոյ Ս. Փոստարինոսի մեծ և գեղեցիկ պատկեր մի Մկրտութեանն Քրիստոսի. Նոյն Գէորգ դարձեալ

յամի 1560 մեծածախ տրիւք ետ լինել նոր աւագ ռեղան մայր եկեղեցւոյն (S. Ciriaco, որ է Ս. Կիրիւղ — Յուդա), և ի նմին կանգնել գաճեայ պատկեր Յարութեան Քրիստոսի մանր դրուագք, (ի ձեռն Տիպալոյ (Tibaldi) հարտարի, որ յոյժ յարգոյ դատեցաւ, և վերստին ետ գրել զյիշատակ իւր լատիներէն. զարդիս պատկեր նկարէն (Ֆաւա նկարչի) փոխանակեալ է զգաճեղէնն։

Զայնու ժամանակաւ (1549) մեծ յորդոր եղեւ վաճառաւորութեան Անկոնայ խրախոյս պետութեանն (Հռովմայ), և եկին յարեւմտից և յարեւելից վաճառականք, ընդ որս յիշեն պատմիչք յանուանէ և զՀայս, և ի գէպ է Թէ և Զուղայեցիք. զի ի ժամանակի գալստեան սոցա ի վենետիկ և ալլուր՝ երեւի և աստ յաճախութիւն Հայոց, որք զի և բազմաթիւ էին և հաստատաբանք՝ յայտ է յերկուց. նախ, զի յիշ յամին 1580 գոռց կամ գոռնոյն նոցին ոմն Հերոնիմ Թոմասեան. և երկրորդ, զի վաւերական դաւամբք ստացան ինքեանց զՍ. Անաստասիա եկեղեցի, և անդ պաշտէին ազգային ծիսիւ ցամա 200. Մի ի գլխաւոր վաճառականացն Սիմոն Սինանեան ի նմին ժամանակի (1581) նաւաբեկութեամբ լէր, և ինչքն գրաւեալ ի գունցէն. զորս՝ եկեալ ի Հռովմայ Ստրազանդահ որդի Աբգարու տպագրողի՝ Թափեաց և սեփականեաց եկեղեցւոյս։ Թերեւս յայտմ եկեղեցւոյ էին մահարձանքն յիշեալք կամ տեսեալք ի Մաղաքիայ Դպրէ. — ի նոյն ամս (1583-4) յիշին յԱնգոնա Յովն. Իսկէնտէր Սափրիչ, և Միքայէլ որդի Զաքարիայ¹, որում յանձնեալ էր առաջինն՝ գումար ինչ, զոր պահանջէր Յակոբ Միքայիլի ի վենետիկոյ։ — Ի սկիզբն Ժէ դարու Շահարասեան դրոգումն վաճառականութեան ազգեաց և յԱնգոնա, ուր յատուկ յիշատակի գալուստ Հայ և Պարսիկ վաճառականաց յամի 1626, և ի միւսումն (1627) լ Յովսէփայ Կեսարացոյ որդւոյ Թեոդորի², և ժառանգ նորին Մարկոս Զաքարեան սարկաւագ, հանդերձ այլովք։

Եայնմ ժամանակի վերակացոս (Soprintendente) հռգետանն Հայոց լսի օտարազգի ոմն Բեռնարդ Եսլեր։ Ի կէս դարուն՝ (1655-6) վասն նորոգութեան եկեղեցւոյն (որպէս և Հռովմայն) երէց ոմն՝ Տէր Վարդան որդի Հայրապետի չրլէր ի Նէապոլիս հրովարտակաւ փոխաբայի տեղւոյն՝ հանգանակ առնել։ Յ'ելս կոյս ԺԼ դարու պաշտէր եկեղեցիս այս ի ձեռն Հայոց երիցանց և եպիսկոպոսաց ոմանց անդ կացելոց կամ հանդիպելոց, ընդ որս և Գրիգոր Պաւսմաճի (1777) երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսի, Ղազար Անմարմին եպիսկոպոս, որ և աստ վախճանեցաւ (18 փետր. 1783), ուր յետոյ (1794 դեկտ. 19) և յետինն ի Միաբանող Հարց իննսնամեան Հ. Թովմաս Խաւփեռտեմց։ Յետ այնր Թողին Հայք գտեղին, բարձեալ զամենայն սպասս և յիշատակարանս իւրեանց և փոխադրեցին ի Ս. Հերոնիմոս եկեղեցի, կոչելով զսա յանուն Ս. Գր. Լուսաւորչի։ — Առ ուրք յամին 1766 հաւատաւորք ոմանք մերազնեայք եկեալք ի Զմիւռնիոյ խորհեցան հաստատել կուսաստան, և կէին միաբանօրէն առ եկեղեցաստան Ս. Անաստասայ, ուր և Թաղեալ

1 Էր սա ի վենետիկ յամի 1588

2 Էր եղբայր Գէորգայ յիշեցելոց ի Ժառութեան 449 էջի։

կան երիցագոյնք ի նոցանէ, համբաւ սրբութեան թողեալ. յաւելեալ ապա և նորոց եկաց՝ հաստատեցին կայանս միաբանից առ երի հռչակաւոր ուխտատեղւոյ տան Տիրամօրն, ի Լաշքենտոն (Լօրեդոյ) (1780), ուստի ապա փոխադրեցան ի Կաստել Ֆիդարդոյ (Castelfidardo) (1787). ապա յետ ամաց յիսնից դարձան յԱնգոնա (1838), և դադարեցին առ ընթեր հին և նոր եկեղեցեացն Հայոց. յետոյ սատարութեամբ Գրիգորի Նուտի (Չրպլազեան) լատինածէս կանոնիկոսի հայազգւոյ և հայասիրի († 1863), կանգնեցին կուսաստան (1848) առ երի Ս. Բարդուղիմէ եկեղեցւոյ, յանուն Սրբոյ Լուսաւորչի մերոյ, և զինքեանս կոչեցին Հռիփսիմեանս. բայց յետ ոչ բազում ամաց (1859) կաթողիկոսն կաթողիկ Հայոց փոխադրեաց զնոսա ի Հռովմա — Իսկ յԱնկոնա մնան սակաւ սերունդք Հայոց (իտալացեալք կամ լեզուակորոյք), յորս յայտնի Ումուտեանք ծաղմամբ ի Գաղատիոյ, յորմէ զարմէ էին Թագուհի մի յառաջին եկեղոյ կուսանացն, († 1819,) և Տէր Ստեփանոս Ե. կեղեցապանն երկարակեաց ցկէս դարուս. որոյ եղբորորդւոյ ընտանիք կեան ցայսօր — Վասն նուազեալ սերնդոց երբեմն հոխից վաճառականացն Անգոնայ, յելս կոյս ԺԸ դարու (1793) Տէր Պօղոս Սիմփրիսարլը մականունեալ՝ կտակեալ էր գումար ինչ, որպէս և ի պէտս սպասուց եկեղեցւոյ նոցին. — Յասացելոցս յայսոցիկ գուշակի բազում ազգային յիշատակաց ակն ունել ի դիւանաց քաղաքին և եպիսկոպոսարանին, և ժողովրդապետական եկեղեցեաց:

ՐԻՄԻՆԻ. — Հաւասար հնութեամբ երեւի հաստատութիւն Հայոց՝ ոչ կարի հեռի յԱնգոնայէ և ի նմին ծովեզեր (Ադրիոյ) ի Հս. նորին, յԱրիմինի կամ Րիմինի քաղաքի, զոր Ռիմ գրէ ընդօրինակող Յաճախապատում գրոց անդ ի Հոգետան Հայոց, յամի 1254, առանց ինչ յիշելոյ զսկզբնաւորութիւն կամ զչինութիւն տեղւոյն, յորմէ գուշակի զի վաղու իսկ հաստատեալ էր, և եկեղեցին կոչէր յանուն Սրբոց Աւետարանչացն Յովհաննէս և Մատթէի. և մարթ է ի սկիզբն ԺԳ դարու համարել, եթէ յիշեալն ուրեք յամի 1215 առաջինն ի հոգեւունս կամ հիւրատունս (Ospitali) քաղաքին՝ Ս. Յովհաննէս, նոյն իցէ, որպէս հեղինակ մի պատմիչ քաղաքին (Tonino) հաւանօրէն զՀայոցն ասէ լինել, (probabilmente sarà quel degli Armeni). զի և այլ ոմն ի պատմաց տեղւոյն վկայէ յԵրուսաղեմէ եկեալ Հայոց՝ բերելով ընդ իւրեանս նշխարս Սրբոց, զորս և պահէին խնամով. մարթ է անդրաձգել զգալուստ նոցին յառուժն քաղաքին ի Սալահէտտինայ յելս կոյս ԺԲ դարու (1188): Ընդօրինակող վերոյիշեալ մատենին (վարդան) յայնմ ամի (1254) յիշէ ի հոգեւունս ընդ այլս և զառաքելաշնորհ Եպիսկոպոսն Յովանէս. բայց յետ ոչ բազում ամաց (1265) փոխադրեցան անտի Հայք յայլ կողմն քաղաքին, ի Ս. Վլաս եկեղեցի, հաւանութեամբ Կլեմայ Գ. Թեւարկէին նոցա և այլք ի քահանայապետաց, որպէս Նիկոլայոս Գ յամի 1291. առ որով Թովմաս Վարդապետ վերանորոգեաց կամ շինեաց զտեղին, և ցարդ պահին վէմք երկու համաձայն արձանագրօք յամի 1296 — 7.

Ի ԹՎ. ԶԻՆ. Ես Թովմա վարդապետ շինեցի վտունս.

Ի ԹՎԱ. ԶԻՆ. Շինեցաւ Տունս Աստուծոյ Թովմա վարդապետէ.

Յիշատակին ի դիւանս քաղաքին Հայ Եղբարք և յամի 1311. մինչեւ ցերբ տեւեալք, ոչ գիտեմ, բայց զայս՝ զի տեղին այն յամի 1443 տուաւ օտարաց, Հերոնիմեան միանձանց. — Կարեւոր մեզ գիտելի այս է, զի՝ որպէս գուշակն և իտալացի պատմիչք քաղաքին, ի սակա վաճառականաց Հայազգեաց շինեցան հոգեւունքն այնուքիկ. և հարկ է թէ որպէս յԱնգոնա՝ մատչէին և յայս նաւահանգիստ. կարծեն ոմանք եթէ և ի Պեզարոյ և Սինիգալիա քաղաքս, որք ընդ մէջ կան երկոցունն նոցին: Իսկ ի Հս. Րիմինեայ կայ հինն և հոյակապն Հռաւեննա, որ յառաջագոյն յիշեցաւ ի Զ. Է դարս աթոռ լինել հայազգի փոխարքայից և հայկական զնդից, յորոց զօրականացն յանուանէ յիշին ոմանք ի հին կտակս և վկայագիրս քաղաքացեացն և եպիսկոպոսաց, և ի բազմութենէ նոցին Հայաստան, Armenia կոչուժն Թաղի միոյ Կլասսէի (Classe, Classis), որ և սա ծովեզերեայ մասն էր Հռաւեննայ. և զի յայնպիսի գրուածս վկային լինել անդ յայնժամ և ասորի վաճառականք մետաքսաբերք, հաւանագոյն է և Հայոց ոչ զոլ յետնեալ քան զնոսա ի մասինս. բայց ի միջին և յետին դարս ոչ գտի յիշատակ տան կամ եկաւորութեան Հայոց վաճա-

ռականաց ի Հռաւեննա, որոյ մասնակիցն Ելասսիս ամալ յացեալ էր իսպառ:

Ընդ արեւելեան ծովեզր Ադրիականին ի վայր ընդ հարաւ խաղալով, ստոյգ յիշատակաւ հայկաց տեղի նշմարի ընդ հռչակեալ հրաւանդանաւ Գարգանոյ (Gargano) անքոյթ գոգոյ, մերձ յերբեմն Սիպոնդիոն և յայժմուս Մանֆրեդոնիս քաղաք, Ֆազիոլի աւան, ուր կան գնեցաւ և վերականգնեցաւ եկեղեցի Հայոց յամի 1313 — 4. և հաւանօրէն ոչ անդ միայն՝ այլ և յայլ բարգաւաճ քաղաքս Ադրիականին՝ հարաւագոյն մասին Խտալիոյ՝ ի Պոլիա՝ մատչէին վաճառականք Հայոց. — Իսկ ի հանդիպակողմն Խտալիոյ յափունս Տիւռենական ծովուն՝ ի հարաւոյ Պիզայ և Լիվորնոյ, հարկ էր և նաւահանգիստ համարելոյն տիեզերական քաղաքին Հռովմայ՝ (հինն Ուտիա) այժմուս Զիվիտավելլիկա, ասպնջական լինել Հայոց վաճառականաց և ուխտաւորաց, որոց երաշխաւորէ և եկեղեցի նոցին յիշեալ ի կէս ԺԳ դարու (1340) յանուն Ս. Հոգոյ, որ որպէս տեսաք՝ նշանակէ զհոգեւունս կամ զկայսուրդ նոցին. — Սահեալք ընդ ոչ քան ջանյան ծովեզերս՝ որ ի Հր. նորին և Հռովմայ, և մետեալ ի գեղեցիկ սահմանս Նէապոլսոյ, առաջին յուստ.

լի տեղի ըստ մերս խնդրոյ՝ է փոքրն այլ ոչ աննշանն Գայետա (Gaeta), ուր և ի հեռաւոր դարս՝ յամի 908 յիշի Տուռն Արտաւազդայ ուրումն¹, յայտ է թէ և ճոխի կամ նշանաւորի. եպիսկոպոս քաղաքիս՝ Անտոն Արիւսանդ՝ երբեմն նուիրակ առաքեցաւ առ Թագաւոր մեր Կոստանդին Գ., (1343): Իսկ ապա յանդիման լինի վա. յեղադեղն և հոյակապ մեծն Նէապոլիս՝ որ վաղ ու. ընկալաւ և ցարդ պատուէ զմասն պաշտելի զլիւոյ Ս. Լուսաւորչին մերոյ և զգործիս չարչարանացն, որոց նուիրեալ է և եկեղեցի վայելուչ և կուսանք պահապանք նոցին²: Եւ անդ և առանձինն եկեղեցի Հայոց, յայտ է թէ եկաց և վաճառականաց սովորական Ս. Հովգի ա. նուամբ, յիշեալ ցամա 130, (1328 - 1448):

Ի լեզուաձեւ ծովամուկ ցամաքի ի հարաւոյ Նէապոլիսոյ յանդիման խորշ մի ծովուն խաղաղեալ տեսանի գե. ղեցիկ քաղաքն Սալեռնոյ, հռչակեալ ի միջին դարս բժշկարանօք իւրովք, որոց յաճախութիւն աշակերտաց և վարդապետաց յորդոր և հրապոյր էր վաճառականաց, և չէր մարթ զանց առնել զնովաւ մերազգեացս. և ահա անդտոն յերկրորդում քառորդի ժ. դարու տեսանեմք անդ ղեկեղեցի նոցին յանուն Ս. Կարապետի (յամի 1327), բայց վաղաքոյն եւս գրեալ մատենն ի կէս ժ. դարու ընդ հովանեաւ Ս. Մատթէի, որ Թերեւս զմայր եկեղեցի քաղաքին ցուցանէ, (դի սմա նուիրեալ է). բայց ընդ նմին յիշէ գրողն և առ դրան սրբոյ Կղմնի, Թերեւս Կղմնիս կամ Կղմնիս: Ի յիշատակի գրոցն յամի 1337 գրելոց՝ Անապատ կոչի միայնարանն Հայոց. եթէ ոչ նոյն՝ առ յիշատակէ նորին ընտրեալ է և նորա գոյն Անապատ Հայոց Ս. Խաչ կոչեցեալ՝ ի լերին առ ե. րի կաւայ գիւղաքաղաքի, սակաւ մղոնօք հեռի ի Սալեռնոյ, վերադինեալ ի Զուղայեցոյ Էրզնոնց Թովհանիսէ ճգնաւորէ († 1699), զոր Թուի անընդհատ յաջորդեալ այլոց մենակեաց ազգայնոց ճգնաւորաց. որպէս յիշի ոմն և յամի 1796, և վերջինն՝ Տէր Թովհան Մանուկ յոյժ ծեր † յամի 1819, քանզի յիշի նա յ'ամէ 1758: Աւանգեն տեղապատուժք կողմանցն՝ զի և փոքր մի հե. ազգոյն ի հարաւակողմն ի սահմանս Վիետորի քաղաքի եղեալ իցեն մենաստանք Հայոց և Յունաց:

Անմարթ է ընդ նոսին յիշատակել զԱմալֆի դրացի Սալեռնոյ և զբարգաւաճեալն յառաջ քան զնա և զյու. լովա՝ նաւարկութեամբ և վաճառականութեամբ, թէ և վաղաքոյն եւս նուազեալ, ուր ընդ այլոց արեւելեայց վկայի և գալուստ Հայոց. (Mercanti Arabi, Persiani ed Armeni vi tenevano i loro magazzini pieni delle più preziose derrate), գրէ կանալ (Canal) ի պատմութեան վաճառականութեան քաղաքին:

Եթէ և ի գարշապարի անդ Խտալիոյ (Կալաբրիա) էին կայք՝ գէթ առօրեայ օթեւանք Հայոց վաճառականաց, չունիմ ասել հաւաստեալ, այլ հաւանութեամբ. քանզի Կալաբրիացի տիեզերագիրն Լաւրենտ Անանեան՝ որ գրէր յետ կիսոյ ժ. դարու, իրրեւ ականատես յիշէ զՀայս և զառ ի նոցանէ բերեալս, Հայկաւ և Յիսի, և

Ամալ անուշահոտ: — Ի Կալաբրիոյ սուղ և նեղ անցք են (ընդ նեղուց Մեսսինեայ) ի մեծ կղզին Սիկիլիա, և նախ ի հին և պանծալի քաղաք նորին ի Մեսսինէ որ ի գլուխ եռանկիւնաձեւ կղզոյն, ծանօթացեալ Հայոց՝ յաւէտ ի ձեռն դեսպանաց մերոյս Բ. Լեւոնի (Վասակայ և Վահրամայ) յամա 1278 - 9, առ Կարողոս Ա. Անժու, որք ամօրեայ ժամանակօք կացին առ նմա. և ապա խնա. մութեամբ որդւոյն Լեւոնի՝ Օշնի Թագաւորի՝ ընդ դըս. տեր արքայազարմ իշխանին Տարենտայ, և սորա սրդւոյ Լեւոնի Գ. ի կին ածելով զԷլենոկոս Կոստանդիա դուստր Գրետրիկ Թագաւորի, առ սր առատապէս շնորհաց Լե.ւոն արտօնութիւնս և ազատութիւնս վաճառականու. թեան Սլաւս, և հպատակաց նորին Սիծիլիանցն, որ. պէս գրի ի հայերէն բնագրին, ըստ բաղդի՝ պահելոյ անդ ցաւուրս մեր, և ըստ ոչ բաղդի՝ կորուսելոյ ի յետին քա. ղաքական չփութութիւնսն. (տ. ի Սիսուան յէջ 363). և թէպէտ յետ ոչ բաղդում ինչ ամաց հանգեաւ վաճառա. մայրն Սլաւս և յետոյ ողջոյն իսկ Թագաւորութիւն Հա.յոց, այլ երթեւեկ սոցա ոչ պակասեաց ի Մեսսինէ, ուր և երեւի հաստատեալ նոցա տունս և սերեալ ազգաւ. յորոց ի սկիզբն Ժ. դարու Գէորգ ոմն հաւատարիմ Մարտինոսի Թագաւորին Սիկիլիոյ համարի նահապետ Armenia ազնուական ընտանեաց Մեսսինեայ, որոյ յի. շի կին Եւանդրա և որդիք և Թուռնք մինչեւ ց' ժ. դար, նա գուցէ և ցաւուրս մեր. Թերեւս ի ամին տոհմէ էր Թովսէի Armenus կամ Armeni եպիսկոպոս Տերամոյ (Teramo) քաղաքի, յամա 1670 - 95: Ի վերջ կոյս Ժ. դարու յամա 1583 - 4 յիշին յանուանէ Սսեցի վաճառա. կանք ի Մեսսինէ, ընդ որս դասեցի և բազմաբլիկ Ու. րտունցին Փիրգասիւ (տ. յէջ 220) որ վկայէ զՍիկիլիա. ցւոց (Ճիշիֆա ըստ նորա) գի «զՀայկական ազգս շատ » կ'ուզեն», որպէս և մերքս զնոսա՝ վասն փոխադարձ շահու իւրեանց: Ի սկիզբն Ժ. դարու Էրտամ ոմն որդի Ստեփանոսի հին Զուղայեցի (40 ամեայ, խաժակն և չի. կահեր) որ յամի 1601 - 2 ելեալ էր ի հայրենեացն և բե. րեալ անդ վաճառս, կասկածեալ Թուրք լինել՝ ձերբա. կալ եղեւ և արկաւ ի բանտ, վասն որոյ Հայք Զուղայե. ցիք որք ի Վենետիկ միաբանեցան զերծուցանել զնա, նօտարական գրով վկայելով՝ զի ազգակից է իւրեանց: Անդ յամի 1640 Ղազար որդի Թադէի տայր փոխ 1200 աւելա՝ համադրւոյ իւրոյ նաւապետի: Եամի 1662 Թով. սէփ որդի Մարգարայ տանէր անդր ի Վենետիկ Մար. գարիտ, Մոշկ և գումար ինչ դրամոյ, զորս յանձնեաց նմա Ստեփանոս Էրտամ յերթալ իւրումի Փլորենցիա: Ոչ միայն վաճառականութեամբ այլ և բարեպաշտութեամբ իւրեանց նշանաւորք երեւէին Հայք ի քաղաքի անդ, ուր պատուի մեծապէս Թուրք մի իրրեւ առաքեալ յամենա. սուրբ Աստուածածին Կուսէ, և դրիչ ոմն Բիսուսեան յեւ ժ. դարու ի ճառելն զայնմանէ, յիշէ զ'աւելարա. նութեամբ ասացուած Հայոյ միոյ, զի «Եթէ չէր իսկ » գրեալ Տիրուհւոյն զԹուրքն զայն պաշտպանութեան » Մեսսենացւոց, անկ էր նմա գրել այժմ՝ — Թուա.

¹ Առ սովաւ յամի 891 Սմբատիկ Պրոտոսպալար նուաճեալ զմերձաւոր քաղաքն Բենի-Էնդ՝ իշխան եկաց զամս չորս Յաջորդ նորա կոչի Գէորգ և սորա յաջորդն Վարդակ:

² Մասն ի նշխարացն ընկալաւ և նարտոյ կամ ներիտսմ քա. ղաք Սալեռնիացւոց, յարեւելագոյն նարաւային ծայր Խտալիոյ, և մեծաւանդէս կատարէ զտօն նորին յերից դարոցն հեռէ:

ւոր լինել Հայոց ի Մեսսինէ և յառաջնում քառորդի ԺԼ դարու, վկայի ի միաբանութենէ նոցին գնալոյ յուխա յորեւեան տարւոյ (1728) ի Հռովմ. յիշին և յետ այնր Հայք անդ որպէս և ի Պալերմոյ:

Սա յայժմուս մայրաքաղաք Սիկիլիոյ (ըստ աւանդական պատմութեան հնագրաց նոցին՝ շինեալ յԱրաւանց որդւոց Նոյի յետ 117 ամի ջրհեղեղին), յաւէտ սիրելի եղև Հայոց՝ ի յետնում դարու, յորժամ (յամի 1753) միաբան ժողովով և ուխտիւ քաղաքացեաց՝ կարգեցին Պաշտպան և պահպան նմին զՍ. Լուսաւորիչ մեր, բեւեալ մասն ի նշխարաց նորին. էր յայնժամ անդ երէց մի Հայագգի յերկրէ Լեհաց, յորմէ տեղեկացեալ ինչ ինչ զմերոցս, գրիչ ոմն իտալացի՝ համարի ի Հայոց բնակելոց վաճառականութեան աղագաւ ի միում գլխաւոր քաղաքացն Սիկիլիոյ՝ մուծեալ առ քաղաքացիս սովորոյթ ինչ հայկական¹: — Ի կէս ԺԷ դարու յիշին ի Վեներտիկ վաճառականը ոմանք Հայք, որք յամի 1641 տաւնէին անտի ի Պալերմոյ 100 բեռն վաճառեւեաց, և յամա 1659–67 դաշնակիցք Սիկիլիացի վաճառականի. յամի 1682 այլք պարտատեարք ազգայնոց իւրեանց՝ (Ս. ձեռնաց և Տիրատոյ ? Dirato) ի Պալերմոյ: Աստ էր յելս դարուն կամ ի սկիզբն յաջորդին (ԺԸ) Ասլան Յակովբեան փեսայ Աղայ Մաթուսի, կնան (Լուցիա Եզտէխան), և որդւոքն (Ճիվան):

Ոչ շատ հեռի ի Պալերմոյ յարեւմտեան եզեր կղզւոյն և ոչ աննշան քաղաք է Տրապանի (Trapani)², ուր, որպէս և որ ի հանդիպակողմն կղզւոյն ի Կասաւնիա (Castania) և յայլն եւս չէ անյուսալի գտանել հետս Հայոց վաճառականաց. նոյնպէս եթէ և յամենայն բազմաքնակ և աղողակ քաղաքս և նաւահանգիստս ընդարձակ և երկայնաձեւ երկակողմն ափանց խաւիոյ՝ երկայնամտիցէ որ հետազօտ լինել, սկսեալ ի Վենետիկոյ կամ ի Գենուայ շուրջ պատեւով զՍիկիլիաւ: — Իսկ մեզ շատ լիցի այս քան յիշեցութիւնս. բայց մինչեւ ի բաց գնացեալ ի գեղեցկանսիհ աշխարհէս խաւիոյ, յուշ լիցի և զարմանալին եւս, զի ոչ ի ծովեզերեայ շահաստանն միայն, այլ և ի միջերկրեայ քաղաքանին՝ և յոչ սակաւ՝ կանգնեցան եկեղեցիք, հոգեւորներ և վանատունք Հայոց յ' ԺԳ և ԺԴ դարս, ոմանք վաղ այլք անագան մինչեւ ի ԺԵ բաւեալք՝ ազգային ծիսիւ և լեզուաւ, (զատ յանուանեալ Հայ Եղբարց իտալացւոց՝ որք ցկէս ԺԷ դարու): Կանխաւ եւս և այլուր իսկ յիշեալ է մեր զքաղաքան զայնոսիկ, միանգամ եւս գէթ յանուանէ յուշ արասցուք. ի դքսութեան Վենետաց՝ զՊատաւիոն³. — Ի Լոմբարտիա Միլան (և Բաւիա). — Ի Տոսկանա՝ նախ յիշեալքն Փորթենցիա, Պիզա, Սիենա և Պիստոյա.

տոյա. — Լուկա յԵմիլիա. — Ի Հռովմէական մարզս՝ նախ ինքն մեծն Հռովմ, Վիտերբոյ, Ֆորլի, Ֆարֆա, Լոյ, Բոյոնիա, Պարմա, Ֆաենցա, Ֆերրարա, Թուրին և Պեզարոյ և իմոյս. — յԱմբրիա՝ Գոչչոլոյ, Օրվիետոյ և Պերուզիա: Եւ զի սկզբնաւորութիւն սոցին կամ հիմնարկութիւն ոչ միայն ի չքեղ ժամանակի Թագաւորութեան Հեթմոյ եղեալ է, այլ և յանջքութեան կամ ի նուազութեան Լեւոնի ԴԻ, (որ է առել իբր ի 1226 ամէ ց' 1340), յայտ է՝ զի ոչ առ աստուածապաշտութեան կամ աներկեւանութեան միայն այլ և առ սէր շահու և բարեկեցութեան՝ զային ի ծովային շահաստանս և ի ցամաքայինս, յորս յոմանս աշխարհաժողով տօնաւաճառք լինէին, և հիմնէին աղօթատունս, 40 իւլափ՝ գրեաթէ ընդ բովանդակ խաւիա՝ ծագէ ի ծագ⁴, որպէս և յայլս ոմանս աշխարհս Եւրոպիոյ, յորս կայ արդ մեզ ակնարկել, ոչ ընդ երկար դեգերանք:

ԺԲ. Հայք յայլեայլ աշխարհս Եւրոպիոյ. — ՓՈՒԱՆԿԱՍՏԱՆ. — Ծանօթութիւն ծանօթագուծին եւրոպական աշխարհաց՝ Փռանկաց կամ Գաղղիոյ՝ ոչ նոր է և առ Հայս. և ոչ երկրայելի՝ եթէ անդստին ի կիսոյ Զ դարու ընդ այլոց արեւելեայց զային այս և մերքս. զի մի ի հնագոյն պատմչաց նոցին՝ Ս. Գր. Տուրոնի եպիսկոպոս՝ յիշէ ի քաղաքի անդ զՍիմոն զոմն եպիսկոպոս Հայ յամի 891, (որպէս յՈւլէան կին մի Ասորի): Եւ ծանօթութեան է ընդ Արաքսոց նուաճողաց երկրի իւրեանց՝ գալ և Հայոց վաճառականութեան աղագաւ՝ մինչեւ ի կողմանքս արեւմտից, մանաւանդ յաւուրս բարեկամութեան և բանազնացութեան Հարուն ամիրապետի ընդ Մեծին Կարողոսի. առ որ թերեւս ընդ ընծայաբեր դեսպանսն էին և ի մերազգեացս⁵: Բայտնի է ամենեցուն որ առ Խաչակրոք ծանօթութիւն, նիզակակցութիւն, խնամութիւն, թղթակցութիւն Ռուբինեանց մերոց ընդ Արիական ազգին՝ որպէս կոչէին պատմիչք մեր յայնմ ժամանակի, և գրեաթէ ընդ դրունս Հայոց մտին դորա (Խաչակիրք) յԱսորիս՝ զոր նուաճեցինն. և անտուտ ի վերոյ ԺԱ դարու ցկերլ կոյս ԺԴԻ մինչեւ ի մահ Լեւոնի ԵԻ՝ վերջնոյ Թագաւորի մերոյ՝ ի մայր քաղաքաց նոցին ի Պարիզ, անընդհատ եղեն և քաղաքական հաղորդութիւնք երկոցուն ազգացս, հարկ է թէ և վաճառակցութիւն. քանզի ծագկեալ էր և յաշխարհի անդ վաճառականութիւն ի Կասաւնիա և Պրոպենցիա նահանգս, և յաւէտ ի քաղաքս Մոնպելիէ, Նիմ և Մարսիլիա՝ առաջին շահաստան նաւահանգիստ. յորոց եկք ի Կիլիկիա հաւաստիք են⁶. հաւանական և ի Կիլիկիոյ երթք անդր. որոց վկայք պատուականք պահին առ նոսս

1 Եւ ծիսադական. իբրու եթէ կանանց յղեաց Հայոց՝ պահել կորին զպլլոյ, և ի ծնանել զաւակին՝ տալ զեղու զկորկենն ի սեռմս դրան առն իւրեանց. և յայսմանէ կարծէ զբիշն զսովորութիւն կանանց քաղաքի իւրոյ՝ ազուցանել նորածնելոց իւրեանց մուճակս զպլլեկիս:

2 Մերձ ի սա նաւելով Տէր Բաղդասար անուն երէց հայագգի ի սկիզբն 1730 ամի՝ և ծովընկէց եղեալ է:

3 Ֆրանչ. Հայ զորժակից Նովելլի Ամբրոս վենետիկեցոյ՝ առաքի ի սմանէ վաճառք ի Տօնավաճառ Պատուոյ, ի տօնի պաշտպանի քաղաքին Ս. Անտոնի, յամի 1586:

4 Տես ի Սիսուան, յէջ 372:

5 Եթէ ոչ հաւատեալս՝ ոչ Լոմբարտիոնէն առն զամբիշ զործոց ինքնակալին, Միշնի Սալէ Գալլո վանաց (Monachus Sangallensis) ի գիմաց դեսպանացն եկելոց. ընդ որս և Հայք, ի Լոմբարտոյ նորին զարեւոյեալս յերկրի իւրեանց՝ առաւել քան յուրէ խալիփային. Nos Persæ et Medi, Armenique et Indi, Parthi et Elamitæ: omnesque Orientales, multo magis vos quam dominatorem nostrum Aaron timemus.

6 Յամին 1295 վաճառական ոմն Պարիզացի բերեալ էր ի Կիլիկիա՝ հայելիս, կարոցս և ժամեղէնս, և այլն:

համառոտ հրովարտակը կամ շնորհագիրը Լեւոնի Դ-ի, ստորագրեալը ի Հեթմանաց պաշտօնէից նորին (1321), առ « Մունքուզլէրցի վաճառականքն », առ որս ասէ և հօր իւրոյ Օշի տունեալ համանք (հրովարտակ) թէ և անյայտացեալ արդ: Այնքան կարեւոր համարեալ էր ասէ ոմն ի պատմաց փռանկաց (Vaisette, Պատմ. Լանկը-տագայ), զի Փիլիպ. Վալուայ թագաւոր նոցա յանձն էառ խաչակիրս յարուցանել (յամի 1335) յօգնութիւն Հայոց, այլ ոչ արար, վասն որոյ և տրամեցոյց զնոսա: Ի նորագել անդ ի Ժէ դարու Յակոբայ (Cobur) զտուն վաճառականութեան, ընդ այլոց արեւելիւնց վկային եկեալ և ի Հայոց. իսկ ի Շահարասեան դարու կամ ի Զուղայեցեացն յեղանակի, վկայ գալստեան սոցա այսր արձանագրեալ կայ (զատ յայլոց) հրովարտակ ԺԳ Լուդ-վիկի և հռչակաւոր պաշտօնէի նորին Ռիչլիոյ ժիրանաւորի, տունեալ ըստ խնդրոյ նոցին և Շահարասայ՝ յամի 1629 (28 նոյեմբ), որով համարձակեցուցանէ զերթեւեկ նոցա ի Մարսիլիա, ուր՝ յայտ է թէ կանխաւ իսկ գալին, (որպէս և յիշին ի դիւանս Վենետիկոյ եկը յամի 1612). և իբրեւ զծանօթ տեղւոյն հաստատէ նոցա անդ թարգման զհամադգի նոցին Անտոն Արմենի (Հայ) մականունեալ և գործակալ զփռանկ Լուդվիկ Ֆրեժիս: Ատեան ելելմտից Պրովենցայ արձանագրեալ զհրովարտակն ի դիւանս իւր Դիօ (Aix) ¹ յամի 1646, յաւել նմին հաստատութիւն: Յաջորդ ճարտար պաշտօնէին և նման նմին ժիրանագրեացն Մարգարէն՝ առ գերահռչակ թագաւորաւ ԺԴ Լուդովիկոս, զուն գործեաց եւս քան զեւս բարգաւաճել զվաճառաշահութիւն Մարսիլիոյ, և յայն սակս խորհէր և գաղթականս ի Հայոց հաստատել անդ, որոց յաճախութեան վկայէ և տպագրատունն զոր ուղղեաց Ոսկան վարդապետ և յաջորդ նորա Վանանդեցիք (Թովմաս և Ղուկաս), ուր յամէ 1673 մինչեւ ցամա 1718 տպագրեցան 30 իւ չափ մատենանք՝ ծանօթ մեզ ² ի վերահաստատել հրովարտակի արտօնութեանց վաճառականացն յամի 1660, արդարեւ յորդորեցաւ առեւտուր քաղաքին գալստեամբ մերայոց և այլոց արեւելեաց, ի վնաս և ի նուազութիւն խաւակունացն մերձաւորաց՝ Գննուայ և Լիվուռնոյ: Կրկին վերահաստատեցաւ հրովարտակն և յամի 1703, որպէս և յամի 1706, վասն ազատ ներքերութեան արեւելեան կտաւուց:

Յերկրորդ կէս ԺԵ դարու ի թիւս վաճառականաց Հայոց յիշին ի Պարիզ, Աղազար որդի Սիմոնի (1651), զոր եղբայր իւր Անտիք ի Վենետիկոյ կարգէր իւր գործակալ, առ ի պահանջել զինչն գրաւեալս ի փռանկաց ի (società անուն) նաւու. և Մարտիրոս յամի 1678, որոյ հայրն Մարգար Արագչեցի (Araccesiuz գրեալ երիցս) մի էր յազնուականաց և ճոխից հինն Զուղայ՝ վա-

րեալ ի Շահարասայ ի Նորն. և երկուքն միւս որդիք նորա էին ճոխ վաճառականք ի Հնդկիս, և համօրէն ընտանիքն ընդ նախապատիւս ի Սպահան, խնամեցեալք ընդ ազնուագոյն տոհմից Զուղայեցեաց, և կին նորա (յայնժամ ³) յարքայական զարմէ Անեցեաց համարեալ էր լինել ⁴. զայս վկայեցին 10 Զուղայեցի վաճառականք ի Վենետիկ առաջի նօտարի. (և զի ոչ այլ ազգ ինչ յիշեն, բայց զմահ կնիւն, մարթ է կարծել եթէ կամէր վերստին կին ածել): — Իսկ ի Մարսիլիա յիշին յամի 1689 — 90 վաճառականք Մարգար Մարտիրոսեան, Անտ. Տէր Աստուածատրեան, Գալուստ Արսայ, Փանոս որդի Մայիսպայ, Պապաճան Սոչրանուհի: Զյետինս զայս յամի 1691 գործակալ իւր կարգէր անդ Յովնան Աղազար ի Վենետիկոյ, որպէս ամաւ յառաջ զՄարգար որդի Մարտիրոսի, նոյնպէս ի Մարսիլիա, առ ի պահանջել և թափել զգրաւեալսն ի Մարէն փռանկ յելուզակէ՝ զերկուս ծարրս իւր, յորս էին 3000 իւ չափ մատանքարինք աւակտք, և աւելի քան 3000 զոյգք գնդաց ի նոյն քարէ, և 350 փերթք հնդկակտաւուց: — Յերրորդ քառորդի ԺԸ դարու յիշին ի Մարսիլիա Աստուածատրոյ Ղալաքիացի (յամա 1749 — 69), Գրիգոր Ագոչեցի (1765), Յովն. Թովմասեան՝ յետոյ քահանայացեալ (1769): — Յայտ է արդ ամենեցուն յայժմուս յաճախել ոչ սակաւ վաճառականաց Հայոց ի բարեկունման քաղաքի անդ մեծի:

ՍՊԱՆԻԱ. — Ոչ փոքր և ոչ անազան ծանօթութիւն և յարնչութիւն եղեալ է Հայոց և ընդ Սպանիացիս, և թերեւս յառաջ քան զՄիջին դարս, ի պատճառս ուխտի Ս. Յակովբայ Առաքելոյ ի Կոմպոստելլայ, յոր՝ յամենայն աշխարհաց դիմէին ուխտաւորք, և զոր առաւել քան զայլս պատուէին Հայք, ժառանգաւորք դուով պատուական զլիտ Սրբոյն և մեծակառոյց վանացն յերուսաղէմ, ուր և պատրիարք կոչմամբ պատուեալ արքեպիսկոպոս մի նստի նոցա յաւուրց մեծի Վկայասիրին Գրիգորի. և ըստ այսմ մասին՝ ի դէպ է ընկերակս ասել զերկոսին ազգս՝ և մտերիմս: Եւ է իսկ պահանջել՝ զի յիւրեաց խնդրեցին խնամով՝ առաւել եւս տեղեկանալ զպաշտպանէն իւրեանց (Ս. Յակովբայ), Հայք անգատին յ' ԺԳ դարէ կամ եւս վաղագոյն, ի ձեռն Յովնանու ուրումն վարդապետի, գնացելոյ յայն սակս ի Սպանիա և թարգմանել տուողի զՊատմութիւն Գլխատման Առաքելոյն. իսկ Սպանիացիք՝ ի ԺԶ դարու առ մեծաւ թագաւորաւ իւրեանց Կարոլոսի, որ զեսպան կամ նուիրակ առաքեալ էր առ Հայս, որոյ որդին (Արաքչոյ) եպիսկոպոս Մուրցիայ, ետ թարգմանել ի Յոյսմաւուրաց կամ ի Տօնամակաց Հայոց՝ զաւանդեալն առ մեզ պատմութիւն ⁵. Առ թագաւորութեամբ Ռուբինեանց վը-

1 Ի քաղաքի աստ վաճառեալ էր յամի 1639 կամ յառաջ քան զայն խնայ փռանկ ճոխ վաճառաւ, ան Հայ, թուի անկտակ. վասն որոյ ինչքն անխնային թագաւորին (ԺԳ Լուդվ.) որ և հրովարտուեալ 13 մայիս, 1639, շնորհեաց զամենայն՝ Շալախայ պաշտօնէի իւրում երախտաւորի:

2 Իսկ ի մարգարաւորին (Պարիզ) անգատին յամի 1633 տպագրեալ էր հայ — լատին բառադիրք Ռէւել:

3 La defonta moglie d'esso D. Martino era della casa

d'Ania derivante dal sangue reale d' Armenia Maggiore.

4 Կնանկաւոր իմն է քաղաքական գործառնութիւն Հայոց ի Սպանիա՝ յայսմ ժամանակի. զեսպանութիւն Բալբարոս տպագրի առ Հայս՝ վկայեալ է ի խնդրի պատմութեան Ս. Յակովբայ, այլ պատճառն ոչ: Առ յաջորդաւ Կարոլոսի՝ Փիլիպպոսի յաճախն եկէ ի Հայոց. յամի 1583 շահն Խելտավէնտ առաքէր առ նա պէսպէս պարզեալք զիւր, հաւանօրէն ի ձեռն Հայոց ոմանց, զի նոքա թարգմանեցին յիտալ լեզու, որպէս թուի ի Վենետիկ, և անտի-

կայեալ իսկ է վաճառարարձ նաւաց Սպանիացւոց (Պարսեղանացւոց, Մայորիկաց և Սեւիլեայց) մատչելի չափաւորանս Կիլիկիոյ, որպէս յիշի ի հռչակաւոր մատենի Մովսիս օրինացն, (Consolato del Mare) . յիշի և խնդիր Թագաւորին Արագոնայ յամի 1393 ի Թագաւորէն Հայոց, ընդունել ազատաշնորհութիւնս նման Վենետաց և Գենուաց. և Թէպէտ չկան ի միջի Թուրք զաշանցն, այլ չեն երկրայելիք: Զարմանալի իմն ի պատմութեան է և այն, զի ի դադարել իշխանութեան ազգիս և ի գերել Լեւոնի Եր, իստագով եկաց սմա Թագաւորն Սպանիոյ և աղերսիւ Թափեաց յեզրպտական արգելանացն, այլ և պարգեւեաց նմա զտէրութիւն և զվայելս ի կեանս իւր՝ զայժմեան մայրաքաղաքն Մատրիտ, հանդերձ այլովք. որպէս վկայեն պարգեւագիրք Թագաւորին Սպանիացւոց և մուրհակն Լեւոնի: Թողցուք զանստոյգ աւանդութիւն Յովն. Թագաւորի գալոյ և կրօնաւորելոյ յԱլիկան, զէ քաղաքի. այլ ստոյգք են նախայիշեալ եկաւորութիւնք ուխտաւորաց, յորոց մի է և Մարտիրոս եպիսկոպոս Մէրտինու յամի 1541, որպէս և ինքնին գրէ. « Գլ. » նացի. . ի Ս. Յակոբն ի Կալիցի, և դարձայ. յայս ժամն » էր Թվական Հայոց ԶՂ ամի, յորժամ դարձայ ի Ս. » Յակովբայ ո: Տեսաք և զվերոյշեալ Ղափանցեցին Փիր. զատէ յեւս այնր (ԺԶ) դարու եկեալ ի Մատրիտ. իսկ ի միւսումն (ԺԷ) յաճախեն քան զայլս՝ Միաբանող Եղբարք և Հայք, մերթ յուրս ¹ և մերթ ի հանգանակ արժաթոյ՝ վասն վանորէից իւրեանց, յոր սակս և արքունի հրովարտակզք երթան մինչև յԱմերիկեան գաւառս նոցին:

Բայց զի մեր խնդիր զվաճառականաց է, յիշեցուք յետ Փիրզատէի նախ զոմն Աստոն որդի Հայրապետի յամի 1599 ի Կրանատաս և ի Սեւիլիա, ուր առաքէ զորդի իւր Սիմոն (23 ամեայ, բարձրահասակ, սեւագոյն, սեւամօրուս, և այլն), պահանջել յԱվարէս Տաւրայ Սպանիացւոյ՝ զտուեալն նմա փոխ 600 ուէալ և զայլ ինչ: Յետ այնր ի սկզբանէ ԺԷ դարու ցկէս ԺԸ¹ անընդհատ գտանին յիշատակք Հայոց ի Սպանիա, այլ ոչ որպէս արժանն էր քննեալք ի դիւանս նորին, մանաւանդ ի Գատիս, ի Սեւիլիա և ի Պարցելոնա. որպէս, Արամ որ մեռեալն էր ի նաւելն (1608), և որդի նորա և եղբոր. որդի ի Վենետիկ՝ զործակալ և պահանջող ընչից նորա ի Սպանիա՝ կարգեցին զԱմսոն Լուդայեցի ի Կէժկոյ: — Անդ էր յայնժամ և Հ. Անդրեաս ի Միաբանողացն՝ պարտական վախճանելոյն: — 1616. Սիմոն որդի Յովսէփայ, ընդունի զինչս Յովսէփայ որդւոյ Հերոնիմայ Տրիպոլսեցւոյ, վախճանելոյ ի Սեւիլիա ի սկիզբն 1611 ամի: — 1623, Սոքրիաս Մոկացի ի Վենետիկ խոստանայ առ Բանսի Զուդայեցի հատուցանել զպարտս իւր ի Սպանիա կամ ի Գենուա: — Յընթացս 20 և աւելի ամաց, 1617 —

յեզուս և ազադեցաւ զերմաներէն խոշոր զոթման տառիք՝ ի նմին ամի: Յիշի ի դիւանս Վենետիկոյ զպոլստ երէց զեռապետաց յաւին ի Լիւզոնս, և առաքուեալ անտի ի Պարոս զեռապետի Թաւաւորին, որ անցանելոց էր ընդ Իտալիա, Ասորիս, Եփրատ, ի Պարսից Երոս՝ յՈրմոս: Զարմանալի եւս է առաքուեալ Սիւնի վաղապետի (յառաջ քան զամ 1618) ի Գաւթէ կաթողիկոսէ առ Թագաւորն, վասն վիճի Կախաւորութեան ընդ Միւլթիմոյն կա-

37. բազմաց զործակալ վկայի ի Սեւիլիա Լորենց Հայ որդի Մարտիրոսի. — 1624. Յովն. որդի Պողոսի, պատուիրէ առաքել յԵրուսաղէմ զարծաթն որ գալոց էր ի Սեւիլիոյ: — 1638-9. Գեորգ որդի Յակովբայ Պայեզիտցի էր ի Սեւիլիա, (ուր և Յակովբ), և առաքէր յետոյ ի Վենետիկոյ յայլ քաղաք Սպանիոյ՝ եօթն արկեղս ուլունից: — 1654. Մկրտիչ որդի Կիրակոսի պարտական 530 տեւիլիացի ուէալից առ Սահակ որդի Առաքելի: — 1661-7. Պոտապի, և Մնացական որդի Ռոստամայ էին ի Սեւիլիա, ուր գնայր և փեսայն Պաւստասայ Մարտիրոս որդի Մկրտիչի: — 1663 ի Գատիս էին Անտ և Պիրատ եղբարք, յորոց խնդրէր զարկղ իւր Հայրապետ փորձատէ ի Վենետիկ: — Անդ էր և Թեփոս Գեանէս? յամի 1664, և կային առ նմա 353 փերթք սպիտակ ցփսեաց, և Մկր. Յովնանէս որ առաքէր անդ զԱնտ Մնացան բերել զայնոսիկ: — 1676. Թորոս Վարդանիւլի եղբայր Ստեփանոսի զրազէտ վարդապետի, ի Սպանիա: — Ի վերջին քառորդի դարուն (ԺԷ) հաստատեալ էր և մեծահարուստ տանն Միւրմանեանց զործատուն ի Գատիս՝ որպէս ի Վենետիկ և ի Լիւզոնոյ, ուր և էին նոցա ստացուածք բազում. և յետոյ ի կէս ԺԸ դարու զործակալ նոցա Պողոս որդի Թադէի, առաքէր անտի ցորեան ի Լիւզոնոյ: — 1685 Արա Մարոս առաքեալ էր ի Գատիս առ Գր. Ոսկան 327 լիպրա Խաշնդեղի, զորոյ գին պահանջել անդ ի նմանէ՝ յանձնէր յամի 1690, առ Յովն. որդի Զաքարիայ և Մանուկ Միւնասեան: — 1695-6. Վարդան առ և տուր ունէր յԱլիկանդէ, առաքէր և ի Մատրիտ առ Բադսասար ոմն պէսպէս վաճառս և « 3 » զուծի ֆուէն ², 3 արկղ խաշիլի ո: Առ սմա ի Գատիս իրբեւ առ ծանօթի առն՝ ագաւ ամիսս վեց (յամի 1719-20) Երառաքիս եպիսկոպոս Կեսարիոյ Պաղեստինոյ, և չրջեալ յայլեայլ քաղաքս, ել և առ Թագաւորն ի Լիւզպոնս (1731): Գնայր անդր և Տէր Ներսէս Դրոսթերան եպիսկոպոս Անթապոլ յամի 1733: — Հաւանութն էին և ընտանեօք իսկ բնակաւոր Հայք ի մեծի չափաստանի անդ Սպանիոյ՝ ի Գատիս, որպէս Բադսասարն և Երդիս ոմն որդի Տէր Երառաքեան, որ գրէր անտի յամի 1737, կին ունել և որդիս: Ի կէս դարուն (ԺԸ) (իւր յամի 1751) յիշի Պր. Ֆիտան վախճանեալ ի Սպանիա:

Ի ժամանակի անդ յաճախելոյ վաճառականաց Հայոց ի Սպանիա՝ ընդ սոցա իշխանութեամբ էր և յարակից աշխարհն Պորտուգալ, և չիք երկրայել զի յածէին և անդ մերայինքս. նա և վաղազոյն իսկ եղեալ էր ծանօթութիւն ընդ սոցա, հռչակաւոր դեռպանութեամբ Մատրէի հայազգւոյ վաճառականի ի Թագաւորէն Եթովպիոյ առ Թագաւորն Էմմանուէլ, ի սկիզբն ԺԶ դարու (1509-12). և Թէպէտ չեն ամենեւին աներկբայ աւանդեալքն զՄատթէէ, այլ ոչ յետ բազմաց պատմի և

Թողիկոսի, յիշեալ ի ազանիացի պատմչէ (Ֆիկերոսոյ), իբրեւ առ իրաւարար կամ հաշտարար?

¹ Ի դիւանս հողեաան Հայոց ի Հաղմ յիշին յանուանէ յայլեալ ամա (1665-9) Կինդ ուխտաւորք երթեալք կամ զարձեալք ի Ս. Յակովբայ, բնիկք Սեբաստիոյ, Սոյ, Բերիոյ, Եւզոկիոյ և Եւզեկոյ:

² Թուրք մուշկ ի պորայ կենդանեաց:

Պերմուտեզի ընտրելու պատրիարքի Եթովպաց տանել ընդ իւր ի Լիզպոնայէ յԵթովպիա՝ (յամի 1538) երկուս Հայս զՍեպտեմբրեան ամիսն Գերմանիոյ և զԳաւապար Սոքրիանոյ, Թերեւս Բերիացի (Ասորի)։ Աբրահամը գրիչ հայ-լատին քերականութեան յամի 1711, Խուելով զայլսարհս և զբաղաքս՝ ուր երթեակէին Հայք վաճառականութեամբ, առաջին զՊորտուգալացն կարգէ, (In regno Lusitanæ et Hispaniæ). — Յիշի Անտիք որդի Փանոսի յառաջ քան զ1667 ամ ի Լիզպոնա գործակից Ֆրանչիսկոսի Չիմայ։

Վաղագոյն նշմարի ընտելութիւն Հայոց և ընդ այժմեան դշտային ծովուց և վաճառականութեան, ԱՆԳՂԻՈՅ քան այլոց ազգաց Արեւմտեան Եւրոպայոյ. զի անգղոսին ի կէս ԺԳ դարու երեւին անդ մերայինք, ոչ լոկ ի Կիլիկիոյ այլ և ի Մեծոց Հայոց, Թէպէտ և փախըտեալք յայլսարհադղորդ Թաթարաց. յամի 1253 Եւրիկ Գ. գրէ առ մերս Հեթում՝ զպատրաստելն ի խաչակիր արշաւանս. նա և կանխագոյն եւս (1228) յիշի զալուստ Հայ եպիսկոպոսի միոյ ուխտաւորի, յորմէ հըռչակեցաւ զրոյց կենդանի մնալոյ Կարտափիլոսի (Cartaphilus) ապտակողին Յիսուսի, և անտի ասի ստեղծաբանեալ որ այժմս հռչակի և վիպաբանի Թափառական Հրեայն։ Առաւել քան տասնեակ մի Թղթոց և գրուածոց գտանին Թագաւորաց Անգղիոյ և մերայոցս, և դեսպանաց սոցին և եկաց, ի ԺԳ-Դ դարս, զատ ի գրեւորն յաւուրս պանդխտութեան և երթեակի Լեւոնի վերջնոյ յԱնգղիա և ի Գաղղիա։ Այլ յաւէտ նշանաւոր է ի պատմութեան միանգամայն քաղաքականի և վաճառականի, յարնչութիւն երկոցուն ազգացն՝ ի շահաբասեան յեղանակի՝ ի Հնդկաստան, ուր կանխեալ սփռեալ էր Հայոց և գրաւեալ զչահավաճաւ ընդարձակաստարր գոհարաշատ և ամենաբեր այնր աշխարհի։ Համարձակին գրել գիտունք՝ զի Հայք երբեմն գանձողք և համարողք հարստութեան երկրին՝ ուսուցիչք հնարից նորին եղեն Անգղիացւոց, յորոց ապա նուաճեցաւ աշխարհն այն և ինքեանք (Հայք) ի նմին՝ զօրութեամբ զինուցն և նաւուց, որպէս տեսցի և ի յիշատակի Հնդկաց. մեծ եղեւ կորուստ Հայոց, այլ ոչ անփառունակ տեղի տալն այնպիսոյ մեծի և զգոն ազգի ծովակալի։

Մի ի գլխաւոր վաճառաց զոր յարեւմտից բառնային Հայք մետաքսաբերք՝ էր Չոֆայն անգղիական, յոր սակս յարուեստաւոր քաղաքս Բրիտանիոյ և յաւէտ ի մայրաքաղաքն Լոնտոն՝ լինէին եկք վաճառականաց մեքոց. ընդ որս՝ ի խռանի խառնիճաղանջ այնր Բաբելոնի՝ առէր ճարտասան զննողն Էտիսըն՝ ընդհարկանիլ ի շրջին. իսկ Հայտ որ զաղանդոց Պարսից կրակապաշտից գրեաց, բազում ինչ ասէ ուսեալ և տեղեկացեալ զժիւրից նոցա՝ ի Հայոց անտի, և առաւել ի Շաֆտսպեան Անտեաց. ի գիտնոց նոցուն անշուշտ զրդեալ և վիպառեանց նախ առաջին ձեռն արկին Թարգմանել ի լատին

լեզու զերկոսին հռչակեալ գործս զերապանծ հեղինակի մերոյ Խորենացւոյ, զՊատմութիւնն և զԱշխարհագրութիւն։ Փոխարինաբար իմն և յառաջ իսկ քան զսոսա՝ ինքնաբուսակ պուետիկոս մի մեր՝ Տէր Յակոբ Գրիգորեան որ « աշխարհատեսութեան պատճառաւ » ասէ եկեալ յԱնգղիա յամի 1674-5, գրէ յԱրքեպիսկոպոս շափաւ՝ գովասանութիւն « վասն այսր Պրիքսանիա կղզոյս և այլ » լոց բանականաց մեծի և փոքու, առ հասարակ ամենեւն « ցուն » — ի սկիզբն ԺԸ դարու (1701) Խոճայ Պապառն և ընկերք իւր կողոպտեալք ի Քիտ անուն յեղուզակէ, ինդրէին դատիւ զինչս իւրեանց. աղերսագիր նոցա և քննութիւնն պահի ի դիւանս Գանձատան Լոնտոնի¹։ — Յետ ամաց ինչ յիշի ի Լոնտոն Հաճի Յարոտիւն եղբայր Հաճի Սարգսի, յորոց ընկալեալ էր Պետրոս Սիման, մի յերեւելի և ճոխ վաճառականաց Վենետիկոյ, 930 մորթս գումչոյ և փոխանակադիր 4100 դուկատաց, և պատուիրէր ի կտակի իւրում (1712) հատուցանել Յարութեան զգին մորթեացն յորժամ վաճառեցին։ — Յայսմ դարու (ԺԸ) երեւի յաճախել Հայոց, Թերեւս և յեկաց Հնդկաց՝ ի Լոնտոն, և ոմանց բնակել ընտանեօք. յորոց մի Արշակունի Պետրոս որդի Պողոսի (Բեդրոյ Բաշոյ կոչեցեալ), յիշի յամս 1767-90, յետոյ վասն հակառակութեան իրիք եղելոյ՝ մեկնեալ յԱժտէրիսան։ — Հայք ոչ զարեւելեան միայն վաճառս տանէին յԱնգղիա, այլ և զիտալականս, և յաւէտ զապակեղէնս Վենետիկոյ. ուստի՝ յամի 1641 բառնայր Պապա խաչատուր 30 արկեղս հայեկեաց, 14 արկեղս ուլունից և 7 արկեղս բաժակաց, վաճարելով ի նաւորչեայ 300 աւալ։

ՀՈՒՆԴԱ. — Եթէ ոչ ի միջին դարս՝ այլ ի յեղաւակի Զուղայեցւոց կանխեալ է առնչութիւն վաճառականաց մերոց ընդ Հոլանդացիս քան ընդ Անգղիացիս. յառաջ քան զԺԷ դար, յորժամ բարգաւաճագոյն էր վաճառականութիւն նոցա քան զբրիտանիականն։ Մանաթայն են իրք մերայոցս յայսմ աշխարհի հրատարակեալք յայլեւայլ օրագիրս ազգայինս². յորս յաւելցուք ինչ ինչ աստանօր. — Ելանակ յաճախութեան վաճառականաց Հայոց յիշի եկեղեցի մեծ առ երի գերեզմանատան իւրեանց, յանուն Ս. Կարապետի, որոյ վէմ մի մնայ և պահի արդ ի Մարսիլիա, արձանագրեալ յամի 1663-4, կազմեալ « Արքեպիսկոպոս Զաքարի որդոյ Դաւթի » շինողայեցոյ և ենթագրոտքեամբ Կարապետի բանի « սպասաւորի »։ Բայց ի սկիզբն ԺԸ դարու շինեցին Հայք նոր եկեղեցի (1714), Ս. Հոգի անուն օժանդակութեամբ նշանաւոր և բազմաշրջիկ վաճառականի Պապաճանի որդոյ Սալքաթալի. որոյ արար նաւակատիս Թովմաս Վանանդեցի. վերանորոգեաց յետոյ հանդերձ հոգեւորմբն՝ Յովնանիս վարդապետ Անասիացի որդի Տէր Մինասայ, յամի 1749, օժանդակութեամբ Պր. Առաքելի որդոյ Առաքելեանց Պողոսի, և մօր նորա Վալտէի դստեր Բարադաւոն Շեհրիմանեանց։

goods by Kidd.

¹ Տօգս էրք 280 ութնոսն ազգաբնակ յամի 1875։

² On 5 may, 1701, a Clam was made to them (Attorney and Solicitors) by one Coga Baba and other Armenian merchants, who pretended they had been robbed of the

³ Արշաւայ Աւարապետն, Թիւ 650. 1057։ — Արմենիա, Գ. 12. 13. 15. 16. 17. — Հարկեղք. 160. և այլն։ — Աւարապետ Էլմ. Գ. 142։

Նշանաւոր ւրան զաւանդաւորն՝ այլ նորին իսկ աստա-
րութեամբ՝ եղեւ հաստատութիւն հայ Տպագրատան յԱ-
մրադերտամ, որ գերազանցեաց զնախ այլովքն և քան
զյուրովս ի յետնոց, մտադիր ճարտարութեամբ Մարե-
ցոյն Մատթէի¹, վաստակօք և արդեամբք քաջածանօթ
Ոսկանայ վարդապետի և եղբորն Աշտեաց և յաջորդաց
նորին Վանանդեցւոց, որք յամս իրր 60 (1660-1718)
ընծայեցին աւելի քան 9⁵⁰ տպագիր մատենան ծա-
նօթս, որոց զլուս պարծելի Աստուածաշունչն (1666-8):
Ի խափանել յետոյ ուրեմն տպագրութեանն՝ զտառան
ետ գնել Հայրս մեր Մխիթար Աբբայ և փոխադրեաց
յիւր նորակաւոյց մենաստանն ի Վենետիկ:

Ի ժամանակի առաջնոց տպագրութեանց յԱմսդէր-
տամ, ի յիշատակարանս գրոցն յիշին ազգայինք ոմանք.
և զատ ի նոցանէ Սէֆէր օմն (1658-9), որոյ վէճ էր և
պահանջ ի Ֆան Հայսդ Հոլանդացւոյ — Յակոբ որդի Ստե-
փանի (1667) նոյնպէս պարտատէր Հոլանդացի վաճա-
ռականաց: — Մովսէս Գալուստեան վաճառական ան-
կիտրական Ստեյոյ, ընդ նմին և Գր. Սարգիսեան (1667):
— Ի նմին ժամանակի (1668) Յովն. Եւսէրի ի Վենետիկոյ
առաքեալ էր 34 հակ մետաքսի Գոսօն? քաղաք Հոլան-
դայ, 16, 478 դուկատաց (հանդերձ նաւորչէին). և այլք
նոյնպէս առաքէին մետաքս և ստեւ, և միջնորդք նոցա
(սէնսալք) վիճէին ընդ մաքսապետաց՝ վասն աղատօրէն
հանելոյ ի Վենետիկոյ, և յաղթէին: — Թերեւս սակաւ
ինչ յետ սոցա Առաքէն այն ծերունի վաճառական՝ որ
ամի ամի հանեալ ի Վիլնայ քերէր մետաքս 8 միլիոն
արծէից, տանէր յԱմսդէրտամայ ի Սպահան ազգ ազգ
աղխամաղխի, յորս ի գէպ է զառաջին տեղին ունել
Չոխայից: Վաղու իսկ ձգեալ էր Հոլանդացւոց առ ին-
քեանս զմետաքսաբեր Հայս, յորժամ (1633) ոչ յաջո-
ղեցաւ դքսին Հոլլանդի համադրել լինել մեծի դքսին
Մոսկովաց՝ Թոյլ տալ մետաքսաբերացն գալ ի դաստա-
կերտ իւր Ֆրէտերիկչատ: — Մինչեւ ցվեր ժը դարու
և անդր եւս յաճախէր յԱմսդէրտամ երթեւել վաճա-
ռականացն Հայոց, որոց շատութեան՝ միանգամայն և
կրօնասիրութեան վկայէ ի ժամանակի յինութեանն
նորոյ եկեղեցւոյն՝ (1717) տպագրութիւն համառօտ ժա-
մագրոց վասն վաճառականաց, որպէս և կոչի զբոյնին:
Յիշին յայնժամ յանուանէ Պր. Թարթիսան որդի Խօճայ
Քանանի, Պր. Աշետ, Պր. Սահրատ, որք ետուն նկարել
զպատկերս եկեղեցւոյն և ստորագրել զանուանս իւ-
րեանց: — Աղանայ որդի Նրատուրի, Սահարմալ, Մա-
նուէլ որդի Աղանայի, Մարտրէ որդի Տէր Պօղոսի, Պետ-
րոս որդի Գորգենի. տասն ամօք յետոյ Պետրոս որդի
Յովն. Խօշկաշինեցոյ, Յարութիւն Գարազալ Կ. Պօլսե-
ցի. առ որովք քահանայ նոցա Տէր Եղիսէ գժտեալ ընդ
ժողովրդեանն՝ փակեաց զեկեղեցին առ վայր մի. ապա
գուն գործէր բանալ և զտպագրատունն, մինչ վաճա-
ռեալ իսկ էր կէս տառիցն: — Յամի 1741 յիշին Խօճա-
նայ որդի Գրիգորի, Յովնանցան որդի Յակոբչանի, Պօ-
ղոս որդի Ոսկանի, Նազարէթ որդի Մկրտումի. առ որովք

և յետոյ վերանորոգէր զեկեղեցին՝ Ամասիացին Յով-
հանէն վարդապետ, որ յօրինեաց բառագիրս Հայ-լա-
սին, և մի ի յաջորդաց նորին՝ Տէր Յովն. Բագրատունի
որդի Սիմեոնի Սարգարի, աշակերտ Ղազարայ կաթո-
ղիկոսի, կամէր առ տպագրել ի Վենետիկ (1790): —
Էին առ սոքօք և տանուտեալք տեղաբնակք, որպէս Ա-
գոյեցին Պետրոս, որ կին ածէր ի Զօֆանե տոհմէ
(1765). փարթաւն և բարեպաշտօն Առաքէլ որդի Պօղո-
սի, † 1773, որ կամէր Թաղիլ ի հին եկեղեցւոյն առ
որդոյ իւրում. իսկ միւս որդին և ժառանգ Բաղդաս-
յայնժամ ի Մոսկուա էր, և եկեալ դատ վարէր յերկար
ընդ Շէհրիմանեանց. կտակակատարք հօրն էին անդ
Առաքէլ որդի Եւսայեայ, Սահարմ, Արքիսանդր որդի
Մասի, Աշետիս որդի Աստուածատրոյ, ընդ որս և Սա-
ղոմոն որդի Դանիէլի, և Դիմա սպասաւոր եկեղեցւոյն:
Բարազամ յիշի ցվեր լոյս դարուն իբրեւ գլխաւոր
նուազեալ վաճառականացն, և համախօս Յովհաննէս
Կիրակոս Եղանովի կոչեցելում և Բագրատունեայն,
որք ոչ կամէին փակել և վաճառել զեկեղեցին և զհո-
գետունն, որպէս օտիպէր կաթողիկոսն (1790) ի ձեռն
գործակալի իւրոյ Զմիւռնացւոյ, և դատ վարեալ յաղ-
թող գտան վաճառականքն. և եկեղեցին տակաւին մին-
չեւ ի սկիզբն դարուս պաշտեալ լինէր, և լուեաց յետ մա-
հուան վերջին վաճառականի՝ Ստեփանի որդի Գաբրիէ-
լի. յամի 1836. ապա երէց ոմն Նորադանդ իբրեւ ի վարձա-
ունէր զտեղին ցամ 1851, յորում ի օպառ փակեցաւ. և
կալան ի վարձու կուսանք Քորք Գթութեան, որք և գնե-
ցին յամի 1874 հաճութեամբ Գէորգայ կաթողիկոսի,
12,000 հոլանդեան ֆլորինաց. ընդ որս և 15,000 ֆլո-
րին հապ կալուածոց նորին՝ առաքեցան յԵւթիմօն. իսկ
զմիացորդ գործեաց հին տպագրատանն՝ Գեորգ Արծրա-
նի գնեալ շնորհեաց Ներսիսեան վարժարանի Տփղեաց:

Պրիիժ, զարդիս փինակեալ Բեղիոյ պետութեան՝
այլ ի միջին դարս անանխատ ի Հոլանդիոյ կամ Ֆլամա-
նաց, և ցարդ զլիաւոր քաղաք Ֆլանտրա նահանգի՝ մի
յերեւելի շահաստանաց ժամանակին էր, յորում սօի
անդատին յ' ԺԲ դարէ հաստատաբնակ լինել եկաց 17
Թագաւորութեանց, հանդերձ այլովք որ ի հեաւոր աշ-
խարհաց. ընդ որս ի գէպ է կարծել և զՀայս. զորս ընդ
Կիպրացւոց և Երուսաղեմացւոց՝ յիշէ իսկ պաշտօնեայ
մի նոցին հանդերձ նեհիւ դրամոց նոցին. և այլ ոմն
պատմիչ (Balto) ասէ, զհետ այլոց արեւելեայց եկեալ
զՀայս և զԹուրքս ի Թագաւորութեան Յովհ. Վալուայ
(1399-419). Դարձեալ և այլ ոմն ի նշանակելն գնեհ
մաքսատանց՝ յիշէ նաւահանգիստ մի. Lascas in Ara-
bica գրեալ, փոխանակ գրելոյ Layaso in Armenien, որ-
պէս հաւանի հրատարակող ծանօթութեանցս (Վանտէն
Պիւլ), ըստ խնդրոյ մերոյ². և ի գիրս մի վիպասանից
Փռանկաց սօի, Բանթակ և այլ պէսպէս Համեմունք ի
Հայոց գան ի Պրիւժ և յերկիրն Ֆլանդրաց: Ի կէս ԺԴ
դարու յինեցաւ անդ հոգետուն մի կամ ապաստանարան

¹ Մինչեւ աւարտեալ երախայրեաց տպագրութեան Յիսուս
Որդւոյ մեռաւ ի 22 յանուարի յամի 1664:

² Ce ne peut être autre chose que Lajazzo. — VAN-
DEN BUSSCHE. Une question d'Orient.

եկաց և պանդխտաց, ընդ որս յիշին և Հայք փախուցեալք յարշաւանաց Սառակինոսաց. և ի հաշուէդիրս Պրիւս, Ծամ (Damme) և Եկլիւզ (Ecluse) քաղաքաց Ֆլանտրայ՝ նշանակին տուրք ողորմութեան բաշխեալք աղքատաց և պարոքեք քահանայից Հայոց յամս 1357. 1369. 1416. 1447-8. 1478. — Հաւաստագոյն եւս է վկայութիւն հեղինակին Պեկոլոտտեայ որ համեմատեալ զուգէ զորոտլ կշիռ Հայոց ընդ 14 յիպրայից Պրիւսի, և զմարկ մի Պրիւսի՝ ասէ 6 ունկի և 13 ստաուլին ի Հայս: — Ի վերջ կոյս ԺԴ դարու (իբր յամի 1390) շնորհեցաւ արտօնութիւնն Հայոց և Թուրքաց ի Պրիւս՝ վաճառել զկապեղառ իւրեանց առաջի դրան Ս. Դոնատ եկեղեցոյ, (որպէս յետոյ և ի հրապարակի Ս. Մարկոսի Վե նետիկ՝ հանդէպ դրանց հրաշակերտ տաճարին): — Միւս եւս պատմիչ Ֆլամանաց (Կէյլեար Gaillard) առանց յիշելոյ՝ յանուանէ յիշէ զգալուստ Արեւելեան վաճառականաց ի Պրիւս յամի 1340, և առ գծութեան ինչ մեկնել յամի 1354, և վերադառնալ յետ չորից ամաց (1358). որք և յամի 1478 կառուցեալ իւրեանց պանդոկ հոյակապ, զպաշտամունս իւրեանց կատարէին յեկեղեցւոյ կարմեականաց: — Այս ամենայն յիշատակք շատ իսկ հաւաստեն զվաճառակցութիւն և զգալուստ Հայոց ի Ֆլանդրա ի ԺԴ-Ե դարս. յետ այնր ոչ յիշին. սակայն չէր մարթ կարծեմ յաճախեցոյն յԱմսդէրտամ՝ զանց առնել իսպառ զայնպիսի քաղաքք, որպիսիք էին Պրիւս, Սլեյքտա, (ուր ունի ի Բոլլանդեանց ետես և խօսեցաւ ընդ արքեպիսկոպոսի Հայոյ, յամի 1699, որ Թուի վանանդեցին Թովմաս). Իսմը, որոյ մի ի սրբոց պաշտպանաց է հրաշագործն Ս. Մակար Հայ ազգաւ, եկեալ և հանգուցեալ անդ ի սկիզբն ԺԱ դարու:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — Երանթութիւն մեծ և գործառնութիւն Հայաստեփց առ մեծագործն Լեւոնիւ ընդ Գերմանացոց, կանխէ քան զդաշնակցութիւն նորա ընդ Խաւալացիս՝ ի Թագաւորութեան իւրում. յառաջ քան զայն նա և քան զգալուստ մեծին Փրետրիկայ Խաշակիր զօրօքն, և մահուանն ի սահմանս Ռուբինեանց, որոյ բանակացն և դադաղաց ընդ առաջ և զհետ ընթանային Պարոնայք Հայոց և կաթողիկոսն, և Ն. Լամբրունցի՝ ասպնջական զսրավարող արքեպիսկոպոսի Միւնսդէր քաղաքի. ապա յորդոյ նորա (Ենրիկոսէ) ընկալեալ Լեւոնի զցանկացեալ թագն՝ յառաջին հրովարտակս իւր գրէր զինքն իբրեւ լիճ կայսեր, և առաքէր դեսպանս ի դուռն նորա, զեղբայր Ս. Լամբրունցոյն (1211, զՀեղի-Հեթում), որպէս և յաջորդ իւր Հեթում Ա. Թագաւոր՝ զայլս: Չէ ստարոտի ընդ դեսպանաց սպրդել և վաճառականաց ի միջնախարհ անդր Եւրոպիոյ, այլ ոչ ունիմ առձեռն հաւաստիս զայնր ժամանակի. բայց համարին հմուտք զարեւելեան դրամս (արարացիս) յովովութեամբ գտեալս յեզերս Պալդիականին, արգասիս գալլուսեան անդր արեւելեան վաճառականաց: Իսկ ի յետին դարս, զորոց յաւէտ բանքս են, Թէպէտ և Նոյնպէս պակասեն ինձ յիշատակարանք, այլ չէ երկրայեկի այցելութիւն մերոց. մանաւանդ ի շահաստանսն զաշնակից (anséaticque) քաղաքաց Պալդիականին և ի ճարտ-

արուեստսն, յորս երթեւեկ նոցա ի կիսոյ ԺԷ դարու և յԺԸԻ յիշի ի բազմաց, յորոց մի վերոյիշեալն Աբրտէր. զատ յայլոց ի Հանպոչոկ, Ֆրանկֆորտ, Պրեզլա, Դրեզդա, ուր էր Մարկոս Ական յամս 1750-1. Լիպսիա, ուր ետես Աբրտէր զՎանանդացիսն Թովմաս և Ղուկաս, ընդ որում և խօսեցաւ. Դոնտեպերկ՝ յորմէ զարդեղենս և պաճուճանս բառնային Հայք՝ ըստ վկայութեան Դաւեանայ. և ի ծովեզերեայցն՝ աք, և բազմագոյն եւս ձեռագործս ի վաճառաշատն Լիպսիոյ. ուր և առ մեզք ի սկզբան վերստին եկաւորութեան մերայոցս՝ յառաջնում ամին (1824), ըստ նշանակութեան վաճառահամար ցուցակաց քաղաքին՝ վեց Հայք գնեցին ինչո 600,000 ֆրանքաց, և տարան ի Տփղիս և յՍտեմսա, յերկրորդում ամին 1,200,000, ի միւսումն 2,800,000:

ԱՌՍՏՐԻԱ. — Ի դրան մերոյս Լեւոնի Մեծագործի՝ յիշի և դեսպան Դքսին Աւստրիոյ. այլ եթէ վասն վաճառականական գործոյ և Թէ այլոյ իրիք՝ ոչ է ծանուցեալ, և ոչ այլ յարընչութիւն կամ գալուստ Հայոց յայս աշխարհ ի միջին դարս. բայց չիք երկբայեւ եթէ յայց երանէին թմա դրացիքն՝ վաճառականք Լեւոնայոց. իսկ արտաքուստ՝ ի Շահաբասեան յեղանակին՝ նշմարի և այսր մուտ գտանել Զուղայեցոց: Որինակ իմն, յամի 1615 Յովն. որդի Ալեոնաց երթայր անդր ի Վենետիկ, և աղջայինք ոմանք երդմամբ վկայէին առաջի նօտարի՝ զի այր բարի և ուղղափառ քրիստոնեայ է նա: Բայց առաւելաւ երթեւեկն յետ կիսոյ ԺԷ դարու. յորոյ վերջ կոյս և ի սկիզբն ԺԸԻ Ներսէս ուն քահանայ էր անդ հաճոյացեալ կայսեր և համարեալ ընդ դրան երիցունս նորին. զոր և տանուտեարք Սիւնեաց ի Թղթին որ առ Պապն (1699) կոչեն «պատարագ մատուցանող մեծ Թաւ»՝ գաւոր Իմփաւատորին: Ի նմին ժամանակի և Շահրիւման Շահրիւմանեանց գրէր անտի առ իւրսն՝ զամանէ, «Իմպրաթօնին կապելանայ (capellan, մատրանապետ). յատ յառաջ ալ (յառաջագէմ)». մին լեւ խայ (Հայ) երպիսկոպոս: և սա ինքն ի ձեռն այլոյ երիցու Թոյլ ետ ընծայել ի բերելոցն անդր՝ մորթի մի (մուշտակ) «Իմպրաթօնին պատիկ աղջկան»: Թերեւս յայսմ նուազի ընկալաւ զպատիւ կոմսութեան վասն համօրէն ընտանեացն: — Գտանէր անդ ի նոյն ամս և Տէր Յովնանէ ուն քահանայ, որ յամի 1719 վկայի 114 ամաց լինել: Յիշին և յետ այնր սօէպ Հայ երիցունք ի Վիննա, Տէր Միւնսա յամի 1739. Տէր Մանուէլ Քեֆէցի, 1740. Բարդոյիմէոս վարդապետ, 1733. Հ. Դաշիք ի կարգէ Քարոզողաց, 1737. քահանայք երեք յամի 1747. և այս հաւանօրէն վասն յերկար կալոյ սոցա և բազմանալոյ վաճառականաց. որպէս զի արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքին շնորհեաց նոցա մատուռն մի յամի 1753, մերձ ի կաթողիկէն Ս. Ստեփանոս, զի էին յայնժամ աւելի քան 30 և ոմանք ամուսնացեալք, որպէս և յետ այնր. և ոմանք մտեալք ի սպասու պետութեան կամ յարուեստս պարապեալք. որպէս Սաքիլ սուրհանդակ (courier), Մարգար Դանվիճի (1737-51). Բարոսթիսն պարսկահայ մունետիկ ակնավաճառաց (1749), Հաճի Տէօլվէր ոսկերիչ (1730). և ի սկզբան դարուս (1804) Օգոստիէոս Ա-

դառնալու թարգման արքունի: Չանց առնեմ զանուամբք վաճառականաց յիշեցելոց ի բովանդակ ընթացք դարու (ԺԸ). որք յամի 1771 ընկալան ի կայսերէ առանձին հրովարտակ վաճառականութեան ի քաղաքի անդ, ուր գտանէր յայնժամ թուոն մի Տեառն Կոմիտասայ նահատակի և խնամի նորին (Յովհանն Մօսնէսյան): — Յատկագոյն առեւտուր կամ արուեստ Հայոց ի Վիեննա երեւի ոսկերչութիւն և ակնավաճառութիւն, որպէս և ի մերում ժամանակի. յորում ոչ է անհաշ զրել ընդ ազգային ճարտարութեան և զարգասիս մեծի գործատան տպագրութեան, զոր հաստատեցին անդ՝ ընդ վաճառք իւրեանց՝ Հարք Միխիմարեանք փոխադրեալք ի Տրիեստէ՝ ի սկիզբն դարուս:

Յետինս այս քաղաք՝ զոր կարգ բանիս յիշեաց, առաջին ծովային շահաստան կայսերութեան Աւստրիոյ, առաջին անցեալ ի համար այնպիսի քաղաքաց, եղև և Հայոց վաճառականաց ասպնջական՝ յանցելում դարու և յայժմուս, այլ և եկեղեցականաց, յառաջ իսկ քան զքնականալ անդ Միխիմարեանց (1775). ի մայր եկեղեցւոյն (Ս. Յուստոս) թաղեալ կան Կարապետ եպիսկոպոս Բաղիշոյ (1756) մեծ համբաւով սրբութեան վարուց, և Յարութիւն Բաւեցի (1796). յամի 1789 Յովհ. փարսպետ ունի կարգեալ էր եկեղեցասպան: Ի զարմից ընտանեաց Հայոց են ցարդ սերունդք իտալացեալք, յորոց յազնուացն է տուն Հերմեթեանց, մեծարեալ և քաղաքական պաշտամամբք:

ԼԵՀԱՍՏԱՆ. — Առաւել քան զամենայն աշխարհս Եւրոպիոյ ընտանեացաւ Հայոց երկիր և ազգ Լեհաց, սեփական իմն սերտութեամբ և հնութեամբ. զի աւանդի գրեթէ անդստին ի ժամանակի բարձման թագաւորութեան Բագրատունեաց գալուստ Հայոց ի նահանգս Պոդոլիոյ, հրաւիրմամբ դքսի երկրին Թէոդորի յամի 1063, ի Կամենից և ի Խաչմանն. այլ ստուգագոյն և բազմագոյն եւս եկօք յարշաւանին Թաթարաց ի կէս ԺԳ դարու, և սուղ զկնի. և յայտնի թուականաւ յամի 1280, հրաւիրանօք Լեւոնի Դանիելովիչ, ի նորաշէն քաղաք իւր ի Լով կամ Լեւկոբրկ, յ'աճումն բնակութեան նորին և վաճառականութեան. յորմէ սփռեալ և յաւելեալ նորանոր գաղթականօք յայլեւայլ քաղաքս երկրին՝ հաստատեցին Հայք և աթոռ եպիսկոպոսութեան, այլ և սեփական օրէնս վարչութեան ըստ հայրենի հրահանգաց, զլիաւորաւ վոյք անուանելով, 13 դատաւորօք, այլ և 40 ատենակալ խորհրդականօք, որք և Եղիարք կոչէին վարելով Դատաստանագրովք Միս. Գոյի¹, ըն-

կալեալ բազմապատիկ հրովարտակօք առանձնաշնորհութիւնս ի թագաւորացն Լեհաց. անեցին, զարդացան, ստացան կալուածս, այլ և պատիւ և աւագութիւն և ազնուութիւն և պաշտամունս, և փարթամութիւն մեծաւ եւ արիւ. զորոյ հնարս ուսուցին և ասպնջականաց իւրեանց բնկաց երկրին². յորում և այլ մեծամեծ իշխանք կամ կուսակալք՝ ի բարգաւաճանս բաժնի իւրեանց՝ բազում արտունութեամբք ձգէին զՀայս առ ինքեանս. և մինչեւ ցայժմ՝ Թէպէտ և Նուազեալք թուով կամ ըստ մասին անյայտացեալք խառնութեամբ ընդ Լեհս, և մոռացութեամբ հայրենի լեզուին, այլ պահեն սերունդք հին գաղթականացն (այսուհետեւ բնիկք եղեալ), զնոյն լեզու յեկեղեցւոյ, անընդհատ վեցդարեան յաջորդութեամբ եպիսկոպոսաց և արքեպիսկոպոսաց իւրեանց, զարդիս միաբանից ընդ Հոլովմայ, և պատուեալք են յաշխարհի անդ ընդ երբեակ կայսերական պետութեամբք, որովք նմանեալ երեւի Լեհաստան՝ սեփականիս մերում Հայաստան աշխարհի, ընդ երկրք ինքնակալութեամբք այժմիկ գրաւելոյ: — Սթանշլի իմն մարթ է համարել իմաստասէր պատմաբննաց՝ զգալութեան զայս Հայոց, գրեթէ կշիռ ի կենդորոնի Եւրոպիոյ կայացեալ, հաւասար հեռաւորութեամբ ի չորեցուն ծագացն, և առաւել քան զամենայն գաղթականս՝ (զոր տեսաքս ի բազում կողմանս նորին), յուլովագոյն, հաստատագոյն և տեւողագոյն. նա՛ յաւելցուք թէ և ծանօթագոյն, զոր առաւել եւս ծանօթացուցին արդ բազմապատիկ գրուածք յայլեւայլ լեզուս. վասն որոյ և աւելորդ համարիմ մտանել ի քնին և ի ճառ խնդրոյս. շատ իցէ յիշեցուցանել զմանս ի ծանօթարար սոցինգրոց, յորոց՝ փոփազողացն մարթ է ուսանել բազում ինչ³. Բայց գէթ ի հարեւանցի յիշեցին ի ճահ յեղանակի յոր հետազօտէալք զվաճառականական իրագործութիւնս Հայոց, վկայութիւնք ժամանակակցացս մանց, ի ԺԶ դարու. յորոց մի Սեբաստիանոս Միւնսդէր, ի Տիեզերագրութեանն (Cosmographia) յոգնութիւս առէ ի Լով և ի Կամենից զվաճառականս Հայոց՝ բազմամուստ յարուեստին. որք անգուստ երթեալ մըտանեն ի Կաֆա, ի Կ. Պօլիս, յԱղեքսանդրիա, ի Գաահիրէ և ի Հնդկիս⁴: Ի նմին դարու և Հեր. Լիպպոման ծանօթատու վենետիկեան պետութեան, յիշելով զՀայս ի տօնավաճառի Լուպլինայ (յամի 1575), և 60 տունս նոցա ի Լով և 300 ի Կամենից, համարձակ երթան, ասէ. վաճառականութեամբ ի Թուրքաստան, ի Պարսկաստան, յԵգիպտոս և ի Հնդկիս⁵: — Ի յիշատակել սորա զԼուպլին՝ ի յուլ գայ մեզ՝ զատ յայլոց՝ և Սնիտդիւն, ուր

¹ Յեղեալ ի Լուսին լեզու, յաւելեալ և այլ ինչ օրէնս ի Եղիւ և ի Թաթար լեզու. զլուսինն հրատարակեաց Ֆերաբիանո Պիւլոֆ, յամի 1862, ի Վիեննա:

² Զաղբերաց կամ զվաւերական ծանօթութեանց և արքունի հրովարտակաց վասն Հայոց Լեւկոբրկայ, հաւաքեալ զրեաց վերոյիշեալն Պիւլոֆ զերմաներէն, յամի 1864. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Herausgegeben von D. FERDINAND BISCHOFF. Wien, 1864.

³ Ի սոցին սակի են, Հ. Միլնսայ Բժշկեան Զանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, 1830:

— Առաքել Կոմարի, գլ. ԻԸ.

— Բազմովէպ ԽԸ. 38:

— Մոսեայ Աղաւթի. Գ. 175:

⁴ In civitate Camenysensi et similiter in Leopoli sunt multi Armeni, mercatores peritissimi, penetrantes ad Caffam, Constantinopolim, Alexandriam Egypti, Alkairam et partes Indiae, et merces afferentes.

⁵ I quali Armeni abitatori della Russia (Rossa) fanno poi mercanzia andando con robbe in Egitto, in Persia, in Indie, e praticando liberamente co' Turchi, fra i quali sono esenti da ogni gabella, per la legge di Maometto, che ha così comandato, per esser stato allevato e aver

ոմն ի մերայոց երկցանց (Տէր Բակոյր Բաղդասարեան) յամի 1704 զրէ տեսեալ ի տօնավաճառի յաւուր Մեննդեան Տեառն, արեւելեան Հայս, Երեւանեցիս, Նախիջևանցիս և Կանանցիս (Թուի Կան գիւղ, տես յէջ 388): Նոյն այր վկայէ յայնժամ մաքսապետ պետութեան երկրին Լեհաց լինել զմերազգին Դանիէլ Դրասնիկեան:

Յանկազոյն իմն Լեհահայոց մարթ է գրել և զգաղթաւ կան մերազգեաց յՈՒՆԳԱՐԻԱ, որ Թերեւս վաղագոյն իսկ ծանօթացեալ և ընկալեալ էր զՀայս¹: Թանօթ է ի պատմութեան մերում գալուստ Անդրէի Թագաւորի նոցա առ մեծագործս մեր Լեւոն յամի 1317, և բանապետութիւն սոցա վասն փեսայացուցանելոյ զորդի նորա համանուն ի Զապել՝ դուստր և ժառանգ մերոյս, յոր սակս եւ առաքեալ սորա դեսպանս յՈւնգարիա, և յամել նոցա մինչեւ ի մահ առաքողին. և թէպէտ ոչ յաղեաց ինամութիւնն, այլ Թուի յայնմ ժամանակէ հետէ ոչ միայն կոխեալ Հայոց զճանապարհս այնր աշխարհի, այլ եւ բնակեալ ի նմին: Քանզի անդատին յ'ամի 1343 Թագաւոր նոցա Բելա Դ. վերահաստատէր զազատութիւնս շնորհեալս ի նախնեաց իւրոց առ Հայս, և հարկու ամաւ յետոյ (1343) եպիսկոպոս մի էր Հայոց՝ մերձ ի մեծ քաղաքն Ստրեգոնիա (Կուան). և երկցապետ Հայ ի կէս ԺԵ դարու այցելու կարգեալ լատին եկեղեցեաց Մեղեղովիայ Թեմի, ի Սիւլին և ի Պրաշով: Յիշին Հայք յաշխարհի անդ և ի յաջորդ դարս. յորս յաւելան բազմութեամբ յամի 1654, և մանաւանդ ի 1673, զաղթականք ի Մոլտաւիոյ. ի Տրանսիլուանիա, և ընկալան ի Միքայելէ Ա. Ափաֆի իշխանէ՝ ազատութիւն բնակութեան և վաճառականութեան, և սփռեցան յայլ և այլ քաղաքս նահանգին, յաւելա ի Ճիւրճեա, այլ և ողջոյն քաղաքս կանդնեցին. զմին ստացեալ 100,000 ռուկայ ծախուք (1703) սեփական անուամբ Հայաքաղաք կոչելով. այն է Արմենուպոլիս որ և Կեդաւ և Սոմոյչֆար (Szamos Ujar) ըստ Ունգարաց, հրովարտակաւ Կարողոսի Զ, յամի 1726 և զեղեցիկ յարդարեցին. և զԵլիսաբեթուպոլիս կամ Պէշօվոլոյ՝ հրովարտակաւ 1738 և 1747 ամաց. յորս, (նուազեալք յերկրորդին) բարգաւաճք յառաջնումն, ազգային լեզուաւ և խառն ծխիւ պաշտեն զեկեղեցական կարգս, ի վերջ կոյս ԺԷ դարու միաբանեալք ընդ հռովմէականս:

Զոր ինչ ի Լեհս արարին Հայք՝ զնոյն և աստ, պարապեալք ի վաճառականութիւն՝ յաւելտ մորթեաց և արջառոց. քանզի և յոլովք ի դարման սոցին պարապին, և առ սակաւ սակաւ յայլ եւս արուեստս, այլ և յազատականս և ի քաղաքականս, յորս և յառաջագէմք և պատուեալք գտանին, հաւասարեալք ընդ բնիկս երկրին (Ունգարս), յետ խլրտման սոցին յամի 1848, և ապա տերտիւ միութեան ընդ Աւստրիոյ: — Եւ որպէս ի Լե-

հահայս Հ. Սաղովկ Պարոնչ հայրենի ոգւով գրեաց զերեւելի և համբաւեալ արանց ազգայնոց վարս, և աստ նովին ոգւով առաւելեալ գիտնական ժողովրդապետ երէցն Խաչատուր Լուգաչ (Ղուկասեան) գրեաց զՊատմութիւն Տրանսիլուանեան Հայոց՝ ի լատին լեզու²:

Ի դէպ էր աստանօր յիշատակ առնել և զրակցաց Ունգարաց աշխարհին՝ սլաւական նահանգաց այժմեան Ռումինոյ, Վլախաց և Մոլտաւաց, այլ զի Հայք առաւել եւս հաստատուն բնակութեամբ կացին և կան ի սոսա, ի պատմութիւն գաղթականութեանց նոցին վերաբերի խնդրին, զոր մարթ է գտանել յայլ և այլ գրուածս և յիշատակս³, և զպէսպէս անցս որ ի ԺԶ դարու անցին ընդ նոսա, հանդերձ հալածանք և կոտորմամբ ի Մոլտաւիա յամի 1551, և յառաջադիմութեամբ ի Վլախո, ուր ոմն որդի Մատթէի եհաս գրեաթէ յառաջին բարձ աւագութեան յետ իշխանապետի երկրին, և դաւաճանեալ բանտարգել եղեւ (1593):

Ընդ ոտսին մարթ էր յուզել զհետս վաճառականաց միւրոց և ի նահանգս հարաւակողման (աջակողման) Դաւնուբայ, ի Սերուիա, Բոսնիա, Բուլղարիա՝ ուր հնազոյն է գաղթ Հայոց, և ձգիլ անդրագոյն ի Մակեդոնիա և Թրակիա, յորս յաճախագոյն եւս են յիշատակք Հայոց, և գաղթականութեան նոցին կամաւ կամ բռնութեամբ Բիւզանդացուց յ' Թ և Ժ դարս, Թերեւս և վաղագոյն, բազմազէմ բաղդիւ և պատահարօք: Իսկ ի յետնումն յիշեալ նահանգի՝ ուր ի 16 դարուց հետէ գրեաթէ մայրաքաղաք հաստատեցաւ համօրէն երկրի, նախ յինութեամբ Կ. Պօլսի և կայսերաց ինքնակալութեամբ և ապա Օսմանեանց տիրապետութեամբ, յայտ է զի յաւուրց անտի մեծին Կոստանդիանոսի մինչեւ ցայժմ, որպէս անպակաս եղեւ բնակութիւն Հայոց և աճեաց յոգնախուռն բազմութեամբ, քան յայլ որ և է համաշափ մասն կամ քաղաք երկրի, և ուր յ' ԺԳ դարէ եպիսկոպոս ազգային հաստատեալ էր, ընդ նմին հին և մեծ էր վաճառականութիւն Հայոց. և որպէս հառարակաց՝ նոյն և սոցա համաշխարհական հրապարակ և նաւահանգիստ էր գալոյ և մեկնելոյ անտի ի զանազան կողմանս Եւրոպիոյ, Ափրիկիոյ և Ժովեղերեայց Ասիոյ. յորմէ և իբրեւ ի բնիկ հայրենեաց իւրեանց՝ երթային Հայք յայլեւայլ աշխարհս երեցուն մասանց հնոյ աշխարհի:

Դիպողագոյն եւս էր հետաքննել զվաճառականութիւն Հայոց ի Ռումաստան, եթէ չէր արդ գրեաթէ կիսոյ կամ երկր մասին նոցա և երկրի իւրեանց՝ մարդ և հպատակ եղեալ մեծի ինքնակալութեանն. և եթէ չէր սորա ի հին և ի միջին դարս եղեալ մեծ հանգոյց մի ի միջի արեւմտեան և արեւելեան Ասիոյ, ընդ որ հարկ էր անցանել եկաց յերկոցուն կողմանց անտի. ապա և

ricevuto molti benefici da quella nazione. — HIER. LIP-POMANO, Relaz. Europ. VI. 28).

¹ Լուգաչ կարծեալ ասէ Թերեւս ընդ Մաճառաց և Խաղրաց եկեալ պար:

² Historia Armenorum Silvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam; e fontibus authenticis et Documentis antea ineditis; per CHRISTOPHORUM LUKA-

CSI Parochum Armenopolitanum. — 1859, Viennæ. Typis Congregationis Mechitharisticæ.

³ Որպէս ի նախապիշեալ գիրս շնորհաբարհրդութեան Լեւոյ Բժշկեան Հ. Միւրոյ:

— Մասեաց Աշխարհ. Գ. 97.

— Համբաւարք, Թ. 64.

— Լուգաչ, 16.

գրեաթէ անհրաժեշտ էր Հայոց ի խորս արեւելից դիմելոց՝ վաճառակցել և ընդ Ռուսաց, բառնալ ի բերոց երկրի նոցին և մատուցանել յառքերելոցն արեւմտականացն և հարաւայնոց։ Օրինաւոր կամ հաստատուն վաճառականութիւն ընդարձակեաց Հայոց դուքսն Քիւեւայ ի ԺԱ դարու (1063)․ ուր յետ սակաւուց, առ Մոնոմախ Վլատիմիրաւ, կանգնեալ էր և եկեղեցի Հայոց, ըստ վկայութեան մեծի պատմիչի նոցին Գարամզինայ։ Արժանի յիշատակի է և վկայութիւն Յայամաւորաց մերոց ի նմին ժամանակի, զի ի պատմելն զնահատակութիւն Դաւթի և Ռոմանոսի, (յամի 1173) յաւելու վասն ըստ քանչեւազարծութեան նոցին, « որոց բազումք ի մերում » աշխարհէ տեսողք եղեալ՝ պատմեն մեզ » — Բայց ի նորում յեղանակի (Շահաբասեան) յ'ամէ 1626 համարի սկիզբն յաճախելոյ նոցին Ջուղայեցւոց ի Ռուսս․ Թէպէտ և յառաջ քան զայն յիշին եկք նոցա, որպէս ի Սմոլենսք՝ յամի 1611․ և վաղագոյն եւս ի խնդրոյ իշխողաց երկրին՝ որ յայս կոյս պարսպաձեւ լերանցն։ Մի ժամ ի դեսպանաց կամ նուիրակաց տէրութեան վելենետոյ յամի 1557, ժանուցանելով զոր ետեսն և քննեաց ի Ռուսաց աշխարհի, համարձակեալ ասէ յայնժամ ի Մոսկուա և զմուտս Պարսից, այլ յաւետ Հայոց ի Գոյրկիստ (?) որպէս և ի Նովկորոտ, յԱթոքիսան¹ և ի Ղազան²․ յ'որս բերէին մետաքս, ակունս, համեմունս, և մանաւանդ ընտիր գէնս, և զարմանալի եւս Ջկունս անտիւնդոս ի Կազրից ծովէ ի Մոսկուա․ և չէր յայնժամ շոգի կամ հողմն որ վարէր զկարաւան վաճառականացն այնոցիկ, որք և ընդ ցամաք գնալ առաւել քան թէ ընդ ջուրս նաւարկել սովորեալ էին։ Նոր իմն յեղանակող և յորդոր վաճառականութեան Հայոց ի Ռուսս ի նորում ԺԱ դարու, արժան է ճանաչել և զնորոգողն Ռուսաց զՄեծն Պետրոս, որոյ խնամ և խոստումն մեծ էր առ Հայս, ընկալեալ մարդասիրապէս և զնուիրակ նոցին զամենամուտն Խսրայէլ Որի (1701), և աներկբայ կամք նորին, եթէ չէր կանխեալ մահուն, և ոչ յար զբաղեալ ի պատերազմունս․ որոց ըստ իմիջ ձեռնտու եղեն և Հայք, զսրաժողով լինելով ի կողմանս Սիւնեաց և Արցախոյ, և բերելով նմա ճարտարս հմուտս չինելոյ հրանթոս, առաջնորդութեամբ Նազարայ Արեգովիչ՝ ի Լեհահայոց անտիւ։ Առ յաջորդօք նորին, մանաւանդ առ Կատարինեաւ դիւանիւ և առ Պողոսիւ, առաւել եւս ազատութիւն և բնակութիւն գտին Հայք, որպէս ամենեցուն է յայտ, յայլեւայլ նահանգս Ռուսաստանի, ուր և ողջն քաղաքս կառուցին ինքեանց (Կատարինասլաւ, Նոր Նախջեւան, Գրիգորուպոլիս, Նոր Արմաւիր, և այսոքիկ յառաջ քան զգրաւել կիսոյ

մասին Հայաստանեայց ի Ռուսաց՝ յերկրորդում քառորդի դարուս, որով յեւրոպական ոճ հրահանգաց մեծաւ և վաճառականութիւն ազգայնոցս ի մեծի ինքնակալութեան անդ, և յասպարէզ մրցանաց ընդ սլաւեանս և ընդ այլ խառնիճաղանճն ազանց։

Եթէ յետ այսքան յաժեղոյ ընդ արեւելս և արեւմուտս և ընդ հարաւ Եւրոպոյ, հարկ իցէ ակնարկել և ի դժուարամտոյց ի ցրտագին աշխարհս հիւսիսոյ նսրին․ — ոչ պակասն և ի սոսա հեռք ամենակալ վաճառականաց մերոց, ի Շուեյտս և ի Դանիս, նա և բազմաթիւ կամ խմբովին լինել վկային, եթէ ոչ իցէ մեծարանօրէն ասացեալ³։ Իսկ եթէ անդրաշոյն եւս մինչեւ ի սառնապատ սահմանս զնացեալ իցէ մերայոց ի խնդիր մորթոց և մուշտակաց՝ անասնոց նոցին, զայն ոչ գիտեմ, բայց զի և այդպիկ մի ի զլիաւոր վաճառոց նոցին էին՝ այն արդէն յիշեալ ուրեք ուրեք։ — Այլ արդ թողեալ զԵւրոպա համօրէն՝ վերադառնալ պիտի մեզ յԱսիա ի բնական մեր մասն երկրագնդի։

ԺԲ. Վաճառականք Հայք յայնչայլ աշխարհս Ասիոյ։ — Դշնակեցաք ի սկզբան բանիցս զդիրս աշխարհիս մերոյ և զձկտումն բնակչացն ի վաճառականութիւն ի հեռաւոր կողմանս երկրի և յօտար ազինս․ առ սրս ի դէպ էր թէ ոչ լոկ զսեփական երկրի իւրեանց զբերս տանէին կամ փոփոխէին ընդ նոցայոցն, այլ և զ'առ ի յայլոց առեալսն և բերեալս․ տեսաք եւս զի ըստ բնական իմն հարկի՝ սկսեալ էր Հայոց ընդ սահմանակցաց իւրեանց վաճառակցել, և ոտն առ ոտն յառաջել ընդ սահմանս նոցին, ընդ Կովկաս ի հիւսիս, ընդ բազմասեռ ազինս Փոքուն Ասիոյ և Պոնտոսի՝ յարեւմուտս, ընդ մեծամեծ պետութիւնս Միջագետաց ընդ հարաւ և ընդ Պարս, Մարս և Թուրքաստանեայց՝ ի խորս արեւելից։ Բնական իմն է ընդ մերձաւորացս առեւտուր, աւելորդ և զյիշելն համարիմ․ շատ լիցի զհիւսիսայնոյն վկայութիւն Ստրաբոնի (ԺԱ. Է) որ վասն Ադրս, Δορσ, Թեբեւս Աւարք և Սիրակ կամ Շիրակ անուանեալ տեղմից Սկիւթաց կամ Սարմատաց, (որոց թէ և չէ քաջաժանթ տեղի բնակութեան՝ այլ յայս է լինել ի հիւսիսոյ Կովկասու և ծովուց Պոնտոսի և Կազրից), որք գային բառնալ ուղտուց զվաճառս Հնդկաց և Բարբելացոց՝ զբերեալսն ի Հայոց և ի Մարաց։ Եթէ հաճոյ իցեն և գեղեցիկ զրոյցք մերոց վիպասանից՝ յաւելցեն փաստս վաճառականութեան Շիկափոկ պարսնք Թազաւորին իւրեանց սրաթեւ երիվարան վարգելոյ ընդ Կուր գետ, առ ի կարթել զաչագեղ զօրիորդն Աւանաց․ « յայլառ » շատ, և ոսկի բազում տուեալ ի վարձանս » նմին, զի

1 Աստ Անգլիացի ուղեւորն Ջէյմսն յամի 1559 հանդիպեցաւ Շամախեցի վաճառականաց։

2 . . . Mosca nella quale altri mercanti non erano ammessi già, oltre a paesani che i Lithuani, i Polacchi; ma hora vi vengon assai Persiani, ma più Armeni, nella città di Clopigrad . . . Nel ducato Nungardiense (Novgorod) . . et in Nungardia . . in Citracan e nelle Isole dei Mercanti appresso Casan, praticano Tartari, Persiani et Armeni . . I Persiani et Armeni portano Spetiarie, Lino, Panni di

Seta, et altre cose che producono le provincie loro prosime, et quel che al Duca molto importa armi finissime. Dal Mar Caspio fino a Mosca si portano Pesci perfettissimi in gran copia. Cresce di continuo il traffico in quelle parti, et più in Citracan (Ստեփան) che nelle altre. — FR. TIEPOLO, *Discorso delle cose di Moscovia*.

3 Զայս վկայէ բազում անգամ յիշատակեալն Սթրաբոնը ի Քիւրականութեան իւրում. Item, Holmiam Svetiæ et Hafniam Daniæ turmatim excurrunt.

ազգայինը նոցա ներկեցան ի կարմիր՝ զմորթիս իւրեանց: Իսկ զնորոց և զմերոց ժամանակաց՝ ներեսցի յիշել զբան նորագոյն ճանապարհադրի ուրուք (Եռնեստ Թիւման), որ կոչէ զՀայս Թագաւորս վաճառականորեան Կովկասու, և յաղթուս մրցողացն ընդ ինքեանս Ռուսաց ¹: — Ընդհանրական պատմութեան վաճառականութեան անկ է ցուցանել մեզ զբարգաւաճանս աւրուեստին՝ յարեւմտեան դրակիցս Հայոց, ի Պոնտոս, ի Գամիրս և յայլեայլ աշխարհս Փ. Ասիոյ, ի ձեռն բնկաց և յաւէտ հեղինական տոհմից և գաղթականաց սփռելոց ի միջախարհին և յսփունս Եւքսինեան ծովու, առ որս ի հնումն և ի նորումս՝ այնքան բնական իմն էր յաճախութիւն Հայաստեից, զի և անգամ աւելորդ յիշեն. բայց եթէ զբան մի Ստրաբոնի (ԺԲ. Բ), որ ի ճառքն զմեծ և շահաստան քաղաքէ Կոմանայ Պոնտոսի, ճոխ շտեմարան ասէ զայն ամենեցուն որոց գային և բերէին ի Հայաստանէ, յայտ այսու առնելով զբազմութիւն վաճառականաց մերոց ²: — Ընդ հարաւային դրացիս իւրեանց վաճառակցել Հայոց, կամ լաւ եւս, դարմանել զնոսա պէսպէս բերովք, այնքան բնական և հարկաւոր էր, որքան զի դանդաղ և անհարթ էին բարք մերձաւորացն այնոցիկ, նոյնպէս և սակաւ մի բացակայիցն՝ երբեմն հզօրաց և աշխարհակալաց (Բարեւազուցուց ասեմ և Քաղդէացուց), զորս ի սկզբան բանիցս յիշեցաք, ուր բարգաւաճէին ի հնումն՝ Բաբելոն, Նինուէ, Ռագաւ ³, Եկբատան. և ի միջին դարս՝ Մծբին, Դարա, Ռակկա կամ Կալինիէ, Սմիդ ⁴, Բեբիա ⁵, Եդեսիա, (զոր ողբայրն Ն. Ենորէալի), և յայժմուս Բաղդադ երբեմն աւրու ամիրապետաց մալիմանաց:

Ի սկզբանց անտի, և առաւել եւս ի Շահաբառեան յեղանակի՝ դիրարկոս ճանապարհ կամ կամուրջ անցից Հայոց՝ յարեւելս և ի հարաւ՝ էր Աշխարհն Պարսից, զորս և մերձաւոր ազգակիցս մարթ է համարել, որպէս և լեզուք նոցա վկայեն, թող զսերտ յարընչութիւն պատմական՝ յաւուրց Կիւրոսի մինչեւ ցայժմ, և վաղա՛ գոյն եւս ընդ Մարաց, որք թերեւս մերձաւորագոյնք եւս էին Հայոց, որպէս են աներկբայապէս աշխարհօքն:

Սկզբնաշաւիղ դիրարգնաց վաճառականութեան ազ-

գաց ծանուցան գետք, և հրապարակք՝ բերանք նոցին, այսինքն յինավայրն ուր գետքն նաւագնացք Թափին ի ծովս. այսպիսի տեղի մի էր յունջ Պարսկային Մոցոյն կամ Հնդկայինն ովկիանու (վասն մեծամեծ ինքնակալութեանց երկրին՝ Բաբելացուց, Քաղդէացուց և Պարսից) ծանօթ քաղաքն Ուրմու, այսպէս կոչեցեալ յանուն Սրմուզն հրուանդանի, ըստ Դիոնիս. Պեռեկիգեայ հին ծովաբնին աշխարհադրի, իսկ ըստ Նիկեփորայ Վլիմիրայ ⁶ Սրմենիոս լերին՝ յանուն Հայոց բնակելոց առ նովաւ: Որ զինչ և է անունն, յայտ է թէ յոյժ հին է շտեմավաճառ տեղւոյն, յաւէտ արծարծեալ ի ժամանակս մեծի աշխարհակալին Աղեքսանդրի, այլ յետ այնր նուազեալ՝ յաճնութեան Աղեքսանդրիոյ Եդիպոտոսի, և զըրեակթէ զանխլացեալ հազարամեայ պարագայս, մինչեւ ի սկիզբն ԺՁ դարու (1808) Լուսիտանացին Ալպուքէրք ձեռն արկեալ և նուաճեալ զայն, ի դիւր նաւելոցն ի Հնդկիս, վերականդանացոյց և երաց ասպարէզ ամենայն ազգաց առի և տրի, բաց յԱնգղիացուց նախանձորդաց: Չեն պէտք յաւելուլ եթէ ընդ դիմողն անդր կանխեալ գտան և Հայք ⁷. նա և յառաջ քան զայն յեւս կոյս ԺԵ դարու յիշէ անդ զՀայքս Գենուացի ոմն վաճառական. իսկ տեղեկագիրն (Անդրէաս Կորսալի, Corsali) զրէ յամին 1515 ընդ Թուրքաց և Պարսից՝ զՀայս, և ի կղզւոյ անտի ասէ անցանէին ախայիւրքն ի Հայս և ի Թուրքիա. և բնակիչքն ասէ Պարսիկք են այլ և Հայք ⁸, զովելով զճարտարութիւն նոցա միանգամայն և ըզմարդասիրութիւն: Ընդ այլոց ազգաց յիշին մերքս և ի քարոզութեան Հ. Պարզէի (Յիսուսեան) ընկերի Ս. Յրանչ. Քասեբեան. նոյնպէս և ի վերջ կոյս դարուն՝ (1888) զրէ ոմն ⁹, եթէ երբ և գայցէ՛ րք յՈւրմու՝ գտանէ ընդ այլոց և զՀայս. իսկ ժամանակակից նորին Նիւպլըրի վաճառական Անգղիացի՝ յիշէ (1884) զարգելումն ազգայնոց իւրոց ի հարստահարութենէ Լուսիտանացուց. յորոց յետոյ լուծին վրէժ, զրդելով զՇահաբաս կորզել ի նոցանէ զՈւրմու, որպէս և արարն յամի 1632, և ընդարձակեաց Անգղիացուց. իսկ արքա առ փոքր փոքր գրաւեցին զմեծ մասն վաճառականութեան տեղւոյն, որպէս և ամենայն ուրեք, որպէս զի ի սկիզբն ԺԸ դա-

1 Ces rois du commerce caucasien... les Arméniens, leur font une rude concurrence.

2 Մասուաի արաբացի աշխարհագիր ի Ժ դարու յիշէ զՀայս ի առաւմտեան Տրապիզոնի. և նորագոյն ոմն զնաւարկութիւն Հայոց ի շահաստան յայն ի կէս ԺԵ դարու: Քաղաքն զմեծ և բարգաւաճեալ քաղաքն առ սփական Թագաւորութեամբ Յունաց Կոմ. Նինեանց յժԳ - ԺԵ դարս:

3 Ուր Ժերոնիմ Տովրէթ եղեալ էր զարծաթ իւր առ Հռաւելոյ, և զոր աշխարհագիր ոմն Ժ դարու կենդրոն ասէ վաճառականութեան Հայոց Արաբաստականի և Խորասանի:

4 Հայկաւոր էր առաւմտեան Ամուլս և առ Թագաւորութեամբ Արշակունեաց մերոց, և ի նոյն աւուրս տեղիցն պաշարեալ առաւ ի Շապուր յամի 389, այլ մեծ մասն բնակչացն վաղաքոյն խոյս ետ:

5 Պաշտօնեայ մի վենետկոյ ի կէս ԺՁ դարու (1553) յիշէ ըզգործարանս և զգին ծեռի բերելոյ, ամի ամի 200,000 դուկատաց, զոր տանէին ի Մեծ և ի Փոքր Հայս, ի Թուրքիա, ի Պարսս. և այլն:

6 Duo opuscula Geographica, ապագր. Լիպսիոյ. 1848:

7 Մարթ է զերթեւեկ Հայկաւանց ի ծովափունքս և անդրա-

գոյնս՝ անեւ ի մթին և ի նախապատմական ասացեալ դարս, գուշակելով ի ժամակացն՝ (որք բնական են ծովուն պնակի) գտեալք ի գերեզմանս Գուգարաց, ըստ նոր յայտնութեանց և պեղմանց Մորկանի փռանկի, որ զնութիւն գերեզմանացն համարի հինգ դարուք յառաջ քան զփրկչական թուականն:

8 Ormuz, alla quale fanno capo tutti i mercanti Persiani, Turchi, Armeni, o di Arabia Felice, che vogliono con ca'alli e altre mercanzie passar in queste parti, per levare Spezie... Di questa isola passavano (le Spezierie) in Armenia e Turchia e per tutte le provincie di Persia... Sono gli uomini di questa terra massimamente Persiani ed alcuni Armeni, molto liberali e piacevoli, pieni di discezione e gentilezza, amorevoli e virtuosi, e di ogni opera intelligenti. — ANDREA CORSALI. *Lettere edite nelle Relazioni de Viaggiatori. II.* 64. 118. Venezia.

9 Բուկիմացի Նիւշոտէ. *Hugo Linschotensis in Regnum Congo. "Quocumque tempora advenieris, habebis ibi Persas, Turcos, Armenios, et omnium nationum homines, etc.*

պիսի ինչ մեծ և հոգեկեցոյց գործեաց, գէթ չահասիրութեան իւրում հետեւողս համազգիս եգիտ և յայնժամ և ի յաջորդ դարս, թէպէտ և ոչ յիշիցին, այլ աներկբայ համարելի է և շատ կամ սակաւ անընդհատ առեւտուր Հայոց ի Հնդկիս, յորմէ ի կէս Ժ դարու ճախսէր թագաւորն մեր Սմբատ Բ Բագրատունի՝ տայր բերել զակն լուսոյ հրաշափառ կաթողիկէին Անույ՝ ըզ-Ջահն քիչքեղեայ 8 կամ 80,000 ոսկւոյ գնով: Եւ զի յետ այնր յառաջ քան զՇահարասեան յեղանակն իսկ գոյր երթեւեկ Հայոց Զուղայեցւոց ի Հնդկիս, տեսաք ի վեր անդր զվկայութիւն Լիպոմանոյ, յամի 1878: Բաղում ամօք եւս կանխագոյն ի կէս ԺԶ դարու պատմի Բակոբայ ուրումն գալ ի Քաշիի կնաւ հանդերձ, և անդ ծնանել զորդին Ղուղանի, զոր որդեգրեաց ինքեան առնաւնին Աբգարաւհ մինչ ոչ ունէր որդի ի թագուհոյն. յայնժամ եկեալ և այլոց բազմաց շինեցին եկեղեցի յԱրարատապատ քաղաքի. շնորհեաց ապա շահն որդեգրելոյ իւրում զողոյն քաղաքն Հոշի, և այլ կալուածս ընդարձակս ի Բենկալա և ի Լառնա, յորոց յետոյ մասամբ հրաժարեալ սորա՝ կեայր իբր մեծակեաց և երգահան լինէր: — Յաճախութեան Հայոց ի մեծի քաղաքի անդ (Լահոր) յառաջ քան զաւեր Հնոյն Զուղայ՝ վրկայէ և այս, զի Հ. Կոնստանտինոպոլսի անտի երթալ ի Չինս, զգեցաւ զտարազ զգեստու Հայոց. և ի միւսում արքայական քաղաքի՝ ի Տէրի, առաջին նուրակն Անդրիացւոց յամի 1616 եգիտ զՀայս՝ կանխեալս անդ վաճառականութեամբ. իսկ իբրեւ միջամուկ եղեն սղա (Անգղիացիք) ի Հնդկիս և զօրութեամբ զինու և ճարտարութեամբ արկին մի ըստ միովէ ընդ իշխանութեամբ կամ ընդ պաշտպանութեամբ իւրեանց զյուրվս ի նահանգաց և ի պետութեանց աշխարհին, ի ձեռն հռչակաւոր Հնդկային Ընկերութեան, ստիպեցան Հայք կողմանցն տեղի տալ հզօրագունից (ուրեք ոչ անկուի) և զիջանել ի պայմանս դաշնաց և կամ արտօնութեանց. և յետ ոչ բազում ամաց հաստատութեան Ընկերութեան, յամի 1688 (յունիս 22) նախագահն և պաշտօնեայք կնքեցին ընդ խօսյալ փանոսի քալանթորի Զուղայեցւոց՝ երեսփոխանի Հայոց՝¹ դաշինս, շնորհելով ի բազում իրս հաւասար իրաւունս, և համարձակութիւն բնակութեան և նաւարկութեան². և վասն վաճառուց՝ զոր յօտար աշխարհաց բերէին Հայք՝ սահմանեցին սակ չափաւոր, որպէս զի երկոցուն կողմանց եւս լիցի օգուտ: Այլով եւս առանձին հրովարտակաւ ի նմին աւուր շնորհեցան Հայոց կալուածք և եկեղեցիք ուր և ուրեք զըստցին 40 ազգայինը նոցին: Ընդարձակագոյն եւս իրաւունս տուեալ էր անշուշտ ինքնակալաց և թագաւորաց Հնդկաց առ Հայս յուրաքանչիւր նահանգս. որոց որպէսն ոչ է բացայայտ: — Մի ի նորագունից համարեալ է տուեալն ի Պէտրոսի որդւոյ հռչակաւորն Աւրէնկէպի, յիւս կոյս ԺԷ դարու, ի ձեռն Ստեփանոսի վար-

դպետի Զուղայեցւոյ, որ միայն $3\frac{1}{2}\%$ պահանջէր սակ մաքսի. և յայլ ամենայն իրս տայր ազատութիւն Հայոց յերկրի իւրում: Թողեալ զհետաքննութիւն այսպիսեացս՝ յիշեցուք զգլխաւոր քաղաքս Հնդկաց ըստ այժմեան քաղաքական կուսակալութեանց Անգղիացւոց, ուր կանուխ կամ յետոյ երթեւեկիւ կամ հաստատ բնակութեամբ կրթէին Հայք ի շահավաճառ:

Յառաջնումն կուսակալութեանցն ի Կալկադայ՝ որ գրաւէ զմեծ աշխարհն Բենկալա, ի մայրաքաղաքի անդ՝ թէպէտ եւ նուազեալք՝ բայց տակաւին յօլովագոյն են Հայք (իբր տունը 100) քան յայլ ամենայն կողմանս Հնդկաց, և ունին եկեղեցի (չինեալ յամի 1724), վարժոց և ընկերութիւնս մարդասիրականս. իսկ ի վաճառականս նշանաւոր եղեւ ի դարուս տունն Աբգարեան: — Գտանին Հայք յոյժ սակաւք ի Սիտապատ, ուր երբեմն էին գործատունք մետաքսի, որպէս և ի մերձաւորան Մախառտապատ և խախմապատ³. — ի Մախառտապատ երբեմն մայրաքաղաք ինքնակալաց, ուր ի կէս ԺԸ դարու Գրիգոր Գորգի խան հայազգի եղբայր Պետրոսի Բարաթեան էր զօրավար Հայոց և Հնդկաց⁴. — և ի Հնդկոյն մայրաքաղաքին Տագգա, յորում արդ տունը իբրեւ 18, և եկեղեցի (չինեալ յամի 1781). — ի Բարնա որ ի Պահար գաւառի, ուր յիշի յետ կիսոյ ԺԸ դարու Հէքիմ Բովի. Մատուրեան վաճառական. — ի Չինստար ի վերայ Հուդի դետոյ, — ի Բունա՝ որ ի Նիտամ գաւառի երկրին Տէգանայ, — ի Հայտերապատ գլխաւոր քաղաք նորին Տէգանայ. և այլն: — Ի կուսակալութեան Մատրասայ յորում պարագրի արդ Մալապար դրացի ծովուն Օմանայ, ի վաղուց ծանօթացեալ մերայոցս, ի համանուն մայրաքաղաքի որ ի Գառնադիկ գաւառի, ոմն ի մերայոց ի կէս անցելոյ դարու գրէր, «Շատ մեծամեծ վաճառականք և ժողովուրդք և եկեղեցիք»⁵. արդ սակաւ տունք գտանին (18, աւելի կամ պակաս)⁶. եկեղեցի նոցա Ս. Աստուածածին չինեալ է յամի 1772. Բայց էր նոցա հնագոյն եկեղեցի (1712), զոր քակեցին Անգղիացիք: Պտուղ բարի ճոխից վաճառական քաղաքս՝ ընծայեալ ի սկիզբն դարուս՝ յարտեւէ գանունս նուիրողացն Սամ. Մուրատայ և Եղուարդայ Բափ. Ղարամեան, ծանօթ վարժարանքն ի վեներիկ: — Գալիքոպ, ֆուլին, հին և անուանի շահաստանք Մալապարայ, Չանտեանա, կոր ի Գառնադիկ, ուր յամի 1740 քարոզիչ ոմն Յիսուսեան ետես զծերունի Հայ վաճառական ծանօթ Նատիր շահի, և այլն: — Յափունս Մալապարայ ընդ իշխանութեամբ Լուսիտանաց ի կոռ շահաստանի՝ ի ԺԶ դարու իսկ բնակեալ էր Հայոց, ըստ վկայութեան ժամանակակից պատմէաց և աշխարհագրաց, նոյնպէս և ի Տիոռ կղզւոյ:

Ըստ այլոց մայրաքաղաքաց նուազեալ են և Հայազգիք Պոմպայի կուսակալութեան անգլիական Հնդկաց, յորոյ սահմանս բարգաւաճէր և Չիլրա վաճառականու-

չինեաց նա սանդուղ 133 տասնհազար՝ եկեղեցւոյն Լառնայ, և արկ կամուրջ ի վերայ Սաբիար դետոյ:

¹ Ի զորմէ սորին ի Կալկադայ էր խափ Աւոսիւտն (+ 1790) ճոխ և բարեբաղոյ, պատուեալ յազգայնոց և յօտարաց. — Տ. Բալ-Մուր, ԼԸ. 246:

² Ազգասէր օրագիր, Բ. 132:

³ Աշխարհագր. Աւիոյ 73. — Բաղմալէպ ԼԸ. 242:

⁴ Աշխարհագր. Աւիոյ, Ա. 68:

⁵ Հայք յամի 1877 կամաքէին ի Մատրաս 64 անհիւք միայն: — Աւոսիւտ, ԺԱ. 78:

Թեամբ Հայոց, որոց եկեղեցի չինեալ է յամի 1698: Յայտ կուսակալութեան համարի և Գոռնադ գաւառ համանուն քաղաքաւ որ և Անատոպատ, մերձաւորութեամբն յՕման՝ յաւէտ ծաղկեալ. նոյնպէս և Սոռադ մեծ և բազմամարդ քաղաք, ուր և բազմութիւն էր վաճառականաց մերոց, և դարու յառաջ չորք երիցունք էին եկեղեցւոյ նոցին, և միւսոյ եւս արտաքոյ քաղաքին: Աստանօր հանդիպեցաւ Գաւեռնիէ փառնկ վաճառական տեղագիր՝ որդւոյ ճոխի առն Պետրո. Զոռայեցոյ, որ վաճառեալ էր զմեծ մասն ընչից հօրն (և ի Բեկու): Յետ կիսոյ ԺԸ դարու անդ էր և Գրիգոր Սահարձի գօրծակալ ԲԺ. Սեդրակի վենետկաբնակ մեծատան: Իսկ ի Գաւապայա որ առ բերանով Միա գետոյ, յիշին Հայ վաճառականք անդատին ի ԺԶ դարէ (1885), յորմէ գուշակի լինել նոցին և յայլս արդ յիշեցելոց քաղաքաց Գուռնադայ: — Ասպէս համարիմ և յԱրա կամ Արարապատ մայրաքաղաք Դ կուսակալութեան Անգղիանընդկաց, և երբեմն Մողոլից, զի յիշի եկեղեցի Հայոց, յառաջ քան զամն 1863, գերեզմանքն իսկ վկայեն այդմ. նա և համեմատեալ ընդ այլոց քաղաքաց յիշեցելոց, յետ Կալիպայ՝ ի սմա գտանին այժմ առաւելութեամբ Հայք, իոր 35 տունք, ընդ նմին համարեալ և զմերձաւորն Գոռնադէր: Ի սմին մարդի է և վերոյիշեալն մեծ և արքայանիստ Տէրի քաղաք, աւերեալ և աւարեալ ի Լէնկթիմուրէ և ի Նատիր (Թահմազդուլի) շահէ: — Արտաքոյ անգղիահնդիկ չորից կուսակալութեանց էին և ի մեծի աշխարհին Պիլմանայ վաճառականք Հայք յայլեալ գաւառս նորին, որպէս ի Բեկու և ի Հաւա մայրաքաղաքի, ուր յանցելում դարու շինեցաւ եկեղեցի ի Զաղատեանց տոհմէ, յորմէ և քահանայք կային անդ Տէր Պետրոս և Տէր Իգնատիոս (որ պաւսմէ) յետ այլոց. ոչ վաճառականք միայն այլ և պաշտօնեայք հայազգիք կային ի սպասու թագաւորին վիզիր կոյմամբ պատուեալք և զանձապետ եւս արքունի Նիկողայոս Արարապենց ուն, ընդ որոց ոչ կարէին յայնժամ մրցել Անգղիացիք անգամ, ըստ Պիլիկայ. այսպէս և ի Սրիկնի ծովափնեայ շահաստանի, ուր եկեղեցի հոյակապ կառուցեալ էր Հայոց ձեռնտուութեամբ Նիկողայոսի և այլոց, որ իննեաց և Լատինաց եկեղեցի և վանս: Էր և ի Լէնկ գեղլ եկեղեցի Հայոց: — Զարգիս քան զայլ քաղաքս աշխարհին և քան զբազումս ի Հնդկայնոց՝ բազմաբնակ է հայութեամբ Բաղդադ քաղաք, 30 տամբ և եկեղեցեալ. ի սահմանս նորին են և այլ բնակութիւնք Հայոց սակաւուց: — Վաճառական մի մեծատուն Հայ յիշի և ի Լուգնով քաղաքի Հնդկաց, յԺԸ դարու:

Վաճառք զոր բառնային կամ խնդրէին Հայք ի Հընդիկս՝ յայտնէ երկիրն ինքնին աշխարհաքարոզ արգասեպն, յորս պատուականագոյն Գոռնադ ակունք և Արամանդն էր սիրելի Հայոց, այլ և համբաւեալ ձեռագործ վարչամակըն կամ շալք Քալմիրի, ուր և յաճախէին Հայք, և այլ եւս Հնդկակտաք, Հոտաշտ Երօք, յորոց յիշէ հին մեկնիչն կամ լուծիչ խրթին բանից Ս. Բարսղի, Բարքարուական Էդու կոչելով, և յատուկ « Ամբար ի » Հնդկաց, Մոռչի ի Թաթրաստանաց »:

Եթէ և ի հարաւակողմն անդրազանգիսեան թե-

րակղզւոյն Հնդկաց, ի Շիամ և ի Գոյինչին՝ յառաջեալ էին վաճառականք Հայոց, ոչ անհաւանական թուի. բայց զի անդրազոյն եւս վարեալ են ընդ Մալակա և միեալ ընդ մէջ երկուց ովկիանոսաց, Մեծին և Հընդկայնոյն, ի մեծամեծ կղզիսն Սուլտայ, յայտ է, մանաւանդ գալուստ և հաստատութիւն նոցա ի մեծ կղզին Ճեւաւ. բայց այս անագան ուրեմն յելս ԺԸ դարու, յորում Գեորգ Մանուկեան եկեալ ի Մատրասայ հաստատեաց զտուն իւր ի Պարաիս և անդ մեռաւ (1837), թողեալ ստացուածս առաւել քան 4,000,000 ֆրանգաց. յորմէ յորդորեալ եկին և այլք ոմանք յամի 1830, այլ և ի Սամարանգ և Սոռաթայա քաղաք, յորս միահամուռ են արդ տունք իբրեւ 40 կամ 45, եկեղեցեալ և բարեկանոն ընկերութեամբ: Նոյնպէս և ի Պիմանկ կղզի և ի բարգաւաճն Սիմկարադ՝ կուսան բնակութեան է Հայոց իոր 10 տանց, որք թերեւ և զլիաւորք վաճառականաց տեղոյն են. ոչ զիտեմ թէ իցեն և ի մեծի կղզուոյն Պոռնէոյ: — Բայց յառաջ քան զսոսա յանցելում դարու, թերեւս կանխաշոյն եւս, նաւեալ յայց եւ լանէին վաճառականք մեր ի Փիլիպպեան և ի Մանիլան կղզիս, մինչ տեարք տեղոյն Սպանիացիք՝ ոչ ներէին այլոց ազգաց՝ մանաւանդ եւրոպէացւոց վաճառաշահ լինել անդանօր: Մեծանուն և եղերամահ նաւորն Լարերուզ՝ յիշէ զՀայ վաճառականս ի Մանիլայ:

Կարգ տեղագրական հետեւողութեան վաճառականութեան Հայոց՝ ի կղզեաց աստի ծագաց արեւելից՝ առաջնորդէ յարեւելագոյն և ի մեծագոյն, թերեւս և հնագոյն աշխարհ Ասիոյ, ի ԶԻՆԱՍՏԱՆ, ըստ մերոց նախնեաց ձեռնաց աշխարհ, որում քան զբազումս աղբաց առաւել ծանօթք էին. մանաւանդ եթէ աներկայ իցէ գալուստ անտի նահապետաց Մամբուկեանց տոհմի ի Հայս, յաւաւրս Վաղարշակայ. այլ սոոյդ է շատ կամ սակաւ ծանօթութիւն աշխարհին առ հարստութեամբ Սասանեանց և յետ այնր Արաբացւոց և Բիւզանդացւոց, բերմամբ մեծաշահ շերտս որոյ, որոյ պատուական հիւսուածն (կերպաս) վաղագոյն եւս ծանօթ, այլ յոյժ թանկագին պատմութեան ընծայէր ճօխից արեւելեայց և Հոռովմայեցւոց: Ի վերոյիշեալ կղզեաց անտի (Փիլիպպեանց) և ի համօրէն Հնդկային ափանց նաւք վաճառարեք և վաճառախնդիրք գային՝ մանաւանդ ի Միլին դարս, որպէս և ցարդ ի մեծ շահաստանն Գաւդոն, ուր անտարակոյս է և մերոցս գալ ընդ նոռին. թերեւս և ընդ ցամաք, յետ յայց ելանելոյ համաշխարհական մայրաքաղաքին (Փէթին): Ի նուաճել Թաթարաց զաշխարհն՝ տիրապետող նորին Ղուպիլա զան՝ համարձակեաց զերթեւեկ վաճառականաց, որպէս և նախորդ տիրապետըն Արաբացիք յաճախէին նաւարկութեամբ, բերելով զախայտիրս Հնդկաց և բառնալով աստի՝ զատ ի կերպասեղինաց՝ զհամբաւեալ Բախմապակիս: Եթէ ոչ յիշի շատ կամ անընդհատ գալուստ Հայոց այսր, բայց ամենայն յիշատակողք վաճառականութեան Հայոց նըմարեն զնոսա և ի Զինս, և առանձինն ի մեծս յայս շահաստան, յորում զկիսով ԺԸ դարու ծանօթ է խօստ Շիւքր Պրուսացի, գործակալ վերոյիշեալ վենետկաբնակ փարթամ վաճառականին Բովհաննու Սեդրասեան:

Բայց առաւել սխալութի է մեզ ազգային յիշատակ՝ ի վերագոյն ուրեք քան զԳանդոն, ի Ֆրախան նահանգի, յայլ շահաստան ծովու, որ ի միջին դարս կամ առ Ռուս բինեամբք մերովք՝ էր յայնմ կողման երկրի՝ զուգակից իմն Այասոյ (ժագաց ի ծագս բացակայք յարեւելս և յարեւմուտս)։ և է կոչեցեալն Ջայթուն յԱրաբաց՝ (Zaytun, և Saiton կամ Cayton ի քարոզիչ ճանապարհադրաց եւրոպեացւոց, իսկ ըստ Չինաց Tsuen-tcheou-fou, յանկագոյն եւս ի հնումն Tsé - Thoug), յայժմուս խանգարեալ աւազոյ կուտակութեամբ։ այլ ի ժամանակի բարգաւաճանացն՝ յորում բնակէին ի նմա և մահմէտականք և եկք ի Պարսից, գրեաթէ հաւաստի է և Հայոց՝ ոչ միայն գալուստ այլ և բնակութիւն։ քանզի ի սկիզբն ԺԴ դարու կամ յեւս ԺԳԻ տիկին մի հայազգի մեծատուն ետ կանգնել անդ եկեղեցի մեծ և հոյակապ, և ի մահուն յանձնեաց նորոնծայ լատին ֆրանկիական արքեպիսկոպոսի (Գերարդոյ, Gerardus)², որոյ երկրորդ յաջորդն Անդրէաս՝ ծանուցանէ զայսոսիկ ի Թղթին՝ զոր գրեաց առ հայրենակիցս իւր Պերուճիացիս, յամի 1336. սուղ ինչ յետոյ ծանուցանեն և այլք զի էին անդ երեք եկեղեցիք ֆրանկիականց, և փնդուկ վաճառականաց։ Սեփական վաճառ քաղաքիս էր կերպասն նուրբ՝ որ յանուանէ տեղւոյն կոչեցաւ յԱրաբացւոց գայքու, նիւ, յիտալացւոց ժեղանի, և ի ֆրանկաց սադէն, որպէս և ցարդ կոչեն։ Արժան համարիմ յուշ առնել աստանոր զի առաջին Եւրոպեացի ճանապարհորդք որք գնացին ի Չինս և ի մեծ մայրաքաղաքն Փէքին (ի Թաթարաց կոչեցեալ խանպաղիս այսինքն Քաղաք Ղանի), երկուքն եղբարքն Ռոյոյ Վենետք, ի դարձին եկին և կացին յերկար յԱյաս (ի վերջին ամս Հեթմոյ Ա և ի սկիզբն Թագաւորութեան Բ Լեւոնի, 1269 - 71)։ և անտի վերագարձան ի Չինս, տանելով ընդ իւրեանս զգերաւ հրաշակ ճանապարհորդ և տեղագիրն Մարկոս (Marco Polo) որդի միոյ յերկուց եղբարցն։ յայտ է Թէ յերկար բնակութեան և ծանօթութեան իւրեանց առ Հայս ի Սիսուան, բազում ինչ պատմեցին նոցա կամ յաւելին ի զրոյցս Հեթմոյ Թագաւորի և եղբոր նորա Սմբատայ Գունդստապի, որք զկէս այնր երկարածիգ ճանապարհի արարեալ էին՝ իբր 20 ամբք յառաջ, յերթալն իւրեանց ի Գարագորում յերկրին խալխասաց յաթօս տիեզերակալ խաքանին, և բազում ինչ աւանդեալ համազգեաց իւրեանց, յորմէ առեալ պատմեն՝ եղբորորդի նոցին Հեթում տէր Կոռիկոսի և պատմին Կիրակոս։ — Մարթէ յայնմ ժամանակէ ասել և զգնացս Հայոց յաշխարհն Չինաց, եթէ ոչ կանխաւ եւս։ այլ ցործան ժամանակ՝ ոչ գիտեմ. բայց զի և ի ԺՁ դարու ծանօթք էին կողմանցն, յայտ լինի յառաքելութենէ լատին քարոզչաց (Յիսուսեանց), զի, բազում ուրեք ցուցաւ վաճառական

նութեան կամ ռահվիրայ լինել քրիստոնէական քարոզութեան, կամ զհետ երթալ քարոզչացն։ և որպէս այլուր տեսաք՝ վկայի և աստանոր ի սկիզբն ԺԷ դարու (1603) Յիսուսեան քարոզչի (Հ. Կոէս Բենեդ), հայաւուն և հայազգեստ մտանել ի Չինս։ — Սղբա յաճախ ի Հնդկաց կուսէ եկեալ ընդ ծով մտանէին ի նաւաւ հանգիստս Չինաց. իսկ հնագոյն վաճառականք միեւրով ի խորս Ասիոյ ընդ ցամաք, և հատանելով զանհուն աւապատս Թաթարստանի և զաշխարհս՝ ոչ կամ յոյժ ընդ աղօտ ծանուցեալս՝ ի Յունաց և ի Հռովմայեցւոց. ընդ նոյն անկնիք շաւիղս՝ ընդ Պարսկաստանեաց և Արաբացւոց հետեւէին և Հայք, մանաւանդ յետ տիրապետութեան Թաթարաց, առ որոց խաքանս ստէպ երթալին և զային և Թագաւորք մեր Ռուբինեանք, և իշխանք վերին Հայոց, Որբելեանք և այլք, բազում ուղեկցօք և անբաժանելի վաճառականօք, որպէս և ի հնագոյն դարս անդ խնդրողքն մետաքսի՝ ի սկզբան ճառիս յիշեցեալք։

Նշանաւոր քան զտիկնաշէն եկեղեցին Չայթունի յարեւելեան ծագս շինաց, համարիմ զհետաքննելի նըշխարս Ս. Մատթէոս վանաց, զոր Հայք կանգնեալ էին ի զանխուլ խորս անապատաճեւ վայրացն, ի հիւսիսակողմն իսսիկօշ լճի, անդր քան զՊոլսարա և զՍմբղանտ, ի հարաւոյ մեծագոյն Պալքաշ լճի. որ և յայտ առնէ զի գէթ հանգրուան մի վաճառականաց Հայոց հաստատեալ էր անդ, եթէ ոչ և շէն մեծ, Թերեւս ի սկզբան աշխարհակալութեան Թաթարաց. քանզի յիշի ի կէս ԺԴ դարու ի Ռուպրիւք ճանապարհագիր քարոզչէ, իսկ զաւերական յիշեն մեծագոյն երկրագիրք դարուս³ Հումբոլտ և Մըրիլսըն։ Չիցէ՛ արդեօք օրէն իմաստասիրել յայսմանէ, եթէ ի գէպ էր Հայոց հաստատել հանգրուանս և այլ ուրեք ուրեք իբրեւ կարաւանատունս, ի վերայ երկարածիգ ճանապարհի վաճառականութեան իւրեանց. և չէ բնաւ զարմանալ եթէ և յամենայն զըշխաւոր քաղաքս Չինական Թուրքաստանի և սահմանակըցաց արեւմտեան պետութեանց կամ նահանգաց, հաւատատեալ իցէ նոցա բնակութիւնս, և յոմանս լոկ երթեւեկեալ. որպէս ի Պոլոս, ուր ի վերջ կոյս անցելոյ դարու յիշի վաճառական ոմն Հայ Գոռալոգ անուն (Korlak) ըստ գերմանացի զրոգի. առ որ տայր գիր ընծայութեան Կուքա (Guka) հաւանօրէն Ղուկաս՝ ի Քաշխար քաղաքի, որ է ի Հր. Իսսիկէօլ լճի, բացագոյն. ուր 838 Հայք էին ըստ Գէորգայ Լուգվիկ ճանապարհագրի, և եկեղեցի նոցա կանգնեալ ի սկիզբն ԺԷ դարու (1615). անհաւատալի Թուեցաւ այս մեծանուն աշխարհագիրտին անգղիացւոյ Ռաուլինսընի, այլ խանիքոֆ նոյնպէս հմուտ աշխարհագիր ուսու հաւատարմացոյց, յիշելով և զրնականութիւն Հայոց ի Հերադ, Թէ և այժմ գաղարեալ։ Ղուկասն այն յիշեալ՝ գտեալ կամ տեսեալ էր ոսկէհանս ի

1 Այսպէս կոչեցեալ ասն ոմնք՝ յԱրաբացւոց, վասն իւղային ծառայ միոյ այլք կոչման՝ նման Էթիօպիոյ։

2 Ըստ բանից լատին քարոզչաց ժամանակին՝ կրկնէ Հ. Քերէթ. Est quædam magna civitas juxta mare Oceanum, quæ vocatur lingua persica Cayton, in qua civitate una dives domina Armena ecclesiam erexit praeclaram satis et grandem, quam quidem de ipsius voluntate per Ar-

chiepiscopum in cattedralem, cum competentibus dotibus, Fratri Gerardo episcopo et Fratribus qui cum eo erant, donavit in vita, et in morte reliquit, qui eadem cathedralem suscepit.

3 Հումբոլտէ ի մասնին, Asie Centrale, և Մըրիլսըն ի Բաւարականութեան (Adress) 1870 տարւոյ յաշխարհագրական Ընկերութեան Լոնտոնի։

սահմանս անդ, խափանեալս ի Զինաց, և եցոյց ձոյլ մի սեաւ նիւթոյ յորում երեւէին երակք ոսկւոյն: — Էին (իցեն թերեւս և արդ) ի Քապուշ Հայք բնակեալք, իւրեւ 30 տունք՝ ի սկիզբն դարուս, առ որս առաքեցան քահանայք ի Հռովմէ և յԷջմիածնէ. և հանդիպեցաւ նոցա գիտնական ուղեւորն Էժրօն յամի 1832. բազմաթիւ եւս էին ի կէս ԺԸ դարու, վարեալք այսր կամաւ կամ ակամայ ի Նստիւր շահէ և յԱհմէտայ, ի կողմանց Մէշէտայ և Նոր Զուլայի. այլ հնազոյնս եւս յայտնեն տապանագիրքն. բայց ի կէս մերոյ դարուս նուազեալ յոյժ էին Հայք ի Քապուշ և ցրուեալք այսր անդր, որպէս ցաւելով ասէր Սիմոն Մկրտիչ՝ Սիւրէյման կոչեցեալ՝ առ ուղեւոր ոմն անգղիացի (Պլեննէս). էր նոցա և եկեղեցի փոքր:

Յաճախագոյն եւս են յիշատակք՝ որպէս և երթեւեկք վաճառականաց Հայոց ի շահարասեան յեղանակի՝ ի ծանօթագոյն մեծամեծ քաղաքս Ասիոյ, ի Պոլսոյ (ուստի բերէին կոճապղպղ), ի Սմիդնոյ, ի Պահլ, և այլն. և հարկ է թէ ոչ պակաս քան զվերոյիշեալսն բազմաթիւ և բնակք և եկք. որոց հետեւողս ի դէպ է ասել զայժմեանս, յետ նուաճման մարզիցն այնոցիկ ի Ռուսաց, մանաւանդ յետ գիւրելոյ և երազելոյ ճանապարհաց՝ կովկասեան և անդրակասպեան երկաթուղիք:

Արշաւանք Մոզուլաց և մեծամեծ բաժինք իխանութեանց նոցին յասիական աշխարհս, զհետ ձգեցին՝ էր որ բռնի և է որ յօժար բազմաթիւ գրոհս և յազգէս մերմէ, առաւելապէս ի Հ. Մ. սահմանս, ի մարզս Ղփչախ Թաթարաց, որք ի հիւսիսոյ կովկասու և կազրից տաւածեալ ձգէին յարեւելս կոյս սորին, և ի պատմաց ժամանակին յաճախ կոչմանիս կոչիւր, յանուն հզօր տոհմի միոյ Թուրքաց, և ի մերոցս բազում անգամ՝ Հռնաց երկիր, բովանդակելով ընդ նոսին՝ և գթերակղզին Տաւրիոյ (Ղրիմ). ի դէպ է թէ և յառաջ քան զմեծ ասպատակն Թաթարաց՝ գոյին յազգէ մերմէ բնակք ցըրուեալք յայլեւայլ քաղաքս կողմանցն այնոցիկ, այլ ի միջին դարս այնքան յաւելան, մինչեւ եպիսկոպոս իսկ նստուցանել (ոչ միայն ի Կաֆա) այլ և ի բուն ի նիստ կուսակալացն Ղփչախաց ի Սարայ քաղաքի, որպէս յիշի ի սկիզբն ԺԴ դարու. յորում քահանայ ոմն Խաչաւ տոքս անուն ընդօրինակելով աւետարան յամի 1319, յետ ասելոյ զանձնէ, եթէ, « Բնական կայանք չունէի, » ապա ի տեղւոյն ի տեղի դեգերէի, (և զի) սիրտս վշտացեալ էր », յաւելու թուրքարէն բառախառնութեամբ. « Այս աշխարհիս ձմեռն խիստ է, ու հաշայն չէ գրա » գրու լայեխ. բայց դրեցաւ սա ի մայրաքաղաքիս Սառայ, և է ի հիւսիսոյ կողմ մերձ առ ծովուն Կասփիա » կանի, ընդ որում շուրջ պատէ զնովաւ մեծ և հզօր » գետն Էթիլ (Վոլկա), և ընդ հովանեաւ Ս. Աստուա » ծածկին և կենսակիր Ս. Նշանին »: Սարայ՝ զոր չիւնեաց զառաջինն առ Աթուրկա օժանդակաւ արեւելեան Վոլկայ՝ Բաթու դան, առ որ եկն անդր Հեթում Ա արքայ (1253), յետ ոչ բազում ամաց՝ փոխադրեցաւ աւետարան և մասամբ բնակչացն ի նոր քաղաք բացագոյն

ի Կասպիական ծովէ, առ այժմեան Զարեա քաղաքաւ Ռուսաց, և զոր Լանկթիմուր աւերեաց յամի 1396: Գոյր երրորդ մի եւս համանուն փոքրիկ քաղաք Սարայ-ձըգ, առ ժամանակեայ նստադահ զանիցն հիւսիսոյ, առ Եսյեխ կամ Ուրալ գետով, իրր 30 մղոնաւ հեռագոյն ի բերանոյ նորին առ Կասպիականաւ: Այնիս կոչի գետս ի յիշատակի ճանապարհորդութեան Հեթումոյ, որ էանց ընդ այն յերթալն ի հին Սէրայէ և ի դրանէ Բաթուի՝ առ Մանգու դան. յետ իրր դարու միոյ քարոզիչ ոմն Լատին (Paschalis de Victoria) պատմէ զնաւարկութիւն իւր ընդ Հայոց ոմնաց ընդ գետն Էթիլ (զոր Տիգրիս կոչէ, որպէս և զծովն Կազրից՝ Վատուկ յանուն՝ Պագուի) և զգալն այսր ի Սարայնուգ (Sarahnuc գրելով): —

Ոչ սակաւ հեռագոյն և վերագոյն ի սոցանէ (իւր ընդ 80⁰ Հս. լայն.) շահաստան մի եւս էր հիւսիսայնոց ազանց յարեւելեան Բուլղարս, համանուն նոցին Բուլղար քաղաք, ի գետախառնունս Քամայ ընդ Վոլկայ, ուր անդրստին յ'Թ դարէ Արաբացիք և որք ընդ իշխանութեամբ նոցին՝ գային նաւեալք ընդ Կասպիականն և ընդ Վոլկա. և բառնային մորթս և մուշտակս. ուր ոչ միայն երթեւեկ էր մերայոց, այլ և հաստատ բնակութեան նոցին տիրական վկայք կան գերեզմանքն արձանադրեալք. մին ԶԶԴ (1335) թուականաւ, ազնուակաւնի ուրումն, զի Պարուն կոչի: — Եթէ փոքր մի եւս ի վեր կոյս խաղասցուք ընդ հիւսիս, ահա աստակասառոցն Սլեբերիա, (յոր մերձեցաք և յառաջագոյն ընդ այլ ճաւապարհ). ուր եթէ բնակել ոչ՝ այլ ի դէպ էր յառաջել ի վաճառաշահ քաղաքս ցուրտ աշխարհին, և հայթայթել որպէս ի Բուլղարի՝ մորթիս և մուշտակս. զոր օրինակ առնէին իսկ մերայինք յիւրպիք քաղաքի, ուր բերէին զանգղիական վաճառս. զորս առ վայր մի արգել պետութիւն Ռուսաց ի սկիզբն դարուս (1807):

ԺԳ. Հայք յԱփրիկէ. — Թողեալ արդ զհուսկ ցրտային սահմանքս՝ ակն արկցուք ի հարեւանցի և ի բուն Էբրմայինսն, յԱփրիկէ, ուր՝ յայտ է հասարակաց առաջին և գրեալթէ միակ հանրածանթ աշխարհ Եգիպտոս, յորոյ անեղծանելի և հինաւուրց արձանս յ' 3000 և 4000 ամաց հետէ դրոշմեալ համարին ոմնք ի գիտնոց զանուն ազգիս Ալլանեն, ընդ որում և երբեմն բաղխեցան աշխարհակալ Փարաւոնքն Հաւամիսեանք, վաճառակիցք Փիւնիկեցւոց. ընդ յետնոց՝ և երբեմն առանձինն՝ ի վաղեմի դարուց հետէ հորդեալ էր Հայոց ճանապարհ. և զի ի սկզբանէ պատմական դարուց և տիրապետութեանց միշտ բարգաւաճ եկաց աշխարհն այն այլեւայլ մայրաքաղաքք և շահաստանք, անընդհատ գրելի է և զմերոցս վաճառական յարընչութիւն, մանաւանդ ի միջին դարս. յորժամ առ փոքր փոքր աճեաց անդ քաղթականութիւն Հայոց, մինչեւ բիւրաւոր տանց լինել յիս կոյս ԺԱ դարու, յորժամ մեծ Վկայասէրն Գրիգոր այց արար նոցա, և այցելու կացոյց զքեռորդի իւր համանուն: Ի նմին ժամանակի և յետոյ եւս ընդ երկար ամս հաղարապետ և գրեա-

1 Զորոյ անուն Աւլի ընթերցու Պրոսէ, այլ ոչ են նման տառքն՝ և ոչ հզգիս ընդօրինակեալք և վիճաբեւեալք:

թէ վարիչ տէրութեանն էր (Պէտրոսի - ձեռնադրումը, թէպէտ և ուրացեալ, որպէս և այլք ժամանակ համապատասխան յ' ԺԲ դարու, յորում և հաճութեամբ հզօրին Սալահէտտինայ՝ Թափեցին Հայք ի Ղփտեաց զերկուս յեկեղեցեաց իւրեանց գրաւելոց. աներկբայ է յայնժամ յաջողակ զօլ և վաճառականութիւն Հայոց, որպէս և առ յապա. և թէպէտ յերկոսին յաջորդ դարս ԺԳ-Դ, բազում անգամ հակառակութիւն եղեւ ընդ սուլտանս Եգիպտոսի և ընդ Թազաւորս մեր Սիսուանայ, մինչեւ ի նուաճումն սոցա, այլ ի միջոց հաշտութեան՝ էր նոցա դաշնակցութիւն վաճառականութեան. և եթէ ստոյգ իցէ զրոյց ոմանց (որպէս Լեւոնի Ափրիկեցոյ) մարդավաճառ եւս առնէին, զստրուկս ածեալս ի հրապարակ Ա. յասոյ՝ առաքելով ի Գահիրէ. Այլ ոչ սակաւ տենչալի նիւթ խնդրեալ ի Կիրիկիոյ՝ էր Երկաթ երկրին, որում փափագէին ի վաղուց և Փարսաւոնքն Եգիպտոսի. Իսկ ի յետին դարս և ի շահարաբեան յեղանակի՝ յիշեցի միւսանգամ վկայութիւն Վենետիկեցոյն (Վիպպոման) ի ԺԶ դարու, զոր ի դէպ է իմանալ և վասն նորագոյն եւս դարուց. յիշել և զայն, զի որպէս ի ԺԱ-ԺԲ դարս, և յայժմուս իսկ յառաջագոյն պաշտօնեայք և հազարապետք վարչութեան երկրին կացին և կան Հայք, մանաւանդ յառաջ քան զմիջամուխ լինել անդր Անգլիացոց և այլոց օտարաց:

Յետ Եգիպտոսի նման նմին հին և միակ ժանօթ հրաւանգեալ աշխարհ և պետութիւն ի Լիբիա՝ թէպէտ և փոքր ի շատէ, էր և Եթովպիա. ի սմա եւս նշանաւոր է ի յետին դարս եկեղեցական յարեղծութիւն Հայոց, փոխանակ հազարապետաց դրան Եգիպտացոց՝ վերատեսուչս եկեղեցեաց ընծայելով Եթովպացոց. այլ ոչ անմասն յաշխարհական պաշտօնէից, մինչեւ գանձապետս իսկ կարգիլ ոմանց մերազնեայց՝ Թազաւորաց նոցին յանցելում դարու. որպիսի էր Սէլէֆ ուստա կոչեցեալն Արաբկերցի, որում յաջորդեաց յամի 1763 Յովհ. Թովմաճան, և ապա որդի սորա Պողոս. Յայտ է թէ նախնեաց նոցին յաճախ վաճառականական եկաւորութեամբ ժանուցեալ եւս էր, մինչեւ (որպէս և այլոր տեսաք) ի ԺԶ դարու (1577 և 1603) Յիսուսեան Հարց (Մելգոն Սիւլուս, Պետրոս Պաիզ, Papis) հայազգեստ մտանել անդր. Հաշակագոյն եւս է յելս ԺԵ դարու և ի սկիզբն ԺԶԻ (1490 - 1520) զարմանալի առն Մատթէոսի կրօնաւորի և վաճառականի դեպքանութիւն ի կրկին արքունիս՝ Եթովպացոց (Հեղինեայ Թազուհոյն) և Լուսիտանացոց Պորտուգալաց (Մանուելի Թազաւորի). որպէս և յիշեցաւ սակաւուք յառաջ (յէլ 1558-9) այլովքն հանդերձ. Հնազոյն յարաբերութիւն Հայոց ընդ Եթովպացոց գուշակի ի Թելադրութենէ խորատես քաղաքագիտի և գրչի Հեթմայ տեառն Կոռիկոսի՝ առ քահանայապետն Հռովմայ, զի գրեցէ առ Թազաւորն Եթովպացոց յորդոր ի խաչակրութիւն, և առաքեսցէ զԹովպեանն առ Թազաւորն Հայոց, զի տուեալ նորա Թարգմանել յԵթովպացի լեզու՝ տարցէ առ Թազաւորն նոցին: Եթանօթ է պատուականագոյն ի վաճառս զարմանալի աշխարհին այնորիկ՝ և յովազոյն քան այլ ուրեք փոքրս կամ ժամիք փոքր՝ մեծագոյնք քան ըզ-

Հնդկացն, մինչեւ սոցա իսկ, այլ և Չինաց, խնդրել զայս նիւթ՝ ի նաւահանգիստս Ափրիկեայ, յորս՝ ի նաւարկութեան իւրում՝ մեծ տեղաքնինն և տեղագիւտ՝ Վասպոյ տի Կամա՝ ետես, և նշանակէ զվաճառականս Հայոց:

Վաճառականացն այնոցիկ ծանօթից Եգիպտացոց և Եթովպացոց՝ անմարթ էր անծանօթս լինել՝ և վաղեմի Թազաւորացն վաճառականութեան Լիբիոյ, Թերես և համօրէն աշխարհի՝ Կարքեդոնացոց ասեմ, թէպէտ և չգուցեն, կամ չիցեն ինչ այսմ հաւաստի յիշատակք. և հարկ էր թէ այց առնէին և այլոց շահաստան քաղաքաց Միջերկրական ծովու այնր կողման, որպէս և յետոյ այժմուս բարբարիկ և մահմէտական տէրութեանցն (Մաւրկաց, Տունիսայ, Տրապոլեայ, Ճէդայիրայ), Թերես և խորոց կասկածելի Անապատին մեծիւ Ստուտուս և անդր շմայ մեզ տեղի զհետ կրթելոյ ամենահաս վաճառականաց մերոց, բայց եթէ հեռացեալ յերեսաց հնոյ երկրագրէսի՝ ի Նորն Թեւակոսիցեմք, ապաստանեալք ի նաւս Սպանիացոց, Պորտուգալաց և այլոց պետութեանց Եւրոպացոց, յորոց աշխարհս դեգերէին մերազնեայք, որպէս տեսաքս ի վեր անդր, և բնական իմն էր շահասխրաց մերոց և բնածին վաճառականաց՝ հետեւել նոցա ընդ ոչ բնական ինքեանց ծովային շաւիղս. և ոչ լոկ վաճառականաց, այլ և միանձանց (անուանելոցն Միաբանողք), յորոց նաւեցին ոմանք և յԱմերիկա ի հանգանակութիւն դրամոյ կամ ողորմութեան, յԺԷ դարու, որպէս յիշեցաք ի Դրուագի պատմութեան նոցին: Իսկ իւրեւ յատուկ վաճառական գնացող կամ խնդրող ամերիկեան նիւթոց՝ յայնմ ժամանակի, համարիմ զոմն Միկրոսի որդի Յովհաննու, որ գործակալ կարգէր ի Գատիս Սպանիոյ զԱլեստիք Մելգոնեան (1664) առ ի խնդրել (ի Թեմովմայ) 7,353 փերթ սպիտակ ցփսեաց (Zambellotti) առաքեալս նմա ի Նոր Հնդկաց (da India Nova), որ սպանիականն Ամերիկա գուշակի:

ԺԴ. Փարթամուրիսն: — Յետ ընդ երկար յաժեղոյ գրեալէ յառհասարակ երեսս հրահանգեալ երկրի, ընդցամաք և ընդ ծով, զհետ համաշխարհական վաճառականաց մերոց, առաջին խնդիր մտաց քննողի է, եթէ վասն էր և զիարդ, և զինչ օգուտ կամ արդիւնք նոցին: — Աղուական իմն էր երկրային և խօսել անգամ՝ եթէ շահասիրութիւն կամ ընչաքաղցութիւն էր զլիաւոր գրգիւ և պատճառ. և ըստ այսմ՝ ի վերին երեսս տեսութեամբ՝ եպերելի իսկ մարթ է կոչել զայն՝ քան զովելի, եթէ ոչ արդարութեամբ իցէ շահեալն և արդարապէս ծախեալ կամ վարեալ: Իսկ եթէ արդարեւ ըստ այնքան վառատակոց և շարակիր պանդխտութեանց՝ շահեցան, հարստացան վաճառականք մեր, շահեցուցին և զհայրենիս. — հարկ է խոստովանել զայն վասն անձանց, մասամբ և վասն հայրենեացն: Զարմացեալ օտարաց ոմանց ազգագրաց քննողաց զպատմութիւն ազգիս, ընդ յիշատակս փարթամութեան աւագաց մերոց և տոկականաց, հարցանէին ընդ միտս՝ թէ ուստի՞ դոցա այնքան մեծութիւն, մինչ ինքնին երկիրն Հայոց, թէ և արգասաբեր, այլ ոչ յորդառատ ինչ աղբիւր պատուա-

կան բերող կամ ձեռագործ ունէր. և անգէն ի վերայ հասին՝ յարգառեաց վաճառականութեան լինել, յորմէ նախ ինքեանք վաճառականքն ճոխացան, և ապա սահմանեալ սակօք և հարկօք՝ ճոխացուցին զտիրոջ երկրի իւրեանց, որք առանց աշխարհաշրջիկ լինելոյ՝ դիտէին ի ձեռն այլոց վաճառաչան լինել: Եւ թէպէտ չիցեն մեծի պարծանաց իրք, (բայց եթէ զհարտարութիւն և զերկայնմութիւն նկատելով), իբրեւ պատմական գէպս և վկայութիւն մարթ է յիշել զհամբաւեալս ոմանս փարթամութեամբ, և զարմանալ իսկ, եթէ որպէս յայնքան հարստահարեալ երկրէ և յազգէ՝ այնքան գանձք ելին:

Սկիզբն ստուգադոյն պատմութեան ազգիս՝ ընծայէ մեզ զսիրելագոյնն թագաւորաց մերոց Հայկազանց, թէպէտ և խառն վիպասանութեամբ, զՏիգրան Երոտանդեան, զոր տեսաք ազնուագոյն նիւթովք զգեստաւորել և զաւսիկ ժողովուրդն անգամ. և որոյ սեփական հայրենի գանձ էր, ըստ Քսենոփոնի, 3000 տաղանդ արծաթոյ, որ եթէ ատտիկեանն էր (մէն 5750 Ֆր.), գումարի առաւել քան յ'17 միլիոն, ըստ նիւթական արժէից, իսկ ըստ այն ժամանակի յարգի՝ արդարեւ առասպելեալ իմն լինի գումարն, եթէ և տասնապատիկ համարեցիք քան զայժմուս: Այսօրիկ յոյժ ընդ երկրայութեամբ են, այլ միայն նշանակ և վկայութիւն հարստութեան Հայկազանց՝ զուզընթանայ այնր ժամանակի վաճառականութեան նոցին: Բայց ընդ Արշակունին Տիգրան (Ա) թագաւոր թագաւորաց, ոչ եւս է երկրայել, որոյ արծաթի չորեքրամեանք գտանին յաճախ և ցայսօր. և որ ըստ վկայութեան գրեալի ժամանակակից Ստրաբոնի՝ պարտեալ զինուք ի հռովմէական երկաթոյ՝ յաղթեաց նոցա արծաթով, և առժամայն բաշխեաց բանակին Պոմպէի 6000 տաղանդ արծաթոյ, որ ահա կրկին է գանձու Հայկազանոյ Տիգրանայ. թող զառաջին տուրսն առ Լուկուլլոս, այն՝ որ ըստ վկայութեան Նիկի. Դամասկացոյ (առ Աթեն. ԺԴ. ԺԲ) նախ առաջին եմոյժ ի Հռովմ զչալալութիւն, լցեալ յաւարէ երկոցուն դաշնակից թագաւորացն՝ Տիգրանայ և Միհրդատայ, և էին նորա, ըստ բանից պատմչաց Հոռոմոց, 130,000,000 Ֆր. նոյնքան և Անտոնիոսի, որ գերեացն զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ՝ և արծաթեղէն շքեայիւք կապեալ պարգեւեաց հոմանոյ իւրոյ Կլէոպատրայ, կողոպտեալ նախ զմասն գանձուցն՝ զորս հայր նորա ամբարեալ էր յԱրտազերս, ի Մծրին, ի Մոփս և յայլ ամուր ամուր տեղիս իշխանութեան իւրոյ: Արժան էր արդեօք ի համար գանձուց Տիգրանայ հաշուել և զգին ակնանակուռ և մարգարտախառն պատմուհանին, խուրին և գօտւոյն, և ամենայն օրինի թագաւորական ձեւոյն, զոր լքանչացմամբ իմն յիշատակին պատմիչքն Հոռոմք, համեմատ գտանելով ճոխութեան այնքանոյ խրոխտ թագաւորի, որոյ անդրուվարք կառաց՝ թագաւորք էին նուաճեալք. և չին զարմանք ճոխութեան չքոյ նորա, յորժամ տեսանեմք և զսրբոյ մերոյ Տրդատայ պատմուհանն՝ զպարգեւեալն առ Ս. Գրիգոր՝ իբրեւ միաստանի ոսկեծոյլ ան-

կրկնելի կանգնել՝ երբ ի բաց դնէր յանձնէ. Աւետրդ է յիշել և զօրէնս պերճութեան հանդերձից թագաւորեաց և տիկնայց, զի առ ամենայն ազինս նոյն սովորութիւն և զարդասիրութիւն է. այլ արժան է յիշել զաշխարհաքաղաքական և զվարչական օրէնս Հայաստանեայց, յորում բազմութիւն էին յոյժ արքայաշուքք, շատ կամ սակաւ ազատ իշխեցողք և տեարք և տիկնայք հարիւրաւոր գաւառաց, ի թիւս հազարաց, զորոց քաղց և յագուրդ պաճուհանաց՝ հարկ էր ընուլ հզօր օժանդակութեամբ վաճառականութեան. և յայսմ ոչ վրիպեցին Հայք:

Պատմիչք միջին կամ երրորդի հարստութեան թագաւորաց մերոց Բագրատունեաց՝ յայլեալ յիշատակս յայտ առնեն, զի թէպէտ և նուազեալ էր առ նոքօք զօրութիւն իշխանութեան, այլ ոչ և շինութիւն և ընկեղորհիւն, և հասարակաց լինէր մետաքսեայ զգեստ. այսոցիկ վկայ կիսականգուն կայ մայր քաղաքաց նոցին Անի, կողոպտեալն ի դարուց, յազգաց և յաւազակաց, տակաւին զառատաձեռնութիւն շինողաց և զարդարողաց իւրոց անբարբառ քարոզելով, առ որ ոչ են պէտք կրկնել մեզ զասացեալքս այլուր. այլ միայն յիշեցուցանել, զի ի նմին ժամանակի (ի Ժ-ԺԲ դարս) ոչ մի՛ այլ բազում էին արքունիք և թագաւորք Հայոց և հաւասարաշուք նոցին իշխանք և տեարք և տիկնայք: Մի ի սոցանէ, (այլ երիցագոյն, ի մարզպանաց և պատրիկաց ժամանակս), Բիւրեղ տիկին Սինեաց յառաջին կէս Է դարու, արդարեւ տիկնաբար և արքայաբար հիւրընկալեալ զՀերակլ կայսր՝ ոսկէպատ կառօք, ընծայէր նմա 1000 զրահս և 1000 սաղաւարտս, զէնս ոսկէկուռս 400, և ձիս և ջորիս, և արա մարտիկս 3000: — Յետ դադարելոյ թագաւորութեան Շիրակայ, փոքրագոյն նորա զուգականն՝ թագաւորն Կարուց Գագիկ (Բ) պատմի կռուներ տուեալ սուլտանին Սէլուզեանց 100,000 զահեկանաւ (ոսկւոյ) և « լսեցաք, ասէ պատմիչն (Ուռհայեցի) » ցի), եթէ մէկ գառին վերայ զոր խորովեաց՝ ծախք եւս հան 1000 դահեկան »: Ոչ հեռի ինչ ի նման ժամանակաւ և Արծրունեացն թագաւոր Սենեքերիմ ի Թուրքն զերկիր իւր և ի գաղթել ի Սերաստիա, բաւնայր տանէր զոսկին՝ 300 ջորովք, և պէսպէս ասորոքիսն (կազմածս, զարդս) և 1000 ձի տանիկ, զստ յայլոց կահից և կենդանեաց: — Ոչ ինչ ընդհատ ի թագաւորմիցս ճոխանային և որք ի ժամանակին և յետ ասպատակութեան Թաթարաց՝ ազատորեարն, յորս յառաջադէմ և ոչ պակաս յարքայական իշխանութենէ և ճոխութենէ՝ տոհմն Զաքարեանց. սոցա պայազատ Շաիրեշան իսկ անուանեալ, « Կազմեալ էր (ի Լոռի աւսէ Կիրակոս) տուն գանձոց ամրագոյն, զոր ոչ էր » հնար ումեք տեսանել. զի նեղ արարեալ էր զբերան » զբին, որ միայն արկանելոյ էր բաւական, իսկ հանելոյ « ոչ եւս »: Սմին նման էր արդեօք և գետնափոր տուն գանձոց թագաւորացն Սիսուանայ, որ յայտնեցաւ յառման քաղաքին ի Պնտուխտարայ, և միայն « ի միում » ամանի լինել ասէին 160,000 կարմիր » (սակի) ըստ

1 Գաղապատեալն եւս տեղիս Թագուցանել զգանձս սովորեացն ամենայն ուրեք. որում վկայ մի և չարաչար չբաւորեալն Վրասիկ,

որ հարցանէր, « եթէ կայցե՞ ինչ գանձ է Գրիգորեան նախնեացն, մերոց. և եթէ գտեալ էր նորա՞ հանէր և տայք »: — Նղիշէ:

Վարդանայ պատմի, եթէ տոյգ այսպէս գրեալ է¹։ Զաղ-
բերէ հարստութեան այն երկրի՝ զԱյաւայ՝ ճառեալ է
մեր այլուր յերկարագոյն, և աստ եւս վերագոյն։ —
Ի սմին գրեալ է ժամանակի (1354) Թաթարք հարկ ար-
կեալ ի Մեծ Հայս, « ի վաճառականացն բազում ինչ
» ուսեալ և շահեալ կուտեցին բազում գանձս ոսկոյ և
» արծաթոյ և ակունց պատռակաւաց . . . Բայց մեծա-
» րեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական, Ու-
» մէկ անուն, զոր ինքեանք Ասիկ կոչէին, այր բարե-
» գործ . . . որ ապրեցաւ յաւերն Կարնոյ քաղաքի ի Թա-
» թարէն, հանդերձ որդւովքն. և էր յայնժամ ի Տփլիս
» քաղաքին բնակութիւն կալեալ, և հայր անուանեալ
» Թաթարին Վրաց Դաւթի, և մեծարեալ ի Վանէն՝
» գրով, և յամենայն աւագացն² »։

Այսպէս ի միջին դարս և առ աւագաց առ հաս-
րակ. իսկ ի նորագոյնս և ի զանազան աշխարհս գաղթա-
կանսն Հայոց՝ յիշին ոչ սակաւ ընչեղք վաճառականու-
թեամբ ճոխացեալք. որպէս մին այն ի լեհաստան, յորմէ
խնդրեալ Վլաստիսլաւի Դէ փոխ 100,000 դահկան,
եհարց, ոսկի թէ արծաթ, թէ պղինձ. և յասել նորա
յերեցուն եւս նիւթոց, երբ վաղվաղակի և թափեաց
առաջի Թագաւորին։ — Փարթամութիւն վաճառական
Զուղայի շատ իսկ ծանուցաւ և յիշեցաւ ի գալստեան
անգոր Շահաբասայ, առ որ ոսկեղէն բաժակսք ոսկի մա-
տուցանէին յարբումն ազահութեանն, և ափռէիւք՝ գո-
հարս պատուականս. այլ թերեւս առաւել եւս յետ գե-
րութեան, կողոպտման և պէսպէս վտանգաց իւրեանց,
յորժամ վարեալք ի Սպահան կանգնեցին զՆորն Զուղա՝
« հրաշալի յորինուածովք, և կամարակալ փողոցօք,
» թեւաւոր ապարանք և ամարասուն հովանոցօք, բար-
» ձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և
» յորինեալ ի ծաղիկս ոսկոյ և լալվարդի և պէսպէս
» երանգաց ակնախտիտ տեսողաց։ Սոյնպէս շինեցին
» և զեկեղեցիսն հրաշազան յորինուածովք՝ ըստ արժա-
» նոյն փառացն Աստուծոյ, երկնանման խորանք և
» գերամբարձ կաթողիկէիւք, բովանդակ ծաղկեալ պէս
» պէտ երանգովք ոսկով և լալվարդով. և ի գլուխ կա-
» թողիկէից ամենայն եկեղեցեաց կառուցեալ զնշան
» սրբոյ խաչին՝ նոցին եկեղեցեացն, ի պսակ և ի պար-
» ծանս քրիստոնէից »։ ըստ Աւագի (Գլ. Ե)։

Անդ խօջայ Շաֆուազ գլխաւորն և քալանդար Հայոց
մեծարեալ ի Շահաբասայ, հրախրեալ զնա ի հարսանիս
որդւոյ իւրոյ՝ պարծենայր և խոստանայր արգելու ըզ-
լուրս Զէնտէրուտ գետոյ սրժաթալիւր պարկօք. արդա-
րեւ առասպելաց բան, սակայն ի բաղմաց պատմեալ-
զոր և յետոյ առ Հիւսէին Շահիւ՝ մի ոմն յաւագաց նո-
րին՝ Միրվէիզ խան՝ յիշեցուցանէր, (փոխեալ զանձնն)
եթէ տունն Շէրիմանեանց յետս դարձոյց զգետն՝ պար-
կով արժաթի դրամոց, և զգուշացուցանէր զթագաւորն
զանգիտել ի փարթամութենէ Հայոց։ Նման նմին և ճա-

խակերպ եւս խօջայ Նազար մտերիմն Շահաբասայ՝ ի
գալ առ նա դեսպանին Անգլիոյ, յամի 1637, առնէր
նմա կողունս համակ ոսկէձող նուագօք։ Տունն այն Շէհ-
րիմանեանց՝ ոչ միայն անդ ի հայրենիս անուանի ե-
ղեւ մեծութեամբն և բազում պիտանի շինուածովք մա-
նաւանդ եկեղեցեաց, վասն Հայոց և Լատինաց, այլ և
յԵւրոպայ՝ մի յառաջին վաճառական տանց Ժէ դարու
ծանուցաւ, մանաւանդ ի Վենետիկ, ուր և փոխադրեալ
ի Նոր Զուղայէ երեքին եղբարք ընտանեօքն՝ բնակեցան
այնուհետեւ անդ, ստացեալ ապարանս հանգոյն փարա-
զանց Հասարակապետութեանն, և խնամեցեալ ընդ
նոսին, եղեալ ի գալստեան իւրեանց ի դրամասեղան
պետութեանն 720,000 դուկատս, որ ըստ նիւթա-
կան արժէից է իբրեւ 2,200,000 ֆր. այլ ըստ իրակա-
նի ժամանակին, կրկնապատիկ։ Առ մեծք զկիսով դա-
րուս զրաւեցաւ անդ տոհմ նոցա, ամուրի մնալով յե-
տին պայազատացն, որոց վերջին Մկրտիչ † 1854, ա-
ւելի քան 1,000,000 ֆր. կտակաւ եթող բարերարու-
թեան և կրթութեան տանն, զոր նոյնպէս կտակաւ հաւ-
տատեալ էր յետին և ապաբաղդ դուքս Հասարակապե-
տութեան Վենետիկոյ (Մանին, † 1806)։ Իսկ Հայս այս
թերեւս ճոխատուր քան զնա՝ գործակից եղեւ յետին
փառաց և բարեաց ծովադշխոյ քաղաքին, յորմէ և պա-
տուեցաւ անդրեալ և արձանագրութեամբ և պատկե-
րօք³։ — Անուանի էին առ սոքօք ճոխութեամբ ի Ն. Զուղա և Զհոստ Միմաս կոչեցեալ ոմն, որ շինեաց երի-
տապարանս հոյակապս. — Խօձա Պոթոս շինող Ս. Ստե-
փանոս եկեղեցւոյ. — Խօձա Աւետիք, շինող Ս. Աս-
տուածածնի եկեղեցւոյն ի հրապարակամիջի, զորմէ բա-
զում գովութեամբ ճառէ անուանի ճանապարհորդն
հռովմայեցի Պետրոս Տեյլա Վալլէ. ոչ միոյ՝ այլ բա-
զում եկեղեցեաց շինող ասելով և զարդարիչ ի գիւղո-
րայս և ի քաղաքս, և դարմանող պաշտօնէիցն. որ և ի
ժամանակի պատերազմաց ի ցրուել Հայոց և Վրաց՝
թափեաց աւելի քան 4000 զերեալս, և զքաւորսն դար-
մանելով հասոյց առ ընտանիս նոցին. և վասն այնքան
ծախուցն՝ դատարկացեալ ի պատրաստ դրամոյ, յանօթ
եղեալ զմետաքս իւր առ խանին Շրուանայ (որ և սա
ազգաւ հայ էր) էառ փոխ և հասոյց։ Արժան է խոստո-
վանել աստանօր. զի սա գիտաց վայելչապէս յոյժ ծա-
խել զոր ստացաւ վաճառականութեամբ. և որ վեհա-
գոյն եւս է՝ բազում ինչ ի բարեացն առնէր զանխով և
յանուն այլոց։ — Միւս եւս հաշակաւոր ճանապարհորդ
փռանկ (Դաւեանիէ), յիշէ զայլ ոմն ճոխ վաճառական
Նուղայեցի, խօջայ Պետրոս, որ շինեաց զԵպիսկոպոսա-
րանն և զմեծ եկեղեցին և զհրապարակն՝ հանդերձ կըր-
պակօք, և ի մեռանելն՝ եթող, զատ յոսկեղէն և արծա-
թեղէն անօթոց, կահից և պէսպէս ստացուածոց՝ 40,000
թուման պատրաստ դրամ, որ ըստ այնր ժամանակի
յարգի՝ ի միլիոն գումարի. բայց որդի նորա զմեծ մասն

1 Մարթ և Գեթիւն ընթերցուել աւելի եւս այլ ոչ պակաս. իսկ
նշանակեալք գումար՝ ըստ քանակի նիւթոյն համարի գէթ 2,500,
000 ֆր. ըստ արժէից ժամանակին՝ եռապատիկ կամ հնգապատիկ
զուցէ և առաւել։

2 Կերթուս պատմիչ, Գլ. ԵԵ։

3 Սովորութիւն է քաղաքիս ի կազմեղա մամուրոյ հրապարա-
կել պատկեր ինչ նշանացոյց Բարերարութեան կամ Բարերարի,
և Բարեխիւրաց առնուլ զնոյ որչափ և կամիցին, և զգումոր զնոյն
բաշխել ազգասոց և Բարերարութեան տեղեաց. յամի 1865 պատ-
կեր Միլլիոն Շէրիմանեան Բարերարի հրապարակեցաւ։

ընդիցն ծախեաց ի դրունս աւագաց Պարսից, շանահնար լինելով միջնորդութեամբ նոցին կորզել յորդոց խօշայ Նազարայ զպատիւ քալանդարութեան, այլ ոչ յաջողեալ գնաց ի Հնդկաստան և մեռաւ ի Բեկու: — Յիշեցաք (յէջ 467) յաշխարհի անդ և զայլ ոմն Պետրոս Թառնիշեան մեծատուն՝ հանդերձ մեծագոր եղբարն: — Միւս եւս Պետրոս մականուն Ոսկան՝ հանգոյն առաջնոյն՝ զգոն և խորագիտազոյն ըստ աշխարհի, նշանաւոր եղեւ փարթամութեամբ և մեծագործութեամբ ի Հնդկաստան, ի կէս ԺԸ դարու վախճանեալ ի Մատրաս, այն որ արկ անդանօր կամուրջ ի վերայ գետոյն, և զ'133

աստիճանեայ քարեղէն սանդուղս շինեաց ի Մամլան գեղջ (տես յէջ 467): Սա զատ ի մեծէ գումարէ ստացուածոցն՝ կտակեաց 60000 ռուբլի կաթուղիկէին Ս. Պետրոսի Հռովմայ, նոյնքան և Էջմիածնի, 30,000 Երուսաղեմի Ս. Փրկչին, 30,000 Մշոյ Ս. Կարապետին, այլ և 30,000 Մէքքէի մայրմանաց. և ի հարցանել խոտովանահօրն եթէ ընդէր առնես զայդ՝ վասն այլադեւիցն, առաց. « Ես այդ (գերեզմանիդ) կունըկով միլիոն » մի վաստըկեր եմ, թող այս ալ անոր » և ի վերայ տապանին ետ արձանագրել այսպէս, ի զկծանս նախան, ձորդաց իւրոց:

« Ես կ'ասէի՝ Ես ես եմ, դու ալ կ'ասես՝ Ես եմ. »

Արա՛ ընդոր ես եմ, դու ալ կ'ըլնաս զոր ես եմ » :

Աս սղբօք կացին և ճոխքն այնքիկ որք զականակուռ գաւն և զմեծ աղամանդն յարժունիս Թուսաց տարան (յիշեալ յէջ 446). որոց հանգոյն բաղում և այլ վաճառականք մեծացան և յօրացան յառեւտրէ մետաքսի և գուհար ականց, քան յայլ նիւթոց: — Նշանաւոր եղեւ փարթամութեամբ և պատուով ի կէս ԺԷ դարու Անտոն Չէշկայի Պրուսացի, որ ունէր անդ և ի Զմիռնիա և ի Կ. Պօլիս ապարանս ոսկէգօծս, ծանօթ ի դրան Սոմա նեանց և Պարսից, այլ և Ֆաւնկաց, որ և ըստ խնդրոյ Փիլիպպոսի կաթողիկոսի սատար եղեւ նմա ի շինութիւն Զանգակատան կաթողիկէին Էջմիածնի:

Այլ զի անմարթ, Թերեւս և անօգուտ է հետաքնին լինել մեծաճոխ վաճառականաց մերոց յերեսս երկրի՝ ուր տեսաքս զնոսս սփռեալս, ականարկեսցուք գամ մի և ի վեր կոյս, ուր դասակցեալ ընդ Սրբոց գրեն Յայսմաւուրք մեր երկուս ընկերս վաճառականս կոստար և Մարիաս Սսեցի, որ ի մեռանելն եթող 80 լիտր ոսկւոյ, ականս և մարգարիտս պատուականս, և այլ եւս ինչո՞ւ. այլ շասեն զժամանակն յորում եկեաց, առ թաւաւորօք Սիսուանայ եթէ յառաջագոյն. իսկ եթէ անկ իցէ հայել և ի խոնարհ քան գերկիր, (եթէ ոչ ի խրատ՝ գէթ առ ի գրօսանս), Լուկիանոս երգիծարան ճարտար գրիչ (յի դարու), ի տրամախօսութեան Մեռելոց յիշեցիս համբաւեալ ընչեղս ընչեղաց, յորոց մի Արշակ նախարար Մարաց, նետահարեալ ի Թրակացւոյ և գետամոյն եղեալ յԵրասխ. միւս՝ սոսկական ոք Հայ Վրիդ (Որիդէս) անուն, ցաւած ոտիւք և անկարող ի կալ կանգուն, վասն որոյ և ի մեռանելն՝ (հեզնելով ասէ), ըստ անձին բարձեալ զնա Հերմեայ դից վաճառականութեան՝ տանի ի նաւակն Խարոնի, անցուցանել ընդ Ախերոն յաշխարհ մեռելոց. բայց ոչ կարծեմ հասուցեալ յերանաւայրն Ելիսեան:

ԺԵ. Բարոյական տեսութիւն. — Այլ արդ թողեալ զառասպելք և զառասպելանման տարափս ոսկւոյ ընդ շահորակ ձեռս, և զառժամանակեայ վայելս վաճառականացն, և գամ մի յառեալ ի վերոյ նշանակեալ մարդասէր փարթամացն բարեգործութիւնս, առաջին օգուտ

զայն ծանիցուք գանձուց և մեծութեան երկրաւորի՝ ի վերայ այնքան վաստակոց, տաժանակիր և բազմահոգ ուղեւորութեանց ընդ ծով և ցամաք, ընդ լեռինս գծուաւորակիս և ընդ անապատս անյրդիս, կասկածաւոր՝ և բազում անգամ՝ անդարձ պանդխտութեամբ: Արք միանգամ ի փախկութիւն վաղանցուկ կենաց իւրեանց ծախեցին զարգասիս արուեստի իւրեանց, ընդ նոսին՝ ի գէպ է ասել թէ և զրաւեցան. անցին և բարերարքն, այլ զգանձ բարոյական՝ յապահովեաց տուին ամենայն բարեաց յանապական փոխադրեալ գանձարան: Բարեբառստիկք՝ ըստ մեզ աշխարհայնոց՝ գտան նոքա, որոց ձեռագործ կամ արդիւնական ինչ յիշատակ մնայ տակաւին, որպէս կտակք ի պէտս կրթութեան նորարոյս մարգկութեան, կամ ի դարման կարօտելոց, վարժարանք, հոգեւտանք, պանդոկք, կամուրջք, և այլն. որպիսիք թէ և ոչ յօլովք՝ նշմարին ցարդ, բայց առաւել Եկեղեցիքն, զորս զուլս յիշատակարանաց ազգիս արժան է խոստովանել, ոչ լոկ բարոյական տեսութեամբ, այլ և քաղաքական և արուեստական. և ոչ սակաւ են այսպիսիք ի Ե դարէ և այսր. յայտ է թէ յօլովք ի նոցանց չեն շինածք վաճառականաց, այլ յօլովագոյնք եւս են շինեալք յարգասեաց վաճառականութեան, յընչից և արծաթոյ առատութենէ. և սխալի և սփոփական է այս մտաց և սրբտի. զի եթէ ընդարձակատար մեծութիւն և հրաշալարդ արուեստ ոչ տեսանիցի ի նոսին, այլ գրեաթէ յամենայն առ ի նախնեաց մերոց մնացեալ կանգուն կամ տապալեալ շինածս նուիրականս, փայլէ չափակցութիւն և վայելչութիւն, և այս ոչ փոքր է արուեստ և ճաշակ. առ որ եթէ ոչ իցէ ի գէպ ասել զԵղիշեայն, եթէ « Այս պարզութիւն՝ զվերնոյն բերէ զնմանութիւն » ոչ է ուրանալի՝ եթէ ի վերինն հայեցուցանէ: Եթէ բազմութիւն էին եկեղեցիք ի քաղաքանին Հայոց, մինչեւ ի թիւս հազարաց կամ 500 կամ գէթ հարիւրաւորս, բազմաթիւ եւս էին շինողքն առանձնականք, մեծատունք կամ մեծօգիւք. և հարկ էր սոցա չափաւորս ինչ շինել. զի քաղաքական օրէնք իսկ վարչութեան ազգիս ի ոլըզբանց անտի և ձեւակերպութիւն երկրին՝ տրուեալ ի բազում մասունս ձորօք և փորովք՝ բազմացուցին զթիւ

գաւառաց, տոհմից և անփականութեանց. և քրիստոնէական վարչութիւն բաժանէր զծովս հաւատացելոց ըստ թուոյ երիցանց, և ըստ միոյ միոյ՝ մի մի եկեղեցի. ապա հարկ էր յաջնաթիւ՝ այլ փոքունս լինել եկեղեցեաց:

Յուդեոքութեան այլ և ի պանդխտութեան իւրեանց՝ երեւի ընկերական ոգի և ձեռնտութիւն ի վաճառականս մեր, վկայեալ յօտարաց, վկայեալ և ի հաստատութենէ ազգային ինչ ընկերութեանց, հոգէտանց և եկեղեցեաց յօտար աշխարհս՝ ուր բազմաթիւ գտանէին, յաւէտ յիտալական քաղաքս, յորս և յիշեցաք, մի ըստ միովէ: Այլ սակայն դուն ուրեք նշմարի, մանաւանդ թէ պակասեն ընկերութիւնք վաճառականաց, որպէս այժմս իմանամք. և այս ոչ փոքր թերութիւն է օգտի, եթէ ոչ վաճառականացն՝ այլ ազգի՝ որոյ են վաճառականքն. եթէ էր նոցա յառաջին դարս հաստատեալ այսպիսի ընկերութիւնս՝ յոլովագոյն և մեծագոյնս եւս թողուն մեզ յիշատակս, նա և տեւողագոյնս. և մինչ երբեմն յառաջ և յետ Շահաբասեան յեղանակին, զրեաթէ ի ձեռն Հայոց էր մեծ մասն վաճառականութեան աշխարհաց Պարսից և Հնդկաց, եթէ ընկերութեամբ՝ եկքն և բընակը կողմանցն այնոցիկ, մանաւանդ որք ի սփիւռս Հնդկաստանեայց, կապակցեալք էին ընդ միմեանս և իրրեւ շղթայաշար յեռեալք, բնիկ աշաղլութեամբն և հեռատեսութեամբ, թերեւս ոչ սակաւ տասնեակս աւմաց՝ եթէ ոչ և դար բովանդակ՝ անագանէր յաղողութիւն այժմեան տիրապետաց լայնածաւալ աշխարհին այնորիկ և զանձապետաց աշխարհի, չիկահեր ծննդոցն Բրիտանիոյ. անհնար էր արդարեւ անտերունչ սոսկականաց՝ յաղթողաբար մրցել ընդ նոսա ընդ երկար՝ թող թէ վանել, այլ ըստ առակին՝ և Քալութեամբ տեղի տալ քաջագունից՝ ոչ է հեռի ի յաղթութենէ:

Որ զհարդ և դատիցին յայսմ մասին, ի ճարտարութեան արուեստին, որպէս ասացաք բազում անգամ, այլ և ի բարեմոյն վարս և զնացս, զովեալ են վաճառականք մեր, մանաւանդ թէ և դրուատեալ յԵւրոպէացւոց հանդիպողաց նոցին՝ և ի ճանապարհի և ի քաղաքս իւրեանց, և անբասիր ի կծծութեան կամ յանպատշաճ ինչ գնացս. նաև ասպնջականութիւն նոցին յայնքան քաղաքս և գաւառս այլեւայլ պետութեանց՝ ի գովեստ և ի պարծանս է նոցա և մեզ:

Ընդ ամենայն երկիր յածելով՝ աշխարհաբաղաբացիք ոմանք եղեն Հայք, կամ աշխարհածանօթք ամենայն ազգաց. զորոց յոլովից ուսան զլեզուս, և ընդ լեզուագէտս համարին ստուգիւ: Այլ բաց յօգտէ շահավաճառութեան՝ ոչ զիտեմ՝ ոչ առաւել օգտեցան ի լեզուագիտութենէ Հայոց, ինքեանք եթէ օտարք, որպէս և յայլ

ինչ ձրից իւրեանց կամ սեփականութեանց. զի եթէ բազում ուրեք և ի դէպս՝ լեզուագիտութեամբ շահեցան ոչ սակաւ, այլ և նովին գիտութեամբ աշողեցան լինել թարգմանք և թարգմանիչ, առաջնորդք կարաւանաց¹, դեսպանք և պաշտօնեայք պետութեանց, որպէս տեսաք. զնոյն զգիտութիւն նոցա յօգուտ առին և օտարք՝ թարգմանս ունելով զնոսա և ընկերս յուղէգնացութեան, և ոմանց կրթելով իսկ ի վարժութեան լեզուի Հայոց՝ յիւրեանց պէտս և ի շահ. յորս անկ է յիշել առաջին զԹուլ ժիլն երանելի, ականատես վկայ նահատակութեան Սրբոց Ղեւոնդեանց, և ժողովող գերագունի գանձու՝ նշխարաց նոցին. իսկ որք երկար ժամանակս ոչ կարէին կրթիլ ի մերս լեզու, առձեռն պատրաստ գտեալ զտարազ զգեստոցն՝ հայաձեւք մտանէին յաշխարհս՝ ուր միայն ամենամուտ Հայոց համարձակ էր մտանել, որպէս բազում ուրեք յիշեցաք:

Լեզու և ձեւ կամ տարազ Հայոց՝ գերագունի եւս իրի օժանդակ եղեւ, ինքեանց և օտարաց. այն ինքն է աւետարանութեան քրիստոնէական կրօնից, որպէս տեսաք ուրեք և զայն. յետ քարոզութեան Առաքելոց՝ վաճառականք Հայոց և Եղեւսացիք՝ ասին մոծիչք քրիստոնէութեան ի Պարսս, ըստ Սողոմոնի. տեսաք և զքրիստոսադաւանն թովմա Կանա ի Հնդկիս, արդիւնացուցիչ սերմանց համանունս իւրոյ Սրբոյ Առաքելոյ², և զՅիսուս սեանս՝ բազում անգամ հայազգեստ մտեալ ի Հնդկիս և ի Զինս որպէս և զաշխարհիկ ուղեւորս ոմանս յիւրեանց պէտս օգտի:

Դարձեալ, և ծանօթութեան արեւելեան իրաց՝ ոչ սակաւ սատար եղեն Հայք վաճառականք և լեզուագէտք, սկսեալ ի ժամանակէ խաչակրաց, եթէ ոչ կանխաւ եւս. Պատմութեան թարգման կամ Դաւիթ Արեւել լեւոն պատմութեան Հերմոյ՝ տեսաք Կոստիկոսի ոչ փոքր ցուցակ եղեւ Եւրոպէացւոց յայնմ ժամանակի, յորում և Մ. Պաւլոս զգերահռչակ Միլիոն (գիրս) իւր թելադրէր. և թէ ոչ հաւասար սմին, այլ ցարդ պատուի և քննի գրածն կամ թելադրածն Հեթմոյ. որոյ հետեւող իմն մարթի ասել ի սկիզբն մերոյ դարուս՝ զՄոզաւսմա տ'Ոհտն, թարգման ի դրան Շուեւոց և ընտիր գրիչ Պատմութեան թարգման: Հայտ անգղիացի որ յառաջին կէս ԺԼ դարու գրեաց զաղանդոյ Պարսից կրակապաշտից, խոստովանի բազում ինչ տեղեկացեալ ի վաճառականաց Հայոց (ի Լոնդոն). ըստ այնմ և այլք բազումք, թէ ոչ գրիչք հնդինակօրէն այլ թարգմանաբար:

Այլ աստանօր ցաւ է մեզ, զի ոչ որչափ մատակարարեցին օտարաց՝ զարեւելեայցն ծանօթութիւն, գէթ նոյնչափ և իւրեանցն ազգայնոց հաղորդեցին մնացաբար

¹ Որպէս անգամին յժԳ դարու Աւագ Կալանձի կոչեցեալ և թարգման կարաւանաց ընդ Տրապիզոն և ընդ Դաւիթէս:

² Այլ ոմն Թովմաս Գոնալ մականուն վաճառական Հայ, և ըստ ոմանց քաղաքացի, ասի յ'Թ դարու՝ սիրելի եղեալ թաղաւորաց Գոչինոյ և Գրանկանորայ, նորոգեալ վերստին զաւետարանութիւն առաջին: — Ասիակ. Օրագիր Լոմոնոսի, 1834:

Պատմէ և Պարզալ Լուսինանիացի (+ 1821) յեւ ժն դարու կամ ի սկիզբն ԺՁին եկեալ Հայ եպիսկոպոսի, յետոյ և քաղաքացի ի Գուլամ Մալապարաց, քարոզեալ և միտեալ ըւ-

բազումս. և նորալուր իմն ասէ, առ ի չղայն տեղ գինւոյ՝ լամիլ թրլեալ և եղեալ ի պարզի, և այնու պատարագեալ: — Ռոմաւ գիւ, Ա, 312, — ի նմին դարու, յամի 1567, յիշէ դարձեալ ի Գոչինի Հայ եպիսկոպոս որ հակառակէր Լուսինաց կամ Յիսուս սեանց. և ներհակաբար այսմ յետ ամաց (1589) Գրիգոր սարկաւազ Հայ ծանօթ յարեւելիս Էջմէր շահի ի Լահու, զայլ տեղի ի Կոստանդնուլի ի փոխարքայէն Պորտուգալաց քարոզիչս Յիսուս սեանս: — Նոյնի իսկ Հալք Յիսուսեանք և պատմիչք նոցին յիշեն զպոստիկ ի մտեանս և ի թուղթ իւրեանց:

զայնքան անբաւ ծանօթութիւնս աշխարհաց և ազգաց, զոր մարթ էր նոցա առնել տեղագրութեամբ և անմա- հական թողուլ յիշատակ աշխարհի. յորմէ թափուր և ամօթապարտ մնայ դպրութիւն մեր և պատմութիւն, քանզի չէ մարթ զամենայն՝ եթէ գրեալ էին՝ համարել ի կորուստ մատենալ. և առ այս, յոչ կամս ի յուշ ան- կանի սրտառուչ մեղադրութիւն պատմահօրս մերոյ:

Տեսաք ապաքէն ի կարգի գրոցս (յէջ 230) զստուերա- կերպ ինչ կմախս տեղագրութեան, մանաւանդ թէ անուանագրութեան, որոյ նմանս մարթ է գտանել և այլս, այլ և ժամանակագրութիւնս ինչ ի լեհս կամ այլ- ուր, աւելի կամ պակաս, այլ ոչ պարծանաց ինչ կամ մեծի օգտի ձեռնարուս ¹: Արգահատելի է եթէ ըս- տոյգ իցէ վարկած ուրումն գիտնոյ, եթէ Հայ իցէ հե- ղինակ ոչ աննշան լատինագիր աշխարհագրութեան է դարու, որ Հռաքեմեան կոչի ², զի գրեալ է ի քաղաքի անդ Հաւանայ, ուր տեսաք Հայ կուսակալս Խտալոյ, զօրավարս և զօրս հայագունդս. յիշին ի գիրան յայն բաղում հեղինակք ոչ լոկ Յոյնք և Հռովմայեցիք, այլ և Եգիպտացիք և Գոթք, և Արշակ ոմն իբր Պարսիկ:

Սակայն ոչ ի սպառ անճաշակ և անսիրողս ուսմանց ասել զմերայինս դատիցիմք. զի և անմարթ էր այդմ լի- նել յերկար ժամանակօք բնակելոցն ի բարգաւաճեալ քաղաքս Եւրոպիոյ, մանաւանդ ի Փոլսնկաստան և յԻ- տալիս. յորս՝ նախ, մեծապէս օժանդակեցին վաճա- ւականքն մեր ընդհանուր դպրութեան ազգիս՝ օստարե- լով շատ կամ սակաւ առատաձեռնութեամբ՝ ի հաստա- տութիւն առաջին տպագրատանց մերոց ի Վենետիկ ³, յԱմսդերտամ, ի Մարսիլիա և ի Լիվոռնոյ. և ոմանք տալով տպագրել գրքոյկս ինչ ի պէտս ինքեանց վաճա- ւականաց, որպէս զԶափոց և Կլեոց և Դրամոց գիտելիս յԱմսդերտամ, և ըստ հոգեւորականին՝ Համետոս Ժա- մագիրս վաճառականաց. իսկ ոմանք այլեւայլ գիրս ե- տուն երկասիրել, Թարգմանել և տպագրել, որպէս մե- ծատունքն Շահրիմանեանք և Դահ. Գոչմագար (զՍաղ- մոսաց պարզաբանութիւն), և այլն:

Այլ առաւել քան մերոյս՝ դարձեալ օտարաց դպրու- թեան գանձեցին սերունդք վաճառականաց մերոց՝ ըն- տելացեալք և ընտանացեալք ազգացն՝ յորոց միջի բնա- կէին և ի նոցին լեզու գրէին հաւասար նոցին, մանա- ւանդ որք ի Լեհաստան, յԱւստրիա, և յՈւնգարիա, յորս երեւեցան պատմիչք և քերթողք գովանիք ոչ սա- կաւք, այլ և յԻտալիա. որպէս Շեհրիմանեանն Զաքա- ռիա քահանայ վիպասան և երգահան. Գէորգ Պակիվի մի ի հմտագոյն բժշկապետաց ժամանակին († 1707), և այլ բժիշկք և փաստաբանք հմուտք յ'ԺԸ և ԺԹ դարս, ի Վենետիկ և ի Լիվոռնոյ:

Այլ քան զգրաւորականն ի դէպ էր, ըստ ընդաբոյս բերման ազգայնոցս, զարուեստականն և զգործնական

ակնկալել ի նմանէ՝ յօտար բնակութեանն, մանաւանդ ուր բազմագոյնք էին գաղթեալք, և արս կենցաղօգուտս և ճարտարս. որպիսիք ի քաղաքի աստ յորում գրեմս, ի ԺԶ դարէ ցմերս՝ գովութեամբ յիշատակին աղողակք Վ մանք, մեքենագէտք (որպէս բաղմահնարն Անտոն Սու- ըեան, 1550–88, Հայն, Լ'Արմեոս, մակակոչեալ ⁴, հա- նօղ նաւուց ընկղմելոց, և հետեւող որդի նորա Յովսէփ. արուեստագէտք հիւսուածոց, ցփսեաց և նմանեաց պաշտ- պանեալք ի պետութենէ (Եղիա Ալեքսանեան † 1753 և որդիք իւր). — զործողք հնդկակտաւուց, Բաքսեղ Աւրան, Բաղտասար և Յովհաննէս Ճիկէր. — նաւա- պետք, նաւատեսարք և նաւաչէնք, (Պետրոս որդի Ե- ղիայ ի սկիզբն ԺԷ դարու, Պետրոս Բալասան ի կէս ԺԸ-ին, նոյնպէս Յակոբ Արաճան, Ռոստոմ † 1753). — Թեոդոր Մանուկ զտող շաքարի ի կէս ԺԸ դա- րու. — Խաղախորդք կամ յարդարողք սեկի (Մեդոն Դաւթեան և Մարտիրոս Թումանեան), և այլն:

Ընդ սոսին և թերեւս առաւել քան զսոսա երախաւ- ւորս համարելիք են որք յԵւրոպիոյ յարեւելս կամ յա- րեւելից յԵւրոպա մուծին ուր ինչ արուեստ կամ նիւթ, կամ՝ որպիսի և է պիտանի և հաճոյական. օրինակ իմն յա- ճախախնդիրն և զքօսացուցիչն Գաֆէ, զոր Յարութիւն Հայն եմոյժ նախ ի Մարսիլիա (1673) ապա ի Պարիզ (1673) և ի Լոնդոն, յերկուսին քաղաքազուրկ տրեւմը տեան աշխարհի: Ըստ ոմանց Հայք մուծին զկերպասա- գործորքն ի Ռոսաստան, և զդարման թթենեաց կամ չերամոյ ի կողմանս Թերեքայ, և այլուր այլ ազգս մշա- կութեան. զարուեստ գործելոյ կամ հարթելոյ գրտաս՝ ի Լիվոռնոյ. այլ և զամենակարեւորն վաճառականու- թեան արուեստ կամ զգիտութիւն համարողորքեան՝ ի կողմանս կողմանս արեւելից, ըստ չափու իւրեանց գի- տութեան:

Շատ համարեսցին յիշատակքս՝ զոր մարթ է ընդար- ձակել մանր եւս խուզարկութեամբ: Բայց մի մօռացին քննասէրք ընդ այսոցիկ յիշել և զերախտիս նոցա՝ ոչ միայն աւագաց մատուցեալս, այլ և իւրեանց ստորակա- յից և սպասաւորաց՝ յօտար աշխարհս և յազգս, ուր յաղ- ղիաց նոցա բարգաւաճել և ընդ ձեռամբ ունել ի բըն- կաց տեղեացն՝ արբանեակս և գործակիցս. յորոց սակի փռանկ զօրավարն այն և տեսուչ Ս. Մարիկ (S. Mar- rice) կղզւոյ Հնգկային Ովկիանու, երբեմն գրադիր գո- լով վաճառականաց Հայոց ի Պենկալա և ի Մատրոս, սակաւ ինչ ուսեալ և հայերէն, և նոցին միջնորդու- թեամբ հասեալ յայն աւագութիւն, (ի վերջին կէս ԺԸ դարու), երախտապարտ խոստովանէր նոցա զանձն, և մեծարէր զհանդիպեալն անդր զՀայազգիս:

Որպէս երախտաւորաց և երախտապարտից արժան է հաւասարել ազնուութեամբ, նոյնպէս և մեծարողացն և մեծարելեաց. և ոչ փոքր պարծանաց է սոցա, մերազ-

¹ Նշանադրն և իսկատիւք իցեն Թերեւս խաչատուր Նթովա- ցի մակտնուանելոյ չափաբանեալ տեսութիւնք զՎենետիկոյ, և Յակոբայ վարդապետի զԲրիտանիոյ, նոյնպէս չափաբան. երկու- քեան եւս հրատարակեալք, առաջինն ի Բաղմավիտի, Ե. 172, երկրորդն ուրոյն անգղիարէն թարգմանութեամբ, յամի 1875:

² Այլք զԹոմսի համարին զհեղինակ գրոցն:

³ Ոչ միայն երախտիւրք կամ խոնձարուրք հայերէն տպագրու- թ ան ի քաղաքէ աստի ընծայեալ ճանաչի տեղասին յ'ամէ իբր 1520, այլ և տպագրատուն մի հաստատեալ յանուն Սահրատայ Շէհրիմանեանց յամի 1686–7, միջինն էր որդւոց նորա փոխ- ի Պարսիք՝ ընտանեօքն ի Վենետիկ:

⁴ Տես ի Բաղմավէտ օրագրի տարւոյս (1892) յէջ 285:

գետաց ասեմ, զի գրեաթէ յընդհանուրս ուր տեսաք ըզնոսա սփռեալս՝ ճարտարք, արգոյք և բարեհամարաք հաշակեցան. և որպէս սովորութիւն է արդ ասել՝ և համակիրք. և այս մեծագոյն և մնայուն գանձ է քան զոսկւոյն և արծաթոյ նոցին շահավաճառութեամբ, որոց գումար բրդունս և բլուրս արդեօք կանգնէր եթէ ի մի վայր հաւաքեալ կուտակեալ լինէր. և այնքան հաճոյացան օտարաց, մինչև ի միջին դարս՝ կրել նոցա (օտարացն) հայկական անուանս, այլ և զգետստ, պճնասէր ի տալուհիքն այնորիկ¹. և այս չէ զարմանաց ի նորասէր ճաշակս կանանայ. այլ զարմանալի, եթէ սաոյգ իցէ, զի դիցապէս պատուեալն ի Փռանկաց Ժ. Ժ. Ռուսոյ՝ զձեւ Ջուզայեցոց միայն մարդավայելուչ համարէր և զգնեայր. Չէ բնաւ զարմանաց՝ եթէ և ազգախառնեալ իցէ օտարացն ընդ Հայս՝ յայն ժամանակս, որպէս և յետոյ՝ ի բնականալ սոցա յիտալիա, ուր ի ԺԴ դարէ հետէ լինի Հայ - անուն տոհմք (Armeni² կամ Armenia) ի Սիենա, ի Լոմբարտիա, ի Նապոլի, ի Մեսսենէ, ի Սիկիլիա, ի Մալտա, և այլ ուրեք. որոց ոմանց յայտնի և ոմանց անյայտ է հաւն և ծագումն. էր և ի հնումն համառնուն (Armenius) տոհմ Հռովմէացոց, և նոյնանուն պաշտօնեայք և հիւպատոս իսկ (Armenius Peregrinus), և կնիքք և արձանագիրք յայս անուն յԱ - Դ դարս: Իսկ Արմենիա յատուկ անուն կանանց յաճախեաց յոյժ՝ ի յաճախել Հայոց ի Վենետիկ, յորոյ եկեղեցական դիւանս (յընթացո 80 ամաց միջոցի ԺԶ և ԺԷ դարուց) աւելի քան զքառասուն գոյի նշանակեալ յայդ անուն Armenia. Գոյր արդեօք հզօրագոյն քան զայդ հնար՝ առ ի սիրելի և փարելի առնել կամ ցուցանել զՀայազունս պանդխտեալս առ իւրեանս, կամ մերոցս՝ պատուականագոյն քան զայդ վաճառ՝ յարգեցուցեալ առ առանձնական իւրեանց:

Բայց էր և ընձեռեցին Հայազունք մեր պանդխտեալք՝ ազնուագոյն իմն, տինա և գերագոյն շահավաճառ՝ ըստ Առաքելոյն (Ա Տիմ. ք. 5) զԱստուածապաշտականն. զարդարիչք լինելով եկեղեցեաց պէսպէս օրինակաւ, ուրումն՝ (Միտանց ի ԺԴ դարու) կանգնել տալով զհոյակապ կարդուսարանն ի Պիզա. այլում (Գէորգ Մոշրատ ի ԺԶ դարու) տալով ճարտար նկարչի նկարել գեղեցիկ պատկերս (յՍնդոնա). իսկ այլոց կանգնելով եկեղեցիս վասն ազգայնոց իւրեանց, յորոց ոմանք ցարդ սեփա-

կան ծխիւ կան ի պաշտաման (ի Վենետիկ և ի Լիվոնոյ)՝ յՎենետոյն եւս, ոչ միայն եկեղեցիս կանգնեցին եկքն այնորիկ Հայք ի միջի լատինածէս ազանց, այլ և եկեղեցեաց նոցին ընծայեցին երիցունս և եպիսկոպոսունս, աւագ պաշտօնեայս, այլ և միանձունս և կուսանս, որպիսիք ոմանք Ստ. Դոմինիկ Շէֆրիման († 1806) եպիսկոպոս Կլոդիոյ (Գիոնիա, Chiogia), մերձ ի Վենետիկ. - ամբողջապա եպիսկոպոսաց և երիցապետս, ի քաղաքս և յաւանս, որպէս Տէր Յովսէփ Մանուկ ի Տարվիտոն, Տէր Դոմինիկ Մանուկ, Տէր Պօղոս Աթանան, Տէր Բարսեղ Շէֆրիման, ի Վենետիկ, - Տէր Յովսէփ Վալլէ (այսինքն է Չոզոնքեան) բազմբարխտ աւագերէց Լորենճիայ գեղլ Պատաւիտի, - Տէր Պետրոս Սէֆէր կանոնիկոս և վերատեսուչ կղերիկոսարանին Վենետիկոյ († 1843). և այլք սոսկ երիցունք և կարգաւորք միանձունք, և հաւատաւոր կուսանք յայլեալ կարգաց և ի խստակրօնից անգամ. որոց գործք արդիւնականք և առնանք՝ օրհնութեամբ յիշին ցայսօր. և որոց սպասաւորութիւն առ օտարազգիս՝ ոչ ինչ նուազեցոյց ի սեփականէս մերոյ, այլ և պարծանս յաւել, նաև օրինակ, այլ և յանդիմանութիւն իմացողացն. զի արդարապէս դիտացին կամ դիւրեցին օտարքն շահեցուցանել զՀայ քանքար ընտիր վարուց և գիտութեան. որ եթէ թողեալ էր ի բնիկ երկրի անդ, թերեւ իսպառ և անմշակ և անշահ էր մնացեալ և անձին և այլոց. որպէս կարեն քալ իմաստասիրել գիտակք ազգային ապարդդ գարուց և բարուց: Իսկ առ Աստուծոյ՝ առ որում չիք խտիր ազգի և ազգի, կամ հոգւոյ և հոգւոյ, վաստակք նոցա և արդիւնք չեն ինչ պակաս քան զառաքինի լուսաւորչաց մերոց և առաջնորդաց բնահայոց, զորս տօնէ եկեղեցիս մեր, մոռացեալ կամ անգիտացեալ զըսասակիցս նոցին յերկինս, զհամազգիս իւր Սուրբ, ժողովեալս և փառաւորեալս յեկեղեցիս օտար ազգաց և լեզուաց, զՓիտենդ, զՏաշին, զՄակար, զՍիմոն, զԳրիգոր, այլովք հանդերձ, յիտալիա, ի Փռանկաստան, ի Բելգիա կամ Հոլանտս - Սոքա և որք ըստ սոցայն՝ համարիմ եթէ իցեն իմաստնագոյնքն վաճառականաց, գովեալքն ի Քրիստոսէ, խնդրողք և յարգողք արքայունակ մենափայլ մարգարտին. ի գիարդուպէտ մամոնայէն՝ գանձողք յերկինս գանձս բազմաշահս, և անկողոպուտս ի կծծութենէ գողոյ և ցեցոյ, աշխարհի և ժամանակի:

1 Որպէս զէր նահապետ այժմեան պատմչաց նոցին Գանդու:

2 Իցեն թերեւս և ոմանք յունապարագ Սիմիէ կուլեցեալք՝ յաւրումն նաւարկութեան:

3 Աղաւծորն ես ինքնին սգտանէի՝ եթէ իսպառ լուէի զյիշատակ երանաշնորհ Նախնաւոր ուխտիս իմոյ, զոր՝ զբեաթէ յաճախ երթեակ վաճառականաց մերոց ի Վենետիկ՝ ձգեաց անդ, յետ արկածի նորակիմն մենաստանին և միաբանութեանն ի Մոսկովիա:

աւելայ. և աստ յամէ 1715 ցոյսօր շնորհի Տիման և պաշտօնութեամբ Տիմանին՝ գետեղեալ կայ ի կղզեկի միում (Ս. Ղալար). և ոչ միայն ազգային ծխիւ և լեզուաւ կատարէ զպաշտօնն և զգործութիւն, այլ և զնոյնս սերմանել և մշակել ի բուն ի նոյնինքն՝ ի ձեռն միաբանից իւրոց՝ ջանայ ըստ կարի իւրում և ըստ ներելոյ պարագայից և ընդունելութեան ազգայնոց. նոյնպէս և որք ի մոյր քաղաքաց Աւստրիոյ հաստատեալ համակրօնքն:

ՃԱՀՈՒԿ ԵՒ ՇԱՀԱՊՕՆՔ

ՈՒՍԿ բնակից ի բնիկ
զաւառս Սիւնեաց, և մի
ի սակաւածանօթիցն
յայժմուս, կարգէ պատ-
միչ երկրին զՃԱՀՈՒԿ, յա-
րակցելով ընդ նմին, « որ
» (ուր) և Զորն՝ որ ՇԱՀԱ-
» ՊՕՆՍ կոչի » . նոյն և այլ-
ուր (ԾԵ.) ասէ, « զՇահա-
» պօնս, որ է Ճահուկ
» գաւառ », իբրև անբա-
ժանելի մասունք, կամ

լաւ եւս ասել՝ յերկուց վիճակաց միաւորեալ գաւառ-
կայ ի հիւսիսոյ արեւմտից նախագրեալն Երնջակայ, յա-
րեւելից սահմանակից գոլով Ծղկոյ, ի հիւսիսոյ Ծղկոյ և
Վայոց ձորոյ, յարեւմտից՝ այրարատեանն Շարուրայ, և
ի հարաւոյ՝ Նախճաւան գաւառի։ Որչափ ինչ ցուցանէ
մեզ աշխարհացոյց պատկերն, համակ երկիր լեռնային
է Ճահուկ, և անտառաւէտ իսկ ի հիւսիսի և յարեւելա-
կողմանն՝ թէպէտ խիտ առ խիտ երեւին լեռինքն, այլ
ոչ և բարձունք, բայց միայն յեզերս սահմանացն, յորոց
զարեւելեայն՝ յիշեալ եմք ի տեղագրի սահմանակից
գաւառացն։ Իսկ յարեւմտակողմն՝ յանջրպետս Ճահկոյ
և Ծղկոյ՝ ամբառնայ ի վերոյ քան զայլս թեալեանին ?
գալիսի 8583', քիչալ տաղ 8492', և ի հարաւոյ սոցա
Գարագոշ լեռինք։ Ի մէջերկրեայն նշանակի լեռունն
Ազնաքերդ 5500' որիչ ի բարձունէն որ ընդ մէջ Գողթան
և Կապանի։ Յանուանէ նշանակին և յաջմէ Շահապօ-
նից գետոյն (ի հարաւոյ) ի սահմանս Նախճաւանու։ Սա-
րը տաղ (Գեղին Ը.) և Գարադան տաղ, մերձակիցք։

Ի սակաւ ինչ յիշատակս գաւառիս ի նախնեաց՝ գտա-
նի ըստ բնական հանգամանացն յիշեալ և Շաւր Ճահ-

կոյ, այլ ոչ են ինձ յայտ գիրքն։ զի ոչ նշանակի արդ
այսպիսի ինչ տեղի ընդարձակ ի քարտս, բայց լճակ մի
ի հիւսիսոյ արեւելից Նախճաւանի, յոր և մտանէ առու
մի, և անունն գրի Քաղան։ Գոյ փոքրագոյն եւս լճակ ի
հիւսիսային սահմանածայրս, Գանդր կեօլ անուն, որպէս
և լեռուն համանուն։ — Այլ ինչ ոչ գիտեմ զբնական
հանգամանաց գաւառիս, բայց զի գտանին Արախնք
կամ աղբար ի լեռինս Ճահկոյ։

Իսկ գետք յորովք նշանակին ի սմին, ամենեքին ի հիւ-
սիսոյ կողմանէ իջեալք ի թիկանց լեռանց Ծղկոյ և
Վայոց Զորոյ։ որք յիրար անկեալ խառնին ի գետն
Նախճաւանու, նա՛ մանաւանդ գետացուցանեն զայն, և
ուղղակի ընդ հարաւ իջուցանեն յԵրասխ։ Յերիս խումբս
մարթ է զատուցանել զջուրքս, յարեւելեան, յարեւմը-
տեան և ի միջին։ Արեւելեանն է Շահապօնից գետն, որ-
պէս արժան թուի ինձ կոչել, որ և գործէ զառ ի նախ-
նեաց անուանեալ Զորն, այլ ստուգապէս բազում ձո-
րակք և գետակք են յարեւելեանս յայսմ մասին գաւա-
ռիս, և զլիաւոր ի նոսա՝ որ յարեւելից հիւսիսագոյն
սահմանաց իջանէ յԱրազլի լեռնէն, յարեւելից Բջնաղ
լեռին, և առ Գարապապա աւանաւ ընդունի յաջմէ և
յահեկէ օժանդակս, զորս մարթ է յանուն զլիաւոր
գիւղիցն անուանել Սախնի և Նորս, և զբուն զմեծ գա-
ռալան՝ Կժաճոր, զոր սուղ ինչ ի ստորեւ խառնըրդոց
երկոցուն նոցին՝ ընդունի յահեկէն՝ բուն գետն Շահա-
պօնից, որ զայ յելից կուտէ ի թիկանց բարձու (9910')
Օրաժին ? լեռին Սիսիանու։ յետ այնր ընդ արեւելս հա-
րաւախառն խաղացեալ՝ միանայ ընդ արեւմտեան ջրա-
խմբին ի սահմանակցութեան Նախճաւան գաւառի։
Յայս խումբ է Ճահկոյ գետոյն, հզորագունի քան զՇա-
հապօնիցն, որոյ միջին և զլիաւոր առաջք ի հիւսիսոյ ի
սահմանակցութեան Վայոց ձորոյ իջանեն ուղղագոյն ի

հարաւ, յաջմէ՝ (յարեւմտից) ընդունելով զՔարազոռը, յաճեկէ զայլ օժանդակ անանուն, հանդերձ Գրդը — պոռագ վտակաւ. երեքին սղբա միանան առ Աղնաբերդ լեռամբ՝ յարեւելից կուսէ, և գործեն զբուն ճանկոյ գետն: Իսկ միջինն ի մանունց երկից և չորից վտակաց ձուլեալ՝ յոյժ փոքր է քան զառաջինն, և իջանէ (ըստ քարտին) ի Սարգսիսան — Սանգար լեռնէ, որ ի Թիկանց Մարտիրոս պաշի և բարձու ֆիւռքի լեռանց (9647') սահմանակցութեան վայոց ձորոյ, և խաղացեալ ընդ հարաւ՝ անկանի ի գետն Շահապոնից առ Մարանին գիւղիւ: Ի գիւրութիւն տեղագրութեանս՝ (մինչ չեւ է մեզ ծանուցեալ ստոյգ անուան գետոյս) կոչեցուք Նշուտ, այսպէս Թարգմանելով զանուն Պատեմի միակ զլիսաւոր գեղ՝ որ ի խաղա նորուն:

168. Պատմին Սիւնեաց ի համարել զբերդորայս աշխարհին, ծանուցանէ յարեւելեան մասին գաւառիս՝ կարեւոր գիտելի, զՇահապոնից բերդն յինեալ ի Շահապայ ումբէ Պարսկէ, և անուանեալ « Զձորն յիւր առ նուն՝ Շահապոնից ձոր, որ հատուածի պատճառաւ » եկեալ էր առ նահապետն Սիւնի: Երբն անյայտ իսկ զժամանէ անուանն և ժամանակի ճանուկ բնագաւառի՝ չստէ ինչ, որպէս և ոչ այլ հին պատմիչք. այլ Ղազար կաթողիկոս՝ բնիկ երկրին՝ ախորժէ ստուգաբանել « վասն պատուականութեան տեղեացն ձառն և ըմբոն, այսինքն գեղեցիկ հարկաւոր և կարի պատշաճ »: Գրի երբեմն, այլ ի յետնոց, և Զ տառիւ. բայց առաւել բնակիչքն կամ Միաբանողքն հռովմէականք՝ կոյին Զառկեցիք, որք և ճանոթիք: — Ոչ սորա և ոչ Շահապոնեաց ոչ յիշին բնաւ իշխանք կամ տեարք, զօրէն այլոց գաւառաց Սիւնեաց. այլ ի հնուան թէպէտ Թուր յառաջին անունն յաւէտ կոչիլ բովանդակ գաւառին, սակայն տիրող եղեալ Շահապոնեացն տոհմ. ի Ներսիսեան գահաւանակին ընդ յետին բարձս ազատաց Հայոց կարգին և Շահապոնիք:

Ի պատմական դիպաց գաւառիս յիշի միայն յեւ Զ դարու՝ իշխանաց ոմանց Հայոց ապատամբելոց յերկուցուն ինքնակալացն՝ Յունաց և Պարսից, բանակել և նստել « ի Շահապոն որ կոչի Ճահուկ »: Այլ առանց պատերազմի՝ ոմանք նուաճին, ոմանք խոյս տան: — Ի նորոգել տէրութեան Սիւնեաց՝ նախագահ իշխանն Սըմբատ՝ Թոռն Փիլիպպէի՝ էառ իւր բաժին ընդ վայոց ձորոյ և զգաւառան Ճահուկ և Շահապոնիս. ի բառնիլ տէրութեան և Թագաւորութեան նոցին յեւ կոյս ԺԲ դարու, յետին իշխանք աղնուստոհմք՝ Համտունեանք՝ Զուրջ և Խոսրովիկ, մեռեալք ի Նախճաւանի՝ բերան և Թաղեցան ի Ճահուկ. յայտ ուրեմն զի սեփական վիճակ էր նոցին. այլ զի սպառեցաւ տոհմ նոցին կամ տեղի ետ անտի, Աթաբէկն Պարսկահայոց՝ ընդ Երնջակայ և զՃահուկ ետ Օրբելեանն Ելիկուսի. յետոյ Պաշեանց մեծի տոհմի եղեւ սեփականութիւն. զի Թոռն մեծիս այսորիկ իշխանի, Լայի՝ գրէ ի պահարանի Խոտակերաց Խաչին. յամի 1399, « Տիրեցի Հայրենի երկրիս իմոյ Շահ

» պունեաց, և այլ յորով գաւառաց »: յորոց մի տեսաք և զմասն վայոց ձորոյ. այսու և նախկին տէրութեամբ Սիւնեաց գահերէց իշխանին՝ տեսանի Ճահուկ գրեթէ անանջատ ի վայոց ձորոյ. ըստ որում և ի բաժանել յերկուս եպիսկոպոսական աթոռոյն Սիւնեաց՝ ի սկիզբն ԺԳ դարու, Սարգիս եպիսկոպոս սեպականեաց ինքեան զերկոսին զայնոսիկ գաւառս հանդերձ Նախճաւանի: — Ի սկիզբն ԺԵ դարու, աշխարհաւերն Թիմուր Լէնկ ի մարգաց Նախճաւանի խաղալով ի Գեղաբունի, էանց ընդ Զորն Շահապոնեաց¹, որպէս յիշէ պարսիկ պատմիչ Նորին, այլ ինչ ոչ յաւելեալ, բայց միայն զի գնայր զլեռանցեանեայն:

Յեկեղեցական կարգի թէպէտ և ոչ ասի որոշակի առանձին եպիսկոպոսական աթոռ լինել ի գաւառիս, որ յայտ է թէ ընդ այլոցն՝ վիճակ էր մետրապոլիսն Սիւնեաց, այլ զի յիշին եպիսկոպոսք ոմանք յայլեալ ժամանակո՝ ի վանս Օժոպոյ, հարկ է թէ լեալ էր և այն երբեմն Թեմ եպիսկոպոսական, եթէ օրինաւ և եթէ ոչ. թէպէտ և եպիսկոպոսունքն ոչ յանուն գաւառին յիշցին՝ այլ վանացն, ուր և նշանակեցուք զնոսին:

Բայց նշանաւոր եկեղեցական դէպք են միաբանութիւն մասին միոյ ժողովրդեան գաւառիս հանգոյն Երնջակայն՝ ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, քարոզութեամբ Երանելոյն Բարդուղիմեայ Պոլսեացոյ և Յովհաննու Պոլսեացոյ, հաստատողաց զկարգն Միաբանողաց կամ Ունիթորաց, որք զի յերկար ժամանակս տեւեցին առտ և մեծ առանն Ճահուկ զլիսաւոր տեղի էր նոցին, սովորութիւն եղեւ զօղջոյն իսկ ժողով նոցա կամ զուխտ՝ կոչել Զանկեցիս կամ Ճահուկս, որպէս կանխեցաւ ծանուցանել և ուրոյն դրուագաւ բանի. իսկ զառանձին տեղեացն դէպս անցից ըստ իւրաքանչիւր գիւղից կամ վանաց՝ նշանակեցուք յառաջիկայս տեղագրութեան, որպէս արարաւ ըզյինից Երնջակայ:

169. Ստեփանոս պատմիչ ի ցուցակի հարկատուաց աթոռոյն Տաթեւու կամ հին եպիսկոպոսարանին, 48 գեօղս կարգէ գաւառին Ճահուկ, անբաժան մի և նոյն համարելով զՃահուկ և զՇահապոնս, զոր մեզ զատուցանել ունիմք ի դիւր տեղագրութեանս. և են այսոքիկ հանդերձ չափով տրիցն.

Ճահուկ	20
Աղբերխաչ	50
Խախ	12
Կարմիր եկեղեցի	12
Որդոք	12
Բլուր	12
Պահեստ	12
Ղաբէն	12
Բզղոն	12
Նորագիւղ	10
Ընչակերտ	12
Գուքի	12
Խոռատունիք. Խոռատափք	12

¹ Թարգմանէն փոսակ առ Կիրճ փոխառակ Զորոյ. Alla au détroit de Chahboz et entra dans les montagnes. բայց

զտեղին կարծէ նեւաղայն ուրեք, այսինքն ի Լեւոն վրաց: — PETIS DE LA CROIX, Գ. 381:

Տիգէն	13	Շմրթայի. Շոմրթայի	8
Գեֆնինք	13	Արքոյքայ	6
Արմաւաշէն	10	Վասակակերտ. Վասակերտ	10
Սաղուասօնք. Սաղսօնք	8	Աւերակք	13
Ձաղայ	8	Յաւելի են ի սոսին յիշեցեալք յայլ զիրս՝	
Հեծանայ	8	Շահապօնք	
Թամաշաղ կամ Թամաղաչ	13	Օծուպ	
Ոփիք	13	Յեցիկ	
Նորագիւղ միւս	13	Ձարդիս բովանդակ Ճահակ համարի մասն Նախ.	
Թամերք	13	ճաւան գաւառի, այլ առանձին վիճակ և դեհք են ի նը.	
Շամեն կամ Շաւին. Շատին?	13	մին. որպէս, Մաւազի խամուն որ ունի զբուն Ճահկոյ	
Նորքերդ	13	միջակողմն, Թերեւս և խոր՝ սահմանախառն Շարուբայ.	
Ակուռի. Ակուռի	13	ինն գեօղք համարին ի Մաւազի խաթուն, և են,	
Եզատունք	13	Ճաղրի (Ճափուկ)	
Ագարակ	8	Ճանի քէնտ	
Դաւարինք	8	Իր գրասն	
Քրդն	8	Կեսարմեալարախ	
Քոյլք	13	Տիգին	
Խոռունիք	6	Պոզադսոռ (Բզղօնք)	
Դրախտիկ	6	Քիւռեատիս (Խոռատունիք)	
Ծաւալք	13	Օղպուն	
Աղու	13	Սոյդանպէկ	
Գայլակալ՝	10	Ձատ ի սոցանէ ընդ աւերակս համարեալ Բայիս, որ է	
Ջուր	8	անշուշտ Պահեստ. այլ յաշարհացոց քարտի նշանա.	
Ունի	8	կին և այլ ոչ սակաւ գեօղք, յորոց յիշին սմանք և ի վի.	
Բաքունք. Բաքանք	13	ճակագրութիւնս ինչ, և երեւին չէն և բազմաբնակք գոյ.	
Տախտակք	8	զորս յիշեցուք ըստ կարգի տեղագրութեան, Թէպէտ	
Արկուզետ. Արգազետ	13	և ոչ փոքր ի շատէ ունիցիմք ծանօթութիւն զնոցանէ,	
Անուշավանք	13	գրեալք բաց յանուանցն. յերկուս վիճակս բովանդա.	
Աղու	6	կելով զամենայն առ հասարակ ըստ հին անուանցն ի	
Նորաշինիկ	6	Շահապունիս և ի Ճափուկ:	

Ա. ՇԱՀԱՊՈՒՆԻՔ

170. Յարեւելեան հարաւային ծագէ գաւառիս կա. մեծով սկիզբն առնել տեղագրութեանս, որ է յարեւ. մտեան հիւսիսային սահմանակցութենէ Երնջակայ, ա. աւիին ձորակ նշանակեալ ի քարտի՝ տեսանի գետակ մի անանուն, և սնխառն յայլ գետ՝ մտանել ի ֆաղան կամ ֆաղափ լիճ՝ զոր ի վերդ յիշեցաք, առ որով և գիւղ համանուն 50 տամբ այլազգեաց, և միւս եւս գիւղ Նազ. շի ներկիզ (Նարկիզանկար), 8 եւեթ տամբք այլազգեաց, ըստ աշխարհագրի 1873 ամի. առ որով աւազան մի է ածխային հանքալիւրոյ, յոր անբարբառ մերձենան եկքն, զի Թէ ձայն արձակեցեն՝ ի կարմիր ներկանի, ասեն, Լուրն: — Ոչ նշանակի այլ գեւղ ի ձորակին, այլ միայն ի գլուխ նորին յանտառախիտ վայրի Խոռնի բերդ, որ

կրէ զանուն Խոռունիք գեղլ հին ցուցակին և տոհմի միոյ, եթէ ի Հայկազնոյն սերելոյ և եթէ յայլմէ. յոր ա. նուն մարթ էր կոչել և զձորակն կամ զգետակն: — Ի հիւսիսոյ նորին է հարաւային օժանդակ Շահապունեաց գետոյն և բուն իսկ Շահապունեաց գետակի, զոր նշա. նակեցաք վերագոյնդ՝ իջանել ի Թիկանց բարձու Որա. ժին? Լերին, յորմէ երկու մղոնաւ հեռի, յարեւմտից՝ կայ Կէլիլոռ կամ ֆիւլէլոռ գիւղ Թուրքաց. ի սմա յամի 1875 երկրագործք գտին ընդ հողով խաչ մի պղնձեայ իբր 0,45 ջ. երկայն և 0,37 Թեւէ ի Թեւ, ձուլածոյ, պատկերաւ Քրիստոսի և ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏ. ՏՈՍ գրութեամբ. իսկ ի Թիկանց կուտէ նորին փորա. գրեալ է (յամի 1631) այս բան.

1 Յօդանակի ուրիշ պատմութեան Սիւնեաց միւսեան զբի ընդ հեռեւելոյն, իբրեւ մի գեօղ՝ Գոյլ-Լիւն:

Խաչա յիշատակ է Էվազին եւ որդւոյն Կարապետին ի դուռն Ս. Գրիգորին . Թուականին ՌՁ :

Ի միակողման ձորոյն ի վերայ գետոյն կայ յաջմէն (ի հիւսիսոյ) մեծագոյն գիւղ Քիչիչու, որ է աներկայ հինն Քոյլը, ըստ որում կոչէր և Քոյլս, զարդիս բնակեալ ի 80 տուն Թաթարաց. որոյ և ընդարձակ արտորայք կամ պարտէզք նշանակին, և սակաւուք տարակաց ի նմանէ՝

յարեւելից կուսէ երեւի աւերակ հին եկեղեցւոյ. զորոյ որմունս պեղելով այլազգի բնակչացն՝ յամի 1881, դըտին ի յատակին սպասս և անօթս եկեղեցւոյ պղնձեայս, որպէս, ջահ մի և ծնծղայս, յորս գրեալ էին յամս 1663 և 1681, այս բանք.

Յիշատակ է ճառս Աստապատեցի Արզիմանի որդի Շահվերտուն եւ կողակից Թիրվանդին, որ ետուր ի դուռն Սուրբ Արջակապա. Թվ. ՌՃԺԱ :

Յիշատակ է Սարգիսին որդւոն Ամիրվալէի ի դուռն Սուրբ Արջակապա. Թվ. ՌՃԼ :

Ջայստիկ Թափեալ յայլազգեաց Տէր Սահակ եղբայր Տեառն Մեսրոպայ արքեպիսկոպոսի Սմբատեանց՝ առաքեաց յԷվիթին. — Յիշեալն յարձանագ Արջակապ՝ ի բարձու ձորեզեր գետոյն (Շահապունեաց), ուխտատեղի է՝ ճգնաւորի միոյ, որոյ տիրաբար ասեն կապեալ կամ նուանեալ զարլ ի ծառայութիւն, և կայ յարեւմտից Քիւլիւսի. Ընդ մէջ երկոցուն սոցա է ամայացեալ գետաւտեղի Ագարակ կոչեցեալ. — Սակաւուք ի բացեայ ի հիւսիսոյ կուսէ Քիւլիւսի է բերդիկ մի Աշքեան կոչեցեալ :

Ի ստորեւ (յարեւելից կողման) մօտ ի խառնուրդս գետակին և գետոյն՝ ի յանձուկս ձորոյն, յահեկէն՝ որ է ի հարաւոյ, յեզեր ջրոյն կայ հին աւանն Շահապունս կամ Շահապունիք, Շարունեաց ձոր եւս գրեալ առ Առաքէլի, Շահպազ կոչեցեալ զարդիս յայլազգեացն բնակչաց 80 տանց. Տեապք ի վեր անդր յոր անուն կոչեցաւ և շինեցաւ բերդն, որ ընդ նշանաւորս դասէր յաշխարհին Սիւնեաց, այլ ոչ գիտեմ յորում կողման աւանին, և թէ մնայցէ այժմ նշխար նորին. հարկ էր արդարեւ ամբողջեամբ կամ մեծութեամբ երեւելի լինել, զի տարածեաց զանունն ոչ միայն ի վերայ ձորոյն՝ այլ և բովանդակ գաւառին, հաւասար բնիկ Ճահուկ անուան նորին. — Ամբողջեան բերդին վկայէ և ապաւեննել ի նոյն Տաթեւացւոյն Գրիգորի՝ յարչաւանս Լէնկթիմուրի, յամի 1387, և գրել ի յիշատակարանի Լուծմանց Հարցմանցն Գէորգայ վարդապետի. « Ի խռովութեան ժամանակի » և յանձուկ տեղւոյ, յորում պարառեալ ի հինից Նետողաց կրկին յարուցեալ Խորազմ անուանեալ ազգաց. զոր և անբաւ բաղմութեամբ ասպատակեալ աւերեաց զաշխարհս Հայոց, Պարսից, Վրաց, և զամենայն արեւելեայս . . . Որ և մեր նստելով իբր ի մեռաղս կամաւոր դիպահով Շահապունս կոչեցեալ ամրոցի, ոչինչ ընդհատ բերելով ի մեզ զօրինակ մեծի սաստկասարսուռն ատենի . . . Նմանապէս և աստ յաւուր Նոր կիւրակէի ասացեալ կրկնոյ զատկի, յանկարծահաս ժամու հասեալ հեղեղաց ուղիսից խռովութեանց, ոստկագին գոչմամբ և ահաբանտեսիլ սու-

» սերամերկ կորովալից Նետողաց, որ պատեալ պաշառեալ պահէին զմեզ . . . այլ և ի դուռն կլայիս սակաւ » ինչ դանդաղեալ, մինն փրկեալ և միւսն գերեալ. Էր » և տեսնել անդ աղիողորմ տեսիլ, միայն արտասուալ լի դիմօք և կականաբարձ հաճախմամբ, ազգք և սիրեւիք, ծնողք և եղբարք՝ այլ ինչ ոչ օգնել ի գերութիւն » վարելոց . . . Եւ առ այս եկն սով՝ քաջ զուգակիւ հաւարակութեանց մեծատանց և աղքատաց . . . փոխառնակ խրախութեանց՝ ճիշտ աղաղակի. ընդդէմ հեշտալից » անհանգիստ ի խշտի. յերեկօրեայ զառաւօտ » խնդրէաք, և ի նմա զեռանդն երանեմք. Եւ զայս ոչ » շարաթու և աւուրց սպասեալ, այլ ամսոց երկից սորին » յերկարեալ, և գործելոց վրէժք՝ ոչ կիւր հատուցեալ. » Եւ այս աղէտ յրկապատեալ զմեզ յրկապալութեամբ » տօմարի հայկազեան սեռից հարիւրից կրկնակի՝ քառուից և վեցեակ վեցից . . . Եւ այսպէս տրտմեալ սրբով և Թախծեալ մտօք՝ ընծայեցի տխեղծ մատամբ » զխռունխոյ նուէրս բանի », և այլն :

Ջաակաւ ինչ յիշատակս քաղաքականս և զսեփականս եւ տեղոյս տոհմին Պաթայ՝ նշանակեցաք ի վեր անդր. Ոչ գիտեմ զինչ ի նախնեաց անտի կամ ի Միաբանողացն կրօնական շինուածոց կայցէ այժմ ի Շահապունս. որոյ բնակիչն մահմէտականք, որպէս հաշուին արդ 80 տուն և իբր 400 ոգիք, նոյնչափ հաշուէին և յելս ԺՁ դարու. իսկ Հայոց միաբանողաց էին յայնժամ տունք 180 և 400 ոգիք չափահառք կամ հաղորդընկալք և 200 տըղայք. ի կէս ԺԷ դարու, 40 տուն միայն յիշին սոցա, և յելս դարուն 35 տուն և 250 ոգիք. Յետ Ապարաներոյ և Ճահկոյ՝ սա էր գլխաւոր աւան Միաբանողացն, և վանքն ընդարձակ յանուն Ս. Աստուածածնի Մենդեան. որոյ և կնիք միաբանութեանն էր, յրկագրեալ Sig(illum) Con(ven)tus Sciabunensis Nativit(atie) B(eatæ) M(arie) V(irginis). այսինքն, կնիք Շահապունեաց վանացն Մենդեան Ս. Մարիամայ Կուսի. ի սկզբան ԺԷ դարուն էին անդ միաբանք 10 քահանայք, 2 սարկաւազունք, 4 դպիրք և 5 եղբարք աշխատաւորք. ժամանակակից առաջնոց Միաբանողացն, այլ ոչ ի նոցին կար-

գէթուի ոմն Եղ. Մխիթար Շահապօնեցի, որ յամի 1370 զրէր վիսալ մի (ճաշոց Լատինաց Թարգմանեալ) ի Սիենա քաղաքի իտալիոյ, — ի նոցուն զլիսաւորացն յայտնապէս էր մերձ ի կէս ԺԵ դարու, Յր. Ղուկաս Շահապօնեցի, որ առաքեցաւ առ Վոնիփակիոս Ը քա. հանայապետ ի Հռովմ (1394—1403), խնդրել արտօնու. Թին մասկերութեան, և Քարոզիչ այցելու ի Դոմինիկեանց՝ ըստ երկց երկց ամաց։ Սոյն սա ի յիշատակաւ ըստ միտալ զոր նորոգէր, զրէ յամի 1442, առ « Պատուական վարդապետ Յր. Յովսէփ, վարդապետ » կարգիս Միաբանողաց, ընկալ զսակաւ աշխատող և « զկարկատող զրոցս զՅր. Ղուկաս՝ զանարժան Շահ. » պնեցիս, և յիշեալ զվեզ ի քս սուրբ աղօթիդ »։ —

132. Կնիք Շահապօնեաց վանաց։

Նորին ժամանակակից և հայրենակից Յր. Թադէոս յամի 1450 զնայ ի կաֆա, ի Ս. Նիկոլ վանս, և գնէ ի Լատինացւոց ղհայերէն ժամագիրս կարգին իւրոյ, և տայ վերստին կազմել։ Զնոյն գիրս ի սկիզբն յաջորդ դարուն (1505) Շմաւոն ոմն եպիսկոպոս՝ առէ բերեալ ի վանս (կարծեմ Օծոպայ)։ Իսկ Յր. Տէր Պետրոս Շահ. բունեցի որդի Ամիրդատի և Մէլիք Խաթունի, եղբայր Ամիրխանի և Ամիրջանի, հօրեղբայր Մերիջանի և Ամիրդատի սարկաւազի, յամի 1517 զնէ 500 դահեկանի, և տայ կազմել Բանդրագեսի ումեք. վախճանին յամի 1552 (ի փերր. 17)։ — Ի վանահարց Շահապօնեցի յիշին Հ. Ազարիա յամի 1540, առ որով գեղջաւագ էր Պետրոս՝ Յովնաննու որդի, Հ. Մատաթիա Արագ. խանի յէս ԺԵ դարու, և յառաջին քառորդի եւս ԺԸԴ, Հ. Ալեքս Ալեքսիանոսեան նոյնպէս ի սկիզբն ԺԸ դարու։ — Ի Միաբանիցն Շահապօնեցւոց յիշատակին Յր. Թադէոս, որ զրէ ի Հռովմ յամի 1647 ի միտալ գիրս, « Ես Յրա Դաթէոս քահանայս յասգաւ » Հայ և յերկրէն Նախիջեանոյ ի գիւղն Շահբունեցի » և ի գարբէն Քարոզողաց, եկի այս մարաքաղաքս, « վեց ամիս նստեցայ. այս միտալիս օրինակովն մէկ մի. » սալ գրեցի. յետոյ ելայ այս տեղէս՝ դէպ Ըսպանիեա » գնացի. Թվ. ՌՈՄԷ, յօգոստոս ամսի վեց »։ Եայտ է Թէ որպէս և այլքն՝ երթայր ի խնդիր ողորմութեան վասն պիտոյից վանացն. և հաւանօրէն նա երբ և զգումար 3200 դուկատաց, զոր յետ բազում ամաց (1692) Հ. Պետրոս Շահապօնեցի գաւառահայրն՝ եղ ի շահասեղանս Վենետիկոյ յանուն իւր և Ս. Աստուածածնի վանաց Շահապօնեաց, և ընդունէր զշահն ի համար 300 պատարագեաց, կամ ինքնին անդ ի Վենետիկ գօլով,

կամ ի ձեռն գործակալաց։ Յետ որոյ միաբանք վանիցն զվանահայր իւրեանց Հ. Ալեքսիանոս կարգեցին (գործակալ) Վաքիլ, որպէս զրեն ի 16 մայիսի, 1707, և ստորագրեն,

« Ես Տէր Գրիգորոս Շահբունեց վանից որդի.

Ես Յր. Մանուէլ դէ Մարիա Պրէքիկաթօր ջնեւ. ըալ և որդեգիր Շահբունից եկեղեցւոյն՝ յօշորջեալն Մենդեան սուրբ յատուածածնին.

Ես Տէր Պետրոս դէ Մարիա, Միրզեցի.

Ես Տէր Մատաթիէս Ղարամեցի, որպէս ի վերայ որդի վանիցս »։

— Նոյնք դարձեալ յետ երկուց ամաց (10 յունիսի, 1709) հանդերձ վանահարբն Հ. Ալեքսանիւ, փոխանակ նորա՝ կարգեն ի Վենետիկ գործակալ զՀ. Գալ. լոյ Դոմինիկեան. դարձեալ յետ երկց ամաց (20 հոկտ. 1712), վերստին զնոյն վանահայրն Ալեքսան առաքեն ի Վենետիկ յապահովել զշահ մասին ինչ վերոյգրեալն գումարի, որ յատուկ ստացուած համարէր հանգուցեալ Ստեփաննօի Շիրան, և չէր ինչ նորա կտակեալ զայնմանէ. այսմ Թղթոյ ստորագրեաց և արքեպիսկոպոսն Յրա Պետրոս Մարտիրոս։ Այսպէս արարին և յամի 1718 (ի 10 դեկտ.)։ յայսմ յետին նուագի ստորագրողք են Հարբն Մատաթիա, Գրիգոր և Մա. Նուէլ. իսկ Հ. Պետրոսն նախագրեալ յամի 1713—6 գաւառահայր էր վանօրէիցն։ Առ սորք կամ սակաւօք յառաջ էր և Հ. Յովնաննէս Ճուլման Շահապօնեցի, գործակալ կարգեալ ի համօրէն ուխտէ վանօրէիցն, յամին 1696, վան հասարակաց շահագրամոցն ի Վենետիկ. և Հ. Պետրոս Թոմաս ի նմին աւանէ, իրբւն նօտար և քարտուղար ժողովոյ նոցին յամի 1697։ (Յիշեալ գումարդ, (3000 կամ 3020) դուկատից որ եղեալ կայր ի շահասեղան Մետաքսագործաց Վենետիկոյ, ըստ խնդրոյ Հարբն յամի 1758 փոխադրեցաւ յայլ շահասեղան՝ Ամենանոր անուանեալ (Deposito Novissimo) ի նմին քաղաքի)։ — Եայնմ ժամանակի խափանեալ էին վանորայք գաւառին Հայոց Միաբանողաց, և ժողովուրդն գաղթեալ էր ի Զմիւռնիա. այլ քանի՞ ոք մնաց ի Շահապօնս, կամ երբ իսպառ լքաւ ի Հայոց, ոչ գիտեմ. որպէս և ոչ զայլոց վանաց և եկեղեցեաց. զի զատ յեկեղեցւոյ վանաց Ս. Աստուածածնի Մենդեան, գոյր և եկեղեցեակ մի յանուն Ս. Ստեփաննօի արտաքոյ չինին։ — Ի սկիզբն ԺԸ դարու երկու եղբարք Եահապօնեցիք որդիք Բալասանի, վաճառականք ընչեղք ընակէին ի Վենետիկ, Աղաջան կամ Յովնաննէս և Պօղոս. առաջինն վախճանեալ 78 ամեայ ի սկիզբն 1730 ամի Թաղեցաւ ի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Հայոց, որում ընծայեալ էր արծաթեայ սպասս և կապերտ 220 դուկատաց. երկրորդն որ ամուսնացեալ էր ընդ Անճէլայ վեգգիս իտալացւոյ, և ծնեալ որդիս վեց, յամի 1717 ետ գրել կտակ, յորում գանգատի վասն կնոջն չուայլու. Թեան զի տնանկացոյց զինքն, 50 դուկատ միայն ունելով յայնժամ յամենայն ստացուածոցն. և կարօտէր նպաստից եղբօրն¹, զոր և Թուի ժառանգեալ. քանզի և ինքն

1 Dichiaro che havendo havuto per mia somma disgra-

tia una moglie, la quale per la sua mala diretionione è sta-

յետոյ ընծայեալ է եկեղեցւոյն կապերտ մի, և վախճա-
նեալ յամի 1731: Ի վերայ տապանի եղբորն գրեալ է:

D. O. M.

Այս է տապան Շահ

Պունեցի Պալասանի

Որդի ^Δ Աղաջանին ^Δ որ

Փոխեցաւ առ Քրիստոս

Թվին Ռ ^Δ Ճ ^Δ ԿԹ Յունվարի

^Δ 20 ^Δ

Anno MDCCXX.

Անդրանիկն Պողոսի Պետրոս Անդուն Բալասան
(ծնեալ յամի 1708) եղեալ է նաւապետ և նաւատէր,
երբեմն իւրով յատուկ նաւու և երբեմն օտարաց՝ նաւե-
լով և տանելով վաճառս յայլ և այլ կողմանս, և յիշի
սաէպ յամս 1740—49: Յիտալական գրուածս պէսպէս
օրինակաւ գրի մականունն սոցա, Balassan, Balansan,
Belassan, Pallassan, Valassan, Barbasan.

171. Մերձ ի Շահապոն խնդրելի է անյիշատակն
արդ Օժոպ կամ Օժոպի գիւղ, եւս և Աժոպ ¹ (էթէ չի-
ցէ մոռացեալ տառն է) և Ս. Աստուածամօնի վանքն,
արժանիք քննութեան. զի որպէս ի սակաւ ակնարկու-
թենէ յիշատակագրաց նշմարի՝ երեւելի վանք էին և ա-
թոռ եպիսկոպոսի վիճակին, վասն այնորիկ և համա-
րիմ մերձ բերդին և աւանին լինել: Յիշի զառաջինն
յՈրպելեան պատմէն, ի պատճառս Կամարակապ կո-
չեցեալ խաչի, զոր յելս ԺԲ դարու կամ ի սկիզբն ԺԳ-ի,
Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեաց տուեալ էր ի պահեստ՝
« առ եպիսկոպոս մի յԱժոպոյ վանս՝ ի Շահապոնս,
» Պետրոս անուն. զոր և իմացեալ կողմնակալի այսմ
» կողմանց վասակայ իշխանի, հօր Պոսայ, առնու բըռ-
» նաբար », և այլն. և յայտ լինի այսու՝ զի անդոսին ի
սկզբանէ ԺԳ դարու խաղաղեան իշխանն այն՝ կողմնա-
կալ էր Շահապոնից, զորոյ թռնորդւոյն տեսաք վկա-
յութիւն գիրացաւ իսկ Առաքել պատմիչ ասէ զտեղւոյս
և զմիոյ ի միաբանիցն զլիսաւորաց. « Մերձ մայրա-
» քաղաքին Նախնուանու կայ գաւառ մի՝ զոր անուանեն
» Շաբունուց ձոր, և յայսմ գաւառի կայ գիւղ մի՝ զոր

» անուանեն Օժոպի, և մերձ այսմ գեղն կայ չինեալ ի
» վաղեմի ժամանակաց վանք մի յանուն Սրբուհւոյ Աս-
» տուածածնին, զոր անուանեն Օժոպու վանք. և (ի)
» միաբանից այսմ վանիցս եպիսկոպոս ոմն, որոյ անունն
» էր Վրթանէս եպիսկոպոս, այր խորագէտ և խելա-
» մուտ ի գործս իւր և ճարտարաբան ի խօսս, սա գնա-
» ցեալ ի յԱղթամար գողացաւ զԱՋն Սրբոյ Լուսաւորչին,
» և երբր դարձեալ ի սուրբ Էջմիածինն ». և պատմէ
երկարօրէն զդէպս իրացն, որ արտաքոյ է առաջար-
կութեան մերոյ. այլ յիշելի և այն՝ զի վասն այնպիսի
գողութեան՝ կարգեցաւ նա աթոռակալ Եջմիածին՝
« մինչ ի ժամանակս ծերութեան իւրոյ. և ապա վասն
» անկարութեան մարմնոյն՝ գնաց ի վանքն Օժոպու,
» մերձ իւրոց ազգականացն, վասն պաշտպանելոյ իւրոյ
» ծերութեան, և անդէն վախճանեցաւ, և թաղեցաւ ի
» թուին ԶԽԲ (1493), որպէս և գրեալ է ի վերայ տա-
» պանին իւրոյ: Իսկ կաթողիկոսունքն Էջմիածնի՝ իբրեւ
» զՀայրենապատուէր կտակ աւանդութիւն ունէին ի
» մէջ իւրեանց, զի ամենայն ամի ի տարւոյն միանգամ
» գնային ի վանքն Օժոպու, մատուցանէին պատարագ,
» և զպաշտաման դրամն բաժանէին վանականացն, և
» կերակրէին զաղքատս, վասն հոգւոյ Վրթանիսի և
» պիսկոպոսին. և մինչ ի ժամանակս Դաթի կաթողի-
» կոսին և Մեքիսեդեկի կաթողիկոսի կայր այս աւան-
» դութիւն, որ զային կաթողիկոսունքն և կատարէին:
» Իսկ վերոյճառեալ պատմութիւնս . . . հաստատուն
» և հայրենատուր աւանդութեամբ պատմի յամենայն
» գաւառս՝ որք են շուրջ Վախճան քաղաքուն, և մա-
» նաւանդ ի գաւառին Շահրունոց ձորու, և որք մերձ
» նմա վանորայքն են, զի ամենեքեան եկեղեցականք և
» աշխարհականք միաբանութեամբ պատմեն զայս պատ-
» մութիւն »: — Թէպէտ ոչ Վրթանէսս այս և ոչ նա-
խայիշեալն Պետրոս՝ վիճակատէր եպիսկոպոսք կոչի-
ցին Շահապոնեանց, այլ մարթ է այնպէս համարել՝
գէթ զառաջինն. իսկ աներկբայ իբրեւ թեմական եպիս-
պոս Օժոպոյ յամի 1307 յիշի Շմաւոն եպիսկոպոս ի
ժողովին Սոյ: Թուի ինձ թէ և համանուն նորին որ յետ
սակաւ ամաց մահուան Վրթանիսի և ի վեր անգր յիշե-
ցաւ, նոյնպէս ի վանաց աստի էր: — Ի գեղջէ Օժոպոյ էր
և Մարգարէ վարդապետ աշակերտ Եսայեայ Նշեցւոյ,
աշակերտակից և գործակից Յովհ. Քունեցւոյ: Ի սկիզբն
ԺԸ դարու (1704) առաջնորդ վանացն Օժոպու էր Թա-
դէոս վարդապետ ²:

« Մերձ ի սահմանս Օժոպոյ » յիշի ի գրչէ միոյ (Ուխ-
չան անուն) յամի 1661, Յեցիկ գիւղ, յորոյ եկեղեցւոյ

ta l'ultimo eccidio della mia casa, havendomi reso di be-
nestante che io ero, sopra la nuda paglia; tacendo quel
di più potrei dire per la mia particolar modestia.

¹ ՅԱրառս օրագրի Էջմիածնի (Բ, 276) գիւղանու Օժոպոյ՝
Միշոյ գրեալ է:

² Յաւատարմի գրելոյ տառ յամի 1486—7 յիշին ստացողքն,

Գասպար — կիժժ չաջի

Պաղտասար. Գրիգոր. Մելգուժ. Հերապետ. Պաղի. Տէր Սիմոն Կ. Սամուէլիտ Մարիամէ. Մարգարիտ. Զիւլփիխամ.

Շահմազար, Կ. Նազուկիտ Մարիամէ Տէր Յովհաննէս, Կ. Գուլօզար (Գիւլիզար) Պալասամ, Կ. Խամուլ

եղ նա ժամագիրս, և փոխանակ անուան եկեղեցւոյն յիշէ զծնողսն Սարգիս և Խաթունջան, և զեղբայրն Յովհաննէս, և զորդիս նորին Ստուռաժատար, Բայրում և Ներսէս, և զորդիս (որոյ?) Հագարեկ և Թաթարեկ, մաղթելով յիշել և « զամանս հաւատացեալս, որք մասամբ իւրք ետուն ինչս ի գինս սորին »:

Յանկեան գետակին և բուն գետոյն առ որով Շահապօնք, նշանակի շինատեղի՝ յունջ երկարաձիգ լեռնագոտոյ կամ բարձրաւանդակի՝ անջրպետի երկոցուն ձորոցն. անդ կարծեմ զԲեդրոյն Շահապայ, կամ յայլ ինչ կողմն այսր լեռնագոտոյ, եթէ չիցէ վերայիշեալն Աշքեան՝ մերձ ի Գոյլս:

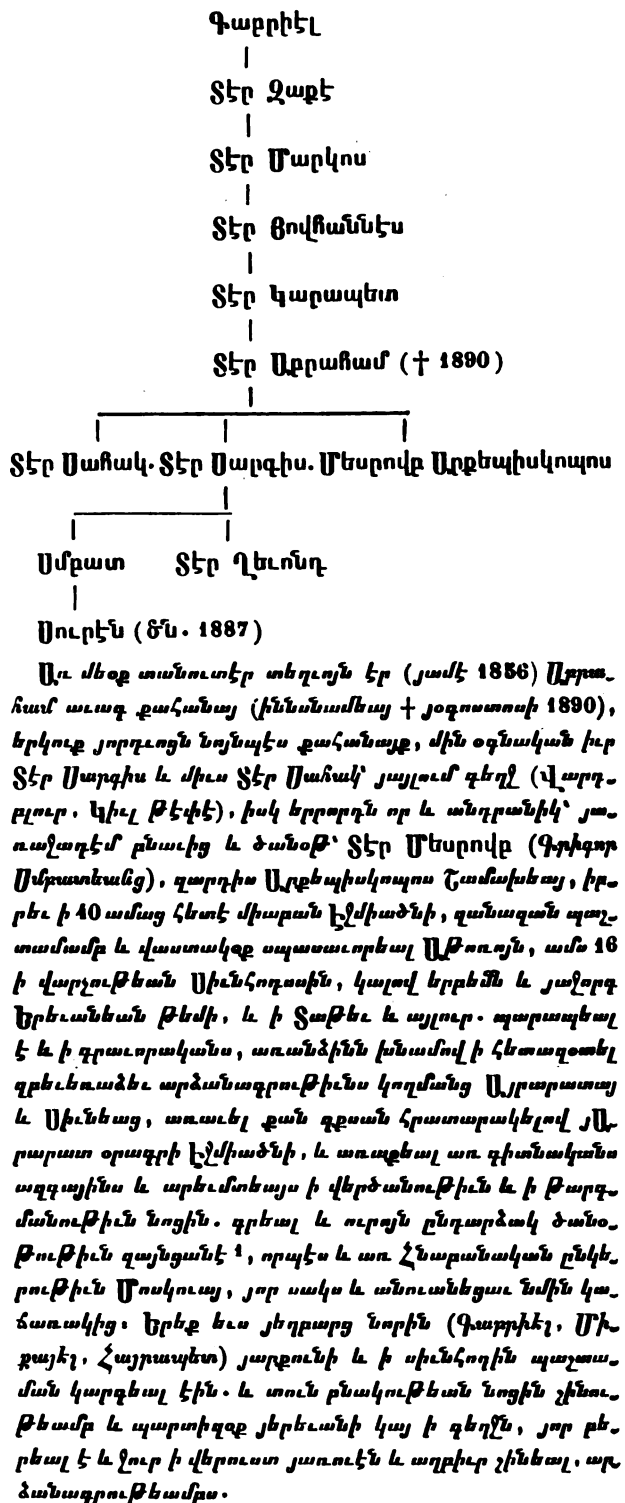
173. Ի հիւսիսոյ գետաձորոյն Շահապօնեաց և զուգընթաց նմին է այլ ձոր, մանաւանդ թէ բազում ձորակք ձեւացեալք յաղբերաց իջելոց ի Թօխիդայա (ոչխարասար) լեռնէ, որպէս կաքառադրիչ, Շօռ ջուր, Սալարիս, և այլն, յարեւելից կուսէ, որք միաձոյլ անկանին ի գետակն Շահապօնեաց. յանկեան երկուց ի նոցունց կայ մեծ գետն Նորս, յոր անուն պատշաճ համարիմ կոչել և զգետաձորակն. յորոց յարեւմտից կուսէ տարածանին ընդարձակ անդաստանք և ագարակք գեղջն, իրրեւ յատուկ իմն մասն նորին՝ Նորսի մագրայ կամ Մագրայ — Նորս անուանեալ: Բնակիչքն 155 կամ 160 տունք Հայք՝ յուրվագոյն մասամբ գաղթեալք են այսր ի Պարսկահայոց, յամս 1827–30. Ի բնիկսն նշանաւոր է գերդաստանն Սմբատեանց, (համարեալ ի Բագրատունեաց զարմէ) որ և Տէրտէրանց տուն կոչի, վասն քահանայական զարմի անընդհատ յաջորդութեան յեթն ազգ, յերկուս դարս. յառաջ քան զնոսա յիշին վեց ազգք եւս (ընդ բընաւ 13 ազգք կամ սերունդք), ի սկզբանէ ԺԷ դարու. որոց առաջին Սմբատ հոխ տանուէր ի Նախճաւան՝ յիշի յամի 1635. և այս կարգ է ուղղագիծ ազգածնութեան նոցին, թողեալ զբազմաթիւ կողմնագիծ սերունդս.

Սմբատ, 1635
|
Գագիկ
|
Առաքէլ
|
Գագիկ (Բ)
|
Սմբատ (Բ)
|

Յամի Տեառն 1875 եւ Հայոց Ռօմի, ի կայսերութեան Ռուսաց Բ Ադէքսանդր Նիկօլայեւի, ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգիայ Դ.

Ի տոհմէն Սմբատեանց շինի յիշատակ

1 Պատրաստեալ է ի հրատարակութիւն և զմանրամասն տեղէ կուրթին Գոգարաց Գեղարքունի և Նախիվանայ, յորմէ համա-

բիւս զշնորհեալն ինչ գիւրոյ կայրենի գեղջէն. և զԺոհաննէս Գրիգորի ժիւր Գոգարաց, և զՊատրիսիան վանորէն Շահապեայ:

Աղբիւր բխեցելոյ ջրոյ անքանակ,
 Սարգիս քահանայի ծախիւք Նորսարնակ
 Որդւոյ Աբրահամու Տեառն խաչունակ:
 ԶԱմբատազունս յիշել խնդրի, գրահանայապետն զՄեսրոփը,
 ԶՍարգիս քահանայն շինող սորին, ղգպիր Խահակն եւ զՅակոբ,
 Գաբրիէլ, Միքայէլ պաշտօնակալք են, Հայրապետն ընդ նոսին.
 Աւագերեց Աբրահամու այս են որդիք եօթնեան:

Նորսահաւորէն մի էր յերկոցուն Նորագիւղ աւաննեալ գիւղորայից Ճահկոյ, որք հարկէին Տաթեւոյ մէն 13 բաժին. և աւանդեն ի հնումն 700 տանց լինել ի նմին. որոյ ընդարձակութեանն վկայեն և հետք ինչ չորս չափատ պարսպաց. իսկ հնութեանն՝ գերեզմանք և խաչ.

արձանք առ եկեղեցւոյն, որ կոչի յանուն Ամենասուրբ Երրորդութեան, և է քարակերտ սագաղէն, նորոգեալ՝ որպէս Թուր յայլեայլ ժամանակս, և հուսկ յամի 1878, ձեռնարկութեամբ վերոյիշեալն Աբրահամու աւագերիցու, որպէս և արձանագրեալ է.

Յամի Տեառն 1875 եւ կայսերութեան Ռուսաց Բ Աւերսանդր Նիկօլայեւի եւ ի կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց Տեառն Գէորգայ Դ. նորոգեցաւ Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցիս արդեամբք ժողովրդոց Նորսահաւոր, վերակացութեամբ Աբրահամ աւագ քահանայի Տէր Կարապետեան Սմբատեանց եւ որդւոյ նորին Սարգիս քահանայի եւ երեսփոխան Պօղոսի Եաւրիեանց.

Ի հնագոյն յիշատակաց ծանօթք են խաչվեմ մի առ դրան եկեղեցւոյն արձանագրաւ 1274 ամի.

ԹՎ. ԶԻԳ. Ես Աբելիկ կանգնեցի զՍուրբ Խաչս վասն հողւոյ խնկիկին.

Ի վերայ բարաւորի դրան եկեղեցւոյն եղեալ կայ նորագոյն խաչարձան գրութեամբ 1654 ամի.

Սուրբ Խաչս բարեխօս է Վարդանին եւ կողակից Նիգարին եւ որդւոյն Մկրտչին Մարտիրոսի եւ Աւետիսին. ԹՎ. ՌՃԳ.

Տօն մեծ կատարի յեկեղեցւոյ Նորոի ի Վարդավառի, յոր դիմեն ուխտաւորք ի բազում կողմանց:
 Յարեւելից կուսէ գեղջն կայ աւերակ վանաց յանուն

Սուրբ (Գիւտ) Խայի, փղբրիկ եկեղեցեալ, որոյ կանգուն կայ որմն հիւսիսակողման, և ի վերայ դրանն արձանագիր 1351 ամի.

ԹՎ. Զ. Յանուն Աստուծոյ. Ես Լիանոսս շինեցի զսուրբ Խորանս վասն փրկութեան եւ յիշատակ հողւոյ ինձ եւ ծնաւդաց իմոց եւ եղբարց. եւ տվի ղիմ ամէն Հայրենի հողերս եւ ջրաղացս եւ. . . .

Թանուն շինողիս կոչի տեղիս այս Լիանոսի վանք. Ծանուցանէ արքեպիսկոպոսն Սմբատեան գիւսերունդք Լիանոս տոհմի գտանին այժմ ի Տփլիս, ի Պագու և ի

Մոսկուա. — Մերձ ի վանատեղին կանգնեալ կայ խաչվեմ մի մեծ, համառօտ այլ կարեւոր և հին Թուականաւ 1336 ամի, այսու գրութեամբ.

Ի ԹՎ. ԶՀԵ. Կանգնեցու Սուրբ Խաչս յիշխանութեան Պռոշո . . . որք երկիր պագանէք յաղաւթս յիշեցէք.

Ի Թանգարանի Էջմիածնի պահի խաչ մի արծաթեայ մասամբ նշխարաց և գրութեամբս յամի 1717.

Սուրբ Հռիփսիմէի Մասունքս Շահապունուց ձորի Նորեցի Տիրատունի որդի Պիճնաթիւն է յիշատակ. ԹՎին Հայոց ՌՃԿԶ.

Երկամաւ զկնի այս Թուականի (1719) յիշատակին ի վնեւտիկ Նորեցի վաճառականք՝ Եղնազար և Փլիլիպպոս ընդ նուիրատուս Ս. Խաչ եկեղեցւոյ. — Ի գեղջէ աստի համարին գաղթեալ բնակիչք Նորք Թաղի Երեւա նայ և յանուն նորին կոչեցեալ զայն:

Ի սահմանս Նորս գեղջէ ոչ շատ հեռի՝ յարեւմտակողմն՝ ի վերայ ճանապարհի Նախճաւանու ուխտատեղի մի է Նախատակի, Չիարադ կոչեցեալ յայլազգեաց. և միւս ի հիւսիսակողման՝ Թռչիւ մանուկ կոչեցեալ:

173. Իրր երկու մղոնաւ յարեւմտից Նորսի է Մահ. մոտապատ գեղջէ այլազգեաց. և առ խառնըրդովք գեւտակին՝ ի միջին առաջն՝ մեծ գիւղն Գարապապա կամ Ղարաքարա, հայարնակ 20 տամբք, և հին աւերակ եկեղեցեալ, ուր Շորէն քառասուն ամօք յառաջ նոյնքան տունս Թաթարաց գրէր և մի տուն միայն Հայոց: Գոն ի սահմանս գեղջէ ուր հանքային բնածղուտ չրոց:

Ընդ մէջ գետածորակին Նորից և արեւելեան օժանդակաց կամ ձորակաց կ'օժածորոյ՝ նշանակին յանուանէ երկու լերինք, մին Ագայար կամ Աղաեար Եայրաւ, որ յիշեցուցանէ զհին անուանս գիւղիցն Ակոռի և Աղբոյք, միւսն ի հիւսիսոյ նորին՝ Պոռոշոյն — գայատաղ, որ Թարգմանի Շոգեւոր քարալեռն, յորմէ ի դէպ է կարծել հրաբխային զբնութիւն երկրին, մանաւանդ զի և կիսով փարսախաւ ի հիւսիսոյ նորին նշանակին և հանքային թթուալուրք: — Ի փոքու և ի ծառաւէտ ձորակի, առ երի և ի հարաւոյ կուսէ կայ Գոմեր կամ (Քեօմիար?) նշանաւոր գիւղ. զորոյ զանուն և զորպէսն փափաքելի է ստուգել, զի ի սմա միայն նշանակի ի քարտին եկեղեցի, յայտ է թէ հին. 13 տուն Հայ բնակիչս դնէր ի սմա Շորէն. յաշխարհագրի 1873 ամին ոչ յիշին Հայք, այլ 74 տուն Թաթարք. բայց Տէր Սմբատեանց ասէ 118 տունս Հայոց. — Թանկեան խառնըրդոց փոքու ձորագեւտակիս ի կ'օժածոր՝ նշանակի հանգրուանն Սոյտակք կամ Սոյտատակի, զի զօրանիստ էր Ռուսաց, որ յետոյ փոխեցաւ ի Բիլենակ մերձ ի գետեզր Շահապունեաց, և անտի այլուր: — Կիսով մղոնաւ ի Հր. սորա և յահեկէ, և սակաւուք աւելի նոյնպէս յահեկէ գետոյն՝ կայ նշանաւոր անուամբն կ'օժածոր գիւղ հայաբնակ, 86 տամբք՝ յամի 1890, և եկեղեցեալ: — Բարեւմտակողմն կ'օժածորոյ իրր փարսախաւ հեռի՝ առ ջրովն կայ Հոփոսահայր, իրր ուխտատեղի հովունք. իսկ ի հարաւոյ կ'օժածորոյ առ Խաչի անուն ձորակաւ՝ աւերակ տեղի մի է մեծ

Չարսոն — քաղար կոչեցեալ, և համարի հին քաղաքաւայր: — Ընդ ձոր գետոյն ի վեր գնալով՝ յահեկէն, զի և ընդ այս իսկ է արահետ ճանապարհն, երկու մղոնաւ ի Հս. Գոմերոյ հանգիստիմք յամէ փոքու ձորակի հայանուն Զառնատուն ¹ գեղջէ, բնակեալ յայլազգեաց 40 տանց. իցէ արդեալ հինն Եզնասուն: Մերձ են նմին և այլ երկու գետք հայանունք, յորոց մին հազիւ մղոնաւ ի Հս. Մ. կայ առ գետեզերքն, վերոյիշեալն Բըլնաղ կամ Բընակ, Բիլենակ ըստ այլազգեաց. և սակաւուք հեռի ի սմանէ միւսն՝ Խնծորակ, Խաեղիալ: — Երկու մղոնաւ ի վերոյ սոցին յԵ. Հս. նշանակի գետաւտեղի փոքր յահեկէ գետոյն, այլ ոչ և անունն. և վերաւ գոյն եւս գրեալ է նոյնպիսի հեռի ի վերջնոյս, ի սահմանաւայրս և ի բարձրակահակ թիկունս պարու Արագի լերին և աղբերաց համանուն գետոյն Մղկոյ, կան հետաքննելի աւերակք հին Բընակ գեղջէ:

Թալմէ գետոյն կ'օժածորոյ երկու մղոնաւ ի Մ. Հր. Խնծորակի և նոյնքան ի Հր. Բլենաղ կամ Բիլենակ լերին, առ վտակաւ միով է Մարաքա գլխաղը (Քարայր ձմերոցք) գեղ Թաթարաց 26 տանց. — կիսով փարսախաւ ի Հր. նորին Այի Մեհմետ գլխաղը 13 տամբ. — մղոնաւ ի սորին հարաւոյ և ի կ'օժածորոյ՝ Քեօլանի — գլխաղը իրր 30 տամբք: — Երկու մղոնաւ յԵ. Հր. վերին գեղջէ յահեկէ և մերձ գետոյն՝ բղիւն Սարի պոռաք (Գեղին աղբիւր):

Արեւմտեան օժանդակ չրոց Շահապունից Արմաւաշէն գետակ՝ ծաւալի մանր առուք, յորոց միջի է լճակն Գանլը ի Մ. Հր. համանուն լեռնակի: Երկու կողմանց բնական պատուարք են լճակին՝ լերինքն, ի միւսոյ կողմանէ ձեռագործ որմն, առ հաւաքումն չրոյ, զոր և ի կարեւոր հարկի արձակեն ի գետն առ ի վարարել և լնուլ զպէտս ոռոգման կողմանց Նախճաւանու: Ի Հր. լճակին առաջին գիւղ յամէ չրոյն՝ գրի Խօզրամիկի? հանդէպ նորին մղոնաւ չափ տարակաց՝ ի ձախմէ չուրց՝ Զանել 18 տամբք Թաթարաց. առ որով յարեւելից կուսէ չեղլաւ ձեւ լեռնաբլուր մի: Անուանք սոցին՝ Թերեւս աղաւաղեալք՝ հայկական ձայնիւն փափաքելի առնեն զվարացն հետազօտութիւն. մանաւանդ զգոյզն ինչ ծանօթն քան զնոսին, որ ի Մ. Հր. առաջնոյն կայ մղոնաւ հեռի կամ սակաւ աւելի՝ Գուլքի, ի ստորոտս համանուն բարձու լերին (կոռքի) 9650'. յիշեալ ի հին ցուցակին Տաթեւու, Գուլքի, լաւ եւս կուլքի ըստ հնագոյն յիշատաւ

¹ Գոմուն զառիկ բրածոյ նիւթոյ համարի Տէր Սմբատեանն այսպէս կոչեցեալ զանուն գեղջէ. ի նոյն սակաւ Թերեւս կոչիցի և

մերձաւոր նորին Զանել, Թեղեւ և ցարէ նիւթն կամ հանք յայտեալ չեն:

կարանաց, յորոց մին (Մաշտոց) գրեալ ձեռամբ Մա-
նուելի ուրումն յամի 1493, որոշակի յայտնէ և զգա-
ւառն. « Ի Ձորս Շահապունեաց ի գեօղս Կուքի, ընդ հո-
» վանեաւ սուրբ եկեղեցեացս, և սուրբ խաչերոյս, և
» վարդանանց սուրբ Նահատակացս » . . . Ստացողն է
» Տէր վարդան քահանայ սրբասէր և առաքինի, որ յոյժ
» փափաքանօք ետ գրել զՄաշտոցս յիշատակ իւր և
» ծնողաց իւրոց, հօրն իւր Մոռատին և մօրն իւր Խոնտ
» Խաթունին, և մօրքուերն Թագաւնէքին . . . Ի վայե-
» լումն որդւոյ իւրոյ վանական քահանային և Ան-
» տոնին » : Հնագոյն եւս յիշատակարան 1333 ամի՝ յաւե-
լու զԺանօթութիւն խաչերոյն, և յայտնէ վանս լինել
ի տեղւոյն, վկայելով և զիխանութիւն Պաօշեանց ի
վերայ տեղւոյն. մատենան է Պատարագամեկնիչ Լամ-
բրոնեցւոյն.

Ձորը

Հիւ- խնդիրաբար էալարտ
ու-ականս բարեհիտ մարչսս
կրօնաւոր և յետոյգտեալ
դրո-ապրեալ ըստարաշաճ
ին : Եւ պրկեալ զայն վանակ
դոյ ի տանմեծի սրբարան
իւ . և անձա բնակ տանձ արքա
անձնօքս և անձա եղև
զորն լանիս հաղարտ բոր
այն չիւր և ծնողաց երոց :
Վրդ-պրեչաւ սա ի ժաման
ակս հայտնիս և անձա
ան յակովքս . և ի Թագաւ-
որու Թնն լեւոնի . և ի բաբ-
ուս ապետին յեսանա . և ի
յիշխանութեան հանդիսմե-
լոյ Թոտին պողա զորն յաղ-
քէն վաղարամեաց վատեա
վար ան յերկար արանց զվա-
մանականոցս ի խաչերութե
պու սա ի տինդոր . Ժր-երամ
խանութեանորա : Լիյաւ-
աջիւս արդ-ու լեւ-տա ի տե-
ղանք սարկաւաւ աղբն .

133. Պատարագամեկնիչ Ն. Լամբրոնեցւոյ.

Յիւէ գրողն և զվարդապետս իւր և զեղբօրն՝ ըզ-
Սարգիս և Յովհաննէս, (զհարս նոցին խոցարեղ և
Միսիթոր, և զմարսն՝ Հոռ և Թամամ. զեղբարսն՝
Շարան, Դաշիր, Ճոնէր և Գրիգոր) . և վասն գրչու-
թեան իւրոյ անմեղադրութիւն խնդրելով՝ ծանուցանէ,
« զի առաջինն է և այլ չէի գրել, և օրինակն խիստ դը-
» ժար էր » : Նորագոյն ծանօթ յիշատակարան մատենին
է 1471 ամի, գրողն Յովսէփ կրօնաւոր :

Տասն ամաւ յառաջ քան զյետին Թուականս, այս-
ինքն յամի 1462, այլ ոմն Յովսէփ եպիսկոպոս գրէր անդ
Պատարագատետր մի աստ « Ի Ձորս Շահապունեաց, ի
» վանքս Կուքոյ, ընդ հովանեաւ Ս. Խաչիս՝ որ կոչի
» Հազարաքուրը, և կաթուղիկէ Ս. Ստեփանոսին և
» Ս. Աստուածածնին, և Ս. Նշան, Սրբոց Քառասնից » :
Յեւս կոյս ԺԵ դարու (1496) Գոռզալ և Խոնժ ամու-
սինք տան գրել ի գեղջս Աւետարան մի « ընդ հովանեաւ
» Հազարաքուրոցս և Ս. Նշանիս, և այլ Սրբոցս որ աստ
» կան ի բողոքականս մեր » : — Մնան ցարդ աւերակք
վանացն և եկեղեցւոյ, այլ ոչ հետազօտեալք : Բնակիչք
տեղւոյն են Թաթարք իբր 30 տուն : Յանուն գեղջն կոչի
և լեւառն մերձաւոր, մի ի բարձրագունից ի կողմանքս :

Երիւք մղոնօր ի Հր. Կուքոյ յահեկէ գետոյն կան եր-
կօքին Արմաւաշէն գեօղք վերին և Ներքին, անուանն
ծամածռեալ յայլազգեաց՝ իրանելին. ի վերնումն 30
տունք են նոցա, ի Ներքնումն՝ աւելի քան 40 : — Աս-
տի մինչեւ հուպ ի գետախառնունսն՝ չկայ այլ գեօղ.
իսկ մերձ ի նոյն և ի Փարապապա՝ է ընդարձակ գիւղն
Առինճ, ընդարձակագոյն եւս ագարակօք. սա ոչ յիշի
ի հին ցուցակին, և ոչ գիտեմ հին իցէ՝ եթէ նորայէն ի
զաղթականէ անտի Պարսկահայոց, որոց էին յամի 1873
տունք 34, ոգիք 262, և եկեղեցի մի : — Մղոնաւ ի ստու-
րեւ Առինճայ խառնի գետակն ի Կժաձոր, որոյ ընկա-
լեալ փոքր մի եւս ի ստորեւ գրուն Շահապունից վտակն՝
միանոյլ դառնայ ընդ արեւմուտս. մինչ չեւ ընկալեալ
և զՆուտ գետ՝ ի միջի խառնըրդոց նորին են փոքրիկ
գեօղք, Սյւանդո կամ Սյւանձրկ 6 տամբք Թաթարաց,
և Դայրախոս 16 տամբք : — Հովիտ Նշուտ գետակի,
զոր ասացաք միջակայ Շահապունիցն և Ճահկոյ, փոքրաւ
սահման է, և գրեաթէ գեօղ մի միայն մարդաշատ գոյ
ի նմա, յարեւելակողմն, այն է Պատեմոն (Բատամոն),
զոր Թարգմանեցաք Նշուտ. բայց ձորակն անդ կոչի Մե-
ծոփ. եկեղեցի գեղջն Թուի հին և նշանաւոր ի բարձրա-
ւանդակ սարի յարեւելից կուսէ գեղջն : Բնակիչքն յամի
1873 էին 50 տունք Հայոց և իբր 800 ոգիք. կէսք բնիկք
և կէս զաղթականք ի Պարսկահայոց, և 18 տուն Թա-
թարաց : Չատ յեկեղեցւոյն կայ իբր մղոնաւ և կիսով
հեռի՝ հին մենաստան ամայի, և բերդ, և հանքային
ջուրք, ուր և ուխտատեղի Քամոսխալ կոչեցեալ, բազ-
մութեամբ այցելուաց ի կիրակէի Երկրորդ Ծաղկա-
զարդի. մենաստանն կոչի յանուն Ս. Աստուածածնի,
առ որով և գերեզմանք Թուականօք ԺԵ դարու, աղ-
բիւր հոսեալ յաւաղան քարայէն և չուրջ ընկուզենիք :

Առ արեւմտագոյն վտական կան Տասի աւերակ, և
հանգրուանք կամ փոքրիկ գիւղք, Գարապոյա՝ 13 տամբք
այլազգեաց, Շատի կամ Շադոս, 10 տամբք : — Յետ

կցուածոյ վտանկացն ի ստորեւ (ի հարաւ) մերձ ի խառնուրդս գետոյն ընդ Շահապօնիցն, և առ եզերքն կայ Սալեաստու կամ Սալաշու, 25 տամբք այլազգեաց, որ է անշուշտ Սաղըւասօնք հին ցուցակին:

Հանդէպ գետախառնիցն ի հարաւոյ կուսէ, որ է ի ձախմէ միաձոյլ գետոյն Շահապօնից, կայ Մարաշիկ գիւղիկ ի միջի ագարակաց, 13 տամբք այլազգեաց, ի հարաւոյ սորին են բազմոստեան լերինքն Սարու և Գառադան: — Երկու մղոնաւ յարեւմտից Մարաշիկայ առ գետեզերքն, յահեկէն (ի հարաւոյ) կայ Վայիմի գիւղ այլազգեաց, 24 տամբք. և սակաւ մի նուազ հեռի ի սմանէ՝ յարեւմտից կուսէ՝ Խալիսալ գիւղ, ընդարձակ ագարակօք, Թերեւս հինն Գայլակալ, յեղափոխեալ

յայլազգեաց, որոց հինգ տունք միայն էին առ Շարէնիւ, և 47 տուն Հայոց գաղթականաց ի Պարսից բաժնէ. զարդիս 60 տունք են սոցա, ոգիք 300 և եկեղեցի մի: — Աստի և անդր գետն Շահապօնից ուղղակի խաղայ ընդ հարաւ՝ իրրեւ չորս մղոնաչափ և խառնի ընդ գետոյն Ճահկոյ, ունելով սուղ ինչ ի վերոյ խառնըրդոցն՝ յահեկէն, որ է յարեւելից, զգիւղիկն Մազրայ-Աշակօզ, արգասաբեր սահմանօք, և բնակեալ ոչ գիտեմ բոլոր եթէ մասամբ՝ ի Հայոց: — Մերձ ի Վայիմի՝ ի հիւսիսոյ կուսէ վտակ մի փոքրիկ նշանակի անկանել ի գետն Շահապօնից յահեկէն Նշուտ գետակի, և առ եզերք նորին փոքր գիւղն Թերքէշ 28 տամբք Թաթարաց: — Աստու նոր համարիմ զանջրպետ Շահապօնից և Ճահկոյ:

Բ. ՃԱՀՈՒԿ = ՄԱԽԱԶԻ ԽԱԹՈՒՆ

174. Գեղեցիկ և լեռնաձոր մասն բուն գաւառին Ճահկոյ, որ արդ ՄԱԽԱԶԻ ԽԱԹՈՒՆ կոչի, սակաւս երեւեցուցանէ բնակավայրս շէնս, աւերածու ձեռաց և ոտից հանդիպեալ, որպէս Թուի, ի յետին դարս: Գետն, որպէս նշանակեցաք յառաջագոյն՝ ընդունի երկուստեք օժանդակս. արեւելեանն՝ որ մերձակից է Նշուտի և փոքու գետակին առ որով Թէրքէշ, ի վերնակողմանն, (ի հիւսիսի) միայն ունի շէն մի չափաւոր մեծութեամբ, այն է Սոռդան-րէկ բնակեալ ի Հայոց գաղթելոց ի մասնէ Պարսից, որոց են այժմ տունք աւելի քան 475 ոգիք իբր 700. ունին եկեղեցի հին, առ որով և գերեզմանք վաղեմիք: — Սակաւուք ի հարաւոյ կան աւերակք հնոյ գեղ Վորու, առ եզր Գըրգ-պոչաք վտակի, որ խառնի ի գետակն. և առ խառնըրդովքն կայ Կետրմաչա տափս անուանեալ գեօղիկ այլազգեաց 15 տանց. առ նունն երեւի Ժեքեալ ի հայկականէս կամրջաճաղ, յոր կոչումն գեօղ մի նշանակէ հին ցուցակն յերնջակ:

Միջին կամ բուն առաջը գետոյն Ճահկոյ զուգի ի բազում աղբերաց և վտակաց իջելոց ի գոգաձեւ լեռնոտանց Վայոց ձորոյ. որոց արեւելեանն մերձ ի սահմանս Մարտիրոս գեղը և Հոզոցմանց, ի Թիկունս լեռանցն կրէ գեօղս աւերակս կամ ամայիս, զՃանիքէնտ, որ և լիւս պին, Թերեւս Ղաբէն հին ցուցակին, եթէ չիցէ սա այժմեանս Օդպին յորում 16 տունք այլազգեաց և 10 Հայոց, հին եկեղեցեալ և գերեզմանօք: — Երկր հարաւոյ սորին կայ փոքրիկ գիւղն Սէս, բնակեալ ի Հայոց, իբրեւ 80 տանց և 300 ոգւոց, եկեղեցեալ և հին գերեզմանօք: — Մեծագոյն և շինագոյն գիւղ ձորակին յարեւմտից հարաւոյ սոցին է Իր-գըքան, յարեւմտից կուսէ համանուն լերին, 40 տամբք այլազգեաց: Առ խառնըրդով վտակացն կայ աւերակ Ստորին Իր-գըքան գեղը, որ և Թուի հնագոյնն. այլ ոչ կարեմ ստուգել զհայկական անունն, իսկ Թուրքարէնն նշանակէ ճաբեկ կամ շնակտար:

Միջին վտակացն է բուն սկզբնաղբիւր Ճահկուկ գետոյ և հիւսիսագոյն բնաւ կողմանց գաւառին, ի Թիկանց լեռին որ անջրպետէ զայն ի սահմանաց Վարդաբլուր գեղը Վայոց ձորոյ. յորմէ իրրեւ փարսախաւ չափ ի հարաւոյ կայ փոքրիկ և սակաւաբնակ գիւղն Ղորատիգ կամ Քիւռեա տափս կոչեցեալ. այն է հինն Խոռատունիք, և յառաւանէն յայտնի ոչ աննշան վաղեմի տոհմի լինել բնակավայր, և այժմ բազմաբնակ է քան զայլ մերձակայ գեօղեանն. և բնակիչքն են ազգայինք գաղթելաք ի Պարսից բաժնէ, տունք 45 ըստ աշխարհագրի 1873 ամի, որ նշանակէ և եկեղեցի և հին գերեզմանս: Երբինակս ինչ ցուցակին Խոռատափք գրի: Ոչ գիտեմ ըստ գիպաց եթէ իսկապէս զօրդիս և զթոռուն Հայկայ յիշեցուցանիցէ սա և մերձաւոր իւր Սէս, զԽոռ և զՍիսակ. քննութեան կարօտի և որ ի միջոցի նոցին փարսախաւ յիշից հարաւոյ Խոռատունեացք, ի ստորոտս սահմանափակ լեռանց Վայոց, յեզր առուի միոյ, Ախիսալ յայժմուս կոչեցեալ գիւղ փոքր, և առ նմին հին եկեղեցի, Թերեւս և վանք. զոր և կարծեմ լինել ըստ հին ցուցակին Աղբերախաչ. բնակիչքն են 30 տուն, կէս Հայ և կէս Թաթար: — Արեւմտեան վտակ աղբերականցս Ճահկոյ ի Թալեանին գայսր բարձու լեռնէ իջեալ, անցանէ առ Օդպին գիւղիւ. և երբեք մղոնօք ի ստորեւ յիշից հարաւոյ, յաջմէ ջրոյն կայ Տիգին-էլմասր, որ կրէ զանունն հին Տիգէն գեղը, և է բնակեալ արդ ի Հայոց գաղթելոց ի բաժնէ Պարսից 40 տանց՝ ըստ աշխարհագրի 1873 ամի, որ զբնակիչսն բազմաթիւ գրէ 460 ոգիս, և եկեղեցի հին և ուխտատեղի ոչ հեռի ի շինէն: Զյարակից անունն առեալ է յաւերակ Էլմասր (Խնժորուտ) գեղից, որ մղոնաւ ի բացեալ կայ յարեւելից կուսէ յանկեան խառնըրդոց վտակիս ընդ միջոյն:

Երեւոյնց վտակացս կամ յաղբերականց ձուլեալ Ճահկոյ՝ առ Ստորին Իր-գըքան գիւղիւ՝ խաղայ ի հարաւ կոյս, և յետ փարսախաւ ճանապարհի ընդունի յաջմէն

վտակ մի փոքրիկ, և յանկիւնամէջն՝ զոր զործէ ընդ նմին՝ յանտառամու վայրի՝ ծածկէ զաւերակս հնոյ Բզղոն գեղը, որ այժմ Պոզգոլ կոչի, որպէս և որ յանուն նորին վերականգնեցաւ երկու մղոնաւ ի Հս. Մ. ի գլուխ վտակի՝ Թաթարաբնակն Պոզգոլ 30 տամբը: — Յաւերակաց անտի Բզղոնից մինչեւ ի գետակցութիւն երկից առաջից գետոյն ճահկոյ, այսինքն՝ արեւելեան օժանդակին զոր յիջեցաք և Գարագուշի (յոր արդ մատչիմք) ընդ բնիկ ճահկոյ, չիք այլ շին յընթացս 6 կամ 7 մղոնից, բայց միայն աւերակ մի յալ կողմանէ, լիզբերդ կամ լիզբերդ անուն, ի հարաւոյ Քէշալի լերին, 10 տամբը Թաթարաց:

Գարագուշ յարեւելից կուսէ համանուն լերանց՝ էր հիւսիսագոյնն ի բնակատեղս Միարանոզ Հայոց, և մի ի փոքրագունիցն. զի Ֆրիտոն ի սկիզբն ԺԷ դարու 80 տուն նշանակէր ի նմա, 180 հաղորդընկալս և 100 տղայս. եկեղեցին կոչէր յանուն Ս. Աստուածածնի: Ետ կիսոյ դարու՝ Հ. Դովինիկ Նազար չորս տուն միայն նշանակէ և ոգիս 30. Պետրիկ՝ յամի 1674 տունս հինգ. իսկ յեւս դարուն և ոչ մի. ի սկզբանն ընդ 80 ից տանց Հայոց միայն մի տուն այլադենից էր անդ: Չկայր վանք ի գեղն, այլ վանատուն կամ եկեղեցատուն, յորում կայր քահանայ մի կղերիկոսան սպասաւորաւ, և ի նաւաղել բնակչացն՝ ի ճահկոյ գայր երբեմն քահանայ հովուել զնոսին. Թէպէտ և կոչիցի և վանք, որպէս յամի 1735, ի կարգի ստորագրութեան այլոց վանահարց գաւառին՝ ձեռն արկանէ և « Ֆրա Ազարեայ Ղարայ — » ղուշոյ վանից: Ոչ գիտեմ երբ աւերեալ լաւ ի բնակութենէ գիւղն, և փոխանակ ինեցաւ այլ գիւղ համա նուն, բայց արտաքոյ այսր ձորագետոյ ի խոր վիհակի. իսկ ի սմին զատ յաւերելոյ անտի չիք այլ շինատեղի:

Գետակցութիւն երեցուն առաջից ճահկոյ, որպէս ասացաք, լինի յերի Աջնաբերդ լերին, յարեւելից նորուն, և ճանի աւերակ գեղը, որ յանկէ և յարեւելից: Մզոնաւ կամ սակաւ աւելի ի ստորեւ միութեանն՝ կայ փոքրիկ գիւղն Թերեւս և ամայի՝ Բայիս, որ է անշուշտ հինն Պարսիս. երկու եւս մղոնաւ խոնարհագոյն՝ յարգասաբեր սահմանի յալմէ գետոյն՝ չարանունն Եշիդա նապատ փոքր գիւղ:

175. Մզնաչափ մի եւս ի ստորեւ յանկէ և յարեւելից գետոյն, յայլոց կողմանց չրկապատեալ այգեք և անդաստանք՝ տարածանի մեծ և հին աւանն Ճափուկ, յայժմուս Ճաղրի, զոր մարթ է և քաղաքաւան կոչել, մանաւանդ զի և անհամեմատ մարդաշատ է քան զայլ ամենայն գեղեան գաւառիս. ի ժամանակի վիհակագրութեան Դոբենի 130 տունք Հայոց էին ի նմա, 7, 8 ոգւովք, տուն մի վրացի, և 207 տունք այլադենից և 1136 ոգիք. իսկ ըստ աշխարհագրի 1873 ամի՝ տունք Թաթարաց 344, ոգիք 2100, Հայոց տունք 145, ոգիք 886: Անյայտ է ծագումն անուան ճահկոյ յորմէ և գաւառին, նոյնպէս և հին անցք և դէպք նորին մինչեւ ի

ժամանակս Միարանոզաց, որոց գլխաւոր աւան բնակութեան եղեւ յայսմ գաւառի, վասն որոյ և յիւր աւանն կոչեցան համօրէն հետեւողք այնր դաւանութեան Ջափուկ կամ Ջափկեցիք. առ սոքոք յաճախ այսպէս գրի տեղին քան ճ տառիւ, իսկ յօտարաց կոչէր և կոչի արդ Ջաղրի, որպէս և յիտալացոց ի ԺԵ դարու Chiagri կամ Chiagri, մերթ և ըստ հայումս Giaghag կամ Giaghagh, որպէս գրէ Թարգմանն կամ հրատարակող բանից Ֆրիտոնի և այլք: Աստի էր Մարգարէ վարդապետ Օծպեցի աշակերտակից Թովհանու Քանեցոյ յամի 1332, գրակազմն: — Գլխաւոր եկեղեցին կոչէր յանուն Ս. Յովնանեոս Մկրտչի, ուր և հաստատեցաւ վանք Միարանոզացն, յորում՝ յեւս ԺԶ դարու կային 12 քահանայք միարանք, 2 սարկաւագունք, 8 կղերիկոսք և 10 եղբարք գործաւորք. 800 տունք էին յայնժամ, 8000 ? հաղորդընկալք և 250 տղայք. իսկ այլոց Հայոց տունք 40, մահմէտականաց տունք 20. ի կէս ԺԷ դարու 100 տունս միայն ասէ ոմն ի Միարանոզացն և 1000 ոգիս. սակայն և յետ այնր յամս 1674 և 1699՝ այլք 200 տունս գրեն: Զատ ի վանաց Եովն. Մկրտչի էին նոցա և այլ վանք, որպէս յիշէ Ազարիա Ֆրիտոն, այլ յառաջ քան զեւս ԺԶ դարու գրաւեալ էր յայլոց ազգայնոց: — Եամի 1474 Ամբրոս. Կոնտարինի (Ambrogio Contarini) դեսպան վենետկոյ առ Ուզուն Հասան՝ ագաւ ի վանս ճահկոյ աւուրս երկուս (յուլ. 30-1) և Chiagri քերդ կոչէ զտեղին¹, Եետ նորա էանց ընդ կողմանքս (1477) միւս դեսպան, Պարպարոյ, և Chagri գրէ զանունն. ի ճահկոյ էին հարազատքն Թումաս և Ելեւթեր կամ Սամուէլ, մին արքեպիսկոպոս միւսն Հարանց հայր կամ գաւառահայր²: Որպէս Թուր վանահայր տեղւոյս՝ Արքեպիսկոպոսին Նախնականու՝ որ նստէրն յԱզարաներ, զի այսպէս գտանին երբեմն կոչեցեալ առաջնորդքն, մինչ այլոց վանացն միօրինակ Մեծաշոր կամ Պրիոր (Priore) գրին: Այսպէս ստորագրէ նախ վանահայրն Անդրէաս որ և փոխանորդ գաւառահօր, յամի 1540, յառաջ քան զայլ ամենայն վանահարս, յաղերսագրին առ Քահանայապետն Հռովմայ³. Գեղջաւազ ժամանակին էր Պետրոս ոմն. Եետ նորա յիշի, և ի կարգի նահատակաց նշանակեալ ի Յայսմաւուրս Դովինիկեանց, ի 16 նոյեմբեր ամսոյ, Հ. Ռափայէլ. յորոյ վանս (ըստ սովորութեան իւրեանց) տիրաբար մտեալ 200 Թուրքաց՝ յամի 1597, կերան և արբին, և յերթալն պահանջէին 80 վահանագրամ եւս, և ի չքաւորել Հօրն՝ գլխաւոր խրմբին ետ կախել զնա գլխիվայր և հարիւր անգամ հարկանել ի ներբանն. և յասել նորա Թէ զայդ հատուցանէ փոխարէն կերակրոյն, սրտմտեալ խուժին՝ եհար երկաթեայ լախտիւ ընդ կառափնն և արկ տապաստ. դիմեցին եղբարքն բառնալ զնա, և հազիւ ժամանեցին պաշտել նմա զխորհուրդս ապաշխարութեան և վերջին օծման, և անդէն աւանդեաց զոգին: — Եալորդ սորա Հ. Պետրոս Ջահկեցի, և ընդհանրական ա-

1 Arrivammo ad un Castello d'Armeni-Franchi, che si chiamano Chiagri, dove stemmo fino adì 31, che ci riposammo alquanto, perchè havemmo pane, galline e vino. — AMBROGIO CONTARINI.

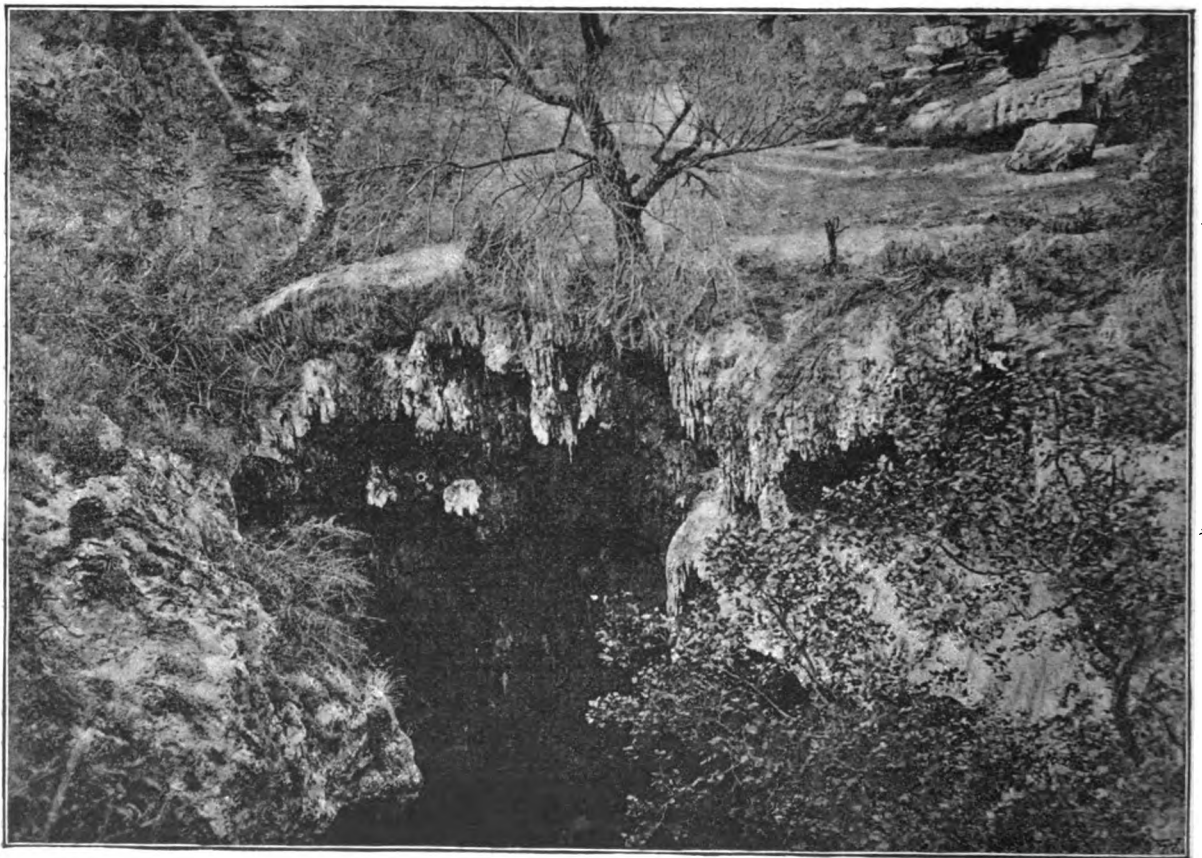
2 Տես ի գրուածքի Միարանոզաց, յէջ 388:
3 P. Andreas Vicarius . . . villæ quæ dicitur Giaghuech et Subprovincialis totius Provinciæ Armenorum Catholicorum.

Թողնակալ կոչեցեալ ի սկիզբն ժէ դարու, զիտնադոյն համարեալ էր ի կրօնակիցսն: — Յետ սորա գրեաթէ ողջոյն դար մի ծածկին յինչն անուանք վանահարց շահկոյ, և յելս կոյս դարուն և ի սկիզբն յաջորդին (1695–1703) յայտնի Յովնաննէս–Թումաս. ոչ գիտեմ նոյն թէ այլ ոք Յովնաննէս էր վանահայր և յամի 1725. և զկիսով ժլ դարու Հ. Պետրոս–Յովնան Ղօռան, որ հաւաքեալ գրամի ողորմութեամբ՝ եդ ի շահասեղանս վենետկոյ: — Նշանաւոր դտաւ ի միաբանս վանացս և քնիկ աւանիս՝ Հ. Ազարիա որ ի Թագաւորէն Պարսից գետպան առաքեցաւ ընդ Հ. Անտոնի Նազարու առ Պապ և առ պետս արեւմտից, և ի նոցանէ նոյնպէս առ Շահն դարձուցաւ յամի 1674: — Ի սկիզբն ժլ դարու երկու շահկեցի միաբանք Հ. Պետրոս Փէրլէվան, (որ յամէ 1696 յամն 1703 եկաց ի Հռովմ յուսուժն, որպէս ինքնին յիշատակագրէ արձակ և ոտանաւոր բանիւ), և Հ. Գրիգոր Կուլիար բազում աշխատանք և երկար աւժք վաստակեալ յուղղագրութիւն ժամագրոց կարգին իւրեանց, յաջորդեցան տպագրել ի վենետիկ, յամի 1714. որպէս և կանխաւ յիշեցան այսօրիկ: Յետ ամաց ինչ յիշին ի վենետիկ և աշխարհականք Զահկեցիք Ռայիմոնտ կամ Ընեմոնտոս վաճառական, և Պօղոս: — Բնիկ էր տեղւոյս ծննդեամբ և Ալեքսան Ալեքսանոսեցի միաբան Շահապօնեաց վանից, որ յամի, 1730 տպագրեաց զԺամք անուանեալ գրքոյկ, այսինքն կանոնս կամ ժամագիրս տօնից ինչ կարգին Քարոզողաց, և ստորագրէ զինքն՝ « Լյոս ասօղ սորա Ֆր. Ալէքսանն » Ալէքսանոսեցի, ի գիւղաքաղաքէն Ճահուկոյ, և որդի

» Շահբոյնեաց վանից, ամի Տեառն ՌՁԼ »: — Եկեղեցի էլմիածնական Հայոց որ յանուանէ ոչ յիշի, եթէ Շահապար էր և եթէ այլ, նորոգեցաւ ընդ այլսն սր յաւուրս Մովսիսի և Փիլիպպոսի կաթողիկոսաց: Զարդիս ոչ գիտեմ որ և քանի եկեղեցիք իցեն Հայոց, և զինչ մնացուած վանաց Միաբանողացն կամ այլ յիշատակք, որ հարկ է թէ գտցին՝ որպէս յեկեղեցիս և ի գերեզմանատունս Երնջակայ տեսաք:

Յաւարտ յիշատակի ծանօթ բնակութեանց Միաբանողացն հասեալ ի տեղագրութեանս, ի գաւառիս Ճահկոյ, ի դէպ է կարգել աստանօր և զլրդաք գիւղ ասկաւածանօթ բնակից, զի միայն Ազարիա Ֆրիտոն յիշէ զսա, 30 տունս ասելով ի նմին, 100 հաղորդընկալս, և 70 տղայս. ոչ վանս ի նմին այլ մատուռն մի, և տուն քահանայի միոյ և միոյ կղերիկոսի: Դիրք գեղջն անյայտ, այլ զի զՃահուկ միօրեայ հեռի ասէ նա յԱպարաներոյ, և զսա աւուրք և կիսով, հարկ է ի հիւսիսոյ և յարեւմտից Ճահկոյ խնդրել զտեղին, և ճանաչել զայն Ուղորդ հին ցուցակին:

Յաւանէն Ճահկոյ երկք մղոնօք ի խոնարհ, ընդ հարաւ, և իբր երկուք միայն հեռի ի խառնրոցոց երկօցուն գետոցն՝ Ճահկոյ և Շահապօնից, կայ Նազարապատ կամ Տեմիր զրնտան (Երկաթի բանտ) գիւղ. յաջ գետեզերն, չրջապատեալ անդաստանօք, յորում են 60 տունք Հայոց, 10 մահմէտականաց. և ի մերձաւորն կիսով մլոնաւ տարակաց ի Տիտիվար գիւղ՝ 25 տունք Թաթարաց, Թերեւս և քանի ինչ տունք Հայոց. անունն մերձաւոր ցուցանէ զԴիտաւոր լեառն, այլ ոչ և դիրքն:

134. Մատանայի կամուրջ. — Տես յէջ 242. 254.

ՆԱԽՃԱԽԱՆ

ՐԱԿԻՑ երկուց մեծագոյն աշխարհաց Հայաստան երկրիս, Այրարատայ և Վասպուրականի, և յետնումս նախ սեփականեալ, ապա ընդ նա և ընդ Սիւնիս վիճի եղեալ առիթ, գաւառն ՆԱԽՃԱԽԱՆ,

յարեւելից կայ Այրարատեանն Շարուրոյ, ի հարաւոյ Ճահկոյ և յարեւմտից Երնջակայ. իսկ ի մտից հարաւոյ և բովանդակ ի հարաւոյ՝ սահման ունի զմեծ գետն Երասխ, որով և բաժանի ի Վասպուրական աշխարհէ, կամ գետոյն յայնժամ հիւսիսագոյն ունելով ընթացս և քերելով զլեռնոտիք Ճահկոյ, և կամ քաղաքական ինչ պատճառաւ զատուցեալ ի բնական կցորդութենէ երկրին Սիւնեաց. յոր ըստ պատմական յիշատակաց յագեցաւ ի սկիզբն Ը դարու, յետ այրման և սպառման նախարարացն Հայոց՝ յեկեղեցւոյ նորին քաղաքի, յամի 708. և թէպէտ յելս Թ դարու անդրէն խնդրեցաւ ի տերանց Արծրունեաց՝ այլ ոչ դարձուցաւ առ նոսա, և մնաց յայնմհետէ, որպէս և կցորդութիւն դրիցն պահանջէր, ի բաժնի Սիւնեաց, զորով փարի Երասխ յարեւմտից և ի հարաւոյ:

Բնութիւն երկրին ոչ է համանման մեծի մասին աշխարհին Սիւնեաց, որ, որպէս տեսաք ի տեղագրութեանս, բարձրակոհակ երկիր է և ոչ սակաւ մասամբ անտառային. իսկ Նախճաւան՝ որ աղեղնաձեւ իմն տաւրածանի զԵրասխաւ, ցածագոյն և դաշտային, և ջերմագոյն կլիմայիւ. ունել ունի և լեռնաբլուրս ի սահմանս Ճահկոյ և Երնջակայ, մինչեւ 1000' բարձունս յերեսաց

դաշտին, այլ ոչ լեռինս և ոչ շարունակ պարս: Ի հասարակի կաւաքարեայ են լեռինքն և լեռկք, կարմիր, կապոյտ և կանաչ երանգօք. և մեծ մասն երկրին իրրեւ խորշակահար՝ անջուր անդալար, անշէն և ամայի. բարձունքն անբոյսք՝ օձից, կարճից և մողիզաց բոյնք՝ Թէպէտ և ի սահմանս քաղաքին և ուրեք ուրեք գտանին և այգիք բարեբերք, և արտորայք, անդք որիցոյ և բամբակի, իսկ պտուղ սակաւ: Ամայեգոյն եւս է արեւմտեան մասնն, որ յալմէ գետոյն և քաղաքին. և գետն որ յանուն նորին Նախճաւանոս կոչի, է ստորին և հարստագոյն մասն միացեալ գետոց Ճահկոյ և Շահապօնից, որ առ Ապասպատիւ Թափի յԵրասխ: Յահեկէ կամ յարեւելից ընդունի վտակս չորս մասնունս, յալմէն երկուս, յորոց ոմանք խորասուզին ի դաշտին և ոչ բաւեն յոռոգումն անդաստանաց և պարտիզաց վիճակին¹, վասն որոյ գուրս և ջրեղջ աւազանս հնարին արդ հայթհայթել: Բայց զամայութիւն արեւմտակողմանն խնդացուցանեն տակաւին ծաղկունք վայրի, Երկծաղիկ Կախալք (Tulip-Biflora), և չքնաղն Կովկասեան հիւրիկ կամ Շուշան վայրի (Iris Caucasica), որում ազգակից է և Իրքերակեան կամ Վլադիբեր, (Iris Iberica), և վկայի գտանել յայսմ մասին Հայոց և ի հիւսիսային Պարսից. իսկ յարեւելակողմն ի խոռոչս կաւուտ լեռնակացն, յառաջին աւուրս ապրիլի՝ զարմացմամբ նշանակէր բնախոյզ ոմն՝ բարգաւաճ բուսաբերութիւն զարնանային, Նոսարտակ տերեւախիտ (Lepidum perfoliatum), Մկնտիս կրկնատերեւ (Scilla bifolia) *Երեկորնիկ ակիրիկեան, (Hesperis africana), *Անասպար մեծորակ (Androsace maxima), Կաղամբ արեւելեան, *Հանուկրի (Holosteum umbellatum aff.), Թագաւորապսակ եղջերաւոր (Tritillaria Cornuta aff.) Կատոռախտ մկնունի (Nepeta muschini), Ճանդի (Scandix australis), Վարանդիս պնդատերեւ (Valantia pymeia), *Խոզեղնիկ պայծառ (Scrophularia lucida), *Պայտուն երփնագոյն, (Lycopus variegata), Ագասճաղիկ կարճ պնդատերեւ (Carex stenophylla), և այլն. — Յայտ է Թէ

¹ Առ իջնանութամբ Պարսից կարգեալ էր Զրպետ (Մերապ) առ հաւասար բաշխումն ջրոյ գեղջէիցն, սակայն ոչ կարէր կամ

ոչ կամէր գոնացուցանել զնոսա և արգելուլ զկառ և զկուր և երբեմն զհեղուքն արեան:

պատուականագոյն քան զծաղկունսդ են անդաբար քոյսը կարեւորը ի դարման մարդկան և անասնոց, որք և յաջողեն՝ ուր ուրեք յաջողէ ուղղութեամբ երկրի, որոյ հող ի դաշտակողմանս՝ աւազախառն և կրախառն է, ի վեր- նակողմանս՝ առատ սեւաւ բնակող, և ի մասին ուրեք ա- ղային. և այս իսկ է նշանաւոր բնութիւն կամ կազ- մուած երկրին, որ ամբարեալ ունի զհռչակաւոր Աղա- հանքն Նախճաւանի, ի մասնուտ քարալերինս, որ և թուզ տաղը (Աղալեառն) կոչի յայլազգեսց, իբր վեց մը- ղոնաւ յարեւմտից հիւսիսոյ քաղաքին, և իբր ՅՅ ռուս մզոնայափ (վերստ) տարածութեան, ի խորս և ի բլուրս: Չէ հարուստ իբրեւ զԵղդթայն, այլ բերքն առաւել քան զայնր թանկագին, վասն մերձաւորութեան ի քաղաքն և ի սահման Պարսից, յոր և առաքի. վասն այնորիկ ի սկզբան գրաւման երկրիս ի Ռուսաց, պետութիւնն ի վարձու տուեալ էր զաղահանն՝ 68,000 Ֆրանկաց, մինչ ի Կողքայ և ոչ 80,000 պահանջէր: Մի կարգ միայն աղքատի է բրածն, ի կապստ և կարմիր մառնա- քարի, գոգ մի ընդարձակ փորեալ իբր 10 Չափ բար- ձրութեամբ, և իբրեւ 180 քայլ տրամագծաւ, ի սուր անկիւն յանգեալ ընդ հարաւակողմն. ստուար սիւնը իբ- րեւ 60 ի նոյն աղքատէ տաշեալք նեցուկ կան ձեղուան աղուտ քարայրին, և թիւ նոցին աճէ ըստ յառաջել պե- ղածոյն: Զարդիս իբրեւ 7000 կենդինաւ, աղի հանն ի տարւոյ, կամ ըստ չափու Ռուսաց իբր 300,000 պոտո, ընդ խոյր և ընդ մանրեալ, որոց գին համարի 80 կամ 100,000 Ֆրանկ: — Յանդիտակ վաղուց ժամանակաց լինել զսկիզբն աղահատութեան տեղոյն՝ վկայեն քա- րեղէն մուրճը և գործիք գտեալք ի հին փորածս:

177. Փաղաքական դէպք և պատմութիւն գաւառիս՝ գրեաթէ բովանդակին ի քաղաքի իւրում, յորմէ ընկա- լեալ է և զանունն, ըստ ոչ օրինի այլոց գաւառաց, վասն որոյ և ի տեղագրութեան նորին տեսցին. այլ յի- շեսցուք միայն զսկիզբն բնակութեանն, կամ զառաջին ստոյգ յիշատակ, թողլով զնոյեանն աւանդութիւն առ յապա: Ըստ պատմութեան Խորենացոյն՝ Հայկազնն Տիգրան ի Զ դարու նախ յան զՔրիստոս, յետ բարձ- ման ինքնակալութեանն Մարաց, զԱժդահակայ վեր- ջին թագաւորի նոցին զառաջին կինն Անյշ՝ բնակեցոց հանդերձ դստերդն և համարէն տամբն և ի նոյնս յարե- լովք և գերեզք, աւելի քան զբիւր մի մարդկան, յարեւ- ելից կուռէ Մասեաց՝ մինչեւ ի սահմանս Գողթան, և զեզերքը Երասխայ յաջմէն՝ «մինչեւ հանդէպ ամրոցին» Նախճաւանու, և ի վրնջունիս, ի Խրամ, ի Զուլա և ի Խօչակունիս. և «ի միւս կողմանէ (յահեկէ կամ ի յհիւսիսոյ) գետոյն՝ զբոլոր դաշտն, որոյ զլուխն Աժդա- » հական, մինչեւ ցնոյն ինքն տմուրն Նախճաւան»: Այս նակեցուք ի հարեւանցի, զի բանք պատմչիդ զՆախճա- աւան հպագոյն երեւցեցանն ի գետն քան որչափ այժմս է: Զարմնն Աժդահակայ կոչեցան Մարք կամ Մուրացան, և ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց՝ յաւէտ ընդ արեւմուտս, ուր հարթ և արձակ էր եր- կիրն, և խառնեցան ի դաշտն Շարուրայ. որպէս զի Մա- րակերտն հին՝ զոր շինեաց Արտաւազդ Բ առ կենդա- նեաւ հօրն՝ ի դաշտի անդ, ի մէջ Մարաց կոչի, վասն

այն և անուն քաղաքին: Ոչ զԱժդահակայ տունն միայն, այլ թուի ոմանց թէ և գբոյր իւր Տիգրանուհի՝ աստ ի սոյն ի սահմանքս բնակեցոյց Հայկազնն այն Երուան- դեան, շինեալ աստանօր յիւր անուն և զՏիգրանա- կերտ աւան:

Հին պատմութիւն մեր կամ հին ժամանակք և դարք բնիկ աղջային պայազատութեան, այլ իմն նոր և մեծ շնորհ ընծայեն գաւառիս Նախճաւանու, և որ շուրջ ըզ- նովաւ հարաւակողման Երասխայ. մեծ տոհմ մի, կամ մանաւանդ մեծ իշխանութիւն և պաշտօնակալութիւն ժառանգողաց երկրին, այն է Մարդապետութիւնն կամ Մարդապետական իշխան և գունդ, յորմէ Մարդապետ ունիք. նոյն կոչեցեալ է և Հայր իշխան, և երբեմն զոյգ երկոքին եւս կոչմունք Հայր-Մարդապետ: Եւ- գումն կարեւոր և մեծ ի իշխանութեանն՝ դարձեալ ի Հայկազնն յայն Տիգրան ի դէպ գայ ելանել, և ի նորս- գողն թագաւորութեանն Հայկազնեաց՝ ի վաղարչակ- և է ի յետագայ յիշատակաց գուշակել, զի Հայկազնն ի բնակեցուցանելն աստանօր զսկիւնայսն արքայաշուքս, զՏիգրանուհի գբոյր իւր և զԱնյշ առաջինն կանանց Աժդահակայ, իբրեւ չգոյր քան զնոսա աղուտացոյն յաշ- խարհի իւրում, զեւամուղ նոցին կամ զկողմնակալ եր- կրին՝ ի շնորհս նոցին վերապատուեաց քան զքնաւս. և որպէս թագաւորին տունն և ոստան՝ գերագոյն էր յԱ- րարատեան աշխարհի, այսպէս և գաւառս այս համա- րեցաւ Տիկնայց ոստան, և այսպէս կոչէր նա և յետ բարձման թագաւորութեան Արշակունեաց. զայս ինձ նշանակէ և վերոյգրեալ բանն այն Խորենացոյ (Ա, 1.) «Եւ զՈստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ . . . » իբր թագաւորական զարմ: Հաւանօրէն ի նոցին զար- մից տիկնայցն, և յայտնապէս ի Մարացոցն՝ կացին կողմնակալք և տեալք երկրին և Ոստանին այնորիկ. և եթէ ոչ յաւուրց Հայկազնոյն Տիգրանայ, ստուգապէս ի յարդարման աշխարհիս՝ յաւուրս վաղարչակայ, կոչէր գաւառն որ ի հարաւոյ Նախճաւանի և Երասխայ՝ Մար- դապետան, և պաշտօն կողմնակալին Մարդապետաթիւն. որ էր նախնարար զգուշութիւն և պահպանութիւն կե- նաց և սեփական ստացուածոց թագունւոյ, և երկրորդ՝ նորին իսկ թագաւորի զանձուցն. ի ճաշ գալով այսմ, ըստ յետին ժամանակի Պարսից և Թուրքաց Արաբէկ իշխանութեան, որ խնամակալ և հայրազոյս էր բուն թագաւորի և տեառն աշխարհին և առ մերայինս կոչէր Հայր իշխան. և որպէս յայտնապէս ասի ի հին պատ- մութեան մահուան Մեծին Ներսիսի, «Մարդապետն՝ որ » թագաւորաճայր կոչէր». և զի նմա հաւատացեալ էր թագունին, ըստ արեւելեայ և հեթանոսական նա- խանձու՝ պատշաճ համարէր լինել նմա ներքինի. և փո- խանակ այսպէս ասելոյ՝ զլուխ ներքինեացն (որ ինքնին իշխան էր գաւառին) Մարդապետ կոչէր, ոչ գիտեմ առ հեճճէկս, եթէ առ պատիւ, կամ թէ ի հին ժամանակո զայն նշանակութիւն եւս առանձինն ունէր Մարդ կո- չումն ի լեզուիս, որպէս մանկամարդ կոչումն նորահար- սին: Վկայէ այսմ ստուգիւ և հեղինակ կամ աւանդող Զօրահանդիսի Հայոց, (եթէ Անանիա Շիրակունին իցէ և թէ այլ ոք). «Մարդապետականն, որ է Ներքին (կամ

«Ներքինի» պահապանն ի վերայ թաղուհւոյն և դան-
 » ձուցն »։ Կրկնակի վկայէ դարձեալ իրացս և տեղւոյս՝
 պատմաւոր մեր (Խորեն. Բ, Է), տեղւով վասն Վաղար-
 շակայ նախահօր Արշակունեաց, եթէ. « և Ներքինիս
 » հրամայէ ի նոյն ազգէ (Թուի Հայկազանց) խզել, և
 » նահապետ նոցա զՀայր իշխանն, մասին՝ յԱրարա-
 » տականէ մինչեւ ցձուաշ և Նախահաւան »։ յորոց միջ-
 ցի է և Մարգարտան գաւառ։ Եւ յառաջ քան զնոսա՝
 Բազանդ (Գ. ԺԷ) ասէ ուրեք. « Հայր Մարգարտ, այր
 » ներքինի »։ Այլ քանզի Թագաւորի ընդ Թագաւորի
 բնակէին և յրջէին՝ հարկ էր և խնամակալի նոցին յար-
 քունիս դեգերել. և ահա այսպէս տեսնեմք ի պատմու-
 թեան, մանաւանդ ի Գ դարու, յաւուրց Տրդատայ
 ցՊապ. և ոչ այսպիսի միայն, այլ յիշին և կայուածք
 Մարգարտին կամ Հայր իշխանի ի կողմանս Տարոնոյ և
 Անգեղ տան. սակայն այդ ոչ խափանէ սեփական տե-
 ղւոյ իշխանութեան նորին լինել գաւառիս՝ զորմէ խն-
 դիրս է. որ և յաճախ փոխանակ այլոյ անունն՝ ՄԱՐԴ-
 ՊԵՏԱԳԵՏ կոչի, կամ հաւասարապէս վարին ՈՍՏԱՆ ա-
 նուն և Նախահաւան։ Զձորտագոյն եւս կամելով ասել,
 ոչ այնքան Մարգարտին էր կայուած Ոստանն և տե-
 ղին, որքան Թագուհւոյ, այլ ի կալ մեալ նորա ընդ Թա-
 գաւորի՝ Թերեւս առ փոքր փոքր պահապան նորին
 Մարգարտն ժառանգեաց զերկիրն։

Վերոյգրեալ բանք Խորենացւոյ կարծեցուցանեն ի
 դարմիցն Հայկայ կարգել Վաղարշակայ ներքինիս և
 տալ նոցա զերկիրն՝ նշանակեալ ի պատմէն. այլ նոյն
 ինքն անդէն յետ այնր բանի, խոստովանելով « Թէ որ-
 » պէս է և ուր սորա (Հայր իշխանին) իրք՝ անցին անյի-
 » շատակելի, եւ ոչ գիտեմ », յարէ անընդմէջ. « Բայց
 » յետ կարգելոյ զտուն Թագաւորին, երկրորդ Թագա-
 »ւորութեանն լինէր ի զաւակէ Աժդահակայ, որ այժմ
 » Մուրադանդ կոչի . . . և Թողու ի վերայ նորա զամե-
 »նայն շէնս՝ որ ի գերութենէն Մարաց »։ Երիցս և չո-
 րիցս յիշէ պատմիչդ զայս իրս և զիրս Մարաց. և զի
 վերագոյն եւս եցոյց ներքինեացն կամ Հայր իշխանի
 տունեալ զկողմանս Նախահաւանի, որ և Մարացուցն սահ-
 մանք են, հաւանելի է եթէ և առ Վաղարշակաւ և առ
 յաջորդին Մարգարտն և երկրորդ Թագաւորութեանն
 նոյն էր, միանգամայն և տէր կողմանցս։ Թոռնորդւոյն
 Վաղարշակայ՝ խորհտն Տիգրանայ սսի գերկրորդական
 պատիւ Թագաւորութեանն տալ քեռառն իւրում Մի-
 հրդատայ Պոնտացւոյ. այլ յոյժ ընդ երկբայութեամբ
 են պատմութիւնք ժամանակին և դործք Տիգրանայ և
 Միհրդատայ։ Եւ իսկ Ս. դարուն յայտ է զի Արգամ նա-
 հապետ տոհմին Մուրացան՝ էր աւագագոյն նախարա-
 րաց Հայոց առ բռնակալ Թագաւորութեամբ Երուան-
 դայ, որոյ օրինաւոր յաջորդ Արտաշէս Բ ստուգապէս
 կարգեաց զնոյն լինել երկրորդ իւր, ի վեր քան զամե-
 նայն իշխանս և նախարարս. այլ որդի նորա Արտաւազդ
 յաշարեալ՝ « յաւելու եւս հանել և զՆախահաւան, և
 » ըստ հիւսիսոյ Երասխայ զամենայն գիւղս, յորում և ա-
 » պարանս և բերդս ի նոցանէ շինէ իւր ի ժառանգու-

» Թիւն։ Այսմ ոչ կարացեալ համբերել որդւոյն Արգա-
 » մայ, ընդդիմանայ նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ
 » արքայորդւոյն՝ սատակէ զամենայն ծնունդս Արգա-
 » մայ, հանդերձ հարբն և որք միանգամ երեւելիք էին
 » յազգէ Մուրացան. և զրաւէ յինքն զէնս և զամե-
 »նայն իշխանութիւնս նոցա։ Եւ ոչ որ ապրեաց ի նո-
 » ցանէ, բայց միայն աննշանաւորք ոմանք և կրտսերք՝
 » փախուցեալ առ Արտաշէս, ապրեցան ի գրան ար-
 » քունի »։ Մինչեւ ց'Ն դար այս ամենայն շէնք և գիւղք
 տակաւին Աւանք Մարաց կոչէին, որոց և անուանք
 իսկ (զէթ ոմանց, Խորամ, Զուղա, Խոշակունիք) խափա-
 րաձայնք՝ ստարք ի յստակութենէ հայկականիս լսին,
 Թերեւս և ի գերութենէն Հրէից՝ այսպէս խրթնացեալ,
 որք յոգնաթիւ բնակեալ էին աստ գաղթիւ և գերու-
 թեամբ, մինչեւ երգս 16,000 ի Նախահաւանէ կրկին վա-
 րեալ եհան Շապուհ ի կէս Գ դարու, եթէ չիցէ վրիպակ
 ի Թիւս։ Տիրան Բեղարայր Արտաւազդայ՝ զորոյ զվերջինն
 կանանց առեալ էր Երախնաւու Անձեւացի, սմա ետ
 զերկրորդական գահն. և յետ այնր մարդպետութիւնն՝
 որով և երկրորդի Թագաւորութեանն լինել՝ ոչ հաստա-
 տուն մնայր յազգատոհմի միում, այլ ըստ հաճոյս Թա-
 գաւորաց այսմ և այնմ լինէր տունեալ, որպէս երբեմն՝
 իշխանաց Անգեղ-տան. զոր օրինակ է տեսնել յա-
 ճախ առ Բուզանդայ և առ Զենոբայ. որք սովորաբար,
 որպէս և Խորենացի, առանց յատուկ անունն՝ միայն
 Հայր մարգարտն կոչեն զնոսին. սակաւ ուրեք և յա-
 նուանէ, որպէս Դլակն կամ Դլակ¹, և Դրասսուա-
 մատն²։ Ի բառնալ Թագաւորութեան Հայոց՝ յայտ է
 Թէ բարձաւ և Հայր իշխանութիւնն, եւս առաւել Ներ-
 քինի մարգարտութիւնն, և երկիր իշխանութեան նոցին
 մնաց ում և մնաց. և նա այնուհետեւ կոչէր Մարգա-
 տական իշխան, կամ լաւ եւս՝ գաւառացիին Մարգա-
 տունիք, և երբեմն նաեւ Մարգապետունիք. և այս-
 պէս լսին, մինչեւ ցկէս ԺԱ դարու, կամ ցարձումն
 Բագրատունեացն եւս Թագաւորութեան։

Որպէս առ հեթանոս Թագաւորք՝ այսպէս և առ քրիս-
 տոնէիք՝ իշխանն Մարգապետական կամ Մարգապետու-
 թեան ի դասս նախարարաց առաջին կամ մերձաւոր ա-
 ռաջնոյն կարգի միշտ. Ազաթանգեղոս ի 16 աւագ իշ-
 խանս՝ որք զՍ. Գրիգոր տարան ի Կեսարիա ի ձեռնա-
 դրութիւն, Գ. կարգէ զՄարգապետութեան իշխանն,
 քանզի երկրորդն առաջինքն Անգեղ տանն և Բղեային
 Աղձնեաց՝ յայնժամ մեծ և տանուտերական ունէին
 պատիւ, իբրեւ հպատակ Թագաւորք. իսկ յընկերոջս Ս.
 Ներսիսի ի նոյն դէպս՝ անյետադաս բնաւից առաջին
 կարգեալ է Մարգապետականն. ընդ հակառակն՝ Մես-
 րովպ երէց՝ որ վեր ի վայր առնէ զպատմութիւն ժամա-
 նակիս, 14 իշխանացն առաքելոց յԱրշակայ դեսպանու-
 թեամբ առ Վաղէս՝ վերջին կարգէ « զՀայր Մարգարտն
 » Մարգապետական տանն », Թերեւս ըստ առակին ըզ-
 վերջինն առաջին համարելով. նոյն և ի Գահնամակին ի
 Թիւ 170 բարձից՝ ԺԶ կարգեալ է զՄարգապետունին,
 որ դարձեալ ընդ նախագահն գտանի. այլ ի Գահնա-

1 Բուզանդ, Ե. Գ.։

2 Նոյն, Ե. Զ.։

մակին Սահակայ բնաւ ոչ յիշի Մարդպետն, բայց եթէ զնա իմանայ վերագոյն ամենեցուն և քան դառաջինն (Սիւնեաց Տէր) առաջնագոյն կարգելով « Խշխանն Հա. » յոց և Մաղխազն »:

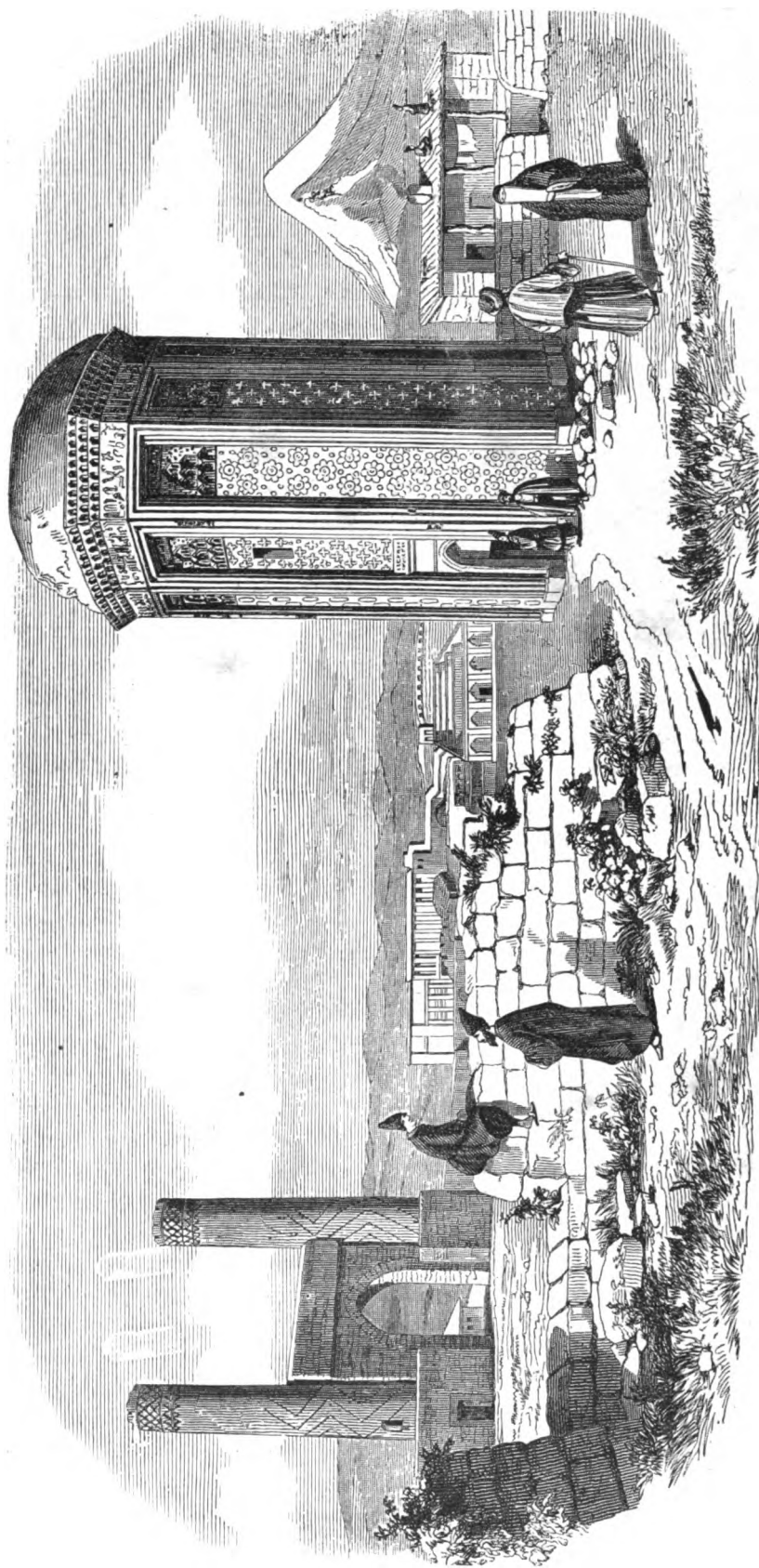
Իբրեւ պահապան արքունի գանձուց և աշխարհատիկ. նոյն՝ հարկ էր Մարդպետական իշխանին և գունդ մեծ զօրաց ունել. և զայս յայտ առնէ նախ վերոյիշեալ հե. ղինակ ցուցակի Զօրաբաժնին, և ապա Ղազար, որ յա. նուանէ յիշելով զզօրս նախարարաց և տոհմից ընդ Ս. Վարդանայ երթելոց յԱղուանս ի պատերազմ ընդդէմ Պարսից, իբրեւ առանձինն իմն դաս զօրաց յաւելու, « և այլ գռնեք ի զօրացն Մարդպետական այրուծիոյն »: միանգամայն յայտ առնելով զի բազմութիւն այսր զըն. գի հեծեալազօրն էր. Նոյն ասէ և ի մեծի ճակատամար. տին Աւարայրի, Վարդանայ՝ միջին և մեծի գնդին գըլ. խաւոր վարդիս կարգել ընդ Տեառնն Արծրունեաց, « և » զՄարդպետն Միմրշապուռի: Դարձեալ նոյն պատ. միշ ծանուցանէ « և զՊաճնոկ ի Մարդպետական գըն. » դէն », ընդ այլոց ոմանց՝ ի Վահանայ Մամիկոնենէ իբրեւ խեղացի այր պատգամաւոր առաքեալս Զայս գունդ յետ բազում ժամանակաց յաւուրս Թագաւորութեան Բագրատունեաց ի կէս Ժ դարու՝ յանկարծոյն իմն յե. րեւան հանէ Ուռայեցի պատմիչն, ասելով, յամին 951 — 3 « զօրաժողով առնէ զօրապետն Հայոց զՄարգպե. » տական գռնեղն՝ 45,000 արանց քաջաց, զատ յարքու. » նական գնդէն »: որով յայտ է իմանալ ոչ ըստ առա. ջնոյն զլոկ միոյ տոհմի կամ նախարարի գունդ, այլ ղկէս մասն մի զօրաց Հայոց, յերկուս մեծ բաժինս եղելոց ըստ հրահանգաց և օրինաց այնր ժամանակի, որք շնն մեզ քալ ծանօթք, այլ Թուր գումարեալ ի զօրաբաժնէ ազատացն Հայոց կամ պաշտօնէից դշխոյին. քանզի ի հնումն կոչեր այն և Սեպհական գունդ, փոխանակ Մարդպետական ասելոյ, որպէս է ուսանել ի մակսկու. շութենէ եպիսկոպոսոցն: Սակաւուք յառաջ ի սկիզբն այնր դարու՝ (Ժ) հանգիստնայր քաջութեամբ Գէորգ Մարգպետունի ի նետահար հալածել զհրոսակս հետե. ւողացն Բուսփայ և զերծուցանել զհամազգիսն:

Դար մի եւս յետոյ ի վերջ կոյս Թագաւորութեան Բագրատունեաց, անորոշ իմն կամ անծանօթ մեզ զէպս ազգէ Գր. Մազիստրոս ի միում ի Թղթոցն՝ առ մտե. րիմն իւր Սարգիս վարդապետ. « Զինչ յաւուրս յայսու » սիկ բովանդակ տանս Մարգպետական եղեալ գործ. » առնութիւնս »: Ընդ հուպ բարձմամբ Թագաւորու. Թեան Հայոց՝ լռէ իսպառ և անուն նախապատիւ տոհ. մին և տանն Մարդպետական:

Միջակ դիրք երկրին ընդ Հայս և ընդ Պարսս, և հունք անցից կամ կամուրջ ընդ Երասխ գետ ի կող. մանս գաւառիս, կարեւոր յարդարեցին զտեղին, և բար. գաւառ զքաղաքաւանն՝ վաճառաշահութեամբ, վասն որոյ և կէտ մի բռնաբարութեան եղեւ աշխարհակալաց և ա. ռաւել աշխարհակերաց, որպէս յետ վերոյիշեալն Շապ. հոյ՝ յէ դարու Հերակլ կայսր ի վրէժ քինու Պարսից՝ ա. ւերեաց զքաղաքն և զսահմանսն, և յետ սակաւուց Ա. րաբացիք յառաջին մուտս իւրեանց ի Հայս, « յաւարի » առնուն զՄարս, զԳողթն, զՆախճաւան »: յայնց ժա.

մանակաց հետէ քաղաքացեալ աւանին՝ եղեալ էր Ու. տան Վասպուրականի, և ապա մի ի գլխաւոր կայից ու. տիկանաց կամ ամիրայից Արաբացուց, և յաջորդաց նո. ցին տիրողաց աշխարհիս մերոյ. յ'ԺԲ դարու Արաբեկ ա. նուանեալ իշխողաց Ատրպատականի, որոց գլխաւոր Երվոնոզ ամիրայ. յետ նոցա Թաթարաց նիսա, ապա բռնաբարեալ ի Թուրքմանաց, մինչեւ տիրեցին Պարոզ և Օսմանեանք, և յիրերաց կորգէին, զորոց ղկողմնա. կալս ոմանս յիշեցուք ի տեղագրի քաղաքին:

178. Զմեծ պատիւ և զնախագահութիւն գաւառին հաւաստէ աներկբայ և եկեղեցականն դասակարգու. Թիւն, յորում գրեաթէ գաւառին գահ ունի Մարգպե. տականն եպիսկոպոս. և այս բազում իրօք հաստատեալ է. նախ, զի ի Ս. Գրիգորէ վկայի կարգեալ յառաջին բարձի ի ձախմէն աթոռ եպիսկոպոսին Ոստանի, որ է Մարդպե. տականն, վեհագոյն քան զինքն ունեւով միայն զալա. կողմեան նախագահն, որ էր յայնժամ եպիսկոպոսն Հարթայ, իբրեւ աթոռակալ կաթողիկոսին. բայց յետոյ ի ժողովս՝ ինքն Մարդպետականն կարգի առաջին, և յոմանս մերձ առաջնոյն, որպէս է տեսանել ի Պատմու. Թեան ժողովոց կամ ի Կանոնագիրս: Դարձեալ, յըս. կիզբն է դարու՝ յընտրութեան Արաքանու կաթողի. կոսի, յորժամ կամեցան Հայք անուանել զնա պա. տրիարք և կարգել ընդ նովաւ արքեպիսկոպոս և մետրա. պօլիտ, Մարդպետական եպիսկոպոսին ետուն զմետրա. պօլիտութիւն, նախապատիւ առնելով զնա քան զամե. նայն եպիսկոպոսունս Հայոց, որպէս էրն և ի սկզբանն. այլ ի կամել նորա ունել ընդ ձեռամբ եպիսկոպոսունս ոմանս, խիթացեալ ի փառասիրութենէ նորին և ի հեր. ձուածոյ, Սիւնեաց եպիսկոպոսին շնորհեցին զայն պա. տիւ: Այսգունակ իմն պատուատիրութեամբ սխալէ Ու. բէլեանն Ստեփանոս, (Թէ և այլք յառաջ քան զնա), համարել առ մեծաւ Ներսիսիւ և կամօք Արշակայ ար. քայի զայսպիսի տնօրէնութիւնս եղեալ, և մետրապո. լիտս կարգել զեպիսկոպոսունս Սիւնեաց, Վրաց ? և զՄարդպետականն — Յայտ է Թէ ի բառնիլ պաշտա. ման կամ Մարդպետական նախարարութեան՝ կառու. տեցաւ և վերագահութիւն եպիսկոպոսի նորին, որ յայնմ հետէ յանուն Նախճաւանի կոչի, որպէս և յա. ռաջն երբեմն՝ զոյգ « Ոստանին Նախճաւանի և Մարգ. » պետականի »: Ոչ միայն այսր գաւառի այլ և ի վերայ մերձակայիցն երեւի ունել վերապատուութիւն եպիսկո. պոսն Ոստանի, զի ոչ յիշին եպիսկոպոսունք յանուն նո. ցին, այն զի և փոքրատարածք իսկ էին. և աներկբայա. պէս նոյն ինքն էր և վերատեսուչ Մարդապետան գաւա. ռի, որոյ միակ յիշեալ եպիսկոպոս է Երեմիա յաւուրս ժողովոյն Արտաշատու (յամի 480), յորում ոչ յիշի, այլ եպիսկոպոս յանուն Ոստանի կամ Մարդպետակա. նի, և դա է կարգեալ է յԵղիշեայ՝ ի Թիւ 17 եպիսկոպո. սաց, և Թ ի Ղազարայ. Զատ յերից ազգ կոչմանց ե. պիսկոպոսի վիճակիս՝ միւս եւս էր ի հնումն, որպէս յի. շեցաք վերագոյն, այն է Սեփական գնդին եպիսկոպոս: Արդ միով կամ միւսով յայսոցիկ կոչմանց յիշեալք և ծանօթք մեզ սակաւ եպիսկոպոսունք Նախճաւան գաւա. ւառիս՝ են, այսոքիկ:

135. Երբիւ կաւ Ալտարակ Արարէկից ի Նախնաւն.

- 368 Քաջաջ
480 Երեմիա
510 Ներսէս
553 Գրիգոր
570 Յովհաննէս
608 Թէոդորոս
633 Յովհաննէս
688 Թադէոս
768 Գէորգ
850 Սահակ, եղբայր Ապուսահակ Նահատակի.
976 Բաբգէն
1175 Խաչիկ
1321 Զաքարիա¹
1541 Աթանաս
1544 Կարապետ
1660 Առաքել Բոպիկ
1706 Յակոբ

Աթոռ Մարգարեական եպիսկոպոսին՝ էր ըստ արժանւոյն յՈստանին Նախնականի, այլ ի սկիզբն Ժ. դարու փոխադրեալ էր անտի ի Համբոյրազան աւան Մարգարտան գաւառի, որպէս աւանդէ մեզ Թովմաս Արծրունի պատմիչ: Յետ կիսոյ դարուն հաստատեալ էր եպիսկոպոս ի Մարգարայ վանս, որ առ եզերքն Երասխայ, այլ Թերեւս անդ իսկ էր և աւանն Համբոյրազան, որ այլուստ անծանօթ է մեզ:

Յանուն գաւառիս կոչեցան և Արքեպիսկոպոսունք Նախիջեանի վերատեսուչն հռովմէական Միաբանողաց, այլ ոչ է յայտ ստոյգ ժամանակ կալոյ նոցին ի Նախնական քաղաքի և բարձմանն անտի, զի ի ԺԵ — ԺԶ

դարս ծանօթ եպիսկոպոսունք նոցին նստէին յԱպարաներ, որպէս և աւանդեցաք զնոցանէ ուրոյն դրուագաբանի:

Թէպէտ և անդստին ի սկզբանէ ը դարու (705) երկիրն Նախնական գրաւեցաւ ի Սինեաց, այլ որպէս տեսաք, ըստ եկեղեցական տեսութեան ունէր աւանձին եպիսկոպոս, և չէր հարկատու աթոռոյ մետրապօլիտին, վասն որոյ և ի ցուցակի հասից սորին՝ ոչ գտանին անուանք գիւղորայից գաւառիս, և ոչ այլուր. և ըստ նախակարգեալ սահմանադրութեան՝ չէ ինչ ընդարձակ գաւառ և ոչ բազմաթիւ գետոք ի նմին, (և այս նա և սակաւ ամայութեան երկրին), այլ իբրեւ 30 իւ շափ աւելի կամ պակաս: Արաւհամ կաթողիկոս Գ. յառաջին կէս ԺԶ դարու յիշէ ուրեք « 83 կտոր գետոս » Նախնականի, այլ հաւանօրէն պարագրելով և զճահուկ գաւառ ի նըմին, որպէս և այժմ է, և ըստ այսմ 100 իւ շափ լինին գետոքն. այլ զի մեր խնդիր զբուն վիճակէ կամ զգաւառէ Նախնականի է, զգաւառն ի սահմանադրեալ վայրիդ նշանակեցուք. նախ զքաղաքէն ճառելով, և զգետոյն որ երկուստեք գետոյ նորին, յետոյ (Գ) զինատեղեացն, որ զեզերք Երասխայ, ուր երբեմն հին և մեծ աւանքն էին Խրամ, Շամբ, Տամբատ, Դաժգոյնք, Մաղարդ, ապա Աստապատ, Շահկերտ, և այլն: Բայց արժան համարեցայ յարել և յաւելուլ ի միջի սոցին (Բ) զՌՈՔ վիճակ փոքրիկ, որ ի հարաւոյ պարապետանն Շարբոյ, որում և ըստ բնական դիրց գիւղապաշտն էր զսլ մասն. այլ ստուգիւ ոչ գիտեմ սորմ էր համարեալ ի հնումն՝ եթէ երկոցուն վերջին գաւառացոյ Սինեաց, եթէ արդեօք և գաւառի միոյ վաստուրականի:

Ա. ՆԱԽՃԱԻԱՆ

179. Երիւք մղոնօք յարեւելից հիւսիսոյ ափանց Երասխայ և կիսով շափ նորին յարեւմտից իւրոյ գետոյն (որ կոչի և Քոչայ — չայ յանուն Քոչայ — տիգրս գեղ), ընդ 39⁰, 12', 27" աստիճանաւ լայնութեան, և 43⁰, 3', 31" միջօրէին Պարիզու, յ'968' բարձու յերեսաց ծովու, իբր 10 կամ 11 բնամղոն շուրջ տարածութեամբ, կայ քաղաքն Նախնական կամ Նախջուան, եւս և Նախջուան գրեալ, և սխալակ կարծեօք յեղեալ ի Նախիջեւան, որպէս յաժի սովորաբար ի բերանս ամենեցուն այլ և ի գիրս. ի մերձաւորութենէ ձայնին ռամկօրէն ստուգարանելով, ոչ գիտեմ ո՞ր նախ՝ ի միջին և ի յետին դարս, և անտի ոչ միայն յազգի մերում ծաւալեալ և կարծեցեալ և հաւատացեալ եւս, այլ և առօտարս աւանդեալ, և ռմանց ընդունելի՝ այլոց ծիծաղելի եղեալ, որպէս և արժանն արդ պահանջն ստուգասիրաց: Աւանդութիւնն՝

¹ Ծանօթ է սա իբր աղբիւրսկոպոս Արտազու կամ Ս. Թադէի, այլ ի Թուղթս Յովհ. իմ Պապի կոչի և յանուն Նախնականի:

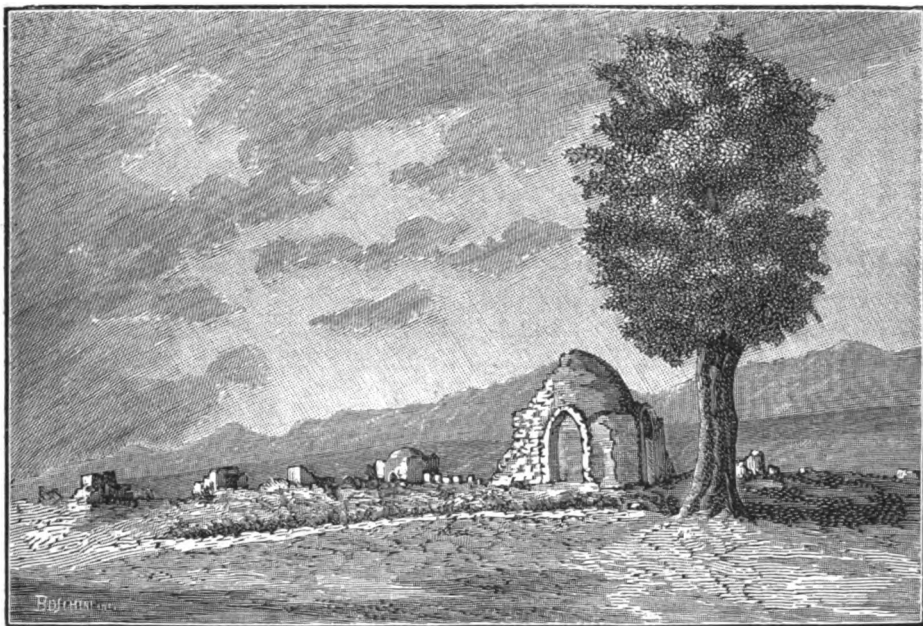
ըստ Թեքման ձայնին, ասէ Նախ — իջեան լինել նահապետին Նոյի՝ յելանելն ի տապանէն. որպէս պերճաբար գրի ի յիշատակարանի ուրեք յամի 1669. « ի նախահան » գիտ և ի նահապետակերտն յորոյնեալ Նախիջեան » կոչմունն » և աներկբայաբար համարձակագրէ և Ղաղար Ջահկեցի (յետոյ կաթողիկոս), ի 1539 ամի աշխարհի(?) չինել Նոյի զՆախիջեւան. և ճոխագոյն եւս Նախնան. « Յետ համատարած ջրհեղեղին նախկին քաղաքն » Հայոց եղեւ Նախջուան, զի եղեւ նախկին իջեւան Նախ » յեայ և որդւոց նորա, և կամ նախկին աւան եղեւ » չինեալ յորդւոցն Նոյի. և զի անտի իջին ի շաւել ընդ » այլ մասունս աշխարհի. և անդ ասի լինել գերեզմանն » Նոյի » և մեղադրէ զօսմանեան հեղինակ Տիեզերադրութեան որ (ուղղագոյն եւս) Նազդի — Տիման (Նկար կամ Մաղիկ տիեզերաց) ստուգարանէր²: Մաղարդոյն

² « Ճիւղանիւմայն 392 երեսն (ասէ Նախնան) կոչէ զնախաղբիւր — հիւսն, ոչ գիտելով զստուգաբանութիւն Նախնական աւանդութեան »:

եւս է ստուգարանութիւնն զոր Հ. Վիլլոդ քարոզիչ Յիսուսեան ասէ լուեալ ի Հայոց տեղւոյն, իբրու Նախ և չռան, որպէս թէ Նոյի շուանաւ չափեալ զյատակատեղին և կառուցեալ զքաղաքն¹։ — Եթէ հնազոյն գրիչք մեր այսպէս գրէին զանուն քաղաքին կամ զգաւառիս՝ մարթ էր խնդրել զպատճառն, այլ նոքա և ընտիրքն, Խորենացի և այլք, գրեալք է ց'ԺԲ և ց'ԺԳ դար գրեն միշտ Նախճաւան, և յայտ է թէ կցորդ բառն է առան, որպէս բազմաց այլոց շինից աշխարհիս մերոյ, որով յայտնի ևս չափն, լինել միջակ ընդ գեօղ և ընդ քաղաք. իսկ առաջին և բուն մասն անուանն է Նախիճ, որով իմանի Նախճոյ-աւան գոլ տեղւոյն. իսկ ո՞ կամ զհնչ իցէ Նախիճն, հարկ է ի գիւանս Հայկազանց քրննել և յաւուրս Տիգրանայ Ա ելանել, որ ետն զայն հանդերձ այլովք՝ զարմից Աժդահակայ գերեւոց. թէպէտ պատմութիւնն չիցէ ամենեւիմբ ստոյգ, ցուցանէ զհնու-

թիւն շինին վեց դարուք յառաջ քան զԹուական Փրկչիւն. և այս եւս բաւական հնութիւն է հնասիրաց մերոց. առանց իսկ յաւակնելոյ ի դարս Նրհնդեղի, և ի կայս Նոյի յեւն ի տապանէն. որոյ եթէ էր շինեալ դադար, ըստ հին աւանդութեան, (զոր և Յովսեփոսն երբայեցի յիշէ, ասելով այնպէս աւանդել Հայոց և Αποβατήριον (արովաղիրիոն) կոչել, այսինքն է Իշեւան), հարկ էր խնդրել զտեղին ի ստորոտս ուրեք տապանակիր լերինն, որ եթէ Մասիս էր, աւելի քան զ40 մղոն հեռի է անտի քաղաքս՝ զորմէ խնդիրս է, թէպէտ քաղ և գեղեցիկ նշմարի աստի լեռանն Արարատայ։ — Արդ թողեալ զընդունայն և զաղուական խօսսն, ի հաւանականոն յառեցուք և ի գրաւորս։

Առաջին յիշատակ և գրուած զՆախճաւանէ գտանի առ յոյն աշխարհագրին Պտղոմեայ, յառաջին կէս Բ դարու. որ զարմանալի իմն հանդիպութեամբ զոյգ է ժա-

136. Հին դղեակ ի Նախճաւան.

մանակին՝ յորում յետ վեց կամ եօթն դարուց աւանդութեանն, զառաջինն առ Բ Արտաշիսիս յերեւան զայ տեղիս և ի պատմութեան մերում. Պտղոմէոս Νεχσοῦσα (Նաքսուսան) գրէ զանունն, ոչ կարելով յունին ողջ բերել զհայկականն. այլ սակայն յայտ է և այդու՝ զի ոչ Նախիջեւան ձայնի է փոխադարձութիւնն, զոր ի գէպ էր գրել յաւելուածով այլոց եւս տառից, այլ մերձաւոր է հայկականս Նախճաւանի և պարսիկ և արաբացի կոչմանց, առ որս վաղ ծանօթացեալ էր տեղին, և գէթ յ'Թ դարէ գտանի նշանակեալ ի գիրս նոցին. Արարացիքդ գրեն յաճախ Նէշուի կամ Նէշէվի, մերձա-

ւոր թուրք նազը ձայնի, յորմէ ստուգարանէր աշխարհագիր նոցին, Նազը՝ ձիւան, վասն գեղեցկութեանն. այլ գրեն եւս Նագձէվան Պարսք և Թուրքք՝ մերձաւորագոյն հայկականիս՝ Նախճէվան։

Առաջին յիշատակ Նախճաւանի՝ զոր առացաք առ Բ Արտաշիսիս՝ յելս կոյս Ա դարու, էր գերծումն նորին այսր, ի ձեռն դայեկին իւրոյ Այրաքաջն Սմբատայ Բազրատունւոյ, որ « յասպատակէ թշնամւոյն և հինիցն Ե » ռուանդայ երթայ գետեղի ի Նախճաւան աւանի յՈստանին վասպուդականի »։ Ըստ Թովմ. Արծրունւոյ, յորմէ երեւի զի և յայնժամ՝ որպէս յետոյ՝ ունէր ա-

նուան, թէ և իբրեւի ծաղիկն է ամենայն աշխարհի. բայց այլազգէք ըստ լեզուի իւրեանց ստուգարանն զբազում բառս, զի բանի մի յեղիքի արասցեն¹։

1 Les habitants tiennent que le patriarche Noé dès qu'il fût descendu du mont Ararat après le déluge, en désigna lui-même le plan avec le cordeau, et la bâtit incon-

tinant après Erivan; ce qui lui fit donner le nom de Nakhitchivan, composé de deux mots arméniens, de *tchivan*, qui veut dire corde, et de *nak* qui signifie premier, pour marquer qu'après Erivan c'était la première ville du monde renouvelé. — VOYAGE D'UN MISSIONNAIRE. p. 192.

ւանն ամրոց. և դարձեալ զի բնիկ տերանց կամ տոհմին վասպուրականի էր այն Ոստան¹, որպէս միւս Ոստանն որ ի հարաւոյ ծովուն վանայ՝ Ռշտունեաց կամ տերանց Արծրունեաց։ Բիշեցաք ի վեր անդր զԱրտաւազդայ յինքն հանել զտեղին ի ձեռաց Մարացւոյն Արգամայ. և զի անհետ եղեւ զարմ սորա, Մարգպեաքն օտարաւ տոհմիկք ժառանգեցին զայն, մինչեւ յետ հարուածոց Շապհոյ և գերութեան բնակչացն՝ էանց մնաց ի ձեռս տերանց վասպուրականի, որոյ և գաւառ մի համարեցաւ։ Անդ էր ի կէս Ե դարու տէրն Արծրունեաց Սահակ՝ ընդ համանուանն Բագրատունւոյ, ուստի և զըրեաց առ Մովսէս Խորենացի խնդրելով ի նմանէ ըզպատմութիւն Պատկերի Տիրամօրն որ ի Հոգեաց վանս։ Յելս կոյս Զ դարու իշխանք ոմանք Հայոց՝ ապստամբութիւն խորհեցեալ յերկոցուն ինքնակալացն՝ Յունաց և Պարսից, եկին առ վայր մի ի Նախնական քաղաք. ապա քակտեալք ի միմեանց՝ մի ի նոցանէ՝ Ազատ Խորխուռունի՝ դարձեալ եկեալ այսր ապաստանեցաւ ի Պարսիկս (յամի 601)։ յայտ ուրեմն զի արդէն ամուր էր տեղին և նիստ կողմնակալի կամ բերդապահի Պարսից, որոց անշուշտ և ըստ դէնի իւրեանց յինեալ էր անդ աւտուղանս. և ի սակս երկոցուն իսկ այսոցիկ իրաց՝ Հերակ կայսր ի խաղալ իւրում ի վերայ Պարսից՝ աւերեաց ընդ այլսն և զՆախնական. այլ կամ ոչ իսպառ, և կամ վաղվաղակի նորոգեցաւ. զի յետ ոչ բազում ամաց ի սկիզբն արշաւանաց Արարացւոց՝ Թէոդորոս Ռշտունի եկն այսր, արգելուլ զանցս նոցա, որպէս և արարն. այլ նոցա ընդ այլ կողմն սպրդեալ և ասպատակեալ ի վերին սահմանս աշխարհիս՝ դարձան պաշարել զբերդն (յամի 643-4)։ «Բայց սակայն ոչ կարացին » առնուլ զնա. (այլ) առին զբերդն Խորամայ, և սատա » կէին զնոսա սրով. զկանայս և զմանկունս գերի վարե » ցին »²։ Թէպէտ այլ ոմն ի մերոց պատմչաց (Ղեւոնդ) համարի եթէ առին նոքա « ի գերութիւն զաւանս Մա » րաց և զգաւառն Գողթն և զԴաստակերտն Նախնա » նա »³։ Նոյն և յետ իբր տասն ամաց կամ աւելի, ասէ դարձեալ առաջ մի ասպատակի նոցա. « Հասեալ ընդ » կողմն վասպուրական աշխարհիս, առին զաւանս և » զամրոցս որ մինչեւ ի Նախնական քաղաք »։ այլ Թուի յետ և յառաջ դասել զբերդն դէպն. քանզի ստուգիւ յամի 654 անկեալ էր Նախնական ի բուն իսմայելացւոց, և ի գարնայնի միւսոյ տարւոյն՝ Մարտիանոս զօրավար Յունաց եկն պաշարել զբերդն և Թափել ի նոցանէ, այլ պարտեալ ի պատերազմին « փախտական » չըբաւ և անկաւ ի վիրս »։ Յայնմ հետէ եղեւ Նախնա-

ւան մի ի գլխաւոր և ամուր նստոցաց մահմէտական իշխողաց երկրիս մերոյ, որք փոխանակեցին զՊարսս. և յետ կիսոյ դարու, այն է, յամի 708 զգլխին ի նմա գործեցին գործ և զմի ի մեծագոյն հարուածոց ազգիս և տոհմից մերոցս նախնեաց, ի վրէժխնդրութիւն կռուին վարդանակերտի, յորում հարին զնոսա Հայք նեղեալք ի հարստահարութենէ նոցին (703)։ յայս սակս եկեալ Մահմէտ ոստիկան՝ եհար նախ զբանակն Յունաց ի Դերաշպետ գեղջ վանանդայ, և պատուէր առաքեաց առ Կեսաւ հրամանատարն՝ որ « ի կողմանս Նախնական քա » ղաքի, կողջ առ ինքն զնախարարս Հայոց, նոցին հե » ծեղովք, իրեւ պատճառանք եթէ անցուցանել ի հա » մարտ արքունի, և առնուլ հասց և դառնալ։ Եւ նոքա » ըստ օրինի պարզամտութեան իւրեանց՝ հաւատարիմ » համարեալ զնենգութիւն զաղտասոյր որսողացն, » վաղվաղակի անդր հասանէին. իրեւ ժողովեցան ան » դր, հրամայեցին յերկուս բաժանել զնոսա. զմանս » (800 ոգիս) հաւաքեցին յեկեղեցին Նախնականու, և » զկէսն (400 ոգի) յուղարկեցին յաւանն ի Խորամ, ար » հանէին յեկեղեցի նորա, կարգեալ ի վերայ պահա » պանս . . . հանին արտաքս զաղտատուոյն յարգելա » նէն. և զորս ի սրբարանն արգելեալ էին՝ հրակէզ ա » րարին. և տոշորէին ի յարկսն աստուածային խորա » նին »³։ Ի յիշատակ անյիշելի չարեացն՝ պատմիչք Արարաց՝ Սմայրեան կամ հրդեհի կոչն զտարին, յորում զայսպիսի կատարեցին եղեռն. ապա և զաղտարեարն՝ նովին նենգութեամբ կապուտ կողպուտ արարեալ յըն » յից, որով և կախաղանաւ սպառեցին, զմանկունս տղայս միայն ապրեցուցեալ, յորոց և Գողթնացին վահան։ Յետ այսր սպառուածի՝ Նախնական՝ սահմանաքն հան » դերձ գրեցաւ ի համար Սիւնեաց, որպէս և Գողթն՝ յետ նահատակութեան վահանայ։ — Այսպիսի իմն կսկծալի դէպք, այլ յանձին միոյ մանկան, եղեն աստ և 100 ամաւ զկնի կատարման Ս. վահանայ, յամի 834. « Բաղիթիսի ոմն ամիրայ . . . ի Նախնական քաղաք, » անդ ըմբռնեալ մանուկ մի Յովնան անուն. . . սակս » հաւատոցն որ ի Քրիստոս չարաչար տանջեալ նահա » տակի ի ուրբ քառասներորդսն, մերձ յօր սրբոյ Պա » սեբին. որոյ նշխարքն լուսաճանձն զայլմամբ զԹըշ » նամինն հիացուցանէր. զոր տեսեալ նոցա՝ անհետեցին » ի գիշերի. և ոչ զգիտաց զնա ի քրիստոնէից. պօս » կողին իւրում միայն մնայ յայտնութեան »։ Այս ըստ Մովսիսի Կաղանկատացւոյ. Բայց ոչ միայն մարմինն, այլ և մանրամասն դէպք իրացս ցարդ ոչ յայտնեցան յայլ » մէ պատմչէ, թէ և յիշատակ նահատակին կարգեալ է

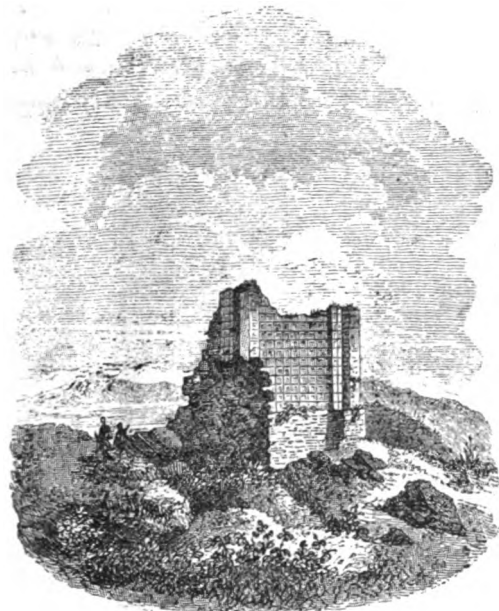
1 Վկայեն և արաքացի պատմիչք եթէ սա էր գլխաւոր քաղաք վասպուրականի։

2 Այս ամենայն յիշատակք ըստ Սեբեոսի պատմութեան։

3 Զայս Ղեւոնդ պատմիչ. Բայց ողորմագին եւս նկարագրէ նեղինակ բռնի Նախնականութեան Ս. վահանոյ Գողթնեցւոյ։ « Անդ » ապա հօր որդեծնաց դուք աղիսն այրէր. և ի վերուստ ձեղուա » նէն անկանէր կրակն և մանկանցն ի հանդերձս վառէր հօրն. » հարքն ի բաց կտրէին. զի առ նոցա ողորմանութիւնն՝ զիւ » րեանցն ոչ յիշէին, և զոյգ այրէին առհասարակ ամենեքեան . . . » Բաղամիտանդաւոր հրոյն պիտիկ ի նիւթական մարդկան ձե » րաք բարձրացեալ, հրդեհակէզ եղեալ առաստաղակալ փայտա-

» կերտն՝ այրեցեալ լինէր. հրդեհի մուրն ի վերուստ հասեալ հան » դերձ միախառն հրոյն, հեղձմեղձուկ դառն պատուհասիւ ըզ » վախճան մահու անելով ի վերայ նոցա ամենեքեան, ժաժկեաց » զբաղմութիւնն զայն՝ անօգնական ի վերուստ։ Եւ նոցա անգա » դար զոհարանութիւնն ընդ սպառել ողորմ զաղտարեաց։ . . » Արդ ողորմ և զմերս, սուրբք Աստուծոյ, որ ասէին, Մի առա » քէր զիս առ ժողովուրդսն. զի քոյգ ընդ զբերդմանական վայրք » փակեցաւ, և աչք քո աղբիւրանան արտառուղ զման մերս. » Արտառուղք բաղմաց մի հոգար, Երեմիա, որ զաշտ աղբիւր » անգրէին. ի մեր աշխարհս իսկ ժովցան արտառուղք աղբիւրք » — Սովինքը հայկականը. համա. ԺԴ։

ի Յայամաուրոս: Յետ մանկասպան ամիրային՝ սակաւ ամօք զկնի ամիրայ քաղաքին էր իրարահիմ անուն ի կէս Թ դարու, առ Բուդայիւ. և յայտ է թէ և այլք այսպէս յաջորդէին զիրեար: Բայց յեւ կոյս այնր դարու ի կանգնել Թագաւորութեան Բագրատունեաց՝ նուաճեալ էր և Նախնական ընդ ձեռամբ նոցին. որպէս զի Սմբատ Ս պարգեւեաց զայն համանունան իւրում Սիսական իշխաւ, նի, որ « մտերմական ծառայութեամբ կատարէր գրուոր » ոպաստհարկութիւն նորա »: Իսկ գահասէրն Գագիկ Արծրունի « աղերսահայց յարքայէ Սմկաստայ լեալ, » առ ինքն գեղազաւն Նախնական խոկայր դարձուցանել, » իբր թէ ի հաւու և ի հօրէ նոցունց իսկ տան և ազգի ո պատշաճեալ և նուաճեալ ունէր զնա, և զրկութիւն » իւր զորոշում քաղաքին առ յիւրմէ՝ վարկանէր: Իսկ » արքայ . . . կամեցաւ զձեռագիրն իւր ի ձեռաց իւր յանին (Սմկաստայ) յափշտակել. և ոչ զընծայեալսն ո նմա մեծարանս՝ յանարգանս արհամարհանաց դար.

137. Գերեզման Նոյի!

ո ձուցանել: Ընդ որ յաւէտ իմն իշխանին Գագկայ ո դժգմեալ դրժողութեամբ շարահաւակ առ արքայ լի. » նէր ¹ և ի ձեռն Բուսփայ ինքեան Թագ կապեալ, կամաւ կամ ակամայ շարի և ոպանման Թագաւորին Հայոց լինէր պատճառ: — Սակայն ոչ ընդ երկար մնաց քաղաքն ընդ ձեռամբ իշխանացն Սիւնեաց: զի յետ նա հատակութեան Թագաւորին՝ տեսանեմք զՆոր փոխաւ նորդ Բուսփայ նստեալ ի քաղաքին, ուր նոքա իրաւունս ի նմանէ խնդրէին վասն ժառանգութեան բաժնի իւրեանց վիճելով ընդ միմեանս ²: Եւ այսպէս թէպէտ և համարեալ ըստ Հայոց մասն հնոյ աշխարհին Սիւնեաց, այլ բռնարարողաց երկրիս մերոյ այլազգեաց եղեալ էր աթոռ կուսակալի, թէ և ոչ միշտ նստէին անդ, և էր

անգ բազմութիւն քրիստոնէից և համարձակութիւն, մինչեւ 800! եկեղեցիս ասել ոմանց լինել ի նմա ի Ժ, և ԺԱ դարս: Զայնու ժամանակաւ ի կոնգակի միում Մաղարդայ վանաց գրեւոյ ի Խաչկայ կաթողիկոսէ, յամի 976, կոչի ի թեմս նորա « առաջին հոյակապ և հոչա. » կաւոր Մայրաքաղաքն Նախնական » ³: զոր յետ սակաւուց յիշէ և Սարգիս կաթողիկոս յիւրում կոնգակի իրեւ վիճակ մետրապօլտին Սիւնեաց. և ի յերկուս բաժանել աթոռոյն, Նախնական ընդ վայոց ձորոյ և Ճահկոյ մնաց վիճակ աթոռակալին Նորավանից յԺԲ — ԺԳ դարս: — Աստանօր յետ առման Անու զօրաժողով արար Ալի — Արալան յամի 1068, զօրաց ամենայն ամիրայից և իշխանաց նուաճելոց, և խաղաց նոքօք ի կողմանս վրաց: Ի սկիզբն ԺԲ դարու Երախաբիլ ոմն էր իւր խող Նախնականի, յորմէ հառ Ղըյասէտտին որդի Մէլիք շահի յամի 1107. սորա որդին Մէլիք Թողթոյ հալածեցաւ անտի յասպատակաց Խաղրաց յամի 1131: Ասորք, այսինքն առ Սէլուկեան սուլտանօք, սակ հարկի Նախնական գաւառի ի գանձ արքունի՝ էր 115,000 դե. նար սակի, ըստ արարացի պատմչաց: Իսկ յառաջ մինչ գեւ վասպուրականի մայրաքաղաք էր, նահանգն այն վճարէր յարքունիս Ամիրապետաց 4,000,000 դրամ (տիրիմ) ըստ նոցին հին պատմչաց: — Յետ այնորիկ կողմնակալն Ատրպատականի, կամ առանձին մեծ կուսակալք նստէին ի Նախնական, յորս մեծագոր և առ նուանի եղեւ Ելտիկոզ Ա ի կէս ԺԲ դարու որ տիրեացն և Փանձակայ և այլոց կողմանց. և զի Թագաւորեցոյց Պարսից զԱլան շահ՝ կոչեցաւ ինքն Արաբկի (Թագաւորանայր կամ Հայրապուխ): յորմէ և յաջորդք նորա նոյնպէս անուանեցան, և ինքն համարէր հազարապետ ամենայն Թագաւորութեանն Պարսից. նուաճեաց նա և զայլ կողմանս Սիւնեաց, յետ բարձման Թագաւորութեանն Բաղաց, Յաջորդ նորա և որդի Փառնաւան (1173) մարդասիրեաց առ Ելիկոզ որդի Լիպարտի Օրբելեան, և ետ նմա ըստ խնդրոյ նորա զԵրնշակ և զՃահուկ գաւառս և զԲալասարսն ի Նախնականի ⁴: Ի քաղաքի աստ սնաւ և որդի սորա Լիպարտի, զոր ճարտարութեամբ գողացան Զարարեանք: Հաւանորէն մինչեւ ցաղխարհաւ կալութիւն Թաթարաց՝ մնաց Նախնական ի ձեռս Ելտկուզեան Աթաբէկից, որոց դաստակերտք և զլիաւոր շինուածք աղիւսակերտք՝ ցարդ մնան կիսաւերք կիսականգունք, որպէս տեսցի ի ստորեւ: Սուղ յառաջ քան զտիրապետել Թաթարացն՝ փախուցեալ ի նոցանէ Ճէրաշտտին Խորազմ Շահ, արար և աստ աւերս, և յայնժամ թուին քանդեալք յովոլք յեկեղեցեացն, զորս մասամբ յետ սակաւուց վերականգնեաց Ռաքան Արա Ստորի ⁵, համարձակութիւն մեծ ունելով առ նոսա: — Զայսու ժամանակաւ յամի 1254 Ռիչարդիք քարոզիչ դեսպան էանց ընդ քաղաքս այս, և սա է որ ասէր երբեմն 800 եկեղեցեաց եղեալ ի նմին, իսկ յայնժամ երկու միայն. եզիտ նա անդ զայլ ոմն Քարոզիչ Գոմինի.

1 Յովհաննէս Կաթողիկոս:

2 Սահե. Օրբելեան, ԼԸ:

3 Սահե. Օրբել. ՄԵ:

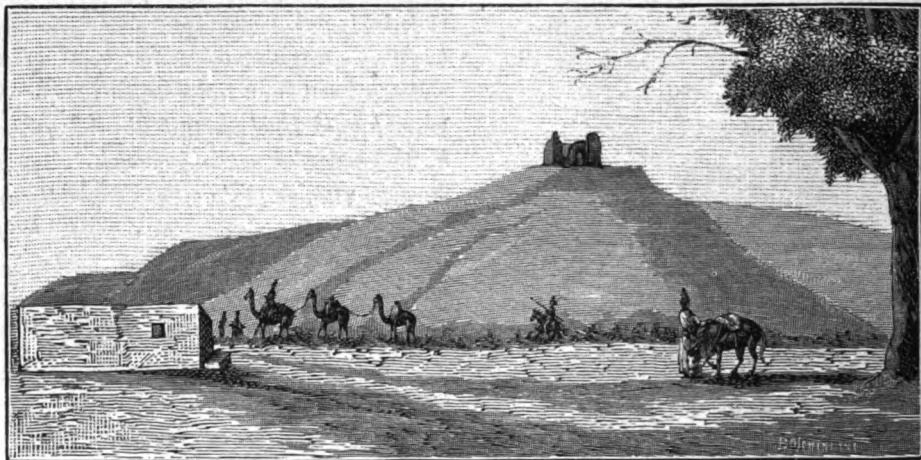
4 Սահե. Օրբել. ՀԱ:

5 Ըստ Կիրակոսի (ԼԱ) « երկուգոյս և աստուածապաշտ, հայր անուանեալ արքային նոցա, որ Խաղանն կոչէին »:

կեան (Հ. Բեռնարտ Կատարան): Ի վերջ կոյս ԺԳ դա-
րու ի շփոթել պետութեան Թաթարաց բարձաձգու-
թեամբ զանիցն, Նառուզ որդի Ղազան զանի՝ ընդ
այլս ետ կողոպտել և « զՆախնուանու եկեղեցիս, (ուր) և
» գերեցին զբաճանայս, և բազում շարչարանս ածին ի
» վերայ. քարչեցին զդրոնս քաւարանացն, ընկեցին և
» զսեղանն. բայց մեծ գլխաւորքն ոչ թողացուցին քա-
» կել զեկեղեցիսն, ական ածեալ ի Վրաց զօրացն. կո-
» ղոպտեցին և զվաներն որ ի գաւառին Նախնաւա-
» նու »¹. Բազում անգամ և յետ այնր կրեաց քաղաքն
աւերս. որպէս ի Թաթարաց Ազախու յառաջ քան
զգալուստ Լէնկթիմուրի, ի վրէժ Ահմէտ սուլտանի ճե-
լայիրեան, որ անարգեալն էր զդեսպան Թօխթամիշ
զանի կամ թագաւորի նոցա. և նա առաքեաց զճանի-
պէկ զօրավար. որ ասպատակ սփռեաց ի Նախնաւան և
յամենայն երկիրն Սիւնեաց: Այն ինչ մեկնեալ նոցա
եհաւ Լէնկթիմուր հրոսք իւրովք, և ապա անցեալ ընդ
Պարսս՝ և ընդ Արագատական, առաքեաց ի սահմանս
Նախնաւանի (1386) զԷլիաս Խօճայ, հետամուտ լինել
ճէլայիրեան սուլտանին Ահմէտի, որ և մարտ տուեալ
ի կողմանս Աղազանիցն՝ խոյս ետ. այլ ի քաղաքին բա-

զում արինհեղութիւնք և հրկիզութիւնք եղեն, ընդ որս
և արքունի ապարանքն Չիւս - էլ - միշը՝ այրեցան առ
վրիժուց ուրումն զօրավարի անարգելոյ ի քաղաքապե-
տէն, և 15 հոգիք հեղձամղձուկք եղեն ի պալատանն:

Ընդ այսոցիկ արտաքին վրդովմանց ժամանակին՝ էին
և ներքին շփոթք ազգայինք ի Նախնաւան, ուր հաստա-
տեալ էր յայնժամ եպիսկոպոսական աթոռ Միաբանո-
ղացն, որով և վէճք նոցա ընդ անմիաբանսն. և ի հակա-
ռակութեան անդ, ասէ Գր. Տաթեւացի, պարագլուխ
միոյ կողման դաւեալ միւսոյն զԴԱԼԻՍԻՒԵՐԵՐ ԵՐԷՑ քաղաքիս
ի մահ, այլ որպէսն ոչ է ինձ յայտ: — Յողջոյն ԺԵ դարու
ի հակառակ իշխանութեան զարմից Թիմուրի և Խոյա-
դրօշ Թուրքմանաց՝ ոչ գտանեմ յիշատակ ինչ զքաղա-
քիս և զվիճակին. այլ ի վերջ դարուն յամի 1499 կամ
1500, Շահ Խաւայեշ նորոգող թագաւորութեան Պարսից՝
ի դաշտի աստ Նախնաւանու եհար զԷլիմուտ շահ Թուր-
ուզուն Հասանայ: Իսկ ի յաժորդ ԺԶ դարու, որպէս և
յետ այնր՝ ի հաստատել և զօրանալ կրկին պետու-
թեանց՝ Պարսից և Օսմանեանց, ընդ այլոց քաղաքաց
բազում անգամ և Նախնաւան կէտ կուռոյ և աւերա-
նաց լինէր. որպէս ի կէս դարուն (1554) յարչաւանս

138. Գերեզման որդոց Նոյի!

սուլտան Սիւլէյմանի, որ գրեթէ անապատացոյց ըզ-
քաղաքն և զսահմանս նորին հնգօրեայ տարածու-
թեամբ. որպէս և ազդու համառօտութեամբ ճշգրտա-
բանէ մի ոմն ի մերոց ժամանակակից ազգայնոց. « Հա-
» յոց թվին ՌԲ (1553-4) Խոնդբարն երեկ ի Նախ-
» յուանն. այրեաց, քակեաց, հրձիգ աշար »: Եւ ինքն
իսկ սուլտանն գրէր առ Հենրիկ Բ Թագաւոր Փռան-
կաց, եթէ Շահն « ելիք առաջի յաղթական բանակաց
» մերոց զգահ իւր (ի Նախնաւանի) և զապարանս, որք
» յայրեաց յաւեր դարձան, մինչեւ չմնալ հետոց անգամ.
» քանզի զամենայն չէն բնակութեան քանդեցաք և
» հրկեզ արարաք շուրջ զՆախնաւանաւ, որոց և նշմարք
» անգամ ոչ երեւեցցին »². Այլ դիպան դիրք տեղւոյն

¹ Ստեփանոս Օրբել. Հ:

² Հին իտալացի թարգմանութիւն թղթոյն. Abandonato al nostro potentissimo esercito la sua sedia et suoi palazzi, furono saccheggiati et abbruciati di maniera che non v'è

վան անցից ճանապարհի և վաճառականութեան, փու-
թով վերականգնեցին զքաղաքն, որպէս զի և յետ ոչ
բազում ամաց՝ եւրոպէացի վաճառականք իրբու մեծ
շահաստան մի յիշեն զայն. զոր օրինակ վնեւտկեցի պատ-
գամաւորն Ալեսսանտրիս, յամի 1571, Մասինուան (Mas-
sinuan) գրելով զանուն տեղւոյն, պատմէ զվաճառա-
կանաց ոմանց անդ կողոպտումն ընչից. և յայտնագոյն
եւս Նիշպորի անգղիացի յամի 1581 (Տ հեկտ.) եկեալ
այսր, առատացեալ տսէ գտեղին՝ համբարաք: Եւ որպէս
օտարազգի եւրոպէացի վաճառականք դային այսր, նոյն
և աստի մերազգիք առ օտարս զնային յԵւրոպա, հան-
գոյն Զուղայեցւոց ՝ — Բայց ընդ հուպ ի վերայ հասին
աւերածու պատերազմունք Շահ Աբասայ ի սկիզբն ԺԷ

rimasto vestigio, avendo abruciata e rovinata ogni cosa da paese habitato intorno al predetto Nazovan, di modo che le roture non si ritrovano.

³ Յորոց յիշի Պողոս ոմն որդի Բուրդէ կամ Պուլիէ. (Baser

դարու, յորում Ալի փաշայ ռմն էր կուսակալ Նախնաւա-
նի, ի վերայ որոյ առաքեաց Շահն (1603) զխան Զիւլֆ-
իդար. մինչեւ հասեալ նորա՝ Օսմանեանք ահարեկեալք
լքին զքաղաքն և փախեան յԵրեւան. այլ ի գալ Զլալ
օղլի սպարապետի նոցին՝ նոյնպէս խոյս ետուն անտի
Պարսիք, և եկն Օսմար աղա ռմն ի Թուրքաց պահ ունել
տեղւոյն. սակայն ի զօրանալ Պարսից՝ դարձան անդրէն,
և Ամիրգիւնէ խան առաքեալ ի Շահ Աբասայ, եկն
մարտեալ. սպան զՕմար, կոտորեաց զզօրս նորա. « և
» ինքն արձանացեալ նստաւ ի տեղի Օմար աղային, և
» պահէր զերկիրն, որպէս և հրամայեալ էր նմա Շահն¹.
» Նոյն Շահ յետ ոչ բազում ամաց լուեալ ամբաստա-
» նութիւն՝ զբնակչաց քաղաքին, հրամայեաց արտասա-
» ման աւելել, վարել տանել ի քաղաքն Ֆահրապատ. և
» զքաղաքն Նախնաւան աւերել, զտունսն և զամենայն
» շինուածսն քանդել, և զայդեատանսն կոտորել. որ
» անխափան կատարեցաւ առ նոսա հրաման թագաւո-
» բին. զի զամենայն բնակիչսն հանեալ վարեցին ի Ֆա-
» հրապատ. իսկ ի բնակչացն Նախնաւանայ արք ան-
» նչանք և սինլքորք փախուցեալք ի չրջակայ գիւղորայսն՝
» թաքեան աստ և անդ² » — Միւս անգամ վերական-
ջեցաւ քաղաքն յաթուռ կուսակալաց կամ խանից
Պարսից, և մնաց ի ձեռս նոցին, զատ ի կարճատեւ
նուաճմանէն յՕսմանեանց. և յերկրորդ կէս Ժէ դարու
կիսամասնեայ շինութեամբ տեֆն գնա եւրոպէացի վա-
ճառականք և ուղեւորք, մանաւանդ Փռանկը. յորոց
նախ Պոսլէյ Լրկուզ՝ յաւերակաց պարսպացն գուշակէր
ընդարձակագոյն եղեալ քաղաքին քան զԴաւրէժ. իսկ
Շարտէն ասէ աւանդել Պարսից, յաւուրս Սասանեանց
վահրամ Զուպին թագաւորի նոցա շինեալ անդ քա-
ղաքս հինգ, և բնակել ի նմին 40,000 ընտանեաց. ինքն
ետեւ զաւերակա բերդի մեծի և զմանունց. չէն էր սոռ-
նովաւ կամուրջն 11 կամ 12 ակնեայ ի վերայ գետոյն, ո-
րոյ արդ երեւին մնացուածք մերձ ի հունն (տես Թիւ 140):
Յիշեն նոքա ի շինուածոցն զաշտարակն, (զորմէ ընդ
հուպ լիցի բան), որպէս և իտալացի ուղեւորն Ճեմելլի ի
վերջ կայս դարուն. — Յաւուրս շիւթից տէրութեան
Պարսից յառաջնում քառորդի ԺԸ դարու, ի բռնանալ
Մահմաւ խանի, օրինաւոր ժառանգն Շահ Թահմազ
խոյս տուեալ ապաստանեցաւ այսր ի Նախնաւան, և
աստի այլուր. յայնժամ ունէր զտեղիս Ասրանազ Ղուշի
խան. յորոյ վերայ եկն Դաւիթ բէկ հայախումբ զօրք
6000 արանց, և բանակեցաւ ի վերայ գետոյն. իսկ խանն
12 կամ 14,000 զօրք բազմեցաւ ընդ նմա, և ի պար-
տութիւն մատնեալ դարձաւ ի փախուստ. հետամուտ
եղեն նոցա Հայք ժամս երիս և վաստակեցան. իսկ Պար-
սից ոգի առեալ դարձան ընդ կրունկն և հալածեցին ըզ-

Հայս մինչեւ ի դեռն. և ի հապճեպ շտապելոյն յանցան՝
աւելի քան զհազար կամ 2200 ոգիք գետամոյն կորեան.
Իսկ Դաւիթ և զօրավարք իւր Աւտանտիլ և երկրքին
կորկիք ամրացան ի վէժ մի յափն գետոյն, և զհիշ-
րայն գնացին ի Սիսիան: Ի նմին ժամանակի տեսեալ
Օսմանեանց զվրդով աշխարհին Պարսից, նուաճեցին
զՆախնաւան առանց մարտի, զի անձնատուր եղեն բը-
նակիչքն. այլ յետ ոչ բազում ամաց անդրէն յետս էառ-
հզօրն Նաւաբ Շահ, առ որով յամի 1735 կողմեակալ էր
վէլի դուշի խան, իշխանք Հայոց՝ Աստուածատուր և
Խարիսիմոս, և տեղակալ խանին՝ Միրզէ Ռազի ռմն,
որոյ բազում զրկանս արարեալ էր Հայոց, վասն որոյ ամ-
բաստանեալ յԱմբրահամէ կաթողիկոսէ՝ մատնեցաւ ի
շարաշար գանս, և դարձեալ նորին աղաչանք զերծաւ,
և յետս առ հայր իւր (Դաւիթ) դարձուցաւ աղիկն՝ զոր
յափշտակեալ էր սպասաւորի միոյ Միրզէին: Նոյն կա-
թողիկոս ի դարձին իւրում ի Մուղանէ՝ ագաւ ի քաղա-
քիս աւուրս ինչ և մեծարեցաւ յոյժ ի խանէն և ի պաշ-
տօնէն Շահին որ Նայիպ ասի, և կոչէր Աղա Հասան
խորասանցի, որք և բազում սպասաւորք յուղարկեցին
գնա յԵմիլիածին:

Մանսթ կուսակալք Նախնաւանի են.

1577 Մանուկի խան

1603 Ալի փաշա (Օսմանեան)

— Զիւլֆիդար (Պարսիկ)

1606 Ամիրգիւնէ խան

1620 — 30 Մագսուտ սուլթան

1668 Ալուղուկի խան

1669 Մուրատ խան

1678 Շէրէֆ կամ Շէրէզ խան

1691 Մահմաւ Ռիզէ խան

1722-3 Ասլամազ Սուլթան

1735 Ռիզէ խան

1736 Վէլի ղուկի խան

1813 Քէրիմ խան

180. Վերոյգրեալ դէպք մարտից, աւերութեանց հըր-
կիզութեանց շատ իսկ յայտ առնեն, զի քան զչէնս բազ-
մագոյն են աւերք և փլածք ի Նախնաւան, որ ի տասն
թաղ տրուի, յորս ամենայն ուրեք շուրջ և ի միջի երե-
ւին հետք նախնի շինուածոց, պարսպաց և բնակարա-
նաց. զարմանալի եւս է տակաւին կիսականգուն մնալ
ոմանց յայնցանէ և ուրժանի տեսութեան և քննութեան
լինել: Գլխաւորքն կամ թէ բոլորն իսկ՝ նախայիշեալ
դաստակերտքն են Աթաբէկից կամ Նյուկուգեանց յ՝ ԺԲ
դարու, ի հասարակի աղիւսակերտք և յախնապակեայ
բուածով. — Նշանաւոր է ի սոսա ի հարաւակողմն քա-
ղաքին Շիդիմ կամ գուռն Աթաբէկից, սրանկին կա-

de Massivani) յամի 1593 ի վեհեալի, ուր զործակալ կար-
գեաց զՄարկոս Մուրատ առ ի պահանջել ի Տիրամայ Զուգա-
յեցալ 110 դուկատ:

1 Աւաքէլ պատիւ:

2 Նոյն Աւաքէլ. որ և յայնժամ ժամանակի պատմէ (անգլիկեալ
ի Նախնաւանի քառանկիւն քէզս զամգարելոյ առն միոյ, Ղա-
րաջբոյ կոչեցելոյ որ անիրաւութեամբ կեցեալ և հիւանդացեալ,
իբրեւ խոտափանեալոր նորա յորդրէր գնա ի զեղլ, մերժեալ

նորա կողմաց զմահմաւանսն և ընկալաւ զգնն նոցա, և չքով
մեծաւ թաղեցաւ ի նոցանէ. այլ յետ չորից աւուրց տեսանէին
գնա չրջել գիւղորայ ի քաղաքամիջի տրկեալ յու իւր զպատան
մարմոյն, և երթալ դարձեալ մասնել և կալ ի առնելեան ի
զուք գերեզմանին. յորմէ զարհուրեալ քաղաքացեացն ոչ ելա-
նէին արտաքս. բայց յետ եօթն աւուրց խորխուսեալ գիւղեաց
արտոնց՝ սրտկոտոր արարին զգիւղն և զգլուխն ընկեցին ի տեղի
հեռաւոր:

մարաւ և երկուստեք նուրբ աշտարակօք կամ մերա-
յիւք, ապակէքուռ աղիւսօք դրուագեալ, և մեծամեծ
կապուտագոյն արաքացի տառիւք գրեալ ի դրանդալն,

Ջգօն եւ արդար եւ վսեմական արքայն եւ Աթա-
բէկ Էպուհաֆար Մուհամմէտ որդի Ելտկուզ Աթա-
բէկի, զորոյ Աստուած լուսաւորեսցէ զգերեզման.
Միւս եւս արձան ասէ.

Եւ գործակալն Նուրէտտին հեծելապետ եւ հար-
կահան վիճակագ Աթաբէկին շինեաց. Ահեամ որ-
դի Էպիւպէքրի, ճարտարապետ Նախնաւանի:

Նշանաւոր եւս է ներքսագոյն Գմբէթ — Աշտարակն Ա-
րաբէկից, զի այսպէս կոչի, (Քիւնպէզի — Արաբէկ), իւ-
րեւ 70' բարձրութեամբ և 96' շրջապատաւ, 12 անկիւնի,
կամ 12 տափակ խորանաձեւ կողմամբք և քանդակա-
զարդ շրջանակաւ. համակ գունագոյն և պէսպէս աղիւ-
սօք ծածկեալ են երեսքն, և շուրջ պատէ բարձրաքան-
դակ երկար գրուած. նոյնպէս և գրուով զմբէթին մե-

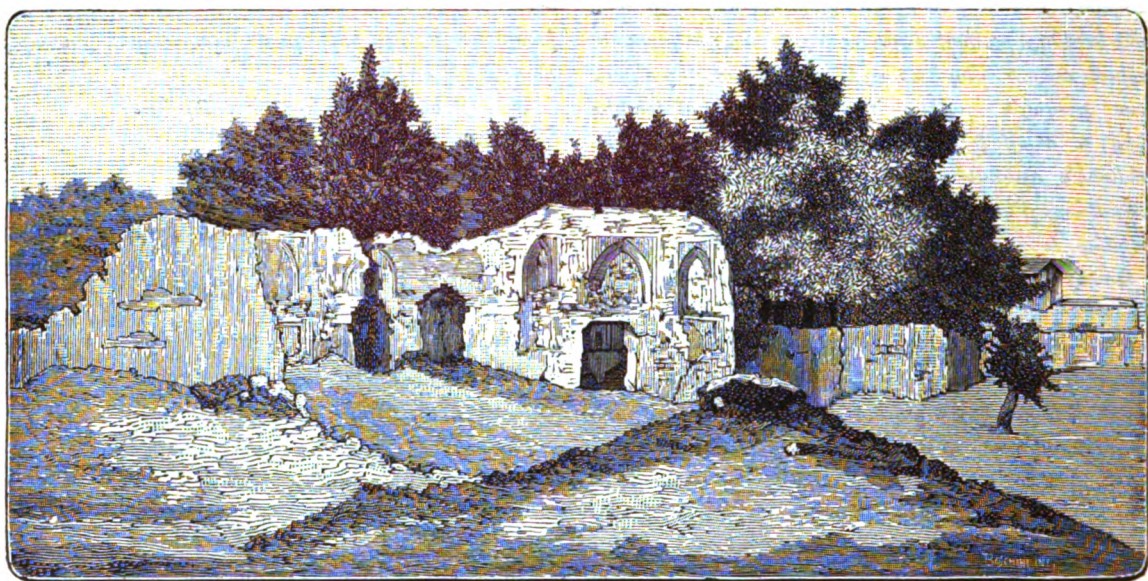
ծամեծ տառիւք գրեալ, այլ կիսով չափ ջնջեալ. զի
միայն Ա, Բ, Գ, Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, կողմանքն մնան ամ-
բողջ. Ա կողմն է գունն որ և յայտ առնէ Շիրիմ լինել
շինուածոյն, այսու արձանագրութեամբս.

Բանուն Աստուծոյ գեթածի եւ ողորմածի. պա-
տուիրեաց շինել զշիրիմս՝ զգօնն արդարն, աս-
տուածապահն, յաղթողն, արքայն մեծ, արեգակն
հաւատոց, օժանդակն իսլամի եւ Մսլիմանաց Մու-
մինէ խաթուն, որում ողորմեսցի նմա Աստուած:

Բայց այլ օք ընթեռնու Շեմսէտտին զշինել տուող
շիրմին, և զնայն ինքն զԱ Ելտկուզ այսպէս կոչեցեալ:
Բայլում կողման գրեալ է.

Շինեաց Ահեամ որդի Էպիւպէքրի ճարտարա-
պետ Նախնաւանի, յամի 583,

Հիճրէթին, որ է 1186 ամ Փրկչին: Բայլ կողմանն
գրեալ են տունք ինչ դուրանի: — Յիշեալ ճարտարա-
պետդ երեւի վեհագոյն լինել յարուեստակիցս ժամա-

139. Նախնաւան. Աշտարակ մեծի շինուածոյ.

նակին. որոյ շինած և գրուած գտանի և այլ ուրեք, որ-
պէս ի շիրմի միում, յամի 1161, այսու գրութեամբ.

Շիրիմ ազնիւ եւ փառաւորեալ խօնայի օգնա-
կանի հաւատոց եւ զարդու իսլամի . . . ի միան-
ձանց դասուէ, Եուսուֆի որդւոյ. յամսեանն շէվ-
վալ, յամի 587. Շինեաց Ահեամ որդի Էպիւպէքրի
ճարտարապետ Նախնաւանի:

Իբրեւ առ յիշատակէ նախնեացն կամ դենակցաց, և
յետ նուաճման երկրին ի Ռուսաց, կարգեալն ի նոցանէ
կողմնակալ Պարսիկ Էքսան խան շինեաց իւր ապարանս
առ երի աշտարակին. որոյ որմամէջն անձուկ զատարկ
է մինչեւ ի գագաթնն, առանց ելից սանդղոց, որով և

եւս հաւաստի շիրիմ լինել. բայց տապանն քայքայեալ
կործանեալ է:

Ուղեւորք տեղագիրք Ժէ դարու (Դաւեանիէ, Ճեմե-
լի) է ինչ յոր միաբանին ընդ նորոց և է որ ոչ. ամենեքին
մի միայն յիշեն շիրիմ — աշտարակ, այլ նկարագիրքն զա-
նազանին և երկուս ցուցանեն, (զատ ի դրանէն և ի
նուրբ աշտարակաց նորին). որպէս զի Տիւպուա յընծա-
յեւն զպատկերն՝ (Թիւ 135) և ի ստորագրել, յաւելու ի
ծանօթութեան եթէ չէ մարթ սմա նոյն լինել ընդ նկա-
րագրելոյն ի Դաւեանեայ. զի սա ասէ ¹ զաշտարակն Նը-
ման լինել ի ստորեւն չորից յարակցեւոց զմբէթից, ի վե-
րոյ՝ բրդաձեւ յերկուսասան մանունց. աշտարակաց հա-

1 On voit . . . une Tour dont l'architecture est des plus
belles: ce sont comme quatre dômes joints ensemble, qui
supportent une espece de pyramide qui semble estre com-
posée de douze petites tours; mais vers le milieu elle chan-

ge de figure, et montre quatre faces qui vont en dimi-
nuant et finissent en aiguille. Tout l'édifice est de bri-
que, et tant le dehors que le dedans est un beau vernis
avec plusieurs fleurs de relief. — TAVERNIER. I. 40.

ւաքեալ ի միութիւն սրածայր, այլ ի միջավայրին ի շտրիս երեսս տրոհեալ: Զեմքի եւս ութանկիւն ասէ և սրածեւ աւարտեալ¹. Իսկ ըստ բարձրութեան և երկուց միւրայիցն՝ համաձայնի վերոյ գրելոցս, ըստ Տիւպուայ մի միայն պատկերահանն գերմանացի Քէսլէր աներկ բայ կացուցանէ զերկուութիւն յիշատականոցացն. զի ուրոյն գծագրեալ է զպատկերն որ ըստ Տիւպուայ, և ուրոյն զայլ ինչ, բայց միայն զտեղին կամ զգիրսն ոչ ճշգրտէ որոշակի:

Սակաւաք հեռի յաշտարակէս սփռեալ կան աւերակք հնոյն Նախնականի, ընդարձակ տարածութեամբ, այլ իսպառ անկերպարան և դիակնացեալ իմն. յորոց միի կիսականգուն կայ համբաւեալն Գերեզման Նոյի, կիսաքանդ գմբէթ, մէջն ութանկիւնի իբր 10 կամ 12՝ տրամագծաւ, արտաքուստ մի կողմն միայն աղիւսակերտ բռեալ կանգուն կայ, որպէս երեւի ի պատկերին (137). զոր ամենայն յաճախեն անդր ուխտաւորք քրիստոնեայք, հրէայք և մահմէտականք, խնկօք և լապտերօք, որոց և բեկօքը լցեալ են զմէջ յիշատականոցին, ճարպով և ծխով թխացուցեալ: Ոչ միայն զՆոյի այլ և զորդւոց նորին գերեզմանս կարծեն պարզամիտք տեսնել՝ ի Նախնական (Թիւ 138). — Ընդ մէջ երկուցուն յիւմացս, Նոյին և Աթաբէկաց՝ կան դոյզն մնացորդք մեծի և հոյակապ մզկիթի, այլ իսպառ անչքացեալ և հողոյ հաւասար: Ի հարաւոյ կուսէ անուանեալ շիրմին Նոյի ի կողս քաւաքի լին փորեալ կան այլք, յորս պահեն Պարսիկք դաւաղաք զդիակունս մեռելոց իւրեանց, մինչեւ յուղարկեցին յանուանի ուխտատեղին ի Քեարբայի: — Ոչ հեռագոյն յՍ. Զր. քաղաքին կայ այլօրինակ իմն գերեզման քարակոյտ, ընդ որով ծածկեալ է սրախողխող դիակն ուրացելոյն այնորիկ Գարայօրակի: — Կան գուն շինուածքն են բարեձեւ դունագոյն աղիւսք երկու մզկիթք մերձակիցք բարձր միւրայիք, յորոց մին կոչէր Չաշիէ, այլ խարխալեալք ի մեծէ սասանութենէ 1840 ամին: Ի միում ի սոցանէ կայ արաբացի զարդաձեւ գրուած: — Աբրահամ կաթողիկոս յիջնվանել իւրում ի Նախնական յամի 1736, յիչէ « ի մէջ քաղաքին » քեստորոնաձեւ տեղի մի, որոյ չորս կողմքն էին կլորապակք, և անթիւ մարդիկ քանաչաձիք (զննողք). հրառ լիւրեաց զմեզ խանն գնալ իւր ամառարն ի պատիւ »: Ի դէպ է համարել զայդ՝ հրապարակ և շուկայ քաղաքին: Չարդիս վայելչագոյն մասն քաղաքին է արեւմտակողմն, ուր կառուցեալ է եկեղեցի Ռուսաց, և ծառափողոց հանէ տանի անտի ի բլուր մի ծառաւէտ և այգեւէտ, որ և զբոսատեղի է քաղաքին, յարդարեալ յամի 1873, ի բաց հանելով անտի զգերեզմանս մահմէտականաց: Ի փողոցի անդ մերձ յեկեղեցին կայ մնացուած անծանօթ շինուածոյ (Թիւ 139). Չէ հեռի անտի և Ս. Գեորգ եկեղեցի Հայոց կարծրաքար կոփածոյիք և աղիւսեայ գմբէթաւ: Բարեւելեան որմնն արտաքուստ գլորեալ է հայ, ռուս և պարսիկ լեզուաւ յիշատակ Քեալ:

բալի խանի, որ պարգեւեաց Հայոց զտեղին, և սղա ի գաւթի նորին հաստատէին զվարժարան օրիորդաց, իսկ զմանկանցն ի գաւթի Ս. Երրորդորդիս եկեղեցւոյ:

Հին մասն քաղաքին մթին, անձուկ և աղտեղի է, նոյն պէս և բաղանիքն. և սղն եւս ոչ առողջասուն, մանաւանդ յամարանի, յորում տագնապ հասնէ և ի խայթից մոծակաց և կարճաց, և ի տենդէ: Յայս սակս յոյժ ստորանկեալ է քաղաքն ի նախկին բարգաւաճանացն և ի բազմութենէ բնակչաց, որ արդ չեն աւելի քան զ'7000, երկու մասն այլազգի՝ Թաթար և Պարսիկ, և մի Հայ: Առաւել եւս նուազի յոյս բարգաւաճանաց Նախնականի՝ յաւելմամբ բնակարանաց և քաղաքական շինուածոց ի Հինն Զուղայ, առ որով և յաճախեն անցք ընդ Երասխ. մինչ յառաջն երբեմն անդադար լինէին անցքն ընդ կամուրջ Նախնականի, ընդ որ և աշխարհակալք և աշխարհաւերք: — Միակ արգահատիչ քաղաքին մարթ է համարել զտարածութիւն պարտիզաց և ըզնորատունկ այգիսն և զծառաստանս, և եւս առաւել զերկոսին աղբերան՝ զորս ընդունի յարեւմտից կուսէ, և զորոց զուգախառնութիւն ասէ Տիւպուա անայլայլակ ամարանի և ձմերանի 12° Ռեօմ. Գայ և այլ աղբիւր կամ վտակ ի Հս. արեւելից, և մերձ ի քաղաքն ժողովի յիսի-կեօլ լճակ. ընդ բնաւ 10 աղբերք են, այլ սակաւուց ջուրք առողջասուն: Շատ եւս են մօրացեալ և նեխեալ ջրկալք, որք և առթեն պէսպէս ախտս և տենդս, մանաւանդ ի զօրանալ տօթոյ ամառանի: Նուազեալ է և առեւտուր վաճառականութեան. իբրեւ 1850 կրպակք միայն են ի շուկայս, սակաւ գործարանք խաղախի, 15 իջնվանք կամ պանդոկք, իբր 30 աղբիք, 3 կամ 4 միայն բաղանիք: — Արտաքոյ քաղաքին ի վերայ ճանապարհին՝ հանգոյն համբաւեալ դերեզմանին Նոյի պատուի յուխտաւորաց վէմ մի սեաւ, ոտնաչափ և կէս ի բարձրութիւն, և ոտն մի ի լայնութիւն և կէս թանձր, մաշեալ ի բազում համբուրից, և թուի օղաքար անկեալ: — Ընդ շինուածս Նախնականի գրելի էր, թէ և արտաքոյ նորին ի վերայ գետոյն, զլաւ մոռչն այն 13 ակնեայ, զոր յիչէ Դաւեռնիէ ի կէս Ժիլ դարու, և առ որով հաստատեալ էր մաքսատուն, ուր առ ուղտաբեւն առնուին 10 ասպսի ի պէտս պահպանութեան պողոտային:

181. Ի Հր. արեւմտից քաղաքին իբրեւ թաղ մի նորին է, փոքու իւրք անլրպետեալ, Գարախան – պէկիչ գիւղ բազմաբնակ ի Հայոց, իբր 120 տամբք և միով եկեղեցեաւ: Ըստ դրիցն ի ճահ գայ սմա լինել Եզդիսիա մեծ գիւղ, զոր Դաւեռնիէ յիչէ և երկու փարսախաւ հեռի ասէ յԵրասխայ, ընդ մէջ նորա և Նախնականի, բնակեալ ի ճոխից Հայոց, որք մեծ առեւտուր առնեն մետաքսի, և շինեալ են եկեղեցի մի գեղեցիկ: — Դոյզն ինչ աւելի (իբր կէս մղոնաւ եւեթ) ի հիւսիսոյ կուսէ քաղաքին ի կողս կրային քարալերին կայ այլ գիւղ հայարնակ, Սիւսպատ անուն, իբր 60 տամբք:

1 Si vede un grand' edificio di mattoni vicino la città, alto più di 70 palmi, di figura ottangolare, che termina in modo di aguglia. Per una gran porta s'entra, e si monta per scale a lumaca a due alte torri, che sono a lati, senza

aver comunicazione con l' aguglia. Dicono che sia opera del Tamerlano, quando andò alla conquista di Persia. — GEMELLI, II. 19.

2 Il faut passer premièrement de Naxivan à un gros

Մզոնաւ կամ դոյզն աւելի ի Հր. Նախճաւանի և ի ստորոտս քարաւերինն՝ յաջմէ գետոյն և հուպ նմին է մեծ գիւղն Գոռնկոյն, որ է հաւանօրէն Տամբատն վաղեմի, ի Հայկազնոյն Տիգրանայ տունեալ ի բնակութիւն զարմից Աժգահակայ. զի թէպէտ և զոյ և ի ստորոտս Փոքուն Մասեաց համանուն տեղի, այլ այսմ ի ճահ գայ յիշատակդ, և մերձ են ամին զոյգ յիշեալքն Խրամ, և այլք: Զունիմ ծանօթս զտեղոյս, բայց զի աւելի քան 140 տունք են անդ Հայոց յոլովից գաղթականաց քան բնկաց, և 30 տուն Պարսից: — Աստի ընդ հարաւ կոյս մինչեւ ի մուտս գետոյն յերասխ՝ չիք այլ գիւղ յափունն, բայց միայն Եամխանա ի նմին կողման գետոյն (յաջմէ) և մզոնաւափ մի միայն հեռի յարեւելից Երասխայ. ի սմա եւս 110 տունք են Հայոց գաղթեցող ի Պարսից և 2 կամ 3 տունք այլազգեաց:

Ի հիւսիսոյ Տամբատայ, ընդ գետահովիտն ի վեր ելաւ ներով գետը հինգ կամ վեց նշանակին մի ըստ միովէ յահեկէ գետոյն, որ է յարեւելից. նախ Բօշա-տիգէ,

մզոնաւ և դոյզն աւելի ի Հս. նախայիշեալ գեղն և նոյնքան եւս ի Հր. արեւելից քաղաքին. ի սմա միայն 68 տունք են այլազգեաց: Ապա Շաքարապատ յորում 30 տունս Հայոց գրէր Շորէն գաղթեալ ի Պարսից, բայց արդ թաթարք բնակեն. մերձ նմին երկու գետըք են Հաճիվար Հիւն և Նոր, յորս միանգամայն են իրբեւ 50 տունք Հայոց, և եկեղեցի մի: — Կից նոցին Պատաշխան 20 տամբք այլազգեաց: — Կիսով մզոնաւ և աւելի ի վերոյ՝ Եարիմէ գիւղ մեծ, յորում իբր 90 տունս Հայոց գրէր Շորէն, այլ աշխարհագիր 1873 ամի 150 տունս այլազգեաց ասէ: — Ի սմանէ մզոնաւափ կամ աւելի հեռի է ի Հս. Մ. և յաջմէ գետոյն՝ Շահ կամ Շէյխ Մանուշտ մեծ գիւղ, արգասաբեր անդովք և այգեք, իբրեւ 130 տամբք Հայոց, որոց ոմանք բնիկք, յոլովք եկք ի Պարսից, հին և ուխտական եկեղեցեաւ: Յամի 1860 հաստատեցաւ դարոց ի գաւթի եկեղեցւոյն, յորում պատուի Ս. Նշան անուն մասն յարծաթեայ բազկի: Բնակիչք գեղն առ տէրութեամբ Պարսից պարտաւո-

140. Կամուրջ Նախճաւանի.

րեալ էին տալ կողաւարս ի վաստակ Աղահանիցն: — Կիսով մզոնաւ ի բացեայ յահեկէ գետոյն է Գոռնի-պէկ-տիգէ գետը փոքր, 30 տամբք Հայոց, որոյ հանդէպ յայն կողմն գետոյն է Խալիլապատ նոյնպէս բնակեալ ի Հայոց 35 տանց գաղթականաց ի Պարսից: — Մզոնաւ ի Հս. սորա ի նմին աշակողման է Ուզուն օպա ստորին, 67 տամբք Թաթարաց, և նոյնքան ի սորին հիւսիսոյ Ուզուն օպա վերին, յորում 32 տունք Հայոց և 22 այլազգեաց: — Սակաւութիւն ի վերոյ Վերնոյն Ուզուն օպայ՝ միաւ նան գետակք Ճահկոյ և Շահապունեաց, ուրանօր համարեցաք զհիւսիսային սահման Նախճաւանու:

Ի հանդիպոյ վերջին յիշեալ գեղը՝ յահեկէ գետոյն կայ Մօլլա տիգէ գիւղ փոքրիկ, և մերձ նմին ի Հս. կուսէ՝ Ստորին Քեալպ-Ալի Ուշուն կամ Քեդրալափ օւրուն, 15 տամբք Թաթարաց: Մզոնաւ եւս ի վերոյ Վերին

Քեալպ Ալի Ուշուն ի սահմանակցութեան Շահապունից:

Ի հարաւոյ Մօլլատիգէ է այգեւէտն Մամարգա տիգէ գիւղ, իբր 30 տամբք Հայոց և 15 Թաթարաց: — Ի հարաւոյ սորին հանդէպ Ստորին Ուզուն օպայի և կիսով եւեթ մզոնաւ տարակաց է Քիւլ թեփէ գիւղ (Մուխարբուր), արգասաբեր սահմանօք, յորում 90 տունք էին Հայոց և ոգիք 750: Յամի 1875 յայտնեցան աստնըլախարք ինչ Սրբոց, և եղեւ մեծ ուխտատեղի, համարեալ լինել յոսկերաց Ս. Հռիփսիմեայ հաներոց ի Յիսուսեան Հարց յիշմիածնէ, և սաստիկ հրամանաւ Շահ Աբասայ յետս առ Հայս դարձուցերոց. յորոց առեալ մասն մի ճգնասէր վարդապետն Պօղոս Մոկացի, մի ի հիմնադրաց Անապատի, երբ ի գիւղս յայս, « և անդէն հիմն » արկեալ եկեղեցւոյ, ետ ի հիմունս եկեղեցւոյն զնըլախարն զայն. և ի վերայ նորա շինեալ աւարտեաց զե-

village appelé *Ecclisia*, où demeurent plusieurs riches Armeniens, qui font un grand negoce de soie, et qui ont bâti

une belle église. — TAVERNIER. X. — Անուն գեղն Լեւոնցանէ գեղեգիս, բայց ոչ յիշէ յայս կողմանս:

» կեղեցին, և յաւուր օծման եկեղեցւոյն՝ անուանեաց » զանուն եկեղեցւոյն Ս. Հռէփսիմեայ » որպէս աւանդէ Առաքել պատմիչ, և յաւելու. « Եւ կան այժմիկ սա. » կաւ Հայազուն քրիստոնեայք ի գիւղն յայն՝ հաստա. » տեալ ի վերայ եկեղեցւոյն »:

Զատ ի յիշելոց գիւղորայիցս չիք այլ չէն ոչ յայսմ կողման գետոյն (յաւելէ), և ոչ յաջմէն. բայց լեւալ կարաւանատուն մի Գղը (կարմիր) փերփան-սէրայ ա. նուանեալ, երիւք մղոնօք յարեւմտից Աղահանիցն, ի ստորոտս Էրքունի-թէփէ սարակի: — Ոչ յիշատակին և ի նախնեաց գիւղք կամ տեղիք առ Նախնականաւ, բայց միայն « Քալասարահն ի Նախնական », զոր Աթաբակն ետ Երկրամի Օրբեւեանց, և չէ յայտ չէն մի էր եթէ վիճակ փոքր. քանզի յետ սակաւուց պատմիչն կրկնելով զնոյն բան՝ ստէ. « Մեծ սիկելով և անանցական գրով

» ետ զՃահուկ և զՔալասարահն, և ի Նախնական յառագ » փոքոցէն երեսուն կուղպակ, ազատ և թարխան յամե. » նայն հարկաց, փոքրիկ մանկանն Լիպարտի, իննել » նմա յազգէ յազգ հայրենիք »: Առաքել պատմիչ յիշէ և « զՇահակերտ գիւղ մերձ քաղաքին Նախնական » , յորմէ էր Ազարիա վարդապետ ի ԺԶ դարու. ըստ ա. նուանն մերձաւորութիւն ունի ընդ Շաքարապատ գեղջ մերձաւորի քաղաքին, այլ ոչ գիտեմ զստոյգն: Եկեղեցին Շահակերտի նորոգեցաւ ի կէս ԺԷ դարու, ըստ բա. նից նորին պատմիչի:

Յիշատակի ի դիւանս մեր և Մկրտչի վանք անուն գիւղ մի Նախնականի, որպէս թուի մերձ ի քաղաքն, յորմէ էր Ղազար անուն Եղբայր մի մերոյ վանացս, (Վե. նետկոյ Ս. Ղազարու), կեցեալ և վախճանեալ աստէն յամի 1801, ամաց 78:

Բ. Խ Ո Ք

182. Արեւմտեան մասն Ճահուկոյ որ ընդ մէջն է գետոյ նորին և Արփայ գետոյ Վայոց ձորոյ ի հիւսիսոյ, Շարուրայ՝ յարեւմտից և Նախնականի ի հարաւոյ, յայժմուս իբր առանձնակ վիճակ՝ կոչի Խոք. սակաւաթիւ գիւղորայիք, թէպէտ և երկիրն չէ փոքրատարած, այլ լեռնաւէտ և ամայի. բայց գիծ սահմանին յարեւմտից և ի հարաւոյ՝ անստոյգք են: Անուն վիճակիս թուի Խախ գեղջ հնոց ցուցակին թերեւս և զՌԳ գաւառ կոնդակին Բարգենի (տ. յէլ 517) որիւ ի կողովտէ. այժմ Պարսք առնն առ բազմութեան վայրենի խոզից այսպէս անուանել տեղոյն: Երկու մղոնաւ ի բացեայ ի ստորոտս լե. րին կան աւերակք մեծի մզկիթի:

Արեւելակողմն վիճակին է ձոր երկայնեալ ի Հս. ընդ Հր. գետակն զոր ի դէպ է կոչել Ազնաթէր՝ ոչ ժամանեալ յԵրասխ՝ սպառի ընդ երկրաւ. յորոյ զլուխս կայ փոքրիկ և նոր գիւղն Գարադաշ, կիսով փարսախաւ ի Հր. Մ. Լիզերդի: Նոյնչափ հեռի է յիւրմէն Ազնաթէր, Ազնապիտո կոչեցեալ յայլազգեաց, ի կիցս երկուց վտակաց գետակին. անունն և աւերակք շինից կամ փոքրիկ գիւղից՝ ի Հր. կուսէ նորին, յայտ առնեն գի նշանաւոր բերդ և աւան եղեալ է ի հնումն, թէպէտ և ոչ ի հին ցուցակին և ոչ առ պատմիչս գտանեմք զգա յիշատակեալ. բայց անակնկալ իմն հանդիպմամբ գըտանի յիշատակարան մի դամբանական ի տար աշխարհի, ի Գննուայ (Ճենովա) քաղաքի Խտայիոյ, որ ընդ անուան գեղջն՝ ցուցանէ եւս զայն Գողթան գաւառի պատշաճեալ յ'ԺԷ դարու. և է այս արձան սղալագիր, ի Ս. Բարդուղիմէ եկեղեցւոյ Հայոց, յամի 1687, Հայ. րապետի ուրումն:

Այս է տապան Հայրապետին՝

Որ է որդի Անանիային.

Սա յերկրէն է Գոխտան տանին,
Եւ ի գեղջէն Ըզնայբերթին.
Վախճանեցաւ Հայոց Թվին
Հազար հարիւր Էրեսուն իւ վեցին,
Եւ ապրէլի քսան և յնգին:
Ով յանդիպի այս տապանին՝
Հայր մեր յերկիրս շնորհին
Վասն սիրուն Քրիստոսին.

Բնակիչք Ազնաթէրդի բնիկ Հայք են և ոչ գաղթականք, (տունք 43 առ Շորենիւ և ոգիք 221), ընդ որս և 10 տուն մահմէտականաց: — Երիւք մղոնօք ի Հր. Ազնաթէրդի է Խանձաւ կամ Խանձախ փոքրիկ գիւղ այլազգեաց (16 տուն ըստ Շորենի). և իբր նոյնքան եւս ի Հր. սորին՝ մեծագոյն գիւղ՝ Սոսոյ (22 տամբք, Դ.):

Յարեւմտեան մասն վիճակիս ցրուեալ գետքն ինչ ի լեռնակողմանս՝ են, ի հիւսիսակողմն՝ Թանաճամ (12 տամբք այլազգեաց, ըստ Շոր.), Թերեւս Թամաշաղ գիւղ հին ցուցակին. — ի միջակողմն Գարապադաշ. որ նշանաւոր է բազմամարդութեամբն, այն է, 71 տունք այլազգեաց, ի ժամանակի վիճակագրութեան Շորենի. Թուրք նշանակ անուան շինին պաղ (այգի, ագարակ) յիշեցուցանէ զՂազարակ գիւղ հին ցուցակին. ի ներքոյ և արտաքոյ աւանին տարածանին այգիքն և անդաստանք: Չէ ինձ յայտ պատճառ մեծութեան տեղւոյս և մահմէտական բնակութեան, զի և արտաքոյ մնայ արքունի պողոտային, այլ Թերեւս յառաջագոյն մօտագոյնս անցանէր սա. զի և յեւր ԺԷ դարու Ճեմելի ուղեւոր իտալացի, որ Գարապա կոչէ (յ' 7 յունիսի 1694) և ազաւաստ, յիշէ առ նմին կարաւանատուն գեղեցիկ և մեծ, քառակուսի ձեւով. և աղբիւր վիժահոս¹, զոր աւանդէին նմա Հայք՝ Սեմայ որդւոյ Նոյի հատեալ հանեալ ընդ

1 Andammo a pernottare in vicinanza del Karvanserà di Karaba... Questa fabbrica era quadrata, e delle più capaci e belle ch'io avessi vidute. V'è un abbondante sor-

giva di buone acque, che scaturisce da una pietra tagliata. Dicono gli Armeni che l'avesse fatta Sem figliuolo di Noè. — GEMELLI. II. 17.

վէմն. այլ Դաւեանիէի յրեւով զկարծիսն, ասէ իրոց աղբերն ժողովեալ ի գուքս քարանալ ի տասնամանայ ժամանակի և այնու քարամբք շինեալ զկարաւանատունն. և ստոյգ անուամբն կոչելով զգիւղն՝ Karabagler, ասէ ըզջրոյն գալ ի վտակէ բղխեցելոյ 3 կամ 4 փարսախաւ ի Հս. շինին, և կիսով Լեւթ փարսախաւ ի վերոյ նորին՝ զքարանալն: Չլուրն քաղցր ասէ, թէպէտ և ոչ ախոր. ժելի բնակչացն. և զգետակն թափել յԵրասխա երկու փարսախաւ ի ներքոյ կարաւանատանն, որոյ շինութիւն աւարտէր յամի 1664: Յայտ է թէ գետակն է Ազ. նաբերդին, այլ բնութիւն երկրին այլայլեալ. թէպէտ և յայնժամ եւս խոպան էր և անմշակ, որպէս իտալացին այն վկայէ¹:

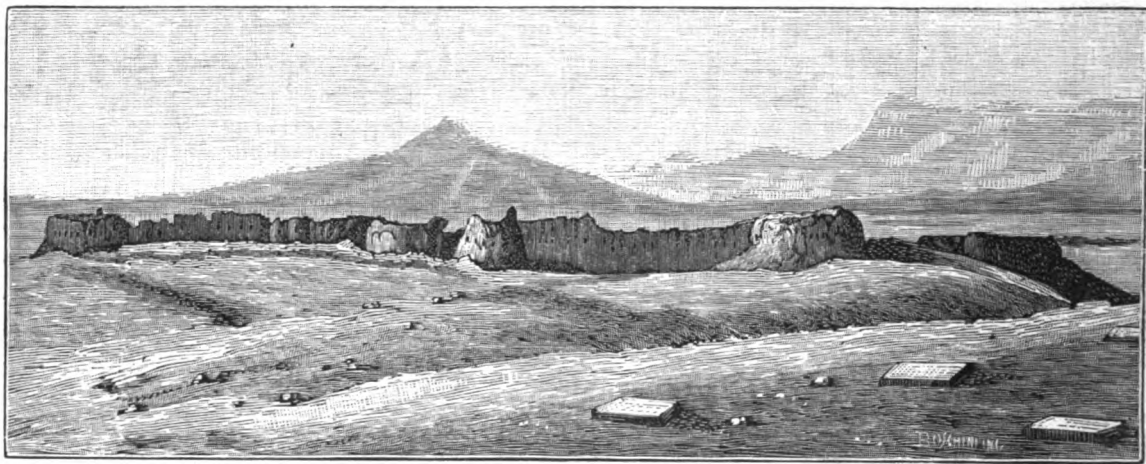
Ի հարաւակողման՝ և մերձագոյն ի պողոտայն՝ ի Մ. Հս. են հանգրուանքն կամ գիւղիկք Գափուշու և Երուշի-Երիտասար կամ Ղիթսիտար, 16 տուն այլազգեօք (ըստ Շորն.): Ի Հր. սորա երկու մղոնաւ ի բացէ՝ ի վե-

րայ արքունի պողոտային որ տանի յԵրեւան և ի Նախճաւան, առաջին գեօղ մեծ է Քիւրախ, (56 տամբք այլազգեաց ըստ Շոր.), յորմէ չորիւք մղոնօք յԵլ. Հր. երկրորդ իջեւան է Խոք գեօղաւան, 46 տամբք այլազգեաց (ըստ Շոր.): անուանատու տաճկաբնակ վիճակիս, յորում միայն Աջնաբերդ է հայաբնակ: Մղոնաւ ի Հս. գեղջն կայ բերդ փոքր. և սակաւ մի եւս ի վերոյ կարաւանատուն աւերեալ, առ որով առուակ մի իջանէ քերելով զբերդկաւն և անյանէ ընդ Խոք. և մղոնաւ ի ստորեւ ընդ կամրջաւ, յորմէ նոյնքան և աւելի հեռի կան աւերակք հնոյն Խոքայ: Աստի եւս երկուք մղոնօք ի ստորեւ՝ յԵլ. Հր. այլ կամուրջ կայ ի վերայ առուակին, և մերձ նմին Պէոյիւք-Տիւրքին, պահակատուն ի վերայ արքունի պողոտային, որոյ անուն յայտ առնէ զՏիգլին գեօղ ճահկոյ. — աստի եւս երկու մղոնաւ հեռի ըստ նոյն գրից (Ել. Հր.) կան աւերակք այլոյ կարաւանաւ տան Գգըլ (կարմիր) կոչեցելոյ:

Գ. ԱՓՈՒՆՔ ԵՐԱՍԽԱՆ

183. Մատիցուք արդ յեզր Երասխայ, յարեւմտից հիւսիսոյ ի սահմանաց նախադրեալ Խոք վիճակի, յարեւելս հարաւոյ ցտահմանս Ջուղայի: Բառաջին կէս այսր աղեղնաձեւ միջոցի, կամ մինչեւ ի մերձագոյն կէտ գետոյն ի Նախճաւան քաղաք, չիք գեօղ կամ շէն բազմաբնակ, այլ դուզնաբնայ հանգրուանք և պահակատունք

կամ իջեւանք. որպիսիք են ըստ ընթացից գետոյն խաղաղով, Չատուր, Գայդալ, Վէլի-Իւլ-Մին, Պէնտ-պայի, Քեանկէր-Իւլ-Մին. առ յետնովս ամբառնայ Թոփ տաղ լեռան յեզր Երասխայ, երկուք մղոնօք ի Մ. Հր. քաղաքին. յելից կուսէ լեռինն և ի ստորոտն կայ Գառաշուր գիւղ տաճկաբնակ, 90 տամբք Թաթարաց. և

141. Պատասպատ. — Բերդ Ապարա Միրզայ.

առ երի նորին՝ յարեւելից՝ Պոչուքան, նոյնպէս բնակեալ յայլազգեաց 80 տանց. առ որով և պահակատուն: Ընդ սոսա անցանէ փոքր վտակն բղխեալ ի հարաւոյ կուսէ քարալեռին քաղաքին, ունելով և կամուրջ ի վերայն: — Ի դետակցացս մինչեւ ցելս սահմանացն ի հարաւ կոյս, կարճագոյն է միջոց կամ լար ընթացից Երասխայ, այլ ի

միջոցի աստ են, կամ էին նշանաւոր տեղիք և վանորայք կողմանցս. իսկ գիւղք չէնք երկու կամ երեք միայն են ի բովանդակ յահեկակողման աստ երկոցուն գետոցն. յորոց մղոնաչափ մի կամ նուազ եւս ի բացէ կայ Թազե-ճէնտ (Նորչէն) գիւղ մեծ և բազմաբնակ, 260 և աւելի տամբք Հայոց բնկաց և գաղթականաց ի Պարսից

¹ Continuammo a camminare per campagne affatto incolte, andammo a pernottare, և այլն. — GEMELLI. II, 17.

մարզէ, իբր 1800 ոգիք, և 60 տունք այլազգեաց. ունի եւ կեղեցի թերեւս և դպրոց: — Ի հարաւոյ գեղջն անցանէ վտակ մի եկեալ ի կողմանց Երնկեանն Կղնուտայ, և անկանի յԵրասխ հուպ ի խառնուրդս գետոյն Նախն աւանի: — Առ սովին վտակաւ է երկու մղոնաւ յարեւելից Նորչինի՝ Նեղրաւ կամ Նեհրեաւ մեծ գիւղ կամ աւան այլազգեաց 340 տամբ:

Ի դէպ է զվտակս զայս կոչել յանուն Աստապատու, քանզի յանկեան անդ խառնըրդոցն յԵրասխ, որ է յահեկէ երկոցուն եւս, կառուցեալ էր Աստապատ գիւղաքաղաք, որ զառաջինն յիշի լոկ անուամբն ի Թովմայէ Արծրունւոյ, յասիւն զԵրամայ լինել ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, և ի կոնդակի Բարգինի կաթողիկոսի յամի 976. ապա գտանեմ յիշեալ յՈրբեյեան պատմէն գիւղ կոչելով, և առ նովաւ ջրասոյղ լեալ յԵրասխ ի կէս ԺԲ դարու գթարսեղ եպիսկոպոս Սիւնեաց յանցանելն ջորւով, և հանեալ և թաղեալ ի Մաղարդայ վանս: Ասփոքր փոքր բարգաւաճեալ և բազմամարդացեալ՝ առ յեւտինս՝ գիշաքտաղ կոչի՝ Բեւ կոյս ԺԴ դարու Մաղաքիս Ղրիմեցին հակառակորդն Միաբանողաց՝ հաստատեաց աստ դասատուն ընդ տեսչութեամբ Սարգսի վարդապետի, աստի էր յայնժամ Աւետիս վարդապետ աշակերտ Տաթեւացւոյն:

Ի սկիզբն ԺԷ դարու Շահ Աբաս վարեաց և զքնակիս Աստապատու ի Պարսս. և էառ ի նոցունց իբրեւ հարձ կին մի, Կիւզէ (Գեղեցիկ) անուն, որպէս Զաքարիա պատմիչ նկարագրէ (Ա. Ի). յերթալ նորս ի Բաղ-

տատ, զղջացեալ կնոջն՝ եմուտ ի վանս հաւատաւորաց, և դարձ արարեալ շահին կոչեաց զնա և եթող ի կամս իւր, այլ և ռոճիկ կարգեաց. որ և յետ մահուան թագաւորին՝ դարձաւ ի հայրենիս իւր յԱստապատ, ոչ եղեւ ընկալեալ ի քահանայից. բայց Զաքարիա մեծահամբաւ վարդապետ Վաղարշապատեցի՝ շինեաց զմիտս Ժողովրդեանն, և արձակեաց զնա յամենայն կապանաց. և նա ապաշխարող կենօք հանգեաւ անդ: — Բառաջ քան զայն, ասէ սոյն վարդապետ, աշակերտակից իւր, « Երբունի մաքուր աղանին կուսութեամբ պերճացեալն » և հոգևով բարգաւաճեալն Բակոբ վարդապետ Աստապատեցի, որ և սա այս սրբանուէր եղբայրս մեր ըզրկանքն Աստապատս՝ որ ի վերայ Երասխայ կայ ի կատարս քարանձաին, շինեալ պայծառացոյց զբովանդակն, զպարիսպն և զեկեղեցին, և զամենայն զորս ի նմա կան շինուածք »: — Ի նմին Ժամանակի երեւի նորոգեալ մեծ և հոյակապ եկեղեցի աւանին Ս. Վարդան անուն. ուր, աղուաբար աւանդեն բնակիչքն, բերեալ և պատեալ զմարմինս նահատակացն Վարդանանց, վասն որոյ և Աստապատ կոչեցեալ, իբրու աստէն պատեալ, այլ Մակուեցոց բռնութեամբ բարձեալ և տարեալ զնոսին յիւրեանց աւան: Աղուաշէն է եկեղեցին որպէս և գաւիթ նորին, հաստատեալ ի վերայ չորեցուն սեանց, բարձրաբերձ գմբեթաւ, երկու աւանդատամբք, ունելով արձանագիր (զշինողին Խօջայ Սաֆարի) ի վերայ մեծի դրան տաճարին պէսպէս քանդակօք զրուագելոյ յամի 1655.

Ի Թուականիս Հայոց ՌՃԴ կանգնեցաւ սուրբ դուռնս այս հրաշազան յօրինմամբ, որ յանուն Սուրբ Վարդան Զօրավարին ի վայելչութիւն աստուածապահ գիւղաքաղաքիս Աստապատու. զոր ետ կազմել Խօջայ Սաֆարն ի հալալ ընչից ի փրկութիւն հոգոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց Միւրիչանին եւ Նարինին եւ կողակցին Հռոմսին, եւ որդւոյն Պարոն Յովանիսին եւ Մարդարին եւ քուերն Խանուսին եւ . . .

Ի վերոյ դրանն կայ քանդակ պատկեր Տիրամօր մանկամբ Բիսուսիս ի զրկին և այլովք, որպէս տեսանի ի պատկերիդ (Թիւ 143). յորում թերեւս շինող եկեղեցւոյն կերպարանէ զինքն ծնրադիր առ ոտս Տիրուհւոյ Կուսին: Աստի և անտի և ի վերոյ խաչարձանք են վերնագունին գիր նշմարի այսպէս.

Եւ այսպէս յիշատակ Յովանիսին ծնողացն, քուերն Հռոմսին եւ . . . ԹՎ. ՌՃԵԻՆ.

Սուրբ Խաչս յիշատակ Յովանիսին ծնողացն, քուերն Հռոմսին եւ . . . ԹՎ. ՌՃԵԻՆ.

Ի ձախմէ պատկերի Տիրամօրն նովին Թուականաւ գրեալ է պակասաւոր արձանո.

Յիսուս Քրիստոս. Սուրբ Խաչս յիշատակ երեսփոխան իշխան եւ դստեր Ռոմսիմին ամին ԹՎ. ՌՃ եւ Ե.

1 Գեղեցիկ է յիշմարտին Աւետարան մի գրեալ յԱւետարան յամի 1309. (Թիւ մատենին 358):

Յաջմէ կամարի գրանն և յահեկէ խաչարձանին նշմաւ գրուածին, զոր ոչ կարացի որոշել և վերծանել ի լուսնի միւս եւս գրուած, որ և թուի մասն աշակողմեան սատարին.

. . անաւանդ (յշ)տկ . . Ամիրդտէն Յայրապետն եւ որդին Գաւիթն .

Յահեկէ կամարին և յահեկէ խաչքանդակին՝ դարձեալ ի նմին ամի (1656-7) գրեալ է.

Սուրբ Խաչս յիշատակ դարբին Գրիգորին, կողակցին Մարիամին, որդոցն Անդրէասին, Ովանիսին. ԹՎ. ՌՃԵ.

Իսկ յաջմէ խաչքանդակին՝ որպէս երեւի շարունակի արձանն՝ այսպէս.

Եւ միւս որդւոցն Հայրապետին, Պօղոսին եւ ծնողացն Պօղոսին Գահաքամին ? Օվանիսին .

Իսկ ի հակատ բեմին ի ստորեւ խաչին՝ գրեալ է յետ սակաւ ամաց, այն է յամի 1658-9.

Սուրբ Խաչս բարեխօս է Ագնց Պետրոսին եւ ծնողացն Կիրակոսին, Խաթունջանին եւ կողակցոյն Նունումին, եւ դստերցն Շնորհֆորին, Ղզեթարին, Հերիքնազին. ԹՎին ՌՃ եւ է ¹:

Ի վերայ աւազանին (որ ի սեաւ կհոյ) գրեալ է յամի 1681.

Յիշատակ է սուրբ Աւազանս Բաբունենց Աստուածատուրին եւ Վէլումէնց Կարապետին որդի Աւետիքին. ԹՎին ՌՃԼ:

Ի վերայ սեան միոյ գաւթին նորագոյն թուականաւ 1703 ամի, գրեալ կայ յիշատակս.

Աշակերտ Տեառն Յովսեփայ մեծի բաբունապետի. Սուրբ Խաչս բարեխօս լիցի այսմ եկեղեցւոյս վերակեացու Մարտիրոս վարդապետին որ բազում երկամբք յաւարտ հասոյց. Յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք իւրն եւ ծնողացն Տէր Ներսէսին եւ Մարթային. ՌՃԾԲ ԹՎին.

Կից յեկեղեցի Ս. Վարդանայ և անտի մտանելի՝ է գրելոցս՝ այլ ոչ գիտեմ յորում կողման եկեղեցեացո կամ այլ եկեղեցի փոքր յանուն Սրբոց Առաքելոցն Պետրոսի վանացս՝ են և ստորագրեալ արձանքս, յորոց գուշակի և Պօղոսի, սագալէն, կարմիր աղիւսազ: Զատ ի վերոյ լինել և այլոց նոյնպիսեաց.

Յիշատակ (է խաչս) Աբրահամի որդի Աղպակին. Աստուած ողորմի աւելք:

† Սուրբ Խաչս յիշատակ խջ Մարջին . . . Յակոբն Մարտրսն. ԹՎ. ՌՃԻԷ.

¹ Աւ սովաւ կարծեմ և զոյս արձան գուշակից թուականաւ աւաշնոյն (1656-7).

Յիսուս Քրիստոս. Սուրբ Խաչս յիշատակ վասն ծնողացն Խաչատրն Հոռոմանն իւր կողակցն. ԹՎ. ՌՃԵ:

† Սուրբ Խաչս յիշատակ Խ(ա)նր(է)կուն եւ ծնողացն Թողաթին Մամա խաթունին. որդոցն Ատումին, Բալասանին.

† Սուրբ Խաչս բարեխօս է Աթաճանին եւ կողակից Բէկոյն. ԹՎ. ՌԽԱ.¹⁵.

† Սուրբ Խաչս բարեխօս Խօջայ Հայրապետին եւ կողակցին Խանրէկին. ծնողացն Ամիրզատին, Բէկումին. որդ(ոյն) Ատումին:

† Սուրբ Խաչս յիշատակ Սարգսին եւ իւր կողակցին

† նոցին եւ ծնողացն Ավդենց Պետրոսին

† Սուրբ Խաչս բարեխօս Վարդ Խաթունին եւ կողակցին Սահկ(ի)ն. որդ(ոցն) Աստուածատրին. Զաքարէ. ԹՎ. ՌՃ եւ Ե.

Կամօն ամենակալին Աստուծոյ Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Արբոյ. Ես մե զայպարտ Պօզոս լոկ անուամբ վարդապետս յերկրէն Մոկաց

Աւագ է Թերութիւն կարեւորագոյն արձանիս. նոյնպէս և յետագայիս՝ որ հնագոյն է Թուականաւ (1481).

ԹՎ. ԶԼ. Աստուած ողորմի

Ի սկիզբն ԺԸ դարու (1704) յիշին Խաչատուր և Մարտիրոս վարդապետք Աստապատոցք միաբանք Էջմիածնի, այլ և Փիլիպպոս Պարոն տէր, այսինքն եպիսկոպոս: Ի նմին ժամանակի (1701) յիշի և զլիսաւորն Թուրքմանաց կողման Աստապատու՝ Արիմապուրտ? անուն. Ի զալ այդ Աբրահամու կաթողիկոսի (1735-6) որ և օրհնեալ գիշաքաղաք և վանք Աստապատու կոչէ, խան տեղւոյն էր Զաճար (?), Միհմետ. և յայնմ ժամանակի դէպ եղեւ զԴաւթի Աստապատեցոյ դուստրն քարշել պաշտօնէի միոյ Նախնաւանի, և բողոքել կաթողեկոսին առ Շահն Պարսից: Ի կէս անցելոյ դարու աստի ընծայեցաւ Աբրա, համ արքեպիսկոպոս Զմիւռնիոյ (որ եկաց զամս 9) և յետոյ Սինեայ աթոռոյն: Բայց նուազեալ էր յայնժամ Աստապատ ի շինութենէ և ի բնակչաց, վասն աւերանաց և մարտից յետ սպանման Նատիր Շահի, և եւս քան զեւս անչքանայր. որպէս զի յառաջին քաւորդի դարուս Ապպաս Միրզա Թագաժառանգ Պարսից եհան անտի և զմնացեալ բնակիչսն և վարեաց անդրադոյն յարեւելս, իսկ զԱստապատայ չէնս մասամբ քակեալ շինեաց անդէն ամրոց մեծ ըստ խրատու և առաջնորդութեան փառնկ ճարտարապետաց, քառակուսի, ընդարձակ պարսպօք և խրամով, ուր և մթերէր զհամբար զօրուն և զհարկ գաւառին. և կոչեաց յիւր անուն Ապպասապատ, և զինեաց 30 հրետօք. յայնժամ եկեղեցին մեծակաւոյց մնաց ի միջոցի ամրոցին և փռեցաւ ի համարանոց: Այլ կարճատեւ եղեւ բաղդ ամրոցին. նախ զի ոչ ըստ ճարտարութեան ձեւոյն և

կազմութիւնն եղեւ. փոխանակ հաստափրօք վիմօք զհիմունն և զստորոտսն ամրացուցանելոյ՝ զվերին կողմանս ծանրացուցին մեծամեծ վիմօք, վասնորոյ և փութով ըսկըսաւ քակտիլ. և ապա ի վերայ եհաս պատերազմն Ռուսաց, որք գրեաթէ անաշխատ տիրացան նմին յամի 1827. և այժմ գրեաթէ լքեալ ամայացեալ է տեղին. ուր որպէս ի սկզբան դարուս և արդ 300 տունք ազգայնոց ասին լինել, և 100 տունք Պարսից:

Ի տարաշխարհիկ վաճառականաց Աստապատի յիշի Խօջայ Յովնաննէս ոմն որդի Սահակայ ի վենետիկ, յամի 16 6, ուր ի նորոգութեան Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ընծայեաց սիւնս երկուս — Ժամանակակից են սորա և Բարսեղ, Թորոս և Առուխ վաճառականք նուիրատուք Ս. Աստուածածնի վանաց Գաղատիոյ, զորս Ազտապատեցի գրէ կոնդակն. նսւէրք նոցա են անօթք և սպառք արծաթիք:

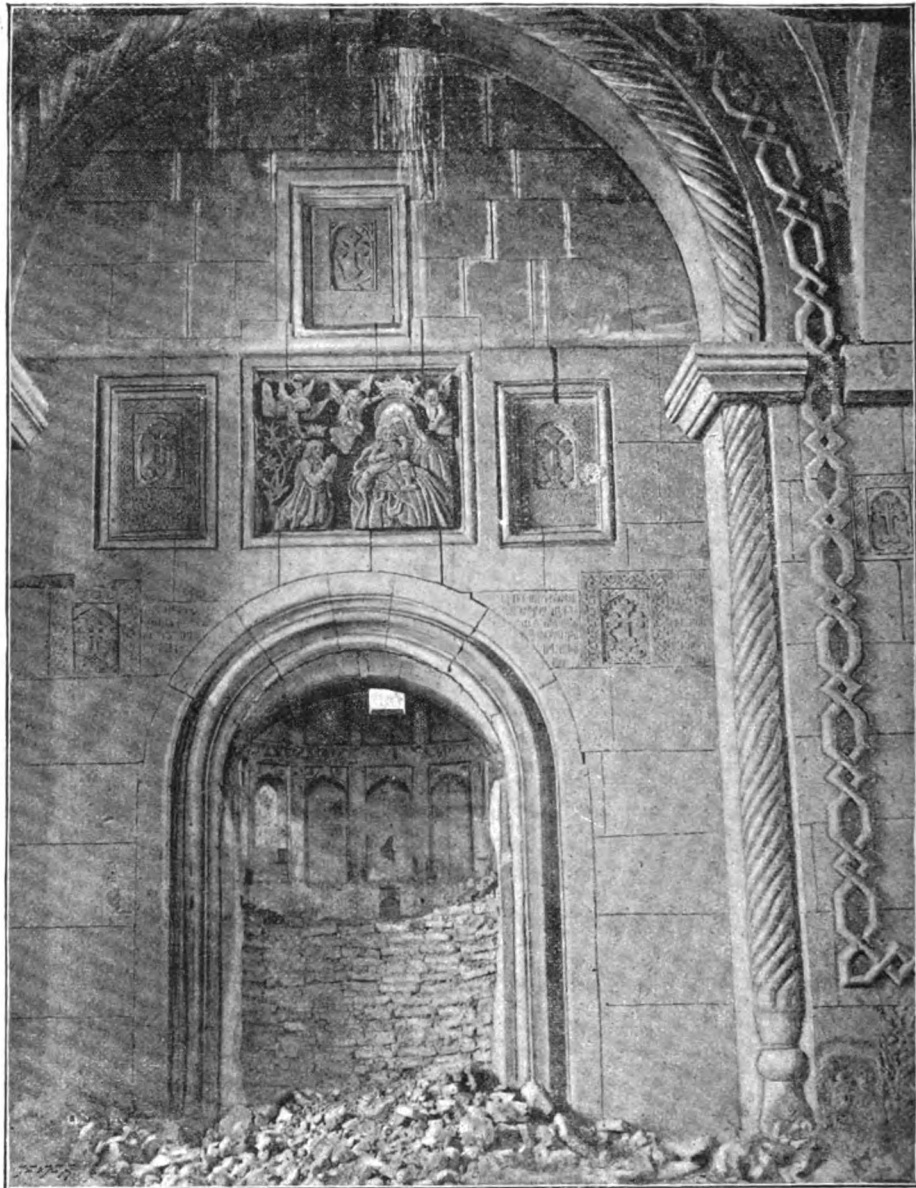
183. Գետափնեայ դիրք Աստապատու առ Երասխաւ, ընդ որ և անցք լինէին (որպէս և յամի 1604՝ ի խաղալն Զլալ օղլի բանակաւ ի վերայ Պարսից), պահանջէին զբարգաւաճանս տեղւոյս, որպէս և Զուղայի, վասն առաւել մերձաւորութեանն ի Նախնաւան. վկայէ այսմ Դաւեթնիէ որ ի կէս ԺԷ դարու աւուրս երկուս ազաւաստ, և կոչէ քաղաք փոքր այլ յոյժ գեղեցիկ, որոյ աւանայն տուն ունի աղբիւրս, և 4 կարաւանատունք են. սահմանքն յուրթի և այգեւէտ. և միակ երկիր յաշխարհին որ բերէ զկարմրաներկ արմատն Ռոնաս, որով ներկանեն Հնդիկք զկտաւս իւրեանց ¹: Մերքս

1 Ce n'est qu'une petite ville, mais qui est très-belle: il y a quatre Caravanséras, et chaque maison a sa fon-

taine. L'abondance des eaux rend le territoire excellent, et surtout il y croist de très-bon vin. C'est le seul pays

չաւանդեն զվաճառականաց ինչ տեղոյս կամ զայլ յաւ-
 ջողուածոյ. այլ առաւել քան զգիւղաքաղաքն հաշակեն
 զվանս նորին, ոչ զմերձաւորն Ս. Յովնաննէս, որոյ
 մնան դոյզն աւերակք, և թուի լինել կուսաստանն՝ զոր
 ետ քակել Ասլպաս Միրզա վասն շինութեան ամրոցին
 իւրոյ, և որոյ կմախք իմն մնան ողորմելի տեպեամբ. ի

կարմիր քարանց զօլով կերտեալ, ի միջին մնան խորա-
 նատեղին, մուտք դրանն և աւազան մի ջերմնարոյժ. ու
 նէր և երկուս կիսատ աշտարակս: Վայելչութեան նորին
 վկայեն և բեկորք քարանց հանելոց անտի և որ ի նոսին
 արձանագրութիւնք, ցրուեալք արդ ի պարտիզի բերդին.
 ի տապանագրի միում գրեալ երեւի.

112. Ս. վարդան եկեղեցի յԱտուպատ.

**Այս է տապան Շա է տիպարի? կին խանուսին դստերն խուսին որ է
 յերկրէն Գենտուցի (?) գեղն ը? նեղայ ¹.**

Յայլում վիմի է պակասաւոր արձանագիրս ի կէս ժէ դարու (1652).

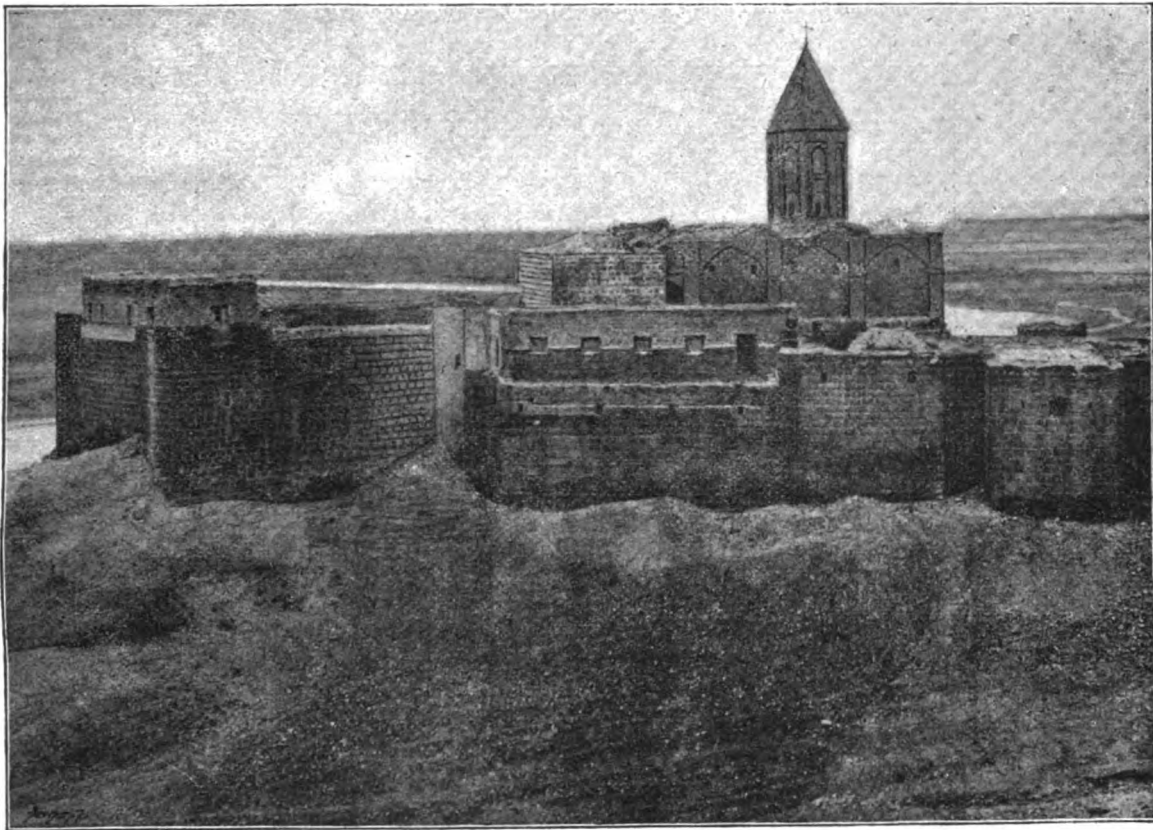
**Յիշա(տակ) է սիւնս Գ ճանի որդի ուսին . ծնողացն Մար-
 գարին, որդւոյն . . . եւ թամարին կողակցին . Թ . ՌՃ .**

du monde qui produit le Ronas, dont il se fait un si grand
 debit en Perse et aux Indes. — TAVERNIER. I. 47.

¹ Ա. երի սորի թուի գրեալ և այս արձան. Այս է տապան
 Ս...րու որդի թումիս:

Բուն և մեծ վանք Աստապատայ երկու մղոնաւ շափ հեռագոյն կայ ի հարաւոյ արեւելից, ըստ դրիցն զոր նշանակեցաք ի վեր անդր բանիւք Զաքարիայի Վաղարշապատեցոյ, յոր սակս և կոչի Քարատակի վանք, և վասն գունոյ քարանց շինուածոյն՝ Կարմիր Վանք, իսկ յանուն Սրբոյն որում նուիրեալ է՝ Ս. Ստեփանոս. դարձեալ և ըստ բարեխօսութեան սորին կոչի ուրեք խնդրակատար Ս. Ստեփանոս. ի միջակայրի քաւառագագաթանն կառուցեալ է եկեղեցին պարտապատ

միջակ մեծութեամբ վիմահիմն և աղիւսակերտ, ի վերայ երկուց սեանց հաստատեալ, գմբեթաւ և երկու աւանդատամբք. ունի և ժամատուն հանդերձ զանգակատամբ: Յայտ է թէ հին է առաջին շինութիւն եկեղեցւոյս կամ վանացս, ըստ ոմանց ի Զ դարու կառուցեալ. յիշի ի Բարգենեան կոնդակի յամին 976. և գտանի նոյն թուաւ կանաւ խաչվէժ մի ագուցեալ յաջմէ դրան տաճարին, միայն զթիւն ունելով. ի ԹՎ. ՆիՋ. Յայլում վիմի ԶԻԶ (1277) թուական. իսկ նորագոյնք այսօրիկ են.

143. Կարմիր վանք Աստապատայ, Ս. Ստեփանոս.

ԹՎ. ԶԻ. Աստուած ողորմի ապաշխարողին .

Գոյ և թուական ԶԻԶ, 1477. այլ արձանագիրն չերեւցաւ: Միւս եւս արձանագիր է 1481 ամին.

† ԹՎ. ԶԼ. Ես Յոհան կանգնեցի զ(խաչ)ս հաւր Աթանասի եւ մաւրն . . .

Յետ այսօրիկ նորագոյն արձանագիրք ժէ դարու, որպէս յամին 1673 ի տապանի Յակոբայ վարդապետի

յիշելոյն ի Զաքարիայ վարդապետէ ուսումնակցէ նորուն՝ իբրեւ վերաշինողի վանացն, այսպէս.

Այս է տապան դամբարանի .
Տեառն Յակոբայ վարդապետի ,
Այս ըսքունոյս մերոյ վեհի .
Էին ազինք արք երեքի ?

Աստուածատուր եւ Պալոն եւ Թեղոն ¹
Ուրի սոցին ծախիւք վէմս կազմի ,
Եւ կափարիչէն էլ շիրմի .
ԹՎ. ՌՃԻԲ .

¹ Ի ստորեւ (տես յէջն հետհետեւ, 512) Թեղոն գրի, կամ այսպէս ընթերցեալ է յընթերցանակողէն :

Ի կողս շիրմին գրեալ են անուանն,

Թեղոնի որդի Նուրիջան .

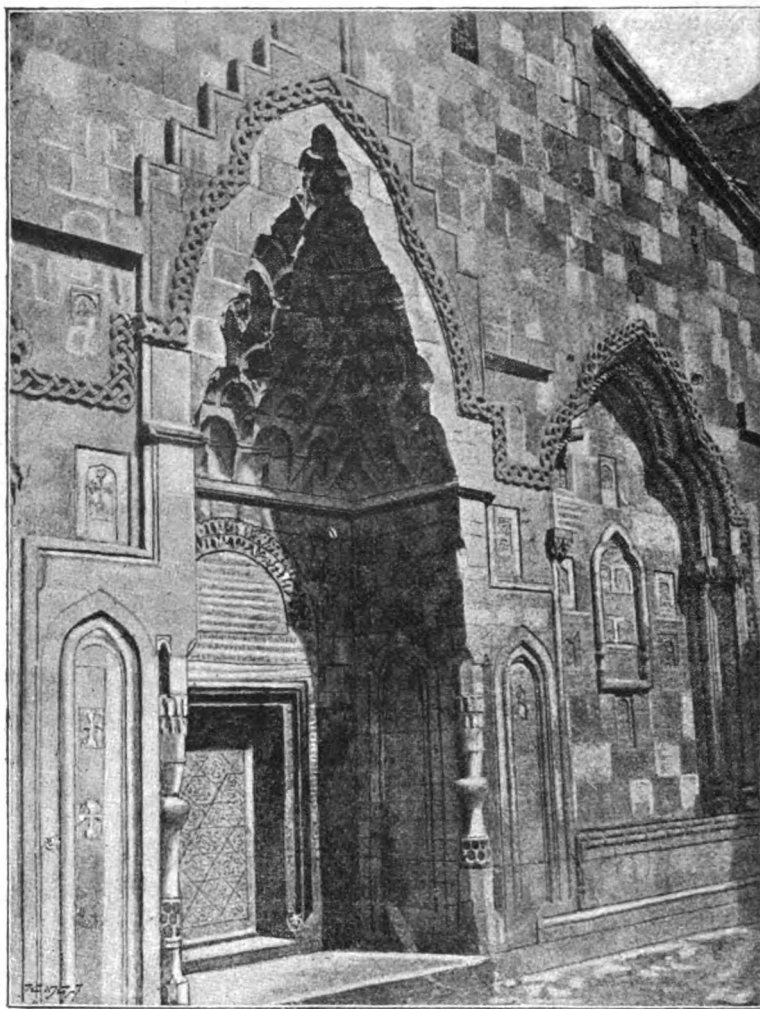
Պալոնի հայր Հայրապետ .

Աստուածատուրի որդի Ավաք :

Սակաւ ինչ հնազոյն քան զայս է յետագայ տապանագիրն 1660 թուականաւ .

Այս է տապան Զաքարիա վարդապետին . ԹՎ . ՌՃԹ .

Իսկ անթուական այլ հնազոյն եւս է արձանագիր վանացն . որ յերկուս զայն բաժանէ մասունս , յարեւելեանն և յարեւմտեան .

144. Պ. Ստեփանոս եկեղեցի յԱստապատ .

Ի ժամանակս Պարսից արքային Շահ Աբասի Պաշտոն վարդապետս ,
Թուռնայ եպիսկոպոս առաջնորդս . Մեք Աստապատեցի քահանայք եւ ժո-
ղովուրդքն նորոգեցինք զպարիսպս զայս : — Եւ ընկերօքս իմ շինեցիք ըզ-
պարիսպս ի հիմանց կամաւ ամենակալին Աստուծոյ . . . ճոզ քարերոյս զՅո-
վանէս արք . . . :

Այս միջնապարիսպ վան թուղութեան նիւթոյն քայ- կարմիր կոփածոյ քարանց՝ կանգուն կան , հանդերձ
քայեալ է արդ . իսկ արտաքին պարիսպն որ ի մանր բրգամբք . յարեւմտեան մասին է եկեղեցին և բնակա-

բանքն քարաշէնք և կրկնայարկք, ձգեալք և զհիւսիսա-
կողմամբ. յարեւելեան մասին են այլ կարեւոր շինուածք
վանացն և գումբ և ախոռ 60 ձիոց բաւական: Երբեւե-

լեան հիւսիսային անկեան է կամարակապ մեծ դռան
պարսպացն ի կոփածոյ քարանց, ունելով ի վերայն
խաշվէմ, արձանագրաւ 1707 ամի.

**Սուրբ Խաչս բարեխօս է եւ յիշատակ է պարսպիս վերակացու Յովա-
նէս վարդապետին եւ ծնողացն Մալխաոին, Ղզեթարին եւ քվերն Շահ-
փարվարին. Թվին ՌՃԾԶ¹:**

Զմասն մի պարսպացս եւս ետ քակել Ապպաս Միր-
զա ի պէտս շինութեան Ապպասապատի — Բիշատա-
կազիր ոմն ծանուցանէ ճշգրտիւ, զի յամի 1697 «սկիզբն
» եղեւ շինութեան սուրբ Ոյստիս ի կողմն յարեւմը-
» տեան, կոփածոյ վիմօք, ներքնատնօք և վերնատնօք
» զարդարեալ կամարակապ: Նա և շինող և առաջնորդ
» սուրբ ուխտիս Յովսէփ աստուածարան վարդապետ,
» (որ) և զՊատմագիրս զայս (Ագաթանգեղոս) գրել ետ:

**Յայսմ տապանի կայ պահեստի
Յովսէփ քաջ եպիսկոպոսն արհի,
Որ է տեղեալ Աստապատցի
Նորոգող բազմաշխատ այսմ ուխտի,**

Ոչ գիտեմ ո՞ է Մեծդ Եկեղ, կաթողիկոսն, եթէ ա-
շակերտակից Մովսիսի կաթողիկոսի և վաղարշապատե-
ցոյն. բայց էր և այլ Եկեղ շաղկերտ սորին Զաքա-
րիայ, որ և արեղայ փոքր էր ի ժամանակի արձակման
վերոյիշեալ Վէօզէլ կնոջ ապաշխարողի, վասն որոյ մա-
տոյց նա զպատարաքն, և յետոյ եղեւ առաջնորդ վա-
նացս: Առ մեօք Նիկողայոս վարդապետ առաջնորդ՝
յամի 1831 ետ նորոգել զհիմունս որմոց եկեղեցւոյն. որ
հանդերձ այլովք շինուածովք ոչ սակաւ փնասեցաւ ի
սասանութենէ 1840 ամին, և զանգակատունն հերձաւ.
այլ ցարդ չէն է տեղին, ընդ տեսութեամբ Նախճաւա-
նու հոգաբարձուին — ի մօտ ամբս (1883) Յովակիմ
եպիսկոպոս Տէր Գրիգորեանց էր առաջնորդ Կարմիր
վանաց, որ յետ Վ. Գէորգայ կաթողիկոսի կոչեցաւ յԷջ-
միածին՝ յանձն առնելով զտեղին ի Ստեփանոս Վ. Երըն-
լակայ վանաց¹: Զերկոսին եւս վանորայս Աստապա-
տու՝ յառաջ քան զթուականն գտեալս արդ ի Կարմիր
վանս, յիշէ վանանդացին Թովմաս յիւրում ուխտա-
գրութեան.

« Ի Նախճաւան յերկիր հասին,
Եւ սուրբ Ուխտն Աստապատայ
Կրկնակի վանքն որ անդ կայ.
Սուրբ Յովնաննէս որ գերակայ,
Ստեփաննոս նախնի յըկայ,
Եւ Սուրբ Խաչն գերազուշակ,
Ռադակեսի սրբազոյակ »:

Սովորաբար վասն Գետարգել նշանին ասի երբեմն

« ... Ես Սարգիս գծագրեցի »: Դարձեալ և այլուր ի
նմին մատենի գրէ նոյն ինքն Յովսէփ վարդապետ. « Բի-
» չեցէք զստացող սուրբ զրոյս զքանքարակորուս Յով-
» սէփ անուամբ եւեթ վարդապետ, և զծնողս իմ զԱ-
» լետիսն և զՄարիամն », և այլն: Այս Յովսէփ շինող
բնակարանաց վանացն՝ թաղեալ կայ ի ժամատանն,
և կճեայ կաթարիչ տապանին ունի զայս արձանագիր,
թուականաւ 1706 ամի.

**Աշակէրտն Յակոբայ մեծի,
Որ կայ ի դուռն խորանի.
Առ Տէր հանգեալ ՌՃԾԵՒ,
Յաւուր սրբոյ մեծի Զատկի²:**

Կրեալ յԱրիստակիսէ որդւոյ Ս. Լուսաւորչին, այլ պա-
հիւ նորին կամ այլոյ Խաչի ի Կարմիրս յայս վանս՝ ոչ
յիշի կարծեմ այլուր — Արահամ կաթողիկոս յայցե-
լութեան իւրում աստ (1736), հառաչէ ի տեսանելն
միանգամայն զվայելչութիւն տեղւոյն և զամայանալն.
« Ի՞նչ յանապատ օրհնեալ գիւղաքաղաքն և ի վանքն Առ-
» տապատու, գեղեցկաշէն և պատուական: Աւաղ ժա-
» մանակիս ներդութեան և նուազութեան ազգիս իմոյ
» Արամեան. զի գալարին աղիք իմ ի տեսանելն զան-
» նման վանորայս և զսուրբ ուխտսն, վասն ոչ գոլոյ
» թեմ և վիճակ. և թէպէտ գոն՝ բայց ամայի անշէն և
» անմարդարնակ . . . : Այլ և յԱստապատ յաւուր
» Մեծահրաշի կիրակէին՝ կատարելով զխորհուրդն սոս-
» կալի, ձեռնադրեցի երեք եպիսկոպոսս », և այլն:

Ի նոյն ամս գրէ և Այսիրքեան՝ ոմն Մուշեցի Տէր
Վրդանէս՝ անոճ չափաբանութեամբ զտեղւոյս, ուր և
լատիկ անուն անապատ մի յայտնէ, եթէ այդպէս
մարթ իցէ ուղիղ ընթեռնուլ և իմանալ զբանսն, և ոչ
Շատիկ.

« Եաւուր յետնում ժամանակի
Հանդիպեցայ յանապատի,
Քարքրեալ խախտեալ կայր ամայի,
Զկայր մեզի (միջի) կրօնաւոր մի.
Որ և յերկրէ (Նախ) իջեալանցի
Գիւղաքաղաքն Աստապատին
Ի յանապատին Լատիկեցի.
Ի յերուսաղէմ գնալոց էի »: և այլն:

¹ Արարատ օրագիր, ԺԶ, 70:

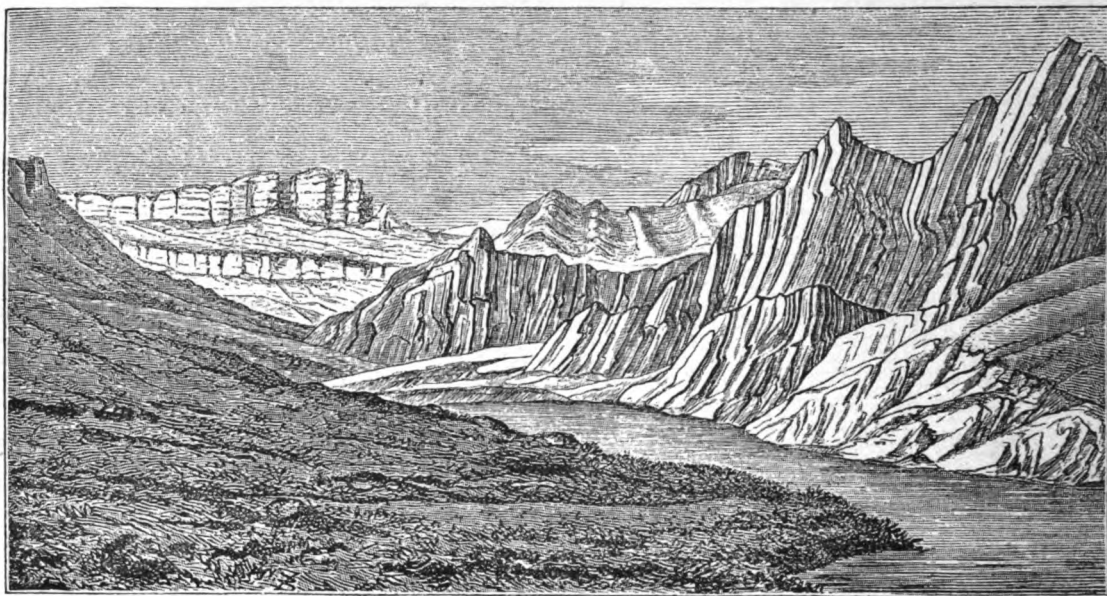
² Յայնմ ամի Զատիկն կաթիւն է 24 մարտի:

Որքան և ամայացեալ իցէ ի շինից՝ անգեղձ բերք բնութեան զուարթացուցանեն տակաւին զսահմանն ազգի ազգի պատուական մրգօք, յորս հռչակեալ է խնձորն արքունական, Սիպի առշղանի ըստ Պարսից, դեղձն պէսպէս գունով, տանձ և ծիրան:

Ի սահմանս Կարմիր վանացս ի կողս լեռինն երեւին քարայրք բրածոյք, համարեալք պահարանք գանձուց և գրոց:

184. Ի Կարմիր վանաց աստի ընդ հիւսիս մինչեւ հանդէպ Եամխանէ գեղջ, մահկաձեւ մասն մի երկրի յաջմէ՝ որ է յարեւմտից Երասխայ, իրբեւ երկու փարսախ լով քառակուսի, համարեալ է ընդ ձախակողմեան մասին գետոյն ի բաժին Ռուսաց պետութեան. զի որպէս յայտ է՝ աշակողմն Երասխայ աստանոր և մինչեւ իսպառ՝ բաժին է Պարսից պետութեան: Ոչ նշանակի չէն ի տեղւոյ՝ փոքու, այլ բլուրք ինչ. Սանկար քեփէ՝ առ ափն գետոյն, հանդէպ Ապպասապատու. և յարեւմտից հիւսիսոյ ի սահմանակցութեան բաժնից երկոցուն պետութեանցն՝ Պէշ քեփէ (չինգ գագաթն — ի վանաց

աստի մինչեւ յետ սահմանաց գաւառիս կամ մինչեւ ի Զուղա՝ չիք այլ չէն, բայց յերկց պահակատանց կամ իջեվանաց, որք կոչին յանուանս Նեղրամայ, Տարաշամբի և սորին վանաց. այլ միակ չէն՝ և այն յաջմէ Երասխայ, և ի Նախճաւան վիճակի համարեալ (որպէս և վերոյ գրեալ բլրաւէտ մասն երկրին), է Տարաշամբ գետոյն, և որ մերձ նմին Մաղարդայ վանքն՝ Ս. Ստեփանոս: Այլ հարկ է թէ յայտ ամայի միջոցի, որ ձգի ի Կարմիր վանաց ցսահմանս Զուղայի՝ իբրեւ ընդ 10 մղոն, էին ոմանք յանուանեալ աւանացն Մարաց, որպիսիք Դաժգոյնք՝ իսպառ անծանօթացեալ, և խրամ, ծանօթագոյն ի յիշատակս, այլ աւերեալ և անյայտացեալ: Այժմեան զրիչք մեր նոյն համարին զխրամ և զՏարաշամբ, որ և Շամբ, ըստ բանից Վարդանայ աշխորհագրի, եթէ « խրամ՝ Շամբի ձորն է »: որպէս և բառակարգ աշխարհագիրն գրէ. « խրամ՝ քաղաքն ի հառաւոր կողմանէ Նախճաւանայ՝ Շամբի ձորն է, առ ափն » Երասխայ, ուր կայ Նախավիկայն Ս. Ստեփանոս, նոյն ընդեալն ի Բարգենայ »: այլ զի ձորն ոչ մի կէտ է

145. Միջոց Զուղայի և Տարաշամբի.

կամ շինավայր, ի ճահ էր խրամայ լինել ի Շամբի ձորի քան նոյն ինքն Շամբի ձորն, բայց եթէ զխրամ եւս ոչ միայն չէն այլ և ձորավայր համարել ըստ նշանակութեան բառին: Թովմա Արծրունի ասէ վասն առանին խրամայ, « է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն յեզեր Երասխայ »: Տարաշամբ վեց մղոնու չափ հեռի է ի վանացն յիջեւոյ, և ասելն ի ներքոյ նորին՝ թուեցուցանէ ինձ մտազոյն նմին: Թողեալ զայս ի մանրագոյն խուզարկութիւն այլոց, յիշեցուք մի անգամ եւս, զի խրամ մի էր յաւանաց տուելոց ի բնակութիւն գերութեանն Մարաց և զարմից Աժդահակայ՝ ի Հայկազնոյն Տիգրանայ, յետ որոյ ցհազար և աւելի ամս լռեալ, յաւուրս արշաւանաց Արարացւոց վերստին յայտնի, այլ զժխեմ տեսարանօք. զի սքա նախ յամի 643-644 « առին ըզ » Բերքն խրամայ, և սատակեցին զնոսա սրով. զկանայս

» և զմանկունս գերի վարեցին »: Եւ յետ իբր 44 ամաց, « գունդ մի ասպատակութեամբ յարձակեալ . . . գործէին զանօրէնութիւնս յաւանս Մարաց, ի խրամ, ի Զուղայ և ի Խոջակունիս. զի զարսն հարկապահանջութեամբ խոշտանգէին, և զկանայսն զազրալից պղծութեամբ խորհէին խայտառակել »: Բայց ի վերայ հասեալ նոցա իշխանապետն Հայոց Աշոտ Պատրիկ՝ եհար սատակեաց զբազումս և զայլս փախստական արար. այլ յ'առաւել հետամտելն զկնի նոցա սակաւ արամբք՝ վերաւորեցաւ ի նոցանէ, և տարեալ յերկիր իւր ի Կոզովիտ՝ վախճանեցաւ (688): — Ընդ Նախճաւանի դատակնքեցաւ խրամ յամի 708, ի հրածախ կորուստ ազատացն Հայոց, 400 արանց բոցակէզ և ծխախեղդ լինելով յեկեղեցւոյ իւրում, որպէս ուժ հարկւրքն ի Նախճաւանի: Դժպչի դիպուածովս անհետանայ ի պատմու

Թե՛նէ խրամ, և հազիւ միւսանգամ ընդ աղօտ նըշմարի առ ի սպառնալու կորուստ: Երեւոյթն այն աղօտ՝ է հակիրճ և անբացայայտ յիշատակ աւերման նորին յամի 972. և նշանակի այս ինչ ըստ պատմութեան Առաքելի (ԽԳ), համառօտ գրուածով ի մագաղա՛մի եղելոյ ընդ նշխարաց Ս. Յովհաննու Կարապետին ի Զուղայ, ուր եգիտ այլազգի ոմն յետ վտարմանն Հայոց անտի, առ Շահ Աբասաւ, և էր գրեալն. « Այս » է մասն նշխարաց Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին, » գոր Գրիգոր Լուսաւորիչն երեր ի Հայս, և եղ ի քա. » զաքն խրամ. իսկ ի յաւերման խրամ քաղաքին ի Նիւս » Թուին Հայոց՝ բերին ի Զուղայ »: Զամէնս պատմահայր մեր ասէ յելուզակաց յարձակեալ յայնմ ամի ի վատուարական, հարեալ ի սուր սուսերի գրնակիչս խրամայ և յաւարի առեալ. այլ ոչ գիտեմ յորմէ՛ պատմէ՛ կամ ի յիշատակէ՛. բայց եթէ յայսմ ամի և Թէ յառաջնաւն, ահա ընդ անյիշատակ աւանս Մարաց դասի և սա. և արժան է խուզել զաւերակսն ի Հս. կուսէ Շամբի, կամ այնքան հեռի յայնմ կողմանէ ի վանից Մաղարդայ, որչափ հեռի է սա ի հարաւոյ Զուղայի, ըստ Յ. Շահխաթունեան:

Շամբիձոր, որ և պարզապէս Շամբ կոչի, և ըստ այլազգեաց Թարգմանութեան Տերէի - Շամբ, նաեւ ի Հայոց Դարաշամբ, կայ յաջակողման եզերն Երասխայ, վեց մզոնաւ ի Հր. Աստապատու. ի միջոցի աստ գետն մեծ՝ ըստ Արքահամու կաթողիկոսի, Կարմիր « վանից » առաջնմէ անցանելով, մտանէ ի մէջ լերանց և քար. » անձաւաց, և գնայ ի Տարաշամբն, ուր խառնի նմա և » Տղմուտ գետն . . . ուր վարդանանց մեծ պատերազմն » եղեւ . . . իսկ Տարաշամբն ի յԱրազու յայն կողմն » որ է յարեւելից . . . և անցանելով զՏարաշամբն՝ » լեռնամիջով հասանի ի Հին Զուղա »: Թողլով ըզքննութիւն Տղմուտ գետոյ և զհակատատեղին, որ արտաքայ է դաւառիս և աշխարհիս Սիւնեաց, քննեսցուք զՇամբ, մանաւանդ զվանս նորին Ս. Ստեփանոս. գի իբրեւ գիւղ կամ շէն գրեալէ ոչ յիշի ի պատմութեան, կամ ոչ ինչ գէպք ի նմա: Ի Բարգենեան կոնդակին ի Թեմա Մաղարդայ վանացն ասի, « Շամբ և իւր վանքն »: որ Թուի որչիւ զվանս Մաղարդայ ի վանաց Շամբի. այլ մեզ չէ յայտ յետ Աստապատայն՝ բայց միայն մեծ վանքն Մաղարդայ. զարդիս գեօղն՝ Տարաշամբ կոչի ի Հայոց, իսկ յայլազգեաց առանց վերջին տառին՝ Տարաշամ. և է բնակեալ 30 տամբք, ուր երբեմն 700 տունք ասին լինել. եկեղեցին մեծ շինեալ կամ նորոգեալ է յամի 1626: Յելս ԺԶ դարու և ի սկիզբն ԺԷ Է՞ անուանի եղեւ Շամբեցին Արիստակէս վարդապետ, ընկեր հաստատողաց անապատական կենաց և երկրորդ առաջնորդ մեծի Անապատին Տաթեւու, ուր և հանգեաւ: Ստարոտի իմն ասէ Դաւեանի՛ն ուղեւոր, որ երկիցս էանց ընդ այս տեղի, եթէ ամենայն Շամբեցի՝ այր և կին, 18 ամենի մոլեգնին, այլ անմլաս մոլեգնութիւն, և ասեն

զայն ի պատուհաս հալածանաց առաքելոցն Բարդողիմեայ և Մատթէի, զոր նախնիք իւրեանց յարուցին ի վերայ նոցա ¹:

Բազում հաւանութեամբ սերունդ Տարաշամբի է Փանոս կամ Ստեփանոս Շամբեցեցն մականուանեալ, որդի Մարտիրոսի, որ գրեալէ ի կիսոյ ԺԷ դարու ցըվերջն կեցեալ է ի վենետիկ, և ծանուցեալ մի ի ճոխից վաճառականաց Հայոց, իբրեւ իննսնամենի վախճաւեալ (1708, մայիս 7) և Թաղեալ ի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ազգին. ամուս յառաջ գրեալ զկտակ իւր հայերէն. (զոր վէյիճան որդի Հայրապետի Թարգմանէ յիտալ, (բազում քառասունս պատարագեաց կտակէ այլ և այլ եկեղեցեաց քաղաքին, այլ և Շահվէլեանց եկեղեցւոց Նոր Զուղայի և Կուսանաց վանաց նորին. « Մէր Շավալեց » եկեղեցուն 30 տուկատ պատարաքի աղարկէք. Մեր » Զողոյ կանաքոչ (կանանց) հանայպատին 40 տուկատ » աղարկէք, որ մեզ ողորմէն տայն »: վասն հոգւոյ իւրոց և ծնողացն և կնոջն, այլ և որդւոցն նախաւախճաւելոց, « մեր Զուգէփին (Յովսեփայ) հոգուն 40 պատա » րաքի փող տուէք . . . Սան Զուանի Նովին (S. Giovanni » Nuovo) եկեղէցուն՝ մեր Նիկողոսին հոգուն 40 պատա » րաքի փող տուէք »: Զատ յայլոց երիցանց Հայոց և Լատինաց, « իմ Խոստյվանիուս (Խոստովանահօր) վառ » դապետին տէք 5 տուկատ: . . . Պարոն Թասալէ » դառավային (աղախնոյն) 5 տուկատ տէք: . . . Սան » Զուլիանայ եկեղեցուն մեր Խոջայ Նանիպետին ² հո » գուն 40 պատարաքի փող տէք: . . . Մեր դառալվալ » վէթուրին (վիկտորիա) 30 տուկատ տէք. որ աղչէկ » վէթուրին (իւր աղջիկ Անճելային) 5 տուկատ տէք »: և այլն. այսպէս և այլոց դասերաց և որդւոյ և Թոռանց աղախնոյն կտակէ գումարս: Զատ ի 150 դուկատ հոգադարմայ գերեզմանին ի Ս. Խաչ, և պատարագեաց՝ պատուիրէ երկուս կանթեղիկս արժաթեայս շինել պատկերի Տիրամօր ի նմին եկեղեցւոյ, վասն տօնական աւուրց, և երկուս պղնձեայս վասն լուր աւուրց: Ի գոյից ստացուածոցն յիշէ 5 կարկեհան ակունս և 6 ոսկի ակաւ նակապ մատանիս, և 160 ոսկիս կարեալ ի կամարի գօտւոյն, և այլն, և այլն: Իսկ տապանագիր նորին գրեալ է այսպէս.

Այս է տապան Զուղայեցի Շամպեցէնց Մարտիրոսի որդի Փանոսին. որ փոխեցաւ առ Քրիստոս ՌՃԾԷ.

Ապրիէլի ԻԵ.

Տասն ամուս յառաջ քան զվախճանն (1697) տուեալ էր նկարել յանկիւնս խորանի բեմին զպատկերս չորից

1 On trouve un gros village appelé Chambe, dont tous les habitants tant hommes que femmes dès l'âge de dix-huit ans entrent comme en folie, mais d'une espece de folie qui n'est pas mechante. Ceux du pays croient que

c'est un châtiment du ciel depuis que leurs ancestres eurent persécuté dans ces montagnes Saint Barthelemy et S. Matthieu. — TAVERNIER, V. 42.

2 Այս է Նաւապետ Գուլիազար Ազուլեթի. տես յԷջ 244:

աւետարանչաց (որպէս տեսանի ցարդ), և ի ստորեւ միայ միայ գրեալ մի մի տող զյիշատակն, այսպէս.

Յիշատակ է Պատկերքս Շամբեցէնց

Մարտիրոսի որդի Փանոսին եւ

Կողակցին Ըռոփանէ եւ

Որդոցն Նիկողոսին Յովսէփին. Թւն ՌՃԽԶ.

185. Իբրեւ միտնաւ և կիսով յարեւելից հարաւոյ գեղջս, և կիսով այսր չափու յափանց Երասխայ՝ ի գող մի ստորտի Մաղադեաց կամ Մաղարդայ լերին ի դը-ժուարակոխ վայրի՝ կանգնեալ կայ հռչակաւոր մենա-ստանն համանուն, որ յովանց դ և յայլոց Թ տառիւ գրի-գտաւ ուրեք գրեալ եւս Մաղարամ: Ըստ աւանդու-

թեան կամ ըստ կոնդակի՝ Խաչկայ Ա կաթողիկոսի, զոր ետ ի ձեռնադրութեան Բարգինի եպիսկոպոսի վա-նացս և վիճակիս՝ յամի 976, յորում « եղեւ կատարում » շինութեան և նորոգման աստուածաբնակ Սուրբ Նա-» խավկայիս, շանիւք և աշխատութեամբ Տեառն Բարգի-» նի, որ էր սա շինեալ սուրբ Առաքելոյն Բարդուղի-» մէոսի. և ի սուրբ տաճարիս կայ հանգուցեալ սեւեւ-» ուեալ Բեռնեմ բազկացն Յիսուսի, և յարքայական » Թագից փոշ պսակին ձիւղ մի, և ի Քրիստոսի ձեռաց » Գ հաց (կամ հատ) մանանայն. և թագմահառք սրբոս-» քիւնքս որք աստ կան հաւաքեալ »: Քննաշարժ է յի-չատակ յիսուսական մանանայիդ, զոր յետ կոնդակիդ

146. Մաղարդայ վանք, Ս. Ստեփանոս.

գտանեմ նախ յիշեալ ի Միխայելէ Ասորւոյ, ըստ հայ Թարգմանութեանն. « Երեք հատ Մանանայ բերեալ ի » Բարդուղիմէոսէ, և եղեալ տփով ի հիմն եկեղեցւոյն՝ » որ հանդէպ հայի Գողթան գաւառին, որ առ Երասխ » գետով, ի տեղւոյն՝ զոր Մաղարթն կոչեն »: Այսպէս և Օրբելեանն աներկբայաբար յետ յիշելոյ զշինութիւն եկեղեցւոյն ի Բարդուղիմեայ, ասէ. « Եւ պահեցաւ » յորժ եկեղեցւոյն ի մանանայէն Խաչկայիցացոց Գ հատ, » զոր հաստատէ Միխայել պատմագիրն »: սակայն որ-պէս տեսաք՝ Միխայել զմանանայն միայն յիշէ և ոչ զիս-

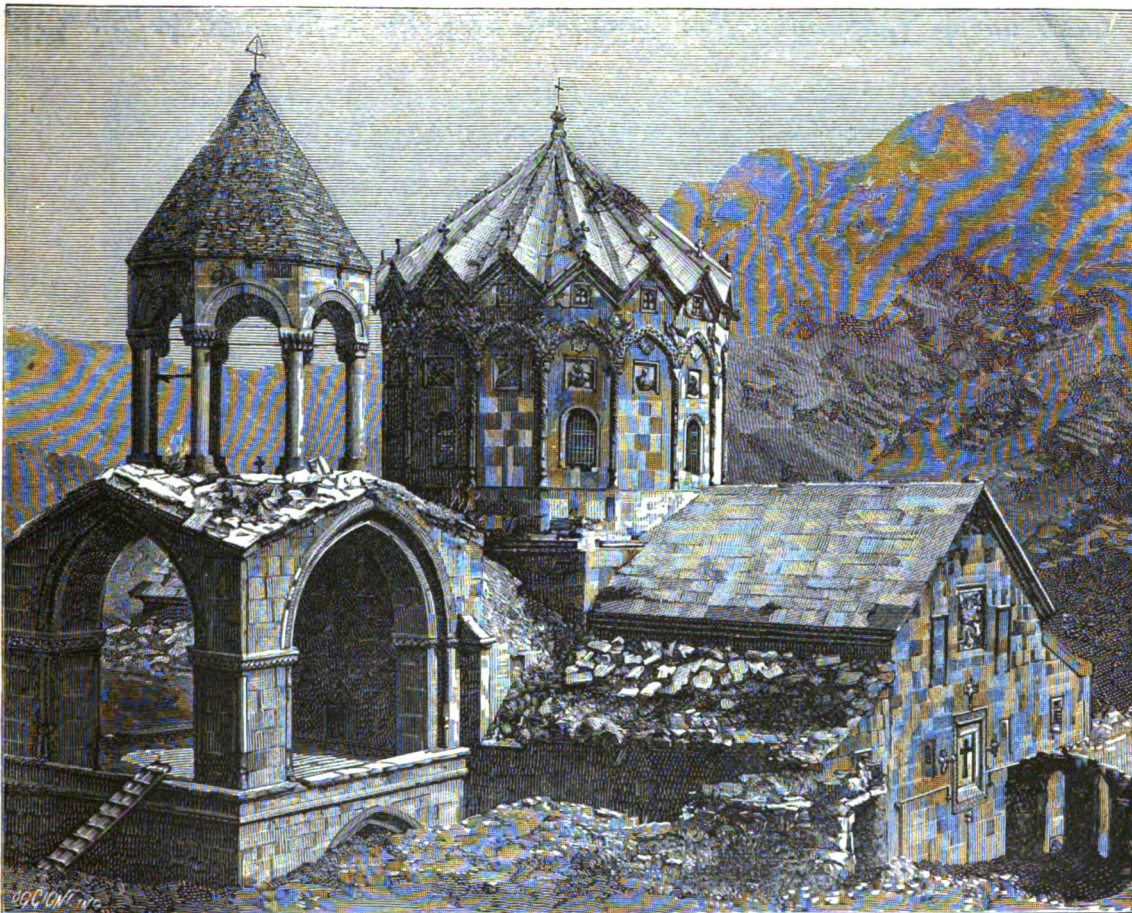
րայելացւոցն: Հաւանազոյն գրէ Ղազար Ճահկեցի, Թէ, « Երբ և Առաքեալն Բարթողիմէոս երեք մասն յոր-» նեալ հացէն՝ զոր Քրիստոս անցնոյց, և եղեալ ի հիմն » եկեղեցւոյ », և այլն. — Ըստ յիշեալ կոնդակիդ Բարգէն Սիսական իշխանազն կրօնաւորեալ՝ շինեաց նորոգ զառաքելահիմն եկեղեցին և զվանն, և հրաւ-րեաց ի նաւակատիս՝ զթագաւորն Աշոտ Ողորմած և զԽաչիկ կաթողիկոս, յամի 976. որոց հաճեցեալ յեռ եկեղեցւոյն օծանեն և կարգեն զնոյն Բարգէն՝ եպիսկո-պոս, Թեմ սահմանեալ նմա զկարգեալն, որպէս տփ

1 Կոնդակս հրատարակեալ նախ ի Շահխաթ. եպիսկոպոսէ (Բ. 305) ապա յԱրարատ օրագրի Էջմիածնի՝ լրագոյն եւս, Թէ-

պէտ և հին ասի, այլ ոչ Թուի ինձ վաւերական կամ հարողա-րեալքին, զի երեւին ի նմին տնկեղեղ մեծաբանութիւնք:

անդ ի Մեծէն Ներսիսէ, « զհոյակապ և հոշակաւոր
» մայրաքաղաքն Նախչուան, Կոգ գաւառն բոլորովին,
» թոյ՝ որ է Զարեանդ գաւառն և ամենայն վիճակ իւր
» բոլորովին, մինչ ի Նուան, ի Ղարաղարան՝ ոչ բա-
» ժանի յԱռաքելոց երկրէն և գնայ մինչեւ ի Ղարա-
» Թափայն, և բաժանի ի Սալամաստայ. ի Երաս-
» խայ մինչ ի Մարանդայ գրիւէն (?), Մարանդ իւր
» վիճակովն, Եիրինթալն (?) իւր վիճակովն, գնայ մինչ
» ի Դիւեակն խոսրովու ի յԱջատ և ի Գիրան, ի Զու-
» դա և իւր վանքն, Աստուպատ և իւր վանքն, ի Շամբ և
» իւր վանքն, և ի Զաղաց ստեղն և իւր վանքն, յԱ-
» ռարք և իւր վանքն » : Յայլում կեդակարծ հին գրուա-

ծի, որ է կտակագիր Հովհաննայ դստեր Թագաւորին
Աշոտոյ, յամի 981, ասէ նա վասն հոր իւրոյ՝ ընծայեալ
վանացս զատ յեկեղեցական սպասուեց, և՛ զայս ինչ
նուէրս. « Սրբոյ Յակոբայ եկեղեցոյն դիմաց զԱյգոյ
» Բողն, և Շամբայ երեք չաղացն, և չաղցի զլուս Սեր-
» անմուտն՝ չորս հատովն, և զՆաւատեղն. զորս դրա-
» մով գնեալ շնորհաց և ոչ բռնութեամբ, և ետ յիշա-
» տակ հոգւոյ իւրոյ և բարեպաշտ ծնողացն » : Իսկ ինքն
Հովհաննայ եկեալ հիւանդագին այսր յուխտ Ս. Գեորգ-
» ցայ, և ի դառնալն՝ յԱստուպատ ծանրացեալ յախտէն,
կտակաւ գրէ. « Կուսութեամբ կեցեալ, ոչ ունելով յի-
» շատակ ի վերայ աշխարհի, զայս դաստակիրս գնեցի

147. Այլ կողմն Ս. Ստեփանոսի Մաղարդայ վանից.

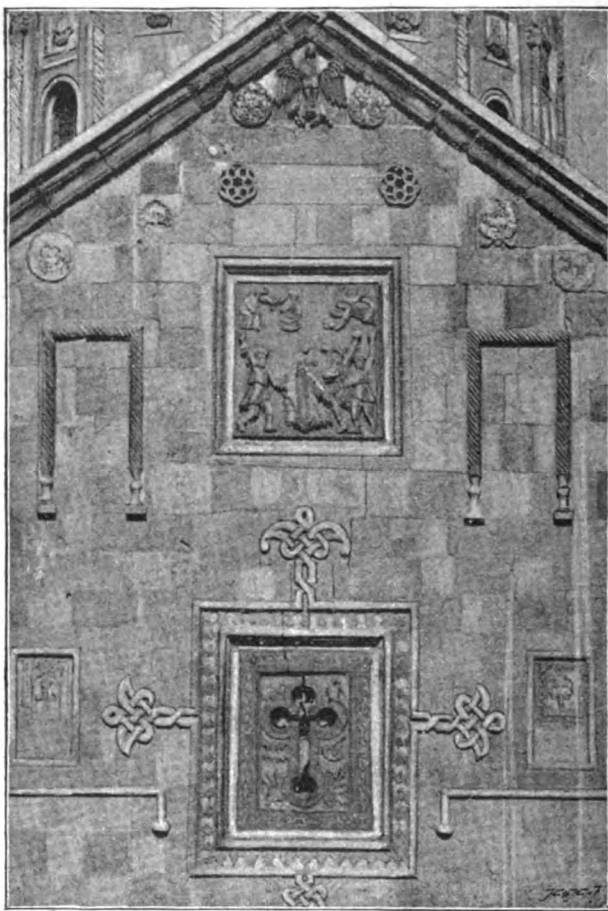
» Աստուպատ, և ետու յիշատակ հոգւոյ իմոյ, և ընծայ
» անքակտելի ի դուռն Սրբոյ Նախավկային Մաղարդայ,
» որ է սերմամուտ Ն. (400) գրկի, որ է ՃԾ (150) բե-
» ւան սերմամուտ. և է Աստուպատու հիւսիսային
» կողմն, հանդէպ Եղիւանուռն, չորս հատովն (սահմա-
» նովն). մէկ՝ գետն Երասխ կողեցեալ, մէկ՝ Երեւանայ
» ճանապարհն, մէկ՝ Նախչուանայ ճանապարհն, մէկ
» Տախտոյն: Զայս արտս գնեցի և ետու ընծայ սուրբ
» ուխտին Մաղարդայ, և տեղի շիրմի իմոյ, զի մի Թա-
» դեպի յօտար ժառանգութեան և գերեզմանի, այլ ի
» մէջ ազարակիս Թաղեացն զսպականացու մարմինս,
» զի մի անյայտ եղեցի: Եւ գրողորն ամ յամէ ցանեա-

» ցեն. և զարմտիսն ժողովեալ ի Ս. Նախավկայի ուխ-
» տըն տարցեն, որպէս զի կրօնաւորք տեղւոյն վայե-
» լեացեն, և ընդ Թագաւորի հօրն իմում զիս եւս յիշա-
» տակեացեն փրկարար սուրբ պատարագաւ. և զգնրեզ-
» մանն իմ անփոյթ մի արացեն, զի մի կորիցէ ժա-
» ունգութիւն իմ » : — Բաղբայական և կաթողիկոսա-
կան գրուածին՝ ընդ եկեղեցեաց յիշին և այլ տուրք.
« Հնձեքս և հայրենիքս և դաստակերտ և ընծայարան,
» հին Մաղարդայ վանից Ս. Ստեփանոս Նախավկային,
» Տիրամայր Ս. Աստուածածնին և Ս. Գեորգ Զօրավա-
» ղին » : Զերեսին զայսոսիկ յիշէ և Հովհաննայ ի կտակին,
և յայտնագոյն եւս ասէ. « Հայրն իմ Թագաւորն Աշոտ

» կոչեցեալն Շառն շառն՝ եկեալ էր ի սուրբ ուխտս Նա-
 » խաւկային, հանդերձ մեծամեծ իշխանաք և ազատա-
 » գունդ զօրօք. և տեսեալ զսուրբ ուխտին գերեք տա-
 » ճարն խախտեալ, որ էր յանուն Ս. Նախաւկային, Ս.
 » Աստուածածնին և Սրբոյն Գէորգայ, շինեալ և հիմնեալ
 » ձեռամբ սրբոց Առաքելոցն Թադէոսի և Բարթուղի-
 » մէոսի, զոր վերստին ետ շինել Թագաւորն Շահանշահ՝

» հրաշագան եկեղեցի » Բայտ է Թէ էր հեռի ի սոցանէ
 Ս. Բակորայ եկեղեցին այն զոր յիշէր սա՝ Իսկ արքա-
 յատուր կալուածքն յիշեալք ի Հաիփսիմեայ, վաւե-
 րանան այլ սոգք արձանագրաւ, գծեալ ի բուն Խաչի
 միոյ, որոյ սեռն երկաթեղէն է և ի վերայն ազուցեալ
 ապակիս անկիւնաւորս, տասն կոտոր ընդ երկայնու-
 Թիւնն և ութ ի Թեւոն.

**Յիշատակ է Սուրբ Խաչս Յովանէս Թագաւորին Հայոց եւ կողակից
 Շուշան տ(իկ)կն(ոջ). Եւ որդի Աշոտ Թագաւորս բազում զաւրաւք եկի
 ի սուրբ ուխտս. ետու Շամբա ջաղացներն, Երասխի Նաշն եւ Աստապա-
 տու հողն սուրբ Նախաւկային. յիշատակ մեզ եւ ծնաւդաց. ԹՊՆ. ՆԺԵ.**

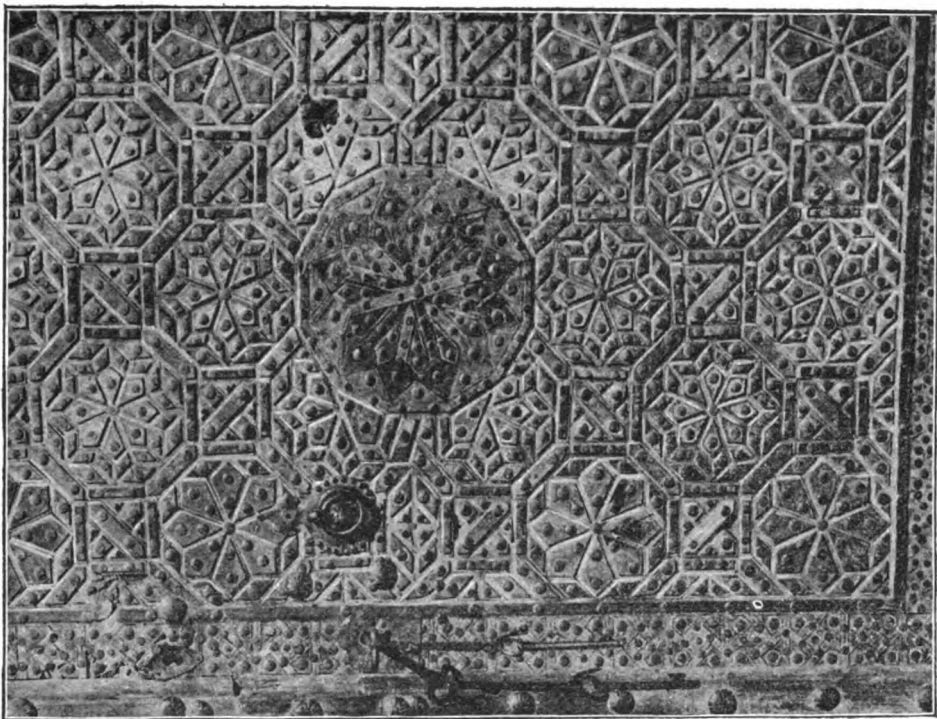
148. Ճակատ եկեղեցոյն Մաղարդայ.

Ունի և արծաթեայ օղ կամ մանեակ ի կապել պնդել
 զխաչն ի ձող, ուր երբեմն ծածանէր անշուշտ վառ Թա-
 գաւորին։ Գրիգոր ԺԱ. կաթողիկոս ի հաստատելն յամի
 1541 զԱթանաս եպիսկոպոս, գրեալ է ըստ Խաչկայ
 կոնդակին գրէ զսահմանս Թեմի վանացս, այլ զուտ ի
 Ս. Ստեփանոսէ ոչ յիշէ զերկոսեան միւս եկեղեցիսն,
 զորս իբր 115 ամօք յառաջ քան զայն (1427) յիշէր զը-
 րիշ ոմն, հանդերձ նշանակաւ սահմանին և որոշակի ա-
 նուամբ, « գառառիս Շամբիծորոյ, ի մենաստանիս որ

» մականուամբ Մաղարդի վանք կոչի. ընդ հովանեաւ
 » քրիստոսահիմն և առաքելաշնորհ սուրբ Խորանացս,
 » Ս. Աստուածածնի, և Ս. Ստեփաննոսի Նախաւկային
 » և Սրբոյն Գէորգեայ Զօրավարին, որ կառուցեալ կան-
 » ի հարաւակոյս կողմանէ՝ հանդէպ Երասխ գետոյ »
 Գրիչն այն է Արծկեցի ոմն Գրիգոր անուն, որդի Էրմե-
 լիքի և Գոհարի. Թղթի կոկողն՝ քուերորդի նորա ՄԻ-
 նաս, գրել տուողն Հայր Աբրահամ « բարեսէր և առ-
 » տուածահաճոյ », որ և ընծայէ զիրան (աւետարան)

հոգեւոր որդւոյ իւրոյ Դանիէլի. և սա ինքն, որ կրօնաւոր և աշակերտ բանի կոչի, որդի Պտղոյ և Զմրուտի, եղբայր Թոսփի, Մարգարի և Խտրոյի, և հայր կուսակրօն Առաքելի: — Կաթողիկոսն Գրիգոր տունեալ է ըզկոնդակն ի ձեռնադրեղն յեպիսկոպոս վանիցս և վիճակին « զհեղահոգի բարեմիտ և սրբասէր կուսան և սուրբ » վարդապետն Տէր Աթանաս, որ է սնեալ և վարժեալ » ի Ս. Նախավկայի վանքն. և ուսեալ էր զիմաստս » կրթականս ի ձեռն Ստեփանոսի քաջ ընթերցող, » աի Սալամաստեցոյ », (որ յետոյ կաթողիկոս եղեւ): Թիչէ և զվանականս ժամանակին. « Եւ դուք սպասաւ » ւորք Սուրբ Նախավկայիդ, Յովնանէս վարդապետ » և Մկրտիչ եպիսկոպոս, և Տէր Հերապետ եպիսկոպոս, և այլ մեծ և փոքր միաբանք սուրբ ուխտիդ, սի-

» ըով ընկալարուք զԱթանաս վարդապետդ ձեզ եպիսկոպոս, որպէս արժանաժառանգ այդմ աթոռի և գա- » հի », և այլն: — Եւտ Աթանասի յիշին եպիսկոպոսունք կարգեալք, Մատթէոս յամի 1563, Մարտիրոս յամի 1587, և ի ժամանակի յայտնութեան Նիխարաց Սրբոյ Կարապետին՝ զոր ի վերդ յիշեցաք յառաջին կէս ժիշ դարու, էր ի վանսն Շմաւոն ոմն եպիսկոպոս, առ որ ետ այլազգին զնիխարսն. և իմացեալ Զուղայեցեացն զաղթելոց, ի ձեռն Խօյայ Նազարի ետուն բերել ի Սպահան. բայց Շմաւոն Թագոյց զմեծ մասն մի զամս բազումս, մինչեւ ի կէս ժիշ դարու. յորում ժամանակի Յակոբ Զուղայեցի, յետոյ կաթողիկոս, « նորոգէր ըզ- » նոյն վանքն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային. բա- » զում և անթիւ ծախիւք, և մեծաւ աշխատութեամբ

149. Դուռն Մաղարդայ եկեղեցւոյն.

» սկիզբն արար եկեղեցւոյն ի հիմանէ մինչեւ ցկատաւ. » ըռմն կոփուածովք վիմօք. այլ և զպարիսպն ամե- » նայն, և զամենայն շինուածսն որք ի նմա՝ զամենայն ի » հիմանէ ձեռնարկեալ վերստին նորոգեաց ¹: Եւ ե- » պիսկոպոսն Շմաւոն եկեալ առ մեծ վարդապետն Յա- » ռկովք՝ ծանոյց նմա վասն նիխարացն. և ասաց Թէ կա- » միմ Խաչ չինել յաղագս յիշատակի իմոյ և անդ հան- » գուցանել զնիխարն զայն. իսկ վարդապետն ծանոյց » եպիսկոպոսին, Թէ ոչ գոյ հրաման ի կանոնաց զնել » զնիխարս Սրբոց ի մէջ խաչի, այլ յայլ արկեղ. վասն » որոյ կազմեցին վասն նիխարացն զայլ իմն արկղ ար- » ծաթեայ աղիւսաձեւ, և արարեալ ոսկէզօծ, և ընդե- » լուզեալ ականթք պատուականօք, անդ հանգուցին

» զնիխար Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին », յամի 1654: Եւաւարտ շինուածոյն ի վախճանել Փիլիպպոսի կաթողիկոսի՝ ընտրեցաւ Յակովբ փոխանակ նորա: Դաւեռնիէ ճանապարհագիր որ երկրորդ անգամ եկն ի վանքս յամի 1668 (43 փերր.) 30 ամաւ յառաջ ասէ սկսեալ զշինուածն:

Դաստակերտ Յակովբայ ի դէպ է ասել զըովանդակ վանսն և զեկեղեցին, զի չիք արդ մնացորդ յիշատակի և արձանագիր հին. կրկին են պարիսպքն, մին արտաքին հասարակ քարամբք, չափաւոր բարձրութեամբ և բլր- » դամբք, միւսն պատեալ զեկեղեցեալն. յորոյ հարաւոյ կայ անշրպետ որմոյ, և ի միում ի կողմանց սորին են բնակարանք միաբանից և առաջնորդին, ի միւսումն

¹ Վիպէ և ԽՂ ժամանակէից (1646). « Բաբունապետն Յա- » կովք՝ որ է փոխանորդ Տեառն Փիլիպպոսի երջանիկ հայրաւ-

» պետի . . . զառաւոր Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային՝ որ ի » Զորն Շամբի անուանեալ, շքեղազարդ յօրինուածով կառաց »:

տնտեստունը և դամբ խառն փայտալէն և քարալէն, կըր-
կնայարկ և եռայարկ, Եկեղեցին քարալէն է չափաւոր
մեծութեամբ քառակուսի ձեւով հաստատեալ ի վերայ
երկուց սեանց, ունի աւանդատուն երկուս և վերնա-
տուն աղիւսալէն յարեւմտակողմանն վասն հաւատաւոր

կանանց, քարեղէն սանդղաք երկուստեք. բայց ի ներքոյ
նորին են մատրունը երկու. ի միումն պահին նշխարք
գտեալք անդ ի բրեւն, վասն այնորիկ և անդրէն ի նմին
տեղւոյ զետեղեալք, արձանագրութեամբս ի վիմի, յա-
մի 1658.

ԹՎին ՌՂ երկի

Հիմնարկութեամբ այսմ տաճարի.

Սուրբ Հազարաց նշխարքն յայտնի,

Զեւամբ Յակոբ վարդապետի,

Որ յետ իննեակ եռակ ամի,

Կաթողիկոս Հայոց լինի.

Դարձեալ ի տեղւոյն ամփոփի.

ԹՄն ՌՃԷ ամի:

Ճակատ բեմին և կամարի սեղանոյն սպիտակ և սեաւ
կճով յարմարեալ է, նոյնպէս և յատակ արեւմտեան
մեծի դրանն կապուտագոյն սեաւ կճով, համբուրելի ուխ-
տաւորաց: Գեղեցիկ յոյժ է կաթողիկէն յարեւելա-
կողմն տաճարին, 16 անկիւնի իմն, քանդակեալ պատ-
կերք Տիրամօր, 12 Առաքելոց, և Սրբոց՝ Կարապետին,
Ստեփանոսի և Լուսաւորչին. յանկիւնամէջն պէսպէս
զարդք և պատկերք կենդանեաց, յորոց բերանոյ հոսի

անձրեւալուրն. ի հարաւոյ կուսէ ամբառնայ զանգա-
կատունն կրկնայարկ և գմբեթարդ շորիւք սեամբք,
բայց մեծապէս աղարտեալ ի սասանութենէ 1840 ամին,
որպէս և կաթողիկէք արեւմտեան և հիւսիսային կող-
մանցն: Յարեւմտեան կողման պարսպի եկեղեցւոյն է
դուռն մեծ երկբացիկ երկաթապատ. իսկ յարեւելեան
հիւսիսային անկեան տանեացն գրեալ է հակիրճ յիշա-
տակ յինութեան եկեղեցւոյն.

ԹՎ. ՌՂԲ. Հիմնարկեցաւ. ԹՎ. ՌՃԴ աւարտեցաւ.

որ է յամէն 1643 ցամն 1658: ի դրանդւոյ արեւմտեան դրանն ի պատուանդանի կճեայ խաչվիմի գրեալ է.

**Յիշատակ է եւ բարեխօս սուրբ Խաչս Նախիջեւանցի Աղամալին եւ կո-
ղակցոյն Մարիամին, եւ ծնողացն Աղաջանին, Նանագուլին. որ սա է
պատճառ արեւմտեան պատին նորոգութեանն. Թուին ՌՃԾԳ:**

Ի ներքոյ նորին յայլում վիմի գրեալ է դարձեալ նմանաբան յիշատակ նորոգողին, զայս օրինակ.

**Կամոք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ նորոգեաց Սրբոյն Ստեփաննոս
Նախավկայի եկեղեցւոյս արեւմտեան կողմիս դրսի երեսն Նախջեւանցի Ա-
ղամալն. յիշատակ իւրն եւ կողակցուն Մարիամին եւ ծնողացն Աղաջանին
եւ Նանագուլին:**

Իսկ երկուստեք դրանն աստի և անտի գրեալ են, յերկուս բաժանելով՝ այս բանք.

**Յիշատակ է դուռս Ագուլեցի Խօճայ Նիկողայոսին եւ կողակցացն Մա-
րիամին և Մարգարտին, եւ պապին Բարդողիմէոսին, եւ ծնողացն Ղար-
տաշպալուն եւ Զիչակին, եւ եղբօրն Նազարին, եւ որդւոց սոցին,**

**Տէրունին, Յարութիւնին, Ահարոնին, Սամուէլին, Եղիային, Խաչատու-
րին, Պօղոսին, Մովսէսին, Եղիազարին, եւ միւս Նազարին, եւ քրմերն
Եղիսաբեթին. ԹՎ. ՌՃԻԹ.**

Կից ի տաճարս յայս ի հիւսիսայ կողմանէ կայ փոքր տրոսի և Պողոսի, արձանագրութեամբս ի սեաւ կճի ի եկեղեցի մի եւս օրոցանէ, յանուն Առաքելոցն Պե. ճակատ բեմին.

Յիշեցէք ի Քրիստոս Աստապատեցի Խօճայ Աստուածատուրն եւ ծնողացն Խօճայ Արղմանն եւ Գիւլիւխանն եւ որդի Վարդանն, եւ կողակիցքն. ՌՃՀԵ.

Շուրջ կողմանք վանատեղւոյն են զառ ի վայր, հաւաւակողմն յեցեալ է ի կռան լերինն Մաղարդայ. սակաւ ուր հեռի ի պարսպաց կողմանս՝ յաւազուտ առապարի ամբառնան ժայռք, և ի ներքուտ նոցին բղխէ աղբիւր յորդ, և անցեալ ընդ ստորերկրեայ ագուգայս և ընդ յատակ հեղեղատի փութ, ելանէ զառաջեաւ արեւ, մըտեան դրան պարսպին և հոլովեալ զլրաղացն՝ իջանէ յաւազան մեծ, յոռոգումն ընդարձակ այգեաց և ծառաստանի վանացն, յորս են մեծամեծ ընկուզենիք. — Զայս աղբիւր աւանդեն բղխեցուցեալ Ս. Առաքելոյն Բարդողիմեայ¹. ընդ գետնազնաց անձուկ մատս մարթ է գնալ լուսով ճրագի ց'ակն նորին, ուր ի պատուհաւ նաձեւ խորշ վիմի՝ ագուցեալ է խաչ երկաթեայ հին յոյժ, ի նմին առաքելոյ չինեալ, ըստ աւանդութեան. առ որ սողոսկելով իմն գնան ուխտաւորք ի համարյոյ². Նոյնպէս ասեն լինել և զոր ի հիւսիսակողմն վանացն՝ անդր քան զայգիս և զծառաստանն՝ երեւին քանդակք խաչից յապառաժ վէմս. — Ի բլրի միում առ երի վանիցն է և գերեզմանոցն:

Մենաստանս Մաղարդայ ունի և այժմ վանապահ և սակաւ միաբանս, և համարի ի Թեմի արքեպիսկոպոսին Ատրպատականի, զի կայ ի սահմանին Պարսից: Եւ մէ 1820 ցամն 1840 առաջնորդն էր Սարգիս Դաւ. Թեան եպիսկոպոս. որում յաջորդեաց Յովհաննէս Գալստեան. յամին 1882 իգնատիոս վարդապետ էր առաջնորդ, որոյ անփոյթ գտեալ՝ փոխանակ նորա կարգեցաւ Յովհաննէս վարդապետ Աշտարակեցի:

Վանքս Մաղարդայ պատուի որպէս մի ի մեծագոյն վանորէից կամ ուխտատեղեաց, մանաւանդ ի տօնս Վերափոխման Ս. Աստուածածնին և Ս. Խաչի. յորս խուռն դիմեն ուխտաւորք կաքաւելով իմն գայթ ի գայթ ի ընդ անհարթ ափափայտ և ընդ ծերպս անձուկս, և ոմակք բոկոտն իսկ մասային. զի են անդ արդարեւ նըշխարք սրբազանք, և առաւել եւս էին յառաջնումն. գան և այլազգիք յուխտ Ս. Ստեփաննոսի, մանաւանդ ան.

զաւակքն, հայցելով որդիս, և նուիրեն անօթս պղնձեղէնս, որովք լի է պահարանն և տնտեստունն: Զնշխարս Սրբոցն յիշէ և վանանդեցին ի քերդուածի սրբազան տեղեաց, զոր և գրեաց յամի աւարտման վերսյինութեան վանացս ի Յակովբայ կաթողիկոսէ. յետ Աստապատայ վանաց եկեալ այսր, ասէ.

« Ի մենաստանն Ստեփաննոսի
Եւ առաջին Մարտիրոսի,
Մասըն նորին մեզ հովանի.
Եւ Յովհաննէս Կարապետի.
Պանտալեոնի մեծ բժշկի.
Ընդ Գաւազանն Բարդաղիմի.
Գլոխ Դուկասոս քարոզողի,
Եւ Անդրէի նախակոչի,
Մասն Հռեփսիմեան նահատակի,
Եւ Գրիգորի Ալեքանտի:
Ալըն Սրբոց հայրապետաց
Գրիգորիսեանց առաջնորդաց.
Եւ Երանանդի Ալեքերտաց
Մասըն նոցին սուրբ նշխարաց.
Ալ և մասն Կիրակոսի,
Եւ սուրբ Սարգսի զօրավարի.
Եւ Վարդանայ Սպարապետի.
Եւս եւ Խաչըն Թադեոսի.
Եւ Գերեզմանըն Հագարաց,
Եւ Մանանայն որ է կենաց.
Գեղարդըն սուրբ աստուածամուխ,
Ալ եւ Բենեդէն ձեռնամուխ.
Խաչըն Պարսաւայ ճրգնաւորին,
Իւղն օրնոսրեան զկնի նորին.
Աստուածածինն ամենօրհնեալ
Ընդ Երից մանկանցն հրաշացեալ.
Եկեղեցին Առաքելոց,
Որ զկապարիչն ունի ի ծոց »:

Դաւեանիէ ճանապարհագիր յիշէ ի սրբութեանց սորին

¹ Յիշէ զպատիկ և Դաւեանիէ, լուսաւ ի Հայոց, այլ փոխաւ նախ Բարդողիմեայ՝ Մաթթէոս ասէ զառաքելուն աղբիւրանս: — Պատմէ նա յայնմ ժամանակի զթաղումն վարդապետի կամ եպիսկոպոսի միոյ նուիրակի Ելմիածնի վանանդեցի ի Զուլայ, զոր բերեալ Թադեոսի ի գերեզմանատան վանիցս:

² Գաւազ Երեմիայի յամի 1842 (յօդոստոսի) եկեալ այսր յուխտ, այսպէս ստորագրէ զեւսն ի վերին կողմանս քարալերին, ի տես ճգնաւորի ուրուք՝ երբեմն աշխարհավարի և զօրավարի. Սեպտեմբր անգլիէն լերան բարձրութիւնը յառաջս ելաւ, որ ներքեւիցն նայելիս՝ այնքան զգալի չէր. էն կողմի էս կողմի մանր մուկն այսերը՝ սրունք ժայռերի պատառուածներում են՝ մեծ փորուածք էին, մեծամեծ քարանձառները, անտաշ քարափնէս բը, խորտուրուրդ մանր ձորերը, սփռեկ սփռեկ քարերը, ինչ կը յուսահատեցնէին . . . ամէն քայլումս ոռքերս սղուովում

77 էին. բոլոր լերան անապատ ամպի, բաց ի ոսկերիցս քայլաւ, 78 փոխներէն և օգի հանգարտութիւնից արձագանդներէն, ուրիշ 79 ձայն չէր լսվում, որ ահ երկիւղ էին բերում ինչ էս անձանք 79 ձորերումը: Կաքաւեալը ալ՝ անակա լիցն կղկղում էին, և զաւ 79 նազան տեսակ հնգուկներն՝ որք հուսկեղեղով՝ վարդենի, լերկ 79 ցանցաւ քարերի ծայրերին նստած էին, զեղեցիկ իմ տեսարան 79 էին երեւում աչքումս. այնինքն երամ երամ, որ ինչ ուղեւի 79 տեղ չէին հաշվում, աներկեղ արձանացած տառ և անդ ինչ 79 էին նայում . . . Քանի մի անգամ քերցրի վերայ նստեցայ, 79 հանգստացայ բաշտաշափ, և վերստին վեր կացայ շարունակեցի 79 հանապարհ . . . Պատահեցայ մին ականակեալ աղբիւրի, որն 79 որ կարծես թէ բնութիւնը բղխացնում է միայն հզօտութիւն 79 մար. կռացայ. ձեռներս և երեսս լուսեալ էն ստուր լրովը »:

Աւագ-Օր-Քիւր, ԺԶ, 537:

գլխու Ս. Ստեփանոսի, Գրոշի Ս. Մատթէի, յոսկերաց
փողի և մատին Ս. Կարապետին, Ալ Ս. Գրիգորի՝ Գա-
շակերտի Ս. Գիսնիսիոսի Արիստակազացուն, Կողով մի՝
մանր ոսկերաց Սրբոց Եօթանասնիցն, և խաչ մի ի Կոնջոյ
Ոտնուային, յորոյ վերայ սպիտակ քար մի փորրիկ,
զոր ասեն ի դնելն ի վերայ հիւանդին, եթէ չիցէ նա
ապրանաց՝ իսկ և իսկ հարկանի ի գոյն սեաւ, և յետ
մահւան նորին դառնայ յառաջին գոյնն սպիտակ: Ընդ
սոսին պահէին ի մենաստանիս և ձեռագիր մատենանք

պատուականք, զորս 40 թուով Ներսէս կաթողիկոս յա-
մի 1848 ետ փոխադրել յԱմիսիոն, ընդ որս և զԱւետա-
րանն փոսկրապատ նկարէն գրեալ ի ՆԼԸ (989)
Թուականի՝ ի Նորավանս, ուր յիշեցաք (յէջ 203), և զդ-
մէ գրեալ են բազում ինչ հնագէտք եւրոպէացիք: Խակ
ի բուն յայս վանս Մաղարդայ գրեւոց մատենից՝ է և
Աւետարան մի գրեալ յամի 1427, որոյ մասն յիշտա-
կարանի ընթերցաւ վերագոյնդ, և մասն մի եւս փորա-
գրեալս է այս ճշգրիտ ըստ բնագրին.

Արդ գրեցաւ և աւ-
արտեցաւ քնախօս
աւետարանս, ի գաւ-
առին շամբի ճորոյ
ի մենաստանին որ
մանրանուամբ մա,
ղարդի վանք կոչի-
ւոյն Կողովանեան քն-
ահիմն և առաքելա-
շնորհ սբ խորանացա-
սբ անձանի. և սրբ
բոյն ստեփանոսի
հախաւով կայի. և սրբ

բոյն գեորգեայ զօրա-
վարին, որ կատարցե-
աւ կան ի հաղաւա-
կոյն կողմանէ հան-
դեպ երանի գետոյ-
ի Բաղաւորութեն
ի սբանդարին յուսու-
քոյ որդւոյ. Եւ յա-
Բաւաղաւորութին կի
լիկեցւոյ տեառն
տեղ սրտոսի. Եւ ի
Բաւաղաւորութեն հայ-
ոց. ԴՅԾ.

150. Աւետարան գրեալ ի Մաղարդայ վանս, յամի 1427-8.

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԳՐԵԱԼ Ի ՄԱՂԱՐԴԱՅ ՎԱՆՍ Ի ԹՈՒՒՆ ԳԶԶ (1427)

EVANGILE ÉCRIT AU COUVENT DE MACHART (ARMÉNIE ORIENTALE) EN 1427

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԳՐԵԱԼ Ի ՄԱՂԱՐԴԱՅ ՎԱՆՍ Ի ԹՈՒՒՆ 1427

EVANGILE ÉCRIT AU COUVENT DE MACHART (ARMÉNIE ORIENTALE) EN 1427

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ Ք

15 (էջ 1). Իշխան Սիւնեաց երիցագոյն քան զժաւնօթան՝ որք ի Դ գարէ և առ յապա, հաւանութեան թուի կարծիք եւրոպէացի բանասիրաց ոմանց, եթէ յիշեալ իցէ ոմն ի Պետրոսէ Պատրկէ յոյն պատմըչէ. որ պատմէ յամի 297, յետ յաղթութեան Գալերիոսի, առաքեալ սորա և Դիոկլետիանու զՊետրոս դեսպան առ Ներսէճ Թագաւոր Պարսից Սասանեանց, կռել զայինս հաշտութեան (քառասնամեայ). և սորա ընկալեալ զդեսպանն յաշխարհին Մարաց առ Զիական գետով (Ասպի-րուտ), ոչ զգը յաւազորերոյն թողուլ ի ներքին սենեկին խորհրդեան, բայց միայն զսպարապետն և զատենապետ, և զգրեալն ի պատմչէն հոլովականաւ անուանն, Βαρσαβώροσος . . . τὸν τοῦ Σουλὸν εἰλεν ἀρχῆν. որ ըստ բնագրին լսի վարդապետն՝ իշխան Սիւնիոյ, այլ ուղղելի Սիւնիոյ. իսկ անուն իշխանին՝ եթէ արդարեւ չիցէ վարդապետ կամ վարդապետ (զի գտանի յետինս այս անուն առ մերայինս), հաւանագոյն է լինել վարդապետ-Շապուհ, կամ Շաւարդ կամ Բարդ. զի յաճախ լսին ի Սիսական և յԱռան տոհմն վարդապետ բարդեալ անուանը. որպէս, վարդապետան, վարդապետ, վարդապետ, և այլն: Դարձեալ, ի դէպ զայ իրացն և ժամանակին՝ յարեւելութիւն Սիւնեաց ի Պարսս (տես յէջ 1. 7.), մինչդեռ Տրդատ արքայ տեղի տուեալ յերեսաց բռնութեան սոցին, չեւ եւս էր միւս անգամ վերադարձեալ ի գահն: — Յիշեցի ի հարեւանցի և նմանութիւն խանգարեալ Պեշտապի անուանն (ըստ Զուանչերի վրաց պատմութեան) ընդ խանգարելումն ի Պատրկէն:

37. Արեգունի. — Մէլիք Բեկ. — Խաչատուր եպիսկոպոս. — Յազգահամար Մէլիքաց Գեղամայ և Մարայ և յորդիս Ա Մէլիք բէկի թերեւս պատշաճիցին Մարգար և Թադեոս, յիշեալք յարձանս Հերհերի. տես (յէջ 111): — Հաւանագոյն եւս է թռնորդի նորին Բ Մէլիք բէկ լինել յիշեալն յամի 1666 ի յիշատակարանի աւետարանի գրելոյ յայնմ ամի, յորում և Արագունի նշանակի աւունն վիճակին՝ արեւելակողմանն ծովուն, այսու բանիւք. « Յիշեցէք . . . զԽաչատուր վարդապետս, որ ի » յամին ՌՃԴ վարդապետ եղա, և ի յամին ՌՃ և Թ » եպիսկոպոս եղա և առաջնորդ ի վանքն Մաքինեաց, » որ կոչի Ս. Աստուածածին, երկրին Գեղամա, Արա » գանդոյ վիճակի. և ի հայրապետութեան Տեառն Յա » կորայ կաթողիկոսի, և իշխանութեան Մէլիք բէկին, » և բռնակալութեան Փոքր Շահապազին: Զսակաւ բանս

» որ գրեցի՝ էր թիւն ՌՃԴ »: Խաչատուրս՝ որ յիշեալ է ի տեղագրութեանս (էջ 70), յիշատակի և յամի 1673:

35. 38. Կաճ. — Ըստ համառօտութեան անուանն և դոյզն յիշատակի՝ զոր կարգեցաք յ' 35 էջ մատենիս, մի ի հնագոյն գեօղից Գեղամայ թուի կած կամ Կաճիք, և փափագելի գիւտ տեղոյն, մանաւանդ զի երեք եկեղեցիք յիշին ի նմին ի կէս ԺԵ դարու, ի գրչէ Ճաշոցի կամ Տարեգրոց, որ և պատմէ վասն անձին իւրոյ. « Ե » կեալ յԱրծկէ քաղաքէ՝ տարադէպ հանդիպեցաք ի » գաւառս Գեղարքունի, ի գիւղս որ կոչի Կաճ, բարե » (րար) առնս Տէր Մանուէլի, և մոռացաք զօտարական » կեանս մեր. վասն յոյժ սիրոյ և փափագանաց սորա » ձեռն արկեալ սկիզբն արարաք սուրբ գրոցս, ի մեծի » աղուհացից պահոցն ի չորրորդ շարաթին, և աւար » տեցաք օժանդակութեամբ Ս. Հոգւոյն Աստուծոյ՝ » վերացման Ս. Խաչի տօնիս, ընդ հովանեաւ Ս. Աս » տուածածնիս և Ս. Գրիգորի և Ս. Կարապետի, յե » պիսկոպոսութեան գաւառիս Գեղամայ՝ Տեառն Ստե » փանոսի, և վերադիտողութեան քաջ բարեւոյն » Սարգիս վարդապետի սուրբ ուխտիս Հրեմնի Հօր »: Բազում գովութիւնս կարգէ յառաջագոյն զՄանուէլէ և զմերձաւորաց նորին. « Ամենագովելի և երջանիկ ըն » տրեալ և պատուելի աստուածահաճոյ, և ամենայն զու » վութեանց արժանաւորքն՝ Մանուէլ քահանայն և Տէր » Ստեփաննոս հարազատ նորին՝ գրել ետուն զսուրբ » տառս, ի Սանահնոյ օրինակէն . . . յիշատակ բարի » հոգւոյ իւրեանց և ծնողաց Տէր Մանուէլին՝ Պարոն » Ամիրպեկին և Գուլմէլիքին »: Երգիք սոցա դեռաբայք Տէր Ստեփաննոս, Ամիր բեկ և Մարգարիտ. եղբարք Սոջրան բեկ և Էյրեկ. սոցա առաջնոյն որդիք՝ Շահնազար և Խօշնադար, Մարգարէ դպիր և Սահակ. երկրորդին՝ Եղիշ, Ենովք և Մատթէոս. կին Տէր Մանուէլի՝ Եղիսաբեթ, որդւոյն Տէր Ստեփանոսի՝ Խոսրովիդուխտ, և ուրն. յետ յիշելոյ և զայլ արեւակիցս սոցա և զկանայսն (Եղիսաբեթ, Թուխթամ, Սօլթանբախտ, Վարդատիկին, Թամար, Զիլագ, Ղազուլ?) կնքէ զազգարանութիւնն, աղաչելով եւս « յիշել ի Քրիստոս՝ զպատուելի երիտա » սարդն զԱվրան բեկ, որ է կնքահայր սոցա »: Ապա կարգէ զժամանակն. « Գրեցաւ սուրբ տառս որ կոչի » Տարե(կ)ան գիրք՝ ի դառնացեալ ժամանակիս, յորում » նեղիմք յանօրինաց բռնութենէ, եւս առաւել ի հարկա » պահանջութենէ. ի հայրապետութեան Տեառն Գրի-

» գորի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի և պատրիարքի
» Վաղարշապատու Էջմիածնի. և յաշխարհակալու-
» թեանն Զհանչայի որդւոյ Ղարա Ուսուֆին »:

49-50. Ղուլալի. — Փոխանակ Ս. Աստուածածին
եկեղեցւոյ՝ յիշի նորաչէնն յայնժամ եկեղեցի Ս. Գրիգոր
յամի 1664-8, յաւետարանի գրեւոյ յայնժամ ամի ի Հայ-
րապետ սարկաւազէ, « ի յերկիրս Գեղամ, ի գեաւդս որ
» կոչի Ղուլալի, առ դրան նորակնունք Ս. Գրիգորի »:

73. Բրտի այրք. — Առ կաղականտացւոյն (Բ. Ծ.)
Պրտի այրք գրի, ըստ հնագոյն յիշատակողի, ի կէս Է
դարու, զորոյ բանս ընդօրինակէ, և է այս. « ի կաթու-
» ղիկոսութեան Եգրի, ի սպարապետութեան Մուշեղի,
» ի Սիւնեաց տէրութեանն Գրիգորի, յեպիսկոպոսու-
» թեան Մարտաշայի... զնացի ես Յովսէփ անապա-
» տական, ի գաւառէ Գեղումայ, յԱնապատէ Պըր-
» տիայրեաց, վասն չարութեան ժամանակին, որ ան-
» իրաւք զօրացեալք առ ոտն կոխէին ղեկեղեցիս, և ըզ-
» տառապեալս հարկապահանջ նեղութեամբ և անառակ
» զնացիք աւերեցին... Յայսպիսի նեղութեանց խոյս
» տուեալ իմ՝ զնացի ի գաւառս Արցախայ, ի գեօղս
» Յղերկս, առ ծերունի եպիսկոպոսն Միրզ. և նորա
» ընկալեալ զիս », և այլն: Միւս եւս կարեւոր տե-
ղոյ ծանօթս տայ Անապատականդ, յիւրում բնիկ գա-
ւառին, զոր յանուանէ միայն յիշեալ է մեր յէջ 22, ընդ
Նմանիսն. և պատմէ յետ բազում ամաց բնակութեան
երթեալ յԵրուսաղէմ ի խնդիր նշխարաց Ս. Կարապե-
տին, երկք իւրովք « աշակերտք, Գրիգորոստոյ և
» Գրիգորով և Սարգսով... և հաւանութեամբ ընտա-
» նեաց իմոց՝ Յովհաննայ և Միսիսարայ կրօնաւորաց. և
» ... մեծաւ տրտմութեամբ » դառնայ, զի գտանէ զամե-
» նեան հաւանեայս ժողովոյն՝ զոր ոչ անուանէ, այլ
յայտնէ. « Որոց ողջոյն անգամ ոչ տուեալ (ասէ), եկի ի
» գաւառն իմ Գեղարունի, ի Պուհավանս, որոյ տե-
» ղեակ ի մանգութենէ էի լինել անդ մասն ի նշխարացն
» Յովհաննու: Եւ յոյժ տենչանք հայցեցի ի Գրիգոր-
» կայ սպասաւորէն Սրբոյն. և ողորմութեամբս, Աստու-
» ծոյ հաւանեալ նորա, երաց զտապանակն, և զտաք
» անդ զՍ. Մկրտիչ և զԹորոմաս սուպեալն, և զնա-
» խավկայն Ստեփաննոս. զորս առաջնոց հարանցն բե-
» րեալ էին, յուղղափառաց արքոյն Երուսաղէմի: Ըն-
» կալեալ իմ Յովսէփայ՝ բերի ի նոյն վկայարան », (հա-
մարիմ յԱրցախականն Յղերկս)... « Յետ այսր եղելոյ
» հաճեցան սուրբք ամենայն որ ի գաւառին Գեղումայ,
» բերին իւրաքանչիւր ոք անուամբ և զրաւ, և եղին ի
» նմին եկեղեցւոյ »:

118. Արկազն. — Հին եկեղեցին Ս. Քրիստափոր՝

Վասակ որդի Սմպաթայ. Շինեցաւ հրամանաւ Թագաւորին Սմպաթայ
ի ձեռն Շահանդուխտ Թագաւորնոյ բարեպաշտի.

Յաւելեալ է ի սոյն՝ որպէս գուշակի՝ ի յետնոց ոմանց համառօտ ծանօթութիւնս այս,

յիշատակի և իբր 900 ամք յետ հանգստեան մեծին
Ստեփաննոսի, ընդ նմին և Ս. Աստուածածին եկեղեցի,
յամի 1603-4, ի յիշատակարանի աւետարանի միոյ
(այժմ ի Սեւան), զոր Տէր Մարտիրոս Վանեցի վաճառէ
Պարոն Յովհաննու, « ի գեօղս որ կոչի Արգազ, ի
» գրունս Ս. Աստուածածնի և Ս. Քրիստափորին »:
Ճորգոյնք Տէր Տիրան գրող յիշատակարանիս կարգէ
երկարօրէն և զանաւանս ազգատոհմին Յովհաննու, ու-
րոյ հայր Մկրտիչ, հաւն Գուշիկ, մայրն Շահգադ, առա-
ջին կինն Սուրբան Դիշխատ, երկրորդն Գարիանէ, զորոյ
և զմարդասիրութիւն առ ինքն՝ չափաբանէ.

« Աստուած ողորմի ասէք Գարիանին՝
Խաթուն աղին ձուագեղ բերին,
Գրագրին մէկ մէկի մէկ շահի տուին:
Յահեղ ու մեծ հրապարակին
Պարգերես գտն ի յատենին.
Կարդա ու ասա դու զողորմին.
Աստուած յիշայ ըզբեզ ի բարին » և այլն.

209. Մուլք. — Մի ի գեօղից բնիկ Մղկոյ, որոյ ա-
նուն ի յոգնականն՝ յատուկ ինչ նշանակել երեւի, այլ
ինձ անյայտ մնայ իմաստն, որպէս և յուրովից այլոց գե-
ղից և տեղեաց հին և զուտ հայկական անուանք. բայց
ոս է կարծեմ և յեղականն անուանեալ Մցի գիւղ, ըստ
յիշատակարանի աւետարանի միոյ, զոր յամի 1458 տայ
գրել տանուտէրն Ռէս Մանկտաւազ որդի Մարտի-
րոսի և Գօհ(ար)ին, որոց որդիք (Բերամ, Թումա, Մու-
րատ և երկու Մարտիրոսք) « տարածամ կենօք փոխե-
» ցան ի Քրիստոս ». յիշին և դասերն Զամալ և Քա-
րամ, և այլ բազումք ի մերձաւորացն. յորս Դուխար
կին եղբորորդւոյ իւրոյ Ստեփաննոսի՝ « օգնական եղեւ ի
» զին աւետարանիս ». — Հայոց՝ քոյր Ստեփաննոսի կամ
դուստր այլոյ եղբոր Մանկտաւազայ. — Քոստը-ամիր,
Տիրատոյր, Շատարեւ, Խանդուտ, Վարդիսարուն, Մամ-
խարուն, Նազիկ, Շահապ, և այլն: Ստացողն Մանկտա-
ւազ տայ զգիրն՝ « վկայութեամբ՝ ի ձեռն Ղազար քա-
» հանային ի Մցի գեօղն, ի վայելուքն անձին իւրոյ, զի
» նորընծայ էր յաստիճան քահանայութեան ». և էր
իսկ որդի տուողին, զի յաւելու գրիչն. « Յիւնեցէ ի
» Քրիստոս և զհայր Տէր Ղազարին՝ զԸնէս Մանկտա-
» տազն »:

217-9. Ս. Կարապետ Վանք Վաղարշի կամ Որո-
տան, որոյ վկայեալ էր (յէջ 217) շինութիւն ի դիւոյէ
առաջնոյ Թագաւորին Սիւնեաց, զոր հաստատէ և ար-
ձանագիրն որ ի թիկանց արեւելակողման տաճարին, (ա-
ռաքեալ ի լուսանկար Պ. Մատթէէ փափաղեան, հան-
դերձ այլովքն).

Որ տաճկերէն Ամիրփիրի կ'ասուի .

Ի վերայ դրան գաւթին արձանագրեալ է յիշատակ նորոգողի եկեղեցւոյն յամի 1436 - 7 .

Ես Ամիր Սարգիս որդի Ղազիկին Անկեղակոթեցի շինեցի զգլուխ Սուրբ Կարապետիս այս, եւ Խաչն կանկնեցի աթոռակա(լութեա)ն Տէր Շմաւօն վարդապետին .

Ի վերայ ներքին դրան եկեղեցւոյն երեւի արձանագիր նոր եւ թերատ, վասն խորտակման վիմին .

Զօհաննէս մեղուցեալ Աստուած սիրող(ք) ազաչեմ յիշեցէք (եւ զ)ծնողքս .

Բայց կարեւոր արձան յայտ (արեւմտեան) կողման է Օրբելեանցն՝ յամի 1316, այլ քննութեան կարօտի .

Կամաւն Աստուծոյ . Մեր Բուրթէլս եւ Պուղտայս եւ որդիք Ելիկումին որդւոյ Տարսայիճին, եղբայր Սմբատայ, իշխանք տանս Սիսակայ, տեսեալ զձեռագիր նոցա զոր շինել կամելով զվաղինջուց աւերեալ եւ խաղտեալ վանս Վաղաղնու ի ձեռն Հայր Միսիթարայ, հատեալ էին սահմանք գետովն ի Շրջանաքարն եւ Քայլիճն? Հայ Ծաղիկն է տվել իւրեանց հայրենեաց զԻրիմիս գեղ ու զգիւղ Շամպին հողերն իւրեանց սահմանովն, եւ ի Շնհեր զԱզոջանց հողն եւ ջուր եւ զայգին ամենայն սահմանաւն . Եւ խընդրեալ արձանագրել յիշատակ, զոր անփոյթ արարեալ եհաս առ մեղ . եւ մեք կամելով սրձանագրեցաք վասն յիշատակի նոցին եւ վասն արեւշատութեան մեզ եւ զաւակաց մեր . եւ իշխողք տանս կարգեցին տարին մի քառասունք անխափան կատարել . Արդ եթէ դք ի մերոց կամ յաւտարաց զմեր զսահմանեալ տուրքս (եւ) խափանել զգիրս (ջանայ), մեր մեղացն պարտական լիցի, եւ առաջի Աստուծոյ ամօթերես ելցէ . իսկ եթէ Տաճիկ կամ այլ ազգ փոխի եւ հանել կամիցի, իւր Մահմետէն ապիզար լինի . եւ հազար հազար նահլաթ առնու . Թվ. 247 .

Տաճն ամաւ յետ այսր թուականի (1326) գրեալ է ի հիւսիսային կողմն եկեղեցւոյն ,

Թվ. 248 . Կամաւն Աստուծոյ . Ես Տէր Ստեփանոս Օրբելեան որդի Զալալին, արքեպիսկոպոս ի տանն Սիսական, եկի մեր հայրենի տունս՝ ի վանս Վաղաղնու, եւ տեսի զՀիւրանոցն զոր կ(եր)տեալ էր Հայր Սարգիսն վասն արեւշատութեան Բուրթէլին եւ զաւակացն իւր Բէշքէնին եւ Իվանեա, յիշատակ իւր . կամ եղեւ ինձ մասնակցել այնմ արդեանց եւ տվել զՎաղաղնի Աւխազա մորէն? զգիւղ մեր եւ Կիւրղի վանս, ազատ ի մեր

յամեն . . . զի յառաջ տուած էր ժողովուրդ, եւ մեք ղմեր բաժին հասն տվաք ի պէտս պանդխտիս. արդ այսմհետէ չունի որ հրաման աթոռա- կալաց կամ Հայ իշխողաց զմեր տված ի սուրբ ուխտէս հանել կամ խա- փանել ջանայ, մեր մեղացն պարտական լիցի, եւ յերից սուրբ ժողովոյն որոշելցէ, մասն եւ բաժին ընդ խաչողացն եւ Յուդային առցէ. Ամէն.

Աղաւաղ կամ Թերի և անթուական արձանագիր մի եւս նշանակի յարեւելեան կողման տաճարին.

Մարտիրոս? Էջիկոմ, յիշխանութեան Սմալթայ եղբայր նորա Տարսայ- ճիս որ կրկին նորոգեցի զեկեղեցիս՝ յիշատակ ինձ.

Արձան յիշատակի որդւոցն Ելիկոմի որ ի Թուին ԶԿԴ. վկայութիւն ընծայէ հնութեան երկուց տեղեաց Լորաձորոյ, զորս յիշեալ էր մեր յէջ 221 մատենիս, այն է Շամբ և Իրիմիս, զոր ըստ այժմեայցս աւանդու- Թեան Իմիրիս նշանակեցաք, և արդ յայտնի լինել Ե- րեմի գիւղ Մղկոյ (տ. յէջ 308): Սոցա հարկ է թէ մեր- ձաւոր իցէ և Շրջանաքարն նշանական անուամբ, եթէ չէն և եթէ վէմ, և գուցէ դիւրաւ գտանելի ի նկատու- ղաց տեղւոյն. որոց Թողցի ստուգել և զոր յետ այնր եր- կոսին երկրայական անուանս արձանագրին, որոց առա- ջինն յանգի լիձ ձայնիւ, և զմիւսն որ յարձանագրի Տեառն Ստեփանոսի յիշի ընդ վանաց վաղադնու, որոյ վերջին մասն՝ մորէն՝ Թերեւս նշանակէ մորի, մայրի,

անտառակ, Նշանաւոր է յայսմ արձանի և Հիւրանոցն կամ Պանդոկն յինեալ ի Հայր Սարգսէ՝ յառաջ քան զի- նութիւն Հոգեւորան Սուրբմաձորոյ ի Զեսարայ՝ ազգա- կանէ նոցին Բուրթելեանց (տ. յէջ 163):

241. Թէպէտ և ի կարգի պատմութեան առաջնոր- դաց Թեմին Տաթեւու, յիշատակեալ էր համառօտիւ խոստովանողական հանգէս Ստեփանոսի եպիսկոպոսի, այլ քանզի Թերեւս սակաւուց ոմանց ծանօթ իցեն իրքն, վասն ոչ գտանելոյ ի սովորական Յայսմաւորս, ըզ- գտեալս մեր ի միում միայն՝ հրատարակեմք անթերի աստանօր. այն զի և նշանաւոր են գէպք, Թէպէտ զը- ժընդակք ի կիրս և ի լուրս:

« Թիշատակ Տէր Ստեփաննոս արհեսպիսկոպոսին Տաթեւոյ .

Վկայաբանութիւն արհեսպիսկոպոսին Տաթեւոյ տէր Ստեփաննոսին, որ էր եղբորորդի մեծ վարդապետին Շմաւոնի, յազատ տանէ և ի մեծ ազգէ. որ և յետ հօր- եղբորն իւրոյ՝ կալաւ զաթոռ մեծափառ ուխտին Տա- Թեւոյ: Ի սորա յաւուրսն արեղայ մի շարժեալ ի սատա- նայէ շար ցանկութեամբ ի սէր աղջկան միոյ, և եղբարցն բազում անգամ խրատեալ զնա՝ և նա ոչ լուաւ նոցա- այլ գործակցութեամբն սատանայի այլ մեծագոյն շարի դիպեցաւ. զի առեալ զաղջիկն, և գնացեալ ի գեօղ մի այլազգեաց, և մտեալ ի տուն դատաւորին՝ տանկացաւ: Իսկ ազատորդին տէր Ստեփաննոս՝ քանզի ունէր բա- զում ճորտս այլազգիս՝ հեծեալ նոքոք ի ձի, և գնացեալ ի գեօղն յայն, քարչեաց զարեղայն և զաղջիկն բռնու- Թեամբ, և բերեալ զարեղայն կացոյց ի տեղի իւր, և զաղջիկն եմոյծ ի կուսանոցն, և յանձնեաց ի հաւատա- ւոր կանայսն. և այնպէս արժանացոյց զերկօսինն ապաշ- խարութեան: Իսկ յետ այնորիկ ի ժամանակս Երազուպ փատչահին՝ անցելոց ամաց ի վերայ, ի Թաւրէզ՝ տեղի գտեալ անօրինացն և կամեցան վրէժխնդիր լինել, և մատենալ շարախօսեցին զնա առ իշխան այնմ կողմանն՝ որ էր Թաթալ և հայրագլուխ որդւոց փատչահին՝ որոյ անունն էր Սօֆի Խալիլ: Զոր յղեալ կոչեաց զեպիսկո-

պոսն սիրով ի պատիւ՝ նենգութեամբ. և ելեալ գնաց միամտութեամբ. տարաւ ընդ իւր և գըրէրորդին իւր, որ էր եպիսկոպոս, և քեռորդին իւր՝ որ էր արեղայ: Իսկ իբրեւ եմուտ նոքոք առ իշխանն, կանգնեցաւ իշխանն ի վերայ ոտից իւրոց՝ և եկն ընդ առաջ եպիսկոպոսին, կալաւ զձեռանէ նորա և տարաւ զի նստուցէ ի տեղին իւր. իսկ նա յետս կացեալ՝ ռսէ. Վասն Աստուծոյ մի ա- մաշեցուցաներ դիս, զի յեմ արժանի նստել ի բազմոցի քում: Իսկ նա ռսէ. Վասն այնորիկ նստուցանեմ գեք ի բարձի իմում, զի գիտացես զկատարեալ օէրն իմ զոր ունիմ առ քեզ: Եւ եպիսկոպոսն ոչ լուաւ նմա, այլ նշա- տաւ յաջմէ նորա, որպէս և սովոր էր յառաջմէ: Ասէ իշ- խանն. Վասն սիրոյ քո երգուեալ է իմ՝ զի գեք ինձ երկրորդ արարից, և զամենայն հուքմ իշխանութեան ի- մոյ տաց ի ձեռս քո, և կացուցից զքեզ վերակացու տան իմոյ և ընտանեաց, և տիրեսցես զանձուց իմոց և ստա- ցուածոց. և քսան և երկու որդիքն իմ և ես՝ հեծելովք մերովք հնազանդ լինիմք քեզ. և քո այոն՝ այո լինի ի վերայ մեր, և ոչն ոչ: Եւ տաց զդուստր իմ քեզ կնու- Թեան, և լինիս ինձ փեսայ գերագոյն ամենայն իշխա- նաց ի դրան փատչահին: Զայս ամենայն և առաւել քան զայս արարից քեզ՝ միայն թէ լուիցես ինձ՝ և գացես

յօրէնսն մեր: Ասէ եպիսկոպոսն Ստեփաննոս. Այդ որ պիտի ինչ է. միթէ բան ինչ լուեալ է քս ի բերանոյ իմ, մէ վասն այդմիկ. կամ ի համբաւոյ ուրուք լուեալ է քս: Ասէ իշխանն, Ոչ. այլ ես ինչէն հրամայեմ քեզ կատարել զայդ զոր խօսեցայ: Ասէ եպիսկոպոսն. Քաւ լիցի, մի ասասցես ընդ իս զայդ: Ասէ իշխանն, իմ երկոտասան կինն յիսնէ թողած լինի՝ թէ այդ բանիդ այլ ճար կայ. կամ պիտի քեզ իմ բանիս հաւանել՝ և կամ չաւալար տանջանաք մեռանել:

Եւ ասաց բերել առաջի նորա ազնիւ հանդերձս ոսկէնկարս, ընդ նմին՝ և անօթս տանջանաց. և ասէ ցնա. Զոր և կամիս՝ ընտրեալ: Ասէ եպիսկոպոսն. Ես պատրաստ եմ ի մեռանել վասն անուանն Քրիստոսի: Եւ հրամայեաց արկանել ի բանտ ընկերօքն. և թողին անսուաղ զաւուրս ութ. և ապա բերեալ առաջի իւր հարցանէր. և նա անվեհեր տայր պատասխանի և դաւանէր զՔրիստոս Աստուած: Եւ դարձեալ էարկ ի բանտ, և եթող անսուաղ այլ եւս աւուրս երկոտասան: Եւ սուրբքն տանէին ուրտիս մտօք նեղութեանն. և ի փառաբանութենէն Աստուծոյ ոչ դադարէին: Եւ դարձեալ կրկին բերեալ առաջի իւր, հարցանէր. և եգիտ զնոսա հաստաւ տուն ի հաւատս Քրիստոսի: Եւ ապա հրամայեաց եռացուցանել լի ջրով կատսայ, և միւս կողմն հուր բորբոքել ուժգին. և ետ կապել զնորընծայ եպիսկոպոսն զբռնէրորդի Տէր Ստեփաննոսին՝ պարսկօրէն զերկուս ոտսն ի մի և երկուս ձեռնն ի մի. և անցուցանել զկապ ոտիցն ի պարանոցն և այնպէս որպէս զկծիկ արարին յեռանգս լուրցն՝ ի մէջ պղծնէին: Եւ զարեղայն որ էր քեռորդի Տէր Ստեփաննոսին՝ նոյնպէս կապեցին, և անցուցին երկայն ձող մի յոտսն և ի ձեռնն ընդ ողն. և կալեալ զնա երկուց արանց ընդդէմ կրակին. և այնպէս առաջի Տէր Ստեփաննոսին՝ զեպիսկոպոսն խաղեցին, և զարեղայն խորովեցին, որ մատուցան ուրբ ողջակէզ և զոհ ընդունելի և խունկ անոյշ տեառն Աստուծոյ. իբրեւ զպատարագն Աբելի, զԼոյի և զԱբրահամուն, յոր հոտոտեցաւ տէր Աստուած ի հոտ անուշից. և նաքա այնպէս կատարեցան ի Քրիստոս:

Իսկ զՏէր Ստեփաննոսն՝ դարձեալ արկին ի բանտ, և տային նմա հաց և ջուր հոգեպահ, յետ երկուց և երեց աւուրց: Եւ զմարմինս սրբոց վկայիցն առեալ ազգակաւ նացն՝ բազում կաշառտութեամբ, և տարեալ թաղեցին ի մեծափառ վանս իւրեանց ի Տաթեւ: Եւ վասն արհեպիսկոպոսին ցրուեցին յազում գանձս ի դուռն փառշահին աւելի քան զերկու հազար դահեկան կարմիր. և ոչ կարաց փառշահն ազատել զնա ի ձեռաց նորա, զի ասէր, թէ երդուեալ եմ՝ և ոչ կարեմ զիմ հալալն հարամ անել, և զկանայսն իմ թողուլ, որ են մարք որդեցն իմոց, վասն արեղայի միոյ:

Եւ յետ տարոյ միոյ՝ հանեալ զեպիսկոպոսն ի բանտէն տարեալ առաջի իւր հարցանէր ողորդանք՝ և ըսպառնալեօք. և նա՝ զօրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ՝ զոր ունէր յինքեան, համարձակ խոստովանէր զՔրիստոս Աստուած: Ընդ որ բարկացեալ իշխանն՝ և ետ բերել ատամնահանս, և քարչեալ զերեսուն և երկու ատամնեա նորա, և հարին շուրջանակի ի գլուխ նորա կռա-

նով՝ որպէս զպսակ, և տարեալ արկին ի բանտ. և եկաց այնչափ ի բանտին՝ մինչեւ ողջացաւ ատամնահար վէրք գլխոյ նորա: Եւ դարձեալ կոչեաց առաջի իւր, հարցանէր, և նա զնոյն դաւանութիւն հաւատոյ դարձեալ երկրորդէր առաջի նորա: Եւ նա ետ բերել բեւեռաքարչ և քարչել զմիս ոսկերաց նորա՝ ի վաթսուն տեղաց. և այնպէս վիրաւորեալ մարմնով տարեալ արկին ի բանտ. և կացեալ այնքան մինչեւ ողջացաւ ամենայն վէրք ոսկերացն: Եւ դարձեալ ածին զնա յատենի, և հարցանէին. և նա եւս պնդագոյն դաւանէր զՔրիստոս Աստուած. և ասէր ցիշխանն. Զի որպէս սաշն դարձեաց ոչ հոգայ ի կռանաւորաց, նոյնպէս և ես անհոգ եմ ի շարշարանաց. արա զինչ և կամիս: Եւ սրտմտեալ անիծեալն ետ հուր բորբոքել, և կապեալ ըստ նմանութեան արեղային՝ կալեալ ի վերայ կրակին խորովեցին զամենայն ոսկերս նորա. և նա դեռ եւս կայր կենդանի զօրութեամբն Քրիստոսի, և այնպէս խորովեալ անդամօք տարեալ արկին ի բանտ. և կացեալ այնչափ ի բանտին՝ մինչ որ ողջացաւ ամենայն հրայրեաց վէրք մարմնոյն. բայց այնքան այլագունեցաւ մարմին նորա ազգի ազգի շարշարանացն՝ մինչ զի ոչ բաւէր ակն մարդոյ հայել ի մարմին նորա: Եւ այնպէս հինգ ամ բոլոր ի շարշարանս և ի բանտ կացեալ կապանօք սովով և ծարաւով տեւեաց այնքան տանջանացն: Եւ ապա բերեալ իշխանն առաջի իւր, և ասէ ողորդանք. Զանձրացաք և նեղացաք ի տանջելոյ զքեզ, և ի տեսանելոյ զաղիողորմն խորովումն մարմնոյ քո՝ և գու ընդէր ոչ ողորմիս անձին քում. մին բան խօսեաց առաջի մեր, և զերծեալ ի մէջ զնա ի տուն քս և պաշտեա զհաւատս քո: Ասէ սուրբն. Անհար է այդմ լինել՝ մինչ չունչս իմ առ իս է: Եւ նա հիացեալ զարմացաւ և ասէ, Մի թէ վիմանց է զօրութիւն սորա:

Եւ կոչեալ զմօլայն իւր և ասէ, Եկ Դանիւման, ի գրոց պատմեա մեզ նորագոյն տանջանա՝ զոր արարեալ են առաջին թագաւորքն: Եւ մօլայն հրամայեաց գերծու ըզգլուխ նորա, և օծանել մեղրով, և բերեալ զնստակորն՝ որ է սեաւ բըզէզն, և եգին յեօթն տեղի ի վերայ գլխոյ նորա. և պորեալ զընկոյզն՝ կործեցին զկործն ի վերայ նորա, և պատեալ ծրարեցին: Եւ նոքա փորեցին յիւրաքանիւր դիմաց, և ծակեալ մտին ի գագաթ նորա. և յայնմանէ խիստ նուաղեցաւ սուրբն. զի քան զամենայն տանջանան խիստ և դժբընդակ էր, մինչ զի քաղցեաւ հոգի նորա, և ոչ մնաց ի նմա չունչ կենդանութեան. և այնպէս անկաւ յերկիր իբրեւ զմեռեալ, մինչեւ բազմաց ասել՝ թէ մեռաւ. իսկ նա յետ պահու միոյ ուշաբերեալ դարձաւ ի հոգի: Եւ ընթացեալ քոյր սրբոյն՝ մեծաւ հառաչանօք և պաղատանօք անկաւ յոտս մօր փառշահին, ասելով. Թէ անպարտ իցէ եղբայրն իմ՝ ընդէր շարշարի զանազան տանջանօք՝ իբրեւ զպարտական. և եթէ ինչ վնասակար է կամ պարտական, աղաչեմ զքեզ վասն կենաց և յաղորութեան Փառշահին՝ հրամայեա փութով սպանանել զնա, զի ազատի յանհնարին տանջանացն: Եւ յուղարկեալ բահումն զվերակացու տանն իւրոյ՝ առ Սօֆի խալիլն լի բարկութեամբ, և ասէ. Քանի անձն չահիս մեզ և զաւակաց մերոց և թեթեւութիւն հաւա-

տոց մերոյ. արձակեալ զայդ անմեղ. զի զինչ չա՛հ է մեզ ի հեղմանէ արեան դորա. Եւ նա ասէ. Ոչ կարեմ թողուլ վասն երդմանն իմոյ. այլ դու առաքեալ եւ հան զնա բռնութեամբ ի ձեռաց իմոց. զի անպարտ մնամ ես յերդմանէն: Եւ այնպէս արարեալ ազատեաց զնա ի ձեռաց նորա, եւ յուղարկեաց ի վանս իւր:

Իսկ նա յոյժ տրտմեցաւ, եւ մեղադրեաց քրեւերն իւրոյ, վասն խափան առնելոյն նմա զսպարէզ նահատակութեանն իւրոյ: Եւ ապա յետ տարոյ միոյ՝ գնաց փափազանօք յԵրուսաղէմ, եւ երկրպագեաց տնօրինական տեղեացն Քրիստոսի. եւ դարձեալ եկն ի սեպհական աթոռն իւր ի Տաթեւ. եւ բարեձեւութեամբ եւ ճշնաւոր առաքինութեամբ վճարեալ զմնացեալ ժամանակս կենաց իւրոց, փոխեցաւ յերկիրն կենդանեաց ի վերինն Երուսաղէմ, ի կարգս նահատակացն եւ ի համարս հայրապետացն: Գործեցաւ այս ի ԹՃԲ թուականիս մերում (1453), ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ »:

300 - 1. — Եկտաստան եւ Շահումեանք. — Չանուն գեղջ հայրենեաց Շահումեանց, մի «մե ի նոցանէ նշանուկեալն յազգացուցակին (301) Նահապետ, գրէ Երազմասման, յոտանաւոր յիշատակարանի գրոցն անուանելոյ Դժոխք բացեալ, զոր ետ թարգմանել աշակերտաց Մխիթարայ Աբրահոր, յամի 1739, եւ տպագրել ի Վենետիկ. եւ ինքն յաւել չափաւ բանս ի գլուխ եւ յաւարտ մատենականն, որովք յայտնի եւ հոգեսիրութիւն նորա եւ ուսումնասիրութիւն. յորոց եւ այս տունք բանից.

... « Բարեւք ի միտ առէք զիրատն այս գրոյս,

Զի խրատ սորա է հառազայթ եւ լոյս.

Մինչդեռ կենդանի էք՝ խոկացէք զդժոխոց,

Զի մի յետ մահուանն կորնչիք անյոյս:

Թարգմանեցաւ գիրս այս ի յիտալացոց,

Ի չա՛հ եւ ի յօգուտ ազգին մեր Հայոց.

Աղբիւր է ելանօղ ի դրախտին գետոց,

Որ իջուցանէ զհուրն դժոխոց:

Պատճառ թարգմանութեան այսքան մեծ բարեաց

Եղեւ Պարոն Զաքարիայն վասն Հայկազնեայց.

Եւ իմ Նահապետիս սիրտն յոյժ ցնծաց.

Թժարիմ հետեւել ընդ նորին կամաց:

Թէպէտ վասն այս գրոյս դրամ շատ ծախեցաք,

Սակայն վասն այն ծախուց ոչ ինչ հոգացաք.

Զի ցանկամբ փրկութեան հոգւոցն մարդկանց,

Զոր Քրիստոս Տէրն մեր իւր արեամբ զնեաց:

... ի մեծն Վենետիկ քաղաք պատուական

Աւարտեցաւ գիրս այս ցանկալի մարդկան.

Քանզի հոգւոց ձերոց է յոյժ օգնական.

Լաւ համարեցէք զայս՝ քան զբիր ական:

Թվին հազար հարիւր եօթանասուն ութին

Եւ նոյեմբեր ամսոյն յաւուրն առաջին,

Ի հայրապետութեան Տեառն Կարապետին՝

Ի Սուրբ ԼՅմիածնայ աթոռ բազմողին:

Այս ոտանաւորս՝ որ աստ կայ գրած՝

Յինէն Նահապետէս եղեւ շարագրած.

Ի յորդոյ Մարութի ազգաւ Շահումեանց,

Ի յերկրէ Ղաթանու գեղջէն Երազմասմանց:

Թէ յոտանաւորս այս պակաս ինչ տեսիլք,

Աղաչեմ զձեզ՝ զի ինչ ներեմիլք,

Զի մանուկ եմ տիգը, ուսմամբ անիմաստ.

Ես չնչին Նահապետս ծառայ ձեր նուառտ ո:

Ի ցուցակի տաճին նշանակեցաւ գրողդ 80 ամեայ Ժամի 1758, գիրքն տպագրեալ է յամի 1753. յայտ ուրեմն է զի բազում ամառ յառաջ քան զայս յետին թուական՝ յօրինեալ է նորա զշափական բանսն:

345. Սահակ Բուհրուտեցի մանուկ Նահատակ. —

Ծանուցաւ փոքր ի շատէ ի տեղագրի հայրենեացն՝ նահատակութիւն մանկանս. այլ չքնաղ առաքինութիւն նորին եւ սրտառու յորմամահութիւն, նա եւ զգայուն պատմաբանութիւն ականատես գրողին, միանգամայն եւ ցարդ բազմաց զանխուլն մնալ հռչակելի դիպացն, արդեօք եւ արեւական գոչումն արեանն ընդ յիսուականին հեղաքանելոյ, պահանջեցին զլիակատար հրատարակութիւն վկայարանութեանն. ի վերնագրին անուն գեղջն յաւելմամբ ն տառի՝ կարծեցուցէ Բրուտն կամ Բրուտեմ, ի կարգին Բրուտ. այլ զի ի Գողթն ծանօթ է միայն Բուհրուտ, աներկբայ սա է համարելի հայրենիք վկային:

Նահատակութիւն Նոր վկային Քրիստոսի Ս. Սահակայ Բրուտնեցոյ:

« Բարմարեցից հառս վկայաբանութեան Սրբոյն Սահակայ նոր վկային, որ վկայեաց վասն Քրիստոսի ի մէջ խաժաղութ ազգին: Սա էր մանուկ ամաց եօթնեւտասնից յերկրէն Գողթնայ ի գեղջէն Բրուտու: Գայ ի սահմանս Ղրիմու ի պահնորդ քաղաքն Թուրքաց. որ կոչիւր ամենայն լեզուաւ Ազախ, վասն վաճառականութեան, զհետ իւրոյ մերձակայի: Սա ընալ դիմեցն գեղեցիկ, տիգըն վայելուչ, հասակաւն երեւելի, տեսեամբն ազնուազոյն. նախանձին ազգն անօրինաց վասն գեղեցկութեան եւ դիմացն, հնարին հնարս շարութեան, եւ ասեն ընդ միմեանս. Զինչ արօսցուք մանկանս այսորիկ՝ զի դարձցի յօրէնս մեր, եւ զհետ մեր եղիցի: Խորատատուն

ամենայն շարեաց սատանայ խրատէ զնոսա. ասեն. Հնաբեսցուք այսպէս եւ կացուցուք վկայս, թէ սա խոտաւցաւ պաշտել զօրէնս մեր եւ ուրանալ զիւրն. այսպէս վկայեցուք առաջի դատաւորաց եւ մեծամեծաց: Եւ հաճոյ թուեցաւ բանս ընդ միմեանս՝ զոր խորհեցանն խորհուրդ չար, եւ ոչ կարացին հաստատել, ըստ ասողին:

Մինն ի խորհրդակցաց զնայ առ դատաւորն եւ ասէ, թէ, Սա խոտանայ զօրէնս իւր ուրանալ եւ դառնալ յօրէնս մեր, եւ ոչ առնէ. զինչ պարտ իցէ առնել նմա: Ասէ դատաւորն. Կամ դառնալ պարտ է յօրէնս մեր, եւ կամ սրով մեռանել: Ասէ անօրէնս. Մանուկ մի է

աստ ազգաւ Հայ յերկրէն արեւելեան, խոստացաւ պաշտել զօրէնս մեր, այժմ ուրանայ: Յայնժամ կոչեցին զսուրբ մանուկն յատեան Յուսուֆ ամիրային. և կացին սուտ վկայքն՝ որպէս խորհեցանն, վկայեցին թէ լուաք ի դմանէ որ ասէր, թէ յօրէնս ձեր դառնամ: Եհարց ամիրայն ցտարբն Սահակ. Խրաւի՛ է զոր զքէն ասեն դոքա. յայնժամ լցեալ մանուկն Հոգւովն Սրբով, շարժեալ ի խնամոց վերնոյն, ի բաց ունելով զերկրւոյն սնտի, անվեհերապէս խօսեցաւ քաղցրաձայն բարբառովն. Ամիրայ, ո՛չ գիտեմ զդոքա, և ոչ ճանաչեմ, և զոր խօսինն եւս չգիտեմ, բայց միայն զՔրիստոսն գիտեմ և ոչ զայլ ոք: Քանիցս անգամ դարձուցին զբանս սուրբ մանկանն, մանուկն անփոփոխ ունէր զգաւանուանն որ առ Քրիստոս: Եայնժամ զատաւորն գրեաց զբանս սուտ վկայիցն, և հրամայեաց արկանել զսուրբն Սահակ ի բանդ: Ամենայն սր կացուցանէին առանձինն, ողորէին և խրսւտէին, և նա շնորհօք Քրիստոսի անշարժ կայր ի հաւատս և ի դաւանումն ի Քրիստոս:

Եւ յերրորդում աւուրն արար մեծ հանդէս հրապարակաւ Խուսիֆ ամիրայն՝ որ էր իշխանաց իշխան, հանդերձ դատաւորք և այլ մեծամեծք: Զգովելի մանուկն հանին ի բանտէն, խոնարհ ունելով զգլուխն, և կացին սուտ վկայքն. դարձեալ զնոյն բան առաջարկեն, թէ խոստացաւ զօրէնս մեր պաշտել և զիւրն ուրանալ: Մանուկն երանեալ կայր որպէս գառն ի մէջ յոքնակոյտ զայլոց, և զՔրիստոս դաւանելոյ ոչ դադարէր: Ասէ ամիրայն ցտարբ Սահակ մեղմ մեղմ. Մանուկ, լուր զոր ասեմ. ահա վկայն վկայքն քո. զբանս վկայիցն գրեալ է. եկ որդի, դարձի՛ր յօրէնս մեր, և տամ քեզ պարգեւս բազումս, և զշնորհս զսոցնս սուղի իմ, և զքեզ ինձ որդեգիր արարից. ապա թէ՛ ոչ՝ կատամահ առնեմ զքեզ: Յայնժամ մանուկն հոգիալոյնկալ ասաց. Ո՛չ այդպէս, ամիրայ, եթէ մեռանել եւս հասանիցէ՝ որպէս ասեաք՝ ոչ ուրանամ զՔրիստոսն իմ. քանզի զնա գիտեմ և ոչ զայլ ոք. դոքա որք վկայն վասն իմ՝ սուտ վկայն, ես ոչ ճանաչեմ զդոքա: Եւ ոչ կարացին կասեցուցանել ի հաւատոյն զոր հաստատ ունէր անդրդուելապէս. քանզի հիմն ի վերայ վիմի էր, և ոչ կարացին հեղեղքն անօրէնք ստնանել և յատակել. այլ մնայր անսասան: Փա՛ռք բարերարին Աստուծոյ:

Եւ դարձեալ հրամայեցին արկանել զսուրբն ի բանդ. և անսուղ պահէր զինքն. և ոչ ուտէր զկերակուր նոցին. և քրիստոնեայքն տալ ոչ կարէին. այլ կամաւ էր անսուղութիւն նորա մինչեւ եօթն օր: Ամենայն օր ահացուցանէին զերանելի սուրբ վկայն, թէ ահա վաղիւն հատցեն զգլուխ քո. զայս առնէին վասն ահի մանկանն, որ ուրանայ. իսկ նա եւս առաւել պնդէր և զօրանայր: Եւ կոչեաց դատաւորն զմի առաջակայիցն քրիստոնէից, և ասէ. Ասացէք ցմանուկն, թէ այսպէս ասէ դատաւորն, միայն թէ ուրանայ և քնայ յիւր աշխարհն, և պաշտէ զհաւատս իւր: Եւ զայս բան դատաւորին ծանուցին սուրբ մանկանն. և նա ոչ էառ յանձն, ասելով. Թէ սպանցեն զիս վասն Քրիստոսի՝ պատրաստ եմ և ոչ

ուրանամ: Եւ եկեալ ծանուցին զբանս սուրբ մանկանն՝ դատաւորին, թէ ոչ առնու յանձն զոր ասացեր: Եւ հնարեցին զայլ հնարս. գրեցին զվճիռն մահուն, և ըզհրաման ամիրային և զսուրբ առաքեցին առ սուրբ վրկայն Քրիստոսի, մինչդեռ ի բանտին էր. ասեն ցտարբ մանուկն. Ահա վճիռն մահուն քո և հրաման ամիրայի, և ահա սուրն: Զայսոքիկ եղին առաջի սրբոյ վկային, և նա ոչ ինչ ասաց. զայս միայն, թէ. Պատրաստ եմ մեռանել վասն անուանն Քրիստոսի: Եւ զայս ծանուցին ամիրային, թէ ոչ ինչ երկեաւ, ոչ ի հրամանաց ձերոց և ոչ ի սրոյն: Եւ ի յեօթներորդ գիշերն շատ չարչարեցին զսուրբ վկայն Քրիստոսի, մինչ երկաթեայ ունելեօք փետտեցին զմարմինն: Եւ յեօթներորդ աւուրն յերրորդ ժամուն՝ զլուխ զօրուն՝ որ էր մեծ իշխան և զօրավար, և նա իբրեւ զգազան ահագին կատաղեալ՝ կամեցաւ եւս դատ առնել սուրբ մանկանն. ոչ հանդուրժեաց ի դատարանին առնել, այլ եւ ի հրապարակն փողոցին, և նստաւ յատենի, և ժողովեաց զգօրս իւր զամենայն: Եւ կոչեաց զգլուխ զօրուն ի նոյն ստեանն. զդատաւորքն զմեծամեծքն ամենայն. և եղև մեծ դղըրդումն ահաւորին. և ամենայն ժողով քաղաքին կուտեցան համանգամայն, հաւատացեալք և անհաւատք. և ամենայն եկեղն ի միասին: Գլուխ զօրուն հարցանէ ցդատաւորն. Զինչ արասցուք մանկանս այսորիկ՝ եթէ ոչ դարձցի յօրէնս մեր: Ասէ դատաւորն. Ըստ օրինաց մերոց պարտ է կամ դառնալ յօրէնս մեր, կամ սրով մեռանել, որպէս գրեցան ըստ վկայիցն, ապա... և հրամայեաց... ՝ զօրէնս մեր որպէս խոստացարն: Պատասխանեալ մանուկն ասէ. Քա՛ւ լիցի ուրանալ զՔրիստոս իմ և դառնալ յօրէնս ձեր. և ասէ զլուխ զօրուն. Թէ դարձցիս յօրէնս մեր՝ բազում ոսկի տաց քեզ և շատ բարութիւնս. ապա թէ՛ ոչ դառնաս՝ մահու մատնեմ զքեզ: Եւ երանեալ մանուկն բացեալ զշնորհալի բերանն ասէր. Ո՛չ ուրանամ զհաւատս իմ. ձեր ոսկին ձեզ լիցի. պատրաստ եմ եթէ մատնեն զիս մահու: Եթեադեաց զնոքս ըստ ասողին, զօրացեալ յԱստուծոյ. և ոչ ի զանձուցն պատրեցաւ, և ոչ ի սրոյն երկեաւ, այլ յազութեաց երկուց կողման. ցածեաւ առաջի նորա ամենայն՝ որ ինչ յաշխարհին էր, ըստ Դաւթի. այլ խաղայր ցընծալով մանուկն հոգւով. ընդդէմ եկաց ճակատուն, պնդելով վանէր զախոյեանն շարին: Եայնժամ ասէ զլուխ զօրուն ցդատաւորն. Ահա ո՛չ դառնայ, հատ զվճիռն մահուն. յայնժամ եհատ դատաւորն զվճիռն: Եւ եւ յոտին զլուխ զօրուն, և հրամայեաց ասելով սաստկազոյն ձայնիւ. Մերկացուցէք զդա և սպանէք. և շար զինուորքն մերկացուցին և զձեռս յետս կապեցին:

Ո՛վ երանեալ մանուկ. զայդ մեծ պատերազմ ուստի՞ ուսար. կամ ո՞ ցոյց քեզ. զիմորդ իշխես զայդ առնել. ո՞ւմ վասն մերկանաս. ո՞ւմ վասն կապեցար. ո՞ր գնաս. քանզի յիշատակ մահուն դողացուցանէ զմեզ. փոխանակ կաթին բաժակ մահու ըմպես: Երանելի վկայն Քրիստոսի լցեալ անապական գինեաւ, զխորհուրդ անբրինացն որպէս կաւ գռեհաց կոխէր ճմլէր և նկուն առ-

1 Պապական յօրինակի մերում իբրեւ չորք տողք. ըզմալի է՝ որոց ունեցին այլ օրինակ՝ ընդ զԹերին:

նէր. մերկացաւ, զի մերկ ընդ անմարմին թշնամոյն կը
առէր. երկնաւոր արքային հաճութեան կամաց զինու
պատկեալ. այսինքն վահանն հաւատոյ. սալաւարտն յու
սոյ, աւետարանական ամրավերարկուն, իրրեւ զօշիկ
զարչապարացն ունելով գնայր աներկիւղ խելելով զօձս
և զկարիճս, և զամենայն խորհուրդս չարին. զհետ մը
տեալ հետոցն Քրիստոսի՝ յօրինէր և կազմէր զպատե
քաղմն. վառէր անյիշանելի վառմամբ սիրովն Քրիստո
սի. ոչ գիտաց զինչ է գան, զինչ է տանջանք, զինչ է
երկիւղ, զինչ փառք. այլ զՔրիստոսն ի վերայ ամենայ
նի լաւ և բարձրագոյն համարեցաւ, որպէս առաջին մար
տիրոջն:

Եւ իրրեւ տարան ի տեղի կատարման՝ հանդէպ դրան
ամիրային, զինչ ի սպանդանոց զօրովն Քրիստոսի, մերկ,
ձեռս յետս կապեալ, ոչ ինչ խօսէր, այլ զմայելաւ էր
քաժակաւն մահուան. յայսկոյս և յայնկոյս հայելով՝ ի
գութ շարժէր զամենեւին: Ամենայն ազգ ժողովեալ
հայէին զկատարումն սուրբ վկային. Թուրքաց, Թաթա
րաց, Հայոց և Հոռոմոց և Լուսսաց: Եւ դահիճն իրրեւ
վերացոյց զսուրն՝ թէ հատցէ զզուլս սուրբ մանկանն,
յայնժամ զօղումն եմուտ ի նա, և ոչ կարաց հատա
նել զպարանոցն, այլ ընդ մերկ թիկամբն եհար և ճեղ
քեաց. և ել արիւն շատ: Եւ սկսաւ երանելին արտա
սուել. քանզի զարտասուս ընդ արեան խառնէր: Ո՛վ
կարացցէ զաղէտս սուրբ մանկանս պատմել. ո՛վ պրան
չելեացս լուր. ո՛վ հիացման արժանի: Եւ մի ոմն ի գի
նուորացն ձայնեաց առ դահիճն՝ իբր ի գութ շարժելով.
Ո՛վ անիրաւ, ընդէր շարչարես. արագ հար, Այլ և վե
րացուցեալ դահիճն զսուրն՝ թէ հատցէ. և ոչ կարաց
ի զօղմանէն. ընդ ականջն հանդերձ երեսօքն էառ. և
եղեւ մանուկն արեամբ ներկեալ. և ոչ ինչ խօսէր, որ
պէս գառն նորածին, այլ զարտասուս ընդ արեանն հե
ղոր: Բայնժամ ամիրայն ոչ կարաց տանել զաղէտն.
ձայնեաց ի պալատէն ասելով, թէ, իրրեւ զոչխար զե
նեաւ: Բայնժամ դահիճն իրրեւ զոչխար զենեաց: Դար
ձաւ դահիճն՝ զսուրն եղ ի գետինն. քանզի այնպէս ա
հագին ձայն վարհուրման ել ի սրոյն, որ ոչ կարացին
զձայնն տանել որք մերձն էին, փախեան ամենեքեան
յերկիր ընկնելով. և սկսաւ անձրեւ մանրամաղ տեղալ,
եւս և զօրանալ սաստկագոյն զերիս տիւս և զերիս գի
չերս. զի մի պատուական արիւն սուրբ վկային լիցի կո
խան անսրինաց, այլ լուացեալ ջնջեաց յերկրէ, և մնաց
մարմինն սուրբ վկային անթաղ. և հրամայեաց դատա
ւորն զմարմինն սուրբ վկային ընկնելու ի գետն մեծ որ
կոչիւր Թէն (Տօն):

Արք երկիւղած՝ և աստուածապաշտք զնացին առ
դպրաւորն և ետուն դրամս բազումս, և առին հրաման
թաղելոյ: Եւ մինչդեռ տանէին զսուրբ մարմինն սայլիւ՝
ի դիրն հանգստեան, տեսին անթաղն զի կանգուն
կայր սուրբ մարմինն ի մէջ սայլին. հիւանալով յետս
դարձան. քանզի այնպէս երեւեցաւ յաչս նոցա: Եւ ե
ղին ի տապանին սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և երգօք
հոգեւորօք. և յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. ի տեղի
կատարմանն մինչեւ ի դիրն հանգստեան՝ լոյսն ծիրա
նագոյն կամար կապեցաւ ի մէջ սաստկագոյն անձրեւին,

ականերեւ ամենեցուն: Այր ոմն քրիստոնեայ և աստուա
ծապաշտ՝ բամպակով էառ զսուրբ արիւն վկային, և ե
տես ի գիշերին ի տան անդր իբր զկրակ անբոց: Գիշե
րապաճքն քաղաքին տեսին զլոյսն ականերեւ. եկեալ
պատմեցին քրիստոնէից, աւետիս տալով, թէ տեսաք
զլոյսն բոցաճաճանչ ի վերայ մանկանն. և երանեցին
քրիստոնէից զհաւատոյ պայծառութիւնն:

Ի Թուականիս հայոց ՌՃԿԴ ի հոկտեմբերի ԺԷ, կա
տարեցաւ սուրբ վկայն Սահակ, ի փառք Քրիստոսի
օրհնելոյն. ամէն: Ի ձմեռայնի զբաղեալ սուղ ժամանա
կի՝ երեւեցաւ վարդ մի փթիթ և զարմանալի և անուշա
հոտ, որ ելից զտիեզերս ամենայն: Քեզ աւետիս եր
կիրդ Գողթնաց, և ուրախ լեր, որ ունիս պրծապա
րութեան և ճիւղս օրհնութեան. ուրախ լեր երկիրդ
Ղրիմու, որ Թուաւ յարեւելից ակ մի պատուական, և
հանգեաւ ի քեզ:

Շնորհիւ հեղման սրբոյ արեան վկայիս, Տէր Յիսուս,
թող զյանցանս և զպարտիս զյարմարողի ճառիս, կրա
ֆայեցոյ Ստեփանոսի տրուպ յետին բանասիրի:

367-8. Նորաշէն Երնջակայ. — Ի մատենին գրելոյ
յամի 1669-70, զոր յիշեցաք յէջ 368, և է Աւետարան
(ի Սեւան) գետնն կոչի Նորաշինիկ, « ի նաւահանգիստ
» և ի նահապետակերտն յորջորջեալ Նախիջվան, և ի
» նորին նահանգսն Երնջակայ վերասացեալ »:

468. — Հայք ի Սուրաթ եւ յԷջպարապատ (Էկրայ)
Հնդկաց. — Դաւիթ ոմն քահանայ ի կէս ԺԷ դարու, ա
սէ ի յիշատակարանի Յայսմաւուրաց. « Գրեցի Ընդրա
» տան, ի Սուրաթումն, ի դուռն Ամենափրկչիս, որ
» այժմ նոր յինեալ. և յինողք սորա Մոռոտասի Բարսեղի
» որդի Մինասն... Ողորմի ասացէք ծնողաց իմոց Խաւ
» սաս փոռափրկին և Սարգային: — ՌՃԺ. Էկրայ »:
Ուրոյն գրեալ է անուն քաղաքիս. զրեալ է այլուր և
անուն ստացողի գրոցն, որ Թուի նոյնպէս ի Հնդկիս լի
նել, մանաւանդ զի կոչի « Պարոն Սարգիս, որ է վաճա
ռական ». որդի Խօջայ Դաւթի և Գուլբէրի, Թուի Մար
գարէի և Նունէի:

Այլ քբ գրիչ յայլում մատենի, այլ մերձաժամանակ,
գրէ. « Գրեցաւ (Սաղմոս) ի յերկիրս Հնդկաց, ի ծովա
» հայեաց արքանիստ քաղաքս Էջպարապատ, որ կոչի
» Էկրայ, որ է աթոռ Թագաւորին Հնդկաց. ի Թագա
»ւորութեան Շահ Զհանին, և Պարոից Թագաւորին
» գեւորոյս մանկանն Շահաբասին... ի հայրապետու
» թեան Տեառն Փրկիպոսի », և այլն:

469. Հայք ի Չինաստան, ի Պուլխարա. — Արժան
էր յիշել զթ յորժամ յԺԳ դարու ուղեւորութեամբ և
տեղագրութեամբ Մ. Պօղոսի (Marco Polo) և հօր նո
րա, և իտալացի քարոզչաց, և մերոյս Հեթմոյ Ա Թա
գաւորի, բացածանուցաւ հին աշխարհն ճննաց, յա
ւուրս տիրապետութեան Մողոլաց, յարեւմտեայց Catai
կոչէր, մանաւանդ արեւմտեան մասնն և Պուխարա.
նոյնպէս կոչէ և Հեթում Տէրն Կոստիկոսի ի լատին կամ
փռանկ թելադրութեան իւրում Արեւելեան պատմու

քեանն. որոյ ժամանակակից Կիրակոս պատմիչ՝ Ղառա-
յիք գրէ բնակչաբն հանգերձ, այլ և խարախորտայ, այս-
ինքն Գարա խիդայի, որ յատկապէս զՓոքր Պուխա-
րայն նշանակէ: Ի նմին դարու տօմարագիրք մեր գուշա-
կարանք ըստ Արարացուց, յաճախ յիշեն զխիթայի եր-
կիրն. և սակաւ ինչ ալլայլութեամբ լսի անունն և յետ

նոցա առ մերայինս. և որ կարեւոր է մեզ արդ ի գի-
տելիս, երթեւեկ վաճառականաց մերոց անդր. յորս
արժանի յիշատակաց է, նա եւ ըստ կրօնական գիպաց,
տաղաչափ պատմեալն ի Գրիգորիսէ կաթողիկոսէ Ազ-
թամարայ, յամի 1519-20. զոր և համարիմ ոչ անհա-
ճոյ լինել ընթերցողաց:

Տաղ Աստուածատու խրայեցոյ Նահատակին.

Վաճառական մի Հայ և յոյժ ճարտասան՝
Մխիթար Բաղիշեցի եւ աստուածածան,
Գնաց նա ի սահմանս Ատրպատական,
Ի Ղուժ և յԻրաղ եւ ի խորասան.
Եհաս ի Սամարխանտ և ի Բուխարա,
Եմուտ ի Հինդիստան, եւ անտի գընայ
Ի մեծ հոշակաւոր քաղաքն խրթա,
Ուր մոշկն է պատուական երէոյ նափս.
Խըթայ մերձ սահմանաց Զինուժայինայ,
Եւ անդ լինի առաւել, չըքնաղ չիմին գա.
Անդ է նահատակեալ Առաքեալն թովմա՝
Հարեալ ի Մոշիկէ. այսպէս զըրեալ կա.
Եւ են աշխարհն ամէն կռապաշտ հաւասար,
Ոչ ճանաչեն զՈրդի, Սուրբ զՀոգին կամ զՀայր...
Անտեգեակ անժանօթ են այսրմ շնորհի
Աշխարհն խաթայու՝ զոր այժմ յիշեցի...
Ելեալ ի խաթայու զօրքն հեծելին
Եւ դէպ ի յարեւելս չըեալ գընացին,
Եւ ազգ մի բովանդակ զամէն գերեցին,
Որ ի լեզուս իւրեանց խաղմուխ կոչէին.
Զմանկունքն գերեւոյն վաճառէին:
Յորմէ առեալ տըղայ մի Մըխիթարին՝
Տանէր խընամբ նորս գին իւր զաւակին.
Ապա դէպ ի աշխարհըս մեր դիմեցին.
Ըգծով եւ ըզգամաբ նոքա կոխեցին,
Եւ յԱլանաց երկիրն ժամանեցին.
Մատնեցին ըզտըզայն երկրի իշխանին.
Եւ նա ընչիւք իւրովք գընեաց երեքկին:
Բերեալ ի բուն քաղաքն Մըխիթարին
Զբարի մանուկն ընտրեալ և յառաքինին,
Հաճեալ հաւանեցու կամօքն իւրային,
Ասաց, թէ « Մկրտիմ յանուն Յիւսիսին.
Հաւատամ ես ի Հայրն և Որդի նորին,
Երկրպագեմ հոգովս Հոգոյն ճշմարտին.
Մի կամք և մի բնութիւն որ ոչ բաժանին ».
Զանունն Աստուածատու նորս կոչեցին:
Ուսաւ լեզու և գիր նա վաղվաղակի
Շնորհքն աստուածատուր և Հոգոյն տեղի.
Անձամբն էր վայելուչ, բնութեամբն բարի,
Տեսլիւմըն գեղեցիկ և զարմանալի:
Զընթացս երանելոյն տեսեալ սասանի՝
Զհաւատքն որ աւ Քրիստոս և գնացքն բարի,
Լինէր հեղձամըղձուկ յառաջին շարի.
Բորբոքեաց ըզնախանձ դառնութեան բոցի...
Դըրդեաց ի բարկութիւն զորդիս Հագարի.

Ասեն ըզմանկանէն՝ Զաւակ է Թուրքի:
Գնացեալ առ ամիրայն չարախօսեցին.
Եկեալ, զԱստուածատուրն յատեան կոչեցին...
Ի բաց թող զՔրիստոս և զհաւատ նորին.
Թէ ոչ տանջեմք ըզքեզ սաստիկ և ահագին...
Ետուր նա համարձակ ըզպատասխանին.
Թէ Քրիստոս է Աստուած, և ես ծառայ նորին,
Ինձ ուրանալ զՔրիստոս է անհընարին...
Բազում Թախանձանք զնա աղաչէին,
Քաղցրութեամբ խօսելով, և ոչ կարացին.
Կապեցին զձեռնսն ի յետսն և հարկանէին.
Տանէր նա խնդութեամբ տանջանաց նոցին:
Յաւուրս ձըմերայնոյ զնա մերկացուցին.
Բերեալ գետն ի ներքոյ սառին անցուցին,
Որպէս սուրբ Քառասունքն ի Սեբաստիին.
Անցաւ ընդ հուր և ջուր՝ ստ երգոյն սաղմոսին.
Ապա ի թիկնամէջն հուր վառեցին.
Հըրով ըզհողաթափն ի յոտքն ագուցին.
Սըրով զբոլոր մարմինն ծակոտեցին,
Եւ կայծակունս հըրոյ ի յերկու ձեռին.
Ոչ ինչ նա համարէր զկրակիծն ահագին.
Սիրով էր նա վառեալ ի յոյսն վերին.
Արիարար եկաց դէմ Բեկիարին.
Եղեւ նա պատարագ Հօրն երկնաւորին:
Բերեալ ըզբարեյաղթ վրկայն Քրիստոսի
Ետուն զնա ի միւլայն գի օրէնք ուսցի.
Ասեն, Մանկութիւն է դորա՝ փոխելի,
Դառնայ ի Քրիստոսէ սա վաղվաղակի:
Սովով և ծարաւով յոլով տանջեցին,
Ի հուր և ջուր ըզնա անցուցանէին.
Ամիսըս ութ անխնայ զնա չարչարեցին.
Շարժել ի հաւատոց զնա ոչ կարացին.
Եկեալ ժողովեցան չարքն ի միասին,
Պատեալ չուրջանակի և քարկոծ էին.
Քան զչուն և զգազան զնա գիշատէին,
Էառ զվախճան անդէն ի յասպարիսին:
Ամաց էր ութ՝ եւ տան վրկայս գովելի՝
Որ վրկայեաց անուանըն Տեառն Յիսուսի.
Էր թիւն ինըն հարիւր վաթսուն և ութի՝
Յորժամ Աստուածատուրն նահատակի:
Սու մեծ Բաքունապետն ճառս այս յարմարի
Որ և անուն նորա Գրիգոր յարջորջի.
Սորին սպասաւորէ և աշակերտի՝
Գրիգորիս, մականունս է Աղքատարցի:

469. Դրակից և բազում մասամբ նմանակից ձենաց՝ ծանօթ է ամենեցուն ձեաքոնաց աշխարհն կամ կըղ-
ղիք, յոր՝ գէթ առ վայր մի ներամտել Հայոց՝ ակն ու-
նելի էր. և ահա յիշէ մի ամն յառաջնոց քարոզչաց Յի-
սուսեանց, Հ. Կոչեմ (Cochin) ի կէս ԺՉ դարու (1849),
եթէ ի ժամու գրութեան թղթոյն. (յորում յայտնէր
զկարծիւն՝ թէ վաղ ուրեմն աւետարանեալ իցէ քրիս-
տոնէութիւն յայնմ աշխարհի, և խափանեալ նենգաւ
մոլորեցուցչի ուրուք), եկն առ նա եպիսկոպոս մի Հայ ի
Հնդկաց. և ասէր ընթերցեալ իսկ ի գիրս, զի Հայք յա-
ռաջին դարս քրիստոնէութեան քարոզեցին զայն ի կող-

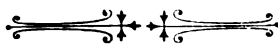
մանն յայնուսիկ. զորս, եթէ և զՀնդկաստան իմանայցէ
նա, և եթէ չիցէ եւս ստոյգ պատմածն, կամ զամս 40
չըլել իւր ի խորս անդ արեւելից, որպէս ասէրն, կամ
լինել իւր եպիսկոպոս, սակայն աներկբայ մնայ ազգ իւր
և գալուստ անդր ի շեարան, յոր սակս և իցէ, և այնու
գուշակի այլոց եւս համազգեաց երեւել ի ծագս անդր Ա-
սիոյ: Միտանազգեացն Մուսլա յիշելով զայս, աներկմիտ
յաւելու գովութեամբ. « Չեն զարմանք եթէ յազգէ
» այտի (Հայոց) միշտ ճարտար, վաճառական և հեռա-
» զնաց՝ ճանապարհորդ, ընծայեալ իցեն անվեհեր ծա-
» ւալողք հաւատոցն՝ զար ընկալան ի Ս. Բարդուղիմեայ¹ »:

131. Տարագր այժմեան Սիսականաց.

Յաւարտ տեղագրութեանս և ծանօթութեանց Սիւնեաց աշխարհի, հարկ համարիմ յիշեցուցանել զասացեալս
ի սկզբան գրոցս, զի են և ՓՈՔՐ ՍԻՆԻՔ՝ առանձնակ աշխարհ, որոյ և զխաւոր գաւառն կոչի Սիսական, արտաքոյ
սեփական Սիսականիս մերոյ, մասն Արցախոյ, սակաւ ինչ և տորին իսկ, յոլորտս ծովուն Գեղամայ: Յիշատակա-
գիր ոմն յամի 1313, թուէ գգաւառա Փոքուն այնորիկ, որոց տիրէր յայնժամ փեսայացեալն յԱփս՝ դուստր Տար-
այսճի, խաչենեցին « Գրիգոր, մեծ իշխան Հայոց, տէր և պարոն ՓՈՔՐ ՍԻՆԵԱՅ, Հանդարերդոյ և Ականց և
» բարձր լերանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչեւ ի Շաւղուազայ. և գաւառք մեր յանուանէ այս է. Սոթ գը-
» լուխ, և Բերդաձոր և Ճոխանց, Հոսաբակս, Ատրենիս, Կալեր, Ուռեացփոր և Խորուագետ, Տփալանո-
» ցէրքն, Մափուեւիլանց, և այլ իւրեանց միջոց մագրէնովն. ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիք է, չորս սահմա-
» նովն... Յայսմ ամի որ էր թիւս 94, փոխեցաւ յաշխարհէս Ասփայն առ Քրիստոս, և եղաւ ի շիրմի ի տուրք
» ուխտն Խաղայի վանս. վասն որոյ և մեծ տէր Գրիգոր նուիրէ գերեզմանի նորա ընծայս յոլով, գեղորայս, այգիս և
» անդաստանս. և զարդարէ զսուրբ ուխտն սպասիւք և հանդերձիւք ». և այլն. — Երեքին միայն գաւառք՝ Սոթ,
Կալեր և Բերդաձոր են ի Մեծ Սիւնիս, տեղագրեալք ի մատենիս, այլքն՝ գրեթէ անծանօթք. յայտնի է և հռչա-
կաւոր վանքն Խաղայի յարցախականն Սիսական կամ Սիսիանձոր Փոքուն Սիւնեաց, որ և վերին խաչէն:

1 « Nè è meraviglia che da codesta Nazione (Armena), sempre indubre, commerciante e dedita a lontani viag-
gi, siano usciti generosi propagatori della Fede ricevuta da essi da S. Bartolommeo ». — CARDINAL ZURLA.

Յ Ա Ն Կ Տ Ե Ղ Ե Ա Ց

Աբաղ. ա. Հաբանդ
 Աբասալեն 196
 Աբասաբէշադ 184
 Աբալաւար Լ. 26
 Աբգայ վանք 21. 292. 302
 Աբգայեար ա. Աբգայեար
 Աբասի 275
 Աբար զեա, ձոր. ա. Աբարու.
 Աբարազ, յԱրեւին 299. 302
 — ի Բաղս 274
 — ճահուկ 480-1
 — Խոք 505
 — Հաբանդ 255
 — Վայոց ձոր 98
 Աբարակի 208
 Աբարակի ձոր 97. 185-6. 203-3
 Աբարակու. դ. 4. 266. 373
 Աբարալու 104
 Աբարան դ. 265. 269
 Աբգալէ 6. 40
 Աբգիւիսէ Գեղար. 52
 — Սոգի 73. 75
 — յԱղուպեն 168
 Աբեգալու 77
 Աբգա. Աղւաթենա. ա. Առլար
 Աղւաղու 75
 Աղւաթենա 105
 — յԱղւաթեն 267-9
 Աղւաթի, վիճակ 323 —
 — Վերին 324 —
 — Սարին 325 —
 Աղւաթից վ. ա. Ս. Թովմաս
 Աղւաթալա յԱղւաթեն 275
 — յԱրեւանի 76
 Աղւաթի զեղեղման 268
 Աղ. առ. դ. 4. 215
 Աղ. տէրէ 163
 Աղ. քենա 99. 163
 — ա. Երեւանի
 Աղւաթի կամ Աղ. քեօփրիւ 99. 269
 Աղ. օղլան դ. 4. 254. 261
 Աղա. ա. Առա թեփէ
 Աղամ խան 53
 — զեա 27
 Աղա Վերին և Ներքին 346
 Աղալի 271
 Աղալի (Հաւք յ) 440. 528
 Աղաւ 177. 190. 203
 Աղաւ աղբուր 139
 Աղաւ Գիրան 309. 344-6. 347
 Աղաւ քաղաք 38. 40. 66
 Աղաւակ, Աղաւակ 98. 177-8
 Աղիւ. քաղաքի 269

Աղիւղ. ա. Աղիւղ
 Աղիւղերդ և Լ. 4. 303. 309. 478. 505
 — զեա 505
 Աղիւղի 344
 Աղիւղաւոր 60
 Աղ. դաշ 58
 Աղիւղ 275
 Աղիւղ 208
 Աղիւղի 293
 Աղիւղ 275
 Աղիւղայ Գարալու 100
 Աղիւղալ. ա. Եղեղի.
 — զեա, և Լ. 4. 20
 Աղիւղեղ մարաւ 488
 Աղիւղեղ լիւ 206
 Աղալու Լ. 282
 Աղիւղեղ Լ. 3. 90. 298
 Աղալիւր նոր 50
 Աղալու զղ. և դ. 60
 Աղալու թեփէ Լ. 27. 60
 Աղաթի (Արաթի) 281
 Արաւու 100
 Արաւու (Ողբի) 344
 Արաւ (Հալաք) 270
 Արաւի դ. 4.
 Արաւանաբողակ 40
 Արաւու 209. 215
 Արաւա. ա. Երեւանի
 Արաւ, զղ. դ. և Լ. 49
 Արաւան 287
 Արաւաթաւ 39
 Արաւանի 100
 Արաւա Ներայ 76
 Արաւալ 100
 — Պաշարաթ 100
 Արաւաւ 303
 Արաւան քաղաքի 166
 Արաւաւ 58
 Արաւալ 243
 Արաւալի զալա 99. 263
 Արաւալի շէն 255. 262-3
 Արաւալի քենա 99. 104. 262. 270
 Արա Մանասաւ ձոր 381
 — զալա 486
 Արաւ 104. 215
 Արաւալ 60
 Արաւալ 99
 Արաւալեղ լիւ 4. 26
 — լեւան 26
 — զեա 27. 65
 Արաւալեղ զալա 26
 Արաւալեղալ. աղա 338
 Արաւաթեա. ա. Արաւաթեա

Արաւալու 99
 Արաւ Լ. 3
 Արաւաթի? 267
 Արաւա 308
 Արաւալ 38
 Արաւալ 64
 Արաւալ 178
 Արաւաթեա 209. 245
 Արաւալ 488
 Արաւալ 182
 Արաւաթի, Արաւաթի 40. 182
 Արաւալ 182
 Արաւալ 208
 Արաւալ 64
 Արաւալ դ. 4. 90. 97
 Արաւաթի ա. և Արաւաթի
 Արաւաթի 77
 Արաւա Վերին և Սարին 176
 Արաւաթաւ 102. 276. 307
 Արաւա Նալ 243
 Արաւալ 21
 Արաւալ 20
 Արաւալ 28.
 Արաւալ զալա 532
 Արաւալ 209 — զեա 70. 266
 Արաւալ 253
 Արաւ 275
 Արաւալ 203
 Արաւալ 64
 Արաւալ կամ Զալա 113
 Արաւաթի ճահուկ 480. 486
 — Վայոց ձոր 173. 189. 203
 — զեա, ձոր 175
 Արաւալ Նալ 244
 Արաւալ 244
 Արաւաթի վ. ա. Հալաթի վ.
 Արաւալ Լ. 26
 Արաւալեղալի? զալա 191
 Արաւալ 61
 Արաւաթալ 208
 Արաւաթի 255
 Արաւալի Նալ 122
 Արաւալի 326
 Արաւալ զալա 265-71
 Արաւալ 209
 Արաւալ 101. 275. 285
 Արաւալ Կալաթի 484
 Արաւալ 209. 244
 Արաւալ թեփէ Լ. 60. 72
 Արաւալ 299
 Արաւալ զեա 4. 181. 264. 272. 283-5
 Արաւալ 64
 Արաւալ 185. 205

Ազարակ 80
 Ազերի խաչ 379
 Ազերիկայ հող 117
 Ազերիք Վ. 130 ա. Գայլեմար
 Ազերին 227
 Ազերիս 101
 Ազնաւ 480
 Ազնաւ 97
 Ազդեղիւր ա. Անհրբեր
 Ազիւրայ 98 175
 Ազիւրայ սյուի 181
 Ազիւրայանոց ա. Ազարովանք
 Ազիւրաւ 101. 209. 216
 Ազլաթեան ա. Ալալթեան
 Ազնաթեան 269
 Ազնի գ. 4
 Ազնաթաւ 275
 Ազնոց բերդ 98
 Ազոպէն 93. 97. 168-9
 Ազոպէնայ ձոր 168
 Ազոլանց հող է Շենքեր 525
 Ազոլերիկ 255
 Ազու 480
 Ազուանից գ. 261
 Ազուերի 120
 Ազուէստեղի 267
 Ազուերի. ա. Աղիտու
 Ազլաթաթ 116-7
 Ազլանք 292
 Ազաւա 266
 Ազրի 338 լ. և գ. 2 354
 Ազրէնա 242
 Ահանան. Ահէն գաւ. 278-80
 գաւ. 274-6
 Ահիզուր ա. Արջանք 276
 Ահիւր 268
 Ահիւր 100. 276. 288. 293
 Ամաղիւմ. Ամաղուանք 180
 Ամաղու 97. 184 ա. և Նորավանք
 Ամաղուն 315
 Ամարայ Վ. 21
 Ամարիա 38
 Ամբէժ 291
 Ամբարաւոր 232
 Ամենափրկիչ Վ. Զուլայի 462
 — Վ. Կուսանայ (Մանլիւ) 366
 Ամեւրա 168
 Ամենափոր 64
 Ամբրդիւնէ 215
 Ամասիւրգաթ (Հալս յ') 459
 Ամաս 489
 Ամար ա. Արար
 Ամարայ հող (է Մարարդ) 517
 Ամլ. ի գաւ. 207
 Ամնադիւր (Ըղնաձոր) 100
 Ամլիկիւր լ. 206
 Ամպասար 270
 Ամպուղան. Ամպուղան 41
 Ամասա 141
 Ամանդի 139
 Ամրի. Ամրու լ. 215
 — գ. 4. 215
 Ամրի վանք ա. Հայրուվանք
 Ամրիւնէ. Էլիւնէ 58. 75
 Ամրիւնու լ. 26
 Ամրիւնայ գ. 4. 215
 Ամրք 64
 Անազոն 274
 Անահատնք 274
 Անապատ 180. 18 և 5. 205

Անապատ բ. Անապիւնայ 326
 Գեղ յորդուաւ 315. 319
 Սոթիք 68
 Վայոց ձորայ 203
 Վանք Բալթաբերդի ա.
 Վ. Դափուց ա.
 Երնիւկայ 352
 Վ. Հարանք 247-51 (Մեծ)
 Վ. Վարդանայ ա.
 Վ. ա. Նորավանք
 Վ. Կուսանայ յիւնիւման ա.
 — Հալսարայ 256-8
 — Երնիւր 252. 258
 — Հոլանք 269
 — Նորաստուայ 49

Անգիւղալի 207. 212
 Անգիւր 98. 159-60
 Անգիւղ ձոր 91. 160
 Անգուհ (Հալս յ') 452
 Անգուհ. Անգուհ 98
 Անգամէլ 326
 Անգուղալիք 274
 Անգիւր. Անգուր 351. 361
 Անէժ 265
 Անի 437
 Անիւնալու խաչ 172
 Անկանք ա. Անգուհ
 Անկուղ 255
 Աննաւաւ խոռ. 211
 Աննալու 282
 Անիք անապատ 60
 Աննուր լուր 61
 Աննու. 64. 68
 Անուշափանք 480
 Անուշաւան 266
 Աննալի լ. 243
 Անապակ 287
 Անքան 481
 Անալ 274. 276. 295
 Ապան 94. 166
 Ապարանք 97
 Ապարանք 351. 369-72
 Ապարանից գ. 207. 210
 Ապուլուր 41
 Ապուլու 100
 Ապուլապատ ա. Աստապատ 509
 Ապուլ աղաւթ 58
 Ապուլանլու 99
 Ապուլու. 100
 Ապուլուաւ ա. Արգիւտար
 Ապուլուիւր 351. 376 —
 Ալաբալ. Ալաբէլ 291. 295
 Ալաուգաւիթ 97
 Ալուր 97. 108
 Աւան ալիարի 6
 Աւանլանք ա. Արջանք
 Աւանիւղալու 245
 Աւանիւղանց սյուի 139
 Աւանի Պաղիք 268
 Աւանիւր Երկիր 517
 Աւանիւր 205
 Աւանիւր գ. 4
 Աւանիւր 98. 116-7
 — Դիւա 487
 Աւանու 2. 9
 Աւանիւ 38. 42
 Աւանու 173. 181
 Աւանայ հող 38
 Աւանաւանի 40
 Աւանաւ 287

Աւփի ա. Արփա
 Ասաղիւրաւ 381
 Ասիւնաւ ա. Ուսիւնաւ
 Ասիւր 64
 Ասորակ 262
 Աստաղթ 99. 307
 Աստապատ 508-9
 — սյ Վանք 508
 — հող 518
 Աստաւանաթիւր 64
 Վ. և Անապատ յԱպան 167
 Գայլեմար 134-7
 — է Հալսար. ա.
 — Երնիւր ա.
 — Նորաստու. ա.
 — Նուա 487
 — Հաւանք 481
 — Յաւանք 167
 — Օծուր 483
 Ավուլ ա. Աւէլ
 Ավուլար 270
 Աստաւան լ. 76
 Ասիւնաւ 54. 8 ա. Կոթ աւան
 Աւուր 98. 104-5. 107
 Աւա 274
 Ասիւնիւր Գաւաւ 532
 Ասիւնիւրիւր 64
 Ասուր 179
 Ասուրի գիւղի լ. 207. 210
 Ասուրի 351. 381
 Ասուրի 215
 Ասուրի 262
 Ասուրիւր Գիւղ 138
 Ասուրի 266
 Ասուր անապատ ա. Հարանք
 Ասուրա ա. Երնաւ
 Ասուրան 402
 Ասուրա 245
 Ասուրու 269-70
 Ասուրաւան 169. 180
 Ասուրաւ լ. 3
 Ասուրա. Ասուրիւր 141-5. 196
 Ասուրիւր Վ. 21
 Ասուր 97
 Ասուրու Վ. 21. 517
 Ասուր
 Ասուրաւ 4
 Ասուր. Ասուր. յԵրնիւր 351. 361
 է Զանգիւր 255. 264
 Հաւանք 164
 Երնիւր 207
 Ասուրաւանք 64
 Ասուրաւ և գ. 348. 351
 Ասուր 287
 Ասուրաւ ա. Արգիւր
 Ասուրի 38. 58
 Ասուրի ա. Ասուրի
 Ասուր (Որդուր) 387. 490
 Ասուրի (Որդուր) 244
 Ասուրի. Ասուրի 39. 76-7. 525
 Ասուրի 98
 Ասուր 208
 Ասուր 298-308
 Ասուր, ա. Արփա
 Ասուր 101. 204
 Ասուրի 275
 Ասուրի լ. և գ. 400
 Ասուրա ա. Երնաւ
 Ասուր 208. 225. 228. 246
 — Գիւր 27

- Արեւաշահ Լ. 26
 Արծիւ 208. 210. 247
 Արծն 438
 Արծունէիկ 99
 Արդաշահերա 97
 Արդաշ 98. 118. 524
 Արդանի 274
 Արդու դեռ 480
 Արմախամայրի 287
 Արմանամոր 274
 Արմանաքար, Արմանաքար 302
 Արմարատես 116
 Արմաւաշէն և դ. 480. 486-7
 Արմինուպոլիս քաղ. Հայոց յՈւնդարիս 463
 Արմայ 64
 Արուական 266
 Արուծ 97
 Արուհի 209
 Արուք 227. 274. 277
 Արդիքան 269
 Արշակապ 481
 Արշամոր 102
 — Միւս (Քաղք) 275-6. 290
 Արտաքոյն 91. 97. 158
 Արտադեռ 265
 Արտալաւ, Արտալիւ Լ. 168
 Արտանդեռ 266
 Արտանիւ. Արտանուհ. 64. 76
 Արտալաւ 434
 Արտալաւի 101. 270
 Արտաշէն 255
 Արտաշայ 76
 Արտաշատիւ. ա. Արտաշատիւ
 Արտաքաւ 98
 Արտաւադի անապատ 21. 79
 Արտաւադայ 289
 Արտէն 274. 281
 Արտի ա. Արիա
 Արտի դաւառ 8. 35. 63. 70
 Արտոյ 97
 Արփա 181
 — բերդ 217
 — լիւք 42. 49
 — դեռ 4. 90. 102
 Արփաիւտիկ Լ. 270-1
 Արփի 162
 Արփուշ 64. 76
 Արքունիք 64
 Արքայ 255. 266
 Արքայք 480. 486
 Արքունդեռ 262
 Աւադ անապատ Ի Գայլեմոր 138
 Աւադանիկ անապատ, Աւադանի 128
 — իրադայ 122
 Աւադան 64
 Աւադանայ խոռ, Աւադանառ 223. 258
 Աւարադեռ 274
 Աւարանի 480
 Աւերք 275
 Աւէշ 173. 189
 Աւժէն 265
 Աւիսադա մորէ? 325
 Աւսուն 275
 Ափատար 38. 42
 Ափիս 299. 306
 Բաբալի գայլի 99
 Բաբունք 420
 Բազախու. ա. Բախախու
 Բազարլայ. ա. Պազարլայ
 Բազմանիք 235
 Բազմառ 341
 Բալխասառ 39
 Բալաք 243
 Բալաւանք 291
 Բալափոր 64
 Բալիք 97
 Բալուրի վանք 21. 275
 Բաւարլու 100
 — Ի Լորանք 221
 Բաւիլանք 255
 Բաւաքար 291. 294
 — զաւառ 242. 293
 Բաւաքի քար Բ. և վ. 21. 294
 Բաւաք մոր 223. 275
 Բաղաւեր. ա. Բախաւեր
 Բաղք 272-89
 — Միւս 272
 Բաճաքի Կող 116
 Բայիս 480. 489. ա. Պաւսես
 Բայաւ Լ. 99
 Բանաւու կամ Բանաւու 293
 Բանակեալ 34. 81
 Բանանիք ա. Աւաքանիք
 Բանիւլու 102
 Բաշուք ա. Պաշուք
 Բաստամ 64
 Բասաւալ 98
 Բասար 270
 Բասարյ վ. (Յիւրաւադէմ 22
 Բար 64
 Բարդալ 79
 Բարիւլայք 274. 276
 Բարկոյք. Բարկիս 64. 75
 Բարկուլաւ. 275. 282
 — զաւառ 8. 242. 272. 280
 — դեռ 4. 206-7. 261
 Բարձրաշէն 97. 209
 Բաքանոր? 223
 Բաքա ա. Բաքա
 Բելի ա. Պելի
 Բելի 100. 227. 286-7
 Բելիւտի 286-7
 Բելիորոտ 291. 293
 Բելիւրու ա. Բաւիւրու
 Բել 291
 Բերդ 38. 40
 — յիւս 245
 — Բաղաք 284
 Բերդաթաղ 172
 Բերդամոր 270
 — Սթիք 64
 Բերդատակ 209
 — Փոքր Սիւնեայ 532
 Բերդաւադեռայ սյուի 232. 303
 Բերդի դիւիս 43
 Բերդիկ (Բարկուլաւ) 275. 282. 284
 — յիւրաւալ 351
 Բերդկաների 208. 220. 225. 247
 Բերդի մայր 97. 179
 Բերդի 288
 Բերդորայք Սիւնեայ 7
 Բերդք 81
 Բերքի 287. 289
 Բաղան 370. 489
 Բէքերուիք ա. Քէքերուիք
 Բիդի 38
 Բիւս ա. Բիւս
 Բիւնիս 99
 Բիւնիս ա. Բիւնալ
 Բիւս ա. Բիւս
 Բիրլեան 99. 283
 Բիւրանի վ. 21. 209
 Բլեկանք 209. 212
 Բլուր 379
 Բլեռ. Բլեռ 208
 — բերդ և դ. 278
 Բնաշահ? 191
 Բնունք 208. 215
 Բոթիք 284
 Բոլորաբերդ, և վ. 21. 98. 130
 Բոլորաքար 147. 281-2
 Բոլորդու 214
 Բոլորակուլ քար 181
 Բոլորեմի սյուի 244
 Բոկախու 291
 Բողաշէն 68
 Բողան. Բուշեռ 255
 Բողանի լուր 209
 Բոլորաթի Կող 116
 Բոսա 286
 Բոր 97. 178
 Բորոտայ բերդ 93
 Բորաթ 209-10
 Բոխարա 531
 Յ Բուխուռ 102. 326. 345
 Յ Բուխուռ
 Բուշաք դ. 4. 90
 Բուսանի 101
 Բուսան 145
 Բուսա. Բիւս 326. 344
 — վանք 21. 344
 Բլանիս 270
 Բլանալ, և դ. 478
 Բուխուր 276
 Բանակի 99. 209. 215
 Բոտանք 9. 309. 344
 Բլեայ մորդ 154
 Բուխիք 61
 Բորաթ 38. 72. 524
 — վանք 21.
 Բուլա սար Լ. 348. 368
 Գաղաւաք 21. 255. 286
 Գաղաների 288
 Գաղաւաքայի սյուի 116
 Գաղաւաք Լ. 3. 223
 Գաղաւաքի 254
 Գալէլալ 103
 Գալէլալի 99. 270
 Գաւառայ 91
 Գաղ, և վ. 359-60
 Գալաւայ 97. 166
 Գաւալի 268
 Գալաւու 118
 Գալաւալի 73
 Գալաւալի 173
 Գալաւալ 480. 484
 Գալաւայի Կող 120
 Գալաւալ և վ. 98. 130-7
 Գալաւայ վանք 209
 Գալաւալ 306
 Գանանի (Քէքեր Գալաւալ) 38. 42
 — Ի վայոյք մոր 98. 179
 — յՈւրաւառ 392
 — (Ելիսաբեթաւալ) 435
 — դեռ 27
 Գանաւալաւառ 39. 42
 Գանաւալաւալ վ. 21
 Գանանի 315
 Գաւալալ 141
 Գաղաւալալ. ա. Ղափալալ

Գրեմ 286
 Գրուակ 208
 Գրանդըրուան 60
 Գոյալու 282
 Գորայք. Գորու 255. 261-2
 Գողէի վ. 21
 Գամգայն 496. 504
 Դալարիկ 480
 Դալարլու 99
 Դալք 287
 Դախարեան 287
 Դախն ա. Տախն
 Դահեկոյ քար ա. Դալիկ
 Դամալի 502
 Դալիկի քար 168. 181. 198
 Դալլալու 128. 487
 Դալ ալլու 128. 271
 Դալ խալ բլուր 179
 Դալկով 100
 Դալիւոր (Ծով Գեղամայ) 31
 Դալ պալի 1. 309
 Դալ պուլաք 348
 Դալա (Ստորին Ալուիք) 226
 Ն Դալաունի 299. 300
 Ն Դալաունի 72
 Դալ քենա (Բրաի պուք) 72
 ——— Ի Հաբանդ 263
 Դաւաակ 326. 338
 Դաւաակերա Ի Բազա 274
 ——— Գեղար. 38
 ——— Նախնաւան 498
 ——— Ստախ 209. 215
 ——— Վանանդ 338
 Դալիւէ 463
 Դարանակ. Դարանակուց գլ. 34. 64
 Դարանք կամ Տարանք 64
 Դարաւաբ ա. Շամբ
 Դարապաա. Դարապա 99. 220
 Դարաւապ 227
 Դարբ 91. 107
 Դարգիլի 99
 Դարու 1. 4. 198. 348. 409
 Դաւարանք 64
 Դաւթի բերդ 256
 Դաւրու 271
 Դափուց վանք 21
 Դեղզանարա? 163
 Դեկն 97
 Դեղաւար 341
 Դեղձանոր, Դեղձանոր 223. 228. 246
 Դեղձանազան 64. 68
 Դեղաին ա. Դալաունք
 Դերաւանք 21
 Դերան 91. 97. 107
 Դերանց պալի 1. 9
 Դերա ճեղքար 241
 Դերանի լուծքալի 341
 Դերապայտու լերինք 125
 Դերէ խաւաղէրաի 346
 ——— Հիւսէին 346
 ——— Մերգա Հաւան 346
 ——— Սուղաղան 346
 ——— Քեալանդար 346
 ——— Քեարիմ զուլի 346
 Դիւալու Մուսանլու 100
 ——— Սերայ 100
 Դիւսերի? 99
 Դիւու 1. 309
 Դիւար. ա. Դեղաւար

Դիւալ ա. Տեւի
 Դիւաւանք 1. 26
 Դիւաւուր սար 105. 490
 Դիւրի. ա. Տերայ
 Դիւր մայրի 287
 Դիւզանկի 39
 Դիւզանկ խաւաղու 317
 Դիւզանկ 181
 Դուին 434
 Դուինքի? Կուլ 115
 Դոււզուլ 504. ա. Տամբաա
 Դոււզուլու 99. 101
 Դուրապաա 283
 Դալարակ 64
 Դաւանկերա 287
 Դարախի 76
 ——— Ի Ճաւուկ 480
 ——— Գեա 27. 76
 Դրուք (Ի Սաթ) 64
 Վայոց ձոր 98
 Եադիւանկանց ա. Եկաւաւանց
 Եադիւրա 174
 Եազա գ. 4
 Եալլուգաւա 267
 Եալլալի 101
 Եալին 270
 Եալլիւա սիւնէի? 207
 Եամիւան 504
 Եայնի (Հոլոցիմ) 101. 173
 Ի Գողթն 3. 6
 Հարթիք 221
 Եասաիւլու 39
 Եաւար 162
 Եարթէփէ 1. 91. 102
 Եարթիմէ 162
 Եարթուլու 15
 ——— Գեա 27
 Եզիւիա 505
 Եզիպաա (Հալք յ') 470
 Եզաւանք 480. 486
 Եզաւաւանք 267
 Եզի 255
 Եզիա 39. 98
 Եեաի պուլաք աղբերք և լիճ 5. 214. 262
 Ելլանլու 1. 348. 381 ա. Բալու սար
 Եթովպիա (Հալք յ') 471
 Ելին ա. Ելին
 Ելի 346
 Ելիաքիթուլու գլ. Հայոց յովադար. 463
 Եկանկի 39
 Եկան 97
 Եկաւաւանց 300. 528
 Եկաւիւր ա. Ալաւորք
 Եկեղէք 68. 98. 146
 Եկեղեաց ձոր 8. 91. 140
 Եկեղեանոր 99. 190
 Եկեւան 517
 Եկեզն 228
 Եկեզն 99. 274. 277. 283
 Եկեարա 215
 Եկիա 152
 Եկիւրիւա. Եկիւրու խոռ 1. 5. 266
 Եկիւրիւք 64
 Եկեղի 98. 173
 Եմալու 101
 Եկիւն յովաւէ 270
 Եկիւն 363
 Երբի 179
 Երբի Կիւրաւար 306
 Եանկի 64

Երանա ա. Զալ
 Երգաւանց ա. Եկաւաւանց
 Երեղէք 287
 Երեժ ա. Երեժ
 Երեմէ 267. 5..
 Երեմի յովաւէ 267
 Ի Երաւա 208
 Երբի 64
 Երբի 98
 Երբուք 93. 97-8
 Երբուք միւս 98
 Երեղ 64
 Երեժ 208
 Երեց 28. 274
 Ն Երեղալք 38
 Ն Երեղալք
 Երեմու 98
 Երիւաա 35. 64. 71. 73
 Երեղաւալ 101. 243. 275
 Երեղաւալի 114
 Երեղալէն 64
 Ն Երեղու վանք 275. 280
 Ն Երեղանիկ
 Երեղանիք 21
 Երեղանիք 241
 Երեղանիք 98
 Երեղալք 258
 Երեղաւանիք վ. 21
 Երեղաւանց 299. 300
 Երեղալ գաւառ, Գեա 4. 348-478
 ——— Բերդ 350. 363-6. 391
 ——— Եւան, քաղաք 361-4
 Երուանդակերա 275
 Եւանկաց խոռ 38
 Եւեղի 276
 Եւթանքիւր գաւառ 217. 384
 Զալին Կեւ Գ. 276
 Զակոշ ա. Ակոշ
 Զալալու 65
 Զաման 74
 Զամիւր ա. Զամի
 Զալթուն քաղ. Զինաց 469
 Զանկեալուր 9. 38. 102. 242. 253-60
 Զանկեալան 99. 283
 Զանկեալան 271
 Զալաւաւա 214
 Զալուի. Զալուի 100. 268
 ——— Սուա Զալուի 100
 Զաւաղարակ 38
 Զաւիքան 278
 Զաւաւաւան, Զաւաւաւան 486
 Զաւաւաւան 274
 Զարգիւիլ 74
 Զարթուրէ 173
 Զաւարի վ. 21. 361
 Զեղեայ 97
 Զեմի լայ գ. 254. 273
 Զերիւաա 64. 73
 Զեւու Բ. 207. 293
 Զեթա ա. Զեղեայ
 Զեթիւ Սարալու 39
 Զեթիւ 100
 ——— յովաւէ 268
 ——— Բաղք 282
 Զիւրաղ 486
 Զիւրակ. Զիւրաղ 103
 Զուար գ. 298. 302
 ——— վանք և գլ. 22. 299. 302
 Զուաւաւա 351. 361
 Զանկ 486

Զրեակ 67
 Զօթ ա. Սոփ ք
 Զօլախաշ. Զօրախաշ 58
 Զօհք 324
 Զօրքիշի 269
 Զօր 282
 Էլբին 168
 ——— զեռ 4. 90
 Էլբին Լ. 309. 366
 Էլինա 271
 Էլմալը 489
 Էլմալու ա. խնորհու
 Էնանա ա. Անան
 Էմալու 281
 Էյիկն. Էյիկն 7.
 Էյիկու ա. Արի
 Էտի 64
 Էրդի. Էրդի 179
 Էրդի պաշի մոր 179
 Էրենարա? 196
 Էրկենան 243
 Էրտափին ա. Արտափին
 Էրդնի ա. Սրդնի
 Էրդնի Թեփե 305
 Էրտեկու 288
 Էֆենիկեր 271
 Էֆենիկեր 40
 Էրդարդ. ա. Արդարդ
 Էրնար 168
 Էրդ Թեփե Լ. 268
 Էրդար 191. 221
 ——— Է Երդ. 206
 ——— Հարդ 255
 Էնդի ա. Անդի
 Էնդար 172
 Էնդար 361
 Էնդար 169
 ——— մորակ Է Տափն 125
 Էնդար 479
 Էլբի Լ. 5. 128
 Էլբի քերդաներայ 58. 163
 Էլբարմայրի. 208. 214
 Էլանի
 Էլանաման 275
 Էլանի 98
 Էլանի խոռ 9. 37
 Էլանար 308
 Էլանան 287
 Էլանի 275
 Էրկենան 275
 Էրկեն 97
 Էրդարմար 351
 Էրդարի 243
 Էրդարնի Գեդար. 77
 ——— Էլանան 306
 Էրթարման 270
 Էրթար 99. 271. 283
 Էրթար 480
 Էրթարի քլալ 77
 Էրթարմար 287
 Էրթանին զալեա Լ. 90. 179. 478
 Էրթան 275
 Էրթար 282
 Էրթարմար. Էրթարմար 101. 299-300
 Էրթար 255
 Էրթար 255
 Էրթար 299. 303
 Էրթարի 404 139
 Էրթար 480
 Էրթար 4. 173. 305

Էրթար ա. Էրթար ա
 Էրթար 38
 Էրթար 282
 Էրթար Մուսախան 99
 Էրթար ա. Տարթար
 Էրթար Լ. 119. 223. 251-2
 Էրթար 305
 Էրթար Լ. 119-25
 Էրթար? 295
 Էրթար 163
 Էրթար Լ. 91. 168
 Էրթար 49
 Էրթար 101
 Էրթար Թար 179
 Էրթար Լ. 3. 222
 Էրթար Թար Լ. 120. 148
 Էրթար 287
 Էրթար Թար 142
 Էրթար Թար 203
 Էրթար Թար 285
 Էրթար ա. Տարթար
 Էրթար 351
 Էրթար (Տարթար) 64
 Էրթար 488
 Էրթար 276
 Էրթար Թար. Էրթար Լ. 91. 109
 118. 127
 Էրթար 276
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար 70
 Էրթար 275
 Էրթար Լ. 4
 Էրթար 241
 Էրթար 99. 299. 306
 Էրթար 99
 Էրթար 179. 185
 Էրթար 38
 Էրթար 275
 Էրթար Լ. (Մուսախան) 326
 Էրթար 208
 Էրթար ա. Մարթար
 Էրթար 162. 486
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար 271
 Էրթար Գեդար 271
 Էրթար Լ. 90
 Էրթար 283
 Էրթար 274
 Էրթար Լ. 484
 Էրթար 76
 Էրթար 299
 Էրթար Լ. 271
 Էրթար Լ. 91. 168. 275
 Էրթար 351
 Էրթար Թար 244
 Էրթար 306
 Էրթար 480
 Էրթար 38. 50
 Էրթար 99
 Էրթար 288
 Էրթար 221 ա. Էրթար
 Էրթար Լ. 74
 Էրթար 400
 Էրթար Լ. 4. 261. 269
 Էրթար 54
 Էրթար Գեդար 58
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար 214
 Էրթար Մուսախան 99
 Էրթար 299

Էրթար 287
 Էրթար 102
 Էրթար Գեդար 99
 Էրթար 525 (Էրթար)
 Էրթար Թար 275
 ——— Էրթար 286
 Էրթար 167
 Էրթար 209
 Էրթար Լ. 205
 Էրթար Լ. 3. 39. 262
 Էրթար Լ. 26
 Էրթար 288
 Էրթար 270
 Էրթար 22. 513
 Էրթար 351. 361
 Էրթար 299. 303
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար 299. 300
 Էրթար Լ. 22. 209
 Էրթար 274
 Էրթար Լ. 299. 303
 Էրթար 22
 Էրթար 108
 Էրթար Լ. 485
 Էրթար 489
 Էրթար 99. 172
 Էրթար 287
 Էրթար 287
 Էրթար 500
 Էրթար (Էրթար) 451
 Էրթար 341
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար 99. 208. 221
 Էրթար 270
 Էրթար 86
 Էրթար 99. 208. 220. 360
 ——— Էրթար 207. 220
 Էրթար 220. 247. 526
 Էրթար 255
 Էրթար 291-3
 Էրթար 266
 Էրթար 96
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար 271
 Էրթար 532
 Էրթար 287
 Էրթար 48
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար, Էրթար Էրթար 531
 Էրթար 275
 Էրթար 101
 Էրթար. Էրթար 101
 Էրթար 282
 Էրթար 504
 Էրթար 5
 Էրթար 223
 Էրթար Էրթար 122
 Էրթար 487
 Էրթար 255
 Էրթար 379. 503
 Էրթար 255
 Էրթար 66
 Էրթար 274
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար 432
 Էրթար 270
 Էրթար ա. Էրթար
 Էրթար 199
 Էրթար 363

Խանազա յԵրեւան 551
 Խանազէ ճոխեր 244
 Խանազա 260
 Խանաւա 100
 Խաննա. Խաննախ 505
 Խանուխ 271
 Խանուակ. Խանազէ 100. 271
 Խանք 209
 Խանքեօփրիւ 268
 Խաշած քար 258
 Ս. Խաշ 73
 Խաշ վ. 418
 Խաշարոյ վ. 22
 Խաշափարախ 351. 381
 Խաշեր արօպ 41
 Խաշերոյ խոռ 9. 172
 Խաշէնք վերին 532
 Խաշի հող 244
 Խաշի վ. 358. 341
 Խաշիկ գլ. ձոր և լ. 98. 172
 Խաշիխոտփ պղէ 116. 275
 Խաշուափ
 Խաշղուլ և. 3
 Խաշերէնի 174
 Խարաւան 271
 Խարաշիօնք 97. 163
 Խարազա դիւան 346
 Խարառանի հող 106
 Խարթանք 209
 Խարաւոյ գլ. 184. 304
 Խարուն և. 309
 Խաւանդի և. 173
 Խաւանլոր ա. Խաւանլոր
 Խիւք 275
 Խիւռաղէրաի պէկ աղէ 346
 Խլաթաղ 243. 275-6
 Խմայն 274
 Խնածախ 255. 264. 268
 Խնդանք 243
 Խնկանք 275
 Խնկիթաղք 38
 Խնկորակ 486
 Խնկորդուխ 295
 Խնկորդակ 255. 263
 Խնկորդանա
 Խնկորու կողմ 263
 Խնկորու 98. 169
 Խոլաձաղ 38
 Խոլաքեր 271
 Խոլաձոր 287
 Խոլաք բլուրիկ 223
 Խոլաւա 110
 Խոլանալար 100. 267-8
 Խոլաղիւղ 299
 Խոլաքեր 486
 Խոժուաքեր 262
 Խուլանք 22. 299
 Խոկանին 38
 Խոլուանք 232. 341
 Խոլանք 274. 281
 Խոհիկ. 271
 Խոնածախ ա. Խոնածախ
 Խոնթակաւան 64
 Խոյառաոյ առփ 289
 Խաղաւա 97
 Խոռառափք 379
 Խոռառանիք
 Խոռ Յուրոյ ա. Յուր
 Խոռնի 480
 Խոռունիք

Խոռք Անճառաւ 211
 Խոսրոփու գլխակ 317. 517
 Խովիտ 208
 Խոռ 223. 227. 255. 260
 Խոռոյ բլուր 258
 Խոռաղեա 231. 260
 Խոռակերից վ. 22. 98. 169
 Խոռամարդ 258
 Խոռանան 223. 274. 277
 Խոռառափ. Խոռառափ. 190
 Խոռի 275
 Խոռորանք 275
 Խոռորի 98
 Խոռուք 208
 Խորմա 100
 Խորանանալ 31. 63-4
 Խորթաղեա 64
 Խորթանք ա. Խորթանք
 Խորմոյ 64. 255
 Խորխոռ 255
 Խորմոյ 97
 Խորմոր 275. 278
 Խորոզմա 271
 Խորունոր անաղաւ 22
 Խորոռակա Առաւանածախ 53
 Խորոռա կամ Խորախ? 52
 Խորուաղեա գաւառ 552
 Խորվառք ա. Կորոռակ
 Խուլթի կողմ 260
 Խուլմարու 101
 Խուլինակ 144
 Խուլաղուի և. և. 286
 Խուրիք 208
 Խուրա 344
 Խուք 480. 496. 505-6
 Խանթուղ 209
 Խուր և. 108
 Խալինակ 64
 Խառորակ 130. 138
 Խոռուի. ա. Խոռուի
 Խալր և. 206
 Խալրու 99
 Խալանք 243
 Խաւմ 410. 492. 496. 514-5
 Խուռ 266
 Խալրամի ա. Խալրամի
 Խոհաղան 100. 283
 Խոհա մուսախու 101
 Խոլթուլ (Ղոլթուլ) 164. 166
 Խոլակունիք 410. 449
 Խոլակունիք Սոթիք 64
 Խոլակունի 351. 366
 Խոլէնի և. 348
 Խալիկոյ ա. Խալիկոյ
 Խաժարդ 244
 Խակք 244
 Խակքար 39. 53. 145
 ——— ձորակ 96. 125.
 Խաղթանու 291
 Խաղկանոր 173
 Խաղկոյ 209
 ——— միւս 58
 Խաղկիւլոյ պղէ 162
 Խաղկիկ 231
 Խանաղու 287
 Խառուրի կամուրջ 166
 Խար և. 37. 63
 Խաղարդ. Խաժարա 208. 228
 Խաւալք 480
 Խաւիկ 275

Խափաթալք 64
 Խթանանիկ վ.
 Խթանաւ վ. 22. 266. 268
 Խթանանիք
 Խթանաքար 268
 Խթանաւաղ 247
 Խթախաշ 168
 Խդրիկ ա. Խաղիւրակ
 Խղու 275
 Խղուի 17. 206 — 253
 Խղրիկ ա. Խաղիւրակ
 Խմակ 37
 Խնդկոյ կրկին 261
 Խնի 208
 Խորի 287. 289
 Խով 258
 Խովի և. 244
 Խորթաղք 266
 Խուան 384
 Խուլիւրակ 100. 179
 Կաթաշէն 64
 Կաթիկ 64
 Կաթնոյ 34
 Կաթունիք 64
 Կալ 282
 Կալաւէր? 141
 Կալիք 291. 299. 300
 ——— և Սոթ 64. 532
 ——— գետ 70
 Կալիքի աղ 49
 Կալիքոյ վ. 22
 Կախանաղիք 64
 Կաթ 34. 38. 64. 525
 Կաթիք
 Կախուրդ 291-2
 Կաղմախ 38
 Կախանու 291
 Կախախի 38. 215
 Կախալանք 209
 Կախրի 38
 Կախաքար? 198
 Կախիւ և. 222
 Կախիւթաղ 480
 Կախիւթախ 181
 Կախիւյ ձոր 97
 Կախիւն? 155
 Կան, և. 288. 290
 Կանիւ 60
 Կաշկառաւ 275
 Կաշկանք ա. Գաղալանք
 Կաղան գաւ. (Ձորք) 290
 ——— և. և. 175. 294-6.
 Կաղիւ 258
 Կաղիւ կամ Կաղիւ վ. 20. 22
 Կաղոյ 97
 ——— լեռն 110. 112
 Կառաւ 298
 Կապէլ և. ա. Գաղալանք
 Կառակ ա. Կառակ
 Կառանորիք 266
 Կառալանք 235
 Կառար. և. վ. 22. 100. 278
 Կառաւաքար 172
 Կառակունի 163
 Ս. Կառաղեա անաղաւ 22
 ——— Երեւան 378-81
 ——— ա. Կաղալան վ.
 Կարբի և. 61
 Կարբիք 255. 263
 Կարք 291-2

կարթաթաղ 299
 կարկասան 266
 կարճառան 228. 299. 305
 կարճուան
 կարմիր աղբիւր 39. 70
 — գետ 27
 — հիւղեցի 479
 — լէն 38. 64. 66
 վանք ա. Երեցվանիկ
 յԱստաղատ 511
 յԱյլախ 209
 յՈրոտն 218
 կարմիր քար Լ. 39
 կարմունջ 64. 76 (ՃԷԼ)
 կարմրաւողուտ 275
 կարս 437
 կաւակերտ 32
 կաւասանանց հողեր 244
 կաւարա 274. 276. 278
 կաւարտի հող 114
 կաքաւաղբիւր 484
 կաքաւորերդ. կաքաւորերդ 9. 242. 297
 կաքաւասար 25
 կաքաւարտի 209
 կաքաւուց աղբիւր 98. 166
 կեալ ա. Գաղ
 կեալի ա. կեալի
 կեան ա. Գան
 կեամբուր գաւէտի 8. 309
 կեարմալաղախ (կամրջաթաղ) 480
 կեղցանանդ 275
 կեմանց դաշտ 288
 կենսուղ 9. 299. 305-8
 կենիք ա. Հենիկ
 կեռամբալէսք 244. 246
 կեռքար 258
 կերէն 289
 կերոն 262
 կզաւուր աղբիւր 173
 կզնուտ 351. 381
 կզնուտներ 58
 կզուիք 58
 կէլաքու 278
 կէլին գայտ 172. 181. 215
 կէթուկ 387
 կէհանան 102
 կէնիլիկ ա. Գնիլիկ
 կէնիլ 99
 կէլիլու ա. Գէլիլու
 կէլուտ 98. 103
 կէլէրէիկ 100
 կէտաքու 282
 կէրէնգուր ա. կուռնիձոր
 կէրոյու 305
 կէօլ 300
 կէօլքէնտ 53
 կէօկէրէին 129
 կէօտաքու 100
 կէօքաքաւ 110
 կէօք լայ գ. 42. 49. 75
 — ա. Է. Գնդամայ ծով
 — լեռն 112
 կթանոց վեր. Է Սա. 60. 114
 — գետ 60
 կթանոր 487
 կիկիլու 100
 կիկիլաֆիլու 100
 կիկիան լայ գ. 309. 344
 կիկիվանուց ձոր 145
 կիրթաղ 100

կիրակասար 98
 կիրակոսիկ 209. 215
 կիթ. կիթք 287. 292
 — ձորոց 291
 կիթ վտակաց 214
 կիւզէլ տէրէ գ. Է Լ. 36 27. 60. 90
 կիւլ վանք 137
 կիւլիւ ախլ 141
 կիւմիւշխանէ 91. 107
 կիւմիւշ պուլադ 158
 կիւն 288
 կիւնէիք? 282
 կիւնէիք ա. Արեգունի 76
 կիւնէվանք ա. կիւնվանք
 կիւնիկիւմ ա. Գուրգուլ
 կիւրդի վանք 525
 կիւրդիլու 99
 կլեւանց 209
 կկուլաքար 123-4
 կմիւ 274
 կնիլիկ ա. Գնիլիկ
 կնիք 57
 կնժուտ 34. 6
 կլմասուք 277
 կոգ (խոք) 505. 517
 կոթ 50. 54. 68
 — գետ 27. 54
 — անաղատ 70
 կոթակայ քար Լ. 26. 60
 կոթաքար
 կոթիկ աղբիւր 60. 68
 կոթմակոթ 338
 կողակազետ 27. 53
 կողայ գետ
 կողովարի 258
 կոնարու 275
 կոնձոր ա. Գոնձոր
 կոլոց պղի 142
 կոռնիձոր 243
 կոռոշոֆոր 209
 կովսական 286-9
 կովսական գիւղ 274
 կոտեվանք 274
 կոտուր ա. Ղաթուլ
 կորակիթ 275
 կորանիք 58
 կորնիլիկ 299
 կորզաքակ 38. 50
 կորէս. կորուտ 264
 կորովի 209
 կորոտիւք 97. 137
 կորոնք 309
 կուզիկ ժամ 427
 կուկի ա. կուքի
 կուկի 64
 կուլ 27
 կուլիլու 64
 կուլաֆայ վ. 22
 կուռնիձոր 100. 255. 263
 կուսական ա. կովսական
 կուսանաց անաղատ Ի Դաւառ 49
 — Հալիձոր 257
 — Շոռոթ 352
 — Տեւի 344
 — անաղատ
 կուտակք 64
 կուտեմիւք 243
 կուտկում 100
 կուտարակալանք 97
 կուրավանք 22. 309

կուրավանք յԱրեւիկ 299. 300
 կուրիս 99
 կուրուտ ա. կուրավանք
 կուրի Լ. Է վ. 22. 379. 486-7
 կուկած, կուկիթ 53. 81
 կուլաքակ 9. 50
 կուլէն 275
 կուտալի 286
 կուէքոս? 167
 կուկոյք 39. 228
 կալայ վ. 22. 270
 կալայ 255
 կարօք 97. 166
 կրաւազետ 274
 կրքերիք 287
 կոզլուտ 168
 կոզլուտէրէ 179
 Հարանք 254-64
 — քերէ 261
 Հաքուլ 29
 Հաքարու գ. 4. 206. 270
 Հաք գետ Հոգք 58
 Հաքարիւրուց խալ 520
 Հաթիքաքերիք 248
 Հալ 100
 Հալաքս 260. 270
 Հալէ 18. 191. 255. 275
 Հալիձոր
 Հալիս 228. 256
 Հալիսից գետառ 256
 Հալինալար 270
 Հակ 266
 Հալարու գաշտ 244
 Հալառ գիւղ 264
 Հանի Արեւու 100
 Հանիլու 99. 102
 Հանի Մուխան 40. 77
 Հանի Մուխան
 Հանի Սամու 164
 Հանիվար 504
 Հանի աղ Լ. 290
 Հանի Գերիթ պուլադ 348
 Հանուտ 278
 Համամաքակք 64
 Համարիւր 64
 Համարտ ա. Հարանք
 — ք. ա. Զաքանոր
 Համալու 281
 — Թիլէ 175. 281
 Համիւտ 287-8
 Համուլք
 Համարի 205
 Հայկեան. Հայկուկ 266. 270
 Հայ ծաղիկ? 525
 Հայրալէն ա. Շեհեր
 Հայրեանց տափ 180. 185
 Հայրենեանց տափ
 Հայրի 99. 266-7
 Հայր Միկար Լ. 368
 Հայր Յովաննիսիւս 40
 Հայրուվանք
 Հանդաքերդ գաւառ 532
 Հանդամէլ ա. Անգամէլ
 Հանդիլէն 291
 Հանդիլիւն 275
 Հասանդուլադ 39
 Հասանքէնտ 140. 160
 Հավար լայ գ. ա. Արարու գ.
 Հասասուք 274
 Հարանց անաղատ 22. 247-50

Մասրուց անապատ 22. 39
 Մասախոնի 275
 Ս. Մասթենու վ. Ի Թուրքաստան 469
 Մասինա 58
 Մասրակներ 266
 Մասրալուն Լ. 77
 Մասրակ 479
 Մասրանի
 Մասրական փորակ 203
 Մասրանդ 158. 317
 Մասրանդայ գրիւ ? 177
 Մասրասու (Մարտաղար) 408
 Մարաց անանք 493
 Մարասու գալա 337
 Մարպ 163
 Մարպէշին ? 283
 Մարգարապոյ այգի 198
 Մարգիւ Լ. 170
 Մարգ 260. 270
 Մարգաւայր 208
 Մարգաղանկայ վ. 41
 Մարգաստան 492
 Մարգաղանկայ 492-4
 Մարգաղանկայ
 Մարգիւ 206
 Մարգիկեր 99
 Մարմառ տէրէտի 179
 Մարշալի 283
 Մարուր 287
 Մարսիւ (Հայք Ի) 456-7
 Մարվալան. ա. Մաւալան
 Մարտակեր 99
 Մարտիրոս գլ. Գ. Լ. 90. 97. 174-6. 479
 Մարտի 9. 242. 456-7
 Մաւաղի խաթուն 480. 488
 Մափուխիանց գաւառ 532
 Մաքենիայ ձոր Կ. Գ. 27. 65-6.
 Մաքենոյ վ. 64. 66-70. 323
 Մաֆուսլու 271
 Մեղրէն 299
 Մեղ 299
 Մեծաւոր 209
 Մեծամարդ 274
 Մեծաշէն : 67. 387
 Մեծիք 208
 Մեծաւոր 209. 233
 Մեծոփ 487
 Մեհապո 38
 Մեղի 266
 Մեղրաւոր 203. 228. 239. 299
 Մեղրի
 Մեղրոյ Բ. 232. 303
 — Գեա 298
 — Վահ 299
 — Փար թաղ 243
 Մեհիկ 226
 Մեսսինե (Հայք Ի) 453
 Մերթակեր 22. 275. 288
 Մերթաբ Լ. 283
 Մեղրե յԱյլաթ 213
 — յԵրնալ 351
 — Բաղաբերդ 293
 — Հաբանդ 260
 — Վարդ ձոր 179
 — Սոգ 71-5
 Մեղրե Ամուլաւ 282
 Մեղրե գլ. Կ. Գ. 270
 Մեղրու 99
 Մեղրեղէ 268
 Մեղրե տիւղի 276

Մեղրեղան Լ. ա. Մեղրեղան
 Մեղրեղա աղալի (Անիկ) 42
 Մեղրեղա գլուղ 487
 Մեղրեղ Լ. 290
 Մեղրեղա ա. Մաթինա
 Մեղրեղ 299. 306
 Մեղրեղ 351. 361
 Մեղրեղ 282
 Մեղրեղան Լ. 3. 269
 Մեղրեղ 100
 Մեղրեղան 100-1. 283
 Մեղրեղ 101. 243. 267
 Մեղրի ա. Մեղրի
 Մեղրեղ 98
 Մեղր աղ Լ. 169. 181
 Մեղրա Հասան տիւղ 346
 Մեղրա ճեղքեր տիւղ 337
 Մեղրի Հասանու 100
 Մեղրի ա. Մեղրի
 Մեղրեղ 99
 Մեղր 202
 Մեղր 206. 209
 Մեղրի գլ. Գ. Գ. 22. 489. 503
 Մեղրա ա. Մաւաղան
 Մեղ 302
 Մեղ 266-7
 Մեղի 262. 269
 Մեղաւոր 208
 Մեղաւոր 144
 Մեղաւոր 208
 Մեղ 275
 Մեղաւան 98. 127
 Մեղ
 Մեղ Նուրա 109
 Մեղր 179
 Մեղր 299. 302
 Մեղրոյ 97. 215
 Մեղ 275
 Մեղ 266
 Մեղրի 208
 Մեղրեղ Լ. Գ. Գ. 206
 Մեղրեղան
 Մեղրեղ 100. 271
 Մեղրաւոր 288
 Մեղրեղ 261
 Մեղրեղ 283
 Մեղրեղ Կ. 270
 Մեղրեղան 100. 270
 Մեղրեղի. Մեղրեղ Լ. 3. 220
 Մեղրա թէփէ Լ. 102. 141
 Մեղրաւոր 100
 Մեղրաւորան 101. 271
 Մեղրաւորի Գ. 348
 Մեղրեղ 101. 215
 Մեղրեղ ա. Մեղրեղի Կ. Մեղրեղ
 Մեղ 209. 324
 Մեղ 172
 Մեղ 97
 Մեղաւոր 255
 Մեղ 208. 215
 Մեղ Գ. 22. 343
 Մեղ 524
 Մեղաւոր 100
 Մեղաւորան 100
 Մեղաւոր 503
 Մեղաւոր այգի 200
 Մեղաւորան ? 116
 Մեղաւոր Կ. ա. Մեղաւոր
 Մեղ 258
 Ս. Մեղաւոր Գ. Գ. 43

Ս. Մեղաւոր 22
 Մեղաւոր 230
 Մեղաւորի 38
 Մեղաւոր ձոր 58
 Մեղաւոր Ներկի 480
 Մեղաւոր 490
 Մեղ թէփէ Լ. 26
 Մեղաւոր 255
 Մեղաւոր 158
 Մեղաւոր ա. Մեղաւոր
 Մեղաւոր 275. 283. 287
 Մեղաւոր
 Մեղաւոր 491-508
 — Գաղա 496-503
 — Գեա 4. 491
 — Աղաւոր 492
 Մեղաւորի 275
 Մեղաւոր 275
 Մեղաւոր Կ. 53
 Մեղաւոր Աղ 159
 Մեղաւոր Աղ 163-4
 Մեղաւոր 100
 Մեղաւոր 544
 Մեղաւոր 275
 Մեղաւոր Գ. 261. 269
 Մեղաւոր (Մեղաւոր) 317
 Մեղ 299
 Մեղաւոր 255
 Մեղաւոր. Մեղաւոր 507
 Մեղ 324
 Մեղաւոր Կ. Գ. Գ. 329
 Մեղաւոր 100. 367
 Մեղաւոր 344
 Մեղաւոր ա. Մեղաւոր
 Մեղաւոր Կ. 75
 Մեղաւոր 64
 Մեղ 479
 Մեղաւոր 109
 Մեղաւոր
 Մեղաւոր 64
 Մեղաւոր 367
 — Գաղա 291
 — Գեա 479
 Մեղաւոր 347
 — Աղաւոր 299
 Մեղաւոր այգի 156
 Մեղաւոր (Մեղաւոր) 274. 278
 Մեղաւորի
 — Կ. Գ. Գ. 38
 — Մեղաւոր 351. 367
 Մեղաւոր 226. 287-8
 — Հաբանդ 255
 — Գեա 354. 480
 Մեղաւոր Աղա 184-203
 — Գաղա 278
 — Գեա 203
 — Մեղ 75. 203
 — Վարդ ձոր 203
 Մեղ 275
 — Կ. Գ. Գ. 53
 — Մեղաւոր 287
 Մեղ Մեղ 208. 247
 — Վարդ ձոր 97. 179
 — Գեա 247
 Մեղ Պաղաւոր ա. Գաւառ
 Մեղ 484-6
 — Մեղ 484
 Մեղաւոր 270
 Մեղաւոր. Մեղ 326

- Սար. Սարգ 203
 Սարալու 101. 288
 Սարանար Լ. 76
 Սարալեն 275
 Սարալու 39. 40
 Սարի. ա. Սար
 Սարի դպր. Լ. 346
 Սարիեթախ 4. 101. 270. 284
 Սարիեար Սըռլալու 8. 90
 Սարիլ 101. 274
 Սարի պուլադ աղբիւր 486
 Սարի տաղլը Լ. 478
 Սարիտար. Սարիտէրէ 300. 307
 Սարիդուղթ 98. 129
 Սարմուսաղլը Լ. 8
 Սարու Լ. 488
 Սափէի անապատ 24. 64
 Սաքու ? 258
 Սաֆիար 282
 Սաֆիան 101
 Սաֆուլու 288
 Սեաւ լիճ 262
 Սեզայի այգի 155
 Սեթանց 275
 Սենեակ 247
 Սերմամուս ի Մազարդ 517
 Սեւան Բ. 79
 — Մով. ա. Գեղամայ ծով
 — Կղզի 6. 78-89
 Սեւալուր 225. 249
 Սեւասան աւեր 308
 Սեւասար 299. 305
 Սեւաքար 99. 243. 275. 277
 Սեւուար 284
 Սեղանիկ 39
 Սէլալի 270-1
 Սէլիմ լից դ. 140
 Սէլիմի կարաւանատուն 164
 Սէմէլու 268
 Սէյդալ 102
 Սէյդէր ? 269
 Սէյիտլէր յԱլաւէնք 101. 270
 — ի Բազա 99. 278
 — Գալֆալու 101
 Սէւ 188
 Սըլան տաղ Լ. 26
 Սըլանլու 487
 Սըլանըզի
 Սըռլալու ա. Սարիեար
 Սթունիք 267
 Սինկուլադ 72
 Ս. Սին անապատ 98. 113.
 — վանք 216
 Սիսական աշխարհ 6. 207. և այլն
 — դաւառ փոքր Սիւնեաց 552
 Սիսիան դ. 101. 207. 214. 216. 242
 — դեօղք 214
 — դեա 4. 207. 214
 — ձոր, դաւառ փ. Սիւնեաց 552
 Սիվիթանլիան 270
 Սիրկիսայ այգի 156
 Սիրքեաղաղ ա. Սարիեթաղ
 Սիւլէյման սար 26. 57
 Սիւլէյմանքէն ա. Գէթի Սարիին
 Սիւմիլիլ 100
 Սիւնական աշխարհ 6
 Սիւնի վ. 22. 212. 214
 Սիւնիք աշխարհ 1. 6. և այլն
 — Մեծ և փոքր 2. 9. 532
 — դաւառ, Սիսիան 214
 Սիւրդիին (Շըրլու) 344
 Սիսարալէզ ա. խառնարալէզ
 Սիկրա կամ Ըսկերա 39
 Սիկիւթացւոց դաւա 190
 Սիւթաղք 287
 Սիքաուայ Բ. 248
 Սիւմար 64
 Սիւմանմար
 Սիմեակ 275
 Սիւդ. Սիւք 63. 532
 Սոթք
 — աւան, դեա, ձոր 74
 Սոթիկ վանք 141
 Սուլաաղք 486
 Սուսա 270
 Սուսարնց 101. 209. 245
 Սուլքան 480
 Սուլքանքէկ 480
 Սուլքան Սիւ Քլաղլը 255
 Սուլքանլու 101
 Սուլքանքէնա 102
 Սուլքան Գեաւալի ? 127
 Սուլիման 161
 — գլեհակ 163
 Սուլաղանի տիգէ 346
 Սուս 270
 Սուսք 505
 Սուսնակ 275
 Սպիտակաշուր 267. 270
 Սպիտակաւուր վ. 22. 137
 Ստաթէի վ. ա. Տաթիւ
 Ստեր. աջ դաւակ 223. 247
 Ս. Ստեփանոս վ. Թանահաթ ա.
 — Աստաղաուայ, ա.
 — Կարնաւանի 23. ա.
 — Սուղարդայ ա.
 — Փորաղաշաթի 358
 Սրկղուք 22. 98. 129-34. 156
 Սրկղոնք
 Սրնակ 275
 Սոլան 128
 Սուսք պուլադ 262. 269
 Սաղանլու 276
 Սորալ 271
 Սաֆիան 270
 Սաֆուլու 101
 Վամնաուք 286-7
 Վամոց 38
 Վամունիք 275
 — ի Ձորա 291
 Վախէ 161
 Վախտանդանոր 287
 Վախտանդանց այգի 138
 Վահանու վ. 22. 295-6
 Վահարաւ 299. 302
 Վաղաղիկ Լ. 22. 209. 217. 524
 Վաղանդիին
 Վաղաղիին 270
 Վաղաառ 255
 Վաղարշապատ 454
 Վաղաւեր ի Վաղաղ. 230
 — Սոթք 63-4
 — Վանանք 338
 Վաղուաթ 101
 Վաղաւար 99
 Վաղաղանոյ ուռնոց արօր 159
 Վալիլի 488
 Վալմար 90-206
 Վալոյ ձոր
 — Բերդ 91. 205
 Վանանք վիճակ 338
 — աւան 338
 — ի Բազա 274. 278
 Վանանքայ ձոր 282. 338
 Վանանքունիք 339
 Վանալան 22. 38. 60
 — ձոր 60
 Վանայ ձոր 223. 247
 Վանեվան 60. 144
 Վանորալք Սիւնեաց 21
 Վանոցայ 255
 Վանք 101. 209. 300
 Վանքի տիւղ 167
 Վանքի 98
 Վալա 308
 Վալազան 243
 Վալէի բակք 64
 Վաւաւաղաղիւր 287
 Վաւուր վ. 22
 Վաւակաղերա Մադոյ 209
 — յԱլաւէնք 266
 — ձաւուկ 480
 Վաւակալէն Գեղաղք. 38
 — Սոթ. 64. 71
 Վարաղուն կէրիք ? 100
 Վարարակ 4. 229. 254. 264
 Վարդաւուր 179
 Վարդանարակք 64
 Վարդանաւոր 101. 299. 303
 Վարդանաւոր 225. 247
 Վարդանէա 98
 Վարդանի բերդ 129
 Վարդապետի լոզ 183
 Վարդալանք 22. 274
 Վարդապուլ 98. 179
 Վարդենիք Անապատ 59. 70
 — ի Գեղաղք. 38
 — Վալոյ 2. 97. 168
 Վարդենոց դ. 27. 58
 Վարդի ձոր 91
 Վարդուա այգի 203. 230
 Վարթանէա 168
 Վարժանկայ աղբիւր 66
 Վարժի գիւղ 177
 Վարսի վ. 22. 287
 Վարսի 38
 Վենեաթի (Հալք ի) 443-9
 Վեռն 526
 Վերին ձոր 208. 220. 242
 Վերին շէն 262
 Վէլի աղայ ա. Շողուաղայ
 Վէլի իւլ Միւն 506
 Վէյաուի Բ. 205
 Վէյաղան 100
 Վէյաղէնա 287
 Վէրաթիլայ 179
 Վթանանց 275
 Վթանիս 101. 231. 243. 281
 Վթնաթիւր 266. 270
 Վլաուայ ճակատ 244
 Վրացալէն 39
 Տաղաւար 274
 Տաթիւ 206. 222-4
 — վանք 225-47
 — դեա 4. 222
 — Անապատ ա. Հարանց անապ.
 Տալմալ 76
 Տախն 275
 Տախտ կամ Տախաույ 517
 Տախաուկք 180

Տակմաստեղ 102
 Տաղրի տաղ Լ. Կ. Դարու
 Տանկան 275
 Տամալէ 223. 245
 Տամալալ Կ. Թամալալ
 Տամալալ 246
 Տամալա 496. 504
 Տայլան 270
 Տայմասալ 277
 Տանասալ 262
 Տանիւր 271
 Տանալալ 122. 129
 Տանալալ 102. 262. 274. 282
 Տանալալ
 Տանալալ 209. 223. 264
 Տանալալ 22. 278. 296
 Տանալալ 255
 Տանալալ Լ. Կ. Դարու 98. 200. 205
 Տանալալ 167
 Տանալալ Երևան 238. 266
 — Ի Մարտի 244
 Տալա 208
 Տալալալ 230
 Տալալա 299 Կ. Դարու
 Տալալա Կ. Դարու 244
 Տալալ Երևան 369
 Տալալ Կ. Դարու 179
 Տալալ 275
 Տալալ 208
 Տալա 487
 Տալալալ 274
 Տալալալ 144
 Տալալալ Կ. Դարու 244
 Տալալալ 514-5
 Տալալալ 354
 Տալալալ 344
 Տալալալ 216
 Տալալալ Կ. Դարու 262
 Տալալալ Երևան 298
 — Ի Մարտի 274. 276
 Տալալալ 100
 Կ. Դարու 64
 Տեղ 275
 Տեղ 299. 302
 Տեղ 255. 263
 Տեղ 235. 263
 Տեղ 346
 Տեղալալ 22. 97
 Տեղալ 341
 Տեղալալ 274
 Տեղ 99. 326. 344
 Տեղալալ 27. 39
 Տեղ Երևան 77
 Տեղալալ 293
 Տեղալալ 270
 Տեղալալ 490
 Տեղալալ Լ. 206
 Տեղալալ 282
 — Ի Մարտի 2. 9. 108
 Տեղալալ 77
 Տեղալալ Լ. 3. 206
 Տեղալալ 169
 Տեղ Լ. 346
 Տեղալալ 175
 Տեղալալ. Տեղալալ 480. 506
 Տեղալալ Երևան
 Տեղալալ (Երևան) 492
 Տեղալալ 39

Տեղալալ 282
 Տեղալալ 299
 Տեղալ 291
 Տեղալալ. Կ. Դարու 4
 Տեղալալ
 Տեղալալ 490
 — Ի Մարտի 343
 Տեղալ 101
 Տեղալալ 343
 Տեղալալ. Տեղալալ
 Տեղալալալ Լ. 36
 Տեղալալ Լ. 36. 140
 Տեղալալ 215
 Տեղալալ 205
 Տեղալալ 208
 Տեղալալ 64
 Տեղալալ 326. 341
 Տեղալալ 209
 Տեղալալալ 275
 Տեղալ 274
 Տեղալալ. Տեղալալ
 Տեղալալ 275
 Տեղալալ 274. 276
 Տեղալալ
 Տեղալալ 208
 Տեղալալալ
 Տեղալալալ 208
 Տեղալալալ 288
 Տեղալալալ. Տեղալալ
 Տեղալալալ 101. 282
 Տեղալալալ 210
 Տեղալալալ 40
 Տեղալալ 275. 285
 Տեղալալ 64
 Տեղալ 289
 Տեղալալ 326. 338. 341
 Տեղալալալ 338
 Տեղալալալ. Տեղալալ
 Տեղալալալ 206
 Տեղալալալալ 532
 Տեղալալալ. Տեղալալ
 Տեղալալալալ. Տեղալալ
 Տեղալալալալ 175
 Տեղալալալ 99
 Տեղալալ 102
 Տեղալալալ 38
 Տեղալալ 270
 Տեղալալ (Լ. Կ. Դարու Լ) 454
 Տեղալալ 98
 Տեղալալալ Լ. 98. 146. 152-7
 Տեղալալ —
 Տեղալալալ Լ. 154
 Տեղալալալալ 78. 81
 Տեղալալալ. Տեղալալ 255
 Տեղալալ 229. 244
 Տեղալալ 480. 483
 Տեղալալ 38
 Տեղալալ 244
 Տեղալալ. Տեղալալ 326. 342
 Տեղալալ. Տեղալալ 22. 208. 228. 244
 — Խոս 245
 — Դար 245
 Տեղալալալ Լ. 22
 Տեղալալալ 244
 Տեղալալալ Լ. 244
 Տեղալալալ 64
 Տեղալալ 98
 Տեղալալալ. Տեղալալալ
 Տեղալալալ 208
 Տեղալալալ 111

Տեղալալ 275
 Տեղալալալ Լ. 13
 Տեղալալալ 76
 Տեղալալալալ. Տեղալալալ
 Տեղալալ 177. Կ. Դարու
 Տեղալալալալ. Տեղալալ
 Տեղալալալ 42. Կ. Դարու
 Տեղալալալ 326. 344
 Տեղալալալ 38
 Տեղալալալ 324
 Տեղալալալալ 64. 144
 Տեղալալալ 271
 Տեղալալալ 274
 Տեղալալալ 281
 Տեղալալալալ Լ. 22. 286-7
 Տեղալալալալ. Տեղալալալ
 Տեղալալալ Լ. 381
 Տեղալալալ 209
 Տեղալալ Լ. 290
 Տեղալալ 100. 292
 Տեղալալ 101. 270
 Տեղալալալալ 102. 293
 Տեղալալալ 291
 Տեղալալալ (Լ. Կ. Դարու Լ) 450
 Տեղալալալալ 287
 Տեղալալալ. Տեղալալալ 98. 128
 Տեղալալալ 38
 Տեղալալ 97. 177
 Տեղալալ 184
 Տեղալալալ 91. 93. 107. 190
 Տեղալալալ 122. 124
 Տեղալալալ 358
 Տեղալալալալ 155
 Տեղալալ 9. 63. 75
 Տեղալալ = Տեղալալ 214
 Տեղալ 267
 Տեղալալալ 107
 Տեղալալ Լ. 179
 Տեղալալալ 99
 Տեղալալալ 38
 Տեղալալալ 275
 Տեղալալ 97
 Տեղալալ 100
 Տեղալալալալ 101
 Տեղալալալալ 346
 Տեղալալալ 505
 Տեղալալալ. Տեղալալալ
 Տեղալալալ Լ. 478. 480
 Տեղալալալ
 Տեղալալալալ Լ. 263
 Տեղալալալ 209
 Տեղալալալ 326. 341
 Տեղալալալ 488
 Տեղալալ Լ. 3
 Տեղալալ 525
 Տեղալալալ 101
 Տեղալալալ 101
 Տեղալալալալ Լ. 242. 265
 — Լ. 266. 269
 Տեղալալալ 97
 Տեղալալալ 272. 280
 Տեղալալալ 102. 243. 294
 Տեղալալ 99
 Տեղալ 306
 Տեղալալալ 162. 267. 269
 — Տեղալալ 275
 — Դար 267-9
 Տեղալալալալ 114
 Տեղալալալ 223. 244. 262
 Տեղալալալ

Գարաձոր 223
 Գարաշեն 282. 288
 Գարաշեն 255. 263
 Գարաշեն 284
 — Երասխայ 321
 Գարաշենի կամուրջ 9
 Գարաշենի վ. 511
 Գարաշեն 228
 Գարաշենի 22 ա. Հերմոնի վ.
 Գարաշենի 181. 196
 Գարաշենի գետ 98
 Գարաշեն 255
 Գարաշենի ա. Գարաշենի
 Գարաշենի հող 243
 Գարաշենի 64
 Գարաշենի 282
 Գարաշենի ա. Գարաշենի
 Գարաշենի 315
 Գարաշենի 169
 Գարաշենի ա. Գարաշենի
 Գարաշենի 162
 Գարաշեն 162
 Գարաշենի ուրուհ 504
 Գարաշենի ա. Գարաշենի
 Գարաշենի 59
 Գարաշենի հող-մի 506
 Գարաշենի 221
 Գարաշենի 168
 Գարաշեն 343
 Գարաշենի 75
 Գարաշեն 281
 Գարաշենի գետի գետի 346
 Գարաշենի 42
 Գարաշենի 100
 Գարաշենի 70
 Գարաշենի 282
 Գարաշենի (առի) 71
 Գարաշենի 266
 Գարաշենի 244
 Գարաշենի 210
 — գետ 4. 90
 Գարաշենի 210
 Գարաշենի վ. 71-72
 — գետ 90
 Գարաշենի 175
 Գարաշենի 285

Գետաշեն 109
 Գետաշենի 1. 270
 Գետաշենի 90. 478. 480
 Գետաշենի 6
 Գետաշենի 3. 270. 480
 Գետաշենի 4. 209
 Գետաշենի 90
 Գետաշենի 100
 Գետաշենի 315
 Գետաշենի գետի 344
 Գետաշենի ա. Գարաշենի
 Գետաշենի 303
 — Մեղրի 210
 Գետաշենի գետի ա. Գարաշենի
 Գետաշենի 109
 Գետաշենի ա. Գարաշենի
 Գետաշենի 27. 486
 Գետաշենի 4. 26. 90
 Գետաշենի 263
 Գետաշենի 169
 Գետաշենի (Գարաշենի) 130
 Գետաշենի 169
 Գետաշենի 42
 Գետաշենի 101
 Գետաշենի 282
 Գետաշենի 348
 Գետաշենի 90. 254. 276
 Գետաշենի 34. 64
 Գետաշենի 39
 Գետաշենի 232
 Գետաշենի 180
 Գետաշենի 99
 Գետաշենի 107
 Գետաշեն 292
 Գետաշեն 299. 306
 Գետաշենի 506
 Գետաշենի 27
 Գետաշենի 49
 Գետաշենի ա. Գարաշենի
 Գետաշենի 504
 Գետաշենի 481
 Գետաշենի 130
 Գետաշենի 74
 Գետաշենի 480
 Գետաշենի 480
 Գետաշենի ա. Գարաշենի

Գետաշենի 270
 Գետաշենի 479
 Գետաշենի 8. 266
 Գետաշենի 22. 70
 Գետաշենի 480-1
 Գետաշենի 210
 Գետաշենի 99
 Գետաշենի 101. 282
 Գետաշենի 299
 Գետաշենի 4. 172. 177
 Գետաշենի 260
 Գետաշենի 260
 Գետաշենի 102
 Գետաշենի 291
 Գետաշենի 4. 351. 374-6
 Գետաշենի 244
 Գետաշենի 260
 Գետաշենի 480
 Գետաշենի 244
 Գետաշենի 255
 Գետաշենի վ. 22
 Գետաշենի 275
 Գետաշենի առաջին ա. 60
 Գետաշենի 275
 Գետաշենի ա. Գարաշենի
 Գետաշենի 346. 504
 Գետաշենի 255
 Գետաշենի 108
 Գետաշենի 275
 Գետաշենի 326
 Գետաշենի 102. 276
 Գետաշենի 102
 Գետաշենի 480. 483
 — վանք 22. 84
 Գետաշենի 64
 Գետաշենի առաջին 1. 3
 Գետաշենի 480
 Գետաշենի 75
 Գետաշենի 276
 Գետաշենի 1. 27. 76
 Գետաշենի 282
 Գետաշենի 205
 Գետաշենի 4. 478
 Գետաշենի 129
 Գետաշենի 244
 Գետաշենի 102

Digitized by Google

Առաջին փորձայն. Նրինձակայ 350-2. 356	Բաբան բռնակալ 14. 15. 31. 211	Գաղթի, երեց 112
— Բ. Թեոսակայ 1 վեհեա 335	— (Պապէ) աղանդակաւ 32	— ? Ե Բաղաճար 152
— Բարաճեանց Ինկիլի 357	Բաբգէն Բ. վասակայ ուր. 12. 226	Գաղան եղբ. Գորայ պարսկի 211
— Բ. Պապուի 460	— Բ. եղբոր որդի վասակայ Գալուստ վ. աշակ. Գր. Տաթև. 217	— Շերմազան 521
— Պապուի (յանախ յիշեալ) 509	— Գ. տէր Սեփեայ 14. 17	Գամբեկէ 111
Առաջին Առաքապետի 1 վեհեա 509	— Բ. վասակայ Նաւակաթ 15	Գապար տանուաւոր Գեղամեցի 50
Առաջին ? Ե ԶԻԶ. Թաթ 177	— Բ. փրկապէ 32	— Դաշտեցի 336
— Ղափանցի Բ. Պապուի 357	— Եղա. Մաղարայ վանից 516	Գաբա Երուս 217
— Արարչեանց 449	Բաբի Բ. Առաջին 357	Գեղին տէր Սեփեայ 12. 13. 17
— Շոռթեցի Բ. Պապուի 357	Բաբիկ Ա. Բ. տեսրդ Սեփեայ 11. 13. 17.	Գեղուհոն 10
Առաջին ափայ ? Նուիրատու 122	208. 211. 283	Գեղամ Եղբ. Սեփեայ 6. 17. 30. 31
Առաջին Նուիր. Թաթ 180	Բաբունից Ռաֆայէլ 356	Գեղար Բ. ԿԹ. 31. 82. 281. 225
Առաջին ափայ մէկը Գաւառայ 45. 45	— Առաքապետուր 508	— Կղբ. Յովհ. Գրեհեցայ 311
— Առաքապետի խոնայ 521	Բաղարատ իշխանակաւ Հայոց 32	— Գարաղաշեան 302
— Տէրապու Գաղեցի 360	Բաթիկեանց Աւախք 1 վեհեա 451	— Աղուլեցի 326
— Խթայեցի Նաւասակ 531	Բալանանից Շահապուհեցի 482	— Իշխան (Ե Երեք) 247
— աւազ Ե Նախանաւ 501	Բաղուր տէր Սեփեայ 9. 17	— Խանաղեանց 103
Առաջին Ե. Տարապիտի 37. 73. 116. 198. 532	— Բաղաշի Աղանց 10	— Մանեցի 306
— Կին Լիպարի Թրեւեան 171.	— Կղբոր որդի վասակայ Ուր. 13	— Մարգարտուհի 494
188. 190. 193	Բաւր Ե Հայրապետ 41	— Մանուկեան 468
— Կին Աւթամարի 201	Բաղաի Ե տանք Սիսակայ 273. 290. 294	— Նորապետեցի առաջնորդ 278
Աղբան բէկ 525	Բաղաի իշխանք 273	— Նախապար Armenia տանք
Առի (զոր) 47	Բաղի Բ. Երեքի Ղափանցի 293. 360	— Սեփեայ 455
Առաջին իշխան Գողթեանց 310	Բաղապար	— Բ. Գրեգորի 110
Արեհեանց Բ. փրկապէ Բ. 14. 17	— Գալտեցի Բ. Խոնայ պէկի 338	— Բ. Մորապայ Սեփեան 453.
— Բ. Սահի 32	Բալու Նուիր 215	— 477
— Բ. վասակայ Նաւակաթ 282	Բալանանից 220	— Սիսակեան յերեցաւ վ. 281
Արաքապի Բ. վանապետութիւն 457	Բարապիտուր Առաքալ 299. 300. 312.	— վ. Եղեցի 239
Արաքապետեան Աղուլեցի 318	318 326. 383. 315-6	— վ. Շահապայ 208
Արեհի Բ. Խոնայ 174-5. 485	— Հ. Նաւար 368	— վ. Ութեցի 216
Արեհեանց Նուիրատու 123	— Եղի. Գամբիկեան 374-5.	— Պապուի Հայ-Խաւս Բեկի 449. 476
Արեհ Կին Եղեցի 238	384. 386. 479	— Երեք Յովհ. Գրեհեցայ 374.
Արեհեանց մէկը Զուլպու 422	Բարեհե ? մէկը 46	— 384
Արեհեանց վ. Շահեցի 247-50. 354. 511	Բարեհի առաջին Սեփեայ 28. 86	Գիւլ աղայ (Գեղամեցի) 45
— վ. Բարեհեցայ 248. 280	— Երեք Գր. Տաթև 240	Գիւլ ԿԹ. 150
— Բ. Միթիարայ 177	— Աւ. Արեհեանց 43	— (Հայր) 280. 284-5. 340. 513
— Բ. Ս. Լուսապուրի 513	— Կրեց Մաւառապայ 289	— Գիւլեան Ե վանական 61
Արեհեանց 113	— Մեղեցի եղա. 20. 258. 305.	Գիւլեան, Կին 175
Արեհ 111	507	Գիւլ Արեհեանց 10
Արեհեանց տանք յերեցաւ 477	— Կախիկոպու Շերիման 477	Գիւլեան զարմ 375
Արեհ Բ. Թաթուր Արեհեանց 10	— Կախիկոպու Բ. Սահակայ 182	Գիւլեան Կամ Գիւլեանի Կուսան 353
— Գ. " " 11	Բաւրեան 123	— Խաթուն Կ. Ամիր Մեհ. 200
— աշխարհագիր 476	Բենա Բ. Մաւառայ 122	Գիւլեան Կ. վանական Շահապ. 113-6. 198
Արեհ երեց 130	Բենիման Աղուլեցի Բ. Աղբի 239	Գոր պարսկի զորավար 211
Արեհեանց 156	— Խաթունի 23	Գորուլ իշխան վանական 310
Արեհեանց եղբ. Զուլպու իշխանի 277	Բենիման Բ. Մորապայ 449	Գիւլեան (Հ.) Գամբիկեան 383
Արեհեանց Բաղարատուի 32	Բերեհի Նուիրատու 113	Գիւլեան Բ. Արեհեանց 357
Արեհ Խաթուն Կին Տարապիտի 235	Բեկ եղբայր Գրեհեանց 107	Գիւլեան 42
— Եղբ. Աւազ Սարգսի 319	Բեկեան Ա. Բ. Բարեհի Թրեւեան 47. 95.	Գիւլեան Կին Ռոստոմի 123
Արեհ Զաքարեան 42	125. 202	Գիւլեան Բ. վանական 204
— Իշխան 110	— Բ. Բ. Մաւառայ 96	Գիւլեան 156
Արաքալ Բ. Արեհեանց 31. 338. 497	Բեհի Աղուլեցի 330	Գրեհեանց Ա. (Գրեհեանց) Եղեհեանց Սեփեայ 11. 19. 247
Արաքապու Շահապեանց 51. 211	Բերեհի տէր Սեփեայ 7. 14. 118. 472	Գ " " 16. 20. 247. 264
Աւազ Բ. Զաքար. Սաքապարի 33	Բաւա Կամ Բաւալի 123	Գ " " 20. 194. 198.
— Նուիրատու 47	Բուրի Ե իշխանայ իշխան 18. 185-6	— 232. 236
— Տէր. Ե Բաւարեանց 130. 150	— Տէր Զաքարեանց 138	— Ե (Եղեհեցի) " " 20. 308
— Խաթուն Կ. վանականայ 122	Բուրի Ե Օրեհեանց 195. 195. 202. 325	— Ա. Թաթուր Սեփեայ 16. 17
— Սարգիս Բ. Հեղուի 319	Բուրեհի Բ. Աղարայ իշխանայի 367	— Բ " " 16. 17
— Սուլիմ 123	Բուրայի զան 164	— Բ. ԿԹ. վ. Կապուր 470
Աւազեանց 93	Բուրեհի Ա. Օրեհեանց 95-6. 116. 125. 148.	— Գ " փաթի վ. Կապուր 304
Աւան իսկ Յովհաննէս 218	152. 182. 199. 201-2. 525	— ԺԱ " 518
Աւախ (Տէր) 256-7. 295. 30. 304	— Բ. Օրեհեանց 47. 96	— Սուլեան Ա. 29. 33. 230
— Բ. Կամ Թոն խոնայեցի 152	— Բ. Երեհեանց Բ. Լիպարի	— " Բ 33. 55. 68
— Տէր Միթիարայ 357. 346	189-90. 192. 195	— Ա Տէր Սեփեայ 17. 289
— Խոնայ Ռաֆայի 329	— Թոն մեհի Տարապիտի. 202	— Բ. Կապուր Նուիրայ 13. 14. 17
— Զուլպուցի 473	— Բ. Մաւառայ 201	— Արեհայ Տաթևայ 241
Աւախ (Եղբ. Օրեհեանց) Արեհեանց 389	Գաղթի Ա. Բաղարատուի 16. 61. 85	— Ամիր Աղուլեանց իշխան 73
Աւանապու զորավար 501	— Թաթ. Արեհեանց 37. 228. 499	
Արեհեանց 182		
Բաւ Բ. փրկապէ 182		

Գրեզոր Անկեղակութեցի 212		Դասիթ իշխան վայոց ձորոյ 92		Ջուզա 47	
—	Ապերաւ Տէր Շիրակոյ 295	—	Սուսանայ թագաւոր 110	—	Ջուզա 72
—	Կրէց Եղվարդեցի 68	—	Բարունակեալ 134-5	—	Ջրուանդաւա կախկոյսու Գողթնեաց 312
—	Իբաժէ ? որդի 72	—	Վեպասան 316	—	Ջուզ 314
—	Լուսաւորիչ, յանախ յիշեալ	—	Շոռթեցի 357	—	Ջուրապ, Ջորապ, Ջորապ մելիք . ֆէր- նաճիւնի 42. 50
—	Կրօնաւոր ի Հերեր 112	—	Կրէց Նախնաւոր 502	—	Գաղեցի 359
—	Վարա, իաշինեցի 35. 37. 532	—	Գնուպ Նորաշինեցի 368	—	Գ. ֆերթեհի 182
—	Մեղրեցի 232	—	Դնդ նուիրատու 123. 175. 200	—	Էաշի թոռն Պաշի 117. 136
—	Մադիսարոս 55. 313	—	Դլին իշխան խաղապեան 231. 260	—	Էդիշա տանուաւոր Ազուլեցի 326
—	Ասպասայ որդի 163	—	Դլինեանք 204	—	Էլթիկ մայր Յով. Բանեցոյ 374
—	Ս. կախկոյսու (ի Պիտիլիէ Դոմինիկ Շէրիման կախկոյսու 477	—	Դոմինիկեանք 23. 382. և այլն	—	Էլիկուս բէգ 177
—	Փառնկաց) 477	—	Դոմինիկուս (Հ.) Նազարեան 372. 374	—	Էլիէ . Գուսաբի 34
—	Սիւնեաց վարդապետ 226	—	Դոմինիկուս (Հ.) Նազարեան 372. 374	—	Էլիէ Յովսէփ. Միքայիլ 304
—	Վ. առաջնորդ Մաքսիմացոյ 70	—	Մարիա մանապր խոշորի 366	—	Էլիէլէք . Երազդ. Նախնաւոր 502
—	Տաթևաճի 23. 236-241. 376. 481. և այլն	—	Ասան 448	—	Էլիէլէք խոշոր 422
—	Վկայ Արփայեցի 184	—	Տէր-Քուշ 566-7	—	Ընտանաւոր . Գրեզորի 289
—	Կախկոյսու Մեղրեցի 184	—	Դաւիթ բէգ 75	—	Թաղուս Առաջնայ 224. 518. 521
—	Ապերաւ իշխան Շիրակոյ 16	—	Դոսաթ խոշոր 362	—	Գ. Մելիք բէգի 111. 523
—	Նուիրատու Դոմինիկ 116. 198	—	Դոմինիկ 35. 37. 74. 165	—	Շահապուհեցի ի կաթա 482
—	Խալիթեցի 239	—	Երազդ բէգ 209	—	Թաղուս . Տէր Ջալալի 183
—	Ի Հերմանի վան 124-5	—	Երազդուի մանապր 259	—	Թաննա կին 137
—	Նաւատակ 109	—	Երազդ բէգ 34. 37. 72	—	Թաղա Չիթաղեան 84-5
—	Վ. Շոռթեցի 554	—	Գաղեցի 360	—	Կաթ. Միկայ խաթանի 205
—	Սարու Շահկերացի 363	—	Ելիկուս . Լիպարի Օրբէլեան 93. 146. 180. 189. 195. 364. 479. 499	—	Թաղվարդի որդի Օվանէս 372
—	Գ. Վարաճայ 112	—	Ելիկուս . Լիպարի 94. 192	—	Թաննիկ, Թաղվարդ 123. 145
—	(Հ) Երազդեցի 367. 396-7	—	Ելիկուս . Լիպարի 187. 499. 502	—	Թամազուլ 183
—	Աստուածատրեան կախկոյսու	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թամազ դուստր Մալխասայ 546
—	Նախնաւոր 392	—	Ալեքսանեան 476	—	Թամազ 198
—	Բաղունակեալ (ի Ջիլ) 531	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թամազ խաթան 167. 192-5. 195. 201
—	Գերաթ Միքայիլ 552	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թամազի որդի Օրբէլեան 193
—	Գորդի խան զորավար ի Հըն- գիս 467	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թայիկ դուստր Սարգիս 162
—	Նաւոր, կանոնիկոս 454	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թանիկ ի Ջիլ 144
—	Արփայեցի . Էլիէլէք 518	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թանիկի մելիք 18
—	Գ. Սաքաւայ 156	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թանիկի զուստր մելիք 34
—	Թոռն Դոմինի 198	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Տէր Գուսանայ 110
—	Ե. Մարիամ Նաւատակ 483	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թաշիկ կին Հասանայ Պաշեան 121
—	Զարդիս Աստուածատրեցի 508	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թարխան Գիթայիկեցի 84
Գրեզորեան Նորադու Գնդակեցի 105. 107	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թեկիկ Նուիրատու 122
—	(պառնակեալ) 133	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թեոդոս կայսր Մեծ 294
Գրեզորի ի Թոռն Նիլթ 110	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թեոդորոս Էդոնովա Նիկիտ վանաց 281
—	Պառաւոր Պառաւորեցի 524	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Կաթուրդի կոթա. Կթ. 25
Գրեզորեան Վ. Յաղմանեցի 135. 137	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Զորավար Ուշառնի 498
—	Աղթամարի կաթուրդիկոս 531	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թերթիկալ . Նաւատակի Գուշապուրայ 335
Դամա 198	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թիմուր լէնի 34
Դամուրաւ 162	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թովման Յով. Յիւրիկա 471
Դանիէլ Վ. Մեղրեցի 305	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Թովմա Առաջնայ 53
—	Մառնիկեան մարտապետ ի Լե- նատան 465	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Արեւան ի Վիկտորի 288
—	Յղնայի տանուաւոր 342	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Ալուիկեցի 384
—	Վ. Սեւանցի 84. 88	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Ազուլեցի ապաքրդ ի Վե- նեան 334-5
Դանիէլ մաղապատ . Սանակայ 358	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Կախկոյսու Տաթևայ 290
—	Գ. Պաղայ Մաղապատեանցի 319	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Արթուրի պատմիչ 10. 307. 314
—	Գ. Դերմիշի 412	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Կաթուրդի 241
Դարա . Բարեկայ 11	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Վ. Մեղրեցի 238-9
Դանիէլ փոսնի տեղադրի 369. 421. 446. 502. 515. 521	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Մեծոփեցի 239-40
Դանթուկ քորեպ . Արթիկ 438	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Կախկոյսու Աստուածատու 512
Դանիթ Բ. Կթ. 32	—	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Կաթ. Նախնաւոր 388-9
—	Բ. կախկոյսու Սիւնեաց 223. 226. 247. 289	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Ապարանցի կախկոյսու Սա- տանայ 370
—	Բէկ ի Գնդակեան 109	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Վիթալ 596
—	Բէկ Հալիթեցի 18. 218. 256-9. 263. 283. 288. 292. 300. 314. 312. 331. 501	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Գ. Սեւանուի Սպարանդուր 372
—	Կախկոյսու Գնդակեցի կամ Ջուրապ Չիթաղեան 84-5	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	(Հ) Խալիկեանց 406-8
—	Շոռթաւանցի 34. 52-5. 59. 97. 282	—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	(Հ) Թամազեանց 376
		—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Վ. Նիկայ վանատան ի Բիթ- նի 454
		—	Ելիկուս . Տէր Կրիստ 175	—	Կախկոյսու Վանապեցի 250. 313. 315. 339. 521. և այլն.

Թովմաս Մար կան 466. 475	Խոսրովիկ Համառոնեան 479	Հայր իշխանք, Մարգարեայ 472-3
— հայ. Հայոց յիտալիս 448	— Տարապիճեան 416	Հայրանուի ? 72
— Զանկեթի Միտրանու 489	Խորիշան կին Զեարու 161. 165	Հայրապետ հայոց. Սիւնեաց 20. 117. 232-3
Թարգմ 452	Խորհէս իշխան Հաշտեից 9	236
— զորավար Զանգուրեցի 278.	Խոցաղեղ եռիբրատու 167	— առաջն. Թանաթի վ. 121. 124
— 281. 306	— վաղամեակի 108	— Խօյն Յընացի 242
— Ժողովուրդ Տարսեցի 133. 138	— ռ. Օտարեկի 167	— Զանանայ ռ. Հայրուսի 54
Թանան աղայ Գեղամեցի 44-5	— Ի Յախաց քար 132	— առաջն. Արառեից 142
Թարք Սէլուկեանք 33	Խուզաթ ռ. Յովհաննու 289	— Շահանու 301
Ժանանեց Միրզայ 269	Խուժլուբէկ 121. 356	— հայ. Ի Զ'Ղ' 422
Խոյնախոս արեղայ Ի Զ'Ղ' 422	Խուժլու խաթուն 197	— (Հ.) Աղանաբեդեցի 430. 505
Խոսուրդ ռ. Թաղուսի 320	Խուրշիթ ռ. Միտրանուի 163	— (Հ.) հայ. Ի Մարգարայ վ. 519
Խոսուրդ Որի Պոստեան 212. 400. 404	Խուժիկի առ. Ղեւոնդեանք 475	Հայք արուեստագէտք, բարերարք, և այլն.
— վ. Միտրեցի 303	Խուժարդէ Զուլպեցի 424	յԵւրոպայ 473-7
Խանէ Աթաղէկ 13. 46-7. 93. 143. 168.	Խուզիկար (կին) Ի Շոռթ 359	Հաշարի 200
— 180. 183-7	Խոշ ռ. Դոսիանց վաւրամայ 148	Հասան խաւիցի Բար. Սիւնեայ 16. 17. 295
— ռ. Բուրթիկ (Ա) 202	Խոշար 120	— Ամաղուցի 197
— Օրբելեան 93	Խօյն Պապա վան. յԱնդրի. 459	— ռ. Ա. Համառուի 17. 88. 184
— հայր Յովհ. Որոտեցայ 247	Խամամ կին Գրիգորի Ե. հայ. Սիւնեաց 303	— 274
— ռ. Զեարի 201	Խլուկ գաւառաւոր 207	— ռ. Սեւեքեցի Բարի. 200
— ռ. Լիպարի 193	Կասա ռ. Սեւեքեցի Բարի. Սիւնեաց 16	— ռ. Գրիգորի Սիւնեաց 232.
— երկու վաղամեակի 193-4	— քայր Շահանուխ Թաղուսի	289
— Տէր Որոտան 218	— 96	— հաւ Յովհ. Որոտեցայ 217
Խանիկ ռ. Բեշեկի 47	— ռ. Գրիգորի Բարի. Սիւնեաց	— Ամիր ռ. Պոսի 95. 120-1.
Խաչայ Բար. վարաց 143	— 16. 17. 295	— 139. 174-7
Լեւոն Ա. Բար. Ուրբելեան 434. 439	— ? 40	— ռ. Կարապետի 232
— Բ. Բար. Ուրբելեան 233	Կարամիդէ գլխայ 10	— Ամիր ռ. Խաչայ 138
Լենկ Թիմուր 364. 479	Կարապետ Գափազեան Հանգամիլեցի 518	— ռ. Կարայ 221
Լիանու 483	— վ. Պիւլիկեան 39	— Օտարիկ 167
Լիբեր Ս. Հայ յԱնկան 452	— Խուրատու 116	— Ուղուի (Հասան) 91
Լիպարիս մեծ Օրբելեան 92. 103. 180. 505	— Յովհաննավանցի 375	Հասան - Դոսիանք 37. 72-3
— ռ. Եւրիկով Օրբելեան 93.	— հայ. Խլիմանի Ի Սեւան 88	Հարոն ամիրայ 16. 297
— 103. 185-7	— բանի աղաւաւոր յԱմաղու. Հեթում Ա. 215. 436. 469	Հեթում Ա. 215. 436. 469
— հայր. Միտայ խաթունի 303	— ամմ 459	— Տէր Կոստիկ 469. 471
Լուսիկ աշակ. Բարգուլի. 299. 300. 312	— Մէլիք Թանկեան 213	— Կարայր Ներս. Լամբրոն 461
Խաթուն ռ. Խաչալանի 198-9	— Շահնուրաւան 380	Հեռուկ Խուրատու 62
Խաչալան 120	— ռ. Սիմոնի 357	Հերակ Կայսր 14. 210
Խաղապեանք 93. 143	— վիւրանեց 508	Հերմէթեանք Ի Տրեսա 462
Խան Սուլթան պարոն 75	— վ. յԵւրիկ 378-580	Հմայեան կրեց վանանայ 289
Խանի կին Խաթունի 282	Կելուանցի 105	Հոգեկէլ ռ. Աւանայ 259
Խանիքով Նիկ. Ռուս տեղագիր 262	Կերակու Կնաթիցի 60	Հոթիմիմէ գ. Աւրոտ Շահնուի 517-8
Խանուս Ալէ կին Մէլիքեկի 72	— ԿԹ. 126	— վանամայր Շալիմուրդ Կուսա-
Խաչապապ Զուլպեցի 423	— Եւնիկան 134	— 257
Խաչատուր Զուլպեցի բարոնապետ 35. 69	— կրեց Տրապիզունցի 247 248. Հրահա աւր	Սիւնեաց 13. 14. 17
— Լուչալ աւազներէ Հայոց քա-	— 269	— Իշխան Բաղայ 278
— զարի 463	— ռ. Աղայպեկի 178	— ռ. Սահակայ Հայկազնայ 18.
— Կախիկուս 70	— հայ Ըղուերեցի 235	— 285. 288
— առաջն. Ս. Թովմասու վ. 326-7	Կիրիս առաջն. Վարապետի 203	— զորապար Վասակայ Նահա-
— կրեց Ի Գուսանի 111	Կիւղէ Աստուպապի աղայաբորդ 507. 515	— պետի 282
— Կիւլանցի 134	Կիւղէս Գաւանու 395	— տէր Կովականի 236. 230
— Խեթիսի Ի Զ' Զ' 114	Կիւղի Պոստ Ի Լիւնուի 451	— (Հ.) առաջն. Նարապետի 278
Խաչիկ Խօյն Զուլպեցի 414. 423-4	Կուսի աշակ. Ս. Բարգուլ. 312. 326. 329	Հրահան իշխան 180
— ԿԹ. 499	Կոստանդին Կայսր 14	Հօլ աստիկան 32
— Կրահուր (Ի Զ'Ղ) 172	— Միտրեցի ռ. Աղամայ 304	Զալ կամ Զալիկ Խահապետ 255
— Անարոնեանց վանաւակ. 503	Կոստար և Մարիսա 474	Զալիկ Ա. Բ. Գ. Ի. Իշխանք Բաղայ 230. 273
Խարիշուր Թոն Դեղիկ 176	Կորիկ զորավար 304	Զալիկեանք 18. 255. 273
Խարիւրմոս աւագ Ի Նախնաւան 501	Կուզար ռ. Ախթամարի 201	Ղալախ Խան Երեւանայ 75
Խարոն 179	Կուկոր 114. 117	Ղալար հայ. Տաթևու 287
Խիշա ռ. Բակրայ 10	Կուսաուր Գանձակեցի 34. 42	— Զանկեցի ԿԹ. 160. 316. 425.
Խանդալ ռ. Խալուսի 111	Կուսուր աղայ Հալեցի 256	— Անարմիկ հայ. 453
Խանդալ կին Զուլպեի 122	Հախնապար Կարայր Մէլիքեկի 72. 248	Ղարա Գրիգոր 35
Խանդար պարոն 138	Հախում Աղուլեցի 330	Ղարալ Զուլ. Ի Ռիւ. 423
Խոսրով Գ. Բար. Արշակունեաց 11	Հաղապեանք կամ Խաղապեանք 18. 92	— Կազմու (ճանդակու) 106
— Անուշահան 91	Համաղապ. ռ. Սահակայ 289	Ղարապար Ի Ռիւ 117
— Աղարուլէ 13	Համապարուի ռ. Բաքիեի Սիւնի 228. 256	Ղալապետ ռ. Յակոբայ Ի Լուսու 467
— Ի զարմէ Գաղան Պարսիկ 211	Համալուր (կին) 84	Ղալապետ (Հ) Սահակեան 301
— ռ. Շարիթայ Գաղթեանք 310	Համառու Ա. (մեծ) Բ. 17. 184. 274	— վանաւակ. Ի Քաշկար 469
— հայր Ս. վանանայ Գողթեանք	Համառուեանք 17. 188. 274. 479	— վանանդեցի 315. 339. 340
— 310. 317	Հայկազն ռ. Հախնապարի 248	— Խուրատու 178
— Միւս Գաղթեանքի 311	Հայկազան իշխանք Սիւնեաց 15. 18. 52	Ղուկաս (Ֆրա) Շահապետեցի 482

Ղուկաս (Ֆրա) յիւս 469	Մատթէոս Հ. վանական խօշկաշինոյ 366	Միաբանոյ կողմնակապուստներ 388
Ճար պարտոն 370	— Գոնեցի 370	— կարգանարք 388
Ճեմնի տեղադրող 424. 302. 305	Մարիամ դ. Ա. Աշոտի Թղթի 7. 33. 54.	— վանանարք 375-7.
Ճեմանկեր բէկ 262	— 52. 57. 60. 80 83	— 387. 392. 04-2. 404. 482
Ճնշողան Մարգար 452	— Վկայութի 183	— Ի Չմիւնիս 406-8
Ճոման Թովհ. Շահապետեցի 482	— Նաւասարի Դիւնի 259	Միւնայել Ասորի պատմիչ 516, և այլն
Մարգարտոս Իւսան 174	Մարգար կամ Մարգարէ ո. Ղարիբշանի 357	Միւնայելի մարդկեա 494
Մարիոս Աղայ Տէրութեան 452	— ո. Մէլիք բէկի 141. 523	Միւնայելի 94. 151. 191-2
Մարիոս եղբայր Շաշի 142	— Փշրկանց 335	Միւնայելի ո. Նուրիս 232
Մարիոս զբէլ և զարմ 242	— Աւազանց 457	— Նայր Խորշիկի (ՉԼԲ) 163
Մարիոսայ կայ Սիւնեաց 20. 23	— զպիւր ի կած 523	Միւնայելի ո. Գարա Երուսաղէմ 364
— աւազներց Ոյծայ 289	— Վ. յՕծոպոյ 375. 483. 489	— առնուէր Գեղարք. 34. 43. 45
Մարիոս Շահապետեցի 346-7	— Վ. Նուրիսառ 139	Միւնայելի Պետր. շինող կարգուստմանից Պի.
Մարիոս Ս. Հայ ի կանգ 461. 477	— յԵղեգիս ի ՉԲ. 130	— զայ 450. 477
Մանազուն Ի Թ. ՉԼԲ. 145. 201	Մարգար Յղեցի 242	Միւնայելի 169
Մանուկ 247	Մարգարտոս Իւսան 492-6	— Դարեմից 393
Մանուկանք 168. 295	Մարիոս 147	— Մէլիք 34. 72
Մանուկ ոտորկան 31. 79	Մարիոս կայ. Ի Հերմոն 126	Միւնայելի 74
Մանուկ Սուրբ Սեբաստի 204	— Երեմիայի ? 358	Միւնայելի 524
Մանուկ զին Բ. Մէլիք բէկի 35. 37	— Ափուսի 367	Միւնայելի Ի Վիւնայելի և Լիւնայելի 452.
Մանուկից Զուրայու 422	— Պոլոս (Marco Polo) 469.	— 458
Մանուկից Գրիգորի 559. 365-4. 378. 507	— 475	Միւնայելի ո. Պարոն Լուսի 133
Մանուկ Իւսան 494	Մարիոս Շահապետեցի 528	Միւնայելի զորավար 18. 237. 260. 263. 277.
Մանուկանք Կին Եւայ 124. 156	Մարիոս Մատթէոսեան 103	— 284. 293. 300. 304. 319. 331
— Կին Գրիգորի 133	— Վ. ո. Ամաղեկի 86	— ո. Խեչիկի 75
Մանուկ դ. Հասանայ Դոփ. 114. 142	— առաջ. Տաթևու 224	— Գուշ 76. 83
Մանուկ տիկին 161	— Բնուցի 215-6	— կայ. Սիւնայելի 88
Մանուկ Կին Միւնայելի ո. Դեղիկայ 176	— Նորիցի Արուսեացի 333	— Աբրայ 88. 304. 535. 448. 460
Մանուկ դ. Տարապիտի 205. 113	— ո. Շաղպի 178	— Բաղիւնցի 53
— Կին Հասանայ 75	— Սոլոմոնեանց Ղափանցի 306	— Երեմիայի 133. 135. 138
— Կին Աւազանց (ԺԳ զար) 74	— ՉԵրեմիայի առաջ. Սիւնայելի	— Երեմի 167
Մայիլ բէկ ո. Մէլիքեցի 72	— 86. 88	— Սիւնայելի 131. 134-6
Մանուկ Իւսան 221	— Նուրիսառ Ի Յախաղար 155	— որդի Դեղիկայ 174-6
Մանուկից Գրիգոր Միւնայելի 208. 216. 226	— կայ. Տաթևու 252	— Զաւայի Նուրիսառ 198
Մանուկ Մանուկան. զորավար 14	— կայ. Միւնայելի 458	— Վ. Տաթևուցի 238. 240-1
— Վ. կիւմիւնայելի 89	— կայ. Մանուկայ Վ. 519	— առաջ. Բանանարք Վ. 251
— ո. Վրաց Թղթի 94	Միւնայելի Մէլիքեան Արուսեացի 333	— Վաղարշու Վ. 525
— Զաւանայ ի Թանուտի Վ. 124	— Բէկ ո. Միւնայելի 74	— Յաղարշի 134
— Ի կած 523	— Բէկ ո. Մէլիքեցի 72. 75	— Արարանցի 132. 313. 359.
— Փառանցի ո. Տէր Ոսկանի 345	— զարծառ ի Սիւնայելի 89	— 370. 390
Մանուկ Բարեցի 128	Միւնայելի Բէկ 34. 35. 62	— Փէնարեցի 47
— Նաղար 424	— Տէր. ո. Միւնայելի 74	— կայ. Սիւնայելի 84. 88
Մանուկեան Տէր Բովսեփ ի Տրեմիս 477	— Կիւշ. 97. 330	— Միւնայելի 88
— Հ. Գրիգորի ի Վիւնայելի 477	— աղբիւրակողոս 72	Միւնայելի Ի Վիւնայելի և Ի Տրեմիս 462
Մանուկ բէկ 55	— Զաւանայ յԵղեգի 283	Միւնայելի Մէլիքեան Տաթևու 242
Մանուկ Օրբելեան 18. 224	— առաջ. անապատին Հալիմարայ	— Արուսեացի ո. Միւնայելի 336
— Ի Գիւշ. 109	— 257	— Վ. առաջ. Ս. Աստուածած.
Մանուկ Կիւշ. 34. 81-2. 88. 284	Միւնայելի (Ս.) Մանուկ 11. 23. 313	— անապատի 134. 137-9
Մանուկ խօշկա 240	— Երեմի պատմիչ 177	— Արուսեացի 43
Մանուկի (Հ.) Արարանցի 372	— կայ. 233. 258	— ո. Միւնայելի 357
— Խօշկաշինի 566	— աղբիւր. Սիւնայելի 358.	— աղբիւրակողոս Շահապետեցի 358
— (Հ.) Մարտիոս 396	— 484-5	— Հ. — Արարանցի 370
— Արարանցի Շահապետեցի 482	Միւնայելի Արարանցի ուրացող 14	— կողմնակապուստ ի Մանուկայ
Մատթէոս Աւազանց 315	Միւնայելի Արուսեացի 34. 69	— վան 519
— (Հ.) Խօշկաշինի 366	— Սաֆուր 18. 212. 215	— Տէր, Ի Լիւնայելի 258
— վանական յԵղեգի 458.	— Սանփանեան 276	— Ի Շահապետեցի 52. 60
— 474	— Թանուտի 18. 210	Միւնայելի Խաղարշի Գաղարշի 336
— կայ Բովսեփի 372. 390.	— Բարութիւն Միւնայելի Հիւսեփ.	Միւնայելի Վ. 182. 195
— 398-9	— Եւան 262	Միւնայելի (Բ.) Կիւշ. 63. 208
— կածեցի 34	— Բովսեփի փարապետ 19. 256	— Տարեցի կայ. Գոշի 312
— Վ. կիւմիւնայելի 57	— Միւնայելի 304	— (Գ.) Կիւշ. 248. 277. 282.
— վանանցի 339. 340	— Բէկ ո. Արուսեացի 64. 69.	— 446
— կիւմիւնայելի 131	— 71-2. 182. 528	— Վ. Եղեգի 137
— ուն 458-9.	— Բէկ յիւս 35. 75	— առաջ. Տանփարապետի Վ.
— կայ Դարեմու 134	Միւնայելի շինող 178	— 280
— կայ. Մանուկայ Վ. 519	Միւնայելի Գեղարմայ և Մարայ 37. 72	— Վ. Ի Շահապետեցի 159
— Վ. Ի Մարտիոս զԵղի. 176	Միւնայելի Հ. Բարսեղեան 58	Միւնայելի Գրիգոր 40
— աշակ. Գր. Տաթևու 280	Միւնայելի ո. Փրիքեցի 144. 182	Միւնայելի կայ. Սիւնայելի 13. 20. 25. 280
— աղբիւր. Արարանցի 361.	Միւնայելի եղբայր 23. 350. 382-408. 480	
— 368		

Մուշէ հոյս. Է. ԿԹՂ. 280	Յովնանէս Ժ. հոյս. Սիւնեաց Օրբէլ. 96.	Նազան խաթուն 106
Մուսաբէկ համ Մուսի Աղուլեցի, 328. 334	181. 183. 194. 198	Նաաարգուլի † 22. 114
Մուրառ խան ո. Եաղուզ Բէկի 209	հոյս. Շապանօղլի 21. 220.	Նաւարուզ ո. Ղազան դանի 500
— Զուլայեցի 419	234	Ներսէս հոյս. Սիւնեաց 21. 136. 236
— Դիւանբէկի ո. Ղազարի 356	Վ. ո. Միւլլառի Դօփեան 74	Միսն 517
Մուրառան ա' Ուսան 475	Վ. Շուռթեցի 85	հոյս. Ի Սիւան 84. 88
Մուրում Լեւալեցի 304	Նորատունցի առաջն. Սիւանայ	Շնորհալի 70
Մուսան ոստիկան 52	88	Սասնեցի 134-5
Յաղք վկայ Սիւնեցի 12	ո. Լիւպարաի 95	ո. Վաւրամայ Տարսնեցի 375
Յակոբ Վ. աշակերտ Յ. Որոտն. 544	Վ. Մարեցի 37	Վ. Մուկացի 248. 288
— Դուանցի Ա. հոյս. Սիւնեաց	Կոլտիկի Էրմոնի վ. 125-6	Քանայ Ի Թանառի վ. 124
20. 125-30. 228. 230.	Վ. Ղազարեցի Ի Սիւան 86.	Քանայ յարգունիս Վիկնայ
245-58. 295	89	461
— Բ. հոյս. Սիւն. 245. 246.	Համոսնեան 180. 184. 204.	Վանաւայր Յաւաքարի 156
258. 264	205. 274	հոյս. 230
— Դ. ԿԹՂ. Զուլայեցի 250.	Հիւան 84	Նիւալ ? (Նիւոլ) 69
319-20	ո. Միւսայ (Ի Մարսիկա)	Նիւալայոս ա. Ֆրիտոն
— արեւայ (Ի Ռոմ) 146	367	—
— Երէց (Ի Զիթ) 118	Միւլլեցի 304	Աղուլեցի նուրառու 520
— Միւլլեցի ո. Տէր Զաքարեայ	Վ. Տէր Յարութիւնեան 107	Աղայլարեց 468
304	ճոխ վանառանկան 285	Կայսր Ուսանց 86
— աւաղբեց Ոյայ 216	Կարեցի ճանաչեաց 159	Վ. Ի Կարմիր վ. 515
— Զ. Զանկեցի 252	(Տէր) Կարանանեցի 305	Նիւալլի աւաղ. աւաղբի Ի ԺԶ դարու 500
— Զ. Կեօկեցի 377	Հուսոբ 23	Նիւա աիկի Գողթնեաց 310
— Զ. Բըստեցի 240	աշակերտ Յով. Որոտն. 344	Նոյ Նաւապետ 496. 505
— Մանգասի, վանառանկան 158.	Հ. Կապանեցի 285	կամ Նուս ճանաւոր 115
160	Աղբաիւնեցի հոյս. Երեմի. Նուլի, Կիւ Աղապարի 356	Նուլար զորավար 281
— Վ. Աստապարի 507. 510	350	Նուանուսեան Ա. Ա. 518
— Վ. Ի Զիթ. 109	հոյս. Ի Յովնանու վան 204	Նուրեան վանառանկան Ի Վիկնայի 301
— Քանայ Ի ԶԲ. 171	Խանգալիւրեան 562. 363	333. 415
— առաջն. Կարմիր վ. 513	Կուկեցի Կարաբար 172	—
— Թարգման 349. 374. 387	Քանեցի 374. 375. 384. 386.	Նուրի
— Փիլիսոփայ Ի Տաթեւ 241	387. 479	Նուրեան Զուլայեցի Ի Զուլմ 412
Յարութիւն յէլիք 19	Հ. — Վառնոյ վանական 289	Շար կամ Շարիթ Գողթնեաց 310. 312. 313
— մուծոյ Գաթէի Ի Բարիւ 476	Զուլայեցի ո. Մարտիրոսի 119	Շանկ ո. Աղբարոսի 117
Յասու Քանայ Դուանեցի 63	Վանաւայր Ս. Թովմայի 331	Շանաղուխա զ. Սիւաղայ Կիւ Սմառայ
Յիսուսեանց 57. 372	հոյս. առաջն. Ամենաբարկի	Թաւալորի 16. 217. 231. 245.
Յովնիմ հոյս. Տէր Գրիգորեանց 513	վ. 421	263. 524
Յովնափ հոյս. Սիւնեաց 21. 202. 250	Վ. Սանցի 134	զ. Սիւաղայ Կիւ Գրիգորի
— առաջն. Հայրավանից 40-1. 52	Վ. Զուլայեցի 451	Թաւալորի 16. 232. 246. 296
Յովնան Բէկ Լուղայեցի 420	Վ. Ստամպուլի 334	զ. Վարադարդառայ 7. 252
— Մէլիք Փարսապանեան 19	ո. Աւայ Մաթուսի 452	Շանաղ պարսիկ 479
— Եկեղեցապան պատմիչ 284	Վ. Ի Սպանիա ԵԺԳ դարու	Շանիւր ո. Սաթուրի 115
— վանաւայր Ս. Թովմայի 327	457	Շանապար կամ Շաղուբար Գաւառեցի 34.
— Տէր, ո. Սարուսի 357	Սեդրոսեան 468	44
— Ե. Մանուկ Ի Կաւա 455	Փակակալ Տաթեւ 240	Շանէ զորավար Պարսից 210
— մանուկ նաւառանկ 498	Յովնանիսիկ Վարդապետ 57	Շան Խամպէլ 365
— Աղուլեաց Քաւանդար 328	Յովնաթան Նաղալ Շուռթեցի 329. 331.	— Ուս 34. 96. 364
— Աղբաիւնեցի ո. Սեդրապոյ	358	— Սուլթան (Գեղամեցի) 44
550	Աղուլեցի ո. Ոսկանայ 336	— Օրբէլեան 96
— Ե. — Ուլայեցի 68-9. 363	Յովնէի Երեց (ԿԹՂ.) 177	Շանմուրառ Աղուլեցի 330
Յովնանէս Զ. ԿԹՂ. 82. 83. 170. 171. 228.	— Անապատական 524	Շանաղար ո. Մէլիքեցի 34. 72
250. 245	Վ. Միւրանոլ 390	Շանիւս ո. Պուշայ 76
— Վ. Ամասիացի Ի Հոլանդա	Զուլայեցի 419	— ո. Սարգսի ո. Դօփայ 74
459	Վ. Աստուածախօս 144	— ո. Զաքար. Սպասալարի 126
— Մայրաղանցի 63	հոյս. Ի վան Կուղայ 487	Շանուբար տէր Գաւառի 43
— Թար. Բազարատունի 518	— Աստապարի 508. 513	Շանում Աղբարեցի 379
— Վ. Դօփեան 37. 73-4	Զուլայեան ժողովրդապետ Շանուսեանց 300-2. 445. 528	—
— արեւայ նաւառանկ 76	Լորենկոյ Երաւիա 477	Շանվարազ կամ Շանր Վարազ զորավար Պար.
— Վ. Արեւիցի Ոսկանկեր 131. 8ուսիկ (Ի Զի) 120	156	նից 31. 210
— 156	Յուսուփ ոստիկան 31. 499	Շանվերտի ո. Արդիմանի 481
— տէր Սիւնեաց 13. 14. 17	Յուսաիսիանէ Կուսան Հալիմոյ 257	Շանալ մայր Թում. Մեծօփ. 240
— Կախիկ Որոտնեցի 23. 134. Նաղար Ղափանցի 307	217-20. 236-7 378	Շալ միւսնակեաց 112. 175
— 217-20. 236-7 378	— Արեւալիւ Լեւանայ 464	Շաղուս Բաղբարատունի 54. 60. 61. 63
— Եկեղեցի 23. 131. 384	— Խօլայ Զուլայեցի 421. 423	— Գողթնեցի 284
— արեւալիկոպոս Տաթեւայ 241	473. 519	— Երեց Խոտեցի 235
— Ե. հոյս. Սիւնեաց 20. 171. Նաղարեթ ո. Մանգասի Յովնեփայ 354-5	227. 247	Շառլայ նուրառու 199
— 227. 247	Նաւապետ ԿԹՂ. 159	Շարաէն աւաղբի 421
— Ե. — — 195. 231.	— Շանուսեան 304. 528	Շաւալար ո. Գուլաթայ Զուլ. 411
235-6	— Գուլար 320. 334-5. 515	Շաղարեցի Ի ՌԶԲ 178

Հաճախ խօսյ 473	Պետրոս Ազունց ? 508	Սահակ Աբրահամ 498
Շենքերմանեանք 399. 446. 459. 461. 473.	— — — — — Զահակեցի 489	— — — — — Է. Բալան . Սաղապ 340
476-7	— — — — — Սահակ Բալան 483	Սահակապետ 7. 23. 128
Շերիշուհ ? 149	Պերսի ասանուհի Գեղարք. 34	Սահակի տիկին Սիմեոն 7. 13. 214. 280
Շիշ խօսյ Զուլայիցի 419. 442	Պէշքէն . Բէշքէն	Սահ Սմբատեան Առանձնիկ 32
Շմաւոն եղս. Մաղարայ Վ. 481. 519	Պիտեաթ . Տիրարայ Կորեցի 486	Սահ բէկ ռախ Ազունց 326
— — — — — Բաբունապետ 212. 525	Պիտեաթ փրանկիսկոս Եւապունցի 373. 399. 400	Սահ Գեթունի 11. 12. 17
Շնուոր աղբար քարգործ 174	Պլանց Կոզուր 160	Սահապալ 123
Շոբէն աշխարհագիր 503-6	Պուլէյ Լեզուլ տեղագիր 501	Սահալ ? . Բէշքէն 47
Շուշան Կին Աւոտայ Սիւնի 7. 15. 169-74	Պուլիկ մէլիք Գեղարք. 34	Սահան . Տէր Յովնանու 172
— — — — — Բազունի Բաղրատունի 518	Պուլայայ ա. Բուլայայ	Սահունէ Դոնոթիցի 355
— — — — — Կաւառուոր Կոյս Կորաշի	Պուլիտի խօսյ Յշուցի 342	— — — — — Մուրատ 467
— — — — — Կեցի 354	Պուլախ 34	Սահուն 153
Սեփրիսու առաջն. Սիւնայ 88	— — — — — Գեղշապալ Գրեայ 375	Սահունի Կաւ Է. Բոն 156
Սեկան Հանուհան 301	Պուշ Խաղբակեան 18. 119-20. 140. 350	Սահունի երէց Լեզուրայ 289
— — — — — Կայս. 460	Պուշեանք 124. 479. 481	Սահունայ Կին Պարոն Վահրամայ 114
— — — — — Մեղրեցի . Պապուլի 304	Պրանկեցի 105	Սահ 141
— — — — — Ս. Ապուլի 333-4	Պոլոս առաջն. Ս. Մամայ 163	Սահ շար . Տանապուր 200
Սորոշան Բոն Լորայ 232	— — — — — Սապապապի 160. 312	— — — — — Կուրառու 123
Սաղապ ? խաթուն 118	— — — — — Վ. Մուրաթ 148. 313. 330. 347. 513. 504. 509	Սարգսի Դափանցի 75
Սաղան Հասան 365. 391	— — — — — Միսրան Սպարանկայ 371	Վ. առաջնորդ (չորս) Սիւնայ 83. 88
Սաղաթէկ 144	— — — — — Պիրմաթ 372. 395. 397	Վ. առաջն. Տաթեան 249. 250
Սաղաթուն 111	— — — — — Միսրաթ Կայս. Կախանու	— — — — — Կրէց առաջնորդ Գեղեղանից 104-6
Սաթէկ վեհ. յ' Թ. Գ. Կարու 473	— — — — — Կոզմի 431	— — — — — Ա. Կթլ. 31. 52. 83. 92. 105. 231. 265
Սամուհան տուն յ' Սիւնայ 454	— — — — — Սիմրիկապուլ 454	— — — — — Բ. Կթլ. 150
Սալաթէկ 108	— — — — — Շահապանցի 482	— — — — — Դրմեցի . Նորմի 125
Սալաթ Երեւան 97	Ջալալ . Տարապի 191	— — — — — Կախանու Կախանու 130
Սալան . Ս. Վահրամայ 114. 122. 156. 159	Ջիւսիսեան տուն 306	— — — — — Կախանու Կախանու 126. 359. 363
Ջալան 124	Ջիւսիսեան ? 119	— — — — — Վ. առաջն. Տաթեան 159. 166
Ջիւսիս Երեւան 161-4	Ջուանշէր Ա. Բ. Կիսանք Բաղայ 275. 295. 296	— — — — — Կախանու Կախանու 143. 176. 181. 185. 189. 194. 197. 225
Ջիւսիսեանք 81. 85-7	Ջուանշէր . Սահակայ Սիւնայ 227. 277. 287	— — — — — Կախանու Կախանու 174. 203
Ջորժման ամբար 295	Ջուանշէր 275	— — — — — Կախանու Կախանու 247. 248
Ջորժման 33	Ջուանշէր Կախանու 411-3. 419-20. 442-4	— — — — — Կախանու Կախանու 62
Պալի Կորաթար 256. 277	Ջուանշէր . Սահակայ Սիւնայ 227. 277. 287	— — — — — Կախանու Կախանու 184
Պալան Աստապապի 511-2	Ջուանշէր 275	— — — — — Կախանու Կախանու 452
Պանոկ մարգարտունի 494	Ջուանշէր Կախանու 181. 197	— — — — — Կախանու Կախանու 252.
Պայիսուր Կորաթար 304	Ջուանշէր Կախանու 479	— — — — — Սարգսեան 324
Պաշարաթ Կորեցի 58	Պալան Աթա (առոր) 499	Սարգսեան 34
Պաշ Կախանու Կորաթար 256. 277. 287. 288	Պանոկ տեղագիր 278. 282. 303	Սարի Կորաթար 30
Պաշալ . Ս. Պաշ 120. 174	Պանոկ Կախանու 467	Սարգսեան քան . Ս. Միսրաթ 107. 112. 190
Պարոն Լայս 133	Պանոկ Կախանու 393. 489	— — — — — Կայս. Գորթան 312
Պարսամ աղբար Կախանու 138	Պանոկ Կախանու 300	Սահար խօսյ . Միսրաթ 507
Պիւնոմար ? Սիւնի 10. 523	Պանոկ Կախանու 258	Սահար . Ս. Սիւնի 18. 215
Պիտեկ (Պետրոս) 363. 373. 398-9. 400	Պանոկ Կախանու 18	Սահար Կախանու Կախանու 447. 468
Պիտրոս Գեթունի Կայս. Սիւնայ 20. 23. 208	Պանոկ Կախանու 33	Սահար Կախանու Կախանու 16. 221. 232. 246-7. 289. 295. 296. 472
— — — — — Վ. Կախանու 46	Պանոկ Կախանու 123	Սահար Կախանու Կախանու 472
— — — — — Վ. առաջն. Կախանու 33. 37	Պանոկ Կախանու 171	Սահար Կախանու Կախանու 116
— — — — — Կայս. Աստապապի 159	Պանոկ Կախանու 111	Սահար Կախանու Կախանու 217. 245
— — — — — Մատաթեան 127	Պանոկ Կախանու 115	— — — — — Ս. Սահար Կախանու 217
— — — — — Ս. Սահար 174	Պանոկ Կախանու 111	— — — — — Կայս. Կախանու 32. 208
— — — — — Վ. Կախանու Կախանու Կախանու 103. 105	Պանոկ Կախանու 356	— — — — — Ս. Սահար Կախանու 16
— — — — — Կախանու Կախանու 124	Պանոկ Կախանու 427	Սահար Կախանու Կախանու 82
— — — — — Կախանու Կախանու 351. 340	Պանոկ Կախանու 231	Սահար Կախանու Կախանու 6
— — — — — Վ. առաջն. Կախանու 344	Պանոկ Կախանու 13. 17. 32	Սահար Կախանու Կախանու 6
— — — — — Վանուր Կախանու 321	— — — — — Կախանու Կախանու 311	Սահար Կախանու Կախանու 162
— — — — — Սահար Կախանու 374-5. 384. 387	— — — — — Կախանու Կախանու 15. 16. 32	— — — — — Կախանու Կախանու 327
— — — — — Կախանու Կախանու 160	— — — — — Ս. Կախանու 33. 46. 57	Սահար Կախանու Կախանու 109
— — — — — Փանուր 404	— — — — — Սահար Կախանու 230	Սահար Կախանու Կախանու 471
— — — — — Կայս. յ' Թոպ 483	— — — — — Սահար Կախանու 33	Սահար Կախանու Կախանու 419. 443. 507. 511
— — — — — Ս. Միսրաթ Կախանու 450	— — — — — Կախանու Կախանու 144	
— — — — — Միսրաթ Կախանու 373	— — — — — Շահար Կախանու 159	
— — — — — խօսյ Կախանու Կախանու 473	— — — — — Կախանու Կախանու 289	
— — — — — Զ. — Կախանու (Կախանու) 405	— — — — — Փալան 356	
— — — — — Սահար Կախանու Կախանու 466. 474	— — — — — Կախանու Կախանու 345. 328	
— — — — — Տ. — Սահար Կախանու Կախանու 477		

Սէֆէր Սահեթ 451	Սահեփանա Մեծն հայս. Սիւնիաց 23. 66.	—	Գ. — " 13. 17. 211
Սիւրբ. Սիւրբար, Կէն 117. 123	91. 118. 127-8. 208.	—	Գ. Նոր Զանգեզուր Սիւնիաց
Սիւնեան վ. Գառնապէ 43	251-2	—	14. 15. 52. 67. 146. 208
— Ս. Ճշմարտութի Մանուկ 477	աշակ. Մաշտոց ԿԹՂ. 251	—	Ե. Իշխանիկ 15. 17. 92
— ԿԹՂ. 64. 70. 87	հայս. Կղարորդի Տր. Շմաւոնի	—	Զ. ռ. Ճեծին Սմբատայ 16. 17
— Աղուանից 230	218. 241. 526	—	Կղարայր Սմբատայ տեսան Սիւ-
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	հայս. Սիւնիաց 21. 200	—	նիաց 311
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Սիւնիաց տէր 13	—	Բար. Սիւնիաց 16. 35. 75.
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Գոփեան հայս. Գեղամաց 53.	—	251. 245. 295
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	37	—	Հաղարկեան Կար Գոռայ 18.
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վանական Մաքսնոցաց 68	—	180. 483
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Գ. ԿԹՂ. 88	—	Գառնու Սիւնիցի 30. 70. 71.
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Ե. Սալամասեցի, ԿԹՂ. 519	—	80
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Զուգարիցի ԿԹՂ. 241	—	ռ. Գառնու 33. 54
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Ի Նորապետ 113	—	ռ. Խաղարկայ 143
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վ. Ի թանաթի վ. 120	—	Թոռն Պաշի 487
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Սիւնիցի ռ. Կարապետ աղի	—	ռ. Շաբիթայ 310
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	144	—	(Հայր) Ի Տաթև 235
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	հայս. Գեղամայ 523	—	Վասակեանց տուն 31
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Կիսիպի Յախաց քարի 152	—	Վարադաշտ տիկին Սիւնիաց 13. 113. 212
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վ. Կաֆայիցի 345	—	Վարադաշտ ուրացու 12. 13. 17
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Եղիազարեան 184	—	Վարադաշտ 289
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վ. Լիցի 86	—	Վարադաշտ Իշխան Սիւնիաց 32
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վանասայր Ս. Թովմայի 326	—	Վարդ ռ. Զաքարէի 154
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Հայկազնի, Կրօնաւոր 203	—	Վարդան Վ. Կուրախու ի Հերեր 114. 117
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վաղարշայ վանասայր 217	—	Վաղարշ Սիւնիցի 165
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Շահումեան 277. 301-2. 306	—	աշակեան վանականի 131
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Շատի վանաց առաջնորդ 160	—	ռ. Զաքարէի 165
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	ԿԹՂ. Աղուանից 296	—	Վ. Շոռթիցի 332
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վ. Լեւոնցի 303	—	(Յոր) ռ. Յարութի 560
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Եղս. ռ. Մեհի Բեհի 75	—	Վարդանեանց ռ. Հաղարկեանց
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Որոտեցի 220	—	Վարդիկ վանասայր Յախաց քարի 152. 154
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Փախրլիսի 184	—	Վարախու? Վարադաշտ? Սիւնի 523
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Փանայ ի Կառարայ վ. 218	—	Վեթան ռ. Վարադաշտի 289
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	ռ. Զաքարէի 278	—	Վամ Գոռթիցի 310
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Սրապիտի Արքեպիսկոպոս Աւշայ 414	—	Վրթանէս Քերթնոյ հայս. Սիւնիաց 23. 208
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Սքանաթ Բեհ 96	—	(Տեր) Մուշեցի 513
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Սուլթան վալէ 427	—	հայս. Օծնու վ. 410. 483
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վախախ Կէն Սիւնի 123	—	Վրդ ռ. Արապի թ. 313
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Կէն Բուրթիկ Օրբիւ. 182.	—	Տաթևեանց 224
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	202	—	Տաթևու վանաց առաջնորդ 242
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Հանի Թով. Որոտեցու 217	—	Տաթևու Բեհի ռ. Մեհի Բեհի 72
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վանան Մամիկոնեան 12	—	Տաւուր 71
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Ի Ժ Կարու 177	—	Տաւուրեան Կէն Փերլամիկ Տեւիկի 42
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Մէր Սիւնիաց 13. 17	—	Տարապի Օրբիւ 94-5. 143. 151-4
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	(Ս.) Գոռթիցի 66. 92. 310-	—	180. 190-2. 196. 204.
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	316. 339	—	221. 232. 260
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	հայս. Սիւնիաց, ապա ԿԹՂ.	—	Մէր Եղիշեանց 96. 148
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	231. 277. 295-6	—	ռ. Գոռթիցի 148
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	ռ. Շաբիթայ Գոռթիցի 310	—	Մեծ 148. 150
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Զուրաշիկեան 273-4. 280.	—	Տարապիկեանց 94-6
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	296	—	(Ս.) Տաթևի ի Լուկայ 477
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վանասայր ռ. Վասակայ 113-4	—	Տեւուրարաշտ տանուաւոր Գեղար. 34
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Նուրախու 159	—	Տեւուր ռ. Արապի 34
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վաղարշի, Վախախ ռ. Խալաշի 114.	—	Տերուանեան հայս. Գոռթիցի 312. 326
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	122	—	Վանասայր Սալարեանց 370
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	ռ. Պարոն Ունիկի 149	—	Տերուանեան Զայկազնի 316. 472.
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վաղարշի Ս. Մէր Սիւնիաց 10. 17	—	497. 504
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	ռ. " " 11. 17	—	Տերուան ռ. Զանաշիկ Իշխանի 277
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վաղարշի յիշուակ 91	—	Ս. Արապի 472
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վանական (Տեր) Ի Հայրապետ 40	—	ռ. " " 472
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Եղիշեանց 125. 246	—	Տերուան Զանաշիկ Սիւնիաց 230
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Քանաշիկ ռ. Մէր Վարադաշտ	—	Տերուան 316
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Ի Կարի 487	—	Տերուան ռ. Աւաղի 178
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վանան ռ. Օրբիւ Իշխանի 212	—	Տերիկի Ի ԶԼ 369
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վաղարշ Իշխան 370	—	Տերիկեան տիկին 116
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վանան ռ. Փերլամիցի 182	—	Տեր Երեմ Ի ԶԺԵ 175
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	Վասակ Ս. Մէր Սիւնիաց ուրացու 11. 21.	—	Տերուան Վ. Հանուր 23. 125-7
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	17. 192	—	Վ. Կաղարիցի 208
— Կուրախու ի թանաթի վ. 121	ռ. — " 13. 17	—	(այր Խաթուի) 199

- Տերզակի խոն** 178
Տերի 161
Տերիկ 161
Տերոս եղս. Սիւնեաց 20. 208-11
Տերոց իշխան Սիւնի 289
Տոբ ? ո. Սարգսի 167
Տուր նախանայր Տրուսեաց 358
Տրդատ արքայ 10. 472
Իււրբիւք անդադիր 499
Փայիկ ո. Ասթուարի 204
Փայրազու ո. Լիւարաի 188-9. 193
Փանոս Ոյծեցի վանական 208. 216
 — **Աղալենց Աղուլեցի** 356
 — **Խօլայ** 467
 — **ո. Մարտիրոսի Շամբեցենց**
 315
Փայտախոնում 71
Փառանձեմ 10
Փառուն ամիրայ 289
Փարալ ո. Զազկայ 231. 247
Փարսազան Մելիք 18. 256. 287. 331
Փենաբանք 47
Փիլիպպէ ո. Վասակայ Նաւապետի 15. 212. **Փիանդ կիս Միւլզոն Մելիքի** 74
 226. 229. 247. 277
Փիլիպպէ Հայկազունի 18. 255
Փիլիպպոս Սիւնեաց տէր 13
 — **եղս. ՍԱստապատ** 509
Փիրզատէ 455
 — **Բաստամեանց** 220
Փիրի Դաստակերացի 358
 — **ո. Ղուպաթի** 34
Փիրի բէկ ո. Թումանազայի 44. 182
Փիրումպէ Մէլիք Սիւնեաց 34. 42. 50
Փիրզուլի 350
Փիրվէլաթ ո. Առաքելի 182-3
Փլրկեանք 356. 358
Փլրուկ հազարապետ 356
Փռանկուլ Մելիք 281
Փրանկիսկեանք 23. 382
Քաջալ կամ Քաջալօր 47
Քաթար 176
Քերամ Մելիք 18
Քթուշենց Թէոդորոս 451
Քլաքէ (Քլուշ), կարգանայր Դամինիկ
 401. 403
Քուլպիդուխա զ. Վասակայ Նաւ. 227. 285 **Ֆրեան Նիկող.** 371. 392
 — **Աղարիւ** 571
Քուրդ ո. Վալէի 84
 — **ո. Զեսարի** 165
Քուրդայ իշխան Սիւնեաց 13. 260
Քրիստափոր Հայր Գնդեղանից 106
 — **առաջն. Նորաձանից** 278
Քրիստոստէր ո. Բզրի. Պարսից 284. 285
Քաթոր ո. կուկոր
Օգոստինոս Աղամալեան Թարգման 461-2
 — **Բալենց եղս. Նախնաւանս**
 348. 369. 372. 396-7
Օտարիկ 167
Օտարշահ Թոռն Խոյզանայ 175
Օրբէլ իշխան 216
 — **(Տէր)** 186
Օրբէլեանք 84. 92-7. 146. 148. 152. 157.
 217. 224
Ֆարամաղ Մելիք 19. 263
Ֆարվանենց Ամիր. ո. Գրիգորի † Գեհնաւ
 450
Ֆռանկենց առնմ ՍԱպարանիք 377
Ֆռանկուլ Մելիք 281
 — **Աղարիւ** 571

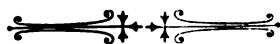
ՅԱՆԿ ՊԱՏԿԵՐԱՅ

ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆԻՑ

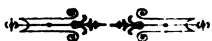
- Ազգացուցակ թագաւորաց և իշխանաց Սիւնեաց 15
 Սարգիս և Ներսէս եպիսկոպոսք Սիւնեաց (ճկար) 30
 1 Խաչարձան Գրիգորոյ ի կոթ (Մատթ. փափագ.) 24
 2 Իշխանաձուկն (Сарпо) 29
 3 Հայր-Յոհաննավանք (Մ. փափագեան) 39
 4 Ս. Գրիգոր վ. յԱռնեղ (Նոյն) 41
 5 Գաւառ = Նոր Պայէզդիտ (Ն.) 43
 6 — Սպաւք եկեղեցւոյն (Ն.) 44
 7 Նորատուս. Ս. Աստուածածին եկեղեցի (Ն.) 45
 8 — Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղ. (Ն.) 46
 9 — Գերեզմանք (Ն.) 48
 10 — Կամուրջ (Ն.) 49
 11 Շողուագայ. Ս. Պետրոս եկեղեցի (Ն.) 51
 12 Բեւեռարձան յԱղամիսն (Սմբատեան արքեպ) 52
 13 Ծաղկար բնակամուրջ (Մ. փափագ.) 53
 14 — Ս. Պողոս եկեղեցի (Ն.) 54
 15 Կոթայ վանք. եկեղեցի (Ն.) 55
 16 Կշնուտ = Ղարանլուխ. չիրիւք (Ն.) 56
 17 — Խաչարձան (Ն.) 59
 18 Բեւեռարձան ի Կթանոց = վանեմիսն (Սմբատեան) 62
 19 Ճամբար շեռնարակ Թաթարաց ի կողմանս Կոթայ (Մ. փափագ.) 65
 20 Բեւեռարձան ի Զաղալու (Սմբատեան) 67
 21 Գեղամայ ծով և Սեւան կղզի (Մ. փափագեան) 77
 22 — Ծովափունք (Տիւպուս) 80
 23 Սեւան. Առաքելոց եկեղեցի (Մ. փափագ.) 81
 24 — Ս. Աստուածածին եկեղեցի (Ն.) 82
 25 — Հարաւային Դուռն Առաքելոց եկեղ. (Պետ. ճրջաւ) 83
 26 — Ս. Առաքելաբլ և Ս. Ստեփանոս եկեղեցիք (Մ. փափագ) 85
 27 — Մենաստան (Ն.) 87
 Տիրամայր Սեւանայ (ճկար) 88
 28 Խաչքանդակ ի Սեւան (Պետեղաւ) 89
 Ազգացուցակ Օրբելեանց 92
 29 Փայիզա 93
 30 Գնդեմանք (Մ. փափագեան) 104
 31 Հերհեր. Ս. Սիոն եկեղեցի (Ն.) 115
 32 Արկազն. Ս. Խաչ եկեղեցի (Ն.) 119
 33 Թանատի վանք (Ն.) 121
 34 Նմանահան Չեռազիր Հերմոնի վանաց 125
 35 Գայլեձոր. Չեռազիր 131
 36 — Իսկազիր Եսայեայ Նշեցւոյ 132
 37 — Պիտոյից գիրք յամի 1278. 133
 38 — Զարդազիր կարմրագոյն 134
 — Տիրամայր և Նուիրողք (ճկար) 134
 39 Նմանահան Չեռազրի Գայլեձորոյ յամի 1375. 138
 40 Զարդապատկեր ճակատ Չեռազրի ի Գայլեձոր 136
 41 Չեռազիր Գրիգորի Յաղմանեցւոյ ի Գայլեձոր 137
 42 Թարոսի Տարսնեցւոյ զարդանկար ի Գայլեձոր 138
 43 Սպիտակաւոր Աստուածածին վ. (Մ. փափագ.) 139
 44 Պռօյի կապ և Գնդեմանք (Ն.) 141
 45 Արատես. աւերակ եկեղեցւոյ (Ն.) 143
 46 Կնեմանք (Ն.) 146
 47 Պատկերքանդակ եկեղեցւոյ Եղեգեաց (Ն.) 147
 48 Ճակատազարդ (կարմիր) աւետարանի գրելոյ յԵղեգիս 149
 49 Նմանահան Չեռազրի աւետարանի յԵղեգիս 150
 50 Սմբատայ բերդ (Մ. փափագ.) 151
 51 Խաչարձանք գերեզմանաց Յախաջքարի (Ն.) 153
 52 Յախաջքար = Ղշայ վանք (Ն.) 155
 53 Աւերակ եկեղեցւոյ մերձ ի Յախաջքար (Ն.) 157
 54 Նմանահան Չեռազրի ի Շատիկ անապատի 158
 55 Սէլիմի կարաւանատուն (Մ. փափագ.) 165
 56 Արփա. Եկեղեցի (Ն.) 183
 57 Նորավանք Ամաղուայ, եկեղեցի (Ն.) 185
 58 — Ժամատուն շինեալ ի Սմբատայ Օրբ. (Ն.) 188
 59 — Եկեղեցի շինեալ ի Բուրթելայ (Ն.) 195
 60 — Վերնայարկ այսր եկեղեցւոյ (Ն.) 197
 61 — Քանդակ դրան սորին (Ն.) 199
 62 — Ծաղկաքանդակ անուն Բուրթելի (Ն.) 202
 63 Գարագիլիսէ 213
 64 Որոտն. եկեղեցի 218
 65 Իսկաձեւ Չեռնազրի Գր. Տաթեւացւոյ 219
 66 Տաթեւ. Քանդակ դրան եկեղեցւոյ 225

- 6 աթեւոյ վանք 227
68 — եկեղեցի և պարիսպք 229
69 — Գաւազան սիւնն 234
70 — Չանգակատուն 237
71 — Իսկանձեւ ձեռնագրի Գր. Տաթեւ. 238
72 — — Թովմայի Մեծոփեցւոյ 240
Սնապատական հաւատաւորք Ժէ դարու (ճիւղ) 259
73 Կորէս = Չանկեազոր 261
74 Լոր (տ. յէջ 221) Դուռն եկեղեցւոյն (Մ. փա. փաղեան) 264
75 Պնայ վանք 267
76 Պղնձահանք կատարոյ (Մ. փափազ.) 279
77 Շիրիմ ի Խալիման դարպաս (Տիւպուս) 283
78 Դաւթի բերդ ի Հալիմոր 284
79 Ջրվէժ մերձ ի Կապան 291
80 Նմանահան ձեռագրի ի Գեց 292
81 Խաչքանդակ յեկեղեցւոյ Տաթեւ. վ. 297
82 Նիւղատի (Տիւպուս) 307
83 Վազանդնի վ. յՈրոտն 308
84 Որդուատ. Սօսի հրապարակին 314
85 — Ապարանք 317
86 — Շուկայ աւերակ 319
87 — Աւերակ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ 320
88 Գանձակ գիւղ. Քանդակ 321
89 Քարավազք Երասխայ (Տիւպուս) 323
90 Ագուլիս 323
91 — Այլ տեսարան 324
92 — Վէմ հանգստեան Թաղէի Առաքելոյ (Քեւ. դէր) 325
93 — Նմանահան գրուածոյ յԱգուլեաց վանս 326
94 — Արձանագիր մկրտարանի Ս. Թովմայ վ. (Քեւդէր) 327
95 — Ս. Թովմայի վանք 328
96 — — եկեղեցի 329
97 — — Նմանահան ձեռագրի 331
98 — Ս. Թովմանէս եկեղեցի (Քեւդէր) 332
99 — — Դուռն եկեղեցւոյն (Ն.) 333
100 — Կամուրջ (Ն.) 334
101 Նահապետ Գուլնազար Ագուլեցի 335
102 Շիրիմ մերձ յՈրդուատ (Քեւդէր) 337
103 Շինուած մերձ յՈրդուատ 339
104 Մզկիթ և շիրիմ յՈրդուատ 341
105 Յոնա. եկեղեցի (Մ. փափազ.) 343
106 Բուստ. Ս. Ստեփանոս եկեղ. (Ն.) 345
107 Ազա. Շիրիմ (Քեւդէր) 346
108 Ջրաղացք յՈրդուատ (Ն.) 347
109 Բօլուսար = Ելլան տաղ Լ. (Ն.) 349
110 Շուռթ. Ս. Թակովք եկեղ. (Մ. փափազ.) 353
111 Նմանահան ձեռագիր Շուռթու կուսաստանի 354
112 Սպիտակ Խաչ ի Լար (էջ 220) (Մ. փափազ.) 360
113 Ապարաներ. աւերակ (Քեւդէր) 369
114 — Սահմանախաչ (Ն.) 374
115 Քոնա. աւերակ վանքն (Ն.) 375
116 Երնջակ. եկեղեցի Ս. Կարապետ վանաց (Մ. փա. փաղեան) 378
117 — Խաչվէմ (Քեւդէր) 379
118 Դարուայ լերինք 381
Միաբանող Հայ Դամիւնիկեան (ճիւղ) 382
119 Կնիք Միաբանողաց Նախնական գաւառի 389
120 Կնիք Պետր. Մարտիրոսի եպիսկոպոսի Միաբա. նողաց 403
121 Աղիտու (տես յէջ 216). մասն շինուածոյ 408
122 Մահարձան մի Ջուղայի 409
123 Նաւանցք Երասխայ (Մ. փափազ.) 416
124 Մահարձան Խումարգէի ի Ջուղա 416
125 Այլ մահարձան Գրիգորի ուրումն. 417
126 Միւս այլ Մահարձան 418
127 Մահարձան Սուլդան Վալէի 420
128 Շիրիմ Խոճայ Մանուկ Նազարի (Տիւպուս) 425
129 Մահարձան քանդակօք Աւետարանչաց 426
130 Կիւլիստան 426
Քարացեալ Ժժմակք ի սահմանս Ջուղայի (Ապիկ) 428
131 Մահարձան մի Ջուղայի 428
132 Կնիք Շահապունեաց վանաց Միաբանողաց 482
133 Նմանահան ձեռագրի ի Կուրքի 487
134 Սատանայի կամուրջն (Մ. փափազ.) 490
135 Նախնական. Աշտուրակ Աթաբէկաց (Տիւպ.) 495
136 — Հին Իդեակ (Քեւդէր) 497
137 — Գերեզման Նոյի (Տիւպուս) 499
138 — Գերեզման Որդուոց Նոյի (Քեւդէր) 500
139 — Աւերակ անձանք շինուածոյ (Ն.) 502
140 — Կամուրջ (Ն.) 504
141 Աստապատ. Բերդ Ապաս Միրզայ (Ն.) 506
142 — Ս. Վարդան եկեղեցի 510
143 — Կարմիր վանք 511
144 — Ս. Ստեփանոս եկեղեցի 512
145 Երկրաբանական միջոց Ջուղայի և Շամքի 514
146 Մաղարդայ վ. Ս. Ստեփանոս 516
147 — Այլ կողմն եկեղեցւոյն 517
148 — Ճակատ եկեղեցւոյն (Մ. փափազ.) 518
149 — Դուռն — (Ն.) 519
150 — Աւետարան գրեալ ի Մաղարդայ վ. 521
151 Տարազք այժմեան Սիւնեաց 522
152 Խաչքանդակ Հայրապետի եպիսկոպոսի Սիւնեաց ի Տաթեւոյ վանս. 561

Յ Ա Ն Կ

Ն Ի Ի Թ Ո Ց Բ Ա Ն Ի Ց

- Յառաջարան, Ե
- 1 Սեփական տիպը Սիւնեաց աշխարհի 1
2 Բնագրութիւն. — Լերինք 3
3 Գետք 4
4 Լիճք. Աղբերք. Հանքք 4
5 Բուսականք. Կենդանիք. 5
6 Քաղաքական տեսութիւն — Պատմական. Մագուռ
ազգին. Սիսակ 6
7 Բարք Սիսական տերունիք. — Բերդորայք 7
8 Գաւառք և բաժինք երկրին 8
9 Պատմական յիշատակք 9
10 Նոր նահապետք և Թագաւորք Սիւնեաց 10
11 — Վերջին դէպք. Դաւիթ Բէկ. Մէլքք 17
12 Կրօնական տեսութիւն. Թեմք. Եպիսկոպոսք 19
13 Վանորայք 21
14 Դպրութիւն 23
Ա. Բ. ԳԵՂԱՔՈՒՆԻ ԵՒ ՍՈՂԻ
15 Հանգամանք երկրին. Մովստափ Սեւանայ 25
16 Լերինք և Գետք 26
17 Գեղամայ ծով. Չկունք 27
18 Բերք երկրի. Բոյք. Միջատք, և այլն 30
19 Պատմական 30
20 Դէպք վերջին դարուց 34
21 Աշխարհագրական բաժինք 35
Ա. Գեղաքունի. Մմակ. Գաւառ
22 Գետք Գեղաքունեաց ըստ հին աշխարհագրի 38
23 Նոր Գետք. Այրի վ. — Հայր Յովհան վանք 39
24 Ափատար. Գանձակ. Սոնեղ. Փաշաքէնտ 41
25 Գաւառ — Նոր Պայէզիտ 42
26 Նորատուս. Դափուց վ. Արփա լիճ. Շաշին, ևն. 45
Բ. ԿՈՒԹ. ԿՈՂԱՔԱԿ
27 Նոր Աշակերտ. Չագ. Շողագայ վ. 50
28 Ծակքար. Կոթ — Ատիեաման. Կնիք 53
29 Կզնուտք. Գոլատակ. Անճից անապատ 58
30 Կոթակ. Վանավան — Կթանոց. Բեւեռարձան 60
Գ. ՍՈՂԻ
31 Սողք. Վաղաւեր. Հին գետք Սողից 63
32 Չորահովիտ և վանք Մաքենեաց. Հ. Սողմոն 65
33 Գետահովիտ Սողից. Արտից գաւառ. Վասակա.
չէն 70
34 Մէզրէ գետք. Երիշատ 71
35 Սողից աւան. Ջաղացաձոր. Սալկուտ. Փորակ 74
Դ. ԱՐԵՂՈՒՆԻ
36 Սատանաղաճ. Շամփուր. Արտանիճ. Դրախտիկ 76
Ե. ՍԵՒԱՆ ԿՈՂԻ
37 Սեւան կղզի. Բնութիւն. Աւանդութիւն. Մաշտոց
Հայր 78
38 Պատմական. Եկեղեցիք. վանք 83
39 Առաջնորդք. Վերջին դէպք 88
Գ. ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ
40 Բնութիւն երկրին 90
41 Պատմութիւն 91
42 Որբելեանք 92
43 Բաժինք, վիճակք և հին գետք 97
Ա. ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ ՀԻՆՍԻՍԱՅԻՆ
44 Սնգանք. Ջերմուկ. Կէշուտ 102
45 Գնդեվանք 103
46 Սաշար. Փողահանք. Դետիկ. Մայրադուրք 107
47 Չորահովիտ Գուտենոյ. Տէլիկ Թէփէ. Գուտենի. 109
48 Հերհեր. Կապոյտ բերդ. Ս. Սիոն վ. Ասինճ 111
49 Հովիտ Մոզան. Արկազն. Ս. Խաչ 118
50 Քարէվանք. Թանատի վ. 119
51 Հերմոնի վ. Մալիշկա. Հաւու գղ. 125
52 Մոզն աւան. Ստեփանոս Քերդող. Աւագական աղ.
բիւր 127
53 Գայլեձոր. Սրկղոնք. Բոլորաբերդ 129
54 Գայլեձոր վ. — Եսայի և այլ Վարդապետք 130
55 Սպիտակաւոր Աստուածածին. Կիւլվանք. Պաօլի
կապ 137
Բ. ԵՐԵՂԵԱՅ
56 Գոտուս վ. Արատէս 140
57 Կիւնէի վ. 145
58 Եղեգիք. Սմբատայ բերդ 146
59 Յախաց քար — Ղօշայ վանք 152
60 Արտաբոյն. Ոստին. Շատին վ. Անգեղձոր 157
61 Սուլեմայ ձոր և գղեակ. Հորք. Քարազուլի. Խա.
րաչիօնք 161
62 Հոգէտուն Չէսարի. Շաղատ. Մատուրի կամուրջ 166
63 Չորահովիտ արեւմտ. հիւսիսային Վայոց ձորոյ.
— Սպանա. Ըշնաձոր. Ռինա 166

- 64 Զորակ Աղոպենոյ. Մահեւանեանք. Զուռ 168
 65 Արեւմտեան մասն Եղեգեաց. Խոտակերաց վանք
 կամ Քարկոփ 169
 66 Խաչիկ. Աւէշ. Ակոռի. Կաւար աղբիւր 172
 Գ. Հարաւային վայոց ձոր
 67 Աղտարոյնք = Ախտա. Կապոյտ բերդ 174
 68 Զորահովիտ Մարտիրոսի. Հողոցիմ. Փշօնք. 176
 69 Զոր Գնիչայ. Բոր. Էրդէշ. Թմաձոր. Հայրենեաց
 տափ 179
 70 Ամաղու ձոր. Հրաշկարբերդ 180
 71 Արփա. Տարապիճ Օրբելեան 181
 72 Նորավանք Ամաղուայ. Դամբարանք Օրբելեանց 184
 73 — միւս. Համարի. Տանձիկ. Անապատ Բ. 203
 Դ. ԵՂՈՒԿ
 74 Լերինք. գետք 206
 75 Ծղուկ նահապետ. Նախարարք և եպիսկոպոսք 207
 76 Գեօղք Ծղկոյ 208
 77 Վասակակերտ. — Բորտի. Գթի վանք. Շաքար 209
 78 Շաղատ. Շաղատոյ վ. Սիւնի վ. 210
 79 Անգեղակոթ. Շաքէ. Բոնակոթ. Գարագիլիսէ 212
 80 Զորահովիտք Սիսիանու և Ալրիչայի Սիսիան. Բը-
 նունք 214
 81 Ոյծ. Աղիտու. Արփա Բ. Վաղանդնի գղ. և վ. 216
 82 Որոտն. Յովհաննէս Կախիկ վ. 217
 83 Լորաձոր. Գետաթաղ. Լոր 220
 84 Սահմանք Տաթեւոյ 222
 85 Տաթեւ գիւղ 224
 86 Տաթեւոյ վ. եկեղեցիք, յիշատակք 225
 87 — Այծմեան վիճակ. երեք եկեղեցիք 234
 88 — Գրիգոր վ. Տաթեւացի 237
 89 — Յետին գէպք 241
 90 — Հին Թեմ և հաւք աթոռոյն 242
 91 Տանձատափ. Յուր Բ. Տամալէկ. Նորիք 244
 92 Անապատք. Մեծ կամ Հարանց անապատ 247
 93 Թանահատի վանք. Հարսնավաղ 251
 94 Կուսանաց անապատ. Սատանայի կամուրջ 252
 Ե. ՀԱՐԱՆԻ
 95 Բնութիւն երկրին 254
 96 Պատմական. Գեօղք 256
 97 Ա. Զոր Բարկուղատայ. Հալի ձոր. Դաւթի Բ. 257
 98 Շնհեր. Կուսանաց անապատ. Բոր 258
 99 Բ. Զագեծոր. Հաքանդ Բ. Կորէս 260
 100 Մաղանջուկ. Խնձորեակ. Տեղ. Խնածախ 262
 Զ. ԱՂԱՆԻՃԻ
 101 Սահմանք և բնութիւն երկրին 265
 102 Վիճակք և գեօղք 266
 103 Միւրքէնտ. Հայրի. Պինոյ. Ծիծառնավանք 267
 104 Զոր և գիւղ Հօշանց 268
 105 Զորահովիտք Ապարու. Գեօղք 269
 Է. ԲԱՂԻ
 106 Բնութիւն երկրին 272
 107 Պատմական. Թագաւորք. Համտունեանք 273
 108 Հին և նոր գեօղք Բաղայ 274
 Ա. Արեւմտեան Բաղք = Աճանան.
 109 Աճանան. Աւաղու. Տորթն. Խոտանան. Հողար 276
 110 Զափնիս. Խորձոր. Կաւարտ. Ղաթար. Նորավանք.
 Տանձախարախ 277
 Բ. Արեւելեան Բաղք = Քաշունիք
 111 Երեցու (Կարմիր) վ. Աղահորդ. Վժանիս 280
 112 Բարկուղատ. Մաճ. Տանձաւեր. Կալ. Խալիճան 281
 113 Ստորին գետահովիտ Զաւնդուրի. Նակորդան.
 Հայր Գիւտ 283
 Ը. ԿՈՎՍԱԿՍ
 114 Բնութիւն երկրին. — Գեօղք 286
 115 Բեխ. Փառաւորտի վ. — Բեխեւերէջ. Գոն. Արեւ-
 լեան տոհմ 287
 116 Հովիտ Բուստ գետոյ. Շիկահողս. Բարդութաղս.
 Նորաչինիկ 288
 Թ. ՅՈՐԳ. ԿԱՎՍ
 117 Բնական և Պատմական գիտելիք. — Գեօղք 290
 118 Ա. Գեղուածոր. Դեղի. Կարդ. Կահուրդ. Գեց 292
 119 Բ. Բաղաբերդ. Բուխրուտ. Աջարալ 293
 120 Բաղաբերդ. Կապան 294
 121 Վահանայ վանք. Շլորուտ 296
 Ժ. ԱՐԵՎԻԿ
 122 Բնութիւն երկրին 298
 123 Գեօղք և վիճակք 298
 124 Ա. Մեղրածոր. — Լեչի. Թաղամայրի. Եկտա-
 սանց. Շահումեանք 300
 125 Զուար վ. Տեհի. Լիճք. Լեւաղ. Արկայ վ. Վարդա-
 նաձոր 302
 126 Մեղրի. Կարճաւան 303
 127 Բ. Կենաուղ. — Մանլեւ. Ափկիս. Ատաղօր. Նիւ-
 ղատի 305
 ԺԱ. ԳՈՂԵ
 128 Բնութիւն երկրին. Զորակք. Լերինք 309
 129 Պատմական 309
 130 Եկեղեցական 312
 131 Դպրութիւն. Լեզու 313
 132 Վիճակք. Գեօղք 315
 133 Ա. Որդուատ. Գողթն. Խոսրովու Դղեակ 316
 134 Որդուատ քաղաք 317
 135 Անապատ. Մասրեւան. Գանձակ. Նուսնուս. Գա-
 րավսգք 319
 136 Բ. Ագուլիք. — Դաստակերտ. Ագուլիք վերին. 322
 137 Դաշտ = Ստորին Աղուլիք 326
 138 Գ. Տրունիք = Վանանդ. Տաղին 328
 139 Վանանդ. Թովմաս եպիսկոպոս և տպագրութիւն
 յԱմսդերտամ 328
 140 Սաղ. Դեղսար. Տնակերտ. Տրունիք. Ս. Խաշ վ. 341
 141 Դ. Տղնա = Զինանար. Ռամիս 342
 142 Ե. Բատածոր. — Բուստ. Փառակա. Բուհրուտ 344
 143 Պեխեւ. Տէր. Աղտո Գիրան. Շաղկերտ. Թամամ
 նահատակ 345
 ԺԲ. ԵՐԵՎԱՆ
 144 Բնութիւն երկրին 348
 145 Պատմական 349
 146 Գեօղեան 350
 147 Ա. Զորակ Ժարաժուրի. — Շոռթ 351
 148 Փորագաշա. Գաղ. 358

- 149 Բ. Երնջակ առանձին. Գեօղք. Շահկերտ. Բեր-
դիկ. Անդիր 361
- 150 Բերդ Երնջակայ 363
- 151 Խօշկաշէն 366
- 152 Նորաշէն. Սալթաղ 367
- 153 Ապարաններ 369
- 154 Քունա 374
- 155 Ապրակունիք 376
- 156 Ս. Կարապետ Երնջակայ 378
- 157 Կզնուտ. Խաչափարար. Ճամաղդին 381
- 158 Դրուագ (Ա). Միաբանող Եղբայրք 382
- 159 Զուղա. պատմական յիշատակք 409
- 160 — Վաճառականք 410
- 161 — Ստարազգի տեղաբնիկներն ախ քան զաւերն 413
- 162 — Շահարաս. Գաղթ Զուղայեցւոց 414
- 163 — Տեղաբնիկք յետ աւերածոյն 420
- 164 — Շինուածք 422
- 165 — Գերեզմանք և մահարձանք 424
- 166 Դրուագ (Բ). Վաճառականութիւն Հայոց 427
ԺԳ. ՃԱՆՈՒԿ
- 167 Ընդհանուր տեսութիւն 478
- 168 Պատմական 479
- 169 Գեօղեան. վիճակք 479
- 170 Ա. Շահապունիք. — Քոյլք. Շահապօնք. 480
- 171 Օժոպ. Յեցիկ 483
- 172 Նորք. Սմբատեանց տոհմ. Լիանոսի վ. 484
- 173 Ակոռի. Գոմեր. Կժածոր. Եզնատուն. Բջնաղ 486
- 174 Բ. Ճահուկ = Մաւազի Խաթուն. Կամրջաթաղ.
Բզղոն 488
- 175 Ճահուկ. — Ճաղրի 489
ԺԴ. ՆԱԽՃԱՒԱՆ
- 176 Բնութիւն երկրին 491
- 177 Պատմական 492
- 178 Մարդպետական եպս. Բաժինք զաւառին 494
- 179 Ա. Նախնական առանձին. Պատմական 496
- 180 — Շէնք 501
- 181 Սահմանք Նախնականի. գեօղք 503
- 182 Բ. Խոք. — Ազնաբերդ 505
- 183 Գ. Երասխայ ափունք. — Ատապատ. Կարմիր
վանք 506
- 184 Խրամ. Շամբ. Փանոս Շամբեցի 509
- 185 Մաղարդայ վ. Ս. Ստեփանոս 514
- ՅԱԽԵԼՈՒԾՔ
- Անժանօթ իշխան Սիւնեաց (էջ 15 բնագրին) 522
- Արեգունի և Մէլիք բէկ (37) 522
- Կաթ. Կաթիք (35. 38) 522
- Ղուլալի գեօղ (49-50) 524
- Բրտի այրք (72) 524
- Արկաշն (118) 524
- Մուցք (209) 524
- Վաղաղնի կամ Որոտան Ս. Կարապետ վ. (217) 524
- Ստեփանոս Խոստովանող եպս. Տաթևոյ (241) 526
- Սահակ Բուհրուտեցի նահատակ (345) 528
- Նորաշէն գիւղ Երնջակայ (367) 530
- Հայքի Սուրաթ և յէպէրապատ (469) 530
- Ի Չինաստան և Ի Պուխարա (469) 530
- Աստուածատուր Խթայեցի նահատակ 531
- Հայր Ի Ճեարոն (469) 532
- Գաւառք Փոքր Սիւնեաց 532
- Յանկ Տեղեաց 533
- Անձանց 548
- Պատկերաց և Պատկերահանից 557
- Նիւթոց բանից 559

183. Խաչքանդակ Հայրապետի եպիսկոպոսի Ի վանս Տաթևոյ. (տես յէջ 232. 236).

ԱՓ ՅԱՓՈՅ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Մինչ գեռ այն ինչ աւարտեալ էր իսպառ տպագրութիւն մատենիս, հասին ի ձեռս մեր, շնորհելով Գերապ. Սեդրակեան Եպիսկոպոսի յիշմածնէ, երկու յիշատակարանք գրող, յորս գիտելիք են զվանորէից Շոռթոյ, լրացուցիչք և ուղղիչք գրելոցս ի սմա յէջս 352-4: Մին յայնց ծանուցանէ՝ զի կուսաստանն Ս. Ստաւածածին շինեալ է 30 ամօք յառաջ քան որ կարծիւր, յամի 1631 և ոչ 1660-1. յայտնելով և զշինողն՝ Տէր Վարդան. միւսն՝ զմիաբանս Ս. Գրիգորոյ վանաց: Իբրեւ պիտանի տեղեկութիւնս յանկարծագիրս ի վերջին պահու և հաճոյս քննասիրաց, արժան համարեցաք հրատարակել, որք գտցեն ի նոսին թերեւս և այլ ինչ հետաքրքրական՝ յանուանսն յիշեցեալս, միանգամայն և հաւաստիս շնորհակալեաց բարեյսժար փութոյ առաքողին: Մի ի յիշատակարանացն աւանդեալ է ի գիրս Լուծմանց իմաստասիրական բանից Դաւթի Անյաղթի, ի Յովհ. Որոտնեցւոյ և ի Գր. Տաթեւացւոյ, որ պահիր ի Կարմիր վանս Աստապատու (տ. 511), և ունի զայս բան... « Ես նուաստ և յետին ի բանասէրս՝ Յովհ. » հանձնեա, անուամբ եւեթ կոչեցեալ վարդապետ, որդի » Տէր Վարդան քահանայի, որ զՍ. Աստաւածածին Ա. » նապատու շինեաց ի գեօղաքաղաքս Շոռթ, և ժողո. » վեաց քաղաքս կուսան կրօնաւորս, և հաստատեաց և » լցոյց ամենայն շինութեամբ և բարութեամբ անպա. » կաս, հոգեւորօք և մարմնաւորօք. և ինքն փոխեցաւ » առ յոյսն բնաւից ի տենչալին իւր: Ես Յովհաննէս » վարդապետ ետու գրել զիմաստասիրական գիրքս ... և » եդի զսա ի դուռն Ս. Աստուածածնի անապատիս մերոյ » Շոռթո, յիշատակ հոգւոյ իմոյ, ի վայելումն ման. » կանց Սիոնի: Արդ մի ոք իշխեսցէ հանել զսա ի դրա. » նէ Ս. Աստուածածնի անապատէս... Յիշեալիք ի մա. » քրափայլ աղօթս ձեր միով Հայր մեղայիւ և Աստուած » ողորմի ասելով, զհայրն իմ զՏէր Վարդանն, որ մա. » ծաւ լանիւ և բաղում աշխատութեամբ շինեաց զսուրբ » անապատս՝ ի հալալ արդեանց իւրոց, եթէ պարիսպ, » եթէ եկեղեցին, եթէ տնտեստուն, խուցք և հիւրա. » տուն, և այլ շինութիւնք. և ժողովեաց բազում կու. » սանս ի սմա. և հաստատեաց Անապատ, ի ժամանակս » Մովսէս կաթողիկոսին, թվին ՌՁ ամին. — և զմայրն » իմ Շնհաւորն, զպապն իմ զՍոլթան պէկն, և զմամն » իմ զՄէհրիպանն. զհօրաքորսն իմ՝ զկուսակրօն Մա. » ռիաւ Մայրապետ անապատիս, և զԵղիսաբեթն. և ըզ. » քորսն իմ զկուսակրօն մայրապետ Յոշիտայն, և զԳու. » լլստանն. զեղբայրն իմ զՀայկազն, և զհարսն իմ զԱն. » նայն. և զորդիս նոցա՝ զՎարդանն, զՍոլթան պէկն, » զՆազարէթն, զԼեւոնդէսն և զԵարվէլին. և զգետերս » նոցին՝ զՀուռիկն, զկուսակրօն Եսթերն և զՄարիամն, » և զայլ ամենայն առու արեան մերձաւորսն իմ »:...

Միւս յիշատակարանն էր յաւետարանի Կզնուտ գեղ Յրնշակայ. գրեալ յԱւանց աւանի վանայ, յերս ԺՁ դարու, յամի 1600, և ի Շահլամ տիկնոջ ընծայեալ Ս. Գրիգոր վանաց Շոռթո, որպէս ծանուցանէ ընդ. օրինակողն. « Գրեցաւ սա ի թուարեութեանս Հայոց » « Ռ և ԽԹ, և առաջնորդք սուրբ ուխտիս Վարագայ Տէր » Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին. ձեռամբ անարժան և » սուտանուն Մարտիրոսի անարուեստ գրչի և ուսուցչի » իմոյ Տէր Գրիգորի: Արդ զստացող սուրբ աւետարա. » նիս զհաւատարիմ կի՞նն զՇահլամ, որ ի յայս դառնա. » ցեալ ժամանակիս ցանկացու եղեւ այսմ աստուածա. » շունչ բուրաստանիս և աստուածախօս մատենիս և » լուսափայլ մարգարտիս, յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ, » և ծնողաց իւրոց՝ Բաղդին և Ջիհանին, և կողակցին » իւրոյ Թաթոսին, և որդւոյն իւրոյ Դաւթին, և կողա. » կցին Գաւգալադին, և որդւոյն Տայուգիւանին, և դստերն » Նուբարին. ամէն... Դարձեալ. Աստուած ողորմի ա. » սացէք Շահլամին, որ ստացաւ զսուրբ աւետարանս ի » հալալ արդեանց իւրոց, և եդ ի վանքն ի Շոռթո ի » դուռն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին և Ս. Ստեփանոս Դա. » խաւկային, յիշատակ իւրն և ամենայն արեան մերձ. » օրացն. մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ » Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, ոչ ծախելով և ոչ գրօնելով... » Յիշեցէք զվանից միաբանքն, զՏէր Ազարիէն, զՏէր » Փիլիպոսն, զՏէր Նախապետն, զՏէր Գրիգորն, զՏէր » Սողոմոն, զՄարտիրոս մահատիւն, որ բազում ամ է » աշխատէ ի վանքս, և յայլ ամենայն միաբանիցս. որ » յաւ խնամ տանիք ի վերայ սուրբ աւետարանիս, և » պահէք ի հրոյ և ի ջրոյ », և այլն:

« Եւ արդ ես յամենաթշուառականս և անարժան նը. » կարողս և կազմուլս մեղապարտ Զաքարէ ... աղաչեմ » ... յիշել յերկնագնաց յաղաթս ձեր, եղկելիս և ըզ. » ծնողքն իմ՝ զՏէր Յովհաննէսն և զՈւլուխաթուն, և » զկենսակիցն իմ զՄամիմուն, և դեռաբոյս որդին » իմ զԿարապետն և զեղբարն իմ զԱշխիբէկն. և ամե. » նայն արեան մերձաւորացն. ամէն — Աւարտեցաւ » սուրբ աւետարանս ի գեաւաղաքաղաքս որ կոչի Աւանց, » ընդ հովանեաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին և Ս. Յովան. » նէս Մկրտչին, և քահանայք գեօղիս՝ զՏէր Յակովբ ա. » ւաքէրէցն և զՏէր Սարգիսն. և գեօղի տանուտէրքն » զԸնէս Խէրապետն, զԸնէս Ախիպէկն, զպարոն Պե. » տրոսն, զպար. Մկրտչին, զպար. Սանասարն և ըզ. » խաւջա Մատուրն և զխաւջա Պաւղոսն և զՈւլիբէկն և » զՊետարոսն, որ եկօ՝ զաւետարանի գին Լ (30) դա՞շ » կը՛ռեանց. և զաշակերտքն իմ՝ զՏէր Մարտիրոսն և » զՊաւղոս սարկօագն, որ աշխատեցան ի կոկել թղթիս, » և զՊաւղոսն և գրէս Սաւղոմոն և զԱստուածատուրն, » որ միջնորդ եղեն այս բարի բանիս »:...

ՎՐԻՊԱԿՔ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂԵԼԻՔ

- 17 (Ա տիւն. թուականն) 403, վասակ. — 413, վասակ.
 27 (Բ) այլայլութենէ. — այլայլութեան.
 33 (Բ) եղբոր նոր. — նորա.
 60 (Բ) գքեուն և գքեուուն. — գքեուն և գքեուորդւոյն.
 76 (Ա) փապանան. — փանանան.
 120 (Ի ժանօր. ուղղագրելի). Սրբանոցն տպագրեալ յընդօրինակողէն.
 178 Արեւ (որդի խորանայ). — Արեւիկ.
 218 (Ա) Հրթում. — Հեթում.
 271 (Բ) թղենիս. — թթենիս.
 281 (Բ) կեղեցին. — եկեղեցին.
 351 (Ա) անդ է և նշանակեցան. — անդ և նշանակեցան.
 374 (Ա) Դոմինիկն Ազարեան. — Դոմինիկ Նազարեան.
 427 (Ա) անուանին. — անուանեն.
 518 (Բ, վերջին տող) ընծայէ զիրան. — ընծայէ զգիրան.

12

